



ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛЮДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А. ,
ГІТАЛОВ О. В.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГОНЧАР О. Т.
ГЛУШКОВ В. М.
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЕЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШВЕД Г. А.
(відповідальний секретар,
відповідальний секретар редколегії)
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
3

ГЕРДАН — ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1979

03
У45

УДК 62-50:62-50:62-50

Б. 00101-007 1-79. 500000000
М. 222 (94) - 79

Г

ГЕРДАН — шийна жіноча прикраса в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні у вигляді плескатого ланцюжка або ажурного коширя з різнокольорового бісеру. Г. прикрашають і чоловічі капелюхи. Лл. с. 6.

ГЕРДЕР (Herder) Йоганн-Готфрід (25.VIII 1744, Морунген, Сх. Пруссія — 18.XII 1803, Веймар) — німецький філософ, письменник, просвітителі. У філософії відстоював пантеїзм (з переважаннями матеріалістичними тенденціями). Г. — один із засновників філософії історії. У творах «Ідеї до філософії історії людства» (1784—91), «Бог» (1787) намагався розглядати історію людства як закономірний поступальний процес, проте дотримувався теологічного погляду на рушійні сили історії. Політ. переконання Г. відображали інтереси нім. бюргерства. Один із натхненників і теоретиків лів. руху «Буря й натиск». Прагнув розкрити зв'язок між мистецтвом і життям, відстоював нім. нац. культуру, народність і реалізм у мистецтві. Підкреслював велику роль фольклору в літ. процесі. Уклав першу антологію нар. поезії різних країн, у якій значну увагу приділено пісням слов. народів («Народні пісні», 1778—79; друге вид. — «Голоси народів у піснях», 1807). На Україні праці Г. використали М. Максимович і А. Метлинський.

Тел. Рос. переклад. — Избранные сочинения. М. — Л., 1959; Идея и философия истории человечества. М., 1977. Лит.: Гулыга А. В. Гердер. М., 1975.

ГЕРЕК (Gierek) Едвард (6.I 1913, с. Поромба, тепер Катовицьке воєводство ПНР) — партійний і державний діяч ПНР, діяч міжнародного комуністичного руху. Народився в сім'ї шахтаря.

В 1923 разом з матір'ю емігрував до Франції, де з 13 років працював на вугільних шахтах. З 1931 — член Франц. компартії. В 1934 за революц. діяльність висланий з Франції; виїхав на батьківщину. В 1937 емігрував до Бельгії, вступив у Компартію Бельгії. В 1940—44 — учасник Руху Опору. В 1948 вернувся до Польщі, працював у ЦК Польської робіт. партії, після утворення Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) — член її ЦК. В 1949—54 — на парт. роботі в Сілезії. З 1954 — зав. відділом важкої пром. сті ЦК ПОРП. У 1956 і з 1959 — член Політбюро ЦК ПОРП. У 1956—64 — секретар ЦК ПОРП; 1957—70 — перший секретар Катовицького воєводського к-ту ПОРП. З 1970 — перший секретар ЦК ПОРП. Депутат сейму з 1952. З березня 1976 — член Держ. Ради ПНР. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Револю-

ції, Золотою медаллю миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі, багатьма польс. орденами і медалями.

ГЕРЕРО, оватгеро — народ, який живе в Намібії і Анголі. Чисельність у Намібії бл. 60 тис. чол., в Анголі — 50 тис. чол. (1975, оцінка). Понад 2/3 всіх Г. було винищено на поч. 20 ст. під час придушення гереро і готтентотів повстання 1904—07 проти нім. колонізаторів. Мова — гереро, належить до групи банту. Більшість Г. зберігає місц. традиційні релігійні вірування, частина — християни. Осн. заняття — землеробство.

ГЕРЕРО І ГОТТЕНТОТІВ ПОВСТАННЯ 1904—07 — повстання корінного населення Пд.-Зх. Африки (Намібії) проти німецького панування. Почалося 12.I 1904 виступом племен гереро під керівництвом вождя племені С. Магареро. Повстанці визволили частину країни. Проте 9. IV війська колонізаторів завдали їм поразки, а 11.VIII оточили їх. Частину гереро було знищено в бою, решта відступила до пустелі, де більшість загинула. З.Х. 1904 на Пд. країни почалося повстання готтентотів (партизанські дії тривали до 1907). Нім. колонізатори за допомогою англ. військ винищили значну кількість готтентотів, інших переселили в посушливі райони.

ГЕРЕФОРДСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напрямку. Виведена у 18 ст. в Англії (графство Герефордшир). Поширена у Великобританії, США, Канаді, Австралії, Пд. Африці, Аргентині та ін. країнах. В СРСР завезена 1928—32. Герефорди міцні, скороспілі, добре відгодовуються. Масть червона (голова, груди, черево, ноги до колін і китиця хвоста — білі). Жива маса бугаїв 800—1000 кг, корів 550—600 кг. Забивний вихід 60—65%. М'ясо м'ягке, соковите. Річний наліг бл. 1500 кг молока жирністю 4%. Герефорди розводять у Каз. РСР, Ставроп. краї, Оренб., Росії, Волгогр. та ін. областях РРФСР. На Україні бугаїв використовують для пром. скрещування. Використано при виведенні м'ясної худоби казахської білоголової породи. Лл. с. 7.

ГЕРІЛЬЯ (ісп. guerrilla, зменшене від guerra — війна) — партизанська війна в іспаноамовних країнах. Найвідоміша Г. була в Іспанії 1808—14. Боротьба проти франц. загарбників поєднувалася в її ході з антифеод. бурж. революцією.

ГЕРИМСЬКІ (Giermyscy) — польські живописці, брати, пред-



О. Геримський. Робітники піщаного кар'єру. 1887. Національний музей у Варшаві

ставники критичного реалізму. Максиміліан Г. (15.X 1846, Варшава — 16.IX 1874, Бад-Рейхенгалль, Німеччина) навчався в Школі красних мистецтв у Варшаві (1864) та мюнхен. АМ (1867—68). Твори: «Похорон геродянина» (1868—69), «Повстанський патруль» (бл. 1873). Олександр Г. (30.I 1850, Варшава — 8.III 1901, Рим) навчався в Школі красних мистецтв у Варшаві (1867) та мюнхен. АМ (1868—72). Твори: «Продавщиця апельсинів» (1881), «Робітники піщаного кар'єру» (1887), «Горе. Селянська труна» (1894—95). Малював пейзажі.

Лит.: Тананасев Л. И. А. Герымский. М., 1962.

ГЕРАТРИЯ (від грец. γέρων — старий та ίατρεία — лікування) — галузь клінічної медицини, що вивчає хвороби людей похилого й старечого віку. Г. — складова частина геронтології. Осн. проблемами Г. є вивчення особливостей розвитку й перебігу різних захворювань та профілактика їх, з'ясування можливостей впливу на процес передчасного старіння, а також створення найкращих форм геріатричного обслуговування — медико-соціальної допомоги людям похилого й старечого віку. Г. як самостійна галузь клінічної медицини визначилась у 20 ст. В 1909 амер. вчений І. Насер запропонував термін «геріатрія» і висунув пропозицію виділити Г. в самостійну клінічну дисципліну. Початок наук. клінічної Г. в Росії пов'язаний з працями С. П. Боткіна (1889). В СРСР розвиток Г. пов'язаний з досягненнями в галузі біології старіння людини, що значною мірою розкриває зв'язок вікових змін старіючого організму з виникненням патологічних процесів, хвороб, притаманних людям старших вікових груп. Для них, як і для дітей, характерні особливі захворювання та своєрідні клінічні прояви, реакції і особливе терапевтичне лікування їх, а також специфічна для Г. мультиморбідність (множинність) захворювань, патологічних процесів різного походження. Бібліографію див. до ст. Геронтологія.

Д. Ф. Чеботарьов.

ГЕРІРҮД — річка в Афганістані.

Див. Теджен.

ГЕРКУЛАНУМ, Геркуланеум — давнє місто в Італії (тепер в обл. Кампанія), на березі Неаполітанської затоки, біля підніжжя Везувію. Виник у 7 ст. до н. е. З 307 до н. е. — під владою Риму. 24.VIII 79 н. е. разом з Помпеями був зруйнований і засипаний попелом під час виверження вулкана. В результаті розкопок (проводяться з поч. 18 ст.) відкрито форум з базилікою, театр, лазні, житлові квартали, знайдено предмети побуту, твори мистецтва, у т. ч. залишки фресок.

ГЕРКУЛЕС (Hercules) — лат. форма імені героя давньогрец. міфології Геракла.

ГЕРКУЛЕС — сузір'я пн. півкулі неба. В сузір'ї Г. містяться атекс руху Сонячної системи. Найкраще видно весною і літтю. Див. карту до статті Зоряне небо.

ГЕРЛАХОВСЬКИ-ШТІТ — найвища гірська вершина в Карпатах. Лежить у Татрах, у межах Чехо-

ГЕРЛАХОВСЬКИ-ШТІТ



Й.-Г. Гердер.



Е. Герек.



Геркуланум. Голова німфи Аркадії. Фрагмент фрески. 1 ст. н. е.

словаччини. Вис. 2655 м. Складається з гранітів. На схилах — хвойні ліси.

ГЕРМА (грец. *έρμης*) — чотиригранний стовп, який завершується скульптурною головою чи бюстом. Спочатку в Стародавній Греції Г. зображували бога торгівлі та шляхів *Гермеса* (звідси назва), потім й ін. богів, героїв, держ. діячів і філософів. Г. була й межовим знаком, дорожньою позначкою тощо, а з 16 ст. стала декоративною скульптурою парків.

ГЕРМАН Валентин Олександрович [20. VI (3. VII) 1904, Полтава — 30. VIII 1957, Харків] — український рад. вчений у галузі ветеринарії, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. Закінчив Харків. ветеринарний ін-т (1926). З 1942 — професор Алма-Атинського зоовет. ін-ту, 1944—57 — професор (з 1948 — завідувачий) кафедри хірургії Харків. вет. ін-ту. Наук. праці з питань переливання крові у свійських тварин, лікування раку, тканинної терапії. Запропонував нові стабілізатори крові й терапію анафілактичного шоку в тварин тощо.

ГЕРМАН Карл Федорович [25. VIII (5. IX) 1876, Данціг — 19(31). XII 1838, Петербург] — рос. економіст, статистик. У 1895 був запрошений до Росії; а 1897 викладав політ. економію й статистику в Петерб. вед. ін-ті, потім — у Петерб. ун-ті. Редактор і видавець «Статистического журнала» (1896—98). У 1896 обраний ординарним академіком. Г. — прихильник теорії А. Сміта. Негативно ставився до кріпосного права та абсолютної монархії. Феод. порядки в Росії вважав гальмом екон. прогресу.

ГЕРМАН Олександр Петрович [20. X (1. XI) 1874, Вятка, тепер м. Киров — 30. XI 1953, Ленінград] — російський рад. вчений у галузі гірничої механіки, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив фізико-матем. ф-т Петерб. ун-ту (1897), потім — Петерб. гірничий ін-т (1903), в якому викладав з 1907. Розробляв теоретичні основи гірничої механіки. Автор праць з питань шахтного підйому, рудникових установок, розрахунку й характеристик турбомашин тощо. Брав участь у проектуванні найбільших гірничих підприємств СРСР, зокрема в Донбасі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

Ю. О. Анісімов.

ГЕРМАН Юрій Павлович [22. III (4. IV) 1910, Рига — 16. I 1967, Ленінград] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1958. Друкуватися почав 1926. Автор романів «Вступ» (1931), «Наші знайомі» (1934—36; однойменний фільм, 1969), «Один рік» (1960), істор. роману «Росія молода» (1952), серії оповідань про Ф. Дзержинського (1938—57); кіносценаріїв «Семеро сміливих» (1936, у співавт.), «Лікар Калужиний» (1939), «Пірогов» (1947, Держ. премія СРСР, 1948), «Справа Румянцева» (1956, у співавт.) та ін.; повістей «Студене море» (1943), «Підполковник медичної служби» (1949—56), документальної повісті «Операція „3 Новим роком!“» (1964). Осн. твір — роман-трилогія «Справа, якій

ти служив» (1957), «Дорога моя людина» (1962), «Я відповідаю за все» (1964) — про духовне формування нашого сучасника, людини високої ідейності і громадянської активності. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, Червоною Зіркою, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. Л., 1975—77; Укр. перекл. — Дорога моя людина. К., 1969; Я відповідаю за все. К., 1972.

ГЕРМАНІДИ — сполуки германію з металами. Г. лужних і лужноземельних металів і магнію легко розкладаються водою і к-тами з утворенням германоводнів. Більшість Г. перехідних металів стійкі до дії к-т та лугів; мають металічні властивості. Одержують Г. в основному сплавленням германію з відповідними металами. Г. лужних і лужноземельних металів — *напівпровідники*. Г. — перспективні для створення нових сплавів з особливими фіз. властивостями.

ГЕРМАНІЙ (Germanium; від лат. *Germania* — Німеччина), Ge — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 32, ат. м. 72,59. Природний Г. складається з 5 стабільних ізотопів. Існування і властивості Г. передбачив 1870—71 Д. І. Менделєєв і назвав його «екасиліциєм». Відкрив Г. 1886 нім. хімік К.-А. Вільклер. Г. — рідкісний елемент, вміст у земній корі $1,5 \times 10^{-4}\%$. Утворює мінерали: германіт Cu_2GeS_4 , аргіродит Ag_2GeS_4 , містяться в сульфідних рудах міді, в силікатах, у золі кам. вугілля. Г. — крихкий метал світло-сірого кольору, густ. твердого Г. при 25° С дорівнює 5327 кг/м³, рідкого — при 1000° С — 5557 кг/м³, $t_{\text{пл}} 937,2^\circ\text{C}$, $t_{\text{кип}} 2847^\circ\text{C}$. Не взаємодіє з водою, розведеними к-тами і лугами. При 600° С починає окислюватися до GeO_2 . Легко взаємодіє з галогенами, даючи *галогеніди*. Сплавляється з металами, утворюючи *германіди*. Відомо багато й германійорганічних сполук. Одержують Г. з відходів переробки поліметалевих сульфідних руд, золи кам. вугілля; дуже чистий Г. — впровадженням монохристалив. Застосовують як *напівпровідник*.

Лит.: Тананаєв І. В., Шпирт М. Я. Хімія германія. М., 1967; Хімія і технологія рідких і розсіяних елементів, ч. 2. М., 1976. В. Л. Павлов.

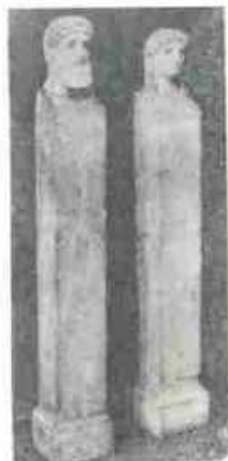
ГЕРМАНІСТИКА — 1) в широкому значенні — наука, що вивчає мови, історію, право, етнографію, мистецтво й літературу германських народів від найдавніших часів до наших днів. 2) У вузькому значенні — наука про давні й сучасні *германські мови* й л-ри (те саме, що й *германська філологія*). Як наук. галузь Г. утвер-

дилася в епоху Відродження. Першим філологом-германістом був Ф. Юніус (1589—1677). Наук. основи Г. заклали Р. Раск і Я. Грімм. Наприкінці 19 ст. Г. поділялася на герм. мовознавство й історію герм. л-р. На поч. 20 ст. відбулася дальша спеціалізація з поділом на власне германістику (вивчення нім. мови й л-ри), англістику, скандинавістику та ін. В СРСР проблеми Г. розробляли й розробляють В. М. Жирмунський, В. М. Ярцева, Е. А. Макаєв, М. М. Гухман, О. І. Смирницький та ін., зокрема на Україні — І. В. Шаровальський, Б. М. Задорожний та ін. Лит. див. до ст. *Германські мови*. Ю. О. Жуктенко.

ГЕРМАНСЬКІ МОВИ — група споріднених мов індоєвропейської сім'ї. Сучасні Г. м. поділяють на підгрупи: північногерманську й західногерманську. До півн.-герм. (скандинавської) підгрупи належать шведська, норвезька, датська, ісландська й фарерська мови; до зах.-герм. — англійська, німецька, нідерландська (голландська), фризська, *ідіш* і *африкаанс* мови. Мови колишньої сх.-герм. підгрупи (готська, бургундська, вандальська тощо) вимерли. Г. м. сформувалися на основі племенних діалектів давніх германців, які на поч. нашої ери жили на узбережжях Пн. та Балт. морів, на Пд. Скандинавського п-ва й у Ютландії. У фонетичі Г. м. відрізняються від ін. індоєвроп. мов т. з. германським (першим) пересутом приголосних. Порівняно невелика кількість голосних збільшувалася за рахунок *дифтонгів*, які розвинулися внаслідок різних комбінаторних змін. Наголос сильний, здебільшого на першому складі кореня слова. Морфологія характеризується розвиненістю аналітичних форм, відсутністю форм словозміни, функціональною заміною відмінкових форм прийменниковими конструкціями. Для дієслів характерна розгалужена система часів; три неособові форми: інфінітив і два дієприкметники: в англ. мові є ще й герундій. Форми минулого часу утворюються додаванням дентального суфікса або чергуванням кореневих голосних. У синтаксисі для Г. м. характерний сталий порядок слів у реченні, велику роль відіграють службові слова. В лексикі поряд із суто германськими чимало слів, спільних з ін. індоєвроп. мовами. Є запозичення з грец., лат., романських, кельтських, слов'янських та ін. мов. Найдавніша писемна пам'ятка — напис *рунами* з Евре-Стабіо (бл. 200). Письменність Г. м. — на латинській графічній основі.

Лит.: Енгельс Ф. До історії стародавніх германців. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Задорожний Б. М. Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. Львів, 1960; Сравнительная грамматика германских языков, т. 1—4. М., 1962—66; Жуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства. К., 1978. Ю. О. Жуктенко.

ГЕРМАНЦІ стародавні — племена індоєвропейської мовної групи, що спочатку жили на узбережжях Пн. та Балт. морів, а згодом розселилися між Рейном, Верхнім Ду-

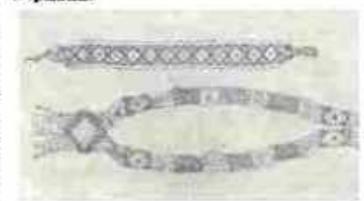


Герма. Римські копії 1—2 ст. Мармур. Київський державний музей західного та східного мистецтва.



Гермес відпочиває. Бронзова римська копія статуї роботи Лісіппа (3-я чверть 4 ст. до н. е.). Національний музей. Неаполь.

Германі.



наем і Одрою (Одер). В 1 ст. до н. е. Г. жили родовим ладом, займалися гол. чин. землеробством. Верхня влада належала нар. зборам. Під час війни ополченням командував військ. вождь. У 1 ст. н. е. у Г. родову громаду змінила землеробська. Виникли індивідуальне землекористування, майнова нерівність і патріархальне рабство. Зросла роль ради старійшин і військ. вождів (*комунів*), влада яких поступово ставала постійною (див. *Варварські правди*). Утворилися племенні союзи. В 2—3 ст. Г. почали напад на Рим. імперію (див. *Маркоманська війна 166—180*). У 3 ст. алемани захопили землі між Рейном, Дунаєм і Неккаром, *готи* — Дакію. В 4—6 ст. Г. відіграли значну роль у *Великому переселенні народів*. Г. склали основу в етногенезі ряду сучас. народів: німців, голландців, фламандців, датчан, шведів, норвежців та ін.

ГЕРМАФРОДИТИЗМ [від грец. *ἑρμαφρόδιτος* — Гермафродит (син *Гермеса* та *Афродіти*, двостатова істота)] — наявність у однієї і тієї самої особи чоловічих і жіночих статевих ознак. Розрізняють природний і патологічний Г. При природному у Г., поширеному серед рослин і деяких тварин (кишковопорожнинних, більшості черв'як, багатьох молосків та деяких риб), у нормальному стані в одного індивіда розвинені чоловічі й жіночі гонади і утворюються статеві клітини обох типів. Патологічний Г. трапляється в нормально розділених статевих тварин і в людини. Виникає внаслідок порушення розвитку статевих залоз та їхньої гормональної діяльності. Від ступеня порушення співвідношення в розвитку окремих тканинних елементів зачатка статеві залози у гермафродитів залежать кількісні зрушення в утворенні в організмі чоловічого й жіночого статевих гормонів, які визначають розвиток статевих ознак. Патологічний Г. може бути і стійким, при якому одночасно розвиваються сам'яник і яєчник або мішана залоза (овотестис), і несправжнім (*інтерсексуальність*), при якому зовн. статеві органи та вторинні статеві ознаки не відповідають характерові статевих залоз. Див. також *Гінадроморфізм*.

ГЕРМАШЕВСЬКИЙ Мирослав (н. 15.IX 1941, с. Липники) — льотчик-космонавт ПНР, підполковник Війська Польського. Герой Радянського Союзу (1978). Член Польської об'єднаної робітничої партії з 1963. Після закінчення Демблінського військ. авіад. училища льотчиків проходив службу у винищувальній авіації. Закінчив (1971) Академію Генштабу ПНР. З 1976 — в загоні космонавтів. Разом із П. І. Климком здійснив політ (27.VI — 5.VII 1978) за програмою «Інтеркосмос» на космічному кораблі «Союз-30». В ході виконання програми польоту «Союз-30» стикнувся з орбітальним науковим комплексом «Салют-6» — «Союз-29» (В. В. Коваленко і О. С. Іванченко). Екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Нагороджений (ПНР)

орденом Золотого хреста заслуги, орденом «Хрест Грюнвальда» першого ступеня і медалями. За заслуги у розвитку космічних досліджень президія Польської АН нагородила медаллю М. Коперника. **ГЕРМЕНЕВТИКА** [грец. *ἑρμηνευτική (τέχνη)* — мистецтво тлумачення] — 1) У класичній філології вчення про інтерпретацію рукописних і друкованих текстів, насамперед давніх. 2) У сучас. бурж. філософії метод тлумачення культ.-істор. явищ, який протиставляється об'єктивному, традиційно-наук. методу. Прихильники Г. вважають її єдиною адекватним способом осмислення історії, оскільки Г. базується на «внутр. досвіді» людини, який нібито є сферою безпосереднього сприйняття нею «життєвої цілісності» суспільства на противагу «зовн. досвідів», здатному фіксувати лише ізоляовані факти природи. Звертаючись до Г., бурж. філософи (В. Дільтей, М. Шелер, М. Хайдеггер, Г. Гадамер) намагаються тлумачити сусп. явища у виразі суб'єктивістському, ірраціоналістичному дусі, відкидаючи тим самим саму можливість об'єктивних наук. теорій сусп. життя.

ГЕРМЕС (Г'еріс) — у грецькій міфології спочатку бог скотарства, покровитель пастухів і отар. Син *Зевса* й *Майї*. Пізніше його вшановували як послаця богів, покровителя мандрівників (обабч шляхів йому ставили *герми*), бога красномовства, бога торгівлі, обману, прибутку, винахідника мір, чисел та ліри. Зображували його здебільшого юнаком із крильцями на сандалях. Відомі скульптурні зображення Г. роботи *Праксителя*, *Скопаса* й *Лісіппа*. У римській міфології йому відповідає *Меркурій*. **ГЕРМЕС** — мала планета, відкрита 1937 німецьким астрономом К. Рейнмутом. Діаметр Г. 1,6 км. Наближався до Землі на віддалі приблизно 600 000 км. Після 1937 Г. не спостерігався і його вважають втраченим.

ГЕРМЕТИЗАЦІЯ — забезпечення непроникності стінок та з'єднань апаратів, машини споруд для газів, рідин тощо.

ГЕРМЕТИЧНИЙ ВІДСІК космічного апарата — відсік космічного літального апарата (КЛА), що ізолює космонавтів і бортову апаратуру від впливу космічного простору. Г. в. охороняє й захищає від сонячної й галактичної радіації, космічного вакууму і холоду, метеорних і теплових потоків. Герметичність відсіку забезпечується з'єднанням його частин болтами з ущільненням у вигляді прокладок з вакуумної

Бугай герфордської породи.



гуми. Всередині Г. в. створюється й підтримується заданий тиск повітря (суміші газів) або газу (кисню, азоту); ззовні його покривають абляційним шаром теплового захисту (див. *Абляція*), протиметеорним екраном тощо. В. Г. Демисов.

ГЕРМОНАССА — давнє греко-сидське місто на сх. березі Керченської протоки, на місці сучасної станції Таманської Краснодарського краю РРФСР. Засн. в 6 ст. до н. е. Основою г-ва жителів були с. г., рибний промисел, торгівля. Г. була другим (після *Фанагорії*) екон. центром азіат. частини *Боспорської держави*. В 10 ст. на місці Г. виникло давньорус. місто *Тмутаракань*. З 50-х рр. 20 ст. провадяться систематичні археол. розкопки городища й некрополя. **ГЕРНЕТ** Михайло Миколайович (12.VII 1874, м. Ардагов, тепер райцентр Морд. АРСР — 16.I 1953, Москва) — радянський юрист, фахівець з кримінального права, кримінології та історії права; засл. діяч науки РРФСР (з 1928), доктор юрид. наук (з 1936). З 1911 — проф. Петерб. психоневрологіч. ін-ту, з 1919 — Моск. держ. ун-ту. Досліджував соціальні причини злочинності, проблеми її викорінення. Осн. праці: «Суспільні причини злочинності» (1905), «Злочинність за кордоном і в СРСР» (1931), «Злочини гітлерівців проти людяності» (1946), «Історія царської тюрем» (т. 1—5, 1941—56), перші два томи якої удостоєно Держ. премії СРСР (1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ГЕРНІКА, Герніка-і-Луно — місто на Пн. Іспанії, в *Баскії Країні*. Під час громадян. війни та італійськ. інтервенції 1936—39 нім.-фашист. авіація 26.IV 1937 зруйнувала Г. Передова світова громадськість була обурена цим актом вандалізму — знищенням мирного старовинного міста. В 1937 П. Пікассо створив картину «Герніка», в якій затаврував злочини фашизму.

ГЕРОВІТ — у західнослов'янській міфології бог Сонця, родючості й війни. У старод. храмі м. Вологаста (тепер на тер. НДР) Г. було присвячено великий позолочений шит, який під час походів несли перед військом. Вважають, що ім'я Геровит є варіантом імені слов. бога *Ярогита*.

ГЕРОДОТ (Г'рбботос; н. між 490 і 480 до н. е., Галікарнас, Мала Азія — п. між 430 і 424 до н. е., Афіни або Фурії, Пн. Італія) — давньогрец. історик. Н. в сім'ї роботодавця. Автор праці (умовно названа «Історією»), що містить опис греко-перських воєн (500—449 до н. е.), доведений до 478 до н. е. 4-а книга «Історії» Г. є найціннішим джерелом з історії, етнографії та географії Пн. Причорномор'я. В ній подано опис цієї території, життя і звичаїв кіммерійців, таурів, скіфів та ін. племен, легенди про походження скіфів, історію їхньої боротьби проти війська перс. царя *Дарія I* (див. *Дарія похід на скіфів*) і стосунків з греками, опис м. *Ольвії*.

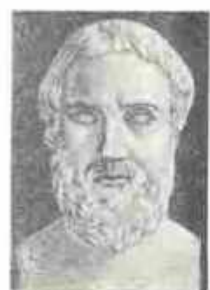
Т.: Укр. перекл. — Опис Скіфії, В кн.: Історія України в документах



О. П. Герман.



М. Гермашевський.



Геродот.

ГЕРОЇЗМ

і матеріалах, т. 1. К., 1939; Р. о. с. в е р е к л. — История в девяти книгах. Л., 1972; История. В кн.: Историки Греции. М., 1976.
Лит.: Дурье С. Я. Геродот. М. — Л., 1947; Волтенко М. Ф. Herodoteana. «Праці Одеського університету», 1957, т. 149. Серія істор. наук, в. 7; Матеріали з археології Північного Причорномор'я, в. 3—4, Одеса, 1960 — 62.

ГЕРОЇЗМ, героїчне (від грец. *hros* — воїн, богатир, герой) — найвище виявлення самовідданості і мужності у виконанні громадського обов'язку, що вимагає від людини особистої відваги, стійкості, готовності до самопожертви. Актом Г. є подвиг. В основі Г. лежить свідоме підпорядкування особистих інтересів загальним інтересам класу, народу, людства. Бурж. етичні теорії пов'язують Г. з сваволею «надлюдщини», що нехтує будь-якими нормами і принципами моралі (Ф. Ніцше), з проявами надприродного начала (Г.-В.-Ф. Гегель), з фанатичним прагненням до самопожертви, що є самоціллю, або з індивідуальною винятковістю (Г. д'Аннунціо, А. Боймлер). Марксизм-ленінізм уперше висунув ідею про єдність індивідуального подвигу з загальнонарод. Г., про зв'язок Г. з сусп. прогресом. Це знайшло підтвердження в масовому бойовому і труд. Г. трудящих СРСР.

ГЕРОЇН — наркотик, похідне морфіну. Має болезаспокійливу дію. Проте через отруйні властивості з медичні не застосовується. Див. також *Наркоманія*.

ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — в СРСР почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за особисті або колективні заслуги перед державою, пов'язані зі здійсненням героїського подвигу. Встановлене ЦВК СРСР 16.IV 1934. Згідно з діючим положенням, затвердженом Указом Президії Верховної Ради СРСР 14.V 1973, звання Г. Р. С. присвоює Президія Верховної Ради СРСР з врученням *Леніна ордена*, знака особливої відзнаки — медалі «Золота Зірка» і Грамоти Президії Верховної Ради СРСР. При здійсненні героїського подвигу вдруге, втретє або вчетверте особа, удостоєна звання Г. Р. С., відповідно знову нагороджується орденом *Леніна* і медаллю «Золота Зірка». На відзнаку подвигів двічі Г. Р. С. або в разі присвоєння Г. Р. С. звання *Героя Соціалістичної Праці* за його батьківщині встановлюється бронзовий бюст з відповідним написом. Г. Р. С. користуються пільгами, встановленими законодавством, зокрема Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6.IX 1967. Позбавити звання Г. Р. С. може лише Президія Верховної Ради СРСР. Всього (1978) звання Г. Р. С. присвоєно бл. 12,5 тис. осіб (у т. ч. за подвиги у Великій Вітчизняній війні — понад 11 500 чол., за освоєння космосу — 48 чол.), понад 130 чол. удостоєні звання Г. Р. С. двічі; Л. І. Брежнєв, О. І. Покришкін, І. М. Кожедуб, С. М. Будонний — тричі, а Г. К. Жуков — чотири рази. Більше як 2 тис. Г. Р. С. — уродженці УРСР, у т. ч. 31 — двічі Г. Р. С. і 2 — Л. І. Брежнєв і І. М. Кожедуб — тричі Герої Рад. Союзу.

ГЕРОЙ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРАЦІ — в СРСР почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за виняткові досягнення у госп. і культ. будівництві. Встановлене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.XII 1938. Згідно з діючим положенням, затвердженом Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.V 1973, звання Г. С. П. присвоює Президія Верховної Ради СРСР з врученням *Леніна ордена*, знака особливої відзнаки — золотої медалі «Серп і Молот» і Грамоти Президії Верховної Ради СРСР. За нові видатні трудові заслуги Г. С. П. відповідно знову нагороджується орденом *Леніна* і золотою медаллю «Серп і Молот». На відзнаку трудового подвигу двічі Г. С. П., або якщо Г. С. П. було присвоєно звання *Героя Радянського Союзу*, за його батьківщині встановлюється бронзовий бюст з відповідним написом. Г. С. П. користуються тими самими пільгами, що й Герої Рад. Союзу. Позбавити звання Г. С. П. може лише Президія Верховної Ради СРСР. Усього (1978) звання Г. С. П. присвоєно понад 18 тис. чол. (у т. ч. по УРСР — 3432 особам), з них 117 нагороджено другою золотою медаллю (в т. ч. по УРСР — 38), третьою нагороджені А. П. Александров, Б. Л. Ванников, І. В. Курчатова, Х. Турсункулова та інші.

ГЕРОН Александрійський (Гр. *Ἡρόν* *ὁ Αλεξανδρινός* (мабуть, і ст. н. е.)) — давньогрецький механік і вчений, який працював в Александрії. Автор творів «Пнеуматика» і «Механіка», де систематизував досягнення в галузі прикладної механіки (описав автомат для відкривання дверей, водяний орган, пожежний насос тощо). Написав одну з перших книжок з техніки — «Театр автоматів». Матем. праці Г. є енциклопедією античної прикладної математики. В кращій з них («Метриці») наведено формули для обчислення площ та об'ємів геом. фігур (серед них і *Герона формула*), правила розв'язування квадратних рівнянь, приблизного добування квадрат. і кубічних коренів тощо.

ГЕРОНА ФОРМУЛА — формула для обчислення площі трикутника за його сторонами a, b, c :

$$S = \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)},$$
 де $p = (a+b+c)/2$ — півпериметр трикутника. Названа за ім'ям давньогрец. вченого *Герона* Александрійського.

ГЕРОНІМУС Яків Лазарович (н. 6(18).II 1898, Ростов-на-Дону) — український рад. математик, доктор фізик.-матем. наук (з 1939), професор (з 1929), засл. діяч наук і техніки УРСР (з 1969). Після закінчення 1920 Харків. ун-ту працював у вищих тех. учбових закладах Харкова, Москви, Куйбишева; з 1944 — в Харкові. Основні праці — з теорії ортогональних функцій, аналізу та синтезу механізмів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ГЕРОНТОЛОГІЯ ІНСТИТУТ — установа АМН СРСР. Засн. 1958 в Києві. У складі ін-ту (1979) 5 відділів, 12 лабораторій, 4 клінічні

відділення, поліклініка. Г. і. — єдиний у країні й найбільший в Європі центр по вивченню питань, пов'язаних з проблемою старіння й активного доголіття людини; головний в Науковій раді по геронтології й геріатрії при Президії АМН СРСР і в Координаційному комітеті соціалістичних країн Європи по дослідженнях у цих галузях. Ін-т є базою Всесвітньої організації охорони здоров'я для проведення курсів з соціальних і мед. питань геронтології. Тут вивчаються механізми старіння, питання профілактики передчасного старіння, особливості перебігу й лікування захворювань у літньому й старечому віці. Вивчається зв'язок первісних механізмів старіння з порушеннями регуляції генетичного апарату клітини. Розроблено принципи фармакотерапії ряду захворювань у осіб літнього й старечого віку. Розробляються заходи щодо збереження працездатності осіб старіших вікових груп. Серед провідних науковців ін-ту — Д. Ф. Чеботарьов, М. М. Горев, М. Б. Маньківський, В. В. Фрайлік. Ін-т видає щорічник «Геронтологія і геріатрія».

Н. В. Вержиковська.
ГЕРОНТОЛОГІЯ (від грец. *γέρων* (*γέρωντος*) — старий і *λόγος* — вчення) — розділ біології та медицини, що вивчає закономірності старіння живих організмів, у т. ч. людини. Сучасна Г. включає такі розділи: біологія старіння, *геріатрія*, соціальна Г., геронгієна. Осн. завданнями Г. є: розкриття провідних механізмів процесу старіння, вивчення впливу соціального середовища та способу життя на старіння людини, розробка заходів подовження періоду її активного життя, зокрема працездатності. Одним з перших почав вивчати питання *доголіття* з позицій конкретних фактів рос. лікар 18 ст. І. Б. Фішер. Родоначальником сучас. Г. є І. І. Мечников, який заклавав основи експериментального вивчення старіння. Велике значення для дальшого геронтологічних досліджень мали праці І. П. Павлова. Розвиток рад. Г. пов'язаний з іменами укр. рад. учених О. О. Богомольця, М. Д. Стражеска, О. В. Нагорного та ін. У 1938 у Києві під керівництвом О. О. Богомольця та М. Д. Стражеска було проведено першу в світі конференцію з проблем старіння і видано книгу «Старість». Дальший розвиток Г. пов'язаний з вивченням явищ старіння на всіх рівнях — від молекулярного і клітинного до організмowego. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили й рад. вчені М. І. Аріпін, В. Г. Баранов, Б. О. Вартопетов, І. В. Давидовський, Н. Н. Кіпшідзе, С. В. Коркушко, А. В. Токар, серед них укр. вчені М. М. Горев, Н. В. Лауер, О. Ф. Макаренко, М. Б. Маньківський, Е. П. Подрушняк та ін. В СРСР наук. центром по вивченню проблем старіння є створений



Медаль «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу



Медаль «Серп і Молот» Героя Соціалістичної Праці

1958 у Києві Геронтологія інститут АМН СРСР, який є також керівним центром комітету по координації досліджень з проблем Г. в соціалістичних країнах. У 1972 у Києві відбувся IX Міжнародний конгрес геронтологів.

Лит.: Фролькіс В. В. Регулирование, приспособление и старение. Л., 1970; Маньковский Н. В., Миш А. Я. Старение и нервная система. К., 1972; Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии. Л., 1974; Чеботарёв Д. Ф. Геронтология и клинические внутренние болезни. К., 1977. Д. Ф. Чеботарёв.

ГЕРОНТОМОРФОЗ (від грец. γέρων (γέρωντος) — старий і морф — форма) — один з напрямів еволюції, тип філогенезу, при якому зміни ознак виникають на пізніх стадіях розвитку організму. Поняття Г. близьке до анаболі.

ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ (від грец. γέρων (γέρωντος) — старий і психология) — галузь психології, яка вивчає особливості психіки і поведінки людей літнього віку, явища і процеси, пов'язані зі старінням організму. Виникла в 2-й пол. 20 ст. Поява Г. зумовлена насамперед соціальними причинами: збільшенням числа людей похилого віку, проблемами їхньої працездатності та влаштування в житті, а також психологічної підготовки особистості до старості. Загальна мета Г. — вивчення закономірностей для продовження активного життя людини. Див. також Вікова психологія, Геронтологія.

ГЕРОСТРАТ (Γερостράτος) — грек із Ефесу, який прагнув за всяку ціну увічнити своє ім'я і 356 до н. е. спалив храм Артеміди (вважався одним із 7 чудес світу). Ім'я Г. набуло узагальненого значення марнославної людини.

ГЕРПЕС (грец. έρπης — лишай, від έρπω — повзу, в'їдаюся) — вірусні хвороби, що характеризуються висипаннями на шкірі та слизових оболонках пухирців на поверхній основі. Розрізняють простий Г., або пухирцевий лишай (найпоширеніший, особливо серед дітей), і опієризуючий Г., або опієризуючий лишай. Простий Г. спричиняється вірусом Herpes simplex. Джерелом інфекції є хвора людина або вірусоносії. Вірус передається гол. чин. контактом шляхом. Характеризується Г. появою групи пухирців (діаметром 0,1—0,3 см); спочатку з'являється одне вогнище, а потім 2—3 нових, що розташовуються на шкірі обличчя, навколо рота, на носі, щоках, повіках, вушних раковинах. Може уражати слизову оболонку порожнини рота, зівва, гортані та ін. Лікування — мазі, примочки, полоскання тощо.

ГЕРПЕТОЛОГІЯ (від грец. έρπετόν — плазун і λόγος — вчення) — розділ зоології, що вивчає плазунів.

ГЕРРЕРО (Guerrero) Марія (1863 або 1868, Мадрид — 23.I.1928, там же) — іспанська актриса. Навчалась у Мадрид. консерваторії, а також у Б.-К. Коклена в Парижі. Разом з чоловіком Ф. Діасом де Мендоса організувала трупу «Герреро — Мендоса» (1896—1909), пізніше театр «Прінсеса» (1908—26) в Мад-

риді. В п'єсах нац. і світової класики виконувала гол. ролі. В 1931 театрові «Прінсеса» присвоєно ім'я Герреро.

ГЕРРИОТ (Garriott) Оуен (н. 22. XI.1930, Ініа, штат Оклахома) — астронавт США. Освіту здобув у ун-ті шт. Оклахома й Станфордському ун-ті. Викладав і вів дослідницьку роботу в галузі фізики іоносфери в Станфордському ун-ті. З 1965 — у групі астронавтів. Разом з А. Біном та Дж. Лусмою здійснив політ на наук. орбітальній станції «Скайлаб» (28.VII — 26.IX.1973).

М. Я. Орлов.

ГЕРСЕВАНОВ Михайло Миколайович [25. III (6.IV) 1830, с. Нікополь, тепер Барнінського р-ну Харківської обл. — 16.(29).V.1907, Петербург] — російський інженер-будівельник і вчений у галузі гідротехніки. Закінчив (1851) Головне інженерне уч-ще в Петербурзі (з 1857 — викладач цього уч-ща). В 1862—68 — консультант на будівництві Крошадського, Миколаївського, Одеського, Керченського та ін. портів. У 1868—83 — гол. інженер цивільних споруд на Кавказі. Директор Ін-ту інженерів шляхів (1883—1901). Один з організаторів і керівників Рос. тех. т-ва. Осн. праці стосуються мор. гідротехніки («Лекції про морські споруди», 1861—62), а також гідрографії та іригації Кавказу.

ГЕРСОН (Gerson) Войцех (I.VII.1831, Варшава — 25.II.1901, там же) — польський живописець. В 1844—50 навчався у Варшаві, 1853—55 — в петерб. АМ (з 1873 — її академік), 1856—58 — в Парижі. З 1858 працював у Варшаві, де керував приватною худож. школою. Автор жанрових картин, що інколи позначені рисами критичного реалізму («Селянський похорон», 1855; «Прощання з конем», 1856; «Кладовище в горах», 1894, та ін.). Малював пейзажі Польщі («Види Варшави», 1852). Учніми Г. були Л. Вичульовський, С. Лепи, Ю. Панкевич, Ю. Хелмонський.

ГЕРЦ (Hertz) Генріх-Рудольф (22. II.1857, Гамбург — 1.I.1894, Бонн) — німецький фізик. Навчався в Мюнхенському і Берлінському ун-тах. Осн. праці — з електродинаміки, одним із засновників якої він був. У 1886—89 експериментально довів існування електромагнітних хвиль і дослідив їхні властивості (відбиття, заломлення, поляризацію тощо). Підтвердив теоретичні висновки Дж.-К. Максвелла про те, що швидкість поширення електромагнітних хвиль у повітрі дорівнює швидкості світла. Встановив тотожність осн. властивостей електромагнітних і світлових хвиль. Роботи Г. з електродинаміки відіграли велику роль у розвитку науки і техніки, зумовили виникнення бездротової телеграфії, радіо, телебачення, радіолокації тощо. Г. досліджував і катодне проміння (1892), фотоелектр. ефект (1887), створив теорію удару пружних куль. (1882). Його ім'ям названо одиницю частоти коливань — герц. **ГЕРЦ** (Hertz) Густав-Людвіг (22. VII.1887, Гамбург — 1975) — німецький фізик, член Німецької АН

у Берліні (НДР), іноземний член АН СРСР (з 1958). Навчався у Мюнхен. і Берлін. ун-тах. В 1945—54 жив і працював в СРСР, з 1954 — директор Фізичного ін-ту в Лейпцігу. Осн. дослідження в галузі спектроскопії. Спільно з Д. Франком експериментально довів існування дискретних (перервних) рівнів енергії атома (1913). Вивчав спектри поглинання рентгенівських променів, виконав ряд досліджень з дифузії, електронної емісії, розрядів у газах, фізики плазми, ультразвуку, напівпровідників. Розробив метод розділення ізотопів дифузійно. Нобелівська премія (разом з Д. Франком), 1925. Держ. премія СРСР, 1951.

ГЕРЦ, Гц, Нз — одиниця частоти періодичного процесу. 1 Г. — частота, при якій за 1 с відбувається один цикл періодичного процесу. Для вимірювань високих частот вживають кратні одиниці: 1 кГц = 10³ Гц, 1 МГц = 10⁶ Гц. Названо за ім'ям Генріха Герца.

ГЕРЦА — місто Глибочконого р-ну Чернівецької обл. УРСР. Розташована на р. Герці (бас. Дунаю), за 8 км від залізнич. ст. Новоселиця. Перші згадки про населений пункт є в істор. документах 1408. З 1437 — місто. До 1774 Г. — в складі Молдавського князівства, 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). У 1918 окупована боярською Румунією. В 1940 Г. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. Шейногалантерейна ф-ка, комбінат побутового обслуговування, виробниче відділення райспінтехніки. Дві заг.-освітні школи, лікарня, Будинок культури, бібліотека. У Г. народився письменник Г. Асані.

ГЕРЦБЕРГ (Hertzberg) Гергард (н. 25.XII.1904, Гамбург) — канадський фізик, член Королівського товариства Канади. Закінчив Дармштадтський технологічний ін-т (1928). У 1935 емігрував до Канади, з 1949 працює в Нац. дослідному центрі. Праці в галузі атомної і мол. спектроскопії, зокрема дослідження мол. спектрів, структури молекул і будови вільних радикалів. Нобелівська премія, 1971.

ГЕРЦЕН Олександр Іванович (літ. псевд. — Іскандер; 25.III (6.IV) 1812, Москва — 9(21).I.1870, Париж; похований у Ніцці) — російський революційний демократ, філософ-матеріаліст, письменник, публіцист. У 1829—33 навчався в Моск. ун-ті, де разом з М. Огаровим організував студентський гурток революц. напрямку. В 1834 за вільнодумство був заарештований і 1835 засланий до Пермі, потім до Вятки і Владимира, а 1841 — до Новгороду. В 1842 повернувся до Москви. В 40-і рр. почав переходити з революц.-дворянських на революц.-демократичні позиції. В 1847 виїхав за кордон, де до кінця життя перебував у політ. еміграції. Був свідком бурж. революції 1848—49 у Парижі. В 1853 в Лондоні організував *Вільну російську друкарню*, в якій разом з М. Огаровим видавав літ.-політ. альманах «*Полярная звезда*», газ. «*Калокіа*», неперіодичний збірник революц. спрямування «*Голоса из России*».



Г.-Р. Гери.



Г.-Л. Гери.



Г. Герцберг.



О. І. Герцен.

ГЕРЦІНСЬКА СКЛАДЧАСТІСТЬ



Дж. Гершін

Г. був прихильником утопічно-соціалістичної програми, оголошував основою майбутнього соціалізму в Росії сел. громаду.

Утопічний соціалізм Г. поєднувався з революційним демократизмом, з ідеями революц. ліквідації експлуататорського ладу самими нар. масами. Якщо до 1861 у Г. ще зберігалися бурж.-ліберальні ілюзії, то хвиля повстань невдоволено-грабіжницьким характером реформи 1861 селянства остаточно утвердила Г. на позиції революц. демократизму. Водночас Г. почав розглядати як революц. силу міжнар. робітн. рух, очолюваний І-м Інтернаціоналом. Філосо. погляди Г. нерозривно пов'язані з його революц.-демократичними переконаннями. Найвідомішими філосо. творами є «Дилетантизм у науці» (1842—43) та «Листи про вивчення природи» (1845—46). Долаючи певний вплив ідеалізму, Г. вже на поч. 40-х рр. з позицій матеріалізму розв'язував корінні питання філософії — про відношення мислення до буття, пізнання світу, обстоював нерозривність зв'язку філософії та природознавства. Критикуючи метафіз. метод у науці, Г. визначав діалектику як «алгебру революції» і обґрунтовував необхідність революц. перебування сусп. життя. Філосо. концепції Г., що ґрунтувались на матеріалістично переосмисленій діалектиці Г.-В.-Ф. Гегеля, були одним з найвищих досягнень марксистської філософ. думки. За висловом В. І. Леніна, «Герцен дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом» (Повне зібр. тв., т. 21, с. 244). Літ. діяльність Г. пов'язана з його політ. і філосо. поглядами. Г. відстоював принципи критичного реалізму, зв'язок з життям. В його художніх і публіцистичних творах — романі «Хто винен?» (1847), повістях «Лікар Крупов» (1847), «Сорока-злодійка» (1848), «З того берега» (1850), «Листи з Франції та Італії» (1855) реалістично відображено життя Росії та країн Європи, висловлено протест проти кріпосництва, соціальної нерівності. Епопея «Минуле і думи» (1852—68) — художньо-публіцистична енциклопедія духовного життя Росії і Зх. Європи 30—60-х рр. Г. популяризував слов. л-ру за кордоном, захищав передову укр. л-ру від переслідувань царського уряду та реакційної преси. Високо цінував Т. Шевченка як народного поета, революційного демократа. Г. вмістив у «Коликолі» замітки про життя і творчість укр. поета, на його смерть опублікував тут некролог. В нотатках «Тварюки» (1867) він згадував про тяжку долю Шевченка на заслання. Велика дружба зв'язувала Г. з Марком Вовчком. Він захищав письменницю від нападок реакц. критики (памфлет «„Бібліотека“ — дочка Сенковського», 1860). Г. мав великий вплив на формування суспільно-політичних поглядів Шевченка і Марка Вовчка. Шевченко з глибокою повагою ставився до Г., називав його апостолом-винитцем, намалював його портрет. І. Франко вважав Г. од-

ним з найвизначніших літ. і політ. діячів Росії 19 ст.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—30. М., 1954—65; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1975; Укр. перекл. — Союзна з еміграції. Львів, 1911; Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1949—51; Вибрані твори. К., 1950; Хто винен? К., 1953; Минуле і думи. К., 1957.

Лит.: Левін В. І. Повне зібрання творів: т. 21. Пам'яті Герцена; т. 25. З минулого робітничої преси в Росії; Бєлінський В. Г. Погляд на російську літературу 1847 року. В кн.: Бєлінський В. Г. Літературно-критичні статті. К., 1953; Плеханов Г. В. А. І. Герцен. В кн.: Плеханов Г. В. Сочинения, т. 23. М.—Л., 1926; Головаха І. П. Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х років XIX ст. К., 1953; Бєлявская И. М. А. І. Герцен и польское национально-освободительное движение 60-х годов XIX века. М., 1954; Донець Г. П. Суспільно-політичні та філософські погляди О. І. Герцена. Чернівці, 1961; Капустін В. О. Герцен і Україна. К., 1962; Рильський М. Т. Слово про Герцена. В кн.: Рильський М. Т. Вєрні розмови. К., 1964; Володин А. І. Герцен. М., 1970; Павлов А. Т. От дворянской революционности к революционному демократизму. М., 1977. Ю. З. Яковський.

ГЕРЦІНСЬКА СКЛАДЧАСТІСТЬ — одна з найінтенсивніших в історії Землі деформацій *земної кори*. Назва запропонована франц. геологом М. Бертраном (1847—1907), походить від грец. *Ερζώνια όριζή* — Герцинський ліс (місцевість у Німеччині, тепер *Гарц*). У геол. гол. чин. німецький, л-рі поширена й назва «варисійська складчастість». Виникла протягом пізнього палеозою (див. *Палеозойська ера і група*). Під впливом Г. с. на місці палеозойських *геосинкліналей* утворилися складчасті гірські системи — герциніди: Урал, Донецький кряж, Алтай, Тянь-Шань, Аппалачі та ін. Процеси гороутворення супроводжувалися гранітним інтрузивним (див. *Інтрузія*) магматизмом. Багато областей Г. с. пізніше зазнали деформацій *альпійської складчастості* (Альпи, гори Пн. Кавказу тощо).

З геол. відкладами областей Г. с. пов'язано багато родовищ корисних копалин, зокрема нафти, кам'яної та калійної солей, чорних і кольорових металів тощо.

Лит.: Архангельский А. Д. Геологическое строение и геологическая история СССР, т. 1—2. М.—Л., 1947—48; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970.

В. С. Токошенко.

ГЕРЦОГ (нім. *Herzog*) — у давніх *германців* виборний військ. вождь племені; в Зх. Європі в період раннього середньовіччя — племінний князь, в період феод. роздробленості — великий феодальний володар. Пізніше — один з вищих дворянських титулів, що й досі зберігся в деяких країнах, напр. у Великобританії.

ГЕРЦШПРУНГ Ейнар (8.X 1873, Фредеріксборг — 21.X 1967, Теллесе) — датський астроном. Член Нідерл. і Датської АН. У 1898 закінчив Копенгаген. політех. ін-т, за фахом інженер-хімік. У 1935—45 — директор обсерваторії Лейденського ун-ту. Найважливіші праці Г. — про *еволюцію зір*. Відкрив існування зір-гігантів і карликів. Побудував залежність зо-

рної величини від спектрального класу зір (див. *Герцшпрунга—Рессела діаграма*).

ГЕРЦШПРУНГА—РЕССЕЛА ДІАГРАМА — графічно виражена залежність між абсолютними зоряними величинами і спектральними класами зір. Вперше цю залежність відкрив Е. Герцшпрунг, детально дослідив Г.-Н. Рессел. Кожну зорю наносять у вигляді точки на графік, абсцисною і ординатою якого є відповідно спектральний клас зір і абс. зоряна величина. Зорі на



Діаграма Герцшпрунга—Рессела для зір плоскої складової Галактики.

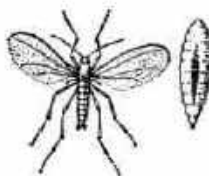
Г.—Р. д. (мал.) групуються вздовж певних напрямів: навколо гол. послідовності розміщуються більшість відомих зір, праворуч згорі — гілка зір-гігантів, ще вище — понадгігантів, лівий нижній кут займають *білі карлики*. За місцем зорі на Г.—Р. д. можна визначити вік зір, стадію їхньої еволюції.

ГЕРЦЮК Тарас Пахомович (н. 22. X 1919, с. Старі Кути, тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) — український рад. різьбяр, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1965). Вчився у В. Девдюка. Виготовляє з дерева різьблені тарілки, барильця, скриньки, письмові прибори, які прикрашає інкрустацією; з металу — топірці, лускоріхи, келихи, оздоблені гравіруванням. Працює в техніці *інтарсії* (портрет В. І. Леніна); 2 портрети Т. Шевченка (рельєфне рельєфлення).

ГЕРЦЬ, герць — ратоборство, окремі сутички і поєдинки українських козаків з противником перед боєм. Г. починався тим, що козаки



Т. П. Герцюк. Декоративна тарілка. Дерево, інкрустація, 1967.



Гессенська муха. Доросла комаха і личинка.



Виклик (залорожі викликають ворога на двобій). Картина А. І. Кавлауропа.

наближалися до табору ворогів, викликаючи їх до битви. Г. підносили бойовий дух козаків. Г. оспівані в укр. нар. піснях і думах.

ГЕРШВІН (Gershwin) Джордж (26.IX 1898, Нью-Йорк — 11.VII 1937, Беверлі-Гіллс, Каліфорнія) — американський композитор і піаніст, представник т. з. симф. джа-

зу. Н. в сім'ї емігранта з Росії. Автор першої амер. нац. опери «Поргі і Бесс» (1935) — з життя негритянської бідноти, муз. комедій («Будь ласка, леді», 1924; «Хай гримить оркестр», 1927; «Про тебе я співаю», 1931), творів для оркестру («Рансодія в безовних тонах», 1924; сюїта «Американець у Парижі», 1928; «Друга рансодія», 1931; «Кубинська увертюра», 1932), танц. п'єс, ліричних пісень, музики до кінофільмів.

ГЕРШЕЛЬ (Herschel) Вільям (Фрідріх-Вільгельм; 15.XI 1738, Ганновер, Німеччина — 25.VIII 1822, Слау, поблизу Лондона) — англійський астроном і оптик, член Лондон. королівського т-ва (з 1781), почесний член Петерб. АН (з 1789). У 1757 переїхав до Англії, де став відомим музикантом і композитором, учителем музики. Астрономію і математику вивчив самостійно. З 1773 проводив постійні астр. спостереження, виготовляв дзеркальні телескопи. Відкрив планету Уран (1781), 2 супутники Урана (1787) та 2 супутники Сатурна (1789), понад 2500 туманностей і 806 подвійних зір; склав каталоги подвійних зір, туманностей і зоряних скупчень. Досліджуючи розподіл зір у просторі та будову Молочного Шляху, застосував створений ним «метод черпків». Відкрив рух Сонячної системи в напрямі сузір'я Геркулес.

ГЕРШЕЛЬ (Herschel) Джон-Фредерік-Уільям (7.III 1792, Слау — 11.V 1871, Коллінгвуд, графство Кент) — англійський астроном, член Лондон. королівського т-ва, член Петерб. АН (з 1826). Син В. Гершеля. Закінчив Кембріджський ун-т (1813). Г. відкрив ряд нових туманностей, зоряних скупчень і понад 3000 подвійних зір; склав 11 каталогів подвійних зір і каталог 5079 туманностей та зоряних скупчень. Провів (1834—38) на місці Доброї Надії спостереження Пл. зоряного неба, опублікувавши результати цієї праці (1847).

ГЕРШЕНЗОН Сергій Михайлович [п. 29.I (11.II) 1906, Москва] — український рад. генетик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив Моск. ун-т. З 1937 — зав. відділом Ін-ту зоології, потім — Ін-ту мікробіології і вірусології, з 1968 — зав. відділом Молекулярної біології і генетики інституту АН УРСР. Один з організаторів і виконуючий обов'язки директора (1973) цього ін-ту. В 1937—41 і в 1944—48 — зав. кафедрою Київського університету. Вивчав генетику природних популяцій комах у зв'язку з проблемами еволюції. Працями в галузі молекулярної біології довів, що чужорідна дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК), якщо її вводити в організм, в багатьох разів підвищує частоту мутацій; встановив мутагенну дію вірусів на організм хазяїна. Досліджував генетику ентомопатогенних вірусів та можливість використання їх у боротьбі з шкідливими комахами. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. А. Труханов.

ГЕС — скорочена назва гідроелектричної станції

ГЕСІОД (Ἡσιόδος; рр. н. і см. невід.) — давньогрецький поет 8—7 ст. до н. е. Жив у Беотії. Осн. його твір — дидактична поема «Роботи і дні». В ній опоеизовано працю хлібороба, показано протест селян проти свавілля знаті в період становлення рабовласницького суспільства. Описи природи у творі поєднуються з практичними порадами щодо проведення с.-г. робіт залежно від календаря. Поема «Теогонія» («Родовід богів») — перша спроба греків систематизувати не тільки «родовід богів», а й історію походження світу і людини. З ін. творів Г. збереглися лише уривки — «Каталог жінок» та ін.

Тел.: Укр. перекл. — Роботи і дні. В кн.: Антична література. К., 1968; Рос. перекл. — Работы и дни. В кн.: Эллинисты. М., 1963.

ГЕСПЕРИДИ (Ἑσπερίδες) — у грецькій міфології дочки Атланта. Жили в казковому саду, де росла яблуня з золотими яблуками, які стеріг стокий дракон. Геракл убив дракона і викрав золоті яблука (один з подвигів героя).

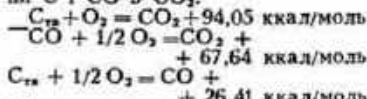
ГЕСС (Hess) Віктор-Франц (24.VI 1883, Вальдштейн — 17.XII 1964, Маунт-Вернон, США) — австрійський фізик, член Віденського АН. Навчався в ун-тах Граца та Відня. З 1919 — проф. Віденського, Грацького та Інсбруцького ун-тів. У 1938 переїхав до США. Праці з фізики космічного проміння, радіоактивності, атомної фізики й оптики. Відкрив 1912 космічні промені та дослідив зміни їхньої інтенсивності. Нобелівська премія, 1936.

ГЕСС Герман Іванович [26. VII (7.VIII) 1802, Женева — 30.XI (12.XII) 1850, Петербург] — російський хімік, акад. Петерб. АН (1830). У 1840 відкрив закон постійності сум тепла (див. Гесса закон), 1842 — правило термонеutralності, згідно з яким при змішуванні соляних розчинів тепло не виділяється. Описав і проаналізував ряд мінералів. Одним з перших вивчав каталітичні процеси, зокрема виявив властивість платини прискорювати реакції.

ГЕСС (Hess) Мойсей (21.VI 1812, Бонн — 6.IV 1875, Париж) — німецький публіцист і філософ, один з головних представників «істинного соціалізму». Спочатку приймав до молодогогегельства. Соціалістичні погляди Г. являли собою синтез ідей німецького ідеалізму та франц. утопічного соціалізму. З початку 60-х років був ласальником (див. Ласальянство). Брав участь у діяльності Інтернаціоналу I-го.

ГЕССА ЗАКОН — основний закон термодинаміки, який твердить: тепловий ефект реакції, що відбувається при сталому об'ємі і тиску, залежить лише від початкового і кінцевого стану реагуючих речовин і не залежить від проміжних стадій процесу. Г. з. є формулюванням закону збереження енергії для хім. процесів (див. Збереження закону). Користуючись Г. з., можна розраховувати теплоти реакцій, враховуючи відомі теплоти — знаходити енергії утворення хімічних зв'язків. Наприклад, за Г. з. можна обчислити теплоту утворення 1 мо-

ля оксиду вуглецю CO з вуглецю і кисню за теплотами перетворення C і CO в CO₂:



Відкрив цей закон 1840 рос. хімік Г. І. Гесс.

Лит.: Гесс Г. И. Термодимическое исследование. Л., 1958.

ГЕССЕ (Hesse) Герман (2.VII 1877, Кальв, Вюртемберг — 9.VIII 1962, Монтаньола, Швейцарія) — німецький письменник. З 1912 жив у Швейцарії. Популяристе здобув виховним романом «Петер Камешинд» (1904). У повісті «Під колесами» (1906) піддав різкій критиці систему виховання в кайзерівській Німеччині. Романи «Гертруда» (1910), «Росгальде» (1914), «Степовий вовк» (1927), повість «Кнульп» (1915) — про тяжку долю художника в бурж. суспільстві. Автор роману-утопії «Гра в бісер» (1943), віршів, оповідань, критичних есе, публіцистичних статей. Нобелівська премія, 1946.

Тел.: Укр. перекл. — Степовий вовк. «Всесвіт», 1977, № 4—5; Поезії. «Всесвіт», 1977, № 3; Гра в бісер. К., 1978; Рос. перекл. — Под колесами. М., 1961; Избранное. М., 1977.

ГЕССЕН — історична область у Німеччині. Назва її походить від гессів (племінні старод. германців), які жили тут у період раннього середньовіччя. В кін. 8 — на поч. 9 ст. на тер. Г. утворилося графство. З кін. 13 ст. Г. — одне з тер. князівств Німеччини. В 1567 Г. поділилося на два князівства: Гессен-Кассель (1866 анексований Пруссією) та Гессен-Дармштадт (з 1866 — велике герцогство, з 1918 — земля Г. у складі Веймарської республіки). Після розгрому 1945 фашист. Німеччини тер. Г. увійшла до амер. та франц. зон окупації. З 1949 — у складі ФРН (більша частина утворила землю Г., менша увійшла до землі Рейнланд-Пфальц).

ГЕССЕНСЬКА М҃ХА, гессенка (Mayetiola destructor) — комаха родини галіцевих. Небезпечний шкідник пшениць, жита і ячменю; поширений в Європі, Пн. Америці, Пн. Африці й Азії. Тіло Г. м. (довж. 2,5—3,5 мм) темно-сіре або рудувато-буре, у самки на черевці є червоні або червоно-бурі плями. Самка за життя (5—7 днів) відкладає до 500 яєць. За рік Г. м. мають 2—5 поколінь. Личинки (довж. до 4 мм) молочно-білі; розвиваються у піхвах листків злаків, спричинюючи полегання рослин. Заходи боротьби: додержання правил агротехніки, використання стійких сортів, передпосівна обробка насіння або посівів у період льоту мух інсектицидами.

ГЕСТАПО (нім. Gestapo, скорочене від Geheime Staatspolizei) — таємна держ. поліція в фашистській Німеччині. Існувала з квітня 1933 для фізичного винищення опозиції нацизмові. Поза межами Німеччини агенти Г. займалися шпигунством і вчиняли політ. вбивства. Г. особливо розгорнуло діяльність під час 2-ї світової війни 1939—45. На тимчасово окупованій території СРСР, у т. ч. на Україні, гестапів-



В. Гершель.



С. М. Гершензон.



В.-Ф. Гесс.



Г. І. Гессе.

ці діяли в складі «айнзатцгруп», «айнзатцкоманд», «зондеркоманд» і армійської таємної польової поліції, створили ряд таборів смерті. Після розгрому фашизму в Німеччині Г. було поставлено поза законом. На *Нюрнберзькому процесі* (1946) Г. визнано злочинною орг-цією, винною в смерті сотень тисяч людей.

ГЕТЕ (Goethe) Йоганн-Вольфганг (28.VIII 1749, Франкфурт-на-Майні — 22.III 1832, Веймар) — німецький поет і мислитель. Вивчав право, природознавство, філософію й л-ру в Лейпцигському і Страсбурзькому ун-тах. У 1770—74 захоплювався демократичною естетикою Й.-Г. Гердера, був тісно зв'язаний з літ. рухом «*Буря й натиск*». В цей період створив історичну драму «*Гец фон Берліхінген*» (1773), драму «*Прометей*» (1773, незакінч., вид. 1830), ліричні вірші. Славу Г. приніс роман «*Страждання молодого Вертера*» (1774), в якому відбито глибоку соціальну трагедію цілого покоління передової ім. молоді. В 1775 оселився у Веймарі, 1776—86 — міністр при дворі герцога Карла-Августа. У веймарський період у творчості Г. проявилася суперечливість його світогляду, на що вказував Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 226). Ідеї примирення з дійсністю, мрії про мирні суспільні реформи виражені в п'єсах 80—90-х рр. «*Іфігенія в Тавриді*» (1787), «*Торквато Тассо*» (1790), «*Герман і Доротея*» (1797) та ін. Проте в кращих творах і цього часу (драма «*Егмонт*», 1788) звучить заклик до свободи. У романах «*Літа науки Вільгельма Майстера*» (1795—96), «*Літа мандрів Вільгельма Майстера*» (1821—29) подано картину ім. дійсності. Автор розвідок з питань л-ри і фольклору, зокрема слов. країн. Виступав проти ім. реакційного романтизму. Найбільше художнє досягнення Г. — драматична поема «*Фауст*» (над нею він працював 1773—1831), ідейним висновком якої є служіння науки народові, глибока віра в творчі сили людини, в краще майбутнє.

Твори Г. сповнені глибокого філософізму, пройняті діалектичними ідеями. Природу, сусп. життя, духовний світ людей він розглядав у безперервному русі й розвитку, як постійну зміну форм, боротьбу протилежних начал. Стояв на позиціях пізнаваності світу, критикував *агностицизм*. Відстоював ідею єдності теорії та практики. Суспільно-політ. погляди Г. суперечливі. Виступаючи за ліквідацію феод. відсталості, за соціальну справедливість, Г. водночас остерігався революц. руху мас. Творчість Г. мала великий вплив на розвиток реалістичної естетики. Для численних праць Г. з природознавства характерне діалектичне уявлення про єдність рослин, й тварин, світу, визнання поступального розвитку живої природи. Досліджував порівняльну анатомію тварин. Вже у 19 ст. твори Г. були широко відомі в Росії, зокрема на Україні. В 1827 його обрали почесним членом Ради Харків. ун-ту. Перший

переспів з Г. укр. мовою належить П. Гулаку-Артемівському (балада «*Рибалка*», 1827). З переспівами і перекладами виступали П. Білецький-Носенко, Ю. Федькович, П. Грабовський та ін. Г. високо оцінював Т. Шевченко. Багато поезій Г. і значну частину «*Фауста*» перекладав І. Франко. Він є й автором розвідки про цей твір. В рад. час твори Г. перекладали М. Рильський, М. Терещенко, Є. Дроб'язко, М. Лукаш та ін. Багато з них покладено на музику визначними композиторами.



Національний музей Я.-В. Гете у Веймарі.

Тел.: Укр. перекл. — Егмонт. К., 1957; Твори. К., 1969; Літ. науки Вільгельма Майстера. К., 1970; Фауст. К., 1977; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—13. М., 1932—49; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1975—78; Избранные философские произведения. М., 1964; Об искусстве. М., 1975. Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Франко І. «*Фауст*» Гете. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1935; Білецький О. І. «*Фауст*», трагедія Гете. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 3. К., 1966; Людвиг Э. Гете. Пер. с нем. М., 1963; Житомирская З. В. Йоганн Вольфганг Гете. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1780—1971. М., 1972.

Г. К. Якимович. **ГЕТЕБОРГ** — місто на Пд. Зх. Швеції, при впадінні р. Гета-Ельви у протоку Каттегат. Порт, вузол а-д-ї автошляхів. Аеропорт. Бл. 450 тис. ж. (1973). Г. — гол. центр судно- й автомобілебудування країни. Розвинута електротех., нафтопереробна, текст., швейна, паперова пром-сть. Щорічні міжнар. пром. ярмарки. В Г. — ун-т, вища тех. школа, політех. та комерційний ін-ти. Музеї (Худож., Гетеборзький, Морський). Архіт. пам'ятки: будинок Ост-Індської компанії (серед. 18 ст.), собор (1802—15) та ін. Г. засн. на поч. 17 ст.

ГЕТЕРА (грец. *ἑταῖρα* — подруга, коханка) — 1) У Стародавній Греції освічена неодружена жінка, яка вела вільний спосіб життя. 2) Переносно — легковажна жінка.

ГЕТЕРИ (англ. *getters*), газобирачі — речовини з високою вбирною спроможністю щодо кисню, водню, азоту, вуглекислого газу, пари води та ін. газів, крім інертних. Вибірання ними газів зумовлено: сорбцією Г. під час випаровування і конденсації газів; дифузєю газів у Г., нагріті до певної т-ри; утворенням хім. сполук газу з нагрітими Г. Розрізняють Г. леткі і нелеткі. Леткі Г. (найпошир. — барій) зв'язують газ, випаровуючись або осаджуючись на стінки приладів. Нелеткі Г. (титан, цирконій, торій, тантал тощо) вибирають при високих робочих т-рах

(водень при 300—400°C, кисень — 700—800, азот — 700—1000, водню пару при 200—400°C). Г. використовують: в електронних високовакуумних або іонних приладах — для вбирання газів і пари, що залишаються після відкачування, або тих, які виділяються під час експлуатації приладів; у наповнених інертними газами приладах — для очищення цих газів від сторонніх домішок; як робочу рідину вакуумних насосів.

Б. Ч. Дюбуа. **ГЕТЕРІЙ**, етерії (грец. *ἑταῖρα* — товариство) — 1) У Стародавній Греції офіційно визнані або таємні (переважно олігархічного характеру) політ. союзи громадян. 2) У Греції 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. таємні революц. т-ва, метою яких була боротьба проти тур. панування. З них загальнонац. орг-цією стала «*Філікі етерія*», засн. 1814 в Одесі.

ГЕТЕРО... (від грец. *ἕτερος* — інший, різний) — у складних словах означає різноманітність (напр., *гетероморфізм*, *гетероспорія*).

ГЕТЕРОАУКСИН (від *гетеро...* та *ауксин*), бета-індоліл-оцтова кислота, $C_{10}H_8NO_2$ — найпоширеніший представник *ауксинів*; фізіологічно активна речовина, що утворюється в рослинах і впливає на їхні ростові процеси. Одержаний синтетично. Використовують для посилення коренеутворення у дерев, при розмноженні рослин живими тощо.

ГЕТЕРОБАТМІЯ (від *гетеро...* і грец. *βάσις* — ступінь, степінь) — неоднаковий рівень розвитку і спеціалізації різних органів, що є наслідком незалежності і нерівномірності їхньої еволюції (т. з. мозаїчної еволюції).

ГЕТЕРОГАМЕТНІСТЬ (від *гетеро...* і *гамети*) — генетична нерівноцінність гамет однієї із статей (чоловічої або жіночої) у людини, тварин і дводомних рослин. Г. полягає в тому, що у цієї, т. з. гетерогаметної, статі в процесі *мейозу* утворюються в рівних кількостях гамети двох типів, відрізняються за *статевою хромосомою*: гамети одного типу містять Х-чи Z-хромосому, другого — У-чи W-хромосому або половина гамет містить статеву хромосому, а друга половина не містить її. Г. зумовлює народження особин різної статі приблизно в рівних кількостях. Див. також *Гомогаметність*, *Визначення статі*.

ГЕТЕРОГАМІЯ (від *гетеро...* і грец. *γάμος* — шлюб) — 1) Тип статевого процесу, при якому зливаються статеві клітини (*гамети*), що різняться зовнішнім виглядом. У вузькому розумінні Г. розглядають як злиття гамет, відрізняються лише за розмірами (*гетерогаметія*, анізогаметія). Велику гамету називають макрогаметою (*яйцеклітина*), меншу — мікрогаметою (*сперматозоїд*). У ширшому розумінні Г. повністю ототожнюють з *анізогамією*. 2) Відмінність чоловічих і жіночих гамет *гібрида* за окремими *генами* або їхніми комбінаціями. 3) Зміна розташування на рослині чоловічих та жіночих квіток або зміна їхньої функції (як аномалія).



Я.-В. Гете.

ГЕТЕРОГЕННА СИСТЕМА (від грец. *hetero* — різний) — неоднорідна фізико-хімічна система, що містить різні за фізичними властивостями або хімічним складом частини (фази), відокремлені одна від одної поверхнями розділу (напр., лід — вода — пара; олія — вода). Фази Г. с. повинні мати достатні розміри, щоб можна було застосовувати до них поняття температури, тиску, концентрації і нехтувати поверхневою енергією. Різкої межі між Г. с. і гомогенною (однорідною або однофазовою) системою не існує; перехідна область між ними — *колоїдні системи*.

Лит.: Горощенко Я. Г. Фізико-хімічний аналіз гомогенних і гетерогенних систем. К., 1978. М. С. Цветков.

ГЕТЕРОГЕННИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, в якому ядерне паливо конструктивно відділене від сповільнювача нейтронів. У Г. р. теплоотдачі елементи, де зосереджено паливо, розміщено в охолоджуваних теплоносій паливних каналах, які утворюють в активній зоні реактора правильну просторову ґратку. Порівняно з гомогенними реакторами, в яких паливо розподілено у сповільнювачі або теплоносії, у Г. р. на природному або слабобогатеному урані значно краще використовуються (в реакції поділу) нейтрони і менші їхні втрати у процесі сповільнювання. Більшість реакторів, що їх використовують у ядерній техніці, — гетерогенні. В. Б. Климентов.

ГЕТЕРОГОНІЯ (від *hetero*... і грец. *gonē* — покоління) — форма чергування поколінь, при якій змінюють одне одного статеві покоління: роздільностатеві і гермафродитне (див. *Гермафродитизм*), роздільностатеві і партеногенетичне (див. *Партеногенез*), роздільностатеві, що розвиваються в різні періоди року і відрізняються морфологічними ознаками (див. *Диморфізм*). Г. властива лише безхребетним тваринам (плоским і круглим червам, коловерткам, деяким ракоподібним та комахам).

ГЕТЕРОДИН (від *hetero*... і грец. *dynamis* — сила) — малопотужний високочастотний генератор електричних коливань із самозбудженням. Осн. частини Г.: нелінійний елемент (лампа електронна або напівпровідниковий прилад), що є перетворювачем частоти електр. коливань, і коливні кола, які визначають частоту самозбудження. У Г. власні коливання змінюються з зовн. високочастотними, внаслідок чого утворюються електр. коливання постійної проміжної (різницевої) частоти. Г. застосовують в радіоелектронних пристроях (напр., супергетеродинних радіоприймачах, гетеродинних частотомірах).

ГЕТЕРОДИННИЙ ІНДИКАТОР РЕЗОНАНСУ — прилад, за допомогою якого радіоприймальну або радіопередавальну апаратуру настраюють на певну частоту приймання (передавання) радіохвиль. До осн. частин Г. і. р. (мал.) належать: генератор електр. коливань — *гетеродин* (транзистор, котушка індуктивності, конденсатор настраювання); *детектор*, що виділяє ті частоти електр. коливань,

які несуть інформацію; індикатор (напр., мікроамперметр), що сприймає ці коливання. Потрібну частоту підбирають на приладі конденсатором змінної ємності, широкий діапазон частот (від 100 кГц до 90 МГц) забезпечують змінними котушками індуктивності. Якщо коливальний контур Г. і. р. (конденсатор, котушка індуктивності) настраюють у резонанс з коливальним контуром радіоприймального (радіопередавального) апарату, то з першого контура в другий надходить макс. енергія електромагн. коливання. Цією особливістю й користуються при настраюванні радіотех. апаратури. Найширше Г. і. р. застосовують у радіоаматорстві. Іноді його використовують як резонансний або гетеродинний частотомір. Г. І. Гладишев.

ГЕТЕРОДИННИЙ ЧАСТОТОМІР — прилад для вимірювання частоти синусоїдальних електр. коливань, основною частиною якого є *гетеродин*. Для Г. ч. ґрунтується на порівнянні вимірюваної частоти електр. коливань з еталонною (гетеродина). Коливання обох типів надходять у змішувач Г. ч., який виділяє коливання різницевої частоти (частоти биття). Якщо гетеродин настроєно на відсутність биття (його нульову частоту), спец. пристрій (стрілковий прилад, звуковий або оптичний індикатор) фіксує вимірювану частоту. Г. ч. застосовують для високочастотних вимірювань частоти електр. коливань в діапазоні від 10 кГц до 90 ГГц. Г. І. Гладишев.

ГЕТЕРОЗИГОТНІСТЬ (від *hetero*... і грец. *zygōtōs* — з'єднаний докупі) — спадкова неоднорідність організму, що виникає при *гібридизації* внаслідок злиття *гамет*, різноякісних за генним складом або структурою *хромосом*, у гетерозиготу або внаслідок *мутацій*. При цьому утворюються гетерозиготні організми, у яких гомологічні (парні) *хромосоми* мають різні форми (*алелі*) того чи ін. гена (напр., Aa, Bb) або відрізняються взаєморозташуванням генів. Виявити Г. можна за допомогою *аналізуючого схрещування* і під час *мітозу* або *мейозу*. Г. дуже поширена в природних *популяціях* і є, очевидно, однією з причин *гетерозису*. Див. також *Гомозиготність*.

ГЕТЕРОЗИС (грец. *heterosis* — зміна, перетворення), «гібридна сила» — явище підвищеної життєздатності й продуктивності *гібридів* порівняно з вихідними батьківськими формами. Максимальний прояв Г. спостерігається в гібридів першого покоління. Г. і протилежне йому явище інбредної депресії (див. *Інбридинг*) відомі з давніх часів. Єдиної теорії Г. нема. Проте всі гіпотези (домінування, наддомінування, генетичного балансу) виходять з визнання того, що основою Г. є *гетерозиготність* організму. Іноді Г. забезпечується гетерозиготністю лише за одним *геном* (моногогенний, або моногобридний Г.; напр., підвищена стійкість до малярії людей, гетерозиготних за геном серповидноклітинної анемії). Розрізняють справжній Г. (еугетерозис) — оптимальний про-

яв ознак у природних умовах — і «пишність» (люксурианс) — розвиток тієї чи ін. ознаки вище біол. оптимуму. Оскільки гетерозис особини мають переваги у боротьбі за існування, Г. відіграє значну роль в еволюції органічного світу. Використання Г. в практиці ґрунтується на *гібридизації*, міжпородному (міжсорттовому) і міжлінійному *схрещуванні*, що збільшує урожайність с.-г. культур і продуктивність тварин на 10—30%. У рослинництві Г. широко використовується при вирощуванні гібридних форм кукурудзи, буряка, сорго та ін. с.-г. культур. У тваринництві, особливо в свинарстві й м'ясному скотарстві, найширше застосовується т. з. промислове (міжпородне) схрещування. Проблема закріплення Г. у рослин розв'язується на основі *вегетативного розмноження* гібридів (плодово-ягідні культури, картопля), подвоєння у них наборів *хромосом* (див. *Поліплоїдія*), використання *атоміксису*, створення гетерозиготних структур, які стійко передаються в спадок. З розвитком *молекулярної генетики*, ймовірно, стане можливим закріплення Г. у тварин шляхом перенесення ядер соматичних (не статевих) клітин у яйцеклітини з видаленим ядром і спонукання таких «штучних» зигот до нормального розвитку.

Лит.: Гетерозис. Минск, 1961; Беляев Д. К., Евсиков В. И., Шумный В. К. Генетико-селекционные аспекты проблемы моногобридного гетерозиса. «Генетика», 1968, № 12; Гужов Ю. Л. Гетерозис и урожай. М., 1969.

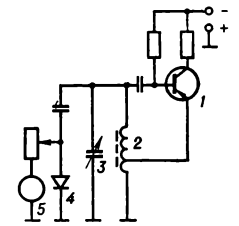
В. І. Евсиков.

ГЕТЕРОКАРПІЯ (від *hetero*... і грец. *karpos* — плід) — утворення у того самого виду рослин плодів з неоднаковими морфологічними або фізіологічними властивостями. При т. п. о. в Г. плоди у однієї і тієї самої рослини мають різну форму (напр., у *нагідок*). Завдяки Г. збільшується можливість поширення плодів різними способами. Г. властива покритонасінним рослинам; часто зустрічається у бур'янів.

ГЕТЕРОМОРФІЗМ (від *hetero*... і грец. *morphē* — форма, вигляд) — відмінність мінералогічного складу гірських порід при однаковому хім. складі їх. Гетероморфними можуть бути магматичні (напр., *габро* і *базальт*) і метаморфічні (напр., *амфіболіт* і *еклогіт*) гірські породи. Причина Г. — різні умови формування порід.

ГЕТЕРОМОРФОЗ (від *hetero*... і грец. *morphē* — форма, вигляд) — одна з форм *регенерації* (відновлення) у тварин, при якій замість видаленого або втраченого органа розвивається орган, що має інші будову й функцію і в нормі розташований в іншій частині тіла. Г. відомий у тварин більшості типів, але частіше трапляється у низькоорганізованих. Прикладом Г. є відновлення *антенули* на місці видаленого ока у десятиногих раків, розвиток *хвостової частини* тіла у дощового черв'яка замість видаленого головного кінця (такі тварини нежиттєздатні). Г. можна викликати штучно, змінюючи умови відновлення видалених органів.

Б. Г. Новиков.



Гетеродинний індикатор резонансу: 1 — транзистор; 2 — котушка індуктивності; 3 — конденсатор настраювання; 4 — детектор; 5 — індикатор.

ГЕТЕРОПЕРЕХІД

ГЕТЕРОПЕРЕХІД — контакт двох напівпровідників різних за хімічним складом і властивостями. Залежно від типу провідності контактуючих напівпровідників розрізняють анізотипні ($p-n$) та ізотипні ($p-p$, $n-n$) Г. (див. також *Електронно-дірковий перехід*). Найширше застосовують Г. між напівпровідниковими сполуками типу АШВ^V, де АШ — елемент III групи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* (Al, Ga, In), В^V — елемент V групи (P, As, Sb), та їхніми твердими розчинами. Складна енергетична структура і відмінність властивостей контактуючих напівпровідників визначають нові можливості напівпровідникових приладів, створених на основі Г. Зокрема, Г. використовують у напівпровідникових лазерах, світлодіодах тощо.

Лит.: Алфєров Ж. И. Гетеропереходи в полупроводниковой электронике близкого будущего. В кн.: Физика сегодня и завтра. Л., 1973; Миллс А., Фойт Д. Гетеропереходи в переходах метал — полупроводник. Пер. с англ. М., 1975. В. І. Смирнова.

ГЕТЕРОПЛОДІЯ (від *hetero...* і грец. *plōdos*, тут — кратний та відок — вигляд) — те саме, що й *антеплодія*.

ГЕТЕРОПОЛІКИСЛОТИ — багатосновні неорганічні кислоти, утворення яких можна розглядати як результат заміщення оксидних лігандів у простій кисневмісній кислоті залишками інших кислот, наприклад: H_2SiF_6 , $H_2As_2O_7$, $H_2(P(Mo_3O_{10})_4)_4$, $H_4(Si(W_3O_{10})_4)_4$. В ролі центр. атома можуть виступати VII, Te^{VI}, V^{VI}, P^V, As^V, Si^{IV}, Ti^{IV}, В^{III} тощо. Характерною особливістю Г. є велика розчинність у воді. З водних розчинів вони виділяються у вигляді кристалогідратів. Г. утворюють малорозчинні у воді солі амонію, калію, рубідію, цезію, срібла. Будову більшості Г. ще не вивчено. Г. та їхні солі використовують у хімі. аналізі. *Лит.*: Гринберг А. А. Введение в химию комплексных соединений. Л., 1971; Голуб А. М., Скопенко В. В. Основы координационной химии. К., 1977.

ГЕТЕРОСПОРІЯ (від *hetero...* і грец. *sporā* — сіяння, насіння), різноспоровість — утворення в деяких вищих рослин двох різних за розмірами (напр., у селягінелових, водяних папоротей та ін.) або морфологічно подібних, проте відмінних фізіологічними особливостями (напр., у хвоща) видів спор, з яких розвиваються роздільностатеві заростки. В разі відмінності спор за розмірами з дрібних спор (*микроспор*) розвиваються чоловічі заростки, з великих (макро, або *мегаспор*) — жіночі. У покритонасінних рослин гомологами мікроспор є пилкові зерна, а мегаспор — зародкові мішечки.

ГЕТЕРОСТИЛІЯ (від *hetero...* і грец. *stēlos* — стовп), різностовпчастість — різна довжина стовпчиків у квітках одного виду рослин, внаслідок чого приймочки маточок і пилля тичинок розміщуються на різних рівнях. При цьому в квітках можуть бути довгими тичинки, а короткими стовпчики маточок або навпаки. Г. — своєрідне

морфологічне пристосування, що забезпечує *перехресне запилення* і утруднює *самозапилення*. Г. характерна для первоцвіту, гречки, плакун-трави тощо.

ГЕТЕРОТАЛІЗМ (від *hetero...* і грец. *thallos* — гілка, відгалуження) — явище фізіологічної і генетичної різностатевості, яка не супроводжується морфологічними відмінностями статей. Г. виявляється лише при статевому процесі. Спостерігається у деяких зелених водоростей та у багатьох грибів.

ГЕТЕРОТОПІЯ (від *hetero...* і грец. *topos* — місце) — виниклі в процесі еволюції *онтогенезу* (індивідуального розвитку) тварин зміни місця закладання органів. Г. є результатом міграції клітин зародка з одного зародкового листка в інший чи зміщення їх у межах того самого зародкового листка. Прикладом Г. є розвиток черевних плавців спереду від грудних у деяких *костистих риб*, зміщення серця у птахів і ссавців ближче до черевної порожнини, ніж у риб і земноводних. Термін «гетеротопія» запровадив 1874 Е. Геккель.

В. Г. Новицький.

ГЕТЕРОТРОФИ (від *hetero...* і грец. *trophē* — їжа), гетеротрофні організми — організми, які, на відміну від *автотрофів*, синтезують необхідні для їхнього життя речовини за рахунок готових органічних сполук. Г. є багато мікроорганізмів, грибів, деякі паразитичні рослини, усі тварини, а також людина. Див. також *Сапрофіти*, *Паразити* в біології.

ГЕТЕРОФІЛІЯ (від *hetero...* і грец. *phyllos* — листок), різнолистість — наявність листків різної форми на одній рослині. Розрізняють Г. екологічну, пов'язану з впливом умов освітлення, живлення, т-ри, вологості тощо, і філогенетичну, що відображає історію даного виду. В деяких рослин Г. часто пов'язана з віковими змінами. Найяскравіше Г. виявлена у *водяних рослин* (напр., у стрілолиста, жовтцю водяного та ін.), у яких підводне листя, на відміну від надводного, стрічковидне або дуже розсічене.

ГЕТЕРОХРОМАТИН (від *hetero...* і *хроматин*) — один з двох різновидів ядерної речовини — хроматину. У *хромосомах* гетерохроматинові ділянки розташовані здебільшого в районах *центромер*; порівняно з еухроматиновими ділянками (див. *Еухроматин*) вони відзначаються щільнішою укладкою *хроматид* і вищою концентрацією *дезоксирибонуклеїнової кислоти*.

Розташування гетерохроматинових ділянок у хромосомі індивідуальне, характерне для кожної з них. Г. містить значно менше структурних генів (які контролюють розвиток організму), ніж еухроматин. Г. особливо характерний для *статевих хромосом*.

ГЕТЕРОХРОНІЯ (від *hetero...* і грец. *chronos* — час) — виниклі в процесі еволюції зміни часу закладання й темпу розвитку органів та ознак у нащадків організмів порівняно з предками. Г. є пристосуванням організму до змінених умов

середовища. Внаслідок Г. ріст і розвиток більшості органів у зародковий період відбуваються з різною швидкістю. Прогресуючі ознаки і органи закладаються раніше і розвиваються швидше (*акцелерація*), а регресуючі органи, навпаки, закладаються пізніше і розвиваються повільніше (*ретардація*). Прикладом Г. є ранній розвиток м'язів язика у ссавців, завдяки чому новонароджені здатні здійснювати смоктальні рухи. Внаслідок Г. в процесі ембріонального розвитку повторюється еволюційний (історичний) розвиток кожного органа окремо, а не організму в цілому. Термін «гетерохронія» запровадив Е. Геккель.

В. Г. Новицький.

ГЕТЕРОЦИКЛІЧНІ СПОЛУКИ (від *hetero...* і грец. *kyklos* — коло, цикл) — органічні речовини, в циклах молекул яких, крім атома вуглецю, є також атоми інших елементів (гетероатомів), найчастіше атома азоту, кисню, сірки тощо. Г. с. становлять більшість відомих органічних сполук. Багато з них було відомо задовго до визначення їхньої хімії природи (природні барвінки — *індіго*, пурпур фінікія, *дубильні речовини*; алкалоїди — *хінін*, *стрихнін*, *кофеїн* тощо). Найпростіші Г. с. мають три атоми в циклі. Найбільш поширені Г. с. з п'яти- (фуран, тіофен, пірол) і шестичленними циклами (піридин, піримідин) та конденсовані (хінолін, пурин). Серед Г. с. стійкіші ті, які мають найбільшу кількість спряжених подвійних зв'язків між атомами кіля. Властивостями вони нагадують *ароматичні вуглеводи*, напр., тіофен подібний своїми реакціями до *бензалу*. Існує взаємний перехід одних Г. с. в інші (напр., фурану в тіофен або пірол і навпаки). До Г. с. належать багато цінних речовин: до групи фурану — *фурфурол* (напівпродукт у виробі пластмас), до похідних піролу — *хлорофіл* рослин і гемін крові; похідні піримідину та пурину входять до складу *нуклеїнових кислот*. Г. с. є також багато біологічно активних речовин: *антибіотики*, *алкалоїди*, *антималярійні препарати* та ін.

Лит.: Гетероциклические соединения, т. 1—8. Пер. с англ. М., 1953—69; Джоуль Дж., Смит Г. Основы химии гетероциклических соединений. Пер. с англ. М., 1975. В. П. Чернецький.

ГЕТИ — стародавні племена, споріднені з *даками*. У 5 ст. до н. е. жили між Балканами і пониззя Днау, в 4 ст. до н. е. просунулися до узбережжя Чорного м. і лівого берега Дністра. У 60-х рр. 1 ст. до н. е. Г. разом з *даками* створили сильний військ.-плем. союз, який протистояв експансії Риму. Підкорили ряд сусідніх племен, майже зовсім знищили античні міста Пн.-Зх. Причорномор'я, зокрема *Тіру* і *Ольвію*. У 106 н. е. Рим підкорив Г., більша частина їхніх земель увійшла до складу рим. пров. Дакія. На Наддністрянщині відомі археол. пам'ятки гетського періоду.

ГЕТИНАКС — шаруватий пластичний матеріал з паперу, просоченого синтетичними смолами. Найчастіше містить *феноло-формаль*



Гетерофілія
1 — у шовковикі;
2a і 2б — у екаліпта.



Гетероциклічні сполуки.

дегідні смоли (40—55%). Відзначається високою мех. міцністю, добрим електроізоляційними властивостями. Г. застосовують для виготовлення деталей електр. машин, радіоапаратури, засобів телефонного зв'язку, у виробництві меблів тощо.

ГЕТИТ — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $\text{FeO} \cdot \text{H}_2\text{O}$. Симонія ромбічна. Густ. 4,0—4,4. Твердість 5,0—5,5. Колір жовто-бурий, темно-бурий до чорного. Близь алмазний до напівметалевого. Родовища Г. відомі у Франції, на Кубі, в СРСР, зокрема в РРФСР (район Липецька і Тули, Урал) і на Україні (*Керченський залізрудний басейн*). Див. також *Бурий алмаз*.

ГЕТНЕР (Hettner) Альфред (6.VIII 1859, Дрезден — 31.VIII 1941, Гейдельберг) — німецький географ. Проф. Лейпцигського (з 1894) та Гейдельберзького (1899—1928) унів. Подорожував по Пд. Америці, Пн. Африці, Пд. та Сх. Азії. Проводив дослідження з геоморфології, кліматології, географії людини, історії та методології географії тощо. Перебував під впливом ідеалістичних концепцій. Вважав, що географія має розкривати лише просторові взаємовідношення предметів і явищ на земній поверхні.

ГЕТТИНГЕН — місто на Сх. ФРН, в землі Нижня Саксонія, на р. Лайне. Вузол а-ц і автошляхів. 120,4 тис. ж. (1974). Підприємства металообр., електротех., оптичної пром-сті, точної механіки (прилади, інструменти, наук. апаратура та ін.). Видавництва і типографії. Важливий наук. центр країни. Відділення АН, ун-т (з 1737). Наук. т-по *Макса Планка*; аеродинамічний експериментальний центр.

ГЕТТИНГЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Георга Августа. Заснований 1737 у м. Геттінгені (тепер ФРН). З поч. 19 ст. ун-т став одним з провідних центрів культур. і політ. життя країни. В ньому працювали відомі вчені: математик *К. Гаусс*, історик *Ф. Дальман*, філологів брати *Я. і В. Грім*, юрист *Г. Гуго* та ін. Невдоволення реакційною політикою феодал. влади викликало студентські заворушення (1790, 1806, 1818). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. тут працювали математики *Г. Ф.-Б. Ріман*, *Ф. Клейн*, *Д. Гільберт* та ін. За фашист. диктатури найвидатніші вчені залишили ун-т. Вуз втратив значення великого навч. і наук. центру. Тепер Г. у. має 8 ф-тів: права і політики, мед., філос., математики і природничих наук, лісівництва, с. г., економіки та соціальних наук, теологічний. У 1975/76 навч. р. у ньому було понад 13 тис. студентів. Б-ка (засн. 1737) налічує 2,2 млн. тт., 9 тис. манускриптів, 6 тис. інкунабул (1976).

А. В. Санцевич.

ГЕТТО (італ. ghetto) — за часів середньовіччя частина міста, виділена для проживання євреїв. Г. виникли в 14—15 ст. в багатьох містах Європи і Сходу. Під час 2-ї світової війни гітлерівці створили Г. у ряді окупованих ними європ. країн для ізоляції та вивчення євр. населення. У сучас.

розумінні терміном «гетто» позначають район міста, в якому живуть дискриміновані нац. меншості (напр., «негритянське Г.» в Нью-Йорку — Гарлем).

«ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ», Товариство «Геть неписьменність» імені В. І. Леніна — всеукраїнське добровільне товариство, створене 1923 за постановою ВУЦВК для сприяння органам нар. освіти в боротьбі з неписьменністю та малописьменністю. Очолював його Г. І. Петровський. В 1925 т-во мало 1500 осередків (59 тис. членів), 1934 — 10 тис. осередків (бл. 1 млн. членів). Воно залучало до роботи громадські сили: відкривало школи лікнепу, гуртки тощо; видавало плакати, підручники, газ. «Геть неписьменність», журн. «За грамоту». Було навчено бл. 4 млн. неписьмених. Т-во узгоджувало свою діяльність з роботою Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю. Відбулося три респ. з'їзди т-ва (1927, 1929, 1932). Припинило діяльність 1936 у зв'язку з завершенням ліквідації неписьменності.

ГЕТТИХ Андрій Лаврентійович [н. 22.IX (5.X) 1903, с. Клепалі, тепер Бурицького р-ну Сумської обл.] — рад. військ. діяч, генерал армії (1964), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1924. В 1937 закінчив Військ. академію бронетанкових військ. Учасник боїв на р. Халхин-Голі (1939). В 1941 — 45 командував танк. д-зією, корпусом, був заст. команд. 1-ю танк. армією. Війська під його командуванням брали участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. Після війни Г. — на командних посадах у Рад. Армії (з 1958 — команд. військами Прикарпатського військ. округу). В 1964—72 — голова ЦК ДТСААФ СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГЕТЬМАН (польс. hetman, від нім. Haurtmann — начальник) — 1) На Україні в 16—17 ст. воєначальник козацького війська; в 17—18 ст. — правитель України і головнокомандуючий козацьким військом. До серед. 17 ст. влада Г. поширювалася лише на *Запоріжжя*. У ході *визвольної війни українського народу 1648—54* гетьман Б. М. Хмельницький з поч. 1648 став правителем України. Після *возз'єднання України з Росією 1654* Г. обирала на невизначений строк *генеральна військова рада* з наступним затвердженням царським урядом. Резиденціями Г. в 17—18 ст. були поспіль: Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. Г. Лівобережної України підлягали рос. цареві; між рос. урядом і Г. укладалася т. з. статті (умови), що визначали його права і компетенцію. Г. очолював *генеральну старшину* і поєднував політ., адм., військ., фін. і судові функції. Письмово розпорядження гетьманів — *універсали* — були обов'язковими для всього населення. При Г. існувала рада старшин. Особа, що тимчасово обіймала посаду Г., називалася *наказним*

гетьманом. Всі Г. були великими феодалами, вели політику покріпачення селян, їх визискування. Гетьманськими *клейнодами* з 1576 були булава, бунчук, прапор і печатка. Див. *Гетьманщина*. 2) У феодал. Польщі в 15—18 ст. Г. — вищий воєначальник. З кін. 15 ст. начальника найманого війська при королівському дворі наз. *надвірним Г.* В 30-х рр. 16 ст. з'явилися посади великого коронного Г. — *головнокомандуючого військами* — і польного Г. — його заступника. У феодал. Литві *головнокомандуючий* іменувався Г. великим литовським.

ГЕТЬМАНЩИНА — 1) Територія Лівобережної України разом з м. Києвом, яка після *Андрусівського перемир'я 1667* увійшла до складу Російської держави. Політ. лад Г. характеризувався відносною автономією (див. *Березневі статті 1654*, *Переяславські статті 1659*, *Московські статті 1665*). Керівництво адм., військ., суд. та ін. справами Г. очолював *гетьман* (звідси назва). У військ.-адм. відомості Г. поділялася на 10 полків, полки — на сотні (від 7 до 20 у кожному). В 1734 гетьманство скасовано тимчасово, а за указом від 10 (21).XI 1764 — остаточно. Функції гетьмана почала виконувати т. з. друга *Малоросійська колегія*. В 1782 з утворенням намісництва полковий адм.-тер. устрій ліквідували; Г. перестала існувати. 2) Контрреволюційна бурж.-поміщицька диктатура на Україні, уособлена маріонетковим «урядом» на чолі з колишнім царським генералом П. П. Скоропадським, якого на ісценованому австро-нім. окупантами т. з. з'їзді хліборобів 29.IV 1918 обрали «гетьманом» України. Г. практично означала реставрацію дореволюц. капіталістичних порядків у всіх сферах життя. В кін. 1918 трудящі України під керівництвом Комуністичної партії за допомогою братнього рос. народу вигнали австро-нім. окупантів і поклали гетьманщину.

ГЕФЕСТ (Ἡφαιστος) — у грецькій міфології бог вогню й ковальства, син *Зевса* і *Гери*, чоловік *Афродіти*. Був кульгавий. Спочатку його вшановували як бога підземного вогню. Був на Олімпі неперевершеним майстром. Збудував богам палаци, вилучав *егіду* й шкідливу *Зевса*, обладував *Ахілла*, колісницю *Геліоса* тощо. Римляни ототожнювали його з *Вулканом*.

ГЕЧКО (Hecko) Франтішек (10.VI 1905, с. Суха, поблизу Трнави — 1.III 1960, м. Мартін) — словацький письменник. Літ. діяльність почав як поет (зб. віршів «Переселенці», 1931). У романі «Червоне вино» (1948) змалював життя словац. села на поч. 20 ст. Автор романів «Дерев'яне село» (1951), «Свята п'ятна» (1958), зб. репортажів «Москва — Ленінград — Ясна Поляна» (1951).

Текст: Укр. перекл. — Дерев'яне село. К.: 1955. Рос. перекл. — Святая пятна. М.: 1961. Красное вино. М., 1972.

ГЕШВЕНД Федір Романович (1839, Гельсінгфорс — 1890, Київ) — російський інженер. Одним з перших розробляв тех. проекти ре-



Гефест і Фегіда зі щитом Ахілла. Фреска з Помпей. Репліка (де-що змінені копії) близько 70 н. е. оригіналу кінця 4 ст. до н. е. Національний музей, Неаполь.

ГЕШОННЕК



Гикавка сіра: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — подовжній розріз плода.

активних дивгунів. У Києві вийшли його праці з цих питань, зокрема «Загальна основа проекту застосування реактивної роботи пари до залізничних паровозів» (1886), «Загальні основи побудови повітроплавального пароплава» (1887). У 1887 Г. описав проект реактивного літака та багатосоплового реактивного двигуна.

ГЕШОННЕК (Geshonnek) Ервін (н. 27.XII 1906, Берлін) — німецький актор (НДР). Член Комуністичної партії Німеччини (з 1929). Сценічну діяльність почав у 30-х роках. Перша роль у кіно (фільм «Куле Вампе», 1932). В 1933 емігрував до Рад. Союзу, потім у Чехословаччину. В 1939—45 був ув'язнений у фашист. концтаборі. В 1945—49 — актор театру «Камершпіле» (Гамбург), з 1949 — «Берлінер ансамбль». Ролі: Полковий священник, М'ясник («Матинка Кураж і її діти», «Мати» Брехта).

Серед ролей в кіно: комісар інтернаціональної бригади Віттинг («П'ять патронних гільз», 1959), Вальтер Кремер («Голий серед вовків», 1963), старий шахтар («Пралор Кривого Рогу», 1967), Ковальський («Якоб-брехун», 1975).

ГЕШТАЛТПСИХОЛОГІЯ (від нім. Gestalt — цілісна форма, образ, структура і психологія) — напрям у буржуазній психології, який виходить з визнання цілісного характеру психічної діяльності. Виник у Німеччині на поч. 20 ст. Філософ. основою Г. є емпіріокритицизм і феноменологія. Представники Г. (М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка, К. Левін та ін.) піддали критиці атомізм асоціативної психології. Вони вважали, що психічні процеси (сприймання, мислення, вольові акти) є не асоціації елементів, а цілісні структури (гешталти), що в психічних явищах первинним є ціле, структура, а не її елементи і що ці структури є чимось сталим, природженим, однаковим на всіх етапах розвитку психіки. Представники Г. одержали цінні експериментальні дані, в яких описали цілісність психічних процесів, але не дали їм правильного пояснення. В своїх працях вони ігнорували роль аналізу, практичної діяльності суб'єкта, досвіду, якого він набув в утворенні образів, ігнорували об'єктивну предметну дійсність в детермінації психічних її відображень, залишаючи в тіні й фізіологічні механізми їх становлення. Як цілісна психологічна концепція Г. тепер не існує.

ГЕґА (Гґ) — у грецькій міфології богиня Землі. Г. нібито породила небо, море, гори, перше покоління богів, кіклопів, гігантів. Її вважали прародителькою людей і місцем спочинку мертвих, похованих у її нозі.

ГЖЕЛЯК-ВІМУТ (Grzelak-Wiezmuth) Ян (1880, Варшава — 15.VIII 1920, с. Панчево, тепер Новоміргородського р-ну Кіровоградської обл.) — діяч польського робітн. руху, учасник боротьби за Рад. владу на Україні. За фахом слюсар. Був членом ППС, потім перейшов до СДКПІЛ, став членом її Варшав. к-ту. З 1913 до лютого 1917 — на заслання в Сибір.

В 1917 — керівник одес. групи СДКПІЛ. З 1918 — заст. комісара в польс. справах в Одесі, потім діяч у польс. групі «Народної колегії» при Одеському обласному комітеті КП(б)У. З квітня 1919 — голова к-ту місц. групи Комуністичної партії Польщі, редактор газ. «Комуна», член Одес. обл. к-ту КП(б)У.

ГЖЕЛЬСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви с. Гжель, тепер Раменського р-ну Московської обл.) — пізній вік пізньокам'яноугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. На території УРСР відклади Г. я. (пісковики, алевроліти, аргіліти з прошарками вапняків тощо) поширені у Донбасі та *Дніпровсько-Донецькій западині*. Утворилися гол. чин. у континентальних водоймах, які чергувалися в часі з лагунами і морем. Потужність 195—950 м. З відкладами Г. я. пов'язані поклади нафти й газу. Див. також *Кам'яноугільний період і кам'яноугільна система*.

С. В. Горак.

ГЖИЦЬКИЙ Володимир Зенонович (3(15).X 1895, с. Острівце, тепер Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. — 19.XII 1973, Львів) — український рад. письменник. Під час 1-ї світової війни був солдатом австр. армії. З 1919 жив у Харкові. Закінчив Харків. ін-т лісового г-ва (1926). Був членом літ. орг-ції «Плуг» і «Західна Україна». Перша зб. поезій — «Трембітні тони» (1924). Роман «Чорне озеро» (1929) — про соціалістичні перетворення в Алтайському краї. У романі «Захар Венгура» (1932) зображено життя гірників Донбасу роки першої п'ятирічки. Романи «У світ широкій» (1960), «Великі надії» і «Пустинний берег» (обидва — 1963) змальовують галицьку дійсність напередодні і в період 1-ї світової війни. Автор роману «Опришки» (1962), п'єс для дітей. Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1974; Рес. перекл. — Більше належм. М., 1966.

ГЖИЦЬКИЙ Степан Зенонович (14(27).I 1900, с. Острівце, тепер Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. — 19.VIII 1976, Львів) — український рад. біохімік. Чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КНПРС з 1953. В 1929 закінчив Львів. академію вет. медицини (тепер Львів. зоветінститут), де з 1935 викладав біохімію, 1939—76 — зав. кафедрою біохімії, з 1939 — професор. З 1951 — зав. відділом біохімії в Н.-д. ін-ті землеробства і тваринництва зх. р-нів УРСР; з 1960 — зав. лабораторією обміну речовин Укр. н.-д. ін-ту фізіології і біохімії с.-г. тварин. Наук. праці з питань обміну речовин, гематурії, міоглобінурії коней та ін. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Д. Я. Василенко.

ГИБЕШ (Hybeš) Йосеф (29.I 1850, с. Дашіце, Чехія — 19.VII 1921, Брно) — діяч чеського робітн. руху. З 1867 жив у Відні. В 1876 обраний членом ЦК С.-д. партії Австрії. Після заснування 1878 Чеськософ'янської с.-д. партії — один з її лідерів. З 1881 редагу-

вав газ. «Делніцке лісти» («Робітничі листки»). В 1884 Г. за революц. діяльність вислано з Відня, а згодом заарештовано. З 1887 Г. — редактор соціалістичної газ. «Рівність» («Рівність») у Брно. Учасник I—IV конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. Один із лідерів лівого крила с.-д. руху в Чехословаччині, що підтримувало Комінтерн. Брав участь в утворенні Компартії Чехословаччини (1921).

ГИКАВКА (Berteroa) — рід одно-, дво- або багаторічних трав'янистих опущених рослин родини *хрестоцвітних*. Листки ланцетні, чергові. Квітки зібрані в китиці. Плід — стручковик. 7—8 видів, пошир. в Європі. В СРСР 3 види, у т. ч. в УРСР — 1. Найпошир. Г. сіра (B. incana) — бур'ян, що засмічує посіви, парові поля, трапляється на сухих луках, по дорогах. Заходи боротьби: боронування озимини, старанний обробіток ґрунту, застосування *гербіцидів*.

ГИКАВКА в медицині — короткий інтенсивний вдих при закритій або різко звуженій голосовій щілині, зумовлений сулорозним скороченням діафрагми (див. *Грудокерета перепонка*) з одночасним скороченням м'язів *гортани*. Виникає при подразненні травного тракту, захворюваннях деяких органів травлення і центр. нерв. системи тощо.

ГИКАЛО Микола Федорович (8(20).III 1897 — 25.IV 1938) — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї службовця в Одесі. В 1915 закінчив Тифліську військ.-фельдшерську школу. Учасник громадянської війни. В 1921—23 — секретар Горького обкому РКП(б), 1923—25 — член Пол. Сх. бюро ЦК ВКП(б), 1925—26 — секретар Пн.-Кавк. крайкому партії. В 1927—28 — член Середньоазіат. бюро ЦК ВКП(б). В 1929—30 — секретар ЦК КП(б) Узбекистану, потім секретар ЦК КП(б) Азербайджану, заст. зав. відділом ЦК ВКП(б). В 1931 — секретар Моск. міськомун. партії. З 1932 — перший секретар ЦК КП(б) Білорусії. З 1937 — секретар Харків. обкому КП(б)У. В 1930—34 — член Центр. ревізійної комісії, з 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). З 1937 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

ГИЛА, кила — хвороба коренів рослин родини *хрестоцвітних*. Найчастіше уражає капусту. Збудник — гриб *Plasmiodiophora*. Хвороба поширюється спорами, які можуть зберігатися у ґрунті протягом 6—7 років. Спорозносятся ґрунтовими комахами, дощовими червами, переносяться водою, зараженою розсадою тощо. Уражуються розсада й дорослі рослини. На їхньому корінні утворюються нарости різної величини. Хворі на Г. рослини мають в'яле жовтувате листя, качани в капусті недорозвиваються або й не утворюються зовсім. Заходи боротьби: Вирощування стійких до Г. сортів капусти і висаджування здорової розсади, знищення решток рослин після збирання прожаю, вапнування ґрунту та ін.

О. Г. Ландар.



Гіацинт скідалий.

ГИНИЛІВІЧ Григорій (5.II 1809, м. Яворів, тепер Львівської обл. — 30.XI 1871) — український громадсько-політичний і освітній діяч у Галичині. Вчився на юрид. ф-ті Львів. ун-ту, згодом на богословському ф-ті Відні. Під час революції 1848 в Австрії, очолюючи укр. делегацію на Слов'янському з'їзді в Празі, добився укладення угоди про фактичне зрівняння політ. і нац. прав галицьких поляків і українців. Заснував у м. Яворові місц. руську раду (див. *Руські ради в Галичині*) і єдину в краї укр. нац. гвардію (понад 300 чол.). Після 1848 сприяв заснуванню укр. шкіл.

ГІРЛО РІЧКИ — місце впадіння річки в море, озеро або іншу річку. Г. р. поділяють на прості, без розгалужень і розширень (Зх. Дніпро), дельтові (Волга), лиманні (Дніпро, Пд. Буг). Річки посушливих районів мають сліпі гирла, що губляться в пісках або падах (Теджен, Мургаб). У гирлах деяких річок спостерігаються згони й нагони води, припливи і відпливи.

ГІЧКА — надземна частина буряків, моркви, турнепсу та ін. коренебуряководів. У свіжому, силосованому й висушеному вигляді Г. використовують як корм для великої рогатої худоби, овець, свиней. Г. містить 80—85% води, 15—20% сухої речовини, а також клітковину (10—20%). Органічні кислоти і мінеральні солі свіжої Г. діють як проносне, тому при згодовуванні Г. слід додержуватися відповідних норм. Особливо поживна Г. кормових і цукрових буряків. В 100 кг свіжої Г. останніх міститься 15,8 корм. од., 1,8—2 кг перетравного протеїну, до 40 г каротину. Корисна Г. в складі комбінованого силосу з подрібнених буряків і кукурудзи. А. М. Фомичов.

ГІЧКОЗБИРАЛЬНА МАШИНА — машина для зрізування гички цукрових буряків і навантаження її в транспортні засоби, що йдуть поряд. Разом з *коренезбиральною машиною* входить у комплекс машин для збирання цукрових буряків роздільним (двофазним) способом. Г. м. (шестирядну причіпну) на Україні випускає Тернопільський комбайновий завод (основні вузли Г. м. БМ-6 див. на мал.). Технологічний процес роботи Г. м. такий: при переміщенні машини в заглибі гідроавтомат спрямовує робо-

чі органи по рядках буряків; ножи гичкозрізувального апарата на встановленій висоті аризують головні корені з гичкою; зрізана гичка подається на транспортер пруткового типу для очистки від землі і далі — на навантажувальний елеватор, який подає гичку в кузов транспортних засобів. Агрегатується БМ-6 з колісними тракторами, укомплектованими вузькими шинами, або гусеничними з гусеницями 200 мм. Продуктивність за годину 1,3—1,6 га. Обслуговує БМ-6 тракторист. С. О. Карпенко.

ГІАДИ (грец. *Γιάδες*) — розсіяне зоряне скупчення в сузір'ї Тельця. Г. становлять бл. 100 зрок, які рухаються у просторі по паралельних шляхах, що доводять спільність їхнього походження. Діаметр Г. — бл. 10 пк. віддалі від Сонця — 41 пк.

ГІАТУС (лат. *hiatus* — щілина, отвір) — збіг двох чи кількох голосних в одному слові або на межі слів. Див. *Зіяння*.

ГІАЦІНТ (*Hyacinthus*) — рід багаторічних цибулинистих рослин родини *лілійних*. 1 вид у Сх. Середземномор'ї. В СРСР (у т. ч. УРСР) — 1 дикорослий вид. В культурі — Г. східний (*H. orientalis*) — декоративна рослина; листки широколінійні, квітки дзвоникоподібні, зібрані в щільні китиці. Плід — коробочка. На Україні вирощують у відкритому (під легким прикриттям) і закритому ґрунті.

ГІАЦІНТ (грец. *δακνύς*) — мінерал класу *силікатів*, прозора відміна *циркону* густо-червоного, оранжевого або буроватого кольору. Родовища Г. є в СРСР, зокрема на Україні. Дорогоцінний камінь.

ГІАЦИНТОВА Софія Володимирівна (н. 23.VII (4.VIII) 1895, Москва) — російська рад. актриса і режисер, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1951. Сценічну діяльність почала 1910 в МХТ. В 1938 — 58 — актриса і режисер Моск. театру ім. Ленінського комсомолу, з 1958 — в Моск. драм. театрі ім. К. С. Станіславського. Ролі: Рашель («Васса Железнова» Горького), Нора (одноіменна п'єса Ібсена), Марія («Дванадцята ніч» Шекспіра). Поставила спектаклі: «Сім'я» Попова, «Вишневий сад» Чехова. Ролі у фільмах: Марія Олександрівна («Сім'я Ульянових») та ін. Нагороджена орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ГІББОН (Gibbon) Едуард (27.IV 1737, графство Суррей — 16.II 1794, Лондон) — англійський історик. У своєму осн. творі «Історія занепада і зруйнування Римської імперії» (в 6 томах, 1776—88) виклав історію Рим. імперії та Візантії з кін. 2 ст. до 1453. Твір містить екскурси в історію середньовічної Зх. Європи і Росії.

ГІББС (Gibbs) Джозайя-Уїллард (11.II 1839, Нью-Гейвен — 28.IV 1903, там же) — американський фізик-теоретик, один з основоположників хімічної *термодинаміки* і *статистичної фізики*. Закінчив Йельський ун-т (1858), з 1871 — проф. цього ун-ту. Розробив метод *термодинамічних потенціалів* і застосував його до заг. проблем тер-

модинаміки газів, рідин і кристалів, термодинамічної рівноваги, термодинаміки поверхневих явищ. Статистичний метод досліджень, розроблений Г., дає можливість одержувати термодинамічні функції, що характеризують стан речовини. Г. — один із творців *векторного числення* в його сучас. формі.

ГІББСА РОЗПОДІЛ — розподіл імовірностей перебігання системи, що складається з великої кількості частинок (т. з. макроскопічної системи), у різних можливих станах. Виражається як функція енергії, кратності *виродження* і кількості частинок системи. Для частинки, кількість яких у будь-якому стані необмежена, приводить до *Бозе — Ейнштейна розподілу* (див. *Бозе — Ейнштейна статистика*); якщо частинки підлягають *Паулі принципу* (у певному стані може перебувати лише одна частинка) — до *Фермі — Дірака розподілу* (див. *Фермі — Дірака статистика*). Для макроскопічних систем, що перебувають у термодинамічній рівновазі при заданій т-рі, вимірюваних значення енергії та ін. фіз. величин практично повністю збігаються з їх серед. статистичними, визначеними за допомогою Г. р. Названо за ім'ям Дж.-У. Гіббса, який встановив (1901) цей розподіл для класич. статистики. В. Л. Вінцичак.

ГІБЕРЕЛІНИ — група органічних речовин, що належать до *фитогормонів*. Найбагатші на Г. ростучі частини стебел. За хім. будовою — тетрациклічні карбонові к-ти терпеноїдної природи. Найактивніший Г. — гіберелінова к-та ($C_{45}H_{83}O_6$), препарати якої одержують з продуктів життєдіяльності грибів роду *Fusarium*. Шкідливої дії на організм людини і тварин не виявляють. Застосовують у с. г., гол. чин. для прискорення росту стебел кормових трав, конопель, льону, проростання насіння, а також для підвищення врожайності безкісточкових сортів винограду, помідорів.

ГІБЕРНАЦІЯ (лат. *hibernatio* — зимівля, зима сплячки, від *hibernus* — зимовий) — 1) Г. при роду — те саме, що й *сплячка*. 2) Г. штучна — глибока блокада реакцій вегетативної і гормональної систем організму людини чи тварин за допомогою комплексного застосування фармакологічних засобів. Віддалено нагадує стан зимової сплячки тварин. Створюється на допомогу організму в його боротьбі із загрозливими для життя діями зовн. і внутр. середовища. Призводить до уповільнення життєвих процесів, що знижує гол. чин. потребу організму в кисні. Штучна Г. може супроводитись зниженням т-ри тіла (див. *Гіпотерімія*), проте це зниження не є цілеспрямованим у створенні Г. Блокада вегетативної і гормональної систем використовується у комплексі з ін. лікувальними засобами при шоку, тяжких отруєннях, травмах, великих оперативних втручаннях та ін.

Г. В. Книшов, Г. О. Васильев.

ГІБЕРТІ (Ghiberti) Лоренцо (бл. 1381, Флоренція — 1.XII 1455, там же) — італійський скульптор і ювелір Раннього Відродження. Працював у Флоренції, Сієні, Венеції.



Е. Гешонек.



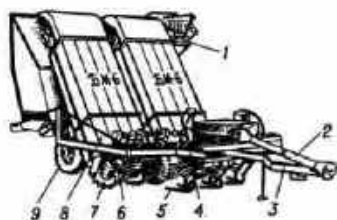
В. З. Гижський.



С. В. Гіацінтова.



Дж. У. Гіббс.



Гичкозбиральна машина БМ-6:
1 — гичкозавантажувальний елеватор;
2 — вал відбору потужності трактора;
3 — причіпний пристрій; 4 — рама;
5 — гідроавтомат для спрямування машини по рядках; 6 — копії головних буряків; 7 — ножи гичкозрізувального апарата; 8 — причіпальний транспортер; 9 — ходове колесо



Гібіск істівний. Пагір з квіткою та плод.

Римі. Твори: рельєфи пн. (1404—24) і ск. (1425—52) дверей баптистерію у Флоренції; статуї святих—Іоанна Хрестителя (1412—15), Матфія (1419—22) і Стефана (1425—29) для фасаду церкви Орсанмікеле у Флоренції; рельєфи на купелі баптистерію в Сієні (1417—27).

ГІБІСК (*Hibiscus*)— рід рослин родини мальвових. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини, кущі, напівкущі, дерева. Листки чергові, прості, 3—5-лопатові, з прилистками. Квітки великі, двостатеві, правильні поодинокі або зібрані в китиці, яскраво забарвлені. Плод—багатонасінна коробочка. Понад 200 видів, поширені азійського, субтропічного і тропічного зон обох півкуль. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 10 видів: один дикорослий (*Г. трійчастий*)— бур'ян і 9 у культурі. Серед культурних найважливіші: *Г. істівний*, *бамія* (*H. esculentus*), *Г. коноплевидний*, *кенаф* (*H. sanna-binus*) і *Г. сірійський* (*H. syriacus*). Молоді плоди *Г. істівного*, або *бамії*, споживають свіжими, вареними, консервованими, використовують для салатів і соусів. Із стиглого насіння виготовляється сурогат кави (кава гамбо). *Г. сірійський* на Пд. України в Закарпатті використовують у паркових насадженнях, садах і на клумбах. Як кімнатна рослина поширений *Г. китайська троянда*, *китайська роза* (*H. rosa sinensis*)— вічнозелений довгокавітуний кущ або невелике деревце.

ГІБНЕР (Hibner) Йоганн (1668—1731)— німецький історик і географ. Автор кількох популярних у 18 ст. історико-геогр. описів ряду країн. У праці *Г. «Відомості з політичної історії»* (1721) в окремому розділі вміщено матеріали з історії України (в т. ч. укр. козацтва) кін. 17—поч. 18 ст. В працях *Г.* поряд з правдивими фактами наводяться чимало відомостей, далеких від істини.

ГІБОН (*Hylobates*)— рід ссавців з родини *людноподібних мавп*. Серед людноподібних мавп *Г.* найменші за розміром. Довж. тіла 43—60 см, маса 3—8 кг, забарвлення від сірого і жовтуватого-бурого до чорного, передні кінцівки видовжені, хвоста та захисних мішків немає, сидінчик мозолі невеликі, статевий диморфізм виражений слабо. Живуть парами або невеликими групами до 6 (іноді 20—30) особин, статева зрілість настає в 6—10-річному віці, самка після 200—212-денної вагітності народжує 1 маля. Гнізд не будують, сплять на деревах, живляться рослинною їжею, комахами, при нагоді яйцями та птахами. Відомо 7 (за деякими авторами— 9) видів, поширених у лісах Пд. Китаю, Індокитаю, о-вів Калімантан, Суматра, Ява. Найвідоміші види *Г.*: *лар*, або *Г. білоручий* (*H. lar*), *Г. сріблястий* (*H. moloch*), *Г. гуло* (*H. hoole*), *Г. амазонський* (іноді виділяють в окремий рід *Г. нечисленний*). Перебувають під охороною.

О. Л. Короткевич.

ГІБРАЛТАР— територія на Пд. Піренейського п-ва, на березі Гібралтарської протоки, володіння

Великобританії. Пл.— 6,5 км². Нас. 30 тис. чол. (без персоналу військ. бази, 1975), гол. чин. гібралтарці (нащадки іспанців, генуезців, португальців, марокканців), англійці та іспанці. Офіц. мова— англійська. *Г.* розташований на скелястому півострові (довж. бл. 4 км, вис. до 425 м) і піщаному перешийку, що сполучає його з Піренейським п-вом. Від тер. Іспанії відокремлений нейтральною зоною. *Г.* був відомий ще давнім грекам. З 8 ст.— араб. фортеця. З 1462 на-



лежав Іспанії. На поч. 18 ст. *Г.* загарбала Великобританія. *Г.* має велике стратегічне значення як військ.-мор. база на шляхах з Атлантики до Середземномор'я. Воно зросло ще більше після спорудження *Суецького каналу* (1869). Управляє *Г.* губернатор, якого призначає король Великобританії. Між Великобританією та Іспанією в 70-х рр. відбувалися переговори про поділ *Г.* Іспанія висунула вимогу передати його під свій суверенітет.

Економіка *Г.* пов'язана з обслуговуванням англ. військ. бази, великого відкритого порту та іноз. туристів. Є кілька підприємств легкої і харч. пром.-сті, невеликий судноремонтний з-д. Грош. одиниця— гібралтарський фунт стерлінгів (дорівнює англійському).

ГІБРАЛТАРСЬКА ПРОТОКА— протока між Європою та Африкою, сполучає Середземне м. з Атлантичним ок. Довж. 65 км, шир. від 14 до 44 км, гліб. на фарватері 338 м (найбільша до 1181 м). На берегах *Г. п.*— Гібралтарська скеля (на Пн.) і *Г. Муса* (на Пд.)—т. з. Геркулесові стовпи, які, за давньогрец. легендою, встановив *Геракл* (Геркулес). *Г. п.* має велике екон. і стратегічне значення. При вході в *Г. п.* з Середземного м.— брит. володіння *Гібралтар*.

ГІБРИД (лат. *hibrida*, *hybrida*— помісь)— організм, що виникає від схрещування батьківських форм з

різною спадковістю (*генотипом*), тобто внаслідок *гібридизації*. Розрізняють *Г.* внутрішньовидові— нащадки від схрещування особин, належних до одного виду, але відрізняються за якими-сь ознаками, й віддалені— гол. чин. міжвидові та міжродові— нащадки від схрещування особин, що належать до різних видів або родів тощо. *Г.* іноді мають високу плідність; у *Г.* першого покоління часто спостерігається *гетерозис*. Віддалені *Г.* переважно безплідні, оскільки у більшості з них статеві клітини або не утворюються, або утворюються неповноцінні за хромосомним набором (див. *Каріотип*).

ГІБРИДИЗАЦІЯ— схрещування організмів, різних за спадковістю (*генотипом*). При *Г.* відбувається поєднання *генотипу* батьківських форм у *генотипі зиготи* з наступною реалізацією їх у *фенотипі* гібридного потомства. Тому неможливо одержати т. з. вегетативні гібриди. Розрізняють внутрішньовидову *Г.* (схрещування підвидів, сортів, порід) і віддалену *Г.* (схрещування особин різних видів і більш віддалених таксономічних категорій). У випадку віддаленої *Г.* гібриди, як правило, стерильні (див. *Стерильність*). *Г.* буває природною і штучною. Внаслідок *Г.* збільшується *гетерозиготність*. При цьому виникають нові комбінації *генів*, які забезпечують поширення спадкової мінливості в потомстві гібридів. *Г.*, що супроводить статевий процес, поряд з *мутаціями*, є основою еволюційного перетворення організмів при діянні *добору природного* та *добору штучного*. *Г.* застосовують у генетиці як метод вивчення законів успадкування ознак (див. *Гібридологічний аналіз*); широке практичне застосування *Г.* знайшла в рослинництві й тваринництві.

В. І. Євсіков.

Г. в рослинництві. В селекції рослин найширше застосовують міжсортіву *Г.* з наступним добором кращих форм для виведення нових сортів. Розроблено методи міжвидової та міжродової *Г.* Успіх *Г.* рослин залежить від правильного добору батьківських форм і способів її проведення. Останнім часом досягнуто успіхів у використанні *поліплоїдів* як методу створення високопродуктивних сортів і гібридів. Цей метод широко використовують у селекції цукрового буряку, озимого жита та ін. В СРСР районують триплоїдні сорти цукрового буряку і тетраплоїдні сорти жита. Використання при *Г.* явища цитоплазматичної чоловічої стерильності забезпечує економію ручної праці при виробництві гібридного насіння, бо відпадає потреба кастрації материнських рослин. На Україні майже три чверті районуваних сортів с.-г. культур створено методом гібридизації.

М. О. Зеленецький.

Г. у тваринництві. Розрізняють власне *Г.* (міжвидове, міжродове схрещування) і міжпородне схрещування тварин, потомство яких на відміну від гібридів наз. *помісями*. Застосову-



Гібон білоручий.

ють для підвищення продуктивності тварин і виведення нових порід. Від схрещування тварин близьких видів одержують здебільшого плідних гібридів, а віддалених — неплідних або плідних лише самок, що утруднює Г. і застосування штучного осіменіння. Схрещуванням шортгорнських корів з бугаями зебу було виведено м'ясу породу *самта-гертура*, від гібридів тонкорунних вівцематок і баранів *архарів* — породу *казахський архаромеринос*, від білуги і стерляди — бестер. Відомі гібриди в конярстві, свинарстві, птахівництві, шовківництві.

Лит.: Мічурін І. В. Вибрані твори. К.—Х., 1949; Вавілов М. І. Вибрані твори. К., 1970; Треус В. Д. Акклиматизація і гібридизація живих організмів. А. С. 1968; Гужов Ю. Л. Гетерозис и урожай. К., 1969; Баникова В. П. Цитозимбиология межвидовой несовместимости у растений. К., 1975; Сафронова З. И. (та ін.). Отдаленная гибридизация растений. Библиографический указатель. 1759—1967 гг. М., 1970.

ГІБРИДНА ОБЧИСЛЮВАЛЬНА СИСТЕМА (ГОС) — технічна система для обробки інформації; складається з цифрової (ЦОМ) та аналогової обчислювальної машини (АОМ), об'єднаних пристроями зв'язку (перетворювачами форми інформації) і керування. ГОС, в яких окремі сторони цифрових і аналогових обчислень органічно об'єднані на рівні елементів або алгоритмів функціонування, наз. гібридними обчислювальними машинами (ГОМ). У ГОС досягається висока точність та швидкість, зручність поєднання з реальною апаратурою, можливість обробки даних у дискретній і аналоговій формах тощо. ГОС застосовують для розв'язування задач оптимізації, моделювання дискретних систем випадкових процесів, досліджування систем керування рухомими об'єктами (літальними апаратами) тощо. На Україні розроблено ГОС «Діапр» — ЗМУ-10» (Ін-т кібернетики АН УРСР), «МІР — ЗМУ-10», ГОМ «Екстрема» (мал.) і розрядно-аналогова ГОМ (Ін-т електродинаміки АН УРСР). А. Ф. Верлань.

ГІБРИДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ — метод вивчення характеру успадкування властивостей і ознак при статевому розмноженні, який ґрунтується на аналізі результатів *схрещувань* (гібридизації) в ряді поколінь. Г. а. ґрунтується на рекомбінації (перерозподілі) *генів* при утворенні статевих клітин (у процесі *мейозу*; див. *Гаметогенез*), внаслідок якої нападки за своїми спадковими особливостями відрізняються як від батьків, так і один від одного (за винятком ідентичних, або однайцевих, близнят). Оцінка подібності й відмінності батьківських форм, що брали участь у схрещуванні, та їхніх нападків здійснюється за використанням генетико-статистичних методів аналізу. Прикладом Г. а. може бути *аналізуюче схрещування*. Г. а., вперше розроблений Г. Менделем (1865; див. *Менделєв закон*), є осн. методом *генетичного аналізу*. Г. а. дає змогу встановити тип успадкування (*домінантності, рецесивності*) ознаки, що вивчається; ви-

значити число генів, що зумовлюють спадкову різноманітність тієї чи ін. ознаки; виявити групи зчеплення (див. *Зчеплення генів*) і здійснити побудову *генетичних карт хромосом*. За допомогою Г. а. можна виявити одночасний (плейотропний; див. *Плейотропія*) вплив генів, що вивчаються, на різні морфо-функціональні особливості організму і його життєздатність (летальність, сублетальність; див. *Летальні ген*); оцінити роль батьківського й материнського *генотипів* у становленні *фенотипу* нащадків, взаємодію ядра й цитоплазми тощо. Г. а. лежить в основі широко використовуваного в селекційній практиці методу оцінки плідників за потомством, який дає можливість виявляти кращих за спадковими якостями особин і водночас вибраковувати тих, що є прихованими носіями генів небажаних ознак. В. І. Євсіков.

ГІБСОН (Gibson) Едвард (н. 8.XI 1936, Буффало, штат Нью-Йорк) — астронавт США. Здобув освіту в Рочестерському уні-ті та Каліфорнійському технологічному ін-ті. Вів дослідницьку роботу в галузі теорії реактивного руху, фізики плазми та фізики Сонця. З 1965 — в групі астронавтів. Разом з Дж. Карром та У. Поулом здійснив політ на наук. орбітальній станції «Скайлеб» (16.XI 1973 — 8.II 1974). М. Я. Орлов.

ГІГАНТИ (Γίγαντες) — у грецькій міфології велетні, сини *Геї* й *Урана*. Г. повстали проти олімпійських богів і вели проти них тривалу й запеклу боротьбу. Тільки за допомогою *кіклопів* і *Геракла* богам вдалося перемогти. Битва Г. з богами (гігантомахія) відображена в античному мистецтві. Вона є сюжетом великого фризів Пергамського вівтаря (тепер в Пергамському музеї, Берлін).

ГІГАНТИЗМ — різке посилення росту людини або тварин, яке не відповідає вікові, статі та виходить за межі середніх норм. Серед людей спостерігається частіше у чоловіків, здебільшого під час статевого дозрівання. В основі Г. лежить порушення діяльності залоз внутр. секреції, зокрема *гіпофіза*. Зріст, вищий за 190 см, вважають гігантським. Розрізняють *євнухоїдний* Г. (довгі кінцівки, особливо нижні, недостатня вираженість вторинних статевих ознак, недостатній розвиток статевих органів) і *акромегалічний* Г. (гігантський зріст поєднується з ознаками, типовими для *акромегалії*). Звичайно гіганти походять від батьків нормального зросту, іноді — від високорослих батьків. Збільшення якої-небудь однієї частини тіла наз. частковим Г. Ліку в а н я — гол. чин. променева терапія.

ГІГІЕНА (від грец. *ὑγιεινός* — здоровий) — наука, що вивчає вплив різноманітних факторів навколишнього середовища і виробничої діяльності на здоров'я людини, її працездатність, тривалість життя, розробляє практичні заходи оздоровлення умов життя і праці людини. Г. поділяється на *гігієну комунальну, гігієну військову, гігієну праці, гігієну дітей і підлітків*, *гігієну особисту, гігієну соціальну, гігієну харчування, гігієну шкілну і гігієну радіаційну*. Г. тісно пов'язана з фізіологією, патофізіологією, епідеміологією, токсикологією, фізикою, хімією, а також з соціально-екоп. науками. Осн. завданнями Г. є запобігання хворобам і ліквідація масових захворювань населення, оздоровлення умов праці та побуту, охорона і оздоровлення навколишнього середовища, розробка основ запобіжного і поточного сан. нагляду, наук. обґрунтування заходів по сан. благоустрою населених місць, гігієнної регламентації умов праці і відпочинку, а також сан. експертизи якості води, продуктів харчування і різноманітних предметів вжитку тощо. Г. є однією з найдавніших наук. Археологічні розкопки показують, що ще за 3000 років до н. е. в населених місцях в долині р. Інду існували громадські лазні і впорядковані ринки. Досить високим для свого часу був рівень сан. культури давньоруських міст (Київ, Новгород, Москва та ін.). В Соловечському монастирі (16 ст.), в Києво-Печерській лаврі (17 ст.) виявлено водогони. В Росії в 18—19 ст. розвиток Г. як науки був пов'язаний з працями М. В. Ломоносова, лікарів С. Г. Забеліна, Д. С. Самойловича, М. Я. Мудрова. Перші кафедри гігієни були організовані 1871 О. П. Доброславним (у Петербурзі), В. А. Суботиним (у Києві). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції питання Г. стали держ. справою. Значний вклад у розвиток рад. Г. внесли Е. Ц. Андреев-Галанін, Р. Д. Габович, О. А. Грандо, О. М. Марзеев, О. О. Міхін, С. С. Познанський, М. О. Семашко, О. М. Сисін, З. П. Соловйов, Г. В. Хлопін та ін. У грудні 1969 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я». В цьому законодавстві помітне місце займають гігієнічні проблеми: санітарна охорона водойм і ґрунту, боротьба з забрудненням атмосферного повітря населених місць. У 1977 гігієнічні проблеми в СРСР розробляли 15 ін-тів гігієни праці та 2 ін-ти загальної і комунальної гігієни. В УРСР є Н.-д. ін-т загальної та комунальної гігієни ім. О. М. Марзеева, Н.-д. ін-т гігієни харчування (Київ) і 4 н.-д. ін-ти гігієни праці та профзахворювань (Київ, Харків, Донецьк, Кривий Ріг).

Лит.: Мних А. А. Методи гигиенических исследований. М., 1971; Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К., 1975; Габович Р. Д. Гигиена. М., 1977. М. Г. Шабола.



Л. Гіберті. Історія Йосифа. Рельєф східної дверей флорентійського баптистерію. Фрагмент. 1425—52.



Афіна й гігант Алкіоней. Деталь великого фризів Пергамського вівтаря. Мармур. Висхідно 180 до н. е. Пергамський музей, Берлін.

Гібридна обчислювальна система. Гібридна обчислювальна машина «Екстрема».



ГІГІЕНА ВІЙСЬКОВА — галузь гігієни і військової медицини, що вивчає вплив звичайних і специфічних для військ умов, факторів зовнішнього середовища на військово-службовців і розробляє способи збереження та зміцнення здоров'я, підвищення бездатності особового складу. Сучас. Г. в. розробляє питання, пов'язані з інтенсивним удосконаленням військової техніки і появою нових видів зброї. Тому поряд з питаннями гігієни харчування, обмундирування, переміщення військ та ін. великого значення набули питання гігієни праці спеціалістів ракетних установок і радіотех. станцій, запобігання ураженню особового складу різними хім. і радіоактивними речовинами (див. *Гігієна радіаційна*), засобами бактеріологічної зброї. Проведення у військах санітарно-гігієнічних заходів, що відповідають принципам побудови збройних сил, забезпечує найбільшу їх ефективність у різних умовах мирного та воєнного часів

О. О. Ластков

ГІГІЕНА ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ — галузь гігієни, яка вивчає взаємодію організму, що розвивається, і факторів навколишнього середовища з метою розроблення гігієнічних нормативів, спрямованих на охорону і зміцнення здоров'я, сприятливий розвиток і удосконалення функціональних можливостей організму дітей і підлітків. Осн. проблемами, що ними займається Г. д. і п., є стан здоров'я і фіз. розвитку, гігієна навчання і виховання, гігієнічні основи фіз. виховання, гігієна трудової діяльності дітей і підлітків, гігієна планування будівництва і обладнання навч. закладів та дитячих закладів різних типів. Г. д. і п. розробляє широке коло питань, гол. з них є фізіолого-гігієнічне обґрунтування режиму дня, харчування, загартовування, оздоровчих заходів у дитячих садках, школах і навч. закладах системи професійно-тех. виховання, розроблення гігієнічних вимог до навколишнього середовища та визначення його нормативів, що забезпечують гармонійний фіз. і розумовий розвиток дітей і підлітків. Г. д. і п. у нашій країні сформувалася як самостійний розділ гігієни тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1944 було створено Ін-т фізіології дітей і підлітків АПН СРСР — перший ін-т з проблем шкільної гігієни. З 1954 у зв'язку з розширенням проблем шкільна гігієна почала називатись гігієною дітей і підлітків. У 1959 в Москві створено відповідний н.-д. ін-т, який є центром, що здійснює і координує наук. дослідження з цієї галузі в СРСР. В СРСР створено кафедри Г. д. і п. в ряді мед. інститутів.

Лит.: Большакова М. Д. Гигиена детей и подростков. М., 1966; Калужная Р. А. Школьная медицина. М., 1975; Здоровье вашего ребенка. К., 1977.

О. А. Бесєдіна, Р. П. Юмашева.

ГІГІЕНА КОМУНАЛЬНА, гігієна населених місць — галузь гігієни, що вивчає вплив на організм людини природних і соціальних факторів в умовах населених місць та розробляє гігієнічні нормативи і санітарні заходи для створення

найсприятливіших умов життя. Гігієна планування *містобудування*, охорони повітря, водопостачання та пов'язана з нею сан. охорона водойм, ґрунту населених місць, гігієна житлових і громадських будівель, зокрема лікувальних і профілактичних закладів — осн. розділи Г. к. Використовуючи різноманітні методи дослідження — експериментальні, метод обстеження, статистичний та ін., сучас. Г. к. опрацює широке коло питань. Вона експериментально обґрунтовує гранично допустимі концентрації численних хім. речовин, що використовуються пром-стю або є її відходами, у воді, атмосферному повітрі, синтетичних матеріалах. Результати широких обстежень стають основою оздоровчих заходів, здійснення яких передбачається проектами планування окремих районів, міст і сіл. Дані досліджень з Г. к. відображено в гігієнічних нормативах, у постановах місцевих органів Рад. влади, Рад. уряду. Проблеми, пов'язані з Г. к., в СРСР досліджують н.-д. ін-ти гігієнічного профілю, зокрема Ін-т заг. і комунальної гігієни ім. О. М. Сісина і Н.-д. ін-т ім. Ф. Ф. Ерісмана (Москва) та ін-т ім. О. М. Марзєєва (Київ).

Лит.: Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К., 1975; Костовский Я. И., Омелянец Н. И., Толстопопова Г. В. Гигиена доочистки сточных вод. К., 1977.

В. М. Жаботинский.

ГІГІЕНА ОСОБИСТА — галузь гігієни, яка розробляє питання збереження та зміцнення здоров'я людини шляхом дотримання раціонального гігієнічного режиму в побуті, особистому житті та трудовій діяльності. До таких питань належать: догляд за шкірою і порожниною рота, гігієнічне утримання житла, одягу, взуття та ін. Невід'ємним елементом Г. о. є раціональна організація режиму праці, відпочинку і розпорядку дня. Розпорядок дня має передбачати правильне чергування пасивного і активного відпочинку з включенням необхідного обсягу фіз. вправ (ранкова зарядка, заняття спортом, прогулянки), загартовуючих процедур (з використанням повітря, води і сонячної радіації), нічного сну, тривалість якого визначається з урахуванням вікових і індивідуальних особливостей людини та характеру її роботи. Особливе значення в Г. о. має раціональне харчування (правильний розподіл споживання їжі протягом доби та її повноцінність за набором поживних речовин), а також додержання гігієни статевого життя. Дотримання правил Г. о. сприяє зміцненню здоров'я людини і запобіганню різним захворюванням.

О. Г. Волощенко.

ГІГІЕНА ПРАЦІ, професійна гігієна — галузь гігієни, що вивчає вплив на організм людини трудової діяльності та виробничого середовища, розробляє гігієнічні нормативи і заходи, спрямовані на оздоровлення умов праці, запобігання загальним і професійним захворюванням. Осн. питаннями, що ними займається Г. п., є: боротьба з втомою шляхом раціоналізації трудових процесів, режимів праці та

відпочинку, визначення оптимальних навантажень; запобігання несприятливим діям на організм хім. речовин, фіз. факторів (метеорологічних умов, іонізуючого випромінювання, шуму, вібрації, пилу та ін.) шляхом розроблення сан. правил і гігієнічних вимог до окремих видів виробництва на основі визначення гранично допустимих концентрацій речовин у повітрі або рівня фіз. факторів. Важливе значення мають дослідження в галузі фізіології розумової праці, токсикології хім. речовин. При розробці осн. напрямів наук. досліджень з питань Г. п. беруть до уваги зміни характеру трудової діяльності та виробничого середовища, зумовлені наук.-тех. прогресом: зменшення фіз. навантажень, збільшення нервово-емоційного напруження, використання нових видів енергії, хім. речовин і в результаті — появу в виробничому середовищі нових факторів, зміни умов, що діють на організм.

В СРСР багато гігієнічних нормативів і вимог включається в держ. системи стандартів безпеки праці. Дослідження в галузі Г. п. проводяться в лабораторних умовах (експерименти на тваринах, обстеження людей) і безпосередньо на виробництві. Г. п. тісно пов'язана з багатьма галузями біології, медицини, фізики, хімії, а також з ергономікою, наук. організацією праці, статистикою. В царській Росії Г. п. була справою одинаків-ентузіастів.

За роки Радянської влади в нашій країні створено широку мережу н.-д. інститутів гігієни праці та профес. захворювань, кафедр і лабораторій мед. вузів, а також практичних установ, що здійснюють запобіжний і поточний сан. нагляд на виробництві. В 1923 в Москві та Харкові було створено перші в СРСР ін-ти гігієни праці та профес. захворювань. В УРСР питання Г. п. опрацюють 4 профільні науково-дослідні інститути (в Києві, Харкові, Донецьку, Кривому Розі).

Лит.: Навроцкий В. К. Гигиена труда. М., 1967; Трахтенберг И. М. Гигиена трудовой праці. К., 1977.

Ю. І. Кундієв.

ГІГІЕНА РАДІАЦІЙНА — галузь гігієни, що вивчає вплив радіоактивних речовин та іонізуючих випромінювань на організм людини з метою розроблення гігієнічних заходів *радіаційної безпеки* населення і осіб, які працюють з джерелами іонізуючої радіації. Г. р. здійснює контроль за *радіоактивністю* зовн. середовища, харч. продуктів і питної води та розробляє заходи запобігання їх забрудненню. Найважливішим завданням Г. р. є вивчення і гігієнічна оцінка умов праці людей у різних галузях науки і виробництва, які під час роботи стикаються з *радіоактивними ізотопами* або їхнім випромінюванням, і розроблення заходів, щоб запобігти опроміненню їх, а також обґрунтування заходів радіаційної безпеки мед. персоналу і хворих при застосуванні радіотерапії (див. *Променева терапія*). Контроль за радіаційною безпекою здійснюють радіологічні лабораторії.

рії та групи при обласних і міських сан.-епідемічних станціях.

Б. М. Славнов.
ГІГІЄА СОЦІАЛЬНА — в СРСР комплексна наукова дисципліна, що вивчає стан здоров'я населення і окремих його груп, вплив соціально-економічних факторів на суспільне здоров'я і його охорону, форми і методи управління охороною здоров'я та розробляє заходи охорони і зміцнення суспільного здоров'я. Г. с. тісно пов'язана з сусп. науками. Осн. методом дослідження Г. с. є статистичний (див. *Статистика санітарна*). Широко використовуються також соціологічний, демографічний, експериментальний методи, бюджетний, істор., матем. моделювання, анкетування тощо. Осн. завданнями Г. с. є діагностика сусп. здоров'я (соціальна діагностика), виявлення залежності стану сусп. здоров'я від умов життя (соціальні етіологія і патогенез), обґрунтування системи соціально-гігієнічних заходів по забезпеченню необхідних умов для здоров'я і життєдіяльності різних віково-статевих, соціальних та профес. груп населення (соціальні профілактика і терапія), наук. обґрунтування найдосконалішої системи організації мед. допомоги і управління охороною здоров'я (організація охорони здоров'я). Провідним наук. центром з проблем Г. с. в СРСР є Всесоюзний н.-д. ін-т соціальної гігієни і організації охорони здоров'я ім. М. О. Семашка МОЗ СРСР (Москва). Основоположниками рад. Г. с. є видатні теоретики і організатори охорони здоров'я в Радянському Союзі М. О. Семашко і З. П. Соловйов. Значний внесок у розвиток Г. с. зробили укр. рад. вчені — О. В. Корчак-Чепурківський, М. В. Птуха, З. А. Гуревич, С. А. Томилін та інші.
Л. Г. Лекарев.
ГІГІЄА ХАРЧУВАННЯ — галузь гігієни, що опрацьовує проблеми раціонального харчування людини. Г. х. розробляє принципи збалансованого харчування (див. *Лікувальне харчування*), обґрунтовує оптимальні фізіологічні норми харчування людини відповідно до її віку, статі, характеру трудової діяльності і умов життя тощо, розробляє систему заходів, спрямованих на профілактику і лікування ожиріння. Водночас Г. х. розробляє способи збагачення продуктів харчування біологічно активними речовинами, займається виявленням нових джерел білка. Важливими завданнями Г. х. є організація лікувального і раціонального харчування в системі громадського харчування, здійснення запобіжного і поточного сан. нагляду за підприємствами харч. пром-сті, торгівлі і громадського харчування та заходів, спрямованих на запобігання харчовим токсикоінфекціям і інтоксикаціям, організація профілактичного харчування працюючих на підприємствах і в установах, що мають профес. шкідливості. Осередками розвитку Г. х. в СРСР є численні н.-д. ін-ти фізіологічного та гігієнічного профілю (в т. ч. н.-д. ін-ти харчування в Москві та Києві).

С. Я. Попік.

ГІГІЄА ШКІЛЬНА — див. *Гігієна дітей і підлітків*.

ГІГІЄНИ ЗАГАЛЬНОЇ І КОМУНАЛЬНО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені О. М. Марзєєва — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 у Харкові на базі сан.-гіг. відділу Укр. держ. ін-ту охорони здоров'я; 1944 ін-т переведено до Києва. В ін-ті (1979) — 8 відділів з 25 лабораторіями і відділеннями. Гол. напрямками наук. досліджень є встановлення характеру, ступеня й осн. закономірностей впливу зовн. середовища на гігієнічні умови життя і здоров'я населення. Ін-т розробляє гігієнічні нормативи і заходи щодо сан. охорони та оздоровлення середовища в населених місцях, житлових і громад. приміщеннях у зв'язку з науково-тех. прогресом. Розробляються також соціально-гіг. проблеми охорони здоров'я. Ін-т головний в УРСР з проблем «Наукові основи навколишнього середовища» та «Соціальна гігієна, організація і управління охороною здоров'я». При ін-ті щороку видаються збірники наук. праць «Гігієна населених місць» і «Соціальна гігієна, організація охорони здоров'я та історія медицини». В ін-ті працювали О. М. Марзєєв, Д. М. Калужний.

М. Г. Шандала.

ГІГІЄНИ І ТОКСИКОЛОГІЇ ПЕСТИЦИДІВ, ПОЛІМЕРНИХ І ПЛАСТИЧНИХ МАС ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ у Києві — установа М-ва охорони здоров'я СРСР. Засн. 1964. У складі ін-ту (1979) — 23 підрозділи, клініка з консультативною поліклінікою. Ін-т має Вірменський філіал у Єревані. Гол. завдання ін-ту полягають у науково обґрунтованому відборі пестицидних препаратів і полімерних матеріалів, охороні суспільного здоров'я і навколишнього середовища від впливу хім. речовин (пестицидів, полімерів і їх компонентів). Ін-т подає організаційну, методичну і консультативну допомогу органам і закладам охорони здоров'я, с. г., хім. пром-сті. Ін-т видає наук. збірники з питань свого профілю.

М. В. Крижанівська.

ГІГІЄНИ ПРАЦІ І ПРОФЗАХВОРЮВАНЬ ДОНЕЦЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1929 на базі філіалу Укр. ін-ту робочої медицини. В ін-ті (1979) — 13 лабораторій і відділів, клініка профес. захворювань. Осн. напрями наук. досліджень: вивчення умов праці, стану здоров'я, профілактики й лікування профес. захворювань у працівників вугільної пром-сті та чорної металургії, спостереження й оздоровлення виробничого середовища.

А. Л. Рещетюк.

ГІГІЄНИ ПРАЦІ І ПРОФЗАХВОРЮВАНЬ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1928 на базі н.-д. лабораторії робітн. медицини Київ. обл. відділу охорони здоров'я. У складі ін-ту (1979) — 6 відділів, 15 лабораторій, клініка

профес. захворювань, консультативна поліклініка, дослідно-конструкторське бюро. З 1952 ін-т головний в УРСР з проблеми «Наукові основи гігієни праці й професійної патології». Відомі дослідження ін-ту в галузі фізіології розумової праці, токсикології фосфорорганічних, динітрофенольних, карбамінових сполук, вивчення діяння на організм шуму й вібрації, комбінованого впливу ряду факторів виробничого середовища. На основі досліджень, виконаних в ін-ті, розроблено гігієнічні норми, санітарні правила, ГОСТи системи безпеки праці для багатьох галузей і видів виробництва. З 1974 ін-т став Міжнародним центром, який співробітничав з Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) з проблеми гігієни праці в с. г. В ін-ті працювали відомі вчені В. Ю. Чаговець, Г. Л. Шкавера, Л. І. Медведь, Г. Х. Шахбазян, М. К. Вітте, М. В. Лейник.

Ю. І. Кундієв.

ГІГІЄНИ ПРАЦІ І ПРОФЗАХВОРЮВАНЬ КРИВОРІЗЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1956 на базі філіалу Укр. ін-ту гігієни праці та профзахворювань. У складі ін-ту (1979) — 4 відділи, в т. ч. клінічний на 2 відділення, 7 лабораторій. Осн. напрям наук. досліджень: гігієна і фізіологія праці, профілактика профес. захворювань у гірничорудній, коксохім. пром-сті та чорній металургії, сан. охорона атмосферного повітря і водойм від забруднення пром. підприємствами.

М. О. Макаренко.

ГІГІЄНИ ПРАЦІ І ПРОФЗАХВОРЮВАНЬ ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1923. До ін-ту входять (1979) 6 відділів, 12 лабораторій, клініка профес. захворювань, консультативна поліклініка. Гол. напрями наук. досліджень: гігієна праці та профес. патології в машинобудуванні, хім.-фармацевтичній, радіоелектронній та суднобудівній пром-сті, на виробництві алмазів та інструментів з них. В ін-ті працювали М. П. Новаченко, О. І. Черкес, В. К. Назроцький.

Г. І. Євтушенко.

ГІГІЄНИ ХАРЧУВАННЯ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 на базі філіалу Укр. ін-ту харчування. У складі ін-ту (1979) — 10 лабораторій, клініка лікувального й профілактичного харчування. Осн. напрями досліджень: харчування й стан здоров'я профес. та вікових груп населення з наук. обґрунтуванням рекомендацій по раціональному харчуванню; вивчення нових джерел білка і розробка продуктів підвищеної біол. цінності; гігієнічна оцінка продуктів харчування. В ін-ті працювали Г. В. Фольборт, М. М. Губергіц, Ф. Я. Примак.

С. Я. Попік.

ГІГІЄА (Гігія; ἱγίεια) — у грецькій міфології богиня здоров'я, дочка Асклепія. Зображували її мо-

ГІГРОМЕТР

лодою жінкою, яка напуває з келиха змію. Келих зі змією, яка обвилася довкола нього, став емблемою медицини.

ГІГРОМЕТР (від грец. *ὕγρυν* — волога і *μετρέω* — вимірюю) — прилад для вимірювання вологості повітря. За принципом дії Г. бувають вагові, волосяні, плівкові та ін. Найпростішим є волосяний Г., побудований на використанні гігроскопічності знежиреної людської волосини (при збільшенні вологості повітря волосина довшає і навіпаки). Дані волосяного Г. перевіряють *психрометром*.

ГІГРОСКОПІЧНІСТЬ (від грец. *ὕγρυν* — волога і *σκοπέω* — спостерігаю) — властивість речовин поглинати вологу з повітря. Г. мають змочувані водою матеріали капілярно-пориистої структури (деревина, зерно тощо), а також добре розчинні у воді речовини (цукор, концентрована сірчана к-та та ін.), особливо хім. сполуки, які утворюють з водою *кристалогідрати*. Кількість води, що її поглинає речовина, зростає із збільшенням вологості повітря. Знаючи Г., розраховують процеси сушіння та зволоження. Г. враховують при тривалому зберіганні і транспортуванні матеріалів, особливо морем.

ГІГРОФІЛИ (від грец. *ὕγρυν* — волога і *φιλῶ* — люблю) — наземні тварини, нормальна життєдіяльність яких можлива лише в умовах високої вологості. У Г. погано регулюється водний обмін, тому вони швидко втрачають воду в середовищі з низькою вологістю і врешті-решт можуть загинути від її нестачі в організмі. Г. населяють вологі місця (заболочені території, вологі ліси, заплави і береги водойм тощо). До Г. належить багато безхребетних — черви, комахи, багатоніжки тощо.

ГІГРОФІТИ (від грец. *ὕγρυν* — волога і *φυτόν* — рослина) — наземні рослини, які живуть лише в умовах великого зволоження. Для них характерна висока активність кутиклярної *транспірації*, що зумовлюється слабким розвитком *кутикули*. Г. ростуть у вологих лісах тропічного, субтропічного та помірної пояси, а також у відкритих просторах на ґрунтах, перенасичених водою. З Г. на Україні поширені очерет звичайний, рогіз широколистий тощо. Див. також *Гідратофіти*, *Гідрофіти*.

ГІГРОФОБИ (від грец. *ὕγρυν* — волога і *φόβος* — страх) — наземні організми, що в межах певного *біотопу* уникають занадто зволених місць. Так, деякі мурашки на вологих луках оселяються на порівняно сухих купинах, тобто є Г., хоч у сухіших місцях перебуваннях поводяться як *гігрофіли*.

ГІДАЛЬГО — мала планета № 944, відкрита нім. астрономом У. Баабе 1920. Діаметр її 43 км. Орбіта Г. еліптична, витягнута. Серед. віддаль від Сонця 5,8 астр. од., період обертання — 13,95 року. **ГІДАЛЬГО**. ідальго (ісп. *hidalgo* — дворянин) — дрібне й середнє лицарство у середньовічній Іспанії. Г. були важливою військ. силою *Реконкісти*. Брали участь у завоюванні відкритих земель Америки

У кін. 16—17 ст. в Іспанії існувала значна кількість збіднілих Г., які, проте, зберігали станові традиції, властиві лицарству.

ГІДАТОДИ [від грец. *ὕδωρ* (*ὕδατος*) — вода і *ὁδός* — шлях], водняні продиhi — утвори у рослин (видозмінені *продихи*), через які відбувається пасивне виділення крапельно-рідкої води (*гутация*). Розташовані на листках. Типова Г. складається із завжди відкритого отвору, оточеного замикаючими клітинами, дуже зігнутої форми та повітряної порожнини, до якої прилягає спец. тканина — епітема, в якій закінчуються *трахеї*. Клітини епітеми функціонують як залозки, що виділяють воду. Г. властиві рослинам з низькою інтенсивністю *транспірації*, що ростуть у вологих місцевостях. **ГІДАТОФІТИ** [від *ὕδωρ* (*ὕδατος*) — вода і *φυτόν* — рослина] — вищі *водняні рослини*, які, на відміну від *гідрофітів*, цілком (справжні Г.) або більшою своєю частиною (аерогідатофіти) занурені у воду. Справжніми Г. є, напр., кушери, різуха. Аерогідатофітів поділяють на плаваючі, у яких частина листків і стебел міститься під водою, а ін. частина їх разом з квітками плаває на поверхні води (напр., водяний горіх), та занурені, у яких лише квіткі для запилення підносяться над поверхню води й запилюються (напр., валісерія спіральна). Г. можуть бути прикріпленими до ґрунту (напр., латаття) і вільноплаваючими (ряска, елодея).

ГІДАШ (Hidas) Антал (н. 19.XII 1899, Геделле, поблизу Будапешта) — угорський письменник і перекладач. Член Компартії з 1920. В 1925—59 жив в СРСР. Почав друкуватися 1919. Перша збірка віршів — «На землі контрреволюції» (1925) — сповнена суму з зв'язку з поразкою Угор. Рад. республіки (1919) і віри в нову революц. піднесення. Автор збірок віршів «Угорщина радіє» (1930), «Москва — батьківщина» (1934; обидві — рос. мовою), «Сад моєї тітоньки» (1958), «Горюємо за тобою» (1968), романів «Пан Фіцек» (1936), «Мартон і його друзі» (1959), «Інша музика потрібна» (1963). Перекладає угор. мовою твори рос. і укр. поетів. У 1936 відвідав Україну. Високо оцінив творчість Т. Шевченка. В 1951 видано «Кобзар», куди ввійшло 28 Шевченкових творів у перекладі Г. Тв.: Укр. перекл. — Пан Фіцек. К., 1974; [Вірші]. Всесвіт, 1976. № 10; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Ветви гудели. М., 1969; Мартон и его друзья. М., 1974; Другая музыка нужна. М., 1977.

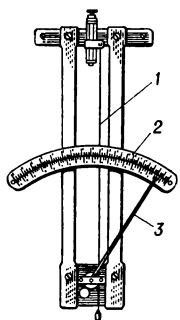
Лит.: Россиянов О. Антал Гидаш. М., 1970. К. О. Шахова.

ГІДЖРА, хіджра (араб. — переселення) — переселення *Мухаммеда* та його прихильників з м. Мекки до м. Медіни, здійснене, згідно з мусульманською традицією, у вересні 622. За халіфа Омара І (634—644) рік Г. проголошено (між 637 і 639) початком мусульм. літочислення Першим днем літочислення було встановлено 16.VII 622. Оскільки в мусульм. місячному році 354 дні, дати за Г. по-

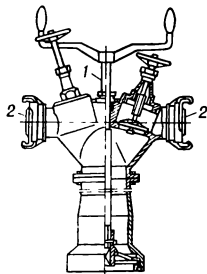
стійно зміщуються щодо *григоріанського календаря*. Існує також датування за Г. на основі початку року (в Ірані). Для переведення дат з Г. на григоріанський календар існують спец. таблиці.

ГІДНІСТЬ — поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими; категорія *етики*, що відображає моральне ставлення індивіда до самого себе і суспільства до нього. Розуміння Г. залежить від соціальних умов, від пануючої в дану епоху ідеології. Як форма прояву соціальної і моральної свободи поняття «гідність» включає право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею свого обов'язку і відповідальності перед суспільством. В експлуаторському суспільстві Г. трудящих мас об'єктивно принижуються соціальною нерівністю, різними формами політ. нерівноправності тощо. В соціалістичному суспільстві, де знищено всі форми експлуатації людини людиною, Г. є невід'ємною рисою свідомості і принципом моральної поведінки трудящих.

ГІДРАВЛІКА (від грец. *ὕδωρ* — вода і *αὔλος* — трубка струмись) — наука про закони руху і рівноваги рідини, а також про застосування їх для розв'язування практичних задач; прикладна, або технічна, *гідромеханіка*. Під рідиною у Г. розуміють крапельні рідини, що їх вважають нестисливими, а також гази, якщо швидкість їхнього руху значно менша швидкості звуку. Г. вивчає рух рідини, оточеної та спрямованої твердими стінками, напр. трубами (т. з. внутр. задача), на відміну від *гідродинаміки*, що досліджує взаємодію рідини з граничними поверхнями твердих тіл (зовн. задача). Розрізняють Г. теоретичну і практичну. Теоретична Г., ґрунтуючись на осн. законах *гідростатики*, досліджує: тиск рідини на стінки посудин, устаткування і споруд (див. також *Паскаля закон*), умови рівноваги плаваючих тіл, тиск на занурені в рідину тіла (див. *Архімеда закон*) тощо. Спираючись на осн. рівняння *гідродинаміки*, теоретична Г. вивчає: рух рідин; режими їхньої течії (ламінальний, турбулентний) та умови переходу з одного режиму в інший (див. *Рейнольдса число*); кавітаційну (див. *Кавітація*) течію рідини; витікання рідини з отворів і насадок; несталу течію рідини у трубах; явище *гідравлічного удару* та методи його локалізації тощо. Засобами практичної Г. вивчають течію рідини по трубах (Г. трубопроводів), течію води у каналах і річках (Г. відкритих русел), взаємодію потоку і твердого тіла (Г. споруд), рух рідини в гідравлічних приводах (Г. машинобудівна), витікання рідин з отворів та через водозливи, напірний і безнапірний рух рідин крізь пористі матеріали тощо. Г. порівняно з теоретичною механікою встановлює приблизні залежності, що часто ґрунтуються на даних експерименту, проведеного в лабораторних



Гігрометр:
1 — волосина;
2 — шкала;
3 — рухома стрілка.



Гідрант пожежний:
1 — штанга;
2 — напірний патрубок.



Гідратис канадський. Верхня частина рослини, квітка та кореневе щі.

або натурних умовах. У багатьох випадках Г. оцінює тільки основні, але достатні для тех. застосування характеристики певного явища. Закони Г. найчастіше застосовують під час проектування і будівництва гідротех. споруд та суден, конструювання й експлуатації гідравлічних машин і приводів тощо.

Лит.: Башта Г. М. [та ін.]. Гідравліка, гідравлічні машини і гідравлічні приводи. М., 1970; Чугаєв Р. Р. Гідравліка. Л., 1975; Гідравліка. К., 1977; Справочник по гідравліці. К., 1977. В. С. Лисенко.

ГІДРАВЛІЧНА ПЕРЕДАЧА — тип передачі, в якій механічна енергія від ведучої ланки до веденої передається рідиною. Розрізняють Г. п. гідродинамічні і гідростатичні, або об'ємні (з використанням відповідно гідродинамічного і гідростатичного напору рідини). Осн. частини Г. п.: гідронасос, гідравлічний двигун і механізм керування ними. В гідродинамічних Г. п. гідронасос і гідродвигун іноді об'єднують в одному агрегаті — гідромуфті або гідротрансформаторі, а в гідростатичних Г. п. замість гідронасосів використовують гідракумулятори. За допомогою Г. п. регулюють у широких межах швидкість руху, круті моменти або зусилля на ведених ланках механізму. Елементи Г. п. надійно захищені від перевантажень, легко компонуються в конструкції трансп. машин, верстатів та ін. машин-знарядь. Г. п. використовують в автомобілях, тепловозах, теплоходах, літаках тощо.

А. Ф. Печко.
ГІДРАВЛІЧНЕ ТРАНСПОРТУВАННЯ — переміщення твердих сирих матеріалів потоком води; процес гідромеханізації. Розрізняють Г. т. безнапірне і напірне. В разі безнапірного Г. т. матеріал у суміші з водою (пульпа) рухається по похилих жолобах або лотках самопливом, при напірному Г. т. — по трубопроводах під тиском, створюваним насосами (напр., землесосом). Засобами Г. т. переміщують матеріали на віддалі у сотні кілометрів. Г. т. характеризується невеликими експлуатаційними витратами, високою продуктивністю (до 5 тис. т/год), можливістю суміщення з ін. технологічними процесами (напр., гідравлічним руйнуванням, промиванням та збагачуванням матеріалів). Недоліками Г. т. є значні витрати води та електроенергії, швидке зношування насосів і трубопроводів. Г. т. застосовують при спорудженні земляних гребель і дамб, добуванні піску та гравію, переміщенні корисних копалин, відходів (хвостів) збагачувальних фабрик тощо.

В. М. Карасик.
ГІДРАВЛІЧНИЙ ДВИГУН — двигун, що перетворює енергію рідини на механічну енергію веденої ланки. Розрізняють Г. д. лопатеві, де робочою рідиною є найчастіше вода, і об'ємні, в яких використовують переважно масло. Лопатеві Г. д. (напр., гідротурбіни) перетворюють кінетичну енергію рідини (активна гідротурбіна) або її кінетичну енергію разом з енергією тиску (реактивна гідротурбіна) на мех. енергію вала, що здійснює лише обертовий рух. Та-

кі Г. д. використовують на гідроелектростанціях, як складову частину гідропроводу турбобурів, в гідравлічних передачах тепловозів, верстатів тощо. Об'ємні Г. д. перетворюють потенціальну енергію рідини (гол. чин. енергію тиску) на мех. енергію веденої ланки, яка здійснює обмежений зворотно-поступальний (силовий гідроциліндр) або зворотно-поворотний (моментний гідроциліндр) рух, а також обмежений обертовий рух (поршневі, роторні і роторно-поршневі гідромотори). Енергія в об'ємних Г. д. перетворюється внаслідок наповнення рідиною робочої камери і переміщення під тиском цієї рідини веденої ланки (поршня, пластини, штока тощо). Такі Г. д. (їхня потужність досягає 3000 кВт) застосовують у гідропроводі машин

Ю. І. Феділов.

ГІДРАВЛІЧНИЙ ПРЕС — машина статичної (неударної) дії, що її робочі частини рухаються під тиском рідини. Осн. частини Г. п.: робочі циліндри з поршнями; рухома та нерухома траверси (балки); розподільний пристрій; система керування. На Г. п. провадять кування, штампування, гнуття та ін. операції ковально-пресового виробн. [Х використовують також для пакетування і брикетування стружки, пресування порошкових матеріалів, при виготовленні пластмасових і гумових виробів, деревностружкових плит, синтетичних алмазів тощо. В СРСР створено унікальний Г. п. (мал.), що розвиває зусилля 735 МН (75 000 тс).

ГІДРАВЛІЧНИЙ УДАР — явище різкого зростання тиску в трубопроводі внаслідок раптової зміни швидкості протікання рідини (напр., через зупинку насоса). Щоб запобігти аварії від Г. у., застосовують спец. пристрої: запобіжні клапани і діафрагми, вирівнювальні башти тощо. Теоретичне обґрунтування Г. у. і осн. методи розрахунку дав М. Є. Жуковський.

ГІДРАДЕНІТ (від грец. *гідρς* — піт і *δένν* — залоза), суче вим'я — гнійне запалення потових залоз (здебільшого пахвових), спричинене *стафілококами*. Виникненню Г. сприяють ушкодження шкіри, заплісності, діабет тощо. О з н а к и Г.: поява в товщі шкіри болісного щільного вузла, почервоніння шкіри, згодом — розм'якшення вузла з утворенням абсцесу. Процес може поширюватись з однієї залози на інші. Лік у в а н н я: антибіотики, фізіотерапія, імунотерапія, іноді — хірургічне.

ГІДРАЗІН, H_2N-NH_2 — безбарвна гігроскопічна рідина; $t_{пл}$ 2° С, $t_{кип}$ 113,5° С; розчиня у воді та нижчих спиртах, нерозчинна у вуглеводнях та ін. органічних розчинниках. З кислотами утворює солі; Г. та його солі — відновники. Одержують Г. окисленням розбавлених водних розчинів аміаку або карбаміду гіпохлоритом. Застосовують Г. у виробн. пластмас, барвників, гуми, інсектицидів, як реагент в аналітичній хімії тощо.

ГІДРАНТ (від грец. *гідρς* — вода) стаціонарний пристрій, яким від-

бирають воду з зовнішньої водопровідної мережі. Розрізняють Г. (мал.) пожежні (найпоширеніші), поливні та промивні; підземні, встановлювані у колодязях з кришками, і наземні, сумішувані з водорозбірними колонками. До Г. приєднують пожежні колонки з патрубками для пожежних рукавів, гнучкі шланги з наконечниками та ін.

ГІДАРГІЛІТ (від грец. *гідρς* — вода і *γίλλος* — біла глина) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $Al(OH)_3$. Сингонія моноклінна. Густ. 2,43. Твердість 2,5—3,5. Колір білий, сіруватий, зеленуватий, червонуватий. Блиск скляний. В СРСР є в бокситах Підмосков'я, Свердлов. та Ленінгр. областей, великі кристали Г. знайдено на Уралі. Г. — важлива складова частина бокситів.

ГІДРАСТИС, жовтий корінь (*Hydrastis canadensis*) — багаторічна трав'яниста рослина род. *жовтецевих*. М'ясисте кореневе місце містить алкалоїди гідрастин, берберин та ін. Стебла прямі, несуть 2, рідше 3 чергові 5—6-роздільні листки. Квітки з зеленувато-білою оцвіткою. Плід — червона збірна кістянка. Дико росте в лісах північної Америки. В СРСР — тільки в культурі. Екстракт з кореня вживають як кроноспинний засіб при внутрішніх кровотечах.

ГІДРАТАЦІЯ (від грец. *гідρς* — вода) — приєднання молекул води до іонів або молекул розчинених у воді речовин. Окремий випадок *сольватизації*. При Г. (на відміну від *гідролізу*) молекули води приєднуються як ціле без відриву H від OH. Г. супроводить процес розчинення речовини. При цьому іони або молекули утворюють у розчині *гідрати*, що супроводиться виділенням великої кількості тепла. Під час кристалізації речовин з розчинів молекули води можуть увійти до складу кристалічної ґратки, утворюючи тверді *кристалогідрати*. При Г. оксидів ряду елементів можуть утворюватись *гідроксиди*.

В. М. Толмачов.

ГІДРАТИ — продукти приєднання молекул води до іонів або молекул різних речовин, що утворюються при їх *гідратації*. Окремий випадок утворення *сольватів*. Молекули води у Г. мають вигляд індивідуальних частинок і утворюють навколо іонів і молекул багаточисельні гідратні оболонки. Під час кристалізації речовин з водних розчинів виділяються тверді Г. — *кристалогідрати*, що утримують кристалічну воду (напр., $SuSO_4 \cdot 5H_2O$). Вони поведуться як індивідуальні хім. сполуки. При гідратації колоїдних частинок, цеолітів та ін. сорбентів утворюються Г. невизначеного (змінного) складу.

В. М. Толмачов.

ГІДРИ — ряд безхребетних тварин типу кишковопорожнинних. Те саме, що й *гідроподібні*.

ГІДРИДИ — сполуки хімічних елементів з воднем. Розрізняють іонні, або солеподібні, Г. лужних і лужноземельних металів з іонним зв'язком між катіо-



А. Підім.



Гідравлічний прес для об'ємного штампування.



Гіаріа з глини, вкрита чорним лаком. 4 ст. до н. е. Керченський історико-археологічний музей.

ном металу й аніоном H^- ; безбарвні кристали, дуже активні відновники, при взаємодії з водою виділяють водень. Металоїди B і G — сполуки змінного складу і тверді розчини водню в перехідних металах, лантаноїдах, елементах групи заліза, платиноїдах. Ці G — тверді крихкі речовини сірого або чорного кольору. Поглинання водню металами знижує їхні мех. властивості. Легкі G — сполуки з ковалентним зв'язком між воднем і атомами бору, вуглецю, кремнію, елементів підгруп германію, азоту, кисню, а також галогенів.

Лит.: Жигач А. Ф., Стасиневич Д. С. Хімія гідридів. Л., 1969; Антонова М. М. Свойства гидридов металлов. Справочник. К., 1975. В. Л. Павлов.

ГІДРІЯ (грец. ὑδρία, від ὑδωρ — вода) — давньогрецька посудина для води з металу або, найчастіше, з глини. За формою близька до амфори. Глиняні G часто оздоблювали розписом.

ГІДРО... (від грец. ὑδωρ — вода) — частина складних слів, що вказує на зв'язок із водою, водним простором (напр., гідробіологія, гідротехніка).

ГІДРОАГРЕГАТ (від гідро... та агрегат) — агрегат, що складається з гідротурбіни і гідрогенератора. Розрізняють G (мал.) горизонтальні осові та вертикальні.

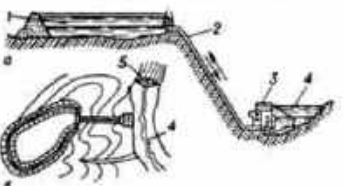
ГІДРОАЕРОМЕХАНІКА (від гідро..., аеро — повітря та механіка) — розділ механіки, що вивчає закони руху та рівноваги рідин і газів, а також їхню взаємодію між собою і з граничними поверхнями твердих тіл.

Рідини і гази багато де в чому схожі, тому їхній рух вивчають заг. методами єдиної науки — G , розрізняючи у випадку великих швидкостей гідромеханіку практично нестисливих (краще рідинних) рідин і аеродинаміку та газову динаміку. Становлення гідромеханіки як спец. науки з широкими завданнями і строгими методами їх розв'язання визначалось працями Л. Ейлера і Д. Бернуллі в Петерб. АН (18 ст.), хоч осн. результати гідростатики одержав ще Архімед (3 ст. до н. е.). G поділяють на теоретичну й експериментальну. В основі теоретичної G лежать два методи вивчення руху рідини. Найбільшого поширення набув локальний метод Ейлера, згідно з яким швидкості частинок рідини є функціями часу й точок простору. До методу Ж.-Л. Лагранжа, яким вивчають рух окремих частинок, почали частіше звертатися останнім часом у зв'язку із застосуванням методів аналітичної механіки в механіці суцільного середовища. Залежно від величини дотичних напружень, що виникають у рідині, розрізняють мало-в'язку (ідеальну) рідину, рух якої описується рівняннями Ейлера, та в'язку (реальну) рідину, рух якої вивчають за допомогою рівнянь Нав'є — Стокса. Значний вклад у теоретичну G внесли М. Є. Жуковський та С. О. Чаплигин, які створили заг. теорію аеродинамічних сил, теорію крила та гвинта. Експериментальна G вивчає явище, штучно створюючи

його на моделях. Питанням обґрунтування експерименту та використання його результатів займається теорія подібності й моделювання. Результати досліджень з G застосовують у ракетно-космічній, авіац., арт. техніці, при будівництві кораблів, гідротех. споруд, турбін тощо. Провідним наук. центром СРСР з G є Центр аерогіродинаміч. ін-т (ЦАГИ) в Москві. Лит.: Жуковский Н. Е. Собрание сочинений, т. 4. М.—Л., 1949; Пятаев В. П., Сидяков М. М. Гидроаэромеханика. К., 1963; Аверин С. И. Механика газов и жидкостей, ч. 1. Днепрпетровский, 1975.

М. О. Кильчевський, Л. М. Шальда.

ГІДРОАКУМУЛЬОВАЛЬНА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ, **ГАЕС** — гідроелектрична станція з насосами, що живляться енергією інших електростанцій і періодично перекачують воду з нижньої водойми (нижче від водопідпірної споруди) у верхню, нагромаджуючи (акумулюючи) її там. Найекономічнішими є ГАЕС з реверсивними (оборотними) гідротурбінами, що можуть у разі зміни напрямку обертання діяти як насоси; при цьому гідрогенератори, з'єднані з гідротурбінами, діють як двигуни. ГАЕС (мал.) дають змогу регулювати



Гідроаккумуляційна електростанція: а — вертикальний розріз; б — план; 1 — верхня водойма; 2 — напірний водовід; 3 — будинок електростанції; 4 — нижня водойма; 5 — гребля з водоскоком

протягом доби, тижня або сезону роботу теплових чи гідралічних (де не передбачено регулювання) електростанцій енергосистеми: коли споживання енергії мінімальне (напр., вночі), діють насоси ГАЕС, створюючи запас води; якщо ж попит на енергію стає максимальним, нагромаджена насосами вода рухає гідротурбіни і в енергосистему надходить додаткова кількість електроенергії. Хоч кд ГАЕС порівняно невеликий (0,6—0,7), спорудження такої електростанції при певних умовах економічно вигідне: вирівнюється графік роботи і підвищується надійність обслуговування нею електростанцій, зростає користність дії всієї енергосистеми. В СРСР першою дала струм (1970) ГАЕС потужністю 225 тис. кВт (у турбінному режимі), розміщена біля Київської ГЕС. Заг. потужність ГАЕС у країнах світу надала 25 млн кВт (1973).

І. Л. Розовський.

ГІДРОАКУСТИКА (від гідро... та акустика) — розділ акустики про утворення, поширення і приймання акустичних хвиль (звуку) у воді. На відміну від електромагнітних, акустичні хвилі поширюються у воді з невеликим згасанням. Швидкість звуку залежить в основному від гідростатич-

ного тиску і стратифікації (шаруватості), зумовленої розподілом т-ри і солоності води за глибиною. Внаслідок цього акустичні хвилі можуть заломлюватися, а в окремих випадках на певній глибині з'являються канали наддалекого поширення звуку. Далекість поширення акустичних імпульсів у морі й океані обмежується рефракцією (викривленням шляху звукового променя) та наявністю локальних неоднорідностей (частинки, бульбашки повітря тощо), на яких вони розсіюються і ними поглинаються. Прикладна G охоплює питання розробки і побудови гідроакустичних приладів (гідролокаторів, ехолотів, шумомеленгаторів тощо). Значний внесок у розвиток G в СРСР зробили М. М. Андреев, Л. М. Бреховський та ін. Лит.: Сташкевич А. П. Акустика моря. Л., 1966; Шулейкин В. В. Физика моря. М., 1968; Капп Л. Подводная акустика. Пер. с англ. М., 1972.

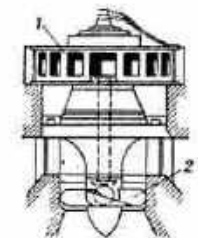
І. Т. Селюгов.

ГІДРОАКУСТИЧНИЙ МАЯК — стаціонарний підводний пристрій, що випромінює звукові (акустичні) сигнали, орієнтуючи судна, глибоководні апарати тощо. Складається з генератора звукових коливань, підсилювача потужності, електроакустичного випромінювача, механізму керування сигналами, синхронізуючого пристрою і джерела живлення (електр. струм надходить по кабелю або автономно від електр. батарей). Встановлюють G м. на дні моря, використовуючи металеві підпори, або на якорі. Далекість дії G м. бл. 20 км.

ГІДРОБІОЛОГІЙНИЙ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Засн. 1939 на базі Гідробіол. станції АН УРСР. До складу ін-ту (1979) входять 13 відділів та 3 неструктурні лабораторії, Херсонська та Дунайська гідробіол. станції, Лютизька і Білоцерківська експериментальні бази. Ін-т має н.-д. судна — «Академік Вернадський», «О. В. Топачевський» та ін. Робота ін-ту спрямована на розробку проблем: «Гідробіологія, іхтіологія та раціональне використання біологічних ресурсів водоймищ», «Фізіологічна адаптація та енергетика водних тварин». Ін-т є центром гідробіол. та іхтіологічних досліджень прісноводних водойм УРСР, а також првідною установою в СРСР по опрацюванню питань біол. забруднення водойм. В ін-ті працювали Д. О. Белінг, Я. В. Родд, О. В. Топачевський, В. І. Владимиров, Ю. М. Марковський та ін., які зробили вагомий внесок у розвиток гідробіології та іхтіології. Результати досліджень ін-ту в галузі гідрохімії поверхневих вод УРСР відзначені Держ. премією УРСР, 1972. Видані ін-том монографії «Водорості каналів світу» та «Безхребетні канали СРСР» удостоєні премії ім. М. Г. Холодного, 1975. При ін-ті видається «Гідробіологічний журнал».

О. Г. Кафтанникова.

«ГІДРОБІОЛОГІЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — науковий періодичний орган Відділення загальної біології АН УРСР. Засн. 1965 (ре-



Гідроагрегат:
1 — гідрогенератор;
2 — гідротурбіна.

дакція — при Ін-ті гідробіології АН УРСР). «Г. ж.» публікує статті з питань заг. гідробіології континентальних та мор. водойм, сан. гідробіології, токсикології і охорони водойм, біології та фізіології водних організмів, водної мікробіології, гідропаразитології, гідрології та гідрохімії, акліматизації та інтродукції, аутоекології і біоценології водних організмів, біологічної продуктивності, іхтіології та рибного г-ва. Видається в Києві раз на 2 місяці.

[Я. Я. Цесб.]

ГІДРОБІОЛОГІЯ (від *гідро...* та *біологія*) — наука про закономірності біологічних процесів у водоймах, про водні організми та взаємозв'язки їх між собою і з навколишнім середовищем. Відміни в предметі та методах вивчення морів і океанів, з одного боку, і внутр. материкових водойм — з другого, зумовили поділ Г. відповідно на океанобіологію і лімнологію. Розробка спільних для обох розділів Г. теоретичних питань, що стосуються кругообігу речовин у водоймах, динаміки чисельності організмів та кормових взаємовідносин між ними, популяційної екології та біогеоценології, класифікації і районування водойм, є предметом загальної Г. Вивчення умов життя водойм, їх фіз.-геогр. особливостей тісно пов'язане Г. з географією, гідрологією, гідрохімією, гідротехнікою, ґрунтознавством, а вивчення організмів — з водною мікробіологією, ботанікою (зокрема, алгологією), зоологією, фізіологією тощо. З вивченням питань загальної Г. значною мірою пов'язана розробка ряду практичних завдань нар. госп. значення. Так, рибогосподарська, або промислова, Г. вивчає питання підвищення біологічної продуктивності водойм з метою організації якнайраціональнішого використання їхньої корисної продукції (риба, молоски, ракоподібні тощо), розробки та впровадження заходів по акліматизації водних організмів, по удобренню і меліорації водойм, штучному відтворенню організмів (аквакультура); санітарна Г. займається питанням забруднення і біологічного самоочищення водойм; тех. вічна Г. вивчає організми, які ушкоджують підводні споруди і судна, з метою зменшення чисельності таких організмів і завдаваної ними шкоди; медична Г. вивчає водні хвороботворні організми і їх переносників, розробляє способи боротьби з ними. У зв'язку з забрудненням водойм радіоактивними речовинами виникла радіобіологічна Г. Вивчення і розвиток Г. зумовлені, насамперед, госп. потребами людини. В самостійну науку Г. виділилась у 2-й пол. 19 ст., коли у зв'язку з розвитком ботаніки і зоології почалося створення мор. та прісноводних біологічних станцій, проводились експедиції для вивчення життя океанів, морів, річок і озер. У 1869—70 нм. вчені А. Мюллер і Ф. Кон встановили, що в процесі очищення водойм величезну роль відіграють водні організми. Ана-

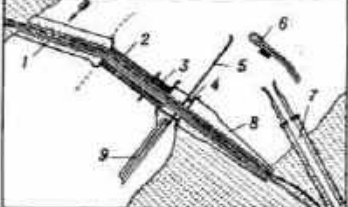
логічні роботи в Росії вперше провів рос. вчений М. П. Вагнер 1869 по сан.-біол. дослідженню оз. Кабан у Казані. Пізніше був складений список водних організмів — індикаторів забруднення (див. *Сапробіонти*). Виявлення 1877—89 планктонної сітки і 1909, 1911 дюрчепла сприяло розвитку кількісних методів вивчення планктону і бентосу. В кін. 19 — на поч. 20 ст. розширились дослідження морів і прісних вод; 1899 почала свою діяльність Мурманська біол. станція, яка правила за базу для дослідження Баренцового і Білого морів та Кольської зат. В період 1902—14 широкі дослідження провели М. М. Кніпович на Каспійському, Л. С. Берг на Аральському, С. О. Зернов — на Чорному морях. В СРСР гідробіол. дослідження проводять ряд спеціальних н.-д. інститутів, біол. станцій і кафедр Г. ун-тів. Рад. гідробіологи проводять дослідження на всіх морях СРСР, більшості оз. водоймищ і річок, ставах та ін. водоймах, беруть участь у найбільших експедиціях (дрейфуючих станцій, антарктичних, океанологічних тощо). Рад. Г. представлена в Міжнар. асоціації лімнологів (SIL). На Україні гідробіол. дослідження розпочато 1867—70 Київ. т-вом природознавців. У 1909 в Києві створено першу на Україні Дніпровську біол. станцію (тепер *Гідробіологічний інститут АН УРСР*). Значний внесок у розвиток Г. на Україні зробили В. І. Шманкевич, П. М. Бучинський, В. К. Соєвський, Д. О. Белінг, Ю. М. Марковский, Я. В. Родд, О. В. Топачевський та ін. Координуючими центрами з проблем Г. в УРСР є *Біологія підземних морів інститут АН УРСР* та *Гідробіологічний інститут АН УРСР*. Періодичним виданням з Г. є «*Гідробіологічний журнал*».

Літ.: Жадін В. И., Герд С. В. Реки, озера и водохранилища СССР. М., 1961; Зенкевич Л. А. Биология морей СССР. М., 1963; Константинов А. С. Общая гидробиология. М., 1967; Гидробиологические исследования водоемов Украины. К., 1976.

[Я. Я. Цесб.]

ГІДРОБІОС (від *гідро...* і грец. *біос* — життя) — сукупність організмів, що населяють водойми всієї земної кулі. Г. вивчає гідробіологію.

ГІДРОВУЗОЛ — сукупність гідротехнічних споруд, об'єднаних для спільного водогосподарського використання. Споруджують Г. (мал.) на річках, озерах, каналах,



Гідровузол: 1 — земляна руслова гребля; 2 — подолання залізобетонна гребля; 3 — будинок ГЕС; 4 — судноплавний шлюз; 5 — пірс; 6 — дамбашлюз; 7 — зрошувальний канал; 8 — земляна заплавна гребля; 9 — роздільна дамба.

у прибережних зонах моря або океану. Залежно від осн. призначення розрізняють енергетичні Г. — для одержання гідроенергії і перетворення її на електричну; транспортні Г., за допомогою яких поліпшують умови судноплавства або лісосплаву; водозабірні Г., що забезпечують забирання води для потреб енергетики, зрошування, водопостачання, рибного г-ва тощо. Частіше створюють комплексні Г., наприклад енергетико-водозабірні, транспортно-енергетичні, транспортно-енергетико-водозабірні. Г. поділяють також на гребельні і безгребельні. Гребельні Г. бувають низьконапірні (напір води не перевищує 10 м), середьонапірні (10—40 м) і високонапірні (понад 40 м). На Україні найбільшими є гідровузли *Дніпровського каскаду ГЕС*.

Б. П. Карик

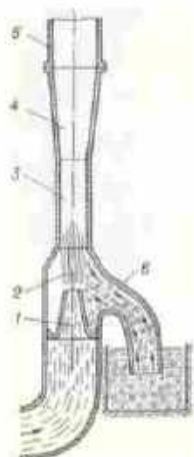
ГІДРОГЕНЕРАТОР (від *гідро...* і *генератор*) — синхронний генератор змінного струму, що приводиться в дію *гідротурбіною*. На великих ГЕС застосовують вертикальні тихохідні Г. (швидкість обертання 62,5—150 об/хв, потужність 50—700 МВт, напруга 13,8—23,0 кВ, ккл 0,9680—0,9825) значних розмірів і маси. Так, у Г. Красноярської ГЕС (швидкість обертання 125 об/хв, потужність 500 МВт) зони діаметр 19,1 м, заг. маса 1650 т. Потужні Г. (мал.) поділяють на зонтичні, у



Гідрогенератор Саяно-Шушенської ГЕС потужністю 640 МВт: 1 — статор; 2 — ротор; 3 — під'ятник; 4 — повітроохолодник; 5 — допоміжний генератор.

яких під'ятник розміщено під ротором, і підвісні — з розміщенням під'ятника над ротором. Ротор Г. з'єднано з валом робочого колеса гідротурбіни (див. *Гідроагрегат*). Під'ятник, на якому обертається ротор Г., сприяє також навантаження від ротора гідротурбіни і реакції води. Сумарне навантаження на під'ятник великих Г. досягає 3000—4000 т. Охолодження Г. — повітряне, за замкненим циклом з *повітроохолодниками*. Впроваджується охолодження обмотки *статора* водою. Збудження швидкодіюче з використанням тиристорного перетворювача (див. *Тиристор*) від допоміжного генератора, розміщеного на валу Г. Для невеликих ГЕС застосовують вертикальні або горизонтальні Г. (швидкість обертання 100—1000 об/хв, потужність 0,75—25 МВт, ккл 0,936—0,982). Операції пуску, дії і зупинки Г. автоматизовано. В СРСР експлуатують найбільші у світі Г. на Братській, Красноярській та ін. *гідроелектричних станціях*.

Л. Я. Станіславський



Гідроелеватор: 1 — всадка; 2 — приймальна камера; 3 — змішувальна камера; 4 — дифузор; 5 — напірний трубопровід; 6 — всмоктувальний патрубок

ГІДРОГЕНІЗАЦІЯ (лат. *hydrogenium* — водень, від грец. *δδωρ* — вода і *γεννάω* — породжую) — процес приєднання водню до речовин. Реакції Г. широко використовують в сучас. хім. промисловості. До реакцій Г. належить синтез *аміаку*, при якому водень приєднується до *азоту*. Г. оксиду вуглецю добувають *метанолом* спирт. Спосібом Г. пром. газів одержують синтетичний *бензин*. Внаслідок Г. рідких нафтопродуктів, олій, а також твердих речовин (вугілля, горючих сланців) добувають нові цінні речовини (напр., Г. вугілля — рідке моторне паливо). Реакції Г. відбуваються під впливом каталізаторів, якими є здебільшого залізо, кобальт, нікель, мідь, платина, а також деякі оксиди металів і солі. Під час Г. ненасичених органічних сполук водень приєднується по ненасичених зв'язках, внаслідок чого може змінитися *агрегатний стан речовини*. Так, з рідких гліцеридів ненасичених жирних к-т, які є гол. складовою частиною рослинних олій, спосібом Г. добувають твердий гліцерид *стеаринової к-ти*. В розроблення теоретичних основ Г. і впровадження їх у виробн. значний вклад внесли вчені і рад. вчені (С. В. Лебедев, С. О. Фокін, М. Д. Зелінський та ін.).

Лит.: Юкельсон И. И. Технология основного органического синтеза. М., 1968.

ГІДРОГЕОЛОГІЯ (від *гідро...* і *геологія*) — галузь геології, що вивчає *підземні води*, їхнє походження, фіз. властивості, хім. та газовий склад, сучас. розподіл водоносних верств та поширення їх у земній корі. Предметом вивчення Г. є й ресурси, *баланс підземних вод*, режим та умови формування, закони руху, способи використання в практичних цілях та методи охорони підземних вод від виснаження і забруднення. В земній корі вода перебуває в рідкому, газоподібному і твердому стані (лід). Вона заповнює пори, порожнини й тріщини гірських порід, а тому Г. вивчає й геол. умови залягання підземних вод та склад і властивості водоносних гірських порід. Рухаючись у породах земної кори, підземні води набувають певної мінералізації й хім. складу, що й визначає їхню придатність для практичного використання. В СРСР за роки Рад. влади сформувалися спеціалізовані напрями Г.: динаміка підземних вод, вчення про режим і баланс підземних вод, вчення про мінеральні, пром. і термальні води, вчення про пошуки і розвідку підземних вод та регіональна гідрогеологія. З ростом потреб у гідрогеологічних дослідженнях формуються нові напрями — *металорудна гідрогеологія*, радіо-гідрогеологія тощо. Г. в своєму розвитку опирається на ас. досягнення фізики, хімії, математики і тех. наук. Вона тісно пов'язана з науками про Землю — *метеорологією*, *геофізикою*, *геохімією* та ін. і користується відповідними методами досліджень цих наук. Як галузь геології, Г. сформувалася в 20 ст. В СРСР великий внесок у розвиток Г. зробили В. І.

Вернадський, Ф. П. *Саваренський* та ін., на Україні — К. І. *Маков* та ін. Термін «гідрогеологія» в наукову л-ру ввів Ж. *Ламарк*.

Лит.: Виржиковський Р. Р. *Гідрогеологія*. Х.—К., 1932; Саваренський Ф. П. *Гідрогеологія*. М.—Л., 1939; Овчинников А. М. *Общая гидрогеология*. М., 1935; Ланге О. К. *Гідрогеологія*. М., 1969; Руденко Ф. А., Попов О. Е. *Гідрогеологія*. К., 1973. А. Е. *Бабинець*.

ГІДРОГЕОХІМІЯ (від *гідро...* і *геохімія*) — галузь геохімії, що вивчає походження й міграцію хім. елементів та їхні сполук у *підземних водах*. Досліджує умови існування, нагромадження і поширення різних елементів та *ізотопів* у підземних водах, при чому береться до уваги динаміка цих вод протягом усієї їхньої геол. історії. Основи Г. закладено в працях В. І. *Вернадського*.

Лит.: Вернадський В. И. История минералов земной коры. Л., 1936; Овчинников А. М. *Гідрогеохимия*. М., 1970; Бабинець А. Е., Мальская Р. В. *Геохимия минерализованных вод Предкарпатья*. К., 1975. А. Е. *Бабинець*.

ГІДРОГРАФІЯ (від *гідро...* і грец. *γράφω* — пишу) — розділ *гідрології*, що вивчає водні об'єкти суходолу (ріки, озера, водосховища та ін.). Г. досліджує їхнє положення, розміри, режим, описує закономірності геогр. поширення водних об'єктів на Землі, госп. значення та використання їх в окремих природно-істор., ландшафтно-геогр. зонах (як судноплавні траси та ін.). Гідрографічні дані мають велике практичне значення для трансп. та енерг. освоєння водних об'єктів, боротьби з посухами, повеннями, розвитку меліорації тощо.

ГІДРОДИНАМІКА (від *гідро...* і *динаміка*) — розділ гідромеханіки, в якому вивчають рух рідин і їхню взаємодію з об'єктами тілами чи границями поверхнями. Поділяється на теоретичну й експериментальну. У теоретичній Г. для *ідеальної рідини* застосовують *Ейлера рівняння*, розв'язання яких разом з *нерозривності рівнянням* дає змогу визначити компоненти швидкості і тиску. Для реальної рідини застосовують диференціальні рівняння руху в'язкої рідини (т. з. рівн. Нав'є—Стокса). Розв'язуючи їх разом з рівн. нерозривності, визначають не тільки швидкість і тиск, а й дотичні напруги. Експериментальна Г. базується на теорії подібності і розмірностей та критеріях подібності (*Рейнольдса числа*, *числа Фруда* та ін.), за допомогою яких перераховують результати модельного експерименту на натурні об'єкти. Г. є теоретичною основою при проектуванні кораблів, літаків, гідротурбін, гідротех. споруд тощо.

Лит.: див. до ст. *Гідроаеромеханіка*. А. П. *Козлов*.

ГІДРОДИНАМІЧНИЙ ОПІР — сила, з якою рідина діє на тіло, що рухається у ній, або сила, з якою стінки труб чи каналів діють на рухому рідину. Складовою Г. о., зумовлена *в'язкістю* рідини, наз. *в'язкісним опором*. Її можна розкласти на результуючу дотичних сил *тертя* (опір *тертя*) і результуючу нормальних сил (опір *тиску*).

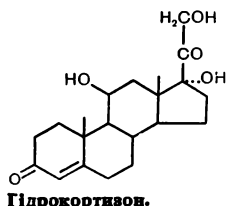
Тіла, що рухаються поблизу поверхні розділу вода — повітря, зазнають додаткового опору, т. з. *хвильового опору*, зумовленого витратою енергії на утворення хвиль. Для зменшення Г. о. тілу надають обтічної форми і застосовують методи керування пограничним шаром.

Л. П. *Козлов*.

ГІДРОЕЛЕВАТОР (від *гідро...* та *елеватор*) — пристрій, за допомогою якого всмоктують, підіймають і транспортують трубопроводом рідину або гідросуміш (пульпу) різновид струминного насоса. В Г. (мал.) використовують енергію струменя води (робочого потоку), що підводиться до нього під тиском. Витікаючи з насадки, робочий потік створює у приймальній камері розрідження, внаслідок чого і засмоктується транспортована рідина. Зі змішувальної камери робочий і транспортований потоки надходять у *дифузор*, де кінетична енергія змішаного потоку перетворюється на потенціальну (напір), що забезпечує переміщення суміші по трубопроводах. Г. нескладні за конструкцією і надійні в роботі, але в них низький к.кд (0,15—0,25). Їх застосовують як транспортуючий засіб (на кілька сотень метрів) при *гідромеханізації* гірничих і земляних робіт, на електростанціях (напр., в системах живлення парогенераторів, видалення шлаку) тощо.

В. М. *Карасик*.

ГІДРОЕЛЕКТРИЧНА СТАНЦІЯ, *гідроелектростанція*, ГЕС — промислове підприємство, де енергія водного потоку перетворюється на електричну. Складається з *гідротехнічних споруд* і енергетичного устаткування. Гідротех. споруди концентрують водний потік і створюють необхідний напір води (різницю рівнів ділянок водного простору — *б'єфі*, що прилягають до водопідпірної споруди зверху і знизу). За допомогою енерг. устаткування енергію води, що рухається під впливом цього напору, перетворюють на енергію обертання *гідротурбін*, яка, в свою чергу, перетворюється в *гідрогенераторах* на електр. енергію. Г. с. бувають: за астановленою потужністю — потужні (понад 250 тис. кВт), великі (25—250 тис. кВт), середні (5—25 тис. кВт) і малі (до 5 тис. кВт); за напором — високонапірні (понад 40 м), середьонапірні (10—40 м) і низьконапірні (до 10 м); за умовами роботи — *ізольовані*, в каскаді або *енергетичній системі*; за особливостями регулювання річкового стоку водосховища — з тривалим регулюванням (багаторічним, річним, сезонним), короткочасним регулюванням (добовим, тижневим) і без регулювання. За схемою використання водних ресурсів і способом концентрації напору розрізняють Г. с. руслові, пригребельні, дериваційні, гідроаккумуляційні й припливні. На руслових і пригребельних Г. с. (мал.) напір води створюється *греблею*, що перетинає річку. Будинки електростанції з машинним залом, де розміщено *гідроагрегати*, споруджують поруч з греблею, в її тілі або за нею. На великих рівнинних річках осн. русло перекинується земляною греблею, до якої примина-



ГІДРОІЗОЛЯЦІЯ (від *гідро...* і франц. *isolation* — відокремлення, роз'єднання) — захист конструкцій будинків і споруд від проникнення та руйнівного впливу води та хімічно агресивних рідин. Розрізняють Г. протифільтраційну та протикорозійну. Протифільтраційною Г. запобігають проникненню води у підземні та підводні споруди (підвали, шахти, транспортні тунелі тощо), просочуванню через підпірні гідротехнічні споруди (напр., *греблі*), а також витіканню її з басейнів, резервуарів, відстійників та ін. Протикорозійною Г. конструкції захищають від дії мінералізованих ґрунтових вод, мор. води, стічних вод пром. підприємств, атм. вологи (напр., надземні металеві конструкції), а також від корозії, зумовленої блукаючими струмами (підземні металеві конструкції, підпори ЛЕП тощо). Для Г. застосовують *гідроізоляційні матеріали*, залежно від яких розрізняють Г. бітумінозну, пластмасову, металеву, цементну та комбіновану. За способом нанесення на поверхню конструкції Г. буває оклеювальна, фарбувальна, штукатурна, монтувальна, облицювальна, просочувальна і засипна. Для оклеювальної Г. використовують одно- або багатопарові килими з рулонних матеріалів, що їх скріплюють з конструкцією водостійкою мастикою; для фарбувальної Г. — тонкі шари (1—3 мм) бітумних, полімерних або полімерно-бітумних мастик. В разі штукатурної Г. на конструкції наносять покриття (товщиною 2 см) з асфальтованих розчинів та мастик, *торкретбетону* тощо. При монтувальній гідроізоляції до конструкції прикріплюють (зварюванням, склеюванням) металеві або пластмасові листи, сегменти тощо. Якщо виникає потреба в облицювальній Г., застосовують водонепроникні плитки, керамічні блоки тощо, що їх наклеюють мастиками. Для просочувальної Г. використовують органічні *в'язучі речовини*. Ними просочують конструкції з пористих матеріалів (черепашнику, туфу тощо), а також конструкції, що зазнають інтенсивного мех. впливу (*палі, тобінги* та ін.). Для засипної Г. у водонепроникні шари та порожнини конструкцій засипають гідрофобні (не змочувані водою) сипкі матеріали (напр., золу ТЕС, оброблену кремнійорганіч. речовиною). Г. дає змогу налагодити нормальну експлуатацію будинків і споруд, підвищити *довговічність споруд* і будинків. Див. також *Вологоізоляція*.

Лит.: Павлюк О. Т., Ярмоленко М. І. Безрулонне покриття та гідроізоляція. К., 1968; Химерик Ю. А. Защита зданий и сооружений от грунтовых вод. К., 1976; Попченко С. Н. Холодная асфальтовая гидроизоляция. Л., 1977. О. Т. Павлюк.

ГІДРОКАРБОНАТИ — кислоти H_2CO_3 . Застаріла назва — бікарбонати. Розчинні у воді, легко взаємодіють з к-тами, виділяючи CO_2 , розкладаються при нагріванні: $2NaHCO_3 = Na_2CO_3 + H_2O + CO_2$. Г. нагрію (питна сода) вживається у медицині, харч. пром-сті тощо. Розчинені у воді Г. кальцію і магнію

зумовлюють її тимчасову твердість (див. *Твердість води*).

ГІДРОКОМБІНЕЗОН (від *гідро...* і франц. *combinaison* — комбінований одяг) — частина спорядження водолаза, що захищає його від переохолодження і травм (див. *Водолазна справа*). Розрізняють Г. водонепроникні («сухі»), що виготовлені з прогумованої тканини і ізолюють тіло водолаза від води, і Г. водопроникні («мокрі») — з губчастої гуми, які утримують воду, що проникає через Г. і зігріта тілом водолаза. Осн. частинами водонепроникного Г. є шолом, сорочка з рукавицями (або без них) і штани з ботами; до шолома приєднують водолазний апарат. Водопроникний Г. щільно облягає тіло водолаза і складається з сорочки із шоломом та (окрем.) штанів з панчохами.

ГІДРОКОРТИЗОН, кортизол — стероїдний гормон. Утворюється з *холестерину* в кірковій тканині надниркових залоз людини, мавпи та собак. З організму виділяється гол. чин. з сечею. Має глюкокортикоїдну (див. *Глюкокортикоїди*) дію — підвищує утворення глюкози в печінці та рівень її в крові. Г. стимулює синтез *рибонуклеїнових кислот, білків* у печінці. В більшості ін. тканин (лімфоїдній, сполучній, м'язовій) Г. ці процеси гальмує. Секретія Г. регулюється *гіпофізом* за участю *адренокортикотропного гормону*. Утворення Г. посилюється в несприятливих для організму умовах існування або при хворобах (див. *Адаптаційний синдром, Стрес*). Синтетич. похідні Г. — преднізолон, триамнінолон — застосовують у медицині.

О. С. Микоша.
ГІДРОКСИДИ — хімічні сполуки, в яких електронегативною частиною молекули бувають лише гідроксильні групи OH^- . При електроролітичній *дисоціації* відщеплюють аніони OH^- . До Г. належать основи [напр., $NaOH$, KOH , $Ba(OH)_2$, $La(OH)_3$]. Г. деяких металів [$Al(OH)_3$, $Cr(OH)_3$, $Zn(OH)_2$] проявляють *амфотерність*. Г. лужноземельних металів розчинні у воді, інші — нерозчинні. Одержують Г. при сполученні оксидів активних металів з водою або при взаємодії солей металів з розчинами лугів. Застосовують для одержання солей металів шляхом взаємодії Г. з кислотами (див. *Нейтралізація*).

ГІДРОКСИЛАМІН, NH_2OH — кристалічна речовина, $t_{пл}$ 33—34° С, при t вище 100° С розкладається з вибухом; отруйний; з водою утворює гідрат $NH_2OH \cdot H_2O$, з к-тами дає солі. Добувають Г. відновленням азотної к-ти HNO_3 (на ртутному або свинцевому катоді). Г. застосовують як сильний відновник, а також для одержання багатьох органіч. препаратів.

ГІДРОКСИЛЬНА ГРУПА, гідроксил — одновалентна група OH , що входить до складу молекул багатьох хімічних сполук, напр. води (H_2O), основ [$NaOH$, $Ca(OH)_2$], спиртів (C_2H_5OH) та ін.

ГІДРОКСОНІЙ — гідратований іон водню. Іон водню H^+ у водних розчинах не існує у вільному стані,

а приєднує молекулу розчинника з утворенням $[H(H_2O)_n]^+$, де $n = 1, 2, 3, 4$. Найкраще утворюється H_3O^+ — аналог *амонію іона*.
ГІДРОЛАЗИ — клас *ферментів*, що каталізують процеси гідролітичного (за участю води) розщеплення хімічних зв'язків складних органічних речовин у тваринних і рослинних організмах. Відіграють дуже важливу роль в усіх видах *обміну речовин*. За типом *гідролізу* зв'язків Г. поділяють на карбогідролази, *естерази*, протеази (див. *Протеолітичні ферменти*).

ГІДРОЛІЗ (від *гідро...* і грец. *lysis* — розклад) — обмінний розклад між речовиною і водою. Г. — окремий випадок *солволізу*, зумовлений дисоціацією молекул води та розчинення в ній речовини на іони. Особливо важливим є Г. солей, що відбувається звичайно за схемою: $AB + HON \rightleftharpoons AON + HB$, де AB — речовина, яку гідролізують, AON і HB — продукти Г. Стан рівноваги цієї реакції може бути зсунутий праворуч внаслідок утворення малодисоційованих або важкорозчинних (а також легких) к-т чи основ, напр. $NH_4NO_3 + HON \rightleftharpoons NH_4OH + HNO_3$. В даному разі Г. відбувається внаслідок утворення малодисоційованої основи NH_4OH і розчин набуває кислої реакції. Практично важливим є також Г. складних ефірів та вуглеводів. Напр.: $CH_3COOC_2H_5 + HON \rightleftharpoons CH_3COOH + C_2H_5OH$; $(C_6H_5O)_2 + nHON \rightleftharpoons nC_6H_5OH$. Мірою Г. є ступінь Г. — величина, що показує відношення числа гідролізованих молекул до заг. числа молекул розчиненої речовини. Процес Г. широко застосовується в пром-сті, напр. Г. деревини — для одержання глюкози, ксилітозу, фурфуролу, етилового та багатоатомних спиртів; Г. жирів — для одержання мила та гліцерину і жирних к-т для виробн. мила. Г. мінералів приводить до змін у складі земної кори. Г. має також велике значення для життєвих процесів у живих організмах. Див. також *Гідролізна промисловість*.

Лит.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1969—70; Бабко А. К., П'ятницький І. В. Кількісний аналіз. К., 1974. І. В. П'ятницький.

ГІДРОЛІЗНА ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь промисловості, що об'єднує виробництва, які методом гідролізу деревини й нехарчової рослинної сировини виробляють етиловий спирт, кормові дріжджі, глюкозу та ксиліт, *фурфурол*, органічні кислоти, *лізін* та ін. продукти. В СРСР виникла 1935 (виготовляли тільки етиловий спирт), з 1943 організовано виробн. кормових дріжджів, 1944—46 — фурфуролу. На Україні Г. п. почала створюватися в роки довоєнних п'ятирічок. На трьох невеликих установках при олійницькому, шкіряному та консервному з-дах в Одесі і Криму виробляли фурфурол. Після Великої Вітчизн. війни став до ладу Верхньодніпровський гідролізно-фурфурольний з-д, який випускає продукцію на базі комплексної переробки рослинних відходів олійницького ком-

бінаут. В 1964 введено в дію цех по виробн. гідролізних кормових дріжджів з нехарчової сировини на Білгород-Дністровський картонний ф-ці, 1965 збудовано найбільший на Україні Запорізький гідролізно-дріжджовий з-д, що переробляє с.-г. рослинні відходи та деревну тирсу. В 1976 в республіці було вироблено 20 тис. т кормових дріжджів, 380 т фурфуролу, 63 млн. дал етилового спирту. Г. п. СРСР має потужну виробничу базу. Більша частина гідролізних підприємств кооперується з лісопильно-деревобробними, целюлозно-паперовими та олійно-живими підприємствами.

ГІДРОЛІМФА (від *гідро...* і *лімфа*) — рідина, що циркулює в каналах *гастроаскулярної системи* деяких кишковопорожнинних тварин. Переносить поживні речовини та продукти виділення. Склад Г. несталый, оскільки гастроаскулярна система сполучається з водним середовищем, у якому живуть ці тварини.

ГІДРОЛІТАК — літак, пристосований до злітання з води і посадки на воду. Розрізняють Г. (мал.): поплавкові, що їх *шасі* являють собою поплавки з водонепроникними відсіками; човнові (літаючі човни) — з корпусом у вигляді човна; поплавкові або човнові з колісним шасі для посадки на суходолі (див. «*Амфібія*»). Г. використовують для вантажо-пасажирських перевезень, розвідування риби, для рятувальних робіт на морі тощо. Перші Г., споруджені на поч. 20 ст. (Росія, Франція та ін. країни), являли собою звичайні (сухопутні) літаки, обладнані поплавками. В Росії Г. оригінальної конструкції були створені 1911 Я. М. Гаккелем (1874—1945) і О. С. Костовичем (1851—1916), у 1913 — Д. П. Григоровичем. В СРСР найпоширенішими є Г. конструкції Г. М. Берієва.

ГІДРОЛІМНА СТАНЦІЯ — установа *Гідрометеорологічної служби* СРСР, що здійснює спостереження й вивчення гідрологічного режиму водойм. На Г. с. досліджують рівень і т-ру води, швидкість течії, мутність води в ріках, хім. склад, прозорість, напрям і швидкість мор. течій тощо. Є річкові, озерні, болотні, водно-балансові, сніголавинні, селестоківі (див. *Сель*), льодовикові, мор. Г. с. Вони мають спеціальні пости спостережень з відповідним обладнанням і приладами.

ГІДРОЛІГІЧНІ ПРОГНОЗИ — наукове передбачення змін режиму річок, озер, боліт, морів, підземних вод. Розрізняють Г. п. водні (рівень повені, об'єм стоку тощо) і льодові (час замерзання і скресання водойми, товщина криги та ін.). Г. п. складають довготермінові (більше як на 15 діб) і короткотермінові. На Україні Г. п. режиму річок складають Українське бюро погоди, ряд гідрометеорологічних обсерваторій та гідрометеорологічних бюро гідрометслужби УРСР.

ГІДРОЛОГІЯ (від *гідро...* і грец. *λόγος* — вчення) — наука, що вивчає *гідросферу*, її властивості та

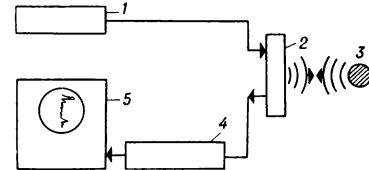
явища і процеси, що в ній відбуваються. Складається з гідрології моря та гідрології суходолу. Гідрологію моря поділяють на *океанологію* і *океанографію*; гідрологію суходолу — на гідрологію річок (потамологію), *озерознавство* (лімнологію), *болотознавство* (тельматологію), гідрологію льодовиків (*гляціологію*), гідрологію підземних вод (*гідрогеологію*), повітряну гідрологію (гідроаерологію) та ін. У гідрології виділяють окремі наукові дисципліни: *гідрографію*, інженерну гідрологію (гідрологічні розрахунки), гідрологічні прогнози та ін. Фіз. та хім. властивості води як природного тіла вивчають *гідромеханіка*, *гідрофізика*, *гідрохімія*, *гідробіологія* та ін.

Г. тісно пов'язана з ін. науками, які вивчають геогр. оболонку і, зокрема, діяльність вод на Землі, а саме — з метеорологією, ґрунтознавством, геоморфологією, фіз. географією, геологією тощо. Як система наук. знань Г. оформилася на поч. 20 ст. Визначення Г. як науки дав рос. вчений В. Г. Глушков (1915). У галузі Г. працювали відомі рос. вчені Ю. М. Шокальський, М. А. Великанов, Г. П. Калінін. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили також укр. вчені Є. В. Опіков, А. В. Озівський та ін. Осн. наук. проблемами сучас. Г. є розроблення наук. основ перерозподілу водних ресурсів по території та в часі й оцінка можливих наслідків такого перерозподілу; дослідження *кругообігу води* на Землі і вплив на нього діяльності людини; вивчення хім. складу вод, його впливу на якість води і наук. обґрунтування системи контролю та заходів боротьби із забрудненням; встановлення оптимальних водних режимів на осушуваних і зрошуваних землях, обґрунтування протиерозійних заходів; розробка наук. основ комплексного використання і охорони водних ресурсів. Г. користується загальногеогр. і специфічними методами досліджень, основними з яких є експедиційний, стаціонарний, експериментальний, теоретичний. Г. має велике практичне застосування. Відомості про водні об'єкти необхідні для задоволення потреб мор. і річкового флоту, гідроенергетики, *меліорації*, пром. і комунального водопостачання, будівництва населених пунктів і гідро-споруд, мостобудування, рибного г-ва, водного спорту, відпочинку. Центром гідролог. досліджень в СРСР є Держ. гідрологічний ін-т (створений 1919 у Ленінграді). Наукові дослідження з Г. на Україні проводять *Гідрометеорологічний український науководослідний інститут* Державного комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, н.-д. та проектні ін-ти М-ва водного г-ва СРСР і М-ва водного г-ва УРСР, *Гідробіологічний інститут* АН УРСР, а також Одеський гідрометеорологічний ін-т, Укр. ін-т інженерів водного г-ва в Ровно, ін. вузи республіки. Результати досліджень з Г. публікують у міжнародному наук. зб. «Метеорологія, кліматологія і

гідрологія» та ін.

Літ.: Соколов А. А., Чеботарев А. И. Очерки развития гидрологии в СССР. Л., 1970; Давыдов Л. К., Дмитриева А. А., Конкина Н. Г. Общая гидрология. Л., 1973; Основы заальной гидрологии. К., 1975. С. С. Левківський, В. І. Пелешенко.

ГІДРОЛОКАТОР (від *гідро...* і *локатор*), гідролокаційна станція — гідроакустичний прилад (станція) для одержання інформації про підводні об'єкти за допомогою звукових хвиль; засіб активної *гідролокації*. Осн. частини



Гідролокатор (схема дії): 1 — генератор електричних імпульсів; 2 — електроакустичний перетворювач; 3 — підводний об'єкт; 4 — підсилювач відбитих сигналів; 5 — індикатор інформації.

Г. (мал.): генератор електр. імпульсів заданої частоти (звичайно одиниць і десятків кілогерц); електроакустичний перетворювач (антена) електр. імпульсів на звукові (зондуючі), що випромінюються у воду; підсилювач сигналів (ехосигналів), відбитих від об'єкта; індикатор інформації про об'єкт (координати, розміри, швидкість тощо), яка міститься в ехосигналах. Далекість дії Г. у сприятливих умовах становить десятки кілометрів. Г. використовують у мореплаванні, визначаючи підводні перешкоди, при рибопром. розвідуванні, у військ. справі тощо.

ГІДРОЛОКАЦІЯ (від *гідро...* і *локація*) — галузь науки і техніки, пов'язана з теорією і засобами одержання інформації про підводні об'єкти за допомогою звукових хвиль. Розрізняють Г. пасивну і активну. Пасивна Г. ґрунтується на прийманні й оброблянні звукових сигналів, випромінюваних самими об'єктами (напр., підводним човном). За допомогою активної Г. визначають наявність і характеристики (напр., швидкість, розміри) об'єктів, випромінюючи у воду звукові (зондуючі) сигнали й аналізуючи сигнали (ехосигнали), відбиті від об'єкта. Засобами пасивної Г. є шумопеленгатори (див. *Пеленгатор*), засобами активної Г. — *гідролокатори*.

ГІДРОМЕЛІОРАТИВНЕ БУДІВНИЦТВО — будівництво *гідротехнічних споруд* для цілей *меліорації*; вид *гідротехнічного будівництва*. Об'єктами Г. б. є *зрошувальні системи, осушувальні системи*. Для обводнення території споруджують колодязі, ставки, канали, водопровідні мережі, поглиблюють та розширюють русла річок, зводять дамби, вали тощо. Г. б. виконують спеціалізовані буд. організації. Тех. засобами є *бульдозери, екскаватори, канавокопачі, каменезакирпачні машини, скрепери, дренажні машини* тощо. В УРСР споруджено зрошу-



Гідролітак поплавковий.

ГІДРО- МЕТАЛУРГІЯ

вальні системи: Дніпровську та Суворовську (Одеська обл.), Північно-Рогачицьку (Запорізька обл.), Фрунзенську (Дніпропетровська обл.), Бортницьку (Київ. обл.), Північно-Кримський канал (Кримська та Херсонська обл.). Осудувальні системи створено в Українському Поліссі (Рівненська, Житомирська, Волинська обл.), у Прикарпатті та Закарпатті та ін.

М. І. Губина.

ГІДРОМЕТАЛУРГІЯ (від *гідро...* і *металургія*) — добування металів з руд, рудних концентратів або відходів виробництва водними розчинами хім. реагентів. Осн. процеси Г.: мех. обробка руд (*дроблення*, *мокрі* і *сухе подрібнення*); *вищелачування* металів водними розчинами хім. реагентів; *відокремлювання* розчину від нерозчинної частини; *осадування* металів або їхніх сполук з розчинів; *переробка осадів*. В разі потреби подрібнену руду перед *вищелачуванням* піддають *випалу* (окисному, відновному тощо), а розчин перед *осадуванням* металів — *фільтрації* й *очищуванню* від небажаних домішок, *концентруванню* (згущенню) *упарюванням* і *екстракцією*. Г. використовують у виробн. цинку, міді, нікелю, кобальту, алюмінію, благородних і рідкісних металів, а також рідкісноземельних елементів. Іноді, *вдаючись* до *гідрометалургійних* процесів, метали добувають безпосередньо з рудних тіл (напр., підземним *вищелачуванням* міді й урану). Г., на відміну від *пірометалургії*, забезпечує *вибіркове* і *комплексне* добування металів з бідних і важкозбагачуваних руд. Добування металів *гідрометалург.* способами іноді *знижує* (порівняно з *пірометалургійними*) *собівартість* продукції, *зменшує* *забрудненість* навколишнього середовища, *поліпшує* умови праці.

М. Г. Лешевих.

ГІДРОМЕТЕОРИ (від *гідро...* і грец. *μετέωρον* — атмосферні та небесні явища) — опади, що *осаджуються* з повітря на поверхні землі і на поверхнях наземних предметів. До Г. відносять росу, іній, ожеледь, *паморозь* тощо. Див. також *Опади атмосферні*.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНА СЛУЖБА, ГМС — в СРСР державна організація, завданням якої є *забезпечення* нар. г-ва всіма видами *метеорологічної*, *гідрологічної* та *агрометеорологічної* інформації, а також *короткостроковими* і *довгостроковими* прогнозами. Для цього ГМС має мережу *гідрометеорологічних* станцій і постів, що *проводять* *регулярні* *спостереження* над станом атмосфери, вод суходолу й морів, *аерологічних* станцій і станцій *ракетного* *зондування* для *вимірювання* *метеорологічних* параметрів *високих* шарів атмосфери. За допомогою *штучних супутників Землі* та *космічних* станцій *одержують* *відомості* про *хмарний* і *сніговий* *покрив* та ін. *характеристики* для *всієї* *земної* *кулі*. ГМС *збирає*, *узгалює* і *поширює* *гідрометеорологічну* інформацію для тер. СРСР, зарубіжних країн і акваторії Світового океану, а також *аналізує* інформа-

цію з метою *вивчення* *гідрометеорологічних* процесів і *явищ*, що *відбуваються* в атмосфері і на поверхні Землі. Керує діяльністю ГМС Державний комітет СРСР по *гідрометеорології* і *контролю* *природного* *середовища*, якому *підпорядковані* *республіканські* (на Україні державну *гідрометслужбу* створено 1921) і *тер. управління* ГМС, *відповідні* *н.-д. інститути*, *навчальні* *заклади*. Управлінням ГМС *підпорядковані* бюро погоди, *гідрометеорологічні* *обсерваторії*, *гідрометбюро*, *авіац. метеостанції*, *мережа* *станцій* та *постів* для *проведення* *спостережень*. *Наслідки* *наук. досліджень* і *спостережень* ГМС *публікують* у *виданнях* *н.-д. інститутів*, у *журналі* «Метеорологія і гідрологія» та *спеціальних* *довідниках*, *щорічниках* тощо.

К. Т. Логвинюк.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ,

УкрНДГМІ — установа, що *проводить* *дослідження* в галузі *фізики* *атмосфери*, *агрометеорології*, *синаптичної* й *динамічної* *метеорології*, *кліматології* і *гідрології*; *вивчає* також *проблеми*, *пов'язані* з *забрудненням* *атмосфери*. *Підпорядкований* *Державному* *комітету* *СРСР* по *гідрометеорології* і *контролю* *природного* *середовища*. Засн. 1953 на базі Київ. *гідрологічної* *обсерваторії* та Київ. *н.-д. геофізичної* *обсерваторії*. Має (1979) *три* *польові* *базис*: *експериментальний* *метеорологічний* *полігон* (між Дніпропетровськом і Крипим Рогом), *метеорологічну* *базу* (с. Жовтнєве Софіївського р-ну Дніпроп. обл.), а також *гідрологічну* *базу* в м. Богуславі Київ. обл. *Результати* *наук. досліджень* *публікуються* в *збірниках* *праць*, *монографіях*, *спец. довідниках*.

К. Т. Логвинюк.

ГІДРОМЕТРИЧНА ВЕРТУШКА — прилад для *визначення* *швидкості* *течі* *води*. *Фіксує* *швидкість* від 0,03 до 12 м/с. Дія Г. в. ґрунтується на *залежності* між *швидкістю* *течі* *води* та *швидкістю* *обертання* *лопатевого* *гвинта*. Число *обертів* *гвинта* *відлічує* *спец. механізм* і *передає* *спостереженню* за допомогою *електросигналізації*.

ГІДРОМЕТРИЯ (від *гідро...* і грец. *μετρέω* — *вимірюю*) — сукупність *методів* *визначення* *характеристик* *режиму* *водних* *об'єктів*, *вимірювання* *та* *обліку* *всіх* *вод* *земної* *поверхні*. *Спостереження* *проводять* на *гідрометричних* *станціях*, де *вимірюють* *швидкість* *течі*, *рівень* *води*, *глибину* *водами* *тощо*.

ГІДРОМЕХАНІЗАЦІЯ (від *гідро...* і *механізація*) — *механізація* *земляних* і *гірничих* *робіт* за допомогою *енергії* *водяного* *потoku*. *Засобами* Г. (*гідромоніторами*, *землесосними* *сирардами* тощо) *руйнують* (розмивають) *грунт* або *гірські* *породи* з *утворенням* *водної* *суміші* (пудли), *перемішують* цю *суміш* (див. *Гідравлічне транспортування*), а також *укладають* *грунт* (гірську *породу*) у *відвал* або в *тіло* *споруди*. Г. *використовують* також при *збагачуванні* *руд* *тощо*. *Перевагами* Г. є *потоківість* і *мож-*

ливість *повної* *автоматизації* *вироби*. *процесу*, *висока* *продуктивність*, *невелика* *вартість* і *нескладність* *устаткування* *тощо*. *Обмежує* *застосування* Г. *мала* *продуктивність* *під* *час* *руйнування* *місних* *порід*, *труднощі* *при* *роботі* *взимку*, *залежність* *від* *назвиності* *водних* *ресурсів*. Г. *використовують* у *гідротех.* і *гідромеліоративному* *будівництві*, *гірничорудній* *пром.*, *у* *вироби*. *буд. матеріалів* *тощо*. На Україні *методом* Г. *споруджено* *греблі* і *захисні* *дамби* ГЕС на Дніпрі, *виконано* *значні* *обсяги* *земляних* *робіт* на *будівництві* *Північно-Кримського* *каналу*, *каналу* *Дніпро — Донбас* та ін.

В. М. Ткач.

ГІДРОМЕХАНІКА (від *гідро...* і *механіка*) — розділ *механіки*, що *вивчає* *рух* і *рівновагу* *практично* *нестисливих* *рідин* та їхню *взаємодію* з *твердими* *тілами*. *Поділяють* на *гідродинаміку* і *гідростатику*. Під терміном «гідромеханіка» іноді *розуміють* *гідроаеромеханіку* в цілому.

ГІДРОМЕХАНІКА ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа Академії наук УРСР. Організований 1926 у Києві на базі кафедри *гідрології* Київ. політех. ін-ту. В складі установи (1979) 10 відділів, *дослідне* *вироби.* і *обчислювальний* *центр*. Осн. *напрями* *роботи*: *вивчення* *закономірностей* *однорідних* і *стратифікованих* *турбулентних* *течій* і *двофазних* *потоків* у *трубах*, *дії* *вітрових* *хвиль* на *споруди* і *береги*, *фільтрації* *води* в *пористих* *середовищах* і *сейсмостійкості* *великих* *гідротех.* *споруд*; *розроблення* *проблем* *гідромеханіки* *різних* *об'єктів* і *апаратів* з *метою* *освоєння* *Світового океану*. Ін-т є *гол. установою* в УРСР за *проблеми* «Гідромеханіка». *Видає* *республіканські* *міжвідомчі* *збірники* «Гідромеханіка» та «Біоніка». В 1976 ін-т нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

О. Я. Олішник.

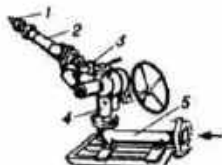
ГІДРОМОНІТОР (від *гідро...* і *монитор*) — апарат, яким *створюють* і *спрямовують* *потужний* *струмінь* *води*, *одні* *із* *засобів* *гідромеханізації* *земляних* і *гірничих* *робіт*, *руйнування* і *видалення* (змивання) *застиглого* *шлаку*, *золи* *тощо*. Осн. *частиною* Г. (мал.) є *ствол* зі *змінною* *насадкою*, що *формує* *водяний* *струмінь*. *Вода* *надходить* у Г. *під* *тиском* з *напірного* *трубопроводу*. *Розрізняють* Г. для *відкритих* і *підземних* *робіт*, а також *спец. призначення*; *врубові* і *змивні*; з *високим* (4—6,5 МПа, або 40—65 кгс/см²) і *низьким* (1—1,5 МПа, або 10—15 кгс/см²) *тиском* *води*; з *ручним* і *дистанційним* *керуванням*.

В. Я. Клименко.

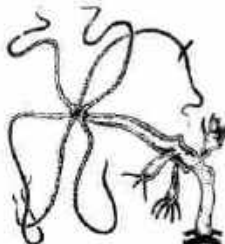
ГІДРОНАВТ (від *гідро...* і грец. *ναύτης* — *мореплавець*), *акванавт* — спеціально *підготовлена* *людина*, яка *може* *тривалий* *час* (протягом *багатьох* *днів*) *перебувати* в *підводній* *споруді* або *апараті*, не *виходячи* на *поверхню*. *Виконує* *підводні* *роботи* і *дослідження*. **ГІДРОПАРК** (від *гідро...* і *парк*) — *зона* *відпочинку*, до *складу* *якої* *входять* *ділянки* *землі* з *зеленими* *насадженнями*, *алеями*, *паркови-*



Гідрометрична вертушка.



Гідромонітор для підземних робіт: 1 — змінна насадка; 2 — ствол; 3 — кульовий шарнір; 4 — верхнє (поворотне) коніко; 5 — нижнє (нерухоме) коніко.



Гідробіологічний Стебельчаста гідра в стадії пущування.

ми спорудами тощо та штучні або природні водоймища. Водоймища є важливими елементами композиції всього комплексу і використовуються переважно для водного спорту та купання. Серед найбільших — Г. в Києві на лівому березі, Дніпра (тер. бл. 2000 га, в т. ч. 500 га водної поверхні).

ГІДРОПОДІБНІ, гідри (Hydrida) — ряд безхребетних тварин класу *гідрозоїв*. Тіло (довж. до 1 см) видовжене, циліндричне. Одним кінцем тіла (підшвою) Г. прикріплюються до субстрату, на протилежному кінці міститься рот, оточений щупальцями з жалкими клітинами (див. *Кнідобласти*), що служать для захисту і допомагають Г. здобувати їжу (черви, рачки, личинки комах тощо). Розмножуються *прикучуванням* та статевим шляхом. Бл. 10 видів, пошир. у прісних водах по всій земній кулі. В СРСР, зокрема УРСР, зустрічаються стебельчаста гідра (*Pelmatohydra oligactis*), звичайна гідра (*Hydra vulgaris*), зелена гідра (*Chlorohydra viridis*) та інші.

ГІДРОПОНІКА (від *гідро...* і грец. *πόσις* — праця) — вирощування рослин без ґрунту на водному розчині поживних солей (метод водних культур) або на штучних заміниках ґрунту (метод піщаних або ґравійних культур), які періодично зволожують водним розчином мінеральних добрив та мікроелементів. Уперше склад поживного розчину для Г. запропонував 1860 нім. вчений В. Кноп. Завдяки роботам вітчизн. вчених К. А. Тимирязєва, Д. М. Прянишнікова, П. С. Косовича, К. К. Гедройца та ін. методи водних і піщаних культур увійшли у практику лабораторних досліджень. В СРСР, у т. ч. на Україні, Г. застосовують гол. чин. для вирощування в теплицях овочів, зелених вітамінних кормів, квітів. Великі площі теплиць зайняті під Г. в приміських зонах Москви, Ленінграда, Києва, Риги, Свердловська та ін. промислових центрів СРСР Г. особливо вигідна і необхідна на Крайній Пн., в пустелях і напівпустелях, на кораблях далекого плавання, в Антарктиді.

Ю. О. Докарев, Ф. Я. Попович.
ГІДРОСЛЮДИ — група породоутворюючих мінералів класу *сілікатів*, які є проміжними продуктами між *слодами* і *глинистими мінералами*. Утворюються внаслідок *випітряння* випереження і метаморфічних гірських порід та гідротермальним шляхом. До Г. належать гідромусковіт, гідробітум, *вермікуліт*, *глауконіт* та ін.

ГІДРОСТАТ (від *гідро...* і грец. *στατός* — стоячий, нерухомий) — апарат, що його спускають на тріс з судна-базу для підводних досліджень і робіт. Являє собою кулясту або циліндричну камеру (із склопластиковою, алюмінієвомагнієвими сплавами та ін.), де розміщуються 1—3 оператори. Г. (мал.) обладнують пристроями для самостійного спливання, для спостережень і досліджень під водою, для регенерації (відновлення властивостей) повітря, кінофотоапаратурою, світильниками. Іноді на Г.

встановлюють *маніпулятори*, якими керують зсередини апарата, *гребні гвинти*, що забезпечують незначні переміщення під водою. Для телефонного зв'язку і подавання електр. енергії використовують кабель. Глибина занурення Г. понад 600 м.

ГІДРОСТАТИКА (від *гідро...* і *статика*) — розділ *гідромеханіки*, який вивчає умови і закономірності рівноваги рідин під дією прикладених до них сил, а також діяння рідин, що перебувають у стані спокою, на занурені в них тіла і стінки посудин. Один з осн. законів Г. — *Архімеда закон*. Закони Г. застосовують при розрахунках гідротех. споруд, кораблів, гідравлічних машин тощо.

ГІДРОСУЛЬФАТИ — кислі солі сірчаної кислоти H_2SO_4 . Неправильна назва — *бісульфати*. У твердому стані відомі лише Г. лужних металів ($KHSO_4$, $NaHSO_4$), які при нагріванні втрачають воду, перетворюючись на дисульфати ($K_2S_2O_7$, $Na_2S_2O_7$), що їх раніше наз. *піросульфатами*. Дисульфати при дальшому нагріванні перетворюються на сульфати. Г. використовують для переведення нерозчинних оксидів (Al_2O_3 , Fe_2O_3 та ін.) у розчинні сульфати (способом сплавлення).

ГІДРОСУЛЬФІТИ — кислі солі сірчистої кислоти H_2SO_3 . В твердому стані відомі тільки Г. лужних металів ($NaHSO_3$, $KHSO_3$). Усі Г. добре розчинні у воді, мають відновні властивості, легко окислюються киснем повітря, розкладаються к-тами з виділенням SO_2 . Г. натрію застосовують як відбілювач, для відбілювання різних матеріалів, Г. кальцію — для одержання целюлози з деревини.

ГІДРОСФЕРА (від *гідро...* і грец. *σφαῖρα* — куля) — сукупність усіх вод (океани, моря, ріки, озера, болота, льодовики, сніговий покрив, підземні води тощо), які у вигляді перервної водної оболонки охоплюють Землю. Г. вкриває 71% поверхні земної кулі. Хім. склад Г. наближається до серед. складу мор. води. Г. перебуває у постійній взаємодії з *атмосферою*, *літосферою* та *біосферою*. Вважають, що у Г. зародилося життя на Землі.

ГІДРОТЕРАПІЯ (від *гідро...* і *терапия*) — те саме, що й *водолікування*.

ГІДРОТЕРМАЛЬНІ РОДОВИЩА — група родовищ корисних копалин, що утворилися з осадків гідротерм (гарячих водних розчинів). Відкладання мінеральної речовини Г. р. відбувається при зниженні т-ри і хім. взаємодії гідротерм з навколишніми породами. З Г. р. добувають кольорові, рідкісні, благородні й радіоактивні метали, *дорогоцінне каміння* (гірський кришталі, турмалини, топаз, берил), азбест, магнезит, барит, графіт, *гідрослюди* тощо.

ГІДРОТЕХНІКА (від *гідро...* і *техніка*) — наука про водні ресурси, використання їх та боротьбу з руйнівною дією води за допомогою гідротех. споруд, устаткування і пристроїв; галузь техніки. Як наука Г. спирається на *гідро-*

логію, *гідрогелологію*, *гідравліку*, *гідромеханіку*, на інженерно-будівельні науки — механіку ґрунтів, *будівельну механіку*, теорію пружності, інженерну *геологію*, технологію буд. виробн. тощо. Г. вивчає вплив водяних потоків на *гідротехнічні споруди* і річища, способи захисту від руйнівної дії води; розробляє методи регулювання річкового стоку; досліджує *фільтрацію* води крізь ґрунти, споруди і їхні основи; розробляє теорію стійкості гідротех. споруд та їхніх основ тощо. Теоретичні дослідження в галузі Г. дають змогу створювати методи розрахунку і конструювання гідротех. споруд, способи їх будівництва й експлуатації, користуючись лабораторними моделюваннями і натурними випробуваннями. Осн. напрямками практичної Г. є: використання водної енергії (див. *Гідроенергетика*); меліорація с.-г. земель; *водопостачання* пром. та ін. об'єктів; забезпечення судноплавства і лісоплаву на водних шляхах. До цих напрямків належать також: відведення надмірних, стічних і забруднених вод з території населених пунктів і підприємств (див. *Каналізація*); забезпечення належних умов для рибного г-ва; охорона водних ресурсів від виснаження й забруднення; захист населених пунктів, підприємств, споруд і с.-г. угідь від повені, зсуву берегів, утворення ярів тощо. Водні ресурси використовують, як правило, комплексно, водночас розв'язуючи кілька водогосп. завдань (див. *Гідровузл.*). В СРСР розвиток Г. пов'язаний з дальшим освоєнням річок Сибіру, Середньої Азії і Далекого Сходу, будівництвом великих зрошувальних (напр., Каховської) і осушувальних систем, каскадів ГЕС на Волзі і Камі, протяжних каналів (напр., Великого Ставропольського, Дніпро — Донбас), з реконструкцією і спорудженням глибоководних шляхів, зі зведенням великих високоекономічних інж. споруд (див. *Гідротехнічне будівництво*), перекиданням стоків пн. річок у пд. райони СРСР, сибірських річок — в Середню Азію, Дунаю — в басейн Нижнього Дніпра. Важливі роботи з гідротехніки виконали М. С. Леявський, І. Г. Александров, Б. Е. Веденєв, Б. Г. Гальоркін, М. М. Герсєванов, С. Я. Жук, Г. Й. Сухомел, Б. А. Пишкін та ін.

На Україні дослідження в галузі Г. проводять *Гідромеханіки ін-*



Гідростат.

Гідропарк у Києві.



ститут АН УРСР, Гідротехніки і меліорації український науково-дослідний інститут, Український інститут інженерів водного господарства та ін.

Лит.: Берг В. А. Основы гидротехники. Л., 1963; Гришин М. М. Гидротехнические сооружения. М., 1968; Степанов П. М., Овчаренко И. Х., Игнатенко С. И. Основы гидротехники и гидрологии. М., 1977. Б. І. Стрілець.

ГІДРОТЕХНІКА І МЕЛІОРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа в системі Міністерства меліорації і водного г-ва СРСР; головний у вирішенні питань з технології будівництва зрошувальних і осушувальних систем в СРСР та гідротехніки і меліорації земель в УРСР. Створений 1929 у Києві на базі Північної і Південної дослідно-меліоративних організацій Наркомзему УРСР. В ін-ті (1979) є 11 відділів; 8 лабораторій (гідравлічна, буд. матеріалів, ґрунтово-гідрохіміч. аналізів, меліоративних машин, земляних гідротех. споруд, автоматики, вимірювальних приладів, електронно-обчислювальних машин). Ін-т має експериментальні бази: Кримську і Кам'янсько-Дніпровську дослідно-меліоративні станції, Сарненську н.-д. станцію по освоєнню осушених боліт та Сульське болотне дослідне поле; є аспірантура, видається респ. наук.-технічний збірник «Меліорація і водне господарство» та збірник наукових праць «Питання будівництва і експлуатації меліоративних систем». У 1976 при ін-ті створено проектно-технологічне бюро «Водбудіндустрія». Діє ін-т підвищення кваліфікації керівних кадрів системи Мінводгоспу СРСР.

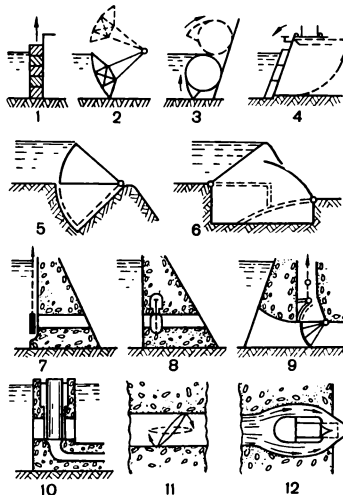
П. І. Коваленко.

ГІДРОТЕХНІЧНЕ БУДІВНИЦТВО — будівництво споруд, призначених для використання водних ресурсів або для боротьби з руйнівною дією водної стихії. До об'єктів Г. б. належать *гідротехнічні споруди* водного транспорту, енергетичні, меліоративні (див. *Гідромеліоративне будівництво*), *водопостачання* тощо. Особливостями Г. б. є: складні умови, в яких перебувають гідротех. об'єкти, зазнаючи мех. фіз. і хім. дії води; необхідність пропускати через будовані споруди воду, лід, іноді судна, ліс та ін.; великі обсяги буд. робіт, що зумовлює значні строки зведення споруд та потребу у широкій механізації. Г. б. провадять переважно за індивідуальними проектами, враховуючи природні умови, вплив об'єктів на прилеглі території (заплення і підтоплення їх, перетворення берегів) та ін. Особливості Г. б. визначають складність його екон. обґрунтування, вибору типу та розмірів споруд, методів виконання буд. робіт тощо. Найефективнішим є комплексне Г. б. — спорудження *гідровузлів*, які забезпечують розв'язання кількох водогосп. завдань. При Г. б. відносяться до *підводно-технічних робіт*, *днопоглиблювальних робіт*, *кам'яних робіт*, *бетонних робіт*, до робіт берегоукріпних (див. *Берегоукріпні споруди*), рефулерних (видаляння ґрунту у вигляді пульпи по ґрунтопроводу) тощо.

Лит.: Кудин С. Н. Гидротехнические сооружения. К., 1972; Дворкин Л. И. Материалы для гидротехнического строительства. К., 1974. П. Е. Андрущук.

ГІДРОТЕХНІЧНИЙ БЕТОН — бетон для зведення споруд або їхніх частин, що постійно або періодично омиваються водою; вид *важкого бетону*. Компоненти Г. б.: в'язучі речовини — переважно шлакопортландцемент, пуцолановий портландцемент, а також різновиди; заповнювачі — щебінь, гравій або галька розміром до 120—150 мм і більше, кварцовий пісок; *добавки* (ущільнюючі, пластифікуючі та ін.). Г. б. характеризується *водостійкістю*, водонепроникністю (витримує тиск води до 0,2—1,2 МПа, або 2—12 кгс/см²), *морозостійкістю* (50—300 і більше циклів поперемінного заморожування та відтавання), міцністю на тиск та розтяг відповідно до 50 та 3,5 МПа (500 і 35 кгс/см²), незначним виділенням тепла при твердненні. Г. б. застосовують для спорудження *гребель*, *водоводів*, *градирень*, *басейнів* тощо.

ГІДРОТЕХНІЧНИЙ ЗАТВОР — рухома конструкція, якою частково чи повністю перекривають (відкривають) водопропускні отвори *гідротехнічних споруд*. Розрізняють Г. з. (мал.): поверхневі (на



Гідротехнічні затвори: 1—6 — поверхневі; 7—12 — глибинні; 1 — плоский; 2 — сегментний; 3 — вальцовий; 4 — стояково-плоский; 5 — секторний; 6 — даховидний; 7 — глибинний плоский; 8 — затвор-засувка; 9 — глибинний сегментний; 10 — циліндричний; 11 — дросельний; 12 — голчастий.

гребені водозливної споруди) та глибинні; плоскі, сегментні, секторні, циліндричні та ін.; основні (робочі), ремонтні, аварійні, будівельні, запасні; сталеві, дерев'яні, залізобетонні та з легких сплавів. Затворами оперують за допомогою стаціонарних та пересувних машин (лебідок, кранів, гідравлічних підіймачів). Г. з. використовують для регулювання рівня води перед греблею (у верхньому б'єфі), витрат води, для пропускання суден, лісу, льоду тощо.

ГІДРОТЕХНІЧНИЙ ТУНЕЛЬ — підземний тунель з безнапірним або

напірним рухом води; вид *водо-воду*. Споруджують Г. т. у земній корі, не видаляючи ґрунт, що лежить над ним. Розрізняють Г. т. енергетичні, якими підводять воду до ГЕС або відводять її, а також зрошувальні, водопровідні, судноплавні, лісосплавні, водоскидні, будівельні (для тимчасового відведення води при спорудженні *гідровузлів*) та комплексні. Форма поперечного перерізу безнапірних Г. т. здебільшого овальна, прямокутна, підково- та коритоподібна, напірних Г. т. — кругла. Облицюючи тунелі спец. конструкціями з бетону, залізобетону або металу, надають їхнім стінкам водонепроникності та зменшують шорсткість, запобігають руйнуванню та деформуванню навколишніх порід. Г. т. споруджують, якщо відкрите виїмання ґрунту з певної ділянки землі, її обхід, а також прокладання відкритого водоводу недоцільне. В СРСР до найбільших належать тунелі: енергетичний Чарванський в Узб. РСР (діаметр 12, довж. 774 м), зрошувальний на Великому Ставропольському каналі (діаметр 10 м, довж. 11 км), водопровідний Ялтинський (діаметр 2,4 м, довж. 7,2 км) та ін.

В. М. Ткач

ГІДРОТЕХНІЧНІ СПОРУДИ — споруди, призначені для використання водних ресурсів або боротьби з руйнівною дією води. Розрізняють Г. с. заг. і спец. призначення. До Г. с. заг. призначення належать: споруди, що затримують воду та створюють перепад рівнів води (*греблі*, *дамби*); *водозабірні споруди*; *водоводи*; *водоскидні споруди*; *регуляційні споруди*. Г. с. спец. призначення є: споруди для використання водної енергії (напр., будинки ГЕС, напірні басейни), споруди водного транспорту (судноплавні *шлюзи*, *суднопідіймачі*, *причалні споруди*, *пірси*, *маяки*, *лісоспуски* тощо); гідромеліоративні комплекси (напр., магістральні та розподільні зрошувальні *канали*, *шлюзи-регулятори* зрошувальних та осушувальних систем, *відстійники*, *дренажі*); споруди для *водопостачання* та *каналізації* (*каттажі*, *насосні станції*, *водонапірні бапти*, *очисні споруди* та ін.). До Г. с. спец. призначення належать також споруди для рибного господарства (напр., *рибопідйомники*, *рибопропускні споруди*, *рибоводні ставки* й басейни). Г. с. бувають річкові, морські й озерні; наземні та підземні; в разі потреби їх об'єднують у *гідровузли*. В СРСР до найбільших Г. с. належать судноплавні канали Волго-Донський (101 км), Біломорсько-Балтійський (227 км), канали для водопостачання Дніпро — Кривий Ріг (41,6 км), Сіверський Донець — Донбас (131,6 км), Дніпро — Донбас (125 км), зрошувальні канали Північно-Кримський (400 км), Каракумський (800 км) та ін. Див. також *Гідротехнічне будівництво*, *Гідротехніка*.

Лит.: Гришин М. М. Гидротехнические сооружения. М., 1968; Кудин С. Н. Гидротехнические сооружения. К., 1972; Коваленко П. И., Тугай А. М. Мелиоративные гидротехнические сооружения К., 1974. М. І. Губина.

ГІДРОТІПІЯ (від *гідро...* і грец. *τύπος* — відбиток) — виготовлення фотографічних кольорових зображень з застосуванням водорозчинних барвників. Полягає у послідовному перенесенні трьох частково пофарбованих зображень у вигляді желатинових рельєфів, покритих барвниками, на папір або плівку. Добре передає кольори зображення, забезпечує його стійкість проти вицвітання. Має особливе значення при масовому друкуванні кольорових кінофільмів.

ГІДРОТОРАКС (від *гідро...* і грец. *θώραξ* — груди) — скупчення рідини позапального походження (*транссудату*) в плевральних порожнинах. Виникає внаслідок порушення кровообігу при захворюваннях серця, при деяких захворюваннях нирок, аліментарній дистрофії тощо. Здебільшого Г. спостерігається разом з загальним набряком та скупченням рідини в ін. порожнинах тіла.

ГІДРОТУРБІНА, гідралічна турбіна — турбіна, що перетворює енергію води на механічну енергію обертального вала. Осн. робочими органами Г. є нерухоме сопло або напрямний апарат, яким водяний потік спрямовується на робоче колесо, і обертове робоче колесо, де й перетворюється енергія

250 МВт, діаметр робочого колеса 0,35—5,2 м; робочий напір (різниця між рівнями води перед входом у гідралічну силову установку і за нею) 40—250 (невеликі турбіни) і 300—1700 м (великі турбіни). Реактивні Г. за напрямом руху води в робочому колесі (по відношенню до його осі обертання) поділяють на осеві (поворотні-лопатеві, пропелерні) і неосеві (радіально-осеві, діагональні). Осн. елементами проточної частини реактивної Г. є: турбіна (спіральна) камера, що забезпечує рівномірне надходження води по всьому контуру напрямного апарата; напрямний апарат з профільованими лопатками, що регулює витрату води (вона виходить з апарата під тиском, вищим за атмосферний); робоче колесо (з поворотними або нерухомими лопатками), вал якого з'єднано з валом *гідрогенератора*; дифузійна відсмоктуюча труба, що зменшує швидкість води і тим самим дає змогу використовувати значну частину кінетичної енергії водяного потоку. Потужність поворотних лопаткових Г. до 250 МВт, діаметр робочого колеса 1,0—10,5 м, робочий напір 2—70 м; діагональних Г. — відповідно до 350 МВт, 2,5—7,65 м, 40—120 м; радіально-осевих Г. — до 800 МВт, 0,35—8,5 м, 2—200 (невеликі турбіни), 40—600 м (великі турбіни). Ккд найдосконаліших Г. 0,94—0,95. Г. застосовують на гідроелектростанціях.

ГІДРОФІЗИКА (від *гідро...* і *фізика*) — розділ *геофізики*, що вивчає фізико-механічні та ін. властивості води і процеси, які відбуваються в морях, океанах та водах суходолу. Г. поділяється на фізику моря й фізику вод суходолу. Фізика моря досліджує властивості морських течій, вітрові внутрішні хвилі, теплообмін, оптику, акустику, магнітні та електричні явища в мор. басейнах. Засновником фізики моря є акад. В. В. Шулейкін. Гідрофізичні дослідження в океані здійснюють за допомогою різних приладів, які встановлюють на науково-дослідних суднах. Інтенсивно розвивається дослідження океану за допомогою штучних супутників Землі. В УРСР фізику моря займається *Морський гідрофізичний інститут АН УРСР* (м. Севастополь). Об'єктом дослідження фізики вод суходолу є річки, озера, водосховища, підземні води.

Лит.: Глушков В. Г. Вопросы теории и методы гидрологических исследований. М., 1961; Шулейкин В. В. Физика моря. М., 1968. Б. О. Нелено.

ГІДРОФІЛІЯ (від *гідро...* і грец. *φιλέω* — люблю) — записання рослин за допомогою води. Властива справжнім *гідратофітам* (напр., кушир, різуха тощо).

ГІДРОФІТИ (від *гідро...* і грец. *φύτον* — рослина) — вищі *водні рослини*, прикріплені до ґрунту і занурені у воду нижньою частиною (напр., комиш, очерет, рогіз, чаруха та ін.). Г. ростуть у прибережній смузі й на мілководді водоемів, рідше — на болотах (*гелофіти*) та заболочених ґрунтах.

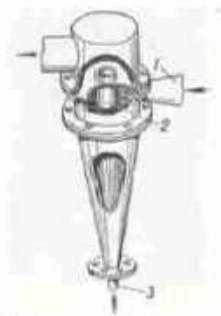
ГІДРОФІБНИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕНТ — цемент, який на відміну від звичайного *портландцементу* містить гідрофобні (водовідштовхуючі) *добавки*. Такими добавками є асидол, милонафт, олеїнова к-та та ін., що їх вводять (0,06—0,3% від маси цементу) при помелі портландцементного клінкеру. Утворюючи на поверхні частинок цементу тонкі (мономолекулярні) плівки, вони зменшують його *гігроскопічність*. При змішуванні бетонної суміші ці плівки легко здираються і не перешкоджають твердінню бетону. Бетони і буд. розчини на Г. п. характеризуються меншим водовбиранням, більшою *морозостійкістю* та водонепроникністю, ніж на звичайному цементі. Г. п. застосовують в аеродромному, гідротех. та дорожньому будівництві, для облицювання будинків тощо.

ГІДРОФОН (від *гідро...* і грец. *φωνή* — звук) — пристрій, що вловлює звукові і ультразвукові коливання у воді і перетворює їх на електричні коливання. Найпоширенішими є Г. для яких ґрунтується на електродинамічному (як у електродинамічному *мікрофоні*), п'єзоелектричному (див. *П'єзоелектрика*) і магнітострикційному (див. *Магнітострикція*) ефектах. Г. застосовують у *гідроакустиці* для прослуховування підводних сигналів і шумів, для вимірювання віддалі до певних об'єктів, а також як складові частини напрямлених приймальних *гідроакустичних антен*.

ГІДРОХІМІЯ (від *гідро...* і *хімія*) — наука про хім. склад природних вод та його зміни у зв'язку з хім., фіз. та біологічними процесами, які відбуваються як у воді, так і в навколишньому середовищі. За об'єктом вивчення Г. є наукою географічною, оскільки гідрохім. режим водоемів пов'язаний з фізико-геогр. умовами, але користується також і методами хім. та фіз. наук. Дані Г. використовують для розв'язання питань водопостачання, охорони водних об'єктів від забруднення, очищення й опріснення вод, при пошуках корисних копалин (нафти), у зв'язку з гідротех. будівництвом, меліорацією тощо. В УРСР дослідження з Г. проводять підрозділи гідрометслужби, н.-д. ін-ти АН УРСР (морський гідрофізичний, геолог. наук, колоїдної хімії і хімії води, біології пд. морів, гідробіології та ін.).

Лит.: Виноградов А. П. Введение в геохимию океана. М., 1967; Алексин О. А. Основы гидрохимии. Л., 1970; Пелешенко В. И. Оценка взаимосвязи химического состава различных типов природных вод. (На примере равнинной части Украины). К., 1973.

Б. О. Нелено.
ГІДРОХІНОН, *n*-діоксibenзол, $C_6H_4(OH)_2$ — дватомний фенол. Безбарвний або світло-сірі сріблясті кристали; густ. 1358 кг/м³; t_m 170,3° С; розчинні у воді, спирті й ефірі. Водні розчини на повітрі швидко окислюються, буріють. Г. — сильний відновник. Г. одержують відновленням *n*-хінону, а також лужною плавкою *p*-фенолсульфокислоти або *p*-хлорфенолу. Застосовують як проварник у фото-



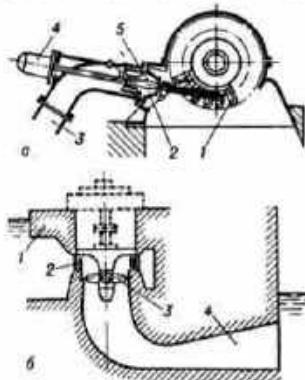
Гідроциклон: 1 — патрубков надходження гідроросуміші; 2 — зливний отвір; 3 — насадка розвантажувального отвору.



Гісповий собака.



Гіспові. Смугаста й плямиста гісви.



Гідротурбіни: а — активна (квішева); 1 — робоче колесо; 2 — сопло; 3 — трубопровід надходження води; 4 — спеціальний дуги; 5 — голка; 6 — реактивна (проточна частина); 1 — турбіна (спіральна) камера; 2 — напрямний апарат; 3 — робоче колесо; 4 — відсмоктуюча труба

цього потоку. За принципом дії Г. поділяють на *активні турбіни* (вісьнотруменеві) і *реактивні турбіни* (напірнотруменеві); за розміщенням вала робочого колеса — на вертикальні, горизонтальні і похилі. До найпоширеніших активних Г. належать квішеві турбіни (мал.), робоче колесо яких являє собою диск, по обводу якого розміщено лопаті у вигляді подвійних ковчів. Направним апаратом (одним або кількома соплами) струмінь води під атм. тиском з великою швидкістю підводиться до ковчів і з малою швидкістю під тиском самим тиском сходять з колеса. Витрату води, а отже, і потужність турбіни регулюють голкою, що її переміщує спец. двигун. Потужність квішевих Г. до

графії, антиоксидант у хім. пром-сті (напр., стабілізатор стиролу), напівпродукт у виробн. *баренкіт*, в аналітичній хімії у вигляді сполуки з я-хіноном (хінідрон) для визначення концентрації водневих іонів тощо.

ГІДРОХОРИЯ (від *гідро...* і грец. *χρησθω* — йду, поширююсь) — поширення плодів, насіння, спор та ін. зачатків рослин за допомогою води. Гідрохорні рослини мають ряд пристосувань (здуття й виrostи на плодних або насінних оболонках, заповнені повітрям, тощо), що забезпечують плавучість їхніх зачатків. Г. властива здебільшого рослинам, що ростуть у воді або по берегах водойм (напр., лататко, стрілолиста, осокам тощо).

ГІДРОЦЕЛЕ (від *гідро...* і грец. *κηλη* — пухлина), водянка яєчка — скупчення серозної рідини між пластинками вагінальної оболонки яєчка. Буває природженим і набутим, за перебігом — гострим і хронічним. Причини набутого Г. — травми, пухлини, запальні процеси яєчка (див. *Орхіт*) та його придатка (див. *Епидидиміт*), серцева недостатність, гострі інфекційні процеси тощо. Осн. ознакою Г. є збільшення розмірів мошонки. Лікув. а н н я: при гострому Г. — медикаментозне, рекомендується носити суспензорій; при хронічному — хірургічне.

ГІДРОЦЕФАЛІЯ (від *гідро...* і грец. *κεφαλή* — голова), водянка головного мозку — збільшення кількості *спинномозкової рідини* в порожнині черепа. Буває природженою і набуту. Набута Г. спричинюється (звичайно у малих дітей) інфекційними захворюваннями (менингіт, менингоцефаліт), черепномозковими травмами, а також пухлинами мозку, *гіпертензією*, хворобами нирок тощо. Осн. ознака Г. у дітей — збільшені розміри і характерна форма черепа. Лікування спрямоване на усунення причини захворювання.

ГІДРОЦИКЛОН (від *гідро...* і грец. *κυκλῶν* — той, що обертається) — апарат, яким розділяють у водному середовищі частинки з різною масою. Апаратами такого типу є *класифікатори*, *сепаратори* і згущувачі (в них відокремлюють частину води). Найпоширеніші гідроциклони являють собою конуси з короткою циліндричною частиною. При обертанні Г. частинки гідросуміші зі значною масою під впливом відцентрової сили потрапляють у периферійну частину апарата і по спіральній траєкторії переміщуються до розвантажувальної отвори. Частинки з меншою масою зосереджуються у внутр. потоці і виносяться через зливний отвір. Г. застосовують у вугільній, гірничій та ін. галузях промисловості. Іл. с. 33.

Г. Л. Майдукос.

ГІДРОШАХТА — шахта, де корисну копалину (переважно вугілля) добувають засобами *гідромеханізації*. В межах шахтного (виімкового) поля Г. корисну копалину відокремлюють від масиву *гідромоніторами* або механогідравлічними машинами, переміщують водою по похилих жолобах (само-

пливом) або по трубах (під тиском) і перекачують на поверхню вуглессосами або *ерліфтами*. Після безводнення і збагачування (відокремлення порожньої породи) корисну копалину відвантажують споживачам, а використану воду очищують від каламуті і спрямовують знову до гідромоніторів. Технологія проведення і кріплення *гірничих виробок*, допоміжний транспорт і провітрювання вибоїв на Г. майже такі самі, як і на звичайній шахті. Гідравлічний спосіб практично виключає пилоутворення, сприяє підвищенню продуктивності праці та зниженню собівартості корисної копалини, однак на Г. порівняно більші втрати корисної копалини, подрібнення її тощо.

Л. Я. Прохник.

ГІЕНОВИЙ СОБАКА (Lusaon pictus) — хижий ссавець родини *собачих*. Поширений в Африці. Довж. тіла до 1 м, вис. в холці 0,6 м, маса до 25–30 кг. Забарвлення чорно-вохристе, з жовтими і білими плямами, хвіст пухнастий, голова подібна до голови гієни. Живуть зграями (до 60 голів), у період розмноження — парами. Самка після 63–80-денної вагітності народжує 6–8 малят. Тривалість життя 9–10 років. Живляться переважно антилопами, на яких полюють і вдень, і вночі. Іл. с. 33.

К. А. Татаринцев.

ГІЕНОВІ (Hyaenidae) — родина хижих ссавців. Довж. тіла 100–166 см, маса 80 кг, тулуб кремазний, піднятий у холці, голова велика з міцними щелепами, передні ноги довші від задніх. Шерсть груба, брудно-бурого кольору з темними смугами або плямами, вздовж хребта утворює високу гриву. Живляться Г. переважно падлом. Активні вночі. Поширені в пустелях, напівпустелях та передгір'ях Африки, Передньої, Серед. та Пд. Азії та в Закавказзі. Відомо 3 роди (Нуаена, Crotcuta, Proteles) з 4 видами: смугаста (H. hyaena), плямиста (C. crocuta), берегова (H. brunnea) гієни та земляний аовк (P. cristatus), який живиться термітами та ін. комахами. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену, трапляються на території України до Києва включно. Іл. с. 33.

В. О. Топачевський.

ГІЕНЬ, Гюєнн — історична область на Пд. Зх. Франції. В давнину мала назву Аквітанія і становила частину *Галлії*. В I ст. до н. е. тер. Г. захопили римляни, в 5 ст. — *вестготи*, в 6 ст. — *франки*. Після розпаду *Франкської держави* деякий час була незалежною. З 1137 — під владою Франції, з 1152 — Англії. В 1453 її повернуто Франції. В 17–18 ст. Г. разом з *Гасконню* становила губернаторство Гієнь і Гасконь. В кін. 18 ст. тер. Г. увійшла до складу департаментів Жиронда, Ло, Дордонь, Аверон, частково Ло і Гаронна, Тарн і Гаронна.

ГІЗА — місто в Єгипті. Див. *Ель-Гіза*.

ГІЗЕЛЬ (Кисіль?) Інокентій [бл. 1600–18 (28). XI 1683, Київ] — український освітній і церковний діяч, історик. Родом з Пруссії. Закінчив Києво-Могилянську ко-

легію (1642), вчився також за кордоном. У 1645–50 — професор і ректор (з 1646) Києво-Могилянської колегії, де читав курси філософії, психології та ін. З 1650 — ігумен київських Кирилівського, з 1652 — Миколаївського монастирів. У 1654 брав активну участь у переговорах про возз'єднання України з Росією. З 1656 — архимандрит *Києво-Печерської лаври*. Був одним з найосвіченіших діячів культури на Україні. Л. Баранович називав його «Арістотелем». Автор філос. праць «Твір про всю філософію» (1645–47), «Мир з богом людини» (1669). Загалом філос. система Г. ідеалістична, але містить деякі матеріалістичні тенденції (про вічність матерії та ін.). Редагував «*Києво-Печерський патерик*» (1661). Ряд дослідників вважав Г. укладачем «*Симониси*» (1674).

Лит.: Сумцов Н. Ф. Інокентій Гізель. «Київська старина», 1884, №10; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.

ГІЗЗ'ЯТ Тазі Калімович [справж. прізвище — Гізатов; 3 (15). IX 1895, с. Варзі-Омга, тепер Агрізького р-ну Тат. АРСР — 7. III 1955, Казань] — татарський рад. драматург, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1940) і Тат. АРСР (з 1939). Член КПРС з 1942. Перша п'єса — «Срібна монета» (1922). Автор п'єси «Найманець» (1925), драм «Бішбуляк» (1932), «Іскри» (1935), «Полум'я» (1940), комедій «Славна епоха» (1936), «Сміливі дівчата» (1939). В роки Великої Вітчизняної війни і в повоєнний час написав п'єси «Таймасовні» (1941), «Священне доручення» (1944), «Справжня любов» (1947), «Жертва егоїзму» (1950–54) та ін. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани».

ГІЗИ (Guise) — французький аристократичний рід, відгалуження дому герцогів *Лотарингії*. В період *релігійних воєн* 16 ст. Г. очолювали католиків. Генріх Г. (1550–88) був одним з організаторів *Варфоломійської ночі* (1572), керівником *Католицької ліги* 1576. Після закінчення реліг. воєн Г. втратили могутність.

ГІЗО (Guizot) Франсуа-П'єр-Гійом (4. X 1787, Нім — 12. IX 1874, Валь-Ріше) — французький держ. діяч, історик, член Франц. академії (з 1836). Не раз обіймав міністерські посади в уряді Франції, 1847–48 — прем'єр-міністр. Політика Г. була підпорядкована інтересам великої буржуазії та збереження *Літньої монархії*. Після революції 1848 у Франції залишив політ. діяльність. У своїх істор. працях доводив, що гол. рушійною силою історії є класова боротьба. Проте класові відмінності зводив до майнових відносин, не визнавав класової природи бурж. суспільства, вороже ставився до боротьби нар. мас.

ГІКОРІЯ — рід рослин родини горіхових. Те саме, що й *карія*.

ГІКСОСІ — група азійських племен, які бл. 1700 до н. е. вдерлися з Передньої Азії до Єгипту й завоювали його. На поч. 16 ст. до н. е. в Єгипті почався визвольний рух проти Г., що привів за фараона



І. Гізель.

Яхмоса I (1584—59 до н. е.) до вигнання завойовників. Г. відступили до Палестини; дальша доля їх невідома.

ГІЛАШВІЛІ Павло Георгійович (н. 2.V.1918, Тбілісі) — партійний і держ. діяч Груз. РСР. Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї службовця. З 1934 — слюсар-інструментальник на вагоноремонтному з-ді в Тбілісі. З 1937 — на комсомольській роботі. В 1939—45 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизни, війни. В 1945—58 працював в апараті ЦК ЛКСМ Грузії, першим секретарем ряду райкомів і міськкомів КП Грузії, в ЦК КП Грузії. В 1956 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. В 1958—67 — інструктор ЦК КПРС. У 1967—72 — Голова Ради Міністрів Абх. АРСР. В 1972—76 — перший секретар Тбіліського міськкому КП Грузії. З січня 1976 — Голова Президії Верховної Ради Груз. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГІЛБЕРТА ОСТРОВИ — острови у сх. частині Тихого ок., володіння Великобританії. Крім власне Г. о., включає частину о-вів Лайн, Фенікс та о. Ошен. Пл. понад 850 км². Нас. 52 тис. чол. (1973). Адм. центр — м. Баїрікі. Названі на честь англ. капітана Дж. Гілберта, який відвідав ці острови 1788. З 1892 — протекторат, з 1915 — колонія Великобританії. О-ви коралового походження. Клімат екваторіальний, жаркий і вологий, на Пд. — часті засухи. Чагарникова рослинність. Основа економіки — вирощування кокосової пальми та виробн. копир: добування фосфоритів.

ГІЛГУД (Greigud) Джон-Артур (н. 14.IV.1904, Лондон) — англійський актор і режисер. Навчався в Королівській академії драм. нист. З 1921 працював у театрах Лондона — «Олд Вік», Королівському шекспірівському театрі, «Ліцеум», «Квінс» та ін. Ролі в п'єсах Шекспіра: Гамлет, Річард II, король Лір, Юлій Цезар та ін.; Сенки: Едіп (однотомна трагедія); Чехова: Трофімов, Гаєв («Вишневий сад»), Треплев і Тригорін («Чайка»), Вершинін («Три сестри») та ін. Поставив спектаклі за п'єсами Шекспіра, Чехова, тво-

рами Достоевського. Г. перший серед діячів англ. театру на практиці застосував *Станіславського систему*. Знімався в кіно. У 1964 гастролював у Рад. Союзі.

ГІЛЕЛЬС Еміль Григорович [н. 6 (19). X. 1916, Одеса] — російський рад. піаніст, нар. арт. СРСР (з 1954). Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1942. Закінчив Одес. консерваторію (1935) та школу вищої майстерності в Моск. консерваторії у Г. Нейгауза (1938). Виступав з 1929. З 1938 викладає в Моск. консерваторії (з 1952 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Ленінська премія, 1962. Держ. премія СРСР, 1946.

ГІЛЕЯ (від грец. ὄλη — ліс) — вологі тропічні ліси у Пд. Америці, гол. чин. у бас. Амазонки. Для рослинності Г. характерні *епіфіти*, багато *ендемів*. Велика кількість кактусів, ліан тощо. Тут ростуть какао, каучукове дерево та ін. Ліси типу Г. є також у Африці, Пд.-Сх. Азії, Океанії.

ГІЛЯСТОВУСІ РАКОПОДІБНІ (Cladocera) — підряд (за деякими авторами — ряд) нижчих ракоподібних. Тіло (довж. 0,1—10 мм) поділяється на голову і тулуб, частково або цілком вкрито двостулковим хітиновим щитком. *Антенули* невеликі, *антени* (вусики) добре розвинені, двогіллясті, з щетинками, служать для плавання. Живляться водоростями, бактеріями, часточками *детриту*. Розмноження статеве з чергуванням кількох партеногенетичних (див. *Партеногенез*) і одного двостатевого покоління (див. *Гетерогонія*). Бл. 400 видів, поширених переважно в прісних водах. На Україні — бл. 90 видів, з них найвідоміші: *дафінія* звичайна, босміна довгоноса (*Bosmina longirostris*) та ін. Г. р. є поживою багатьох риб. *М. Л. Підгайко.*

ГІЛМОР (Gilmor) Мері (16.VIII.1865, поблизу м. Гоулберна, Новий Півд. Уельс — 3.XII.1962, Сідней) — австралійська письменниця і громад. діячка. В 1893—99 брала участь у створенні комуни «Нова Австралія» в Парагваї, до 1902 жила в Аргентині, 1902 повернулася в Австралію. Протягом 23 років співробітничала в профспілковій газ. «Уоркер» («Робітник»). Осн. теми творчості Г. — життя австрал. трудящих, захист їхніх прав, боротьба за мир.

Авторка збірок поезій «Палке серце» (1918), «Дикий лебідь» (1930), «Поля боїв» (1939), «За батьківщиною Австралію» (1945).

ГІЛОЗОІЗМ (від грец. ὅλος, тут — речовина, матерія і *ізо* — життя) — філософське вчення, за яким здатність відчувати цібито притаманна всій *матерії*. Термін запроваджено у 17 ст. Але гілозоїстичне пояснення ряду явищ зустрічається ще у давньогрец. філософів (*Фалес, Анаксимандр, Геракліт* та ін.). Елементи Г. відроджуються у працях Дж. Бруно, Б. Спінози, філос. системах франц. матеріалістів 18 ст. (*Д. Дідро, Ж.-Б.-П. Робіне, Ж.-О. де Ламетрі* та ін.). Г. періодично виступав як форма прояву матеріалістичного світогляду. В дійсності *відчуття* є властивістю лише високоорганізованої органічної матерії.

ГІЛЯКИ — застаріла назва народу *ніхеві*.

ГІЛЯН — історична область в Ірані на пд.-зах. узбережжі Каспійського м. У 8 ст. до н. е. — 6 ст. н. е. тут жило плем'я *гелів*, предків сучас. *гелянів* (звідси назва області). У 8—9 ст. Г. (за винятком гірської частини) завоювали *араби*. В 1307—70 Г. перебував під владою *монголів*. З 1370 до 16 ст. у сх. частині Г. існувала д-ва *Сеїдів*. З поч. 16 ст. Г. — у складі Ірану. В 1909 був одним з важливих центрів *іранської революції 1905—11*. В період піднесення нац.-визвольного руху в Ірані (1918—22), спрямованого проти англ. імперіалізму, в одному з міст Г. — Ренгі з 5.VI.1920 до 29.IX.1921 існувала т. з. *Гілянська республіка*.

ГІЛЯНЦІ — народ, який живе в Ірані. Чисельність — 1,9 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — *гілянська*, належить до *іранських мов*. За релігією Г. — мусульмани-шиїти (див. *Шіїзм*). Г. — корінні жителі краю. Осн. заняття — землеробство, яке у прибережних районах поєднується з рибальством, а в гірських — з скотарством і лісовим промислом. У минулому в Г. була високорозвинута кустарна обробка шовку.

ГІЛЯРОВ Меркурій Сергійович [н. 22.II (6.III) 1912, Київ] — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1974). Закінчив Київ. ун-т (1933). З 1934 — на наук. роботі у Всесоюзному ін-ті каучуконосів та ін-ті еволюційної морфології й екології АН СРСР: одночасно (1949—77) — професор Моск. пед. ін-ту ім. В. І. Леніна, з 1977 — Моск. держ. ун-ту. Осн. праці присвячені розробці заходів боротьби з ґрунтовими шкідниками, вивченню ролі тварин у ґрунтоутворенні, питанням еволюції, загальної екології та ін. Г. створив нову галузь біології — ґрунтову зоологію. Голова Нац. к-ту рад. біологів (з 1959), президент (з 1972) Всесоюзного ентомологічного т-ва. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1967.

ГІЛЯРОВ Олексій Микитович [8 (20).XII.1855, Москва — 7.XII.1938, Київ] — вітчизняний філософ, акад. АН УРСР (з 1922). Приват-доцент Моск. ун-ту (з



П. Г. Гілашвілі.



Е. Г. Гігельс.



М. С. Гіляров.



О. М. Гіляров.



1885). З 1891 — професор філософії Київ. ун-ту. Автор численних філос. праць, написаних з позицій ідеалізму. За рад. часу робив спроби засвоєння вчення марксизму-ленізму. Про це свідчить, зокрема, розпочата ним 1926, але незакінчена праця «Схема історії філософії у висвітленні історичного матеріалізму».

ГІЛЯРОВСЬКИЙ Володимир Олексійович [26.XI (8.XII) 1853, м.сток у Вологод. губ. — 1.X 1935, Москва] — російський рад. письменник. Почав друкуватися 1873. Перша кн. «Люди нетрів» (1887) — про тяжке життя трудового народу — спалена за вказівкою царської цензури. Поєми «Стенька Разін», «Запорожці» — про романтику героїчної боротьби нар. мас. Автор серії мемуарних творів «Москва і москвичі» (1926), «Мой блукання» (1928), «Люди театру» (вид. 1941). Після подорожі по Україні видав кн. «На батьківщині Гоголя» (1902). Г. переклав кілька віршів Т. Шевченка.

Тв.: Сочинения, т. 1–4. М., 1967.

ГІЛЯРОВСЬКИЙ Михайло Васильович (н. 14.VIII 1934, с. Телятин, тепер Люблінське воєводство ПНР) — український рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Після закінчення 1960 Київ. ін-ту театр. мистецтва працював режисером у театрах Чернігова, Ніжина, Дрогобича, Львова, Києва. З 1976 — гол. режисер Кіровоград. укр. муз.-драм. театру ім. М. Л. Кропивницького. Поставив спектаклі: «Блакитна троянда» Лесі Українки, «Не судилося» Старичко, «Сторінка щоденника» Корнійчука, «Живий труп» Л. Толстого, «Діти сонця» Горького, «Король Лір» і «Отелло» Шекспіра.

ГІЛЬБЕРТ (Hilbert) Давід (23.I 1862, Веллау, поблизу Кенігсберга — 14.II 1943, Геттінген) — німецький математик. Закінчив Кенігсберзький ун-т, 1893–95 — його професор, 1895–1933 — професор Геттінгенського ун-ту. Осн. праці — з теорії інваріантів, чисел теорії, функцій теорії, основ геометрії, диференціальних рівнянь, інтегральних рівнянь, задач математичної фізики, обґрунтування математики та математичної логіки за допомогою аксіоматичного методу. Перебуваючи під впливом ідеалістичної філософії І. Канта та позитивізму, Г. вів у обмеженість Всесвіт і через це заперечував правомірність використання в науці матем. нескінченності. Методологічні помилки Г. стали джерелом формалізму в математиці.

Тв.: Рос. перекл. — Основания геометрии. М.—Л., 1948; Наглядная геометрия. М.—Л., 1951 (у співавторстві). Лит.: Бородин О. І., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1973.

ГІЛЬБЕРТ (Джилберт, Gilbert) Уільям (24.V 1544, Колчестер — 30.XI 1603, Лондон або Колчестер) — англійський фізик, придворний лікар королеви Єлизавети I. Навчався в Кембріджі й Оксфорді. Побудував першу теорію магнітних явищ. Довів, що Земля є великим магнітом, і висловив думку, що її магнітні полюси збіга-

ються з географічними. Г. встановив, що, крім янтару, властивість притягувати після натирання легкі предмети мають багато ін. тіл, які він назвав «електричними» (грец. мовою янтар — електрон), уперше ввівши цей термін у науку. Критикуючи Арістотеля, виступав на захист геліоцентричної системи М. Коперника.

ГІЛЬБЕРТ, Гб, Gb — одиниця магніторухливості сили в Гаусса системі одиниць і системі СГСМ. 1 Гб = 0,795775 А (див. Ампер). Названо за ім'ям У. Гільберта.

ГІЛЬБЕРТА ПРОБЛЕМИ — двадцять три математичні проблеми, сформульовані Д. Гільбертом 1900 на Міжнар. матем. конгресі в Парижі. Вони стосуються множин теорії, чисел теорії, алгебри, геометрії, теорії диференціальних рівнянь, топології. Більшість Г. п. розв'язано; решта потребує дальшого ґрунтовного дослідження. Великий вклад у розв'язання Г. п. вніс рад. математик В. І. Арнольд, С. Н. Бернштейн, І. М. Виноградов, О. Й. Гельфонд, В. М. Глушков, А. М. Колмогоров, П. С. Новиков, І. Г. Петровський, О. В. Погорелов, Л. С. Поляков та ін. Серед іноз. учених, які займалися Г. п., — нім. математики К. Зігель, М. Ден, американські — Г. Буземан, А. Гісон, Д. Монтомєрі, Л. Зіппін.

Лит.: Проблемы Гильберта. М., 1969; Погорелов А. В. Четвертая проблема Гильберта. М., 1974; Болтинский В. Г. Третья проблема Гильберта. М., 1977.

ГІЛЬБЕРТІВ ПРОСТІР — нескінченновимірний евклідов простір. Названо за ім'ям Д. Гільберта.

ГІЛЬВІК (Гильвик; Guilvic) Ежен (н. 5.VIII 1907, Карнак) — французький поет і перекладач. Член Французької компартії з 1942. Учасник Руху Опору. Літ. діяльність почав 1939, опублікувавши «Поему-діалог в пам'ять людям Іспанії». Заклик до боротьби проти фашизму прозвучав у збірках «Злами» і «Виконавчий лист» (обидві видані 1947). У зб. «Досягнути» (1949), «Жага життя» і «Смак миру» (обидві — 1951), «Земля для щастя» (1952), «Тринадцять один сонет» (1954) виступив проти соціальної несправедливості, закликав до боротьби за мир. Автор зб. «Карнак» (1961), «Сфера» (1963), «Евклідові мушкетери» (1967). У 1964 в Парижі в перекладах Г. вийшли збірка творів Т. Шевченка (34 вірші), повість «Художник» і уривки з «Щоденника» (переклав разом з Ж. Лафрон).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 7; [Вірші]. «Всесвіт», 1976, № 5; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Френо, Гильвик. Из французской поэзии. М., 1969.

О. О. Миронов.

ГІЛЬГАМЕШ — напівлегендарний правитель м. Урука в Шумері. До нашого часу дійшли шумерські епічні пісні про Г. (від 3-го тис. до н. е.). Наприкінці 3-го — на поч. 2-го тис. до н. е. аккадською мовою створено епічну поему про Г. Легенди про Г. були поширені й у хеттів, хуритів та ін. народів. Іл. с. 38.

Лит.: Епос о Гильгамеше. Пер. с аккадского. М.—Л., 1961; Епос про Гильгамеша. Перекл. з аккадської. «Всесвіт», 1976, № 7.

ГІЛЬДЕБРАНД (Hildebrand) Бруно (6.III 1812, Наумбург — 29.I 1878, Іена) — німецький бурж. економіст і статистик, один із засновників історичної школи вульгарної політичної економії. В своїх працях Г. розглядав політ. економію як науку описову. Висунув т. з. істор. метод дослідження екон. явищ, що зводився до підміни наук. аналізу емпіричним збиранням статистичних та істор. фактів. Виступав проти марксизму, заперечував капіталістичну експлуатацію, заг. екон. закони капіталізму; вороже ставився до ідей соціалізму.

ГІЛЬДЕНШТЕДТ (Гюльденштедт) Антон-Йоганн [26.IV (7.V) 1745, Рига — 23.III (3.IV) 1781, Петербург] — російський учений-природознавець, акад. Петерб. АН (з 1771). В 1768–74 як учасник академічних експедицій досліджував Прикаспій, Кавказ, Слобідську й Лівобережну Україну. Вів щоденник та подорожні записки, в яких подав значні відомості про природу, економіку, торгівлю, побут населення України і Кавказу 2-ї пол. 18 ст. Г. зібрав матеріал з історії Азова і Криму.

Тв.: Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. Х., 1892.

ГІЛЬДІ (нім. Gilde — корпорація, цех) — в широкому розумінні різні об'єднання населення в період середньовіччя в Зх. Європі; у вузькому розумінні — об'єднання купців. У Росії, в т. ч. і на Україні, Г. як обов'язкові купецькі об'єднання засновано 1721 в усіх містах. Маніфест 17 (28). III 1775 поділив купецтво залежно від майнового стану на три Г. В 1863 3-ю Г. було ліквідовано. З 1898 скасовано обов'язковість запису до Г. з того часу входження до Г. давало лише станіві купецькі права.

ГІЛЬЄН (Guillén; повне прізвище — Гільєн Батіста) Ніколас (н. 10.VII 1902, Камагуей) — кубинський поет і громад. діяч. Член Компартії Куби з 1937. Перші вірші опублікував 1919. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936–39. Героїзмові республіканців присвятив поему «Іспанія» (1937). В циклі «Усі пісні» (1947) відбито страждання і боротьбу тудишніх Лат. Америки. У 1954–59 жив в еміграції. Створив зб. віршів «Всенародний голуб» (1958) і цикл лірико-епічних елегій. Поема «Добрий день, Фідель» (1960), зб. віршів «Все моє» (1964) присвячені соціалістичній Кубі. Автор збірок віршів «Великий звіринець» (1967), «Зубчасте колесо», «Щоденна газета» (обидві — 1972). Кілька разів відвідав СРСР. Член Всесвітньої Ради Миру (з 1950). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

Тв.: Укр. перекл. — Поетизм. К., 1976; Рос. перекл. — Стихи. М., 1957; Новые стихи. М., 1966; Третья молодость. М., 1972.

Лит.: Павловский З. И. Николай Гильен. М.—Л., 1965; Шур Л. А. Николай Гильен. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

ГІЛЬЗА (нім. Hülse) — 1) Г. артилерійська — частина артилерій-



Д. Гільберт.



Н. Гільєн.



Ш.-Е. Гільєн.

ського набою; тонкостінний металевий стакан, призначений для вміщення порохового заряду, допоміжних елементів до нього, засобів запалення (капсуль), а також для обтюраторів газів у процесі пострілу (мал. а, б). В унітарних патронах Г. з'єднує снаряд (кулю), заряд та засоби запалення, що сприяє швидкострільності зброї. 2) Г. патрона стрілецької зброї (мал., в) — мініатюрна копія Г. унітарного арт. патрона. Г. бувають латунні й сталеві. 3) Г. мисливського патрона з металу або картону.

ГІЛЬЗА — одна з найбільших груп афганських племен (див. Афганці). Чисельність — понад 1,5 млн. чол. (1975, оцінка). Населяють Газнійське нагір'я і сх. схили Сулейманових гір у Пд. Афганістані. Осн. заняття — кочове скотарство, караванна торгівля, землеробство. У Г. збереглися пережитки патріархальних відносин.

ГІЛЬЙОМ (Гійом; Guillaume) Шарль-Едуар (15.II 1861, Флер'є — 13.VI 1938, Париж) — швейцарський фізик, іноземний член АН СРСР (з 1924). В 1883 закінчив Цюрихський ун-т, з 1905 — директор Міжнар. бюро мір і ваг в Севр. Праці гол. чин. з метрології. Дав нове значення об'єму 1 л. Вивчав спливи нікелю і сталі. Відкрив інвар, елінвар та ін. сплави, що застосовуються для виготовлення високоточних інструментів і вимірних стандартів. Нобелівська премія, 1920.

ГІЛЬЙОМ КАЛЬ (Guillaume Calé, р. н. невід. — червень 1358, Клермон-ан-Бовезі) — керівник селянського повстання у Франції — *Жакерії*, селянин. Прагнув об'єднати сел. загони, налагодити зв'язок з повсталими городянами, у т. ч. з парижанами. За наказом Карла Злого (короля Наварри) Г. К. підступно схопили і стратили. **ГІЛЬМЕНД** — річка в Афганістані. Довж. 1150 км, пл. басейну бл. 500 тис. км². Бере початок до схилів хр. Баба (система Гіндукушу), впадає в озеро Хамун (на тер. Ірану), утворюючи велику дельту. Пересічна річна витрата води 400—500 м³/с. Використовується для зрошування.

ГІЛЬФЕРДІНГ (Hilferding) Рудольф (10.VIII 1877, Відень — 10.II 1941, Париж) — один з лідерів австр. і нім. соціал-демократії та 2-го Інтернаціоналу; теоретик австромарксизму. Автор багатьох екон. праць. В гол. з них — «Фінансовий капітал» (1910) — зробив одну з перших спроб дати наук. аналіз новим явищам капіталізму, що вступав у стадію імперіалізму. Однак у цій монографії містяться ряд теор. положень опортуністичного характеру. З відкритою ревізією марксизму виступив після I-ї світової війни, висунувши теорію «організованого капіталізму» [див. «Плановий (регульований) капіталізм»]. Твердив, що сучас. капіталізм переживає період трансформації, відбувається ніби мирне вродження його в соціалізм. Вирішувалося до Рад. влади і диктатури пролетаріату. Опортунізм Г. піддав нищівній критиці В. І. Ленін (див. Повне збір. тв., т. 41, с. 282).

ГІМАЛАЙ — найвища гірська система земної кулі. Простягаються в межах Пакистану, Індії, Непалу і Китаю, між Тибетським нагір'ям на Пн. і Індо-Гангською рівниною на Пд. Довж. бл. 2400 км, ширина до 300 км. Площа близько 650 тис. км².

Гімалаї з Пд. на Пн. поділяють на Передгір'я, Малі Г. і Великі Г. Перша смуга підноситься до 500—800 м над Індо-Гангською рівниною. Малі (Низькі) Г. шир. до

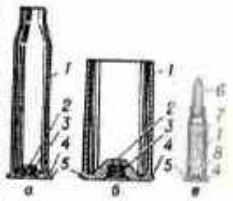


Гімалаї.

100 км, утворені системою хребтів (відгалуження Великих Г.) і міжгірних улоговин. Пересічна вис. 3000—4000 м. На Зх. (між річками Інд і Чінаб) пл. частину Малі Г. утворює хр. Пір-Панджал, з вис. до 5000 м. В Непалі окремі вершини Малі Г. досягають вис. 6000 м. Між Малими і Великими Г. лежать улоговини Катманду, Срінагар та ін. Великі (Високі) Г., або Гол. Гімалайський хр., має шир. до 90 км. В їхніх межах — 11 вершин вищих за 8000 м, у т. ч. найвища вершина світу Джомолунгма — 8848 м. Г. утворилися в кайнозойську еру в результаті альпійської складчастості на місці давнього мор. басейну. Складені з вапняків, пісковиків, сланців, гнейсів, гранітів. Значні родовища корисних копалин: мідь, золото, хроміти, сапфір, нафта, газ та ін. Г. утворюють кліматичний рубіж між областю екваторіальних мусонів Індостану й континентальною областю Центр. Азії. В передгір'ях клімат тропічний. На вис. 2000 м пересічна т-ра січня близь-

ко +6°, липня +18,5°. На вис. 2700—3000 м пересічна т-ра зимових місяців бл. 0°. Вище 4500 м т-ра літніх місяців нижче 0°. Найбільше опадів — на пд. схилах Г. (в Дарджілінгу до 3100 мм, в Сімлі понад 1700 мм, в Срінагарі до 950 мм). На пн. схилах Г. опадів дуже мало (у верхів'ї Інду 81 мм на рік). Снігова лінія лежить переважно на вис. 4500 м; на пн. схилах — на 700—1000 м вище, ніж на південних. Заг. площа льодовиків понад 33 тис. км², найбільші з них — Зему, Ганготрі, Ронгбук. Річкова сітка більше розвинута на пд. схилах. Брахмапутра, Сатледж та Інд перетинають Великі Г. у глибоких (до 5000 м) ущелинах. На річках багато водоспадів, порогів. Озера тектонічного і льодовикового походження (Вулар, Цоморарі та ін.). Ландшафти Г. дуже різноманітні, особливо на пд. схилах. Біля підніжжя гір поширені деревно-чагарникові зарості (джунглі). До 1000—1200 м на навітряних схилах і по долинах рік ростуть пальми, лавр, панданус, деревоподібні папороті, бамбук, багато ліан. Вище 1200 м на Зх. і 1500 м на Сх. — пояс вічнозелених широколистяних лісів, вище 2200 м — ліси помірного поясу. На вис. 2700—3600 м — пояс хвойних лісів. У субальпійському поясі — ялівцево-рододендронові зарості. Альпійські луки лежать на вис. бл. 5000 м. Нижні частини схилів у Зх. Г. вкриті рідколіссям з чагарниками, вище — мусонні листопадні ліси. З вис. 1300—1500 м з'являються середземноморські субтропічні види. На пн. схилах поширені гірські пустельні ландшафти. Деревна рослинність зустрічається лише по долинах рік. В лісах Пд. Г. водяться слони, носороги, буйволи, дикі свині, олені, тигри, мавпи; з птахів — папуки, дикі кури, фазани, павичі. На пн. схилах — гімалайські ведмеді, дикі кози, дикі барани, яки. Місцеве населення вирощує чай, цитрусові, зернові культури тощо. В. С. Гаврилюк.

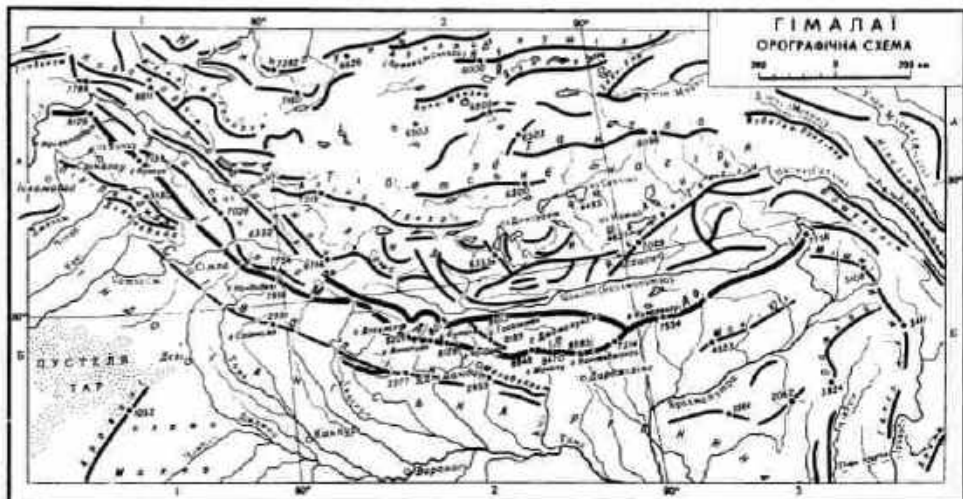
ГІМАЛАЙСЬКИЙ ВЕДМІДЬ, чорний ведмідь (*Selenarctos thibetanus*) — ссавець родини ведме-



Гільза і патрон: а — гільза для патронного зарядження, б — гільза для роздільного зарядження, в — патрон стрілецької зброї; 1 — корпус; 2 — очко під капсуль; 3 — капсульна штучка; 4 — фланець; 5 — дно; 6 — куля; 7 — порох; 8 — капсуль.

Найвищі вершини
Гімалаїв

Назва	Висота, м
Джомолунгма	8848
Канченджанга	8585
Макалу	8470
Дхаулагірі	8221
Чо-Ойю	8189
Кутанг	8126
Наггарпарбат	8126
Аннапурн	8078
Госайтан	8013



девич. Довж. тіла до 2 м, вис. у холці бл. 0,8 м, маса до 150 кг. Хутро чорне, підборіддя біле, на грудях білуватого-жовта гострокутна пляма. Поширений у Пд.-Сх. Азії, особливо в Гімалаях; в СРСР — на Далекому Сході. Живе в гірських широколистяних лісах. Добре лазить по деревах. Живиться переважно рослинною їжею. На зиму залягає в сплячку. Статеві зрілість настає на 3 році життя. Самка у січні — лютому народжує 1—2 ведмежат. Г. в. — в минулому об'єкт полювання заради шкур і м'яса. Чисельність Г. в. помітно зменшується в СРСР перебуває під охороною.

К. А. Татаринцов.

ГІМЕНЕЙ (грец. γίμενος, лат. Нупеа) — 1) У грецькій і римській міфології бог шлюбу. На його честь під час весілля співали весільний гімн, який називали теж гіменеєм. Зображували Г. вродливим юнаком із смолоскипом у руках. 2) У переносному значенні Г. «пути Гіменея» — шлюб.

ГІМЕНІЙ (від грец. γίμν — плавка, шкідка), гіменіальний шар — шар спороснісних клітин (аскві або базидій) на поверхні чи всередині плодів тіл сумчастих (дискомицетів) та базидіальних грибів. У сумчастих грибів споросні клітини звичайно розташовані упереміж з паразитами (неплідними грибами-нитками), а у базидіальних — з цистидидами (неплідними клітинами).

ГІМЕНОЛЕПІДОЗ — *гельмінтоз* людини, ссавців і деяких птахів. Г. людини спричинюється карликовим (зрідка пацюковим) циліарком. Г. супроводжується порушеннями з боку травної, нервової і серцево-судинної систем. Осн. джерелом зараження є хвора людина, можливе зараження також від мишей та пацюків. Передатись Г. гол. чин. через забруднені фекаліями іграшки, їжу, предмети вжитку. Г. уражає переважно дітей (від 4 до 9 років). Клінічні ознаки: скарги на болі в животі, зниження апетиту, нудота, пронос, загальна слабкість, запаморочення тощо. Прогноз і лікування: раннє виявлення хворих на Г. та лікування їх, боротьба з гризунами, додержання правил особистої гігієни. Лікування: протигістичні та загальнозмичніювальні препарати.

ГІМЕНОМІЦЕТИ (Нупеоміцети, Нупеоміцетали) — група порядків (за деякими авторами — порядок) базидіоміцетів. Споросні шар (гіменій) розташований здебільшого відкрито на поверхні плодового тіла. Бл. 16 000 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди. Більшість Г. — сапрофіти, деякі — паразити, переважно на деревах (трутовикові гриби). До Г. належать майже всі їстівні й отруйні гриби.

ГІМН (грец. ὕμνος) — урочистий муз. твір на вірші програмного характеру. Існують Г. державні, революційні, військові, релігійні, на честь видатних подій, героїв тощо. Г. належить значна роль у громад.-політ. житті як засобу

масової агітації, мобілізуючий та організуючий сили. Розраховані на масове сприйняття й виконання, Г. відзначаються образністю тексту, широкою урочистою мелодією розміреного (частіше маршового) ритму, яка легко запам'ятовується. Поняття «гімн» змінювалося в процесі істор. розвитку. Найдавніші Г. — культові пісні на честь богів у Єгипті, Месопотамії, Стародавній Греції. Християнська церква використовувала Г. з метою реліг. пропаганди. Соціально-реліг. рух 15—16 ст. зумовив появу протестантських Г.: гуситських пісень у Чехії, протестантського хоралу в Німеччині. Велика франц. революція породила революційні Г., в т. ч. «Марсельезу». Революц. пролетаріат створив свій Г. — «Інтернаціонал», який до 1944 був також держ. Г. СРСР (див. Гіми державний).

ГІМН ДЕРЖАВНИЙ — офіційна урочиста пісня, що поряд з гербом державним і прапором державним є офіційним символом держави. В СРСР Г. д. був «Інтернаціонал» (нині — парт. гімн КПРС). У грудні 1943 Раднарком СРСР затвердив новий Г. д. Його повсюдне виконання запроваджено з 15.III 1944. Сучас. гімн Рад. Союзу (муз. редакція композитора О. В. Александрова, текст С. Михалкова та Г. Ель-Перістана) затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.V 1977, повсюдне виконання запроваджено з 1.IX 1977. Він символізує велич і могутність Рад. Союзу, героїзм рад. людей, дружбу народів нашої країни. Кожна союзна республіка має власний Г. д. Сучас. гімн УРСР (музика авторського колективу під керівництвом А. Лебеденця, текст П. Тичини і М. Бажана) затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22.III 1978, повсюдне виконання запроваджено з 1.VIII 1978. Виконується Г. д. переважно під час урочистих зборів, політ. демонстрацій, військ. парадів, при шануванні переможців на міжнар. спортивних змаганнях тощо. Текст і ноти гімнів СРСР і УРСР див. на окремому аркуші, с. 40—41.

ГІМНАЗІЯ (від грец. γυμνάσιον — гімнастія) — середній загальноосвітній навчальний заклад в дореволюц. Росії та деяких зарубіжних країнах, переважно з гуманітарним ухилом. Першу чоловічу Г. в Росії відкрито 1726 при Петерб. АН. У губернських містах Г. почали відкривати на поч. 19 ст. Першими чоловічими Г. на Україні були Полтавська і Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська і Катеринославська (1805), Київська (1809). В 60-х рр. 19 ст. засн. жіночі Г. Строк навчання в Г. з 1804 — 4 роки, з 1828 — 7, з 1871 — 8 років. Статутом 1864 встановлено 3 типи Г.: класичні з викладанням двох давніх мов, класичні з викладанням лат. мов і реальні без викладання давніх мов (з 1871) — реальні училища. Виконавці класичних Г. могли вступати до ун-тів, реальних — тільки у вищі тех. навч. заклади. У Г. вчилися переважно діти привілейованих верств населення.

коч формально, за статутом, право вступу до них мали всі. На тер. сучас. України на 1.1 1914 налічувалося бл. 340 чоловічих і жіночих Г. та 41 реальне училище. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. реорганізовано в класні трудові школи.

ГІМНАСІЯ (грец. γυμνάσιον) — державний навчально-виховний заклад у Стародавній Греції, а також на елліністичному Сході. Час виникнення Г. точно не встановлено. В Афінах найбільшого розвитку вони досягли в 5—4 ст. до н. е. До Г. вступали після палестри (гімнастична школа, в якій навчалися хлопчики з 12 до 16 років) юнаки 16—18 років із знатних і заможних сімей. В Г. вони займалися гімнастикою, вивчали політику, філософію, д-ру. Найвідоміші Г. — Академія платонівська та Лікей, заснований Арістотелем (див. Ліцей).

ГІМНАСТИКА (грец. γυμναστική (τέχνη), від γυμνάσιον — тренування, робля вправу) — система фізичних вправ, що застосовується з метою зміцнення здоров'я людини, підвищення її працездатності і продуктивності праці на виробництві. Сприяє розвитку рухових навичок, сили, спритності, вдосконаленню координації рухів, а також спец. фіз. якостей, необхідних для людей, які займаються тим чи ін. видом спорту, тощо. В Г. застосовуються спец. розроблені комплекси вправ. У 1968 на Всесоюзній конференції з питань Г. її було поділено на три групи: загальноорозовитковий вид, що включає основну Г., гігієнічну Г., атлетичну Г.; спортивний вид — спортивну гімнастику, художню гімнастику, акробатику; прикладні види — виробничу гімнастику, професійно-прикладну Г., спортивно-прикладну Г., військово-прикладну Г. та лікувальну Г. (див. Лікувальна фізична культура).

В. М. Болосан.

ГІМНАСТИЧНІ ПРИЛАДИ — спеціальні предмети або устаткування для виконання гімнастичних вправ. Розрізняють 2 групи Г. п.: прилади, на яких виконують вправи (мал. 1), і прилади, з якими виконують вправи (мал. 2).

ГІМ — поведінка і стан більшості ссавців у шлюбний період, зумовлені статевим збудженням самців. Під час Г. самці неспокійні, видають закличні або загрозливі звуки (рев оленів), нерідко б'ються за самок. Початок Г. залежить від кліматичних і погодних умов, стану тварин і забезпеченості їх кормами тощо. В районах з ірраженою зміною пір року Г. приурочений до певних строків. Так, в умовах УРСР у вовків Г. відбувається в січні — лютому, у борсуків — у квітні, у лосів і оленів — у вересні, а у дрібних гризунів — кілька разів на рік. У несприятливих умовах Г. виявляється слабо.

ГІНАНДРОМОРФІЗМ (від грец. γυνή — жінка, ἀνδρικός — чоловічий і μορφή — форма, вигляд) — аномалія, при якій одні частини тіла організму мають *гетотип* і ознаки жіночої статі, інші — чоло-



Гільгамеш. Рельєф. 8 ст. до н. е. Лувер. Париж.



Гімалайський ведмідь.

вічої. Розрізняють Г. передньо-задній (передня частина має ознаки однієї статі, задня — іншої), латеральний (одна половина тіла має ознаки жіночої статі, інша — чоловічої), мозаїчний (більша частина тіла має ознаки однієї статі і лише невеликі ділянки — іншої). Найкраще Г. вивчено у комах. Наявність чітких меж між ділянками тіла з ознаками протилежних статей у гінадроморфних комах, на відміну від таких у хребетних тварин, пояснюється відсутністю у більшості з них статевих гормонів, внаслідок чого статеві ознаки ділянок розвиваються виключно під впливом *генотипу* їхніх клітин. Г., пов'язаний з втратою однієї з Х-хромосом (звичайно на стадії дроблення *зиготи*), наз. *монозиготичним*, а Г., що виникає на основі двоядерних яєць (при *поліспермії*), — *дизиготичним*.

Ю. М. Александров.
ГІНГІВІТ (від лат. *gingiva* — ясна) — запалення слизової оболонки ясен. Причини виникнення Г. бувають місцевого (негігієнічне утримання порожнини рота, тривале подразнення ясен погано пригнаними коронками, протезами, зруйнованими карієсом зубами тощо) або загального характеру (гострі інфекційні захворювання, захворювання шлунково-кишкового тракту, нервової системи, порушення менструального циклу, вагітність, авітамінози, хвороби крові й кровотворних органів); іноді Г. виникає внаслідок застосування деяких медикаментів (препаратів вісмуту, антибіотиків тощо). **Ознаки Г.:** болісність і кровоточивість ясен, почервоніння й набрякання їх, неприємний запах з рота. Лікуванн я: усунення осн. причини, що спричинила Г., полоскання рота антисептичними розчинами, змащування ясен в'язкими засобами та ін.

ГІНДЕНБУРГ (Hindenburg) Пауль фон (2.X 1847, Познань — 2.VIII 1934, Найдек) — німецький військ. та держ. діяч, генерал-фельдмаршал (1914). Під час 1-ї світової війни з листопада 1914 — командуючий військами Сх. фронту, з 1916 — нач. генштабу. Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині Г. очолював придушення революції, виступів пролетаріату. В 1925 від блоку правих партій Г. обрано президентом *Веймарської республіки* (1932 перебрано). Сприяв відродженню нім. мілітаризму, приходив до влади фашизму.

ГІНДІ МОВА — одна з *індійських мов* Індоевроп. сім'ї. Розрізняють літ. Г. м. і дві групи діалектів: західну (кхарі болі, бангару, брадж та ін.) і східну (авадхі, багхелі й хаттисгархі). Літ. Г. м. сформувалася на основі *гіндустані*, що спирається на діалект кхарі болі. Осн. фонетичні риси: голосні короткі й довгі, неносові й носові, є *дифтонги*, наявні придихові й церебральні приголосні. Морфологічна будова аналітична (з елементами флективності), вживаються *тісячменники*. Порядок слів у реченні статий. У лексикі багато санскритизмів. Для Г. м. ви-

користовують письмо *деванагарі*. Література Г. м. зародилася в кін. 1-го тисячоліття н. е. Найдавніші писемні пам'ятки відносяться до 9—12 ст. Твори поетів 15—17 ст. Кабіра, Нанака, Сундардаса та ін. носили демократичний характер. Широкої популярності набула епічна поема *Тулсідаса «Рамаяна»*, створена на основі давньоінд. поеми *«Рамаяна»* санскритською мовою. В 1-й пол. 19 ст. на основі діалекту кхарі болі почала формуватися проза. Визначну роль у розвитку л-ри нового періоду відіграла діяльність видатного просвітителя Бхаратенду *Харішчандри*. На поч. 20 ст. соціальні проблеми в поезії порушували поети Майтхільшаран Гупта, Рамдхарі Сінх Дінкар, у прозі — основоположник критич. реалізму в л-рах гінді і урду *Премчанд*, Сударшан, Угра та ін. Романтичний напрям у поезії 20—30-х рр. «чхаявд» очолювали Сумінтранандан *Пант*, Джайшанкар *Прасад*, Сур'якант Тріпатхі *Нірапа*, поетеса Махадеві Варма. Твори *Яшпала*, Упендранатха Ашка, Рангея Рагхава відіграли значну роль у боротьбі за незалежність Індії і класові інтереси трудящих. В 50—70-ті рр. з реалістичними творами виступали Сумінтранандан *Пант*, *Бхагаватчаран Варма*, Манматханатх Гупта та ін.

Літ.: Гурю К. Грамматика хинди, ч. 1—2. Пер. с хинди. М., 1957—62; Катенина Т. Е. Язык хинди. М., 1960; Чельшев Е. П. Литература хинди. М., 1968

ГІНДУКУШ — одна з найвищих гірських систем земної кулі. Лежить в Азії, в межах Афганістану, Пакистану та Індії. Довж. бл. 800 км, шир. 50—350 км, вис. до 7690 м (г. Тірічмір). Складається з власне Г., що поділяється на Зх. Г. (вис. 3500—4000 м), Центр. Г. (вис. 4500—5000 м), Сх. Г. (вис. понад 6000 м), та хребтів Баба, Пагман та ін. У Г. альпійські гребені окремих вершин поєднуються з плоскогір'ями (вис. до 4000 м), що розчленовані глибокими улоговинами й ущелинами. Г. утворився внаслідок *альпійської складчастості* Складених гранітами, гнейсами, пісковиками і сланцями. Корисні копалини: кам. вугілля, заліз., мідні, марганцеві, берилієві руди, золото, графіт, сірка та ін. Район чистих землетрусів. Клімат Г. переважно сухий; лише на пд.-сх. схилах — до 1000 мм опадів. Вис. снігової лінії бл. 5000 м. Площа зледеніння 6200 км². Річки бас. Інду, Панджу, Гільменду та ін. течуть у глибоких ущелинах, мають значні запаси гідроенергії. Розвинуті *селі*. Озер майже немає. Добре простежується *висота на поясність* ландшафтів. З тварин тут живуть: сніговий барс, леопард, гірський козел, архар, гімалайський велмідь, рись, дикий свиня, а також сніговий гриф та ін. В Г. — перевали Барогіль (3777 м), Шібар (2987 м), через який проходить шосе Кабул — Мазарі-Шаріф. Саланг (3300 м), де за допомогою СРСР збудовано тунель завдовжки 2,7 км, Додрел (4941 м). В долинах розвинуте землеробство (ви-

рошують пшеницю, ячмінь, бобові) та напівкочове скотарство.

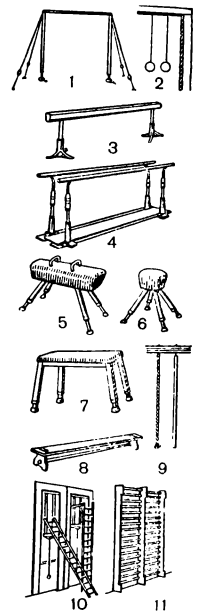
Ю. О. Амброз.

ГІНДУСТАНІ — народно-розмовна мова в Індії, що сформувалася в середні віки на основі діалекту кхарі болі. Стала мовою міжнац. спілкування в Пн.-сх. частково в Центр. і Пд. Індії. На основі Г., що спирається на діалект кхарі болі, сформувалися дві літ. писемні мови — *урду мова* й *гінді мова*.

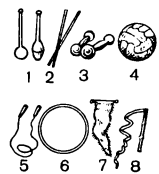
Літ.: Баранников А. П., Баранников П. А. Хиндустани (хинди и урду). М., 1956.

ГІНДУСТАНЦІ — народ в Індії; основне населення штатів Уттар-Прадеш, Мадх'я-Прадеш, Делі, сх. частини штатів Раджастан і Гаріана і зх. частини штату Біхар. Заг. чисельність — 170 млн. чол. (1975, оцінка). Розмовна мова — *гіндустані*, її літ. форми — *гінді мова* та *урду мова*. Більшість Г. — індуїсти; в містах багато мусульман. Предки Г. створили багату наук. і художню л-ру на санскриті (зокрема, епічні поеми *«Рамаяна»*, *«Махабхарата»*), старод. філос. системи (7—2 ст. до н. е.). Відомі грандіозні іригаційні споруди та пам'ятки архітектури Г. В долині Ганга — Дхамні виникали і розпадались імперії Маур'я (317—180 до н. е.), Гупта (320 — серед. 6 ст.), *Великих Моголів* (1526—1858). З 18 ст. до 1947 Г. зазнавали гніту англ. колонізаторів. Осн. заняття Г. — землеробство, тваринництво, ремесла; частина Г. працює в промисловості.

ГІНЕКОЛОГІЯ [від грец. *γυνή* (γυνή) — жінка і *λόγος* — вчення] — галузь медицини, що вивчає специфічну (пов'язану з функцією статевої системи) нормальну діяльність жіночого організму і патологічні процеси, що в ньому виникають, в усі періоди життя жінки та розробляє заходи профілактики й способи лікування цих процесів. Зокрема Г. вивчає фізіол. періоди становлення й згасання статевої функції жінки, симптоми і причини (у т. ч. генетичні) *жіночих хвороб*, роль шкідливих факторів виробництва в порушенні генеративної (дітородної) функції жінки і у виникненні жіночих хвороб, опрацьовує проблему *безплідності*, розробляє методи дослідження гінекологічних хворих тощо. Г. тісно пов'язана з *акушерством*. Г. веде свою історію із стародавніх часів (відомості з Г. зустрічаються в писемних пам'ятках стародавніх Єгипту, Індії, Греції). Г. відокремилася від акушерства в 19 ст., чому сприяли успіхи в галузі медицини, фізіології, патоморфології. В Росії перше гінекологічне відділення було відкрите при Петерб. медико-хірургічній академії (1842), першу гінекологічну клініку створив В. Ф. Снегирьов — основоположник Г. в Росії (Москва, 1875). Велику роль у розвитку Г. в Росії відіграли праці Н. М. Амбодика-Максимовича, А. Я. Красовського, К. Ф. Славянського, зокрема на Україні — І. П. Лазаревича, Г. Ф. Писемського та ін. У 70-х рр. 19 ст. як за кордоном, так і в Росії, з'явилася особ-



Гімнастичні прилади. Мал. 1: 1 — перекидна; 2 — кільця; 3 — колода; 4 — паралельні бруси; 5 — кін; 6 — козел; 7 — стіл; 8 — гімнастична лавка; 9 — канат і жердина; 10 — комбінована драбина; 11 — гімнастична стінка.



Мал. 2: 1 — булав; 2 — палиці; 3 — гантели; 4 — набивний м'яч; 5 — скакалка; 6 — обруч; 7 — вимпел; 8 — стрічка.

лива спеціальність — лікар-гінеколог. Великим досягненням рад. медицини є розвиток Г. дитячого та юнацького віку. Вивчення процесів статевого дозрівання дівчат, розроблення заходів ранньої діагностики і лікування аномалій розвитку статеві системи, порушення менструальної функції, запальних захворювань, гіперпластичних і пухлинних процесів дає змогу своєчасно здійснювати профілактику жіночих хвороб. Проведення планових профілактичних оглядів жіночого населення дозволяє виявити передраковий стан геніталій (статевих органів), пухлини та ін. гінекологічні захворювання. Організація своєчасної допомоги жінкам при виявленні патології сприяє зниженню заг. гінекологічної захворюваності і зменшенню кількості запущених форм раку та ін. новоутворень геніталій. Досягнення в галузі лікування злоякісних новоутворень геніталій пов'язані з ранньою діагностикою, використанням комплексної терапії, що включає в себе хірургічне лікування, променевою терапією, хіміотерапією і гормонотерапією. Великий внесок у розвиток рад. Г. зробили П. О. Білошапко, Л. Л. Окінчиць, К. К. Скоробанський, О. П. Губарьов, Л. С. Персіанінов та ін., у т. ч. укр. рад. вчені — М. С. Бакшес, О. Г. Лур'є, О. Г. Пап, Л. В. Тимошенко та ін. Провідними ін-тами в галузі Г. в СРСР є Всесоюзний н.-д. ін-т акушерства і гінекології МОЗ СРСР (Москва), Н.-д. ін-т акушерства і гінекології АМН СРСР в Ленінграді. В УРСР наук. дослідження в галузі Г. проводяться в *Педіатрії, акушерства і гінекології Київському науково-дослідному інституті*, такого ж профілю Львівському н.-д. ін-ті, на кафедрах акушерства і гінекології мед. ін-тів і ін-тів удосконалення лікарів, а також у лікарнях. З питань Г. видається ряд спец. журналів, зокрема на Україні — журнал «*Педіатрія, акушерство і гінекологія*».

Лит.: Петченко А. И. Гинекология. К., 1965; Персіанінов Л. С. Оперативная гинекология. М., 1976; Сербров О. І. Гинекология. К., 1977.
О. Т. Михайленко.

ГІНЕКОЛОГІЯ ВЕТЕРИНАРНА — наука, що вивчає аномалії розвитку, функціональні розлади і хвороби статевих органів самки тварин, їх лікування та профілактику. Г. в. разом з вет. акушерством сформувалася в 19—20 ст. За роки Рад. влади у вет. вузах і на відповідних ф-тах організовано кафедри акушерства і Г. в. Рад. вчені М. П. Мишкін, А. Ю. Тарасевич, А. П. Студенцов, М. О. Флегматов, І. О. Бочаров, зокрема укр. вчені Г. В. Зверева, К. І. Туркевич та ін., розробили способи діагностики і лікування багатьох гінеколог. захворювань тварин. Осн. завдання Г. в. — боротьба з неплідністю с.-г. тварин і розробка методів терапії та профілактики захворювань.
ГІНЕЦЕЙ (від грец. γυνή — жінка та οίκος — житло) — сукупність *плодолистків* (мегапорофілів) квітки, що утворюють одну

або кілька маточок. В апокарпному Г. плодolistки не зрощені між собою, в ценокарпному — зрощені.

ГІНЕЯ (англ. guinea) — англійська золота монета. Вперше випущена 1663 з золота, привезеного з Гвінеї (звідки й назва). З 1717 Г. дорівнювала 21 шилінгові. Карбували її до 1813, після чого замінили золотим *совереном*.

ГІНЗБУРГ Віталій Лазарович [н. 21.IX (4.X) 1916, Москва] — російський рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1944. У 1938 закінчив Моск. ун-т, з 1971 — завідувач відділом Фізичного ін-ту АН СРСР. Праці з квантової електродинаміки, фізики елементарних частинок, оптики, фізики плазми, радіоастрономії, астрофізики. Розробив квантову теорію *Черенкова-Вавилова випромінювання* (1940). Разом з Л. Д. Ландау створив феноменологічну теорію *надпротидності*. Розвинув теорію магнітогальмінових радіовипромінювання і радіоаст. теорію походження космічного проміння. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1953. Ленінська премія. 1966.

ГІНГГО (Ginkgo) — рід листопадних голонасінних деревних рослин родини гінгових. Єдиний представник Г. дволопатеве (G. biloba) — дводомне дерево до 30—40 м заввишки. Листки шкірясті з вільноподібними пластинками й довгими черешками. Насіння кісточкоподібні, м'ясисті, їстівні. Г. дволопатеве — реликтова рослина, має ряд ознак давніх рослин (дихотомічне жилкування листя, будова суцвіть, запліднення рухливими сперматозоїдами тощо). В палеогеновий період було пошир. в Європі й Азії, тепер — лише в культурі. Вирощують як декоративну рослину в Зх. Європі, Пн. Америці. В СРСР — на Кавказі і в УРСР (від Пд. берега Криму й Одеси до Києва і Сум). Іл. с. 42.

ГІНОГЕНЕЗ (від грец. γυνή — жінка і γένεσις — походження) — стимулюваний *сперматозоїдом* розвиток зародка з яйцеклітини без участі ядра сперматозоїда. При Г. з яйця розвиваються тільки організми жіночої статі. Зустрічається у деяких рослин (див. *Псевдогамія*), червів, риб, земноводних. Розрізняють Г. природний і штучний. Природний Г. може виникати внаслідок потрапляння до яйцеклітини сперматозоїда з самочинно (спонтанно) інактивованим ядром, у риб — як результат несправжнього запліднення ікри одного виду сперматозоїдами ін. виду. Штучний Г. досягається при заплідненні яйцеклітин сперматозоїдами з ядрами, попередньо ушкодженими рентгенівським промінням, фармацевтичними препаратами чи ін. фіз.-хім. чинниками. При штучному Г. зародок часто не розвивається до кінця. Вивчення Г. має значення для з'ясування питань спадковості, для вирішення проблем керування статтю. Г. — одна з форм *партеногенезу*. Б. Г. Новиков.

ГІНЦБУРГ Ілля Якович [15 (27). V 1839, Гродно — 3.I 1939, Ленінград] — російський рад. скульптор. В 1871—78 навчався у М. Антокольського, 1886 закінчив петерб. АМ, академіком якої став з 1911. Своєю творчістю близький до *передвижників*. Член АХРР (з 1923). Автор композицій («Хлопчик, що збирається купатися», 1886; «Молодий музикант», 1890; «Лютний 1917 року», 1918), портретів (Л. Толстого, 1891; М. Антокольського, 1907; В. Королєнка, 1912; В. І. Леніна, 1927), пам'ятників (М. В. Гоголю у с. Великих Сорочинцях Полт. обл., 1911; Г. В. Плеханову в Ленінграді, 1925; І. Айвазовському в Феодосії, 1930; М. Коцюбинському в Чернівцях, 1939).

ГІНЦІВСКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка на правому березі р. Удаю, поблизу с. Гінців Лубенського р-ну Полтавської обл. Відкрита 1871. Г. с. — перша палеолітична стоянка, що стала відомою на тер. Росії. Досліджували її 1873, 1914—15 і 1935. Під час розкопок виявлено залишки наземних жител типу чумів народів Півночі, при будівництві яких використовували великі кістки мамонтів, а також залишки загальблених у землю вогнищ, ямисховища, скупчення кременю на місцях його обробки тощо. Знайдено крем'яні й кістяні знаряддя праці та ін. вироби.

ГІНШЕЛВУД (Hinschelwood) Сіріла-Норман (19.VI 1897, Лондон — 9.X 1967, там же) — англійський фізик-хімік, іноземний член АН СРСР (з 1958) та ряду інших академій. Закінчив (1921) Оксфордський ун-т. З 1929 — член, 1955 — президент Лондон. королівського т-ва. З 1963 — проф. Оксфордського ун-ту. Г. — один з основоположників ланцюгової хім. кінетики. Праці стосуються кінетики і механізму хім. реакцій, зокрема ланцюгових розгалужених процесів окислювання. Нобелівська премія, 1956.

ГІОЛЬДІ (Guioldi) Родольфо (н. 21.I 1897) — діяч аргентинського й міжнар. комуністичного руху. Один із засновників (1918) *Комуністичної партії Аргентини* (КПА). Постійний член ЦК, Виконкому ЦК та ін. керівних органів партії. Учасник 3-го конгресу Комінтерну (1921). На 6-му конгресі Комінтерну (1928) Г. обрано членом ВККІ. В 1932—35 допомагав у роботі Компартії Іспанії, 1935 брав участь у нац.-визвольній боротьбі браз. народу. Не раз зазнавав переслідувань, ув'язнень. Редактор багатьох парт. видань [у т. ч. центр. органу КПА — газ. «Нuestra palabra» («Наше слово»)]. Автор праць з історії міжнар. роботи, комуністичного руху. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, Дружби народів.

ГІПАНІС (грец. Ἰπάνις) — назва рік Південного Бугу і Кубані в творах античних авторів — Геродота, Страбона, Птолемея, Овідія.

ГІПАРІОН (Hipparion) — рід вимерлих непарнокопитних тварин родини *конячих*. Відомо кілька десятків видів. Жили від пізнього



В. Л. Гінзбург.



І. Я. Гінцбург. В. В. Верещагин за роботою. Бронза. 1892. Державна Третьяковська галерея в Москві.

УТВЕРЖДЁН УКАЗОМ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР ОТ 27 МАЯ 1977 ГОДА

ГИМН СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

Текст С. Михалкова и Г. Эль-Регистана

Музыка А. В. Александрова

Торжественно. Распевно

Со- юз не- ру- ши- мый рес- пуб- лик сво- бод- ных сло- ти- ла на-
- ве- ки Ве- ли- ка- я Русь. Да здрав- ству- ет со- здан- ный во- лей на- ро- дов е-
- ди- ный, мо- гу- чий Со- вет- ский Со- юз! Славь- ся, О- те- чест- во
на- ше сво- бод- но- е, друж- бы на- ро- дов на- деж- ный о- плот!
Пар- ти- я Ле- ни- на - си- ла на- род- на- я
нас к тор- же- ству ком- му- низ- ма ве- дет! Сквозь // -низ- ма ве- дет!

mf, *f*, *cresc.*, *ff*, *rit*

**ГИМН
СОЮЗА СОВЕТСКИХ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК**

**ГІМН
СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК**

Переклад М. Бажана

Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.
Да здравствует созданный волей народов
Единый, могучий Советский Союз!

Славься, Отечество наше свободное,
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

Сквозь грозы сияло нам солнце свободы,
И Ленин великий нам путь озарил:
На правое дело он поднял народы,
На труд и на подвиги нас вдохновил!

Славься, Отечество наше свободное
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

В победе бессмертных идей коммунизма
Мы видим грядущее нашей страны,
И Красному знамени славной Отчизны
Мы будем всегда беззаветно верны!

Славься, Отечество наше свободное,
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

Союзом незламным республики вільні
Навік об'єднала Великая Русь.
Хай квітне, народами створений спільно,
Єдиний, могутній Радянський Союз!

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

Крізь грози світило нам сонце свободи,
І Ленін великий нам путь осіяв,
На битву за правду покликав народи,
Натхнення на труд і на подвиги дав.

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

У звершенні славних ідей комунізму
Ми бачим, країно, майбутнє твоє.
Червоному стягу своєї Вітчизни
Народ наш несхитну присягу дає.

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

ГІМН УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Текст Павла Тичини
і Миколи Бажана

Музика авторського колективу
під керівництвом Антона Лебединця

Урочисто

С. А. Жи- ви, У- кра- ї- но, пре- крас- на і силь- на, в Ра- дян- ськім Со-ю- зі ти щас- тя знай-шла Між

рів- ни-ми рів- на, між віль- ни-ми віль- на, під сон- цем сво-бо- ди, як цвіт, роз-цві-ла Сла- ва Со-

-ю- зу Ра-дян- сько- му, сла- ва! Сла- ва Віт-чиз- ні на- ві- ки- ві-ків! Жи- ви, У- кра-

- і- но, радян- ська .лер- жа- во, в є- ди- ній ро-ди- ні на- ро- дів бра- тів! 2 Нам- тів!

fff

1. 2 1. 3 2 3

ГІМН УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Живи, Україно, прекрасна і сильна,
В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла.
Мiж рiвними рiвна, мiж вiльними вiльна,
Пiд сонцем свободи, як цвiт, розцвiла.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вiтчизнi навiки-вiкiв!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдинiй родинi народiв-братiв!

Нам завжди у битвах за долю народу
Був другом i братом росiйський народ,
Нас Ленiн повiв переможним походом
Пiд прапором Жовтня до свiтлих висот.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вiтчизнi навiки-вiкiв!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдинiй родинi народiв-братiв!

Ми славим трудом Батькiвщину могутню,
Утверджуєм правду безсмертних iдей.
У свiт комунiзму – величне майбутнє
Нас Ленiнська партiя мудро веде.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вiтчизнi навiки-вiкiв!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдинiй родинi народiв-братiв!

міоцену до пізнього пліоцену. Були розміром з невеликого коня (вис. в холмі — в середньому бл. 150 см). На кінцівках мали крім серед. (III) пальця ще й бічні (II та IV). Г. — стадні тварини, населяли напіввідкриті та відкриті простори типу саван на всіх материках, крім Пд. Америки та Австралії. В межах України численні рештки Г. відомі переважно з сарматських і меотичних відкладів пд. областей. Іл. с. 42.

О. Л. Короткевич.

ГІПАТІЯ (Г'латія; Іпатія) з Александрії (370, Александрія) — 415, там же) — перша жінка-математик, астроном і філософ. Дочка математика Теона Александрійського. Після навчання в Афінах викладала астрономію, математику й філософію в Александрійському музеї. Писала коментарі до праць Платона, Арістотеля, Аполлонія Пергського і Діофанта, але жоден її твір не дійшов до нас. Забита юрбою християн-фанатиків.

Літ.: Гольбах П. Галерея святих. Пер. с франц. М., 1962.

ГІПЕР... (грец. *υπερ...*) — префікс, що означає підвищення, перебільшення, надмірність (напр., *гіперемія*, *гіпертонія*).

ГІПЕРБАРИЧНА ОКСИГЕНАЦІЯ (від *гіпер...*, грец. *βαρος* — тиск, тиск і лат. *oxygenium* — кисень) — насичення організму киснем за умов підвищеного тиску. Застосовується як метод лікування і профілактики різних захворювань і патологічних станів, пов'язаних з заг. або місцевим кисневою недостатністю (див. *гіпоксія*). Ступінь насичення крові киснем залежить від величини надлишкового тиску, створеного в спец. лікувальних барокамерах. Г. о. застосовують при тяжких гострих заг. розладах кровообігу і дихання, *інфаркті міокарда*, ішемічних захворюваннях, при отруєнні чадним газом, газовій гангрені (див. *Анаеробна інфекція*) тощо. Г. о. широко використовується у серцево-судинній хірургії. В СРСР перша операція на серці в барокамері була проведена у 1963 в Києві в клініці М. М. Амосова.

М. Ф. Зінковський.

ГІПЕРБОЛА (від грец. *υπερβολή* — перебільшення) — геометричне місце точок M площини, абсолютна величина різниці віддалей яких до двох даних точок F_1 і F_2 (фокусів) цієї площини — стала величина: $|F_1M - F_2M| = 2a$ (мал.). Г. — крива, симетрична відносно середини відрізка F_1F_2 (центра Г.), вона складається з двох нескінчених віток. Пряма, що проходить через фокуси Г., наз. дійсною віссю; пряма, що проходить через центр Г. перпендикулярно до її дійсної осі, наз. уявною віссю. Якщо початок координат помістити в центр Г., а вісь абсцис направити по дійсній осі, то рівняння Г. матиме вигляд $x^2/a^2 - y^2/b^2 = 1$, де $b^2 = c^2 - a^2$, $2c = |F_1F_2|$. Рівняння $x^2/a^2 - y^2/b^2 = -1$ відповідає Г., спряжений з даною (штрихова лінія). Відношення $c/a = e > 1$ — *ексцентриситет* Г., прямі $x = \pm a/e$ — *директри-*

си (n_1 і n_2), прямі $y = \pm bx/a$ — *асимптоти* Г. (m_1 і m_2). Якщо $a = b$, Г. наз. *рівнобічною*; у неї $e = \sqrt{2}$, асимптоти взаємно перпендикулярні, і, коли їх взяти за осі координат, рівняння Г. має вигляд $xy = 1$. *Дотична пряма* і *нормаль* у довільній точці Г. M є *бісектрисами* суміжних кутів між радіус-векторами F_1M і F_2M . Переріз конуса обертання площиною, паралельною його двом твірним, є гіперболою.

Літ.: Мусхелишвили Н. И. Курс аналитической геометрии. М., 1967; Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии. М., 1968; Білоусова В. П. [та ін.]. Аналітична геометрія. К., 1973. В. Є. Михайленко.

ГІПЕРБОЛА (грец. *υπερβολή* — перебільшення) в літературі — перебільшення певної ознаки чи якості з метою підсилення художнього враження; один із *тропів*. Напр.: «А слюз, а крові? напоїть!//Всіх імператорів би стало!//З дітьми і внуками, втиснь!//В слюзах удов'их» (Т. Шевченко).

ГІПЕРБОЛІЧНА СПІРАЛЬ — плоска крива, описувана точкою M при її русі по прямій, яка обертається так, що віддаль цієї точки від центра обертання обернено пропорційна кутів повороту (мал.). В полярних координатах рівняння Г. с. має вигляд $\rho = a/\varphi$, де a — віддаль від полюса О до асимптоти Г. с., що паралельна полярній осі.

ГІПЕРБОЛІЧНИЙ ЛОГАРИФМ — те саме, що й *натуральний логарифм*.

ГІПЕРБОЛІЧНИЙ ЦИЛІНДР — циліндрична поверхня, напрямною якої є *гіпербола*.

ГІПЕРБОЛІЧНІ ФУНКЦІЇ — функції, що визначаються формулами $\text{sh } x = (e^x - e^{-x})/2$ (гіперболічний синус), $\text{ch } x = (e^x + e^{-x})/2$ (гіперболічний косинус), $\text{th } x = \text{sh } x / \text{ch } x$ (гіперболічний тангенс) (мал.). Г. ф. виражаються через *тригонометричні функції* уявного аргументу: $\text{sh } x = -i \sin ix$; $\text{ch } x = \cos ix$; $\text{th } x = -i \text{tg } ix$.

Тому кожному співвідношенню між тригонометричними функціями відповідає аналогічне співвідношення між Г. ф.: $\text{ch}^2 x - \text{sh}^2 x = 1$; $\text{sh } (x \pm y) = \text{sh } x \text{ch } y \pm \text{ch } x \text{sh } y$; $\text{ch } (x \pm y) = \text{ch } x \text{ch } y \pm \text{sh } x \text{sh } y$; $(\text{sh } x)' = \text{ch } x$; $(\text{ch } x)' = \text{sh } x$. Г. ф. входять в осн. тригонометричні співвідношення *Лобачевського геометрії*. Застосовують їх при розв'язуванні лінійних *диференціальних рівнянь* з сталими коеф. *Обернені гіперболічні функції* застосовуються при обчислюванні деяких невизначених інтегралів.

Літ.: Штаерман І. Я. Гіперболічні функції. К., 1933; Япільський А. Р. Гіперболические функции. М., 1960. М. Й. Ядренко.

ГІПЕРБОЛІД (від *гіпербола* і грец. *ειδος* — вигляд) — незамкнута центральна поверхня (мал.), яка утворюється обертанням гіперболи навколо уявної або дійсної осі з наступним рівномірним стискуванням до однієї з площин симетрії. У першому випадку Г. наз. *однопорожнинним*, його канонічне рівняння $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = 1$, у другому випадку — *двopopожнин-*

ним з рівнянням $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = -1$. Числа $a > 0$, $b > 0$ і $c > 0$ наз. *півосями* Г. *Асимптоти* гіперболи утворюють при цьому асимптотичний конус (його рівняння $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = 0$), до поверхні якого наближаються при своєму продовженні поверхні обох Г. Після обертання без стискування (коли $a = b$) утворюються Г. і асимптотичний конус обертання. Однопорожнинний Г. можна утворити також рухом прямої, що перетинає три довільні *мимобіжні прямі*; це лінійчаста *поверхня*, через кожну точку якої проходять дві прямолінійні твірні з двох серій. Твірні однієї серії мимобіжні між собою і перетинають всі твірні ін. серії. Однопорожнинний Г. широко використовують як стержнюву конструкцію при будові баштових споруд. В. Є. Михайленко.

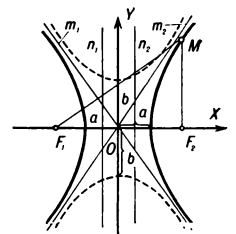
ГІПЕРГЕНІДНІ ПРОЦЕСИ, гіпергенез (від *гіпер...* і грец. *γενεσις* — породжую) — процеси утворення гірських порід, мінералів і руд на земній поверхні та в приповерхневих горизонтах *земної кори*. Див. *Геохімічні процеси*.

ГІПЕРГЛІКЕМІЯ (від *гіпер...*, грец. *γλυκύς* — солодкий і *αἷμα* — кров) — збільшення вмісту глюкози в крові понад 0,12%. Тимчасова Г. буває і у здорових людей як пристосовна реакція (напр., при посиленій м'язовій діяльності, сильних болях та емоційних напруженнях), а також після прийняття їжі, багатої на глюкозу. Стика Г. супроводить *діабет цукровий*, може виникати й при ін. захворюваннях, спричинених порушенням діяльності ендокринних залоз, а також при деяких хворобах печінки (*гепатит вірусний*, *цироз*) та ін. У всіх випадках Г. надходження глюкози в кров переважає над її витратанням.

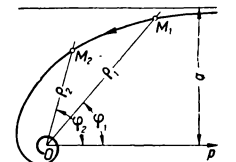
ГІПЕРЕМІЯ (від *гіпер...* і грец. *αἷμα* — кров) — підвищення кровонаповнення артерійних або венозних судин певної ділянки тіла. При артеріальній Г., що зумовлюється розладом функції нервової системи (зокрема, судинорозширювальних та судинозвужувальних нервів), відповідні тканини червоніють внаслідок посиленого припливу крові, т-ра їх підвищується, об'єм збільшується. Такий стан може виникнути під впливом афекту (сором, гнів) або різних фіз. чи хім. подразників (запалення, опіку, зниження барометричного тиску тощо). При венозній Г., що зумовлюється порушенням діяльності серця, закупоркою вен, розладами судинної *іннервації*, уражена ділянка внаслідок порушення стоку крові набуває синюшного кольору (ціаноз), іноді набрякає. В деяких випадках Г. викликають штучно з лікувальною метою.

ГІПЕРЗАРЯД — одна з характеристик сильно взаємодіючих елементарних частинок (*адронів*), дорівнює сумі баріонного заряду (див. *Баріони*) і *дिवності*.

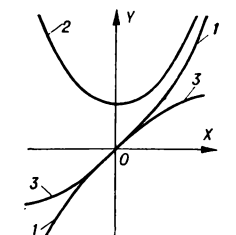
ГІПЕРЗВУК — *пружні хвилі* з частотою від 10^9 до 10^{13} Гц. Пружне коливання у речовині поширюється, коли довжина його хвилі



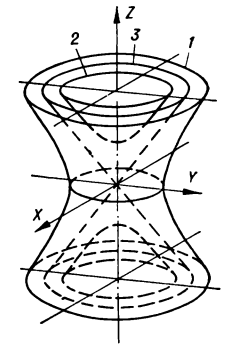
Гіпербола та її характеристики.



Гіперболічна спіраль: M_1 і M_2 — різні положення точки M ; r_1 і r_2 — їхні радіус-вектори; φ_1 і φ_2 — їхні полярні кути.



Графіки гіперболічних функцій: 1 — $y = \text{sh } x$; 2 — $y = \text{ch } x$; 3 — $y = \text{th } x$



Однопорожнинний (1) і двопорожнинний (2) гіперболоїди та їхній асимптотичний конус (3).

більша за довжину вільного пробігу молекул у газах або за міжатомні віддалі у рідинах та твердих тілах. Тому в газах Г. не поширюється, а в рідинах — швидко згасає. Добрими провідниками Г. є монокристали при низьких т-рах. Г. застосовують для дослідження стану речовини, особливо велике значення його для вивчення фізики твердого тіла.

ГІПЕРІОН (від імені давньогрец. міфологічного титана Гіперіона) — супутник планети Сатурн. Відкрив 1848 амер. астроном Дж. Бонд. Діаметр бл. 500 км, віддалі від Сатурна 1484 тис. км. Див. *Супутники планет*.

ГІПЕРКІНЕЗ (від *giper...* і грец. *κίνησις* — рух) — надмірні мимовільні рухи, що виникають при деяких ураженнях центральної нервової системи. Нерідко спостерігаються при різних формах *енцефаліту, спадкових хворобах*, інтоксикаціях, травмах, пухлинах, запальних процесах у мозку і зумовлюються збудженням (напр., пухлиною) певних ділянок кори головного мозку або підкіркових утворів. Розрізняють кілька видів Г.: тремор (тремтіння), атетоз (повільні червоподібні рухи), міоклонія (неритмічні швидкі й короткочасні скорочення окремих груп м'язів) та інші.

ГІПЕРКОМПЛЕКСНІ ЧИСЛА — числа, що виникають внаслідок узагальнення комплексних чисел. *Комплексне число* $x = x_1 + ix_2$ можна ототожити з точкою (x_1, x_2) площини. Оскільки для комплексних чисел справедливі алгебр. операції додавання, множення та ін. з їх звичайними властивостями, то точки площини розглядають як числа. Аналогічно алгебраїзують будь-який *n*-вимірний простір (див. *Багатовимірний простір*) *M*, тобто простір *n*-вимірних векторів $\vec{x} = x_1\vec{e}_1 + \dots + x_n\vec{e}_n$, де $\vec{e}_1, \dots, \vec{e}_n$ — вектори якогось базису, а x_1, \dots, x_n — дійсні числа (координати \vec{x}). Для цього потрібно запровадити лише операції множення цих векторів, бо операція їх додавання в *M* визначена. Таке множення повинно бути асоціативним (див. *Асоціативність*), але необов'язково комутативним (див. *Комутативність*). Простір *M* із запровадженням у ньому множення наз. гіперкомплексною системою, а його елементи — гіперкомплексними числами.

Операцію множення векторів будують багатьма способами, для цього треба задати лише добутки $\vec{e}_i \cdot \vec{e}_k$. На відміну від звичайних комплексних чисел, для Г. ч. в заг. випадку не визначена дія ділення на Г. ч. Існує лише три типи гіперкомплексних систем, де таке ділення завжди можливе: *дійсні числа*, *комплексні числа* та *кватерніони*. Теорія гіперкомплексних систем та їхніх узагальнень є важливою частиною сучас. алгебри, яка вплинула на розвиток ін. розділів математики, напр. *функціонального аналізу*.



Пінго двоцупате:
1 — гілка з чоловічими «квітками»; 2 — гілка з жіночими «квітками»; 3 — жіноча «квітка»; 4 — насіння.



Гіппіон.

Лит.: Чеботарів Н. Г. Введение в теорию алгебр. М.—Л., 1949; Математика, ее содержание, методы и значение, т. 3. М., 1956; Вивальюк Л. М. Числові системи. К., 1977. Ю. М. Березанський.

ГІПЕРМОРФОЗ (від *giper...* і грец. *μορφή* — форма, вигляд), гіпертелія — виниклий у процесі еволюції перерозвиток організму в якому-небудь одному напрямі. Г. є одним з осн. напрямів біологічного прогресу. Прикладом Г. є надмірний розвиток рогів у велетенського оленя, ікол у шаблезубого тигра, шкірних скостенінь у динозаврів, клешень у крабів, розмірів тіла у слонів тощо. При Г. пристосування всього організму в цілому до умов існування супроводжується порушенням у певних межах його окремих взаємодій з факторами зовн. середовища; при значному прояві Г. спричинюється до вимирання організмів. Надмірний розвиток органів можна розглядати і як крайній ступінь пристосування до обмежених умов середовища (теломорфоз).

Б. Г. Новиков.
ГІПЕРНЕФРОМА (від *giper...* і грец. *νεφρός* — нирок і *βύσμα* — пухлина), гіпернефродний рак — спільна назва двох захворювань. Г. нирок, або гіпернефродний рак, — злоякісна пухлина нирок. Розвивається з епітелію ниркових каналців. Хворі на Г. значно скаргиються на біль у попереку: в сечі з'являється кров, об'єм ураженої нирки збільшується. Метастази Г. локалізуються переважно в легенях та кістках. Значно рідше зустрічається справжня Г., що виникає з клітин надниркової залози і звичайно буває доброякісною. Лікування хірургічне.

ГІПЕРОНИ [від *giper...* і (нукл.) *ονι*] — важкі нестабільні елементарні частинки, маси яких більші від мас нуклонів. Час життя Г. бл. 10^{-10} с, тобто значно довший за «ядерний час» (10^{-23} с). Відомо кілька типів нейтральних та заряджених Г.: лямбда (Λ^0), сигма ($\Sigma^+, \Sigma^0, \Sigma^-$), ксі (Ξ^0, Ξ^-) та омега (Ω^-). Верхні значки біля символів Г. вказують на знак електр. заряду, який за абс. величиною дорівнює зарядові електрона. Усі Г. мають спин 1/2, за винятком Ω^- , спин якого дорівнює 3/2. Г. беруть участь у сильних взаємодіях, тобто є адронами. Г. розпадаються на нуклони та легкі частинки: л-мезони, електрони, нейтрино. Розпад Г. відбувається за рахунок слабких взаємодій. Кожному Г. відповідає античастинка — антигіперон, який відрізняється від свого Г. знаками електр. і баріонного зарядів та *дйонітності*.

М. А. Кобилінський.
ГІПЕРПЛАЗІЯ (від *giper...* і грец. *πλασις* — утворення) — надмірне збільшення числа структурних елементів (клітин) тканин та органів внаслідок інтенсивного їх розмноження. У людини і тварин Г. спостерігається при різних патологічних розростаннях тканин (хронічне запалення, пухлина), при регенерації і гіпертрофії. У рослин Г. виникає при ушкодженні шкідниками, збудни-

ками хвороб, при травмах, під впливом деяких хім. речовин та ін., в результаті чого утворюються *гали, калюси* тощо.

ГІПЕРРЕАЛІЗМ (від *giper...* і *реалізм*), фотореалізм — напрям в американському й зах.-європ. живописі та графіці, що склався (багато в чому на основі *поп-арта*) в кін. 60-х рр. 20 ст. Г. намагається відновити втрачену в абстракціонізмі об'єктивність, життєву конкретність худож. мови шляхом імітації образів фотографії та ін. засобів масової комунікації. Його представники (Ч. Клоуз, Д. Перріш, Д. Гансон, Д. Едлі в США, А. Колвілл в Канаді та ін.) застосовують переважно техн. прийоми (підготовчий малюнок на основі діагностичної проекції якої-небудь фотографії або кінокадру, рідкі синтетичні фарби, що їх наносять за допомогою розпилювача-аерографа в живописі, відтворення поліграфічної сітки в графіці тощо), які зводять до мінімуму риси власного почерку художника. Гіперреалісти звертаються до мотивів сучас. дійсності, але їхнім творам властива невмигальність бачення, що, по суті, призводить до містифікації реальної дійсності, як і в авангардистських течіях, що передували гіперреалізму.

Лит.: Поленов В. М. Гіперреалізм и его критика. В кн.: Советское искусство 74. М., 1975.

М. М. Соколов.
ГІПЕРСТЕН (від *giper...* і грец. *σθένος* — сила, міць) — породотворюючий мінерал класу *силікатів* (Mg, Fe) (Si_2O_6) . Сингонія ромбічна. Густ. 3,3—3,5. Твердість 5—6. Колір темно-зелений до буровато-чорного. Є в деяких *магматичних гірських породах*. Знайдений і в *метеоритах*.

ГІПЕРТЕЛІЯ (від *giper...* і грец. *τέλος* — мета, межа) — те саме, що й *гіперморфоз*.
ГІПЕРТЕНЗІЯ (від *giper...* і лат. *tensio* — напруження, натяг) — підвищений гідростатичний тиск у порожнинах організму, порожнинах органів і судинах. Термін найчастіше вживається для позначення підвищеного внутрішньочерепного тиску (лікворна внутрішньочерепна Г.) та підвищеного тиску крові в артеріях (артеріальна Г.; див. *Гіпертонічна хвороба*) і венах (венозна Г.). Ці види Г. можуть бути симптомами певних захворювань, але нерідко вони самі (при значній тривалості) призводять до порушення функцій тих органів або систем, на які ліє підвищений тиск.

ГІПЕРТЕРМІЯ (від *giper...* і грец. *θερμ* — тепло), перегрівання — нагромадження надлишкового тепла в організмі людини і тварин, що супроводжується підвищенням температури тіла. Г. може бути спричинена зовн. факторами, що утруднюють тепловіддачу в навколишнє середовище чи збільшують надходження тепла ззовні, або різною патологією головного мозку (пухлини, травми, крововилив тощо) внаслідок порушення гіпоталамічних центрів терморегуляції (див. *Гіпоталамус*). Якщо т-ра тіла досягне 41—42° С, Г. закінчується тепловим ударом. При цьому пору-

шукються обмін речовин, кровообіг, постачання кисню мозкової тощо. Г. може виникати також при посиленій м'язовій роботі, сп'янінні, наркозі (як ускладнення) та ін. Штучно спричинену Г. застосовують для лікування деяких інфекційних і нервових хвороб.

ГІПЕРТИРЕОЗ (від *giper...* і грец. *tyreos* — щит) — посилення функції *щитовидної залози*, внаслідок чого відбувається надмірне надходження у кров її гормону — *тироксину*. Спостерігається при багатьох патологічних (психічні травми, туберкульоз, ревматизм тощо) та деяких фізіол. (вагітність) станах. О з н а к и Г. — тремор рук, прискорення пульсу, підвищення осн. обміну речовин, порушення з боку нервової системи (підвищується збудливість, людина стає дратливою, швидко стомлюється), схуднення тощо. За певних умов Г. може перейти в *тиреотоксикоз*. Лі к у в а н н я: заспокоїливі засоби, препарати йоду та ін.

ГІПЕРТОНІЧНА ХВОРОБА — загальне захворювання людини, основним проявом якого є підвищення *крово'яного тиску* (артеріального). Г. х належить до найбільш поширених захворювань серцево-судинної системи, уражає до 5—6% дорослого населення. Зустрічається в різному віці, але переважно в середньому та похилому. Г. х. слід відрізняти від т. з. симптоматичних гіпертоній, де підвищення артеріального тиску супроводжує інші захворювання (ураження аорти, гіпофіза, надниркових залоз, нирок та ін.) Розвиткові Г. х. сприяють перевантаження (особливо негативними емоціями), розумова праця, *атеросклероз*, порушення діяльності ендокринних залоз і нирок, куріння, надмірне вживання алкоголю, а також несприятлива спадковість. Перш за все і найбільшою мірою при Г. х. уражаються серце, головний мозок і нирки. Ранніми суб'єктивними проявами є головний біль, дратливість, порушення сну, втомлюваність, нерішучість відчуття в серці; інколи підвищений артеріальний тиск (АТ) виявляється несподівано, при відсутності будь-яких інших ознак захворювання. АТ при Г. х. дає великі коливання протягом короткого часу та під впливом навіть незначних подразників, потім звичайно стабілізується на високому рівні. Перебіг Г. х. буває різним, вона може прогресувати повільно чи дуже швидко (злоякісна Г. х.), припинити дальший розвиток, а також зникнути зовсім. Нерідко після переживань, різноманітних перенапружень, погодних та кліматичних змін спокійний перебіг Г. х. може перериватись кризовим з швидким підвищенням кров'яного тиску, значним погіршенням стану і гострими порушеннями кровообігу в серці та мозку. Найважливішими ускладненнями Г. х. є інфаркт міокарда, серцева недостатність, інсульт, недостатність функцій нирок. Хворі на Г. х. підлягають диспансеризації. Надзвичайно важливе значення мають своєчасне виявлення Г. х. при масових профілактичних оглядах і

запобігання цьому захворюванню шляхом усунення факторів, що його спричиняють. Лі к у в а н н я: медикаментозне, організація раціонального режиму праці та побуту.

Лит.: Мясников А. Л. Гипертоническая болезнь и атеросклероз. М., 1964; Эрина Е. В. Лечение гипертонической болезни. М., 1973; Ратнер Н. А. Артериальные гипертонии. М., 1974; Токарь А. В. Артериальная гипертония и возраст. К., 1977; Шульга Ю. Д., Белинская Л. П. Артериальная гипертония и ее лечение. К., 1977.

А. О. П'ятак.

ГІПЕРТОНІЧНИ РОЗЧИННИ — розчини, *осмотичний тиск* яких вищий за осмотичний тиск в рослинних чи тваринних клітинах. Клітини у Г. р. зморщуються внаслідок переходу води з клітин у розчин (див. *Плазмоліз*). Г. р. в поєднанні з *гіпотонічними розчинами* та *ізотонічними розчинами* застосовуються для вимірювання осмотичного тиску в живих клітинах і тканинах.

ГІПЕРТОНІЯ (від *giper...* і грец. *tonos* — напруження) — підвищення напруженості (тону) м'язів. Звичайно говорять про Г. м'язових органів (напр., Г. шлунка) або систем (напр., Г. судин) чи їхніх частин (напр., артеріальна Г.). Терміном «гіпертонія» позначають також підвищення *крово'яного тиску*, зокрема артеріального, що є осн. ознакою *гіпертонічної хвороби*, *нефриту* тощо.

ГІПЕРТРИХОЗ [від *giper...* і грец. *thrix* (trichos) — волосся] — надмірний розвиток у людини волоссяного покриву, не властивий даній частині тіла, статі або віку людини. Див. також *Гірсутизм*.

ГІПЕРТРОФІЯ (від *giper...* і грец. *trophi* — їжа, живлення) — збільшення об'єму тканини, органа або його частини. Г. відбувається внаслідок збільшення об'єму структурних елементів (клітин) тканини або надмірного розмноження їх (т. з. *гіперплазія*). У людини та тварин розрізняють с п р а в ж н ю Г., при якій збільшується об'єм специфічно, функціонуючих елементів, та н е с п р а в ж н ю Г., при якій надмірно розвиваються проміжна й жирова тканини. Справжня Г. розвивається при посиленому функціонуванні органа (напр., збільшення об'єму м'язів у спортсменів — компенсаторна, або робоча, Г.) або внаслідок порушення нейроендокринних впливів (напр., *акромегалія*).

ГІПЕРФРАГМЕНТ (від *giper...* і лат. *fragmentum* — уламок, залишок) — те саме, що й *гіпер'ядро*.

ГІПЕРФУНКЦІЯ (від *giper...* і *функція*) — посилення діяльності (функції) будь-якого органа, тканини, системи. Г. може мати пристосовний характер (напр., збільшення сили скорочень серцевого м'яза у спортсменів), а може спричинювати захворювання (напр., при Г. щитовидної залози — посилені секреції гормону тироксину — виникає *гіпертиреоз*). Див. також *Гіпофункція*.

ГІПЕР'ЯДРО, гіперфрагмент — атомне ядро, до складу якого, крім *нуклонів*, входить *гіперон*.

При взаємодії з частинками високої енергії або в результаті захоплення повільного K^- -мезона атомне ядро розпадається — утворюється т. з. зірка. Один з осколків (фрагмент) ядра, який містить Λ^0 -гіперон, і є Г., або гіперфрагментом. Час життя Г. визначається часом життя Λ^0 -гіперона (10^{-10} с). Вперше Г. виявили 1952 польськ. фізики М. Даниш і Є. Пнієвський у *космічному промінні*. У 1963 М. Даниш відкрив Г., до складу якого входять 2 Λ^0 -гіперони — т. з. подвійне гіпер'ядро.

ГІПН, гіпнум (Hypnum) — рід мохів з підкласу справжніх мохів. Стебло лежаче або висхідне; пагоны з гачкоподібними закінченнями. Листки двоядні, від яйцевидної або серцевидно-ланцетної основи шиловидно загострені; жилки немає або вона коротка, подвійна. Коробочка на довгій ніжці, видовжена або циліндрична. Понад 60 видів, переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В УРСР — 10 видів. Найпошир. — Г. к и п а р и с о в и д н и й (H. suppressiforme); росте на корі дерев і на скелях. Раніше до роду Г. включали ряд ін. бокоплідних мохів з порядку гіпнобіральних.

ГІПНОЗ (грец. *hypnos* — сон) — близький до сну стан, штучно викликаний у людини й вищих хребетних тварин. Г. відомий з стародавніх часів, проте аж до серед. 19 ст. витлумачувався переважно з позицій містики, *спіритуалізму*. Перші серйозні спроби наук. пояснення Г. були зроблені в кін. 19 — на поч. 20 ст. рос. вченими В. М. Бехтеревим, О. О. Токарським, Франц. — Ш. Ріше, Ж. Шарко, англ. — Дж. Брейдом та ін. Найглибше наук.-матеріалістичне пояснення явищ Г. дали І. П. Павлов та його послідовники. Г. виникає під впливом дуже сильних раптових або дуже слабких одноманітних зовн. подразників (останні у людини супроводяться, як правило, словесним навіюванням). В основі Г. лежить *гальмування* вищих відділів головного мозку. Однак на відміну від звичайного сну при Г. гальмування охоплюється не вся поверхня головного мозку, зберігаються окремі осередки збудження (т. з. сторожові пункти), через які здійснюється зв'язок (рапорт) гіпнотизера із загипнотизованим. Розрізняють 3 стадії глибини Г.: поверхнева (гіпотаксія), що характеризується сонливістю зі збереженням довільності рухів; середня (каталепсія), для якої характерні наростання сонливості та втрата здатності до довільних рухів; стадія глибокого Г. (сомнамбулізм), коли людина нічого не чує, крім голосу гіпнотизера, ні на що інше не реагує і після пробудження не пам'ятає того, що було під час сеансу. Явище Г. широко використовується в мед. практиці для лікування ряду захворювань, насамперед нервових і психічних, та в пед. цілях. *Лит.: Платонов К. И. Слово как физиологический и лечебный фактор. М., 1962; Слободяник А. П. Психотерапия, внушение, гипноз. К., 1977; Черток Л. Гипноз. Пер. с франц. М., 1972.* О. Т. Губко.



Гіпн кипарисовидний.



Гіпнос. Римська копія I ст. н. е. з грецького оригіналу близько 100 до н. е. Мармур. Прадо, Мадрид.

ГІПНОЛОГІЯ (від *гіпноз* і грец. *λόγος* — вчення) — 1) У вузькому значенні слова — вчення про гіпноз. 2) В широкому розумінні — комплексна наука, яка вивчає фізіологічні та психічні основи всіх сноподібних станів (гіпноз, сомнамбулізм, летаргія) та різні форми навіювання у стані неспання (релаксація, аутогенне тренування тощо). Г. найбільше застосовують у медицині та педагогіці. З метою лікування використовують різні форми гіпнотерапії та психотерапії. Проблеми навчання та виховання розробляє гіпнопедогогіка, або сугестопедогогіка. Наук.-природничі основи Г. заклав І. П. Павлов. Див. також *Сугестологія*. О. Т. Губко.

ГІПНОПЕДІЯ (від *гіпноз* і грец. *παιδεία* — навчання, виховання) — галузь педагогічної науки, яка розробляє методи навчання під час природного сну. Інша назва — *ноктопедія*. Здатність сплячої людини сприймати і засвоювати інформацію відома з давніх часів. В СРСР перші дослідження з Г. провів 1936—40 ленингр. лікар професор А. М. Свядощ, який розробив основи Г. відповідно до павловського вчення про наявність під час сну в корі великих півкуль головного мозку т. з. сторожових пунктів. На Україні цю роботу продовжив мовознавець Л. А. Близниченко. Розроблену ним методику іноді використовують у Рад. країні і за рубежом для вивчення іноз. мов, для засвоєння різноманітного довідкового матеріалу тощо. В зарубіжній Г. помітний вплив ідеалістичних, гол. чин. фрейдистських концепцій (див. *Фрейдизм*). Багато теоретичних і практичних проблем Г. ще недостатньо з'ясовано. Очевидно, що Г. не може замінити пед. процесу; її можна використовувати для мех. закріплення в пам'яті лише деяких видів інформації.

ГІПНОС (Γῆνος) — у грецькій міфології бог сну, син *Нюкти*, брат-близнюк бога смерті *Танатоса*. Мав владу навіть над богами. Зображували його крилатим юнаком з маківками й рогом сновидіння у руках або сплячим хлопчиком.

ГІПНОТИЗМ — сукупність явищ, що виникають при *гіпнозі*: підвищення навіюваності (див. *Навіювання*), гіпноаксія, *каталепсія*, *сомнамбулізм*.

ГІПО... (грец. *ὥλο...*) — префікс, що означає зниження, недостатність, прихованість (напр., *гіпоксемія*, *гіпотонія*).

ГІПОБІОЗ (від *гіпо...* і грец. *βίος* — життя) — стан організму, що характеризується зниженням інтенсивності процесів обміну речовин та загальної активності. Поняття «гіпобіоз» часто застосовують як узагальнений термін щодо таких явищ, як *гіпотермія*, *діапауза*, *сплячка* та ін. Стан глибокого Г. іноді може перейти в *анабіоз*.

ГІПОВІТАМІНОЗ (від *гіпо...* й вітамін) — те саме, що й *вітамінна недостатність*.

ГІПОГЕННІ ПРОЦЕСИ (від *гіпо...* і грец. *γεννέω* — породжую) — процеси утворення гірських порід, мінералів і руд, що відбуваються в надрах Землі. Див. *Геохімічні процеси*.

ГІПОГЛІКЕМІЯ (від *гіпо...* і грец. *γλυκύς* — солодкий і *αἷμα* — кров) — зниження концентрації цукру в крові до 70 мг % і менше. Г. (аліментарна) може виникати у здорових людей після приймання великої кількості вуглеводів, під час тяжкої і тривалої м'язової роботи, іноді — у жінок в період лактації. Г. виникає також при захворюваннях підшлункової залози, печінки, нирок тощо. При передозуванні *інсуліну* виникає гіпоглікемічний шок, що лікується внутрішньовенним введенням глюкози. Зменшення вмісту цукру нижче від 40 мг % може призвести до непритомності, судом і смерті.

ГІПОДЕРМА (від *гіпо...* і грец. *δέρμα* — шкіра) — 1) Товстий шар *епітелію*, що лежить безпосередньо під *кутикулою* у членистоногих тварин. 2) Один або кілька шарів клітин, розташованих під покривними тканинами органів багатьох вищих рослин (*епідермисом* або *епіблемою*). У Г. рослин містяться запасні води; у деяких рослин Г. виконує опорну і покривну функції.

ГІПОДЕРМАТОЗИ — паразитарні хвороби *великої розтої худоби*. Збудники — личинки підшкірних *оводів* роду *Hypoderma*. В уражених тварин знижуються надія і жива маса, знецінюється шкура. Самки овода відкладають на волохатих тварин яйця, з яких через 3—5 днів вилуплюються личинки, які просвердлюють шкіру і мігрують в спинномозковий канал або тканини стравоходу, звідки через 3—5 місяців проникають у підшкірну клітковину в ділянці спини. Тут личинки линяють і утворюють оводові жовні з норицями отворами в шкірі, крізь які дихають і через 55 днів випадають на землю та заляльковуються. Заходи боротьби. Шкіру уражених тварин обробляють 8%-ним розчином хлороформу. Під час льоту оводів тварин випасають вночі й обприскують 1%-ним розчином хлороформу.

ГІПОКОТІЛЬ, гіпокотиле (від *гіпо...* і грец. *κοτὴν* — чашка, заглиблення) — ділянка стебла між кореневою шийкою та місцем прикріплення сім'ядоль. Те саме, що й *підсім'ядольне коліно*.

ГІПОКСЕМІЯ (від *гіпо...*, лат. *ox(ygenium)* — кисень і грец. *αἷμα* — кров) — зниження вмісту кисню в крові. Наслідком Г. є *гіпоксія*.

ГІПОКСІЯ (від *гіпо...* й лат. *ox(ygenium)* — кисень), кисневе голодування — патологічний стан, що розвивається в організмі внаслідок недостатнього постачання тканинам кисню або внаслідок порушення використання його. Г. зумовлює значні зміни функцій організму. Незначна Г. викликає збудження, яке нагадує сп'яніння, виникають розлади вищої нервової діяльності, прискорюється серцебиття, частішає дихання. Різка Г. спричинює головний біль, нудоту, порушення серцевої діяльності й

дихання, запаморочення. Навіть короточасне (5—6 хв) припинення постачання кисню головному мозку може призвести до смерті. Розрізняють 4 осн. форми Г.: гіпоксія Г. — виникає в умовах зниженого парціального тиску кисню у вдихуваному повітрі (див. *Висотна хвороба*), коли утруднюється проникнення кисню в кров (при захворюваннях легень, дихальних шляхів, бронхіальній астмі тощо), при розладах *дихання*; гемічна Г. — є наслідком *анемії* або інактивації гемоглобіну (отруєння окисом вуглецю тощо); циркуляторна Г. — буває при розладах кровообігу (внаслідок закупорки кровоносних судин); тканинна Г. — виникає при порушенні окислювально-відновних процесів у тканинах. Найчастіше спостерігається Г. мішаного типу. Г. може бути гострою (короточасне кисневе голодування) або хронічною. Лікування спрямоване на усунення осн. причин гіпоксії.

Лит.: Саламкин В. И., Арутюнов А. И. Гипоксия головного мозга. М., 1978. А. З. Колчинська.

ГІПОМОРФІЗ (від *гіпо...* і грец. *μορφή* — форма, вигляд) — один з основних напрямів біологічного прогресу, пов'язаний з загальним недорозвитком, вторинним спрощенням організації організмів. Найчастіше зумовлюється випадінням завершального етапу індивідуального розвитку рідоначальних форм, пов'язаним з переходом організму в ін. середовище (у земноводних — з води на сушу). Прикладом Г. є *неоптенія* — завершення *онтогенезу* у деяких хвостатих земноводних на стадії личинки, яка і набуває здатності до розмноження. Г. є окремим випадком *катаморфозу*.

ГІПОПЛАЗІЯ (від *гіпо...* і грец. *πλάσις* — утворення), гіпогенезія — недорозвинення тканини, органа, частини тіла або всього організму, спричинене порушенням *гістогенезу* зародка. Ці порушення виникають при діянні на організм матері променевої енергії, порушенні живлення, при деяких інфекціях, що передаються від матері плоду (*краснуха*, *токсоплазмоз*, *паліомієліт* тощо).

ГІПОПОТАМ — рід ссавців. Те саме, що й *бегемот*.

ГІПОСТАЗ (від *гіпо...* і грец. *στάσις* — стан) — невиявлення дії гена в *фенотипі* внаслідок її пригнічення неалельним геном (див. *Алелі*). Гени, вияв яких пригнічений, наз. *гіпостатичними*, а ті, що пригнічують їхню активність — *епістатичними* (див. *Епістаз*). Напр., при схрещуванні сірого коня, забарвлення якого визначається домінуючим (див. *Домінантність*) геном (С), з рудим (ген В) у першому поколінні всі коні матимуть сіре забарвлення, бо ген С пригнічує вияв гена В.

ГІПОСТИЛЬ (від грец. *ὀλοστόλος* — підтримуваний колонами) — просторе крите приміщення, стелю якого підпирають колона (переважно в архітектурі Старод. Сходу). Інша назва — *гіпостильний зал*.

ГІПОТАЛАМУС, гіпоталамічна область (від *gipo...* і грец. *thalamos* — місце перебування) — відділ *проміжного мозку*. Бере участь у регуляції діяльності серцево-судинної, дихальної, травної, видільної, ендокринної систем, вегетативно-судинних функцій, емоційних проявів, сну й неспання, підтримки рівня обміну речовин, *гомеостазу*, теплообміну тощо.

ГІПОТЕЗА (грец. *ὕποθεσις* — основа, припущення) — можлива відповідь на питання, що виникло в ході дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми. Г., за висловом Ф. Енгельса, є «формою розвитку природознавства, оскільки воно мислить» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 515). Г. можуть стосуватися фактів (у судовому слідстві, в дослідженні історика тощо), безпосередньо не спостережуваної внутр. основи явищ (пояснювальні Г. в теоретичному природознавстві), властивостей абстрактних об'єктів (у математиці). Г. — одне з можливих розв'язань проблеми. У проблемній ситуації висувається кілька логічно несумісних Г.; кожна з них повинна відповідати наявним знанням і дозволити висновки, перевірені фактами в емпіричних теоріях, теоретичними побудовами в абстрактних теоріях. Г. не виводиться з наявних вірогідних знань (оскільки з ними сумісні й інші Г.), а підтверджується ними; оцінка Г. полягає у встановленні порівнянної імовірності конкуруючих Г. на основі свідчень. Чим більше питань розв'язується за допомогою Г., тим більша її евристична цінність (див. *Евристика*). Доведення Г. є одночасно спростуванням конкуруючих Г., доведення не закінчене, доки теорія дозволяє хоч одне конкурентне припущення. Доведена Г. стає *істинною*. Спекулюючи на відносності істини (див. *Абсолютна і відносна істини*), філософ. ідеалізм проголошує всі теоретичні знання робочими Г. Насправді існує істотна різниця між вірогідним знанням, де виключаються певні можливості в об'єктивному світі, і Г., яка цих можливостей не виключає. *Лит.*: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Копнин П. В. Гипотеза и познание действительности. К., 1962; Костюк В. М. Підтвердження та вибір гіпотези в науковому дослідженні. К., 1973. *М. В. Попович*

ГІПОТЕНЗІЯ (від *gipo...* й лат. *tensio* — напруження) — зниження тиску всередині порожнистих утворів організму. Термін «гіпотензія» застосовують в основному для позначення зниженого тиску крові в судинах — у венах (венозна Г.) і артеріях (артеріальна Г.). Зниження внутрішньочерепного тиску наз. внутрішньочерепною, або лікворною, Г. Гіпотензію слід відрізняти від зниження тиску судин — *гіпотонії*.

ГІПОТЕНУЗА (грец. *ὕποτείνουσα*, від *ὕποτείνω* — протягнути) — сторона прямокутного *трикутника*, що лежить проти прямого кута. Див. *Піфагора теорема*.

ГІПОТЕРМІЯ (від *gipo...* і грец. *thermē* — тепло) — зниження температури тіла теплокровного організму нижче за властиві йому величини. Звичайно при охолодженні організму починають діяти його регуляторні механізми, що спричинюють гол. чин. підвищення *теплопродукції* (частішають скорочення скелетних м'язів, прискорюється серцева діяльність, посилюється обмін речовин) та зниження *тепловіддачі* (спазм периферичних судин, припинення потовиділення тощо). Коли ж тепловіддача організму не компенсується його теплопродукцією, настає Г. Це буває при порушенні *терморегуляції* (напр., при сп'янінні, кровотраті, шоку) або виснаженні фізіол. механізмів тепловіддачі (напр., при повній нерухомості на холоді). Розрізняють Г. природну і штучну.

Природна Г. спостерігається у багатьох тварин як реакція пристосування під час зимової *сплячки*. В умовах Г. різко уповільнюються процеси обміну речовин, знижуються витрати кисню тканинами, уповільнюється кровообіг тощо. Це є сприятливим моментом для використання Г. в медицині. При створенні Г. штучно знижують т-ру тіла охолодженням, блокуючи спочатку захисні терморегуляторні механізми фармакологічними засобами. Штучна Г. може бути повною і місцевою. Її застосовують для лікування злоякісної *гіпертермії*, черепномозкової травми, кровоточивої виразки шлунка і дванадцятипалої кишки та ін. Проте найчастіше Г. використовують під час операцій, гол. чин. на серці, оскільки при охолодженні тіла до необхідної т-ри можна частково або повністю відключити кровообіг, не боячись кисневого голодування органів і тканин.

Г. В. Княшов.

ГІПОТИРЕОЗ (від *gipo...* і грец. *thyreōs* — щит), мікседема — стійке зниження функції щитовидної залози, що призводить до порушення процесів обміну речовин. Повне випадіння функції щитовидної залози наз. атиреозом. Г. спричинюється природженим недорозвитком щитовидної залози, іноді — хірургічним втручанням, запальними процесами в залозі, діянням радіоактивного йоду тощо (тиреоїдний Г.), а також запальними процесами, пухлинами в гіпоталамо-гіпофізарній частині мозку, травмами центр. нервової системи (гіпоталамо-гіпофізарний Г.). При Г. спостерігаються млявість, сонливість, ослаблення пам'яті, одутість обличчя, набряклість повік, сухість шкіри, зниження осн. обміну та ін.; у дітей — *карликовий зріст*, повільне скостеніння, порушення психіки тощо. Лікування: гормонотерапія (індивідуальне дозування), вітамінотерапія тощо.

ГІПОТОНІЧНІ РОЗЧИНИ — розчини, осмотичний тиск яких нижчий від осмотичного тиску вмісту рослинних і тваринних клітин. У Г. р. клітини набрякають внаслідок переходу води з Г. р. до *цитоплазми* і можуть навіть руйнуватися (див. *Гемоліз*). До Г. р. на-

лежить багато мінеральних вод. Див. також *Гіпертонічні розчини* та *Ізотонічні розчини*.

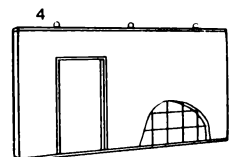
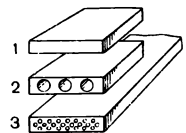
ГІПОТОНІЯ (від *gipo...* і грец. *tonos* — напруження) — патологічно знижене напруження (тонус) певної тканини, органа або системи тіла. Буває Г. тих органів, що мають гладенькі м'язи (шлунок, кишечник, око, судини тощо), а також скелетної мускулатури. Здебільшого під Г. розуміють зниження *кров'яного тиску* (зокрема, артеріального нижче від 96/60 мм рт. ст.). Ця форма Г. може бути фізіол. явищем (у спортсменів, людей тяжкої фіз. праці) або патологічним. Патологічна, або симптоматична, Г. виникає як наслідок інфекції, інтоксикації, голодування, захворювань ендокринних залоз тощо. Г. буває *синдромом* ряду захворювань або самостійним захворюванням (гіпотонічна хвороба), що виникає внаслідок порушень вегетативної нервової системи. Г. нерідко супроводиться головними болями, підвищеною втомлюваністю, порушенням сну, дратливістю, стійким зниженням артеріального тиску. Перебіг звичайно хронічний з погіршенням стану в зимово-весняний період і при різких метеорологічних коливаннях. Лікування спрямоване на усунення причини, що викликала Г.; загальнооздоровчі, санаторно-курортне лікування, нормалізація режиму праці та побуту тощо. *О. А. П'ятак.*

ГІПОФІЗ, гіпофіза (грец. *ὕποφυσις* — відросток), нижній мозковий придаток — залоза *внутрішньої секреції* у хребетних тварин і людини. Міститься в заглибленні осн. кістки черепа; зв'язана з головним мозком за допомогою т. з. гіпофізарної ніжки. Складається з трьох часток: передньої (залозистої), середньої (проміжної) та задньої (нервової). Виробляє гормони: *адrenokortikotropний гормон*, *гонадотропні гормони*, *тиреотропний гормон*, *росту гормон*, *пролактин*, *вазотресин*, *окситоцин* та ін. Відіграє провідну роль у *гормональній регуляції*, впливає на ріст (див. *Акромегалія*, *Гігантизм*, *Карликовий зріст*) і обмін речовин організму.

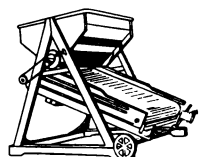
ГІПОФУНКЦІЯ (від *gipo...* і *функція*) — недостатня діяльність органів, фізіологічних систем і тканин організму, що може призвести до порушення його життєдіяльності (напр., ослаблення продукції соматотропного гормону *гіпофізом* спричинюється до *карликового зросту*).

ГІПОЦЕНТР (від *gipo...* й лат. *centrum* — осереддя, центр) — область у глибинах Землі, де відбувається раптове звільнення енергії, внаслідок чого виникає *землетрус*. Розрізняють Г. поверхневі, або нормальні (на глб. до 70 км) — в земній корі, проміжні (на глб. 70—300 км) і глибокі (від 300 до 700 км) — у мантиї Землі. Проекцію Г. на поверхню Землі наз. *епіцентром* землетрусу.

ГІПОЦИКЛОЇДИ ТА ЕПІЦИКЛОЇДИ (від *gipo...*, грец. *ἐπι...* — префікс, що означає перебування над чимось, і *циклоїда*) — криві,



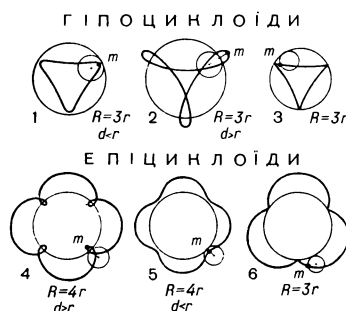
Гіпсові та гіпсобетонні вироби: 1—3 — гіпсові перегородкові плити: суцільна, порожниста й армована черетом; 4 — гіпсобетонна перегородкова панель.



Гірка насіннєвоцисна полотняна.



описувати точкою m кола радіуса r , що котиться без ковзання по нерухомому колу радіуса R . При внутр. дотику криві наз. гіпоциклоїдами (мал., 3), при зовнішньому — епіциклоїдами (мал., 6). Якщо $R = 4r$, то гіпоциклоїда наз. *астроїдою*. При $R = 2r$ гіпоциклоїда перетворюється на відрізок прямої — діаметр нерухомого кола. До епіциклоїд належать *кардіоїда* ($R = r$) та *циклоїда*. Якщо ж точка містить



ся не на рухомому колі, а на віддалі d від його центра, то описувати нею траєкторії наз. укороченими ($d < r$; мал., 1 і 5) і видовженими ($d > r$; мал., 2 і 4) Г. та е. Коли *відношення* R/r — *іраціональне число*, то Г. та е. складаються з нескінченного числа завитків. Г. та е. застосовують у теорії механізмів

Лит.: Савелов А. А. Плоские кривые. М., 1960. М. Й. Ядренко.

ГІППАРХ (Ἰππάρχος; 2 ст. до н. е.) — давньогрецький астроном. Вів перші систематичні астр. спостереження. Склавав каталог положень 850 зір і поділив зорі за ступенем їхньої яскравості на 6 величин. Г. відкрив явище *прецесії*; досліджував видимий рух Сонця і Місяця та склав таблиці цього руху; визначив віддалі від Землі до Місяця; звів геогр. координати — широту і довготу. Відомості про праці Г. подаються в творі К. Птолемея «Альмагест».

ГІППОКРАТ (Ἱπποκράτης; бл. 460 до н. е., о. Кос — 377 до н. е., за ін. даними — 356 до н. е., поблизу Ларіси, Фессалія) — давньогрецький лікар, реформатор античної медицини. Залишив велику наук. спадщину. Дотримувався в основному матеріалістичних поглядів. Заклав основи клінічного спостереження і вчення про передбачення наслідків хвороби (т. з. прогностики). Значну роль у мед. практиці надавав гігієні, дієтиці, а також урахуванню факторів зовн. середовища. Г. був видатним хірургом свого часу. Розробив принципи накладання пов'язок, лікування переломів, вивихів, почав застосовувати ортопедичні апарати. Г. вважають родоначальником мед. географії. Йому приписують текст т. з. лікарської клятви — «Клятви Гіппократа».

ГІППОКРАТ ХІОСЬКИЙ (Ἱπποκράτης ὁ Χίος; 5 ст. до н. е.) — давньогрецький геометр, автор першого систематичного твору з *геометрії*. Перший довів, що площі

двох *кругів* відносяться як *квадрати* їхніх діаметрів, встановив т. з. Гіппократові серпки. Досліджував проблеми *квадратури круга* (розв'язати не зміг) і *подвоєння куба* (звів до побудови двох *геометричних середніх* $a/x = x/y = y/2a$, звідки $x = a\sqrt[3]{2}$).

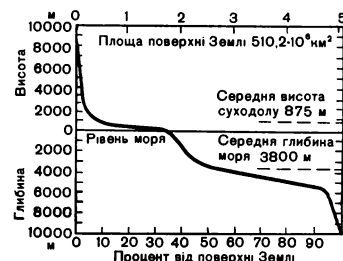
ГІПС (від грец. γύψος — крейда, вапно) — мінерал класу *сульфатів*. $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,3. Твердість 1,5—2,5. Колір білий, окремі кристали водяно-прозорі. Домішки забарвлюють Г. у різні кольори. Близький скляний. Родовища Г. є в СРСР — на Уралі, в Поволжі, на Україні, зокрема в Донбасі, Придністров'ї. Г. використовують у будівництві, як виробний камінь, у цем. пром-сті, для виготовлення фарб, у с. г. (для *гіпсування ґрунтів*). Випалений Г. застосовують у хірургії та як матеріал для ліпних робіт і скульптурних виробів.

ГІПСОБЕТОН — бетон на основі гіпсових *в'язучих речовин*. Компоненти Г.: в'язучі — буд. *гіпс* (найчастіше), ангідритовий *цемент*, високоміцний гіпс та гіпсоцементопуццоланова речовина; заповнювачі — неорганічні (переважно з пористою та шорсткою поверхнею) та органічні (тирса, деревна стружка) або їхня суміш; *добавки*, що сповільнюють тужавіння Г. та підвищують його водостійкості. Об'ємна маса Г. від 350 до 2100 kg/m^3 , міцність на стиск від 0,5 до 12,5 МПа (5—125 kgf/cm^2). З гіпсобетону виготовляють гіпсобетонні вироби (див. *Гіпсові та гіпсобетонні вироби*).

ГІПСОВІ ТА ГІПСОБЕТОННІ ВИРОБИ — будівельні вироби з гіпсового тіста (суміші гіпсу і води) та *гіпсобетону*. До виробів такого типу належать: гіпсобетонні перегородкові панелі і плити, панелі для основи підлоги, для перекриттів, камені для зовн. стін, вентиляційні блоки, сан.-тех. кабінки, гіпсові обшивальні листи (суха штукатурка), теплоізоляційні плити, архіт. деталі тощо. Такі вироби бувають армовані і неармовані; суцільні, порожнисті та ніздрюваті. Формують Г. та г. в лит. т., вібранням, пресуванням та прокаткою. Міцність на стиск гіпсобетонних виробів до 7,5 МПа, або 75 kgf/cm^2 (з використанням високоміцного гіпсу та гіпсоцементопуццоланового в'язучого — до 12,5 МПа, або 125 kgf/cm^2 , і більше), гіпсових виробів — до 15,0 МПа (150 kgf/cm^2). Г. та г. в. легкі, вогнестійкі, характеризуються високими звукоізоляційними властивостями, але не водостійкі, вологостійкі (див. *Водостійкість, Вологостійкість*). Застосовують Г. та г. в. у конструкціях, захищених від систематичного зволоження, а також у приміщеннях з відносною вологістю повітря до 60%. Іл. с. 45. Лит.: Слободяник Н. Я. Строительные материалы и изделия. К., 1973. І. О. Пашков.

ГІПСОГРАФІЧНА КРИВА (від грец. ύψος — висота і γράφω — пишу) — графік співвідношення площі земної поверхні, зайнятих різними

абсолютними висотами та глибинами. Дані для побудови Г. к. обчислюють за гіпсометричними (висота поверхні) та батиметричними (глибина океану) картами. Будується Г. к. відкладанням по осі ординат висот та глибин, а по осі абсцис — площ, зайнятих відповідними висотами та глибинами (у млн. km^2 або у процентах від заг. площі поверхні Землі). За допомогою Г. к. обчислюють пересічний рівень земної поверхні, пере-



Гіпсографічна крива

сичну гліб. моря та площі будь-яких ділянок суходолу чи мор. дна, в межах заданих висот або глибин.

ГІПСОМЕТРІЯ (від грец. ύψος — висота і μετρέω — вимірюю) — метод відображення на карті рельєфу земної поверхні за допомогою спеціальних *ізоліній* (ізогіпси, ізобати тощо).

ГІПСУВАННЯ ҐРУНТІВ — внесення в ґрунт гіпсу для нейтралізації лужності, шкідливої багатого с.-г. культурам; хімічна меліорація ґрунту, за якої в *солонцях* і *солонцюватих ґрунтах* увібранний натрій заміщується увібранним кальцієм, внаслідок чого поліпшуються фіз., фіз.-хім. та біол. властивості ґрунту, підвищується його родючість. Норма внесення гіпсу залежно від кількості увібранного натрію коливається в межах від 1,5—6 до 12 т/га. На Україні Г. г. потребують понад 1 млн. га. Якщо солонцеві ґрунти залягають серед родючих окремими плямами, що займають не більше як 25% площі поля, гіпс вносять тільки на плями. Перетворення солонців під впливом гіпсу на культ. ґрунт (тривалість меліоративного періоду) відбувається на неплодних землях 8—10, а на зрошуваних — 5—6 років. Для Г. г. використовують гіпс природних покладів і відходи, одержувані при виготовленні суперфосфату і преципітату. Лит.: Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1973. Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977.

ГІРА Людас Костянтинівич [15 (27).VII 1884, Вільнюс — 1.VII 1946, там же] — литовський рад. письменник, громадський діяч. Нар. поет Лит. РСР (з 1943), акад. АН Лит. РСР (з 1945). За бурж. ладу в Литві виступав як друг Рад. Союзу. Перша зб. віршів «Дуль-дуль-дудочка» (1909). У збірках «Зелений лужок» (1911), «Дорогами батьківщини» (1912), «Іскри» (1921) та ін. писав про істор. минуле Литви, виступав проти соціального і нац. гніту. В



Гіркокаштан звичайний. Гілка з квіткою та плод.



Гіркуха.

роки Великої Вітчизни. війни був у Рад. Армії. В цей час видав збірник віршів «Литва Грюнвальда» (1942), «Слово боротьби» (1943) та ін. Дружбу народів оспівав у поезіях «Салоти Москви», «Україні», «Адам Міцкевич у Поволжі». Перекладав поезії Т. Шевченка, присвятив йому статтю «Тарас Шевченко — співець України» (1909), «Тарас Шевченко» (1914) та ін. У 1912 видав на власні кошти збірку Шевченкових творів лит. мовою. Тел.: Укр. переклад. — [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. переклад. — Избранное. Вильнюс, 1952.

ГІРЕЙ, Герей — династія татарських ханів у Криму в 15—18 ст. Засн. Хаджі-Гіресем, який, скориставшись із занепадом Золотої орди, 1449 проголосив незалежність Кримського ханства. З 1475 Г. перебували у васальній залежності від Туреччини. В 16—на поч. 18 ст. Г. організовували грабіжницькі напади на укр., рос., польс. і молд. землі. В 1571 війська Девлет-Гірея спалили Москву, але 1572 зазнали поразки під Серпуховом і Молодезем. На поч. 17 ст. Г. допомагали шляхет. Польщі під час її інтервенції в Росію. В 1648 Іслам-Гірей III вступив у союз з Б. Хмельницьким, але зраджував його в боях під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653). Після приєднання Криму до Росії 1783 останній крим. хан Шагі-Гірей III зрікся влади і виїхав до Туреччини.

ГІРІ Варахагірі Венката (н. 10. VIII 1894, Берхампур) — індійський політ. і держ. діяч. Навчався в ірл. Нац. ун-ті в Дубліні, юрист. Член партії Індійської національної конгрес. З 1926 — президент Всеіндійського конгресу професіоналів. У 1939—45 за участь у нац. визвольній боротьбі проти англ. панування перебував у в'язниці. В 1946—67 обіймав високі урядові посади, не раз був губернатором штатів. У 1967—69 — віце-президент. 1969—74 — президент Індії.

ГІРІН, Цзілінь — місто на Пн. Сх. Китаю, в провінції Гірін. Порт на р. Сунгарі, залізничн. вузол. Бл. 570 тис. ж. Гол. галузь пром-сті — хім. (вироби. барвників, карбиду кальцію, азотних добрив, целюлози, кіноплівки). Підприємства деревообр., паперової, харч. пром-сті. Вироби. феросплавів. ТЕС і Фінманська ГЕС. Засн. 1673.

ГІРІН, Цзілінь — провінція на Пн. Сх. Китаю. Пл. 290 тис. км². Нас. 17,89 млн. чол., переважно китайці, а також корейці, маньчжур. Адм. центр — м. Чанчунь. На Пд. Сх. — Маньчжуро-Корейські гори (вис. до 2744 м, г. Байтоушань), на Пн. Зх. — рівнина Сунляо. Бл. 30% тер. Г. відкрито лісами (гол. чин. мішаними й широколистяними). Видобувають кам. вугілля, мідну, поліметалеві, заліз. руди, золото. Лісогосподарств. Основа енергетики — Фінманська ГЕС на р. Сунгарі. За 1949—57 в Г. створено автомобілебудування (в Чанчуні за допомогою СРСР збудовано найбільший у країні автозавод).

чорну металургію. Підприємства лісової, деревообр., паперової, хім. пром-сті. В с. г. переважає землеробство. Вирощують кукурудзу, просо, гаюлан; з тех. культур — сою й цукр. буряки. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, коней, маралів. Збирання женьшеня.

ГІРКА НАСІННЕОЧІСНА — машина, що розподіляє зерно та домішки на фракції за формою та поверхнею (коефіцієнтом їхнього тертя). Г. н. за своєю конструкцією і призначенням бувають стрічкові (з позовжним і поперечним рухом полотна), сходові стрічкові, циліндричні, вальцові та ін. В СРСР найпоширеніші Г. н. — бурякова і льонова. Ід. с. 45.

П. С. Кораткевич.

ГІРКА СІЛЬ — мінерал класу сульфатів. Див. Епісвіт.

ГІРКА СОРТУВАЛЬНА — залізнична станція споруд, за допомогою якої сортують вагони залежно від місця призначення. Являє собою земляний насип (вис. звичайно 3—3,5 м) з похилом, по якому вагони скочуються під впливом власної маси на розгалужені колії сортувального парку. Г. с. з великим обсягом робіт обладнують автомат. пристроями, за допомогою яких регулюють швидкість скочування вагонів, переводять стрілки тощо. На інтенсивно діючих Г. с. за добу сортують до 7 тис. вагонів.

ГІРКОКАШТАН (Aesculus) — рід рослин родини гіркокаштанових. Дерева заввишки до 25 м, рідше кущі — 2—4 м. Листки супротивні, пальчастоскладні. Квітки неправильні, 4—5-пелюсткові, у багатоквіткових волотях. Плід — коробочка. Бл. 25 видів, поширені в Пд.-Сх. Азії, пд. частині Пн. Америки і в Європі (Балкани). В СРСР — 13 видів (дико не зустрічаються), в т. ч. в УРСР — 5, з них найпоширеніший Г. з вича й ний (A. hippocastanum) — декоративне дерево заввишки до 30 м, з широкою густою кроною. Деревина м'яка, йде на виготовлення фанери. Мелінос. Іноді в садах і парках вирощують Г. червоний (A. ravia) — дерево до 5—8 м заввишки з короткочерешковими листками і червоними квітками.

ГІРКУХА (Lactarius rufus) — базидіальний гриб род. пластинникових. Шапичка червонувато-коричнева, до 10 см у діаметрі. М'якуш з водянисто-білим пекучо-ідким молочним соком. Росте у хвойних та мішаних (під сосною) лісах; плодової тіла утворює в червні — листопаді. Умовно їстівний гриб дуже низької якості. Вживають у їжу тільки солоним: солять його після вимочування у воді або варіння.

ГІРЛАНДАЙО (Chirlandaio) Домініко (власне — ді Томмазо Бигорді; 1449, Флоренція — 11. I 1494, там же) — італійський живописець раннього Відродження, представник флорентійської школи. Твори: фрески в капелі Санта-Фіна в соборі м. Сан-Джیمіньяно (бл. 1475) і Сікстинській капелі у Ватикані (1481—82), в церкві Оньсанті (1480), у капелі Сассетті

в церкві Санта-Триніта (1483—86) та в церкві Санта-Марія Новелла (1485—90), всі — у Флоренції; портрет «Старий з онуком» (Лувр, Париж).

ГІРНИК Микола Андрійович (н. 7. VI 1923, с. Вербоваць, тепер Катеринопільського р-ну Черкаської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1950 закінчив Київ. ун-т. Почав друкуватися 1938. Збірки поезій «Моя Звенигородщина» (1950), «Вірність» (1952), «Ромашковий цвіт» (1955), «Совість» (1957), «В авангарді світу» (1960), «Сузір'я серця» (1965), «Одвічне, сьогодні» (1973) — про героїчну мирну працю рад. народу, завоювання соціалістичного ладу. Перекладач укр. мовою творів Максима Танка, В. Мозурюна, М. Светлова, А. Тажибаєва та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тел.: Криві відстані. К., 1969; Одвічне, сьогодні. К., 1973; Неомто. К., 1975.

ГІРНИК (до 1958 — смт Соцгородок) — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, на р. Вовчий (бас. Дніпра), за 7 км від залізничної ст. Цукурха. Засн. 1938 як шахтарське с-ще в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. Дві кам.-вуг. шахти, будинок побуту; 4 заг.-освітні та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, клуб, 2 бібліотеки.

ГІРНИК — селище міського типу Львівської обл. УРСР, підпорядковане Червоноградській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Гірик. 3,9 тис. ж. (1977). Видобування кам. вугілля. 3-д залізобетонних виробів. Середня школа, поліклініка, клуб, 6-ка. Виник 1954.

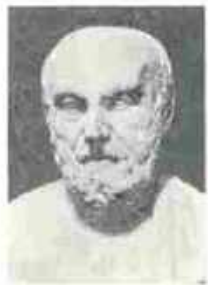
ГІРНИЦЬКЕ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Сніжлянській міськраді, за 10 км від залізничної ст. Соф'їно-Бідицька. 2,1 тис. ж. (1977). Цех Авдіївського об'єднання швейних і галантерейних виробів. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт; 2 клуби, 6-ка. Г. засн. 1912.

ГІРНИЧА ГЕОМЕХАНІКА, механіка гірських порід — наука про механічні властивості масивів гірських порід і механічні процеси, що відбуваються в них під час ведення гірничих робіт. Досліджує напруження і деформації локальних ділянок земної кори, що зазнають впливу природних і виробничих факторів. Осн. метою Г. г. є вивчення гірничого тиску і раціональних способів керування ним. Г. г. встановлює закономірності виникнення і розвитку напружено-деформаційних полів у районі гірничих розробок з урахуванням властивостей і стану гірського масиву, вишукує методи цілеспрямованого використання тиску цього масиву, щоб створити умови для безпечної розробки надр. Пов'язана з механікою середовища, що деформується, інженерною геологією, геофізикою, будівельною механікою, гірничою наукою тощо.

О. Я. Мамойло. В. М. Потурев.



Гіппарх.



Гіппократ.



Д. Гірландайо. Старий з онуком. Лувр. Париж.

ГІРНИЧА НАУКА — сукупність знань про умови залягання родовищ корисних копалин і фізичні явища, що відбуваються в товщі гірських порід при створенні *гірничих виробок*; про способи видобування і збагачування *корисних копалин*; про організацію виробництва, яка зумовлює безпеку й економічну розробку родовищ. Розрізняють такі напрями Г. н.: технологічний; нормалізації виробничих умов і безпеки праці; гірничої економіки та організації виробництва. До першого напрямку Г. н. належать дослідження в галузі розкривання і систем розробки пластових і рудних родовищ (див. також *Розробка родовищ корисних копалин*), *гірничої геомеханіки*, *гірничої геометрії*, *маркшейдерії*, технології збагачування і вивчення складу корисних копалин, механізації гірничих робіт тощо. Другий напрям Г. н. включає дослідження в галузі рудинкової аеродинаміки і боротьби з рудинковим газом і пилом, з раптовими викидами вугілля й газу (див. також *Гірничораптувальна справа*), складання прогнозу щодо самозаймання вугілля або руд і розробки заходів, що перешкоджають цьому, тощо. Третій напрям Г. н. становлять гірничі економгеографія, економіка і організація гірничого виробництва. На Україні дослідження з Г. н. провадять *Геотехнічної механіки інститут* АН УРСР, *Дніпропетровський гірничий інститут*, *Вугільний науково-дослідний інститут* та ін. Див. також *Геотехнологія*, *Гірничі справи*.

ГІРНИЧА ПРОМИСЛІВІСТЬ. Гірничодобувна промисловість — комплекс галузей *важкої промисловості* по розвідуванню родовищ, видобуванню з надр землі і збагачуванню корисних копалин. Залежно від характеру пром. використання мінеральної сировини всі галузі Г. п. поділяють на такі осн. групи: паливобувну (вугільна, нафтова, сланцева, торфова, видобування природного газу), рудодобувну (залізрудна, марганцеворудна, видобування кольорових руд, благородних і рідкісних металів та ін.); гірничохімічну (видобування калійних солей, кухонної солі, апатитів, нефелінів, бокситів, сірки, фосфоритів тощо); по видобуванню мінеральної сировини для *будівельної індустрії*, *вогнетривкої* та *керамічної пром-сті* (видобування мармуру, глини, бутового каменю, граніту, вапняку, гіпсу, доломітів, лабрадориту, азбесту, мергелю та ін.); гідромеліоративну (мінеральні підземні води тощо). Див. також *Паливна промисловість*, *Вугільна промисловість*, *Нафтодобувна промисловість*, *Залізрудна промисловість*, *Гірничохімічна промисловість*, *Газова промисловість*, *Марганцеворудна промисловість*, *Торфова промисловість*.

ГІРНИЧА СПРАВА — галузь науки і техніки, пов'язана з видобуванням з надр землі твердих, рідких або газоподібних корисних копалин. Розробленню родовища корисної копалини передують розвідувальні роботи, які полягають у виявленні й визначенні кількості

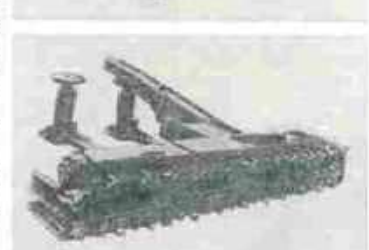
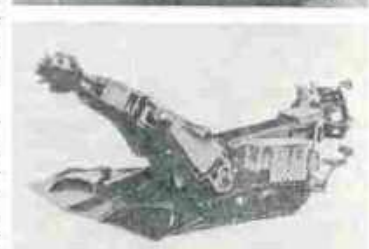
і якості цієї копалини, встановленні напрямку простягання та кута спаду пластів і особливостей навіколишніх порід. Після визначення запасів і техніко-економічності використання корисної копалини родовища розробляють за проектом, яким передбачено технологію *гірничих робіт* і систему (певний порядок у часі й просторі) розроблення покладів. Тверді корисні копалини (вугілля, руду, мінеральні будівельні матеріали тощо) видобувають підземним або (якщо вони залягають на невеликій глибині) відкритим способом, використовуючи *гірничі виробки* (див. *Агрегативне виймання вугілля*, *Відкрита розробка родовищ корисних копалин*, *Підземна розробка родовищ корисних копалин*, *Підводна розробка родовищ корисних копалин*, *Торфодобування*). Впроваджуються засоби *геотехнології*. Велика увага приділяється безпеці робіт (див. *Вибухобезпека* у гірничій справі, *Гірничораптувальна справа*, *Гірничий нагляд*). Рідкі і газоподібні корисні копалини (нафту, мінеральні води, природні газу тощо) видобувають майже виключно з бурових свердловин (див. *Нафтодобування*). Завершальним процесом гірничої технології є *збагачування корисних копалин*. Розв'язок Г. с. пов'язаний з дальшим вивченням властивостей гірських порід (див. *Гірничі науки*, *Гірничі геомеханіка*), з застосуванням ефективніших гірничих машин. Значний вклад у розвиток Г. с. внесли Б. І. Бокій, О. П. Герман, М. В. Мельников, О. М. Терпигорев, О. О. Скопинський, Л. Д. Шевяков, М. А. Стариков, М. М. Федоров, В. С. Пак, О. Н. Шербань, М. С. Поляков, Ф. О. Абрамов, К. С. Борисенко, М. О. Зайцев, О. М. Пенюков, П. П. Нестеров, П. С. Кучеров, К. І. Татомір та ін. На Україні дослідження з Г. с. проводять *Вугільний науково-дослідний інститут*, *Гірничої механіки всесоюзний науково-дослідний інститут* ім. М. М. Фелорова, *Макіївський н.-д. ін-т з безпеки праці* у гірничій пром-сті тощо. Див. також *Гірничі промисловості*, *Гірничохімічна промисловість*.

Лит.: Шевяков Л. Д. Разработка месторождений полезных ископаемых. М., 1963; Народное хозяйство Украинской РСР. Юбилейный статистический очерк. К., 1977. С. А. Сараткіян.

ГІРНИЧЕ ПРАВО — в СРСР сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з використанням надр землі для видобування корисних копалин та інших цілей, а також для *охорони надр*. Основу таких відносин становить закріплена в ст. 11 Конституції СРСР держ. власність на надра, які становлять єдиний держ. фонд надр. До нього входять як використовувана, так і незаймана частини надр. Належність прав власності на надра соціалістичній д-ві — найважливіша передумова регулювання гірничих відносин в інтересах усього суспільства. Вона дає змогу забезпечувати раціональне розмішування продуктивних сил країни і високі темпи розвитку нар. г-ва, є одним з гол. факто-

рів створення *матеріально-технічної бази комунізму*. Правове регулювання гірничих відносин в СРСР підпорядковано здійсненню планового, раціонального і комплексного користування надрами для задоволення потреб у мінеральній сировині та ін. потреб нар. г-ва з одночасним здійсненням заходів, спрямованих на охорону надр, гарантування безпеки робіт по користуванню ними та ін. Поряд з цим норми рад. Г. п. мають своїм завданням і всебічне зміцнення законності в сфері гірничих відносин, зокрема охорону прав підприємств, орг-цій, установ і громадян від порушень з боку користувачів надрами. Осн. законодавчими актами рад. Г. п. є *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра* та кодекс про надра союзних республік (в УРСР — *Кодекс УРСР про надра*).

А. І. Пуляничий.
ГІРНИЧИЙ КОМБАЙН — гірничі машина, що одночасно відокремлює від масиву корисні копалини або породи, подрібнює їх і навантажує на транспортні засоби. Осн. частини Г. к.: робочий орган, що руйнує масив гірських порід і подрібнює їх; навантажувальний орган; приводні двигуни (див. *Приводи*); механізми переміщення (подачі); пристрої для зрощування повітря і вловлювання пилу; органи керування. Розрізняють Г. к. (мал.) очисні (для видобування корисних копалин), прохідницькі (для проведення *гірничих виробок*) і нарізні (якими ство-



Гірничі комбайни: очисний (зверху) з шнековим робочим органом; прохідницький (вирізує дії зі стрілоподібним робочим органом); нарізний з робочим органом у вигляді життєвого з'єднаного бара.

рюють нарізні виробки у товщі вугілля, щоб підготувати очисний вибій. Очисні Г. к. бувають для толгих і похилих пластів (до 35°) з примусовим вивантаженням корисних копалин і для крутопохилих та крутих пластів (понад 30°) з замопливим їх вивантаженням; для пластів дуже тонких (до 0,8 м), онких (0,81—1,2 м), середніх (1,21—3,5 м) і потужних (понад 3,5 м). Очисні Г. к. поділяють також на вузькозахватні (до 1 м) і широкозахватні (понад 1 м). Є очисні Г. к. з холостим переміщенням у вихідне положення, з розворотом на кінцях лави і без розвороту (двостороння робота за човниковою схемою). Осн. типи робочих органів очисних Г. к.: барові, що складаються з одного або кількох барів (рам) з різальними ланцюгами; барабанні — з вертикаль. або горизонтальною віссю обертання; шнекові — з горизонтальною віссю обертання; бурові (див. Бур). Крім того, застосовують комбіновані робочі органи (напр., бурові і барабанні). Очисні Г. к. рухаються за допомогою вмонтованих у комбайн або вивезених у підготовчі виробки механізмів переміщення (подачі) і гнучкого тягового органа (каната чи ланцюга) або за допомогою гусеничного ходу. Деякими прохідницькими Г. к. створюють виробки в товщі вугілля або ін. корисної копалини, іншими — у породі. Робочі органи таких Г. к. бувають стрілоподібні, бурові (роторні і роторно-планетарні) і хитні. Механізми переміщення таких комбайнів — гусеничні, крокуючі або комбіновані. Навантажувальний орган прохідницьких Г. к. має вигляд ковша, кільцевого скребкового конвеєра, шнека тощо. До найдосконаліших належать прохідницькі Г. к. вибіркової дії з стрілоподібним робочим органом, який руйнує ділянки вибою в певній послідовності (цихлічно). Є породопрохідницькі бурові Г. к. з робочим органом роторного або роторно-планетарного типу, обладнаним різцевим або шарошковим інструментом. Вони створюють виробки у м'яких, середньої твердості і твердих породах. У нарізних Г. к. робочий орган має вигляд хитного здвоєного бара з двошарнірним ланцюгом. Г. к. найчастіше застосовують у вугільній пром-сті. Крім того, їх використовують для видобування горючих сланців, руд рідкісноземельних металів тощо. Ю. К. Єпифанцев, В. І. Кутюков, А. М. Максименко.

ГІРНИЧИЙ КОМПАС — прилад, яким визначають напрям простягання і спаду, а також кут спаду пласта або тріщини гірських порід. Складається з немагнітної основи, на якій укріплено компас і висок. За магнітною стрілкою компаса (мал.) визначають напрям (азимут) ліній простягання і спаду, а за виском — кут нахилу лінії спаду пласта або тріщини. Г. к. застосовують під час геологорозвідувальних і гірничих робіт.

Л. П. Нестеренко.

ГІРНИЧИЙ НАГЛЯД, державний гірничий нагляд — діяльність спеціально уповноважених орга-

нів Рад. держави по забезпеченню додержання всіма к-тами, міністерствами, відомствами, підприємствами, орг-ціями, установами і громадянами встановленого порядку користування надрами, виконанню обов'язків по охороні надр. Цей нагляд стосується також безпечного ведення робіт, пов'язаних з користуванням надрами, запобігання і усунення їхнього шкідливого впливу на населення, навколишнє природне середовище, будівлі та споруди, додержання правил ведення держ. обліку запасів і родовищ корисних копалин тощо. Передбачений ст. 44 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра. Г. н. здійснюють К-т по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду, відповідні к-ти союзних республік та їхні місц. органи. Вони мають право вживати оперативних заходів і давати обов'язкові для виконання вказівки про усунення порушень правил і норм безпечного ведення робіт і охорони надр, а також притягати до адм. відповідальності осіб, винних у порушенні таких правил. Поряд з Г. н. існує й відомчий контроль за використанням та охороною надр, що здійснюється органами, у віданні яких перебувають підприємства, організації та установи, що користуються надрами.

О. О. Чупило.

ГІРНИЧИЙ ТИСК — тиск гірських порід на гірничі виробки або підземні конструкції. Осн. причиною Г. т. є гравітація (див. Тяжіння). Крім того, виникнення Г. т. спричиняють тектонічні процеси (див. Тектоніка), гірничі роботи, будівництво наземних і підземних споруд. Г. т. проявляється у деформуванні, зміщуванні і руйнуванні породних масивів і земної поверхні, у навантаженні на підземні споруди. Щоб керувати Г. т. в очисних вибоях, у виробленому просторі обвалюють породу або заповнюють його порожніми породами та ін. матеріалом; в боках горизонтальних і похилих виробок вдаються, напр., до буріння свердловин.

Ю. Г. Спицин.

ГІРНИЧІ ВИРОБКИ — порожнини в земній корі, що утворилися під час гірничих робіт. Розрізняють Г. в. розвідувальні (для шукання і розвідування корисних копалин) й експлуатаційні (для розроблення родовищ); підземні (в товщі земної кори) і відкриті (на поверхні землі). Підземні Г. в. бувають вертикальними, горизонтальними й похилими; вони можуть виходити й не виходити на поверхню землі. До вертикальних Г. в. такого типу належать, напр., шурфи, шахтні стовбури, гезенки, до горизонтальних — штольні, штреки, кеєрилагі, орти (виробки впоперек простягання родовища), до похилих — шурфи, бремсберги, скати, похили та ін. Підземні Г. в. поділяють також на очисні, де виймають корисні копалини (напр., лави, камери), і підготовчі, в яких переміщується транспорт, встановлено вентиляційне устаткування тощо. До найпоширеніших відкритих Г. в. належать траншеї. М. В. Бакулін.

ГІРНИЧІ РОБОТИ — роботи, пов'язані з проведенням, кріпленням і підтриманням у робочому стані гірничих виробок, а також вийманням корисних копалин. Розрізняють Г. р. відкриті (див. Відкрита розробка родовищ корисних копалин), підземні (див. Підземна розробка родовищ корисних копалин) і підводні (див. Підводна розробка родовищ корисних копалин). Крім того, Г. р. бувають розкривні (див. Розкривні роботи), підготовчі (підготовка до розроблення розкривної частини родовища), нарізні (розділення виймкових полів або блоків на виймкові ділянки гірничими виробками) й очисні (виймання корисних копалин). Г. р. поділяють також на машинні (за допомогою гірничих машин і механізмів), підривні (див. Буротідривні роботи, Підривні роботи), гідралічні (див. Гідромеханізація), геотехнологічні (див. Геотехнологія), бурові (див. Буріння), термічні. Ефективність Г. р. вимірюють обсягом виконаних робіт за одиницю часу, а також витратами робочого часу, ресурсів і засобів на одиницю об'єму корисної копалини.

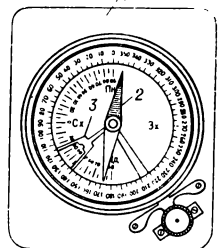
Ю. К. Батманов.

ГІРНИЧОЗАВОДСЬКІ СЕЛЯНИ — категорія феодально залежних селян у Росії й на Україні в 17—19 ст., які, займаючись хліборобством, зобов'язані були працювати також на гірничих заводах. На Україні приписні селяни з'явилися в кін. 18 ст. (Слов'янські соляні промисли, Луганський чавуноливарний з-д та ін.). Нестерпні умови праці й життя викликали численні заворушення Г. с. Вони брали активну участь у селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75 та ін. антифеод. виступах. Феод.-кріпосницька залежність Г. с. була формально скасована бурж. реформами 60-х рр. 19 ст. Кабальні відробітки кол. Г. с. існували на багатьох заводах до поч. 20 ст.

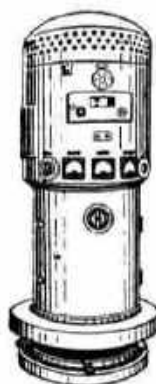
ГІРНИЧОЇ МЕХАНІКИ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені М. М. Федорова — науково-дослідна установа Міністерства вугільної промисловості СРСР. Організований 1951 у Донецьку. В складі установи (1979) відділи: шахтних вентиляторів, шахтного підйому та експлуатації, надійності і ремонту шахтних стаціонарних установок; лабораторії: шахтного водовідливу, пневмоустановок тощо. Є дослідно-експериментальне вироб. Осн. напрямки роботи: розроблення наук. основ створення, експлуатації і ремонту основних шахтних стаціонарних машин і комплексів, шахтного підйому, вентиляторних і водовідливних установок, підвищення надійності і довговічності шахтних стаціонарних установок і устаткування, а також розроблення тех. завдань на створення нового і вдосконалення діючого устаткування стаціонарних установок. Ін-т видає збірники праць «Турбомашина» і «Шахтний підйом».

Г. М. Нечушкін.

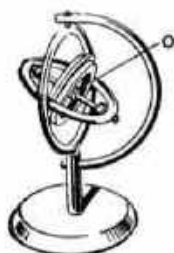
ГІРНИЧОРЯТУВАЛЬНА СПРАВА — діяльність людини, пов'язана з науковими основами, орга-



Гірничий компас: 1 — основа; 2 — магнітна стрілка; 3 — висок (порівняно із звичайним компасом позначення сходу і заходу в гірничому компасі поміняють місцями).



Прокомпас



Гіроскоп

нізацією і технікою запобігання та ліквідації аварій у шахтах і рудниках; галузь *гірничої справи*. Найнебезпечнішими аваріями є підземні пожежі, вибухи метано-повітряних сумішей і вугільного пилу, раптові викиди вугілля і *рудничого газу*, самочинне (без втручання людини) обвалювання порід, прориви в гірничі виробки підземних вод і пливунів. Боротьбу з аваріями на гірничих підприємствах ведуть воєнізовані гірничорятувальні частини. На шахтах, крім того, є добровільні допоміжні гірничорятувальні команди. До індивідуального спорядження гірничорятувальників належать кисневі ізолюючі (їхня захисна дія 4 год) або допоміжні (захисна дія 2 год) *респиратори*, газотеплозахисні апарати і теплозахисні комбінезони. Для гірників призначено ізолюючі або фільтруючі саморятівники (захисна дія 45 хв). В боротьбі з пожежами гірничорятівники застосовують *вогнегасники*, портативні пінногенератори, апаратуру, що гасить вогонь струменем води, тощо. Щоб запобігти вибухам метано-повітряних сумішей, при дистанційному гасінні пожеж у дуже загазованих шахтах використовують парогазові генератори, азотні газифікаційні установки. Ділянки, де виникла пожежа, ізолюють перемичками, що їх споруджують, додержуючись певної віддалі. При небезпечі вибухів вугільного пилу вдаються до *пилонивбухозахисту*. Гірничі виробки розчищають від порід і підземних пливунів звичайними гірничими машинами і механізмами, спец. гірничопрохідницькими установками тощо. Крім того, гірничорятувальні частини оснащені дихальними апаратами для надання допомоги потерпілим, *геомагнітофонами*, приладами і устаткуванням, якими контролюють склад рудничової атмосфери, засобами провідного і височастотного зв'язку тощо. Проблеми Г. с. досліджує Всесоюзний н.-д. ін-т гірничорятувальної справи (у Донецьку). Див. також *Дегазація*, *Вибухобезпека* у гірничій справі, *Гірничий нагляд*.

Літ.: Соболев Г. Г. Горноспасательное дело. М., 1972; Иванов В. А. Библиографический указатель отечественной литературы по горноспасательному делу 1900—1965 гг. Донець, 1972.

А. І. Козлюк.

ГІРНИХОХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь хім. промисловості, що включає видобування, заготування та первинну переробку апатитової і фосфоритної руд, природних калійних солей та руд, які містять сірку, бор, мш'як тощо. Осн. продукція Г. п.: калійні добрива, природний сульфат натрію, фосфатна сировина (апатитовий і фосфоритний концентрат), боратова руда, природна сірка, сірчаній колчедан, В дереволоц. Росії гірничохім. сировину для потреб хім. пром-сті ввозили з-а кордону. Практично вітчизняну Г. п. створено за роки Рад. влади. Особливого розвитку Г. п. набула після Великої Вітчизн. війни 1941—45, коли було проведено великі роботи щодо розширення сировинної бази діючих підпри-

ємств та організовано розвідувальні роботи в нових районах. За заг. обсягом виробн. калійних добрив Рад. Союз посідає одне з перших місць у світі. В УРСР Г. п. представлена виробн. калійних добрив, природної сірки і в незначному обсязі виробн. земляних пігментів — охри й мумії. Перші підприємства по виробн. калійних добрив було споруджено в 19 ст. на Прикарпатті (в Калуші та Стебнику); вони випускали добрива переважно у вигляді сирових солей — розмолотих калійних порід. Швидкий розвиток калійної пром-сті почався з кін. 30-х рр. 20 ст. У 1966 почав виробляти збагачені добрива Стебницький калійний з-д; 1967 став до ладу Калуський хіміко-металург. комбінат (див. *Калуське виробниче об'єднання «Хлорекіл»*). У 1950 на Прикарпатті розвідано великі запаси сірки, що стали базою для створення в республіці сірчаной пром-сті. В 1958 почав давати продукцію Роздольський гірничохім. комбінат (див. *Роздольське виробниче об'єднання «Сірка»*), 1970 введено в дію Яворівський гірничохім. з-д, де сірку виробляють прогресивним, більш дешевим методом підземного випалення. В Г. п. використовують потужні гірничопрохідницькі комбайни, вантажно-доставочні машини. Продукція випускається переважно в гранульованому та великозернистому вигляді. Широко застосовують комбінювання виробн., що ґрунтуються на комплексному використанні сировини.

В. Д. Томащук.

ГІРО... (від грец. γῆρος — коло, γύρειν — обертатися) — частина складних слів, що відповідає поняттю «обертальний рух» (напр., *гіроскоп, гірокомпас*).

ГІРБУС [від *гіро...* й лат. (отп.) bus — для всіх] — засіб безрейкового транспорту. Див. *Жирибус*.

ГІРВІЗ — рудничовий локомотив з механічним акумулятором енергії — маховиком. Поперечно розкритий пневматичним, електричним або внутр. згоряння двигуном маховик передає колесам акумулятовану в ньому кінетичну енергію. Двигун розміщують на локомотиві або на стаціонарному зарядному пункті. Довжина пробігу після одnorазового зарядження 3—5 км, маса рухомого складу 50—70 т. Г. (мал.) переміщує вагонетки по вентиляційних гірничих виробках. Його використовують також при будівництві шахт і як допоміжний транспорт у гідрошахтах.

П. С. Шахтар.



Гіровіз з пневматичним двигуном.

ГІРОКОМПАС (від *гіро...* і *компас*) — прилад, що вказує курс рухомого об'єкта відносно географічного меридіана. Принципи дії Г. (мал.) ґрунтуються на властивості важкого *гіроскопа* встановлюватися у положення, при якому його вісь паралельна геогр. меридіанові. Показання Г., на відміну від магнітного компаса, практично не залежать від земного магнетизму, наявності залізних мас і електромагнітних полів. Розрізняють Г. з одним і двома гіроскопами; з магнітним і електромагнітним (точнішим) керуванням. Г. застосовують переважно на мор. суднах. В разі потреби їх використовують при геодезичних, топографічних, маркшейдерських та ін. роботах. В. М. Земляньський.

ГІРОМАГНІТНЕ ВІДНОШЕННЯ — відношення *магнітного моменту* елементарних частинок (і систем, що складаються з них — молекул, атомів, атомних ядер тощо) до їхнього *моменту імпульсу*. Величина Г. в. визначає дію зовн. магнітного поля на систему з власним магнітним моментом.

ГІРОМАГНІТНІ ЯВИЩА — явища, в яких проявляється зв'язок між *магнітними моментами* і *моментами* кількості руху частинок речовини. Див. також *Магніто-механічні явища*.

ГІРОРУЛЬОВИЙ — електронавігаційний прилад; те саме, що й *авторульовий*.

ГІРОСКОП (від *гіро...* і грец. σκῆψω — спостерігати) — швидко-обертове тверде тіло, вісь обертання якого може змінювати свій напрям у просторі. Найпростішим Г. є іграшка дзига. В *гіроскопічних пристроях* застосовують Г. (мал.) переважно у вигляді закріпленого в кардановому (універсальному) підвісі масивного тіла — *ротора* симетричної форми, що обертається навколо осі симетрії. У такого Г. три *ступені вільності* обертання навколо взаємно перпендикулярних осей карданового підвісу, які перетинаються у нерухомій (відносно основи підвісу) точці О. Розрізняють Г. астатичні (зрівноважені), в яких центр їхньої ваги збігається з точкою О, і важкі, в яких такого збігу немає. Астатичний Г., на який не діють зовнішні сили, наз. *вільним*. Він зберігає незмінним напрям гол. осі. Є Г. й з двома ступенями вільності. Щоб позбутися впливу тертя в осях карданового підвісу, застосовують поплавок Г., герметична внутр. рама яких занурена в рідину, а також Г. на повітряному підвісі, створеному сталим повітряним дуттям. Є Г. з електростатичним підвісом ротора — за допомогою регульованого високовольтного електр. поля між обертним електропровідним ротором і електродами підвісу; Г. з магнітним підвісом феромагнітного ротора — за допомогою магнітного поля; кріогенні Г. — з підвісом ротора в магнітному полі струмів надпровідності. Розроблено ядерні і корпускулярні Г., в яких використано гіромагнітні властивості мікрочастинок атомів і атомних ядер; лазерні Г., що являють собою кільцеві

Виробництво калійних добрив (тис. т; в ум. одиницях)

Роки	СРСР	У т. ч. УРСР
1965	5691	630
1970	9824	959
1976	19 977	1034

оптичні квантові генератори, а також вібраційні Г., де чутливим елементом є віброкучі стрижні або обертовий ротор з пружним підвісом. Г. застосовують у навігаційних приладах, гіростабілізаторах, у системах автомат. керування рухом літаків, ракет, мор. суден тощо.

Лит.: Малеев П. И. Новые виды гироскопов. Л., 1971; Метелицын И. И. Теория гироскопа — теория устойчивости. М., 1977.

В. М. Землянский.

ГІРОСКОПІЧНІ ПРИСТРОЇ, гіроскопічні прилади — пристрої (прилади), основною частиною яких є гіроскоп. Дають змогу розв'язувати задачі навігації, стабілізувати положення рухомих, а іноді й нерухомих об'єктів. Крім гіроскопів, в Г. п. є швидкісні електр. або пневматичні датчики, що надають рух гіроскопам; датчики кутів або кутових швидкостей повороту об'єктів; пристрої передавання контрольованих величин відповідним показникам; магнітні, електронні, напівпровідникові та ін. підсилювачі слідуючих систем, що за допомогою органів керування примушують об'єкт рухатися за заданою траєкторією. В них є також електромагнітні, пневматичні або мех. пристрої, що зменшують похибки гіроскопів. До Г. п. належать: гіротахометри і гіроінтегратори, якими вимірюють відповідно кутову швидкість і кути повороту; гірошироти, що показують геогр. широту місця; гіровертикалі і гірогоризонталі, які фіксують напрям справжньої вертикалі або площини горизонту, що дає змогу визначити кути крену (нахилу) об'єкта відносно поздовжньої або поперечної осі. Крім того, серед Г. п. розрізняють гіроімпедиметри, прокомпаси, гіромагнітні і гіроіндукційні компаси та курсові системи, які показують курс рухомого об'єкта або кут його повороту навколо вертикальної осі; гірогеодезичні (див. також *Геодезія*), що полегшують прокладання тунелів, шахт, виконання геодезичних робіт; гіростабілізатори; гіроорієнтатори та терциальні навігаційні системи тощо. Г. п. застосовують для керування рухом літаків, ракет, суден, торпед, космічних кораблів, робіт, для визначення профілю глибоких бурових свердловин та ін.

Лит.: Селезнев В. П. Навигационные устройства. М., 1974.

В. В. Шершун.

ГІРОСТАБІЛІЗАТОР — пристрій, яким зменшують бортову хитавість морських суден, торпед, ракет тощо. Складається з одного або кількох масивних роторів — гіроскопів, які, швидко обертаючись, стабілізують положення об'єкта, що рухається.

ГІРСУТИЗМ (від лат. *hirsutus* — волосатий) — надмірне оволодіння у жінок. Виявляється в посиленому рості волосся на обличчі (вуса, борода), грудях, животі, кінцівках. Г. зумовлюється гол. чин. надмірним надходженням андрогенів у кров або підвищенням чутливості тканин до їх дії. Спостерігається при деяких ураженнях

кори надниркових залоз, пухлинах яєчників, передньої частки гіпофіза, клімактеричних порушеннях, при деяких ураженнях головного мозку, шкірних захворюваннях та ін. Г. зустрічається і у здорових жінок (т. з. конституціональний Г.) та дівчат (в період статевого дозрівання). Г., що поєднується з чоловічим типом будови скелета, м'язів, чоловічим голосом тощо, наз. вірилізмом. Лікування спрямоване на усунення причини гірсутизму.

ГІРСЬКА ІНДИЧКА — рід птахів родини фазанових. Те саме, що й *улар*.

ГІРСЬКА ХВОРОБА — хворобливий стан, що виникає у людини при сходженні на значні висоти (понад 300 м). Г. х., на відміну від висотної хвороби, різновидом якої вона є, розвивається відносно повільно. Її ознаки з'являються, як правило, через кілька годин (іноді діб) після підйому; при акліматизації зникають.

ГІРСЬКЕ — місто Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Шпилюве. Засн. 1898 в зв'язку з будівництвом шахти. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Г. — с-ще міськ. типу. Кам.-вуг. шахта, збагачувальна ф.-ка, хлібозавод, філіал Первомайської взут. ф.-ки, будинок побуту, 5 заг.-освітніх та музична школи, 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Палац культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

ГІРСЬКИЙ ВІСК — мінерал типу органічних сполук. Див. *Озокерит*.

ГІРСЬКИЙ КРИСТАЛ — мінерал класу силікатів, прозора безбарвна відміна кварцу. Родовища Г. к. в СРСР є на Уралі, Памірі, в Сх. Сибіру, на Україні (Житомирщина, Донбас). Кристали Г. к. одержують і штучно. Використовують для виготовлення оптичних приладів, ваз, чаш, скульптур, застосовують у радіотехніці.

ГІРСЬКИЙ ТІКІЧ — річка у Вінницькій і Черкаській областях УРСР, однієї з витоків Тікичу (бас. Пд. Бугу). Довж. 167 км, площа бас. 3510 км². Бере початок у центр. частині Придніпровської височини. Має гірський характер. Використовується як джерело гідроенергії, для зрошування і водопостачання. На Г. Т. — м. *Тальне*.

ГІРСЬКИЙ ХРЕБЕТ — велике гірське пасмо видовженої форми з добре вираженими схилами. Висота, протяжність і форма Г. х. залежать від походження, історії розвитку та складу гірських порід, що його утворюють.

ГІРСЬКІ ГРУНТИ — географічна група ґрунтів, які розвиваються в умовах гірського рельєфу (різноманітних за кліматом, рослинним покривом, ґрунтоутворюючими породами); залягають у вигляді окремих поясів, що від вершини гори до її підніжжя змінюються приблизно так само, як і на рівнинах, у напрямі з Пн. на Пд. Нижче від ліній снігів і льоду — пояс кам'янистих рослин, далі в низхідному порядку найчастіше залягають гірсько-тундрові, гірсько-луч-

ні, гірсько-підзолисті, бурі лісові, гірсько-чорноземні, гірсько-каштанові і т. д. В СРСР найбільш поширені такі Г. г.: гірсько-підзолисті (на Пн. і Серед. Уралі, у Сх. Сибіру, на Далекому Сході), гірсько-лучні (на полонинах Карпат, на Кримських яйлах, на Кавказі, в горах республік Серед. Азії) і гірські чорноземні (найбільше в Закавказзі і на гірських хребтах Серед. Азії). В Карпатах, на Кавказі, в Криму і на Далекому Сході поширені бурі лісові ґрунти.

Н. Б. Вернандер.

ГІРСЬКІ ПОРОДИ — геологічні тіла, з яких складається *земна кора*. З геохім. погляду Г. п. — природні шільні та пухкі агрегати однорідних або різних мінералів. Г. п. утворюються внаслідок геол. процесів у земній корі та на її поверхні. Склад, структуру та утворення Г. п. вивчає *петрографія*. За походженням розрізняють магматичні гірські породи, які поділяють на глибинні та виланні, метаморфічні гірські породи та осадові гірські породи. Магматичні й метаморфічні Г. п. становлять бл. 90% об'єму земної кори, решта 10% припадає на осадові породи, однак останні вкривають 75% площі земної поверхні. Глибинні магматичні й метаморфічні Г. п. в УРСР поширені в межах Українського щита й Раківського масиву в Сх. Карпатах, вивержені Г. п. (*андезити, порфірити, діорити, базальти* та ін.) є в усіх регіонах України, але найбільшого розвитку вони досягли в Криму й на Закарпатті. Найпоширеніші на Україні осадові гірські породи (піски, пісковики, глини, вапняки тощо). Г. п. мають велике народногосп. значення. Вони містять у собі родовища різних руд, нафти, природного газу та ін. І самі є корисними копалинами.

Л. Г. Ткачук.

ГІРСЬКОКАРПАТСЬКІ ПОРОДИ ОВЕЦЬ — місцеві грубововнові вівці вовново-молочно-м'ясного напрямку (рацка, куркан, чакель, волошка). Тварини дрібні, переважно білої масті з відмітинами на голові, ногах, добре пристосовані до вологого клімату Карпат і гірських пасовищ та утримання на полонинах. Жива маса баранів 45—55 кг (макс. 70 кг), вівцематок 25—35 кг (макс. 50 кг). Середньорічний настриг вовни 1,2—3 кг. Вовна груба, завдовжки 25—35 см, підшерсток незначний, іде на виготовлення тех. тканин, килимів тощо. Плодючість 130 ягнят на 100 вівцематок. Від вівці після



Гладичія волошка:
1 — гілка з квітками;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід.



Гладичія. Квітуча гілка



Гірськокарпатська порода овець рацка.

ГІРСЬКОЛИЖНИЙ СПОРТ



Гірськолижний спорт. Комбінації воріт: 1 — одиничні ворота; а — відкриті (горизонтальні); б — закриті (вертикальні); 2 — групові ворота; в — «шпилька» (з двох воріт); г — «змійка» і д — «діагональ» (з і д — з 3 або 4 воріт).



Гірчак.



Гірчак березковидний: 1 — нижня частина рослини; 2 — плід; 3 — верхня частина рослини; 4 — квітка

відлучення агняг одержують 30—40 кг молока. Щоб підвищити продуктивність овець, їх схрещують з баранами *цигайської породи овець*. Розводять Г. п. о. в Закарп., Івано-Фр., Чернів., Львів. областях.

ГІРСЬКОЛИЖНИЙ СПОРТ — вид спорту, швидкісний спуск з гір на лижах по спеціальних трасах, при якому фіксується час спуску. Часто пов'язаний з подоланням поворотів на великій швидкості. Г. с. включає слалом (норв. slalom — слід, що спускається), слалом-гігант, швидкісний спуск та гірські двоборство і триборство. **Слалом** — спуск лижника з гори по трасі завдовжки 150—500 м, що розмічена воротами завширшки 3,5—4 м з прапорців, розставлених у різних комбінаціях (див. мал.). Відстань між воротами — від 0,7 до 15 м, різниця висот між стартом та фінішем — 40—150 м. Слалом-гігант відрізняється довжиною траси (1000—2500 м з різницею висот 250—600 м; для жінок і дівчат на 30% менше), шириною воріт (до 8 м) і відстанню між ними (4—20 м). Швидкісний спуск відбувається на розмічених невеликою кількістю воріт трасах завдовжки до 4000 м з різницею висот 600—1000 м (для жінок і дівчат на 20—25% менше), на яких є горби, западини та ін. нерівності, що їх лижник повинен уміти подолати на великій швидкості. **Двоборство гірське** є включає слалом та швидкісний спуск; **триборство гірське** — усі три різновиди Г. с. Спортсмен у змаганнях з Г. с. повинен пройти всі ворота (перекісти «створ» воріт) обома ногами, інакше його дискваліфікують. Переможцем змагань стає спортсмен, що подолав трасу в найкоротший час. Г. с. (слалом) виник наприкінці 19 ст. у Норвегії; перші правила змагань з'явилися у 1922 й були запропоновані англійцем А. Лунном. Перші змагання з швидкісного спуску відбулися в Швейцарії (1926). Першість світу з Г. с. регулярно проводиться з 1931. До програм зимових Олімпійських ігор Г. с. включено в 1936. В СРСР першість з Г. с. проводиться з 1934. Міжнародна федерація (ФІС), в яку з 1948 входить Федерація лижного спорту СРСР, має спец. комітет по гірськолижному спорту.

І. В. Соколов.

ГІРУДИН (від лат. hirudo — п'явка) — речовина, що перешкоджає зсіданню крові. За хім. будовою — поліпептид (див. *Пептиди*). Виділяється слининими залозами п'явки медичної (*Hirudo medicinalis*). **ГІРЧАК** (*Rhedeus*) — рід риб роду *хорошових*. Найпоширеніший Г. звичайний (*Rh. sericeus*). Тіло (довж. до 9 см) високе, стиснене з боків, вкрите великою лускою. Зустрічається в прісних стоячих і слабопроточних водах Європи і Сх. Азії. Розмножується в квітні — серпні. Відкладає до 100 ікринок. Під час нересту тіло самця набуває яскраво-радіужного забарвлення, а в сямок виростає довга трубочка (яйщеклад), за допомогою якої вона відкладає ікру в язюрову порожнину двостулко-

вих моллюсків (перлівниця, беззубок та ін.). Живиться Г. переважно водоростями. Пром. значення не має.

П. Д. Носаль.

ГІРЧАК — 1) Одно- або багаторічна трав'яниста рослина, рідше півкуш і кушак роду *Polygonum* родини гречкових. Листки здебільшого lancetні. Квітки в пучках, пазушних або зібраних у колосовидні, гронавидні чи волотевидні суцвіття. Плід сочевицеподібний або тригранний. Бл. 700 видів, найбільш поширених у помірних і тропічних областях. В СРСР понад 120 видів, у т. ч. в УРСР — 22 види, з них 4 — лише в культурі. Г. дубильний (*P. cognatum*) — одна з найкращих трав'янистих дубильних рослин (у коренях — до 26% танінів). З дикорослих видів важливі як лікарські рослини Г. водяний *перець* і Г. зміїний, *ракові шийки*. Серед Г. багато бур'янів, з них найпошир. Г. березковидний, або *витка гречка* *березковидна* (*P. convolvulus*) — однорічна рослина з витким, іноді лежачим стеблом 20—100 см завдовжки. Спричинює вилягання хлібів. Деякі види Г. декоративні. Заходи боротьби. Очищення посівного зерна, старанний обробіток ґрунту, своєчасне лущення стерні та ін. До роду *Polygonum* належить також *спориш*. 2) Народна назва рослин роду *степовий гірчак*. 3) Народна назва деяких видів родів жовтій осот. слабник та ін.

А. І. Барбарич.

ГІРЧИЦЯ — однорічні трав'янисті рослини родів *Sinapis* і деякі види роду *Brassica* родини *хрестоцвітних*. У роді *Sinapis* до 10 одно- зрідка багаторічних видів, переважно бур'яни, пошир. в Європі, Пн. Африці та Азії. З роду *Sinapis* в УРСР найбільш поширені Г. біла і Г. польова. Г. біла (*S. alba*) вирощують як олійну культуру або на зеленій корм та як зелене добриво; стебло до 100 см заввишки. Насіння (біло-жовтувате, дрібне) містить понад 15% олії. Урожайність 18 ц/га. Медонос. У посівах ярих культур зустрічається як однорічний бур'ян Г. польова (*S. arvensis*), насіння якої зберігає схожість понад 10 років. Заходи боротьби: очищення посівного матеріалу, знищення сходів під час обробітку ґрунту, правильне чергування ярих культур з сінозміни та ін. З роду *Brassica* в СРСР, у т. ч. й УРСР, вирощують Г. сарептський (*B. juncea*) — рослину 100 см заввишки. Стручки майже циліндричні, при досягненні розтріскуються. Насіння (темно-буре, іноді жовте) містить до 45% і більше харчової олії. З макухи виготовляють столову гірчицю і гірчичники. Медонос. Урожайність в Лісостепу й Степу України 8—10 ц/га.

М. І. Котов.

ГІРШМАН Леонард Леопольдович [13 (25).ІІІ 1839, м. Тукумс, тепер Латв. РСР — 3.І 1921, Харків] — український офтальмолог. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1860), з 1875 — професор цього ж ун-ту. Створив у Харків. ун-ті першу самостійну клініку очних хвороб

(1870). В 1905 на знак протесту проти політики царизму щодо студентства залишив ун-т; з 1908 працював у Харків. міській очній лікарні. Своєю практичною діяльністю здобув широку популярність в Росії та за її межами. Праці Г. присвячені питанням фізіології сприймання кольорів, вивченню найменшого кута зору, *емболії судин* сітчатки, вивихів кришталика, лікуванню *трахоми* тощо. Ім'ям Г. названо Укр. н.-д. ін-т очних хвороб у Харкові. Портрет с. 54.

ГІСОП (*Hyssopus*) — рід напівкущових або трав'янистих рослин родини *губоцвітних*. 10 видів, поширених переважно в Середземномор'ї. В СРСР, в т. ч. й УРСР, найпоширеніший Г. лікарський (*H. officinalis*). Листки видовжено-ланцетні, цілокраї. Квітки зібрані по 3—7 у пучки в пазухах верхніх листків. Іноді вирощують як ефіроолійну рослину. Настій трави у нар. медицині застосовують при бронхітах і шлунково-кишкових захворюваннях. Крім Г. лікарського, на кривдних відслоненнях у Сх. Лісостепу і Степу України росте також Г. крейдяний (*H. cretaceus*).

ГІССАРСЬКА КУЛЬТУРА — неолітична культура 6—3-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені в гірських районах Середньої Азії, переважно на території Зх. Таджикистану. Виділена 1953. Серед пам'яток — тимчасові стоянки і поселення, поховання тощо. Для Г. к. характерне поєднання масивних знарядь з гальок (чопери, чопінги, скребки) і крем'яних знарядь (мікропластини, свердла, трапелі, скобелі). Знайдено кам'яні сокири, кістки диких (олень, бик) і свійських (вівця або коза) тварин. При дослідженні деяких пам'яток Г. к. знайдено також уламки кераміки.

Лит.: Окладников А. П. Исследования памятников каменного века Таджикистана. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1958. № 66. В. М. Массон.

ГІССАРСЬКА ПОРОДА ОВЕЦЬ — порода найбільших грубоовних курдючних м'ясо-сальних овець. Виведена в Таджикистані. Тварини скороспілі, витривалі, протягом року утримуються на пасовищах, влітку добре нагулюються. Основна маса бугра різних вітінків. Середня жива маса баранів 110—140 кг, вівцематок — 85—90 кг. Відгодювані валухи важать до 190 кг. Маса сала у курдюці вгодюваних овець досягає 18—20 кг, у валухів — 30 кг і більше.



Баран гіссарської породи.

Настриг вовни 1,4—1,6 кг. Кожні 100 вівцематок дають за рік 115—130 ягнят. Г. п. о. розводять у Таджикистані, Республіці Узбекистан. Використовують для поліпшення ін. порід курдючних овець.

ГІСТАМІН — тканинний гормон сильної фізіологічної дії, один з амінів біогенних. В організмі утворюється з гістидину при його декарбоксилюванні. В тканинах знаходиться гол. чин. в неактивній формі, пов'язаний з білками. Бере участь у регуляції діяльності дрібних кровоносних судин, у розвитку шоку й алергічних реакцій (див. Алергія). збільшує проникність капілярів, збуджує секрецію шлункового соку тощо. Антагоністи Г. широко застосовують у медицині.

ГІСТЕРЕЗИС (грец. ὁστέρεσις — відставання) — неоднозначна залежність зміни фізичної величини, яка характеризує стан або властивість тіла, від зміни фізичної величини, що характеризує зовнішні умови. Г. зумовлений необоротними змінами в тілі, які виникають від дії зовн. факторів, внаслідок чого тіло після припинення дії на нього характеризується т. з. залишковими властивостями (залишковим намагніченням, електризацією, деформацією тощо). Г. спостерігається під час фіз. і фізико-хім. процесів і відповідно до цього наз. магнітним, діелектричним, пружним та ін. Магнітний Г. — відставання зміни намагніченості I ферромагнетика від зміни напруженості H зовн. магнітного поля. На мал. крива 1 відповідає залежності I від H при першому намагніченні. При $H = +H_m$ намагніченість досягає максимального значення I_m і при подальшому збільшенні H не змінюється. Якщо H зменшувати від $+H_m$ до $-H_m$, залежність I від H описується кривою 2. Величина $I = I_r$ при $H = 0$ наз. залишковою намагніченістю, а величина $H = -H_c$ при якій $I = 0$, — коерцитивною силою. При зміні H від $-H_m$ до $+H_m$ залежність I від H зображується кривою 3. Криві 2 і 3 утворюють т. з. петлю Г., площа якої пропорційна енергії, витраченій полем H під час одного циклу перемагнічування. Діелектричний Г. — відставання зміни поляризації сегнетоелектрика від зміни напруженості зовн. електр. поля. За формою петля діелектричного Г. подібна до петлі магнітного Г. Пружний Г. — відставання зміни деформації тіла від зміни напружень механічних.

Лит.: Вольскі С. В. Современное учение о магнетизме. М., 1953; Постников В. С. Внутреннее трение в металлах. М., 1974; Иона Ф., Ширани Д. Сегнетоэлектрические кристаллы. Пер. с англ. М., 1965.

ГІСТИДІН, α-аміно-β-імідазолпропіонова кислота $N-C-S-CH_2CH(NH_2)COOH$

гетероциклічна амінокислота основного характеру. Міститься майже в усіх білках. Для більшості тварин є незамінною амінокислотою. При розпаді Г. утворюється

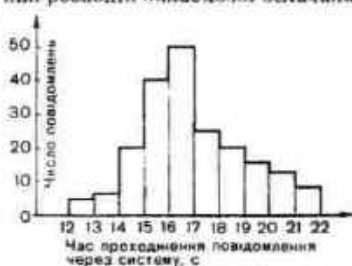
гістамін. Є активним центром багатьох ферментів, у т. ч. рибонуклеаз. В медицині застосовують для лікування гепатитів, виразкової хвороби шлунка і дванадцятипалої кишки.

ГІСТІОЦИТИ (від грец. ἵστος — тканина і κύτος — вміст, тут — клітина), блукаючі клітини у спокою — клітини пухкої сполучної тканини хребтних тварин і людини. У зародків Г. виникають із зародкової сполучної тканини — мезенхіми, у дорослому організмі — з недиференційованих клітин пухкої сполучної тканини, ретикулярної тканини, іноді з кров'яних клітин (моноцитів, лімфоцитів). Г. мають овальну або багато-відросткову форму, чіткі контури, базофільну (див. Базофілія) цитоплазму з численними вакуолями та включеннями. Виконують захисну функцію; здатні до фагоцитозу. В деяких умовах, напр. при запаленні, Г. перетворюються на макрофаги.

ГІСТОГЕМАТИЧНІ БАР'ЄРИ (від грец. ἵστος — тканина і αἷμα (αἷματος) — кров), гемато-паренхиматозні бар'єри, тканинні бар'єри — механізми, що регулюють обмін між внутрішнім середовищем організму (кров'ю) і тканиною, або міжклітинною рідиною. Осн. структурним елементом усіх Г. б. є ендотелій кровоносних капілярів. Г. б. в організмі виконують подвійну функцію: захищають окремі органи від шкідливих речовин та регулюють хім. склад і фізико-хім. та біол. властивості позивного середовища даного органа — міжклітинної рідини. Див. також Бар'єрна функція. Гемато-енцефалічний бар'єр.

ГІСТОГЕНЕЗ (від грец. ἵστος — тканина і γένεσις — походження) — сукупність процесів, що приводять до утворення тканин у тваринних організмів і зумовлюють їхню специфічність у різних органах. В основі Г. лежить диференціювання тканин, що починається під час зародкового розвитку і відбувається і в післязародковий період (відновлення, загоювання).

ГІСТОГРАМА (від грец. ἵστος, тут — стовп і γράφειν — запис, зображення) — геометрична фігура, яка графічно зображує статистичний розподіл випадкової величини



Гістограма розподілу часу проходження повідомлення через систему за язку.

Являє собою ряд прямокутників (мал.), основи яких — відрізки прямої, що відповідають інтервалам значень величини, а висоти пропорційні частотам попадань величини в ці інтервали (табл.). Г. використовують для наочного

зображення розподілу при статистичних дослідженнях.

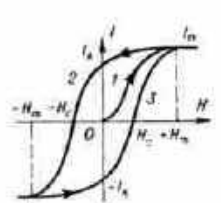
М. Д. Шваб.
ГІСТОЛОГІЯ (від грец. ἵστος — тканина і λόγος — вчення) — наука про тканини багатоклітинних тварин і людини. Осн. предмет вивчення Г. — комплекс клітин і їх взаємодії між собою і з міжклітинним та зовн. середовищем. Завдання Г. — з'ясування шляхів істор. розвитку тканин, механізмів взаємодії тканин і визначення природи внутрішньотканинних та міжтканинних регуляцій; пізнання тканинної й клітинної структури органа, його гістохім. та гістофізіол. особливостей; визначення механізму діяльності органа; дослідження формування тканин під час зародкового розвитку, природного оновлення тканин у дорослих організмів або регенерації їх після ушкодження тощо. Г. поділяють на загальну, що вивчає осн. закономірності розвитку й будови та функції тканин, і спеціальну, яка з'ясовує структуру і властивості тканинних комплексів у складі окремих органів тіла тварин. Г. тісно пов'язана з анатомією, ембріологією людини і тварин, цитологією, фізіологією людини і тварин, а також з рядом мед. і ветеринарних наук. Термін «гістологія» запропонував нім. вчений К. Майер (1819). У самостійну науку Г. виділилась на поч. 19 ст. Початок розвитку Г. пов'язаний з винайденням мікроскопа (17 ст.). Істотний внесок у розвиток гістології зробили вчені 17—18 ст.: італ. — М. Мальпігі, голл. — А. Левенгук, нім. — Й. Ліберкун, нім. — О. М. Шмідт, нім. — М. Тереховський, К. Ф. Вольф та ін., які досліджували мікроскопічну будову нирок, селезінки, шкіри, м'язів, крові, залоз кишечника, сім'яної рідини тощо. Бурхливий розвиток Г. почався в 30-х рр. 19 ст. й був пов'язаний з удосконаленням мікроскопа. Переломним етапом стало створення 1838—39 клітинної теорії. В цей час чеський Я. Пуркіне і нім. — Й. Мюллер та ін. одержали нові дані про мікроскопічну будову органів і тканин. Нім. вчені Ф. Лейдиг (1853) та А. Келлікер (1855) виділили 4 групи тканин: епітеліальну, сполучну, м'язову, нервову. В 60-х рр. 19 ст. в Росії створюються кафедри Г. у ряді ун-тів. У Московському ун-ті під керівництвом О. І. Бабухіна досліджували розвиток нервової і м'язової тканин; у Петерб. ун-ті та Медико-хірург. академії М. М. Якубович, М. Д. Лавдовський, О. О. Максимов та ін. створили школи, які вивчали будову нервової системи і гістогенез сполучної тканини; в Казанському ун-ті школи К. А. Арнштейна, П. В. Овсянникова, О. М. Міславського здійснювали дослідження з нейростології; в Київ. ун-ті під керівництвом П. І. Переможка вивчено мікроскопічну будову шлункової залози, печінки, надниркових і підшлункової залоз; у Харків. ун-ті І. П. Скворцов обґрунтував метод культивування тканин поза організмом (див. Культура тканин). Після Великої Жовт. соціалістич. революції гі-



Гірчиця сарептська: 1 — верхня частина рослини; 2 — квітка в розрізі; 3 — насіння; 4 — плід (стручок).



Гісоп лікарський: 1 — нижня частина рослини; 2 — верхня частина рослини; 3 — квітка.



Гістерезис.

Розрахункові дані гістограми

Середина інтервалу спостереження	Число повідомлень
12,5	4
14,5	10
15,5	40
16,5	50
18,5	20
21,5	8
Всього	200

ГІСТОНИ

тання Г. почали розробляти в мед. ін-тах, в н.-д. ін-тах і лабораторіях АМН СРСР, АН СРСР та республіканських АН. Б. І. Лаврентьев заклад основи гістофізіології вегетативної нервової системи; О. О. Заварзін — основи еволюційної Г. Школами О. О. Богомолюца, О. В. Рум'янцева та ін. проведені важливі дослідження в галузі гістофізіології сполучної тканини, нервової та ендокринної систем. Прогрес Г. тісно пов'язаний з розвитком методів дослідження. Сучасна Г. використовує різні види мікроскопії — світлову, електронну, ультрафіолетову, флюоресцентну, скануючу та ін. Методи гістохімії, спектрофотометрії, авторадіографії, математичного аналізу дозволяють глибоко досліджувати фіз.-хім. організацію і різні сторони життєдіяльності клітин і тканин. Г. має велике теоретичне і практичне значення. Результати гістологічних досліджень дають цінний матеріал для медицини, ветеринарії тощо.

Лит.: Заварзин А. А., Шелкунов С. И. Руководство по гистологии. Л., 1954; Гистология. М., 1972; Заварзин А. А. Основы частной цитологии и сравнительной гистологии многоклеточных животных. Л., 1976; Античук Ю. П. Гистология с основами эмбриологии. К., 1976; Поляник А., Бо Ш. А. Субмикроскопические структуры клеток и тканей в норме и патологии. Пер. с франц. Л., 1962. Б. Г. Новиков.

ГІСТОНИ — група простих білків, що містяться в хромосомах і мають виражену біологічну активність. Г.—слабоколузні білки, відрізняються високим вмістом аргініну і лізину та відсутністю триптофану. Мол. м. від 5000 до 37 000. В хромосомах Г. перебувають у комплексі з дезоксирибонуклеїновою кислотою (ДНК). Г. підтримують структуру ДНК, хроматину і хромосом, а також є одним із ланцюгів у регуляції біосинтезу нуклеїнових кислот.

ГІСТОХІМІЯ — розділ гістології, що вивчає хімічні властивості рослинних і тваринних тканин. Особливо частиною Г. є цитохімія. Г. перебуває в тісному зв'язку з біологією рослин і тварин, біохімією, фізіологією, фармакологією тощо. Завдання Г.— встановлення хім. архітектури тканин (статична Г.) і вивчення локалізації різних біохім. процесів у мікроструктурах тканин і клітин (динамічна Г.). Основа багатьох гістохім. методів дослідження — зв'язування певних хім. компонентів тканин і клітин з барвником. Сучасна техніка гістохім. досліджень, зумовлена застосуванням високочутливих фіз. методів (цитофотометрія, люмінесцентна та електронна мікроскопія, авторадіографія), дозволила визначити локалізацію і кількість полісахаридів, ліпідів, білків та багатьох ін. органічних, а також неорганічних компонентів тканин і клітин, створити цільові напрями гістологічних досліджень (Г. нуклеїнових кислот, ферментів, імуногістохімія та ін.). Засновником Г. вважають франц. вченого Ф. Распайля (1794—1878). Великий внесок у розвиток сучас. Г. зробили рад. вчені Г. М. Франк, Д. Н. Насонов, В. Я. Бродський

та ін., зокрема на Україні — О. Г. Черняхівський, І. В. Торська, О. Ф. Кисельова. Лит.: Кононський А. И. Гистохимия. К., 1976; Кисельова А. Ф., Зурнажи Ю. Н. Ультраструктурные изменения в почках при гидронефрозе. К., 1974; Пирс Э. Гистохимия теоретическая и прикладная. Пер. с англ. М., 1962; Гайер Г. Электронная гистохимия. Пер. с нем. М., 1974.

В. О. Майський.

ГІСТЬ — 1) На Русі до 16 ст. багатий руський або іноземний купець. 2) В Російській д-ві з 16 до поч. 18 ст.—член найвищої привілейованої корпорації купців, які мали від царя жалувану грамоту. Г. звільнялися від тягла, мали право вільно їздити для торгівлі за кордон, купувати маєтки, були підсудні безпосередньо царю, виконували складні держ. доручення. В 20-х рр. 18 ст. включені до купецького стану (див. *Купецтво*).

ГІТА ГАРОЛЬДІВНА (рр. н. і см. невід.) — дочка останнього короля англосаксонської династії в Англії Гарольда II і перша дружина великого князя київського Володимир Мономах. Після поразки англосаксонського війська біля Гастінґса 1066 Т. Г. знайшла притулок у датського короля Свена. В 1074 чи 1075 вийшла заміж за Володимира Мономаха.

ГІТАЛОВ Олександр Васильович [н. 14 (27).V 1915, с. Комисувате, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.] — новатор с.-г. виробництва. Двічі Герой Соціалістичної Праці (1948 і 1958). Член КПРС з 1948. В 1929 Г. оволодів професією тракториста і з того часу працює в ордені Леніна колгоспі ім. XX з'їзду КПРС спочатку трактористом, а з 1936 — бригадиром тракторної бригади; у 1956 виступив ініціатором комплексної механізації робіт на вирощуванні просапних культур. Делегат XX—XXV з'їздів КПРС, XVIII—XXV з'їздів Компартії України. З 1956 обирається членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Член Рад. комітету захисту миру. Г.—лауреат премії імені Ярослава Галана (1973, за статтю «Дума про хліб»). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції. Дружиб вародів. Трудового Червоного Прапора, медалей. Держ. премія СРСР, 1975.

А. М. Литвин.

ГІТАРА (ісп. guitarra, від грец. *githara* — кіфара, цитра) — струнний щипковий муз. інструмент. Відома з 13 ст. в Іспанії. Спочатку мала 4—5, пізніше 6 струн (такою поширилась в Європі та Америці). У Росії, зокрема й на Україні, Г. відома з 2-ї пол. 18 ст. Тоді ж з'явилася 7-струнна Г. терцового строю (т. з. російська). Використовується як сольний, ансамблевий та оркестровий інструмент. У 20 ст. з'явилися різновиди Г.—гавайська (6-струнна) та оркестрова, або джаз-Г., з ефами (резонаторними прорізами), як у скрипки, електргітара.

ГІТЛЕР (Hitler) Адольф (справжнє прізвище — Шкільгубер; 1889—

1945) — лідер німецько-фашистської партії, глава фашистської Німеччини (1933—45), головний воєнний злочинець. В роки 1-ї світової війни — ефрейтор нім. армії. В 1919 — один з організаторів, з 1920 — голова Націонал-соціалістичської партії. партії Німеччини (див. *Націонал-соціалістичська партія*). В 1923 намагався здійснити фашист. переворот. Спираючись на монополістично-реваншистські кола, 1933 став рейхсканцлером. Після смерті П. Гінденбурга (1934) узурпував функції президента. Ініціатор розв'язання загарибницької війни в Європі, яка переросла в 2-у світову війну. 22.VI 1941 фашист. Німеччина підступно напала на СРСР (див. *«Барбаросса» план*). З грудня 1941 Г.—верховний головнокоманд. нім. збройними силами. Встановив у Німеччині та на тимчасово окупованих тер. режим кривавого терору; організатор винищення мільйонів людей, в т. ч. з слов. країн. Після розгрому фашист. Німеччини покінчив життя самогубством.

ГІТТІС Володимир Михайлович [24.VI (6.VII) 1881 — 22.VIII 1938] — рад. військ. діяч, командир (1935). Член Комуністичної партії з 1925. Н. в Петербурзі. Учасник 1-ї світової війни. Кол. офіцер старої армії (полковник). У Червоній Армії з лютого 1918. В 1918—20, командуючи Пд., Зх. і Кавказ. фронтами, брав участь у боях проти денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців. Після громадян. війни — команд. військами Заволзького і Петроградського військ. округів. З 1921 — на різних посадах в РСЧА. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГІФИ (від грец. *ομφη* — тканина, павутина) — мікроскопічні одно- або багатоклітинні ниткоподібні утвори, з яких складаються вегетативні (*грибниця*, або *міцелій*) і плодові тіла грибів. Г. можуть бути простими або розгалуженими.

ГІФОМІЦЕТИ (Nephromycetales) — порядок грибів з групи т. з. *незавершених грибів*. Розмножуються Г. конідіями; деякі найпростіші види — шляхом брунькування. Понад 5000 видів. Серед Г. багато паразитів, які спричинюють захворювання рослин (плодова гниль, парша яблуні і груші та ін.). Значна частина Г. живе як сапрофіти у воді, ґрунті тощо й відіграє значну роль у ґрунтоутворюючих процесах. Ряд Г. спричинює псування продуктів с. г. та харч. пром-сті. З деяких Г. добувають *антибіотики*.

ГІФУ — місто в Японії в центральній частині о. Хонсю, на р. Нагарі. Адм. центр префектури Гіфу. Залізничний вузол. 402,7 тис ж. (1973). Центр текст. (шовкової) пром-сті країни. Вироби. паперу та паперових виробів (ліхтарі, парасольки тощо). Авіабудування. Екон. ін-т Нава (засн. 1896). Г. відбудовано після землетрусу 1891.

ГІХМАН Йосип Ілліч (н. 26.V 1918, Умань) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Закінчив Київ. ун-т (1939). Працював у Київ. автомобільно-



Л. Л. Гіршин.



О. В. Гіталов.



Б. С. Главчев.



І. М. Гладенко.

дорожньому ін-ті (1946—48), Київ. ун-ті (1947—65), у Донецькому обчислювальному центрі АН УРСР (1966—70). З 1970 — зав. відділом теорії імовірностей та матем. статистики Ін-ту прикладної математики та механіки АН УРСР. Наук. праці з імовірностей теорії та математичної статистики. Премія АН УРСР ім. М. М. Крилова, 1970. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ГІШ (Gish) Лідіан (н. 14.X 1896) — американська актриса. В кіно з 1912. Успіху досягла у фільмах реж. Д.-У. Гріффіта: «Народження нації» (1915), «Зламани паростки» (в рад. прокаті — «Зламана лілія», 1919), «Шлях на схід» (1920), «Сирітні бурі» (в рад. прокаті — «Дві сирітки», 1922). Знімалась у фільмах ін. режисерів: «Пі друге життя» (1934), «Дуель під сонцем» (1947), «Ніч мисливця» (1955), «Наказ убивати» (1958), «Комедіанти» (1969).

Тв.: Рос. перекл. — Кино. Гриффіт і Л. М., 1974.

ГЛАВА ДЕРЖАВИ — особа чи орган, що здійснює верховне керівництво внутрішніми й зовнішніми справами держави. В СРСР функції Г. д. виконує Президія Верховної Ради СРСР, у союзних і авт. республіках — Президії відповідних Верховних Рад, зокрема в УРСР — Президія Верховної Ради УРСР. В д-вах з монархічною формою правління Г. д. є монарх (король, імператор); з респ. формою — здебільшого президент.

ГЛАВА УРЯДУ — особа, яка очолює уряд. В СРСР Г. у. є Голова Ради Міністрів СРСР, у союзних та авт. республіках — голова Рад Міністрів цих республік, зокрема в УРСР — Голова Ради Міністрів УРСР. У капіталістичних країнах Г. у. здебільшого має назву прем'єр-міністра, в т. з. президентських республіках (напр., у США, деяких країнах Лат. Америки) Г. у. одночасно є президентом.

ГЛАВКА Йосиф (15.II 1831, м. Пршеміце, Чехословаччина — 11.III 1908, Прага) — чеський архітектор і вчений. Засновник і президент чеської Академії словесності і мистецтва (з 1890). Навчався у Віден. академії мистецтв.



Й. Главка. Колишня резиденція митрополита Буковини, тепер один з корпусів Чернівецького державного університету. 1864—82

Автор багатьох будівель у Відні та Празі. В 1864—73 працював на Буковині, де за його проєктами в м. Чернівцях споруджено резиденцію митрополита Буковини (1864—82, тепер один з корпусів ун-ту) та вірмено-католицьку церкву (1869—75). Для творчості

Г. на Україні характерний романовізант. стиль з широким використанням в оформленні споруд мотивів укр. нар. мистецтва.

ГЛАВКІЗМ — система управління рад. промисловістю в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни 1918—20. Відзначався найсуворішою централізацією управління і безпосереднім підпорядкуванням підприємств (незалежно від розмірів їх) галузевим гол. або центр. управлінням ВРНГ — головкам і центрам. Главки керували всією діяльністю підприємств, надавали їм безплатно засоби виробн., зокрема сировину, паливо, оборотні кошти, приймали (також безплатно) вироблену ними продукцію. Наприкінці 1920 при ВРНГ функціонувало 50 главків. Г. був вимушеним заходом, зумовленим політикою «воєнного комунізму». Тільки найсуворіша централізація всіх тих невеликих ресурсів, які були в розпорядженні Рад. д-ви, могли забезпечити потреби пром-сті й здійснення завдання розгрому контрреволюції. З переходом до нової економічної політики і перебудовою методів управління на засадах господарського розрахунку Г. було ліквідовано.

ГЛАВЧЕ Єгор Степанович [9 (21). I 1871, Кишинів — 17.VIII 1919] — вітчизняний дерматовенеролог. В 1895 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1900 працював в Одесі, де створив (1917) першу в країні поліклініку для хворих на шкірні, венеричні та сечостатеві хвороби. В 1922 її було перетворено на н.-д. інститут ім. Главче. Праці Г. присвячені питанням діагностики та лікування сифілісу. Широко впроваджував профілактичні заходи для боротьби з венеричними хворобами — диспансеризацію і запобіжне лікування.

ГЛАГОЛІВ Василь Васильович [21.II (4.III) 1896, Калуга — 21.IX 1947, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943). Герой Радянського Союзу (1943). Член Комуністичної партії з 1925. Народився в сім'ї лікаря. В Рад. Армії з 1918. В 1941 закінчив курси вищого командного складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В 1941—45 командував д-зією, корпусом, арміями на Крим., Пд., Степовому, 3-му Укр. фронтах. Керовані Г. війська брали участь у форсуванні Дніпра, в операціях по визволенню Правобережжя України. Після війни — команд. повітрянодесантними військами. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГЛАГОЛІВ Василь Павлович [11 (23).V 1883 — 14.III 1938] — учасник громадянської війни на Україні, рад. військ. діяч, комбриг. Н. в Петербурзі в дворянській сім'ї. В 1909 закінчив Академію Генштабу. Кол. офіцер старої армії (полковник). У Червоній Армії з квітня 1918. Командував 1-ю Курською д-зією, резервною армією. З поч. 1919 — нач. штабу Укр. фронту, війська якого вели бої проти петлюрівців. Згодом командував 6-ю армією Пв. фрон-

ту, 16-ю армією Зх. фронту, з вересня 1919 — 11 і 12-ю кав. д-зіями, які брали участь у боях проти денікінців, з літа 1920 — 10-ю армією. Після громадян. війни — на відповідальній роботі у військ. округах і центр. апараті РСЧА.

ГЛАГОЛИЦЯ — одна з двох найдавніших слов'янських азбук. Подібна до кирилиці буквеним складом, алфавітним порядком, звуковим значенням і назвами букв.

Буква	Звукове значення	Числове значення	Буква	Звукове значення	Числове значення
Ѧ	а	1	Ѣ	у	400
Ѧ	б	2	Ѧ	ф	500
Ѧ	в	3	Ѧ	а	600
Ѧ	г	4	Ѧ	а	700
Ѧ	д	5	Ѧ	шт	800
Ѧ	е	6	Ѧ	ч	900
Ѧ	ж	7	Ѧ	ш	1000
Ѧ	з	8	Ѧ	е	
Ѧ	и	9	Ѧ	и (-и)	
Ѧ	к	10	Ѧ	к	
Ѧ	л	20	Ѧ	л	
Ѧ	м	30	Ѧ	м	
Ѧ	н	40	Ѧ	н	
Ѧ	о	50	Ѧ	о	
Ѧ	п	60	Ѧ	п	
Ѧ	р	70	Ѧ	р	
Ѧ	с	80	Ѧ	с	
Ѧ	т	90	Ѧ	т	
Ѧ	у	100	Ѧ	у	
Ѧ	ф	200	Ѧ	ф	
Ѧ	х	300	Ѧ	х	

Глаголиця.

Більшість літер в обох азбуках мала й цифрове значення. Від кирилиці відрізняється складнішим накресленням і кількістю букв (у Г. — 40, а в кирилиці — 43). Питання про походження Г. остаточно не з'ясоване. Більшість учених вважає, що її створив Кирило (дів. Кирило і Мефодій), а кирилицю складено дещо пізніше. Одна з найдавніших пам'яток Г., що дійшли до нас, — Київські листки (10 ст.).

ГЛАГОЛІН Борис Сергійович (справж. прізвище — Гусев; 11 (23).I 1879, м. Саратов — 13.XII 1948, Голлівуд) — російський актор і режисер. Учень В. М. Давидова. З 1917 — актор і режисер Харків. рос. театру, 1923—24 — Моск. театру Революції. В 1924—26 був режисером Харків. укр. драм. театру ім. І. Я. Франка (з 1926 — у Києві), в якому поставив спектаклі: «Полум'ярі» Луначарського, «Свята Іоанна» Шоу, «Собака на сіні» Лопе де Вега, «Пухкий пиріг» Ромашова, «Моб» за Сінклером, «Мандат» Ердмана. З 1927 жив за кордоном. В Нью-Йорку ставив спектаклі рос. мовою.

ГЛАДЕНКО Іван Микитович [н. 20.IX (3.X) 1915, с. Аннівка, тепер Ганнівка-Вирівська Білопільського р-ну Сумської обл.] — український рад. вчений у галузі ветеринарії; доктор вет. наук, професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1973), академік ВАСГНІЛ (з 1975). Член КПРС з 1942. У 1938 закінчив Харків. вет. інститут. З 1941 почав працю-



Гітара



Електрогітара

ГЛАДІАТОРИ



Гладіатори. Умиряючий гладіатор. Мал. Т. Г. Шевченка. 1856. Київський Державний музей Т. Г. Шевченка



Глазго. Одна з центральних площ.



вати в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії (з 1957 — директор). Осн. наук. праці присвячені питанням вет. фармакології й токсикології. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. **ГЛАДІАТОРИ** (лат. *gladiatores*, від *gladius* — меч) — у Стародавньому Римі раби, військовополонені та інші особи, призначенням яких була збройна боротьба між собою або із звірами на аренах *амфітеатрів*. Г. готували спец. школи з суворим режимом (у Римі, Капуї та ін. містах). Правлячі верстви, влаштувавши бої Г., намагалися відвернути плебс від соціальних питань. Безправне і тяжке становище Г. зумовлювало їхню діяльну участь у виступах рабів, зокрема *Спартаків повстанні*.

ГЛАДІОЛУС — рід рослин родини піникієвих: те саме, що й *коаріки*.

ГЛАДКИЙ Гордій Павлович (1849—1894, Полтава) — український хорівий диригент, педагог, композитор. Муз. освіту здобув на Полтав. синодальних регентських курсах під керівництвом композитора П. Шуровського. З поч. 70-х рр. був учителем хорового співу й керівником хору в Полтав. духовній семінарії. Автор музики до «Заповіту» (бл. 70-х рр.) та ін. пісень на тексти Шевченка (серед них — «Зоре моя вечірняя», «Ой по горі роман цвіте», «Утопта ла стежечку»), які стали народними.

Лит.: Кауфман Л. С. І. П. Гладкий і його пісні. В кн.: Кауфман Л. С. О популярних українських народних піснях і їх авторах. М., 1973.

ГЛАДКИЙ Йосип Михайлович [1789, с. Мельники, тепер Канівського р-ну Черкаської обл. — 5 (17). VII 1866, м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя] — останній кошовий отаман *Задунайської Січі*. На поч. рос.-тур. війни 1828—29 султанський уряд наказав козакам виступити разом з тур. військом проти Росії. Але Г., таємно домовившись з рос. командуванням, на чолі загону в 1500 козаків 18 (30). V 1828 з'єднався під Ізмаїлом з частинами рос. військ і взяв участь у боях проти тур. армії. Г. дістав чин полковника. Після війни йому доручили сформулювати *Азовське козацьке військо*,

1832 призначили наказним отаманом цього війська. В 1853 звільнений у відставку в чині генерал-майора.

ГЛАДКИЙ Матвій (р. н. невід. — п. 1652) — мірогородський полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. Брав участь у *Корсунській битві 1648*, *Пиливецькій битві 1648* й *Збаразькій облозі 1649*. Восени 1648 здійснював заг. керівництво козак. загонами, які вели боротьбу проти лит.-шляхет. війська в Білорусії. В *Берестецькій битві 1651* (коли татари полонили Б. Хмельницького) тимчасово виконував обов'язки гетьмана. Виходець з козак. низів, Г. був в опозиції до старшини шляхет. походження. За свідченням «*Літопису Самовидця*», Г. намагався зайняти посаду гетьмана. Страчений за наказом Б. Хмельницького.

ГЛАДКИЙ Сергій Федорович (п. 23.X 1929, с. Адамівка, тепер Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.) — передовик виробництва в металургійній промисловості УРСР, старший горновий доменної печі, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. Працюючи з 1945 на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського, досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, прискоренні освоєння нової доменної печі. На XXIV і XXV з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Б. І. Гамазітський.

ГЛАДКОВ Федір Васильович [9 (21). VI 1883, с. Чернавка, тепер Пензенської обл. — 20.XII 1958, Москва] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1920. Учасник революц. руху в Росії. В 1906 був заарештований, 1907—10 перебував на заслання. Друкуватися почав 1900 (оповідання «До світла»). Роман «Цемент» (1925) — про самовіддану працю робітників на відбудові заводу, зруйнованого в роки громадян. війни. Серія нарисів «Листи про Дніпробуд» (1931) і роман «Енергія» (1933—39) присвячені подвигу будівників Дніпрогесу. Автор сатиричних оповідань «Маленька трилогія» (1932). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними статтями, нарисами, написав повість «Клятва» (1944). Автобіографічна трилогія — «Повість про дитинство» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Вольниця» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Лихоліття» (1954); працював над 4-ю частиною — «Неспокійна юність» (не закінчена). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1958—59; Укр. перекл. — Повість про дитинство. К., 1951; Вольниця. К., 1952; Лихоліття. К., 1957; Цемент. К., 1960.

ГЛАДСТОН (Gladstone) Уільям-Юарт (29.XII 1809, Ліверпуль — 19.V 1898, Гаварден, Флінтшир) — англійський державний і політ. діяч. Походив з бурж. родини. Навчався в Ітоні та Оксфорді. В 1832 — член парламенту від партії торі. Пізніше перейшов до *Ліберальної партії*. У 1868 обраний

й лідером. В 1868—74, 1880—85, 1886 і 1892—94 — прем'єр-міністр Великої Британії. Сприяв розвитку *фритредерства*, проводив колоніальну політику. Прихильник участі Великої Британії в *Кримській війні 1853—56*. Під тиском ірл. нац.-визвольного руху був вимушений дівити в парламент білль про *гомуль* для Ірландії.

ГЛАДЧУК Антоніна Федорівна (п. 5.III 1933, с. Перекалі, тепер Млинівського р-ну Ровенської обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу «Україна» Млинівського району Ровенської області, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1964. Ланка, яку очолює Г., вирощує високі врожаї цукр. буряків, у 1976 одержала по 560 ц/га, в 1977 — по 650 ц/га. Г. — депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Делегат XXIII з'їзду КПРС. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. С. Машин.

ГЛАЗГО — місто на Пн. Зх. Великобританії, в Шотландії. Розташоване на р. Клайд, каналом сполучене з мор. узбережжям. Один з найбільших мор. портів країни, вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт (Престуїк). 835,6 тис. ж. (1973). Разом з містами Дамбартоном, Гріноком, Порт-Глазго, Пейслі та ін. утворює конурбацію *Клайд-сайд*.

Г. — найбільший у країні центр суднобудування (військ. судна, танкери, рефрижератори тощо). Розвинуті й ін. галузі машинобудування, чорна й кольорова металургія, нафтопереробна, вугільна пром-сть. Підприємства хім., коксохім. та ін. галузей пром-сті. Харч., легка, поліграф., паперова, буд. матеріалів, деревообробна пром-сть. У Г. — ун-т (з 1451), шотл. муз. академія та ін. вузи. Худож. галереї, музей Глазго. Метрополітен (з 1896). Архіт. пам'ятки: готичний собор (1181—1508); в стилі класицизму Трейдс-хол (1791—99, арх. Р. Адам) і біржа (1829—30, арх. Д. Гамільтон); ун-т (1864—70, арх. Дж. Г. Скотт); один з перших аразків сучас. арх-ри — Школа мистецтва (1898—1909, арх. Ч.-Р. Макінтош). Місто відоме з 6 ст.

ГЛАЗЕНАП Сергій Павлович [13 (25). IX 1848, с. Павловське поблизу м. Вишній Волочок — 12.IV 1937, Ленінград] — російський рад. астроном, почесний член АН СРСР (з 1928), Герой Праці (1932). 1870 закінчив Петерб. ун-т. У 1870—77 працював у Пулковській обсерваторії, з 1877 — у Петерб. ун-ті, з 1889 — професор. Осн. праці Г. присвячені вивченню руху супутників Юпітера, дослідженню подвійних і *змінних зір*, рефракції світла в земній атмосфері. Запропонував зручний спосіб визначення орбіт *подвійних зір*. Під його керівництвом 1881 збудовано обсерваторію Петерб. ун-ту Г. — популяризатор астр. знань. Один із засновників Рос. астроном. товариства.

ГЛАЗКОВ Юрій Миколайович (п. 2.X 1939, Москва) — лотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1977). Член КПРС з

1966. У 1962 закінчив Харків. вище авіац. інженерне військ. училище. Працював інженером у авіац. частинах. У 1974 захистив кандидатську дисертацію. З 1965 — у загоні космонавтів. Разом із В. В. Горбатком брав участь у польоті космічного корабля «Союз-24» (7—25.II 1977), який стикнувся з орбітальною наук. станцією «Салют-5». Портрет с. 58.

ГЛАЗОВ — місто республіканського підпорядкування Удмуртської АРСР, райцентр, на р. Чепці (притока Вятки). Залізнична станція. 82 тис. ж. (1977). 3-ді хім. машинобудування та металовиробів, меблева ф-ка, молочномаслобробний та м'ясний комбінати, птахофабрика, виробн. буд. матеріалів. Пед. ін-т, радгосп-технікум, мед. уч-ще. Виник 1780.

ГЛАЗУНЕНКО (справж. прізвище — Глазунов) Степан Олександрович [23.XII 1869 (4.I 1870), м. Куп'янськ, тепер Харківської обл. — 19.I 1934, Краснодар] — український рад. актор і режисер. В 1888 почав творчу діяльність у трупі М. Л. Кропивницького. В 1902—30 був керівником різних укр. театр. труп, з якими виступав у містах України, Криму, Пн. Кавказу. Ролі: Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Афанасій Іванович («Сорочинський ярмарок» Старицького за Гоголем), Микола («Наталка Полтавка» Котляревського). Грав на гастролях 1893 у трупі Г. Я. Деркача в Парижі. Поставив спектаклі «Ревізор» Гоголя, «Галька» Момюшюка та ін. Портрет с. 58.

ГЛАЗУНОВ Василь Опанасович [20.XII 1895 (1.I 1896), с. Варварівка, тепер Сердобського р-ну Пензенської обл. — 26.VI 1967, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1926. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував корпусом на Пд.-Зх., 3-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1954 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 58.

ГЛАЗУНОВ Олександр Костянтинович [29.VII (10.VIII) 1865, Петербург — 21.III 1936, Париж, 1972 прах Г. перевезено до Ленінграда] — російський композитор, диригент, педагог, музично-громад. діяч, нар. арт. Республіки (з 1922). Композицію вивчав у М. Римського-Корсакова. З 1899 (з невеликою перервою) — професор Петерб. консерваторії (з 1905 — директор). Після Великої Жовтв. соціалістич. революції став ректором Петроград. консерваторії, брав активну участь у перебудові муз. освіти, проводив громад. роботу. З 1928 жив за кордоном. Г. — один з найвидатніших представників рос. симфонізму. Автор 8 симфоній, симф. поєм (у т. ч. «Степка Разін», 1885), фантазій, сюїт, 2 фп. і скрипкового концертів. З балетів (зокре-

ма «Раймонда», 1897), камерно-інструм. і вокальних творів. Г. допомагав укр. композиторам В. Коссекові, Я. Степовому, Ф. Акименкові, М. Скорумському (присвятив Г. свою 1-у симфонію, 1923) під час їхнього навчання в Петерб. консерваторії. Портрет с. 58. Літ.: Крохмаль-Орибінська М., Архимович Л. О. К. Глазунов. К., 1953; Галина М. Александр Константинович Глазунов. Л., 1961.

М. П. Загайченко.

ГЛАЗУР (нім. Glasur), полива — 1) Тонке скловидне покриття на керамічних виробках, закріплене випалом при високій температурі. Товщина Г. 0,15—0,3 мм. За хім. складом Г. — лужне, лужноземельне та ін. алюмосилікатне та алюмоборсилікатне скло. Г. бувають прозорі та непрозорі (глухі); безбарвні та пофарбовані (з окисами кобальту, хрому, міді, заліза та ін.); тупоплавкі (т-ра випалу 1100—1400° С) та легкоплавкі (900—1100° С). Є Г. для фарфору (1100—1400° С), напівфарфору (1250—1280° С), фаянсу (1100—1180° С), майоліки (900—1050° С) та ін. керамічних виробів. Розрізняють Г. сірі, що їх наносять у сирому вигляді, та фритовані — з попереднім сплавлянням компонентів шихти. Г. надає виробам декоративного вигляду, захищає від забруднення, підвищує стійкість проти дії к-т, лугів, води. Застосовували Г. ще у Старод. Єгипті, Вавілоні та Ассирії. 2) Шар застиглого прозорого цукру на фруктах, печиві тощо.

ГЛУХІСТЬ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ — демократичний принцип судового розгляду справ, за яким, як правило, справи слухаються у відкритих для всіх громадян засіданнях суду. Органи судової інформації мають право висвітлювати хід і результати слухання. В СРСР цей принцип визначено ст. 157 Конституції СРСР: «Розгляд справ в усіх судах є відкритим. Слухання справ у закритому засіданні суду допускається лише у випадках, встановлених Законом, з додержанням при цьому всіх правил судочинства». Згідно з законом (в УРСР — ст. 10 ЦПК УРСР, ст. 20 КПК УРСР) закритий суд. розгляд допускається, коли цього вимагають інтереси охорони державної таємниці, а також з метою запобігання розголошення відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі (у справах про статеві злочини), про злочини осіб, які не досягли 16-річного віку. Про розгляд справи (чи частини її) у закритому засіданні суду вносять мотивовану ухвалу. Вирок і рішення судів у всіх випадках оголошуються прилюдно. З виховною метою у залі суд. засідання забороняється присутність осіб, які не досягли 16-річного віку, коли вони не є учасниками суд. процесу. Рад. закон зобов'язує суди широко практикувати проведення суд. процесів безпосередньо на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах за участю громадських обвинувачів та громадських захисників.

ГЛАУБЕРОВА СІЛЬ — мінерал класу сульфатів. Див. Мірабіліт.

ГЛАУКОМА (грец. γλαυκός — синє помутніння ока) — захворювання очей, основними ознаками якого є підвищення внутрішньоочного тиску до 50 і більше мм рт. ст. (норма — 18—27 мм рт. ст.) і зниження зору, а також атрофія та патологічне поглиблення диска зорового нерва. Значну роль у виникненні Г. відіграють порушення функцій центр. нервової системи, ендокринні розлади тощо. Г., що розвивається самостійно (здебільшого у людей похилого віку), наз. первинною; Г., яка виникає як наслідок ін. захворювання ока, — вторинною. Розрізняють відкритокутову, закритокутову та мішану Г. Для відкритокутової Г. звичайно характерні мимовільне затуманювання зору, бачення райдужних кілець навколо джерел світла, біль, навколо ока і в ділянці скроні; для закритокутової — картина гострого приступу Г. В будь-якій стадії Г. може виникнути гострий приступ, що починається раптово — з'являються головний біль, нудота, блювання; око стає твердим на дотик, зір знижується, іноді аж до сліпоті. Нерідко Г. уражає обидва ока. Без своєчасного лікування настає повна втрата зору (див. Сліпота). Профілактика: рання діагностика та своєчасне лікування Г. Лікування: консервативне (медикаментозне) та хірургічне, коли перше не нормалізує внутрішньоочного тиску.

Літ.: Ершовський Т. И., Токарева Б. А. Врожденная детская глаукома и ее лечение. М., 1971; Краснов М. М. Микрохирургия глауком. М., 1974. Н. О. Пучківська.

ГЛАУКОНІТ (від грец. γλαυκός — зеленуватий) — мінерал класу силікатів. (K, Ca, Na)₂(Al, Fe₂Mn)₂(OH)₂Al₂₋₃Si₂₋₃O₁₀. Сингонія моноклінна. Густ. 2,2—2,9. Твердість 2—3. Колір зеленій різних відтінків. Блиск матовий, у щільних відмін — скляний. В РРФСР скупчення Г. є на Уралі, в Поволжі, на Україні — в Дніпровсько-Донецькій западині, на Поділлі і Волині. Використовують для виготовлення калійних добрив, зеленої фарби, у скляній пром-сті, для пом'якшування води.

ГЛАУКОФАН (від грец. γλαυκός — зеленуватий та φαίνω — здаюся, видаюся) — породоутворюючий мінерал класу силікатів. Na₂Mg₂Al₂(OH)₂(Si₄O₁₀). Сингонія моноклінна. Густ. 3,08—3,30. Твердість 6. Колір сірий, зеленувато-синій. В СРСР відомий у Казахстані, на о. Сахалін, на Україні (Крипторізький залізрудний басейн).

ГЛЕВАХА — селище міського типу Васильківського р-ну Київської обл. УРСР. Залізнична станція. 9,4 тис. ж. (1977). Науково-експериментальна біол. станція АН УРСР, Укр. філіал н.-д. технологіч. ін-ту ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку, Укр. н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. Заг.-освітня школа, мед. амбулаторія, 2 лікарні, Будинок культури, б-ка. Відома з 2-ї пол. 16 ст. Біля селища розкопано Глевахівський курган



С. Ф. Гладкий.



Ф. В. Гладков.



А. Ф. Гладчук.



С. П. Глазепал.

ГЛЕВАХІВСЬКИЙ
КУРГАН

Ю. М. Глазков



С. О. Глазуненко



В. О. Глазунов



О. К. Глазунов

ГЛЕВАХІВСЬКИЙ КУРГАН — біля смт Глевахи Васильківського р-ну Київської обл., датується серединою 6 ст. до н. е. Г. к. розкопували 1950. Під настилом виявлено велику поховальну камеру, стіни якої були оббиті дошками і мали балкове перекриття. У камері знайдено залишки пограбованого в давнину багатого поховання (можливо, одного з вождів осілого землеробського племені скіфського часу) та залишки поховання вбитої жінки. Виявлено залишки великої чорнолощеної посудини, верхня частина якої була оздоблена накладними золотими бляшками.

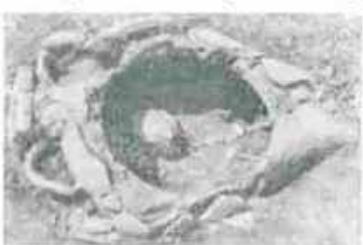
ГЛЕДИЧІЯ (*Gleditsia*) — рід родичів родини незалежних. Висока (20—45 м) однодомна з ажурною розлогою кроною листопадне дерево. Гілки та стовбур вкриті численними, до 10 см завдовжки, колочками. Листки парноперистоскладні. Квітки одноставні, зібрані в укорочені китиці. Плід — довгий плоский боб. 12 видів, пошир. у Сх. Азії, Америці та Африці. В СРСР (Закавказзя) дико росте 1 вид — *Г. каспійська* (*G. caspica*), у культурі — 8, з них в УРСР — 2. Найважливішою є *Г. колюча*, або звичайна (*G. triacanthos*). Використовують при створенні поземних смуг, живоплотів та ін. Плоди її листки багаті на вітаміни С. Деревина міцна, важка, йде на різні вироби, цінна для підземних і підводних споруд. Медонос. Іл. с. 31.

ГЛЕЗЕР (*Glaser*) Дональд (н. 21. IX 1926, Клівленд) — американський фізик, член Національної АН США (з 1962). Закінчив Технологічний ін-т Кейса (1946), з 1960 — проф. Каліфорнійського ун-ту. Праці з фізики елементарних частинок, фізики космічного проміння й застосування фіз. методів до мол. біології. Винайшов (1952) т. з. *бульбашкову камеру* — прилад для спостереження слідів заряджених частинок. Нобелівська премія, 1960. Портрет с. 60.

ГЛЕЗОС (*Γλέζος*) Маноліс (н. 26. VIII 1922, с. Аспрантос, о. Наксос) — грецький громадський і політ. діяч. Під час італо-нім. окупації Греції Г. вночі проти 31. V 1941 зірвав фашист. прапор з афінського Акрополя. В 1941—43 зазнавав арештів. У 1944—47 — редактор органу Компартії Греції газ. *«Різогастіс»*. У 1948—49 військ. суд засудив Г. до страти, яку під тиском світової прогресивної громадськості замінив 10 роками тюрем. В 1948—54 і 1958—62 Г. перебував в ув'язненні. З 1956 — секретар Єдиної демократичної лівої партії (ЕДА), директор газ. *«Ангі»* («Світанок»). У 1967—71 ув'язнений військ. хунтою. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963. Міжнар. премія Миру, 1959.

ГЛЕКОВІ ПОХОВАННЯ — поховання померлих чи решток трупоспалення в спеціально виготовлених або звичайних господарських глеках. Відомі з 4—3-го тис. до н. е. у різних народів, що населяли Єгипет, Крит, тер. Греції, Іспанії, Італії. В 1-му тис. до н. е. і на поч. н. е. були поширені серед населення Кавказу (Абхазія. Кол-

хид, Сх. Закавказзя). На тер. УРСР Г. п. трапляються в некрополях античних міст Пн. Причорномор'я. Однією з пам'яток цього типу є поховання на *Козирському городищі* поблизу Ольвії. Померлих ховали переважно в скорченому стані, у великих амфорах, ліпних горщиках, бік яких відбивали. Обряд відображає поширені в первісному суспільстві уявлення, пов'язані з культом плодючості, відродження, гол. роль в якому



Глекові поховання. Дитяче поховання в амфорі. Ольвія.

відігравала жінка-мати. В цьому культі глиняні глекі уособлювали плодючу землю і жінку.

• *В. В. Максимов*.
ГЛЕНН (*Glenn*) Джон (н. 18. VII 1921, Кембрідж, штат Огайо) — астронавт США. Закінчив 1943 льотну авіац. школу в Техасі, 1954 — школу льотчиків-випробувачів. З 1959 — у групі астронавтів. У 1962 перший з амер. астронавтів здійснив орбітальний політ навколо Землі на космічному кораблі *«Меркурій»*. Портрет с. 60.

ГЛЕТ (нім. *Glätte*) — технічна назва оксиду свинцю PbO.

ГЛЕТЧЕР (нім. *Gletscher*, від лат. *glacies* — лід) — 1) Скупчення на суходолі льодових мас, які сповзають під впливом сили ваги з областей, що лежать вище снігової межі. Поширені в холодних районах Землі (Антарктида) та на гірських вершинах (Памір, Тянь-Шань тощо). Див. також *Льодовики*. 2) Місцева назва льодовиків у Швейцарії.

ГЛЕЧИКИ, кушавка (*Nuphar*) — рід водяних рослин родини латтевіх. Багаторічні трави з товстим кореневим. Листки шкірясті овально-серцевидні, плавають на поверхні води. Квітки одиночні, на довгих квітконіжках. Плід ягодоподібний, формою нагадує глечик. Бл. 15 видів, пошир. в помірного поясі Пн. півкулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — один: *Г. жовті* (*N. luteum*) — ростуть всюди у стоячих та повільнотекучих водах. Деякі види вирощують як декоративні. Іл. с. 63.

ГЛЕБКА Петро Федорович [23. VI (6. VII) 1905, с. Велика Уса, тепер Узденського р-ну Мінської обл. — 18. XII 1969, Мінськ] — білоруський рад. поет, акад. АН БРСР (з 1957). Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1925. Перша зб. віршів *«Шипшина»* (1927). Поеми *«Тривожний сигнал»* (1929), *«У ті дні»* (1937), *«Над Березою-рікою»* (1939) — про Велику Жовт. соціалістичну революцію і громадян. війну, *«Мужність»* (1934) — присвячена пам'яті В. І. Леніна.

Вірші і балади періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45 пройняті патосом рад. патріотизму. Драм. поема *«Світло зі Сходу»* (1946—47) — про дії Жовт. революції в Білорусії. У зб. поезій *«Під стягом перемог»* (1952) оспівав велич соціалістичної Батьківщини. Автор статей про Т. Шевченка: *«Шевченко і білоруська література»* (1939), *«Пам'ятні розмови»* (1952). Перекладав твори рос. і укр. л-ри, зокрема Т. Шевченка, М. Бажана та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 60.

Тв.: Збір творів, т. 1—3. Мінськ, 1969—71; Укр. перекл. — Поезії. К., 1973; Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1973.

ГЛЕБОВ (справж. прізвище — Сорokin) Гліб Павлович [29. IV (11. V) 1899, м. Вознесенськ, тепер Миколаївської обл. — 3. III 1967, Мінськ] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). Творчу діяльність почав 1921 на Україні, зокрема Т. Шевченка, М. Бажана та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 60.

ГЛЕБОВ Ігор Олексійович [н. 8 (21). I 1914, Петербург] — російський рад. учений в галузі електроенергетики й електромашинобудування, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Закінчив (1938) Ленінгр. політех. ін-т. В 1946—51 працював у Ленінгр. ін-ті авіаприладобудування, в 1951—61 — у Ленінгр. технологічному ін-ті харч. пром-сті. З 1961 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті електромашинобудування (директор — з 1973). Осн. праці Г. присвячені створенню потужних синхронних машин з системами збудження і електроенерг. систем, використанню надпровідності в електромашинобудуванні. Г. заклав наук. основи систем збудження й автом. регулювання турбо- і гідроагрегатів, провів дослідження, пов'язані з синтезом електр. машин і напівпровідникових перетворювачів. Нагороджений орденами Жовтєвої Революції, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1968. Премія ім. П. М. Яблочкова АН СРСР, 1976. Портрет с. 62.

М. М. Шмирьова

ГЛЕБОВА Марія Михайлівна (1847, Ярославська губ. — 1919, похована у Києві) — російська актриса, антрепренер. Дружина М. Соловцова. Творчу діяльність почала 1866 в Александринському театрі в Петербурзі. В 1874—79 працювала в групі М. Милославського в Одесі, 1879—82 — у групі М. Саїна (Київ, Житомир та ін.), 1883—91 — в різних театр. трупах Москви. В 1891—1905 — актриса, а з 1902 — антрепренер *Театру «Соловцов»* у Києві. Ролі: Катерина

Лариса («Гроза», «Безприданниця» О. Островського), Марія Стюарт, Леді Мільфорд («Марія Стюарт», «Підступність і кохання» Шіллера), Адрієнна Лекувер (одномісненна п'єса Скіба і Легуве).

ГЛІБОВ-АВІЛОВ Микола Павлович [11 (23).X. 1887 — 13.VII 1942] — рад. державний і парт. діяч. Н. в Калузі в сім'ї шевця; робітник-друкар. Член Комуністичної партії з 1904. Вів парт. роботу в Катеринославі, Калузі, Москві, Петербурзі, на Уралі. Після Лютневої революції 1917 — член Виконавчої комісії Петерб. к-ту РСДРП(б), працював у Петроград. бюро профспілок. На VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) обраний кандидатом у члени ЦК партії. Учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Нарком пошт і телеграфів у першому Рад. уряді. З 1918 — комісар Чорноморського флоту, згодом — член Президії та секретар ВЦРПС, нарком праці України. З 1922 — на парт., профспілковій та госп. роботі. На XIII з'їзді РКП(б) обирається кандидатом у члени ЦК партії.

ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ — узагальнена назва ряду бурж. концепцій психології, які вивчають так звані «глибинні», підсвідомі психічні процеси. Прихильники Г. п. ігнорують значення свідомого в життєдіяльності особистості. Г. п. об'єднує різні ідеалістичні та реакційні психологічні течії та школи (вчення З. Фрейда, К.-Г. Юнга, А. Адлера, неопреїдизм, неогіпсіоризм тощо). Г. п. почала складатися з 19 ст. у зв'язку з необхідністю пояснення і лікування хвороб. Згодом вона стала претендувати на вилучення всього соціального життя на основі підсвідомих потягів — переважно інстинктивних (гол. чин. статевих). На противагу Г. п. з її надмірним інтересом до підсвідомого в 1940 починає розвиватися егопсихологія (в США — Х. Хартман, П. Федерн та ін.). Її представники на перший план висувають свідоме «я», вилучаючи, проте, з антинаука. позицій. Подальший свій розвиток т. з. неоглибина психологія дістала в 40-х та наступних роках 20 ст. в США у працях К. Горні, Е. Фромма, А. Кардінера, Х. Саллівана, які створили т. з. культурно-соціологічну течію у Г. п. В останні роки на окремі її течії значно впливають філософ. концепції феноменалізму, екзистенціалізму, неомімізму, неопотизмізму й біхевіоризму. Всі напрями Г. п. піддано критиці марксистською психологією. В. І. Войтко.

ГЛИБИННІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — магматичні гірські породи, що утворилися внаслідок кристалізації мазми в глибині земної кори. Те саме, що й інтрузивні гірські породи.

ГЛИБИННІ РОЗЛОМИ, планетарні розломи — лінійно-витягнуті зони порушення суцільності гірських порід у земній корі, які поділяють її на окремі структурні елементи — платформи, плити, щити та ін. Протягаються на сотні й тисячі кілометрів при ширині

до кількох десятків кілометрів. Осн. ознака Г. р. — значна глибина їх (сягають *Моховищича поверхні* і глибше). Г. р. — це зони рухливого зчленування великих блоків земної кори, через них здійснюється зв'язок глибинних горизонтів Землі з поверхневими, який проявляється у вулканічних, магматичних, гідротермальних та ін. процесах. По зонах Г. р. окремі брили земної кори переміщуються в різних напрямках, утворюють геол. структури, в т. ч. і рифтові (див. *Рифт*). На Україні Г. р. встановлено в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Донбасі, на Передкарпатті та в ін. районах. За допомогою космічних досліджень великі розломи виявлено на Місяці, Марсі та ін. планетах. З зонами Г. р. пов'язані рудні концентрації та родовища нафти й газу. І. І. Чебаненко.

ГЛИБИНОМІР — прилад, яким вимірюють глибину отворів, заглиблень, висоту уступів тощо у деталях машин. Встановлюють його основою на поверхні, від якої відлічують розмір. За видом вимірювального пристрою Г. поділяють на штангенглибиноміри з межею вимірювання до 500 і точністю відліку 0,05 і 0,1 мм, мікрометричні Г. з межею вимірювання до 150 і поділками 0,01 мм (див. також *Мікрометр*) та індикаторні Г. (мал.) з межею вимірювання до 100 і поділками 0,01 мм.

ГЛИБОКА (з 1919 до 1940 — Адинката) — селище міського типу Чернівецької обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол Глибока-Буковинська. 7,6 тис. ж. (1977). У письмових джерелах Г. вперше згадується 1438. Протягом 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1918 Г. окупувала боярська Румунія. З 1926 в Г. діяла підпільна партійна орг-ція. В 1932, 1933, 1934, 1936 і 1937 тут відбувалися виступи робітників і селян проти окупаційного режиму. 28.VI 1940 в складі Пн. Буковини возз'єднано з Рад. Україною. З 1956 — с-ще міськ. типу. З-ди: рідкого скла та маслоробний; харч., пром. та побутового обслуговування комбінації, комплекс по виробництву яловичини, райсільгосптехніка. З заг. освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ГЛИБОКА ОРАНКА — оранка на глибину не менше як 25 см. Г. о. збільшує пористість, *водопроникність*, повітроємність, *аерацію* ґрунту, поліпшує проникнення коренів рослин, є ефективним заходом боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами с.-г. культур. Глибина оранки залежить від ґрунтово-кліматичних умов, біол. особливостей вирощуваних культур, ступеня забур'яненості ґрунту тощо. Г. о. застосовують насамперед під цукр. буряки на 28—30 см, картоплю, кукурудзу, ін. просяні на 25—27 см, при підніманні чистого пару — на 28—30 см. Див. також *Оранка*.

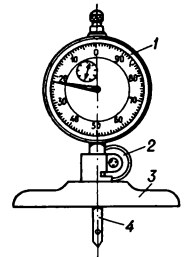
ГЛИБОКИЙ ДРУК — спосіб друку за допомогою *друкарських форм*.

що їх друкарські елементи заглиблено, а пробільні (проміжні) елементи височать над ними. В процесі друкування фарба безперервно надходить на всю поверхню оберткової друкарської форми і водночас видаляється (сталевою пластинкою — ракелем) з її пробільних елементів, залишаючись лише в заглибинах, звідки під тиском преса переноситься на папір. Чим глибші друкарські елементи, тим більше фарби потрапляє на папір і, отже, темнішими стають певні частини зображення. Для Г. д. (мал.) використовують ротаційні *друкарські машини*. Г. д. надає ілюстраціям соковитості тонів і півтонів, тому його застосовують для друкування багатоілюстрованих видань.

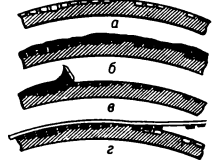
ГЛИБОКОВОДНІ ЗАПАДИНИ, *глибоководні жолоби* — довгі, вузькі зниження океанічного дна з глибинами понад 6000 м. Розташовані переважно з зовнішнього (океанічного) боку острівних дуг. Найглибші Г. з. — в Тихому океані.

ГЛИБОКОВОДНІ ТВАРИНИ — населення глибин моря від 500 м до 11 000 м. Серед Г. т. є представники батальної фауни (див. *Батіаль*), абісальної (див. *Абісаль*) та ультраабісальної. В зв'язку з несприятливими умовами існування глибоководна фауна значно бідніша в порівнянні з фауною поверхневих шарів моря як за видовим складом, так і за чисельністю. Найпоширенішими серед Г. т. є голкошкірі, ракоподібні, молюски, багатощетинкові черви, риби. Своєрідні умови життя Г. т. (відсутність сонячного світла, постійні т-ра і солоність води, великий гідростатичний тиск, високий вміст вуглекислого газу тощо) накладають відбиток на їхнє зовн. вигляд і будову. У більшості Г. т. переважає червоне, буре або чорне забарвлення, але зустрічаються і тварини з прозорим тілом, позбавлені пігментів. Очі або добре розвинені (часто телескопічні), або редуковані (див. *Редукція* в біології). Г. т. мають ряд пристосувань (сплюснене тіло, подовжені кіпцівки, голки, дуже тонкий вапняковий скелет або його відсутність тощо), що дають змогу триматися на поверхні мулу. У багатьох Г. т. є світлі органи (див. *Біоломінесценція*), що виконують різні функції (принаджування здобичі, відлякування ворогів тощо). За характером живлення Г. т. — детритоїди (див. *Детрит*) і хижаки (живляться ін. тваринами). Чимало хижих Г. т. мають пристосування до захоплення здобичі, що значно перевищує їхні розміри (напр., у деяких риб можуть дуже розтягуватися щелепи, зяброві дуги, шлунок). Деякі Г. т. здійснюють великі вертикальні міграції, іноді до самої поверхні, що буває пов'язано з їх розмноженням.

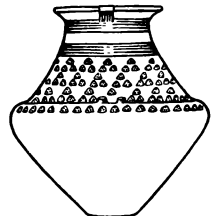
ГЛИБОЦЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Чернівецької обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1 тис. км². Нас. 93,6 тис. чол. (1977). В районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 28 сільс. Радам народних депутатів.



Глибиномір індикаторний: 1 — індикатор; 2 — гвинт кріплення індикатора; 3 — основа; 4 — змінний вимірвальний стрижень.



Глибокий друк: а — друкарська форма; б — друкарська форма, вкрита фарбою; в — віддалення фарби (ракелем) з пробільних елементів друкарської форми; г — відшарування відбитка разом з фарбою від друкарської форми.



Відтворений вигляд посудини з золотими прикрасами з Глевахівського кургану.

Найбільші глибоководні западини Світового океану

Назва	Глибина, м
Тихий океан	
Маріанська	11 022
Тонга	10 882
Філіппінська	10 497
Кермадек	10 047
Атлантичний океан	
Пуерто-Ріко	9207
Індійський океан	
Яванська	7130

ГЛИВЕНКО

Центр — смт Глибока. Г. р. розташований у Прикарпатті. Корисні копалини: глини, гравій, пісок. Річки: *Прут* (на пн. межі району) та *Сірет* з численними притоками. Ґрунти опідзолені та дерново-підзолисті. Під лісами (бук, граб, явір) — 26,1 тис. га. Підприємства легкої й харч. промисловості, у т. ч. Герцаївська швейно-галантерейна ф-ка, Тарашанський льонозавод, глибоцькі маслоробний з-д і харч. комбінат, Карачівський спиртовий та Черепківський крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Глибока) та 12 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — вирощування зернових (в основному озимої пшениці), цукр. буряків, льону-довгунця; тваринництво м'ясо-молочного напрямку. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 39,4 тис. га, луки і пасовища — 14,4 тис. га. У Г. р. — 16 колгоспів, 6 радгоспів, у т. ч. птахорадгосп, міжгосп. комплекс по відгодівлі молодяку великої рогатої худоби, райсільгосптехніка з трьома виробничими відділеннями. Залізничні станції: Глибока-Буковинська, Вадул-Сірет і Карачів. Автошляхів — 361 км (усі з твердим покриттям). В районі — 76 заг.світл. і 2 муз. школи, профес.тех. уч.-ще, 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 23 будинки культури, 46 клубів, кінотеатр, 64 кіноустановки, 73 б-ки. В с. Димчі Г. р. — музей-садиба О. Кобилянської, в с. Кам'янісі народився укр. письменник І. І. Сивок, в с. Луковичі пройшли дитячі роки укр. рад. письменника І. Вільде. В Г. р. виділяється газ. «Будівник комунізму» (з 1945).

М. П. Зеленько. **ГЛИВЕНКО** Володимир Леонітович [н. 21.І (3.ІІ) 1903, Краснод.] — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1929—34 навчався в Київ. худож. ін-ті у І. Пляциського. Твори в галузі сатиричної газетної, журнальної і книжкової графіки. В 30—40-х рр. працював у газ. «Комуніст», «Пролетарська правда», з 1941 — в журн. «Перець». Виконав ілюстрації до книжок: «Преподобні вуха» О. Кобиляки (1960), «Отак воно було!» С. Олійника (1963), «Приварок» Д. Грох (1964), «Коза на плаху» І. Немировича (1966).

ГЛИНА — незцементована гірська порода, що складається переважно з глинистих мінералів. До Г. відносять породи, в яких понад 50% частинок мають розмір менший за 0,01 мм (в т. ч. 25% < 0,001 мм). Осн. мінерали, що входять до складу Г. — каолінит, монтморилоніт, ідроліт, вермікуліт, палігорскіт. За мінералогічним складом Г. поділяють на мономінеральні (каолінітові, монтморилонітові тощо) і полімінеральні (суміш глинистих мінералів). Для Г. характерна пластичність — з водою вона утворює пластичну масу, яка при аисушуванні зберігає надану їй форму, а після випалювання стає твердою і міцною. За походженням розрізняють Г. уламкові і хемогенні, за умовами утворення — морські, озernі, делю-

нальні тощо. Глини становлять бл. 50% усіх гірських порід земної кори осадочного походження. Ушлішнюючись, Г. перетворюються на аргіліти, а потім — на сланці глинисті. На Україні є багаті запаси глини (див. *Новорайське родовище погнетрипських глил, Часоварське родовище погнетрипських глил, Черкаське родовище бентонітових глил*). Г. широко застосовують у буд., металург., керамічній, паперовій, наф-



топереробній, цементній пром-сті та в ін. галузях нар. господарства. **ГЛИНКА** Дмитро Борисович [27.ХІ (10.ХІІ) 1917, с. Олександрів Дар, тепер у складі м. Кривого Рога — 24.ІІ 1979, Москва] — радянський військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, серпень 1943). Член КПР з 1942. Н. в сім'ї шахтаря. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, ад'ютант ескадрильї, пом. командира авіаполку, нач. повітряно-стрілецької служби винищувальних авіаполків на Пд., Пн.-Кавказ. З-му і 1-му Укр. фронтах. Зробив понад 300 бойових вильотів, особисто збив 50 ворожих літаків. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1960 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 62.

ГЛИНКА Костянтин Дмитрович [23.УІ (5.УІІ) 1867, с. Коптево, тепер Духовицького р-ну Смоленської обл. — 2.ХІ 1927, Ленінград] — російський рад. ґрунтознавець, акад. АН СРСР (з 1927). В 1889 закінчив Петерб. ун-т. Учень В. В. Докучаєва. В 1894—1911 працював у с.-г. ін-ті в Ново-Олександрії, тепер Пулави, ПНР (з 1901) — проф. кафедри ґрунтознавства. В 1913 організував Воронежський с.-г. ін-т, був його директором. З 1922 — ректор Ленінгр. с.-г. ін-ту. На 1-му Міжнар. конгресі ґрунтознавців (1927) обраний президентом Міжнародного т-ва ґрунтознавців. Г. розробив метод мінералогічних досліджень тонких фракцій ґрунту, заклавав основи оригінальної рос. школи ґрунтової мінералогії та ін.; був керівником численних ґрунтово-геогр. експедицій. Г. — основоположник палеоґрунтознавства. Портрет с. 62.

ГЛИНКА Михайло Іванович [20.УІ (1.УІІ) 1804, с. Новоспаске, тепер Бєлгінського р-ну Смоленської обл. — 3(15).ІІ 1837, Берлін, похований у Петербурзі] — російський композитор. Основополож-

ник рос. класичної муз. школи. В 1818—22 — вчився в пансіоні при Петерб. Головному пед. уч-щі. У 1837—39 — капелмейстер Придворної співацької капели. Тривалий час жив за кордоном: в Італії (1830—33), Берліні (1833—34, 1856—57), Парижі (1844—45, 1852—54), Іспанії (1845—47), Варшаві (1848, 1849—51). Знайомство з О. Пушкіним і О. Грибоедовим, спілкування з прогресивно настроєними діячами рос. та зарубіжної л-ри і мист. сприяли творчому зростанню композитора.

У 1836 Глинка закінчив працювати над оперою «Іван Сусанин» (на вимогу придворних кіл була названа «Життя за царя»), яка виражала ідею захисту вітчизни від іноземних загарбників, прославляла мужність і стійкість рос. народу. За характером муз. мови, особливостями оперної драматургії твір став першою класичною нац. оперою. У 1842 в Петербурзі здійснено постановку опери Г. «Руслан і Людмила» за однойменною поемою Пушкіна. Серед симф. творів Г. — «Вальс-фантазія» (для фп., 1839; оркестрові редакції 1845, 1856), «Іспанські увертюри» — «Арагонська хота» (1845), «Ніч у Мадриді» (1848. 2-а ред. 1851), симф. фантазія «Камаринська» (1848). Опера і симф. творчість заклали основу й накреслили шляхи дальшого розвитку рос. муз. мистецтва. Нову епоху відкрив Г. і в історії вокальної музики (бл. 80 творів для голосу, вокальні ансамблі, етюди, вправи, хори). Автор відомих романсів на вірші Пушкіна («Красуне, не співай...», «Я мить чудову пам'ятю»), Баратинського («Не спокушай»), Кукольника («Сумніє»), Жуковського та ін. Г. належать також камерно-інструм. ансамблі (у т. ч. 2 струнних квартети, Патетичне тріо для фп., кларнета і фагота, 1832). Г. добре знав Україну, її культуру. «Малоросія — обитова земля мого серця» — писав він. Відвідав Україну 1823 (Харків) і 1838 (Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина, Київщина) з метою добору співаків до Придворної співацької капели. В селі Качанівці на Чернігівщині зустрівся з М. Маркевичем, з яким вчився в пансіоні, познайомився з художником В. Штернбергом, з укр. поетом В. Забілою (на його вірші написав пісні «Гуде вітер великий в полі» та «Не шебечи, соловейко»). В Качанівці написав перші частини опери «Руслан і Людмила». Тоді ж зустрів і запросив до Петербурга С. Гулака-Артемовського, особисто керував його муз. заняттями (Гулак-Артемовський поряд з І. Петронієм виконував партію Руслана на сцені петерб. Великого театру). В 1852 почав працювати над програмною симфонією «Тарас Бульба» (за однойменним твором М. Гоголя), для якої використовував мелодії укр. нар. пісень (тір не було закінчено, а ескізи до нього не збереглися). Г. був знайомий з Шевченком. Композитор і поет зустрічалися в Петербурзі в 30—40-х рр. у Н. Кукольника, О. Струговицького, М. Маркевича. Шев-



Д. Глезор.



Дж. Глені.



П. Ф. Глєска.



Г. П. Глєбов.

ченко високо цінував творчість Г. («Шоленник», «Музикант», «Калітани»). Твори Г. постійно в репертуарі укр. митців і виконавських колективів. Постановка опери «Іван Сусанін» у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка 1949 удостоєна Держ. премії СРСР.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—2, М., 1973—75.
Лит.: Асафьев В. Глинка, М., 1950; Стасов В. В. Избранные статьи о М. И. Глинке, М., 1955; Фрид Р. З. М. И. Глинка, М.—Л., 1973; Гринченко М. О. Українська тематика у творчості М. Глинки, В. кн.: Гринченко М. О. Вибране, К., 1959.

М. М. Гордійчук.

ГЛИНКА Федір Миколайович [8 (19).VI 1786, маєток Сутки, тепер Смоленська обл.—11(23).II 1880, Твер, тепер Калінін]—російський письменник. Декабрист. Друкуватися почав 1807. Учасник Вітчизн. війни 1812, яку описав у «Листах російського офіцера» (1815—16). Автор поем «Діва карельських лісів» і «Карелія». Вірші «Трійка» («Вот мчатся тройка удалая»), «В'язень» («Не слышно шума городского»), «Москва» («Город чудный, город древний») стали популярними піснями. Г. побував у Києві, Чернігові. Написав істор. роман про Богдана Хмельницького, вірші про подвиги запорожців. В 50-х рр. став на реакц. позиції, відійшов від літератури. Тв.: Стихотворения, Л., 1961; Укр. перекл. д.—Москва, В. кн.: Рильський М. Вибрані переклади, К., 1952.

Лит.: Жаркевич Н. М. До історії створення роману Ф. М. Глинки «Зиновий Богдан Хмельницький, или Освобожденная Малороссия», «Радянське літературознавство», 1978, № 7.

ГЛИНОЗЕМ, оксид алюмінію, Al_2O_3 —біла кристалічна речовина, розчинна у воді. Зустрічається в природі у вигляді мінералів: корунду, рубіну та сафіру. Г.—сировина для одержання алюмінію; застосовують як абразив. матеріал, адсорбент, катализатор тощо. Див. також *Алюмінію сполуки*.

ГЛИНСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.)—майстер гравіювання на дереві 2-ї половини 17 ст. Жив і працював у Львові. Виконав ілюстрації до богослужбових книжок «Тріоди Цвітної» (1667), «Евхологія» (1719) та заставки до «Гребінки» (1682).

ГЛИНСЬКИЙ Михайло Львович (р. н. невід.—п. 15.IX 1534)—український магнат, князь. Мав великі зем. маєтності на Чернігівщині, Київщині і в Білорусії. Прагнув утворити окрему д-ву з укр., рос. і білорус. земель, які перебували під владою феодал. Литви. Усунутий польс. королем і великим лит. князем Сигізмундом I з держ. посад, Г. 1508 очолив повстання групи укр., рос. і білорус. феодалів, невдоволених пануванням лит. знаті. Після поразки повстанців 1508 Г. переїхав до Москви, дістав звання боярина і великі зем. маєтності. Під час війни Росії з Литвою 1512—22 Г. намагався перейти на бік противника, за що був ув'язнений (1514—26). Після смерті великого князя московського Василя III (1533), одруженого з племінницею Г.

Оленою (матір'ю Івана IV), брав участь у боротьбі боярських груп за владу, був ув'язнений вдруге; помер у тюрмі.

ГЛИНСЬКИЙ Яким (рр. н. і см. невід.)—український живописець і ювелір початку 18 ст. з Чернігівщини. Г. вважають автором ікони «Пречиста» (1716), на якій зображено Петра I і Петра II, представників укр. козацької старшини. В 1723 Г. намалював ікони для іконостасів бокових вівтарів Успенського собору Києво-Печерського лаवри і позолотив ці іконостаси. Є припущення, що Г.—автор портрета «Молодниця у білій намітці».

ГЛИНСЬКО-РОЗБИШІВСЬКЕ НАФТОГАЗОВЕ РОДОВИЩЕ—родовище нафти і газу в Полтавській обл. УРСР. Пов'язане з Погаринським і Чинківським підняттями Глинсько-Розбишівського валу в центр. частині Дніпровсько-Донецької западини. Осн. запаси нафти в нижньопермських і верхньопермських відкладах, газу—в нижньопермських і верхньопермських відкладах, газу—в карбонатних глибок. від 1840 до 3800 м. Густ. нафти—790—875 кг/м³, вміст сірки—0,12—0,56%, парафіну—0,25—9,2%, смол—1,68—12,46%. Газ метановий (80,65—92,65% метану), густ. його—0,608—0,743 кг/м³. Родовище відкрито 1958, експлуатується з 1959. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ—до газопроводу Шебелівка—Полтава—Київ.

В. Г. Дем'ячук.

ГЛИНЯНИ—селище міського типу Золочівського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Перегонівці (бас. Вісли), за 8 км від залізничної ст. Задвір'я. 4,0 тис. ж. (1977). Відомі з 1379. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації Г. (1.VII 1941—20.VII 1944) у с-щі діяла антифашист. орг-ція «Визволення Вітчизни». Ф-ка худож. виробів, хлібозавод, сировинний цех Золочівського сироварного заводу, виробничі відділення райлісгосптехніки, радгосп, будинок побуту. Серед. школа, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

ГЛИШИЧ (Глишич) Милован (7.I 1847, с. Градаць, Зх. Сербія—20.I 1908, Дубровник)—сербський письменник. Один із зачинателів критичного реалізму в серб. лір. Брав участь у революц.-демократичному русі. Друкуватися почав у 70-х рр. Осн. тема творів Г.—життя села. Автор оповідань і повістей «Голова цукру» (1875), «Музикант» (1879), п'єс «Два цванчики» (1882), «Обман» (1885) тощо. Перекладав твори зх.-європ., рос. та укр. письменників. У 1877 було опубліковано (за підписом Г.—h) переклад балади Шевченка «Причина», традиційно приписуваний Глишичу.

ГЛІБОВ Леонід Іванович [21.II (5.III) 1827, с. Веселий Поділ, тепер Семенівського р-ну Полтавської обл.—29.X (10.XI) 1893, Чернівці]—український поет, байкар і лірик. Закінчив Ніжинський ліцей (1855). Працював учителем на Подолі, з 1858—у Чернів. гімназії. Водночас—ви-

давець і редактор тижневика «Чернігівський листок» (1861—63), який було закрито за антиурядовою агітацією. Брав участь в орг-ції *недільних шкіл*, виданні популярної л-ри. В 1863 за зв'язок з чл. орг-ції «Земля і воля» був висланий з Чернігова. Добився повернення в Чернівці у 1867, до кінця життя завідував земською друкарнею. На громад. і літ. діяльність Г. мали вплив дружні взаємини з революц. діячами і. Андрущенком, М. Кибальчицем, О. В. Марковичем. Перша зб. віршів опублікована рос. мовою (1847). На поч. 50-х рр. почав писати укр. мовою. Волелюбні мотиви прозвучали в поезіях «У степу», «Над Дніпром» та ін. Г. започаткував жанр віршованого фелетону, услід за Т. Шевченком звертався до жанру вірша-роздуму. Пробував сили у прозі і драматургії (нарис і оповідання «Просілок», «Шурочка», «Лихач»; комедія «До мирового», п'єса «Типические сцены с живыми картинками»). В 1863 у Києві Г. видав першу зб. байок. Друга й третя (1872 і 1882) закришили за ним славу видатного байкаря. Розвиваючи традиції І. Крилова, П. Гулака, Артемовського і Є. Гребінки, Г. створив понад 100 оригінальних байок, у яких осуджував кріпосницькі порядки («Вовк і Вівчарі», «Вовк і Кіт», «Вовк та Ягня»), викривав виборчі органи і савілія експлуататорів («Громада», «Ведмідь-пасічник»), змалював зубожіння селянства після реформи 1861 («Мірошник», «Охрімова свита», «Вівці та Собаки»). Питання сусп. моралі порушені в байках «Пан на всю губу», «Мишача рада». Картав деспотизм царського самодержавства, грошові стосунки в класовому суспільстві, паразитизм і облудну філософію панівних верств («Лев на обляві», «Вовк та Зозуля», «Скоробатяцько», «Шелестуні», «Вовк та Мишеня»). Створені Г. образи стали узагальненими соціальними типами. Г. здобув визнання і як дитячий письменник. У творах Г. органічно поєднані гумор і ліризм. Вірші Г. «Журба» («Стоїть гора високая»), «Вечір», «Скажіть мені правду, добрі люди», «Летить голуб понад морем» стали популярними піснями і романами.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1974; Байки, К., 1976.

Лит.: Гур'єв Б. М. Леонід Глібов, К., 1965; Деркач Б. А. Крилов і розв'язок жанру байки в українській дитячій літературі, К., 1977.

Б. А. Деркач.

ГЛІВІЦЕ—місто на Пд. Польщі, в Катовицькому воєводстві. Залізничний вузол, річковий порт поблизу Глівіцького каналу. 178,3 тис. ж. (1973). Значний центр обробної пром-сті у Верхньосілезькому кам.-вуг. басейні. Підприємства машинобудування, металург., хім. пром-сті. Вугільні шахти. Політех. ін-т, н.-д. ін-ти (металург. та ін.). Г. відоме з кін. 13 ст.

ГЛІД (Crataegus)—рід рослин родини *розових*. Колочі куші, рідше дерева до 8 м заввишки. Листки чергові, лопатеві або роздільні. Квітки двостатеві, правиль-



М. І. Глинка.



Л. І. Глібов.



«Байки Леоніда Глібова», Чернівці, 1895. Обкладинка.

ГЛІЕР

ни, в щитковидних судвіттах. Плід — яблукоподібний або кістяковидний з 1—5 кісточками. Бл. 200 (за ін. даними — бл. 1250) видів, пошир. в помірних зонах Європи, Азії та Пів. Америки. В СРСР — 47 дикорослих видів, з них в УРСР — 25, і 3 культурні види. На Україні найчастіше вирощують *Г. криваво-червоний* (*G. sanguinea*) — з пурпурово-коричневими блискучими гронами і *Г. колючий* (*G. oxycantha*) — з голими пагонами та ясно-сірими гілками (походить із Закарпаття). Плоди містять органічні к-ти, ефірні та жирні олії, *глікозиди* тощо. Препарати, виготовлені з квіток і плодів *Г. криваво-червоного*, *Г. колючого* та деяких ін. видів, використовують в медицині як кардіотонічний засіб при функціональних порушеннях серцевої діяльності, початкових формах *гіпертонії*. Багато видів *Г.* — декоративні.

ГЛІЕР Рейнгольд Моріцович [30. XII 1874 (11.I 1875), Київ — 23.VI 1956, Москва] — російський рад. композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1938). В 1894 закінчив Київ. муз. уч-ще, 1900 — Моск. консерваторію. У 1913—20 — професор (з 1914 — директор) Київ. консерваторії (серед учнів — Б. Лятошинський, Л. Ревуцький); 1920—41 — професор Моск. консерваторії. Творчість *Г.* тісно пов'язана з традиціями рос. муз. класики, охоплює понад 500 творів різних жанрів: 5 опер, у т. ч. опери, що сприяли становленню нац. муз. культури Азербайджану («Шахсенем», поставлено 1927) та Узбекистану («Лейлі і Меджнун», поставлено 1940, «Гюльсара», поставлено 1949, обидві — у співавторстві з Т. Садиковим); 7 балетів («Червоний мак», 1927, «Мілний вершник», 1949, «Тарас Бульба», 1952); понад 20 симф. композицій, у т. ч. 3 симфонії (1900, 1907, 1911), симф. картина-балет «Запорожці» (1921), симф. поема «Заповіт», присвячена пам'яті Т. Шевченка (1941), концерти з оркестром: для арфи (1938), голосу (1943), віолончелі (1947), валторни (1951); камерно-інструм. і вокальні цикли, фп. п'єси, хори, пісні, музика до драм. вистав («Гайдамаки» за Шевченком, 1920) і кінофільмів. *Г.* належить редакція та оркестровка творів М. В. Лисенка («Наталка Полтавка», «Чорноморці»), К. Стеценка (драм. картина «Гайдамаки»), кантата «Шевченкові» та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948, 1950.

Лит.: Лятошинський Б. Р. М. Гліер. «Мистецтво», 1935, № 1; Балза Й. Р. М. Гліер. М., 1962; Рейнгольд Моріцович Гліер. Статті. Воспоминания. Матеріали. т. 1—2. М.—Л., 1965—67.

ГЛІКОГЕН (від грец. γλυκός — солодкий і γεννώ — породжую, створюю), тваринний крохмаль ($C_6H_{10}O_5$), полісахарид, основний запасний вуглевод організмів тварин і людини. Особливо багато його в печінці (до 20% сирої

маси) та м'язах (до 4%). І. виявлено також у деяких бактеріях, дріжджах і грибах. Молекула *Г.* побудована з залишків *глюкози*, з'єднаних α-1,4- та α-1,6-глікозидними зв'язками. Середня мол. м. 10^5 — 10^6 . Це білий аморфний порошок, що легко розчиняється у воді з утворенням опалесцюючого колоїдного розчину. *Г.* відкладається в цитоплазмі клітин у вигляді великих гранул. Тут, крім полісахаридних молекул *Г.*, містяться ферменти, які беруть участь у процесах його синтезу і розкладу. Якщо в клітині є надлишок глюкози, то її молекули за участю ферменту глікогенсинтетази приєднуються до кінців ланцюга *Г.*, якщо ж виникає потреба організму в глюкозі — відщеплюються від резервного *Г.* Відщеплюється глюкоза або під дією ферменту α-амілази, або на перших етапах *гліколізу* і *бродіння* — у вигляді глюкозо-1-фосфату в процесі *фосфорилізу* за допомогою ферменту *фосфорилази*. Ці реакції належать до механізмів запасання і використання енергії (див. *Біохімія*), необхідної для життєдіяльності організму. В. К. Лиско.

ГЛІКОГЕНОЛІЗ (від *глікоген* і грец. λύσις — розпад, розклад) — див. *Гліколіз*.

ГЛІКОЗИДИ — органічні речовини, молекули яких складаються з *вуглеводу* та компонента неуглеводної природи (аглюкону), яким можуть бути стероїди, феноли або алкалоїди. Це здебільшого кристалічні сполуки, майже завжди гіркі на смак, мають специфічний запах. Особливо багаті на *Г.* рослини, але виявлені вони і в тваринних організмах. Відіграють важливу роль у процесах обміну речовин. Найважливіші *Г.*: *амігдалін*, який міститься в листках і кісточках гіркого мигдалу, *абрикоса*, *персика*, *сливи*; *синігрин* — у гірчиці та хріну; *соланін* — у картоплі, та *антоціани* — барвні речовини рослин. Деякі *Г.* (глюкозиди — *азонін*, *строфантин*) застосовують у медицині гол. чин. при серцево-судинних захворюваннях. До *Г.* належать також *цереброзиди* мозку тварин і антибіотик *стрептоміцин*.

ГЛІКОЗУРІЯ (від *глюкоза* і грец. ὄβρυν — сеча) — виділення глюкози з сечею. Здебільшого є наслідком *гіперглікемії*. Форма *Г.*: аліментарна *Г.* (виникає при одноразовому споживанні значної кількості цукру) та *рефлекторна Г.* (при емоційних перенапруженнях і стресових станах організму), які швидко зникають; *діабетична Г.* (див. *Діабет*), *ніркова Г.* (генетично зумовлена, але може виникати при токсикозах вагітності, захворюваннях нирок тощо), що спостерігається при нормальній концентрації глюкози в крові, та інші.

ГЛІКОКОЛ — те саме, що й *гліцин*.

ГЛІКОЛІ — двоатомні спирти. Найпростіший представник *Г.* — *етиленгліколь* $HOCH_2-CH_2OH$. Нижчі *Г.* — густі безбарвні ріди-

ни, без запаху, солодкі на смак, добре розчинні у воді. Вищі *Г.* — тверді речовини, мало розчинні у воді і значно краще — в спирт та ефірі. *Г.* мають усі властивості спиртів. Одержують *Г.* *гідролізом* відповідних діалкогенідів або хлоридів, окисненням алкогів і *гідратацією* оксидів. Застосовують як розчинники, пластифікатори у виробн. *лак*ів, пластмас, *волокон*.

ГЛІКОЛІЗ (від грец. γλυκός — солодкий і λύσις — розпад, розклад) — складний ферментативний процес анаеробного (без доступу молекулярного кисню) негідролітичного розщеплення *вуглеводів* у тваринних тканинах. Супроводжується синтезом аденозинтрифосфорної к-ти (АТФ) (див. *Аденозинтрифосфорні кислоти*) і утворенням молочної кислоти — кінцевого продукту *Г.* У тканинах організму *Г.* піддається гол. чин. *гліколізу*; якщо цей процес починається з розщеплення *глікогену* (напр., в м'язах), то він наз. *глікогенолізом*. *Г.* має велике значення в обміні речовин, особливо для ростучих (в т. ч. злояких) і м'язових тканин, бо забезпечує в них нагромадження енергії при відсутності кисню. Нагромадження у вигляді аденозинтрифосфорної кислоти енергії використовується організмом у процесі його життєдіяльності (див. *Біохімія*).

ГЛІКОПРОТЕЇДИ — складні білки, що містять *вуглеводи*. Наявні майже в усіх тканинах тварин, рослин, мікроорганізмів. Мол. і від кількох десятків тисяч до кількох мільйонів. До *Г.* відносять багато білків плазми крові, деякі ферменти, гормони, *імунні білки*, *муцини*, *мукоїди* тощо. Особливо інтенсивно *Г.* синтезують слизова оболонка шлунково-кишкового тракту.

ГЛІОКСАЛЬ, СНО—СНО — на простіший діальдегід: жовті кристали, t_m 15° С, добре розчинні у воді, спирті, ефірі, легко полімеризується. У пром-сті одержують дегідрогенізацією *етиленгліколю*. *Г.* і *гіокальсульфат* застосовують у синтезі *кубонних барників*.

ГЛІОМА (від *глія* та грец. βύμα — пухлина) — пухлина центральної нервової системи, що розвивається з клітин різних видів *глії* із злоякісних *Г.* найчастіше зустрічаються *гліобластоми* та *медулобластоми* мозочка. За походженням до *Г.* близькі т. з. *паргліоми*, що розвиваються з нервових клітин, з клітин шипковидних залоз або з епітелію судини сплетення шлуночків мозку. *Г.* паргліоми об'єднують під назвою *нейроектодермальні пухлини*. Лікування переважно хірургічне.

ГЛІПТИКА (грец. γυλτός — врізаний, від γύφο — вирізулюю) — мистецтво різьблення і дорожніх і напівдорожніх кольорових каменях. *Г.* відомо з давніх часів. У країнах Б. Сходу та Єгипті вже в 4-у т. до н. е. була поширена *інтал* на печатках, які були знаком вла-



І. О. Глебов



Д. Б. Глянка.



К. Д. Глянка



Р. М. Гліер

ності. На цих виробках часто зображували міфологічні сцени, звірів і птахів. У Старод. Греції, Пн. Причорномор'ї та на Кавказі дістала поширення *каменя* з багатошарових каменів. Численні зразки античної Г. знайдено на тер. України (Ольвія, Херсонес, Пантикапей, Керч). За середньовіччя в країнах Сходу з'являється *гема* з каліграфічними написами. В Росії до Г. зверталися майстри 18 — поч. 19 ст. Цінні зразки Г. зберігаються в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Київ. істор. музеї.

ГЛІПТОТЕКА (від грец. γλυπτός — вирізаний і θήκη — сховище) — зібрання різьблених каменів (*гліптики*) або скульптури, переважно античної. Найбільші Г. — в музеях Мюнхена, Копенгагена, в ДЕ.

ГЛІСЕР (від франц. glisser — ковзати) — легке швидкохідне судно з особливою формою днища, яка, зменшуючи під час руху опір, дає йому змогу ковзати (глісувати) по поверхні води. У деяких Г. є поперечний уступ — редан, який зменшує опір рухові. На Г. встановлюють легкі двигуни внутрішнього згоряння, газові турбіни. Рушіями є гребні або (рідше) повітряні винти, водомети. Швидкість Г. до 300 км/год і більше. Г. застосовують для перевезення пасажирів, спортивних змагань тощо.

ГЛІССАНДО (італ. glissando, від франц. glisser — ковзати) — прийом звуковидобування при виконанні музичного твору. Застосовується для поступового переходу від одного звука до іншого; полягає в ковзанні русі пальця по струні смичкового інструмента, клавішах фортепіано, уоперек струн арфи. Г. на тромбоні досягається плавним пересуванням куліси. Г. дає колористичний ефект; поширене в нар. інструм. музиці та у *джазі*. Г. широко використовується у вокальній музиці.

ГЛІФТАЛЕВІ СМОЛИ — продукти конденсації *гліцерину* і фталевого ангідриду. Застосовують в основному для виробн. *лаків*. Див. також *Алкідні смоли*.

ГЛІЦЕРИДИ — складні ефіри *гліцерину* й жирних або мінеральних кислот. Розрізняють моно-, ди- та тригліцериди. Г. вищих і деяких нижчих жирних к-т є складовою частиною ліпідів (групи органічних речовин, яка складається з жирів і жироподібних речовин). Серед Г. неорганічних к-т практичне значення має тригліцерид азотної к-ти — *нітрогліцерин*. Див. також *Жири*.

ГЛІЦЕРИН (від грец. γλυκερός — солодкий), 1, 2, 3 — триоксипропан, $\text{CH}_2\text{OH}-\text{CHOH}-\text{CH}_2\text{OH}$ — найпростіший триатомний спирт. Безбарвна сиропоподібна, солодка, дуже гігроскопічна рідина; без запаху; густ. 1265 кг/м³, $t_{\text{пл}} 17,9^\circ\text{C}$, $t_{\text{кип}} 290^\circ\text{C}$. Г. змішується у всіх співвідношеннях з водою, етанолом, метанолом, ацетоном та ін. полярними розчинниками, нерозчинний у жирах, бензині, бензолі, ефірі. Г. входить до складу жирів та фосфатидів. Одержують його гідролізом жирів, а також синтезують з пропілену. Застосовують гол. чин.

у виробн. *вибухових речовин*, синтетичних смол, а також як компонент у парфюмерних, фармацевтичних і косметичних препаратах. Водні розчини Г. використовують як *антифризи*. Похідні Г. є продуктом жирового і вуглеводного обміну в організмі.

ГЛІЦИН, глікокол, амінооцтова кислота, $\text{CH}_2(\text{NH}_2)\text{COOH}$ — моноаміномонocarбонова кислота, найпростіша *амінокислота*. Входить до складу більшості тваринних і рослинних білків. Належить до амінокислот. Є джерелом біосинтезу багатьох біологічно важливих сполук (глютаміну, порфіринів та ін.). Застосовують для виготовлення буферних розчинів та у пептидному синтезі. Гліцином наз. також *п-оксифеніламінооцтову* к-ту, яку використовують у фотографії.

ГЛІЦІНІЯ, вістарія китайська (*Wistaria sinensis*) — рослина роду вістарія родини *бобових*. Висока (до 20 м) листопадні ліани з пониклими листками. Листки непарноперисті завдовжки до 30 см. Квітки голубі, зібрані в звисаючі китиці. В СРСР, зокрема на Кавказі й Україні, вирощують форми Г. з білими або темно-ліловими запашними квітками, які використовують у декоративному садівництві Криму, Одеси та в зх. областях УРСР. Іл. с. 51.

ГЛІЯ (грец. γλία — клей) — складова частина нервової тканини, що заповнює простір між нервовими клітинами, їхніми відростками і судинами в центральній нервовій системі. Див. *Нейроглія*.

ГЛОБАЛЬНА СТРАТЕГІЯ (франц. global — загальний, всесвітній, від лат. globus — куля) — сукупність політ. та військ. доктрин найреакційніших кіл імперіалізму, спрямованих на досягнення світового панування. Г. с. передбачає ведення глобальної війни на всіх континентах і в усіх трьох сферах — на суші, в повітрі і морі із застосуванням зброї масового знищення об'єднаними зусиллями імперіалістичних д-в проти країн соціалістичної співдружності. Після 2-ї світової війни амер. імперіалізм виступив ініціатором створення агресивних *воєнних блоків*, баз *військових, зонки озброєнь*. Проте ліквідація амер. монополії на ядерну зброю (див. *Атомна дипломатія*), зменшення військ. могутності країн соціалістичної співдружності, посилення нац.-визвольного руху та загострення суперечностей всередині імперіалістичного табору виявили неспроможність глобальної стратегії.

ГЛОБАЛЬНА ТЕКТОНІКА, тектоніка літосферних плит — геологічна гіпотеза про формування та горизонтальні переміщення верхньої оболонки Землі внаслідок перетворень речовини *мантії*. Перша спроба обґрунтувати ідею про горизонт. переміщення материків належить російському астроному-аматорові Є. В. Биханову (кінець 19 ст.). Він пояснював зазначені процеси космічними факторами — припливними діями Місяця і Сонця та силами пов'язаними з обертанням Землі. На поч. 20 ст. німецький геофізик А. Вегенер і амер. геолог Ф. Тейлор висунули гіпотезу про переміщення материків. Проте ця гіпотеза не набула заг. визнання. В 60-х рр. 20 ст. завдяки успіхам у вивченні дна океану, *палеомагнетизму*, геофізики, безпосередньому розбурхуванню донних відкладів гіпотеза переміщення материків знову набула актуальності. Доведена новими даними, вона стала відома як Г. т. Згідно з положеннями Г. т., *земна кора і верхня мантія* утворюють плити *літосфери*, які переміщуються по відносно пластичній нижній мантії. На відміну від гіпотези А. Вегенера, нова Г. т. припускає переміщення не лише самих континентів, а й глибших шарів. При зіткненні плит утворюються гірські складчасті споруди, при підсуванні плит однієї під одну — глибоководні жолоби. В місцях розсування плит виникають великі розколини — *рифти*. В останніх речовина мантії піднімається на поверхню, утворюється нова океанічна кора, що переміщується на тисячі кілометрів. Причину переміщення плит прихильники Г. т. вбачають у внутр. силах Землі. Г. т. не переросла межі гіпотези і не може претендувати на роль заг. теорії про будову і розвиток Землі.

Літ.: Быханов Е. В. Астрономические предсудки и материалы для составления новой теории образования планетной системы. Ливны. 1877; Бондарчук В. Г. Образование и законы развития земной коры. К., 1975; Вегенер А. Возникновение материков и океанов. Пер. с нем. М.—Л., 1925; Новая глобальная тектоника. Пер. с англ. М., 1974. Ю.М. Довгаль.

ГЛОБИНЕ — місто Полтавської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Виникло на поч. 18 ст. на місці хутора Маленький Кагамличок. У грудні 1905 в Г. відбувся збройний виступ селян (бл. 1 тис. чол.), який було придушено царськими карателями. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Г. — с-ще міськ. типу. Цукр. комбінат, маслоробний, плодоовочеконсервний, хлібний з-д, харч. комбінат, птахохікубаторна станція, міжкол. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, міжколгоспне об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби, елеватор, комбінат побутового обслуговування, 10 заг.-освітніх та музична школа, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек.

ГЛОБІНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2,5 тис. км². Нас. 79,9 тис. чол. (1977). В районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 23 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Глобине*. Розташований на *Придніпровській низовині*. Корисні копалини: глина, пісок, мергель. Річки: *Псел, Хорол, Кагамлик* (бас. Дніпра). На Пл. район омиває Кременчуцьке водосховище. ґрунти переважно чорноземні. Лежить у лісопостовій зоні. Ліси і лісосути (*дуб, клен, акація, липа, сосна*) займають 2,3% території району.



Гліптика. Каменя з зображенням Вакха і вакханки. Каменя з зображенням старого, знайдена поблизу Керчі. Обидві — в Державному історичному музеї Української РСР у Києві.

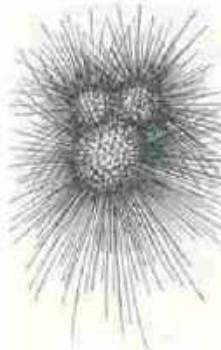


Глід криваво-червоний: 1 — гілка з квітками; 2 — плоди; 3 — квітка в розрізі

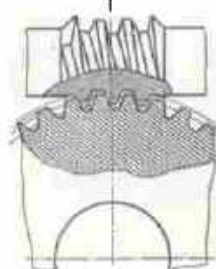


Гліцичка жовті. Квітка й листок.

ГЛОБІГЕРИНА



Глобігерина.



Глободіна передача.

Глухар звичайний:
1 — самка; 2 — самець

Підприємства харч. пром-сті, виробництво будівельних матеріалів. Найбільші з них: глобинський цукровий комбінат та елеватор; рибкомбінат (с. Бугайівка). Працює комбінат побутового обслуговування (Глобине). Осн. напрям розвитку с. г. району — виробн. зерна, цукр. буряків, молока, м'яса і яєць. Розвинуте садівництво. В 1977 площа с.-г. угідь становила 135 тис. га, в т. ч. орні землі — 122,2 тис. га. В Г. р. — 26 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 8 радгоспів, райсельгостехніка з 3 виробничими відділеннями, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту рослинництва. Залізничні станції: Глобине, Рублівка. Автошляхів — 442 км, у т. ч. з твердим покриттям — 282 км. В районі — 72 заг.-освітні, 3 муз. школи, 73 лік. заклади, у т. ч. 13 лікарень, 21 будинок культури, 54 клуби, кінотеатр, 87 кіноустановок, 109 б.-к. істор. (смі Гладизьк) та істор.-краєзнавчі (Глобине та с. Кириківка) музеї. В с. Устимівці — дендропарк, в якому зібрано багату колекцію дерев і кущів. В с. Гриньків Г. р. народився укр. композитор М. В. Лисенко, в с. Пелешівщині — укр. рад. композитори П. І. Майборода і Г. І. Майборода, в смт Гладизьку — укр. композитор О. І. Білаш та укр. рад. актор А. А. Верменич. У Г. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930).

М. К. Шульженко.

ГЛОБІГЕРИНА (Globigerina) — рід найпростіших тварин ряду *Форамініфер* класу *коренніжок*. На відміну від ін. форамініфер Г. — планктонні організми (див. *Планктон*). Раковина складається з кількох кулястих камер, що сполучаються між собою, пориста, має тоненькі радіальні виступи, за допомогою яких Г. можуть триматися у завислому стані. Зустрічаються переважно в теплих морях. Відомо кілька десятків видів, серед них багато викопних. Раковини загнаних Г. падають на дно і становлять осн. частину глибоководного (глобігерінового) мулу. Н. М. Шаповал.

ГЛОБОЇДИ (від лат. globus — куля і грец. eidos — вигляд) — включення *алеїринових* зерен у багатьох рослин. Мають вигляд кулястих утворів, що майже цілком складаються з фітину. При проростанні насіння Г. розчиняються.

ГЛОБОЇДНА ПЕРЕДАЧА — механічна передача, у якій ведучий

елемент (черв'як), що безпосередньо зчеплюється з веденим (зубчастим колесом), має глободіну (угнуту) форму; вид *черв'ячної передачі*; Г. п. (мал.) відзначається зачепленням водночас більшої кількості витків черв'яка з зубцями колеса, ніж звичайна передача з циліндричним черв'яком, і підвищенням кдд (через кращі умови змащення). Найефективнішим є застосування Г. п. при значних навантаженнях в усталеному режимі: в транспортних і гірничих машинах, літаках тощо.

ГЛОБУЛІНИ (від лат. globulus — кулька) — поширені в природі група тваринних і рослинних білків. Більшість Г. — прості білки, проте деякі з них сполучені з вуглеводами (*глікопротеїди*), ліпідами (*ліпопротеїди*), іонами металів (*металопротеїди*). Мол. м. Г. від кількох тисяч до мільйона й більше. Вони майже нерозчинні у воді, але добре розчиняються в слабких розчинах кислот, лугів, нейтральних солей. У рослин найбільше Г. в насінні, де вони відкладаються як поживний матеріал. До Г. тваринного походження належать *мозин*, *левоцин*, Г. молока, яєць, сироватки крові, лімфи. Разом з альбумінами і деякими низькомолекулярними сполуками Г. підтримують осмотичний тиск крові та лімфи, визначають буферну ємність організму. Співвідношення у крові альбумінів і Г. має діагностичне значення і за нормальних умов дорівнює майже 2. При інфекц. та запальних захворюваннях вміст Г. у крові збільшується. Деякі Г. (*імуноглобуліни*, *гамма-глобуліни*) забезпечують імунітет в організмі, тому їх застосовують з лікувальною метою. В той же час цим білком належить одна з основних ролей у процесі відторгнення пересаджених органів і тканин та у виникненні *автоімунних захворювань*, *алергій* тощо.

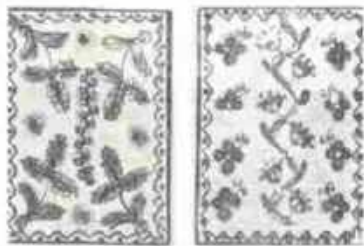
Лит.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. М., 1972. О. М. Федоров.

ГЛОБУС (лат. globus — куля) — 1) Модель Землі, яка зберігає геометричну подібність контурів, співвідношення площ і єдність масштабів в усіх напрямках. Звичайно Г. виготовляють у масштабах 1 : 30 млн. — 1 : 80 млн. За змістом Г. поділяють на загальногеографічні (найпоширеніші) та спеціальні (політ. поділу, геологічні, кліматичні тощо). Є також небесні Г., де зображено проекцію зоряного неба на кулю. Перший Г. виготовлено 1492 М. Бегаймом (зберігається в Нюрнберзі, ФРН). В 17—18 ст. Г. користувалися мореплавці. Г. застосовують як наочні прилади. 2) Об'ємна модель планети або її супутника. В СРСР уперше в світі (1959) виготовлено Г. Місяця (після того, як було сфотографовано невидимий з Землі бік Місяця).

«ГЛОБУС» — український двотижневий ілюстрований журнал. Виходив у Києві з листопада 1923 по грудень 1935. У «Г.» друкувалися вірші й оповідання, рецензії, нариси, статті про соціалістичне будівництво, міжнар. становище, про

досягнення науки й техніки, про й мистецтва, переклади творів зарубіжних письменників. На сторінках «Г.» виступали М. Бажан, М. Рильський, Ю. Яновський, Іван Ле, П. Козлянюк, Я. Качура, М. Терещенко, С. Складенко та ін.

ГЛОДЕРЄВСЬКИЙ Іван Степанович (1849, с. Опішня, тепер Зінківського р-ну Полтавської обл. — 1919, там же) — український нар.



І. С. Глодеревський. Кахлі. Кераміка. 1904. Полтавський краєзнавчий музей

мастер художньої кераміки. Виготовляв традиційні для опішнінського гончарства посуд і кахлі, розписував їх рослинним орнаментом. Твори Г. зберігаються в багатьох музеях України.

ГЛОДОСЬКІ СКАРБИ — золоті й срібні речі, знайдені 1961 в давньому похованні вождя поблизу с. Глодосів Новоукраїнського р-ну Кировоградської обл. До складу Г. с. входили сережки, нагрудні ланцюги з підвищеними до них медальйонами та лунціями, персні, браслети, поясні пряжки й наконечники, золоті обкладики шаблі та кинджала, уламки срібного посуду тощо. Вага золотих речей — 2,583 кг, срібних — 1,026 кг. Деякі речі являють собою рідкісні ювелірні вироби, оздоблені інкрустацією, зерно і сканто. Разом з дорогоцінностями знайдено наконечник списа, стріли, предмети кіньської спорядження, залишки полотна і шовку, попел, перепалені людські кістки. Поблизу поховання виявлено залишки двох паралельних ровів, що, можливо, відгравали ритуальну або захисну роль. Г. с. датуються 7 ст. Шодо етнічної належності Г. с. серед дослідників існують різні точки зору. Лд. с. 67.

Лит.: Сміленко А. Т. Глодоські скарби. К., 1965. А. Т. Сміленко.

ГЛОКСИНІЯ (Gloxinia) — рід багаторічних трав'янистих і напівкущових рослин род. геснерієвих. Оранжерейні та кімнатні декоративні рослини. Стебла майже немає; кореневище бульбоподібне. Листки цілісні, опушені, зібрані в розетку. Квітки дзвоникоподібні, яскраво забарвлені, великі, поодинокі, на довгих квітконіжках. Відомо 6 видів, поширених в Америці від Мексики до Бразилії. Численні сорти.

ГЛОРІЯ (лат. gloria — прикраша) — оптичне явище: являє собою кольорове кільце навколо тіні від спостерігача або предмета, яка падає на хмари чи шар туману. Г. можна бачити в горах (де хмари лежать нижче за спостерігача) або при польотах над хмарами. Зумов-



До ст. Глузенько М. П.

1. Блакитні осінки, 1977.

2. Українські квіти, 1977.



Діо ст. Глушенко П. І.

1. Квітка у вазі. Темпера. 1947.

2. Червоні квіти. Темпера. 1949.

3. Вігунець. Темпера. 1964. Всі — в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва в Києві.

лена задомленням і розкладанням світла на спектральні кольори. Див. також *Оптичні явища в атмосфері*.

«ГЛОС КОМУНІСТІ» («Głos komunisty» — «Голос комуніста») — щоденна польська комуністична газета: виходила з 11.III 1919 по 24.VI 1922 в Києві. Спочатку була органом Київ. к-ту польсь. комуніст. згодом — польсь. бюро, які існували при Київ. губкомі й ЦК КП(б)У. В редакції газети працювали Ф. Кон, Ю. Ленський (Лещинський) та ін.

ГЛОСАТОРИ (від лат. glossa — слово, що потребує тлумачення, з грец. γλῶσσα — язык, мова) — школа юристів, що складалася в 11—13 ст. Виникла в Болонському ун-ті. Назва походить від коментарів, зауважень (т. з. глос), що їх робили (як правило, на полях та між рядків тексту) представники цієї школи до джерел римського права. Засновником школи Г. був Ірерій (1085—1125), найвідомішим представником — Аккурсії (бл. 1182 — бл. 1260), який 1250 систематизував роботу своїх попередників у єдиному зведенні глос («Glossa ordinaria» — «Впорядкована глоса»).

ГЛОСЕАТИКА (від грец. γλῶσσα — язык, мова) — лінгвістична теорія. Створена членами копенгаген. лінгвістичного гуртка (Л. Бляксле та ін.). Ґрунтується на методі дедуктивного алгебраїчного числення.

Г. ігнорує конкретний звуковий і конкретний семантичний аспекти мови. Мову вона розуміє як схему або як чисту структуру абстрактних співвідношень. Г. розрізняє в мові два взаємопов'язані плани — план змісту й план вираження, кожен з яких має «форму» й «субстанцію». Г. обмежується дослідженням тільки «форми» обох планів. Г. застосовують для створення інформаційно-пошукових мов.

Лит.: Новое в лингвистике, в. 1. М., 1960; Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1975.

С. В. Семчишський.

ГЛОСИТ (від грец. γλῶσσα — язык) — запалення тканин язика. Г. буває поверхневим і глибоким, гострим і хронічним. Може виникати як наслідок травми, опіку, діяння хім. речовин — місцевий Г., що перебігає самостійно. Запальні зміни язика найчастіше є симптомом при багатьох захворюваннях внутр. органів — шлунка, кишечника, крові, при специфічних інфекційних захворюваннях (сифіліс, лепра, туберкульоз), авітамінозах (див. *Вітамінна недостатність*), кандидамікозах тощо. Починається глосит гостро й перебігає з усіма ознаками запалення.

Лікування: усунення основної причини захворювання, ретельний догляд за порожниною рота.

ГЛОСЬ, глоса, річкова камбала (Platichthys flesus luscus) — риба родини камбалоєвих. Тіло (довж. до 25 см) листовидної форми, несиметричне, обидва ока здебільшого на правому боці. Живе на піщаних і мулистопіщаних ґрунтах;

живиться червами, молюсками, ракоподібними. Нерест у січні — березні. Ікра пелагічна (вільно плаває у воді). Трапляється Г. в Чорному і Азовському морях, лиманах Причорномор'я, іноді в пониззі Дніпра, Дністра, Дунаю. Акліматизована в Каспійському м. Об'єкт промислу.

ГЛОТКА — функціонально відокремлений відділ передньої кишки всіх хордових тварин і людини. В Г. розрізняють носовий, ротовий і гортанний відділи, розміри і взаємне розміщення яких у різних тварин надзвичайно різноманітні. Найрозвиненіша Г. у ссавців. Г. сполучає носову і ротову порожнини з гортанню й стравоходом. Через Г. надходять повітря та їжа. Основа стінки Г. складається з поперечнозмугастих м'язів; у середині Г. вкрита слизовою оболонкою, багатою на слизові залози. У підслизовому шарі — зкупчення лімфоїдної тканини і сітка лімфатичних судин. У безхребетних тварин Г. наз. передній відділ кишки, який служить для захоплення їжі.

ГЛОТКО Григорій Микитович (н. 15.III 1924, с. Кладівка, тепер Куликівського р-ну Чернігівської обл.) — український рад. баяніст і диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). У 1955 закінчив Київ. консерваторію. З 1955 викладає в Ровен. муз. уч-щі, з 1969 очолює оркестр нар. інструментів Ровен. обл. будинку худож. самодіяльності профспілок. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ГЛОХІДИЙ (від грец. γλῶχις — наконечник стріли) — паразитична личинка прісноводних двостулкових молюсків родин скоїкових (Unionidae) і перлівників (Margaritanidae). Має трикутну раковину з гострими зубцями посередині краю кожної стулки, м'яз-затякач і бісусну залозу, що виділяє довгу клейку нитку з бісусу. Г. розвивається в носі й зимує в зморках матері. Навесні Г. викидається у воду, де прикріплюється до тіла риби за допомогою бісусної нитки та зубців стулок, і обростає епітелієм шкіри хазяїна; утворюється циста з Г. всередині. За два чи більше місяців з Г. розвивається молодий молюск, який падає на дно. *Лт. с. 66.*

ГЛУХ (Глухий) Йосип (рр. н. і см. невід.) — уманський полковник 1649—54. Брав участь у *Зборівській битві* 1649. В березні 1651 козак військo під проводом Г. і полтав. полковника М. Пушкаря розгромив польсь. передовий полк поблизу Липовця (тепер смт Він. обл.) і змусило польського гетьмана М. Калиновського зняти облогу Вінниці й відступити. Влітку 1651 Уманський полк на чолі з Г. завдав удару крим. татарам, які, зрадивши козаків у *Берестецькій битві* 1651, грабували Правобережну Україну.

ГЛУХА КРОПИВА (Lamium) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *губоцвітних*. Листки супротивні, цілісні. Квітки зібрані в густі пазушні кільця. Плід з чотирьох горішків. Бл. 40 видів, поширених переважно в

помірній зоні Пів. півкулі. В СРСР — 12 видів, з них в УРСР — 8, ростуть як бур'яни на полях, у лісах, на засмічених місцях тощо. Найпоширеніша Г. к. біла (L. album) — багаторічна рослина з білими або жовтуватими квітками. Медонос; лікар. рослина. Використовують квітки, що містять слизи, дубильні речовини, сліди алкалоїдів, ефірну олію, сапоніни тощо. В УРСР поширені й Г. к. плямиста (L. maculatum) та Г. к. пурпурова (L. purpureum). *Лт. с. 68.*

ГЛУХАР (Tetrao) — рід птахів родини *тетревових*. Включає 2 види, поширені в лісовій зоні і в горах Європи, Сибіру, Далекого Сходу. В лісовій зоні Європи, Зх. Сибіру та гірських лісах Карпат поширений Г. з вича й ний (T. urogallus), довж. тіла самця 80—100 см, маса бл. 5 кг. Самки значно менші. Оперення сизоватосіре зі струменчастим малюнком. Токують у березні — квітні на групових токовищах, самці «співають» характерну «пісню» і при цьому майже нічого не чувають (звідки й назва). Полігामी. Гніздо на землі. Кладку здебільшого з 7—9 яєць насиджують 22—23 дні. Живиться Г. рослинною їжею (взимку хвою). У Сх. Сибіру і на Далекому Сході поширений Г. ка-м'яний (T. urogalloides). Г. — об'єкт спорт. і промисл. полювання. Викопні рештки відомі з плейстоцену.

О. Б. Кістківський, ГЛУХАРЬОВА Марія Павлівна (н. 20.III 1927, с. Добре Поле, тепер Хомутовського р-ну Курської обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчила Курський пед. ін-т (1957). З 1960 працює вчителем географії серед. школи № 2 ім. Д. І. Ульянова м. Феодосії Крим. обл. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

П. Д. Іваніна, ГЛУХЕНЬКИЙ Тимофій Титович [н. 22.I (4.II) 1902, с. Жадове, тепер Семенівського р-ну Чернігівської обл.] — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1930. Закінчив 1925 мед. ф-т Пд.-Кавказького (тепер Ростовський) ун-ту; 1925—37 працював у цьому вузі. Очолював кафедри терапії ряду мед. ін-тів, зокрема Львів. (1944—57) і Київ. (1957—75). Праці Г. присвячені дослідженню зобної хвороби, інфаркту міокарда, вивченню лік. факторів курортів Трускавця, Борзі-Ячі тощо.

ГЛУХІВ — місто Сумської обл. УРСР, райцентр, на р. Есмані (бас. Десни). Залізнична станція. Вперше згадується в *Іпатівському літописі* під 1152 як місто Чернігівського князівства. В 2-й пол. 13—14 ст. — центр *Глухівського князівства*. В 50-х рр. 14 ст. його територія (Глухівщина) підпала під владу феод. Литви, 1503 повернута Росії, 1618 загарбана шляхет. Польщею. Населення Г. брало участь у сел. повстанні 1606—07 під проводом І. Болотникова та в нар.-визвольній війні 1648—54. Після воз'єднання України з Росією (1654) ввійшов до складу Рос. д-ви. Тут було підписано



Глобус 16 ст.



Сучасний глобус Землі

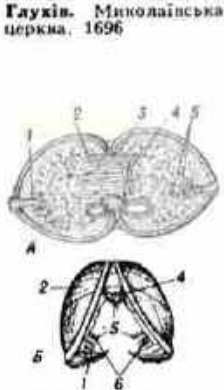


Глобус Місяця.

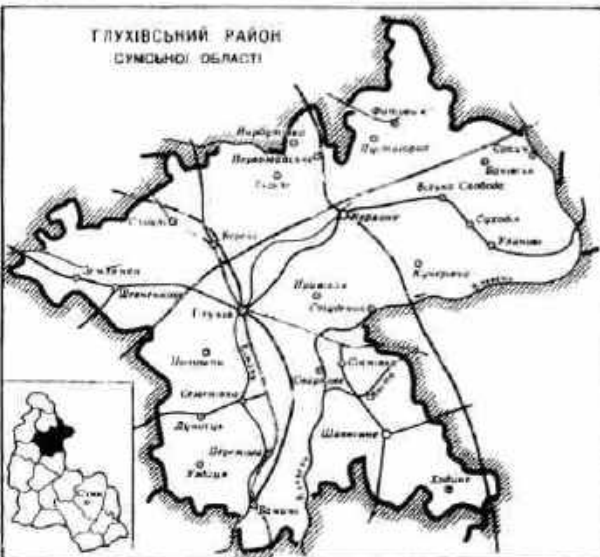


Глось.

ГЛУХІВСЬКА
РАДА 1750



Глохідій: А — розкриття раковини; Б — напіррозкриття раковини; 1 — крайовий зубець; 2 — м'яз-замкач; 3 — бісусна нитка; 4 — бісусна залоза; 5 — чутливі щетинки; 6 — клітинки-замкачі крайового зубця.



Глухівські статті 1669. В 1708—22 і 1727—34 Г. — резиденція гетьманів Лівобережної України; 1722—27, 1764—86 — місце перебування Малоросійської колегії. На Глухівській раді 1750 відновлено гетьманство на Лівобережній Україні. В 1738 засновано *Глухівську співацьку школу*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (7.IX 1941—21.VIII 1943) у місті діяли підпільні райком КП(б)У і райком комсомолу. В листопаді 1941 у Г. було створено партизан. загін, який у лютому 1942 увійшов до складу партизан. з'єднання С. А. Ковпака. У Г. з-ди: «Електропанель», агрегатних вузлів, коноплепереробний, плодоконсервний, сироварний, комбикормовий; сукопна ф-ка, м'ясний, хлібний і харч. комбінат, торфодіапримство. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. *Луб'янськ культур. псеосоюзний науково-дослідний інститут, Глухівський педагогічний інститут* імені С. М. Сергєєва-Ценського, технікум гідромеліорації та електрифікації с. г., мед. і 2 професійно-техніч. училища, 9 загально-освітніх, музична та спортивна школи, лікарня, 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр; 8 кіноустановок, 16 бібліотек.

Довженко, російський радянський письменник С. М. Сергєєв-Ценський. У Г. бували М. В. Ломоносов (1733, 1734), М. В. Гоголь (1848, 1850), Т. Г. Шевченко (1844, 1845, 1859).

ГЛУХІВСЬКА РАДА 1750 – рада української старшини в м. Глухові (тепер Сумської обл.), на якій за вказівкою царського уряду гетьманом Лівобережної України було обрано *К. Г. Розумовського*. Тимчасове відновлення гетьманства було пов'язане з загостренням напруги між 40-х рр. 18 ст. відносин Рос. дв-и з Пруссією і Туреччиною. Загроза війни з ними змусила царський уряд піти на поступок укр. козацькій верхівці й задовольнити її клопотання про відновлення гетьманства. Після Г. р. на Лівобережній Україні посилювся процес закріпачення селянства і козацтва внаслідок роздачі козак. старшині *рангових маєтностей*, видання універсалів про обмеження сел. переходів, про створення для старшин окремих станових судів тощо.

ГЛУХІВСЬКА СПІВАЦЬКА ШКОЛА — перша на Україні і в Росії школа підготовки співаків для придворного хору. Існувала в 30-х рр. 18 ст. у м. Глухіві; 1738 видано указ про її відкриття. В школі постійно було 20 учнів, які, крім співу по нотах, вчилися грати на скрипці, гусях та бандурах. Щороку 10 кращих учнів направляли до придворного хору й оркестру. Г. с. ш. існувала кілька десятиліть. У ній здобули муз. освіту багато діячів культури 18 ст., зокрема, які вважають, *Д. Бортнянський*.

Лит.: Майбурова К. В. Глухівська школа піснеч XVIII ст. та її роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії. «Українське музикознавство». 1971. № 6.

О. Я. Шреер-Ткаченко

ГЛУХІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — удільне даньоруське князівство (13—14 ст., яке входило до Чернігівського князівства. В 1239 розгромлене монголо-татарами. В 50-х рр. 14 ст. територія Г. к. (Глухівщина) підпала під владу Литви, з 1618 — Польщі. Після возз'єднання України з Росією 1654 Глухівщина ввійшла до складу Рос. держави.

ГЛУХІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені С. М. Сергєєва-Цєнського — вищий навчальний заклад Міністерства освіти УРСР. Засн. 1874 як учительський ін-т. З 1917 не раз реорганізовувався: у 20-х рр. був педін-том, ін-том нар. освіти, пед. технікумом, ін-том соцівиху. 1933—54 — пед.-та учительський ін-том. Пед. ін-т — з 1954. У 1975 присвоєно ім'я С. М. Сергєєва-Цєнського. В ін-ті два ф-ти (підготовки вчителів поч. класів і підготовки вчителів загальнотех. дисциплін), на яких навчається 1600 студентів, зокрема на денному відділенні 900 (1979). У 6-ці ін-ту — 204 тис. одиниць зібраних. За роки Рад. влади вуз підготував понад 17 тис. спеціалістів. У різний час ін-т закінчили письменники С. В. Васильченко, С. М. Сергєєв-Цєнський, кінорежисер і письменник

О. П. Довженко, акад. АН УРСР
Ф. Д. Овчаренко, Л. Т. Качан.

ГЛУХІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Сумської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,7 тис. км². Нас. 82,6 тис. чол. (1978). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 25 сілсь. Радам народних депутатів Центр — м. Глухів. Поверхня району рівнинна. Поклади торфу, глини, кварцових пісків. Річки: Клевень, Есмань (бас. Десни). Ґрунти дерново-підзолисті, світло-сірі та сірі опідзолені. Г. р. розташований гол. чин. у лісостеповій зоні. Провідна галузь пром-сті — машинобудівна, є підприємства харч., легкої, торфової пром-сті. Найбільші з них: глухівські «Зди агрегатів вузлів та «Електропанель», сироварний, плодоконсервний, конюплеперобний, сукузня ф-ка. Працює комбінат побутового обслуговування (Глухів) і 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, цукр. буряків, конюпель та виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1977 становила 120,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 102,3 тис. га. У Г. р. — 20 колгоспів, 2 радгоспів, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Глухів, Есмань, Банічі. Автошляхів — 517 км, у т. ч. з твердим покриттям — 336 км.

У районі — 56 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. і мед. уч-ща, технікум гідромеліорації та електрифікації с. г., мед. ін-т, *Луб'янськ культурно-освітній науково-дослідний інститут*; 53 лік. заклади, в т. ч. 6 лікарень; 21 будинок культури, 32 клуби, кінотеатр, 63 кіноустановки, 63 б.-ки. В с. Нарбутівці Г. р. народилися укр. художник-графік Г. І. *Нарбут*; на хут. Водо-течі поблизу Глухова — укр. рад. психіатр О. І. *Ющенко*. В Г. р. видається газ. «Народна трибуна» (з 1917).

Г. М. Пята.

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТИ 1669 — договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. Многогрішним про політ. і правове становище Лівобережної України в складі Рос. держави. Укладені в м. Глухів. За Г. с. (складалися з 27 пунктів), які підтверджували *Безрегентні статти 1654*, гетьманські адміністративні заборонялися без-



посередні дипломатичні зв'язки з іноз. д-вами, гетьманові надавало право утримувати наймане військо (1000 чол.) для придушення нар. повстань, клопотатися перед царським урядом про надання укр. козац. старшині дворянських звань, встановлювалося 30-тисячний козац. реєстр, обмежувалися переходи селян у козацтво та ін. Царський уряд погодився на зменшення на Україні кількості рос. воєвод (залишалися тільки в Києві, Ніжині, Переяславі й Чернігові) та обмеження їхніх функцій лише військ. справами. Г. с. дещо ослаблювали централізаторську політику царизму на Україні і сприяли зближенню класових інтересів укр. козац. старшини та рос. дворянства.

Лит.: Історикии малороссийской истории, ч. 1, 1649—1687. М., 1858; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979.

ГЛУХОВЕЦЬКЕ РОДОВИЩЕ КАОЛІНУ — в Козятинському р-ні Вінницької обл. УРСР. Складається з первинного каоліну, що залягає у верхній зоні кори *північного* кристалічного порід докембрію. Потужність покладів — від 15—25 м на Сх. до 58 м на Зх. Розвідані запаси каоліну за категоріями А+В+С₁ — 33,5 млн. т (1978). Мінералогічний склад каоліну: *каолініт* (20—90%), *кварц* (10—80%) і незначні домішки не повністю вивітрених *полювих шпатів*, *гідроксидів* та *акцесорних мінералів*. Т-ра плавлення каоліну-сирцю 1705—1775°, відмученого — 1770—1810°, *білизна* — 61—98%. Експлуатується родовище з 1901. Збагачення каоліну використовують у паперовій, керамічній, гумовій, парфюмерній та ін. галузях промисловості.

К. О. Суходольський.

ГЛУХОНІМОТА (лат. *surdmutitas*) — природжена або набута в ранньому дитинстві *глухота* і зумовлена нею відсутність мовлення. Г. відмінна від німоти при наявності слуху (*афазія*), німоти в розумово відсталих людей і психічної глухоти (розлад розуміння мови). Г. найчастіше спричиняється перенесенням в дитинстві *цереброспінального менингіт*, *кором*, *грипом*, *скарлатиною*, *природженими аномаліями* органа слуху, *травмою* тощо. Діагностика Г. в ранньому дитинстві раніше становила значні труднощі, в останні роки спростила завдяки розробці та впровадженню в мед. практиці методу *кохлеографії* (запис *електричних потенціалів*, що виникли в чутливих клітинах внутр. вуха у відповідь на діяння звукового подразника). Голос глухонімих відзначається монотонністю, модуляцією (розмірністю). Прогноз щодо відновлення або поліпшення слуху при Г. несприятливий, оскільки врата слуху є наслідком загинелі нервових елементів і відновити їх неможливо. Діти підлягають спец. навчанню словесної мови. В кожній республіці та області є спец. дошкільні заклади і школи для глухонімих дітей.

Лит.: Рау Ф. Ф. Устная речь глухих. М., 1973; Метт А. И., Никитина Н. А. Зрительное восприятие устной речи. М., 1974. О. І. Циганов.

ГЛУХОТА — повна відсутність або сильне зниження слуху. Буває одностороння і двостороння. Г. Може виникати внаслідок ураження зовні, середнього або внутр. вуха, слухового нерва, центр. відділів головного мозку тощо. Розрізняють природжену Г. і набуту. Причини набутої глухоти є запальні захворювання органа слуху, профес. шкідливості (шум, інтоксикації тощо), травма, контузія, вікові зміни внутр. вуха і слухового нерва, отосклероз. Г. пов'язана з отосклерозом або запальними захворюваннями зовні і серед. вуха, лікують хірургічним способом. У разі уражень слухового нерва лікування, як правило, малоефективне. Коли слух різко знижується, при спілкуванні з людьми користуються слуховим апаратом. Див. також *Глухонімота*.

Лит.: Тёмкин Я. С. Глухота и тугоухость. М., 1957; Солдатов И. Б. Актуальные вопросы диагностики и лечения негнойных заболеваний уха. В кн.: Негнойные заболевания уха. Куйбышев, 1975. О. І. Циганов.

ГЛУШКО Валентин Петрович [н. 20.VIII (2.IX) 1908, Одеса] — рад. учений у галузі фізико-технічних проблем енергетики, акад. АН СРСР (з 1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1956. Закінчив Ленінгр. ун-т (1929). Працював в АН СРСР, водночас у Військ.-повітряній інженерній академії ім. М. Є. Жуковського (1933—35) і Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана (1947—53). Конструктор першого в світі електротермічного ракетного двигуна (1929—33) і перших вітчизн. ріднинних реактивних двигунів (РРД) (1930—31). Запропонував (1930—31) нові компоненти пального для РРД. На XXV з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1967.

Та: Путь к ракетной технике. М., 1977.

ГЛУШКО Василь Васильович (н. 28.VIII 1920, м. Богучар, тепер Воронежської обл.) — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. геолог УРСР (з 1970). Член КПРС з 1945. У 1942 закінчив Воронеж. ун-т. З 1953 — наук. співробітник укр. відділення Всесоюзного н.-д. геологорозвідувального ін-ту. З 1965 — директор Укр. н.-д. геологорозвідувального ін-ту М.-ва геології УРСР. Праці присвячені дослідженню геол. будови УРСР, тектоніки та перспектив нафтогазоносності, зокрема Карпатського регіону. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора. О. Д. Білик.

ГЛУШКОВ Віктор Михайлович (н. 24.VIII 1923, Ростов-на-Дону) — український рад. учений у галузі математики, кібернетики, обчислювальної техніки і систем управління, акад. АН СРСР (з 1964), акад. АН УРСР (з 1961), віцепрезидент АН УРСР (з 1962),

засл. діяч науки УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1958. Закінчив (1948) Ростов. ун-т. З 1956 працює в АН УРСР, з 1957 — директор Обчислювального центру АН УРСР, з 1962 — директор Ін-ту кібернетики АН УРСР. Осн. дослідження стосуються сучас. алгебри, автоматів теорії та ЕОМ, кібернетики економічної, теорії автоматизованих систем управління і систем штучного інтелекту. Г. на основі збудованої ним теорії локально бікомпактних груп розв'язав узагальнену п'яту Гільберта проблему. Велике значення мають праці Г. в галузі вітчизн. електронного машинобудування, у створенні систем керування, ефективних методів розв'язування нар.-госп. завдань за допомогою ЕОМ, розгортання і проведення наук. досліджень у галузі обчислювальної математики і техніки. Під його керівництвом створено першу в країні керуючу ЕОМ «Діспр», серію ЕОМ «МІР» та ін. Г. — автор заг. теорії автоматів і дискретних перетворювачів, яка застосовується в діючих системах автоматизації проектування та виготовлення компонентів ЕОМ. Г. вперше запропонував принципово новий підхід до розв'язування оптимізаційних задач у процесах нар.-госп. планування і керування. Він створив нові методи науково-тех. прогнозування, які застосовуються в країнах соціалістичної співдружності і рекомендовані РЕВ як типові. Г. зробив значний внесок у створення принципів побудови матем. моделей, методів і методик розв'язування різноманітних задач керування й планування поведінки складних екон. систем, реалізованих у розробках ефективних систем керування різного рівня і призначення. Під керівництвом Г. Головною редакцією Української Радянської Енциклопедії видано «Енциклопедію кібернетики» укр. і рос. мовами, яка відзначена Держ. премією УРСР в галузі науки і техніки (1978). Делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС.

Делегат XXIV і XXV з'їздів Компартії України, член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1964. Держ. премія СРСР, 1968, 1977. Держ. премія УРСР, 1970.

Та: Синтез цифровых автоматов. М., 1962; Введение в кибернетику. К., 1964; Вычислительные машины с разнотипными системами интерпретации. К., 1970 [у співавт.]; Алгебра. Языки. Программирование. К., 1974 [у співавт.]; Макроэкономические модели и принципы построения ОГАС. М., 1975; Автоматизация проектирования вычислительных машин. К., 1975 [у співавт.]; Сети ЭВМ. М., 1977 [у співавт.]. Лит.: Віктор Михайлович Глушков. Біобібліографія. К., 1975.

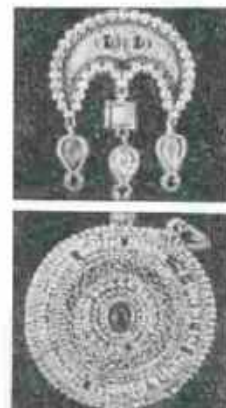
І. І. Ляшко.
ГЛУШКОВ Іван Йонович (бл. 1849—1891, Париж) — революційний народник. Навчався в Петерб. землеробському ін-ті та Харків. ун-ті. Брав участь у роботі народницьких гуртків Одеси. Г. не раз заарештовувався. В 1877—78 притя-



В. П. Глушко.



В. М. Глушков.



Глушківські скарби. Золоті прикраси.

ГЛУШЧЕВИЧ

гався до суду за «процесом 193-х». У Харкові 1878—79 керував народницьким гуртком, який він створив. Брав участь в організації вбивства харків. губернатора Д. Кропоткіна. В 1879 Г. таємно виїхав за кордон.

ГЛУШЧЕВИЧ (Глушчевіч) Окиця (літ. псевд.— Лара, Белезис; 1858—98) — сербський журналіст і перекладач. Навчався в Петербурзі, але 1884 був висланий з Росії за революц. пропаганду. Співробітничав у прогресивних сербських газетах «Радник» («Робітник») та «Час». Перекладав сербохорватською мовою твори Л. Толстого, М. Салтикова-Шchedрина, В. Короленка, В. Гаршина, Г. Шевченка [«Заповіт», «Минають дні, минають ночі», «Сон» («У всякого своя доля»)]. В. Г. Гримич.

ГЛУШЕНКО Леонід Федорович (н. 16.IV 1926, Харків) — передовик виробництва в електротехнічній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1954. Працюючи слюсарем-інструментальником Харківського електро-механічного з-ду з 1950, досяг значних успіхів у виконанні виробничих завдань, соціалістичних зобов'язань; вніс багато цінних раціоналізаторських пропозицій. На XXIII з'їзді Компартії України був обраний кандидатом у члени ЦК Компартії України, на XXIV і XXV з'їздах Компартії України — членом ЦК Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

М. І. Старовойт.

ГЛУШЕНКО Микола Петрович [4 (17). IX 1901, м. Новомосковськ, тепер Дніпропетровської обл. — 31.X 1977, Київ] — український рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1976). В 1919—24 навчався в берлін. АМ. З 1925 жив і працював у Парижі (створив портрети А. Барбюса, Р. Роллана — обидва 1934, Музей ім. М. Горького в Москві). В 1936 повернувся на батьківщину. Працював переважно в галузі пейзажу, зокрема в техніці акварелі та монотипії; серія «Берлінські етюди» (1939); цикли «Оборона Москви» (1941), «Київ після визволення» (1944), «По ленінських місцях» (1966—70); картини — «Березень на Дніпрі» (1947), «Київська осінь», «Піски одягаються лісом» (обидві — 1950), «Відліг» (1956), «Весна на перевалі. Карпати» (1967), «В порту. Азовсталь» (1975), «Триплід» (1967), «Травневий цвіт» (1971), «Блакитні сутінки», «Українські квіти» (обидві — 1977); цикли пейзажів з мандрівок по Італії, Франції, Голландії. Крашні твори Г. зберігаються в ДМУОМ і багатьох музеях України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972. Лл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Лит.: Шпаков А. П. Микола Петрович Глушенко. К., 1962; Бутаско І. Н. Микола Глушенко. К., 1973.

ГЛУШЕНКО Пелагія Іванівна [н. 27.IX (10.X) 1908, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дні-

пропетровської обл.] — український рад. майстер декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Навчалася у Т. Пати. Серед творів Г. — ескізи настінних розписів для павільйону «Українська РСР» на ВСГВ (1939), громад. будинків у Києві (1944—46), орнаментальних панно («Квіти», 1955; «Вінок», 1964; «Декоративний мотив», 1971; «Слава труду», 1974, та ін.) і вишивок. Твори Г. зберігаються в ДМУОМ. Лл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Лит.: Бутник-Сіверський Б. С. Пелагія Глушенко. Альбом. К., 1977.

ГЛЮК Гаврило Мартинович (н. 19.V 1912, Сірет, тепер СРР) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). Навчався у Вищій школі образотворчого мистецтва в Будапешті (1931—33). Автор жанрових картин («На відпочинку», 1950; «Лісоруби на вахті миру», 1950—51; «Лісоруби», 1954, ДМУОМ; «Молотба», 1970; «Дівчата в полі», 1977); пейзажів («Сільська вулиця», 1947; «Гірський краєвид», 1962; «Вечоріє», 1967), портретів («Колгоспниця з долини Тересви», 1955, та ін.).

Лит.: Шандор Л. Гаврило Мартинович Глюк. К., 1959.

ГЛЮК (Gluck) Кристоф-Віллі-бальд (2.VII 1714, Ерасбах, Баварія — 15.XI 1787, Відень) — австрійський композитор. Навчався у чес. органіста і композитора Б. Чорногорського та італійця Дж. Саммаріні (1737—45, Мілан). З 1750 жив у Відні (з 1754 — придворний капелмейстер), 1773—79 — в Парижі. З кін. 80-х рр. знову оселився у Відні. Г. — реформатор опери 18 ст. Обстоював принципи музичної драми, пройнятої трагедійністю та героїкою в дусі передових ідей просвітництва 18 ст. Попередник віденської класичної школи. Твори: 107 опер, вт. ч. «Орфей та Еврідіка» (1762), «Альцеста» (1767), «Іфігенія в Авліді» (1774), «Арміда» (1777), «Іфігенія в Тавріді» (1779); балети, зокрема «Дон Жуан» (1761); оди, пісні та ін. Оперу «Орфей та Еврідіка» вперше на Україні поставлено на сцені Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (1977).

Лит.: Соллертинский И. И. Кристоф-Виллибальд Глюк. В кн.: Соллертинский И. И. Музыкально-исторические этюды. Л., 1956; Ливанова Т. Реформа Глюка и французский оперный театр перед революцией 1789 года. В кн.: Классическое искусство за рубежом. М., 1966. О. Я. Швейер-Ткаченко.

ГЛЮКАГОН — гормон, що його виробляють α-клітини острівців Лангерганса підшлункової залози і який бере участь у регуляції вуглеводного обміну. Г. являє собою поліпептид з мол. м. 3485; складається з 29 амінокислотних залишків. Є фізіол. антагоністом інсуліну. В печінці Г. гальмує синтез глікогену та прискорює його перетворення на глюкозу. Г. очищено й добуто в кристалічній формі.

ГЛЮКОЗА (від грец. γλυκός — солодкий) — дуже поширений у природі вуглевод групи моносахаридів. Мол. м. 180.16; безбар-

на, солодкі на смак кристали, добре розчинні у воді. Оптично активна, обертає площину поляризованого світла праворуч. Як і всі моносахариди, має два оптичні антиподи (D- і L-форми). Найпоширеніша в природі D-форма (виноградний цукор, або декстроза). В природі синтез Г. відбувається з неорганічних речовин у процесі фотосинтезу і хемосинтезу (в рослинах). У вільному стані Г. разом з фруктозою міститься в меду, плодах, квітках та ін. частинах рослин; у тваринних тканинах — у крові, лімфі, мозку, серцевому та скелетному м'язі тощо. Вільна Г. використовується організмом для біосинтезу ряду ін. цукрів — фруктози, сахарози, ксилози, глюкуронової к-ти тощо. Г. є й структурним елементом багатьох ін. речовин — клітковини, крохмалю, глікозидів, вірусної рибонуклеїнової кислоти тощо. В тканинах тварин і людини Г. може перетворюватися на резервний вуглевод — глікоген. Г. бере участь у багатьох реакціях обміну речовин, посідає центр. місце у вуглеводному обміні. Г. — важливе джерело енергії в організмі. При повному окисненні Г. до CO₂ і H₂O виділяється енергія, значна частина якої акумулюється макроергічними (багатими на енергію) зв'язками аденосинтрифосфатної кислоти, АТФ (див. Аденосинтрифосфатні кислоти) та ін. подібних до АТФ сполук. Для деяких бактерій глюкоза — єдине джерело енергії.

Розклад Г. в організмі відбувається шляхом гліколізу та у пентозофосфатному циклі. В крові людини міститься 100 мг% Г. Концентрація її регулюється гормонально (див. Гормональна регуляція) та центр. нервовою системою. Г. бере участь у регуляції водного режиму організму, стимуляції функцій клітин та в знешкодженні токсичних речовин, підвищує діяльність серцевого м'яза, розширює судини, збільшує сечовиділення тощо. При багатьох захворюваннях кількість Г. в крові збільшується (див. Гіперглікемія), що веде до виділення її з сечею. Препарати Г. широко використовують у медицині. В пром-сті Г. добувають при гідролізі крохмалю; застосовують у кондитерському виробництві та ін.

Лит.: Степаненко Б. Н. Углеводы. Усехи в изучении строения и метаболизма. М., 1968. О. М. Федоров.

ГЛЮКОКОРТИКОЇДИ — гормони стероїдної природи (див. Стероїди), виділювані корою надниркових залоз. Утворюються з холестерину при регулюючій дії гіпофіза. Секрецію Г. підвищує адренокортикотропний гормон. Утворення Г. збільшується в несприятливих для існування організму умовах (див. Стрес, Адаптаційний синдром). Г. регулюють переважно вуглеводний обмін — від діяння Г. різко збільшується утворення вуглеводів, підвищуються рівень глюкози в крові та вміст глікогену в печінці. Г. стимулюють синтез білків у печінці та сповільнюють його в більшості ін. тканин. Г. пригнічують функ-



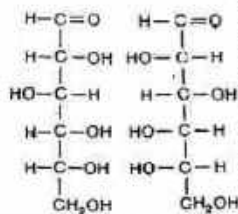
Л. Ф. Глушенко.



Г. М. Глюк. Колгоспниця з долини Тересви. 1955.



Глуха крошлява біла.



U-глюкоза. L-глюкоза.

що сполучної та лімфоїдної тканини, сповільнюють розвиток запальних реакцій. Осн. Г. ссавців — *гідрокортизон* і *кортизон*. Синтетичні препарати Г. (гідрокортизон-ацетат, преднізолон) широко застосовують у медицині й ветеринарії.

Лит.: Біохімія гормонів та гормональної регуляції. М., 1976.

О. С. Мікоша.

ГЛЮТАМІНОВА КИСЛОТА — α-аміноглютарова кислота, $\text{COOH-CH}_2\text{CH}_2\text{CH}(\text{NH}_2)\text{COOH}$ — моноамінодикарбонова амінокислота. Кристалічна речовина, розчинна у воді. Мол. м. 147,13. Перебуває в організмі у вільному стані, а також у складі білків та ін. біологічно активних сполук; найбільше її в казеїні, желатині, клейковині, гліадіні, глютеїнах. Утворюється в організмі шляхом амінування α-кетоглютарової к-ти з продуктів обміну вуглеводів, жирів і при розщеплюванні білків. Відіграє важливу роль у процесі обміну речовин, особливо в азотистому обміні (в синтезі білків і нуклеотидів, у знешкодженні аміаку в організмі та ін.). Г. к. використовують у харчовій промисловості та в медицині для лікування деяких психічних і нервових захворювань.

ГЛЮТАТІОН — трипептид (див. *Пептиди*), утворений з трьох амінокислот: *глутамінової кислоти*, *цистеїну* і *гліцину*. Мол. м. 307,32. Є в усіх живих організмах. Бере активну участь у багатьох окислювально-відновних реакціях організму в зв'язку зі здатністю сульфгідрильних груп ($-\text{SH}$) цистеїну вступати у зворотні реакції. Активує дію протієолітичних ферментів. Одержують із дріжджів і синтетично.

ГЛЮТЕЛІНИ — група простих білків рослинного походження. Містяться в насінні злаків і в зелені частини рослин. Одержати їх у чистому вигляді важко, тому їх вивчено їх мало. Найкраще досліджено Г. пшениці й ячменю — *глютенін*, *рису* — *оризерин* та Г. з насіння кукурудзи. Г. як запасні білки відкладаються в *ендоспермі* насіння. Г. підносяться високим вмістом *глутамінової кислоти* і наявністю лізину.

ГЛЯЦІАЛІЗМ (від лат. *glacialis* — льодяний) — вчення, за яким в історії Землі відбувалися зміни клімату від теплого до холодного, внаслідок чого набували великого розвитку льодовики в горах та на рівнинах і не лише в помірних, а навіть і в тропічних широтах. Доказом існування великих льодовиків у геол. минулому Землі вважається наявність валунних відкладів (конгломерати, тіліти, валунні глини тощо). Гляціалісти гадають, що насування льодовиків супроводилося розвитком холодолюбних флори і фауни, які під час потепління відступали на Пн., а на їхньому місці з'являлися теплолюбні рослини й тварини. Припускають, що особливо розвинулися льодовики в антропогені (див. *Антропогенний період і антропогенна система*). Засновниками Г. були Ж. Кюве (1812), швей-

царський природознавець Ж. Агасіс та ін. У 2-й пол. 19 ст. цю теорію підтримали швед. геолог О. Торелль і П. О. Кротошкін. Причиною настання льодовикових епох і періодів вважають зміни в розміщенні полюсів Землі, коливання інтенсивності сонячної радіації та ін. Протилежним Г. вченням є *антигляціалізм*.

Лит.: Кротошкін П. А. Исследования о ледниковом периоде. «Записки русского географического общества по общей географии», 1876, т. 7; Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде, в. 1—4. К., 1946—56; Келлер В. М., Лаврушин Ю. А. Великие оледенения в истории Земли. М., 1970; Кюве Ж. Расхождение о перепоротах на поверхности земного шара. Пер. с франц. М.—Л., 1937.

Г. І. Молчанко.

ГЛЯЦИОДИСЛОКАЦІЯ (від лат. *glacies* — лід і франц. *dislocation* — зсування) — руйнування лоджа льодовика під дією його ваги та внаслідок руху льодовикових мас.

ГЛЯЦИОЛОГІЯ (від лат. *glacies* — лід і грец. *lógos* — вчення) — наука про льодовики та інші види льоду на земній поверхні. Г. вивчає сніговий покрив, льодовики, кригу водою, підземний лід та ін., досліджує режим і динаміку їхнього розвитку, взаємодію з навколишнім середовищем тощо. Перші дослідження з Г. проведено в Альпах у 2-й пол. 18 ст. В Росії в 19—20 ст. Г. займалася заг. описом льодовиків та ін. снігово-льодових утворень. У 30—40-х рр. 20 ст. почало вивчення процесів, які відбуваються в масах снігу й льоду; в 50—60-х рр. визначено режим і осн. параметри льодовиків та ін. об'єктів. Сучасна Г. досліджує поширення та співвідношення снігово-льодових ресурсів, вивчає особливості масового снігово-льодових систем з навколишнім середовищем, деформацію і рух льодовиків, снігових лавин, крижаних полів, висвітлює особливості покривних льодовиків (зокрема Антарктиди) як гол. льодосховищ планети. Г. вивчає також історію зледеніння, розв'язує ряд інженерно-гляціологічних проблем. Дослідження в галузі Г. проводять ін-ти АН СРСР і академії наук союзних республік, установи *Гідрометеорологічної служби* та ін. За каталогом льодовиків СРСР пл. льодовиків в Рад. Союзі становить бл. 78 тис. км², у т. ч. бл. 22 тис. км² у горах. На Україні роботи з Г. ведуться в Харків. ун-ті та Укр. н.-д. гідрометеорологічному інституті.

Лит.: Калесник С. В. Очерки гляціології. М., 1963; Котляков В. М. Снежный покров Земли и ледники. Л., 1968; Попов А. И., Тушинский Г. К. Мерзлотведение и гляциология. М., 1973.

В. М. Котляков.

ГМЕЛІН (Gmelin) Самуель Готліб (23.VI 1745, Тюбінген — 27.VII 1774) — російський мандрівник, член Петербурзької АН (з 1767). В 1768—74 подорожував по Пд. Росії, дослідив бас. Дону, пониззя Волги, узбережжя Каспійського м. В Дагестані потрапив у полон; там і помер. Матеріали спостережень було опубліковано в кн. «Подорож по Росії для дослідження трьох царств природи» (1771—85), де вперше описано деяких тва-

рин, у т. ч. дикого коня тарпана (*Equus gmelini*).

ГМІРЕВ Олексій Михайлович [17 (29). III 1887, Смоленськ — 11 (24). IX 1911, Херсон] — російський пролетарський поет. Працював на Миколаївському суднобуд. заводі «Наваль», брав участь у роботі русі. За революц. діяльність 1908 засуджений на 6 років каторги. В ув'язненні писав вірші, які вперше було опубліковано в газ. «Правда» і «Невская звезда». Помер у тюрмі.

Тв.: За решіткою. М., 1926; Горн, моє серце. К., 1957; Колос молодий. М., 1958; Грома гордые раскаты. Одесса, 1970.

Лит.: Уралов Т. Путь Алексея Гмиря. Херсон, 1960.

ГМІРЯ Борис Романович [23.VII (5.VIII) 1903, м. Лебедін, тепер Сумської обл. — 1.VIII 1969, Київ] — український рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1951). У 1935 закінчив Харків. інженерно-будівельний ін-т; 1939 — Харків. консерваторію. З 1936 — соліст Харків., з 1939 — Київ. театру опери та балету. Мав голос широкого діапазону, м'якого, красивого тембру; був співаком високої вокальної культури. Партії: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Сусанин, Руслан («Іван Сусанин», «Руслан і Людмила» Глінки), Борис Годунов (одноименна опера Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Вальс («Молода гвардія» Мейтуса), Кривоніс («Богдан Хмельницький» Данилевича), Рущак («Милана» Г. Майбороди) та ін. Відомий як камерний співак. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952.

Лит.: Борис Гмиря. К., 1975.

ГНАТЕНКО Марія Василівна [н. 27.II (12.III) 1914, с. Старосілля, тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.] — український рад. агроном, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. В 1935, будучи ланковою в старосільському колгоспі ім. Комінтерну, виростила по 511 ц/га цукр. буряків, чим разом з іншими знатними буряководами Рад. України поклати початок руху *п'ятисотенниць*. Г. — учасниця (1941—44) Великої Вітчизн. війни. З 1947 — наук. співробітник Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків (Київ). У 1951 закінчила Укр. с.-г. академію. Кандидат с.-г. наук (з 1955). Делегат XVII—XX з'їздів Компартії України, на XVII—XIX з'їздах КП України обиралася членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Об агротехнике сахарной свеклы. М., 1957; П'ятисотенниця. К., 1975.

ГНАТЮК Володимир Михайлович (9.V 1871, с. Велеснів, тепер Монастирського р-ну Тернопільської обл. — 6.X 1926, Львів) — український фольклорист, етнограф, громадсько-літературний діяч, акад. АН УРСР (з 1924), чл.-кор. Петерб. АН (з 1902). Друг і соратник І. Франка. Закінчив Львів. ун-т (1898). З 1898 — секретар На-



М. П. Глущенко.



К.-В. Глюк.



Б. Р. Гмиря.



М. В. Гнатенко.



В. М. Гнатюк.

Ф. І. Гніда. Півень.
Глина, поліва. 1964.Гнетум:
1 — гілка з стробілами;
2 — жіночі стробіли;
3 — жіночий стробіл;
4 — чоловічі стробіли;
5 — чоловічий стробіл.Гношовка. Гношовик
зліщайний (Geotrues
tercorarius).

ук. т-ва ім. Шевченка, один з редакторів «Літературно-наукового вісника» й «Етнографічного збірника», один з організаторів і редакторів «Українсько-руської видавничої спілки». Автор праць з фольклористики, етнографії, історії л-ри, мовознавства, демографії тощо. Прихильник порівняльно-історичного методу в фольклористичній. Нар. творчість вивчав у тісному зв'язку з соціально-економічними умовами життя трудящих («Словачий опришок Яношик в народній поезії», 1899). Заперечував антинаук. «теорію» згасання нар. творчості, постійну увагу приділяв фольклорним новотворам («Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності», 1902). Розробив, разом з І. Франком, принципи наук. збирання й видання нар. поезії («Українська народна словесність», 1916). Поклав початок систематизованому виданню фольклорних та етногр. матеріалів: збірки «Колядки» (т. 1—3, 1905—07), «Гайки» (1909), «Галицько-руські анекдоти» (1899), «Колядки і щедрівки» (т. 1—2, 1914), «Українські народні байки» (т. 1—2, 1916), «Знадоби до української демонології» (т. 1—2, 1904—12), «Галицько-руські народні легенди» (т. 1—2, 1902—03), «Похоронні звичаї й обряди» (1912) та ін. Автор багатьох досліджень і видань із історії духовної і матеріальної культури України, зокрема Закарп. України: «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (т. 1—6, 1897—1911), «Руські оселі в Бачії» (1898), «Русина Пряшівської єпархії і їх говори» (1900) та ін. Г. популяризував ідеї соціал-демократії, наук. комунізму, видавав твори Ф. Енгельса, передові укр. і рос. л-р (І. Франка, М. Кошобицького, Лесі Українки, Л. Толстого, М. Горького, А. Чехова та ін.). У Велесні 1969 відкрито меморіальний музей Г. і встановлено йому пам'ятник. Тв.: Вибрані статті про народну творчість. К., 1966; Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка К., 1971.

Лит.: Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955; Яценко М. Т. Володимир Гнатюк. К., 1964. М. Т. Яценко.

ГНАТЮК Дмитро Михайлович (н. 28.III 1925, с. Старосілля, тепер с. Новосілка Кічманського р-ну Чернівецької обл.) — український рад. співак (баритон) і режисер, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1962. У 1951 закінчив Київ. консерваторію; тоді ж став солістом Київ. театру опери та балету. Партії: Остап, Микола («Тарас Бульба»), «Наталка Полтавка» (Лисенка), Мартин, Максим («Милана»), «Арсенал» Г. Майбороди, Мазепа, Євгеній Онегін (однойменні опери Чайковського), Демон («Демон» Рубінштейна), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Фігаро («Севільський цирюльник» Россіні) та ін. Вистави: «Князь Ігор» Бородіна (1975), «Тихий Дон» Дзержинського (1976). Концертна діяльність. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями. Держ. пре-

мія СРСР, 1977. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973. Премія Ленінського комсомолу, 1967.

Лит.: Станішевський Ю. О. Дмитро Гнатюк. К., 1975.

ГНЕЙС (нім. Gneis) — гірська порода, що складається головним чином з польових шпатів, а також кварцу та кольорових мінералів (біотиту, мусковіту, амфіболів, піроксенів). Має більш-менш чітко виявлену паралельно-сланцювату текстуру. Утворюється внаслідок глибокого метаморфізму осадочних (парагнейс) або виперезжених (ортогнейс) гірських порід. Г. поширені в районах розитку порід докембрію, рідше — в молодих складчастих областях. Використовують Г. для одержання щебеню, тротуарних плит та як облицювальний матеріал.

ГНЕНІЙ Петро Демидович (н. 25.VIII 1920, с. Каленики, тепер Решетилівського р-ну Полтавської обл.) — передовик і новатор виробництва в чорній металургії, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1944. Працюючи з 1947 на Жданівському металургійному заводі «Азовсталь», вніс цінні раціоналізаторські пропозиції при розробці технології нагрівання спец. сталей. Ініціатор руху «Дев'ятих п'ятирічці — метал відмінної якості». З 1974 — на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. О. В. Грушко.

ГНЕТУМ (Gnetum) — єдиний рід рослин родини гнетових. Ліани, невеликі дерева або кущі. Листки супротивні, широкі, шкірясті, з сітчастим жилкуванням. Дводомні рослини. Спороносні колоски (мікро- і мегастробіли) зібрані в кильці. Жіночий гаметофіт не має архегонії, яйцеклітини утворюються з вільних ядер, у верхній частині гаметофіта. При дозріванні насіння анатр. покрив мегастробіла утворює твердий, кам'янистий шар, а зовнішній (яскравий забарвлений) стає м'ясистим. Бл. 40 видів, поширених у вологих тропічних лісах Пд. та Пд.-Сх. Азії, а також Пд. Америки і Зх. тропічної Африки. В тропічній Азії деякі види Г. (напр., *G. gnemon*) культивують заради їстівних насіння та молодих листків і стробілів.

ГНЕДАШ Вадим Борисович (н. 21.VII 1931, Москва) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1974. У 1955 закінчив Київ. консерваторію. Працював у симф. оркестрі Донец. філармонії (1956—61, з 1959 — гол. диригент). З 1961 — худож. керівник і гол. диригент симф. оркестру Укр. телебачення і радіо. В репертуарі Г. — вокально-симфонічні й симфонічні твори світової класики, рад. композиторів, зокрема укр. Б. Лятошинського, А. Штогаренка, Л. Ревуцького, К. Данькевича, Г. Майбороди та ін.; озвучення кінофільмів.

ГНЕДЕНКО Борис Володимирович (п. 19.XII 1911 (і.І 1912), м. Сибірьськ, тепер Ульяновськ) —

український рад. математик, акад. АН УРСР (з 1948). Закінчив Саратов. ун-т (1930). Працював в ун-тах Москви (1937—1945 та з 1960), Львова (з 1945) і Києва (з 1950). У 1955—58 — директор Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці стосуються імовірностей теорії, математичної статистики, теорії надійності, історії та методології математики. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1950.

Тв.: Курс теорії імовірностей. К.—Львів, 1949; Математичні методи в теорії надійності. М.—Л., 1965 [у співавіт.]; Приоритетні системи обслуговування. М., 1973 [у співавіт.]; Елементарне введення в теорію ймовірностей. М., 1976 [у співавіт.].

ГНІДИЧ Микола Іванович [2 (13). II 1784, Полтава — 3 (15). II 1833, Петербург] — російський поет, перекладач. Навчався в Полтав. духовній семінарії, Харків. колегіумі та в Моск. ун-ті. Був близький до поетів-радіщевців, згодом — до декабристів. Володів нім. істор. Г. впливалися в поезії «Співжиття» (1804), «Перуанець до іспанця» (1805) та ін. Переклад рос. мовою «Простонародні пісні німців греків» (1825), трагедію Шіллера «Змова Фіско в Генуї» та «Іліаду» Гомера. Г. добре знав укр. мову, історію й культуру укр. народу. Україн. присвятив ряд віршів («Ластівка» та ін.), писав вірші укр. мовою, листувався з І. Котляревським.

Тв.: Стихотворення. М.—Л., 1963.

ГНИЛА — річка в Тернопільській обл. УРСР, права притока Збручу (бас. Дніпра). Довж. 58 км, площа бас. 747 км². Живлення снігове і дощове. На Г. — м. Скалат.

ГНИЛА ЛІПА — річка у Львівській та Івано-Франківській областях УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 87 км, площа бас. 1320 км². Тече Подільською височиною. У верхній частині долина річки має мальовничі схили, порослі лісом, у нижній — терасовані (тераси до 15—40 м заввишки). Ширина річища до 20 м. Використовують для водопостачання і зрошування (Бурштинське водосховище). На Г. Л. — міста Перемишляни і Рогатин.

ГНИЛИЙ ЄЛАНЕЦЬ — річка в Кіровоградській і Миколаївській областях УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 103 км, площа бас. 1235 км². Влітку часто пересихає. На річці збудовано 2 водосховища, воду яких використовують для зрошування. На Г. Є. — м. Нова Олеса.

ГНИЛИЙ ТАШЛИК — річка в Черкаській обл. УРСР, ліва притока Тясмину (бас. Дніпра). Довж. 66 км, площа бас. 572 км². Живлення снігове і дощове. Використовують для пром. водопостачання, зрошування, риборозведення.

ГНИЛИЙ ТІКИЧ — річка в Київській і Черкаській областях УРСР, один з витоків Тікичу (бас. Пд. Бугу). Довж. 157 км, площа бас. 3150 км². Використовують для пром. і комунального водопостачання, зрошування та риборозведення; три невеликі ГЕС. На Г. Т. — м. Звенигородка.

ГНИЛОП'ЯТЬ — річка у Вінницькій і Житомирській областях УРСР, права притока Тетерева. Довж. 99 км, площа бас. 1312 км². Долина вузька, кам'яниста, річище місцями порожисте. Ширина його у верхній течії до 0,8 м, у нижній — 10—20 м. Використовується для тех. водопостачання і зрошування. На Г. — м. Бердичів.

ГНИЛОРИБОВ Тимофій Яремович [н. 18.IV (1.V) 1901, с. Гусево, тепер Каменського р-ну Ростовської обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1947. Закінчив мед. ф-т Ростов. ун-ту (1925). З 1945 — професор Дніпроп. мед. ін-ту. Більшість праць присвятив питанням відновної та серцево-судинної хірургії, хірургічному лікуванню захворювань периферичного відділу нервової системи та ендокринних залоз тощо.

ГНИЛОСІРОВ (Гнилоосир) Василь Степанович [9 (21).III 1836, Полтава — 22.X (3.XI) 1901, Київ] — український педагог, журналіст, письменник. Під час навчання в Харків. ун-ті в 60-х рр. брав участь в організації *недіельних шкіл*. Друкувався під псевдонімом А. Гавриш на сторінках «*Основы*» і «*Киевской старины*». В 1873—95 — директор повітової школи в Каневі. Доглядав могилу Т. Г. Шевченка. З рукописної спадщини Г. інтерес становлять його щоденники.

ГНІЛЬНІ МІКРООРГАНІЗМИ — мікроорганізми, що спричиняють *гниття*. Серед Г. м. є *аероби* і *анаероби*. Виділяють протейолітичні ферменти, під впливом яких відбувається розклад складних азотомісних органічних сполук (переважно білків) на простіші кім. сполуки.

ГНИТТЯ — процес розщеплення азотомісних органічних сполук від дії гнильних мікроорганізмів. Має винятково важливе значення для *кругообігу речовин* на Землі. Внаслідок Г. складні органічні сполуки амієрих рослин і тварин, різних покладів тощо не нагромаджуються в природі (в ґрунті та водоймах), оскільки з них утворюються простіші органічні та мінеральні речовини (углекислий газ, аміак, сірководень, азотна, азотиста, сірчана і фосфорна к-ти), що використовуються в процесі *фотосинтезу* та *хемосинтезу* для побудови складних органічних компонентів тканин живої організму. Процес Г. багатостадійний, перебіг його залежить від складу органічних залишків, що розпадаються, виду гнильних мікроорганізмів, т-ри, доступу кисню тощо. Білкові молекули при цьому розщеплюються на поліпептиди (див. *Пептиди*) та *амінокислоти*, останні, підлягаючи *дезамінуванню*, звільнюють аміак. Г. білків супроводиться утворенням отруйних речовин з неприємним запахом (індол, скатол, сірководень та ін.). Вуглеводи та ліпіди розкладаються до низькомолекулярних жирних кислот та альдегідів (оцтова, пропіонова, масляна к-ти та ін.). Г. відбувається і в організмі тварин та людини. При деяких патологічних станах шлун-

ково-кишкового тракту (отруєннях, непрохідності кишечника тощо) гнильні процеси можуть значно посилюватися і ускладнювати перебіг осн. захворювання. Г. знають харчові продукти; для зберігання їх стерилізують, висушують, заморожують та ін. У деревообробній пром-сті деревину оберігають від Г. за допомогою просмолювання і обробки антисептичними речовинами.

О. М. Федорова.
ГНІВАНЬ — селище міського типу Тиврівського р-ну Вінницької обл. УРСР, на р. Пд. Бузі. Залізнична станція. 8 тис. ж. (1977). Ремонтно-підшипниковий, шиноремонтний, залізобетонних конструкцій, цукр. з-ди, гранітні кар'єри, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 4 заг.-освітні школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 клуби, 4 б-ки. Відома з 1629.

ГНІДАВСЬКИЙ ЦУКРОВИЙ КОМБІНАТ — підприємство цукрової промисловості. Розташований у смт Вересневому поблизу залізничної ст. Гнідава Волин. обл. Утворений 1960. До складу комбінату входять цукровий з-д (введений в експлуатацію 1958) і бурякоцукорз-д. Осн. продукція: цукор-пісок, патока, сушений і свіжий жом, січне вітамінне борошно. Виробнича потужність підприємства (1977) — 4,2 тис. т переробки цукр. буряків на добу. На з-ді встановлено сучас. устаткування, впроваджено нову технологію: безперервний дифузійний процес, фільтрацію соку й сиропу на дискових фільтрах тощо.

Л. С. Тараненко.
ГНІДИЙ Федір Іванович [н. 18.IV (1.V) 1893, м. Валки, тепер Харківської обл.] — український рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Серед творів: куманці, глечики, вази, іграшки-свистунці (жонки, баранчики, корівки); декоративна скульптура малих форм («Баран», «Лев», 1949), композиції («Мені тринадцятий минало...», 1961; «Чалаєць на привалі», 1967, та ін.). Твори Г. зберігаються в багатьох музеях України, зокрема в ДМУНДМі.

ГНІДИНЦІВСЬКЕ НАФТОГАЗОВЕ РОДОВИЩЕ — родовище нафти й газу в пд. частині Чернігівської обл. УРСР. У геол. відношенні являє собою брахіантиклінальну складку (див. *Брахіантикліналі*). Виявлено три поверхні нафтогазоносності. Перший (верхній) поверх пов'язаний з нижньопермськими і верхньокам'яновуг. відкладами і містить 5 нафт. горизонтів, що залягають на глиб. 1720—1900 м. Нафта малосірчиста (0,25—0,5% сірки), малосмолиста (4—7% смол), вихід бензинової фракції до 40—45%, густ. — 800—840 кг/м³. Розчинений газ складається гол. чин. з *пропану*, *бутану* й *етану*. Другий поверх становлять верхньовізейські відклади. Поклади газоконденсатні (див. *Конденсат газів*). Газ метановий (до 79—95% метану). В складі конденсату до 65—70% бензинових фракцій,

густ. його від 750 до 780 кг/м³. Третій поверх пов'язаний з турнейсько-візейськими відкладами, представлений 2 нафтогазоконденсатними горизонтами. Родовище відкрито 1959. Видобувати нафту почали 1965, газ — 1968. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ — до газопроводу Шебелинка — Київ.

В. Г. Дем'янух.
ГНІДИНЦІВСЬКИЙ ГАЗОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД — підприємство нафтової промисловості. Осн. виробнича частина з-ду розміщена поблизу с. Гнідинців Варвинського району Черніг. обл. Введено в експлуатацію 1974. Продукція: зріджений газ для комунально-побутового споживання, стабільний газовий бензин, газ для комунально-побутового споживання. В 1977 на з-ді перероблено 400,4 млн. м³ попутного нафт. газу. Рівень механізації виробничих процесів на Г. г. з. становив 1977 понад 90%; осн. технологічні процеси автоматизовано. М. С. Телюк.

ГНІЗДИЧІВ — селище міського типу Жидачівського р-ну Львівської обл. УРСР, на р. Стрий (прит. Дністра). Залізнична станція. 4,3 тис. ж. (1978). В Г. — комбикормовий з-д, філіал Львів. з-ду газ. апаратури, цех целюлозно-паперового виробн. Жидачів. картоно-целюлозного з-ду, спиртозавод, виробничі відділення райсільгосптехніки, міжколг. птахоінкубаторна станція. 3 заг.-освітні школи, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинки культури, 2 клуби, 4 б-ки. Відомий з 13 ст.

ГНІЗДІВКА (Neottia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *зозулинцевих*. Жовтувато-бурі *сапрофіти* з редукованими листками. Квітки зібрані в китицю. Кореневище Г. густо вкрите м'ясистими корінцями, скученими у вигляді пташиного гнізда (відси й назва). Не маючи *хлорофілу*, гніздівка не здатна до *фотосинтезу*; всі поживні речовини одержує з ґрунту за допомогою гриба, який живе в *симбіозі* з її корінцями (*мікориза*). 9 видів, поширених у помірній смузі Європи і Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — один: Г. звичайна (*N. nidus-avis*) з буруватими квітками. Росте в тінистих листяних і мішаних лісах. Л. с. 72

ГНІЗДОВА СІВБА — один із способів *рядкової сіви* просапних культур, коли насіння висівають (спеціальними сіялками) не суцільним рядком, а гніздами (на певній відстані одне від одного) із заданою кількістю насіння у гнізді. Перевага Г. с. порівняно з широкорядною полягає в економії насіння, поліпшенні умов живлення рослин, зменшенні затрат на догляд за посівами.

ГНІЗДУВАННЯ — період розмноження у птахів, пов'язаний з влаштуванням гнізда, висиджуванням кладки яєць і вигодовуванням пташенят. Розрізняють Г. м о н о ц и к л і ч н е, що відбувається раз на рік, і п о л і ц и к л і ч н е — повторюється кілька разів на рік. З Г. пов'язаний ряд змін, що відбуваються в цей час в організмі птахів (нагромадження за-



Д. М. Гнатюк.



П. Д. Гнесний.



В. Б. Гнедат.



Б. В. Гнеденко.

ГНІЗНА

пасів енергетичних речовин, зокрема жиру, глікогену, збільшення розмірів та активізації функцій статевих залоз, поява т. з. «шлюбного вбрання» тощо) та в їхній поведінці (сезонні переміщення, влаштування гнізда, *токування*).

ГНІЗНА — річка в Тернопільській обл. УРСР, ліва притока Серету (бас. Дністра). Довж. 81 км, площа бас. 1110 км². Тече Подільською височиною. Живлення снігове і дощове. Використовують для зрошування і тех. водопостачання. На Г. — м. Тереволья.

ГНІЙ у медицині — *випит*, який утворюється внаслідок гнійного запалення. До складу Г. входять багато та білок рідина, *лейкоцити* в стані розпаду, частинки мертвоті тканини, ферменти й мікроорганізми — здебільшого збудники нагноєння (в деяких випадках у Г. може й не бути мікробів). Колір і консистенція Г. залежать від характеру запального процесу. Г. токсично впливає на організм і тому звичайно підлягає видаленню шляхом розрізу або відсмоктування через прокол гнійної порожнини.

ГНІЙ у сільському господарстві — суміш твердих і рідких тваринних виділень; найпоширеніше *органічне добриво*. Г. буває з підстилкою — підстилковий Г. або без неї — рідкий (безпідстилковий) Г. на тваринницьких комплексах пром. типу. Підстилковий Г. містить (у %): азоту — 0,5, фосфору — 0,25, калію — 0,6, кальцію — 0,4, а також магній, марганець, сірку, бор та ін. елементи, необхідні для живлення рослин. Органічні речовини, що містяться в Г., позитивно впливають на фіз.-хім. властивості й *структуру ґрунту*. Кожна тонна внесеного в ґрунт підстилкового Г. забезпечує загальний щорічний (протягом 7—10 років) приріст урожаю в сівозміні (в перерахунок на зерно) на 1—2 ц. Середньорічний вихід Г. від однієї тварини: від дорослих тварин великої рогатої худоби 6—12 т, від молодняка — 4—6 т, від коней — 5—6 т, від свиней — 1,5 т, від овець — 0,6 т. Вносять Г. у польових сівозмінах: на Поліссі — 30—40 т/га (насамперед під картоплю і озимину); в Лісостепу — 20—25 т/га (під цукр. буряки і озиму пшеницю, яка є їхнім попередником); у Степу — 15—20 т/га (під озиму пшеницю, соняшник, кукурудзу). Доза рідкого Г. рекомендують збільшувати в 1,5—2 рази. Для правильного зберігання і найраціональнішого використання підстилкового Г. у кожному господарстві необхідно мати *гносхосплице*.

Лит.: Вышинский А. М. Органические удобрения и значение торфа в их накоплении. К., 1965; Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1975. *П. О. Дмитренко.*

ГНОСХОВИЩЕ — споруда для зберігання *гною* сільських тварин, нагромадження і приготування цінного *органічного добрива*; на випадок *інвазійних хвороб* чи *інфекційних хвороб* тварин Г. використовують для *знезараження* *гною*. Будують Г. при фермі або на

полях *сівозміни* як окремими спорудами, так і під підлогою тваринницьких приміщень. Г. бувають відкриті й закриті; заглиблені, напівазаглиблені й наземні. Твердий гній у відкритих Г. (на площадках; у заглиблених, напівазаглиблених трашнейних сховищах, дно і стінки яких роблять водонепроникними) укладають штабелями завширшки не менше як 2 м, заввишки — 2—3 м. Бетоновані Г. під підлогою тваринницьких приміщень завантажують крізь решітку або лотки, зроблені в перекритті над сховищем.

Ю. Г. Розов.

ГНОЄТВОРНІ БАКТЕРІЇ, *гіогенні бактерії* — *бактерії*, що спричиняють гнійні інфекції (абсцеси, сепсис, гнійне запалення серозних оболонок порожнин тіла тощо) у тварин і людини. До Г. б. належать *стафілококи*, *гонококи*, *стрептококи*, *менингококи*, синьо-гнійна паличка тощо. Властивості Г. б. за певних умов можуть набувати численні види негноєтворних бактерій. Так, збудник *черевного тифу* (*Salmonella typhi*) не є гноєтворним мікробом, але може спричинювати гнійний холецистит. Див. також *Інфекція*.

ГНОЇВКА — рідка частина *гною*, що утворюється з рідких виділень тварин під час стійлового утримання їх. Цінне, переважно азотно-калієне, добриво, яке зберігають у гноєзосбирниках і *гноєсховищах*. Використовують Г. при виготовленні компостів з торфом, а також як основне удобрення та для підживлення с.-г. культур сугільною поєю, розбавляючи її в 2—3 частинках води.

ГНОЙОВИК — група властивих чотирьох жуків (підродити *Geotrupidae*, *Aphodidae*, *Coprinidae*). Відмітність Г. та їхні личинки живляться екскрементами, деякі — групами хребетних тварин і рослинним перегноєм. Довж. тіла 2,5—40 мм; колір чорний, бурий, жовтий, строкатий, іноді яскравий з металевим блиском. Личинка схожа за формою на літеру С, у *Coprinidae* — з горбом на спинному боці. Мають одне, рідше 2 покоління на рік. Бл. 6000 видів, поширених на всіх материках, в СРСР — бл. 450, з них в УРСР — 129. Г. виконують у природі роль асєнізаторів, деякі — проміжні хазяї паразитичних черв'яків. *Іл. с. 70.*

С. І. Медведєв.

ГНОМІ — у зх.-європейській міфології духи, що жили в надрах землі й охороняли підземні скарби. Уявляли їх як карлат, чоловіків-потвор або жінок-красунь (гномиди), що могли прибирати різного вигляду. Образи Г. часто використовувалися в казках і романтичних поезіях.

ГНОМОН (грец. γνῶμων, букв. — знавець) — вертикальний стрижень, який відкидає тінь на горизонтальну поверхню (див. *Годинник сонячний*). За довжиною тіні визначають *земтну віддаль* Сонця, за її напрямком у полудень — *полуденну лінію*.

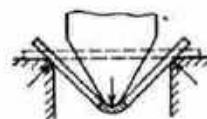
ГНОСЕОЛОГІЯ (від грец. γνῶσις — пізнання і λόγος — вчення) — вчення про сутність і закономірності пізнання; *пізнання теорія*.

ГНОСТИЦИЗМ (від грец. γνῶσις — пізнання, той, хто пізнає) — збірна назва релігійно-філософських учень, що поспішали в собі ідеї раннього християнства з ідеями релігій Стародавнього Сходу та античної філософії (*неоплатонізму*, *неопіфагореїзму* тощо). В 2—3 ст. Г. поширився в країнах Бл. Сходу. Гол. представники Г. — Валентин з Єгипту (2 ст.) і Василід з Сирії (2 ст.). За вченням Г., *матерія* як гріхове і але начало протистойть духовному непізнаванню — первоначалу, що виявляє себе в *еманації* (витіканні) нижчих форм буття з вищих). Г. проповідував віру у вище містичне знання (гносис), яке нібито казує людській душі істинний шлях до спасіння від покарання в загробному житті. Християнська церква проголосила Г. ересю, а праці гностиків знищувала. Лише 1945—46 у Хенобосксіоні (Єгипет) було знайдено гностичні тексти. Пізньою формою Г. є *маніхейство*. Вилив Г. певною мірою позначився на ідеях *антропософії* і *теософії*.

ГНОТОБІОЛОГІЯ (від грец. γνῶσις — відомий, очевидний та біологія), гнотобіотика, біологія безмікробних тварин — галузь експериментальної біології, медицини і ветеринарії, основним завданням якої є з'ясування значення мікроорганізмів та інших симбіонтизмів (див. *Симбіоз*), включаючи збудників хвороб, у нормальній життєдіяльності та в патології тварин і рослин. З цією метою гнотобіологи опрацьовують і удосконалюють методи одержання та утримання експериментальних рослин і тварин (гнотобіотів), вільних від будь-яких організмів.

О. П. Маркевич.

ГНОЯК — те саме, що й *абсцес*. **ГНУ** (*Caprae*) — рід *антилоп*. Довж. тіла до 2 м, вис. в холці до 1,3 м, маса до 275 кг. Має вигляд коня з бичачою головою. Рогги є у самців і самок. Волосистий покрив темно-бурого кольору. Г. — полігамні тварини. Живуть невеликими стадами. Самка після майже 9-місячної вагітності народжує 1 теля. В роді 2 види, поширені в Пд. і Сх Африці: смугастий й, або блакитний, Г. (*C. taurinus*) і звичайний й, або білохвостий, Г. (*C. gnu*). Мисливські тварини. У зв'язку зі зменшенням чисельності перебувають під охороною закону. В СРСР Г. акліматизовано в Асканії-Новій. **ГНУС** — комплекс кровосисних двокрилих комах: *комарів*, *мошок*, *мокреців* (див. *Мокрець*), *гедзів* (див. *Гедзів*), *мокситів* та ін., які тримаються в повітрі великими масами й нападають на людину і тварин. Поширений скрізь, крім Антарктиди і Арктики. Водиться в заболочених і низинних місцях, по берегах річок тощо. Г. завдає великих екон. збитків, спричинюючи зниження продуктивності та роботоздатності с.-г. тварин; багато видів Г. є переносниками збудників ряду хвороб людини і тварин (маларії людини і птахів, япон. енцефаліту, туляремії та ін.). Заходять боротьби: переважно меліоративні (*дренаж*, осушування та ін.), що обмежують



Гнуття (схема).



Гну звичайний.



Година з пташечкам.



Гніздіна звичайна: 1 — суцвіття; 2 — стебло з коренем; 3 — квітка.

розмноження Г. Для індивідуального захисту людей застосовують *репеленти*, а також мех. засоби (сітки на вікна тощо).

ГНУТТЯ, вигинання — обробка металів тиском, при якій заготовці або її частині надається вигнута форма. В процесі Г. (мал.) від дії згинального моменту зовн. шари заготовки розтягуються, внутрішні — стискуються. До Г. належать виготовлення гнутих профілів, навівання пружин, профілювання (напр., *гофрування*), правка тощо. Здійснюється Г. ручним способом, на *вигинальних машинах* або *універсальних пресах*.

ГНУЧКИЙ ВАЛ — вал, яким передається обертання і крутий момент між осiami, що постійно змінюють або змінюють своє положення під час експлуатації. Відзначається малою жорсткістю при згині і значною при крученні. Розрізняють Г. в. дротинні і шарнірні. Дротинні Г. в. (мал.) складаються з власне вала, зшитого з кількох шарів дроту, укладеного в гнучку захисну оболонку (броню), і арматури на кінцях для приєднання до *привода*. Такі вали використовують у *механізованих інструментах*, верстатах з переставними *шпинделями*, приладах дистанційного керування і контролю тощо. Шарнірні Г. в. складаються з шарнірно-з'єднаних коротких ланок, вміщених в оболонку; застосовують їх рідко (напр., у багатокорпусних парових турбінах).

ГНІЗДОВСЬКІ КУРГАНИ — давньоруські кургани (бл. 3000 насипів) 10 — поч. 11 ст. поблизу с. Гніздова, за 12 км від Смоленська. З 1874 археологи розкопали бл. 850 насипів. Осн. обряд поховання — трупопоховання. При розкопках курганів знайдено мечі, наконечники стріл, списів, сокири, шоломи, монети, прикраси, знаряддя праці та ін. В одному з курганів знайдено амфору з найдавнішим слов. написом. У Г. к. поховані переважно слов'яни. Трапляються й поодинокі поховання *варягів*, однак твердження норманістів про те, що Г. к. належали варягам, безпідставні.



Гніздовські кургани: глина посуда з кургану 10 ст.; напис («городуха» — гірчиця) на тій же посудині; рукоятка меча

ГОА, ДАМАН І ДІУ — союзна територія в Індії, на сх. узбережжі п-ова Індостан. Пл. 3,8 тис. км². Нас. 860 тис. чол. (1971). Гол. місто — Панаджі. Гоа (на Малабарському березі) було захоплено португальцями 1510. Фортеці Даман і Діу (на протилежних берегах Камбейської зат.) на поч. 16 ст. належали д-ві Гуджарат; 1538 португальці захопили Діу, 1558 — 59 — Даман. Ці володіння утво-

рили колонію Португ. Індія. Гоа стало центром португ. володіння на Сході (від Ормуза до Макао). В 17 ст. колонія занепадала. З 30-х рр. 20 ст. поширився антипортуг. рух. У 1961 інд. війська визволили ці території. З 1962 — в складі Республіки Індія. Рельєф переважно низовинний, на сх. — схили 3х. Гат. Основа економіки — с. г. Гол. культура — рис. Вирощують також цукр, тростину, кокосову й арекову пальми, манго, банани. Видобувають залізу, марганцеву й феромарганцеву руди, на узбережжі — сілі. Рибальство. Лісорозробки. Підприємства по переробці риби. Гол. порт — Мармаган.

ГОАЦИН (*Opisthocomus hoatzin*) — птах, єдиний вид родини гоацинових ряду *куроподібних*. Довж. тіла до 62 см, маса до 800 г. Оперення верху темно-буре з оливковим відтінком, низу — бруднувато-руде. Грудна мускулатура і кіль слабо розвинені. Г. поширений у Пд. Америці. Населяє вологі ліси бас. р. Амазонки. Тримається зграйками, літає мало. Живиться рослинною їжею. В кладці 2—4 яєць. Пташенята вилуплюються майже голими, на крилах є добре розвинені фаланги 1-го і 2-го пальців з кігтями, за допомогою яких пташенята добре лазять по гілках. Викопні Г. відомі з міоценових (Пд. Америка) і еоценових (Франція) відкладів.



М. Гоббема. Алея в Мідделгарнісі. 1689. Національна галерея, Лондон.

ГОББЕМА (Hobbema) Мейндерт (хрещений 31.X 1638, Амстердам — 7.XII 1709, там же) — голландський художник. Є припущення, що 1656—57 Г. навчався в Я. Рейсдала. Працював в Амстердамі. Зображував природу рідного краю. Малював переважно млини, лісові галявини («Млин», «Дорога у лісі», 1663; «Алея в Мідделгарнісі», 1689; «Ліс», «Водяний млин», «Ставок у лісі»). Твори Г. зберігаються в музеях Лондона, Вашингтона.

ГОББС (Hobbes) Томас (5.IV 1588, Малмсбері — 4.XII 1679, Гардук) — англійський філософ-матеріаліст, ідеолог англійської бурж. революції середини 17 ст., один з основоположників механістичного матеріалізму. Систематизуючи і розвиваючи матеріалізм Ф. Бекона, Г. звільнив його від постулатів теології, водночас надавши йому завершеної механістичної форми. Вважав матерію єдиною субстанцією світу, однак усі її необхідні властивості зводив до протяжності і фігури, а різноманітність форм

руху матерії — до мех. руху. В теорії пізнання Г. розвивав беконівський *емпіризм*, намагаючись поєднати його з ученням про аксіоматичний метод геометрії як нібито універсальний метод пізнання. Г. був атеїстом, ототожнював релігію з маріонітетством, а її коріння вбачав у страхі, породженому неусвідом. Проте, відображаючи інтереси буржуазії, схилився до *деїзму* і вважав можливим для д-ви використовувати релігію для утримання нар. мас у покорі. В своїй соціальній доктрині Г. дотримувався ідеалістичних, проте прогресивних для 17 ст. завдань їхній антифеод. та антитеологічній спрямованості теорій «природного стану» людей і «договірного» походження д-ви. Розглядаючи людину як природженого індивідуаліста та егоїста, Г. робив висновок, що «природним станом» людства є «війна всіх проти всіх», і вимагав беззастережного підкорення громадян д-ві, яку визнавав абсолютним сувереном. Учень Г. про суспільство були притаманні *антиісторизм* та антидемократизм. Це спричинилося до використання його окремих тверджень сучас. бурж. соціологами.

Тал. Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1964. Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Сплетіє сімейство... Твори, т. 2: Історія філософії, т. 1. М., 1957; Мерсеровский Б. В. Гоббс. М., 1975.

ГОБЕЛЕН — витканий вручну килим-картина (*шпалера*). Власне — виріб паризької мануфактури, яка існує й тепер (заснована 1662 як королівська в передмісті Сен-Марселя на базі килимової майстерні та фарбарні родини Гобеленів). Розквіт виробництва Г. припадає на 17—18 ст. Серії Г. на реліг. теми, на сюжети з лицарських романів і з життя королів виготовляли часто за картонами відомих художників — Ш. Лебрана, Ф. Буше, Ш. Купеля. Г. ткали з вовни, з домішкою шовкових, а часом золотих і срібних ниток. Основа була не фарбована. Піткання складалося з ниток величезної кількості різних відтінків і проходило не через усю ширину Г., а лише в межах кожного кольору; його обірвані кінці надавали зворотному бокові Г. пор-



Т. Гоббс.



Гнучкий вал дротинний: 1 — арматура; 2 — оболонка (броня); 3 — гнучкий вал; 4 — шар навитого дроту.



Гобелен «Туалет Пеїсеї» (за Рафаелем). 1-а половина 17 ст.

систості, тоді як лицьовий бік був рубчастий. Згодом Г. почали називати й шпалери багатьох мануфактур Франції та інших європейських країн, а з 19 ст. — і взагалі шпалери й навіть машинні оббивні тканини й тематичні килими (див. *Килимарство*). Цінна колекція Г. зберігається в ДЕ. Кілька Г. є в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

ГОБІ — пустельні та напівпустельні області в Центральній Азії, в межах Монголії та Китаю. Рельєф рівнинний, переважні висоти 900—1200 м, подекуди — окремі хребти. Численні сухі русла. Клімат різко континентальний, сухий. У річках вода буває тільки влітку. Багато солоних озер, солончаків. Рослинність розріджена, дуже бідна (злаки, солянки, полин тощо). З тварин водяться дикий верблюд, осел-кулан, кінь Пржевальського, антилопи та ін. Поширені гризуни. Населення займається в основному скотарством, на поливних землях розвинуто землеробство. Г. досліджували рос. вчені М. М. Пржевальський, П. К. Козлов, В. О. Обручев.

ГОБІНО (Gobineau) Жозеф-Артур де (14.VII 1816, поблизу Парижа — 13.X 1882, Турін) — французький письменник, соціолог і публіцист, один із засновників расистської теорії і расово-антропологічної школи в соціології (див. *Расизм, Антропосоціологія*). В праці «Про нерівність людських рас» (1853—55) висунув реакційні ідеї про те, що расові ознаки окремих народів є визначальним фактором їхнього розвитку. Боротьбу рас вважав рушійною силою істор. прогресу, а білу расу — найвищою. Расово-антропологічними відмінностями Г. намагався виправдати соціальний гніт і колоніальну експансію капіталізму.

А. К. Бичко.

ГОБІЙ (нім. *Hautbois*, букв. — високе дерево) — дерев'яний духовий музичний інструмент. В 17—18 ст. набув сучас. вигляду. Являє собою конічну трубку з системою клапанів і невеликим розтрубом. Використовується в симф., оперних, інколи естрадних оркестрах. Серед різновидів Г.: теноровий (англ. *ріжок*), альтовий (Г. *д'амур*), баритоновий (гекельфон).

ГОБСОН (Хобсон; Hobson) Джон-Аткінсон (б. VII 1858, Дербі — 1.IV 1940, Лондон) — англійський бурж. економіст. У 1887—97 читав курс політ. економії в Оксфордському та Лондон. ун-тах. Праці Г. присвячені гол. чин. дослідженню розвитку капіталістичного г-ва. Осн. причину екон. криз він бачив у недостатній купівельній спроможності мас, виступав за заг. зростання заробітної плати і деяке обмеження прибутків капіталістів. Закликав повернутися до умов домогосподарства капіталізму, окремі вади якого вважав можливими усунути шляхом парламентських реформ. Відхидаючи в цілому концепцію Г., В. І. Ленін використав фактичний матеріал і деякі висновки його праці «Імперіалізм» (1902, рос. перекл. 1918) у творі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

ГОВДЯ Петро Іванович (н. 1.XI 1922, с. Копачів, тепер Обухівського р-ну Київської обл.) — український рад. мистецтвознавець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. В 1949 закінчив Ін-т ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Автор книг «Т. Г. Шевченко-художник» (1955), «М. К. Пимоненко» (1957), «Українське радянське образотворче мистецтво» (1958), «Абстракціонізм і кому він служить» (1963), «Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст.» (1964); співавтор «Нарисів з історії українського мистецтва» (1966).

ГОВЕЛАК (Hovelacque) Александр-Абель (1843, Париж — 1896, там же) — французький лінгвіст і антрополог. Осн. праці: «Лінгвістика» (1875), де серед слов. мов розглядає й українську, вказуючи на її спорідненість з російською; «Етюди з лінгвістики й етнографії» (1878), «Короткий нарис антропології» (1887).

ГОВЕРЛА — найвища вершина Карпат Українських і всієї України. Вис. 2061 м. Піднісся над хребтом Чорногора; на межі між



Говерла

Закарп. та Івано-Фр. областями. На схилах — букові й хвойні ліси, вище — чагарникове криволісся, гірські луки. На вершині — кам'яні осипища. Входить до складу Карпатського заповідника.

ГОВІР — різновид загальнонародної мови. Г. є істор. категорією, що виникла внаслідок мовних і сусп. процесів. Особливості Г. виявляються в фонетичній, морфологічній, лексичній тощо. У лінгвістичній географії риси тер. Г. відображають на картах; ті з Г., що територіально сходяться, можуть дати пасмо *ізоглас*. Кілька Г. об'єднують у групу Г., або *наріччя*. Г. укр. мови складаються з *говірок*. Г. ототожнюють з *діалектом* або вважають вужчим за нього. Карту дав. на окремому аркуші, с. 192—193. І. О. Варченко.

ГОВІРКА — найменший різновид загальнонародної мови, належить до *говірок*. Одна Г. може вживатися в одному або кількох населених пунктах, і, навпаки, кілька говірок може співіснувати в одному населеному пункті.

ГОВОРОВ Леонід Олександрович [10 (22).II 1897, с. Бутирки, тепер Кіровоцької обл. — 19.III 1955, Москва] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1945), дійсний член Академії арт. наук (з 1946). Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ.

академію ім. М. В. Фрунзе, 1938 — Академію Генштабу. Брав участь у рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни з 1941 командував 5-ю армією, яка брала участь у *Московській битві* 1941—42, з 1942 — Ленінгр. фронтом. Після війни послідовно обіймав посади команд. військами Ленінгр. військ. округу, гол. інспектора Рад. Армії, заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. військами ППО країни. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Перемога», 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОВТВА, Голтва — село Козельщинського р-ну Полтавської обл. Г. згадується в літописі під 1097. В 1638 під Г. відбулися бої між сел.-козацькими загонами, очолюваними Я. Острянчином, і польс.-шляхетським військом. У 1648—1781 Г. — сотенне містечко Полтав., потім Миргород. полку. В 1919 поблизу Г. діяв партизанський загін. У 1897 і 1900 Г. відвідав О. М. Горький. Він присвятив їй оповідання «Ярмарок у Говтві». **ГОВ'ЯДОВСЬКА** Надія Олександрівна (н. 15.III 1893, Київ — 5.IV 1971, там же) — український рад. педагог-методист, засл. вчителька УРСР (з 1941). Член КПРС з 1940. З 1912 вчителювала на Київщині. В 1940—59 — інспектор-методист М-ва освіти УРСР. Г. — автор букваря й читанки для першого класу шкіл УРСР (11 видань). Нагороджена орденом Леніна, медалями. П. Л. Уховська.

ГОГАРТ (Хогарт; Hogarth) Уільям (10.XI 1697, Лондон — 25.X 1764, там же) — англійський художник і теоретик мистецтва. Навчався у гравера Е. Геймбла, з 1720 — в академії Дж. Торнхілла в Лондоні. З 1757 — придворний живописець. Г. — автор картин і серій гравюр, в яких викривав вади тогочасної англ. дійсності. Твори: серія «Кар'єра повії» (1732), «Кар'єра мариотрати» (1732—35), «Модний шлюб» (1743—45), «Вибори» (бл. 1754); «Дівчина з квітами» (40—50-і рр. 18 ст.), та ін. Іл. див. також до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449.

Тв.: Укр. перекл. — Про красу. К., 1978. Літ.: Герман М. Ю. Уільям Хогарт і його время. Л., 1977.

ГОГЕБАШВІЛІ Яків Семенович [15 (27).X 1840, с. Варіані, тепер Горгійського р-ну Груз. РСР — 1 (14).VI 1912, Тбілісі] — грузинський педагог і дитячий письменник. Навчався в Київ. духовній академії, слухав лекції у Київ. ун-ті (1861—63). Працював інспектором Тбіліської духовної семінарії. У пед. діяльності був послідовником К. Д. Ушинського, виступав за навчання рідною мовою. У 1873 звільнений з роботи як політично неблагонадійний. Г. належать численні наук.-пед. праці. Основнопоженик груз. дитячої л-ри, автор понад 130 оповідань. Пропагував творчість Т. Г. Шевченка в Грузії, присвятив йому статті «Маленька замітка про великого поета», «Тарас Шевченко — великий поет України» (обидві —



І. О. Говорон



Y. M. Гоголева



В. П. Гоголь



Гогарт. Дівчина квітами. 40-і рр. 18 ст. Національна галерея. Лондон.

груз. мовою, 1911). У 1960 уряд Груз. РСР встановив медаль ім. Гогольвілі.

ГОГЕН (Gauguin) Поль-Ежен-Анрі (7.VI 1848, Париж — 8.V 1903, с-ще Атуона, Маркільські острови) — французький живописець. У 60—70-х рр. 19 ст. служив моряком, пізніше — біржовим маклером; з 1883 цілком присвятив себе мистецтву. В 1886—91 працював у Бретані, в Арлі (разом з В. Ван Гогом), на о. Мартініка, з 1891 — переважно на о. Таїті. Ранній період творчості Г. пов'язаний з імпресіонізмом, зрілий — з символізмом. Найвідоміші полотна, створені в Океанії («А, ти ревнуєш?», 1892, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Таїтійські пасторалі», «Жінка тримає плід», обидва — 1893, ДЕ, та ін.); ці твори насичені мотивами полінезійської культури і міфології, оспівують духовну й фіз. красу тулубів, які живуть у гармонійній єдності з природою. Творчість Г. мала значний вплив на мистецтво 1-ї чверті 20 ст. Г. працював також у галузі скульптури, графіки й кераміки.

Тв.: Рос. перекл. — Письма. — Ноа-Ноа. — Из книги «Прежде и потом», Л., 1972.

Лит.: Кантор-Гуковская А. С. Поль Гоген. Л.—М., 1965; Данилевский Б. Гоген в Полинезии. Пер. со швед. М., 1973.

ГОГЕНЦОЛЛЕРНИ (Гоенцоллери; Hohenzollern) — династія бранденбурзьких курфюрстів (1415—1701), пруських королів (1701—1918), німецьких імператорів (1871—1918). Г. виражали інтереси юнкерства, згодом — монополістичного капіталу. Гол. представники Г.: Фрідріх II, Фрідріх-Вільгельм III, Вільгельм I, Вільгельм II. Представники швабської лінії Г. — Гогенцоллери-Зігмарінгену 1866—1947 були королями Румунії.

ГОГЕНШТАУФЕНИ (Hohenstaufen), Штауфени — династія німецьких королів та імператорів «Священної Римської імперії» 1138—1254; швабський князівський рід. Найвідоміший представник — Фрідріх I Барбаросса.

ГОГОЛЕВЕ — селище міського типу Великобагачанського р-ну Полтавської обл. УРСР. Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1978). В Г. — видобування нафти (цехи управління «Полтавнафтогаз»), відділення радгоспу «Перемога» по вирощуванню племінного молодняка великої рогатої худоби. 2 заг.-освітні школи, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. Утворене 1957.

ГОГОЛЕВА Олена Миколаївна [н. 25.III (7.IV) 1900, Москва] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1949), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1948. З 1918 працює в Малому театрі. Ролі: Софія («Лихо з розуму» Грибосдова), Панова («Любов Ярова» Тренцова), герцогиня Мальборо («Склянка води» Скриба), делі Макбет («Макбет» Шекспіра), Падоліст («Крила» Корнійчука) та ін. Знімалася в кіно («Гобсек», «Про це забувати не можна» та ін.). Нагороджена 2

орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948, 1949.

ГОГОЛЯ М. В. МУЗЕЙ — літературно-меморіальний музей у с. Великих Сорочинцях Миргородського р-ну Полтавської обл. Засн. 1929 у будинку, де народився письменник. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 музей був зруйнований нім.-фашист. загарбниками. У 1951 в новозбудованому приміщенні музей відновлено. У



Музей М. В. Гоголя в селі Великих Сорочинцях

фондах музею — 3,5 тис. експонатів: унікальні документи, особисті речі письменника, власноручні малюнки, перші видання та рукописи творів, ілюстрації до них, роботи художників І. Рєпіна, П. Коровіна, К. Трутовського.

ГОГОЛЬ Василь Панасович (Яновський; 1777, х. Кунчинський, тепер с. Гоголеве Шипицького р-ну Полтавської обл. — березень 1825, с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.) — український письменник, батько М. В. Гоголя. Навчався в Полт. духовній семінарії. Був організатором домашнього театру укр. поміщика Д. П. Трошинського в с. Кибинцях. Тут поставив два власні водевілі з укр. нар. побуту («Собака-віця» (текст не зберігся) і «Простак, або Хитрощі жінки. перехитрені солдатом»).

Тв.: Простак. К., 1955

ГОГОЛЬ Микола Васильович [20.III (1.IV) 1809, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтавської обл. — 21.II (4.III) 1852, Москва] — російський письменник. Основоположник критичного реалізму в рос. л-рі. Син В. П. Гоголя. Дитинство минуло в с. Василівці (тепер Гоголеве) поблизу Миргорода. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук (1828). Того самого року переїхав до Петербурга. Ранні твори (1825—27) не збереглися. В 1829 видав поему «Ганц Кюхельгартен», яка дістала негативну оцінку критики. Творчому зростанню сприяло знайомство з представниками передової громадськості Росії, особливо з О. Пушкіним. Літ. славу Г. приніс цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» (ч. 1—2, 1831—32) — «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч, або Утоплена», «Страшна помста» та ін., в яких змальовано поетичний образ України, овіяний повір'ями й легендами. З 1834 Г. — аспірант-професор на кафедрі загальної історії при Петерб. ун-ті. Опублікував розвідки з історії України та загальної історії («План викла-

дання загальної історії», «Погляд на утворення Малоросії», 1834, тощо), статтю «Про малоросійські пісні» (1834). Збирав укр. нар. пісні, матеріали до рос.-укр. словника, про що писав у листах до М. Максимовича, І. Срезневського та ін. У 1835 виїхав збірники «Миргород» (повість «Старосвітські поміщики», «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», «Вій») та «Арабески» (статті й т. з. петерб. повісті — «Невський проспект», «Портрет» і «Записки божовільного»). Ці твори, як і повісті «Ніс» (1836) і «Шинель» (1842), свідчать про утвердження письменника на позиціях реалізму. В цих повістях зазвучав гоголівський «сміх крізь сльози». Повість-епоса «Тарас Бульба» (1835) — про героїчну боротьбу укр. народу проти іноз. гнобителів. У 1-й пол. 30-х рр. Г. працював над комедіями «Володимир 3-го ступеня» (незакінчено), «Одруження» (опубліковано 1842). У комедії «Ревізор» (поставлено 1836 у петерб. Александринському театрі) Г. заставував деспотизм і сваволлю царських урядовців, казнокрадство. У 1836 Г. виїхав за кордон, де перебував, з перервами на приїзди до Росії, до 1848. Жив у Вене (Швейцарія), Парижі, Римі. Вершина творчості Г. — поема-роман «Мертві душі» (т. 1, 1842), в якій письменник дав узагальнюючу картину кріпосної Росії, показав представників усіх соціальних верств, викривав кріпосницьку дійсність. В поемі зазвучала віра в майбутнє батьківщини. В 40-і рр. посилилися реакційні засади в світогляді Г., що виявилось в книзі «Вибрані місця з листування з друзями» (1847), яку різко критикував В. Бєлінський у «Листі до Гоголя». В 1848 Г. повернувся до Росії. Продовжував роботу над 2-м томом «Мертвих душ», однак зазнав творчої невдачі при спробі вивести ідеальних героїв — поміщиків, чиновників і купців. За кілька днів до смерті спалив рукопис. Творчість Г. — важлива ланка становлення рос. критичного реалізму. Під впливом Г. в рос. л-рі виник напрям — «натуральна школа». М. Чернишевський назвав цілий період у розвитку рос. л-ри (40—50-і рр.) «гоголівським». Творчість Г. мала великий вплив на укр. л-ру, насамперед на творчість Г. Квітки-Осно-в'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка. У вірші «Гоголю» (1844) Шевченко говорив про свою ідейно-творчу близькість до письменника. П'єси Г. на укр. сцені ставилися з серед. 19 ст. (Чернігів, Ніжин, Полтава, Київ). Для театру твори Г. переробляли М. Кропивницький та М. Старицький. укр. мовою їх перекладали І. Франко, Леся Українка, С. Васильченко, М. Рильський, Остап Вишня, П. Панч та ін. За сюжетами творів Г. створено опери М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, П. Чайковського, М. Лисенка, балет В. Соловйова-Седого, кінофільми. Гоголівська тематика широко відображена в рос. та укр. живописі. Г. встановлено пам'ятники в Моск-



М. В. Гоголь.



Пам'ятник М. В. Гоголю на Суворовському бульварі в Москві. Скульптор М. А. Андреев.



П. Гоген. Жінка гри-має плід. 1893. Державний Ермітаж у Ленінграді.

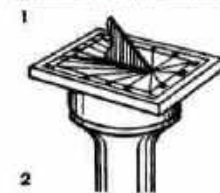
ГОГОЛЬ



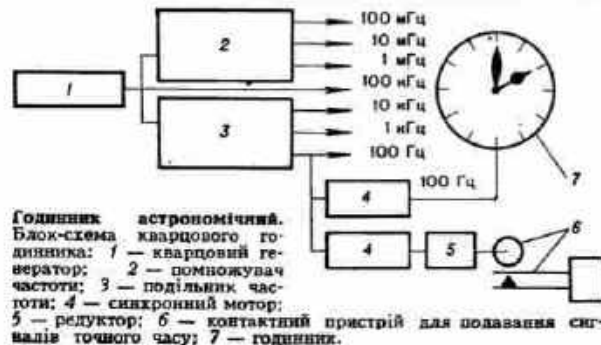
Гоголь звичайний (на передньому плані — самець).



Пісокопний годинник.



Годинник сонячний:
1 — вертикальний;
2 — горизонтальний.



Годинник астрономічний. Блок-схема кварцового годинника: 1 — кварцовий генератор; 2 — подільник частоти; 3 — подільник частоти; 4 — синхронний мотор; 5 — редуктор; 6 — контактний пристрій для подавання сигналу точного часу; 7 — годинник.

ві (два). Миргороді, Ніжині, Полтаві, в селах Великих Сорочинців, Гоголівському, Диканці, Шишаках. Музей М. В. Гоголя відкрито в с. Великих Сорочинців та в Ніжині. Лл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—14. М., 1937—52; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1976—78; Укр. перекл. — Твори, т. 1—3. К., 1952; Драматичні твори. К., 1952; Вечори на хуторі біля Диканьки. К., 1975. Лт.: Безінський В. Г. Про Гоголя. К., 1952; Чернышевский Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. В кн.: Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, т. 3. М., 1947; Крутикова Н. С. М. В. Гоголь і українська література XIX століття. К., 1952; Гоголь і українська література XIX ст. К., 1954; Храпченко М. Б. Творчество Гоголя. М., 1959; Степанов Н. Л. Н. В. Гоголь. М., 1959; Карпенко А. И. О народности Н. В. Гоголя. К., 1973; Бойко І. З., Гімелсфарб Г. М. Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. К., 1952. О. І. Гончар.

ГОГОЛЬ (Vscerphala) — рід птахів родини качах. Найпоширеніший Г. звичайний (V. clangula). Довж. тіла 48—50 см, маса 600—1100 г. Забарвлення строкате, біле з чорним. Водиться в Європі, Азії, Пн. Америці; в СРСР — у лісовій, частково лісостеповій зонах. В УРСР буває лише під час весняного (березень — квітень) і осіннього перельотів. Живе на незарослих озерах і ріках зі швидкою течією. Гніздиться в дулах. Кладку з 8—12 яєць насиджує бл. 20 днів. Живиться Г. безхребетними, дрібною рибкою, насінням водних рослин. Об'єкт спортивного полювання.

М. А. Войцетовський, **ГОГОЦЬКИЙ** Сильвестр Сильвестрович [5(17).I 1813 — 29.VI (11.VII) 1889] — вітчизняний філософ-ідеаліст. Професор Київ. духовної академії (1841—50) і Київ. ун-ту (1851—86). Автор праць з історії філософії та одного з перших у Росії словникового видання — «Філософського лексикона». Спочатку виступав як послідовник Г.-В.-Ф. Гегеля, переважно його істор.-філос. концепції, згодом став на шлях критики Гегеля з позицій теїзму та християнського містицизму. Активно підтримував русифікаційську політику царського уряду на Україні, заперечуючи існування українців та укр. культури. Реакційні погляди Г. були піддані рішучій критиці М. Г. Чернишевським, Д. І. Писаревим, М. О. Антоновичем та ін.

ГОДАВАРІ, Годи — ріка в Індії. Довж. 1450 км, площа бас. 290 тис. км². Бере початок на схилах Зх. Гат, тече на Сх., перетинає плоскогір'я Декан, впадає в Бенгальську зат., утворюючи велику (понад 2 тис. км²) дельту. Гол. притока — Панхита (ліва). Живлення дощове. Режим мусонний. У серед. течії в районі дельти судноплавна. В пониззі широко використовують для зрошування. На Г. — м. Раджамандрі.

ГОДВІН (Годуїн; Godwin) Уільям (З.ІІІ 1756, Уїсб'ч — 7.IV 1836, Лондон) — англійський письменник, публіцист, історик. Політ. погляди Г. виразив у трактаті «Міркування про політичну справедливість» (1793), де він піддав критиці існуючий суспільний лад Англії і змалював утопічну картину ідеального суспільства без приватної власності. Автор романів «Сент-Леон» (1799), «Флітвуд» (1805), «Менділал» (1817) та ін. В соціальному романі «Речі, які ми воїни є, або Пригоди Калеба Уільямса» (1794) Г. викривав насильство панівних класів. Тв.: Рос. перекл. — О собственности. М., 1958; Калеб Уильямс. М. — Л., 1961.

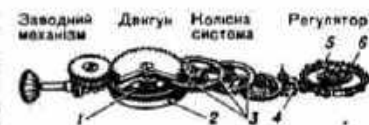
ГОДДАРД (Goddard) Роберт (5.X 1882, Вустер, штат Массачусетс — 10.VIII 1945, Балтімор) — американський учений, один з піонерів ракетної техніки. В 1908 закінчив Вустерський політех. ін-т. У 1914—43 працював у Кларквільському ін-ті (з 1919 — професор). У 1942—45 — директор Дослідного авіац. бюро. В 1920 почав проводити дослід з кисневотопливним паливом, 1921 — стендові випробування рідинного ракетного двигуна. Г. розробив і випробував ряд експериментальних рідинних ракет і двигунів. Його ім'ям названо кратер на зворотному бої Місяця.

ГОДЕЦІЯ (Godetia) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин род. онагрових. Бл. 36 видів, поширених у Пн. і Пд. Америці (переважно в Каліфорнії, Чілі). Деякі види, зокрема Г. гарну (G. amoena) Г. великоквіткову (G. whitneyi), вирощують як декоративні. Лл. с. 78.

ГОДІАШВІЛІ Василь Давидович [14 (27).XI 1905, Тбілісі — 30.I 1976, там же] — грузинський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1958). Член КПРС з 1943. В 1924—30 — у театрі ім. Ш. Руставелі, з 1930 — у театрі ім. К. Марджанішвілі (обидва — в Тбілісі). Ролі: Ахма («Анзор» Шаншіашвілі), Аверік («Інші генерали» Чагарелі), Арбені («Маскарад» Лермонтова), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Тутті («Три товстуні» Олеші), бодман («Загибель ескадри» Корнійчука), Річард III (однойменно трагедія Шекспіра). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ГОДИННИЙ КУТ — кут з верхньої у полюсі світу між небесним меридіаном і колом схилання світила. Див. Координати небесні. **ГОДИННИК** — прилад для вимірювання часу. Для роботи Г. використовують рівномірний посту-

пальний або обертний рух, а також постійні періодичні процеси, напр. обертання Землі навколо осі, коливання кварцової пластинки при наявності різниці електр. потенціалів на її гранях (кварцовий Г.), атомів (атомний, або *квантовий годинник*), молекул (молекулярний Г.) тощо. Час визначають пройденим шляхом, кутом повороту або числом коливань регулятора з відомим періодом, які відбуваються безперервно і мають по-



Принципова схема механізму кишенькового годинника: 1 — пружина; 2 — барабан; 3 — зчіпні колеса; 4 — спускове колесо; 5 — баланс; 6 — волосок.

зможі високу стабільність. У мех. Г. (маятникових, балансових тощо) регулятором є маятник або баланс. Джерелом енергії, яка підтримує амплітуду коливань регулятора і роботу передавального механізму, в мех. Г. є гиря або спіральна пружина, а в пізніших конструкціях — електромагнітне поле. Найважливішою характеристикою Г. є точність його ходу. Для досягнення якомога більшої точності в мех. Г. передбачено компенсацію температурних змін довжини маятника і спец. його підвіси. Найбільшої точності досягнуто в годинниках астрономічних. До «приладів часу», крім Г., входять також секундомір, таймер, хронометр тощо.

Першими Г. (вживалися ще в 3-му тис. до н. е.) були годинники сонячні, які визначали час за видимим рухом Сонця. Поряд із сонячними Г. у 2-му та 1-му тис. до н. е. використовували й рідинні, зокрема водяні (кленсидра, мал. с. 78) та піскові годинники, у яких вода (іноді ртуть) чи пісок під впливом тяжіння переміщувалися за строго визначених час із верхньої посудини в нижню (такі Г. застосовують і тепер у хімії, медицині тощо). Перші мех. Г. — шпиндельні з'явилися у 14 ст. Точність їхнього ходу не перевищувала 0,5 год за добу. Після відкриття Г. Галілеєм явища незалежності періоду малих коливань маятника від амплітуди Х. Гюйгенс сконструював точніший, маятниковий Г. (1657). У 1675 він запропонував замість шпиндельного балансовий регулятор, що привело до створення точного переносного балансового Г. В кін. 18 ст. І. П. Кулібін запропонував оригінальну конструкцію біметалевого балансу. Унікальна колекція європейських Г. 16—20 ст. зберігається в Українському музеї етнографії та художнього промислу у Львові. В її складі настільні, настінні, консульні, камінові і кишенькові годинники з різноманітними і складними механізмами та високохудожнім оформленням. Див. також Годинникова промисловість.

Я. Ю. Гордон.

ГОДИННИК АСТРОНОМІЧНИЙ — годинник високої точності, який застосовують при астрономічних спостереженнях (див. *Служба часу*). Найдосконаліші з Г. а. мають похибку серед. добового ходу порядку 0,001—0,002 с. Для забезпечення максимальної стійкості періоду коливань маятника його виготовляють з матеріалів, коеф. термічного розширення яких малий; алаштовують різні компенсаційні пристосування; годинники розміщують у спец. камерах чи приміщеннях, в яких підтримується стала т-ра, тиск тощо. З відкриття п'єзоелектр. ефекту (див. *П'єзоелектрика*) і розвитком теорії будови атома застосовують електронні кварцові (мал.) і *квантові годинники*. Похибка ходу цих годинників порядку 10^{-7} — 10^{-8} секунди за добу.

Я. Ю. Гордон

ГОДИННИК СОНЯЧНИЙ — годинник для визначення сонячного часу. Стрілкою служить тінь від стрілки (напр., *ягомота*) або пластинки, паралельної осі світу і розміщеної на циферблаті, який можна розташовувати вертикально (мал., 1) на південній, східній (вранішній години), західній (вечірні години) стіні, на горизонтальній площині (мал., 2) або під деяким кутом (напр., у площині, паралельній екваторові). У 18 ст. в Києві за проєктом викладача математики *Київської академії* француз Бруйльона споруджено сонячний годинник з вертикальним циферблатом. Після винаходу точних хронометричних приладів Г. с. використовують як декоративні.

Я. Ю. Гордон

ГОДИННИКОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь *приладобудування*, підприємства якої виробляють *годинники* наручні, кишенькові, будильники, настільні, стінні маятникові та балансові, електричні різного призначення, баштові, годинники і годинникові механізми для тех. потреб багатьох галузей нар. г-ва (хронометри, секундоміри, хронографи, фотолабораторні механізми для спец. потреб тощо). Пром. виготовлення годинників почалося у Франції в серед. 15 ст. В дореволюц. Росії існувало лише кілька складальних годинникових підприємств, що належали в основному іноз. капіталові; на Україні, у Львові, 1766 організовано цех годинників.

Г. п. в СРСР практично розвинулася за роки Рад. влади, особливо після Великої Вітчизн. війни. Було збудовано ряд великих підприємств: 1-й і 2-й держ. годинникові з-ди (Москва), Пензенський, Ленінгр., Челябінський, Єреванський, Мінський. Налагоджено масовий випуск високоякісних годинників різноманітного асортименту. В 1977 випущено 60,8 млн. шт. побутових годинників, у т. ч. наручних — 35,3 млн. (1940 — відповідно 2,8 млн. і 0,2 млн.). З ін. соціалістичних країн розвинуто Г. п. має НДР та Чехословаччина. Серед капіталістичних країн Г. п. найбільш розвинута в Швейцарії, Японії, ФРН, США та Франції.

ГОДІ — ріка в Індії. Див. *Годаварі*.

ГОДІВЛЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН — 1) Один з найважливіших виробничих процесів у тваринництві, полягає в згодовуванні тваринам кормів для одержання продуктів тваринництва. 2) Розділ *зоотехніки*, який розробляє наукові основи і методи годівлі тварин, що забезпечує їхній нормальний ріст, розвиток, високу продуктивність та вдосконалення існуючих і створення нових порід. Г. с. т. розвивалася відповідно до матеріальних і тех. можливостей суспільства, розвитку природничих наук (фізіології, біохімії та ін.). Для Г. с. т. використовують пасовища та сінокоші угіддя, посіви кормових культур на зелені корми, сіно і силос, соковиті й концентровані корми, комбікорми, відходи с. г. (солому, полову, послід тощо), харч., цукрової, рибної та м'ясної пром-сті. До проблем Г. с. т. відносять вивчення потреби тварин у поживних речовинах, визначення хім. складу і поживності кормів, складання кормових раціонів згідно з нормами і типами годівлі по зонах, технологію годівлі. З 19 ст. почало розвиватися вчення про поживність кормів. В СРСР створено широкую мережу дослідних установ по тваринництву, в яких вивчається і питання Г. с. т. В 1922 запроваджено рад. *кормову одиницю*. Вивчалися кормові ресурси країни (М. Ф. Іванов, М. І. Дьяков, Є. В. Лисун, І. С. Попов). У 1933 складено таблицю хім. складу й поживності кормів різних зон. На основі даних про потребу тварин у поживних речовинах визначено кормові норми, що дало змогу контролювати витрачання кормів і планувати тваринництво в г-вах країни. Крім кормових

одялиць, перетравного протеїну, кальцію, фосфору і каротину, почали враховувати потребу тварин і в мікроелементах, вітамінах, амінокислотах. Визначено кратність і черговість згодовування кормів. Запроваджено нові види кормів — *трав'яне борошно, сінаж, брикети кормові*, гранули, а встановлення калорійності кормів дало змогу нормувати годівлю за енергетичними кормовими одиницями. В Г. с. т. застосовують біол. речовини, що активізують обмін речовин в організмі (антибіотики, ферменти, гормони, тканинні препарати тощо). Розроблено рецепти повнораціональних комбікормів-концентратів, замінників незбираного молока, преміксів та ін. добавок. Удосконалюються методи заготівлі, консервування і зберігання кормів. У затратах на виробництво продуктів тваринництва на корми припадає 30—75%, тому запровадження в практику досягнень науки і передового досвіду в Г. с. т. має велике значення в зменшенні собівартості продукції. Сучас. методи ведення тваринництва на пром. основі вимагають удосконалення способів Г. с. т., які забезпечували б оптимальний перебіг обмінних процесів у тварин, швидке зростання їхньої продуктивності та найраціональніше використання кормів. Див. також *Відділення сільськогосподарських тварин, Корми*.

Лит.: Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Дмитроченко А. П., Пшенічний П. Д. Кормлення сільськогосподарських тварин. Л., 1975; Пікуль М. С. Годівля сільськогосподарських тварин (Рекомендації показників літератури). К., 1977.

Г. В. Тамшуров

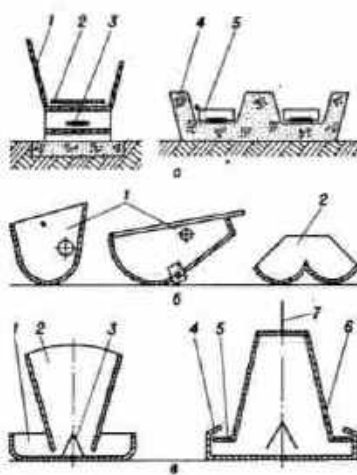
ГОДІВНИЦІ в сільському господарстві — спеціальне обладнання для згодовування тваринам кормів і запобігання втратам їх. Г. бувають стаціонарні, напівстаціонарні (підйомні) й автоматичні (самогодівниці), індивідуальні і групові. Найпоширеніші Г.-транспортери. Для великої рогатої худоби застосовують Г. стаціонарні та Г.-транспортери. Стаціонарні Г. мають вигляд корита з низьким переднім (25—30 см) і високим заднім (75—80 см) бортиками, їх завантажують кормами за допомогою транспортерів стрічкового чи платформного типу. На доїльних майданчиках ставлять індивідуальні Г., розраховані не більше як на 3 кг сухого комбікорму, прикріплюють їх до доїльних стійків чи підлоги; над ними встановлюють дозувальники з автомат. регулятором для видачі на кожний літр надосного молока 200 г комбікормів. Г.-транспортери (мал., а) бувають з однобичним чи двобичним підходом, встановлюють їх і вздовж корівників, корм подається за допомогою скребкових чи стрічкових транспортерів. У свинарниках, де застосовують тракторні та електрифіковані роздавачі кормів, встановлюють стаціонарні Г. Крім цих Г., часто застосовують металеві поворотні (мал., б), які бувають групові та індивідуальні. На пром. комплексах застосовують



Р. Голлара.



В. Д. Голзішвілі.



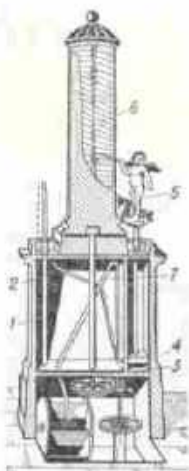
Годівниці: а — годівниця-транспортери: 1 — годівниця; 2 — стрічка; 3 — ланцюг; 4 — годівниця двобічна; 5 — скребковий транспортер; б — годівниця для свиней: 1 — годівниця поворотна; 2 — годівниця спарена; а — самогодівниці: 1 — корито; 2 — бункер; 3 — розподільний конус; 4 — цапа кругла; 5 — прутко; 6 — бункер конусний; 7 — підвіска.



Годинник сонячний, споруджений у 18 ст. в Києві (вулиця Набережно-Микільська, 2).



Годлеція велико-квіткова.



Розріз водного годинника (хлєпидри): 1 — трубка подання води із стороннього джерела; 2 — трубка, по якій вода крапає за краплею рівномірно надходить в резервуар 3; 4 — пробка з закріпленою на ній фігурою 5, що показує налічкою час на циліндричному шиферблаті 6; 7 — трубка сифона, по якій у кінці доби вода витікає з наповненого резервуара 3, повертаючи циліндр 6 навколо вертикальної осі на 1/365 частину кола.



Годграф швидкості точки, що рухається вздовж кривої

повертати чи стаціонарні Г., виготовлені з металу. Завантажують їх кормом за допомогою різних транспортерів. Поширені також спарені Г., які завантажують кормом за допомогою роздавача кормів. Для малих поросят застосовують бункерні годівниці (самогодівниці). У птичниках найчастіше встановлюють Г.-транспортери. Застосовують і самогодівниці (мал., 8), вони заповнюються кормом за допомогою ланцюгово-шайбового чи тросо-шайбового транспортера. У вітчарнях для згодовування кормів дорослим вівцям застосовують комбіновані Г. Соковиті корми кладуть у корито, а грубі — в грату над коритом. Для ягнят роблять Г. у вигляді звичайного риштака (довгого коритця). Переносні годівниці застосовують у вітчарнях з комплексом обладнання КОО-5. Для кролів застосовують самогодівниці, які завантажують гранульованими кормами за допомогою тросошайбових транспортерів, для сина в кожній клітці ставлять решітчасту годівницю.

О. О. СМЕЛОВИЧЕНКО.

ГОДЛЕВСЬКИЙ Едуард Вікентійович (п. 26.VI (9.VII) 1912, Жлобін, тепер Гомельської обл.) — український рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1977). В 1927—31 навчався у Вітебському худож. технікумі у В. Волкова. В 1933—39 працював у Мінську, 1940—48 — в Саранську, 1949—55 — в містах Красноярського краю, з 1956 — у Ворошиловграді. Оформив вистави «Платон Кречет» Корнійчука (1947), «На золотому дні» Маміна-Сибіряка (1956), «Розлом» Лавренкова (1957), «Піднята цілина» за романом Шолохова (1964), «Горлиця» О. Колосійця (1969), «А зорі тут тихі» Василюва (1972), «Друге весілля в Малинівці» Бакова та Курца (1975). Відомий і як автор ряду графічних творів.

ГОДЛІН Михайло Михайлович [14 (26).XI 1886, м. Новозибков, тепер Брянської обл. — 5. IX 1973, Київ] — український рад. грунтознавець. У 1914 закінчив с.-г. відділення Київ. політех. ін-ту. З 1930 — професор Київ. с.-г. інституту (тепер Українська с.-г. академія).

Г. створив нові методи визначення механічного, мікроагрегатного і агрегатно-дисперсного складу ґрунту, заг. кислотності ґрунту і його солонцоватості; розробив класифікацію ґрунтів за їхнім механічним і мікроагрегатним складом. Запропонував показники, що характеризують здатність різних ґрунтів до оструктурювання. За працю «Почви УССР» (К.—Х., 1951), разом з ін. авторами, удостоєний премії ім. В. В. Докучаєва I-го ступеня. Нагороджений 2 орденами Леніна. М. І. Поляков.

ГОДНЄВ Тихон Миколайович (п. 24.III (5.IV) 1893, м. Залонськ, тепер Липецької обл.) — рад. фізіолог рослин, акад. АН БРСР (з 1940). Засновник рад. школи дослідників біосинтезу хлорофілу. Праці Г. присвячені питанням біохімії хлорофілу, його утворення

і стану в рослинах. Г. висунув гіпотезу біосинтезу хлорофілу, яка пізніше значною мірою підтвердилася; довів наявність у хлоропластах хлорофіл-білкових комплексів і показав різний характер зв'язків між хлорофілом і білками. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медаллю.

ГОДОВАНЕЦЬ Микита Павлович [14 (26).IX 1893, с. Вікнина, тепер Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. — 27.VII 1974, м. Кам'янець-Подільський] — український рад. поет-байкар. Працював учителем, журналістом. Друкуватися почав 1917. Автор збірок «Незможник Клим» (1927), «У колективі» (1930), «Осел на хаті» (1958), «Ріка Мудрості» (1964), «Талановита Тріска» (1968) та ін. Перекладав твори Езопа, Леонардо да Вінчі, Д. Бедного, І. Крисіцького.

Тв.: Байки за Леонардо да Вінчі, Федоров, Бабрієм, К., 1967; Байки, т. 1—2. К., 1968; Рос. перекл. — Медведжін танцює. М., 1977. Літ.: Альперін Ю. Й. Микита Годованець, К., 1973.

ГОДОГРАФ (від грец. *δός* — шлях, напрям, рух і *γράφω* — пишу) — 1) Геометричне місце кінців векторів, які відкладені від спільного початку і дорівнюють різним значенням деякої векторної функції (див. *Поля теорія*). Так, Г. швидкості (на мал. крива *KN*) наз. крива, на якій лежать кінці відкладених з однієї довільної точки векторів швидкості тіла, що рухається вздовж деякої кривої *LM*. Поняття «годограф» запровадив У.-Р. Гамільтон. 2) Графік залежності між віддаллю і часом, протягом якого сейсмічні коливання поширюються від центра землетрусу або вибуху до пункту спостереження. Форма Г. залежить від геол. будови місцевості та пружних властивостей гірських порід. Аналіз Г. має велике значення для розв'язання питань, пов'язаних з будовою Землі, та під час розвідки корисних копалин.

ГОДСКІН (Ходжскін; Hodgskin) Томас (1787—1869) — англійський економіст, соціаліст-утопіст. Доводив, що єдиним джерелом вартості є праця, *капітал* розумів як засіб здобуття влади над працею, заперечував його як самопродуктивну силу. Вважав, ніби вільна федерація незалежних виробників спроможна зупинити розвиток капіталізму. К. Маркс назвав твір Г. «Захист праці від домагань капіталу» (1825) одним з найзначніших у політ. економії (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 26, с. 252). Г. мав вплив на формування світогляду Р. Оуена.

ГОДУНОВ Борис Федорович — російський цар з 1598. Див. *Борис Годунов*.

ГОДФРАУ ДЕ ВІТЕРБ (Godetroy de Viterbe), Готфрід Вітербський (1120, м. Вітербо, Італія — 1191) — французький хроніст. Автор універсальної хроніки «Пантеон» (охоплює період від найдавніших часів до 1184). У творі, зокрема, подано короткі відомості про Га-

лицьке і Волинське князівства, які Г. де В. називає Рутенією.

ГОЕЛРО — перший загальнодерж. перспективний план розвитку нар. господарства Рад. республіки на основі *електрифікації* країни. Складений за ініціативою і під керівництвом В. І. Леніна Держ. комісією по електрифікації Росії (ГОЕЛРО) і затверджений 8-м Всеросійським з'їздом Рад 29.XII 1920. План ГОЕЛРО був розрахований на 10—15 років. Він передбачав відбудову і реконструкцію на новій тех. основі наявних електростанцій і спорудження 30 нових районних електростанцій (20 теплових і 10 ГЕС) заг. потужністю 1750 тис. кВт. Ці електростанції мали забезпечити індустриальний розвиток осн. екон. районів Рад. республіки, сприяти раціональному розміщенню пром-сті по всій країні. В. І. Ленін назвав план ГОЕЛРО другою програмою Комуністичної партії (див. Повне збір. тв., т. 42, с. 150). В 1931 план ГОЕЛРО було виконано за осн. показниками. В 1933 потужність районних електростанцій досягла 4,34 млн. кВт. Замість 30 було збудовано 40 районних електростанцій. Значно перевищено план і за ін. показниками.

На Україні було споруджено передбаченим планом ГОЕЛРО 5 районних електростанцій заг. потужністю 480 тис. кВт. У 1932 став до ладу *Дніпрогес* імені В. І. Леніна — найпотужніша ГЕС в Європі того часу.

В СРСР 1977 вироблено електроенергії — 1150,1 млрд. кВт · год, потужність усіх електростанцій становила 237,8 млн. кВт, в УРСР — відповідно 216 млрд. кВт · год і 42,9 млн. кВт.

ГОЖАЛЧІНСЬКИЙ (Gorzałczyński) Антоній (пр. н. і см. невід.) — польський письменник, історик і перекладач. У кінці 50-х рр. 19 ст. навчався в Київ. ун-ті. Статті 60—70-х рр. з історії Польщі й України пройняті співчуттям до пригнобленого українського селянства.

Переклав польс. мовою 24 твори Т. Шевченка (поєми «Катерина», «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Наймичка» тощо), які видано окремою збіркою в Києві 1862 з передмовою Г. Збірку перевидано 1873 у Кракові.

ГОЙДА Юрій Андрійович (15.III 1919, с. Знячеве, тепер Мукачівського р-ну Закарпатської обл. — 2.VI 1955, Ужгород) — український рад. поет. Член КПРС з 1945. Закінчив Дебреценський ун-т в Угорщині (1944). Друкуватися почав 1939. Після визволення Закарпаття і воз'єднання його з Рад. Україною Г. брав активну участь у громад.-політ. житті. Нове життя рідного краю, дружбу народів оспівав у віршах і поемах, які увійшли до збірок «Люди моєї землі» (1948), «Верхонинська поема» (1949), «Сонце над Карпатами» (1951), «Угорські мелодії» (1955). Писав і для дітей.

Тв.: Весна Верхонини, К., 1969; Рос. перекл. — Избранное. М., 1960.

Літ.: Поп В. С. Юрій Гойда. К., 1963.

ГОЙЕН (van Goyen) Ян ван (13.I 1596, Лейден — 27.IV 1656, Гаа-

га) — голландський живописець. У 1616—17 навчався у Е. ван де Велде в Гарлемі. З 1618 працював у Лейдені, з 1634 — в Гаазі. Один із засновників реалістичного голл. пейзажного живопису. Серед творів: «Зимовий вид в околицях Гааги» (1645), «Вид річки Ваал біля Неймегена» (1649), «Вид Дордрехта» (40—50-і рр. 17 ст.) та ін. Твори Г. є в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві.



Ян ван Гойен. Вид Дордрехта. 40—50-і роки 17 ст. Рейксмузей. Амстердам.

ГОЙТІСОЛО (Гойтисоло Гай; Goytisolo Gay) Хуан (н. 5.I 1931, Барселона) — іспанський письменник і публіцист. З 1956 з політ. мотивів жив у Парижі. В кінці 1975 повернувся на батьківщину. Осн. теми соціальних романів «Вправність рук» (1954), «Сум у раю» (1955), «Острів» (1961), «Ла Чанка» (1962), «Особливі прикмети» (1966), трилогії «Цирк» (1957), «Святий», «Прибій» (обидва — 1958) — ісп. дійсність часів диктатури Франко. Автор зб. оповідань «Щоб жити тут» (1960), документальної повісті «Поля Ніхара» (1960), зб. публіцистичних статей, зокрема про революц. Кубу (1963).

Тв.: Укр. перекл. — Прибій. — Острів, К., 1971; Рос. перекл. — Лопкость, рух. — Прибій. — Цирк. — Острова, М., 1964; Особые приметы, М., 1976. Р. Ф. Естрела-Лопіс.

ГОЙЯ (Гойя-і-Лусьєнтес; Goya у Lucientes) Франсиско-Хосе де (30.III 1746, Фуендетодос, поблизу Сарагоси — 16.IV 1828, Бордо, Франція) — іспанський живописець і гравер, акад. Мадридської АМ (з 1780). Худож. освіту здобув у майстерні Х. Лусана-і-Мартінеса. Перші значні твори Г. — картини для шпалер королівського мисливського замку зі сценами вар. гулянь і свят (виконані між 1776 і 1791). З 1786 Г. призначено придворним живописцем, з 1789 — першим живописцем короля. У груповому портреті «Сім'я Карла IV» (1800, Прадо, Мадрид) викрип шуху й нищит ісп. правителів. У графічній серії «Капричос» показав сваволлю дворян, жорстокість і розбещеність духовництва. У той же період розквітла майстерність Г.-портретиста (портрети — герцогині Альба, 1795; Ф. Гойнарде, 1798; І. Кюос де Порсель, бл. 1806, та ін.). Під час наполеонівської навали (1808—12) джерелом натхнення для Г. стали героїзм і мужність повсталого народу (кар-

тина «Розстріл повстанців аночі проти 3-го травня 1808 р.», 1814; графічна серія «Лихоліття війни», 1810—20). Розписи, гравюри й малюнки Г. часів реакції, після вигнання окупантів і придушення революції 1823, сповнені розчарування й відчаю (розписи «Будинку Глухого», 1820—22; графічна серія «Диспаратес», 1820—23, та ін.). Поряд із цими похмурими алегоріями Г. створює й оптимістичні картини («Одягнена маха», бл. 1802; «Маха на балконі», бл. 1814; «Ковалі», 1819; «Водоноска», 1820, та ін.). Твори Г. зберігаються в музеях Прадо в Мадриді, Луврі в Парижі та ін. колекціях. З 1824 Г. жив у Франції. В 1898 його прах перевезено до церкви Сан-Антоніо де ла Флоріда в Мадриді. Іл. див. на окремому аркуші с. 80—81. Лит.: Левина І. М. Гойя. Л.—М., 1958; Прокофьев В. Н. «Капричос» Гойя. М., 1970; Седова Т. А. Франсиско Гойя. Альбом. М., 1973.

Л. П. Логвинська.

ГОЛА ПРИСТАНЬ — місто Херсонської обл. УРСР, райцентр, за 18 км від Херсона. Пристань на рукаві Дніпра — Конці. Перші відомості про Г. П. належать до 1786. Під час першої рос. революції у Г. П. відбувалися виступи селян; діяла с.-д. група, що виникла 1905. Рад. владу в Г. П. встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. П. (13.IX 1941 — 4.XI 1943) у с.-щ. діяло парт.-комсомольське підпілля. З 1958 Г. П. — місто. У Г. П. розташовані з-д «Комунар» (дерев'яні човни, предмети широкого вжитку) та маслоробний, харчосмакова ф-ка, елеватор, лісгоспзг, комбінат побутового обслуговування, 8 заг.-освітніх, 2 муз. та спортивна школи, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 13 б-к. У Г. П. народився двічі Герой Рад. Союзу П. О. Покришев. На околиці міста грязьовий приморський курорт Гопри. Лік. засоби — мулова грязь і ропа оз. Гопри. Показання: захворювання суглобів, периферичної нервової системи, гінекологічні захворювання.

ГОЛАРКТИЧНА БІОГЕОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ (від грец. *βλός* — увесь і *ἀρκτικός* — північний) — біогеографічний підрозділ, що охоплює позатропічну частину Пн. півкулі; єдина біогеографічна область *Арктогеї*. Її пд. межі проходять приблизно по пн. тропіку (див. карту до ст. *Біогеографічне районування*, т. 1, с. 416—417). Г. б. о. становить майже половину всього суходолу земної кулі. Г. б. о. поділяють на два відділи — *Палеарктику* (Сх. півкуля) і *Неарктику* (Зх. півкуля). В них є багато *екзотичних видів* (напр., норк європейська й американська), відмінності ж у органічному світі між ними виявлені значною мірою тільки в пд. частинах. Флора Г. б. о. має в своєму складі бл. 40 ендемічних (див. *Ендеміки*) родин (платанові, півонієві, адоксові, сусакові тощо). Широко представлені загалом не ендемічні родини рослин — складноцвіті, жовтецеві, розові, хрестоцвіті, зон-

тичні, осокові, злакові, бобові та ін. Характерні й представники вербових, березових, горіхових, соснових тощо. Біля пд. межі області ростуть представники миртових, пальмових, таксодієвих; на Пн. Г. б. о. — мохи та лишайники. Із ссавців характерні родини собачих, ведмедевих, з птахів — куликоподібні, качачі. Ендемічними є родини бобрових, кротових, від тушканчик тощо, серед птахів — ряд гагароподібних і родини тетеревоподібних; переважно в Г. б. о. поширені хвостаті земноводні, з прісноводних риб характерні шуккові, лососеві, колючкові, які також є майже ендемічними. Г. б. о. поділяють на 8 підобластей (є й ін. схеми районування). Арктична підобласть охоплює зону тундри. Фауна й флора білі як за кількістю видів, так і за їхньою чисельністю. В рослинному покриві переважають мохи й лишайники, в низинах — різні осоки; поширені лоникантеві, жовтецеві, деякі хрестоцвіті, карликові форми берези і верби. З тварин характерні пн. олень, ендемічний віщобик, песець, білий ведмідь, біла куріпка, біла сова, лемінг. Багато водоплавних і болотних птахів — диких гусей і качок, мартинів, куликів, які на зиму відлітають на Пд. Органічний світ Європейсько-Сибірської підобласті значно багатший. Переважають хвойні (модрина, ялина, сосна), мішані та широколистяні (дуб, бук лісовий, граб звичайний, ясен звичайний та ін.) ліси. В степах первинна рослинність з ковили, типчаку, бобових майже не зберігається, бо ці райони повністю окультурені. Характерними тваринами в лісах є вовк, лисиця, ведмідь бурий, соболь, куниця лісова, лось, олень звичайний, козулі, свиня дика, з птахів — глухар, рябчик, тетерев; у степах водяться сайга, ховрахи, сіра куріпка, степовий жайворонок та ін. Трапляються два види гадюк і два види тритонів. Китайсько-Гімалайська підобласть відзначається мішаними флорою і фауною, в яких поряд з субтропічними *реліктами* є й пн. види. Тут поширені модрина даурська, ялина, сосни кедрові і разом з ними ліани — лимонник та актиніда, бархат амурський, женьшень. Ссавці — тигр, олень плямистий, горал; птахи — фазан, широкоорот східний, личинкоїд сірий, білоочка буробочка, а також м'якошкіра черепаха живуть майже поряд з пн. оленем, зайцем-біляком, собоєм, летягою звичайною, рябчиком, білою курілкою та ін. Флора Центральноазіатської підобласті, в якій панують степи, пустелі й гірські хребти, досить бідна; її складають лободові (бл. 15 ендемічних родів), тамариксові, полини, ковили, астрагалі (бл. 1600 видів), кандими (з 20 видів 19 ендемічних), саксаулі (в піщаних пустелях). У горах поширені ліси з ялин, горіха волоського, яблунь, фісташки справжньої. Пустельна фауна представлена дуже рідкісними верблюдом диким, конем Прже-



Х. Гойтисоло.



Ф. Гойя. Автопортрет.



Ф. Гойя. Ти, що не можеш. Аркуш із серії «Капричос». Офорт. 1793—98.



Т. М. Голембівська. Подруги. 1939. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

вальського, куланом, а також численними газелями — джейраном і дзереном, гужканчиками. Зустрічаються заєць-толай, пішанки, лисиця корсак та ін. З птахів характерні саксаульна сойка, саджа, рябокопідбні; з плазунів — кобра, гюрза, ефи (отруйні змії), круглоголовки, агами, гекони, сірий варан. У горах поширені ірбіс, архар, сибірський гірський козел, у Тибеті — як (рідкісний); з птахів — улар, кеклик тощо. Флора і фауна Середземноморської підобласті досить багаті, теплолюбні. У флорі багато вічнозелених рослин — сосни, дуби, маслина (центр розселення), лавр, олеандр, рускус понтійський, суничне дерево, з листопадних — каштан справжній і платан східний. Бл. 1000 видів квіткових рослин — ендеміки. З тварин характерні лань, сарна, дикий кінь, ликообраз білохвостий, зубата зозуля. В афр. частині підобласті чимало представників флори і фауни *Ефіопської біогеографічної області*: пальми, марокканське залізне дерево, камелеон звичайний, вівери, деякі антилопи, безхвостий макак магот. Біогеографічної підобласті в Пн. Америці (Східно-Американська, Західно-Американська та Сонорська) мають досить своєрідне ядро флори і фауни, проте чимало видів споріднені з європ.-сибірськими формами, а на Пд. зустрічаються виділі з *Неотропічної біогеографічної області*: броненосці, пума, пекарі, крокодили тощо. Широколистяні ліси з амер. видів клена, ясеня, тополі, а також тольпанного дерева, каштана зубастого та ін. поширені переважно на Сх. Хвойні ліси з секвойями, ялинами, кипарисами, псевдотсугою тощо — в горах Зх. Флора крайнього Пд. — субтропічна і тропічна з пальмами (зокрема, хамелеон). У пустелях переважають полини, на кам'янистих нагір'ях Мексики — *суккуленти* (кактуси, агами, юки). З тварин характерні бізон, віргінський олень, ведмідь чорний, койот, скунс звичайний, північноамериканський дикообраз, опосум, індик дикий, тетерев лучний, з плазунів — гримучникові, з амфібій — саламандра велетенська.

Лит. див. до ст. *Біогеографічне районування*. О. В. Кістяківський.

ГОЛГОФА (грец. Γολγοθά, від арамейського гуглута, букв. — череп) — 1) Пагорб поблизу *Брусселя*, де, за євангельською легендою, було розп'ято Христа. 2) Переносно — місце страсти, мук, джерело страждань, тяжке ярмо.

ГОЛД (Gold) Майкл (справж. ім'я та прізвище). Ірвінг Граніч; 12.IV 1894, Нью-Йорк — 15.V 1967, Сан-Франциско) — американський письменник, публіцист, критик. З 1914 — учасник соціалістичного, з 1919 — комуністичного руху в США. Автор зб. віршів і оповідань «120 мільйонів» (1929), автобіограф. роману «Єврей без грошей» (1930), істор. драми «Богиня гімн» (1936, у співавтор., в рос. перекл. — «Джон Броун» —

присвячено боротьбі за права негрів), циклу віршів «Весна у Бронксі» (1952). Перу Г. належать також стаття «Назустріч пролетарській літературі» (1921), зб. статей «Перетворимо світ!» (1936).

Тв.: Укр. перекл. — Іст.-Сайдський новели, Х., 1930; 120 мільйонів, Х., 1931; Рос. перекл. — Проклятий агітатор, М., 1925.

ГОЛДСМІТ (Goldsmith) Олівер (10.XI 1728, с. Паллас, Ірландія — 4.IV 1774, Лондон) — англ. письменник-сентименталіст. Продовжував традиції демократичного крила англ. Просвітництва. Сатиричні соціально-побутові пародії «Громадянин світу, або Листи китайського філософа з Лондона своїм друзям на Сході» (1762) написав під впливом «Перських листів» Ш. Монтеск'є. Кращі твори — поема «Покинуте село» (1770) й роман «Векфілдський священик» (1766). Відомий і як драматург («Добрячок», 1768; «Ніч помилок», 1773). Г. осуджував соціальне садово, але критика бурж. моралі в його творах пов'язана з ідеалізацією патріархального укладу, закликав пануючі класи до милосердя. Поезії Г. укр. мовою перекладав П. Грабовський.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное, М., 1978. Н. Ю. Жукотенко.

ГОЛЕГ Микола Лукич [н. 2 (15). VI 1914, Христинівка, тепер місто Черкаської обл.] — український рад. учений у галузі механіки і машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1938) Київ. авіац. ін-ту працював на авіац. з-дах. У 1954—75 — ректор (з 1957 водночас зав. кафедрою) Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації. Осн. праці — з питань контактної міцності, надійності та довговічності машин. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

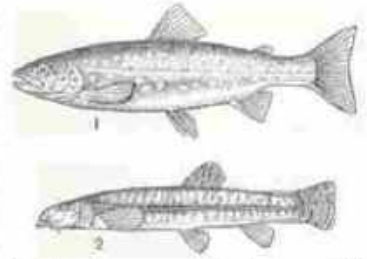
ГОЛЕМБІВСКА Тетяна Миколаївна (н. 7.XI 1936, Київ) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1966). У 1962 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у В. Костецького, К. Трохименка і С. О. Григор'єва. Автор картин: «Подруги» (1959), «Українські куманці» (1960), «З високою нагородою» (1966), «Урожай» (1967), «Безсмертя» (1973). Твори Г. зберігаються в ДМУОМ. Премія ЦК ЛКСМУ імені Миколи Островського, 1968.

Лит.: Блюміна І. М. Тетяна Голембівська. Альбом, К., 1972.

ГОЛЕНКО Майя Федорівна (н. 19.V 1940, с. Котовка Магдалинського р-ну Дніпропетровської обл.) — українська рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), засл. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1977. Закінчила Полтав. муз. училище ім. М. Лисенка (1961) та Київ. держ. консерваторію ім. П. Чайковського (1971). З 1961 разом із Н. Писаренко і Т. Грищенко виступає в складі тріо бандуристок. У їхньому репертуарі — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ.

премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ГОЛЕЦЬ — назва двох родів риб з різних родин. 1) *Salvelinus* — рід риб род. *Лососевих*. Поширений в Європі, Пн. Азії і Пн. Америці. В СРСР — 2 (за ін. даними — 4) види: Г. арктичний (S. alpinus) і кунджа (S. leucomaenis); на Далекому Сході трапляється й підвид Г. арктичного — м а л ь м а (S. a. malma); в УРСР — немає. Тіло (довж. до 80—90 см,



Голец: 1 — арктичний; 2 — європейський.

маса до 15—16 кг) видовжене, вкрите дрібною лускою. Прохідні риби (на 6—7-му році життя заходять для нересту в річки). Молодь виходить у море в 2—4-річному віці. В озерах Г. утворюють жилі (постійно живучі) форми. Г. живляться дрібною рибою і водними безхребетними. Поїдаючи ікру цінних промислових риб, завдають шкоди. Пром. значення Г. невелике. 2) *Nemachilus* — рід риб родини *В'юнкових*. В СРСР поширено понад 10 видів, з них на Україні — 1: голец європейський (N. barbatus), тіло (довж. до 15 см) веретеновидне, майже голе, вкрите слизом. Нечисленний. Промисл. значення не має. П. Д. Носаль.

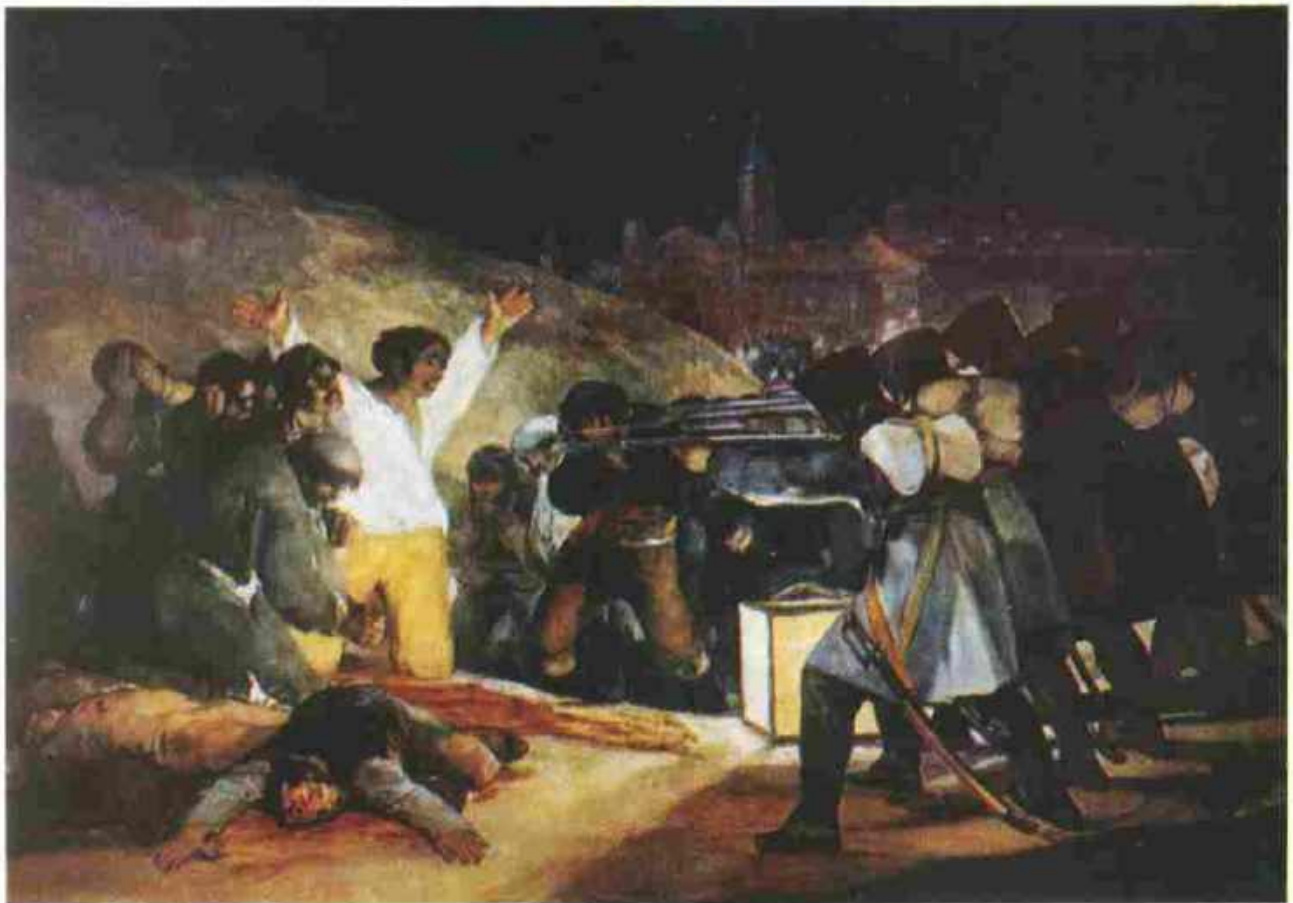
ГОЛИЙ Гнат (рр. н. і см. невід.) — один з керівників *гайдамацького руху* на Правобережній Україні в 30—40-х рр. 18 ст. На поч. 30-х рр. організував у Чорному лісі загін, що діяв в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки, Липовця. В 1741 Г. стратив кол. гайдамацького ватажка С. Чалого, який перейшов на службу до польс. шляхти. 14 (25). III 1743 здобув Звенигородку. Загін під керівництвом Г. діяв до 1748. В боротьбі проти шляхти Г. прославився хоробрістю. Народ оспівав його в своїх піснях. І. Карпенко-Карий відтворив образ Г. в істор. драмі «Сава Чалий».

ГОЛИЙ Микита (р. н. невід. — січень 1709) — донський козак, один з керівників *Булацького повстання 1707—09*. Після загибелі К. О. Булачина та С. Драгого Г. об'єднав рештки повстанських загонів (бл. 7 тис. чол.) і продовжував боротьбу на Слобідській Україні. 4 (15). XI 1708 Г. був захоплений карателами і відправлений до Москви, де його, ймовірно, згодом стратили.

ГОЛИК Олександр Захарович [н. 16 (29). IV 1906, м. Мерфея, тепер Харківської обл.] — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Учасник Великої Вітчизн. війни. Член КПРС



До ст. Гойя Ф. І. 1. Портрет І. Ковос де Порсеа. Близько 1806. Національна галерея. Лондон. 2. Портрет Ф. Гій-марде. 1798. Лувр. Париж. 3. Розстріл повстанців у ніч на 3-є травня 1808 року. 1814. Пірадо. Мадрид.





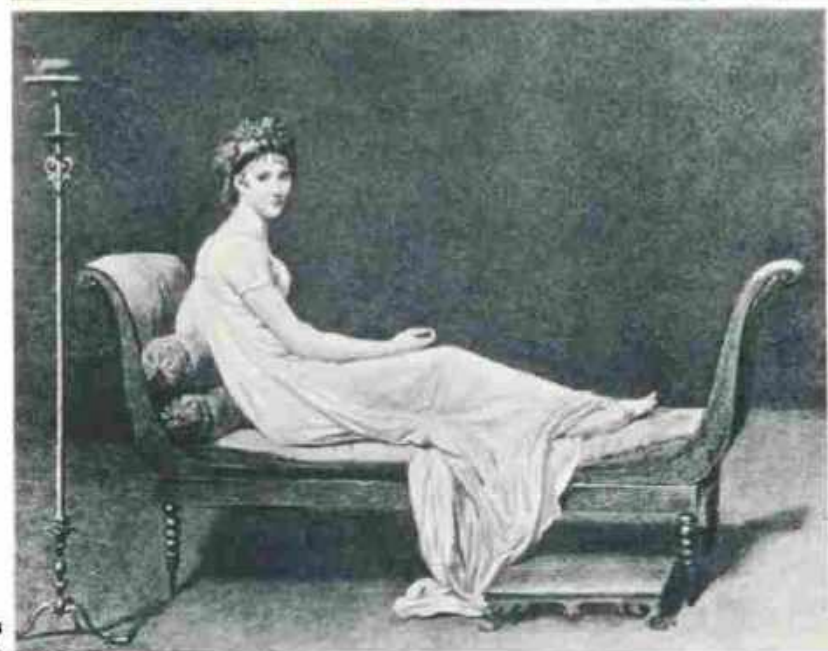
До ст. Давіда Ж.-Л.

1. Портрет Лазаря Готта. 1795 (?). Кінецьцасі музей західного та східного мистецтва.

2. Смерть Марата. 1793. Музей сучасного мистецтва Брюссель.

3. Портрет пані Рекам'є. 1800. Лувр, Париж.

4. Жінка з народу («Зеденорка»). 1795 (?). Музей красотої мистецтва Лип.



з 1939. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1930). В 1930—41 працював у вузах Дніпропетровська й одночасно в Дніпроп. фізико-тех. н.-д. ін-ті. З 1951 — професор Київ. ун-ту (1951—55 — ректор). Осн. праці — з мол. фізики, зокрема дослідження фіз. властивостей рідин та структури і мех. властивостей волоконотворюючих полімерів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛИКОВ Пилип Іванович (н. 16 (29).VII 1900, с. Борисово, тепер Катаяського р-ну Курганської обл.) — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1961). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Командував 6-ю армією, що у вересні 1939 брала участь у визволенні Зх. України. В 1940—41 — заст. нач. Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 10-ю армією, військами Брян., Ворон. фронтів. З 1943 — заст. наркома оборони СРСР, потім — нач. Гол. управління кадрів Збройних Сил СРСР, з 1950 — на командній роботі в Рад. Армії. У 1958—62 — нач. Гол. політ. управління Рад. Армії «ВМФ». З 1962 — на керівній роботі в М-ні оборони СРСР. Автор книг «Червоні орли» (1959) і «В Московській битві» (1967). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛИКОВ Сергій Зіновійович (н. 17 (30).IX 1911, с. Александровка, тепер Оренбурзької обл.) — рад. історик, доктор історичних наук (з 1961), професор (з 1962), генерал-майор. Член КПРС з 1939. Н. в сел. сім'ї. В 1940 закінчив істор. ф-т Московського пед. ін-ту ім. В. І. Леніна; 1941 — ВПШ при ЦК ВКП(б) в Москві. В 1941—45 — на політ. роботі в Рад. Армії. З 1945 — на військ.-викладацькій роботі. З 1953 — нач. кафедри історії КПРС в Арт. радіотех. академії (Харків), з 1972 — завідувач кафедри історії КПРС Харків. політех. ін-ту. Праці гол. чин. з питань історії Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

ГОЛИНСЬКИЙ Михайло Теодорович (2.I 1890, с. Вербівка, тепер Івано-Франківської обл. — 1.XII 1973, м. Едмонтон, Канада) — український співак (драматичний тенор). Навчався вокалу у Львові і Милані. В 1927—30 виступав у містах України (Харків, Одеса, Київ) і в Москві, Ленінграді, Тбілісі; 1930—38 співав на сценах оперних театрів Варшави, Львова, Познані, Торуня. З 1938 жив у Канаді. Партії: Андрій («Запорожці за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Герман («Пікова дама» Чайковського), Каніо («Паяси» Леопольда), Радамес («Аїда» Верді). Відомий як камерний співак, пропагандист укр. класичного романсу (виступав у країнах Європи, у США, Канаді).

ГОЛИЦИН Борис Борисович [18.II (2.III) 1862, Петербург — 4 (17).V 1916, там же] — російський фізик і геофізик, основоположник вітчизняної сейсмології, акад. Петербурзької АН (з 1908). Закінчив Морську академію в Петербурзі (1886) і Страсбурзький ун-т (1890). Викладав у вищих учбових закладах Москви і Петербурга. З 1913 — директор Гол. фіз. обсерваторії. Розв'язав задачу визначення вогнища землетрусу за даними однієї сейсмічної станції (1902); побудував перший електродинамічний сейсмограф і розробив його теорію. Дослідження з теорії теплового випромінювання, оптики, молекулярної фізики і спектроскопії. Ім'ям Г. названа зона в нижній частині верхньої мантії Землі (див. *Голіцина шар*).

ГОЛИЦИН Дмитро Михайлович [1665—14 (25). IV 1737] — російський держ. діяч, князь. У 1701 був посланий до Стамбула з метою добитися від Туреччини згоди на вільне плавання рос. кораблів по Чорному м. В 1711—21 — київ. генерал-губернатор. З 1718 — президент камер-колегії та сенатор. У 1726—30 — член Верховної таємної ради (з 1730 — голова). Марно домагався від імп. Анни Іванівни підписання «Кондицій» (умов), що мали обмежити самодерж. владу на користь феод. аристократії. Після розпуску ради жив у підмосковному с. Архангельському, де зібрав велику бібліотеку з рос. літописів і перекладів іноз. істор. л-ри. В 1736 Г., запідозреного в антиурядових настроях, було уявлено до Шліссельбурзької фортеці, де він і помер.

ГОЛИЦИН Лев Сергійович [12 (24).VIII 1845, маєток Стара Весь Люблінської губернії, тепер ПНР — 12 (25). XII 1915, Феодосія] — російський винороб, князь. Закінчив Сорбонну (1862) та Моск. (1872) ун-т. За фахом юрист. Придбав (1878) біля Саудака (в Криму) маєток «Новий Світ», де заснував з-д шампанських вин. У 1890—98 — гол. винороб відомства Удільних земель. Дослідив сортамент, біол. та госп. особливості виноградної лози; запровадив періодичні виробничі дегустатії. Поклав початок колекції вин «Масандри». Першим домігся міжнар. визнання вітчизн. вин, зокрема ігристих (Гран-прі Паризької всесвітньої виставки, 1900).

ГОЛИЦИН Михайло Михайлович [1 (11).XI 1675—10 (21).XII 1730, Москва] — російський генерал-фельдмаршал (з 1725), князь. Брат Д. М. Голицина. Брав участь в Азовських походах 1695—96, Північній війні 1700—21, у Полтавській битві 1709. Учасник Прутського походу 1711, Гангутського бою 1714. У 1723—28 командував військами на Україні. З вересня 1728 — президент Військ. колегії і член Верховної таємної ради. За царювання Анни Іванівни зазнав опали.

ГОЛИЦИНА ШАР — зона верхньої мантії Землі, що характеризується найвищим у мантії значенням градієнта швидкості поширення сейсмічних хвиль. Зумов-

лений різким збільшенням у цій зоні густини зі зміною структури речовини під впливом зміни з глибиною фіз. умов. Виявив Б. Б. Голицин 1915, вивчаючи залежність кутів виходу сейсмічної радіації від епіцентральної віддалі. За сучас. оцінками, Г. ш. міститься в інтервалі глибин 400—900 км. Див. також *Геофери*.

Г. М. Бугаєвський.

ГОЛІАФ — за біблійною легендою, велетень-силач із племені філістимлян. Загинув у поєдинку з Давидом. Переносно — фізично дуже людина, що хизується своєю силою.

ГОЛІНАСТІ — ряд птахів. Те саме, що й *лелекоподібні*.

ГОЛІНКА, голітка — 1) У людини — частина нижньої кінцівки між стегном і стопою. Скелет Г. становлять велика і мала голіткові кістки, з'єднані на кінцях суглобами і зв'язками, а на протязі — міжкістковою перетинкою. М'язи Г. поділяють на 3 групи: м'язи передньої поверхні Г. — вони розгинають стопу і пальці; м'язи зовн. поверхні Г., що повертають стопу всередину і згинають її; м'язи задньої поверхні Г. — згинають стопу і пальці (найсильнішим є литковий м'яз). Кровообіг Г. здійснюється з гілок підколінної артерії; відтікає кров по передній і задній великогілковій вені. Іннервується Г. великогілковим і загальним малогілковим нервами.

2) У членистоногих — членки ноги, нерухома з'єднаний зі стегном (у комах) або з колінним членком (у павукоподібних), що має на кінці лапку.

ГОЛІНСЬКИЙ Марцин (рр. н. і см. невід.) — польський хроніст 17 ст. Залишив записки, які охоплюють події 1648—54 і подають цінні відомості з історії України. Певний інтерес становлять повідомлення про *Пиливецьку битву 1648* та виступи українських і білоруських селян проти польської шляхти.

ГОЛКІ у тварин — тверді різноманітні утвори, що входять до складу внутрішнього скелета (губки, кишковопорожнинні) або виступають над поверхню тіла; виконують головним чином опору і захисну функції. У губок Г., або спікули, — вапнякові чи кремнеземні утвори; у більшості кишковопорожнинних і голкошкірих Г. — вапнякові утвори. Костисті риби (окунь, йорж та ін.) мають Г., або колючки, що утворюють кісткові промені плавців. Г. у деяких ссавців (ехідна, їжак та ін.) являють собою видозмінене волосся.

ГОЛКОВИЙ МИС. Агульаш — мис на Пд. Африки, крайня пд. точка материка (34° 52' пд. широти і 19° 59' сх. довготи).

ГОЛКОНДА — феодальна держава в Індії, що існувала 1512—1687. Столицею її була фортеця Голконда, а після 1589 — м. Бхагпалгар (пізніше перейменовано на Гайдарабад). Г. славилася високо розвинутими ремеслами та гірничорудними промислами (особливо видобуванням алмазів). У 1687 Г. захопили Великі Моголи.



П. І. Голиков.



Б. Б. Голицин.

ГОЛКОТЕРАПІЯ, акупунктура — метод лікування різних захворювань введенням у тканини організму спеціальних металевих голок різної довжини через певні точки на поверхні тіла. На тілі людини відомо бл. 700 таких точок, з яких 150 «активних». Вони відзначаються найбільшою больовою чутливістю та активністю процесів обміну, найвищим *електричним потенціалом* і найнижчим електрошкірним опором. При введенні голок у ці точки відчуття, що виникають, залежать від виду захворювання, обраної точки, способу введення і витягання голки. Звичайно призначають 10—15 сеансів Г., які проводять через день або щодня. В разі необхідності курс лікування повторюють. Г. є одним з методів кит. нар. медицини («чжень-цзю»). При рязі захворювань, залежно від стану хворого, Г. поєднують з припіканням, для якого застосовують спресовані з сухого полину сигарети (метод «цзю»).

ГОЛКОШКІРІ (Echinodermata) — тип безребетних тварин. Тіло (довж. від кількох мм до 5 м) має вигляд зірки, огірка, куді тощо, у дорослих характеризується променевою (найчастіше п'ятипроменевою) симетрією. Скелет Г. складається з вапнякових пластинок, часто з шипами чи голками, що виступають на поверхні тіла. Найхарактернішим у будові Г. є *амбулакральна система* — заповнені рідиною канали, з якими зв'язані численні амбулакральні ніжки — органи руху, що в деяких класів Г. набули вигляду щупалець і виконують функції органів дихання або почасті дотику. Г. мають вторинну порожнину тіла. Розмноження переважно статеве. Личинка — *диплеула*. Розвиток з метаморфозом. Живляться рослиною їжею, органічним детритом, дрібними тваринами; морські зірки поїдають риб, молюсків, великих ракоподібних та ін. тварин, чим завдають шкоди мор. промислу. Бл. 6 тис. видів, поширених переважно в морях з високою солоністю води. В СРСР у Балтійському м. — 2 види, у Чорному — 4. Розрізняють 5 сучасних класів Г.: морські зірки, *офіури*, морські їжаки, *голотурії*, морські лілії. У викопному стані відомі з нижнього кембрію.

О. П. Маркєвич.

ГОЛЛАН (Gollan) Джон (2.IV 1911, Едінбург — 5.IX 1977, Лондон) — діяч англійського й між-нар. комуністичного руху. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1927. Н. в сім'ї робітника. В 1935—40 — нац. секретар комсомолу Великобританії. В 1935—75 — член ЦК (з 1943 — Виконкому) КПВ; 1940—75 — член Політбюро (з 1943 — Політ. к-ту) КПВ. У 1956—75 — генеральний секретар КПВ. У 1957—62 — гол. редактор теоретичного журн. КПВ «Марксізм тудей» («Марксізм сьогодні»). Автор праць з питань брит. політ. системи, робітн. руху, діяльності КПВ.

Тел.: Рос. перекл. — Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм. М., 1968.

ГОЛЛАНДИЯ — неофіційна назва Нідерландів.

ГОЛЛАНДСЬКА МОВА — традиційна назва мови основного населення Нідерландів (за назвою нідерландських провінцій — Північної й Південної Голландії). Див. *Нідерландська мова*.

ГОЛЛАНДСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — одна з давніх порід молочного напрямку. Виведена в Голландії. Розрізняють три відріддя Г. п.: власне голландське, або фризьке, чорно-рябої масті; гронінгенське, чорної й червоної мастей, білоголові; маас-рейн-ізелське, червоно-рябої масті. Найпоширеніша — фризька худоба. Тулуб у неї широкий, глибокий, з добре розвиненою задньою частиною. Вим'я велике з правильно розміщеними ділками. Жива маса корів 550—750 кг, бугаїв — до 1000 кг. Середньорічний надій молока 4500 кг жирністю 4%. Г. п. поширена в Нідерландах (бл. 70%). НДР, ФРН, США, Великобританія, Швеція, Італія, Югославія та ін. В СРСР Г. п. використовувалась при виведенні чорно-рябої, холмогорської, тагільської, аулсайтської, бестужевської та ін. порід.

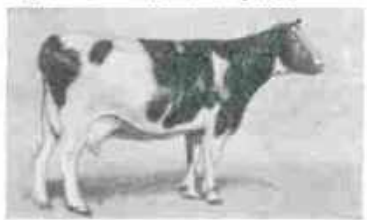
ГОЛЛАНДСЬКЕ МИСТЕЦТВО — мистецтво Нідерландів з поч. 17 ст.

ГОЛЛАНДЦІ — нація, основне населення Нідерландів. Живуть також у США, Канаді, Вест-Індії, Індонезії та ін. країнах. Заг. чисельність Г. — 14 млн. чол. (1975). Говорять *нідерландською мовою*. Більшість віруючих — протестанти (кальвіністи, баптисти та ін.), є католики та ін. Г. сформувалися в народність у 14—15 ст. в результаті змішання герм. племен *фризів, саксів, батавів, франків* з *кельтами*. В 16 ст. Г. консолідувалися в націю, до складу якої ввійшла більша частина фризів і *фламандців*, які жили в межах Нідерландів. Значна частина Г. працює в пром-сті. Осн. заняття нечисленного сільс. населення — м'ясо-мол. тваринництво, городництво, квітництво (виращування тюльпанів на експорт), рибальство, худож.-кустарні промисли (вишивання, мереживо). До Г. близькі мовою, походженням і культурою *фламандці*. Про історію, г-во і культуру Г. див. *Нідерланди*.

Лит.: Народы зарубежной Европы, т. 2, М., 1965.

ГОЛЛЕНДЕР (Hollender) Тадеуш (30.V 1910, Лежайськ — 31.V 1943, Варшава) — польський поет, журналіст і перекладач. У 1932—34 — один із засновників і редакторів львівських журналів польс. мовою «Вчорай, дзись, ютро» («Вчора, сьогодні, завтра») і «Сигнали», в яких вміщував матеріали про

Корова голландської породи.



польс.-укр. літ. зв'язки. Надрукував кілька статей на цю тему. В 1936 підготував антологію укр. поезії у власних перекладах (вид. 1972). Учасник *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Переклав і 1938 надрукував кілька віршів Т. Шевченка. Після окупації Львова ім. фашистами переїхав до Варшави. За участь у Русі Опору розстріляний гітлерівцями. Автор збірок віршів «Час, який проминув» (1936), «Люди і пам'ятники» (1938), «Вірші. Сатири. Франши» (вид. 1949), редактор і один з авторів «Восених анекдотів і дотепів» (видано підпільно, 1943).

В. Т. Пожж.

ГОЛЛІВУД — район м. Лос-Анджелеса в штаті Каліфорнія у США (до 1910 — самостійне місто). Як осередок для зйомок фільмів С. Де Мілля і Д.-У. Гріффіна був відкритий 1908—10. У 1913—15 Г. став центром кінопромисловості США. У 20-х рр. виникли діючі й тепер кінокомпанії «Метро-Голдвін-Майер», «20 століття — Фокс», «Парамаунт», «Юніон бразерс», «Коламбія», «РКО». В Г. скликали осн. риси амер. кінематографії: система «кінозірок», стандартизація кінодраматургії, конейнерне виробн. фільмів. Поряд з цим у Г. в різні часи працювали такі прогресивні митці, як Ч. Чаплін, Е. Штройгем, К. Вілдор, Дж. Форд, У. Уайлер, Ф. Капра, які порушували гострі соціальні проблеми. Реакційність керівництва кінокомпаній, низький худож. рівень продукції, втрата ними монополії на кінопрокат, конкуренція телебачення, а також незалежних кінодіячів, зосереджених у Нью-Йорку, призвели до кризи Г., особливо в 30—60-х рр. В 70-х рр. Г. активізував свою діяльність, випускаючи переважно фільми-видовища, похитані відвертати увагу трудящих від сучас. соціальних питань.

Лит.: Соболев Р. П. Голлівуд, 60-е годы. М., 1975.

ГОЛЛЬ (Gaulle) Шарль де (22.XI 1890, Лілль — 9.XI 1970, Коломбе-ле-Дез-Егліз) — французький політ., держ. і військ. діяч, генерал (1940). Учасник 1-ї світової війни. В 1921—32 — на викладацькій і штабній роботі, 1932—36 — генеральний секретар Вищої ради оборони Франції, 1937—39 — командир танкового полку. На поч. 2-ї світової війни командував дивізією. Після капітуляції Франції 1940 очолював у Лондоні к-т «Вільна Франція» (з 1942 — «Франція, що бореться»). В 1943—44 — голова Франц. к-ту над. визволення, створеного в Алжирі. В 1944—46 — глава франц. уряду (тимчасового до листопада 1945). 10.XII 1944 Г. підписав у Москві Договір про союз і взаємну допомогу між СРСР і Францією. В 1947—53 — керівник заснованої ним партії «Об'єднання франц. народу». В 1958 нац. збори Франції призначили Г. прем'єр-міністром. Був ініціатором створення конституції *П'ятої республіки*, яка значно розширила права президента. В 1959—69 — президент. Підписав Євразські угоди 1962 про



Головатень, руський: 1 — нижня і верхня частини рослини; 2 — сім'янка; 3 — квітка з обгорткою.

самовизначення Алжирської Республіки. У зовн. політиці сприяв відродженню незалежного міжнар. курсу Франції. В 1966—67 домігся виходу країни з воєнної організації НАТО. В серед. 60-х рр. прийшов до висновку про необхідність перегляду політики «холодної війни» та нормалізації відносин з соціалістичними країнами. Вніс значний вклад у розвиток відносин і співробітництва між СРСР та Францією на принципах мирного співіснування. В 1966 під час візиту в СРСР відвідав Рад. Україну. Автор праць з воєнної історії та теорії.

Тел.: Рос. переклад. — Военные мемуары, т. 1—2. М., 1957—60.
Діт.: Молчанов Н. Н. Генерал де Голль. М., 1975. В. П. Меньшов.

ГОЛОБИ — селище міського типу Ковельського р-ну Волинської обл. УРСР. Залізнична станція. 3,4 тис. ж. (1978). Плодоконсервний, цегельний з-д, дільниця Луцької ф-ки «Побутова хімія», комбінат побутових підприємств, льононасієнна станція. Середня та музична школи; поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 36-кн. Архт. пам'ятки: кам'яна башта (18 ст.), костюл (1-а пол. 18 ст.) та церква (1783). Г. відомі з середини 16 ст.

ГОЛОВОРІДЬКО Олександр Олександрович (н. 28.IX.1938, Дніпродзержинськ) — російський рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1973. Закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1960). В 1960—76 (з перервою) — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького (Сімферополь), з 1976 — в Малому театрі. Ролі: Федір Іоаннович («Цар Федір Іоаннович» О. Толстого), Дон Жуан («Каміний господар» Лесі Українки), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Рюй Блаз і Дон Сезар («Рюй Блаз» Гюго), Річард III (одномісна трагедія Шекспіра) та ін. Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1977.

ГОЛОВУЦЬКИЙ Володимир Олексійович (н. 15 (28).VII.1903, с. Великий Бір, тепер Суразького р-ну Брянської обл.) — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1948), професор (з 1949). Член КПРС з 1950. В 1930 закінчив ун-т у Ростові-на-Дону. В 1935—71 працював у вузах РРФСР і України, зокрема 1961—71 — зав. кафедрою Київ. ін-ту народного господарства. Одночасно 1947—61 і з 1974 — в Ін-ті історії АН УРСР. Осн. дослідження з соціально-екоп. та політ. історії України 15—19 ст., гол. чин. історії укр. козацтва й визвольної війни укр. народу 1648—54. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тел.: Черноморское казачество. К., 1956; Запорожское казачество. К., 1957; Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; Экономическая история Украины в РСР. Дожовтневый период. К., 1970.

ГОЛОВА — передній або верхній відділ тіла рухливих тваринних організмів, у якому містяться вищі відділи нервової системи, деякі чуттєві органи, а також почат-

кові відділи травної системи і дихальної системи (див. Дихання органи). У вищих тварин і людини Г. має міцний череп і складається з лицьової і мозкової частин. У ній міститься головний мозок. Він виконує найскладніші функції, включаючи мислення (у людини). В Г. розміщені різновиди органів, ендокринні залози (див. Внутрішня секреція) — гіпофіз, епіфіз, а також нюхові органи, зору органи, слуху органи, початкові відділи травної системи, зокрема жувальний апарат, слинні залози, верхні дихальні шляхи, голосовий апарат тощо. Ступінь рухливості Г. у різних тварин різний.

А. П. Рогоданов.

ГОЛОВАНІВСЬК — селище міського типу Кіровоградської обл. УРСР, районний центр, за 6 км від залізничної ст. Голованівськ. 6,7 тис. ж. (1978). Перша згадка про населений пункт належить до 1764 (с. припущення, що назва походить від імені гайдамацького ватажка Голована). В 1905—07 у Г. відбувалися сел. заворушення. Рад. владу проголошено в січні 1918. Пром. і хлібний комбінат, маслозавод, цегельня, лісгосп, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ГОЛОВАНІВСЬКИЙ Сава Овсійович (н. 16 (29).V.1910, с. Єлизаветградка, тепер смт Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.) — український рад. поет і драматург. Член КПРС з 1942. Навчався в Одес. та Харків. с.-г. ін-тах. Перша зб. поезій «Кіними залізними» (1927). В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Г. — автор понад 30 збірок поезій, романів «Тополя на тому березі» (1965), «Корсунь» (1972), оповідань і нарисів, п'єс «Смерть леді Грей» (1934), «Марія» (1936), «Сонячна сторона» (1955), «Дальня луна» (1967) та ін. Драм. поема «Поетова доля» (1939) присвячена Т. Шевченкові, трагедія про народоловців «Перший грим»

(1956). Працює в галузі перекладу з літератур братніх республік і зарубіжних країн. Нагороджений орденом Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня.

Тел.: Драм. К., 1958; 35 літ. К., 1963; Люстро. К., 1971; П'єси. К., 1973; Тополя на тому березі, кн. 1—2. К., 1976; Від нашого кореспондента. К., 1977; Рос. переклад. — Стихи. М., 1966; Опыт. М., 1972; Избранное. М., 1978. П. П. Хропко.

ГОЛОВАНІВСЬКИЙ РАЙОН — на 3х. Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,0 тис. км². Нас. 45,7 тис. чол. (1978). В районі — 51 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 14 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт Голованівськ. Поверхня району в основному рівнинна; окремі відрогі Придніпровської височини. Корисні копалини: залізнікелеві руди, граніти, глини тощо. Річки: Південний Буг, Ятрань. Ґрунти чорноземні. Район лежить переважно в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) — 12,1 тис. га. Гол. підприємства: побузівський нікелевий і плодоовочевий. Перегонівський цукр., Межирічківський спиртний з-д, голованівський маслобійний з-д, хлібний комбінат. Комбінат побут. обслуговування (Голованівськ) і 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерноовочевих і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1977 становили 74,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 71,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, цукр. буряки, соняшник, овочі. В Г. р. — 11 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Голованівськ, Ємилівка, Нікель Побузький. Автошляхи — 297 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — 32 заг.-освітні, 2 муз. і спортивні школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень, 19 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 36 кіноустановок, 37 6-к. У с. Красногірці Г. р. — меморіальний музей, присвячений діяльності підпільної комсомольської організації «Спартак»; у с. Грузькому народився укр. рад. співак В. Ф. Козаряцький. В Г. р. виділяється газ. «Комуністична праця» (з 1932).

А. А. Касуркін.
ГОЛОВАНОВ Микола Семенович [9 (21).I.1891, Москва — 28.VIII.1953, там же] — російський рад. диригент, піаніст, композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1948). У 1914 закінчив Моск. консерваторію (1925—29, 1943—48 — професор). У 1919—28 та 1930—36 — диригент, 1948—53 — гол. диригент Великого театру СРСР, одночасно з 1937 — гол. диригент і худож. керівник Великого симф. оркестру Всесоюзного радіокомітету. Вистави: «Борис Годунов» (1948), «Хованщина» (1950) Мусоргського, «Садко» (1949) Римського-Корсакова. Автор 2 опер, симфоній, романсів. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950, 1951.
ГОЛОВАНОВ Олександр Євгенович [25.VII (7.VIII) 1904, Нижній Новгород — 22.IX.1975, Москва] — рад. військовий діяч, Головний маршал авіації (1944). Член КПРС



Ш. де Голль.



С. О. Голованівський.



М. С. Голованов.



О. Е. Голованов.



ГОЛОВАНЬ



Е. О. Головань.



Я. Ф. Головацький.



О. О. Головачов.



П. Я. Головачов.

з 1929. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. З 1924 працював в органах ОДПУ, 1933—41 — в системі Цивільного повітр. флоту. В 1939—40 брав участь у боях на р. Халхін-Голі та в рад.-фінл. війні. З 1941 — командир авіадивізії, з 1942 — команд. далекою авіацією, з 1944 — 18-ю повітр. армією. Після війни — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. В 1950 закінчив Вищу військ. академію. З 1953 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВАНЬ Євгенія Олександрівна (н. 15.XII 1925, с. Веселий Кут, тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.) — голова колгоспу ім. М. І. Калініна с. Тишківки Добровілицького р-ну Кіровоградської обл., Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1957. До обрання (1965) головою колгоспу працювала гол. зоотехніком. Делегат XXIV з'їзду КПРС. Делегат XXIII і XXV з'їздів Компартії України. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВАТЕНЬ (Echinops) — рід рослин род. складноцвітних. Багаторічні, рідше однорічні трави з колючими перисторозсіченими листками. Квітки двостатеві, трубчасті, в одноквіткових кошиках, зібралих у кулясті суцвіття; голубі, білі. Плід — сім'янка. Бл. 80 видів, поширених у Європі, Африці та Азії, гол. чином у помірного поясі. В СРСР — 50 видів, з них в УРСР — 4. Г. здебільшого рослини степів; багато видів — медоноси. Для Лісостепу і Степу УРСР характерні: Г. круглоголовий (E. sphaerocephalus) і Г. руський (E. ritro). В плодах останнього є алкалоїд ехінопсин, отруйний для великої рогатої худоби і коней. Деякі види Г. вирощують як декоративні. Іл. с. 82.

ГОЛОВАТИЙ Антон Андрійович [р. н. невід. — 8 (19).II 1797] — кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1797). В 1787 за дорученням царського уряду Г. разом із запорізьким старшиною С. Білим формував Військо вірних козаків, 1788 перейменоване на Чорномор. козац. військо. Був ч. н. йому військ. суддею, а потім кошовим отаманом. Під час росій. війни 1787—91 очолював флотилію і піхоту Чорномор. козац. війська. У перс. походи 1796—97 командував двома полками чорномор. козаків у складі рос. армії.

ГОЛОВАТИЙ Ферапонт Петрович [24.V. (5.VI) 1890, с. Воскресенськ, тепер с. Перше Травня Гребінківського р-ну Полтавської обл. — 25.VII 1951, с. Степне, тепер смт Советського р-ну Саратовської обл.] — колгоспник, один з ініціаторів всенар. патріотичного руху по збиранню коштів у фонд Рад. Армії під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Соціалістичної Праці (1948). Член Комуністичної партії з 1944. В грудні 1942 і в травні 1944 вніс власні заощадження на будівництво бойових літаків. З 1946 — голова колгоспу «Стахановець» (Сарат. область).

ГОЛОВАТЮК Євген Іванович (н. 28.IX 1938, с. Лозовата Липовецького р-ну Вінницької обл.) — український рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1976. Закінчив Київ. ін-т театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого (1961). Працював у театрах Миколаєва, Алма-Ати, Дніпропетровська. З 1971 — режисер Донец. обл. рос. ТЮзу, з 1976 — гол. режисер Донец. укр. муз.-драм. театру ім. Артёма. Вистави: «Тримайся, Альош!» (за романом Микитенка «Вуркагани»), «Сміливі не вмирають» Собка, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Одна ніч» Горбатова, «Піднята ціпінка» за Шолоховим, «Дуель» Шерідана та ін.

ГОЛОВАЦЬКИЙ Іван Федорович (кринтонім — ІІ; 1814—99) — український громадський діяч і журналіст, брат Я. Ф. Головацького. Тривалий час жив у Відні, де здобув вищу мед. освіту. Видав альманах «Вінок русинам на обжинки» (т. 1—2, 1846—47). У 1849—50 був співробітником редакції газ. «Галицько-руський вісник», 1850—51 — відповідальним редактором австр. урядової газ. «Вісник... русинів Австрійської держави». Читав лекції з рос. мови у Віденському ун-ті, був членом орг-ції москвофільського (див. «Москвофіли») напрямку «Літературний заклад» у Празі.

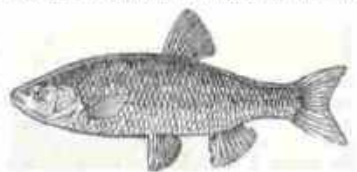
ГОЛОВАЦЬКИЙ Яків Федорович (17.X 1814, с. Чепелі, тепер Бродівського р-ну Львівської обл. — 13.V 1888, Вільно) — український поет, учений і педагог. Закінчив Львів. ун-т (1841). З 1848 — професор укр. мови та л-ри Львів. ун-ту, з 1849 — ректор цього ун-ту. В 1867 переїхав до Росії, жив у м. Вільні. Разом з М. Шашкевичем та І. Вагилевичем входив до прогресивного літ. гуртка «Руська трійця», що видав альманах «Руська Дністровая» (1837), в якому Г. опублікував кілька поезій. У 1846 у зб. «Вінок русинам на обжинки» надрукував 20 серб. нар. пісень у перекладі укр. мовою. Г. належить багато філологічних праць («Розправи о язиці южно-руським і його наріччях», 1848; «Граматика руської мови», 1849, та ін.), статей з питань історії, фольклору, етнографії, археології, розвитку освіти в Галичині. У своїх творах пропагував ідею єдності всього укр. народу, обстоював розвиток укр. л-ри нар. мовою. В 50-х рр. перейшов у табір реакції, став прихильником слов'янофільських ідей. Найважливішою працею Г. є зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (кн. 1—4. М., 1878).

Тв.: Твори. Львів, 1913; [Твори]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965. Літ.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Гуманюк М. П. Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Біобіографічний покажчик. Львів, 1962.

ГОЛОВАЧОВ Олександр Олександрович [27.XI (10.XII) 1909, селище Любохна, тепер смт Дятківського р-ну Брянської обл. — 6.III 1945, район Логау, Сілезія] — рад. військовослужбовець, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1931. В Рад. Армії з 1929. В 1932 закінчив військ. школу ім. ВЦВК. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизни. війни 1941—45 командував стрілецьким полком, мотострілецькою бригадою на 3х. і 1-му Укр. фронтах. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВАЧОВ Павло Якович [2 (15).XII 1917, с. Кошелево, тепер Буда-Кошелевського р-ну Гомельської обл. — 2.VII 1972, Мінськ] — рад. військовий льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1938. В 1941—45 як командир ланки, ескадрильї воював на Пд.-Зх., Пд., Сталінградському, 4-му Укр., 1 і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 457 бойових вильотів, особисто збив 26 літаків. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію, 1959 — Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВЕНЬ, клень (Leuciscus cephalus) — прісноводна риба родини коропових. Довж. тіла до 50—80 см, маса до 4 (іноді до 8) кг. Голова товста з широким плескатим лобом (звідси назва). Тіло акрите великою лускою. Спина темно-зелена, боки сріблясті. Поширений у річках Європи і Перед. Азії; в УРСР — у невеликій кількості — майже в усіх річках. Статевозрілим стає на 3—4-му році життя. Живиться комахами, їхніми водяними личинками, іноді — дрібною рибою. Нерест — у квітні — травні. Відкладає до 200 тис. ікринок. Промисл. значення невелике; об'єкт спортивного рибальства.



Головень.

ГОЛОВІНСЬКЕ РОДОВИЩЕ ЛАБРАДОРІТІВ — у Черняхівському р-ні Житомирської обл. УРСР. В геол. будові родовища беруть участь піщано-глинисті відклади антропогенного віку і кристалічні породи докембрію. Лабрадорит темно-сірий до чорного, нерівномірно-губкозернистий, порфіровидний. Порфіровидні виділення представлені кристалами плагіоклазу з іризацією в яскравих і синьо-блакитних тонах. Об'ємна маса лабрадориту 2840 кг/м³, межа міцності при стисненні 1144—1305 кг/см². Родовище розробляє Головинське кар'єроуправління тресту «Житомирнерудиром» М-ва пром-сті буд. матеріалів УРСР. Лабрадорит використовують як облицювальний матеріал, для спорудження пам'ятників і монументів. Лабрадорит цього родовища викорис-

стано при спорудженні Мавзолею В. І. Леніна.

ГОЛОВІН К. О. Суходольський. Павло Васильович [21.VI (3.VII) 1885, с. Іжевське, тепер Спаського р-ну Рязанської обл. — 22.I 1964, Київ] — рад. хімік-технолог, чл. кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1922. В 1914 закінчив Моск. вище тех. училище. У 1922—32 викладав у Моск. хіміко-технологічному ін-ті ім. Д. І. Менделєєва. З 1939 до 1961 працював в ін-ті органічної хімії АН УРСР. Водночас очолював кафедру цукристих речовин у Київ. технологічному ін-ті харч. пром-сті. Осн. праці присвячені технології і методам контролю в харч. пром-сті, дифузії, кристалізації в цукр. виробн., очищенню цукр. соків тощо. Нагороджений орденами Леніна та «Знак Пошани».

ГОЛОВІН Федір Олександрович [1650—30.VII (10.VIII) 1706] — російський дипломат і держ. діяч, генерал-адмірал (1700), граф (з 1702). Підписав з Китаєм *Нерчинський договір 1689*. Брав участь у створенні рос. флоту і регулярної армії. В 1699 г. — нач. Військ.-Мор. приказу, з 1700 — Посольського, а також підпорядкованого йому Малоросійського приказів, що відав тоді управлінням Лівобережж. України. Під керівництвом Г. 1703—05 визначено рос.-тур. кордон на Кубані і Надніпринніччя.

ГОЛОВКІНА Софія Миколаївна [н. 30.IX (13.X) 1915, Москва] — рос. рад. балерина, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1942. У 1933 закінчила Моск. хореографічне уч-ще. В 1933—59 — солістка балету Великого театру, з 1960 — директор Моск. хореографічного уч-ща. Виконувала гол. партії в балетах «Лебедине озеро», «Спляча красуня» та «Лускуничка» Чайковського, «Раймонда» Глазунова, «Полум'я Парижа» й «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва та ін. Нагороджена 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1951, 1963, 1971.

ГОЛОВКІНСЬКИЙ Микола Олександрович [17 (29).XI 1834, Казанська губ. — 9 (21).VI 1897, Алушта] — російський геолог. У 1861 закінчив Казанський ун-т, з 1868 — професор цього ун-ту. В 1871—86 — професор і ректор (1877—81) Новоросійського ун-ту в Одесі. На знак протесту проти нового реакційного університетського статуту залишив пед. діяльність. З 1886 — гідрогеолог Таврійського земства. Досліджував гідрогеологічні умови Криму. Г. першим дав уявлення про коливальні рухи *земної кори* та про зв'язок їх з переміщенням берегової лінії, зміною *фацій* і процесом утворення верстуватості в осадових гірських породах. Дослідив і сформулював (1868) осн. принципи осадкоутворення. Довів зв'язок сучас. форм рельєфу з вертикальними рухами *земної кори*.

ГОЛОВКІНСЬКОГО ВОДОСПАД — водоспад на р. Узень-Баші в Кримській обл. УРСР. Висота падіння води 12 м. Поблизу

водоспаду — гай реліктової рослини — берези бородавчастої. Міститься на тер. *Кримського заповідно-мисливського господарства*. Об'єкт туризму.

ГОЛОВКО Андрій Васильович [21.XI (3.XII) 1897, с. Юрки, тепер Козелицького р-ну Полтавської обл. — 5.XII 1972, Київ] — український рад. письменник, один із зачинателів української рад. прози. Н. в сел. сім'ї. Навчався в Кременчуцькому реальному училищі (1908—14), звідки був виключений за участь у нелегальному літ. гуртку. З 1915 — на фронті. В 1917 повернувся на Україну, працював учителем. У 1919 видав зб. віршів «Самоцвіти». Влітку 1920 добровільно вступив до Червоної Армії. Повернувшись з фронту, викладав у школі червоних старшин (Харків), а після демобілізації знову вчителював на селі. З 1922 цілком перейшов на літ. працю. Вступив до літ. орг-ції «Плуг». Уже в ранніх творах («Дівчинка з шляху», 1923) Г. виступив як майстер реалістичної, соціально-глибокої прози. Особливої популярності набули оповідання «Пилипко» та «Червона хустина» (обидва — 1924). В 1926 вийшла збірка оповідань і повістей Г. «Можу». Визначним твором укр. рад. л-ри став роман «Буря» (1927), в якому Г. відобразив класову боротьбу на селі в період відбудови, вперше в рад. л-рі змалював образ сільс. комуніста. В романі «Мати» (1932, друга редакція 1934) відтворено події першої рос. революції 1905 на Україні і роки реакції, показано провідну роль ідей пролетаріату в зростанні революц. свідомості сел. мас. Під час Великої Вітчизн. війни Г. — військ. кореспондент газ. «Комуніст», писав про подвиги рад. воїнів на фронті, про дружбу рад. народів (збірка «Бойові епізоди», нарис «Дружба», обоє — 1942). Роман «Артем Гармаш» — складова частина залуваної Г. трилогії про боротьбу укр. народу за перемогу Рад. влади (ч. 1 — 1951; ч. 2 — 1960; ч. 3 — 1970). Автор п'єс «В червоних шумах» (1924), «Райське яблуко» (1926) та кількох кіносценаріїв. Твори Г. перекладено багатьма мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969.

Тел. Твори, т. 1—5. К., 1976—77; Артем Гармаш. Непубліковані розділи роману з коментарем Н. Головка. «Дніпро», 1977, № 12; Р о с. п е р е ж. л. — Буря. М., 1957; Артем Гармаш. М., 1973.
Лит.: Климиненко О. Андрій Головка. К., 1954; Андрієв Головка. К., 1958; Коваленко Л. Андрій Головка. К., 1958; Новиченко Л. М. Світлий талант. В кн.: Новиченко Л. М. Не ілюстрація — відкриття! К., 1967; Пасічник М. О., Фролова К. П. Андрій Головка. К., 1967; Мазеєв К. П. Андрій Головка. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

ГОЛОВКО Арсеній Григорович [10 (23).VI 1906, станиця Прохладна, тепер м. Прохладний Кабардино-Балкарської АРСР — 17.V

1962, Москва] — рад. військовий діяч, адмірал (1944). Член КПРС з 1927. У ВМФ з 1925. В 1938 закінчив Військ.-мор. академію. В 1938—40 — командир дивізіону есмінців і нач. штабу Пн. флоту, команд. Каспійською й Амурською військ. флотіліями. В 1940—46 — команд. Пн. флотом, 1946 — заст. начальника, 1947—50 — нач. Гол. штабу ВМФ, 1950—52 — нач. Мор. Генштабу і перший заст. військ.-мор. міністра СРСР, 1952—56 — команд. Балт. флотом. З 1956 — перший заст. головнокоманд. ВМФ. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВКО Григорій Володимирович [н. 13 (26).X 1900, с. Дібрівка, тепер Миргородськ. р-ну Полтав. обл.] — український рад. архітектор, дійсний член Академії будівництва і архітектури УРСР (1958—63), засл. архітектор УРСР (з 1970). Член КПРС з 1921. В 1935 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Був головою Спілки архітекторів України (1937—74). Архит. твори: проекти планування міст Новограда-Волинського, Білої Церкви; станцій Київ. метрополітену — «Університетська» (1960), «Політехнічна» (1963), «Святошинська» (1970); будинок Ін-ту гідрології та гідротехніки АН УРСР у Києві (всі — у співавт.). Брав участь у виданні «Історії українського мистецтва» (т. 1—6. К., 1966—70). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1971.

ГОЛОВКО Дмитро Федорович [24.X (6.XI) 1905, Умань — 29.VI 1978, Київ] — український рад. художник-кераміст, нар. художник УРСР (з 1972), дійсний член Міжнар. Академії кераміки в Женеві (з 1970). Навчався в школі нар. мистецтва ім. Т. Г. Шевченка в Умані (1920—22). У 1928 закінчив технологічний ін-т кераміки та скла в Межигір'ї. Розвиваючи традиції укр. нар. гончарства, створював оригінальні за формою декоративні вазы, фігурний посуд у вигляді баранів, левів, оленів. Портрет та іл. с. 86.

Лит.: Мартиненко В. Кераміка Дмитра Головка. «Образотворче мистецтво», 1971, № 3.

ГОЛОВКОВ Герасим Семенович [4 (16).III 1863, Олеса — 3 (16).XI 1909, Берлін] — український живописець. Навчався в Одес. рисувальній школі (1881—83) та петерб. АМ (1883—89) у М. Клодта. Член Т-ва пд.-рос. художників (з 1893). Брав участь у виставках Т-ва *передвижників*. Твори: «Ранок на Малому Фонтані» (1890), «Прибій в Ялті» (1893), «Сосновий ліс» (1895), «Відлига» (1899), «Осінь на рейді» (1903), «Морозний день. На санчатах» (1898) та ін. Твори Г. зберігаються в ДМУОМ та Одес. худож. музеї. Іл. с. 87.

Лит.: Каталог виставки творів художників Г. С. Головка, П. О. Нілуса, П. Г. Волокидина. Одеса, 1962.
ГОЛОВНА ПЕРЕДАЧА — механізм, що передає обертальний момент від двигуна автомобіля та інших самохідних машин на півосі і збільшує тягове зусилля на ведучих колесах. Являє собою одинар-



С. М. Головікіна.



М. О. Головінський.



А. В. Головка.



А. Г. Головка.

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ



Д. Ф. Головко.



Д. Ф. Головко. Декоративна посудина. Поліп'яна глина.

ну або подвійну зубчасту передачу. В одиначній Г. п. обертається з маленького конічного зубчастого колеса на велике конічне. В подвійній Г. п. (мал.) — з малого конічного зубчастого колеса на велике конічне і далі з малого циліндричного на велике циліндричне. Є також двоступінчаста Г. п., що складається з двох перемікальних передач з різними передаточними відношеннями.

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, Головна редакція УРЕ — наукова редакційно-видавнича установа, що випускає довідково-енциклопедичну літературу в Українській РСР. Засн. 1957 в Києві у складі Академії наук УРСР. З 1974 перебуває в системі Держ. Комітету Української РСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. Видає універсальні й галузеві енциклопедії, енциклопедичні словники, довідники з різних галузей знань та ін. фундаментальні наук. праці. На 1978 випущено понад 100 томів різних видань. Серед них — перша в історії укр. народу *Українська Радянська Енциклопедія* (УРЕ; т. 1—17, 1959—65); *Український Радянський Енциклопедичний Словник* (УРЕС; т. 1—3, 1964—67); галузеві енциклопедії: *Радянська енциклопедія історії України* (РЕІУ; т. 1—4, 1969—72), *Енциклопедія народного господарства Української РСР* (т. 1—4, 1969—72), *Українська сільськогосподарська енциклопедія* (т. 1—3, 1970—72), *Енциклопедія кібернетики* (т. 1—2, 1973, укр. і рос. мовами; Держ. премія УРСР, 1978; переклад нім. мовою в НДР, 1978), *Енциклопедія неорганічних матеріалів* (т. 1—2, 1977, рос. мовою). Вийшли персональні енциклопедичне видання — *Шевченківський словник* (т. 1—2, 1976—77); однотомні енциклопедичні довідники і словники: *Політичний словник* (два видання — 1971 і 1976), *Філософський словник* (1973), *Екопомічний словник* (1973), *Словник художників України* (1973), *Юридичний словник* (1974), *Словник іншомовних слів* (1975), *Словник з кібернетики* (1979, рос. мовою) та ряд інших. Здійснено видання історії міст і сіл Української РСР (т. 1—26, 1967—74; Держ. премія СРСР, 1976; частина томів з 1976 перевидається рос. мовою); *Історія українського мистецтва* (т. 1—6, 1966—68; Держ. премія УРСР, 1971), *Історія Академії наук Української РСР* (т. 1—2, 1967). З 1975 ведеться робота над другим виданням УРЕ (у 12 тт.) — укр. і рос. мовами.

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА — політична організація української бурж. інтелігенції та уніатського духовництва Галичини проавстрійського напрямку. Створена в травні 1848 у Львові під час революції в Австрії. Програма Г. р. р. обмежувалася вимогами культур.-нац. реформи для укр. населення Галичини, поділу Галичини на самостійні адм. одиниці — українську (сх.) і польську (зх.) з об'єднанням в одну провінцію укр. зем-

ель — Східної Галичини й Закарпаття — під владою Австрії, викладання укр. мовою в нар. школах. Г. р. р. організувала культур.-освітнє т-во *Галицько-руську матицю*, відкрила Нар. дім у Львові, провела з'їзд діячів укр. культури (Собор руських учених), видавала першу в Галичині укр. газету «*Зоря галицька*». В соціальних питаннях Г. р. р. стояла на реакційних позиціях, намагалася відвернути укр. нар. маси від революц. боротьби, закликала населення до покори австр. уряду, розпалювала нац. ворожнечу. В 1848 пішла на союз з контрреволюцією, віддала придрушення революц. руху поляків, угорців та ін. Розпущена 1851.

Літ.: Косачевская Е. И. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965. Ф. І. Стеблій.

ГОЛОВНА УКРАЇНСЬКА РАДА — організація українських бурж. націоналістів австрійської орієнтації. Засн. в серпні 1914 у Львові. В її створенні брали участь укр. націонал-демократи, радикали, УСДП, укр. націоналістичні військ. орг-ції *Український січовий союз*, «*Українські січові стрільці*» й «*Сокіл-Батько*». «Г. у. р.» у блоці з контрреволюц. «*Союзом визволення України*» ставила своїм завданням відірвати Україну від Росії і створити укр. бурж.-поміщицьку монархію під нім. протекторатом.

ГОЛОВНЕ — селище міського типу Любомльського р-ну Волинської обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Любомль. 3,9 тис. ж. (1978). Овочесушальний з-д, цех кондитер. виробл. лісництва. 2 загальноосв. школи; мед. амбулаторія, дит. санаторій. Будинки культури, 2 б-ки. Відоме з 1564.

ГОЛОВНЕ ПАСМО КРИМСЬКИХ ГІР — південна, найвища частина *Кримських гір*. Довж. понад 150 км. Вис. до 1545 м (г. *Роман-Кош*). Протягається від мису Фіолент на Зх. до мису Іллі на Сх. Пн. схили пологіші, пд. — стрімкі, обриваються до прибережної смуги — *Південного берега Криму*. Пд.-зх. і центр. частини складаються з столових масивів з плескатими вершинами — *яйлами* (*Ай-Петринська яйла*, *Ялтинська яйла*, *Бабуган-яйла* та ін.). На Сх. пасмо розчленоване на окремі масиви (*Чатирдаг*, *Демарджі-яйла*, *Допторуктська яйла* та ін.). На яйлах поширений карст, численні шахти, печери — *Червона печера*, *Каскадна печера* та ін. (див. *Печери Кримські*). На схилах — ліси з дуба, бука, сосни, вище — чагарники. На яйлах — луки. На Г. п. К. г. — *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник* і *Кримське заповідно-мисливське господарство*. Район туризму.

ГОЛОВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ І ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ (ГОЛОВПУ) — керівний партійний орган у Збройних Силах СРСР. Працює на правах відділу ЦК КПРС. Через ГОЛОВПУ ЦК КПРС здійснює керівництво парт.-політ. роботою в Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоті. Першим політ. органом у

Збройних Силах з квітня 1918 було Всерос. бюро військ. комісарів. Відповідно до рішення VIII з'їзду РКП(б) його 18.IV 1919 перетворено на Політ. відділ Реввійськради (РВР) Республіки, перейменовано 15.V 1919 на Політ. управління РВР Республіки — ПУР. З переходом країни на мирне становище ПУР почав наз. Політуправлінням Червоної Армії (ПУ РСЧА). У зв'язку з утворенням Наркомату ВМФ в грудні 1937 поряд з ПУ РСЧА було створено Політ. управління ВМФ (ПУ РСЧФ). В липні 1940 ПУ РСЧА та ПУ РСЧФ перетворено на Гол. управління політ. пропаганди (ГУПП ЧА та ГУПП ВМФ). 16.VII 1941 ГУПП ЧА було реорганізовано в Гол. політ. управління РСЧА (ГОЛОВПУ РСЧА), а ГУПП ВМФ — в Гол. політ. управління ВМФ (ГОЛОВПУ ВМФ). В лютому 1946 у зв'язку з об'єднанням Наркомату оборони і Наркомату ВМФ в один орган — Наркомат Збройних Сил СРСР — створюється єдине Гол. політ. управління, яке з квітня 1958 наз. Гол. політ. управлінням Рад. Армії і ВМФ. Політ. органи Збройних Сил СРСР відіграли велику роль під час громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20, Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45 в досягненні перемоги над ворогами Рад. Вітчизни. В сучас. умовах ГОЛОВПУ осн. увагу приділяє втіленню в життя політич. партії по зміцненню обороноздатності країни, згуртуванню особового складу армії і флоту навколо КПРС та підвищенню їхньої бойової готовності.

Літ.: Партия и Армия. М., 1977. В. Т. Деметр'як.

ГОЛОВНИЙ БІЛЬ — відчуття болю в ділянці мозкової частини голови. Виникає при різних патологічних станах організму і є одним із симптомів ураження головного мозку та його оболонок, внутр. органів, інфекційних захворювань, отруєнь тощо. Механізм Г. б. пов'язаний з подразненням болючих рецепторів чутливих черепномозкових і спинномозкових нервів. Ці рецептори містяться в мозкових оболонках, стінках артерій і вен мозку, венозних пазухах твердих мозкових оболонок, в слизових оболонках пазух черепа. Найчастіше Г. б. виникає при запальних процесах в оболонках мозку або в кісткових пазухах черепа як наслідок розтягнення артеріальних стовбурів і вен, особливо в місцях впадіння їх у венозні пазухи, при патологічному спазмуванні артерій або значному венозному застою. Г. б. може поширюватися по всій голові або локалізуватися у певній ділянці — лобній, виско-вій, потиличній. Особливого характеру Г. б. (т. з. гіпертензійний) виникає при внутрішньочерепних патологічних процесах, що супроводяться підвищенням внутрішньочерепного тиску. Спостерігають його синдроми виникають при мігреньях, гіпертонічній хворобі тощо. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; симптоматичне — судинорозширювальні, безпосередні засоби, фіз. ме-

годи тощо. Г. б., спричинені перетомкою, неврастенією, вегетативними невротами, нерідко лікуються впорядкуванням режиму праці й відпочинку, сну і харчування.

ГОЛОВНИЙ КОМІТЕТ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ УКРАЇНИ — керівний орган більшовицьких організацій Пд.-Зх. краю. Обраний на обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) у Києві, що відбувся 3—5 (16—18). XII 1917; перебував у Харкові. До комітету входили 9 членів (Є. Б. Бош, О. Б. Горвіц, А. В. Гриневич, В. П. Затонський, І. Ю. Кулик та ін.) і 4 кандидати. Для роботи в Києві було залишено В. П. Затонського. Завдання к-ту — консолідація сил більшовиків України і підготовка Всеукр. з'їзду Рад. Після утворення уряду України — Народного Секретаріату — більшість членів к-ту було включено до його складу. Створення Гол. к-ту було першим кроком на шляху до оформлення всеукр. парт. центру. К-т існував до Таванської наради більшовиків України (квітень 1918), на якій представники к-ту було введено до складу Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У.

ГОЛОВНИЙ МОЗОК — вищий відділ центральної нервової системи людини і хребетних тварин. Міститься в черепній коробці і через великий потиличний отвір переходить у спинний мозок. У Г. м. людини розрізняють стовбур мозку, мозочок і великий мозок (великі півкулі). Г. м. вкривають три оболонки: тверда, павутинна і судинна. В ньому є система порожнин, заповнених ліквором — рідиною, що продукується судинним сплетенням. Тканина мозку складається з сірої речовини — скупчення нервових клітин (див. *Нервова тканина*) і білої — скупчення відростків цих клітин — нервових волокон. Сіра речовина утворює кору великих півкуль головного мозку, зовн. частину мозочка і ядра стовбура мозку. Нервові клітини та їхні відростки оточені нейроглією, яка виконує опірну й трофічну (див. *Трофіка*) функції. Стовбур Г. м. — це продовження спинного мозку. В ньому розрізняють ромбовидний мозок, середній мозок і проміжний мозок. Ромбовидний мозок складається з довгастого мозку і мосту. Порожнину ромбовидного мозку наз. четвертим шлуночком, дно якого являє собою ромбовидну ямку. В ромбовидному мозку розміщені ядра 5—12 пар черепномозкових нервів, а також бульбарний відділ дихального і судинорухового центрів. Тут частково містяться ретикулярна формація, яка полегшує і гальмує рефлекторну діяльність спинного мозку; вона здатна й активувати кору півкуль головного мозку. Через неї йдуть провідні шляхи від спинного мозку до Г. м. та в зворотному напрямі. До ромбовидного мозку прилягає мозочок, який відіграє важливу роль у регулюванні рівноваги тіла, координації рухів і підтримувани тону м'язів. Середній мозок складається з чотириторбикового тіла і ніжок мозку.

Тут містяться ядра чотириторбикового тіла, чорна субстанція, червоне ядро, ядра 3 і 4-ї пар черепномозкових нервів. З цим відділом Г. м. пов'язані існування орієнтувальних безумовних рефлексів на світлові та звукові подразнення, а також здійснення статичних рефлексів і рефлексів положення тіла. До проміжного мозку відносять надгробову ділянку разом з епіфізом, зорові горби з прилеглими до них колінчастими тілами і підгробову ділянку. В цьому відділі мозку містяться третій (шлізовидний) шлуночок, з'єднаний отворами з кожним з бокових шлуночків і водопроводом — з четвертим шлуночком. Зоровий горб є колектором доцентрових нервових волокон, що передають імпульси від більшості рецепторів організму і в свою чергу передають їх до кори Г. м., смугастого тіла, підгробової ділянки, червоного ядра, ромбовидного мозку і мозочка. Підгробова, або гіпоталамічна, ділянка включає в себе сірий горб, сосковидне тіло й воронку, на кінці якої розташований гіпофіз. Ця ділянка є вищим підкірковим вегетативним центром (див. *Вегетативна нервова система*) і разом з гіпофізом являє собою єдиний нейроендокринний механізм, який великою мірою здійснює регуляцію процесів обміну речовин в організмі. Великий мозок складається з двох півкуль, з'єднаних мозолистим тілом. Кожна з них поділена на частки (лобну, тім'яну, вискову, потиличну і острівкову). Поверхня півкуль поділена борознами на звивини. У глибині півкуль містяться бокові шлуночки. Нервові клітини в глибині півкуль утворюють т. з. підкіркові вузли — смугасте тіло і білуду кулю, що є вищими відділами т. з. екстрапірамідної системи, яка здійснює безумовнорефлекторну діяльність організму. У вищих тварин і людини екстрапірамідна система займає підпорядковане корі положення. Кора Г. м. складається з нервових клітин, розташованих у вигляді шести основних шарів, що відрізняються один від одного величиною, формою і густотою розміщення клітин. У корі виділяють окремі кіркові центри: руху, чутливості, зору, слуху, нюху тощо. Біла речовина півкуль сформована з нервових волокон, що забезпечують зв'язок клітин кори і підкіркових вузлів між собою та з клітинами нижчеозначених відділів центр. нервової системи. Через мозолисте тіло здійснюється зв'язок між обома півкулями. До кори по відповідних шляхах надходять доцентрові імпульси від рецепторів (болових, тактильних, хеморецепторів, барорецепторів тощо) поверхневих і глибоких відділів організму, а також від органів нюху, зору, слуху. Відцентрові нервові імпульси (див. *Відцентрові нервові волокна*) по низхідних шляхах надходять до м'язів. Частина імпульсів проходить прямо від кори до передніх рогів спинного мозку (пірамідних шляхів) і до рухових ядер черепномозкових нервів (кортиконтонуклеарний шлях), а

частина спочатку надходить до червоного ядра, мозочка; крім того, частина імпульсів надсилається до підкіркових вузлів, зорового горба, вегетативних центрів надгробової ділянки. Кора мозку, за образним висловом І. П. Павлова, є розпорядником і розподільником усієї діяльності організму (див. *Повне збір. тв.*, т. 3, кн. 2, 1951, с. 409). З її функцією пов'язано пристосування до постійно змінюваних умов середовища; у людини, крім того, бере участь у здійсненні мислення, мови. Маса Г. м. становить бл. 2% маси тіла, разом з тим він утилізує 20% вибраного організмом кисню. Г. м. забезпечують кров'ю артерії басейну внутр. сонних і хребетних артерій та кілька рівнів коллатерального кровообігу, основним з яких є артеріальне (вілізісне) коло великого мозку. Відтікає кров через поверхневі та глибокі вени в синуси твердої мозкової оболонки. Обмін речовин у мозку здійснюється від змін його функціонального стану. Захворювання Г. м. дуже численні й пов'язані зі змінами запального, дегенеративного, травматичного та ін. характеру. Вони супроводяться ознаками випадіння функцій мозку або його подразненням; порушеннями центр. регуляції вегетативних функцій, змінами психіки тощо. При лікуванні їх зважають на фактори походження, патологічні механізми розвитку захворювання. Нерідко лікування буває симптоматичним. Лі. дил. на окремому аркуші, с. 384—385.

ГОЛОВНИЙ ПОКАЖОК — відношення найбільшої ширини голови до її найбільшої довжини, виражене у процентах. Г. п. застосовують в антропології для характеристики розмірів і форми голови. Залежно від величини Г. п. розрізняють доліхокефалію (до 74,9), мезокефалію (75,0—79,9) і брахікефалію (вище 80,0). Серед представників однієї раси трапляються групи людей, відмінні за Г. п., тому його використовують для визначення місц. антропологічних типів. Групові відмінні в Г. п. виявляються вже в ранньому дит. віці. Г. п. не пов'язаний з розумовими здібностями. Див. також *Антропометрія*.

ГОЛОВНИЙ ХРЕБЕТ, Вододільний хребет — осьовий хребет Великого Кавказу. Найбільшої висоти досягає в центр. частині (г. Шхара, 5068 м). Складається з гранітів, гнейсів, сланців. Родовища міді, свинцю, цинку, поклади мармуру, розсипного золота, миш'яку та ін. Термальні й мінеральні джерела. Г. х. є володілом річок, що течуть на Пн. (басейни Кубані, Терек тощо) та на Пд. (басейни Ріони, Кури та ін.). На схилах — буківі, дубові, вище — хвойні ліси, що змінюються чагарниками й гірськими луками. На вершинах — оголені, зубчасті скелясті гребені. Льодовики. В межах Г. х. — Кавказький заповідник, Тебердинський, Лагодзький та ін. заповідники.

ГОЛОВНІ НАРОДНІ УЧИЛИЩА — початкові (підвищеного типу) навчальні заклади в доре-



Г. С. Головков. Морозний день. На санчатах. 1898. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.



Головна передача подвійна: 1, 2 — конічні зубчасті колеса; 3, 4 — циліндричні зубчасті колеса.

волюційній Росії. За статутом 1786 були засновані в 25 губерньських містах. У 1788—89 з'явилися і на Україні (в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі). У Г. н. у. приймали дітей всіх станів, крім кріпаків. Строк навчання — 5 років (4 класи, четвертий клас — дворічний). Перші два класи відповідали курсові малого народного училища (див. *Мали народні училища*). В 3—4 класах вивчали рос. мову, арифметику, геометрію, механіку, фізику, природничу історію, географію, архітектуру з кресленням планів і, за бажанням, — латинську мову та одну з нових мов. У Г. н. у. бажані могли готуватися до посади вчителя малих нар. училищ. Після шкільної реформи 1804 Г. н. у. було реорганізовано в *гімназії*.

ГОЛОВНІ Василь Михайлович [8 (19).IV 1776, с. Гулики, тепер Старокильського р-ну Рязанської обл. — 29.VI (11.VII) 1831, Петербург] — російський мореплавець, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1818). Закінчив Мор. корпус (1792). Здійснив 2 кругосвітні подорожі: у 1807—09 — на шлюпі «Діана», у 1817—19 — на шлюпі «Камчатка». В 1811 описав Курильські о-ви і склав їх карту. Доповнив відомі на той час дані про Камчатку і пн.-зх. береги Америки. Ім'ям Г. названо протоку між Курильськими о-вами, гору й міс на о-вах Нова Земля та ін. **ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧИЙ** — командуючий, що очолює один з видів збройних сил (сухопутні війська, ракетні війська, ВПС, ВМС, війська ППО) або частину збройних сил на стратегічному напрямі театру воєнних дій. Г. наділений верховним головнокомандуванням та урядом високими повноваженнями, є вищим начальником підлеглих йому армій, фронтів.

ГОЛОВНІ Анатолій Дмитрович [н. 20.I (2.11) 1900, Сімферополь] — російський рад. кінооператор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935). Член КПРС з 1944. Один із засновників рад. операторської школи. Закінчив Держ. технікум кінематографії (1926). У співдружності з режисером В. І. Пудовкіним зняв фільми «Мати» (за М. Горьким, 1926), «Кінець Санкт-Петербурга» (1927), «Потомок Чингісхана» (1929). Інші фільми: «Мінін і Пожарський» (1939), «Суворов» (1941), разом з Т. Г. Лобовою, «Адмірал Нахімов» (1947) та ін. З 1934 — на викладацькій роботі у ВДКУ. Автор книг, присвячених операторському мистецтву. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1951.

ГОЛОВНІ Гаврило Матвійович (1706, м. Глухів, тепер Сумської обл. — 1786, там же) — український співак (бас). Муз. освіту здобув у *Глухівській співацькій школі* і в Петербурзі, де був солістом придворної співацької капели. В 1742 приїздив на Україну, щоб відібрати для капели співаків. Разом з ним із Києва до Петербурга виїхав Г. Сковорода. Г. підготував нотний ірмологій (півчу

кнугу) для початку співаків (1766, вид. 1772). Разом з інспектором Моск. синодальної друкарні С. Бишковським поклав початок нотному друку в Росії.

ГОЛОВОГРУДИ — відділ тіла членистоногих тварин, що утворився внаслідок злиття головних і грудних сегментів. Г. характерні для вищих ракоподібних, павукоподібних, мечохвостів і вимерлих палеозойських евриптерид.

ГОЛОВОНОГІ МОЛЮСКИ (Cephalopoda) — клас безхребетних тварин типу молюсків. Тіло (довж. 1 см — 18 м) двобічно-симетричне, складається з голови й тулуба. Навколо рота розміщені щупальця (т. з. «руки» або «ноги»), озброєні присосками або гачками, за допомогою яких Г. м. пересуваються й захоплюють здобич. Раковини здебільшого немає або вона внутрішня, часто рудиментарна, у деяких видів — зовнішня, спірально закручена; Г. м. мають і внутр. хрящовий скелет. Нервова система, органи чуття, особливо очі, дуже розвинені. Г. м. — донні або пелагічні організми. Роздільностать. Розвиток прямий, без перетворення. Г. м. — хижаки, живляться рибою, ракоподібними, моллюсками; самі є поживою мор. ссавців, особливо кашалотів, великих риб, а також птахів. Багато Г. м. істотні і є об'єктами промислу. Бл. 600 видів, поширених у морях від екватора до найвищих широт. В СРСР (далекосхідні моря) — 27 видів. Г. м. поділяють на 2 підкласи: чотиризуброві (Tetraplanchia) — корабельні, амоніти (викопні) та двозуброві (Diplanchia) — кальмари, каракатиці, восьминоги, аргонавти й белеміти (викопні). У викопному стані Г. м. відомі починаючи з кембрію.

ГОЛОВОХОРДОВІ (Cephalochordata) — єдиний клас примітивних хордових тварин підтипу безчерепних. Типовий представник — *ланцетник*. Деякі члени вживають термін «головохордові» як другу назву усього підтипу безчерепних. **ГОЛОВПОЛІТОСВІТА**, Головний політико-освітній комітет — комітет у складі республіканських Наркоматів освіти. Створено 1920. Керував організацією всієї держ. агітаційно-пропагандистської та політико-освітньої роботи серед молоді й дорослого населення. На чолі Г. Наркомосу УРСР стояла колегія. Беззмінним головою Головополітосвіти РРФСР була Н. К. Крупська. В 1930 Г. перетворено на сектор масової роботи Наркомосу.

ГОЛОВПРОФОСВІТА, Головний комітет професійної і спеціальної наукової освіти — комітет, створений у складі республіканських Наркоматів освіти 1921. Керував підготовкою кваліфікованих працівників для всіх галузей нар. г-на й культури. В його віданні перебували ФЗУ, профес. курси, технікуми, робітфаки, вузи, академії. В 1928 підготовку кадрів з різних спеціальностей було передано окремим відомствам, а Г. перетворено на Управління підготовки пед. кадрів Наркомату освіти.

ГОЛОВОСЦВІХ, Головний комітет соціального виховання дітей — одне з управлінь республіканських Наркоматів освіти для керівництва дошкільним вихованням, шкільною освітою дітей, соціально-правовою охороною неповнолітніх і підвищенням педагогічної кваліфікації всіх працівників соціального виховання. Засн. 1921. У складі Г. були відділи: дит. закладів, соціально-правової охорони неповнолітніх і наук.-пед. комітет. На чолі Г. в УРСР стояла колегія. У зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) про школу (1931 і 1932) Г. було реорганізовано. Для керівництва школою створено спец. управління.

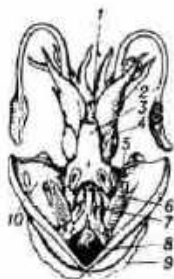
ГОЛОВЧЕНКО Георгій Геннадійович (н. 5.VII 1931, Луганськ) — український рад. архітектор. У 1957 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Архит. твори: будинки філармонії (1962) і Облпрофради (1971), драматичний театр (1970), всі — у Ворошиловграді. Меморіальний комплекс на могилі молодого гвардійця в Красноліні, монумент Героям Рад. Союзу у Ворошиловграді (обидва — 1965), у співавторстві з скульпторами П. Кізім, О. Редькіним, Я. Самусем; монумент «Україна — визволителю» у смт Міловому Ворошиловгр. обл. (у співавторстві з А. Єгоровим, скульптори В. Мухін, І. Чумак, І. Овчаренко, В. Федченко). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.



Г. Г. Головченко. Будинок Облпрофради у Ворошиловграді. 1971.

ГОЛОВЧЕНКО Іван Харитонович (н. 14.X 1918, с. Лиман Другий, тепер Дворічанського р-ну Харківської обл.) — український рад. письменник і держ. діяч. Член КПРС з 1939. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1948). Перша зб. оповідань — «Записки чекіста» (1957). Повісті «Третя зустріч» (1960), «Чорна стежка» (1961), «Міліцейські бувальщини» (1974). У співавторстві з О. Мусянком написав романи «Золоті ворота» (1962), «Чорне сонце» (1966), «Білий морок» (1970), «Голубий берег» (1978) — про події Великої Вітчизн. війни, героїчну оборону Києва 1941, трудові й ратні подвиги рад. людей. З 1962 Г. — міністр внутр. справ УРСР, генерал-полковник. На XXIII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВЩІНА — термін давньоруського права, що за змістом



Головоні молюски. Каракатиця (Cepia officinalis) з розрізаною мантийною порожниною: 1 — рот; 2 — щупальця; 3 — ліжка; 4 — око; 5 — зябра; 6 — анальний отвір; 7 — статевий отвір; 8 — чорнильний мішок; 9 — плавець; 10 — мантия.

«Руської правди», «Псковської судної грамоти» та ін. джерел означав: 1) вбивство, душегоубство; 2) певну суму грошей, яку сплачував убивця на користь родичів убитого. Див. також *Віра*.

ГОЛОВ'ЯНКО Зіновій Степанович [12 (24). XI 1876, с. Талова Балка, тепер Світловодського р-ну Кіровоградської обл. — 23. IX 1953, Київ] — український рад. лісівник і ентомолог. У 1901 закінчив Петерб. лісовий ін-т (тепер Ленінгр. лісотех. академія ім. С. М. Кірова); працював у різних лісництвах на Україні. В 1937—53 — професор Київ. лісгосп. ін-ту. В 1924 заснував Дарницьку дослідну лісівницьку станцію біля Києва, яку очолював до 1934. Праці Г. присвячені екології і морфології комах — шкідників лісу, заходам боротьби з ними тощо.

ГОЛОГАМІЯ (від грец. *блос* — увесь, цілий і *γάρμος* — шлюб) — тип статевого процесу в одноклітинних організмів, при якому не утворюються *гамети* (статеві клітини). Полягає в злитті цілих особин, що на час статевого процесу функціонують як гамети, але морфологічно не відрізняються від вегетативних клітин. Г. спостерігається в небагатьох зелених водоростей і деяких нижчих грибів.

ГОЛОГОРИ — частина *Гологоро-Кременецького кража* в межах Львівської обл. УРСР. Вис. до 471 м (г. *Камула* — найвища вершина всієї Волино-Подільської височини). Являють собою розчленований річковими долинами уступ, який круто обривається до *Малого Полісся*. Є вододілом між басейнами Бугу і Дністра. На схилах ярів і балок — залишки дубово-букових лісів. Район розвинутого с. г. (льон, картопля, жито, кормові трави тощо).

ГОЛОГОРО - КРЕМЕНЕЦЬКИЙ КРАЖ — крайня пн.-зх. частина *Подільської височини*, в межах Львівської і Тернопільської областей УРСР. Внаслідок інтенсивної ерозії набув вигляду плескатих останцевих масивів, розчленованих річковими долинами, балками та ярами. Г.-К. поділяють на *Гологори*, *Вороняки* та *Кременецькі гори*.

ГОЛОГРАФІЧНЕ КІНО — виробництво і демонстрування кінофільмів з кольоровим повністю об'ємним зображенням об'єктів, створюваним методами *голографії*; вид *кінематографії*. Для знімання голографічного кінофільму використовують апарати, що дають змогу фіксувати на плівці зображення об'єкта під різними кутами. Кожен кадр такої плівки складається з трьох голограм (на них зафіксовано не зображення об'єкта, а структура відбитої ним світлової хвилі), одержаних у червоному, зеленому і синьому кольорах. При демонструванні кінофільму плівку, вміщену в проєкційний апарат, освітлюють трьома *лазерами*, що генерують світло відповідної довжини хвилі, — на спец. екрані (майже прозорому) виникає видиме зображення об'єкта. На відміну від *стереоскопічного кіно* це зображення неможливо відрізнити від

реального об'єкта, навіть змінюючи точку спостереження. Осн. принципи Г. к. розроблено в серед. 70-х рр. 20 ст. у Всесоюзному н.-д. кінофотоінституті (Москва), де знято і продемонстровано (1976) перший у світі експериментальний голографічний кінофільм тривалістю 30 с. М. О. Лисенко.

ГОЛОГРАФІЯ (від грец. *блос* — увесь, повний і *γράφω* — пишу) — спосіб одержування об'ємного зображення предметів шляхом записування і наступного відтворювання розсіяних ними хвиль. Винайшов англ. фізик Д. Габор (1948), удосконалив Ю. М. Денисюк (1962). Бурхливий розвиток Г. почався в 60-і рр. після створення *лазера*. Запис інформації про монохроматичне випромінювання, розсіяне предметом (предметна хвиля), здійснюють на реєструючому середовищі (мал., а), розташованому в ділянці інтерференції предметної хвилі з допоміжною (опорною) когерентною хвилею (див. *Когерентність хвиль*). За схемою Денисюка хвилі спрямовуються на реєструюче середовище з протилежних боків. Записана картина (голограма) містить повну інформацію про предметну хвилю, тобто не лише про розподіл *амплітуд* (інтенсивності) розсіяного випромінювання (як звичайна фотографія), а й розподіл *фаз*.

Голограма є складною *дифракційною ґраткою* (у випадку запису на фотоемульсії — чергування світлліх і темних смуг). При зчитуванні на голограму спрямовують лише опорну хвилю, при дифракції якої відтворюється предметна хвиля (мал., б). Вимоги до монохроматичності і когерентності опорної хвилі тут значно нижчі, ніж при записуванні. Так, для зчитування голограми, записаної за схемою Денисюка, придатне сонячне світло, а також випромінювання штучних *джерел світла*. Г. характеризується властивостями, яких не має звичайна фотографія. Відтворене об'ємне зображення не відрізняється від предмета: його можна розглядати під різними кутами. За допомогою голограми, записаної на чорно-білому фотоматеріалі трьома монохроматичними лазерами, можна одержати кольор. зображення. Частина голограми, записаної за схемою малюнок (а), відтворює зображення всього предмета. На одній ділянці середовища можна записати, а потім зчитати сотні голограм. Зображення можна додавати і віднімати; за допомогою ЕОМ синтезують голограму й отримують «зображення» неіснуючого об'єкта. Г. можлива на хвилях будь-якого типу, напр. акустичних. Голограмою можна записати одними хвилями, а відтворити іншими (напр., акустооптична Г. дає змогу «бачити» крізь непрозорі середовища). При цьому зображення збільшується у λ_2/λ_1 разів (λ_1 і λ_2 — довжина хвилі відповідно при запису і відтворенні зображення), що дає можливість створити рентгенооптичний або електроннооптичний мікроскоп із збільшенням до 10^6 раз. Г. застосовують для одержання об'ємного зображення творів мистецтва, створення *голографічного кіно* і об'ємного телебачення, для неруйнучого контролю форми складних об'єктів (напр., лопаток турбін з точністю до 1 мкм). Г. відкриває широкі можливості для *обчислювальної техніки*. Проводяться роботи над створенням оптичних обчислювальних машин із швидкістю до 10^8 операцій за секунду і об'ємом пам'яті до 10^{12} біт. На Україні перші дослідження з Г. почалися в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР під керівництвом О. Я. Усикова (1965). Питання Г. вивчають інститути фізики та напівпровідників АН УРСР, кафедри ряду вузів республіки. Вчені України створили нові методи записування голограм у *кристалах*, напівпровідникових структурах, термопластиках (М. С. Бродин, М. Г. Находкін, М. Т. Шпак), розробили методи динамічної Г. і корекції лазерних пучків (В. Л. Вінецький, М. С. Соскін) та надвисокочастотної Г. (В. П. Шестопалов).

Літ.: Островський Ю. И. Голография и её применение. Л., 1973; Василенко Г. И. Голографическое опознавание образов. М., 1977; Кольер Р., Берхарт К., Лин Л. Оптическая голография. Пер. с англ. М., 1973.

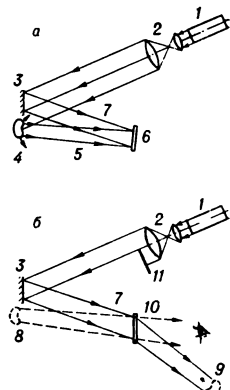
М. С. Соскін.

ГОЛОД Наум Павлович (9. XII 1891 — 27. IX 1938) — держ. і партійний діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1909. Н. у с. Скородному (тепер Мозирського р-ну Гом. обл.). Робітник. З 1909 — учасник революц. руху в Києві й Катеринославі. В 1912—16 — на засланнях. У 1917 — 19 — на парт. роботі в Києві, на Пд.-Зх. фронті, був секретарем Київ. губкому КП (6)У. Працював в апараті ЦК КП(6)У, 1932—33 — секретар ЦК КП(6)У. З 1934 — на керівній парт. і рад. роботі в Узб. РСР. У 1925—27 — кандидат у члени ЦК КП(6)У, 1927—33 — член ЦК КП(6)У.

ГОЛОДНИЙ Михайло Семенович [справж. прізвище — Епштейн; 11(24). XII 1903, м. Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл. — 20. I 1949, Москва] — російський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1939. Перша кн. «Палі» (1922) — про комсомол. Осн. тематика творів Г. — героїка громадян. війни. Писав пісні та вірші про Україну — «Пісня про Щорса» (1935), «Партизан Железняк» (1936), «Шлях на Запоріжжя» (1940), «Балада про Дніпропетровськ» (1941). Т. Шевченкові присвятив «Пісню про Тараса Шевченка» (1939). Перекладав твори Т. Шевченка, Я. Райніса, А. Міцкевича.

Тв.: Стихотворения, баллады, песни. М., 1959; Укр. перекл. — Пісня чапайвця. В кн.: Чтець-декламатор. К., 1941.

ГОЛОДНИЙ СТЕП — 1) Північний Голодний степ — пустеля в Каз. РСР, на Пн. від р. Чу. Див. *Бетпак-Дала*. 2) Південний Голодний степ — лесова рівнина в Узб. РСР, на лівобережжі *Сирдар'ї*. Простягається вздовж півніжних гір Нуратау і Туркестанського хребта, на Пн. і Пн. Зх. зливається з піщаними просторами *Кизилкуму*. Площа бл. 10 тис. км². Вис. до 385 м.



Голографія. Схеми записування (а) і зчитування (б) голограм: 1 — лазер; 2 — розширювач пучка; 3 — дзеркало; 4 — предмет; 5 — предметна хвиля; 6 — реєструюче середовище; 7 — опорна хвиля; 8 — уявне зображення; 9 — дійсне зображення; 10 — голограма; 11 — екран.

«ГОЛОДНІ ПОХОДИ»



Г. С. Голубкіна.
Ізєргіль. Гієс. 1904.
Державний Російський
музей. Ленінград.

Поверхня — плеската, слабо похилена на Пн. і Пн. Зх. Клімат різко континентальний, посушливий. Опадів до 240 мм на рік. Річок немає. Грунтові води засолені. Грунти — сіроземні, з ділянками солончаків. Освоєння Г. с. почалося в 2-й пол. 19 ст. За роки соціалістичного будівництва в Г. с. проведено реконструкцію споруджених раніше каналів (зокрема, Північного каналу ім. С. М. Кірова), збудовано Центральний, Південно-Голодностепський та ін. канали. Г. с. перетворився на один з великих багатопроцесних районів СРСР.

«ГОЛОДНІ ПОХОДИ» — походи безробітних у США до законодавчих органів у Вашингтоні та столицях штатів, одна з форм боротьби робітників за свої права в період світової екон. кризи 1929—33. На поч. 1933 армія повністю незайнятих у США становила 17 млн. чол. Провідну роль в організації «Г. п.» і боротьбі з безробіттям відіграла Компартія США. Правлячі кола були змушені задовольнити деякі вимоги цього руху безробітних. «Г. п.» мали місце також у Великобританії (1932—33), Канаді.

ГОЛОДУВАННЯ — стан організму, який спричинюється повним або частковим позбавленням їжі або порушенням засвоєння її. У людини Г. розвивається при деяких захворюваннях органів травлення. У деяких тварин трапляється як фізіологічне явище (під час сплячки тощо). Розрізняють: повне Г. (повне позбавлення їжі), а б с о л ю т н е (позбавлення їжі та рідини), н е п о в н е (потреба в калоріях і поживних речовинах задовольняється неповністю), ч а с т к о в е (різке зменшення в їжі кількості важливих поживних речовин). Тривалість життя людини при повному Г. становить у середньому 65—70 днів і залежить від віку, статі та індивідуальних особливостей людини. Г. як метод лікування використовується найчастіше при ожирінні, подагрі, алергічних захворюваннях (бронхіальна астма, дерматити), поліартритах, психічних захворюваннях тощо. В процесі Г. організм звільняється від надлишкового жиру і т. з. ш л а к і в (сечовина, солі та ін.). Курс лікування складається з 2 періодів: голоду і відновлення. Перший період (не більше 2—3 тижнів) — повне позбавлення їжі, необмежене споживання води, дезінтоксикаційні заходи (клізма, душ, тривале перебування на свіжому повітрі). Період відновлення

починають з харчування хворих розведеними фруктовими і овочевими соками. Поступово раціон розширюють. Лікувальне Г. може проводитись тільки в стаціонарних умовах.

ГОЛОЛОБОВ Юрій Григорович (н. 2.IX 1930, Москва) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Закінчив (1953) Моск. хіміко-технологіч. ін-т ім. Д. І. Менделєєва. З 1970 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. напрям роботи — хімія фосфорорганічних сполук: розробка нових шляхів їхнього синтезу, вивчення хім., фізико-хім. і біол. властивостей, дослідження механізмів реакцій і пошук нових ефективних речовин — п е с т и ц и д і в, комплексують речовин, а н т и п р и р і в, лікар. препаратів.

ГОЛОНАСІННІ (Gymnospermae, або Pinophyta) — група (відділ) вищих насінних рослин. Характерні риси Г. — наявність насінних зачатків, розмішених відкрито, а не замкнено в з а в'яз, як у п о к р и т о н а с і н н и х рослин, і відсутність п л о д о л и с т і в. Усі сучасні види Г. мають стробіли — вкорочені репродуктивні пагони, на яких містяться с п о р о ф і л и (споролистики) з споротворними органами. Дерева і кущі. Деревина розвивається з відкритих колатеральних пучків і завдяки діяльності камбію може вторинно потовщуватись. У більшості Г. вона складається з т р а х е і д; справжніх судин — т р а х е і д з д е б і л ь ш о г о немає. Усі Г. — р і з н о с п о р о в і рослини; м е г а - і м і к р о с п о р о ф і л и мають різні будову, форму і розміри; м е г а с п о р о ф і л и з насінними зачатками переважно зібрані в шишки, або жіночі шишки, м і к р о с п о р о ф і л и — в стробіли, або м і к р о с т р о б і л и. Перші Г. — н а с і н н і п а п о р о т и з'явилися в кінці д е в о н с ь к о г о періоду. Провідне становище серед рослин Г. зайняли в мезозойську еру, в кінці якої більшість їх витиснули покритонасінні. Відомо бл. 600 сучас. видів. Г. поділяють на такі класи (за деякими авторами — порядки): н а с і н н і п а п о р о т и (Pteridospermopsida), б е н е т і т и (Bennettitopsida), к о р д а і т и (Cordaitopsida), с а г о в н и к и (Cycadopsida), х в о й н і (Pinopsida, або Coniferae), г і н к о в і (Ginkgopsida), г н е т о в і (Gnetinae). Виходячи з того, що у гнетових є зачаткова «овітина» і трахеї і немає смоляних ходів, ряд ботаніків виділяють їх в окремий клас оболонконосних — Chlamydospermopsida. Перші 3 класи — викопні рослини. Саговники досягли свого розквіту в палеозой, в наш час у тропіках їх бл. 90 видів. З дуже поширених у юрський період гінкгових зберігся лише один вид — г і н к г о. Гнетові відомі з палеогенового періоду; тепер їх налічують бл. 100 видів. Хвойні з'явилися в пермський період, у наш час вони досить поширені. Більшість їх росте в Пн. півкулі. Вони є найважливішою групою Г. як за кількістю видів (понад 400) і зайнятою ними територією, так і за своїм госп. значенням. Це великі дерева або кущі. З Г. одержують деревину і добувають смоли, що їх широко застосовують у господарстві.

ГОЛОПРИСТАНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 3,6 тис. км². Нас. 56,9 тис. чол. (1978). В районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській і 15 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Гола Пристань. Лежить на Пд. Причорноморської низовини. Територію Г. р. омивають: на Пд. — Тендрівська затока Чорного м., на Зх. — Ягорлицький, на Пн. Зх. — Дніпровський лимани. В межах району — О л е ш к і в с ь к і п і с к и. Корисні копалини: торф, сіль. На Пн. протікає Д н і п р о. Вдвозж морського узбережжя багато солоних озер. Грунти в основному каштанові. Розташований у степовій зоні. В Г. р. — більша частина Чорноморського заповідника. Найбільше підприємства — голопристанські з-ди «Комунар» (дерев'яні човни, предмети широкого вжитку), маслоробний, харчосмакова ф-ка, лігоспиз, Карадінське торфопідприємство, Збурівський лігоспиз, Пам'ятненський ремонтний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Гола Пристань) і 4 будинки побуту. Осн. напрям розвитку с. г. району — вироб. зерна, кормових культур, молока, м'яса та вовни. С. г. угіддя 1977 становили 123,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 93,2 тис. га, сади і виноградники — 4,2 тис. га, луки і пасовища — 3,7 тис. га. Зрошуваних земель — 24,2 тис. га (Краснознам'янська зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, рис, соняшник. У тваринництві розвинуті м'ясо-мол. скотарство, свинарство та вівчарство. В Г. р. — 15 радгоспів, 6 колгоспів, райлісгосптехніка, плеїнна інкубаторна птахівничка станція. Автошляхів — 815 км, у т. ч. з твердим покриттям — 483 км. У районі — 48 заг. освітніх, 3 муз. і спортивних школи, с.-г. технікум (с. Бехтери), 48 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, санаторій «Горпи» (Гола Пристань), 16 будинків культури, 19 клубів, 2 кінотеатри, 52 кіноустановки, 45 б-к. Уродженці району — двічі Герої Соціалістичної Праці М. А. Брага (с. Малий Клиш) та І. І. Стрельченко (с. Рибальче). У Г. р. видається газ. «Заповіти Леніна» (з 1930).

ГОЛОС — 1) Сукупність різних за висотою, силою і тембром звуків, що їх видає людина (або тварина, які дишають легенями) за допомогою голосового апарата. Звук виникає внаслідок активного (під впливом центральної нервової системи) та пасивного (від дії повітря, що проходить через голосову щільну) змикання голосових зв'язок. Посилаються звуки в глотку та в порожнинах рота йноса. Звуки виникають довільно (мовлення, спів) або внаслідок рефлекторних рухів м'язів гортані (чхання, кашель). Висота Г. залежить від частоти коливання голосових зв'язок, яка зумовлюється їхньою довжиною, товщиною та напруженням, а сила Г. — від розмаху коливань голосових зв'язок. Властивості Г. змінюються залежно від віку, статі, стану здоров'я людини тощо. 2) Окрема мелодична лінія в бага-



гоголосому творі. 3) Партія ансамблевого твору (хору, оркестру, квартету тощо). 4) Мотив, мелодія пісні. Див. також *Співочий голос*.

«ГОЛОС АМЕРИКИ» («The Voice of America») — радіостанція, входить до складу Американського агентства по інформації та культурному обміну. Засн. 1942. Бере участь в амер. пропаганді на зарубіжній країні. Веде передачі 38 мовами (в т. ч. рос. та укр.) через радіостанції, які містяться в різних частинах земної кулі. Радіо-програми «Г. А.», особливо ті, що розраховані на соціалістичні країни, часто суперечать принципам, зафіксованим у *Заключенні акції Хельсінкської наради* 1975.

«ГОЛОС ЖИТТЯ» — газета, заснована 1929 крайовою комуністичною організацією Закарпаття як суспільно-політ. і літературний довідник. У 1931 став органом Союзу працюючого селянства, 1932 — Об'єднання трудящого селянства. З незначними перервами, через заборону бурж. владою, виходив до жовтня 1938. Відіграв значну роль в організації боротьби трудящих Закарпаття проти соціального і нац. гноблення, широко популяризував серед населення краю укр. дореволюц. і рад. художню л-ру, виступав поборником возз'єднання Закарп. України з УРСР.

«ГОЛОС МОРЯ» — звукове явище над поверхнею моря, що виникає під час сильного вітру внаслідок утворення вихорів за гребенями морських хвиль. Людина не чує «Г. м.», бо це явище належить до діапазону ультразвукових хвиль (див. *Ультразвук*). Його фіксують спец. гідроакустичні прилади. Можливо, «Г. м.» чувають деякі мор. тварини. Відкритий рад. ученим В. В. Шулейкіним.

«ГОЛОС НАРОДА» — щоденна газета, орган Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів. Видавався з 24.VI (6.VI) 1917 під назвою «Голос солдата». З середини грудня 1917 газета стала на більшовицькі позиції, приділяла велику увагу мобілізації мас на боротьбу проти австро-нім. окупантів та укр. бурж. націоналістів. Під назвою «Г. н.» виходила з серед. березня 1918 (до окупації Катеринослава австро-нім. військами).

«ГОЛОС ПРАЦІ» — щомісячний журнал української прогресивної еміграції в Канаді. Виходив з квітня 1922 по березень 1924 у м. Вінніпегу. Редактором журналу був М. Попович. У «Г. п.» широко висвітлювалось екон. і культурне життя Рад. України, вміщувалися твори укр. класичної та рад. л-ри, канадських укр. письменників (М. Шатунського, М. Поповича, І. Залеза). В березні 1924 «Г. п.» об'єднався з журн. «Голос робітничий» і виходив під назвою «Робітничий».

«ГОЛОС ПРОЛЕТАРІЯ» — газета, видавалася в Одесі з 6(19).VII 1917 по 28.II 1918. Спочатку була органом об'єднання с.-д. інтернаціоналістів. З жовтня 1917 (з № 19) — орган Одес. к-ту РСДРП(б), з 30.X (12.XI) — Херсон. губ. і Одес. міського к-тів РСДРП(б). На сторінках «Г. п.»

публікувалися статті, виступи В. І. Леніна, матеріали VI з'їзду РСДРП(б). «Г. п.» відіграв значну роль у мобілізації трудящих мас на боротьбу за перемогу Рад. влади на Пд. Україні. Видавання газети припинилось у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами. **«ГОЛОС РАБОЧИХ»** — нелегальна більшовицька газета. Орган Єлизаветградської орг-ції РСДРП. Виходив з 15(28).VIII по 15(28).IX 1905 в Єлизаветграді (тепер Кіровоград). Всього надрук. 3 номери. **«ГОЛОС РЕВОЛЮЦІЇ»** — щоденна газета, орган ЦВК Рад. солдатських, матроских, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеського військ. округу (*Румчероду*). Видавався в Одесі з 11(24).VII 1917 до квітня 1918. З 15(28).XII 1917, після перевиборів ЦВК Румчероду, «Г. р.» зайняв більшовицькі позиції і відіграв значну роль у боротьбі за встановлення і зміщення Рад. влади на Пд. Україні. Видавання газети припинилось у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами.

«ГОЛОС РОБІТНИЧІЙ» — щомісячний журнал жіночої секції прогресивної організації укр. трудящих у Канаді *Товариство Український Робітничо-Фермерський Дім*. Виходив з січня 1923 по березень 1924 у Вінніпегу. Журнал висвітлював становище жінок і жіночий рух у капіталістичних країнах, у Рад. Союзі, в т. ч. на Рад. Україні, приділяв значну увагу вихованню дітей. У березні 1924 «Г. р.» об'єднався з журн. «Голос праці» і виходив під назвою «Робітничий».

«ГОЛОС СОЛДАТА» — нелегальна газета, орган Київського військ. організації РСДРП. Виходив з 28.III (10.IV) по 16(29).IX 1906 в Києві. Надруковано 8 номерів. «Г. с.» з більшовицьких позицій висвітлював боротьбу трудящих проти самодержавства. Майже в кожному номері передруковувалася матеріал з ін. більшовицьких газет («Казарма», «Волна», «Эхо» тощо).

«ГОЛОС СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТА» — нелегальна більшовицька газета, орган Харківського комітету РСДРП. Вийшло два номери, перший — 12(25).XI 1916. В газеті надруковано резолюції Бернської конференції, написані В. І. Леніним, і статті «Про масові політичні страйки», «Дорожнеча і заробітна плата», які висвітлювали політ. становище в Росії, закликали робітників до революц. боротьби.

«ГОЛОС СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТА» — більшовицька газета, орган Київського комітету РСДРП(б). Виходив з 14(27).III по 25.X (7.XI) 1917. Надруковано 100 номерів. У липні 1917 за рішенням конференції більшовиків Пд.-Зх. краю «Г. с.-д.» став і органом обл. к-ту РСДРП(б). У газеті друкувалися статті й промови В. І. Леніна, пропагувалися найважливіші рішення партії, зокрема резолюції VII (Квітневої) парт. конференції і VI з'їзду РСДРП(б).

ГОЛОСІННЯ, тужиння — жанр усної нар. поетичної творчості, пов'язаний із похоронними та деяки-

ми іншими обрядами. Г. по мертвому виникли ще в первіснообщинному суспільстві. Різновиди Г. відомі в багатьох народів світу. За часів кріпосництва в дореволюц. Росії побутували рекрутські Г. В деяких Г. відобразилася тяжка дійсність експлуататорського суспільства. Як і *думи*, укр. Г. виконуються речитативом, але з більшою експресивністю та імпровізаційністю. Генетично, функціонально й тематично укр. Г. близькі до рос. *плачі* і *причетів*. За рад. часу Г. майже зникли з побуту.

Літ.: Стельмах М. П. Голосіння. В кн.: Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958.

ГОЛОСНИКИ — маленькі камери або посудини (звичайно керамічні), які закладають у стіни та склепіння споруди для посилення звуку (див. *Резонатор*). Іноді Г. застосовують як порожнисті конструктивні елементи для зменшення ваги склепіння.

ГОЛОСНІ ЗВУКИ, голосні — звуки людської мови, в основі яких лежить музичний тон, утворений внаслідок періодичних коливань голосових зв'язок і модифікації коливань у надгортанних порожнинах. На основі артикуляції Г. з укр. літ. мови класифікують за місцем підняття язика — голосні переднього (і, е, є) й заднього (а, о, у) ряду; за ступенем підняття язика — звуки високого (і, е, є), середнього (е, о) й низького (а) підняття; за участю губ — Г. з. огублені, або лабіалізовані (о, у), й неогублені (і, е, є, а, і). З акустичного боку Г. з. розрізняють за формантним структурою (розподілом складових тонів), тривалістю й інтенсивністю. За положенням м'якого піднебіння Г. з. бувають чисті, неносові, або неназалізовані, й носові, або назалізовані (польс. *е, а*). Н. І. Тоцька.

ГОЛОСОВИЙ АПАРАТ — у дихаючих тваринах тварин, а також у людини сукупність анатомічних утворів, що беруть участь в утворенні звуків. Складається з власне Г. а. — розміщених у гортані еластичних голосових зв'язок або перетинку, і допоміжних органів — легенів, бронхів, трахеї, глотки, носоглотки, носової порожнини, пазух носа і порожнини рота. Голосових зв'язок немає у китоподібних. У птахів Г. а. утворюється в т. з. нижній гортані.

Коливання голосових зв'язок, зумовлені струменем видихуваного повітря, передаються в порожнину дихальних шляхів голови, в результаті чого виникають звуки (голос), що посилюються системою резонаторів.

ГОЛОСОВІ ЗВ'ЯЗКИ — дві складки слизової оболонки гортані з еластичними волокнами у безхвостих земноводних, деяких плазунів, більшої ссавців, у т. ч. людини. Беруть участь в утворенні голосу, а також у захисті від потрапляння сторонніх тіл у дихальні шляхи. У людини і деяких ін. ссавців над Г. з. є т. з. несправжні Г. з., що не беруть участі в утворенні голосу.

ГОЛОСУВАННЯ — 1) Подання голосів під час виборів до органів держ. влади чи інших виборних



Голосники. Архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей». Київ.



Голотурпи. *Cuculnaria frondosa*: 1 — шупальця; 2 — ампули шупальця; 3 — амбулакральні ніжки; 4 — анальний отвір.



Голуб'янка. Голуб'янка красива (метелик і гусениця).

органів. Г. буває таємним (виборець заповнює бюлетень в ізольованому приміщенні і опускає його в урну) і відкритим (як правило, підняттям руки). Див. також *Балотування*.

2) Спосіб виявлення полі правомочних учасників зборів, засідань тощо при розв'язуванні тих чи інших питань.

ГОЛОТА Ілля (р. н. невід. — липень 1649) — козацький полковник, сподвижник Б. Хмельницького у визвольній війні українського народу 1648—54. Походив з *реєстрових козаків*. Посланий з 10-тисячним загonom на допомогу білорус. повстанцям, Г. навесні 1649 завдав лит. армії Я. Радзивілла нищівної поразки. Це сприяло розгортанню нар. повстання в Білорусії. Майже три місяці загони, очолені Г., вели боротьбу проти переважаючих сил ворога. 17(27).VII 1649 7-тисячний загін Г. в районі містечка Загалля (тепер село Любанського р-ну Мін. обл.) був оточений переважаючими силами ворога. Майже всі повстанці і сам Г. загинули.

ГОЛОТА Петро Іванович (справж. прізвище — Мельник; 1902, с. Балашивка, тепер у складі Кіровограда — 8.XI 1949, м. Святин, тепер Івано-Франківської обл.) — український рад. письменник. З першою зб. поезій «Тернистий шлях до волі й освіти» виступив 1921. Належав до літ. орг-цій «Плу», «Молодія». Автор збірок віршів «Степи — заводові» (1925), «Пісні під гармонію» (1928), поеми «Будні» (1928), у яких відобразив соціалістичне будівництво на селі. Зб. повістей і оповідань «Бруд» (1929), роман «Сходило сонце» (1930) — про героїку громадян. війни.

ГОЛОТА, сірома — бідиота, немудрий і безпритульний люд на Україні (в Росії, на Дону — голотиба) за феодально-кріпосницького та капіталістичного ладу. Виникнення Г. пов'язане з розвитком товарно-грошових відносин, посиленням кріпачства і майнового розшарування селянства на Україні. Ще в кін. 15 ст. Г. в пошуках заробітків покидала рідні місця, переселялася на *Брицлащини*, Канівщину, Черкащину і становила значну частину *козацтва*. В 16—18 ст. Г. тікала переважно на Запоріжжя, була там найбільшою верствою населення. Більшість Г. наймалася на роботу до заможних козаків на зимівники (хутори), на рибальські й селянські промисли, в чумацькі палки, а також шла на заробітки в Крим, Молдавію, Валахію (див. *Армати*). Г. разом з ін. верствами трудового козацтва становила гол. масу запорізького війська, виступала осн. силою козац.-сел. повстань 16—18 ст. Активну участь Г. взяла у визвольній війні українського народу 1648—54, в *гайдамацькому русі*. Термін «гомота» існував і в 19 — на поч. 20 ст. стосовно до найбільших верств населення. Узагальнений образ представника Г. втілює в нар. думках «Дума про козака Голоту», «Козак нестяга Фесюко Ганжа Андигер», піснях «Ой, заступила та чорна хмара», в л-рі «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка), живописі.

ГОЛОТА — персонаж однієї з найдавніших укр. нар. дум. Публікувалася вона під назвами: «Голота», «Схватка з татаринами», «Про козака Голоту», «Дума про козака Голоту» та ін. Відомо вісім варіантів цього твору. Перший запис — кін. 17 ст., перша публікація — в зб. П. Лукашевича «Малороссийские и червоноорусские народные думы и песни» (СПБ, 1836). У думі розповідається про героїчний поєдинок козака Г. з татаринами. В образі Г. втілено такі риси укр. народу, як сміливість, кмітливість, мужність. Деякі дослідники припускали, що в думі відтворено істор. постать І. Голоти. Як персонаж думи Г. зображений у творах художників С. Васильківського, М. Деретуса, Г. Якушовича, О. Данченка.

ГОЛОТУРИ, морські огірки (*Holothuroidea*) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірних*. Тіло (довж. від 2—3 см до 2,1 м) видовжене, червоподібне або циліндричне, дуже скоротливе, часто набуває форми кулі, огірка або лини; має п'ятипроменеву симетрію, але вона порушена білатеральним (двобічно-симетричним) та асиметричним розміщенням багатьох органів. Рот оточений щупальцями, за допомогою яких Г. захоплюють їжу. Поверхня тіла вкрита *епідермісом*, скелет редукований (мікроскопічні вапняні тільця). Г. — малорухливі мешканці мор. дна. Розмноження статеве. Розвиток у *метаморфозом*. Живляться *детритом* і дрібним *планктоном*. Багатьох Г. поїдають риби, деяких (напр., *трепанія*) використовують в їжу людини. Відомо бл. 1100 видів, поширених в усіх морях і океанах. В СРСР найбільше видів — у північних і далекосхідних морях; у Чорному м. — 8 видів. Клас Г. поділяють на 5 рядів: *дерево-види* (*Aspidochirota*), *штитовиди* (*Aspidochirota*), *бачковиди* (*Elaeophora*), *бачковиди* (*Molpadonia*) та *безногі* (*Apoda*). Іл. с. 91.

ГОЛОЦЕН (від грец. *блос* — увесь і *хатінос* — новий) — сучасна (пізня) епоха антропогенного (четвертинного) періоду, яка охоплює післяльодовиковий час. Початок — бл. 10 тис. років тому. Г. поділяють на відрізки (віки), що відповідають етапам зміни клімату. Ці зміни встановлюють гол. чин. на основі вивчення рослинних решток з торфівних. Для Г. характерні піщано-глинисті відклади. В голоценову епоху сформувалися сучасні гідрографічна сітка та географічні зони. *Зони фізико-географічні*.

ГОЛСУОРСІ (Galsworthy) Джон (14.VIII 1867, Лондон — 31.I 1933, там же) — англійський письменник, один з представників критичного реалізму в літературі 20 ст. Перші твори — зб. оповідань (1897). У соціально-побутових романах «Острів фарисеїв» (1904), «Садіба» (1907), «Братерство» (1909), «Патріція» (1911), «Фріленд» (1915) відтворив життя англ. суспільства з його класовими і становими суперечностями.

Соціально-критичне спрямування мають і п'єси «Срібна скринька», «Боротьба» (обидві — 1909), «Правосуддя» (1910), «Мертва хатка» (1920), «Вірність» (1922). Центр. місце в творчості Г. займає епопея, що складається з трилогії «Сага про Форсайтів» (романи «Власник», 1906; «У пелі», 1920; «Здається в найми», 1921) і «Сучасна комедія» (романи «Біла мавпа», 1924; «Срібна ложка», 1926; «Лебедина пісня», 1928) та кількох окремих новел і зб. оповідань «На форсайтській біржі» (1930). В романах, новелах, драмах Г. подано широку картину занепаду англ. бурж. суспільства. Консерватизм світогляду Г. ослаблював соціально-викривальні тенденції в його творчості, що особливо виявилось у трилогії «Кінець розділу» (1931—33). У статтях і виступах захищав і розвивав принципи реалізму. Нобелівська премія 1932.

Гол. — укр. перекл. — Сага про Форсайтів. К., 1976; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—16. М., 1962.

ГОЛУБ Олесь Остапович (р. н. невід. — п. 1628) — гетьман *реєстрових козаків* 1622—23. За гетьманування Г. було організовано мор. походи козаків проти Туреччини; 1623 відправлено козац. посольство у Варшаву з вимогами припинити утиски укр. населення та підтвердити привілеї *реєстрового козацтва*. В 1625 Г. брав участь у сел.-козац. повстанні під проводом М. Жмайла. Під час походу 1628 козаків на Крим Г. загинув у бою проти татар.

ГОЛУБ СВІЙСЬКИЙ (*Columba domestica*) — свійський птах ряду *голубоподібних*; походить від сірого голуба (*Columba livia*). Відомо понад 150 порід Г. с., які поділяють на поштові, спортивні, декоративні й м'ясні. Поштові Г. с. (червоний поштар, белгийський) здатні пролітати до 1000 км з швидкістю 100 км/год. Їх використовували для зв'язу. Спиритивні Г. с. (квіський, ніжнийський, миколаївський та ін.) відзначаються швидким і своєрідним польотом. Декоративні Г. с. (дугиш, канупин, яковин, турмани, космачі та ін.) розводять заради гарного оперення, своєрідної форми тіла і воркування. М'ясні Г. с. (вуличний, кінг, карно, римський та ін.) дають м'ясне біле м'ясо; їх жива маса 800—1000 г. Г. с. утримують у голуб'ятниках на 20—30 голів. Живуть вони парами і розмножуються цілорічно. Голубка відкладає щоразу двоє яєць. Період насиджування 17—21 день. Насиджують самка і самець по черзі. Осн. корми для Г. с. — зернові суміші.

ГОЛУБЕНКО Микола Васильович (1897 — 9.III 1937) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, держ. і партійний діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1914. За фахом слюсар. Проводив революц. роботу в Києві. В 1914—17 — на заслання в Тобольській губ. В



Голота. Заставка О. Данченка до книжки «Думи». Київ, 1959.



Голуб свійський:
1 — ніжнийський;
2 — миколаївський;
3 — квіський;
4 — павиний.

1917 — секретар виконкому робіт. секції Київ. Ради робіт. і солдатських депутатів, член Київ. к-ту РСДРП(б). У 1918 — на підпільній роботі в Одесі: член губкому КП(б)У, голова повстансько-к-ту. В 1919—20 — комісар 45-ї д-ції, член Реввійсвкиради 3-ї Укр. армії, брав участь у боях проти військ внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів. З 1921 — на керівній парт. і рад. роботі. На XI з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на XII з'їзді — членом ЦК КП(б)У.

ГОЛУБЕЦЬ Михайло Андрійович (н. 30.X.1930, с. Великий Любін, тепер Городоцького р-ну Львівської обл.) — український рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. Працює в галузі ботаніки і біогеоценотології. Г. належать теоретичні розробки з питань еколого-фітоценотологічної класифікації рослинності, висотно-зоональної диференціації рослинного покриву, геобот. районування гірських країн, структурно-функціональної організації екосистем, механізмів саморегуляції в живих системах, охорони природи тощо.

ГОЛУБЕВ Віктор Максимович (4.12.1916, Петроград — 17.V.1945) — рад. військовий льотчик, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Член Комуністичної партії з 1942. В Рад. Армії з 1936. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 як командир ланки і ескадрильї воював на Пд.-Зх., Центр. і Сталінградському фронтах. Зробив 157 бойових вильотів на штурмування. З 1943 навчався в Військ.-повітр. академії ім. М. Є. Жуковського. Загинув при виконанні службових обов'язків. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛУБЕВ Павло Васильович (28.VI.1883, Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл. — 3.III.1966, Харків) — укр. рад. педагог-вокаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). У 1906 закінчив муз. уч.-ще в Харкові. З 1939 — професор Харків. консерваторії. Серед вихованців Г. — нар. арт. СРСР Б. Гмиря. Т.з. Борис Романович Гмиря. М., 1959; Совети молодим педагогам-вокалістам. М., 1963.

ГОЛУБЕВ Степан Тимофійович (1849—1920) — бурж. історик. Професор Київ. ун-ту і Київ. духовної академії. Писав переважно про історію освіти, культури і церк. життя на Україні. Осн. праці: «Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники» (т. 1—2, 1883—98), «Історія Київської духовної академії» (в. 1, 1886). Г. перебільшував роль церк. діячів у розвитку освіти і культури на Україні. Цінним у працях Г. є публікація документів 16—17 ст.

ГОЛУБІНСЬКИЙ Дмитро Михайлович (справж. прізвище — Тростякський; 17(29).XI.1880, хутір Голубинський, тепер Калачевського р-ну Волгоградської обл. — 29.I.1958) — російський рад. автор, нар. арт. УРСР (з 1947). Творчу діяльність почав 1905 в Астрахані. Працював у театрах Єлизаветград, Ростова, Володимира, Симферополя, Катеринодара (1906—16), в

ленінградських Великому драм. театрі (1918—25), Першому пересувному драм. театрі (1925—28), Дніпроп. рос. драм. театрі (1928—31), в театрі Київ. особливого (1931—44) і Одеського (1944—54) військ. округів. Ролі: Безсмертов («Міщанин Горького»), Лопухін («Вишневі сад» Чехова), вчитель Пешек («Прага залишається моєю» Буряківського), Клавдій («Гамлет» Шекспіра). Знімався у фільмах («Щорс», «Молодість», «Устин Кармелюк»). Держ. премія СРСР, 1952.

ГОЛУБКА — український нар. парний танець. Танцюють його по колу. Танц. фігури змінюються під команду: «Голубка — раз наперед!», «Голубка — два наперед!» і т. д. («Голубкою» наз. дівчину, яка танцює з парубком у парі). Побутує переважно на Буковині. Муз. розмір 2/4.

ГОЛУБКИНА Ганна Семенівна (16(28).I.1864, Зарайськ, тепер Московської обл. — 7.IX.1927, там же) — російський рад. скульптор. Навчалася в Моск. уч.-щі живопису, скульптури та архітектури (1891—94), петерб. АМ (1894) і в Парижі, де користувалася порадами О. Родена. Брала участь у революц. подіях 1905. Одна з перших у рос. скульптурі відтворила образ К. Маркса (1905). Автор композицій («Залізний», 1897; «Робітник», 1909) і гостро психологічних портретів («Мар'я», 1903; «Іван Безродний», 1908; О. М. Толстой, 1911; В. Чертков, 1926, та ін.). Іл. с. 90.

ГОЛУБНИЧІЙ Володимир Степанович (н. 2.VI.1936, м. Суми) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з легкої атлетики. Олімпійський чемпіон 1960 та 1968 в ходьбі на 20 км (1:34.07,2 та 1:33.58,4). Чемпіон Європи 1974 (1:29.30,0). Неодноразовий чемпіон СРСР. Встановив найвищі світові досягнення в ходьбі на 20 км — 1:30.02,8 (1955) і 1:27.05,0 (1958). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ГОЛУБОВИЧ Михайло Васильович (н. 21.XI.1943, м. Золотоноша, тепер Черкаської обл.) — український рад. актор театру й кіно, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1964. В 1967 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Відтоді працює у Ворошиловгр. укр. муз. драм. театрі. Серед ролей: Василь («Циганка Аза» Старицького), Колесник («Повія» за П. Мирним), Терраціні («Пам'ять серця» Корнійчука), Іван Туркенич («Молода гвардія» за Фадеевим), Фердинанд («Підступність і кохання» Шіллера). Ролі в кіно: Базиль (Порик, фільм «В'язні Бомона»), генерал Гурко (рад.-югосл. фільм «Весілля»), Карпенко («Дума про Ковпака»).

ГОЛУБОВСЬКИЙ Захарій (н. 1736, Полтава — р. см. невід., Київ) — український живописець. Навчався в Київ. духовній академії і Лаврській іконописній майстерні, якою керував 1772—76. Брав участь у розписках і реставрації Успенського собору (1772—73) Києво-Печерської лаври. Під його керівництвом виконувалися розписи у

Ближніх Печерах. З творів Г. відома «Свята мучениця з квіткою в руці» (кін. 18 ст.). Г. був одним з останніх визначних майстрів т. з. українського бароко.

ГОЛУБОВСЬКИЙ Петро Васильович [16(28).VI.1857, Мінусінськ, тепер Красноярського краю — 18(31).III.1907, Київ] — російський бурж. історик. Закінчив Київ. ун-т. Очолював кафедру рос. історії цього ун-ту. Належав до школи В. Б. Антоновича. Автор «Історії Сіверської землі до половини XIV ст.» (1881), «Історії Смоленської землі до початку XV ст.» (1895), праць про кочовиків пд. степів, зокрема «Печеніги, торки і половці до навали татар» (1884), та з істор.-бібліографічної тематики. Праці Г. містять значний фактичний матеріал, але написані вони з позицій бурж. методології.

ГОЛУБОПОДІБНІ, голуби (Columbiformes) — ряд птахів. Поділяється на 2 підряди: р'ябкі (Pterocletes) і голуби (Columbae), що об'єднує 2 род.: *дротові* — цілком вимерлі і голубові (Columbidae). Сучас. Г. — птахи серед. розмірів (довж. тіла до 75 см, маса від 30 г до 1 кг), голова маленька, ноги короткі. Основу дзьоба викриває м'яка шкіра — восковина. Забарвлення різноманітне. Більшість Г. — осілі птахи. Моногами. Гнізда — на деревах, у дуплах, розщелинах скель, на будівлях тощо. За рік по 2 (іноді 4—5) кладки, найчастіше з 2 білих яєць. Насиджують 14—30 діб. Пташенят, які вилуплюються сліпими і майже голими, виховують «пташиним молоком» — білковою речовиною, що її виділяють тканини стінки *вола*. Живляться дорослі Г. переважно насінням. М'ясо Г. їстівне, але пром. значення вони не мають. Відомо 310 сучас. видів, поширених у тропічних і помірних широтах усієї земної кулі. В СРСР — 12 видів, в УРСР — 5: *припущені*, *горлиця* звичайна, *горлиця* кільчаста, *голуб-синяк*, або *клинтух*, і *голуб-сірий* — предок *голуба свійського*. У викопному стані Г. відомі з міоцену.

О. Б. Кістяківський.
ГОЛУБ'ЯНКОВІ, синявці (Luscinidae) — родина денних *метеликів*. Розмах крил 2—4 см, забарвлення зверху яскраве, переважно блакитне, оранжеве або зелене з металевим відблиском, темно-буре, знизу — з численними дрібними «очками». Гусениці дрібні, м'якоподібні, з опуклою спинною; фітофаги (рослинної), але великої шкоди не завдають; у деяких видів Г. гусениці — хижки (поїдають *попелиць* та *червців*); окремим видам властиве явище *мірмекофілії* — *симбіозу* гусениць з мурашками. Г. чутливі до зрушень рівноваги навколишнього середовища і можуть бути індикаторами його стану. Бл. 3500 видів Г., у фауні СРСР — бл. 250, у т. ч. на Україні — 60, з них найпоширеніші голуб'янки срібляста і краєва, хвостатка березова та інші. Іл. с. 91.

Ю. П. Некрутишко.
ГОЛШТИНО-ФРИЗЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода молочного напрямку. Походить від худоби, завезеної пересе-



Лж. Голсуорсі.



В. М. Голубев.



Д. М. Голубинський



М. В. Голубович.

ГОЛЬБАХ



П.-А. Гольбах.



Г. Гольбейн Молодший. Портрет юриста Б. Амербаха. 1519. Приватне зібрання у Базелі.



О. Б. Гольдштейн.



О. Г. Гольдман.

денцями з Голландії в Америку в 2-й пол. 19 ст. Г.-ф. п. за типом належить до молочної худоби голландського кореня; тварини міцної конституції, скороспілі, з великим залозистим і ваниноподібним вим'ям. Маса чорно-ряба. Жива маса корів 650—680 кг, бугаїв — до 1000 кг. Середньорічний надій молока 5300—5900 кг жирністю 3,6—3,7%. Світовий рекорд зажиттєвої молочної продуктивності 138 976 кг (1974) належить 17-річній корові Г.-ф. п. При відгодівлі молодняка на м'ясо одержують високої щодобової прирости. Г.-ф. п. розводять у США, Канаді та ін. На Україні використовують для поліпшення продуктивних якостей худоби.

ГОЛЬБАХ (Holbach) Поль-Анрі (грудень 1723, Гайдесгайм, Пфальц — 1.VI 1789, Париж) — французький філософ-матеріаліст, атеїст, один з ідеологів революції. Французької буржуазії 18 ст. Належав до енциклопедистів. У численних творах, спрямованих проти феод. ідеології, насамперед проти релігії і церкви, Г. дав систематичний виклад принципів філософії франц. матеріалістів 18 ст. Відстоював первинність і нестворюваність матеріального світу, існування його незалежно від людської свідомості. Матерія, за Г., є сукупністю всіх існуючих тіл. В основі її лежать незмінні й неподільні атоми. Матерія перебуває в постійному русі, який є її невід'ємною властивістю. Рух нестворюваний, незнищуваний, безконечний. Проте, будучи представником *матеріалістичного матеріалізму*, Г. розумів рух як мех. переміщення тіл у просторі. Він обстоював пізнанність світу. Пізнання, за Г., — відображення дійсності за допомогою *відчуттів* і *понять*. Висунуті Г. ідеї про пізнанність світу були спрямовані проти ідеалістичного *сенсуалізму* і *теології*. Бурж. характер світогляду Г. розкривається в його суспільно-політ. поглядах. Суспільні явища він намагався пояснити через закономірності природи, а сутність людини — через абстрактне поняття «природа людини». Г. критикував феод. сусп. відносини і феод. форми експлуатації, вважав, що феод. лад суперечить «природі людини» і вимагає заміни його бурж. ладом. Суспільство, держава, за Г., мають договірне походження. Гол. рушійними силами сусп. розвитку Г. вважав діяльність видатних людей і урядів, а також ідеї, поширені освіти. Ідеал політ. ладу Г. вбачав в «освіченому абсолютизмі». Оснтвір — «Система природи» (1770).

Т.: Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1963. Лит.: Кочарян М. Т. Поль Гольбах. М., 1978. В.І. Даниленко.

ГОЛЬБЕЙН (Holbein) — родина німецьких живописців і графіків 15—16 ст. Ганс Г. Старший (бл. 1465, Аугсбург — 1524, Ізенгайм, тепер передмістя Гейвільдера, Ельзас, Франція). Твори: вітари — діви Марії (1493, собор у Аугсбургу), св. Катерини (1512, музей в Аугсбургу); «Джерело життя» (1519), портрети. Ганс Г. Молодший (бл. 1497—98, Аугсбург —

між 7.X і 29.XI 1543, Лондон). Син Ганса Г. Старшого. Навчався в батька. Працював у Базелі та в Англії. З 1532 — придворний художник короля Генріха VIII. Автор реалістичних портретів (портрети бурмистра Я. Мейера та його дружини, 1516; Еразма Роттердамського, 1523; Томаса Мора, 1527; Георга Пісде, 1532, та ін.), композицій на реліг. теми («Мадонна бурмистра Мейера», 1525—26), соціально загострених графічних творів (серія рисунків «Образи смерті», або «Танок смерті», 1524—26, та ін.).

Лит.: Немцов А. Г. Гольбейн Молодший. Альбом. М., 1962.

ГОЛЬБЕРГ (Holberg) Людвіг (3.XII 1684, Берген, Норвегія — 28.I 1754, Копенгаген) — датський письменник та історик, діяч скандинавського Просвітництва. За походженням норвежець. В істор. працях виступав прихильником просвітницького абсолютизму. Літ. діяльність почав сатир. поемою «Педер Порс» (1719—20). Популярність Г. принесли комедії «Жан де Франс» (1722), «Еразм Монтанус», «Ні-е-еренія» (обидві — 1723) та ін. У п'єсі «Ністе з гори» (1722) показав тяжке життя селян. Роман «Підземна подорож Нільса Кліма» (1741) — сатира на сучасну Г. Європу. Автор філос. праць, підручників тощо. Творець нового театру в Данії.

Т.: Рос. перекл. — Комедии. Л.—М., 1957.

Лит.: Чернявський Е. М. Людвіг Гольберг. Библиографический указатель. М., 1970.

ГОЛЬД, гольд (угор. hold) — міра земельної площі в Угорщині. Дорівнює 0,57 га. Застосовувалася на Закарпат. Україні з 12 до поч. 20 ст.

ГОЛЬДБАХА ПРОБЛЕМА — полягає в доведенні того, що всяке ціле число, більше або рівне 6, є сумою трьох простих чисел. Висунув акад. Петерб. АН математик Х. Гольдбах (1690—1764) у листі до Л. Ейлера. У відповідь Ейлер висловив думку, що для розв'язання проблеми достатньо довести, що всяке парне число, більше 2, є сумою двох простих чисел. У 1937 І. М. Виноградов довів, що всяке достатньо велике непарне число є сумою трьох простих чисел. Твердження, що всяке парне число є сумою двох простих чисел, досі ще не доведено.

ГОЛЬДЕНВЕЙЗЕР Олександр Борисович [26.II (10.III) 1875, Кишинів — 26.XI 1961, Москва] — російський рад. піаніст, педагог, композитор, музичний письменник, громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1946). Закінчив Моск. консерваторію 1895 по класу фортепіано. 1897 — композиції. У 1906—61 —

Корова голштинско-фризької породи



професор. 1922—24 та 1939—42 — пі директор. Г. створив одну з визначних рад. піаністичних шкіл. Його учні — Г. Гізабург, Д. Кабалевський, Р. Тамаркіна, Т. Ніколенка та ін. Автор 3 опер, кантати «Світло Жонїя», камерно-інструм. ансамблів, фп. п'єс, романсів. Г. належать критичні статті, спогади «Вблизи Толстого» (т. 1—2. М.—Пг., 1922—23). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947. **ГОЛЬДЖІ** (Golgi) Камілло (7.VII 1844, Кортено — 21. I 1926, Панія) — італійський гістолог. Професор ун-ту в Панії (з 1875). Г. розробив хромосомний метод виготовлення мікроскопічних препаратів нервової тканини (1873), який дав змогу одержати сидуетні зображення *нейронів* з відростками та вивчити і класифікувати різні форми *нейронів* кори великих півкуль головного мозку. Описав *Гольджі комплекс*. Нобелівська премія, 1906 (разом з Рамон-і-Кахалем).

ГОЛЬДЖІ КОМПЛЕКС, апарат Гольджі, внутрішньоклітинний сітчастий апарат — органід клітини, основні функції якого пов'язані з секреторною діяльністю клітин, ліпідним і білковим обміном. Складається з системи взаємопов'язаних плоских цистерн, трубочок (діаметром 200—400 Å), малих і великих пухирців (діаметром від 300—500 Å до 0,3 мкм), обмежених тришаровими мембранами (див. *Мембрани біологічні*). Міститься здебільшого поблизу ядра або навколо центросоми. Містить ліпіди, ліпопротеїди, фосфоліпіди, невелику кількість ферментів. Вперше Г. к. описав 1898 італ. гістолог К. Гольджі.

ГОЛЬДИ — застаріла назва *напівців*, які живуть у Хабаровському та Приморському краях РРФСР.

ГОЛЬДМАН Олександр Генріхович (3.II 1884, Варшава — 30.XII 1971, Київ) — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1929).

Член КПРС з 1932. Закінчив Лейпцигський (1908) і Київ. (1909) ун-ти. У 1929—38 — директор Ін-ту фізики АН УРСР, 1938—59 — на викладацькій роботі, з 1959 — керівник відділу Ін-ту фізики АН УРСР. Осн. праці — з фізики діелектриків і напівпровідників, електролюмінесценції, історії фізики. Вивчав явища випромінювання у напівпровідниках, явища на контакті метал — напівпровідник, інфрачервону люмінесценцію оксиду міді (Cu₂O) та електролюмінесценцію деяких складних сполук. Одержав і дослідив об'ємну електролюмінесценцію, яка супроводжується емісією «гарячих» електронів.

ГОЛЬДОНІ (Goldoni) Карло (25. II 1707, Венеція — 6.II 1793, Париж) — італійський драматург, один із засновників національної комедії. Літ. діяльність почав 1732. Популярність Г. принесла трагікомедія «Велізарій» (1734). Автор 267 п'єс, серед яких найвідоміші комедії «Хитра вдовичка» (1748), «Феодал» (1752), «Слуга двом панам», «Жіночі плітки», «Хазяйка заїзду» (усі три — 1753), «Самодури» (1760), а також ряду

трагедій, лібретто опер. Здійснив реформу італ. театру, надавши йому нац. і демократичного характеру. Створив жанр просвітительської соціально-побутової комедії. Реалістично показував життя народу, занепад дворянства, висміював бурж. значай. «Мемуари Карло Гольдоні...» (1784—87) — цінний документ з історії італ. театру 18 ст. На рад. сцені, зокрема на Україні, поставлено комедії Г. «Брехун», «Забавна пригода», «Хазяйка заїзду».

Тел.: Укр. перекл. — Шахрай, Х. — К., 1930; Комедії, К., 1960; Рос. перекл. — Комедии, т. 1—2. Л. — М., 1959; Комедии, М., 1971. Літ.: Реннов Б. Карло Гольдоні. Л. — М., 1957; Дзюба Т. В. Карло Гольдоні. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

ГОЛЬДФАДЕН Авром [13(25). VII 1840, м. Старокостянтинів, тепер Хмельницької обл. — 9.I 1908, Нью-Йорк] — єврейський поет і драматург. Збірки віршів 60-х рр. пробили співчуттям до тяжкої долі бідняків. Автор п'єс «Чаклушка», «Два йолопи», «Шмендрик», «Рекрути», «Суламифь», «Бар-Кохба» та ін., в яких зобразив побут і алідні нар. мас, картини містечкового життя. У 1883 виїхав до США.

ГОЛЬМІВСЬКИЙ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Горлівській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Долomite. 8,9 тис. ж. (1978). У Г. — Микитівський доломитовий з-д, хлібозавод. 3 заг.-освітні та музична школи, тех. уч.-ще, лікарня, санаторій. Палац культури, кінотеатр, 2 б-ки. Г. виник 1875. **ГОЛЬМІЙ** (Holmium; від лат. Holmia — Стокгольм). Но — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 67, ат. м. 164, 9304; належить до лантаноїдів. Відкрив 1879 швед. хімік П. Клеве. Вміст у земній корі $1,3 \cdot 10^{-2}\%$. Сріблясто-білий метал, густ. 8781 кг/м³; $t_{пл}$ 1460; $t_{кип}$ 2700° С. Г. — хімічно активний; взаємодіє з киснем, галогенами. На повітрі окислюється. Перспективний у сплавах з залізом, кобальтом і нікелем як магнітний матеріал.

ГОЛЬФ (англ. golf) — спортивна гра з м'ячем і клюшкою. Проводиться на площі (50 тис. м² — 200 тис. м²), розміщений на 9 або 18 діржок (завдовжки 150—470 м і завширшки 30—40 м). У кінці кожної діржки роблять ямки (глибиною 11 см, діаметром 10 см), які позначають прапорцями. Мета гри полягає в тому, щоб клюшкою (клебом) загнати м'яч (литий з гуми) вагою 42,5 г по діржках в усі 9 або 18 ямок найменшим числом ударів. Г. особливо популярний у США, Англії та Японії.

ГОЛЬФСТРІМ — потужна тепла течія в пн. частині Атлантичного ок. Починається у Флоридській протоці, тече вздовж сх. узбережжя Пн. Америки, поблизу мису Гаттераса повертає на Пн. Сх. і проходить уздовж пд. краю Великої Ньюфаундлендської банки (мілія). Продовженням Г. є *Північно-Атлантична течія*, одне з відроджень якої досягає берегів Пн. Європи. Після виходу з Флоридської прот. Г. має шир. бл. 75 км, швид-

кість 6—10 км/год; у районі Великої Ньюфаундлендської банки ширина Г. досягає 200 км, швидкість зменшується до 3—4 км/год. При виході в океан має вигляд вузького потоку; на широті мису Гаттераса розбивається на численні струмени, вихори, бокові потоки. Г. є межею між відносно теплими й солоними водами Саргасового м. й холоднішими та більш опрісненими водами материкової обмілини. Тому різниця в т-рі, солоності та ін. гідрологічних показниках між Г. та навколишніми водами більше виявляється в сх. частині течії. Т-ра води на поверхні коливається від +24° у лютому до +28° у серпні. Г. великою мірою впливає на гідрологічний режим пн. частини Атлантичного ок. та Пн. Льодовитого ок., а також на клімат європ. країн. Теплова потужність Г. не постійна. Сучас. дослідження Г. проводять у зв'язку з вивченням синоптичної мінливості Світового ок., зокрема за міжнар. програмами. Перспективним є дослідження динаміки Г. методами супутникової гідрофізики. Б. О. Неліпо.

ГОЛЬЦІ — гірські вершини, що підносяться вище за межу лісу. На Г. рослинності немає. Поширені на Пн. Уралі, в горах Сх. Сибіру, на Алясці тощо.

ГОЛЬЯН (Rhinichthys) — рід прісноводних риб род. *коропових*. Тіло (довж. до 20 см, маса до 100 г) веретеновидне, луска дрібна. Бл. 10 видів, поширених у річках Європи, Азії та Америки. В

Гольян звичайний.

СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 2: Г. озерний (Ph. persicus) населяє невеликі, слабо проточні водойми верхнього та серед. Дніпра; Г. звичайний (Ph. rhinichthys) поширений у невеликих притоках Дністра та гірських річках (Закарп. обл.) з чистою холодною водою та швидкою течією. Має значення як їжа для *форелі*.

П. Д. Носаль.
ГОМБОЖАВ Доржій (н. 1932, Сухе-Баторський аймак) — монгольський письменник і перекладач. Автор поетичних збірок «Роки молодії» (1956), «Новорічні пісні» (1959), «Слово про тебе» (1962). Популяризатор творчості Т. Шевченка. Переклав монг. мовою його поеми «Наймичка», «Кавказ», «Єретик», «Невольник», «Сова», баладу «Тополя» та кілька віршів (все ввійшло до збірки Шевченкових творів під назвою «Наймичка» (Улан-Батор, 1964)).

І. О. Дяченко.
ГОМЕЛЬ — місто, обласний центр БРСР, на правому березі р. Сожи (прит. Дніпра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, річковий порт. 360 тис. ж. (1977). Поділяється на 4 міських р-нів. Вперше згадується в літописі під назвою «Гомій» 1142, коли був у складі *Чернігівського князівства*. В 1335 увійшов до *Великого князівства Литовсько-*

го, 1569 — до Польщі, 1772 возз'єднаний з Росією. 30.X (12.XI) 1917 в Г. проголошено Рад. владу. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (19.VIII 1941 — 26.XI 1943) в місті діяв підпільний міський ком. партії. Г. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Значний центр маш.-буд. та металообр. пром-сті (з-ди: «Гомсельмаш», верстатобуд., торфових машин, підшипниковий, вимірвальних приладів, «Гомелькабель», «Центроліт» та ін.). Розвинута хім. (з-ди: хім., пластмасових виробів, паперово-лісохім. та ін.), деревообр. (виробниче об'єднання «Гомельдрев»), буд. матеріалів (з-д буд. деталей, комбінат буд. матеріалів та збірний залізобетону), скляна, легка та харч. пром-сть. У Г. — ун-т, ін-т інженерів залізничного транспорту, ф-т Московського кооп. ін-ту, філіал Білоруського політех. ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, театр ляльок, філармонія, краєзнавчий музей, планетарій, цирк, телецентр.

Архіт. пам'ятки: палац Румянцевих-Паскевичів (кін. 18 — 1-а пол. 19 ст.) з парком, собор Петра і Павла (закладений 1809, арх. Кларк) — обидва в стилі *класицизму*.

ГОМЕЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі БРСР. Лежить на Пд.-Сх. республіки. Утворена 15.I 1938. Пл. 40,4 тис. км². Нас. 1576 тис. чол. (на 1.I 1978), переважають білоруси, живуть також росіяни, євреї, українці, поляки та ін.; міськ. нас. — 52%. Поділяється на 21 район, має 17 міст і 17 с-щ міськ. типу. Центр — м. Гомель. Поверхня області — погорбована рівнина. На Зх. — Поліська низовина з окремими мореними підняттями (Мозирське пасмо, заввишки до 206 м, та ін.), на Сх. — Придніпровська низовина та Чечерська рівнина. Корисні копалини: нафта, торф, кам'яна та калійна солі, пісок, крейда та ін. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 6,5°, липня +18,5°. Опадів 550—650 мм на рік. Гол. ріки: *Дніпро* та його притоки — *Прип'ять*, *Бережина*, *Сожа* та ін. На тер. Г. о. багато озер, найбільше — Червоне. Ґрунти переважно дерново-підзолисті, підзолисті, торфово-болотні, а також родючі алювіальні лучні. Під лісами —



К. Гольдоні.

Гомель.
Ленінський проспект.



ГОМЕЛЬСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Гомер.

38,6% території (сосна, дуб, граб, береза, вільха та ін.), під болотами — 12,6%. В межах Г. о. — Прип'ятський заповідник. У нар.-госп. комплексі республіки Г. о. виділяється виробн. кордних тканин, суперфосфатних добрив, паперу, силосозбиральних комбайнів. Енергетика базується на місц. торф і та довільних природному газі й кам. вугіллі. Діють Василевська ДРЕС, Гомельська та Мозирська ГЕС. Розвивається нафтодобувна та нафтопереробна пром-сть. Машинобудування представлено виробн. с.-г. машин, верстатів, торфових машин, підшипників, вимірних приладів, двигунів, меліоративних машин та ін. Дедалі більшого значення набуває електро-тех. пром-сть. Зросли хім. та лісохім. галузі, представлені виробн. добрив, штучного волокна, пластмасових і лакофарбових виробів тощо. Високоексплуатовані галузі пром-сті — лісова, деревообр., целюлозно-паперова та буд. матеріалів, у т. ч. скляна. Розвинутий легка (трикотажна, швейна, взут., льонообробна та ін.) і харч. (жирова, м'ясна, молочна, кондитерська, маслоробна, борошномельно-круп'яна, плодоовоче-консервна) галузі. Гол. пром. центри: Гомель, Мозир, Речица, Светлогорськ, Жлобин. Провідне місце в с. г. належить землеробству. Переважають зернові (жито, гречка, пшениця, кукурудза, просо, ячмінь) і технічні (льон, конопці) культури та картопля. Вирощують також кормові культури та овочі. Садівництво. Тваринництво молочно-м'ясного напрямку. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. магістралі: Мінськ — Харків, Ленінград — Одеса, Брянськ — Гомель — Брест. Важливе значення має автомоб. транспорт (автомагістралі Москва — Брест, Ленінград — Київ). Судноплавство по Дніпру та його притоках Сожу, Прип'яті й Березині. Порти: Гомель, Мозир, Речица. Територією Г. о. проходить нафтопровід «Дружба». Розвивається повітр. транспорт. У Г. о. — ун-т та ін-т інженерів залізничного транспорту (Гомель), пед. ін-т (Мозир); 18 серед. спец.

навч. закладів; театри, драм. і д ляльон. театр, 6 музеїв. **ГОМЕЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ**. Заснований 1969 на базі Гомельського пед. ін-ту. В складі ун-ту 7 ф-тів: історико-філол., матем., фіз., біологічний, геол., екон., фіз. виховання. Є вечірнє, заочне й відпочинчє відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. налічувалося 7300 студентів. При ун-ті працюють галузева лабораторія електродинаміки складних систем, б-ка (фонд — 360 тис. одиниць зберігання). За роки існування вузу підготовлено 9545 спеціалістів. Ун-т видає респ. міжвідомчі тематичні наук. збірники з білорус. мови та л-ри, геології і географії.

ГОМЕОМОРФІЗМ (від грец. *гомос* — подібний, однаковий і *морфос* — вигляд, форма), топологічне відображення — взаємно-однозначне і взаємно-неперервне відображення одного топологічного простору на інший. Про простори в цьому випадку говорять, що вони належать до одного топологічного типу і наз. гомеоморфними, або топологічно еквівалентними. Вони є ізоморфними (див. *Ізоморфізм* в математиці) об'єктами в категорії топологічних просторів і неперервних відображень. Г. відразняють від уцілювання, для якого необхідні взаємна однозначність і неперервність тільки прямого відображення. Див. також *Топологія*.

ГОМЕОПАТІЯ (від грец. *гомос* — подібний і *патос* — страждання, хвороба) — метод лікування, основою якого є принцип: подібне лікується подібним і призначення ліків у малих дозах. Метод Г. запропонував проф. Лейпцигського ун-ту С. Ганеман (1755—1843). Вивчаючи дію лікар. речовин, він встановив, що одна й та сама речовина може спричинити в організмі хворобливі явища, а може й лікувати їх. Для лікування за принципом подібності призначаються в малих дозах такі ліки, які у великих дозах спричинюють в організмі практично здорової людини симптоми, подібні до симптомів хвороби, яку лікують. Великі й малі дози визначались експериментально за їхньою фізіол. дією на організм. Дія лікар. речовин на організм вивчалась шляхом призначення великих, але не токсичних доз. Сукупність суб'єктивних і об'єктивних симптомів реакції організму на дію лікар. речовин і опис типу чутливих суб'єктів становлять характеристику ліків. Ця характеристика в Г. використовується для призначення їх за принципом подібності. Симптоми дії ліків на організм порівнюються з симптомами захворювання. Сучас. Г. використовує досягнення біології і медицини для розуміння сутності патологічного процесу і керується принципом лікування хворої людини, а не окремих симптомів захворювання. В Г. використовуються речовини рослинного, тваринного і мінерального походження, більшість яких входить до рад. фармакопії. Існує міжнар. асоціація гомеопатів, щороку скликаються конгреси з питань гомеопатії.

В УРСР у великих містах при поліклініках ведеться спеціалізований гомеопатичний прийом лікарями-гомеопатами, є гомеопатичні аптеки. Проте результати контрольних перевірок гомеопатичного методу лікування в клініках СРСР (1936 і 1974—75) показали, що він не має переваг перед методами аллопатії.

Лит.: Липницький Т. М. Гомеопатія. М., 1964; Гомеопатические лекарственные средства. М., 1967.

ГОМЕОСТАЗ (від грец. *гомос* — подібний, однаковий і *стазос* — стан) — у фізіології — відносна динамічна сталість фізико-хімічних і біологічних властивостей внутрішнього середовища організму людини, тварин і рослин (сталість складу крові, осмотичного тиску в тканинах, температури тіла, оводненості листя тощо). Г. забезпечується взаємодією складних процесів регуляції й координації, які включаються і виключаються в клітині автоматично та підпорядковуються (у людини і тварин) центральній нервовій системі, ендокринній системі, нейрогуморальним механізмам тощо. Генетичним Г. наз. здатність популяції підтримувати динамічну рівновагу свого генетичного складу.

ГОМЕР (Ὅμηρος) — легендарний давньогрецький поет. Час життя Г. визначають по-різному — від 12 до 7 ст. до н. е. З його ім'ям пов'язують створення епічних поем «Іліада» й «Одіссея», які мають велике значення для пізнання соціальних взаємин, матеріальної й духовної культури Стародавньої Греції. Поєми написані *гекзаметром*. Т. з. гомерівську проблему, тобто питання про те, як і хто створив поєми, досі повністю не розв'язано. Укр. мовою твори Г. перекладали С. Руданський, П. Нішинський, І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко та ін. Повністю за рад. часів «Іліаду» та «Одіссею» переклав Борис Тен (1964). «Іліаду» для дітей перекладала (1974) К. Гловацька.

Текст укр. перекладу — Одіссея. К., 1968; Іліада. К., 1978; Рос. переклад Іліада. — Одесса. М., 1967; Іліада. М., 1978. Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1. М., 1976; Белецкий А. И. Поэмы Гомера. В кн.: Белецкий О. И. Збирания праць, т. 3. К., 1966; Сахарный Н. Л. Гомеровский эпос. М., 1976.

ГОМІЛКА — див. *Голінка*. **ГОМІН** Лесь [справж. прізви., ім'я та по-батькові — Королівч Олександр Дмитрович; 17(30).ІІІ 1900, Черкаси — 16.І 1958, там же] — український рад. письменник. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1924). Писати і друкувати вірші, оповідання й нарис почав 1919. Належав до літ. організації «Гарт». Автор зб. оповідань «Контрольні цифри» (1931), п'єси «Маски» (1933), роману «Голофа» (надруковано 1959; про реакційну суть сектантства), а також критичних праць. Тел. Голофа. — Люди. К., 1975; Рос. переклад. — Голофа. Кипишев, 1972.

ГОМІНДАН (киг., бупк. — національна партія) — заснований 1912 шляхом злиття революційного то-



вариства *Турменхой* з кількома ліберально-бурж. організаціями Китаю як антифеодална і антиімперіалістична партія. В кін. 1923 — на поч. 1924 за участю кит. комуністів Г. перетворився на масову революц. партію, яка в союзі з КПК проводила революцію 1925—27 в Кітаї. В ході поглиблення і розвитку революції, особливо після смерті *Сунь Ятсена*, праве крило Г. почало відходити від співробітництва з комуністами. У квітні 1927 праві на чолі з Чан Кайші при підтримці імперіалістів здійснили контрреволюц. переворот і захопили владу в Кітаї. Г. перетворився на контрреволюц. партію, що відображала інтереси поміщиків і великої буржуазії, зв'язаної з іноз. капіталістами. В країні було розв'язано кривавий терор проти прогресивних сил. У 30-х рр. Г. організував 5 воєнних походів проти створених під керівництвом компартії революц. баз. Одночасно Г. здійснював тактику пасивної війни проти япон. агресорів. Після закінчення 2-ї світової війни Г. розв'язав у країні громадян. війну (1946—49). Кит. народ на чолі з компартією, використавши сприятливі міжнар. обставини та допомогу Рад. Союзу, розгромив армію Г. і 1.Х. 1949 проголосив створення КНР. Залишки гомінданівців втекли на о. Тайвань під захист збройних сил США і створили тайванський гоміндан. Ю. І. Патлажан.

ГОМІНІДИ (Homínidae) — родина ряду приматів. Охолює сучасних і викопних людей (*архантропи, палеоантропи*), яких відносять до роду *Номо* (людина). Більшість учених відносять до Г. й *астралопітеки*. Згідно з цією точкою зору, Г. виникли в кінці третинного періоду (бл. 3,5 млн. років тому). До складу роду *Номо* входять 2 види: людина розумна — *Номо sapiens* і вид викопної людини — *Номо primigenius* (*німекантропи, неандертальці*). В усіх представників роду *Номо* — великий мозок складної будови, вертикальна хода, рухома, здатна до тонких маніпуляцій, кисть руки. Г. П. Зіневич.

ГОМО... (від грец. *ὁμός* — рівний, однаковий, загальний) — частина складних слів, що означає рівність, однорідність, однаковість, напр. *гомологічність, гомофонія, гомогаметність* (від *гомо...* і *гамета*) — рівноцінність гамет однієї із статей (чоловічої або жіночої) в людини, тварин і дводомних рослин за типом статевих хромосом. Стать особини, у якій утворюються гамети, що містять однакові статеві хромосоми, наз. *гомогаметною*. У людини, більшості тварин і дводомних рослин Г. властива жіночий статі, у птахів, метеликів і деяких плазунів та риб — чоловічий. Див. також *Гетерогаметність*.

ГОМОГЕНІЗАЦІЯ (від грец. *ὁμογεῖν* — однорідний) в металургії — створення в сплавах гомогенної (однорідної) структури або однорідного хімічного складу. Для Г. сплави піддають гомогенізації (дифузійному) нагріву (як правило, при t -рі 1000—1200° С і тривалому витриманні),

під час якого вирівнюється хім. склад у мікрооб'єктах, сумірних з розміром зерен сплаву. Г. підвищує стабільність мех. властивостей і зменшує їхню *анізотропію*, поліпшує технологічну пластичність сплавів.

ГОМОГЕННА СИСТЕМА — фізико-хімічна система, що складається з однієї фази і не має поверхні розділу. Складові частини Г. с. не можна відокремити механічно. Прикладом багатокомпонентних Г. с. є суміші газів, рідкі або тверді розчини тощо.

ГОМОГЕННИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, у якому ланцюгова ядерна реакція поділу протікає в гомогенній (однорідній) суміші ядерного пального зі сповільнювачем нейтронів або теплоносієм. Г. р. діють на теплових (див. *Тепловий реактор*) або швидких (див. *Швидкий реактор*) нейтронах. У тепловому Г. р. палним, що його розміщують в активній зоні, є розчин (або суспензія) хім. сполук урану чи плутонію у воді (важкий або звичайний), просочений ураном графіт тощо. Активна зона швидкого Г. р. містить палне у вигляді розчину (або суспензії) хім. сполук урану чи плутонію в рідкому металі або газі. Через технологічні й конструктивні труднощі Г. р. застосовують гол. чин. як експериментальні й дослідні реактори.

В. Б. Климентов.

ГО МОЖО (16.XI 1892, м. Шавань, пров. Сичуань — літ. 1978, Пекін) — китайський держ. і громад. діяч, письменник і вчений. Член КПК. Учасник революції 1925—27 в Кітаї. З 1949 — президент АН Китаю, з 1954 — заст. голови Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників. Друкуватися почав з 1919. Автор збірок поезії, зокрема «Зоряний простір» (1923), «Повернення» (1928), «Тим новому Китаю» (1953), в'єс («Тигровий знак», «Шоу Юань»; обидві — 1942, та ін.), істор. праць. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951. З 60-х рр. виступав з антирад. позицій, в дузі офіційної великодерж. маоїстської пропаганди.

ГОМОЗ (від грец. *κίττις* — камедь), камедетеча — хвороба рослин; виникає внаслідок несприятливих умов культури, поранення й ураження рослин комахами й мікроорганізмами. Найчастіше уражаються кісточкові плодні дерева. Хвороба проявляється у виділенні зі стовбурів, гілок і коріння, рідше — з листків рідкої маси — *камеди*, яка потім застигає. Від Г. часто терплять цитрусові, шовковиця й бавовник. У цитрусових, уражених Г., кора біля основи стовбурів дерев здувається, потім тріскається, і з щілин виділяється липка рідина.

Заходи боротьби: висока агротехніка, дезінфекція ран на деревах, прочищення посівів, знищення післяжнивних решток тощо.

ГОМОЗИГІТНІСТЬ (від *гомо...* і *зігота*) — спадкова однорідність організму, яка виникає внаслідок злиття двох гамет, ідентичних за одним — кількома всіма алелями (напр., АА, аа, ААВВсс та ін.).

Повна Г. можлива в самозапильних рослин. У тварин у зв'язку з їхньою роздільностатевістю Г. буває лише частковою, за окремими генами. При схрещуванні між собою або самозапильненні мозаїстичних особин утворюється тільки один вид гамет за даним геном. Див. також *Гетерозиготність*.

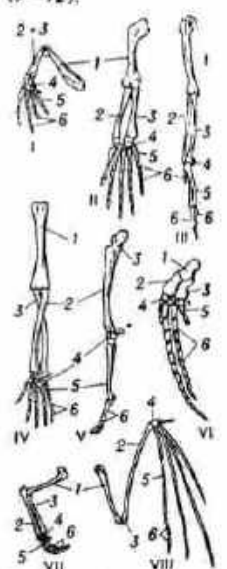
ГОМОЙОСМОТИЧНІ ТВАРИНИ (від грец. *ὁμός* — подібний, однаковий і *ὁσμός* — штовхання, тиск) — водні тварини, здатні зберігати приблизно однаковий осмотичний тиск крові і тканинної рідини, не відповідний осмотичному тискові зовнішнього середовища. Напр., у мор. костистих риб осмотичний тиск крові й тканинної рідини нижчий за тиск зовн. середовища (мор. води). Багато Г. т. є серед безхребетних. У збереженні відповідного осмотичного тиску велику роль у Г. т. відіграють видільні органи. Див. також *Пойкілоосмотичні тварини*.

ГОМОЙОТЕРМНІ ТВАРИНИ (від грец. *ὁμός* — подібний, однаковий і *θερμή* — тепло), теплокровні тварини — тварини з відносно сталою температурою тіла, що майже не залежить від t -ри навколишнього середовища. Для Г. т. характерна наявність механізмів хім. і фіз. *терморегуляції*. До Г. т. належать птахи і ссавці (крім однопровідних і деяких гризунів, у яких t -ра тіла коливається в певних межах залежно від t -ри середовища). Див. також *Пойкілотермні тварини*.

ГОМОЛОГІЧНИХ РЯДІВ ЗАКОН — сформульований М. І. Вавиловим закон, що встановлює паралелізм у спадковій мінливості організмів. За Г. р. з., для близьких у систематичному відношенні видів і родів організмів внаслідок подібності їхніх *генотипів* характерні подібні ряди спадкової мінливості, завдяки чому, знаючи ряд форм у межах одного виду, можна передбачити знаходження паралельних форм у ін. споріднених видів. Чим спорідненіші види й роди, тим повніша подібність у характері їхньої мінливості. Заг. риси мінливості характерні для всіх видів і родів рослин, з яких складається та чи ін. родина. Так, з 38 вивчених спадкових змін ознак, характерних для представників родини злакових, у жита і пшениці виявлено по 37, у ячменю — 32, у проса — 27, у кукурудзи й рису — по 32. Г. р. з. було відкрито на основі широкого порівняльного вивчення (в природних умовах, у культурі й у дослідках) мінливості ознак у рослин багатьох родин, у яких є ряд добре вивчених культурних видів. М. І. Вавилов показав, що, розміщуючи всі відомі в одного виду варіанти мінливості ознак в певному порядку у вигляді таблиці, можна виявити подібні варіанти у ін. близького виду. Відсутність деяких ланок в ряду гомологічної мінливості виду при наявності цих ланок у споріднених видів свідчить про потенціальну можливість заповнення порожніх місць ряду при детальнішому дослідженні мінливості цього виду. М. І. Вавилов поклав Г. р. з. в основу пошуків нових форм рослин. При-



Гомологічних рядів закон. Паралельна мінливість остистості колоса у м'якої (1—4) і твердої (5—8) пшениць та в шестирядного ячменю (9—12).



Гомологія передніх кінцівок. Скелет кінцівок: I — жаби; II — птаха; III — кінь; IV — кішки; V — кажана; VI — ведмідь; VII — людина; VIII — лягушка. 1 — плечова кістка; 2 — променева кістка; 3 — локтєва кістка; 4 — кістки зап'ястка; 5 — кістки п'ястка; 6 — фаланги пальців.

ГОМОЛОГІЧНІ
РЯДИ

В. Гондіус. Фрагмент
титового аркуша
«Скіфо-козацької війни»
Д. Пасторія. 1652.

кладом практичного використання Г. р. з. є виявлення в цукрового буряка рослин з одностійними плодами, відомими раніше лише в диких форм. Виявлений спочатку тільки при вивченні морфологічних ознак у квіткових рослин Г. р. з. пізніше було підтверджено при дослідженні біохімії. і фізіолог. властивостей рослини і поширено на ін. систематичні групи організмів (найпростіші, нижчі рослини, комахи, ссавці).

Лит.: Вавілов М. І. Вибрані твори. К., 1970. В. А. Туханов, **ГОМОЛОГІЧНІ РЯДИ** — групи схожих складом і будовою органічних сполук, у яких молекулярний склад членів ряду послідовно змінюється на групу CH_2 — гомологічну різницю. Кожний клас органічних сполук має свої Г. р. Так, метан CH_4 , етан C_2H_6 , пропан C_3H_8 , бутан C_4H_{10} , пентан C_5H_{12} та ін. є членами Г. р. алканів, заг. формули $\text{C}_n\text{H}_{2n+2}$; етилен C_2H_4 , пропілен C_3H_6 , бутілен C_4H_8 та ін. — Г. р. алкенів — C_nH_{2n} ; метанол CH_3OH , етанол $\text{C}_2\text{H}_5\text{OH}$, пропанол $\text{C}_3\text{H}_7\text{OH}$ та ін. — Г. р. насичених однокислотних спиртів — $\text{C}_n\text{H}_{2n+1}\text{OH}$ та ін. З ускладненням членів у Г. р. закономірно змінюються фіз. константи: т-ра кипіння, т-ра плавлення, питомі маса, молекулярний об'єм, теплота згорання та ін. Члени одного Г. р. добуваються однаковими методами.

Л. К. Мушало.

ГОМОЛОГІЯ в біології (грец. *ὁμολογία* — відповідність) — подібність органів у різних рослин або тварин за планом будови, положенням в організмі і за розвитком з однакових за походженням вихідних зачатків. Органи, яким властива Г., наз. гомологічними; вони виконують у різних організмів однакові або різні функції, різняться за зовн. виглядом і будовою (напр., рука людини, передня нога коня, крило птаха, плавці риби чи пуделя). Визначення поняття «гомологія» і протиставлення її аналогії запропонував англ. учений Р. Оуен (1843); він же виліпив Г. спеціальну, тобто відповідність органа за положенням і зв'язком з ін. частинами організму організму ін. тварини (напр., рука людини, ласт кита, крило птаха та ін.), і с е р і а л ь н у, тобто подібність органів або їхніх частин, розташованих послідовно по поздовжній осі тіла тварин (напр., крила і ноги птахів). Розрізняють також Г. п о в н у, при якій змінюються лише форма і розміри органа при збереженні всіх його частин, та н е п о в н у, що є наслідком зникнення в процесі еволюції якихось частин органа або виникнення нових. У випадку комбінації втрати одних і новоутворення ін. частин організму говорять про і м і т а т и в н у гомологію. (Л. с. 97.)

ГОМОЛОГІЯ в математиці. 1) Важливе поняття топології. В топологічних просторах розглядають, напр., підмножини, гомологічні нулеві, тобто такі замкнені n -вимірні підмножини, які є межею $(n+1)$ -вимірної підмножини. Так, крива γ на поверхні тора (мал.) буде гомологічна нулеві, бо вона обмежує частину з цієї поверх-

ні; крива λ не гомологічна нулеві, бо не обмежує ніякої частини поверхні. 2) В проєктивній геометрії — взаємно однозначне перетворення проєктивної площини в себе, яке зберігає пряmlinійне розміщення точок, переводить усі точки деякої прямої (осі гомології) в себе.

Лит.: Александров П. С. Введение в гомологическую теорию размерности и общую комбинаторную топологию. М., 1975; Хартсхорн Р. Основы проєктивной геометрии. Пер. с англ. М., 1970.

ГОМОЛЯКА Вадим Борисович [н. 17(30).X 1914, Київ] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1953. В 1946 закінчив Київ. консерваторію. Твори: балети («Чорне золото», 1957; «Кіт у чоботях», 1958; «Оксана» — за поемою Шевченка «Слепая», 1964; «Либідь», 1973, та ін.), муз. комедії («Альонushка», 1959; «Соловей у міліції», 1964); твори для оркестру (сюїта «Закарпатські ескізи», 1950), музика до драм, вистав і кінофільмів, пісн. Нагороджений орденом Леніна, Червоної Зірки, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

ГОМОМОРФІЗМ (від *гомо...* і грец. *μορφή* — вигляд, форма) — одне з основних понять сучасної математики. Дає змогу вивчати складні матем. структури за допомогою простіших структур. Якщо задано дві системи об'єктів A і B з визначеннями для цих об'єктів відношеннями, то Г. системи A в систему B — це таке відображення з A у B , при якому кожному об'єкту a з A відповідає рівно один об'єкт b (образ a) з B , а кожному відношенню в A — рівно одне відношення в B , причому так, що відношенню об'єктів системи A відповідає відношення їхніх образів у B . Сукупність об'єктів системи B , які є образами об'єктів з A , разом з відношеннями системи B , що відповідають відношенням системи A , наз. гомоморфним образом системи A . Так, якщо A — система всіх цілих чисел з відношенням додавання їх, B — система всіх додатних раціональних чисел з відношенням множення їх, то відображення з A в B , при якому числу n відповідає число 2^n , є Г. системи A в систему B , бо сумі чисел m і n відповідає число 2^{m+n} , яке дорівнює добутку $2^m \cdot 2^n$ їхніх образів 2^m і 2^n .

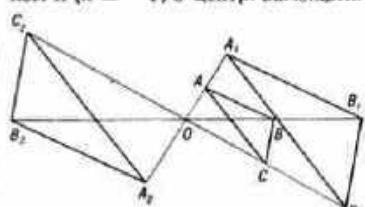
Я. П. Сисак.
ГОМОСЕСУАЛІЗМ (від *гомо...* і лат. *sexus* — стать) — протиприродний статевий потяг до осіб своєї статі, одне із *статевих збочень*. Г. жінок наз. лесбійською любов'ю, або сапфізмом, чоловіків — мужолозством. Статеве збачення, при якому гомосексуалістичні тенденції в чоловіків проявляються як наслідок певних соціально-побутових обставин, зокрема тимчасової відсутності жіночого оточення, і зникають при можливості гетеросексуальних (з особою протилежної статі) статевих зносин, наз. педерастією. При педерастії суттю і метою зближення є лише статевий акт. У гомосексуалістів першорядне значення має психічна сторона статевого потягу — закоханість, рев-

нощі, самопожертвування тощо. Є в особи, які виявляють статевий потяг до обох статей (бісексуалізм), Г. відомий із старод. часів. Твердження деяких бурж. учених про те, що Г. є психопатологічним явищем і виникає внаслідок конституціонально природженої аномалії, не має під собою обґрунтованих підстав. В капіталістичних країнах Г. — досить поширене явище і тісно пов'язане з соціально-побутовими умовами. В СРСР кримінальним законодавством передбачено карність Г., за винятком тих випадків, коли Г. є одним із проявів виражених психічних розладів.

ГОМОСТИЛІЯ (від *гомо...* і грец. *στέβλος* — стовп), рівностовчистість — однакова довжина стовпчиків і тичинок у квітках усіх екземплярів рослини даного виду. Г. сприяє самозапилюванню рослини. Див. також *Гетеростилія*.

ГОМОТАЛІЗМ (від *гомо...* і грец. *τάλλος* — парін, росток) — двостатевість у деяких водоростей і грибів. Усі особини даного гомоталічного виду мають морфологічно і фізіологічно рівноцінні *слани*; при цьому можуть копулювати (див. *Копуляція*) між собою *гамети* (статеві клітини), що походять від однієї рослини або слани.

ГОМОТЕТІЯ (від *гомо...* і грец. *τέτος* — розміщений) — перетворення площини (простору) відносно довільної точки O , при якому точці X ставиться у відповідність така точка X_k , для якої $OX_k = |k| \cdot OX$, де k — сталие число, причому точка X , при $k > 0$ лежить на промені OX , а при $k < 0$ — на його продовженні. Точка O наз. центром Г., а число k — коеф. Г. Якщо $k < 0$, Г. називається *оберненою*; окремим випадком її ($k = -1$) є центр. *симетрія*.



Гомотетія трикутника ABC при $k=2$ (трикутник $A_1B_1C_1$) та при $k=-2$ (трикутник $A_2B_2C_2$).

При Г. пряма (площина) переходить у пряму (площину), зберігається паралельність прямих (площин) і кут між прямими (площинами), кожна фігура переходить у подібну (див. *Подібність*) до себе фігуру (мал.).

ГОМОФОНІЯ (грец. *ὁμοφωνία* — однакове звучання) — тип *багатоголосся*, в якому один голос виконує мелодію, решта — акомпанемент (на відміну від *палії*). У Старод. Греції — виконання мелодії кількома голосами або муз. інструментами в *unisón*.



Гомофонія. М. В. Лисенко. «Меланхолійний вальс».



Гомологія в математиці. Поверхня тора з кривими γ , гомологічною нулеві, і λ — не гомологічною нулеві.

ГОМРҮЛЬ, рух за гомруль (англ. Home Rule — самоврядування) — програма автономії Ірландії в межах Британської імперії. Передбачав створення ірл. парламенту та нац. органів управління. Висунутий 1869. Рух за Г. був підтриманий ірл. народом. Лідер партії Г. (Ірл. парламентська партія, засн. 1874) — Ч. Парнелл уклав угоду про взаємну підтримку з англ. лібералами, змусивши уряд *У. Гладстона* 1886 і 1893 внести в парламент білль про Г. (був двічі відхилений). У 1912 уряд Г. *Аскетта* висунув 3-й білль про Г. Реакція стала на шлях збройної боротьби проти Г., вчинивши в *Ольстері* заколот (1914). Проект автономії Ірландії був затверджений 18.VIII 1914, але уряд відклав його здійснення до кін. 1-ї світової війни. В результаті нац.-визвольної війни 1919—21 в Пд. Ірландії Г. був частково втілений в життя після створення *домініону* — Ірл. вільна д-ва. Див. *Англо-ірландський договір 1921*.

ГОМСТЕД-АКТ (від англ. homestead — садиба) — закон про земельні наділи, прийнятий під час *громадянської війни в США 1861—65* в травні 1862 урядом А. Лінкольна під тиском народних мас. Згідно з Г.-а., кожний громадянин США, який досяг 21 року і не воював проти Пн., мав право одержати з федерального фонду, сплативши внесок у 10 дол., ділянку землі розміром до 160 акрів (65 га) і стати її власником, проживши на ній 5 років. Було роздано бл. 2 млн. гомстедів (бл. 285 млн. акрів). Г.-а. сприяв переломові в ході війни на користь Півночі і перемозі фермерського, «американського» шляху розвитку капіталізму в с. г. США. Гомстеди колоністам надавав також уряд Канади.

ГОНАДИ (від грец. γονή — сім'я) — те саме, що й *статеві залози*.
ГОНАДОТРОПНІ ГОРМОНИ, гонадотропіни (від *гонади*... і грец. τροπος — напрям) — гормони, що стимулюють функцію *статевих залоз*. Виробляються в *гіпофізі* — фолікулоstimулюючий гормон (ФСГ, фолітропін) і лютелінізуючий гормон (ЛГ, лютропін) та в *підшлунковій залозі* — хоріонічний гонадотропін (ХГ). Білкова молекула Г. г. містить вуглеводний компонент. ФСГ і ЛГ людини мають мол. м. бл. 30 000. Г. г. виробляються в організмі самців і самок хребетних тварин усіх класів. Г. г. стимулюють ріст і гормональну активність статевих залоз, дозрівання *сперматозоїдів*, регулюють циклічні процеси в яєчниках — дозрівання *фолікулів*, овуляцію, утворення *жовтого тіла*. Визначення Г. г. у сечі важливе для ранньої діагностики вагітності. Препарати Г. г. (ХГ, сироватка жеребних кобил, пергонал та ін.) застосовують для ліку-

вання затриманого статевого розвитку, неплідності, а в нар. г-ві — для стимуляції багатопліддя у вівцематок і для розведення цінних порід риб.

Лит.: Савченко О. Н. Гормони яєчника і гонадотропні гормони. Л., 1967; Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976; Патологическая физиология. К., 1977. О. Г. Резникова.

ГОНГ (малайське gong) — ударний музичний інструмент. Поширений у народів Азії. Має форму вигнутого диска. Виготовляють Г. з литої бронзи (рідше латуні). Звук певної висоти, співучий, довго не стихає; утворюється ударом колотушки. Різновид Г. — тамтам.

ГОНДВАНА — материк, який, на думку багатьох учених, існував у Пд. півкулі в палеозойській і мезозойській ерах. До складу Г. входили: більша частина сучас. Пд. Америки, Африки, пд. частина Атлантичного ок., Індійський ок., Пд. Азія, майже вся Австралія, можливо і більша частина Антарктиди. Багато геологів вважають, що Г. розпалася внаслідок горизонтального розсування її частин (це підтверджується даними *палеомагнетизму*). Є припущення, що Гондвана не була суцільним материком.

ГОНДИ — загальна назва ряду народностей і племен Центральної Індії (марія, халабі, мурія, коламі, бхатра, дхакар, дорла, койя), які говорять діалектами мови гонда дравідської мовної сім'ї і мовами сусідніх народів. Заг. чисельність Г. — 2,7 млн. чол. (1977). Г. живуть у гірських і лісних районах нагір'я Чхота-Нагпур, переважно в окрузі Бастар шт. *Мадх'я Прадеш*. Зайняті Г. — землеробство, ремесла (обробка металів, плетіння). В релігії поєднуються шанування індійських і давніх гондських божеств.

ГОНДИУС (Hondius) Вільгельм (1597, Гаага — 1658, Гданськ) — голландський гравер. З 1634 жив у Гданську. Вигравірував карти України (1640, 1648, 1650), на яких є зображення укр. козаків, жителів Волині; портрети Б. Хмельницького (три варіанти, 1631, один за малюнком А. Вестерфельда); тигульну сторінку до книги Й. Пасторія «Скіфо-козацька війна» (1652), де зобразив полонених укр. селян і козаків під час визвольної війни 1648—54; гравюри за малюнками Г.-Д. *Боплана* до його книги «Опис України» (1650).

ГОНДОЛА (італ. gondola) — 1) Однослесний плоскостічний венеціанський човен з піднятими фігурними носом і кормом (мал.). 2) Саморозвантажувальний залізничний піввагон з люками в підлозі. 3) Кабіна *аеростата* (дирижабля, стратостата) — для екіпажу, устаткування і баласту. 4) Фюзеляж (корпус) літака, у якого оперення кріплять на спец. хвостових балках.

ГОНДУРАС, Республіка Гондурас — держава в Центральній Америці. На Пн. омивається Карибським м., на Пд.—зат. ФONSECA Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 18 департаментів. **Державний лад** Г.—республіка. Внаслідок держ. перевороту 1972

законодавчий орган — однопалатний нац. конгрес — розпущено. Держ. владу здійснює військова хунта. Глава держави та уряду — президент.

Природа. Берегова лінія розчленована. Вздовж узбережжя простягаються вузькі смуги низовинних річок, на Пн. Сх.—заболочена низовина (Москитовий берег). Рельєф переважно гористий — нагір'я (вис. до 2865 м), розчленоване долинами численних річок на окремі масиви. Поклади срібла, золота, руд кольор. металів і заліза, бокситів, сурми. Клімат тропічний, південний. Пересічні місячні т-ри повільно змінюються протягом року від +10° до +26°. Опадів на навтряних схилах гір до 3000—5000 мм на рік, у внутр. районах зволоженість менша. Річки короткі, переважно гірські. Бл. 50% тер. країни вкрито лісами. В горах до вис. 700 м ростуть вічнозелені тропічні ліси на фералітних ґрунтах, вище — вічнозелені й мішані ліси, в долинах — ксерофітні чагарники.

Населення. Бл. 90% нас. становлять іспано-індіанські метиси, бл. 7% — індіанці; живуть також вихідці з країн Європи та Азії. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас. — понад 30 чол. на 1 км². 31% нас. живе в містах. Найбільше місто: *Тегусігальпа*, *Сан-Педро-Сула*.

Історія. До ісп. колонізації більшість корінного індіанського нас. Г. (за винятком племен *майя* на Зх.) перебувала на стадії первіснообщинного ладу. В 1502 Г. відкрив Х. Колумб. У 1524 іспанці почали завоювання країни. В 1536 відбулося повстання індіанців, що його жорстоко придушили колонізатори. Значну частину місц. нас. завоювальники винищили. З 1539 Г. входив до складу генерал-капітанства Гватемала. На поч. 19 ст. народ піднявся на боротьбу проти ісп. панування. 15.IX 1821 Г. став незалежною д-вою. В 1821—23 Г. — частина мексиканської імперії, 1823—38 — федерації Сполучені провінції Центр. Америки. В 1838 Г. знову став незалежним. У 19 ст. почалася експлуатація країни амер. капіталом. Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції активізувався антиімперіалістичний визвольний рух у Г., але місцева реакція при підтримці США встановила в країні терористичну диктатуру (1933—49). В 50-х рр. тру-



Герб Гондурасу.

ГОНДУРАС

Площа — 112,1 тис. км²

Населення — 3,38 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Тегусігальпа



Гондола венеціанська.



ГОНДУРАС БРИТАНСЬКИЙ

дяди, очолені Компартією Г. (засн. 1954), посилює страйкову боротьбу (найбільший страйк — 1954). У 1963—65 владу захопила військ. хунта (фактично до 1971). В 1972—75 уряд О. Лопеса Арельяно проводив помірковані прогресивні реформи. 22.IV 1975 реакційна воєначина поставила при владі ген. Х.-А. Мельгара Кастро, політика якого відповідала інтересам латифундистів, консервативної буржуазії та амер. монополій. Відмова уряду від проведення реформ в інтересах нац. розвитку викликала загострення внутрішньої боротьби в країні. 7.VIII 1978 до влади прийшла військ. хунта, яка заявила про наступність попереднього політ. курсу.

Політичні партії, профспілки. Національна партія, засн. 1891. Виразник інтересів латифундистів і католицького духовництва. Ліберальна партія, засн. 1891. Виразник інтересів буржуазії, зв'язаної з іноз. капіталом. **Комуністична партія Гондурасу**, засн. 1954. Конфедерація трудящих Гондурасу, засн. 1964. Входить до МКВП. Генеральний центр трудящих. **Оформляється 1966.**

Господарство. Г. — відстала агр. країна, в економіці якої панівні позиції належать капіталові США. У володінні іноз. монополій — бл. 220 тис. га землі, більшість підприємств гірничодобувної та ін. галузей пром-сті. Доход на душу населення в Г. найнижчий з усіх країн Центр. Америки, велика кількість безробітних. С. г. дає 36% валового внутр. продукту (в цінах 1973), в ньому зайнято бл. 70% населення. Зберігаються напівфеодалні пережитки, поширена оренда. Переважають дрібні сел. г-ва. Багато великих латифундій і капіталістич. плантацій. В обробітку 14% тер. країни. Осн. напрям с. г. — вирощування експорт культур (збір 1976, тис. т): бананів — 1428, кави — 56, бавовни-сирцю — 9, а також тютюну й абакі. З прод. культур вирощують кукурудзу, рис, кавасоло, сорго. На Сх. екстенсивне пасовищне скотарство. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 1,8, свиней — 0,73. Іноз. компанії розробляють родовища корисних копалин (видобуток 1976, тис. т): свинцю (23,3), цинку (27,6), кадмію (0,23), срібла (99 т), золота (0,65). У 1975 вироблено 510 млн. кВт год електроенергії. Нафтопереробний з-д, целюлозно-паперовий комбінат. Обробна пром-сть

представлена переважно кустарними й напівкустарними харч., текст., швейними підприємствами. Осн. пром. центри: Сан-Педро-Сула, Тегусігальпа, Пуерто-Кортес. Довжина з-ць — 1 тис. км, асфальтованих автошляхів — 1,3 тис. км. Гол. мор. порти: Пуерто-Кортес, Ла-Сейба. В Тегусігальпі та Ла-Сейбі — міжнар. аеропорти. Осн. статті експорту: банани, кави, лісоматеріали; імпорту: пром. устаткування, прод. та пром. товари. Осн.



частка зовнішньоторг. обороту припадає на США. Г. підтримує торг. відносини з країнами Центр. Америки, ФРН, Японією та Великобританією. Трош. одиниця — лемпіра. 1 лемпіра = 0,5 дол. США.

О. С. Дюбова.
Медицина та медичне обслуговування. В 1975 в Г. було 4,6 тис. лікарняних ліжок (15,2 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу надавали 919 лікарів (1 лікар на 3,3 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті ун-ту.

Освіта та наукові заклади. Понад 50% населення країни — неписьменні (1976). Проголошене обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 12 років не здійснюється. Тривалість навчання в поч. школі — 6 років, у середній — 6 (3 + 3). У 1975/76 навч. р. в поч. школах налічувалося 460,7 тис. учнів, у серед. навч. закладах (с.-г., тех. та комерційних школах) — 66,7 тис., у нац. автономному ун-ті в м. Тегусігальпі (засн. 1847) — 10,6 тис. студентів. Академія Г. (засн. у 18 ст.), академія географії та історії (засн. 1968). Нац. ін-т географії, ін-т антропології та історії, ряд наук. т-в. Нац. б-ка (засн. 1880), б-ка ун-ту. Нац. музей у Тегусігальпі.

В. З. Клепикова.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в країні виходило 8 щоденних газет заг. тиражем понад 100 тис. примірників, 95 ін. періодичних видань. Найпоширеніші видання: щоденні газети «Гасета» («Газета», з 1906), «Діа» («День», з 1948), «Насьйональ» («Національна»), «Кроніста» («Репортер», з 1912), щомісячник — «Комерсіо» («Торговля», з 1970). Орган Компартії Г. «Трабахо» («Праця», з 1954). Хоч формально радіомовлення контролюється урядовим Генеральним управлінням зв'язку, урядові належить лише кілька радіостанцій; 84 станції приватні. Те-

лебачення ведеться з 1959. Телецентр у Тегусігальпі, належить приватній Гондураській телевізійній компанії.

О. В. Ткачов.
Література Г. (ісп. мовою) почала розвиватися після проголошення незалежності і довгий час мала наслідувальний характер. Поети 19 ст. Х.-Т. Рейес, Т. Агілус, Х. Сієнерос та ін. орієнтувалися на ісп. класицистичні зразки. Перший у країні роман створив К. Гутьєрес («Анхеліна», 1898). Найвищою значущою постаттю у літ. на рубежі 19 і 20 ст. — Ф. Турсіос, автор романів і віршів, написаних у дусі модернізму. Соціальні проблеми порушував поет А. Гільєн Селая, поет і прозаїк Р.-Е. Вальє — патріотичні теми. Після 2-ї світової війни соціальний протест звучав у віршах К. Баррери, Х. Каркамо, в романах К. Ісаріппе («Під зливою»), Р. Амаї Амалора («Зелена тюрма», 1950; «Операція „Горіла“», 1966). Побут гондурасців зобразив романіст А. Мехія Ньето. Багато письменників Г. змушені жити в еміграції.

Архітектура та образотворче мистецтво. Від 1-го тис. н. е. на тер. Г. збереглися залишки пірамід, храмів, кам. стел культури майя. З 16 ст. за регулярними планами будувалися міста (Комаягуа, Тегусігальпа), в 17—18 ст. — церкви, базилики з баштами, оздоблені розписами, різьбленнями і статуями (собор у Комаягуа, кін. 17 ст. — бл. 1825). Серед споруд 20 ст. — Палац президента. Нац. театр, обидві — в Тегусігальпі, та ін. З традиційних видів мистецтва збереглися розмальовані маски й поліхромна кераміка. В кін. 19 — на



А. Каналес. Пейзаж. Фрагмент. 1939.

поч. 20 ст. формувалося нове мистецтво. Основологоджниками нац. живопису були П.-С. Сьєрра, К. Суньїга Фігероа. В 1940 в Тегусігальпі засновано першу худож. школу. Серед сучас. митців — М.-А. Руїс, Х.-А. Веласкес, А.-Л. Ролесіо, Д. Ласароні, А. Каналес. **Лит.: Леопов Н. С.** Очерки новий в новейшій історії стран Центральної Америки. М., 1975.

ГОНДУРАС БРИТАНСЬКИЙ — колишня (до 1973) назва *Белізу* — володіння Великобританії в Центральній Америці.

ГОНИ — українська старовинна народна міра довжини. Великі («добрі») Г. становили 120 сажнів, середні — 80, малі — 60 (сажень дорівнював 2,13 м).

ГОНІДІЙ (від грец. γωνή — сім'я, потімство та ... ίδιον — зменшувальний суфікс) — 1) Застаріла назва

Панорама міста
Тегусігальпи.



водоростей, що входять до складу *лишайників*. Термін було запроваджено, коли лишайники вважали єдиним організмом, а водорості — органами його розмноження. 2) Дрібні клітини, що відокремлюються від нитчастих бактерій і служать для розмноження. 3) Нерухливі клітини, що служать для розмноження в деяких *сине-зелених водоростей*. 4) Застаріла назва утворених нестатевим шляхом спор водоростей і грибів.

ГОНІМОВ Ілля Олександрович [6(18).XII 1875, с. Кайнес Вітебської губернії, тепер БРСР — 24.VIII 1966, Донецьк] — російський рад. письменник. З 1908 жив у Донбасі. Почав друкуватися 1927. Осн. тема творів Г. — життя робітн. класу. Найвідоміші його істор. повісті про шахтарів Донбасу — «Шахтарчук» (1930—40), «Стара Юзівка» (1937), «На березі Кальміусу» (1940).

Тел.: Повісті і розповіді. К., 1956; Старая Юзівка. Донецьк, 1962; Укр. перекл. — На березі Кальміусу. К., 1948; Шахтарчук. К., 1951.

ГОНІОМЕТР (від грец. *γωνία* — кут і *μετρέω* — вимірюю) — прилад для вимірювання кутів між гранями кристалів. У *кристалографії* застосовують кілька видів Г. Найпростішим є прикладний Г. (мал. 1), що являє собою транспорт з лінійкою (точність вимірювання — до 30'). Досконалишим Г. є відбінний (теодолітний) Е. С. Федорова (мал., 2). Він складається з зорової труби і двох лімбів — горизонтального й вертикального з двома взаємоперпендикулярними осiami обертання. Положення кожної грані в просторі фіксується двома сферичними координатами. Точність вимірювання від 1 до 20'.

ГОНІТ (від грец. *γωνή* — коліно) — западання колінного суглоба. Причини виникнення і перебіг Г. такі самі, як і при ін. *артритах*.

ГОНКА ОЗБОРЕНЬ — реакційна політика імпералістичних і капіталістичних держав, спрямована на подальше нагромадження зброї всіх типів, насамперед ядерної зброї, та створення величезних запасів усіх засобів масового винищення. Г. о. являє собою процес матеріальної підготовки імпералізмом світової війни. Вона стала невід'ємною рисою капіталістичного розширеного відтворення, призвела до поглиблення мілітаризації капіталістичної економіки, постійного зростання воєнних бюджетів, якісного вдосконалення в небувалих масштабах найруйнівніших видів зброї, відволікання матеріальних засобів і коштів від розв'язання невідкладних проблем соціально-екоп. характеру. Г. о. посилює позиції *мілітаризму* і *воєнно-промислового комплексу*, обмежила бурж.-демократичні свободи в капіталістичних д-вах, стала причиною приходу до влади в ряді їх фашист. режимів. Розвиток новітніх видів зброї становить пряму небезпеку для природного середовища, загрожує існуванню людства. За даними ООН на 1978, у світі нагромаджено ядерний арсенал, який дорівнює потужності 1 млн. 300 тис. таких бомб, яку

воюючи США скинула на Хіросіму 1945. Г. о. породила масштабну торгівлю зброєю, що приносить воєнно-пром. монополіям прибутки на 50—60% вищі, ніж у невоєнній сфері. На США, Францію, Великобританію, ФРН і Канаду припадає понад 2/3 світової торгівлі зброєю. Після 2-ї світової війни монополії США від торгівлі зброєю мали понад 100 млрд. дол. прибутків. Г. о., розв'язана реакційними колами та воєнно-пром. компаніями, тісно пов'язана з посиленням експлуатації та зубожінням трудящих мас. Листе країни НАТО за 1968—78 витратили на воєнні цілі 1,3 трільйона доларів. У 1976—78 уряд США прийняв ряд рішень про розгортання нових видів озброєння (крилаті ракети, система ракет «МХ», атомні підводні човни «Трайдент», нейтрона бомба). Воєнні приготування імпералізму змушують країни *Організації Варшавського Договору* виділяти необхідні кошти на оборону, відривати їх від цілей мирного будівництва. В орбіту Г. о. отягнено десятки молодих країн, що розвиваються. Це призводить до посилення їхньої політ. і екон. залежності від імпералістичних д-в, до виникнення збройних конфліктів у багатьох районах світу. З політикою імпералістичної реакції в галузі Г. о. в 60—70-х рр. тісно зімкнулася позиція маойстського керівництва КНР. Прихильники Г. о. намагаються зірвати процес *розрядки міжнародної напруженості*, загальмувати перші зрушення, досягнуті в справі роззброєння. СРСР та ін. соціалістичні д-ви ведуть наполегливу боротьбу за стримування Г. о. (див., зокрема *Радянсько-американські документи*). Широкі заходи, спрямовані на розв'язання цієї проблеми, накреслено в рад. *Програмі миру, виробленій XXIV з'їздом і розвинутій XXV з'їздом КПРС*. На стримування Г. о. спрямовані пропозиції СРСР в ООН, зокрема на спец. сесії її Ген. Асамблеї по роззброєнню в травні 1978, а також прийняті Організацією Об'єднаних Націй на основі рад. пропозицій рішення (див. *Декларації ООН*). Обмеження Г. о. служить ряд положень *Заключного акта* Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі. Вагомий внесок у цю справу зробили *Всесвітній конгрес миротворчих сил* 1973 в Москві. *Конференція комуністичних і робітничих партій Європи* 1976. Пропозиції СРСР щодо припинення Г. о. та ряд ін. рад. ініціатив у цьому напрямі знайшли якнайширшу підтримку всього прогрес. людства.

Г. М. Цуктков.
ГОНКУР (Goncourt), брати Едмон (26.V 1822, Нансі — 16.VII 1896, Шампрозе) і Жюль (17.XII 1830, Париж — 20.VI 1870, там же) — французькі письменники. В 50—60-х рр. разом створили романи з життя різних верств франц. суспільства: «Шарль Демай» (1860), «Сестра Філомена» (1861), «Рене Мопрен» (1864), «Жерміні Ласерте» (1865). Багато в чому Г. дотримувалися традицій франц. критичного реалізму, але їхня творчість ускладнена натуралізмом та

імпресіонізмом, що особливо позначилося на останніх романах «Манетт Саломон» (1867) і «Мадам Жервезе» (1869). Едмон після смерті Жюля написав ще кілька романів, з яких найвідоміший «Брати Земганно» (1879). Г. — автори книг з історії Франції 18 ст. і франц. мистецтва того часу та «Шоденника». За заповітом Едмона його власність перейшла у фонд щорічної Гонкурівської премії за найкращий худож. твір, яка присуджується й тепер.



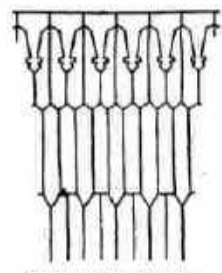
Е. і Ж. Гонкур. Літографія П. Ганарні 1853.

Тел.: Рос. перекл. — Дневник, т. 1—2. М., 1964; Жермини Ласерте. — Братья Земганно. — Актриса Фостен, М., 1972.

ГОНОКОКИ (від грец. *ωνος* — сім'я і *κοκη*) — гніотворні бактерії, що належать до групи коків (хулястих бактерій). Г. — специфічні паразити людини, що спричиняють *гонорею* й можуть уражати суглоби, залози, ендокард, очі. Відкрив Г. нім. лікар А. Нейссер (1879).

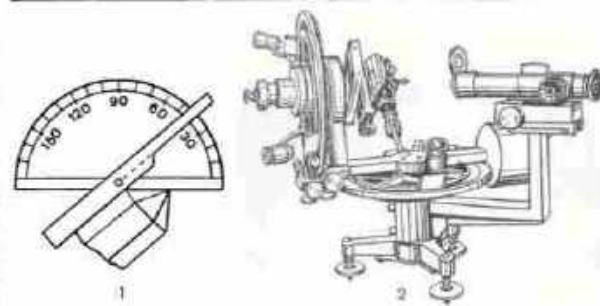
ГОНОЛУЛУ — місто на пл. узбережжі о. Оаху з групи Гавайських о-вів, адм. центр штату США *Гавайї*. Важливий вузол мор. і повітряних сполучень через Тихий ок. 629,2 тис. ж. (1970, з передмістями). Підприємства харч. (цукрової, фрукто- та рибоконсервної) пром-сті. Судноверфі. Курорт. Центр туризму. Поблизу міста в бухті Перл-Харбор — військ.-мор. і військ.-повітряна база США.

ГОНОРАР АВТОРСЬКИЙ (лат. *honorarium* — винагорода за послуги) — винагорода, яка в СРСР за авторським правом виплачується авторам за використання їхніх творів. Г. а. сплачується й спадкоємцям авторів, твори яких видаються, екранізуються тощо, протягом 25 років після смерті автора. Розмір Г. а. встановлюється



Обшивка з гонти.

Гоніометри:
1 — прикладний;
2 — відбінний.



ГОНОРЕЯ

відповідно до союзних та респ. нормативних актів і визначається в авторському договорі в межах за-твердження ставок (якщо таких ставок немає, — за угодою сторін). В УРСР Г. а. виплачується відпо-відно до постанов Ради Міністрів УРСР від 23.III 1963 і 1.IX 1967 «Про авторський гонорар за твори політичної, наукової, виробничо-технічної, учбової та іншої літератури», від 25.XII 1968 — «Про авторський гонорар за літературно-художні твори», від 4.VIII 1967 — «Про авторську винагороду за драматичні і музичні твори» тощо. Ставки та порядок виплати Г. а. за художньо-графічні роботи вина-чено наказом по Міністерству куль-тури СРСР від 20.VII 1963.

Г. М. Гріщенко.
ГОНОРЕЯ (від грец. *gónos* — сім'я і *réo* — течу), трипер — інфекцій-на венерична хвороба людини з переважним ураженням слизових оболонок сечостатевих органів. Збудника хвороби — *гонокок* уперше виявив нм. лікар А. Нейссер (1879) в гною хворих, уражених гонококом. При Г. можуть уража-тися і суглоби, м'язи, кістки, сер-це, нервова система, слизові обо-лонки повік (бленорея), зіва (ан-гіна) тощо. Відомі випадки смер-ті від гонорейного сепсису. Зара-ження Г. відбувається найчастіше під час статевих зносин з хворим, рідше — при пологах та через забруднені предмети туалету (руш-ники, губки, мочалку тощо). У во-допровідній воді гонокок збері-гається протягом 5—6 годин. Пер-ші ознаки Г. — різні в сечовиділь-ному каналі та гнітотеча з нього — з'являються через 3—5 днів, рід-ше через 2—3 тижні після заражен-ня. Г. — найчастіша причина хро-нічних запалень сечостатевих ор-ганів чоловіків (простатит, еп-іперит, везикуліт) і жінок (оофор-ит, ендометрит, метрит, аднек-сит), а також чоловічої і жіночої *безплідності*. Профілактика: додержання правил особистої гі-гієни в статевому житті, висока мо-ральність, суспільна профілактика. Лікування: антибіотики, іму-нотерапія, місцеве лікування.

Лит.: Потоцький І. І., Шеремет Є. Г. Захворювання сечостатевих органів у дівчаток. К., 1970; Задорожний Б. А., Петров Б. Р. Уретрити. К., 1978.

В. Г. Коляченко.
ГОНОРСЬКИЙ Розумник Тимо-філович [1791, Тула — 15(27).VIII 1818, Харків] — вітчизняний письменник і вчений. Вищу освіту здо-був у Петерб. пед. ін-ті (1810). Ви-чителював в Осколі. З 1816 викладав л-ру, статистику й географію в Харківському університеті. В 1816—18 редагував журн. «Укра-їнський вестник». Автор праць з естетики.

І. Т. Гончар. Коник Демидові вареники, 1935—36. Будинище. Всі — у Державному музеї українського на-родного декоративного мистецтва в Києві.



ГОНСАЛВІШ (Гонсалвес; Gonçal-ves) Бенту-Антоніу (2.III 1902, Фі-айш — 2.IX 1942, Таррафал) — діяч португальського робітничого руху. Член Португ. компартії (ПКП) з 1928. З 1929 — генераль-ний секретар ПКП. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів. Наприкінці 1935 у'язнений у концтаборі Таррафал (о-ні Зелено-го Мису); закатований фашиста-ми.

ГОНСАЛЕС (González) Кармело (н. 16.VII 1920, Гавана) — кубин-ський художник. Навчався в Ака-деміях мистецтв Сан-Алехандро в Гавані та Нью-Йорку. Засновник Асоціації графіків Куби (1948) і майстерні плаката при Спільні письмемників і художників. Твори: цикл «Куба — вільна територія Америки», 1963, та ін.

ГОНСАЛЕС ДІАС (González Díaz) Гало (22.II 1894, Ногалес, пров. Вальпараїсо — 8.III 1958, Сантья-го) — діяч робітн. й комуністич. руху Чілі. Член Компартії Чілі (КПЧ) з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1917—29 працював чорноробом на мідних рудниках, пізніше — ван-тажником у порту Вальпараїсо. В 1925 організував і очолював проф-спілку трансп. робітників. З 1930 — член ЦК КПЧ. В 1946—49 — сек-ретар, з 1949 — генеральний сек-ретар ЦК КПЧ.

ГОНТА Іван (р. н. невід., с. Росіш-ки, тепер Христинівського р-ну Черкаської обл. — п. 1768, с. Сер-бія, тепер с. Гонтивка Могилів-По-дільського р-ну Вінницької обл.) — один з керівників нар.-визвольного антифеодалного повстання 1768 — *Коліївщини*. Н. в сел. сім'ї. Служив козаком, пізніше сотником надвірного війська польс. магнатів Потоцьких у м. Умані. Коли пов-станське військо на чолі з М. Залі-зняком підійшло до Умані, Г. раз-ом із загonom надвірних козаків перейшов на бік повставших. 9—10 (20—21).VI спільними силами вои-нштурмом оволоділи містом. Коман-дування царських військ, що перебували на Правобережній Ук-раїні (див. *Барська конфедерація 1768*), з метою запобігти поширен-ню нар. руху на Лівобережжя України, допомогло польс. шляхті придушити повстання. М. Залізня-ка і Г. Гонта було підступно скоп-лено, а повстанців розброшено. Польс. влада, якій було передано Г., після страшних катувань стра-тила його. Про Г. складено багато пісень, легенд і переказів. Т. Г. Шевченко увічнив героїчний образ Г. в поемі «Гайдамаки». У с. Гон-тищі 1968 Г. встановлено пам'ят-ник.

В. М. Кулаковський.
ГОНТА — український нар. чоло-вічий танець. Названий на честь І. Гонти. Виконується одним тан-цюристом (або групою) з шаблею в руці. Символізує героїзм, муж-ність, патріотизм. Муз. розмір 2/4.
ГОНТА — покривальний матеріал у вигляді клинчастих дощочок з пазом у широкій частині (дерев'яна черепиця). Іл. с. 101.

ГОНЧАКИ, гончі собаки — 1) Гру-па порід мисливських собак, 2) Укр. нар. назва сузір'я Гончих м'яг.

ГОНЧАР Іван Тарасович (1888, с. Кришинці, тепер Тульчинського

р-ну Вінницької обл. — 1944, Київ) — український рад. гончар, майстер нар. мистецтва (з 1936). Походив з родини потомствених гончарів. Основоположник рад. нар. станкової керамічної скульп-тури малих форм. Створив числен-ні композиції на основі традицій-ної гончарної іграшки та обрядово-го фігурного посуду. Серед них: «Один з сошкою — семеро з лож-кою» (1910), «Білі тікають» (1921), «Челюскінці», «Пани на прогу-лянці» (1936), «Як миші ката хова-ли» (1937), на тему байки Л. Глі-бова «Демидові вареники» (1935—36), за поемою О. Пушкіна «Каз-ка про попа та його наймита Бал-ду» (1937) і ін. Значне місце в твор-чості Г. належить анімалістичній скульптурі. Відомі його вази з ліп-ним декором. Твори Г. зберігають-ся в музеях Києва та ін. міст СРСР.

Лит.: Мусієнко П. Іван Гончар. К., 1952.

ГОНЧАР Олександр (Олександр) Те-рещівський (н. 3.IV 1918, с. Сухе, тепер Кобеляцького р-ну Полтав-ської обл.) — український рад. письменник, громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1946. З 1938 навчав-ся в Харків. ун-ті. Закінчив Дніпроп. ун-т (1946). У 1941 доб-ровільно пішов на фронт. Перші оповідання опублікував 1938. Ви-датним твором рад. л-ри стала три-логія Г. «Прапороносці» («Альпи» та «Голубий Дунай», 1946—47, Держ. премія СРСР, 1947; «Злата Прага», 1948, Держ. премія СРСР, 1948). У цьому творі, прийнятому почуттям рад. патріотизму, й про-лет. інтернаціоналізму, Г. яскраво відтворив істор. визвольну місію Рад. Армії, показав духовну, мо-ральну велич і красу воїнів краї-ни соціалізму. Героїка Великої Ві-тчизн. війни, мужність борців про-ти фашизму стали темами опові-дань «Весна за Моравою», «Мод-ри камінь», «Лонка», «Гори спі-вають» і повісті «Земля гуде» (1947) — про подвиг полтавських комсомольців-підпільників на чо-лі з Лялем Убийвовк. У творах 50-х рр. — оповіданнях «Пороги», «Сопляшники», «Жайворонок», «Ма-ша з Верховини», «Чари-ко-миші» та ін., в повістях «Микита Братусь» (1951) і «Щоб світився вогник» (1954) Г. змалював творчі будні рад. людей, пілєні, духовно багаті характери сучасників. Ва-жливым етапом у творчості Г. стала дилогія «Таврія» і «Перекоп» (1952—57), в якій показано гартування класової свідомості сільс. бідноти в передреволюц. роки й героїчну боротьбу трудящих проти контрре-волюції та іноз. інтервентів в часи громадян. війни. В романі «Люди-на і зброя» (1960, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1962) зображено події війни проти нім. фашизму на її першому етапі, утверджується думка про необхід-ність відвернення нової війни. Герої роману в новелі «Тронка» (1963, Ленінська премія, 1964) — нап-ні сучасники, будівники комуністич-ного майбутнього. В романі «Цик-лон» (1970) значне місце приділено темі соціалістичного мистецтва. Те-

му виховання молодого покоління, наступності традицій рад. людей порушено в повісті «Бригантина» (1975) і романі «Берег любові» (1976). В галузі новелістики — оповідання «За мить щастя», «На косі», «Кресати», «Пізнє прозріння» та ін. Написав кіноповісті «Партизанська іскра» та сценарій фільму «Абітурієнтка». Літ.-критичні статті та есе Г. зібрано в книжці «Про наше письменство» (1972). Твори Г. перекладено більш як сорока мовами народів СРСР і зарубіжних країн.

Г. — кандидат у члени ЦК КПРС. На XXI, XXII, XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. У 1959—71 — голова правління Спілки письменників України. Секретар правління Спілки письменників СРСР (з 1959). Голова Укр. респ. комітету захисту миру (з 1973). Член Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоної Зірки і Слави 3-го ступеня, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1959—60; Твори, т. 1—5. К., 1966—67; Твори, т. 1—6. К., 1978—79; Рос. перекл.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1973—75; Избранное, М., 1978. Літ.: Шумило М. Олександр Гончар. К., 1951; Семенчук І. Вогонь творення. К., 1968; Бабішкін О. Олександр Гончар. К., 1968; Малиновська М. Ю. Олександр Гончар. К., 1971; Новиченко Л. М. Про Олександра Гончара. В кн.: Новиченко Л. М. Життя як діяння. К., 1974; Дончик В. У знайомому світі людського багатства й краси. «Дніпро», 1976, № 8; Про Олександра Гончара. К., 1978. Л. М. Новиченко.

ГОНЧАРЕНКО Андрій (Агалай) Онуфрійович [19(31).VIII 1832, с. Кривич, тепер с. Криве Попільнянського р-ну Житомирської обл. — 23.IV (5.V) 1916, Гейвард, штат Каліфорнія, США] — учасник визвольного руху 19 ст. В 1840—53 вчився в Київ. бурсі й семінарії. З листопада 1857 служив ієродіаконом при рос. посольстві в Афін. За листування з О. Герценем і М. Огарьовим, за статті в «Колоколе», в яких викривав рос. дикунство, був заарештований (лютий 1860). Після втечі з берега 1860 до серпня 1861 жив у Лондоні, працював у Вільній російській друкарні, надрукував у «Колоколе» (квітень 1861) укр. мовою некролог Т. Шевченка. З 1865 жив у США. Перший перекладач творів Т. Шевченка англ. мовою, автор перших статей укр. мовою про Україну і її великого поета на амер. континенті. В листопаді 1867 у Сан-Франциско заснував першу на амер. континенті слов. друкарню. Видавав (1868—72) англ. і рос. мовами двотижневик «Вестник Аляски», випустив (1872—73) 5 номерів рос. і укр. мовами журн. «Свобода». В цих виданнях надрукував свої статті про М. Гоголя, О. Герцена, уривки з поеми Т. Шевченка «Кавказ». Листувався з М. Павлюком, який 1894 у журн. «Народ» опублікував спогади Гончаренка. Літ.: Варварцев М. М. Агалай Гончаренко — піонер української еміграції в США. «Український історичний журнал». 1969, № 6; Зорічак

Р. П. Піонер англійської шевченкіани. «Всесвіт», 1973, № 3.

Р. П. Зорічак.

ГОНЧАРЕНКО Борис Аврамович (н. 18.VII 1925, м. Новоміргород, тепер Кіровоградської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Чернівецький учительський ін-т (1952) і ВПШ при ЦК КПРС (1961). Друкуватися почав з 1946. Автор збірок оповідань і нарисів «Твоя школа» (1957), «Естафета» (1960), «Гості буковинської орлиці» (1964) та повістей «Дні нашого тижня» (1967), «Повість про перше й останнє» (1974) та ін. Літературно-критичні статті.

Тв.: Головою другий рік. К., 1976. **ГОНЧАРЕНКО** Ігнат Тихонович (1835, с. Ріпки, тепер Богородухинського р-ну Харківської обл. — бл. 1917) — український кобзар. У трирічному віці осліп, у 22 роки почав учитися грати на кобзі. Леся Українка з К. Квіткою записали на фонографі (1911) у виконавці Г. варіанти укр. дум, пісень і танців: «Про сестру та брата», «Олексій Попович», «Про вдову» та ін. Учнями Г. були П. Древиченко, К. Вудякський.

Лит.: Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. В кн.: Матеріали до української етнології, т. 14. Львів, 1913.

ГОНЧАРЕНКО Іван Іванович [н. 30.VII (12.VIII) 1908, с. Яблуневе, тепер Оржицького р-ну Полтавської обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1931. Закінчив ін-т червоної професури (1934, Харків). Учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав 1925. Перша зб. віршів — «Друзі» (1930). Автор збірок віршів і поем, присвячених рад. молоді, життю колг. села, подвигам народу в роки Великої Вітчизняної війни. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступеня, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Літа ідуть. К., 1968; Обеліски. К., 1974; Сіяйте, зорі. К., 1977; Вибране, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл. Матрос Гайдай. М., 1968; Обеліски. М., 1978.

ГОНЧАРЕНКО Микола Гаврилович [н. 13 (26).XII 1912, с. Суслове, тепер Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. історик, доктор, істор. наук (з 1964). Член КПРС з 1941. В 1940 закінчив істор. ф-т Саратов. ун-ту. З 1946 — зав. кафедрою історії КПРС Ворошиловгр. пед. ін-ту. Автор праць з історії революц. роботи, руху і боротьби більшовицьких орг-цій за встановлення Рад. алади на Україні. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія УРСР, 1969.

ГОНЧАРЕНКО Ніна Іванівна (н. 20.VIII 1919, с. Покровці, тепер Верхньорогачівського р-ну Херсонської обл.) — українська рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. В 1944 закінчила Київ. консерваторію. В 1944—69 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Соломія, Варвара («Богдан Хмельницький» Данилевича), Солоха, Настя («Рідвяна ніч», «Тарас Бульба» Лисенка), Любаша («Царева наречена» Рим-

ського-Корсакова), Кармен (одноименна опера Бізе) та ін. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. **ГОНЧАРЕНКО** Олег Георгійович (н. 18.VIII 1931, Харків) — український рад. ковзаняр, засл. майстер спорту (з 1953). Член КПРС з 1953. Перший рад. спортсмен, який завоював першість світу з швидкісного бігу на ковзанах. Чемпіон світу (1953, 1956, 1958); чемпіон Європи (1957—58); чемпіон СРСР (1956, 1958). Нагороджений орденом Леніна.

ГОНЧАРНІ ГЛИНИ — глини, що їх використовують для виготовлення посуду, декоративних гончарних виробів тощо. Осн. ознаками Г. г. є висока пластичність (при незначній домішці до них води число пластичності — 15—30), здатність після висушування та спікання (при т-рі до 1350°) давати щільний черепок, відсутність шкідливих домішок, які зумовлюють тріщинуватість і значну усадку. В закладко пластичні глини додають кварц, польовий шпат, шамот, для утворення щільного черепка — нефелін. На Україні найкращими Г. г. є глини неогенового віку (т. з. рібні та ін. глини). Вони поширені в Черніг., Київ., Полтав., Харків., Сум., Донец. та ін. областях.

Е. Я. Жовтиский. **ГОНЧАРОВ** Іван Олександрович [6(18).VI 1812, Симбірськ (тепер Ульяновськ) — 15(27).IX 1891, Петербург] — російський письменник. Закінчив Моск. ун-т (1834). У 1835—67 (з перервою) служив цензором у Петербурзі. В романтичних віршах, повістях і нарисах Г. середини 40-х рр. виявляються демократичні тенденції. Написав три романи з життя Росії 40—60-х рр. «Звичайна історія» (1847) — один з перших реалістичних творів рос. л-ри. В романі «Обломов» (1859) зображено глибоку кризу феод.-кріпосницького ладу. Завдяки типізації життєвих явищ термін «обломов» і «обломовщина» стали заг. іменами для характеристики ряду негативних рис тогочасної дійсності. В «Обриві» (1869) правдиво відтворив картини життя рос. дореформеної провінції, але не зрозумів прагнень демократич. молоді 60-х рр. З жовтня 1852 по серпень 1854 як секретар адмірала Є. В. Путятіна брав участь в експедиції на військ. фрегаті «Паллада». Враження від подорожі відобразив у книзі «Фрегат „Паллада“» (1858). Автор літ.-критичних статей «Мільйон терзань» (1872) — про «Лихо з розуму» О. Грибосдова та «Нотатки про особу Белінського» (1871).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1972; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1977—79; Укр. перекл.: Обломов. К., 1950; Обрив. К., 1953. Літ.: Алексеев А. Л. Летопись жизни и творчества И. А. Гончарова. М., 1977; Алексеев А. Д. Библиография И. А. Гончарова. Л., 1968.

ГОНЧАРСТВО — виготовлення з обпаленої гончарної глини різноманітних виробів: посуду, каліш, іграшок, скульптур тощо. Г. виникло в епоху неоліту і знаменувало собою значний крок у розвитку продуктивних сил. Г. існувало там,



О. Т. Гончар.



Н. І. Гончаренко.

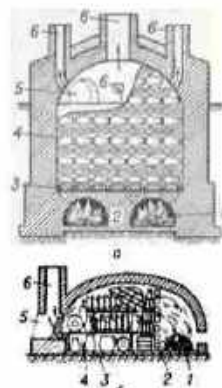


І. О. Гончаров.



Р. Гор.

ГОНЧАРСЬКЕ ГОРНО



Гончарські горни:
а — велике вертикаль-
ного типу; б — мале
горизонтального типу;
1 — мала піч (топка);
2 — козла; 3 — черпак;
4 — велика піч; 5 —
завантажувальний от-
вір; 6 — кони.



Горал

Гончарство. Верхній ряд. 1. Димлений глечик. 17 ст. 2. Тинквач. Майоліка. Місто Васильків Київської області. 3. М. Лівандовська. Куманець. Село Крива Таращанського району Київської області. Нижній ряд. 4. О. Г. Шиян. Індик. Глина. Одеса. 5. Н. В. Вербіська. Таріль. Глина, розпис. Місто Косів Івано-Франківської області. 6. П. Цілик. Горщик. Глина, розпис. Косів Івано-Франківської області. Всі — 20 ст.



де були придатні для цього глини. Добуту глину очищали від механічних домішок, потім мисили, виготовляли з неї вироби, підсушували їх і випалювали. Спочатку вироби ліпили вручну і випалювали на відкритих вогнищах або в звичайних печах. На стадії розкладу первіснообщинного ладу і становлення класового суспільства з'явилися ремісники-гончарі (вперше — в Старод. Шумері в кін. 4-го тис. до н. е.), які починали користуватися гончарським кругом. Г. стало окремим ремеслом. Вироби Г. мали лінійний гравірований по глині орнамент уже в часи неоліту, а починаючи з енеоліту вони оздоблювалися розписом, викладанням глиняними кольоровими фарбами (тринільська культура на Україні, культура Алау в Серед. Азії, Яншао — в Китаї). У Старод. Греції та Старод. Римі посуд розписували чорно-й червонофігурними малюнками, виконаними лаком. За середньовіччя Г. досягло значного розвитку в країнах 3х. Європи і Сходу. На Русі ще в 9—13 ст. майстри Києва, Чернігова, Новгорода, Пскова, Москви широко застосовували в Г. кольорові поливи, емалі. З 15 ст. Г. на Україні — розвинутий самобутній худож. промисел, який уже тоді досяг високого мистецького рівня. Протягом 19 — поч. 20 ст. склалися видатні центри Г.: Опішня, Хомутець, Комишня — на Полтавщині; Дибинці, Нові Петрівці, Василівка — на Київщині; Ічня, Городянка, Короп — на Чернігівщині; Нова Водолага, Ізюм, Просяне — на Харківщині; Адамівка, Будишків, Зіньків, Бар, Смотрич — на Поділлі; Рокита, Дубровиця — на Волині; Пистинь, Косів, Кути — на Івано-Франківщині; Ужгород, Хуст, Гудя — на Закарпатті. На Україні гончарні виробниці випускають керамічний завод в Опішні, майоліковий завод у Василькові, виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина» в Косові та ін. підприємства. Див. також Кераміка.

П. Н. Мусієнко.

ГОНЧАРСЬКЕ ГОРНО — піч для випалювання гончарних виробів. Уперше з'явилася в кін. 4-го тис. до н. е. на Старод. Сході. У сх. слов'ян Г. г. звичайно містилося в землі; на поверхню виходили тільки верх склепіння із завантажувальним отвором. На тер. України Г. г. виявлені при розкопках давньорус. міст і городищ. Більшість з цих горен належала до 12—13 ст. і призначалася для випалювання посуду. Відомі й Г. г. для випалювання черепиці, іграшок (Москва, 17 ст.), цегли (Київ, 17 ст.). У сучас. виробництві застосовуються горна вертикального і горизонтального типу.

ГОНЧАРСЬКИЙ КРУГ — станок для формування гончарних виробів (переважно посуду). Г. к. почали застосовувати з 4-го тис. до н. е. в Месопотамії, в Індії і Єгипті — з 3-го тис. до н. е., в Греції, Ірані, на Пд. Серед. Азії — з 2-го тис. до н. е.; у деяких сх.-слов. племен — з 1-ї пол. 1-го тис. н. е. З появою Г. к. гончарство виділилося в окреме ремесло. Спочатку користувалися ручним Г. к., пізніше було винайдено ножний. Ручний і ножний Г. к. подекуди існували поряд до 19 ст. На Україні в кін. 19 ст. був поширений важкий ножний Г. к. Він складався з двох з'єднаних веретеном дерев'яних кругів: нижнього (більшого) — т. з. спідняка і верхнього (меншого) — т. з. верхняка, на якому гончар руками формував посудину. В сучас. пром-сті застосовуються гончарський круг з електр. приводом. Іл. с. 106.

ГОНЧІ ПСИ, гончаки — сузір'я Пн. пікулі веба. В серед. широтах СРСР видно протягом року. В пн. частині сузір'я розташована спіральна туманність. Див. карту до ст. Зоряне небо.

ГООР (Goog) Раймон (н. 1908, Шатліно) — бельгійський громадський діяч, канонік. У роки 2-ї світової війни — учасник Руху Опору, після війни — європ. Руху прихильників миру. Г. брав участь у Всесвітньому конгресі миролюбних сил у Москві (1973), член секретаріату Міжнар. к-ту за європ. безпеку та співробітництво, член Міжнар. комісії по розслідуванню алогічних фашист. хунти в Чилі. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1973. Портрет с. 103.

ГОПАК — український нар. танець імпровізаційного характеру. Назва походить від дієслова гопати — плігати, скакати. Виник у Запорізькому війську як чоловічий танок. Тепер Г. виконують разом чоловіки й жінки. Провідна партія чоловіка. Танцювальні рухи чоловіка — стрибки, присядки, дрібушки; жінки — дрібушки, вихилисянки, кружіння. Існує кілька варіантів Г. — сольний, парний, груповий; у зх. областях України виконується замкненим колом (т. з. гопак-коло). Нерідко має величний, героїчний характер. Темп швидкий, муз. розмір 2/4. Мелодії Г. виконуються в народі як самостійні муз. п'єси. Муз. форму Г. широко використано в укр. і рос. класичній музиці (Гулак-Артемівський, Мусоргський, Чайковський,

Лисенко), в творчості рад. композиторів (Хачатурян, Соловйов-Седой, Штогаренко). Г. — в репертуарі багатьох профес. (Ансамбль нар. танцю СРСР, Ансамбль танцю УРСР) і самодіяльних танц. колективів. На його основі виник козачок.

ГОПКАЛО Вадим Іванович (н. 26. II 1917, Полтава) — український рад. архітектор. Член КПРС з 1947. В 1940 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Найголовніші споруди: річковий вокзал (1961), Інженерно-буд. ін-т (1961), ресторани «Дубки» (1971), готель «Турист» (1974), новий корпус пед. ін-ту ім. М. Горького (1975) — у Києві (всі — у співтворстві). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора й медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ГОПЛІТИ (грец. ὁπλίται) — давньогрецькі важкоозброєні воїни-піхотинці. Комплектувалися з середніх вільних власників, які



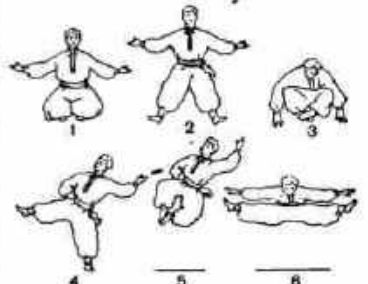
Гопліти. Малюнок на давньогрецькій вазі.

справляли озброєння і спорядження (спис, меч, щит, шолом, панцир, поножі) за власний рахунок. Бойовий порядок Г. становила щільно зімкнена шерга — *фаланга*. В 4 ст. до н. е. ополчення Г. втратило значення, їх було замінено загонами найманців.

ГОПНЕР Серафима Іллівна [26. III (7.IV) 1880, Херсон — 25.III 1966, Москва] — професійна революціонерка, рад. партійний і держ. діяч. Герой Соціалістичної Праці (1960), доктор істор. наук (з 1934). Член КПРС з 1903. Н. в сім'ї дрібного торговця. З 1901 — учасниця с.-д. гуртків. З 1903 веда підпільну парт. роботу в Одесі, Катеринославі (секретар к-ту РСДРП), Миколаєві. В 1910 еміг-



Гопак.



Гопак. Деякі па танцю: 1, 2 — присядка з розтяжкою на підлозі; 3 — «гарбуз»; 4, 5 — «високий голубець»; 6 — розтяжка в повітрі.

рувала; працювала в паризькій групі більшовиків. Після повернення в Росію в 1916 — на підпільній роботі. В 1917 — член Катеринославського к-ту більшовиків, делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). У 1918 — секретар ЦК КП(б)У. З 1919 — на відповідальній парт. і рад. роботі, зокрема 1927—29 — в Харкові (редактор газ. «Всеукраїнський пролетарий»). Делегат усіх конгресів Комінтерну; з 1928 — кандидат у члени Виконкому Комінтерну (ВККІ). В 1929—38 — зав. відділом агітації та пропаганди ВККІ. В 1938—45 — заст. гол. редактора «Історического журналу». З 1945 — старший наук. співробітник ІМЛ при ЦК КПРС. В 1927—38 — член ЦК КП(б)У. Обирався членом ВЦВК, ЦВК і ВУЦВК. Автор праць з питань міжнарод. руху. Нагороджена 3 орденами Леніна.

ГОПРИ — грязьовий приморський курорт. Див. *Гола Пристань*. **ГОР** — у давньоєгипетській міфології бог сонця, Син *Осіріса* й *Ісіди*. Його вважали покровителем влади фараона, який нібито був земним втіленням Г. Після перемоги над богом темряви *Сетом*, який убив його батька *Осіріса*, Г. став володарем Всесвіту. Міфи про Г. відображають чергування в природі світла й темряви. Іл. с. 106. **ГОРА** (Нога) Йосеф (8.VII 1891, с. Добржін, побл. Роудніце — 21.VI 1945, Прага) — чеський поет. Збірки поезій «Дерево в цвіт» (1920), «Буремна весна» (1923) та ін. написані під впливом Великого Жовтня. В романах «Соціалістична надія» (1922), «Голодний рік» (1926) відтворив зростання робітн. руху в Чехословаччині. В 1925 відвідав СРСР, зокрема Україну. В 1927 виступив в укр. журн. «Молодія». Віршам поета притаманне патріотичне звучання. Автор мемуарів «Нотатки хворого».

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Ленін іде по планеті. К., 1969.

ГОРА, монетаріи — 1) Під час Великої французької революції — ліва течія Конвенту, тісно пов'язана з нар. масами та якобінцями. Перебуваючи на революц.-демократичних позиціях, виступала за поглиблення революції. Представники Г. займали в Конвенті верхні лави (звідси назва течії). 2) Дрібнобурж. угруповання в Установчих зборах під час революції 1848 у Франції. Називаючи себе «Новою Горю», підкреслювали спадкоємність щодо якобінців 1793—94. Боягузлива поведінка дрібнобурж. демократів 1848—49, їхній страх перед пролетаріатом показали, що дрібна буржуазія практично втратила свою революційність.

Т. Г. Солтановська.

ГОРАК (Horák) Іржі (4.XII 1884, Бенешов — 1975, Прага) — чеський фольклорист, етнограф і літературознавець, дійсний член Чехословацької АН (з 1956). В 1945—48 — посол Чехословаччини в СРСР. Вивчав укр.-чесь. та укр.-словацькі фольклорні й літ. зв'язки. Автор праць «Малоросійські пісні в збірці Чечаківського» (1914), «Три чеські письменники в Галичині»

(1915), «Народні українські елементи в творчості І. Гануша та К.-Я. Ербена» (1921), «Драми Фріца з історії України» (1930), «З історії слов'янських літератур» (1948). Досліджував творчість Т. Шевченка, виступав у 20—30-х рр. зі статтями, лекціями й доповідями про укр. поета, був організатором багатьох шевченківських вечорів. Г. студіював фольклористичні праці І. Франка і В. Гнатюка, надрукував некролог І. Франка.

ГОРАЛ (Nemorhaedus) — рід ссавців родини бичаки. Один вид — горал амурський (N. goral). Тіло (довж. до 125 см, вис. до 75 см, маса до 42 кг) міцної будови. Роги (довж. 19—23 см) дугоподібні, майже паралельні, чорні; є у самців і самок. Волосся покриває довгий, рудувато-бурий, вздовж голови і спини з темною смужкою. Г. поширені в гірських районах Центр. і Сх. Азії, в СРСР — на Сіхоте-Аліні та в Бурейських горах. Живуть у лісах або скелястих місцях, тримаються невеликими групами (по 8—10 голів). Статево-зрілими стають на 2-му році життя. Гін у вересні — листопаді. Самка після 250—260-денної вагітності народжує 1 козеня. Тривалість життя — до 15 років. Мисливська тварина, але через нечисленність перебуває під охороною.

О. П. Корнєв.

ГОРАЦІЙ (Квінт Горацій Флакк; Quintus Horatius Flaccus; 65 до н. е., м. Везувія — 8 до н. е., Рим) — римський поет. Автор двох книг сатир і зб. віршів «Еподи» на злободенні й побутові теми, чотирьох книг ліричних віршів (од., листа, відомого під назвою «Наука поезії» тощо. Творчість Г. мала вплив на поетів Відродження. «Наука поезії» була основою для «Поетичного мистецтва» Н. Буало. Перекладали й переспівували його твори П.-Ж. Беранже, Й.-В. Гете, О. Пушкін, А. Міцкевич та ін., в укр. поезії — П. Гулак-Артемовський, І. Франко, М. Рильський. Тв.: Укр. перекл. — Про поетичне мистецтво. Послання до Пісона. «Жовтень», 1973, № 1; Одн. «Всесвіт», 1973, № 9; Рос. перекл. — Полное собрание сочинений. М.—Д., 1936; Одн. — Эподы. — Сатиры. — Послания. М., 1970.

ГОРБ у людини — деформація хребта, що полягає у викривленні його під кутом у передньо-задньому й бічному напрямках. Виникає внаслідок руйнування хребців (звичайно кількох) або порушення їхньої будови, спричинених різними захворюваннями і uszkodженнями хребта, найчастіше туберкульозним ураженням його (див. *Спондиліт*), рахітом тощо. Утворення Г. супроводиться деформацією й грудної клітки. Профілактика (при загрозі виникнення Г.): вжиття хребта, застосування спец. корсетів, інколи — т. з. гіпсових ліжок. Лікування спрямоване на усунення осн. причин захворювання.

ГОРБАНЬ Григорій Якович (н. 1. IV 1932, с. Шаповалівка, тепер Борзнянського р-ну Чернігівської обл.) — переловик і новатор виробництва в чорній металургії, сталевар, двічі Герой Соціалістичної Праці (1971, 1978). Член КПРС з

1959. Працюючи з 1955 на ждановському металургійному заводі «Азовсталь», досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Один з ініціаторів руху за відмінну якість сталі та найвищі темпи приросту виробництва і кращу якість продукції на кожному агрегаті. На XXIV і XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС, на XXIII з'їзді Компартії України — членом ЦК Компартії України. Нагороджений орденами Леніна, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

О. В. Грушко.

ГОРБАТІЙ Павло Анастасович [25.X (6.XI) 1890, м. Бар, тепер Вінницької обл. — 25.VI 1962, Київ] — український рад. педагог, методист у галузі математики, заст. учителя УРСР (з 1941). Пед. діяльність почав 1905. В 1931 закінчив Харків. ін-т соціалізму. Г. належать численні праці з питань методики викладання математики в школі, серед них «З досвіду викладання математики в середній школі» (премія ім. К. Д. Ушинського, 1955), «Уроки по вивченню логарифмічної лінійки в середній школі» (1959). Нагороджений орденом Леніна.

ГОРБАТКО Віктор Васильович (н. 3.XII 1934, с. Воїці-Заря Кавказького р-ну Краснодарського краю) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1977). Член КПРС з 1959. Після закінчення Батальйонського військ. авіац. училища (1956) служив у ВПС. З 1960 — в загоні космонавтів. У 1968 закінчив Військ.-повітряну академію ім. М. Е. Жуковського. Разом з А. В. Філіпченком і В. М. Волковим здійснив політ на космічному кораблі «Союз-7» (12—17.X 1969), що перебував 3 доби в груповому польоті з космічними кораблями «Союз-6» і «Союз-8». Разом з Ю. М. Глазковим брав участь у польоті космічного корабля «Союз-24» (7—25.II 1977). Після стикання з орбітальною наук. станцією «Салют-5» космонавти 16 діб працювали на її борту. Нагороджений 2 орденами Леніна та орденом Червоної Зірки.

ГОРБАТОВ Борис Леонідович [2(15).VII 1908, Петромар'їнський рудник, тепер м. Первомайськ Ворошиловградської обл. — 20.I 1954, Москва] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1930. Друкуватися почав 1922. Повість «Осередок» (1928) — про комсомольців Донбасу 20-х рр., повість «Мое покоління» (1933) — про рад. молоді. Автор зб. оповідань «Звичайна Арктика» (1940), п'єси «Юність батьків» (1943), сценарію «Донецькі шахтарі» (1950, у співавторстві з В. М. Алексєєвим; Держ. премія СРСР, 1952), нарисів, публіцистичних творів: «Листи товаришів» (1941—42), «Олексій Куликов, боєць...» (1942). Повість «Нездоланні» (1943; Держ. премія СРСР, 1946) — про патріотизм рад. людей; за мотивами її створено оперу Д. Кабалевського «Сім'я Тараса». Роман «Донбас» (кн. 1. 1951) присвячений молоді 30-х рр. і зародженню стахановського руху. Після смерті Г. опубліковано його п'єсу «Одна ніч» (1956) і незакін-



С. І. Гопнер.



Горай.



Г. Я. Горбатий.



В. В. Горбатко.

ГОРБАЧ

чену повість «Олексій Гайдаш» (1955). Нагороджений орденем Вітчизняної війни I ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1955—56; Избранные проза, М., 1969; Укр. перекл. — Бойові ліхтарі, Х., 1929; Нашгород, Х., 1931; Олексій, Куликів, босх, К., 1944; Нездоланні, Сталіно, 1952; Донбас, Сталіно, 1954; Мое покоління, К., 1970.

Лит.: Карпова В. М. Чувство времени. М., 1970.

ГОРБАЧ, горбатий кит, довгорукий кит (*Megaptera podosa*, синонім *M. novaeangliae*) — кит родини смугачевих підряду беззубих китів. Тіло (довж. 16—18 м, маса до 45 т) товсте й відносно коротке, грудні плави довгі, хвостовий плавець великий і широкий; спинний — у вигляді горба, товстий і низький. На голові 3—5 рядів великих бородавок; на череві широкі смуги. Забарвлення спини і боків чорне, черепа — біле. Поширений в усіх океанах від Арктики до Антарктики. Живиться рачками, рибами, зрідка головоногими моллюсками. Статева зрілість настає в 5—6 років, самки народжують 1 маля. Через нечисленність Г. полювання на них заборонене міжнарод. угодою. Іл. с. 108.

ГОРБАЧЕВСЬКИЙ Іван Іванович (22. IX (4. X) 1800, Ніжин — 9(21). I 1869, Петровський Завод, тепер Петровськ-Забайкальський Читинської обл.) — декабрист, підпоручик артилерії. Н. в сім'ї збіднілих дворян. Наприкінці 1823 вступив до Товариства об'єднаних слов'ян і став одним з активних його членів. Був прихильником повалення царизму і встановлення федеративної республіки слов'ян. Під час Чернігівського полку повстання намагався організувати виступ сусідніх військ. Частина. У лютому 1826 Г. заарештували і засудили на довічну каторгу, з якої зменшено (1839) до 20 років. На заслання належав до найбільш демократичної частини декабристів. Автор «Записок», які є цінним джерелом з історії Т-ва об'єднаних слов'ян.

Тв.: Записки. Письма, М., 1963.

ГОРБАЧЕВСЬКИЙ Іван Якович (3(15). V 1854, с. Зарубинці, тепер Збарзького р-ну Тернопільської обл. — 24. V 1942, Прага) — український біохімік, гігієніст та епідеміолог, акад. АН УРСР (з 1925). Закінчив Терноп. гімназію, мед. ф-т Віденського ун-ту, з 1875 працював у ньому. В 1883—1917 — професор Чеського ун-ту в Празі (1902—03 — його ректор). Г. вперше в науці 1882 синтезував сечову к-ту з сечовини і гліцину, встановив джерела і шляхи її утворення в організмі; відкрив 1889—91 фермент ксантиноксидазу; вивчав питання харчування на Поділлі. Склад 4-томний підручник з хімії і фізіологічної хімії, виданий укр. та чес. мовами. Брав участь у розробці укр. хім. термінології. **ГОРБАЧОВ** Ігор Олександрович (20. X 1927, Ленінград) — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1969. В 1959 закінчив Ленінгр. театр. ін-т ім. О. М. Островського. З 1952 — актор Ленінгр. Велико-

го драм. театру ім. М. Горького, з 1954 — Ленінгр. театру драми ім. О. С. Пушкіна (з 1975 — худож. керівник цього театру). Ролі: Треплов («Чайка» Чехова), Кудряш («Гроза» О. Островського), Олексій («Оптимістична трагедія» Вс. Вишнєвського), Антуан де Сент-Екзюпері («Життя Сент-Екзюпері» Малюгіна) та ін. Поставив спектаклі: «Платон Кречет» Корнійчука (грав роль Платона), «Марія Тюдор» Шіллера (грав роль Гільберта) та ін. Знімається в кіно (Хлестаков у фільмі «Ревізор», Якушев у телефільмі «Операція „Трест“» та ін.). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями.

ГОРБАЧОВ Михайло Сергійович (н. 2.III 1931, с. Привольє, тепер Красногвардійського р-ну Ставропольського краю) — рад. партійний діяч. Член КПРС з 1952. Н. в сел. сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1955), Ставроп. с.-г. ін-т (1967, заочно). В 1946—50 працював помічником комбайнера МТС. У 1956—62 — перший секретар Ставропольського міськкому, другий, перший секретар крайкому ВЛКСМ. В 1966—70 — перший секретар Ставропольського міськкому, другий, 1970—78 — перший секретар крайкому КПРС. З листопада 1978 — секретар ЦК КПРС. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 ін. орденами, медалями.

ГОРБАЧОВ Омелья Григорович (31.VII (12.VIII) 1892, Київ — 24. X 1963, там же) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1910. Н. в сім'ї робітника. В 1911 обраний секретарем Шуляцького к-ту РСДРП (Київ); 1913 виступив у Наримський край. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). В 1923—31 — заст. нарком, нарком праці УРСР. У 1931—54 — на керівній госп. і профспілкової роботі. На IX—XI з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. З 1954 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГОРБИЛЕВІ (*Sciaenidae*) — родина риб ряду окунеподібних. Тіло високе, стиснуте з боків; рот нижній або напівнижній; спинний плавець складається з двох частин — високої колючої і низької м'якої. Бл. 150 видів, поширені в мілководних ділянках, переважно тропічних і субтропічних мор. вод; деякі види заходять у прісні води. В СРСР (у Чорному й Азовському морях) — 2 види: світлий

горбиль (*Umbrina cirrhosa*), довж. до 2 м, масою до 70 кг, з темними косими смугами на спині; темний горбиль (*Sciaenops ocellatus*), довж. до 0,7 м, масою до 4 кг, з темним забарвленням тіла. Г. — хижаки, живляться дрібною рибою. Ікра пелагічна (плаває в товщі води). Личинки розвиваються на мілководді, швидко ростуть і восени мігрують у глибші шари води. Г. — об'єкт промислу.

ГОРБУНОВ Борис Миколайович (22. I (4.II) 1901, Київ — 28.VII 1944, там же) — український рад. учений у галузі будівельної механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київський політех. ін-т (1925). Працював (1925—29) в Управлінні по будівництву великих мостів, з 1932 — в Електрозваривальному комітеті (тепер Ін-т електрозварювання ім. Е. О. Патона) АН УРСР, з 1941 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. Водночас (з 1926) займався пед. діяльністю у вузах Києва. Автор праць з питань міцності мостів і зварних конструкцій (з Е. О. Патона), розвитку спец. аналітичного методу розрахунку просторових систем, теорії розрахунку рам з тонкостінних стрижнів тощо.

Лит.: Стрельбицька О. І. Борис Миколайович Горбунів. К., 1959.

ГОРБУНОВ Микола Петрович (9(21). VI 1892 — 7. IX 1937) — рад. державний діяч, акад. АН СРСР (з 1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. у Красному Селі (тепер у складі Ленінграда) в сім'ї інженера. В 1917 закінчив Петерб. технологічний ін-т. З липня 1917 — зав. Інформаційним бюро ВЦВК, з листопада 1917 — секретар Раднаркому і особистий секретар В. І. Леніна. Працюючи на посаді зав. наук.-тех. відділом ВРНГ (1918—19), провів значну роботу по залученню Рос. АН та ін. наук. установ до співробітництва з Рад. владою. В 1919—20 — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1920 за пропозицією В. І. Леніна призначений керуючим справами РНК РРФСР, з 1922 — РНК СРСР і РПО. Був одним з організаторів Всесоюзної с.-г. академії імені В. І. Леніна. З 1935 — неодмінний секретар АН СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГОРБУНОВСЬКЕ ТОРФОВИЩЕ — торфовище біля населеного пункту Горбуново поблизу м. Нижнього Тагіла Свердловської обл., де 1908 виявлено залишки поселень часів неоліту і бронзового віку (3—1-е тис. до н. е.). Пам'ятники досліджувалися 1926—39, 1948—49, 1963. При розкопках 8 різночасних поселень відкрито залишки жител, знайдено багато дерев'яних предметів неолітичного часу (васла, бумеранг, полозки саней, ковші, що мали форму водоплавних птахів, ідоли тощо), які збереглися завдяки консервуючим властивостям торфу. Виявлено й знаряддя праці з каменю, кістки і рогу (мотики, сокири, гарпуни) та уламки орнаментованої кераміки. Заняттями жителів поселень були рибальство, мисливство і, можливо, землеробство. Іл. с. 111.

ГОРБУША (*Oncorhynchus gorbuscha*) — риба родини лососевих.



Б. Л. Горбатов.



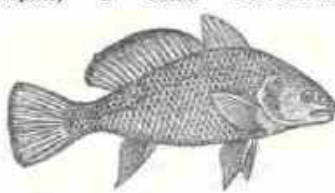
І. І. Горбачевський.



Гор і фараон Нектанебос. Близько 350 до н. е. Базальт. Метрополітен-музей, Нью-Йорк.

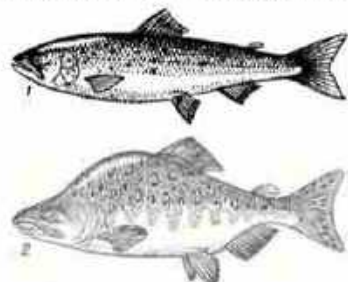


Горчарський круг-пожний.



Темний горбиль.

Тіло (довж. до 50 см, іноді й більше, маса 1,5–1,7 кг) вкрите дрібною сріблястою лускою. Г. — прохідна риба: нагулюється в морі, нерест — у річках. Статевозрілого стає на 2-му році життя. Під час нересту (липень — жовтень) забарвлення тіла змінюється на коричневе з темними плямами, плавці чорнішають, у самців на спині з'являється горб (звідки й назва), скривлюються щелепи, на них виростають великі зуби. Самка відкладає до 2 тис. ікринок, заси-



Горбуша: 1 — дорослий самець; 2 — самець під час нересту.

паючи їх галькою, під якою і зимують молоді. Після нересту риби гинуть. Живиться Г. дрібною рибою і ракоподібними. Поширена в пн. частині Тихого ок., зокрема в СРСР — у морях Далекого Сходу і Сх. Сибіру; акліматизована в Баренцовому і Білому морях. Об'єкт промислу.

Ю. В. Мовчан.

ГОРВІЦ Олександр Борисович [1897, Київ — 20.І (2.ІІ) 1918, там же] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член РСДРП(б) з 1915. Під час 1-ї світової війни вів підпільну роботу в Києві. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), виконкому Ради робітн. депутатів. На обласному з'їзді РСДРП(б) Пд.-Зх. краю (грудень 1917) обраний членом Гол. к-ту соціал-демократії України, на 1-му Всеукр. з'їзді Рад — до складу ВЦВК. В січні 1918 — уповноважений Рад. уряду України по організації збройного повстання в Києві (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*) проти Центр. ради, входив до Військ.-революц. к-ту. Під час повстання, поранений, був схоплений петлюрівцями і замордований.

ГОРГАНІ — система гірських хребтів у *Карпатах Українських*, у Івано-Фр. та Закарп. областях УРСР. Розташовані між долинами річок Мизуки й Ріки на Зх. та р. Прутом і *Яблуніцким перевалом* на Сх. Г. поділяють на Берегові, Зоннішні (Скибоні) і Внутрішні (Приводоліні). Вис. до 1818 м (г. Сивуля). Для Г. характерні круті схили й гострі гребені, вершини вкриті кам'яними осипищами (місцева назва «горгани»). Г. розчленовані глибокими поперечними долинами річок Вистриці, Пруту й Тереблї. На річках — пороги, водоспади. Є озера. До вис. 1450 м — буково-ялинові і смерекові ліси, вище — чагарникове криволісся з гірської сосни та луки. Розвинуте лісове г-во. Держ. заказник Горгани. Район туризму.

ГОРГІПНІЯ — античне місто на сх. узбережжі Чорного м., на місці сучасної Анапи. Виникло з появою грец. колоністів у 6—5 ст. до н. е. на місці поселення *сіндів* (Синдська гавань), що існувало тут раніше. В 1-й пол. 4 ст. до н. е. місто ввійшло до *Боспорської держави* і почало називатися Г. на честь Горгіппа (син Сатіра I — правителя Боспору з династії *Спартокідів*). Була значним торг.-ремісничим центром і опорним пунктом Боспору. В 2—3 ст. місто досягло значного розквіту; в 4 ст. занепало.

ГОРГОНАРИ — ряд безхребетних тварин класу *коралових політів*. Те саме, що й *гогронієподібні*.

ГОРГОНІ (Горґуф, Горґуф, одн.) — у грецькій міфології три жінки-страховища (Стено, Евріала й Медуза), погляд яких обертав на камінь усе живе. З трьох сестер-Г. тільки Медуза була смертною (їй відрубав голову *Персей*). Г. мали золоті крила й руки з залізними пазурами, а на величезних головах у них замість волосся були змії. Іл. с. 108.

ГОРГОНІЄПОДІБНІ, горгонарії, рогові корали (*Gorgonaria*) — ряд безхребетних тварин класу *коралових політів*. Політи (довж. до 3 мм) утворюють розгалужені (дерев., гіллясті) й видоподібні колонії розміром від кількох см до кількох м. Осьовий скелет у більшості видів з рогоподібною речовини, просоченої вапном, у деяких видів (напр., *червоний корал*) рогової речовини немає. Живляться Г. найчастіше органічними частками, завислими у воді. Бл. 1200 видів, поширених у всіх відкритих морях від полярних районів до екватора; в СРСР — бл. 23 видів (у пн. і далекосхідних морях). Червоний корал, з якого виготовляють різні прикраси — об'єкт промислу. Іл. с. 108.

О. П. Маркевич.

ГОРДЄЕВ Семен Мойсейович [справж. прізвище — Гольдфайн, н. 29.VI (12.VII) 1902, Макарів, тепер смт Київської обл.] — російський рад. поет. Член КПРС з 1929. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1920. Перша зб. поезій — «Вірші» (1932). Людина трудової слави, подвигів рад. народу у Великій Вітчизн. війні присвячені збірки Г. «Чуття Батьківщини» (1936), «Лірика» (1940), «Україна» (1944), «Доля» (1946), «Прізвища» (1955), «Гімн труду» (1947), «Зустріч з юністю» (1963), «Золоті ворота» (1971) та ін. Перекладач рос. мовою творів укр. поетів. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Тв.: Лірика. К., 1969; Незамерзающее течение. М., 1973; Лирическая летопись. К., 1977.

ГОРДІЄНКО Вадим Максимович (н. 29.X 1930, Харків) — український рад. гістолог, професор, доктор мед. наук. Закінчив Харків. мед. ін-т (1955). З 1965 працює в Київ. ін-ті ендокринології та обміну речовин. Осн. праці присвячені вивченню структури й функцій органів ендокринної системи і її регуляторних центрів в умовах функціонального напруження; дії фармакологічних речовин на

різних патологічних станів. Держ. премія УРСР, 1976.

ГОРДІЄНКО Дмитро Прокопович [26.XI (8.XII) 1901, с. Плужники, тепер Яготинського р-ну Київської обл. — 1.І 1974, там же] — український рад. письменник. Учасник громадян. війни. Перші вірші надрукував 1923. Автор нарисів, оповідань і репортажів про колективізацію й індустріалізацію країни, романів з життя донецьких шахтарів: «Тинда» (1930) і «Завойовники надр» (1932).

Тв.: Вибране. К., 1965; Тинда. К., 1966.

ГОРДІЄНКО Костянтин (Кость; р. н. невід. — 1733) — кошовий отаман *Запорізької Січі*, співаучасник зради І. Мазени. Після поразки швед. загарбників у *Полтавській битві 1709* Г. разом з швед. королем *Карлом XII* та І. Мазепою втік у Бендери, де невдовзі став прибічником Туреччини. Очолюючи до 1728 *Олешківську Січ*, Г. продовжував ворожу укр. народів діяльність: виступав за приєднання України до Туреччини, брав участь у наскоках крим. татар на Україну.

ГОРДІЄНКО Костянтин Олексійович [н. 20. IX (3.X) 1899, с. Микитинці, тепер Ярмолинського р-ну Хмельницької обл.] — український рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Належав до літературної організації «Гарт». У творах 20—30-х рр. (зб. оповідань і нарисів «Автомат», 1928; повісті «Славогород», 1929; «Повість про комуну», 1930; «Атака», 1931; «Зерна», 1934; роман «Діти землі», 1937) змалював життя рад. села періоду колективізації. В романі «Чужу ниву жала» (1939—40), повісті «Заробітчани» (1949) показав зростання революц. свідомості сел. мас та їхню участь у революції 1905. Під час Великої Вітчизн. війни написав ряд оповідань і нарисів про героїзм рад. воїнів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. За роман-трилогію «Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею» (1954), «Буймир» (1968) удостоєний Держ. премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1973). Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1969; Буймир. К., 1975; Рос. перекл. — Девушка под яблоней. М., 1961; Чужую ниву жала. М., 1974.

ГОРДІВ ВУЗОЛ — за давньо-грецьким міфом, надто заплутаний і складний вузол, яким фрігійський цар Гордій прив'язав ярмо до дщля свого воза, подарованого ним храмові Зевса. Оракул пророкував, що той, хто розв'яже вузол, стане володарем світу. *Александр Македонський* нібито розрубав Г. в. мечем. Звідси вираз «розрубати Гордіїв вузол» — швидко й просто розв'язати складне й заплутане питання.

ГОРДІЙЧУК Микола Максимович (н. 9.V 1919, с. Чорнорудка, тепер Ружинського р-ну Житомирської обл.) — український рад. музикознавець, доктор мистецтвознавства (з 1972), професор (з 1972). Член КПРС з 1950. В 1947 закінчив Київ. консерваторію. Праці з історії укр. класичної і сучас. музики. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.



І. Я. Горбачевський.



І. О. Горбачов.



М. С. Горбачов.



К. О. Гордієнко.

ГОРДЛЕВСЬКИЙ

Тв.: Микола Віталійович Лисенко. К., 1963 (у співавторстві). Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Українська музична Ленінська. К., 1970; На музичних дорогах. К., 1973; Миколай Леонтович. К., 1977.

ГОРДЛЕВСЬКИЙ Володимир Олександрович [25.IX (7.X) 1876, Свеаборг — 10.IX 1956, Москва] — російський рад. схиловознавець, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив Лазаревський ін-т сх. мов (1899) і Моск. ун-т (1904). З 1907 працював у Лазаревському ін-ті сх. мов (пізніше — Моск. ін-т схиловознавства), 1918—48 — професор цього ін-ту. З 1948 очолював сектор в Ін-ті схиловознавства АН СРСР. Праці з тур. мови, л-ри й історії: «З життя цехів у Туреччині» (1927); «Граматика турецької мови» (1928); «Внутрішній стан Туреччини в 2-й пол. 16 ст.» (1940), «Держава Сельджуків Малої Азії» (1941). Автор численних розвідок з питань рос.-тур. літ. зв'язків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Тв.: Избранные сочинения, т. 1—4. М., 1960—68.

ГОРДОВ Василь Миколайович [30.XI (12.XII) 1896, с. Матвеевка, тепер Мензелинського р-ну Татарської АРСР — 12.XII 1951] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1918. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями ряду фронтів і, зокрема, 3-ю гвард. армією 1-го Укр. фронту, що брала участь у визволенні України. В 1945—46 — команд. військами Приволзького військ. округу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРДОВИНА, калина цілолиста (*Viburnum lantana*) — кущ або невелике дерево з роду *калина* родини жимолостевих. Вис. до 5 м. Молоді гілки, черешки і нижній бік листків вкриті зірчастими волосками. Листки овальні, зморшкунаті. Квітки білі, двостатеві, зібрані в густі щитковидні суцвіття. Плоди — кістянки, спочатку червоні, при дозріванні стають чорними. Дико росте в Зх. Європі. Пн. Африці і Малій Азії, в СРСР — на Пд. Зх. Європ. частини, зокрема в УРСР. Виростають у садах і парках. Використовують у степовому лісонасадженні. Дереви тверді, йде на виготовлення різних виробів.

ГОРДОН Володимир Михайлович [13 (25). X 1871, м. Лохвиця, тепер Полтавської обл. — 3.I 1926, Харків] — український рад. юрист, спеціаліст у галузі цивільного права і процесу, акад. АН УРСР (з 1925). З 1906 — професор Харків. ун-ту; з 1920 працював у Харків. ін-ті нар. г-ва. Автор багатьох праць, серед яких «Статут цивільного судочинства» (1899), «Позови про визнання» (1906), «Система радянського торговельного права» (1924).

Лит.: Сборник статей, посвященный памяти академика, профессора Владимира Михайловича Гордона. Х., 1927

ГОРДОН (Gordon) Річард (н. 5.X 1929, Сіетл, штат Вашингтон) — астронавт США. В 1951 закінчив Вашингтонський ун-т, за спеціальністю хімік. З 1963 — в групі астронавтів. Разом з Ч. Конрадом (12—14.IX 1966) здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-11», під час якого двічі виходив у космос. З Ч. Конрадом і А. Біном (14—24.XI 1969) брав участь у польоті до Місяця на космічному кораблі «Аполлон-12». Пілотував осн. відсік під час висадки астронавтів на Місяць.

ГОРЕЛЬЕФ (франц. haut-relief, букв. — високий рельєф) — скульптурний твір, у якому зображення виступає над площиною фону більш



Л. М. Орлеяно. Горельєф «Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла». Мідь, 1977

як на половину свого об'єму. Окремі деталі зображення на Г. інколи тільки торкаються фону, а часом і зовсім відокремлюються від нього. Г. використовують і в архітектурі.

ГОРЕЦЬКИЙ (Gorecki) Леонард (бл. 1525, Великопольща — після 1582) — польський історик, письменник, діяч реформістського руху. В 1578 опублікував у Франкфурті «Опис війни Івоні» — істор. працю про боротьбу 1574 військ господаря Молдавії Івана Ляхого з загону укр. козаків проти військ гур. султана Селіма II. З істор. праць Г. збереглася ще хроніка про події в Речі Посполитій 1576—82 (опубліковано 1939—50).

ГОРЕЦЬКИЙ Петро Йосипович [24.XI (6.XII) 1888, с. Мутні, тепер Кривенького р-ну Сумської обл. — 16.VIII 1972, Київ] — український рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1914). З 1919 працював в АН УРСР, 1930—63 — наук. співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР. Автор праць з історії укр. літ. мови, лексикографії й діалектології («Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови», 1953; «Вивчення української мови в дожовтневий період», 1958). Один з авторів «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1951) й «Курсу історії української літературної мови» (т. 1—2, 1958—62).

Тв.: Історія української лексикографії. К., 1963.

ГОРЕВ Микола Миколайович [н. 8 (21).VI 1900, Казань] — український рад. патофізіолог, дійсний член АН УРСР (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закін-

чив мед. ф-т Іркутського ун-ту (1926). У 1934—58 — зав. відділом Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця. Один з організаторів і перший директор (1958—62) Ін-ту геронтології АН СРСР (Київ), з 1962 — зав. відділом цього ін-ту. Праці Г. присвячені фізіології й патології кровообігу (питанням шоку, гіпертонії, інфаркту міокарда, атеросклерозу). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія АН УРСР імені О. О. Богомольця, 1962.

Тв.: Очерки изучения гипертонии. К., 1959; Экспериментальный атеросклероз и возраст. М., 1972.

ГОРЕЛОВ Гаврило Микитович [22.III (3.IV) 1880, с. Покровське, тепер Волоколамського р-ну Московської обл. — 16.VIII 1966, Москва] — російський рад. живописець, дійсний член АМ СРСР (з 1953). В 1903—11 навчався в петерб. АМ у І. Рєпіна та Ф. Рубо. Брав участь у виставках Т-ва передових і Товариства піддворосійських художників в Одесі. З 1924 — член АХРР. Автор картин на істор. теми («Страта Пугачова», 1925; «Повстання Болотникова», 1944, та ін.), портретів сталих і з-ду «Серп і Молот». Держ. премія СРСР, 1950.

ГОРИ, гірські споруди — ділянки земної поверхні заввишки понад 600 м над р. м., що характеризуються різкими коливаннями відносних висот і контрастними формами рельєфу. За характером простягання розрізняють гірські ланцюги, хребти, масиви тощо; за типом горизонтального розчленування — радіальні, прісті, решічасті, кулісні, гілчасті гори. Важливими елементами Г. є вершини їхніх гребневих частин, перепальні сіловини, *поверхні вирівнювання*, подовжні й поперечні долини. За морфологічними ознаками Г. поділяють на високі (понад 2000 м над р. м.), середньовисокі (1000—2000 м), низькі (600—1000 м). Високі (альпійські) Г. підносяться вище за снігову лінію, мають найконтрастніші форми рельєфу, гострі вершини. Коливання відносних висот поверхні досягає 1000 м. Окремі гори досягають 7000—8000 м над р. м. Найвищі Г. земної кулі — Гімалаї, в СРСР — Памір. Середньовисокі Г. характеризуються значною крутизою схилів і м'якими обрисами привершинних ділянок. Глибина розчленування — 600—1000 м (*Карпати Українські, Кримські гори*, Пд. Урал). Низькі Г. (горбогір'я) поширені переважно на ділянках зруйнованих високів і середньовисоків Г. Для них аластиві незначні (в межах 175—500 м) амплітуди відносних висот (напр., *Казахський дрібнокопаний*). Вивчення морфології Г. дає змогу робити висновки щодо історії їхнього геол. розвитку. Виділяють Г. байкальської, каледонської, герцинської та альпійської складчастості.

За походженням розрізняють Г. тектонічні, вулканічні й денудційні (див. *Горотоутворення*). Тектонічні Г. поділяють на складчасті, брилові (столово-брилові), складчато-брилові. Складчасті



Горгона й леви. Рельєф колісниць з Перуджі. Близько 400 до н. е. Бронза. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.



Горговиноподібні. Колонія горговиноподібних *Leptogorgia*.



Гордовина. Гілка з квітками і гілка з плодами.



Горбач.

Г. виникають у геосинкліналях у процесі нагромадження товщі осадових порід, зминання їх у складки, пронизування інтрузивами та наступного підняття всієї складчастої зони (Анди, Альпи, Кавказ). Брилові (столово-брилові) Г. характерні для давніх складчастих областей, на які повторно впливали гороутворюючі процеси. Вони виникають внаслідок розламування земної кори на окремі брили, одні з яких (горсти) піднімаються і створюють гірські масиви, хребти, інші (трапи) опускаються, утворюючи міжгірні улоговини. Складчасто-брилові Г. найпоширеніші на земній кулі. У своєму розвитку вони пройшли етап складчастих Г. і етап брилових підняття та опускає по лінії тектонічних розломів. Вулканічні Г. є результатом аккумуляції на земній поверхні вивержених вулканічних продуктів, що створюють вулканічні конуси (Коряцька сопка, Мауна-Кеа, Кілауеа). Денудативні Г. виникають у межах підвищених ділянок земної поверхні в умовах глибокого розчленування їх внаслідок денудації та ерозії (напр., крайові гірські споруди Середнього Сибіру). Від прилеглих рівнин Г. чітко відрізняються висотною поясністю ландшафтів. Геогр. положення Г. у широтній зоні, напрям простягання хребтів, їхня абсолютна й відносна висота, наявність гір

ських улоговин, різний вік елементів рельєфу та ін. фактори визначають кількість ландшафтних поясів, їхні висотні межі та природні особливості.

Г. є ареною актив. прояву тектонічних і денудативних процесів, що сприяють виходів на поверхню глибинних магматичних утворень (з ними пов'язані відповідні корисні копалини), мінеральних джерел та ін. Невелика площа рівних ділянок, значні коливання відносних висот на невеликих відстанях, крутизна схилів створюють труднощі при пром. та с.-г. освоєнні Г.

Лит.: Шукун І. С., Шукун О. Е. Жизнь гор. М., 1959; Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектогенеза. К., 1961; Резанов И. А. Образование гор. М., 1977.

ГОРИЗОНТ (грец. *ὄριζων* (*ὄριζω* — обмежую), від *ὄριζω* — обмежую) — межа доступного для спостереження відкритого ландшафту. Видимий Г. — лінія, по якій для спостерігача небо ніби зливається з поверхнею Землі; далекі видимості (*d*, км) його визначають за формулою $d = 3,83 \sqrt{h}$, де *h* — висота спостерігача над навколишньою місцевістю (в м). Математичний Г. — велике коло небесної сфери, площина якого перпендикулярна до прямовисної лінії в пункті спостереження.

В. П. Цесевич.
«ГОРИЗОНТ» — рад. супутник зв'язку, запущений 19.XII 1978. Через «Г.» планується проведення трансляції телепередач з XXII Олімпійських ігор. Див. *Штучні супутники Землі*.

ГОРИЗОНТ у геології — одиниця підрозділу регіональної стратиграфічної шкали. Характеризується однорідністю складу гірських порід, наявністю певних включень, викопних решток тощо.

ГОРИЗОНТ у гірничій справі — сукупність гірничих виробок, що лежать на одному рівні. Розрізняють Г. вентиляційні (для провітрювання шахти) і відкотні (для транспортування вантажів і переміщення людей). Є також Г., по яких випускають відокремлену від масиву руду (Г. випуску), де підготовляють гірський масив знизу до руйнування (Г. підсікання) і Г. для скреперного (див. *Скрепер*) доставляння відокремленої корисної копалини до місця навантажування (Г. скреперування). В разі відкритої розробки родовищ корисних копалин на т. з. робочому Г. кар'єру розміщують осн. гірничі устаткування для розроблення одного уступу.

ГОРИЗОНТАЛЬНІ КООРДИНАТИ — координати (висота і азимут), що визначають положення точки на небесній сфері. Див. *Координати небесні*.

ГОРИЛА (*Gorilla*) — рід людноподібних мап. Вис. самців до 2 м, шир. в плечах до 80 см, маса до 180 кг (іноді до 250 кг), об'єм мозкової коробки 500—685 см³. Самки значно менші за самців. Усе тіло Г., крім морди, грудей і тильного боку кистей і ступнів, акрите темно-бурим волоссям. Шкіра чорна. Поширені в густих тропічних лісах екваторіальної

Африки; живуть невеликими групами, ведуть кочове життя, гнізда будують на деревах, живляться рослинною їжею. Розмножуються цілий рік. Самка після 251—289-денної вагітності народжує 1 маля, яке тримається біля неї до 3 років. Вважають, що тривалість життя Г. — 30—35 років. У роді 1 вид — горіла (*G. gorilla*) з трьома підвидами: Г. берегова (*G. g. gorilla*), Г. гірська (*G. g. beringei*) і Г. низинна (*G. g. mpanzema*). Іл. с. 110.

Н. Л. Корніць.
ГОРИНЬ — річка в Тернопільській, Хмельницькій і Рівненській областях УРСР і Брестській обл. БРСР, права притока Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 659 км, пл. бас. 27,7 тис. км². Бере початок з джерел на Кременецьких горах Подільської височини, нижче тече Поліською низовиною. Найбільша притока — Случ (права). У середній і нижній течії судноплавна. Використовують для технічного водопостачання, зрошування, рибозоведення. На Г. — міста Ізяслав, Славутич, Дубровиця, Давид-Городок.

ГОРИХВІСТКА (*Phoenicurus*) — рід співочих птахів родини *дроздових*. Довж. тіла 13,5—16 см; забарвлення строкате з білого, чорного, сірого і рудого кольорів; самці яскравіші за самок; дзьоб короткий з шетинками при основі. 10 видів, поширених у Європі, Азії (крім пн. і пд. частин), Пн. Африці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 2: Г. звичайна (*Ph. phoenicurus*) і Г. чорна (*Ph. ochruros*) — перелітні птахи. Живуть у лісах, садах, чагарниках, часто поблизу жител людини. Гнізда в'ють у дуплах, щілинах будівель або скель та в ін. закритих місцях. Кладка (іноді дві на рік) з 5—9 яєць. Живляться комахами. Іл. с. 110.

А. П. Федоренко.
ГОРИЦВІТ, адоніс (*Adonis*) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *жовтецевих*. Листки розсічені. Квітки поодинокі, великі, здебільшого червоні або жовті. Бл. 20 видів, поширених у Європі та помірній смузі Азії. В СРСР — бл. 15 видів, з них в УРСР — 5. Найвідоміший Г. весняний (*A. vernalis*) — багаторічник з жовтими квітками. Лікарська рослина, містить (як і деякі ін. види Г.) серцеві глікозиди, що їх застосовують при серцево-судинних захворюваннях. Розмножують насінням і кореневищами. Серед Г. є бур'яни. Деякі види, зокрема Г. весняний, потребують охорони. Іл. с. 111.

ГОРІ — місто республіканського підпорядкування Груз. РСР, райцентр. Розміщений при злитті рік Великої Ліхві і Кури. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). 3-літ. приладобуд., шпалопросувальний, Бавовняний, млинарський, м'ясний, хлібний, домобудівний комбінати та ін. Пед. ін-т, с.-г. технікум, мед. та муз. уч-ща. Драм. театр. Історико-етнографічний музей. У Г. народилися Й. В. Сталін (є його Будинку-музей), професіональний революціонер Камо. Відоме з поч. 7 ст., з 1801 — місто. В Г. — руїни середньовічної фортеці Горісцхе.

Найбільші гірські системи

Назва	Найвища вершина	Висота, м
СРСР		
Памір	Пік Комунізму	7495
Тянь-Шань	Пік Перемог	7439
Кавказ	Ельбурс	5642
Карпати Українські	Говерла	2061
Зарубіжжя Європа		
Альпи	Монблан	4807
Зарубіжжя Азія		
Гімалаї	Джомолунгма	8848
Каракорум	Чогорі	8611
Піндукус	Тірічмір	7690
Ельбурс	Демавенд	5604
Африка		
Масив Кіліманджаро	Кіліманджаро	5895
Масив Кенія	Кенія	5199
Масив Рувензори	пік Маргерита	5109
Північна та Центральна Америка		
Кордильєри	Мак-Кінлі	6193
Аппалачі	Мітчелл	2037
Південна Америка		
Анди	Аконкагуа	6960
Австралія		
Австралійські Альпи	Косцюшко	2230
Антарктида		
Гори Елсуерта	Вінсон	5140



В. О. Гордальєвський.



В. М. Гордон.



Р. Гордон.



М. М. Горєн.

ГОРІЛИЙ



Горила



Горихністка значайна: 1 — самка; 2 — самець



Горихнівка



Горляця значайна (на передньому плані — самець)

ГОРІЛИЙ Павло Петрович (28.I 1908, Харків — 31.XII 1941) — український рад. графік. У 1929 закінчив Харків. худож. ін-т. Працював у галузі політ. плаката («Хай живе Червона Армія!», 1933; «Привіт бійцям-прикордонникам...», 1936; «Клянемося тобі, товаришу Ленін!», «Всі до виборчих урні!», обидва — 1937) і станкової графіки («Т. Шевченко в майстерні К. Брюллова», 1939, та ін.). Закінчив на фронті під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.

ГОРІЛКА — алкогольний напій міцністю 40—45%. Виготовляють Г. з ректифікованого (див. Ректифікація) етилового спирту з додаванням зм'якшеної води. В процесі приготування водно-спиртової розчин пропускають через активне вугілля, а потім фільтрують. Залежно від виду Г. може містити деяку кількість цукру, питної соди, оцтовокислого натрію тощо. Додаючи у водно-спиртовий розчин настої трав, коріння, прянощі, одержують *настойки*. Переганяючи зброжені плоди і ягоди, виготовляють Г. винограду, вишневу, сливову та ін. Вироби Г. були відомі в Давній Русі з 10—11 ст. Див. *Лікоро-горілка промисловість*, *Спиртова промисловість*.

ГОРІННЯ — складний фізико-хімічний процес на основі екзотермічних реакцій окислення-відновлення, який характеризується значною швидкістю перебігу й виділенням великої кількості тепла і світла. При Г., як правило, утворюється полум'я. Г. починається при підпалюванні горючої суміші розжареним тілом, полум'ям, електр. іскрою, а іноді внаслідок самозапалювання. В техніці та в побуті широко застосовують Г. твердого, рідкого і газоподібного палива в різних печах, топках, двигунах внутр. згорання, пальниках для одержання тепла, а подекуди і світла.

Лит.: Малица В. М. Основні характеристики горіння. М., 1977.

В. Л. Павлов.

ГОРІХ (*Juglans*) — рід рослин родини горихових. Однодомні дерева з черговим непарноперистими листками. Тичинкові квітки зібрані у висячі сережки, маточкові — по 1—3 на верхівках пагонів. Плід — кістяковидний з м'ясистим зовнішнім і дерев'янистим внутрішнім шарами оплодия. Насіння істівна. Понад 10 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі, переважно в Сх. Азії; 1 вид — на Ямайці. В СРСР — 3 дикорослі види. В УРСР вирощують 4 види горіха, з них найвідоміший *волосистий горіх*. Менш поширені в УРСР Г. чорний (*J. nigra*), Г. сірий (*J. cinerea*) і Г. манджурський (*J. mandshurica*). Див. також *Горіхоплідні культури*.

ГОРІХІВКА (*Nucifraga caryocatactes*) — птах родини *воронових*. Довж. тіла 31—38 см, маса 190—200 г. Оперення темно-коричневе з білими плямочками. Поширена в хвойних лісах Європи. В СРСР — у зоні тайги та в гірських лісах. В УРСР — у лісах Карпат. Осілий, почасти мандрівний птах. Гніз-

диться на деревах. Кладку з 4—5 строкатих яєць насиджує 16—20 днів. Живиться насінням хвойних порід дерев. Розносячи їхнє насіння (зокрема кедр), сприяє поширенню цих рослин.

Л. О. Бабенко.

ГОРІХОПЛІДНІ КУЛЬТУРИ — деревні породи, в яких плоди мають господарську назву «горіхи». До Г. к. відносять породи рослин род. горіхових — *волосистий горіх* і *пекан*; ліщинових — *фундук*, *ліщину*; розових — *мигдаль*; букових — *каштани*, *бук*; соснових — *кедрову сосну*; сумарових — *фісташку* справжню та ін. Плоди Г. к. мають суху дерев'янисту оболонку, в якій є істівне й поживне ядро, багате на жири (до 75%) і білки (до 22%). Майже всі Г. к. дико зростають на великих площах. Г. к. вирощують в СРСР на Кавказі, в Серед. Азії, на Україні. Вони займають бл. 4% площі усіх садів. Про окремі Г. к. див. статті за їхніми назвами.

ГОРІХОТВОРКОВІ (*Cynipidae*) — родина паразитичних *перетинчастокрилих*. Довж. тіла здебільшого 1—6 мм, забарвлення чорне або буре; груди випуклі, черевце здавнене з боків; жилкування крил спрощене. Бл. 1900 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. Для більшості видів Г. характерне чергування двостатевого і одностатевого покоління. Самки відкладають яйця в тканини рослин, де й розвиваються білі, червоподібні личинки, спричинюючи утворення *галів* у вигляді горішків (звідси й назва Г.). В лісах УРСР дуже поширені горіхотворки: *яблунковидна* (*Cynips quercus-folii*), *коренева* (*Biorrhiza pallida*). Деякі види Г. шкідливі, напр. *плюскові* горіхотворки (*Cynips quercus-calicis*) ушкоджують люд., *малинові* горіхотворки (*Diastrophus rubi*) — стебла малини. Ід. с. 112.

І. К. Загайкевич.
ГОРІШНА, Велика Горішна — карстова печера у сх. частині Саянів, у межах Краснояр. кр. РРФСР. Розташована у вапняково-доломітових конгломератах. Довж. 11 км, глиб. 190 м (одна з найбільших в СРСР). Складається з системи нахилених ходів та залів. У печері є невеликий струмок і озеро, з дна якого до глиб. 30 м веде сифонний хід. Досліджена 1969—70.

Ю. І. Шитов.

ГОРКА Лаврентій [1671, Львів — 10 (21).IV 1737, Вятка, тепер м. Киров] — український письменник, освітній і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії, потім її професор. Учень Ф. Прокоповича. В 1707—08 прочитав в академії свій курс поезії. Тоді ж написав трагікомедію «Йосиф Патриарх», до якої уперше в укр. театрі було включено балетні сцени. Г. осуджував зрадництво Мазепи і підтримував реформи Петра І. Обіймав високі церк. посади в Росії (в Москві, Астрахані, Рязані, Вятці).

Ф. Я. Шолом.

ГОРКИ ЛЕНІНСЬКІ — селище Ленінського району Московської обл., за 35 км на Пд. Сх. від Москви і за 4 км від станції Ленінська Московської залізниці, на березі

р. Пахри. Месток Горки існував з кін. 18 ст. З Г. Л. пов'язаний значний період у житті В. І. Леніна. Вперше він приїхав сюди наприкінці вересня 1918, щоб відновити здоров'я після поранення 30.VIII 1918. В. І. Ленін був у Горках у дні відпочинку й під час відпусток, з 15.V 1923 жив постійно. Тут він написав ряд праць. Разом з В. І. Леніном у Горках жили Н. К. Крупська та М. І. Ульянова. 21.I 1924 о 18 год. 50 хв. В. І. Ленін помер у Горках. За рішен-



Горки Ленінські. Будинок, у якому жив і працював В. І. Ленін в останні роки свого життя.

ням ЦК КПРС у січні 1949 тут відкрито меморіальний Будинок-музей В. І. Леніна. Г. Л. — центр колгоспу імені В. І. Леніна. **ГОРКУША** (Гаркуша) Филон (пр. п. і с. м. невід.) — козацький полковник, сподвижник Б. Хмельницького. Влітку 1648 очолював козаків, що допомагав у Білорусії повстанцям у боротьбі проти лит. шляхти. Навесні 1651 разом з загонами М. Небаби і А. Ждановича захищав пн. кордон України від нападу лит.-шляхет. війська Я. Радзивіла. В березні — квітні 1654 їздив як посол до царського уряду. Влітку 1657 очолював козак. війська на Пд. Волині.

ГОРЛЕНКО Василь Петрович [1 (13).I 1853, с. Ярошівка, тепер Роменьського р-ну Сумської обл. — 13 (26).IV 1907, Петербург] — український письменник, мистецтвознавець і фольклорист ліберально-буржуазного напрямку. Н. в поміщицькій сім'ї. Навчався в Ніжинському ліцеї та Сорбонському ун-ті (Париж). Автор праць про укр. письменників (Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка та ін.), художників (В. Боровиковського, Д. Левичевського), кобзарів і лірників (Г. Любистка, І. Кравченка, Ю. Перепелицю та ін.). Праці Г. цінні фактичними даними.

Тв.: Южнорусские очерки и портреты. К., 1898; Украинские были. К., 1899; Отблески. СПб., 1908; Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. К., 1928.

ГОРЛЕНКО Яким Андрійович [Іовсаф; 8 (19).XI 1705, м. Прилуки — 10 (21).XII 1754, Гравіорон, тепер місто Белгородської обл.] — український освітній і церковний діяч, письменник. У 1725 закінчив *Київську академію*, працював викладачем цієї академії, обіймав

ГОРЛІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

зможу видобувати з лави 1000—2500 т вугілля на добу, можуть працювати в автом. комплексах і комплексах по безлюдному вийманню вугілля. В 1977 валова продукція підприємства зросла проти 1970 в 1,5 раза. На Г. м. з. впроваджено подетальну спеціалізацію цехів і дільниць, оснащених високопродуктивними верстатами, в т. ч. автом. та напівавтом., гідрокопіювальними, з числовим програмним управлінням; застосовується електроімпульсна обробка металу і обробка деталей штучними алмазами та ін., що забезпечує високу якість продукції в умовах серійного й дрібносерійного виробн. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1945).

ГОРЛІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ — вищий навч. заклад Мін-ва освіти УРСР. Засн. 1949 як учительський ін-т у м. Білій Церкві Київ. обл. на базі пед. уч-ща, згодом реорганізований у пед. ін-т іноз. мов. У 1954 переведено до м. Горлівки Донец. обл. Ін-т має два ф-ти: англ. та франц. мов. У 1978/79 навч. р. тут налічувалося 393 студенти. У 6-ці вузу — 153,7 тис. одиниць зберігання. За час існування ін-т підготував понад 7 тис. спеціалістів.

ГОРЛІВСЬКО-ЩЕРБІНІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б).

Створена в квітні 1917 на правах районної організації на партійній конференції за участю делегатів від більшовиків Щербинівського, Нелепівського, Північного, Байрацького, Рутного, горлівських № 5 і № 8 рудників, а також артилерійського заводу. Конференція обрала районний к-т, який очолював Ш. А. Грузман. На момент створення орг-ція налічувала 1450 комуністів, у жовтні 1917 — 2660. У зв'язку зі швидким зростанням кількості членів орг-ції РСДРП(б) на шахтах району парт. конференція в жовтні 1917 поділила її на 4 райони. З початку існування орг-ція мала зв'язок з ЦК РСДРП(б), з липня 1917 працювала під керівництвом обл. к-ту РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну. Представники орг-ції С. Г. Головин і С. І. Лапін були делегатами VI з'їзду РСДРП(б). Більшовицький к-т очолював боротьбу трудящих району за владу Рад, проти *каледонізму* і австро-нім. окупантів.

ГОРЛІВСЬКО-ЩЕРБІНІВСЬКИЙ СТРАЙК 1916 — один з масових політ. страйків робітників на Україні в роки I-ї світової війни. В страйку 14 (27). IV — 11 (24). V, підготовленою більшовиками, брало участь бл. 25,5 тис. шахтарів. Керував ним страйковий к-т. У листівці, випущеній напередодні виступу, було вміщено політ. і екон. вимоги страйкарів; більшовики закликали робітників до посилення боротьби проти імперіалістичної війни, самодержавства та капіталістів. Шахтовласники відмовилися задовольнити вимоги страйкарів. Уночі проти 29.IV (12.V) поліція заарештувала 11 найактивніших учасників і орга-

нізаторів страйку. 2 (15). V поліція і солдати оточили збори страйкарів, які вимагали звільнення заарештованих товаришів. 4 робітників було вбито, 20 тяжко поранено і понад 300 чол. заарештовано. На знак протесту проти кривавої розправи над шахтарями пролетарі ін. районів Донбасу провели страйки солідарності.

ГОРЛО (поморське) — протока між внутрішнім і окраїнним морями (напр., горло Білого м.). Іноді Г. називають протоку при впадінні річки в озеро або в море (горло р. Єнісею).

ГОРЛЯНКА — рід трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Те саме, що й *живучка*.

ГОРМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — ідеалістична, біологізаторська течія в сучасній бурж. психології. Заснував її англ. психолог У. Мак-Дугалл (1908). Представники Г. п. вважають основою людської поведінки т. з. гормічну енергію (від грец. *ормі* — порив, потяг, прагнення). Джерелом цієї енергії, за Г. п., є *інстинкти* людини і тварин, які виступають рушійною силою психічного і соціального життя. Саме вони зумовлюють, на думку прихильників Г. п., свідому діяльність індивідів. Інстинкти, в їхньому розумінні, визначають активне прагнення людини до мети, в основі якого лежить більш або менш усвідомлена потреба. Хоч Г. п. і критикує *фрейдизм* за гіпертрофію статевого інстинкту, але визнає психоаналітичну концепцію про визначальну роль підсвідомих потягів. Соціальна практика довела наук. неспроможність тверджень представників гормічної психології.

ГОРМОНАЛЬНА РЕГУЛЯЦІЯ — регуляція життєдіяльності організму тварин і людини під впливом *гормонів*. Гормони, які виділяються в кров *залозами* внутр. секреції, регулюють обмін білків, жирів, вуглеводів, води і мінеральних солей (напр., *інсулін* впливає переважно на обмін вуглеводів). Утворення та виділення гормонів регулює нервова система. Г. р. тісно пов'язана з *гуморальною регуляцією*. Виявлено вплив гормонів на синтез *ферментів*; припускають, що гормони здатні активізувати *гени*. Серед механізмів Г. р. найкраще вивчений вплив гормонів на *біосинтез* білків, прискорення якого лежить в основі таких процесів, як ріст, розвиток, диференціація тканин, визрівання фолікулів яйцеклітин тощо. Порушення в організмі Г. р. призводить до виникнення тяжких ендокринних (цукровий *діабет*, *тиреотоксикоз*, *гіпотиреоз*, хвороба Іценка — Кушінга та ін.), а також ряду неендокринних захворювань (серцево-судинні, гормоно-залежні злоякісні новоутвори, алергічні, гінекологічні тощо).

Лит.: Руководство по эндокринологии. М., 1973; Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976.

В. П. Комисаренко.

ГОРМОНАЛЬНА РЕГУЛЯЦІЯ ПОВЕДІНКИ ТВАРИН — регуляція поведінки тварин під впливом *гормонів*. Г. р. п. т. особливо

чітко проявляється в тих випадках, коли залози *внутрішньої секреції* функціонують з певною періодичністю. Напр., характерна поведінка тварин під час розмноження значною мірою визначається ступенем гормональної активності *гіпофіза* і *статевого залоз*. Штучним введенням *гонадотропного гормону* у самця ропухи можна викликати статево поведінку (весняний голос тощо) в будь-яку пору року. Введення *пролактину* горлицям спричинює виділення залозами *вола «молочка»*, яке звичайно утворюється в період вигодовування пташенят. *Кастрація* тварин може призводити до припинення або ослаблення прояву статевої поведінки. Проте вплив гормонів на організм не однозначний, їхні функції різноманітні; разом з тим на *поведінку тварин* впливають і фактори зовн. середовища. Завдяки цьому поведінка тварин відрізняється доцільністю, вона завжди відповідає їхньому фізіол. стану і тим конкретним умовам середовища, в яких у певний момент перебуває тварина.

О. Б. Кістяківський.

ГОРМОНАЛЬНІ ПРЕПАРАТИ — лікарські препарати, що їх діючим началом є *гормони* та їхні синтетичні аналоги. Розрізняють Г. п., які містять гормони, одержувані з *залоз* внутр. секреції тварин і людини, синтетичні гормональні речовини й синтетичні аналоги, подібні лік. властивостями до природних гормонів, але відмінні від них хім. будовою. Залежно від хім. природи гормонів, що входять до складу препаратів, їх поділяють на дві групи: Г. п., що містять гормони білкової й поліпептидної природи, та Г. п. з гормонами стероїдної природи. Препарати з гормонами білкової й поліпептидної природи: Г. п. *гіпофіза* (кортикотропін, гонадотропін хоріонічний, гонадотропін сироватковий, тиротропін, адипозин, соматотропін, інтермедин, аліурекрин, пітуїтрин, гіфотонін, окситонін та його синтетичні аналоги, дезамінокситонін та ін.), що їх використовують при недостатній функції цього органа, надниркових і статевих залоз, колагенозах, алергіях, для стимуляції родової діяльності та ін.; Г. п. *щитовидної залози* (тиреойдин і його синтетичний аналог трийодтиронін) застосовують при захворюваннях цього органа, рідше при атеросклерозі; Г. п. *паращитовидних залоз* (паратиреоїдин і його синтетичний аналог дигідротакістерон) призначають при зниженій функції цієї залози, а також для лікування тетанії, спазмофілії алергії; Г. п. *підшлункової залози* (препарати *інсуліну*) призначаються для лікування цукрового діабету. Г. п., що містять гормони стероїдної природи (див. *Стероїди*): препарати з кори надниркових залоз (кортизон, гідрокортизон, їхні синтетичні похідні преднізон, преднізолон, метилпреднізолон, дексаметазон, триамцинолон, флюоцинолон, флюометазон, беметазон) — *глюкокортикоїди*, що ма-



Горіхотворкові. Горіхотворка яблуквидна: 1 — комаха; 2 — розріз гала з личинкою всередині; 3 — гали на листку дуба.

ють виявлену протизапальну, протиалергічну й протишокову дію. Їх застосовують для лікування ревматизму, алергічних захворювань, запалень, хвороб крові, недостатньої функції кори надниркових залоз. Запальні та алергічні захворювання шкіри лікують локальним, синаларом, ультрафіолетом, деперзолоном та ін. З кори надниркових залоз виділяють *мінералокортикоїди*, які в складі Г. п. — дезоксикортикостерону і кортину — вживаються для лікування захворювань надниркових залоз і регуляції водно-сольового обміну в організмі. Г. п. жіночих статевих гормонів — естрогени (фолікулін, естрадіол, метилестрадіол, етнілестрадіол) призначають при гіпофункції жіночих статевих залоз для стимуляції родів, а також для лікування гормонозалежних пухлин (рак молочної залози у жінок, передміхурової залози у чоловіків). Дію, подібну до природних стероїдних статевих гормонів, мають нестероїдні естрогени (синострол, діетилстильбестрол, диместрол, октестрол, сегетин), які призначають при тих самих захворюваннях. Г. п. гормонів *жовтого тіла*, або гестагени (прогестерон, оксипрогестерон, ацетоксипрогестерон, прегнін), регулюють процеси запліднення і нормального перебігу вагітності. Естрогени і гестагени, поєднані в певних співвідношеннях (інфекундин, бісекурин), використовуються для запобігання вагітності. Г. п. чоловічих статевих гормонів — тестостерон, тестенат, тетрастерон, метилтестостерон (вони також стероїдні природи) призначають для лікування зниженої функції чоловічих статевих залоз, а також для лікування раку молочної залози і яєчників у жінок. До Г. п. відносять і стероїдні речовини (метандростенолон, феноболін, ретаболіл, метиландростендіол), що майже не мають статево-стимулюючого впливу, проте ім властиве анаболічне діяння (див. *Анаболічні засоби*) на обмін речовин. Їх використовують при сильному виснаженні (напр., після операцій, тяжких захворювань тощо).

Ф. П. Трінус.
ГОРМОНІ (від грец. *ὁρμόν* — рухаю, збуджую), інкрети — біологічно активні речовини, що виділяються ендокринними (див. *Внутрішня секреція*) залозами безпосередньо в кров або лімфу і є найважливішими біологічними регуляторами обміну речовин і функцій організму людини й тварин. До осн. залоз внутр. секреції та їхніх Г. відносять: 1) *гіпофіз*, передня частка якого виробляє *росту гормон*, *адреналокортикотропний гормон* (АКТГ), *тиреотропний гормон*, *пролактин* і *гонадотропні гормони* (фолікуло-стимулюючий і лютеїнізуючий); проміжна частка — меланофорний Г.; задня — депонує і виділяє *вазопресин* і *окситоцин*, які виробляються нервовими клітинами гіпоталамуса (див. *Головний мозок*); 2) *щитовидна залоза* виділяє *тироксин* і *кальцитонін*; 3) *паращитовидні залози* — *паратиреоїдні*

гормони; 4) *надниркові залози*, їхній мозковий шар виділяє *адреналін* і *норадреналін*, кірковий — *кортикостероїди* — *альдостерон*, *гідрокортизон* і *кортикостерон*; 5) *острівці Лангерганса підшлункової залози* виробляють *інсулін* і *глюкагон*; 6) *статеві залози*: жіночі продукують *естрогени* (естрон, естрадіол, естріол і *прогестерон*), чоловічі — *андрогени* (*тестостерон*). У безхребетних тварин також є Г. (напр., Г. линянця та заляльковування в комах). Г. іноді називають деякі біологічно активні речовини рослин (див. *Фітогормони*). За хім. природою Г. поділяють на три групи: *стероїдні* Г., *похідні холестерину*, до яких належать усі Г. кори надниркових і статевих залоз; *поліпептидні* й *білкові* Г. — це АКТГ, гормон росту, інсулін, фолікуло-стимулюючий Г., пролактин, кальцитонін та ін.; *похідні амінокислот* і *тирозину* — адреналін, норадреналін, тироксин. Усього відомо понад 50 Г., а також багато гормоноподібних речовин (біологічно активних речовин, що утворюються в тканинах — *ацетилхолін*, *гістамін*, *гастрин*, *секретин*, *серотонін* та ін.). Утворення й надходження Г. в кров регулюється передусім нервовою системою, яка контролює секрецію Г. за допомогою хім. сигналів з гіпоталамуса (т. з. релізінг-факторів). Ці речовини виробляються нервовими клітинами (*нейронами*) *гіпоталамуса* і стимулюють виділення гіпофізарних гормонів, що регулюють функцію периферичних ендокринних залоз. Напр., *тиреотропін-релізінг-фактор* стимулює виділення тиреотропного Г. гіпофіза, який, у свою чергу, стимулює виділення Г. щитовидної залози. Другий шлях регуляції — це механізм зворотного зв'язку, який полягає в тому, що надмірний вміст Г. в крові гальмує утворення і виділення відповідного Г. залози, а недостатня кількість — стимулює виділення його. Третій, поширений в організмі механізм регуляції — це *авторегуляція*. Напр., надмірний вміст глюкози в крові призводить до підвищеного виділення інсуліну, який забезпечує обмін і засвоєння глюкози. Недостатня кількість в організмі хлористого натрію спричинює виділення Г. альдостерону — він затримує цю сіль в організмі. Незважаючи на те, що Г. швидко руйнуються в організмі відповідними ферментами, постійне виділення їх забезпечує координацію біохім. реакцій обміну речовин і підтримує його на постійному рівні (див. *Гормональна регуляція*). Це забезпечує адаптацію організму до змін як зовн., так і його внутр. середовища.

Доведено, що Г. статевих залоз і гіпофіза відіграють велику роль у процесах розмноження; це привело до прогресу як у *гормонотерапії* деяких хвороб людини, так і в підвищенні продуктивності тварин. Г. великою мірою впливають на *вищу нервову діяльність* людини і тварини. Встановлено вплив гормонів на процеси пристосуван-

ня організму до змін умов зовн. середовища, опірності організму в умовах різноманітних шкідливих впливів на нього (стрес-реакції). Велике значення для прогресу *ендокринології* мають досягнення в розробці методів визначення Г. Більшість Г. в крові і виділеннях організму тепер визначають біохім. і радіоімунологічними методами.

Природні й синтетичні Г., їхні аналоги, а також гормоноподібні речовини широко використовують у медицині (див. *Гормональні препарати*) та в тваринництві для підвищення продуктивності с.-г. тварин.

Лит.: Комиссаренко В. П. Некоторые вопросы и задачи в изучении механизма действия гормонов. В кн.: Механизм действия гормонов. К., 1959; Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977. В. П. Комиссаренко.

ГОРМОНОТЕРАПІЯ (від *гормону* і *терапія*) — застосування з лікувальною метою гормонів і синтетичних *гормональних препаратів*. Умовно розрізняють: за *масою* у Г. (під час випадіння або часткової недостатності функції будь-якої ендокринної залози); за *сти-м у л ю ю ч у* Г. (якщо необхідно підвищити функцію будь-якої ендокринної залози); за *гальмів-н у*, або *блокуючу* Г. (при абсолютній або відносній *гіперфункції* якоїсь ендокринної залози). Застосовують Г. й при багатьох неендокринних захворюваннях (запаленнях, *алергіях*, імунологічних захворюваннях, різних інфекційних захворюваннях тощо).

ГОРН (Horn) Філіпп де Монморансі (бл. 1524 — 5.VI 1568, Брюссель) — нідерландський політич. діяч, граф. Член нідерл. держ. ради (з 1561). Під час *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* був одним з лідерів знаті, опозиційної щодо ісп. *Габсбургів*. Страчений разом з графом Егмонтом за виразом ісп. ради в справах про заколот.

ГОРН — мис на Пд. Південної Америки, на о. Горн, на Пд. від о. *Вогняна Земля* (55° 59' пд. широти і 67° 16' зх. довготи). В районі Г. — сильні вітри й тумани. Відкритий 1616 голландцями Я. Леммером і В. Schaутеном.

ГОРНО — 1) Відкрита піч, де плавлять або нагрівають метали. Розрізняють Г. сиродутні — для добування заліза сиродутним способом (див. *Сиродутний процес*), кричні (де чавун переробляють на *крицю*), тигельні (для *тигельної плавки* металів), ковальські. Є й Г. для випалювання свинцю з рудних концентратів. 2) Нижня частина шахтної печі (*доменної печі*, *вагранки* тощо), де нагромаджується (перед випусканням) рідкий метал. 3) Піч для випалювання гончарних виробів. Див. *Гончарське горно*.

«ГОРНО» — літературна група західноукраїнських пролетарських письменників (Львів, 1929—33). Входила до складу Міжнарод. бюро революц. письменників (МБРП) у Москві. До творчого активу «Г.» належали В. Бобинський, С. Тудор, Я. Галан, П. Козланюк, О. Гаврилюк, М. Сопілка, С. Масляк, І. Михайлюк, біль-

шість із яких після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною стали рад. письменниками. Літ. органом групи був журн. «Вікна». «Горнівці» пропагували ідеї соціалістичної революції, вели боротьбу проти укр. бурж. націоналістів.

ГОРНО-АЛТАЙСЬК (до 1932 — Удала, 1932—48 — Ойрот-Тура) — місто, центр Горно-Алтайської а. о. Алт. краю РРФСР, на р. Маймі (притока Катуні). У Г.-А. — гардинно-тютюва, ткацька, швейна, взут. ф-ки; електрообутових приладів, цегельний, обонних, залізобетонних виробів, пивоварний, хлібний з-ди. Н.-д. ін-т історії, алтайської мови і літератури. Пед. ін-т, технологічний, зоовет. і кооперативний технікуми, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. Виник на поч. 19 ст.; з 1928 — місто.



1. В одному з нових районів міста Горно-Алтайська.
2. Куйбиский хребет Алтаю. 3. Стадо яків на пасовищі.

ГОРНО-АЛТАЙСЬКА АВТОНОМНА ОБЛАСТЬ (до 1948 — Ойротська автономна область) — у складі Алтайського краю РРФСР. Утворена 1.VI 1922. Пл. 92,6 тис. км². Нас. 172 тис. чол. (1979, перепис). Поділяється на 8 районів, є одне місто й 3 с-ща міськ. типу. Центр — м. Горно-Алтайськ.

Природа. Г.-А. а. о. лежить у межах Алтаю (найвища точка — г. Белуха, 4506 м). Гірські хребти (Катунський, Курайський, Пн.-Чуйський, Пд.-Чуйський та ін. заввишки до 4000 м) чергуються з широкими улоговинами («степами»). Корисні копалини: золото, ртуть, руди рідкісних металів, мармур, бурі вугілля та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від -16° до -31°, липня від +14° до +18°. Опадів від 300 (у міжгірних улоговинах) до 1500 мм (у горах) на рік. Гол. ріки — Бія й Катунь, багаті на гідроенергію. В межах області — Телецьке озеро. На нижніх схилах гір і в долинах рік на чорноземних ґрунтах — степова рослинність, у горах на гірсько-підзолистих ґрунтах — ліси (модрина, кедр, ялинка, ялина, сосна). В улоговинах — гірсько-степова й напівпустельна рослинність. У межах Г.-А. а. о. — Алтайський заповідник.

Населення. Згідно з переписом 1970 на тер. Г.-А. а. о. живуть алтайці (27,8%), росіяни (65,6%) і казахи (4,3%). Пересічна густина населення — бл. 2 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення 28%.

Історія. Тер. сучасної Г.-А. а. о. заселена з давніх часів. З поч. 13 ст. вона входила до складу монг. імперії Чингісхана, пізніше — до різних феод. об'єднань. Під час поселення в Сибір русіяни окремі алтайські скотарські племена почали приймати рос. підданство (напр., кумандинці 1628). В 1756 Горний Алтай на прохання місц. населення було приєднано до Росії. Рад. владу встановлено в січні — березні 1918. В червні край захопили місц. націоналісти й білогвардійці. В результаті дій Червоної Армії і партизанів у квітні 1920 Рад. владу в Горному Алтаї було відновлено. 1.VI 1922 утворено Ойротську а. о. у складі РРФСР. 7.I 1948 її перейменовано на Г.-А. а. о. В результаті соціалістичних перетворень трудящі області, минувши стадію капіталістичного розвитку, перейшли від патріархально-феод. відносин до соціалізму. За роки Рад. влади в Г.-А. а. о. створено пром-сть, прокладено автошляхи, організовано колгоспи й радгоспи, здійснено культурну революцію. Г.-А. а. о. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972).

Господарство. За роки Рад. влади в Г.-А. а. о. розвинулися гірничодобувна та лісова пром-сть. Значна частка пром. продукції припадає на легку (вироби бавовняних тканин, азуття тощо) та харч. (б. масло-спиробних з-дів, 2 м'ясокомбінації; з-ди: пивоварний, виноробний і харч. барвників) та ін. галузі. З-ди: моторомонтний, електрообутових приладів і керамзитобетону. Зростає виробн. буд. ма-

теріалів, енергетика. Більшість пром. підприємств — у м. Горно-Алтайську. Провідна галузь с. г. — тваринництво, гол. чин. вівчарство (1977 — 1135 тис. голів овець і кіз). Розводять велику рогату худобу, коней, яків (сарликів), маралів і плямистих оленів. Важливе значення мають хутровий промисел (білка, лисиця, соболь, колонок та ін.), звірівництво (чорно-сріблясті лисиці), бджільництво, збирання кедрових горіхів. Землеробство розвинуте в міжгірних улоговинах. Переважають кормові культури, вирощують також овес, ячмінь, кукурудзу і соянішники. Розвивається садівництво (дослідно-виробниче г-во н.-д. ін-ту садівництва Сибіру). Осн. трансп. магістраль — Чуйський автомоб. тракт (Новосибірськ — Бієйськ — кордон МНР). Гірський кліматичний курорт Чемал. Район туризму, альпінізму.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області налічувалася 191 загальноосп. школа, 5 серед. спец. навч. закладів, 4 профес.-тех. уч-ща, пед. ін-т. Працювало 6 н.-д. установ, серед них н.-д. ін-т історії, алтайської мови та л-ри. В області — 145 масових б-к, 252 клубні заклади, 245 кіноустановок (1978), нац. драм. театр, філармонія, краєзнавчий музей (усі — в м. Горно-Алтайську). Виходять обл. газ. «Алтайдин чолмон» («Зірка Алтаю») алтайською мовою та «Звезда Алтая». Обл. радіомовлення рос. та алтайською мовами.

Л-ра алтайців сформувалася лише за Рад. влади. В дореволюц. час був відомий один письменник — М. Чевалков. Сучас. алт. л-ра представлена творчістю П. Кучіака, Ч. Чуніжекова, С. Суразакова, Л. Кокішева, Е. Пилкіна та ін. В Г.-А. а. о. відомі «писаниці» — наскельні зображення тварин (2-е тис. до н. е.). Знайдено твори декор.-ужиткового мистецтва, т. з. «звірино-стилю» (бляхи з золотом, гривни та речі з Пазирських курганів), візерунчасті тканини, вироби з повсті. З часів тюркського каганату збереглися кам'яні баби, художні вироби з слонової кістки. В рад. час розвивається далі декоративно-ужиткове мистецтво (килимарство, аплікація, тиснення на шкірі тощо).

Нар. житло кочовиків — юрта (коліна з жердин, вкрита корою, або кругла з повсті). За рад. часу в с-щах збудовано школи, клуби, кінотеатри, житл. будинки сучас. архітектури. В Горно-Алтайську споруджено Будинок Рад. Будинку культури (в декорі нац. орнамент), б-ку, готель та ін.

Літ.: Советский Союз. Западная Сибирь. М., 1971: Преображенный Алтай. Барнаул, 1971: Борьба за власть Советов на Алтае. Барнаул, 1957: Алтайский край. М., 1976.

К. І. Тишков.

ГОРНО-БАДАХШАНСЬКА АВТОНОМНА ОБЛАСТЬ — у складі Тадж. РСР. Розташована в сх. частині республіки. Утворена 2.I 1925. Пл. 63,7 тис. км². Нас. 127 тис. чол. (1979, перепис). Поділяється на 6 районів. Центр — м. Хорог.

Природа. Область розташована в межах Паміру. Зх. частина — високогірна країна (хребти Дарвазський, Академії наук з найвищою точкою — *Комунізму піком*, 7495 м, Ванчський, Язгулемський та ін.), сх. — високе нагір'я (3500—4500 м) з хребтами Заалайським (*Лейна ліх*, 7134 м), Музкольським, Пд.-Алічурським та Пн.-Алічурським. Значне зледеніння (льодовики Федченка — 77 км, Грум-Гржимайла, Гармо, Гандо та ін.).



Пік Гармо на Памірі.

Корисні копалини: золото, вугілля, слюда, молібден, вольфрам, азбест, гірський кристал; є мінеральні джерела. Клімат різко континентальний, суворий, особливо на Сх. На вис. до 2000 м переїсна т-ра на Зх.: січня — 7,6°, липня +22,5°, опадів 200—250 мм на рік; на Сх. відповідно — 19,7°, +13° і опадів 100—200 мм. Гол. ріки: Пяндж та його притоки — Гунт з Шахдарою, *Мургаб*, Язгулем, Ванч (бас. *Амудар'я*). Найбільші озера: Каракуль і Сарезьке (утворене внаслідок землетрусу 1911). Ґрунти гірсько-степові, гірсько-лучні та щебенюваті, в сх. частині — високогірні сіроземи та солончакові. Бідна чагарникова, гірсько-степова й пустельна рослинність. **Населення.** В зх. частині області живуть в основному таджики (91,3%), в східній — киргизи (7,1%), а також росіяни (0,8%) та ін. Пересічна густина населення — 2 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення 14%.

Історія. Тер. Г.-Б. а. о. заселена з давніх часів. Входила до складу дв. *сфталітів* (5 ст. н. е.), *Тюркського каганату* (з 6 ст.) або до сфери впливу Бухарського і Кокандського ханств. У 1885 російська зайняли Сх. Памір. У 1895 за рос.-англ. угодою Бадахшан, всупереч інтересам місц. населення, було розділено: територія на лівому березі р. Пянджу відійшла до Афганістану, а Правобережний Бадахшан приєднано до *Бухарського ханства*, яке ще 1868 визнано протекторат Росії. Рад. владу вста-



Вид частини міста Хорога.

новлено в листопаді 1918, але в грудні 1919 Памір захопили білогвардійці. Остаточно Рад. влада в Бадахшані утвердилась у кін. червня 1920. В січні 1925 в складі Тадж. АРСР (тепер Тадж. РСР) утворено особливу Памірську обл. (у грудні 1925 переіменовано на Г.-Б. а. о.). Внаслідок соціалістичних перетворень трудящі Г.-Б. а. о., минувши стадію капіталістичного розвитку, перейшли від патріархально-феод. відносин до соціалізму. Г.-Б. а. о. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972). **Господарство.** За роки Рад. влади в області створено гірничодобувну пром-сть (видобування кухонної солі, гірського кристалу, золота, вугілля). Є підприємства буд. матеріалів, металлообр., по виробн. килимів, взуття, швейних виробів, тваринного масла. Поширені кустарні промисли: в'язання, виготовлення одягу, головних уборів тощо. Поблизу Хорога — ГЕС. Осн. заняття населення — землеробство (на Зх.) та тваринництво (на Сх.). Землеробство переважно поливне, збудовано зрошувальні канали. Вирощують пшеницю, ячмінь, горох, овочі, картоплю. В долинах Пянджу та Ванчу — садівництво, виноградарство та шовківництво. Тваринництво відгінно-пасовищне. Розводять гірських, дарвазських, киргизських курдючних овець і кіз (1977 — 340,8 тис. голів), велику рогату худобу, зокрема яків (сільний в СРСР Будункульський радгосп по розведенню яків, засн. 1945). Частина худоби випасється в Алайській долині (Киргизія). Осн. види транспорту: автомоб. (Сх.-Памірський тракт Ош — Хорог і Великий Памірський тракт Душанбе — Хорог) та повітряний.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області працювали 264 загальноосв. школи, профес.-тех. уч-ще, медичне уч-ще. Діють 160 масових б-к, 180 клубних закладів, 82 кіноустановки, обл. краєзнавчий музей, театр муз. комедії в Хорозі (1978). Памірський біол. ін-т та біологічна станція АН Тадж. РСР. Виходить обл. газ. «Бадахшоні советі» («Радянський Бадахшан») тадж. мовою. Радіомовлення тадж. і рос. мовами. У Г.-Б. а. о. збереглися наскельні зображення, знайдено бронзові бляхи, кишочки з художньо оформленими рукоятками тощо. Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення на дереві, вишивання, ткацтво тощо). На тер. Г.-Б. а. о. збереглися руїни великих фортець (1 ст. н. е.). Нар. житло киргизів Сх. Паміру — кругла юрта, крита повстю; таджиків Зх. Паміру — з каменю або цегли-сирцю, прямокутне в плані, без вікон, з плоским перекриттям на дерев'яних стовпах, часто оздоблене різьбленням або розписом. За рад. часу збудовано кам'яні житл. й громад. споруди.

Літ.: Советский Союз. Таджикистан. М., 1968; История таджикского народа, т. 3, кн. 1—2. М., 1964—65; Зелинский А. Н. Древние крепости на Памире. В кн.: Страны и народы Востока, в. 3. М., 1964; Радов В. А., Гурский А. В. Краткий обзор наскельных

рисунков Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР. «Советская этнография», 1966, № 2. М. Ю. Мамаджанов (природа, господарство).

ГОРНОСТАЇВІ МОЛІ (Yponomeutoidea) — надродина метеликів. Включає 4 родини: с п р а в ж н і Г. м. (Yponomeutidae), arprestii (Argyresthiidae), серпокрилі моли (Plutellidae), а кролепії (Acrolepidae). Небезпечними шкідниками садових і лісових культур є справжні Г. м. Передні крила (розмах 9—31 мм) у більшості видів сніжно-білі (подібно до зимового хутра горностая — звідки й назва) з крапками або смугами. Гусениці (довж. 2—20 мм) утворюють павутинні гнізда (поодинокі або групи) на гілках дерев, листям яких живляться. Відомо бл. 250 видів Г. м., поширених по всьому світі; в СРСР — бл. 50, у т. ч. в УРСР — 22, з яких найшкідливішими є Г. м.: плодова, яблунева, бруслинова, вербова. Викопні Г. м. відомі з палеогенових відкладів.

З. С. Гершензон, **ГОРНОСТАЇВКА** — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, районцентр, пристань на лівому березі Каховського водосховища, за 30 км від залізничної ст. Братолюбівка. 5,6 тис. ж. (1978). Засн. в кін. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Г. — с-ще міськ. типу. Маслозавод, пром., харч. та побутового обслуговування комбінат, райсільгосптехніка. 3 заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ГОРНОСТАЇВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 20,4 тис. чол. (1978). В районі — 32 населені пункти, підпорядковані селищній і 10 сілськ. Радам народних депутатів. Центр — смт *Горностаївка*. На Пн. Зх. Г. р. омивається Каховським водосховищем. Лежить у межах Причорноморської низовини. Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: горностаївський маслозавод, пром. та харч. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Горностаївка) та 2 будинки побуто. С. г. району спеціалізують



Горностаївська міль яблунева: 1 — метелик; 2 — гусениця; 3 — гніздо з коконами на яблуневій гілці.



ГОРНОСТАЙ

на вирощуванні зернових, технічних та овочевих культур і виробі. м'яса, молока та вовни. Площа с.-г. угідь 1977 становила 85,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 83 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмін, горох, просо, кукурудза, соняшник, ріпизна, овочеві й баштанні. В межах району — 9 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Братолобівка. Автошлях — 185 км, у т. ч. з твердим покриттям — 162 км.



В районі — 28 заг.-освітніх і музична школи, 20 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 26 кіноустановок, 20 бібліотек. У Г. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1935).

ГОРНОСТАЙ (*Mustela erminea*) — хижий ссавець родини куніцевих. Довж. тіла до 38 см, маса до 300 г. Хутро на спині аліткус шоколадно-бурий, на шиї, боках і череві — білуватий-лімонний, вздовж Г. зовсім білий, лише кітчик хвоста чорний. Г. поширений у Пн. Америці, Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. й в УРСР, трапляється скрізь, крім пустельних районів. Самка після 9–10-місячної вагітності народжує навесні 4–8 малят, які через рік стають статевозрілими. Живиться дрібними тваринами, зокрема мишовидними гризунами, чим і корисний. Цінний хутровий звір, але через його нечисленність на Україні полювання на нього заборонено.

ГОРОБЕЦЬ (*Passer*) — рід птахів родини ткачикових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 14–18 см, маса 19–37 г. У забарвленні переважають сірі, коричневі й чорні тони. 16 видів, поширених по всій земній кулі, крім Пн. Азії, Центр. Африки й Антарктиди. В СРСР — 7 видів, з них на Україні 2: Г. звичайний (*P. domesticus*), що селиться поблизу жител людини, і Г. польовий (*P. montanus*) — живе як поблизу, так і далеко від осель. Гніздиться в дуплах, шлінах будівель, на деревах. За літо 2–3 кладки по 4–8 яєць. Переважно зерноїдні. Пташенят вигодовують комахами. Залежно від сезону року і місц. умов бувають шкідливими або корисними.

ГОРОБИНА (*Sorbus*) — рід рослин род. *розових*. Дерева й кущі заввишки відповідно до 18 і 3–5 м. Листки чергові, черешкові, лопаті або перистоскладні, по краю зубчасті з прилистками. Квітки

двостатеві, 5-пелюсткові, зібрані в багатоквіткові щитковидні суцвіття. Плоди яблукоподібні, кулясті або овальні, червоні, жовті чи коричневі. Бл. 100 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 34 дикорослі види, з них в УРСР — 8, багато видів інтродуковано. Досить поширена Г. звичайна (*S. aucuparia*) — дерево з сірою гладенькою корою, опушеними молодими гілками, білими квітками й червоними плодами. Часто вирощується як декоративну рослину; придатна для степового лісорозведення; плоди використовуються у харчовій і кондитерській пром.-сті та медицині, в них є цукри, яблучна й лимонна к-ти та вітаміни. Шляхом гібридизації І. В. Мічурин вивів сорти Г. зі смачними плодами (мічуринська десертна, гранатна, лікерна, чорноплода). В УРСР ростуть також *берека* (*S. torminalis*) — у Карпатах, правобережному Лісостепу і Криму, Г. кримська (*S. taurica*) та Г. садова (*S. domestica*) — в Криму. Чорноплодна *горобина* є ін. родом рослин.

ГОРОБИНА НІЧ, *Горобина ніч*, *Горобина ніч* — як Україні називають сильною й тривалою нічної грози. Назва сягає часів поганства, коли частину сх. слов'ян вірила в бога Горобина, що уособлював грим і блискавку (подібно до *Перуна*).

ГОРОБИННИК (*Sorbaria*) — рід рослин родини *розових*. Кущі до 6 м заввишки. Листки непарноперисті з ланцетними прилистками. Квітки дрібні двостатеві, білі або рожеваті, зібрані в верхівкові пірамідальні волоти. Плід збірний, складається з 5 листянок. Бл. 10 видів, поширених в Азії. В СРСР — 4 види, в УРСР у садах і парках вирощують як декоративний Г. *горобиниолистий* (*S. sorbifolia*) — кущ заввишки до 3 м, з опушеними молодими листками й гілками. Медонос. Використовують для живоплотів, закріплення берегів і схилів.

ГОРОБЦЕПОДІБНІ, *горобини* (*Passeriformes*) — ряд птахів. Розміри малі й середні; найбільший представник Г. в УРСР — крук — важить до 1500 г, найменший — корольок — 5–6 г. Забарвлення дуже різноманітне — від яскравого строкатого до однотонного сірого й чорного. Самки відрізняються від самців розмірами, забарвленням та ін. ознаками, проте в деяких родин (*воронів*, *дроздів*, *жайворонків* та ін.) таких відмін немає. Серед Г. є перелітні, кочові й осілі види. Г. — *нагніздені птахи*. Статевої зрілості досягають переважно у віці бл. 1 року; багато видів виводять пташенят двічі і більше на рік. Самці більшості видів у період розмноження співають. Яйця здебільшого строкаті крапчасті, у кладці від 1 (деякі австралійські види) до 16 штук (окремі види синиць), найчастіше — 4–6. Живають Г. в тундрі й тропіках, пустелях і болотах, у горах, степах і на полях. Комахоїдні й рослиноїдні (в більшості мішаний характер живлення). Понад 5 тис. видів, поширених по

всій земній кулі, крім Антарктиди. Г. поділяють переважно на 3 підряди: широкодзьобі, або рогадзьобі (*Eurylaimi*); кричучі, або одноголосі (*Tyranni*, син. *Clamatores*), і співаючі (*Passeres*, син. *Oscines*). В СРСР поширені представники лише підряду співочих Г. — понад 300, у т. ч. в УРСР — бл. 130 видів, що належать до 21 родини. Це більше як половина всіх видів птахів, що живуть на території України. Г., за окремими випадками, — корисні птахи: знищують велику кількість шкідливих комах, насіння бур'янів тощо.

Лит.: Дементьев Г. П. [та ін.], Птицы Советского Союза, в. 5–6. М., 1954; Войтовський М. А., Кістяківський О. Б. Визначник птахів УРСР. К., 1962; Жизнь животных, т. 5. М., 1970; Карташев Н. Н. Систематика птиц. М., 1974; Иванов А. И. Каталог птиц СССР. Л., 1976. А. П. Федоренко.

ГОРОВЕНКО Григорій Гаврилович [н. 21.І (3.ІІ) 1914, с. Пісана, тепер Тальнівського р-ну Черкаської обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. Закінчив 1-й Харків. мед. ін-т (1938), з 1946 — в Київському н.-д. ін-ті туберкульозу ім. акад. Ф. Г. Яновського (з 1970 — заступник директора по наук. частині). Праці Г. присвячені розробці і вдосконаленню хірургічних втручань на легенях, впровадженню в хірургічну практику ряду оригінальних операцій при легеневої патології. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ 1413 — договір великого князя литовського Вітовта з польським королем Ягайлом. Підписана 2.Х в замку Городлі (на Зх. Бузі). За Великим князівством Литовським визнавалося право мати свого правителя над зверхністю польсь. короля за умови обрання після смерті Вітовта на князювання запропонованою Польщею кандидатурою. В Литві запроваджувався однаковий з Польщею адм.-тер. поділ, польсь. і лит. феодально-католицький урніювався в правах і привілеях. Г. у зміцнила сили Литви й Польщі для боротьби проти агресії *Тевтонського ордену*. Водночас унія сприяла проникненню польсь. феодалів на рос. і укр. землі, що були під владою Литви.

ГОРОДЕНКА — місто Івано-Франківської обл. УРСР, район. центр. Залізнична станція, вузол автошляхів. Перші писемні згадки про Г. належать до кін. 12 ст. В кін. 14 ст. Г. захопила шляхет. Польща. В 1668 Г. дістала *магдебурзьке право*. За 1-м поділом Польщі (1772) Г. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1906, 1925 відбувалися масові страйки трудящих. З 1932 у Г. діяв повітовий к-т, з 1934 — підпільний міський к-т КПЗУ. В 1939 Г. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (3.VII 1941—25.III 1944) в місті діяла підпільна партзансько-диверсійна група.

В Г. — цукровий комбінат та сироварний, сокоекстрактний, хліб-



Горностай у зимовому хутрі.



Горобець звичайний: 1 — самець; 2 — самка.



Горобина звичайна: 1 — гілка з суцвіттям; 2 — плоди.

ний 3-дн, заводоуправління буд. матеріалів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 4 заг.-освітні, муз. і спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Палац і 4 будинки культури, клуб, 2 кінотеатри, 12 6-к. Пам'ятка архітектури 18 ст. — костюль.

ГОРОДЕНКІВСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 71,5 тис. чол.



(1978). В районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 сільським і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Городенка*. Район розташований у Прикарпатті. Поверхня — хвиляста та рівнинна. Корисні копалини: пісковики, вапняки, глини, піски, гіпс, фосфорити, торф. Річки: *Дністер* (на пн. та на пн.-сх. межі району) та *Чорнява*. Ґрунти чорноземні і сірі опідзолені. Ліси (сосна, ялина, дуб, береза, граб) займають 5,9 тис. га.

Переважають підприємства харч. пром.-сті. Найбільші з них: городенківський цукр. комбінат, сироварний і хлібний 3-дн. Комбінат побутового обслуговування (Городенка) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буриківничого й тваринництва молочного-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 64,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 57,0 тис. га, сіножаті та пасовища — 6,7 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, овочі. Розвинуті скотарство молочного-м'ясного напрямку, свинарство, вівчарство та птахівництво. В Г. р. — 11 колгоспів, 2 міжгосподарські підприємства, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Городенка, Вікно, Гвіздець та ін. Майже всі автошляхи (393 км) — з твердим покриттям. У районі — 46 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школа, профес.-тех. уч.-ще; 59 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, Палац і 26 будинків культури, 30 клубів, 3 кінотеатри, 54 кіноапарати, 62 6-к. музеї: істор.-краєзн. у с. Воронові та укр. письменника Л. Мартовича в с. Торговиці, де він народився. В Г. р. видається газ. «Колгоспник Придністров'я» (з 1939). П. М. Лукашов.

ГОРОДЕЦЬКИЙ Владислав Владиславович [23.V (4.VI) 1863, с. Шолудьки, тепер Немирівського р-ну Вінницької обл. — 3.I 1930, Терган] — український архітектор. У 1890 закінчив петерб. АМ. Довгий час жив у Києві, де спорудив будинок кол. Худож.-істор. музею (1897—1900, тепер Держ. музей укр. образотворчого мистецтва), будинки — тепер на вул. Ордонікідзе (1902—03) зі скульптурними прикрасами на міфологіч. й мисливські теми (скульптор — Е. Салія) та на вул. Гоголівській, костюль (1899—1909) і кенасу (1899—1900). Проектував і для ін. міст України, зокрема Умані (гімназія, тепер палац піонерів; торг. зал, церква), Симферополя (ф-ка штучного льоду), с. Печори Немирівського р-ну Він. обл. (костюль) та ін. Для творчості Г. характерне еклектичне використання старих стилів. У 1920 переїхав до Варшави, 1928 — до Ірану.

ГОРОДЕЦЬКИЙ Олександр Опанасович [18 (30).III 1897, с. Новокоштів, тепер Куйбишевської обл. — 9.I 1967, Київ] — український рад. біофізик, рентгенолог і радіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1952. Закінчив мед. факультет Саратов. ун-ту (1924). З 1946 — зав. лабораторією Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці Г. присвячені рентгенологічному дослідженню функціональної здатності серця, вивченню біол. дії ядерних випромінювань, методам лікування раку та захворювань крові тощо.

ГОРОДЕЦЬКИЙ Сергій Митрофанович [5 (17).I 1884, Петербург — 8.VI 1967, Москва] — російський рад. поет. Друкуватися почав 1907. Один з активних діячів *акмеїзму*. Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції в сатиричних памфлетах викривав ворогів революції, осмілював нову рад. людину (збірка «Серп», 1921; «З темряви до світла», 1926; «Грань», 1929). У роки Великої Вітчизн. війни складав патріотичні вірші й пісні, написав поему «Три сини». Йому належить нове лібретто опери «Іван Сусанін» (1937—44). Перекладав поезії Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського. Тв.: Северное сияние. М., 1968; Стихотворения и поэмы. Л., 1974.

ГОРОДИСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ, Буцацьке євангеліє — пам'ятка давньоруської писемності (12—13 ст.). Зберігалось у Городиському та Буцацькому монастирях (звідки й назви). Г. є. — важливе джерело для вивчення історії укр. мови. Г. є. досліджували І. Свенцицький і О. Колесса. Зберігається у Львівському музеї укр. мистецтва.

ГОРОДИСЬКИЙ Олександр Володимирович (н. I.V 1930, Київ) — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1969. В 1951 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1951 працює в Ін-ті загальної й неорганічної хімії АН УРСР (з 1973 — директор). Осн. праці — в галузі *електрохімії*. Вивів ряд законностіностей електрохім. кінетики, розробив

теорію нестационарного стану електрохім. систем, методи й апаратуру електрохім. досліджень, виконав квантово-мех. розрахунки процесів переносу електрона в конденсованих середовищах, розробив біфункціональні електродні системи, що дають змогу проводити *електроліз* вище напруги розчинника, а також технологію електрохім. одержання багатьох неорганічних матеріалів.

ГОРОДИСЬКИЙ АПОСТОЛ, Христиніопольський апостол — пам'ятка давньоруської писемності (12—13 ст.). Назви походять від монастирів Городиського й Христиніопольського, де зберігався цей рукопис. Г. а. є важливим джерелом для вивчення історії укр. мови. В ньому відобразилося чимало рис, що пізніше стали характерні для укр. мови. Спочатку було знайдено 291 аркуш. Їх видав О. Калужняцький (1896). Зберігаються в Москві. Пізніше знайдено 8 аркушів, які видав С. Маслов (1910). Зберігаються в Центр. наук. б-ші АН УРСР у Києві.

ГОРОДИЩЕ — село Шепетівського р-ну Хмельницької обл., поблизу якого 1957—59 було досліджено залишки давньоруського міста-фортеці. Місто було укріплене трьома лініями валів і ровів. При розкопках виявлено залишки спалених глинобитних жител і госп. будівель, знайдено с.-г. знаряддя (залізни частини плугів, серпи, коси, лопати), знаряддя і вироби ремісників. У госп. приміщеннях збереглося багато обгорілого жита, пшениці, вівса, ячменю, проса та ін. с.-г. культур. На всій площі міста знайдено сотні кістяків людей, які загинули під час бою, а також зброю. Відкрито кілька скарбів срібних ювелірних виробів. Археол. дані й літописні відомості дають можливість припускати, що місто виникло в 2-й пол. 12 ст., його зруйнували і спалили монголо-татари 1241. Вважають, що це місто Ізяслава, яке згадується в давньоруських літописах.

ГОРОДИЩЕ — залишки стародавнього укріпленого поселення або міста, що було оточене ровами та валами й часто захищене ще й природними перепонами (ярами, річками, болотами тощо). Найдавніші Г. на території УРСР датуються *мідним віком*. Відомі великі т. з. скіфські городища 6—5 ст. до н. е. (Немирівське, Гаврилівське, Кам'янське, Більське та ін.), що їх збудували осілі землеробські племена. Найдавніші давньоруські Г. належать до 2-ї пол. 1-го тис. н. е. (напр., Київське, 6 ст.). Більшість давньорусь. Г. 9—13 ст. — це залишки феод. міст з *дитинцями* й *посадами* (Г. на місці давніх Білгорода, Галича тощо) або феод. замків (Г. на *Княжій горі*).

ГОРОДИЩЕ — селище міського типу Перевацького р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Білій (бас. Сіверського Дінця), за 6 км від залізничної ст. Фашивка. 4,3 тис. ж. (1978). Птахофабрика. Середня школа; мед. амбулаторія, клуб, 3 6-кн. Виникло на поч. 18 ст.



О. В. Городиський.



В. В. Городиський. Костюль у Києві. 1899—1909.

ГОРОДИЩЕ



Городище. Пам'ятник С. С. Гулаку-Артемівському. Граніт. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнатенко, 1971.

ГОРОДИЩЕ — місто Черкаської обл. УРСР, районний центр, на р. Вільшанці (притока Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в істор. джерелах 16 ст. як населений пункт на території, загарбаний феод. Литвою. Після Люблінської унії 1569 Г. захопила шляхет. Польща. Населення Г. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54, *гайдамацькому русі*. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України воз'єднано з Росією. В 1848 збудовано одну з перших на Україні цукроварню. Рад. владу в Г. встановлено 26.XI 1917. З 1936 Г. — місто. У Г. — цукрорафінадний комбінат, маслоцех Черкас. молокозаводу, пивоварний, хлібний, комбикормовий, цегельний з-ди, кар'єроуправління по видобуванню та обробці лабрадориту, міжколг. буд.-орг.-ція, райсільгосптехніка, комбінат побут. обслуговування, 7 заг.-освітніх, музична, і спорт. школи, профес.-тех. уч.-ще цукр. пром-сті, радгосп-технікум, 3 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні; дит. санаторій. Палац культури, 3 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 6-к. У Г. народилися поет П. П. Гулак-Артемівський, композитор і співак С. С. Гулак-Артемівський, на честь якого в місті створено літ.-меморіальний музей. У Г. приїздив Т. Г. Шевченко до заслання і двічі влітку 1859. Архіт. пам'ятка — Покровська церква (1771). Пам'ятник С. С. Гулаку-Артемівському (1971), скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнатенко).

ГОРОДИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН — у центральній частині Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 63,7 тис. чол. (1978). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані міській, 2 селищним і 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Городище.

Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована річковими долинами та балками. Корисні копалини: граніти, лабрадорит, каолін, керамічні глини, пісок. Найбільша річка — *Вільшанка*. Ґрунти чорноземні, темно-сірі та сірі опідзолені. Лежить у лісо-

степовій зоні. Ліси (дуб, граб, берест, липа, ясен, клен) займають 16,1 тис. га. Переважає харч. пром-сть, є підприємства по виробн. буд. матеріалів та ін. Найбільші з них: городищенські цукрорафінадний комбінат, пивоварний з-д, Вільшанський цукр. комбінат, Мліївський технологічного обладнання, хлістунівські залізобетонних конструкцій та щебеневий з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (Городище) та



9 будинків побут. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва молочном'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 56,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,3 тис. га. Госп. культури: зернові (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, жито) й технічні (цукр. буряки і соняшник). Розвинуте садівництво. Тваринництво спеціалізується на виробн. молока, м'яса (яловичини і свинини), яєць і частково волни. У Г. р. — 20 колгоспів, радгосп. Мліївська дослідна станція садівництва ім. Л. П. Симиренка, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Городище і Цвіткове. Автошляхів — 772 км, у т. ч. з твердим покриттям — 310 км.

В районі — 32 заг.-освітні, 4 муз. та спортивні школи, одиорічна школа садівників, профес.-тех. уч.-ще цукр. пром-сті, радгосп-технікум, 38 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. Палац культури, 20 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 32 кіноустановки, 50 6-к. У с. Млієві Г. р. — меморіальний музей укр. вченого-садовода Л. П. Симиренка (він тут народився і працював), у с. Старосілля, на батьківщині зачинателів соціалістичного змагання буряководів (рух п'ятисотениць) М. С. Демченко і М. В. Гнатенко, — музей п'ятисотеницького руху. В с.мт Вільшані народився герой нар.-визвольної війни 1648—54 М. Кривонос, у с. Валяві — вітчизн. живописець Г. Г. Лапченко, в с. Зелений Діброві — укр. рад. живописець Ф. С. Красицький, в с. Журавці — укр. рад. письменник Є. М. Кротенко. У січні — лютому 1944 на території району відбувалися жорстокі бої в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944*. В Г. р. видається газета «Колгоспні лани» (з 1930).

О. Т. Москаленко.

ГОРОДИЩЕНСЬКИЙ СКАРБ — скарб золотих і срібних речей, виявлений 1970 в одній із клітей давньоруського городища кінця 11—13 ст. поблизу с. Городища Деражнянського р-ну Хмельницької обл. Скарб складався з 206 ювелірних виробів. Інтерес становлять орнаментовані браслети-наручі, колти, персні з печатками *Рюриковичів*. Дослідники пов'язують цей комплекс з літописним м. Бозьким, яке входило до складу *Болохівської землі*.

Лит.: Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області. «Археологія», 1973, в. 16, О. М. Приходнюк.

ГОРОДКИ, рюхи, чушки — російська нар. гра, що відбувається на спеціальному майданчику. Мета гри: кидками битки (палиці завдовжки до 1 м) вибити з майданчика («города», 2 × 2 м) поспішно певну кількість фігур (одна партія має 15 різних фігур), кожна з яких складається з 5 городків (дерев'яних циліндричних стовпчиків завдовжки 20 см, діаметром 4,5—5 см). Віддалі від місця кидка — палиця («кон») 13 м, ближня («напівкон») 6,5 м. Переможцем вважається граєць або команда, які витратили на це найменшу кількість биток. Гра складається з 3 або 5 партій. На тер. СРСР Г. відомі протягом кількох століть. У 1923 вперше встановлено єдині правила гри в Г. В 1936 засновано Всесоюзну федерацію городкового спорту.

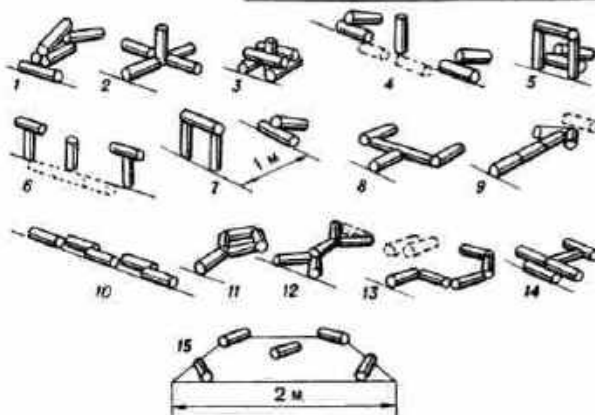
ГОРОДНИКИ — категорія феодально залежних селян на Україні в 14—19 ст. Були власниками присадибних ділянок (городів) і відбавали шляхті пішу *паничину*. Наймитували в заможних селян, купців, багатих чумаків, цехових майстрів тощо. Становлячи значну частину сільс. бідноти, Г. брали участь у сел.-козак. повстаннях 16—17 ст., у *гайдамацькому русі* 18 ст. проти полсь.-шляхет. гніту, в сел. виступах проти поміщиків у 1-й пол. 19 ст. Після *селянської реформи 1861* переважна більшість Г. дістала *дарні наділи*.

ГОРОДНИЦЯ — селище міського типу Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Случі (бас. Дніпра), за 45 км від



Вироби Городницького фарфорового заводу

залізничної ст. Новоград-Волинський. 5,8 тис. ж. (1978). В Г. — фарфоровий завод (з 1799), де виготовляють чайні сервізи, речі столового посуду, невеликих розмірів скульптуру. В усіх виробках (формах і розписах) зберігаються нар. традиції. Лісовий з-д, 3 заг.-освітні школи, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 6-ки. Ста-



Городки. Побудування фігур: 1 — гармата; 2 — зірка; 3 — козлячок; 4 — артилерія; 5 — кулеметне гніздо; 6 — вартон; 7 — тир; 8 — підделка; 9 — стріла; 10 — колючастий вал; 11 — ракета; 12 — рак; 13 — серп; 14 — літак; 15 — закритий лист.

ровинний парк. Г. виникла на поч. 18 ст.

ГОРОДНЯ — місто Чернігівської обл. УРСР, райцентр, за 4 км від залізничної ст. Городня. Г. вперше згадується в писемних джерелах поч. 17 ст. В 1654 Г. у складі Лівобережної України возз'єднана з Росією. Напередодні революції 1905—07 в Г. виникла с.-д. орг-ція. В листопаді 1905 в Городнянському пов. відбувалися масові сел. виступи (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). Рад. владу в Г. встановлено в грудні 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (28.VIII 1941—24.IX 1943) в селищі і районі діяли підпільний райком партії, патріотична підпільна група, партизанські загони обласного з'єднання і з'єднання С. А. Коопка. З 1957 Г. — місто. У Г. — льонозавод, хлібний, маслобробний, комбікормовий, оброблювальний і цегельний з-ди, харч. комбінат, торфопідприємство, міжколгоспна буд. орг-ція, лісгоспз-г, райлісгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх і музична школи. Лікарня, дит. санаторій. Будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 2 бібліотеки. У Г. 1846 приїздив Т. Г. Шевченко. В Г. народилися укр. рад. хірург, акад. АН УРСР М. М. Волкович, нар. художник УРСР О. М. Лопухов.

ГОРОДНЯНСЬКИЙ Авксентій Михайлович [6 (18).II 1896, слобода Тали, тепер село Кантемировського р-ну Воронежської обл.—27.V 1942] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант. Член Комуністичної партії з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні. В 1924 закінчив Вищі стрілецькі курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 13-ю, потім — 6-ю арміями. Загинув під час боїв у районі Харкова. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРОДНЯНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Чернігівської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 49,8 тис. чол. (1978). В районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих міській і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Городня. Лежить у межах Поліської низовини. Корисні копалини: торф, глини. Найбільша річка — *Сноя* (прит. Дніпра). Переважають дерново-підзолисті, є також торфяно-болотні ґрунти. Розташований у межах зони мішаних лісів. Ліси (гол. чин. сосна, дуб, береза, осика, вільха, липа) займають 42 тис. га. Найбільші підприємства: городнянський льонозавод, маслобробний, оброблювальний, комбікормовий та Ковалівський спиртовий з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (м. Городня). Спеціалізація с. г. — землеробство картопляно-льонарського і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. У 1977 площа с.-г. угідь становила 94,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 66,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,7 тис. га. Гол. культури: картопля, льон, зернові. У Г. р. — 28 колгоспів, 3 радгоспів, райлісгосптехні-

ка. Залізничні станції: Городня, Хоробичі. Автошлях — 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 127 км.

У районі — 39 заг.-освітніх, музична школи; 51 дит. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 18 будинків культури, 44 клуби, 54 кіноустановки, 58 б-к. У с. Сеньківці Г. р. — музей Ленінської дружби народів, біля села, на межі РРФСР, БРСР та УРСР, 1975 споруджено Монумент дружби народів. В с. Солоніци



народилася революціонерка-народниця М. Ф. Ветрова, в с. Тушчівці — укр. рад. поет П. О. Дорошко. Масовий виступ селян с. Вихвостова в роки першої рос. революції (див. *Вихвостівська трагедія 1905*) відображено в повісті М. Коцюбинського «Фата моргана». В Г. р. виділяється газ. «Сільські новини» (з 1917).

П. Т. Сердюк.

ГОРОВОКОВ Ока Іванович [19.IX (1.X) 1879, хутір Мокра Більмута, тепер станція Пролетарська Ростовської обл. — 26.II 1960, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1940), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Під час громадян. війни командував кав. частинами, з'єднаннями 1-ї і 2-ї Кінних армій. У 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, обіймав ряд командних посад, зокрема командира корпусу червоного козацтва. З 1941 — команд., з 1943 — заст. команд. кавалерією Червоної Армії. З 1947 — у відставці. Автор книг: «В лавах Першої кінної» (1939), «Спогади» (1957). Нагороджений 3 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ГОРОВОДІ КОЗАКІ — офіційна назва козаків на Лівобережній Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 80-х рр. 18 ст. Під час нар.-визвольної війни 1643—54 становили значну частину війська Б. Хмельницького. Після возз'єднання України з Росією 1654 кількість Г. к. була визначена в 60 тис. чол., хоч фактично їх було більше. Г. к. володі-

ли зем. ділянками, звільнялися від заг. податків і повинностей. Поділялися на «кінних», що брали участь у походах, «піших», які несли гарнізонну й сторожову службу, і «тяглих», що відбували повинності старшини. Г. к. зобов'язані були з'являтися у військ., маючи зброю і все бойове спорядження. Після Андрусівського перемир'я 1667 частина рядових козаків потрапила в економічну, а згодом і кріпацьку залежність від старшини й була перетворена на *посполитих селян*. За царським указом 1735 попередні права збережено лише за *виборними козаками*. В 1783 Г. к. остаточно втратили привілеї й були прирівняні до *державних селян*, одержавши офіц. назву «малоросійські козаки».

ГОРОДОК — місто Львівської обл. УРСР, райцентр, на р. Верещиці (притока Дністра). Залізнична ст. Городок-Львівський. Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1213. Вводив до складу Галицько-Волинського князівства. В 1349 Г. захопили польс. феодалі. На поч. 15 ст. Г. дістав *магдебурзьке право*. В 16—18 ст. тут діяло *Городоцьке братство*. В Г. відбувся ряд повстань укр. населення проти польс. шляхти (найбільші 1611—17, 1648 і 1655; див. також *Городоцький бій 1655*). За 1-м поділом Польщі (1772) Г. відійшов до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 Г. у складі Зх. України загарбала бурж.-поміщицька Польща. На поч. 1921 в Г. виникла комуністична організація. В 1927, 1929 в містечку відбувалися страйки робітників під гаслами возз'єднання. В 1939 у складі Зх. України Г. возз'єднано з УРСР. З 1939 Г. — місто. В Г. — швейна та харчосмакова ф-ки, буд. кераміки та молочний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райлісгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Архит. пам'ятки: церква Благовіщення (1540—1600), дерев'яна церква Іоанна Хрестителя (1754), костюль з дзвіницею (15—18 ст.) Пам'ятники: В. І. Леніну, Б. Хмельницькому, рад. воїнам, що загинули під час визволення міста.

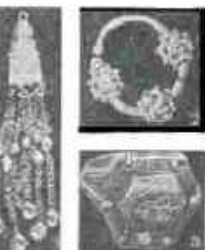
ГОРОДОК — місто Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Смотричі (притока Дністра). Залізнична ст. Вікторія. Вперше згадується в істор. джерелах під 1392 як населений пункт на території, загарбаний феодал. Литвою. В 2-й чверті 15 ст. Г. захопила шляхет. Польща. Населення Г. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) Г. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1906 в Г. виникла більшовицька група. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в с-щі і районі діяв партиз. загін. З 1957 Г. — місто. В Г. — верстатобуд., цукр., плодоконсервний з-ди, молочноконсервний і харч. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райлісгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-освітніх і музична



О. І. Городовников.



Городнянський район. Монумент дружби народів на межі РРФСР, БРСР і УРСР біля села Сеньківки.



Городищенський скарб. Срібні підвіска (1), сережка (2) і перстень (3).

ГОРОДОЦЬКЕ
БРАТСТВО

Горох посівний.

школи, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 6-ки, музей історії району.

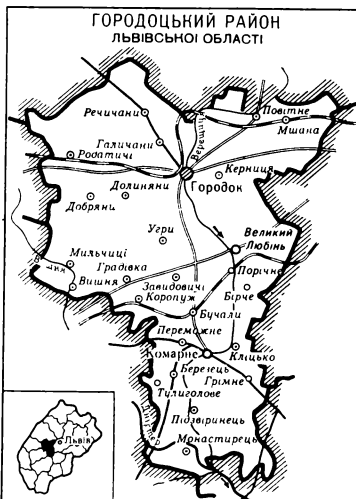
ГОРОДОЦЬКЕ БРАТСТВО — громадська організація українських православних міщан Городка (тепер місто Львівської обл.) в кінці 16—18 ст. В 1590 Г. б. прийняло статут *Львівського братства*. В 1592—93 виступало проти сваволі перемишльського православного єпископа З. Копистенського і городоцького попа-намісника Г. Попеля, які намагалися підпорядкувати Г. б. своїй владі. В 1611 керівники братства очолили масовий виступ міщан, які вимагали права участі представників укр. населення в *магістраті*. З 2-ї пол. 17 ст. громад.-політ. значення Г. б. занепало, діяльність його обмежувалась утриманням школи і шпиталю.

ГОРОДОЦЬКИЙ БІЙ 1655 — відбувся між російсько-українськими військами та польсько-шляхетською армією біля м. Городка (тепер Львівської обл.) під час російсько-польської війни 1654—67. Розгромивши польск. кінноту під м. Бучачем (тепер Терноп. обл.), рос.-укр. війська змусили коронного гетьмана С. Потоцького відступити до Городка. Гол. сили військ Б. Хмельницького і В. В. Бутурліна почали облогу Львова, а проти польск.-шляхет. армії (40 тис.) під Городок було послано кінні (рейтарські) полки Г. Г. Ромодановського і козац. піхоту. 19 (29). IX поблизу Городка відбувся бій. Розгорнувши наступ на центр польск.-шляхет. табору, рос. рейтар не змогли відбити контратаку переважаючих сил ворога і відступили. Коли польск.-шляхет. військо почало переслідувати їх, укр. козаки несподівано вдарили з флангів і навалюючою атакою розгромили противника. Перемога в Г. б. мала велике значення для дальшої боротьби рос.-укр. військ проти шляхет. Польщі. Восени 1655 майже всі укр. і білорус. землі було визволено з-під влади польск.-шляхет. загарбників.

ГОРОДОЦЬКИЙ РАЙОН — у центральній частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 79,1 тис. чол. (1978). У районі — 80 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, селищній і 20 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Городок. Лежить у межах Прикарпаття. Поклади вапняків. Найбільша річка — *Верещиця* (прит. Дністра). Ґрунти в основному темно-сірі опідзолені та чорноземні опідзолені. Ліси (сосна, бук, дуб, ясен) займають 9,2 тис. га. Найбільші підприємства: городоцькі з-д буд. кераміки, швейна та харчосмакова ф-ки, Комарнівський деревообр. комбінат, Великолюбінський спиртовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Городок) і 7 будинків побуту.

Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 55,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 39,5 тис. га. Гол. культури: цукр.

буряки, озима пшениця, льон. Розвинуті скотарство, свинарство. В Г. р. — 12 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Городок-Львівський, Любінський Великий, Комарне-Бучали. Автошляхів — 264 км, у т. ч. з твердим покриттям — 196 км. В районі — 56 заг.-освітніх, 2 муз. школи, радгосп-технікум (с. Вишня); 60 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; санаторій «Великий Любін», 13 будинків культури, 54



клуби, 4 кінотеатри, 56 кіноустановок, 69 6-к. У с. Бірчому Г. р. народився укр. драм. актор А. С. Шеремета. В Г. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1939).

ГОРОДОЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 76,9 тис. чол. (1978). В районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 28 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Городок. Лежить у межах Подільської височини. Корисні копалини: вапняки, піски, глини. Є мінеральні води. Гол. річки — *Смотрич* і *Збруч* (бас. Дністра). Ґрунти сірі та темно-сірі опідзолені, а також чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, граб, осика, ялина, береза, ясен) — 11,7 тис. га. Підприємства маш.-буд. та харч. пром.-сті. Найбільші з них: городоцькі верстат-



буд. і плодоконсервний з-ди, цукр. і молочноконсервний комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Городок) і 2 будинки побуту.

Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 83,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, кормові. В районі — 27 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вікторія та Лісоводи. Автошляхів — 475 км (з твердим покриттям — 320 км). У районі — 51 загальноосв., музична та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, 78 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 30 будинків культури, 42 клуби, кінотеатр, 64 кіноустановки, 64 6-ки, музей історії району. В смт Сатанові — залишки фортеці 16—18 ст. В Г. р. видається газ. «Прапор Ілліча» (з 1931).

ГОРОДОЦЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД імені ХХV з'їзду КПРС — підприємство цукрової промисловості. Розташований у м. Городку Хмельн. обл. До складу Г. ц. з. входять два цукр. з-ди. Перший збудовано 1839, другий введено в дію 1952. В 1957 з-ди об'єднано. Потужність обох заводів 1977 становила 6,6 тис. т переробки цукр. буряків на добу (1-й з-д — 1,5 тис. т, 2-й з-д — 5,1 тис. т). Осн. продукція: цукор-пісок, кормова патока та сухий жом. У 1977 на комбінаті перероблено 841,2 тис. т буряків, вироблено 68,5 тис. т цукру-піску, 7,5 тис. т жому, 37,7 тис. т кормової патоки (1965 — відповідно 93,1 тис. т, 5,1 тис. т, 25,5 тис. т). На Г. ц. з. механізовано трудомісткі виробничі процеси; автоматизовано процеси живлення парових котлів, роботу мірників сирового дифузійного соку, регулювання температурного режиму нагрівання соків тощо. О. Я. Виньковецький.

ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура кінця 3-го — 1-ї чверті 2-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені на території Ровенської, Волинської, частково Львівської областей і Пд.-Сх. Польщі. Назва культури походить від назв сіл Городок Ровенського р-ну і Здовбиця Здолбунівського р-ну Ровенської обл., поблизу яких виявлено поселення цієї культури. Носієм Г.-з. к. була одна з груп племен *шнурової кераміки культури*. Г.-з. к. поділяється на ранній (городоцький) і пізній (здовбицький) етапи. При розкопках пам'яток Г.-з. к. відкрито залишки наземних жител і поховання в курганах, ямах і кам'яних гробницях, знайдено посуд, оздоблений шнуровим орнаментом, кам'яні й кістяні знаряддя, мідні прикраси. Заняття племен Г.-з. к. — скотарство, землеробство, виготовлення крем'яних знарядь для власних потреб і для обміну. Г.-з. к. була осн. компонентом пізніших *комарнівської культури* і *тишинецької культури*.

І. К. Свєшніков.

ГОРОДСЬК, Городецьк — давньоруське місто на березі р. Тетерева поблизу сучасного с. Городського Коростишівського р-ну Житомирської обл. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1257. Археол. дослідження Г. провадилися 1936, 1946—47, 1955—58. Відкрито 3 городища та 4 могильники. При розкопках «Малого городища» й городища «Червона гора» виявлено залишки житлових і ремісничих зрубних будівель, зернові ями, залізоплавильні горна, знайдено землеробські знаряддя, побутові речі, зброю тощо. Центром Г. було городище «Вали» (11—13 ст.), оточене земляним валом, внутр. частина якого складалася з двох рядів дерев'яних клей-зрубів. Під руїнами знайдено коси, серпи, сокири, ножі, замки, точильні бруски, жорна, глиняний кружальний посуд, обгоріле зерно пшениці, ячменю та ін. культур, а також прикраси з бронзи, срібла й скла. До городища прилягав неукріплений посад, у якому жили ремісники. При розкопках його було знайдено залізоплавильні горна, піч для випалювання посуду. Г. був одним з центрів давньорус. металургії, його населення займалося видобуванням і обробкою заліза, гончарством, ювелірною справою, с. г. Місто зруйноване під час монголо-тат. навали.

ГОРОДСЬКОЇ Яків Зіновійович [11 (23).X 1898, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 5.I.1966, Київ] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Почав друкуватися 1916. Автор збірок віршів: «Моя країна» (1935), «Дорога на Ірпін» (1936), «Зелене листя» (1938), «Зброя» (1942), «Повернення» (1946) та ін.; п'єс: «Залізна бригада» (1933), «Останній раунд» (1935). Перекладав рос. мовою вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, В. Сосюри.

Тв.: Київські стихи. К., 1958; Отступление смерти. К., 1968; Укр. перекл. — Поезії. Х., 1934.

ГОРОДЦОВ Василь Олексійович [11 (23).III 1860, с. Дубровичі, тепер Рязанського р-ну Рязанської обл. — 3.II 1945, Москва] — російський рад. археолог, засл. діяч науки РРФСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1938. З 1918 — професор Моск. ун-ту. Вивчав пам'ятки різних епох — від *палеоліту* до середньовіччя. Склавав періодизацію *бронзового віку* Сх. Європи. Провів значні археол. дослідження на Полтавщині, Харківщині й Донеччині. Нагороджений орденом Леніна.

Лит.: Крупнов Е. И. О жизни и научной деятельности В. А. Городцова. В кн.: Советская археология, т. 25. М., 1956.

ГОРОЖАНКІН Іван Миколайович [16 (28). VIII 1848, Воронеж — 7 (20).XI 1904, Москва] — російський ботанік. Професор (з 1881) Моск. ун-ту; основоположник порівняльно-морфологічного напрямку у вітчизн. ботаніці. Дослідив статевий процес у хвойних, вперше описав *плазмодесми*; запровадив поняття *археоніальні рослини* як окрему таксономічну одиницю;

вивчав морфологію зелених водоростей. Створив моск. морфологічну школу ботаніків.

ГОРОСКОП (грец. *φροσκόπος*, від *φρα* — час, тривалість і *οσκόω* — спостерігаю) — таблиця для «провіщення долі» людини й майбутніх подій, яку «визначають» на основі розміщення небесних світил у момент народження людини чи на початку якої-небудь події. Одна з форм марновірства. Див. також *Астрологія*.

ГОРОСУВ, Горосов — герой українських нар. фантастичних казок. Як і *Вернигора*, Г. уособлював собою велетня, здатного пересуватися гори; втілення нар. ідеалу величчя людської праці. Побратим *Котигорошка*, Випийморя й Ломиліса. **ГОРОТЕЛІЯ** (від грец. *φρα* — час, тривалість і *τέλος* — здійснення, завершення) — звичайний середній темп еволюційного процесу. Характерний для *еволюції* багатьох груп організмів (напр., для хижих ссавців, деяких черевонігих молосків та ін.). Див. також *Брадителия*.

ГОРОУТВОРЕННЯ — сукупність внутрішніх і зовнішніх геологічних процесів, що спричиняють утворення гір. Г. пов'язане з тектоно-магматичними перетвореннями в *мантиї* та *земній корі*, що зумовлюють підняття окремих ділянок земної поверхні.

Причиною таких піднять, як вважають, можуть бути збільшення щільності й об'єму *верхньої мантиї*, дегазація мантиї, *метаморфізм* осадових гірських порід, переміщення плит земної кори і верхньої мантиї тощо.

На ранніх етапах Г. провідна роль належить внутр. процесам (*тектонічним рухам* і вулканізму), на пізніших — зовнішнім (*денудації, ерозії, вивітрюванню* тощо). На відміну від внутрішніх, створюючи, зовн. процеси — руйнівні. Згасання тектонічної й магматичної активності свідчить про старіння гір, які поступово руйнуються.

Залежно від переважання того чи ін. гороутворюючого процесу розрізняють тектонічні, вулканічні й денудативні гірські споруди (див. *Гори*). Гороутворюючі процеси охоплюють різні типи земної кори. На місці *геосинкліналей* утворюються складчасті гірські споруди (Карпати, Кавказ), на платформах — епіплатформні гори зі слабо виявленою складчастістю (Становий хр., плато Колорадо та ін.). На океанічній корі виникають серединно-океанічні (*Серединно-*

Атлантичний хребет), брилові (хр. Ломоносова та ін.) хребти та острівні дуги (Курильська, Алеутська). Вулканічні гори утворюються на корі як материкового (напр., Везувій), так і океанічного (вулкани Мауна-Кеа, Мауна-Лоа на Гавайських о-вах) типів. Г. супроводиться формуванням родовищ корисних копалин: на підняттях — металевих, у передгірних прогинах — нафти й газу.

Ю. М. Довгаль.

ГОРІХ (*Pisum*) — рід однорічних і багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Стебло сланке або прямостояче заввишки 15—250 см. Листки складні, парнопелісти, закінчуються вусиками. Квітки різного кольору — від білого до пурпурово-фіолетового. Плід — біб. 6 видів, поширених переважно в Середземномор'ї і Передній Азії. В СРСР 6 видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них у культурі 2: Г. посівний і Г. польовий, або *пелюшка*. Найважливіше госп. значення має Г. посівний (*P. sativum*) — цінна зернобобова культура, містить білки, 20—48% крохмалю, 4—10% цукрів, жир, клітковину, золу, каротин, вітаміни В₁, В₂, С та ін. Зерно Г. споживають недостиглим, вареним, консервованим (зелений горошок), переробляють на борошно — цінний концентрований корм для с.-г. тварин (табл.). Урожайність на Україні 18—25 ц/га, в передових г-вах 30—40 ц/га. На Україні поширені районовані сорти (табл.). В УРСР посівна площа Г. 1977 становила 886 тис. га.

Лит.: Чорнобривенко С. И. Зернобобовые культуры на Украине. К.—Х., 1947; Федотов В. С. Горох. М., 1960; Генералов Г. Ф., Шалаев М. С. Сорти і агротехніка зернобобових. К., 1961; Шульга М. С. Горох. К., 1971; Макашева Р. Х. Горох. Л., 1973.

ГОРОХІВ — місто Волинської обл. УРСР, райцентр, на р. Липі (бас. Дніпра), за 9 км від залізничної ст. Горохів. Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1240. Входив до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 2-й пол. 14 ст. Г. загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднаний з Росією. В липні 1919 Г. загарбали білополяки. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до Польщі. В 1939 Г. в складі Зх. України було возз'єднано з УРСР. З 1939 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (26.VI 1941—18.VI 1944) в районі Г. діяли загони партизан-

Районовані сорти гороху на Україні в 1979

Беладонна 136
Віола
Ворошиловградський 29
Глоріоза поліпшений
Горьковский 186
Зерноградський
Кубанець 1126
Львовський
Зеленозерний
Мировіський 186
Невиснажний 195
Неосилаючий 1
Овочевий 76
Одеський 58
Рамонський 77
Ранній
грибовський 11
Ранній
консервний 20/21
Союз 10
Узбецький 71
Укисний 1
Уладівський 6
Уладівський 9
Уладівський 10
Уладівський ювілейний
Харківський 74
Харківський 131
Чернігівський 190
Чудовий 240

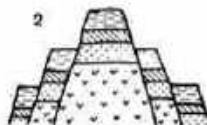
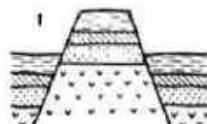
Хімічний склад (%) і кормова цінність гороху

Корми з гороху	Вода	Азотисті речовини		Жир	Клітковина	Безазотисті екстрактивні речовини	Зола	Кормових одиниць, у 100 г корму	Перетравного протеїну, у 100 г корму
		протеїн	в т. ч. білки						
Зерно	13,6	22,2	19,8	1,9	5,4	54,1	2,8	114,8	19,5
Солома	15,6	7,4	6,8	1,7	33,0	37,9	5,0	30,0	3,5
Сіно	16,2	16,6	11,5	3,0	24,5	32,3	7,4	49,5	12,8
Полова	14,9	7,1	6,1	2,1	35,1	34,6	6,2	51,0	3,5
Зелена маса	80,9	3,9	2,8	0,6	3,2	9,6	1,8	16,0	2,8
Силос	80,5	2,9	1,6	1,0	5,5	8,3	1,8	15,0	2,0

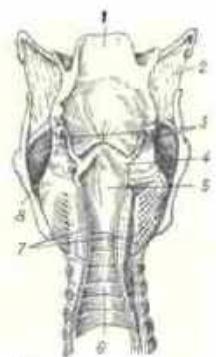
ГОРОХІВКА



Горoxivka річкова.

Горети:
1 — одноступінчастий;
2 — багатоступінчастий.

Гортензія великолиста.

Гортань людини:
1 — надгортанник; 2 — під'язиково-щитовидна перетинка; 3 — черпакуваті хрящі; 4 — головна зв'язка; 5 — порожнина гортані; 6 — порожнина трахеї; 7 — перстевидні хрящі; 8 — щитовидний хрящ.

ських з'єднань П. П. Вершигори з М. І. Наумова. В місті — ливарно-мех., 2 цегельні, первинного виноробства з-ди, лібокомбінат, лісництво, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Радгосптехнікум, 2 заг.-освітні і музична школи; 3 лік. заклади, в т. ч. лікарняний комплекс. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Меморіальний комплекс Холм Слави (1967) з Музеем Слави.

ГОРОХІВКА (*Pisidium*) — рід двостулкових молюсків. Раковина дуже маленька (довж. 2—10 мм), овальна або клиноподібна, верхівка наближена до заднього краю. Поширені по всій земній кулі. Живуть у прісних водоймах повсюди (в річках, озерах, ставках, болотах, печерних водах тощо). У фауні СРСР — 25 видів, у т. ч. УРСР — 11, з них звичайні: Г. річкова (*P. amnicum*), блискуча (*P. nitidum*), болотна (*P. casertanum*). Г. є кормом для деяких риб. У викопному стані відомі з еоцену.

ГОРОХІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Волинської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 64,6 тис. чол. (1978). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, 2 селищним і 24 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Горoxiv*. Лежить у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, крейда, пісок, глина. Найбільші річки: Липа і Стир (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні, сірі і темнісірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, сосна, береза, граб, осика) займають 11,1 тис. га. Найбільші підприємства: горoxівський цукрокомбінат, маслосиробарський, плодоконсервний і ливарно-мех. з-ди. Килимарство, гончарний промисел. Комбінат побутового обслуговування (м. *Горoxiv*) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового й тваринництва молочно-м'ясного напрямів. С.-г. угіддя 1977 становили 82,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 74,6 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. В Г. р. — 22 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: *Горoxiv*, *Сенкевичівка*, *Брани*, *Звняч*. Автошляхи — 377 км, у т. ч. з твердим покриттям — 250 км. У районі — 76 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, зоотехнічний технікум (м. *Берестечко*), радгосп-технікум (м. *Горoxiv*), 84 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні, 29 будинків культури, 56 клубів, кінотеатр, 87 кіноустановок, 69 б.-к. Музеї: історичний (*Берестечко*) та революц. і бойової слави (*Горoxiv*). Архит. пам'ятки: в м. *Берестечко* — Троїцький костіол та дзвіниця (1711); в селах *Вільхівці*, *Квасові*, *Підбереззі* та ін. — дерев'яні церкви (17—18 ст.). У Г. р. видіється газ. «Будиник комунізму» (з 1939).

ГОРОХОВАТСЬКИЙ Ярослав Борисович (17.IX 1925, м. Олександрія, тепер Кіровоградської обл. — 28.V 1976, Київ) — український рад. хімік, чл.-кор. АН

УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. У 1950 закінчив Київ. ун-т. З 1950 працював в Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Осн. праці присвячені гетерогенному каталізу. Дослідив закономірності кінетики, макрокінетики та механізму неповного окислення вуглеводнів у газовій і рідинній фазах, вплив будови олефінів на їхню адсорбційну і реакційну здатність, зв'язок між каталітичними й електрофіз. властивостями каталізаторів, фотокаталітичне окислення вуглеводнів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

ГОРОХОВСЬКА Марія Кіндратівна (н. 17.X 1921, м. Євпаторія) — українська рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1952). Абсолютна олімпійська чемпіонка (1952) з спортивної гімнастики. Абсолютна чемпіонка СРСР (1951—52); чемпіонка СРСР (1948—54) з окремих видів спортивної гімнастики. Виступала 1951—56 за «Будівельник» (Харків). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ГОРОХУВАТКА — річка в Київській обл. УРСР, ліва притока Росі (бас. Дніпра). Довж. 53 км, площа бас. 489 км². Використовують для зрошування і риборозведення.

ГОРОШОК (*Vicia*) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин род. *бобових*. Листки парноперистоскладні. Квітки по 1 або 2—3 в пазухах листків або зібрані в китиці. Понад 160 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. В СРСР — 83 види, в т. ч. в УРСР — 30, майже всі вони — кормові рослини, з них 3 види в культурі. Найбільше значення має Г. посівний, або *вика* (*V. sativa*). Культивують і Г. озимий, або *волохатий* (*V. villosa*), та Г. паннонський (*V. pannonica*) — однорічні кормові рослини.

ГОРСТ (нім. *Horst*, букв. — гніздо) — тектонічна форма порушення залягання гірських порід. Являє собою переважно видозмінену, відносно підняту ділянку *земної кори*, обмежану опущеними по лінії *схидів* ділянками. Розрізняють Г. прості, або одноступінчасті (обмежані двома складами), та багатоступінчасті (з кількома складами). Г. виявлені в рельєфі і вигляді гір (Алтай, Тянь-Шань

тощо), іноді вони знівельовані пізнішими геол. процесами і їх можна встановити лише за характером залягання гірських порід.

ГОРТАННІ МІШКИ — випини слизової оболонки *гортані* у деяких ссавців; беруть участь в утворенні *голосу* (як резонатори). Добре розвинені парні Г. м. у людяноподібних мавп, є в осла, коня, тапіра та деяких зубатих китоподібних. У куніці, більшості мавп, деяких беззубих китоподібних, антилоп та ін. іноді утворюється ще й непарний Г. м. Особливо розвинені Г. м. у мавп *рептія*, крики яких чути за кілька кілометрів.

ГОРТАНЬ, горлянка — початковий відділ *трахеї* в наземних хребетних тварин і людини. Складається з хрящів, з'єднаних рухомо зв'язками і м'язами. Порожнина Г. вистелена зсередини *слизовою оболонкою*. Г. проводить повітря з глотки в трахею (при вдихові) і назад; надгортанником закриває вхід до трахеї при ковтанні; у ссавців Г. є частиною *голосового апарату*.

ГОРТЕНЗІЯ, гідрангія (*Hydrangia*) — рід рослин роду гіртензієвих. Куші, зрідка дерева. Листки супротивні або розташовані кільцями по 3, з зубчастими краями. Квітки зібрані в щитки або волоти. Плід — коробочка. 80 видів, поширених у Пд. і Пн. Америці і в Сх. Азії. Розводять Г. заради великих, красивих суцвіть. В СРСР, у т. ч. УРСР, у садах і парках вирощують Г. волотисту (*H. paniculata*), Г. черешчатую (*H. petiolaris*), Г. променеву (*H. radiata*) та ін., а в оранжереях для вигонки квітів — Г. великолисту, або *салову* (*H. macrophylla*).

Квітки у Г. великолистої рожеві, білі або червоні. Т. М. *Черевченко*. **ГОРТОВАДЬ** — національний парк в Угорщині, на лівому березі р. Тиси, в межах Середньодунайської рівнини. Пл. 52 тис. га. Створений 1973 для вивчення й охорони природних ландшафтів найбільшого степового масиву Центр. Європи. Переважає сухолюбна рослинність на деградованих чорноземах та галофітна на солонцях і солончаках. З тварин в Г. водяться ховрах, тхір, полівки, ласка, а також куріпка, перепілка, жайворонки, боривітер.

О. К. Ющенко.

ГОРУЦЬКІВСЬКИЙ РОЗСТРІЛ 1907 — розправа австрійських влад над селянами в с. Горущькому (тепер с. Гірське Миколаївського р-ну Львівської обл.). Під тиском революц. боротьби трудящих Австро-Угорщини, під впливом рос. революції 1905—07 в країні було введено новий виборчий закон. Однак він позбавляв виборчого права багатьох трудящих українців, усіх жінок. Під час виборів 24.V на виборчій дільниці в с. Горущькому зібралося бл. 1 тис. селян-виборців сіл Раделичі, Липівці та ін. Селяни замість місц. поміщика висунули кандидатами в депутати до рейхсрату своїх представників. Влада застосувала проти селян зброю: 4 чол. було вбито, 9 — тяжко поранено. Ці події стали поштовхом до заворушень



у Дрогобицькому й Турківському повітах.

ГОРЧАКОВ Олександр Кирилович [1(14). VII 1900, м. Єкатеринодар, тепер Краснодар — 11. VIII 1960, Київ] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1949. Закінчив Харків. мед. ін-т (1924). Працював асистентом і доцентом 2-го Харків. мед. ін-ту (1933—41). З 1950 — професор Київ. стоматологічного ін-ту, з 1954 — Київ. мед. ін-ту. Праці Г. присвячені проблемі шоку й хірургічному лікуванню ендокринних захворювань, зокрема щитовидної залози й надиркових залоз. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРЧАКОВ Олександр Михайлович [4 (15). VII 1798, Хаапсалу — 27. II (11. III) 1883, Бален-Бален, поховано в Петербурзі] — російський держ. діяч, дипломат, канцлер (з 1867), князь. В 1856—82 — міністр закорд. справ. Активно захищав інтереси Росії на Віденській конференції 1855 (див. *Кримська війна 1853—56*). На Лондонській конференції 1871 добився ліквідації статті *Паризького мирного договору 1856* про обмеження суверенітету Росії на Чорному м. Очолював рос. делегацію на *Берлінському конгресі 1878*.

ГОРЧАКОВА Галина Олександрівна (п. 18. VIII 1925, с. Жихар Харків. обл., тепервійшло у межі м. Харкова) — український рад. лікар-біохімік і курортолог, професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. У 1947 закінчила Харків. мед. ін-т. З 1966 — директор Одес. м.-д. ін-ту курортології. Праці Г. присвячені біохімії мікробів, одержанню *алергенів*, вивченню механізмів дії на організм людини природних лікувальних факторів, організації курортологічної справи. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

ГОРШКОВ Андрій Андрійович [22. IX (4. X) 1898, с. Нікольське, тепер Камішловського р-ну Свердловської обл. — 12. IV 1972, Київ] — рад. вчений у галузі ливарного виробництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1953. Закінчив Уральський політех. ін-т (1926), викладав у ньому (1937—57). Перший директор (1958—62) Ін-ту ливарного виробництва (тепер Ін-т проблем литья). АН УРСР. Створив курс «Теоретичні і технологічні основи ливарного виробництва» (1947). Удосконалив технології виготовлення чавунних вагонних коліс, досліджував проблеми модифікування чавуну, використання бензотитів у формувальних сумішах тощо. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медаллю. Держ. премія СРСР, 1950.

ГОРШКОВ Сергій Георгійович [п. 13 (26). II 1910, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницької обл.] — рад. військ. діяч, Адмірал флоту Рад. Союзу (1967), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1942. На флоті з 1927. В 1941 закінчив курси при Військ.-

мор. академії. З жовтня 1941 — команд. Азовською військ. флотилією, з серпня 1942 — заст. команд. Новорос. оборонним районом, з листопада 1942 — команд. 47-ю армією. З 1943 — команд. Азовською, з 1944 — Дунайською військ. флотиліями. З січня 1945 — команд. ескадрою, з 1948 — нач. штабу, з 1951 — команд. Чорномор. флотом. У 1955 — перший заст. головнокоманд., з січня 1956 — головнокоманд. ВМФ і заст. міністра оборони СРСР. На XXII—XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРЮНОВ Сергій Кіндратович [25. IX (7. X) 1889, с. Ушаковка, тепер Атяшевського р-ну Мордовської АРСР — 2. X 1967, Київ] — рад. військ. діяч, генерал-полковник авіації (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-повітр. академію. Брав участь у боях у районі оз. Хасан (1938), рад.-фінл. війни 1939 — 40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ВПС фронту, напрямку та повітр. армією в складі Пд., Пн.-Кавказ. і 2-го Укр. фронтів. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1956 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРЮЧІ СЛАНЦІ — тверда горюча корисна копалина, що складається переважно з мінеральної речовини (70—90%) і частково з органічної (10—30%) речовини. Мінеральна речовина представлена кальцитом, доломітом, гідролодами, монторилонітом, каолінітом, польовими шпатами, кварцом, піритом тощо. До складу органіч. речовини входять гол. чин. рештки найпростіших водоростей. Колір коричнюватого-сірий або олівяково-сірий. Утворюються на дні водойм при розкладанні органічних решток без доступу кисню. В СРСР родовища Г. с. відомі в РРФСР (Куйб. та Ленінгр. області, Забайкалля та ін.), в Ест. РСР, БРСР, на Україні (зокрема в Карпатах) та в ін. районах. Використовують як енерг. паливо та для одержання горючих газів, бензину, гасу, мастил, парафіну, фенолу, буд. матеріалів. Див. також *Сланці*.

ГОРЮШКІН Микола Іванович [18. XI (1. XII) 1915, с. Шарпкіне, тепер м. Свердловськ Ворошиловградської обл. — 12. XI 1945] — рад. військовослужбовець, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти, батальйону і заст. командира полку воював на Пд.-Зх., Брянському, Сталінградському і 1-му Укр. фронтах. Відзначився при форсуванні Дніпра й Одеру. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, медалями.

ГОРЯЧКІН Василь Прохорович [17 (29). I 1868, с. Вика, тепер Горьковської обл. — 21. IX 1935, Москва] — рад. учений, засновник науки про с.-г. техніку, почесний член АН СРСР (з 1932) і дійсний член ВАСГНІЛ (з 1932). Закінчив фіз.-матем. факультет Моск. ун-ту (1890) і Моск. вище технічне училище (1894). З 1896 викладав курс «С.-г. машини і двигуни» в Моск. с.-г. ін-ті. В 1919—20 — ректор Петровської (тепер Тімірязевської) с.-г. академії, 1929 — директор Всесоюзного ін-ту с.-г. механіки (згодом — с.-г. машинобудування).

ГОРЬКИЙ Максим [літ. псевд. Пешкова Олексія Максимовича; 16 (28). III 1868, Нижній Новгород, тепер Горький — 13. VI 1936, Горький, під Москвою, похований у Москві на Красній площі] — російський рад. письменник, основоположник літератури соціалістичного реалізму. Родоначальник рад. л-ри. Н. в сім'ї столяра. Рано втратив батьків. З 11 років змушений піти «в люди», працював «хлопчиком» у крамниці, вантажником, пекарем тощо; глибоко пізнав життя тогочасної Росії. В 1884—88 відвідував революц. гуртки. Учасник революц. пролет. руху, першої рос. революції. Тричі був заарештований (1889, 1901, 1905). Співробітничав у більшовицьких газетах «Звезда» і «Правда». В 1915 заснував журн. «Летопись». У період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. недооцінював організуючу силу партії, революц. пролетаріату, можливість союзу його з селянством, побоювався нагиску анархо-індивідуалістичної дрібновласницької стихії. Позбувшись цих помилок Г. допоміг В. І. Леніну, який відіграв велику роль в ідейному і творчому зростанні письменника. В перші роки після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. проводив напружену громадську і літ. роботу як один з керівників літ.-худож. життя країни. Восени 1921 за порадою і при сприянні В. І. Леніна виїхав за кордон на лікування; з 1924 жив в Італії (Сорренто). В 1931 повернувся на батьківщину. Був організатором і головою 1-го Всесоюзного з'їзду рад. письменників (1934). З 1934 очолював Спілку письменників СРСР. Брав участь в організації міжнар. антифашист. конгресів. Почав друкуватися 1892 (оповідання «Макар Чудра»). У зб. «Нариси і оповідання» (т. 1—3, 1898—99) показав загинання тодішнього суспільного ладу, відобразив наростання пролет. революц. руху в Росії. В романах «Фома Гордєєв» (1899), «Трое» (1900) критикував капіталізм з пролет. позицій, виступав проти анархічного бунтарства одиниць; у п'єсі «Мішани» (1901) викрив бурж. ідеологію, створив образ революціонера-робітника, у п'єсі «На дні» (1902) змалював долю людей «дна», розвінчував псевдогуманізм. П'єси «Дачники» (1904), «Діти сонця», «Варвари» (обидві — 1905) — з життя рос. інтелігенції. П'єса «Вороги» та роман «Мати» (1906), який високо



С. Г. Горшков



С. К. Горюнов



М. І. Горюшкін



В. П. Горячкин

ГОРЬКИЙ



Максим Горький.

опинив В. І. Ленін, — про зростання революц. свідомості мас, боротьбу рос. пролетаріату. Г. в своїй творчості показував причетність і розклад рос. буржуазії, викривав ренегатство бурж. інтелігенції, «філософію» провінційного міщанства (п'єси «Останні», 1908; «Васса Железнова», 1910; «Зикони», 1913; повісті: «Городок Окуров», 1909; «Життя Матвія Кожемякіна», 1910—11). Новим, вищим етапом літ. діяльності Г. є його післяжовтнева творчість. Він написав серію літ. портретів — спогадів про письменників (Л. Толстого, В. Короленка, Л. Андреева, С. Есенина), діячів революц. руху (Л. Красіна, Камо), нарис «В. І. Ленін», завершив автобіографічну трилогію («Дитинство», 1912—13; «В людях», 1914) романом «Мої університети» (1922). Худож. узагальненням історії трьох поколінь рос. буржуазії є твір «Діло Артамонових» (1925). В епопеї «Життя Клима Самгіна» (4 тт., 1925—36) правдиво відтворив життя Росії за 40 років на шляху до Великого Жовтня. У п'єсі «Єгор Буличов та інші» (1933) показав неминучість загибелі бурж. світу і перемоги соціалістичної революції. В публіцистичних статтях, нарисах (зб. «По Союзу Рад», «Оповідання про героїв»), п'єсі «Сомов та інші» (1931) стверджував успіхи соціалістичного будівництва в країні, виступав на захист миру, демократії й соціалізму. Г. — літ. критик й теоретик л-ри. У зб. «Про літературу» (1937, посмертно) обґрунтовано принципи соціалістичного реалізму, розроблено осн. проблеми марксистсько-ленінської естетики.

Життя і творчість Г. пов'язані й з Україною. В різні роки він відвідав Київ, Харків, Херсон, Одесу та ін. У 1897 і 1900 жив у с. Мануйлівці на Полтавщині. Високо оцінював творчість Т. Шевченка, сприяв виданню його творів і творів ін. укр. письменників. Життя укр. народу до революції змалював у творах «Омелян Пилий», «Ярмак у Голтві», «Мати», «М. М. Коцюбинський», «Мій супутник», «Велика любов» та ін. З кінця 90-х рр. в укр. журналах і газетах з'явилися переклади ранніх творів Г. Про Г. як одного з світочів рос. народу писав І. Франко. Близька дружба зв'язувала Г. з М. Коцюбинським. За рад. часу Г. побував у Куряжі під Харковом в дит. колонії, якою завідував А. Макаренко, на новобудовах Ук-

раїни. Одним з перших писав про трудівників Дніпрогесу (нарис «По Союзу Рад»), зустрічався й листувався з П. Тичиною, О. Корнійчуком, І. Микитенком. П'єси Г. ставляться в укр. театрах. Уперше на укр. рад. сцені п'єсу Г. («На дні») поставив 1920 Київський укр. драм. театр ім. І. Франка. На Україні за оповіданням «Мальва», романом «Мати» знято однойменні фільми; композитор Г. Жуковський за поемою Г. «Дівчина і Смерть» створив однойменний балет. Укр. мовою твори Г. перекладали Леся Українка, П. Тичина, М. Рильський, А. Головка, П. Панч, С. Складенко та ін. Г. споруджено пам'ятники у багатьох рад. містах, зокрема в Харкові, Донецьку, Ялті, с. Кандибиному Миколаївської обл., де в 1891 побував Г. В с. Мануйлівці відкрито *Горького О. М. музей*.

Г. нагороджений орденом Леніна. Іл. див. між с. 448—449

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—25. М., 1968—76; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1979 (16-ти том); Укр. перекл. — Твори, т. 1—16. К., 1952—35.

Лит.: В. І. Ленин и А. М. Горький. Письма. Воспоминания. Документы. М., 1969; Луначарский А. В. О Горьком. М., 1975; Летопись жизни и творчества А. М. Горького, в. 1—4. М., 1958—60; М. Горький в воспоминаниях современников. М., 1955; Великая дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., 1959; Воробьев В. Ф. А. М. Горький о партийности и народности литературы. К., 1968; Жук Н. И. Горький и Украина. К., 1968; Слово про Буревісника. Максим Горький и украинская культура. К., 1968; Овчаренко А. И. Публицистика М. Горького. М., 1965; Волков А. А. А. М. Горький и литературное движение советской эпохи. М., 1971; Бялик Б. А. М. Горький — драматург. М., 1977; Федин К. А. Горький среди нас. М., 1977. М. Ф. Мамеішчук.

ГОРЬКИЙ (до 1932 — Нижній Новгород) — місто, обласний центр РРФСР. Розташований біля злиття ріки Оки з Волгою. Значний річковий порт, залізничний вузол, аеропорт. 1344 тис. ж. (1979). Поділяється на 8 міських р-нів.

Засн. 1221 під назвою Новгород Нижній. З 1350 центр Суздальсько-Нижегородського князівства. В 1392 Нижній Новгород увійшов до складу Моск. князівства. В 1611—12 став центром формування нар. ополчення на чолі з К. Мініним і Д. Пожарським проти польських інтервентів. З 1719 — центр Нижегородської губернії. У 80-х рр. 19 ст. організовано перші робітн. гуртки. 1891 — марксистський гурток. У 1893, 1894 і 1900 до міста приїздив В. І. Ленін. У 1901 створено Нижегородський к-т РСДРП. У Сормові (тепер район м. Горького) 1902 відбулася одна з перших першотравневих політ. демонстрацій у Росії. Під час революції 1905—07 робітники міста брали участь у Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905, який у грудні переріс у Сормові в збройне повстання (див. Грудневий збройний повстання 1905). Рад. владу в Нижньому Новгороді встановлено 28.X (10.XI) 1917. До 1936 — центр Горьковського (до 1932 — Ниж-

городського) краю; з 1936 — обл. центр. У 1970 м. Горький нагороджено орденом Леніна.

За роки Рад. влади Г. став значним пром. і культур. центром СРСР. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, зокрема автомобілебудування (Горьковський автомобільний завод та з-ди, що випускають спеціалізовані машини, штампи, устаткування та ін.), а також суднобудування (горьковський завод «Красное Сормово» імені А. О. Жданова, «Двигатель Революции» тощо). Інші підприємства цієї галузі: авіаційний, фрезерних верстатів, торфяних машин, телевізійний. Розвивається металургія (переробна), хім., деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Харч. пром-сть представлена мливарським, м'ясним, молочним комбінатами; макаронною, кондитерською ф-кою, пивоварним і шампанським вин з-дами тощо; легка — льонокомбінатом, швейними ф-ками та ін. Енергетична база — Горьковська ГЕС на Волзі, Балахнинська ДРЕС та теплоелектроцентрالی. В Г. — ун-т і 8 вузів, філіали Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту та Всесоюзного заочного ін-ту інженерів залізнич. транспорту, факультет заочного ін-ту рад. торгівлі, 22 серед. спец. навч. заклади; 5 театрів, філармонія, цирк, історико-архит. музей-заповідник, літ.-меморіальні музеї М. Горького (з філіалом «Будинок Каширіна»), «Будинок М. О. Добролюбова», худож. музей. Серед архит. пам'яток Г. — кремль (1500, 1508—11) з Архангельським собором (1624—31, архітектори Д. і А. Возоуліни), монастирі Благовіщенський і Петерський (обидва — 17 ст.); Успенська церква на Іллінській горі (1672—1715); театр драми (1896, арх. В. Шретер), будинок Сироткіна (тепер Художній музей, 1913, архітектори брати Весніни) та інші споруди.

За рад. часу в Г. збудовано багато нових житл. масивів та громад. пром. споруд (Будинок Рад, 30-і рр. 20 ст.; автозавод, 1934; цирк, 1964; спортивний комплекс, 1965, та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1970, скульптор Ю. Нерода, архітектори В. Воронков і Ю. Воскресенський), В. П. Чкалову (1940, скульптор П. Менделевич, арх. В. Андреев), О. М. Горькому (1952, скульптор В. Мухіна). У місті народилися І. П. Кулібін, М. І. Лобачевський, М. О. Добролюбов, М. О. Балакірева, О. М. Горький, Я. М. Свердлов, П. М. Нестеров. З вересня 1857 до березня 1858 в Нижньому Новгороді жив Т. Г. Шевченко.

ГОРЬКОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована в Середньому Поволжі. Утворена 14.I 1929. Пл. 74,8 тис. км². Нас. 3695 тис. чол. (1979, перепис), переважають росіяни, живуть також татари, мордва та ін.; міськ. нас. 73%. Поділяється на 47 районів, має 25 міст і 69 селищ міськ. типу. Центр — м. Горький. Територія Г. о. Волгою поділяється на низовинне лісове Заволжжя (переважає лис. 100—150 м) і лісостепове Правобережжя, зайняте Приволзькою

Горький. Площа Мініна.



ГОРЬКОВСЬКИЙ ЗАВОД «КРАСНОЕ СОРМОВО»

височиною (вис. до 247 м). Корисні копалини: торф, буд. матеріали, заліз. руда. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня — 11, —13°, липня +18, +20°. Опадів 450—600 мм на рік. Гол. ріки: Волга з притоками Окою, Сухою (правими) та Узолою, Керженцем і Ветлугою (лівими). На Волзі — Горьковське водосховище. Переважають дерново-підзолисті, сірі лісові та чорноземні ґрунти. Поширені верхові й низинні болота. Понад 30% території — під лісом (сосна, ялина, ялиця сибірська, модриня, дуб).

Г. о. — район з розвинутими маш.-буд., хім., деревообр., паперовою та ін. галузями пром.-сті. Енерг. базу становлять електростанції, що входять до Центр. енергосистеми (Горьковська ГЕС, Балахнинська ДРЕС та ряд ТЕС). Маш.-буд. підприємства виробляють вантажні та легкові автомобілі, автобуси, двигуни внутр. згорання, газові двигуни й компресори, верстати з програмним числовим керуванням, судна, телевізори, магнітофони, устаткування для електротех., хім., торфолов., буд., борошномельної пром.-сті; залізничного транспорту. В області — заводи вторинної металургії. Розвинута нафтопереробна, нафтохім. та хім. пром.-сть (вироби. мінеральних добрив, штучних шкір, синтетичних смол і полімерів, білково-вітамінних кормів). Підприємства целюлозно-паперової, картонової, лісопильної, меблевої, лісохім. галузей. Значні шкіряні, льоноткацькі, швейні, борошномельні вироб-

ництва. Підприємства пром.-сті буд. матеріалів виробляють силікатну й червону цеглу, гіпс, керамзит, збірні залізобетонні конструкції, віконне та автомоб. скло. Відомі художні промисли (вишівальний, хохломський розпис, філігранні вироби та ін.). Гол. пром. центри — Горький, Дзержинськ, Арзамас, Павлово, Кстово, Бор, Балахна. С. г. спеціалізується на молочно-м'ясному тваринництві, вирощуванні зернових, картоплі, овочевих, льону-довгунця, цукр. буряків, конопель. У приміській зоні — комплекси по виробі. молока, по відгодівлі великої рогатої худоби, свиней та птицефабрики. Осн. залізничні лінії: Москва — Казань, Москва — Горький — Киров, Горький — Рузавка. Судноплавство по Волзі, Оці, Сурі, Ветлугі. Значні порти: Горький, Дзержинськ, Кстово, Бор. Сітка автомоб. шляхів, нафто- та газопроводів. У Горькому — аеропорт. В Г. о. — 12 вузів, 20 серед. спец. навч. закладів, 7 театрів, цирк, філармонія, телецентр, 11 музеїв, у т. ч. істор.-архит. музей-заповідник з ленинськими пам'ятними місцями, меморіальним будинком Я. М. Свердловського, кремлем; літ.-меморіальні музеї М. Горького (з філіалом «Будинок Каширіна») та «Будинок М. О. Добролюбова» — в Горькому; музеї: О. С. Пушкіна — в Болдино, А. Гайдара — в Арзамасі.

І. К. Орфанов.
ГОРЬКОВСЬКИЙ АВТОМОБІЛЬНИЙ ЗАВОД (ГАЗ) — одне з найбільших підприємств автомобільної промисловості СРСР. Роз-

ташований у м. Горькому. Осн. продукція — легкові й вантажні автомобілі. Будівництво почато 1930, став до ладу в січні 1932. В довоєнні роки виробляв вантажні автомобілі ГАЗ-АА вантажопідйомністю 1,5 т, легкові — ГАЗ-А, М-1 та ін. Під час Великої Вітчизн. війни випускав воєнну техніку. В післявоєнні роки освоїв виробі. вантажних автомобілів ГАЗ-51, ГАЗ-63, легкових — ГАЗ-20 «Победа», ГАЗ-12, ГАЗ-69. З 1956 почато випуск легкового автомобіля ГАЗ-21 «Волга». На з-ді створено осн. моделі вантажних автомобілів ГАЗ-66, ГАЗ-53А та їхні модифікації. З 1970 Г. а. з. виробляє комфортабельний і швидкохідний автомобіль ГАЗ-24 «Волга», з 1977 — легковий автомобіль великого класу ГАЗ-14 «Чайка». Обсяг виробі. продукції з-ду 1977 зріс проти 1940 більше як у 15 раз. Г. а. з. перетворено на виробниче об'єднання, до складу якого входять 11 з-дів. Об'єднання, крім осн. продукції, випускає двигуни, велосипеди, запасні частини, металорізальні верстати, пресою та металург. устаткування, інструмент, литво, поківки. Г. а. з. нагороджено орденами Леніна (1941, 1971), Червоного Прапора (1944), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945).

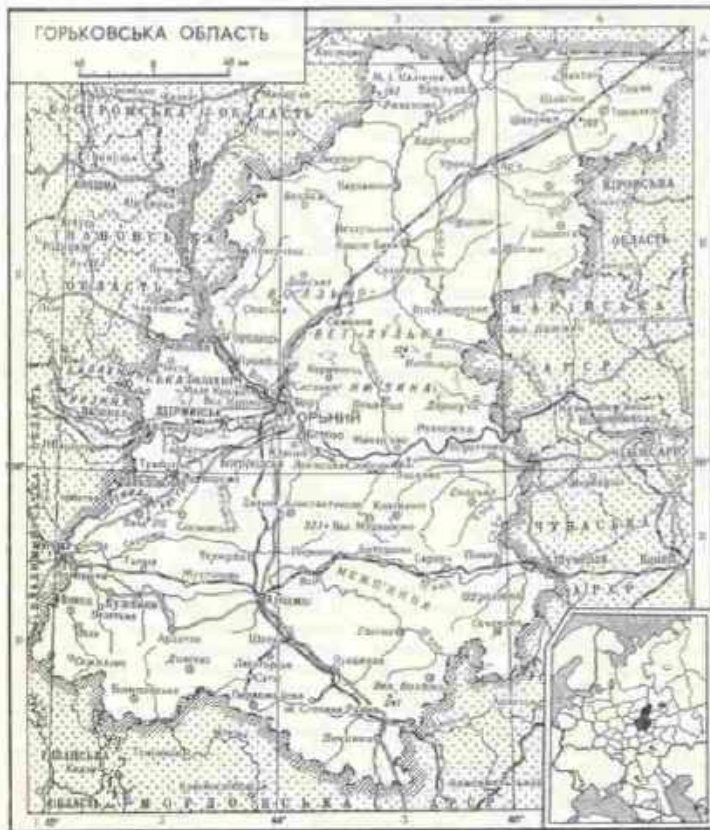
І. І. Кисельов.
ГОРЬКОВСЬКИЙ ЗАВОД «КРАСНОЕ СОРМОВО» імені

А. О. Жданова — підприємство суднобудування. Розташований у м. Горькому, в Сорновському р-ні. Засн. 1849. Випускав металеві пароплави, гвинтові шхуни, парові машини, вагони, паровози, мости, дизелі, понтони тощо. В 1903 тут уперше в світовій техніці збудовано судно з двигуном внутр. згорання — дизель-електрохід. З-д має славу революц. минуле. Політ. демонстрацію 1 Травня 1902 в Сорнові описав М. Горький у романі «Мати». В роки громадян. війни 1918—20 підприємство будувало бронепоезди, броневі вагони. В 1920 створено перший танк для Червоної Армії, 1933 — перший в СРСР суцільнозварний річковий буксир і зварний корпус дизеля. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 випускав танки. В післявоєнні роки з-д приступив до секційного та великоблокового будівництва суден, мор. і річкових танкерів, землесосів, землечерпалок. На Г. з. «К. С.» випущено перші судна вітчизн. флоту на підводних крилах; спроектовано й збудовано пасажирські дизель-електроходи — флагман вольського річкового пароплавства «Ленін» і «Радянський Союз» та перше пасажирське судно на повітряній подушці «Сормович»; збудовано серію дизель-електр. залізничних поромів для лінії Баку — Красноводськ, унікальне 250-тонне двокорпусне кранове судно. Для безперевалочних перевезень уперше в країні спроектовано і будуються суховантажні теплоходи мішаного плавання (ріка — море). З-д нагороджено орденом Леніна (1943, 1949), Жовтневої Революції (1970), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945), Трудового Червоного Прапора (1939).

М. Ю. Леонів.



Пам'ятник Максиму Горькому в місті Сорновському. Бронза, граніт. Скульптор М. В. Ясінченко, 1975.



ГОРЬКОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені М. І. Лобачевського — вищий навч. заклад Мін-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Заснований 1918 в Нижньому Новгороді декретом, який підписав В. І. Ленін. У 1956 присвоєно ім'я М. І. Лобачевського. В складі ун-ту 8 ф-тів: радіофіз., механіко-матем., фіз., хім., історико-філол., біол., промислово-екоп., обчислювальної математики й кібернетики. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. налічувалося 10,5 тис. студентів, з них 6050 — на денному відділенні. При ун-ті — 4 н.-д. ін-ти (фіз.-тех., механіки, прикладної математики й кібернетики, хімії), спец. н.-д. лабораторія по засвоєнню атмосферного азоту живими організмами, галузева н.-д. лабораторія фоторезистів, бот. сад, широтна станція, фундаментальна б-ка (фонд — 1270 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає міжвузівські тематичні наук. збірники, навч. посібники, збірники задач тощо. За роки існування у вузі підготовлено бл. 28,5 тис. спеціалістів. У 1976 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

А. Г. Угодчиков.
ГОРЬКОГО О. М. МУЗЕЙ — літературно-меморіальний музей у с. Мануйлівці Козельщинського району Полтавської обл. Засн. 1937. Під час Великої Вітчизн. війни музей зруйнували фашист. загарбники. В 1944 відновив свою роботу. В 1960 збудовано нове приміщення музею. Тут бл. 1000 експонатів: фотокопії рукописів, видані творів, малюнки, фотографії, макети, особисті речі письменника. Експозиція музею відтворює життя й діяльність М. Горького під час його перебування в цьому селі 1897 та 1900.

ГОСЛАВСЬКИЙ (Gosławski) Маурицій (5.X 1802, містечко Фрампіль, тепер с. Косогірка Ярмолинського р-ну Хмельницької обл. — 17.XI 1834, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі. Учився у Вінінці, Кам'янці-Подільському. Кременецькому лицей (1821—24).

В Одесі 1826 написав вірш «На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників російської свободи». В 1828—30 — у рос. армії. Учасник польського повстання 1830—31, після поразки якого емігрував до Галичини, де був заарештований австр. жандармерією. Помер у тюрмі. У найзначнішому творі — поемі «Поділля» (1826), у віршах «Дума про Нечає» (1827), «Пророк України» (1833), пройнятих демократичними і волелюбними почуттями, оспівав героїчне минуле й красу природи України.

Р. Я. Пилипчук.
ГОСЛАР (Goslar) Юліан-Мацей (24.II 1820, Львів — 3.II 1852, Відень) — польський революційний демократ. З 30-х рр. 19 ст. — учасник таємних польс. патріотичних орг-цій у Галичині. З 1845 — соратник Е. Дембовського. Разом з ним брав участь у підготовці *Краківського повстання 1846*. Вів

революц. агітацію на Укр. Прикарпатті, зокрема на Самбірщині. Брав участь у *Галицькому повстанні 1846*. У відзовах до селян і солдатів закликав до боротьби за повалення кріпацтва й абсолютизму, встановлення демократичного ладу, відновлення нац. незалежності Польщі. В 1848 брав участь у повстанні у Відні. Не раз Г. заарештовували. Страчений за вироком військ. суду.

ГОСПІТАЛЬ (від лат. hospitalis — гостинний) — в СРСР медичний заклад, призначений для стаціонарного лікування військовослужбовців. Г. підпорядковані медсан. управління Рад. Армії. Розрізняють Г. постійні (існують як у воєнний, так і в мирний час) і тимчасові (формуються у воєнний час). Постійні Г. поділяються на центральні (напр., Г. ім. акад. М. Н. Бурденка), окружні та гарнізонні (належать окремим видам Збройних Сил).

Вони забезпечують подання всіх видів спеціалізованої мед. допомоги, мають відповідні стаціонарні та амбулаторні відділення, лабораторії, є базою удосконалення військ.-мед. кадрів, проводять н.-д. роботу. Тимчасові Г. бувають польові пересувні (хірургічні, терапевтичні, інфекційні та ін.) і евакуаційні. Після Великої Вітчизн. війни створено Г. для інвалідів війни з метою забезпечення якнайкращих умов їх лікування. В ряді країн Європи, США Г. наз. і деякі цивільні лікувальні заклади. Перший Г. створено в Іспанії (15 ст.), в Росії — 1717.

А. М. Сердюк.
ГОСПІТАЛЬЄРИ (від франц. hospitalier — лікарняний, госпітальний) — члени духовно-лицарського ордену. Див. *Іоанніти*.

ГОСПОДАР — титул правителів Валахії і Молдавії в 14—19 ст. У 14—16 ст. Г. інколи називали великого князя литовського.

«ГОСПОДАРСЬКА ДЕМОКРАТІЯ» — реформістська і бурж. концепція про нібито рівноправну співучасть буржуазії і трудящих у управлінні капіталістичним виробництвом і здійсненні внаслідок цього демократизації економічного життя, політики класового співробітництва. Виникла й поширилася після 1-ї світової війни як реакція на загострення класової боротьби в країнах капіталу. Сучасні представники апологетич. концепції «Г. д.» (П. Дракер у США, Р. Дарендорф у ФРН) пропагують «Г. д.» як засіб трансформації капіталізму в соціалізм. Спільно з концепціями «*демократичного соціалізму*», «*індустріального суспільства*» та ін. «Г. д.» підпорядкована намаганням буржуазії примирити трудящих з системою капіталістичної експлуатації, спонукати їх до підвищення продуктивності та інтенсивності праці і тим самим забезпечувати максимальні прибутки монополіям. Однак розгляд «Г. д.» проблем демократії поза зв'язком з *виробничими відносинами* суспільства, висунення на перший план питань управління виробн., а не власності на засоби виробництва, свідоме затушову-

вання класової природи управління капіталістич. виробн. свідчать про неспроможність цієї концепції.

П. М. Леоненко.
ГОСПОДАРСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО — в СРСР сукупність законів та інших нормативних актів, що регулюють господарську діяльність соціалістичних організацій; одна з форм керівництва економікою. Норми Г. з. встановлюють порядок соціалістичного господарювання й регулюють відносини між *господарськими органами*. Початок Г. з. покладено першими декретами про націоналізацію землі, пром-сті, транспорту і банків. Згодом було прийнято кодифікаційні акти, які визначали правове становище органів, що безпосередньо здійснювали госп. діяльність; акти про правовий режим майна госп. органів, порядок фінансування, планування, постачання та збуту, розрахунків між орг-ціями тощо. Г. з. поділяється на союзне і республіканське. Більшу частину норм Г. з. подано в загальносоюзних актах, зокрема в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, Положенні про соціалістичне державне виробниче підприємство, Загальному положенні про всесоюзне республіканське промислове об'єднання, Правилах про договори підряду на капітальне будівництво й *Статуті залізниць СРСР*. Союзне Г. з. регулює госп. відносини майже всіх видів трансп. орг-цій, а також установ зв'язку і кредитних закладів з клієнтурою і між собою та ін. Республіканське Г. з. регулює порядок перевезення вантажів автотранспортом, відносини в галузі комунального г-ва тощо, а також конкретизує, виходячи з умов даної союзної республіки, окремі положення союзного Г. з. Надаючи великого значення Г. з., ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 25.VI 1975 прийняли постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства». На її основі в УРСР 23.VII 1975 прийнято відповідну постанову. Основою для дальшого вдосконалення рад. законодавства, зокрема його складової частини — Г. з., є Конституція СРСР, в якій у ст. 15 і 16 закріплено широку компетенцію Рад. д-ви у галузі управління економікою.

О. Г. Павишкова.
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють планово-госпрозрахункові відносини, які виникають між соціалістичними організаціями та їхніми структурними підрозділами в процесі здійснення ними господарської діяльності, управління соціалістичним майном. Г. п. як навч. дисципліну запроваджено в юрид. вузах і на ф-тах відповідно до постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку юридичної науки і поліпшенню юридичної освіти в країні» (1964). Див. також *Господарське законодавство*.

ГОСПОДАРСЬКИЙ ДОГОВІР — в СРСР угода між соціалістичними організаціями, яка опосередковує їхні взаємовідносини в сфері

господарської діяльності; юридична форма закріплення їхніх економічних зв'язків, спрямованих на досягнення певної господарської мети. Г. д. є одним з видів *договорів* у цив. праві. Характерною особливістю Г. д. є укладення його відповідно до планових завдань, обов'язкових для однієї чи обох сторін. Г. д. є важливим засобом конкретизації і взаємопогодження планових завдань орг-цій, що уклали цей договір, координації їхньої госп. діяльності. Ці угоди укладаються не лише *господарськими органами*, а й орг-ціями, які здійснюють адм., соціально-культур. та ін. діяльність. Г. д. має велике значення у справі розв'язання осн. завдань *економічної стратегії КІРС*, що передбачає, зокрема, персональну відповідальність керівників підприємств, *службових осіб* апарату управління, міністерств і відомств тощо за своєчасне виконання Г. д. До госп. договорів належать *договори поставки, підлягають договору на капітальне будівництво*, договори на виконання проектно-конструктор. робіт, *перевозки* договорів, *контрактаций* тощо. Зміст Г. д., права й обов'язки сторін у них визначено не лише заг. цивільно-правовими актами (*Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільними кодексами союзних республік), а й спец. нормативними актами (напр., *Статут залізниць СРСР*, загальносоюзні положення про поставки та ін.). Спори, які виникають при укладенні, зміні, виконанні або розірванні Г. д. (див. *Господарські спори*), розглядаються, як правило, органами арбітражу. Див. також *Господарське законодавство*.

ГОСПОДАРСЬКИЙ КОНТРОЛЬ — функція управління виробництвом; система форм, методів і засобів перевірки перебігу виробництва і результатів його роботи. Зміст і форми Г. к. визначаються госп. ладом і панівними виробничими відносинами. В умовах капіталізму Г. к. є знаряддям посилення експлуатації виробників і підпорядкований єдиній меті — збільшенню прибутків капіталістів. В СРСР Г. к. сприяє неухильному піднесенню госп. виробн. і на цій основі — поліпшенню добробуту трудящих; ґрунтується на органічній єдності *державного контролю* з контролем самих трудящих мас. Органами Г. к. є контрольно-ревізійні управління міністерств, контори і філії *Державного банку СРСР* і *Будбанку СРСР*, відділи тех. контролю, *виробничі наради*, комісії при Радах нар. депутатів тощо. Г. к. здійснюють і керівники госп. орг-цій. Значну роль у системі Г. к. відіграє Комітет нар. контролю СРСР. Розрізняють Г. к. попередній, поточний і наступний, суцільний і вибірковий. Г. к. може бути постійним (*бухгалтерський облік*) і періодичним (інвентаризація). Він буває також всебічний (повна перевірка роботи госп. одиниці) і функціональний (перевіряється

окрема ланка роботи). Органи Г. к. спрямовують свою діяльність на збереження соціалістичної власності, посилення *режиму економії*, на краще використання резервів тощо. Посилення Г. к. — важлива умова підвищення ефективності виробн. і якості роботи. *Літ.* див. до ст. *Народний контроль*.

ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕХАНІЗМ — система зв'язків і відносин та властивих їм економічних форм функціонування і розвитку господарства. Кожний *спосіб виробництва* зумовлює відповідний йому Г. м. В умовах капіталізму приватна власність на засоби виробництва породжує конкуренцію та *анархію виробництва*, перетворює товарну форму зв'язку на загальну і всеохоплюючу, визначає стихійно-ринковий характер функціонування капіталістичної економіки, зумовлює неминучість *безробіття*, екон. криз тощо. За соціалізму Г. м. являє собою таку систему зв'язків і відносин, яка створює безпосередньо госп. організацію виробництва, забезпечує планомірний розвиток економіки, централізоване управління *єдиним народногосподарським комплексом СРСР* на основі свідомого використання *економічних законів*. Панування госп. власності на засоби виробн. породжує єдність корінних екон. інтересів трудящих, єдність мети і дій, а отже, планомірність госп. виробн. в інтересах усього суспільства і кожного його члена (див. *Економічна політика*). Ця принципова нова форма екон. зв'язків виражає безпосередньо госп. регулювання виробн., при якому організатором діяльності людей по створенню матеріальних благ виступає суспільство в особі соціалістичної д-ви. На першій фазі комуністич. способу виробн. його усупільнення характеризується істотними відмінностями в рівні усупільнення держ. і колг.-кооперат секторів виробн., в ступені зрілості безпосередньо госп. характеру праці, що виявляється в істотних відмінностях між пром. і с.-г., розумовою і фіз. працею, в особливостях держ. і колгоспно-кооперативного секторів економіки. Все це визначає екон. структуру й організацію госп. виробн., яка органічно поєднує загальнонар. усупільнення з відносною екон. відокремленістю підприємств у межах загальнонар. (державної) власності, безпосередньо госп. планомірне регулювання економіки як год. екон. метод управління соціалістичним г-вом (а отже, і осн. зміст госп.-організаторської функції соціалістичної д-ви) з використанням планомірно організованих товарно-грош. відносин. Г. м. не є сталим, незмінним. Розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин* зумовлює вдосконалення механізму соціалістичного господарювання. Підвищення рівня усупільнення виробн. визначає зростання ролі й значення безпосередньо госп. зв'язків, зміну меж відносної екон. відокремленості, орг. структури госп. виробн., методів і форм господа-

рювання, що вимагає поліпшення структури управління, планування й стимулювання (див. *Економічні реформи*). В матеріалах ХХІV і ХХV з'їздів КІРС та наступних пленумів ЦК партії розкрито особливості економіки *розвинутого соціалістичного суспільства*, далі розвинуто теорію і практику соціалістичного господарювання, розроблено зміст категорії Г. м., його структуру і закономірності розвитку на сучас. етапі. ХХV з'їзд КІРС розробив єдину систему заходів по вдосконаленню Г. м., що охоплює осн. його ланки. Йдеться, насамперед, про поліпшення планування, піднесення його на рівень, який би забезпечував успішне розв'язання істор. завдання, а саме: органічне з'єднання досягнень НТР з перевагами соціалістич. системи господарювання, концентрацію сил і ресурсів на виконанні найважливіших загальнодерж. програм, раціональне поєднання галузевого і тер. розвитку, перспективних і поточних проблем, забезпечення збалансованості економіки. Управлінняська і, насамперед, планова діяльність спрямовується на кінцеві нар.-госп. результати.

Другим напрямом роботи щодо вдосконалення Г. м. є поліпшення використання екон. стимулів і важелів: *господарського розрахунку, прибутку, цін, премій*. Це досягається далішим вдосконаленням всієї системи показників, які лежать в основі оцінки діяльності м-в, об'єднань і підприємств, і перш за все показників ефективності і якості їх роботи (див. *Економічна робота на підприємстві*). Ці показники якнайкраще поєднують інтереси працівника з інтересами підприємства, підпорядковують їх загальнодерж. інтересам, заохочують до взяття і виконання напружених планів, дають змогу економити ресурси й водночас швидше освоювати нові види виробів, випускати продукцію високої якості й потрібного суспільству асортименту (див. *Економічне стимулювання соціалістичного виробництва*). Цьому сприяє діюва система матеріального і морального стимулювання в поєднанні з суворими санкціями за порушення планової й договірної дисципліни (див. *Економічна відповідальність*).

Третій напрям полягає в удосконаленні організаційної структури і методів управління шляхом створення виробничих об'єднань у пром-сті, міжгосп. об'єднань і комплексів у с. г., підвищенні ефективності їхньої роботи. Всі напрями роботи щодо вдосконалення Г. м. базуються на всебічному використанні принципів *демократичного централізму*. Вдосконалення Г. м., приведення його у відповідність з новими масштабами та рівнем зрілості економіки — одна з найважливіших передумов реалізації переваг розвинутого соціалізму, успішного просування країни по шляху будівництва комуністич. суспільства.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади: т. 42. Про єдиний господа-

ський план; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. М., 1973; Совершенствование хозяйственного механизма. М., 1976. А. А. Чухно.

ГОСПОДАРСЬКИЙ ОРГАН — в СРСР соціалістична організація, спеціально створена для господарської діяльності або керівництва нею. Є ланкою системи органів управління соціалістичною власністю і сусп. виробництвом. До Г. о. належать підприємства (виробничі об'єднання), управління пром. об'єднань, пром. міністерства й аналогічні органи в ін. галузях нар. г-ва. За законом (див. *Господарське законодавство*) Г. о. має права і обов'язки в межах своєї компетенції в галузі управління майном, планування, капітального будівництва тощо. Г. о. відповідає за результати своєї діяльності, у встановленому порядку може звертатись за захистом своїх прав. Див. *Господарські стори*.

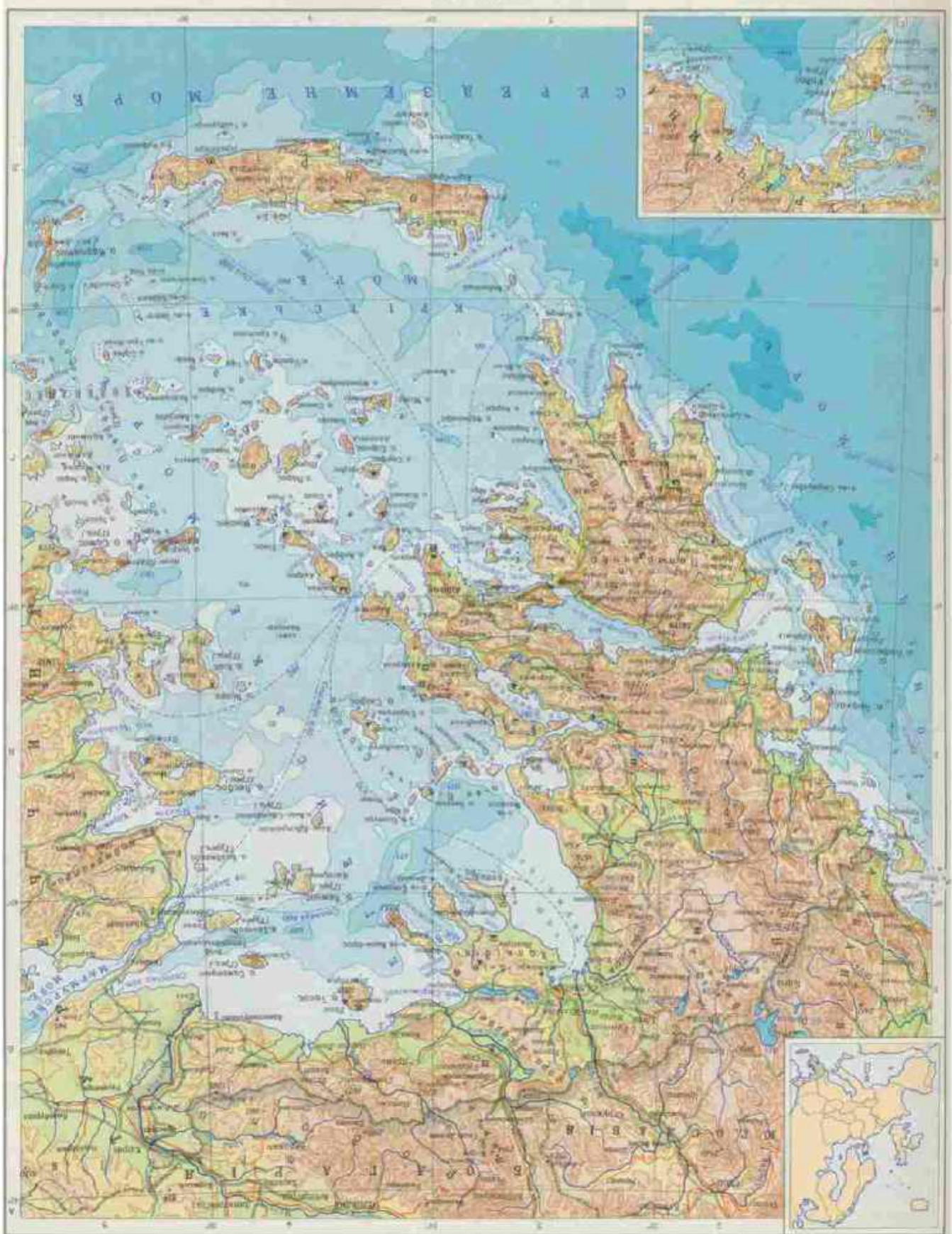
ГОСПОДАРСЬКИЙ РІК — період часу, на який складають річні господарські плани й за який підсумовують результати минулої господарської діяльності. В СРСР Г. р. починається 1 січня, дорівнює календарному рокові, збігається з *бюджетним роком*.

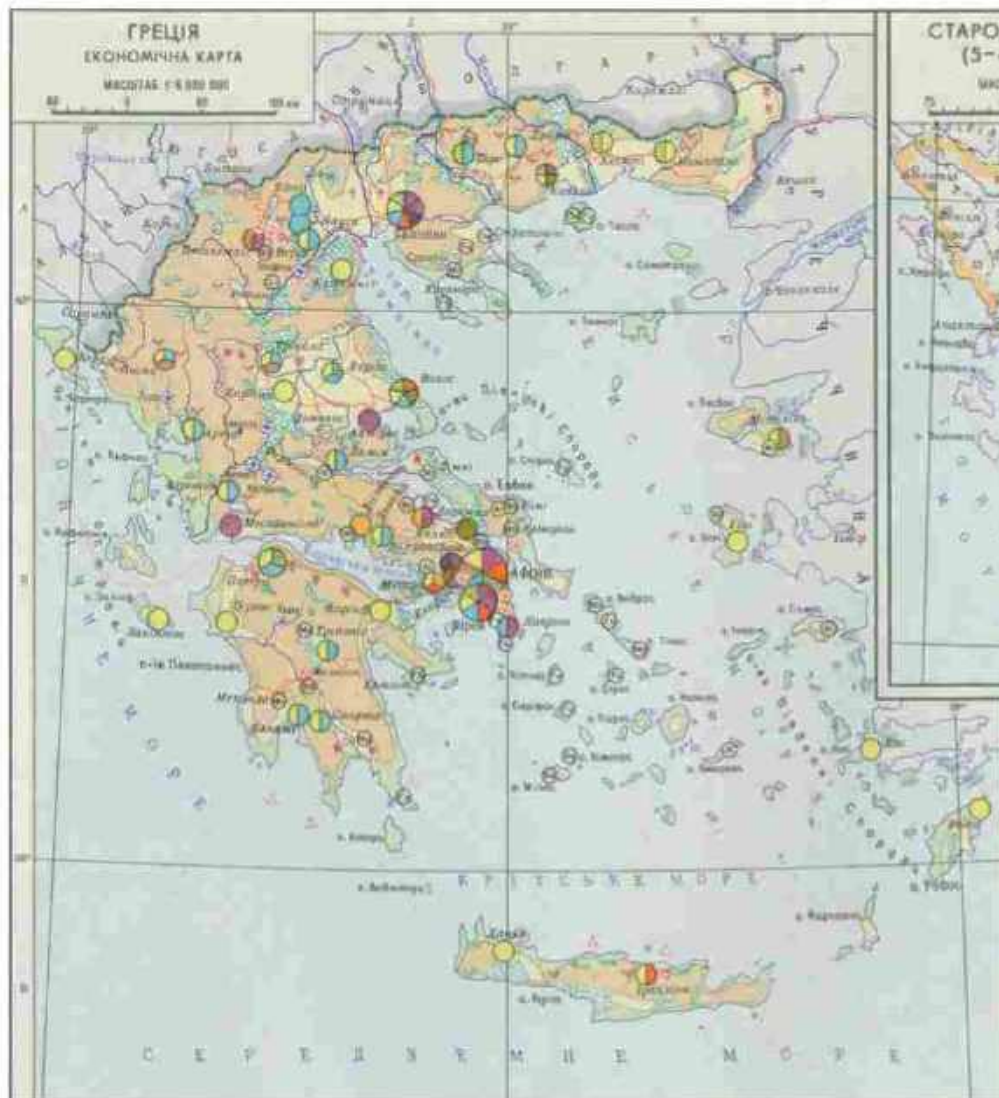
ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗРАХУНОК — метод соціалістичного господарювання. За допомогою Г. р. підприємства, виробничі об'єднання порівнюють витрати на виробн. з його результатами у грош. формі, покривають ці витрати й створюють потрібні нагромадження за рахунок своїх доходів від реалізації продукції. У Г. р. проявляються *виробничі відносини* соціалізму. Як екон. категорія Г. р. відображає відносини між д-вою і підприємствами та виробничими об'єднаннями, підприємства між собою, між підприємствами та їхніми працівниками. В цих відносинах проявляється система економічних інтересів за соціалізму, що характеризується поєднанням сусп. інтересів з колективними та особистими. Г. р. тісно пов'язаний з товарно-грош. відносинами. За умов Г. р. одна частина новоствореної вартості надходить д-ві, друга, розмір якої перебуває в певній, планомірно визначеній залежності від результатів виробничо-госп. діяльності підприємств, залишається в їхньому розпорядженні для винагороди за працю відповідно до її кількості та якості, поліпшення житл.-побутових і соціально-культур. умов працівників, розширення і вдосконалення виробн. Г. р. є одним із засобів використання дії *економічних законів* соціалізму, зокрема *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону, вартості закону* тощо. В СРСР на всіх етапах комуністичного будівництва Г. р. відігравав значну роль у досягненні тих величезних успіхів у розвитку нар. г-ва, які здобуто за роки Рад. влади. Г. р. вперше в Рад. Союзі почали застосовувати з 1922 в держ. пром-сті.

З розвитком соціалістичного виробн. в організації Г. р. відбувалися значні зміни. В умовах *нової економічної політики* він мав комерційний характер. Госпрозрахунковою одиницею були об'єднання підприємств — трести, яким надавалося право реалізовувати значну частину продукції, та купувати сировину, матеріали тощо на ринку за цінами, що склалися там, для одержання прибутку. Г. р. розвивався в напрямі посилення в ньому планового начала. Великі зміни в його організації сталися на поч. 30-х рр. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5.XII 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю» осн. ланкою виробн. і госпрозрахунковою одиницею стало окреме підприємство, почато застосування внутрізаводського Г. р. Кредитною реформою 1930—32 ліквідовано комерційний кредит і запроваджено порядок розрахунків між підприємствами через Держбанк СРСР, а також впорядковано формування на підприємствах власних і позичкових коштів. Зміцненню Г. р. сприяло й надання підприємствам 1936 права створювати, за рахунок прибутку фонд директора. В післявоєнні роки важливе значення для дальшого розвитку Г. р. мали заходи щодо посилення контролю за діяльністю підприємств з боку Держбанку СРСР, підвищення ролі кредиту в розвитку виробн., а також розширення госп. самостійності підприємств і прав директорів, майстрів, начальників виробничих дільниць, що були здійснені 1954—55, тощо. Вжито ряд заходів і для зміцнення Г. р. у колгоспах і радгоспах. Значні зміни в організації Г. р. сталися в процесі здійснення *економічної реформи* (1965). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі заходи по дальшому вдосконаленню управління промисловістю», прийнятої в березні 1973, було взято курс на укрупнення підприємств, створення *виробничих об'єднань*. Осн. (первинною) ланкою виробн. і госпрозрахунковою одиницею стали виробничі об'єднання і великі підприємства.

Г. р. поширюється на середню ланку виробн. — загальносоюзні й респ. пром. об'єднання. Особливо зросла потреба в дальшому вдосконаленні Г. р. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*, коли виробн. досягло величезних масштабів і відбувається перехід до переважно інтенсивного його розвитку. Важливі завдання щодо поліпшення Г. р. поставлені в рішеннях XXV з'їзду КПРС, у яких передбачено дальше вдосконалення системи якісних показників господарювання, оцінки виробничо-госп. діяльності підприємств, екон. стимулювання, зростання ефективності виробн., підвищення якості тощо. Г. р. ґрунтується на певних організаційних принципах. Одним з них є поєднання централізованого планового керівництва виробничими об'єднаннями і підприємствами з боку д-ви з їхньою певною госп. самостійністю. В його основі ле-

жить *ленінський принцип демократичного централізму* в управлінні нар. г-вом. Гол. напрямки виробничо-госп. діяльності об'єднань і підприємств визначаються держ. планами. До них доводяться тільки осн. показники плану, кількість яких у процесі здійснення реформи скорочена. Підприємства самостійно визначають шляхи й засоби виконання завдань держ. плану. Кожному госпрозрахунковому підприємству, виробничому об'єднанню надаються права юридичної особи. Важливим в організації Г. р. є також принцип самоокупності й *рентабельності*. Саме цей принцип відрізняє госпрозрахункове підприємство від негоспрозрахункового (тобто такого, що утримується за рахунок держ. бюджету). Доходи, за рахунок яких покриваються витрати на виробн. продукції й утворюються нагромадження, підприємства й виробничі об'єднання одержують від реалізації продукції за цінами, що утворюються не стихійно, а в плановому порядку. Неодмінним принципом Г. р. є матеріальна заінтересованість підприємств і об'єднань та їхніх працівників у результатах виробничо-господарської діяльності. Вона забезпечується доходами підприємств, що залежать від результатів їхньої роботи, а також відповідною винагородою праці, зокрема застосуванням різних видів преміювання. В забезпеченні матеріальної заінтересованості працівників важливу роль відіграє *фонд заробітної плати* й відповідні системи розподілу *прибутку*. Значна частина прибутку залишається у підприємств і виробничих об'єднань. За рахунок цієї частини прибутку створюють *фонд матеріального заохочення, фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва*, а також *фонд розвитку виробництва* та ін. Щоб підвищити заінтересованість підприємств в ефективному використанні виробничих фондів, введено *плату за фонди*. З принципом матеріальної заінтересованості тісно пов'язаний принцип матеріальної відповідальності за результати виробничо-госп. діяльності. В умовах Г. р. при невиконанні планів випуску і поставок продукції згідно з договорами зменшуються доходи підприємств і виробничих об'єднань, і до них застосовують фінанс. санкції (штрафи, пені тощо). Одним з принципів Г. р. є контроль карбованцем, який полягає в тому, що через грош. форми контролю виявляється якість роботи підприємств і об'єднань, здійснюється вплив на їхню виробничо-госп. діяльність. Контроль карбованцем проводять банки і держ. органи, що керують підприємствами і виробничими об'єднаннями. Складовою частиною Г. р. підприємств є внутрізаводський Г. р. За його допомогою осн. принципи Г. р. використовуються в діяльності різних підрозділів підприємств з деякими обмеженнями і особливостями реалізації. У виробничих об'єднаннях порядок використання принципів Г. р., властивий внутрізаводському Г. р., поширюється





Об'єкти матеріальної Греції
 Інші області, населені греками

Приблизні межі області та їхня столиця

Приблизні кордони Перської держави Ахеменідів на поч. 5 ст. до н.е.

Міста, в яких найімовірніше були утворені греко-перські війни

Великі морські порти
 Інші морські порти

(Цифри на карті розширені)

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Діагностика в районі

Скали-кварцові

ПОТУЖНІСТЬ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ

понад 100 тис. кВт
 від 10 тис. до 100 тис. кВт

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Зернові культури (пшениця, кукурудза) і посіди з овочами та бобовими

Греко-перські війни: в районі військових дій

Сільськогосподарські райони (пшениця, кукурудза, овочі, боби)

Райони великої рогатої худоби

1. Делос	11. Мегара	21. Етолія	31. Афіони
2. Міссос	12. Атика	22. Акаронія	32. Мисос
3. Елада	13. Беоція	23. Фліас	33. Тесалія
4. Аркадія	14. Пелопонес	24. Мессенія	34. Тиренія
5. Епіур	15. Фессалія	25. Пелопонес	35. Ларісія
6. Арголіда	16. Пелопонес	26. Фессалія	36. Халкіда
7. Філіппи	17. Дорія	27. Гортія	37. Орестія
8. Коринф	18. Пелопонес	28. Делос	38. Епіон
9. Спартанія	19. Мессенія	29. Акаронія	39. Епіон
10. Атика (Атика)	20. Беоція	30. Акаронія	40. Пелопонес

в на підприємства, які входять до складу їх і не мають права юрид. особи. Осн. принципи Г. р. є загальними для всього нар. г-ва. Але є деякі відмінності реалізації їх в окремих галузях виробн., зумовлені галузевими особливостями.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергоні завдання Радянської влади: т. 44. До четвертих роковин Жовтневої революції. — Проект тез. — Про роль і завдання профспілок зумовленої економічної політики; Рішення партії і правління по хозяйственным вопросам, т. 1—11. М., 1967—77; Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1977; Брежнев Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. М., 1973; Булич П. Г. Хозяйственный расчёт и эффективность производства. М., 1974; Шокин В. К. Господарський розрахунок на промисловому підприємстві. К., 1974.

О. К. Алафонов.

ГОСПОДАРСЬКИЙ СПОСІБ БУДІВНИЦТВА — одна з організаційних форм будівництва, коли об'єкт споруджує безпосередньо організація-забудовник, без залучення підрядних організацій. Г. с. б. здебільшого застосовують на діючих підприємствах для будівництва невеликих об'єктів, реконструкції, спорудження підсобних будинків. Г. с. б. економічно менш ефективний, ніж *підрядний спосіб будівництва*. Він обмежує можливості механізації буд. робіт, тому що придбання буд. машин і механізмів для виконання різних або незначних за обсягом робіт є нерентабельним. Залучення тимчасових робітників, що не мають належної кваліфікації та досвіду роботи, знижує продуктивність праці. Г. с. б., як менш досконалий, поступово витісняється підрядним. Так, 1935 обсяг буд.-монтажних робіт в СРСР виконаних госп. способом, становив понад 70%, 1977 — лише бл. 10%. При організації і проведенні будівництва госп. способом до планової, проектно-кошторисної та ін. документації ставляться такі самі вимоги, як і при будівництві підрядним способом. Кошториси на нове будівництво або реконструкцію об'єктів складають у встановленому порядку на основі проектів і загальносоюзних норм.

Лит. див. до ст. *Підрядний спосіб будівництва*. О. В. Колосовкін.

ГОСПОДАРСЬКІ ЗЛОЧИНИ — за рад. правом суспільно небезпечні діяння, що посягають на нормальну господарську діяльність установ, підприємств, організацій. Г. з. можуть бути вчинені з необережності чи навмисно (див. *Вина*) *службовими особами*, ін. працівниками, приватними особами. В кримінальних кодексах союзних республік Г. з. виділено в окрему главу (в УРСР — глава VI). Ці злочини поділяються на загальні, тобто такі, що завдають шкоди будь-якій галузі соціалістичного г-ва (безгосподарність та ін.), і такі, що вчинені в пром-сті (напр., *випуск недоброякісної промислової продукції*); в с. г. (злочинно-недбале використання або зберігання сільськогосп. техніки, потрава посівів і пошкодження насад-

жень у колгоспах, ін. громад. г-вах, радгоспах тощо); в торгівлі (*спекуляція, обмірювання та обважування покупців тощо*); у фін. галузі (напр., несплата податків або зборів по обов'язковому окладному страхуванню); проти-законне заняття промислами і порушення правил експлуатації природних багатств (самогонування, браконьєрство, проти-законна розробка земних надр та ін.). За Г. з. передбачено такі покарання: позбавлення волі на різні строки, виправні роботи, штраф, звільнення з посади. Боротьба з Г. з. спрямована на всемірне зміцнення соціалістичного господарства.

Лит.: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1969. I. П. Лановенко.

ГОСПОДАРСЬКІ СПОРИ — правові спори, що виникають між *господарськими органами* при укладенні й виконанні *господарських договорів*, а також спори про відшкодування збитків, викликаних спричиненням шкоди майну. Г. с. можуть виникати з приводу асортименту продукції, строків поставки або виконання робіт, ін. умов госп. договору, зокрема, про стягнення санкцій за неналежне виконання *зобов'язань* та відшкодування збитків у зв'язку з недостачами при поставках і перевезеннях, якістю продукції і товарів, а також з приводу застосування прейскурантів, тарифів тощо. Г. с. можуть мати майновий і немайновий характер. Відповідно до ст. 163 Конституції СРСР Г. с. розв'язуються державними *арбітражами*, компетенція яких визначається законом. Г. с. між орг-ціями одного міністерства (відомства) вирішують відповідні відомчі арбітражі. Дрібні Г. с. (по претензії до 100 крб.) розв'язують вищестоящі органи боржників. Окремі категорії спорів (напр., таких, що виникають при погодженні тех. умов, встановленні ціл, про користування зем. ділянкою, з приводу податків тощо) вирішуються ін. відповідними органами. Орг-ції зобов'язані вживати заходів до безпосереднього врегулювання Г. с. і лише в разі недоведення згоди мають право передавати їх на вирішення арбітражу. С. А. Буткевич.

ГОССЕК (Gossec) Франсуа-Жозеф (17.І 1734, с. Верньє, пров. Ено, Бельгія — 16.ІІ 1829, Пассі, поблизу Парижа) — французький композитор, диригент, педагог і музичний діяч. Родоначальник франц. симфонізму (29 симфоній). Республіканець за переконаннями. Г. став визначним муз. діячем Великої франц. революції. Автор масових муз. композицій для нар. революц. свят, гімнів, пісень, творів для духового оркестру, бл. 20 опер («Дар свободи», 1792; «Тріумф Республіки, або Табір при Гранпре», 1793), 3 балетів, ораторій, мес.

ГОССЕНА ЗАКОНИ — математична розробка основних принципів бурж. вульгарної концепції «*граничної корисності*». Названі за ім'ям нім. економіста Г. Госсена (1810—58). Висунувши як осн. завдання політ. економії розробку правил збільшення заг. суми

корисності або насолоди людини, він створив свою концепцію споживання, що відома під назвою двох законів Госсена. Перший з них констатує спад корисності наступних одиниць продукту в міру того, як задовольняється потреба людини; в точці повного насичення продуктом корисність від його споживання досягає нульової оцінки. Другий закон формулює раціональний варіант індивідуального споживання шляхом досягнення однакових граничних корисностей усіх споживаних продуктів. Обидва закони Госсена належать безпосередньо до сфери споживання і зовсім абстраговані від сфери виробництва. Вони ґрунтуються на ідеалістичному уявленні про природу людини, яка нібито є істотою, ізольованою від усього соціального світу, а її психіка — від існуючих сусп.-виробничих відносин. З них випливає апологетичний висновок, що характер розподілу і споживання матеріальних благ не залежить від соціально-еко. форми виробництва. Капіталістичне виробн. заради прибутку виступає нібито як виробн. для заг. блага. Цим маскується суперечність між капіталістичним виробн. і споживанням.

А. І. Кредісов.
ГОСТ (Государственный стандарт Союза ССР), Державний стандарт Союзу РСР — одна з основних категорій стандартів, встановлених держ. системою *стандартизації*. Є обов'язковим до застосування підприємствами, орг-ціями, установами союзного, респ. і місц. підпорядкування в усіх галузях нар. г-ва СРСР і союзних республік.

ГОСТИНА, овеча десятина — феодальна данина на Волині у 18 ст. Сплачували Г. натурою або грошми. Селяни, які мали в своїх г-вах овець, були зобов'язані щороку віддавати поміщикам кожну двадцяту вівцю або платити по 6 грошей за утримувану вівцю. Після возз'єднання Правобережної України з Росією в кін. 18 ст. та запровадження *подушної податі* Г. було скасовано.

ГОСТИНИЙ ДВІР — місце, де зберігалися товари і велася торгівля. В 16—17 ст. Г. д. мав вигляд прямокутної площі, обнесеної кам'яними або дерев'яними торг. і житл. приміщеннями, об'єднаними критими галереями. Знайдено Г. д. був схожий на фортецю — гладенькі стіни з оборонними вежами, проїзні брами (Г. д. в Архангельську, 1668—84, арх. Д. Старцев). На Україні Г. д. часто будували разом з ратушами (Г. д. у Гуся-

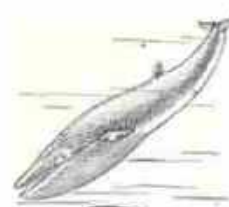


Гостинний двір. Торгові ряди в Білій Церкві. 1809—14.

ГОСТОМЕЛЬ



Гострик: а — статево-зріла самка (1 — везикула; 2 — стравохід; 3 — бульбус; 4 — кишечник; 5 і 6 — яєчник; 7 — матка; 8 — анус; 9 — яйця)



Гострорилий кит.

тип, кін. 17—18 ст.). У 2-й пол. 18—1-й пол. 19 ст. інтенсивне спорудження Г. д. у Росії й на Україні було пов'язане з розвитком міст. На архітектурі Г. д. позначився стиль класицизму. Г. д. планували у вигляді замкнутого прямокутника з відкритими аркадами-галереями або колонадами (Г. д. у Ленінграді, 1761—85, арх. Ж. Б. Валлен-Деламот; у Києві, 1809—28, архітектори Л. Руска та А. Меленський; у Білій Церкві, 1809—14; Новгороді-Сіверському, поч. 19 ст.).

ГОСТОМЕЛЬ — селище міського типу Київської обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді, на р. Ірпіні (прит. Дніпра), за 6 км від залізничної ст. Буча, 9,1 тис. ж. (1978). Скелетарний і Бучанський крохмальний з-ди, пром. комбінат, 4 заг.-освітні школи, лікарня, поліклініка. 3 клуби, Будинок культури, 4 б-ки. Відомий з 1496.

ГОСТРА МОГИЛА — висота на околиці Ворошилоградська, яку героїчно обороняли проти значно переважаючих сил денікінців частини Червоної Армії та загони грудянська міста 21.IV—25.V 1919 (див. *Луганська оборона 1919*). На Г. М. споруджено пам'ятники героям оборони 1919 і воїнам Рад. Армії, які загинули 1943 в боях за визволення Ворошилоградська від нім.-фашист. загарбників. Іл. див. до ст. *Ворошилоградська область*.

ГОСТРИК (*Enterobius vermicularis*) — круглий черв'як, паразитує у людини. Живе в тонких і верхній частині товстих кишків. Довжина самця 2—5 мм, самки 9—13 мм. Запліднені самки спускаються в пряму кишку, виповзають назовні й навколо анального отвору відкладають яйця (бл. 12 тис.), що супроводжується сверблячкою. Після відкладання яєць самки гинуть. Яйця через 4—6 годин досягають інвазійної (заразливої) стадії. Зараження людини настає при попаданні яєць Г. через рот у кишечник. Г. спричинює захворювання на ентеробіоз. Заходи боротьби: застосування протигиєстичних засобів, особиста гігієна.

ГОСТРОКОНЕЧНИК — крем'яне знаряддя праці, характерне для мусьтерської епохи середнього палеоліту. Виготовляли його з трикутної пластини, яку відколювали з лисковидного нуклеуса. Кінець і краї Г. були загострені. Його використовували як наконечник дерев'яного списа або як мисливський ніж.

ГОСТРОНІС [*Mugil (Liza) saliens*] — риба род. кефалевих. Довжина 30—55 см, маса до 1 кг. Живиться молодими та дрібними статевозрілими стає на третьому році життя. Нерест у червні — серпні. Плодючість до 21 млн. ікринок. Ікра пелагічна (вільно плаває у воді). Г. поширений у сх. частині Атлантичного ок., Середземному й Чорному морях, влітку заходить в Азовське м. та лимани Причорномор'я; акліматизований у Каспійському м. Об'єкт промислу.

К. О. Виноградова.

ГОСТРОРИЛИЙ КИТ, малий смугач (*Balaenoptera acutorostrata*) — водяний ссавець родини справжніх смугачів підряду беззубих китів. Довж. до 10,5 м, маса — 6—7 т. Голова видовжена (становить 1/4—1/5 частину тіла), закінчується загостреним рилом (звідси й назва). Забарвлення спини темно-сіре, боків — світліше, черепа — біле. На червоному боці є поздовжній смуги. Поширений у всіх океанах (від криг Арктики до Антарктики). Здійснює регулярні міграції. Живиться рибою, ракоподібними, молюсками. Статева зрілість настає при довж. тіла бл. 7 м. Раз на два роки після 10-місячної вагітності самка народжує 1 маля. Г. к. — об'єкт китобійного промислу.

О. П. Корнієва.

ГОТА — місто в НДР, в окрузі Ерфурт. 59 тис. ж. (1975). Значний наук. і картографічний центр країни — геогр.-картографічне підприємство ім. Г. Гака (засн. 1785). Підприємства маш.-буд. (вагонобудування), харч. та ін. галузей пром-сті. Як місто відоме з 12 ст.

ГОТАЛОВ-ГОТЛІБ Артемій Григорович [3 (15).I 1866, Могилів-Подільський повіт Подільської губ. — 28.VII 1960, Одеса] — український рад. історик і педагог. У 1892 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. Викладав у гімназіях Одеси, Петербурга, Ялти, Пскова. З 1918 — професор Одес. ін-ту нар. освіти, з 1940 — Одес. ун-ту. Автор праць з історії та педагогіки: «Ранній італійський гуманізм», «Історія політичних учень на Заході в середні віки», «Педагогічна освіта в Європі й Америці», «Про естетичне виховання в середній школі».

ГОТВАЛЬД (Gottwald) Клемент (23.XI 1896, с. Дедіне, Моравія — 14.III 1953, Москва, похований у Празі) — діяч чехословацького й міжнародного комуністичного руху, політ. і держ. діяч Чехословаччини. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1921; один з її засновників. Н. в сім'ї селянина. В 1922—25 — редактор комуністичних газет. З 1925 — член ЦК і Політбюро ЦК КПЧ. 1926—29 — зав. відділом пропаганди та агітації ЦК КПЧ. З 1929 — генеральний секретар ЦК, з 1945 — голова КПЧ. З 1928 — член Виконкому Комінтерну (ВККІ). Під час нім.-фашист. окупації Чехословаччини за рішенням ЦК КПЧ емігрував до СРСР, де очолив закордонне керівництво КПЧ. Після визволення Рад. Армією сх. частини Чехословаччини від фашист. загарбників (квітень 1945) — заст. голови уряду Нац. фронту. В 1946—48 очолював коаліційний уряд. З 14.VI 1948 — президент Чехословаччини. В ЧССР встановлено орден К. Готвальда.

ГОТВАЛЬД (до 1976 — Зміїв) — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, при впадінні річки Мокш в Сіверський Донець. Залізнична станція Зміїв. Перша згадка про Зміїв належить до 12 ст. Козаки Зміївської сотні брали участь у *Дзиковському повстанні 1670*, *Будавинському повстанні 1707—09*. В районі Змієва в грудні 1905 відбувалися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні

1918. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (22.X 1941—17.VII 1943) в районі діяв партизанський загін. Поблизу Змієва, між селами Козачкою і Таранівкою, 25 білків під командуванням лейтенанта П. М. Широїна повторили подвиг 28 панфіловців (див. *Широїні*). З 1948 Зміїв — місто. На честь видатного діяча чехословацького і міжнар. комуністичного руху К. Готвальда Зміїв перейменовано на Готвальд. У місті маш.-буд., буд. матеріалів з-ди, паперова й харчосмакова ф-ки, тарний комбінат, виробничі спеціалізовані відділення райлісгосптехніки, комбінат побутового обслуговування, 5 заг.-освітніх і музична школи, 3 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 3 б-ки. У Змієві народилися двічі Герой Рад. Союзу З. К. Слюсаренко.

ГОТВАЛЬДІВСЬКИЙ РАЙОН (до 1976 — Зміївський район) — у центр. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 87,4 тис. чол. (1978). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований міській, 3 селищним і 12 сільським. Радам народних депутатів. Центр — м. Готвальд. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Поклади буд. і формувальних пісків, глини.



Річки: Сіверський Донець з прит. Мокш, Уди

Ґрунти чорноземні, темно-сірі опідзолені, піщані дерново-підзолисті. Пн.-зх. частина району розташована в лісостеповій зоні, пд.-сх. — у степовій. Під лісами (дуб, клен, липа, вільха, сосна, береза) — 42 тис. га. Підприємства маш.-буд. та енергетичної пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського, готвальдівські маш.-буд., буд. матеріалів з-ди, паперова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Готвальд) і 12 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні овочів, картоплі, виробн. молока, м'яса та яєць. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 66,3 тис. га.

Гостроніс.



у т. ч. орні землі — 50,2 тис. га. Гол. культури: картопля, овочі, озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. В районі — 14 радгоспів, 2 птахофабрики, Укр. н.-д. ін-т птахівництва з дослідним г-вом (обидва — у с. Бірках), райсільгосптехніка з виробництвом спеціалізованим відділенням. Залізничні станції: Зміїв, Бірки, Безпалівка, Занки. Автошляхів — 496 км, у т. ч. з твердим покриттям — 211 км.

У районі — 38 загальноосв. 3 муз. та спортивна школи, проф. тех. уч.-ще; 51 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень; санаторій «Занки», 10 палаців і будинків культури, 35 клубів, кінотеатр, 27 кінотеатров, 53 б-ки. У с. Соколовому Г. р.— музей рад.-чехослов. бойової дружби (тут 1943 почав бойові дії 1-й окремий Чехослов. батальйон під командуванням Л. Свободи), в с. Таранівці — музей бойової слави *шаронівців*, що повторили подвиг *панфіловців*; у цьому ж селі народився дідусь Героя Соціалістичної Праці В. С. Пустошій.

У Г. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1930).

О. С. Пушкаріов. **ГОТВАЛЬДОВ** — місто в центральній частині Чехословаччини, в Південно-Моравській обл., у передгір'ях Зх. Карпат. Розташований в долині р. Држенице (прит. Морави). 69,8 тис. ж. (1975). Гол. центр взуттєвої пром-сті країни (держ. підприємства «Світ», на яких виробляється 70% всієї взут. продукції країни). Машинобудування (гол. чином устаткування для взут. пром-сті), підприємства хім., шкіряної, харч. та ін. галузей. Утворений 1949 злиттям м. Зліні з навколишніми населеними пунктами.

ГОТЭЛЬ (франц. *hôtel*, від лат. *hospitālis* — гостинний) — в СРСР державне підприємство, що надає житло тимчасового користування та комунально-побутові послуги приїжджим громадянам. У давні часи притулком для приїжджих були заїжджі двори, *караван-сарай*, іноді корчми. З розвитком госп. і культур. зв'язків, транспорту і туризму склався сучас. тип Г. Розрізняють Г. (мал.) заг. призначення, туристські (для автотуристів — *мотелі*) й курортні. Крім того, є Г. для транзитних пасажирів, спортсменів, персоналу, що обслуговує трансп. засоби, а також відомчі — для людей однієї професії або виду діяльності. За місткістю (кількістю спальних місць) Г. поділяють на великі (понад 500), середні (100—500) та малі (25—100). Г. має житлові кімнати-номери, як правило, з сан.-гігієн. вимогами, холи, буфети, ресторани, приміщення побутові (напр., перукарню, пральню та ін.), адм. та підсобні. У великих Г. є кіноконцертні зали, приміщення для конференцій і виставок, басейни тощо. Спорудження Г. — невід'ємна частина *містобудування*. В 60—70-х рр. для задоволення зростаючих потреб у підприємствах такого типу в містах, на курортах, туристських маршрутах СРСР споруджено значну кіль-

кість комфортабельних Г., зокрема на Україні — в Києві, Донецьку, Запоріжжі, Одесі, Черкасах, Сімферополі, Каневі, на Яблунницькому перевалі, в Трускавці, Моршині, Ялті тощо. Див. також *Кемпінг*.

Лит.: Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений. М., 1970; Техника обслуживания и культура работы в гостиницах. К., 1977.

ГОТЕРІВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [за назвою м. Отрив (Hauterive) у Швейцарії] — другий вік ранньокрейдової епохи та відклад, що утворилися в той час. На Україні відклади Г. я. (вапняки, мергелі, глини, піски та пісковики) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Карпатах, на Кримському п-ові та в ін. районах. Потужність їх до 500 м. З цими відкладами пов'язані поклади нафти й газу. Див. також *Крейдоний період* і *крейдова система*.

ГОТИ, *готони* — племена сх. германців. На поч. н. е. жили на пд. узбережжі Балтійського м. та в пониззі Вісли. З кін. 2 ст. почали пересуватися на Пд. Сх. і в 1-й пол. 3 ст. осіли в Пн. Причорномор'ї. Тут Г. змішалися з місцевими, переважно скіфо-сарматськими племенами, створивши сильне політ. об'єднання. У 3 ст. вели війну проти Рим. імперії, захопили античні міста-дв. *Тіру*, *Ольвію*, а також *Боспорську державу*, здійснили ряд мор. походів, у т. ч. в Малу Азію. В цей час відбувся поділ Г. на *остготів* (жили в пониззі Дніпра) та *вест-*

готів (у пониззі Дністра). В 2-й пол. 4 ст. проти Г. вели успішні війни *анти*. В 375 готський союз розгромив *гунів*, після чого осн. частину Г. було витіснено з Пн. Причорномор'я. Невелика частина їх залишилася в Криму (див. *Готи кримські*, *Готська мова*).

ГОТИ КРИМСЬКІ — невелика частина *готів*, яка залишилася в Криму після навали *гунів* (4 ст.). Готи вперше з'явилися в Криму в 3 ст. Після оселення там вони змішалися з місц. племенами скіфо-аланського, сарматського і таврського походження. У візант. джерелах термін «Готія», що поширювався на Крим, вживався як географічне, а не етнічне поняття.

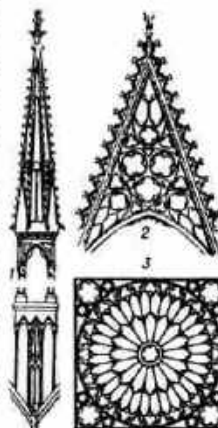
ГОТИКА (від італ. *gotico*, букв. — готський), готичний стиль — художній стиль країн Зх. і Центральної Європи часів пізнього середньовіччя. Г. виникла в 12 ст. і прийшла на зміну *романському стилю*. Провідне місце в Г. зайняла архітектура. Міський собор став не лише культовою, а й громад. спорудою, де влаштовувались урочисті збори, театр, містери тощо. Для будівництва соборів було розроблено нову конструктивну систему, в основу якої покладено каркасну структуру, стрілчасті арки й ребристі (нервові) склепіння, що передають свій розпір через опорні напіварки (*аркбутани*) на зовн. стіни й підпирні стовпи (*контрфорси*). Розпалубки склепінь заповнювалися легкою кладкою, а проміжками між стовпами були великі вікна, прикрашені *втражами*; на зх. фасадах споруджували вежі — «бефруа» (завишки до 150 м). Нова архіт.-конструктивна схема давала змогу набагато збільшити ширину *нефи* і висоту будівель. Споруди стали легкими, а за композицією стрімко спрямованими вгору. *Синтез мистецтва* у Г. став набагато складнішим. Зовні і всередині собори оздоблювали численними скульптурами й витонченим різьбленням на камені. В композиції готичного собору значне місце займали високі ажурні башти. Для форм готичної архітектури характерними були гострокінцеві завершення, прорізи-вімперги, стрілчасті вікна й портали, круглі вікна-рози, декоративні деталі — фіали тощо. Водночас із культовою архітектурою розвивалися *містобудування* та громад. архітектура (житл. будинки, ратуші, палаци, торг. ряди, міські башти — «бефруа» тощо).

Г. зародилася у Пн. Франції в серед. 12 ст. і в 1-й пол. 13 ст. досягла найвищого розквіту. Розвиткові франц. Г. сприяло нац. піднесення, пов'язане з об'єднанням країни, а також формування міста як самостійного політ. та екон. центру. Зразками ранньої франц. Г. є собори в Лані (бл. 1150—1215), Паризької богоматері (Нотр-Дам, 1163—1257, іл. див. на окремому арк. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), Шартрі (1194—1260), зрілої Г. — собори в Реймсі (1211—1311), Ам'єні (1220—88) та ін. Для англ. Г. характерне пратнення до зовн.



К. Готвальд.

Готелі: «Либідь» у Києві; «Турист» у Черкасах; «Беркут» на Яблунницькому перевалі в Карпатах.



Готика. Елементи готичної архітектури: 1 — фіал; 2 — вімперг; 3 — роза.



Значок «Готовий до праці й оборони СРСР»

ефектив; інтер'єри соборів нижчі за франц., фасади трактовані більш площинно (собори в Солсбері, 1220—85; Ексетері, між 1275—1375; Глостері, 1329—77). У Нідерландах і особливо в Пн. Німеччині, а також у Скандинавії Г. відзначається лаконічністю й масивністю форм (собори в Кельні, 1248—1880; Гамбурзі, після 1249; Марбурзі, 1235—83, всі — в Німеччині; сукоїнні ряди в Брюгге, 1248—1364; ратуші в Брюсселі, 1401—55; Ауденарде, 1526—37, всі — в Нідерландах). В Іспанії (собор у Бургосі, 1221—1599) і в Італії (собор у Сієні, почато в 12 ст., *Палац дожів* у Венеції, 14—16 ст.) на Г. позначився вплив місц. традицій. Готична архітектура Чехії (собор св. Віта в Празі, 1344—1420), Польщі (ратуші в Гданську, 1378—1492; Торуні, 13—14 ст.; Мар'яшський костюл у Кракові, 1226—1478) також має багато місц. своєрідних рис. Г. певною мірою позначилася на архітектурі Латвії (Домська церква в Ризі, 1211—бл. 1300), Литви (костюл св. Анни, 1581), Естонії (церква св. Алая в Талліні, 13—14 ст.). Поява елементів Г. на Україні в 14—15 ст. зумовлена як зв'язками з країнами Зх. Європи, так і посиленням будівництва католицьких костюлів, що його провадила шляхетська Польща на загарбаних нею в 14 ст. укр. землях (Кафедральний костюл у Львові, 14—15 ст.; костюли в Дрогобичі, 15 ст., в с. Вишняках Золочів. р-ну Львів. обл., 15 ст.), хоч разом з тим у цих спорудах виявився вплив укр. архіт.-будівельної культури. Риси Г. простежуються і в формах завершень дерев'яних церков на Закарпатті (церкви Параскеви в с. Олександрівці, 17 ст., Миколи в с. Даниловому, 1779, обидві — в Хустському р-ні), а також в оздобленні оборонних укріплень (замок у місті Хотині, 13 ст.; *Верхній замок* у Луцьку, кін. 13—14 ст., перебудова 15—16 ст.). Конструктивні прийоми Г. мали позитивний вплив на розвиток архітектури доби *Відродження* і *барокко*, а потім стали об'єктом наслідування й стилізації (див. *Псевдоготика*). Образотворче мистецтво Г., зберігаючи органічний зв'язок з реліг. світоглядом, водночас прагнуло до широкого охоп-

лення дійсності, передачі окремих її явищ. Найбільшого розвитку досягла скульптура: для декорування соборів широко застосовували статуї й рельєфи (напр., у Реймському соборі — понад 2300 скульптур), а також вітраж, який відзначався насиченістю й чистотою кольорів (собори в Сен-Дені, Шартрі, Бурже). Твори образотворчого мист. підпорядковувалися ритміці архітектури, вони вражають емоційною виразністю й характерністю окремих деталей. Поряд з релігійними трапляються жанрові сцени, зображення трудових процесів, іноді навіть сатиричні фольклорні сюжети (скульптури соборів у Парижі, Ам'єні, Страсбурзі та ін.). Високого худож. рівня досягло ужиткове мистецтво (різьблення на камені та слонової кістки, вироби з металу, емалі тощо). Живопис у мист. Г. був розвинутий мало (франц. художник М. Брудерлам та чех. *Теодорік*). Риси Г. простежуються в творах італ. (*Джотто*), нідерл. (*Я. Ван Ейк*, *Р. ван дер Вейден*) та ін. майстрів. Розквіту набула кольорова книжкова мініатюра, в якій досить правдиво зображено істор. і побутові сцени (напр., *«Книга ремесел»* у Кракові). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Нессельштраус Ц. Г. Искусство Западной Европы в средние века. Л.—М., 1964; Всеобщая история архитектуры, т. 4. Л.—М., 1966; Ласковская О. А. Французская готика. М., 1973.

Ю. С. Аскея (архітектура), Л. М. Сак (образотворче мистецтво). **ГОТИЧНЕ ПИСЬМО**, готичний мінукул — почерк латинського письма періоду середньовіччя (12—15 ст.). Г. п. прийшло на зміну кар-

abrdgfhiklmnopretuwxz

Готичне письмо. Текстура.

ролінському мінукульному письму. Перші зразки Г. п. трапляються в Італії (з 10 ст.). Розрізняють чотири різновиди Г. п.: текстуру, швабахер, фрактуру й круглоготичне письмо — перехідне від готичного до гуманістичного письма періоду Відродження. Найдовше Г. п. проіснувало в Німеччині, де його обмежено застосовують і в 20 ст.

ГОТЛАНД — найбільший острів у Балтійському м. Є частиною території Швеції. Пл. 2960 км². Нас. понад 50 тис. чол. Поверхня рівнинна. Вис. до 83 м. Поширений карст. Хвойні ліси, луки. Більша частина Г. зайнята с.-г. угіддями. Гол. місто і порт — Вісбю.

ГОТОВА ПРОДУКЦІЯ — сукупність виготовлених і повністю оброблених на підприємстві продуктів і виробів, що фактично відпущені або призначені для відпускання за межі підприємства. До Г. п. належать і вироби (*напівфабрикати*), обробку яких закінчують на ін. підприємствах.

ГОТОВАЛЬНЯ — набір креслярських інструментів у спеціальному футлярі. У готівальні є циркуль, циркуль-вимірник, кронциркуль, рейсфедер, транспортир тощо. Г. бувають універсальні,

шкільні, портативні, для конструкторських і копіювальних робіт. **ГОТОВИЙ ДО ПРАЦІ Й ОБОРОНИ СРСР** (ГПО) — всесоюзний фізкультурний комплекс, програма і нормативна основа рад. системи фізичного виховання. Має на меті сприяти всебічному гармонійному розвитку рад. людей, зміцненню їхнього здоров'я, їхній підготовці до високопродуктивної праці й захисту Батьківщини. Комплекс запроваджено 1931 за ініціативою ВЛКСМ. У 1932—58 зміст і нормативи комплексу змінювалися відповідно до вимог розвитку фіз. культури в СРСР. У 1972 затверджено новий комплекс ГПО, що забезпечує організацію фізкультурної і спортивної роботи з осн. населенням країни (віком від 10 до 60 років). Кожен ступінь нового комплексу має свої особливості й назву: 1-й ступінь «Смілий й спритний» (розрахований на дітей 10—13 років); 2-й — «Спортивна зміна» (для 14—15-річних); 3-й — «Сила й мужність» (для 16—18-річних); 4-й — «Фізична досконалість» (для 19—39-річних чоловіків і 19—34-річних жінок); 5-й — «Бадьорість і здоров'я». Кожен ступінь складається з двох розділів: вимог теоретичного характеру і норм фіз. вправ, що визначають рівень розвитку фіз. якостей людини, а також сприяють засвоєнню прикладних рухових навичок. Ю. М. Тенлер **ГОТОРН** (Хоторн; Hawthorne) Натаніел (4.VII 1804, Сейлем — 19.V 1864, Плімут) — американський письменник-новеліст, один з представників амер. романтизму. Автор збірок «Двічі розповіджені історії» (1837), «Легенди старої садиби» (1846), романів «Червона літера» (1850), «Будинок на сім фронтонів» (1851), «Роман про Блайтдейл» (1852), «Мармуровий фавн» (1860). Творам Г. властиві психологізм, символіка, іронічність, сатиричне зображення бурж. моралі.

Тел.: Рос. переклад — Алап Буква. М., 1957; Новелли. М.—Л., 1965; Дом о семи фронтонах. Л., 1975.

ГОТСЬКА МОВА — мова *gotia*. Належить до сх.-германської підгрупи германської групи індоєвроп. сім'ї. Г. м. — мертва мова, відома переважно з писемних пам'яток 4 ст.

Вважають, що в 4 ст. Вульфил (церковний діяч *вестготів*) створив готський алфавіт на основі грецького, використавши й лат. та рунічне письмо (див. *Руни*), і переклав Біблію з грец. мови на готську. Г. м. дає цінний матеріал для порівняльно-істор. вивчення герм. мов.

Лит.: Гухман М. М. Готський язык. М., 1958; Задорожний Б. М. Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. Львів, 1960.

ГОТСЬКА ПРОГРАМА — програма німецької соціал-демократії, прийнята на з'їзді в м. Готі (22—27.V 1875), на якому С.-д. робітничая партія Німеччини (*ейзенахці*) і лассальянський Заг. нім. робітн. союз об'єдналися в Соціалістичну партію. партію Німеччини. Об'єднання відбулося переважно на опортуністичній, лассальянській платформі. Г. п. спотворювала програмні й тактичні основи про-



Плакетка. Різьблення на слонової кістці, 14—15 ст. Франція. Мадонна з немовлям. Розфарбоване дерево, 15 ст. Німеччина. Обидві — в Київському музеї західного та східного мистецтва.

лет. руху. В ній не знайшла місця ідея соціалістичної революції й завоювання пролетаріатом політ. влади. Замість положення про диктатуру пролетаріату вона пропонувала тезу про надласову «вільну думу», містила помилкові твердження про реакційність порівняно з пролетаріатом усіх ін. класів, включаючи селянство; про створення за допомогою бурж. д-ви виробничих кооперативів як шляху до соціалізму; про незалежність розподілу матеріальних благ від існуючого виробництва та ін. Опортуністичні помилки Г. п. піддав нищівній критиці К. Маркс у праці «Критика Готської програми». В 1891 Г. п. було замінено Ерфуртською програмою.

В. Д. Лисенко.

ГОТТЕНТОТІ (самоназва — кой-кої, тобто справжні люди) — народ, що живе в центр. і пд. районах Намібії (бл. 60 тис. чол., 1975). Мова — готтентотська койсанської групи. За релігією — переважно протестанти. Г., як і бушмени, — найдавніші жителі (кочовики-скотари) Пд. Африки, яких народи банту відіснили в пд.-зх. пустельні райони материка і в 17 — на поч. 20 ст. значною мірою винищили європ. колонізатори. Частина сучас. Г. живе в резерваціях і займається скотарством і землеробством, більшість працює на фермах європейців і в містах.

ГОТФРІД СТРАСБУРЗЬКИЙ (Gottfried von Strassburg; кін. 12 ст. — бл. 1220) — німецький поет. Представник світського напрямку в куртузанській літературі. Автор незакінч. роману у віршах «Трістан та Ізольда» (1205—15), в основу якого покладено мотиви однойменного старофранц. роману англо-нормандського трувера Томаса Британського. Твір Г. С. став джерелом опери «Трістан та Ізольда» Р. Вагнера.

ГОТШАЛК (р. н. невід. — 1066) — князь бодричів з 1031 (фактично з 1044). Засновник слов. Вендської держави. Проводив незалежну політику. Щоб протистояти загрози з боку Саксонського герцогства, вступив у союз з архієпископом Бремена і королем Данії Кнудом I Великим (одружився з його дочкою). Намагався створити незалежну слов. церкву. Загинув під час повстання, спровокованого плеємною знаттю, яка діяла в згоді з саксонськими феодалами.

ГОТШЕ (Gotsche) Отто (н. 3.VII 1904, Вольфсфелде) — німецький письменник (НДР). Комуніст з 20-х рр. У період Веймарської республіки і фашист. режиму за політ. діяльність зазнавав репресій. Після розгрому фашизму взяв участь у будівництві демократичної Німеччини. В романах відтворив революц. рух нм. пролетаріату 1918—23 («Березневі бурі», перше видання 1933 знищено гестапо, повторно видано 1953, 2-й г. 1971), діяльність антифашист. підпілля та демократичне відродження Німеччини («Між нічю і ранком», 1955), зем. реформу в повочинному селі («Глибокі борозни», 1949). В романі «Криворізький прапор» (1959) відобразив солідарність нм. і укр. робітників.

Тел.: Укр. переклад — Глибокі борозни, К., 1956; Криворізький прапор. Дніпропетровськ, 1961; Рос. переклад — Криворізьское знамя, М., 1977.

ГОТШЕД (Gottsched) Йоганн-Крістоф (2.II 1700, Кенігсберг — 12.XII 1766, Лейпциг) — німецький письменник і критик. Представник раннього нм. Просвітництва. Відстоював принципи класицизму в л-рі і мистецтві, намагався створити нац. театр і впорядкувати літ. мову. Осн. праці: «Нарис критичної поетики для німців» (1730), «Німецький театр, відповідно до правил Давньої Греції і Риму» (т. 1—6, 1741—45). **ГОТЬЕ** (Gautier) Теофіл (31. VIII 1811, м. Тарб — 22.X 1872, Нейї, поблизу Парижа) — французький письменник і критик. Літ. діяльність почав як романтик (зб. «Вірші», 1830). Пізніше став одним з ідейних натхненників парнаської школи (див. «Парнас»). Обстоював принципи теорії «мистецтва для мистецтва». Автор зб. віршів «Емалі і камеї» (1852), романів «Мадмуазель Мопен» (1835—36), «Роман мумії» (1858), «Капітан Фракасс» (1863). Праці з історії л-ри — «Гротески» (1844), «Історія романтизму» (вид. 1874), кн. «Подорож до Росії» (1867) тощо. Укр. мовою вірші Г. перекладали П. Грабовський, В. Шурат, М. Терещенко.

Тел.: Укр. переклад — [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. переклад — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972.

ГОТЬЕ Юрій Володимирович (18 (30).VI 1873, Москва — 17.XII 1943, там же) — рад. історик і археолог, акад. АН СРСР (з 1939). В 1895 закінчив Моск. ун-т. З 1903 — приват-доцент, 1915—41 — професор Моск. ун-ту. Вивчав історію господарства Рос. д-ви 17 ст., місц. управління у 18 ст., історію пд. слов'ян, розвиток феодалного землевладіння та закріпачення селянства в Рос. д-ві, зокрема на Україні. З 1900 вів археол. дослідження, зокрема в Криму. Брав участь у створенні першого підручника для вузів — «Історії СРСР» (т. 1, 1939). Лит.: Асафова Н. М. Юрій Володимирович Готье. М., 1941.

ГОФМАН (Hoffmann) Август-Вільгельм (8.IV 1818, Псен — 5.V 1892, Берлін) — німецький хімік-органік. Учень Ю. Лібіха. Закінчив Гісенський ун-т. З 1845 — перший директор Королівського хім. коледжу в Лондоні. В 1868 заснував нм. хім. т-во, яке очолював до кінця життя. У 1841 знайшов у кам.-вуг. смолі анілін і хінолін. У 1845 виділив з кам.-вуг. дьогтю бензол, з якого добув нітробензол і відновленням нітробензолу одержав анілін. Дослідження Г. сприяли розвиткові виробн. синтетич. барвників. Відкрив реакції утворення первинних, вторинних і третинних амінів (див. Гофмана реакції); 1866 — ізонітрили.

ГОФМАН Ернст Карлович (3.I 1801, поблизу с-ща Феліна, тепер м. Вільянді Ест. РСР — 23.V 1871, м. Дерпт, тепер Тарту) — російський геолог, мандрівник. У 1823 закінчив Дерптський ун-т, в якому 1833—36 викладав міне-

ралогію. В 1837—42 — професор Київського, 1845—63 — Петерб. ун-тів, 1861—65 — директор Рос. мінералогічного т-ва. Досліджував геологію України, зокрема територію колишніх Київської, Подільської та Херсонської губерній, Кримського п-ова, Серед. і Пн. Уралу, де експедиція під його керівництвом відкрила хребет Пай-Хой. Брав участь у кругосвітній подорожі О. Е. Коцебу (1823—26).

ГОФМАН (Hoffmann) Ернст-Теодор-Амадей (24.I 1776, Кенігсберг — 25.VI 1822, Берлін) — німецький письменник-романтик, композитор, музичний критик, диригент, художник-декоратор. За освітою юрист. Почав друкуватися 1809. У своїх творах іскраво відобразив трагізм мистецтва і митця в феодално-бюргерському суспільстві. Характерним для Г. є поєднання сатири на тогочасну нм. дійсність з невтримною фантастикою. Найвідоміші твори Г. — збірки оповідань і казок «Фантазії в дусі Калло» (т. 1—4, 1814—15), «Серапіонові брати» (т. 1—4, 1819—21), романи «Еліксир диявола» (1815—16), «Життєві переконання kota Мурра...» (т. 1—2, 1820—22). Автор опер «Аврора» (1812), «Ундіна» (1816), симфоній. Поетичні образи творів Г. використували А. Адам («Жізеель»), П. Чайковський («Лускунчик»), Л. Деліб («Компелія»), Р. Вагнер та ін.

Тел.: Укр. переклад — Музичні новели, К., 1969; Золотий горнець, К., 1976; Рос. переклад — Избранные произведения, т. 1—3. М., 1962. Лит.: Шамрай А. П. Ернст Теодор Амадей Гофман. К., 1969; Житомирская З. В. Э. Т. А. Гофман. Библиография русских переводов и критической литературы. М., 1964.

ГОФМАН (Hoffmann) Курт (н. 12.XI 1910, Фрайберг) — німецький кінорежисер (ФРН). У кіно з 1931. Поставив фільми-екранізації: «Фокус-покус» (1953, за К. Гецем), «Зізнання авантюриста Фелікса Круля» (1957, за Т. Манном), «Шлюб пана Міссісіпі» (1961, за Ф. Дюрренматтом). Найвідоміші картини мають антифашистське спрямування: сатиричний муз. фільм «Ми вундеркінди» (1958) і феєрична кіноопера «Привиди в замку Шлессарт» (1961). Фільми: «Будинок на Карпфенгассі» (1964), «Капітан» (1973) та ін.

ГОФМАН (Hofmann) Юзеф-Казімеж (20.I 1876, Подгуже, поблизу Кракова — 16.II 1957, Лос-Анджелес) — польський піаніст, педагог і композитор. Учень польск. композитора М. Мошковського й А. Рубінштейна. З 1898 жив у США. В 1896—1913 (майже щорічно) концертував у Росії й на Україні (Київ, Одеса, Харків). Автор 2 симфоній, 5 фп. концертів, салонних п'єс, а також книг «Фортепіанна гра» та «Відповіді на піаністичні питання».

ГОФМАНА РЕАКЦІЇ — хім. реакції, які відкрив А.-В. Гофман. До них належать: 1) Синтез третинних аліфатичних амінів з галогеналкілів і надлишку аміаку, напр. $\text{CH}_3\text{I} + 4\text{NH}_3 \rightarrow (\text{CH}_3)_3\text{N} + \text{NH}_4\text{I}$. Одночасно утворюються первинні і вторинні аміни та четвертинні со-



Ю. В. Готье.



Е.-Т.-А. Гофман.



Готша. Ци Байші, Лотос і качки «юаньло» Кольорова гуш. 20 ст.

На Пн. району — Поліська низовина, на Пд. — відроги Волинської височини. Корисні копалини: глина, пісок, вапняки, торф. Найбільша річка — Горинь (бас. Дніпра). Ґрунти дерново-підзолисті, опідзолені та чорноземні, трапляються горбово-болотні. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів, південна (більша) — в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, осика, береза, дуб) займають 3,8 тис. га. Головна галузь пром-сті — харчова. Найбільші підприємства: Бабіно-Томашівський цукр., гошанські маслосиробний і прод. товари з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (Гоша) та 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, картоплі й льону і тваринництві молочного-м'ясного напрямку. С.-г. угіддя 1977 становили 55,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 44,2 тис. га. Велика робота проводиться щодо осушування земель (осушено 14,7 тис. га). У Г. р. — 18 колгоспів, 2 радгоспів, райлісгосптехніка. Автошляхи — 448 км, у т. ч. з твердим покриттям — 179 км.

У районі — 47 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, 55 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 11 будинків культури, 49 клубів, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 55 б-к. У с. Липках Г. р. — музей історії села, в с. Дорогобуші — залішки городища 11 ст. У Г. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1945).

ГОШАНСЬКИЙ (Goszyński) Северин (4.XI 1801, Іллінці, тепер смт Він. обл. — 25.II 1876, Львів) — польський поет-романтик і публіцист, представник «української школи» в польській літературі. Належав до революц. напрямку польськ. романтизму. Багато подорожував по Україні, вивчав життя народу, його фольклор. Учасник польського повстання 1830—31. Після його поразки емігрував до Галичини. З 1838 жив у Франції. В 1872 оселився у Львові. Літ. діяльність почав у 20-х рр. У поемі «Каніський замок» (1828) з демократичних позицій висвітлює боротьбу укр. селян проти польськ. шляхти за часів Козацьщини. Автор поеми «Вечір напередодні Івана Купайла» (1834), повісті «Король старого замку» (1842), «Щоденника полорожі до Татр» (1832).

Літ.: Франко І. Поет-герой. В кн.: Франко І. Твори. т. 18. К., 1955.

ГОЯНІЯ — місто в Бразилії, адм. центр штату Гояс. Розташована на р. Мей-Понті (бас. Паранаїби). Трансп. вузол. 388,9 тис. ж. (1970). Виробн. буд. матеріалів, підприємства хім., харч. пром-сті. В районі Г. — видобування алмазів, титанової руди тощо.

ГРАБІВ ПУХИРЧИК — утвір (фолікула) у речнику ссавців, у т. ч. людини, де відбувається дозрівання яйцеклітини. Утворюється з т. з. первинних фолікулів у кірковому шарі речника під впливом фолікулостимулюючого гормону. Складається з стінки (сполучна й епітеліальна тканини) і порожнини, виповненої серозною рідиною, яка виділяється серозними обо-

лонками. Яйцеклітина міститься в товщі епітелію стінки, за рахунок якого відбувається її живлення. Після овуляції яйцеклітина потрапляє до яйцепроводу, де може зустрітись зі сперматозоїдом і де може відбутись запліднення. На місці Г. п. утворюється т. з. жовте тіло. В багатоплідних тварин одночасно ростуть і дозрівають кілька Г. п. Описав Г. п. голландець Р. Грааб (17 ст.).

ГРАБ (Carpinus) — рід листопадних дерев, зрідка кущів родини березових. Листки прості овальні, по краю зубчасті. Квітки роздільностатеві, зібрані в серезки. Плід — ребристий горішок. Бл. 50 видів, поширених у Європі, Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — 2, з них найпоширеніший Г. звичайний (С. betulus) — дерево до 30 м заввишки, зі стовбуром до 60—80 см у діаметрі. Плодоносить з 20-річного віку. Живе 100—150 (іноді 300) років. Деревина біла, дуже тверда й міцна, використовується в с.-г. машинобудуванні, для виготовлення муз. інструментів, паркету тощо. На Україні Г. звичайний поширений азбильшого на Правобережжі, в Карпатах і в горах Криму. На Правобережжі часто трапляються чисті грабові ліси — грабняки, площа яких на Україні становить понад 200 тис. га. Г. придатний для живоплотів. Має декоративні форми — пірамідальну, колоновидну, плакучу й пурпурову. Рекомендується для групових і алеєвих посадок у лісопарках, парках, садах і бульварах. У горах і передгір'ях Криму росте Г. східний (С. orientalis) — посухостійкий кущ або дерево заввишки до 15 м з дрібними листками.

Г. В. Дубинин, В. С. Наконечний. **ГРАБАР** Володимир Еммануїлович (22.I 1865, Відень — 26.XI 1956, Москва) — рад. юрист-міжнародник, академик АН УРСР (з 1926). Н. у родині закарпат. українців. З 1893 — доцент, з 1901 — проф. Юр'євського (Тартуського) ун-ту. З 1918 — проф. Воронежського, з 1923 — Моск. ун-ту; наук. співробітник Ін-ту права АН СРСР та Всесоюз. ін-ту юридичних наук. Консультант Наркомату зовн. торгівлі 1922—29, експерт рос.-укр. делегації на Лозанській конференції 1922—23. Опублікував численні наук. праці (рос., укр., лат., франц., нім. мовами) з питань теорії та історії міжнар. права.

Тв.: Римське право висторично-міжнародно-правових учень. Юр'єв, 1901; Матеріали з історії літератури міжнародного права в Росії (1647—1917). М., 1958. Літ.: Корещий В. Памятник русской науке международного права. В кн.: Советский ежегодник международного права. 1959. М., 1960.

В. М. Корещий. **ГРАБАР** Ігор Еммануїлович (25.III 1871, Будапешт — 16.V 1960, Москва) — російський рад. живописець і мистецтвознавець, нар. художник СРСР (з 1956), дійсн. член АН СРСР (з 1943) та АМ СРСР (з 1947). Брат В. Е. Грабара. В 1894—96 навчався в петерб. АМ у В. Савицького та І. Рєпіна. 1896—

98 — у Мюнхені в А. Ажбе. Належав до художніх об'єднань «Світ мистецтва» й «Союз російських художників». Зазнав впливу імпресіонізму. Автор пейзажів («Вересневий сніг», 1903; «Лютневий блакит», 1904; «Зимовий сонячний день», 1941, всі — в ДТГ), портретів (М. Зеліньського, 1932; С. Прокоф'єва, 1941, та ін.), істор. полотен («В. І. Ленін біля прямого проводу», 1933; «Селяни-холоди на прийомі у В. І. Леніна», 1938, обидва — в Центр. музеї В. І. Леніна у Москві). Г. належать монографії про В. Серова, І. Рєпіна, А. Рубльова та ін. Був редактором і одним з авторів «Історії російського мистецтва» (т. 1—13, 1953—69). Твори Г. зберігаються також у Закарпатському худож. музеї в Ужгороді, в Київ. музеї рос. мистецтва. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Літ.: Подобедова О. И. Игорь Эммануилович Грабарь. М., 1964.

ГРАБЕЛЬКІЙ (Erodium) — рід рослин род. геранієвих. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини та напівкущі. Листки перистороздільні, рідше лопатові. Квітки червонуваті, зібрані в зонтикоподібні суцвіття. Стулка плоду з остюковидним придатком, який при досягненні плоду спіралью скручується. Понад 90 видів, переважно в помірній зоні Сх. півкулі. В СРСР 20 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніший Г. звичайний (Е. cicutarium), ростуть по всій УРСР (у степах і як бур'ян на полях та городах).

ГРАБЕН (нім. Graben, букв. — рів, канава) — ділянка земної кори, що опустилася по лінійх скидів нижче від сусідніх ділянок. У плані Г. мають переважно видовжену форму. Розрізняють простий Г. (одні ступінь опускання) і складний (багатоступінчастий). Морфологічно на земній поверхні Г. має вигляд западини (напр., западина оз. Байкал). Система великих Г. на Сх. Африки відома як Східно-Африканська зона розломів. Пл. с. 136.

ГРАБЕЦЬ (Hrabec) Стефан (14.I 1912, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 25.XII 1972, Лодзь) — польський мовознавець. Закінчив Львів. ун-т (1936). Професор Лодзького ун-ту (з 1954). Автор праць з історії польськ. мови, ономастики, діалектології («Діалектні елементи в мові деяких польських письменників 16 і 17 ст.», 1949, та ін.). Працював і в галузі україністики («Географічні назви Гуцульщини», 1950, «Нарис історії української мови», 1956, у співавторстві з Т. Лером-Славинським і П. Зволінським).

Т. Б. Лукінова. **ГРАБІВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ** — водойма на р. Міусі, в межах Донецької та Ворошиловградської областей УРСР. Пл. 166 га, об'єм 13,7 млн. м³. Корисна водовіддача в дуже маловодні роки 8,6 млн. м³ за рік. Споруджене 1957 для водопостачання міст Сніжного, Тореза та Красного Луча. З введенням у дію Сіверський Донець — Донбас каналу відіграє роль резервного джерела. Мальовничі береги



С. Гошанський.



В. Е. Грабар.



І. Е. Грабар.



Грабівський звичайний

ГРАБІЖ

водосховища, озеленені лісовими насадженнями, використовуються для відпочинку трудящих.

ГРАБІЖ — за рад. кримінальним правом, злочин, що полягає у відкритому викраденні держ., громадського або особистого майна громадян. Закон встановлює окремо відповідальність за Г. держ. або громад. майна та за Г. особистого майна громадян. Від крадіжки Г. відрізняється відкритим способом викрадення майна, від розбоя — насильством, таким, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого. Закон (в УРСР — ст. 82, 141 КК УРСР) розрізняє Г. без обтяжуючих обставин, тобто без насильства, та Г. з обтяжуючими обставинами. Такими вважаються: Г., поєднаний з насильством; Г., що завдав значної шкоди потерпілому або вчинений за попередньою змовою групою осіб чи повторно. Найбільш суспільно небезпечним є Г., вчинений особливо небезпечним рецидивістом або у великих розмірах. Залежно від характеру Г. карається позбавленням волі строком до 15 років. Г. держ. або громад. майна в особливо великих розмірах може каратися смертю. Див. також *Злочини проти особистої власності громадян, Злочини проти соціалістичної власності*.

Б. С. Беззуб.

ГРАБІН Василь Гаврилович (н. 28.XII 1899 (9.I 1900), Єкатеринодар, тепер Краснодар) — рад. конструктор артилерійської зброї, генерал-полковник тех. військ (1945). Герой Соціалістичної Праці (1940), доктор тех. наук (з 1941). Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1920. В 1930 закінчив Військ.-тех. академію РСЧА. В 1942—46 — нач. Центр. арт. конструкторського бюро, з 1946 — нач. і гол. конструктор Н.-д. арт. ін-ту. З 1960 — на викладацькій роботі. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1941, 1943, 1946, 1950.

ГРАБОВИЧ Іларіон Михайлович (літ. псевд. — Квасний; 6.VI 1856, с. Шманьківці, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл. — 11.VII 1903, Львів) — український поет. Закінчив Львів. гімназію, працював учителем (Бучач, Самбір, Львів). Уперше виступив з віршами 1879. Друкувався в журналах «Зоря», «Світ» та ін. виданнях. У деяких поезіях Г. звучать соціальні мотиви («Чи буде доля?», «Пісня бурлацька»). Писав і прозові твори на істор. теми («Коротка історія Новгородка» та ін.). Тв.: Вибір поезій. Львів, 1905.

ГРАБОВСЬКИЙ (Grabowski) Амвросій (Амброжи; 7.XII 1792, м. Кенті, тепер ПНР — 4.VII 1868) — польський кингар, історик. Автор праць з історії Кракова. Видав збірники документів, що містять листи та мемуари з історії визвольної боротьби укр. народу в 17 ст.: «Листи короля Владислава IV», «Польські історичні старожитності» (т. 1—2, 1845), «Вітчизняні пам'ятки» (т. 1—2, 1909). В останніх опублікував добір-

ки листування Б. Хмельницького з польс. урядовими колами.

ГРАБОВСЬКИЙ Еміліан Романович (20.XI 1892, Ужгород — 20.X 1955, там же) — український рад. живописець і графік. У 1918 закінчив Будапештську академію образотворчих мистецтв. Автор ліричних творів, присвячених природі Карпат і Закарпаття («Гірський краєвид», 1914; «Копиці сіна», 1922; «Гірська долина», 1942; «Говерла», 1946; «Зимові



Е. Р. Грабовський, Гірська долина. 1942. Закарпатський художній музей в Ужгороді.

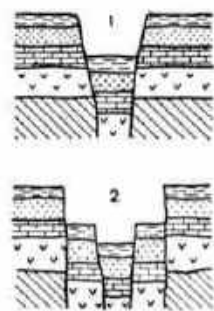
сутинки», 1947; «Колгоспний пейзаж», 1950; «Гора в Ясінях», 1951; «Гірські луки», 1951—53). Кращі твори Г. зберігаються в Закарпатському худож. музеї в Ужгороді. Літ.: Шандор Л. З. Емілія Грабовський. К., 1962.

ГРАБОВСЬКИЙ Ігор Авксентійович (н. 1.VII 1934, м. Могилів-Подільський Вінн. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. (з 1975). Член КПРС з 1977. Після закінчення Київ. ін-ту театральних мист. (1958) працював режисером на Одес. студії худож. фільмів. З 1962 — режисер Укр. студії хронікально-документальних фільмів. Кращі роботи: «Керманічі» (1965), «Буковина, 28-е літо» (1968); повнометражні — «Леся Українка» (1971), «Крила перемоги» (1972), «Вогненний шлях» (1974), «Стратегія якості» (1976). Г. — автор сценаріїв більшості поставлених ним фільмів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ГРАБОВСЬКИЙ (Grabowski) Міхал (літ. псевд. — Едвард Тарша; 25.IX 1804, с. Золотіа, тепер у складі м. Ровно — 19.XI 1863, Варшава) — польський письменник, літ. критик і публіцист, представник «української школи» в польській літературі. Жив переважно на Україні. В повістях з укр. життя «Колішнина і степи» (1838), «Станиця Гуляйпільська» (т. 1—5, 1840—41), «Тайкури» (т. 1—4, 1845—46), «Пан канівський староста» (1856), «Заметіль у степах» (1862) та ін. згладжував соціальні суперечності між гнобленим укр. народом і польс. шляхтою. Автор статей «Про українські пісні» (1837), «Про українську школу поезії» (1840), «Про українські народні легенди» (1845), публікацій з історії України тощо.

Р. Я. Пилипчук.
ГРАБОВСЬКИЙ Павло Арсенович (30.VIII (11.IX) 1864, с. Пушкарне, тепер с. Грабовське Краснопільського р-ну Сум. обл. — 29.XI (12.XII) 1902, Тобольськ) — укра-

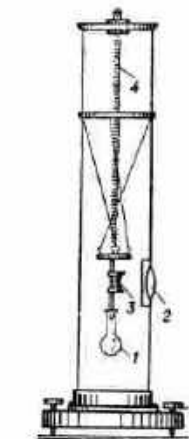
їнський поет, публіцист, революційний демократ. У 1874—78 навчався в Охтирському духовному уч-щі, з 1879 — в Харків. духовній семінарії. За революц. агітацію й участь у харків. групі «Чорного переділу» 1882 Г. заарештували й вислали в с. Пушкарне під нагляд поліції. В 1885 нагляд було знято, і Г. переїхав до Харкова, де працював коректором у газ. «Южний край». З осені 1885 Г. на військ. службі в Туркестанському військ. окрузі. В 1886 його знову заарештували за участь у складанні й розповсюдженні революц. листівки і після тривалого ув'язнення заслали в Иркутську губ. За протест-вимогу проти розправи царизму над політ. засланцями в серпні 1889 був заарештований і ув'язнений в Иркут. тюрмі, в січні 1893 засланий у Вілюйськ. Через кілька років Г. переїхав у Якутськ, потім у Тобольськ. Похований поруч з могилами декабристів. У громадсько-політ. і літ. діяльності Г. був революц. демократом, послідовником Т. Г. Шевченка й М. Г. Чернишевського. Почавши як революц. народник, Г. в 90-х рр. звернувся до марксизму, під впливом якого наблизився до діалектико-матеріалістичного розуміння класової боротьби, вирішальної ролі нар. мас в історії. Перебуваючи в Тобольську, Г. пропагував ідеї марксизму серед передової молоді. «Тепер все що є в Росії живого, рухливого та працюючого... — писав він, — йде під окликом марксизму...». Виступав проти укр. бурж. націоналізму, розглядав нац. питання у зв'язку з класовою боротьбою. Націоналізм ішовишмові Г. протиставляв ідеї дружби й братерства укр. і рос. та ін. народів, ідеї інтернаціоналізму. В галузі філософії стояв на позиціях матеріалізму й атеїзму, розглядаючи природу та її розвиток як результат діяння внутр. законів, притаманних самій природі, вважав, що ідеальне виникає тільки внаслідок дії на людину зовнішнього, незалежного від неї матеріального світу. Розглядаючи л-ру як одну з форм відображення сусп. дійсності, Г. боровся за її ідейність, реалізм і народність, розвинув теорію «мистецтва для мистецтва». Ідейно-політ. спрямованість творчості й громад. діяльності Г. еднала його з І. Франком, Лесею Українкою та ін. передовими представниками укр. культури. Поетичне слово Г. (збірки «Пролісок», 1894; «З півночі», 1896; «Кобза», 1898) було гострою зброєю в боротьбі за справедливий сусп. лад. Г. відображав тяжке життя трудящих у капіталістичному світі («Робітникові», «Швачка», «Сироти»). Він рішуче відкидав перспіктиви старих тем, вимагав сучас. тематики, виступав проти аполітичної безмістовності й занепадницьких настроїв, обстоював служіння мистецтва народові. Г. звеличив героїку революц. боротьби з царизмом, оспівав тяжкий тернистий шлях революціонера-професіонала («В тюрмі», «Не раз ми ходили в дорогу», «Уперед»).



Грабівки: 1 — простий; 2 — багатоступінчастий



Гравілат мейський.



Гравіметр: 1 — тягар; 2 — лінійка; 3 — дзеркало; 4 — пружина.

Багато віршів Г. присвятив темі України, її багатотрагедійного минулого («До України», «Народів українському»). Г. — поет переважно малих форм, майстер короткого, але сповненого глибокого почуття й думки ліричного вірша. Перекладав укр. мовою поетичні твори з рос., груз., вірм., болгар., польсь., англ., італ., франц. та ін. мов світу. Г. був видатним критиком і публіцистом (стаття «Дещо про творчість поетичну», 1897; статті про Шевченка, Чернишевського, Пушкіна). Приділяв увагу шкільній справі, вимагаючи освіти, «вільної від туману релігійного й шовіністичного». Залишив цінну епістолярну спадщину.

Тв.: Зібрання творів, т. 1—3. К., 1959—60; Твори, т. 1—2. К., 1964; Рос. перекл. — Избранное. М., 1964.

Лит.: Кисельов О. І. Література гарту й боротьби. К., 1972; Бухалов Ю. Ф. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського. К., 1937; Мороз М. О. Павло Грабовський. Біографічний показник. К., 1964.

ГРАБОВИЙ Олександр Григорович (1885, Почеп Черніг. губернії, тепер місто Брянської обл. РРФСР — 1949, Ленінград) — російський рад. педагог-дефектолог, один із засновників рад. *олігофренопедагогіки*. Освіту здобув (1908—12) у Психоневрологічному ін-ті в Петербурзі. В перші роки Рад. влади брав активну участь у створенні держ. системи установ для виховання й навчання розумово відсталих дітей — *допоміжних шкіл* і спец. дитячих будинків. Проводив наук.-пед. роботу до 1938 і з 1945 — в Ленінграді, 1938—45 — в Москві. Осн. праці — «Допоміжна школа» (1923), «Нариси з олігофренопедагогіки» (1961).

ГРАБЧАК Андрій Михайлович (н. 10 (23). XI 1910, с. Возніщи, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. З 1932 служив у прикордонних військах. Командував заставою. З січня 1943 — командир групи, яка розгорнула бойові дії на комунікаціях ворога в Житомир. обл. З грудня 1943 до травня 1944 командував партизан. з'єднанням. У 1945—46 працював в органах НКВС. З 1947 — на госп. роботі. Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 2-го ступеня, медалами.

ГРАБЧЕНКО Іван Митрофанович [6 (18). IV 1894, с. Баранківське, тепер місто Баранківського р-ну Харків. обл. — 10.VII 1977, Вінниця] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Закінчив Ленінгр. військ.-мед. академію (1924). У 1926—42 працював у Ленінгр. онкологічному ін-ті. В 1945—51 — зав. кафедрою Львів., 1951—70 — Вінн. мед. ін-тів. Працював над проблемами клінічної онкології (профілактика й лікування раку, зокрема раку шлунково-кишкового тракту, статевих органів тощо).

ГРАБЯНКА Григорій Іванович (р. н. невід. — п. бл. 1738) — укра-

їнський козацький літописець. Обіймав посади гадяцького полкового осавула, обозного, судді, з 1729 — полковника. Брав участь в *Азовських походах 1695—96 та Північній війні 1700—21*. В 1723 їздив до Петербурга клопотати перед Петром I про скасування *Малоросійської колегії* та відновлення виборів гетьмана, за що був ув'язнений до Петропавлівської фортеці. Після смерті Петра I (1725) вернувся на Україну. Брав участь у рос.-тур. війні 1735—39. Помер від ран. Відомий як автор великого істор. твору літописного характеру «Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками... Року 1710». Майже повніну твору (відомий у багатьох списках 18 ст.) присвячено описові *визвольної війни українського народу 1648—54*. Г. позитивно оцінював возз'єднання України з Росією.

Тв.: Летопись Григория Грабянки. К., 1853.

Лит.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ГРАВЕ Дмитро Олександрович [25.VIII (6.IX) 1863, м. Кирилів, тепер Волог. обл. — 19.XII 1939, Київ] — український рад. математик, акад. АН УРСР (з 1919), почесний член АН СРСР (з 1929). Закінчив Петерб. ун-т (1885). Працював у Петерб. (з 1889), Харків. (з 1897) та Київ. (з 1899) ун-тах. Г. розв'язав проблему знаходження всіх незалежних від закону дії сил інтегралів системи *диференціальних рівнянь для трьох тіл задачі*, а також осн. задачі картографічної проєкції, знайшов деякі класи рівнянь 5-го степеня, що розв'язуються в радикалах. Г. належать і праці в галузі застосовної математики й механіки. В Києві Г. створив першу вітчизн. алгебр. школу; його учнями були Б. М. Делоне, М. Г. Чеботарьов, О. Ю. Шмідт та ін. У 1934 очолив Ін-т математики АН УРСР і керував його роботою до 1939. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Трактат з алгебраїчного аналізу, т. 1—2. К., 1938; Вибрані праці. К., 1971.

Лит.: Добровольский В. А. Дмитрий Александрович Граве. М., 1968.

ГРАВИЙ (від франц. *gravier*) — пухка осадова гірська порода, що складається з нецементованих обкатаних уламків гірських порід. Розрізняють Г. дрібний (1—2 мм), середній (2,5—5) і крупний (5—10, рідше до 50 мм); річковий, озерний, морський та льодовиковий. Є також штучний Г. — керамзитовий, одержуваний з легкоплавкої глинястої сировини (див. *Керамзит*), та зольний — з паливних відходів ТЕС (золи та золошлакової суміші). Г. застосовують як крупний *заповнювач* для бетонів, у дорожньому будівництві тощо.

ГРАВИЛАТ (Geum) — рід багаторічних грав'янистих рослин родини *розових*. Прикореневі листки ліровидно-перисті, стеблові —

тріючасті або трироздільні. Квітки жовті або жовто-оранжеві, поодинокі або в щитковидних суцвіттах. Плід збірний, складається з горішковидних сім'янок. 40 видів, поширених переважно в помірній смузі земної кулі. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 3: Г. міський (G. urbanum), Г. алепський (G. aleppicum) — ростуть по лісових галявинах, чагарниках; Г. річковий (G. rivale) — на вологих луках, по берегах боліт і річок. Кореневище Г. міського під назвою «гвоздичний корінь» використовували як в'язучий і загальноміцнивовальний засіб. Деякі Г. вирощують як декоративні.

ГРАВІМЕТР (від лат. *gravis* — важкий і грец. *metron* — вимірюю) — прилад для вимірювання відносних значень прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння). Користуються пружинними Г. Вимірювання різниці прискорення полягає у визначенні за шкалою Г. змін положення тягарця, вага якого зрівноважується пружною силою пружини. Точність вимірювання пружинними Г. — від 10^{-3} до 10^{-4} см/с².

ГРАВІМЕТРИЧНА РОЗВІДКА, гравірозвідка — один з методів розвідувальної *геофізики*. Базується на вивченні аномалій *гравітаційного поля Землі*, зумовлених будовою *земної кори* та ін. *геосфер* (див. *Гравітаційна аномалія*). При Г. р. вимірюють відносні значення прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння) і другі похідні гравітаційного потенціалу. Відповідно до застосовуваних приладів розрізняють знімання гравіметрове, варіометричне та гравідиометричне. Гравіметрове знімання здійснюють на земній поверхні, під нею, на морі та в повітрі, варіометричне та гравідиометричне — на поверхні Землі й у шахтах. Г. р. застосовують при геологорозвідувальних роботах для вивчення геол. будови Землі, пошуків та розвідки родовищ корисних копалин (нафти й газу, вугілля, руд, підземних вод та ін.). Ефективність Г. р. визначається деталістністю гравірозвідувальних робіт, повнотою вивчення району геол. та ін. геофіз. методами, правильним комплексуванням їх. Застосовують автоматизовані системи обробки польових спостережень. Г. р. підвищує ефективність геологорозвідувальних робіт, прискорює й дешевіє їх.

Лит.: Федьківський В. В. Разведочная геофизика. М., 1967; Маловичко А. К. Основной курс гравиметрии, ч. 1—2. Пермь, 1966—68; Митронов В. С. Курс гравиметрии. Л., 1972.

Є. І. Антонович, Е. Г. Булах.

ГРАВІМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ, ваговий аналіз — метод кількісного аналізу хім. складу речовини, що полягає у вимірюванні зважування маси визначуваного компонента або його сполуки. Г. а. оснований на законі збереження маси речовини при хім. перетвореннях і на *сталості складу* законів. За вимірювальний прилад для Г. а. служать аналітичні терези. Найчастіше Г. а. здійснюють методом осаджування: визначуваний компонент осаджують з розчину у



П. А. Грабовський.

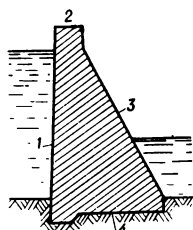


А. М. Грабчак.

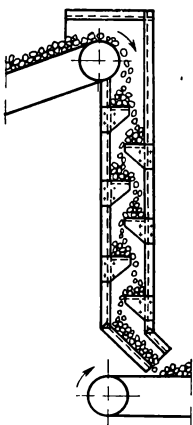


Д. О. Граве.

ГРАВИМЕТРІЯ



Гравітаційна гребля бетонна гдуха: 1 — верхова, або напірна, грань; 2 — гребінь; 3 — низова грань; 4 — підшва.



Гравітаційне транспортування вантажів східчастим спуском.

вигляді малорозчинної хім. сполуки (осаду), яку переводять у стійку сполуку певного складу (вагову форму). Осади звичайно являють собою сульфід, фосфат, карбонати або гідроксиди металів, а також комплексні сполуки металів з органічними реагентами. Вони практично нерозчинні, але іноді внаслідок співосадження містять домішки сторонніх речовин. Для зменшення співосадження (захвату осадам з розчину добре розчинних речовин) застосовують маскуючі речовини, певний порядок зливання розчинів, а також регулюють швидкості осадження, т-ру й концентрацію речовин у розчині. Різновиди Г. а. — електрогравіметричний і термогравіметричний аналізи. Г. а. відзначається високою точністю; його вади — тривалість і складність проведення. Літ.: Бабко А. К., Пятницький И. В. Количественный анализ. М., 1968. І. В. Пятницький.

ГРАВИМЕТРІЯ (від лат. *gravis* — важкий і грец. *μέτρον* — вимірюю) — галузь геофізики, що вивчає гравітаційне поле Землі. Прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння) вимірюють гравіметрами та маятниковими приладами, а другі похідні гравітаційного потенціалу — гравітаційними варіометрами та градієнтометрами. Прискорення вільного падіння визначають абсолютним або відносним методами. В Потсдамському геодезичному ін-ті 1898—1904 одержано абс. значення прискорення вільного падіння для м. Потсдама ($981\,274\,10^{-3}\text{ м/с}^2$), яке було прийнято за основу світової гравіметричної системи. 15-а генеральна асамблея Міжнарод. геодезичного і геофіз. союзу в Москві (1971) затвердила поправку ($-14\,10^{-5}\text{ м/с}^2$) до Потсдамської системи. Інформацію про характер гравітаційного поля дають спостереження за траєкторіями штучних супутників Землі. Гравіметричні дані використовують в астрономії, метрології, геодезії, геології (див. Гравіметрична розвідка), космонавтиці та ін. Літ.: Шокин П. Ф. Гравіметрия. М., 1960; Грушинский Н. П. Теория фигур Земли. М., 1976; Огородова Л. В., Шимбирев Б. П., Юзевичев А. П. Гравиметрия. М., 1978.

Є. І. Антоноук, Є. Г. Булах.

ГРВІНА (Gravina) Альфредо-Данте (н. 31.X 1913, провінція Такуарембо, Пн. Уругвай) — уругвайський письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав 1936. Перша зб. оповідань — «Кров на межі» (1938). Вперше в уругвайській лі-рі відобразив життя пролетаріату, боротьбу народу за соціальне визволення. Автор романів «Історія однієї історії» (1944), «Макадам» (1948), «Кордони відкриті вітрам» (1951), «Від страху до гордості» (1959), «Час наверх» (1964), книг «Подорож по СРСР і Чехословаччині» (1955) та «Знайомство з Румунією» (1956), «Зльоті» (1974), «Пісня Монтевідео» (1977).

Тв.: Укр. перекл. — Кордони відкриті вітрам. К., 1975; Рос. перекл. — Границы, открытые ветру. М., 1954; Остров любви. М., 1960; От страха к гордости. М., 1962.

ГРАВИРУВАННЯ (від франц. *graver* — вирізувати) — спосіб ви-

конання рисунка чи напису на поверхні металу, дерева, каменю, скла та ін. твердих матеріалів за допомогою спец. інструментів або травлення кислотою (на металі). Зображення може бути опукле або заглиблене. Г. застосовується для виготовлення друкарських форм, у гравюрі й текстильному виробн., а також для оздоблення зброї, ювелірних виробів тощо. Г. на кістці відоме ще з часів палеоліту.

ГРАВИТАЦІЙНА АНОМАЛІЯ, аномалія сили тяжіння — відхилення спостереженого в даній точці значення сили тяжіння від нормального (теоретичного) її значення. Перед зіставленням спостережених і нормальних значень у спостережені вносять поправки (редукції), що дає змогу звести їх до одного рівня (напр., до рівня моря). Г. а. тотожні аномалії притягання. Вони виникають через те, що гірські породи Землі неоднакові за щільністю. Це дає змогу використовувати Г. а. для вивчення внутр. будови Землі, в гравіметричній розвідці. Обчислюючи Г. а., використовують такі редукції: за висоту точки спостереження (редукція Фая), притягання проміжного шару (редукція Буге), за рельєф, ізостатичні та ін. Г. а. називають за видом редукції. Див. також Геофізичні аномалії. Є. І. Антоноук, Є. Г. Булах.

ГРАВИТАЦІЙНА ВОДА — підземна вода, що заповнює порожнини в гірських породах і не підлягає впливові капілярних, молекулярних і поверхневих сил. Г. в. переміщуються від діяння сили тяжіння (грунтові води) або гідродинамічного напору (напірні води).

ГРАВИТАЦІЙНА ГРЕБЛЯ — масивна гребля, стійкість якої проти зусиль зсуву (горизонтального тиску води, криги, хвилі тощо) зумовлюється переважно власною вагою. Г. г. (мал.) споруджують найчастіше з бетону або каменю як на скельних (наприклад, гребля Красноярської ГЕС), так і на нескельних (водозливні греблі воляжких гідровузлів) ґрунтах. Співвідношення товщини греблі по низу та її висоти (0,6—1,2) залежить від виду ґрунту. Найраціональнішою формою поперечного профілю Г. г. є трикутна або трапецієдна. Г. г. будують глухими (без скидання води) та водоскидними, у т. ч. водозливними (див. Водозливна гребля). Найвища у світі (300 м) — Г. г. Нурекської ГЕС (Таджицька РСР).

М. І. Губина.

ГРАВИТАЦІЙНА СТАЛА — універсальна фізична стала у (або G) у формулі, що виражає Ньютона закон тяжіння. Г. с. чисельно дорівнює силі взаємного притягання двох матеріальних точок масою 1 кг кожна при віддалі між ними 1 м; $\gamma = (6,672 \pm 0,041) \cdot 10^{-11}\text{ м}^3 \cdot \text{кг}^{-1} \cdot \text{с}^{-2}$.

ГРАВИТАЦІЙНЕ ЗБАГАЧУВАННЯ корисних копалин — спосіб збагачування корисних копалин, що ґрунтується на використанні властивостей гравітаційного поля, в якому мінерали відокремлю-

ються від порожньої породи внаслідок різниці їхньої густини й розміру частинок. Здійснюється у водному або повітр. середовищі. Розрізняють збагачування у вертикальному безперервно пульсуючому потоці води або повітря (т. з. відсаджування), у важких суспензіях, розчинах і рідинах, на концентраційних столах і в шлюзах, у сепараторах (пневматичних, гвинтових, шнекових і протитечійних) і гідроциклонах. Гравітаційним способом збагачують кам'яне вугілля, антрацит, сланці, руди (напр., залізи, марганцеві, рідкісні і благородних металів), азбест, каолін тощо.

О. М. Коткін.

ГРАВИТАЦІЙНЕ ПОЛЕ — див. Тяжіння.

ГРАВИТАЦІЙНЕ ПОЛЕ ЗЕМЛІ — поле сили тяжіння, зумовленею притяганням Землі та відцентровою силою — наслідком осового обертання Землі. На Г. п. З. позначається її невелике притягання Сонця, Місяця і планет. Г. п. З. характеризується розподілом сили тяжіння на поверхні геоїда і складається з нормальної частини, яка залежить від геогр. широти, та аномалії, що створюються неоднорідностями розподілу притягуючих мас як у глибинних частинах Землі, так і в її корі. Дослідження Г. п. З. є одним з геофізичних методів розвідки. Силу тяжіння вимірюють маятниковими приладами і гравіметрами, а також встановлюють за спостереженнями збурень у русі штучних супутників Землі.

Літ.: Грушинский Н. П. Теория фигур Земли. М., 1976. В. П. Цесевич.

ГРАВИТАЦІЙНЕ ТРАНСПОРТУВАННЯ — переміщення сипчих та поштучних вантажів під дією власної ваги. Для Г. т. застосовують похилі дерев'яні настили, металеві листи, жолоби, труби, гірничі виробки (скати), вантажоспуски конвейєри, східчасті (каскадні) спуски (мал.), гвинтові спуски тощо. Швидкість Г. т. (2—3 м/с) залежить від виду переміщуваного вантажу, кута нахилу і довжини поверхні, по якій вантаж переміщується, а також коеф. тертя між вантажем і цією поверхнею. Г. т. характеризується нескладними конструктивними рішеннями, невеликими експлуатаційними витратами, значною пропускнуною спроможністю. Вадами Г. т. є часткове подрібнювання матеріалів під час руху, залежність продуктивності від стану вантажів (напр., вологості), значне зношування поверхні засобів транспортування. Г. т. застосовують на багатоповерхових складах, у ливарних, мех. та ін. цехах, у гірничій пром-сті — для переміщення породи з одного горизонту на інший.

В. І. Лукавенко.

ГРАВИТАЦІЙНІ ХВИЛІ — поперечні коливання поля тяжіння, які виникають при нерівномірному русі масивних тіл і поширюються зі швидкістю світла. Г. х. досі експериментально не виявлено (енергія, яку вони переносять, дуже мала, а чутливість приймачів недостатня). Імовірно дже-

рела Г. х. — *подвійні зорі* з малим періодом орбітального руху, переміщення речовини при вибухах зірок тощо. У першому випадку можуть бути виявлені періодичні коливання поля, у другому — коливання, що мають характер поштовхів. Виникнення Г. х. передбачено заг. *відносності* теорією А. Ейнштейна.

Лит.: Брагинский В. Б. Гравитационные волны и попытки их обнаружения. «Земля и Вселенная», 1965, № 5, В. П. Цесевич.

ГРАВИТАЦІЯ [від лат. *gravitas* (*gravitatis*) — тягар, вага] — те саме, що й *тяжіння*.

ГРАВІТОН — гіпотетичний квант поля тяжіння, має нульову масу і спин, рівний 2. Див. також *Тяжіння*.

ГРАВІЮРА (франц. *gravure*) — вид *графіки*, спосіб розмноження малюнка за допомогою друкарської форми з дерева, металу, пластмаси чи каменю. Існує три способи розмноження: високим (зображення у вигляді опуклого *рельєфу*), глибоким (зображення у вигляді заглиблення, *різняка*) і плоским (літографським) друком. Матеріалами для виготовлення форми високого друку є деревне твердого породи поздовжнього (*дереворіз*) чи поперечного (*дереворит*) розпилу, лінолеум (лінорит), глибокого — мідні, цинкові або сталеві пластини (мідерит, метало-гравюра), плоского — спец. літографський камінь. Кожний із способів виготовлення друкарської форми має своє коло гравіювальних технік. При глибокому друку — сува голка, пунцір, *меццо-тинто* (чорна манера), офорт з такими його варіантами, як *акватинта*, *м'який лак* і *лавіс*. Репродукування зображень відоме з давніх часів, але як вид графіки (на дереві) його запроваджено в 6 ст. в Китаї. В 3х Європі Г. розвивається з 14 ст. Розквіт цього виду графіки припадає на добу *Відродження* (А. Дюрер, А. Альбрехт Дюрер в Німеччині; П. Саутман — у Фландрії; М. Раймонді — в Італії; У. Граф — у Швейцарії; Ж. Дюве — у Франції). Особливе місце серед художників, що займалися Г., належить *Рембранту*. В 16—18 ст. *естампи* і книжкові ілюстрації розвиваються в Росії (С. Ушаков, А. Трухменський), Білорусії (М. Вошанка), на Україні, в Чехії, Польщі, у слов. народів на Балканах. Гравіює мист. поширюється в багатьох країнах 3х Європи. Далекого Сходу, Пн. Америки. Передньої Азії. Високого рівня досягла гравюра на дереві в Японії, де було введено багатокошторову Г. (С. Харунобу, К. Утамаро). На межі 18 і 19 ст. нові можливості передачі в Г. настрою, людських переживань, станів природи виявили Ф. Гойя (Іспанія), У. Блейк (Англія), К. Хokusai (Японія), митці Німеччини, Франції, США, Росії (Ф. Йордан), сканд. країн. В 19 ст. в галузі Г. працювало багато живописців (Ж.-Ф. Мілле, К. Коро, Ш.-Ф. Лобінь — у Франції; Л.-М. Уістлер — у США; Л. Корінт — у Німеччині; І. Шшкін та І. Рєпін — в Росії). В 20 ст.

зростає публіцистична гострота Г. у творчості таких майстрів, як К. Кольвіц (Німеччина), Ф. Мазерель (Бельгія), Р. Кент (США), У. Мако, Т. Оно (Японія), К.-Е. Альварес (Бразилія); в соціалістичних країнах — В. Клемке (НДР), М. Швабінський (Чехословаччина), Т. Кулісевич (Польща), В. Захарієв (Болгарія), А. Вюри (Угорщина), Б. Гі Сабо (Румунія), Дж. Андреевич-Кун (Югославія). Рад. Г. характеризується різноманітністю нац. шкіл, багатством засобів виразності, розвитком творчих напрямів, у яких висока ідейність поєднується з гуманістичним пафосом (В. Фаворський, Г. Остроумова-Лебедєва — РРФСР; Й. Кузмініс — Литва; Е. Окас — Естонія; Г. Попіланський — Білорусія; Д. Нодія — Грузія; М. Абегян — Вірменія; А. Ракуліс — Азербайджан та ін.).

На Україні мист-во гравіюри започаткували народні майстри, що виготовляли т. з. паперові ікони. Розвиток профес. гравіювання пов'язаний із запровадженням книгодрукування. Розквіт укр. Г. на дереві припадає на кін. 16 — серед. 17 ст., коли працювали такі майстри, як Л. Филипович, П. Мстиславець, П. Беринда, Т. Петрович, Л. Монах, Н. Зубрицький, Ілля Г. на міді запроваджується майже одночасно в Чернігові й Києві, розвиваючись у творчості О. та Л. Тарасевичів, І. Ширського, Л. Кршовича, М. Карновського, І. Мигури, Г. Тенчгорського, Г. Левницького, О. Козачківського. В 19 ст. на Україні працювала ціла плеяда гравірів. Перше місце серед них належить Т. Шевченкові, якому було надано звання академіка гравіюри. В рад. час розширились тематичні обрії, урізноманітнилися жанри, тех. можливості укр. Г. Серед визначних рад. майстрів укр. гравіюри — О. Кульчицька, В. Касіян, О. Пашенко, В. Заузе, Л. Левницький, В. МIRONENKO, М. Дергус, Г. Якутович, О. Данченко. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Попов П. Матеріали до словника українських гравірів. К., 1926; Попов П. Матеріали до словника українських гравірів. Додаток І. К., 1927; Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951; Касіян В. І., Турченко Ю. Я. Українська радянська графіка. К., 1957; Касіян В. І., Турченко Ю. Я. Українська доживає реалістична графіка. К., 1961; Турченко Ю. Я. Український естамп. К., 1964; Степовик Д. В. Олександр Тарасевич. К., 1975; Кристеллер П. История европейской гравюры XV—XVIII века. Пер. с нем. Л., 1939. Д. В. Степовик.

ГРАД — атмосферні опади у вигляді частинок льоду діаметром від 5 до 55 мм (іноді до кількох сантиметрів). Утворюється в переохолоджених хмарах при замерзанні водяних крапель. Випадає в теплу пору року, супроводиться зливами, грозою. Завдає шкоди с. г. Існують методи боротьби з Г., які полягають у тому, що в переохолоджені хмари (з літаків, ракет, наземних установок) вносять йодисте срібло, тверду вуглекислоту та ін. реагенти, які зумовлюють зміну фазового стану хмар і за-

побігають випаданню Г. В СРСР, зокрема в Грузії, Молдавії і Вірменії, створено оперативну службу боротьби з Г. Див. *Опади атмосферні*.

ГРАД ПРАЇЗЬКИЙ — історичне ядро м. Праги, укріплена резиденція чеських правителів. Г. П. заснований в 9 ст. на місці давньослов. городища. Розташований на пагорбі на лівому березі р. Влтави. Г. П. являє собою складний комплекс будівель 11—20 ст., серед яких — залишки кам. стін і башт (12—15 ст.), романська базиліка св. Іржі (12 ст., зх. фасад — 18 ст.), готичний собор св. Віта (1344—1420, арх. Матвій з Аррасу та П. Парлер), королівський палац (12—16 ст.) з пізньоготичним «Владиславським» залом (кін. 15 ст., арх. Б. Рейт) та ін. У будівлях Г. П. зберігаються багаті історико-худож. колекції. Резиденція президента ЧССР.

ГРАДАЦІЯ (лат. *gradatio* — поступове підвищення) — 1) Статистична фігура, яка полягає в послідовному підсиленні або послабленні засобів художньої мови. «Чого серце плаче, ридає, кричить?» (Т. Шевченко). 2) Принцип у досконалення (біол.), принцип ступеневого розвитку від простого до складного під впливом прагнення до вдосконалення, яке приписують живій природі. Термін «градація» запровадив Ж.-Б. Ламарк у своєму еволюційному вченні (див. *Ламаркізм*).

ГРАДЕЦЬ-КРАЛОВЕ — місто в Чехословаччині, адм. центр Східно-Чеської обл. 87,2 тис. ж. (1975). Значний трансп. вузол. Гол. галузь — машинобудування (двигуни, котли, устаткування для хім., газової та харч. пром-сті). Вироби. фотоматеріали, меблів, швейних виробів, підприємства харч. пром-сті. У Г.-К. — мед. і пед. ін-ти. Архіт. пам'ятки: готичний собор (з 1306), церква єзуїтів у стилі *барокко* (1666), будівлі 20 ст. (архітектори Я. Котера і Й. Гочар).

ГРАДИЗЬК — селище міського типу Глобинського р-ну Полтав. обл. УРСР. Розташований на пн.-сх. узбережжі Кременчуцького водосховища, за 18 км від залізнич. ст. Рублівка, 9,5 тис. ж. (1978). У Г. — 3-ди: госп. товарів, хлібний та рибний, цех Кременчуцького філіалу полт. худож. об'єднання «Полтавчанка», виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, мікрорайонна птахоінкубаторна станція, держ.

Град Праїзський. Загальний вигляд.



Гравюра. О. Тарасевич. Портрет князя В. Голіцина. Фрагмент. Гравюра на міді. 1690.

ГРАДИРНЯ

плеїнна станція, рибоколгосп, лісництво. 4 заг.-освітні та муз. школи; лікарня. Будинки культури, клуб, 3 б-ки. В Г. народилися нар. арт. УРСР А. А. Верменич, композитор О. І. Білаш.

ГРАДИРНЯ (від нім. gradieren — згущати соляний розчин; спочатку Г. застосовували для видобування солі випаровуванням) — споруда для охолодження води висхідним потоком атмосферного повітря. В Г. вода, що стікає по зрошувачу, стає холоднішою внаслідок часткового випаровування (при випаровуванні 1% води т-ра її знижується приблизно на 6° С) і тепловіддачі в повітря. Розрізняють Г. (мал.) за способом подачі повітря — баштові, вентиляторні та відкриті, або атмосферні; за типом зрошувача — бризкальні, пілкові та крапельні. Г. застосовують гол. чин. у системах оборотного водопостачання пром. підприємств та кондиціонування повітря, знижуючи т-ру води, що відводить тепло від компресорів, трансформаторів, теплообмінних апаратів тощо. Див. також *Басейн бризкальний*.

ГРАДІЄНТ (від лат. gradient (gradientis) — крокуючий) — вектор, що показує напрям найшвидшої зміни скалярної величини Φ , значення якої змінюється від однієї точки простору до іншої (див. *Поля теорія*). Позначається $\text{grad } \Phi$. Якщо $\Phi = u(x, y, z)$, то

$$\text{grad } \Phi = \frac{\partial u}{\partial x} \vec{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \vec{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \vec{k}$$

де $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ — координатні орты. Поняття Г. широко використовують у фізиці, метеорології, океанології тощо. Так, напруженість електричного поля є Г. електричного потенціалу.

ГРАДІЄНТ у біології — поступові просторово орієнтовані кількісні відмінні у фізіологічних або морфологічних властивостях організму чи його частин. Ділянка організму, де певна властивість найбільше виявлена, назв. в ній *рівнем Г.*, де найменше, — *нижчим рівнем Г.* Приклад Г.: різна щільність жовтка в яйцях тварин, що зменшується від їхнього вегетативного до анимального кінця; неоднакова частота скорочень кишечника, що зменшується в напрямі до заднього його кінця. С. М. Гершензон.

ГРАДОНАЧАЛЬСТВО — адм. одиниця в Росії з 1862, що включала місто й прилеглу до нього територію. Г. були в Петербурзі, Москві, Одесі, Миколаєві, Керчі, Севастополі, Ялті та деяких ін. містах. На чолі Г. стояв градоначальник (на правах губернатора). Скасовані після встановлення Рад. влади.

ГРАДУС (лат. gradus — крок, ступінь) — 1) Загальна назва різних одиниць температури (див. *Температурні шкали*); 2) Позасистемна одиниця виміру плоского кута, дорівнює 1/90 частини прямого кута. Позначається $^\circ$. Г. вживають і для вимірювання дуг кола; повне коло містить 360° . $1^\circ = \pi/180 \text{ рад} = 1,745329 \cdot 10^{-2} \text{ рад}$. Див. *Радіан*. 3) Одиниця виміру

густини рідин (Г. за Боме — $^\circ\text{Be}$). 4) Одиниця вмісту алкоголю в напоях, дорівнює процентному вмістові.

ГРАДУСНИ ВІМІРЮВАННЯ — сукупність точних астрономічних та геодезичних вимірювань на земній поверхні, які проводять з метою встановити розміри і форму Землі. Перші Г. в. полягали у визначенні віддалі між двома точками на одному меридіані та різниці геогр. широт цих точок астр. методом. Так визначали довжину одного градуса дуги земного меридіана. Цим самим способом давньогрец. учений *Ератосфен* у 3 ст. до н. е. вперше обчислював радіус земної кулі. З 2-ї пол. 17 ст. для Г. в. застосовують метод *триангуляції*. В СРСР обчислення елементів земного еліпсоїда проведено 1940 під керівництвом Ф. М. Красовського (див. *Красовського еліпсоїд*). Результати цих обчислень застосовують у всіх геодезичних і картографічних роботах. Дані про розміри та форму Землі уточнюються на основі гравітаційних вимірювань та спец. спостережень і досліджень орбіт штучних супутників Землі.



Гражда.

ГРАЖДА — комплекс житлового будинку й госп. приміщень у *гущі*, що утворює замкнутий, здебільшого прямокутний двірник. **ГРАЖДАНСЬКИЙ ШРИФТ** — шрифт, яким, замість давньоруського (кириличного), почали друкувати в Росії світську літературу після проведеної 1708 Петром I реформи. Першою книгою, складеною Г. ш., була «Геометрія»

а б в г д е ж з і к л м
н о п р с т у х ц ч ш
щ ъ ы ь в ъ е ю я ѳ
а б в г д е ж з і к л м н о п р с т у х ц ч ш

а б в г д е ж з і к л м н о п р с т у х ц ч ш

ба ва га да жа са ка
ла ма на па ра са та
ха ца ча ша ща
бе ве ге де же се ке
ле ме не пер се те
хе це че ше ще

бі в і п ді жі сі кі

Відбиток азбуки, розробленої в Москві під керівництвом словолитця М. Ефремова, з його власноручним написом. 1707.

(1708). Для створення Г. ш. використано скорописний почерк моск. письма кін. 17 — поч. 18 ст., нові шрифти в гравюрах на металі, а також лат. шрифт «антиква». Внаслідок реформи було спрощено прависний і змінено склад алфавіту порівняно з *кирилицею*: вилучено букви ксі, пси, омега, знаки сили (наголосу) й *титли*; йотовану лігатуру ю замінено буквою є, йотований малий юс — буквою я, введено букву ѳ; запроваджено араб. цифри замість букв тощо. З 18 ст. Г. ш. поширювався на Україні, де його пристосовували до звукового складу укр. літ. мови. На Г. ш. базується сучас. рос. шрифт; він став графічною основою алфавітів більшості народів СРСР, а також болг., серб. і монг. писемності.

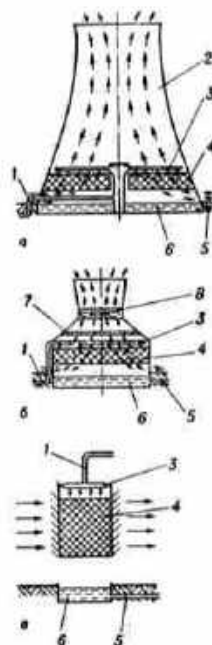
Лит.: Шиндэл А. Г. Русский гражданский шрифт. 1708—1958. М., 1959.

ГРАК, гайворон (*Corvus frugilegus*) — птах родини *вороньих*. Довж. тіла 43—50 см, маса 313—580 г. Оперення чорне з металевим блиском. У дорослих Г. шкіра навколо дзьоба білувата й без оперення. Пошир. у помірній зоні Європи та Азії. Перелітні птахи; зимують на Пд. Європи, в Передній, Серед. і Сх. Азії. В УРСР трапляються протягом цілого року. Гніздяться колоніями на деревах. Кладку з 4—7 яєць насиджують до 20 днів. Г. всеїдні. Знищуючи шкідливих комах та гризунів, приносять велику користь, особливо в р-нах бурякосіяння. Іноді шкодять посівам, зокрема кукурудзі, та баштанам, викльовуючи насіння та сході. Л. О. Бабенко.

ГРАКОВ Борис Миколайович [1 (13). XII 1899, м. Онега, тепер Архангельської обл. — 14.IX 1970, Москва] — російський рад. археолог. У 1922 закінчив істор.-філологічний ф-т Моск. ун-ту. З 1917 працював у наук. установах Москви. З 1939 — професор Моск. ун-ту. Фахівець з грец. *етнографії*, скифо-сарматської та античної археології. З 1925 провадив археол. розкопки в Поволжі та Приураллі, з 1937 — на Україні. Розробляв питання етногеографії Скифії, сусп. ладу й виробництва у скифів і сарматів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Каменское городище на Днепре. М., 1954; Скифы. М., 1971; Ранний железный век. М., 1977.

ГРАКХИ, брати Тіберій (Tiberius Gracchus; 162 до н. е., Рим — 133 до н. е., там же) і Гай (Gaius Gracchus; 153 до н. е., Рим — 121 до н. е., там же) — політичні діячі Стародавнього Риму. Походили із знатного плебейського роду Семпроніїв. Провели ряд реформ, які мали зміцнити рим. д-ву й армію, припинити зuboжіння селянства. Тіберій, обраний нар. *трибуном* на 133 до н. е., провів законопроект, що обмежував користування держ. землею 1 тисячею югерів (бл. 300 га) на родину. Решта землі мала розподілятися по 30 югерів (бл. 9 га) серед безземельних громадян. Неудоволені реформою знать знищували Тіберія в прагненні до царської влади і вбили. Гай, нар. три-



Градири: а — баштова; б — вентиляторна; в — відкрита; г — водопідвідний канал; 2 — башта; 3 — водорозподільник; 4 — зрошувач; 5 — водопідвідний канал; 6 — водозбірний резервуар; 7 — водоповнювач; 8 — вентилятор (стрілками показано напрям руху повітря).



Грак

був 123 і 122 до н. е., відновив агр. законодавство Тіберія, провів ряд демократичних реформ (дешевий продаж хліба в Римі, створення колоній в Італії та на тер. Карфагену з метою наділення землею незаможних громадян тощо). Прагнув розширити соціальну базу аграрного руху. Гай поставив питання про надання італікам прав рим. громадянства. Це викликало не тільки опір сенату, а й опозицію *вершників* та плебсу, які не бажали ділитися своїми привілеями з новими громадянами. На 121 до н. е. Гай не був обраний нар. трибуном. Внаслідок провокації сенаторів Гая і його прихильників було вбито.

ГРАМ (франц. *gramme*, від лат. *gramma*, грец. *γραμμή* — дрібна міра ваги), г, g — частина одиниці маси у Міжнародній системі одиниць: 1 г = 10^{-3} кг (див. *Кілограм*). Див. також *Метрична система* мір.

ГРАМА МЕТОД — метод диференціального забарвлення бактерій. Запропонував 1884 дат. лікар Г.-К. Грам. В основу методу покладено здатність бактерій, забарвлених особливими барвниками (напр., генціановим або метиловим фіолетовим) та оброблених з метою фіксації барвників йодом, зберігати забарвлення (т. з. *грампозитивні* бактерії) або знебарвлюватися (т. з. *грамнегативні* бактерії) в розчинах спирту чи ацетону. Забарвлення за Грамом залежить від хім. структури оболонки й цитоплазматичної мембрани. Поділ бактерій відповідно забарвленню за Г. м. має велике значення в систематичній бактерій та в мікробіол. діагностиці деяких інфекц. захворювань. В. І. Самойленко.

ГРАМАТИКА (грец. *γραμματική*, від *γράφω* — літера, написання) — розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови, тобто закономірності формотворення слів і структуру словосполучень та речень, абстрагуючись від їхнього матеріального, або лексичного, значення. Термін «граматика» вживається і як назва граматичної будови мови. Г. складається з *морфології*, що вивчає форми слів, та *синтаксису*, що вивчає правила поєднання слів у словосполучення й речення. Основою поняттям у морфології є *частини мови*, які характеризуються властивими їм категорійними ознаками (відмінка, роду й числа для іменних частин мови; особи, часу, виду тощо — для дієслів), а в синтаксисі — *речення* в усій різноманітності його структурних типів. Г., поряд з *фонетикою* й *фонологією*, об'єктом яких є *звук* та *фонема*, і *лексикологією*, що вивчає *словниковий склад мови*, є одним з найважливіших розділів науки про мову. В сучас. мовознавстві як окрему галузь із морфології виділяють дериватологію — вчення про словотвірну систему мови; деякі вчені виділяють і морфеміку, тобто вчення про значимі частини слова — *морфеми*. Розрізняють описову Г., до завдань якої входить синхронічний (див. *Синхронія*)

опис граматичної будови мови, історичну Г., або діакронічну (див. *Діакронія*), яка досліджує істор. зміни в формах слів і в будові словосполучень та речень, а також порівняльно-істор. Г., що вивчає форми слів та словосполучень їх у групі споріднених мов у їхньому істор. розвитку, тощо. Залежно від методологічного спрямування й методів дослідження розрізняють Г. логічну, *граматику формальну*, універсальну та ін. Специфіка граматичної будови кожної мови визначається системою аживаних *граматичних категорій*, способами вираження їх і типами словосполучень слів. Це й становить об'єкт вивчення Г. певної мови. Але осн. граматичні категорії поширені в багатьох мовах — і споріднених, і різних за походженням. Найпоширенішими граматичними категоріями є *відмінки*, *число*, *рід*, *особа*, *вид*, *спосіб*, *час*, *стан* та ін. Граматична будова надзвичайно стійка, і вона разом зі стійкістю частинною лексичного складу визначає нац. специфіку мови. Проблеми Г. розробляли ще в Старод. Індії (граматичний трактат Паніні, 5—4 ст. до н. е.), а пізніше — в Старод. Греції (Арістотель, 4 ст. до н. е., «Грамматика» Діонісія Фракійця, бл. 100 до н. е., «Про синтаксис» та ін. Аполлонія Діскола 2 ст. н. е. тощо). Грецькі граматичні традиції розвивалися у вивченні лат. мови (Варрон, Донат, Квінтіліан). Граматику Елія Доната в 16 ст. було перекладено рос. мовою. У вивчення Г. *російської мови* великий внесок зробили М. В. Ломоносов, О. Х. Востоков, О. О. Потебня, О. О. Шахматов, Л. В. Щерба, О. М. Пешковський, В. В. Виноградов та ін. На Україні перші граматики з'явилися у кін. 16 — на поч. 17 ст. («Адельфотес», 1591; «Грамматика словенська...» Л. Зизанія, 1596; «Грамматика словенська» М. Смотрицького, 1619), їхнім об'єктом була церковнослов. мова слов'яноукр. редакції. Опис граматичної будови староукр. літ. мови зроблено в «Граматиці словенській» І. Ужевича (рукопис лат. мовою, 1643; видано 1970). Першою граматикою живої української мови є «Грамматика малоросійського нареччя» О. П. Павловського (1818). Для дослідження граматичної будови укр. мови багато зробили М. О. Максимович, О. О. Потебня, П. Г. Житецький, А. Ю. Крымський, О. О. Шахматов, О. Н. Сиявський, Е. К. Тимченко, Л. А. Булаховський та ін. Про граматичну будову різних мов див. у статтях про відповідні мови.

Літ.: Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Исследования по общей теории грамматики. М., 1968; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1973; Булаховський Л. А. Нариси з загальної мовознавства. В кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці. т. 1. К., 1975.

М. А. Жовтоброх.

«ГРАМАТИКА СЛОВЕНСЬКА» — одна з перших друкованих грамастик старослов'янської мови,

складена М. Смотрицьким. Видана 1619 у Єв'є під Вільно. Перевидана в Москві 1648 і 1721. «Г. с.» вплинула на створення пізніших грамастик, які використали її осн. норми, термінологію й структуру (граматика Мразовича для сербів, М. Савича для далматин та ін.). М. В. Ломоносов назвав «Г. с.» серед творів, які були, за його висловом, «брамами» його вченості.

ГРАМАТИКА ФОРМАЛЬНА — 1) В математичній лінгвістиці — сукупність правил побудови й опису системи послідовностей, утворених з окремих символів. Послідовності (ланцюжки) символів наз. реченнями, а система їх — мовою. Як символи можуть виступати елементи природної мови (найчастіше слова) або позначення, прийняті для різних формальних мов — алгоритмічних, інформаційних, мов програмування тощо. Є два різновиди Г. ф. — породжувальна граматики й розпізнавальна (особливим видом Г. ф. є категоріальні граматики, які можна віднести і до розпізнавальних, і до породжувальних). Породжувальна граматика являє собою систему правил, за якими будуються речення мови, розпізнавальна — алгоритм або (частіше) сукупність алгоритмів, які розпізнають, чи є мовою певна послідовність символів. Найбільшого значення набули породжувальні граматики. До складу кожної такої граматики входить набір символів (т. з. *словник*) і сукупність правил (власне граматики) для утворення речень з цих символів. Найкращою породжувальною граматикою вважають таку, що утворює всі граматично правильні речення даної мови і не утворює невірних.

2) У загальному мовознавстві — розділ лінгвістики, який аналізує лише ті граматичні відношення, що виражені формально (тобто передані граматичними формами); з цієї Г. ф. вилучають актуальне членування речення, ритмомелодичні характеристики тощо.

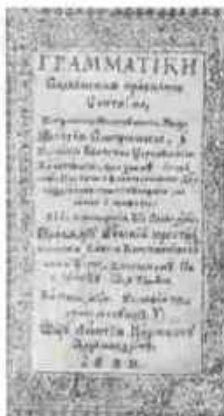
Літ.: Гладкий А. В. Формальне граматики й мови. М., 1973.

Ф. О. Нікітіна.

ГРАМАТИЧНА ШКОЛА — 1)

1) Сукупність однорідних граматичних значень. Напр., значення окремих відмінків об'єднуються в категорію *відмінка*, значення окремих форм роду — в категорію *роду* тощо. Зміну слів за властивими їм Г. к. відображає *парадигма*. 2) Найбільш лексико-граматичні розряди слів, об'єднаних на основі спільних семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак (напр., категорія дієслів, для якої характерні Г. к. виду, часу, особи, способу та ін.).

ГРАМАТИЧНІ ШКОЛИ — 1) В Стародавніх Афінах — початкові школи для хлопчиків 7—12 років з викладанням читання, письма й лічби. 2) В Стародавньому Римі — підвищені (після елементарних) школи для дітей патриціїв і вершників, де навчали лат. граматики, рим. л-ри та грец. мови. 3) В Росії 17 ст. — школи при деяких монас-



Титульна і перша сторінки «Граматики словенської» М. Смотрицького. Єв'є. 1619.



Граматики звичайний: 1 — гілка; 2 — квітка; 3 — плід.

ГРАМ-АТОМ



А. Гамши.

тирях. У них вивчали грец. і лат. граматику й античну л-ру. 4) В сучасній Великобританії та деяких країнах Британської Співдружності — загальноосв. середні школи.

ГРАМ-АТОМ — кількість грамів хім. елемента, яка чисельно дорівнює його атомній масі. Напр., Г.-а. заліза, що має ат. м. 55,847, дорівнює 55,847 г.

ГРАМ-ЕКВІВАЛЕНТ — кількість простої речовини або сполуки в грамах, яка чисельно дорівнює еквівалентній масі. Г.-е. дорівнює його атомній масі, поділеній на валентність. Напр., Г.-е. заліза (ат. м. 55,847) дво-валентного дорівнює 27,924 г, тривалентного — 18,616 г.

ГРАМ-МОЛЕКУЛА — кількість речовини в грамах, яка чисельно дорівнює молекулярній масі цієї речовини. Напр., мол. маса сірчаної к-ти H_2SO_4 — 98,082, а Г.-м. відповідно становить 98,082 г. Див. також *Моль*.

ГРАМОТА (від грец. γραμμα (γραμμα) — лист, послання) — 1) У *Київській Русі* і за рос. феод. правом будь-який письмовий документ, згодом (з 15 ст.) — тільки акт правового значення. Г. складали князі й царі (або за їхнім дорученням), а також церква й приватні особи. Розрізняють *жалувани грамоти, уставні грамоти* і *судні Г.* (напр., «Новгородська судна грамота», «Псковська судна грамота»). Спершу Г. писалися на бересті, дошках, лубі, пергаменті, а з 14—15 ст. — на папері. Найдавнішою відомою Г. є Г. князя Володимира Святославича, видана киян, церкві Богородиці на володіння землею (згадується в літописі 896). 2) У наук. істор. л-рі термін «грамота» застосовували й до зх.-європ. документів феод. періоду (напр., Г. франкських королів). 3) Форма нагородження окремих громадян і колективів за досягнення у виробничій, громад. роботі, спорті тощо (напр., *Грамота Президії Верховної Ради УРСР*; Почесна грамота ВЦРПС, Почесна грамота ЦК ЛКСМУ). 4) Назва деяких видів дипломатичних документів (див. *Вірча грамота, Відклична грамота*).

ГРАМОТА ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР — держ. нагорода, якою Президія Верх. Ради УРСР відзначає окремих громадян, підприємства, установи, організації, колективи трудящих, населені пункти за успіхи в розвитку нар. г-ва, науки і культури, за активну трудову і громадсько-політ. діяльність та ін. Грамотою відзначають і військ. частини та з'єднання — за високі показники в бойовій і політ. підготовці, активну участь у виконанні нар.-госп. завдань. Відповідно до Положення про Г. П. В. Р. УРСР, затвердженого 25.VII 1969, особи, нагороджені Грамотою, одержують нагрудний знак. Нагороджують Г. П. В. Р. УРСР з 1944. Див. також *Почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР*.

ГРАМОТНІСТЬ [від грец. γραμμα (γραμμα) — писемність] — 1) Ступінь знання законів і правил рідної мови та вміння користуватися ними для висловлювання своїх думок усно й на письмі. Зміст поняття Г. змінюється на різних етапах політ., екон. і культур. розвитку суспільства. В дореволюц. Росії, за даними перепису 1897, серед населення віком від 9 до 49 років письменні становили тільки 28,4% (на Україні — 27,9%); в окремих губерніях (Подільській та ін.) кількість їх не перевищувала 10%, на Кавказі — 17%, у Сибіру — 16%, у Серед. Азії — 6%. Ще менше письменних було серед жінок.

Грамотність населення СРСР (за даними переписів)

Ріки	Процент письменних у віці 9—49 років		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1897	28,4	40,3	16,6
1920	44,1	57,6	32,3
1926	56,6	71,5	42,7
1939	87,4	93,5	81,6
1959	98,5	99,3	97,8
1970	99,7	99,8	99,7

Грамотність населення УРСР (за даними переписів)

Ріки	Процент письменних у віці 9—49 років		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1897	27,9	41,7	14,0
1920	51,9	67,8	37,2
1926	63,6	81,1	47,2
1939	88,2	93,9	82,9
1959	99,1	99,6	98,6
1970	99,8	99,8	99,8

особливо на селі. Рівень Г. міськ. населення (57%) значно перевищував рівень сільського (23,8%). Дітей нерос. національностей було позбавлено можливості навчатися рідною мовою. Більше як 40 народностей, що населяли Росію, не мали писемності. Після Великої Жовт. соціалістич. революції відповідно до декрету, підписаного В. І. Леніним (1919), усе населення країни у віці від 8 до 50 років, яке не вміло писати, зобов'язане було навчатися грамоти рідною або рос. мовою. Широко розгорнулася робота по ліквідації неписьменності серед дорослих. За роки Рад. влади СРСР став крайною суцільною письменності й високого рівня освіченості народу, в країні закінчується перехід до обов'язкової заг. серед. освіти (див. *Загальна освіта*). В 1977 понад 75% працюючого населення Рад. Союзу мало вищу й серед. (повну й неповну) освіту. Великих успіхів у піднесенні Г. і рівня освіченості народу досягли соціалістичні країни. Відносно висока Г. населення в економічно розвинутих капіталістичних країнах (Великобританії, США, Франції, ФРН, Швеції, Швейцарії, Японії та ін.). Але і в цих країнах у результаті низького життєвого рівня певних категорій трудящих, нац. та расової дискримінації серед населення старшого за 16 років

значний процент неписьменних (напр., у США — 23 млн. чол.). У країнах Азії та Африки, що стали на шлях незалежного розвитку, в 60—70-х рр. 20 ст. важко різних заходів у боротьбі за подолання масової неписьменності населення. Однак рівень Г. у багатьох із них залишається низьким. У більшості країн Пд. Америки кількість неписьменних серед підлітків і дорослих досягає 50—60%. За даними ЮНЕСКО, на поч. 70-х рр. 20 ст. у світі було бл. 700 млн. неписьменних. 2) Ступінь обізнаності з певної галузі знання (політична Г., технічна Г. тощо). Див. також *Народна освіта, Обов'язкове навчання*.

ГРАМПІАНСЬКІ ГОРИ — найвищі гори острова Великобританія. Довж. бл. 250 км, шир. до 100 км. Вис. до 1343 м (г. Бен-Невіс). Поверхня слабкохвиляста, розчленована річками й озерами.

ГРАМШІ (Gramsci) Антоніо (23.I 1891, Алес, о. Сардинія — 27.IV 1937, Рим) — діяч італійського й міжнар. робітн. і комуністичного руху. Н. в сім'ї дрібного службовця. В 1911—14 навчався в Туринському ун-ті. З 1913 — член Італ. соціалістичної партії (ІСП). В 1919—20 — один з керівників страйкового руху за створення фабрично-заводських рад; видавав журн. «Ордіне нуово» («Новий лад»), навколо якого згуртувалося революц. крило ІСП. У 1921 Г. разом з П. Тольятті та ін. заснував Італ. компартію (ІКП). В 1922—23 — представник ІКП у ВККІ, до 1924 жив у Рад. Союзі. В 1924—26 очолював парламентську групу комуністів. За ініціативою Г. в лютому 1924 почала виходити газ. «Уніта» («Єдність»). У 1925 заарештований і засуджений до 20 років тюрми, де тяжко захворів; помер через кілька днів після звільнення. Автор праць з питань історії, філософії й культури.

Тел. Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—3. М., 1957—59. *Лит.*: Григорьева И. В. Исторические взгляды Антонио Грамши. М., 1978.

ГРАН (від лат. granum — зерно, зєринятко, крупинка) — 1) Англійська одиниця маси, дорівнює 1/7000 частини фунта; 1 гран = 64,7989 · 10⁻⁶ кг. 2) Стара російська одиниця антеккарської маси, дорівнює 62,209 мг.

ГРАН ПА (франц. grand pas — великий танець) — ансамблевий танець у балеті за участю солістів і хоробалету (найчастіше наприкінці акту або картини).

ГРАНАДА — історична область Іспанії. З 756 тер. Г. — в складі Кордовського емірату (з 929 — халіфату). Після його розпаду входила до володінь Зіридів, Альморавідів та Альмохадів. З 1238 Г. — основа Гранадського емірату, з 1492 — в складі Ісп. королівства. В сучас. Іспанії тер. Г. входить до провінцій Г., Малаги й Альмерії.

ГРАНАДА — місто на Пд. Іспанії, в Андалусії. Адм. центр провінції Гранада. Вузол з-ць і автошляхів. 190,4 тис. ж. (1970). Г. уперше згадується в істор. джерелах 8 ст. З 11 ст. — центр араб. князівства, з 1238 — Гранадського



Нагрудний знак до Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (лицевий бік і зворотний).

емірату. В ході Реконкисти відвоювала іспанцями (1492). В часи громадян. війни 1936—39 — опорний пункт фашист. заколотників. Переважають підприємства по переробці с.-г. продукції, виробн. тканин, килимів тощо. Цем., хім. пром-сть. Центр туризму. Пам'ятки культурної архітектури 16—18 ст. В палаці Каса де Кастіль (1539) — Музей образотворчих мистецтв і археології; на сх. околиці Г. — палацовий комплекс *Альгамбра*.

ГРАНАДОС (Гранадос-і-Кампінья; Granados y Campiña) Ейріке (27.VII 1867, Леріда, Каталонія — 24.III 1916) — іспанський композитор, піаніст і педагог. Навчався в Барселоні й Парижі. Відомий як інтерпретатор *Е. Гріга* і *Ф. Шопена*. В 1900 організував у Барселоні Т-во класичних концертів, 1901 — Академію музики (керував нею до 1916). В своїй творчості використовував народні пісні мелодії та ритми (фп. цикл «Іспанські танці», 1892—1900, 2 цикли «Гойскі» за картинами Ф. Гойї, 1911, одиоменна опера, 1916). Автор 6 опер, симфонічних поем, фп. творів, хорів, пісень. Загинув у прот. Ла-Манш під час аварії корабля.

ГРАНАТ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК — одна з найбільших російських універсальних енциклопедій, яку видавали в Москві брати О. та І. Гранат. Протягом 1891—1903 рр. здійснено 6 видань. Сьоме, перероблене видання під назвою «Енциклопедический словарь Гранат» в 58 тт. виходило протягом 1910—48 (з них 21 том видав за рад. часу; 56-й т. не вийшов). У редактуванні Г. е. с. і написанні статей брали участь видатні діячі науки й культури. В 28-му т. опубл. статтю В. І. Леніна про Карла Маркса, а написав В. І. Леніном статтю «Аграрне питання в Росії на кінець 19 століття» (1908) не було вміщено через заборону царської цензури і надруковано в 36-му т. за рад. часу. Ряд статей до словника написали визначні рос. і укр. вчені (А. В. Луначарський, К. А. Тімірязев, Л. С. Берг, П. Л. Капіца, В. І. Палладин, Е. В. Тарле, П. І. Ляшенко, Б. Д. Греков, А. Ю. Крижський, О. І. Білецький та ін.). Матеріал у Г. е. с. згрупувано у великі комплексні статті, а невеликі довідкові замітки мають лише допоміжний характер. Видання містить великий фактичний матеріал і зберігає наук.-довідкову цінність, проте в ньому є серйозні вади. Особливо це стосується статей з суспільних наук. Частина статей про Україну написана з буржуазно-націоналістичних позицій.

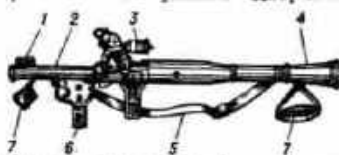
ГРАНАТА (італ. *granata*, від лат. *granatus* — зернистий) — 1) Боеприпас, призначений для ураження живої сили й військ. техніки противника на близьких дистанціях. Г. складається з корпусу, заряду і висалника (запалу). Уражають осколками, ударна хвиля або кумулятивний струмінь (див. *Кумулятивний ефект*). Розрізняють Г. ручні й вистрілювані з *гранатометів*; за призначенням — протитанкові, протипіхотні, запаловальні, а також спец. призначення. Руч-

ні Г. з'явилися в 16 ст. У 17 ст. їх метали спеціально підготовлені для цього солдати — *гранадери*. 2) Застаріла назва арт. снарядів.

ГРАНАТИ (від лат. *granatus* — зернистий) — група мінералів класу *силікатів*. Групова назва Г. об'єднує шість мінеральних видів, крайніми членами яких є такі мінерали: *піроп*, *альмандин*, *спесартин* $Mg_3Al_2[SiO_4]_3$, *уваровіт* $Ca_3Cr_2[SiO_4]_3$, *гросуляр* і *андрадит*. *Сингонія* кубічна. Густина 3,51—4,25. Тв. 6,5—7,5. Колір — від безбарвного до чорного. На Україні поширені серед гнейсів, сланців та деяких гранітів *Українського щита* й на Закарпатті. Використовують Г. у ювелірній справі, незрозуміло — як абразивний матеріал.

ГРАНАТНИК, гранатове дерево, гранат (*Punica*) — рід рослини родини *гранатових*. Невеликі дерева або кущі заввишки 3—5 м. Листки супротивні, шкірясті, цілокраї, видовжено-ланцетні або ланцетні. Квітки двостатеві, поодинокі або зібрані в пучки на кінцях пагонів, яскраво-червоні. Плід несправжній, ягодоподібний (до 12 см у діаметрі), зі шкірястим *оплоднем*. Насінини оточені соковитим істотним м'якушем. Відомо 2 види — *P. granatum* — *ендемик* острова Сокогра і *P. granatum*. Г. з а ч а й — й і — дико росте в сухих субтропіках СРСР (Закавказзя, Середня Азія), Малій Азії, Ірані, Афганістані та ін. В УРСР (Крим) культують від Севастополя до Судака як плодове й декоративне дерево. М'якуш містить цукри, лимонну к-ту, вітаміни С. Плоди споживають свіжими, переробляють на сиропи, напої, вино. З шкірки плодів і кори добувають *дубильні речовини* та барвники. Іл с. 141.

ГРАНАТОМЕТ — зброя, переважно переносна, призначена для ураження броньованих, живої сили й військ. техніки противника кумулятивною (див. *Кумулятивний ефект*) чи осколково-фугасною *гранатою*. Г. бувають одноразової



Ручний протитанковий гранатомет: 1 — механічний принцип; 2 — ствол; 3 — оптичний принцип; 4 — розтруб; 5 — ремінь; 6 — ударно-спусковий механізм; 7 — чохол.

або багаторазової дії, за конструкцією — ручні, гвинтівкові й станкові (калібр 30—90 мм, прицільна дальність — до 1000 м); за призначенням — протитанкові й протипіхотні; за будовою ствола — гладкоствольні, нарізні, з розніжними й складаними стволами. Метання гранати забезпечується порохомими газами заряду колосного патрона.

ГРАНДИ (ісп. *grandes*, букв. — великі, значні) — у середньовічній Іспанії вище духовне і світське дворянство; з 16 ст. до 1931 Г. — дворянський титул. Уперше згадуються в документах 13 ст. Спочатку

посідали вищі держ. посади, мали право утримувати військо, оголошувати війну королю, переходили на службу до ін. правителя. Після посилення королівської влади (70-і рр. 15 ст.) права Г. було обмежено. З утвердженням *абсолютизму* (16 ст.) Г. перетворилися на придворну знать.



Будинок театру «Гранд-Опера». Архітектор М.-Л.-Ш. Гарньє. 1861—73.

«ГРАНД-ОПЕРА» (*Grand Opéra*; офіц. — Національна академія музики і танцю з 1871) — державний оперний театр у Парижі; центр муз.-театрального мистецтва Франції. Засн. 1669. З 1875 спектаклі відбуваються в сучасному будинку, спорудженому 1861—75 арх. М.-Л.-Ш. Гарньє; тоді ж дістав назву «Г.-О.». Діяльність театру пов'язана з розвитком франц. опери: в 17—18 ст. — ліричної трагедії та опери-балету (твори Ж.-Б. Люлі, Ж.-Ф. Рамо, К.-В. Глюка), на рубежі 18—19 ст. — опери спасіння — опери, прийнятої ідеєю боротьби з тиранією (Ф.-Ж. Госсека, Л. Керубіні та ін.), у 19 ст. — т. з. великої опери на героїко-патріотичну й героїчну теми (твори Д.-Ф.-Е. Обера, Дж. Россіні, Дж. Мейснера, Ж.-Ф.-Е. Галеві). В 2-й пол. 19 ст. у «Г.-О.» ставилися твори Ш.-Л.-А. Тома, Ш.-Ф. Гуно, К.-Ф.-Л. Деліба, Ш.-К. Сен-Санса, Ж.-Е.-Ф. Массне та ін. У 20 ст. поряд з класичними йдуть твори сучас. композиторів — Р. Штрауса, І. Стравінського, Дж.-Ф. Маліне, А. Онггера, Дж. Енеску, А. Берга, С. Прокоф'єва та ін. У театрі виступали видатні майстри сцени, серед них російські — Ф. Шаляпін, А. Павлова, В. Ніжінський, А. Нежданова, Н. Ермольєво-Южина, С. Петренко; українські — С. Крушельницька, І. Алчевський. В «Г.-О.» виступали балетна (1958, 1972, 1976) та опера (1969—70) трупі Великого театру СРСР. Балет «Г.-О.» гастролював у нашій країні (1958, 1970). В Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка виступали артисти балету «Г.-О.» — І. Шовіре, Л. Лейде та ін.

1. М. Лисенко.
ГРАНИЦЯ — одне з найважливіших понять *математичного аналізу*. Використовуючи Г., досліджують аналітичні властивості функцій: неперервність, диференційовність, інтегровність. Нехай функція $y = f(x)$ визначена в деякому околі a ; b точки x_0 числової осі, крім, можливо, самої точки x_0 . Тоді число A наз. Г. функції $f(x)$ в точці x_0 , якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує число $\delta(\varepsilon) > 0$ таке, що для всіх $x \in]a; b[$, які задовольняють нерівність



Гранати: а — ручні протипіхотні; б — ручна протитанкова; 1 — кільце запобіжної чеки; 2 — спусковий паз; 3 — запал; 4 — корпус; 5 — розривний заряд; 6 — рукоятка; 7 — запобіжна пружина; 8 — ударник; 9 — стабілізатор; 10 — запобіжна планка; 11 — шпінт.



Кумулятивна граната гранатомета: 1 — кумулятивна виїмка; 2 — конічний обтічник; 3 — вибухова речовина; 4 — донний висадник; 5 — стабілізатор; 6 — порохомий заряд.

«ГРАНИЧНА КОРИСНІСТЬ»

$0 < |x - x_0| < \delta$, справджується нерівність $|f(x) - A| < \varepsilon$. Це записують так: $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = A$ або

$f(x) \rightarrow A$. Так, $\lim_{x \rightarrow 2} x^2 = 4$, тому

що, напр., в інтервалі $|x - 2| < 1$; 3 нерівність $|x^2 - 4| < \varepsilon$ виконується для всіх значень x , які задовольняють нерівність $|x - 2| < \varepsilon/5 = \delta$. Нехай функція означена в проміжку $[a; b]$, який лежить праворуч від точки x_0 (в проміжку $[a; x_0]$ — ліворуч від точки x_0). Тоді число A наз. правосторонньою (відповідно лівосторонньою) Г. функції в точці x_0 , якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує число $\delta > 0$ таке, що для всіх значень $x \in [x_0; b]$ (відповідно $x \in [a; x_0]$), які задовольняють нерівності $x_0 < x < x_0 + \delta$ (відповідно $x_0 - \delta < x < x_0$), справджується нерівність $|f(x) - A| < \varepsilon$. Так, правостороння Г. функції $y = |x|/x$ в точці $x = 0$ дорівнює 1, а лівостороння — 1. Функція $y = \frac{\sin x}{x}$ в точці

$x = 0$ має обидві границі, які дорівнюють одиниці. Необхідною і достатньою умовою існування Г. функції $y = f(x)$ в точці x_0 є існування і рівність між собою правосторонньої і лівосторонньої Г. функції в цій точці. Отже, функція $y = |x|/x$ в точці $x = 0$ Г. не має, а функція $y = \sin x/x$ в точці $x = 0$ має Г., яка дорівнює 1.

Якщо функція визначена на множині натуральних чисел, то вона наз. цілочисловою і позначається $y_n = f(n)$. Ряд чисел $y_1, y_2, \dots, y_n, \dots$ (його ще записують $\{y_n\}$), які є відповідними значеннями функції $f(n)$, наз. числовою послідовністю. Число A наз. Г. послідовності $\{y_n\}$, якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує натуральне число $N = N(\varepsilon)$ таке, що для всіх $n > N$ виконується нерівність $|y_n - A| < \varepsilon$. Так, послідовність $\{1/n\}$ ($n = 1, 2, \dots$) має Г., що дорівнює 0, а послідовність $\{(-1)^n\}$ Г. не має. Найзагальніші означення Г. даються в топології. Дит.: Фихтенгольц Г. М. Курс диференціального і інтегрального исчисления, т. 1. М., 1970; Кудрявцев Л. Д. Математический анализ, т. 1. М., 1973; Давидов М. О. Курс математического анализа, ч. 1. К., 1976; Хинчин А. Я. Восемь лекций по математическому анализу. М., 1977; Шкіль М. І. Математичний аналіз, ч. 1. К., 1978.

«ГРАНИЧНА КОРИСНІСТЬ» — буржуазна екон. теорія вартості, що виникла в останній третині 19 ст. на противагу марксовій теорії вартості. Розробляли її У. Джевонс (Великобританія), Л. Вальрас (Швейцарія), К. Менгер, О. Бем-Баверк (Австрія) та ін. представники вульгарної політичної економії.

Теоретики «Г. к.» висунули положення про те, що вартість або «цінність» має суб'єктивну оцінку. Вони пов'язують суб'єктивну цінність з рідкісністю благ, розглядаючи їхню корисність залежно від того, наскільки задоволена потреба індивіда в тих або ін. благах. Корисність останньої одиниці кожного даного блага, тобто тієї одиниці, яка задовольняє найменш нагальну потребу, і є «Г. к.». Ви-

значаючи ринкову ціну товару граничною корисністю, прихильники концепції «Г. к.» намагаються саме так дати пояснення процесам ціноутворення за капіталізму. Вони повністю заперечують вирішальну роль виробництва, споживання розглядають в абсолютному відношенні від процесу праці й створення споживної вартості, а проблему вимірювання та співвимірювання цін переносять із галузі суспільно-виробничих відносин у галузь суб'єктивно-психологічних оцінок. Осн. мета концепції «Г. к.» полягає в намаганні відійти від класових суперечностей, завуалювати суть капіталістичних виробничих відносин.

А. І. Кредисов.
«ГРАНИЧНА ПРОДУКТИВНІСТЬ» — буржуазна концепція, згідно з якою кожне нове напруження затрат праці при даному розмірі капіталу нібито дає нижчу продуктивність порівняно з попереднім, а кожне нове зростання капіталу при незмінній кількості робітників дає менші результати, ніж попередні. Виникла в кінці 19 ст. Родоначальником її був Дж.-Б. Кларк. З метою замаскувати справжнє джерело вартості й додаткової вартості, яким є виключно праця найманих робітників, прихильники «Г. п.» твердять, що в створенні продукту беруть участь три осн. фактори — праця, капітал і земля, кожний з яких певною мірою створює вартість. При цьому участь різних факторів у створенні вартості визначається їхньою «Г. п.» і враховується при розподілі сусп. продукту пропорційно частці кожного фактора. Цим обгрунтовується право експлуататорських класів на одержання прибутку, зашукуються та обставина, що доходи експлуататорів достаються їм не в результаті взаємодії факторів виробн., а внаслідок капіталістичних форм власності. «Г. п.» спрямована на замаскування експлуатації найманої праці і класових антагонізмів.

Д. П. Богиня.
ГРАНИЧНИЙ СТАН конструкції — стан машинобудівної або будівельної конструкції, при якому вона втрачає спроможність чинити опір зовнішньому діянню й дальша її експлуатація стає неможливою. Характеризується крихким або в'язким руйнуванням матеріалу, втратою стійкості, зміною форми й положення конструкції. Щоб запобігти такому стану, конструкціям надають належної міцності, жорсткості, тріщиностійкості тощо. Поняттям про Г. с. користуються в розрахунках буд. конструкцій за методом граничного стану, яким найточніше визначають фактичну несучу спроможність і надійність споруд.

ГРАНІН (справж. прізвище — Герман) Данило Олександрович (н. 1.1.1919, с. Водня, тепер Курської обл.) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1949 (зб. «Суперечка через океан»). Осн. тема творів — наук. пошук, моральна відповідальність вченого перед суспільством (романи «Шукачі», 1954; «Іду на грозу», 1962; повість «Хтось му-

сити», 1970; кіноповість «Вибір мети», 1975). Автор істор. повісті «Ярослав Домбровский» (1951), худож.-біографічної повісті «Це значає життя» (1974), документальної книги «Клавдія Вілор» (1976; Держ. премія СРСР, 1978), «Блокадні книги» (1977; у співавт.), дорожніх нарисів. Нагороджений орденами Дружби народів, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. Л., 1978—79 [В 4-х т.]; Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1969; Дождь в чужом городе. Л., 1977; Укр. перекл. — 1. у на грозу. К., 1969; Діти на Фонтані. В кн.: Російське радянське оповідання, в. 2. К., 1975.

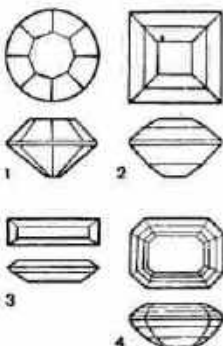
І. Д. Бажиню.
ГРАНІТ (Granit) Рагнар (н. 1900) — шведський нейрофізіолог, член (з 1944) Шведської Королівської академії наук, її президент (1963—65), потім віце-президент. Закінчив Хельсінкський ун-т (1923). З 1945 — директор Нобелівського ін-ту нейрофізіології. Осн. праці присвячені вивченню фізіології органів чуттів, зокрема біоелектричних процесів у сітківці й зоровому аналізаторі. Пояснив фіз.-хім. механізм зору. Нобелівська премія, 1967.

ГРАНІТ — кристалічна гірська порода. Складається з кварцу, польових шпатів (мікрокліну або ортоклазу, кислого плагіоклазу) і кольорових мінералів (біотиту, мусковіту, рогової обманки та піроксенів), акцесорних мінералів (циркону, апатиту, магнетиту) тощо. Структура переважно середньомікро- або грубозерниста. За хім. складом Г. належить до кислих порід. Залігають у вигляді батолітів, штоків, жил різної форми. Дуже поширені в земній корі. В УРСР великі родовища є в межах Українського щита. Г. використовують як буд. та облицювальний матеріал. Деякі укр. граніти (яшевські, лезниківські, житомирські, новомосковські та ін.) за своїми якостями є одними з найкращих в СРСР.

І. С. Усенко.
ГРАНІТИЗАЦІЯ — процес перетворення різних твердих гірських порід на породи, близькі або тотожні за складом і структурою з гранітом. Г. розглядається як метасоматичний процес (див. Метасоматизм), зумовлений паровою інфільтрацією газових розчинів і дифузією іонів у мікжервових рідинних півках або навіть у твердому середовищі. Г. проходить з привнесенням кремнієкислоти, лугів і інсесорних магнію, заліза, кальцію; іноді переходить у процес утворення магми. Характерна для кореневих частин докембрійських рухомих поясів, відбувається під час утворення складчастих структур.

І. С. Усенко.
ГРАНІТОГЕНІС — сланцювата гірська порода, за мінералогічним складом тотожна з гранітом. Сланцюватість зумовлена в основному паралельним розміщенням луско-чох слюд. Більшість дослідників відносять Г. до гранітів, деякі — до гнейсів.

ГРАНІТОЛЬ — штучна шкіра з тканини; те саме, що й дерматин.
ГРАНКА — 1) Стопець рядків тексту, виготовлених різними по-



Грануляція справж. Форми гранки: 1 — кругла; 2 — квадратна; 3 — прямокутна; 4 — прямокутна зі зрізаними гранями.



1
2
3
4

До ст. Графіка.

1. І. Ю. Рєпін. Жебрак з торбою. Олівець. 1879.
2. В. О. Серов. Портрет балерини Т. П. Карсавіної. Олівець. 1909.
3. Д. О. Шмаринов. Ілюстрація до роману М. Горького «Діло Артамонова». Чорна темпера, вузлик. 1951.
4. І. М. Тодієв. Ілюстрація до народної поеми «Арсен». Олівець, пил. 1941.
5. Р. Рейнардс. Вид на озеро. Графітний олівець. 1957.
6. Б. Ангелушев. Його величність грає. Малюнок. 1964.

7. Леонардо да Вінчі. Голова воїна. Олівець. 1505.
8. Г. Гольбейн Молодший. Жіночий портрет. Італійський олівець, вузлик. Початок 16 ст.
9. А. Мендес. З'єднані нещастям. Гравюра на лінолеумі. 20 ст.
10. А. Стейнлен. Страйк. Автолітографія. 1898.
11. Р. Кент. Пожежа. Літографія. 20 ст.
12. А. Хіросіге. Переправа через річку. Колірною гравюрою. 19 ст.
13. Ці Байці. Орел. Туш. 1952.



5



6

7
8
9



10
11
12
13



До ст. Графіка.

1. О. Г. Сластін. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». Туш, перо, пензель. 1886.
2. Т. Г. Шевченко. Знахар. Ілюстрація до однойменного твору Г. Ф. Квітки-Осноп'яненка. 1841.
3. Г. І. Нарбут. Заставка до журналу «Мистецтво». Туш. 1919.
4. А. Д. Вазилевич. Ілюстрація до роману Г. Ф. Квітки-Осноп'яненка «Пан Халівський». Туш, акварель. 1959.
5. О. Г. Данченко. Іван Богун. Із серії «Народні герої України». Офорт, акватинта, м'який лак. 1962.
6. А. І. Редиченко. Ілюстрація до роману М. О. Островського «Як гартувалася сталь». Вугільний олівець, чорна акварель. 1949.
7. О. М. Довгаль. Молодь на відбудові шахт. Автолітографія. 1957.
8. Г. М. Пустовийт. Ілюстрація до повісті І. Я. Франка «Захар Беркут». 1946.
9. Н. Й. Лопухова. З роботи (частина триптиха). Офорт. 1973.
10. І. М. Селіванов. Ілюстрація до роману А. В. Головка «Бур'я». Ліногравюра. 1959.
11. О. І. Губарєв. Сонячні грона. З серії «Людина і праця». Ліногравюра. 1972.



1
2
3

4
5
6

7
8

9
10
11

ліграфічними способами. 3 Г. формують сторінки певного розміру (див. *Верстка*). 2) Пробний відбиток чи копія із стовпця рядків тексту, призначені для перевірки тексту й виправлення помилок (див. *Коректура*). 3) Металева пластинка з трьома бортами, на якій зберігають або переносять друкарський набір.

«ГРАНМА» («Granma») — газета, орган ЦК Комуністичної партії Куби (КПК). Засн. у жовтні 1963 на базі газет «Ой» («Сьогодні») та «Револьюсьйон» («Револьюція»). Назву дістала від невеликого судна, з якого Ф. Кастро Рус і його соратники-революціонери здійснили 1956 висадку на Кубі, поклавши тим самим початок партизан. війни проти диктатури Ф. Батісти. Друкується в Гавані ісп., франц. та англ. мовами.

ГРАНОВИТА ПАЛАТА — будівля на території *Кремля Московського*. Споруджена для урочистих прийомів 1487—91 італ. архітекторами М. Руффо та П.-А. Соларі



Грановита палата в Москві. Архітектори М. Руффо й П.-А. Соларі. 1487—91 Інтер'єр.

в стилі італ. *Відродження*. Назву дістала від гранованих каменів, якими облицьовано її гол. фасад. В середині склепіння і стіни оздоблено розписом і позолотою. У Г. п. було підписано акт про *Возз'єднання України з Росією 1654*.

ГРАНОВСЬКИЙ Тимофій Миколайович [9(21).ІІІ 1813, Орел—4(16).X 1855, Москва]— російський історик і громадський діяч. Н. у дворянській сім'ї. В 1835 закінчив Петерб. ун-т. Професор Моск. ун-ту (з 1839). Належав до *західників*. Лекції Г. були спрямовані проти кріпосництва, самодержавного деспотизму, реакційного слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*). В істор. працях розвивав ідею законного й прогресивного розвитку суспільства, але залишався на ідеалістичних позиціях.

Тв.: Лекції Т. Н. Грановського по історії середньовіччя. М., 1961; Лекції Т. Н. Грановського по історії поздня середньовіччя. М., 1971.

Лит.: Тимофій Миколайович Грановський. М., 1970; Тимофій Миколайович Грановський. Бібліографія (1828—1967). М., 1969.

ГРАНОДІОРІТ—магматична гірська порода, за мінералогічним складом проміжна між *гранітом* і кварцовим *діоритом*. До складу Г. входять польові шпати, кварц, рогова обманка, біотит, піроксен, як домішки — апатит, магнетит, сфен. Г. є інтрузивним (див. *Інтрузія*) аналогом *дацити*. На

Україні поширений у межах *Українського щита*. Використовують як буд. матеріал.

ГРАН-ПАРАДІЗО — національний парк на Пн. Італії, в Альпах. Пл. понад 55 тис. га. Засн. 1922 для збереження високогірних ландшафтів з їхньою своєрідною рослинністю й тваринним світом. На території парку — кілька вершин (Гран-Парадізо та ін.), вкритих вічними снігами й льодовиками. На схилах — *альпійська рослинність*, нижче — ліси з модрина і ялиці. У Г.-П. охороняються альпійський козоріг, сарна, дисця, горностай, альпійський бабак, з птахів — беркут, біловодий дрізд та ін.

ГРАНТ (Grant) Улісс-Сімпсон (27.IV 1822, Пойнт-Плезант—23.VII 1885, Маунт-Мак-Грегор, шт. Нью-Йорк) — військовий і держ. діяч США, генерал. Належав до Республіканської партії. Закінчив військ. академію у Уест-Пойнті (1843). Брав участь в *американо-мексиканській війні 1846—48*. Під час *громадянської війни в США 1861—65* — командуючий військами пн. штатів (1864—65). У 1869—77 — президент США.

ГРАНУВАЛЬНА СПРАВА — обробка (різання, обдирання, створення граней, полірування) поверхні природних і синтетичних мінералів при виготовленні ювелірних виробів або для технічних цілей. Ювелірим каменям надають геометрично правильної або асиметричної форм багатогранника. Підбираючи найраціональніші форми (мал.) і вид огранки, досягають макс. оптичного ефекту (блиску і «гри світла» в камені). Найпоширенішими видами огранки є брильянтова і ступінчаста. При брильянтовій огранці грані (у вигляді ромба, дельтоїда, трикутника) суміжних поясів розміщують у шаховому порядку. Застосовують її до алмазу, гірського кристалу, топазу, турмаліну та ін. При ступінчастій огранці грані (у вигляді трапеції, рівнобедреного трикутника) суміжних поясів містяться од-а над одною. Так гранують алмаз, *гранат*, *гіацинт*, *ізмурд* тощо. Ювелірні камені обробляють в основному абразивними порошками синтетичних алмазів і окису хрому на спец. верстатах і пристроях, що забезпечують точний нахил граней, їхнє взаємне розміщення й необхідну чистоту обробки поверхні. Для обробки ювелірних каменів із штучного корунду використовують *алмазний інструмент*. Корундові різці (голки) для звукозапису, алмазні склорізи й ін. вироби також гранують алмазним інструментом. Природні мінерали обробляли ще в 3-му тис. до н. е. в Старод. Єгипті та Даворіччі. В Росії Г. с. виникла у 18 ст. Найкращі вироби з мінералів зберігаються в Алмазному фонді СРСР (Москва), Ермітажі (Ленінград), Музеї істор. коштовностей УРСР (Київ) тощо. Див. також *Дорогоцінне каміння*, *Ювелірна промисловість*.

Лит.: Епіфанов В. И., Песина А. Я., Зыков Л. В. Технология обработки алмазов в бриллиантах. М., 1976; Технология ювелирного производства. Л., 1978. В. И. Епіфанов.

ГРАНУЛА (від лат. granulum—зернятко)—1) Дрібні шільні грудочки будь-якої речовини, які мають вигляд зерен. 2) Зернисті включення в *цитоплазмі* клітини. 3) Утворення зернистої форми на поверхні Сонця.

ГРАНУЛЕМА, гранульома (від лат. granulum—зернятко і грец. buōm—пухлина) — пухлинноподібне розростання сполучної тканини запального походження, що виникає в організмі людини і тварин. Г. бувають інфекційні — вірусні, інфекційно-алергічні (при *туберкульозі*, *сифілісі*, *туляремі*, *черевному тифі*, *ревматизмі*, *ревматоїдному артриті* тощо); неінфекційні, спричинявані сторонніми тілами, які потрапили в тканини, тривалим мех. подразненням тощо. Локалізація різноманітна. Лікування: усунення осн. причини, часто — хірургічне.

ГРАНУЛОМЕТРІЯ (від лат. granulum—зернятко і грец. metreo—вимірюю) — метод визначення процентного вмісту частинок різних розмірів у пухких гірських породах, ґрунтах тощо. За допомогою гранулометричного (механічного) аналізу встановлюють процентний вміст гранулометричних фракцій порід (гравійних, піщаних, пилуватих, глинистих та ін.). Гравійні частинки діаметром більш як 2 мм та середні, або піщані, — від 2 до 0,05 мм розділяють за допомогою сит, дрібні, або пилуваті, — від 0,05 до 0,002 мм і глинисті — менше як 0,002 мм — за швидкістю падіння в спокійній воді або за допомогою *центрифуги*. Переважання тих чи ін. фракцій у складі породи визначає її назву (напр., *граніт*, *пісок*, *глина* тощо).

ГРАНУЛОЦИТИ (від лат. granulum—зернятко і грец. kytis—клітина), зернисті лейкоцити — одна з форм білокрівців (*лейкоцитів*) тварин і людини. Для Г. характерна наявність білкових гранул (специфічна зернистість) і більш або менш сегментованого ядра. Залежно від здатності гранул фарбуватися розрізняють Г. базофільні, еозинофільні та нейтрофільні. В крові людини Г. становлять осн. кількість лейкоцитів. Виконують переважно захисну функцію. Кількісне співвідношення окремих видів Г. є одним з показників стану організму. Див. також *Агранулоцити*.

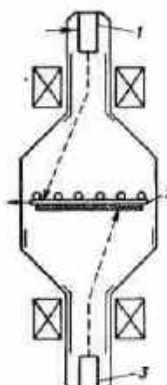
ГРАНУЛЯЦІЯ (від лат. granulum—зернятко), гранулювання — надання матеріалам форми дрібних частинок (гранул). Г. поліпшує технологічні властивості матеріалів, запобігає спіканню їх, полегшує навантаження й транспортування тощо. До Г. вдаються в металургії, обробляючи рідкі продукти плавки (*шлаки*, *штейки*, деякі сплави) струменем води, стиснутого повітря, азоту або водяної пари. В хім. пром-сті гранулюють аміачну селітру, розбризкуючи її в порожнистих високих баштах, суперфосфат (див. *Гранулювані добрива*), термoplastичні полімери, продаваючи їх через спец. пристрій, та ін. Г. використовують і в с. г. (Г. кормів) та в енергетиці (Г. котельних шлаків).



Просторові гравістичні конструкції (структурне покриття).



Гранулоліти: 1 — деревозидний — Dictyonema flabelliforme; 2 — снпавжний — Diplograptus pristis.



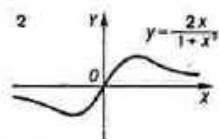
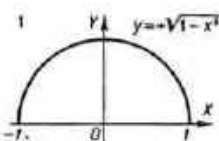
Графekon: 1 — записуючий електронний прожектор; 2 — мішень; 3 — зчитуючий електронний прожектор (суцільними стрілками показано вхід і вихід сипалів).

ГРАНУЛЬОВАНІ
ДОБРИВА

Графіті. Настінний напис у Софійському соборі в Києві. Запис про смерть Ярослава Мудрого. 11 ст.



А. Канова. Три грації. Мрамор. 1814—15. Державний Ермітаж у Ленінграді



Графіки функцій.

ГРАНУЛЬОВАНІ ДОБРИВА — мінеральні добрива у вигляді зерен (гранул) або дрібних грудочок різної форми (кульок, циліндриків, лусочок тощо). Г. д. відзначаються кращими фіз. властивостями (сиплистість, незлежуваність і меншою гігроскопічністю), ніж порошкоподібні, рівномірніше розподіляються в ґрунті, що зумовлює вищу ефективність їхньої дії на врожайність с.-г. культур. Найпоширеніші Г. д.: звичайний і концентрований (подвійний) *суперфосфат*, *аміачна селітра*, а також *кальцієва й палиста сечовина*, *складні добрива* та *складномішані добрива*.

П. О. Дмитренко.

ГРАН-ЧАКО — природна область у Пд. Америці, в межах Аргентини, Парагваю та Болівії. Зайнята Лаплатською низовиною (вис. до 70 м) та передгір'ями *Анд* (вис. до 600 м). Клімат тропічний, на Пн.—субекваторіальний, переважно посушливий. Гол. річки — *Парагвай*, *Парана* та їхні притоки. Переважає сухе рідколісся з цінними породами дерев, на Зх.—всесвітні чагарники.

ГРАПТОЛІТИ (Graptolithina) — підтип викопних морських тварин типу *первиннохордових*. Г. поділяють на 2 класи: *стереостоломати* (Stereostolonia), представлені бентосними (див. *Бентос*) організмами, що мали тверді *столони* й утворювали деревовидні або конусовидні колонії, та *граптолоїди* (Graptoloidea) — планктонні (див. *Планктон*) чи псевдопланктонні (прикріплені до плаваючих водоростей), позбавлені столонів організми, з яких складалася колонія різноманітної форми. Г. відомі з середини кембрію до нижнього карбону. Мають значення як провідні викопні форми. Іл. с. 145.

ГРАСМАН (Grassmann) Герман [15.IV 1809, Штеттін (тепер Щецин, ПНР) — 26.IX 1877, там же] — німецький математик, фізик і мовознавець. Створив алгебр. апарат (т. з. алгебру Грасмана) для вивчення багатовимірних геометрій, дав першу систематичну побудову багатовимірної *евклідового простору*. Алгебру Г. застосовують у теорії *диференціальних рівнянь*, *диференціальній геометрії* тощо. У фізиці Г. відомий працями з теорії кольору, електромагнетизму та ін., у мовознавстві — працями з *санскриту*.

ГРАТЧАСТІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції з прямокутних стрижнів, скріплених між собою вузловими з'єднаннями. Розрізняють Г. к. плоскі (напр., *арки*, *ферми*, *рами*) й просторові (*скелетні*, *куполи*, *перехресно-стрижневі* та *структурні покриття*); зі з'єднаннями стрижнів між собою безпосередньо (безфасонкові) й за допомогою проміжних елементів (фасонков, *фланців* тощо). Є Г. к. металеві, залізобетонні, дерев'яні та комбіновані (напр., *металодерев'яні*, *металозалізобетонні*). Г. к. характеризуються меншою порівняно з т. з. суцільностінними конструкціями масою. Застосовують їх гол. чин. як *несучі кон-*

струкції перекриттів і покриттів громад. і спортивних споруд, а також у мостах, підпорах ліній електропередачі тощо. Іл. с. 145.

ГРАФ (Graff) Антон (18.XI 1736, Вінтертур — 22. VI 1813, Дрезден) — швейцарський живописець. Працював переважно в Німеччині. Автор портретів і портретних мініатюр. Твори Г. відзначаються правдивістю й природністю відтворення натури.

ГРАФ (Graf) Оскар-Марія (22. VII 1894, Берг, Баварія — 28. VI 1967, Нью-Йорк) — німецький письменник. Брав участь у революц. і антифашист. русі. В 1933 емігрував (Австрія, Чехословаччина, з 1938 — США). Автор антифашистського листа-памфлету «Спатіль мене» (1933), романів соціально-критичного спрямування «Ми в пастці» (1927), «Бездоня» (1936), «Антон Зіттингер» (1937), «Завоювання світу» і «Хвилювання, викликане миротворцем» (обидва — 1948) та п'єси «Балада маленького містечка» (1952) і зб. оповідань «Велике дзеркало селянина» (1962). Тел.: Рос. перекл. — Бездна. М., 1935; Торжество праведних. М., 1937; Антон Зіттингер. Л., 1939.

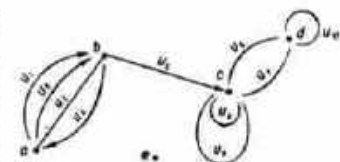
ГРАФ (нім. Graf) — у Зх. Європі в епоху раннього середньовіччя королівська службова особа, в період феод. роздробленості — феодальний володар; з утвердженням *абсолютизму* — титул вищого дворянства. В Росії титул Г. існував з 18 ст. до 1917; формально зберігався в країнах Європи з монархічною формою правління.

ГРАФЕКОН (від грец. γράφο — пишу, записую і εἰκόν — зображення, подоба) — перетворювач електричного сигналу одного виду на інший; запам'ятовувальна *електроннопроменева трубка* з мішенню й записуючим та зчитуючим електронними прожекторами. Від дії вхідного електр. сигналу й електронів, що їх випромінює записуючий прожектор графekonа, в *діелектрику* мішені (металевої плівки з шаром діелектрика) збуджується *електропровідність*, на її поверхні виникає *електричний заряд*. Цей заряд можна тривалий час (десятикі діб) зберігати; багаторазове (кілька тисяч раз) відтворення його відбувається за допомогою зчитуючого прожектора. Г. застосовують для перетворення радіолокаційних сигналів на телевізійні, зберігання інформації в електронних обчислювальних машинах, перетворення телевізійного сигналу одного стандарту на інший тощо. Іл. с. 145.

ГРАФЕМА (від грец. γράφο — пишу) — 1) Найменша смислорозрізняювальна одиниця писемної мови, що звичайно відповідає *фонемі* в усній мові. 2) Одиниця письма, вживана в різних варіантах залежно від стилю письма, від місця в слові чи реченні тощо (напр., Г. «т» має різні варіанти — велика друкована буква, мала друкована, велика писана, мала писана, курсивна та ін.).

ГРАФІВ ТЕОРІЯ — розділ математики, особливості якого є геометричний підхід до вивчення об'єктів. Осн. об'єктом Г. т. є

граф. Він задається множиною вершин (точок), множиною ребер (ліній) та списком, у якому кожному ребру ставиться у відповідність пара його граничних вершин (мал.). Множина ребер складається з дуг (напрямлених ліній), ланок (ненапрямлених ліній) та петель (дуг, у яких початок і кінець збігаються). Задачами Г. т. є аналіз графів, визначення різних характеристик їхньої будови, підрахунок графів або їхніх частин, що мають задані



Граф: a, b, c, d, e — вершини; $(u_1, u_2, u_3, u_4, u_5, u_6)$ — дуги; (u_1, u_2, u_3) — ланки; (u_4, u_5, u_6) — петлі.

властивості, тощо. Методи її ґрунтуються на систематизації багатьох ідей та прийомів комбінаторно-логічного характеру (див. *Комбінаторний аналіз*) і спрямовані на пошук оптимальних розв'язків різних задач дискретної математики. Г. т. тісно пов'язана з такими розділами математики, як *алгебра*, *топология*, *чисел теорія*, *матем. програмування* тощо.

Одним із засновників Г. т. був Л. Ейлер (1736). Дальшого розвитку вона набула в працях Г. Кірхгофа й англ. математика А. Келі (1821—95). Як матем. дисципліна Г. т. сформувалася 1936 з виходом монографії угор. математика Д. Кейна «Теорія скінченних і нескінченних графів». Великі досягнення в Г. т. мають іноз. математики К. Берг, О. Оре, Ф. Харарі, радянські — О. О. Зиков, В. Г. Візінг та ін. Розвиток Г. т. безпосередньо пов'язаний з інтенсивним розвитком *обчислювальної техніки*. Багато задач і методів теоретичної *кібернетики* формуються в термінах Г. т. Дедалі ширше застосовується Г. т. для розв'язування практичних питань, таких як транспортні задачі, сіткове й календарне планування, оптимізація маршрутів і потоків у мережах тощо.

Лит.: Зыков А. А. Теория конечных графов, т. 1. Новосибирск, 1969; Берг К. Теория графов и ее применения. Пер. с франц. М., 1962; Харари Ф. Теория графов. Пер. с англ. М., 1973.

ГРАФІК ВИРОБНИЧОЇ (від грец. γραφικὸς — письменний, зображений) — заздалегідь складений розпорядок ходу виробництва й виконання робіт на короткий відрізок часу (місяць, декаду, добу, міну) для всього підприємства або його окремих ланок. Див. *Оперативно-виробниче планування*.

ГРАФІК ЗМІННОСТІ — розпис по днях і годинах виходів на роботу трудящих, зайнятих на підприємстві в і орг-ціях, які потребують чергування працівників на закріпленні робочих місця протягом доби. Порядок чергування (заміни) відображається у вигляді графіків або схем. Затверджує Г. з. адміністрація за погодженням з

к-том профспілки. Г. з. сприяє забезпеченню безперервної роботи відповідних підприємств і орг-цій, передбачає раціональний перехід працівників з однієї зміни в іншу в межах встановленої норми *робочого часу*, пракує порядок і частоту чергування в змінах, а також міжзмінові відпочинки робітників на підприємствах з безперервним виробництвом. Г. з. складають не менш як на місяць і оголошують не пізніше як за два тижні до введення його в дію.

ГРАФІК ФУНКЦІЙ — зображення ліній на площині функціональної залежності. Вид Г. ф., крім характеру функції, залежить від вибору системи координат. Найчастіше Г. ф. будують у прямокутній *декартовій системі координат* (мал.). Г. ф. у полярних координатах особливо зручні при зображенні *функцій* кутового аргументу. Г. ф. дають змогу наочно уявити характер зміни функції, а також визначити її величину відповідно до аргументу. Є прилади, що автоматично записують графік функціональних залежностей, напр., *барограф* креслить графік тиску повітря як функції часу. Див. також *Номограма*, *Номографія*.
Лит.: Вірченко Н. О., Ляшко І. І., Шенцов К. І. Графік функцій. Довідник. К., 1977.

ГРАФІК ЦИКЛІЧНОСТІ — графік, яким зображують послідовність, тривалість і взаємозв'язок операцій виробничих процесів, що відбуваються за певним циклом. Поширений на підприємствах з циклічними процесами роботи, зокрема в *гнучкій промисловості*. Г. ц. складають на основі розрахунків, які визначають: обсяг роботи в тривалість окремих операцій циклу з урахуванням можливості суміщення ряду операцій за часом; кількість робітників за професіями, достатню для виконання повного циклу робіт; розподіл робіт повного циклу щодо змін на добу. Залежно від кількості циклів, що їх виконують протягом однієї доби, графіки бувають одно- або дво- й багатодобовими.

ГРАФІКА [грец. *γραφική* (техн.) — живопис] — вид образотворчого мистецтва. Базується на *рисунку*, але має специфічні зображувальні засоби: лінію, штрих і пляму у взаємодії з незаляганим (здебільшого — білим, інколи — кольоровим або чорним) тлом паперу — осн. матеріалу, на якому виконуються твори Г. В поєднанні з цими засобами в Г. нерідко застосовують суто живописні, тональні ефекти, часом — колір. За технікою виконання Г. поділяють на *рисунки* твердими матеріалами (оливце, вугіль, крейда, *настель*, *саніна*), *малюнок* — рідкими (чорняло, туш, *акварель*, *соус*) та *друковану* Г. (*гравюра*, *літографія*, *офорт* тощо). Г. має багато жанрових різновидів. Найгол. з них: Г. станкова — твори самостійного значення, які нерідко становлять цикли, серії, сюїти, об'єднані спільними темами; Г. книжкова — *ілюстрації*, *заставки*, *ініціали*, *кішківки* тощо), *шрифти* (текст); Г. журнальна й газетна.

окремою галуззю якої є сатирична й гумористична Г. (*карикатура*); Г. ужиткова — поштові марки, етикетки та малюнки на упаковці товарів, фірмові й фабричні знаки, *екслібриси*, дипломи, грамоти тощо; *плакати* (політичний, рекламний, видовищний). Масовість, яка досягається тиражуванням у вигляді окремих відбитків (див. *Естамп*), друкованих у книжках і періодичних виданнях, здатність оперативно відгукуватись на події та явища сучасності зумовлюють важливу суспільно-політ. роль Г. Г. сягає своїм корінням у первісні *наскельні зображення* й *гравірування* на кістці (див. *Палеоліт*). Найдавнішими її різновидами є *рисунок* і *малюнок*, на основі яких зросло мистецтво середньовічної рукописної книги. З 6—7 ст. в Китаї, а з 14—15 ст. в Європі з'явилася *гравюра*, на основі якої виникло книгодрукування. З поширенням його почався бурхливий розвиток книжкової та нерозривно пов'язаної з нею станкової Г. У цій галузі працювало багато видатних художників: у Німеччині — А. Дюрер, Л. Крахт, Г. Гольбейн Молодший, К. Колльц, в Італії — Д. Піранезі, в Нідерландах — Л. Лейденський, у Голландії — Рембрандт, у Фландрії — П. Рубенс, у Франції — Ж. Калло, О. Дом'є, в Іспанії — Ф. Гойя. Вагомий внесок у світову Г. зробили російські художники: О. Зубов, О. Венеціанов, О. Кіпренський, І. Шишкін, В. Мате, В. Серов та ін. На Україні видатними майстрами Г. були: в 16—18 ст. — Ілля, О. Тарасевич і Л. Тарасевич, І. Ширський, Н. Зубрицький та ін. Основи укр. реалістичної станкової та книжкової Г. заклали Шевченко. Його традиції розвинули Л. Жемчужников, К. Трутовський, О. Сластон та ін. В СРСР розквіт багатонац. культури зумовлює успішний розвиток усіх різновидів Г. Серед її видатних майстрів: Д. Моор, В. Дені, М. Черемних, В. Маяковський, В. Фаворський, Г. Остроумова-Лебедєва, Г. Верейський, О. Кравченко, Д. Шмаринов, Є. Кибрик, Кукринікс, Т. Абакелія, С. Кобуладзе, Е. Окас, Й. Кузьмінскіс, І. Богдеско та ін. Значителем укр. рад. Г. був Г. Нарбут. Серед її провідних майстрів — І. Іжакевич, В. Заузе, В. Касія, О. Кудьчизька, С. Налешинська-Бойчук, О. Сахновська, А. Страхов, Г. Пустовийт, О. Пашенко, М. Деревус, О. Данченко, Г. Якутович та ін. Майстри Г. в країнах соціалістичної співдружності: Г. та Л. Грудні, О. Нагель, В. Клемке — в НДР, Т. Кулісевич, Ю. Мрошак, Т. Трепковський — у Польщі, М. Швабінський — в Чехословаччині, І. Бешков — у Болгарії та ін.; в капіталістичних країнах — П. Пікассо, Ж. Еффель — у Франції, Р. Гутузо, Г. Муккі — в Італії, Ф. Мазерель — у Бельгії, Г. Бідструп — у Данії, Р. Кент — у США та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145 та до ст. про окремих художників.

Лит.: Сидоров А. История оформления русской книги. М., 1964; Чегодаев А. Русская графика. 1928—1940. М.,

1971; Касія В. І. Український радянський естамп. В кн.: Касія В. І. Про мистецтво. К., 1970.

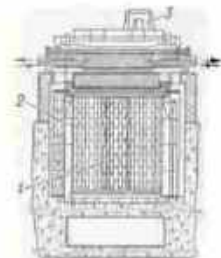
Л. В. Владич.

ГРАФІКА в мовознавстві — 1) Сукупність усіх рукописних і друкованих знаків певної писемності (напр., російська Г., українська Г.). 2) Розділ мовознавства, який встановлює співвідношення писемних знаків з фонетичною системою мови.

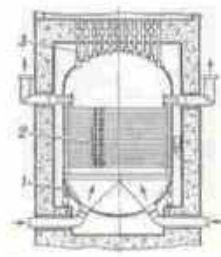
ГРАФІТ (нім. Graphit, від грец. *γράφω* — пишу) — мінерал класу самородних неметалів. С. Сингонія гексагональна. Густ. 2,09—2,23. Твердість 1. Колір залізочорний до сталевосірого. Блиск металевий, іноді матовий, землистий. Г. властиві висока електро- й теплопровідність, вогнетривкість, низька хім. активність, пластичність. У Рад. Союзі родовища Г. є в РРФСР (Забайкалля, Серед. Урал), на Україні (Заваліське родовище графіту). Г. одержують і штучно. Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів і виробів, фарб, оливів, в електротехніці, як мастило для машин тощо.

ГРАФІТИЗАЦІЯ — утворення (виділення) часток *графіту* в структурі металевих сплавів (переважно на основі заліза), де вуглець міститься у вигляді нестійких карбідів. Оскільки графіт відзначається високими змащувальними властивостями (його кристали легко розколюються), Г. підвищує стійкість сплавів проти зношування, полегшує їхню оброблюваність різанням, гасить *вібрацію* й резонансні (див. *Резонанс*) коливання. Г. провадять при підвищеній т-рі, під впливом якої в металевій основі сплаву формуються й ростуть зародки графіту. Прискорюють Г. попереднім *гартуванням* сплавів, деформуванням їх, опромінюванням частками з високою енергією, введенням кремнію, рідше — алюмінію. Найчастіше Г. використовують при виготовленні виробів з *ковкого чавуну*. Для деяких сталей (наприклад, інструментальних, пружинних) Г. є небажаною, бо знижує конструкційну міцність виробів. Цей процес припиняють, додаючи у сплави хром, марганець та ін. домішки, що підвищують стійкість карбідів. Іноді під Г. розуміють утворення графіту у сплавах, що не містять карбідів, а також зміну структури матеріалів на основі вуглець.

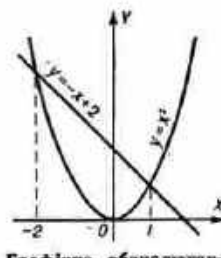
ГРАФІТИ (італ. *grafiti* — видряпані) — написи та малюнки, видряпані на стінах і архітектурних деталях давніх будівель, а також на посудинах та інших предметах, що їх знаходять під час археол. розкопок. Виявлені в Єгипті, Греції, Італії, Болгарії, на Пд. Франції тощо. На тер. України предметом вивчення є Г. античного часу (гол. чин. на керамічному посуді, інколи на металевих платівках з *Тіри*, *Ольвії*, *Херсонеса Таврійського*, *Пантикалея*) та давньоруські (на глиняних посудинах, шиферних прясельцях тощо). Інтерес становлять Г. 11—17 ст. на давніх будівлях Києва: в Софійському соборі, церкві Михайла Видубиць-



Графіто-водний реактор: 1 — активна зона з графітовою кладкою; 2 — кожух; 3 — перемантажувальний пристрій (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).



Графіто-газовий реактор: 1 — корпус; 2 — активна зона з графітовою кладкою; 3 — канали для перемантажувального пристрою (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).



Графічне обчислення коренів рівняння $x^2 + x - 2 = 0$.

ГРАФІТО

кого монастиря, на руїнах Золотих воріт.

Лит.: Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., в. 1. К., 1966; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). К., 1976.

ГРАФІТО (італ. *graffito*) — техніка декоративного оздоблення стін. Див. *Сграфіто*.

ГРАФІТО-ВОДНИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до ланцюгової ядерної реакції поділу, є графіт, а теплоносієм — звичайна вода, пароводяна суміш або водяна пара; вид теплового гетерогенного реактора. В активній зоні такого реактора є значна кількість (1000—2000) ізольованих вертикальних технологічних каналів з тепловідільними елементами. В середині кожного каналу, що пронизує графітову кладку, рухається під тиском теплоносія. Графітову кладку розміщують у герметичному кожусі, наповненому інертним газом, який запобігає вигорянню графіту. Тепловідільні елементи Г.-в. р. можна переважувати, не зупиняючи реактор, за допомогою спец. пристрою з дистанційним керуванням. Через малу сповільнюючу спроможність графіту активна зона Г.-в. р. відзначається порівняно великими розмірами (6 × 7 м) і відносно невеликою енергонапруженістю. Ядерним пальцем для Г.-в. р. є слабобогачений уран. Графіто-водний був реактор, встановлений (1954) на першій у світі АЕС в м. Обнінську. Г.-в. р. електр. потужністю 100 і 200 МВт діють на Белоярській АЕС, електр. потужністю 1000 МВт — на Ленінградській АЕС, Курській АЕС і Чоробильській АЕС. Іл. с. 147.

В. Б. Климентов

ГРАФІТО-ГАЗОВИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до ланцюгової ядерної реакції поділу, є графіт, а теплоносієм — газ (повітря, вуглекислий газ, гелій); вид теплового гетерогенного реактора. В активній зоні такого реактора є вертикальні технологічні канали з тепловідільними елементами. Канали пронизують графітову кладку, розміщену в міцному (сталевому або залізобетонному) корпусі, де циркулює під тиском теплоносія. Для переважування тепловідільних елементів Г.-г. р. призначені спец. пристрої. Висока т-ра (350—750° С) газового теплоносія дає змогу застосовувати на АЕС з Г.-г. р. паротурбінний цикл високого тиску. Оскільки сповільнююча спроможність графіту мала, для активної зони Г.-г. р. характерні великі розміри (9 × 10 м) і відносно низька енергонапруженість. Ядерним пальцем, використовуваним у Г.-г. р., є природний уран або двоокис урану, збагаченого ізотопом ²³⁵U. Г.-г. р. — осн. вид реакторів, застосовуваних в Англії і Франції. Перший реактор такого типу було встановлено (1956) в Колдер-Холлі (Англія). АЕС з Г.-г. р. діють також у США, Японії, Італії. Іл. с. 147.

В. Б. Климентов

ГРАФІЧНІ ОБЧИСЛЮВАННЯ — визначення чисельних розв'язків задач за допомогою графічних побудов; окремий випадок *наближених обчислень*. Використовують їх при диференціюванні та інтегруванні функцій, обчислюванні коренів алгебр. чи трансцендентних рівнянь, розв'язуванні диференціальних рівнянь тощо. Дійсні корені рівняння $f(x) = 0$ можна знайти графічно, якщо подати його у вигляді $\Phi_1(x) = -\Phi_2(x) = 0$ і побудувати графіки функцій $y = \Phi_1(x)$ і $y = \Phi_2(x)$ (на вибір функцій $\Phi_1(x)$ і $\Phi_2(x)$ накладається умова, щоб їхні графіки будувалися найпростіше). Абсциси точок перетину графіків і дають відповідь. Зокрема, корені квадратного рівняння $x^2 + px + q = 0$ є абсцисами точок перетину парабол $y = x^2$ з прямою $y = -px - q$ (мал.). Важливим напрямом Г. о. є *номографія*. Перевагою Г. о. перед аналітичними є простота і швидкість виконання та наочність розв'язку, вадою — невисока точність розв'язків. Іл. с. 147.

Лит.: Фільчаков П. Ф. Математичний практикум. Обчислення. К., 1958; Положий Г. Н. [та ін.]. Математичний практикум. М., 1960.

ГРАФОМАНІЯ [від грец. *γραφο* — пишу і *μανία* — безумство, шал] — розлад психічної діяльності, який проявляється у хворобливому потязі до письменництва в осіб позбавлених літературного хисту.

ГРАФСТВО — 1) В період раннього феодалізму у Франкській державі й Англії — округи, що їх очолювали призначувані королем службові особи (*графи, шерифи*). З 9—11 ст. — спадкове феод. володіння графа. 2) Адм.-тер. одиниця в деяких бурж. д-вах (США, Великобританії, Канаді та ін.).

ГРАФІТО Генріх Йосипович [14(26).XII 1869, м. Двінськ, тепер Даугавпілс — 30.IV 1949, Ленінград] — рад. інженер-енергетик, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив Новоросійський (тепер Одеський) ун-т (1892) та Петерб. ін-т інженерів шляхів (1896). Створив проекти електрифікації з-щ Криму й Закавказзя, ГЕС на рр. Вуоксі (1904), Волхові (1910—11) та ін. З 1907 викладав у Петерб. (тепер Ленінгр.) електротех. ін-ті (з 1921 — професор). У 1918—35 керував будівництвом Волховської ГЕС та Нижньосвірської ГЕС, що названа його ім'ям. Член комісії по розробці плану ГОЕЛРО. В 1938—45 — гол. інспектор по будівництву гідроелектростанцій М-ва електростанцій СРСР. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Лит.: Шенцов В. Н. Генріх Осипович Графито. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ГРАФ Віктор Єгорович [25.XI (7.XII) 1819, м. Овруч, тепер Житомир. обл. — 7(19).XII 1867, Москва] — вітчизняний лісівник, піонер степового лісорозведення. В 1843 закінчив Петерб. Лісовий ін-т, після чого працював лісником у Катеринославській губ. В 1866 — професор Петровської землеробської і лісової академії. Створив і очолював (1843—66) Великоана-

дольське зразкове лісництво (див. *Великоанадольський лісовий масив*), організував там лісову школу (тепер — лісовий технікум). Довів можливість заліснення безводного відкритого степу такими деревними породами, як ясен, дуб, клен та ін. За 23 роки Г. заклад у степу понад 150 га лісових насаджень. У 1910 у Великоанадольському лісництві Г. поставлено пам'ятник.

С. А. Генсбрук
ГРАЦ — місто в Австрії, в долині р. Муру (бас. Дунаю), адм. центр провінції Штірія. Важливий трансп. вузол. 248 тис. ж. (1975). Гол. галузі пром-сті — машинобудування (трансп., с.-г., гірнич., металург., енергетичне, оптика й точна механіка та ін.). Підприємства хім., скляної, шклярної, текст., поліграф., харч. пром-сті. В Г. — ун-т (засн. 1586). В ньому, зокрема, вчився укр. письменник Ю. Олійський. Архит. пам'ятки: пізньоготичний собор (1438—62), єпископський палац (13 ст.; перебудований 1781—82), Ландгауз (1557—65, арх. Д. Адліо). Музей Штірії Іоаннеум.

ГРАЦІЙ (лат. *Gratiae*) — у римській міфології три богині вроди й вигонченості. Відповідали грец. *харитам*. Образи трьох Г. відображено в мистецтві (С. Боттічеллі, П.-П. Рубенса, А. Канова, Б. Торвальсен). Іл. с. 146.

ГРАЧАНІЦЯ — монастир, пам'ятка середньовічної архітектури Сербії, в автономній обл. Косово, поблизу м. Приштина. Засн. бл. 1315. В центрі монастиря — п'яти-верха хрестовокупольна церква



Грачаніця. Церква Благовіщення. 1315—21

Благовіщення (1315—21). Споруда відзначається стрункими пропорціями й вигонченістю декору; всередині — розписи 14 ст. та 2-ї пол. 16 ст.

ГРАЧОВ Микола Васильович [н. 29.XII 1905 (11.I 1906), Петербург] — український рад. кінорежисер і кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). У 1930 закінчив Вищі держ. курси мистецтвазнавства при Ленінгр. ін-ті історії мистецтва. З 1942 — режисер Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Серед кінокартин: «У пісках Середньої Азії» (разом з О. Згуріді, 1942), «Вони бачать знову» (1948) — за власними сценаріями; «Слідами невидимих ворогів» (1955), «Портрет хірурга» (1964), «Сила, що керує світами» (1973).

ГРДИНА Ярослав Іванович (2.II 1871, Пльзень, Чехословаччина — 2.VI 1931, Дніпропетровськ) — український вчений у галузі механіки. Закінчив (1894) Петерб. технологічний ін-т. У 1902—31 — профе-



Г. Й. Графіто.



Я. І. Грдиня



І. В. Гребенщиков



Гребінець Pecten makhinus.

сор Дніпроп. гірничого ін-ту. Створив розділ теор. механіки — механіку живих організмів, що стала першоосновою механіки керування машинами. Праці стосуються й теорії стійкості регуляторів при неперервному й перервному регулюванні, проблем обґрунтування теор. механіки тощо.

Лит.: Путья Т. В., Фрадлін Б. Н. Ярослав Иванович Грдина. М., 1970.

ГРЕБЕНЕЧАЛЬНА МАШИНА — машина, на якій волокнисті матеріали піддають гребінному чесанню, виготовляючи з них мало-змінчену стрічку. Осн. робочими органами Г. м. є сталеві гребені, які вісують з матеріалу (вовни, льону, бавовни) короткі й ушкоджені волокна та сміттєві домішки. Водночас вони розділюють, розпрямляють і розміщують паралельно довгі волокна в стрічку. Розрізняють Г. м. періодичної (найпоширеніші) й безперервної (гол. чин. для довгої грубої вовни) дії. З Г. м. стрічка надходить на стрічкову машину для вирівнювання за товщиною й розпрямлення волокон, а потім на рівнинну машину, де виготовляють напівфабрикат прядильного виробництва — рівнини (слабозукапу нитку).

В. Г. Савельєв.

ГРЕБЕНІКІВСЬКА СТОЯНКА — стоянка часів пізнього мезоліту поблизу с. Гребенків Великомихайлівського р-ну Одеської обл. Виявлена 1954, досліджувалася в різні роки з 1954 по 1962. При розкопках знайдено мікроліти, численні скребки, пластинки з т. з. ретушю тощо, а також кістки козя. Від Г. с. походить назва гребенківського типу пам'яток пізньомезолітичного часу в Нижньому Придністров'ї.

ГРЕБЕНЩИКОВ Ілля Васильович (12/24). VI 1887, Петербург — 8. II 1953, Ленінград — російський рад. хімік і технолог, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив (1910) Петерб. ун-т. З 1922 працював у вищих навч. закладах Ленінграда. Г. — один з основоположників вітчизн. виробн. оптичного скла. Встановив залежність хім. тривкості багатьох видів скла й силікатів від утворення на їхній поверхні шийлої аморфної плівки кремнекислоти. Відкрив нове пористе скло з адсорбційними властивостями. Запропонував нову хім. теорію полірування й шліфування скла та металів. Розробив метод зниження відбиття світла від скла (просвітлення оптики). Керував роботами по вивченню властивостей і синтезу нових прозорих пластмас для потреб оптики. Досліджував вплив великих тисків на т-ру кристалізації деяких органічних сполук. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1952.

ГРЕБЕНЬ Леонід Кіндратович [н. 5 (17). VIII 1888, с. Крички, тепер Кам'янецького р-ну Брест. обл. БРСР] — український рад. учений у галузі тваринництва. Герой Соціалістичної Праці (1968), акад. АН УРСР (з 1948), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Член КПРС з 1936. Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тимирязєва (1924).

Учень акад. М. Ф. Іванова. З 1953 — наук. співробітник Укр. н.-д. ін-ту тваринництва степових районів ім. акад. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». Вивів українську степову яловичину породи свиней. Наук. праці з питань розведення й виведення нових порід с.-г. тварин. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ГРЕБІНЕЦЬ (Pecten) — рід двостулкових молюсків. Раковина майже рівнобічна, нижня стулка менша й плескатіша за верхню, від вершини раковини розходяться радіальні ребра. Г. поширені переважно в пн.-європ. та далекосх. морях. В СРСР — 2 види, в т. ч. у Чорному м. — 1 вид: Р. тахітус. Природні форми. Здатні пересуватися стрибками, витискаючи з черепашки струмину води. Деякі види — об'єкти промислу (вживають у їжу). Викопні види Г. відомі починаючи з карбону. Часто Г. називають молюсків з ін. родів — Chlamys, Delectopecten тощо.

А. Л. Путь.

ГРЕБІНКА Євген Павлович (21. II 1812, хутір Убіжище, тепер с. Мар'янівка Пирятинського р-ну Полтав. обл. — 3 (15). XII 1848, Петербург, похований у с. Мар'янівці) — український і рос. письменник. Н. у сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук (1831). З 1834 жив у Петербурзі, викладав рос. мову й л-ру в військ.-навч. закладах. Брав активну участь у літ. житті. Створив гурток, який об'єднував укр. мистецьку й літ. інтелігенцію. В 1836 познайомився з Т. Шевченком, сприяв виходу його з кріпацтва, допоміг видати «Кобзар» (1840). Г. підготував і видав один з перших українських альманахів «Ластівка» (1841), в якому опубліковано твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Друкуватися почав 1831 в рос. журналах і альманахах. У 1834 в Петербурзі вийшла зб. його байок «Малороссийские приказы». Розвиваючи традиції народної сатири, використовуючи досвід І. Крилова, Г. Сковороди. І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. показав соціальну несправедливість, поміщицьку сваволю, бюрократизм чиновників («Ведмежий суд», «Рибалка», «Від», «Ячмінь» та ін.). В окремих байках («Злий кінь») виявились консервативні риси його світогляду. Поетичну спадщину Г. станов-

лять ліричні вірші укр. і рос. мовами та романтична поема «Богдан» (1843), присвячена істор. дружбі укр. і рос. народів. Деякі вірші Г. стали популярними піснями — «Українська мелодія» («Ні, мамо, не можна нелюба любити»), «Черные очи» («Очи черные, очи страстные»), «Молода ещѣ я девица была». Г. належить перший повний переклад укр. мовою поеми О. Пушкіна «Полтава». У прозі рос. мовою Г. змальовував укр. життя спочатку в романтичному дусі, згодом з позицій критичного реалізму («Розповіді пирятинця», 1837; «Ніжинський полковник Золотаренко», 1842; «Чайковский», 1843). Увійшовши до «натуральної школи» рос. л-ри, Г. зображав побут чиновників («Лука Прохорович», 1838), гніт кріпосництва («Кулик», 1841; «Пригоди синьїх асигнацій», 1847) й загибель «маленької людини» в бездушному суспільстві («Записки студента», 1841; «Лікар», 1844; «Заборон», 1848). Творчість Г. сприяла становленню реалізму в укр. і рос. літературі.

Гол. твори, т. 1—5. К., 1957; Поетичні твори. К., 1959.

Лит.: Зубков С. Д. Євген Павлович Гребінка. К., 1962. С. Д. Зубков.

ГРЕБІНКА — місто Полт. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнилий Оржиці (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. Засн. 1895 під час будівництва залізниці Харків — Київ. Названа на честь укр. письменника Є. П. Гребінки — уродженця ближнього хутора Убіжище (тепер с. Мар'янівка). В січні 1905 відбувся заг. страйк залізничників Г. Рад. владу в Г. встановлено в січні 1918. З 1959 Г. — місто. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту (локомотивне й вагонне депо), цегельня, пром. комбінат, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 7 загальноосвітніх, муз. та спортивна школи, 4 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні. Будинки культури, 2 кінотеатри, 5 б-к, краєзнавчий музей.

ГРЕБІНКИ — селище міського типу Васильківського р-ну Київ. обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Устимівка. 8,1 тис. ж. (1978). Цукр., комбікормовий, молочний з-ди, з-д «Цукропроммеханізація», виробниче відділення райсільгосптехніки, дослідно-виробниче г-во Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків, будинок побуту, 4 заг.-освітні та музична школа; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. Будинки культури, 2 клуби, 2 б-ки. Засн. на поч. 17 ст.

ГРЕБІНКІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1935. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 30,1 тис. чол. (1978). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській та 11 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Гребінка. Г. р. лежить у межах Придніпровської низовини. Поклади торфу. Річки: Гнида Оржиці та Сліпород (бас. Дніпра). ґрунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Найбільші підприємства: гребінківські локомотивне й вагонне депо, харчосмакова



Є. П. Гребінка.



Є. П. Гребінка. «Малороссийские приказки». Титульна сторінка другого видання.



Л. К. Гребень.



ГРЕБІННИК

ф-ка, промкомбінат. Мар'янівський ремонтний з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (м. Гребінка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, цукр. буряків, кукурудзи, соняшнику, картоплі та виробн. м'яса, молока і яєць. У Г. р. — 10 колгоспів, радгосп, райлісгосптехніка. Залізничний вузол Гребінка, залізничні станції — Мар'янівка і Писарщина. Автошляхів — 174 км, у т. ч. з твердим покриттям — 98 км. У районі — 31 заг.-освітня, музична та спортивна школи, 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні, 11 будинків культури, 17 клубів, 2 кінотеатри, 30 кіноустановок, 29 б-к, краєзнавчий музей (Гребінка). У с. Мар'янівці Г. р. народився укр. і рос. письменник Є. П. Гребінка, у с. Кулажинцях — укр. фольклорист і етнограф О. В. Маркович, у с. Березівці — укр. рад. композитор М. Т. Коляда. В Г. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1935).

М. І. Кадура.

ГРЕБІННИК (Cynopurus) — рід одно- й багаторічних трав'янистих рослин родини злакових. Суцвіття — густа, однобічна колосовидна волоть, складається з неплідних і плідних колосків. 5 видів, пошир. у помірній смузі Європи і Азії, Пн. і Пд. Африки. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 2. Найпоширеніший Г. з вичайний (С. spicatus) — багаторічний нещільнокущовий злак з тонкими гладкими стеблами. Ростає на луках, узліссях і лісових галявинах. Кормова рослина.

ГРЕБІНСЬКИЙ Сергій Орестович [н. 21.IX (4.X) 1905, м. Фергана Узб. РСР] — український рад. фізіолог рослин, професор (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. ун-т (1935). З 1945 почав працювати у Львів. ун-ті. Праці з питань радіаційної фізіології та біохімії рослин. Встановив гол. біохім. закономірності пристосування рослин до гірських умов, дослідив біохімію каучуко- й ефіроносів, розробив способи радіостимуляції росту рослин.

ГРЕБІНЬ Аврам Родіонович (8. XI 1878, с. Березна, тепер смт Менського р-ну Черніг. обл. — 27. XII 1961, с. Дмитрівка, тепер Менського р-ну Черніг. обл.) — український рад. лірник. На 21-му році життя осліп. Оволодів мистецтвом гри на лірі й скрипці. Учень Т. М. Пархоменка. У 1905—06 поширював революц. а-ру. В репертуарі Г. були нар. думи, істор. і ліричні пісні («Про Маруся Богуславку», «Про самарських братів», «Смерть козака-бандуричника» та ін.), твори на слова Т. Шевченка та пісні, присвячені поетові. Літ.: Полотай М. П. Лірник Аврам Гребень — народний музикант. «Народна творчість та етнографія», 1958, № 4.

ГРЕБЛЯ — гідротехнічна споруда, яка перетворює річку або інший водотік, створюючи напір води. Є звичайно осн. частиною *гідровузла*. За напором — різниці рівня води перед спорудою (у верхньому б'єфі) і за нею (у нижньому б'єфі) — Г. поділяють на

низьконапірні (до 10 м), середньонапірні (від 10 до 40 м) і високонапірні (понад 40 м). За водогосп. значенням Г. бувають водопідйомні (утворюючись ними водосховище не виходить за межі старого річчя) й водосховищні (водосховище розливається по заплаві, що забезпечує регулювання стоку води). Розрізняють Г.: глухі (водостримні), в яких немає отворів для пропускання води і які не пристосовані для переливання води через гребінь споруди; водоскидні (див. *Водоскидна споруда*, *Водозливна гребля*) й комбіновані. За конструктивною ознакою розрізняють *аркові греблі*, *гравітаційні греблі*, *контрфорсні греблі* та *консольні греблі*. На невеликих судноплавних річках споруджують і розбірні Г. (напр., з поворотними фермами) з низькою основою (*флюгбетом*). Такі Г. практично піднімають воду у верхньому б'єфі верхньою частиною — затворами. Під час паводку затвори укладають на флюгбет, відкриваючи суднам і плотам шлях через Г. За осн. матеріалом, з якого зводять Г., розрізняють *бетонні греблі*, *залізобетонні греблі*, *земляні греблі*, *кам'яні греблі* та *дерев'яні греблі*. Вибір типу Г. залежить від призначення, місцевих умов (кліматичних, геологічних, топографічних, гідрологічних) тощо.

М. М. Білявський.

ГРЕБНІЙ ГВИНТ — пристрій, що обертається у воді *судномим двигуном* і створює рушійну силу; різновид *суднового рушія*. Складається з маточини й доплатей (двох, трьох і більше) з *гвинтовою поверхнею*. Розрізняють Г. г. (мал.) суцільні (доплаті виготовлені разом з маточиною), зі змінними і з поворотними доплатками (т. з. Г. г. регульованого кроку). Виготовляють їх з латуні, бронзи, чавуну, сталі або пластмаси. Розміщують звичайно в кормовій частині судна. Г. г. трансп. машини «амфібій» може діяти і в повітрі, середовищі.

ГРЕГАРИНИ (Gregarini) — підклас паразитичних безхребетних тварин класу *спороиків*. Тіло (довж. 10 мкм — 16 мм) видовжене, червоподібне, зрідка куласте; окрите кутикулою. На передньому кінці в більшості видів Г. є спец. апарат — епімерит, за допомогою якого Г. прикріплюються в кишечнику або порожнині тіла жителів (переважно *членистоногих* та *кільчастих черв'яків*). Розмноження: статеве; відоме також чергування нестатевих поколінь з статевим. Бл. 500 видів, поширених у всьому світі.

О. П. Маркевич.

ГРЕГОРІ (Gregory) Джеймс (1638, Абердін — 1675, Единбург) — шотландський математик і астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1668). Автор одного з перших проєктів *дзеркального телескопа*. Розробив спосіб обчислювання площі сектора *круга*, *гіперболи* та *еліпса*; з цим пов'язана його спроба довести, що обчислювання *обернених тригонометричних функцій* і *логарифмічних функцій* не можна звести до алгебр. операцій. Майже одночасно з І. Ньютоном і незалежно від нього одержав *Ньютона*

біном; ще 1671 користувався *рядом*, що його згодом назвали *Тейлора ряд*. Знайшов (1668) формулу *наближеного інтегрування*, яку пізніше вивів і англ. математик Т. Сімпсон (1710—61).

ГРЕГУАР (Géorgio) Анрі (21.III 1831, Гюї — 28.IX 1964, Брюссель) — бельгійський едліст, візантиніст і славіст. З 1935 був директором Ін-ту слов. і сх. філології та історії Брюссельського ун-ту, з 1946 керував Візантинознавчим і новогрец. ін-том у Брюсселі. Праці з візантійської л-ри, яку Г. досліджував у зв'язках з ін. л-рами, зокрема з давньоруською («Дієніс Акріт», 1942, та ін.); видавав літ. і істор. пам'ятки.

ГРЕЗ (Greuze) Жан-Батіст (21.VIII 1725, Турно, Бургундія — 21.III 1805, Париж) — французький живописець. Навчався в Ліоні (1745—50) й Парижі. В 50—60-х рр. 18 ст. створив ряд жанрових картин («Читання біблій», 1755; «Сільські заручини», 1761; «Паралітик», 1763, DE), в яких відобразив моральну перевагу представників третього стану над дворянством. Пізніше твори Г. позначені *сентименталізмом* («Дівчина з пташкою», «Дівчина в сірому», Київ, музей зх. та сх. мистецтва, та ін.). Літ.: Камєнська Т. Д. Жан-Батіст Грез. Л., 1947.

ГРЕЗЕ Володимир Миколайович [н. 26.XI (9.XII) 1915, Москва] — український рад. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1966. Закінчив Харків. ун-т (1939). Працює в галузі мор. і прісноводної гідробіології, зокрема розробляє питання *біологічної продуктивності*. Провів різноманітні дослідження продуктивності, біол. структури, трофічних зв'язків у *біоценозах* товщі води (пелагічних) у Середземному м. та в тропічній зоні Атлантичного ок. Запропонував ряд методів визначення вторинної продукції в популяції тварин, на основі яких провадять розрахунки відтворення кормової бази риб. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Ю. П. Зайцев.

ГРЕЙ (Gray) Джон (1798 — 1850) — англійський дрібнобурж. економіст, соціаліст-утопіст, послідовник Р. Оуєна. В своїх працях викривав капіталістичну експлуатацію, стверджував, що продуктивні класи одержують лише незначну частину продукту своєї праці, решту привласнюють непродуктивні класи. Захищав дрібну приватну власність, засновану на особистій праці. На противагу Р. Оуєну, який вимагав усуспільнення виробн. й розподілу, план Г. щодо організації суспільства обмежувався вимогами усуспільнення обміну.

ГРЕЙДЕР (англ. grader, від grade — нівелювати) — землерийно-транспортна машина, якою планують і профілюють земляні насипи, перемішують і розрівнюють ґрунт, до-



Гребінник звичайний: 1 — нижня частина рослини; 2 — суцвіття; 3 — частина судинної



Грегариї: 1 — Corycella armata; 2 — Lophorhynchus insignis; 3 — Stylocephalus longicollis.



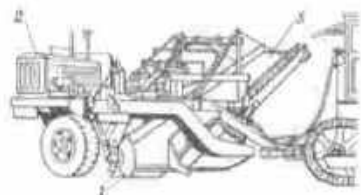
Суцільний, п'ятилопатецький гребний гвінт.



Початковий грейлер

рожньобудівельні матеріали тощо. Розрізняють Г. (мал.) причіпні й самохідні, або *автогрейдер*. Осн. робочий орган Г. — поворотний відвал криволинійного профілю з ножами, що ріжуть ґрунт (довж. відвалу 2,5—4,5 м). Допоміжні органи — розпушувач і бульдозерний відвал.

ГРЕЙДЕР-ЕЛЕВАТОР — землерийно-транспортна машина з похилим стрічковим транспортером (елеватором). Під час руху Г.-е. (мал.) ґрунт, зрізаний ножем сфе-



Напівпричіпний грейдер-елеватор: 1 — ніж; 2 — дригун стрічкового транспортера; 3 — стрічковий транспортер

ричної або сідлоподібної форми діаметром 600—1000 мм, переміщується *транспортером* (довж. 8—15 м) убк від напрямку руху в напіс або в транспорт. засоби. Є й Г.-е. з кидальником, що відкидає ґрунт на віддалі до 10—15 м. Розрізняють Г.-е. причіпні, напівпричіпні й самохідні. Продуктивність Г.-е. 500—1600 м³/год. Їх застосовують при зведенні напісів і дамб, копанні каналів тощо.

ГРЕЙЗЕН (нім. Greisen) — кристалічна гірська порода, що складається гол. чин. з *кварцу* і світлих слюд — *лепидоліту* й *мусковіту*. Нерідко містить вкрапленості цінних рудних мінералів (*каситериту*, *вольфраміту*, *тапталіту* тощо) в таких кількостях, що їх доцільно добувати. Утворюється Г. внаслідок гідротермальних змін гранітних порід. Часто залягає по периферії рудних жил і є роздільною ознакою їх.

ГРЕЙПФРУТ (*Citrus paradisi*) — вічнозелене плодове дерево роду *цитрус* родини *рутових*, заввишки до 15 м. У дикому стані Г. невідомий. Широко культивується в США, Єгипті та ін. країнах. В СРСР вирощують у субтропічних районах. Плодоносить на гілках поточного року. Плоди Г. великі, поодинокі або в гронах, соковиті, запашні, гіркуваті-солодкі, мають тонкізуючі властивості, поліпшують травлення, збуджують апетит; їх споживають свіжими й переробленими (соки, варення, консерви). Плодоносить на 3—5-й рік. Середня врожайність 200—300 плодів з дерева. Лл. с. 152.

ГРЕЙФЕР (нім. Greifer, від *greifen* — халати) — вантажозахватний пристрій, навішуваний на вантажопідійомні машини й екскаватори. Осн. частиною Г. (мал.) для сищиків матеріалів є дво- або кількочелюпний кіш. Найпоширеніші двошелепні Г. місткістю 0,8—1,2 м³. Різновидом Г. є захватні пристрої для довгомірних або великокузових матеріалів та деяких вантажів.

ГРЕК Григорій (Болгарин; р. н. невід., Болгарія — п. 1473) — київський митрополит (1458—73). В 1452 втік з Києва до Рима і став прихильником підкорення православної церкви папській владі. В 1458 Г. повернувся до Києва й за допомогою лит. князів був настановлений київ. митрополитом. Проте спроби Г. привернути православне населення України до унії з католицькою церквою не вдалися. В 1469 Г. порвав зв'язки з Ватиканом і визнав церк. владу православного константинопольського патріарха.

ГРЕК Данило (Д. Калугер, Д. Олівеберг; рр. н. і см. невід.) — посол Б. Хмельницького до Швеції. За походженням грек. Був ченцем. Емігрував з Греції на Україну. В 1655 за дорученням Б. Хмельницького він переговори з швед. урядом про спільну боротьбу проти Польщі. Влітку 1657 за згодою Б. Хмельницького перейшов на службу до Швеції і був її резидентом у Молдавії, де намагався скидати молд. уряд до союзу з Україною, спрямованого проти шляхет. Польщі і Крим. ханства.

ГРЕКИ (самоназва — елліни) — нація, основне населення Греції. Живуть також на о. Кіпр, в Єгипті, Італії, Албанії, СРСР (переважно в Донецькій і Кримській обл., Груз. РСР і Краснодарському краю), Канаді, Австралії, США та ін. країнах. Заг. чисельність — 11,0 млн. чол. (1977). Мова — новогрецька (див. *Грецька мова*). За релігією — православні. Г. — народ з багатотисячовою історією (див. *Греція Стародавня*). Давньогрец. народність почала складатися на поч. 2-го тис. до н. е. після переселення на Балкан. п-ів протогрец. племен — *ахейців* та *іонійців*, а в 12 ст. до н. е. — *дорійців*, які асимілювали автохтонне населення (*пеласгів* та ін.). В епоху грец. колонізації (8—6 ст. до н. е.) виникла самоназва «елліни». За середньовіччя на основі еллінської народності за участю валахів, слов'ян (6—7 ст.), албанців (13—15 ст.) сформувалася новогрецька народність. У 19 ст. склалася грец. нація. Осн. заняття Г. — селянське землеробство (вирощують виноград, тютюн, оливки, цитрусові, зернові), в гірській місцевості — скотарство, на узбережжі — рибальство. Розвинуті й кустарні промисли (килимарство, золотощейна справа, різьблення на дереві, гончарство). Значна частина Г. працює в пром-сті, торгівлі, на транспорті. Про історію, економіку й культуру Г. див. *Греція*.

М. Б. Греков. У загін до Будьонного. 1923. Державна Третьяковська галерея в Москві.



ГРЕКО-БАКТРІЙСЬКЕ ЦАРСТВО — рабовласницька держава на території Середньої Азії, Афганістану і Пн.-Зх. Індії (бл. 250—140 або 130 до н. е.). Виникла в результаті відокремлення від держави *Селевкідів* середньоазіатських областей. Засновником Г.-Б. ц. був селевкідський намісник *Бактрії* Діодот, який проголосив себе царем. У 230—200 до н. е. в Г.-Б. ц. царював код. правитель Согду Евтідем. За правління Евтідема і його сина Деметрія Г.-Б. ц. досягло найбільших розмірів. У 190—180 до н. е. до складу держави входили, крім Бактрії, Согду й Маргіани, сучас. Афганістан, прикордонні області Сх. Ірану та провінції Пн.-Зх. Індії. Бл. 175 до н. е. розпалося на Г.-Б. ц. Греко-Індійське царство. Тоді ж у Бактрії підняв повстання й захопив владу воєначальник Евкратід. За його правління Г.-Б. ц. почало занепадати. За царювання Геліокла — сина Евкратіда — Г.-Б. ц. захопили *масаети* і між 140—130 до н. е. Г.-Б. ц. перестало існувати. На його місці виникло *Кушанське царство*. В екон. і культурному відношенні Г.-Б. ц. було однією з високорозвинутих д-в того часу. Осн. заняття населення — землеробство, скотарство, особливо конярство. Високого розвитку досягли ремесла: ювелірна справа, гончарство, ткацтво та ін. Найбільшими містами були Бактра (Балх), Мараканда (Самарканд), Деметріас (Термез). Через Бактрію проходили торг. шляхи в Іран, Індію, Китай. У Г.-Б. ц. поряд з рабовласництвом існувала сім'я, громада з землероб. населенням. Була сильна армія. В культурі, мистецтві й релігії Г.-Б. ц. перепліталися місцеві, іран. і грецькі риси з кит. та індійськими впливами.

Лит.: Всемирная история, т. 2, М., 1956; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956.

ГРЕКОВ Борис Дмитрович [9(21). IV 1882, Миргород, тепер Полтав. обл. — 9.IX 1953, Москва] — рад. історик і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1935), член ряду іноз. академій. У 1907 закінчив Моск. ун-т. Викладав у вузах (з 1910), професор Ленінгр. і Моск. унів. З 1937 — директор Ін-ту історії АН СРСР, одночасно 1944—46 — директор Ін-ту історії матеріальної культури, 1947—51 — директор Ін-ту слов'янознавства. Розробляв питання історії слов'ян, Давньої Русі, історії рос. селянства, історіографії, джерелознавства. Донів, що сх. слов'яни перейшли від общинного ладу до феодального, минувши рабовласницьку форму: що Київська Русь була спільною коліскою рос., укр. і білорус. народів. Заст. голови Рад. к-ту захисту миру (з 1951). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР. 1943, 1948, 1952.

Тр.: Избранные труды, т. 1—4, М., 1957—60; Укр. перекл. — Київська Русь, К., 1951.

ГРЕКОВ Митрофан Борисович [до 1911 — Мартищенко Митрофан Павлович; 3(15).VI 1882, хутір Шарпаєвка, тепер Ростов. обл. —



Б. Д. Греков



М. Б. Греков



Ж. Б. Грез. Дівчинка в сірому. Київський музей західного та східного мистецтва.



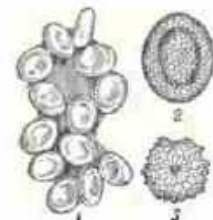
Грейфер.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА



ГРЕНАДА

Площа — 344 км²
Населения —
110 тис. чел. (1976)
Столица —
м. Сент-Джорджес



27.XI 1934, Севастополь] — російський рад. живописець-баталіст. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1898—1903) у К. Костанді і Г. Ладженського та в петерб. АМ (1903—1911) в І. Рєпіна і Ф. Рубо. Член АХРР (1925—29). З 1918 жив і працював у Новочеркаську (тепер там будинок-музей Г.), з 1931 — у Москві. Г. — учасник громадян. війни, в його картинах відображено бої й походи 1-ї Кінної армії. Твори: «У загіг до Будяного» (1923), «Тачанка» (1925), «Кавалерійська атака» (1927), «Бій під Бгорлицькою» (1928—29), «Сурмач Першої Кінної» (1934) та інші. Багато картин Г. зберігаються в ДТГ. Г. належить ініціатива створення перших рад. діорам і панорам («Взяття Ростова», 1929; ескізи до діорам «Штурм Перекопу», 1931, та «Оборона Царицина», 1933). Ім'я Г. присвоєно Студії військ. художників (1935) та Одес. худож. уч-щу. АМ СРСР щороку (з 1966) присуджує медалі ім. Грекова за кращі твори на військово-патріотичні теми. Іл. див. також до ст. *Батальний жакр*, т. 1, с. 368—369. Діт.: Халамницький Ю. Митрофан Борисович Греков. М., 1956; Тимошин Г. А. Митрофан Борисович Греков. М., 1961; М. Б. Греков в воспоминаннях современников. Л., 1966.

В. А. Афанасьєв.
ГРЕКО-КАТОЛИЧЬКА ЦЕРКВА — християнська церква, що виникла в 16—17 ст. на зх.-укр. і зх.-білорус. землях внаслідок укладення унії між католицькою й місц. православною церквами. Див. *Уніатська церква*.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКІ ДУХОВНІ СЕМІНАРІЇ — виховно-навчальні заклади, які готували священнослужителів для *уніатської церкви*. Існували Перемишльська (засн. між 1700—13), Ужгородська (1767), Львівська (1779) і Станіславська (1907) семінарії. Навчання тривало від 1 до 8 років. Система навчання й виховання нагадувала єзуїтську (див. *Єзуїтські школи*).

зустрічку (Ліва: *Судити історію*).
ГРЕЦЬКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ (500—449 до н. е.) — війни грецьких міст-держав проти агресії перського царства *Ахеменідів*. Приводом до Г.-п. в. була підтримка в 500 до н. е. Афінами й Еретрією (п. о. Евбея) повстання грец. міст на узбережжі Малої Азії проти перс. панування. Внаслідок першого походу в Грецію 492 до н. е. перси заїняли Фракію. Друге вторгнення персів у Грецію 490 до н. е. закінчилося їхньою поразкою біля *Маратона*. В 480 до н. е. перс. війська на чолі з *Ксерксом*, знищивши біля *Фермої* загін з 300 спартанців під командуванням царя *Леоніда*, вдерлися в Серед. Грецію, спустошили Аттику. Беотію, зруйнували Афіни. Проте того самого року перс. флот зазнав поразки біля о. *Саламін*. У 479 до н. е. греки здобули перемогу на суші (під *Платеями*) й на морі (біля мису *Мікале*). Воєнні дії було перенесено з тер. Греції в район Егейського м. і в Малу Азію. Після перемоги грец. війська 449 до н. е. біля м. *Саламін* (о. Кіпр) було укладено т. з. *Каллієв мир*, за яким Персія позбавлялася володінь в Егейському м., навколо Маврумового м., Босфору й пн.

знавала незалежність грец. полісів
Малої Азії.

ГРЕНА (франц. graine, букв. — сім'я, насіння) — ялиця метелика шовкопрядів. З Г. виводять гусінь, яка при задляльковуванні утворює шовковість коконів, з яких вилегають натуральний шовк. Розмір Г., форма й забарвлення залежать від виду шовкопрядів. Г. шовкояичного шовкопрядів овальна, трохи сплюснута, соломяно-жовтого кольору, в діаметрі 1,5 мм. На звуженому кінці ялиця є мікропілярний апарат, крізь який проникають сперматозоїди. За період яйцекладки самка відкладає 400—800 яєць масою 0,25—0,75 мг кожне. Г. дубового шовкопрядів більша — маса яєць 7—8 мг; колір сірувато-бурий. Зберігають Г. при т-рі 2—4° й відносній вологості повітря 60—70%. Див. також *Гренаж*.

ГРЕНАДА — держава на о. Гренада і ряді інших островів у групі Малих Ангільських о-вів в Карибському м.

Населення — гол. чин. негри й мулати. Офіц. мова — англійська. Державний лад. Г. — конституційна монархія, що входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), якого представляє призначуваний ним генерал-губернатор. За конституцією Гренади діє парламент у складі палати зборів (15 депутатів, що обираються населенням строком на 5 років) і сенату (13 членів, що призначаються генерал-губернатором). З березня 1979 алауд фактично

дійсне революц. рада, очолювана прем'єр-міністром. В. Н. Денисо
Природа. Острови вулканічного походження, горісті (вис. до 840 м). Клімат субекваторіальний, морський. Пересічна річна т-ра повітря бл. +26°. Опадів понад 1500 мм на рік. Переважають вологі тропічні вічнозелені ліси.

Історія. Корінне населення — індіанці, майже винищені колон-зато-рами. Острів відкрив 1498 Г. Колумб. У 1650 Г. відійшла до Франції. За Версальським мирним договором 1763 — брит. коло-нія. В 1967 Великобританія прого-лосила її «незалежною, асоційованою з метрополією». В 1974 Г. стала не-залежною. З 1967 при владі пе-ребував уряд Об'єднаної лейборис-тської партії, що провела дикта-торську антинар. політику 13.III 1979 внаслідок держ. перевороту влада перейшла до революцій-ної ради 3.IV.74 Г. — член ООН. Г. входить до Карибського спів-товариства та Організації аме-риканських держав.

Політичні партії, профспілки. «Новий об'єднаний похід за добробут, освіту й визволення», засн. 1973. Правляча з 1979 коаліція. Рада профспілок Гренади, засн. 1955. Входить до МКВП. Господарство. Основа економіки — с. г. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1976): мускатний горіх — 2 (бл. третини світового виробн.), банани — 14, цукр. тростина — 6, какао — 3. Пліантації кокосової пальми, цитрусових, бавовнику, кази та ін. тропічних культур. Розводять велику рогату



Грени: 1 — загальний вигляд зимуючої грені; 2 — лице; 3 — мікродіяльний апарат.

худобу, свиней. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції. Вироби. електроенергії — 25 млн. кВт год (1975). Велике значення для економіки країни має іноз. туризм. 3-ць у Г. немає. Автошляхів — 923 км. Гол. мор. порт і аеропорт — Сент-Джорджес. З Г. вивозять мускатний горіх, банани, какао; ввозять прод. і пром. товари, трансп. засоби, паливо тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія.



танія та ін. країни ЄС, а також США. Грош. одиниця — східнокарибський долар, 2,7 східнокарибського долара = 1 дол. США (січень 1977).

Освіта. Система освіти в Г. складалася під впливом англійської. Запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років. Викладання англ. мовою. Поряд із держ. існують приватні школи. Строк навчання в поч. школі — 7, у серед. — 7 (5 + 2) років. У 1973/74 рр. в поч. школах навчувалося 29 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. учнях — 5,4 тис. Вузів у країні немає. У Сент-Джорджесі діє філіал заочних курсів Вест-Індського університету (м. Кінгстон на Ямаїці).

ГРЕНАДЕРИ (франц. *grenadiers*, від *grenade* — граната) — рід піхоти в європ. арміях 17—20 ст. Спочатку Г. наз. солдат-гранатометників. У кін. 17 ст. в усіх європ. арміях формувалися гренадерські роти, пізніше — окремі частини. В Росії гренадерські частини створено 1694. В кін. 18 ст. Г. перетворилися на добірні за складом війська. Формування Г. є в англ. гвардії, в армії ФРН.

Південно-східне узбережжя Гренландії.



ГРЕНАЖ (франц. *grainage*) — одержання високоякісної *грені* (яєць) від *шококовичного шококоврада* й *дубового шококоврада*. Г. включає виведення метеликів, паркування їх, одержання й обробку яєць, виявлення хворих самок. В СРСР на племенних шоковичних станціях готують племенну грену (суперелітну й еліту), на гренажних заводах — промислово. Є кілька способів виготовлення грені: целюлярний, промисловий та ін. Целюлярний спосіб застосовують здебільшого для одержання племенної грені, коли метеликів-самок після папильюнажу (парування) ізолюють по одній у паперові мішечки або комірки, де вони відкладають яйця. При промисловому способі метеликів для відкладання грені відсаджують групами по 50—500 шт. і більше.

ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ Василь Степанович (23.IV 1897, с. Волове, тепер смт Міжгір'я, райцентр Закарпатської обл. — 25.XI 1974, м. Братислава) — український письменник у Чехословаччині. Член КПЧ з 1945. У творах 20—30-х рр. відобразив тяжке становище закарпатських трудящих під соціалістичним і нац. гнітом чех. буржуазії, закликав до боротьби за возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. В деяких творах кінця 30-х рр. помітні бурж.-націоналістичні впливи. В 1939 був кинутий до фашист. концтабору, звідки втік; брав участь у антифашист. русі. Повоєнна творчість (вірші, повісті, романи, п'єси) присвячена відображенню нового життя укр. населення Чехословаччини. Тв.: *Тернові квіти* (полонини, Х., 1928; *Шляхом терновим*, К., 1972).

ГРЕНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення раннього етапу *трипільської культури*, досліджене 1947—48 на території с. Гренівки (тепер у складі с. Луполового Ульяновського р-ну Кіровоград. обл.). При розкопках виявлено залишки наземного глинобитного житла, знайдено кам'яну аернотерку та ін. знаряддя праці (кам'яні сокири, крем'яні скребки), велику посудину для зберігання зерна, уламки чашоподібних посудин (мали вигляд стилізованих антропоморфних фігур) та кілька антропоморфних глиняних статуток.

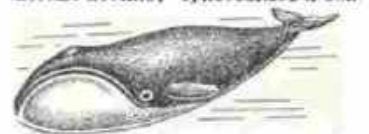
ГРЕНЛАНДІЯ — найбільший острів земної кулі. Лежить біля пн.-сх. берегів Пн. Америки, входить до складу Данії, користуючись внутр. автономією. Омивається Пн. Льодовитим і Атлантичним океанами.

Пл. 2176 тис. км². Нас. бл. 50 тис. чол. Бл. 85% Г. вкрито потужним (до 3400 м) шаром льоду. На узбережжі, де немає льоду, — плато й гірські масиви (г. Гунбйорн, 3700 м). З корисних копалин є кріоліт, графіт, мармур, буре вугілля та цинкові, свинцеві й уранові руди. Клімат арктичний і субарктичний. Березове криволісся, зарості ялівцю, луки; на Пн. — мохово-лишайникова тундра. В Г. водяться пн. олень, білий ведмідь, песець, полярний заєць та ін.; на Пн. зберігся вісбей.

Г. відкрив бл. 875 ісл. моряк Гунбйорн. У 983 в Г. засновано перші норманські колонії (існували до 15 ст.). В 1721 Данія поновила колонізацію Г. Після розривання дат.-норв. унії (1814) — дат. колонія (з 1933 — частина Дат. королівства). З 2-ї половини 19 ст. Г. — об'єкт експансії США. В 1941 сюди введено амер. війська (їхнє перебування легалізовано дат.-амер. угодою «про оборону Г.» 1951). Дат. парламент вирішив надати Г. автономію з 1.V 1979. Осн. заняття населення — рибальство, івчарство, оленярство, звіроводство. Гол. міста: Готхоб, Юланехоб. Карту див. т. 1, с. 200—201.

ГРЕНЛАНДСЬКЕ МОРЕ — океанічне море Пн. Льодовитого ок., між о-вами Гренландія, Шпіцберген, Велмежій, Ян-Майєн та Ісландія. Пл. 1174 тис. км². Глиб. до 5527 м. Т-ра води на поверхні — -1, +2° у лютому, 0°, +6° у серпні. На Зх. Г. м. — холодна Східно-Гренландська, на Сх. — тепла Шпіцбергенська течії. Часто бувають тумани. Солоність 32—34,5‰. Промисел тюленів; рибальство. Гол. порти: Баренцбург (о. Шпіцберген), Акурейрі (о. Ісландія).

ГРЕНЛАНДСЬКИЙ КИТ, полярний кит (*Balaena mysticetus*) — морський ссавець родини гладеньких китів. Один з найбільших сучас. *беззубих китів*. Довж. тіла 15—18, іноді до 21 м; голова велика (1/3 довж. тіла); черево й голова гладенькі, без поздовжніх борозен; у ротовій порожнині до 400 довгих (понад 4 м) пластин т. з. китового вуса; спинного плавника немає; забарвлення переважно сіре, іноді чорне, горло — біле. Поширений в арктичних морях, найчастіше поблизу Чукотського п-ова.



Гренландський кит.

Живиться дрібними ракоподібними й молюсками. В лютому — травні самка народжує 1 маля. Полювання на Г. к. заборонено з 1946 Міжнародною конвенцією.

ГРЕНЛАНДСЬКИЙ ТЮЛЕНЬ, лисун (*Pagorhosa groenlandica*) — ссавець родини справжніх тюленів ряду *ластоногих*. Довж. до 193 см, маса до 160 кг. Забарвлення дорослих Г. т. жовтуватого-біле, на боках тулуба й на голові темні плями, малята (білки) чисто білі. Поширений в арктичних водах від Канадського архіпелагу й п-ва



Гренландський тюлень. Самки + білок



Гренадери. Обер-офіцер (ліворуч), 1812. Рядовий лейб-гренадерського Катерининського полку, 1857.

ГРЕНОБЛЬ



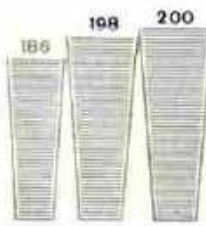
Герб Греніі

ГРЕЦІЯ

Площа — 131,9 тис. км²

Населення — понад 9 млн. чол. (1977)

Столиця — м. Афіни

ВИБОРНИЦТВО
ОЛИВНОЇ ОЛІЇ
(тис. т)

1966 1970 1977

Лабрадор до Карського м. Живить-ся ракоподібними, моллюсками й ри-бою. Статеві зрілість настає у сам-ців на 8—9-му, самок — на 4—8-му році життя. Самка після 11,5-мі-сячної вагітності в лютому — бе-резні народжує 1 (рідше 2) маля. Тривалість життя Г. т. бл. 30 ро-ків. Г. т. — об'єкт звіробійного промислу (використовується жир, шкура, хутро бильків). У Білому м. корабельний промисел Г. т. за-боронено.

О. П. Корнієв.
ГРЕНОБЛЬ — місто на Пд. Сх. Франції, адм. центр департаменту Ізер. Розташований на р. Ізері в оточенні гір. 169,7 тис. ж. (1975). Трансп. вузол. Підприємства електротех., хім., паперової, легкої (переважно текст. і шкіряної) та харч. пром-сті. Поблизу міста — кілька великих ГЕС. У Г. — ун-т (засн. 1339), ін-т ядерних досліджен-ь. Відомий центр туризму, альпінізму й зимових видів спорту (в Г. проходив Х зимові Олімпійські ігри 1968). Архіт. пам'ятки: крипта Сен-Лоран (кін. 8 ст.), собор Нотр-Дам (11—13 ст.); церк-ва Сент-Андре (13 ст.); Палац юстиції (15—16 ст.), ратуша (16 ст.). Серед будівель 20 ст. — Палац виставок (арх. К. і Ж. Пруве), Бу-динок культури (арх. А. Вожанські), «Крижаний палац» (арх. Р. Демартіні, П. Жюнійон), олімпійське містечко (арх. М. Новаріна). В Г. нар. Стендаль, музей його імені. Музей красних мистецтв.
ГРЕНОСКАНДІЯ — суходіл, що існував у пн. частині Атлантичного ок. між Гренландією і Скандинавією від початку кайнозою до середини антропогену. Г. відділяла хо-лодні води Пн. Льодовитого океану від теплих вод Атлантичного ок., внаслідок чого в Європі, в т. ч. й на Україні, клімат був теплим (на широті Києва в палеогені росли пальми). Поступове зменшення й остато-чне зникнення Г. було однією з причин похолодання клімату в Європі.

ГРЕПП (Grepp) Улав-Кюрре (б. VIII 1879, Бреннесунн, пров. Гельгеланд — 15.VIII 1922, Осло) — діяч норвезького робітн. руху. Член Нора. робітн. партії (НРП) з кінця 90-х рр. 19 ст. З 1912 — член ЦК НРП, в якому представ-ляв революц. ліву, найближчу до революц. марксизму, групу. З 1918 — голова НРП. Сприяв входжен-ню 1919 НРП в Комінтерн. З 1919 — член Виконкому Комінтерну.

Гренобль. Вид частини міста.



ГРЕСІВСЬКИЙ — селище мись-кого типу Крим. обл. УРСР, під-порядковане Залізничній райраді м. Сімферополя, на р. Салгірі, за 8 км від Сімферополя. 6,5 тис. ж. (1977). Сімферопольська ДРЕС ім. В. І. Леніна, з-д залізобетонних виробів тощо. Засн. 1962.

ГРЕЦІНГЕР Борис Євгенович (н. 23.VI 1927, Дніпропетровськ) — ук-раїнський рад. вчений у галузі гір-ничої справи, доктор тех. наук (з 1975). Член КПРС з 1956. Закінчив (1949) Дніпроп. гірничий ін-т. Пра-цював на комбінаті «Сахалінугіля» (1949—57), з 1962 — в Ін-ті геотех. механіки АН УРСР. Осн. праці присвячені досліджен-ню аерогазодинамічних процесів у вугільних шахтах, в атмосфері яких є багато газу, й підвищення ефективності провітрювання виім-кових ділянок таких шахт. Держ. премія УРСР, 1976.

ГРЕЦІЯ. Грецька Республіка — держава на Пд. Європи. Розта-шована на Пд. Балканського п-ова і прилеглих до нього островах (найбільш з них: Крит, Евбея, Родос, Лесбос, Хіос, Кефалінія). Омивається Середземним м. і його морями — Іонічним та Егейським. В адм. відношенні поділяється на 53 ному (округи). На тер. Г. — 10 істор.-геогр. областей. Карти див. на окремому аркуші, с. 128—129. **Державний лад**. Г. — республіка. Діє конституція 1975. Глава д-ви — президент, який обирається пар-ламентом і наділений широкими повноваженнями. Він, зокрема, призначає главу уряду, має пра-во накладати вето на законодавчі акти, прийняті парламентом, роз-пускати уряд і парламент, запро-ваджувати без згоди парламенту надзвичайний стан тощо. Законо-давча влада належить однопалат-ному парламенту, який обираєть-ся населенням. Виконавчу владу здійснює уряд на чолі з прем'єр-мі-ністром.

В. Н. Денисов.
Природа. Берегова лінія розчлено-вана численними затоками, береги звивисті. Більша частина тер. Г. — гори і плоскогір'я. На Зх. підно-ситься гірська система Пінд, про-довженням якої є гори на п-ові Пелопоннес та о-вах Крит і Родос. Гірська смуга на Сх. країни вклю-чає гори Грамос, масив Отріс та *Парнас* і переходить на о. Евбею й о-ви Кіклади. Найвища вершина країни — г. *Олімп*, 2911 м. На Пн. Сх. — південні відроги Пирі-ну й Родопських гір. Низовини переважно в долинах річок і на уз-бережжі Егейського моря (Феса-лійська, Салонікська). Корисні копалини: боксити, пірити, нікеле-ва, залізна, хромова й марганцева руди, магнетит, лігніт і мармур. Клімат середземноморський суб-тропічний. Пересічна т-ра січня від +4° до +11°, липня — від +24° до +28°. Річна кількість опадів на Сх. до 350 мм, на Зх. — до 1500 мм. Річки невеликі, переважно гірські, несудноплавні. Найваж-ливіші з них Вардар, Маріца, Стрімон, Нестос (у межах краї-ни — нижні течії). Багато озер, є мінеральні джерела. Ґрунти при-морських і низькогірних районів переважно коричневі й бурі-корич-

неві, по долинах річок — алюві-альні. В горах — бурі гірсько-лісо-ві й малопродуктивні скелетні ґрунти. На ниж. частинах гірських схилів переважають вічнозелені ча-гарники. Лісами вкрито бл. 15% площі країни (дуб, бук, каштан, волоський горіх, в'яз, ясен, ялиця та ін.). З вис. 2000—2200 м — гірські луки.

Населення. Понад 95% населення (8,6 млн. чол.; 1975, оцінка) ста-новлять греки. В центр. областях живуть групи албанців і аромунів (народ, близький до румунів), на Пн. — македонці, на Сх. краї-ни — групи турків. Живуть та-кож євреї, цигани, болгари та ін. Офіц. мова — грецька. Пересічна густина нас. — 68 чол. на 1 км² (1977). 65% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Афіни*, *Салоні-ки*, *Патри*.

Історія. На тер. сучас. Г. в давні часи існувала антична цивіліза-ція (див. *Греція Стародавня*). В 4 ст. н. е. Г. ввійшла до складу *Візантії*. В 14—15 ст. була підко-рена *Османською імперією*. Грец. народ не раз піднімався на бороть-бу проти іноз. загарбників (1571, 1611). Тисячі біженців із Г. сели-лися на Україні — в Києві, Льво-ві, Ніжині. Чимало їх було й се-ред козаків *Запорізької Січі*. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* Давидо Грек не раз виконував доручення Б. Хме-льницького. З Г. пов'язаний знач-ний період життя й діяльності укр. мандрівника й письменника 18 ст. В. Г. *Григоровича-Барського*. В кін. 18 ст. на Пд. України (в районі Одеси, Херсона та ін.) ви-никли грец. поселення. В той час у Г. та грец. колоніях у Європі ст-рювалися *грецькі патріотичні то-вариства*, гетерії. Найбільше т-во «*Філікі етерія*», засн. 1814 в Оде-сі, з 1820 очолили брати *Ісідора-ні*. В результаті *грецької націо-нально-визвольної революції 1821—29* Г. було проголошено незале-жною д-вою (1830). З 1832 — монар-хія. В 19 ст. Г. продовжувала бо-ротьбу за визволення своїх земель. У 1864 до Г. було приєднано Іоніч-ні о-ви, 1881 — Фессалію та час-тину Епіру. В 1898 дістав автоно-мію о. *Крит*.

Під впливом революції 1848—49 в европ. країнах у Г. вибухнув ряд селянських повстань. У 70-х рр. 19 ст. зародився робітничий і со-ціалістичний рух. Г. брала участь у створенні Балканського союзу 1912, в *Балканських війнах 1912—13*. 29.VI 1917 Г. вступила в 1-у світову війну на боці *Антанти*. Під впливом Великої Жовт. со-ціалістич. революції посилювся ре-волюц. рух у Г. В 1918 засн. Соці-алістичну робітн. партію Г. (з 1924 — Компартія Г., КПГ). Г. зазнала поразки у війні з Туреччиною 1919—22. В 1924 Г. встановила дипло-матичні відносини з СРСР. 25.III 1924 Г. було проголошено респуб-лікою. В роки світової екон. кризи 1929—33 в країні розгорнувся ма-совий робітн. і сел. рух. У 1934 Г. ввійшла до складу *Антанти Бал-канської*. В 1935 в країні було рес-тавровано монархію. В 1936 вста-новлено військ.-фашист. диктату-ру: КПГ та ін. демократ. організа-

ції було оголошено поза законом. На поч. 2-ї світової війни Г. дотримувалася нейтралітету. Проте 28.Х. 1940 ніська фашист. Італії вторглася на тер. Г.

Після розгрому італ. військ грец. армією в Г. 1941 адерлися війська фашист. Німеччини, які окупували країну. Під керівництвом КПГ народ піднявся на боротьбу. В 1941 створено Нац.-визвольний фронт (ЕАМ) і Нар.-визвольну армію (ЕЛАС). В складі її окремих підрозділів, зокрема 34-го піх. полку 13-ї д-зії, боролися громадяни СРСР, в т. ч. представники укр. народу. До літа 1943 ЕЛАС визволив від окупантів третину тер. Г. У визволених районах зароджувалися органи нар.-демократичної влади. В 1944 створено Політ. к-т нац. визволення, що виконував функції тимчасового демократичного уряду. В травні 1944 в еміграції було створено бурж. уряд «нац. єдності», який закликав правлячі кола Великобританії надіслати війська для придушення антифашист. руху в Г. В жовтні бурж. уряд прибув до Афін у супроводі англ. військ. Реакція, спираючись на англ. окупаційні сили, вдалася до терору. Англ. війська почали військ. дії проти ЕЛАС. В атмосфері терору було проведено парламентські вибори, реставровано монархію (1946). Громадяни, війна, що велася Демократичною армією Г. (засн. 1946) проти реакції, тривала до 1949. В ці роки посилюлася екон. і політ. залежність Г. від США. В 1952 Г. вступила в НАТО. 1962 приєдналася до Європейського економічного товариства на правах асоційованого члена. В 60-х рр. у Г. почалося могутнє піднесення демократичного руху проти антинар. політики правлячої класу. Значно посилася страйковий рух трудящих (1966 — 1 млн. страйкарів). 21.IV 1967 реакційна воєнщина при підтримці мілітаристських кіл США і НАТО встановила військ.-фашист. диктатуру. Конституцію було анульовано, всі демократичні партії та орг-ції заборонено. На чолі військ. хунти «чорних полковників» став Г. Панадопулос. Король був змушений залишити країну. На поч. 1973 посилюлися антидиктаторські виступи трудящих, керіваних КПГ. Президент Г. Панадопулос у жовтні передав владу цивільному уряду прогресистів на чолі з С. Маркезінісом. У результаті держ. перевороту 25.XI 1973 владу захопив ген. Ф. Гізікіс, прибічник кривавих репресій проти прогресивних сил. Хунта почала 15.VII 1974 збройну авантюру на Кіпрі з метою приєднання його до Г. Провал путчу на Кіпрі, організованого при підтримці НАТО, привів до падіння військ.-фашист. режиму в Г. 23.VII 1974 до влади прийшов цивільний уряд К. Караманліса (прем'єр-міністр 1955—63), який заявив про вихід Г. з воєнної орг-ції НАТО, легалізував КПГ та ін. прогресивні орг-ції. На виборах до парламенту 1974 перемогу здобула партія «Нова демократія». Референдум про визначення форми правління підтвердив скасування монархії 1973 і прого-

лосив Г. республікою. 15.IV 1976 уряд Г. підписав грец.-амер. угоду про принципи військ. співробітництва, що поставило Г. в залежність від США і НАТО.

Важливою віхою в боротьбі за єдиний демократичний антиімперіалістичний фронт трудящих Г. став Х з'їзд КПГ (травень 1978). В жовтні 1978 партія демократичної опозиції досягла значних успіхів на виборах до місц. органів влади. Між СРСР і Г. укладено морську (1975), торг. (1977), культур., наук.-тех. (1978) угоди.

К. А. Шеменков.

Політич. партії, профспілки. «Нова демократія», засн. 1974 на базі Нац. радикального союзу. Правляча, правобурж. партія. Всегрецький соціалістичний рух, засн. 1974 на базі лівого крила Союзу центру. Партія с.-д. напрямку. Союз демократичного центру (до 1976 — Союз центру — нові сили), засн. 1974 на базі правого крила Союзу центру. Правоцентристська партія. Національне угруповання, засн. 1977. Реакційна політ. партія, включає крайньо правих і монархістів. Єдина демократична ліва партія (ЕДА), засн. 1951. Виступає за демократизацію життя країни. *Комуністична партія Греції*, засн. 1918. Загальна конфедерація праці Греції, засн. 1918. Об'єднує більшість галузевих профспілок.

К. А. Шеменков.

Господарство. Греція — індустріально-аграрна капіталістична країна, в-во якої перебуває в залежності від іноз. капіталу (гол. чин. США і ФРН). Для економіки країни 70-х рр. характерні зростання інфляції, дорожнечі (лише в 1977 роздрібні ціни збільшилися на 12,8%), хронічний дефіцит торгового балансу. В 1977 в країні налічувалося 35 тис. безробітних, бл. 250 тис. греків змушені шукати роботу за кордоном.

Промисловість. У пром-сті зайнято бл. 25% самодіяльного населення країни. Бл. 70% пром. виробн. припадає на текст., харчосмакову й хім. пром-сть. Виробляють бавовняні (1977 — 81,4 тис. т бавовняної пряжі), вовняні та штучні тканини; килимарство на базі місц. сировини. Харчосмакова пром-сть представлена олійницькими (за виробн. оливкової олії Г. належить 3-є місце в світі), борошномельними, плодоконсервними, тютюновими, виноробними та ін. підприємствами. Продукція хім. пром-сті: сірчана к-та, синтетичні матеріали, азотні й фосфорні добрива, вибухові речовини; нафтопродукти (1977 вироблено 8,5 млн. т) з довізної нафти. Добувають (млн. т, 1977): боксити — 2,9, лігніт — 23,4, феронікелеві руди — 2,0 та ін. Значну частину руди вивозять у необробленому вигляді й концентратах. У 1977 вироблено 17,2 млрд. кВт год електроенергії, в основному на ТЕС. Виплавають (тис. т, 1977): алюміній — 125, сталь — 780, цукор, деякі кольорові метали. Судноверфі, автомобіле- й тракторобу-

дівні з-ди; пром-сть буд. матеріалів. Невеликі шкіряно-взуттєві й деревообр. ф-ки. Осн. пром. центри — Афіни, Салоніки.

Сільське господарство. Гол. галузь с. г. — землеробство, яке дає бл. 75% вартості с.-г. продукції. Характерне посидання дрібного сел. землевладіння й великих поміщицьких г-в. Поширена оренда. В обробітку бл. 30% площі країни. Г. здавна спеціалізується на вирощуванні трудомістких експортних культур: тютюну, оливи, винограду, цитрусових, бавовнику. Бл. 75% посівів зернових становить пшениця. Вирощують також цукрові буряки, ячмінь, кукурудзу, овочі, рис та ін. Тваринництво розвинуте мало. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, свиней.

У приморських районах — рибальство, промисел губки. Важлива стаття доходів — іноз. туризм. **Транспорт.** Гол. вид транспорту — морський, тоннаж морського торгов. флоту — 33,3 млн. брутто реєстрових т (1977, одне з перших місць у світі). Гол. мор. порти — Пірей, Салоніки. З-ць — 2,6 тис. км, асфальтованих автошляхів — 14 тис. км. Міжнар. аеропорти — Афіни й Салоніки. Г. експортує маслинну олію, оливки, виноград, цитрусові, тютюн і мінеральну сировину; імпортує машини, устаткування, паливо й сировину для металург. та хім. пром-сті. Гол. зовнішньоторг. партнери: ФРН, США, Італія, Франція, Великобританія, СРСР. У 1977 частка європ. соціалістич. країн у зовнішньоторг. обороті становила 11,3%. Грош. одиниця —

Збір головних сільськогосподарських культур (тис. т)

Культура	1971	1977
Пшениця	1933	1700
Ячмінь	795	706
Кукурудза	585	557
Рис	98	96
Цукрові буряки	1252	2650
Тютюн	88	112
Бавовна-сирець	333	432
Цитрусові	526	900
Виноград (столовий)	176	250
Оливки столові	77	100





Таріль з грецьким написом (родосська кераміка), 1666

драхма. За курсом Держбанку СРСР 100 драхм = 1,88 крб. (грудень 1978). В. М. Юрковський. **Медицина, обслуговування.** В 1975 ліжковий фонд лікарень країни становив 58,5 тис. (6,5 ліжка на 1 тис. ж.); було 18,4 тис. лікарів (1 лікар на 491 ж.). Позалікарняну допомогу подавали гол. чин. приватні лікарі. Лікарів готують на мед. факультетах ун-тів в Афінах і Салоніках. Відомі курорти в Дельфах, Салоніках, Патрах, на о-ві Керкіра та ін.

Освіта, науки та культурно-освітні заклади. В 1975 у Г. 10 % дорослого населення становили неписьменні. За конституцією 1975 в країні до 1980 має бути впроваджено обов'язкове 9-річне навчання дітей віком від 6 до 15 років. Тривалість навчання в поч. школі — 6 років, у серед. — 6 (3 + 3). Поряд з держ. є приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах навчалися 926,6 тис. учнів, у серед. навч. закладах (гімназіях і ліцеях) — 656,5 тис., у вищих навч. закладах — 107 тис. студентів. Вищі ун-ти в Афінах (засн. 1837; понад 33 тис. студентів; 1856 його філол. та богослов. ф-ти закінчили укр. поет і композитор П. І. Ніщинський), Салоніках і Патрах, Політех. ін-т в Афінах (засн. 1836) та ін. Учителів поч. школи готують 3-річні пед. академії, викладачів серед. школи — ун-ти. Наук. установи: Афіняська академія (засн. 1926), при академії є 7 н.-д. ін-тів і 3 комітети. Крім того, працює 14 ін. н.-д. ін-тів і 20 наук. т-в. Нац. обсерваторія в Афінах (засн. 1842). Б-ки: Нац. (1828), Палати депутатів в Афінах, ун-тів. Гол. музеї: Нац. археол. (1874), Акрополь (відкрито 1878), Візантійський (1914), Нац. істор. (1882), Нац. галерея живопису (1900), усі — в Афінах.

В. З. Клепикова. **Преса, радіомовлення, телебачення.** В 1976 в країні виходило 106 щоденних газет заг. тиражем бл. 1 млн. примірників, 642 ін. періодичні видання. Найпоширеніші щоденні газети: «Авгі» («Світанок», з 1951), «Акрополіс» («Акрополь», з 1881), «Елефтерос космос» («Вільний світ», з 1966), «Неа» («Новини», з 1931). Орган Компартії Г.— «Різоспастіс» («Радикал», з 1918). Нац. «Афіняське інформаційне агентство АА» засн. 1896. Держ. служба «Грецьке радіо і телебачення — ЕРТ» засн. 1975 на базі акціонерного товариства. Працює 51 радіостанція, в т. ч. ретрансляційні. Радіомовлення ведеться з 1938, телебачення — з 1966.

О. В. Ткачов. **Література.** Зародження новогрец. л-ри пов'язане з першими творами нар. мовою, як усними (епос «Дігеніс Акрит», 10 ст.), так і писемними (див. Візантія, розд. «Література»). Після падіння Візантії (1453) літ. осередки залишилися на островах, переважно на о. Крит. Тут розвивалися успадковані від візант. л-ри жанри (вершина — віршовані лицарські романи «Еротокрит» В. Корнаро), а також драматургія (трагедія «Ерофіл» Г. Хортапі, «Жертва Авраама» невідомого автора). Після завоювання Криту турками (1669) л-ра

існувала в двох формах — «вчена» з осередками на Афоні (тут, зокрема, в кін. 16 ст. жив укр. письменник-полеміст І. Вишнєвський) і в Фанарі (квартал у Стамбулі — див. Фанаріоти) та народна — пісні клефтів (повстанців проти османського ярма). Великого значення у 18 ст. набула поезія революц. демократа Різу Феріо. У 18 ст. точилася гостра боротьба навколо питання, якою мовою повинна розвиватися л-ра — димотикою (нар. мовою), кафаревусою (архаїзованою) чи якоюсь середньою. На поч. 19 ст. провідна роль у л-рі переходить від фанаріотів (А. Христопуло та ін.) до поетів Іонійських островів, співців нар.-визв. боротьби грец. народу — Д. Соломоса, А. Кальвоса, А. Балаорітіса та ін. Волелюбні мотиви характерні й для афіняських поетів — революц. романтиків 30—50-х рр. братів А. й П. Суцо, А. Рангаві та ін. У 50—70-х рр. в л-рі запроваджено кафаревусу. В 80-х рр. виник літ.-громадський рух димотикізм на чолі з Я. Псіхарісом. Найбільш розвинувся димотикізм у творчості поетів К. Паламаса, півніше А. Сікеліаноса, К. Кавафі, драматурга Г. Ксенопулоса. З визволеного 1912 Криту в л-ру ввійшли Н. Казандзакіс, твори якого набули світового значення, Т. Корнарос, О. Елітіс, а після виселення греків з Малої Азії 1923 — поет Г. Сеферіс, прозаїки І. Венезіс, Д. Сотіріу, С. Дукас. У 20-х рр. 20 ст. антивоєнний роман створив С. Мірвіліс. Велика Жовтн. соціалістична революція і зростання робітничого руху в Г. сприяли появі пролетарської л-ри. Вплив марксистської естетики позначився на творчості К. Варналіса, Д. Гліноса, М. Ав'єріса, Я. Кордатоса, Я. Ріцоса. Антифашистська л-ра Опору, яку очолювали К. Паламас та А. Сікеліанос, представлена також іменами Н. Карвуніса, С. Мавроїді-Пападакі, В. Ротаса, Я. Ріцоса, І. Сімопулоса, Г. Ангудеса, М. Дімакіса, Р. Бумі-Папа, Н. Палааса, Т. Ливадітіса, Е. Алексіу, Т. Патрікіоса та ін. Після поразки прогресивних сил у громадян. війні 1946—49 деякі письменники емігрували — К. Кодзяс в СРСР, М. Лудеміс — в Румунію. В еміграції почали творчу діяльність письменники — М. Александропулос (СРСР), Д. Рендіс (Румунія), Д. Хадзіс (НДР). У 60-х рр. відзначилися В. Васілікос, А. Самаракіс, А. Франгяс. В укр. л-рі до тем грец. життя зверталися М. Костомаров, Я. Щоголів, у рад. час — Л. Первомайський. Переклади творів новогрец. л-ри укр. мовою з'явилися після 2-ї світової війни. На Україні видано твори М. Лудеміса, Н. Казандзакіса, К. Кодзяс, Я. Ріцоса, Е. Алексіу та ін. У Греції 1964 вийшли переклади творів Т. Шевченка під редакцією Е. Алексіу. С. Мавроїді-Пападакі перекладали твори Лесі Українки, І. Франка. Грец. л-ра розвивається й на Кіпрі. Див. Кіпр, розділ «Література». Т. М. Чернишова. **Архітектура.** На тер. Г. збереглися численні визначні архіт. пам'ятки античності (див. Греція Стародавня) й Візантії (комплекс монасти-

рів Дафні поблизу Афін, 11 ст., Хосіос Лукас у Фокіді, 10—11 ст., в Містрі на Пелопоннесі, 13—15 ст., та ін.). З 15 до поч. 19 ст. у спустошеній турками Г. розвивалося переважно нар. будівництво. Архітектура сучас. Г. сформувалася на традиції античного та нар. будівництва. З 30-х рр. 19 ст. інтенсивно забудовувалися міста, особливо Афіни (у псевдокласич. стилі — королівський палац, тепер парламент, 1834—38, арх. Ф. Гертнер, за участю Л. Кленце; Нац. б-ка, 1832, ун-т, 1837, обидва — архітектор Г.-К. Гансен, Академія наук, 1839—85, арх. Т.-Е. Гансен; Нац. музей, 1866—69, арх. Л. Ланге). З 50-х рр. 20 ст. споруджуються переважно готелі з використанням нових матеріалів і конструкцій (Атенепалас, 1957, арх. Кічікіс; готель Хілтон, 1959—63, арх. П. Васіліадіс, Е. Вурекас, С. Стойкос). Збудовується центр Афін (площі Омонія та Синтагма, арх. Васіліадіс, та ін., вул. Стадіу), виростили нові споруди в Піреї, Салоніках, нові житл. масиви («Агіос Іоанніс Рендіс» біля Пірея, 1950, арх. А. Константінідіс).

Ю. С. Асєєв. **Образотворче мистецтво** нового часу зародилося в 1-й пол. 19 ст. Провідну роль відігравали майстри найвищої й правдивого портрета (Н. Кандуніс, Н. Куїєлакис). Живописці 2-ї пол. 19 ст., застосовуючи прийоми мюнхен. академізму, створювали картини на нар. теми (Н. Літрас, Н. Гізіс). У 20-х рр. 20 ст. на творчість живописця К. Парфеніса, скульптора Я. Халепаса та ін. вплинули новітні західноєвроп. течії. В серед. 20 ст. склалися кілька напрямків: живописці А. Георгіадіс, Е. Томпулос наслідували традиції 19 ст.; Я. Мораліс, Я. Царухіс спиралися на західноєвроп. реалістичний живопис 20 ст.; живописець Ф. Кондоглу, графік С. Васіліу — на спадщину середньовічного й нар. мист.; графіки Д. Галаніс, Я. Кефалінос, скульптори М. Томброс, А. Сохос — на античність. Визвольна боротьба в роки 2-ї світової війни сприяла піднесенню демократичного реалістичного мист. (живописці й графіки В. Семерідіс, Д. Кацікоянніс, скульптори Х. Капралос, М. Томброс; графіки А. Тасос, В. Катракі). Водночас у серед. 20 ст. й особливо в наступні роки поширилися модерністичні течії (живописці Н. Хадзікір'якос-Гікас і А. Кондоглу, скульптор Л. Ламарас та ін.). Із серед. 70-х рр. 20 ст. розвивається демократичне реалістичне мист. (А. Тасос, В. Семерідіс та ін.).

В. М. Палієвой. **Музика** Грец. муз. культура має давні градіції (див. Греція Стародавня). Нар. музика різноманітна за жанрами й формами. Пісні — епічні історичні, побутові, балади. Нар. ганці беруть назву від місцевості (напр., критський), професії, характеру виконання (сиртос, сиртакі). Серед нар. муз. інструментів — лютяна, ліра, флейта, волянка, популярні й буюкі, мандоліна, скрипка. Профес. музика почала розвиватися в 30-х рр. 19 ст. Серед композиторів 19—20 ст. — Н. Манларос, П. Карер, С. Сама-



В. Семерідіс. На жонках. Гравюра на металі. 1960

рас, Короміас, Д. Кокос. Основоположення нової грец. муз. школи М. Каломіріс — автор опер і симф. творів. Відомі муз. діячі й композитори — Д. Лаврангас, М. Варолюліс, Г. Ламбелет, Е. Ріадіс, А. Ксенос, А. Незертіс, А. Евангелас. У 40—50-х рр. 20 ст. поширилася масова пісня (М. Теодоракіс, М. Хадзідакіс та ін.). Серед виконавців: диригенти — Ф. Ваваяніс, Ф. Візантіу, А. Парідіс, співацька М. Каллас; піаністи — Г.



Фольклорний ансамбль з острова Крит

Темеліс, В. Девені; скрипалі — Б. Коласіс, Н. Дікеос, бузукісти — М. Хіотіс, К. Пападопулос. У Г. функціонують: Нац. оперний театр (Афіни), 5 симф. оркестрів (у т. ч. Афіський держ. оркестр), ансамбль пісні й танцю Дори Страту; консерваторії — державна (в Салоніках), приватні — Афіська, Пірейська, Грецька й Національна. М. П. Забайкич.

Театр. Градищі античного театр. мист. Г. були перервані в період гур. панування. Становлення сучас. театр. мист. почалося на поч. 19 ст. водночас із нац.-визвольною боротьбою грец. народу. Після проголошення держ. незалежності сформувався профес. театр. Серед провідних акторів 19 ст. — Д. Алексіадіс, Н. Лекасс, П. Суцас, Д. Тапуларіс. У 1901 в Афінах створено театр «Неа скіні» («Нова сцена», існував до 1906), того самого року — Грец. королівський театр (існував до 1908), 1932 — Грец. нац. театр. Провідні режисери 1-ї пол. 20 ст. — Ф. Політіс, А. Міногіс, Т. Музендіс; актори — К. Паксіну, К. Корупулос, Г. Глінос та ін. В 50—60-х рр. великого значення набула діяльність таких колективів, як Афіський худож. театр (засн. 1942, гастролював в СРСР 1965), Грец. нар. театр (засн. 1955), Пірейський театр (засн. 1957; гастролював в СРСР 1962, 1963), театри в Салоніках, Сіракузах та ін. містах. З серед. 70-х рр. у репертуарі театрів чільне місце посідають твори часів античності, нац. драматургія, твори світової, в т. ч. рос. (Гоголь, Чехов, Горький) класики. Серед режисерів — Д. Рондіріс, С. Карандінос, П. Канеліс, М. Какоянніс; акторів — А. Папанастасіу (гастролювала в Києві 1967, 1974), А. Александракіс, С. Кафкарідіс, Т. Карусос, М. Меркурі. Г. Г. Песудовська.

Кіно. Перші короткометражні фільми знято 1911—12. В 1914 засновано першу кіностудію, яка випускала повнометражні картини. В 1928—31 фірма «Даг-фільм»

знімала історичні стрічки й екранізувала літ. твори «Любов і ханлі» (1927), «Прикутий Прометей» (1929, реж. обох — Д. Газіадіс), «Діфніс і Хлоя» (1931, реж. Д. Ласкос). Серед відомих грец. фільмів: «Криваве різдво» (1951, реж. Г. Зервос), «Фальшива монета» (1955), «Антигона» (1961, реж. обох — Д. Дзавелас), «Стелла» (1955), «Дівчина в чорному» (1957), «Електра» (1962), «Грек-Зорба» (1964), «Іфігенія» (1977, реж. усіх — М. Какоянніс), «Мисливці» (1977, реж. Т. Ангелопулос). Ід. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Попов В. Д. Экономика современной Греции. М., 1971; Кирьякидис Г. Д. Греция во второй мировой войне. М., 1967; Меньшиков В. М. На стратегическом перекрестке. М., 1975; Станиславская А. М. Россия и Греция в конце XVIII — начале XIX века. М., 1976; Русос П. Октябрьская революция и Греция. Пер. с греч. М., 1967; Кузукалис А. Влияние идей В. И. Ленина в Греции. Пер. с греч. М., 1970; История национального сопротивления в Греции. 1940—1945. Пер. с греч. М., 1977; Мочис Я. Современная греческая литература. М., 1973; Дмитрова Л. Парушка книга з історії всевітнього театру. в. 1. Х., 1929; Полевой В. М. Архитектура Греции. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973; Полевой В. М. Искусство Греции. М., 1975; Мартынов И. И. Очерки о зарубежной музыке первой половины XX века. М., 1970.

ГРЕЦІЯ Стародавня, Еллада (Ἑλλάς) — загальна назва групи рабовласницьких держав, які існували на території пд. частини Балканського п-ова, о-вів Егейського м., зх. узбережжя Малої Азії, на берегах Мармурового й Чорного морів, узбережжя Пд. Італії, Пд. Франції та сх. частини о. Сіцилія. Карту див. на окремому аркуші, с. 128—129.

Історія. Найдавніші поселення на тер. Г. належать до серед. палеоліту (бл. 100—40-е тис. до н. е.). В період неоліту (бл. серед. 7-го тис. — бл. 2800 до н. е.) населення тер. Г. перебувало на стадії первіснообщинного ладу. В 30 ст. до н. е. значно підніслася острівна Г. Осн. населення Г. в той час становили пеласги, пізніше їх відтіснили й асимілювали протогрец. племена, серед яких поселилися ахейці, іонійці та еолійці. У 20—15 ст. до н. е. розвинулися ранньорабовласницькі д-ви на о. Крит (Кнос, Фест та ін.). Створена там культура мала великий вплив на розвиток ін. грец. д-в (див. Егейська культура). З 17 ст. до н. е. почалося формування ранньорабовласницьких ахейських д-в на материковій Г. (Мікени, Тірінф та ін.). В 16—13 ст. до н. е. ці д-ви досягли значного розвитку. Бл. 1260 до н. е. вони завоювали й зруйнували Трою (див. Троянська війна). В 12 ст. до н. е. територію Г. завоювали дорійці, які перебували на стадії первіснообщинних відносин. В кін. 9 ст. до н. е. еолійці заселили Пн. Г., іонійці — Аттику, ахейці — Аркадію та Ахайю (Ахею). Дорійське завоювання привело до пожежання родових відносин у Г. В країні склалися дрібні самостійні громади на чолі з бачильцями, поселилися родова знать. Підкорене місц. населення стало власністю родів завоювальників. У

У ст. до н. е. грец. племена почали колонізацію островів і узбережжя Малої Азії. В 8—6 ст. до н. е. швидкими темпами розвивалися продуктивні сили грец. суспільства. Зросла соціально-майнова нерівність, формувалися класи. Протягом 8—6 ст. до н. е. греки колонізували узбережжя Середземного, Мармурового й Чорного морів (див. Колонії античні).

В 2-й половині 7 ст. до н. е. греки почали колонізацію Пн. Причорномор'я. В 6—5 ст. до н. е. грец. колонії були на всьому пн. узбережжі Чорного м. від гирла Дунаю до берегів Кавказу (див. Античні держави Північного Причорномор'я). Колонізація прискорила розвиток продуктивних сил Г. В грец. міста ввозили рабів, продукти харчування, сировину тощо. Посилилися позиції рабовласників. Проте осн. засіб виробн. — земля, а також політ. влада залишалися в руках родової знаті. Боротьба демосів проти родової аристократії й довготривалої рабства становила гол. особливість періоду 8—6 ст. до н. е. Внаслідок цієї боротьби в деяких полісах демос домігся скасування боргової кабали (напр., в Афінах внаслідок Солоніа реформ 594—593 до н. е.). В 7—6 ст. до н. е. осн. силою в боротьбі проти родової знаті стала тиранія (Πίσιστραта в Афінах та ін.). Внаслідок реформ, здійснених тиранами, було ліквідовано екон. і політ. привілеї родової аристократії. У 8—6 ст. до н. е. формувалася поліс. Належність до полісу забезпечувала повноправним громадянам право власності на землю й рабів. Поліси за своїм ладом були олігархічними (Спарта) й демократичними (Афіни) республіками. В 6 ст. до н. е. виникли об'єднання полісів на чолі зі Спартою (див. Пелопоннеський союз) і з Фініами (див. Беотійський союз).

Розквіт Г. пов'язаний з піднесенням Афин у результаті їхньої перемоги в греко-перських війнах (500—449 до н. е.). Період найбільшої могутності Афин припав на правління Перікла (443—429 до н. е.). Афіни перетворилися на гол. екон. і культур. центр Г., стали великою мор. д-вою. В 478 до н. е. вони очолили Делоський союз (або Перший афіський мор. союз). Загострення екон. і політ. суперечностей між Делоським і Пелопоннеським союзами, посилення боротьби між демократією й олігархією призвели до Пелопоннеської війни (431—404 до н. е.), яка закінчилася перемогою Спарти. Війна загострила внутр. суперечності грец. суспільства. В 1-й пол. 4 ст. до н. е. збільшилася майнова нерівність, посилювався процес зuboжіння селянства. В результаті постійних міжусобиць воєн усі грец. поліси ослабли й потрапили в залежність від Персії. Контроль за грец. містами остання передала Спарті, яка перетворилася на гол. ворога грец. незалежності й демократії. Втручання Спарти у внутр. справи грец. д-в викликало Коринфську війну 395—387 до н. е. В 4 ст. до н. е. відбулося тимчасове піднесення Фів, військ яких у битві під Левктрами (371 до н. е.) завдало поразки



Греція. Кадр з фільму «Електра». Режисер М. Какоянніс, 1962.



Храм Ніке Аптерос.
420 до н. е. Архітектор
Каллократ.

спартанцям. Афіни, налякани посиленням Фів, 378—377 до н. е. створили Другий афінський мор. союз. Але намагання Афін встановити свою гегемонію в цьому союзі викликали опір полісів — членів союзу, і це призвело до його розпаду. Ослаблення грец. полісів дало Македонії змогу здобути перемогу над грец. силами біля Хероней (338 до н. е.) і встановити гегемонію в Г. В усіх грец. полісах було встановлено олігархічний режим, який спирався на силу македонського війська. Завоювання греко-македонської армії на Сх. під проводом **Александра Македонського** поклали початок періодові **еллінізму**. Але створена Александром Македонським величезна д-ва від Дунаю до Інду після його смерті (323 до н. е.) розпалася на кілька д-в. Для Г. елліністичного періоду було характерне переважання д-в і союзів воєнізованого типу (Македонія, Ахейський союз, Етолійський союз, деякий час — Спарта). В більшості грец. д-в влада належала олігархам або царям. Боротьба Македонії, Ахейського та Етолійського союзів за панування в Г. призвела до спустошення країни, розорення населення. Після поразки, яку завдали рим. війська Македонії в битві біля Кіноскефалів 197 до н. е., Стародавній Рим постійно втручався в грец. справи, підтримуючи олігархічні верстви. В 148 до н. е. Македонія, Іллірія та Епір стали рим. провінціями. В 146 до н. е. після розгрому римлянами Ахейського союзу Г. підпала під владу Риму. З утвердженням Рим. імперії (27 до н. е.) Г. було перетворено на рим. пров. Ахайю (Ахею), лише Афіни номінально вважалися вільним містом. З 4 ст. н. е. Г. становила ядро **Візантії**.

Філософія Старод. Г. покладала початок розвитку всіх галузей філос. знання і майже всіх філос. течій. У ній, як відзначав Ф. Енгельс, «вже є в зародку, в процесі виникнення, майже всі пізніші типи світоглядів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 347). Формування філос. напрямів у Старод. Г. відбувалося на ґрунті гострої ідейної боротьби між рабовласницькою демократією та аристократією. Це зрештою й зумовило виникнення в давньогрец. філософії двох протилежних філос. течій — **матеріалізму** й **ідеалізму**. Поява перших наївно матеріалістичних філос. поглядів пов'язана з діяльністю **мілетської школи** (6 ст. до н. е.). **Фалес** і його послідовники **Анаксимандр** і **Анаксимен**, визнаючи матеріальну першооснову всіх речей, зробили перший крок у матеріалістичному поясненні природи. Другий важливий крок зробив **Геракліт** Ефеський, який сформулював поняття про взаємоперехід і боротьбу протилежностей як внутрішнє джерело постійної плінності явищ. Він був основоположником стихійної діалектики давньогрец. мислителів, що виникла на ґрунті заг. споглядання природи. Найвищою розквіт давньогрец. філософії досягла в 5—4 ст. до н. е., в період діяльності видатних матеріалістів **Емпедокла**, **Анаксагора**,

Левкіппа й **Демокрита**, які висунули ряд нових філос. ідей, зокрема поняття про утворення всіх речей з неподільних матеріальних елементів, про причинну зумовленість усіх явищ природи та ін. У 5 ст. до н. е. остаточно склався ідеалістичний напрям у філософії, елементи якого існували вже у вченні піфагорейців (6 ст. до н. е.) — поняття про число як першооснову речей, про переселення душ та ін. (див. **Піфагорейзм**); у філософії **елейської школи** (6—5 ст. до н. е.), представники якої обґрунтовували «неістинність» рухомого чуттєвого світу. Виразно виступала ідеалістична тенденція у вченні **софістів**, які схилилися до **суб'єктивізму** й **релятивізму**. Проте виникнення ідеалізму як системи філос. світогляду пов'язано з діяльністю **Сократа** й особливо **Платона**. Сократ висунув ідею породження одного загальним, яка стала для Платона керівним принципом розробки філос. системи **об'єктивного ідеалізму**. Разом з тим твори Платона привернули увагу філософів до вивчення форм мислення, заг. понять і категорій. Систематизацію й логічне узгодження всіх наук, знань своєї епохи здійснив **Арістотель**, який піддав критиці ідеалізм Платона, в деяких важливих питаннях теорії пізнання Арістотель виявив хитання між ідеалізмом і матеріалізмом, залишаючись у цілому на позиціях **об'єктивного ідеалізму**.

У 4—3 ст. до н. е. поширилися філос. вчення **академії платонівської**, **перипатетичної школи**, **стоїцизму**. Визначну роль у розвитку матеріалізму відіграли **Епікур** і **епікурейська школа**.

На ін. школах позначалася тенденція до занепаду філос. думки, виник філос. **скептицизм**. У 2 ст. до н. е. всі ці школи, за винятком школи Епікура, впали в **еклектизм**. У 3 ст. виникло містико-ідеалістичне вчення **неоплатонізму** (Прокл, Ямвлік, Плотін та ін.). Найціннішим надбанням філос. думки Старод. Г. є наївний матеріалізм і стихійна діалектика, які поклали початок теор. поясненню природи такою, якою вона є. **Література**. Тематичною основою давньогрец. л-ри, як і образотворчого мистецтва, були міфи, місц. оповідання про богів і героїв. Історію давньогрец. л-ри поділяють на періоди: 1) **Мікенський** (разом із субмікенським, від 17—16 до 10 ст. до н. е.), коли існувало письмо, але літ. тексти не записувалися, розвивалася усна словесність; 2) **Геометричного стилю** (від 10—9 до 7 ст. до н. е.), умовно названий за особливостями мистецтва (наївне, сильно геометризоване зображення людини). Розвивався героїчний епос. 3) **Архаїчний** (7—6 ст. до н. е.), коли епос дістав письмовий вираз. Найважливішим його пам'ятком — поемами **«Іліада»** та **«Одіссея»**, приписуваним **Гомерові**. На цей період припадає й творчість **Гесіода**. Лірична поезія мала політ. характер (Солон, Феогнід, Мімнерм). Давньогрец. лірика була синкретичною — слово поєднува-

лося з музикою і танцем. Ліричні й ліро-епічні твори виконувалися со-ло (монодія) й хором (хородія). Хорична лірика досягла вершини в одах Алкмана, Піндара, дифірамбах Бакхіліда. Монодична лірика представлена одами Алкея, **Салфа**, віршами **Анакреонта**, **Архілоха**. Розвиток жанру байки пов'язується з ім'ям **Езопа**. 4) **Класичний** (550—350 до н. е.). У той час сформувалися й досягли розквіту драматургія й худож. проза. Найвидатнішими творами трагедії були **Есхіл**, **Софокл**, **Евріпід**, комедії — **Арістофан**. Філосо. проза представляли Платон, Арістотель, історичну — Геродот, Фукидід, Ксенофонт, ораторську — Демосфен, Ісократ, Лісій. 5) **Елліністичний** (350—31 до н. е.). При дворіх елліністичних династій розвивалися «вчена» поезія (**Феофраст**, **Мосх**, **Біон**), філологія (**Зенодот**, **Арістарх**, **Арістофан Візантійський**), історія, філософія. Комедія (**Менандр**, **Філемон**) втратила політ. характер і перетворилася на побутову драму. 6) **Римський** (31 до н. е.—476 н. е.) — л-ра значною мірою втратила зв'язок із нар. творчістю й зазнала впливу л-р народів Бл. Сход. Виник новий жанр — грец. роман на основі казок, істор. оповідань і любовних елегій (Геліодор, Ксенофонт Ефеський, **Лонг**). Розвивалася філос. проза (Плутарх, Лукіан, Марк Аврелій). З'явилася християнська л-ра грец. мовою (Євангелія, Апокаліпсис, Діяння й Послання апостолів, полемічні твори тощо). Давньогрец. л-ра мала великий вплив на пізніші європ. л-ри, зокрема на українську. Перші переклади та переспіви з неї в укр. л-рі належать до 19 ст. У 1859 К. Думитрашко видав «Жабомишодраківку» — переспів «Батрахомиомакхії» — народні на герецький епос. «Іліаду» й «Одіссею» перекладали С. Руданський, О. Навроцький, П. Ніщинський, О. Потебня, В. Самійленко. Високохудож. переклади обох поем здійснив Борис Тен. Твори давньогрец. л-ри перекладав І. Франко. Леся Українка черпала мотиви з цієї л-ри («Кассандра», «Іфігенія в Таврії»). За роки рад. влади вийшли укр. переклади творів давньогрец. авторів — Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана, Менандра, Арістофана. До образів і тем давньогрец. л-ри звертали І. Франко, М. Драгоманов, М. Рильський, М. Зеров, О. Білецький та ін. 4. О. Білецький. **Архітектура**. Давньогрец. архітектура бере свій початок від традицій кам. будівництва Егейської культури (ансамблі Мікен, Тіріфа та ін.) і дерев'яно-глинобитної архітектури елліністичного племен часів первіснообщинного ладу. В «гомерівський» період формувалися типи оборонних, культових і житл. споруд (храм Артеміді в Спарті). В період архаїки з розвитком міст-держав (полісів) створювалися реліг.-громад. центри (**акрополі**), громад. життя зосереджувалося на торг. площі (агорі). Поширилося кам. буд-во (системи «циклопичного», «полігонального» і «квадрового» мурування). На

основі стояково-балкових конструкцій виникла система *архітектурних ордерів*. Формувалися типи храмів — доричні *периптери* з місц. каменю (Гері в Олімпії, Аполлона в Коринфі, Базилика в Посейдонії) та іонічні мармурові *диптери* (храми Артеміді в Ефесі, арх. Херсіфрон і Метакен, Гері на о. Самос, Аполлона в Дідах), усі — 7—6 ст. до н. е. Найвищого розквіту архітектура Г. досягла в класичний період. Виникло регулярне планування міст, пов'язане з ім'ям Гіпподама («Гіпподамова система»; забудова Пірея, Мілета та ін.). Поширився тип житл. будинку, що мав підпілля з криною галереєю-пастадою, чоловічу (андрон) і жіночу (гінекей) кімнати, кімнату з вогнищем (ойкос) та ін. приміщення. Споруджувалися значні архіт. ансамблі, багато культових, громад. і спорт. споруд: зали для зборів, театри, храми, мавзолеї тощо. Доричний та іонічний архіт. ордери набули досконалості, різноманітніше трактувалися, було створено новий, *коринфський ордер*. Серед визначних пам'яток того часу — ансамбль афінського акрополя (Пропілеї, 437—432 до н. е., арх. Мнесікл; храми — *Парфенон*, 447—438 до н. е., арх. Іктін і Калдікрат; храм богині Ніке Антерос, 420 до н. е., арх. Калдікрат; *Ерехтейон*, 421—406 до н. е.), мавзолей у *Галікарнасі* (353 до н. е., арх. Піфей і Сатір) та ін., численні стадіони, театри в Олімпії, Дельфах, Епідаврї й Елевсінї. В епоху еллінізму інтенсивно розвивалося містобудування, ускладнювалася композиція архіт. об'єктів, збільшувалися масштаби споруд, зростало значення декоративних деталей. Зразки архітектури тієї епохи — храм Зевса Олімпійського в Афінах (2 ст. до н. е., арх. Коссутій), Фаросський маяк в Александрії, Пергамський вівтар (бл. 180 до н. е.), руїни центрів у Пренї, Мілеті, Пергамі, Ефесі. Худож. пам'ятки збереглися не тільки на тер. Балканського п-ова, а й у Малій Азії, на Пів. Апеннінського п-ова, о-вах та узбережжях Середземного м. і в Пн. Причорномор'ї, де було багато грец. міст і селищ (залишки храмів у Пантікапей, 6 ст. до н. е.; Ольвії, 3 ст. до н. е.; театру й оборонних споруд у Херсонесі, 4—3 ст. до н. е.). Архіт. форми Стародавньої Г. та її ордерна система відіграли велику роль у подальшому розвитку світової архітектури. Ю. С. Асєва

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мистецтва на тер. Г. належать до *Егейської культури*. Першим етапом власне грец. мистецтва був «гомерівський» період (11—8 ст. до н. е.), представлений год. чин. розписною керамікою *геометричного стилю*. Переломним у мист. Г. став період архаїки (7—6 ст. до н. е.). Інтенсивне громад. життя грец. полісів сприяло підвищенню інтересу до людини, що в монументальній скульптурі виявилось у все більшому одлюденні міфологічних образів. Поряд із культовою скульптурою в мистецтві в цей час увійшли громадянські образи (статуї юнаків-атлетів —

«курорів», святково одягнених дівчат — «кор»). У застиглих постах майстри вносили все більше життєвих спостережень (Аполлон Тенейський), вирішувалася проблема зображення постаті в русі (Ніке Архерма). У *вазонісі* на зміну орнаментально-декоративному, «килимовому стилю» (6 ст. до н. е.) прийшов силуетний *червонофігурний стиль*. Реалістичні тенденції остаточно перемогли в класичний період (5—4 ст. до н. е.), хоч



Танець з барабанами. Розпис червонофігурної вази. Лувр. Париж.

на початку його певною мірою й відчувалася архаїчна умовність (скульпт. група «Тирановбивці» Критія й Несіота). В класичний період мист. Г. досягло свого найвищого розквіту, висунувши великих майстрів. *Мірон* вирішував проблему реалістичного відтворення руху (статуя дискобола, група «Афіна і Марсій»). *Фідій* у піднесено величній міфологічній образі втілював морально-етичні ідеали античної демократії (рельєфи Парфенона). *Поликлет* на основі вимірів постатей улаштовував атлетів свого часу виводив норми правильної будови людського тіла, створив образ воїна-громадянина демократ поліса (статуя дорифора-спиносося). *Скопас* у скульптурних передачах сильні драм. почуття (фіз мавзолея в Галікарнасі). *Практиель* створив багаті на тонкі почуття образи («Гермес із немовлям Діонісом»). *Лісіпп* — образ грека-громадянина, сповнений внутр. напруги й енергії (статуї Апоксимена, Геракла). У вазонісі запанував новий, *червонофігурний стиль*. В елліністичний період (4—1 ст. до н. е.) грец. мист. поширилося на деякі сх. елліністичні держави й зазнало певного впливу місц. культур. У мист. Г. широко використовувалися традиції класичного періоду (Венера Мілоська, Ніке Самофракійська, Лаокон), водночас зростав інтерес митців до ширшого кола явищ (статуї святилища Афіни в Пергамі). В живописі старод. греки утвердили нові принципи об'єгово-просторового зображення на площині, але таких зразків збереглося мало. Твори грец. скульптури дійшли до нас переважно в рим. копіях або фрагментах. Багато пам'яток грец. мистецтва знайдено на Україні, на тер., де були античні міста Північного Причорномор'я. Л. М. Сак

Театр. Театр Старод. Г. виник із культових ігрищ на честь Діоніса й Деметри в 6 ст. й досяг найвищого

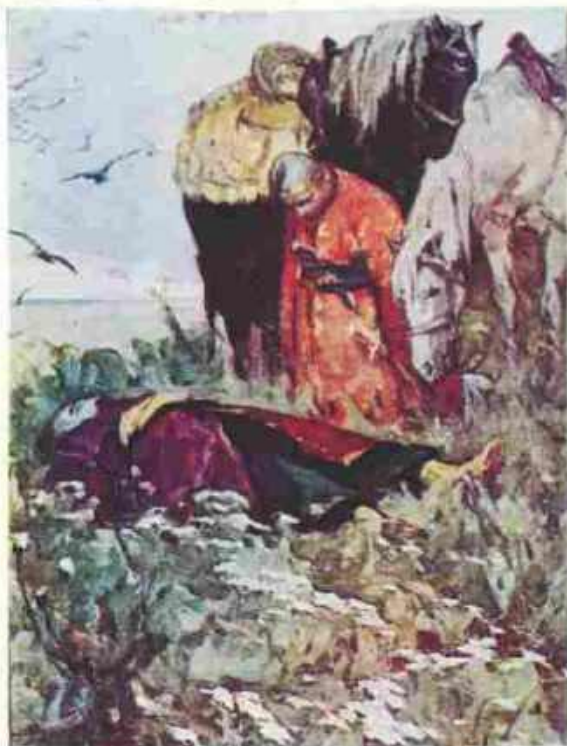
розквіту в 5 ст. до н. е. За Арістотелем, саме пісні про Діоніса, т. з. *дифрамби*, й були першоджерелами давньогрец. трагедії. За згадками грец. істориків, одні із найдавніших творів цього жанру — «Здобуття Мілета» Фрініха (494 до н. е.). В первісній формі грец. трагедія була *кантатою*, що складалася з діалога соліста з хором, останній залишився неодмінною належністю грец. драми. Згодом розширилася діалогічна частина: Есхіл увів, крім першого актора (протагоніста), ще й другого (девтерогоніста), а Софокл — третього (тритагоніста). Три актори могли виконувати в тій самій п'єсі по кілька ролей кожен. Хор виступав як своєрідний посередник між акторами і глядачами, коментував дію вистави, а крім того був нерідко й самостійною колективною дійовою особою. Значення хору виявилось і в самій побудові театру, осн. частиною якого була т. з. орchestra — круглий майданчик, на якому співав, а іноді й танцював хор. За орchestraю, оточеною з трьох боків місцями для глядачів, було приміщення, що відділялося від неї стіною з трьома дверима («сцена» — звідси сучас. слово «сцена»). Вистави відбувалися просто неба. Найдавніша театр. будова — Театр Діоніса в Афінах (кін. 6—4 ст. до н. е.). Актори виступали у вбранні, подібному до жрецького, в *масках* і *котурнах*. Жіночі ролі виконували чоловіки. Театр в Афінах був держ. закладом. З 6—5 до 4 ст. до н. е. в Афінах поставлено не менш як 1500—1600 трагедій. З них до наших днів дійшло тільки 33 трагедії Есхіла, Софокла й Евріпіда. Осн. ідейні проблеми, що стояли перед трагедійними поетами 5 ст. до н. е., — це взаємини між державою і громадянином. Театр був ареною боротьби політ. партій; під міфологічною оболонкою сюжетів ставилися й розв'язувалися гострі філософ. та етичні проблеми. Ще наоч-

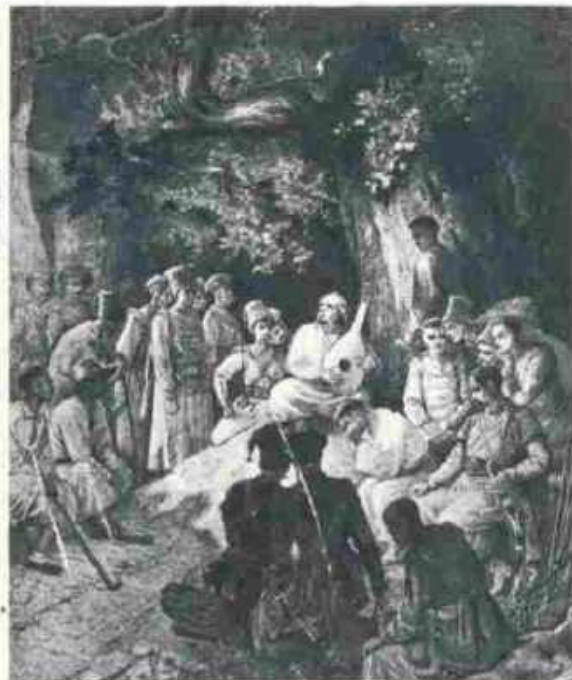


Грецький театр (античний). Маска гетери. Маска трагедійного героя. Зображення Андромеди в театральному костюмі (вазоніс). Трагедійний актор (статуетка з слонової кістки).



До ст. Думи. 1. Л. М. Жемчужников. Кобзар на шляху, 1854. 2. В. С. Кривченко. «Хведір Безродний». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ, 1959. 3. А. І. Бєзперчий. Бандурист, 60-і роки 19 ст. 1 і 3 — в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.





До ст. Думи.

1. І. С. Іжакевич. Перебендя. 1938. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

2. О. Г. Сластон. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». 1885. Туш. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

3. М. Г. Деревус. Дума про козака Голоту. 1957. Офорт. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

4. М. І. Хмелько. «Хвесько Гвижа Андирер». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ. 1959.

5. В. І. Штернберг. Кобзар з поводирем. Офорт. Фронтис-піс до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1840.

6. І. Д. Принцевський. «Сорочинські події 1905 року». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ. 1959.



шрифти) походить рос., білорус., український алфавіт і багато ін. алфавітів. А. О. Білякський. **ГРЕЦЬКИЙ ГОРІХ** — плодова рослина родини горіхових; те саме, що й волоський горіх.

ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ПІВНІЧНО-ГО ПРИЧОРНОМОР'Я — див. Античні держави Північного Причорномор'я.

ГРЕЦЬКІ ПАТРІОТИЧНІ ТОВАРИСТВА — тасміні нац.-визвольні товариства (гетерії) в кін. 18 — на поч. 19 ст., метою яких була боротьба за визволення Греції від тур. панування. Т-ва («Гетерія» Рігаса Велестіліса та ін.) об'єднували вузьке коло учасників, переважно представників бурж. верств населення грец. колоній у містах ряду європ. країн. Загальнонац. орг-цією стала лише «Філікі етерія» («Т-во друзів»), засн. 1814 в Одесі. Її відділення були в Херсоні й Таганрозі, в Греції, грец. колоніях у містах Європи. Значний вплив на т-во мали рос. дворянські революціонери — майбутні декабристи. З 1820 т-во очолили брати А. і Д. Інсіланті. Розпочате гетеристами 6.III 1821 повстання в Молдавії було поштовхом до розгортання грецької національно-визвольної революції 1821—29.

ГРЕЧ Микола Іванович [3 (14).VIII 1787, Петербург — 12 (24).I 1867, там же] — російський реакційний журналіст і письменник. Разом з Ф. Булгаріним видавав журн. «Сми отечества» (1812—39) й газету «Северная пчела» (1831—59). Автор романів «Чорна жінка» (1834), «Подорож до Німеччини» (1836), мемуарів «Записки про мое життя» (повне вид. 1886), книг «Нарис короткої історії російської літератури» (1822), «Читання про російську мову» (1840) та ін. Зустрічався з Т. Шевченком. Укр. поет полемізував з Г. щодо його оцінки «малоросійських» творів О. Шаховського «Козак-виршувальник» і «Малоросійська Сафок».

ГРЕЧАНІЙ Парфентій Карпович (21.XI 1924, с. Кримка, тепер Первомайського р-ну Микол. обл. — 1.III 1943) — учасник підпільної боротьби проти німецько-фашистських загарбників під час Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1958). Один із засновників підпільної комсомольської орг-ції «Партизанська іскра», а згодом — її командир. Загинув у сутичці з жандармами.

ГРЕЧАНІКИ — 1) Хліб, а також млинці, випечені з гречаного борошна. 2) Українська нар. пісня-танець імпровізаційного характеру. Перша частина мелодії — повільного або помірного темпу, друга — швидкого й дуже швидкого (часто її використовують для супроводу *гопака*). Розмір 2/4.

ГРЕЧАНІНОВ Олександр Тихонович [13 (25).X 1864, Москва — 4.I 1956, Нью-Йорк] — російський композитор і педагог. Навчався в Моск. (1881—90) і Петерб. (1890—93) консерваторіях. Викладав у муз. школі Гнесіних. У 1925 виїхав за кордон. Автор 3 опер (у т. ч. «Добряня Нікітця», 1901), 6 симфоній, хорівих, камерних та інструм. творів, роман-

сів, музики для дітей, до вистав МХТ («Цар Федір Іоаннович», 1898, «Смерть Іоана Грозного», 1899). Обробив укр. нар. пісні «Люлі, люлята», «Віє вітер» та «Ой чия це хатинка». В 1943 написав симфонічну поему «До перемоги», присвячену героям Великої Вітчизн. війни 1941—45.

ГРЕЧЕНКО Василь Миколайович [17 (30).I 1906, м. Кобеляки, тепер Полт. обл. — 14.IX 1967, Харків] — український рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). Закінчив 1930 Харків. худож. ін-т, де навчався в О. Хвостенка-Хвостова й М. Бурлака. З 1933 працював у театрі «Березіль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка; з 1944 — гол. художник). Оформив спектаклі: «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького, «Платон Кречет» Корнійчука (обидва — 1936), «Генерал Ватутін» Дмитерка (1948), «Гамлет» Шекспіра (1956), «Третя патетична» Погодіна (1958). Держ. премія СРСР, 1948.

ГРЕЧІНА Михайло Гнатович (II. IV 1902, с. Булище, тепер Черкас. р-ну Черкас, обл. — 21. VI 1979, Київ) — укр. рад. арх-р. У 1930



М. Г. Гречина, Г. І. Гранаткін, В. І. Стариков. Будинок Торговельно-промислової палати в Києві. 1964.

закінчив архіт. ф-т Київ. худож. ін-ту. Споруди: у співавторстві — стадіон «Динамо» (1937; реконструкція 1956—58, 1978—79), Центр. стадіон (будівництво й реконструкція 1937—41, 1967, з 1978), Палац спорту (1960), житл. масив Комсомольський (1963), будинок Торг. пром. палати (1964), готель «Русь» (1965—79), усі — в Києві, готель «Тарасова гора» в Каневі (1961; іл. див. на окремому аркуші до ст. Архітектура, т. I, с. 224—225). Г. — автор наук. праць з питань архітектури й будівництва.

ГРЕЧКА (Fagopyrum) — рід однорічних, рідше багаторічних трав'янистих рослин родини гречкових. Стебло ребристе, голе, гіллясте. Листки чергові, трикутно-серцевидні. Квітки двостатеві білі, рожеві, червоні, запашні, зібрані в китиці, які у верхній частині рослини утворюють щиток або напівзонтик. Плід — гостро тригранний горішок. 15 видів, пошир. в областях з помірним кліматом. В СРСР 2 дикорослі види, з них в УРСР — один: Г. татарська (F. tataricum), трапляється на Поліссі і в Лісостепу як бур'ян у посівах Г. звичайної та ін. культур. Квітки жовто-зелені, всі листки черешкові, ребра горішків унизу тупі й зморшкуваті. Самоза-

пилна рослина. Важливе госп. значення має Г. звичайна (F. sagittatum, або F. esculentum), що її вирощують у багатьох країнах, зокрема в СРСР, у т. ч. на Україні (переважно в Лісостепу, менше на Поліссі й у Степу). Зерно Г. містить повноцінніші, ніж у зернових злаків, білки (10—13%), вуглеводи, жири, органічні к-ти (лимонну, яблучну, шавлеву), вітаміни В₁, В₂ і РР, мінеральні солі й глікозид Р (рутин), що має лікувальне значення, мікроелементи (бор, йод, кобальт). З зерна Г. виготовляють крупи, що мають високі дієтичні якості, та борошно. Гречана солома й подова — добрі корми для худоби. Г. — цінний медонос: з 1 га посіву бджоли можуть взяти 60—100 кг меду. Врожайність Г. пересічно 10—12 (20) ц/га. На Україні вирощують переважно середньостиглі сорти (табл.). В УРСР посівна площа Г. 1977 становила 329 тис. га. Іл. с. 164.

Літ.: Савицький К. А. Гречка. М., 1970; Демиденко П. М. Просо и гречиха в степи Украины. Днепродзержинськ, 1974; Алексеева О. С. Гречка. К., 1976; Генетика, селекція, семеноводство и подделывание гречихи. М., 1976. К. А. Савицький.

ГРЕЧКА — сучасний український нар. груповий жіночий танець. Відображає процес сіяння і збирання гречки. Створений у селі Клесові Сарненського р-ну Ровен. обл. Муз. розмір 2/4.

ГРЕЧКО Андрій Антонович [4 (17).X 1903, Голодаєвка, тепер с. Куйбишево, райцентр Ростов. обл. — 26.IV 1976, Москва] — рад. партійний, держ. та військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1958, 1973). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1919. В складі 1-ї Кінної армії брав участь у громадян. війні. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1941 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кав. д-зією, корпусом, армією



П. К. Гречаний.

Районовані сорти гречки на Україні в 1978

Сорт	Середній урожай, ц/га
Аеліта	18,7
Богатир	16,5
Вікторія	16,3
Глорія	17,3
Майська	17,7
Одеська	16,6
Радехівська поліпшена	18,1
Чернігівська 17	19,4
Шатилівська 4	18,4
Шатилівська 5	18,0

Гречке писмо.

ФОРМИ ЗНАКІВ		НАЗВИ ЗНАКІВ	ВМОВА ЗНАКІВ		ФОРМИ ЗНАКІВ	НАЗВИ ЗНАКІВ	ВМОВА ЗНАКІВ	
у 4 ст. до н. е.	сучасні		давня	сучасна	у 4 ст. до н. е.		давня	сучасна
Α α	альфа	α, ā	α		Ν ν	ню	η	η
Β β	бета	β	β		Ξ ξ	кс	κς	κς
Γ γ	гамма	[g, γ]	γ		Ο ο	о, микрон	ο	ο
Δ δ	дельта	δ	[δ]		Π π	пи	π	π
Ε ε	εpsilon	ε	ε		Ρ ρ	ро	ρ	ρ
Ζ ζ	зета	ζ	ζ		Σ σς	сигма	ς	ς
Η η	ета	η	η		Τ τ	тау	τ	τ
Θ θ	тета	θ	[θ]		Υ υ	[y] epsilon	[y]	ι
Ι ι	iota	ι, ī	ι		Φ φ	фи	φ	φ
Κ κ	каппа	κ	κ		Χ χ	хи	χ	χ
Λ λ	ламбда	λ	λ		Ψ ψ	пси	ψ	ψ
Μ μ	ми	μ	μ		Ω ω	омега	ω	ο

ГРЕЧКО



Гриб-зонтик пелікий.

Гриби, поширені на Україні

Істінні

Білий гриб, боровик
Глина, плеврат черепчастий
Грибовик білий
Зеленушка
Лисичка
Маслюк значний
Моховик жовтобурі
Опелюх справжній
Опелюх істінний
Печериця польова
Печериця садова
Печериця степова
Підберезовик
Підосичник
Польовий гриб
Порховка гігантська
Дошовик гігантський
Порховка істінна
Дошовик істінний
Рижик
Сирожка бездоганна
Сирожка запашна
Сирожка зелена
Сирожка істінна
Сирожка луската
Хряц-молочник перцевий
Хряц-молочник справжній
Умнові істінні
Валуй
Воєничка
Зморшок істінний
Свинуха
Смляк, дубоник

* Їх використовують у їжу після відварювання (відвар зливають).

Неістінні

Гіряк
Лисичка несправжня
Порховка отруйна
Дошовик несправжній
Сирожка неістінна
Хряц-молочник неістінний
Отруйні
Віда поганка, або мухомор зелений
Мухомор пантерний
Опелюх несправжній
Опелюх отруйний
Печериця рудіюча
Печериця отруйна
Строчок значний
Чортів гриб

(12, 47, 18, 56, 1-ю гвардійською). З жовтня до грудня 1943 — заст. команд. 1-м Укр. фронтом. У 1945—53 — команд. військами Київ. військ. округу, 1953—57 — головнокоманд. групою рад. військ у Німеччині. З 1957 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. сухопутними військами. З квітня 1960 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і з липня 1960 по липень 1967 одночасно — головнокоманд. Об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору. З квітня 1967 — міністр оборони СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС (1952—61), член ЦК КПРС (з 1961). З квітня 1973 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тел.: Черв. Карпати, М., 1972; Вооруженные Силы Советского государства, М., 1975; Годы войны, М., 1976.

ГРЕЧКО Георгій Михайлович (н. 25.V 1931, Ленінград) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Рад. Союзу (1975, 1978), Герой ЧССР (1978). Член КПРС з 1960. Закінчив (1955) Ленінгр. механічний ін-т. Канд. тех. наук. У загоні космонавтів з 1966. Разом з О. О. Губарєвим здійснив (11.1—9.11 1975) політ на космічному кораблі «Союз-17» (див. «Союз»). Після стикування корабля «Союз-17» з орбітальною станцією «Салют-4» космонавти виконали програму польоту. Разом з Ю. В. Романенком здійснив політ (10.XII 1977 — 16.III 1978) на космічному кораблі «Союз-26». Після стикування корабля «Союз-26» з орбітальною станцією «Салют-6» космонавти виконали велику н.-д. програму. Під час польоту, що тривав 96 днів, вони здійснили вихід у космос; до орбітальної станції пристиковувались кораблі «Союз-27» (В. О. Джигібеков і О. Г. Макаров) і перший у світі міжнар. екіпаж корабля «Союз-28» (О. О. Губарєв і В. Ремек); було проведено дозаправку станції за допомогою вантажного корабля «Прогрес-1» (див. «Прогрес»). Г. і Ю. В. Романенко повернулися на Землю на кораблі «Союз-27». Золота медаль АН СРСР ім. К. Е. Цюльковського (1978).

ГРЕЧУХА Михайло Сергійович (19.IX 1902, с. Мошни, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл. — 15.V 1976, Київ) — державний і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1936 закінчив Харківський автодор. інститут. В 1938—39 — перший секретар Житомир. обкому й міськомкому КП(б)У. В 1939—54 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, 1954—59 — перший заст., 1959—61 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. У 1956—61 — кандидат у члени ЦК КПРС. У 1938—61 — член Політбюро (з 1953 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—5-го скликань. З 1966 — персональний пенсіонер. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої

Револуції, ін. орденами, медалями.

ГРЕШЕМА ЗАКОН — економічний закон грошового обігу, за яким «гірші гроші витісняють з обігу кращі». Сформулював його в 16 ст. англ. фінансист Т. Грешем. «Г. з.» відображає типове для біметалізму явище, коли з двох металів (золота й срібла), які законодавчо виконують у встановленому співвідношенні роль загальної еквівалента, один знецінюється. Це призводить до того, що монети, викарбувані з металу, вартість якого в даний час вища, витісняються з обігу й перетворюються на скарб. «Г. з.» діє й під час інфляції, коли населення намагається приховати повноцінні металеві гроші, а в обігу в основному залишаються гроші паперові. Ця закономірність діє і на сучас. світовому капіталістичному ринку. Золото, що являє собою світові гроші, витісняється з обігу своїм заміником — паперовими грошима. Наук. аналіз явища, відображеного в «Г. з.», дав К. Маркс у теорії грошей.

А. І. Кредісов.

ГРЖІМАЛІ (Hirniali) Адалберт (Войтех; 30.VII 1842, Пльзень — 15.VI 1908, Відень) — чеський композитор, скрипаль, муз. діяч і педагог. У 1861 закінчив Празьку консерваторію. В 1874—1907 жив у Чернівцях, де очолював «Музичне товариство», муз. школу, керував симф. оркестром, струнним квітетом, чоловічим хором; виступав як концертмейстер у укр. концертах. З 1902 викладав музику в Чернів. ун-ті. Автор опер, оркестрових, інструм. і вокальних творів, у т. ч. на укр. теми («Пісн. для відпочинку і фп. «Думка», «Коломийка» та ін.). Г. належить праця нм. мовою «Тридцять років музики на Буковині (1874—1904)» (Чернівці, 1904).

Р. Я. Пилипчук.

ГРІБ Кузьма Кіндратович (н. 17 (30).X 1910, с. Верхівка, тепер Троштанського р-ну Він. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1964. Закінчив Вінницький пед. ін-т (1933). Працював учителем. У роки Великої Вітчизн. війни був командиром партизанського загону. Перші вірші надрукував 1929. Автор повістей і оповідань про юних месників, учасників боротьби проти фашист. окупантів: «Бойове завдання» (1958), «Климок» (1966), «Два надіяють одна» (1969) та ін., документальної повісті «За Унавою — партизани» (1977). Нагороджений орденом Вітчизняної війни I-го ступеня, медалями.

Тел.: В зоряну ніч, К., 1970; Перший постріл, К., 1974; Рос. перекл. — Рассказ, М., 1964; Митя — партизан, М., 1972.

ГРИБАЧОВ Микола Матвійович (6 (19).XII 1910, с. Лопуши, тепер Брян. обл.) — російський рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935 (зб. «Північний Захід»). До зб. «Дорогами війни» (1945) увійшли вірші «основного часу». Життя колгоспного селянства показав у поемах «Кол-

госп „Більшовик“» (1947) і «Весна у „Перемозі“» (1948), удостоєний Держ. премії СРСР (1948, 1949). Зб. «Вірші і поеми», 1964; «Любов, і тривога, і біль», 1966; «Стрілка секундоміра», 1977 — про боротьбу народів світу за мир і свободу. Автор оповідань (зб. «Серпневі зорі», 1958; «Нічна гроза», 1964; «Любов моя шалена», 1967, та ін.), публіцистичних статей, дорожніх нарисів («Десна-красуня», 1956), повісті «Білий ангел у чистім полі» (1968) — про події Великої Вітчизн. війни. На ХХІІ—ХХV з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Нагороджений орденом Жовтневої Револуції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

Тел.: Собрание сочинений, т. 1—5, М., 1971—73; Укр. перекл. — Оповідання про першу любов, К., 1956; До зверхень, В. ки.: Сузір'я, в. 10, К., 1976.

ГРИБ-ЗОНТИК, лепіота (Lepiota) — рід шапникових базидіальних грибів (див. Базидіоміцети). Бл. 100 видів. В СРСР — бл. 30 видів, з них на Україні — 25. Найвідоміші: Г.-з. великий (L. proserpa) з плоскою шапкою до 30 см. у діаметрі, білувато-сіруватою, сірувато-коричнюватою шапкою й довгою (до 25 см.) більше задовжки ніжньою, біла основа з бульбосо; трапляється в лісах, садах, парках і на галявинах у серпні — жовтні; Г.-з. польовий (L. excoerata) — менший за попередній вид; шапника білувата, іноді коричнювато-кремова; трапляється в степах і на луках у червні — серпні. В їжу використовують лише шапники молодих грибів.

ГРИБИ (Fungi, Mycota) — група безхлорофілних організмів. Одні дослідники відносять Г. до нижчих рослин, інші — до відособленої групи організмів, близьких до тварин. Бл. 100 тис. видів Г., поширених на всій земній кулі. Гриби — гетеротрофи, живляться органічними речовинами осмотично (адсорбтивне живлення), дістаючи їжу або з неживого субстрату — сапрофіти, або з живих організмів — паразити. Види деяких Г. перебувають у симбіозі з водоростями (лишайники) та деревними рослинами, утворюючи мікоризу. Вегетативне тіло Г. складається з мицелію (грибниці), тобто сплетення нитчастих гіф. У нижчих Г. гіфи прості або розгалужені, без перегородок (одноклітинні); у вищих — з перегородками (багатоклітинні). Клітини Г. одно-, дво- або багатоядерні. Клітинна оболонка гіф щільна. Важливою ознакою вищих Г. (сумчастих грибів і базидіоміцетів) є здатність утворювати специфічні для певних груп плоді тіла, що розвиваються з вегетативного мицелію. В одних груп — це містяться спороносних органів, в інших — утвори різної форми (в численних видів — шапника на ніжці, іноді сидяча), на поверхні яких або на певних ділянках їх розвиваються спороносні органи. Сплетення розгалужених гіф утворює грибову тканину — плектенхіму. Щільна мицеліальна тка-

нина наз. строною, дуже щільне сплетення гіф — *склероцієм*. Г. різноманітні за типом онтогенетичного розвитку (див. *Онтогенез*), розмірами, формою, будовою плодонісних, особливостями розмноження — нестатеве (вегетативне) і статеве. При вегетативному розмноженні ізолювана частина грибици може продовжувати розвиток: у гіфах з'являються численні перегордки, що ділять їх на окремі клітини, які оформлюються як спори — тонкостінні (*oidii*, артроспори) або товстостінні, здебільшого забарвлені (хламідоспори); при проростанні їх утворюється грибиця. У деяких Г. відоме й *брунькування*. Статеве розмноження полягає в злитті гаплоїдних (див. *Гаплоїдія*) гамет різних статевих знаків, внаслідок чого утворюється *зигота*. Форми статевих процесів у Г. дуже різноманітні. Г. містять білки, жири, вітаміни різних груп, ферменти, біологічно активні речовини, ефективні ростові речовини (гібереліни та ін.), глікоген (запасний продукт). В оболонках клітин гіф хітин (полісахарид) є майже в усіх груп Г. (в ооміцетів — целюлоза). За специфікою будови й розмноження Г. поділяють на 4 відділи, а кожний відділ — на класи. 1. Слизовики — *Mucromycota*, класи: *Protosteliomycetes*, *Labyrinthulomycetes*, *Acrasiomycetes*, *Mucogastromycetes*, *Plasmodiophoromycetes*, 2. Хітридієві Г. — *Chytridiomycota*, клас *Chytridiomycetes*, 3. Сaproлєгнієві Г. — *Saprolegniomycota*, класи: *Saprolegniomycetes* (ооміцети, *Phycomycetes* s. str.), *Hypochytridiomycetes*, 4. Вищі Г. — *Eumycota*, класи: *Zygomycetes*, *Ascomycetes*, *Basidiomycetes*. В окрему групу виділяють незавершені Г. (*Fungi imperfecti*, або *Deuteromycetes*); до них належать конідійні (нестатеві) стадії переважно сумчатих Г. Їх екологічні групи Г., умови існування яких специфічні й дуже різноманітні: водні Г., ґрунтові сапрофіти, ґрунтові мікоризні, лишайникові дабульбеніальні Г. та ін. Значення Г. велике. Загальновідомо роль ґрунтових мікоризних Г. у розвитку й стані лісу: вони забезпечують нормальний розвиток деревних і чагарникових рослин. ґрунтові сапрофіти Г. беруть участь у мінералізації органічних речовин. Багато видів Г. їстівні. Деякі Г. використовують у хлібопекарській, кондитерській, спиртовій та виноробній (*дріжджі*), молочній (виготворення сиру рокфору), фармацевтичній (джерело антибіотиків та онкостатичних речовин), харчовій (заготовлюють їстівні Г., культивують їстівні печерки, глинку) та ін. галузях пром-сті. Все більшого значення набувають Г. як джерело біологічно активних речовин. Велика кількість видів паразитних Г. є збудниками хвороб людини і тварин (див. *Мікози*). Значної шкоди завдають збудники *грибних хвороб рослин* культурним і лісовим рослинам. Є Г., що можуть спричинити тяжкі або й смертельні отруєння. Про окремі види Г. див. статті за їхніми назвами. Л.

див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Лит.: Визначник грибів України, т. 1—5. К., 1967—79; Зерова Д. К. Очерк філогенії бессосудистих рослин. К., 1972; Зерова М. Я. Атлас грибів України. К., 1974; Жизнь растений, т. 2. М., 1976; Кириленко Т. С. Атлас родов почвенных грибов. К., 1977; Пидопличко Н. М. Грибы-паразиты культурных растений. Определитель. т. 1—3. К., 1977.

М. Я. Зерова.

ГРИБКОВІ ХВОРОБИ — група захворювань, що спричиняються паразитичними грибами (нижчими грибами). Див. *Дерматомікози*, *Кандидомікози*, *Мікози*.

ГРИБНИЦЯ, міцелій — вегетативне тіло гриба. Складається з одноклітинних (у більшості нижчих грибів) або багатоклітинних розгалужених (у деяких нижчих та всіх видів вищих грибів) *гіф*, що утворюють велику поверхню, через яку всмоктуються органічні сполуки, мінеральні речовини, вода тощо.

ГРИБНІ ХВОРОБИ РОСЛИН — хвороби, що їх спричиняють паразитичні гриби. Інші Г. х. р. наз. мікозами. Збудниками Г. х. р. є гриби, що належать до різних класів: плазмодіофорові (збудники *гилі* капусти, порошистої парші картоплі тощо), хітридіоміцети (збудники раку картоплі, чорної ніжки капусти тощо), ооміцети (збудники фітофторозу картоплі, мильдю винограду, несправжньої борошнистої роси цибулі тощо), зигоміцети (деякі збудники пліснявини насіння тощо), сумчасті (збудники парші яблуні, білої гнилі соняшника, борошнистої роси злаків тощо), базидіальні (збудники іржі рослин, сажки тощо) та багато незавершених грибів (збудники кластероспориозу кісточкових, плодової гнилі, антракнозу гарбузових тощо). Відомі різні типи Г. х. р.: гниль, плямистість, пухляк, деформація, в'янення (див. *Вітні*) та ін. Оселяючись на поверхні рослин або в їхніх тканинах, гриби живляться готовими органіч. речовинами, що дуже ослаблює рослину й може призвести до загибелі їх. Збудники Г. х. р. поширюються за допомогою спор, які зберігаються в насінні, вегетативному та посівному матеріалі, на післязбиральних рештках, у ґрунті, в ушкоджених тканинах багаторічних рослин. Спор розносяться вітром, водою, краплями дощу, переносять їх і комахи. Інкубац. період Г. х. р. може тривати від кількох днів до кількох місяців, що залежить від типу збудника, зовн. умов (гол. чином температурних та вологості) і сортових особливостей рослин. Для діагностики Г. х. р. має значення знання симптомів даної хвороби та виявлення її збудника (див. *Діагностика хвороб рослин*). Заходи боротьби. Застосування комплексу агротех., хім., біол. та фіз.-мех. методів, проти карантинних об'єктів — карантинних заходів. Див. також статті про Г. х. р. за їхніми назвами.

В. Ф. Пересичук.

ГРІБОВ Олексій Михайлович [18 (31). I 1902, Москва — 29. XI

1977, там же] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1944. Закінчив студію МХТ. З 1924 — актор МХАТу. Ролі: Лука («На дні» Горького), Чебуткін («Три сестри» Чехова), 2-й мужик («Плоди освіти» Л. Толстого), Хома («Село Степанчиково» за Достоевським), матрос Соловцов («Офіцер флоту» Крона) та ін. Г. був першим виконавцем на сцені МХАТу ролі В. І. Леніна («Кремльські куранти» Погодіна). Знімався в кіно і телефільмах («Весілля», «Ревізор», «Сміливі люди», «Вірні друзі», «Шведський сірник», «День за днем»). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1951, 1952.

ГРИБОЕДОВ Олександр Сергійович [4 (15). I 1795, Москва — 30. I (11. II) 1829, Тегеран, похований у Тбілісі] — російський письменник. Закінчив три факультети Моск. ун-ту. В 1812 добровольцем вступив до армії, 1816 вийшов у відставку. Протягом ряду років займав дипломатичні посади на Сході. В червні 1825 відвідав Київ, де зустрівся з керівниками *Південного товариства декабристів*. З 1828 — рос. посланник у Персії. Загинув внаслідок політ. провокації. Ранні літ. спроби Г. — комедії та вірші. В реалістичній комедії «Лихо з розуму» (1822—24; повне вид. 1833) виражено найпереводіші на той час суспільні погляди, відтворено конфлікт між передовою молоддю, близькою за поглядами до декабристів, і представниками реакційного феодально-кріпосницького табору. Комедія лістала високу оцінку прогресивної громадськості Росії. В 1831 п'єсу було вперше поставлено в Москві й Петербурзі. «Лихо з розуму» укр. мовою перекладали М. Рильський, Є. Дроб'язко та ін. Трагедії «Родаміст та Зенобія», «1812 рік», «Грузинська ніч», над якими Г. працював після 1825, не було завершено. Портрет с. 165. Та.: Сочинения, т. 1—2. М., 1971; Избранное. М., 1978; Укр. перекл. — Лихо з розуму. К., 1951. Лит.: А. С. Грибоедов. В кн.: Литературное наследство, т. 47—48. М., 1946; Орлов В. Грибоедов. Л., 1967; Писанов Н. Творческая история «Горе от ума». М., 1971; А. С. Грибоедов Творчество. Биография. Традиции. Л., 1977; Нечкина М. В. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1977.

Ю. І. Корзов.

ГРІВА Матвій (пр. н. і см. невід.) — один з керівників *гайдамацького руху* на Правобережній Україні в 30-х рр. 18 ст., запорізький козак. Брав участь у повстанні під проводом *Верлака*. Очолюючи загін запорожців і селян, Г. 1734 здобув Вінницю і розгромив ряд шляхет. маєтків у Вінн. повіті. Після придушення повстання відступив із загonom на Запорізьку Січ. Восени 1736 гайдамаки на чолі з Г. захопили Павловод (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) і Погребище (тепер смт Вінн. обл.). Далеша доля Г. невідома.

ГРИВАСТА ВІВЦЯ (*Ammotragus lervia*) — парнокопитний сса-



А. А. Гречко.



Г. М. Гречко.

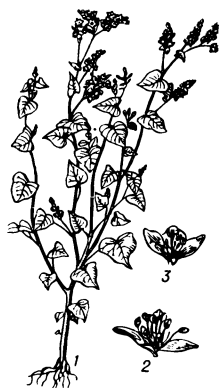


М. М. Гривчов.



О. М. Гривов.

ГРИВАСТИЙ ВОВК



Гречка: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка з довгими стовпчиками і короткими тичинками; 3 — квітка з короткими стовпчиками і довгими тичинками.



Гриваста вітя.



Гривастий вовк.

вещь родини бичачих. Довж. гила до 165 см, вис. в холці до 100 см, маса 40—140 кг. У самців великі загнуті роги (довж. до 80 см), у самок менші (до 40 см). Довге густе волосся на нижній частині шії і передніх кінцівках утворює гриву (звідси й назва Г. в.). Забарвлення рудувато-жовте. Самка щороку після 150—165-денної вагітності народжує 1—2 ягнят. Г. в. поширена в Пн. Африці. Живе невеликими стадами в гірських р-нах, тримається серед скель. Живиться трав'янистими рослинами. Об'єкт полювання, Г. в. дуже винищена. На значній частині ареалу взята під охорону. Г. в. — предок місцевих свійських овець.

О. П. Корнєв.

ГРИВАСТИЙ ВОВК (*Chrysocyon brachyurus*, синонім *Canis jubatus*) — хижий ссавець род. *собачих*. Довж. тіла бл. 125 см, вис. в холці до 75 см, маса 20—23 кг, хвіст (довж. до 30 см) пухнастий. Забарвлення на спині яскраво-руде, на ногах майже чорне, кінчик хвоста — білий. Видовжене волосся на шії утворює гриву (звідси й назва Г. в.). Поширений у Пд. Америці. Зустрічається в пампасах і навколо боліт з високою травою. Живиться дрібними тваринами, а також рослиною їжею. Самка кожної зими народжує по 2—3 малят. Іноді Г. в. нападають на свійських тварин (птицю, овець), але через невеличкість значної шкоди не завдають.

О. П. Корнєв.

ГРИВЕНИК — розмінна 10-копійкова монета. Випускали в Росії з 1701 із срібла. В СРСР карбується з 1924; до 1932 — з срібла, потім — з нікелю; з 1961 — з міднонікелевого сплаву.

ГРИВИ — видовжені підвищення в рельєфі. Утворюються внаслідок ерозії. Крутизна схилів залежить від порід, з яких складаються Г. Відомі на *Західно-Сибірській рівнині*, в *Кулундинському степу* тощо. На Україні Г. характерні для рельєфу Донбасу, де вони мають вис. до 10 м і простягаються іноді на кілька кілометрів.

ГРИВНА шийна — шийна прикраса (у сх. слов'ян — переважно жіноча), що мала вигляд металевого обруча; знак гідності вождя, нагорода. Відома в різних народів з часів *бронзового віку*. Г. були бронзові, срібні, золоті або залізні.

ГРИВНЯ — зливков срібла, що був грошовою і ваговою одиницею в Давній Русі в 10—14 ст. Різні Г. — київська, чернігівська, новгородська, литовська тощо — мали неоднакову вагу (київ. Г. — бл. 160 г, новгородська — бл. 200 г). В 13 ст. з'явився зливков, що дістав назву карбованця і в 15 ст. витіснив з обігу гривню.

ГРИГОРАШЕНКО Леонід Павлович (н. 21.X 1924, ст. Бірзула, тепер м. Котовськ) — молдавський рад. графік і живописець, нар. художник Молд. РСР (з 1963), чл. кор. АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1962. Працює в галузі живопису, станкової і книжкової графіки. Автор акварельних серій «Котовський», 1950; «Вікова дружба», 1950—63), акварелей і офорти («За владу Рад!». 1966—

67), істор. картин («Данина кров'ю», 1958—66, та ін.). Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями.

ГРИГОРЕНКО Грицько (літ. псевд. Судовщикова-Косач Олександрів Євгенівна; березень 1867, м. Макар'єв, тепер Костром. обл. — 27.IV 1924, Київ) — українська письменниця. Навчалася на істор.-філос. відділі Вищих жіночих курсів у Києві. Перша зб. оповідань Г. «Наші люди на селі», в яких показано тяжкі умови життя сільської бідноти, вийшла 1898. В оповіданнях поч. 900-х рр.: «Смерди», «Переселці», «Ніяк не вмере», «Чи по правді?» зображено повсякдення селян-переселенців, безробіття в місті, наростання стихійного протесту мас. Писала оповідання з життя дітей («Дітки», 1918), п'єси. На окремих творах Г. позначився вплив натуралізму. Тв.: Твори, т. 1—2. Х.. 1930; Вибрані твори. К., 1959.

Н. Я. Жук.

ГРИГОРЕНКО Ярослав Михайлович (н. 12.X 1927, Київ) — український рад. вчений у галузі механіки і прикладної математики, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1955) Київ. ун-ту працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1971 водночас і в Київ. ун-ті). Осн. праці — з теорії оболонок із змінними параметрами в класичній і некласичній постановках, в галузі аналітичних і числових методів розв'язування задач про напружено-деформований стан оболонок конструкцій.

ГРИГОР'ЄВ Андрій Олександрович [20.X (1.XI) 1883, Петербург — 2.IX 1968, Москва] — рад. географ, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1946. Закінчив Петерб. ун-т (1907), вивчав географію в Берлін. і Гейдельберзькому ун-тах. Професор Ленінгр. ун-ту (1925—36). Гол. редактор *Короткої геогр. енциклопедії* (1960—66). За пропозицією Г. при АН СРСР створено (1918) відділ пром.-геогр. вивчення Росії, що був перетворений на Ін-т географії, яким Г. керував протягом 1930—51. Досліджував *Большеземельську тундру*, Пд. Урал, Якутію, *Кольські півострів*. Осн. праці присвячені теоретичним питанням фіз. географії, геогр. зональності, фіз.-геогр. районування, характеристики типів *географічного середовища*, історії геогр. знань тощо. Г. зробив вчення про *географічну оболонку* Землі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1947. Портрет с. 166.

ГРИГОР'ЄВ Володимир Сергійович [н. 1 (14).X 1910, Луганськ, тепер Ворошиловград] — український рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1966). Член КПРС з 1940. Закінчив (1936) Харків. інженерно-буд. ін-т. Працював на буд. підприємствах Харкова, 1944—52 — у Південному н.-д. ін-ті пром. будівництва (з 1948 — директор). У 1952—56 — міністр пром.-сті буд. матеріалів УРСР. У 1956—73 — директор Н.-д. ін-ту буд. матеріалів і виробів (Київ). Осн. праці з технології

виробн. буд. матеріалів, гол. чин. з металург. шлаків. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ГРИГОР'ЄВ Йосип Федорович [28.V (10.VI) 1890, Петербург — 14.V 1949] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1946). Після закінчення Петрогр. гірничого ін-ту (1916) досліджував Рудний Алтай. З 1918 працював у *Геологічному комітеті*, з 1921 — в Гірничому ін-ті, 1929—36 — в Моск. гірничій академії. З 1933 — співробітник Геол. ін-ту АН СРСР (1941—42 і 1947—49 — директор цього ін-ту). Розробив мінераграфічні методи дослідження руд, уперше дав класифікацію їхніх структур. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 166.

ГРИГОР'ЄВ Сергій Олексійович [н. 22.VI (5.VII) 1910, Луганськ, тепер Ворошиловград] — український рад. живописець і графік, дійсн. член АМ СРСР (з 1958), нар. художник СРСР (з 1974). Член КПРС з 1941. В 1932 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. Кричевського та Ф. Красицького. Ранні твори Г. присвячені молоді (панно «Фізкультурники», «Діти на пляжі», «Баяніст» — усі 1937; «Комсомольська сім'я», 1939, «Свято молоді», 1937—38); портрети, зокрема М. Горького. В повоєнні роки він малює жанрові полотна, переважно на теми сім'ї та школи: «На зборах» (1947), «В рідній сім'ї» (1948), «Воратар» (1949, ДТГ), «Прийом до комсомолу» (1949, ДМУОМ), «Обговорення двійки» (1950), «Повернувся» (1954) — обидва — в ДТГ, «Батьківські збори» (1960), «Діти за книгою» (1969), «Рідна мати» (1970). В 60—70-і рр. 20 ст. цільне місце в творчості Г. посідають портрети художників С. Отрошенка, 1957; Т. Голембівської, 1960; письменників — А. Голловка, 1966; П. Панча, 1967; П. Усенка, 1969; М. Бажана, 1976) та пейзажі. Викладав у Харків. (1933—34) та Київ. (1934—60, з перервами) художніх ін-тах, професор (з 1947). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Державна премія СРСР, 1950, 1951. Портрет с. 166. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Лит.: Гур'єва Т. Сергій Олександрович Григор'єв. М., 1957; Афанасьєв В. А. Сергій Олександрович Григор'єв. М., 1967.

ГРИГОР'ЄВ Сергій Петрович [20.IX (2.X) 1878, Харків — 25.X 1920, там же] — укр. рад. рентнолог. Закінчив мел. факультет Харків. ун-ту (1902), працював у Харкові. Висвітлив ряд нових на той час питань рентнології, зробив значний внесок у діагностику захворювань нирок, розробляв рентнологічну методику і техніку. В 1920 заснував у Харкові Укр. рентнологічну академію, яку згодом було перетворено на *Радіологічний медичний харківський науково-дослідний інститут*.

ГРИГОР'ЄВЩИНА — антирадянський куркульсько-есерівський

заколот на Пд. України в травні 1919. На чолі заколотників стояв кол. петлюрівський отаман Г. Григор'єв, який у царській армії був штабс-капітаном, 1917 перейшов на службу до Центральної ради, 1918 — до гетьманщини, в грудні 1918 — до петлюрівської Директорії. В лютому 1919, після краху Директорії, Григор'єв формально перейшов на бік Рад влади. Г. а. повстанські загони Херсонщини, які він очолював, було зведено в 1-у Західнопроську бригаду, 13.IV.1919 переформовану в 6-у стрілк. д-зію. Григор'єв перетворив довірені йому частини на оплот націоналістичної контрреволюції. Він не раз ігнорував накази командування Укр. фронту, провадив незаконні репресії, влаштовував погроми, розстрілював місц. парт. і рад. активістів. На поч. травня 1919 Григор'єв став на шлях відкритого заколоту, центром якого було м. Олександрія. Він проголосив себе отаманом України і закликав до боротьби проти Рад влади. Заколотники захопили Єлизаветград, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Кременчук, Черкаси. Уряд УСРР оголосив Григор'єва поза законом. Воєнні операції по ліквідації Г. очолив К. Є. Ворошилов. Для організації підрозуму ЦК КП(б)У надіслав на місця В. П. Затолського, С. В. Косіора, Ю. М. Коцюбинського та ін. В бойових діях взяли участь рад. війська під командуванням П. Ю. Дибенка, кораблі Дніпровської військової флотилії. Рад. війська при активній підтримці трудящих розгромили Г. до кінця травня. Григор'єву вдалося втекти в розташування банд Махна. 27.VII.1919 його вбили махновці.

В. С. Левин.

ГРИГОРІАНСЬКИЙ КАЛЕНДАР, новий стиль — система літочислення, запроваджена 1.VIII.1582 за римського папи Григорія XIII (звідси назва). Див. *Календар*.

ГРИГОРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — давнє городище біля с. Григорівки Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Досліджували його 1947—48 і 1952—53. Г. г. має сліди заселення в різні епохи. До раннього скіфського часу (7—6 ст. до н. е.) належать залишки землянок, наземних жител і гоним. ям. Серед речових знахідок — ліпні горшки, оздоблені валяком, миски, чарки, куллі й корчаги. В сх. частині городища виявлено залишки жител часів *лицької культури*. При розкопках культурних шарів, що датуються 9—10 ст., знайдено залишки землянок з печами-кам'янами, а також залишки виробничого комплексу (25 залізобитих горнів).

ГРИГОРІЙ (пр. н. і см. невід.) — давньоруський каліграф 11 ст., діяч. Написав і оздобив *Остромирів евангеліє* (1056—57, Держ. публічна б-ка ім. М. Салтикова-Шchedрина в Ленінграді) для новгородського посадника Остромира, ролича київ. князя Ізяслава. **ГРИГОРІЙ ТУРСЬКИЙ** (франц. Grégoire de Tours, лат. Gregorius Turonensis; бл. 540, Клермон-Ферран — бл. 594, Тур) — історик

франків. Походив із знатної галло-рим. родини. Був однією з найвпливовіших духовних осіб д-ви *Меровінгів*. З 573 — єпископ Турський. Твір Г. Т. «Історія франків» (лат. мовою, в 10 кн.) є осн. джерелом з історії *Франкської держави* 5—6 ст.

ГРИГОРІЯ ГІКИ ГРАМОТА — видана буковинським воєводою Г. Гікою грамота (1766), за якою селян зобов'язували працювати на поміщиків 12 днів на рік і платити їм десятину від урожаю (див. *Буковина Північна*). Розмір панщини фактично був більший, ніж визначений грамотою, оскільки було встановлено великі норми робіт. Формально Г. Г. г. діяла до селянської реформи 1848, але буковинські поміщики протягом 1-ї пол. 19 ст. укладаючи угоди з селянами, збільшували панщину до 100 і навіть 150 днів.

Лит.: Історія селянства Української РСР. т. 1. К., 1967.

ГРИГОРІВІЧ Василь Іванович (1786, м. Пирятин, тепер Полт. обл. — 15.III.1865, Петербург) — російський історик мистецтва. В 1803 закінчив Київську академію. З 1824 брав активну участь у роботі *Товариства заохочування художників* (1829—54 — його секретар). У 1829—39 конференц-секретар петерб. АМ. З 1839 — дійсний член Російської Академії, з 1841 — почесний член АН. Видав першого художнього наук. журналу в Росії («Журнал изящних искусств», 1823, 1825). Сприяв розвитку мистецької освіти на Україні, допомагав молодим укр. художникам, які навчалися в Петербурзі. Брав діяльну участь у зльвищенні Т. Г. Шевченка з кріпацтва (поет присвятив йому поему «Гайдамаки»).

ГРИГОРІВІЧ Віктор Іванович [30.IV. (12.V) 1815, Балта, тепер Одес. обл. — 19 (31).XII.1876, м. Єлизаветград, тепер Кіровоград] — російський мовознавець-славіст. Один з основоположників слов. філології в Росії. В 1833 закінчив Харків., 1838 — Дерптський (тепер Тартуський) ун-ти. Професор Казанського, Моск. і Новоросійського в Одесі (1865—76) ун-тів. Автор праць з історії, мови й лри слов'ян. У лекціях «Слов'янські наріччя» (опубл. 1884) Г. дав характеристику й укр. мови.

ГРИГОРІВІЧ Дмитро Васильович [19 (31).III.1822, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 22.XII.1899 (3.I.1900), Петербург] — російський письменник. Навчався в інженерному училищі в Петерб. АМ (1836—40), де зблизився з Т. Шевченком. Повісті «Село» (1846) і «Антон Гореміка» (1847) написані в дусі *натуральної школи* і мають антикріпосницький характер. Романи «Рибалки» (1853), «Переселенці» (1855—56) — з життя селян. На поч. 60-х рр. Г. відійшов від лри, проте 1883 вийшла його повість «Гутаперчовий хлопчик». У «Літературних спогадах» (1892—93) розповів про свої зустрічі з Т. Шевченком і Є. Гребінкою.

Тв.: Літературне вшоминання. М., 1961; Избранное. М., 1976; Укр. переклад — Бурлака, К., 1956; Гутаперчовий хлопчик. К., 1956.

ГРИГОРІВІЧ Дмитро Павлович [25.I (6.II) 1883, Київ — 26.VII.1938, Москва] — рад. конструктор літаків. У 1909 закінчив Київ. політех.ін-т. Створив літаючі човни М-1 (1913); М-5 (1914) з високими льотними якостями; М-9, озброєний кулеметами (1915) й гарматою (1916); 1916 — перший у світі гідролітак-винищувач (М-П). У рад. час конструював винищувачі І-2 та І-2-біс, літаючий човен М-24 і морський розвідник РОМ-2; разом з М. М. Полікарповим — винищувач І-5 (1930) та перший винищувач (ПІ-1) з висувним шасі й гарматним озброєнням (1930—33).

ГРИГОРІВІЧ Євгенія Зинонівна [17 (30).IV.1905, Дубно, тепер Ровен. обл. — 15.VII.1978, Київ] — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УСРР (з 1954). Закінчила Одес. кінотехнікум (1928). З 1930 — режисер на Одеській, з 1943 — на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів, де поставила переважно більшість картин, серед яких: «Паша Ангеліна» (1947), «Олександр Довженко» (1964, повнометражний), «У світлі невидимих променів» (1965), «Микола Самокиш» (1966), «Молодий брат» (1967, про Д. І. Ульянова), «Пам'ятники Древньої Русі» (1969), «Бережіть рідну природу» (1974), «Ліс — наше багатство» (1975).

ГРИГОРІВІЧ Іван (псевд. на польській сцені — Ян Яніцький; 1876, с. Гнильче, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл. — 3.IV.1937, Львів) — український драм. актор і співак (тенор). Виступав у укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* (1895—1900, 1907—12). в польс. театрі Т. Павликовського у Львові (1900—05). Гастролював у театрах Кракова (1899), Загребі (1901), Белграда (1903). У 20—30-х рр. проводив пед. роботу у Львові. Партії: Петро, Іван («Наталка Полтавка»), «Чорноморці» Лисенка, Андрій («Запорожець за Дунаєм»), Гулака-Артемівського), Йонтек («Галька» Молюшка), Мозанієлло («Німа з Портічі» Обера) та ін. В концертах виконував укр. нар. пісні, романси М. В. Лисенка, О. Нижанківського, В. Матюка та ін.

ГРИГОРІВІЧ Юрій Миколайович (н. 1.I.1927, Ленінград) — російський рад. артист балету й балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1973). В 1946 закінчив Ленінгр. хореографічне уч-ще. До 1964 — соліст балету, 1962—64 — балетмейстер Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. З 1964 — гол. балетмейстер Великого театру СРСР. Постановки: «Кам'яна квітка» Прокоф'єва (Ленінград, 1957; Москва, 1959; Стокгольм, 1962; Софія, 1965); балети Чайковського; «Спартак» Хачатуряна (Москва, 1967; Новосибірськ, 1977), «Іван Грозний» на музику Прокоф'єва (Москва, 1975; Париж, 1976), «Ангара» Ешма (Москва, 1976), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва (Париж, 1978). Нагороджений орденом Леніна, Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1977. Портрет с. 166



О. С. Григоренко.



Гришко Григоренко (О. Б. Судовишкіна-Косач).



Гришия шийна. Золота князівська грона, прикрашена пергородчастю емаллю, із скарбу, знайденого біля села Кам'яного Броду Володарсько-Волинського району Житомирської області.



Гришия.

ГРИГОРОВИЧ-
БАРСЬКИЙ

А. О. Григор'єв.



І. Ф. Григор'єв



С. О. Григор'єв.



Ю. М. Григор'єв.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Василь Григорович [псевдонім — Плак, Альбов; 1701, Київ — 26.IX (7.X) 1747, там же] — український мандрівник і письменник. Н. в сім'ї дрібного крамаря. В 1715—23 навчався в *Київській школі*.

В 1723—47 подорожував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Молдавії, Італії, Греції, Палестині, Сирії, Аравії, Єгипту. В Тріполі (1729—30), Дамаску (1730—34) й на о. Кіпр (1734—35) вивчав грецьку й викладав лат. мови. В 1736—43 жив на о. Патмос, працював над складанням латинської граматики для греків. В дорожніх записках, що супроводяться 150 малюнками, розповіді про екон. становище, освіту, звичаї та істор. минуле населення й торгівлю країн, де він побував. 25.VIII (5.IX) 1747 повернувся до Києва. Записки Г.-Б. поширювалися на Україні й у Росії спочатку в рукописах. Перше друковане видання записок вийшло 1778; останнє (7-е), найповніше, під ред. М. Барсукова, — 1885—87. Г.-Б. було поховано в Києво-Брат. монастирі.

Тв.: Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г., ч. 1—4. СПб., 1885—87.
Лит.: Даниш Б. М. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965; Родаченко І. Мандрівки Василя Барського. К., 1967.

М. Д. Семенчук.

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Іван Григорович (1713, Київ — 1785, там же) — український архітектор, видатний представник укр. бароко. Брат В. Г. Григоровича-Барського. Навчався в Київ. академії. Серед споруд Г.-Б.: міський водопровід на Подолі з павільйоном-фонтаном Самсона (1748—49, не зберігся), тридільні одиобанні й грибанні храми — надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1760) й *Покровська церква* (1766), центричні одиобанні — дзвіниця Петропавлівського монастиря (1761—63) та церква Миколи Набережного (1772—85), магістратська хлібна крамниця (1756), бурса (1760—65), гостиний двір (1778) — всі в Києві; келії у Межигірському (1766) та дзвіниця й церква в Красногирському Золотоніському (1760—70) монастирях. Разом з А. В. Кавосом працював над спорудженням (виконав гол. чин. скульптурні роботи) собору і дзвіниці в Козельці (1752—65). Вважають, що Г.-Б. брав участь у будівництві будинку магістрату в Козельці (1756), Костянтинівської церкви на Подолі в Києві (1757), Трохосвятительської церкви в с. Лемешах Черніг. обл. (1760—61). Для творчості Г.-Б. характерні різноманітність композиційних прийомів, мальовничість пластика фасадів, стриманий, витончений декор.

Лит.: Холостенко М. В. Іван Григорович-Барський — зодчий Києва XVIII сторіччя. «Архітектура Радянської України», 1940, № 11; Заболотний В. Український архітектор XVIII століття Григорович-Барський. «Українська література», 1942, № 5—6.

Ю. С. Асєєв.
ГРИГОРУК Євген Максимович (25.XII 1898 (6.I 1899), с. Троян-

ка, тепер Голованівського р-ну Кіровоград. обл. — 24.X 1922, Ялта) — український рад. поет і громадський діяч. Член Комуністичної партії з 1918. Деякий час був зв'язаний з організацією лівих есерів-боротьбистів, але невдовзі відійшов від них. Брав участь у повстаннях проти Центр. ради й гетьманщини. Закінчив Феодосійський учительський ін-т (1920). Займався організацією видавничої справи на Україні й в РРФСР. У 1921—22 працював у Москві. Літ. діяльність почав 1919. В Києві видав віршовану агітаційну брошуру «Звідкіля пішли бандити» (1920). Писав вірші про героїчні події громадян. війни («Минуле», «Марш перемоги» та ін.). Автор одного з перекладів «Інтернаціоналу».

Тв.: Твори. К., 1962.

Лит.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. Ф. П. Погребеньки.

ГРИЖА — випинання органа або його частини через природний чи штучний отвір у стінці певної порожнини тіла без порушення цілісності шкірного покриву. У людини залежно від локалізації розрізняють Г. мозкову, легеневи, м'язові й черевні (найпоширеніші); за походженням — природжені (вади внутрішньоутробного розвитку) й набуті (післяопераційні й травматичні, зокрема грижі слабкості). Складовими частинами черевної Г. є ворота (отвір у м'язовому шарі стінки живота), мішок (випинання очеревини) і вміст мішка (кишкові петлі, сальник тощо). Виникають черевні Г. як наслідок тривалого підвищення внутрішньочеревного тиску (при важкій фіз. праці, родах, запорах, ожирінні тощо). При поверхневих черевних Г. (пахових, пупкових та ін.), коли хворий встає, кашляє чи ходить, на поверхні живота виникає припухлість, яка зникає в лежачому стані або в разі натискування на неї рукою. Внутрішні Г. (діафрагмальна та ін.) цієї ознаки не мають, тому діагностика їх утруднена. Г. спричинює біль у місці виходу (особливо при ходінні й напруженні), зниження працездатності, іноді — порушення функції органів черевної порожнини. Майже всі Г. з часом збільшуються й нерідко ускладнюються. Найнебезпечнішим ускладненням Г. є защемлення її, що може призвести до *перитоніту*. Профілактика: раціональний режим фіз. праці, систематичні заняття фізкультурою тощо. Лікування — хірургічне. У тварин Г. бувають пупкові, мопсові, черевні, промежнинні й діафрагмальні; розрізняють Г. природжені й набуті; вправні, невправні, защемлені. Лікування хірургічне, защемлених Г. — негайне. При пупкових Г. у молодняка іноді застосовують спец. пов'язки, бандажі.

М. П. Черненко (грижа у людини)

ГРИЗАЙЛЬ (франц. grisaille, від gris — сірий) — вид однокольного декоративного живопису в сірому або коричневому тоні, що імітує скульптурний рельєф. Відомий з 14—16 ст. переважно в розписах стін. Найбільшого розквіту

досяг в епоху класицизму, в Росії — з кін. 18 — поч. 19 ст. (розписи палаців у Пушкіно, Гатчині). Г. наз. і розписи однокольного емаллю, в яких досягається ефект рельєфного зображення (напр., ліможські емалі у Франції, 16 ст.). Г. застосовували, зокрема, П.-П. Рубенс, І. Репін; на Україні — І. Іжакевич.

ГРИЗЛІ, сірий ведмідь (*Ursus arctos cinereus*) — хижий ссавець родини *ведмедових*; підвид *ведмеда бурого*. Довж. тіла 2,5—2,75 м, маса 450—500 кг. Хутро сіре. Поширений у Пн. Америці (Аляска, частково Канада). Спосіб життя Г. такий самий, як і в європейсько-східського підвиду бурого ведмеда. Г. — промислова тварина.

ГРИЗОДУБОВА Валентина Степанівна [н. 18 (31).I 1910, Харків] — рад. льотчиця, подполковник, Герой Рад. Союзу (1938). Член КПРС з 1941. Закінчила аероклуб (1929), працювала в цивільному повітр. флоті. 24—25. IX 1938 разом з П. Д. Осипенко й М. М. Расковой на літаку АНТ-37 здійснила безпосадочний переліт з Москви на Далекий Схід, встановивши світовий міжар. рекорд дальності. З березня 1942 командувала 101-м авіац. полком далекої дії (пізніше — 31-м гвард. бомбардувальним авіац. полком), який допомагав партизанам.

ГРИЗУНИ (Rodentia, синонім Glires) — ряд *ссавців*. Довж. тіла 5 см — понад 1 м. Зуби пристосовані до зривування й пережовування рослинної їжі. Різні добре розвинені, дологотубільні форми, ростуть протягом усього життя тварини, самозагострюються (передній ріжучий край завжди лишається гострим через те, що передня поверхня акрита твердою емаллю зубною, а бічні та задня — дентином, який швидко стирається; ікол у Г. немає, кутні зуби — з горбкуватою або складчастою жуйною поверхню. Серед Г. є наземні (*ховахи*, *миші*, *полівки*), підземні (*сліпачі*, *докори*), напівводні (*бобр річковий*, *ондатра*) й деревні (*білка*, *летяга*). Поширені Г. на всій земній кулі, живуть у тундрі, лісах, степах, пустелях, горах і поблизу жител людини. Найчисленніший ряд ссавців, що об'єднує понад третину видів цього класу. Охоплює 353 роди, об'єднаних у 35 родин. На тер. СРСР поширені бл. 140 видів з 11 родин, у т. ч. на Україні — 40 видів з 7 родин: боброві (Castoridae), білячі, соняки, тушканчикові (Dipodidae), сліпачові (Spalacidae), мишачі, ком'якові (Cricetidae). Серед Г. чимало шкідників сільського, лісового й комунального г-ва; багато Г. є природними носіями збудників небезпечних хвороб людини, свійських і мисливсько-промисл. тварин. Особливої шкоди Г. завдають у роки масового розмноження, що буває за сприятливих кормових, погодних та ін. умов. Про заходи боротьби з Г. див. ст. *Дератизація*. Делкі види Г. є об'єктами хутрового про-

мислу (білка, бобер, хом'як, ховрах) чи акліматизації й розведення заради м'яса або хутра (ондатра, нутрія); як лабораторних тварин використовують хом'яків, мишей, морських свинок (див. *Ковія*). Г. виникли в кривдовому періоді; за походженням пов'язані з *комаїдоїдними*. Викопні рештки Г. відомі з нижнього палеоцену й нижнього еоцену.

Лит.: Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. К., 1952; Сокур І. Т. Ссавці фауни України і їх господарське значення. К., 1960; Млекопитающие фауны СССР, ч. 1. М.—Л., 1963; Соколов В. Е. Систематика млекопитающих. М., 1977.

ГРИМ (франц. *grime*, букв.—кумедний дідаган, від італ. *grimo* — зморшуватий) — мистецтво змінювати обличчя актора за допомогою спеціальних фарб (гриму), пластичних і волоссяних накладок, парика, зачіски відповідно до ролі. Характер Г. залежить від ідейних і худож. вимог драм. твору, від задуму актора й режисера, а в кіно й на телебаченні — ще й від вимог операторської техніки.

Лит.: Шапохін І. О. Грим у театрі і в кіно. К., 1971.

ГРИМАЙЛІВ — селище міського типу Гусятинського р-ну Тернопільської обл. УРСР, на р. Гиний (бас. Дністра). Залізнична станція. Вузол автошляхів. 2,7 тис. ж. (1978). Консервний, хлібний і цегельний з-ди; держ. племянна станція. Дві заг.-осв. школи, філіал Хоростківської муз. школи; лікарня, поліклініка. Будівля культури, кінотеатр, 2 б-ки. Парк і залишки замку (18 ст.). Відомий з 1600.

ГРИМАЙЛО Ярослав Васильович (н. 19.XI (2.XII) 1906, с. Рогинці, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1940. Навчався в Харків. ін-ті нар. освіти. Перша зб. віршів «Вітрила піднято» (1930). Автор книг віршів, нарисів, оповідань, повістей «Подорожі листом...» (1956), романів «Кавалер ордена Слави» (1955), «Незакінчений роман» (1962), «Зачарований на схід» (1971) та ін. — про трудовий подвиг рад. людей, героїв Великої Вітчизн. війни.

Тел.: Сніг лейтенанта. К., 1950; Подорожі листом. К., 1976; Рос. перекл. — Христа Шовкунова. М., 1968; Очарований восток. М., 1977.

ГРИМУЧА РТУТЬ, Hg (OCN)₂ — ртутна сіль гримучої (фульмінатної) кислоти H—O—N≡C. *вибухонебезпечна речовина*. Г. р.—безбарвна або сірі кристали, малорозчинні у воді. Отруйна, дуже легко вибухає при ударі, терті тощо. Одержують при взаємодії *етилевого спирту* з розчином нітрату ртуті в азотній к-ті. Застосовують у капсулах-детонаторах, капсулах-запальниках.

ГРИМУЧИЙ ГАЗ — суміш двох об'ємів *нодію* й одного об'єму *кисню*. При запалюванні вибухає, виділяючи велику кількість тепло-ти, т-ра досягає ~2800° С. Полум'я Г. г. використовують для плавлення *кварцу*, *пластики*, для газового зварювання й різання металів.

ГРИМУЧНИКОВІ, ямкоголові (Crotalinae) — підродина отруйних змій. Близькі до *гадюкових*,

але відрізняються від них наявністю ямки з кожного боку голови між оком і ніздрю (особливий термокаційний орган). Понад 120 видів, що належать до 6 родів. Поширені в Америці, тропічній і помірній Азії. В СРСР — 2 види роду *цитомордик*. З Г. найвідоміші амер. гримучі змії зі своєрідним погрімом на кінці хвоста, утвореним видозміненнями роговими щитками, які залишилися після попередніх ливнів; за допомогою погрімка ці змії видають специфічний тріскучий звук. Укуси Г. небезпечні для тварин і людини.

В. І. Тарашук.
ГРИНЕВЦЬКИЙ Іван Миколайович (24.VI 1850, с. Саночок, тепер ПНР — 25.I 1889, м. Перемішль, тепер ПНР) — український актор і режисер. У 1869—1881 (з перервами) виступав у польс. театрах у Тарнові, Львові, Кракові та ін. В 1874—80 — актор (з 1876 — режисер), 1882—89 — директор (спільно з І. Бібелом) укр. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. Учень М. Л. Кропивницького, з яким працював 1875 (в Галичині) й 1876 (в Катеринославі). Ролі: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Бичок («Гли-тай, або ж Павук» Кропивницького), Городничий («Ревізор» Гоголя), Тихий («Гроза» О. Островського), Максиміліан Моор («Розбійники» Шіллера); був водночас режисером цих вистав. Постанови спектаклі: «Підгоряни» Гушалевиць, «Весілля Кречинського» Сухова-Кобиліна, «Тартюф» Мольєра, «Дивна пригода» Гольдони, «Корнелівські дзвони» Планкетта, «Весела війна» Й. Штрауса, «Відчинений дім» Балуцького. Переклав укр. мовою деякі драм. твори. Портрет с. 168.

Р. Я. Пидличук.
ГРИНЕВИЦЬКИЙ Ігнатій Іоаннович (серпень 1855 (або осінь 1856), маєток Басін у Бобруйському пов. Мінської губ. — I(13).III 1881, Петербург) — революційний народник. У 1875—80 навчався в Технологічному ін-ті в Петербурзі. В 1879 вступив до «Народної волі». Разом з А. І. Желязовим, С. Л. Перовською та ін. проводив пропаганду серед робітників і студентів. Одія з організаторів «Рабочей газеты», працював складачем у її підпільній друкарні. I(13).III 1881, здійснюючи підготовлений за рішенням викопавчого к-ту «Народної волі» замах на Олександра II, кинув бомбу, якою смертельно поранив царя й себе.

ГРИНЕВИЧ Феодосій Борисович (н. I.XI 1922, с. Ріпна, тепер Волоцького р-ну Хмельн. обл.) — український рад. вчений у галузі електричних вимірювань, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Закінчив (1953) Львів. політех. ін-т. Працював в Ін-ті машинознавства й автоматики (тепер Фізико-механічний ін-т) АН УРСР, з 1958 — в Ін-ті автоматики й електрометрії Сибірського відділення АН СРСР, з 1966 працює в Ін-ті електродинаміки АН УРСР. Створив теорію й нові методи побудови автом. високочотних дискретних і аналого-

вих приладів і систем для вимірювання комплексних електр. величин. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями Держ. премія СРСР, 1976.

ГРИНЕВИЧЕВА Катря Василівна (19.XI 1875, м. Винники, тепер у складі Львова — 25.XII 1947, Берхтсгаден, Австрія) — українська письменниця. З 1898 друкувала вірші й прозові твори в «Буковині», «Літературно-науковому вістнику», «Світі», в альманахах «З-над хмар і долин», «За красою» та ін. виданнях. Творчість Г. в основному реалістична, але окремі вірші й оповідання позначені декадентськими настроями. Авторка циклу антивоєнних новел «Непоборні» (1926), істор. повістей «Шоломи в сонці» (1929), «Шестикрилець» (1936). У деяких творах 30-х рр. виявились націоналістичні тенденції.

Тел.: Шоломи в сонці. Харків, 1929.

Л. І. Мішенко.
ГРИНІШИН Михайло Петрович (н. 30.XII 1921, Обертин, тепер смт Тлумачького р-ну Івано-Фр. обл.) — український рад. хор. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). В 1956 закінчив Одес. консерваторію. В 1956—70 — хорейстер, згодом худож. керівник і гол. диригент *Гуцульського ансамблю пісні і танцю*. З 1970 — на пед. роботі (з 1977 — професор Київ. ін-ту культури). Г. — збирач, дослідник гуцульських пісень (зб. «Гей, Карпати», «Співає чоловічий хор»). Серед здійснених ним програм — «Шедрий вечір у сучасному гуцульському селі», «Сучасне гуцульське весілля». Автор пісень «Віщі мої, віщі», «Гей, Карпати», «Ой, зелена полонина» та ін.

ГРИНІШИН (Гринюк) Тимко Федорович (1863, Тернопільщина — р. см. невід.) — український народний оповідач-гуморист. З 11 років наймитував у поміщиків і куркулів. Від Г. багато сатирико-гумористичних розповідей про багатіїв і дуківництво записав В. Гнатюк.

Лит.: Галицько-руські анекдоти. В кн.: Етнографічний збірник, т. 6. Львів, 1899.

ГРИНІШИН Микола Кирилович (н. I.XII 1914, м. Мус-Джо, провінція Саскачеван, Канада) — діяч українського прогресивного руху в Канаді, журналіст. Член Комуністичної партії Канади (КПК) з 1936. Н. в робітн. сім'ї. Член ЦК КПК (з 1964). З 1936 працює в редакціях газет «Українські робітничі вісті», «Народна газета», «Українське слово» (з 1952 — відповідальний редактор), «Життя і слово» (з 1965 — відповідальний редактор).

В. Л. Черний.
ГРИНЮК Лесь (Олекса Якимович; 25.III 1883, с. Воскресинці, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. — 7.VIII 1911, там же) — український письменник. Закінчив коломийську гімназію (1902). В 1904 видав зб. реалістичних нарисів та оповідань «Весняні вечори» з життя трудящих Галичини. Виступав з публіцистичними статтями в буковинських газетах.



Г. М. Григорук.



В. С. Гризодубова.



І. Г. Григорович-Барський. Церква Миколи Набережний в Києві. 1772—85.

ГРИНЯВИ

писав і вірші. Перекладав українською твори Л. Андрєєва й норв. письменника Б. Бйорнсона.

ГРИНЯВИ — гірський масив у *Карпатах Українських*, на Пд. Івано-Франківської обл. УРСР. Підноситься на межиріччі Чорного Черемошу й Білого Черемошу. Вис. до 1586 м (г. Народна). На схилах — широколистяні та хвойні ліси, вище — субальпійські луки (полонини). Район випасного тваринництва.

ГРИНЬ ІВАНОВИЧ (р. н. невід., Заблудов, тепер БРСР — р. см. невід.) — український гравер і друкар кінця 16 ст. В 1577—78 навчався в Л. Філіповича (Пухальського). В 1579—81 працював в Острозі, 1583 — у Львові разом з І. Федоровим, 1582 — у Вільнюсі. Можливо, йому належать граюри до Біблії 1581 (острозького видання І. Федорова).

ГРИНЬКО Григорій Федорович [18 (30). XI 1890 — 15. III 1938] — рад. державний діяч. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в с. Штепівці (тепер Лебедизького р-ну Сум. обл.) в сім'ї службовця. Як представник *боротьби* в 1919 входив до складу ВУЦВК і РНК УРСР та ЦВК РРФСР, а також до Всеукр. ревкому. Учасник громадян. війни на Україні. В 1920—22 — нарком освіти УРСР, 1922—26 (з перервою) — голова Держплану УРСР. У 1926—29 — заст. голови Держплану СРСР, з 1930 — наркомфін СРСР, з 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). В 1924—27 — член ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР.

ГРИНЬКО Дмитро Григорович [н. 5 (18). VI 1905, хутір Чернецька, тепер Дикавського р-ну Полтав. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ун-т (1930). Учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав з 1924. Автор збірок оповідань і нарисів «Вогні Довбуся» (1930), «Дмитро Остапенко» (1943), «По гоголівських місцях» (1952), «Любов і мужність» (1954), «Під квітучим райдером» (1965) та літ.-критичних праць. Перекладав з рос., білорус. та польс. мов.

Тв.: В народні звичаї кол. К., 1967; Незвичайна історія. К., 1974; Панас Кочура. К., 1975 (у співавторстві).

ГРИНЬКО Микола Григорович (н. 30. IV 1920, Херсон) — український рад. кіноактор, нар. арт. УРСР (з 1973). В 1946—55 — актор Запорізького театру ім. Шорса. З 1951 займається в кіно, з 1963 — актор кіностудії ім. Довженка. Ролі: американський солдат («Мир тому, хто входить», 1961), комісар Артем («Загібель ескадри», 1966), Данило Чорний («Андрій Рубльов», 1968), А. П. Чехов («Сюжет для вередкого оповідання», 1969), Герой Орлов («Літо в Бережках», 1971), Полуїн («Полковник у відставці», 1976), товариш Дем'я («Карпати, Карпати», 1977).

ГРИП (франц. *grippe*) — гостре вірусне захворювання людини і тварин. Вірус Г. вперше виділили англ. вірусологи У. Сміт, К. Ендрюс і П. Лейдло. На основі від-

мінностей в антигенній структурі (див. *Антигени*) розрізняють типи вірусу Г. — А, В і С. Найчастіше Г. у людини спричиняється вірусом типу А, який має підтипи А₀, А₁ і А₂. У зв'язку з високою контагіозністю (заразністю) та повітряно-крапельним способом поширення збудника Г. в осінньо-зимовий період звичайно дає *епідемії*, що періодично набувають характеру *пандемії*.

Джерелом інфекції при Г. звичайно є хвора людина. Вже в інкубаційному періоді хворий може виділяти вірус Г. в навколишнє середовище через дихальні шляхи (під час кашлю, чхання, розмови). Інкубаційний період при Г. типу А — від кількох годин до двох діб, при Г. типу В — до трьох діб. Початок хвороби гострий — практично здорова людина за кілька годин перетворюється на тяжкохвору. Захворювання в людини характеризується ураженням слизової оболонки дихальних шляхів (катаральні явища), вираженою *інтоксикацією* і температурною реакцією. В неускладнених випадках захворювання «минає» за кілька днів, залишаючи після себе строго типовий *імунітет*, який триває 1—2 роки щодо типу А і 3—4 роки — щодо типу В. У разі ускладнень можливі ураження легень, центральної нервової системи, приєднання будь-якої іншої (бактеріальної) інфекції тощо. Основою ранньої діагностики Г. є характерна клінічна картина, *анамнез*, оцінка епідемічної обстановки й лабораторні дані (вірусологічні, серологічні, цитологічні та ін.).

Профілактика спрямована на захист населення від зараження (*імунізація* введенням живої грипозної вакцини в дихальні шляхи тощо), обмеження розповсюдження інфекції (ізоляція хворих). Боротьба з Г. — одне з першочергових завдань охорони здоров'я, що координується Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ). Лікування спрямоване на усунення інтоксикації; специфічної терапії немає. Г. тварин уражає велику рогату худобу, свиней, коней і птицю. У хворих тварин підвищується т-ра тіла, виникають кашель, риніт, кон'юнктивіт. Смертність незначна. Заходи боротьби з Г-во карантинують, хворих тварин ізолюють і лікують. Приміщення дезинфікують. Поліпшують утримання й годівлю тварин.

Лит.: Соколов М. И. Острые респираторные вирусные инфекции. М., 1958; Дяченко С. С., Сняк К. М., Дяченко Н. С. Патогенні віруси людини. К., 1974; Ващенко М. А., Тринус Е. К. Пораження нервової системи при гриппі та інших респираторних вірусних інфекціях. К., 1977.

В. М. Гурін (грип у людини).

ГРИПІЧ Володимир Григорович (н. 2. IX 1923, Харків) — український рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1957. В 1949 закінчив Харків. театр. ін-т, де навчався у М. Крушельницького, О. Сердюка. В 1949—74 — гол. режисер театрів у Луцьку, Тернополі, Одесі, Донецьку, Чернівцях. З 1974 — в Запорізькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Шор-

са. Спектаклі: «Гайдамаки» за Шевченком, «Не судилось» Старичького, «Під золотим орлом» Галана, «Зачарований вітраж» Стельмаха, «Кремлівські куранти» Погодіна. «Марія Тюдор» Гроф.

ГРИФИ — група хижих птахів ряду *соколоподібних*. До неї належать американські Г. (підряд *Cathartidae*, 6 видів), пошир. в Америці, і справжні Г., або Г. Старого Світу (14 видів родини *яструбових*), пошир. в Європі, Азії та Африці. Більшість Г. — великі птахи (розмах крил до 3 м). Г. живуть у гірських місцевостях поблизу відкритих просторів. Живляться майже виключно падлом. В СРСР поширені 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3: Г. чорний (*Aegypius monachus*), сип білоголовий (*Gyps fulvus*) і *стервятник*. На Україні вони гніздяться лише в гірській частині Криму і трапляються рідко. В СРСР, зокрема в УРСР, перебувають під охороною. Викопні рештки Г. відомі з плейстоцену і плейстоцену.

В. М. Зубаровський.

ГРИФОН, гриф (франц. *griffon*, від лат. *grups*, із грец. *γρύψ*) — у міфології стародавнього світу — фантастична істота, крилатий лев, іноді з головою орла. Був уособленням пильності й зіркості. Стародавні греки ставили зображення Г. на могилах, на двохкрилий покривлі храмів. У мист. пізніх епох Г. — декоративний або геральдичний мотив.

ГРИЦАЙ (справж. прізвище — Колтановський) Василь Овсійович [1856, с. Куковичі, тепер Менського р-ну Черніг. обл. — 2 (15). III 1910, там же] — український актор, співак (баритон) і режисер. Співу навчався у професора Харків. муз. т-ва Мауреллі. Сценічну діяльність почав 1883 у *Трупи* М. Л. Кропивницького, працював у трупах М. П. Старицького (1883—92), П. Саксаганського (1893—96), Д. Гайдамаки (1897—99). У 1900—07 очолював власну групу. Партії: Петро, виборний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Вакула («Різдвяна ніч» Старицького за Гоголем, муз. Лисенка), Андрій, султан («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського). Ролі в драматичному репертуарі: Хома, Юрко Довбиш («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорницю», «Юрко Довбиш» Старицького), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького) та ін.

Є. С. Хлбівцев.

ГРИЦЕВІЧ Сергій Іванович [6 (19). VII 1909, с. Борові, тепер Корелицького р-ну Гродненської обл. — 16. IX 1939, Оршанський р-н Вітебської обл.] — рад. військовий льотчик, майор, перший двічі Герой Рад. Союзу (лотий, серпень 1939). Член Комуністичної партії з 1931. В Рад. Армії з 1931. Служив у винищувальній авіації льотчиком, командиром ланки, загону та інструктором-льотчиком. Брав участь у нац. революц. війні в Іспанії (1936—38), в боях з япон. інтервентами на р. Халхін-Голі (1939). Особисто



І. М. Гринетський.



М. Г. Гринько.



Грифон. Зображення грифона на сходах південної брами Софійського собору в Києві.



Гриф. Гриф чорний.

збив понад 40 літаків противника. Загинув при виконанні службових обов'язків.

ГРИЦЕНКО Микола Олімпійович [н. 11 (24). VII 1912, ст. Ясинувата, тепер Донец. обл.] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1964). Після закінчення 1940 уч-ща при театрі ім. Вахтангова працює в групі цього ж театру. Ролі: князь Мишкін («Ідіот» за Достоевським), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого); в укр. п'єсах — Степан Груша, Гаврило («Приїждить у Дзвоникове»), «Макар Діброва» Корнійчука), Марко Безсмертний («Правда і кривда» Стельмаха). Роботи в кіно: Родин (трилогія «Ходіння по муках» за О. Толстим), Каренін («Анна Кареніна» за Л. Толстим) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Портрет с. 170.

ГРИЦЕНКО Тамара Олександрівна (н. 25.VIII 1938, с. Старий Орлик, тепер с. Радляське Кобилянського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), засл. арт. УРСР (з 1973). Після закінчення 1960 Полтав. муз. уч-ща ім. М. Лисенка працювала в ансамблі укр. музики при об'єднанні «Укрконцерт». З 1961 виступає на естраді в складі тріо бандуристів разом із М. Голенко та Н. Писаренко. В репертуарі — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ГРИЦЬКИ (Capsella) — рід одно- або дворічних трав'янистих рослин родини *зрестовитих*. Стебла прості або розгалужені, негусто волосисті; прикореневі листки черешкові цілісні, зібрані в розетку, здебільшого перистороздільні; стеблові — сидячі, вим'ясто-зубчасті або суцільні; плід — стручковик. Відомо 8 видів, пошир. у помірних субтропічних областях земної кулі; в СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Найпошир. Г. звичайний (С. bursa-pastoris) — росте як бур'ян майже по всій земній кулі. Є овнімі та ярі форми. Лікарська рослина. Містять алкалоїди, бурини, ефірні олії, яблучну та лимонну к-ти, дубильні речовини, вітаміни С. В насінні понад 20% олії. Введені в державну фармакопею VIII видання.

ГРИЦІВ — селище міського типу Шепетівського р-ну Хмельн. обл. УРСР, на р. Хоморі (бас. Дніпра), за 20 км від залізничної ст. Чортирби. 3,7 тис. ж. (1978). На території селища — з-ди: ковальсько-пресових вузлів, буд. конструкцій та хлібний, три з-ди стінових матеріалів, консервний цех Шепетівського з-ду безалкогольних напоїв, відділення Шепетівської міжколг. буд. орг-ції, виробниче відділення сільгосптехніки, дільниця по експлуатації та осушуванню земель, комбінат комунальних підприємств, міжколг. орг-ція «Рибгосп», спецгосп «Комінтерн» по підгодівлі свиней. 2 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. та худож. промислів уч-ща; лі-

карня. Будинок культури, кіно-театр. 2 6-кн. Засн. в 11 ст.

ГРИЦУНЯК Антін (бл. 1820 — 29.III 1900) — український народний оповідач. Селянин-агітатор із Збаража на Тернопільщині. У 1895 з Г. познайомився І. Франко і записав від нього кілька дотепних сатиричних розповідей: «Притча про графа Бадені», «Розбійник і піп» та ін. Розповідь Г. «Свянська конституція» І. Франко поклав в основу свого однойменного сатиричного твору, на початку якого розповідь про самого Грицуняка.

Лит.: Антін Грицуняк, его життя та смерть і оповідання, яка по ним лишилася для нас. Перемишль, 1902.

ГРИЦЮК Владислав Григорович (н. 9.III 1933, м. Томашпіль, тепер Вінн. обл.) — український рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. В 1959 закінчив Київ. консерваторію. В 1954—57 — соліст Львів., з 1957 — Київ. театру опери та балету. Партії: Тарас Бульба, Вибірний («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Іван Хованський («Хованщина» Мусоргського), Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Мефістофель («Фауст» Гуно). Портрет с. 170.

ГРИЦЮК Олександр Йосипович (н. 10.X 1923, Київ) — український рад. терапевт, чл.-кор. АМН СРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. У 1951 закінчив Київ. мед. ін-т, працював у ньому до 1970. 1970—74 — директор Київ. н.-д. ін-ту клінічної медицини ім. М. Д. Стражеска. З 1973 — зав. кафедрою госпітальної терапії Київ. мед. ін-ту. Праці Г. присвячені питанням кардіології, ревматології, проблемам зсідання крові, фібринолізу та тромбоутворення, організації терапевтичної служби тощо. Вперше (1973) описав перехід дрібновогніщового інфаркту міокарда у великовогніщевий. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ГРИШИН Віктор Васильович [н. 5 (18). IX 1914, м. Серпухов] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Моск. геодезичний технікум, 1937 — Моск. технікум паровозного г-ва, заочно навчався у Вищій парт. школі при ЦК КПРС. У 1932—33 — технік-землепорядник Серпуховського райземвідділу Моск. обл., 1937—38 та з 1940 — заст. начальника паровозного депо ст. Серпухов. У 1938—40 — в Рад. Армії. З квітня 1941 — секретар вузлового парткому ст. Серпухов. У 1942—50 — секретар, другий секретар, перший секретар Серпуховського міськкому партії. В 1950—52 — зав. відділом машинобудування, 1952—56 — другий секретар Моск. міськкому КПРС. У 1956—67 — голова ВЦРПС, віце-голова Всесвітньої федерації профспілок. З червня 1967 — перший секретар Моск. міськкому КПРС. Член ЦК КПРС з 1952. В 1961—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, з квітня 1971 —

член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР з 1967. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГРИШКІВЦІ — селище міського типу Бердичівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 8 км від залізничної ст. Бердичів. 5,0 тис. ж. (1978). Консервний з-д Бердичівського радгоспу-заводу, комбінат побутового обслуговування. 2 восьмирічні школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, кінотеатр. 2 6-кн. Г. відомі з 1775.

ГРИШКО Григорій Єлисейович [12 (25). I 1906, с. Великородівка, тепер Казанківського р-ну Микол. обл.—9. II 1959, Київ] — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1930. Під час Великої Вітчизн. війни — чл. Військ. ради армії; ген.-майор. У 1946—48 — голова Терноп. облвиконкому, 1949—51 — перший секретар Херсон. обкому КП(б)У. В 1951—52 — секретар ЦК КП(б)У, 1952—57 — перший секретар Київ. обкому партії; з 1957 — в апараті ЦК КП України. З 1952 — чл. Центр. ревізійної комісії КПРС, з 1956 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1949 — член ЦК КП України. В 1952 — канд. у члени Бюро (1953—57 — Президії) ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань, Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами.

ГРИШКО Микола Миколайович [24.XII 1900 (6.I 1901), Полтава — 3.I 1964, Київ] — український рад. ботанік, акад. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1945. Закінчив Полтав. с.-г. ін-т (1925) і пед. відділ Київ. с.-г. ін-ту (1926). В 1932—40 — зав. відділом генетики й селекції Всесоюзного н.-д. ін-ту конопель (м. Глухів Сумської обл.). У 1939—44 — директор Ін-ту ботаніки АН УРСР. В 1940—43 — голова Бюро відділу біол. наук, а 1945—48 — відділу с.-г. наук АН УРСР. З 1944 працював у Бот. саду АН УРСР (до 1959 — його директор). Праці Г. присвячені питанням генетики, селекції, акліматизації й інтродукції рослин. Важливе значення мають його дослідження з питань статі вищих рослин. Нагороджений орденом Леніна та медалями. Портрет с. 170.

ГРИШКО Михайло Степанович [14 (27). II 1901, Маріуполь, тепер Жданов — 3.VI 1973, Київ] — український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1950). В 1926 закінчив Одес. муз. уч-ще. Соліст Одеського (1924—27), Харківського (1927—36), Київського (1936—64) театрів опери та балету. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Богдан Хмельницький (однойменна опера Данькевича), Горбенко, Шибак («Арсенал», «Милана» Майбороди), Грязной («Царєва наречена» Римського-Корсакова), князь Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Кіаза («Дайсі» Паліашвілі) та ін. У концертному репертуарі Г. були романси, укр. і рос. народні пісні. Знімався у фільмі «Щит Джурґая» (1944). Нагород-



В. В. Гришко.



В. Г. Гришків.



В. О. Гришків.



С. І. Гришків.

ГРИЩЕНКО

жений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ГРИЩЕНКО Валентин Іванович (н. 27.XI 1928, Харків) — український рад. акушер-гінеколог, доктор мед. наук. Член КПРС з 1956. Син І. І. Грищенка. Закінчив (1951) Харків. мед. ін-т, з 1956 — співробітник ін-ту, з 1965 — проректор і 1968 — зав. кафедрою. Основні праці присвячені вивченню токсикозів вагітності та фізіології і патології скорочувальної здатності матки, асфіксії плоду і новонародженого, застосуванню гіпотермії і кріохірургії в акушерстві й гінекології. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1978.

ГРИЩЕНКО Іван Іванович (н. 29.III (10.IV) 1897, с. Колибелка, тепер Лисинського р-ну Ворон. обл.) — український рад. акушер-гінеколог, засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1945. В 1922 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту і до 1942 працював у клініці Харків. мед. ін-ту. В 1944—72 — зав. кафедрою акушерства і гінекології цього ін-ту. Праці Г. присвячені проблемам пренатальної охорони плода і новонародженого, дії антропозоонозних і вірусних інфекцій, що мають значення в акушерстві, питанням відновлювальної хірургії в гінекології. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГРИЩЕНКО Микита Минович [14 (27).IX 1900, с. Трушки, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.] — український рад. педагог і вчений, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1927. В 1926 закінчив Київ. ін-т нар. г-ва. Пед. діяльність почав 1923. В 1948—55 — директор н.-д. ін-ту дефектології, 1955—58 — директор н.-д. ін-ту педагогіки, 1958—75 — професор, зав. кафедрою педагогіки Київ. ун-ту. Осн. праці: «Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади» (1957), «Ленін і народна освіта в Українській РСР» (1968), «Спадщина К. Д. Ушинського і питання педагогіки вищої школи» (1975). Нагороджений медаллю А. С. Макаренка М-ва освіти УРСР (1967).

ГРИЩЕНКО Олексій Васильович (1883, м. Кролевець, тепер Сум. обл. — 13.I 1977, Париж) — український живописець і мистецтвознавець. Навчався в Київ. ун-ті, потім — в худож. школі у К. Юона в Москві. В 1918 емігрував до Франції. В експресіоністичній манері малював пейзажі, портрети, натюрморти. Твори: «Порт Дольєри» (1925), «Корсіка» (1928, ЛМУМ), «Парусне судно. Тулон» (1932), «Барки. Іспанія» (1939), «Жінка в блакитному» (1944), «Веселка» (1959), «Венеція» (1962). Автор мистецтвознавчих праць: «Про зв'язки російського живопису з Візантією і Заходом» (1913), «Російська ікона як мистецтво живопису» (1917).

ГРІВА Жан [літ. псевд. Фолманіса Жана Карловича; н. 24.XI

(7.XII) 1910, Курземе, Айзупської волості, тепер Тукумського р-ну Латвійської РСР] — латиський рад. письменник. Член КПРС з 1934. Учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав 1931. 36. оповідань «По той бік Піреней» (1948), «Оповідання про Іспанію» (1950) — про боротьбу ісп. народу проти фашизму; «Чи людина ти?» (1958), «Полум'яна маслина» (1974) — про людей Рад. Латвії. Автор романів «Дорога життя» (1953), «Діти землі» (1969), п'єс «Розігралась хуртовина» (1957), «Злочин у Гранаді» (1964), нарисів, мемуарів, творів для дітей. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Тв.: Укр. перекл. — Оповідання про Іспанію. К., 1954; Ноктури. К., 1965; Рос. перекл. — Антирасказ. Рига, 1968; Человек ждет рассвета. М., 1970; Дни далекие, дни близкие. М., 1972. Б. К. Звайзле.

ГРІГ (Grieg) Едвард-Гагеруп (15.VI 1843, Берген — 4.IX 1907, там же) — норвезький композитор, диригент, піаніст, музичний діяч. Основоположник норв. нац. муз. школи. В 1862 закінчив Лейпцигську консерваторію як піаніст і композитор. У 1863 переїхав до Копенгагена, де зблизився з Н. Гадом та Р. Нурдромом — автором норв. гімну. Спільно з останнім і групою дат. композиторів організував муз. т-во «Естерна», що пропагувало творчість дат. і норв. композиторів. У 1866 повернувся до Норвегії, 1871 заснував Муз. т-во (тепер Філармонічне т-во). В 1880—82 керував у Бергені муз. т-вом «Гармонія». В 1888 в Лейпцигу відбулося знайомство з П. Чайковським. У 1889 обраний членом Франц. академії, доктором музики Кембриджського (1893) та Оксфордського (1906) ун-тів, почесним доктором Берлінської академії. Через усю творчість Г. проходить тема батьківщини (фп. п'єси «Весна», вокальний цикл «По скелях та фіордах», «Норвезькі танці», 1878, «Норвезькі народні пісні» для фп., 1896, «Симфонічні танці» для оркестру, 1898, фп. п'єси «Кобольд», «Пісня пастуха» й ін.). Музика до драми Б. Бйорнсона «Сігурд Хрестоносець» і незакінчена опера «Улаф Трогвасон» (3 сцени) присвячені істор. подіям. Світову славу принесли композиторів камерні ансамблі (3 сонати для скрипки й фп., 2 струнні квартети), концерт для фп. з оркестром (1868), музика до драми Г. Ібсена «Пер Гюнт» (1874—75), 2 сюїти з неї. Більшість творів Г. — інструм. і вокальна мініатюра: 10 зомітів «Ліричних п'єс» (66 творів, 1867—1901), сонати, балади, квартет. Романси (бл. 150) на тексти сканд. поетів («Лебідь», «Сон», «Люблю тебе», «Під квітами», «Батьківщині»). В останні роки життя Г. працював над ораторією на слова Бйорнсона «Мир» (незакінчена), в якій виразив свої мрії про мир і щастя людства. Літ.: Асаф'єв Б. В. Гріг. М., —Л., 1948; Левашина О. Едвард Гріг. М., 1975.

ГРІГ (Grieg) Нурдаль (1.XI 1902, Берген — 2.XII 1943, під Берлі-

ном) — норвезький письменник. Перші твори — збірки віршів, роман «Корабель іде далі» (1924). В 1933—35 жив в СРСР. У 1937 брав участь у нац. революц. війні в Іспанії, події якої відобразив у публіцистичній зб. «Іспанське літо» (1937) та романі «Світ ще повинен стати молодим» (1938). У 30-х рр. створив і драми «Наша слава і наша могутність» (1935), «Але завтра...» (1936), «Поразка» (1937; про Паризьку комуну). Після окупації Норвегії (1940) боровся проти гітлерівців. Загинув на борту бомбардувальника під час повітряного нальоту на Берлін. Вірші Г. воєнного часу ввійшли до збірок «Свобода» (вид. 1945) та «Надія» (вид. 1946). Тв.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1956; Избранная лирика. М., 1969. Літ.: Крымован Н. И. Нурдаль Гріг. М., 1965; Моршинер М. С. Нурдаль Гріг. Биобиблиографический указатель. М., 1958.

ГРІГАШІ (Grigassy) Ева (н. 22.VIII 1925) — угорська перекладачка. Твори укр. дожовтневої л-ри (Лесі Українки, П. Мирного, І. Неучу-Левинського та ін.) і рад. л-ри (Ю. Яновського, О. Вишні, О. Копилека, Л. Первомайського, Ю. Доліда-Михайлика та ін.) перекладає з оригіналу. Для видання Шевченкового «Кобзаря» 1961 переклала угор. мовою 10 віршів укр. поета.

ГРІГОРЕСКУ (Grigorescu) Ніколає Йон (15.V 1838, с. Пітару, повіт Димбовіца — 21.VII 1907, Кимпіна) — румунський живописець. У 1848—50 навчався в Бухаресті. Здобув визнання розписами монастиря Агапія поблизу м. Пятра-Нямц (1858—61). В 1861—87 (з перервами) жив і працював у Франції, був близький до барбізонської школи. Створив реалістичні пейзажі батьківщини («Повернення з роботи», «На волах», 1902), образи рум. селянок («Селянка з куделею», 1874; «Селянка з Мусчела», 1877). У 1877—78 брав участь у нац.-визвольній війні проти Туреччини. Автор ряду батальних картин («Штурм Смирдана», 1885; «У дозорі»). Іл. с. 172. Літ.: Еліасберг Н. Е. Николае Григореску. Альбом. М., 1974.

ГРІГУЛІС Арвід Петрович [29.IX (12.X) 1906, маєток Юмправмуйка Ладської волості, тепер Лімбажського р-ну Латв. РСР] — латиський рад. письменник і літературознавець, нар. письменник Латв. РСР (з 1976). Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав 1927. Видав збірки: оповідань «Крізь вогонь і воду» (1943); віршів «В бурю» (1946) та «Вітер співає у вербах над озером» (1968); п'єси «Глина і фарфор» (1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Балтійське море шумить» (1957), «Свою кудлю не чують» (1966); роман «Коли дощ і вітер стукають у вікно» (1961—63), літ. спогади «Червона горобина схилилась над потоком» (1975). Перекладає «Слово о полку Ігоревім» (1950). Склад зб. «Латиська літературна критика» (вип. 1—5, 1956—64). Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.



М. О. Грищенко.



В. Г. Грищенко.



М. М. Гришко.

Тел.: Укр. перекл. — Біла вогнища. К., 1965; Як учив нас Ленін. В кн.: Сузір'я, в. 10. К., 1976; Рос. перекл. — Когда дождь и ветер стучат в окно. Рига, 1967; Осенний дождь. М., 1969. Б. К. Загадливо.

ГРІДНІВ Віталій Никифорович [п. 25.VII (7.VIII) 1908, с. Уварово, тепер місто Тамбовської обл.] — український рад. вчений у галузі металургії й металознавства, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1951. Закінчив (1930) Пів.-Кавказський металург. ін-т (м. Новочеркаськ). Працював у Дніпроп. металург. ін-ті (з 1931), на Магнітогорському металург. комбінаті (1941—45), в Київ. політех. ін-ті (1952—55 — директор). З 1955 — директор Ін-ту металургії АН УРСР. Осн. праці присвячені розробці теорії фазових перетворень і концентраційних змін при нагріванні сплавів на залізній, титановій і мідній основах; теорії електровідпуску сплавів; дослідженню «зворотних» мартенситних перетворень, фіз. основ низькотемпературної крихкості перехідних металів; розробці і впровадженню процесів термічної обробки при високих і надвисоких швидкостях нагрівання тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1974. Портрет с. 172.

ГРІЛЬПАРЦЕР (Grillparzer) Франц (15.I 1791, Відень — 21.I 1872, там же) — австрійський письменник. Основоположник нової австр. драми. Світогляд Г. відзначався суперечливістю: виступав проти реакц. режиму Меттерніха, він відкидав політ. боротьбу. Найвідоміші драми — «Промати» (1817), «Сафо» (1818), «Золоте руно» (1821), «Велич і падіння короля Оттокара» (1825), «Вірний слуга свого пана» (1828), «Лібуша» (1844). Автор новел (найвідоміша — «Бідний музикант», 1848), віршів, епіграм. У 20-х рр. 20 ст. на сценах укр. театрів поставлено п'єсу «Горе брехунів». Твори Г. укр. мовою перекладав П. Карманський. Тел.: Рос. перекл. — Пьесы. Л., М., 1961.

ГРІМ — звукове явище, яке супроводить електричні розряди в атмосфері під час грози. Виникає внаслідок раптового нагрівання і розширення повітря вздовж шляху електричного розряду. Має характер гуркоту, бо звукові хвилі приходять до нас з різних точок шляху блискавки, а також після відбиття їх від хмар і поверхні землі. Див. також *Електричні явища в атмосфері*.

ГРІМАЛЬДІ (Grimaldi) Франческо-Марія (2.IV 1618, Болонья — 28.XII 1663, там же) — італійський фізик і астроном. Викладав філософію і математику в Болонській єзуїтській колегії. У творі «Фізична наука про світло, кольори і веселку» (1665, посмертно) описав відкрите ним явище дифракції світла. Уявлення Г. про світло містили зародки хвильової теорії світла. Спільно з єзуїтом Дж.-Б. Річчолі склав карту Місяця. Запроваджені ними назви ділянок місячної поверхні збереглися й досі. Г. був противником геліоцентричної системи світу, брав участь у

складанні трактату Річчолі, направленого проти М. Коперника. **ГРІМАЛЬДІ** — група печер поблизу італ. м. Вентімілі на березі Середземного м. біля франко-італ. кордону. В одній з печер 1901 було відкрито подвійне поховання (стара жінка і юнак) пізнього палеоліту. Деякі особливості в побудові черепа і кістки дали підставу першим дослідникам помилково віднести цих людей до особливої протонегроїдної «раси Грімальді». Дослідження 1962 показали, що вони належать до типу *кроманьйонців*.

ГРІМАУ ГАРСІА (Grimau Garcia) Хуліан (18.II 1911, Мадрид — 20.IV 1963, там же) — діяч іспан. робітн. руху. Член Компартії Іспанії (КПІ) з 1936. За фахом — робітнич. друкар. У 1936—39 в рядах респ. армії боровся проти фашизму. Після падіння республіки 1940—47 вів революц. роботу серед ісп. емігрантів на Кубі в Домініканській Республіці. З 1954 — член ЦК КПІ. В 1958 нелегально повернувся на батьківщину, брав участь у боротьбі проти франкістської диктатури. В листопаді 1962 заарештований і страчений. **ГРІММ** (Grimm) брати Яків (4.I 1785, Ганау — 20.IX 1863, Берлін) і Вільгельм (24.II 1786, Ганау — 16.XII 1859, Берлін) — німецькі філологи. Академіки Пруської АН (з 1841). Професори Геттінгенського, потім Берлін. (з 1841) ун-тів. Близькі до нім. романтиків. У дослідженнях спиралися на порівняльний метод. Засновники *міфологічної школи* в фольклористиці. Видали «Дитячі й родинні казки» (т. 1—2, 1812—14), «Німецькі легенди» (т. 1—2, 1816—18), які увійшли в скарбницю світової л-ри. Яків Г. працював «Німецька граматика» (т. 1—4, 1819—37), «Історія німецької мови» (т. 1—2, 1848) заклали основи германського порівняльно-істор. мовознавства. Портрети с. 172.

Тел.: Die Kinder- und Hausmärchen. Bd. 1—4. Berlin, 1956; Укр. перекл. — Казки. К., 1976; Рос. перекл. — Сказки. М., 1978.

ГРІММЕЛЬСГАУЗЕН (Grimmelshausen) Ганс-Якоб-Крістоф фон (вл. 1621, Гельмгаузен, Гессен — 17.VIII 1676, Ренхен) — німецький письменник. Автор сатиричного роману «Симплісіссимус» (1669), у якому висловлено нар. протест проти війни і соціальної несправедливості. Цикл романів «Волоцюжка Кураж», «Шпрінгінсфельд» (обидва — 1670) і «Дивовижне пташине гніздо» (1672), пов'язаних завдяки спільному головному героєві з «Симплісіссимусом». Тел.: Рос. перекл. — Симпліссимус. М., 1976.

ГРІН (Greene) Грем (Грехем; п. 2.X 1904, Беркгемстед) — англійський письменник. Літ. діяльність почав у 20-х рр. як журналіст. Жив у Мексиці, Зх. Африці, В'єтнамі. В 1937 і 1960 відвідав СРСР. У романах «Це поле бою» (1934), «Влада і слава» (1940), «Суть справи» (1948), п'єсах «Кімната для живих» (1952), «Оранжерея» (1957) та інших ставить морально-психологічні проблеми особистості, що живе в капіталістичному суспільстві. Романи «Тихий американець»

(1955), «Наш резидент у Гавані» (1958), «Комедіанти» (1966), «Почесний консул» (1973) — антикомуністського спрямування. Криза в світогляді Г. негативно позначилась на окремих творах кінця 60-х рр., зокрема на романі «Подорож з тіткою» (1969). У 1971 видав автобіографію «Таке життя». Тел.: Укр. перекл. — Хто третій? К., 1960; Комедіанти. К., 1969; Тихий американець. — Наш резидент у Гавані. К., 1971; Рос. перекл. — Наш человек в Гаване. — Тихий американец. М., 1959; Путешествие без карты. М., 1961; Поездка за горой. М., 1967. В. П. Березинський. **ГРІН** (Green) Джон-Річард (12.XII 1837, Оксфорд — 7.III 1883, Ментона) — англійський історик ліберального напрямку. Гол. твори — «Коротка історія англійського народу» (1874; рос. перекл. — 1897—1900) та «Історія англійського народу» (т. 1—4, 1877—80; рос. перекл. — 1891—92).

ГРІН (Green) Джордж (14.VII 1793, Снейтон, поблизу Ноттінгема — 31.III 1841, там же) — англійський математик. Запровадив у матем. фізику поняття *потенціалу*, розвинув теорію *електрики і магнетизму*, встановив співвідношення між інтегралами по об'єму і поверхні, яка його обмежує (див. *Гріна формули*), виконав важливу роботу з питань *відбиття світла і заломлення світла* в кристалічних середовищах і вивів осн. рівняння теорії *пружності*. Його ім'ям названо т. з. функцію поширення у теор. фізиці (див. *Гріна функція*).

ГРІН (справж. прізвище — Гріневський) Олександр Степанович (11 (23).VIII 1880, м. Слободський, тепер Кировської обл. — 8.VII 1932, Старий Крим) — російський рад. письменник. З 1924 жив у Криму (в Севастополі, Феодосії). Друкуватися почав 1906. Автор романтичних творів — «Червоні вітрила» (1923; однойменний балет, 1942, і фільм, 1961), «Гладіатори» (1925), «Та, що біжить по хвилях» (1928, однойменний фільм, 1967). В 1970 в Феодосії відкрито літ.-меморіальний музей Гріна. Портрет с. 173.

Тел.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1965; Укр. перекл. — Скарби африканських гір. Х.—К., 1930; Червоні вітрила. К., 1959.

ГРІНА ФОРМУЛИ — формули, що пов'язують між собою інтеграли різних типів. Найпростішою є
$$\oint_D \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \right) dx dy = \int_L P dx + Q dy,$$
 де L — границя плоскої області D . Ця формула градієнтна в працях Л. Ейлера, дві інші вперше опублікував Дж. Грін:

$$\begin{aligned} & \iiint_D \left(\frac{\partial u}{\partial x} - \frac{\partial v}{\partial y} + \frac{\partial w}{\partial z} \right) dx dy dz + \\ & + \frac{\partial u}{\partial z} - \frac{\partial v}{\partial x} \Big| dx dy dz = \iint_S v \frac{\partial u}{\partial n} ds - \\ & - \iint_D v du dx dy dz \\ & \iiint_D (u \Delta v - v \Delta u) dx dy dz = \\ & = \iint_S \left(u \frac{\partial v}{\partial n} - v \frac{\partial u}{\partial n} \right) ds \end{aligned}$$



М. С. Грішко.



Е.-Г. Грін.



Н. Грін.



А. П. Грінулє

Тут S — поверхня, що обмежує тривимірну область D , $\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$ — оператор Лапласа, $\frac{\partial u}{\partial n}$ і $\frac{\partial v}{\partial n}$ — похідні за напрямом зовн. нормалі до S .

М. П. Слободенюк.

ГРІНА ФУНКЦІЯ, $G(x, x')$ — розв'язок лінійного диференціального рівняння в частинних похідних для неоднорідної задачі з точковим джерелом (див. *Рівняння математичної фізики*). Для такої задачі з розподіленим джерелом густини $\rho(x)$ розв'язок виражається через Г. ф. інтегралом $\psi(x) = \int G(x, x') \rho(x') dx'$. Г. ф. описує поширення хвильового збурення, силового впливу і т. д. з точки x' у точку x , тому її наз. і функцією поширення. Метод Г. ф. застосовують у квантовій теорії поля, статистичній фізиці та ін. галузях теор. фізики. В квантовій теорії для наближених обчислень Г. ф. використовують *Фейнмана діаграми*. Названо за ім'ям Дж. Гріна, який першим розглянув її окремий випадок у своїх дослідженнях з теорії потенціалу.

Лит.: Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введення в теорію квантованих полів. М., 1976; Морс Ф. М., Фешбах Г. Методи теоретичної фізики. т. 1. Пер. з англ. М., 1958; Каданов Л., Бейм Г. Квантова статистична механіка. Пер. з англ. М., 1964.

П. І. Фомін, І. Р. Юхоневський.

ГРІН-АЙЛЕНД — перший у світі підводний національний парк біля пн.-сх. узбережжя Австралії, в штаті Квінсленд. Міститься на о. Грін-Айленд, майже в центрі частини Великого Бар'єрного рифу. Створений 1967 для збереження мальовничих унікальних коралових заростей, коралових рифів, своєрідної флори й фауни коралових островів. Охороняються птахи (ліхорист, райський птах, какаду, зимородок), а також їхтлофауна навколишніх морів (окуневі, вугрі, камбала, скати, парусники та ін. риби).

О. К. Ющенко.

ГРІНБЕРГ Олександр Абрамович [20.IV (2.V) 1898, Петербург — 16.VII 1966, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1958). В 1924 закінчив Ленінгр. ун-т. Учень Л. О. Чугаєва. З 1936 працював у Ленінгр. технологічному ін-ті. Осн. праці — з хімії платини і платинових металів. Досліджував окислювально-відновні та кислотно-основні властивості комплексних сполук. Один з перших застосував атомні мічени в хімії цих сполук. Держ. премія СРСР, 1946.

ГРІНВІЦЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ — науково-дослідна установа Великобританії. Заснована 1675 у Грінвічі. В 1954 обсерваторію переведено в замок Герстмонс за 70 км від Лондона. Через колишнє місце розташування обсерваторії проходить Грінвіцький меридіан. В Г. а. о. визначають положення зір, Сонця, планет, точний час, власні рухи й *паралакси* зір, обчислюють дані для Мор. астроном. щорічника.

ГРІНВІЧ — один з округів м. Лондона на правому березі Темзи. Понад 220 тис. ж. У Г. до 50-х рр.

20 ст. працювала *Грінвіцька астрономічна обсерваторія*. Нап. мор. музей.

ГРІНЧЕНКО Борис Дмитрович [літ. псевд. — Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський та ін.; 27.XI (9.XII) 1863, хутір Вільховий Яр, що був на території тепер. Харківського р-ну Харків. обл. — 23.IV (6.V) 1910, Оспедалетті, Італія, похований у Києві] — український письменник, вчений і громад. діяч бурж.-ліберального напрямку. Походив з дрібнопоміщицької родини. Навчався в реальному уч-щі в Харкові. З 1881 вчителював, працював у Черніг. земстві. Видавав популярні книжки для народу. З 1902 працював у Києві, 1906—09 був головою Київського товариства «Просвіта». Був одним з організаторів бурж. *Української радикальної партії* (УРП). З художніми творами вступив у 80-х рр. У краєвих повістях і оповіданнях Г. реалістично відобразив тяжке життя сел. бідноти, класове розшарування села («Без хліба», 1884; «Хата», 1886; «Серед темної ночі», 1900; «Під тихими вербами», 1901), нестерпні умови праці на шахтах («Батько та дочка», «Панько», обидва — 1893), життя старої школи. В деяких драмах («Нахмарило», 1895—99; «На новий шлях», 1903) і повістях («Сонячний промінь», 1890; «На розпутьті», 1891) ідеалізував просвітительську діяльність. Істор. темам присвятив п'єси «Степовий гість», «Серед бурі» (обидві — 1897) та ін. З поетичних творів Г. кращими є байки та ліричні вірші. Основні мотиви лірики [зб. «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895) та ін.] — недолі рідного краю, тяжке життя сел. бідноти. Перекладав твори О. Пушкіна, Г. Гейне, Ф. Шіллера, В. Гюго та ін. Г. належать піпні етнографічні дослідження і збірки нар. творчості («Пісні та думи», 1895; «Думи кобзарські», 1897). Впорядкував і видав «Словарь української мови» (т. 1—4. К., 1907—09). Г. — автор першої книги для читання в школі укр. мовою «Рідне слово», «Української граматики» та ін. підручників. Суспільно-політичні погляди Г. суперечливі. Для нього характерна еволюція від ліберального народництва до бурж. радикалізму. Г. перебілював значення освітньої діяльності, нап. проблему вважав головною проблемою в сусп. житті. Ці хиби погляди виявились у деяких публіцистичних статтях і худож. творах, особливо в «Листах з України Наддніпрянської» (1892—93). На обмеженість світогляду Г. вказували, зокрема, П. Грабовський, І. Франко, Леся Українка.

Тв.: Твори, т. 1—10. Х., 1928—30; Твори, т. 1—2. К., 1963; Словарь української мови, т. 1—4. К., 1958—59; Рос. перекл. — В темную ночь. — Под тихими вербами. М., 1961. Лит.: Білецький О. І. Борис Грінченко. В кн.: Білецький О. І. Письменники і епоха. К., 1963; Плігук І. І. Поетична творчість Бориса Грінченка. В кн.: Грінченко Б. Поезія. К., 1965.

І. І. Плігук.

ГРІНЧЕНКО Марія Миколаївна (літ. псевд. — М. Загір'я, М. Чайченко, М. Доленко та ін.; 1863, м. Богородухів, тепер Харків. обл. — 15.VII 1928, Київ) — українська письменниця. Дружина Б. Д. Грінченка. За освітою — педагог. Уперше виступила з віршами 1891. Авторка прозових творів (зб. оповідань «Під землею», 1897; «Черелник і дівчина», 1905; повість «В шахтах», вид. рос. мовою в Москві 1911), спогадів про І. Нечуя-Левицького, В. Самійленка, науково-популярних брошур. Перекладала укр. мовою твори І. Тургенєва, Д. Маміна-Сибіряка, Л. Толстого, Г. Ібсена, А. Додє та ін. Багато працювала над упорядкуванням «Словаря української мови», укладеного Б. Грінченком.

ГРІНЧЕНКО Микола Олексійович [22.IV (4.V) 1888, Київ — 27.XI 1942, Уфа] — український рад. музикознавець, фольклорист, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). В 1912 закінчив Київ. муз. уч-ще, 1920 — ун-т у Кам'янці-Подільському. В 1925—34 — викладач (згодом професор) історії музики і нар. творчості Київ. муз. драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (1925—28 — ректор), 1934—37 — професор Київ. консерваторії. З 1938 працював в Ін-ті укр. фольклору АН УРСР, в 1942 — директор. Наукові праці: «Історія української музики», «Українська народна інструментальна музика», «Шевченко і музика», «Українські народні думи», розвідки, присвячені творчості М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степелого та ін.

Тв.: Вибране. К., 1959.

М. М. Гордіничук.

ГРІНЧЕНКО Олександр Маркович [н. 10(23).VI 1904, с. Довгеньке, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.] — український рад. учений-грунтознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1964). В 1926 закінчив Уманський с.-г. ін-т. З 1926 до 1929 — наук. співробітник Уманської с.-г. дослідної станції. У 1929 почав працювати в Харків. с.-г. ін-ті; з 1939 до 1969 — ректор цього ін-ту, з 1969 там же — зав. кафедрою ґрунтознавства. Г. розробив теор. основи й практичні заходи по окультуренню й підвищенню родючості солонцевих і підзолистих (кислих) ґрунтів Лісостепу й Полісся УРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами та медалями.

А. Ф. Яворенко.

ГРІНШПУН Ізакін Абрамович [н. 9(22).XII 1912, Одеса] — рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. В 1934 закінчив Харків. студію сценічного мистецтва. Працював (1934—47) режисером Харків. (з 1944 — Львів.) театру юного глядача, 1947—61 — Львів. (переведеного 1954 до Одеси) театру муз. комедії, 1961—64 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова; з 1965 — в театрах Ленінграда. Поставив спектаклі: «За двома зайцями», «Старий ватер», «Вільний вітер» І. Дунаєвського, «Тригрошова опера» Брехта та ін.

ГРІНЬЯР (Grignard) Франсуа-Огюст-Віктор (6.V 1871, Шербур — 13.XII 1935, Ліон) — франц.



В. Н. Грінчен



Я. Грімм.



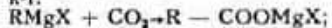
В. Грімм



Н. Грігорєвскі. Селянка з Мусчела. 1877. Національна галерея в Бухаресті.

хімік-органік. Член франц. Академії наук (з 1926). Разом зі своїм учителем Ф. Барб'є вперше 1900 добув мішані галогенмагнійорганічні сполуки, які застосовував для синтезу багатьох класів органічних сполук (див. *Гріньяра реакція*). Досліджував хімію *терпенів*, алюмінійорганічних сполук, каталітичне гідронування, отруйні речовини. Багато уваги приділяв розробці номенклатури органічних сполук. Нобелівська премія, 1912. Портрет с. 174.

ГРІНЬЯРА РЕАКЦІЯ — загальний метод синтезу різноманітних органічних сполук за допомогою реактивів Гріньяра — алкіл- або арилмагнійгалогенідів типу RMgX (R — вуглеводневий радикал, X — галоген). При взаємодії RMgX з CO_2 утворюються солі карбонових к-т:



з кетонами — третинні спирти:



реакцію 1900 Ф.-О.-В. Гріньяр.

ГРІОТИ, морелі — група сортів вишні з темно-червоними, майже чорними, кислуватими плодами і темним соком плодів. Г. переробляють на вино, варення і споживають свіжими. До Г. належать такі сорти вишні: Гріот український, Любська, Гріот остейський, Лотівка розложиста, Подбельський, Апальська, Гріот Лігеля та ін.

ГРІРСОН Джон (н. 26.IV 1898, Дінстон) — англійський кінорежисер. Закінчив ун-ти в Глазго і Чикаго. Перший фільм — «Рибальські судна» (1929) поклав початок школі англ. документального кіно. В 1937 Г. заснував кіноцентр, що об'єднав режисерів-документалістів. Ін. фільми Г.: «Індустріальна Британія» (1933, разом з Р. Флаєрті), «Нічна пошта» (1936), «Північне море» (1938). З 50-х рр. виступав як продюсер.

ГРІССОМ (Grissom) Вільям (3.IV 1926, Мітчелл, штат Індіана — 27.I 1967, полігон на мисі Кеннеді, тепер мис Канаверал) — астронавт США, полковник. Закінчив 1950 ун-т Пердью в м. Лафетт (шт. Індіана), 1955 — Технологічний ін-т ВПС. У групі астронавтів з 1959. В 1961 здійснив суборбітальний політ за програмою «Меркурій», 1965 разом з Дж. Янгом — політ на космічному кораблі «Джеміні-3». В польоті вперше в США здійснено зміни параметрів орбіти. Загинув з Е. Уайтом і Р. Чарфі під час наземних випробувань першого корабля «Аполлон». Портрет с. 174.

ГРІФФІТ (Griffith) Дейвід-Йорк (22.I 1875, Ла-Грейндж — 23.VIII 1948, Голлівуд) — американський кінорежисер. Діяльність у кіно почав 1907 на кіностудіях Нью-Йорка, з 1913 — в Голлівуді. Як постійний і осмислений прийом вперше застосовував паралельний монтаж і великий план, перебудовував техніку кінознімання. Творчість Г. ідейно суперечлива: фільм «Народження нації» (1915) прийнятий расистськими тенденціями, стрічка «Серця світу» (1918) стверджує єдність білих і негрів. Найзначніший кінотвір «Нетерпимість» (1916), що порушує моральні й етичні проблеми. Ін. фільми:

«Зламани пагігії» (1919), «Шлях на Схід» (1920), «Сирітські бурі» (1922). В 1931 залишив кіно.

ГРІХ — релігійна морально-етична категорія, в якій виражається заборона віруючим порушувати встановлені церквою норми поведінки. Переносно — непорядний, недозволений, недобрий вартісний осуду вчинок, якась помилка, недогляд.

ГРІШ, грош — старовинна монета, поширена в багатьох країнах Європи, зокрема на території України. З'явився в 12 ст., замінивши знецінений денарій. Спочатку Г. — срібна монета великого розміру. В 14—15 ст. на Русі в обмеженому вжитку були срібні пазькі Г., а також польські й литовські. В 16—18 ст. польсь. і лит. Г. в значній кількості були в обігу на Україні і в Білорусії. В 1654 Г. почали карбувати і в Росії. З часом Г. був перетворений на дрібну розмінну монету. В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Росії, в т. ч. й на Україні, Г. — монета вартістю 2, пізніше — 1/2 копійки.

ГРІШАШВІЛІ (справж. прізвище — Мамулашвілі) Йосиф Григорович [12 (24).IV 1889, Тбілісі — 3.VIII 1965, там же] — грузинський рад. поет і літературознавець, нар. поет Грузії (з 1959), акад. АН Груз. РСР (з 1946). Друкуватися почав 1904. У творах «Прощання з старим Тбілісі» (1925), «Батьківщині» (1938) та ін. відображував духовний світ рад. людини. Поезії «Батьківщина і перемога» (1941), «Ленінграду» (1943) пройняті патріотизмом, вірою в перемогу над фашизмом. Соціалістичній Грузії присвячені вірші «Світло» (1947), «Нагорода» та ін. Перекладач творів рос., укр., вірм. поетів. Автор досліджень з історії грузинсько-російсько-українських літ. зв'язків, статей про Т. Шевченка. Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 175. *Тел.: Укр. переклад — [Вірші]. В кн.: Поезії грузинського народу. т. 2. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Тичина П. Твори. т. 4. К., 1962; Рос. переклад — Лиріка, Тбілісі, 1959; Стихи. М., 1967.*

ГРІШКЯВІЧУС Пятрас Пятрович (н. 19.VII 1924, с. Кряунай, тепер Рокішського р-ну Лит. РСР) — партійний діяч Лит. РСР. Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї службовця. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1958). Учасник Великої Вітчизняної війни (1942—43 — в Рад. Армії, 1943—44 — в партизан. загоні ім. Жемайтє на окупованій фашистами тер. Литви). З 1944 — на журналіст. роботі. В 1948—50, 1964—71 працював в апараті ЦК КП Литви. В 1950—51 — відповідальний редактор респ. газ. «Вальстечю лайкараштіс» («Селянська газета»), 1951—53 — редактор Вільнюської газети «Раудоніо жвайгжле» («Червона зірка»). В 1953—55 — заст. редактора респ. газ. «Тіеса» («Правда»). В 1955—64 — секретар, другий секретар, 1971—74 — перший секретар Вільнюського миському КП Литви. З лютого 1974 — перший секретар ЦК КП Литви. Член ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 175.

ГРО (Gros) Антуан (16.III 1771, Париж — 26.VI 1835, там же) — французький живописець. З 1785 навчався в Парижі — у Ж.-Л. Давіда та Королівській академії живопису і скульптури (1787). У батальних полотнах та в парадних портретах відтворив походи Наполеона («Бонапарт на Аркольському мосту», 1797—98; «Битва при Назареті», 1801; «Наполеон у госпіталі чумних у Яффі», 1803—04; «Битва при Ейлау», 1808; «Полковник Ф. Фурньє-Сарловез», 1812). Твори Г. мали значний вплив на Е. Делакруа і Т. Жеріко. Картини Г. зберігаються в *Луарі*. Іл. с. 176.

ГРОБНИЦЯ — архітектурна споруда, *саркофаг* для поховання померлих, увічнення їхньої пам'яті, прославлення діяльності. Такими є давньогрек. *піраміди*, підземні склепи з надземною спорудою у вигляді будинку — *мастаби*, підземні склепи-Г. (склеп Деметри в Керчі, 4 ст.), наземні Г. — *мавзолеї* (*Галікарнас*, де поховано царя Карії Мавсола — звідси і назва — мавзолей, 3 ст. до н. е.), скельні Г. в Індії, Передній Азії та Етрурії. Найдавніші також Г., що склалися з поховальної камери з саркофагом, коридору — дромосу й насипної могили (Г. Атрея в Мікенах, 14 ст. до н. е., *Царський курган* у Керчі, 4 ст. до н. е.), а також скіфські могили з дерев'яними домовинами (*Товста могила* на Дніпропетровщині, 4 ст.). Християнські Г. влаштовувалися в підземних приміщеннях — катакомбах (див. також *Печери Київські*), згодом у невеликих храмах (каплицях над могилою дружини Данила Галицького, тепер церква Василя у Володимирі-Волинському, кін. 13 — поч. 14 ст.). Мусульманські Г. — великі, багато оздоблені споруди (Г.-мавзолеї Саманідів у Бухарі, 9—10 ст.; *Гур-Емір* у Самарканді, 15 ст., *Тадж-Махал* в Індії, 1630—52). Кам'яні Г.-саркофаги іноді вміщувалися у спеціальному приміщенні в храмах (саркофаг *Ярослава Мудрого* в Софійському соборі в Києві); їх оздоблювали орнаментальним або сюжетним різьбленням. Відомі також каплиці-Г. з скульптурними *надгробками*. Унікальною архітектурною спорудою нашого часу є *Мавзолей В. І. Леніна* в Москві. Іл. с. 176.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Моріц Маркович [14 (26).I 1887, поблизу м. Бердянська, тепер Запоріж. обл. — 22.XI 1962, Харків] — український рад. юрист, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту (1910). З 1920 — на викладацькій роботі, професор Харків. юрид. ін-ту. Автор наук. праць із кримінального права й процесу, більшість яких присвячена проблемам теорії доказів і перегляду вироків.

Тел.: Обвинувачений, его обязанности и права в процессе. М., 1926; Докази в радянському кримінальному процесі, ч. 1. Х., 1933; Улики в советском уголовном процессе. М., 1945; Кассационное и надзорное производство в советском уголовном процессе. М., 1953.

ГРОДЗИНСЬКИЙ Олександр Олександрович [29.V (10.VI) 1891,



О. С. Грін.



О. А. Грінберг.



Б. Д. Грінченко.



М. О. Грінченко.

ГРОДІНСЬКИЙ

с. Думанці, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл. — 26.II 1973, Київ] — український рад. співак (бас) і педагог-вокаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). У 1918—22 навчався в Київ. консерваторії. В 1925—54 — соліст Київ. (в 1935—36 — Дніпроп.) театру опери та балету; в 1949—71 — викладач Київ. консерваторії. Серед учнів Г. — нар. артисти СРСР М. Кондратюк та А. Мокренко, нар. арт. УРСР М. Полуденний та ін.

ГРОДІНСЬКИЙ Андрій Михайлович (н. 3.XII 1926, м. Біла Церква Київ. обл.) — український рад. ботанік, фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1952. Закінчив Білоцерк.-с.-г. ін-т (1954). Директор Ботанічного саду АН УРСР (з 1965), академік-секретар Відділення загальної біології АН УРСР (з 1974). Очолює в СРСР наук. напрям по вивченню хім. взаємодії рослин (*алелопатії*). Праці в галузі *інтродукції* і *акліматизації* рослин. Премія АН УРСР ім. М. Г. Холодного, 1977.

ГРОДІНСЬКИЙ Дмитро Михайлович (н. 5.VIII 1929, м. Біла Церква Київ. обл.) — український рад. фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Брат А. М. Гродіньського. Член КПРС з 1975. Закінчив Білоцерківський с.-г. ін-т (1952) та Моск. ун-т (1954). З 1955 працює в системі АН УРСР; з 1974 — директор Ін-ту фізіології рослин АН УРСР. Дослідження в галузі фізіології, біохімії, біофізики та радіобіології рослин. Створив теорію надійності рослинного організму. Праці Г. присвячені з'ясуванню ролі природної радіоактивності в житті рослин, розробці питань захисту рослин від променевого ураження, застосуванню мічених атомів методу у фізіоло-

гії та біохімії рослин для вивчення процесів *фотосинтезу* тощо.

ГРОДІВКА — селище міського типу Красноармійського р-ну Долинської обл. УРСР, на р. Казенному Торці (бас. Дону), за 5 км від залізничної ст. Гродівка. 3,7 тис. ж. (1978). Цегельний з-д. Середня школа, мед. амбулаторія. Будинки культури. Засн. у 70-х рр. 18 ст.

ГРОДНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі БРСР. Розташована в зах. частині республіки. Утворена 20.IX 1944. Пл. 25 тис. км². Нас. 1131 тис. чол. (1979, перепис), осн. нас. — білоруси, живуть також росіяни, українці, поляки та ін.; міськ. нас. — 44%. Поділяється на 17 районів, має 10 міст і 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. Гродно. Поверхня Г. о. рівнинна, центр. частина зайнята Німанською низиною, її оточують Ошмянська, Гродненська, Вовковська, Новогрудська височини. На Пл. — Лідська рівнина. Корисні копалини: торф, крейда, мергель, вапняки, глини, піски. Клімат помірно континентальний. Сересніча т-ра січня — 4,5°, — 6,5°, липня +17°, +18°. Опадів 550—650 мм на рік. Гол. ріка — Німан з притоками Березиною, Шарою, Россю та ін. Найбільше озеро — Біле. Ґрунти переважно дерново-підзолисті, в зниженнях — торфово-болотні; подекуди — родючі, перегнійно-карбонатні ґрунти. Бл. 32% тер. області зайнято лісами (гол. чиним сосна, ялина, береза, вільха, осика, дуб), бл. 20% — болотами та заболоченими землями. В межах області — частина Біловезької Пущі.

Нар. г-во області спеціалізується на виробн. буд. матеріалів, мінеральних добрив, с.-г. машин, картону, фанери, взуття та харч. продуктів. Енергетика базується на місцевому торфі, довізному аугілі, природному газі з України, нафтопродуктах з Новополоцька. В 1970 збудовано Гродненську ТЕЦ-2. За роки Рад. влади створено маш.-буд. та металообр. пром-сть (виробн. с.-г. машин, автозапасних частин та автом. агрегатів, диарного устаткування, електро-виробів та ін.). Серед галузей пром-сті буд. матеріалів виділяються цементна, а також виробн. залізобетону, великих блоків та панелей, цегли, вапна. Розвивається хім. пром-сть (азотні добрива, капролактам, лаки та фарби). Харч. пром-сть представлена м'ясною, маслосировиною, молочною, спиртовою, крохмале-патоковою, цукровою та ін. галузями; легка — шкіряно-взут., швейною, вовняною, бавовняною та льняною. На місцевій сировині працює деревообр. (дисопильна, виробн. меблів, фанери, картону, паперу) пром-сть. Гол. пром. центри: Гродно, Лідя, Вовковиск, Слонім. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (жито, ячмінь, пшениця, овес) і тех. (цукр. буряки, льон) культур. Вирощують і картоплю та кормові культури. Значні площі осушені й використовуються в землеробстві. У тваринництві провідну роль відіграє скотарство молочно-м'ясного

напрямку та свинарство. Гол. з-ці: Молодечно—Лідя—Мости—Гродно; Вільнюс—Лідя—Новоельня—Барановичі та ін. Автомоб. сполучення (Гродно—Вільнюс та ін.). Судноплавство по р. Німану. В Г. о.—ун-т, мед. та с.-г. ін-ти (Гродно), 18 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, 8 музеїв.

ГРОДНЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти БРСР. Засн. 1978 на базі пед. ін-ту. Має 5 ф-тів: матем., фіз., філол., істор., юрид. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. в ун-ті навчувалося 3488 студентів, зокрема 1922 — на денному відділенні. Працюють 14 навч. і н.-д. лабораторій, навч. майстерні. В б-ці — 400 тис. одиниць зберігання. Ун-т видає тематичні збірники наук. праць.

С. А. Габрусевич.

ГРОДНО — місто, обласний та районний центр БРСР. Розташоване на берегах р. Німану. Вузол залізничних і шосейних шляхів. Пристань на р. Німані. 195 тис. ж. (1979). Вперше згадується в літописі під 1128 як місто Городень. Із 40-х рр. 13 ст. Г. — у складі Великого князівства Литовського, з 1569 — шляхет. Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднано з Росією. З 1801 — губерньське місто. Г. — центр сел. повстання 1863—64 в Білорусії під керівництвом К. С. Калиновського. У 1899 відбувся перший великий страйк робітників. Під час революції 1905—07 виступами трудящих керувала військ.-революц. орг-ція РСДРП (створена 1902). Рад. владу встановлено в липні 1920. З жовтня 1920 до вересня 1939 Г. — під владою бурж.-поміщицької Польщі. В Г. діяли міські і окружні к-ти Комуністич. партії Зх. Білорусії (КПБЗ) і Комуністич. спілки молоді Зх. Білорусії (КСМЗБ). У 1926—38 працювала підпільна друкарня КПБЗ. В 1939 Г. в складі Зх. Білорусії возз'єднано з БРСР. Під час окупації Г. нім.-фашист. загарбниками (25.VI 1941 — 16.VII 1944) в місті діяли 2 підпільні орг-ції. З 1944 Г. — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978).

Провідні галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (з-ди: карданних валів, автомоб. агрегатів, торговельного машинобудування, побутових електронагрівальних приладів) та хім. (виробнич. об'єднання «Азот», з-д синтетичного волокна). Підприємства легкої (тонкосуконний та прядильно-нитковий комбінати, швейна і взут. ф-ки, шкірязовод) і харч. пром-сті. Меблева ф-ка, виробн. буд. матеріалів. Ун-т, мед. та с.-г. інститути, 8 серед. спец. навч. закладів; драм. театр історико-археологічний музей, зоопарк. Серед архіт. пам'яток Г.: Борисоглібська церква (12 ст., ід. дин на окрем. арк., т. 1, с. 528—529); ансамблі численних барокових монастирів і костелів (костюль: монастир бернардинців, 1595—1618); палаци — Стефана Баторія на Замковій горі (після 1579) та Новий



Ф. О. В. Гольштар.



В. Гріссом.



замок (серед. 18 ст., арх. Й. Крістіан, Ф. Кнебель).

ГРОЗА (Gроза) Александер-Кароль (30.VI 1807, с. Закриниччя, тепер Погребіщенського р-ну Вінн. обл. — 3.XI 1875, с. Халаїмгородок, тепер с. Городківка Андрушівського р-ну Житомир. обл.) — польський поет і драматург, представник «української школи» в польській літературі. В 1838—42 редагував і видавав у Вільні польс. календар «Русалка», в якому висвітлював і життя на Україні. Автор творів на укр. тематику — поем «Каніський староста» (1836), «Сорока» (1838), «Про вмерлі душі» (1848), «Мартин» (1849), «Заказ» (1855), «Смецькийський» (1855—60), драми «Гриць» (1858) тощо.

Р. Я. Пилипчук.

ГРОЗА (Gроза) Петру (7.XII 1884, Бечія, повіт Хунедоара — 7.I 1958, Бухарест) — румунський державний і політ. діяч. Доктор права. В 1921—22 і 1926—27 обіймав міністерські посади. В 1927 порвав з реакційною Нар. партією. В 1933 заснував і очолював демократичну сел. орг-цію «Фронт землеробів». За антифашист. діяльність 1943—44 був ув'язнений. Після поповнення військ.-фашист. диктатури в Румунії (серпень 1944) — заступник прем'єр-міністра (листопад 1944 — лютий 1945) в коаліційних урядах. З травня 1945 очолював уряд концентрації демократичних сил. У 1947—52 — голова Ради Міністрів РНР. З 1952 — голова Президії Великих нац. зборів РНР. Портрет с. 176.

ГРОЗА (Gроза) Сильвестер-Венчик (7.I 1793, м. Меджибіж, тепер смт Хмельн. обл. — 4.VIII 1849, с. Бєзінне, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.) — польський письменник, представник «української школи» в польській літературі. Брат А.-К. Грози. В книгах «Поезії» (т. 1—2, 1836), «Подільсько-українські повісті, взяті з дійсних образів» (т. 1—2, 1842) та в опублікованих у періодичних виданнях повістях «Банкрутство» (1843), «Попрядки українки» (1844), в нарисі «Купайло» (1842) змальовував життя і побут укр. народу.

Р. Я. Пилипчук.

ГРОЗА — атмосферне явище, полягає у виникненні електричних розрядів між хмарами або хмарою і поверхнею Землі. Часто супроводжується зливами, градом, сильним вітром. Найбільше Г. — у тропічних країнах. На Пн. СРСР Г. бувають рідко (в Карелії — бл. 9 на рік), на Пд. — до 20—30. На Україні пересягає кількість днів з Г. — 25—30 на рік. Див. також Електричні явища в атмосфері.

ГРОЗІН Борис Дмитрович [4 (16). X 1898, Київ — 22.X 1962, там же] — український рад. вчений-металознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1924. Закінчив (1930) Київ. політех. ін-т. Працював в Укр. н.-д. ін-ті хім. машинобудування і металообробки, з 1935 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. Г. запропонував метод дослідження мех. властивостей загартованої сталі та ін. високоміцних і подчас крихких матеріалів у спец. умовах складного напруженого ста-

ну; розробляв способи підвищення довговічності деталей машин; розробив комплексний метод вивчення поверхнево-активних шарів металу. Один з перших застосував радіоактивні ізотопи для вивчення зношування деталей машин. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Износ металлов. К., 1951; Повышение эксплуатационной надежности деталей машин. М. — К., 1960 (у співавторстві).

ГРОЗНЕНСЬКИЙ НАФТОНОСНИЙ РАЙОН — група родовищ нафти в передгір'ях Пн. Кавказу, в межах Чечено-Інгуської АРСР, частково Пн.-Осетинської АРСР і Кабардино-Балкарської АРСР. Пл. 19,5 тис. км². В тектонічному відношенні Г. н. р. пов'язаний з Терсько-Каспійським передовим прогином, що складається з товщ гірських порід мезозойського і кайнозойського віку потужністю до 12 км. Поклади нафти — у відкладах юрського, крейдового, палеогенового і неогенового віку. Осн. родовища: Старогрозненське, Малгобек-Вознесенське, Октябрьське, Брагунське. Нафтові поклади пластові, склепінні і пластово-масивні з водонапірним і пружно-водонапірним режимами. Нафта метаново-нафтоєва, малосірчиста. Пром. видобування нафти почалося 1893. Нафта Г. н. р. надходить на Грозненський нафтопереробний завод, частково експортується.

В. І. Кононов.

ГРОЗНИЙ (Hrozný) Бедржих (6. V 1879, Лиса на Лабі — 12.XII 1952, Прага) — чеський сходознавець, академік Чехословацької АН (з 1952), професор Празького ун-ту (з 1919). Засновник хеттології. Перший 1915 дешифрував найдавніші хеттські написи й довів, що хеттська мова належить до індоєвроп. сім'ї мов. Досліджував і хеттську ієрогліфічну мову та її писемні пам'ятки. Видав у власному перекладі багато хеттських пам'яток, займався й питаннями асиріології та історії Передньої Азії. Осн. праці: «Хеттська мова...» (1916), «Хеттські ієрогліфічні написи...» (т. 1—3, 1933—37).

ГРОЗНИЙ Іван — прізвище першого російського царя Івана IV. **ГРОЗНИЙ** — столиця Чечено-Інгуської АРСР, на р. Сунжі (прит. Терек). Залізнична станція, вузол шосейних шляхів. 375 тис. ж. (1979). Виник 1818 як рос. фортеця Грозна. З 1869 — місто з сучас. назвою. Після прокладення через Г. залізниці (1893) місто швидко розвивалося як один з центрів нафт. пром-сті. Робітники Г. брали активну участь у революції 1905—07. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1929 Г. — центр Чеченської (з 1934 — Чечено-Інгуської) а. о., з 1936 — Чечено-Інгуської АРСР (1944—57 — обл. центр). Г. нагороджено орденом Червоного Прапора (1924).

Г. — центр нафтової і нафтопереробної пром-сті Пн. Кавказу. Розвинуті також електроенергетична, нафтохім. (вироби. поліетилену, синтетичного спирту та ін.) і маш.-буд. пром-сть. Харч. галузь представлена вино-кон'ячним, молоч-

ним комбінатами; консервним, маслоробним та пивоварним з-дами. Швейна і взуттєва ф-ки, виробн. буд. матеріалів, деревообробка. Газопроводи: Ставрополь — Г., Вознесенська — Г., Карабулак — Г., ряд нафтопроводів. У Г. — університет, нафтовий ін-т, 9 серед. спец. навч. закладів, 2 драм. театри, театр ляльок, філармонія, цирк. Музеї: краєзнавчий, образотворчого мистецтва.

ГРОЗОЗАХИСТ, блискавкозахист — захист промислових і цивільних об'єктів від пошкоджень блискавкою. Для захисту від грозових розрядів застосовують стрижнів та тросові блискавководводи. Стрижневий блискавководвід являє собою металевий стрижень, електрично з'єднаний із заземлюючим пристроєм (див. Заземлення електричне) і розміщений біля об'єкта або над ним. Тросовий блискавководвід — заземлений сталевий трос, яким захищають протяжні об'єкти, гол. чин. високовольтні повітряні лінії електропередач, від ударів блискавки. Його підвішують над струмоведучими проводами і заземлюють. Для захисту електр. устаткування, з'єднаного з проводами повітряної електр. лінії, від грозових перенапруг використовують розрядники.

І. Б. Дедеркало.

ГРОЗОС (Γροσος) Апостолос (п. 12.VI 1892, Комотіні, Фракія) — діяч робітничого і комуністичного руху Греції. За фахом робітник-тютюник. Член компартії Греції (КПГ) з 1920. В 1937—43 перебував в ув'язненні й заслання. Учасник Руху Опору (1944—45). З 1945 — член ЦК КПГ. В 1946 обраний генеральним секретарем Загальногрецької федерації тютюників і членом Нац. ради Заг. конфедерації праці Греції. В 1948—49 — на політ. роботі в Демократичній армії Греції. В 1953—56 — голова Центр. контрольної комісії КПГ. З 1956 — член Політбюро, в 1957—74 — голова ЦК КПГ; з 1974 — почесний голова КПГ. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1972).

ГРОМАДА, община — сільське адм.-тер. поземельне об'єднання на Україні та в Білорусії в дореволюц. період. У середні віки Г. наз. «копа», «купа». На зборах Г. розв'язувалися питання про передачу землі та суд. справи на основі звичаєвого права. У 15—18 ст. в зв'язку з посиленням закріпачення селянства і зростанням феодалістичної сваволі Г. поступово втрачала право самоврядування.

Грозний. В одному з районів міста.



Й. Г. Грішашвілі



П. П. Грішківич

«ГРОМАДА»

Після селянської реформи 1861 діяльність Г. обмежувалася переважно розподілом та стягненням податків і повинностей.

«ГРОМАДА» — 1) Українські громадсько-політ. й наук.-літературні збірники. Видавалися в Женеві за ред. М. П. Драгоманова. Протягом 1878—82 вийшло 5 збірників. У «Передньому слові» до «Г.» Драгоманов висунув утопічно-націоналістичні й націоналістичні твердження. У збірниках розміщено праці переважно громад.-політ. і соціально-екоп. змісту, насичені злободенним матеріалом з життя в Росії, на сх. і зх. укр. землях. У 3-му збірнику опубліковано повість П. Гаска Мирного «Лихі люди», у 4-му — праці Ф. К. Вовка та М. П. Драгоманова про Т. Г. Шевченка. 2) Журнал революц.-демократичного напрямку, два номери якого вийшли в Женеві 1880 за редакцією М. П. Драгоманова, С. А. Подолинського і М. І. Павличка. Друкував огляди селянського і робітн. руху на Сх. Україні, в Галичині й у Зх. Європі, а також худож. твори.

ГРОМАДА — організації укр. ліберально-бурж. інтелігенції в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на Україні. Першу укр. Г. засновано в Києві 1859. В 1861 до її складу влилися учасники гуртка «хлосоманія» на чолі з В. Б. Антоновичем, Т. Р. Рильським та ін. Майже одночасно Г. виникли в Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та багатьох повітових містах. Хоч Г. відігравали деяку позитивну роль в укр. нац.-визвольному русі, вони були нездатні здійснити будь-які радикальні перетворення в соціальному і нац. питаннях. Ідеї громадянців відображено в журн. «Основа» (1861—62, Петербург). В кін. 60—70-х рр. гурток киян. інтелігентів, що іменувалася «Старою громадою», видавав різну л-ру укр. мовою. В роботі Г. активну участь брав М. П. Драгоманов. Прихильники радикальніших методів боротьби в Київ. Г. в 70-х рр. утворили т. з. «Молоду громаду», яка, проте, не мала чіткої програми. Царський уряд звинуватив громадянів у «сепаратизмі» і почав переслідувати їх; після прийняття Емського акта 1876 заборонив діяльність Г. Частину громадянців було заарештовано й відправлено на заслання. Чимало громадянців у зв'язку з репресіями емігрували за кордон, де під керівництвом М. П. Драгоманова в Женеві почали видавати збірник, а потім журн. «Громада». Через кілька років Г. таємно відновили свою діяльність. У 80-х рр. поміркована частина громадянців об'єднувалася навколо журн. «Київська старина», зблизилася з ліберальними народниками, бурж. лібералами, підтримувала зх.-укр. «народовців», що висували бурж.-націоналістичну програму. Громадяни брали участь у заснуванні «Прогресу». У кін. 19 — на поч. 20 ст. переважна більшість членів Г. брала участь у створенні укр. бурж.-націоналістичних партій і груп і відігравала контрреволюц. роль під час боротьби трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади на Україні. Ліве крило

Г. становили представники радикально-демократичної інтелігенції (М. М. Коцюбинський, М. В. Лисенко, М. П. Старицький та ін.), які виступали за більш прогресивний, демократичний напрям їхньої діяльності, критикували націоналістичні погляди.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гіпп М. Громадський рух 1860 р. на Україні (Полтавська громада). «Україна», 1930, № 1; Мияковський В. «Київська громада». «Летопись революции», 1924, № 4; Житєцький І. Київська громада за 60-тих років. К., 1928. Г. Я. Сергієнко.

ГРОМАДСЬКА ДИСЦИПЛІНА — в соціалістичному суспільстві поведінка людей, що відповідає правовим і моральним нормам, або вимогам норм громадських організацій, трудових колективів. Г. д. в СРСР, як і в інших соціалістичних державах, виражає волю й інтереси всього рад. народу. Вона характеризується єдиністю особистих і суспільних інтересів громадян, поєднанням їхніх реальних прав і свобод з обов'язками і відповідальністю перед суспільством. Дбаючи про всемірний розвиток особи, здійснення прав громадян, КПРС і Рад. д-ва приділяють велику увагу зміцненню Г. д., додержанню всіма громадянами їхніх обов'язків перед суспільством. XXV з'їзд КПРС підкреслює, що «саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу створює єдину надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 95). Норми Г. д. сформульовано в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, у Конституції СРСР, Конституціях союзних і авт. республік, у статутах громадських орг-цій тощо.

Р. В. Бершадя.
ГРОМАДСЬКА ДУМКА — спосіб формування і вияву масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів; важливий фактор соціальної комунікації. Формується в процесі спілкування людей як стихійно, незалежно від діяльності тих чи ін. соціальних інститутів, так і цілеспрямовано — під впливом держ. інститутів, політ. партій, громад. орг-цій, асоціацій, засобів масової інформації і пропаганди тощо. Осн. форми виявлення Г. д. є вибори органів влади, участь мас у законодавчій та виконавчій діяльності, преса, збори, референдуми тощо. Схвалюючи на основі певних ідеологічних і моральних норм одні й засуджуючи інші дії та вчинки, Г. д. відображає соціальні інтереси різних людських спільностей. Г. д. — явище історичне, її соціальна роль визначається класовою структурою суспільства, мірою участі нар. мас в управлінні ним, розвитком демократичних свобод. У класово антагоністичному суспільстві завжди наявні дві, основні й взаємовиключаючі Г. д., які відображають протилежні класові інтереси експлуататорів і експлуатованих. Правлячі кола капіталістичних держав намагаються за допомогою насадження бурж. ідеології підпорядкувати

своїм інтересам Г. д. нар. мас. Історично нову роль Г. д. відіграє за соціалізму, де вона є ефективним засобом залучення трудящих до соціального управління. В соціалістичному суспільстві на ґрунті єдності корінних сусп., колективних та особистих інтересів стає можливою єдина для всього суспільства Г. д. щодо осн. соціальних проблем. Соціалістична Г. д. — дійовий соціально-творчий чинник у створенні матеріально-тех. бази комунізму, становленні комуністичних сусп. відносин, формуванні нової людини, в удосконаленні соціалістичного способу життя.

Ю. Д. Прилюк.
ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ — галузь нар. господарства, яка здійснює виробництво, реалізацію і організацію споживання продуктів харчування населенням. Г. х. певною мірою виконує й функцію розподілу сусп. продукту через ідальні дитячих та лікувальних закладів, шкіл-інтернатів, санаторіїв, будинків відпочинку тощо, де їжу відпускають безплатно або за пільговою ціною. В СРСР мережа підприємств Г. х. включає фабрики-кухні, заготовочні, ідальні та домові кухні, ресторани, чайні, кафе, закускочні та буфети. Підприємства Г. х. входять в орг-ції держ. торгівлі або споживачої кооперації. Частина з них підпорядкована соціально-культур. закладам.

Соціалістична організація Г. х. сприяє економії суспільної праці, підвищує її продуктивність, створює умови для дедалі ширшого залучення жінок до суспільно-корисної праці та громад. життя. Г. х. забезпечує впровадження раціональних, науково обґрунтованих норм харчування членів суспільства. Розвиток Г. х., поряд з поліпшенням торгівлі, комунального та побут. обслуговування населення, є осн. фактором збільшення фонду вільного часу трудящих. На кінець 1977 мережа підприємств Г. х. країни становила 286,2 тис., товарооборот — 21,4 млрд. крб. (на кінець 1940 відповідно — 87,6 тис. і 2,3 млрд. крб.). Із заг. кількості підприємств Г. х. у сільс. місцевості 1977 налічувалось 89,6 тис., їхній товарооборот становив 2,5 млрд. крб. (1940 відповідно — 28,4 тис. і 0,4 млрд. крб.). У 1977 галузь обслуговувала понад 100 млн. чол., з урахуванням соціально-культур. і дит. закладів — бл. 115 млн. чол.

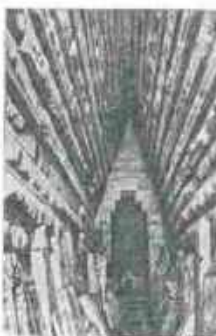
Швидкими темпами розвивалось Г. х. на Україні. Якщо 1918 тут було відкрито 20 громад. ідальн, то на кінець 1924 вже діяло 1488 держ. і кооп. підприємств Г. х. В 1940 послугами підприємств Г. х. в республіці користувалось бл. 3,5 млн. чол.; в 1977 користувалося понад 20 млн. чол., а враховуючи пункти харчування в дит. і соціально-культур. закладах — бл. 23 млн. чол. Г. х. швидко розвивається і на селі. На кінь. 1977 споживача кооперація УРСР налічувала 21,5 тис. підприємств, а безпосередньо сільс. населення обслуговувало 17,6 тис. підприємств (1940 відповідно — 4,5 тис. і 5,9 тис.). У сільс. місцевості



П. Гроза.

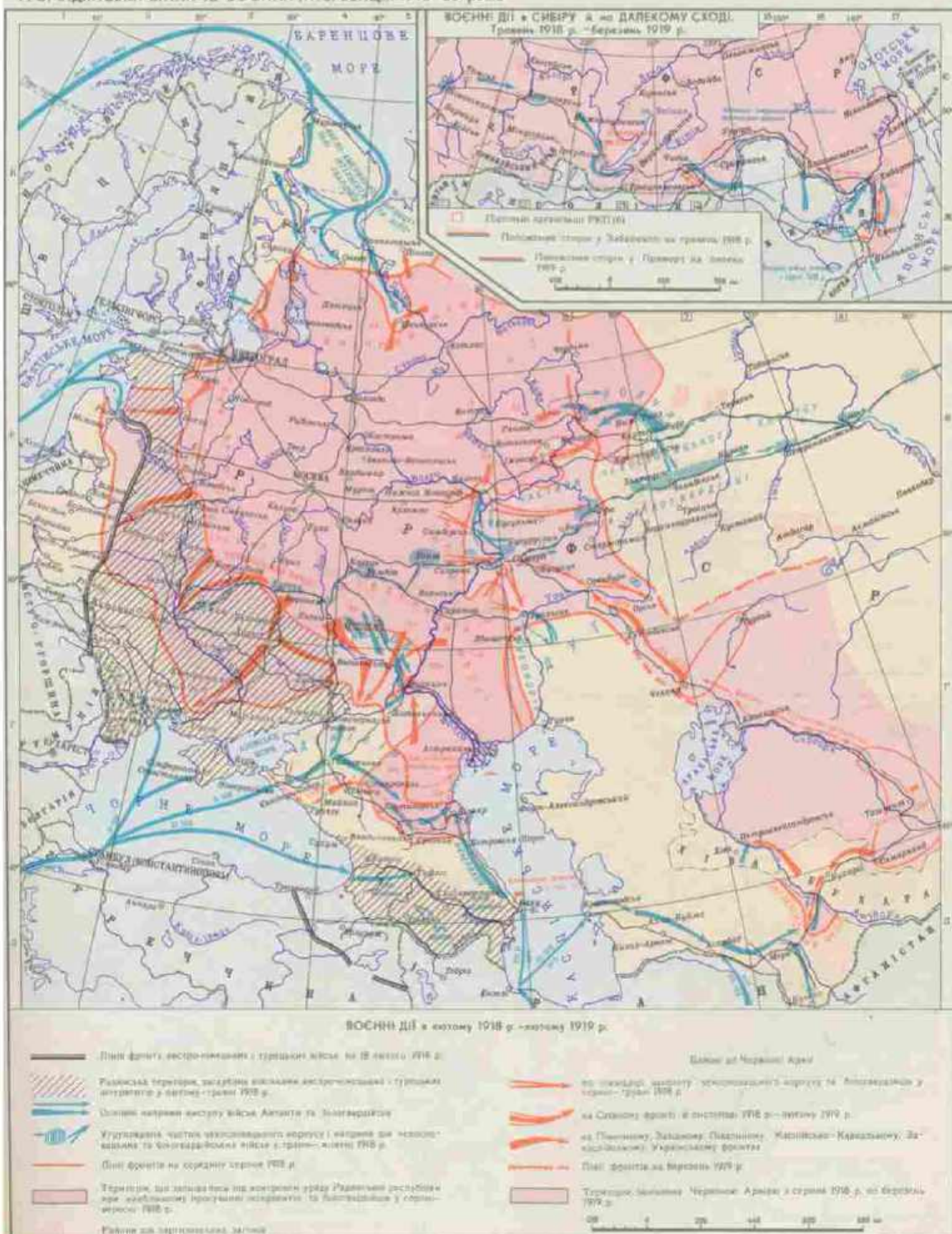


А. Гро. Бонапарт на Аркольському мосту. Етюд. Близько 1797—98. Лувро, Париж.

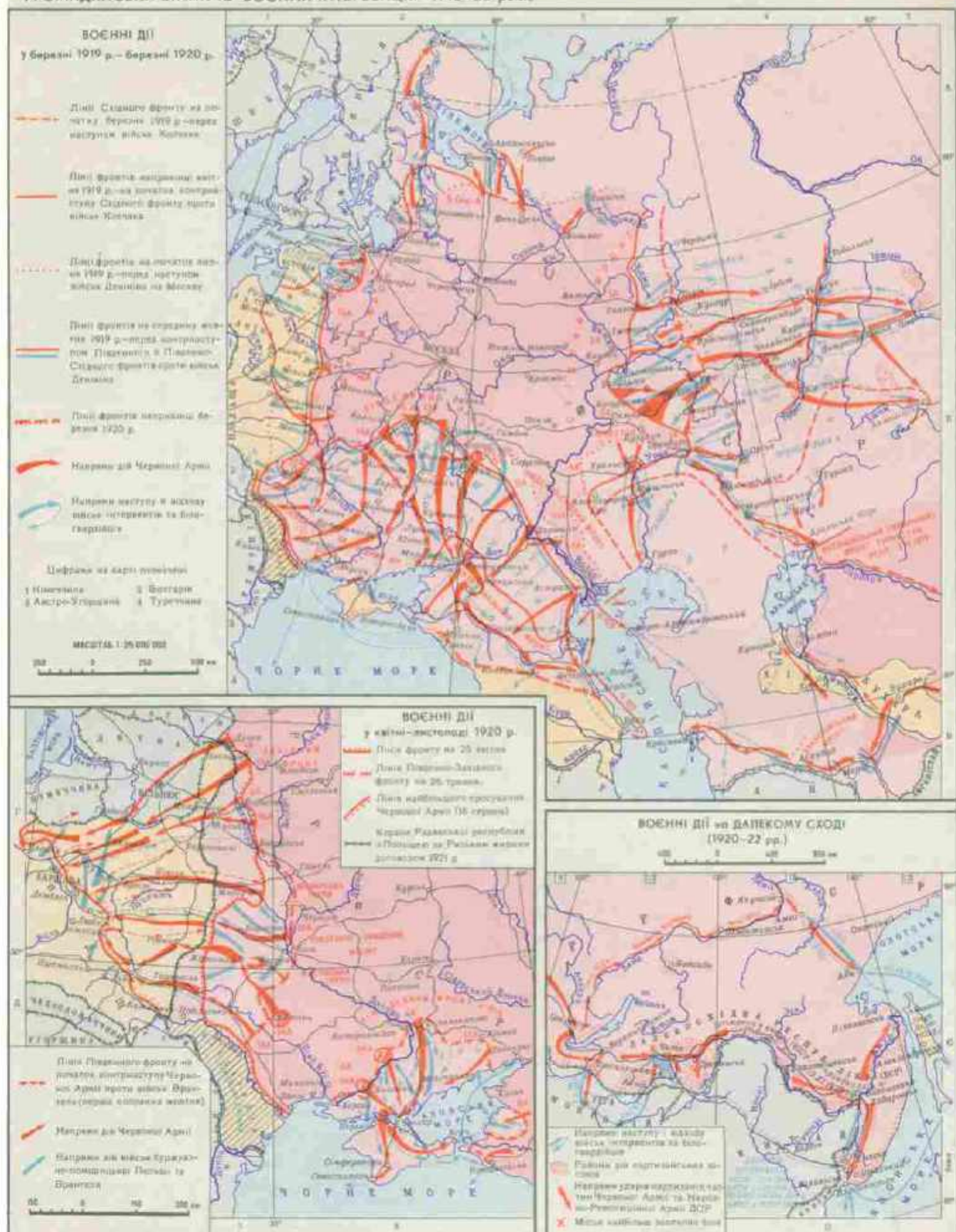


Гробниця. Дзюмос Царського кургану біля Керчі 4 ст. до н. е.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ТА ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1918-20 років



ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА та ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1918-20 років



Союзу. Як невід'ємна частина політ. системи СРСР, Г. о., відповідно до своїх статутних завдань, беруть участь в управлінні держ. і сусп. справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Величезна роль і значення Г. о. в житті рад. суспільства, їхні широкі повноваження в усіх сферах держ., сусп. і госп. життя країни є одним з яскравих проявів *соціалістичної демократії*. Можливість для рад. громадян активно працювати в Г. о. є однією з гарантій здійснення ними закріпленого в Конституції СРСР права брати участь в управлінні держ. і громад. справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодерж. і місцевого значення. Конституція СРСР гарантує Г. о. умови для успішного виконання ними своїх статутних завдань (ст. 51). Г. о. мають право висувати кандидатів у депутати Рад, вільно й всебічно обговорювати їхні політ., ділові й особисті якості, а також право агітації на зборах, у пресі, по телебаченню, радіо (ст. 100); представники Г. о. входять до складу виборчих комісій (ст. 101). Розрізняють масові Г. о. (напр., професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні організації); творчі спілки (напр., Спілка композиторів СРСР, Спілка письменників СРСР); добровільні товариства (напр., наукові, наук.-тех., оборонні т-ва); Г. о., що діють у сфері міжнар. зв'язків і боротьби за мир тощо. Загалом Г. о. охоплюють майже все доросле населення країни. Організацію, повноваження і форми діяльності Г. о. визначено їх статутами. Г. о. мають необхідне їм для здійснення статутних завдань майно, яке є соціалістичною власністю.

Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Брежнев Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Вопросы теории и истории общественных организаций. М., 1971; Ямпольская Ц. А. Общественные организации в СССР. М., 1972; Данченко Н. И. Общественные организации СССР в условиях развитого социализма. К., 1978.

ГРОМАДЯНИН СРСР — особа, що має громадянство радянське і завдяки цьому користується всіма правами і свободами, які рад. держава забезпечує і гарантує своїм громадянам. У Конституції СРСР 1977, яка поглибила й значно розширила коло основних (конституційних) прав і обов'язків громадян СРСР, у розділі «Держава і особа» регламентовано правовий статус Г. СРСР. Насамперед Конституція СРСР (ст. 34) і конституції союзних (в УРСР — ст. 32 Конституції УРСР) та авт. республік закріплюють рівноправність громадян СРСР перед законом незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової й нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин. Рівноправність Г. СРСР, як встановлює Конституція СРСР, забезпечується і гарантується в усіх галу-

зях екон., політ., соціального та культур. життя (див. *Соціально-економічні права громадян СРСР, Політичні права громадян СРСР, Особисті права громадян СРСР, Право на користування досягненнями культури, Гарантії прав особи* тощо). Здійснення прав і свобод Г. СРСР невіддільне від виконання ним своїх конституційних обов'язків. Г. СРСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР і рад. законів, поважати правила соціалістич. співжиття, згідністю нести своє високе звання, оберігати інтереси Рад. д-ви, сприяти зміцненню її могутності й авторитету, бути вірним своїй соціалістич. Батьківщині.

Кожний Г. СРСР є *суб'єктом права*, тобто має *правоздатність* і, як правило, *дієздатність*. Використання Г. СРСР прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства та д-ви, правам ін. громадян.

В. В. Мрига. **ГРОМАДЯНСТВО** — правова належність особи до певної держави. Передбачає сукупність прав та обов'язків цієї особи й забезпечує їй захист прав та законних інтересів як усередині країни, так і за її межами. Питання Г. регулюється законодавством кожної країни, а окремі з них (напр., про Г. заміжньої жінки) — *договорами міжнародними*. Осн. способи набуття Г.: в силу народження (філіація); шляхом *натуралізації*, у випадках *репатріації* та в результаті *оптації*. Законодавство різних країн встановлює два осн. принципи набуття Г. в силу народження: набуття дитиною Г. тієї д-ви, громадянами якої є її батьки (див. «*Права крові принцип*») і надання особи Г. тієї д-ви, на тер. якої вона народилася (див. «*Права ґрунту принцип*»). У законодавчому порядку регламентуються як втрата громадянства, так і випадки *подвійного громадянства* та *безгромадянства*. У державах з монархічною формою правління застосовується термін «*підданство*». Див. також *Громадянство радянське*.

ГРОМАДЯНСТВО РАДЯНСЬКЕ — правова належність особи до Радянської соціалістичної загальнонародної держави. Правове регулювання питань Г. р. (умов належності особи до Рад. д-ви, підстав і порядку набуття, зміни та втрати цього громадянства тощо) здійснюється відповідно до Конституції СРСР, конституцій союзних республік, а також до закону СРСР «Про громадянство СРСР» від 1.XII 1978 та ін. актів законодавства Рад. Союзу. Громадянами СРСР є особи, що перебували в громадянстві СРСР на 1.VII 1979, а також особи, які набувають Г. р. відповідно до закону СРСР «Про громадянство СРСР». Згідно зі ст. 33 Конституції СРСР цей закон для рад. громадян встановив єдине союзна *громадянство*. Кожний громадянин союдної республіки є *громадянином СРСР*. Рад. громадянином визнається особа, де б вона не народилася (в СРСР або за його межами), батьки якої під час її народження були громадянами СРСР. При різному громадянстві

батьків, один з яких на час народження дитини був громадянином СРСР, дитина є рад. громадянином, якщо хоч би один з батьків у цей час проживав на території СРСР. При зміні Г. р. батьків відповідно змінюється Г. р. їхніх дітей, які не досягли 14-річного віку. Г. р. дітей віком від 14 до 18 років змінюється лише з їхньої згоди, висловленої у письмовій формі. Втрата Г. р. відбувається в разі виходу з нього, позбавлення його, за підставами, передбаченими міжнар. договорами, укладеними СРСР, та за ін. підставами, передбаченими законом «Про громадянство СРСР». Вихід з Г. р. дозволяється *Президією Верховної Ради СРСР*. Позбавлення Г. р. здійснюється у винятковому випадку за рішенням Президії Верховної Ради СРСР. Особу, яка втратила Г. р., може бути за її клопотанням поновлено в Г. р. рішенням Президії Верховної Ради СРСР. Громадяни СРСР за кордоном користуються захистом і покровительством Рад. д-ви. Див. також *Подвійне громадянство*.

Р. К. Давидов. **ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА** — організована збройна боротьба за державну владу між класами і групами соціальними всередині країни; одна з найгостріших і найвищих форм *класової боротьби*. Виникнення Г. в. пов'язане з появою класів і держави, насамперед з революц. переходом від однієї *суспільно-економічної форми* до іншої, з *революцією соціальною*. Екон. основою Г. в. є крайнє загострення внутр. суперечностей *способу виробництва*; соціально-класовою основою — суперечності між інтересами класів чи соціальних груп усередині класів, у їхньому ставленні до розв'язання корінних соціальних завдань. Істор. типи і форми Г. в. різноманітні: повстання рабів, сел. і партизан. війни тощо, які мають в осн. характер боротьби пригноблених класів проти експлуататорів. Проте в класово антагоністичних суспільствах мали місце Г. в. й між окремими угрупованнями експлуататорських класів (напр., *Червоної і Білої троянд війни*). Для епохи імперіалізму і пролет. революцій характерні Г. в. між антагоністичними класами капіталістичного суспільства в масштабах усієї країни. Г. в. є справедливою, коли її ведуть пригноблені класи в боротьбі за своє соціальне визволення (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20 в Росії*), і несправедливою, якщо вона має на меті повернення до влади реакційних сил. Марксизм-ленізм, визнаючи справедливі Г. в., разом з тим відкидає вимогу Г. в. як єдиного засобу класової боротьби, що її висувують *анархизм* і «лівий» ревізіонізм, вимогу експорту Г. в. шляхом втручання у внутр. справи ін. д-в. Робітн. класи заінтересовані у поваленні монополістичного капіталу й придушенні опору контрреволюц. сил без Г. в. Необхідність її визначається мірою опору контрреволюц. класів. У сучас. умовах, при зміні співвідношення сил у світі на користь со-

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА І ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1918—20

пала Бессарабію. В лютому—квітні 1918 австро-нім. війська окупували Фінляндію, Прибалтику, Білорусію, Україну, частину Закарпаття. В березні 1918 англ. інтервенти загарбали Мурманськ, у квітні япон. війська — Владивосток. Особливу небезпеку для Рад. д-ви в перший період громадян. війни становив нім. імперіалізм. Виходячи з принципів *Декрету про мир*, Рад. уряд 2 (15).XII 1917 підписав з Німеччиною договір про перемир'я, а 9 (22).XII у Брест-Литовську почав з нею мирні переговори. Однак австро-нім. імперіалісти, спираючись на *Брест-Литовську угоду 1918*, по-зрадницькому підписали Центр. радою, й скориставшись з провокаційної поведінки керівника радянської делегації в Бресті Троцького, порушили перемир'я. 18.II 1918 почався наступ нім. військ проти Країни Рад. 22.II було опубліковано написаний 21.II В. І. Леніним декрет «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», який закликав захищати країну всіма можливими засобами й передбачав ряд оборонних заходів. У декреті, зокрема, вказувалося, що «...німецький мілітаризм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії» (Ленін В. І. Повні збір. тв., т. 35, с. 343). 23.II загони молодого Червоної Армії в боях під Псковом і Нарвою зупинили просування військ нім. загарбників. Щоб здобути необхідний для змінення Рад. влади мирний перепопинок, уряд Рад. Росії 3. III змушений був підписати висунуті нім. імперіалістами грабіжницькі умови *Брестського миру 1918*. На Україну вдерлася майже 450-тисячна австро-нім. армія (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Під керівництвом більшовицьких орг-цій у республіці розгорнулася збройна боротьба проти ворожих військ. ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР, особисто В. І. Ленін подалали грудящим Україні всю можливу за тих умов допомогу. Але сили були надто нерівними. 1.III 1918 окупанти захопили Київ, 12.III — Чернігів, 14.III — Одесу, 17.III — Миколаїв, 8.IV — Харків, 22.IV — Мелітополь, 28.IV — Луганськ. У серед. квітня нім. війська захопили Крим. Тоді ж вони висадилися в Фінляндії, де допомогли фінл. буржуазії ліквідувати революц. владу грудящих. Балт. флот у складних умовах було перебазовано з Гельсінґфорса (Хельсінкі) в Кронштадт (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*). 8.V нім. частини захопили Ростов-на-Дону, 25.V на прохання груз. меншовиків висадилися в Грузії. Водночас на Закарпатті розгорнулася інтервенція Туреччина. На Україні 29.IV 1918 австро-нім. загарбники розігнали Центр. раду, створивши маріонетковий уряд гетьмана П. Скоропадського. Встановлення гетьманщини означало відкрити реставрацію бурж.-поміщицького монархізму на Україні. Боротьба трудящих України про-

ти окупантів і бурж.-націоналістичної контрреволюції ставала все більш масштабною; ширшав повстансько-партизанський рух. 20.III спалахнуло *Херсонське збройне повстання 1918*, 22.III — *Миколаївське збройне повстання 1918*. Могутнього удару окупантам завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації визвольної боротьби укр. народу відіграло утворення в 1918 *Комуністичної партії України* — складової й невід'ємної частини РКП(б) (див. *Перший з'їзд КП(б) України*). Створений у липні 1918 *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* очолював повстанську боротьбу трудящих України проти австро-німецьких окупантів та гетьманщини (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Ніжниське збройне повстання 1918*, *Таращанське збройне повстання 1918*, *Канізьке селянське повстання 1918* та ін.). На цей час у Країні Рад надзвичайно складна воєнна обстановка ускладнилася госп., насамперед прод., труднощами. На Закарпатті й у Серед. Азії активізувалася інтервенція *Антанти*, що підтримувала контрреволюц. бурж.-націоналістичні уряди (меншовиків у Грузії, дашнаків у Вірменії, мусаватистів в Азербайджані, есєро-меншовиків у Закаспії). На її кошти було створено ряд військ.-змовницьких орг-цій. При підтримці інтервентів білогвардійці й Чехословацький корпус у травні 1918 захопили Сибір і Далекі Схід (див. *Чехословацького корпусу зазолот 1918*). Спалахнував ряд антирад. заколотів (див. *Лівоєсєрівський заколот 1918*, *Ярославський контрреволюційний заколот 1918*). 30.VIII 1918 есєри вчинили замах на В. І. Леніна, вони вбили В. Володарського, М. С. Урицького та ін. У 1918 Рад. країна опинилася в кільці фронтів. У червні похід на Кубань здійснила *Добровольча армія ген. Денікіна*, яка змусила рад. частини відступити (див. *Таманської армії похід 1918*). 31.VI на Закарпатті інтервенти ліквідували Бакінську комууну (див. *Бакінські комсари*), до влади прийшов есєро-меншовицький уряд Центрокаспію. В червні — липні білогвардійці захопили владу в Оренбурзькій та Уральській областях. На тер. Донської області закріпилася білокозача армія ген. Краснова. У липні білочехи оволоділи Симбірськом (тепер м. Ульяновськ), Уфєю, Єкатеринбургом (тепер м. Свердловськ). 2.VIII десант військ Антанти і США захопив Архангельськ. На кінець літа 1918 3/4 тер. Рад. Росії опинилося в руках інтервентів і білогвардійців. 2.IX Рад. республіку було оголошено воєнним табором. Рад. уряд здійснив ряд надзвичайних еск. і політ. заходів (див. *Воєнний комунізм*). Восени 1918 стався зміни в міжнар. обстановці: Німеччина зазнала поразки в 1-й світовій війні; розпалась *Австро-Угорщина*. Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині окупаційні війська на Україні швидко розкладалися. Оз-

броєні рішеннями *Другого з'їзду КП(б) України* (жовтень 1918, Москва), підпільні більшовицькі організації очолювали всенародну боротьбу проти иноз. окупантів. Почалося масове вигнання їх. У ряді міст Донбасу трудящі відновили владу Рад. 13.XI 1918 ВЦВК анулював Брестський мир. Рад. уряд почав відкрити боротьбу за визволення України, Білорусії й Прибалтики. 28.XI 1918 сформувався *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. 29.XI 1918 відновлено Рад. владу в Естонії, 16.XII — в Латвії, 17.XII — в Литві, 1.I 1919 проголошено Білоруську РСР. Під ударами повстанців та укр. рад. військ, що сформувалися восени 1918 в «нейтральній зоні», гетьманський режим розвалився. Укр. дрібнобурж.-націоналістичні партії спробували використати масовий нар. рух проти австро-нім. загарбників і гетьманців, щоб захопити владу. В ніч проти 14.XI 1918 було створено націоналістичну контрреволюц. *Директорію*, яка протягом 2-ї пол. листопада — 1-ї пол. грудня захопила більшу частину України. Трудящі під проводом партії більшовиків ставали на шлях збройної боротьби за відновлення влади Рад. Повстанський рух сприяв успішному наступові військ Укр. фронту, створеного в січні 1919. 3.I 1919 рад. війська у взаємодії з повстанними робітниками (див. *Харківське січневе збройне повстання 1919*) визволили від петлюрівців Харків, 27.I — Катеринослав, 5.II боюючи й таращанці вступили в Київ. До серед. квітня війська Директорії було розгромлено, недовитки їх втекли на Зх. З визволення України розгорнулася рад.



Група київських робітників, мобілізованих на боротьбу проти буржуазно-націоналістичного бандітизму Червеної 1919

будівництво, 29.I 1919 Тимчасовий Робітн.-Сел. уряд України було реорганізовано в Рад. Народних Комісарів. *Третій Всеукраїнський з'їзд Рад* (6—10.III 1919, Харків) прийняв першу Конституцію УРСР. Почалося створення *комітетів бідноти*. Відповідно до рішень *Восьмого з'їзду РКП(б)* (18—23.III 1919, Москва) вдосконалювалося військ. будівництво, створювалася регулярна Червона Армія. Зокрема, на Україні діючі частини, крім особливих груп військ Донецького напрямку під назвою 13-ї армії (передана Пд. фронтові), було зведено в три Укр. рад. армії. На поч. травня утворено 4-у Кримську армію. В березні 1919 почалося формування *Дніпровської військової флотилії*. В складі Червоної Армії створювалися й интернац. фор-

мування (див. *Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). Складовою частиною широкої інтервенції проти України Рад було вторгнення військ Антанти на Пд. України. В листопаді — грудні 1918 англ. імперіалісти захопили Баку, Батумі, Тбілісі. Військові кораблі Великобританії, Франції й Італії 23.XI з'явилися у Севастополі, 27.XI в Одесі почали висаджуватися франц., грецькі та білогвардійські

Воззання к солдатам Антанти.

(На англійськом, французьком, італійськом, румунськом і сербськом мові).

Зачем Вас послали на Украину?

appel to the Soldiers of the Allies.

What have they sent you to the Ukraine for?

Aux Soldats de France.

Pracovníci vojak a-ko vojsko na Ukrajinu?

Perhè vi hanno mandato in Ukraina?

Pentru ce v-au trimis în Ucraina?

Зашто су вас послали на Украјину?

Позов до солдатів Антанти: «Для чого Вас послали на Україну?».

Війська. На кін. січня 1919 війська інтервенції вийшли на лінію Тирасполь — Бірзула (тепер м. Котовськ) — Колосівка — Веселий Кут — Миколаїв — Херсон. В окупованій зоні на Пд. України і в Криму на поч. березня зосереджувалося бл. 30 тис. військ інтервенції і 25 тис. білогвардійців.

Боротьбу трудящих мас проти інтервенції і білогвардійців очолили підпільні партійні організації (див. *Білітське повстання 1919*). Успішні дії рад. військ, масовий повстанський рух на окупованій тер., поширення революц. настроїв у військах інтервенції [від впливом більшовицької агітації, що її проводила «Іноземна колегія» при Одеському обласному комітеті КП(б)У, спалахнуло *Чорноморське повстання французького флоту 1919*] привели до провалу планів Антанти. 10.III 1919 рад. війська визволили Херсон, 15.III — Миколаїв, 6.IV — Одесу, до кінця квітня було визволено Крим. Залишкам білогвард. військ удалося закріпитися на Керченському п-ові. На поч. 1919 уряди Великобританії, Франції і США за активною допомогою внутр. контрреволюції почали готувати новий похід проти Рад. країни. Гол. удар намічалося завдати на Сх. фронті силами 400-тисячної колчаківської армії (див. *Колчаківщина*). З Пд. планувався наступ денікінців, з Пн. — корпусу генерала Юденича, з Пн. — військ генерала Міллера. Завдяки вжитим ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніном заходам внаслідок контрнаступу Східного фронту 1919 армію Колчака влітку 1919 було відкинуто за Урал. Було зупинено наступ білогвардійських військ у Прибалтиці. Біло-

русії та на Петроградському фронті (див. *Петроградська оборона 1919*). Навесні 1919 на Дону й Кубані активізувалася денікінщина, з якою іноз. імперіалізм пов'язував свої дальші плани повалення Рад. влади. Денікінці загрожували Україні, насамперед Донбасові (див. *Луганська оборона 1919*). Фактичними пособниками їх були укр. бурж. націоналісти, які стали на шлях антирад. заколотів (див. напр., *Григор'євщина, Махновщина*). В травні — на поч. червня денікінці захопили Донбас і Крим, у червні — Харків, Катеринослав, Царицин.

Напружена обстановка вимагала централізації оборони всіх рад. республік. 1.VI 1919 в Москві на засіданні ВЦВК за участю представників РРФСР, України, Латвії, Литви і Білорусії було прийнято декрет про укладення воєнно-політичного союзу радянських республік і створення єдиного командування, про об'єднання наркоматів нар. г-ва, транспорту, фінансів, праці. 9.VII було опубліковано написаний В. І. Леніном лист ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікінцями!» — програму мобілізації сил для одночасної боротьби проти Денікіна і Колчака. Війська Сх. фронту завдали поразки колчаківцям, і ті почали відступати в Сибір. Це дало змогу перекинути значну частину рад. військ на Пд. фронт. Денікін був змушений відмовитися від наступу на Москву і спрямував свої військ. сили на захоплення України. В липні білогвардійці зайняли Полтаву, Кременчук. Вони почали наступ на Київ, куди з заходу в цей час просувався петлюрівський недовбиток й т. з. *Українська галицька армія* — військові частини «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР). 30.VIII націоналістичні частини ввійшли в Київ. 31.VIII до міста вступили денікінці. Петлюрівці відійшли на захід. Білогвардійці захопили майже всю Україну, встановивши тут криваву диктатуру. Розгорнулася масова

підпільна і партизан. боротьба проти військ Денікіна, для керівництва якою в липні 1919 було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України* на чолі з С. В. Косіором. Восени 1919 збройні сили внутр. контрреволюції з допомогою Антанти знов активізували свої дії. Добровольча армія почала новий наступ на Москву на курсько-орловському напрямі. Погіршилося становище і на Сх. фронті, ускладнилася ситуація під Петроградом, де армія ген. Юденича, перейшовши в кін. вересня в наступ, 16.X опинилася на підступах до міста. На захист Петрограда було кинуто значні сили. В грудні війська Юденича було розгромлено й відкинуто на тер. Естонії. Допомога Петроградові не ослабила уваги ЦК РКП(б) й особисто В. І. Леніна до Пд. й Пд.-Сх. фронтів. Довійськ Пд. фронту прийшло по парт. мобілізації бл. 30 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. Під керівництвом В. І. Леніна було розроблено план розгрому Денікіна. 10.X 1919 рад. війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ. Гол. удару рад. військ завдавали в напрямі Харків — Донбас — Ростов-на-Дону. В жовтні 1919 в результаті успішного здійснення Орловсько-Кромської операції ударне угруповання Добровольчої армії було розгромлено. Рад. частини визволили Орел і Воронеж, 11.XII — Харків, 16.XII — Київ, 7.II 1920 — Одесу. 27.III 1920 вони оволоділи останнім оплотом денікінців — Новоросійськом. Але значне угруповання білогвардійців (35—40 тис.) встигло пробитися на пд. і закріпитися в Криму. В лютому частини Пд.-Сх. фронту завершили визволення Правобережної України, вийшовши на рубіж Коростень — Шепетівка — Проскурів (тепер м. Хмельницький) — р. Дністер. У квітні було визволено Дагестан, відновлено Рад. владу в Азербайджані. На поч. 1920 завершилася боротьба в Сибіру і на Пн. На тер. Далекого Сходу було створено *Далекосхідну республіку*. Для керівництва рад. і госп. будівництвом на визволеній тер. України 11.XII 1919 було створено надзвичайний орган влади — *Всеукраїнський революційний комітет*. Після визволення всієї тер. України відновили діяльність ВУЦВК і Раднарком. Проте мирна передішка тривала недовго. 25.IV 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі без оголошення війни напали на Країну Рад (див. *Радсько-польська війна 1920*). Для прикриття своїх агресивних планів правлячі кола Польщі використали укр. бурж. націоналістів, ватажок яких Петлюра уклав зрадинську *Варшавську угоду 1920*. 6.V польські війська захопили Київ. Рад. республіка була змушена знову мобілізувати свої сили для відсічі інтервентам. Конкретну програму дій було накреслено в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», опублікованих 23.V 1920. Проведено нові парт., комсомольські і профспілкові мобілізації. Важливу роль у мобілізації сил укр. народу на боротьбу проти інтервенції відіграв *Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад* (травень



Збори партизанів в Аджимутхайських камоволомках. 1919.

Проводи комуністів на врангелівський фронт Полтава. 4 вересня 1920

«ГРОМАДЯНСКА ВІЙНА У ФРАНЦІЇ»



А. А. Громченко.

1920). В травні за планом, розробленим під керівництвом В. І. Леніна, війська 3х. і Пд.-3х. фронтів розгорили контрнаступ. 12.VI було визволено Київ (див. *Київська операція 1920*). На поч. липня рад. війська перейшли в рішучий наступ, розвиваючи гол. удар на Бялосток, Варшаву. На поч. серпня 1-а Кінна армія почала бої за Львів (див. *Львівська операція 1920*). На визволеній тер. Ск. Галичини було встановлено владу Рад¹ (див. *Галицька Соціалістична Радянська Республіка*). Проте в серед. серпня 1920 польсь. війська, які одержали нову значну допомогу від Антанти, перейшли в контрнаступ. Рад. війська змушені були відступити. Однак, оскільки польс. правлячі кола не мали змоги продовжувати війну, вони, вступивши вимогам Антанти, 12.X 1920 підписали договір про перемир'я, а згодом — *Ризький мирний договір 1921*. Згідно з цим договором 3х. Україна і 3х. Білорусія відійшли до Польщі.

У планах Антанти по підготовці нападу на Країну Рад у 1920 велике місце відводилося очолюванню ген. Врангелем залишків білогвардійських військ у Криму. 6.VI Врангель почав наступ на Пн. Таврію і до 24.VI захопив П. Виникла загроза Донбасові. Закінчення війни з бурж.-поміщицькою Польщею створило умови для ліквідації врангелівців. У вересні 1920 за рішенням ЦК РКП(б) організовано самостійний Пд. фронт під командуванням М. В. Фрунзе. 28.X рад. війська перейшли в наступ і 31.X розгромили осн. сили Врангеля в Пн. Таврії, але частини білогвардійців удалося відійти в Крим. 7—11.XI рад. війська в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920* штурмом здобули укріплення Перекопського перешийку, переправились через Сиваш і 17.XI завершили визволення Криму. Рештки врангелівців евакуювалися до Туреччини. В листопаді 1920 рад. війська розгромили 40-тисячну петлюрівську армію, рештки якої втекли в Польщу. В 1920 Червона Армія завершила вигнання інтервентів і сил націоналістичної контрреволюції з Серед. Азії, 1920 — на поч. 1921 — з Закавказзя, 1922 — з Далекого Сходу (див., зокрема, *Волочаєвський бій 1922*, *Спаськ-Дальній*). Рад. влада перемогла, довівши тим самим життєздатність нового держ. і сусп. ладу, перемогла тому, що ця війна була справедливою, велася в інтересах широких нар. мас. Вирішальною умовою перемоги було керівництво Комуністичної партії, яка завдяки ленинській соціальній і нац. політиці згуртувала навколо себе трудящих усіх націй країни. «Тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і на заклик, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені, — тільки через це чудо, яке сталося, могло статися. Тільки через це, незважаючи на дваразовий, триаразовий і чотириаразовий

похід імперіалістів Антанти та імперіалістичного усього світу, ми спромоглися бути перемогли» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 40, с. 230).

Період іноз. воєнної інтервенції й громадян. війни став для народів Країни Рад, у т. ч. для укр. народу, суворого школою політ. досвіду, практичною перевіркою програм різних політ. партій. Трудящі України, як і трудящі ін. рад. республік, згуртувалися навколо Комуністичної партії, очолюваної В. І. Леніном. Комуністична партія забезпечила створення могутньої Червоної Армії, висунула з середовища рад. народу видатних воєначальників, таких, як В. О. Антонов-Овсієнко, П. Й. Баранов, В. К. Блюхер, С. М. Будьонний, І. Й. Вацетис, С. С. Востриков, П. Ю. Дибенко, Р. П. Ейдем, О. І. Егоров, Д. П. Жлоба, С. С. Каменев, В. С. Кіквідзе, Г. І. Котовський, М. Г. Кропів'янский, М. В. Куйбишев, М. К. Леандовський, О. Я. Пархоменко, В. М. Примаков, М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, Я. Ф. Фабриціус, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, М. І. Чапаев, М. О. Шорс, Й. Е. Якір та ін. Політ. роботу в армії вели керівні парт. працівники А. А. Андреев, А. С. Бубнов, К. Е. Ворошилов, С. І. Гусев, Ф. Е. Дзержинський, Р. С. Землячка, С. М. Кіров, С. В. Косіор, В. В. Куйбишев, А. І. Мікоян, О. Ф. Мясников, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, Й. В. Сталін та ін. Запорукою перемоги над силами контрреволюції були міцний союз робітн. класу й селянства, братерська взаємодопомога рад. республік, серед яких провідна роль належала Рос. Федерації. Перемога Червоної Армії сприяла революц. боротьбі трудящих капіталістичних країн і виступи міжнар. пролетаріату проти інтервенції під лозунгом «Руки геть від Росії». Перемога Рад. д-ви в громадян. війні зміцнила завоювання Великої Жовтн. соціалістич. революції, що поклала початок ері переходу від капіталізму до соціалізму в усьому світі. (Л. див. на окрем. арк., с. 448—449. Карту див. на окремому аркуші, с. 176—177)

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 35—42; Ленін В. І. О защите социалистического отечества. М., 1973; Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2. М., 1970; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях її з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3. кн. 2. К., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Із історії громадянської війни в СРСР. Сборник документов и материалов, т. 1—3. М., 1960—61; Громадянська війна на Україні, 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967; Історія громадянської війни в СРСР, кн. 1—5. М., 1937—60; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Кондачов Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской

войны. К., 1964; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Спирин Л. И. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.). М., 1968; Гринишин Д. М. О военной деятельности В. И. Ленина. К., 1970; Крах первого нашествия империалистов на Страну Советов. М., 1973; Липицкий С. Военная деятельность ЦК РКП(б). 1917—1920. М., 1973; Голиков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917—1925 гг.). М., 1975; Борьба за власть Рад на Украине. К., 1977; В борьбе за власть Советов на Украине. К., 1977; Кузьмин Г. В. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917—1922 гг. М., 1977; Мельниченко В. Ю. Деятельность иностранных коммунистических групп на Украине. 1918—1920. К., 1977; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Советская страна в период гражданской войны. 1918—1920. Библиографический указатель документальных публикаций. М., 1961; Герои Октября и гражданской войны (1917—1922 гг.). Рекомендательный указатель литературы. М., 1974. М. І. Супруненко.

«ГРОМАДЯНСКА ВІЙНА У ФРАНЦІЇ» — твір К. Маркса, в якому на основі всебічного аналізу досвіду й історичного значення *Парижської комуни 1871* розвинуто вчення про класи і класову боротьбу, революцію, державу та диктатуру пролетаріату. Написано у квітні — травні 1871, надруковано в червні 1871 в Лондоні. В «Г. в. у Ф.» розкрито класову природу бурж. держ. влади, яка є знанням гноблення трудящих, поневолення праці капіталом. Тому «робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 330). Комуна підтвердила зроблений К. Марксом ще 1852 в праці «Всімнадцяте бромура Луї Бонапарта» висновок про необхідність зламання пролетаріатом бурж. держ. машини. Революція паризького пролетаріату зламала старий, бурж. держ. апарат і зробила спробу створити новий держ. апарат на засадах виборності й відповідальності урядовців перед народом, чим поклала початок пролет. демократії. Парижська комуна була першою, хоч і недостатньо розвиненою істор. формою диктатури пролетаріату. За висловом К. Маркса, «вона була, по суті справи, урядом робітничого класу, результатом боротьби продуктивного класу проти класу привласнюючого; вона була відкритою, нарешті, політичною формою, при якій могло відбутись економічне визволення праці» (там же, с. 336).

Парижська комуна була першою революцією, в якій пролетаріат було відкрито визнано єдиним класом, здатним до сусп. ініціативи. Вона певним чином послужила *інтернаціональним і національним* в класовій боротьбі пролетаріату. Аналізуючи конкретні заходи Комуни, її сильні й слабкі сторони та помилки, К. Маркс показав, що в умовах іноземної інтервенції лише пролетаріат продемонстрував зразки справжнього патріотизму, а буржуазія зрадила нац. інтереси і в ім'я егоїстичних, вузькокласових

цілей пішла на зговір з ворогом. Ідеї К. Маркса про класи й *класову боротьбу*, революцію, державу та диктатуру пролетаріату, висунуті в «Г. в. у Ф.», були далі розвинуті В. І. Леніним у його працях «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*», «*Державна революція*», «*Про державу*» тощо. Книжку К. Маркса рос. мовою вперше опубліковано 1871 в Цюриху, укр. мовою — 1925 в Харкові.

Видання: Маркс К. Громадянська війна у Франції. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. т. 17. В. І. Кущенко.

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ — усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства, певного класу, почуття відповідальності за їхнє становище. Г. завжди має класовий характер і є важливою рисою морального обличчя людини. За соціалізму Г. обумовлена спільністю інтересів соціалістичної д-ви та її громадян, єдністю реальних прав і свобод громадян з їхніми обов'язками й відповідальністю перед суспільством. Г. становить істотну рису *соціалістичного способу життя*. Формування почуття Г. — важливе завдання *комуністичного виховання*.

ГРОМАШЕВСЬКИЙ Лев Васильович [н. 1 (13).X.1887, м. Миколаїв] — укр. радянський епідеміолог, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1905. Закінчив мед. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі. Учень Д. К. Заболотного. Брав участь у революц. русі, зазнав переслідування з боку царизму. В 1918—28 працював в Одес. мед. ін-ті (асистентом, професором, зав. кафедрою епідеміології, ректором); 1928—51 — директором ряду ін-тів епідеміології і мікробіології; 1951—63 — зав. кафедрою епідеміології Київ. мед. ін-ту. Праці — з питань епідеміології висипної та черевного тифу, дизентерії, інфекційного гепатиту, холери та ін.; розробив класифікацію інфекційних хвороб тощо. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 ін. орденами, медалями.

ГРОМІКА (Громека) Михайло (р. н. невід. — 1651, Корсунь, тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.) — білоцерківський полковник (1649—51). Походив з дрібної укр. шляхти. Служив у реєстровому війську. На поч. *лизової війни українського народу 1648—54* перейшов на бік повстанських військ. Брав участь у Корсунській, Зборівській, Берестецькій битвах. Після підписання *Білоцерківського договору 1651* Г. керував складанням нового козац. реєстру. Війтний козаками під час заворушення, спрямованого проти скорочення козац. реєстру та перетворення виписаних козаків на кріпаків.

ГРОМІКО Андрій Андрійович [н. 5 (18).VII.1909, с. Старі Громики, тепер Ветковського р-ну Гом. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, дипломат, двічі Герой Соціалістич. Праці (1969, 1979). Член КПРС з 1931. Доктор екон. наук.

Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1932 закінчив Мінський екон. ін-т. У 1936—39 — старший наук. співробітник ін-ту економіки АН СРСР. З 1939 — зав. Відділом амер. країн Наркомату закордонних справ СРСР, радник посольства СРСР у США; з 1943 — посол СРСР у США і одночасно посланник у Республіці Куба; з 1946 — постійний представник СРСР у Раді Безпеки ООН і одночасно заст. міністра, 1949—52 — перший заст. міністра закорд. справ СРСР. З червня 1952 — посол СРСР у Великобританії, з квітня 1953 — перший заст. міністра, з лютого 1957 — міністр закорд. справ СРСР. Очолював делегації СРСР на конференції в Думбартон-Оксі по створенню ООН (1944) і на сесіях Ген. Асамблеї ООН. Учасник Кримської та Потсдамської конференцій 1945, нарад Політ. консультативного к-ту країн — учасниць Варшавського Договору, ін. міжнар. конференцій і нарад. Автор наук. праць з питань міжнар. відносин, голова комісії по виданню дипломатичних документів при М-ві закорд. справ СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1952, член ЦК КПРС з 1956. Член Політбюро ЦК КПРС з квітня 1973. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го і 5—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, іншими орденами, медалями.

ГРОМІЙЧУК Пелагея Тимофіївна [н. 28.X (10.XI) 1916, с. Клінове, тепер Голованівського р-ну Кіровоград. обл.] — іноватор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1956. Понад 40 років працювала ланковою колгоспу ім. XX з'їзду КПРС (с. Клінове). Очолювана Г. ланка щороку вирощувала по 400—700 ц/га цукр. буряків. Делегат XXII з'їзду КПРС та XX, XXI і XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 4—8-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

ГРОМ-МАЗНИЧЕВСЬКИЙ Леонід Ігнатович [н. 18.III.1929, Київ] — український радянський вчений у галузі с.-г. техніки, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1972). Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. політех. ін-т (1952). В 1952—60 — конструктор Київ. мотоциклетного з-ду. З 1960 — наук. співробітник, з 1967 — зав. лабораторією, з 1970 — зав. відділом автоматизації мобільних с.-г. агрегатів Укр. н.-д. ін-ту механізації і електрифікації с. г. З 1972 — заст. голови Президії Пд. відділення ВАСГНІЛ. Праці з питань застосування об'ємних гідропередач у тракторах і автоматизації управління режимами роботи машинно-тракторних агрегатів.

ГРОМНИЦЬКИЙ Петро Федорович [1803 — 31.V (12.VI) 1831, Іркутськ] — декабрист. За походженням дворянин Пенз. губ. Служив у Старокозятинській поручиком Пенз. полку. На поч. 1824 вступив до Товариства об'єднаних слов'ян, став одним з найактивніших його діячів, а незабаром — заст. голови т-ва. Брав участь у

підготовці збройного виступу, але під час *Чернігівського полку повстання* виявив нерішучість. Заарештований і засуджений до 20-річної каторги й довільного заслання в Сибір. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках (з 1827). У 1835 переведений в с. Більське Ірк. губ. на поселення. В 1842 за розповсюдження творів декабриста М. С. Луніна Г. вдруге заарештовано і віддано під особливий нагляд поліції.

ГРОМОВ Михайло Михайлович [н. 12 (24).II.1899, Твер, тепер м. Калінін] — рад. військовий діяч, генерал-полковник авіації (1944), Герой Рад. Союзу (1934), засл. льотчик СРСР, професор (1937). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Після її закінчення — льотчик-інструктор, льотчик-випробувач. У 1934 встановив світовий рекорд дальності (12 тис. км). У липні 1937 разом з А. Б. Юмашевим і С. О. Даниліним здійснив переліт Москва — Пн. полюс — США. В 1940—41 — нач. льотно-дослідного ін-ту. В 1942—45 — командир авіадивізії, команд. ВПС Калінінського фронту, 3-ю і 1-ю повітр. арміями, нач. Гол. управління бойової підготовки фронтової авіації. Згодом — на відповідальній роботі в Рад. Армії, в М-ві авіац. пром-сті. З 1955 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГРОМОВА Уляна Матвіївна (з.І.1924, с-ще Первомайка, тепер у складі с-ща Верхньої Краснянки Краснодарського р-ну Ворошиловград. обл. — 15.I.1943) — комсомолка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). У вересні 1942, під час нім.-фашист. окупації, організувала в своєму с-щі комсомольську підпільну групу, яка увійшла до складу «*Молодої гвардії*». Стала членом штабу цієї орг-ції. Г. було заарештовано гестапо і після катувань кинуто в шурф Краснодарської шахти № 5.

ГРОМОКЛЯ — річка в Кіровоград. і Микола. областях УРСР, права притока Інгулу (бас. Пд. Бугу). Довж. 102 км, площа бас. 1545 км². Рівнинна, має широку долину. Використовують для зрошування.

ГРОНДСЬКИЙ (Grondski, Grądzki) Самуель (р. н. невід., Галичина — п. бл. 1672) — дипломат на службі в Польщі, Швеції і Трансильванії, історик. Н. в родині шляхтича. Восени 1655 супроводив польс. посла Любомицького під час його переговорів з Б. Хмельницьким. Перейшовши до шведів під час польс.-швед. війни 1655—60, Г. 1656 їздив у Чигирин до Б. Хмельницького з листами від короля Карла X Густава. В липні 1657 від імені князя Трансильванії Лерда II Ракоці вітає переговори з А. Ждановичем. Автор «Історії козацько-польської війни» (опублікував К. Коппі 1789 в Пешті), що єдиним джерелом з політ. історії України 1648—72.

ГРОНІНГЕН — місто на Пн. Нідерландів, адм. центр провінції Гронінген. Вузол з-ць і автошляхів, порт на судноплавних каналах. 170.9 тис. ж. (1972). Підприємства



Л. В. Громушевський.



П. Т. Громічук.



М. М. Громов.



У. М. Громова.

металообр., хім., поліграф., харч. (гол. чин. цукрової пром-сті). В районі Г.—добування газу. Ун-т (з 1614), вища с.-г. школа. Відомий з 11 ст.

«ГРОНО» — літературно-мистецький збірник творів письменників, що належали до літ. групи «Гроно». Вийшов у Києві в листопаді 1920. У зб. вміщено поезії, оповідання, критичні статті В. Поліщука, М. Терещенка, Д. Загула, П. Філіповича, М. Любченка (Кость Котко), Г. Косинки, Ю. Меженка та ін. Група «Г.» (1920—21) в цілому стояла на революц. позиціях, проголошувала, що мистецтво повинне бути зрозумілим для пролет. мас. Свій худож. метод «Г.» визначало як середнє між імпресіонізмом і футуризмом. Різноманітне за складом, група «Г.» розпалася.

ГРОНЬЯНКА (*Botrychium*) — великий трав'янистий кореневищний рослинний род. нужачковий класу папоротевидних. Неплідна частина листка перисто-розсічена; плідна — волотисто-розгалужена, спорангії розміщені на її гілочках у два ряди. 34 види в помірній смузі Пн. півкулі. В УРСР — 4 види, найбільш пошир. Г. півмісяцева, або ключ-трава (*B. lunaria*), і Г. віргінська (*B. virginianum*). Трапляється в лісах, серед чагарників, на луках.

ГРОПІУС (*Gropius*) Вальтер (18.V.1883, Берлін — 5.VII.1969, Бостон, Массачусетс, США) — німецький архітектор і теоретик архітектури. Навчався в Мюнхені (1903—05) і Берліні (1907). Засн. (1919) худож.-технічну школу «Баугауз», яка зробила визначальний вплив на розвиток функціоналізму. Споруди Г. — в Німеччині — ф-ка «Фагус» у м. Альфельді (1911—14), будинок «Баугауз» в м. Дессау (1925—26). З 1928 Г. розробляв проблему масового житл. будівництва (робітничі містечко Сіменс, Берлін, 1929). Зробив конкурсні проекти театру масових дій у Харкові (1930) і Палацу Рад у Москві (1931). В 1934 емігрував з фашист. Німеччини до Великобританії, 1937 переїхав до США, де 1945 організував творчий колектив, з яким проектував комплекс споруд Гарвардського ун-ту в Кембріджі (1949—50), ун-ту в Багдаді (1960—69) та ін.

ГРОППЕР (*Gropius*) Уільям (н. 3.XII.1897, Нью-Йорк) — американський художник. Навчався в Дж. Беллоуза. Працював у галузі книжкової ілюстрації, карикатури й монументального живопису. В своїх творах виступив проти соціального гноблення, фашизму, расової дискримінації («Країна золота», 1927; серія на теми громадян. війни в Іспанії, 1936—39; «Лідице», 1943, та ін.). Ряд творів присвятив Рад. Союзові.

ГРОС (*Grosz*) Жорж [справж. ім'я га прізвище — Георг Ернстфрід (*Ehrenfried*); 26.VII.1893, Берлін — 6.VII.1959, Зх. Берлін] — німецький художник. Член Компартії Німеччини з 1918. В 1909—11 навчався в Дрезденській АМ, 1911—13 — в Берлін. художньо-пром. школі. У своїх творах, виконаних переважно в експресіоністичній манері, пока-

зав жорстокість буржуазії, злиденність життя народу, зростаючу свідомість робітників (графічні цикли «Обличчя пануючого класу», 1921; «Се людина», 1922; «Розплата прийде!», 1922—23, та ін.). В 1932—39 жив у США, де створив ряд соціально-критичних картин («Мир», 1946).

ГРОСМЕЙСТЕР (нім. *Großmeister*, букв. — великий майстер) — 1) Глава *духовно-лицарського ордену*, великий магістр у католицькій церкві. 2) Найвище спортивне звання з шахів і шашок. Присуджується міжнар. федераціями. Звання «гросмейстер СРСР» запроваджено 1935 і вперше присуджено М. М. Ботвиннику. В 1949 міжнар. шаховою федерацією (ФІДЕ, засн. 1924) запроваджено звання «міжнародний гросмейстер». У 1948 встановлено звання міжнародний Г. Всесвітньої федерації шашок.

ГРОССГЕЙМ Олександр Альфонсович (23.II.1888, с. Лихівка, тепер снт Дніпроп. обл. — 4.XII.1948, Ленінград) — рад. ботанік, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН Аз. РСР (з 1945). З 1934 — зав. кафедрою Азерб. ун-ту в Баку. Організатор і директор Бот. інституту АН Аз. РСР (1936—47). З 1947 — зав. кафедрою Ленінгр. ун-ту і зав. сектором у Бот. ін-ті АН СРСР. Праці Г. присвячені флорі й географії вищих рослин Кавказу та систематичі рослин. Г. описав багато нових видів рослин, запропонував оригінальну філогенетичну систему покритонасінних. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Лит.: Олександр Альфонсович Гроссгейм. Матеріали к біографії ученого СССР. М. — Л., 1953.

ГРОССМАН Василь Семенович (29.XI.12.XII.1905, Бердичів — 14.IX.1964, Москва) — російський рад. письменник. Закінчив Моск. ун-т (1929). Жив і працював на Донбасі. Перша повість «Глюкауф» (1934) — з життя рад. шахтарів. Роман «Степан Кольчугін» (2 кн., 1937—40) — про більшовицьке підпілля Донбасу в передреволюц. роки. Під час Великої Вітчизн. війни Г. — військ. кореспондент. Автор зб. оповідань «Роки війни» (1945), роману «За справедливою справою» (1952, незакінч.) і ліричного щоденника — нарис про поїздки до Вірменії «Добро вам!» (1965). Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Та: Степан Кольчугін, кн. 1—2. М., 1966; Добро вам! М., 1967; Укр. перекл. — Народ безсмертний. К., 1945.

В. Гропіус. Будинок «Баугауз» в Дессау. 1925—26.



ГРОССУ Семен Кузьмич (н. 18.III.1934, с. Новоселівка Саратського р-ну Одес. обл.) — державний і парт. діяч Молд. РСР. Член КПРС з 1961. Н. в сел. сім'ї. В 1959 закінчив Кишинівський с.-г. інститут. У 1959—64 працював агрономом, головою колгоспу в Молд. РСР. Кандидат екон. наук. У 1964—67 — нач. Суворовського районного виробничого управління с. г. Молд. РСР. У 1967—70 — перший секретар Кріуляньського райкому партії, 1970—76 — секретар ЦК КП Молдавії. З вересня 1976 — Голова Ради Міністрів Молд. РСР, міністр закорд. справ. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7, 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

ГРОСУЛЯР (від лат. *grossularia* — агрус) — мінерал класу *силікатів*, групи *гранатів*. $\text{Ca}_2\text{Al}_2(\text{SiO}_4)_2$. Сингонія кубічна. Густь. 3,53—3,60. Твердість 7—7,5. Безбарвний або зеленуватий. Блиск скляний. В СРСР Г. є на Уралі, в Якутії. Використовують у ювелірній справі.

ГРОТ Микола Якович (18(30).IV.1852, Хельсінкі — 23.V. (4.VI.1899) — російський психолог і філософ-ідеаліст. Син Я. К. Грота. Працював на Україні: з 1876 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, з 1883 — Новоросійського ун-ту (в Одесі). З 1886 — професор Моск. ун-ту, голова Моск. психологічного т-ва (з 1888), перший редактор журн. «Вопросы философии и психологии» (з 1889). На ранніх психологічних працях Г. позначився вплив рефлекторної теорії І. М. Семенова. Для світогляду Г. характерна еволюція від позитивізму до відвертого ідеалізму та богосшукання.

ГРОТ Яків Карлович (15(27).XII.1812, Петербург — 24.V. (5.VI.1893, там же) — російський філолог, академік (з 1858), віце-президент Петерб. АН (з 1889). Професор Гельсінгфорського ун-ту (1840—52), Петерб. ліцею (1852—62). Праці — з історії швед. і фін. д-р, рос. мови й д-р. «Російським правописом» (1885) Г. встановив норми рос. правопису, який діяв (з деякими змінами) до 1918. Автор досліджень про В. Жуковського, І. Крилова, О. Пушкіна та ін.

ГРОТГЕР (*Grotter*) Артур (11.XI.1837, Оттінгівіце, тепер с. Оттінгівічі Жидачівського р-ну Львів. обл. — 13.XII.1867, Амелі-де-Бен, Франція) — польський художник, представник *романтизму*. Навчався в Ю. Коссака у Львові (1848—52), в Краківській школі красних мистецтв (1852—54) і Віденській АМ (1855—58). Здобув визнання патріотичними циклами малюнків («Варшава I», 1861; «Варшава II», 1862; «Подонія», 1863), присвяченими над-визвольній боротьбі та польському повстанню 1863. Створив цикли «Літванія» (1864—66) й «Війна» (1866—67). Автор істор. і жанрових картин.

Лит.: Puciata — Pawlowska I. Artur Grotter. Toruń. 1962.
ГРОТЕВОЛЬ (*Grotewohl*) Отто (11.III.1894, Брауншвейг — 21.IX.1964, Берлін) — діяч німецького руху, держ. діяч НДР, тричі Герой Праці НДР (1954, 1959, 1964). З 1912 — член С.-д. партії



О. А. Гроссгейм.



Ж. Грос. З ілюстрацій до творів Р.-М. Рільке. Туш. 1923.



Грон'янка ціпмісяцева.

Німеччини (СДПН), з 1918 — Незалежної с.-д. партії, з 1922 — СДПН. У 1925—33 — депутат рейхстагу від СДПН. Після захоплення влади нацистами (1933) вів активну антифашист. діяльність: 1938 і 1939 був ув'язнений. У 1945 — голова Центр. правління СДПН. Брав активну участь в об'єднанні в Сх. Німеччині 1946 СДПН з КДП. З часу об'єднання з'їзду — член Центр. секретаріату правління, з 1949 — Політбюро ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН). У 1948—49 — голова Нім. нар. ради. З 1949 — прем'єр-міністр НДР. З 1960 одночасно — один із заступників голови Держ. ради НДР. Нагороджений орденом Леніна.

ГРОТЕСК (італ. grottesco, від grōta — печера, грот) — один із видів художньої (переважно сатиричної) типізації в літературі й мистецтві, який ґрунтується на фантастично-карикатурному зміщенні реальних життєвих співвідношень і контрастах, різкій деформації зовнішніх правдоподібності речей і явищ, несподіваному поєднанні трагічного й комічного, сарказму і гумору. Термін «гротеск» походить від назви змислових орнаментів, які знайшов Рафаель зі своїми учнями при розкопках античних споруд у Римі, що тоді мали вигляд підземних гротів. Г. широко користувалися в своїх сатиричних творах Ф. Рабле, Дж. Свифт, А. Франс, Б. Брехт, М. Гоголь (напр., «Ніс»), Т. Шевченко, І. Франко, Остап Вишня, Я. Галан та ін.

В. Д. Тимченко.

ГРОТЕФЕНД (Grotefend) Георг-Фрідріх (9.VI 1775, Мюнхен — 15.XII 1853, Ганновер) — німецький філолог. Учитель гімназій у Геттінгені й Франкфурті-на-Майні, 1821—49 — директор ліцею в Ганновері. Заклав основи дешифрування клинопису (перший 1802 прочитав напис, зроблений давньоперським клинописом). Досліджував й італійські мови.

ГРОФА — гірська вершина в Карпатах Українських на гірському масиві Зовнішні Горгани, в межах Івано-Франківської обл. УРСР. Вис. 1752 м. Має конічну форму. На схилах — кам'яні рослинниці («горгани»), нижче — лісова рослинність (бук, дуб, смерека, ялина тощо).

ГРОХОЛЬСЬКІ (Grocholski) — родина польських поміщиків. У 18 ст. обіймали керівні посади в Речі Посполитій. Мали значні володін-

ня на Правобережній Україні і в Сх. Галичині. Найвідоміший з Г. — Казимир (1815 — 10.XII 1880) — політ. діяч Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). З 1861 — член галицького сейму й австр. парламенту (рейхсрату), з 1871 — міністр у справах Галичини. Захищав інтереси полськ. поміщиків, проводив лінію на ополучування укр. населення в Галичині.

ГРОХОТ — пристрій для механічного сортування сипких (кускових) матеріалів за крупністю частинкою. Розрізняють Г. нерухомі й рухомі. Осн. частинами нерухомих Г. (колосникових, дугових, конічних) є нерухоме похиле (кут нахилу не менший за 50°) сито та пристрій, яким воно кріпиться. В рухомих (найефективніших) Г. (баранних, хитних, вібраційних — мал., напіввібраційних) з одним або кількома ситами є й механізм, що надає ситам руху. Грохотами розділяють на фракції вугілля, руду, шлам тощо, а також зневоднюють матеріали (напр., збагачене вугілля).

ГРОЦІЙ (Grotius) Гуго де Гроот (10.IV 1583, Делфт — 28.VIII 1645, Роттердам, тепер НДР) — голландський юрист, філософ та історик, держ. діяч; один із засновників бурж. теорії природного права й науки міжнар. права. Н. в сім'ї вченого. Автор багатьох творів, зокрема «Вільне море» (1609), «Про право війни і миру» (1625); в СРСР повністю опубліковано рос. мовою (1956), в яких розглядав заг. проблеми д-ви і права, захищав принцип свободи морів, виступав за заборону несправедливих воєн тощо.

ГРОШ Сергій Іванович [н. 22.XI (3.XII) 1911, с. Бражниця, тепер Польського р-ну Хмельн. обл.] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. В 1947 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався у Ф. Кричевського і К. Трохименка. Працює в галузі тематичної картини й пейзажу. Твори: «Сталь і троянди» (1951), «Дружба» (1952), «Ленінський парламентарій» (1957), «Олексія Довбуш» (1960), «Назустріч волі» (повернення Т. Шевченка з заслання, 1964), «Осінь у Пороніні» (1970), «Море в полудень» (1977). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Іл. с. 186.

ГРОШІ — особливий товар, що виконує роль загального еквівалента, в якому виражається вартість усіх інших товарів. Г. виникли стихійно в процесі тривалого розвитку товарного виробництва і обміну товарами. На ранній стадії, коли обмін мав випадковий характер, продукти обмінювалися безпосередньо один на один. Пізніше роль еквівалента виконували товари, які найчастіше вступали в обмін — худоба, хутро, зерно, метали тощо. На більш розвинутих стадіях обмін товарами виходить за рамки місцевих ринків і роль загального еквівалента закріплюється за одним певним товаром, що стає грош. товаром, виконує роль Г. З розвитком капіталізму, коли товарне виробн. набуло заг. характеру, всі товари,

що виступали як Г., були поступово витіснені золотом завдяки таким його властивостям, як висока вартість, портативність, однорідність, подільність, скоронність. Г., виділяючись із світу товарів, зберігають товарну природу. Але вони є специфічним товаром, що протистоїть всім ін. і монополює виконання роль заг. еквівалента. Як і кожний товар, Г. мають вартість і споживну вартість. Вони виступають як безпосереднє й заг. втілення сусп. праці. Конкретна праця, що міститься в грош. товарі, є заг. формою прояву абстрактної, загальнолюдської праці. Кожний звичайний товар виступає як особлива споживна вартість, тобто може задовольняти лише певну, одиничну потребу. Споживна вартість Г. полягає в їхній здатності безпосередньо обмінюватися на всі товари і таким чином задовольняти будь-які потреби. Тому вони мають заг. споживну вартість. Г. — не вічна екон. категорія, вона притаманна сусп.-екон. формам, у яких існує товарне виробн. і діє вартості закон. Природа і суть Г., як вираз виробничих відносин, зумовлюються тим способом виробн., в якому вони функціонують. У досоціалістичних формаціях Г. виконують такі функції: Г. як міра вартості. Ця функція полягає в тому, що в Г. вимірюється вартість усіх товарів. Вартість товару, виражена в Г., наз. ціною товару. Для зіставлення цін різних товарів необхідно виразити їх в однакових одиницях, тобто звести до єдиного масштабу. Масштабом цін наз. вагова кількість грош. металу (золота), прийнята в даній країні за грош. одиницю. При вимірюванні вартості товару не треба реальної наявності Г., вони виступають у цій функції як ідеальні, в уяві. Г. як засіб обігу — в цій функції Г. виступають посередником у процесі обігу товарів (Т — Г — Т). Єдиний акт обміну поділяється на два самостійні акти: перетворення товару на Г. (Т — Г) і перетворення Г. на товар (Г — Т). Поділ товарного обігу на два протилежні акти може не збігатися в часі і просторі. Оскільки роль Г. в цій функції скороминуща, дійсні Г. можуть замінюватися знаками вартості — неповноцінною монетою, кредитними й паперовими Г. (див. Гроші паперові). В сучас. умовах у жодній країні немає в обігу золотих грошей.

Г. як засіб утворення скарбу — в цій функції виступають повноцінні й реальні Г. Вони виконують цю функцію тому, що є заг. втіленням сусп. багатства. Нагромадження Г. — необхідна умова регулярного процесу товарного виробн. Засади золота, як класична форма скарбів, зосереджені в основному в руках д-в. Великі грош. нагромадження приватних осіб перебувають гол. чин. на рахунках у банках. Г. як засіб платежу виступають тоді, коли відчуження товару і платіж за нього не збігаються у часі, а також при погашенні боргових та ін. грош. зобов'язань. Для цієї функції необхідні реальні Г. Однак



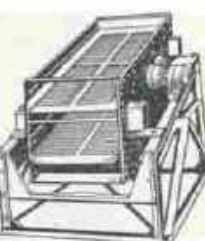
С. К. Гроссу.



О. Гротеволь.



А. Гроттер. Перехід через кордон. Епізод з повстання 1863 року. Національний музей у Кракові.



Грохот вібраційний двоситий.

У. Гроппер. Сенат. 1935. Музей сучасного мистецтва. Нью-Йорк.



значна частина взаємних боргів погашається шляхом зарахувань, і Г. тут виступають в ідеальній формі. На основі цієї функції Г. виникли різні кредитні засоби обігу — *векселі, чеки, банкноти*. Функція світових грошей пов'язана з міжнар. екон. і політ. відносинами. Цю функцію виконують повноцінні й реальні Г., роль яких у процесі розвитку товарно-грош. обігу між країнами монополізувало золото. Світові Г. є заг. платіжним засобом при розрахунках по міжнар. боргових зобов'язаннях; заг. купівельним засобом при купівлі товарів в ін. країнах за наявності Г.; заг. віднесенням багатства, а також засобом перенесення його з однієї країни в ін. (зовн. позики, інвестиції, субсидії, контрибуції). В сучас. умовах золото використовують як світові Г. не безпосередньо, а внаслідок купівлі-продажу його на нап. валюті. В світовому обігу як купівельний і платіжний засіб функціонують і нап. валюти — *долар США й англ. фунт стерлінгів*, але їхні претензії на цю роль істотно підривані в результаті валютних криз і знецінювання. В умовах капіталізму Г. перетворюються на *капітал*, обслуговують кругообіг та відтворення його, тобто процес експлуатації найманої праці. В епоху імперіалізму, особливо в період загальної кризи капіталізму, Г. є знаряддям монополій для привласнення високих прибутків. Обслуговуючи зовн. торгівлю та *вивіз капіталу*, Г. в руках бурж. д-ви є знаряддям експлуатації залежних країн, підкорення їхніх економік розвинутому капіталістичному д-ву. У соціалістичних країнах Г. існують у зв'язку з наявністю товарної виробн., обміну і дією закону вартості. Вони зберігають форму, успадковану від попередніх формацій, але докорінно змінюють свою роль і суть. За соціалізму Г. не можуть перетворюватися на капітал і бути знаряддям експлуатації людей; вони виражають соціалістичні виробничі відносини, використовуються в інтересах планомірного розвитку нар. г-ва й підвищення *добробуту* народу. Рух Г. за соціалізму має організований, планомірний характер. За допомогою їх здійснюється планування нар. г-ва й контроль за виконанням планів, вимірюються і враховуються затрати праці, провадиться оплата її, здійснюється контроль за мірою праці й мірою споживання. Г. є знаряддям *господарського розрахунку*, розподілу ресурсів і забезпечення екон. зв'язків між ланками нар. г-ва, обліку і контролю діяльності підприємств. В умовах соціалізму Г. мають золоту основу. Всередині країни в обігу перебувають замінники золота — *банкнотські білети, казначейські білети* та металева монета, які за своїм характером є кредитними Г. В соціалістичному суспільстві Г. виконують функції міри вартості й масштабу цін, засобу обігу, засобу платежу, засобу нагромадження та світових Г. Але ці функції принципово відрізняються від функцій Г., виконуваних у капіталістичних країнах. Відмін-

ність Г. як міри вартості полягає в тому, що виробн. і реалізацію товарів, затрати на них і ціни планують д-ва. Для здійснення цієї функції в СРСР встановлено масштаб цін, роль якого виконує *карбованець*. У функції засобу обігу виступають наявні Г., гол. чин. у сфері обігу споживчих товарів, що реалізуються через мережу держ. і кооп. торгівлі. Планування виробн. товарів, товарного і *грошового обігу*, доходів і витрат населення, а також стабільність роздрібних цін забезпечують стійкість купівельної спроможності грош. одиниці. Як засіб платежу Г. обслуговують різні сфери платіжного обороту — безготівкові розрахунки в нар. г-ві, розрахунки готівкою по заробітній платі та ін. доходах населення, операції по банківському, держ. і споживчому кредиту тощо. Їх використовує соціалістична д-ва в інтересах розвитку економіки й підвищення рівня життя народу, для зміцнення госп. розрахунку й контролю за госп. фінанс. діяльністю підприємств. Функціонування Г. як засобу нагромадження пов'язане зі зростанням *рентабельності* соціалістичного виробн. і матеріального добробуту народу. Джерелом сусп. нагромадження є чистий дохід, що виступає у вигляді *прибутку, податку з обороту* й відрахувань на соціальне страхування. Індивідуальне нагромадження — заощадження населення (вклади в ощадних касах, резерви готівки та облигації держ. позик). У процесі планомірного нагромадження утворюються кошти, які використовуються як фінанс. і кредитні ресурси. У функції світових Г. соціалістичних країн виступає золото. В розрахунках з капіталістичними країнами використовуються валюти ін. країн, рідше — золото. У взаємовідносинах між соціалістичними країнами золото виконує функцію міри вартості, а при розрахунках використовують переважно *перевісний карбованець*, інколи — іноз. валюту. Всі функції Г. тісно взаємопов'язані, оскільки являють собою різні форми єдиної суті Г. в соціалістичному г-ві і тих специфічних рис, які вони як заг. еквівалент набувають у цій системі. Див. також *Валюта*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Теорія: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 23: Капітал, т. 1; Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму. Повне зібрання творів, т. 44; Денежное обращение и кредит СССР, М., 1976; Денежное обращение и кредит капиталистических стран, М., 1977. М. Т. Берков.

ГРОШІ ПАПЕРОВІ — номінальні знаки вартості, що їх випускає держава примусовим *курсом* замість повноцінних *грошей* для покриття своїх витрат. Г. п., як правило, не розмінюються на золото, не мають власної вартості й не можуть виконувати функції міри вартості. Вперше Г. п. з'явилися в Китаї в середині віки, потім, наприкінці 17 ст. — в США, в Європі — наприкінці 17 — на поч. 18 ст., в Росії — в 2-й пол. 18 ст. Відносна вартість Г. п. визначається вартістю золота, яке вони заміщують

в обігу. Якщо маса випущених Г. п. перевищує кількість відповідних металених монет, необхідну для обігу, вони знецінюються, виникає *інфляція*, характерна для капіталістичних країн, особливо в епоху *імперіалізму*. В умовах загальної кризи *капіталізму* значно поширився новий вид Г. п. — *воєнні гроші*, або *окупаційна валюта*. За соціалізму соціально-економічний зміст Г. п. докорінно відрізняється від капіталістичного. Соціалістичні д-ви використовують Г. п. для соціалістичних перетворень у різних сферах госп. життя. Емісію Г. п. строго регламентує д-ва в плановому порядку. Див. також *Банківські білети, Казначейські білети*.

ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ — гроші, що функціонують як капітал-вартість і які внаслідок експлуатації *найманої праці* дають капіталістам *додаткову вартість*. У докапіталістичних формаціях Г. к. існував у формі *торгівельного капіталу* й *лихварського капіталу*. Нагромадження Г. к. було необхідною передумовою виникнення капіталістичного способу виробництва, одним з осн. факторів т. з. *перісного нагромадження капіталу*. За капіталізму Г. к. — це одна з функціональних форм промислового капіталу. Капіталіст виступає власником грошей, які він авансує як вартість, що має повернутися до нього збільшеною на величину *додаткової вартості*. Він використовує гроші для купівлі товарів, необхідних для процесу виробн., у т. ч. й специфічного товару — *робочої сили*. В результаті реалізації товарів, вироблених найманими робітниками в процесі *виробництва*, пром. капітал знову набуває форми Г. к., який більший за авансований на величину *додаткової вартості*. Г. к. існує й у формі грош. нагромаджень в *банках*.

ГРОШОВИЙ ОБІГ — постійний рух *грошей* у сфері обігу, функціонування їх як засобу обігу і засобу платежу. Існує в рамках *грошових систем* кожної країни. У сфері Г. о. діє ряд екон. законів. Кількість грошей, необхідних для обігу, визначається відношенням суми цін товарів до числа оборотів одиниць грош. одиниць. Г. о. виник разом з появою грошей. Він пов'язаний з обігом товарів і зумовлений ним. При *товарному виробництві*, основаному на приватній власності на засоби виробн., Г. о. має стихійний характер. За капіталізму, особливо на стадії імперіалізму, Г. о. здійснюється в умовах хронічного розладу, *інфляційного стану* (див. *Інфляція*), частих *девальвацій* валюти, що спричинюють розлад усієї капіталістичної економіки. За соціалізму, коли виробн. товарів ґрунтується на соціалістичній власності на засоби виробн., Г. о. відбувається планомірно. Д-ва регулює і планує Г. о. на основі вимог *економічних законів* соціалізму, особливо *основного економічного закону соціалізму*, в інтересах розвитку всього нар. г-ва. В СРСР реалізація маси матеріальних благ виробничого споживання здійснюється на основі *безго-*



С. І. Грош. На зустріч волі. 1964.

тікових розрахунків, предметів особистого споживання — за готівку. Планування й регулювання Г. о. в СРСР покладено на Держбанк СРСР. Їх проводять за допомогою касового й кредитного планів, які складають установи Держбанку. Планова організація Г. о. дає змогу збільшувати або зменшувати масу наявних грошей і мати в певний період часу в кожному районі, місті, в усій країні в цілому таку кількість грошей, яка потрібна для задоволення потреб д-ви та населення. Співвідношення між товарною і грош. масами, що перебувають в обігу, в найбільш узагальнюючому вигляді характеризують пропорції сусп. відтворення.

П. І. Верба.

ГРОШОВИЙ РИНОК — сфера зосередження попиту на *позичковий капітал* та пропонування його; складова частина *ринку позичкових капіталів*. На відміну від товарних ринків, де реалізують товари, що мають різну *споживну вартість*, на Г. р. товар виступає в єдиній формі — грошовій і має однакову споживну вартість. Ціна ж капіталу як товару, тобто позичковий процент, у кожний даний момент однакова і не залежить від способу використання капіталу по-зачальником. Пропонування позичкових капіталів на Г. р. має концентрований характер, бо вони зосереджуються в банках, і залежить насамперед від розмірів *виробництва й товарообороту* в тій чи ін. капіталістичній країні. Г. р. зазнає значних коливань, особливо під час *економічних криз*.

ГРОШОВІ НАГРОМАДЖЕННЯ соціалістичних підприємств і господарських організацій — в СРСР чистий дохід суспільства, що утворюється в соціалістичних об'єднаннях, на підприємствах і в господарських організаціях у вигляді *податку з обороту, прибутку* та відрахувань на соціальне страхування. Однотипні за своїм екон. змістом прибуток і податок з обороту різняться характером використання і впливу на господарсько-ву діяльність підприємства. Податок з обороту надходить у бюджет повністю і спрямовується на фінансування загальнодерж. потреб. Прибуток значною мірою (бл. 40% його суми) забезпечує покриття планових потреб господарсько-вих об'єднань, підприємств і орг-цій (фінансування капітальних вкладень, приріст нормативу оборотних коштів тощо) і створення фондів екон. стимулювання (див. *Фонди стимулювання*). Невикористаний у нар. г-ві прибуток надходить у бюджет (див. *Платежі від прибутку*) у вигляді *плати за фонди, фіксованих платежів*, вільного лишку прибутку та ін. відрахувань. Ці платежі разом з податком з обороту становлять осн. частину доходів *бюджету державного*. Осн. факторами зростання Г. н. є зниження витрат виробн. на основі впровадження досягнень науки і техніки, підвищення *продуктивності праці* та економії матеріальних витрат, прискорення темпів реалізації продукції тощо.

А. І. Даниленко.

ГРОШОВІ РЕФОРМИ — перетворення в сфері *грошового обігу*, що їх здійснює держава з метою впорядкування і зміцнення *грошової системи*. Зміст і методи здійснення Г. р. визначаються класовою природою д-ви, заг. соціально-екон. умовами проведення їх, ступенем знецінення валюти. Г. р. в капіталістичних країнах проводяться методами *дефляції*, нуліфікації (див. *Нуліфікація грошей*), *деномінації*, *девальвації* та *ревальвації*. Буржуазія використовує Г. р. для зміцнення своїх політ. позицій та збагачення за рахунок трудящих. Г. р. супроводяться, як правило, підвищенням цін на товари, зниженням реальної заробітної плати, збільшенням *податків*, скороченням держ. видатків на соціально-культур. потреби тощо. В епоху монополістичного капіталізму проведення Г. р. зумовлювалося знеціненням *грошей паперових* і срібла, необхідністю заміни паперових грошей, срібного *монометалізму* і біметалізму золотим монометалізмом. Ці заходи вели до відносної *стабілізації валюти*. 1-а світова війна призвела до краху золотого стандарту і глибокої *інфляції* в усіх воюючих д-вах.

В період *загальної кризи капіталізму* ряд країн провели Г. р. з метою стабілізації валют, але внаслідок світової екон. кризи 1929—33 почалася нова ланцюгова реакція розладу грош. систем капіталістичних країн. Спочатку Англія (1931) і залежні від неї д-ви, а потім США (1933) змуснені були припинити розмін банкнот на золото і касувати обіг золотих монет. Відтоді капіталістичні країни припинили проведення Г. р. методом запровадження золотомонетного обігу. Банківські білети втрадили свою стабільність і по суті перетворилися на паперові гроші. *Емісію* банкнот капіталістичні д-ви широко використовували для покриття видатків на мілітаризацію г-ва, ведення імперіалістичних війн та ін. паразитичних витрат. Інфляція та валютні кризи, девальвації та систематичні зміни валютних курсів стали постійними супутниками світової системи капіталізму. Проведення Г. р. у країнах, що визволилися від колоніальної залежності, спрямоване на створення над. грош. систем або на оновлення і зміцнення грош. систем, які дісталися їм від колоніалізму. Г. р. у багатьох країнах, що розвиваються, проведено з метою забезпечення їхньої економічної незалежності.

Г. р. в СРСР та ін. соціалістичних країнах забезпечили створення нових, принципово відмінних від капіталістичних, грош. систем. Вони є важливим знаряддям розвитку нар. г-ва та підвищення життєвого рівня трудящих. В СРСР проведено дві Г. р.: першу — 1922—24, другу — 1947, після завершення Великої Вітчизн. війни. Г. р. 1922—24 полягала у випуску в обіг черв'ячків — банківських білетів, золотий вміст яких становив 7,74254 г чистого золота, казначейських білетів вартістю 1, 3 і 5 крб. та срібних і мідних монет. Ця

реформа привела до стабілізації карбованця й значною мірою сприяла швидкій відбудові нар. г-ва, зростанню соціалістичного сектора в економіці країни, здійсненню соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства*, зміцненню союзу робітн. класу і селянства. В період Великої Вітчизн. війни кількість грошей в обігу зросла в 3,8 раза, купівельна спроможність їх знизилася. Г. р. 1947 не зачіпала основ грош. системи, вона ліквідувала наслідки війни в грош. обігу. Старі гроші обмінювалися на нові у співвідношенні 10 : 1. На пільгових умовах було переоцінено вклади населення в ощадних касах і Держбанку та кошти кооперативних орг-цій і колгоспів, проведено *конверсію* держ. позик. Г. р. відновила повноцінний рад. карбованець і створила умови для переходу до торгівлі за єдиними *роздільними цінами*, що сприяло відбудові й дальшому розвитку нар. г-ва та підвищенню реальних доходів трудящих. Г. р. набула дальшого розвитку в переведенні курсу карбованця 1950 на золоту базу. Щодо іноз. валюти курс карбованця почав визначатися безпосередньо на золотій основі. В 1961 грош. знаки, що перебували в обігу, було обмінено без обмежень на нові за співвідношенням 10 : 1 і відповідно змінено масштаб цін. Враховуючи реальне співвідношення цін в СРСР і в гол. капіталістичних країнах, було встановлено новий (сучас.) золотий вміст карбованця — 0,987412 г золота.

В ін. європ. соціалістичних країнах Г. р. проведено в 40—50-х рр. з урахуванням досвіду СРСР і специфіки соціально-екон. стану кожної країни з метою ліквідації в грош. обігу наслідків 2-ї світової війни і фашист. окупації. Г. р. супроводилися ліквідацією блокуванням спекулятивних прибутків буржуазії й були спрямовані на побудову нових грош. систем соціалістичного типу.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 34. Загрожує катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Доповідь на І Всеросійському з'їзді представників фінансових відділів Рад 18 травня 1918 р.; Денежное обращение и кредит СССР. М., 1976. І. М. Галь.

ГРОШОВІ СИСТЕМИ — встановлені держ. законодавством форми організації *грошового обігу*. Визначаються природою *грошей*, сусп.-екон. ладом і станом економіки країни. Основою Г. с. є певний грошовий товар, що виконує роль *загального еквівалента*. Згідно з класифікацією Г. с. відносять до таких осн. типів: системи метал. обігу, за якими всі функції грошей виконує в своїй речовій формі грош. товар (*монометалізм*, коли грош. товаром виступає один метал, і *біметалізм*, коли таким товаром виступають два метали); система обігу номінальних знаків вартості, коли грош. товар перестав функціонувати в монетній формі й заміщується в обігу кредитними і паперовими грошима (див. *Гроші паперові*). Кожна Г. с. має свою грош. одиницю (*карбованець, фунт стерлінгів, долар, марка, франк* тощо). Величина її визна-

ГРУБОВОВНІ ВІВЦІ

чається золотим вмістом, який встановлює д-ва прямо чи посередньо через валютний курс. Формування єдиних централізованих Г. с. почалося з розвитком капіталізму. В домонополістичну епоху вони розвивалися по висхідній лінії від срібного монометалізму через біметалізм до золотого монометалізму, класичною формою якого був золотомонетний стандарт. В епоху загальної кризи капіталізму відбувається еволюція Г. с. від золотомонетного стандарту до обігу нерозмінних на золото знаків вартості. В сучас. умовах у капіталістичних країнах існують системи обігу нерозмінних банкнот, які по суті нічим не відрізняються від паперових грошей. Інфляція і постійне знецінення капіталістичних валют стали характерною рисою бурж. Г. с. Принципово відмінний соціально-еко. зміст і механізм функціонування мають соціалістичні Г. с. Вони є системами планомірно організованого в загальнодерж. масштабі обігу кредитних грошей. У їхній основі лежить золото як грош. товар. В СРСР з 1.1.1961 золотий вміст карбованця становить 0,987 412 г чистого золота. У внутр. обігу золото представлене грош. знаками: банківськими білетами, казначейськими білетами та розмінною металевою монетою. Випуск грошових знаків має подвійне забезпечення — товарне й золотовалутне. Основним є товарне. Специфічними ознаками Г. с. соціалістичних країн є планування грош. обігу, централізоване регулювання емісії, встановлення держ. валютної монополії. Г. с. соціалістичних країн забезпечують високу стабільність грошей, еластичність грош. обігу, сприяють успішному виконанню завдань еко. і соціального розвитку країн.

ГРУБОВОВНІ ВІВЦІ — породи овець з неоднорідною і неоднаковою за тонкістю і довжиною волокон вовною. За виробничим напрямом Г. в. поділяються на групи: овчинно-шубні вівці (романовська, кулундинська, північна короткохвоста); смушково-молочні вівці (каракульська, сокілська); м'ясо-сальні, або курдючні вівці (гісарська, едильбайська, джайдара, калмицька, казахська, киргизська та ін.); м'ясо-вовнові (кучугуровська, міхновська, черкаська, бакурська та ін.), м'ясо-вовново-молочні (балбас, мазех, бозах, карабахська, тушинська, імеретинська, карачаївська, осетинська, рацка, цуркан, цакель, волошка та ін.). Г. в. дають незначний настриг вовни (0,8—2,5 кг), з якої виготовляють валіжки, килими, грубі сукна, бурки, поєсть. Із Г. в. одержують також м'ясо, сало, молоко, смушки та овчини, з яких виготовляють шубні вироби. Г. в. мають міцну конституцію і добре пристосовані до місцевих умов розведення.

ГРУД — грабово-дубовий ліс (грабові діброви) з домішкою інших листяних порід. Займає площі з родючими суглинними ґрунтами в поясі помірного клімату. Деревостан Г. складається з двох ярусів. Переважаючою породою I ярусу є дуб звичайний. Поряд з ним

ростуть ясен звичайний, клен гостролистий, липа, у деяких рослинних зонах ще й ялина, черешня, явір, осика та ін. У II ярусі головною породою є граб. Поняття «груд» запровадили фінський вчений А.-А. Крюденер і рад. учений Є. В. Алексєєв.

ГРУДЗИНСЬКИЙ (Grudziński) Станіслав (27.IV 1852, с. Водяники, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. — 3.VI 1884, Варшава) — польський письменник. Навчався в Київ. ун-ті. З 1876 жив у Варшаві. В книгах «Дві могили». Поема, заснована на тлі переказів українського народу» (1879) та «Українські повісті» (т. 1—2, 1879—80) зобразив життя укр. селян. Переклав польс. мовою твори Т. Шевченка «Нашо мені чорні брови» (уривок), «Тополя» і «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами».

ГРУДНА ДИТИНА — дитина в період від 10-го дня життя (по закінченні періоду новонародженості) і до 12 місяців. Критеріями тривалості цього періоду дитинства є не лише характер вигодовування (материнським молоком), а й специфічні особливості фізіол. управління цілісного організму та морфофункціональні особливості життєво важливих систем, від стану яких залежить спосіб взаємодії організму Г. д. з умовами навколишнього середовища. Для Г. д. характерні інтенсивний ріст у довжину, швидке збільшення маси тіла, швидкі темпи змін у діяльності різних систем і організму в цілому. Істотною рисою організму Г. д. є високий рівень енергетичних витрат і відповідно до цього дуже інтенсивна діяльність травної, дихальної, серцево-судинної та ін. систем. Обмін речовин інтенсивний, напружений, має виявлену анаболітичну (див. Анаболізм) спрямованість. Потреба в білках і калоріях значно вища, ніж у ін. періоди дитинства. Оптимальними умовами, що забезпечують гармонійний розвиток Г. д., є природне вигодовування — материнським молоком з додаванням вітамінів, соків (з 1,5—2 місяців), поступове введення в раціон овочевих пюре, круп'яних страв — каш, супів (з 4—5 місяців), м'ясних страв, сиру (з 6—7 місяців). З 10—12 місяців дитину можна повністю перевести на різноманітну їжу з відповідною кулінарною обробкою. При нерациональному вигодовуванні в Г. д. часто виникають розлади травлення, пов'язані з відносно незрілістю травної системи. При правильному вигодовуванні дитини в сприятливих санітарно-гігієнічних умовах життя й чітко організованому режимі в перші місяці довжина її тіла щомісяця спочатку збільшується на 3—3,5 см, з 3 до 6 місяців — на 2 см, потім — на 1,5 см, а всього за рік — на 25—27 см. Маса тіла за 5 місяців подвоюється порівняно з початковою (при народженні), за 10 місяців потроюється, на кінець року становить 10,5—11 кг. Ознаками нормального розвитку Г. д. є своєчасна поява зубів (з 6—7 місяців), опанування заг. рухів (піднімає і тримає голову в положенні

на животі, бере в руки предмети, перевертається зі спини на живіт і назад, сидить, стоїть). В 11—12 місяців дитина повинна мати 8 зубів, уміти ходити. Розвиток рухів тісно пов'язаний з розвитком нервової системи, *першої сигнальної системи і другої сигнальної системи*. У 8 місяців дитина розуміє значення слів, що їй говорить доросла людина, адекватно реагує на них, у віці 1 року вимовляє 10—20 слів. Грудний вік можна розцінювати як період запам'ятовування, період раннього навчання, тому велика роль у цей період належить матері та персоналові, який оточує дитину. У зв'язку зі слабкістю резервних можливостей організму Г. д. перебіг багатьох захворювань у неї тяжкий і складний; у цьому віці часто виникають *діатези, рахіт, анемії, гіпотрофії* тощо. При інфекційних та ін. захворюваннях можуть спостерігатися ознаки ураження різних систем, а також порушення обміну речовин. На кінець року організм Г. д. досягає певного ступеня зрілості, що забезпечує якісно новий рівень реакцій дитини і перехід до нового етапу — періоду раннього дитячого віку.

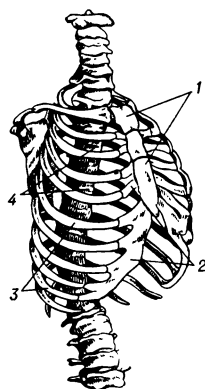
Лит.: Основы морфологии и физиологии организма детей и подростков. М., 1969; Бисяррина В. П. Анатомо-физиологические особенности детского возраста. М., 1973; Здоровье вашего ребенка. К., 1978; Спок Б. Дитина і догляд за нею. Пер. з англ. К., 1973. О. М. Лук'янова.

ГРУДНА ЖАБА — образна назва, що вживається в медицині на позначення приступу болю в ділянці серця при стенокардії. Див. *Ішемічна хвороба серця*.

ГРУДНА КЛІТКА — відділ тулубового скелету вищих хребетних, складений грудними хребцями, ребрами і *грудниною*. Поява Г. к. в процесі еволюції хребетних тварин пов'язана з пристосуванням до життя на суші. Вперше Г. к. розвивається у плазунів; потім у птахів і ссавців, у яких вона є міцною опорою для дихальних м'язів та пояса передніх кінцівок. У більшості плазунів, тулуб яких торкається землі, Г. к. сплюснена зверху вниз, у ссавців (копитні) і деяких плазунів (напр., хамелеони) — з боків. Бочкоподібна Г. к. властива тваринам, що стрибають на задніх лапах (кенгуру, тушканчик), літаючим (птахи, летючі миші, з викопних — *птерозаври*), плаваючим (кити, з викопних — *іхтіозаври*). У людини Г. к. має форму сплюсненого, спереду назад зрізного конуса. Основа якого звернена донизу.

ГРУДНА ПОРОЖНИНА — передня частина порожнини тіла ссавців (у людини — верхня). Вкрита серозною оболонкою — *плеврою*. В Г. п. містяться дихальні шляхи, легені, стравохід, серце, виличкова залоза, проходять кровоносні й лімфатичні судини та нерви. Г. п. відокремлена від черевної порожнини *грудочеревною перегородкою*. Форма Г. п. залежить від форми *грудної клітки* та від положення грудочеревної перегородки.

ГРУДНА ПРОТОКА — головний лімфатичний стовбур у тілі людини та деяких тварин. Утворюється



Грудна клітка людини:
1 — грудина; 2 — хрящові частини ребер;
3 — ребра; 4 — грудні хребці.

в черевній порожнині при злитті поперекових та кишкових лімфатичних стовбурів, проходить у грудну порожнину, де впадає у венозну систему. Г. п. збирає лімфу від нижніх кінцівок, органів таза, черевної і грудної порожнин, лівої верхньої кінцівки й лівої половини шиї та голови. Див. також *Лімфатична система*.

ГРУДНЄВІ ЗБРОЙНІ ПОВСТАННЯ 1905 — найвищий етап розвитку *революції 1905—07 в Росії*. Курс на організацію збройного повстання було визначено В. І. Леніним і схвалено III з'їздом РСДРП. Для підготовки повстання більшовики організували тех. групу ЦК РСДРП на чолі з Л. Б. Красінін. Члени її таємно купували зброю, створювали майстерні для її виготовлення, а також організували бойові дружини (див. *Бойові дружини 1905—07*), які разом з загонами повставших селян і революц. частин армії мали стати гол. силою повстання. Очолити повстання повинні були *Ради робітничих депутатів 1905*.

Прологом Г. з. п. став *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*. На початку грудня рівногорта сил, що складалась у зв'язку з опублікуванням маніфесту 17(30). Х. порушилася. Царизм перейшов у наступ. 3(16). XII було заарештовано членів Петерб. Ради. У відповідь на це моск. більшовики на конференції 5(18). XII висловилися за оголошення страйку і за збройне повстання. Вирішальну роль у розгортанні збройної боротьби відіграв пролетаріат Москви, очолюваний к-том РСДРП. 7—8(20—21). XII моск. страйк переріс у загальний і охопив понад 150 тис. чол. Увечері 9(22). XII страйк переріс у повстання. Боротьба робітників Москви тривала 10 днів. Було споруджено бл. 1 тис. барикад, діяло понад 6 тис. дружинників. Центрами повстання стали Пресня, Замоскворіччя, Рогозько-Симоновський р-н і околиці Казанської з-ці. Слідом за пролетаріатом Москви піднялися робітники ін. міст і районів країни. 3(13)(26). XII протягом 8 днів вів бої проти царських військ пролетаріат Ростова-на-Дону. В Новоросійську Рада робітн. депутатів 2 тижні утримувала в своїх руках владу. В Грузії повстання охопило всю *Гурію*. На чолі повстання у Красноярську стала Об'єднана Рада робітн. і солдатських депутатів (див. «*Красноярська республіка*»). Збройні виступи робітників відбулися в Прибалтіці, Читі (див. «*Читинська республіка*»), Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), у Пермі та ін. містах. Повстання спалахнули і в ряді міст України (див. *Горлівське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905*). *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905* також фактично переріс у збройний виступ. На Донбасі особливо активно діяли робітники на ст. Ясиновата, Гришине, Авдіївка (див. *Авдіївський виступ робітників 1905*) та ін. Царському уряду вдалося придушити повстання лише через 1,5 міс. Кілька

тисяч його учасників було заарештовано, понад 1 тис. — розстріляно. Гол. причиною поразки Г. з. п. було те, що селянство й армія не піднялися на боротьбу разом з робітниками. Виступи в окремих містах не злилися в єдиний загальнорос. збройний виступ проти царизму. Повстанці оборонялись, а не наступали, в них не було досвіду збройної боротьби, не вистачало зброї. Керівництво повстанням у цілому відставало від стихійно нарастаючого руху мас.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 13. Уроки Московського повстання; т. 17. До оцінки російської революції; т. 30. Доповідь про революцію 1905 року; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Яковлев Н. Н. Вооруженные восстания в декабре 1905 года. М., 1937; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. Ф. Е. Лось.

ГРУДНИНА, грудна кістка — у людини і багатьох хребетних тварин — частина скелету, що з'єднує хрящові кінці грудних ребер і частини плечового пояса. Г. людини — плеската непарна кістка; утворює середню частину передньої стінки *грудної клітки*.

ГРУДОЧЕРЕВНА ПЕРЕПОНА, діафрагма — перепона, що відмежовує *грудну порожнину* від *черевної порожнини*. Має вигляд попереочно розташованої куполоподібної м'язово-сухожильної пластинки, краї якої прикріплені до стінки *грудної клітки*, з боку черевної порожнини вкрита *очеревинною*. Має отвори, крізь які проходять стравохід, великі кровоносні судини та нерви. Бере участь у процесі дихання (при вдиху скорочується і цим збільшує об'єм грудної порожнини), регулює тиск у грудній і черевній порожнинах.

ГРУЗД — рід грибів родини сиріжієвих. Те саме, що й *хряц-молочник*.

ГРУЗИНИ (самоназва — картвели) — нація, основне населення Груз. РСР. Живуть компактними групами в Аз. РСР, а також у Туреччині та Ірані. Заг. чисельність Г. — 3,6 млн. чол. (1975, оцінка). За переписом 1970 чисельність Г. в СРСР — 3 245 800, з них у Груз. РСР — 3 130 741 чол., в УРСР — 14 650 чол. Мова — грузинська картвельської групи кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов. Віруючі Г. — переважно християни (православні й католики), частина — мусульмани. За лінгвістичними даними припускається існування плеємних об'єднань предків Г., які в 3-му тис. до н. е. мали картвельську загальномовну основу. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. виникли великі етносоціальні об'єднання (діаухи, мушки, тубали, кулхи), які стали основою груз. державності (1-е тис. до н. е.). Але процес утворення єдиної груз. народності завершився тільки за раннього середньовіччя. В 2-й пол. 19 ст. сформувалась груз. бурж. нація. В минулому Г. поділялися на ряд тер. груп, які до наших днів зберегли деякі локальні етногр. риси. Найголовішні групи: карталіни, кахетини, імеретини, мегрели, лази, свани, аджарці, гурійці (в Груз. РСР). Після перемоги Рад. влади в ході соціалістич.

будівництва Г. сформувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народами СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. З давніх часів осн. заняттям Г. були землеробство, скотарство, виноградарство, металург. виробн. і різні ремесла. У Г. були розвинуті кустарні промисли (золотоковальство, гончарство, килимарство, ткацтво та вишивання, обробка металів, каменю, шкіри, дерева і рогу). Ці давні галузі г-ва зберігаються і розвиваються в умовах соціалістичного ладу. Докорінно змінився побут Г. Традиційні житла (в Зх. Грузії — дерев'яний будинок на палях, з балконом і дво- або чотирихилим дахом, у Сх. Грузії — кам'яний зі сходовим перекриттям і куполоподібним дахом — дарбазі; в гірських районах — будинок-фортеця) замінюються сучас. будинками, при спорудженні яких використовуються елементи і форми нац. архітектури. Нац. одяг (у чоловіків — чохалахукі, куладжа, бурка та ін., у жінок — довге плаття — каба) витісняється сучас. міським одягом. За роки Рад. влади груз. народ досяг значних успіхів у пром-сті, с. г., науці і культурі. Г. — нація суцільної письменності. Л-ра, музика, мистецтво Г. відомі далеко за межами республіки. Про історію, економіку й культуру Г. див. *Грузинська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Народы Кавказа, т. 2. М., 1962; Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959; Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, 1968.

Г. С. Читая, Н. О. Брегадзе.
ГРУЗИНСЬКА МОВА — мова грузинів. Належить до картвельської групи кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов. Розмовляє нею в СРСР бл. 3,2 млн. чол. (1970, перепис). В історії літературної Г. м. розрізняють два періоди: давньогрузинський (5—11 ст.) і новогрузинський (з 12 ст.). Основною літ. Г. м. є картлійський діалект. Діалектна диференціація слабка. У фонетичі сучас. Г. м. 5 голосних фонем і 28 приголосних, система яких троїста: дзвінкий, глухий і надгортаний (абруптивний). У морфології використовуються префіксація й суфіксація. Морфологічна будова аглютинативна. Граматичні роди (й класи) не розрізняються. *Відмінків* шість — немає знахідного, є ергативний (див. *Ергативна конструкція* в мовознавстві). Вживаються *післяйменники*. Дієвідмінювання особове — суб'єктно-об'єктне (у перехідних дієслів). У синтаксисі розрізняють три предикативні конструкції: номінативну, дативну й ергативну конструкцію. Розвинуті складні речення з підрядністю. Див. також *Грузинське письмо*.

Лит.: Чикобава А. С. Грузинский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967; Шанидзе А. Г. Грамматика грузинского языка, ч. 1. Тбилиси, 1962 [груз. мовою].

ГРУЗИНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА — одна з найдавніших православних християнських церков. Виникла в 1-й пол. 4 ст. У 484 стала самостійною (автокефаль-



Герб Грузинської РСР.

ГРУЗИНСЬКА РАДЯНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 69,7 тис. км²

Населення —
5016 тис. чол. (1979,
перепис)

Столиця — м. Тбілісі

ною), вийшовши з підпорядкування антиохійського патріарха. З приєднанням Грузії до Росії Г. п. ц. 1811 ввійшла до складу *Руської православної церкви* на правах екзархату. В березні — вересні 1917 оголосила себе самостійною. У 1943 синод Руської православної церкви визнав її автокефалію. Має незначні відмінності в літургічних правилах від ін. православних церков. Вищим органом Г. п. ц. є Помісний собор. Очолює церкву католикос-патріарх, резиденція якого в Тбілісі. З 1962 Г. п. ц. є членом Всесвітньої ради церков. П. Д. Пилипенко.

ГРУЗИНСЬКА РАДЯНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Грузія.

Загальні відомості. Груз. РСР утворена 25.II 1921. Розташована в центр. та зах. частинах Закавказзя. На Пн. межує з РРФСР, на Сх. й Пд. Сх. — з Аз. РСР, на Пд. — з Вірм. РСР і Туреччиною. На Зх. омивається Чорним м. До складу Г. входять *Абхазька Автономна Радянська Соціалістична Республіка*, *Аджарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка* та *Південно-Осетинська автономна область*. Поділяється на 63 районів, має 51 місто й 62 с-ща міськ. типу. Карта див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Державний лад. Груз. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу РСРР. Діючу Конституцію Груз. РСР прийняла 15.IV 1978 позачергова 8-а сесія Верховної Ради Грузинської РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Верховна Рада Груз. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді Груз. РСР підзвітна обирає нею Президія Верховної Ради Груз. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах передбачених Конституцією Груз. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Груз. РСР утворює Уряд Груз. РСР — Раді Міністрів Груз. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки. Найвищими органами держ. влади і єдиними законодавчими органами в авт. рад. соціалістичних республіках, що входять до складу Груз. РСР, є їхні Верховні Ради, що обирають відповідні Президії Верховних Рад; виконавчими й розпорядчими — утворені Верховними Радами уряди — Ради Міністрів цих республік. Місц. органами держ. влади в авт. областях, р-нах, містах, селищах і селах Груз. РСР є відповідні *Ради народних депутатів*, що обираються населенням строком на 2,5 року. У виборах до всіх Рад народних депутатів Груз. РСР беруть участь громадяни, які досягли 18 років, на основі заг. рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд орган республіки — Верховний Суд Груз. РСР, який Верховна Рада Груз. РСР обирає строком на 5 років.

Природа. Берегова лінія Г. розчленована слабо, значних заток і півостровів немає. В основному Г. — гірська країна. Понад 80% її території — гори і височини. На Пн. піднімається *Головний хребет* (найвища частина *Великого Кавказу*; вершини в межах республіки — г. Шхара, 5068 м; г. Казбек, 5033 м) з перевалами Клухорським (2782 м), Мамісонським (2829 м), Хрестовим (2379 м) та ін. Із Зх. на Сх. простягаються поздовжні хребти: Бзібський, Абхазький, Кодорський, Сванетський, Лечхумський, Рачинський та ін., а також поперечні — Гагрський, Карглійський, Кахетський та ін. На Пд. Г. — система *Малого Кавказу* (хребти Месхетський, Тріалетський та ін.). Між Великим Кавказом та Малим Кавказом — міжгірна улоговина, зайнята на Зх. *Колхідською низиною*, на Сх. — *Алазанською* та ін. рівнинами. Корисні копалини: марганцеві руди (*Чіатурський марганцевий басейн*), кам. вугілля, нафта, поліметалеві, сур'яно-миш'якові, мідні руди, буд. матеріали (мармур, сланці, туфи, глини тощо). Багато мінеральних і термальних джерел. Клімат Г. перехідний від субтропічного до помірного; на Зх. — теплий, вологий, на Сх. — сухий. Пересічна т-ра січня на узбережжі +5, +6°, на Сх. республіки — трохи нижча за 0°, липня — відповідно +22, +23° та +23, +25°. Опади на Зх. — 1000—3000 мм на рік (на Аджарському узбережжі — 2400—2800 мм), на Сх. — 300—800 мм. Для гірських районів Г. характерна вертикальна поєднаність кліматичних умов. У Г. багато річок, найбільші з них — *Кур* (з притоками Алазані, Араґві, Іорі, Ксані, Велика Ліахві); *Ріон*, *Чорох*, *Інгурі*, *Кодорі*, *Бзіб* та ін. В Г. бере початок найбільша річка Пн. Кавказу — *Терек*. Верхів'я деяких річок живляться льодовиками. Озера: *Паравані*, *Кардахі*, *Палеостомі*, *Ріца*, *Амткелі* та ін. Ґрунти на Зх. Г. — червоноземні й жовтоземні (найпридатніші для вирощування субтропічних культур); є також болотні, торфово-болотні, підзолісти й алювіальні. В рівнинних районах Сх. Г. поширені чорноземні, каштанові та коричневі ґрунти, в горах — бурі гірсько-лісові та бурі опідзолені, вище — гірсько-лучні ґрунти. Флора Г. багата, налічує, зокрема, понад 4500 видів квіткових рослин. Багато ендемічних видів (понтійський і кавказ. рододендрон, самшит, лавровишня, хурма та ін.). Лісами вкрито бл. 37% території. На Зх. поширені дубово-грабові та букові ліси з вічнозеленим підліском (рододендрон, лавровишня, падуб, місцями ліани), є тисові й самшитові гаї; в серед. поясі гір — ялиново-смерекові та соснові ліси. На верхніх схилах гір — альпійські та субальпійські луки. В рівнинній сх. частині республіки переважає напівпустельна рослинність, у горах — широколистяні (дуб, граб, липа, клен, бук) та соснові ліси. Трапляється ксерофітне рідколісся (фісташки, ялівцеві тощо). В лісах воляться дика свиня, кавказ.

олень, козуля, бурий ведмідь, вовк, рись, борсук; птахи: чорний гриф, яструб, грак, дятли, фазан, вальдшнеп, іволга тощо. В горах — тури, сарна, безоарова коза, кавказ. гірська індичка (улар), у степах — лисиця, вовк, шакал, гризун; на Сх. збереглися джейрани. Для охорони рослинного й тваринного світу в Г. створено 17 заповідників, у т. ч. *Піцунда-Мюссерський заповідник*, *Аджаметський заповідник*, *Бацара-Вабанурський заповідник* та ін.

Населення. Осн. нас. — *грузини* (66,8%, 1970, перепис). Живуть також вірмени, росіяни, азербайджанці, осетини, греки, абхазі, українці, євреї, курди, татари та ін. Пересічна густина нас. — бл. 72 чол. на 1 км² (1979). 52% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Тбілісі*, *Кутаїсі*, *Руставі*, *Сухумі*, *Батумі*.

Історія. Люди жили на тер. Г. з часів раннього палеоліту. Перші ранньокласові держ. утворення виникли в кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. в пн.-зах. частині Г. На тер. Г. в результаті об'єднання союзів споріднених племен виникли дві д-ви: на Зх. — *Колхіда* (приблизно в 6 ст. до н. е.) і на Сх. — *Іберія* (4—3 ст. до н. е.). В 3—1 ст. до н. е. Г. підтримувала політ. і культур.-екон. зв'язки з Вірменією та елліністичними д-вами. В 65 до н. е. Г. підкорив Рим. У 2—6 ст. н. е. в Зх. Г. існувало Лазьке царство (Егрісі). В 3—4 ст. в Г. поширилося християнство. З 4 ст. Іберії довелося нести боротьбу проти агресії Сасанідського Ірану (див. *Сасаніди*). Згідно з договором 562 між Іраном і Візантією Лазіка (Егрісі) підпала під владу Візантії, вплив якої на поч. 7 ст. поширився і на Каргл. З серед. 7 до 9 ст. значну частину тер. Г. захопили араби. В кін. 8 — на поч. 9 ст. виникли великі феод. князівства; міжусобна боротьба між ними завершилась у 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст. об'єднанням груз. земель у єдину феод. д-ву на чолі з Багратом III (975—1014). У 6—10 ст. в основному завершився процес формування груз. народності. 11—12 ст. — період найбільшої політ. могутності та розквіту економіки й культури феод. Г. За царювання *Давида Будівника* (1089—1125) Г., успішно відбивши навалу турків-сельджуків, визволила значну частину Закавказзя — Ширван і Пн. Вірменію, приєднавши їх до себе. В роки правління Георгія III (1156—84) і *Тамара* (1184—1213) Г. стала однією з найсильніших д-в Закавказзя і Близького Сходу. Високого ступеня розвитку досягли феод. відносини. В 12 ст. завершився процес закріпачення селян. За тих часів посилюлися культур.-екон. та політ. зв'язки Г. з *Київською Руссю*. В 2-й чверті 13 ст. Г. підкорили монголо-татари, які завдали їй великих руйнувань. Навала *Тимура* в 2-й пол. 14 ст. ще більше сплюндрувала країну. Посилена феод. роздробленість. У кін. 15 ст. Г. розпалася на незалежні царства — Карглійське, Кахетинське, Імеретинське та князівство Саміхе-Сатабаго (Пд. Г.). У 16 — на поч.

17 ст. в Імеретинському царстві виділилися незалежні князівства — *Мегрелія*, *Гурія* і *Абхазія*. В 16—18 ст. Г. стала ареною боротьби між Іраном і Туреччиною за панування на Закавказзі. Груз. народ героїчно боровся проти загароників. У 1625 в Картлі під керівництвом Г. *Саакадзе* спалахнуло повстання проти іран. панування. В 1659 повстало населення *Кахеті*. Зв'язки Г. з Росією, що були перервані в період монг.-тат. навали, в кін. 15 ст. відновилися, а в 16—18 ст. стали регулярними. Груз. правителі не раз зверталися до рос. уряду за проханнями про подання Г. військ. допомоги і про спільні дії проти Туреччини й Ірану. В кін. 17 ст. в Москві виникла груз. колонія, де знайшла притулок значна кількість політ. і культурних діячів Г. (зокрема, Д. *Гурамишвілі*). Україна в 18 ст. стала для багатьох грузинів, які оселилися на тер. Полтавського, Миргородського, Лубенського та ін. полків, другою батьківщиною. Зміцнення рос.-груз. відносин у 2-й пол. 18 ст. завершилося укладенням 1783 в Георгієвську дружнього договору-трактату між Росією та Картлісько-Кахетинським царством про встановлення протекторату Росії над Сх. Г. В 1801 Сх. Г. приєдналася до Росії. Слідом за цим, до 1810, відбулося приєднання Зх. Г. (1803 — Мегрелія, 1804 — Імеретія, 1810 — Абхазія).

В результаті рос.-тур. війни 1877—78 до складу Росії увійшла Аджарія. Приєднання Г. до Росії мало прогресивне значення. Воно було єдиним порятунком від агресії Туреччини та Ірану, панування яких загрожувало груз. народів фіз. знищенням. Включення в госп. життя Росії, що ставала на шлях капіталістичного розвитку, сприяло соціально-екон. прогресу Г. Утиски царизму і тяжкий гніт кріпосництва викликали в Г. масові сел. виступи. Це змусило царський уряд скасувати 1864—71 в Г. кріпаччину. Розвиток капіталістичних відносин, політ. і екон. консолідація Г. створили передумови для завершення формування груз. бурж. нації. Рос. визвольний рух мав вплив на груз. перемову громадськості, яку очолювали революц. демократи й письменники І. *Чавчавадзе*, А. *Церетелі*, Г. *Церетелі* та ін., які здобули освіту в Росії і прилучилися до революц. ідей В. Г. Бєлінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка. В 70-х рр. у Г. зародився народницький рух. У 80—90-х рр. виникли робітн. гуртки в Батумі, Кутаїсі та ін. містах. Робітн. рух у Г. з самого початку мав интернац. характер. Першими пропагандистами ідей марксизму серед робітників у Г. були рос. соціал-демократи С. Я. *Аллілуєв*, М. І. *Калінін*, В. К. *Курнатовський* та ін. В 1892 в Г. оформилася с.-д. орг-ція «Месаме дасі» («Третя група»). В 90-х рр. під впливом революц. соціал-демократії робітн. рух набрав організованого характеру. В 1900—02 відбулися великі страйки на підприємствах Тбілісі, в Чіатурському

пром. р-ні, в Батумі (див. *Батумський страйк і демонстрація 1902*). В Баку 1901 почала виходити перша груз. лєнінсько-іскрівська газ. «*Брідзала*» («Боротьба»). В 1901 в Тбілісі створено к-т РСДРП. У березні 1903 відбувся І з'їзд с.-д. орг-цій Кавказу, який оформив Кавказ. союзний к-т РСДРП, до складу якого 1903—06 входили П. І. *Махарадзе*, Й. В. *Сталін*, С. Г. *Шаумян* та ін. Пролетаріат Г. брав участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. В період революції 1905—07 в Г. розгорнулася революц. боротьба робітників і селян. Після повалення царського самодержавства в лютому 1917 в Г. виникли Ради робітн. і сел. депутатів, більшість у яких захопили меншовики та есери. 9(22).ІІІ 1917 створено Особливий Закавказ. к-т (ОЗАККОМ) — орган бурж. тимчасового уряду. В Г., як і в усій Росії, встановилася *дволаддя*. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції покдала початок соціальному й національному визволенню груз. народу. 15(28).ХІ 1917 блок контрреволюц. сил організував замість ОЗАККОМУ Закавказ. комісаріат. Владу в Г. захопили меншовики. Більшовики продовжували боротьбу в умовах підпілля. Створений у лютому 1918 контрреволюц. Закавказ. сейм оголосив Г. незалежною республікою. В результаті антинар. політики бурж. уряду порушилися екон. зв'язки Г. з Росією. В 1-й пол. 1918 в Г. відбулися збройні повстання трудящих проти меншовицького уряду. Щоб зберегти владу, меншовики пішли на зговір з інтервентами. В квітні 1918 тур. війська окупували Карс, Ардаган, Батумі. В кін. травня — на поч. червня 1918 до Г. вступили нім. війська. 4.VІ 1918 груз. меншовицький уряд уклав договір з Туреччиною, згідно з яким до останньої відходила частина тер. Г. У грудні 1918 на зміну тур. і нім. військам прибули англ. окупанти; вони залишалися в Г. до липня 1920.

В 1919 більшовики Г. під керівництвом Г. К. *Орджонікідзе* почали підготовку збройного повстання. В жовтні — листопаді 1919 повстали трудящі більшості повітів Г. Зміцнення Рад. Росії, вимоги нар. мас змусили груз. меншовицький уряд укласти 7.V 1920 договір з РРФСР, за яким він повинен був розірвати зв'язки з рос. контрреволюцією, вивести з Г. іноз. війська. Повноважним представником РРФСР в Г. було призначено С. М. *Кірова*. В травні 1920 створено Комуністичну партію Г. Представники груз. народу героїчно відстоювали молоду владу Рад на всіх фронтах громадян. війни. На Україні проти контрреволюції боролися Г. К. *Орджонікідзе*, В. С. *Кіквідзе*, Л. Й. *Каргелішвілі* та ін. Сини укр. народу самовіддано билися за перемогу Рад. влади в Г.

Вночі проти 12.ІІ 1921 у Борчалінському повіті почалося збройне повстання, яке незабаром охопило всю Г. 16.ІІ було створено ревком, який проголосив Г. Рад. Соціалістичною Республікою. Ревком звер-

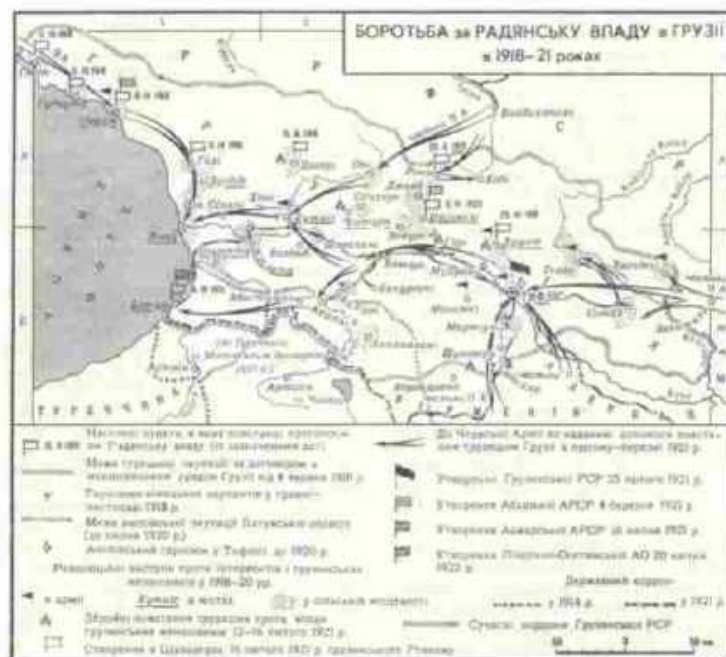
нувся по допомогу до Рад. Росії. 25.ІІ 1921 загони груз. повстанців разом з частинами Червоної Армії визволили Тбілісі, скинули меншовицький уряд і встановили Рад. владу. До кін. березня всю тер. Г. було очищено від меншовицьких військ. 16.ІІІ 1921 між РРФСР і Туреччиною підписано договір, за яким Батумі і пн. частину Аджарії повернуто Г. 21.V 1921 Груз. РСР уклала договір з РРФСР про військ.-госп. союз. До складу Г. увійшли Адж. АРСР (16.VІІ 1921), Абх. АРСР (16.XІІ 1921), Пн.-Осет. а. о. (20.IV 1922). 13.ІІІ 1922 Г. увійшла до *Закавказької федерації*, а 30.XІІ 1922 в її складі — до Союзу РСР. 5.XІІ 1936 Г. безпосередньо увійшла до складу Союзу РСР на правах союзної республіки. В результаті соціалістичного будівництва, успішного виконання перших п'ятирічок у Г. було здійснено індустріалізацію пром-сті, колективізацію с. г. й культур. революцію. Груз. народ консолідувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 груз. народ разом з усіма народами РСР став на захист соціалістичної Батьківщини. В роки війни в Г. сформовано кілька нац. дивізій, що брали участь у *битві за Кавказ 1942—43*, у боях за визволення Таманського п-ова, Криму й на ін. ділянках фронту. Грузини-воїни були учасниками героїчної оборони Севастополя, Одеси, Києва та ін. міст. Грузини брали участь у партизанському русі, зокрема на Україні (напр., однією з партизанських частин командував Д. І. *Бакрадзе*), в Русі Опору народів Європи. За бойові подвиги 137 чол. з Г. удостоєно звання Героя Рад. Союзу (з них 15 чол. — за форсування Дніпра 1943). Понад 240 тис. воїнів та учасників партизанського руху нагороджено орденами і медалями РСР. У роки повсюдних п'ятирічок трудячі Г. під керівництвом КПРС успіш-



но працювали над завершенням побудови соціалізму в країні, далішим розвитком економіки й культури республіки. Зміцнилися зв'язки з народами СРСР, у т. ч. з українським. Проявом цих зв'язків є розмах соціалістичного змагання між гірниками Чіатури і Нікополя, Тікбулі й Донбасу, між трудівниками Генічеського р-ну (Херсон. обл.) і Махарадзького р-ну (Груз. РСР) та ін. Трудящі Р. як і всі нац. народи, беруть

спорту і зв'язку — 2,8%. Капітало-довдадення в нар. г-во Г. 1977 становили 1548 млн. крб. (1965 — 758 млн. крб.). Продуктивність праці 1977 зросла проти 1965: в пром-сті — в 1,9 раза, в с. г. — в 1,9 раза, в буд-ві — в 1,54 раза. Нац. дохід республіки збільшився за 1971—77 в 1,45 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—77 на 52%, роздрібний товарооборот — на 50%. За цей час введено в дію 12 129

валової продукції всієї пром-сті. Електроенергетика представлена в основному гідроелектростанціями (Інгурі ГЕС, ЗАГЕС, Ріоні ГЕС, Храмі ГЕС, Ладжанурі ГЕС, Гуматі ГЕС, Варшіхе ГЕС та ін.); тепловими електростанціями (Тбіліська, Ткварчельська ДРЕС та ін.). Енергосистема Г. входить до Закавказької енергосистеми, яка підключено до Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР. Осн. галузь приміщорудної пром-сті — марганцеворудна (район Чіатури); видобувають і вугілля (Ткбубі, Ткварчелі), руди кольорових металів, барит, гумбрин, діатоміти тощо. За роки Рад. влади створено чорну металургію (з-ди: металург. у Руставі та феросплавів у Зестафоні), хім. (Руставі, Кутаїсі), нафтопереробну (Батумі) пром-сть. Новою галуззю є видобування і збагачування мідно-поліметалевих руд (Маднеулі). Машинобудування й металообробка представлені великими підприємствами авто-, електровозо-, авіа-, верстатобудування, електротех. і приладобудівної пром-сті, с.-г. машинобудування (Тбілісі, Кутаїсі, Руставі, Батумі, Поті). З буд. матеріалів у Г. виробляють цемент, шифер, стінові блоки, залізобетонні вироби тощо. Є підприємства лісової, деревообр. пром-сті, поблизу Зугдіді — целюлозно-паперовий комбінат. Осн. галузі легкої пром-сті: шовкова, вовняна, бавовняна, трикотажна, шкіряно-взут. (Тбілісі, Кутаїсі, Батумі, Горі та ін.). У харч. пром-сті Г. значну питому вагу має вироб. чаю (понад 80 чайних ф-к у Зх. Грузії), вина, цукру, плодівих консервів. Широко налагоджено розливання місц. мінеральних вод, особливо з Боржомського джерела. Сільське господарство. Осн. галуззю с. г. є землеробство, що спеціалізується на вирощуванні субтропічних культур (чай, лимони, мандарини), винограду та овочів і дає майже вдвоє більше продукції за вартістю, ніж тваринництво. Заг. обсяг продукції с. г. 1977 зріс проти 1960 в 2 рази, а порівняно з 1970 — на 33%. На кіл. 1977 в республіці було 698 колгоспів, у т. ч. 4 риболовецькі, 416 садгородів. Площа зрошування



активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Г. нагороджено 2 орденами Леніна (1935, 1965), орденами Жовтнєвої Револуції (1971), Дружби народів (1972). Б. В. Хомісарі

дів (1972). Е. В. Хоштарія, Комуністична партія Грузії створена в травні 1920 під назвою Комуністична партія (більшовиків) Грузії — КП(б)Г. З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.1 1978 налічувала 331 282 члена і кандидата в члени партії. Черговий, XXV з'їзд відбувся 22—24.1 1976. Перший секретар ЦК Компартії Грузії — Е. А. Шеварднадзе (з 1972). ЛКСМ Грузії засн. в серпні 1920. На 1.1 1978 в її лавах було 692 647 комсомольців.

Профспілки Грузії на 1.1 1978 налічували понад 2 млн. чоловік.

Народне господарство. Г. — індустр.-агр. республіка. Нар. г-во Г. є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Виділяється видобуванням марганцевих руд, виробн. феросплавів, сталевих труб, електропоясів, напівжирних автомобілів, металорізальних верстатів, деяких електротех. виробів і приладів, ряду харч. продуктів — чаю, цукру, потіюну, вино, ефірних і туалетної олії тощо. В 1977 у валовому сусп. продукті республіки частка пром-сті становила 60,3%, с. г. — 20,0%, буд-ва — 9,5%, тран-

тис. м² житл. площі. Союзне значення має курортне г-во Г, на узбережжі Чорного м. і в гірських районах.

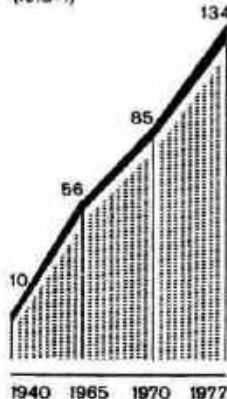
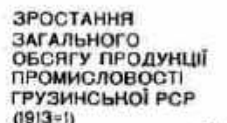
Промисловість. У структурі пром-сті Г. важливого значення набув комплекс галузей важкої індустрії. В поєднанні з інтенсивним с. г. союзне значення має харч. пром-сть республіки, яка разом із легкою виробляє бл. 60%

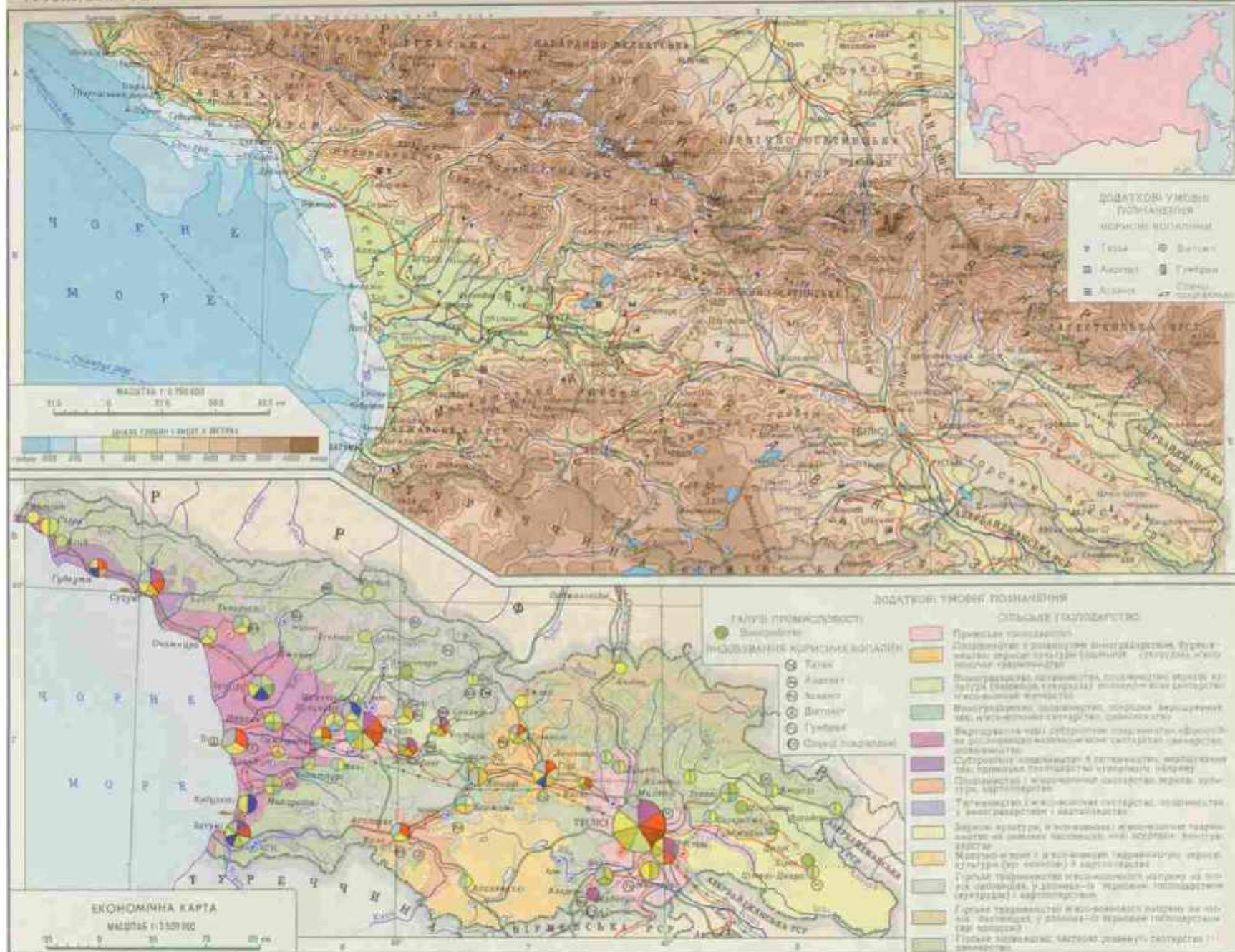
Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1977
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,02	0,7	9	12,0
Марганцева руда	тис. т	966	1449	1563	1928
Мінеральні добрива, в ум. одиницях	«	—	—	467	748
Верстати металорізальні	шт.	—	803	3439	4076
Автомобілі вантажні	тис. шт	—	—	14,0	20,3
Шовк-сирець	т	7	312	424	426
Панчішно-шкарпеткові вирази	млн. пар	—	2,8	15,7	22,2
Трикотажна білизна	млн. шт.	—	2,4	20,5	21,7
Верхній трикотаж	«	—	1,5	9,6	14,9
Взуття шкіряне	млн. пар	—	8,7	14,6	14,8
Консерви	млн. ум. банок	0,1	29,1	234,0	389,3
Вино виноградне **	млн. дал	0,2	1,7	5,5	7,1 *
Чай байховий первинної переробки	тис. т	—	11	64	92,5

• 1976

* Без вина, яке доробляють і розливають на територіях інших республік.





КАРТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ



земель (в основному на Сх. республіки) 1977 становила 392 тис. га. Зрошувальні системи — Самгорська, Тіріпопська, Алазанська, Совмашельська, Мухранська; будується (1979) Верхньоалазанська зрошувальна система. Осушено (включаючи землі Колхиди) 153 тис. га. Гірський рельєф обмежує землеробські площі, тому с.-г. угіддя Г. 1977 становили тільки 44,3% тер. республіки (3,1 млн. га), з них орні землі — 11,4%

**Посівні площі
сільськогосподарських культур**
(тис. га)

Посівна площа	1940	1977
Уся посівна площа	896	742
Зернові культури	749	358
Технічні культури	52	46
Овочі і картопля	39	64
Кормові культури	53	268

**Валовий збір найважливіших
сільськогосподарських культур**
(тис. т)

Сільськогосподарська культура	1940	1977
Зернові культури	538	716
Цукрові буряки (фабричні)	72	137
Овочі	104	509
Плоди і ягоди	143	698
Виноград	150	585
Чайний лист (сортів)	51,3	412,1

(0,8 млн. га). В субтропічній зоні вирощують чайні куші, цитрусові (культури у приморських районах), плодів (хурма, гранат, мушмела, фейхоа), тунг (Г. — єдиний в СРСР виробник високоякісної тунгової олії), благородний лавр, бамбук та ін. Під чайними плантаціями — 65,5 тис. га (95% заг. вироб. СРСР). Традиційна галузь с.-г. — виноградарство. В 1977 площа плодоягідних насаджень досягла 175 тис. га (1940 — 109 тис. га), виноградарів — відповідно 139 тис. га (70 тис. га). Осн. зернові культури — кукурудза, пшениця; тех. — тютюн, соняшник, цукр. буряки, ефіроолійні. Тваринництво переважно м'ясо-молочного і м'ясо-вовнового напрямів. Поголів'я (тис., на 1.1 1978): великої рогатої худоби — 1531 (у т. ч. корів — 593), свиней — 827, овець і кіз — 2024. Вівчарство зосереджене здебільшого в гірських районах. Розвинуте птахівництво, а також шовківництво (переважно на Зх.). У 1977 було вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 138 тис. т, молока — 612 тис. т, яєць — 576 млн. шт., вовни — 5,1 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1977): тракторів (фіз. одиниць) — 23,6, зернозбиральних комбайнів — 1,7. В республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробів на основі міжгосподарського кооперування і агропром. інтеграції. На кін. 1977 в Г. створено 275 між-

госп. підприємств та об'єднань, у т. ч. будівельних — 51, тваринницьких — 64.
Транспорт. У заг. вантажообороті республіки 66% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1977 становила 1,42 тис. км. Територією Г. вздовж Чорного м. проходить з-ця Самтредіа — Цхакія — Сухумі — Туапсе, а також частина гол. з-ці Закавказзя Баку — Батумі з відгалуженнями. Всі з-ці електрифіковано. Розвинутий мор. транспорт. Гол. порти: Батумі, Поті. Автошляхів (кін. 1977) — 21,7 тис. км, у т. ч. 18,3 тис. км з твердим покриттям. Найважливіші автошляхи: Тбілісі — Орджонікідзе (Військово-Грузинська дорога), Батумі — Новоросійськ (Чорноморська дорога), Самтредіа — Тбілісі — Баку тощо. Авіалінії сполучають Г. з найбільшими містами країни. Діють нафтопривід Баку — Батумі (перший у дореволюц. Росії), газопроводи Грозний — Тбілісі та Карадаг — Акстаф (Аз. РСР) з відгалуженням на Тбілісі. В Тбілісі — метрополітен. У десятих п'ятиріччя в Груз. РСР передбачено: збільшити обсяг пром. продукції на 41%; забезпечити випереджаюче зростання електротех., верстатобуд., інструментальної та хім. пром.-сті, даліший розвиток електроенергетики в основному за рахунок використання гідроенергоресурсів, завершити будівництво Інгуської ГЕС; розвивати легку й харч., особливо виноробну пром.-сть; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с.-г. за п'ять років на 29%, а середньорічний збір винограду — приблизно в 1,5 раза; здійснювати даліші роботи по зрошуванню земель, осушуванню Колхидської низовини; поліпшити використання меліорованих земель; забезпечити даліший розвиток курортних зон і туристичних баз на узбережжя Чорного м. і в гірських районах.

Г. Г. Гелеліані.
Охорона здоров'я. В 1977 в республіці було 51 тис. лікарняних ліжок — 101,3 ліжка на 10 тис. ж. (в 1913 було 2 тис. ліжок — 8 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 21,3 тис. лікарів — 42,3 лікарів на 10 тис. ж. (в 1913 — 461 лікар, тобто 1,8 лікарів на 10 тис. ж.) та 52,8 тис. осіб серед. мед. персоналу. Відомі бальнеологічні курорти — Цхалтубо, Боржомі, Тбілісі, приморські кліматичні — Гагра, Новий Афон, Піцунда, Сухумі, Кобулети, гірськокліматичні — Абхатумані та Бакуріані. Лікарів готує мед. ін-т у Тбілісі.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До встановлення Рад. влади в Г. переважна більшість населення була неписьменною. В 1914/15 навч. р. діяло 1677 поч. шкіл (127,7 тис. учнів), 48 серед. навч. закладів, один вуз — Вищі жіночі курси (300 студенток). За роки Рад. влади Г. стала республікою суцільної письменності. В 1977/78 навч. р. в республіці діяло 4,2 тис. загальноосв. шкіл усіх видів (1 млн. учнів), 95 серед. спец. навч. закладів (52,9 тис. учнів). У 1977 профес.-тех. уч-ща підготували 29 тис.

кваліфікованих робітників. У 19 вищих навч. закладах налічувалося 843 тис. студентів. Найбільші вузи: Тбіліський університет, Груз. політех. ін-т ім. В. І. Леніна, мед. ін-т, Груз. зооветеринарний навч.-дослідний ін-т, Академія мистецтв тощо. На 1000 чол., зайнятих у нар. г-ві, 802 мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту. В республіці є Академія наук Грузинської РСР (103 академики, дійсні члени і чл.-кор.; 42 наук. установи із 5477 наук. працівниками, зокрема 382 докторами і 1898 канд. наук, 1978). Усього в наук. установах і вузах республіки працюють 24,9 тис. науковців (1977). Функціонують 3,9 тис. масових б-к (27,9 млн. одиниць зберігання), 25 театрів, 2,4 тис. клубних закладів, 2 тис. кіноустановок, 87 музеїв (Держ. музей Г. ім. Джанашві, Музей мистецтв Грузинської РСР, Картинна галерея Грузії тощо). Серед позашкільних закладів — палаци та будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, дит. спорт. школи, парки культури і відпочинку школярів тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 у Г. видано 2470 книг і брошур тиражем 17,7 млн. примірників, зокрема 1576 назв груз. мовою тиражем 14,3 млн. примірників; 74 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 31,4 млн. примірників; 142 газети річним тиражем 3190 тис. примірників. Друковані органи ЦК Компартії Грузії: газ. «Соцліс ховреба» («Сільське життя»), журн. «Сакартвелос комуністі» («Комуніст Грузії»). Друковані органи ЦК Компартії Грузії, Верховної Ради і Ради Міністрів Груз. РСР: газ. «Комуністі», «Заря Востока», «Радянська Грузія» (азерб. та вірм. мовами). З 1936 працює Груз. телеграфне агентство (Груз. ТАГ). Радіомовлення нається з 1927, телебачення — з 1956.

Література. Джерела груз. л-ри сягають у глибоку давнину, до часів поганства. Проте пам'ятки дохристиянської груз. л-ри до нас не дійшли. Велике значення для розвитку груз. л-ри мала усна народна творчість. Відомі образи груз. фольклору — богоборець Амірані, закохані паревич Абесалом і пастушка Етері, злий демон Мурман, мудрець Міндіа, юнак Зураб. В л-рі 5—11 ст. переважали реліг. мотиви. Першою високохудож. пам'яткою оригінальної груз. агіографічної л-ри, яка дійшла до нас, є «Мучеництво Шушаніки» Я. Цуртавелі (5 ст.). З кінця 11 ст. розвивалася світська л-ра, особливо поезія. Створено такі худож. пам'ятки, як «Аміран-Дареджані» та «Вісраміані». Вершина цієї поезії — «Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руставелі. Монгольське іго, навала персів і турків, розпад централізованої груз. монархії на ворогуючі між собою феодал. царства й князівства надовго затримали розвиток груз. культури, зокрема л-ри. Протягом 17—18 ст. груз. л-ра переживала епоху Відродження, що характеризувалася гострою боротьбою проти сх. впливу, за утвердження і розвиток нар. основ



С. С. Кобуладзе. Ілюстрація до поеми Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі». 1937.

духовної культури. Відомі поети того часу — Теймураз І, Арчил II, Вахтанг VI, Сулхан Саба Орбелиані, Давид Гурамішвілі, Бесікі (Віссаріон Габашивілі). У цей же час прославився поет-ашуг Саат-Нова. З поч. 19 ст. панівним напрямом у груз. лір став романтизм. Його представники — О. Чавчавадзе, Г. Орбелиані, Н. Бараташвілі та ін. З 50-х рр. 18 ст. почав переважати реалізм, першим представником якого був драматург Г. Ерїставі. У той час виступали драматург З. Антонов, прозаїки Л. Ардазіані і Д. Чонкадзе, поет Р. Ерїставі. У 60-х рр. розвинувся критичний реалізм (І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Н. Ніколадзе, Г. Церетелі, К. Лордкіпанідзе, С. Месхі). В груз. худож. лірі 70—80-х рр. відображено народницький рух (Н. Ломоурі, К. Габашивілі, С. Мгалоблішвілі, І. Да-віштавілі та ін.). У 80-х рр. здобули популярність письменники-романтисти О. Казбеги і поет Важа Пшавела. З наростанням пролет. революц. руху в лірі кін. 19 ст. переважали теми класової боротьби та ідеї соціалізму (Н. Ніношвілі, І. Євдошвілі, Ч. Ломтадідзе, Г. Кучишвілі). Серед письменників, що виступили на межі двох століть, найвідоміші: В. Барнові, А. Ерїставі-Хостарія, Д. Мегрелі, Д. Кідіашвілі, Ш. Арагішвілі. В роки реакції виникла декадентсько-символістська група «Голубі роги». В той же час творчість Ш. Дадіані, Л. Кіачелі, Н. Лордкіпанідзе мала реалістичне спрямування. Напередодні Великої Жовт. соціалістичної революції були популярними твори перших груз. пролет. письменників — С. Еумі, Вахелі, І. Лісашвілі, П. Самсонідзе та ін.

Після встановлення Рад. влади в Г. (1921) почалася нова епоха в історії груз. ліри. Перший період її розвитку характеризувався гострою ідеологічною боротьбою. З 2-ї пол. 20-х рр. кращі представники груз. ліри відображали нову соціалістичну дійсність, героїчне революц. минуле груз. народу (Г. Табідзе, Г. Леонідзе, М. Джавахишвілі, Л. Кіачелі, Й. Грішашвілі, С. Чиквані, Ш. Дадіані). В 30-і рр. в груз. лірі остаточно утвердився як осн. творчий метод соціалістичний реалізм (К. Лордкіпанідзе, К. Гамсахурдіа, І. Абашидзе, Г. Абашидзе, О. Кутателі та ін.). В роки Великої Вітчизн. війни і в повсютний період в груз. лірі виступили поети Й. Нонешвілі, Р. Маргіані, Х. Берулава, О. Челідзе, К. Каладзе, драматурги М. Бараташвілі, Г. Мдіані, прозаїки Д. Шенгелая, Р. Джапарідзе, В. Авадіані та ін. В галузі літ. критики відомі В. Жгені, Г. Джибладзе, Ш. Радіані, Л. Асатіані та ін. Спілька письменників з 1932.

Груз.-укр. літ. зв'язки розвивалися з 17 ст. Яскравий вияв це знайшло у 18 ст. у творчості Д. Гурамішвілі. Укр. ліру в Г. популяризували Л. Кецохелі, Ш. Чигалдзе, Н. Ломоурі, Іасамані та ін., які навчалися в ун-тах у Києві та Харкові. Значним успіхом у Г. користувалися п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка в постановці укр. труп, які гастролю-

вали в Г. Зближенню лір сприяла діяльність М. Гулака і О. Навроцького, які в різний час жили в Г. Між 1903—13 у Г. перебувала Леся Українка. Вона підтримувала зв'язки з груз. дітями культури Ш. Чигалдзе, С. Хундадзе, була знайома з З. Палашвілі. Дружби укр. і груз. рад. народів присвячені численні худож. твори. Груз. ліра збагатилася на переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, М. Бажана, О. Гончара та ін.; українська — на твори Ш. Руставелі, Д. Гурамішвілі, Н. Бараташвілі, І. Чавчавадзе, А. Церетелі, О. Казбеги, Ш. Дадіані, Г. Леонідзе, С. Чиквані, Н. Думбадзе. Символом укр.-груз. дружби є спорудження пам'ятників Лесі Українці в Сурамі і Д. Гурамішвілі — в Миргороді.

О. Барамідзе, Д. Гамсахурдіа. **Архітектура.** На тер. Г. збереглися найдавніші пам'ятки архітектури: від епохи енеоліту — городище Урбінісі; бронзи й залізного віку — городище Нацар-гора; від кін. 1-го тис. до н. е. — поч. н. е. — акрополь стародавньої столиці Мхети, городище Вані в Зх. Г., скельні комплекси (печерне місто Улдісхіхе). Різноманітна архітектура нар. житла (напр., дарбазі). В 5—6 ст. будувалися великі тринефні склепінчасті базиліки (Болніський Сіон, 478—493, в Урбінісі, Анчісхаті в Тбілісі, обидві — 6 ст.). З 2-ї пол. 6 ст. споруджувалися великі центральнокупольні храми з тесаного каменю (храм Джагі поблизу Мхети, 586/87 — 604; кафедрал База, 7 ст.), типу *тетракомах* (храм Цромі, 626—634). Будівлі кін. 10—13 ст. — легкі, витягнуті вгору, з багатим декором на фасадах, розписаних на внутр. стінах і склепіннях (храми в Кумурдо, арх. Сакоцарі; в с. Ошкі, обидва — 10 ст.; храм Багратів в Кутаїсі; 10—11 ст.; собори *Алаверді*, *Светіцховелі* в Мхеті, арх. Арсукідзе; храм в Самтавісі, будівничий І. Самтавіселі, всі — 11 ст.; *Гелатський монастир*, засн. на поч. 12 ст.; церкви Бетанія, Пітареті, 12—13 ст., та ін.). Від 12—13 ст. збереглися печерні монастирі (*Вардзіа*, 12 ст., Давид Гарелжа, 6, 12—13 ст.; від 16—18 ст. — феод. городища (Гремі, 16 ст., в Кахеті), палаци, замки (Аванурі), фортеці (Кварасцхе). В 19 ст. архітектура поєднувала риси класицизму й нац. традиції, з 2-ї пол. ст. й властивий і *еклектизм*. За рад. часів проведено грандіозні реконструктивні роботи в містах і багатьох с-щах. Виросли нові міста — Руставі, Ткварчелі та ін. Значне місце посідає курортне будівництво (в Цхалтубо, Боржомі, Тагі, Піцунді та ін.). Кращі зразки груз. рад. архітектури: Будинок Уряду Груз. РСР (1938—53, арх. В. Кокорін, Г. Лежава), Палац спорту (1961, арх. В. Алексі-Месхішвілі та ін.), готель «Іперія» (1967, арх. О. Каландарішвілі та ін.), новий корпус Тбіліського університету (1970, архітектори М. Шалішвілі, Ш. Качкашвілі), концертний зал філармонії (1971, арх. І. Чхенкелі), ресторан «Арагі» (70-і рр., арх.

О. Мачабелі та ін.), усі — в Тбілісі; санаторій «Сухумі» в Сухумі (1976, арх. С. Ціннабадзе, Я. Кіхіяні). В 1934 засн. Спільку архітекторів Груз. РСР.

В. В. Берідзе

Образотворче мистецтво. Найдавніші зразки образотворчого мистецтва Г. (керамічні й металеві худож. вироби) належать до епох енеоліту. Високою худож. майстерністю відзначалося мист. часі Іберії та Колхиди. За доби феодалізму образотворче мистецтво Г. сприйняло від культури центрів християнського Сходу (зокрема, Візантії) нові риси, зображаючи, однак, і місц. традиції. В рельєфах стел, церк. фасадів вітварних огорож поряд із занов сприйнятих християнськими й багатьма дохристиянськими мотивами простежується еволюція візантиністичних традицій до нових пошуків пластичності (рельєф храму Нікорцінда, 1010—14; пластика на металі; тондо з Гелат «Св. Мамай», 11 ст.). У 12 ст. розквітло мистецтво багатого декоративного оздоблення (ікона Хахуліської богородиці, серед. 12 ст. справа Авчійської ікони майстері Бека *Отізарі*, кін. 12 ст.), першгородської емалі. В оздобленні будівель широко використовувалася мозаїка (ранні зразки її належать до 5—7 ст.). Високого рівня в 10—13 ст. досяг стінопис. З'явилися оригінальні цикли життєв святих портрети історичних осіб. Формувалися живописні школи, пов'язані з окремими проповідниками або великими монастирями (розписи храмів Атегі, 11 ст., Вардзіа, Кічхадзі, кін. 12 — поч. 13 ст.; мозаїка Гелаті, 12 ст.). Відомі численні рукописні кодекси 11—13 ст., багато прикрашені заголовними буквами й мініатюрами. З пізніших рукописів найцікавіші ілюстрації списків поем Ш. Руставелі «Вітязь у тигровій шкурі» (17 ст.).

В 1-й пол. і серед. 19 ст. в Тбілісі розвивався станковий живопис: складалася школа портретного живопису. В кін. 19 ст. середньовічні традиції поступилися місцем новому реалістичному мистецтву, що правдиво відтворювало життя, порушувало соціальні й нац. проблеми (найвідоміші представники які здобули освіту в Петербурзі і Москві або в Зх. Європі, — Р. Гвілеласіані, О. Берідзе, Г. Габашилі М. Тодізе). Зародилася школа скульптури, насамперед портрети (Я. Ніколадзе). Наприкінці 19-го на поч. 20 ст. в цій галузі працював Н. Піросманішвілі.

Після встановлення в Г. Рад. влади почався новий етап у розвитку образотворчого мистецтва. В 1922 засн. Академію мистецтв у Тбілісі. Становлення груз. рад. мистецтва проходило в боротьбі за реалістичне відображення докорінних перетворень у житті народу. В 20—30-х рр. розвивалися такі жанри як пейзаж (Д. Какабадзе, О. Цмакурідзе, О. Ахвледіані, Д. Гвадзішвілі) та портрет (К. Мгалашвілі). Митці створювали картини на теми індустріалізації й соціалістичного перетворення сел (І. Тодізе, К. Санадзе). Відзначі-



Мозаїка в головному храмі Гелатського монастиря. Архангел Михайл. Фрагмент. 1125—30



Пам'ятник Шота Руставелі в Тбілісі. Бронза, мармур, 1942. Скульптор К. М. Мерабішвілі, архітектор Ш. Тулашвілі.



Е. Д. Амашукелі. Вахтанг Горгасал. Бронза, 1960. Державна картинна галерея Грузії. Тбілісі.

лася своєрідністю творчість Л. Гудіашвілі, в якій переважали казково-алегоричні сюжети. В 30-х рр. багато художників зверталися до істор.-революц. тематики (М. Тодізе, У. Джапарідзе, А. Кутателадзе); успішно розвивалася книжкова графіка (Л. Гріголія), ілюстрація (С. Кобуладзе, Т. Абхалізі, І. Габашилі), станкова графіка. Поряд з портретним бюстом (Я. Ніколадзе, М. Канделакі) розвивалася монумент. скульптура, рельєф (Т. Абхалізі, К. Мерабішвілі, В. Топуридзе). Успіхів досягнуто в галузі театр.-декоративного мистецтва (В. Сідамон-Ерістави, Д. Какабадзе, І. Гамрекели, О. Ахведіані). В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 розвинулися агітаційний плакат і живопис на військ.-патріотичні теми. З 2-ї пол. 50-х рр. посилася інтерес до нар. мистецтва, до декоративно-монументального вирішення творів (Р. Стурца, К. Махарадзе). Розвивалася тематична картина (Г. Топібадзе, Д. Хахуашвілі, Р. Тодізе), портрет (О. Бандзеладзе, З. Ніжарадзе), пейзаж (Е. Каландадзе, Дж. Хундадзе), книжкова й станкова графіка (Д. Габашилі, Д. Лодуа, Д. Нодія, Р. Тархан-Моурані, Б. Бердзешвілі). В галузі монументальної та портретної скульптури виступили Т. Асатіані, М. Бердзешвілі, М. Мерабішвілі, Г. та І. Очіаурі; мистецтва мозаїки — З. Церетелі; карбування на металі — І. Очіаурі, Г. Габашилі, І. Кобава; кераміки — З. Майсурадзе, А. Какабадзе. В галузі театр.-декоративного мистецтва відомі роботи С. Вірсаладзе, П. Лапіашвілі, Ю. Чікаїдзе та ін. Між Груз. РСР і УРСР здійснюються обміни худож. виставками (напр., виставка груз. театр.-декоративного мист. у Києві, 1978). Спільку художників Г. засновано 1933.

В. В. Бердзешвілі. Музика. Історія груз. муз. культури сягає в глибину тисячоліть. Муз. фольклор характеризується поліфонічним багатоголосим хором складом, розмаїтими форм. жанрів, дадово-інтонаційних зворотів. Відзначаються різноманітністю нар. танці (картулі, перхулі, церулі, хорумі та ін.). Серед нар. муз. інструментів: чонгури, пандури, гудаствірі (волинки) та ін. З 4 ст. на основі нар. багатоголосся розвивалася церк. спів. У 10 ст. зародилася профес. гімнографічно-композиторська школа, складалася давньогруз. нотне письмо. В 12—13 ст. розвивалася світська музика. Після 1801 встановилися постійні зв'язки з рос. та європ. муз. культурами. В 1851 в Тбілісі відкрито оперний театр (1919 тут уперше поставлено груз. класику: «Оповідь про Шота Руставелі» Д. Аракішвілі, «Абесалом і Етері» З. Паліашвілі, «Кето і Коте» В. Долідзе). В 1873 за ініціативою співака Х. Саванелі і піаніста А. Мізаганді засновано хорова, згодом муз. курс (з 1886 — муз. учше). Було організовано перший груз. епіогр. хор (Л. Агнішвілі, 1885), створено філармонічне т-во (1905), консерваторію (1917), оперну студію (1919). Після 1921 наставало піднесення груз. нац. культури. Створено опери «Даїсі» (1923)

та «Латавра» (1928) З. Паліашвілі, «Дареджан підступна» М. Балачивадзе (остаточний варіант, 1926), «Оповідь про Тарієля» Ш. Мшвелідзе (1946), «Міндія» (1961), «Викрадення місяця» (1977) О. Тактакішвілі та ін.; балети — «Серце гір» А. Балачивадзе (1938), «Горда» Д. Торадзе (1949), «Отелло» А. Мачаваріані (1957), «Демон» С. Цінцадзе (1961), «Гамлет» Р. Габічвалдзе (1971) та ін. У жанрі оперети працюють Ш. Мілорава, Г. Цабадзе, Р. Лагідзе, Н. Гудіашвілі. В розпиток симф., кантатно-ораторіальної, камерної музики значний внесок зробили А. Балачивадзе, А. Мачаваріані, Д. Торадзе, О. Тактакішвілі, С. Цінцадзе, Р. Габічвалдзе, Р. Лагідзе та ін. Серед виконавців — співаки: О. Інашвілі, П. Аміранашвілі, М. Аміранашвілі, Д. Андруладзе, З. Анджапарідзе, Л. Чхонія; майстри балету: В. Чабукіані, Н. Рамішвілі, І. Сухішвілі; диригенти: І. Паліашвілі, О. Дімітріаді та ін. У Г. працюють: академічний театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі (з філіалом у Кутаїсі), театр муз. комедії ім. В. Абашидзе, симф. оркестр, струнний квартет Г. Засл. академічний ансамбль нар. танцю Груз. РСР, філармонія, естрадний оркестр «Реро», вокально-інструм. ансамбль «Опера», консерваторія, хореографічне й музичні уч-ща. Спільку композиторів Груз. РСР засн. 1932. Муз. зв'язки між Україною і Г. мають давні традиції. В Грузинському акад. театрі опери та балету ім. З. П. Паліашвілі йшли укр. опери «Тарас Бульба» М. Лисенка (1932, 1972), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1954). В укр. театрах поставлено опери «Даїсі» (1938 — Київ, 1973 — Харків) та «Абесалом і Етері» (1931 — Харків, 1967 — Київ) З. Паліашвілі, балети «Серце гір» А. Балачивадзе (1940 — Київ, 1941 — Харків), «Отелло» А. Мачаваріані (1964 — Одеса), комічну оперу «Кето і Коте» В. Долідзе (1938, Київ, театр оперети, 1955 — Одес. театр муз. комедії).

В. О. Гвахарія. Театр. Театр. мист. Г. зародилося в нар. обрядових святах. У давнину в Г. існували різні види нар. театру — берикаоба (нар. театр масок), кеєноба (масові карнавальні свята), сахіоба (палацовий театр) та ін. У 2-й пол. 18 ст. виникли *шкільні театри* в Тбілісі й Телаві, в яких, зокрема, ставилися драми Ф. Прокоповича, Д. Ростопського. В 1790 при дворі царя Іраклі II засновано світський театр на чолі з Г. Аваішвілі. В 1795 всі актори театру загинули в битві з іран. полчищами. Профес. театр виник знову лише 1850. В ньому ставилися п'єси засновника театру Г. Ерістави. В 1845 в Г. відкрито рос.-укр. драм. театр, до якого акторів запрошували з Таганрога, Харкова, Сімферополя, Одеси та ін. мист. У репертуарі, зокрема, були п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка. В 1856—57 за сатиричне антиурядове спрямування репертуару театру було закрито. Революц. демократи І. Чавчавадзе та А. Це-

ретелі відновили театр в Тбілісі (1879) і Кутаїсі (1880). В кін. 19 — на поч. 20 ст., в період піднесення роботи, руху виникли нар. театри в Тбілісі, Батумі, Чіатурі. Високого ідейно-худож. рівня досягло нац. театр. мистецтво Г. після встановлення Рад. влади (1921). Велике значення для театр. мист. Г. мала діяльність основоположників і реформаторів груз. сцени К. Марджанішвілі та О. Ахметелі, акторів В. Абашидзе, Ш. Гамбашидзе, Н. Гоцїридзе, Е. Черкезішвілі, У. Чхеїдзе. Серед провідних театрів Г.: Театр ім. Шота Руставелі (засн. 1921), Театр ім. К. Марджанішвілі (засн. 1928 в Кутаїсі), Рос. драм. театр ім. О. Грибодова, Театр вірм. драми ім. С. Шаумяна, груз. і рос. ТЮГ, Груз. дільковий театр, експериментальний молодіжний театр-студія в замку Метехі, всі — в Тбілісі, театри в Кутаїсі (ім. Л. Месхішвілі), Сухумі (груз. та абх. групи), Цхинвалі (груз. і осет. групи), Батумі (ім. І. Чавчавадзе), Горі, Телаві, Зугділі, Поті, Руставі та ін. містах. На сценах театрів Г. йдуть п'єси класичних і сучас. груз. драматургів, твори західно-європ., рос. і укр. авторів (зокрема, М. Куліша, Микитенка, Кочерги, Корнійчука, Галана та ін.). Серед визначних діячів — нар. артисти СРСР В. Анджапарідзе, А. Васадзе, В. Годзіашвілі, С. Закаридзе, А. Хораві, Д. Алексідзе, І. Антадзе, А. Чхартішвілі та ін. Театр. ін-т ім. Ш. Руставелі (з 1939), Груз. театр. т-во (з 1945) — в Тбілісі. Завдяки розвиваються груз.-укр. театр. зв'язки. В Г. гастролювали укр. групи М. Старицького (1889), М. Кропачинського (1890), Г. Деркача (1892), М. Садовського і М. Заньковецької (1897), О. Сислова і О. Суходольського (1895, 1896, 1907), Д. Гайдамаки (1915) та ін. У 1919 К. Марджанішвілі — перший комісар Київ. театрів поставив на сцені київ. театру «Солгачов» «Фуенте овехуна» Лопе де Веги. В 1931 на Декаді укр. мист. в Г. виступав Харків. театр «Вережія». У Г. гастролювали Київ. театр ім. І. Франка (1936), Харків. театр ім. Т. Шевченка (1939), Запоріж. театр ім. М. Шорса (1948), Львів. театр ім. М. Заньковецької (1954), Дніпроп. театр. ім. Шевченка (1961). На Україні виступали Театр ім. Ш. Руставелі (1930, 1939, 1960) і Груз. Держ. театр. (1930). В репертуарі груз. театрів — п'єси укр. авторів (І. Франка, О. Корнійчука), в укр. театрах — груз. (Ш. Даліані, М. Бараташвілі, А. Шервашидзе). **Н. М. Шалуташвілі.** Кіно. Перші кінознімання в Г. здійснили 1908—10 В. Амашукелі та О. Дігмелов. У 1921 при Наркомосі Груз. РСР було організовано кіносекцію, 1938 перейменовану на Тбіліську кіностудію (з 1953 — «Грузія-фільм»). У 1921 вийшов перший груз. рад. худож. фільм «Арсен Джорджіашвілі», в 1923 — перша рад. героїко-пригодницька стрічка «Червоні дияволята» (реж. обох — І. Перестіані). Видатний твір «німого» кіно — «Елісо» (1928, реж. М. Шенгелая). В роки Великої Вітчизн. війни



Полювання святого Євстафія. Стела з монументу Давида Гареджі, Камінь. 5—6 ст.



Я. І. Ніколадзе. Портрет поета 12 ст. Чакрухадзе. Мармур, 1948. Державний музей мистецтва Грузинської РСР, Тбілісі.

льодовики на Памірі та на масиві Богдо-Ула.

ГРУНДИГ (Grundig) Ганс (19.II 1901, Дрезден — 11.IX 1958, там же) — німецький художник. Член Компартії Німеччини з 1926. В 1922—26 навчався в Дрезденській АМ. Під час фашист. режиму був ув'язнений (в 1939—44 перебував у концтаборі Заксенгаузен). Твори Г. присвячені революц. боротьбі нм. пролетаріату («Збори осередку компартії», 1932; цикл «Звірі і люди», 1933—38; «Жертвам фашизму», 1946—49; «Заборона атомної бомби», 1954, та ін.).
Лит.: Либман М. Я. Ганс Грундиг. М., 1974.

ГРУНДИГ [Grundig; уроджена Лангер (Langer) Леа (н. 23.III 1906, Дрезден) — німецька художниця, член Німецької АМ (з 1961). Дружина Г. Грундига. Член Компартії Німеччини з 1926. В 1923—26 навчалася в Дрезденській АМ. Під час фашист. режиму зазнала репресій. Виконала цикл «Під свастикою», 1933—38. У 1939 емігрувала, повернулася на батьківщину 1949. Твори Г. пов'язані з робіт. рухом, у них відображено нові соціалістичні перетворення в НДР (цикл «Боротьба проти атомної смерті», 1957—58; «Вугіль і сталь світу», 1951, та ін.).

ГРУНСЬКИЙ Микола Кузьмич (28.IX (10.X) 1872, Суми — 13.VIII 1951, Київ) — укр. рад. мовознавець-славист. Засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив Харків. ун-т (1896). Професор Юр'євського (тепер Тартуський) і Київ. (з 1915) ун-тів. Автор праць із славистики, історії вітчизн. мовознавства, рос. і укр. мовознавства, літературознавства й педагогіки: «Пам'ятки й питання давньослов'янської писемності» (т. 1—2, 1904—05), «Лекції з давньоцерковнослов'янської мови» (1906), «Життя, діяльність і погляди К. Д. Ушинського» (1906), «Нариси з історії розробки синтаксису слов'янських мов» (т. 1—2, 1910—11), «Основи нового українського правопису» (1929).
Тв.: Вступ до слов'янського мовознавства. К.— Львів, 1946.
Лит.: Лукінова Т. В. Микола Кузьмич Грунський. «Мовознавство», 1972, № 6.

ГРУНТ — придатний для життя рослин верхній шар землі, що утворюється під впливом природних факторів (клімат, рослинні й тваринні організми, рельєф місцевості, геологічний вік території) та діяльності людини на ґрунтоутворювальний — материнський породи; основний засіб виробництва в сільському г-ві. На відміну від ін. засобів виробн. (будівель, машин), які старіють і зношуються в процесі виробн., властивості Г. (при правильному використанні його) поліпшуються, а основна властивість — родючість ґрунту підвищується. Наук. поняття про Г. як самостійне природне тіло, що безперервно змінюється, і про ґрунтоутворювальний процес розроблено в останній чверті 19 ст. (див. Ґрунтознавство).

Ґрунти формуються на продуктах вивітрювання масивних гірських порід, на т. з. материнських породах. Процес ґрунтоутворення су-

проводиться великою кількістю різних біол., фіз. і хім. явищ, серед яких провідна роль належить синтезові зеленими рослинами органіч. речовин, розкладові їх мікроорганізмами й утворенню гумусу, або *перегною*, — найважливішої частини органічної речовини ґрунту, що зумовлює його родючість, є джерелом поживних речовин. Поряд з утворенням органічної речовини в Г. відбуваються процеси вивітрювання його мінеральної частини, розпад одних мінералів і утворення інших. Від переміщення продуктів розкладу рослинних решток і вивітрювання мінералів ґрунтова товща розчленовується на відмінні один від одного генетичні *горизонти*, з яких і складається профіль Г. (вертикальний розріз Г. від поверхні до материнської породи). За морфологічними ознаками генетичних горизонтів, їхнім складом і властивостями визначають тип або вид ґрунту, його походження (генезис) і характер ґрунтоутворювальних процесів, що відбуваються в ньому. Всі Г., незалежно від їхнього походження, мають певний мех. склад (див. *Механічний склад ґрунту*). За цією ознакою розрізняють Г. піщані й суглинні, глинисті й суглинні. В глинистих і суглинних Г. окремі механіч. елементи можуть з'єднуватися в грудочки (агрегати) того або ін. розміру, внаслідок чого Г. набуває певної структури (див. *Структура ґрунту*). Г. легкого мех. складу (піщані й суглинні) бідні на гумус і мулісті частинки, тому вони завжди перебувають в розділено-частинковому стані.

Для зручності вивчення і картографування Г. класифікують (див. *Ґрунтові карти*). В СРСР бл. 30 осн. типів ґрунтів, у т. ч. на Україні — 13 типів: *дерново-подзолисті ґрунти*, *дернові*, *бологні*, *сірі лісові*, *бурі лісові*, *опідзолені чорноземи*, *чорноземно-лучні* Г., *чорноземи*, *каштанові ґрунти*, *солончаки* тощо. Залежно від різноманітних природних умов ґрунтоутворення і від стадії розвитку Г. природна родючість його може перебувати на різних рівнях. Значна частина Г. зазнала змін під впливом госп. діяльності людини: експлуатації лісів, використання природних лук і пасовищ, *обробки ґрунту*, внесення добрив, вирощування культур, рослин, *осушення земель*, *зрошення* тощо. В процесі госп. впливу на Г. розвивається його ефективна родючість. Вона залежить від рівня розвитку науки й техніки, а також від системи госп.-екон. відносин. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Лит.: Вернандер Н. Б. [та ін.] Почви СССР. К.—Х., 1951; Вернандер Н. Б. Географія ґрунтів з основами ґрунтознавства. К., 1965; Скорина С. О., Розумний І. А. Ґрунти України та їх раціональне використання. К., 1970. Див. також літ. до ст. *Агрономія*, *Ґрунтознавство*.

[Г. С. Гринь.]

ГРУНТ у будівництві — гірські породи, що є об'єктом інженерно-будівельної діяльності людини. Розрізняють Г. скельні та пухкі (нескельні). До скельних Г. належать вивержені, метаморфічні та осадкові породи, що залягають у ви-

гляді монолітного або тріщинуватого масиву, із жорстким зв'язком між зернами. Пухкі Г. бувають: *мелкоудамкові* (з частинками понад 2 мм), напр. *щебені*; *піщані* (гравелістні, крупні, середні, дрібні та піловидні); *десові* та *глинисті* (глини, суглинки, супіски). Властивості Г. поліпшують, закріплюючи зв'язучими речовинами (див. *Бітумізація ґрунтів*, *Силікатизація ґрунтів*, *Цементизація*), вдаючись до *заморожування ґрунтів*, *ущільнення ґрунтів*, *осушення* їх тощо. Г. служать основою будинків і споруд, буд. матеріалом (див. *Ґрунтотеріалі*). В Г. будують підземні споруди (напр., тунелі).

ГРУНТОВА ФАУНА, тваринний світ ґрунтів — сукупність тварин, які населяють ґрунт. У Г. ф. розрізняють *мезофауну*, до складу якої входять насельники капілярної та плівкової води (найпростіші, коловертки, нематоди); *мікрофауну* — дрібні членистоногі (кліщі, ногохвости та ін.), що заселяють повітряні проміжки між твердими частками ґрунту; *мегафауну*, до якої належать більші безхребетні, що прокладають ходи в ґрунті (дошкові черви, багатоніжки тощо) й *макрофауну*, яку складають риличі хребетні (напр., крот). Найбільше в ґрунті найпростіших (тисячі в 1 г ґрунту), менше — представників мікрофауни (до кількох сотень тисяч на 1 м²) та мезофауни (від десятків до кількох сотень на 1 м²). Більшість представників Г. ф. живиться рослинними рештками, гумусом, але деяка частина їх (глинники хрущів, буряковий довгоносик, деякі нематоди тощо) — тваринами живих рослин, ушкоджуючи їх. Г. ф. відіграє велику роль у ґрунтоутворенні. В результаті життєдіяльності представників Г. ф. прискорюється кругообіг речовин у природі, швидше мінералізуються органічні рештки у ґрунті, поліпшуються його мех., фіз., хім. і біол. властивості, тобто покращується його структура.

ГРУНТОВИЙ ВБИРНИЙ КОМПЛЕКС, колоїдний комплекс — сукупність нерозчинних у воді дисперсних (найдрібніших) ґрунтових частинок, що зумовлюють вбирання твердою фазою ґрунту з ґрунтового розчину іонів та молекул (див. *Вбирна здатність ґрунту*). Г. в. к. складається з органічних речовин ґрунту (переважно гумусових, див. *Гумус*), неорганічних (мінеральних — в основному SiO₂, Al₂O₃, Fe₂O₃) речовин та їхніх сполук. Ємкість вбирання катіонів органічною частиною Г. в. к. становить 300—400 мг-екв на 100 г речовини, а мінеральною — до 100 мг-екв на 100 г речовини. Органічна частина Г. в. к. — найважливіший показник *родючості ґрунту*.

Кількість органічної частини є важливою класифікаційною ознакою ґрунтів. На властивості ґрунту і його родючість великою мірою впливає й катіонний склад Г. в. к. Ґрунти, в яких Г. в. к. насичений кальцієм (*чорноземи*), — нейтральні, здатні набувати агрономічно цінної структури і є найкращими



В. Ю. Грун-Гримм
малює.



М. К. Грунський.

для росту і розвитку с.-г. рослин. Якщо в Г. в. к. є увібрані іони водню та алюмінію, то реакція таких ґрунтів кисла (*підзолисті ґрунти*). Реакція ґрунтового розчину солонців лужна, бо до катіонного складу їхнього Г. в. к. входять іони натрію, які й зумовлюють утворення соди. Поняття «ґрунтовий вибірний комплекс» вперше запровадив у науку рад. ґрунтознавець К. К. Гедройц. Дослідження Г. в. к. конче необхідні для розробки найефективніших заходів до поліпшення земель.

Лит.: Гедройц К. К. Избранные сочинения, т. 1. М., 1955.

ГРУНТОВІ ВОДИ — безнапірні *підземні води* першого від поверхні постійного водоносного горизонту. Утворюються в місцях, де на поверхні землі лежать водопроникні гірські породи, підстелені водотривкими породами. Поповнення Г. в. відбувається на всій площі поширення їх внаслідок просочування атм. або річкових вод. Якщо поповнення відбувається повільно при значному випаровуванні (як у степових районах України), Г. в. стають солоними або гірко-солоними, непридатними для водопостачання. В бурових і копаних колодязях рівень Г. в. завжди встановлюється на тій глибині, на якій виявлено воду. Г. в. використовують як джерело водопостачання.

Лит.: Руденко Ф. А., Попов О. Є. Гідрогеологія. К., 1975.

ГРУНТОВІ КАРТИ — зображення на площині картографічними методами ґрунтового покриву, особливостей і властивостей ґрунтів на земній поверхні. За своїм призначенням і змістом Г. к. поділяють на загальні, що показують геогр. поширення генетичних груп ґрунтів; ґрунтово-меліоративні — характеризують меліоративні особливості ґрунтів (запаси продуктивної вологи, кількість солей, фільтраційні властивості тощо); ґрунтово-ерозійні — зображують ступінь еродованості ґрунтів, їхню протиерозійну стійкість, наявність активних вогнищ ерозії. Залежно від призначення Г. к. бувають дрібномасштабні (менше як 1 : 300 000), середньомасштабні (масштаб 1 : 100 000—1 : 300 000), великомасштабні (1 : 10 000—1 : 50 000), детальні (у масштабі від 1 : 200 до 1 : 5000). Наук. основою для складання Г. к. є ґрунтові обстеження, найважливіші положення і методи яких були розроблені В. В. Докучаєвим та М. М. Сибірцевим. Г. к. є основою для складання агрономічних картограм. Протягом 1956—61 в УРСР під керівництвом *Ґрунтознавства і агрохімії українського науково-дослідного інституту* імені О. Н. Соколовського та респ. ін-ту по землевпорядженню «Укрземпроект» проведено суцільне великомасштабне (1 : 10 000—1 : 25 000) ґрунтове обстеження на площі понад 44 млн. га. Кожному господарству передано Г. к. і картограми по раціональному використанню земель, хімізації, боротьбі з ерозією тощо. Ці матеріали допомагають поліпшувати використання ґрунтів, підвищу-

вати культуру землеробства та врожайність с.-г. культур. В результаті узагальнення матеріалів великомасштабного ґрунтового обстеження розроблено середньо- і дрібномасштабні Г. к. усіх зон України, які також супроводжувалися картограмами різного призначення: типів земель, типів ерозійного районування, *бонітування ґрунтів*, земельного кадастру тощо. З урахуванням запитів с.-г. виробн. в республіці проводяться повторні ґрунтові обстеження для коректування Г. к. і картограм.

Лит.: Методика крупномасштабного дослідження ґрунтів колгоспів і радгоспів Української РСР, ч. 2. Х., 1958; Руководство по составлению почвенных и агрохимических карт. М., 1964; Вернандер Н. Б., Самбур Г. М., Харченко Б. З. Використання ґрунтових карт при розробленні і впровадженні системи землеробства. К., 1964.

ГРУНТОВТОВА — погіршення фіз., хім. і особливо біол. властивостей ґрунту, нагромадження в ґрунті шкідливих мікроорганізмів (гриби, бактерії, віруси) та шкідників (нематоди тощо). Сприяє різке зниження врожайів культурних рослин при вирощуванні їх на тому самому полі протягом кількох років. Найяскравіше проявляється ґрунтовтотою при безмісній культурі буряків, льону й конюшини (т. з. буряковтотою, льонвтотою, конюшиновтотою).

З а с о б и б о р о т ь б и: дотримання *сівозмін*, обробка ґрунту *пестицидами*.

ГРУНТОЗАХИСНА СИСТЕМА ЗЕМЛЕРОБСТВА — *система землеробства*, основним завданням якої є захист ґрунту від водної та вітрової ерозії; комплекс науково обґрунтованих орг.-госп., агротех., лісомеліоративних, гідротех. та ін. заходів, спрямованих на боротьбу з ерозією ґрунту. Високоєфективною є нова Г. с. з., розроблена Всесоюзним н.-д. ін-том зернового г-ва під керівництвом акад. О. І. Бараєва для посушливих районів Пн. Казахстану і Зх. Сибіру. Нова Г. с. з. на відміну від звичайної системи *поліщової обробки ґрунту* основана на застосуванні системи плоскорізного обробітку. При полищевій системі на цілих і перелогових землях ґрунт після розорювання швидко втрачає структурний стан, розпилюється і не може чинити опір руйнівній силі вітру (див. *Ерозія ґрунту*). При Г. с. з. надійним захистом ґрунту від руйнування вітром є рослинний покрив і збереження на поверхні ґрунту стерні та інших рослинних решток, що можливо лише завдяки застосуванню комплексу плоскорізних ґрунтообробних знарядь. Важливою складовою ланкою Г. с. з. є зернопарові чотири-п'ятипольні *сівозміни*, де *чисті пари* займають 20—25% ріллі. На чистих парах застосовують *куліси*, посмужний обробіток ґрунту (смуги пару завширшки 100—150 м чергують зі смугами такої самої ширини зернових культур). На полях з легким *механічним складом ґрунту* ефективним заходом Г. с. з. є впровадження ґрунтозахисних *сівозмін*, у яких при смуговому розміщенні посіви багаторічних

трав чергують з посівами однорічних культур.). Г. с. з. передбачає й будівництво *протиерозійних гідротехнічних споруд*, *ліманне зрошення*, здійснення комплексу ін. заходів *меліорації*. Г. с. з. поклала кінець прояву вітрової ерозії на сході СРСР на площі бл. 30 млн. га. В степовій зоні Української РСР Г. с. з. із застосуванням плоскорізного обробітку та сіви зернових культур стерньовими *сівалками* є високоєфективним заходом захисту ґрунту від вітрової ерозії і підвищення урожайності с.-г. культур. На дальший розвиток Г. с. з. спрямована Постанова (серпень 1976) ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи по збільшенню виробництва протиерозійної техніки для сільського господарства; прийнято також Постанову Верховної Ради Української РСР (липень 1978) про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці. В умовах загрози водної ерозії Г. с. з. спрямована на створення глибокого орного шару, проведення обробітку ґрунту вищеверху, застосування спец. агроеліоративних заходів (обладування, лункування, переривчасте борознування язу, щільовання, смугове розміщення культур та ін.).

Лит.: Шикун Н. К. Агротехнические мероприятия по защите почв от эрозии. В кн.: Комплекс мероприятий по защите почв от эрозии в УССР, ч. 1. Х., 1971; Щербак И. Е. Почвозащитная обработка полей в южных районах. М., 1974; Почвозащитное земледелие. М., 1975; Нарцисов В. П. Научные основы систем земледелия. М., 1976; Воробьев С. А., Буров Д. И., Туликов А. М. Земледелие. М., 1977.

ГРУНТОЗНАВСТВА І АГРОХІМІЇ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені О. Н. Соколовського — установа в системі Південного відділення ВАСГНІЛ. Створений 1956 в Харкові на базі лабораторії ґрунтознавства АН УРСР. В 1959 ін-ту присвоєно ім'я О. Н. Соколовського. В ін-ті є 4 відділи (ґрунтознавства, хім. меліорації ґрунтів, протиерозійних меліорацій ґрунтів, агрохімії), кожен зі своїми лабораторіями, центральний архів ґрунтознавчих матеріалів УРСР. У віданні ін-ту Донецька (Ясинуватський р-н) протиерозійна дослідна станція і дослідне господарство — радгосп «Комунар» (смт Коротич, Харків. обл.).

Ін-т розробляє теор. і практичні питання з ґрунтознавства й агрохімії. Ін-том проведено великомасштабне ґрунтове обстеження землекористувачів колгоспів і радгоспів УРСР, ним вручено господарствам ґрунтові плани й картограми агрогосподарств груп, рекомендації по боротьбі з ерозією ґрунтів і підвищенню родючості; складено й видано ґрунтові карти України. Ін-т має очну й заочну аспірантуру, видає наук. зб. «Агрохімія і ґрунтознавство».

М. Ф. Севаст'янов.

ГРУНТОЗНАВСТВО — наука про ґрунти, їхнє походження, утворення, розвиток (генезис), будову, склад і властивості, закономірності географічного поширення (*географія ґрунтів*), формування

й розвиток найважливішої якості ознаки — *родючості ґрунту* та найраціональніше використання її. Г. розглядає ґрунт як природне тіло, засіб виробництва, предмет і продукт праці. Найважливішими розділами Г. є генезис ґрунтів і класифікація ґрунтів, фізика, хімія та фізико-хімія, мінералогія, географія та картографія ґрунтів тощо. Останнім часом визначились *бонітування ґрунтів* та захист від ерозії.

Г. як система знань про ґрунт почало розвиватися на рубежі 18 і 19 ст. («гумусова теорія» живлення рослин нім. ученого А. Тесера, теорія мінерального живлення рослин нім. ученого Ю. Лібіха). Але як нова галузь науки Г. вперше виникло й сформувалося у Росії в другій половині 19 ст. завдяки працям В. В. Докучаєва, П. А. Костичева і М. М. Сибірцева. В. В. Докучаєв створив генетичне Г., обґрунтувавши основні його положення в монографії «Російський чорнозем» (1883). Цей рік прийнято вважати датою виникнення нової науки — ґрунтознавства. Зокрема, в Полтав. губ. (1888—94) Докучаєв провів велику роботу по вивченню ґрунтів з метою оцінки їх. У 1924 році було створено Міжнар. товариство ґрунтознавців, яке відіграло велику роль у поширенні генетичного Г. та заснуванні в 1930—40 нац. ґрунтознавчих шкіл у США, Німеччині, Англії, Голландії, Югославії та ін. країнах. Основоположник агрономічного Г.—П. А. Костичев висвітлює питання взаємозв'язку рослин з ґрунтом, його родючості. Ідеї П. А. Костичева розвинули і створили чітку систему вчення про роль біол. факторів у ґрунтоутворенні В. Р. Вільямс, О. Н. Соколовський та ін. Г.—науково-природнича дисципліна. В пізнанні властивостей ґрунтів і *ґрунтоутворювального процесу* воно тісно пов'язане з геол., геогр., біол., хім. науками. В Г. застосовуються рентгеноскопія, потенціометрія, спектроскопія, термографія, хромотографія та ін. Г. тісно пов'язане з кліматологією, геоморфологією, фізіологією рослин та ін. Широко використовує польові експериментальні, стаціонарні, аналітичні, порівняльно-геогр. та картографічні дослідження. Г. є фундаментальною дисципліною при вивченні *землеробства, агрохімії* та картографуванні ґрунтів, розробці агротех., агрохім. і меліоративних рекомендацій. На вченні про ґрунт значною мірою оснований розробка науково обґрунтованих *систем землеробства, удобрення, створення, хімічної меліорації ґрунтів, складання проектів зрошення та осушення земель*; Г. забезпечує й чітке планування практичних заходів по трансформації угідь. На Україні в розвиток Г. значний вклад внесли О. Н. Соколовський, К. К. Гедройц, Г. М. Висоцький, Н. Б. Вернандер, О. М. Грінченко, М. К. Крупський, П. С. Гринь, М. М. Годлін, Г. М. Самбур, Г. О. Андрущенко та ін. Питання Г. розробляють і вивчають, зокрема, в *ґрунтознавстві і агрохімії українському науково-дослідному ін-*

ституті імені О. Н. Соколовського, Землеробства українському науково-дослідному інституті, у навчальних закладах — Українській с.-г. академії та ін. Дослідження з Г. публікуються у періодичних виданнях «Почвоведение», «Агрохімія», «Мікробіологія» (Москва); «Агрохімія і ґрунтознавство», «Вісник сільськогосподарської науки» (Київ).

Лит.: Глинка К. Д. Почвоведение. М., 1935; Докучаев В. В. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Костычев П. А. Избранные труды. М., 1951; Сибирцев Н. М. Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1951—53; Вильямс В. Р. Грунтознание. К., 1953; Гедройц К. К. Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1955; Висоцкий Г. Н. Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1962; Соколовский А. Н. Избранные труды. К., 1971; Почвоведение. М., 1973; Шкварук М. М., Делеменчук М. І. Грунтознавство. К., 1976; Принципы организации и методы стационарного изучения почв. М., 1976. Див. також *лит.* до ст. *ґрунтові карти*. М. К. Шкула.

ГРУНТОМАТЕРІАЛИ — будівельні безвипальні матеріали, виготовлені з *ґрунтів* (глин, суглинків, супісків). Г. поділяють на ґрунтобетони й ґрунтосилкатні матеріали, зміцнені *в'язкими речовинами*; сирцеві — виготовлені з глини без домішок і саманні — з глини й волокнистих *заповнювачів* (соломи, костриці тощо). В'язкими речовинами в ґрунтобетонах є цемент, вапно або гіпс, у ґрунтосилкатних матеріалах — ґрунтоцементи (суміші алюмосилкатних речовин зі сполуками лужних металів, що у водних розчинах мають лужну реакцію, напр. шлаколужний цемент). ґрунтобетони, сирцеві й саманні матеріали неводостійкі, їхня міцність на стиск — відповідно 1,2—10; 1,5—2 і 1,5—3 МПа. ґрунтосилкатні матеріали відзначаються значними водо- та морозостійкістю й міцністю на стиск (понад 20 МПа). Г. застосовують у сільс., дорожньому, аеродромному й гідротех. будівництві.

ГРУНТОУТВОРЮВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС — сукупність явищ, взаємно пов'язаних з перетворюванням і переміщенням речовин та енергії в *ґрунті*, з обміном між ґрунтом та ін. природними тілами, що відбувається на земній поверхні; процес зародження, еволюційного розвитку ґрунту і його родючості під впливом природних факторів (клімату, *материнської породи*, рослинного і тваринного світу) й госп. діяльності людини (експлуатації лісів, *осушення земель, зрошення* тощо).

ГРУНЬ — річка в Сум. і Полтав. областях УРСР, права притока Псла (бас. Дніпра). Довж. 85 км, пл. басейну 1090 км². Частково використовують для водопостачання. Біля гирла Г.—м. Гадяч.

ГРУНЬ-ТАШАНЬ — річка в Полтав. обл. УРСР, ліва притока Псла (бас. Дніпра). Довж. 91 км, площа бас. 1870 км². Утворюється від злиття Груні й Ташані, що починаються в Сум. обл. Рівнинна. Використовують для водопостачання.

ГРУП ТЕОРІЯ — розділ алгебри, в якому вивчають властивості груп. Група — алгебраїчна система

Г з визначеною в ній асоціативною (див. *Асоціативність*) бінарною операцією, для якої виконуються умови: 1) в Г існує нейтральний елемент, тобто такий елемент e , що $a * e = e * a = a$ для кожного a з Г; 2) для будь-якого a з Г існує обернений, тобто такий елемент b з Г, що $a * b = b * a = e$. Як правило, операція, визначена в групі, наз. множенням, а нейтральний елемент — одиницею. Якщо операція задовольняє умову *комутативності*, групу наз. комутативною. Історично поняття «група» виникло при дослідженні розв'язності *алгебраїчних рівнянь* у радикалах, а також у *геометрії й чисел теорії*. Г. т. широко застосовують у математиці (напр., у *топології*), в кібернетичі (в теорії лінійних кодів), у фізиці (*кристалографії, квантовій механіці* тощо). Сучас. Г. т. складається з розділів, які вивчають скінченні групи, комутативні групи, групи з умовами скінченності, топологічні групи, зображення груп та ін. Вивчаються й різні узагальнення поняття групи. Значний внесок у розвиток Г. т. зробили рад. учні А. І. Мальцев, Л. С. Понтрягин, С. М. Черников, О. Ю. Шмідт, О. Г. Курош та інші.





Лит.: Курош А. Г. Теория групп. М., 1967; Граве Д. О. Выбранные труды. К., 1971; Понтрягин Л. С. Непрерывные группы. М., 1973; Караполов М. И., Мерзляков Ю. И. Основы теории групп. М., 1977. Д. І. Зайцев.

ГРУПА в геології — один з підрозділів загальної *стратиграфічної шкали*, який об'єднує гірські породи, що утворилися протягом геологічної ери. Кожна Г. відповідає певному етапові в розвитку Землі й характеризується своєрідністю геол. утворень і особливостями викопних решток організмів. Комплекс гірських порід на Землі поділяють на п'ять Г.: архейську, протерозойську, палеозойську, мезозойську й кайнозойську. Г. поділяються на *системи геологічні*.

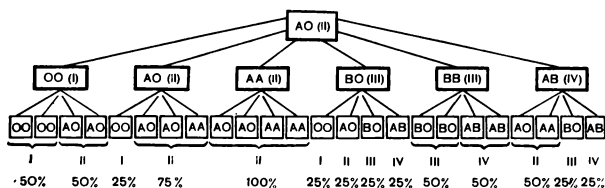
ГРУПА АРМІЙ — оперативнотрагетичне об'єднання сухопутних військ у збройних силах деяких іноземних держав. Склад Г. а. непостійний, залежить від стратегічного значення театру воєн. дій. До Г. а. звичайно входять польові армії, великі з'єднання рухливих військ та бойової авіації. Г. а. виникли під час 1-ї світової війни. В роки 2-ї світової війни нім.-фашист. війська на рад.-нім. фронті об'єднувалися в Г. а. «Північ», «Центр», «Південь» тощо.

ГРУПА «ВИЗВОЛЕННЯ ПРАЦІ» — перша рос. марксистська організація; існувала з вересня 1883 до серпня 1903. Заснували її в Женеві (Швейцарія) кол. народники-чорнопередільці (див. «Чорний переділ») Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, В. І. Засулич, Л. Г. Дейч, В. М. Ігнатов, які визнали помилковість народницьких поглядів і перейшли на позиції марксизму. Гол. своїм завданням Г. «В. п.» вважала пропаганду ідей наук, соціалізму, критику *народництва*, розробку найважливіших питань революц. руху й сусп. життя Росії, вироблення програми рос. с.-д.

Виявлено, що антиген А представлений кількома підгрупами, але практичне значення при *переливанні крові* мають лише підгрупи A_1 (у 88% людей) та A_2 (у 12%). Г. к. визначають за допомогою гемоглоїнінужних стандартних сироваток (див. *Сироватка крові*). На поверхню скла або фарфорової тарілки наносять окремо по 1—2 краплі кожної з цих сироваток і додають до них по краплі досліджуваної крові. За наявності або відсутності гемоглоїнінації визначають належність крові до тієї чи ін. групи (див. мал. 1). Доведено, що є й ін. системи еритроцитарних антиге-

Результат реакції з стандартними сироватками групи:	Досліджувана кров належить до групи:
О± В(I) А±(II) В±(III) 	О (I)
	A (II)
	B (III)
 <p>Контроль з сероваткою групи: А± В (IV)</p>	AB (IV)

Мал. 1. Визначення груп крові за допомогою стандартних сироваток.



Мал. 2. Варіанти груп крові, що спостерігаються у нащадків подружжя, в якому один з батьків має генотип A0, другий — якийсь з генотипів системи AB0 (римські цифри позначають групи крові, % — імовірність виникнення даної групи крові у нащадків).

нів: *резус-фактор* (Rh — Hr), MN, Ss, Pr, Kk (Келл), Люіс та ін. Антигени виявлено в лейкоцитах і тромбоцитах. Г. к. не залежить від статі, віку чи раси людини, а є її індивідуальною біологічною, яка формується в ранньому періоді зародкового розвитку, не змінюється протягом життя й успадковується. Напр., у батьків з I Г. к. (0aB) дитина матиме також I Г. к. Якщо в батьків II (AB) і III Г. к. (Ba), дитина може мати будь-яку з чотирьох Г. к. (див. мал. 2). Г. к. добре вивчено в деяких тварин — у свиней, великої рогатої худоби, овець і коней; досліджено у курей, собак, котів, кролів та ін. Г. к. тварин не сумісні з Г. к. людини. Встановлення Г. к. необхідне при переливанні крові, пересадженні тканин і органів; у тваринництві — при лінійному розведенні сільськогосподарських тварин, визначенні структури породи, аналізі генеалогічних і заводських ліній тощо.

Лит.: Руководство по примененню крові і кровезамінителів. Л., 1973; Косяков П. Н. Изотипы и изотипы человека в норме и патологии. М., 1974. Р. В. Гутник.

ГРУПОВА ПСИХОЛОГІЯ — 1) Психологія певної соціальної групи, яка виступає як цілісність. 2) Розділ соціальної психології, що вивчає психологічні особливості окремих соціальних груп. На відміну від бурж. науки, яка намагається вивести Г. п. з «чистої» психології, нібито відірваної від класової ідеології суспільства, марксистська соціальна психологія доводить найтісніший зв'язок Г. п. з сусп. явищами. Поняття «групова психологія» тісно пов'язане з поняттям психології колективів, але ширше за нього, бо включає в себе і психологію людських угруповань, які не можна назвати колективами. Розрізняють соціально-психологічні групи великі й малі, контактні й неконтактні (стосунки в групах безпосередні або опосередковані), тимчасові й постійні (залежно від часу їхнього існування), формальні й неформальні (організаційно оформлені чи неформальні), первинні й вторинні (залежно від того, наскільки тісні, емоційно наснажені стосунки в групі) тощо.

ГРУПОВА ШВИДКІСТЬ — швидкість поширення групи хвилі (імпульсу), а отже і швидкість перенесення ними енергії. У вакуумі, де дисперсії світла немає, Г. ш. і поширення світлового сигналу збігається з його фазовою швидкістю v . У середовищах з дисперсією зв'язок між Г. ш. і фазовою швидкістю виражається формулою: $u = v - \lambda \frac{dv}{d\lambda}$, де λ — довжина хвилі. При нормальній дисперсії ($\frac{dv}{d\lambda} > 0$) Г. ш. менша за фазову швидкість, а при аномальній ($\frac{dv}{d\lambda} < 0$) — більша. Всі методи вимірювання швидкості світла в речовині, пов'язані з визначенням запізнення світла, дають значення Г. ш. Методами лазерної спектроскопії, де безпосередньо вимірюється частота коливань дуже моно-

хроматичного випромінювання, можна визначити фазову швидкість світла.

Лит.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976. І. І. Кондилько.

ГРУПОВИЙ ШЛЮБ — найдавніша форма шлюбу, характерна для періоду перетворення «періодичного людського стада» на родову общину. Плем'я поділялося на 2 групи — «шлюбні класи». Всі чоловіки однієї групи могли вступати в шлюбні стосунки з усіма жінками ін. шлюбної групи. З розвитком суспільства замість Г. ш. виник парний шлюб, властивий родовій общині при розвиненому материнському роді. Як пережиток Г. ш. існував до 20 ст. у деяких народів світу, зокрема в корінного населення Австралії.

ГРУПОВАННЯ СТАТИСТИЧНІ — один з основних методів обробки й аналізу статистичних даних, за яким досліджувану сукупність явищ поділяють за найістотнішими ознаками на якісно типові групи та підгрупи. Г. с. дають змогу виявити характерні властивості певних явищ і закономірності досліджуваних процесів. Гол. передумовою побудови й наук. застосування Г. с. є повне розуміння соціально-економік. аналіз досліджуваних явищ. За допомогою Г. с. характеризують типи соціально-економік. явищ (типологічні Г. с.), напр. групування класового складу населення, групування осн. фондів за соціально-економік. видами г-в; аналізують структуру й структурні зрушення досліджуваної сукупності (структурні Г. с.), напр. групування населення за віком, підприємств за розміром; вивчають взаємозв'язки між різними ознаками або факторами (аналітичні Г. с.), напр. залежність зйому сталі з I м³ поду маренівських печей від їхнього розміру. В рад. статистиці створено систему групувань для аналізу стану й розвитку соціалістичної економіки (виконання нар.-госп. планів, групування підприємств за кількістю робітників, обсягом продукції, ступенем автоматизації й механізації, електрооборудованості праці тощо), а також для аналізу ін. явищ сусп. життя.

ГРУША (Pyrus) — рід рослин родини розових, підродина яблуневих. Листки чергові, прості, іноді перисті. Квітки великі двостатеві, білі або блідо-рожеві, зібрані у щитковидні суцвіття. Бл. 60 видів Г., що дико ростуть у Європі, Африці та Азії. В СРСР — бл. 40 видів; в УРСР — 2: Г. звичайна, або лісова, і Г. маслинолиста. Г. з вича й в Г. communis, від якої походять переважна більшість культурних сортів, — дерева до 25 м заввишки, з широкою пірамідалою кроною й здебільшого колочними гілками. Деревина щільна, добре полірується, йде на виготовлення токарних і столярних виробів. Г. може жити 200 і більше років. Росте у світліх лісах, чагарниках, на узліссях майже скрізь на Україні. В культурі Г. пошир. в обох півкулях. В СРСР пн. межа її вирощування досягає Ленінгр. обл. На Україні Г. найбільше розводять на Пд. Зх. і в

Криму. Плоди великі з ніжним м'якушем, містять 6—15% цукру, 0,2—0,6% органіч. к-т, вітамінів В, С і в невеликій кількості каротини.

Плоди споживають свіжими, сушеними, консервованими, переробляють на цукати, пастилу, повидло, вино, сидр тощо. Вступає в період плодоношення на 6—8-й рік (на дичці), на карликових підщепах — на 4—5-й рік. Плодоносить 30—70 років. Урожайність 50—150 ц/га; в передових г-вах — до 200 ц/га і більше. Відомо бл. 5000 сортів. На Україні налічується понад 300 сортів, з них 1978 районівано 37, у т. ч. 8 нових сортів укр. селекціонерів. З 11 районіваних літніх сортів найпоширеніші Улюблена Клаппа, Бере Жіффар, Вільямс, Іллінка, Лимонка, Мліська рання; з 17 сортів осіннього досягання провідне місце займають Лісова красуня, Бере Боск, Маріанна, Добра Луїза; зимових — Кюре, Бере Арданпон, Деканка зимова та ін.

Лит.: Шиденко І. Х. Груша. К., 1971; Симиренко Л. П. Помологія, т. 2. К., 1972. І. Х. Шиденко.

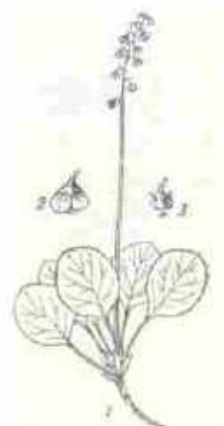
ГРУШАНКА (Pirula) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. грушанкових. Кореневища повзучі, листки цілокраї або трохи зубчасті, шкірясті, здебільшого залишаються на зиму; квітки зібрані в китицю на верхівці стебла; плід — коробочка. Бл. 40 видів, пошир. у помірній зоні Пн. півкулі, в СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 4; ростуть переважно в лісах. Часто зустрічаються Г. мала (P. minor) і Г. круглолиста (P. rotundifolia). В наземній частині останньої багато дубильних речовин (танінів). Іноді Г. вирощують як декоративні рослини.

ГРУШАС Юзас [н. 16(29).XI 1901, Жаджонай-Кальнішкяй, тепер Шауляйський р-н Литовської РСР] — литовський рад. письменник, нар. письменник Лит. РСР (1971). Друкуватися почав 1925. У збірках оповідань «Пані Бертудене» (1928), «Важка рука» (1937), романі «Кар'єристи» (1935) критикував бурж. мораль. Автор драм «Батько і син» (1944), «Геркус Мантас» (1957), «Професор Марк Відін» (1962), «Зигмунт Сераковський» (1966), «Барбора Радвілайте» (1971), «Шантригайла» (1975), «Цирк» (1976), де порушує проблеми моралі, відповідальності людини перед історією й суспільством.

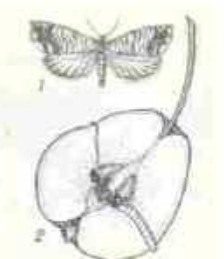
О. А. Шенельгіс.
ГРУШЕВА ПЛОДОЖЕРКА (Laspeyresia pyrivora) — комаха родини листовійових, шкідливі група. Поширена в Пд., частково Серед. Європі, на о-вах Середземного м., в Сирії; в СРСР — у лісовій і степовій зонах Європ. ч. (зокрема й в УРСР) і на Кавказі. Метелик (розмах крил 17—22 мм) темно-сірий з поперечними хвилястими смугами. Гусениця (довж. 16—20 мм) жовто-біла, розпавляється в плодах груші, жовтіє їхнім наслідком. Через 20—32 дні гусениця виходить з плодів, пограбдують у ґрунт або під опале листя, де й зимують у коконі. На Україні Г. п. має одне покоління. Заходи боротьби. Об-



Груша звичайна:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід у розрізі.



Грушанка мала:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плід.



Грушева плодожерка:
1 — метелик;
2 — ушкоджений плід груші в розрізі з гусеницею.



Гризівник.



Гризівниця збірна:
1 — нижня частина
рослини;
2 — верхня частина
рослини;
3 — колосок.

прискування дерев інсектицидами; знищення рослинних решток у м'ягдідях (зблева оранка, переконання пристовбурних кругів). **ГРУШЕВСЬКИЙ** Михайло Сергійович [17(29).IX 1866, м. Холм, тепер Хелм, ПНР — 25.XI 1934, Кисловодськ, похований у Києві] — український бурж. історик, один з головних лідерів укр. бурж.-націоналістичного руху. В 1890 закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. На формування політ. і наук. поглядів Г. великий вплив мала ідеалістична, націоналістична концепція В. Б. Антоновича. В 1894 очолював кафедру всевітньої історії Львів. ун-ту, де читав курс історії України. З 1897 — голова *Наукового товариства імені Шевченка*, редактор «Записок» т-ва. На поч. громадсько-політ. діяльності Г. — активний член київ. «Громади»; 1899 — один з організаторів нац.-демократичної партії в Галичині. Під час революції 1905—07 в Росії засуджував революц. сел. повстання; виступав за бурж. автономію України. З 1908, після переїзду в Київ, увійшов до керівництва *Товариства українських поступовців*. У роки 1-ї світової війни — прибічник нім. орієнтації. В березні 1917 приєднався до *Української партії соціалістично-революціонерів* і очолював бурж.-націоналістичну *Центральну раду*, яка в жовтні 1917 стала на шлях відкритої боротьби проти влади Рад, закликала на Україну нім. інтервентів. На поч. 1919 емігрував до Австрії. Створив у Відні укр. соціологічний ін-т — ідеологічний центр укр. контрреволюц. еміграції. Остаточна поразка націоналістичної контрреволюції змусила Г. перейти на позиції змінюваності. Після кількох звернень до Укр. Рад, уряду, в яких Г. засуджував свою контрреволюц. діяльність, ВУЦВК 1924 дозволив йому повернутися на Рад. Україну для наук. роботи. В 1924 був обраний академіком АН УРСР, керував секцією історії України Істор. відділу АН, редагував журн. «Україна» та ін. видання. В 1929 був обраний академіком АН СРСР. З 1930 працював у Москві. Г. вперше в укр. бурж. історіографії створив зведену працю з історії України до серед. 17 ст. Його гол. істор. праці: «Історія України-Руси» (т. 1—10 в 13 кн., 1898—1936; в ній використав великий документальний матеріал, виявлений в архівах Росії, Швеції, Польщі та ін.

країн), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «Початки громадянства» (1921), «Історія української літератури» (т. 1—3, 1923—27).

Наукове значення праць Г. обмежене тенденційністю в добірї й узагальненні фактів, націоналістичною інтерпретацією джерел. Г. вороже ставився до марксизму. Г. вважав нац. проблему головною в історії, твердив, що нац. інтереси вищі за класові, а класова боротьба завжди боротьбою за нац. інтереси. Пропагуючи націоналістичну теорію «єдиного потоку», Г. зображав укр. націю безкласовою, безбуржуазною, в якій, мовляв, не було експлуататорських класів і місця для класової боротьби. Заперечував наявність укр. пролетаріату і його керівну роль у суспільно-політ. житті. Протиставляв укр. народ російському, ігнорував їхню істор. близькість, великодержавну політику царизму зображував як політику рос. народу. Формування укр. народності відносив не до 14—15 ст., а до 4 ст. і твердив, що Київська Русь належить тільки історії України і не була спільною коліскою укр., рос. і білорус. народностей. Засуджував політику воз'єднання України з Росією Б. Хмельницького і вихваляв І. Виговського та І. Мазепу, які намагалися відірвати Україну від Росії. Після повернення з еміграції почав приділяти більше уваги історії класової боротьби, але залишався на націоналістичних позиціях. Бурж.-націоналістична концепція Г. й досі використовується за кордоном реакційними бурж. істориками і укр. націоналістами.

Лит.: Левин В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історіографія історії СРСР з древніших часів до Великої Октябрьської соціалістичної революції. М., 1961.

ГРУШЕЦЬКИЙ Іван Самійлович [н. 9 (22).VIII 1904, с. Комишуваха, тепер смт Оріхівського р-ну Запоріж. обл.] — партійний і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1922—29 працював на виборних посадах у КНС Запоріж. округу, 1929—37 — на керівній рад. роботі в Запоріж. обл. В 1938 — секретар Дніпроп., з 1939 — другий секретар Станіславського обкомів, з 1940 — перший секретар Чернівецького обкому та миському КП(б)У. В 1941—44 — член Військ. ради 40-ї армії, 2-го Укр. фронту; ген.-майор. У 1944—51 (з перервою) та 1961—62 — перший секретар Львів., 1951—61 — Волин. обкомів партії. В 1957 закінчив ВПШ при ЦК КПРС. У 1962—66 — голова

К-ту парт.-держ. контролю ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, секретар ЦК Компартії України і заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1966 — голова Парт. Комісії при ЦК Компартії України, 1972—76 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1961 — чл. ЦК КПРС. У 1954—59 і з 1960 — член ЦК Компартії України. В 1962—

72 — кандидат у члени Політбюро (до червня 1966 — Президія), 1972—76 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—6-го і 8—9-го скликань. З 1976 — персональний пенсіонер. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами, медалями.

ГРУШИН Петро Дмитрович [н. 2 (15).I 1906, м. Вольськ, тепер Саратов. обл.] — рад. вчений у галузі авіаційної техніки, акад. АН СРСР (з 1966). Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1931. Після закінчення Моск. авіад. ін-ту (1932) — на керівній інженерно-тех. роботі (в 1948—51 викладав у Моск. авіад. ін-ті). Осв. праці — в галузі створення літальних апаратів. На XXIII—XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1963. Портрет с. 205.

ГРУШІВСЬКИЙ **МОНАСТІР**, Михайлівський монастир — православний монастир у с. Грушівому (тепер Тачіського р-ну Закарп. обл.), один з осередків громадсько-політ. і культ. життя на Закарпатській Україні в 14—17 ст. Г. м. відіграв значну роль у боротьбі укр. населення проти запровадження церк. унії. В монастирі зберігалися і зберігаються укр. рукописні книги. Він сприяв поширенню слов. писемності серед рум. населення Трансильванії. В 60-х рр. 17 ст. втратив свої масти, а бл. 1690 перестав існувати.

ГРЮ (Гру; Grew) Неемія (26.IX 1641, Астердон — 25.III 1712, Лондон) — англійський ботанік, лікар, член Лондон. королівського т-ва, з 1677 — його секретар. Г. — один з основоположників анатомії рослин. У своїй фундаментальній праці «Анатомія рослин» (1682) описав мікроскопічну будову тіла рослин, *продихи*; висловив думку про єдність мікроскопічної будови рослинних органів. Займався й питаннями статі у рослин. Запровадив у ботаніку поняття *тканина* та *паренхіма*.

ГРЮНБЕРГ (Grünberg) Карл (5. XI 1891, Берлін — 1.II 1972, Берлін) — німецький письменник (НДР). Член Компартії Німеччини з 1920. Учасник революції в Німеччині 1918—19. Один з засновників руху пролетарсько-революц. письменників (1928). У 1933 кинувтий у концтабір, пізніше брав участь у підпільній боротьбі проти фашизму. Романи Г. «Рур в огні» (1928) і «Квартет тій» (1948) — про життя і боротьбу нім. пролетаріату. В п'єсах «Золотом лютіть сталь» (1949), «Електроди» (1954) та ін. одним з перших відтворив нове життя в НДР. Автор роману «Глорія Вікторія» (1960), кн. нарисів про СРСР «Від тайги до Кавказу» (1970).

Тел. укр. перекл. — Рур в огні. Х., 1930; Рос. перекл. — Побег из огня «Эдем». М., 1964.

А. Г. Баканов.

ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА 1410 — відбулася 15.VII 1410 під час «Великої війни» 1409—11 поблизу

Кратер і конус грязьових вулканів Керченського півострова.



с. Грюнвальда між польсько-литовською армією під командуванням польського короля Владислава II Ягайла та великого князя литовського Вітовта і військом Тевтонського ордену. У складі польсь.-лит. армії були рос., укр. та білорус. загони з Бriansька, Стародуба, Вітебська, Полоцька, Смоленська, Києва, Володимира, Луцька, з Галицької землі й Поділля та загони чехів, молдаван, угорців і татар. Під час Г. б. військо хрестоносців було розгромлено (бл. 18 тис. убито, бл. 14 тис. їх потрапило в полон). Важливу роль у розгромі нм. лицарів у Г. б. відіграли три смоленські полки, які, витримавши гол. удар лицарської кінноти, дали польсь.-лит. армії змогу перебудувати свій бойовий порядок. Перемога слов. народів у Г. б. припинила експансію ордену на Схід.

ГРҮНДЕРСТВО (від нм. Grönder — засновник) — гартково-експансивне заснування капіталістичних підприємств, акціонерних товариств, часто фіктивних підприємств для одержання капіталістами високого засновницького прибутку. Г. супроводжується кредитною експансією, широкою емісією цінних паперів (акцій і облігацій), біржовими спекуляціями тощо. Г. характерне для періодів циклічного піднесення виробн. і торгівлі.

ГРЯЗЕЛІКУВАННЯ, пелюдотерапія — застосування грязей (мулових, торфових, вулканічних) з лікувальною метою. Лікувальний вплив грязей пов'язаний з дією теплового, мех. і хім. факторів. Лік.

грязі довго держать тепло, подразнюють хемо- і терморецептори, закладені в шкірі, стимулюють функції системи сполучної тканини, залоз внутр. секреції, посилюють кровообіг та обмін речовин у хворобливих вогнищах, сприяють поліпшенню їхнього живлення тощо. Найпоширенішим видом Г. є грязьові аплікації (накладання грязьової маси на окремі ділянки тіла). Грязьові ванни, які можуть виснажувати хворих, застосовують рідше. Місця утворення лікувальних грязей в УРСР — Одеський лиман (див. *Одеський курортний район*), Гопри (див. *Гола Пристань*), Бердянськ, Миргород, Сакки, Слов'янськ та ін., за межами республіки — Липецьк, Друскінінкай, Пярну, Кавказькі Мінеральні Води та ін. Показання: захворювання органів руху нетуберкульозного характеру, периферичної нервової системи, запальні захворювання жіночого і чоловічого статевих апаратів, хвороби органів травлення, наслідки травм, опіків, відморожень тощо. Протипоказання: вагітність, усі гострі захворювання, злоякісні новоутворення, схильність до кровотеч, хронічні захворювання нирок, туберкульоз, тиреотоксикоз тощо.

ГРЯЗОВИК (*Limicola*) — рід птахів родини *савковок*. У фауні СРСР єдиний вид — *L. falcinellus*. Довж. тіла бл. 16 см, маса 30—35 г. Дзьоб досить довгий, плоский. Оперення зверху чорне з іржастими плямами. Пошир. у тундровій зоні Євразії. Перелітний птах. Гніздиться в червні, кладка до 4 яєць. В УРСР Г. буває під час весняного (квітень — травень) і осіннього (серпень — вересень) перелітів; зустрічається на мулистих відмілинах, на болотах з рідковою рослинністю. Живиться дрібними безхребетними, що живуть у мулі.

О. Б. Кістяківський.

ГРЯЗЬОВІ ВУЛКАНИ — геологічні утворення над тріщинами в осадочних відкладах, з якими пов'язане постійне або періодичне виверження грязі, горючих газів тощо. За особливостями морфології та характером виверження Г. в. подібно до лавових вулканів. Г. в. являють собою конусоподібні горби заввишки до 300—400 м з пологіми або чашоподібними вершинами, в центр. частині яких є *кратери*. Осн. умовою утворення Г. в. є наявність потужних тріщинуватих обводнених глин, зібраних в антиклінальні складки (див. *Антикліналь*), що вміщують поклади газу з високим тиском. В СРСР Г. в. є в РРФСР (на Таманському п-ові), Грузії, Азербайджані, Туркменії, УРСР (на Керченському п-ові та в акваторії Азовського м.). На місці Г. в. іноді утворюються т. з. *вдавлені синклінали*, до деяких з них, зокрема на Керченському п-ові, приурочені родовища заліз. руд і соляні озера. З продуктами вивержень пов'язані пром. концентрації йоду і бору. Грязі Г. в. використовують у *бальнеології*, а сопкову *брекчію* — для виробн. *керамзиту*.

Лит.: Грязевой вулканизм и рудообразование. К., 1971. 1. Г. Губанов.

ГРЯСТИЦЯ (*Dactylis*) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні

трав'янисті рослини. Стебла прямостоячі, дуже облиснені, заввишки 50—120 см. 5 видів, пошир. у Європі, Пн. Африці й помірній зоні Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 2 види, з них найпошир. Г. з б і р н а (*D. glomerata*). Судцяття — однобічна волоті; колоски згруповані на кінцях гілок волоті. Плід — зернівка. Цінна кормова рослина. В УРСР росте на луках і в лісах у усіх районах, крім Пд. Степу і степової частини Криму. Виведжена в культуру. Урожай зеленої маси до 250—400 ц/га, сіна — 40—70 ц/га. Районовані на Україні сорти: Московська 222, Нальчицька, Сарненська місцева, Дединівська 4.

ГУАМ — володіння США в зх. частині Тихого ок. Займає о. Гуам — найбільший у групі Маріанських о-вів. Пл. 549 км². Нас. бл. 100 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Аганья. Г. відкрив 1521 Ф. Магеллан. У 17 ст. острів захопила Іспанія, з 1898 — володіння США (1941—44 був окупований японцями); військ. база США. Острів вулканічного походження. Часто бувають землетруси. Клімат тропічний, пасатний. Переважають вологі тропічні ліси, на Пн. — ксерофітно-злакові *савани*. Плантації кукурудзи, кави, бананів, цукр. тростини та ін. Заготівля деревини. Рибальство. Більшу частину продовольства довозять.

ГУАНАКО (*Lama guanicoe*) — ссавець родини верблюдових ряду *мозакозавових*. Тіло (довж. до 225 см, вис. до 130 см, маса до 75 кг) вкрите шерстю буроватого кольору. Поширені Г. в Андах, живуть на вис. до 4000 м. Тримаються стадами по 6—20 голів. Гін у листопаді — лютому. Самка після 11-місячної вагітності народжує 1 малю. Г. — об'єкт полювання; дуже винищений. Г. є родоначальником *альпаки* й *лами*. Іл. с. 204.

О. П. Корнева.

ГУАНДҮН — провінція на Пд. Сх. Китаю, простягається вздовж узбережжя Пд.-Китайського м. Включає о. Хайнань та ін. острови. Пл. 220 тис. км². Нас. понад 42 млн. чол. Адм. центр — м. Гуанчжоу. Рельєф погорбований, на Пн. гористий (вис. до 1922 м). Клімат тропічний, мусонний. Гол. ріка — Сіцзян. Масиви вічнозелених лісів. Основа економіки —



І. С. Грушецький.



Грюнвальдська битва 1410. Пам'ятник (з рельєфом мапою поля бою) на честь 550-річчя битви. Село Грюнвальд Олександрівського району ПНР. Скульптор Є. Бандуря. 1960.



ГУАНІН

тропічне землеробство. Вирощують рис, цукр. тростину, джут, сизаль, чай, цитрусові, банани, кавове дерево, бавовник, арахіс, ефірні, каучуконосні, пшеницю, батат, бобові. Збирають 2—3 урожаї на рік. Розвинуті шовківництво, рибальство та лісове г-во. Гол. галузі пром-сті — харч. і текстильна. Добувають бітумінозні сланці, залізна, марганцеву й вольфрамову руди, вугілля, сурму. Підприємства чорної металургії, машинобудування (зокрема суднобудування), хім., паперової пром-сті. Гол. пром. центри — Гуанчжоу, Шаньтоу, Чжаоцзян.

ГУАНІН — одна з поширених у живій природі *пуринових основ*. Мол. м. 151,14. Було відкрито у складі гуано (звідси й назва). Входить до складу гуанінових нуклеотидів та нуклеїнових кислот. В *рибонуклеїнових кислотах* (РНК) пов'язаний з рибозою, а в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК) — з дезоксирибозою. Під дією ферменту гуаназин перетворюється на алкалоїд ксантин.

ГУАНО (ісп. guano, з мови чечуа) — поклади висохлого посліду морських птахів в умовах сухого клімату. Застосовують як органічне добриво [містить бл. 9% азоту, 13% фосфору (P_2O_5), калій, вапно]. Поклади Г. — на о-вах Пд. Африки, зх. узбережжя Пд. Америки та ін. Г. називають і штучні туки, що їх готують у Японії й Норвегії з відходів рибного і звіробійного промислу.

ГУАНСІ-ЧЖУАНЬСЬКИЙ АВТОНОМНИЙ РАЙОН — на Пд. Китаю. Пл. 230 тис. км². Нас. понад 20,9 млн. чол. (живуть китайці, чжуані, яо, мяо та ін. народи). Нац. меншості зазнають дискримінації з боку маоїстської правлячої верхівки Китаю. Адм. центр — м. Наньнін. Рельєф переважно низькогірний, вис. до 1000 м. максимум — 2070 м. Гол. ріка — Сіцзян. Переважає субтропічна й тропічна рослинність. Основа економіки — сільське г-во. Вирощують гол. чин. рис, а також батат, арахіс, цукр. тростину, фрукти; з технічних — кунжут, тютюн, прянощі. Лісорозробки. Видобування олова, свинцю, цинку, кам. вугілля тощо. Підприємства металургійної, маш.-буд., хім. пром-сті та по переробці с.-г. продукції (рисочисні, олійницькі, текст. тощо). Кустарне виробн. фарфору. Осн. пром. центри — Наньнін, Лючжоу. **ГУАНТАНАМО** — місто на Сх. Куби, адм. центр провінції Гуантанамо. Вузол з-ць та автошляхів. 145 тис. ж. (1974). Підприємства харч. і текст. пром-сті. В районі Г. — плантації цукр. тростини і кави. На Пд. від міста, в бухті Гуантанамо — військ.-мор. база США (оренда з 1903). Куба вимагає повернення тер. суші і акваторії моря в районі бази.

ГУАНЧЖОУ, Кантон — місто на Пд. Сх. Китаю, адм. центр провінції Гуандун. Розташоване в гирлі р. Чжуцзяну (Перлини). Один з найбільших мор. портів країни, залізничний вузол, аеропорт. 2,5 млн. ж. (1970). Г. виник приблизно в 3 ст. до н. е. В 90-х рр. 19 ст. в

Г. зародився бурж.-демократичний революц. рух, почав свою діяльність *Сунь Ятсен*. З 20-х рр. 20 ст. Г. — значний центр робіт. руху. Після поразки революції 1925—27 в *Китай* у відповідь на прихід до влади гомінданівської реакції вибухнуло *Гуанчжоуське повстання* 1927. В 1938—45 Г. був окупований япон., 1945—49 — гомінданівськими військами. Г. — значний пром. центр. Провідні галузі: текст. (особливо шовкова, бавовняна,



Гуанчжоу. Меморіальний зал Сунь Ятсена.

джутова) пром-сть, важке машинобудування, зокрема суднобудування, харч. (цукр., плодоконсервна), паперово-целюзна пром-сть. Підприємства чорної і кольорової металургії, хім., поліграфічної, шкіряно-взуттєвої галузей, виробн. буд. матеріалів. Рибальство. В Г. — ряд вузів, у т. ч. університет, н.-д. установи, музеї, б.-к., бот. сад, зоопарк. Серед архіт. пам'яток Г.: храм Гуансяоси з заліз. пагодою (963); меморіальний зал Сунь Ятсена, пам'ятник герою революц. битв, комплекс спортивних споруд на о-ві Еріпатоу, всі — 50-і рр. 20 ст. Г. — центр худож. ремесел (розписна й перегородчаста емаль, лакові вироби, різьблення на слоновій кістці тощо).

ГУАНЧЖОУСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1927, Кантонська комуна — збройний виступ робітників і солдатів м. *Гуанчжоу* 11—13.XII проти гомінданівської реакції. Було підготовлено Компартією Китаю у відповідь на прихід до влади гомінданівської реакції після поразки революції 1925—27 в *Китаї*. Оволодівши містом, повстанці сформували перший у Китаї робітн.-сел. уряд (Кантонську комуна) на чолі з Су Чжаочженем і Чжан Тайлєм, який проголосив створення Рад. влади, запровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, націоналізацію великих пром. підприємств, банків і транспорту, безплатну передачу землі селянам. Гомінданійці при прайї підтримці англ., амер. і япон. імперіалістів жорстоко придушили повстання.

Лит.: Кантонская коммуна. М., 1967.

ГУАНЧІ — давнє населення Канарських островів. До відкриття й завоювання островів іспанцями (1402—94) жили в умовах острівної ізоляції. Г. налічувалось бл. 20 тис. чол. Мова була близька до *берберської мови*. Займалися Г. землеробством, застосовуючи кам'яні й дерев'яні знаряддя, а також скотарством. Внаслідок ісп. колонізації більшість Г. було винищено,

частину вивезено в рабство; інші змішалися з іспанцями і втратили свою мову.

ГУАРАНІ — грошова одиниця Парагваю. Див. *Гуарані*.

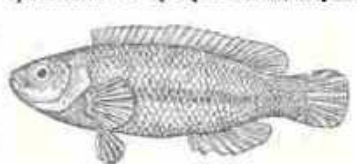
ГУАШ (франц. gouache, від італ. guazzo — водяна фарба) — фарби, розтерті на воді з клеєм і домішкою білила; живопис цими фарбами. Г. використовують для малювання на папері, шовку тощо. В середні віки Г. застосовували для ілюстрування й оздоблення рукописів; в епоху *Відродження*, крім того, — для ескізів і картонів до фресок; у 18—19 ст. — для портретних мініатюр. Високого розвитку техника Г. набула в творчості рос. художників П. Соколова, В. Серова, О. Головіна; укр. — Д. Шавицького, О. Шовкуненка та ін. Г. часто виконують оригінали плакатів і книжкових оправ, малюнки тканин і шпалер, театр. декорації. **ГУАЯКІЛЬ** — місто в Еквадорі, адм. центр провінції Гуаяс. Розташований на р. Гуаясі, поблизу впадіння її в зат. Гуаякіль Тихого ок. Мор. порт, залізнична станція, аеропорт міжнарод. значення. 814 тис. ж. (1974). Г. — важливий пром. центр країни. Диварні та механічні з-ди, лісопильні, підприємства легкої та харч. пром-сті. Вивіз бобів какао, кави, лісоматеріалів тощо. Ун-т. Г. засн. 1531.

ГУБА — поширена на Пн. СРСР назва морських заток і бухт, в які впадають великі ріки (напр., Онезька губа, Обська губа).

ГУБА — територіальний округ у Російській державі 16—17 ст., в якому діяла губна адміністрація, що здійснювала судово-поліцейські функції. Див. *Губна реформа*, *Губні установи*.

ГУБАНОВІ Михайло Костянтинович [9 (21).V 1892, м. Ставирополь — 1959] — учасник боротьби за владу Рад в Україні. Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї робітника. З 1905 працював робітником-металістом на Брянському з-ді в Катеринославі. В 1917 — організатор заводського загону Червоної гвардії, голова завкому й загальнозаводського правління в Катеринославі. В 1918—20 як командир загону, комісар полку, бригади, д-ції, нач. агіт. відділу 11-ї армії брав участь у боях проти банд Гіттор'єна і денікінців. У 1920—23 — в Укртрудармії, комісар штабу Київ. військ. округу, 14-го стрілк. корпусу. З 1927 — на рад. і госп. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГУБАНОВІ (Labridae) — родина риб ряду *окупеподібних*. Довж. тіла більшість видів 10—30 см, маса бл. 250 г (деяких до 27 кг). Забарвлення (особливо самців) переважно яскраве. 440 видів (бл. 50 родів), поширених у морях, гол. чином тропічних і субтропічних; харак-



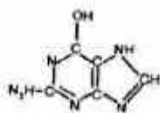
Губан гребінчастий.



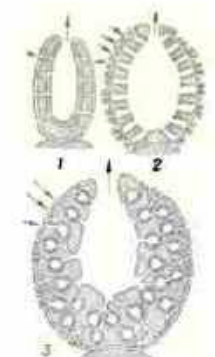
О. І. Губарев. По дикуму полю. З серії «Народні балади Закарпаття». Ліногравюра, акварель. 1966.



Гуанако.



Гуанін.



Губини. Типи будови губок (стрілками показано напрям руху води): 1 — асмон; 2 — сикон; 3 — лейко.

терії для фауни коралових рифів. В СРСР у Чорному морі — 8 видів. Азовському — 1 вид; найпоширеніші *зеленушка* і губки гречинчасті (*Stenolabrus rupestris*). Нерест у травні — липні; ікру відкладають переважно у гнізда. Живляться моллюсками, ракоподібними, деякі — рослинної дії. Промислове значення невелике. Відомі з нижнього еоцену.

ГУБАРЕНКО Віталій Сергійович (н. 13.VI 1934, Харків) — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1960 закінчив Харків. консерваторію. Оперн: «Загибель ескадри» (1967), «Мамай» (1970), «Листи кохання» (моноопера, 1972), «Відроджений трапез» (1974), «Крізь полум'я» (1976); балети «Камінний господар» (1969), «Ассоль» (симфонія-балет, 1977), «Запорожці» (1978); 3 симфонії (1961, 1965, 1975), симф. твори, музика до вистав, кінофільмів та ін. Респ. комсомольська премія ім. М. Острозького, 1969.

ГУБАРЕВ Олександр Іванович (н. 1.X 1926, Дніпропетровськ) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). В 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. Пащенко. Твори в галузі станкової та книжкової графіки: серії «За мотвами», «Кобзаря» Т. Г. Шевченка (1964), «Народні балади Закарпаття» (1966), «Українські пісні про кохання» (1967), «По Туї» (1970), «Річні професії» (1975), «Зустріч з Югославією» (1977); «Індустриальні мотиви» (1978); іл. до книжок Т. Шевченка, Ю. Кругляка та ін.

Лит.: Шевчук В. Олександр Губарев. Альбом. К., 1967.

ГУБАРЕВ Олексій Олександрович (н. 29.III 1931, с. Гвардійці Борського р-ну Київ. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1975, 1978). Герой ЧССР (1978). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1952) авіац. училища служив в авіац. частинах Військово-Морського Флоту. Закінчив (1961) Червонопрапорну військово-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). В загоні космонавтів — з 1963. Разом з Г. М. Гречком здійснив політ (11.I — 9.II 1975) на космічному кораблі «Союз-17». Після стикування корабля «Союз-17» з орбітальною науко. станцією «Салют-4» космонавти виконували програму польоту. В складі першого в світі міжнародного екіпажу за програмою «Интеркосмос» разом з В. Ремком здійснив (2—10.III 1978) політ на космічному кораблі «Союз-28». Після стикування з орбітальною станцією «Салют-6» (осн. екіпаж Ю. В. Романенко і Г. М. Гречко) космонавти спільно виконували програму наук.-тех. досліджень.

ГУБЕР Олександр Андрійович [19.III (1.IV) 1902, с. Кам'янка, тепер нисто Черкас. обл. — 16.VI 1971, Москва] — рад. історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1952. В 1925 закінчив Моск. ін-т сходознавства. Працював в Ін-ті історії АН СРСР (1938—45, 1957—68). Ін-ті всесвітньої історії АН СРСР (з 1968). Ін-ті сходознавства АН СРСР (1950—56,

1954—56 — директор інституту). В 1956—62 — головний редактор журн. «Новая і новейшая история». З 1965 — віце-президент, з 1970 — президент Міжнар. к-ту істор. наук. Автор праць з історії Пд.-Сх. Азії, з питань над. визвольного руху, історії міжнар. відносин. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Тел.: Індонезія, М. — Л., 1932; Філіппини, М., 1937; Філіппинська республіка 1898 года и американский империализм, М., 1961; Новая история стран Азии и Африки, М., 1975 [у співавторстві].

ГУБЕРГІЦ Макс Мойсейович [7 (19).I 1886, м. Ромни, тепер Сум. обл. — 6.V 1951, Київ] — український рад. терапевт, академік АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1911), після чого працював у клініці В. П. Образцова, пізніше — в лабораторії І. П. Павлова, де брав участь в експериментальних спостереженнях, що лягли в основу їхньої спільної праці «Рефлекси волі» (1915). У 1920—31 — зав. кафедрою внутрішніх хвороб Київ. мед. ін-ту, одночасно очолював клінічні відділи українських Ін-ту харчування (1930—41) та Ін-ту ендокринології (1932—34). Праці присвячені фізіології й патології кровообігу, захворюванням органів травлення, проблемі болю, питанню нейрогуморальної регуляції тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки.

ГУБЕРНАТИС (Gubernatis) Анджело де (7.IV 1840, Турин — 1913) — італійський літературознавець і письменник. Досліджував зах.-європейські й слов.-лр., зокрема російську. В заснованому їм редакційному Г. журн. «Рівіста європейського» («Европейський огляд», 1869—76) друкувалися статті й про Україну. В 1869 і 1876 був у Росії. Відвідав Київ. Підтримував зв'язки з рос. (І. Тургенев, Л. Толстой) і укр. (І. Франко, М. Драгоманов, К. Білгородський та ін.) діячами культури. В «Біографічному словнику сучасних письменників» (1879) та в 1-му томі багатотомної «Історії світового письменства» (1882) вмістив матеріали про укр. л-ру і театр. Високо оцінював творчість Т. Шевченка. Наведений в «Історії...» уривок вірша «До Основ'яненка» в перекладі Г. був першим перекладом Шевченкових творів італ. мовою.

Ф. П. Погребенник.

ГУБЕРНАТОР (лат. gubernator — правитель) — 1) У дореволюц. Росії з 1708 найвищий уряд. чиновник у губернії, призначуваний царем. На Україні першого Г. призначено в Київ 1708 у зв'язку з утворенням Київ. губернії. Після Люти. бурж. революції 1917 посаду Г. було ліквідовано. 2) В ряді сучас. бурж.-д-а — найвища служб. особа в межах певної адм.-тер. одиниці. Напр., у США Г. очолює виконавчу владу штату. В ряді країн Східної Європи, очолюваної Великобританією, Г. уособлює владу англ. короля (королеви). Див. також *Генерал-губернатор*.

ГУБЕРНІЯ — вища адміністративно-територіальна одиниця в Росії. Вперше запроваджена 1708

указом Петра I, за яким тер. Росії було поділено на 8 Г. (у т. ч. Київ. і Азовську губ.). На чолі Г. стояв *губернатор*. За «Установленням про губернії» 1775 було створено 41 Г. Невдовзі кількість Г. зросла до 50. Г. поділялися на *повіти*. На 1.I 1917 в Рос. імперії була 101 Г., у т. ч. 9 — на тер. України (Київ., Харків., Черніг., Полтав., Волин., Подільська, Катеринос., Херсон. і Таврійська). В результаті адміністративно-територіальної реформи в УРСР губернії 1925 ліквідовано. В РРФСР губернії існували до 1929.

«ГУБЕРНСКІЕ ВЕДОМОСТИ» — офіційні урядові газети, що виходили в губерніях, а також областях («Областные ведомости») Росії 1838—1917. Видання «Г. в.» здійснювала губерньська адміністрація. Складалася з двох частин: офіційної, де друкували постанови й розпорядження влади, і неофіційної — з відомостями про місц. події, матеріалами з етнографії, археології, історії, економіки, географії краю, літ. твори. В «Г. в.», що виходили на Україні, співробітничали О. М. Лазаревський, П. С. Фіменко, Д. І. Багалій, Л. І. Глібов, М. М. Коцюбинський та ін. У Катеринос. і Херсон. губерніях «Г. в.» виходили до поч. 1918, в Полтавській — до грудня 1919.

ГУБИ — анатомічні утвори у людини та деяких тварин. 1) Шкірно-м'язові згортки, що обмежують спереду вхід до ротової порожнини. В деяких тварин Г. допомагають захоплювати здобич, мають органи дотику і смаку (риби), в інших беруть участь у диханні (більшість земноводних). Г. немає в черепах, птахів і дорослих *однотрухидних*. У плазунів (змій та ящірок) Г. вкриті роговими щитками. У більшості ссавців, у т. ч. і людини, Г. утворені групою м'язів, зовні вкритих шкірою, а зсередини — слизовою оболонкою ротової порожнини; ділянка переходу (т. з. *червоною каймою*) вкрита епітелієм і містить велику кількість кровоносних судин. Відіграють важливу роль під час приймання їжі, в процесі дихання, а в людини — й мовлення. Форма Г. у людини є расовою ознакою (див. *Проходження*). 2) Частини зовн. статевих органів та сечівника у самок деяких ссавців і в жінок. 3) Окремі частини внутр. вуха та гортані.

ГУБІНИХА — селище міського типу Новомировського р-ну Дніпропетр. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,2 тис. ж. (1978). Цукр.-д. елеватор, комбінат побутового обслуговування, міжколосне об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби. 3 заг.-освітні школи; лікарня. 2 будинки культури, 26-кн. Г. засн. 1704.

ГУБКИ (Porifera, синонім Spongia) — тип *безхребетних*, що об'єднує найпримітивніших багатоклітинних тварин. Тіло (діаметр від кількох мм до 2 м) не має чітко диференційованих тканин і органів, складається лише з *ектодерми*, *ентодерми* й *мезоглії*; на поверхні Г. є численні пори, через які вода разом з киснем та харчовими об'єктами (бактерії, найпростіші, водорості та ін.) проходять по каналах



П. Д. Грушин.



О. О. Губарев.



О. А. Губер.



М. М. Губергіц.

ГУБКІН



І. М. Губкін.



А. А. Гулайтіс-Гулайтіс-чос.



М. К. Гулайтіс.



М. Т. Гудцов.

іригаційної системи, де харчові частинки захоплюються комірцевими клітинами — хоаноцитами. Залежно від будови іригаційної системи розрізняють 3 типи Г.: аскон, сикон і лейкон. Продукти виділення по іригаційній системі потрапляють у середину — атріальну, чи парагастральну, порожнину, а звідти через вихідний отвір (оскулюм) — у зовн. середовище. Г. мають скелет, що складається з вапняних або кремнієвих голок — спікул чи органічної речовини — спонгін (наприклад, грецька губка). Розмноження в Г. статеве й нестатеве. Личинки (*амфібластула*, *паренхімула*) деяких Г. вільно плавають у воді, після чого прикріплюються до дна або підводних предметів. Утворюють колонії різноманітної форми: кулясті, деревовидні, келихо- або глечикоподібні тощо. Одиночних Г. порівняно небагато. Відомо бл. 5000 сучас. видів, поширених гол. чином у морях, деякі (напр., *бодягови*) — прісноводні. В СРСР у пн. і далекосхідних морях живе бл. 350 видів Г., у Чорному м. — 26; ендемічні види (див. *Ендеміки*) є в оз. Байкал та Каспійському м. У прісних водах України — 7 видів. Тип Г. поділяють на 3 класи: *паняконі губки*, *скляні губки*, звичайні губки.

Лит.: Фауна СССР. Губки, т. 2, в. 2, М.—Л., 1936; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1, К., 1968; Жизнь животных, т. 1, М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных, М., 1975. О. П. Маркониц. ГУБКІН Іван Михайлович [9(21). IX 1871, с. Поздняково, тепер Навашинського р-ну Горьковської обл. РРФСР — 24.IV 1939, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1929), віце-президент АН СРСР (1936), голова Азерб. філіалу АН (1937). Член КПРС з 1921. Закінчивши Петерб. гірничий ін-т (1910), працював у Геологічному комітеті. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції керував організацією геол. та гірничої служби в СРСР. З 1920 — професор, а 1922—30 — ректор Моск. гірничої академії. В 1930—36 — голова Ради по вивченню продуктивних сил АН СРСР. Працював у галузі нафти, геології, пошуків та використання корисних копалин, стратиграфії, тектоніки, четвертинної геології тощо. Проводив геол. дослідження на Пн. Кавказі, Кубані, Таманському й Апшеронському п-вах та в ін. районах. Науково обґрунтував прогнози геол. досліджень на тер. Волго-Уральської нафтогазоносної провінції, Західно-Сибірської рівнини, Кузбасу, Прибайкалля та ін. районів. У 1949 АН СРСР встановила премію ім. І. М. Губкіна. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ГУБКІН — місто обласного підпорядкування Белгородської обл. РРФСР, район. центр. Залізнична станція. Розташований на автомагістралі Белгород — Воронеж. 68 тис. ж. (1977). Видобування залізної руди (на базі Курської магнітної аномалії), Лебединський гірничо-збагачувальний комбінат і комбінат «КМАруда», ТЕП. З-ди: сумно-мех., буд. матеріалів, сукних фарб, цегельний, хлібний,

молочний; «Буддеталь» і м'ясний комбінат; швейна і взуттєва ф-ки. В районі Г. формується тер.-виробничий комплекс КМА. Н.-д. ін-т проблем КМА, філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, гірничий технікум, мед. і муз. уч-ща. Названий на честь І. М. Губкіна. Засн. 1930.

ГУБНА РЕФОРМА — реформа місцевого управління в Рос. державі 16 ст., викликана загостренням класової боротьби. Організація й компетенція *губних установ* визначалися великокнязівськими (згодом — царськими) губними грамотами. Губне управління було створено в усіх повітах. Округ, що мав губне управління, наз. *губою*. Губні установи стали органами поміщицько-дворянської диктатури. Г. р. створила умови для використання губних установ у боротьбі з антифеод. сел. виступами. В результаті *земської реформи Івана IV* вони перетворилися на гол. органи повітового управління.

ГУБНІ УСТАНОВИ — місцеві органи дворянського управління в Росії 16—17 ст.; ліквідовані 1702. Створювалися на підставі великокнязівських (пізніше — царських) т. з. губних грамот, гол. чин. для боротьби з «лихими людьми» й «розбійниками» (фактично з селянами й *посадськими людьми*, що виступали проти гніту поміщиків і купців). Г. у. виконували судові, поліцейські й деякі фінанс.-госп. функції; підпорядковувалися воєводам і Розбійному приказові (див. *Прикази*). Органом губного управління була губна ізба, до складу якої входили губний староста, губні цілувальники (від виразу «цілувати хрест», присягати) й як. Губний староста обирався тільки з дворян чи бояр, цілувальники — з посадських людей і *чорносошних селян*. Г. у. в руках поміщиків і дворян були знаряддям для придушення антифеод. народних рухів.

В. С. Кульчицький. **ГУБОНОГІ** (Chilopoda) — підклас *багатоніжок*. Тіло (довж. до 25—30 см) сплюснуте в спинно-черевному напрямі, ділиться на голову й тулуб, поділений на сегменти. На кожному сегменті є пара кінцівок. Перша пара — ногощелепи з отруйними залозами, секрет яких допомагає вбивати здобич (різних безхребетних). Г. поділяють на 4 ряди: геофіломорфи (Geophilomorpha), сколопендри (Scolopendromorpha), косянці (Lithobiomorpha) й мухоловки (Scutigleromorpha). В світовій фауні 2800 видів, у фауні СРСР — бл. 150, з них найвідоміший — *сколопендра* звичайна; на Україні поширена *косянець* звичайна. Викопні Г. відомі починаючи з верхньокам'яновугільних відкладів.

О. П. Кристаль. **ГУБОВІТІ** (Labiatae, або Lamiales) — родина *дводольних* рослин. Зрослоцелюсткові, здебільшого трав'янисті рослини; рідше напівкущі, кущі, ліани. Стебло чотиригранне. Листки прості, без прилистків, супротивні або в кільцях. Квітки двостатеві, неправильні, з подвійною оцвіткою, здебільшого

зібрані в пазушні півзонтики, що утворюють на стеблі кільця, або у складні китицевидні чи волотевидні суцвіття. Віночок переважно двогубий з знімчастою або дволопатевою верхньою губою й трилопатевою нижньою. Плід розпадається на 4 одионасінні горішки. До 3500 видів (бл. 200 родів), пошир. майже на всій земній кулі; в СРСР 69 родів, що об'єднують до 1000 дикорослих видів, з них в УРСР — 229 (40 родів). Майже всі Г. багаті на ефірні олії. Деякі Г. використовують у парфюмерії й харч. пром-сті: мелісу, або лимонну м'яту, лаванду, розмарин, мускатну шавлію, чауду та ін.; у медицині: шавлію лікарську, м'яту, материнку, собачу кропиву та ін.; як гострі приправи до їжі: майоран, чабер, гісоп, васильки справжні та ін. Для одержання тех. олії вирощують перилу й дялеманцію, як декоративні рослини — шавлію блискучу, монарду, тропічні колеуси та ін.

ГУВЕР (Hoover) Герберт-Кларк (10. VIII 1874, Уест-Бранч, штат Айова — 20. X 1964, Нью-Йорк) — держ. діяч США, великий промисловець. Був пайшиком і директором ряду підприємств у багатьох країнах, в т. ч. Рос.-Азіат. акціонерного т-ва в царській Росії. В 1919—23 очолював *Американську адміністрацію допомоги*. В 1921—28 — міністр торгівлі, 1929—33 — президент США від Респ. партії. У зовн. політиці був прихильником відновлення воєнно-пром. потенціалу Німеччини і спрямування фашист. агресії проти СРСР.

ГУГЕНОТІ (франц. huguenots, від нім. Eidgenossen — союзники) — прихильники *кальвінізму* у Франції в 16—18 ст. До Г. належали представники буржуазії й плебейства, які виступали проти феод. експлуатації, а також частина дворянства й феод. знаті та міських верхів, що чинили опір королівському *абсолютизму*. Боротьба між Г. й католиками здобула назву *гугенотських, або релігійних воєн* (див. також *Варфоломійська ніч*). *Найновіший едикт 1598* визнавав за Г. свободу віросповідання, але остаточно Г. було зрівняно в правах з католиками під час *Великої французької революції*.

ГУГЕНОТСЬКІ ВІЙНИ — одна з назв боротьби між католиками й *гугенотами* у Франції 16 ст. Див. *Релігійні війни*.

ГУГО КАПЕТ (Hughes Capet; бл. 940 — 24. X 996, Париж) — французький король з 987, засновник династії *Капетингів*. Влада Г. К. над Францією була лише номінальною, поширювалася фактично тільки на землі його *домену*.

ГУД (Худ; Hood) Томас (23.V 1799, Лондон — 3.V 1845, там же) — англійський поет. У 1826—27 видав двотомну збірку гумористичних віршів «Химери і примхи» зі своїми карикатурами. Популярність здобув віршами «Пісня про сорочку» (1843), що користувалася особливим успіхом серед чартистів (див. *Чартизм*), «Міст зітхань» (1843) та «Пісня робітника» (1844), у яких викривав соціальну несправедливість. Вірші Г. укр. мовою перекладав П. Грабонський.

ГУДАЙТИС-ГУЗЯВІЧЮС Александр Августович [12(25).V 1908, Москва — 18.IV 1969, Вільнюс] — литовський рад. письменник; нар. письменник Лит. РСР (1968). Член КПРС з 1927. З 1921 жив у Литві. Учасник революц. боротьби проти бурж. режиму. Перша зб. оповідань і нарисів — «Паропоросець» (1935) вийшла під псевдонімом С. Бродіс. Автор істор. романів «Правда ковала Ігнатаса» (т. 1—2, 1948—49; Держ. премія СРСР, 1951) і «Брати» (т. 1—4, 1951—55) — про революц. події 1918—20 у Литві; істор. повісті «Комісар Жолтис» (1967), п'єс «Невидима зброя» (1958), «Поєдинок» (1961) та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ГУДАУТА — місто, центр Гудатського р-ну Абхазької АРСР. Приморський кліматичний курорт на Чорноморському узбережжі Кавказу за 37 км від Сухумі та 43 км від Гагри. Показання: нетуберкульозні захворювання органів дихання, хвороби обміну речовин та нервової й серцево-судинної системи.

ГУДЕЦЬ (Hudec) Ян (6.X 1856 — 28.IV 1940) — чеський журналіст і перекладач. Автор найгрюнтовнішої в чес. періодичній лір 19 ст. розвідки «Тарас Григорович Шевченко» (1884). Для цієї праці переклав Шевченкові поеми «Іван Підкова» й «Гамалія» та уривок з епілогу до поеми «Гайдамаки».

ГУДЖАРАТ — штат у пн.-зх. частині Індії, на узбережжі Аравійського м. Пл. 196 тис. км². Нас. 26,7 млн. чол. (1971), переважно гуджаратці. Адміністрат. центр — м. Гандінагар. Поверхня переважно рівнинна, на Пн. Зх. — долина й солончак. Гол. ріки: Тапті, Нарбада, Махі (нижні течії). Поширені тропічні ліси, савани. Основа економіки — с. г., особливо бавовництво (найкращі в країні сорти бавовнику) й вирощування арахісу. З прод. культур найбільше значення мають рис, джовар, кукурудза, пшениця та бобові. Видобувають марганцеву руду, боксити, нафту. Випарюють сіль у зат. Кач. Підприємства текст. (гол. чин. бавовняної), електротех., хім., нафтової (нафтоочищення), цем. і харч. пром-сті. Гол. пром. центри: Ахмадабад, Вададара.

ГУДЖАРАТСЬКА МОВА, гуджараті — мова гуджаратців. Належить до зх. підгрупи індійської групи індоєвропейської сім'ї мов. У гуджаратській мові виділяють діалекти: пн. (ахмадабадський), зх. (катхіяварський) і пд. (суратський). Іменник у Г. м. має 3 роди, 2 числа, 6 відмінків. Дієслову властиві категорії особи, числа, часу, роду, способу і стану. Порядок слів у реченні сталлий.

Для літератури Г. м. на ранньому етапі (12—14 ст.) характерні твори, пов'язані з нар. святами, а також реліг.-дидактичні поеми. В 14—17 ст. л-ра була проянята ідеями демократичного реліг.-ре-

форматорського руху, який охопив уся Пн. Індія. У 17—18 ст. л-ра дедалі відходить від реліг. тематики. Письменники Акко, Премананда і Шамаль викривали реліг. мракобіс, кастову нерівність. Нова гуджаратська л-ра розвивається з 19 ст. Основоположниками її були Далпатрам і Нармадшанкар, які в своїх творах виступали проти індуїстсько-мусульм. розбрату, тяжкого становища жінок. Один з найвизначніших творів — роман Говардханрама Тріпатхі «Сарасватічандра». В 20 ст. посилюються реалістичні тенденції (Раманлад Десаї, Каньядал Мунші, Заверчанд Метхалі та ін.), утверджується критичний реалізм. Літ.: Савельєва Л. В. Язык гуджараті. М., 1965.

ГУДЖАРАТЦІ — одна з найбільших націй Індії, що населяє штат Гуджарат. Чисельність — 32 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять гуджаратською мовою. За релігійною більшість Г. — індуїсти, сповідають також іслам, джайнізм, парсизм і християнство. Г. сформувалися в результаті змішання корінного населення бікхлі з народністю гурджара. Осн. заняття Г. — землеробство; розвинуті ремесла (домашнє ткацтво, обробка металів, ювелірна справа та ін.); працюють і в пром-сті (переважно текстильній). Г. створили своєрідні архітектуру, літературу (має давні тоаліції), нар. театр, танці, пісенну творчість.

Лит.: Народы Южной Азии. М., 1963.

ГУДЖРАНВАЛА — місто на Сх. Пакистану, в провінції Пенджаб. 366 тис. ж. (1972). Залізнична станція. Металообробна, текст. і харч. пром-сть. Кустарні промисли (вироби з металу, слонової кістки, шкіри).

ГУДЗЕНКО Пантелеймон Петрович [н. 27.VII (9.VIII) 1907, с. Дернове, тепер Тростянецького р-ну Сум. обл.] — український рад. історик, засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1941. В 1931 закінчив Харків. ін-т пед.-профес. освіти. В 1930—48 — на науково-адм. роботі в архівних органах УРСР, 1943—48 — нач. Архівного управління УРСР. З 1950 — співробітник Ін-ту історії АН УРСР (1967—70 — заст. директора). Автор праць з історії рад. суспільства й археології.

Л. Д. Гудіашвілі. Абесалом і Етері. 1937. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.



Тв.: Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, 1917—1920 рр. К., 1965; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968 (у співавторстві).

ГУДЗІЙ Микола Каденикович [21.IV (3.V) 1887, Могилів-Подільський, тепер Вінн. обл. — 29.X 1965, Москва] — російський та український рад. літературознавець. Академік АН УРСР (з 1945). Закінчив Київ. ун-т (1911). З 1922 — проф. Моск. ун-ту. В 1945—65 працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор курсу «Історії давньої російської літератури», розвідок про «Слово о полку Ігоревім», про твори протопопа Аввакума, досліджень про М. Ломоносова, Я. Княжину, В. Озерова, О. Пушкіна, Ф. Тютчева, М. Огарьова, В. Брюсова, статей про Т. Шевченка та ін. Вивчав рос.-укр. літ. зв'язки, л-ру Київської Русі, історію східнослов. л-р. Г. — один з редакторів 90-томного видання творів Л. М. Толстого, видань творів Т. Шевченка, В. Стефаніка та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Пушкін, К., 1949; Лев Толстой. М., 1960; История древней русской литературы. М., 1966; Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. М., 1958. Лит.: Воспоминания о Николае Кадениковиче Гудзие. М., 1968.

ГУДЗОН (Gadson; Hudson) Генрі (бл. 1550—1611) — англійський подорожний мореплавець. Здійснив (1607—11) чотири експедиції з метою відкрити Пн.-Зх. морський шлях з Атлантичного ок. в Тихий. Досяг Гренландії, дослідив сх. узбережжя Пн. Америки, відкрив ріку, протоку й затоку (в ній загинув), які пізніше було названо його ім'ям.

ГУДЗОНОВА ЗАТІКА — затока Пн. Льодовитого ок., глибоко вдається в материк Пн. Америки. Пл. 819 тис. км². Найбільша глиб. 301 м. Більшу частину року вкрита кригою. Рибальство. Звіробійний промисел. Гол. порт — Черчилл (Канада). Затоку відкрив 1610 англ. мореплавець Г. Гудзон.

ГУДЗОНОВА ПРОТОКА — протока біля пн.-сх. берегів Пн. Америки, між п-вом Лабрадор та о. Баффінгоа Земля. Сполучає Гудзонову затоку з Атлантичним ок. Довж. бл. 800 км, ширина 115—240 км, глиб. до 600 м. Часто бувають шторми, тумани. Судноплавна 4 місяці на рік.

ГУДИЛО — народна назва деяких провальних і тектонічних озер, з дна яких іноді чути глухе «гудіння». Це явище пояснюють рухом води, яка проривається в озеро з гірських порід, що підстилають дно. З «гудінням» озер пов'язаний ряд нар. повір'їв і легенд. У межах УРСР такі озера є на Поліссі.

ГУДІАШВІЛІ Ладі (Володимир) Давидович [18 (30).III 1896, Тифліс] — грузинський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1972). Герой Соціалістичної Праці (1976). У 1910—14 навчався в Тифліській школі живопису й скульптури, 1919—26 — в академії Ронсона в Парижі. Виконав бл. 2 тис. творів. Серед них — картини: «Ри-



Ж.-А. Гудон.



Ж.-А. Гудон. Портрет сина архітектора Броньєра. Бронза. Київський музей західного та східного мистецтва.



Л. Д. Гудіашвілі.

ГУДОН



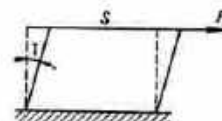
В. М. Гужова.



С. Н. Гушчків. Портрет колгоспниці. 1970.



Ж. Гужон. Німфа. Рельєф «Фонтана невинних» у Парижі. Камінь. 1547—49. Лувр. Париж.



Гужа закон. Деформація зсуву.

ба Цоцхалі» (1920), «Танок Вихор», «Абесалом і Етері» (обидві — 1937), «Смерть Ніко Піросманашвілі» (1946), «Зустріч у горах» (1977); портрети — «Т. Табідзе і сині коні» (1918), «Т. Ціцшвілі» (1940), «Елісо» (1963), «В. Маяковський і В. Гудіашвілі в Парижі» (1975); графіка: «Антифашистський цикл» (1942), іл. до зб. «Грузинські народні пісні» Г. Чхикадзе (1946); театр. декорації та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Лит.: Златкевич Л. Л. Ладі Гудіашвілі. Тбілісі, 1971.

ГУДОН (англ. Goudon) Жан-Антуан (20.III 1741, Версаль — 15.VII 1828, Париж) — французький скульптор. У 1764—68 — пенсіонер Франц. академії в Римі. Автор портретів: Катерини II (1773), Ж.-Ж. Руссо (1778), Вольтера (бюст — 1778, статуя — 1781), О. Мірабо (1791) та ін.

Створив численні жіночі та дитячі портрети, зокрема «Портрет сина архітектора Броньяра» (один з відливів у Київ. музеї зах. та сх. мист.). У творчості Г. яскравий вияв знайшли передові ідеї франц. бурж. просвітителів. Твори Г. зберігаються в ДЕ, в Луврі в Парижі. Портрет та іл. с. 207.

Лит.: Ромм А. Г. Гудон. М.—Л., 1945.

ГУДРОН (франц. goudron) — чорна смолиста маса, одержувана після видалення з нафти легких і більшості масляних фракцій. Осн. частини Г.: нафтові смоли, тверді асфальтоподібні речовини (асфальтени, карбени, карбоїди), смолисті речовини з кислотними властивостями, масла, що залишилися в процесі перегонки нафти. Густина Г. 0,95—1,0 г/см³. З нафти його виходить 15—30%. Якщо масляних фракцій задихається чимало, одержують напівгудрон. Г. використовують для виготовлення нафтових бітумів, як дорожньобуд. матеріал, пом'якшувач у гумовій пром-сті (масляний Г.). Високосмолистий Г. переробляють на автооб. бензин.

ГУДРОНАТОР — машина, що рівномірно розливає органічні в'язучі речовини на основі гудрону (дюгті, бітуми) під час будівництва або ремонту шляхів. Осн. частини Г. (мал.): теплоізолювана цистерна (бак), нагрівальна та циркуляційно-розподільна системи і насос. В'язучі речовини, нагріті до температури 150—180°С, розливають під тиском 0,2—0,6 МПа. Найпоширенішими є Г. самохідні (автогудронатори) з цистерною місткістю до 7 тис. л. Крім того, Г. бувають причіпні, напівапричіпні й ручні.

ГУДЦОВ Микола Тимофійович [1(13).XI 1883, м. Мешовськ, тепер Калузької обл. — 29.I 1957, Москва] — рад. вчений-металознавець, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1912) Петерб. політех. ін-т. Професор Ленінгр. політех. ін-ту (з 1930) і Моск. ін-ту сталі і сплавів (з 1943). Розробив теорії твердих розчинів, кристалізації і графітації сталі, ліквіації, відпуску загартованої сталі; дослідив вплив домішок на будову і властивості сталі. Вперше в СРСР створив

курси «Спеціальна сталь, її властивості, обробка й застосування» (1920—28) та «Металогія і термічна обробка сталі» (1924—32). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Портрет с. 206.

ГУЄЦЬКИЙ Семен Натанович [Симха Нусенович; 2(15).V 1902, Житомир — 20.VIII 1974, Київ] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968).

Член КПРС з 1947. В 1929 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. Г. Кричевського і Л. Ю. Крамаренка. Автор картин на історико-революц. тематику: «Смоленський 1917 рік» (1955—57, варіант 1966—67), «В останньому підпіллі» (1958—59), «Думи про кріпацьку долю» (1960), «На порозі життя» (1962—63), «Повернення» (1970—71), «1918 рік» (1964—74), «Шутили правори» (1971—74). Твори Г. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях.

Лит.: Гуецький Семен Натанович. Виставка творів. Каталог. К., 1966.

ГУЖОВА Віра Микитівна [18(30).I 1898, Київ — 6.XII 1974, там же] — українська рад. співачка (сопрано) і педагог, нар. арт. УРСР (з 1941). В 1916—19 навчалася у Київ. консерваторії. В 1921—24 — солістка Київ. робітничого театру, 1924—50 — театр. Харкова, Баку, Тбілісі, Києва. В 1950—61 — в Київ. консерваторії. Партия: Наталя («Наталя Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Татьяна, Ліза («Євгеній Онегін», «Пікова дама» Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Етері («Абесалом і Етері» Паліашвілі), Аїда (одно-йменна опера Верді).

Тв.: Спогади. К., 1971.

ГУЖОН (Goujon) Жан (н. бл. 1510 — п. між 1564—1568, можливо, в Болоньї) — французький скульптор доби Відродження. В 1540—41 працював у Руані, 1543—44 — в Парижі. Серед творів: надгробний пам'ятник Луї де Брезе (1535), рельєфи «Фонтана невинних» у Парижі (1547—49); «Венера з Амуром» (ДЕ); оздоблення сх. фасаду Лувра (кін. 40-х — поч. 50-х рр. 16 ст.). Скульптури Г. відзначаються декоративністю й пластичністю форм.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер м. Черніг. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла, зокрема: питання хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформів.

них тіл для різних моделей; теорії оболонок та концентрації напружень навколо отворів; механіки композиційних матеріалів та гірських порід; неруїнівних методів визначення напружень у твердих тілах. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 210.

ГУЗЬ Петро Іванович (1895, с. Лютеня, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл. — 2.V 1959, там же) — український рад. кобзар. У 3-річному віці осліп. З 15 років навчався в кобзаря М. Кравченка. В репертуарі Г. — укр. народні пісні й думи, а також власні пісні, які він створив за рад. часу («Про дев'ятьох ледачих», «Про бідняка, куркуля й попа», «Про трактор» та ін.). Під час Великої Вітчизн. війни Г. був у партизанському загоні. Учасник багатьох респ. і всесоюзних фольклористичних нарад.

ГУЙВА — річка у Вінн. та Житомир. областях УРСР, права притока Тетерева (бас. Дніпра). Довж. 97 км, площа бас. 1505 км². Пересічна ширина русла 20 м. Воду річки використовують для водопостачання та зрошування. На Г. — Андрушівське водосховище. М. Андрушівка.

ГУЙЧЖОУ — провінція в пд. частині Китаю. Пл. 170 тис. км². Нас. понад 17 млн. чол. Адм. центр — м. Гуйян. Розташована на Юньнань-Гуйчжоуському нагір'ї (вис. до 2872 м), поверхня якого розчленована численними долинами річок. На схилах гір — ліси з цінними породами дерев. Гол. галузь г-ва — землеробство. Вирощують рис, кукурудзу, пшеницю, рапс, гаолін, тютюн. У лісах — збирання камфорної й тунгзової олій, лаку, лікарських рослин. Видобування ртуті (провідне місце в країні), мідної, марганцевої й заліз. руд та вугілля. Підприємства чорної й кольорової металургії, машинобудування, харч., текст. і буд. матеріалів пром-сті. Гол. пром. центри: Гуйян і Тунцзень.

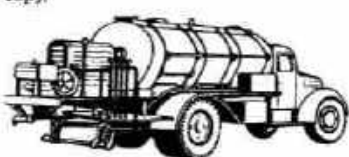
ГУЙЯН — місто в Китаї, на р. Наньмінхе (бас. Янцзи), адм. центр провінції Гуйчжоу. Вузловий і автошлях. Понад 500 тис. ж. Підприємства металургійної (переробка кольорової), маш. буд., хім., текст. і харч. пром-сті. Вироби буд. матеріалів, деревообробка. В Г. — ун-т, кілька вузів.

ГУК (Хук; Hooke) Роберт (18.VII 1635, о. Уайт — 3.III 1703, Лондон) — англійський природознавець, член Лондон. королівського т-ва (з 1663). Навчався в Оксфордському ун-ті. Праці з питань теплоти, пружності, оптики та небесної механіки. Спільно з Х. Гюйгенсом встановив сталі точки гермометра — точку танення льоду й точку кипіння води. Відкрив закон пропорційності між силою, прикладеною до пружного тіла, і його деформацією (див. Гука закон).

Встановив клітину будову рослин (Г. запровадив термін «клітина»). Висловив ідею про існування сил тяжіння між небесними тілами, подав заг. картину руху планет.

ГУКА ЗАКОН — закон, який виражає залежність між напруженням станом та деформацією пружного тіла. За Г. з., розтяг (стиснення) Δl стрижня довжиною l і поперечного

Гудронатор самохідний (автогудронатор).



1. Прийом до комсомолу, 1949.

2. Рідня мати, 1970.

3. Воротар, 1949. Державна Третьяковська галерея, Москва.

4. Мирна земля, 1975. 1, 2 і 4 -- в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.





1
2
3



До ст. Деревус М. Г. 1. Тарас Бульба на чолі війська, 1955.
2. Молодість, 1958. 3. На шляху до Кирилівки, 1961. 4. Декабристи в Кім'яні, 1975. Всі — в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.



4

перерізу S під дією нормально прикладеної сили N дорівнює: $\Delta l = N \cdot l / E \cdot S$, де E — *Юнга модуль*. Для деформації зсуву (мал.) G з. записується: $F/S = G\gamma$, де F — дотична сила, γ — кут зсуву, G — модуль зсуву (див. *Модуль пружності*). G з. порушується, коли напруження (або деформація) досягає граничних значень, характерних для даного матеріалу. Для випадку розтягу (стиснення) пружного тіла закон експериментально встановив 1660 Р. Гук.

ГУ КАЙЧЖІ (бл. 344, Усі — бл. 406) — китайський живописець і теоретик мистецтва. Творам Г. К. властиві тонкий малюнок, психологічна виразність персонажів («Поради придворним дамам», копія 6 ст., Британський музей,



Гу Кайчжі. Придворна сцена. Фрагмент сувою. Живопис на шовку. 4 ст. Британський музей, Лондон.

Лондон; цикл «Легенда про фею річки Ло», копії 10—11 ст., Музей Гугун, Пекін). Автор праці «Критичні нотатки про живопис».

ГУКОВО — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Залізнична станція. 71 тис. ж. (1977). Один з центрів вугільної пром-сті сх. частини Донбасу. 3-дн: цегельний, залізобетонних виробів, металевих та гумових. виробів; швейна, трикотажна, текст.-галантерейна ф-ки. Буд. технікум. Утворене 1955.

ГУЛАЄВ Микола Дмитрович (н. 26.II 1918, станція Аксайська, тепер місто Аксай Ростов. обл.) — рад. військовий льотчик, генерал-полковник авіації (1972), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1938. В 1941—45 як командир ескадрильї і заст. командира авіаполку воював на Сталінград., Ворон., 2-му і 1-му Укр. фронтах. Зробив 240 бойових вильотів, збив 57 літаків противника. В 1950 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського, 1960 — Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 210.

ГУЛАК Микола Іванович [1822, Золотоніський пов. Полтав. губ. — 26.V (7.VI) 1899, Єлизаветполь, тепер Кіровоград] — український революційний демократ, педагог і вчений. Н. в небагатій дворянській сім'ї. В 1843 закінчив юрид. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. В 1845—47 — чиновник канцелярії кн. подільського і волин. генерал-губернатора. В грудні 1845 — січні 1846 разом з М. І. Костомаровим і В. М. Білозерським заснував *Кирило-Мефодіївське товариство*. Належав до ре-

волюц.-демократичної групи т-ва, очолюваної Т. Г. Шевченком; був прихильником революц. методів боротьби проти самодержавства й кріпосництва, виступав за політ. об'єднання всіх слов. народів у формі демократичної федеративної республіки. В березні 1847 Г. заарештовано в Петербурзі й ув'язнено в Шліссельбурзькій фортеці (1847—50); в 1850—55 перебував під наглядом поліції в Пермі. Після повернення з заслання працював педагогом в Одесі (1859—61), Керчі, Ставрополі (1862—63), Кутаїсі, Тбілісі (1863—87). Автор наук. праць з історії, філософії, філології, історії, л-ри (зокрема «Про грузинську поему „Барсова шкура“ Руставелі»), перекладів з груз. та алерб. л-ри. Один з перших послідовників геометрії М. І. Лобачевського. Портрет с. 210.

Г. Я. Сергієнко.
ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ Петро Петрович [16(27).I 1790, містечко Городище, тепер місто Черкас. обл. — 1(13).X 1865, Харків] — український поет. Народився в сім'ї священика. Навчався в Київ. академії (до 1813), з 1817 — в Харків. ун-ті. З 1825 — професор історії та географії, 1841—49 — ректор Харків. ун-ту. Почав друкуватися з 1817 в журн. «Український вестник». Тут надруковано його вільні переклади рос. мовою Ж.-Ж. Руссо, Дж. Мільтона та ін. Популярність здобув після опублікування байки «Пан та Собака» (1818). Твір, написаний живою нар. мовою, осуджував жорстоке ставлення кріпосників до селян. Інші байки Г.-А. «Солопій та Хіляра, або Горох при дорозі» (1819), «Тюхтій та Чванько» (1819), «Батько та син» (1827) спрямовані

проти скупості, невігластва, консерватизму. Г.-А. ввів в укр. л-ру жанр романтичної балади. Створена за сюжетом Й.-В. Гете балада «Рибалка» відзначається мелодійністю й нар. колоритом мови. Нар. гумору сповнена балада «Твардовський» (1827), сюжет якої запозичено в А. Міцкевича. Г.-А. належав до ініціаторів заснування «Українського журналу» (1824—25), у якому виступав з перекладами рос. мовою. З наступом реакції після поразки повстання декабристів посилились суперечності в творчості Г.-А. Він переспівував у бурлескному стилі оди Горация, все більше відставав від літ. життя. У вірші «Уладок віку» (1856) висловив реакц. думку про неохитність системи соціальної нерівності. В історію укр. л-ри Г.-А. увійшов своїми байками та баладами.

Тв.: Твори. Х., 1930; Байки, балади, лірика. К., 1958; Твори. К., 1964; Твори. К., 1970.
Лит.: Пільгук І. І. Поетична творчість Гулака-Артемівського. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 2. К., 1961.

Г. І. Пільгук.
ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ (Артемівський) Семен Степанович [4. (16).II 1813, містечко Городище, тепер місто Черкас. обл. — 5(17).IV 1873, Москва] — український та російський оперний співак (баритон), композитор, драматичний артист, драматург. Навчався в Київ. духовному уч-щі (1824—30) та Київ. духовній семінарії (1835—38). Як кращого співака хору його відібрав М. Глинка для придворної співацької капели. В Петербурзі під керівництвом Глинки готувався до оперної діяльності, за його ж порадою вдосконалював майстерність в Італії (1839—42; 1841 співав у Флорентійському оперному театрі). В 1842—64 — соліст імператорської опери в Петербурзі (періодично виступав у спектаклях італ. опери та драм. виставах), 1864—65 — соліст Великого театру в Москві. На формування прогресивного світогляду митця великий вплив мав Т. Шевченко (познайомився 1838), з яким його зв'язувала багатолітня дружба. Г.-А. виконав понад 50 партій, серед яких Руслан («Руслан і Людмила» Глинки), Мазетто («Дон Жуан» Моцарта), Антоніо, Ештон («Лінда ді Шамуні», «Люція ді Ламмермур» Доніцетті), гол. партії в операх Верстовського, Даргомижського, Рубінштейна. У його концертному репертуарі були арії, романси, рос. та укр. нар. пісні, соло в ораторіях Россіні, Берліоза. До 50-х рр. належать композиторські спроби Г.-А. Найвидатніший його твір — опера «Запорожець за Дунаєм» (лібретто власне і М. Костомарова, 1862; поставлена 1863 в Маріїнському театрі, в ролі Караса виступив сам Г.-А.). Музика опери, сповнена нар.-піснених інтонацій, — яскрава й мелодійна. В 1864—65 і 1915 опера йшла у Великому театрі в Москві; на укр. сцені вперше поставлена трупною М. Старицького 1884 (Ростов-на-Дону). На рад. сцені — в Харкові (1928, 1938), в ред. В. Йоріши — 1934 в Києві (1936 показана на Декаді укр.



П. П. Гулак-Артемівський.



С. С. Гулак-Артемівський.



Меморіальна дошка С. С. Гулаку-Артемівському, встановлена в Києві на фасаді будинку по вулиці Набережно-Хрещатицькій, 31 (приміщення колишньої бурси). Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1974.



Надгробок на могилі С. С. Гулака-Артемівського в Москві.



О. М. Гуай.



М. Д. Гуляев.



М. І. Гулак.



В. С. Гулевич.

мист. в Москві) та ін. містах. Творча спадщина Г.-А. різноманітна за жанрами: «Картина степового життя циган» (1851), дивертисмент «Українське весілля» (1851), комедія-подвійль «Ніч на Івана Купала» (1852), музика до драми «Кораблеруїнівники» (1853), романси й пісні — «Стоїть вітер над водою» (присвячена Т. Шевченкові), «Спати мені не хочеться» та ін. За свідченням сучасників, Г.-А. був талановитим художником-мініатюристом. Він склав і «Статистико-географічні таблиці міст Російської імперії» (1854) та проєкт петербурзького водопроводу (1858). На Україні побував 1843 (для добору співаків) та 1850 з італ. оперною трупкою. В Городищі на честь Г.-А. створено літ.-меморіальний музей, встановлено пам'ятник. Ід. див. також до ст. *Городище*, с. 118.

Лит.: Кауфман Л. С. С. С. Гулак-Артемовський. К., 1962; Кауфман Л. С. Гулак-Артемовський. М., 1973. Т. П. Булат.

ГУЛАД (Gould) Бенджамін-Антоні (27.IX 1824, Бостон, США — 26.XI 1896, Кембрідж, США) — американський астроном. З 1875 — чл.-кор. Петерб. АН. Закінчив 1844 Гарвардський ун-т. У 1855—59 — директор обсерваторії в Олбані, 1870—85 — директор створеної ним Національної обсерваторії в Кордові (Аргентина). Осн. праці з астрометрії і зоряної астрономії. В 1879 Г. звернув увагу на смугу з яскравих зір (пояс Г.), яка охоплює небесну сферу (місцева система *Галактики*). Видав ряд зоряних каталогів, зокрема зоряний (1884), що містить 73 160 зірок. **ГУЛЕВИЧ** Володимир Сергійович [6 (18).XI 1867, Рязань — 6.XI 1933, Москва] — російський рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1890). З 1899 — професор Харків., а з 1901 — Моск. ун-ту. Праці Г. присвячені вивченню азотистого обміну та порівняльної біохімії тварин тощо; відкрив нові азотисті сполуки в складі м'язів (карнозин, карнотин). Розробив ряд методів одержання амінокислот і кілька амінокислот синтезував.

ГУЛЕВИЧІВНА Єлизавета (Галшка) Василівна (Лозчина; 1575 — 1642) — одна з засновниць *Київського братства*, монастиря і школи при ньому. В 1615 склала заповіт, за яким передавала свою садибу з землями в Києві для заснування монастиря, шпиталю та школи для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київ. братської школи (згодом — *Київська академія*). Останні роки життя Г. провела в Луцьку, де брала участь у діяльності *Луцького братства*.

ГУЛІЙ Максим Федотович [н. 18.II (3.III) 1905, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.] — український рад. біохімік, академік (з 1957) та віце-президент (1957—63) АН УРСР, засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. вет.-зоотех. ін-т (1929). Зав. кафедрою Укр. с.-г. академії (1944—74), зав. відділом (з 1950) та директор (1970—77) Ін-ту біохімії АН УРСР. Праці

присвячені дослідженню ролі *трикарбонового кислотного циклу* та реакцій *карбоксилування* в обміні речовин, вивченню механізмів біосинтезу білків. Розробив методи виділення ряду кристалічних ферментів, у т. ч. методи пром. виробництва ферментів глюкооксидази і *каталази*. Запропонував спосіб стимуляції біосинтетичних процесів, який використовують для підвищення продуктивності с.-г. тварин. Г. — гол. редактор «Українського біохімічного журналу» (з 1971) та голова Укр. біохім. товариства (з 1977). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Держ. премія УРСР, 1978.

Тв.: Біохімія жирового обміну. К., 1961; Біосинтез белка. К., 1963; Основные метаболические циклы. К., 1968; Природа и биологическое значение некоторых метаболических приспособительных реакций организмов. К., 1977. Д. О. Мельничук.

ГУЛІА Дмитро Йосипович [9(21).II 1874, с. Уарча, тепер Сухумський р-н Абхазької АРСР — 7.IV 1960, с. Агулзера, похований у Сухумі] — абхазький рад. письменник, нар. поет Абхазії (з 1937). Член КПРС з 1955. В 1892 разом з К. Мачаваріані склав абх. абетку. Перша збірка віршів — 1912. Автор поем «Пісня про Абхазію» (1940), «Осінь у селі» (1946), циклів віршів «Весна в Абхазії», «Вірші про Жонтен», «Моє місто». Роман «Камачич» (1940) — про тяжке життя абх. народу за царизму. Організатор першого абх. театру. Праці з мовознавства, історії та етнографії. У 1938 відвідав Україну, написав вірш «Великий Тарас» (1941), статті «В сім'ї вольний, новий» (1938), «Сонячна Абхазія — поетові України» (1939). До абх. видання «Зібрання творів» Шевченка (Сухумі, 1939) написав передмову й переклад деяких його віршів. Йому належить переклад «Слова о полку Ігоревім». Нагороджений орденом Леніна. Могила Г. — в центрі м. Сухумі, на ній — монумент роботи скульптора Г. Рухадзе.

Тв.: Укр. перекл. — Про Леніна. В кн.: Сузір'я, в. 4, К., 1970; Рос. перекл. — Избранное. Сухумі, 1973; Стихотворения и поэмы. Л., 1976.

ГУЛЛЬ, Галл — місто на Зх. Великобританії, в графстві Гамберсайд, 281,6 тис. ж. (1973). Порт на узбережжі естуарію Гамбер (Північне м.), залізнична станція. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (особливо суднобудування). Підприємства хім., текст., цементної, харч. пром-сті. Риболовецька база. Ун-т. Г. відомий з 10 ст.

ГУЛЯЕВ Олексій Михайлович [17.II (1.III) 1863, Київ — 27.XI 1923, там же] — вітчизн. вчений-юрист, академік АН УРСР (з 1923). Н. в дворянській сім'ї. В 1885 закінчив істор.-філолог. ф-т, а 1887 — юрид. ф-т Київ. ун-ту. Після стажування за кордоном почав викладацьку діяльність у Дерптському (Тартуському) ун-ті. В 1894—1908 — професор цив. права Київ. ун-ту; 1908—11 викладав у Петерб. уч.-щ. правознавства; 1911—16 — в Моск. ун-ті. З 1920 — професор Київ. ін-ту нар. г-ва.

Автор ряду праць («Наймання послуг», 1893; «Російське цивільне право», 1913, та ін.).

ГУЛЯЕВ Юрій Олександрович (н. 9.IX 1930, Тюмень) — російський і український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1964. В 1954 закінчив Уральську консерваторію (Свердловськ). Працював у Свердлов. (1955—56), Донец. (1956—60), Київ. (1960—74) театрах опери та балету. З 1974 — соліст Великого театру СРСР. Партия: Шорс («Шорс» Лятошинського), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Лістрат («В бурю» Хренникова), Фігаро («Севільський цирюльник» Россіні), Ренато («Бал-маскарад» Верді). Концертна діяльність. Автор пісень. Нагороджений орденом Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1975.

ГУЛЯЙ-ГОРОД — давня пересувна бойова споруда, складена з окремих мішних дерев'яних щитів. Г.-г. пересували кіннями, волами або вручну. Щити мали отвори для стрільби з гармат і пищалей. В обороні щити Г.-г. використовували для спорудження замкнутої (кругової) або розтягнутої по фронту стіни. Зі щитів складали пересувні острожки, осадні башти. Г.-г. застосовували рос. війська в 16 ст. (під час здобуття Казані та в Сибірських походах). На Україні його використовували запорізькі козаки. Ід. с. 212.

ГУЛЯЙПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 40,2 тис. чол. (1978). В районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 17 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гуляйполе*. Поверхня району — мало розчленована рівниною. Корисні копалини: буре вугілля, залізна руда, граніт, гончарні глини, алебастр тощо. Річки — *Гайчур*, *Янчул*. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства р-ну: гуляйпільські заводи сільськогосподарських машин, ремонтний, лакофарбовий, побутових товарів, сироварний та комбикормовий; харчосмакова та взут. ф-ки. Працює комбінат побутового обслуговування (Гуляйполе). Осн. напрям розвитку с. г. — вирощування зернових і олійних культур та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1977 становила 115,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 100,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник. У Г. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція — Гуляйполе. Ав-



тошляків — 308 км, у т. ч. з твердим покриттям — 294. У районі — 23 заг.-освітні, 3 муз. школи, профес.-тех. уч.-ще; 40 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 18 будинків культури, 31 клуб, кінотеатр, 41 кіноустановка, 69 б.-к. істор. музеїв (в Гуляйполі). У Г. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930).

М. С. Беллев.
ГУЛЯЙПОЛЕ — місто Запорізької обл. УРСР, райцентр, на р. Гайчурі (бас. Дніпра), за 8 км від залізничної ст. Гуляйполе. Виникло 1785 як військ. слобода. Селяни Г. брали участь у революц. подіях 1905—07. Рад. владу в Г. встановлено в січні 1918. З березня по листопад 1918 Г. окупували австрійці. Загарбники, зокрема, діяли банди Махна (див. *Махновщина*). В лютому 1920 Г. визволила Червона Армія.

З 1938 Г. — місто. В Г. — заводи: сільськогосподарських машин, ремонтний, лакофарбовий, побутових товарів, сироварний і комбикормовий; харчосмакова і взуттєва ф-ки, райсільгосптехніка, елеватор, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-освітніх і музична школи; профес.-тех. уч.-ще, 12 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинки культури, 8 клубів, кінотеатр, 28 б.-к. істор. музеїв.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ Олексій Феодосійович (н. 2.III 1933, Мінеральні Води Ставропольського краю) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1959. В 1957 закінчив Київ. консерваторію. В 1957—65 — в Симфонічному оркестрі УРСР, з 1966 — гол. диригент симфонічного оркестру Крим. держ. філармонії.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ Трифон Маркович [21.I (2.II) 1875, Єлизаветград — 31.VII 1959, Кіровоград] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. у робітн. сім'ї. В 1917 Г. — один з організаторів єлизаветград. Ради робітн. і сел. депутатів, член Військ. революц. к-ту, організатор загону Червоної гвардії, в січні 1918 — один з керівників розгрому військ. сил Центр. ради в Єлизаветграді. В травні—вересні 1919 в с. Шасливі (тепер на його честь — с. Гуляницьке Врідіївського р-ну Микола. обл.) створив підпільну парт. орг-цію і партизанський загін, який брав участь у боротьбі проти денікінців, махновців, петлюрівців. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

ГУЛЯШКИ Андрей Стоянов (н. 7.V 1914, с. Болгарська Раковина Кульського округу) — болгарський письменник. Член БКП з 1934. Герой Соціалістич. Праці НРБ (1974). Романи «Дон Кіхот з Сильвезії» (1936) і «Смертний вирок» (1940), п'єси «Болото» (1937), «Жінки» (1938) тощо пройняті протестом проти бурж. дійсності. Соціалістичні перетворення в країні, становлення нової особистості — осн. теми романів «МТ станція» (1950), «Село Ведрово» (1952), «Золоте руно» (1958), «Романтична повість» (1970) та ін. Романи «Сліди на сні-

гу» (1946), «Любов» (1955) відтворюють історію антифашист. опору в Болгарії. Автор істор. повістей, циклу і пригодницьких творів, героєм яких є болг. розвідник Авакум Захов.

Г.: Укр. перекл. — МТ станція. К., 1955; Ведрово. К., 1962; Співача красуня. К., 1965; Сім днів нашого життя. К., 1967; Рос. перекл. — Золотое руно. М., 1960; Авакум Захов против 07. М., 1967; Приключення Авакума Захова, т. 1—2. София, 1970; Избранное. М., 1972.

ГУЛЬБИЩЕ — давньоруський курган у Чернігові. Розкопували його 1872. Відкрито залишки великого похоронного кострища, знайдено обгорілі кістки чоловіка й жінки, а також кістки тварин, араб. монету кін. 10 ст., обвуглені побутові предмети, зерна злаків, уламки бронзової посудини, срібні позолочені поясні пряжки й накладки, бронзові пряжки, золоті, срібні та бронзові гудики, намистини тощо. На місці тризми виявлено шолом, кольчугу, наконечник списа, кіську зброю, бронзове окуття від щита, прикрашеного сріблом, меч з рукояткою, оздобленою срібною насичкою й камінням, тощо. В кургані, очевидно, було поховано представника знаті.

ГУЛЬДЕН (нім. Gulden, від Gold — золото), флорин — 1) грошова одиниця Нідерландів, поділяється на 100 центів. Запроваджена 1816. За курсом Держбанку на 1.IV 1979 100 Г. дорівнювали 32,88 крб. 2) Золота, потім срібна монета в деяких європ. країнах 14—19 ст.

ГУМА — продукт вулканізації гумової суміші, основу якої становить каучук. Характеризується міцністю, еластичністю, тепло- та морозостійкістю, стійкістю проти зношування, дії агресивних середовищ та ін. властивостями. До складу Г. входить понад десять різних компонентів, кожний з яких зумовлює певні фіз.-мех. властивості її. Серед них: каучуки різної будови, вулканізуючі системи, які перетворюють каучук на еластичний матеріал, здатний до великих оборотних високоеластичних деформацій; підсилювачі (тех. вуглєві, мінеральні наповнювачі та ін.), які підвищують міцність і стійкість проти зношування, розриву тощо; пом'якшувачі й пластифікатори, що поліпшують технологічні властивості гумової суміші та підвищують морозостійкість гуми; протистарителі (антиоксиданти), які захищають Г. від термічного й окислювального руйнування при експлуатації в різних умовах та ін.

Залежно від вмісту наповнювачів розрізняють Г. наповнені й ненаповнені, а за структурою — моноволіні й мікропористі. За ступенем вулканізації Г. поділяють на м'яку, напівтверду й тверду. При значному вмісті сірки (понад 30%) внаслідок вулканізації утворюється твердий матеріал — ебоніт. Г. одержують старанням перемішуванням заготовлених компонентів у закритих гумомішувачах і наступним вальцюванням суміші. З вальцюваної суміші різними способами (каландруванням, шприткуванням, формуванням під тиском

та ін.) виготовляють сирові вироби або їхні деталі, які потім вулканізують. Залежно від температурних та ін. умов експлуатації Г. поділяють на тепло-, вогне- й морозостійкі, рентгенозахисні, вакуумні, електроізоляційні, харчові тощо. Г. застосовують у виробн. шин, конвейєрних стрічок, приводних пасів, рукавів, предметів побутового призначення та ін. Див. *Гумові вироби*.

Лит.: Лешетов В. А. Резиновые технические изделия. Л., 1976; Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976; Кошелев Ф. Ф., Корнев А. Е., Буканов А. М. Общая технология резины. М., 1978.

ГУМА (від лат. gummi — камедь), сифілома — вузлоподібне розрощення сполучної тканини, яке виникає в пізніх періодах сифілісу. Належить до інфекційних *гранулем*. Утворюється здебільшого в кістках, печінці, головному мозку. Тканини центральної частини Г. звичайно мертвіють.

ГУМАЙ, джонсонова трава, сорго алепське (*Sorghum halepense*) — багаторічна трав'яниста рослина род. *злакових*. Стебло до 2 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні, до основи звужуються. Суцвіття — багатокоскова волоть. Плід — зернівка. Росте в тропіч. і субтропич. р-нах земної кулі. В СРСР пошир. у Серед. Азії, на Закавказзі, зустрічається на Пд. Україні. Належить до злісних карантинних бур'янів, засмічує посіви суданки, бавовнику та ін. культур. Вегетативну масу Г. добре поїдають велич. худоба і коні. В посушливе літо Г. може нагромаджувати синильну к-ту і бути отруйним. Заход. боротьби: глибока і рання оранка на зяб, знищення коренів, очищення посівного матеріалу та ін. Іл. с. 212.

ГУМАНІЗМ (від лат. humanus — людський, людяний) — 1) Система ідеї і поглядів на людину як найвищу цінність, що відображає спрямованість ідеології й моралі робітничого класу на знищення будь-яких форм експлуатації і гноблення та створення необхідних суспільних умов для всебічного розвитку кожної особистості. 2) В істор. аспекті Г. — прогресивна течія західноєвроп. культури епохи *Відродження*, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Зародки гуманістичних ідей були ще в стародавніх літ. пам'ятках, фольклорі доби рабовласництва й феодалізму. В них висловлено стихійний протест нар. мас проти поневолення, їхнє прагнення до свободи, справедливості, вільної мирної праці. Під прапором Г. відбувалася боротьба за звільнення від феод. сваволі, духовного гніту церкви і встановлення прогресивних на той час бурж. відносин. Залишаючись на позиціях захисту приватної власності, не розуміючи ролі соціального середовища в процесі становлення особи, Г. епохи Відродження був непослідовним і суперечливим. Новим ступенем у розвитку гуманістич. ідеалів став



М. Ф. Гулій.



Д. Й. Гулій.



О. М. Гулієв.



Ю. О. Гулієв.

ГУМАНІТАРНА
ОСВІТАГуляй-город. Остро-
жок на колесах.Гума. Нижня і верх-
ня частини рослини.

Гуменик.

Гумельницька культу-
ра. Речі з пам'яток: 1—
фігурка з глини (фраг-
мент); 2 — крем'яний
скребік; 3 — кам'яна
соняра; 4, 5 — глиняні
горщики.

Г. представників *утопічного соціалізму, революційного демократизму*. Іхній Г. ішов від критики феод. гніту до визнання необхідності визволення людини шляхом знищення соціальної нерівності між людьми. Якісно новий етап розвитку Г. пов'язаний з формуванням світогляду й революційного вчення пролетаріату — марксизму-ленінізму. Теор. основу пролет., соціалістичного Г. становлять діалектико-матеріалістичне розуміння історії, сутності людини як сукупності всіх суспільних відносин, вчення про всевітню-істор. місію робітн. класу і комунізм. Марксизм-ленінізм пов'язав проблему людини та її визволення з класовою боротьбою пролетаріату, інтереси якого збігаються з інтересами всіх трудящих усіх народів і націй. Тому претерпівши, соціалістичний Г. є водночас і загальнолюдським. Проблеми Г. перебувають у центрі світової ідеологічної боротьби. Сучас. бурж. псевдогуманістичні теорії — екзистенціалізм, неопреїдизм, персоналізм, неомізм, філософська антропологія використовують антикомунізм у його боротьбі проти марксистсько-ленінського вчення. Фальшивому буржуазному «гуманізму» протистоїть дійсно науковий марксистсько-ленінський Г., що знайшов відображення в практиці СРСР, ін. країн соціалістичної співдружності. Характерними морально-етичними рисами соціалістичного Г. є відданість справі комунізму, рад. патріотизм, соціалістичний спосіб життя, інтернаціоналізм, відстоювання прав і свобод трудящих, *дружба народів*, засудження будь-яких форм дискримінації та експлуатації людини людиною. Втіленням принципів і рис соціалістичного Г. є політика КПРС, спрямована на утвердження справді гуманних взаємовідносин між народами, звільнення людства від загрози термоядерної катастрофи, створення умов життя і праці, гідних людини. Виявом дійового, реального Г. є *соціальна програма КПРС*, здійснювана під гаслом «Все в ім'я людини, для блага людини». Гуманістичний характер соціалістичної держави, що ставить перед собою мету побудови комунізму в ім'я інтересів трудящої людини, в ім'я інтересів народів світу, дістав законодавче закріплення в Конституції СРСР.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Манифест Комуністичної партії; т. 19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; Левін В. І. Поняття збірника творів; т. 33. Держава і революція; т. 41. Завдання спокон молоді: Гуманізм радянського суспільства. К., 1973; Попов С. И. Соціалізм і гуманізм. М., 1974; Ковалев С. М. Реальний гуманізм і його протиполож. М., 1975; Гончаренський І. С., Горюхінський І. Е. Людина — найвища цінність соціалістичного суспільства. К., 1975. В. О. Курганський.

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА — сукупність знань у галузі суспільних наук і пов'язаних з ними практичних навичок та вмінь. Г. о. — важливий засіб формування світогляду, відіграє важливу роль у заг. розвитку людей, в їхньому розумо-

вому, моральному та ідейно-політ. вихованні. В соціалістичних країнах ідейною та методологічною основою Г. о. є марксизм-ленінізм. Розрізняють загальну та професійну Г. о. Заг. Г. о. дає *середню школу*. В СРСР дисципліна гуманітарного циклу викладають і в профес. та серед. спец. навч. закладах незалежно від їхнього профілю. Заг. вищу Г. о. здобувають у вузах у процесі вивчення сусп. наук студенти всіх спеціальностей. В СРСР підвищенню заг. Г. о. трудящих сприяють *університети марксизму-ленінізму, народні університети та культурно-освітні заклади*. Спец. Г. о. в галузі філос., істор., філол., екон., юрид. і педагогічних наук, мистецтвознавства, різних видів мистецтва, культури тощо дають в основному ун-ти й галузеві вузи, а з ряду спеціальностей — і серед. спец. навч. заклади.

ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО — сукупність загальноновизаних принципів і норм міжнародного права, що регулюють відносини між сторонами, які беруть участь у збройному конфлікті, а також їхні відносини з д-вами, що не беруть участі в конфлікті. Поява Г. п. викликана необхідністю систематизації значної кількості міжнар. конвенцій, спрямованих на обмеження засобів і методів ведення війни, захист прав людини в умовах збройних конфліктів. Норми Г. п. стосуються відносин з приводу засобів і способів ведення війни; захисту жертв війни; прав та обов'язків нейтральних д-в щодо воюючих сторін; кримінальної відповідальності осіб за *агресію* й за порушення *законів і звичаїв війни*; обов'язку сторін, що беруть участь у збройному конфлікті, суворо дотримуватися *прав людини* щодо осіб — учасників воєнних дій та цивільного населення. Г. п. застосовується при збройних конфліктах міжнар. характеру, включаючи конфлікти, пов'язані з боротьбою народів проти колоніального панування, іноз. окупації та расистських режимів, за здійснення прав народів на самовизначення, а також у таких неміжнар. збройних конфліктах, як *громадянська війна*. До осн. міжнар.-правових документів Г. п., зокрема, належать: *Гаазькі конвенції 1899 і 1907* та декларації про закони і звичаї війни; *Женевські конвенції 1949* про захист жертв війни; *Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949*, що стосуються захисту жертв міжнар. збройних конфліктів (Протокол I) та захисту жертв збройних конфліктів неміжнар. характеру (Протокол II) 1977.

В. Н. Денисов.

ГУМАНІТАРНИЙ (від лат. *humanitas* — людська природа, освіченість; людство) — такий, що має відношення до свідомості людини й людського суспільства. Гуманітарні науки — сусп. науки (історія, політ. економія, філологія, право та ін.). Див. *Гуманітарна освіта*.

ГУМБОЛЬДТ (Humboldt) Александр (14.IX 1769, Берлін — 6.V 1859, там же) — німецький природознавець, географ і мандрівник. Член Берлін. АН (з 1800), почесний

член Петерб. АН (з 1818). Досліджував 1799—1804 Центр. та Пд. Америку (разом із франц. ботаніком Е. Бонпланом). У 1829 подорожував по Уралі, узбережжю Каспійського м., Алтаю. Г. був ученим-енциклопедистом. Він розробив методику комплексних геогр. досліджень, розвинув порівняльно-генетичний метод вивчення геогр. явищ. Багато уваги Г. приділяв вулканізму, земному магнетизму тощо. Був засновником порівняльної кліматології, дослідив і теоретично обґрунтував наявність широтної та вертикальної зональності рослинного світу, висловив ідею про взаємозв'язок усіх фіз.-геогр. явищ. Г. — один із засновників сучас. фіз. географії, ландшафтознавства тощо, автор п'яти-томної монографії «Космос» (1845—62) та ін. геогр. праць. На честь Г. названо геогр. об'єкти в Америці, Азії, Австралії, а також течію в Тихому океані.

Лит.: Сафонов В. А. Александр Гумбольдт. М., 1959; Есаков В. А. Александр Гумбольдт в России. М., 1960.

ГУМБОЛЬДТ (Humboldt) Вільгельм (22.VI 1767, Потсдам — 8.IV 1835, Тегель, поблизу Берліна) — німецький філолог, прусський держ. діяч. Брат А. Гумбольдта. Будучи директором департаменту віросповідань і освіти, запровадив методи Й.-Г. Песталоцці в початковій школі, відділив її від церкви, перебував Пруссією АН. Один із засновників *Берлінського університету*. Визначний представник нім. класичного гуманізму. В праці «Про мову кави на острові Ява» (т. 1—3, 1836—39) розробив філос. основи порівняльно-істор. методу в мовознавстві.

ГУМЕЛЬНИЦЬКА КУЛЬТУРА

— культура часів *мідного віку*, пам'ятки якої поширені на Пд. Румунії, на території Пн. і Пд.-Сх. Болгарії, а також у пд.-зах. частині СРСР (Молд. РСР і Одес. обл. УРСР). Назва походить від с. Гумельниць (Румунія), де 1924—25 було досліджено енеолітичне поселення. На тер. СРСР відомо понад 10 поселень Г. к., гол. чин. на Зх. Одес. обл. (Болград, Озерне, Нагірне тощо). Жителі цих поселень займалися землеробством, скотарством, а також мисливством і рибальством.

На поселеннях виявлено залишки жител — невеликих напівземлянок з ямами-вогнищами та глинобитних насених жител. Знайдено зокрема праці — кам'яні сокири-тесла та сокири-молоти, крем'яні скребки, кістяні шила, вістря, посудини, оздоблені наліпними валіками, канелюрами та загладженим орнаментом, а також різноманітним орнаментом у вигляді стрічок та спіралі, горщики, миски тощо. До культових предметів належать жіночі глиняні фігурки, різні амулети тощо. Археолог. матеріали свідчать про тісні зв'язки носіїв Г. к. з сусідніми племенами *трипільської культури*.

Лит.: Пам'ятки культури Гумельниць на території УРСР. В кн.: Археологія Української РСР. т. 1. К., 1971.

В. Г. Зенювич.

ГУМЕННИК (Anser fabalis) — птах ряду *гусяподібних*. Довж. ті-

ла 73—90 см, маса 3—4 кг, оперення бурувато-сіре, строкате. Дзьоб чорний з рожевою або жовтою перев'язкою. Г. пошир. у Сх. Гренландії і на Пн. Євразії. В СРСР — у тундрі і пн. частині лісової зони. На Україні буває під час весняного й осіннього перелітів. У невеликій кількості зимують на узбережжі Чорного м. Гнізда робить на землі недалеко від води. Кладку з 3—6 яєць насиджують бл. 25 днів. Живиться Г. переважно рослинною їжею. Мисливсько-промисловий птах, полювання на якого обмежене у зв'язку із зменшенням його чисельності.

М. А. Войтовський.

ГУМІ (лат. *gummi*, *simmi*, з грец. *gummi*) — прозора маса, що витікає з поранень на стеблах у деяких дерев'янистих рослин; те саме, що й *камеді*.

ГУМІГУТ (від лат. *gummi* — камедь і *gutta* — краплина) — згущений молочний сік деяких видів рослин з роду *Garcinia* (родина змиринових), що ростуть на Шрі-Ланці, в Пд. та Пд.-Сх. Азії. Одержують з надрізів у корі дерев. Г. містить смолу (70—80%) і камедь (20—27%). Застосовується в техніці для виготовлення сиртових лаків, у живопису — як жовта акварельна фарба.

ГУМІДНИЙ КЛІМАТ (лат. *humidus* — вологий) — клімат з надмірним зволоженням, коли кількість опадів перевищує випаровування і просочування вологи в ґрунт. Розрізняють типи Г. к. — полярний (з багаторічною мерзлотою й відсутністю живлення ґрунтовими водами) і фреатичний (з частковим просочуванням опадів у ґрунт і з наявністю ґрунтових вод). Місцевості з Г. к. в екваторіальних і тропічних широтах вкриті деревною рослинністю, у високих широтах на територіях з Г. к. розвинена тундрова рослинність.

ГУМІЛАК (від лат. *gummi* — камедь і *lak*) — речовина, що утворюється на молодих гілках деяких тропічних рослин внаслідок ушкодження їх комахами родів *Tachardia* та *Carteria*. До складу Г. входять смола, шкелачний віск, білки, вуглеводи та ін. речовини, а також домішки рослинних і тваринних решток. Г. добувають голчи, у Таїланді, Індонезії; переробляють його на сургуч, шелак та ізоляційні лаки.

ГУМІНОВІ КИСЛОТИ (від лат. *humus* — земля, ґрунт) — складна суміш органічних речовин різного складу, властивостей і будови. Хім. природу й будову Г. к. остаточно не з'ясовано. Їх виділяють з природних продуктів (торфу, бурого й кам. вугілля та ін.), обробляючи водними розчинами лугів, які при цьому забарвлюються в темно-бурій колір. У природі Г. к. утворюються з рослинних залишків або внаслідок окислення вугілля та ін. продуктів органічного походження. Г. к. та їхні солі (гумати) використовують у виробн. свинцевих акумуляторів, для зм'якшування води, для виготовлення тех. паперу, як добриво тощо. Див. також *Гумус*.

ГУМОАЗБЕСТОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь нафтохіміч. промисловості, на підприємствах якої виготовляють гумові й азбестотехнічні вироби на основі різних типів синтетичного і натурального каучуків. При цьому застосовують технічний вугілля та ін. підсилювачі, багато хімікатів-добавок, зм'якшувачів, барвників та різні ефективні наповнювачі. Багато гумових виробів виготовляють, використовуючи регенерат, тех. тканини, азбест, метали й пластмаси. Осн. продукція галузі: шини для автомобілів, мотоциклів, тракторів, велосипедів та ін. машин (усього 140 типорозмірів), гумові рукави, транспортні стрічки, приводні паси, формові та неформові деталі для механізмів і машин, ебонітові вироби, фрикційні, ущільнювальні, тепло- і електроізоляційні матеріали тощо. Крім того, підприємства Г.-а. п. відновлюють автомоб. та с.-г. покривки, виготовляють гумове взуття, прогумовані тканини, предмети санітарії і гігієни, спортивні вироби, іграшки тощо. Продукція Г.-а. п. використовуються в різних галузях пром-сті, зокрема в машинобудуванні, хім., вугільній, металург., а також на транспорті та в оборонній техніці. В дореволюц. Росії першу ф-ку по виготовленню гумових виробів було засн. 1832 в Петербурзі. В 1913 працювало лише кілька гумових підприємств на імпортованій сировині. Виробляли переважно гумове взуття, а також незначну кількість шин (1913 — 0,1 млн. шт.). За Рад. влади було реконструйовано старі й збудовано багато нових підприємств. З 1932 в СРСР налагоджено масове виробн. синтетичного каучуку. Номенклатура Г.-а. п. налічує десятки тисяч найменувань. У 1976 обсяг виробн. продукції Г.-а. п. в СРСР зріс проти 1970 в 1,6 рази.

На Україні 1929 стали до ладу київський завод «Червоний гумовик» та невеликі підприємства гумотех. виробів у Запоріжжі й комбінат гуми в Одесі.

В 1940 почато масове виробн. гумового взуття на Чернівецькому гумовзуттєвому з-ді; 1956 введено в дію Сумський регенератний з-д; 1966 став до ладу найбільший у республіці Лисичанський завод гумотехнічних виробів. Діє ще ряд підприємств по виготовленню гумотех. виробів у Харкові, Донецьку, Сумах, Бердянську, Одесі, Львові. За 1959—65 на Україні створено шиноремонтну й шинну пром-сть. У 1961 став до ладу Дніпропетровський шинний завод, 1972 — Білоцерківський шинний з-д (див. *Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів імені XXV з'їзду КПРС*). Шиноремонтні з-ди є в Броварах (Київ. обл.), Дніпропетровську, Симферополі, Лисичанську, Запоріжжі, Одесі, Миколаєві та ін. містах. Розширюється випуск гумового взуття. Обсяг виробн. продукції Г.-а. п. України 1976 зріс проти 1970 більше як у 2 рази. На підприємствах Г.-а. п. країни постійно впроваджуються високопродуктивні технологічні процеси й сучасне устаткування.

На Україні проблеми дальшого розвитку Г.-а. п. вивчають, зокрема, у Дніпропетровському філіалі науково-дослідного інституту гумової пром-сті.

А. Ф. Єременко.

ГУМОВІ ВИРОБИ — вироби з гумової суміші, основу якої становить каучук. Основними процесами виробництва Г. в. є одержання гумової суміші (див. *Гума*), виготовлення заготовок або створення напівфабрикатів і вулканізація їх при t -рі 140—200° С і тиску 0,3—20 МПа. У виробництві Г. в. (для надання певного комплексу властивостей) використовують і кордшурти, тканини, металевий дріт, корд, тріси тощо. Г. в. поділяють на три класи: шини, гумотехнічні вироби і вироби нар. споживання. До гумотех. виробів належать конвейерні стрічки, паси, рукави, а також формові й неформові вироби. Конвейерні стрічки бувають гумотканинні й металотросові; загального і спец. призначення. Застосовують їх для переміщення сипких та ін. матеріалів. Приводні паси поділяють на плоскі й клинові, що їх використовують відповідно в пасовій і клинопасовій передачі. Рукави бувають напірні (їх експлуатують при тиску 0,2—70 МПа) і всмоктувальні (до 80 кПа); прокладкові, обмотувальні, обплатні, наливальні, круглоткані, спіральні і в'язані. Рукави, що їх експлуатують при тиску й розрідженні, наз. напірно-всмоктувальними. Є й т. з. пружнорозширні рукави. Застосовують рукави як гнучкі трубопроводи, якими транспортують рідини, гази й сипкі матеріали. Формові вироби (напр., сальники, манжети, кільця, амортизатори, прокладки) використовують у вузлах машин, механізмів і приладів. Неформовими виробами (шнурами, трубками, профілями) ущільнюють відповідні місця в автомобілях, літаках, вагонах, герметизують стики буд. конструкцій тощо. До Г. в. нар. споживання належать гумове взуття, вироби побутового призначення (напр., килими, іграшки), засоби санітарії і гігієни, а також вироби мед. призначення (дзгати, грідки тощо). Деякі Г. в. (напр., тонкі обolonки, нитки, сидіння автомобілів) виготовляють з латексів (водної дисперсії каучуку). Г. в. виробляють Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів, Дніпропетровський шинний завод, Лисичанський завод гумотехнічних виробів та ін. Див. також *Гумоазбестова промисловість*.

А. Ф. Єременко.

ГУМОР (лат. *humor* — волога, рідина) — різновид комічного, відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах. На відміну від сатири Г. має доброзичливий характер. Г. широко представлений у фольклорі (казках, анекдотах, частівках, прислів'ях), у світовій лірі, творчості дореволюц. і рад. письменників. Поняття «гумор» вживається і в ширшому розумінні — як взагалі сміх і почуття смішного. Див. також *Гумореска*.

В. Д. Тимченко.



А. Гумбольдт.

ГУМОРАЛЬНА РЕГУЛЯЦІЯ



Ш.-Ф. Гуно.



Мавзолей Гур-Емір у Самарканді. 1404—05.



Гульба голуба.

ГУМОРАЛЬНА РЕГУЛЯЦІЯ (від лат. humor — волога, рідина) — координація фізіологічних функцій організму людини і тварин через рідкі середовища — кров, лімфу, тканинну рідину. Чинниками Г. р. є біологічно активні продукти обміну речовин, або метаболіти (продукти розпаду білків, вуглекислота та ін.), а також гормони, гормоніди. В людини і високоорганізованих тварин Г. р. підпорядковується нервовій регуляції (становить з нею єдину систему *нейрогуморальної регуляції*). У тварин, які не мають нервової системи або вона розвинена слабо, переважають гуморальні фактори. Свідченням єдності нервової і Г. р. в організмі з високорозвиненою нервовою системою є те, що гуморальні фактори впливають на саму нервову діяльність (напр., *ацетилхолін* бере участь у передачі *імпульсів нервових*; вміст вуглекислого газу в крові впливає на дихальний центр *головного мозку*; збільшення його вмісту збуджує дихальний центр, що сприяє посиленню *дихання*).

ГУМОРЕСКА — невеликий прозовий чи віршований твір або музична п'єса жартівливого змісту.

ГУМУС (лат. humus — земля, ґрунт) — переважно темнозбарвлені органічна речовина *ґрунту*, що утворюється в результаті біохімічних перетворень і життєдіяльності ґрунтових мікроорганізмів, які розкладають рештки рослин і тварин. До складу Г. входять поживні речовини, він є найважливішим фактором поліпшення фіз. властивостей, *родючості ґрунту*. Див. *Перегній*.

ГУМУСОВЕ ВУГІЛЛЯ — тверда горюча корисна копалина органічного походження. Утворюється з решток вищих рослин шляхом перетворення гол. чином лігніноцелюлозної речовини. До Г. в. належить осн. маса бурого і кам. вугілля. Див. також *Вугілля викопне*.

ГУН Карліс Фрідріхович [1(13). XII 1830, Мадлена, тепер Огрський р-н Латв. РСР — 16(28). I 1877, Давос, Швейцарія] — латиський живописець. В 1854—61 навчався у П. Басіна в петерб. АМ, її академік (з 1868). Член Т-ва *передвижників* (з 1873). Малював жанрові («Хвора дитина», 1869; «Жінка біля вікна», 1872) й історичні («Епізод Варфоломійської ночі», 1870) картини, пейзажі та портрети (портрет Марка Вовчка, 1864). *Лит.*: Зєдліт А. Карл Федорович Гун. 1830—1877. Рига, 1955.

ГУНАШЕВСЬКИЙ Михайло Гнарович (пр. я. і см. невід.) — укр. літописець 17 ст. Н. на Поділлі в сім'ї укр. дрібного шляхтича. Навчався в Меджибожі (тепер смт Хмельн. обл.). Деякий час служив у канцелярії Війська Запорізького. Склав рукописну книгу, в якій вміщено істор., реліг.-полемічні та побутові оповідання й твори, в т. ч. «Ісповісання літа від рождства Христова [1498] і по ньом ідуших», відоме під назвою *Львівського літопису*. В книзі є єдиний, що дійшов до нашого часу, список видатної пам'ятки укр. полемічної л-ри поч. 17 ст. — «*Перестороги*». Г. викривав верхівку

укр. духовництва, яка зрадила укр. народ і прийняла унію, осуджував спроби польс. магнатів загарбати Росію й Україну, виступав за возз'єднання України з Росією.

ГУНДУЛИЧ (Gundulić) Іван [8.I 1589 (?), Дубровник — 8.XII 1638, там же] — хорватський поет. Один з найвідоміших представників л-ри Дубровника. Літ. діяльність почав бл. 1610. Писав драми, релігійно-дидактичні поеми, любовну лірику. Патріотичним і демократичним почуттям пройнята драма-пастораль «Дубравка» (1627). Головна ідея поеми «Осман» (над нею Г. працював з 1621 чи 1622 до кін. життя; вид. 1826), у якій згадано про перемогу польс. і укр. військ над турками в битві 1621 під Хотиним, — спільна боротьба слов'ян проти чужоземного гніту.

Тол. Рос. переклад — Осман. Мінск, 1969.

ГУННИ (грец. Οὐννοί, лат. Hunni) — давні кочові племена. Велике об'єднання Г. наприкінці 3 ст. до н. е. склалося на тер. Пн. Китаю. На поч. 2 ст. до н. е. вони з'явилися в Серед. Азії, а з 2 ст. н. е. — в степах Пн. Причорномор'я. На серед. 4 ст. припадає масове просування гунських племен до Приазов'я, де 375 вони розгромили *аланів*, а також *готів*, очолюваних їхнім королем Германарихом. У 5 ст. Г. прийшли в Паннонію (тер. сучас. Угорщини). В 445 правителем Г. став *Аттіла*. При ньому гунська д-ва з центром у Паннонії зайняла величезну територію від Рейну до Волги. Пн. Причорномор'я ввійшло в д-ву Аттіли під назвою Припонтійської Скіфії, правителем якої був його старший син Еллак. До складу війська Аттіли, крім Г. і акацирів, входили *анти*, *алани*, *роксолани*, *готи* та ін. племена Пн. Причорномор'я. Після смерті Аттіли (453) д-ва Г. розпалася. Частина гунських племен, вигнана з тер. Паннонії, повернулася до берегів Азовського м. і відома тут у пізніші часи (6 ст.) під різними племенними назвами.

Лит.: Берштам А. Н. Очерк истории гунов. Л., 1951; Історія Української РСР. т. I, кн. I. К., 1977.

ГУНО (Gounod) Шарль-Франсуа (17.VI 1818, Париж — 18.X 1893, Сен-Клау, передмістя Парижа) — французький композитор. Член Інституту Франції (з 1866). Один з основоположників франц. лірич-

ної опери. В 1836—38 навчався в Паризькій консерваторії. Більше як два роки провів в Італії і майже рік у Відні. В 1843—48 — органіст і регент однієї з церков Парижа. В 1852—60 — директор об'єднання хорових товариств «Орфейон», керівник співацьких класів у школах. У 1870—75 жив у Лондоні, де заснував т-во «Хор Гуно» (нині Королівське хорове т-во). Вершина творчості Г. — опера «Фауст» за однойменною трагедією Й. Гете (1859, 1869 — друга редакція).

Г. — автор 14 опер (2 незакінчені), в т. ч. «Мірейль» (1863), «Ромео і Джульєтта» (1865), 4 ораторій, кантат та ін. творів для хору з оркестром, симфонічної, у т. ч. 2 симфоній, камерно-інструм. музики, понад 200 романсів і пісень. У 1856 працював над оперою «Іван Грозний» (фрагменти використано у «Фаусти» і «Царіці Савської»). Народжений 2 орденами Почесного легіону.

Лит.: Друскін М. С. Історія зарубіжної музики, в. 4. М., 1976; Комбарне Ж. Амбруаз Тома и Шарль Гуно. В кн.: Французька музика другої половини XIX века. Пер. с франц. М., 1938.

К. В. Майборода

ГУНЯ Дмитро Тимошович (пр. н. і см. невід.) — один з керівників селянсько-козацьких повстань на Україні в 30-х рр. 17 ст. проти польсько-шляхет. гніту. Учасник повстання 1637 під проводом П. М. *Павлюка*. Після невдалого бою під Боровицею (тепер село Чигиринської р-ну Черкас. обл.) частина повстанців на чолі з Г. та К. *Скиданом* відступила на Запоріжжя, де козаки обрали Г. гетьманом. Навесні 1638 Г. взяв участь у сел.-козац. повстанні під проводом К. Скидана і Я. *Острянина*. Після бою під Жовнином частина повстанців на чолі з Я. Острянином відступила на Слобідську Україну, інша — продовжувала боротьбу під проводом Г. (див. *Жовнинська битва 1638*). Навесні 1640 Г. керував спільним походом донських і запорізьких козаків проти Туреччини. Його дальша доля невідома.

ГУНЬБА (Trigonella) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин род. *бобових*. Понад 120 видів, пошир. переважно в Європі й Азії, деякі Г. ростуть у Пд. Африці й Австралії. В РСР — 52 види, з них в УРСР — 4. Більшість Г. містять кумарин; деякі види культивують як прянощі. Всі Г. поїдаються худобою, деякі з них — цінні кормові рослини. В УРСР (переважно в пд. р-нах) широко культивують разом з ін. кормовими травами Г. с і н у, або Г. с в і ж е с і н о (Т. foenum-graecum) — однірничник з прямостоячим розгалуженим стеблом і блідо-жовтими квітками. Насіння її містить білки, жирні та ефірні олії, холін, алкалоїд тригонеллін, сапонін. Часто культивують і Г. голубу (Т. coerulea) — однірничник з блакитними квітками в густих кулястих суцвіттях; використовується як прянощі при виготовленні зеленого сиру; медонос; кормова рослина. **ГУПЕРТ** (Huppert) Гуго (н. 5.VI 1902, Біліц, Сілезія, тепер Бельсько-Біла, ПНР) — австрійський письменник, перекладач, літерату-

К. Ф. Гун. Жінка біля вікна. 1872. Державний музей латиського та російського мистецтва в Ризі.



роззнавць. Член Компартії Австрії з 1921. В 1928—45 жив у Рад. Союзі. Згодом повернувся до Відня. Літ. діяльність почав 1934 (зб. парієв і репортажів «Сибірський загін»). Автор збірок віршів «Вітчизна» (1940), «Грузинська патеріца» (1954). Перекладач творів Ш. Руставелі, рос. рад. поетів. Переклав 14 творів Т. Шевченка («Бретик», «Титарівна» та ін.), які вміщено в двотомному «Кобзарі», що вийшов нім. мовою 1951 в Москві. В праці «Думки» (1973) зробив спробу охарактеризувати сучасну поезію НДР та прогресивну австр. поезію. Нагороджений рад. орденом «Знак Пошани» (1967).

ГУРАМІШВІЛІ Давид [1705, с. Сагурамо, поблизу Мхети — 21. VII (I.VIII) 1792, Миргород] — грузинський поет. У 1727 був захоплений дезгинами у полон, звідки втік у Росію. З 1729 жив у Москві. В 1738 прийняв рос. підданство, одержав невеликі земельні наділи на Полтавщині (в Миргороді і с. Зубівці), 1738 вступив на військ. службу в гусарський полк. Брав участь у війнах з турками (зокрема у битві під Хотиним), у Семилітній війні. У 1760 в чині підставного поручика оселився в Миргороді. Автор автобіографічної зб. «Давитіані», датованої вереснем 1787, яка складається з двох поем і ліричних віршів. В поемі «Лихоліття Грузії» Г. змалював свавілля зовн. ворогів, злигодні свого народу. Реалістична поема «Весела весна» («Пастух Кацвія»), створена за мотивами укр. пісень, прийнята співчуттям до селян. Життя і творчість Г. тісно пов'язані з Україною. Підтримував зв'язки з Г. Сковородою. У вірші про с. Зубівку створив ліричний образ укр. дівчини. Народні рос. та укр. пісні переспівував у ліричних творах. У 1949 в Миргороді Г. споруджено пам'ятник, 1969 відкрито літ.-меморіальний музей. Твори Г. укр. мовою видані в перекладах П. Тичини, М. Бажана.

Тел.: Укр. перекл. — Давитіані, К., 1955; (Вірші). В кн.: Поезія грузинського народу, т. 1, К., 1961; Зубівка, В. кн.: Тичина П., Творби, т. 4, К., 1962; Рос. перекл. — Давитіані, М., 1955; Стихотворения и поэмы, Л., 1956.
Лит.: Тичина П. Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороду «Витязя в тигровій шкурі». В кн.: Тичина П. Вибрані твори, т. 1, К., 1957; Косарик Д. Стихотворения и поэмы, К., 1955.

ГУРВИЧ (Gurvitch) Георгій Давидович (2.XI 1894, Новоросійськ — 10.XII 1965, Париж) — французький бурж. соціолог-ідеаліст. Проф. Томського і Петроград. унів. (1915—21). В 1921 емігрував до Франції. З 1948 — проф. Сорбонни. Висунув ідеалістичну та формалістичну концепцію «діалектичного гіперемпіризму» (т. з. мікро-соціологія), що претендує на всебічне вивчення соціальної реальності. Зводив соціологію до дослідження психологічних стосунків усереднених груп соціальних, Г. заперекує об'єктивні сусп. закономірності. Підтримував Рух прихильників миру. Автор багатьох праць з соціології.

А. К. Бичко.

ГУРВИЧ Ірина Борисівна [н. 17 (30).VI 1911, м. Летичів, тепер Хмельн. обл.] — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). В 1934 закінчила Київ. худож. ін-т і почала працювати в цеху мультиплікації Київ. кіностудії худож. фільмів, який у 40-х рр. став самостійною студією науково-популярних фільмів. З 1959 — режисер худож. мультиплікації. Серед кращих робіт: «Легенда про подум'яне серце» (за Горьким, 1967), «Як жінки чоловіків продавали» (за укр. жартівливими піснями, 1972), «Теплий хліб» (за казкою К. Паустовського, 1973), «Салют» (1975).

ГУРГАЛЬ Володимир Йосипович (н. 3.XI 1924, с. Збейськ, тепер у складі м. Львова) — новатор виробництва в машинобудуванні, один з ініціаторів руху за комуністичне ставлення до праці, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1958. В 1945—66, працюючи токарем на Львів. машинобуд. з-ді, один з перших застосував швидкохідне й силкове різання металу, розробив і запровадив у виробництво багато раціоналізаторських пропозицій і винаходів. У 1966 закінчив без відпуску від виробн. Львів. лісотех. ін-т; у 1974 захистив дисертацію на вчений ступінь кандидата тех. наук. З 1975 — нач. центральної лабораторії вимірювальної техніки Львів. з-ду штучних алмазів і алмазних інструментів. Автор книг з питань висвітлення досвіду токарної обробки металів. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Делегат ХХІІ і ХХІІІ з'їздів КПРС.

М. П. Тесленко.
«ГУРГУЛІ». «Гургулі» — героїчний талжицький епос. Див. «Керогли».

ГУРД (франц. gourde) — грошова одиниця Гаїті, поділяється на 100 сентимо. Запроваджена 1880. За офіц. курсом 5 Г. дорівнюють 1 долару США (1976).

ГУРДЗАН Ільйо Михайлович (29. VII 1907, с. Лісковець, тепер Міжгірського р-ну Закарп. обл. — 3.I 1954, там же) — укр. рад. колонійкар. Грамоти навчився самотужки. Наймитував у панів. Був сількором комуністичної газети «Карпатська правда», поширював її серед селян і лісорубів. За рад. часу створив колонійки про Комуністичну партію, дружбу народів, про нове життя закарпатців.

Тел.: Золота криниця. Коломійки та пісні. Ужгород, 1973.

ГУРЄВИЧ Борис Михайлович (н. 23.II 1937, Київ) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з вільної боротьби (середня і 2-а середня вага), олімпійський чемпіон 1968. Чемпіон світу 1967, 1969. Чемпіон Європи 1967 (середня вага), 1970. Чемпіон СРСР 1957, 1958, 1961 й 1965—67. Нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

ГУРЄВИЧ Григорій Маркович [8 (20).IX 1898, м. Гомель — 6.VII 1969, Харків] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1943). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. мед. академію (1920). В 1934—39 — зав. кафедрою хірургії Вінницького мед. ін-ту, в 1950—69 — Харків. мед. стоматоло-

гічного ін-ту. Праці Г. присвячені проблемам хірургічної ендокринології (зокрема зобу), переливання крові, загальної та військово-польової хірургії. Нагороджений 4 орденами, медалями.

ГУРЄВИЧ Михайло Йосипович [н. 31.XII 1892 (12.I 1893), с. Рубанщина, тепер Суджанського р-ну Курської обл. — 25.XI 1976, Ленінград] — рад. авіаконструктор. Герой Соціалістичної Праці (1957), доктор тех. наук (з 1964). В 1925 закінчив Харків. технологічний ін-т. У 1938—57 — заст. гол. конструктора, 1957—64 — гол. конструктор. В 1940 разом з А. І. Міконом створив винищувач МІГ-1 (після вдосконалення наз. МІГ-3), який широко застосовувався під час Великої Вітчизн. війни. Брав участь у створенні реактивних літаків-винищувачів. Нагороджений 4 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1947, 1948, 1949, 1953. Ленінська премія, 1962.

ГУР'ЄВ Олексій Іванович [н. 12 (25).X 1913, с-ще рудника Ігулецький, тепер м. Ігулець Дніпроп. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1948. Закінчив Київ. пед. ін-т (1940). Перша зб. віршів — «Ентузіастів шахт» (1932). Життя і працю робітн. класу відображено в романах «Наша молодість» (1949), «Життя іде» (1952), «Друзі не зраджують» (1959). Автор повістей «Осінь квіти» (1966), «Творчість» (1968), «За сігнани білими» (1973), багатьох зб. оповідань і нарисів.

Тел.: День і все життя, К., 1975; Люди, з якими живу, К., 1975; Рос. перекл. — Осенние цветы, М., 1973.

Д. Г. Гринько.
ГУР-ЕМІР, Гурі Емір — мавзолей у Самарканді (Узбецька РСР), визначна пам'ятка середньовічної архітектури Середньої Азії (1404—05). Збудований за наказом Тимура в архіт. комплексі Мухаммед-Султана (кін. 14 ст., зберігся частково). Восьмигранна, кубічна споруда, завершена барабаном з величезним ребристим куполом, облицьованим бірюзовими кахлями. Стіни зовні оздоблені орнаментом з різнокольорової цегли, інтер'єри прикрашені панеллю з плит оніксу, орнаментальним розписом і тонким різьбленням на дереві та камені (двері, грати). В Г.-Е. поховано Тимура, Улугбека.

ГУР'ЄВ — місто, обласний центр Каз. РСР. Лежить у гірлі р. Уралу. Залізнична станція, річковий порт. 130 тис. ж. (1979). Засн. 1640. В 1667—68 був зайнятий гонаками С. Т. Разіна. Рад. владу встановлено в кін. лютого 1918. З 1938 Г. — обл. центр. За роки Рад. влад Г. став значним центром нафти, хім., рибної та металообр. промсті: нафтопереробний, хім., машинобуд. з-ди, рыбоконсервний та деревообр. комбінати. Підприємства харч. та буд. матеріалів промсті. Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, краєзнавчий музей. У жовтні 1850 в Г. проїздом побував Т. Г. Шевченко.

ГУР'ЄВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована в сх. частині республіки, вздовж пн. і пн.-сх. берегів Каспійського м.



Д. Гурамішвілі.



Пам'ятник Д. Гурамішвілі в Миргороді. Скульптори М. Обезюк і А. Німенко, архітектор В. Жигулін, 1969.



В. І. Гургалі.

ГУРЖІЙ



І. О. Гуржій.



О. В. Гуров.



Г. ван дер Гус. Свята Катерина і свята Магдаліна з донаторами з вітара Портнарі. Близько 1474–75. Уффіці, Флоренція.

Утворена 15.I 1938. Пл. 112 тис. км². Нас. 370 тис. чол. (1979, перепис), в основному казахи й росіяни, живуть також українці, татари, білоруси, узбеки та ін.; міськ. нас. — 59%. Поділяється на 7 районів, має 1 місто й 15 с-щ міськ. типу. Центр — м. Гур'єв. Область лежить у межах Прикаспійської низовини. Поширені барханні піски, є безстічні улоговини. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня — 3,4, — 10,6°, липня +24, +26°. Опадів 100–200 мм на рік. Влітку бувають пилові бурі та суховії. Гол. річки — Урал, Емба, Уїл, Сагиз. Багато маловодних озер, переважно солоних. Більша частина поверхні вкрита солончакми, солончаками та бурими пустельно-степовими ґрунтами. Рослинність напівпустельного типу (полли, соляники, житняк, типчак, ковила), в заплавах річок — деревно-чагарникові зарості (тугаї). В нар.-госп. комплексі Каз. РСР Г. о. виділяється нафтодобувною, нафтопереробною та рибною пром-стю загальносоюзного значення. Провідні галузі пром-сті створено за роки Рад. влади. Енергетика базується на місц. та довізних нафтопродуктах, Донецькому й Карагандинському вугіллі. Нафту видобувають на родовищах Емби та в районі Гур'єва, в якому є нафтопереробний з-д, поблизу міста — рибоконсервний комбінат. З інших галузей — машинобудування й металообробка (заводи маш.-буд., судноремонтний), хім., деревообр., буд. матеріалів, видобування мінеральних солей, легка та харч. пром-сть. Провідна галузь с. г. — тваринництво відгінно-пасовищного напрямку. Розводять овець (гол. чиним грубоовиних), велику рогату худобу, коней, верблюдів, кіз та домашню птицю. Землеробство богарне й поливне. Значні площі с.-г. угідь — під кормовими культурами (однорічні трави, кукурудза на силос). Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, пшениця, рис), овочі й картоплю. Розвинуте баштанництво. Осн. вид транспорту — залізничний (гол. лінії Гур'єв — Астрахань, Гур'єв — Орськ). Осн. автодорога — Гур'єв — Орськ. Нафтопровод Гур'єв — Орськ, Узень — Гур'єв — Куйбишев. В Г. о. — н.-д. ін-т нафти й природних солей АН Каз. РСР, н.-д. ін-т геології, геофізики нафти і газу; пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів (Гур'єв), відділення науково-дослідного інституту озерного г-ва Мірибгоспу СРСР (Баликші). Драм. театр, краєзнавчий музей.

ГУРЖІЙ Іван Олександрович [15 (28).IX 1915, с. Худяки, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл. — 31.X 1971, Київ] — український рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958). Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1941 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1948 працював в Ін-ті історії АН УРСР (1958—71 — заст. директора по наук. частині). В 1963—68 — одночасно академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Автор

праць переважно з соціально-економ. історії України 2-ї пол. 18—19 ст. Досліджував питання укр. історіографії та джерелознавства. Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1971).

Літ.: Іван Олександрович Гуржій. Біобібліографія вчених УРСР. К., 1974.

ГУРЗУФ — селище міського типу Кримської обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді, на Пд. березі Криму, за 16 км від Ялти. 10,6 тис. ж. (1978). В с-щі — радгосп, 2 загальноосв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Міжнар. туристський молодіжний табір «Супутник»; поблизу Г. — піонерський табір Артек ім. В. І. Леніна, санаторії, будинки та бази відпочинку. Г. — кліматичний приморський курорт. Показання: захворювання органів дихання негуберкулезного характеру, хвороби обміну речовин, нервової і серцево-судинної систем. Г. в різний час відвідали О. С. Пушкін, А. М. Мічурін, Леся Українка, А. П. Чехов, О. М. Горький, Ф. І. Шаляпін, В. В. Маяковський. В Г. — залишки середньовічної фортеці Гурзуф (6 ст.), перебудовувалась в 14 ст.; палац (тепер санаторій М-ва оборони, поч. 20 ст.) з парком пл. 20 га; дача К. А. Коровіна (тепер Будинок творчості художників, 1911).

ГУРЗУФСЬКА ЯЙЛА — хвилясте плато в центральній північній частині Голоного пасма Кримських гір. Вис. до 1540 м (г. Демір-Капу). Складається з вапняків. Поширений карст. Вкрита гірсько-лучною рослинністю, у зниженнях — лісові масиви. Входить до складу Кримського заповідно-мисливського господарства.

ГУРИЛЬОВ Олександр Львович [22.VIII (3.IX) 1803, Москва — 30.VIII (11.IX) 1858, там же] — російський композитор, скрипаль, піаніст і педагог. Один з творців рос. побутового романсу. Син кріпосного музиканта Льва Степановича Г. (1770—1844). В 1831 звільнений з кріпачтва. Жив у Москві, займався композиторською й пед. діяльністю. Автор ліричних романсів, пісень (88), в т. ч. «Матушка-голубушка», «Разлука», «Колокольчик»; обробок нар. пісень (47); фп. музики.

ГУРІЙ (перс. хурі, від араб. хур — чорноокий) — за уявленнями мусульман — надзвичайно вродливий, вічно юні діви, які давали насолоду праведникам у раю.

ГУРІЙЦІ, гурулі — грузини, які живуть у Зх. Грузії, на території істор. області Гурії (сучас. Махарадзевський, Чохатаурський і Ланчхутський р-ни Груз. РСР). Мова — грузинська. Віруючі Г. — християни. Мали своєрідні риси культури і побуту.

ГУРІН Василь Іванович (н. 18.III 1939, с-т Першомайське Крим. обл.) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). В 1965 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у К. Д. Трохименка, С. О. Григор'єва та ін. Автор тематичних картин: «Перша весна» (1966), «Перед виступом» (1967), «Повернення» (1968), «До колгоспу» (1971), «Матері ждуть. Роки 1945, 1946...» (1974), «А льон цвіте...» (1977).

ГУРІНЕНКО Петро Володимирович (н. 25.IX 1923, с. Малий Букрин, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1966). Друкуватися почав 1949. Перша зб. оповідань — «Червона скеля» (1958). Автор зб. оповідань «Мала мати синя» (1961), повісті «Дві доби мовчання» (1965), романів «У серця свого пам'ять» (1970) та «Життя одне» (1974), в яких відобразив героїку Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Тв.: Альпійська аїстра. К., 1966; Життя одне. К., 1977; Р. о. с. п. е. р. е. д. — У серця свого пам'ять. М., 1973. В. Г. Дончик.

ГУРІЯ — історична область у Зх. Грузії. В 14 ст. тут виникло Гурійське князівство, яке в 16 ст. стало незалежним. Під його владою була Аджарія. Міжусобиці груз. феодалів, боротьба проти Туреччини призвели до занепаду Гурійського князівства, володарі якого стали васалами царів Імеретії. У 18 ст. частину його території (Аджарію та ін.) завоювали турки. В 1811 Гурійське князівство приєднано до Росії зі збереженням автономії. В 1828 автономію ліквідовано.

ГУРКА (Görka) Ольгерд (12.XII 1887, Рава-Руська, тепер місто



Львів. обл.—26.XI 1955)—польський історик, дипломат. У 1919—23 і 1946—52 — на дипломатичній роботі. В 1930—31 — професор Львів. ун-ту, 1931—38 — генеральний секретар Ін-ту Сходу у Варшаві. З 1954 — професор Варшав. ун-ту. Досліджував питання історії міжнар. відносин у Пд.-Сх. Європі 14—17 ст. Опублікував татар. хроніку про події на Україні 1648—50. На основі істор. джерел розкрив тенденційну спрямованість і фактичні помилки при висвітленні історії визвольної боротьби укр. народу в творах Г. Сенкевича. **ГУРКО** (Ромейко-Гурко) Йосип Володимирович [16(28).VII 1828, Могильовська губ.—15(28).I 1901, с. Сахарово, тепер селище Калінінського р-ну Калінін. обл.] — російський військ. діяч, генерал-фельдмаршал (1894). Під час рос.-тур. війни 1877—78 командував значними загонами рос. військ. Тимчасовий петерб. (1879—80) і одеський (1882—83) ген.-губернатор. У 1883—94 — генерал-губернатор Привісленського краю й командуючий військами Варшав. військ. округу. З 1886 — член Держ. ради.

ГУРКХИ, гурки — умовна назва народностей, які населяють центральні й пд.-зх. райони *Непалу*. До Г. відносять нащадків вихідців (у 13 ст.) з Індії — кхасів та ін., а також корінних жителів Непалу — магарів, гурунгів, тамангів, сунварів, кіратів (раї). Мова нащадків вихідців з Індії — горкалі (непалі) новоіндійської групи — стала держ. мовою країни. Самі Г. називають себе непальцями. Чисельність — 8,7 млн. чол. (1977, оцінка), в т. ч. в Непалі — 7,1 млн. та в Індії — 1,6 млн. За релігією Г. — переважно індуїсти. Осн. заняття Г. — поливне й богарне землеробство, скотарство, ремесла (калімарство, різьблення на дереві, гончарство, плетіння, виготовлення металевих посуду); частина Г. працює в промисловості.

ГУРЛО Алесь [Олександр Кіндратович; 19 (31).I 1892, Ковилі, тепер Мін. обл.—4.II 1938, Мінськ] — білоруський рад. поет. Учасник штурму Зимового палацу. Літ. діяльність почав 1909. В ранніх віршах про тяжку селянську долю звучать волелюбні мотиви. Післяжовтнева поезія Г. — про трудові подвиги рад. людини, дружбу народів, білоруську природу (зб. «Барвінок», 1924; «Зустрічі», 1925; «Сузір'я», 1926; «Межі», 1929). Автор поезії «Пам'яті Шевченка» (1924).

ГУРНИЦЬКИЙ (Górnicki) Лукаш (1527, Овеніп, тепер ПНР — 22. VII 1603) — польський письменник, перекладач та історик. Автор «Історії Корони польської в 1538—1572 рр.», в якій подано відомості про гніт польс. феодалів на укр. землях і антифеод. боротьбу в Речі Посполитій. При викладі істор. матеріалу спирався на хроніку Й. Бельського (див. *Бельський*).

ГУРОВ Олександр Васильович (1843, Саратов — 1921) — український геолог, професор. Закінчив Харків. ун-т (1869). У 1883 захистив магістерську дисертацію й почав викладати геол. дисципліни

в Харків. ун-ті, а 1886 — і в Харків. технологічному ін-ті. Досліджував *докембрії* і кам.-вуг. відклади України, зокрема *Донецького кам'яновугільного басейну*. Описав геол. будову Полтавщини, Харківщини і Приазов'я. Працював на Уралі, в Зх. Сибіру.

ГУРОН, Г'юрон — озеро в Пн. Америці, в системі *Великих озер*, на кордоні США й Канади. Лежить на вис. 177 м над р. м. Площа 39,6 тис. км². Глиб. до 228 м. Пн. береги високі, скелясті, південні — низькі. Замерзає у грудні, скресає в квітні. Судноплавний. Рибальство (сиг, лещ, сом, форель). Гол. порти: Сарнія і Мілленд (Канада), Алпіна (США).

ГУРСЬКА (Górska) Галина (14.V 1898, Варшава — 4.VI 1942, Львів) — польська письменниця і перекладачка. Жила у Львові. Брала участь в організації *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Депутат Нар. зборів Зх. України (1939). Під час нім. окупації розстріляна фашистами. Авторка романів «Над чорною водою» (1931), «Другий під'їзд» (1934), «Хлопці з міських вулиць» (1936), «Тупик» (1937), «Втеча» (1939), присвячених дітям польс. пролетаріату. Уперше польс. мовою переклала «Шоленник» Т. Шевченка.

ГУРСЬКИЙ Валеріан Ярославович [17 (29).IX 1874, Харків — 11 (24).XI 1934, там же] — український рад. лісівник, професор. Закінчив Петерб. лісовий ін-т (1898). В 1903—19 завідував лісомеліоративними роботами в Харків. і Полтав. обл., де під його керівництвом було засаджено основними культурами понад 20 тис. га. З 1921 завідував кафедрою меліорації Харків. ін-ту с. г. та лісівництва (тепер Харків. с.-г. ін-т), з 1931 — ст. наук. співробітник Укр. н.-д. ін-ту лісового г.-ва та агролісомеліорації. Праці з питань заліснення пісків, створення полезисних лісо-смуг тощо.

ГУР'ЯН Татул Самсонович (справж. прізвище — Хачатрян; 4.VIII 1912, с. Теджрул Сурмалинського повіту, тепер у Туреччині — 21.VI 1942) — вірменський рад. поет. Друкуватися почав 1929. Перша зб. «Кров землі» (1932). Поезія Г. пропінята любов'ю до Батьківщини, ідеєю дружби й братерства народів (зб. «Зростання», 1934; поема «Дніпро», 1933; «Поеми», 1941). Автор вірша «На барикадах» (1933), присвяченого Шевченкові. В роки Великої Вітчизн. війни друкував патріотичні вірші (цикл «Севастополь», 1942). Загинув при обороні Севастополя.

ГУС (Goes) Гуго ван дер [бл. 1435—40, Гент(?) — 1482, монастир Родендале, поблизу Брюсселя] — нідерландський живописець. Працював у Генті. В творчості Г. знайшли широке виявлення демократичні й реалістичні тенденції тогочасного мистецтва Нідерландів. Малював переважно вітатні картини, в які вводив образи людей з народу («Поклоніння воляків», ДЕ; «Поклоніння пастухів» — т. з. вітатр Портіварі, бл. 1474—75, Уффіці, Флоренція). Г. писав і портрети.

ГУС (Hus) Ян (1371, м. Гусинець, тепер ЧССР — 6.VII 1415, Констанц, тепер ФРН) — чеський мислитель, ідейний натхненник антифеод., нац.-визвольного руху в Чехії, діяч *Реставрації*, нац. герой чеського народу. Н. в сім'ї селянина. В 1393 закінчив ун-т у Празі. З 1396 — магістр, 1401—02 — декан ф-ту вільних мистецтв, 1402—03 та 1409—10 — ректор Празького ун-ту. В своїх творах, зокрема «Про церкву» (1413), в деклясах і проповідях викривав католицьке духовництво й феодалів, вимагав докорінної реформи церкви (позбавлення її зем. володінь, підпорядкування світській владі, скасування привілеїв духовництва тощо); виступав проти торгівлі *індульгенціями*. Розробив систему чеської орфографії, яка в осн. рисах збереглася й досі. Не заперечував «святого писма», Г. разом з тим відстоював свободу мислення. Осн. принципом гуманізму й знаряддям сусп. перетворень вважав пізнаний людиною «закон божий». Якщо пануючі класи порушують його, піддані, за Г., мають право не коритися. Т. ч., вчення Г. не виключало можливості нар. виступів проти «несправедливих властей». Як *еретика* Г. було засуджено церк. собором і спалено. Страта Г. викликала піднесення *гуситського революційного руху* в Чехії. Т. Г. Шевченко присвятив пам'яті Г. поему «Єретик».

Лит.: Маркс К. Хронологические выписки, тетрадь 2. В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 6. Л., 1939; Кратохвиль М. В. Ян Гус. Пер. с чеш. М., 1959; Рубцов Б. Т. Ян Гус. М., 1938.

ГУСАК (Husák) Густав (н. 10.I 1913, Дубравка, поблизу Братіслава) — діяч чехословацького й міжнар. комуністичного руху, парт. і держ. діяч ЧССР. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1933. Н. в сім'ї робітника. В 1937 закінчив юрид. ф-т Братіславського ун-ту. З 1938 — на підпільній парт. роботі. В 1940—43 — в ув'язненні. В 1943 увійшов до 5-го підпільного ЦК Компартії Словаччини. Один з організаторів і учасників *Словацького національного повстання 1944*. У вересні 1944 обраний заст. голови Компартії Словаччини (КПС). У 1945—50 — чл. ЦК КПЧ. В 1946—50 — голова Корпусу уповноважених (уряду) Словаччини. В 1945—51 — депутат Нац. зборів Чехословаччини. В 1950—51 — зав. відділом ЦК КПС. У 1963—68 — наук. співробітник Ін-ту д-ви і права Словацької АН. У 1968 — заст. голови уряду ЧССР, у 1968—69 — 1-й секретар ЦК КПС. З серпня 1968 — член ЦК КПЧ і Президії ЦК КПЧ, а потім Виконкому Президії ЦК КПЧ. З 1969—1-й (з 1971 — генеральний) секретар ЦК КПЧ, з 1975 одночасно — президент ЧССР. З 1971 — голова ЦК Нац. фронту ЧССР. Діагн. Герой ЧССР (1969, 1973), нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції.

ГУСАКОВСЬКИЙ Йосип Іраклійович [н. 12(25).XII 1904, с. Вороньково, тепер Кричевського р-ну Могильов. обл.] — рад. військовий діяч, генерал армії (1968),



Ян Гус.



Г. Гусак.



Й. І. Гусаковський.



С. І. Гусев.

ГУСАРИ



Гусари. Рядовий гусарського полку. 1812 (праворуч). Штаб-офіцер гусарського полку в похідній формі. 1878. Російська армія.



Гусениці та їхні захисні пристосування: 1 — чохлик німеччини; 2 — дубова листокрутка; 3 — яблунева плодожерка; 4 — гусениця бражник на погрозливій позі; 5 — псевдогусениця березового шмібекса; 6 — криптична форма гусениць п'ядуна (а — в русі, б — в захисній позі).

дівчі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1928. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. штабу і командир танк. бригади воював на 3-х, Воронежському, 1-му Укр., 1 і 2-му Білорус. фронтах. Відзначився при прориві оборони ворога на Львівському напрямі і форсуванні річок Сану і Пилиці. В 1948 закінчив Академію Генштабу. З 1959 — команд. військами Прибалт. військ. округу. В 1963—70 — нач. Гол. управління кадрів М-ва оборони СРСР, з 1970 — на відповідальній роботі в цьому м-ні. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГУСАРИ (угор. *huszár*, одн.) — рід кавалерії. Вперше виникли 1458 в Угорщині як кінне ополчення з дворян. Пізніше гусарські ескадрони й полки було сформовано в арміях більшості європ. д-в. У рос. армії існували в 1650—1917.

ГУСЕЙН МЕХТІ [літ. псевд. Гусейнова Мехті Алі-огли; 22.III (4.IV) 1909, с. Шихли, тепер Казахського р-ну — 10.III 1965, Баку] — азербайджанський рад. письменник і критик. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1927. В романі «Повінь» (1933—36) відобразив боротьбу за Рад. владу в Азербайджані; повість «Тарлап» (1940) — про соціалістичну перебудову азерб. села. В роки Великої Вітчизн. війни написав повість «Кліч», оповідання «Криваві роки», «Квіти». Автор істор. драми «Джаваншир», істор. повісті «Комісар». Романи «Ашперон» (1947; Держ. премія СРСР, 1950) і «Чорні скелі» (1958) — про бакинських нафтовиків. Істор. роман «Ранок» (ч. 1—2, 1949—52), роман «Підземні води течуть в океан» (1966, посм.). Нагороджений двома орденами.

Тел.: Укр. перекл. — Ашперон. К., 1951; Ранок. К., 1955; Сутінки. К., 1971; Рос. перекл. — Черные скалы. М., 1960; Повести. Рассказы. Пьесы. М., 1971.

ГУСЕНИЦЯ — личинка метелика. Тіло видовжене, червоподібне. Ротовий апарат гризучий. Крім 3 пар грудних піжок, є 2—8 пар черевних (несправжніх). Має залози, що виділяють шовк, який іде на виготовлення кокона. Інтенсивно живиться, здебільшого рослиною їжею, при цьому нагромаджує харч. речовини для дальшого розвитку й для перетворення на лялечку. Г. багатьох метеликів завдають великої шкоди лісовим, садовим та польовим рослинам.

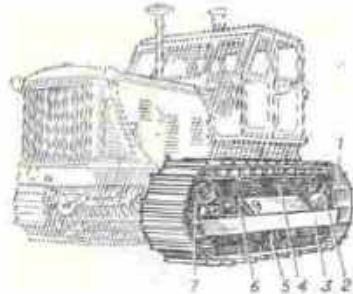
ГУСЕНИЧНИЙ ХІД — пристрій (рушій) самохідних машин, основною частиною якого є гусениця — суцільний металевий або гумово-металевий ланцюг з шарнірно з'єднаних ланок. Обертаючись разом з колесами машини, Г. х. (мал.) створює для них безконечний шлях з опором рухові значно меншим, ніж на м'якому ґрунті. Забезпечує підвищену прохідність на м'якому або слабкому ґрунті буд. машин, тракторів, тягачів, танків тощо.

ГУСЕПОДІБНІ, гуси (Anseriformes) — ряд птахів. Об'єднує 43 роди й 151—154 види, поширені по всій земній кулі. В СРСР — 58 ви-

дів, з них в УРСР — 33 з 13 родів; у їхньому числі — *лебідь, гуска, качка* та ін. Ряд об'єднує 2 підряди: паламедей та пластинчастодзьобі, або власне гуси. Паламедей (Anhimae) — великі птахи (маса 2—4 кг) з високими ногами без плавальних перетинок між пальцями, з коротким гачкуватим дзьобом і довгим хвостом. Поширені в Пд. Америці. Живуть поблизу боліт, по берегах водойм або в заболочених ділянках лісу. Кладку з 2—6 жовто-білих яєць насиджують бл. 6 тижнів. Живляться переважно рослинною їжею. Пластинчастодзьобі (Lamelirostres) — птахи різних розмірів (маса 200 г — 10 кг). Ноги відносно низькі, з плавальними перетинками, дзьоб видовжений, плоский, з пластинками або зубчиками по краях; забарвлення різноманітне, у самок і самців часто відмінене. Оперення густе і щільне, добре змачується секретом куприкової залози. Більшість видів — моногамні (див. *Моногамія* у тварин). Гніздяться парами, рідше — невеликими колоніями. Кладку з 2—15 одноколірних яєць насиджують 20—41 день (у більшості видів — бл. 25). Живляться Г. водними тваринами або рослинами (гуси — лише прибережними рослинами). Майже всі Г. — об'єкти спортивного, подекуди промислового полювання; рідкісні види перебувають під охороною. Викопні рештки відомі з еоцену.

М. А. Войничевський, **ГУСЕВ** Віктор Михайлович (17 (30).I 1909, Москва — 23.I 1944, там же) — російський рад. поет і драматург. У збірках поезій «Герої ідуть у колгосп» (1931), «Слово бригадира» (1932), «Сини диктатури» (1934) відобразив пафос вільної праці. Автор популярних пісень «Полечко-поле», «Пісня про Москву», «Козак від'їжджав на війну» та ін., п'єс у віршах «Слава» (1936), «Весна в Москві» (1941) та «Син Рибакіна» (1939—40). Кіносценарій «Свинарка і пастух» (1941; Держ. премія СРСР, 1942), «О шостій вечора після війни» (1944; Держ. премія СРСР, 1946). Україні присвятив вірш «Щастя» та поему «Львівський зошит».

Тел.: Сочинения, т. 1—2. М., 1955; Пьесы. М., 1959; Укр. перекл. — Вибране. К., 1954; П'єса. К., 1959.



Гусеничний хід трактора: 1 — гусениця; 2 — ведуче колесо; 3 — рама гусеничного візка; 4 — підтримуючий коток; 5 — підпирний коток; 6 — натяжний пристрій; 7 — напрямне колесо.

ГУСЕВ Дмитро Миколайович [14 (26).X 1894, Карсун, тепер смт Ульянов. обл. — 25.VIII 1957, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1919. В 1926 закінчив Вищі стрілецькі курси, 1950 — Вищі академічні курси Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни з 1941 — нач. штабу Ленінгр. фронту, з 1944 — команд. 21-ю армією, яка в складі 1-го Укр. фронту брала участь у визволенні тер. України. Після війни командував військами Ленінгр., Сх.-Сибірського й Забайкальського військ. округів. З 1955 — в запасі. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГУСЕВ Сергій Іванович [справж. прізвище — Драбкін Яків Давидович; 1(13).I 1874, м. Саложок (тепер смт Рязанського обл.) — 10.VI 1933, Москва] — професійний революціонер, рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1896. Член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В 1900—03 — один з керівників с.-д. орг-ції в Ростові-на-Дону, з грудня 1904 — секретар Бюро комітету більшовиків. В 1904—06 — секретар Петерб., Одеського, член Моск. к-тів РСДРП. Не раз зазнавав арештів, відбував заслання. В 1917 — секретар Петроградського Військ.-революційного к-ту. В 1918—20 — член РВР 5-ї та 2-ї армій, Сх., Пд.-Сх. й Пд. фронтів, команд. Моск. сектором оборони, член РВР РРФСР. З 1921 — нач. Політуправління Червоної Армії, з 1923 — секретар ЦК РКП(б), член колегії Наркомату РСІ СРСР. У 1925—26 — зав. відділом преси ЦК ВКП(б). З 1928 працював у Комінтерні, з 1929 — член Президії ВККІ. З 1920 — кандидат у члени ЦК РКП(б), з 1923 — член ЦКК. Автор праць на істор., екон. та військ. теми. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. Портрет с. 217.

ГУСИТСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ — антифеодалний, нац.-визвольний і антикатолицький рух у Чехії в 1-й пол. 15 ст. Причому Г. р. р. були посилення експлуатації селян з боку світських і духовних феодалів, корупція католицької церкви, засилья німців в екон. і політ. житті країни, тяжке становище ремісників і плебсу в містах. Невдоволення нар. мас Чехії становищем у країні відобразилося в діяльності і проповідях Матвія з Янова, Я. Гуса, Ієроніма Празького та ін. діячів чеської Реформації. Страта за рішенням Констанцьського собору Я. Гуса (1415) та Ієроніма Празького (1416) викликала в країні всенародне обурення. Боротьба проти феодал.-католицької реакції переросла в широкій заг.-нац. рух, який дістав назву гуситського (від Я. Гуса). 30. VII 1419 відбулося повстання плебсу в Празі, яке було початком збройної боротьби в країні. В Г. р. р. існували два напрями: поміркований — *чашників* і радикальний — *таборитів*. Гуситам протистояв

феод.-католицький табір, до якого належали вищі духовніштва, великі й частково серед. феодалі, нім. патрішати. Папа римський Мартин V та імп. Сигізмунд I 1420—31 організували проти гуситів 5 хресто-в. походів. Таборити, очолені Я. Жижко, а після його смерті (1424) Прокосом Великим, створили передову на той час військ. організацію і, застосувавши нову воєну. тактику, відіграли вирішальну роль в розгромі хрестоносців. У 1427—30 вони здійснили ряд походів до Німеччини, 1433 — до Сх. Словаччини й Балтійського м., які мали революційно-звільний вплив на населення цих територій. Багаторічна війна підірвала економіку країни й спонукала лицарські та бюргерські елементи до перемир'я з імп. Сигізмундом I. Проти компромісної угоди поміркованих гуситів з Сигізмундом I і католицькою церквою виступили таборити, але вони 30.V 1434 зазнали поразки від чашників у бою під Ліпанами. Проте загони таборитів під командуванням Я. Розача чинили опір до 1437.

У 17. р. р. брали участь укр., польсь., білорус., словацькі і нім. селяни та міська біднота. В окремі роки на боці гуситів виступили воїни загонів волинського кн. Федора Острозького та племінника великого князя литовського Сигізмунда Корибутовича.

Г. р. р., завдавши рішучого удару феод. реакції та католицькій церкві в Чехії, сприяв розвитку чеської нац. культури й економіки, заклад основи загальноєвроп. Реформації.

Лит.: Рубцов Б. Т. Гуситские войны. М., 1955; Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. Саратов, 1962. А. И. Митряев

ГУСИТСЬКІ ПІСНІ. гуситські пісні — чеські народні пісні, створені в період гуситських воєн 15 століття. В них відобразився пафос збройного повстання народ. мас проти нім. загарбників, феодалізму й католицької церкви. Г. п. вплинули на розвиток чес. і багатов. ін. слов'янських муз. культур.

ГУСКА (Anser) — рід птахів род. качачих ряду *гусеподібних*. Довж. тіла 60—95 см, маса 2—6 кг. В зародковий період переважають білі, сірі та бурі тони. Птахи міцної статури з довгою шиєю, сильними ногами, прямим конічним дзьобом, що має по краях рогові зубчики. Моногами (див. *Моногамія* у тварин), утворюють пари, що тримаються разом багато років. Гнізда на суходолі, в кладці 4—8 яєць. Насиджує самка, але сташенят водять обидва птахи. Живляться переважно рослинною їжею (зелені частини рослин). Усі Г. — перелітні птахи. В ролі чотири види, поширені в пн. та помірній зонах Європі й Пн. Америки. В фауні СРСР, зокрема УРСР, є всі 4 види: Г. сіра (A. anser) — один з родоначалників свійських гусей (див. *Гуска свійська*); Г. білолоба (A. albifrons); Г. мала білолоба, або пискунька (A. erythropus); *гуменник*. Ціні мисливсько-промислові птахи, чисельність яких швидко зменшується. Полювання на Г. обмежене.

Викопні рештки представників роду відомі з олігоцену. Іл. с. 220.

М. А. Войновский.

ГУСКА СВІЙСЬКА, гусь свійський (*Anser domesticus*) — вид м'ясних свійських птахів; походить від дикої сірої *гуски*. Розведення Г. с. — важлива галузь *птаховництва*. Г. с. швидко відгодовуються, добре використовують пасовище й зелені корми і дають найкалорійніше серед с.-г. птиці м'ясо (бл. 16% білка і понад 40% жиру), а також пух і перо. Гусячий жир — найкращі ліки при відморожуванні. Утримують Г. с. групами (бл. 150 голів) або сім'ями (3—4 гуски з одним гусаком). Для інтенсивної відгодівлі використовують молодяток несняного виведення. Середня жива маса дорослих гусок 5—6 кг, гусаків — 6—8 кг (найбільша 12 кг). Статеву зрілість у Г. с. настає в 7—11 місяців. За сезон гуска відкладає (залежно від породи) 10—100 яєць. На Україні розводять переважно *ромеську породу гусей*, *холмогорську породу гусей*, *велику сіру породу гусей*, *українських гусей*, *перендаську породну групу гусей*, *геркельта* та ін.

ГУСЛАЙТИЙ Кость Григорович
18.IX (1.X) 1902, м. Олександрі-
рівськ, тепер м. Запоріжжя — 21.
II 1973, Київ) — український рад.
історик і етнограф, засл. діяч нау-
ки УРСР (з 1968), чл.-кор. АН
УРСР (з 1969). Член КПРС з 1952.
Н. в сім'ї робітників. В 1926 закін-
чив Дніпроп. ін-т нар. освіти. В

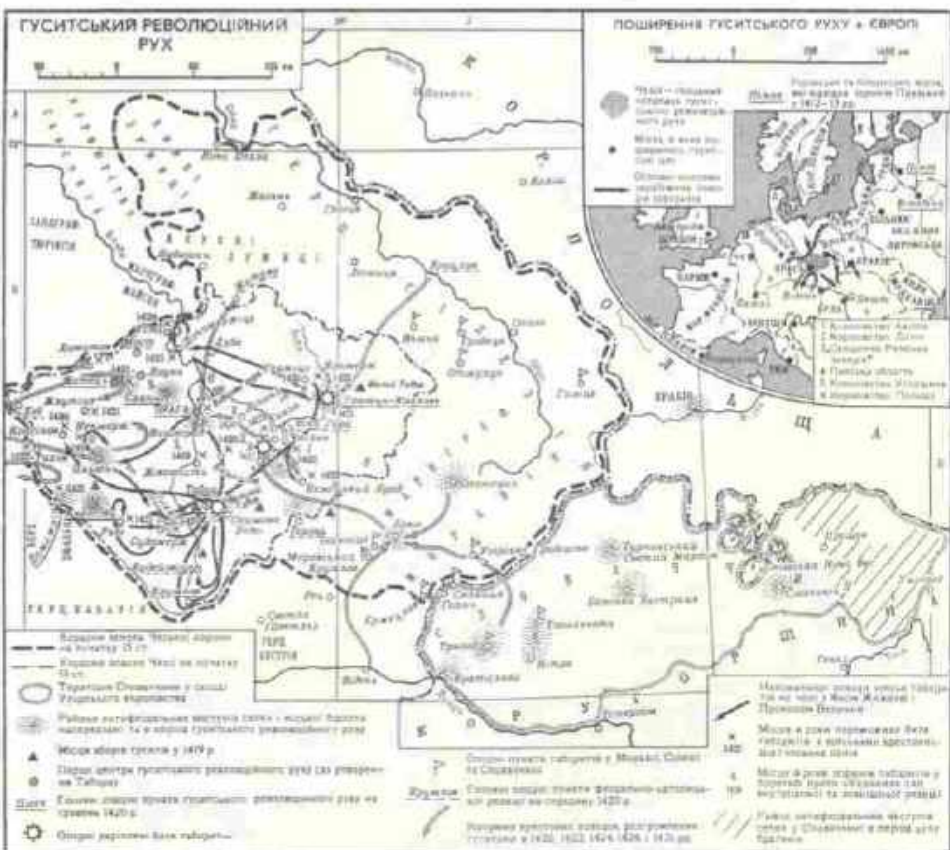
1928—36 працював у н.-д. устано-
вах і вузах Харкова і Києва, 1936
—34 — в Ін-ті історії АН УРСР, з
1954 — в Ін-ті мистецтвознавства,
фольклору та етнографії ім. М. Т.
Рильського АН УРСР (1954—70
— заст. директора по наук. частині).
Автор праць переважно з історії
та культури України 14—18 ст.
Нагороджений орденом Трудового
Червоного Прапора.

Літ.: Кость Григорович Гуселистий.
Бібліографія вчених УРСР. К.,
1972.



Гуслі троломоподібні.

ГУСЛІ — струнно-щипковий інструмент слов'янських та ін. народів. Уперше згадується в 6 ст. Г. були поширені в Київській Русі, пізніше — в Росії, на Україні, в Білорусії. Являють собою плоский корпус-ящик з натягнутими з одного боку струнами. Давні Г. — крилоподібні (т. з. дзвінчаті) мали кілька струн, настроєних діатонічно. З 14 ст. поширилися шоломоподібні (псалтиривидні) Г. з 11–36 струнами діатонічної настройки, з кін. 16 — поч. 17 ст. — прямокутні (настілні) з 55–66 струнами, настроєними хроматично. В 20 ст. Г. удосконалено (Г. — пікколо, прима,



альт, бас, клавішні Г.). Застосовуються в оркестрах рос. нар. інструментів. На Україні Г. зберігся в побуті жителів Карпат.

ГУСОВСЬКИЙ Сергій Володимирович [н. 9(22).II 1915, м. Радомисль, тепер Житомир. обл.] — рад. машинобудівник, інженер-механік, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1940. Закінчив (1938) Київ. політех. ін-т. З 1938 працює на Київ. з-ді «Арсенал». Пройшов виробничий шлях від майстра до директора з-ду. З 1975 — генеральний директор виробничого об'єднання «Завод „Арсенал“». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

О. П. Пестов.

ГУССЕРЛЬ (Husserl) Едмунд (8.IV 1859, Проміс, Моравія — 26.IV 1938, Фрайбург) — німецький філософ-ідеаліст, засновник феноменології. Останню Г. розумів як метод перетворення філософії на «строгу науку» шляхом виявлення «абсолютно очевидного», нічим «не зумовленого» в знанні. Претендуючи на світоглядну нейтральність у філософії, Г. намагався виділити «чисту свідомість», відокремлену від буття й свідомості конкретного суб'єкта, тобто досягти «чистих сутностей» у дусі об'єктивного ідеалізму Платона. В цілому ж погляди Г. еволюціонували від об'єктивного до суб'єктивного ідеалізму. За вченням Г., предмет, об'єкт пізнання безпосередньо сприймається (і створюється) лише за допомогою звернутої на нього інтуїції, а критерієм істини є її «очевидність» для свідомості. Суб'єктивно-ідеалістичні погляди Г. стали, зокрема, ідейним джерелом ім. екзистенціалізму (М. Хайдеггер).

Лит.: Бичко І. В. На філософському роздоріжжі. К., 1962; Причепи І. М. Феноменологія теорії свідомості Е. Гуссерля. К., 1971. І. В. Бичко.

ГУСТАВ I Ваза (Gustaf I Vasa; 1496—29.IX 1560, Стокгольм) — король Швеції з 1523, засновник династії Ваза. Обраний королем після перемоги нар. повстання 1520—23, спрямованого проти дат. панування. Офіційно скасував Кальмарську унію. Підірвав могутність католицької церкви, запровадив лютеранство, змінив королівську владу в Швеції.

ГУСТАВ II Адольф (Gustaf II Adolf; 9.XII 1594, Стокгольм — 6.XI 1632, Лютцен, Саксонія) — король Швеції (з 1611) з династії Ваза, полководець. З метою зміцнення централізованої влади провів деякі реформи (держ. управління, судострою). Прагнувши встановити швед. панування на Балтійському м., вів війну проти Данії (1611—13), Росії (див. Польська і шведська інтервенція початку 17 століття) й Польщі (1621—29). Очолював швед. армію, яка в складі антигабсбурзької коаліції брала участь у Тридцятилітній війні 1618—48. Завдав поразок армії Габсбургів. Загинув у бою.

ГУСТЕРА, плоскирка (Bliesea björkna) — риба род. короновок. Довж. 16—20 (до 35) см, важить 0,1—0,2 (до 1,2) кг. Зовні схожа на ляща, але в неї двоядні глот-

кові зуби, а луска на верхній частині тіла більша. Нерест з кінця квітня до липня. Пошир. у бас. Північного, Балтійського, Каспійського, Чорного й Азовського морів, зокрема у водоймах УРСР. Має промисл. значення.

ГУСТИНА, ρ — одна з основних характеристик речовини; чисельно дорівнює масі одиниці об'єму речовини. Визначається за формулою: $\rho = dm/dV$, де dm — маса малого елемента речовини об'єму dV . Для однорідного тіла Г. у всіх його точках однакова й дорівнює відношенню маси тіла m до його об'єму V , тобто $\rho = m/V$. Г. збільшується з підвищенням тиску і, як правило, зменшується при підвищенні т-ри (аномально поведеться, напр., вода, чалун, аморфний кварц). При переході речовини з одного агрегатного стану в інший Г. змінюється стрибкоподібно. Одиницею Г. у Міжнародній системі одиниць (СІ) є кг/м³.

ГУСТИНА ІМОВІРНОСТІ випадкової величини ξ — функція $p(x)$ така, що для довільних a і b

$$P(a < \xi < b) = \int_a^b p(x) dx, \quad \text{де}$$

$P(a < \xi < b)$ — імовірність нерівності $a < \xi < b$. Так, якщо ξ має нормальний розподіл, то

$$p(x) = e^{-\frac{1}{2}(x - a)^2/\sigma^2} / \sigma \sqrt{2\pi},$$

де a — математичне сподівання ξ , σ^2 — її дисперсія. Якщо $p(x)$ неперервна, то для достатньо малих Δx $P(x < \xi < x + \Delta x) = p(x) \Delta x$. Г. і. завжди задовольняє умови

$$p(x) \geq 0, \quad \int_{-\infty}^{\infty} p(x) dx = 1.$$

Лит.: Гнеденко Б. В. Курс теорії неперервностей. М., 1969.

ГУСТИНОМІР — прилад, яким вимірюють густину речовин. Розрізняють Г. вагові, якими безпосередньо зважують певного об'єму речовину, й поплавкові (див. Ареометр). Є Г. й ультразвукові, вібраційні, радіоізотопні, оптичні та ін. з вимірюванням відповідних параметрів (швидкості звуку, частоти коливань датчика Г., зміни інтенсивності гамма- чи бета-випромінювання, світлового потоку тощо) залежно від густини речовини. Г. застосовують у виробничих процесах, наук. дослідженнях.

ГУСТИНСЬКИЙ МОНАСТІР — визначний ансамбль споруд у стилі українського бароко. Розташований на правому березі р. Удаю в с. Густині (тепер Придубцького р-ну Черніг. обл.). Засн. 1600. Довгий

час був неофіц. центром зв'язків між Україною й Росією й Росією й Молдавією. Найвідоміша архіт. пам'ятка Г. м. — п'ятикупольний дев'ятидільний Троїцький собор (1672—76). Храм було розписано фресками (майже не збереглися), які належали до кращих зразків укр. монументального живопису. Ін. споруди Г. м.: трапезна (17—18 ст.), оборонні мури, пл. ворота, надбрамні церкви — Петропавлівська (кін. 17 ст.), Катерини (17 ст.) й Миколаївська (17—18 ст.). У 1845 в Густині побував Т. Г. Шевченко й виконав три акварельні малюнки монастиря.

ГУСТИНСЬКІ ЛІТОПИСИ — українські літописи 1-ї половини 17 ст. Літопис під назвою «Кроїчаника», за деякими припущеннями, склав 1623—27 культурний і церковний діяч З. Копицький у Густинському монастирі. Зберігся список, переписаний 1670 ієромонахом цього монастиря М. Лосицьким, де викладено історію України з часів Київської Русі до 1597 включно. Це оригінальна істор. праця про внутр. становище України, її зв'язки з Росією, про політику лит. князів, шляхет. Польщі й Туреччини, про грабінницькі напади турків і татар на Україну. Закінчується гримом розділами: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії». В останньому розділі літописець викриває верхівку православного духовництва України й Білорусії, яка зрадила свій народ і уклала з шляхет. Польщею й Ватиканом Брестську унію 1596. Літопис написаний мовою, близькою до тогочасної укр. нар. мови. Є видатною пам'яткою укр. історіографії 17 ст.

Густинський монастирський літопис, або «Літописець про заснування і створення монастиря Густинського», охоплює період 1600—40. Написаний невідомим автором. Висвітлює історію Густинського монастиря як одного з осередків ідейної боротьби на Україні проти унії й католицької реакції, розповідає про діяльність гетьмана укр. реєстрового козацтва П. К. Сагайдачного, під захистом якого відновлено православному ієрархії (1620) на чолі з відомим культур. діячем І. Борещьким, про опір селянства, козацтва й міщан наступові католицизму й унії.

ГУЯТИН — селище міського типу Тернопільської обл. УРСР, райцентр, на р. Збруч (притока Дністра). Залізнична станція. 2,8 тис. ж. (1978). Перша писемна згадка про Г. належить до 1559 (того року місто дістало магдебурзьке право). Під час сел.-коз. повстання 1594—96 під керівництвом С. Наливайка населення міста вигнало польс.-шляхет. залогу. В 1648 Г. був визволений військом Б. Хмельницького. В 1672—83 Г. — під владою Туреччини, 1683 відійшов до шляхет. Польщі. В 1772—1918 перебував під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919—39 — польської Польщі. Під впливом революції 1905—07 в Росії в повіті



С. В. Гусовський.

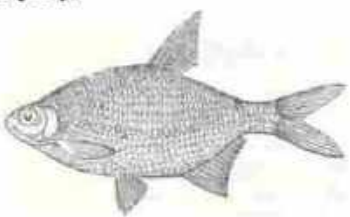


Троїцький собор Густинського монастиря. 1672—76.



Гуска сіра.

Густера.



відбулися виступи селян (див. *Гусятинські селянські заворушення 1905—06*). В 1902—03 через Г. проходив один із шляхів, яким транспортувалася в Росію газ. «Искра». З возз'єднанням Зх. України 1939 Г. авіаційно до складу УРСР. З 1961 Г. — с-ще міськ. типу. В Г. — філіали лєнінгр. з-ду «Русский дизель» і Миклушинецького виробничого меблевого об'єднання, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: Онуфрійська церква (2-а пол. 16 ст.), костюл і монастир бернардинців (16 ст.), ратуша (17 ст.). Поблизу Г. в р. Збруч 1848 знайдено *Збрунського ідола*.

ГУСЯТИНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Тернопільської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1 тис. км². Нас. 73,0 тис. чол. (1978). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 міським, 2 селищним та 29 сільським. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гусятин*. Г. р. розташований на Зх. Подільської височини. Корисні копалини: буд. камінь, пісок. Є мінеральні джерела. Річки: *Збруч* з прит. *Гнилою* й *Тайною*, *Нічлава* (усі — басейн Дністра). Грунти чорноземні і сірі опідзолені. Г. р. лежить у межах лісостепової зони. Під лісом (граб, дуб, ясен, клен, явір, бук, липа) — 15,3 тис. га.

В р-ні переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Найбільші: хоростківський цукр. з-д «Комсомолец» і спиртовий з-д, Кошичинське виробниче об'єднання гумових іграшок, гусятинський філіал лєнінгр. з-ду «Русский дизель», Гримайлівський консервний і Самолушківський крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Гусятин) і 15 будинків побуту. Спеціалізація с.-г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 71,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,3 тис. га. Год. культури: пшениця, жито, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві, тютюн. Серед галузей тваринництва — скотарство, м'ясо-мол. напрям, свиноварство, вічарство. В Г. р. — 18 колгоспів, обласна

держ. с.-г. дослідна станція (Хоростків), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Гусятин, Кошичинці, Хоростків, Гримайлів. Усі автошляхи з твердим покриттям (250 км).

В районі — 51 заг.-освітня й 3 муз. школи, сільське профес.-тех. уч-ще (Хоростків), с.-г. технікум бухгалтерського обліку (Кошичинці); 57 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 20 будинків культури, 67 клубів, 4 кінотеатри, 64 кіноустановки, 67 б-к, істор.-краєзнавчий музей (Гусятин). У с. Гориничі народився укр. письменник Д. Я. Лукіянович, у с. Кошичинцях — укр. рад. поет М. М. Тарновський, в с. Кювицях — укр. композитор Д. В. Сичинський, в м. Хоросткові — укр. письменник і педагог Д. Я. Макогон; у с. Віжні 1883—84 перебував І. Франко. В Г. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1945).

ГУСЯТИНСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1905—06 — масовий рух зх.-укр. селян, що виник під впливом революції 1905—07 в Росії. В 1905 — на поч. 1906 селяни Гусятинського пов. скликались збори (віча), на яких обговорювали свої екон. і політ. вимоги. В 1906 набула широкого розмаху страйкова боротьба селян. Значну роль в розгортанні її відіграли комітети, створені в багатьох селах. На придушення сел. руху австр. уряд направив у Гусятинський повіт війська, які жорстоко розправились зі страйкарями.

ГУСЯТНИК (*Eragrostis*) — рід одночл. багаторічних трав'янистих рослин род. злакових. Суцвіття — розлога волоть; колоски багатоквіткові, лінійно-видовжені, стиснуті з боків. Квітки двостатеві. Плід — зернівка. Бл. 300 видів, пошир. в субтропічних, тропічних і почасти помірних зонах. В СРСР бл. 10, зокрема в УРСР, — 5 видів. Найпошир. Г. тонконогий видний або малий (*E. poaeoides*) та Г. волосистий (*E. pilosa*) — одніорічники, що ростуть переважно в сухих степах, у піщаних місцях і як бур'яни на полях. Один вид — *теф* вирощують як хлібну й кормову культуру. Заходив боротьби. Зяблева оранка, боронування посівів до й після появи бур'янів.

ГУСЯЧА ЛАПКА (*Potentilla anserina*) — багаторічна трав'яниста рослина род. розових. Стебло повзуче, укорінюється у вузлах. Квітки великі, жовті, поодинокі. Пошир. майже на всій земній кулі. В СРСР, у т. ч. й УРСР, — повсюди по вогих місцях, луках, піщаних берегах річок і озер. Кореневище містить *дубильні речовини* й застосовується при шлункових захворюваннях. Г. л. добре поїдає свійська птиця; для коней отруйна. Медонос.

ГУСЯЧА ЦИБУЛЬКА — рід рослин родини *лілійних*. Див. *Зірочки*.

ГУСЬ-ХРУСТАЛЬНИЙ — місто обласного підпорядкування Владимирської обл. РРФСР, райцентр, на р. Гусі (прит. Оки). Залізнична станція. 70 тис. ж. (1977). Давній центр скляної пром-сті

(з-ди: кристалеви, ім. Дзержинського, скловолонна). Текст. комбінат, виробн. буд. матеріалів, підприємства харч. пром-сті. Філіал н.-д. ін-ту скла. Склярський технікум. Місто засн. у середині 18 ст.

ГУТА — 1) Склярська майстерня, де виробляли *гутне скло*. На тер. України Г. будували ще за часів Київ. Русі. 2) Назва багатьох населених пунктів на Україні, в Білорусії, Польщі, Чехословаччині та на ін. слов. землях. На Україні — місця, де виробляли скло й речі з нього, а згодом — склярські з-ди. Пізніше Гутами почали називати й деякі села, що виникли на місці гут. На тер. УРСР є бл. 90 населених пунктів, що наз. Гутами або мають назви, похідні від слова «гута». Збереглося багато й урочищ, назви яких пов'язані з цим терміном: Гутисе, Гутиско тощо.

ГУТАПЕРЧА (англ. gutta-percha, від малайського getah — смола і Pertja — назва о. Суматра) — тверда шкіроподібна речовина. Осн. компонент Г. (~ 90%) — трансполіізопрен (C_5H_8) є ізомером (див. *Ізомерія*) натурального каучуку. Добувають з молочного соку гутаперчоносних рослин, які ростуть на о-вах Малайського архіпелагу, Філіппінських о-вах тощо. В СРСР сировиною для Г. є бруслина бородавчаста й *евкомія*. Г. — продукт білого або жовтуватого-коричневого кольору, стійкий щодо дії к-т. При т-рі 45—50° С розм'якшується і стає пластичним, при 130—150° С перетворюється на рухливу рідину. Розчиняється в *ароматичних вуглеводнях*; як і каучук, піддається *пунклізації*. Відзначається електроізоляційними властивостями, водостійкістю, клейовою здатністю. Застосовують як ізоляційний матеріал в електро-й радіопрм-сті, для ізоляції підводного кабелю, для виготовлення кислотостійких і клейких матеріалів. Г. поступово витісняється синтетичною Г. (транс-поліізопреном, транс-поліхлорпропеном тощо).

Літ.: Справочник резинщика. М., 1971.

ГУТАПЕРЧОВЕ ДЕРЕВО (*Palcaquium*) — рід великих тропічних дерев род. *сапотових*. Листки прості; квітки дрібні, двостатеві, плід — ягода. Бл. 115 видів Г. д., пошир. у Пд.-Сх. Азії, на Соломонових о-вах. Містить високополімерний вуглеводень — гуту, з якої добувають *гутапєрчу*. Г. д. наз. і деякі види роду *пайєна*.

ГУТАПЕРЧОНОСНІ РОСЛИНИ, гутоносні рослини — рослини, що нагромаджують у своєму молочному соку органічну речовину — гуту, з якої виготовляють *гутапєрчу*. Найбільше пром. значення в тропіках мають дерева з родів *палаквіум*, *пайєна* (див. *Гутаперчове дерево*), *басія*, деревні рослини з родини *сапотових*. В СРСР до Г. р. належать деякі види бруслини й *евкомія* в'язолиста.

ГУТАЦІЯ (від лат. gutta — крапля) — виділення рослинами крапель води через *гідаходи* (водняні пори), розміщені на листках.



Гусятин малий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — плід;
3 — колосок.



Гусяча лапка.
Загальний вигляд рослини та квітка в розрізі.



ГУТЕНБЕРГ

Г. спричиняється *кореневим тиском*. Спостерігається при утрудненому випаровуванні, тобто у всіх випадках, коли кількість води, яка надходить у рослину, перевищує ту, що випаровується нею. Найпоширеніша Г. у рослин, які розвиваються в умовах вологих тропіків і субтропіків. У помірній зоні Г. добре спостерігати восени на посівах озимини.

ГУТЕНБЕРГ (Gutenberg) Йоганн [1394—99(?), Майнц — 3.II 1468, там же] — німецький винахідник, який поклав початок *книгодрукуванню* в Європі. Заснував (1438) друкарню в Страсбурзі. В 40-х рр. розробив технологію друкарського процесу: винайшов спосіб виготовлення друкарських форм із застосуванням рухомих літер, створив ручний словолитний притрій, сконструював друкарський прес, запропонував рецепти *гарти* і друкарської фарби. З 1447 в Майнці друкував невеликі видання навч. і популярного характеру (астр. календар тощо). В 1452—53 надрукував одну з крапкових біблію (2 об'єми фоліанти, 1282 стор.). Точна кількість видань Г. і послідовність їх випуску невідомі.

Лит.: Каппріжак Е. И. История книги. М., 1964; Люблинский В. С. Подвиг Гутенберга. В кн.: Книга, сб. 16. М., 1968; Пятсот лет после Гутенберга. М., 1968.

ГУТЕНБЕРГА ШАР — шар порід зниженої твердості і в'язкості у верхній частині *мантії* Землі. Те саме, що й *астеносфера*.

ГУТИ — селище міського типу Бодухівського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Мерлі (бас. Дніпра), за 10 км від залізничної ст. Гута. 2,8 тис. ж. (1978). Цукровий з-д, лісопильня, лісництво, філіал Краснокутської меблевої ф-ки, будинок побуту. Заг.-освітня школа, лікарня. Будинок культури, 36-ки. Засн. у серед. 17 ст.

ГУТИН — гірський масив у *Вулканічних Карпатах* у межах Закарп. обл. УРСР, закінчується на тер. Румунії. Вис. до 446 м. Район розвинутого с. г. Масиви букових лісів.

ГУТІЯ Віктор Степанович [н. 29.VIII (11.IX) 1910, с. Снявське, тепер Неклинівського р-ну Ростов. обл.] — рад. нафтохімік, академік АН Аз. РСР (з 1949), чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив (1932) Азерб. нафтовий ін-т. У 1932—39 працював в Азерб. ін-ті нафт. пром-сті, 1939—63 — в Ін-ті хімії полімерів і мономерів АН УРСР, 1963—74 — віце-президент АН УРСР, з 1974 — в Ін-ті фізико-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР. Осн. праці Г. присвячені дослідженню нафти родовищ Азербайджану й України і розробці каталітичних процесів перетворення вуглеводнів. Досліджував процеси каталітичного крекінгу й синтезу алюмосилікатних каталізаторів, вперше сформулював заг. положення про специфічні особливості *каталізу* на *целюлах*. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

Премія АН УРСР ім. Л. В. Писаржевського 1976.

В. Т. Скляр.
ГУТНЕ СКЛО — вид декоративно-ужиткового мистецтва (термін походить від слова *гута* — складувна майстерня); скляні вироби, що виготовляються способом вільного дуття (без застосування форм) і не оздоблюються кольоровими емалями, грануванням, гравіруванням, позолотою тощо. Термін «гутне скло» застосовують до всього лавноукр. худ. скла. Укр. Г. с. розвинулося на традиціях давньорус. скляного ремесла й досягло найвищого рівня в 17—18 ст. У 19 ст. з появою скляних заводів воно занепадо. Серед пам'яток Г. с. — різне питне начиння, своєрідний посуд у вигляді тварин (ведмедів, баранів), свічки, люстри та ін., виготовлені з прозорого або кольорового скла. Традиції Г. с. відроджуються в укр. рад. художньому склі, його виробляють у Львові, Києві. Серед майстрів Г. с. — П. Аверков, М. Павловський, Б. Валькота та ін. Літ. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Лит.: Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло. К., 1959.

ГУТТАРІ Тобіас Осипович [літ. псевд. Леа Хело; 16 (29).I 1907, с. Муя, тепер Ленінгр. обл. — 14.XII 1953, Петрозаводськ] — карельський рад. поет. Один з організаторів Карельської асоціації пролет. письменників. Писав фін. мовою. Друкуватися почав 1927. Перша зб. «Молоді думки» (1930). Автор збірок поезій «Вірші» (1936), «Пісня весні» (1940), «Моя країна» (1947), книг для дітей, оповідань і нарисів. Переклад фін. мовою ряд творів О. Корнійчука, Л. Первомайського та ін.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР, К., 1952; Рос. перекл. — Избранные стихотворения. М., 1959; Когда озеро цветет. Петрозаводск, 1964.

Лит.: Суомалайнен Л. С. Тобіас Гуттарі. Указатель литературы. Петрозаводск, 1977.

ГУТТЕН (Hutten) Ульріх фон (21.IV 1488, Штекельберг — 29.VIII 1523, о. Уфенау, Цюрихське оз.) — німецький гуманіст, письменник і політ. діяч. Був одним із авторів сатири «Листи темних людей» (1515—17), у якій викривалися схоластичне неучство, аморальність і тупість духовництва. В памфлетах «Вадис, або Римська Трійця» (1520), «Спостерігачі» (1520), «Розбійники» (1521) закликав до боротьби проти папства, засуджував князів, виступав за створення централізованої імперії. Під час Реформації підтримував М. Лютера. В 1522—23 взяв участь у повстанні нім. лицарства проти князівської влади. Після поразки повстання втік до Швейцарії.

ГУТТУЗО (Guttuso) Ренато (н. 2.I 1912, Бареція, Сіцилія) — італійський живописець і графік, громад. діяч, академік АМ у Римі (з 1960), почесний член АМ СРСР (з 1962). З 1940 член Італ. КП (з 1956 — член її ЦК). Навчався в АМ у Римі. З 1939 примкнув до антифашист. діячів куль-

тури. В період 2-ї світової війни брав участь у Русі Опору. Відобразив героїчну боротьбу й страждання свого народу («Розстріл», 1938; «Розп'яття», 1940—41; серія малюнків «З нами бог!», 1944—45; «Захоплення вільних поміщицьких земель селянами в Сіцилії» 1948—50, «Натовп», 1960, та ін.). Значне місце у творчості Г. належить пейзажів і натюрморту. Г. — член Президентської ради т-ва «Італія — СРСР» (з 1963), член Комітету по Міжнар. Ленінських премій «За зміцнення миру між народами». Золота медаль Миру, 1950. Міжнародна Ленінська премія Миру, 1972. В Рад. Союзі відбулися виставки творів Г. (1972, 1978).

Лит.: Барская А. Г., Русаков Ю. А. Ренато Гуттузо. Альбом. Л. — М., 1965; Ренато Гуттузо. Каталог. М., 1972.

ГУЦАЛО Євген Пилипович (н. 14.I 1937, с. Старий Животів, нині с. Новожи́вотів Іллінського р-ну Вінн. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1978. Закінчив Ніжинський пед. ін-т (1959). Друкуватися почав 1960. Перша зб. оповідань — «Люди серед людей» (1962). У збірках новел «Яблука з осіннього саду» (1964), «Скупана в любовистку» (1965), «Олень Август» (1965), «Хустина шовку зеленого» (1966), «Запах кропу» (1969) відобразив духовне багатство людини праці. Книги повістей і оповідань «Весна високосного року» (1973), «Бережанські портрети» (1975) та ін. розкривають героїчну працю рад. людей, подвиг народу у Великій Вітчизн. війні. Автор книжок для дітей.

Тел.: Новели. К., 1969; Передчуття радості. К., 1972; Орляни орляно. К., 1977; Рос. перекл. — Подвійний грим. М., 1967; Голубі овиці. М., 1973; Бережанські портрети. М., 1977.

ГУЦКОВ (Gutzkow) Карл (17.III 1811, Берлін — 16.XII 1878, Заксенгаузен, побли. Франкфурта-на-Майні) — німецький письменник. Один із керівників літ. течії «*Молода Німеччина*». В 1838—42 редагував журн. «Телеграф фюр Дойчланд» («Німецький телеграф»), у якому співробітничав Ф. Енгельс. Виступав, хоч і непослідовно, проти реакції, відстоював ідеї свободи, атеїзму, емансипації жінок. Автор романів «Мара-Гуру, історія одного бога» (1833), «Валлі, що сумнівається» (1835), драм «Вернер» (1842), «Пугачов» (1847). Найзначніша з його драм — «Уріель Акоста» (1847) — про голланд. мислителя 17 ст.

Тел.: Укр. перекл. — Уріель Акоста. Х., 1908; Рос. перекл. — Письм., М., 1960.

ГУЦУЛИ — етнографічна група українців; живуть у гірських районах Івано-Франківської й Чернівецької областей і Ракішському р-ні Закарпатської обл., на споконвічній сх.-слов'янській території, що входила до складу Київської Русі. Г., як і все населення сх.-укр. земель, протягом століть зазнавали гніту іноземних — польсь., угор., австр., чеських, румунських — і місцевих укр. експлуататорів. Особливості істор. долі та



Я. Гутенберг.



В. С. Гутаря.



Гутне скло. Я. Г. Малинський. Свічник. Львів, 1970.



Гурава.

природних умов, культурно-побутові й госп. взаємовідносини з сусідніми народами (молдаванами, румунами, угорцями, поляками, словаками й чехами) зумовили деякі відмінності в г-ві, побуті мови (див. *Гуцульський говір*) і культурі Г. За капіталізму багато Г. змушені були йти на заробітки або емігрувати з рідного краю. Осн. заняття населення Гуцульщини — скотарство (на полонинах), лісові промисли і сплав лісу по гірських річках. Землеробство мало другорядне значення. Були розвинуті худож. промисли: різьблення, випалювання й інкрустація на дереві, худож. обробка металу, мідне і срібне литво, гончарство, худож. ткацтво, килимарство. Житло Г. (переважно рублене небілена хата, вкрита драґицями) за конструкцією й плануванням загальноукраїнське із деякими архіт. рисами скотарських колів. Комплекс житл. будинку й госп. приміщень у Г. має назву *гражда*. Одяг Г., переважно новинний, відзначається барвистістю, багатством оздоблень, наявністю металевих прикрас. Г. мають багатий пісенний фольклор, у якому, зокрема, відображено їхню класову боротьбу, участь у виступах *отрипаків* тощо. Г. були активними учасниками виступів проти польс. окупантів (див. *Гуцульське повстання 1920*). Після возз'єднання зах.-укр. земель з Рад. Україною (1939 і 1945) за роки Рад. влади в г-ві, культурі й побуті Г. відбулися докорінні зміни. Ліквідовано неписьменність. Виросла місц. інтелігенція. Дальшого розвитку набули своєрідна условоетична творчість Г., гуцульське ужиткове, хореографічне й пісенне мистецтво (див. *Гуцульський ансамбль пісні і танцю*). Високого рівня досягли худож. промисли. Відомі майстри гуцульських худож. промислів *Дудчаки, Корпанюки, Шкрибляки, П. Баранюк, О. Бахметюк, П. Й. Цвілик, Н. В. Вербіська, Г. В. Васильчук* та ін. Літ.: Шухевич В. Гуцульщина, ч. 1—3, Львів, 1899—1908; Зеленин Д. К. Про київське походження карпатських українців-гуцулів. В кн.: Українська етнографія. К., 1958; Ковалів С. М. Гуцули. «Народна творчість та етнографія», 1959, № 4; У боротьбі за маси. Діяльність КПЗУ на Прикарпатті. К., 1966. Ю. Г. Гошко.

ГУЦУЛКА — український парний народний танець. Поширений на Гуцульщині. Виконується в дуже

швидкому темпі. Муз. розмір 2/4. Варіант *коломийки*. **ГУЦУЛЬСЬКА ПОРОДА КОНЕЙ** — місцева гірська порода верхово-в'юнких коней. Виведена в Сх. Карпатах схрещуванням гірських коней аж. районів України з кіньми пн. частини Угорщини. Г. п. к. низькоросла, міцної будови, з добре розвиненим тулубом. Осн. масть гніда й риж, трапляється мишаста й ряба. Г. п.



Кінь гуцульської породи.

к. відзначається великою робото-здатністю, довговічністю (іноді — до 25—28 років), плодючістю й невибагливістю, швидко відновлює втрачену на пасовищах. У запряжці пара коней вільно веде 25 ц. Під в'юком у 100—150 кг проходять до 100 км за добу. Поширені в Закарпат., Чернів. та Івано-Фр. областях УРСР, а також в Угорщині, Австрії, Румунії, Чехословаччині, Югославії.

ГУЦУЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1920 — збройний виступ селян Косівського повіту (тепер у межах тер. Івано-Фр. обл.) проти польських окупантів. Осн. ядро повстанців становили кол. солдати австр. армії на чолі з Д. Ф. Карачуком. Для керівництва повстанням було створено к-т. Почалося Г. п. 16.IV 1920 виступом селян с. Зеленого, які напали на жандармерію. 17.IV повстанці з сіл Зеленого й Голіа рушили двома загонами на с. Жаб'є (тепер райцентр Верховини), але урядові війська придушили виступ. Членів повстанського к-ту та ін. активних учасників Г. п. було засуджено до тривалого ув'язнення.

ГУЦУЛЬСЬКИЙ АНСАМБЛЬ ПІСНІ І ТАНЦЮ — професійний вокально-хореографічний колектив УРСР. Засн. 1940 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). У складі ансамблю — хор, танц. групи, оркестр нар. інструментів. У 1962—70 ансамбль очолював засл. діяч мист. УРСР М. Гринишин, з 1970 худож. керівник — засл. арт. УРСР Б. Дерез'янюк. Ансамбль збирає, обробляє і пропагує гуцульський фольклор, створює нові пісні, танці й театралізовані вокально-хореографічні картини з життя Рад. Гуцульщини. В його репертуарі є й твори укр., рос. та зарубіжної класики, рад. композиторів і композиторів країн соціалістичної співдружності. Колектив нагороджено Почесними Грамотами Президії Верховної Ради УРСР (1973) та Президії Верховної Ради БРСР (1976).

А. Я. Кос-Анатольський. **ГУЦУЛЬСЬКИЙ ГОВІР** — говір української мови. Належить до її

південно-західного наріччя. Поширений у гірських р-нах Чернів. та Івано-Фр. областей і в Рахівському р-ні Закарпат. обл. Характерні риси: у фонетичі — перехід а в е після м'яких приголосних (с'еду, ш'єпка), обниження вимови наголошених і й е (гехо, двар'ї), н на місці давнього о в новозакритих складах (мист, плит); збереження давньої м'якості шиплячих та р (лош'є, косар'), ствердіння з, с, ц (кріз, дес), перехід т' у к' (хок'іти), д' у г' (задньо-язиковий проривний м'який; напр., г'їука) тощо.

У морфології: залишки форм перфекта (буди-сте) й аориста (ходи-бих), двоїни іменників (штири оці) та ін. Вживається своєрідна лексика (люба — «коханка», туск — «туга, жаль» тощо).

В. А. Прохоренко.

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ТЕАТР — українська муз.-драматична аматорська група (1910—14). Засн. у с. Красноїлові (тепер Верховинського р-ну Івано-Фр. обл.) Г. Хоткевичем із селян (понад 40 чол., з оркестром гуцульських нар. інструментів). Гастролював у містах і селах Сх. і Зх. Галичини, Пд. Буковини (зокрема у Львові й Чернівцях) та у Кракові. Під час гастролей театр очолювали О. Ремець (1911—12), Л. Курбас (1912). Репертуар: «Гуцульський рік», «Непросте», «Довбуш», «Практикований жовнір» Г. Хоткевича, його ж переробка драми Ю. Коженьовського «Карпатські верховинці» під назвою «Антін Ревізорчук». Декорації — польс. худ. Т. Ліпінського. В 1913—14 група учасників Г. т. виступала з концертною програмою «Гуцульські вечори» в Харкові, Одесі й Москві.

Лит.: Хоткевич Г. Спогади з театральної діяльності. В кн.: Хоткевич Г. Твори, т. 2. К., 1966; Кирів Р. Гуцульський театр. «Вітчизна», 1959, № 3; Пегребенник Ф. До історії гуцульського театру. «Мистецтво», 1959, № 5. Р. Я. Пилипчук.

ГУЦУЛЬЩИНА — історико-етнографічна область на Україні, що обіймає гірські райони Івано-Фр. й Чернівецької областей і Радів. р-н Закарп. обл. Див. *Гуцули*.

ГУЧНІСТЬ ЗВУКУ — міра сили слухового відчуття, викликаного звуком. Залежить від звукового тиску й чутливості вуха, яка неоднакова для звуків різної інтенсивності й частоти. Величина звукового тиску, при якій вухо не відчуває звуку, наз. порогом чутливості. Досить інтенсивні звуки вухо не сприймає; вони спричиняють больові відчуття. Поріг больового відчуття — максимальне значення звукового тиску, який ще не викликає цього відчуття, — як і поріг чутливості, залежить від частоти звуку. Для порівняння Г. з різної частоти використовують фіз. величину, яка наз. рівнем чутливості й виражається формулою: $L = 20 \times \lg(p/p_0)$, де p_0 — звуковий тиск для звуку частотою $\nu = 1$ кГц і тієї ж гучності, що й досліджуваній; $p_0 = 2 \cdot 10^{-5}$ Па — т. з. стандартний поріг чутливості для звуку частотою $\nu = 1$ кГц. Рівень Г. з. вимірюють у *фонах*.



Р. Гутузо.



Р. Гутузо. Дівчина співає «Інтернаціонал». 1953.



А. К. Гхош.



Золота прикраса вуздечки коня з Гуцульських курганів.



ГУШАЛЕВИЧ Євген Іванович (28.XI 1864, Львів — 29.V 1907, Кельн) — український співак (тенор). У 1888—91 навчався у Віденській консерваторії. Співав в оперних театрах Братислави, Берліна, Брно, Праги, Будапешта, Варшави, Львова та ін. Прославився як виконавець гол. партій в операх Р. Вагнера («Тангейзер», «Лоенгрін», «Летючий голландець»), Дж. Мейєрбера («Гугенот», «Пророк») та ін. У концертах широко пропагував укр. нар. пісні, романси. *Г. М. Лисенко.*

ГУШАЛЕВИЧ Іван Миколайович (4.XII 1823, с. Палашівка, тепер Чернівецького р-ну Терноп. обл. — 2.VI 1903, Львів) — укр. письменник і громад. діяч «москвофільського» напрямку (див. «Москвофілі»). Писав переважно т. з. язичем. Певну цінність становлять його ранні поезії «На чужині загинув», «Де є руська вітчизна», «Бурдак» та ін. Оперету Г. «Підгірняк» переробив і поставив на сцені 1882 М. Кропивницький.



В.-М. Гого.

Лит.: Франко І. Іван Гушалевиц. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955.

ГХОШ Алджо Кумар (20.II 1909, с. Міхиджам — 13.I 1962, Делі) — діяч індійського й міжнар. робітничого руху. Н. у сім'ї лікаря. Закінчив Аллахабадський ун-т. З студентських років брав участь у нац.-визвольному русі. В 1931 — секретар орг-ції Робітн.-сел. партії Об'єднаних провінцій (тепер штат Уттар-Прадеш), пізніше — член виконкому Всінд. робітн.-сел. партії й редактор газ. цієї партії «Кранті карі» («Революціонер»). З 1931 — член Комуністич. партії Індії (КПІ), з 1933 — член її ЦК (з 1958 — Нац. рада), з 1936 — член Політбюро ЦК (з 1958 — Центр. викон. к-т) КПІ; з 1951 — генеральний секретар ЦК КПІ. Не раз зазнавав арештів. Автор ряду праць з питань комуністичного руху в Індії. Портрет, с. 223.



Х. Гюйгенс.

ГЮБНЕР (Hübner) Карл-Вільгельм (17.VI 1814, Кенігсберг — 5.XII 1879, Дюссельдорф) — німецький живописець, представник *Дюссельдорфської школи*. Навчався в дюссельдорфській АМ у В. Шадова. Твори: «Сілезькі ткачі» (1844), «Право полювання» (1845), «Прощання переселенців» (1846 і 1853), «Опис майна» (1847).



Н. Гяуров.

ГЮГО (Ніко) Віктор-Марі (26.II 1802, Безансон — 22.V 1885, Париж) — французький письменник, глава франц. прогресивного романтизму. Народився в сім'ї наполеонівського офіцера. В зб. «Оди та інші вірші» (1822) оспівував *Реставрацію*, хоч уже в перших романах «Ган Ісландський» (1823) та «Бюг Жаргаль» (1826) виявляв співчуття до пригноблених, зокрема до повсталих негрів і рудопів. У 2-й пол. 20-х рр. зблизився з ліберально-демократичною опозицією. В його творчості з'явився мотив протесту.

У зб. віршів «Східні мотиви» (1829) поряд із зображенням екзотичного Сходу оспівував нац.-визвольну боротьбу грец. народу. Романтичні антимонархічні драми «Кромвель» (1827), «Маріон Делорм» (написана 1829), «Ері-
ні» (1830), «Король бавиться» (1832), «Марія Тюдор» (1833), «Рюї Блаз» (1838) відіграли вирішальну роль у боротьбі з класицизмом. Передмова до «Кромвеля» стала маніфестом франц. прогресивного романтизму. Один з найзначніших творів 30-х рр. — істор. роман «Собор Паризької богоматері» (1831) — спрямований проти феод. деспотизму й духовної тиранії католицької церкви. В 30-х рр. створив поетичні збірки «Осінні листя» (1831), «Присмеркові пісні» (1835), «Внутрішні голоси» (1837), повість «Клод Ге» (1834) тощо. Спад революційного піднесення у Франції кін. 30 — поч. 40-х рр. призвів до послаблення революційних настроїв Г. Він стає графом, пером, академіком, послідовником ідей *утопічного соціалізму*. Ясність у його політ. позиції внесла революція 1848. Г. пристрасно захищав республіку. Після бонапартистського перевороту 1851 втік із Франції. 19 років, прожитих у вигнанні, — найплідніший період творчості Г. У 1852 написав памфлет «Наполеон Малій» і кн. «Історія одного злочинця» (т. 1—2, вид. 1877—78); 1853 вийшов шедевр політичної лірики — зб. «Кари». Кращий соціальний роман Г. «Знедолені» (1862) та романи «Трудівники моря» (1866), «Людина, що сміється» (1869) пройняті глибоким співчуттям до експлуатованих. У 1870 після падіння Другої імперії повернувся до Парижа. Допомігав комунарам, проте не поділяв ідеалів Паризької комуні. Автор зб. «Грізний рік» (1872), роману «Дев'яносто третій рік» (1874), циклу поем і віршованих оповідань «Легенда віків» (3 т., 1859—83). Укр. мовою його твори перекладали Леся Українка, І. Франко, М. Рильський, Борис Тен та ін.

Лит.: Укр. перекл. — Трудівники моря. Х.—К., 1931; Знедолені, т. 1—2. К., 1938—40; Рюї Блаз. К., 1948; Вибрані поезії. К., 1953; Дев'яносто третій рік. К., 1959; Собор Паризької богоматері. К., 1976; Торквемада. «Всесвіт». 1977. № 12; Поезії. К., 1978; Р. о. с. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—15. М., 1953—56; Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1972.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Луначарский А. В. Виктор Гюго. М.—Л., 1931; Модестова Н. Политична лірика Гюго в перекладах Івана Франка. «Всесвіт», 1960, № 8; Білецький О. І. Гюго і його роман «Знедолені». В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966;

К.-В. Гюбнер. Сілезькі ткачі. 1844. Галерея Пафрат. Дюссельдорф.



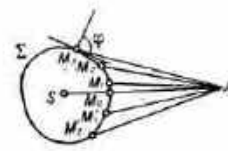
Трескунов М. С., В. Гюго. Л., 1969; Нальвайко Д. С., Виктор Гюго. К., 1976; Минина Т. Н. Роман «Дев'яносто третій рік». Проблема революції в творчестві В. Гюго. Л., 1978; Моруа А. Олімпіо, або Життя Віктора Гюго. Пер. з франц. К., 1974; Моршнін М. С., Пожарський Н. И. Библиография русских переводов произведений Виктора Гюго. М., 1953.

ГЮЙГЕНС (Гейгенс; Huygens) Христіан (14.IV 1629, Гаага — 8.VII 1695, там же) — нідерландський фізик, механік, математик і астроном. Перший іноз. член Лондон. королівського т-ва (з 1663), член Паризької АН і перший її голова (з 1665). Навчався в ун-тах Лейдена (1645—47) і Бреды (1647—49). Перші наук. твори присвячені питанням *аналітичної геометрії*. В 1651 опублікував працю про визначення довжини дуг кола, еліпса й гіперболи, а згодом — трактати з теорії імовірностей, теорії неперервних дробів тощо. Разом із Р. Гуком встановив сталі точки термометра — точку танення льоду й точку кипіння води. Винайшов маятниковий годинник (1657), розв'язав задачу визначення центра коливання фіз. маятника й періоду його коливань. Розвинув хвильову теорію світла (1678); пояснюючи механізм поширення світла, висунув принцип, названий його ім'ям (див. *Гюйгенс — Френеля принцип*). Працював над удосконаленням об'єктивів астр. труб., сконструював *окуляр* (т. з. окуляр Гюйгенса), який застосовують і тепер. Відкрив кільце планети *Сатурн* і супутник Сатурна — *Титан*, визначив період обертання його навколо планети (1655); дав перший опис туманності в сузір'ї *Оріона*.

ГЮЙГЕНС — ФРЕНЕЛЯ ПРИНЦИП — основний принцип хвильової оптики, який дає змогу обчислити амплітуду хвилі в будь-якій точці, якщо відомі її амплітуда й фаза на якійсь довільній поверхні. За принципом, сформульованим Х. Гюйгенсом 1690, кожна точка поверхні, до якої в дану мить прийшло світлове збурення, є центром вторинних хвиль, обвідна яких у будь-яку наступну мить визначає нову хвильову поверхню. Принцип Гюйгенса не враховує *дифракції* й характеризує поширення світла в рамках *геометричної оптики*. О.-Ж. Френель 1818 доповнив цей принцип ідеєю інтерференції вторинних хвиль. За Г.—Ф. п. інтенсивність у точці А випромінюваної джерелом S світлової хвилі визначається результатом інтерференції фактивних вторинних хвиль з центрами в точках M_1, M_2, \dots поверхні Σ (мал.). При цьому амплітуда кожної вторинної хвилі залежить від кута ϕ між нормаллю до поверхні Σ в даній точці і напрямом на точку А. Матем. обґрунтування Г.—Ф. п. дав Г.-Р. Кірхгоф (1882).

Лит.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

ГЮЛЛІНГ Едуард Вальтерович (п. 10.XII 1937, м. Иркутськ) — український рад. патофізіолог, професор (з 1978). Член КІРС з 1973. Закінчив Київ. мед. ін-т



Гюйгенс—Френеля принцип.



до ст. Гутне скло. 1. Вироби з тутого скла, Кінець 18 — початок 19 ст.
2. Б. О. Валько, Червоні бокали, Львів. 1970.
3. П. П. Аверков, Дружба, Київ. 1973.
4. М. А. Павловський, Візи, Львів. 1970.





1
2
3



До ст. Дюрер А. 1. Блауний син. Гравюра на міді. 1495. 2, 3. Бічні частини «Паумгартнерівського ліваря». 1502–04. Мюнхенська тінкотека.

До ст. Гольбейн Г. Милосливий. 1. Младина бургмістера Мейсра. 1525–26. Дармштадт. 2. Портрет Шарля Моретта. Бдилько 1534–35. Дрезденська картинна галерея.



1
2



(1960). З 1961 — співробітник Київ. н.-д. ін-ту отоларингології. Праці Г. присвячені питанням патофізіології та експериментальної терапії інфекційних і алергічних захворювань ЛОР-органів (вуха, горла, носа). Держ. премія УРСР, 1978.

ГЮНІВСЬКІ КУРГАНІ — мопильник бронзового віку та раннього залізного віку біля с. Гюнівки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Досліджувався 1976—77. Розкопано 21 курган; з них 18 скіфських, що датуються 4—3 ст. до н. е. В похованнях найбільшого кургану, в т. з. Вишневій могили, виявлено багато предметів, зокрема 407 золотих прикрас. В ін. кургані розкопано непогребоване поховання конюха та двох коней. Вуздечка одного коня прикрашена золотими та срібними фігурними платівками й бляхами, найбільший інтерес серед яких становить ажурне золоте навершя сегментовидної форми. На ньому зображено сцену полювання амазонки на оленя під стилізованим деревом (сюжет, невідомий раніше в мистецтві скіфів). Л. с. 223.

В. В. Отрошенко.

ГЮНТЕКІН (Güntekin) Решад Нурі (25.XI 1889, Стамбул — 7.XII 1956, Лондон) — турецький письменник, діяч культури. Був інспектором міністерства освіти, культур. аташе Туреччини в Парижі і одночасно представником в ЮНЕСКО. Виступав у різних літ. жанрах. Автор романів «Тавро» (1924), «Зелена ніч» (1928), «Листопад» (1930), «Млин» (1944), «Остання пристанище» (1961), ряду п'єс, оповідань тощо. Найбільшу популярність здобув роман «Чаликушу» («Пташка співачка», 1922). У кращих творах реалістично відобразив життя тур. провінційного міста, гострі проблеми сім'ї, взаємини особистості й суспільства, викривав духовніцтво, чинівництво. Перекладав твори рос. (Ф. Достоєвського, Л. Толстого) та франц. класиків.

Тел.: Укр. перекл. — Зелена ніч. К., 1971; Чаликушу. К., 1973; Рос. перекл. — Зелена ніч. М., 1963; Пташка співачка. М., 1966; Клеймо. Листопад. — Мельник. М., 1969.

О. І. Гончарук.

ГЮРЗА (Vipera lebetina) — змія родини гадюкових. Довж. тіла до 1,6 м. Тіло товсте, голова пласка. Забарвлення сіре, вздовж хребта темні плями. Поширена в Пн. Африці, на деяких о-вах Середземного моря та в Пд.-Зх. Азії; в СРСР — на Закавказзі, в Серед. Азії. Живиться гризунами, ящірками, птахами. Народжує живих малят (на Закавказзі) або відкладає яйця (в Серед. Азії). Укус Г. небезпечний для життя тварин і людини. Г. — осн. джерело зміїної отрути. Охороняється законом. Л. с. 222.

В. І. Таранчук.

ГЯУР (тур. gâvur, від араб. кафір — невірний) — у мусульман зневажливе назвище всіх іновірців, вживане гол. чин. за середньовіччя.

ГЯУРОВ Николай (н. 13.IX 1929, Лиджене, тепер Велиград) — болгарський співак (бас), нар. артист НРБ (з 1962). Навчався в Софій-

ській консерваторії, вдосконалював майстерність у Ленінгр. та Моск. консерваторіях. З 1955 — соліст Софійської нар. опери, в 1957—58 — Великого театру (Москва), з 1960 — театру «Ла-Скала» (Мілан). Партиї: Борис, Варлаам («Борис Годунов» Мусоргського), Філіпп («Дон Карлос» Верді), Даланд («Летючий голландець» Вагнера) та ін.



Д — п'ята буква українського алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить від букви Δ грец. унціалу 9 ст. У сучас. укр. літ. мові буквою «Д» позначають шумний зімкнений передньозвонкий приголосний звук, твердий (дуб, двері) або м'який (дядько, діворова).

ДАВАО — місто у Філіппінах, на о. Мінданао, адм. центр провінції Давао. Мор. порт. 482 тис. ж. (1975). Осн. центр країни по переробці абакі (манільських конопель) і рамі (рослина з родини кропиви). Підприємства деревообробної, харчової промисловості. Вивіз абакі, рамі, копри, деревини.

ДАВИД (рр. н. і см. невід.). — цар Ізраїльсько-Іудейської держави (кн. 11 ст. — бл. 950 до н. е.). Приєднав до Іудей тер. ізраїльських племен, м. Єрусалим, створив централізовану Ізраїльсько-Іудейську д-ву. В євр. фольклорі Д. зображений як сміливець, що переміг велетня Голиафа. Іудейсько-християнська богословська традиція безпідставно приписала Д. авторство псалмів.

ДАВИД — ім'я кількох давньоруських князів. Давид Ігорович (1059—1112, Дорогобуж) — син володимиро-волинського князя Ігоря Ярославича. В 1084 одержав в уділ м. Дорогобуж на Волині, 1085 — м. Володимир. На Вишгородському з'їзді 1100 за те, що був призвідником князівських міжусобиць, позбавлений цих володінь; замість них одержав волинські міста Бузук, Острог, Дубно і Чорторійськ, а незабаром знову — Дорогобуж. Давид Ростиславич (1140—97) — син великого князя київського Ростислава Мстиславича. В 1167 одержав Вишгород. Очолив походи 1172 на Київ, Торческ і Треполь проти союзників Андрія Боголюбського. Після смерті брата Романа (1180) князував у Смоленську, де проти нього 1186 вибухнуло нар. повстання. Давид Святославич (р. н. невід. — в. 1123) — син черніг. князя Святослава Ярославича. В 1095—97 князував у Смоленську. На Любечському

з'їзді 1097 одержав в уділ Чернігівське князівство. Брав участь у походах проти половців (1103, 1107, 1110, 1111). Його нащадки відомі під ім'ям Давидовичів.

М. П. Кучера.

ДАВИД БУДІВНИК (Давид IV Георгійович; бл. 1073 — 25.I 1125) — грузинський цар з 1089 з династії Багратіонів, політ. діяч, полководець. Його боротьба проти феодал. аристократії та іноз. загарбників сприяла утворенню незалежної централізованої груз. д-ви. Д. Б. провів реформу перк. устрою, держ. управління. Приєднав до свого царства Кахеті і Ереті (1104). Очолені ним війська визволили від гніту турків-сельджуків усю Грузію, Ширван і м. Ані. Сприяв розвитку економіки, торгівлі і культурі країни, будівництву міст, шляхів, мостів і зрошувальних каналів. За його царювання відкрито лікарні, школи, створено Гелатську академію.

«ДАВИД САСУНСЬКИЙ», «Сасунці Давид» — вірменський героїчний народний епос. Утворився в 7—10 ст. народними оповіданнями на різних вірменських діалектах і говорах в умовах визвольних повстань проти арабського халіфату. Епос складається з чотирьох відгалужень: «Санасар і Багдасар», «Мгер Старший», «Давид Сасунський» і «Мгер Молодший». Основне — третє відгалуження. Епос уперше записав 1874 вірм. фольклорист Г. Сєрвандіян. В образах цієї пам'ятки нар. поезії, зокрема Давида Сасунського, відлено сподівання й надії вірм. народу в боротьбі за свободу й незалежність, його патріотизм, непохитну віру в перемогу над ворогами. В епосі відображено багаторічну боротьбу трудового селянства проти феодалів. У 1873—1951 зібрано п'ятдесят варіантів епосу і видано в трьох книгах: 1936 (т. 1), 1944—51 (т. 2, ч. 1—2), «Д. С.» перекладено багатьма мовами народів світу. Укр. мовою його перекладали П. Тичина, Л. Дмитерко, В. Свідзінський, Є. Фомін та ін. Мотиви епосу використовували в своїх творах О. Туманян, А. Ісаакян, Н. Зарян.

Видання: Укр. перекл. — Давид Сасунський. К., 1939; Рос. перекл. — Давид Сасунський. М., 1958.

Лит.: Тичина П. Давид Сасунський. В кн.: Тичина П. Твори, т. 5. К., 1962.

ДАВИД-БЕК (р. н. невід. — в. 1728) — один з діячів вірменського визвольного руху проти іран. і тур. загарбників. У 1722—25 очолював збройну боротьбу вірмен у Сюнії проти Ірану, що закінчилася майже повним вигнанням персів із Сх. Вірменії. В 1726—28 вірмени під керівництвом Д.-Б. розгромили турків, які намагалися захопити Закавказзя.

ДАВИДЕНКО Йосип Якович (бл. 1856 — 10.22). VIII 1879, Одеса) — революційний народник. Н. в сім'ї військ. писаря. В 70-х рр. брав участь у діяльності народницьких гуртків Києва й Єлизаветграда, в «ходінні в народ», Чигиринській змові 1877. В 1877—78 — активний член терористично-

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Д
Єгипетська	𐀀
Фонетична	𐤃 𐤄 𐤅 𐤆
Давид-Григорян	Ժ Ի Լ
Візантійська	Δ Δ Δ Δ Δ Δ
Латинська	DD
Римська	Dd Dd
Готична	𐌆 𐌇 𐌈 𐌉
Норманнська	𐌆 𐌇 𐌈
Готландська	𐌆 𐌇
Російська в українській	Д д Ɖ ɖ



Давид Будівник. Фреска 16 ст. в Гелатському монастирі.

ДАВИДЕНКОВ



М. М. Давиденков.



В. М. Давидов.



Д. В. Давидов.



І. М. Давидов.

го народницького гуртка в Одесі. В 1878 заарештований, при арешті ачиний збройний опір. Одес. військ.-окружний суд засудив Д. до смертної кари. Повішений разом з народниками Д. А. Лизогубом і С. Ф. Чубаровим.

ДАВИДЕНКОВ Микола Миколайович [14 (26).III 1879, Рига — 29.IX 1962, Ленінград] — рад. вчений у галузі механіки матеріалів, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1902) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював (до 1912) на залізниці. В 1909—26 викладав у вузах Петербурга (Петрограда), Новочеркаська, Москви, Києва (1921—22 — професор Київ. політех. ін-ту). З 1925 керував лабораторією Фізико-тех. ін-ту АН СРСР. Досліджував втомлюваність металів, розробив методи вимірювання залишкових напружень, створив мех. теорію холодноламкості металів, вивчав проблему пластичного деформування й міцності в складному напруженому стані, властивості матеріалів при ударних навантаженнях тощо. Запропонованим Д. т. з. струмовим методом виявлення деформацій було вперше виміряно величину гірничого тиску. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ДАВИДКОВ Іван Іванов (н. 9.III 1926, с. Живовці, Михайловградського округу) — болгарський письменник і перекладач. Член Болгарської компартії з 1961. Вірші і лірична проза Д. сповнені громадян. звучання. Збірки: «Світло від іншої» (1957), «Крила і корені» (1964), «Тракійські могили» (1968), «Танок киярисів» (1975), «Молитва про різце і камінь» (1978). Романи і повісті: «Кусень хліба для подорожнього» (1971), «Білий кінь під вікном» (1975), «Квиток до Бретані» (1977). Кілька разів відвідав Україну, присвятив їй збірки «Українець з білою гармошкою» (1951) і «Дніпро під моїм вікном» (1960). Написав кілька віршів і статей про Т. Шевченка. Перекладає болг. мовою твори укр. рад. поетів.

Тв.: Укр. перекл. — Лірика. К., 1960; Був собі художник. «Всесвіт», 1975, № 9—10.

ДАВИДОВ Василь Львович [1792 — 24.X (5.XI) 1855, Красноярськ] — декабрист, полковник. Учасник Вітчизняної війни 1812. В 1820 вступив до «Союзу благоденства». В 1822 вийшов у відставку й оселився в своєму маєтку в с. Кам'яни (тепер місто Черкаси, обл.). У січні 1822 вступив до Південного товариства декабристів. Разом з С. Г. Волконським очолював Кам'янську управу. Прихильник республіки. В 1822—23 на його квартирі в Києві відбувалися з'їзди членів Пд. т-ва. Під час підготовки Чернігівського полку повстання (кін. 1825 — поч. січня 1826) займав вичислювальну позицію. В 1826 Д. засуджено на довічну каторгу, замінену на 20-річну, яку відбував на Нерчинських рудниках і Петровському Заводі. З 1839 — на поселенні в Красноярську.

ДАВИДОВ Володимир Миколайович [справж. прізвище та ім'я — Горелов Іван Миколайович; 7 (19).I 1849, Новомірогород, тепер Кіровоград. обл. — 23.VI 1925, Москва] — рос. рад. актор і педагог, нар. арт. Республіки (з 1922). Навчався в 2-й Київ. гімназії. В 1867—80 працював у театрах Орла, Воронежа, Тамбова та ін. В 1880 — 1924 — актор Александринського театру (Петербург), а 1924 — Малого театру (Москва). Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Хликов («Гаряче серце» О. Островського), Кузовкін («Нахлібник» Тургенева) та ін. Викладав у Петерб. театр. уч-щі. Серед його учнів — В. Комісаржевська, Л. Віа'єн, К. Зубов та ін.

ДАВИДОВ Денис Васильович [16 (27).VII 1784, Москва — 22.IV (4.V) 1839, с. Верхня Маза, тепер Радичевського р-ну Ульянов. обл.] — російський письменник і військ. діяч, ген.-лейтенант. Один з організаторів партизан. руху під час Вітчизн. війни 1812. У 20—30-х рр. зблизився з О. Пушкіним, співробітничав у «Современнике». У 1832 вийшов у відставку. Громадська і літ. діяльність Д. проявляла протестом проти військово-бюрократичної системи. Автор політ. байок «Голова і Ноги», «Річка й Дзеркало», 1803; «Орлиця, Турухан і Тетерев», 1804; сатири «Сон», гусарських віршів, воєнно-істор. твору «Нариси теорії партизанської війни» (1821), мемуарів, спогадів про О. Суворова, П. Багратіона.

Тв.: Сочинения. М., 1962; Укр. перекл. — Я тямлю — так пишлю... В кн.: Грабовський П. Твори, т. I. К., 1964.

ДАВИДОВ Іван Микитович (н. 15.I 1933, с. Миньковичі Стародорозького р-ну Мін. обл.) — передовик і новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1961. З 1955 — прохідник, бригадир прохідників на шахті «Контарна» виробничого об'єднання «Шахтарськкантрацит» Донецької обл. Один з ініціаторів швидкісної проходки гірничих виробок. На XXIV та XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, орденом «Шахтарська слава» трьох ступенів, медаллю. Ленінська премія. 1966.

ДАВИДОВ Карл Юлійович [3 (15).III 1838, Куддига, тепер Латв. РСР — 14 (26).II 1889, Москва] — російський віолончеліст, педагог, композитор і муз. діяч. У 1862—87 професор, з 1876 — директор Петерб. консерваторії. Засновник рос. віолончельної школи. Автор 4 концертів, п'єс для віолончелі, романсів, симф. поем «Дари Терек», поєбника «Школа для віолончелі» (т. I, 1888).

ДАВИДОВ Олександр Сергійович [н. 13 (26).XII 1912, Євпаторія] — український рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1978. Закінчив Моск. ун-т (1939). В 1945—53 і 1964—66 працював в Ін-ті фізики АН УРСР,

1953—64 — в Моск. ун-ті, з 1966 — в Ін-ті теоретичної фізики АН УРСР (з 1973 — директор). Праці присвячені теор. дослідженню екситонів у кристалах, теорії колективних збуджених станів неферміонних атомних ядер, теорії спектрів мол. кристалів, квантовій біофізиці. Відкрив т. з. давидовське розщеплення. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1969.

ДАВИДОВ Степан Іванович [1 (12).I 1777, Чернігівщина — 9(21).V 1825, Москва] — укр. і рос. композитор, диригент, педагог. У 1786—95 — в придворній співацькій капелі в Петербурзі. З 1800 — театр. капелмейстер та викладач музики і співу в Петербурзі й Москві. Автор музики до 3-ї й 4-ї частин оперної тетралогії «Дніровська русалка» (1805, 1807), в якій використав рос. та укр. нар. мелодії. Д. належать балети, дивертисменти, вокальні концерти, духовні хори.

Лит.: Федоровська Л. А. Композитор Степан Давидов. Л., 1977.

ДАВИДОВИЧ Федір Іванович (1756, Чернігівщина — 20-і рр. 19 ст.) — укр. правознавець. Після закінчення Черніг. училищної колегії (1782) працював у ній вчителем. З 1797 — секретар Малорос. генерального суду. З 1804 очолював «Комісію для складання законів» (Петербург), яка 1807 розробила проект кодифікації цивільних законів для Лівобережної України — «Зібрання малоросійських прав». Осн. наук. праця Д. — «Короткий виклад предметів, узятих з прав у Малій Росії вживаних, за яким слід висвітлити ті права...» (1861).

ДАВИДОВСЬКЕ РОЗЩЕПЛЕННЯ — розщеплення неперіодичних енергетичних рівнів молекул при утворенні кристала з кількома молекулами в його елементарній комірі (див. Виродження у квантовій механіці). Д. р. вперше виявлено експериментально в Ін-ті фізики АН УРСР (1951), теорію явища розробив О. С. Давидов.

ДАВИДОВСЬКИЙ Григорій Митрофанович [6 (18).I 1866, с. Мельня, тепер Кіровоградського р-ну Сум. обл. — 13.IV 1952, Полтава] — український рад. хоровий диригент і композитор, засл. арт. УРСР (з 1951). Закінчив диригентський (1897) та вокальний (1902) факультети Петерб. консерваторії. В 1888 організував у рідному селі великий хор. У 1892—1902 в Петербурзі керував робітничими й студентськими хорами. Створив понад 35 хорових колективів — у Вінниці, Житомирі, Лубнах, Керчі, Москві, Ростові-на-Дону (з останнім гастролював по Росії в 1908—17), пропагуючи укр. нар. пісню.

В останні роки життя керував Полтав. хоровою капелюю. Написав бл. 80 творів, серед них — хори, вокальна трилогія «Бандура» (1896), «Кобзар», «Кубань» (1927); поеми «Світ тихий, краю милий», «Ще як були ми козаками» на тексти Т. Шевченка, муз. драма «Під звуки рідної пісні» (1917), вальси

(«Кохання», «Баламут»), обробки нар. пісень.

ДАВИДОВСЬКИЙ Іполит Васильович [20.VII (1.VIII) 1887, м. Давидов, тепер Ярослав. обл. — 11.VI 1968, Москва] — російський рад. патологоанатом, дійсний член (з 1944) та віце-президент (1946—50 і 1957—60) АМН СРСР. Герой Соціалістичної Праці (1957). Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1910); з 1930 — зав. кафедрою 2-го Моск. мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню патологічної анатомії і патогенезу інфекційних хвороб, питанням травматології, загальної патології, організації прозекторської справи в СРСР тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1964.

ДАВІД (David) Жак-Луї (30.VIII 1748, Париж — 29.XII 1825, Брюссель) — французький живописець. Навчався в Королівській академії живопису і скульптури в Парижі (1766—74), академіком якої був з 1784. В 1775—80 жив в Італії. Вже в ранніх творах Д. на сюжети з античної історії («Велізарій просить милостиню», 1781; «Клятва Горациїв», 1784; «Ліктори приносять Брута тіло його сина», 1789; два останні — в Луврі в Парижі) виявились риси класицизму передової доби, яскравим представником якого став Д. Брав активну участь у Великій французькій революції 1789—94, був членом якобінського Конвенту. В багатьох картинах відтворив образи своїх героїчних сучасників («Клятва в залі для гри в м'яч», 1791, Лувр; «Смерть Марата», 1793, Музей сучас. мист. в Брюсселі; «Жінка з народом (Зеленярка)», 1795 (?)). Після термідоріанського перевороту був заарештований і відійшов від революц. позицій. Відмова від боротьби, заклик до примирення стали змістом його алегоричної картини «Сабініанки, що зупиняють битву між римлянами і сабінцями» (1799, Лувр). У роки Директорії, потім Імперії Д. — «перший художник» Наполеона; написав зовні ефектні полотна («Наполеон при переході через Сен-Бернар», 1800; «Коронація Наполеоном Жозефіни», 1805—07, Лувр), вишукані світські портрети («Портрет мадам Рекам'є», 1800, Лувр). Поряд з цим Д. створив і реалістичні портрети («Портрет юнака з родини Грендль», 1816; «Портрет Лазаря Гоша», 1793 (?), Київ. музей зх. та сх. мистецтва, та ін.). Після повернення Бурбонів до влади (1816) Д. емігрував до Брюсселя. Л. див. на окремому аркуші, с. 80—81.

Лит.: Кузнецова І. А. Луї Давид. М., 1965.

ДАВІТАШВІЛІ Лео Шіович [25.V (6.VI) 1895, Тбілісі — 3.IX 1977, Москва] — груз. рад. палеонтолог і геолог, акад. АН Груз. РСР (з 1944). Засновник і керівник Ін-ту палеобіології в Тбілісі. Досліджував фауну неогенових моллюсків Кавказу і Криму. Осн. праці присвячені вивченню еволюції органічного світу, історії еволюційного вчення, критичні ідеалістичних концепцій в природознавстві. Д. —

автор кількох підручників і редактор багатьох видань з палеонтології. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949.

Тел.: Ученне об'єкційононе прогрессе. Тбілісі, 1972; Эволюционное учение. Т. 1. Тбілісі, 1977.

ДАВЛЕТШИНА Хадія Лутфулліана (березень 1905, с. Хасаново, тепер Куйб. обл. — 5.XII 1954, Бірськ) — башкирська рад. письменниця; перша письменниця-башкирка. Друкуватися почала 1927. У своїх творах показала духовне відродження раніше пригнобленої жінки-башкирки (повість «Абіке», 1930; «Збірник оповідань», 1935). Роман «Іргіз» (вид. 1957) — про революц. боротьбу башк. народу.

Тел.: Рос. переклад — Іргіз. М., 1961.

ДАВНІСТЬ у праві — встановлений рад. законом строк, закінчення якого призводить до певних правових наслідків. В цивільному праві Д. — час, передбачений законом для судового захисту порушеного права (див. *Позовна давність*) або для виконання рішення суду чи ін. органу, що користується правом видавати виконавчі документи. В кримінальному праві Д. тягне за собою втрату держ. органами можливості притягнення особи, яка вчинила злочин, до кримінальної відповідальності або можливості виконання обвинувального вироку суду. Д. виконання судових рішень регулюється ст. 54 Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республ. (в УРСР — ст. 359 ЦПК УРСР). Зокрема, в справах, де хоч би однією зі сторін є громадянин, рішення суду можна пред'явити до виконання протягом 3 років з моменту набрання ним законної сили, а в усіх ін. справах — протягом одного року. Строки пред'явлення до виконання постанов ін. органів встановлюються відповідним законодавством. Д. виконання обвинувального вироку і Д. притягнення до кримінальної відповідальності передбачено ст. 41 і 42 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республ. (в УРСР — ст. 48 і 49 КК УРСР). Для Д. притягнення до кримінальної відповідальності встановлено такі строки: один рік — для злочинів, за які згідно з законом може бути призначено покарання не суворіше за виправні роботи або направлення в дисциплінарний батальйон; 3 роки — для злочинів, за які може бути призначено позбавлення волі на строк не більш як 2 роки, заслання або вислання; 5 років — для злочинів, за які може бути призначено позбавлення волі на строк не більш як 5 років; і 10 років — для злочинів, за які може бути призначено суворіше покарання. Перебіг строку Д. в усіх випадках починається з дня вчинення злочину. Проте він зупиняється, коли особа, яка вчинила злочин, скривається від слідства або суду. Для Д. виконання обвинувального вироку встановлено такі строки, відлічуючи від дня набрання вироком законної сили: один рік — при засудженні

до покарання, не суворішого за виправні роботи або направлення в дисциплінарний батальйон; 3 роки — при засудженні до позбавлення волі на строк, не більш як 2 роки, заслання або вислання; 5 років — при засудженні до позбавлення волі на строк, не більш як 5 років; 10 років — при засудженні до суворішого покарання. Особа не може бути притягнута до відповідальності і обвинувальний вирок не може бути виконаний, якщо з часу вчинення злочину чи винесення вироку минуло 15 років і Д. не була перервана вчиненням нового злочину. Питання про застосування строку Д. до особи, що вчинила злочин, за який може бути призначено смертну кару, чи до особи, засудженої до смертної кари, вирішується судом. Якщо суд не визнає можливим застосувати Д., смертна кара замінюється позбавленням волі. Правила щодо Д. в СРСР не застосовують до злочинців, вининих у найтяжчих злочинах проти миру і людності, та до воєнних злочинців.

Лит.: Ткачевський Ю. М. Давність в советском уголовном праве. М., 1978. Ф. Г. Бирчак.

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА — ранньофеодальна держава з центром у Києві, яка в 9 — на поч. 12 ст. існувала на території східнослов'янських земель. Див. *Київська Русь*.

ДАВУ (Davout) Луї-Нікола (10.V 1770, Анну, Бургундія — 1.VI 1823, Париж) — французький військ. діяч, маршал (з 1804), герцог (з 1808), князь (з 1809). В 1788 закінчив Паризьку військ. школу. Під час Великої французької революції перейшов на бік народу. Брав участь в експедиції до Єгипту (1798—99), в усіх війнах Наполеона I. Під час «Ста днів» — військ. міністр Наполеона. З поверненням до влади Бурбонів позбавлений чинів і титулів (повернутий йому 1817). З 1819 — в Парижі.

ДАВУДОВА Марзія Юсуф-кизи [25.XI (8.XII) 1901, Астрахань — б.І 1962, Баку] — азербайджанська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1942. Сценичну діяльність почала 1917. З 1920 — актриса драм. театру в Баку (тепер Азерб. драм. театр ім. М. Азізбекова). Ролі: Севіль (одноіменна п'єса Джабарлі), Ширін («Фархад і Ширін» Вургуна), Кабаніха («Гроза» О. Островського), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), леді Макбет («Макбет» Шекспіра) та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ДАГЕР (Daguerre) Луї-Жак-Манде (18.XI 1787, Кормей-ан-Парізі, Сена і Уаза — 10.VII 1851, Брі-сюр-Мари) — французький художник-декоратор. Винахідник першого способу фотографії, названого за його ім'ям дагеротипією. Д. розробив метод одержування незначущого зображення на світлочутливій платівці в камері-обскури. Високі художні якості зображення і легка техніка вико-



О. С. Давидов.



Г. М. Давидовський.



М. Ю. Давудова.



Ж.-Л. Давід. Автопортрет. 1794. Лувр. Париж.

«ДАГЕР»

нання забезпечили дагеротипі велике поширення. Повідомлення про винахід Д. було опубліковано 1839; цей рік вважається датою винаходу фотографії.

«ДАГЕР» — товариство фотоаматорів у Києві, яке існувало 1901—17. Названо ім'ям франц. винахідника фотографії Л.-Ж.-М. Дагера. Об'єднувало фотоаматорів з усієї України. Організовувало доповіді, фотоекскурсії та фотовиставки, чим сприяло розвитку й поширенню худож., тех. і наук. фотографії. В 1911 у Києві було відкрито перший у Росії міжнар. фотосалон (виставку), в якому взяли участь відомі вітчизняні (С. Любовиков, М. Петров та ін.) і зарубіжні (Дюркоп, Демарші, Пюйо, Першейд, Сміт та ін.) фотомитці. Під керівництвом голови т-ва М. Петрова (1906—1912) «Д.» виховав кадри визначних укр. творчих працівників кіно та фотографії (Д. Демурський, С. Шиманський, П. Новицький).

ДАГЕСТАНЛІ (справж. ім'я та прізвище — Ісмаїл Юсуф-огли Гаджієв; н. 24.XII 1906 (6.I 1907), с. Зарне, тепер Кахський р-н Аз. РСР) — азербайджанський радянський актор, народний артист СРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив бакинський театр. технікум. З 1927 (з перервою) працює в Театрі ім. М. Азізбекова. Ролі: Горьмаз («Наречена вогню» Джабарлі), Алібек («Вагіф» Вургун), С. М. Кіров («Ранок Сходу» Мамедханлі), Кошкін («Любов Ярова» Треніова), Отелло (одномісний трагедія Шекспіра), Платон Кречет, Стрижень («Платон Кречет», «Загібель ескадри» Корнілчука). Перший на азерб. сцені створив образ В. І. Леніна. Знімається в кіно. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР 1948.

ДАГЕСТАНСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Дагестан — у складі РРФСР, у пд.-сх. частині Пн. Кавказу. Утворена 20.I 1921. Поділяється на 39 районів, має 8 міст і 14 селищ міськ. типу. **Природа.** На сх. територія Д. омивається Каспійським м. За характером рельєфу в Д. виділяють пн. — рівнинні та пд. — гірські райони. Пн. Д. зайнятий *Прикаспійською низовиною*, більша частина якої лежить нижче від р. м. (до—28 м). На Пд. від неї — передгірна смуга, яка переходить у гірські хребти Кавказу (Андійський, Гімринський та ін.). На крайньому Пд. — хребти й масиви Бокового хр. (Богоський, Нухатль, Самурський) та пн. схили Великого Кавказу з найвищою вершиною Д. — г. Базардюзю, 4466 м. Гори важкодоступні, розчленовані глибокими ущелинами (Сулакський каньйон, глиб. до 1800 м). Корисні копалини: нафта, природний газ, кам. вугілля, горючі сланці, торф, залізна, мідна, поліметалеві й рідкісні метали руди; сірка, фосфорити, буд. матеріали; мінеральні джерела та лікувальні грязі. Клімат континентальний, перебіг на т-ра січня на рівнині — 3°,

липня +25°, у високогірних районах відповідно — 11° і +12°. На Приморській рівнині клімат сухих субтропіків. Річна кількість опадів — 300 мм на рівнині та від 550 до 800 мм — в горах. Гол. ріки: Терек, Сулак, Самур — багаті на гідроенергію. Невеликі прісні та солоні озера. Ґрунти світло-каштанові, лучні, лучно-болотні, значні площі зайняті пісками і солончаками. В передгір'ях — каштанові, бурі, чорноземи. В го-



В долині Казикумухського Койсу.

рах — гірсько-лучні, гірсько-лісові, чорноземні. На рівнині — злаково-полинна рослинність напівпустельного типу, в дельтах річок — заплавні ліси (в дельті Самуру — ліановий ліс). Пн. схили гір зайняті лучно-степовою рослинністю (альпійські й субальпійські луки), у верхів'ях рік Андійського Койсу та Аварського Койсу — сосново-березові ліси. Вершини вкриті вічними снігами й невеликими льодовиками.

Населення. В Д. налічується бл. 30 народів і етногр. груп. Найчисленніші (перепис 1970; тис. чол.): аварці (349,3), росіяни (209,6), даргинці (207,8), кумики (169), лезгини (162,7), ляхи (72,2), табасарани (53,2), ногайці (21,7) та ін. Пересічна густота нас. — понад 32 чол. на 1 км² (1979). 39% живе в містах. Найбільші міста: Махачкала, Дербент, Хасав'юрт. **Історія.** На тер. Д. поселення людини відомі з часів *палеоліту*. В

2-й пол. 1-го тис. до н. е. тер. Д. входила до складу *Албанії Кавказької*. В 3 ст. н. е. Пд. Д. захопили *Сасаніди*, а в 4 ст. прибережну смугу на Пн. від Дербента — *гунни*. В 7 ст. н. е. рівнинна частина тер. Д. входила в *Хозарський каганат*. З 2-ї пол. 7 ст. тер. Д. зазнавала нападів арабів, які завоювали його в 1-й пол. 8 ст. У 2-й пол. 11 ст. частину Д. захопили *сельджуки*. Приблизно з кін. 12 ст. в Д. сформувалися держ. утворення, в т. ч. *Аварське ханство*. В 20-х рр. 13 ст. Д. зазнав навали монголо-татар. У 14 ст. в Д. вторгалися війська *Тохтамиша* і *Тимура*. З 15 ст. Д. став об'єктом боротьби між Туреччиною та Іраном. У кін. 15 ст. відновився політ. й торг. зв'язки з Руссю, встановлені ще в 10 ст. У 16—18 ст. окремі феод. утворення Д. перебували під протекторатом Рос. д-ви. Приєднання Д. до Росії було юридично оформлено Гюлістанським мирним договором 1813 між Росією та Іраном. Приєднання Д. до Росії мало прогресивне значення. Народи Д. позбавилися загрози нападів з боку Туреччини та Ірану; створилися умови для ліквідації політ. роздробленості; посилювались екон. і культурні зв'язки з рос. народом. Колоніальна політика царизму викликала стихійні виступи горців. У 30-х рр. 19 ст. під прапором *жордизму* розгорнувся антиколоніальний визвольний рух горців, що його з 1834 очолював *Шаміль*. У 1860 було створено Дагестанську обл. З 2-ї пол. 19 ст. в Д. почали розвиватися капіталістичні відносини. Під впливом революц. руху в Центр. Росії та на Закавказзі 1904—05 виникли перші с.-д. групи в Петровську-Порті (тепер м. Махачкала), Дербенті й Темір-Хан-Шурі (тепер м. Буйнакськ). У період революції 1905—07 в Д. відбулися страйки залізничників, моряків, текстильників, а також сел. виступи. В липні 1906 в Дешлагарі (тепер с. Сергокала) вибухнуло повстання 83-го Самурського піхотного полку, яке було придушено. Після Лютневої революції 1917 виникли Ради, керівництво в яких захопили меншовики й есери. Після перемоги Великого Жовтня було встановлено 1 (14).XII 1917 Рад. владу в Петровську-Порті й сусідніх аулах. 25.III 1918 контрреволюц. сили захопили Петровськ-Порт. У квітні — травні 1918 Рад. владу в Д. було відновлено. Влітку і восени 1918 на Кавказ вторглись нім., тур., а потім англ. інтервенти. Повстанські загони трудящих Д. разом з частинами Червоної Армії, в лавах якої билися сини рос., укр. та ін. народів, героїчно боролись проти інтервентів і внутр. контрреволюції. В березні 1920 Рад. владу було відновлено на всій тер. Д. 13.XI 1920 Надзвичайний з'їзд народів Д. проголосив автономію Д. 20.I 1921 створив Даг. АРСР у складі РРФСР. У роки перших п'ятирічок за допомогою рос. та ін. народів Рад. Союзу сталися докорінні зміни в економіці Д. Здійснено індустріалізацію, колективізацію с. г., культурну революцію. В період Ве-

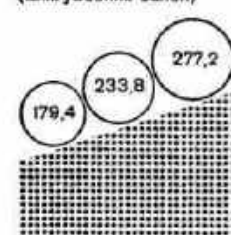
ДАГЕСТАНСЬКА АРСР

Площа — 50,3 тис. км²

Населення — 1627 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Махачкала

ВИРОБНИЦТВО НОНСЕРВІВ (млн. умовних банон)



1965 1970 1977



Махачкала. Вулиця В. І. Леніна.

дикої Вітчизни. війни народи Д. виявили мужність і героїзм на фронті і в тилу. Воїни-дагестанці були учасниками героїчної оборони Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя, Сталінграда, Новоросійська, Керчі та ін. міст; представники народів Д. брали участь у партизан. русі, зокрема на Україні. 47 дагестанців удостоєно звання Героя Рад. Союзу, понад 25 тис. воїнів нагороджено орденами і медалями. В післявоєнні роки трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Д. нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки Рад. влади провідне місце в структурі нар. г-ва республіки посіла пром-сть, зокрема машинобудування, нафт., газова, хім. і харчова. Обсяг пром. продукції 1976 перевищив в 175 раз обсяг 1913. Створено енерг. базу (Гергебильська, Чиркейська, Чир'юртівська ГЕС, будуються Міатленська та Ірганайська). В 1976 вироблено 2,3 млрд. кВт·год електроенергії. Видобування нафти і газу на Пн. Дагестану. Маш.-буд. підприємства виробляють суднові двигуни й судові обладнання, електротех. устаткування, прилади, шліфувальні верстати, сепаратори та ін. Харч. пром-сть представлена виноробною, рибоконсервною, фруктово-овочеконсервною, кондитерською та ін. галузями, виробн. мінеральної води; легка — текст., зокрема вовняною, трикотажною, швейно-взутковою. Розвивається хім. пром-сть (виробн. скловолокна, лаків і фарб тощо), пром-сть буд. матеріалів. Д. відомий худож. промислами (виробн. килимів, інкрустація на дереві, худож. обробка металу, гончарні виробн.). Гол. пром. центри: Махачкала, Дербент, Ізбербаш, Хасав'юрт, Кізляр, Кізіль'юрт, Буйнакськ. У 1977 в Д. було 306 колгоспів та 240 радгоспів. С. г. спеціалізується на розведенні напівтонкорунних овець дагестанської породи (у 1977—3304 тис. овець і кіз). Розводять також велику рогату худобу, свиней, птицю. В структурі с.-г. угідь переважають пасовища. Північна пл. 1977 становила 414 тис. га. Вирощують зернові (пшениця, рис), кормові й тех. культури, картоплю та овочі. Виноробство та садівництво. Д.— район курортного г-ва й туризму (осн. курорт — Талгі). Залізнична і автомоб. магістралі Москва — Баку. Розвину-

тий авіац., трубопровідний і мор. транспорт. К. П. Сергеева. **Культура.** До Великої Жовт. соціалістич. революції письменних у Д. було не більш як 3%. За роки Рад. влади відбулася культур. революція. Навчання проводиться аварською, даргинською, кумицькою, лезгінською, лакською, табасаранською, азерб., ногайською та рос. мовами. В 1977/78 навч. р. у загальноосв. школах усіх видів навчалося 442,2 тис. учнів, у 28



А. Н. Шарипов. Балхари. З циклу «Дагестанські мотиви». Ліногравюра. 1965.

серед. спец. навч. закладах — 26,6 тис., у 11 профес.-тех. уч-щах — 5,3 тис., у 5 вузах — 24,1 тис. студентів. Найбільші вузи: *Дагестанський університет* імені В. І. Леніна, політех. і мед. ін-ти. В республіці — *Дагестанський філіал АН СРСР*, в.-д. ін-ти с. г., харч. пром-сті, Дагестанське відділення н.-д. ін-ту рибного г-ва тощо, в яких налічується 1329 наук. працівників.

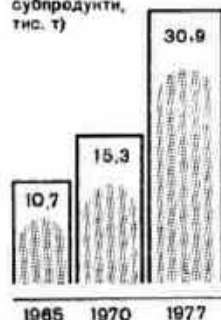
У Д. 1603 масові б-ки, 1179 клубних закладів, 1067 кіноустановок, 7 театрів, 8 музеїв (красляничий та образотворчих мистецтв у Махачкалі, будинок-музей С. Стальського в с. Ашага-Стал). У 1977 в Д. видано 326 книг і брошур тиражем 1695,2 тис. прим., виходило 14 періодичних видань (без газет) річним тиражем 1393 тис. прим., 61 газета разовим тиражем 435 тис. прим., у т. ч. «Комуніст» лезгінською мовою, «Баараб байрах» («Червоний прапор») аварською мовою, «Ленін йолу» («Ленінський шлях») кумицькою мовою, «Леніна байрах» («Ленінський прапор») даргинською мовою, «Дагестанская правда» й «Комсомолец Дагестана», журнали місцевими мовами. Респ. радіомовлення й телебачення лезгінською, аварською, даргинською, кумицькою, лакською та рос. мовами. Телецентр у Махачкалі.

Дагестанська л-ра — багатонац. л-ра народів, які населяють Даг. АРСР. Розвивається аварською, кумицькою, даргинською, лакською, лезгінською, табасаранською, ногайською, татською мовами. Виникла на фольклорній основі. Дореволюц. л-ра представлена іменами поетів — кумицького *Ірчі Казак*, лезгінського *Етіма Едіна*, даргинського *Омарла Батирая*, аварського *Махмуда з Кохаб-Росо*. Нац. л-ри в Дагестані розквітли після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції. Виникли нові жанри — роман, повість, драма. В 30-і рр. утвердився

соціалістичний реалізм. Значний вклад у його розвиток внесли поети — лезгінський С. Стальський, аварський Г. Цадаса, кумицький А. Магомедов, лакський А. Гафуров, Е. Катієв та ін. Серед сучас. поетів — аварські Р. Гамзатов, Ф. Алієва, кумицькі А. Аджієв, А. В. Сулейманов, лакський Ю. Хаппалаєв, татський письменник Х. Авшалумов та ін. У Дагестані видано переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, О. Корнійчука, О. Гончара та ін. В перекладі укр. мовою вийшли твори С. Стальського, Г. Цадаса, Р. Гамзатова та ін. Спілка письменників з 1934.

На тер. Д. збереглися старод. архіт. пам'ятки — стіни й фортеці Дербентської оборонної системи (6 ст.), комплекс Джума-мечеті (8—14 ст.), лазні (17—18 ст.), ханський мавзолей (1787—88) у Дербенті. За середньовіччя в Д. виникли своєрідні поселення — аули з терасоподібною забудовою (Кубачі, Чох, Тидиб та ін.). Нар. житло дагестанців — прямокутне в плані, з кам'яними стінами, плескати дахом, дерев'яним перекриттям, часто декороване різьбленням на камені й дереві. В 19 ст. позначився вплив рос. архітектури: створювалися будівлі в стилі класицизму (гауптвахта в Дербенті), фортеці (в с. Ахти, фортеця Бурная), будувалися міста (Петровськ-Порт, тепер Махачкала). За рад. часу виросли нові пром. міста (Каспійськ, Ізбер-

ВИРОБНИЦТВО
М'ЯСА
(включаючи
субпродукти,
тис. т)



Отара овець на гірському пасовищі.

ДАГЕСТАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ



Дагестанська АРСР.
Б. Курбанова. Глечок.
Глина, розпис. 1970.



Дагестанська АРСР.
М. М. Кулієв. Скринька.
Срібло, латунь, залізо.
Гранювання, чернь, пасічка сріблом
на залізі. 1968.



Дагестанська АРСР.
С. Р. Рінчино. Сім'я.
1971.



Дагестанська АРСР.
П. І. Кусков. Портрет
поета Рсула Гамза-
това. Дерево. 1967.

баш) і робітничі с-ща (Ачису, Сулак та ін.). Серед кращих споруд — Дагестанський ун-т і мед. ін-т, Будинки Уряду (всі — арх. А. Алхазов), готель «Дагестан» (арх. Г. Грім), драм. театр (арх. Г. Мовчан та ін.), усі — в Махачкалі.

На території Даг. АРСР збереглися кераміка періоду енеоліту, наскельні зображення чашів бронзи; статуетки. До 6—10 ст. належать кам'яні зображення левів, барсів, ювелірні вироби. З 11 ст. в аулі Кубачі почали виготовляти бронзові посудини, прикрашені гравірованими сюжетними сценами. Пізніше, з посиленням впливу ісламу, в декорі металевих і керамічних посудин почав переважати геом. і рослинний орнамент. За рад. часів розвиваються всі традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва. Широко розвинуто килимарство. Серед відомих майстрів нар. мистецтва: А. М. Абдурахманов, І. А. Абдулаєв, Г. М. Магомедов. Виникли станковий живопис (М. А. Джемал, Х. М. Курбанов), скульптура (Х. Н. Аскар-Сариджа, А. М. Ягудев), графіка (С. М. Салаватов, К. А. Мурзабеков). У 1959 в Даг. АРСР відкрито Худож.-промислове уч-ще ім. М. Джемала.

Музика Д. характеризується багатством тем і жанрів, ладово-інтонаційних зворотів і ритміки. В муз.-поетичній творчості народів Д. поширени героїчний епос, обрядові, побутові, трудові, любовно-ліричні та ін. жанри. Танц.-музика відзначається мелодійною яскравістю, ритмічною гостротою, різноманітністю форм (лезгинка, гапачі різних народностей). Муз. інструменти: духові — зурна, дудук, балабан, кшул; струнно-щипкові — ага-ч-кумал, тамур; смичкові — кеманча, чагана; однорядна гармоніка; ударні — гавал та ін. За Рад. влади розвивається профес. муз. мистецтво. Серед композиторів — Г. Гасанов (перша даг. опера «Хочбар», 1937), С. Агабабов, Н. Дагіров, С. Керімов, М. Кажлаєв, Ш. Чалаєв; виконавці: співачки — нар. арт. Даг. АРСР П. Нуцалова, А. Ібрагімова, нар. арт. РРФСР Р. Гаджієва; інструменталісти — засл. арт. РРФСР У. Абубакаров, засл. арт. Даг. АРСР К. Магомедов. Муз. колективи та організації: симф. оркестр (засн. 1932), оркестр нар. інструментів (засн. 1937), ансамбль пісн. й танцю народів Д. (засн. 1935; гастролював на Україні, виступав 1975), філармонія.

Театр Д. бере початок у численних старод. обрядах, іграх і нар. святах народів Д. Здавна відоме мист. «пехлевані» (акробатів, канатоходців, жонглерів, «домбай» — нар. коміків). У 1908—16 виникли аматорські театр. гуртки в аулах. Перша нац. п'єса — «Лудиліники» Г. Саїдова. В 1918—20 драм. гуртки ставили п'єси З. Батирмурзаєва. Профес. театр Д. створено після встановлення Рад. влади. В 1930 в Махачкалі засн. Кумицький муз.-драм. театр ім. А. Салаватова, 1935 в Кумуху — Лакський драм. театр ім. Е. Капієва, в Дербенті — Лезгинський драм. те-

атр ім. С. Стальського, в Буйнакську — Аварський муз.-драм. театр ім. Г. Цадаси. В республіці працюють також: Рос. драм. театр ім. М. Горького (засн. 1924), Театр ляльок (засн. 1943), обидва — в Махачкалі, та ін. Драматурги — А. Салаватов, Р. Фатєєв, М. Алієв, Г. Рустамов, А. Аджамаєв, А. Курбанов, Р. Гамзатов, М. Суліманов та ін. Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР Б. Мурадова, нар. арт. РРФСР Х. Магомедова, З. Набієва, А. Курумов, М. Кухмаєв, нар. арт. Даг. АРСР Ш. Абдуллаєв, М. Абдулхаліков, Т. Гаджієв, Ш. Кухмаєв, А. Магаєв та ін. В Д. здавна розвинуте циркове мист. Відома група акробатів і канатоходців «Цовкра» під керівництвом нар. арт. РРФСР Т. Абакарова і Я. Гаджікурбанова (1936 закінчили Київ. циркову майстерню). Г. Г. Ханмурзаєв (література). Лит.: Ленин В. І. Товаришам комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горькому Республіки, Повесть збірання творів, т. 43; Истории Дагестана, т. — М., 1967—69; Гаджієв В. Г. Роль России в истории Дагестана, М., 1965; Даниялов А. Д. Строительство социализма в Дагестане. 1921—1940 гг. М., 1975; Советский Союз. Европейский Юго-Восток. М., 1968; Советскому Дагестану 50 лет. Махачкала, 1971; Сергеева К. П. Население Дагестана. Махачкала, 1973; Эффективность сельскохозяйственного производства. Махачкала, 1974; Истории дагестанской советской литературы, т. 1—2. Махачкала, 1967; Вопросы дагестанской литературы, ч. 1—2. Махачкала, 1969—73; Искусство Дагестана. Махачкала, 1965; Якубов М. А. Очерки истории дагестанской советской музыки, т. 1. Махачкала, 1974.

ДАГЕСТАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. І. Леніна — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1957 в Махачкалі на базі Дагестан. пед. ін-ту ім. С. Стальського. В ун-ті 10 ф-тів: істор., філол., фіз., матем., хім., біол., іноземних мов, екон., юрид., рад. торгівлі. Є вечірн. заочне й підгот. відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-т фолклору і л-ри, проблемна лабораторія по нейрохімії, бот. сад, істор.-етнографічний та біол. музеї, 6-ка (800 тис. одиниць зберігання). В 1977/78 навч. році в ун-ті налічувалося бл. 7 тис. студентів. За роки існування вуз підготував 14 311 спеціалістів. Видає збірники наук. праць (з 1958).

С. А. Абдулгамідов.

ДАГЕСТАНСЬКИЙ ФІЛІАЛ АН СРСР. Створено 1949 в Махачкалі на основі Дагестанської н.-д. бази АН СРСР (засн. 1946). У складі філіалу — ін-ти фізики, історії, мови й л-ри, геології, відділи біології та економіки. Наук. керівництво установами філіалу здійснюють відповідні відділення АН СРСР, адміністративне — Президія філіалу, що обирається Загальними зборами АН СРСР строком на 4 роки. Р. М. Пелих. **ДАГЕСТАНСЬКІ МОВИ** — група кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов. Говорять ними народності, які живуть переважно в Даг. АРСР, Аз. РСР, Груз. РСР і Чеч.-Інгущ. АРСР. Д. м. поділяють на підгрупи: аваро-адино-цезьку (авар-

ська, андійська, каратинська, цезька, або лідойська, та ін. мови), лезгинську (лезгинська, табасаранська, рутулська, хінгалузька та ін. мови), лакську й даргинську. Для більшості Д. м. характерні такі риси: у фонетиці — наявність латеральних, увулярних, абруптивних та ін. приголосних; у морфології — іменні класи, складна система відмінків; у синтаксисі — ергативна конструкція речення. Писемними з Д. м. є аварська, лакська, даргинська, лезгинська, табасаранська. Писемність Д. м. створено за рад. часу (хоч зачатки її деякими з цих мов були й раніше). Розвивалася на основі араб. алфавіту, 1928—38 — латинського, а з 1938 — на базі рос. алфавіту.

Лит.: Дагестанские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967.

ДАГОМЕЯ — колишня (до 1975) назва держави Бенін.

ДАДАІЗМ (франц. dadaisme, від dada — дерев'яний коник; переносно — безладний дитячий лепет) — модерністична літ.-художня течія 1916—22 (переважно у Швейцарії та Німеччині, частково у США); відзначалася демонстративним антиестетизмом своєї теорії й практики. Методи представників Д. зводилися до різних скандальних вихваток (абсурдних сполучень слів та звуків, комбінацій випадкових предметів або наклею у душі колажу тощо), покликаних, нібито, висловлювати «абсолютну свободу творчості». Окремо стояла берлінська група «політичних дадаїстів», твори яких набули характеру анархічного протесту проти мілітаризму та буржуазного ладу. Згодом деякі з них порвали з бездіяльністю і стали на психіч. революц. мист.-на (Ж. Грос, Д. Хартафільд). Д. послужив одним з імпульсів для розвитку крайніх форм авангардизму — сюрреалізму, а пізніше поп-арту й концептуального мистецтва.

Лит.: Каптерева Т. Дадаїзм і сюрреалізм. В кн.: Модернізм. М., 1973.

ДАДАШЕВ Садик Алекперович [2 (15).IV 1905, Баку — 24.XII 1946, Москва] — азербайджанський рад. архітектор, історик архітектури, академік АН Аз. РР. РСР (з 1945). В 1929 закінчив Аз. політех. ін-т у Баку. Архит. твори (у співавт. з М. А. Усейновим): кінотеатр «Нізамі» (1934), М-во харч. пром-сті (1937—39), консерваторія (1937—39), будинок ЦК КП і Ради Міністрів Аз. РСР (1938—41), Музей ім. Нізамі (30—40-і рр.; іл. див. на окремому аркуші до ст. Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка, т. 1, с. 224—225), усі — в Баку. Павільйон Аз. РСР на ВСГВ у Москві (1939). Д. — автор (з Усейновим) досліджень з архітектури дореволюц. і рад. Азербайджану. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Лит.: Касим-Заде Э. А., Яралов Ю. С. Дашев Усейнов, М., 1951.

ДАДЕНКОВ Микола Федорович [3 (15).IV 1885, м. Вятка, тепер м. Киров — 19.1.1955, Київ] — український рад. педагог і вчений. У 1910 закінчив Ніжинський істор.-

філологічний ін-т. У 1910—19 вчителював, 1919—27 викладав педагогіку у *Фребелівському жіночому педагогічному інституті*. В 1927—44 — професор Діпрон., Ніжин., Київ., Кутаїського пед. ін-тів. З 1944 очолював відділ історії педагогіки н.-д. ін-ту педагогіки УРСР і кафедру педагогіки Київ. пед. ін-ту. Д. — автор праць з історії педагогіки, естетичного виховання, зокрема «Життя, діяльність і педагогічні ідеї А. С. Макаренка» (1949), «Історія педагогіки» (1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДАДЕНКОВ Юрій Миколайович (н. 15 (28).X 1911, м. Лубни, тепер Полтав. обл.) — український рад. вчений у галузі гідраліки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Син М. Ф. *Доденкова*. Член КПРС з 1939. Після закінчення (1933) Харків. автомоб.-дорожнього ін-ту викладав у ньому. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944—59 працював у Київ. автомоб.-дорожньому інституті. В 1960—73 — міністр вищої і середньої спец. освіти УРСР. З 1973 — проф. Київ. автомоб.-дорожнього ін-ту. Осн. праці з гідраліки відкритих річок, розрахунку отворів малих мостів і дорожніх труб. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ДАДІАНІ Шалва Миколайович (9 (21).V 1874, м. Зестафоні у Зх. Грузії — 15.III 1939, Тбілісі) — грузинський рад. письменник і театральний діяч. Нар. артист Груз. РСР (з 1923). Член КПРС з 1945. З 1893 по 1923 — актор і режисер груз. театру. В 1892 виступив як поет (зб. віршів «Іскри»). В п'єсах доживав періоду порушував гострі соціальні проблеми. Автор оптимістичної трагедії «Тетнульд» (1929), історико-революц. драми «З іскри» (1937), істор. романів «Юрій Боготобський» (1926), «Сім'я Гавриліани» (1936), лібрето опер, літ.-критичних статей і театрознавчих праць. Брав участь у відзначенні ювілеїв Д. Гурамішвілі, І. Франка на Україні. П'єси «Тетнульд» та «З іскри» поставлені на сцені укр. театрів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Та: Укр. перекл. — З іскри. К., 1951; Ульяч. К., 1951 (у співавт.); Франко нам близький і дорогий. В кн.: Вінок Іллі Франкові. К., 1957; Уривок із драми «Руставелі». В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Записки в Грузії. В кн.: Вінок спогадів про Заньковецьку. К., 1950; Р. с. перекл. — Юрій Боготобський. Тбілісі, 1951; Сем'я Гавриліани. Тбілісі, 1974.

Лит.: Ципшвілі Г. Ш. Шалва Дадіані. Тбілісі, 1977.

ДАДУ (Dadoo) Юсуф-Мохамед (н. 5.IX 1909, м. Крюгерсдорп, Трансвааль) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Пд.-Афр. Республіки. З 1937 — член Пд.-Афр. компартії (ПАКП), до 1953 — Комуністична партія Пд. Африки. В 1924—27 навчався в Алігархському (Індія), 1929—36 — в Лондоні, та Единбурзькому ун-тах. З 1939 — член ЦК ПАКП. В 1959—62 і з вересня 1972 — голова ПАКП. З 1969 — віце-голова Респ.

волон. ради Афр. нац. конгресу Пд. Африки (АНК).

О. А. Макаренка. **ДАДЬЄ** (Dadié) Бернар-Буа (н. 1916, Асін) — письменник і політ. діяч Берега Слонової Кості. Пише франц. мовою. З 1947 — один з керівників партії Демократичне об'єднання Африки. В 1949 заарештований. В ув'язненні створив зб. політ. віршів «Африка на повен зріст» (вид. 1950). Автор автобіографічного роману «Клемб'є» (1956), романів «Негр у Парижі» (1959), «Нью-Йоркський господар» (1964), «Місто, де ніщо не вмирає» (1967); збірок поезій «Череда днів» (1956), «Легенди і поеми» (1966), «Люди всіх континентів» (1967) тощо. Провідною у творчості Д. є тема братерства народів.

Та: Укр. перекл. — Клемб'є. К., 1962.

ДАЖБОГ — у слов'янській міфології бог Сонця, світла й вогню, син *Сварога*. Пізніше вважався богом жнив, добра й достатку. Згадки про Д. є в руських літописах (найдавніша — 980). У «Слові о полку Ігоревім» давноруськ. народ названо Дажбоговим онуком.

ДАТІ—КАНГЕ — фінансово-монополістична група в Японії, що об'єдналася навколо найбільшого в країні банку Даті. Під сучас. назвою існує з 1971 після об'єднання банків Даті і Ніппон Канге. Активи Д.—К. становлять понад 39 млрд. дол. (1976). У фін.-монополістичну групу, крім банку Д.—К., входять торг. монополії Іто-то сідзі і Канемацу — Госе, а також пром. монополії Сібузава, Кавасакі, Судзукі, Фурукава тощо. Група Д.—К. контролює сотні підприємств машинобудування, зокрема суднобудування, електротехніки та ін., металургії, хім., текст., харчосмак. пром-сті.

В. А. Колибанов. **ДАЙКА**, дейка (англ. dike, дике — загата, перешкода) — пластоподібне магматичне тіло, обмежене більш-менш паралельними площинами. Утворюються Д. при заповненні магмою вертикальних або похилих тріщин *земної кори*. В СРСР є на Уралі, в Сибіру, в УРСР (у Карпатах та на Крим. п-ові). Іноді Д. є розшуковою ознакою корисних копалин (золота, поліметалів тощо).

ДАЙМЛЕР (Daimler) Готліб (17.III 1834, Шорндорф, тепер земля Баден-Вюртемберг — 6.III 1900, Каништатт, тепер у складі м. Штутгарт, ФРН) — німецький інженер-винахідник і підприємець. Директор (з 1872) з-ду газових двигунів у Кельні, на якому сконструював швидкохідний (800 об/хв) 4-тактний легкий бензиновий двигун. Запатентував (1885) встановлення двигуна на автомобілі, човні й мотоциклі. Організував (1880) у Каништатті «Акціонерне товариство двигунів Даймлер», яке стало великим автомобілебудівним підприємством («Даймлер-Бенц», ФРН).

ДАЙЦ Йосип Абрамович (16.VIII 1897, м. Генічеськ — 29.XII 1954, Харків) — український рад. графік. У 1921—29 навчався в Харків. худож. ін-ті у І. Падалки та О. Маренкова. Був членом АРМУ

(1929—32). Автор ілюстрацій до книжок — «Народжується місто» О. Копиленка (1934), «Жакерія» П. Меріме, «Вогонь» А. Барбюса (обидві — 1936), «Командарм Фрунзе» Н. Рибак (1937), до казок Г.-Х. Андерсена (1946), до книжки «Облога ночі» П. Панча (1951); серії офорти — «Відбудова» (1945—47) та ін. Викладав у Харків. худож. ін-ті, професор (з 1947).

Лит.: Йосип Абрамович Дайц. Каталог виставки творів. Х., 1969.

ДАЙ ЦЗІНЬ, Вень-Цзінь (псевд. Цзінь-ань, Юй-цюань, Шань-жень; 1388, Цяньтан — 1462) — китайський живописець. Засновник чжедзяньської школи пейзажного живопису (чже-пай). Твори: «Забригною ловлю на березі річки Вей», «Стежка у засніжених скелях» та ін. Д. Ц. вважають автором сувоїв «Три старики», «Рибалки», «Місячне світло», що зберігаються в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

ДАЙ ЧЖЕНЬ (19.I 1723 — 1.VII 1777) — китайський філософ-матеріаліст, учений і просвітитель. Виступав з критикою *неоконфуціанства*. Доводив, що в світі є лише «вічна природа», все інше — різні прояви її існування. За Д. Ч., матеріальна субстанція природи (ці) перебуває в безперервному процесі змін і постійно породжує нове життя. Зміни всіх речей і явищ підпорядковані природній необхідності (дао). Дух (свідомість) має природне походження, він «народжується з найтоншої матерії». Д. Ч. відстоював матеріалістичне положення про досвідне походження всіх знань. У поглядах на суспільство Д. Ч. був ідеалістом. Як і європейські просвітелі 18 ст., він вважав, що шлях до визволення народу від соціального гноблення лежить через самоосвіту і подолання реліг. забобів. Автор праць з філософії, математики, астрономії, лінгвістики та історії.

ДАКАР — столиця Сенегалу. Великий порт на узбережжі Атлантичного ок., на п-ові Зелений Мис, залізнична станція, міжнар. аеропорт (Йоф). 798,7 тис. ж. (1976, з передмістями). Д. засн. 1857 як франц. форт. З 1895 — у складі франц. колонії Сенегал. У 1904—59 — адм. центр Франц. Західної Африки. Під час 2-ї світової війни був важливою мор. базою англо-амер. військ і одним з опорних пунктів руху «Франція, що бореться». З 1960 — столиця Республіки Сенегал. Д. — основний пром. і торг.-фінанс. центр країни. Підприємства по переробці с.-г. продукції — олійницькі (виробн. арахісової олії), пивоварні, цукрові, текст. та ін. Рибоконсервні ф.-ки. Нафтопереробний та цем.-з-ди. Суднобудування й судноремонт. ТЕС. У Д. — ун-т (при ун-ті — Фундаментальний ін-т Чорної Африки), політех. ін-т, н.-д. пастерівський ін-т, історич. та ін. музеї, театр.

ДАКИ — група пн.-фракійських племен. У давнину жили на тер. сучас. Трансильванії. Осн. заняття — землеробство і скотарство. В 1 ст. н. е. разом з гетами ство-



Ш. М. Дадіані.



Й. А. Дайц. Ілюстрація до книги А. Барбюса «Вогонь». 1937.

рили д-ву, до якої, можливо, ввійшли *сармати*. Протягом 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. римляни здійснили ряд походів проти Д., внаслідок яких Д. 106 втратили незалежність, їхню країну було перетворено на рим. провінцію Дакію. Частина Д. переселилась у Карпати.

ДАККА — столиця держави Бангладеш. Розташована на р. Бурхі-Ганга. Важливий трансп. вузол. Міжнар. аеропорт. Понад 1,7 млн. ж. (1977). Д. — одне з найдавніших міст Бенгалії, 1608—1717 — її столиця. В 17—18 ст. — відомий центр ремесла і торгівлі. На поч. 20 ст. Д. стала осередком нац.-визвольного руху проти англ. колонізаторів. Після утворення Пакистану (1947) Д. — адм. центр Сх. Пакистану (Сх. Бенгалії). З грудня 1971 — столиця Нар. Республіки Бангладеш. Розвинута бавовняна, джутова, харч. пром-сть, хім., металообр., маш.-буд. підприємства. Виготовлення виробів із скла і шкіри. Д. — центр старовинних ремесел (виготовлення мусліну, філігранна робота на сріблі та ін.). Університет, інженерно-технологічний, політех., текст., мед. ін-ти та ін. вузів. Ряд н.-д. ін-тів, зокрема джуту, розвитку економіки. Бенгальська академія л-ри і мови, ін-т мистецтв. Нац. б-ка, міський музей, музей «Балда» (худож. і археол. колекції). Архит. пам'ятки: фортеця Лал-Багх з мавзолеєм Бібі Парі, мечеть Сат Гумбад, Великий ринок (всі 17 ст.), «Зоряна мечеть» (18 ст.), будівлі 19 ст. у стилі північноіндійської архітектури й неокласицизму. Серед споруд 20 ст. — ун-т, ін-т мистецтв, Нац. б-ка, стадіон, новий адм. і культур. центр Д. (з 1964, арх. Л. Кан).

ДАКОТА — група індіанських племен Пн. Америки. Говорять мовами сіу мовної групи хока-сіу. В 16 ст. жили в районі Великих озер, у 17 ст. їх відтіснили племена оджибве на Зх., у степову зону. В 2-й пол. 19 ст. землі Д. захопили європ. колонізатори, племена Д. були насильно поселені в резерваціях штатів Пд. й Пн. Дакота та Небраска. Сучас. чисельність — бл. 45 тис. чол. (1975, оцінка).

ДАКТИЛОГРАФІЯ (від грец. *δάκτυλος* — палець і *γράφω* — пишу) — письмо пальцем на будь-якій зручній для письма площині; допоміжний засіб спілкування письменною людиною з глухим або сліпоглухим співрозмовником без використання спец. засобів — *дактилології*, *Брайля шрифту*,

жестів та ін. При спілкуванні зі сліпоглухим співрозмовником пише пальцем на його долоні звичайними літерами. Якщо у письм. сліпоглухого не розвинуто усне мовлення, то він також пише співрозмовникові або на його долоні, або на будь-якій площині (на обкладинці книжки, на поверхні стола та ін.).

ДАКТИЛОЛОГІЯ (від грец. *δάκτυλος* — палець і *λόγος* — слово) — своєрідна форма мовлення, що



базується на використанні пальців рук. Кожній букві відповідає певне положення пальців руки. Система Д. буває одпоручною й дворучною (перша зручніша). Д. допомагає глухим і сліпоглухим легше і швидше оволодівати словесною мовою та користуватися нею. Глухими сприймають дактильні знаки зором, а сліпоглухі — дотиком. В рад. дитячих садках та поч. класах шкіл для глухих дітей Д. використовують як осн. засіб навчання, а в старших класах цих шкіл — як допоміжний. При навчанні сліпоглухих Д. — єдиний засіб спілкування.

ДАКТИЛОСКОПІЯ (від грец. *δάκτυλος* — палець і *σκοπέω* — розглядаю) — розділ *криміналістики*, що вивчає сліди узорів шкіри долонної поверхні рук (на речах, папері, меблях тощо) з метою *ідентифікації* особи. Індивідуальність і незмінність папілярних ліній, що утворюють неповторний рельєфний малюнок на пальцях і долонях, дають змогу за допомогою дактилоскопічного обліку (див. *Кримінальна реєстрація*) встановити особу злочинця, якщо він був раніше зареєстрований, або факт причетності особи до злочину. З цією метою Д. розробляє науково-технічні засоби й методи збирання та досліджування слідів рук, а також спец. системи класифікації й автоматичного пошуку слідів узорів або відбитків пальців осіб, які були зареєстровані. Ототожнювання особи по слідах пор, що містяться на папілях, наз. *пороскопією*, а по слідах крайового рельєфу окремих папілярів — *еджеоскопією*.

Лит.: Даниленський Г. Дактилоскопія. К., 1934; Фокина А. А. Идентификация личности по папиллярным узорам рук с применением математических методов исследования. К., 1973. М. Я. Сегал.

ДАКТИЛЬ (грец. *δάκτυλος*, букв. — палець) — 1) Антична трискладова стопа з довгим першим складом (UUU). 2) В силабо-тонічному віршуванні трискладова стопа з наголосом на першому складі (UUU). Напр.: «Арміє наша, народу дитино, шире народне спасибі тобі!» (М. Рильський). В укр. поезії Д. утвердився в 2-й пол. 19 ст.

ДАЛАДЬЕ (Daladier) Едуар (18.VI 1884, Карпантра — 11.X 1970, Париж) — французький політ. і держ. діяч. У 1927—31, 1935—38, 1957—58 — голова партії радикалів. У 1933, 1934, 1938—40 — прем'єр-міністр. Брав участь у *Народному фронті*, сприяв його перемозі. Проте з жовтня 1938 взяв курс на розкол Нар. фронту. Підписав *Мюнхенську угоду* 1938. З початку 2-ї світової війни уряд Д. вів т. з. «дивну війну», яка призвела до поразки Франції 1940. В 1946—50 — депутат нац. зборів, лівий радикал. Виступав проти створення «Європейського оборонного товариства» та конституції *П'ятої республіки*. З 1958 відійшов від політ. діяльності.

ДАЛАЙ-ЛАМА [від монг. *далай* — море (мудрості) і *лама*] — з 16 ст. титул первосвященника ламаїстської церкви (див. *Ламаїзм*), який був водночас і правителем Тибету. Останній (14-й) Д.-л. 1959 емігрував до Індії.

ДАЛАЙНОР, Хулуңгы — озеро в Китаї, на Пн. Внутрішньої Монголії, на вис. 339 м над р. м. Площа бл. 1,1 тис. км². Глиб. до 9 м. Розміри та глибина Д. залежать в різні роки від водостояння річок, які його живлять (*Керулен*, *Орхун-Гол*). Береги низовинні. В пн. частині озера — зарості тростини. Рибальство.

Д'АЛАМБЕР (D'Alembert) Жан-Лерон (16.XI 1717, Париж — 29.X 1783, там же) — французький просвітитель, математик і філософ періоду підготовки французької бурж. революції. Член Паризької АН (1754), Петерб. АН (1764) та ін. академій. У 1751—57 працював разом з Д. Дідро та ін. (див. *Енциклопедисти*) над створенням «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел». Д. вважають одним із засновників матем. фізики. Він запропонував метод розв'язування диференціального рівняння поперечного коливання струни (хвилювального рівняння), вперше застосував функції комплексної змінної й незалежно від Л. Ейлера знайшов умови зв'язку дійсної та уявної частин *аналітичної функції*. В 1743 Д. сформулював один з осн. принципів *динаміки* (т. з. принцип Д.), який дає можливість розв'язувати задачі динаміки методами *статички*. Логічним поєднанням цього принципу з принципом можливих переміщень є *Д. Аламбера — Лагранжа принцип*. У теорії *радіо* Д. знайшов просту ознаку їхньої збідності. Числення нескінченно малих прагнув обґрунтувати за допомогою теорії *границь*. Д. належить перше (не зовсім строге) доведення *основної теореми алгебри*. В астрономії Д. обґрунтував тео-

Дакка. Будинок Верховного суду.



рню збурювання руху планет (див. *Збурення руху небесних тіл*) і першим дав строге пояснення теорії випередження рівнодення та нутації. У філософії Д. стояв на позиціїх *сенсуалізму*, визнавав об'єктивне існування предметів і явищ матеріального світу та їхню причинну зумовленість. Проте сенсуалізм Д. не є послідовно матеріалістичним. Різноманітність предметів і явищ світу Д. пояснював мех. переміщенням особливих субстанцій, суть яких нібито недоступна пізнанню. Критику елементів *дуалізму* і *агностицизму*, властивих Д., дав Д. Дідро у творах «Сон Д'Аламбера» та «Розмова Д'Аламбера з Дідро». Д. скептично ставився до релігії, проте на позиції атеїзму не став. Вірив в існування вічних моральних принципів. Д., критикуючи феодалізм, захищав власність буржуазії. Йому належить ряд праць з питань теорії музики й муз. естетики, в яких він обґрунтував здатність музики реалістично відображати дійсність.

Тав. Рос. перекл. — Очерк происхождения и развития наук. В кн.: *Родоначальники позитивизма*, в. 1. СПб., 1910; *Извлечение из мемуаров «О равновесии жидкостей»*. — О фигурах Земли, основанная на началах гидростатики. М., 1947; *Динамика*. М., 1950.

Лит.: Енгельс Ф. *Диалектика природы*. К., 1977; Левин В. И. Материализм и эмпириокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18. Добровольський В. А. Даламбер. М., 1968; Бородин О. И., Бугай А. С. *Биографический словарь деятелей в области математики*. К., 1973.

ДАЛАМБЕРА — ЛАГРАНЖА ПРИНЦИП — один з *варіаційних принципів механіки*, який дає можливість вивести рівняння руху механічної системи (в т. ч. деформованого тіла) з урахуванням накладених на неї *в'язей механічних*. За Д. — Л. п., з усіх можливих рухів у мех. системах, що перебувають під дією зовн. сил, істинним є той, для якого робота зовн. сил \bar{F} і сил інерції \bar{I} на віртуальних переміщеннях $\delta \vec{r}_i$ у кожний момент часу дорівнює нулеві. Для системи n матеріальних точок

$$\sum_{i=1}^n (\bar{F}_i - m_i \bar{a}_i) \cdot \delta \vec{r}_i = 0, \text{ де } m_i - \text{маси точок, } \bar{a}_i - \text{їхні прискорення, } - m_i \bar{a}_i = \bar{I}_i. \text{ Принцип названо за іменами франц. вчених Ж.-Л. Д'Аламбера і Ж.-Л. Лагранжа.}$$

Лит. див. до ст. *Варіаційні принципи механіки*. Я. Й. Бугай.

ДАЛАСІ — грошова одиниця Гамбії, поділяється на 100 *бутутів*. 1 Д. дорівнює 0.52 дол. США (1976).

ДАЛЕКИЙ Микола Олександрович [спр. прізвище: — Алексєєв; 9 (22). XI 1909, с. Димине, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровоград. обл. — 3.X 1976, Львів] — український і російський рад. письменник. Закінчив Моск. ін-т кінематографії (1935). Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор зб. оповідань «Зустріч» (1947), пригодницьких повістей «Не відкриваючи обличчя» (1950), «Практика Сергія Руб-

цова» (1957), «Ромашка» (1959), «Танки на мосту!» (1971), «Половання на тигра» (1974), роману «По живому і мертвому воді» (1968), кіносценарію «Щедра літо» (1950) та ін.

ДАЛЕКИЙ ЗВ'ЯЗОК — зв'язок між об'єктами, що перебувають на далекій (практично необмеженій) віддалі один від одного. Здійснюється по *повітряних лініях зв'язку*, *кабельних лініях зв'язку* і *радіорелейних лініях зв'язку* (див. *Радіорелейний зв'язок*). Набуває розвитку Д. з. по *широкосмуговим каналам зв'язку* за допомогою штучних супутників Землі. Якщо при Д. з. вдаються до *ліній зв'язку ущільнення*, по багатьох незалежних каналах однієї лінії (див. *Багатоканалний зв'язок*) можна водночас передавати телефонні, телеграфні, фототелеграфні, телевізійні та ін. сигнали. Д. з. використовують для міжміських переговорів, передавання радіо- і телепрограм, текстів газетних шпальт (фототелеграфним способом) тощо. Див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*.

ДАЛЕКИЙ СХІД СРСР — природна та історико-географічна область на Сх. Азійської частини СРСР. На Д. С. розташовані *Хабаровський край*, *Приморський край*, *Амурська область*, *Сахалінська область*, *Камчатська область* і *Магаданська область*. Переважає гірський рельєф (хребти *Джугдзур*, *Сіхоте-Алінь* та ін.), на Камчатці багато вулканічних вершин, макс. вис. 4750 м (*Ключевська Сопка*). На Пд. — міжгірні улоговини й низовини (Зейсько-Буреїнська, Амурська, Приханкайська). Д. С. має значні запаси корисних копалин — кам. вугілля, нафти, заліза, рудин, олова, золота, свинцю, цинку, вольфраму, ртуті, графіту тощо. Клімат вологий, мусонний на Пд. та різко континентальний на Пн. Багато повноводних рік (*Амур*, *Анадир*, *Коліма* та ін.) з великими запасами гідроенергії. Найбільші простори Д. С. займає *тайга зона*, на Пд. — ліси *маньчжурського типу* (дуб, маньчжурський горіх, коркове дерево та ін.). На рівнинах — лісостепова рослинність. Пн. частина області зайнята *тундровою зоною* та *лісотундровою зоною*. Д. С. — один із значних пром. районів. Союзне значення мають гірничодобувна (зокрема, добування кольорових і рідкісних металів та мінералів), лісова та рибна пром-сть. Значного розвитку набули чорна металургія, паливно-енергетична, маш.-буд. (особливо суднобудівна), хім. галузі. Осн. пром. центри: Хабаровськ, Комсомольськ-на-Амурі, Владивосток, Благовещенськ, Магадан, Петропавловськ-Камчатський. С. г. спеціалізується на вироб. зернових, сої, овочів, рису. Створені спеціалізовані тваринницькі радгоспи і комплекси. Велике значення для комплексного розвитку продуктивних сил Д. С. матиме спорудження *Байкало-Амурської магістралі*.

ДАЛЕКОЗОРІСТЬ, гіперметропія — один з видів патологічної

рефракції ока, при якому паралельні промені після заломлення їх в оці сходяться у фокусі не на сітківці, а позаду неї. Внаслідок цього зображення предмета на сітківці стає нечітким, розпливчастим. Причиною Д. може бути або відносна недостатність заломного апарата ока — рогової оболонки і кришталика (рефракція Д.), або короткість передньо-задньої осі ока (осьова Д.). Рефракційна Д. майже завжди буває набутою і розвивається внаслідок різних патологічних процесів (напр., ущільнення рогівки тощо). Осьова Д., як правило, природжена. Далекозоре око бачить погано і вдалину, і зблизку, тому термін «далекозорість» фактично невірний. Однак більшість людей з Д. добре бачить вдалину і нерідко також задовільно зблизку. Пояснюється це *акомодацією* ока, що дозволяє дужче заломлювати промені, які потрапляють в око, і зводити їх у фокус на сітківці, що є необхідною умовою чіткого бачення. При Д. можуть виникати відчуття втоми і болю в очах, головний біль. У дитячому віці Д. сприяє розвитку збіжної *космокозії*. Тому при Д. необхідно носити окуляри з відповідними збірними (опуклими) скельцями. З віком акомодация ока послаблюється, розвивається т. з. стареча Д. (пресбіопія).

Лит.: Меркулов И. И. Введение в клиническую офтальмологию. Х., 1964. **ДАЛЕКОМІР** — прилад, що ним визначають віддалі до об'єктів, не вимірюючи її безпосередньо на місцевості або у просторі. Розрізняють Д. геом. типу — монокулярні й бінокулярні, або стереоскопічні (мал.) (відповідно з одним та двома окулярами), і фіз. типу — акустичні, світлові (в т. ч. лазерні — див. *Лазер*) і *радіодалекоміри*. Принцип дії Д. геом. типу ґрунтується на визначенні висоти рівнобедреного трикутника за однією з відомих сторін (базою приладу) і протилежним гострим кутом (кутом *паралакса*). Д. фіз. типу визначають час проходження звукового, світлового або радіосигналу,



Стереоскопічний далекомір.

швидкість яких відома, до об'єкта й назад. Д. широко використовують в астрономії, геодезії, топографії, військ. справі, радіо- і гідролокації, фотографії тощо. Лазерними Д. визначено віддалі до Місяця та багатьох ін. небесних тіл з точністю від кількох до десятків метрів.

Г. І. Гладішев.
ДАЛЕКОСХІДНА КОМІСІЯ (ДСК) — міжнародна комісія для розробки і забезпечення рішень щодо виконання Японією умов капітуляції 2.IX 1945 внаслідок поразки япон. милітаризму у 2-й світовій війні. ДСК створена в Вашингтоні за рішенням Моск. ради міністрів закорд. справ



Ж.-Л. Д'Аламбер.



Далекозорість. Хід променів в оці при далекозорості (суцільна лінія) та виправлення опуклими сферичними скельцями (пунктир).

ДАЛЕКОСХІДНА
РЕСПУБЛІКА

Е.-Ж. Далу. Селянин.
Кінець 19 ст. Люксем-
бурзький музей, Пар-
иж.

СРСР, США і Великобританії 16—26.XII 1945. До складу ДСК ввійшли 13 країн (1949). В 1946—47 ДСК прийняла ряд рішень про демократизацію та демілітаризацію Японії. Але уряд США, встановивши контроль над країною, нав'язав їй сепаратний *Сан-Франциский договір 1951* і «Договір безпеки» про оборонний союз з США. Всупереч їм учасникам, амер. уряд 25.IV 1952 в односторонньому порядку заявив про ліквідацію ДСК.

ДАЛЕКОСХІДНА РЕСПУБЛІКА (ДСР) — демократична республіка в Сх. Сибіру і на Далекому Сході 1920—22, керівну роль в якій відігравали робітничий клас на чолі з компартією. ДСР було створено як буферну державу з метою запобігти війні між Рад. Росією і Японією й підготувати умови для ліквідації інтервенції та білогвардійщини на Далекому Сході (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20 в Росії*). Керівництво підготовкою і будівництвом ДСР було покладено на утворене 3.II 1920 Дальбюро РКП(б) [з серпня 1920 — Дальбюро ЦК РКП(б)]. ДСР проголошено 6.IV. До складу ДСР спочатку ввійшло Прибайкалля, згодом — Забайкальська, Амурська, Приморська, Камчатська області і Пн. Сахалін. Столиця — Верхньодінськ (тепер Улан-Уде), з 22.X 1920 — Чита. Важливе значення для зміцнення ДСР мала організація Народно-революц. армії (НРА), офіс. визнання ДСР 14.V 1920 Рад. урядом і надання їй фінанс., дипломатичної, госп. і воєнної допомоги. 9—11.I 1921 було обрано Установчі збори ДСР, які виробили й ухвалили конституцію ДСР, обрали її уряд. 26.V 1921 білогвардійці при допомозі япон. інтервентів вчинили переворот у Владивостоку, 22.XII захопили Хабаровськ. 22.II 1922 НРА (командуючий і військ. міністр В. К. Блюхер) почала контрнаступ, у *Волюнтарському бою 1922* розгромила гол. сили білогвардійців і 14.II визволила Хабаровськ. Частини НРА під командуванням І. П. Уборевича, перейшовши в наступ проти залишків білогвардійських військ на Далекому Сході, 8—9.X розгромили їх біля Спаська і 25.X вступили у Владивосток. Япон. інтервенти були змушені залишити Примор'я. 14.XI 1922 Нар. збори ДСР проголосили на всьому рос. Далекому Сході Рад. владу і звернулися з проханням до ВЦВК і з'їзду Рад Росії приєднати Далекий Схід до РРФСР. 15.XI ВЦВК РРФСР ухвалив декрет про входження ДСР до складу РРФСР.

Літ.: Історія Сибіру с древнейших времён до наших дней, т. 4. Л., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970.

О. Я. Шуст.

ДАЛЕКОСХІДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1920 у Владивостоці. В 1939 був закритий; відновлений 1956. У складі ун-ту філол., східний, істор., юрид., матем., фіз., геофіз., хім.,

біолого-грунтовий ф-ти; вечірне, заочне й підготовче відділення; аспірантура. При ун-ті працюють проблемна лабораторія з комплексного вивчення шельфу Далеко-східних морів, дві галузеві лабораторії, н.-д. сектор, 6-ка (610 тис. одиниць зберігання). У 1977/78 навч. р. в ун-ті навчувалося 7100 студентів, зокрема 4300 — на денному відділенні. З 1956 вуз підготував понад 13,3 тис. спеціалістів. Ун-т видає міжвузівські тематичні збірники. В. В. Горчак в. **ДАЛІ** (Dali) Сальвадор (н. 11.V 1904, Фігерас, Каталонія) — іспанський і американський художник, представник *сюрреалізму*. Навчався в АМ Сан-Фернандо в Мадриді (1921—26). З 1929 жив у Парижі, з 1940 — в США. В картинах Д. зображено жахливі фантазмасюри, навіяні безглуздою сполучення предметів, видіння тощо («Сталість пам'яті», 1931; «Жираф палахкотить», 1935; «Таємна вечеря», 1955, та ін.).

ДАЛІЛА — за біблійною легендою, коханка давньоєврейського героя *Самсона*, філістимлянка. Підступно вивівши таємнищо нездоланної фізичної сили Самсона, яка крилася у пасмах його волосся, Д. зрізала їх і віддала коханця на поталу філістимлянам. Легенду про Самсона і Д. покладено в основу опери К. Сен-Санса «Самсон і Даліла», картини А. Мантеньї, О. Дженгілескі та ін. **ДАЛЛАС** — місто на Пд. США, в штаті Техас. Розташований на р. Трінті. Важливий вузол з'єдн. автошляхів і авіасполучень. 2,5 млн. ж. (1974, з передмістями). Великий торг. і фінанс. центр. Виробн. устаткування для нафт., бавовноочисної та ін. галузей пром-сті. Нафтопереробна, авіац., радіоелектронна, легка (переважно бавовняна і швейна), харч. (гол. чин. м'яса) пром-сть. Ун-т (засн. 1911). У 1963 в Д. було вбито президента США Дж.-Ф. Кеннеді. Д. виник 1841.

ДАЛЛЕС (Dulles) Джон-Фостер (25.II 1888, Вашингтон — 24.V 1959, там же) — держ. діяч США, дипломат. За фахом юрист. Дипломатичну діяльність почав 1907. Після 2-ї світової війни брав участь у підготовці *Маршалла плану*, організації НАТО та ін. агресивних блоків. З 1953 — держ. секретар США. Натхненник політики «з позиції сили», спрямованої проти СРСР та ін. соціалістичних країн.

ДАЛМАТИНСЬКІ ОСТРОВИ — група островів в Адріатичному морі, біля берегів Балканського п-ова. Частина тер. Югославії. Включають понад 1000 островів, пл. 2,5 тис. км². Найбільші о-ви: Прес, Крк, Брач, Хвар, Корчула. Поверхня рівнинна, алегка погорбована (вис. до 778 м, на о. Брач), поширений *карст*. Вічнозелені чагарники, хвойні та дубові ліси; сади, виноградники. Розвинуті вічарство, рибальство. Курорти, туризм.

ДАЛМАЦІЯ — історична область в Югославії. В давнину її населяли племена *ілірійців* (у т. ч. далматців, звідси й назва). З 1 ст. н. е. Д. — рим. провінція, з 6 ст. —

під владою Візантії. В 6—7 ст. її зайняли *хорвати і серби*. З 9 ст. Д. — у складі Хорватської д-ни, з поч. 12 ст. — Угорщини, з 15 ст. — Венеції (крім Дубровника; див. *Дубровницька республіка*). В 16—18 ст. внутр. області Д. перебували під владою *Османської імперії*. За Кампоформійським миром 1797 Д. було передано Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). У 1918 Д., крім Задара, який захопила Італія, увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). Д. в складі *Хорватії і Чорногорії* (пл. частина) входить до СФРЮ.

ДАЛУ (Dalou) Еме-Жюль (31.XII 1838, Париж — 15.IV 1902, там же) — французький скульптор. Учень Ж.-Б. Карпо. Активний учасник Паризької комуни 1871. Д. було засуджено до довічної каторги, але він утік до Англії. Після амністії 1879 повернувся на батьківщину. Створив монументальну композицію «Тріумф Республіки» на Плас-де-ла-Насьйон у Парижі (1879—99), пам'ятник Е. Делакруа (1890, Люксембурзький сад, Париж), надгробки А.-Л. Лавуазьє, О. Бланкі (1885, кладовище Пер-Лашез, Париж). Багато працював над створенням образів робітників і селян для проекту «Пам'ятника праці» (бл. 1889—98). Автор статуєтки «Національний гвардієць» (1871. Д.).

ДАЛЯНЬ, Дальній, Дайрен — місто на Пн.-Сх. Китаю на п-ові Людун, в пров. Ляонін. Порт на березі зат. Дальяньвань Жовтого м. Бал. 1,7 млн. ж. (1970). Підприємства машинобудування, зокрема суднобудування, текст., металург., хім., харч., у т. ч. олійницької, пром-сті. Риболовецька база. Політех., мед. ін-ти та ін. вузи. Засн. під назвою Дальній росіянами на тимчасово орендованій за конвенцією 1898 тер. Китаю. В травні 1904 загарбаний Японією (япон. назва Дайрен). 22—23.VIII 1945 визволений Рад. Армією. Присутні і складські приміщення порту Рад. Союз орендував у Китаю до 1950.

ДАЛЬ Володимир Іванович [літ. псевд. — Козак Луганський; 10 (22).XI 1801, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 22.IX (4.X) 1872, Москва] — російський лексикограф, етнограф і письменник, чл.-кор. Петерб. АН (з 1838), почесний академік (з 1863). Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1829). Підтримував стосунки з О. Пушкіним, був знайомий із Т. Шевченком. Осн. праця — «Тлумачний словник живої великоруської мови» (т. 1—4, 1863—66), що містить бл. 200 тис. слів. Перший дав класифікацію рос. говорів («Про наріччя руської мови», 1852). Опублікував «Приказки російського народу» (1861—62), де зібрано понад 30 тис. приказок, прислів'їв і примовок. Д. — автор повістей, оповідань, нарисів і казок.

Толковный словарь живого великорусского языка, т. 1—4. М., 1955; Повести. Рассказы. Очерки. Сказки. М., Л., 1961. Літ.: Бессараб М. Я. Владимир Даль. М., 1972.



Дамали. Деревний да-
ман.

ДАЛЬ Михайло Костянтинівич [н. 5 (18).ІІ 1901, Уфа] — український рад. патологоанатом, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закінчив мед. факультет Казан. ун-ту (1926), 1940—45 — професор Ленінгр., а з 1945 — Київ. ін-тів удосконалення лікарів. Праці Д. присвячені вивченню захворювань легень, грипу, туберкульозу, історії патологічної анатомії на Україні, а також організації патолого-анатомічної справи. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДАЛЬ (Dahl) Юхан-Крістіан-Клаусен (24.ІІ 1788, Берген — 14.Х 1857, Дрезден) — норвезький художник, один з основоположників нац. пейзажу. Навчався в Бергені (бл. 1808) та в АМ у Копенгагені (з 1811). З 1818 жив у Дрездені. Твори: «Пейзаж з бастіоном» (1819), «Вид на Фортундаль» (1836), «Стальгейм. Пейзаж з веселкою» (1842), «Берега в бурю» (1842).

ДАЛЬВЕРЗІНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення бронзового віку, виявлене 1952 біля с. Дальверзіна Анджанської обл. Узб. РСР. Розкопками відкрито залишки наземних будівель, вогнищ, гоним. ям, глинених оборонних стін. Знайдено лінійні лощені посуд з розписом чорною фарбою на червоному фоні, бронзові, кам'яні й кістяні знаряддя праці та ін. предмети. Д. п., що було центром Фергани за бронзового віку, — одна з найважливіших пам'яток т. з. чутської культури.

ДАЛЬНІЙ — російська назва (до 1950) м. Дальня у Китаї.

ДАЛЬНЯ Софія [псевд. Дерман Софії Яківни; 2 (14).ІХ 1886, м. Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл. — 31.Х 1960, Тбілісі] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1903. Учасниця революц. руху на Донбасі. Співробітничала в легальному більшовицькому журн. «Робітниця». Одна з перших революц. поетів Донбасу, авторка поеми «Богатир» (1919) та віршів, присвячених визвольній боротьбі пролетаріату, будівництву нового життя. Країни твори Д. увійшли до зб. «Перші кроки» (1926, передмова Н. Крупської). В. П. Захаровий.

ДАЛЬСЬКИЙ (справж. прізвище — Нестеренко) Володимир Михайлович [н. 22.ІV (5.V) 1912, Нікополь, тепер Дніпроп. обл.] — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). В 1930—32 навчався в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка. Працював у Харків. ТЮСу

(1933—38), Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1938—41), в театрі Київ. особливого (1941—44), Одес. (1944—54) і Прикарпатського (1954—57) військ. округів. З 1957 — актор Київ. драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Мартин Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Кирило Сергієвич («Пам'ять серця» Корнійчука), Курослепов («Гаряче серце» О. Островського), Сидлий («Оптимістична трагедія» Вс. Вишнєвського), Воротар («Макбет» Шекспіра), Бартломей («Краків'яни і гуралі» В. Богуславського) та ін. Знімався в кіно. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

ДАЛЬСЬКИЙ (справж. прізвище — Неслов) Мамонт Вікторович (1865, Кантемирівка, тепер Чутівського р-ну Полтав. обл. — 21.VI 1918, Москва) — російський актор. У 1884—85 навчався в Харків. ун-ті. З 1885 працював у театрах Вільноса, Ростова, Новочеркаська. В 1890—1900 — актор Александринського театру в Петербурзі. Ролі: Чацький («Лихо з розуму», Грибосдова), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Рогожин («Ідіот» за Достоевським), Гамлет, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера). З 1900 Д. виступав як актор-гастролер у театрах багатьох міст, зокрема в Києві та Одесі.

ДАЛЬТОН (Dalton) Джон (6.ІХ 1766, Іглсфілд, Англія — 27.VII 1844, Манчестер) — англійський фізик і хімік. Член Лондон. королівського т-ва (з 1822). Освіту здобув самостійно. Відкрив закон парціальних тисків газів і закон залежності розчинення газів від їхнього парціального тиску (т. з. закон Дальтона). Незалежно від Ж.-Л. Гей-Люссака встановив, що при сталому тиску всі гази при підвищенні т-ри розширюються однаково (Гей-Люссака закон). Д. належить основоположні праці з хімії, атомістики. Перший описав (1794) дефект зору, який дістав назву дальтонізму.

ДАЛЬТОН — одиниця виміру молекулярної маси. Один Д. дорівнює $1,65 \cdot 10^{-24}$ г.

ДАЛЬТОНІЗМ — один з видів часткової колірної сліпоты, розлад колірної зору. Назва походить від прізвища англ. вченого Дж. Дальтона, який 1794 вперше описав це явище. Розрізняють природжений і набутий розлади колірної зору. Природженим (спадковим), власне Д., буває, як правило, розлад сприйняття червоного (проанопія) і зеленого (дейтеранопія) кольорів. Сліпоту на синій колір наз. три танопією (цей розлад є здебільшого набутим). Колірний зір більшість учених розглядає з позицій трикомпонентної теорії (припускається, що в сітківці є три елементи, кожний з яких сприймає тільки один з трьох осн. кольорів — червоний, зелений або синій). Розлади колірної зору пояснюються відсутністю одного з

цих елементів. Д. спостерігається у 0,5% жінок і у 8% чоловіків. Набуті розлади колірної зору спричинюються пухлинами ока і мозку, глаукомою, атрофією зорового нерва тощо. Люди, які страждають на Д., не можуть працювати на транспорті, в авіації, в хім., поліграф., текстильній пром-сті, на мор. службі. Д. не лікується.

ДАЛЬТОН-ПЛАН, Делтон-план — система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Назва походить від м. Долтон у США, де її було вперше застосовано на поч. 20 ст. При цій системі учень одержував завдання від учителя, виконував його самостійно і здавав учителю. Роль учителя зводилася до ролі консультанта; тим самим ліквідовувалася класно-урочна система навчання. В 20-х рр. Д. п. частково проник в рад. школу в формі т. з. бригадно-лабораторного методу.

ДАМАНИ, жиряки (Hugacoidea) — ряд ссавців. Довж. тіла 30—60 см, маса до 4,5 кг. Тулуб незграбний, голова велика, шия товста, кінцівки короткі стопоподібні, з плевальними копитоподібними кістками, хвіст немає; хутро коричнево-сіре з чорною або світлою плямою на спині. Своєрідна будова голих підшовт та клейкий секрет, який вони виділяють, дає можливість Д. спиртно пересуватися по вертикальній поверхні. Поширені Д. в Перед. Азії (Аравійський п-ів) та в Африці. Ряд включає 1 родину — даманових (Procaviidae), в яку входять 3 роди (бл. 10 видів). Д. стадні тварини, ведуть наземний і деревний спосіб життя, рослиноїдні. Статева зрілість настає у 2-річному віці. Самка після 7—7,5-місячної вагітності народжує 1 малю. Тривалість життя 5—7 років. М'ясо Д. їстівне. Викопні Д. відомі з раннього олігоцену Африки; в пліоцені вони були поширені також у Пд. Європі.

О. П. Корнієв.

ДАМАСК — столиця Сирії. Розташований в долині р. Бараді. Вузол залізничних і автомоб. шляхів, міжнар. аеропорт, 1,2 млн. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до 16 ст. до н. е. З кін. 11 — поч. 10 ст. до н. е. до 732 до н. е. Д. — центр Дамаського царства, потім у складі Ассирії, Нововавилонського царства, д-в Ахеменідів, Александра Македонського, Селевкідів, Римської імперії, Візантії. В 635 завойований арабами. В 661—750 — столиця халіфату Омейядів, пізніше — в складі д-в Аббасидів, Тулуїдів, Фатимідів, сельджуків, Айюбідів, мамлюків. У 1516—1918 — під владою Османської імперії. В 1918 окупований англ. військами. В 1920—43 Д. — адм. центр франц. підмандатної тер. Сирії. Один з центрів Сирійського нац. повстання 1925—27 і нац.-визвольного руху 30—40-х рр. З 1943 — столиця Сирійської Араб. Республіки. Д. — найбільший екон. і культур. центр країни. Гол. галузі пром-сті: харч. (цукровий, пивоварний з-д, тютюнова, шоколадна ф-ки та ін.), текст., буд. матеріалів. Розвивається машино-



В. І. Даль.



В. М. Дальський.



М. В. Дальський.



Дж. Дальтон.



В. М. Дальський у ролях Кража («Веселка» М. Зарудного) та Курослепова («Гаряче серце» О. Островського).

ДАМАСЬКА
СТАЛЬ

будування і металообробка. Електрокабельний з-д, шкіряно-взуттєва ф-ка. Ремісництво (вироби з золота, срібла, дерева; килимарство). В Д. — ун-т, ряд вузів, Дамаська академія, Арабська академія. Театри, кіностудія. Музеї: нар. мистецтва, військовий та ін. Архіт. пам'ятки: римські — брама, руїни монументальної арки та святилища Юпітера Дамаського; мечеть Омейядів (705—15), госпіталь Нур-ад-діна (після 1154) і медреса



Дамаск. На одній з вулиць.

се ан-Нурія (1171), мавзолей Салах-ад-діна (12 ст.), мечеті Такія Сулейманія (1554, арх. Сінан) та Дервішія (1574), палац Азема (1749), криті ринки 19 ст. (Сук аль-Арван і Сук аль-Хамідія). Серед будівель 20 ст. — готель Ор'ян-Палас (1932, арх. А. Табет); М-во оборони, Держ. банк (обидві — 1968—69).

ДАМАСЬКА СТАЛЬ — 1) Те саме, що й *булат*. 2) Пружина і тверда візерунчаста сталь, одержувана ковальським зварюванням сплєтених сталевих (з різним вмістом вуглецю) штаб або дроту. Назву дістала від сирійського міста Дамаска, де її виробн. було розвинуте у серед. віки.

ДАМБА (голл. *dam*) — гідротехнічна споруда у вигляді напала; будовою схожа на *земляну греблю*. Такі споруди поділяють на напірні та безнапірні (затоплювані й незатоплювані, поздовжні та поперечні). Напірними Д. захищають низини від затоплення, обвалюють канали, сполучають напірні *гідротехнічні споруди* (затоплювані й незатоплювані) з берегами. Безнапірними Д. регулюють русла річок (див. *Регуляційні споруди*), а також поліпшують умови судноплавства та експлуатації водопропускних і водозабірних споруд. Д. споруджують звичайно з місцевих матеріалів: піщано-глинистих ґрунтів, каміння тощо.

ДАМДІНСУРЕН Цендіїн (н. 4.IX 1908, тепер Сх. аймак) — монгольський письменник, громад. діяч і вчений, дійсний член Академії наук МНР (з 1961). Член МНРП з 1932. Вищу освіту здобув в СРСР. У 1953—58 був головою Спілки письменників Монголії. Повість «Знехтування дівчини» (1929) — перший значний твір монг. прози — про тяжку долю жінки до революції і про зміни, що сталися після 1921. Автор книг «Моя сива вівця» (1956), «Дивне весілля», «Вибране» (обидві — 1966). Праці з літературознавства і мовознавства. Уклав (у співавторстві) «Російсько-монгольський словник»

(1969). Нагороджений рад. орденом Дружби народів. Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поезія народної Монголії. К., 1971; Рос. перекл. — Избранное. М., 1958.

Лит.: Кайгородов А. М. Цендіїн Дамдінсурен. Биобиблиографический указатель. М., 1978.

ДАМОКЛІВ МЕЧ — образний вислів, який означає постійну смертельну небезпеку. За давньогрец. легендою, сиракузький тиран Діонісій Старший (кін. 5—4 ст. до н. е.) запропонував своєму прибічнику Дамоклу, який заздрив йому і вважав найшасливішим із людей, на один день своє місце. Під час бенкету Діонісій звелів повісити над головою Дамокла на кінській волосині гострий меч. Почуваючись на вершині щастя, той звів очі догорі, побачив меч і зрозумів примарність свого нетривалого щастя.

ДАМЯНОВ Георгій Пирванов (23.IX 1892, с. Лопушна, Михайловградський округ — 28.XI 1958, Софія) — діяч болгарського робітн. руху, держ. діяч НРБ, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1957). З 1912 — член партії «Гістичків» (з 1919 — Болгарська компартія). Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання 1923*. З 1923 — в еміграції, тривалий час жив в СРСР. У 1924—25 і 1935—36 — на нелегальній революц. роботі в Болгарії. Член ЦК Болг. компартії (БКП) з 1935. У 1937—43 працював в апараті Виконкому Комінтерну. Після перемоги *Вересневого народного збройного повстання 1944* повернувся в Болгарію. З 1945 — член Політбюро ЦК БКП. У 1946—50 — міністр нар. оборони, з 1950 — голова Президії Нар. зборів НРБ. Нагороджений орденом Леніна.

ДАНА (Dana) Джеймс (12.II 1813, Ютіка, шт. Нью-Йорк — 14.IV 1895, Нью-Гейвен, штат Коннектикут) — амер. геолог. У 1855—92 — професор ун-ту в Нью-Гейвені. Розробив хім. класифікацію мінералів. Висунув осн. положення теорії *геосинкліналей* (1873), за якою прогини (геосинклінали) та підняття (*геоантиклінали*) утворюються по краях континентів від діяння горизонтального тиску осідаючого дна океану. Запровадив терміни «геосинкліналь» і «геоантикліналь».

ДАНА — персонаж східнослов'янської міфології. богиня річок. Вважають, що слово «дана» в значенні «річка» перейшло до слов. мов із мов скіфо-сарматських племен, зокрема аланської. Згадка про Д. є в приспівках деяких зах.-укр. пісень («Ой Дана, річка Дана»). Від слів «дана», «дня», можливо, походять назви річок Двіна, Дунай, Дніпро, Дністер, Дон, Донець.

ДАНАІДИ (Δαναΐδες) — 1) У грецькій міфології 50 дочок аргоського царя Даная. Батько наказав Д. повбивати шлюбної ночі своїх чоловіків, які примусово одружилися з ними. За такий злочин Д. після смерті були приречені вічно носити воду в бочку без дна. 2) Переносно — наповняти «бочку Данайд» — виконувати не потрібну й нескінченну роботу.

ДАНАЙЦІ, данаї (Δαναοί) — давньогрецьке племена, що жили в Аргосі. В гомерівському епосі Д. іноді наз. усі греки, які тримали в облозі Трою. Д., удавши, що зняли облогу, залишили під стінами міста нібито в дарунок дерев'яного коня (див. *Троянський кінь*), всередині якого сховалися воїни. Знехтувавши застереження *Лакоона*, троянці втягли коня в місто. Вночі грец. воїни вийшли з коня і відкрили ворота міста. Трою було зруйновано. Звідси вираз «дар данайців» — подарунок, згубний для того, хто його одержує.

ДАНАКІЛЬ, данкалі, адал (самоназва — афар) — народ, який живе в пн.-сх. районах Ефіопії і на узбережжі затоки Гаджура (Джібуті). Чисельність разом з близькими до них за мовою і культурою сахо — бл. 555 тис. чол. (1977, оцінка). Мова — афар, належить до *кушитських мов*. Релігія — іслам; зберігаються також пережитки давніх місцевих вірувань. Осн. заняття — кочове скотарство.

ДАНАНГ, Туран — місто на Пд. В'єтнаму, в провінції Куангнам-Дананг. Порт на узбережжі Південно-Китайського м. 492 тис. ж. (1973). Підприємства харчосмакової, бавовняної, шовкової промисловості.

ДАНАЯ (Δανάη) — у грецькій міфології дочка аргоського царя Акрісія, мати *Персея*. Оракул пророкував Акрісієві смерть від руки онука. Щоб не збулося пророцтво, цар замкнув дочку в підземеллі. Але Зевс проник до Д. у вигляді золотого дощу, і вона народила сина Персея, який, ставши дорослим, на змаганнях ненароком убив свого діда. Міф про Д. відображено в мистецтві (Корреджо, Тіціан, Рембрандт та ін.).

ДАНАБАР (Dunbar) Пол-Лоренс (27.VI 1872, Дейтон, штат Огайо — 10.II 1906, Вашингтон) — американський негртянський письменник. Перша кн. віршів — «Дуб і пліч» (1893). У збірках віршів «Старші й молодші» (1895), «Лірика скромного життя» (1896) відображено життя трудящих негрів. У деяких оповіданнях засуджував расову дискримінацію і терор. Проте творчість Д. значною мірою характеризується показом ідеалізованого життя негрів. Автор роману «Розвага богів» (1902) та ін.

ДАНГЕ Шріпал Амріт (н. 10.X 1899, Бомбейська провінція) — діяч індійського й міжнар. робітн. і комуністичного руху. В 20-х рр. — один з лідерів лівого крила антиімперіалістич. і профсп. руху в Бомбей. В 1922—24 — видавець марксистського журн. «Соціаліст». Був у числі засновників (1925) Компартії Індії (КПІ). В 1928—43 — один з лідерів інд. профспілкового руху; 1943—49 — голова, з 1949 — генеральний секретар, з 1976 — голова Всеінд. конгресу профспілок. З 1943 — член ЦК (з 1958 — Нац. ради), з 1948 — член Політбюро ЦК (з 1958 — Центр. виконавчого к-ту) КПІ. Віце-голова *Всесвітньої федерації профспілок* з 1949. З 1958 — член Центр. секретаріату Нац. ради

КПІ, з 1962 — голова Нац. ради КПІ. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів (протяв у тюрмах понад 15 років). У 1952—62 і 1967—71 — депутат парламенту, голова фракції КПІ в Нар. палаці. Автор ряду праць з питань комуністичного і робітн. руху.

ДАНДИ — місто на Пн. Сх. Великобританії, в Шотландії. Порт на узбережжі Північного м. 181,9 тис. ж. (1973). Вузол з-щ. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (електротех., текст.). Вироби. годинників, паперу, конторського обладнання. Підприємства джутової, харч. пром-сті. Університетський коледж.

ДАНЕЛІУС (Danelius) Герхард (2.IV 1913, Берлін — 18.V 1978, Зх. Берлін) — діяч німецького комуністичного і робітн. руху. Член Компартії Німеччини з 1929. В 1933—45 — учасник антифашист. боротьби. В 1946—62 — член Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН). В 1959—62 — перший секретар зх.-берлін. орг-ції СЕПН. У 1962, після утворення самостійної партії СЕПН — Західний Берлін, став першим секретарем її правління. З 1966 — голова СЕПН — Західний Берлін (з 1969 — Соціалістична єдина партія Західного Берліна). Нагороджений орденом Дружби народів (1973).

ДАНЕЛІЯ Георгій Миколайович (н. 25.VIII 1930, Тбілісі) — рос. та груз. рад. кінорежисер, нар. арт. РРФСР (з 1975). У 1955 закінчив Моск. архіт. ін-т, 1958 вступив на Вищі режисерські курси. Перший фільм за однойменною повістю В. Пановой «Серго» поставив разом з І. В. Таланкіним 1960. Фільми: «Шлях до причалу» (1962), «Я крокую по Москві» (1964); кінокомедії: «Тридцять три» (1965), «Не горюй!» (1969), «Зовсім пропащий» (за М. Твеніом, 1973), «Афоня» (1975), «Міміно» (1977, золотий приз 10-го Моск. кінофестивалю). Держ. премія СРСР, 1978.

ДАНЕНТ Гі (н. 27.XII 1925) — діяч комуністичного руху Гваделупи. Н. в селянській сім'ї. В 1944—49 — студент юрид. ф-ту ун-ту в Монпельє (Франція). З 1949 — адвокат у Гваделупі. В 1946—58 — член Франц. комуністичної партії. З 1958 — чл. Гваделупської комуністичної партії (ГКП). В тому ж році обраний членом ЦК ГКП; з 1964 — чл. Політбюро і Секретаріату ЦК ГКП з орг. питань. З 1969 — генеральний секретар ГКП.

ДАНЕВСЬКИЙ Всеволод Григорович [28.VIII (9.IX) 1852 — 26.III (7.IV) 1898] — український юрист, фахівець з міжнародного та кримінального права. Професор Харків. ун-ту. Син П. Н. Даневського. Одним з перших висунув принцип «всесвітнього правового порядку», що, на його думку, мав об'єднати всі народи для їхнього благополуччя і щастя; критикував *Монро доктрину*. Осп. праця Д.: «Система політичної рівноваги та легітимізму і початок національності в їхньому взаємному зв'язку» (1882).

ДАНЕВСЬКИЙ Пій Никодимович [23.IV (5.V) 1820, Київщина —

7.(19) IV 1892] — український юрист, діяч *судової реформи 1864*. Н. в дворянській сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1843); викладав цивільне право в Ніжинському лицей. Осп. праці: «Про джерела місцевих законів деяких губерній і областей Росії» (1857), «Історія утворення Державної ради в Росії» (1859).

ДАНЖУА (Denjoy) Аріо (5.I 1884, Ош, деп. Жер — 27.I 1974) — французький математик, член Франц. Академії наук (з 1942), її президент (з 1962), президент франц. матем. т-ва (з 1931), іноз. член АН СРСР (з 1971). Праці з функцій теорії, топології, квазі-аналітичних функцій та ін. Д. повністю розв'язав класичну задачу про примітивну функцію, запровадивши для цього нове поняття інтеграла (інтеграла Данжуа). Золота медаль АН СРСР (м. М. В. Ломоносова (1971)).

ДАНИІЛ ЗАТОЧНИК — давньоруський письменник кінця 12 — початку 13 ст., гаданий автор «Слова Даниїла Заточника» (в іншій редакції «Моленія Даниїла Заточника»), яке збереглося в кількох списках 15—17 ст. У цьому творі, написаному риторичним стилем, автор викриває боїрство й монастирське духівництво.

Лит.: Гудий Н. К. История древней русской литературы. М., 1966.

ДАНИІЛ ПАЛОМНИК — давньоруський письменник кінця 11 — початку 12 ст., ігумен (можливо, Чернігівського) монастиря. Автор опису подорожі до Палестини (бл. 1106—08) «Життя і ходіння Даниїла», що був популярним на Русі та в ін. країнах Європи. В цьому творі точний опис Палестини поєднується з легендарно-апокрифічним матеріалом.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Адриан Трохимович [р. н. невід., Харківщина — 20.III (1.IV) 1844, Петербург] — український піаніст, педагог і композитор. З поч. 19 ст. викладав гру на фортепіано в Петербурзі (серед учнів — О. Даргомижський). Автор фп. п'єс («Полонез»), романсів, культової музики.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Василь Якович [13 (25). I 1852, Харків — 25.II 1939, там же] — український рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1926), засл. професор УРСР (з 1926). Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1874). Професор Харків. ун-ту (1883—1909 і 1917—21) та мед. ін-ту (1921—26). В 1927 організував і очолював у Харкові Органотерапевтичний ін-т (тепер Укр. н.-д. ін-т експериментальної ендокринології), де працював до кінця життя. Праці Д. присвячені питанням фізіології нервової системи (встановив наявність у головному мозку центрів, які регулюють діяльність внутр. органів), електрофізіології (вперше зареєстрував електричні явища у головному мозку собаки), вивченню гіпнозу у людини і тварин, ендокринології, протистології тощо.

Тел.: Исследования над физиологическим действием электричества на рас-

стоянии. ч. 1—2. Х., 1900—01; Гипнотизм. Х., 1924; Учебник физиологии человека. Х., 1929.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Віктор Васильович [23.VIII (4.IX) 1898, Лодзь, тепер ПНР — 9.VIII 1960, Ленінград] — український рад. вчений і письменник, професор історії техніки (з 1928), акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1923) Харків. технологічного (тепер політех.) ін-ту працював на з-дах. В 1928—29 організував у вузах Харкова перші в СРСР кафедри історії техніки. З 1931 — у Ленінграді (в Ін-ті істор. технології, на Металічному з-ді, завідував кафедрою історії техніки політех. ін-ту). У 1949—54 — голова, згодом член комісії з історії науки і техніки АН УРСР. Автор праць, присвячених історії вітчизн. техніки, тех. д-ри і освіти. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1948.

Тел.: И. И. Подзаунов. М.—Л., 1940; Российская техника. К.—Львів, 1948; Ломоносов на Украине. Л., 1954. Лит.: Хрисов К. К., Гипп П. І. Віктор Васильович Данилевський. К., 1963.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Григорій Петрович [14 (26).IV 1829, с. Данилинка, тепер Барвінківського р-ну Харків. обл. — 6 (18). XII 1890, Петербург, похований в с. Пришибі, тепер Балаклійського р-ну Харків. обл.] — російський і український письменник. У 1850 закінчив Петерб. ун-т. Літ. діяльність почав 1846 (вірші, нариси з укр. побуту, статті з укр. д-ри). Автор творів про селян («Втікачі в Новоросії», 1862; «Воля» («Втікачі повернулись»), 1863), спрямованих проти кріпацтва: істор. романів «Мирончик» (1879), «Княжна Тараканова» (1883), «Спалена Москва» (1886), а також роману «Чорний рік» («Пугачовщина», 1888—89), написаних з консервативних позицій. Писав оповідання і повісті з життя укр. народу («Слобожанщина», 1853; «Полтавська старина», 1856; «Останні запової», 1878); «Українські казки» (своєю вид. 1888), статті про Г. Квітку-Основ'яненку, Г. Сковороду. У 1962 в с. Пришибі на могилі Д. встановлено пам'ятник.

Тел.: Сочинения, т. 1—24. СПб., 1902; Беглые в Новоросии. — Воля. М., 1956; Мирончик. — Княжна Тараканова. — Сожженная Москва. М., 1977; У к р . п е р е к л . — Збігів в Новоросії. Львів, 1892; Нові землі. Львів, 1897.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Григорій Трохимович (1772, Харківщина — 25.XII 1863) — український скрипаль. Брат А. Данилевського. До 1808 співав у придворній співацькій капелі в Петербурзі, з 1808 виступав як скрипаль-солист у Петербурзі, Чернігові, Києві.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Микола Степанович [25.VII (6.VIII) 1892, Харків — 5.III 1920] — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в сім'ї службовця. З квітня 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б) і президії Харків. Рад робітн. і солдатських депутатів, один із організаторів Червоної гвардії Харкова. В грудні 1917 обраний членом, згодом — секрета-



Г. П. Данилов.



В. Я. Данилевський.



В. В. Данилевський.



Г. П. Данилевський.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ

рем ЦВК Рад. України. В 1918 брав участь у боях проти нім. окупантів та білогвардійців. У 1919 — співробітник Наркомвійськсправ України, комісар бригади 12-ї армії. Загинув у бою з військами бурж.-поміщицької Польщі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Олександр Якович [28.XI (10.XII) 1838, Харків — 8.VI 1923, Петроград] — російський і український біохімік, основоположник вітчизняної біохімії, чл.-кор. Петерб. АН (з 1898). Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1860). В 1863—71 — професор Казанського, 1885—92 — Харків. ун-ту, з 1892 — петерб. Військ.-мед. академії. Разом з братом В. Я. Данилевським організував у Харкові видання першого вітчизн. фізіол. журналу (1888—91). Праці Д. присвячені вивченню білків і білкового обміну, ферментів; раціональному харчуванню. *Тв.:* Избранные труды. М., 1960. *Лит.:* Буланкин И. Н. Основположники отечественной биохимии Александр Яковлевич Данилевский. Х., 1953.



О. Я. Данилевський.

ДАНИЛЕНКО Йосип Абрамович [н. 2 (15).XI 1903, с. Новий Бурулук, тепер Чугуївського р-ну Харків. обл.] — український рад. учений, зоотехнік, акад. ВАСГНІЛ (з 1966). Член КПРС з 1946. З 1939 — в н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків), з 1941 — директор цього ін-ту, а з 1973 — наук. консультант. Наукові праці з питань годівлі с.-г. тварин, силосування кормів, утримання тварин на пром. комплексах та ін. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

В. Б. Мандель.

ДАНИЛЕНКО Михайло Васильович [н. 29.VII (10.VIII) 1918, с. Новосимбірськ, тепер Гайського р-ну Оренб. обл.] — український рад. хірург, чл.-кор. АМН СРСР (з 1975), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Герой Соціалістичної Праці (з 1978). Член КПРС з 1942. У 1941 закінчив Саратовський мед. ін-т. У 1944—64 — ординатор, асистент, доцент, зав. кафедрою Вінницького мед. ін-ту. З 1964 — ректор і одночасно зав. кафедрою грудної хірургії Львів. мед. ін-ту. Праці в галузі розвитку хірургічних методів лікування легень, набутих і природжених вад серця тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДАНИЛИШИН Степан Іванович [23.XII 1908 (5.I.1909), с. Юхнівці, тепер Волоцького р-ну Хмельн. обл. — 16.XII 1973, Тернопіль] — український рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1960. У 1940 закінчив Всеросійську АМ у Ленінграді. Працював у Тернопі, укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка, в якому оформив вистави: «Богдан Хмельницький» Корнійчука (1947), «У неділю рано зілля копала» за Кобилянської (1956), «Не судилося» Старицького (1960), «Камінний господар» Лесі Українки (1964), «Як сходило сонце» Микитенка (1967), «Перша борозна» Кавалерідзе (1970). Нагород-



П. А. Даниленко.



В. І. Данилов.



О. М. Данилов.

жений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Лит.: Виставка творів художника театру Степана Івановича Данилишина. Львів, 1962.

ДАНИЛО з Калниівки (справж. прізвище та ім'я — Пичентов Данило Микитович; 1731, с. Калниівка, тепер Сум. обл. — 30.III 1776, там же) — український живописець. Навчався в Київ. академії, пізніше — в майстерні при Софії Київській у Самуїла. Брав участь у розписах Софії Київської, писав ікони для церкви м. Ніжина (1759). На замовлення митрополита Арсенія Могиляньського намалював образи св. Софії, Різдва Богородиці та великомучениці Варвари для митрополитичного будинку в Києві. Розписав іконостас у церкві с. Студенка поблизу м. Глухова (1760—63), виконав кілька портретів (Кіндрата Голови, 1767, Сосницький краєзнавчий музей).

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ (1201—64) — князь Галицько-Волинської землі, політ. діяч, дипломат і полководець, син князя Романа Мстиславича. В союзі з Мстиславом Мстиславичем Удалим, закликаним на князювання в Галич (див. Галич данний), успішно боровся проти угор. і польс. загарбників (1219, 1221, 1227). Учасник битви на р. Калці (1223) проти монголо-татар. У 1229 оволодів Волинню, 1238 — Галичем, 1239 — Києвом і посадив у ньому вєводу Дмитра. Д. Г. відбив наступ нім. лицарів на пд.-зх. і зх. руські землі, розгромивши (1238) загарбників під Дорогичином. У боротьбі проти боярської верхівки й князівських чвар спирався на підтримку дрібних і серед. служилих феодалів і городян, заінтересованих у зміцненні князівської влади. В *Ярославській битві 1245* руські війська на чолі з Д. Г. розгромили угор.-польс. війська й дружинників великих галицьких бояр, що зміцнюло єдність *Галицько-Волинського князівства*. Визнавши 1246 залежність від *Золотої орди*, не відмовився, проте, від наміру боротися проти монголо-татар. З цією метою прагнув створити коаліцію за участю папи римського, угор. короля, польс. і лит. князів. На пропозицію папи римського, який намагався поширити вплив католицтва на сх.-слов. землі, Д. Г. бл. 1254 прийняв королівський титул. Але, не діставши допомоги на Заході, порвавши з папою і продовжував боротьбу проти монголо-татар власними силами. В 1254—55 війська Д. Г. визволяли від монголо-татар землі по Пд. Бугу, Случі і Тетереву, здобували Вознягль (тепер Новоград-Волинський). У зв'язку з новим руйнівним нападом монголо-тат. вєводи Бурундая (1259) Д. Г. змушений був підкоритися Золотій орді. Д. Г. сприяв екон. й культурному піднесенню Галицько-Волинської Русі — було збудовано і укріплено ряд нових міст, зокрема Львів (названий ім'ям Льва — сина Д. Г.), Холм та ін. Діяльність Д. Г. висвітлено в *Галицько-Волинському літописі*. Образ Д. Г. відтворено в укр. рад. л-рі й мистецтві (поема М.

Бажана «Данило Галицький», істор. роман А. Хижняка й локально-симфонічна поема Б. Крижанівського тієї самої назви).

Лит.: Гуслявський К. Данило Галицький. Саратов, 1942; Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977.

ДАНИЛО ЧОРНИЙ (бл. 1360—1430, Москва) — російський живописець. Разом з А. Рубльовим та ін. майстрами розписував Успенський собор у Владимирі (1408) і Троїцький собор Троїце-Сергієвої лаври в Загорську (20-і рр. 15 ст.). Вважають, що він брав участь у виконанні деяких ікон і фресок у цих соборах.

ДАНИЛОВ Віталій Іванович [28.III (10.IV) 1902, с. Жовте, тепер Словолянського р-ну Ворошиловгр. обл. — 19.III 1954, Київ] — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1951). Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1926). З 1951 — директор Лабораторії металофізики АН УРСР, реорганізованої (1955) в Ін-т металофізики АН УРСР. Осн. праці в галузі рентгенографічного дослідження атомної структури рідких металів та теорії кристалізації. З'ясував фіз. суть явища зародження центрів кристалізації і вплив на цей процес різних факторів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1950.

ДАНИЛОВ Володимир Валер'янович (I.VIII 1881, м. Духовщина, тепер Смолен. обл. — 24.IV 1970, Ленінград) — український та російський рад. фольклорист і літературознавець. Член КПРС з 1946. Закінчив Ніжинський істор.-філологічний ін-т (1905). Автор праць з укр. фольклору, укр. і рос. л-ри, наук. розвідок про Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого, М. Максимовича, А. Метлинського та ін.

Лит.: Панченко Н. Т. Список печатних наукових трудов В. В. Данилова. Л., 1963.

ДАНИЛОВ Кириша (Кирило Данилович) — скоморох-імпрровізатор 18 ст., гаданий укладач першої збірки російських *близни, духохних тріви* тощо. Свій репертуар записав на Уралі після 1742. Збереглася копія збірки на папері 60—80-х рр. 18 ст. Перші видання збірки — 1804 і 1818 років.

Тв.: Древние российские стихотворения, собранные Киришою Даниловичем. М., 1977.

ДАНИЛОВ Олексій Ілліч [н. 14 (26). I 1897, с. Мосіно, тепер Суздальського р-ну Влад. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1918. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. команд. військами Київ. особливого військ. округу. Під час війни — нач. управління ГПУ та нач. штабу армії на Пд.-Зх. фронті, команд. армією на Сталінградському і Донському фронтах, танк. армією — на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Керував Д. війська брали участь у визволенні тер. України. Д. командував армією в рад.

япон. війні 1945. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1968 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДАНИЛОВ Семен Петрович [7 (20).X.1917, Митахський наслів, тепер Горного р-ну Якут. АРСР — 27.XI.1978, Якутськ] — якут. рад. поет. Член КПРС з 1961. Друкуватися почав 1937. Перша книга — «Оповідання» (1945). Автор збірок віршів і поем: «Моя Батьківщина» (1949), «Мирне місто» (1958), «Шість орла» (1961), «Зірки Алеса» (1963), «Білий кінь Манчарин» (1969), «День новий» (1971), «Мої дорожні супутники» (1975) та ін., в яких героїчна романтика поєднується з реалістичним зображенням повсякденних справ людей. Твори Д. пройняті національним побутовим колоритом, оспівують красу природи Півночі. Писав і для дітей. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

ДАНИЛЮК Іван Ілліч (н. 3.XII.1931, с. Рашків, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.) — український рад. математик, чл. кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1972. Закінчив Львів. ун-т (1955). З 1958 працював у Сибірському відділенні АН СРСР, у 1965—74 — директор Донецького обчислювального центру АН УРСР (з 1970 — Ін-т прикладної математики та механіки АН УРСР), з 1975 — зав. відділом цього ін-ту. Осн. праці стосуються *рівнянь математичної фізики*, теорії крайових задач і сингулярних інтегральних рівнянь. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ДАНИЛЮК Йосип Миколайович (1842, Львів — 8.II.1904) — діяч руху в Галичині. Н. в сім'ї робітника. Брав участь у польському повстанні 1863—64. Д. — один з ініціаторів створення «Прогресивного товариства львівських друкарів» (1869), засновник першого професійного т-ва друкарів у Галичині «Вогнище» (1875). В 1878 Д. видавав соціалістичну роботу газ. «Праця». Співатор «Програми галицьких соціалістів», виданої 1881 в Женеві. Один з керівників страйків столярів (1886) і пекарів (1888) у Львові. В 1889 — делегат Паризького конгресу, на якому було засновано *Інтернаціонал 2-й*.

ДАНИЛЮК Олексій Мусійович (н. 24.IV.1934, с. Іллін, тепер Гошанського р-ну Ровен. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1958. Трудову діяльність розпочав у 1950 трактористом Бугринської МТС Гошанського р-ну. У 1973 закінчив Мирогошанський радгосп-технікум (Дубнівський р-н Ровен. обл.), набув спеціальності *техніка-механіка*. Бригадир тракторної бригади колгоспу ім. газ. «Правда» Гошанського р-ну (1958—62), а з квітня 1962 — колгоспу ім. Жданова. Бригада, яку очолює Д., у 1976 збрала по 62,8 ц/га зернових, по 542 ц/га цукр. буряків, по 205 ц/га картоплі. Делегат XXIV з'їзду Компартії Ук-

раїни. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Член Союзу Раді колгоспів. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтеної Революції, ін. орденами, медалями.

О. Д. Яремчук.

ДАНИЛЬЧА — карстова печера в Криму. Розташована за 2,5 км від с. Соколиного Бахчисарайського р-ну. Довж. 14 м, шир. 12 м, вис. 3 м. На стінках — каскадні напливи, є натічні колонии. Частина печери зайнята підземним озером (пл. 50 м², глиб. до 2 м). У печері знайдено кістки тварин, черепки середньовічної кераміки. Біля входу — залишки невеликого храму 8—9 ст. Об'єкт туризму.

Ю. І. Штумов.

ДАНИНА — в давньоруській державі найдавніша форма оподаткування залежного населення, що відповідно до істор. умов виступала або як військова контрибуція, або як прямий держ. податок чи феод. рента. Як військ. контрибуція Д. згадується в недовіряній найдавнішій частині «Повісті временних літ», де передічуються неслухняні племена «ниже дань дають Руси», а також в оповіданні про спробу *хазар* примусити полян сплачувати їм Д. Про Д. як держ. податок йдеться в літописі, де розповідається, що Олег, ставши князем у Києві, почав збирати її «на словенях і кривичах». Київ. князі збирали Д. у слов. племен спочатку у формі *полюддя*. В 947 кн. княгиня Ольга регламентувала збирання Д. Відтоді її перетворено на постійний держ. податок, що його сплачували спочатку продуктами с. г. або промислів, а пізніше грошми. З розвитком феод. відносин Д. все більше набувала значення феод. продуктової ренти. Одиницею оподаткування було окреме сел. г-во, що згадується в джерелах під назвою «двору», «диму», «рала», «плуга». За часів монголо-тат. іга населення Русі сплачувало Д. ханові Золотої орди як контрибуцію, а місц. князям — як держ. податок. З посиленням феод.-кріпосницької експлуатації на Україні і в Росії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Д. набрала характеру натуральних і грошових повинностей.

ДАНИЕЛЬСОН Микола Францович (псевд. — Николай — он; 1844—3.VII.1918) — російський економіст, один з ідеологів ліберального народництва 80—90-х рр. 19 ст. Завершив переклад рос. мовою 1-го тому «Капіталу» К. Маркса, початий Г. О. Лопатиним, і самостійно переклав 2-й (виданий 1885) і 3-й (1896) томи. Лістувався з К. Марксом та Ф. Енгельсом. Д. ідеалізував можливості рос. общини, протиставляв кустарну пром-сть капіталістичній, стверджував, що розвиток капіталізму підриває існування Росії. В. І. Ленін у працях 90-х рр. викрив неспроможність дрібнобурж. поглядів Д., особливо нерозуміння ним класової боротьби.

ДАНІЯ, Королівство Данія — держава в Зх. Європі, на п-ові Ютландії та прилеглих островах (найбільші з них — Зеландія, Фюн, Лолланд, Фальстер, Борнгольм).

В адм. відношенні Д. поділяється на 14 районів (амтів). Д. належать *Фарерські острови* та о. *Гренландія*, які користуються внутр. автономією.

Державний лад. Д. — конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1953. Глава д-ви — король (королева). Законодавча влада належить королю і однопалатному парламентові — фолькетингові, який обирається населенням строком на 4 роки. Виконавчу владу здійснює уряд, призначуваний королем і очолюваний прем'єр-міністром; уряд відповідає парламенту. Фолькетингом.

Природа. Берегова лінія Ютландії та островів розчленована численними затоками й протоками (особливо на Сх.); вздовж берегів — дюни, подекуди *марші*, *вати*. Рельєф переважно рівнинний, погорбований. Найвища точка Д. — Ідінг-Сков (вис. 172 м) на Сх. Ютландії. Незначні поклади каоліну, крейди, бурого вугілля, торфу, нафти. Клімат помірний, морський. Пересічна т-ра січня бл. 0°, липня +15, +16°. Річна сума опадів 600—900 мм; часто бувають тумани. Багато коротких річок і невеликих озер. Численні болота інтенсивно осушуються. Переважають дерново-підзолисті, на Сх. — бурі лісові ґрунти, на узбережжях — лучні алювіальні. Під лісами — бл. 10% тер. країни (бук, дуб, сосна, ялина).

Населення. Понад 98% нас. становлять *датчини* (1975). Живуть також німці, фарерці, гренландці. Офіц. мова — датська. Пересічна густина нас. — понад 118 чол.



Герб Данії.

ДАНІЯ

Площа — 43 тис. км²

Населення — 5.1 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Копенгаген



на 1 км² (1978). Понад 80% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Копенгаген, Орхус, Оденсе, Ольборг*.

Історія. В кін. 1-го тис. до н. е. на тер. сучас. Д. жили герм. племена англів, ютів, герулів, саксів, кімбрів. У 5–6 ст. з Пд. Скандинавського п-ва в Ютландію переселилися дані (у 8 ст. — осн. маса нас. Д.). В 6–8 ст. розгорнувся процес класового розшарування. У 8–11 ст. дат. вікінги нападали на узбережжя Зх. Європи, в 9 ст. завоювали Пн.-Сх. Англію, в 10 ст. — Нормандію (Пн. Франція). У 8 ст. почався процес політ. об'єднання країни. В 10 ст. засновано єдине дат. королівство. За короля *Кнуда I Великого* (1018–35) Д. на деякий час підкорила Норвегію та Англію. Бл. 960 Д. офіційно прийняла християнство. В 11–12 ст. поширився процес феодалізації. В 1086 вибухнуло перше велике сел. повстання. В 12 ст. мали місце династичні зв'язки між дат. двором і нападками *Володимира Мономаха*. В 12–13 ст. дат. королі захопили землі поморських слов'ян та естів (Пн. Естонія перебувала під пануванням Д. до 1346). Але після поразки від нім. феодалів 1227 Д. втратила більшість цих володінь. Із серед. 13 ст. країну охопили феодал. міжусобиці. *Ганза*, скориставшись з ослаблення країни, 1370 домоглася значних привілеїв у Д. Розквіт зовн. могутності Д. припав на період правління *Маргарити Датської* (1375–1412). Дат. королі на тривалий час здобули норв. (1380–1814) і швед. (1389–1435; 1448–1523) корони. На з'їзді феодал. знаті 1397 було проголошено *Кальмарську унію* Д., Швеції (з Фінляндією) та Норвегії (з Ісландією). В 1460 до Д. було приєднано Шлезвіг і Гольштейн. У 15–16 ст. остаточно утвердилися феодал.-кріпосницькі відносини, відбувалися численні сел. повстання (1441–43 та ін.). Проведення 1536 королівської лютеранської *Реформації* сприяло посиленню позицій дворянства. Зазнавши поразок у численних війнах зі Швецією (16–17 ст.) і в *Тридцятилітній війні* 1618–48,

Д. втратила Сконе (пд.-зх. частину Швеції), Сх. Норвегію, о-ли у Балтійському м. В 17 ст. у Д. встановився *абсолютизм* (юридично 1665). Криза кріпосництва, сел. заворушення привели до скасування кріпосного права (закони 1788, 1800) та поширення капіталістичних відносин. Внаслідок поразки у війні 1807–14 з Великобританією і Швецією Д. втратила Норвегію і о. Гельголанд. У період революцій 1848–49 в Європі в Д. посилю-



Замок Фредеріксборг біля Копенгагена. 1602–22.

ся масовий нар. рух за політ. права. За конституцією 1849 Д. стала обмеженою монархією. В 50–60-х рр. у Д. ліквідовано залишки феодалізму, поміщицькі землі викуплено селянами. В результаті війни 1864 з Пруссією та Австрією Д. втратила Гольштейн, Шлезвіг і герцогство Лауенбург. У 70-х рр. 19 ст. розгорнувся робітн. рух, виникли перші профспілки і с.-г. орг-ції. На поч. 20 ст. економіка країни залишалася в осн. аграрною. Під час 1-ї світової війни Д. дотримувалася нейтралітету. Під впливом Великого Жовтня в Д. 1917–20 посилювся робітн. рух. У 1919 засновано Компартію Д. В 1924 Д. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 30-х рр. швидко розвивалася дат. пром-сть, уряд провів ряд соціальних реформ. 9.IV 1940 Д. окупували нім.-фашист. війська. Дат. уряд 1941 приєднався до «*Антикомінтернського пакту*». З 1942 в країні розгорнувся *Рух Опору*, який очолювали комуністи. 5.V 1945 нім. війська в Д. капітулювали перед англ. збройними силами. 9.V 1945 Рад. Армія визволила о. Борн-

гольм. Тимчасовий демократичний уряд із представників Руху Опору (1945) провів чистку держ. апарату та деякі соціальні реформи. З 1945 Д. — член ООН. Після війни при владі перебували уряди, основу яких становили С.-д. партія Д. (крім 1945–47, 1950–53, 1968–71, 1973–75). Взявши участь у *Маршалах плані* (1948–52), Д. потрапила в екон. і політ. залежність від США. 4.IV 1949 вступила до НАТО. З 1951 на о. Гренландія розміщено амер. військ. бази, 1961 створено об'єднане дат.-західнонім. командування на Балт. м. В 60-х рр. в економіку Д. активно проникав іноз. капітал. Трудящі, керовані компартією, посилювали боротьбу за поліпшення умов життя, за міцний мир. У 1960–72 Д. — член *Європейської асоціації вільної торгівлі*, з 1973 — член *Європейського економічного товариства*, *Європейського об'єднання вугілля і сталі*, *Євратому*, з 1979 — Європ. валютної системи. У 1974 Д. пережила гостру політ. кризу. Між Д. і СРСР підписано ряд угод (1968–71, 1973, 1975) про екон., наук.-тех. і культур. співробітництво.

Політичні партії, профспілки. Соціал.-демократична партія Данії (СДПД), засн. 1871. *Венстре-Ліберальна партія*, засн. 1870. Разом із СДПД створює урядову коаліцію (з 1978). Партія прогресу, засн. 1970. Об'єднує дрібну буржуазію міста. Консервативна народна партія, засн. 1915. Виражає інтереси великої буржуазії та поміщиків. Радикальна Венстре, засн. 1905. Виражає інтереси дрібної буржуазії та ліберальної інтелігенції. Християнська народна партія, засн. 1970. Бурж.-клерикальна. Демократичний центр, засн. 1973 на базі правого крила СДПД. Соціалістична народна партія (СНП), засн. 1939. Об'єднує частину робітників, службовців, інтелігенції. Лівої соціалісти, засн. 1967 лівим крилом СНП. *Комуністична партія Данії*, заснована 1919. Центральне об'єднання профспілок Данії. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*.

Господарство. Д. — індустріально-агр. капіталістична країна з експортною орієнтацією г-ва. В економіці значну роль відіграють великі монополії та іноз. капітал. Пром. виробн. базується значною мірою на імпорті сировини, що зумовлює зростання зовн. боргу країни (51 млрд. крон, кінець 1977). Заг. криза капіталістичного г-ва 70-х рр. призвела до подорожчання життя в країні — за 1970–76 на 69,8%; зростає безробіття (204 тис. чол. на кін. 1977).

Промисловість. В пром-сті створюється понад 40% нац. доходу і бл. 60% вартості експорту країни. Енергетика Д. базується на довізному паливі (гол. чин. нафті і нафтопродуктах). Видобувають у невеликій кількості бурі вугілля, каолін, на шельфі Північного м. — нафту (500 тис. т, 1977). Осн. галузі пром-сті: машинобуду-



ванія (судна, судноні дзельні, с.-г. машини, електротех. й радіоелектронні виробни, прилади, устаткування для цем. і харч. пром-сті тощо), хім. (мінеральні добрива, синтетичні смоли і пластмаси, мед. препарати), харч. (особливо м'ясо-мол. і рибні). Розвивається нафтопереробка (три нафтопереробні з-ди заг. потужністю 11,3 млн. т нафти на рік). Вироби. буд. матеріалів, зокрема цементу; підприємства легкої, меблевої, скляної

Виробництво основних видів промислової і сільськогосподарської продукції

Продукція	1971	1977
Електроенергія, млрд. кВт·год	17,2	20,6
Судна (поставлено за-машинкам, тис. брут-то реєстрових т)	724	700
Цемент, тис. т	2733	2316
Молоко >>>	4258	3010
Масло >>>	124	131
Сир >>>	122	177
М'ясо >>>	1129	1129

* 1976.

і фарфорової (відомий копенгагенський фарфор) пром-сті. Гол. пром. центри: Копенгаген, Орхус, Оденсе, Ольборг.

Сільське господарство Д. відзначається високою продуктивністю й товарністю. Характерні концентрації виробн., розселення дрібних фермерів. Провідною галуззю є тваринництво м'ясо-мол. напрямку, частка якого становить бл. 90% всієї товарної продукції с. г. Поголів'я (млн. 1977): великої рогатої худоби — 3,1, свиней — 8,2. Розвинуте птицевівство. Землеробство спеціалізується на вирощуванні кормів. Під кормовими культурами — бл. 90% об-

роблюваної площі. Вирощують також ячмінь, пшеницю, картоплю. Розвинуті рибальство (1,9 млн. т риби, 1977), звірівництво.

Транспорт. Найважливіший вид транспорту — морський (понад 50% внутр. і 80% зовн. торг. перевезень). Тоннаж торг. флоту — 5365 тис. брутто реєстрових т (1977). Найбільший мор. порт — Копенгаген. Залізничне поромне сполучення між п-вом Ютландія і о-вами та сусідніми країнами. Довжина з-ць (з урахуванням поромів) — 4245 км, автошляхів — 55,9 тис. км. Міжнар. аеропорт Каструп (Копенгаген).

Зовнішня торгівля. Данія експортує мол. продукти, яйця, м'ясо і м'ясопродукти, живу худобу, рибу, технічні й харчові жири, судна, електротех. устаткування й машини для харч. і цем. пром-сті; імпортує нафту й нафтопродукти, мінеральну сировину, метали, с.-г. машини, верстати, автомашини та ін. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, Швеція. Частка країн — членів РЕВ у зовнішньоторг. товарообороті Д. становить 4,2% (1976).

Грошова одиниця — *крона*. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = 12,87 крб. (березень 1979).

Медицина, наукові та культурно-освітні заклади. Поч. ланка системи освіти Д. — дитсадки. Вік обов'язкового навчання — від 7 до 16 років. Термін навчання у поч. школах — 7 років (у 1974/75 навч. р. — понад 559,7 тис. учнів), у молодших серед. (реальних) школах — 2—3 роки, у старших серед. школах (гімназіях) — 3—2 роки (в 1974/75 навч. р. — понад 224,7 тис. учнів); у профес.-тех. уч-щах — 1—3 роки (в 1973/74 навч. р. — понад 131,4 тис. учнів). 90% дітей навчаються у безплатних держ. школах. Вищу освіту здобувають у 5 ун-тах, 25 ін-тах і коледжах (у 1975/76 навч. р. налічувалося в ун-тах 50,8 тис., в ін-тах і коледжах — 26,2 тис., у пед. вузах — 22,2 тис. студентів). Найбільші вузи: ун-ти в Копенгагені (засн. 1479) та Орхусі (засн. 1928), інженерна академія Д. (засн. 1957), тех. ун-ти в Копенгагені. Наук. установи: Датська королівська академія наук і л-ри (засн. 1742), Академія красних мистецтв (засн. 1754), Дат. академія тех. наук (засн. 1937), понад 20 ін.-д. установ. Б-ки: Королівська й Муниципальна в Копенгагені, Публічна в Орхусі тощо. Музеї: Нац. королівський красних мистецтв, Королівський морський у Копенгагені, будинок-музей Г.-К. Андерсена в Оденсе та ін.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Поч. ланка системи освіти Д. — дитсадки. Вік обов'язкового навчання — від 7 до 16 років. Термін навчання у поч. школах — 7 років (у 1974/75 навч. р. — понад 559,7 тис. учнів), у молодших серед. (реальних) школах — 2—3 роки, у старших серед. школах (гімназіях) — 3—2 роки (в 1974/75 навч. р. — понад 224,7 тис. учнів); у профес.-тех. уч-щах — 1—3 роки (в 1973/74 навч. р. — понад 131,4 тис. учнів). 90% дітей навчаються у безплатних держ. школах. Вищу освіту здобувають у 5 ун-тах, 25 ін-тах і коледжах (у 1975/76 навч. р. налічувалося в ун-тах 50,8 тис., в ін-тах і коледжах — 26,2 тис., у пед. вузах — 22,2 тис. студентів). Найбільші вузи: ун-ти в Копенгагені (засн. 1479) та Орхусі (засн. 1928), інженерна академія Д. (засн. 1957), тех. ун-ти в Копенгагені. Наук. установи: Датська королівська академія наук і л-ри (засн. 1742), Академія красних мистецтв (засн. 1754), Дат. академія тех. наук (засн. 1937), понад 20 ін.-д. установ. Б-ки: Королівська й Муниципальна в Копенгагені, Публічна в Орхусі тощо. Музеї: Нац. королівський красних мистецтв, Королівський морський у Копенгагені, будинок-музей Г.-К. Андерсена в Оденсе та ін.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Д. видавали 49 щоденних газет заг. тиражем 1,7 млн. прим., бл. 30 тижневиків тиражем 2,8 млн. прим., 150 журналів і 300

місц. газет. Осн. щоденні газети: «Актюельт» («Актуально», з 1872) — орган с.-д. партії, «Берлінгске тідент» («Відомості Берлінга», з 1749) — консервативна, «Б. Т.» («Берлінгске тідент», з 1916), «Політикен» («Політика», з 1884), «Екстрабладет» («Екстрена газета», з 1904). Орган Компартії Д. «Ландс оф фольк» («Країна й народ», з 1941). Інформ. агентство Рітсаус-бюро засн. 1866, акціонерне т-во. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1954. Перебувають під контролем урядової служби «Датське радіо».

Література. З давніх часів в Д. складалася багата усна нар. творчість. Перші писемні пам'ятки (лат. мовою) датуються 12 ст. Відомою є істор. праця Саксона Грамматика «Діяння датчан» (12—13 ст.). В 13—14 ст. все більшу роль відігравали пам'ятки дат. мовою, значною мірою перекладні. Покращенню літ. життя сприяла Реформація і початок книгодрукування в Д. Переклад Євангелія К. Педерсеном послужив основою для розвитку дат. літ. мови. У 18 ст. в Д. проникли ідеї Просвітництва, найвідомішим діячем якого був комедіограф Л. Гольберг. В поезії Г.-А. Брорсона, драматургії Й. Евальда помітні сентименталістські настрої. В творчості Є. Багтесена, П.-А. Гейберга, М. Бруна знайшли відображення ідеї Великої франц. революції. З поч. 19 ст. провідним напрямом у л-рі став романтизм. Найзначніший його представник — А.-Г. Еленсегер. Романтизм знайшов свій вияв і в творчості Н.-Ф. С. Грундтвіга, С.-С. Бліхера, К. Вінтера та ін. У творах К.-В. Бредалля 30-х рр. і Й.-Л. Гейберга 40-х рр. посиленим реалістичним тенденціям. Всесвітнє визнання здобули казки та історії Г.-К. Андерсена. Попередник сучас. л-ри екзистенціалізму — С. К'єркегор.

Провідна роль у формуванні сканд. реалізму належить критикові Г. Брандесу. Визначним дат. реалістом 19 ст. був Є.-П. Якобсен. Нова дат. л-ра представлена творами Г. Протопіда, Г. Драхмана, Г. Банга, К. Гедлерупа, Й.-В. Ейсена. Важливим етапом розвитку л-ри Д. була творчість першого дат. пролет. письменника М. Андерсена-Нексе. З прогресивних позицій виступили В. Гейнсен і О. Гельстед.

У 20—30-х рр. розвивалася соціально-критична проза — романи Г.-Р. Кірпа, Е. Крістенсена, Г. Шерфіга, К. Беккера, М. Клімгора, драматургія К. Мунка, К.-Е. Сої, К. Абелла. З'явилися й твори Й. Нільсена, К. Сеннербо, Г.-К. Браннера, К. Бліксена, К. Мікаелі та ін. В роки 2-ї світової війни багато письменників брали участь у Русі Опору. У післявоєнний період з творами, в яких порушуються актуальні проблеми сучасного життя, виступили Г. Вульф, Т. Дітлевсен, П. Шальдемосе, Г.-Л. Еспен. Письменникам, що прийшли в л-ру в 60—70-і рр., притаманні пошуки нових форм, філософ. осмислення дійсності, гостра реакція на соціальні конфлікти сучас. суспільства (В.



Собор у місті Роскілле, інтер'єр. Почато в 12 ст.





Данія.
Б. Торвальдсен. Вулка-
ний. Мрамор. 1838. Му-
зей Б. Торвальдсена.
Копенгаген.

Серенсен, П. Себерг, Б. Андерсен, С. Гольм. На Україні видано твори Г.-К. Андерсена, М. Андерсена-Нексе, Е.-П. Якобсена, Г. Кір-ка, Г. Шерфіга та інших.

Архітектура. На тер. Д. від часів вікінгів збереглися залишки фортець Тредлеборг на о. Зеландія, Аггерсборг поблизу Лін-Фьорда. В 10—13 ст. будувалися базилікальні церкви (церква Богоматері в Роскілле, 11 ст.), масивні хресто-во-купольні собори (в Рібе та Віборгу), своєрідні круглі церкви на о. Борнгольм. В романський період зводилися оборонні споруди (замки Себорг і Вордингборг на о. Зеландія, башта Баструп та ін.). В готичний період (поч. 13—30-і рр. 16 ст.) споруджено величні собори в Роскілле та Оденсе, прямокутні в плані замки з масивними стінами й баштами (замок Спел-руп в р-ні Віборга). Для архітектури 16—1-й пол. 18 ст. характерне буд-во палаців, громад. і житл. будинків, в декорі яких спочатку виявлялися риси ренесансу (біржа й палац Росенборг у Копенгагені, замки-резиденції Кронборг і Фредеріксборг на о. Зеландія), пізніше — барокко й рококо (ансамбль Амалієнборг, арх. Н. Ейт-вед, Н. Жарден). У 2-й пол. 18—1-й пол. 19 ст. розвивався класицизм (арх. К.-Ф. Гарсдорф, К.-Ф. Гаусен, М.-Г. Біннесбель). В архітектурі Д. кін. 19—поч. 20 ст. утверджувалася нац. романтика (нова ратуша в Копенгагені, арх. М. Нюрпо), у 20-х рр. 20 ст. — неокласицизм (будинки поліцейського управління в Копенгагені, арх. Г. Кампманн і О. Рафн), з 30-х рр. поширився функціоналізм (ун-т в Орхусі, 1932—46, арх. К.-О. Фіскер та ін.; будинки аерокомпанії «САС» у Копенгагені, 1959, арх. А. Якобсен). Після 2-ї світової війни частково реконструюються й за-будовуються міста Оденсе, Копенгаген (арх. С.-Е. Расмуссен та ін.), відбудовуються міста Ренне і Нексе; створюються нові житл. комплекси.

Образотворче мистецтво. На території Д. збереглися статуєтки з янтарю, наскельні зображення, що належать до доби неоліту й бронзи, срібні посудини з часів заліз. віку. У розписах романських церков був помітний візант. вплив. У 1754 засновано АМ у Копенгагені, що сприяло розвитку живопису, скульптури і графіки. У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Данії працювали скульптор Б. Торвальдсен, живописець Н.-А. Абільгор та ін. В 1-й пол. 19 ст. провідне місце в живописі посідали К.-В. Еккерсберг, К.-А. Енсен, А. Мюл-

лер. У традиціях академізму формувалася творчість живописців К. Гаусена і В.-Н. Марстранна, з 80-х рр. 19 ст. розвитку досягло виробн. худож. фарфору. В кін. 19 — на поч. 20 ст. живописці П.-С. Крейер, В. Йогансен, А. Ендрдорф, скульптор і живописець Т.-Е. Філіпсен зображували природу і простих людей. Д. з поч. 20 ст. в Д. поширювалися новітні модерністські течії (В. Шарф, пізніше Е. Альфельт, Е. Якобсен та ін.). В реалістичних традиціях працюють живописці О. Руде, Г. Енсен, графік Г. Бідструп.

Музика Д. до 12 ст. обмежена жанрами нар. мистецтва — епічними піснями й танцями. Перші зразки профес. культової музики належать до 12 ст., світської — до 15 ст. Профес. муз. твори, в яких відчутний нац. стиль — «Пісні в народному дусі» (1782—90) та зінгшпілі «Свято врожаю» (1790), «Весілля Петра» (1793) і Шульда. Серед композиторів 19—20 ст. — Н. Гаде, І. Гартман, А. Гамерік, П. Ланге-Мюллер, А. Ейна. Основоположник сучас. композиторської школи — К. Нільсен. Відомі композитори — К. Рісгер, Н. Бенгсон, Ф. Геддінг, Е. Гамерік, В. Гольмбоє, С. Шульц та ін.; виконавці: співак Н. Медлер, співачки Л. Коппель, Б. Себерг, К. Шульц; артисти балету К. Сімоні, Г. Кронстам та ін. Музичні театри: Королівський театр, театр «Скала». Визначним виконавським колективом є Оркестр радіо. В Д. працюють 10 симф. оркестрів, 5 консерваторій, спілка музикантів, спілка композиторів. В Копенгагені — музей історії музики (засн. 1898).

О. А. Правдюк.
Театр. Елементи театр. мист. виявлялися вже в творчості старод. сканд. співаків — *скальдів*. У серед. віки в Д. були поширені *містеріа*, *фарс*, *літурійна драма*, *мораліте*, в епоху Реформації розвивався *шкільний театр*. У 1722 в Копенгагені засновано нац. театр «Датська сцена» (з 1770 — Королівський театр). Розвиток сценічного мист. Д. 18 — поч. 20 ст. пов'язаний з діяльністю письменників Л. Гольберга, А. Еденшлегера, Г.-К. Андерсена, Й.-Л. Гейберга, К.-А. Гельструпа, К. Плоуга та ін. У Копенгагені, крім Королівського, працювали приватні театри — «Казино» (1848—1937), Нар. театр (засн. 1857), «Дагмартетр» (1883—1937); у 30-х рр. 20 ст. створено «Робітничий театр» і «Соціальний театр». Після визволення країни від фашизму посилюється увага до п'єс на патріотичні й актуальні сучас. теми. В 60—70-х рр. користуються популярністю приватні стаціонарні театри в Ольборгу (засн. 1878), Оденсе (засн. 1795), Орхусі (засн. 1900); «Новий театр» (засн. 1908) і «Гладсакс-театр» (засн. 1964) в Копенгагені та ін. Провідні театр. діячі: режисери — Б. Ватт-Болсен, С. Бесеко, Е. Тімрот; актори — Б. Квістгор, Г. Віркнер, Е. Готшалк, Ф. Гельмут, Е. Мерк. В Копенгагені працює Держ. драм. школа (1886—1967) діяла при Королівському театрі). І. Г. Посудовська.

Кіно. В 1897 було знято кілька

документальних стрічок, а 1903 — ігровий фільм «Страта» (реж. Л. Ельфелт). В 1906 в Копенгагені засн. кіностудія «Нордиск». Серед діячів раннього, т. з. класичного періоду розвитку дат. кіно — режисери У. Гад, А. Блом, Р. Діненсен, актори А. Нільсен, В. Пейландер, О. Фенс. Пізніше в Д. створювалися здебільшого сентиментальні мелодрами, на фоні яких виділялися фільми реж. Б. Крістенсена, А. Сандберга, К.-Т. Дрейера. Великою популярністю користувалися фільми реж. Л. Лаурітцена за участю акторів Г. Мадсена і К. Шенстрема (Пат і Паташон). Кращі кінострічки воєнного і повоєнного періоду: «День гніву» (1943, реж. К.-Т. Дрейер), «Невидима армія» (1945, реж. Й. Якобсен), «Літте — дитя людське» (1946, реж. А. і Б. Гевнінг-Енсен). В кінопродукції 60—70-х рр. переважають комедійно-розважальні фільми. Соціальні проблеми порушують картини «Дилема» (1963, реж. Х. Карлсен); «Укенд» (1963), «Двое» (1964, реж. обох — П. Керульф-Шмідт), «Поліцейський» (1976, реж. А. Рефн). Іл. див. на окрем. арк., с. 448—449.

Лит.: Серебряний Л. Р. Фізическая география и четвертичная геология Дании. М., 1967; Кай А. С. История скандинавских стран. М., 1971; Кудрина Ю. В. Данія в годы второй мировой войны. М., 1975; Луна Г. Влияние Октябрьской революции на рабочее движение в Дании. Пер. с дат. М., 1937; Брандес Г. Скандинавская литература. Ч. 1—2. Пер. с дат. К., 1902; Кристенсен С. М. Датская литература 1918—1952 годов. Пер. с дат. М., 1963; Всеобщая история архитектуры, т. 4—5.7. Л.—М., 1966—69; Гозеншуд А. А. Датский театр. В кн.: История западноевропейского театра, т. 2,4. М., 1957—64.
ДАНКЕВИЧ Лука (літ. псевд.— Лука з Ракова та ін.; 1791, с. Оряна, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.—23.XII 1866, м. Коломия, тепер Івано-Франків. обл.) — український поет і публіцист. Літ. діяльність почав на сторінках зб. «Вінок русинам на обжинки» (ч. 2, 1847). Ліричні вірші, байки і статті друкував у газетах «Зоря галицька», «Новини», «Вісник», «Слово» та ін. Кращі вірші: «Гуцули в Парижі 1814 року» (1861), «Нема, як наша Коломия» (1866). Р. Я. Пилипчук.
Д'АННУНЦІО (D'Annunzio) Габріеле (12.III 1863, Пескара — 1.III 1938, Гардоне-Рив'єра) — італійський письменник і політ. діяч. Його творчість — характерний вияв декадансу в італ. лір. В 80—90-х рр. виступив з романами «Насолода» (1889), «Тріумф смерті» (1894), драмами «Мертве місто» (1898), «Джоконда» (1899) та ін. Проповідував ніцшеанський культ «надлюдини». З кінця 19 ст. — пропагандист італ. імперіалізму, після 1-ї світової війни — фашизму. В 1924 одержав титул князя, в 1937 очолив Королівську академію наук. Автор зб. віршів «Алкіон», драми «Дочка Іоріо» (обидві — 1904), ліричної повісті «Нокторні» (1921) та ін. творів. Творчість Д.'А. зазнала різкої критики, зокрема з боку Лесі Українки.
Лит.: Українка Л. Два напрямлення в новітній італійській літературі. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977.



К.-В. Еккерсберг. Бриг з катером. 1831. Приватна збірка. Копенгаген.

ДАНТЕ (Данте Аліґ'єрі, Дант; Dante Alighieri; травень 1265, Флоренція — 14.IX 1321, Равенна) — італійський поет доби *Преренсасансу* (Преренсасансу). Брав активну участь у громадсько-політ. житті Флоренції. Деякий час належав до партії гвельфів (див. *Гвельфи і гібеліни*). Як противник папи 1302 зазнав репресій і був приречений на довічне вигнання. Перший твір Д. — зб. «Нове життя» (іі віч уклав 1293 чи



Данте. Перша сторінка «Божественної комедії». Рукопис 14 ст. Національна бібліотека. Відень.

1294). До збірки, сюжетну основу якої становить історія кохання поета до Беатріче Портінарі та тяжких серцевих переживань після її смерті, увійшли поезії, створені з 1283 по 1292. «Нове життя» є першим автобіографічним твором у європ. лір. Вершиною творчості Д. є поема «Комедія» (над нею, як зазначав у першій біографії Данте Дж. Боккаччо, він почав працювати 1307). Епітетом «божественна» (в розумінні — «прекрасна», «чудова» і т. д.) поему наділили захоплені потомки. Поема складається з 3 частин — «Пекло», «Чистилище», «Рай». Задумана в дусі середньовічного жанру «видіння», поема вийшла далеко за його рамки, відтворивши духовне життя свого часу. Крім поетичних творів, писав трактати на різні теми. Серед них — «Бенкет» (написано між 1304—08, італ. мовою), «Про народну мову» (незакінчено, лат. мовою), «Монархія» (1313, лат. мовою), в яких обстоював права італ. мови як нац. і літературної, що на той час мало велике прогресивне значення. В теоретичних працях, а передусім у худож. творах виступив як значитель італ. літ. мови. В Росії і на Україні твори Д. відомі з поч. 19 ст. Інтерес до Д. знайшов відображення в поезії, листах і прозі Т. Шевченка, в поетичних творах і літ.-критичних статтях Лесі Українки. Одним з перших перекладачів «Божественної комедії» укр. мовою і популяризатором творчості Д. був І. Франко. Де-

сять пісень «Пекла» переклав В. Самійленко, сонети — М. Вороний. П. Карманський (за ред. М. Рильського) здійснив повний переклад «Пекла». Повністю «Божественну комедію» переклав Є. Дроб'язко, за що удостоєний 1978 республіканської премії ім. М. Рильського. Здійснено також колективний переклад укр. мовою зб. «Нове життя».

Тв.: Укр. перекл. — Божественна комедія. Пекло. К., 1956; Vita nova. Нове життя. К., 1965; Божественна комедія. К., 1976; Рос. перекл. — Новая жизнь. — Божественная комедия. М., 1967; Малые произведения. М., 1968.

Лит.: Франко І. Данте Аліґ'єрі. К., 1965; Данте и славяне. М., 1965; Білецький О. І. Поема Данте. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 3. К., 1966; Голенищев-Кутузов И. Н. Творчество Данте и мировая культура. М., 1971; Мороз М. О. Данте Аліґ'єрі в Українській РСР. Бібліографічний покажчик. Львів, 1970; Данченко В. Т. Данте Аліґ'єрі. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1762—1972. М., 1973.

ДАНТОН (Danton) Жорж-Жак (28.X 1759, Арси-сюр-Об — 5.IV 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*. Юрист, оратор. Політ. діяльність почав у клубі *кордельєрів*. У 1791 зблився з *якобінцями*. Влітку 1792 брав участь у підготовці повстання проти монархії. Після її повалення увійшов до складу *жиродинського* уряду як міністр юстиції. В критичний для революції. Франції період, пов'язаний з наступом на Париж австро-прусських військ (серпень — вересень 1792), Д. з великою енергією організовував нар. маси на захист вільності. З вересня 1792 — депутат *Конвенту*, монтан'яр (див. *Гора*), голосував за страту короля. У своєму виборчому окрузі скасував поділ громадян на «активних» і «пасивних» і надав їм виборчі права. Під час загострення класових суперечностей між плебейськими масами і великою буржуазією 1793 Д. як член *Комітету громадського порятунку* виступав за компроміс з *жиродинцями*. З осені 1793 відійшов від активної політ. боротьби. Проте навколо Д. згуртувалося опозиційне угруповання, невдоволене політикою *якобін.* уряду. В 1794 Д. і його однодумці, які виражали інтереси нової буржуазії, виступили проти *максимуму*, революц. терору та ін. заходів *якобінців*. За вироком революц. трибуналу Д. було гільотиновано. Т. Г. Салтановська.

О. Г. Данченко. Троящі в поході. Фронтистис до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Ліногравюра. 1968.



ДАНЦІГ — колишня німецька назва польського міста *Гданська*.

ДАНЧЕНКО Володимир Андрійович [8 (21).IV 1914, м. Маріуполь, тепер Жданов — 17.XII 1967, Львів] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. В 1933—37 навчався в Київ. театр. ін-ті. В 1931—33, 1937—67 працював у театрі ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Ролі: Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Платон («Платон Кречет» Корнійчука), Ярослав («Фауст і смерть» Левади), Незнамов («Без вини винувати» О. Островського), Удліс («Вій, вітерець!» Райніса), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДАНЧЕНКО Олександр Григорович (н. 9.VI 1926, хутір Новоолександрівка, тепер Братського р-ну Микол. обл.) — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1948—54 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. Касіяна, О. Пащенко та І. Плевчинського. Твори в галузі станкової і книжкової графіки: серії — «Рівесник Жовтня» (1947), «Корея» (1951—52), «Визвольна війна українського народу 1648—1654 років» (1953—54), «Шорівці» (1957), «Народні герої України» (1961—62), «Корюківка. 1 березня 1943 року» (1971); іл. та оформлення до книжок — «Гомоніла Україна» П. Панча (1957), «Думи» (1959), «Козацькому роду нема переводу» О. Ільченка (1967), «Енеїда» І. Котляревського (1968), «Декамерон» Дж. Боккаччо (1969), «Історія одного міста» М. Салтикова-Щедріна (1976), «10 днів, що потрясли світ» Дж. Ріда (1977). Лит.: Попова Л. І. Олександр Данченко. К., 1972.

ДАНЧЕНКО Олексій Євгенович (н. 9 (22).III 1904, м. Ялта, тепер Крим. обл.) — новатор на морському транспорті. Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1925. Трудову діяльність почав 1920 в торг. флоті. З 1938 працював нач. портів (Новоросійськ, Махачкала), нач. Радянського Дунайського парофлотства. У 1953 розробив метод перевезення наливних вантажів нафтоналивними суднами, що дало змогу уникнути баластних пробігів танкерного флоту. Цей метод широко використовується на мор. транспорті в усьому світі. У наступні роки — на керівних посадах в системі мор. флоту СРСР. На XXIII і XXIV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

П. О. Кундаров.

ДАНЧЕНКО Сергій Володимирович (н. 17.III 1937, м. Запоріжжя) — український рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1970. Син В. Данченка. Закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва (1965). В 1965—67 — режисер Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької; 1967—70 — гол.



Данте.



Ж. Ж. Дантон.



В. А. Данченко.



О. Е. Данченко.

ДАНЬКЕВИЧ



С. В. Данченко.



К. Ф. Данкевич.



А. А. Данушин.

режисер Львів. ТЮГ ім. М. Горького, 1970—78 — театру ім. М. Заньковецької у Львові, з 1978 — гол. режисер і директор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Вистави: «Камінний господар» Лесі Українки, «Украдене щастя» Франка, «Маклена Граса» М. Куліша, «Тил» Зарудного, «Пропорошці» — інсценізація за романом Гончара, «Місто на світанку» Розова, «Людина зі сторони» Дворецького, «Річард III» Шекспіра та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДАНКЕВИЧ Костянтин Федорович (н. 11 (24). XII 1905, Одеса) — український рад. композитор, педагог, диригент, музично-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1954). Член КПРС з 1946. У 1929 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. З 1929 — викладач, 1948 — професор Одес. консерваторії (у 1944—51 — директор). З 1953 — професор Київ. консерваторії. У 1956—67 — голова правління Спілки композиторів України. Твори: опери «Трагедійна ніч» (1935), «Богдан Хмельницький» (1951, 2-а ред. 1953), «Назар Стодоля» (1960); балет «Лілея» (1939); муз. комедія «Золоті ключі» (1947); ораторія «Жовтень» (1957); 2 симфонії (1937, 1945), симф. сюїти («Українська народна сюїта», 1929; «Богдан Хмельницький», 1940), поеми «Отелло» (1938), «Тарас Шевченко» (1939), «1917 рік» (1955), камерні й хорові твори, романси, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978. Літ.: Михайлов М. М. Костянтин Данкевич. К., 1974.

[М. М. Михайлов.]

ДАНУШИН Анатолій Андрійович (н. 27.1. 1934, м. Вовчанськ, тепер Харків. обл.) — український і російський рад. оперний співак (баритон), нар. арт. РРФСР (з 1973). У 1958 закінчив Харків. держ. консерваторію. В 1958—61 працював у Новосибірському, 1961—75 — в Пермському театрах опери та балету, з 1975 — в Дніпропетров. театрі опери та балету. Парті: Богдан («Богдан Хмельницький» Данкевича), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Мазепа і Онегін (в операх Чайковського), Фігаро («Севільський цирюльник» Россіні), Ренато («Бал-маскарад» Верді) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДАО (кит. — шлях, закон, принцип) — одне з найважливіших понять давньокитайської філософії, яке означало «шлях» природи, її закономірність, в етиці — смисл життєвого шляху людини, етичну норму («дао-де»), в логіці — підставу, засновку, аргумент («дао-лі»). З 5—3 ст. до н. е. поняття Д. стало традиційним для кит. філософії, насамперед для даосизму, а також для даосистської релігії. **ДАОСИЗМ** — 1) Один з основних напрямів давньокитайської філософії. Викладений гол. чин. у трактаті «Лао-цзи», відомому згодом під назвою «Дао-де-цзи» (4—3 ст.

до н. е.). Гол. ідея Д. полягала в тому, що природа й життя людей підпорядковані не волі неба, а заг. законам — дао, який існує поза свідомістю людини. В творах даосистів були елементи стихійної діалектики: визнання того, що в світі немає нічого постійного, все рухається, змінюється, перетворюється на свою протилежність. Учення Д. про закономірний розвиток речей позитивно вплинуло на дальший поступ матеріалістичної філософії в Китаї. Істор. обмеженість цього вчення полягала в ідеалізації минулого, у вимозі повернення до нього, проповіді «недіяння». Пізній Д., що перетворився на реакційне реліг. вчення, розвивав саме ці негативні сторони філософії даосизму. 2) Одна з китайських релігій. Виникла в 2 ст. до н. е. Осн. канонічним твором Д. був трактат «Лао-цзи». На поч. 5 ст. було розроблено даоську теологію і ритуал. Пізніше Д. проголошено держ. релігією. В основі даоської релігії лежить учення про надприродну божественну силу — дао, яке доповнюється вченням про потойбічний світ. Системою заклинань і талісманів, вишукуванням способів здобуття «еліксиру безсмертя». Згодом Д. увібрав у себе елементи конфуціанства та буддизму.

ДАРБУ (Darboux) Жан-Гастон (13.VIII 1842, Нім — 23.II 1917, Париж) — французький математик, член франц. АН (з 1884), чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). Осн. праці — з диференціальної геометрії, зокрема *поверхонь теорії*. Розробляв також питання алгебри, теорії інтегрування, теорії *аналітичних функцій та механіки* (кінематики, рівноваги, малих коливань систем точок).

ДАРВАШ (Darvas) Йозеф (10.II 1912, Оропгаза — 3.XII 1973, Будапешт) — угорський письменник і громад. діяч. Член Угорської соціалістичної партії з 1956. Гострі соціальні проблеми властиві романам «Чорний хліб», «Від водокопачів до нового року» (обидва — 1934), «Не сьогодні — завтра» (1939), «У вересні він виїшов у дорогу» (1940), «Місто на трясині» (1945). Найпопулярніший роман Д. — «П'яний дощ» (1963). Писав сценарії, драм. твори. Події контрреволюц. заклоту 1956 в Угорщині відтворив у драмі «Небо в копоті» (1959). Драма «Пожожа на світанку» (1961) — про духовні і соціальні конфлікти під час колективізації угор. села.

Тв.: Укр. перекл. — П'яний дощ. К., 1975; Рос. перекл. — В сентябре он вышел в путь. М., 1960; Колокол в колоде — Пьяный дождь. М., 1975; Город на трясине. М., 1977.

К. О. Шахова.

ДАРВІН (Darwin) Джордж-Гоуард (9.VII 1845, Даун, поблизу Лондона — 7.XII 1912, Кембрідж) — англійський астроном і математик. член Лондон. королівського т-ва (з 1879), чл.-кор. Петерб. АН (з 1907). Син Ч. Дарвіна. Закінчив 1868 Трініті-коледж Кембріджського ун-ту. З 1883 — професор цього ун-ту. Займався проблемами космогонії та геології, розробляв теорію припливів, питання

походження і еволюції *Сонячної системи*, системи Земля — Місяць, *подвійних зір* тощо.

ДАРВІН Еразм (12.XII 1731, Елтон — 18.IV 1802, Дербі) — англійський лікар, природознавець і поет, один з попередників еволюціоністів. Дід Ч. Дарвіна. В своїх працях розвивав натурфілософське вчення про еволюцію організмів. Визнавав вплив умов навколишнього середовища на розвиток і мінливість тварин. Свої природничонаук. погляди виклав у поемах «Ботанічний сад» та «Храм природи». За філос. поглядами Д. був деїстом (див. *Деїзм*).

ДАРВІН Чарлз-Роберт (12.II 1809, м. Шрусбері — 19.IV 1882, Даун) — англійський природодослідник, основоположник еволюційного вчення про походження видів тварин і рослин шляхом *добору природного* (див. *Дарвінізм*). Онук Е. Дарвіна. Навчався в Едінбурзькому (1825—27) та Кембріджському (1827—31) ун-тах. В 1832—36 на кораблі «Бігл» здійснив подорож навколо світу, історію якої разом із заг. характеристикою відвіданих місцевостей, відомостями з геології, про тваринний і рослинний світ Д. виклав у «Шоденнику досліджень» (1839, 1845), відомому в перекладах під назвою «Подорож навколо світу на кораблі „Бігл“». Приблизно в ті ж самі роки за редакцією Д. його безпосередньою участю було опубліковано 5 томів «Зоологічних результатів подорожі на кораблі „Бігл“» (1839—43). З великої геол. праці Д. про будову і розташування коралових рифів (1842), про геол. спостереження над вулканічними островами (1844) та в Пд. Америці (1846). Пізніше було видано двотомну монографію Д. «Вусоніго-раки» (1851, 1854). Велике значення у формуванні еволюційних поглядів Д. мали його спостереження над фауною Галапагоських о-вів, вивчення зібраних матеріалів, зокрема відкритих ним у третинних відкладах південноамер. пампи викопних неповнозубих ссавців та порівняння їх із сучас. неповнозубими, студіювання книги Ч. Лайеля «Основи геології», в якій викладено вчення про істор. розвиток земної кори. У 1842 Д. написав перший нарис теорії походження видів шляхом природного добору, значно розширений у 1844. Проте перше повідомлення про осн. положення згаданої теорії було надруковано лише в 1858, а в 1859 виїшов у світ його славновісний твір «Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя». Докладний аналіз питання, що стосуються *добору штучного*, а також явищ *мішаності і спадковості*, він зробив у двотомній праці «Про мінливість приручених тварин і культивованих рослин» (1868). У книзі «Походження людини і статевої добір» (1871) Д. аналізує в світлі природного добору проблему походження людини від тваринних предків. В ній же він обґрунтував теорію *статевого добору*. Доповненням до книги є праця «Виявлення емоцій у людини і тварин» (1872). Згодом, намагаю-

чись довести значення природного добору як фактора *видоутворення*, Д. виконав ряд експериментальних досліджень для з'ясування деяких питань запліднення рослин, рухів їх і спец. форм живлення, властивих *комахоїдним рослинам*. Праці про запліднення рослин (зокрема, «Діяння перехресного запліднення і самозапліднення в рослинному світі», 1876) Д. мав на меті з'ясувати закономірності успадкування при *гібридизації*. За філосо. поглядами Д. був стихійним матеріалістом, діалектиком, атеїстом. У своєму еволюційному вченні виходив з об'єктивного існування світу і притаманних йому закономірностей, визнавав пізнаваність останнього. Істор. метод дослідження, застосований Д., відіграв важливу роль у формуванні діалектичної концепції *розвитку*. Вчення Д. утверджувало матеріалізм у природознавстві. Воно, як відзначив К. Маркс, завдало нищівного удару *телеології* у природничих науках. Основоположники наук. комунізму високо оцінювали еволюційне вчення Д., вважаючи його одним з великих відкриттів науки 19 ст., які розкрили діалектичний характер усіх процесів природи. *Тв.: Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1935—59; Укр. перекл. — Походження видів. К.—Х., 1949.*

Лит.: Тимирязев К. А. Короткий нарис теорії Дарвіна. К.—Х., 1949; Некрасов А. Д. Чарлз Дарвін. М., 1957; Корсунская В. М. Чарлз Дарвін. М., 1969.

ДАРВІН — місто на Пн. Австралії, адм. центр Північної території, 43 тис. ж. (1973, з передмістям). Порт на березі Тиморського м., аеропорт міжнар. значення. Розвинута харч. пром-сть (м'ясоконсервний з-д, переробка риби). Добування перлів. Засн. 1869.

ДАРВІНІЗМ — матеріалістичне вчення про історичний розвиток живої природи Землі, основоположником якого є Ч. Дарвін. Цим ученням було розкрито рушійні сили органічної *еволюції*, переконливо донедавна безпідставність реліг. догматів про створення органічного світу (див. *Креационізм*) та незмінність видів, що його становлять. Основоположники марксистсько-ленінської філософії високо оцінили важливість Д. і вказали на його величезне значення для розвитку природознавства і перемоги діалектико-матеріалістичного світобачення. В. І. Ленін підкреслює, що вченням Дарвіна вперше було закладено підвалини наукової біології. (Див. *Повне збір. тв.*, т. 1, с. 130).

Виникнення Д. було підготовлене соціально-екоп. розвитком суспільства та досягненнями природничих наук, зокрема розвитком еволюційних ідей у додарвінівський період. Осн. засади Д. викладені Ч. Дарвіном у праці «Походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних порід у боротьбі за життя» (1859). В цьому творі насамперед показано, що рослини і тварини безперервно змінюються в зв'язку із зміною умов існування. Узагальнюючи досвід *селекції*, Дарвін прийшов до висновку, що в проце-

сі формування нових сортів с.-г. рослин і нових порід свійських тварин провідну роль відіграє *добір шкідливий*. Дарвін показав, що *мінливість* властива й усім живим організмам, що живуть у природних умовах, поза впливом людини. Він розрізняв визначену (наспадкову, пристосовну) та невизначену (спадкову) мінливість і прийшов до висновку, що матеріал для еволюційного процесу постає невизначена мінливість. Спадкові ознаки можуть бути різними не тільки у представників одного виду чи однієї *популяції*, а й у нащадків однієї батьківської пари. Відмінність спадкових ознак має важливе значення в процесі *боротьби за існування*, яка, за Дарвіном, полягає в складних, різноманітних взаємодіях живих організмів між собою і з *абіотичними факторами*, що можуть спричинити їх масову загибель, зниження плодючості чи неможливості залишити потомство. Наслідком боротьби за існування є *добір природний*, під яким Дарвін розумів «збереження корисних індивідуальних відмінностей і знищення шкідливих» (Походження видів. К.—Х., 1949, с. 112). Це означає, що дожити до статевої зрілості й залишити потомство можуть лише найбільш пристосовані до даних умов особини. В наступних поколіннях також виживають найпристосованіші особини або ті, які з тих чи ін. причин набувають різних властивостей, живуть у різних ділянках ареалу, що спричинюється до послаблення конкуренції і розходження ознак (*дивергенції*). Це розходження поступово посилюється і приводить до розщеплення вихідного виду на різновиди, які в результаті тривалого істор. розвитку можуть перетворитися на нові види (див. *Видоутворення*). З еволюційного вчення Дарвіна випливає важливий висновок про спорідненість (ближчу або дальшу) всіх живих організмів, включаючи людину, яка, шоправда, посідає серед них особливе місце. У творі «Походження людини і статевої добри» (1871) Дарвін науково обґрунтував теорію походження людини від виконних людиноподібних мавп і навіть на її підтвердження переконливі докази. Тим самим було підірвано коріння реліг. учень про виникнення життя на Землі, про походження рослин, тварин і людини. Своїми дослідженнями Дарвін остаточно спростував ідею постійності видів, їх одночасного створення. Передові біологи (А. Уоллес, К. А. Тимирязев, І. В. Мічурін, В. О. і О. О. Ковалевські, І. М. Сеченов, І. П. Павлов, Т. Гекслі, Е. Геккель, М. Неймайр та ін.) зрозуміли, що вчення Дарвіна правильно розв'язує проблему істор. розвитку живої природи, і активно захищали Д. від спотворення і фальсифікацій, однією з яких є *соціальний дарвінізм*.

Наступні відкриття і узагальнення в біології дали змогу поглибити і доповнити Д. Зокрема, багато нового внесено в пізнання законів мінливості, *спадковості*, явищ природного добору, у вивчення про-

блеми видоутворення. Досліджуються початкові етапи процесу утворення нових видів, що відбувається всередині популяції (див. *Мікроволоція*), спадкова мінливість, зумовлена *мутаціями* та їх комбінаціями, що виникають в результаті *схрещування* (див. *Популяційна генетика*), проблема взаємодії мутаційної та модифікаційної (див. *Модифікація в біології*) мінливості і т. ін. Величезною заслугою Дарвіна є матеріалістичне розв'язання проблеми органічної *доцільності*. Він показав, що ця доцільність виникає в результаті дії природного добору і має відносний характер, чим заперечив твердження креационістів і телеологів про абсолютну доцільність, «наперед установлену гармонію», про споконвічну «пригнаність» організації живих істот до умов існування.

Д. є теоретичною основою дальшого розвитку біології, боротьби з *метафізикою*, *телеологією*, *фіналізмом* (за яким розвиток організмів є здійсненням наперед закладеної в них мети). Як відзначив Ф. Енгельс, Д. відіграв величезну роль у становленні істор. погляду на живу природу і є основою її діалектичного розуміння. Д. має не лише загальнотеоретичне і світоглядне, а й велике практичне значення для розв'язання питань, пов'язаних з перетворенням органічного світу, з оптимізацією впливу людини на природу. Досягнення в галузі Д. широко використовуються в зоотехнічній, агрономічній та мед. практиці. Див. також *Еволюційне вчення*.

Лит.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Дарвін Ч. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1935—59; Дарвін Ч. — Походження видів. К.—Х., 1949; Тимирязев К. А. Короткий нарис теорії Дарвіна. К.—Х., 1949; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Западский К. М. Развитие эволюционной теории после Дарвина. Л., 1973; Яблоков А. В., Юсупов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976; Западский К. М., Колчинский Э. И. Эволюция эволюция. Л., 1977; Парамонов А. А. Дарвинизм. М., 1978.

О. П. Маркович.

ДАРВІНСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — на Молого-Шекснинський низовині й акваторії Рибінського водосховища, в межах Вологодської і Ярославської областей РРФСР. Пл. 112,6 тис. га. Засн. 1945 для збереження природних ландшафтів та вивчення змін, які відбуваються в зв'язку зі створенням водосховища. Поширені соснові й березові ліси, багато боліт, є озера. Тут живе 40 видів ссавців, 213 видів птахів, у водосховищі — кілька видів риб. У Д. з ведеться н.-д. робота по відновленню лісів, розведенню тетеревилових птахів (в умовах вольєрного утримання) та ін.

ДАРГІНЦІ (самоназва — дарганте) — народ у Дагестанській АРСР, який живе в Акушинському, Дахадаєвському, Кайтазькому, Левашинському, Сергокалинському та деяких інших суміжних з ними районах. Чисельність Д. разом з близькими до них за мовою, культурою і побутом *кубачинцями* і кайтагами — 231 тис. чол. (1970, перепис). Мова — даргінська, на-



Ч.-Р. Дарвін.

ДАРГОМИЖСЬКИЙ

лежить до *дагестанських* мов. Вірують Д. — мусульмани-суніти. Осн. заняття — колгоспне землеробство, тваринництво, садівництво, частина Д. працює в пром-сті. За Рад. влади виросла нац. інтелігенція даргінців. На основі багатовікової нар. творчості розвинулася д-ра даргінців. Здавна відома майстерність ювелірів селища Кубачі.

ДАРГОМИЖСЬКИЙ Олександр Сергійович [2 (14).ІІ 1813, с. Троїцьке, тепер Бельовського р-ну Тул. обл. — 5 (17). І 1869, Петербург] — російський композитор. Здобув домашню різносторонню муз. освіту (фортепіано — у А. Данилевського). У 40-х рр. написав оперу «Есмеральда» (1841), романи на тексти О. Пушкіна («Я вас люблю», «Нічний зефір» та ін.), кантату «Торжество Вакха» (1843, перероблена на ліричну оперу-балет, 1848). У 50-х рр. Д. провадив широку муз.-громад. діяльність (з 1859 — член комітету Рос. муз. т-ва, з 1867 — його голова), зближився з композиторами — майбутніми членами «Могучої кучки».

Як і Глінка, Д. закладав основи рос. класичної муз. школи; ввів у вітчизн. музику теми й образи сучасності. Д. створив новий тип мелосу наспівно-декламатійного складу, перший відвів у музиці тему соціальної нерівності. В 1855 завершив побутування лірико-психологічну муз. драму «Русалка» (за власним лібретто, за однойменною драм. поемою Пушкіна, поставлено 1856). У 1866 Д. почав роботу над оперою «Кам'яний гість» (за Пушкіним). Завершив її після смерті композитора П. Кюї та М. Римський-Корсаков; поставлено 1872. У творчій спадщині Д. — уривки з незакінченої опери «Рогдана», оркестрові п'єси, бл. 100 романсів і пісень («І сумно, і нудно», «Розстались гордо ми», «Мені смутно», «Що в імені тобі моє», «Титулярний радник», «Старий капран», «Черв'як» та ін.), хори, вокальні ансамблі, п'єси для фортепіано, скрипки.

У своїй творчості Д. використав елементи укр. мелосу (романси «В темну нічку в чистім полі», «Мій суджений, мій ряджений», «Відьма», «Меліник»); укр. нар. танц. тему покладено в основу симф. фантазії «Малоросійський козачок» (1864). У 60-х рр. Д. працював над оперою «Мазепа» на сюжет «Полтави» Пушкіна. Д. був знайомий з Т. Шевченком.

Лит.: Пекелін М. С. Олександр Сергійович Даргомижський і його оточення, т. 1—2. М., 1966—73.

ДАРДА Володимир Іванович (н. 6.X 1924, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баршівського р-ну Київ. обл.) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1951). Літ. діяльність почав 1948. Автор збірок оповідань «Пісня Марічки» (1959), «Бабусині пірїжечки» (1960), повістей, зокрема «Хлопці майора Кена» (1968), «Повернення з пекла» (1970), «Безодня серця» (1972), зб. поезій для дітей «Відчиняй віконце» (1975).

Тел.: Сніг на зелені листя. К., 1978.

ДАРДАНЕЛЛИ — протока між п-вами Галліпольським (Європа) і Малою Азією, в межах Туреччини. Сполучає Егейське море з Мармуровим. Довжина 120,5 км, шир. від 1,3 до 18,5 км. Пересічна глб. 70 м, найбільша 106 м. За походженням Д. — давня річкова долина, затоплена морем. Пн.-зх. берег протоки — високий, подекуди скелястий, пд.-сх. — пологий, злегка погорбований. Є кілька бухт, зручних для стоянки суден. Різна густина води в морях, які Д. сполучають, зумовлює наявність у протоці двох течій — поверхневої (з Мармурового м. в Егейське) та глибинної (зворотного напрямку). Д. мають важливе транспортне і військ.-стратегічне значення. Гол. порти: Чанаккале та Геліболу. Див. також *Чорноморські протоки*.

І. О. Речмидін.
ДАРДИ — умовна назва групи народів, які живуть у суміжних районах на Пн. Індії, Пакистану і Пн.-Сх. Афганістану (*кашмірці, кохистанці, хто та ін.*) і говорять *дардськими мовами*. В істор. л-рі територія їхнього розселення часто називається Дардистаном.

ДАРДСЬКІ МОВИ — група мов, якими розмовляють *дарди*. Проміжні між іран. й інд. мовами індоєвроп. сім'ї. До Д. м. належать мови кашмірці, шиня, кохистанці, кховар, ашкур та ін. Характерні риси: розвинений консонантизм, вживання післяимеників, наявність *еративної конструкції* речення.

Лит.: Едельман Д. И. Дардские языки. М., 1965.

ДАРЕМШИННИ, дарівшини — феодално-кріпосницькі натуральні, відробіткові й грошові повинності на Україні в 15 — 1-й пол. 19 ст. (гвалт, зажинки, закоски тощо), які виконували селяни-кріпаки зверх *панщини* на користь поміщиків. Загострення антикріпосницької боротьби примушувало австр. уряд з кін. 18 ст. та царський уряд з кін. 40-х рр. 19 ст. поступово обмежувати ці повинності (див. *Інвентарні правила 1847—48*). Остаточно Д. було скасовано в Сх. Галичині, на Буковині й Закарп. Україні *селянською реформою 1848*, на Правобережній і Лівобережній Україні — *селянською реформою 1861*.

ДАР-ЕС-САЛАМ — столиця Танзанії. Розташований на узбережжі Індійського ок. Гол. мор. порт країни. З-щою сполучений з м. Кігомою на оз. Танганьїка, вузлом автошляхів. Міжнар. аеропорт. 517 тис. ж. (1976). Д. засн. 1862. У 1887 Д. захопила Нім. сх.-афр. компанія. З 1891 — адм. центр Нім. Сх. Африки. В 1916 його зайняли англ. війська. З 1919 — центр англ. підмандатної тер. Танганьїки. З 1961 Д. — столиця незалежної л-ви Танганьїки, з 1964 — Об'єднаної Республіки Танзанії. В 1973 прийнято рішення про перенесення столиці протягом ближчих 10 років у м. Додома. Д. — основний пром. центр країни. Переважає харч. пром-сть: м'ясоконсервна, тютюнова, борошномельна, пивоварна тощо. Підприємства нафтопереробної, металобобр., текст. галузей. Вироби.

лаків, фарб, меблів, металевої тари. Суднобудування, рибальство. Нафтопривід з Д. в Замбію. Ун-т, ряд коледжів і наук. установ (дослідження в області літератури Сх. Африки, мови суахілі, лісового г-па), комерційна школа. Нац. центр. б-ка, Нац. музей, ботанічний сад.

ДАРІ, класична дарі — літературна мова *персі, таджиків* та ін. народів. Була поширена з кін. 9 до поч. 16 ст. на території Серед. Азії, Ірану, Афганістану, Азербайджану, частково Індії. Класич. персько-тадж. л-ри (*Рудакі, Фірдоусі, Гафіз, Омар Хайям* та ін.) під терміном «дарі» розуміли літ. мову, якою вони писали. У наступний період відбувалася диференціація Д. У 20 столітті вона існує в трьох різновидах: перська літ. мова в Ірані, тадж. літ. мова в Таджикистані і літ. Д. в Афганістані (Д. — офіційна мова однієї з двох держ. і літ. мов Афганістану, яку раніше наз. «перська мова Афганістану», або «фарсі-кабулі»).

ДАРІЄНКО Домнік Тимеофіан (15.І 1919, с. Валегодулове, тепер Долинське, Ачанівського р-ну Одес. обл.) — молдавська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1974). Після закінчення 1937 Одес. театр. уч-ща (клас Л. Мацивської) — актриса Молд. театру в Тирасполі (тепер муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна в Кишиневі). Ролі: Василіда («Каса маре» Друце), Зоїца («Бурхливий Дунай» Букова), Кручиніна («Без вини винувати» О. Островського), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Мавра («Дівчина щастя шукала» за Кобилянською), Христина («Потомки» Ю. Яновського), Ельміра («Тартюф» Ж.-Б. Мольєра) та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Л. І. Барaban.
ДАРІЄНКО Петро Степанович (16.ІV 1923, с. Валегодулове, тепер Долинське Ачанівського р-ну Одес. обл. — 9.VII 1976, Москва) — молдавський рад. письменник. Член КПРС з 1943. Автор збірок віршів «Пісні радянської весни» (1948), «Розкажи мені, Дністрі!» (1959), «Мені потрібні пороги» (1965), «Я бачу, як ви йдете» (1970). Вірші Д. сповнені любов'ю до Рад. Батьківщини, проявляють інтернаціоналізм. Автор книги нарисів і публіцистичних статей «Дорогами Болгарії» (1958), «Жодного дня на місці» (1970), п'єси «Коли стигне виноград» (1961). Його вірш «Землі, що поріднилися» (1971) проведений повагою до укр. народу. Шевченкові присвятив вірш «Над „Кобзарем“» (1961) і статтю «Уклін» (1964). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Зустріч із друзями. К., 1970. А. Д. Додла.
ДАРІЙ (Дар'явауш) — перський цар 522—486 до н. е. з династії *Ахеменидів*. У 522—521 до н. е. придушив повстання у Вавилоні, Персії, Мідії, Маргіані, Еламі, Егіпті, Парфії, Саттагілії і скіфських племен у Серед. Азії. Бл. 518 до н. е. завоював пн.-зх. частину Індії. В 514—513 до н. е. від-



О. С. Даргомижський.



Д. Т. Дарієнко.



Р. Даріо.



Х. Даркле.

бувся *Дарія похід на скіфів* Пн. Причорномор'я. За Д. І почалися греко-перські війни. З метою зміцнення д-ви Д. І провів ряд реформ (поділ країни на військ.-адм. округи — сатрапії, впорядкування податкової системи тощо).

ДАРІО (Dario) Рубен (справж. ім'я і прізвище — Фелікс-Рубен Гарсія Сарм'єнто; 18.І 1867, Метана, тепер Сьюдад-Даріо — 6.ІІ 1916, Леон) — нікарагуанський поет. Тривалий час жив у Європі (Франція, Іспанія). Кн. «Епістоли і вірші. Перші ноты» (1888) написав у дусі романтизму. У своїх кращих творах виступив як поет-громадянин і визначний лірик, реформатор вірша. Засуджував імпералістичну війну. Найвідоміші збірки віршів — «Пісні життя й надії» (1905), «Мандарина пісня» (1907), поема «Мир» (1915). Творчість Д. мала великий вплив на розвиток л-р Лат. Америки.

Тр.: Укр. перекл. — Вибране. К., 1988; Рос. перекл. — Лирика. М., 1967.

ДАРІА ПОХІД НА СКІФІВ — похід перського царя *Дарія I* проти скіфів Пн. Причорномор'я 514 або 513 до н. е. Здійснений, як повідомляє Геродот, щоб помститися скіфам за їхнє колишнє отторгнення в Мідію. На чолі 700-тисячного війська (дані, очевидно, перебільшені) Дарій переправився через Дунай і вторгся в степи Пн. Причорномор'я, де кочували т. з. дарські скіфи. Не маючи достатніх сил для боротьби з персами, скіфи почали відступати в глиб країни, винюючи сили противника. Згідно з версією Геродота, на Волзі Дарій припинив переслідування і почав будувати укріплення проти скіфів. Проте вони, обмінувши перське військо, повернувшись на свою територію. Сучас. дослідники гадають, що Дарій міг дійти лише до Приазов'я, звідки змушений був повернутися назад, так і не наздогнавши скіфів. Визнавши своє безсилля в боротьбі проти них, Дарій залишив Скіфію і пішов за Дунай.

ДАРКЛЕ (Darclée) Харіклея (справж. прізвище — Харіклі-Хартуларі; 10. VI 1860, Бреїла — 10. I 1939, Бухарест) — румунська співачка (лірико-драматичне сопрано). Одна з засновників рум. вокальної школи. Навачалась у Відні та Парижі. Виступала у країнах Європи і Америки. Мала голос широкого діапазону (понад 3 октави). Перша виконавиця загальних партій в операх «Ірис» Масканьї і «Тоска» Пуччіні. Гастролювала в Росії (Москва, Петербург, 1889, 1893, 1897), виконувала, зокрема, партії Антоніди і Вані («Іван Сусанін» Глінки).

ДАРЛІНГ — ріка в Австралії, права притока Муррею. Довж. 2740 км, площа бас. 710 тис. км². Бере початок на сх. схилах Великого Вододільного хр., у верхній течії має назву Баруон. Рівень води протягом року дуже коливається, під час повеней піднімається до 10 м. У посушливі роки в пониззі влітку Д. пересихає. Використовують для зрошування.

ДАРЛІНГТОНІЯ (Darlingtonia californica) — багаторічна трав'яниста комахоїдна рослина родини сараценових. Вис. 60—100 см. Росте на торфових болотах Каліфорнії. Квітки білі, поодинокі, на довгих квітконіжках; пилід — коробочка. Листки мають великі трубчасто-гличкоподібні, порожні всередині черешки з яскраво забарвленою шоломовидно загнutoю верхівкою. Комах приваблює пахучий нектар листкових нектарників, і вони залазять всередину черешка, але вибратися назовні вже не можуть, бо їм заважають спрямовані вниз волоски. Комахи розкладаються під впливом гнильних бактерій, а продукти їхнього розпаду засвоюються клітинами нижньої частини черешка листка.

ДАРНИЦЬКИЙ ШОВКОВИЙ КОМБІНАТ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство шовкової пром-сті. Розташоване в Києві. Осн. продукція: шовкові тканини різного призначення (платтяні, костюмно-платтяні, блузкові, підкладкові, корсетні, галстухові, технічні, ворсові (штучне хутро, плюш), gobеленові для оббивання меблів). Будівництво почато 1947. В 1948 одержано першу продукцію; 1968 завершено реконструкцію підприємства. В 1977 на комбінаті вироблено 63 млн. м шовкових і 2 млн. м бавовняних тканин (1970 відповідно — 51 млн. м і 1,6 млн. м). Комбінат обладнано найновішим устаткуванням, зокрема встановлено бл. 3 тис. сучасних ткацьких верстатів, з них 1374 пневматичні, 2 лінії для неможливого оброблення тканин, лінія для ододоблення хутра, плюшу та ін. Дарницький шовковий комбінат нагороджено орденом Леніна (1966).

ДАРСОНВІЗАЦІЯ — метод електролізування змінним імпульсним струмом або електромагнітним полем високої частоти, названа за ім'ям французького фізіолога Ж.-А. Д'Арсонваля (1851—1940). Розрізняють загальну Д. (індуктотерапію), при якій на організм діють слабким імпульсним електромагнітним полем високої частоти (100—500 кГц), та місцеву Д. — коли на окремі ділянки тіла подають змінний електр. струм високої частоти. При Д. відбуваються певні зміни фіз.-хім. процесів у тканинах. Внаслідок цього при загальній Д. знижується підвищений артеріальний тиск, нормалізується тиск мозкових судин, поліпшується регуляція обміну речовин тощо. Місцева Д. підвищує тиск кровоносних судин, стимулює процеси обміну речовин, поліпшує живлення тканин, посилює захисну функцію лімфоцитів тощо.

ДАРТЕ (Darthé) Огюстен-Александр (І. X 1765, Сен-Поль — 27. V 1797, Вандом) — діяч Великої французької революції. За часів якобінської диктатури був громад. обвинувачем при революц. трибуналах міст Арраса і Камбре, помічником комісара Конвенту в пн. департаментів. Після Термідоріанського перевороту 1794

примкнув до Г. Бабєфа. В 1796 заарештований і страчений разом з ним.

ДАРУВАННЯ ДОГОВІР — в рад. праві договір, за яким одна сторона передає безоплатно другій стороні майно у власність. За законом (в УРСР — гл. 22 ЦивК УРСР) Д. д. вважається укладеним з моменту передачі майна; обіцянка подарувати правового значення не має. Соціалістична орг-ція може виступати в Д. д. лише обдарованою стороною, дарування якій майна може бути обумовлено використанням його з певною суспільною корисною метою. Якщо договір передбачає дарування громадянину майна на суму понад 500 крб. (валютних цінностей — понад 50 крб.) чи будинку (або частини його), то він має бути нотаріально посвідчений. Д. д. майна будь-якої орг-ції укладається в простій письмовій формі.

Лит.: Цивільний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1971. З. В. Рамовська.

ДАРХАН — місто на Пн. МНР, у межах річки Хара-Голу й Шарин-Голу, адм. одиниця, прирівняна до аймаку. Важливий пункт транзмонгольської з-ці. 30 тис. ж. (1970). Значний індустріальний центр країни. За допомогою СРСР у Д. створено пром.-енерг. комплекс (на базі Шарингольського кам.-луг. розрізу). Вироби. буд. матеріалів, комбикормовий, м'ясний комбінати, овчинно-шубна ф-ка, ТЕЦ.

ДАРЧИЙ НАДІЛ — ділянка землі, яку могли одержати колишні поміщицькі селяни під час селянської реформи 1861 в особисту власність без викупу. Д. н. становив 1/4 частину найвищою для даної місцевості встановленого законом сел. наділу. Решту його поміщик залишав собі. На Лівобережній і Пд. Україні було укладено 929 дарчих угод, що поширилися на 82 792 рев'язькі душі. Д. н., за визначенням В. І. Леніна, «це було звільнення селян з і д землі» (Повне збір. тв., т. 4, с. 409).

ДАР'ЯЛЬСЬКА УЩЕЛИНА — ущелина р. Терек на Кавказі, в межах Груз. РСР, на вис. бл. 1200 м. Схили стрімкі, їх вис. бл. 1000 м. Довж. бл. 3 км. По Д. у. проходить Військово-Грузинська дорога. При вході в Д. у. на скелях — руїни т. з. Замка Тамарі. Об'єкт туризму. Д. у. оспівана в творах М. Ю. Лермонтова і О. С. Пушкіна.



Дар'яльська ущелина.



Дарлінгтонія.



Діафія зніччйна:
1 — перша пара антен;
2 — друга пара антен;
3 — наупліальне (протере) око; 4 — фасеткове (складне) око; 5 — кишечник; 6 — серце; 7 — яєчник; 8 — зародки у виподковій камері; 9 — грудна ніжка.

ДАСТАН



Аполлон і Дафна.
Дж. Л. Берніні. Мар-
мур. 1622—25. Галерея
Боргезе, Рим.



Даугава.



Дафні. Успенська церк-
ва. 2-а половина 11 ст.

ДАСТАН, фарсі — епічний жанр у літературах фольклору Бл. і Серед. Сходу, Серед. і Пд.-Сх. Азії. Найчастіше — це літ. обробка казкових сюжетів, легенд і переказів. Д. бувають прозовими, віршованими і мішаними. В класичних перс., тадж., узб. і азерб. д-рах Д. наз. окремі романтичні поеми («Лейлі і Меджнун», «Хосров і Ширін») або розділи з великих епічних поем (напр., із «Шахнаме» Фірдоусі). У деяких народів Кавказу й Серед. Азії створюються Д. і в наш час. Збирає і виконує Д. дастанчі.

ДАТСЬКА МОВА — мова датчан. Належить до пн.-германської (скандинавської) підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї мов. В історії власне Д. м. розрізняють два періоди: давньодадський (9—16 ст.) і новодадський (з 16 ст.). Найдавніші пам'ятки Д. м. (написи «молодшими» *рунами*) належать до 9 ст. У сучас. Д. м. виділяють 3 осн. групи діалектів. Характерні риси фонетики Д. м.: наявність довгих і коротких голосних, приголосні тільки короткі, зімкнені глухі приголосні поділяються на придихові й неспридихові. Наголос сильний, є й «поштовх». Граматична будова аналітична, іменники мають два роди, два відмінки. Вживаються *артиклі*.

Лит.: Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М.—Л., 1953; Новакович А. С. Практический курс датского языка. М., 1969.

ДАТСЬКА ПРОТОКА — протока між о-вами Гренландія та Ісландія, сполучає Атлантичний ок. з Пн. Льодовитим. Шириня бл. 260 км, найменша глиб. 227 м. Через Д. п. на Зх. вздовж Гренландії проходить холодна Сх.-Гренландська течія, що виносить плавучу кригу, на Сх.—відгалуження теплої течії Грінланда.

ДАТСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (за назвою країни Данії) — останній вік пізньокрейдової епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Д. я. (вапняки, мергелі, піски, пісковики та ін.) поширені в Карпатах, Причорноморській западині та на Кримському п-ові. Органогенні вапняки Д. я. використовують як буд. матеріал. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

ДАТСЬКА ПРОТОКА — система проток між Скандинавським та Ютландським п-овами, що сполучають Балтійське та Північне моря. До Д. п. належать: *Бельт Великий* і *Бельт Малий*, *Ересунн* (Зунд), *Каттегат* і *Скагеррак*.

ДАТТ (Dutt) Раджани-Палм (19.VI 1896, Кембрідж — 20.XII 1974, Лондон) — діяч англійського і міжнар. комуністичного і робітн. руху, історик і економіст, публіцист. Почесний доктор істор. наук Моск. ун-ту (1962). Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1920. Н. в сім'ї лікаря. В 1914—20 — член Незалежної робітн. партії Великобританії. В 1922—65 — член ЦК (з 1943 — Виконком) і Політбюро (з 1943 — Політ. комітет) ЦК КПВ. У 1943—61 — віцепрезидент Виконкому, 1961—65 — віцепрезидент КПВ. У 1936—38 —

редактор ЦО КПВ — газ. «Дейлі уоркер» («Щоденна робітничка газета»), 1921—74 — журн. «Лейбор манслі» («Робітничий щомісячник»). На VII конгресі Комінтерну (1935) обраний кандидатом у члени ВККІ. Д. — автор праць з теорії і практики англ. і міжнар. комуністичного руху, історії та економіки.

Тал. Рос. перекл. — Индия сегодня. М., 1948; Кризис Британии и Британской империи. М., 1959.

ДАТЧАНИ — нація, основне населення Данії. Живуть також у пн.-зх. районах ФРН, у Швеції і США. Заг. чисельність — 5,5 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять *датською мовою*. Більшість віруючих — лютерани. Дат. народність сформувалася в 10—11 ст. в результаті змішання данів, що прийшли в 5—6 ст. з Скандинавського п-ова, з племенами ютів, англів та ін. В 19 ст. сформувалася дат. нація. Значна частина Д. працює в пром-сті. Осн. заняття сілськ. населення — м'ясо-молочне тваринництво, рибальство, рільництво, худож. промисли (різьблення на дереві, ювелірна справа, фігурна кераміка, килимарство). Своєрідний і різноманітний фольклор Д. Про історію, економіку і культуру Д. див. *Данія*.

ДАТЧИК — пристрій, що перетворює певну вимірювану величину (тиск, температуру, частоту тощо) на сигнал, зручний для передавання, подальшого перетворення, зберігання і реєстрації. Стандартизована назва такого пристрою — *вимірювальний перетворювач*.

ДАТЧИКИ БІОЛОГІЧНІ — пристрої, що перетворюють контрольовану біофізичну або біохімічну величину (тиск, температуру, кислотність тощо) на електричні сигнали, придатні для вимірювання, передачі, перетворення і реєстрації. В біології застосовують механоелектричні (індуктивні, емнісні, тензометричні, п'єзоелектричні, механотропні), температурні (термістори, термопарі), електроакустичні (мікрофони) та ін. види датчиків. Д. б., як правило, закріплюють на досліджуваному об'єкті або в безпосередній близькості від нього. В деяких випадках (напр., при дослідженнях серцево-судинної системи) Д. б. за допомогою зондів вводять всередину. Осн. галузі застосування Д. б. — експериментальна біологія, фізіологія праці і спорту, *етологія*, *біометеметрія*, медицина, космічна медицина і біологія тощо.

Б. Я. П'ятигорський.
ДАУГАВА — назва Західної Дніни в межах Латвійської РСР.

ДАУГАВПІЛС — місто республіканського підпорядкування на Пд. Сх. Латв. РСР, райцентр. Вузол з-щів і шосейних шляхів. Пристань на р. Даугаві (Зх. Двіні). 116 тис. ж. (1979). Гол. галузі пром-сті: хім. (з-д хім. волокна), металобробна (з-д локомотиворемонтний, «Електротракторостроїт»), харч. (м'ясна, молочна, консервна, пивоварна), буд. матеріалів. Меблевий та взут. комбінати. Пед. ін-т, і серед. спец. навч. заклади. Кращий та худож. музеї. Санаторій. Засн. 1275.

ДАУГМАЛЕ — залишки давнього міста на лівому березі р. Даугави (Зх. Двіні), за 22 км від Риги. Розкопки провадилися 1933, 1935—37, 1966—70. Ранні культури шарів датуються кін. 2-го тис. до н. е.; в них знайдено бронзові й кам'яні знаряддя праці. Відкрито також залишки городища перших століть н. е. В 10—12 ст. місто досягло свого розквіту і стало центром торгівлі й ремесла. В шарах цього часу виявлено залишки жител, майстерень, госп. будівель, знайдено численні знаряддя праці, предмети ремісників, монети і привізні вироби.

ДАУГУВЕТІС Борис Францович (26.III 1885, Даугувечай, тепер Біржайського р-ну Лит. РСР — 13.VII 1949, Вільнюс) — литовський рад. режисер, актор і драматург, нар. арт. СРСР (з 1948). У 1909 закінчив Петерб. театр. училище. До 1921 працював у Петрограді та в різних театрах Росії; 1923—41 — в драм. театрі у Каунасі, 1944—49 — у Вільнюсі (гол. режисер). Вистави: «Ліс» О. Гостровського (виконував роль Нещасливицеви), «Вишневий сад» Чехова, «Вороги» Горького, «Розлом» Лавренкова, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Гамлет» Шекспіра (виконував роль Клавдія), «Марія Стюарт» Шіллера. Д. — один з основоположників лит. рад. драматургії, автор п'єс «Нова борозна» (1945), «Завдання» (1946), «Салба Жалдокаса» (1948), «Вчителька» та ін. Держ. премія СРСР, 1947.

ДАУЕСА ПЛАН — план відновлення економіки Німеччини після 1-ї світової війни 1914—18, розроблений міжнар. комітетом експертів, який очолював амер. банкір Ч. Дауес. Затверджений 16.VIII 1924 Лондонською конференцією держав-переможниць у 1-й світової війни і прийнятий Німеччиною. Передбачав за допомогою великих іноз. капіталовкладень відновити воєнно-пром. потенціал Німеччини і зміцнити екон. і політ. позиції нім. імперіалізму для використання його проти СРСР; підпорядкувати економіку Німеччини інтересам монополій США і Великобританії; «стабілізувати» внутр. становище нім. імперіалізму після революц. виступів пролетаріату і тим самим зміцнити становіще капіталізму в Європі в цілому. *Репарації* Німеччина мала виплачувати в основному за рахунок посилення експлуатації нім. трудящих. Кредити США і Великобританії набагато перевищували репараційні виплати, що сприяло відродженню нім. імперіалізму і підготовці нової світової війни. В 1929 Д. п. замінено *Юнга планом*.

ДАУЛПАЗ — старовинний казахський муз. інструмент типу *дутаари*. Використовувався як військ. сигнальний інструмент. Реконструйований Д. входить до складу казах. оркестрів нар. інструментів.

ДАУНА ХВОРОБА — одна з форм природженої *олигофренії*, при якій поєднуються відсталість у розумовому розвитку з своєрідним зовнішнім виглядом хворого. Вперше цю хворобу описав англ.

лікар Л. Даун 1886. Зустрічається в одного з 500—800 новонароджених. Спричиняється порушенням хромосомного набору (див. *Каріотип*) — наявністю у клітинах організму зайвої хромосоми 21-ї пари, тому Д. х. іноді наз. трисомією. Діти, хворі на Д. х., відстають не лише в психічному, а й у фіз. розвитку, частіше хворіють на інфекційні хвороби. Міркування хворих на Д. х. примітивні, абстрактне мислення їм недоступне, вони відзначаються підвищеною навіюваністю. Лікування не має специфічних методів не існує. Велику роль відіграє працетерапія, навчання у спеці. школах.

Лит.: Болеслав Дауна. Л., 1966.
ДАУНІНГ-СТРІТ (Downing Street) — вулиця в центрі Лондона, на якій містяться резиденція прем'єр-міністра, міністерство закордонних справ і в справах Співдружності. Переносно — під «Даунінг-стріт» в пресі розуміють брит. уряд.

ДАУРИ, дагури, дахури — народ у КНР, який живе на правому березі р. Нонні та в Синцзяні-Уйгурському автономному р-ні. Чисельність — бл. 65 тис. чол. (1977, оцінка). Говорять монг. мовою, яка зберегла архаїчні риси. Віруючі Д. — шаманісти. Осн. заняття — землеробство і скотарство.

ДАФНА (Δάφνη) — у грецькій міфології німфа, дочка річкового бога Пеней. Була дуже вродлива, але цуралася кохання. Щоб урятуватися від закоханого в неї Аполлона, звернулася за допомогою до богів, і вони перетворили її на вічнозелене лаврове дерево — «священне дерево Аполлона». Міф про Д. відображено в поезії («Метаморфози» Овідія), а в живописі й скульптурі (Н. Пуссен. Дж.-Л. Берніні та ін.).

ДАФНІ — монастир на околиці м. Афін. Збереглася хрестовидна цукляна церква Успіння — визначна пам'ятка візант. архітектури (2-а пол. 11 ст.) з куполом на тропіях і мозаїками (реставрувалися 1889—97 та в кін. 30-х рр. 20 ст.).
ДАФНІС (Δάφνις) — у грецькій міфології надзвичайно вродливий пастух, творець вічварських пісень. Син *Гермеса* й німфи. За одним з міфів, Д. помер від безнадійного кохання, за іншим — його осліпила кохана за те, що він не додержав клятви вірності. Д. у розпачі кинувся зі скелі в море (чи був перетворений на скелю). Міфи про Д. відображено в античній ліри (Феодріт, Вергілій, Лонг) і буколічній поезії (див. *Буколіка*).

ДАФНІЯ, водня блоха (Daphnia) — рід безхребетних тварин ряду *Ділястоусих ракоподібних*. Тіло (довж. 0,7—6 мм) вкрите прозорою хітиною раковиною, голова витягнута в спрямований донизу дзьоб (рострум), задній кінець тіла видозражений, з хвостовою голкою. Розмноження статеве, зокрема в літніх поколіннях — партеногенетичне (див. *Партеногенез*). Бл. 26 видів, поширених по всьому світі, в СРСР — бл. 20, в УРСР — бл. 14; найвідоміші — Д. звичайна (*D. pulex*), Д. довгохвоста (*D. longispina*). Живуть у прісних водоймах. Живляться

одноклітинними організмами (бактеріями, водоростями, найпростішими) і частинками *детриту*. Самі Д. є кормом для мальків і молоді риб, тому їх штучно розводять. Окремі Д. є проміжними хазяями деяких круглих черв'яків — паразитів волопоплавних птахів. Іл. с. 247.

В. Д. Радимовський.

ДАХАУ — концентраційний табір у фашист. Німеччині в м. Дахау, поблизу Мюнхена, 1933—45. У Д. було ув'язнено бл. 250 тис. чол. з 24 країн; знищено бл. 70 тис. чол., у т. ч. понад 7 тис. рад. громадян. У Д. діяли підпільні орг-ції: з 1942 — «Братство смертників», створене рад. в'язнями; згодом — єдиний фронт в'язнів на чолі з інтернац. к-том. Готувалося повстання під керівництвом рад. ген. С. Вишневського. 28.IV 1945, перед приходом амер. військ, у таборі відбувалося повстання. Частина в'язнів втекла в м. Дахау та Мюнхен, де вони зробили спробу підняти повстання, що закінчилося невдачею. Мюнхенська група відступила з боєм і з'єдналася з військами союзників. У 1960 в Д. відкрито пам'ятник.

ДАЦИТ — магматична гірська порода, один з аналогів *гранодіориту* та кварцового *діориту*. До складу Д. входять польові шпати (частіше андезин), кварц, біотит, рогова обманка тощо. В УРСР є на Закарпатті.

ДАШАВА — селище міського типу Стрийського р-ну Львів. обл. УРСР, у долині р. Бережницької, за 6 км від залізничної ст. Ходовичі. 2 тис. ж. (1978). 3-д. тех. вулиця, заводоуправління буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування. Д. — поч. пункт газопроводу Дашава — Київ. Дві заг.-освітні школи; лікарня. 2 клуби, 2 б-ки. Відома з 1448.

ДАШЕВСЬКИЙ Арон Ізраїльович (н. 4 (17).VII 1904, м. Ржищів, тепер Київ. обл.) — рад. офтальмолог, засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив Харків. мед. ін-т, з 1949 — зав. кафедрою Дніпроп. мед. ін-ту. Розробив точний метод дослідження оптичної системи ока, виявив розвиток рефракції ока в онтогенезі, розробив методи ранньої діагностики глаукоми та лікування короткозорості. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія АМН СРСР ім. М. Й. Авербаха. 1957.

ДАШЕНКО Василь Павлович (н. 18 (31).XII 1916, м. Кагарлик, тепер Київ. обл.) — український рад. актор, педагог, нар. арт. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. У 1941 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва. В 1942—45 — актор Київ. студії худож. фільмів, з 1946 — Київ. театру ім. І. Франка. Ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Микола («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), цар Ономай («Кассандра» Лесі Українки), Задніпровський («Правда і кривда» Стелімаха), Кошовий («Молода гвардія» Фадеева), Дункан («Макбет» Шекспіра). Знімався в кіно (фільм «Винишувачі».

Викладач Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого, театр. студії при театрі ім. І. Франка.
ДАШІВ — селище міського типу Іллінецького р-ну Він. обл. УРСР, на р. Собі (бас. Пд. Бугу), за 14 км від залізничної ст. Фронтишка. 5,4 тис. ж. (1978). В Д. — ремонтно-мех., хлібний, комбикормовий з-ди, сувенірна ф-ка, міжколг. буд. орг-ція, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 3 заг.-освітні та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 б-ки. Відомий з поч. 15 ст. Архит. пам'ятки — Стародашівська дерев'яна церква (18 ст.), парк на зразок «Софіївки» (кін. 18 — поч. 19 ст.).

ДАШКЕВИЧ Всеволод Якович (н. 20.V (2.VI) 1907, м. Овруч, тепер Житомир. обл.) — український рад. етнограф і фольклорист, чл. кор. АН УРСР (з 1945). У 1926 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. В 1944—48 — зав. відділом Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. З 1948 працює в пресі. Праці з укр. фольклору, етнографії та мовознавства.

ДАШКЕВИЧ (Дашкович) Євстахій (р. н. невід. — 1535) — український феодал, литовський посол. Обіймав посаду канівського, з 1514 — черкаського старости. Разом з крим. татарами організував два грабівницькі походи на землі Рос. д-ви (1515 — на Чернігово-Сіверщину, 1521 — на Москву). В 1533 подав пропозицію до польс. сейму збудувати на Дніпрі ряд фортець для оборони від тат. нападів і припинення втеч укр. селян на пониззя Дніпра. Д. М. Бантши-Камєнський і М. А. Маркевич, ідеалізуючи Д., назвали його одним з перших гетьманів та організаторів запорізького козацтва. Насправді Д. був жорстоким висисувачем укр. селянства, ворогом укр. козацтва.

ДАШКЕВИЧ Микола Павлович (4(16).VIII 1852, с. Бежів, тепер Черняхівського р-ну Житомирської обл. — 20.I (2.II) 1908, Київ) — рос. та укр. літературознавець. Академік Петерб. АН (з 1907). Професор Київ. ун-ту на кафедрі історії зх.-європ. л-ри. Багато років очолював *Історичне товариство Нестора літописця* в Києві. Представник *культурно-історичної школи* і *порівняльно-історичного методу* в літературознавстві. Досліджував рос. та укр. л-ру, усну нар. творчість. Автор праць про творчість О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя. І. Котляревського, А. Метлинського, У. Шекспіра, Дж. Байрона. Й. В. Гете та ін. Праця з історії укр. л-ри — «Відзнак про твір п. Петрова „Нариси історії української літератури XIX ст.“» (1888) позитивно оцінена І. Франком.

ДАШКІВ Микола Олександрович (16.V 1921, м. Краснокутськ, тепер Харків. обл. — 23.II 1976, Харків) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. пед. ін-т (1948). Почав друкуватися в 1943. Перша зб. віршів «На перевалі» (1948). Автор наук.-фантастичних повістей «Володар Всесвіту» (1955), «Зуби дракона» (1956),



Р.-П. Датт.



Б. Ф. Даурисвіс.



В. П. Дашенко.



М. П. Дашкевич.

«Загибель Уранії» (1960) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тел.: З безодні минулого. К., 1970; Торжество життя. К., 1972; Кристалині дороги. К., 1976; Рос. перекл. — Зуби дракона. Алма-Ата, 1960.

ДАШКО Микола Григорович (н. 17.IV 1930, с. Добринка, тепер Високопільського району Херсон. обл.) — новатор виробництва в будівництві, монтажник, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1959. Працюючи (з 1956) бригадиром комплексної бригади буд.-монтажного управління № 6 комбінату «Херсонпробуд», досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Його бригада одна з перших перейшла на роботу за методом *бригадного порядку*. Ініціатор нової форми соціалістичного змагання в будівництві — підтягування відстаючих до рівня передових. Делегат XXIII з'їзду КПРС та XXII і XXV з'їздів КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.



М. Г. Дашко.

«ДАШНАКЦУТН» («Сююз») — вірменська бурж.-націоналістична контрреволюційна партія. Виникла 1890 в Тбілісі. Видавала газ. «Дрошак» («Прапор»). Соціальною базою «Д.» була вірменська буржуазія. Дашнаки виступали проти революц. робіт. руху, намагалися відірвати вірм. робітників від загальнорос. революц. боротьби, розпалювали нац. ворожнечу між народами Закавказзя. «Д.» вороже зустріла Велику Жовтн. соціалістич. революцію, намагалася відірвати Вірменію від Рад. Росії. В травні 1918 «Д.» захопила владу у Вірменії (до листопада 1920). В лютому 1921 було розгромлено антирад. заколот дашнаків. «Д.» в Рад. Вірменії було ліквідовано. «Д.» має за кордоном свої орг-ції, які ведуть антирад. пропаганду.

ДАЯКИ — група племен і народностей, корінне населення о. Калимантан. Чисельність — бл. 2,5 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять мовами індонез. групи австронезійської сім'ї мов. Поряд з традиційними реліг. віруваннями серед Д. поширений іслам. У минулому Д. заселяли весь острів. У 13 ст. узбережжя почали заселяти малайські переселенці, які поступово відтіснили Д. у глиб острова. Осн. заняття — землеробство, мисливство, рибальство, збиральництво, різні ремесла. Д. мають своєрідне музичне й танцювальне мистецтво.

ДВАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ (позачерговий) — відбувся 16—17. I 1959 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 883 делегати з ухвальним і 90 з дорадчим голосом, які представляли 1 162 997 членів і 119 335 кандидатів у члени партії. З'їзд розглянув одне питання: Тези доповіді на *Двадцять першому з'їзді КПРС* «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки» і завдання Комуністичної партії України. З'їзд відзначив, що три роки, які минули після XX з'їзду КПРС, озна-

менувалися повними досягненнями партії і рад. народу на шляху побудови розвинутого соціалізму. В єдиному народногосп. комплексі СРСР дальшого розвитку досягли всі галузі економіки УРСР. За 1956—58 палова продукція пром-сті УРСР зросла на 37%, введено в дію понад 500 нових великих пром. підприємств. Певних успіхів досягли с. г. і транспорт. Підвищився матеріальний добробут і культур. рівень трудящих республіки. Поряд з цим делегати піддали критиці недоліки в роботі парт. орг-цій, у вугільній та в ряді ін. галузей пром-сті, в с. г., капітальному будівництві. Відповідно до контрольних цифр з'їзд визначив завдання парт. орг-ції республіки по здійсненню накреслених партією на семіріччю. В центрі уваги стояли питання дальшого переважання зростання пажкої індустрії, зокрема таких її провідних галузей, як металург., нафтова й хім. пром-сть, електрифікація, машинобудування. В галузі с. г. передбачалося збільшити виробн. зерна, тех. культур, продукції гварніництва. Ставилися завдання ширшого використання науки і техніки в усіх галузях нар. г-ва. На основі зростання соціалістичного виробн. забезпечувалося дальше підвищення матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. З'їзд зобов'язав парт. к-ти України забезпечити дальше підвищення рівня орг. та ідейно-виховної роботи, вдосконалення керівництва первинними парт. орг-ціями. В галузі ідеологічної роботи наголошувалося на необхідності поліпшити пропаганду марксизму-ленізму, виховання трудящих, особливо молоді, в дусі дружби народів і пролет. інтернаціоналізму, посилити боротьбу проти бурж. ідеології. З'їзд схвалив «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки».

Лит.: Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16—17 січня 1959 р. К., 1959; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. І. Юрчук.

ДВАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 14—25.II 1956 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1355 делегатів з ухвальним і 81 — з дорадчим голосом. Вони представляли 6 795 896 членів партії й 419 609 кандидатів у члени партії. Поряд денний з'їзду: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії; 3) Директиви XX з'їзду КПРС по 6-му п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60; 4) Вибори центр. органів партії. З'їзд підбив підсумки діяльності партії й народу за період після *Дев'ятинадцятого з'їзду КПРС*, одностайно схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК. На основі аналізу змін, що сталися в світі, з'їзд висунув і обґрунтував ряд важливих теоретичних положень і висновків, які стали вагомим вкладом у революц. теорію, в справу боротьби за мир, нац. незалежність народів і соціалізм. У доку-

ментах з'їзду зроблено висновок, що гол. рису сучас. епохи становить вихід соціалізму за межі однієї країни й перетворення його на світову систему, даю глибоку характеристику двох протилежних соціальних систем — соціалістичної й капіталістичної, показано зміцнення позицій соціалізму й послаблення позицій капіталізму, поглиблення його заг. кризи. З'їзд зробив важливий висновок про реальну можливість відвернення в сучас. умовах нової світової війни об'єднаними зусиллями могутнього соціалістичного табору, миролюбних несоціалістичних д-в, міжнар. робітн. класу й усіх сил, що відстоюють справу миру; конкретизував лєнінський принцип мирного співіснування країн з різним сусп. ладом. З'їзд розвинув марксистсько-лєнінське положення про заг. закономірності й форми переходу різних країн від капіталізму до соціалізму, зробив висновок, що в ряді капіталістичних країн робітн. клас, керований комуністичними партіями, спираючись на активну підтримку більшості народу, може завдати поразки реакційним антинар. силам, завоювати міцну більшість у парламенті й перетворити його на знаряддя, яке служить трудовому народові, підкреслив, що робітн. клас і його марксистсько-лєнінські партії повинні досконало володіти і мирними і немирними формами боротьби. При всій різноманітності конкретних форм переходу до соціалізму, зазначив з'їзд, обов'язковою й вирішальною умовою є революц. завоювання пролетаріатом у союзі з трудящими селянством політ. влади, встановлення диктатури пролетаріату, політ. керівництво соціалістичним будівництвом робітн. класу на чолі з його марксистсько-лєнінською партією. Теоретичні висновки з'їзду набули дальшого розвитку в прийнятій XXII з'їздом КПРС *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу* й рішеннях наступних з'їздів партії, в документах міжнар. нарад комуністичних і робітн. партій.

З'їзд підбив підсумки виконання плану 5-ї п'ятирічки (1951—55) і прийняв Директиви по 6-му п'ятиріччю. Плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60. В них ставилися завдання: забезпечити дальше зростання всіх галузей нар. г-ва на базі переважання розвитку важкої пром-сті, прискорення тех. прогресу й підвищення продуктивності праці, добитися значного піднесення с.-г. виробн. і на цій основі — значного підвищення матеріального добробуту й культур. рівня трудящих. Запорукою виконання цих завдань, підкреслив з'їзд, є поліпшення всієї орг. роботи партії. XX з'їзд КПРС розглянув питання про подолання культу особи Сталіна і його наслідків, викрив порушення соціалістичної законності, які раніше мали місце, і вжив необхідних заходів щодо виправлення їх. З'їзд схвалив діяльність ЦК по утвердженню лєнінських норм партійного життя й принципів парт. керівництва, розвитку внутріш. демократії. Велику увагу

з'їзд приділив питанням дальшого зміцнення й розвитку рад. сусп. і держ. ладу, його неперушних основ — союзу робітн. класу й селянства, дружби народів СРСР, соціально-політ. та ідейної єдності суспільства, накреслив широку програму культур. будівництва, комуністичного виховання трудящих, наголосив на необхідності поліпшення системи виховання й освіти підростаючого покоління. Серйозні заходи намітив з'їзд у справі дальшого зміцнення партії й підвищення її керівної ролі, вніс зміни в *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*, ухвалив постанову про підготовку проекту нової Програми партії. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію.

Лит.: XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. 1—2. М., 1956; История Коммунистической партии Радянського Союзу. К., 1977. Г. М. Мултих.

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИСЯЧНИК

— передові робітники пром. центрів СРСР, переважно комуністи, відряджені на село в період проведення суцільної колективізації с. г. відповідно до постанови Листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 про направлення 25 тис. робітників з достатнім організаторсько-політ. досвідом на роботу в колгоспи. Було відібрано й відряджено 27 519 добровольців, у т. ч. з України — 7,5 тис. Переважну більшість посланців міста становили індустріальні робітники (на Україні серед Д. металістів було 40%, гірників — 20%). Д. проводили велику політ., виховну й культурно-масову роботу серед селян. Вони сприяли зміцненню союзу робітн. класу й селянства, стали організаторами бідняцько-середняцьких мас села в боротьбі за суцільну колективізацію с. г., ліквідацію куркульства як класу. Багато Д. залишилося на постійній роботі в колгоспах.

ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ З'ІЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 27—30.IX 1961 в Києві. В його роботі взяли участь 1424 делегати з ухвальним і 147 — з дорадчим голосом, які представляли 1 432 806 членів і 147 365 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь про проект Програми КПРС; 2) Доповідь про проект Статуту КПРС; 3) Звіт ЦК Компартії України; 4) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 5) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд проходив напередодні *Двадцять другого з'їзду КПРС*, на якому партія мала підбити підсумки соціально-екон. розвитку рад. суспільства за період після XX з'їзду КПРС, прийняти нові Програму й Статут КПРС. З'їзд обговорив проекти нової Програми й Статуту КПРС, схвалив ці документи й запевнив ЦК КПРС, що всі комуністи й трудящі республіки не пошкодують сил для виконання Програми партії. У Звітній доповіді було підбито підсумки роботи парт. орг-цій республіки за період після *Двадцять першого з'їзду Компартії України*. За 1,5 року було побудовано понад 200 великих пром. під-

приємств, проведено значну роботу по прискоренню тех. прогресу, механізації й автоматизації, поліпшенню технології в пром-сті й будівництві. Обсяг валової продукції пром-сті збільшився на 31% замість передбачених планом 27,1%. Певних успіхів було досягнуто в розвитку с. г. Підвищився життєвий рівень народу. Відбувся перехід на 6—7-годинний робочий день (при 6 робочих днях на тиждень). Внаслідок часткового скасування податків з населення доходи трудящих республіки 1960—61 зросли майже на 100 млн. крб. В УРСР було закінчено перехід на обов'язкове восьмирічне навчання. З'їзд визначив заходи, спрямовані на неухильне виконання завдань семирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР, звернувши увагу на необхідність дальшого вдосконалення методів управління пром-стю й будівництвом, поліпшення планування й організації матеріально-тех. забезпечення всіх галузей нар. г-ва, розширення спеціалізації й кооперування підприємств, підвищення всіх тех.-екон. показників і насамперед продуктивності праці; в галузі с. г. — збільшення виробн. зерна й продукції тваринництва. З'їзд відзначив важливість дальшого всебічного розвитку нар. освіти, науки й культури, зокрема розробки теор. досліджень, зміцнення зв'язків науки з практикою комуністичного будівництва. З'їзд підкреслив необхідність постійного вдосконалювання форм і методів політ., ідеологічної та орг. роботи, поліпшення парт. керівництва діяльністю держ. і громад. орг-цій, неухильного додержання *ленінських норм партійного життя* й принципів колективності керівництва, вдосконалювання стилю роботи, розгортання творчої ініціативи комуністів, критики й самокритики, а також відмітив, що предметом особливого піклування парт. орг-цій має бути виховання трудящих у дусі високої ідейності й відданості справі партії, дружби народів, комуністичного ставлення до праці, неприхильності до бурж. ідеології, укр. бурж. націоналізму й космополітизму. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Лит.: XXII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1962; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ З'ІЗД КПРС — відбувся 17—31.X 1961 в Москві. В його роботі взяли участь 4394 делегати з ухвальним і 405 — з дорадчим голосом, які представляли 8 872 516 членів і 843 489 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт Центрального Комітету КПРС; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Проект Програми КПРС; 4) Про зміни в Статуті КПРС; 5) Вибори центр. органів партії. З'їзд схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК КПРС, підбив підсумки соціально-економ. розвитку рад. суспільства за період після *Два-*

дцятого з'їзду КПРС, накреслив перспективи комуністичного будівництва в СРСР. У документах з'їзду дано аналіз розвитку партії й країни за звітний період, розглянуто питання міжнар. становища СРСР, розвитку світового комуністичного й робітн. руху. За звітний період Комуністична партія й рад. народ добилися зростання пром. виробн., прискорення темпів наук.-тех. прогресу, розвитку продуктивних сил союзних республік, особливо сх. р-нів країни. Вживалися певні заходи до піднесення с. г., однак його відставання не було подолано. Використовуючи зростаючі екон. ресурси, партія здійснила ряд заходів по підвищенню життєвого рівня трудящих. З'їзд доручив ЦК спрямовувати зусилля партії й народу на прискорення темпів комуністичного будівництва, виконання семирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР, всемірне підвищення продуктивності праці.

В політ. галузі звітний період характеризувався дальшим розвитком *соціалістичної демократії*, посиленням орг. і виховної діяльності КПРС, соціалістичної д-ви, підвищенням активності й ініціативи мас. Значний крок уперед було зроблено в розвитку й удосконаленні соціалістичних сусп. відносин. З'їзд підтвердив курс на всебічний розвиток ленінських норм парт. і держ. життя, колективності керівництва, на підвищення керівної ролі партії та зміцнення єдності її рядів, на розвиток творчої активності нар. мас. Найхарактернішою рисою міжнар. становища було, як визначив з'їзд, дальше розширення й поглиблення співробітництва КПРС з братніми марксистсько-ленінськими партіями, зростання сил соціалізму, демократії й миру. З'їзд, підтверджуючи непорушність миролюбних принципів рад. зовн. політики, одночасно поставив питання про дальше зміцнення обороноздатності СРСР, єдності й могутності країн соціалістичної співдружності. Він закликав зміцнювати солідарність з трудящими всього світу, всебічно підтримувати народи, які борються за своє визволення, робити все, щоб зберегти й зміцнити мир в ім'я прогресу людства. З'їзд прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу* — третю Програму партії, в якій узагальнено практику будівництва соціалізму в СРСР, враховано досвід світового революц. руху, дано характеристику комуністичного суспільства, визначено шляхи переростання соціалізму в комунізм, розкрито закономірності світового революц. процесу. В ухваленому з'їздом у новій редакції Статуті КПРС далі розвинено *ленінські норми партійного життя*. Нові його положення було спрямовано на зміцнення єдності й згуртованості парт. рядів, посилення активності комуністів, підвищення їхньої авангардної ролі. В Статуті особливо підкреслено, що вищим принципом парт. керівництва є його колективність — обов'язкова умова нормальної діяльності парт. орг-цій.

ДВАДЦЯТЬ ОДНА УМОВА

З'їзд обрав ЦК КПРС і Центр. ревізійну комісію.

Лит.: XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1962; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. Б. П. Ковалевський.

ДВАДЦЯТЬ ОДНА УМОВА, Умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу — резолюція, ухвалена 6.VIII 1920 II конгресом Комінтерну; визначила умови й порядок прийому компартій до *Комуністичного Інтернаціоналу*, а також їхні обов'язки. Проект умов написав В. І. Ленін. Д. о. у. враховувала істор. досвід більшовицької партії й усього міжнар. робітн. руху. Осн. умовами належності партій до Комінтерну були: визнання *диктатури пролетаріату*, пропаганда й агітація необхідності боротьби за неї; повний розрив з реформістами й центристами й виключення їх з партії; поєднання легальних і нелегальних методів боротьби; систематична робота на селі, в армії, профспілках та ін. масових організаціях, а також парламенті. Умови вимагали побудови компартій на принципах *демократичного централізму*, закликали до боротьби з реформістськими профспілками. Постанови конгресів Комінтерну й ВККІ були обов'язковими для всіх секцій, які входили до Комінтерну. Водночас конгрес підкреслював, що керівні органи Комінтерну зобов'язані враховувати конкретні умови, в яких діяли й боролися партії, і виносити загальнообов'язкові рішення лише з таких питань, з яких такі рішення можливі. Д. о. у. підкреслювала інтернац. характер компартій, конкретизувала принцип пролет. інтернаціоналізму як солідарність з робітн. класом і революц. рухом ін. країн, як підтримку нац.-визв. руху, підтримку й захист кожної Рад. республіки в її боротьбі проти контрреволюції й імперіалістичної агресії. Д. о. у. заклала основи консолідації як міжнар. комуністичного руху в цілому, так і кожної комуністичної партії на принципах *марксизму-ленінізму*, стала на перешкоді проникненню в їхні ряди опортуністичних і центристських елементів.

Лит.: Ленін В. І. Умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу. — Промова про умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу 30 липня. Повне зібрання творів, т. 41; Второй конгресс Коминтерна. М., 1972.

Б. М. Забарко.

ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 16—19.II 1960 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 894 делегати з ухвальним і 93 — з дорадчим голосом, які представляли 1 256 700 членів і 131 788 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд підбив підсумки роботи парт. орг-цій республіки за чотири роки, що минули з часу *Дев'ятого з'їзду Компартії України*. В братній сім'ї рад. республік УРСР досагда нових значних успіхів в екон., політ. і культурному розвитку. Укр. РСР 1958 вдруге

нагороджено орденом Леніна. 15 областей республіки також удостоєно ордена Леніна. Разом з тим з'їзд відзначив, що парт. орг-ції ще не повністю використали всі можливості й резерви для швидкого розвитку пром. і особливо с.-г. виробництва, й висунув перед ними завдання мобілізації мас на здійснення рішень *Двадцять першого з'їзду КПРС*, щоб на основі переважającego зростання важкої пром-сті, впровадження нової техніки й передової технології, підвищення продуктивності праці забезпечити неухильне зростання всіх галузей нар. г-ва. З метою дальшого підвищення матеріального добробуту трудящих пропонувалося нарощувати темпи будівництва житла й культурно-побутових і мед. закладів, поліпшувати побутове обслуговування трудящих. З'їзд поставив перед парт. орг-ціями завдання докорінно поліпшити ідеологічну роботу, забезпечити її тісний зв'язок з життям, практикою комуністичного будівництва. В його рішеннях наголошувалося на важливості виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму, рад. патріотизму й дружби народів, на посиленні боротьби проти будь-яких проявів ворожої марксизмові-ленінізові ідеології, насамперед ідеології укр. бурж. націоналізму, підкреслювалося необхідність дальшого вдосконалення форм і методів парт.-орг. роботи — перевірки виконання прийнятих рішень, поліпшення справи добору, розстановки й виховання кадрів, підвищення бойовитості первинних парт. орг-цій. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Лит.: XXI з'їзд Комуністичної партії України. 16—19 лютого 1960 року. Матеріали з'їзду. К., 1960; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ З'ЇЗД КПРС (позачерговий) — відбувся 27.I—5.II 1959 в Москві. В його роботі взяли участь 1269 делегатів з вирішальним і 106 — з дорадчим голосом, які представляли 7 622 356 членів і 616 775 кандидатів у члени партії. На порядку денному стояло одне питання: Про контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65. Перед з'їздом пройшло всенар. обговорення проекту контрольних цифр розвитку нар. г-ва СРСР. З'їзд продемонстрував монолітну єдність і зростання авторитету партії. Він одностайно схвалив рішення Червеного (1957) пленуму ЦК КПРС «Про антипартійну групу». В резолюції з'їзду підкреслено, що партія неухильно додержуватиметься лєнінських норм парт. життя, принципів колективності керівництва. Підбиваючи підсумки істор. перемог партії й рад. народу за весь період після Жовтня, з'їзд зробив важливий висновок про повну, остаточну перемогу соціалізму в нашій країні. СРСР вступив у період будівництва комуністичного суспільства.

З'їзд визначив гол. завдання партії на семирічку (1959—65), за-

твердив контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на ці роки. Гол. завдання семирічки в екон. галузі полягало в дальшому піднесенні економіки на базі переважającego розвитку важкої індустрії, значному посиленні екон. потенціалу країни з тим, щоб забезпечити неухильне підвищення життєвого рівня народу. Передбачалося екон. і культурне піднесення всіх союзних республік. Відповідно до семирічного плану обсяг валової продукції пром-сті УРСР мав зрости на 77%. У політ. галузі з'їзд висунув завдання забезпечення дальшого зміцнення соціалістичного ладу, єдності й згуртованості рад. народу, розвитку рад. демократії, активності й самодіяльності широких нар. мас у будівництві комуністичного суспільства, розширення функцій громад. орг-цій у розв'язанні держ. питань, підвищення орг. й виховної ролі партії й соціалістичної д-ви, всемірного зміцнення союзу робітників і селян, дружби народів СРСР; у галузі ідеологічній — посилення ідейно-виховної роботи партії, підвищення комуністичної свідомості трудящих і насамперед молоді, виховання їх у дусі комуністичного ставлення до праці, рад. патріотизму й інтернаціоналізму. З'їзд заявив, що Рад. Союз вважає своїм найважливішим завданням неухильно провадити миролюбну зовн. політику, всемірно зміцнювати єдність соціалістичних країн на основі лєнінських принципів пролет. інтернаціоналізму. З'їзд націлив партію і народ на здійснення нових завдань комуністичного будівництва. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію КПРС.

Лит.: Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января — 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет, ч. 1—2. М., 1959; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1978.

Д. Ю. Бернштейн.

ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ З'ЇЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 10—13.II 1976 в Києві, напередодні *Двадцять п'ятого з'їзду КПРС*. У його роботі брали участь 2316 делегатів, які представляли 2 536 772 члени й 89 036 кандидатів у члени КПРС. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Про проект ЦК КПРС до XXV з'їзду КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки»; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд, виражаючи волю комуністів і всіх трудящих республіки, схвалив і одностайно підтримав внутр. і зовн. політику КПРС, багатогранну й плідотворну діяльність її ЦК. На з'їзді відзначалося, що в роки 9-ї п'ятирічки (1971—75) трудящі республіки внесли гідний вклад у розвиток єдиного народногосп. комплексу країни, зміцнення її екон., наук.-тех. потенціалу й обороноздатності, економіка Рад. України розвивалася високими й сталими темпами, піднялася на якісно новий рівень. Валовий сусп. продукт зріс на третину, нац. доход — на 26%. Випуск пром. продукції збільшився

на 41,3% при плановому завданні 38—41%. Забезпечено планомірний розвиток усіх екон. районів республіки. Середньорічний обсяг валової продукції с. г., незважаючи на несприятливі погодні умови 1972 і 1975, збільшився на 15,5%. Виконано директиви *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* по виробництву зерна, м'яса, молока, яєць. Зросли заготівлі с.-г. продукції. В нар. г-во республіки, як і намічалось планом, було вкладено 80 млрд. крб. Збудовано 300 великих пром. підприємств, понад 2800 виробничих об'єктів і комплексів, 98 млн. м² житла, багато об'єктів соціально-культур. і побутового призначення. Виконано завдання п'ятирічки по перевезеннях народногосп. вантажів усіма видами транспорту. У 9-й п'ятирічці за рахунок підвищення продуктивності праці, яке відбувалося прискореними темпами, одержано 80% приросту пром. виробн. і весь приріст с.-г. продукції. Послідовно здійснювалися концентрація і спеціалізація виробництва, перехід на дво-триланкову систему управління. Велике місце в роботі й рішеннях з'їзду зайняли питання здійснення курсу партії на підвищення ролі інтенсивних факторів екон. зростання, прискорення наук.-тех. прогресу, оновлення й модернізацію парку технологічного устаткування, вдосконалення організації нар. г-ва й управління ним.

На з'їзді всебічно обговорювалася діяльність парт. орг-цій, рад. і госп. органів республіки по здійсненню виробленої партією програми розвитку с. г., його інтенсифікації. Особливу увагу було звернуто на зміцнення матеріально-тех. бази, поглиблення спеціалізації й концентрації с.-г. виробн. на базі міжгосп. кооперації й агропром. інтеграції, на широке впровадження досягнень науки й передового досвіду.

Відзначили великі успіхи в розвитку економіки й критично оцінюючи зроблене, з'їзд вказав на недоліки, нерозв'язані питання й резерви дальшого зростання сусп. виробництва, наголосив на необхідності посилення парт. керівництва економікою, спрямував орг. і масово-політ. роботу на широке розгортання соціалістичного змагання. Глибоке відображення в роботі з'їзду знайшло зростання ролі науки в розвитку суспільства. Було відзначено, що необхідні й надалі зі зростаючим розмахом розвивати дослідження в галузі сусп., природничих і тех. наук, які мають першочергове значення. 9-а п'ятирічка стала важливим етапом у піднесенні добробуту, розвитку освіти й культури укр. народу. Реальні доходи на душу населення зросли за 5 років на 20%. Майже 9 млн. чоловік вселилися в нові або більш упорядковані квартири. Поліпилися благоустрій міст і сіл, охорона навколишнього середовища. Завершено в основному перехід до загальної середньої освіти молоді. З'їзд всебічно розглянув питання дальшого орг.-політ. зміцнення Компартії України — бойового загону КПРС, розстановки й вихо-

вання кадрів, вдосконалення стилю й методів парт. керівництва, підвищення ролі Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу та ін. масових орг-цій у розвитку соціалістичної демократії. ЦК Компартії України, підкреслювалося на з'їзді, неухильно проводив лінію на суворе додержання *ленінських норм партійного життя*, принципів *демократичного централізму*, підвищення авангардної ролі комуністів. Удосконалюючи стиль своєї роботи, парт. орг-ції використовували негативні явища, розвивали критику й самокритику, систематично, на основі індивідуального підходу, поповнювали свої ряди кращими представниками трудящих. Великий вплив на розвиток соціально-політ. і трудової активності комуністів мав обмін парт. документів, що проходив у ці роки. Ідеологічна робота парт. орг-цій республіки стала наступальнішою, конкретнішою, цілеспрямованішою, було вжито заходів до усунення наявних недоліків. Посилилось патріотичне й інтернац. виховання трудящих, чому великою мірою сприяло всенар. святкування 50-річчя СРСР. З'їзд поставив завдання забезпечити комплексний наук. підхід до організації ідеологічної роботи. В одностайно прийнятій резолюції з'їзд схвалив політ. лінію ЦК Компартії України, його роботу по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і *Двадцять четвертого з'їзду Компартії України*, схвалив проект ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», доручив Раді Міністрів УРСР, виходячи з цього документа, з урахуванням пропозицій, висловлених делегатами з'їзду, комуністами, трудящими в ході його обговорення, забезпечити розробку народногосп. плану УРСР на 10-у п'ятирічку, активну участь у цій роботі парт., рад., профспілкових і комсомольських орг-цій. З'їзд запевнив ЦК КПРС у тому, що Компартія України — один з бойових загонів КПРС — готова до розв'язання великих і відповідальних завдань, які поставить черговий, XXV з'їзд КПРС. З'їзд обрав ЦК у складі 191 члена й 77 кандидатів у члени ЦК Компартії України й Ревізійну комісію в складі 57 чол. На Пленумі ЦК було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК Компартії України. Першим секретарем ЦК Компартії України обрано В. В. Щербиського.

Лит.: XXV з'їзд Комуністичної партії України. 10—13 лютого 1976 року. Стенографічний звіт. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. В. М. Мазур.

ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ З'ІЗД КПРС — відбувся 24.II — 5.III 1976 в Москві. В роботі з'їзду брало участь 4998 делегатів, які представляли 15 694 тис. комуністів. На з'їзді були присутні 103 делегати комуністичних, робітн., нац.-демократичних і соціалістичних партій. Порядком денний: 1) Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутр. і зовн. політики. Доповідь Генерального сек-

ретаря ЦК Л. І. Брежнєва XXV з'їздові КПРС; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Осн. напрями розвитку нар. г-ва СРСР на 1976—80. Доповідь Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна XXV з'їздові КПРС; 4) Вибори центр. органів партії. В доповіді Л. І. Брежнєва було дано глибокий аналіз усіх сторін діяльності партії й життя суспільства зрілого соціалізму, розкрито ключові внутр. і міжнар. проблеми. З'їзд цілком і повністю схвалив політ. лінію і практичну діяльність ЦК партії. В док-тах з'їзду підкреслено, що в галузі зовн. політики КПРС протягом 1971—75 провела велику роботу по втіленню в життя *Програми миру*, прийнятої *Двадцять четвертим з'їздом КПРС*. З'їзд відмітив, що завдяки цьому зміцніло міжнар. становище нашої Батьківщини, посилюлися позиції світового соціалізму, здійснено поворот від «холодної війни» до мирного співіснування д-в з різним сусп. ладом. У центрі уваги КПРС, як і раніше, були взаємовідносини з соціалістичними країнами, співробітництво з братніми партіями цих д-в. Зміцніли і збагатилися новим змістом відносини СРСР з країнами, що розвиваються. З'їзд наголосив на важливості й актуальності принципів пролетарського *інтернаціоналізму*, вказав, що захист його є обов'язком кожної марксистсько-ленінської партії, кожного комуніста. З'їзд засвідчив непохитність позицій бойової солідарності КПРС з *міжнародним комуністичним рухом*, з усіма борцями за соціальне й нац. визволення народів, одностайно прийняв Заяву «Свободу в'язням імперіалізму і реакції», а також рішення спорудити в Москві монумент в пам'ять героїв міжнар. комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, які загинули від рук класового ворога. Спираючись на досягнутий поворот у розвитку міжнар. відносин, з'їзд прийняв програму дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу й незалежність народів, яка конкретизувала зміст Програми миру й визначила її осн. завдання на сучас. етапі. З'їзд всебічно проаналізував діяльність партії й народу по здійсненню завдань 9-ї п'ятирічки (1971—75). За роки п'ятирічки зроблено новий великий крок у створенні матеріально-тех. бази комунізму, в підвищенні рівня життя народу, забезпечено стаке зростання економіки, розв'язання осн. соціально-екон. завдань п'ятирічного плану. Успішно вирішувалася проблема підвищення ефективності виробництва, на що вказує прискорене зростання продуктивності праці. Нац. доход за 1971—75 збільшився на 28%; осн. виробничі фонди нар. г-ва зросли в 1,5 раза; обсяг пром. виробн. — на 43%. Заг. обсяг капіталовкладень у нар. г-во становив понад 500 млрд. крб. Послідовно здійснювалася довгочасна програма піднесення с. г. — його тех. переобладнання, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів. Незважаючи на несприятливі по-

ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ З'ІЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

гідні умови, середньорічний обсяг виробн. с.-г. продукції збільшився на 13%, на 14 млн. т зріс середньорічний збір зерна. В 9-й п'ятиріччі здійснено важливі соціальні заходи по підвищенню оплати праці, пенсій, стипендій тощо. Житлові умови поліпшили 56 млн. чол. Завершено в основному перехід до заг. обов'язкової середньої освіти. З'їзд вказав і на труднощі, нерозв'язані проблеми, недоліки (частину виробн. потужностей не було введено або освоєно в строк; у деяких галузях вузьким місцем залишалося впровадження у виробн. досягнень науки й техніки; не скрізь вдалося позбутися втрат робочого часу, порушень планової, технологічної й трудової дисципліни). Спираючись на досягнуті успіхи, з'їзд намітив чергові завдання госп. будівництва, конкретизував і розвинув принципи настанови політики партії в умовах зрілого соціалізму на 10-е п'ятиріччя (1976—80) й на тривалішу перспективу. Осн. напрями *економічної стратегії КПРС* на сучас. етапі втілені в гол. завданні 10-ї п'ятирічки, яке полягає в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального й культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва. Стрижнем екон. стратегії партії є даліше нарощування екон. могутності країни, розширення й докорінне оновлювання виробн. фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої пром-сті — фундаменту економіки. З'їзд проголосив широку соціальну програму (збільшення майже на 76 млрд. крб. фондів споживання, підвищення реальних доходів населення, дальший розвиток житлового будівництва). З'їзд приділив велику увагу розвиткові науки, розробці й здійсненню заходів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, раціональне використання й відтворення природних ресурсів, визначив програму розвитку всіх союзних республік, у т. ч. Укр. РСР. З'їзд висунув ряд вузлових проблем розвитку економіки на сучас. етапі: прискорення наук.-тех. прогресу, дальший розвиток с. г., збільшення виробн. товарів нар. споживання, поліпшення торгівлі й побутового обслуговування населення; розвиток зовнішньоекон. зв'язків; дальше вдосконалювання управління економікою, всього соціалістичного госп. механізму. З'їзд глибоко й усебічно проаналізував діяльність партії в умовах розвинутого соціалізму, підкреслив, що КПРС, ставши партією всього народу, не втратила свого класового характеру, була і є партією робітн. класу. За звітний період її ряди поповнили майже 2,6 млн. комуністів. Серед них робітники становили 58%, колгоспники — понад 11%, істотно зріс

пошарок комуністів серед інтелігенції. З'їзд націлив парт. орг-ції на суворе дотримання *ленінських норм партійного життя* і принципів парт. керівництва, на глибоке оволодіння *ленінським стилем роботи*. З'їзд зробив великий внесок у розвиток марксистсько-ленінської теорії, проаналізував гол. підсумки майже 60-річного шляху Рад. д-ви, дав всебічну характеристику закономірностей *розвинутого соціалістичного суспільства*. З'їзд висунув завдання дальшого вдосконалювання й підвищення ефективності всієї ідейно-виховної роботи партії, відзначивши необхідність комплексного підходу до всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політ., трудового й морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих. З'їзд приділив велику увагу питанням дальшого розвитку *політичної системи радянського суспільства*. Йшлося про вдосконалювання соціалістичної державності, дальший розвиток *соціалістичної демократії*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя, активізацію діяльності громад. орг-цій. З'їзд дав принципи вказівки щодо підготовки проекту нової Конституції СРСР. Він озброїв партію і народ конкретною програмою соціально-екон. і політ. розвитку соціалістичного суспільства, боротьби за зміцнення миру. З'їзд обрав ЦК КПРС у складі 287 членів і 139 кандидатів у члени партії. До складу Центр. ревізійної комісії обрано 85 чол. Пленум ЦК обрав Політбюро ЦК КПРС і Секретаріат, затвердив голову К-ту парт. контролю при ЦК КПРС. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано Л. І. Брежнєва.

Лит.: XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого — 5 березня 1976 року. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1976; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; XXV съезд КПСС: единство теории и практики, в. 1—4. М., 1977—79; Мир о XXV съезде КПСС. М., 1977; Шафорова В. М. Рішення XXV з'їзду КПРС — у життя. Показчик літератури. К., 1977. В. І. Юрчук.

ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ З'ІЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 15—18.III 1966 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 1517 делегатів з ухвальним і 113 — з дорадчим голосом, які представляли 1 833 362 члени і 128 046 кандидатів у члени партії. Порядком денним: 1) Звіт Центрального Комітету Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Доповідь про проект Директив ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд підбив підсумки роботи парт. орг-ції республіки за чотири роки після *Двадцять другого з'їзду Компартії України* по виконанню рішень *Двадцять другого з'їзду КПРС*, вимог Програми партії щодо забезпечення дальшого розвитку пром-сті, с. г., науки й культури. В результаті розгортання масового соціалістичного змагання за збільшення ви-

робн. пром. продукції, підвищення якості й поліпшення тех.-екон. показників у жовтні 1965 пром-сть республіки виконала семирічку по заг. обсягу виробн. і по більшості найважливіших видів продукції. Значна увага приділялася прискоренню тех. прогресу в нар. г-ві. У великих масштабах здійснювалися механізація й автоматизація виробн. процесів, впроваджувалися передова технологія й організація праці. Водночас з'їзд указав на наявність недоліків у розвитку окремих галузей економіки й визначив шляхи їх усунення, зокрема звернувши увагу на відставання від планових завдань семирічки вугільної, хім., нафтопереробної, легкої й харчової пром-сті республіки. Значне місце на з'їзді зайняло обговорення діяльності парт. орг-ції республіки по дальшому піднесенню с. г. на основі рішень Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС. За звітний період проведено велику орг. роботу по добору й вихованню колгоспних і радгоспних кадрів, зміцненню сільс. парт. орг-ції, збільшенню виробн. і продаж д-ві с.-г. продукції, зміцненню економіки господарства, підвищенню добробуту трудівників села. Внаслідок цього зріс валовий збір зерна, цукрових буряків та ін. с.-г. культур, дещо збільшилося виробництво продукції тваринництва. Однак темпи розвитку с. г. були недостатніми. Завдання семирічного плану в галузі с. г. в цілому не було виконано. Нац. доход за семирічку в республіці збільшився на 54%, середня зарплата робітників і службовців — на 20%, а доходи колгоспників від громад. господарства — більш як у 1,5 раза. Суспільні фонди споживання в республіці за семирічку зросли майже в 1,7 раза й досягли 1965 7,2 млрд. крб. Дальшого піднесення досягли нар. освіта, наука й культура. З'їзд обговорив і одностайно схвалив проект Директив ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70, накреслив конкретні завдання по дальшому піднесенню економіки й культури УРСР. З'їзд поставив вимогу перед парт. орг-ціями республіки забезпечити неухильне зростання продуктивності праці й зниження собівартості продукції, прискорення тех. прогресу. Особливу увагу з'їзд звернув на розвиток важкої індустрії. Гол. завданням у галузі с. г. ставилося значне збільшення виробн. продукції землеробства, насамперед зерна, і тваринництва на основі здійснення *аграрної політики КПРС*. З'їзд підкреслив значення розвитку науки для виконання п'ятирічного плану. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції республіки вдосконалювати стиль і методи роботи, неухильно дотримуватися *ленінських норм партійного життя*, розвивати внутріпарт. демократію, критику й самокритику, поліпшувати добір, розстановку й виховання кадрів, підвищувати вимогливість до них, систематично здійснювати контроль і організацію виконання рішень партії й уряду, зміцнювати парт. і держ. дисципліну, посилю-

ти керівництво Радами, профспілками, комсомолом та ін. громад. орг-ціями. В галузі ідеологічної роботи з'їзд підкреслив необхідність озброєння кадрів марксистсько-ленінською теорією, екон. знаннями, зобов'язав парт. орг-ції вести наполегливу боротьбу за високу комуністичну ідейність рад. людей, добиватися дальшого зміцнення зв'язку пропаганди й агітації з розв'язуванням практичних завдань виробництва. З'їзд обрав ЦК КПРС партії України й Ревізійну комісію.

Лит.: XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1967; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *І. П. Стафійчук.*

ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ З'ІЗД КПРС — відбувся 29.III—8.IV 1966 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 4619 делегатів з вищайшим і 323 — з дорадчим голосом, які представляли 11 673 676 членів партії й 797 403 кандидати в члени партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70; 4) Вибори центр. органів партії. В Звітній доповіді ЦК відзначалося, що період після XXII з'їзду КПРС був відзначений дальшим зміцненням рядів партії, підвищенням її політ. та орг. ролі в рад. суспільстві. В партії утвердилися *ленінські норми партійного життя* й принципи парт. керівництва, що благотворно позначалося на послідовному здійсненні внутр. і зовн. політики КПРС і Рад. д-ви, на управлінні всіма соціально-екон. і політ. процесами комуністичного будівництва. На з'їзді підкреслювалося, що цьому значною мірою сприяли рішення Жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС, який став яскравим свідченням монолітності і єдності партії, її політ. зрілості. У внутр. розвитку країни це був період, коли рад. народ під керівництвом партії завершив виконання семирічного плану розвитку нар. г-ва (1959—65). Було забезпечено дальше зростання й зміцнення соціалістичної економіки на базі наук.-тех. прогресу, майже подвоїлись осн. виробн. фонди, збудовано 5,5 тис. великих підприємств, абсолютний приріст продукції більш як утричі перевищив відповідні показники за всі довоєнні п'ятиріччя. Досягнуто збільшення виробництва с.-г. продукції. Підвищився добробут рад. народу. За останні п'ять років семиріччя нац. дохід збільшився на 33% і становив 1965 понад 190 млрд. крб. Уперше в історії Рад. д-ви запроваджено пенсійне забезпечення колгоспників. Значних успіхів досягнуто в розвитку науки. Яскравим свідченням цього стали досягнення Рад. Союзу в освоєнні космосу. Продовжувався процес зміцнення й розширення соціалістичної демократії в різних сферах сусп. життя. Ще міцнішими стали політ. основи соціалістичного ладу — союз робітн. класу й кол-

госпного селянства, дружба народів СРСР, ідейно-політ. єдність усіх трудящих, їхня згуртованість навколо Комуністичної партії. Міжнар. становище ознаменувалося неухильним зростанням міжнар. авторитету Рад. Союзу й усієї світової системи соціалізму; новими перемогами країн і народів, що борються проти колоніалізму, за свою незалежність і прогрес; активізацією боротьби робітн. класу в країнах капіталу; дальшим розвитком міжнар. комуністичного й робітн. руху. Водночас цей період характеризувався дальшим загостренням і поглибленням заг. кризи капіталізму. З новою силою виявилась агресивна природа імперіалізму, небезпека, яку він несе мирові, свободі й незалежності народів. Політика КПРС і Рад. д-ви в цих умовах була спрямована на те, щоб дати рішучу відсіч агресивним силам, протидіяти дальшому загостренню міжнар. обстановки, боротися проти небезпек виникнення нової світової війни. При виробленні і здійсненні зовн. політики ЦК виходив з інтернац. революц. обов'язку нашої партії як перед братніми соціалістичними країнами, так і перед трудящими всіх країн. З'їзд відзначив гол. екон. завдання п'ятиріччя (1966—70): на основі всемірного використання досягнень науки й техніки, індустріального розвитку всього сусп. виробн., підвищення його ефективності й продуктивності праці забезпечити дальше значне зростання пром-сті, високі сталі темпи розвитку с. г. і завдяки цьому добитися істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культур. потреб трудящих. З'їзд підкреслив важливість дальшого зміцнення Рад. д-ви, всемірного розвитку соціалістичної демократії.

Велику увагу було приділено питанням парт. будівництва. З'їзд поставив вимогу уважніше підходити до прийому в партію, підвищити вимогливість до вступаючих, добиватися, щоб у складі партії робітники й надалі посідали провідне становище. Це відповідає соціальній природі КПРС, місцю й ролі робітн. класу в розвинутому соціалістичному суспільстві. Було внесено часткові зміни до *Статуту Комуністичної партії Радянського Союзу*, спрямовані на дальше поліпшення якісного складу партії й чистоту її рядів, на розширення внутріпарт. демократії, на підвищення активності парт. орг-цій і відповідальності комуністів за діяльність своєї орг-ції й партії в цілому. З'їзд перейменував Президію ЦК на *Політичне бюро ЦК КПРС* і доручив йому здійснювати керівництво роботою партії між пленумами ЦК, відновив посаду *Генерального секретаря ЦК КПРС*. Велику увагу було приділено підвищенню рівня ідеологічної роботи, питанням виховання трудящих у дусі високої політ. свідомості, комуністичного ставлення до праці, посиленню боротьби проти бурж. ідеології, реформізму, правого й «лівого» ревізіонізму.

З'їзд повністю схвалив зовнішньополіт. діяльність ЦК КПРС і Рад. уряду, практичні заходи ЦК КПРС, спрямовані на врегулювання розбіжностей у міжнар. комуністичному русі на принциповій основі марксизму-ленізму, документів, прийнятих міжнар. нарадами представників комуністичних і робітн. партій — Декларації 1957 й Заяви 1960. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію. На першому після з'їзду Пленумі ЦК КПРС було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК КПРС. Пленум обрав Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Лит.: XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1966; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. *А. В. Мяловицький.*

ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ З'ІЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 17—20.III 1971 в Києві. В його роботі взяла участь 2197 делегатів з ухвальним і 102 — з дорадчим голосом, які представляли 2 281 568 членів і 97 221 кандидата в члени КПРС. З'їзд проходив напередодні *Двадцять четвертого з'їзду КПРС*, який ознаменував важливий істор. рубіж на шляху комуністичного будівництва. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Доповідь про проект Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд одностайно схвалив внутр. і зовн. політику ЦК КПРС і Рад. уряду, їхню практичну діяльність по піднесенню економіки, науки й культури, підвищенню матеріального рівня життя народу, дальшому розвитку соціалістичної демократії, по зміцненню позицій світового соціалізму, зміцненню миру й міжнар. безпеки. З'їзд відзначив, що звітний період характеризувався значним прискоренням наук.-тех. прогресу, впровадженням досконаліших методів управління, планування й екон. стимулювання. За роки 8-ї п'ятиріччя (1966—70) заг. обсяг пром. виробн. в республіці зріс на 49,7% проти передбачених 47%. Продуктивність праці збільшилася на 28%, за рахунок чого одержано 2/3 приросту пром. продукції. Капіталовкладення в нар. г-во республіки становили 58 млрд. крб., тобто в 1,4 раза більше, ніж у попередній п'ятиріччя. Було введено в дію 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробн. комплексів і цехів. Широко впроваджувалися комплексна механізація й автоматизація виробн. процесів. Завдяки здійсненню розроблених *Двадцять третім з'їздом КПРС*, пленумами ЦК КПРС важливих політ., орг. і екон. заходів с. г. республіки розвивалося швидкими темпами. Внаслідок зміцнення матеріально-тех. бази с. г. осн. виробн. фонди колгоспів і радгоспів республіки зросли на 40%, валова продукція с. г. — на 16,6%. В результаті піднесення економіки поліпшився доб-

ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ З'ІЗД КПРС

робот трудящих, підвищився рівень їхньої культури. Нац. доход у республіці зріс на 39% проти намічених 36%. З'їзд підкреслив, що досягнення Рад. України у 8-й п'ятирічці — це наслідок самовідданості й високого трудового ентузіазму трудящих УРСР, спільної праці всіх народів Рад. Союзу, їхнього братерського співробітництва і взаємодопомоги на основі ленінської *національної політики КПРС*. Мобілізуючи трудящих на успішне виконання п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва на 1971—75, з'їзд зобов'язав ЦК, обкоми, міськкоми, райкоми Компартії України, парт., профспілкові, комсомольські орг-ції, рад. і госп. органи розгорнути широку політ. і орг. роботу по здійсненню накреслень партії, добиватися виконання держ. планів на всіх ділянках госп. і культур. будівництва. Особливу увагу було приділено впровадженню досягнень науки і техніки, прогресивної технології, наук. організації праці й виробн., вдосконаленню структури управління, поліпшенню якості продукції, кращому використанню резервів і можливостей для ефективнішого розвитку народного господарства.

З'їзд одностайно схвалив проект Директив по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75. Передбачалися випереджаючі темпи розвитку електроенергетики, хім., машинобуд., нафтопереробної й нафтохім. пром-сті. Одним з першорядних завдань з'їзд визначив забезпечення швидшого й сталішого розвитку с. г. До тех. переозброєння с. г. виробн. залучалися майже всі галузі індустрії. Особлива увага приділялася збільшенню виробн. мінеральних добрив. Величезні кошти спрямовувалися на подальше підвищення життєвого рівня трудящих. Передбачалося завершити перехід до загальної середньої освіти молоді.

З'їзд висунув вимогу й надалі виявляти турботу про підвищення бойовитості первинних парт. орг-цій, виховання в кожного комуніста почуття високої відповідальності за дотримання вимог Статуту КПРС, наголосив на необхідності поліпшення роботи з кадрами, посилення контролю й перевірки виконання, зміцнення парт. і держ. дисципліни. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції постійно поліпшувати й удосконалювати ідеологічну й орг. роботу, усувати наявні недоліки. Особливу увагу було звернуто на посилення марксистсько-ленінського навчання керівних кадрів, боротьби проти будь-яких проявів бурж. ідеології, за неухильне підвищення політ. пильності, виховання у трудящих республіки глибокої ідейної переконаності, класового підходу до оцінки процесів і явищ сусп. розвитку.

З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Лит.: XXIV з'їзд Комуністичної партії України. 17—20 березня 1971 р. Стенографічний звіт. К., 1972; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій

і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Снітко П. Двадцять четвертий з'їзд Компартії України. К., 1974.

В. Ф. Шевченко.

ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ З'ІЗД КПРС — відбувся 30.III—9.IV 1971 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 4740 делегатів з правом ухвального й 223 — з правом довідного голосу, які представляли 13 810 089 членів і 645 232 кандидати в члени КПРС. Порядок денний з'їзду: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75; 4) Вибори центр. органів партії. З'їзд всебічно проаналізував міжнар. становище й зовнішньополіт. діяльність партії, підбив підсумки творчої праці рад. людей у 8-й п'ятирічці (1966—70), схвалив програму подальшого комуністичного будівництва в СРСР. З'їзд обґрунтував висунуту в Звітній доповіді ЦК, з якою виступив Л. І. Брежнєв, *Програму миру*, узагальнив величезний досвід діяльності партії на етапі розвинутого соціалізму, збагатив ленінське вчення про зростання керівної ролі партії в умовах будівництва комунізму. З'їзд високо оцінив зовнішньополіт. діяльність партії, спрямовану на подальше зміцнення й розвиток *світової системи соціалізму*, згуртування світового робітн. і комуністичного руху, боротьбу поневолених народів за соціальне й нац. визволення. З'їзд всебічно охарактеризував особливості сучас. імперіалізму, його агресивну природу, заг. кризу, яка поглиблюється й охоплює всі сфери життя капіталістичних країн, викликає загострення боротьби трудящих проти монополістичного капіталу. З'їзд висловив інтернац. солідарність з міжнар. робітн. рухом, закликав до подальшого згуртування міжнар. комуністичного руху на принципах марксизму-ленінізму і вказав, що важливим кроком на цьому шляху була Московська міжнародна *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969*. З'їзд підкреслив, що провідною силою в антиімперіалістичній боротьбі за збереження миру виступають Рад. Союз і країни соціалістичної співдружності. З'їзд підбив підсумки виконання плану 8-ї п'ятирічки й затвердив Директиви розвитку нар. г-ва на 1971—75. План 8-ї п'ятирічки по осн. показниках було успішно виконано. Значно зросло екон. потенціал країни, культур. рівень і добробут трудящих, поліпшилась ефективність сусп. виробництва. Продуктивність праці підвищилася на 37% проти 29% у 7-й п'ятирічці. Стали до ладу бл. 1900 пром. підприємств. Успішно втілювалася у життя *аграрна політика КПРС*. Збільшилось виробн. зерна, м'яса, молока, бавовни та ін. с. г. продуктів. У 1970 в країні зібрано найвищий урожай зернових за всі роки Рад. влади — 186 млн. т. Активно здійснювалися механізація й інтенсифікація с. г. виробництва. З'їзд відзначив подальше зміцнення екон. і політ. основ соціалістичної д-ви, її

соціальної структури, констатував успішний розвиток нової істор. спільності людей — *радянського народу*.

З'їзд підкреслив, що гол. особливістю пройденого етапу була побудова в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства*. Успішному виконанню накреслень 8-ї п'ятирічки сприяло перетворення в життя рішень Жовтневого й Листопадового (1964) пленумів ЦК і *Десять третого з'їзду КПРС*, удосконалення керівництва економікою, впровадження нових методів планування й екон. стимулювання. В Директивах на 9-у п'ятирічку (1971—75) з'їзд науково обґрунтував конкретну програму подальшого просування рад. суспільства по шляху до комунізму, затвердив соціальну програму розвитку країни, намітив зберегти високі темпи розвитку пром-сті й разом з тим звернути особливу увагу на розвиток с. г. виробн., його інтенсифікацію, впровадження досягнень науки й техніки, підвищення ефективності виробництва. Рішення з'їзду передбачали розширення екон., наук.-тех. і культур. зв'язків з країнами соціалістичної співдружності, подальше зміцнення соціалістичної екон. інтеграції.

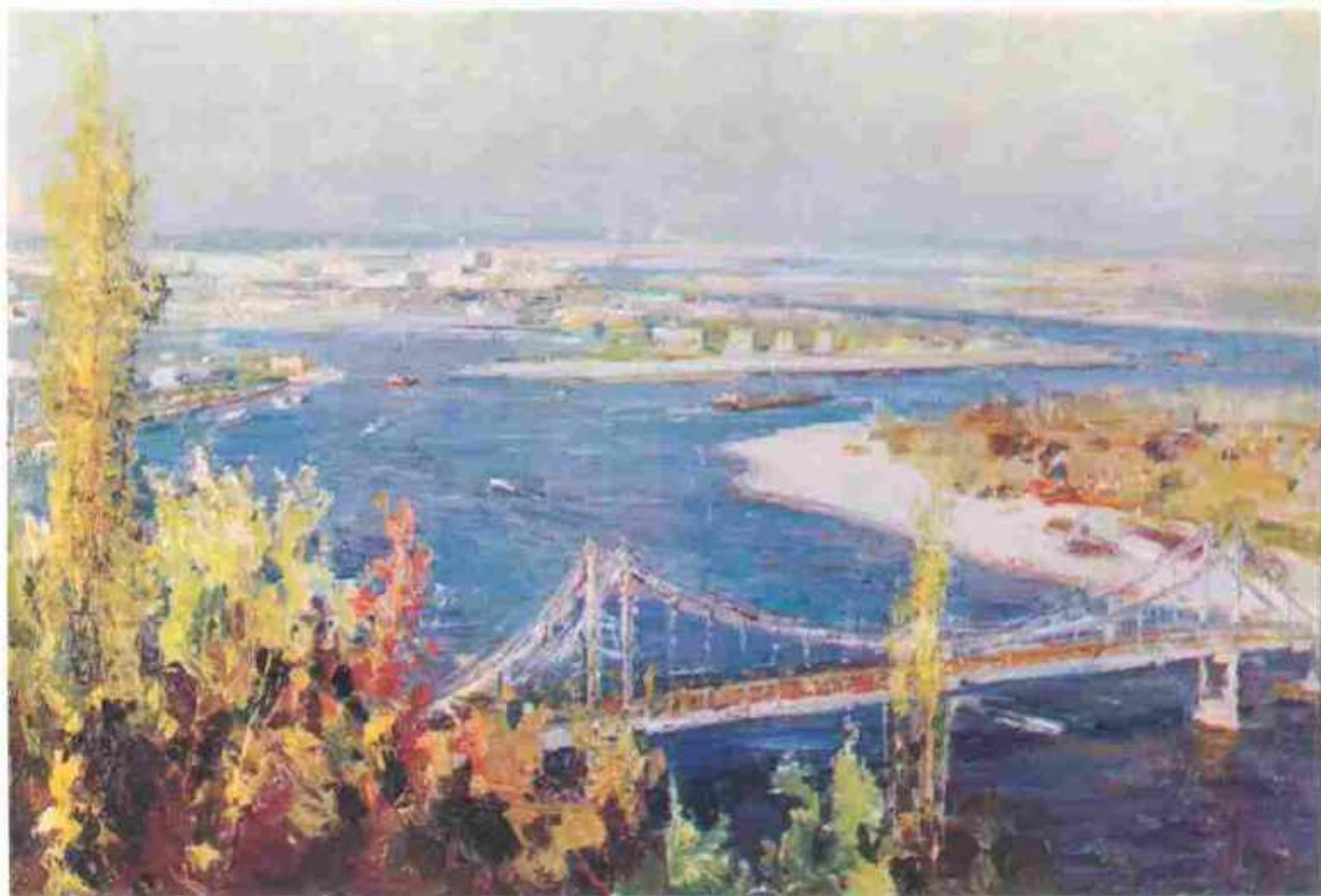
З'їзд приділив значну увагу розвитку партії, зростанню її політ. і орг. ролі за умов зрілого соціалізму, розробив заходи, спрямовані на подальше вдосконалювання методів парт. керівництва, суворе дотримання ленінських норм парт. життя, зміцнювання зв'язків з масами, посилення провідної ролі робітн. класу в соціальному складі партії. З'їзд вініс частковий зміни в *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*, які передбачали, зокрема, надання права контролю за діяльністю адміністрації парт. орг-ціям наук.-дослідних ін-тів, навчальних, культур.-освітніх, лікувальних закладів. З'їзд приділив значну увагу ідеологічній і теоретичній роботі партії, відзначивши, що КПРС і братні країни внесли значний вклад у розвиток марксизму-ленінізму, у вчення про зростання ролі партії в розвитку суспільства. Це знайшло свій вияв у документах КПРС до 50-річчя Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, наради комуністичних і робітн. партій 1969 та ін. З'їзд дав характеристику розвинутого соціалізму, конкретизував шляхи створення матеріально-тех. бази комунізму, вдосконалення сусп. відносин тощо, підкреслив необхідність посилення боротьби проти бурж. ідеології, правого й «лівого» ревізійнізму, антикомунізму.

З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію КПРС. На першому після з'їзду Пленумі ЦК КПРС було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК КПРС. Пленум обрав Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Лит.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 30 березня — 9 квітня 1971 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; XXIV съезд КПСС: единство теории и практики, в. 1—3. М., 1973—76. П. С. Зашкільняк.

До ст. Дніпро.
І. І. Труш. Вечір
над Дніпром.
Початок 20 ст.
Державний музей
українського
образотворчого
мистецтва у Києві.

С. Ф. Шишко.
Дніпровські
простори. 1975.

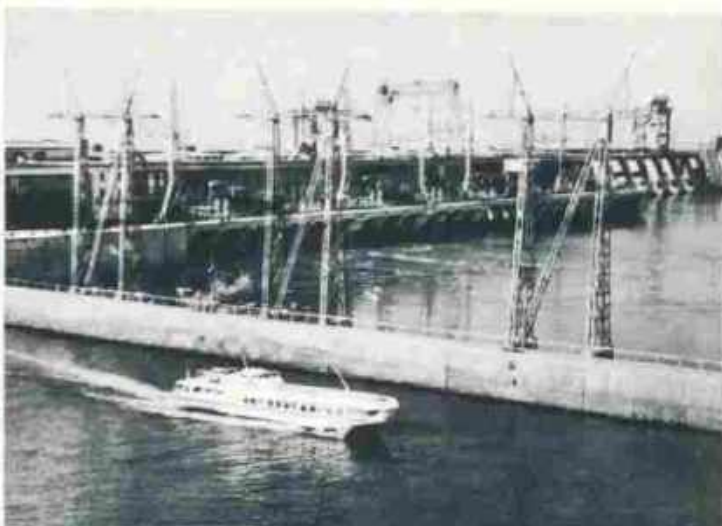




До ст. Дніпро.

1. Верхів'я ріки.
2. Дніпро біля Києва
5. Дніпрова протока біля острова Хортиці.
4. Змагання вхтсменів на Дніпрі.

5. Кіївське водосховище.
6. У Херсонському річковому порту
7. Шлюз Каховського гідровузла.
8. Київське тепловодне рибне господарство на Дніпрі.
9. Дніпродзержинська ГЕС.



ДВНАДЦЯТА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б) — відбулася 4—7.VІІІ 1922 в Москві. В роботі конференції взяли участь 129 делегатів з ухвальним і 927 з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Про міжнар. становище; 2) Про професійні спілки; 3) Парт. робота в кооперації; 4) Про антирад. партії й течії; 5) Про роботу статутної секції; 6) Про поліпшення матеріального становища членів партії; 7) Про 4-й конгрес Комінтерну. Конференція надіслала привітання В. І. Леніну, який у зв'язку з хворобою не зміг взяти участь у її роботі. По доповіді про міжнар. становище конференція схвалила ланію ЦК з питань зовн. політики, позицію рад. делегації на *Генуезькій конференції 1922 й Гаагській конференції 1922*. Конференція зобов'язала парт. орг-ції посилити ідейний вплив на профспілки з метою піднесення їхньої ролі в госп. будівництві, визначила завдання, що стояли перед різними видами кооперації. Конференція закликала партію й робітн. клас посилити в умовах *нової економічної політики* боротьбу проти бурж. і дрібнобурж. партій і течій (зокрема *зміновісства*), що намагалися використати неп для реставрації капіталізму, наголосила на необхідності підвищення ідейно-теор. рівня комуністів. Конференція прийняла новий Статут РКП(б), в якому визначила структуру партії та її органів. Конференція заслухала доповідь про підготовку до 4-го конгресу Комінтерну і схвалила діяльність Виконкому Комінтерну.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979.

ДВНАДЦЯТИ ТАБЛИЦЬ ЗАКОНІ (Leges duodecim tabularum) — звід законів Стародавнього Риму, перше важливе джерело *римського права*. Складення Д. т. з. *децемвірами* рим. істор. традиції відносить до 451—450 до н. е. Д. т. з. являли собою запис *завчаєвого права* римської громади. Проте в них в основному зафіксовано звичаї, що відповідали інтересам патриціїв. Д. т. з. охоплювали норми цивільного, кримінального, процесуального й шлюбно-сімейного права. Вони встановлювали жорстокі каральні заходи щодо боржників, запроваджували формалізм, закріплювали необмежене право приватної власності, батьківської влади тощо. Назва законів пов'язана з тим, що їх було записано на 12 дошках, виставлених на міській площі. В Д. т. з. відображено соціальні відносини, що склалися в римському рабовласн. суспільстві.

Лит.: Катрич В. М. Держава і право Стародавнього Риму. К., 1972.

ДВНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.II—4.III 1931 в Харкові. На з'їзді було 958 делегатів, у т. ч. 71,1% комуністів. З усіх питань порядку денного з'їзду — звіт Уряду УРСР; про рад. будівництво; про радгоспно-колг. будівництво; про зміни Конституції УРСР

та ін. — було прийнято відповідні постанови. З'їзд повністю схвалив діяльність уряду УРСР, визначив заходи по підвищенню ролі Рад як провідників генеральної лінії партії, зокрема, розширив права місц. органів влади, наголосив на необхідності ширшого залучення трудящих до роботи Рад, зміцнення революційної законності тощо. З'їзд передбачив заходи щодо орг.-госп. зміцнення колгоспів. У зв'язку з переходом на двоступеневу систему управління (див. *Адміністративно-територіальна реформа в УРСР*), конституційними нововведеннями в законодавстві СРСР було внесено відповідні зміни до Конституції УРСР. З'їзд обрав ВУЦВК (427 чол.), 329 делегатів на *Четвертий з'їзд Рад СРСР* і 7 членів Ради Національностей ЦВК СРСР.

Лит.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

І. П. Сафронова.

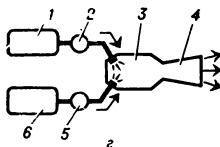
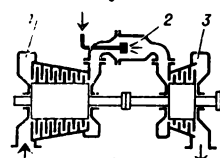
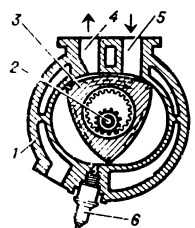
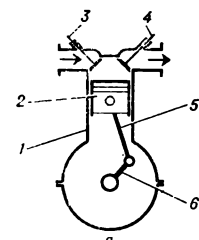
ДВНАДЦЯТИЙ З'ІЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 18—23.I 1934 в Харкові. На ньому були присутні 738 делегатів з ухвальним голосом і 427 з дорадчим, які представляли 300 113 членів партії й 153 413 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь про роботу ЦК ВКП(б); 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт Ревізійної комісії; 4) Звіт ЦК ККП(б)У; 5) Про завдання колгоспного й радгоспного будівництва; 6) Вибори керівних органів КП(б)У. В зв'язку з 10-річчям з дня смерті В. І. Леніна з'їзд 21.I присвятив його пам'яті спец. засідання з участю активу Харків. парт. орг-ції. В основу роботи з'їзду було покладено тези доповідей до *Сімнадцятого з'їзду ВКП(б)* по 2-му п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва і з орг. питань. З'їзд цілком схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, яка здійснювалася відповідно до заповітів В. І. Леніна й постанов XVI з'їзду партії. В прийнятих рішеннях з'їзд підкреслив, що Рад. Україна внаслідок дострокового виконання плану 1-ї п'ятирічки перетворилася на передову індустріально-колгоспну республіку. З'їзд підкреслив, що УРСР і в 2-й п'ятирічці лишається осн. вугільно-металург. базою СРСР, тому одним з гол. завдань КП(б)У є боротьба за дальший розвиток цих галузей пром-сті. З'їзд звернув увагу парт., комсомольських, госп. і профспілк. орг-цій на необхідність поліпшення керівництва пром-стю, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості, поліпшення якості продукції. В галузі с. г. гол. завданням КП(б)У з'їзд визнав повне завершення колективізації, дальший розвиток і зміцнення соціалістичного ладу на селі, надавши у зв'язку з цим великого значення поліпшенню планування колгоспного виробництва, освоєнню першої с.-г. техніки, подоланню відставання тваринництва, підвищенню продуктивності праці, підготовці спеціалістів с. г., поліп-

шенню культурно-побутового обслуговування трудівників села. З'їзд відзначив, що на основі розвитку нар. г-ва значно підвищився матеріальний добробут і культур. рівень трудящих. Було покінчено з безробіттям. На поч. 1934 в республіці майже повністю ліквідовано неписьменність, здійснено заг. обов'язкове початкове навчання. Зобов'язавши парт. орг-ції й далі вести непримиренну боротьбу з укр. бурж. націоналізмом і великодержавним шовінізмом, з'їзд підкреслив необхідність посилити роботу по вихованню трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму й дружби народів. Велику увагу з'їзд приділив питанням парт. будівництва, відмітивши велику роль перебудови сільс. парт. орг-цій за виробничим принципом, створення політвідділів на транспорті й у с. г., інституту політоргнізаторів у пром-сті для забезпечення успішного виконання народногосп. завдань. З'їзд прийняв рішення про перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва, обрав ЦК КП(б)У й Ревізійну комісію.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *М. І. Краччук.*

ДВНАДЦЯТИЙ З'ІЗД РКП(б) — відбувся 17—25.IV 1923 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 409 делегатів з ухвальним і 417 — з дорадчим голосом, які представляли 386 тис. комуністів. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК: а) політ.; б) орг.; 2) Звіт ревізійної комісії; 3) Звіт ЦКК; 4) Звіт рос. представництва у Виконкомі Комінтерну; 5) Про пром-сть; 6) Нац. моменти в парт. і держ. будівництві; 7) Податкова політика на селі; 8) Про районування; 9) Вибори центр. органів партії. В. І. Ленін через хворобу не зміг брати безпосередню участь у роботі з'їзду, проте в основу рішень з'їзду лягли настанови, викладені в його останніх працях, ідеї *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Схваливши політ. і орг. лінію ЦК за звітний період, його внутр. і зовн. політику, з'їзд накреслив дальші завдання у здійсненні *нової економічної політики*, поглибленні змички між містом і селом, здійсненні *ленінської нац. політики*, зміцненні *єдності партії* й посиленні її керівної ролі. З'їзд відзначив найперший обов'язок партії — вдосконалювати держ. апарат, з цією метою прийняв рішення створити об'єднаний орган ЦКК — РСІ, на який було покладено завдання охорони єдності партії, зміцнення парт. і держ. дисципліни, поліпшення апарату Рад. д-ви. З'їзд дав рішучу відсіч спробам збити партію з *ленінського курсу*. Він відзначив, що неп створює ґрунт для ухилів у партії. Особливо небезпечними були ті з них, які протиставляли Рад. державу робітн. класові й партію — державі. З'їзд категорично попередив, що з тими, хто намагатиметься порушити єдність партії, буде вестися рішуча боротьба аж до виключення з РКП(б). З'їзд дав відсіч спробі Троцького нав'язати

ДВНАДЦЯТИ- ПАЛА КИШКА



Двигуни внутрішнього згоряння:

а — поршневий: 1 — циліндр; 2 — поршень; 3 — впускний клапан; 4 — впускний клапан; 5 — шатун; 6 — кривошип (стрілками показано надходження горючої суміші і вихід відпрацьованих газів); **б** — роторно-поршневий: 1 — корпус; 2 — вал; 3 — ротор; 4 — впускний канал; 5 — впускний канал; 6 — свічка (стрілки — надходження горючої суміші і вихід газів); **в** — газотурбінний: 1 — компресор; 2 — камера згоряння; 3 — газова турбіна (стрілки — надходження палива і повітря і вихід газів); **г** — реактивний: 1 — бак з паливом; 2 — насос для палива; 3 — камера згоряння; 4 — реактивне сопло; 5 — насос для окислювача; 6 — бак з окислювачем (стрілки — надходження палива і окислювача і вихід газового струменя).

партії політику згорання важкої пром-сті, визнав за необхідне всебічно зміцнювати союз робітн. класу з трудящими селянством, засудив помилкові пропозиції Бухаріна й Сокольниково про часткову ліквідацію монополії зовн. торгівлі. Відзначивши незаперечні успіхи в розвитку нар. г-ва, з'їзд указав на значення важкої пром-сті як основи соціалізму, приділив велику увагу вдосконаленню парт. керівництва госп. будівництвом, поліпшенню планування. Щоб полегшити становище селянства і збільшити товарооборот у країні, з'їзд рекомендував об'єднати всі держ. прямі податки, що сплачувалися селянами, в єдиний прямий с.-г. податок. Осн. сума податку накладалася на найзможніші г-ва, що було проявом політики обмеження *куркульства*.

Важливе місце в роботі з'їзду посіло нац. питання. Він підкреслював необхідність прискорення ліквідації фактичної нерівності народів СРСР, посилення допомоги відстаючим республікам у розвитку економіки й культури, закликав партію до рішучої боротьби з ухилами в нац. питанні — великоруським шовінізмом і місцевим бурж. націоналізмом. Було ухвалено спец. рішення про роботу партії серед молоді й жінок. З'їзд обрав ЦК і Центр. Контрольну Комісію.

Лит.: Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. М., 1968; История Коммунистической партии Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; История Коммунистической партии Радянського Союзу. К., 1977.

ДВНАДЦЯТИПАЛА КИШКА — початковий відділ *тонкої кишки*, розташований безпосередньо за шлунком. Має підковоподібну форму — охоплює головку *підшлункової залози*. Довжина Д. к. людини — 25—30 см (що відповідає поперечному розмірові 12 пальців, звідси й назва). Д. к. — найважливіша у функціональному відношенні ділянка *кишечника*. В неї відкриваються вивідні протоки головних травних залоз — печінки й підшлункової залози. В Д. к. відбувається відлужування кислого вмісту шлунка, змішування його з жовчю й соком підшлункової залози, починається розщеплювання й *всмоктування*. Спеціальні клітини Д. к. виробляють ферменти, які розкладають білки, жири й вуглеводи, та гормони, що відіграють важливу роль у регулюванні функцій органів травлення. Д. к. може уражатися хворобами різного походження (дуоденіт, виразкова хвороба, дивертикул, доброякісні й злоякісні пухлини). Іл. див. на вклейці до *Ст. Анатомія*.

ДВАРІОНАС Баліс-Домініко [6 (19). VI 1904, Лібава, тепер Лієпа — 23. VIII 1972, Вільнюс] — литовський рад. композитор, диригент, піаніст, педагог, нар. арт. СРСР (з 1954). Закінчив фортепіанний (1924) та диригентський (1939, екстерном) факт. Лейпцигської консерваторії. З 1933 викладав у Каунаський (з 1947 — професор), з 1949 — у Вільнюський консерваторіях. У 1940—41 й

1958—61 — гол. диригент симф. оркестру Лит. філармонії й респ. свят пісні. Автор музики Держ. гімну Лит. РСР (співавтор Й. Шведас). Твори: опера «Далія» (пост. 1959), балет «Сватання» (пост. 1933), симфонія (1947), інструм. концерти, увертюри, п'єси, хори, романси, музика для театру й кіно, обробки нар. пісень. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. **ДВИГУН** — машина, що перетворює певний вид енергії на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Розрізняють Д. первинні, за допомогою яких перетворюють безпосередньо на мех. енергію природні енерг. ресурси (паливо, енергію води, вітру тощо), й Д. вторинні, що перетворюють енергію первинних двигунів. До первинних належать *теплові двигуни*, *гідралічні двигуни*, *вітроподуни*; до вторинних Д. — *електродвигуни*, пневматичні — з використанням енергії стисненого повітря — й деякі *гідралічні*. Крім того, Д. поділяють на стаціонарні, пересувні й транспортні. За допомогою Д. приводять у дію робочі машини, транспортні засоби, комунальні й побутові машини тощо. Див. також *Авіаційний двигун*, *Автомобільний двигун*, *Судновий двигун*.

Б. О. Христин. **ДВИГУН ВНУТРІШНЬОГО ЗГОРЯННЯ** — тепловий двигун, де хімічна енергія палива, яке згоряє, перетворюється на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Д. в. з. (мал.) поділяють на поршневі, *газотурбінні двигуни* й *реактивні двигуни*. Поршневі Д. в. з. складаються з кривошипно-шатунного (або роторного — в роторно-поршневих двигунах) і газорозподільного механізмів, систем живлення, *запалювання* (в двигунах низьк. стиску), охолодження, змащування та регулювання (див. також *Поршнева машина*). Вони бувають двох чотиритактних. Крім того, розрізняють *газові двигуни* і двигуни рідкого палива (легкого, напр. бензину, й важкого, напр. дизельного); двигуни із зовнішнім і внутр. сумішоутворенням. До Д. в. з. із зовн. сумішоутворенням належать карбюраторні (суміш легкого рідкого палива й повітря утворюється в *карбюраторі*), наосно-карбюраторні (суміш утворюється у всмоктувальному трубопроводі, куди рідке паливо впорскується насосом) і газозмішувальні (суміш газового палива й повітря утворюється у змішувальному пристрої). Запалювання в таких Д. в. з. примусове — від електр. іскри або факела. До Д. в. з. із внутр. сумішоутворенням належать гол. чин. *калоризаторні двигуни*, в яких горюча суміш займається від нагрітої деталі камери згоряння — *калоризатора*, й двигуни з самозайманням від гарячого стиснутого повітря — *дизелі* (див. також *Акселератор*). Експлуатація Д. в. з. (на відміну від *електродвигунів*, *гідралічних двигунів*, *вітроподунів*) не залежить від наявності таких джерел енергії, як електростанції, водні

ресурси, енергія вітру тощо. Максимальний ефективний ккд Д. в. з. близько 0,44. Д. в. з. застосовують в автомоб., повітр., залізничн. і мор. транспорті, військ. справі, енергетиці тощо.

Лит.: Орлин А. С. [та ін.]. Устроїство й работа поршневых и комбинированных двигателей. М., 1970; Швець І. Т., Кіраковський М. Ф. Загальна теплотехніка та теплові двигуни. К., 1977. В. О. Христин.

«ДВІ ТАКТИКИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ» — твір В. І. Леніна, в якому всебічно обгрунтовано стратегічний план і тактику лінійно більшовиків у *буржуазно-демократичній революції* й накреслено шляхи її перетворення в *соціалістичну революцію*. Написаний у червні — липні 1905, вперше вийшов у світ наприкінці липня 1905 в Женеві у виданні ЦК РСДРП. Того ж року книгу двічі перевидали в Росії, вона нелегально поширювалася по всій країні, зокрема на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Конотопі та ін. містах. Працю включено до всіх видань творів В. І. Леніна. Багато разів вона виходила окремою книгою мовами народів СРСР, зокрема укр. мовою (вперше 1926), та іноземними мовами. Ленінська стратегія й тактика спиралися на глибокий наук. аналіз характеру й особливостей *революції 1905—07 в Росії*. За своїм соціально-економ. змістом перша рос. революція була буржуазною, мала завданням знищити залишки кріпосницького ладу, повалити самодержавство й встановити демократичну республіку, ліквідувати поміщицьке землеволодіння, встановити 8-годинний робочий день. Але, на відміну від попередніх бурж. революцій на Заході, рос. революція відбувалася в епоху *імперіалізму*, що визначало нову розстановку класових сил. Буржуазія остаточно перетворилася на реакційну силу. Рушійними силами революції виступали пролетаріат і селянство, найактивніша участь яких у революції надавала їй справді народного, демократичного характеру. На противагу меншовикам, які керували роль у революції відводили буржуазії. В. І. Ленін підкреслював, що гегемоном бурж.-демократичної революції в Росії може бути лише пролетаріат, його союзником — селянство. Вступеч реформістам-меншовикам В. І. Ленін показав, що революція привела до необхідності всенар. *збройного повстання*, курс на яке взяв *Третій з'їзд РСДРП*. В. І. Ленін всебічно обгрунтував рішення III з'їзду про те, що в результаті переможної революції має утворитися тимчасовий революц. уряд як політ. форма *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*, яку В. І. Ленін розглядав як крок до встановлення соціалістичної *диктатури пролетаріату*. Участь представників с.-д. в дійсно революц. демократичному уряді, поряд з тиском на нього з боку робітн. класу й широких верств трудящих, В. І. Ленін вважав умовою здійснення урядом його істор. завдань — придушення

опору контрреволюц. сил, закріплення перемоги революції, проведення демократичних перетворень. Великим вкладом В. І. Леніна в теорію і практику революц. боротьби пролетаріату була розробка теорії переростання бурж.- демократичної революції в соціалістичну. Творчо розвиваючи марксизм, він відкинув обстоювану діячами 2-го Інтернаціоналу й рос. меншовиками опортуністичну схему, згідно з якою між бурж. і пролет. революціями повинна лежати тривала перерва, нібито потрібна для вирівнювання умов для підготовки пролетаріату до соціалістичної революції. Вчення Леніна розбивало й горезвісну троцькістську теорію «перманентної революції», яка заперечувала *гегемонію пролетаріату* в революції й революц. роль селянства. Показуючи об'єктивні можливості прямого переростання бурж.- демократич. революції в соціалістичну, В. І. Ленін роз'яснював, що в ході такого переростання пролетаріат об'єднує навколо себе сел. бідноту та ін. напівпролет. елементи, що він зможе відіграти роль вождя нар. революції лише за умови ідейного і практичного керівництва його боротьбою з боку самостійної політ. партії робітн. класу, партії нового типу. Положення, розроблені В. І. Леніном у книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», вийшли в ідейній арсенал Комуністичної партії. Вчення про провідну роль робітн. класу стало гол. принципом стратегії партії. Ідея переростання бурж.- демократичної революції в соціалістичну мала надзвичайно велике значення для дальшої розробки лєнінської теорії соціалістичної революції, зокрема зробленого пізніше висновку про можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в одній, окремо взятій країні.

М. Я. Варшавський.
ДВІЙКОВА СИСТЕМА ЧИСЛЕННЯ — позиційна система числення, основою якої є число 2. У Д. с. ч. довільне ціле число N подається двійковим записом $a_n a_{n-1} \dots a_1 a_0$ (a_i — нулі або одиниці), який означає, що

$$N = a_n \cdot 2^{n-1} + a_{n-1} \cdot 2^{n-2} + \dots + a_1 \cdot 2^1 + a_0 \cdot 2^0.$$

Щоб ціле число, записане в десятковій системі числення, записати у Д. с. ч., його ділять послідовно на 2 й записують одержані остачі 0 та 1 у порядку від останньої до першої, напр.: $25 = 12 \times 2 + 1$; $12 = 6 \times 2 + 0$; $6 = 3 \times 2 + 0$; $3 = 1 \times 2 + 1$; $1 = 0 \times 2 + 1$; отже, двійковий запис числа 25 є 11 001. Таким чином, 11 001 у Д. с. ч. означає $1 \times 2^4 + 1 \times 2^3 + 0 \times 2^2 + 0 \times 2^1 + 1 \times 2^0$ у десятковій. У Д. с. ч. можна записати і дробові числа; напр., двійковим записом числа 4,625 буде 100,101; числа $1/6 = 0,00101 \dots = 0,0(01)$. Правила дій з числами, поданими в Д. с. ч., є винятково простими. Так, у Д. с. ч. $0 + 0 = 0$, $0 + 1 = 1 + 0 = 1$, $1 + 1 = 10$ (читається один, нуль). Завдяки порівняно простій реалізації тех. елементів, що виконують операції з двійковими числами,

Д. с. ч. стала основою подання інформації в цифрових обчислювальних машинах. У сучас. ЦОМ Д. с. ч. служить лише для обробки інформації в самій машині; акційні дані й результати подають у десятковій системі числення.

І. М. Коваленко.
ДВІЙНИКИ в кристалографії — зростки однорідних кристалів з закономірно зміненою орієнтацією кристалічної структури. Утворюються під час росту кристалів за особливих умов кристалізації, при мех. впливі на зародок кристалу (стиснення, розтягування) тощо. В Д. один кристал повернутий відносно другого чи навколо двійникової осі на 180° або один кристал являє собою дзеркальне відбиття другого. Залежно від кількості кристалів, що зрослися, зростки наз. трійниками, чотирьохниками й полісинтетичними Д. Двійникування відіграє велику роль при визначенні мінералів, встановленні походження й оцінці деяких мінералів як пром. сировини. Іл. с. 260.

ДВІН, Востан Двін — велике ремісничо-торговецьке місто Вірменії 4—13 ст. (залишки його — за 35 км на Пд. від Брєвана). В 30-х рр. 4 ст. Д. — резиденція Аршакидів. Після падіння Вірм. царства 428 місто було резиденцією перс. правителів Вірменії. В 640 — центр. араб. емірату. В 1236 був зруйнований монголо-татарами. Розкопками, що проводяться з 1937, відкрито залишки собору (перебудованого в 7 ст. із базилікального поганського храму 3 ст.), палацу католикоса 5 ст., одностовпної базиліки 6 ст., палацових, житлових і виробничих будівель, а також численні знаряддя праці, посуд, монети тощо.

Літ.: Кушнарева К. Х. Древнейшие памятники Двина. Ереван, 1977.

ДВІНСЬК — колишня (до 1920) назва м. Даугавпілс.

ДВІРЦЕВА ПЛОЩА в Ленінграді — головна площа міста. Основу ансамблю Д. п. становить Зимовий палац у стилі барокко (1754—62, арх. Б. Растреллі). На пл.-ск. боці пл. — закруглений у плані кол. будинок Головного штабу (тепер адм. установи; 1819—29, арх. К. Росси) з триумфальною аркою, кол. будинок гвардійського корпусу (1837—43, арх. О. Брюллов) — обидва в стилі класицизму. В центрі пл. — Олександрівська колона (1830—34, арх. А. Монферран), збудована на честь перемоги рос. народу у Вітчизн. війні 1812. Весь ансамбль Д. п. відзначається гармонійною цілісністю композиції й монументальністю. **Дев'ятого січня 1905** на Д. п.

царські війська розстріляли мирну демонстрацію робітників. У ніч з 25 на 26 жовтня (7—8 листопада) 1917 на Д. п. відбулася вирішальна битва Жовтневого збройного повстання в Петрограді. За рад. часу Д. п. — місце проведення демонстрацій і парадів у дні революц. свят.

Літ.: Пидявський В. И. Дворцовая площадь. Л.—М., 1958.

ДВОВІРШ, дистих — у віршуванні строфа, що складається з двох рядків. Д. часто бувають самостійними творами (*епіграми*, *написи*, *епітафії* тощо). Форму дистиха мали силлабічні вірші. В античній поезії була спеціальна форма Д. — *елегічний дистих*.

ДВОВЛАДДА — своєрідне переплетення двох влад у Росії після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917. Полягало в одночасному існуванні диктатури буржуазії в особі Тимчасового уряду, що його створив 2 (15).ІІІ 1917 Тимчасовий комітет Державної думи 1917, й революц.-демократичної диктатури пролетаріату й селянства в особі Петроградської Ради робітн. і солдатських депутатів, яку створили 27.ІІ (12.ІІІ) 1917 повсталі робітники й солдати, а з червня 1917 — в особі Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) *Рад робітничих і солдатських депутатів*. На місцях владу буржуазії представляли комісари Тимчасового уряду, що спиралися на «комітети громадських організацій», а владу народу — місц. Ради. На Україні з березня 1917 діяла ще й бурж.-націоналістична *Центральна рада*. Утворення Д. пояснюється рядом обставин. Революція втягла в активну політ. діяльність багатомільйонні маси трудящих, не досвідчених у політиці. Дрібна буржуазія — осн. маса населення країни — вагалася між буржуазією й пролетаріатом. Гігантська дрібнобурж. хвиля захопила своїм впливом широкі кола робітників. Через це до керівництва Радами прийшли меншовики (див. *Меншовизм*) й есери, які тимчасово захопили більшість у Радах і добровільно передали владу буржуазії, яка в роки імперіалістичної війни зміцніла економічно й політично. За час війни змінився і склад пролетаріату, найбільш свідомою частиною якого була мобілізована в армію. Після перемоги Лютневої революції співвідношення сил склалося на користь Рад, бо на їхньому боці була підтримка революц. народу й армії. За таких умов В. І. Ленін висунув план мирного розвитку революції й переростання її в соціалістичну



Б. Д. Дворніков.

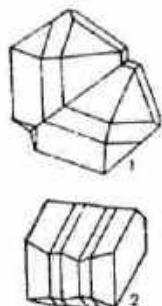


Обкладинка книги В. І. Леніна «Дні тактики соціал-демократії в демократичній революції». Женева. 1905.

Двірцева площа в Ленінграді.



ДВОГОЛОВИЙ М'ЯЗ



Двійники:

1 — рутилу;
2 — полісинтетичний
двійник плагіоклазу.



Двогранний кут.



Двокрилі:

1 — муха поленія (*Pol- lenia rudis*);
2 — бджолина пома (*Brachyura coeca*);
3 — москіт Папатачі (*Phlebotomus papatasi*).

Двопаровик.
Стронгілозома чорна
(*Strongylosoma palli- pes*).

революцію. Лозунг більшовиків «Вся влада Радам!», висунутий у *Квітневих тезах В. І. Леніна*, закликав до ліквідації Д. шляхом установлення влади Рад (див. також *Більшовизація Рад 1917*). Однак буржуазія, скориставшись з угодності дрібнобурж. партій і спираючись на підтримку міжнар. імперіалізму, зміцнювала свою диктатуру. Після *липових днів 1917* вона перейшла в наступ проти революції. Зрадницька політика меншовиків і есерів призвела до перетворення Рад на безправний придаток Тимчасового уряду. Д. закінчилося єдиновладдям імперіалістичної буржуазії. Мирний перехід влади до Рад став неможливим. Владу буржуазії в Росії було повалено шляхом збройного повстання в жовтні 1917 (див. *Велика Жовтнева соціалістична революція*).

М. Я. Варшавчик.

ДВОГОЛОВИЙ М'ЯЗ, біцепс

1) М'яз на передній поверхні плеча; згинає руку в ліктьовому суглобі. 2) М'яз на задній поверхні стегна; згинає ногу в колінному суглобі.

ДВОГРАННИЙ КУТ — фігура, утворена двома півплощинами (гранями), що виходять із спільної прямої (ребра), а також частина простору між ними. Вимірюється лінійним кутом, тобто *кутом*, по якому Д. к. перетинає площина, перпендикулярна до ребра (мал.).

ДВОДИШНІ, двоякодихаючі (Dipnoi) — підклас риб, яким, поряд із зябровими, властиве ще й легеневе дихання. Тіло (довж. до 2 м, маса понад 10 кг) видовжене, стиснуте з боків або вугреподібне, неспарні плавці перисті будови, парні — у формі широких лопатей або довгих лугутів. *Хорда* зберігається протягом усього життя, хребет майже зовсім не розвинений, череп в основі хрящовий, верхня щелепа зрошена з черепом (автостілія); є акури, ніздрі — *хоани*; серце з артеріальним конусом. Органами легеневого дихання є з'єднані зі страханом видозмінені плавальні міхури, до яких по спец. судинах надходить кров. Поширені в Австралії, Африці й Пд. Америці. З сучас. риди (неоцератод, лепідосирен, протоптер) з 6 видами, зокрема австрал. неоцератод, або рогозуб (*Neoceratodus forsteri*), амер. лусковик (*Lepidosiren paradoxa*), афр. лусковик, або протоптери (4 види). Д. живуть у слабопроточних і пересихаючих прісних водоймах. Амер. і афр. лусковик під час пересихання водою зариваються в мул і впадають у заціпеніння (сплячку), яка триває майже півроку. Нерест у період дощів; ікру відкладають у яри. Живляться тваринами й рослинами. Окремі види мають пром. значення. У викопному стані відомі починаючи з середнього девону.

К. О. Виноградов.

ДВОДОЛЬНІ, двосім'ядольні (Dicotyledoneae, Magnoliatae) — клас покритонасінних рослин. Для Д. характерна наявність у зародку двох зародкових листків — сім'я-дольок, між якими містяться верхівкова брунька. В Д., на відміну від однодольних, провідні пучки

розміщені колом; між *лубом* (фло-еємю) й *деревниною* (ксилемою) є твірна тканина — *камбій* (т. з. відкриті пучки), завдяки якому стебло здатне розростатися в товщину; листкова пластинка часто почленована, з вимчастими або зубчастими краями, *жилкування* сітчасте; число частин квітки дорівнює або кратно 4 чи 5; первинний корінець у більшості видів Д. розвивається в головний корінь. Для Д. характерна значна різноманітність (навіть у межах роду) розмірів, морфологічної й анатомічної будови. Д. представлені великою кількістю форм дерев'янистих і трав'янистих рослин і ростуть у різних екологічних умовах. Вони є найбільшою групою насінних рослин — налічують понад 200 000 видів (бл. 300 родин); у флорі УРСР пошир. види 144 родин. Д. здебільшого поділяють на 2 підкласи: *первичнопокривні й зрослопелюсткові*, або вториннопокривні. До Д. належить багато корисних рослин: більшість видів харчових, кормових, олійних, дубильних, каучуконосних, лікарських, декоративних та ін.

Питання походження Д. досі остаточно не розв'язано. Спирним є питання щодо їхніх предків і часу виникнення. Раніше вважали, що Д. виникли з однодольних; тепер більше поширена думка, що однодольні розвинулися з Д. Деякі ботаніки вважають поділ покритонасінних рослин на однодольні й Д. штучним.

ДВОДОМНІ РОСЛИНИ, роздільностатеві рослини — рослини, в яких чоловічі й жіночі генеративні органи (тичинкові й маточкові квітки — у квіткових рослин, архегонії й антеридії — в архегоніальних рослин, оогонії й антеридії — в нижчих рослин) розміщені на різних екземплярах. Д. р. є, напр., тополя, верба, конопля, маршанція та ін. Див. також *Однодомні рослини*.

ДВОЗЕРНЯНКА — один з видів північних, або польських, пшениць. Див. *Полба*.

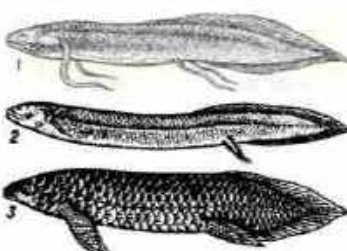
ДВОІНА — граматична форма числа, що виділяє два предмети як відносно одного предмета, так і відносно множини їх. Була властива давнім індоєвроп. мовам. У сх.-слов. мовах починаючи з 14 ст. її поступово витіснила *множина*. Залишки форм Д. є в укр. літ. мові (напр., закінчення *-ня* в орудному відмінку — «пле-

чима», «дверма») й у говорах («дві хлібини»).

ДВОІСТА ІСТИНА, подвійна істина — вчення про взаємну незалежність «істин розуму» і «істин одкровення» — догм релігійної віри. Поняття про Д. і. виникло в епоху феодалізму і вжилося прогресивними мислителями (*Ібн-Рушд, Іоанн Дунс Скот, У. Оккам* та ін.) для обґрунтування незалежності наук, знання від реліг. догматики. Особливо поширилося в епоху *Відродження*. Вчення про Д. і. сприяло розвитку *раціоналізму*. В 19—20 ст. воно використовується богословами й бурж. філософами для захисту релігії від нестерпючого впливу наук-матеріалістичного світогляду.

ДВОКЛАСНІ ПОЧАТКОВІ УЧІЛИЩА — школи підвищеного типу з п'яти-й шестирічним строком навчання. Виникли в Росії в 70-х рр. 19 ст. в ряді великих сіл, на окремих великих залізничних станціях і в деяких повітових містах. Навчання в Д. п. у. було роздільним. Перші 3 роки вважалися 1-м класом і повністю відповідали курсові поч. школи, 4 і 5-й рік складали 2-й клас. В Д. п. у. навчалися гол. чин. діти селян, дрібних торговців і кустарів. Кращі учні мали право вступати в *учительські семінарії*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. п. у. перетворено на школи 1 і 2-го ступенів (початкові й семірічні).

ДВОКРИЛІ (Diptera) — ряд комах з повним перетворенням. Довж. тіла 1—50 мм. Перша пара крил добре розвинена, друга — редукована (дзичальця). Голова округла, з двома *фасетковими очима* по боках, рухомо з'єднана з тулубом. Ротовий апарат сисний, колючо-сисний, лижучий, іноді недорозвинений. Личинки червоподібні, безногі; розвиваються в ґрунті, гниючих рослинних рештках, у прісних водоймах, у трупах тварин або як паразити. Д. поділяють на 3 підряди: довгоусі (Nematocera), коротковусі прямошовні (Brachycera Orthorrhapha) і коротковусі круглошовні (Brachycera Cyclorrhapha), що об'єднують понад 100 родин (бл. 85 тис. видів). Поширені Д. в усьому світі. В СРСР — понад 20 тис. видів; багато їх і на Україні, трапляються скрізь. Серед Д. є чимало паразитичних форм. Деякі (овеча кровососка, бджоляна воша та ін.) втрачають крила. *Комахи, москіти, мошки, мокреці, гедзеві* та ін., що становлять *знус*, завдають шкоди тваринам і людині як кровососи й переносники збудників малярії, гуляремії, енцезаліту, сибірки, москітної пропасниці та ін. Личинки деяких видів (напр., *вольфартової мухи*), розвиваючись у тканинах тварин і людини, спричиняють хвороби — *міазис*. Шведська, гессенська, вишнева й капустяна мухи ушкоджують с.-г. культури. Шкідником бджіл є голова́тка, личинки якої паразитують у їхньому тілі. Користь приносять *дзвінцеві* (їхні личинки є поживою для багатьох пром. видів риб), *дзюрчалкові* (личинки живляться попелищами) й



Дводішні:

1 — африканський протоптер; 2 — америка́нський лусковик; 3 — австралі́ський неоцератод, або рогозуб.

деякі ктиреві (їхні личинки поїдають личинки жуків-вусаців). Деякі види тахіні застосовують у біологічному методі боротьби з шкідливими комахами. У викопному стані Д. відомі з нижньої юри.

Лит.: Определитель насекомых Европейской части СССР, т. 5. Л., 1969; Жизнь животных, т. 3. М., 1969; Бей-Биенко Г. Я. Общая энтомология. М., 1971; Руководство по медицинской энтомологии. М., 1974. Г. В. Бошко.

ДВОМОВНІСТЬ, білінгвізм — поперемінне користування двома мовами, важлива умова взаємодії мов. Розрізняють індивідуальну й масову Д. Масова Д. виникає внаслідок контактів між сусідніми різномовними групами, переселення народів, завоювань тощо (див. *Субстрат у мові*, *Суперстрат у мові*). Якщо дві мови використовуються в різних ситуаціях і становлять паралельні системи, Д. наз. координативною, а коли одна мова нашаровується на другу, породжуючи в ній інтерференції, Д. наз. субординативною. Мовна практика й мовне будівництво в СРСР та ін. соціалістичних державах сприяють існуванню взаємодіючих мов і триалій Д. Від Д. відрізняється диглосія — поперемінне використання варіантів тієї самої мови (напр., літ. мови й територіальної діалекти).

Лит.: Жуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. К., 1974; Семчинский С. В. Семантика интерференция мов. К., 1974; Развитие национально-русского двуязычия. М., 1976. С. В. Семчинский.

ДВОПАЛАТНА СИСТЕМА — структура законодавчого органу держави, при якій він складається з двох частин (палат). За цим принципом побудовано найвищий представницький орган в СРСР — *Верховну Раду СРСР*, що складається з двох рівноправних палат — *Ради Союзу й Ради Національностей*. Обидві палати однаковою мірою правомочні вирішувати всі питання, піднесені *Конституцією СРСР* до відання СРСР. У капіталістичних країнах існує Д. с. парламентів як у федеративних (див. *Федератив*), так і в окремих унітарних д-вах. Уперше Д. с. виникла в Англії в 13 ст. Див. *Верхня палата*, *Нижня палата*.

ДВОПАРНОНОГІ (Diplopoda) — підклас (за іншими авторами — клас) багатоніжок. Тіло Д. видовжене, циліндричне, в більшості видів вкрите міцною кутикулою; складається з голови й тулуба, поділеного на багато сегментів, більшість яких має переважно по дві пари кінцівок (звідси й назва). Трапляються Д. під лісовою підстилкою, в багатих на гумус ґрунтах, у трухлявій деревині, під мохом тощо. Живляться переважно гниючими рослинними рештками. Д. поділяють на 5 рядів: багатоніжко-броненосці (Oniscomorpha), німфосі (Nematorphora), багатозв'язки (Polydesmoidea), кісцяки, косяки. У світовій фауні бл. 8 тис. видів Д., у фауні СРСР — 190, в УРСР — бл. 30 видів. Відіграють позитивну роль у процесах ґрунтоутворення, сприяючи гуміфікації й мінералізації рослинних решток, і в створенні зернистої структури

ґрунту. Деякі види (кісцяки крапчастий, односмугий та ін.) — другорядні шкідники с.-г. рослин.

О. П. Кристаль.
ДВОРЖАК (Dvořák) Антонін (8.IX 1841, с. Нелазовес на Влтаві, поблизу Праги — 1.V 1904, Прага) — чеський композитор. У 1857—58 навчався в Празькій органічній школі. З 1891 — професор Празької консерваторії (з 1901 — директор). Провідна тема творчості Д. — визвольна боротьба чеського народу, картини природи й нар. побуту; патріотична кантата «Гімн» (1872), 9 симфоній (у т. ч. «З нового світу», 1893), 5 симф. поем., 3 «Слов'янські рапсодії» (1878), «Слов'янські танці», в яких використав і укр. нар. мелодії (1-а і 2-а серії, 1878, 1886), увертюри («Моя Батьківщина», 1882, «Гуситська», 1883, «Карнавал»), концерти для фп. (1876), скрипки (1880), віолончелі (1895), численні камерно-інструм. ансамблі. Д. — автор 10 опер («Король і вугляр», 1871, «Хитрий селянин», 1877, «Якобінський», 1888, «Чорт і Кача», 1899, та ін.). Опера-казка «Русалка» (1900) поставлена, зокрема, на Україні — в Донецькому театрі опери та балету. В творчому доробку композитора ораторія «Свята Людмила» (1886), хори, фп. п'єси, пісні. У своїй творчості Д. широко використовував слов. мелос, у т. ч. рос. історії. 1882; обробки рос. нар. пісень і укр. (фп. тріо «Думки», 1890—91). На запрошення П. Чайковського 1890 виступив з концертами в Москві й Петербурзі.

Лит.: Антонін Дворжак. М., 1967; Гулинська З. К. Антонін Дворжак. М., 1973. М. М. Гордішчук.

ДВОРЖЕЦЬКИЙ Владислав Вацлавович (26.IV 1939, Омськ — 28.V 1978, Москва) — російський рад. кіноактор. Після закінчення театр. студії при Ом. ТЮГу працював (1967—72) в Ом. обл. драм. театрі. В кіно — з 1968. Знявся у фільмах: «Біг» (за М. Буджаковим, 1970), «Викрадення „Святого Луки“» (1971), «Солдари» (за С. Лемом, 1973), «Земля Саннікова» (1974), «Вороття немає» (1975). В 1973 на Одес. кіностудії у фільмі «До останньої хвилини» створив образ Я. Галана. На п'ятій студії 1976 знявся в ролі капітана Немо в однойменному телефільмі. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.



ДВОРІЧАНСЬКИЙ РАЙОН
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ДВОРІЩЕ — 1) У східнослов'янських народів давня форма колективного землевладіння й одночасно сільське поселення групи споріднених сімей. У 14—16 ст. існувало в росіян під назвою «печисе», в українців і білорусів — «дворіще» й було аналогічне підслов. *задрузі*. Члени Д. спільно володіли орними землями й угіддями, а з часом — тільки угіддями. Щодо феодала Д. виступало як сукупна податкова одиниця. Д. звичайно наз. ім'ям засновника, глави сім'ї або його предка. З далішим суспільно-еко. розвитком Д. розпалося на індивідуальні г-ва й окремі сім'ї. 2) Двір землевласника в Давній Русі. 3) Місце колишнього двору, садби.

ДВОРІЧАНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 24,1 тис. чол. (1977). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 12 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — смт *Дворічка*.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: глини, кварцовий пісок, крейда. Найбільша річка — *Оскіа*. ґрунти переважно чорноземні. Д. р. розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: дворічанські харчосмакова ф-ка, елеватор і з-д буд. матеріалів. Працює комбінат побутового обслуговування (Дворічка). Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 64,7 тис. га, пасовища й сіножаті — 17,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо, гречка, цукр. буряки, сояшник. У Д. р. — 7 колгоспів, 4 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Дворічка, Тополи. Автошляхів — 249 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — 23 заг.-освітні й музична школи, 33 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, 10 будинків культури, 26 клубів, 26 б-к. У Д. р. видається газ. «Колгоспний ранок» (з 1931).

А. О. Водозарька.

ДВОРІЧНА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Оскіа, за 3 км від залізничної ст. Дворічка. 3,6 тис. ж. (1978). Засн. 1661. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1960 Д. — с-ще міськ. типу. В Д. — з-д буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 бібліотеки.

ДВОРІЧНИКИ — пасінні рослини, що живуть протягом двох *вегетативних періодів*. У перший рік в них розвиваються лише *вегетативні органи*, на другий — квітконосні пагони; потім рослина відмирає. Поодинокі Д. можуть зацвітіти й на першому році життя, але плоди, як правило, в них не досягають. До Д. належать буряк, морква, редька, ріпа, блекота, буркун та ін.



А. Дворжак.

ДВОРНИКОВ Тит Якович (1862, с. Машенки Курської губ. — 28.X.1922, Одеса) — український живописець. Навчався в Харків., згодом — в Одеській малювальній школі у К. Костанді. Член Товариства південноросійських художників (з 1893) і Т-ва передвижників (з 1912). Твори: «Зима» (1892), «Осінь» (1894), «Зимовий ранок» (1895), «Телята» (1897), «Сутінки» (1903), «Біля моря» (1912), «Вечір в порту» (1921) та



Т. Я. Дворников. Пейзаж.

ін. Картини Д. зберігаються в музеях Києва, Харкова, Одеси. Літ.: Каталог посмертної виставки картин Т. Я. Дворникова. Одеса, 1926; Каталог творів К. К. Костанді, Т. Я. Дворникова, Г. С. Голованова. К., 1941.

ДВОРОВІ ЛЮДИ — 1) В Давній Русі — придворні (бояри, окольничі тощо) великих і удільних князів. 2) В Росії та на Україні з 17 ст. до 1861 — кріпаки, які не мали земельних наділів, жили при дворах поміщиків і перебували майже в рабському становищі. З 2-ї пол. 18 ст. поміщики часто переводили їх на роботу в *мануфактурах* і на заводах. Напередодні селянської реформи 1861 Д. л. становили 6,8% від кількості всіх кріпаків. У 1861 Д. л. були звільнені від кріпосної залежності без землі і стали одним із джерел формування пролетаріату.

ДВОРУЧКИ — сорти й види однорічних с.-г. рослин, що нормально розвиваються і при весняній, і при осінній сівбі. Ці рослини не проходять стадії яровизації озимого типу. Д. є серед пшениць, ячменів і одиорічних трав. За несприятливої осені Д. сіють навесні, а якщо осінні посіви Д. під час зимівлі зріджуються, то навесні їх підсівають або зовсім пересівають тією самою культурою й сортом. На Пд. України добре зарекомендував себе, напр., сорт ячменю Д. Одеський 46. В УРСР селекційну роботу з рослинами Д. проводить Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т (Одеса).

І. Б. Чорний.

ДВОРЯНСТВО — привілейований стан світських землевладельців; разом з *духівництвом* — пануючий клас за *феодалізмом*. Основою екон. і політ. могутності Д. були феод. власність на землю й експлуатація залежного від нього селянства. Д. поділялося на свєрдіні прощарки — титуловане, спадкоємне, служиле, дрібнопомісне тощо (див., зокрема, *Аристократія*, *Лицарство*, *Магнат*, *Самурай*). В ході бурж. революцій 17—19 ст. політ. і екон. пану-

вання Д. було практично ліквідоване або тією чи ін. мірою обмежене. З розвитком капіталістичних відносин частина Д. пристосувалася до нових умов, зрослася з буржуазією (див. *Лендлорд*, *Юнкерство*). Д. в Росії. Термін «дворяни» відомий у Давній Русі з 12 ст. Спочатку дворяни — слуги при дворах князів чи бояр; згодом перетворилися на дрібних володільців землі (помість, звідси — *поміщики*), яку вони одержували за військ. чи адм. службу. Д. було важливою соціальною опорою великокнязьської влади в боротьбі проти боярської сваволі й *сепаратизму*, за об'єднання рос. земель у централізовану д-ву. Судебник 1497 узаконив створення Д. В 16—17 ст. змінилися політ. і екон. позиції Д.; велику роль у цьому відіграла *опричнина*. *Соборне уложення* 1649 остаточно ствердило помісну систему і юридично оформило закріпачення селян (див. *Кріпосне право*). Скасування *міщичства* (1682) і зрівняння помість з *вотчинами* (1714), завершення об'єднання окремих груп пануючого класу в єдиний стан. Виданий 1722 *Табель про ранги* забезпечив привілей Д. в держ. управлінні й на військ. службі. Маніфест «Про вільності дворянства» 1762 й «Жалування грамота дворянству» 1785 завершили розширення й остаточне оформлення привілеїв Д. Воно стало опорою царського самодержавства й кріпосницької реакції. Було створено повітові й губернські дворянські зібрання як форму станової організації Д. *Генеральне межування* сприяло дальшому розширенню землеволодіння Д. Поміщики-дворяни мали право торгувати кріпаками, засилати їх на каторгу, віддавати в солдати. У 18 — на поч. 19 ст. відбулося розширення Д. Росії на багатород. основі. До його складу поряд з рос. дворянами входили дворяни укр., польс., лит., нім., груз., вірм. та ін. національностей. Укр. Д. склалися з укр. *шляхти*, а також з *козацької старшини*, привілей якої царський уряд не раз підтверджував (1634, 1639, 1663, 1669), а після ліквідації в 2-й пол. 18 ст. автономії України зрівняв її з рос. Д. Напередодні скасування кріпосного права дворяни на Україні (*дідичі*) володіли 70% всієї землі й майже 60% селян.

З розвитком капіталістичних відносин і кризою кріпосного г-ва в 1-й пол. 19 ст. почався екон. занепад Д. Воно всіляко захищало відмираючий кріпосницький лад, своєї привілей і свою диктатуру в особі царизму. Лише кращі люди з Д. зрештє свого гібельського класу, підняли прапор визвольної боротьби проти самодержавства. В. І. Ленін в історії рос. революц. руху виділяв дворянський період; його першим проявом був рух *декабристів* (див. Повне збір., т. 25, с. 90). Окремі представники Д. брали участь у революц. русі й на різночасному і пролетарському етапах. Передові діячі з дворян внесли значний вклад у розвиток нац. культур народів Росії.

Після скасування кріпосного пра-

ва в Росії Д. зберегло свої привілеї, панівне становище в управлінні країною. Йому відводилася переважна роль у створенні 1864 *земствах*. У 1877 в Європі Росії 30 тис. поміщицьких родин (бл. 150 тис. чол.) мали 70 млн. дес. землі, водночас на 10,5 млн. дрібних сел. дворів (бл. 50 млн. чол.) припадало 75 млн. дес. Під час революції 1905—07 Д. було гол. опорою самодержавства в боротьбі проти революц. руху. Д. як стан в Росії було ліквідовано в результаті перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції. В період громадян. війни 1918—20 частина Д. стала на шлях контрреволюції, входила до складу формувань *білої гвардії*.

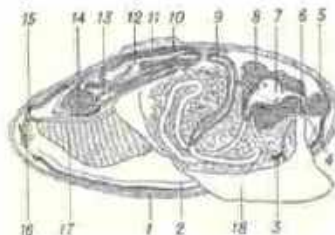
Літ. див. до ст. *Кріпосне право*, *Феодалізм*. М. Б. Погребінський.

ДВОРЯНСЬКІ БАНКИ — державні кредитні установи Росії, які обслуговували дворян-землевласників. Першим з них був Банк для дворянства (засн. 1754; з конторами в Петербурзі й Москві; реорганізований 1786 в Держ. позиковий банк, ліквідований 1860). Всі Д. б. надавали дворянам довгострокові пільгові позички, розмір яких визначався кількістю кріпаків у поміщика. Такі самі операції виконували за дореформених часів скоронні казни Московського й Петербурзького виховних будинків (1772—1839), прикази громадського догляду (1775—1839), Допоміжний для дворянства банк (1798—1802). З 1783 Д. б. поширили свої операції на г-ва укр. поміщиків. У 1885 був заснований Держ. дворянський зем. банк, що сприяв збереженню поміщицького землеволодіння. 25.XI 1917 його ліквідовано. Див. також *Банки*.

ДВОСТОРОННІЙ ЗВ'ЯЗОК — спосіб електрозв'язку між двома абонентами, за яким приймати й передавати повідомлення можна в обох напрямках. Розрізняють двосторонній *дуплексний зв'язок* і *симплексний зв'язок*. Див. також *Односторонній зв'язок*.

ДВОСТУЛКОВІ МОЛІЇСКИ, пластинчатозяброві молюски (*Bivalvia*, *Lamellibranchia*) — клас безхребетних тварин типу молюсків. Тіло двобічно-симетричне, складається з тулуба й ноги, крийте двостулковою черепашкою (звідки й назва), голова редукована. По боках тулуба звисає мантия у вигляді вільних або скріплених між собою бічних згортків; між мантиєю й тулубом є мантийна порожнина, в якій містяться пластинчаті зябра, нога та ін. органи. Черепашка завдовжки від 1,7 мм до 1,3 м, її ступки на спинному боці з'єднані еластичною зв'язкою — лігаментом та (в більшості видів) замком, утвореним зубцями, розізнаними на потовщеному спинному краї ступки; закриваються ступки за допомогою 1—2 м'язів-замкачів. Звичайно ступки рівносторонні, в деяких видів (напр., *устриць*) одна більша і опукліша, ніж друга, або вони рудиментарні (напр., у *деревоточів морських*). Черепашка Д. м. утворюється з виділень зони епітелію мантиї й складається з трьох шарів: зовнішнього кон-

холодного, середнього призматичного і внутрішнього перламутрового. Д. м. виключно бентосні тварини, ведуть повзючий (*беззубка*, *перлиниця*), зрідка прикріплений (*мідія*, *устриця*) спосіб життя; багато видів Д. м. зариваються в ґрунт, є деревоточці або каменеточці. Живляться фітопланктоном (див. *Планктон*), органічним детритом, деякі — деревиною тощо, окремі — хижаки. Переважає роздільностатеві, є



Двоствулкові моллюски. Внутрішня будова беззубки: 1 — край черепашки; 2 — край мантиї; 3 — педальний ганглії; 4 — рот; 5 — передній м'язулюзмика; 6 — церебрально-педальний ганглії; 7 — шлунок; 8 — печінка; 9 — кишка; 10 — навколосерцева порожнина; 11 — передсердя; 12 — шлунок; 13 — нирка; 14 — задній м'язулюзмика; 15 — клоакальний сифон; 16 — зябровий сифон; 17 — зябра; 18 — нога.

гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Розвиток у морських форм *з метаморфозом* (личинка *трохофора*, що перетворюється на *велгер*), у прісноводних — переважно прямиї. Відомо бл. 20 тис. видів сучас. Д. м., поширених і в морях (у Чорному й Азовському бл. 90), і в прісних водах (на Україні бл. 30), та понад 10 тис. викопних, відомих з раннього палеозою. Д. м. поділяють на ряди: первинноязброві (*Protobranchia*), вторинноязброві (*Fillibranchia*), справжньо-пластинчатозяброві (*Eulamellibranchia*) та септибранхії (*Sepibranchia*), у представників яких немає зябров. Д. м., що належать до групи біофільтраторів, відіграють значну роль в утворенні дошпих відкладів і в біологічному самоочищенні водойм. Окремі види Д. м. (*Pteris margaritifera*) є об'єктами промислу заради перлів і перламутру. Устриць, мідій, морських гребінців, *серцевинок* вживають у їжу. З деяких моллюсків і їхніх черепашок виготовляють кормове борошно. Д. м. (напр., *тригранка*) можуть завдавати шкоди, засмічуючи водопровідні труби, турбіни, греблі та ін. гідроспоруди. Окремі Д. м. є проміжними хазяями різних черв'яків — паразитів риб і водоплавних птахів.

Лит.: Основы палеонтологии. Справочник для палеонтологів і геологів СССР. Моллюски панцирные, двустворчатые, попатоногие. М., 1960; Жизнь животных, т. 2. М., 1968; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 3. К., 1972.

ДВОХ ТІЛ ЗАДАЧА в астрономії — задача небесної механіки про рух двох тіл, що взаємодіють між собою за *Ньютона законом тяжіння*. Тіла розглядають

як матеріальні точки. Ця умова достатньо мірою справджується для Сонця і планет. Розв'язок Д. т. з. показує, що тіла рухаються по одному з *конічних перерізів*, відповідно до *Кеплера законів*. **ДВОХВІСТКИ**, двохвости (*Dipluga*) — ряд комах підкласу первиннобезкрилих. Тіло (довж. 2—8 мм) видовжене, жовтувато-біле, вкрито волосками. Голова маленька, вусики (*антени*) довгі, ротовий апарат гризучий, очей нема. Черевце 10-членикове, на кінці з нитчастими або клішноподібними утворами — церками. Живуть у ґрунті, лісовій підстилці, гнилої деревині та ін. Хижаки або живляться рештками рослин. Відомо понад 200 видів, поширених у всьому світі. У фауні СРСР бл. 20 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них найпоширеніші кампоеда стафіліноподібна (*Camptodea staphylinus*) і клішохвіст звичайний (*Jarux confusus*). В. М. Ермоленко.

ДВОХОДКОВІ, амфісбені (*Amphisbaenidae*) — родина плазунів підряду двоходок ряду *лускатих*. Червоподібні риличі тварини завдовжки до 0,6 м з редукованими кінцівками (в деяких є лише передні), очима й органом слуху. Тіло вкрито роговою плівкою, поділеною на квадрати поперечними й поздовжніми борозенками, лусок на шкірі немає, розвинена лише ліва легеня. Здатні рухатись однаково спритно і вперед, і назад (звідси й назва). Більшість Д. живе в ґніздах мурашок і термітів, якими й живляться. Переважають яйцекладні. В родині 19 родів, що об'єднують 132 види. Поширені гол. чин. у Пд. Америці. Викопні Д. відомі починаючи з олігоцену. В. І. Тарасук.

ДВОЦІЛЬОВИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, використовуваний водночас для двох промислових цілей. Двоцільовими є, напр., *графіто-водні реактори*, *графіто-газові реактори* й *водо-водні реактори*, що виробляють електричну енергію (для потреб електроенергетики) і тепло (для опріснювання морської води, теплофікації, технологічних процесів тощо). Створено Д. р., які виробляють електр. енергію і вторинне ядерне паливо. В СРСР до двоцільових належать *швидкий реактор АЕС* у м. Шевченко (Казах. РСР), призначений для вироблення електр. енергії (150 МВт) і опріснювання мор. води (120 тис. т на добу), і *тепловий реактор* Білібінської АТЕЦ (електр. потужністю 48 МВт) на Чукотці. Д. р., що виробляють електр. енергію і вторинне ядерне паливо (плутоній), є в Англії, США і Франції.

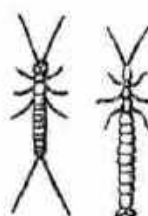
В. Б. Климентов.
ДВОЧЛЕННЕ РІВНЯННЯ — рівняння вигляду $x^n - a = 0$, де n — натуральне число, a — дійсне або комплексне число. Д. р. має n різних коренів, з яких дійсний не більше як два. Корені Д. р. $x^n - 1 = 0$ (яке наз. рівнянням поділу кола, бо всі зображені геометрично корені з 1 ділять коло одиничного радіуса на n рівних частин) обчислюють за формулами $\epsilon_k = \cos 2k\pi/n + i \sin 2k\pi/n$, $k = 0, 1, \dots, n-1$. Серед цих коренів є такі, що решту можна подати у вигляді їхнього степеня; ці корені наз. *первісними*. Щоб корінь ϵ_k був первісним, необхідно й достатньо, щоб *найбільший спільний дільник чисел k і n* дорівнював одиниці; напр., ϵ_1 завжди первісний: $\epsilon_k = \epsilon_1^k$. Теорія Д. р. допомогла розв'язати класичну задачу про побудову правильних *многокутників* (К.-Ф. Гаусс).

ДВОЯКОДИХАЮЧІ — підклас риб. Те саме, що й *двоцилині*. **ДВУЖИЛЬНА** Катерина Данилівна [н. 6 (19). IX 1915, с. Залізне, тепер с-ще Новгородське Дзержинського р-ну Донец. обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1940. Закінчила 1-й Харків. мед. інститут (1935). З 1955 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Праці присвячено розробці методів діагностики, профілактики й хірургічного лікування захворювань черевної порожнини, вивченню пухлин різної локалізації, електрофіз. дослідженням хірургічних захворювань. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДЕ... (лат. de...) — префікс в ішномовних словах, який означає віддалення, припинення, скасування, усунення, видалення (денатурація, деблокування, *десорбція*), а також рух униз, зниження, падіння (*деградація*, *девальвація*). **ДЕАЕРАТОР** — апарат для *деаерації*. Розрізняють гол. чин. Д.: термічні (найпоширеніші), в яких видалення газів відбувається при підігріванні води; хімічні, де газів видаляють за допомогою, напр., сульфату натрію; *десорбційні* — з поглинанням газів, напр., активним вугіллям і *десорбцією* їх. Використовують Д. в теплоенергетиці (для деаерації живильної води, що надходить до парогенераторів і в теплову мережу), в хім. пром-сті тощо.

ДЕАЕРАЦІЯ (від де... й *аерація*), дегазація води — видалення з води розчинених у ній кисню повітря, двоокису вуглецю та деяких інших газів. Розрізняють фізичний, хім. і фізико-хім. способи Д. Фіз. спосіб полягає у видаленні газів у разі зменшення над водою *парціального тиску* (під час кипіння цей тиск дорівнює нулеві). За хім. способом у воду вводять хім. речовини-відновники (напр., сульфід натрію, гідразин), що зв'язують кисень; за фізико-хім. — воду фільтрують через електроннообмінні й електроіонообмінні смоли, сталеву стружку тощо. Здійснюють Д. в *деаераторах*.

ДЕ АМІСІС (De Amicis) Едмондо (31. X 1846, Онеджа, П'ємонт — 11. III 1908, Бордігера) — італійський письменник. У першій книзі — зб. новел «Військове життя» (1868) — та ін. творах відобразив ідеї нац.-визв. руху 60-х рр., учасником якого був сам. Осн. твори — про школу і вчителів: «Серце» (1886), «Роман учителя» (1890), зб. оповідань «Між школою і домівкою» (1892). Автор книг нарисів «Іспанія» (1872), «Голландія» (1874), «Марокко» (1876), «Константинополь» (1878—79), «На



Двохвісткі:
1 — кампоеда стафіліноподібна;
2 — клішохвіст звичайний.



Двохолокові.
Двохолова біла (*Amphisbaena alba*).

ДЕБАЙ

океані» (1889). Твори Де А. укр. мовою перекладали Леся Українка, Б. Грінченко, М. Грінченко, Н. Кибальчич, П. Карманський та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Батьки і діти, ч. 1—2. К., 1910; Шкільні оповідання, кн. 1—2. Х., 1918; Серце. К., 1919; За рідинний край. Х., 1919; Ріс. перекл. — Серце. Записки школяра. Л., 1938.

ДЕБАЙ (Debye) Петер-Йозеф-Вільгельм (24.III 1884, Маастріхт, Нідерланди — 2.XI 1966, Ітака, США) — голландський фізик і хімік, іноземний член АН СРСР (з 1924). Закінчив Вищу тех. школу в Ахені (1905) й Мюнхен. ун-т (1910). В 1935—40 — директор Ін-ту фізики кайзера Вільгельма в Берліні, з 1940 — професор Корнелльського ун-ту (США). Осн. наук. праці присвячені фізиці твердого тіла. Запропонував модель твердого тіла, за допомогою якої довів, що при низьких т-рах теплоємність кристалів пропорційна кубові абс. т-ри. В цій самій моделі ввів поняття, пізніше назване *Дебай температура*. Розробив метод досліджування структури кристалічних порошків і рідин за допомогою дифракції рентгенівського проміння (т. з. метод Дебая — Шеррера). Нобелівська премія, 1936.

ДЕБАЙ — позасистемна одиниця дипольного моменту молекул; 1 дебай = $1/3 \cdot 10^{-29}$ Кл · м. Названо за ім'ям П.-Й.-В. Дебая.

ДЕБАЛЬЦЕВЕ — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР. Вузол залізниць і автомобільних шляхів. Засновано 1878 під час будівництва кол. Катеринославської з-ці. В грудні 1905 в Д. було організовано страйковий к-т. Бойова дружина міста взяла участь у *Дебальцівському збройному повстанні 1905*. В березні 1917 в Д. створено Раду робітн. депутатів, у вересні за допомогою Луганського к-ту РСДРП(б) — більшовицьку орг-цію й загін Червоної гвардії. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Д. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (7.XII 1941—4.IX 1943) в місті діяла підпільна партійна організація. У Д. — з-ди: по ремонту металург. устаткування, залізобетонних конструкцій; буд. матеріалів; підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, комбінат побутового обслуговування. Технікум залізнич. транспорту. 15 заг.-освітніх, 2 муз. і спортивних школи, профес.-тех. уч-ще, 18 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Палац спорту, 3 палаци культури, 2 клуби, кінотеатр, 12 бібліотек. У Д. народилися укр. рад. поет В. М. Сосюра, укр. рад. графік О. М. Довгаль.

ДЕБАЛЬЦІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1905 — виступ робітників селища Дебальцевого (Донбас) проти самодержавства в період революції 1905—07. Д. з. п. проходило під керівництвом більшовиків. У грудні 1905 в Дебальцевому було створено бойовий організаційний страйковий к-т, сформовано бойову дружину (див. *Бойові дружини 1905—07*), нар.

міліцію. Д. з. п. почалося 8 (21).XII страйком залізничників, до якого приєдналися робітники мех. з-ду, навколишніх шахт, селяни. 9 (22).XII влада в Дебальцевому перейшла до рук розпорядчого к-ту, за наказом якого бойові дружини роззброїли поліцію й солдатів, конфіскували зброю. Загони дружинників Дебальцевого брали участь в *Лодівському виступі робітників 1905* й *Горлівському збройному повстанні 1905*. 21.XII 1905 (3.I 1906) повстання придушили царські війська.

ДЕБАРКАДЕР (франц. débarcadere, від débarquer — розвантажувати, висаджувати на берег) — 1) Плавуча несамохідна споруда (найчастіше понтон з дво- або триповерховою надбудовою) для причалювання й відправлення річкових суден. Розрізняють Д. (мал.)



Двоповерховий пасажирський дебаркадер з причаленим судном.

пасажирські, вантажні й вантажно-пасажирські. На пасажирських Д. є приміщення для відпочинку й обслуговування пасажирів, на вантажних — механізми для вантажно-розвантажувальних операцій, склади. Д. ставлять коло берега, гол. чин. біля річкових вокзалів, причальних стінок або в місцях, де немає обладнаних пристаней, закріплюючи звичайно тросами. Довжина Д. найчастіше 40—100 м. 2) Застаріла назва залізнич. станційної платформ.

ДЕБАЯ ТЕМПЕРАТУРА — фізична стала речовини, яка вказує на температурну границю, нижче якої стають істотними квантові ефекти. Запроваджен П.-Й.-В. Дебай. Визначається за формулою: $\theta_D = h\nu_{\text{макс}}/k$, де h — Планка стала, $\nu_{\text{макс}}$ — найбільша частота коливань атомів твердого тіла, k — Больцмана стала. При абс. т-рах $T > \theta_D$ теплоємність кристала, який складається з атомів одного сорту, при сталому об'ємі становить $25 \text{ Дж/моль} \cdot \text{К}$, що збігається з *Долонга і Пті законом*. При $T < \theta_D$ теплоємність пропорційна $(T/\theta_D)^3$ (закон T^3 Дебая).

ДЕБЕТ (від лат. debet — він винен) — ліва сторона рахунку бухгалтерського обліку. Запис госп. операцій на Д. одного рахунку повторюють у кредиті ін. рахунку. Д. активних рахунків показує збільшення облічуваних сум, а Д. пасивних рахунків — зменшення їх.

ДЕБІДУР (Debidour) Антоен (31.I 1847, Нонтрон — 21.II 1917, Париж) — французький історик радикально-республіканського напрямку. Найвідоміші праці Д. — «Дипломатична історія Європи

від Віденського до Берлінського конгресу (1814—1878)» (т. 1—2, 1891; рос. переклад — т. 1—2, 1947), «Католицька церква і держава в часи Третньої республіки (1870—1906)» (т. 1—2, 1906—09). Д. приділяв велику увагу революціям і нац.-визвольним рухам, відзначав їхнє прогресивне значення. З бурж.-демократичних позицій критикував диктаторські режими й загарбницькі війни.

ДЕБІЛЬНІСТЬ (від лат. debilis — слабкий) — легкий ступінь *оліофренії*, що характеризується примітивністю суджень і висновків, недостатньою диференціацією емоцій, обмеженою здатністю до навчання, зниженою *адаптацією*.

ДЕБІТ (франц. débit — збут) — кількість води, нафти чи газу, що її за одиницю часу може дати джерело, колодязь, свердловина або інша вола-, нафто- чи газонабірна споруда. Визначається в літрах за секунду або кубічних метрах за секунду, годину чи добу. Д. рідин визначають за допомогою мірних посудин, водозливів, поплавків і спец. гідрометричних приладів, Д. газу — витратомірами та ін. приладами.

ДЕБОГІРІЙ-МОКРІЄВИЧ Володимир Карпович [12 (24).V 1848, Чернівці — 2.XI 1926, Чирпан, Болгарія] — революційний народник. Н. в сім'ї полковника. З 1866 навчався на мед. факультеті Київ. ун-ту. В 1873 й 1874 виїжджав до Швейцарії, де зблився з бакуністами. З 1873 — член народницького гуртка «Київська комунa». Брав участь у підготовці сел. повстання в Чигиринському пов. Київ. губ. (див. *Чигиринська змова 1877*). Один з організаторів втечі з київ. тюрми І. В. Бохановського, Л. Г. Дейча і Я. В. Стефановича. На поч. 1879 Д.-М. заарештовано й засуджено до 15-річної каторги. По дорозі на заслання Д.-М. утік; виїхав за кордон (1880). Автор спогадів «Від бунтівництва до тероризму» (т. 1—2, 1930).

ДЕБОРІН (справж. прізвище — Йосиф) Абрам Мойсейович [4 (16).VI 1881, містечко Упін, тепер Шидлівського р-ну Лит. РСР — 8.III 1963, Москва] — радянський філософ, акад. АН СРСР (з 1929). Член КПРС з 1928. Закінчив філос.-ф-т Берського ун-ту (1908). З 1903 — соціал-демократ, у 1907—17 — меншовик. З 1920 — на наук.-редакторській і пед. роботі. В 1926—30 — відповідальний редактор журн. «Под знаменем марксизма». З 1935 працював в АН СРСР. У 20-х рр. виступав з критикою «механістич». У 1931 Д. і його однодумці зазнали критики за помилки, які виявилися в недооцінці лєнінського етапу марксистської філософії, у відригів філософії від практики соціалістич. будівництва та ін. В 30—50-х рр. Д. написав ряд праць з історії філос. і сусп.-політ. думки. Нагороджений 2 орденами, медалями.

ДЕБРЕ (Debré) Мішель-Жан-П'єр (н. 15.I 1912, Париж) — французький державний і політ. діяч, юрист. Під час 2-ї світової



П.-Й.-В. Дебай.



Ж.-Б.-Г. Дебюро.
Малюнок 18 ст.



В. Г. Дебляук.
Цукорниця. Інкрустація деревом, металом, бісером і перламутром.
20 ст.

війни брав участь у *Русі Опору*. Д. — один з лідерів голлістських партій (див. *Об'єднання на підтримку республіки*). В 1958—59 — міністр юстиції в уряді Ш. де Голля, 1959—62 — прем'єр-міністр, 1966—68 — міністр економіки та фінансів, 1968—69 — міністр закорд. справ, 1969—73 — міністр над. оборони.

ДЕБРЕЦЕН — місто на Пн. Сх. Угорщини, адм. центр меде Гайду-Бігар. Важливий вузол з-пн і автошляхів. 187 тис. ж. (1976). Д. — великий пром. і культур. центр країни. Осн. галузі пром-сті: машинобудування й металообробка (виробн. кулякопідшипників, мед. устаткування, с.-г. машин, вагонів та ін.), хім.-фарм. і харчова. Є підприємства текст., швейної, шкіряної й меблевої галузей. Виробн. буд. матеріалів. У Д. — *Дебреценський університет* (засн. 1912), мед. і пед. ін-ти, с.-г. академія, консерваторія, театр. Серед архіт. споруд Д.: у стилі *класицизму* — реформатська колегія (1801—17) і реформатський собор (1803—21), обидві — арх. М. Печі; комплекс будівель с.-г. академії (в т. ч. навчальний корпус, 1962—64, арх. Т. Міколаш); Будинок з громад. обслуговуванням для старих та інвалідів (1963—65, арх. Г. Бікі). Пам'ятник поетові М. Чоконі-Вітезу (1871, скульптор М. Іжо). Музей ім. Ф. Дері (археол. матеріали, пам'ятки давньості, і античного мист., угор. нар. і образотворчого мистецтва). Д. відомий з 10 ст.

ДЕБРЕЦЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Л. Кошута — один з найбільших вузів УНР. Створено 1912 на базі Дебреценського коледжу (засн. 1588). В 1949 на основі мед. ф-ту відкрито мед. ун-т. 1950 теологічний ф-т перетворено на духовну академію. В 1977/78 навч. р. Д. у. мав два ф-ти: мистецтв, що охоплює різні сусп. науки, й наук.-природничий, на яких навчувалося 2100 студентів. При ун-ті працюють лабораторія ізотопів, обчислювальний центр, 6-ка (засн. 1916; 940 тис. тт). У 1-й пол. 60-х рр. Д. у. уклав з Київ. ун-том договір про наук. і культур. співробітництво. Д. у. видає щорічник. А. В. Савицький.

ДЕБС (Debs) Юджін (Елгеній): 5.XI 1855, м. Терре-Гот, штат Індіана — 20.X 1926, Елмерст, штат Іллінойс — діяч робітн. руху США. В 1893 очолив Америк. спілку залізничників. Один із засновників С.-д. партії (1898) й Соціалістичної партії США (1901). В 1905 брав участь у створенні профспілкової орг-ції *Індустриальні робітники світу*. Під час 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. У 1918 за активну антивоєнну діяльність засуджений до 10 років ув'язнення. Звільнений за амністією 1921. В останні роки життя Д. припинився читати у питанні про необхідність створення у США революц. робітн. партії нового типу.

ДЕБЮРО (Deburau) Жан-Батіст-Гаспар (31.VII 1796, Колін, Австро-Угорщина, тепер ЧССР — 17.VI 1846, Париж) — французький актор-нім. Н. в сім'ї бродячих артистів-акробатів. У 1816 вступив

до трупн театру «Фюамбюль» («Канатні танцюристи»). В 1819 в пантомімі «Арлекіно-лікар» створив образ *Перо*, який став нар. комічним героєм. Спіраючись на балаганно-буфонадну традицію «нізового театру», здійснив переворот у пантомімі, наблизив її до реальної дійсності. Традиції творчості Д. розвинув актор М. Марсо.

ДЕБЮССІ (Debussy) Клод-Анрі (22.VIII 1862, Сен-Жермен-ан-Ле, поблизу Парижа — 25.III 1918, Париж) — французький композитор, диригент, муз. критик. У 1884 закінчив Паризьку консерваторію. В 1881 і 1882 відвідав Росію, 1913 виступав з концертами в Петербурзі й Москві. Д. — основоположник муз. *Імпресіонізму*. Кращі твори Д. відзначаються поетичністю, вишуканістю стилю, радісними емоціями, яскравою звуковою ображальністю (цикл «Ноктюрни», 1897—99, симф. ескізи «Море», 1903—05, та ін.). Автор опери «Пеллеас і Мелізанда» (за драмою М. Метерлінка, 1902); 3 балетів (у т. ч. «Скрипка з іграшками», 1913); творів для симф. оркестру, для голосу з оркестром, для фортепіано, інструм. ансамблів, понад 50 пісень (романсів) та ін. Лют. Кремль Ю. Клод Дебюссі. М., 1965.

ДЕБЮТ (франц. *début* — початок) — 1) Перший виступ актора на сцені; початок діяльності на будь-якому поприщі; 2) Початкова стадія шахової або шахової партії. **«ДЕ ВААРХЕЙД»** («De Waarheid» — «Правда») — газета, центральний орган Компартії Нідерландів. Засн. 1940 в підпіллі під час нім.-фашист. окупації. Видається в Амстердамі.

ДЕ ВАЛЕРА (De Valera) Імон (14.X 1882, Нью-Йорк — 29.VIII 1975, Дублін) — ірландський державний і політ. діяч. Учасник *Ірландського повстання 1916*. В 1917—26 — глава партії Шин фейн, 1917—22 — патріотичної військ. орг-ції «Ірл. волонтери» (з 1919 — IRA). В 1919—22 — президент і глава уряду Ірландської Республіки. В роки громадян. війни 1922—23 очолював війська лівих республіканців, які діяли проти прибічників *англо-ірландського договору 1921*. В 1926 заснував легальну партію Фіанна файл, 1926 — 59 — її лідер. У 1932—59 — не раз — глава уряду. В 1959—73 — президент Ірл. Республіки.

ДЕВАЛЬВАЦІЯ (від *de...* і лат. *valere* — коштує) — офіційне зниження вартості грошових одиниць. Д. проводять у законодавчому порядку, визнаючи зменшення золотого вмісту грош. одиниці або зниження курсу *грошей* *наперових* щодо золота чи іноз. валюти. Д. є показником кризи валютної системи капіталізму, наслідком знецінювання валют або значного й довготривалого дефіциту балансу платіжного країни. Різка загострення світової валютної кризи призвело до Д. ключових валют капіталістичного світу — *долара* і *фунта стерлінгів*. Д. спричинило підвищення цін на споживчі товари й зниження *життєвого рівня* трудящих.

ДЕВАНАГАРІ — найпоширеніше в Індії *складове письмо*. Вживалося для *санскриту*, тепер його використовують для *інді мови*, *маратхі мови* й *непальської мови*. Складається з окремих знаків для голосних та дифтонгів і знаків для приголосних (у поєднанні з коротким «а»); вживаються й допоміжні значки. Див. *Індійське письмо*.

ДЕВАСТАЦІЯ (лат. *devastatio* — винищення) — комплекс активних заходів, спрямованих на винищення збудників інвазійних та інфекційних захворювань людини, тварин і рослин на всіх стадіях біол. циклу збудників. Для цього використовують мех., хім., фіз. і біол. фактори, а також методи, що роблять зони і внутр. середовища несприятливими для існування збудників. Д. може бути тотальною (повна ліквідація збудника) або частковою. Методами Д. є *дегельмінтизація*, *хіміотерапія*, *дезинфекція*, *дезінвазія*, застосування *бактеріофагів* тощо. Термін запропоновув 1944 рал. учений К. І. Скриabin.

«ДЕВГЕНІЄВЕ ДІЯНІЄ» — перекладна давньоруська повість. Переклад зроблено в 12—13 ст. з грец. роману 10 ст., який виник на основі візантійського епосу про боротьбу греків проти сарацинів. У ньому розповідається про героїчні подвиги й любовні пригоди Дігеніса Акрити. Збереглося три списки повісті, датовані 18 ст. Найдавніший список її, вміщений поряд із «Словом о полку Ігоревім» у аб. 16 ст., згорів 1812. «Д. д.» свідчить про високий рівень перекладацького мистецтва за часів Київської Русі.

ДЕВДЮК Василь Григорович (16.VI 1873, м. Косів, тепер Івано-Франк. обл. — 3.V 1951, с. Старий Косів Косівського р-ну) — майстер різьблення, випалювання й інкрустації на дереві та карбування на металі. Виготовляв предмети домашнього вжитку — меблі, портретні рами, декоративні прикраси для інтер'єрів (скриньки, фруктовниці, обкладинки для книг, палиці, сувеніри). Роботи Д. зберігаються в музеях Львова, Коломиї, Косова. В 1905—14 Д. викладав у Вишницькій школі різьбярства.

ДЕВІ (Дейві; Davy) Гемфрі (Гамфрі; 17.XII 1778, Пензанс, Великобританія — 29.V 1829, Женева) — англійський хімік і фізик. Член (з 1801) і президент (1820—27) Лондон. королівського т-ва, почесний член Петерб. АН (з 1826). Учитель М. Фарадея. Д. — один із засновників *електрохімії*. В 1807 електролізом ідких лугів одержав металеві калій і натрій, у 1808 електрохім. методом виготовив амальгами стронцію, барію і магнію. Д. підтвердив елементарну природу хлору. Заклав основи водневої теорії к-т; відкрив наркотичну дію оксиду азоту N₂O (1799). Висловив думку про кінетичну природу теплоти (1812). В 1815 винайшов безпечну рудникову лампу з металевим сіткою (лампа Деві). Вперше розробив і читав курс с.-г. хімії, в якому розглядав мінеральні солі як поживні речовини для рослин.



А. М. Деборін.



Ю. Дебе.



К.-А. Дебюссі.



Г. Дені.



А. Девіс.

ДЕВІАЦІЯ (лат. deviatio — відхилення) — 1) В біології — тип *філембріогенезу*, при якому зміни в закладці органа виникають на середніх стадіях зародкового розвитку. Д. спричинюється до змін в будові органів у дорослого організму порівняно з предками. Прикладом Д. є зроговіння у плазунів або окостеніння в акул епідермальної частини зачатків луски, що відбувається на середніх стадіях її розвитку. Див. також *Архалаксис*, *Анабалия*. 2) У військовій справі — відхилення снарядів (куль) від гаданої траєкторії під впливом різних факторів (балістичних, метеорологічних та ін.). З розвитком нарізної зброї всі причини відхилення враховано в законах розсіявання, в т. ч. і в сучас. гладкоствольних гарматах, які стріляють опереними снарядами (див. *Деривація*). 3) Відхилення стрілки компаса під магнітного меридіана під впливом великих мас заліза та електромагн. полів (на судні, літаку та ін.). 4) Відхилення судна, літака від курсу.

ДЕВІЗ (франц. devise — гасло) — 1) Стисле формулювання провідної ідеї, програми дій. 2) Слово чи вираз як умовний знак автора проєкту або твору, поданого на закритий конкурс. 3) Короткий напис на гербі, ордені.

ДЕВІЗИ (франц. devises — валюта) — банківські платіжні засоби (*векселі, чеки, акредитиви*, платіжні доручення), виражені в іноземній валюті й використовувані в міжнар. розрахунках. Застосовують переважно у формі телегр. переказів та взаємних міждерж. короткострокових кредитів. У міжнар. платіжному обороті мають форму *банківських білетів* та іноз. цінних паперів. Як міжнар. платіжні засоби Д. якісно неоднорідні й залежать від ступеня розміню їх на золото та ін. девізи, особливо девізи, виражені в валютах тих країн, що відіграють осн. роль у міжнар. торг. і платіжному обороті. Ціна Д. в нац. валюті визначається валютним курсом.

ДЕВІС (Davis) Анджела (н. 29.1.1944, Бірмінгем, штат Алабама) — громадська діячка США. Член Компартії США. Учасниця негритян. й антивоєн. руху. Викладач філософії в Каліфорнійському ун-ті (м. Лос-Анджелес). Звідки 1969 увільнена за належність до компартії. В 1970 заарештована за безпідставними звинуваченнями. В 1972 під тиском світової прогресивної громадськості звільнена. Д. веде активну політ. діяльність на захист прав амер. трудящих. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

ДЕВІССОН (Davisson) Клінтон-Джозеф (22.X.1881, Блумінгтон — 1.II.1958, Шарлотсвілл) — американський фізик, член Національної АН США. Закінчив Чикагський (1908) і Принстонський (1911) ун-ти. Наук. дослідження — з питань теплового випромінювання, термоелектронної й термоіонної емісії, електронної мікроскопії та фізики кристалів. Разом з амер.

фізиком Л.-Г. Джермером (1896—1971) відкрив 1927 явище *дифракції* електронів на монокристалі нікелю (незалежно від Дж.-П. Томсона). Це відкриття стало експериментальним підтвердженням гіпотези Л. де Бройля про хвильові властивості матерії. Нобелівська премія, 1937.

ДЕВОНСЬКИЙ ПЕРІОД і **ДЕВОНСЬКА СИСТЕМА**, девон (від назви графства Девоншир у Великобританії) — четвертий період палеозойської ери та відклад, що утворилися в той час. Настав після силурійського (понад 400 млн. років тому) і тривав до кам'яовугільного періоду (бл. 60 млн. років). Виділили девонську систему англ. геологи А. Седжвік і Р. Мурчисон 1839. Девонську систему поділяють на три відділи. В СРСР у нижньому відділі виділяють жєдінський, зігєнський і емський яруси; в середньому — сейфельський і живєтський, у верхньому — франський і фамєнський яруси (див. статті про окремі віки і яруси).

В ранньому девоні у зв'язку з *каледонською складчастістю* збільшилися від моря значні території земної поверхні, на яких утворилися потужні товщі червоноколірних лагуно-континентальних відкладів. Місцями підняття супроводжувалися інтенсивними проявами вулканізму. В серед. і пізньому девоні в межах *платформ* і *геосинкліналей* внаслідок опускання земної кори відбувалися широкі *трансресії*, а в кінці — значні *регресії* моря. Нагромаджувалися потужні товщі теригенних (удамкових), карбонатних, подекуди соленосних відкладів. Для девонського періоду характерні різноманітні водорості, з наземних рослин на початку періоду були поширені *псилофіти*, пізніше з'явилися членистонобі, плаунові й примітивні папороті, в пізньому девоні — папороті й птеридосперми. В лагунах і періодично пересихаючих басейнах водилися *кистепері й дводішні риби*. Мор. басейни населяли *форамініфери*, корали, остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), брахіоподи (див. *Плечиногі*), амоніти (див. *Головоногі молоски*). Вважають, що в Єврозії, у межах *Східно-Європейської рівнини*, *Прикаспійської низовини* й Серед. Азії, в девоні був аридний (посушливий) клімат, на Пн. і Пд. від цього поясу — гумідний (вологий) клімат. Девонські відклади відомі на всіх континентах. На Україні вони представлені вапняками, пісковиками, мергелями, аргілітами та ін., а також вулканогенними породами. В повному обсязі відклади девону відомі на Зх. республіки, вздовж зх. схилу *Українського щита*, де поширені мор. (в нижній і верхній частинах) і континентальні (в серед. частині) відклади. Найбільша потужність їх — до 2,5 тис. м. Найпоширеніші девонські відклади в *Дніпровсько-Донецькій западині*, де є середні і верхні відділи. Вони характеризуються великою глибиною залягання (понад 1100 м), міцним складом, значною потужністю (до 5,5—6 тис. м),

поширенням ефузивно-теригенних і соленосних товщ. Морські й континент. відклади серед. і верхнього девону відомі й у Донбасі, де вони виходять на поверхню в бас. р. Мокрої Волновахи. Потужність їх досягає 1200—1300 м. Виявлено мор. девонські відклади і в зх. частині *Причорноморської западини*. З відкладами девону на Україні пов'язані корисні копалини, зокрема нафта й газ, кам'яна й калійна солі тощо. Лит.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 2. М.—Л., 1948; Геология СССР, т. 5, ч. 1. Украинская и Молдавская ССР. М., 1958; Стратиграфия СССР. Девонская система, кн. 1—2. М., 1973; Стратиграфия УРСР, т. 4, ч. 2. Девон. К., 1974.

ДЕВ'ЯТА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б) — відбулася 22—25.IX.1920 в Москві. На конференції було 116 делегатів з ухвальним голосом і 125 — з довірчим, які представляли бл. 700 тис. членів і кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь представника польск. комуністів; 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Про чергові завдання парт. будівництва; 5) Доповідь комісії по вивченню історії партії; 6) Звіт про 2-й конгрес Комінтерну. Роботою конференції керував В. І. Ленін, який виступав з політ. звітом ЦК, з промовою про чергові завдання парт. будівництва й підготував проєкт резолюції з цього питання. В доповіді В. І. Леніна гол. увагу було приділено питанню про укладення миру з Польщею та мобілізації сил для остаточного розгрому *врангелізму*. При обговоренні питань парт. будівництва конференція намітила практичні заходи по розгортанню внутріпарт. демократії, зміцненню єдності партії, її дисципліни, тісного зв'язку з широкими масами, посиленню ідейно-політ. виховання молодих комуністів, залученню в ряди РКП(б) кращих представників пролет. мас. З метою зміцнення дисципліни і єдності рядів партії конференція визнала за необхідне створити Контрольну комісію, а на місцях при губкомах — спец. парт. комісії. Конференція дала відсіч антипарт. групі «демократичного централізму», що виступала проти керівної ролі партії в Радах і профспілках.

Лит.: КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970. Ю. В. Балко.

ДЕВ'ЯТЕ СІЧНЯ 1905, «Кривава неділя» — день масового розстрілу царським урядом мирної демонстрації петербурзьких робітників (бл. 150 тис. чол.), які йшли до Зимового палацу з петицією царю Миколі II. Демонстрацію підготувала монархічна орг-ція «Зібрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга», що її створив агент царської охорони священик Г. Гапон (див. *Гановищина*). Під час обговорення петиції на робітн. зборах більшовики попереджали про можливість кривавої розправи, пояснювали, що тільки революц. боротьбою пролетаріат може добитися своїх прав.

Однак перешкоди демонстрації воїни не змогли, бо більшість робітників ще вірила в царя. Тоді більшовики вирішили взяти участь у маніфестації. Під їхнім впливом до петиції було включено с.д. вимоги: про встановлення 8-годинного робочого дня, політ. свободи тощо. 9 (22).І демонстрації робітників, їхніх жінок і дітей за наказом царя війська зустріли залпами. Більше тисячі демонстрантів було вбито, бл. 5 тис. поранено



Розстріл демонстрації робітників біля Зимового палацу 9 (22) січня 1905.

Найну віру малосвідомих робітників у «царя-батюшку» було розвіяно. Петерб. робітники вже надвечір 9 (22).І почали будувати барикади. Звістка про криваву розправу над робітниками викликала по всій країні хвилю страйків, що проходили під лозунгом «Геть самодержавство!» (див., зокрема, *Січнево-березневі політичні страйки 1905 на Україні*). Події 1905—07 в Росії.

П. М. Шморун.

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських, червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся в Москві 23—28.XII 1921. На з'їзді був 1991 делегат, у т. ч. 93,3% комуністів. З'їзд заслухав доповідь В. І. Леніна про внутр. і зовн. політику республіки і повністю схвалив політику Рад. уряду. З'їзд розглянув питання радянського будівництва (про ВЦВК, з'їзди Рад на місцях тощо), військ. будівництва, про кооперацію, фінанси і бюджет та електрифікацію країни. В зв'язку з занепадом с. г. і голодом 1921, спричиненими імпералістичною та громадян. війнами й посухою, з'їзд прийняв постанови «Про допомогу голодуючим» і «Про відбудову й розвиток сільського господарства». З'їзд обрав ВЦВК, до складу якого увійшли представники всіх рад. республік, у т. ч. УРСР.

Лит.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959.

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 3—10.V 1925 в Харкові. На з'їзді було 838 делегатів, у т. ч. 624 комуністи. Порядок денний з'їзду: доповідь про діяльність Уряду СРСР, звіт про діяльність Уряду УРСР, про зміцнення й піднесення сел. г-ва, доповіді про с. г. і землеробств, про стан і перспективи роз-

витку пром-сті на Україні, про Червону Армію, про перехід на трестову систему управління та ін. У резолюціях з'їзду ставилися завдання дальшого розгортання соціалістичного будівництва в республіці, вдосконалення держ. апарату, зміцнення союзу робітників і селян, залучення до соціалістичного будівництва трудової інтелігенції, накреслювалися заходи по зміцненню Червоної Армії і Флоту. Було внесено зміни в Конституцію УРСР у зв'язку з утворенням Союзу РСР, а також Молд. АРСР у складі УРСР. Д. В. з. Р. затвердив Конституцію Молд. АРСР, обрав ВУЦВК у складі 300 членів і 91 кандидата, а також представників УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР. Лит.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; История государства и права Украинской ССР, К., 1976.

В. Є. Бражников.

ДЕВ'ЯТИЙ З'ІЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 6—12.XII 1925 в Харкові. На з'їзді були присутні 492 делегати з ухвальним і 271 — з дорадчим голосом, які представляли 98 129 членів, 69 475 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь ЦК РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 3) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Доповідь ЦКК РКП(б); 6) Звіт ЦКК КП(б)У; 7) Про госп. будівництво; 8) Про роботу профспілок; 9) Про парт. будівництво; 10) Про комсомол; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. В роботі з'їзду брав участь як представник ЦК РКП(б) голова ЦВК СРСР М. І. Калінін. З'їзд підбив підсумки діяльності парт. орг-ції республіки за звітний період, націлив комуністів і всіх трудящих України на завершення відбудови нар. г-ва і здійснення курсу на індустріалізацію країни. На Україні, як і в усьому Рад. Союзі, успішно закінчувалася відбудова нар. г-ва й закладалися основи для переходу до нового етапу соціалістичного будівництва. Значно поліпшились добробут трудящих, зросла їхня політ. і трудова активність, зміцніла диктатура пролетаріату та її основа — союз робітн. класу і трудящего селянства. В основу роботи з'їзду було покладено тези *Чотирнадцятого з'їзду ВКП(б)*. З'їзд одностайно схвалив курс на індустріалізацію країни й накреслив практичні заходи щодо розвитку в республіці важкої пром-сті, насамперед вугільної, металург. і машинобудівної. Було висунуто завдання дальшого розвитку легкої й харчової, насамперед цукрової пром-сті, с. г., кооперування трудящего селянства. З'їзд повністю підтримав лінію РКП(б) в питанні про можливість побудови соціалізму в СРСР, рішуче засудивши антиленінські, капітулянтські твердження троцькістів і «*нової опозиції*», а також їхніх прихильників у КП(б)У про неможливість перемоги соціалізму в СРСР. З'їзд продемонстрував вірність комуністів України марксові-ленінським, їхню непохитну єдність і немирність до антиленінських утрувань,

зосередив увагу парт. орг-ції республіки на вихованні трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, на рішучій боротьбі з великодержавним шовінізмом і укр. бурж. націоналізмом, зобов'язав парт. орг-ції посилити керівництво профспілками, комсомолом, поліпшити роботу по залученню широких мас трудящих до госп. будівництва. З'їзд схвалив рішення Жовтневого пленуму ЦК РКП(б) 1925 про реорганізацію *комітетів неможливих селян*, яка полягала в звільненні їх від адм. функцій. На з'їзді було визнано за необхідне в найближчий час видати Твори В. І. Леніна укр. мовою. З'їзд прийняв звернення до XIV з'їзду ВКП(б), в якому заявив про твердий намір комуністів республіки послідовно проводити в життя ленінську лінію, давати рішучу відсіч усім спробам відступити від неї. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, ЦКК КП(б)У й Ревізійну комісію. Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Самофалов В. Дев'ятий з'їзд КП(б)У. К., 1958.

П. С. Репченко.

ДЕВ'ЯТИЙ З'ІЗД РКП(б) — відбувся 29.III—5.IV 1920 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 554 делегати з ухвальним голосом і 162 — з дорадчим, які представляли понад 600 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Чергові завдання госп. будівництва; 3) Професійний рух; 4) Завдання Комуністичного інтернаціоналу; 5) Орг. питання; 6) Ставлення до кооперації; 7) Перехід до міліційної системи; 8) Вибори ЦК; 9) Поточні справи. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін, який виступив з промовою про відкритті і закритті з'їзду, зі звітною доповіддю ЦК РКП(б), заключним словом, з промовами про госп. будівництво, кооперацію та з деяких ін. питань. З'їзд почав роботу в умовах тимчасової мирної передишки та перемоги над об'єднаними силами іноз. імпералістів і білогвардійської контрреволюції. В. І. Ленін, узагальнюючи досвід більш як дворічної діяльності Рад. д-ви, дав глибокий аналіз міжнар. і внутр. становища країни, висвітлював зовн. політику партії, визначив завдання госп. будівництва в умовах мирної передишки, накреслив завдання госп. плану, який передбачав піднесення всього нар. г-ва, насамперед транспорту, паливної пром-сті й металургії. Провідне місце в цих накресленнях посідала електрифікація нар. г-ва, яку В. І. Ленін висував як велику програму на 10—20 років. Саме на цій основі було розроблено план ГОЕЛРО. Керуючись настановами В. І. Леніна, з'їзд підкреслює, що осн. умовою госп. відродження країни є неухильне здійснення єдиного госп. плану. Директиви з'їзду з цього питання поклали початок плановості у здійсненні завдань соціалістичного будівництва. З'їзд одностайно схвалив ленінські принципи управління пром-стю — принципи суворой централізації, посилення єди-

ДЕВ'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН



Е. Дег.
Абсент. 1876.
Лувр. Париж.

ноначальності на підприємствах, використання старих спеціалістів тощо. Особливу увагу з'їзд звернув на організацію трудового змагання. Проти лінії партії в питаннях госп. будівництва виступили, з одного боку, Троцький, який намагався нав'язати партії розв'язання нових екон. завдань методами голого примусу й мілітаризації пром. підприємств, з другого — група «демократичного централізму», підтримана Риковим і Томським. З'їзд відкинув як військово-бюрократичну лінію Троцького, так і платформу «децистів», викрив їхню неспроможність і згубність для будівництва соціалізму. З'їзд визначив роль і завдання профспілок у госп. будівництві, підкресливши необхідність підвищення їхньої виховної ролі. З'їзд ухвалив рішення про видання Повного зібрання творів В. І. Леніна.

З'їзд обрав ЦК РКП(б) та ЦКК РКП(б).

Лит.: Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б) 29 березня — 5 квітня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 40: Дев'ятий з'їзд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколи. М., 1960; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1979.

ДЕВ'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75, розроблений на основі Директив ХХІV з'їзду КПРС (1971) і затверджений у тому самому році сесією Верховної Ради СРСР. Гол. завдання п'ятирічки: забезпечити значне підвищення матеріального й культур. рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробн., підвищення його ефективності та прискорення темпів зростання продуктивності праці. Див. П'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР.

ДЕВ'ЯТИНА — даннин за феодр. кріпосницького ладу на Закарпатській Україні. 1) Д. велика — дев'ята частина врожаю зернових культур і винограду, яку щороку сплачували селяни-кріпаки поміщикам понад панщину та ін. повинності. Скасована селянською реформою 1848. 2) Д. мала — дев'ята частина сільської худоби й меду, яку щороку понад панщину стягували поміщики з селян-кріпаків. Скасована королівським законом 1836 в зв'язку з піднесенням антифеод. сел. руху на Закарпатті в 30-х рр. 19 ст.

ДЕВ'ЯТИХ Григорій Григорович (н. 1.XII 1918, с. Барановщина, тепер Нолінського р-ну Кірово. обл.) — рос. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1947. Закінчив 1941 Горьківський ун-т. Зав. кафедрою (з 1955) неорганічної хімії цього ун-ту, заступник директора (з 1969) Ін-ту хімії АН СРСР по наук. роботі (Горький). Осн. праці — в галузі розділення стабільних ізотопів, одержання й аналізу речовин особливої чистоти. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕВ'ЯТКОВ Микола Дмитрович [н. 29.III (11.IV) 1907, Вологда] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1931). З 1954 — наук. керівник відділу Ін-ту радіотехніки й електроніки АН СРСР, з 1960 — зав. кафедрою Моск. фізико-тех. ін-ту. Праці присвячені вивченню газового розряду, створенню газорозрядних приладів для захисту ліній зв'язку від перенапруг і акустичних ударів, розробці надвисоко частотних приладів дециметрового і сантиметрового діапазону. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949; Ленінська премія, 1965.

ДЕВ'ЯНАДЦЯТИЙ З'ІЗД КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 17—21.I 1956 в Києві напередодні Двадцятого з'їзду КПРС. У його роботі взяли участь 859 делегатів з ухвальним і 60 — з дорадчим голосом, які представляли 838 300 членів і 57 100 кандидатів у члени партії. Порядком денним: 1) Обговорення проекту ЦК КПРС «Директивні ХХ з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 роки»; 2) Звіт ЦК КП України; 3) Звіт Ревізійної комісії КП України; 4) Вибори керівних органів КП України. Делегати одностайно схвалили проект директив по 6-му п'ятирічному плану, в якому було визначено конкретні шляхи екон., соціального і культур. розвитку нашої країни. В резолюції на звітну доповідь ЦК відзначалося, що підвищення рівня парт. керівництва всіма галузями нар. г-ва сприяло розвитку творчої активності трудящих, достроковому виконанню 5-ї п'ятирічки (1951—55), насамперед у важкій індустрії. В 1955 валова продукція пром-сті збільшилася порівняно з 1950 на 91,4% (по СРСР на 85%). Найшвидшими темпами розвивалися машинобудування, металург., хім., нафтова, газова пром-сть. Удвоє зросло виробництво електроенергії. Продуктивність праці в пром-сті підвищилася в 1,5 раза. Велику увагу з'їзд приділяв розвитку с. г. Орг.-госп. зміцнення колгоспів, радгоспів і МТС та ін. заходи сприяли підвищенню врожайності культур, продуктивності тваринництва. Зріс добробут трудящих, було досягнуто нових успіхів у галузі нар. освіти, науки, ліри й мистецтва. З'їзд піддав критиці серйозні недоліки в роботі окремих парт. і госп. органів. У резолюції з'їзду висувалося завдання прискорення розвитку важкої пром-сті, прискорення впровадження нової техніки й технології, розширення спеціалізації й кооперування в пром-сті, підвищення продуктивності праці й якості продукції, добиватися індустріалізації будівництва. Перед с. г. з'їзд поставив завдання всемірного розвитку зернового г-ва, дальшого підвищення врожайності всіх зернових культур, значного збільшення валового збору тех. культур, поголів'я худоби й птиці, виробництва м'яса. Особливу увагу з'їзд приділяв

питанням внутріпарт. життя, вказавши на необхідність якнайшвидшого дотримання *ленінських норм партійного життя* і принципів колективності керівництва, докорінного поліпшення ідеологічної роботи. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Д. С. Шелест.

ДЕВ'ЯНАДЦЯТИЙ З'ІЗД КПРС — відбувся 5—14.X 1952 в Москві. В його роботі взяли участь 1192 делегати з ухвальним і 167 — з дорадчим голосом, які представляли 6 013 259 членів і 868 886 кандидатів у члени партії. Порядком денним: 1) Звітна доповідь ЦК ВКП(б); 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії ВКП(б); 3) Директиви ХІХ з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—55; 4) Зміни в Статуті ВКП(б); 5) Вибори центр. органів партії. З'їзд підбив підсумки боротьби й перемоги партії і рад. народу більш як за 13 років, визначив завдання в галузі зовн. й внутр. політики, схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК партії. У Звітній доповіді ЦК відзначалося, що перемога над фашист. агресорами зміцнила становище СРСР, посилала його міжнар. вплив і авторитет. Докорінно змінилося співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму. В ряді країн Центр. і Пд.-Сх. Європи утвердився нар.-демократичний лад. Соціалізм вийшов за межі однієї країни — почала складатися *світова система соціалізму*. З'їзд дав розгорнутий характеристику розстановки класових сил на міжнар. арені, підкреслив значення ленінського принципу *мирного співіснування* двох різних соціальних ладів.

Післявоєнні роки були для СРСР періодом швидкої відбудови й дальшого розвитку нар. г-ва, підвищення матеріального добробуту й культур. рівня трудящих, дальшого зміцнення морально-політ. єдності рад. суспільства і дружби народів СРСР. З'їзд затвердив Директиви по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—55. Планом передбачалося підвищення рівня пром. виробництва, зокрема продукції машинобудування й металобробки потужності електростанцій. У сільському господарстві ставилися завдання: підняти рівень механізації, підвищити врожайність, збільшити громадське поголів'я худоби при одночасному значному зростанні її продуктивності, збільшити валову й товарну продукцію землеробства й тваринництва. Намічалось дальше підвищення матеріального й культур. рівня життя трудящих. З'їзд розглянув питання парт. будівництва. Було прийнято рішення про перейменування Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) — ВКП(б) на Комуністичну партію Рад. Союзу (КПРС). У постанові з'їзду відмі-

чалось, що подвійна назва партії («комуністична», «більшовицька») історично склалася в результаті боротьби з меншовиками і мала на меті відмежування від них. Оскільки меншовицька партія в РСРП давно зійшла з політ. сцени, подвійна назва партії втратила сенс, тим більше, що поняття «комуністична» найточніше передає зміст завдань партії. XIX з'їзд прийняв новий Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. В ньому було дано коротке визначення КПРС, вказало гол. завдання партії, поновило визначення обов'язки і права парт. орг-цій і всіх комуністів, встановлено нові строки скликання з'їздів партії і Пленумів ЦК. Політбюро ЦК партії було перетворено на Президію ЦК КПРС. Орг. робота ЦК виконавчого характеру зосереджувалася в Секретаріаті ЦК КПРС. Комісія парт. контролю була реорганізована в Комітет парт. контролю при ЦК КПРС. Скасовувалося скликання всесоюзних парт. конференцій. З'їзд прийняв рішення про переробку Програми партії, образив для цього комісію. З'їзд обрав ЦК КПРС і Центр. ревізійну комісію.

Лит.: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6. М., 1971; История Коммунистической партии Радянського Союзу. К., 1977. М. Г. Бекетко.

ДЕГА (Degas) Ілер-Жермен-Едгар (19.VII 1834, Париж — 27.IX 1917, там же) — французський живописець, графік і скульптор. У 1855—56 навчався в Школі красних мистецтв у Парижі, 1854—59 жив в Італії, де вивчав мистецтво 15—16 ст. У ранній період писав картини на істор. теми («Сцена з війни в середині віки», 1865), реалістичні портрети («Портрет молодого жінки», 1867). З 1873 приєднався до імпресіонізму і став одним з найхарактерніших його представників. Зображував буденні сцени з паризького життя («Абсент», 1876; «Гладильниця», бл. 1884, та ін.). Багато картин присвятив балетові («Блакитні танцівниці», склякам («На скачках», 1877—78). Твори Д. відаються гостро виразним малюнком, майстерною композицією, вишуканим колоритом. Більшість із них зберігається в Музеї імпресіонізму в Парижі, окремі — в музеях Рад. Союзу.

Лит.: Зернов Б. А. Dega. 1834—1917. Альбом. Д.—М., 1965.

ДЕГАЗАЦІЯ (від де... і газ) — 1) У металургії — видаляння газів з рідкої сталі. До Д. відносяться тому, що розчинені в сталі гази, зумовлюючи поверхневі і внутрішні дефекти металів, погіршують її фіз.-мех. властивості. Найефективнішим способом Д. є вакуумування сталі перед розливанням її. Крім того, Д. відбувається в процесі плавлення і розливання металу: при кипінні, перемішуванні, розкисленні металу і його відстоюванні. Див. також Позапечна обробка металів. 2) У гірничій справі — видаляння з підземних гірничих виробок руднякового газу або газоповітряної суміші. Здійснюється бурінням свердловин у розроблюваному масиві гір-

ських порід, відсмоктуванням газу з високим вмістом метану з вироблених просторів тощо. Д. сприяє безпеці гірничих робіт, підвищенню продуктивності праці. 3) У теплотехніці — те саме, що й деаерація води. 4) У військовій справі — заходи по ліквідації наслідків хім. нападу противника, що передбачають знешкодження головним чином стійких отруйних речовин, якими були заражені місцевість, оборонні споруди, бойова техніка, продукти, вода та ін. Найважливіший спосіб Д. — нейтралізація дегазуючими речовинами, змивання стійких отруйних речовин органічними розчинами, кип'ятіння заражених предметів у воді. Для Д. застосовують різні спец. машини і прилади, спеціальні машини, гідропульти тощо.

ДЕГЕЙТЕР (Дежейтер; Degeyter) П'єр (8.X 1848, Гент, Бельгія — 26.IX 1932, Сен-Дені, поблизу Парижа) — французький композитор. Автор музики міжнар. прот. гімну «Інтернаціонал». Член Франц. компартії з 1920. Робітничий меланж на підприємствах Лілля. Співав у хорі, вивчав теорію музики, навчався гри на муз. інструментах. Був хормейстером співацького т-ва «Робітничий клас», для якого 1888 написав «Інтернаціонал» (слова Е. Потьє). З 1902 жив у Сен-Дені. Написав пісні: «Комуніст», «Вперед, робітничий клас», «Пісня комуніста», «Серп і молот», «Триумф російської революції» та ін. У 1928 відвідав СРСР.

Лит.: Соколов А. Н. «Інтернаціонал» и его авторы. М., 1960.

ДЕГЕЛЬМІНІЗАЦІЯ (від де... і гельмінти) — комплекс терапевтичних і профілактичних заходів, спрямованих на звільнення організму людини чи тварин від гельмінтів, а також на запобігання забрудненню зовн. середовища їхніми яйцями й личинками; частина дегельмінтації. Термін «дегельмінтація» вперше запропонував К. І. Скрябін 1925. Д. населення проводиться амбулаторно або в гельмінтологічних стаціонарах антигельмінтними препаратами. Ефективність Д. залежить від того, як повно вона охоплює хворих. У тваринництві застосовують профілактичну Д., яку проводять планово, в певні строки, з метою оздоровлення тварин, лікувальну Д. — в разі виникнення хвороби, й діагностичну Д. Найефективніша Д. в період, коли гельмінти в організмі живителя ще не досягли статевої зрілості.

ДЕГЕНЕРАЦІЯ (від лат. degenero — вироджує) — 1) Виродження, погіршення з покоління в покоління певних рис або властивостей організму. 2) В мікробіології — ослаблення життєздатності культури мікробів за несприятливих умов вирощування. 3) В морфології — процес атрофії й руйнування окремих клітин або органів у процесі їхнього індивідуального розвитку (напр., у пугалока при перетворенні його на дорослу тварину зникають зябра і хвіст). 4) В еволюційному вченні розрізняють загальну та спеціальну Д. (поняття запровадив

О. М. Северцов). Загальна Д., або морфофізіол. регрес — один із напрямів еволюційного процесу, пов'язаний з повною або частковою *редукцією* одних органів чи систем (напр., центральної нервової системи) та прогресивним розвитком інших (напр., органів статевої системи); призводить до спрощення організму як єдиного цілого. Спеціальна Д. — редукція в процесі еволюційного розвитку органів, що були нормально розвинені у предків (напр., кінцівки у безногих ящірок); при цьому будова організму як єдиного цілого не спрощується. 4) У патології термін «дегенерація» запропонував Р. Вірхов, який припускав можливість «переродження» клітин.

ДЕГІДРОГЕНАЗИ (від де... і лат. hydrogenium — водень) — ферменти, що каталізують відщеплення водню від органічних речовин (субстрат) і перенесення їх на іншу речовину (акцептор) в окислювально-відновних реакціях. Цією речовиною є нікотинамідадениндинуклеотид (НАД), нікотинамідадениндинуклеотидфосфат (НАДФ) або флавінадениндинуклеотид (ФАД). Таким чином, Д. являють собою двокомпонентні системи, що складаються з ферментного білка — *апоферменту* (аподегідрогеназа) і *коферменту* (НАД, НАДФ, ФАД). Під час дегідрогеназної реакції НАД і НАДФ відновлюються. Далі НАДН (відновлений НАД) окислюється в дихальному ланцюгу (див. Дихання), а НАДФН (відновлений НАДФ) використовується в синтезі жирних кислот, стероїдних гормонів і фіксації CO₂. Усі відомі Д. поділяють на дві основні групи: анаеробні, де акцептором водню є та чи ін. сполука, але не кисень, та аеробні, які переносять водень безпосередньо на молекулярний кисень з утворенням перекису водню. Беручи участь у перших реакціях біол. окислення, Д. відіграють велику роль в *трикарбонових кислот циклі, пентозофосфатному циклі та гліколізі*.

ДЕГІДРОГЕНІЗАЦІЯ — відщеплення водню від молекули хімічної сполуки. Див. Гідрогенізація. **ДЕ ГОЛЬ** — франц. політ., держ. і військ. діяч. Див. Голь Шарль де. **ДЕГРАДАЦІЯ** (лат. degradatio — зниження) — поступовий занепад якої-небудь якості, зміна того чи ін. процесу, явища в бік погіршення, втрата притаманих властивостей.

ДЕГРАДАЦІЯ в біології — спрощення будови й функцій організмів внаслідок зміни умов існування (перехід від рухомого способу життя до нерухомого або від вільного до паразитичного). При спрощенні організму на кінцевих стадіях його розвитку порівняно з початковими Д. наз. онтогенетичною; якщо ж спрощується будова нащадків порівняно з предками — філогенетичною. Див. також Дегенерація.

ДЕГРАДАЦІЯ ГРУНТУ — процес, що призводить до часткової втрати ґрунтом нагромаджених



Г. Г. Дег'ятіх.



М. Д. Дег'ятков.



П. Дегейтер.

ДЕГТЯРЬ



В. О. Дегтярьов.



З. М. Дегтярьова.



В. П. Дедюшко.

раніше органічних речовин, обмінних дужно-земельних катіонів і мултих фракцій. В термін «деградація ґрунту» раніше вкладався поняття про опідзолювання чорноземів під впливом лісів, що росли на цих ґрунтах («дегратовані чорноземи»). В сучас. класифікації ґрунтів замість колишніх «дегратованих чорноземів» виділяють чорноземи опідзолені. Д. г. починається в нижній частині гумусового горизонту ґрунту й під ним — в ілювіальному горизонті. Характерною ознакою Д. г. є поява т. з. кремніємістості присипки, що властиво опідзолюванню чорноземів. Однак на цій стадії Д. г. опідзолені чорноземи (поширені в основному на орних землях і під широколистяними трав'янистими лісами передгір'я Зх. Передкарпаття і в лісостепових р-нах Молдавії; трапляються й на Україні) залишаються досить родючими, як і типові чорноземи.

ДЕГТЯРЬ Рита Григорівна (н. 10. XII 1918, Київ) — український рад. біохімік, доктор біол. наук. У 1943 закінчила Об'єднаний укр. держ. ун-т (м. Київ-Орда, Каз. РСР). З 1945 — співробітник Ін-ту біохімії АН УРСР. Праці присвячені розробці методів виділення, очищення й кристалізації ферментів, вивченню їхніх властивостей і структури. Цими методами одержують очищені препарати глюкозооксидази і каталази в пром. вироб. Держ. премія УРСР, 1978.

ДЕГТЯРЬОВ Василь Олексійович [21. XII 1879 (2. I 1880), Тула — 16. I 1949, Москва] — рад. конструктор стрілецької зброї, генерал-майор інженерно-арт. служби (1940), доктор технічних наук (1940), Герой Соціалістичної Праці (1940). Член Комуністичної партії з 1941. В 1918 очолював дослідну майстерню збройового з-ду, з 1931 — нач. проектного конструкторського бюро автом. стрілецької зброї. В 20—30-х рр. сконструював ручний, авіац., танк. і великокаліберний кулемет, *пистолет-кулемет*, прийняті на озброєння Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 створив *проти-танкову рушницю* й новий ручний кулемет. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1944 і 1949 (посмертно).

ДЕГТЯРЬОВА Зінаїда Миколаївна (н. 30. X 1927, Одеса) — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1968). Після закінчення Одес. муз. уч-ща дебютувала в Львів. театрі муз. комедії; з 1934 — у Львівському рос. театрі Рад. Армії. Ролі: Надія («Останні» Горького), Юлія Тугіна («Остання жертва» О. Островського), Марія («Марія» Салінського), Ханума (однойменна комедія Цагарелі), Комариха («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Еліза Дулітл («Пігмаліон» Шоу). Знімалася в кіно (фільми «Явдох Павлівна», «Солдатка», «За твою долю»).

ДЕГУСТАЦІЯ (лат. degustatio — куштування) — оцінювання якості продуктів на основі зорових,

смакових і нюхових відчуттів. Особливе значення має у *виноробстві*: дегустацією визначають прозорість, колір, пахощі (букет) і смак вина та різницю між марочним і ординарним вином, яку не можна встановити хіміко-аналітичним методом. При Д. чаю оцінюють зовн. вигляд сухого продукту, забарвлення (колер), аромат і смак настою, вигляд розвареного чайного листа. В тютюні визначають аромат, смак і мішність, наявність маслянистих речовин у тютюнов. димі.

ДЕДАЛ (Δαίδαλος) — у грецькій міфології славетний скульптор і будівничий. Винахідник різних буд. інструментів. Будував на о. Крит *лабіринт*. Дав *Ариадні* клубок ниток, за допомогою якого *Тесей* вибрався з лабіринту. Щоб утекти від критського царя Міноса, Д. зробив собі й синові Ікару крила з пір'я, скріпленого воском, і вони полетіли над морем. Ікар загинув, а Д. утік у Сіцилію. В міфі про Д. відобразилася мрія людей про опанування повітряного простору. Іл. див. до ст. *Ікар*.

ДЕДВЕЙТ (англ. dead weight) — повна *вантажопідйомність* судна (сумарна вага вантажу, пасажирів, екіпажу, палива тощо).

ДЕДЕКИНД (Dedekind) Ріхард Юліус-Вільгельм (6. X 1831, Брауншвейг — 12. II 1916, там же) — німецький математик, член Берлін. АН (з 1880). Навчався у К.-Ф. Гаусса і П. Діріхле в Геттінгенському ун-ті. Створив ряд заг. концепцій сучас. *алгебри*, зокрема півн. поняття *кільця* й (незалежно від Є. І. Золотарьова) дав сучас. заг. визначення *ідеалу* в математиці. Д. відомий і як автор однієї з перших систем обґрунтування теорії *дійсних чисел*.

ДЕДУКЦІЯ (лат. deductio — виведення) — форма достовірного умовиводу окремого положення з загальних. Звичайно Д. протиставляється *індукції*, яка пов'язана з узагальненням окремого та ймовірного підтвердження *індукції*. Важливою передумовою Д. в практиці пізнання є зведення конкретних задач до загальних й перехід від розв'язання задачі в заг. вигляді до окремих її варіантів. Простим випадком подібного зведення задач є побудована *Аристотелем* перша теорія Д., за якою доказ істинності твердження про окремий елемент класу здійснюється на основі того, що відомо про всі елементи класу. Методом Д. будуються наук. *теорії* (передусім математичні), якщо задача доведення положень теорії зводиться чітко визначеним способом до аналізу істинності невеликого числа вихідних положень і надійності правил виведення. Д. та індукція як рух пізнання від загального до окремого і навпаки діалектично взаємопов'язані. М. В. Попович.

ДЕДЮЛІН Олександр Васильович [3 (15). VIII 1866, с. Срібне, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл. — 16. X 1924, Харків] — український мікробіолог-епізоотолог, професор. У 1892 закінчив Харків. вет. ін-т, у якому з 1906 завідував кафедрою бактеріології. Організатор вет. служби на Україні; директор (з 1921) Ін-ту наукової і

практичної ветеринарії (тепер Укр. н.-д. ін-т експеримент. ветеринарії). Редактор (1922—24) журналу «Ветеринарне дело». Наук. праці присвячені вивченню хвороб с.-г. тварин (ящура, сип, туберкульоз, сибірка, чума), заходів боротьби з ними, питанням розвитку холодної справи тощо.

ДЕДЮШКО Володимир Йосипович [1 (14). II 1905, Мінськ — 30. III 1973, там же] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1948. Сценічну діяльність почав 1923 в 3-му Білорус. театрі, з 1937 — в Білорус. театрі ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Крушина («Костянтин Заслонов» Мовзона), Пигльованій («Співають жайворонки» Крашів), Мошкін («Вибачайте, коли ласка!» Маккайонка), Гай («Мій брат» Погодіна), Месний, Вакуленко («Фронт», «Калиновий гай» Корнійчука), Президент («Підступність і кохання» Шіллера). Зігрався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ДЕДЬКО (Детько, Дятко) Дмитро (р. н. невід. — бл. 1349) — галицький боярин. У 40-х рр. 14 ст. очолював боярський уряд *Галицького князівства*, яке за правління Д. зберігало незалежність, відбило напади Угорщини, Польщі й татар. Після смерті Д. польс. король Казимир III, заручившись нейтралітетом татар, 1349 заграв Галицьке князівство.

ДЕЖЕ (Dezso) Ласло (н. 26. X 1927, с. Буді, тепер УНР) — угорський мовознавець. Закінчив Будапештський ун-т (1952). Професор Дебреценського ун-ту (з 1972). Автор праць з слов., заг. і прикладного мовознавства: «Типологічні дослідження з старосербськохорватського синтаксису» (1968), «Вступ до синтаксичної типології» (1971) та ін. Йому належать і монографії з історії укр. мови: «Пам'ятки ділової писемності Закарпаття», «Матеріали до словника закарпатської літератури 16—17 ст.» (обидві — 1965), «Нариси з історії закарпатських говорів» (1967).

ДЕЖНЬОВ (Дежнев) Семен Іванович (бл. 1605 — 1673, Москва) — російський землепроходець і мореплавець. Служив у козацьких полках у Тобольську, Єнісейську, Якутську. В 1640—42 брав участь у поході на ріки *Яну* та *Індірку*. Разом з М. Стадучиним спустився по р. Індірку до Пн. Льодовитого ок., з влітку 1643 досяг гирла р. *Коліми*. В 1648 разом з торг. пром. експедицією вперше обігнув Чукотський п-ів протокою між Азією й Америкою, досяг крайньої сх. точки Азії й фактично відкрив *Берингову протоку*. Ім'ям Д. названо мис на Пн. Сх. Азії, хребет на Чукотці, бухту на зх. узбережжі Берингового моря.

ДЕЖНЬОВА МИС — крайня сх. точка Азії, на Чукотському п-ові (66°05' пн. широти та 169°40' зх. довготи). Вис. до 741 м. Круто обривається до моря. Поблизу Д. м. — населений пункт Уден. Мис названо на честь С. І. Дежньова.

ДЕЗ... (франц. des..., dés...) — префікс в іноземних словах,

який означає видалення, знищення, усунення, відсутність (*дезактивація, дезодорація, дезинтеграція*), а також спотворення, розладнання (дезинформація, дезорганізація).

ДЕЗАВУВАННЯ (від франц. *désavouer* — відмовлятися, зрікатися) в міжнародному праві — акт уряду або іншого компетентного органу держави, яким заявляється, що дипломатичний представник чи ін. офіційний уповноважений діяв, не маючи на це належного доручення, або перевинив свої повноваження. Д. звичайно тягне за собою відкликання дезавуваної особи.

ДЕЗАКТИВАЦІЯ (від *дез...* і лат. *activus* — діяльний, дійовий) — видалення радіоактивних речовин з олягу, зброї, техніки, споруд, поверхні місцевості, продуктів харчування й води, заражених унаслідок атомного нападу. Ступінь зараження визначається дозиметричними приладами. Д. провадять спец. тех. і мех. засобами, багаторазовим отиранням поверхні речей мокрим ганчір'ям, кловчям, снігом, а також змиванням водою, гасом, дезактивуючими розчинами та ін. рідинами. Д. місцевості полягає в зняті шару ґрунту не менше як 5 см і снігу до 10—20 см. Д. здійснюється силами військ і населення за розпорядженням військ. командування й органів цивільної оборони. Див. *Захист від зброї масового ураження*.

ДЕЗАМІ (Dézamy) Теодор (4.III 1803, Люсон — 24.VII 1850, там же) — французький комуніст-утопіст, учасник революції 1848. Входить до складу таємних революц. т-в «Пори року», «Робітники-егалітарії» та ін. Був послідовником Мореллі, Г. Бабефа, Ф.-М.-Ш. Фур'є. Шляхом до створення комуністичного суспільства Д. вважав революцію, здійснювану урядом революц. диктатури. Проте Д. не розумів істор. ролі пролетаріату, хоч і надавав великого значення його активності. За філос. поглядами Д. — матеріаліст і атеїст, послідовник К.-А. Гельвеція.

Осн. твір Д. — «Кодекс спільності» (1842), в якому він пропагував три принципи комуністичного ладу: «спільна власність, спільна праця, спільне виховання».

Тв.: Рос. перекл. — Кодекс общности. М., 1956.

ДЕЗАМІНАЗИ — група ферментів, що каталізують гідролітичне відщеплення (*дезамінування*) аміногрупи (NH_2) від органічних азотвмісних сполук. Має виражену специфічну дію. Найпоширенішими в живій природі є глутамінази й дезаміназа аденілової кислоти. Рідше трапляється гуаназа, що прискорює дезамінування гуаніну. Д. відіграють значну роль в азотистому обміні. Визначення їхньої активності в організмі людини має діагностичне значення.

ДЕЗАМІНУВАННЯ — процес відщеплення аміногрупи (NH_2) від органічних сполук; супроводиться заміщенням іншою групою (напр., Н, ОН, RO) або утворенням *подвійного зв'язку*. Широко застосовується в органічному синтезі й

відіграє важливу роль у процесах життєдіяльності тварин, рослин і мікроорганізмів, де є одним з основних етапів обміну азотистих сполук — амінокислот, амінів, нуклеотидів, нуклеозидів тощо. Біохім. Д. відбувається за участю специфічних ферментів. Розрізняють кілька типів Д. Окисне Д. амінокислот є основним шляхом розкладу їх у тваринному організмі. Приводить до утворення відповідних кетокислот замість відщепленої аміногрупи. Процес проходить за участю ферментів оксидаз амінокислот. Окисним шляхом дезамінуються й аміни, що утворюються в організмі при *декарбоксилюванні* амінокислот. Значна частина цих амінів токсична і Д. має важливе значення для знешкодження цієї токсичності. Д. амінів каталізуються амінооксидазами. Відновне Д. відбувається шляхом *окислювально-відновних реакцій* між двома амінокислотами, внаслідок чого обидві амінокислоти дезамінуються (напр., реакція між *аланіном* і *гліцином*).

При внутрішньому Д. утворюються ненасичені к-ти. Ці реакції мають місце при Д. ряду амінокислот (напр., аспарагінової к-ти у рослин і деяких бактерій; гістидину в печінці людини). При гідролітичному Д. утворюються α -оксикислоти. Цим шляхом дезамінуються *пиримідинові основи* й *пиримідинові основи* в плісневих грибах, деяких бактерій і тваринних тканинах. Н. О. Семенова.

ДЕЗАРГ (Désargues) Жерар (1593, Ліон — 1662, там же, за ін. даними — 1591—1661) — французький математик, один із засновників проективної й *нарисної геометрії*. У своїх працях застосовував перспективне зображення фігур. Перший запровадив *нескінченно віддалені елементи*; розглянув *інволюцію* пар точок, *інволюцію* 4 точок або прямих. Д. довів одну з осн. теорем *проективної геометрії* (*Дезарга теореми*).

ДЕЗАРГА ТЕОРЕМА — теорема *проективної геометрії*: для того, щоб відповідні сторони трикутників $A_1B_1C_1$ і $A_2B_2C_2$ перетинались у точках A , B і C , які лежать на одній прямій, необхідно і достатньо, щоб їхні відповідні вершини лежали на прямих, що мають спільну точку (D, мал.). Встановив Ж. Дезарг. У проективному просторі Д. т. є наслідком т. з. *аксіом* зв'язку, які стосуються взаємної належності точок, прямих і площин. Але на проективній площині, як довів Д. Гільберт, вона не випливає з плоских аксіом зв'язку. Так, на окремій евклідовій площині, доповненій *нескінченно віддаленими елементами*, її доведення опирається ще й на відношення конгруентності, якого немає в проективній геометрії. Тому при аксіоматичній побудові (див. *Аксиоматичний метод*) плоскої проективної геометрії Д. т. приймають за аксіомою. Зміст Д. т. в елементарній геометрії ускладнюється через наявність у ній паралельних прямих.

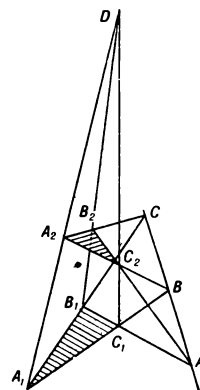
А. Г. Медяник.

ДЕЗЕРТІР (франц. *déserteur*, від лат. *desertor* — утікач, зрадник) — 1) Особа, яка самочинно залишила свою військ. частину або ухиляється від призову на військову службу. 2) Переносно — особа, яка ухиляється від виконання свого громадян. або громад. обов'язку, залишила доручений їй пост.

ДЕЗЕРТІРСТВО — один із злочинних видів ухиляння від військової служби, характерний для армій експлуататорських держав. За рад. правом — один з тяжких *військових злочинів*, який полягає в ухилянні громадянина від його конституційного обов'язку нести службу в рядах Збройних Сил СРСР. Д. є самовільне залишення *військовослужбовцем* військової частини або місця служби з метою ухилитися від військ. служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу при призначенні, переведенні, з відрядження, з відпустки або лікувального закладу. Закон про кримінальну відповідальність за військ. злочини 1958 (в УРСР — ст. 241 КК УРСР) передбачає для винних у Д. позбавлення волі на строк від 3 до 7 років. Д., вчинене у воєнний час, карається смертною карою або позбавленням волі на строк від 5 до 10 років.

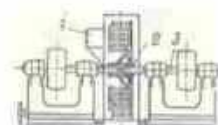
ДЕЗИНВАЗІЯ (від *дез...* і лат. *invasio* — напад) — знищення у зовн. середовищі зародкових і личинкових форм збудників *інвазійних хвороб*. Д. провадять механічним (видалення інвазійного начала мех. очищенням), фізичним (сонячне проміння, високі або низькі т-ри, висушування) й хімічним (застосування хім. речовин) способами. Здебільшого ці способи застосовують у комплексі, що дає найбільший ефект. При виборі способів Д. враховують строки дозрівання яєць *гельмінтів* та ін. паразитів, виходу з них личинок, час перебування їх у зовн. середовищі, в проміжному або додатковому живителі, опірність яєць і личинок *гельмінтів* і чист *найпростіших* до фіз. і хім. впливів.

ДЕЗИНСЕКЦІЯ (від *дез...* і лат. *insectum* — комаха) — сукупність заходів боротьби з шкідливими членистоногими. Д. розробляє засоби знищення членистоногих (кліщів, вошей, мух, комарів, москітів тощо) — переносників збудників ряду інфекційних та *інвазійних хвороб* людини і тварин, а також тих членистоногих (клопи, таргани, міль та ін.), що є показниками забруднення приміщень. Термін «дезинсекція» вперше запропонував 1910 М. Ф. Гамалія. Розрізняють Д. медичну, ветеринарну й сільськогосподарську. За характером дії Д. поділяють на профілактичну й винищувальну. До заходів профілактичної Д. належать: додержання правил особистої гігієни, своєчасне вивезення або знищення сміття, гідротех. і меліоративні роботи, що запобігають розмноженню комарів тощо. Заходи винищення вально Д. поділяють на мех., фіз., хім. і біологічні. Найширше застосовують хім. засоби (у т. ч.



Дезарга теорема про трикутники.

ДЕЗИНТЕГРАТОР



Деинтегратор:
1 — завантажувальна
воронка; 2 — ротор
з пальцями; 3 — вал

інсектициди), що поділяються на контактні (діють через покривні тіла — ДДТ, хлорофос, трихлорфос та ін.), кишкові (борна к-та, бура, бутадіон тощо) й дихальні (фуміганти — окис етилени, синильна к-та тощо). Як біол. агенти використовуються природні вороги членистоногих: патогенні мікроорганізми, *гельмінти*, *віруси* та ін., як фіз. — високої або (рідше) низької температури.

Лит.: Руководство по борьбе с насекомыми и клещами — переносчиками возбудителей болезней человека. М., 1972.

ДЕЗИНТЕГРАТОР (від дез... і лат. *integer* — цілий) — 1) Машина, якою подрібнюють кришки та ін. дуже тверді матеріали. Осн. частинами Д. (мал.) є два *ротори*, змонтовані на співвісних налах. На дисках роторів, що обертаються в протилежних напрямках, розміщено по концентричних колах 2—4 ряди циліндричних пальців (біл.). Подрібнюваний матеріал (крупністю 60—90 мм), що надходить у центральну частину ротора, при його обертанні відкидається від центра і подрібнюється (до 0,1—0,5 мм) ударами пальців. За допомогою Д. подрібнюють корисні копалини (вугілля, гіпс, торф тощо), продукти хім. пром-сті (напр., гуму, пігменти), деревину та ін. 2) Апарат, яким очищують промислові гази (напр., доменний) від дрібних твердих або рідких частинок.

ДЕЗИНТОКСИКАЦІЯ (від дез... та *intoxicatio*) — комплекс реакцій організму, спрямованих на зменшення біологічної активності й концентрації отруту, а також на нормалізацію порушених ними структур і функцій. Осн. механізми Д. є знешкодження отруту шляхом *метаболізму* (включення їх в окислювальні, відновлювальні, гідролітичні та ін. реакції організму), фіксація (переважно шляхом сполучення отруту з компонентами тканин — білками сироватки крові, ліпідами жирової тканини та ін. без зміни хім. будови отруйних речовин), прискорення виділення отруту і їхніх метаболітів гол. чин. через нирки, легені й екскреторні залози. Ступінь і швидкість виділення залежать в осн. від фіз.-хім. особливостей виділюваних речовин і метаболітів.

ДЕЗИНФЕКЦІЯ (від дез... та *infectio*) — розділ *епідеміології*, що вивчає і розробляє засоби й способи знищення збудників інфекційних хвороб та переносників їх. У вузькому розумінні — знищення збудників заразних хвороб у навколишньому середовищі. Розвиток Д. в Росії почався наприкінці 19 ст., коли в Одесі, Петербурзі і Москві з'явилися перші дезинфекційні камери. В СРСР провідною установою в галузі Д. є Центр. н.-л. дезинфекційний ін-т. Розрізняють Д. профілактичну (запобіжну) і Д. в епідемічному воєнний, яка в свою чергу поділяється на поточну і заключну. Про філакцину Д. провадять у громадських місцях (метро, вокзалах, дитячих установах тощо) незалежно від наявності інфек-

ційних захворювань; поточну — багаторазово при наявності в житлі хворого або бацилоносія; за заключну — одноразово, після госпіталізації, видужання або смерті хворого. Для проведення Д. використовують біол. (див. *Біологічне очищення стічних вод*), фіз. (спалювання сміття, кип'ятіння води, застосування дезинфекційних камер та ін.) і хім. засоби (розчин хлорного вапна, каустичної соди тощо). Існують спец. служби Д. — *санітарно-епідеміологічні станції*. Д. в етеринарії також буває профілактичною, поточною і заключною (перед зняттям *караїну*). Після мех. очищення знезаражують хім. засобами всі тваринницькі приміщення, їхнє обладнання, предмети годляду, гній, транспортні засоби, вугули, територію навколо ферм, ізолятори, всю нагромаджену сировину тваринного походження, холодильники, м'ясокомбінати тощо.

Лит.: Петли В. М., Вилькович В. А. Фізико-хімічні фактори дезинфекції. М., 1969; Башков В. И. Средства и методы стерилизации, применяемые в медицине. М., 1973.

ДЕЗИНФІКУЮЧІ ЗАСОБИ — фізичні та хімічні засоби, що їх застосовують для знищення в зовнішньому середовищі збудників *інфекційних хвороб* людини, тварин і рослин. До фіз. Д. з. відносять: кип'ятіння, обробку водяною парою, прожарювання, висушування, дію струмами високої частоти, ультрафіолетовим промінням та ін. До хім. Д. з. відносять: *антисептичні засоби*, найпоширенішими з яких є хлорактивні речовини, похідні фенолу, формалін, перекис водню, марганцевокислий калій та ін. Див. також *Дезинфекція*.

ДЕЗОДОРАЦІЯ (від дез... і лат. *odoratio* — запах) — сукупність заходів, спрямованих на усунення неприємних запахів, що утворюються від *гнилості* органічних субстратів — харчових продуктів, випорожнень людини і тварин, трупів та ін. Усунення смороду досягається належним санітарним утриманням приміщень, місць зосередження покладів і нечистот. Такі місця засипають землею, торфом, золою (абсорбція смердючих газів), обробляють дезодоратами — хлорним чи негашеним вапном, 5%-ним розчином мідного купоросу тощо. Д. слід відрізняти від маскування неприємних запахів за допомогою ароматичних речовин.

ДЕЗОКСИКОРТИКОСТЕРОН, ДОК, $C_{21}H_{36}O_4$ — біологічно активний *стероїд*. Мол. м. 330,45. Утворюється в надниркових залозах хребетних тварин як проміжна сполука при біосинтезі кортикостерону (див. *Кортикостероїди*) і *альдостерону*. Д. та його синтетичні препарати (Д.-ацетат, Д.-триметилацетат) впливають на *водно-солевий обмін* в організмі: затримують іони натрію і воду, посилюють виділення іонів калію, відганяють судинний тонус. Д. застосовується для лікування недостатності кори надниркових залоз, міастенії, гіпохлоремії. Підвищена продукція Д. в організмі

або введення його у великих дозах може спричинити набряки, артеріальну гіпертензію, запалення суглобів, ураження нирок.

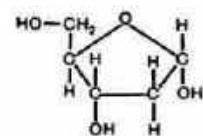
О. Г. Рєшников.

ДЕЗОКСИРИБОЗА — *вуглевод*, що належить до дезоксисахарів; входить до складу *дезоксирибонуклеїнової кислоти*. Кристалічна речовина з мол. м. 134,1.

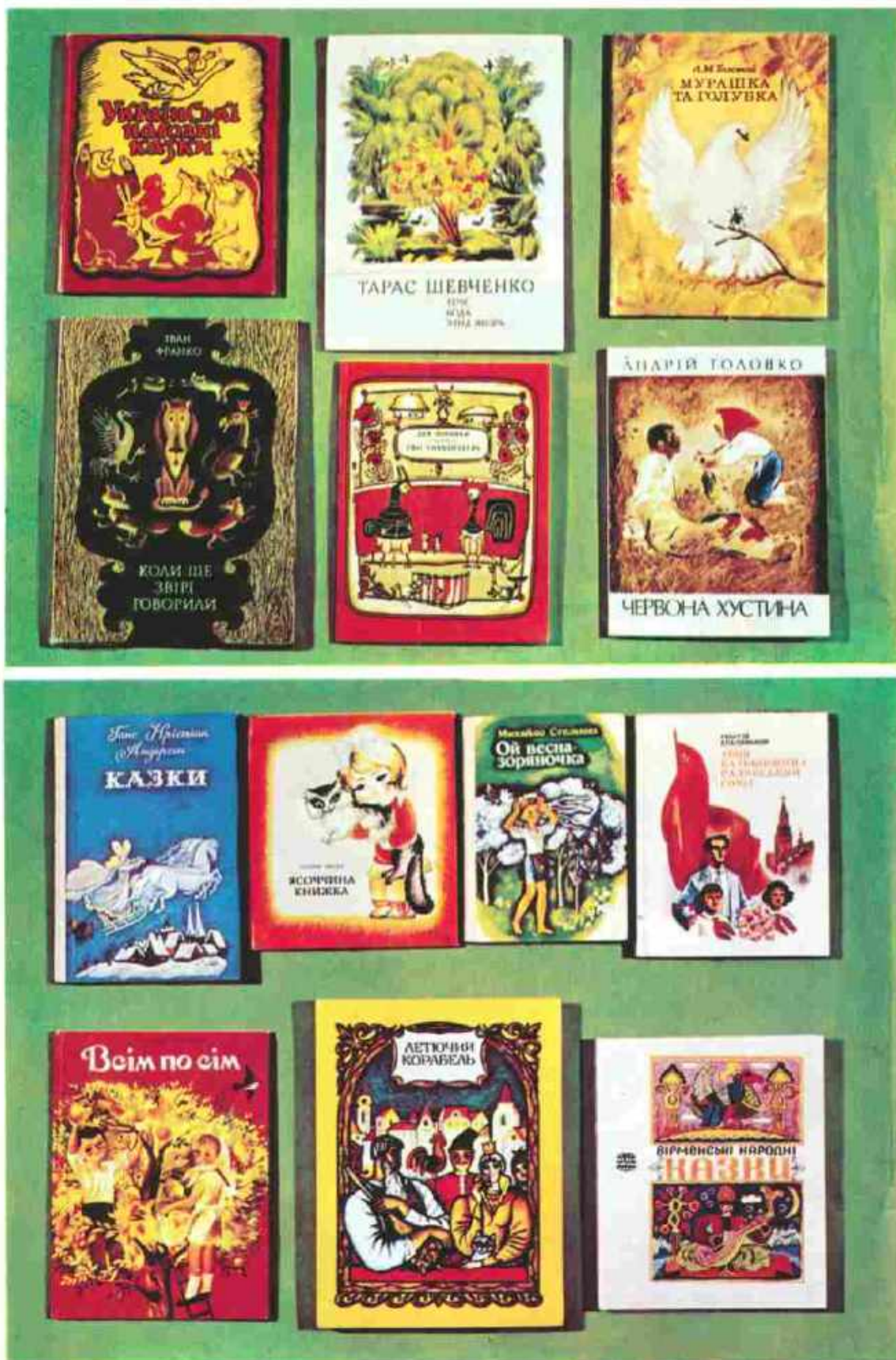
ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕАЗИ, ДНК-ази — група ферментів, що каталізують гідролітичне розщеплення *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Належать до класу *гідролаз*. Є в усіх клітинах живих організмів. Д. різняться за оптимальною реакцією середовища (рН), специфічністю розщеплюваного зв'язку, глибиною гідролізу. Кінцевим продуктом розщеплення ДНК можуть бути великі фрагменти молекули і окремі *нуклеотиди*. Найкраще вивчено Д. з підшлункової залози. Цей фермент перетворює ДНК харчових продуктів на легко всмоктувані кишечини нуклеотиди. Крім каталітичних (див. *Катаболізм*) функцій, Д. беруть участь у процесах *реплікації* і репарації (процесі відновлення ушкодженої структури ДНК).

О. М. Платонова.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕІНОВА КИСЛОТА, ДНК — складна високомолекулярна біологічно активна сполука, що є носієм *генетичної інформації* всіх тваринних і рослинних організмів, бактерій і деяких вірусів. Уперше її виявив понад сто років тому швейцарський вчений Ф. Мішер у ядрах *лейкоцитів* гною та *сперміях* дося. Структуру Д. к. встановили Дж. Уотсон і Ф. Крік (1953), які на основі результатів хім. і рентгеноструктурних досліджень запропонували модель подвійної спіралі. Кожна з ниток спіралі являє собою гетерополімер (див. *Полімери*). Він побудований з послідовно зв'язаних мономерних одиниць дезоксирибонуклеотидів (див. *Нуклеотиди*) так, що кістяк нитки складається з залишків фосфорної к-ти і цукру (дезоксирибози), що чергуються; кожний залишок цукру з'єднаний з азотистою основою, якою в Д. к. є пуринові основи — *адентин* та *гуанін* і піримідинові основи — *тимін* та *цитозин*. Основи обох ланцюгів повернуті всередину спіралі й з'єднані між собою водневими зв'язками за принципом комплементарності (можуть бути тільки пари: адентин—тимін або гуанін—цитозин). Пара азотистих основ подвійної спіралі повернута навколо осі відносно сусідніх пар приблизно на 36° так, що один виток спіралі містить 10 пар основ. Діаметр, подвійної спіралі Д. к. бл. 20 Å (*ангстрем*), величина витка 34 Å, відстань між нуклеотидами 3,4 Å (див. мал. Схема подвійної спіралі молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти). Довжина всієї молекули залежить від виду організму. У фага вона становить до 100 мікронів, у кишкової палички — бл. 1400 мікронів. Такі молекули містять від сотень до кількох десятків тисяч пар основ. Справжні розміри молекул Д. к.



Дезоксирибоза.



До ст. Дитяча література. Книги видавництва «Веселка».



До ст. Дом'є О.

1. Законодавче черевко. Літографія. 1834.
2. Свобода друку. Літографія. 1834.
3. Пробудження Італії. Літографія з серії «Щі добрі австрійці!». 1859.
4. Остання нарада колишніх міністрів. Літографія. 1848.
5. Пралі. Олія. Приватна збірка.
6. Ратапуаль. Бронза. 1850. Лувр, Париж.
7. Дон-Кіхот і Санчо Панса. Акварель. Приватна збірка.
8. Вулиця Трансйонен 15 квітня 1834 року. Літографія. 1834.
9. Вагон третього класу. Початок 60-х рр. 19 ст. Олія. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.
10. Повстання. Олія. 1848.

1
2

3
4
5

6
7
8

9
10

вищих організмів невідомі, але загальний вміст Д. к. в клітині становить 10^{10} пар основ, а заг. довжина — кілька метрів. Мол. м. Д. к. досягає десятків і сотень мільйонів. Основні фіз.-хім. властивості Д. к. зумовлені наявністю подвійної спіралі та пов'язані зі здатністю до процесів денатурації й ренатурації. Під час нагрівання до $80-90^{\circ}$ зв'язок між основами послаблюється й полінуклеотидні ланцюги розходяться (денатурація). При певних умовах (т-ра, сольові розчини) ланцюги Д. к. знову з'єднуються (ренатурація). Д. к. містяться в клітині у вигляді комплексу з білками (дезоксирибонуклеопротеїд), який в організмів зі сформованим клітинним ядром становить основу *хроматину* і *хромосом*. Кожна клітина організму містить постійну кількість Д. к. (в статевих клітинах у два рази менше, ніж у соматичних). При *полілоїдії* кількість Д. к. в клітині збільшується пропорційно ступеню *поліплоїдності*. Біол. функція Д. к. полягає в зберіганні, передачі й реалізації генетичної інформації. Генетична інформація (див. також *Генетичний код*, *Кодон*) задоволена у вигляді унікальної послідовності основ в одній з ниток Д. к. При *реплікації*, тобто подвоєнні Д. к., відбувається поділ двох ниток з наступним ферментативним синтезом на кожній з них дочірніх молекул у відповідності з принципом комплементарності. Таким чином, генетична інформація передається від однієї молекули другій, від материнської клітини дочірній. Наявність подвійної спіралі лежить в основі репарації Д. к., що являє собою ферментативний процес відновлення ушкодженої структури однієї з ниток при збереженні послідовності основ у другій нитці. Генетична інформація, закладена в Д. к., реалізується шляхом синтезу на ній окремих молекул *рибонуклеїнових кислот* (РНК). Цей процес має назву *транскрипції* і здійснюється ферментом РНК-полімеразою за принципом комплементарності (замість тимину рибонуклеїнова кислота містить урацил). Спадкові зміни, що відбуваються в організмі, пов'язані зі змінами в молекулах Д. к. — випадінням або включенням азотистих основ.

Лит.: Химия и биохимия нуклеиновых кислот. Л., 1968; Кучеренко М. Є. Біохімія нуклеїнових кислот. К., 1976; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967.

О. М. Платонов,

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕОПРОТЕЇД, ДНП — складний багатокомпонентний комплекс, більшу частину якого становлять *дезоксирибонуклеїнова кислота* (ДНК) і *білки*. Є основним компонентом *хроматину*. До складу Д. входять основні білки (*гістони* і *протаміни*), нейтральні й кислі білки. Гістони утворюють з ДНК глобулярні структури — нуклеосоми, які можна спостерігати під електронним мікроскопом. Нуклеосоми мають однотипний набір гістонів і регулярно розміщені вздовж ланцюга ДНК. Сперма-

тозоїди деяких тварин замість гістонів містять протаміни. Проте в соматичних клітинах (клітинах тіла) до складу Д. входять лише гістони. Кислі й нейтральні білки Д. складні й різняться залежно від виду організму та функціонального стану клітини. Ці білки мають з ДНК слабкі, гол. чин. водневі зв'язки. До кислих і нейтральних білків Д. відносять ферменти, що здійснюють *реплікацію*, *репарацію* (відновлювання структури ДНК) і *транскрипцію*. Інші численні компоненти Д. містяться тут у невеликій кількості. Вважають, що вони виконують функцію регуляторів процесів реплікації, репарації і транскрипції.

Лит.: Кучеренко М. Є. Біохімія нуклеїнових кислот. К., 1976; Хатгис Дж. [та ін.]. Введение в молекулярную биологию. Пер. с англ. М., 1967.

О. М. Платонов.

ДЕЗУРБАНІЗМ (від *дез...* і лат. *urbanus* — міський) — напрям у *містобудуванні* 20 ст., що висунув ідеї обмеження зростання великих міст і розміщення малоповерхової забудови за їхніми межами в зелених зонах. Виникнення Д. пов'язане з загогненням суперечностей між містом і селом та кризою капіталістичного міста. Найпоширеніше ідеї Д. сформульовано в книзі Ф.-Л. Райта «Місто, яке зникає» (1932) та в його проекті міста (1935), де пропонувалося розміщувати житл. і громад. споруди серед с.-г. угідь. Після 2-ї світової війни ідеї Д. частково відобразилися у проектуванні *міст-супутників*.

«ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ТЕОРІЯ» — буржуазна філософська й соціологічна концепція, яка, протиставляючи ідеологію науки у формі бурж. *сцієнтизму* і технократизму, твердить про занепад ідеології, проповідає згасання ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом. Набула поширення в 50—60-х рр. 20 ст. Представники цієї концепції — Р. Арон, Д. Белл, С. М. Лінсет, Х. Шельський та ін. Виступаючи на словах проти будь-якої ідеології, «Д. т.» є насправді провідником *антикомунізму*. «Д. т.» проповідують і деякі опортуністи й ревізіоністи. Залишаючись в арсеналі бурж. ідеології, «Д. т.» з 70-х рр. відійшла на другий план у зв'язку з поширенням *«реідеологізації теорії»*.

ДЕЇЗМ (від лат. *deus* — бог) — релігійно-філософське вчення, що визнає бога першопричиною світу, але заперечує його втручання в явища природи та в хід суспільних подій. Родоначальником Д. був англ. філософ Г. Чербері (1583—1648). Особливо поширився в 17—18 ст. Апетуючи до розуму, філософи-деїсти заперечували містичне вчення про одкровення, відкидали реліг. обряди і догмати, виступали за свободу совісті, «релігію Розуму». В 17—18 ст. Д. був переважно виявом непослідовності філософів-матеріалістів у їхній боротьбі проти релігії (Дж. Толанд, Дж. Локк та ін.). Д. характерний і для філософів-ідеалістів (Г.-В. Лейбніц, Д. Юм, І. Кант). Загалом Д. відіграв позитивну

роль у розвитку *вільнодумства*. З середини 19 ст. він перетворився на реакційну систему, що використовується *теологією* для захисту релігії. В сучас. бурж. філософії Д. є одним з виявів *фідейзму*.

ДЕЙВІС (Давіс; Davis) Уільям-Моріс (12.II 1850, Філадельфія — 5.II 1934, Пасадена), гол. чин. американський географ і геолог. Закінчив Гарвардський ун-т (1870), з 1890 — професор цього ун-ту. Засновник Асоціації амер. географів (1904), президент Амер. геологічного т-ва (1911), почесний член Російського геогр. т-ва. Створив учення про геогр. цикли й стадійність розвитку рельєфу суходолу, проте не враховував зв'язку між внутр. і зовн. силами рельєфоутворення. Запровадив новий тип зображення рельєфу (блок-діаграми, моделі рельєфу).

ДЕЙВІСА МОРЕ — окраїнне море Індійського ок. біля берегів Антарктиди. Омиває Землю Королеви Мері. Пл. 21 тис. км². Глиб. до 1300 м. Весь рік укрите кригою. Солоність 33—33,5‰. У Д. м. — *Дригальського острів*. На узбережжі — рад. антарктична станція Мирний (створена 1956).

ДЕЙГЕН Михайло Федорович (18.VI 1918, Проскурів, тепер Хмельницький — 10.XI 1977, Київ) — український рад. фізик, чл. коор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Закінчив Київ. ун-т (1940). Д. — один з організаторів Інституту напівпровідників АН УРСР, де з 1960 очолював відділ радіоспектроскопії твердого тіла. Наук. праці — в галузі електронної теорії кристалів, теорії електронного параматнітного, подвійного електронно-ядерного та парелектричного резонансів. Запровадив поняття «деформаційний потенціал» та «конденсний ефект» у теорію твердого тіла.

ДЕЙЛ (Dale) Генрі-Халлетт (9.VI 1875, Лондон — 23.VII 1968, Кембридж) — англійський фізіолог і фармаколог. Мед. освіту здобув в Кембріджському коледжі (1909). Праці Д. присвячені вивченню механізмів передачі імпульсів з нервових закінчень, а також проблемам алергії. Д. — член (з 1914), генеральний секретар (1925—35) і президент (1940—45) Королівського т-ва. Нобелівська премія (разом з О. Леві), 1936.

«ДЕЙЛІ УОРЛД» («The Daily World» — «Щоденний світ») — щоденна газета, центр. орган Компартії США. Видається з 4.VII 1968, наступниця газ. амер. комуністів «Дейлі уоркер» («Щоденна робітничка газ.», 1924—58) та «Уоркер» («Робітник», 1958—68).

ДЕЙМОС — супутник планети Марс. Діаметр — бл. 6 км, віддал від центра планети — 23 500 км. Відкрив 1877 амер. астроном Е. Холл (1829—1907). Див. також *Супутники планет*.

ДЕЙНЕКА Іван Якович [22.VI (5.VII) 1904, селище Опішня, тепер Полт. обл. — 25.I 1970, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчив Харків. мед. ін-т (1929). З 1944 — ректор Вінницького, з 1951 — Одеського мед. ін-тів. Праці при-

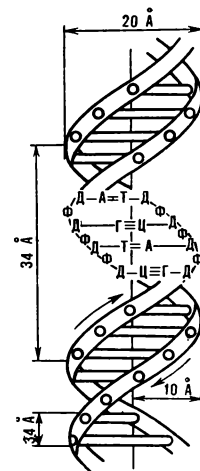


Схема подвійної спіралі молекули *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (модель Уотсона-Кріка): А — аденін; Т — тимін; Г — гуанін; Ц — цитозин; Д — дезоксирибоза; Ф — залишок фосфорної кислоти; (стрілки показують напрям витка спіралі).



О. О. Дейнека.

святим вивченню онкологічних захворювань кишечника, ехінокозозу легень, питанням оперативної та відновної хірургії, хірургії серця і легень тощо. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. **ДЕЙНЕКА** Олександр Олександрович [8 (20). V 1899, Курськ — 12. VI 1969, Москва] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1960. Навчався в Харків. худож. уч-щі, 1920—25 — в моск. ВХУТЕМАСі у В. Фаворського. В ранній період творчості працював у галузі графіки, створив численні політ. плакати й карикатури. Твори: картини — «Оборона Петрограда» (1928), «Мати» (1932), «Донбас. В обідню перерву» (1935), «Околиця Москви. Листопад 1941 року» (1941), «Білі моря» (1956), «Ковалі» (1957); мозаїчні плафони для станцій Моск. метрополітену «Комсомольська» (1938), «Новокузнецька» (1943), фриз для фойє Палацу



О. О. Дейнека. Мати. 1932. Державна Третьяковська галерея в Москві.

з'їзді в Моск. Кремлі (1960—61), мозаїки «Добрий ранок», «Хочеїсти» (обидві — 1959—60), «Червоногвардійськ», «Доярка» (1962). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1964. Літ.: Маца І. Л., А. Дейнека. М., 1959; Сысоев В. П. Дейнека. Альбом. М., 1973.

ДЕЙНЕКИ — селянська голота, наймити, робітні люди, які брали участь у *Пушкарі* і *Барабаша повстанні* 1657—58 на Лівобережній Україні. На поч. 1658 М. Пушкар організував з Д. полк, який разом з повсталими селянами й козаками боровся проти найманого війська І. Виговського та загонів крим. татар. У бою за м. Глухів Д. були розбиті.

ДЕЙНЕКІ ПОВСТАННЯ 1666 — антифеодалне селянське повстання під керівництвом Д. Дейнеки на Пн. Київщині і Волині. Першими повстали селяни-втікачі, які переселилися з Правобережжя на Лівобережжя України, щоб позбутися гніту польсь.-шляхет. загартівників і сповненої укр. шляхти. Організований Д. Дейнекою з селян-втікачів 2-тисячний загін у травні 1666 переправився на правий берег Дніпра. Повстанці здобули ряд міст. Незабаром рух перекінувся на Волинь. Шляхта *Волинського воеводства* лікала

в серпні 1666 позачерговий сейм, який звернувся до польсь. уряду по допомогу. Восени 1666 Д. п. було жорстоко придушено об'єднаними силами королівських і місц. шляхет. загонів.

ДЕЙР-ЕЛЬ-БАХРІ — комплекс стародавніх споруд поблизу м. Фіти (Єгипет). До комплексу входять поминальні храми Ментухотепа I (21 ст. до н. е.; обнесений колонадою й увінчаний рельєфами, скульптори — Іртсен і його син



Храм цариці Хатшепсут в Дейр-ель-Бахрі. Будівництво Сенмут. Початок 15 ст. до н. е.

Сенусерт) та цариці Хатшепсут (поч. 15 ст. до н. е., арх. Сенмут). Останній споруджено біля підніжжя скель на трьох терасах, обнесених колонадою і з'єднаних між собою сходами. В інтер'єрах храму знайдено численні твори скульптури, в т. ч. портретні статуї цариці Хатшепсут, рельєфи з зображенням походу в країну Пуїт та ін.

ДЕЙТЕРІЙ (Deuterium; від грец. δευτερος — другий), D або ^2H , важкий водень — стабільний ізотоп водню з масовим числом 2. Відкрив 1932 амер. вчений Г. Юрі. Ядро D складається з одного протона і одного нейтрона. В результаті сполучення D з киснем одержують *воду важку*. D виділяють, використовуючи ізотопний обмін між водою та сірководнем, електролізом води або ректифікацією води чи зрідженого водню. Застосовують при виготовленні водневої бомби, для проведення наук. досліджень як *ізотопний індикатор* тощо.

ДЕЙТОН — місто на Пн. Сх. США, в штаті Огайо. Розташоване на р. Майамі. 243,6 тис. ж. (1970). Важливий транспортний вузол. Гол. галузь промисловості — машинобудування. Центр досліджень у галузі космонавтики (Райт-Патерсон). Ун.-т. Д. засн. 1796.

ДЕЙТРОН, d — ядро атома ізотопу водню (*дейтерію*) з масовим числом 2. Складається з 1 протона і 1 нейтрона. Маса D становить $2,014102$ атомних одиниць маси, енергія зв'язку $\mu\text{клоніе}$ $2,22452 \pm 0,00010$ MeV, спин 1, магнітний момент $0,857411 \pm 0,000019$ ядерних магнетонів, електр. квадрупольний момент $(2,738 \pm 0,014) \times 10^{-21}$ м². D застосовують в експериментальній ядерній фізиці як бомбардуючі частинки та як мішені (напр., при вивченні ядерних реакцій, для одержання пучків швидких нейтронів тощо).

ДЕЙЧ Лев Григорович (26. IX 1855, м. Тульчин, тепер Вінн. обл. —

4. VIII 1941) — учасник народницького, а потім С.-д. руху, один з лідерів меншовизму. Брав участь у підготовці *Чигиринської змови 1877*. Був заарештований, але з тюрми втік (1878). Вступив до орг-ції «Земля і воля», після її розколу приєднався до «*Чорного переділу*». В 1880 емігрував за кордон. Один з учасників групи «*Визволення праці*» (1883). Нім. уряд видав Д. рос. самодержавству (1884). 16 років був на території й поселенні в Сх. Сибіру, звідки 1901 втік. Був співробітником «*Искры*». Після II з'їзду РСДРП — меншовик. У 1907 емігрував за кордон. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Росії. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустріч вороже. Від політ. діяльності відійшов. Автор спогадів.

ДЕЙЧ Олександр Йосипович [2 (14). V 1893, Київ — 8. IV 1972, Москва] — рос. рад. письменник, літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). Друкуватися почав 1911. Працював у галузі зх.-європ. л-р (Г. Гейне, П.-Ж. Берамже, Дж. Свифт, Дж. Байрон та ін.), укр. л-ри (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Рильський, М. Куліш та ін.), історії театру. Виступив як театр. критик і перекладач з укр., англ., франц., нім. мов. Та.: Укр. перекл. — Дорогою дружби. К., 1977.

ДЕЙША-СІОНІЦЬКА Марія Адріанівна [22. X (3. XI) 1859, Чернігів — 25. VIII 1932, Костель, тепер Планерське Крим. обл.] — російська рад. співачка (драматичне сопрано), муз. і громад. діяч, педагог. У 1881 закінчила Петерб. консерваторію. Солостка Марїнського (Петербург, 1883—91) та Великого (Москва, 1891—1908) театрів. Партії: Горислава («*Руслан і Людмила*» Глінки), Наташа («*Русалка*» Даргомижського), Ярославна («*Князь Ігор*» Бородин), Ліза («*Пікова дама*» Чайковського) та ін. Д.-С. активно пропагувала укр. музику. В 1903 взяла участь у ювілейному концерті М. В. Лисенка в Києві, 1907 разом із композитором на прохання М. Коцюбинського дала концерт укр. музики в Чернігові. Була одним з організаторів Моск. нар. консерваторії. В 1921—32 — професор Моск. консерваторії. Автор книги «Спів у відчуттях» (1926). І. М. Лисенко.

ДЕКАБРИСТИ — російські дворянські революціонери, які в грудні 1825 вперше в історії Росії підняли збройне повстання проти самодержавства і кріпосництва. Рух Д. (назву дістали за місяцем, коли відбулося повстання) виник у 1-й чверті 19 ст. в умовах розкладу феод.-кріпосницького ладу й загострення класової боротьби в Росії. За своїми лозунгами цей рух був антифеод., пов'язаний з назріванням передумов бурж. революції в Росії. Погляди Д. склалися під впливом революц. ідей О. М. Радищева, зх.-європ., насамперед франц., просвітителів. Великий вплив на світогляд Д. мала *Велика французька революція* і патріотичне піднесення рос. народу в ході *Вітчизняної війни 1812*, учасниками якої були майже всі активні діячі руху Д. У

1816 в Петербурзі молоді офіцери М. М. Муравйов, брати С. І. Муравйов-Апостол та М. І. Муравйов-Апостол, І. Д. Якушкин та ін. заснували перше в історії Росії таємне політ. т-во «Союз порятунку». Згодом до т-ва вступило бл. 30 чол., у т. ч. П. І. Пестель. Програма т-ва передбачала заміну абсолютизму конституційною монархією. В 1818 т-во було ліквідовано і в Петербурзі засно-



Пам'ятний знак у Києві по вулиці Павла Мирного на місці старого будинку, де на таємному з'їзді Південного товариства декабристів було прийнято «Руську правду». Скульптор М. К. Вронський. 1975.

вало нове — «Союз благоденства» (бл. 200 чол.). Його програма передбачала агітацію проти самодержавства, освічення народу, засудження кріпосництва й *аракчеєвщини*. На чолі «Союзу» стояла т. з. Корінна управа, яка мала на місцях свої філії. На Україні діяла Пд. управа в м. Тульчині (див. *Тульчинська управа*), де містився штаб 2-ї армії. Очолював управу П. І. Пестель, який дотримувався радикальних поглядів, вважаючи, що переворот у Росії можна здійснити лише революц. шляхом. Гол. силою перевороту було вирішено зробити армію, якою мали керувати члени таємного т-ва. *Семеновського полку повстання 1820* в Петербурзі переконало Д. в необхідності залучення армії на бік революції. Ідейна боротьба всередині орг-ції, поглиблена робота над програмою, пошуки нових орг. форм амагали перебудови т-ва. В 1821 «Союз благоденства» було розпущено й почалося формування нової орг-ції.

В березні 1821 в м. Тульчині створено *Південне товариство декабристів* на чолі з П. І. Пестелем та О. П. Юшневським, у Петербурзі — *Північне товариство декабристів*, очолюване М. М. Муравйовим. До Пд. т-ва входили Тульчинська управа (керівник П. І. Пестель), Кам'янська управа (керівник В. Л. Давидов) і Васильківська управа (керівники С. І. Муравйов-Апостол та М. П. Бестужев-Рюмін). В основу програми Пд. т-ва було покладено проект майбутньої конституції Росії, створений П. І. Пестелем і прийнятий в Києві 1823 (див. «Руська Правда» П. І. Пестеля), що передбачав ліквідацію кріпосництва з наданням землі селянам, встановлення респ. ладу в Росії, рівність громадян перед законом, демократич. свободи. Восени 1823 у Кам'янці (тепер місто Черкас, обл.) відбулася нарада керівників Пд. т-ва, де було схвалено ідею здійснення в Росії революц. перевороту за допомо-

гою армії, встановлення респ. ладу. Пн. т-во було поміркованішим. Конституційний проект т-ва розробив М. М. Муравйов. Майбутня Росія мала стати конституційною монархією з федеративним устроєм. Кріпосне право скасовувалось, однак селяни звільнялись майже без землі. Запроваджувався майновий ценз для виборців. Росія мала стати федерацією 15 д-в з власними парламентами, зокрема «Чорноморської держави» з центром у Києві й «Української» з центром у Харкові. Цей проект не дістав одностайного схвалення, оскільки ряд членів Пн. т-ва (напр., К. Ф. Рилев, І. І. Пущин, брати Бестужев та ін.) поділяв респ. ідеї. Пн. і Пд. т-ва підтримували постійний зв'язок між собою, проте не змогли досягти єдності дій. У 1825 до Васильківської управи Пд. т-ва влилося *Товариство об'єднаних слов'ян*, засноване 1823 в м. Новоград-Волинському офіцерами А. І. та П. І. Борисовими та полськ. революціонером Ю. К. Люблінським. Пд. т-во вело переговори з полськ. «Патріотичним товариством», але домовитися про спільні дії не вдалося.

У листопаді 1825 у зв'язку з раптовою смертю імп. *Олександра I* і зреченням спадкоємця престолу Костянтина в країні склалося міжвладдя. Д. дізналися, що через донос їхня діяльність стала відома урядові. Пн. т-во прийняло рішення про збройний виступ, призначивши його на 14 (26).XII — день присяги новому імп. *Миколі I*. Члени т-ва планували вивести війська на Сенатську площу, заарештувати царську сім'ю, зирвати присягу членів Сенату, змусити Сенат обнародувати підготовлений Д. маніфест про повалення уряду, ліквідацію кріпосництва, рівність усіх громадян перед законом, свободу друку, судову реформу та ін. Керівником повстання було призначено С. П. Трубецького. Повстання почалося об 11 год. ранку. В рядах повстанців було 3 тис. солдатів і 30 офіцерів лейб-гвардії Моск. і Гренадерського полків і гвардійського мор. екіпажу. Але наміри повстанців зазнали краху. На той час сенатори вже присягнули Миколі I. С. П. Трубецького зовсім не з'явився на Сенатську площу, що викликало дезорганізацію в рядах повстанців. Повстанці відбили кілька атак гвард. кінноти, а надвечір обрали нового військ. керівника — Е. П. Оболенського. Проте Микола I перехопив ініціативу, і виступ повстанців було придушено. Відразу ж почалися масові арешти. Лише через два тижні, коли звістка про поразку повстання в Петербурзі дійшла до України, почали виступ члени Пд. т-ва. На той час П. І. Пестеля вже було заарештовано [13 (25).XII]. 29.XII 1825 (10.I 1826) повстав Чернігівський полк (див. *Чернігівський полк повстання*) на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюмінім. Повстанці (1 тис. солдатів, 18 офіцерів) виступили з с. Триліс, захопили м. Васильків і вирушили в напрямі Жито-

мира для з'єднання з ін. військ. частинами. Оскільки жоден полк не підтримав ініціативу чернігівців, останні змушені були повернутися на Білу Церкву. З (15).I 1826 поблизу с. Ковалівки повсталий полк було розгромлено.

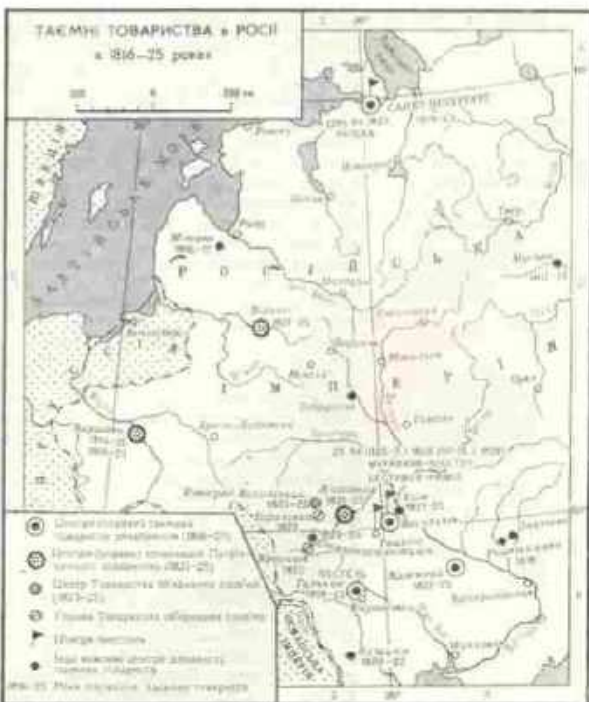
Царизм жорстоко розправився з Д. Слідством керував особисто Микола I. До слідства було притягнуто 579 чол. П'ятьох керівників руху (П. І. Пестеля, К. Ф. Рилева, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна та П. Г.



Будинок у Києві по вулиці С. М. Кірова 14/1, де збиралися декабристи.

Католоского) за вироком суду було повішено 13 (25). VII 1826, 121 чол. заслано до Сибіру, кількох офіцерів розжалувано в рядові, сотні солдатів покарано шпигунами.

Гол. причина поразки руху Д. — їхня класова обмеженість, відсутність дійових зв'язків з народом, хибна тактика «військової революції», що позбавило їх підтримки солдатських і сел. мас. «Проте стуге мізерія меншості дворян, безсилля без підтримки народу» (Левін В. І. Повне збір. тв., т. 23, с. 382—383). Незважаючи на поразку, виступ Д. відіграв величезну роль у розвитку рос. революц. руху. Це було перше відкрите повстання зі зброєю в руках з метою повалення самодержавства й



ліквідації кріпосного права. В. І. Ленін починає з Д. періодизацію рос. визвольного руху. Революц. лозунги Д. (скасування кріпосництва, повалення самодержавства та ін.) взяли на озброєння наступні покоління революціонерів Росії. Під цими гаслами виступали революц. демократи 40—60-х рр. 19 ст. О. І. Герцен, М. П. Огарьов, М. О. Добролюбов, В. Г. Бєлінський, Т. Г. Шевченко (під впливом ідей Д. написав ряд творів, зокрема «Тризна», «Сон», «І мертвим, і живим»...) та ін.).

Д. мали величезний вплив на розвиток передової сусп. думки, зробили видатний внесок у рос. культуру. Серед них було чимало видатних письменників, поетів, учених. Відомі поети К. Ф. Рилєєв та О. О. Бєстужев (Марлінський) видавали журнал «Полярная звезда», назву якого потім використав О. І. Герцен. Велику літ. спадщину залишили В. К. Кюхельбекер, Ф. М. Глинка, О. І. Одоєвський, В. Ф. Раєвський, М. О. Бєстужев. О. І. Одоєвському належить славнозвісна «Відповідь декабристів Пушкіну», рядок з якої «Із іскри полум'я займеться!» став епіграфом для ленінської газ. «Искра». Вітчизн. історію розробляли М. Ф. Орлов, О. О. Корнілович, М. М. Муравйов, М. С. Лунін, В. І. Штейнгель, В. Д. Сухоруков. М. Ф. Орлов був видатним економістом, чий праці вивчав К. Маркс. Економіку Росії досліджували й Г. С. Батєнков та М. І. Тургєнев. В. Ф. Раєвський, І. Д. Якушкін, М. О. Крюков та ін. створили ряд філос. праць матеріалістичного напрямку; М. М. Муравйов, П. І. Пестель та І. Г. Бурцов — праці з воєнної теорії. М. О. Бєстужев був талановитим художником, залишив цікаву спадщину: портрети Д. під час їхнього перебування в Сибіру, краєвиди Сибіру та ін. Брати Кюхельбекери, брати Борисови, С. Г. Волконський вивчали природу Сибіру; етнографію Сибіру досліджував І. І. Горбачевський.

Високим є подвиг дружин Д., які добровільно поїхали за ними на каторгу до Сибіру. В 1827 першими на Забайкалля прибули М. М. Волконська, О. Г. Муравйова і К. І. Трубецька (уроджена франц. графиня Лаваль). В 1828—31 в Читу і Петровський Завод приїхали наречена Анненкова — Поліна Гебель, наречена Івашева — Камілла Ле Данто, дружини декабристів О. І. Давидова, Є. П. Нарішкіна, Г. В. Розен, Н. Д. Фонвізіна, М. К. Юшневська та ін. Їх позбавили дворянських привілеїв, обмежили в правах пересування, листування, вони не мали права брати з собою дітей і т. ін. Їхню самовідданість оспівав М. О. Некрасов у поемі «Російські жінки».

В СРСР широко відзначалося 100-річчя (1925) і 150-річчя (1975) повстання Д. Рад. народ глибоко шанує їхню пам'ять. На честь Д. встановлено пам'ятники, обеліски (на Україні — у м. Кам'янці, в м. Василькові Київської обл., у с. Трилісах Фастівського р-ну Київ. обл.), меморіальні дошки

(зокрема, в Києві — чотири). Подвигів Д. присвячено літ. твори — «Кюхля» Ю. М. Тинянова, «Первісток свободи» О. Д. Форш, «Росії вірні сини» Л. В. Нікуліна, «Північне сяйво» М. Д. Марич, «Первістки свободи» П. Ф. Кочури, «Чернігівці» П. Слоніського; кінофільм «Зоря приналежності щастя» реж. В. Я. Мотила та інші.

Тв.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1—3. М., 1951; Декабристы. Антология, т. 1—2. Л., 1975; Литературно-критические работы декабристов. М., 1978.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 21. Пам'яті Герцена; т. 23. Роль станів і класів у визвольному русі; т. 25. З минулого робітничої преси в Росії; т. 30. Доповідь про революцію 1905 року: Восстание декабристов. Документы и материалы, т. 1—14. М.—Л., 1925—76; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Волк С. С. Исторические взгляды декабристов. М.—Л., 1958; Декабристы и русская культура. Л., 1973; Декабристы рассказывают... М., 1975; Ланда С. С. Дух революционных преобразований. М., 1975; Литературное наследие декабристов. Л., 1975; Нечкина М. В. Декабристы. М., 1975; Орлик О. В. Декабристы и европейское освободительное движение. М., 1975; Сергєенко Г. Я. Декабристы та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Никандров П. Ф. Революционная идеология декабристов. Л., 1976; Павлюченко Э. А. В добровольном изгнании. М., 1976; Гессен А. И. Во глубине сибирских руд. Новосибирск, 1977; Галин Г. А. Первенцы свободы (Радичев. Декабристы). Рекомендательный указатель литературы. М., 1971.

М. Ф. Закревський.

ДЕКАДА [від грец. δεκάς (дєка́дос) — десяток] — 1) Період часу тривалістю десять діб. 2) Група з будь-яких десяти одиниць. 3) Десятидобовий проміжок часу, присвячений тому чи ін. явищу або громадській події. 4) Одиниця частотного інтервалу, при якому відношення частот дорівнює 10.

ДЕКАДЕНТСТВО (від франц. décadence — занепад) — загальна назва антиреалістичних течій у бурж. літературі і мистецтві кінця 19 — поч. 20 ст. Для Д. характерні відчуженість від життя, відмова від сусп. боротьби, пропагування концепції «мистецтво для мистецтва», песимізм, містика, індивідуалізм, надання переваги формі над змістом. Д. об'єднує різні за формальними ознаками, але близькі за суттю школи бурж. л-ри і мистецтва — *символізм, акмеїзм, футуризм, експресіонізм, кубізм, сюрреалізм*. Д. в л-рі виникло наприкінці 19 ст. спочатку у Франції (С. Малларме, П. Верлен, А. Рембо та ін.), а потім і в л-рах інших країн (М. Метерлінк — у Бельгії, Г. Д'Аннунціо — в Італії, С. Пшибишевський — у Польщі). В Росії виявилось в творчості поетів-символістів (Д. Мережковский, З. Гіппіус, А. Бєлий), згодом ці тенденції підхопили І. Анненський, Л. Андрєєв, М. Арцибашев та ін. В укр. л-рі Д. відбилися в творах В. Винниченка, О. Луцького, В. Пачовського та ін. Письменники-декаденти групувалися навколо львів. видавництва «Молода муза»

та київ. журн. «Українська хата» (1909—14).

Представниками Д. в образотворчому мист. були А. Бєклін (Швейцарія), М. Клінгер, Ф. Штук (Німеччина), О. Бердслей (Англія), Г. Клімт (Австрія); у музиці — П. Гіндеміт (Німеччина), А. Шенберг (Австрія), І. Стравінський (Росія). В рос. образотворчому мист. осередками Д. були худож. угруповання «Мир искусства», «Бубновий валет», «Голубая роза» та ін. З критикою Д. виступали Л. Толстой, В. Короленко, М. Горький, Г. Плеханов, В. Воронський; на Україні — І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Лисенко, М. Мурашко та ін. Гостро виступаючи проти ідейних настанов Д., маркс-ленінська критика відзначає складність і суперечливість худож. практики декадентів, уникає односторонніх оцінок творчості ряду значних митців (Верлен, Малларме, А. Бєлий, Стравінський та ін.). Характерні для Д. занепадницькі тенденції згодом виявилися в різних модерністських течіях у л-рі та мистецтві (див. *Модернізм*).

Л. А. Єремєєв.

ДЕКАДИ І ДНІ МИСТЕЦТВА І ЛІТЕРАТУРИ НАРОДІВ СРСР в Москві, в союзних і автономних республіках — показ досягнень мистецтва і літератури, одна з форм обміну творчим досвідом. До 1950 декади л-ри і декади мистецтва проводились окремо, 1950—60 — об'єднано. Успіхи укр. рад. л-ри вперше демонструвалися в Москві під час Тижня укр. літератури (1929). Перша декада укр. мистецтва в столиці СРСР відбулася 11—21 березня 1936, друга декада укр. л-ри і мистецтва — 15—26 червня 1951, третя — 12—23 листопада 1960. З 1960 огляди досягнень л-ри і мистецтва народів СРСР стають різноманітнішими, набирають характеру широкого взаємного культур. обміну союзних і автономних республік, країв, областей і міст. У Москві й республіках періодично проводяться дні укр. л-ри з участю майстрів мистецтв. Під час проведення їх відбуваються літ. вечори, концерти, обговорення творів письменників, композиторів і художників. З творчим звіттом перед трудящими виступають укр. оперні й драм. театри, професійні й самодіяльні оркестри, ансамблі пісні й танцю, хори, кіностудії, вид-ва. Письменники і майстри мистецтв РРФСР регулярно приїждять на Україну, в інші союзні й автономні республіки, де влаштовують вечори рос. л-ри. На цих вечорах, крім російських, виступають і письменники ін. національностей. Обмін дружніми візними письменників і майстрів мистецтв сприяє взаємозбагаченню культур усіх рад. народів, служить вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму та інтернаціоналізму. Лит.: Братерство народів — братерство культур. К., 1960.

Ф. К. Сарана.

ДЕКАЛЬКОМАНІЯ (франц. décalcomanie) — спосіб поліграфічного виготовлення перебіжних кольорових зображень, що їх пере-

носять на папір, дерево, метал, кераміку, скло тощо.

ДЕКАН (від лат. *decanus*, букв. — десятник) — 1) У вищому навч. закладі керівник *факультету*. В СРСР обирається таємним голосуванням радою вузу (ф-ту) на 5 років з числа *професорів* або *доцентів*. Д. відповідає за якість навч., виховної і наук. роботи на ф-ті, є головою ради ф-ту. 2) В католицькій та англіканській церквах — сан священника.

ДЕКАН, Деканське плоскогір'я — плоскогір'я на піві *Індостану*, між річками Нармада на Пн. і Кавері — на Пд. Площа бл. 1 млн. км². Поверхня — ступінчаста й хвиляста рівнина з висотами 600—900 м, подекуди — окремі підвищення до 2000 м. По краях Д. — гори Зх. Гати і Сх. Гати заввишки до 2000 м. Д. складається з докембрійських кристалічних порід. Родовища заліз., мідних і марганцевих руд, вольфраму, золота і кам. вугілля. Найбільші ріки: *Годаварі* і *Крішна*. На схилах — вологі листопадні ліси, у центр. частині та на Зх. — *савани*. Район розвиненого с. г. В межах Д. — заповідник Бандіпур, нац. парки.

ДЕКАНДОЛЬ (de Candolle) Альфонс (27.X 1806, Париж — 4.IV 1893, Женева) — швейцарський ботанік, один з основоположників географії рослин і наукознавства. Професор Женевського ун-ту (з 1841). Завершив капітальну працю свого батька О.-П. *Декандоля* — «Вступ до природної системи царства рослин». Уперше опрацював методологію описової ботаніки, автор «Географії рослин» (1853). Характер розселення рослин Д. пояснював умовами середовища й геол. минулим Землі.

ДЕКАНДОЛЬ (de Candolle) Огюстен-Пірам (4.II 1778, Женева — 9.IX 1841, там же) — швейцарський ботанік. Професор ун-тів у Парижі (з 1802), Монпельє (з 1808) та Женеві (з 1816). Основоположник порівняльної морфології рослин. Опрацював одну з перших природних систем рослин, проводив дослідження в галузі морфології, фізіології і географії рослин. Осн. працю Д. — «Вступ до природної системи царства рослин» завершив його син — А. *Декандоль*.

ДЕКАРБОКСИЛЮВАННЯ — процес відщеплення двоокису вуглецю (CO₂) від карбоксильної групи (COOH) карбонових кислот. В біол. системах має важливе значення для обміну речовин і енергії (див. *Біоенергетика*). Д. підлягають гол. чин. *амінокислоти* і *кетокислоти*. Д. *амінокислот*, що відбувається за участю специфічних ферментів *декарбоксилаз* *амінокислот*, є одним з основних шляхів їхнього проміжного обміну в усіх живих організмів. Д. підлягають лише L-амінокислоти. В організмі ці реакції тісно пов'язані з процесами *перемішування* й *дезамінування* (див. також *Трикарбонових кислот цикл*). При розкладі *амінокислот* у процесі Д. утворюються *аміни біогенні* та нові *амінокислоти*. Здебільшого це фізіологічно активні речовини, що мають важливе значення

для організму. *Кетокислоти* *декарбоксилюються* в присутності специфічних *декарбоксилаз* *кетокислот*. При повному окисленні *кетокислот* (продуктів обміну вуглеводів, жирів і *амінокислот*) до CO₂ і H₂O, яке починається з реакції Д., звільнюється енергія, що використовується організмом у процесах його життєдіяльності.

Н. О. Семенова.
ДЕКАРТ (Descartes) Рене (латинізоване ім'я — Картезіз; 31.III 1596, Лае, Турень — 11.II 1650, Стокгольм) — французький філософ, математик, фізик і фізіолог. Закінчив єзуїтську школу Ла Флеш. В 1629 виїхав до Нідерландів, там написав більшість своїх творів. У 1649 оселився в Стокгольмі.

Гол. зміст філос. творчості Д. становить боротьба проти *церк. схоластики*, за розвиток науки. Д. прагнув озброїти науку точним методом, в основу якого поклав принцип сумніву, що забороняє приймати будь-яке положення без перевірки та обґрунтування за собою розуму, а також принцип раціоналістичної *дедукції*, під якою розумів виведення шуканих істин з уже достовірно відомих. Єдине положення, яке, за Д., не викликає сумніву, — сам факт сумніву, що є ознакою мислення. Виходячи з тези: «Я мислю, отже, існую», Д. виводив буття матеріального світу з мислення, що, зрештою, і привело його до *дуалізму*, визнання існування духовної й тілесної *субстанцій*. У *пізнання теорії* Д. був засновником *раціоналізму*. Він вважав, що в людській свідомості є *природжені ідеї*, спираючись на які розум може давати знання об'єктивної дійсності, не звертаючись до чуттєвого досвіду. В своєму вченні про природу, яке Д. назвав «фізикою», він відходив від ідеалізму і ставив на позицію механістичного матеріалізму (див. *Механіцизм*), наділяв матерію «самостійною творчою силою і механічний рух розглядав як прояв життя матерії» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 133). Д. висунув положення про незнищуваність руху, заперечував наявність порожнечі, твердив, що механічний рух здійснюється по замкнених кривих. Вважаючи єдиним атрибутом матерії протяжність і розуміючи рух лише як мех. переміщення, Д. прийшов до висновку про першопричину як момент втручання бога у виникнення світу. Проте визначальним у «фізиці» Д. є матеріалістична тенденція. Суперечливий, дуалістичний характер філософії Д. зумовив два протилежні напрями її подальшого розвитку — матеріалістичний і ідеалістичний (див. *Картезіанство*).

У галузі фізіології Д. висловив ряд наук. ідей, зокрема вперше запровадив поняття про *рефлекси*. Осн. досягненням Д. в математиці є запровадження поняття «незалежна змінна величина» і *функція*. Він значно удосконалив систему алгебри, позначень, запровадивши загальноприйняті тепер позначення (див. *Знаки математичні*), внаслідок чого записи формул

Д. майже нічим не відрізняються від сучасних; першим почав досліджувати властивості рівнянь. На основі розробленого ним методу *координат* закладал основні *аналітичної геометрії*. Крім того, Д. класифікував криві на алгебраїчні і трансцендентні, запропонував способи побудови *нормалей* і *дотичних* *прямих* до плоских алгебр. кривих. У фізиці Д. сформулював закон збереження кількості руху (в скалярній формі), розробив механістичну гіпотезу утворення тіл *Сонячної системи*, вивів закон заломлення *світла* на межі двох середовищ, пояснив утворення *райду*ги.

Тв.: Рос. перекл. — Геометрия. М.—Л., 1938; Избранные произведения. М., 1950.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святі сімейство...; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюринг; Асмус В. Ф. Декарт. М., 1956; Матвеевская Г. П. Рене Декарт. М., 1976.

ДЕКАРТІВ ЛИСТОК — плоска крива, рівняння якої в прямокутній *декартовій системі координат* $x^3 + y^3 = 3axy$, $a > 0$. Вперше його визначив Р. Декарт 1638. Точка (0, 0) є точкою самоперетину Д. л. (мал.). Д. л. має *асимптоту* $x + y + a = 0$. В Д. л. максимуму а $\sqrt[3]{4}$ функція набуває в точці $x = a\sqrt[3]{2}$. Площа петлі Д. л. $S = 3a^2/2$.

ДЕКАРТОВА СИСТЕМА КООРДИНАТ — прямокутна система координат, в якій масштаби по осях, як правило, однакові. Д. с. к. застосовують при визначенні положення точки на площині або в просторі (мал.). Якщо осі координат взаємно перпендикулярні, Д. с. к. наз. *прямокутною*, якщо ні — *косокутною*. Названа за ім'ям Р. Декарта, який уперше використав систему координат у «Геометрії» (1637).

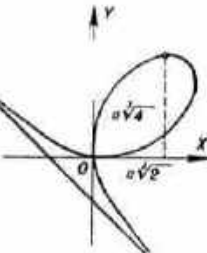
ДЕКАТИРІВАННЯ (від франц. *décatis* — зменшувати блиск) — обробка тканин паровою або гарячою водою. Проводиться в декатерах — герметичних котлах з обертовим перфоратором (з отворами) циліндром, на який без натягу намотують тканину. Зсередини циліндра надходить пара або гаряча (т-ра 50—60°С) вода. Д. запобігає усадці, поліщує зовні, вигляд і якість тканини.

ДЕКАТРОН [від грец. *δέκα* — десять і (елект)рон] — іонний прилад з десятком групами катодів, яким лічать електричні імпульси й перемикають кола електричні. Являє собою заповнений сумішшю газів (водню, гелію, неону) балон, усередині якого розміщено анод і катоди. Дія Д. (мал.) ґрунтується на направлено-му перенесенні розряду, що виникає в газі між анодом і катодом під впливом електр. імпульсу, з одного катода на інший (з першого на другий, з другого на третій і т. д.; після десятого імпульсу Д. відновлюється у вихідний стан). Д. застосовують в обчислювальній і вимірній техніці, ядерній і пром. електроніці тощо.

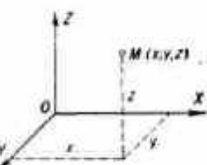
В. С. Скрибінський.
ДЕКЛАМАЦІЯ (лат. *declamatio* — вправа в красномовстві) —



Р. Декарт.



Декартів листок



Декартова система координат у просторі

Декатрон:
1 — анод;
2 — катод;
3 — балон

ДЕКЛАРАЦІЇ НАРОДНИХ ЗБОРІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

мистецтво виголошення віршів або прози. В Старод. Римі Д.— вправи з красномовства. В класичистичному театрі 17—18 ст. під поняттям «декламація» розуміли всю сукупність виразальних засобів актора, а також канонізовані прийоми піднесення, пишномовного виголошування тексту ролі. Д. довгий час називали концертне виконання віршів, пізніше цей термін витіснило поняття *художнє читання*.

ДЕКЛАРАЦІЇ НАРОДНИХ ЗБОРІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ — законодавчі акти конституційного характеру з найважливіших питань суспільного і держ. ладу Західної України, одногослосно ухвалені *Народними Зборами Західної України* 27—28.X 1939. Першими було прийнято Декларацію про встановлення Рад. влади на Зх. Україні та Декларацію про прийняття Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР. Деклараціями про націоналізацію банків і великої промсті та про конфіскацію земель поміщиків, монастирів і великих держ. урядовців було знищено екон. основи бурж.-поміщицького ладу і створено умови для будівництва соціалістичної економіки. Істор. значення декларацій полягає в тому, що вони, втілюючи однакову волю населення, законодавчо закріпили перемогу Рад. влади на Зх. Україні, возз'єднання її з Українською РСР, визначили і закріпили основи нового, соціалістичного суспільно-політ. і екон. ладу на зх.-укр. землях.

Лит.: Возз'єднання українського народу в єдиний Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1949; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972.

Б. М. Бабій.

ДЕКЛАРАЦІЇ ООН — ряд резолюцій *Генеральної Асамблеї ООН*, прийнятих здебільшого з важливих політ. і соціальних проблем та присвячених глумаченню і розв'язанню відповідних проблем, зміцненню миру і співробітництва між народами, утвердженню і прогресивному розвитку осн. принципів сучас. міжнар. права. Найважливіші декларації ООН: *Загальна декларація прав людини* — прийнята 10.XII 1948.

Декларація прав дитини — прийнята 20.XI 1959. В ній визначено права, якими повинна користуватися кожна дитина, зокрема, на ім'я та громадянство, на матеріальне забезпечення (належне харчування, житло, розваги та мед. обслуговування). Проголошено рівність дітей без будь-якої дискримінації в користуванні цими правами. Делегації СРСР і УРСР брали активну

участь у розробці та прийнятті Д. п. д. З ініціативи СРСР сформульовано ряд гол. положень декларації: бажаність держ. чи ін. допомоги на утримання дітей у багатодітних родинах, право дитини здобути безплатну і обов'язкову освіту, встановлення мінімального віку для прийняття дитини на роботу. Декларація вимагає виховання дітей у дусі дружби між народами, миру і братерства. Проголошені декларацією права, повністю здійснювані в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності, залишаються нездійсненими для мільйонів дітей у тих країнах, де панує експлуатація й соціальна нерівність.

В. І. Євїнтов.

Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам — один з найважливіших документів ООН, прийнятий 14.XII 1960 з ініціативи СРСР. В ній проголошено необхідність негайно і беззастережно покласти край колоніалізму в усіх його формах і проявах. Підкорення народів іноземному ярму та експлуатація їх, підкреслюється в декларації, суперечить осн. правам людини й Статуту ООН і перешкоджає розвитку співробітництва і встановленню миру в усьому світі. Декларація підтверджує право всіх народів на самовизначення, вільне встановлення свого політ. статусу та здійснення свого екон., соціального і культур. розвитку. Вона вимагає припинення будь-яких дій або репресивних заходів проти залежних народів, з тим, щоб надати їм змогу здійснити в умовах миру і свободи своє право на повну незалежність і територіальну цілісність; вказує на необхідність вжити негайних заходів для того, щоб на підопічаних, несамоврядних і всіх ін. залежних територіях усю владу було передано народам без будь-яких умов і застережень. У документі підкреслюється, що всіляка спроба частково або цілком зруйнувати нац. єдність і тер. цілісність країни несумісна з цілями і принципами Статуту ООН. В ООН систематично обговорювалися питання здійснення декларації, зокрема, 1970 прийнято резолюцію про програму її здійснення. Декларація сприяла крахові колоніальної системи імперіалізму.

І. А. Литвин.

Декларація про заборону застосування ядерної і термоядерної зброї — прийнята 24.XI 1961. Проголошує, що застосування цих видів зброї суперечить Статуту ООН та міжнар. праву і є злочином проти людства й цивілізації. Пріоритет у постановці питання належить СРСР, який рішуче виступив за заборону застосування і за припинення виробництва ядерної зброї, послідовно і наполегливо боровся проти спроб імперіалістичних д-в не допустити прийняття цієї декларації. За прийняття декларації голосував ряд делегацій, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР та ін. країни соціалістичної співдружності. Завдяки зусиллям

СРСР та ін. соціалістичних країн ООН 1972 прийняла резолюцію про незастосування сили в міжнар. відносинах і заборону назавжди ядерної зброї.

Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації — прийнята 20.XI 1963 за ініціативою СРСР та ін. держав соціалістичної співдружності. В декларації проголошується, що дискримінація за ознакою раси, кольору шкіри або етнічного походження є замахом на гідність людської особистості, запереченням викладених у Статуті ООН принципів, порушенням прав, проголошених у *Загальній декларації прав людини*, перешкодою в підтриманні дружніх і мирних відносин між державами, що може завадити дотриманню миру і безпеки. Декларація висловлює серйозну занепокоєність проявами расової дискримінації, які мають місце в різних районах світу. Вона урочисто проголошує необхідність ліквідації расизму в усіх його формах, зокрема расової сегрегації й особливо *апартеїду*. Декларація передбачає вжиття д-вами конкретних законодавчих та ін. заходів для запобігання расовій дискримінації. Вона послужила основою для *Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*.

О. М. Овсюк.

Декларація про права людини, що регулюють діяльність держав по дослідженню і використанню космічного простору, — прийнята 13.XII 1963. Відзначає перспективи, які відкрилися перед людством у зв'язку з проникненням людини в космос. Декларація проголошує, що космічний простір і небесні тіла відкриті для дослідження і використання всіма державами на основі рівності й відповідно до міжнар. права в інтересах миру і безпеки, розвитку міжнар. співробітництва й не можуть бути привласнені тією чи ін. д-вою в будь-якій формі; визначає обов'язки і права д-в, що запускають у космос об'єкти, та правовий статус таких об'єктів і космонавтів. Див. також *Договір про космос 1967*.

М. П. Макаревич.

Декларація про ліквідацію дискримінації жінок — прийнята 7.XI 1967 з ініціативи СРСР та ряду країн соціалістичної співдружності. У ній визначено, що дискримінація жінок становить злочин проти людської гідності. Декларація вимагає від д-в скасування всіх законів, звичаїв і практик, які дискримінують жінок, внесення до конституцій або гарантування законом принципу рівноправності чоловіків і жінок, ратифікації та втілення в життя всіх міжнар. актів, спрямованих проти дискримінації жінок. Вона підкреслює необхідність забезпечення і здійснення політичних і всіх інших прав жінок, зокрема, в галузі трудового та шлюбно-сімейного права; рівних з чоловіками прав на освіту, рівних соціально-екон. прав. З 1968

впроваджено систему звітів д-в про виконання декларації, які подаються до комісії по становищу жінок Екон. і соціальної ради ООН. Конституція СРСР, як і конституції ін. країн соціалістичної співдружності, переконливо свідчить, що лише в цих країнах гарантовано рівноправність жінки з чоловіком у всіх сферах соціально-екон., правового, політ. і культур. життя. В. І. Євєнтов.

Декларація соціального прогресу і розвитку — прийнята 29.XI 1969. Підкреслюючи, що соціальний прогрес і розвиток повинні спрямовуватись на постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства, декларація наголошує на необхідності усунення таких перешкод на шляху соціального прогресу, як експлуатація людини людиною, війна, колоніалізм і расизм. В ній визначається, що гол. умовами соціального прогресу і розвитку є мир, *мирне співіснування*, дружні відносини і співробітництво д-в з різним соціальним і політ. ладом, самовизначення народів, невтручання у внутр. справи д-в, поважання їхнього суверенітету й територіальної цілісності, невід'ємний суверенітет кожної д-ви над своїми природними багатствами і ресурсами тощо.

А. Д. Бутейко.

Декларація про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин і співробітництва держав у відповідності з статутами ООН, — прийнята ювілейною XXV сесією 24.X 1970. Імперіалістичні д-ви наполягали на включенні до декларації положень, які відображали реакційні концепції (напр., «застарілість» суверенітету), слугували виправданню втручання у внутр. справи ін. д-в тощо. Проти цього рішення виступили СРСР, ін. соціалістичні країни, молоді д-ви Азії й Африки. Декларація підтверджує виключне значення принципів Статуту ООН для встановлення правопорядку у відносинах між д-вами й підтриманні миру, містить перелік цих принципів: принцип незастосування сили або погрози силою; розв'язання міжнар. спорів мирними засобами; невтручання у справи, що входять у внутр. компетенцію д-в; обов'язок д-в співробітничати відповідно до Статуту ООН, незалежно від різниці їхніх політ., економічних і соціальних систем; принцип рівноправності і самовизначення народів; принцип суверенної рівності д-в; принцип сумлінного виконання д-вами зобов'язань, взятих ними згідно з Статутом ООН. Зміст кожного з зазначених принципів викладено в його сучас. розумінні. Напр., у першому принципі водночас з ін. положеннями вказується, що д-ви повинні утримуватись від пропаганди агресивних воєн, від організації іррегулярних сил або збройних банд, у т. ч. найманців, для вторгнення на тер. ін. д-ви. Декларація підкреслює, що викладені в ній прин-

ципи являють собою осн. принципи міжнар. права і всі д-ви повинні керуватись ними в своїй міжнар. діяльності.

Н. М. Ульянова.

Декларація про зміцнення міжнародної безпеки — прийнята ювілейною XXV сесією 16.XII 1970 з ініціативи СРСР. Проти внесення соціалістичними д-вами (в т. ч. УРСР) проекту декларації виступили США та ін. члени НАТО. Вони намагалися звести декларацію до заг. фраз про вірність цілям і принципам ООН. Наміри реакційних сил зазнали поразки внаслідок об'єднання зусиль соціалістичних д-в і країн, що розвиваються. Було прийнято проект групи країн, що не приєдналися, який включив більшість положень проекту соціалістичних д-в. Декларація, урочисто підтверджуючи заг. і беззастережну цінність цілей і принципів Статуту ООН, рекомендувала всім д-вам сприяти створенню ефективної системи заг. колективної безпеки без воєнних союзів. Велику увагу в ній приділено питанням зміцнення механізму ООН по підтриманню миру, ліквідації актів *агресії*. Зокрема, декларація пропонує всім д-вам зробити все можливе для підвищення авторитету Ради Безпеки ООН та ефективності її рішень; закликає д-ви припинити гонку озброєнь, ліквідувати ядерну та ін. види зброї масового знищення, укласти договір про заг. і повне *роззброєння*. В ній рішуче засуджуються всі форми глоблення й дискримінації, особливо *расизм* і *апартеїд*. Вона настійно підкреслює тісний взаємозв'язок між зміцненням міжнар. безпеки і розвитком міжнар. співробітництва, зокрема з екон. питань. Питання про заходи щодо здійснення цієї декларації розглядаються на щорічних сесіях Ген. Асамблеї ООН.

Н. М. Ульянова.

Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку — прийнята VI спеціальною сесією у квітні — травні 1974 за ініціативою країн, що розвиваються, і при підтримці соціалістичних д-в з метою удосконалення існуючої системи екон. відносин на основі справедливості, рівності, взаємності інтересів та співробітництва всіх держав. Декларацію доповнено й конкретизовано в документах ряду наступних конференцій країн, що розвиваються, і сесій Ген. Асамблеї ООН, зокрема, VII спец. сесії (вересень 1975). Положення декларації мають антиімперіалістичний характер і є складовою частиною боротьби прогресивного людства за послідовну демократизацію екон. відносин. У цьому документі всі д-ви — члени ООН закликаються до заг. міжнар. визнання повного суверенітету д-в над їхніми природними та ін. ресурсами, включаючи право на націоналізацію; створення ефективного міжнар. механізму регулювання зовнішньоторг. цін і стабілізації експортних прибутків країн, що розвиваються; розширення різнома-

нітних форм міжнар. допомоги країнам, що розвиваються, і створення додаткових можливостей для передачі новітньої технології і наук.-тех. досвіду.

П. С. Єщенко.

Декларація про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру і на благо людства — прийнята 10.XI 1975 з ініціативи Рад. Союзу. В ній сформульовано принципи, яких мають дотримуватись д-ви в своїй політиці щодо використання досягнень науки і техніки, насамперед зазначено, що всі д-ви мають сприяти міжнар. співробітництву в інтересах зміцнення миру і безпеки, свободи і незалежності, а також в цілях екон. і соціального розвитку народів і забезпечення прав і свобод людини відповідно до Статуту ООН. Особливо підкреслюється, що наук.-тех. прогрес не можна використовувати для порушення *суверенітету* й територіальної недоторканості ін. д-в. Д-ви повинні спрямовувати свої зусилля на здійснення ефективних заходів, включаючи законодавчі, для запобігання й недопущення використання наук.-тех. досягнень на шкоду правам і осн. свободам людини чи з метою приниження її гідності; на захист усіх верств населення від негативних наслідків можливо непрагматичного використання досягнень наук.-тех. прогресу.

А. Д. Бутейко.

Декларація про поглиблення і зміцнення розрядки міжнародної напруженості — прийнята одностайно 19.XII 1977 за проектом, внесеним Радянським Союзом (після її прийняття КНР відмежувалася від цього документа). Держави — члени ООН заявили в цій декларації про свою рішучість твердо дотримуватись й сприяти здійсненню положень Статуту ООН та ін. загальновідомих принципів і декларацій, спрямованих на зміцнення міжнар. миру і безпеки, розвиток дружніх відносин між д-вами. Вони зобов'язалися розглянути питання про здійснення нових суттєвих кроків, спрямованих на реалізацію заходів по роззброєнню, маючи на увазі досягнення кінцевої мети — заг. і повного роззброєння під суворим і ефективним міжнар. контролем. У декларації підкреслюється необхідність сприяти мирному й швидкому врегулюванню нерозв'язаних міжнар. проблем; утримуватись від погрози силою або застосування її та додержуватись у своїх відносинах з ін. д-вами осн. принципів сучас. міжнародного права, сприяти повазі до *прав людини* й осн. свобод для всіх тощо. В. П. Меньшов.

ДЕКЛАРАЦІЯ (лат. declaratio, від declaro — заявляю, оповіщаю) — 1) Заява одного чи кількох урядів, політ. партій, міжнар. або громад. орг-цій, що доводить до заг. відома програмний акт, важливу міжнар. подію, закон тощо; урочисте проголошення загальнополіт. принципів. 2) Заява платника податку про характер і роз-

ДЕКЛАРАЦІЯ 26 ДЕРЖАВ 1942

мір доходів. 3) Документ, що додається до грошових і цінних пакетів, які надсилаються поштою за межі країни. 4) Заява до *митниці* від особи, що проїздить через кордон, про наявність і кількість у неї речей, цінностей тощо.

ДЕКЛАРАЦІЯ 26 ДЕРЖАВ 1942. Підписана 1.I у Вашингтоні представниками держав — учасниць *антигітлерівської коаліції*. Декларація проголосила необхідність повної перемоги над фашизмом для захисту життя, свободи і незалежності народів. Д-ви, які її підписали, зобов'язалися застосувати всі свої військ. та екон. ресурси у війні проти країн *Берлінського пакту 1940*, не укладати сепаратного перемир'я або миру з ворогом. У Декларації вказувалося на можливість приєднання до неї ін. націй, згодних з її принципами. Від 1.I 1942 до 1.III 1945 до декларації приєдналася 21 країна. Д-ви, які підписали цей документ, дістали назву «Об'єднані Нації». Після розгрому фашист. Німеччини при вирішальній ролі СРСР на *Сан-Франціській конференції 1945* було створено *Організацію Об'єднаних Націй*.

ДЕКЛАРАЦІЯ ДЕРЖАВ—УЧАСНИЦЬ ВАРШАВЬСЬКОГО ДОГОВОРУ 1978. Прийнята 23.XI на нараді *Політичного консультативного комітету 22—23.XI* в Москві. В документі розглянуто актуальні питання обстановки в Європі та міжнар. відносин у цілому, міститься звернення до «всіх д-в і народів світу з закликом рішуче стати на шлях політики миру, розрядки міжнародної напруженості, мирного врегулювання спірних питань, відмови від застосування сили; добиватися проведення переговорів п'яти ядерних д-в з метою виключення з їхніх арсеналів ядерної зброї; наповняти на скороченні воєнних бюджетів; вжити заходів для зниження рівня воєнного протистояння в Європі; покінчити з залишками колоніалізму і неокolonіалізму; будувати міжнар. екон. відносини на справедливій демократичній основі; суворо дотримуватися принципів, втілених у *Заключному акті загальноєвроп. наради 1975*, неухильно проводити політику *мирного співіснування*. М. В. Оснач.

ДЕКЛАРАЦІЯ НАРАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН 1957 — документ, прийнятий представниками 12 комуністичних і робітничих партій на нараді, що відбулася 14—16.XI в Москві. В Декларації узагальнено досвід діяльності комуністичних і робітн. партій соціалістичних д-в, робітн. руху в капіталістичному світі, нар.-визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн. В ній також проаналізовано міжнар. становище і докорінні зміни, що відбулися у розстановці сил на світовій арені, підкреслено, що наявність воєн. небезпеки з боку імперіалістичних д-в робить боротьбу за мир першочерговим завданням комуністичних партій. Велику увагу в Декларації приділено питанням зміцнення єдності і

співробітництва комуністичних і робітн. партій, всіх антиімперіалістичних сил світу. В документі наголошено, що всім країнам, які стають на шлях соціалізму, притаманні заг. закономірності в здійсненні соціалістичної революції й соціалістичного будівництва, при цьому відзначено необхідність урахування конкретних умов і нац. особливостей кожної країни, вказано на можливість багатоманітних форм переходу різних країн від капіталізму до соціалізму. Декларація підкреслила, що основою взаємовідносин країн соціалістичної системи, всіх комуністичних і робітн. партій є принципи пролет. *інтернаціоналізму*. В Декларації вказано на необхідність рішучої боротьби проти опортунізму, ревізіонізму, догматизму і сектантства. Декларація підтверджувала прагнення комуністичних партій до співробітництва з соціалістичними партіями. До Декларації згодом приєдналися комуністичні партії капіталістичних країн (16—19.XI 1957 на нараді представників братніх партій 64 країн світу). Дальшого розвитку положення Декларації набули в *Заяві Народи представників комуністичних і робітничих партій 1960* і в документі «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил» (Москва, 1969).

В. Н. Гулевич
ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ 1776 — політичний і юридичний акт, який проголосив відокремлення від Англії 13 північно-амер. колоній-штатів і поклав початок існуванню суверенної бурж. держави — США. Прийнята 4 липня Філадельфійським Континентальним конгресом представників англ. колоній під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*. Автор проекту декларації — Т. Джефферсон. Декларація проголошувала рівність людей, їхнє «право на життя, свободу, прагнення до щастя», право народу на революцію, ідеї нар. суверенітету, що мало для своєї доби прогресивне значення. Проте до осн. тексту Д. н. не увійшло положення про засудження рабства, що було значною поступкою рабовласникам Амер. буржуазія використала Д. н. для встановлення і зміцнення своєї влади. У наш час прогресивні ідеї Д. н. беруть на озброєння трудящі США в боротьбі за справжню демократію і соціальний прогрес.

Ю. І. Ніпорко.
ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА — програмний документ *Великої французької революції*, прийнятий *Установчими зборами 26.VIII 1789*. Повністю увійшла в першу Конституцію Франції (1791). Д. п. л. і г. проголосила: «народний суверенітет»; «природні і невід'ємні права людини»; заг. рівність громадян перед законом; їхнє право на «свободу, власність, безпеку і опір гнобленню»; свободу особи, совісті, слова, друку та ін. бурж.-демократичні свободи. Прийняття Д. п. л. і г. мало прогресивне зна-

чення. Вона стала прапором революц. сил, які піднялися на боротьбу проти феодал. порядків і *абсолютизму*. Поряд з цим, оголосивши приватну власність (ст. 17) «священною і недоторканою», декларація тим самим утверджувала екон. і соціальну нерівність, капіталістичну експлуатацію і гноблення трудящих. Незабаром рядом законодавчих актів (*Ле Шательє законом* про заборону робітн. спілок і страйків 1791 тощо) буржуазія обмежила демократичний зміст прав і свобод, проголошених декларацією.

Ю. І. Ніпорко.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАРОДІВ РОСІЇ — один з найважливіших конституційних актів Рад. Республіки, що поклав початок перетворенню в життя ленінської програми в нац. питанні; правова основа створення суверенних рад. союзних республік та *радянської федерації* — Союзу РСР. Затверджена 2 (15).XI 1917 Раднаркомом Рос. Федерації. Відповідно до програмних вимог Комуністич. партії Декларація проголосила рівність і суверенність народів Росії, їхнє право на вільне самовизначення аж до відокремлення й створення самостійної д-ви, скасування всіх нац. і нац.-реліг. привілеїв та обмежень тощо. Здійснюючи Д. п. н. Р., Раднарком у «*Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*» визнав за укр. народом право на самовизначення і утворення Укр. республіки. Незабаром було визнано держ. незалежність Фінляндії [18 (31).XII 1917], Польщі (29.VIII 1918), Естонії (7.XII 1918), Литви і Латвії (22.XII 1918), Білорусії (4.II 1919) й народів Кавказу (1919).

Лит.: Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. М., 1957.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ТРУДЯЩОГО І ЕКСПЛУАТОВАНОГО НАРОДУ — один з найважливіших конституційних актів Рад. республіки, який законодавчо закріпив завоювання Великого Жовтня і проголосив основні принципи й завдання соціалістичної держави. Написана В. І. Леніним. Остаточною затверджена 18 (31).I 1918 *Третім Всеросійським з'їздом Рад*. У Декларації законодавчо закріплено перші завоювання соціалістичної революції: встановлення влади Рад у країні, скасування приватної власності на землю, націоналізацію банків, пром-сті й транспорту, анулювання царських позик тощо. Декларація встановила федеративний принцип держ. устрою, проголосивши, що Російська Рад. Республіка засновується «на засадах вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік» (ст. 2), визначила корінні засади *радянської федерації*, надаючи можливість добровільного об'єднання рад. соціалістичних республік. Декларація повністю схвалила боротьбу Рад. д-ви за демократичний мир, закріпила принципи рад. зовн. політики: політики миру, скасування таємних договорів, поважання нац. суверенітету та ін.

Текст Декларації було повністю включено в Конституцію РРФСР 1918.

Лит.: История Советской Конституции. (В документах). 1917—1956. М., 1957.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ОГОЛОШЕННЯ АФРИКИ БЕЗ'ЯДЕРНОЮ ЗОНОЮ — прийнята 2-ю конференцією глав держав і урядів Організації Африканської Єдності 1964. Учасники її взяли на себе зобов'язання не виробляти й не володіти ядерною зброєю та звернулись із закликом до всіх д-в світу взяти такі зобов'язання й поважати положення Декларації. XX сесія Генеральної Асамблеї ООН 1965 спец. резолюцією схвалила цю Декларацію й закликала всі д-ви визнати афр. континент вільним від ядерної зброї і утримуватись від випробувань, виробництва, застосування та загрози застосування, розміщення й передачі прямо чи посередньо такої зброї.

Ю. В. Костенко.
ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИЙНЯТТЯ І ОГОЛОШЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ (ОСНОВНОГО ЗАКОНУ) СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК — урочистий акт, прийнятий Верховною Радою СРСР 9-го скликання на її позачерговій сесії 7.X 1977, яким Верховна Рада СРСР, діючи від імені рад. народу і виражаючи його суверенну волю, прийняла нову Конституцію СРСР і оголосила про введення її в дію з 7.X 1977.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИЙНЯТТЯ І ОГОЛОШЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ (ОСНОВНОГО ЗАКОНУ) УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ — урочистий акт, прийнятий Верховною Радою УРСР 9-го скликання на її позачерговій сесії 20.IV 1978, яким Верховна Рада республіки, діючи від імені народу Української РСР і виражаючи його суверенну волю, прийняла нову Конституцію УРСР і оголосила про введення її в дію з 20.IV 1978.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА — прийнята XIV сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО 4.XI 1966 з метою зміцнення міжнар. культурних зв'язків та забезпечення поступового досягнення миру шляхом співробітництва всіх народів у галузі освіти, науки і культури. В розробці Декларації активну участь узяв Рад. Союз. У Декларації викладено осн. принципи, якими повинні керуватись уряди, орг-ції, установи та асоціації для розвитку міжнар. культур. співробітництва, і підкреслено, що ці принципи слід застосовувати з урахуванням осн. прав і свобод людини. Принципами міжнар. культур. співробітництва є, зокрема, розповсюдження знань, сприяння збагаченню різних культур, розвиток мирних відносин та дружби між народами, поліпшення умов матеріального і духовного життя людини в усіх частинах світу.

І. А. Литвин.
ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО УТВОРЕННЯ СРСР — державний акт, яким

проголошено об'єднання рад. республік РРФСР, УРСР, БРСР і ЗРФСР у єдину союзн державу — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Проект Декларації схвалила конференція повноважних делегацій цих республік і затвердив разом з *Договором про утворення СРСР 1-ї* Всесоюзний з'їзд Рад 30.XII 1922. Ідею створення СРСР на основі добровільного об'єднання рівноправних незалежних рад. республік висунув В. І. Ленін. В Декларації відзначено, що буржуазія виявилась безсилою розв'язати нац. питання і лише в умовах Рад. влади, диктатури пролетаріату стало можливим ліквідувати нац. гноблення, створити обстановку взаємного довіря і закласти основи братерського співробітництва народів. Утворення СРСР, як визначено Декларацією, зумовлене необхідністю відбудови зруйнованого військового народного г-ва, гарантування зовн. безпеки рад. республік, інтернац. характером Рад. влади. В Декларації підкреслено, що СРСР є добровільним об'єднанням рівноправних народів, де кожній республіці забезпечено право вільного виходу з Союзу і вступу до нього. Декларація разом з *Договором про утворення СРСР* увійшла до Конституції СРСР 1924 як її перший розділ.

Лит.: Торжество национальной политики КПРС. К., 1972; Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К., 1972. В. І. Калинович.

ДЕКЛАРАЦІЯ СРСР І ФРАНЦІЇ 1975, Декларація про дальший розвиток дружби та співробітництва між Радянським Союзом і Францією 1975. Підписана 17.X в Москві. Проголосила політику розрядки та співробітництва єдиною розумною основою відносин між країнами з різним сусп. ладом. Сторони заявили про готовність суворо дотримуватись і проводити в життя всі принципи *Заключеного акта* Народи з питань безпеки та співробітництва в Європі, констатували збіг інтересів двох країн у багатьох важливих питаннях міжнар. відносин, підтвердили рішчистість сприяти здійсненню заг. і повного роззброєння. Сторони висловились за дальше розширення та поглиблення екон. і пром. співробітництва, зв'язків у галузі мист., освіти, науки і культури.

В. П. Меньшов.

ДЕКЛАСОВАНИ ЕЛЕМЕНТИ (від *де...* і *клас*) — люди, які втратили зв'язок зі своїм суспільним класом чи соціальною групою, не беруть участі в сусп. виробництві, морально розкладені, часто зв'язані зі злочинним світом. Д. є — продукт класово-антагоністичного суспільства, яке утворює верству людей без певних занять (*люмпен-пролетаріат*, професійні злочинці, повії тощо). В соціалістичному суспільстві сусп. власність на засоби виробництва виключає об'єктивну основу існування декласованих елементів.

М. М. Мокляк.

ДЕКОКТ (від лат. decoctum — відвар) — одна з лікарських форм; те саме, що й *відвар*.

ДЕКОМПЕНСАЦІЯ (від *де...* і лат. compensatio — зрівноваження) — недостатність або розлад механізмів відновлення при функціональних порушеннях і структурних дефектах організму. Д. може виникати на основі прогресування хвороби або патологічного процесу, у зв'язку з фіз. перевантаженням чи перевтомою, внаслідок дії температурних факторів, травми, супутньої хвороби тощо. В клінічній практиці відомо багато випадків Д.: декомпенсація кровообігу, поява набряків і гіпоксії тканин при вадах серця тощо.

ДЕКОМПОЗЕР (від франц. décomposer — розчиняти, подрібнювати) — апарат, у якому, розкладаючи алюмінатні розчини, виділяють кристали гідроокису алюмінію. Являє собою ємність з перемішувачем пристроєм, яким підтримують у суспендованому (див. *Суспензія*) стані частинки затравки (речовини, що є центром кристалізації). Розрізняють Д. з мех. і повітряним перемішуванням. Д. звичайно з'єднують послідовно в секції — по 10—15 апаратів. Алюмінатний розчин і затравка безперервно надходять у перший апарат, а з останнього відбирають гідратну пульпу. Д. застосовують у кольоровій металургії. Див. також *Алюмінати*.

ДЕКОМПРЕСІЙНІ РОЗЛАДИ (від *де...* і лат. compressio — стиснення) — патологічні стани, що розвиваються внаслідок утворення в крові й тканинах живих організмів пухирців газу при зниженні зовнішнього тиску (у людини при швидкому виході з кесона, підніманні на висоту тощо). Утворення пухирців пов'язане з переходом газів крові й тканин з розчиненого стану у вільний. Газові пухирці порушують кровообіг, подразнюють і ушкоджують тканини організму. Оскільки є змога чітко диференціювати *етиологію* і *патогенез* порушень, пов'язаних з декомпресією, то кожне таке порушення правильно розглядати як самостійну нозологічну форму заг. групи декомпресійних розладів. Див. *Висотна хвороба*, *Кесонна хвороба*.

ДЕКОР (від лат. decore — прикраса) — система прикрас споруди (фасаду, інтер'єру) або виробу. Виступаючи в єдності з об'ємно-просторовою композицією, Д. як простий (однотонне пофарбування, однорідна фактурна обробка поверхні), так і складний (орнамент, скульптура, розпис) стає її елементом, акцентує виразність композиції, вносить в неї відповідні масштабні співвідношення, ритм і колорит. Д. — один із засобів зорового поєднання в ансамблі окремих будівель чи предметів.

ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО — широка галузь мистецтва, яка пов'язана з естетично-художнім формуванням матеріального середовища, що створюється людиною. До Д. м. входить *монументально-декоративне мистецтво*, яке безпосередньо пов'язане з архітектурою (створення архіт. *декору*, *розписів декоративних, рельєфів, вітражів, мозаїк*, скульптури малих форм). Серед складових Д. м. —

ДЕКОРАТИВНІ РОСЛИНИ



Ш. Де Костер.

декоративно-ужиткове мистецтво та оформлювальне мистецтво (художнє оформлення святкових демонстрацій, експозицій виставок, музеїв, вітрин). Як елемент або деталь композиції (площі, вулиці, парку, споруди, а також інтер'єра, костюма) твори Д. м. відіграють істотну роль в об'ємно-просторовій організації відповідного ансамблю.

ДЕКОРАТИВНІ РОСЛИНИ — дерева, кущі й трав'янисті рослини, вирощувані для прикрашання міст, населених пунктів, внутр. озеленення приміщень з метою задоволення естетичних потреб людини. Використовують для посадки уздовж шляхів та вулиць, для створення красивих живих стін, куртин, живописів, різних груп, мальовничих композицій тощо. Д. р. є серед представників трьох відділів — покритонасінних, голонасінних і папоротеподібних. Серед Д. р. є багато родів, родів і видів вищих рослин, створюються нові сорти і вводяться в культуру дикорослі рослини. В УРСР у рядових і алеїних посадках використовують листяні породи — березу, в'яз, дуб, клен, гіркогоштан, липу, тополь, ясен; хвойні — ялину, тис, модрина, кипарис тощо. Групи й одиночні посадки (солітери) формують з клена, дуба, платана, гіркогоштана і багатьох хвойних порід. Для створення самостійних груп і в одиночних посадках широко використовують троянду, бузок, жимолость, таволгу, дейцію. Виткани і лазячі рослини прикрашають альпійські тераси і стіни будівель. Для внутр. озеленення приміщень і влаштування квітників використовують різні пряموствочі, звисаючі (*ампельні рослини*), лазячі (*ліани*) та ін. рослини. Для озеленення клумб на площах, у парках, скверах та ін. використовують з однорічними — левкою, айстри, ротики, петунію, тюльпан запашний; з дворічними — братки, незабудки, гвоздики; з багаторічними — півники, півонію, флокси та ін. В закритому ґрунті вирощують хризантеми, цикламени, геранію, пальми, драцену та ін. При добірї Д. р. виходять з місцевих умов і практики застосування тих чи ін. видів рослин.

Лит.: Декоративні рослини прирідної флори України. К., 1977.

Д. П. Юхимчук.

ДЕКОРАТИВНІ СОБАКИ — група виведених порід кімнатних собак, оригінальних за формою, від маленьких до великих за розмірами. Сюди ж входять службові й мисливські собаки, які втратили своє первісне використання. Найпопулярніші Д. с. — карликові тер'єри і пінчері, болонки, пуделі, шпіці, хіуа-хуа, японський хін та ін. Той-тер'єр — порода карликових тер'єрів. Походження невідоме. Зріст — 18—26 см, конституція ніжна. Голова округла, морда загострена, очі великі, випуклі, вуха стоячі або напівстоячі. Кінцівки тонкі, довгі, хвіст купірується. Шерсть коротка. Забарвлення

чорне й коричневе з підпалинами, руде і сіре. Розводять лише в СРСР. Пінчері карликових порід мають зріст 21—31 см. Собаки мішної, сухої конституції, короткошерсті, забарвлення чорно-підпале. У пінчерів купірують хвіст і вуха. Поширені скрізь. Пудель — порода переважно



Декоративні собаки: 1 — болонка; 2 — шпіц; 3 — пінчер; 4 — той-тер'єр; 5 — скайтер'єр; 6 — японський хін; 7 — пудель; 8 — шотландський тер'єр; 9 — ірландський тер'єр.

декоративних собак. Походження точно не встановлено. Зріст карликових пуделів — до 35 см. Шерсть довга, м'яка або хвиляста з косицями. Забарвлення чорне, біле, сріблясте, коричневе. На окремих ділянках тіла шерсть вистригають за стандартом. Розводять скрізь. Шпіці — стародавня група порід кімнатних собак. Зріст карликового шпіца — до 27 см. Шпіці мають маленьку голову, стоячі вуха, пухнасту, густу шерсть білого, чорного, сірого і рудого кольору, загнутий і закінчений на спині хвіст. Поширені скрізь.

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО

— розділ декоративного мистецтва; охоплює ряд галузей творчості, пов'язаних із створенням художніх виробів для побуту. Твори Д.-у. м. поділяють за призначенням (різне вачиння, меблі, тканини, знаряддя праці, одяг, прикраси), за матеріалом (текстиль, метал, кераміка, фарфор, скло, дерево, фаянс), за технікою виконання (різьблення художнє, розпис декоративний, вишивка, вибірка, литво художнє, карбування, інтарсія). Д.-у. м. розв'язує водночас практичні й худож. завдання, воно сприяє худож. організації предметного середовища, яке відповідає естетичним запитам людини. Твори Д.-у. м. є надбанням матеріальної культури тієї епохи, за якої вони створюються. Їх тісно пов'язані з її звичаями, нац. та етнічними особливостями, з її класовими й соціальними відмінностями. Естетична цінність виробів Д.-у. м., доцільність і виразність їхньої форми досягаються конструктивними й пластичними можливостями матеріалу, різноманітністю прийомів його обробки. Складову

частину Д.-у. м. становлять елементи декору. Д.-у. м. виникло на ранній стадії розвитку людського суспільства і протягом багатьох століть становило одну з важливих галузей худож. творчості. Пам'ятки мистецтва свідчать, що Д.-у. м. притаманне всім народам. З появою класового суспільства з'явилися твори Д.-у. м., які виражали смаки та ідеологію пануючих класів. У них часто зникає побутова доцільність, панівною стає вишуканість форми, розрахована лише на декоративний ефект. У кожну істор. епоху Д.-у. м. відповідало заг. спрямуванню ін. видів мистецтва, його худож. стилі змінювалися разом зі стилями в архітектурі, живописі, скульптурі тощо. В 3х. Європі Д.-у. м. займало значне місце в епоху Відродження, добу панування готики і барокко. У 19 ст. тенденції еkleктизму, характерні для худож. культури, виявилися і в Д.-у. м. У 2-й пол. 19 ст., поряд з побутуванням виробів народної творчості, виготовлення творів Д.-у. м. переходить на пром. основу (див. Художня промисловість), з 20-х рр. 20 ст. поширюється дизайн. На території СРСР знайдено пам'ятки Д.-у. м., які належать до найдавніших часів (пізньопалеоліт, виробі з кістки, трипільська кераміка, виробі з металу в скіфів). У 8—10 ст. було освоєно зерно і скань, прикрашали вишивкою одяг. Високохудожні виробі з металу, скла, кераміки та ін. відомі з часів Київської Русі. Різноманітні й багаті Д.-у. м. народів Рад. Союзу (зокрема, різьблення на дереві, кераміка і текстиль Росії, Білорусії, килими Туркменії й Азербайджану, художня обробка металу, різьблення на камені й кераміка Вірменії та Грузії).

Багаті традиції має яскраве й самобутнє Д.-у. м. України (килими, вишивка, кераміка, різьблення). В основі укр. Д.-у. м. — традиційні зв'язки з народною творчістю. В 19 ст. розвивалось пром. Д.-у. м., з'явилися заводи по виготовленню фарфору та скла. Перспективи створення нового середовища для побуту, праці й відпочинку трудящих відкривали після Великої Жовт. соціалістич. революції. Художники, створюючи комплексне оздоблення жител, клубів, палаців культури, дитячих закладів, ансамблів одягу, використовували спадщину нар. творчості. В 20-х і особливо в 30-х рр. широкого розвитку набувають народні художні промисли. На Україні історично склалися художні осередки, кожний з яких має свої особливості. Найвідоміші з них — Косів, Пистинь, Яворів (Івано-Франківщина), Опішня, Решетилівка (Полтавщина), Дубиця (Київщина), Ічня, Дігтярі (Чернігівщина), Петриківка (Львівська область), Будишків, Клебанівка (Вінницьчина), Вишнівка (Буковина), Кролевець (Сумщина). У 60—70-х рр. для Д.-у. м. характерне поєднання як народного, так і професійного мистецтва. Художники текстильних комбінатів (Київського, Дарницького, Житомирського, Херсонського та Чернівецького об'єднання «Світанок»), заводів худож. скла

(Київського, Львівського, Стрийського), заводів кераміки та фарфору (Васильківського, Баранівського, Коростенського, Тернопільського) створюють широкий асортимент текстилю для інтер'єрів і одягу, виробів художнього скла, кераміки. Виготовляються твори як масового виробництва (для щоденного побуту), так і унікальні (для архітектурних споруд — готелів «Тарасова гора» в Каневі, «Чорне море» в Одесі, «Київ», «Москва», Будинку кіно в Києві, міжнародного спортивного табору у Ворохті та ін.). Колекції творів Д.-у. м. на Україні зберігаються в Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу, Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини, Полтавському краєзнавчому музеї, в обласних художніх музеях, а також у музеях під відкритим небом (Київському, Закарпатському, Переяслав-Хмельницькому). Див. також Батик, Ваза, Гобелен, Гутне скло, Золотарство, Килим, Кришталь, Лаки художні, Майоліка, Мереживо, Теракота, Тканини художні, Іл. див. на окремих арк., с. 320—321, та до окремих статей.

Лит.: Бабенчикова М. В. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. М., 1945; Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів, 1969; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—68; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво, кн. 1—2. К., 1966—70; Жоголь Л. Б. Декоративне мистецтво в інтер'єрі житла. К., 1973; Сучасне українське народне мистецтво. Альбом. К., 1976. Л. Б. Жоголь.

ДЕКОРАЦІЯ (від лат. decore — прикраса) — оформлення сцени, яке відтворює обстановку дії вистави і допомагає розкрити її ідейний зміст. Створюється за допомогою виразних засобів живопису, графіки, архітектури, освітлення, сценічної техніки, кінопроекції.

ДЕ КОСТЕР (De Coster) Шарль (20.VIII 1827, Мюнхен — 7.V 1879, Іксель) — бельгійський письменник, публіцист. Писав франц. мовою. Перші збірки — «Фламандські легенди» (1858) і «Брабантські оповідання» (1861). Світову славу Де К. приніс твір «Легенда про Тіла Уленшпігеля і Ламме Гудзака...» (1867; екранізовано в СРСР, 1978), який знаменує собою початок реалізму в бельг. лір. В «Легенді...» відтворено політично-історичну бурж. революцію 16 ст. і боротьбу проти ісп. гніту. Автор психологічного роману «Весілляна подорож» (1872), істор. драми «Стефанія» (1878), дорожніх нарисів.

Та: Укр. перекл. — Продаж індульгенцій. К., 1957; Легенда про героїні, павелі і славетні пригоди Уленшпігеля і Ламме Гудзака у Фландрії та інших країнах. К., 1974; Р о с. п е р е к л. — Фламандские легенды. М., 1975.

Лит.: Мицкевич Б. П. Шарль Де Костер и становление реализма в бельгийской литературе. Минск, 1960; Данченко В. Т., Павская В. А. Шарль Де Костер. Библиографический указатель. М., 1964.

ДЕКРЕМЕНТ ЗГАСАННЯ (від лат. decrementum — зменшення) —

кількісна характеристика швидкості згасання коливань (див. *Згасачі коливань*); дорівнює натуральному логарифмові відношення двох наступних максимальних відхилень коливної величини в один і той самий бік.

ДЕКРЕТ (лат. decretum — рішення, постанова, указ) — 1) У Стародавньому Римі акти сенату, консула, імператора. 2) Законодавчий акт найвищих органів Франц. республіки кін. 18 ст. і *Парижської комуні 1871*. 3) Законодавчий акт найвищих органів держ. влади і управління Рад. держави в перші роки її існування з найважливіших питань держ. життя (див., напр., *Декрет про землю*). 4) В ряді європ. соціалістичних країн акти найвищих органів держ. влади (напр., у Польщі). 5) В деяких бурж. д-вах (напр., у Франції) — урядовий акт, що часто заміняє закон і має силу закону.

ДЕКРЕТ ВІСЬОК ПРО ОБ'ЄДНАННЯ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК — один із перших державних актів Рад. держави, що, втілюючи волю трудящих РРФСР, України, Латвії, Литви і Білорусії, проголосив створення воєнного союзу між радянськими республіками. Прийнятий 1.VI 1919 на підставі ленінського проекту директиви ЦК РКП(б) про воєну єдності (гравень 1919), необхідну для організації відсічі контрреволюції та іноз. інтервенції. Ініціатива в укладенні «тісного оборонного союзу» проти сил контрреволюції належала ЦВК УРСР [див. «Історія Советской конституції» (в документах) 1917—1956. М., 1957, с. 206—207]. Декрет передбачав об'єднання військ. орг-ції й військ. командування, Рад нар. г-ва, залізничного управління й г-ва, фінансів, комісаріатів праці рад. республік — РРФСР, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму. Об'єднання відбулося на основі визнання незалежності, свободи й самовизначення кожної республіки. Декрет був важливим кроком на шляху розвитку федеративних відносин між незалежними рад. республіками, зміцнення їхньої держ.-політичної єдності і сприяв перемозі над внутр. і зовн. контрреволюцією.

ДЕКРЕТ ПРО ЗЕМЛЮ — перший зем. закон Рад. держави. Написаний В. І. Леніним і прийнятий вночі проти 27.X (9.XI) 1917 *Другим Всеросійським з'їздом Рад.* Скасував назавжди і без будь-якого викупу приватну власність на землю і зробив її всеар. власністю. Всі поміщицькі, удільні, монастирські й церк. землі з усім с.-г. реманентом тощо передавались у розпорядження волосних зем. к-тів і повітових Рад сел. депутатів. Заборонялись продаж, купівля, здача в оренду та всі ін. засоби відчуження землі. Декрет визначив, що землі трудящих селян і рядових козаків конфіскації не підлягають. На підставі Д. про з. було здійснено націоналізацію землі. Вимоги більшовицької агр. програми (див. *Аграрна програма КПРС*), яка відображала споконвічні мрії селянства про землю, стали законом. За декретом селяни одержали безплатно понад 150 млн.

дес. землі, були звільнені від орендної плати за землю, виплати боргів банків за куплені землі та ін. Д. про з. забезпечив підтримку соціалістичної революції з боку трудячого селянства й заклав основу для міцного союзу його з робітн. класом, створив законодавчу базу для соціалістичної перебудови с. г. Селянство всієї країни зустріло Д. про з. з великим ентузіазмом. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* доручив ЦВК поширити дію декре-



Декрет про землю, прийнятий 2-м Всеросійським з'їздом Рад.

ту на тер. всієї України. Перша Всеукр. сел. конференція 20.I 1918 схвалила зем. політику Рад. влади і прийняла рішення про проведення в життя Декрету про землю. Лит.: Ленін В. І. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада). Повне зібрання творів, т. 35; Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. М., 1957; Ленинский Декрет «О земле» и современность. М., 1970; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ДЕКРЕТ ПРО МИР — перший зовнішньополіт. акт Рад. держави. Написаний В. І. Леніним і одностайно прийнятий *Другим Всеросійським з'їздом Рад* 26.X (8.XI)



Декрет про мир, прийнятий 2-м Всеросійським з'їздом Рад.

ДЕКРЕТ ПРО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКУ ЧЕРВОНУ АРМІЮ



Е. Делакруа.



К.Ф.Л. Деліб.

1917. В декреті відображено зовнішньополіт. програму Комуністичної партії і Рад. д-ва, осн. змістом якої були: вимога справедливого й демократичного миру, тобто миру без анексії і контрибуцій; мирне співіснування д-в з різними соціально-екоп. системами; відмова Рад. д-ва брати участь в імперіалістичних війнах; протест проти насильницького приєднання чужих земель після 1-ї світової війни; засудження колоніальної системи імперіалізму. Декрет проголошував повну рівність д-в і народів, поважання їхнього суверенітету й незалежності, підкреслював необхідність опублікування таємних договорів тощо. Декрет запровадив у дипломатичну практику звернення «до народів та їхніх урядів», чим уперше в історії було проведено в життя ідею контролю народів у вирішенні питань війни і миру. Д. про м. засудив імперіалістичну війну як найбільший злочин проти людства, висунув пропозицію почати відкриті переговори про укладення миру. Декрет знаменував початок нової епохи в міжнар. відносинах — епохи відкритої дипломатії. Трудящі України в резолюціях, прийнятих на численних зборах і мітингах, висловили повну підтримку Д. про м. Чинність Д. про м., як і ін. декретів Рад. Росії, резолюцією Першого Всеукраїнського з'їзду Рад було поширено на тер. Рад. України. КПРС і Рад. д-ва, керуючись лєнінським Д. про м. і Програмою миру, виробленою XXIV та розвинутою XXV з'їздом КПРС, послідовно відстоюють принципи справедливого й демократичного миру між народами. Дит.: Ленін В. І. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Повне зібрання творів, т. 35; Декрети Советської влади, т. 1. 25 жовтня 1917 г. — 16 марта 1918 г. М., 1957; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977. В. С. Семенов.

ДЕКРЕТ ПРО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКУ ЧЕРВОНУ АРМІЮ — законодавчий акт Раднаркомом Рос. Федерації, виданий 15 (28).І 1918, про створення Збройних Сил Рад. країни — Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА). За цим декретом РСЧА формувалась на добровільних засадах з представників трудящих. Згодом, у ході громадян. війни 1918—20, РСЧА почали комплектувати шляхом мобілізації військовозобов'язаних. **ДЕКРЕТ ПРО СКАСУВАННЯ СТАНІВ ТА ЦИВІЛЬНИХ ЧИНІВ** — один з перших законодавчих актів Рад. Республіки, затверджений ВЦВК 10 (23).XI 1917. Ним скасовувалися всі стани і становий поділ громадян, станові привілеї та обмеження, станові органи та установи, а також усі цивільні чини (див. *Табель про ранги*), що існували в Рос. імперії. Декрет заперечив знищення залишків феод. ієрархії, узаконив ліквідацію соціальної нерівності, здійснену в результаті перемоги Великого Жовтня. В УРСР аналогічний декрет «Про скасування станів та цивільних чинів» видав 9.II 1919 Раднарком України. **ДЕКРЕТ ПРО СУД** — перший законодавчий акт Рад. Республіки,

що визначив організацію рад. суду; виданий Раднаркомом Російської Федерації 22.XI (5.XII) 1917. Декрет скасував старі суд. установи, органи адміністрації, слідства й прокуратури, адвокатуру. Замість них запроваджувалися обрані на демократичних засадах нові суд. органи, а також революційні трибунали. Гол. положення лєнінського Д. про с. та революц. правотворчість мас стали основою першого закону про суд УРСР — постанови Народного Секретаріату від 4.I 1918 «Про введення народного суду» та декрету Раднаркомом УРСР від 14.II 1919, яким затверджувалося «Тимчасове положення про народні суди й революційні трибунали УРСР». Встановлені Д. про с. два види суд. органів — нар. суди й революц. трибунали існували до суд. реформи 1922. Див. також *Судова система, Правосуддя*.

ДЕКРЕТАЛІЇ (лат. decretalia, від decretum — рішення, постанова, указ) — постанови римських пап, оформлені у вигляді послань, які використовувались папством для зміцнення своєї влади. Перші Д. належать до кінця 4 ст., а в 5 ст. почали з'являтися фальшиві Д. (див., напр., *Лжеисидорові декретали*).

ДЕКРЕТНИЙ ЧАС — повільний час, переведений в СРСР на 1 годину вперед. Д. ч. запроваджено декретом РНК СРСР від 16.VI 1930 для повнішого використання населенням денного світла й рівномірнішого витрачання електроенергії протягом доби. Московський Д. ч. рівно на 3 год випереджає *всесвітній час*.

ДЕКСТРИНИ (від лат. dexter — правий), $(C_6H_5)_2O_2$ — проміжні продукти гідролізу крохмалу й глікогену. Д. — оптично активні, обертають площину поляризації світла праворуч, легко розчиняються у воді. Застосовують у текст. пром-сті як компонент фарби, в картонажній, поліграф. і взуттєвій пром-сті як склеюючий засіб тощо. **ДЕКСТРОЗА** — моносахарид. Те саме, що й глюкоза.

ДЕЛАВЕР — штат на Сх. США, на узбережжі Атлантичного ок., на п-ові Делмарва. Пл. 5,3 тис. км². Нас. 573 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Довер. Поверхня низовинна, місцями заболочена. Клімат морський. Ріки короткі, повноводі. Ділянки широколистяних лісів. Гол. галузь пром-сті — хімічна. Розвинуті судно- та верстатобудування; металургія, металообр.-гумова, текст. і харч. галузі. Підприємства воєнної пром-сті. Фермерське с. г. приміського типу. Гол. пром. центр — Уілмінгтон.

ДЕЛАКРУА (Delacroix) Фердинанд-Віктор-Ежен (26.IV 1798, Сен-Моріс, поблизу Парижа — 13.VIII 1863, Париж) — французький живописець і графік. У 1816—22 навчався в Парижі у П. Герена. Вже в ранніх творах виступав проти *академізму* й очолював романтичний напрям у франц. мистецтві. Драматичне сприйняття дійсності, протест проти гноблення яскраво виявилися в картині «Різня на Хіосі» (1823—24, Лувр, Париж). Під без-

посереднім враженням від Липневої революції 1830 створив картину «Свобода на барикадах» (1830, Лувр). Значне місце в творчості Д. належить істор. тематичі («Бій біля Пуатьє», 1830; «Правосуддя Траяна», 1840, та ін.). Після подорожі до Алжiru й Марокко змалював життя і побут цих країн («Жінки Алжiru», 1846; «Полювання на левів у Марокко», 1854, та ін.). Створив портрети Ф. Шопена і Жорж Санд (1838); ін. до творів



Е. Делакруа. Свобода на барикадах. (28 липня 1830 року). 1830. Лувр, Париж.

У. Шекспіра, Дж. Байрона та ін. Автор розписів у ряді будівель, зокрема в Люксембурзькому палаці (1845—47). Твори Д. зберігаються в Луврі, ін. музеях Франції, ДЕ.

Тє.: Рос. перекл. — Дневник, т. 1—2. М., 1961. Лит.: Кожина Е. Ф. Эжен Делакруа. Альбом. М., 1961; Гастев А. А. Делакруа. М., 1966.

ДЕЛАМБЕР (Delambre) Жан-Батіст-Жозеф (19.IX 1749, Ам'єн — 19.VIII 1822, Париж) — французький астроном і геодезист. Член франц. (з 1791) і Петерб. (з 1810) АН. Обчислив таблиці видимих рухів Сонця, великих планет і супутників Юпітера. Вдосконалив методи астр. досліджень. У 1792—97 брав участь у градусних вимірюваннях дуги меридіана від Дюнкера до Барселони, які послужили підставою для запровадження *метричної системи* мір. Д. — автор шеститомної праці з історії астрономії.

ДЕЛАМОТ (de la Mothe) Жан-Батіст-Мішель (1729—1800) — російський архітектор. Див. *Валлен-Деламот* Ж.-Б.-М.

ДЕЛАФЛІЗ Дем'ян Петрович (р. н. невід. — 1861) — український етнограф бурж.-ліберального напрямку. З походження француз. Під час Вітчизн. війни 1812 потрапив у полон і залишився жити на Україні. Працював лікарем у Київ. губ. Зібрав відомості з етнографії, фольклору, статистики, ботаніки, топографії Київщини. Шість рукописних альбомів Д. ілюстрованих кольоровими малюнками з життя й побуту укр. селян, зберігаються у відділі рукописів Центр. наук. б-ки АН УРСР і Черніг. істор. музеї. Автор спогадів про *Чернігівського полку повстання*.

ДЕЛЕКЛЮЗ (Delescluze) Луї-Шарль (2.X 1809, Дре — 25.V 1871, Париж) — французький дрібнобурж. революціонер, член *Паризької комуні 1871*. Журналіст. Учасник республіканського повстання

5—6.VI 1832 в Парижі, революції 1848 у Франції. У 1854 за участь у таємних респ. т-вах ув'язнений на 4 роки, згодом відправлений на заслання в Кайенну (Франц. Гвіана). В 1859 повернувся до Франції. 26.III 1871 обраний до Паризької комуни від 11-го та 19-го округів. Член Виконавчої комісії (з 3.IV), Військ. комісії (з 21.IV), цивільний делегат при Військ. м-ві (з 10.V). Загинув на барикадах.

ДЕЛЕЦІЯ (лат. deletio — знищення) — втрата внутрішньої (інтерстиціальної) ділянки хромосоми. Відбувається, як правило, внаслідок двох розривів хромосоми або первинного *хромосомеру*. Д. є різновидом структурної перебудови хромосом (див. *Хромосомні перебудови*).

ДЕЛІ — столиця Індії, політ., екон. і культурний центр країни. Розташована на р. Джамні (притока Гангу), біля підніжжя гористого пасма Аравалі. Важливий вузол з-ч і автошляхів, міжнар. аеропорт. В адм. відношенні Д. поділяється на три частини: Муніципальна корпорація Д. (Старе Д.), Нове Д. (Нью-Делі), військ. селище (форт). 4,5 млн. ж. (1973, з передмістями). Д. — одне з найдавніших міст Індії. В давнину відоме під назвою Індрапраста, сучас. назва з'явилася 736. З 1206 Д. — столиця Делійського султанату, з 1526 — імперії Великих Моголів. У 1803 Д. захопила англ. Ост-Індська компанія. Було одним з центрів Індійського національного повстання 1857—59. З 1911 — столиця брит. колонії Індії. В 1947 у Д. проголошено незалежність Індії, місто стало столицею домініону, а 1950 — Республіки Індія. Значний центр легкої пром-сті (бавовняної, вовняної, трикотажної, швейної, шкіряно-взут. та ін.). Розвиваються машинобудування і металообробка. Підприємства хіміко-фармацевтичної, скляної, поліграф. пром-сті. Художні ремесла (різьблення на слоновій кістці, фідігранні срібні та золоті ювелірні вироби тощо) і ручне ткацтво. В Д. — ун-т, Технологіч. ін-т, ряд ін. вузів, Рада по наук. і пром. дослідженням, Нац. академія мистецтв, Академія музики, танцю і драми, Публічна б-ка, Нац. архів,

Нац. галерея сучасного мистецтва, Нац. музей Індії. В Старому місті збереглися архіт. пам'ятки: палац у фортеці Лал-Кіла (1639—48), Соборна мечеть (1644—58). На Пл. від Старого Д. — руїни м. Фірозабада (1351—88) і палацово-фортечного ансамблю Пурана-Кіла (закладений 1540); міста-фортеці Сірі (з 1303), Джаханпанах (14 ст.), Тутлакабад (1325) і Лал-Кот (кін. 12 ст.) з заліз. колоною (415), мінаретом Кутб-Минар (бл. 1200—20), мавзолеєм Ілутутмиша (після 1235). Серед споруд 20 ст. — ансамбль урядових будівель (1912—30), «Ворота Індії» (пам'ятник солдатам, що загинули в 1-й і 2-й світових війнах), обсерваторія Джантар Мантар (1725), храм Лакшмі Нараян (1938—39), меморіальний музей М. Ганді (кін. 60-х рр. 20 ст.).

ДЕЛІБ (Delibes) Клеман-Філібер-Лео (21.II 1836, Сен-Жермен-дю-Валь, Сарт) — 16.I 1891, Париж) — французький композитор. Навчався в Паризькій консерваторії (з 1881 — її професор). З 1853 — концертмейстер в оперних театрах і церк. органіст; 1865 — 72 — хормейстер у «Гранд-Опера». Твори: понад 30 опер і оперет, у т. ч. опера «Лакме» (1883), балети «Струмок» (1866, у співавторстві з Л. Мінкусом), «Компелія» (1870), «Сільвія» (1876), романси, хори.

ДЕЛІЙСЬКИЙ СУЛТАНАТ — феодальна монархія 1206—1526 в Індії. Заснований у Пн. Індії після завоювання її мусульманською д-вою Гуридів (кін. 12 ст.). Столицею Д. с. було м. Делі. На чолі Д. с. стояла чужоземна мусульманська знать, якій підкорялися інд. феодалі. В 13 — на поч. 14 ст. Д. с. включав майже всю тер. Індії. Після походу Тимура на Індію (кін. 14 ст.) від Д. с. відпало багато його володінь. У 1526 Д. с. завоювали Великі Моголи.

ДЕЛІКТ (від лат. delictum — провинна, правопорушення) — 1) *Правопорушення*, що тягне за собою відповідальність особи, яка вчинила його. Залежно від порушених норм розрізняють Д. цивільно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та ін. Наслідком Д. є відповідальність цивільна тощо. 2) Д. міжнародний — порушення д-вою норм міжнародного права або міжнар. зобов'язань, а так само злочинна бездіяльність д-ви, що дало змогу приватним особам на її території порушити право або інтереси ін. д-ви. Наслідком міжнар. Д. є міжнародноправова відповідальність держави.

ДЕЛІМАРСЬКИЙ Юрій Костянтинович [н. 23.IV (6.V) 1904, с. Краснопілка, тепер Вінн. обл.] — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1957). Засл. діяч н. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1927). Працював у наук. установах і навчальних закладах Києва. В 1960—73 — директор Ін-ту загальної й неорганічної хімії АН УРСР. Осн. дослідження Д. — в галузі хімії та електрохімії розплавлених солей. Д. розробив фізико-хім. осн. електролізу розплавів для одержування й рафінування багатьох

металів. Відкрив явище електролітичного перенесення металів з катода на анод. Золота медаль АН СРСР ім. Д. І. Менделєєва, 1979, Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тел.: Електрохімія расплавленных солей. М., 1960 [у співавт.]; Электролитическое рафинирование тяжелых металлов в ионных расплавах. М., 1975 [у співавт.]; Электрохимия ионных расплавов. М., 1978.

ДЕЛІМАТАЦІЯ КОРДОНІВ (від франц. délimitation — визначення меж) — в міжнародному праві визначення (угодою) загальної напрямку й проходження кордону між державами. Д. к. служить основою для остаточного визначення *кордону державного — демаркації кордонів*.

ДЕЛЛЮК (Delluc) Луї (14.X 1890, Кадуен, деп. Дордонь — 22.III 1924, Париж) — французький режисер, сценарист і теоретик кіно. Теор. погляди і творча практика Д. багато в чому визначили естетику кінонапрямку «Авангард». Д. закликав до творчого освоєння виразних засобів кіно, запровадив поняття «фотогенії» (кіновирозності). Фільми: «Мовчання» (1920), «Лихоманка» (1921), «Жінка шпівідки» (1923) та ін. Франц. Асоціація кінокритиків встановила 1949 щорічну премію ім. Деллюка для кращого франц. фільму.

Тел.: Фотогенія кіно. М., 1924.

Лит.: Аристарко Г. История теоретич. кино. Пер. с итал. М., 1966.

ДЕ-ЛОНГ (De Long) Джордж-Уолштон (22.VIII 1844, Нью-Йорк — 30.X 1881) — американський полярний дослідник. Закінчив мор. Академію США (1865). В 1879 очолював арктичну експедицію на яхті «Жаннетта» з метою досягти Пн. полюса та відшукати експедицію Н.-А. Норденшельда. Поблизу о. Геральд судно вмерзло в кригу і дрейфувало 21 місяць. Під час дрейфу було відкрито кілька островів. Після загибелі судна Д.-Л. з екіпажем досяг берега в гирлі Лени, де й помер від голоду. Ім'ям Д.-Л. названо групу островів у Східно-Сибірському морі.

ДЕ-ЛОНГА ОСТРОВИ — група островів (Жаннетти, Генрієтти, Беннетта, Вількинського, Жохова) у Східно-Сибірському м., в архіпелазі Новосибірських о-вів. Входять до складу Якут. АРСР. Заг. площа бл. 228 км². Вис. до



Ю. К. Делімарський.



Ф. Делорм. Гробниця Франціска І в церкві Сен-Дені, 1547.

Делі. В центрі міста.



ДЕЛОНЕ

426 м (о. Беннетта). Рослинність тундрова, розвинутий льодовиковий покрив. Названі на честь Дж.-У. Де-Лонга.

ДЕЛОНЕ Борис Михайлович [н. 3 (15).III 1890, Петербург] — рад. математик, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Сив М. Б. *Делоне*, Закінчив Київ. ун-т (1913). Працював у Київ. (з 1916), Ленінгр. (з 1922) та Моск. (з 1935) ун-тах, з 1932 — у фіз.-матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1934 — Матем. ін-т ім. В. А. Стеклова АН СРСР). Осн. праці Д. стосуються теорії чисел, алгебри, геометрії та матем. кристаллографії. Значний цикл праць Д. присвячений геометризаци *Галуа* теорії. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕЛОНЕ Лев Михайлович [29.IV (11.V) 1891, Петербург — 1.XI 1969, Харків] — укр. рад. цитолог, генетик і рослинник, доктор біол. наук (з 1937). Член КНПРС з 1954. Брат Б. М. Делоне. Учень С. Г. Навашина. Займався порівн. вивченням хромосомних наборів у групи споріднених видів. Першим на Україні почав роботи з штучного мутагенезу у рослин (пшениці) і запровадив іонізуюче випромінювання як фактор мутагенезу. З 1956 Д. почав роботи по вивченню світових рослинних ресурсів як вихідного матеріалу для селекції пайважливих на УРСР польових культур.

ДЕЛОНЕ Микола Борисович [21.I (2.ІІ) 1856, Москва — 20.III 1931, Ленінград] — вітчизняний вчений у галузі механіки, один з піонерів планеризму, пропагандист і популяризатор авіаційних знань на Україні. Закінчив (1878) Моск. ун-т, де вчився у М. Е. Жуковського. Викладав у вузах (1906—28 — професор механіки Київ. політех. ін-ту). Під керівництвом Д. збудовано (1908—09) кілька планерів, на яких виконували польоти. Брав участь у роботі повітроплавального гуртка при Київ. політех. ін-ті. Київського товариства повітроплавання, авіаційного науково-технічного товариства.

ДЕЛОНЕ (Delaune) Шарль-Ежен (9.IV 1816, Лузіньї, департамент Об — 5.VIII 1872, Париж) — французький астроном і математик. Член Франц. АН (з 1853), Лондон. королівського т-ва (з 1869) і чл.-кор. Петерб. АН (з 1871). Закінчив (1836) Політех. школу в Парижі, викладав математику, механіку та астрономію в Паризькому ун-ті. Директор Паризької обсерваторії (1870—72). Осн. наук. праці Д. стосуються небесної механіки. Розробив метод розв'язування задач про збурений рух (т. з. метод Делоне) і застосував його до розрахунку руху Місяця. Ім'ям Д. названо криві, що їх описують фокуси еліпса чи гіперболи при коченні по прямій.

ДЕЛОРМ (Delorme) Еммануель (пр. н. і см. невід.) — французький поет-пісняр і публіцист 19 ст. Учасник Паризької комуни 1871, після поразки якої змушений був виїхати до Швейцарії. Почав писати в 60-х рр. Осн. тема віршів — боротьба за інтереси трудящих

(«Комуна», «Красуня», 1871; «Старий селянин», 1872). У пісні «Соціальна республіка» (1871), що є спробою створення пролетарського гімну, звучить заклик до єднання робітників і селян.

Тел.: Рос. перекл. — (Вірші). В кн.: Антологія поезії Паризької Комуни 1871 год. М., 1948.

ДЕЛОРМ (Delorme, de l'Orme) Філібер (бл. 1510—15, Ліон — 8.I 1570, Париж) — французький архітектор доби Відродження. В 1533—36 жив у Римі. Твори: замок-палац Ане в обл. Орлеане (1543—55); в Парижі — палац Тюльєрі (з 1564, згорів у 1871); гробниця Франциска I в церкві Сен-Дені (1547); виконував архіт. роботи в замках Фонтенебло (1548—54), Ла Мюетт (1550), Венсені (1558), Шенонсо (міст і галерея, 1557) та ін. Запровадив «франц. колону» (з декоративними поясами) і «арки Делорма» (дерев'яні ферми для перекриття великих прорізів). Іл. с. 285.

ДЕЛОСЬКИЙ СОЮЗ. Перший афінський морський союз — у Стародавній Греції союз полісів узбережжя і островів Егейського м. під гегемонією Афін, який існував з 478 або 477 до 404 до н. е. Створений у період греко-перських воєн (500—449 до н. е.) для боротьби проти перс. д-ви Ахеменідів. У період розквіту до складу Д. с. входило бл. 200 міст. Формально члени союзу вважалися незалежними й рівноправними, фактично справами союзу управляли Афіни. Збори Д. с. відбувалися на о. Делос, де зберігалася союзна скарбниця (454 або 453 до н. е. її було перенесено до Афін). У серед. 5 ст. до н. е. Д. с. завдяки екон. і військ. могутності Афін перетворився на Афінську мор. д-ву. Внаслідок поразки Афін у Пелопоннеській війні (431—404 до н. е.) Д. с. розпався.

ДЕЛОТ — місто на Зх. Нідерландів, у провінції Південна Голландія. 84 тис. ж. (1970). Осн. галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна. Серед. архіт. пам'яток Д.: готичні церкви — Ауде керк («Стара церква», 13—15 ст.), Нйве керк («Нова церква», 1384—1476); ратуша (1619—20, арх. Г. де Кейсер). Серед споруд 20 ст. — будинки Вищої тех. школи (1961—62), житл. комплекс на Твемелтскаде (1952). Миськ. музей «Прінсінгоф» (картини делфтської школи 17 ст.), Музей Ламбертван Мертен (зібрання делфтських фаянсу, кахля).

ДЕЛЮВІЙ (від лат. deluvio — злива) — геологічні відклади, що формуються внаслідок змивання продуктів вищитрювання гірських порід дощовими й талими сніговими водами. Утворюється на схилах і біля їхнього підніжжя. Вияв до схилу залежно від літологічного й петрографічного складу корінних порід гранулометричний склад Д. (див. Гранулометрія) змінюється від валунів і щебеню до пісків, суглинків і глин. За петрографічним складом Д. відрізняється від підстиляючих його відкладів і пов'язаних з породами, що відкладаються вище по схилу. Як генетичний тип відкладів виділе-

ний О. П. Павловим 1888. Д. часто містить розсипні родовища золота, олова, вольфраму тощо. Делювіальні суглинки використовують для виробництва цегли.

ДЕЛЯНУ Лівіу Семенович [26.I (8.II) 1911, Ясси, тепер СРР — 12.V 1967, Кишинів] — молд. рад. поет. З 1940 жив у Молдавії. Перша зб. поезій «Зачароване люстерко» (1931). Автор ліро-епічних поем «Краснодон» (1950) — про подвиг героїв-краснодонців, драм. поем «Чарівна булава» (1951) та віршів про життя Рад. Молдавії (зб. «Розмова біля хвіртки», 1956; «Любов наша повсякденна», 1966, та ін.). Перекладав, зокрема, твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, Н. Забіли. Тел.: Укр. перекл. — Кишинів. В кн.: Сузір'я, в. 8. К., 1974; Рос. перекл. — Бессмертная молодость. Кишинів, 1972; Исток. Кишинів, 1974.

ДЕЛЬБРУК (Delbrück) Бертольд (26.VII 1842, Путбус — 3.I 1922, Іена) — німецький мовознавець. Професор Ієнського ун-ту (з 1870). Осн. наук. праці: «Синтаксичні дослідження» (т. 1—5, 1871—88, у співавторстві з Е. Віндлімом), «Вступ до вивчення індоєвропейських мов» (1880), «Основи порівняльної граматики індоєвропейських мов» (т. 1—5, 1886—1900, у співавторстві з К. Бругманом).

ДЕЛЬБРУК (Delbrück) Макс (н. 4.IX 1906, Берлін) — американський фізик, генетик, вірусолог, член Нац. АН США. Доктор філософії (з 1930), професор біології (з 1947) Каліфорнійського технологічного ін-ту. Осн. праці присвячені вивченню бактеріофагів, аналізу спонтанного та індукованого мутаційного процесу, розробці питань квантової теорії будови хім. речовини, атомної фізики тощо. Нобелівська премія, 1969.

ДЕЛЬВІГ Антон Антонович [6 (17).VIII 1798, Москва — 14 (26).I 1831, Петербург] — російський поет. Близький друг і однодумець О. Пушкіна; відвідав його на заслання (1825). Автор патріотичних віршів «На взяття Парижа», «Російська пісня». Видавав альманах «Северные цветы» (1825—31) та (за участю О. Пушкіна) «Литературную газету» (1830—31). Для поезії Д. характерні мотиви дружби, кохання. Писав ідилічні вірші, сонети й пісні. Деякі пісні Д. покладені на музику: «Соловей» (муз. О. Аліб'єва), «Не осінній дрібний дощичок» (муз. М. Глинка). Тел.: Полное собрание стихотворений. Л., 1959; Стихотворения. М., 1976.

ДЕЛЬКАССЕ (Delcassé) Теофіл (1.III 1852, Пам'є — 22.II 1923, Ніцца) — французький держ. діяч, дипломат. У 1898—1905 та 1914—15 — міністр закорд. справ, 1911—13 — мор. міністр, 1913—14 — посол у Росії. Сприяв поширенню франц. колоніальної експансії в Африці (в т. ч. захопленню Марокко). Уклав ряд угод (з Італією, Великобританією й Росією), які зміцнили Антанту.

ДЕЛЬКРЕДЕРЕ (італ. del credere — на віру, за довір'ям) — додаткова до комісії договору угода, за якою сторона, що виконує доручення (комісіонер) бере на себе поруку перед іншою стороною (комітен-



Дельфін звичайний.



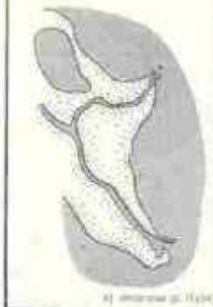
Дельфіній клиновидний. Квітконос і листок.



Дельфіній (Д. Дельфіній)



Дельфіній (Д. Дельфіній)



Дельфіній (Д. Дельфіній)

том) за виконання договору третьою особою. Укладення Д. звичайно оплачується додатково (до комісійної) винагородою. В УРСР передбачено ст. 402 ЦивК УРСР.

ДЕЛЬ МОНАКО (Del Monaco) Маріо (н. 27.VII 1915, Флоренція) — італійський співак (тенор). Навчався у Пезарській консерваторії. Дебютував у 1941 в Мілані; гастролював в багатьох країнах світу (в 1959 — в СРСР). Партії: Радамес, Манріко, Отелло («Аїда», «Трубадур», «Отелло» Верді), Кайо («Паяца» Леонкавалло) та ін. Знімався в муз. кінофільмах, зокрема «Джузеппе Верді» (1953). Портрет с. 288.

ДЕЛЬМОНТЕ-І-АПОНТЕ (Delmon-te u' Apronte) Домініо (4.VIII 1804, Маракайбо, Венесуела — 4.XI 1853, Мадрид) — кубинський поет, літ. критик і громад. діяч. У 30-х рр. — член патріотичного Економічного г-ва, секретар Кубинської академії л-ри, яку 1832 було закрито. Один із зачинателів прогресивного романтизму на Кубі. В 1843 виїхав у Європу. У циклі «Кубинські романи» (1833) подано картини кубин. природи, звучать патріотичні мотиви (романс «Батьківщина»), виступи проти рабства і колоніального гніту.

ДЕЛЬТА (грец. δέλτα) — складена з річкових наносів низина ділянка суходолу в гирлі річки, розчленована розгалуженою сіткою рукавів і проток. Розрізняють Д. видовжені, вишвилені, блокові, лопатеві, підводні та ін. Д. Амазонки, Гангу з Брахмапутрою досягають 100 тис. км², Волги — 13 тис. км². Потужність дельтових відкладів — від десятків до сотень метрів (у Д. Янці — понад 300 м). Дельти багатьох рік (Нілу, Гангу, Меконгу) густо населені і є важливими районами землеробства.

ДЕЛЬТАПЛАН [від грец. δέλτα, Δ — дельта (четверта буква алфавіту) і лат. planum — площина] — важкий за повітря безмоторний літальний апарат з м'яким крилом трикутної (дельтаподібної) або трапецієвидної форми. Вперше обрис Д. (баластного планера) намалював Леонардо да Вінчі. Патент на Д. одержав (1951) американець італ. походження Ф. Рогалло. Осн. частинами Д. (мал.) є трубчастий каркас (звичайно з дуралюмінію), тросові розтяжки й несуча поверхня — крило (з локону чи лавсану). Пілот, з'єднаний з каркасом Д. ремнями, літає, розбігаючись з височини; керує польотом (планіруючим або ширяючим), змінюючи положення свого тіла за допомогою ручки-трапеції. Найбільша тривалість польоту на Д. становить (1979) 28 год, найбільша відаль — бл. 165 км. Перші польоти на Д. відбулися наприкінці 60-х — на поч. 70-х рр. в США, Австралії, СРСР та ін. країнах. В СРСР створено Д. «Славутич» (у Києві), «Сокира» (у Ленінграді), «Москвич» (у Москві) та ін. Д. застосовують гол. чин. у спорті. Перспективним є використання Д. для керування спуску космічних об'єктів, буксирування вантажів, у гірничорудній справі. О. М. Дашевський.

ДЕЛЬТА-ФУНКЦІЯ, δ-функція — символ, що вживається в мате-

матичній фізиці для розв'язування задач, у які входять зосереджені величини. Д.-ф. є *узгальненою функцією*, яка для будь-якої неперервної функції $f(x)$ визнача-

ється формулою
$$\int_{-\infty}^{\infty} \delta(x) f(x) dx = f(0).$$

Д.-ф. дорівнює 0 при $x \neq 0$ і ∞ при $x = 0$, причому

$$\int_{-\infty}^{\infty} \delta(x) dx = 1,$$
 тому її можна ін-

терпретувати, зокрема, як таку густину розподілу мас, при якій у точці $x = 0$ зосереджена одинична маса, а в усіх інших точках маса дорівнює нулеві.

ДЕЛЬТОВИДНИЙ М'ЯЗ — м'яз над плечовим суглобом (прикриває плечовий суглоб). Формою схожий на перевернуту грец. букву дельту Δ. Піднімає плече угору.

ДЕЛЬФІ — давньогрецьке місто біля підніжжя гори *Парнас* у пд.-зх. Фокіді (Середня Греція). Були реліг. центром з храмом Аполлона Піфійського (6 ст. до н. е.), де перебував з. т. дельфійський оракул. У 7—6 ст. до н. е. Д. набули ролі загальногрец. святилища, де зосереджувалися значні скарби — численні дари-посвячення Аполлонові, завдяки чому Д. стали великим центром кредитно-позичкових операцій. Храм діяв до кін. 4 ст. н. е. З Д. мали зв'язки *Ольвія*, *Херсонес* Таврійський. Тепер Д. — невеликий населений пункт. Розкопками (провадяться з 1892) відкрито залишки храму Аполлона, скарбниці 6 — поч. 4 ст. до н. е., театру (2 ст. до н. е.), стадіону (6 ст. до н. е.), гімнасія (6—5 ст. до н. е.) та ін. пам'ятки. Лт. див. на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. ...

ДЕЛЬФІН — невелике сузір'я Пн. півкулі неба, утворене зорями середнього блиску. Розташоване поблизу *Молочного шляху*. Найкраще видно влітку та ранньої весни. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ДЕЛЬФІН ЗВИЧАЙНИЙ, білобочка (Delphinus delphis) — ссавець родини *дельфінювих*. Тіло (довж. до 2,5 м) торпедоподібне, спина чорна, черево і боки білі, від основи грудних плавців до підборіддя тягнеться темна смуга. Щелепи з численними (до 250) конічними зубами, видовжені. Самка раз на рік народжує 1 маля. Д. з. поширений у багатьох морях земної кулі. В межах СРСР трапляється в Чорному, Балтійському та далекосхідних морях. Живиться рибкою. Половання на Д. з. в СРСР заборонено. В. О. Топачевський.

ДЕЛЬФІНАРІЙ — морський акваріум (океанаріум), призначений для утримування дельфінів з метою вивчення, дресирування та показу їх відвідувачам. Розрізняють комерційні й дослідні Д. Перший Д. (комерційний) було відкрито 1938 у Флориді (США). Тепер (1978) у 18 країнах світу налічується понад 90 Д. В СРСР функціонує відкритий для відвідувачів Д. у Батумі та дослідний Д. у Криму поблизу Феодосії. Крім того, існують сезонні Д. на Чорноморському узбережжі Кавказу. У Д. світу

представлено бл. 20 видів дельфінів, з них 3 види — в Д. СРСР. Кращим видом для утримування й дресирування в Д. є дельфін *афаліна*.

О. В. Занін.
ДЕЛЬФІНІЙ (Delphinium) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *жовтцевих*. Листки пальчастолопатеві або пальчасторозсічені. Квітки неправильні. Плід — лисянка. Бл. 200 видів, пошир. у Європі, Азії, Пн. Америці та Сх. Африці. В СРСР — 84 види, з них на Україні — 8. Найпошир. Д. клиновидний (D. cynepatum), росте по узліссях, чагарниках. У народі Д. наз. сокирками, так само, як і представників роду *сокирки*.

ДЕЛЬФІНОВІ (Delphinidae) — родина ссавців підряду *зубатих китів*. Тіло (довж. 0,8—10 м) видовжене, зморщок на горлі немає. Хвостовий плавець з глибокою вирізкою посередині, спинний розташований ближче до грудних (під родина справжні дельфіни — Delphininae) або відсутній (підродина білухи — Delphina pterinae). Завбарвлення на спині темне, на череві та з боків — світле; зрідка — світле однотонне (білуха) або плямисте (нарвал). Щелепи з конічними зубами (від 2 до 250). Живляться рибою, ракоподібними, молюсками. Д. — пелагічні тварини. Населяють усі моря (крім Каспійського й Аральського) та океани. 22 роди з 50 видами. У Чорному м. живуть *дельфін звичайний*, *пихтур* і *афаліна*, в Азовському — пихтур. Усі Д. морів СРСР перебувають під охороною. Окремі види утримують у дельфінаріях і широко використовують аля біол. та ін. досліджень.

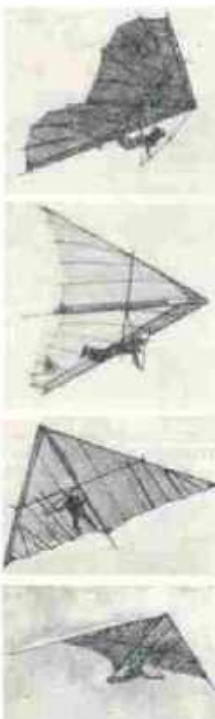
В. О. Топачевський.
ДЕМАГОГІЯ (грец. δημαγωγία, букв. — керівництво народом, переносно — підслухування до народу) — обман народу брехливими обіцянками, гаслами, навмисним перекучуванням фактів задля політ. чи інших корисливих цілей. Широко використовувалась і використовується правлячими класами в класово-антагоністичних суспільствах. Найбільшого поширення набула за капіталізму, особливо в бурж. д-вах авторитарного типу (див. *Фашизм*), де була піднесена до рівня держ. політики. Д. — одне з найнаживніших знарядь бурж. політ. партій, соціал-реформістів у боротьбі за завоювання довіри мас, зокрема під час виборчих кампаній. Застосовується й *ревізіонізм*, зокрема *маоїзм*, з метою розколу міжнар. комуністичного і робітн. руху.

М. І. Михальченко.
ДЕМАРКАЦІЙНА ЛІНІЯ (від франц. démarcation — розмежування) — 1) Умовна лінія (смуга) на місцевості, водному і в повітряному просторах, яка розмежує збройні сили воюючих сторін на час перемир'я або перед підписанням угоди про мир. 2) Лінія, що поділяє на зони окупації територію переможеної країни. 3) Лінія (смуга), що тимчасово позначає спірні території між сусідніми державами.

ДЕМАРКАЦІЯ КОРДОНІВ (франц. démarcation — розмежування) — в міжнародному праві визначення лінії *кордону держав-*



А. А. Дельвіг.



Дельтаплан «Славутич».

ДЕМАРШ



М. Дель Монико.



Е. Дембовський.



Деметра Кнідська. Коло Біркіса. Деталь. Мармур. Висотою 340 до н. е. Британський музей. Лондон.

ного на місцевості шляхом встановлення спеціальних прикордонних знаків (стовпів, пірамід тощо). Проводиться створенням на паритетній основі спільними комісіями заінтересованих д-в на підставі *делімітації кордонів*. Документи Д. к. вступають у силу після обміну сторін листами про затвердження демаркації урядами цих сторін.

ДЕМАРШ (франц. *démarche*, букв. — виступ) — дипломатичний акт уряду, відомства закордонних справ або дипломатичного представника однієї держави перед урядом іншої держави. Містить прохання, протест, вимогу, застерєження чи погрозу. Д. може бути у формі *ноти дипломатичної*, заяви, *ультиматуму* тощо. Відповідно до норм сучас. міжнар. права погроза силою не може бути змістом демаршу.

ДЕМБОВСЬКИЙ (Dembowski) Едвард [25.IV (або 31.V) 1822, Варшава — 27.II 1846, Подгуж, поблизу Кракова] — польський філософ, революц. демократ. Н. в аристократичній сім'ї. З 1839 — в таємній орг-ції «Співдружність польського народу», керівник її революц. крила. В 1842 заснував у Варшаві журн. «Огляд науковий». У 1845 вів підготовку повстання в Галичині проти австр. панування, створив революц. орг-цію у Львові. 24.II приєднався до *Краківського повстання 1846*, дістав посаду секретаря диктатора Я. Тисовського. 26.II Д. ліквідував заколот краківських поміщиків, проголосив скасування сел. повинностей, передав селянам панських земель, заснування над. майстерень для поліпшення становища робітників. 27.II від імені уряду Польс. республіки вирушив підняти повстання в Галичині. Вбитий у сутичці з австр. військами. У філос. статтях Д. сформулював принципи революц.-демократичної «філософії творчості», яка обґрунтовувала боротьбу народу за соціальне та нац. визволення. Від ідеалістичної діалектики Гегеля прийшов до матеріалістичних позицій. За поглядами — соціаліст-утиліст.

ДЕМБОВСЬКИЙ (Dembowski) Ян [14(26).XII 1889, Петербург — 22.IX 1963, Варшава] — польський зоолог, громад. діяч, академік Польської АН (1952—57 — її президент), член Всесвітньої Ради Миру, іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив Петерб. ун-т (1912). Осн. праці Д. присвячено вивченню поведінки та зоопсихології різних груп тварин, зокрема явищам «пам'яті», ритмові поділу, *тропізмів* у інфузорій тощо.

ДЕМЕЛЬ (Dehmel) Вальтер (9.V 1903, Берлін — 20.VII 1960, там же) — німецький письменник (НДР). Почав друкуватися 1928 в робітн. пресі. В роки фашизму зазнавав репресій. До зб. «В метушливі часи» (1947) увійшли вірші й пісні післявоєнного періоду. Перекладав твори рад. і скандинавських літератур.

ДЕМЕНЦІЯ (лат. *dementia* — безумство, бжевілля) — стійка втрата раніше засвоєних знань і практичних навиків та неможливість набуття нових. Те саме, що й *слабоумство*.

ДЕМЕРДЖІ-ЯЙЛА — гірський масив у центр. частині Головного пасма Кримських гір. Вис. до 1356 м. Складається з вапняків та конгломератів. Поверхня плато-подібна. Поширений *карст*. Біля підніжжя — кам'яні осипища (хаоси). Схили круті, відкриті дубовими й буковими, вище — сосновими лісами. На вершинах — гірські луки. Район туризму.

ДЕМЕРЕДЖ (англ. *démurrage*, букв. — простій) — у морському праві плата за додатково наданий час (т. з. контресталійний) вантажовідправникові або фрахтувальникові (див. *Фрахт*) для завантаження судна. Тривалість цього часу, так само як і розмір Д., встановлюються угодою сторін, при її відсутності — за строками і ставками, які існують у відповідному порту, якщо немає ставок — сумою видатків по утриманню судна і екіпажу. Питання, пов'язані з Д., в СРСР регламентує ст. 135 *Кодексу торговельного мореплавання СРСР*.

ДЕМЕТРА (Δημήτηρ, Δημήτρα) — в грецькій міфології спочатку богиня родючості й землеробства, а згодом — і покровителька пліую та сім'ї. Дочка Кроноса й Реї, сестра Зевса, мати Персефони. Д. подарувала людям колосос пшениці й навчила їх хліборобства. Коли дочку Д. Персефону викрав бог підземного царства Аїд, Д. розгнівалася, і земля перестала родити, почався голод. Тоді Зевс наказав Персефону півроку бути на землі з матір'ю, а півроку — в потойбічному світі з Аїдом. У цьому міфі відображено процес щорічного замирання й відродження рослинного світу. В міфології римлян Д. ототожнювали з *Церерою*.

ДЕ-МЕТЧ Георгій Георгійович (9 (21).V 1861, Одеса — 3.II 1947, Київ) — український рад. фізик і методист. Закінчив Новоросійський (тепер Одеський) ун-т (1885). У 1891—1930 — професор Київ. ун-ту (в 1920—33 — ін-т нар. освіти), з 1898 — Київ. політех. ін-ту, в 1934—47 — зав. кафедрою Київ. пед. ін-ту. Наук. дослідження — в галузі теплових явищ і *радіоактивності*. Склавав перший курс методик викладання фізики у школах УРСР.

ДЕМИДЕНКО Василь Купріянович (н. 13.III 1929, с. Ємельчине, тепер смт Житомир, обл.) — український рад. педагог і психолог, член-кор. АПН СРСР (з 1971). Член КПРС з 1953. В 1952 закінчив Житомир. пед. ін-т. У 1955—56 — в Миколаїв. пед. ін-ті (викладач, зав. кафедрою, проректор по навч.-наук. роботі), з 1966 — ректор Бердянського пед. ін-ту. Дослідження в галузі психолого-пед. основ засвоєння учнями історії, питань мотивів *учіння* школярів та формування основ пед. майстерності у студентів пед. вузів. Тел.: Психологічні основи засвоєння історії учнями. К., 1970.

М. Д. Ярмаченко.

ДЕМИДЕНКО Євдокія Панасівна [н. 24.IX (7.X) 1916, с. Полог-Яненки, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член

КПРС з 1956. Трудову діяльність почала колгоспницею в с. Полог-Яненки, з 1933 — доярка. Працює в держплемзаводі «Колос» Переяслав-Хмельницького р-ну. В 1976 одержала по 6346 кг молока на корову. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. С. Неодбайло.

ДЕМИДЕНКО Тит Трохимович (2 (14).VI 1891, с. Трушівці, тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл. — 21.VII 1959, Київ) — український рад. вчений у галузі рослинництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1947. Після закінчення Харків. с.-г. ін-ту (1921) протягом 10 років працював у Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тимирязєва. З 1944 завідував кафедрою рослинництва Укр. с.-г. академії (Київ). Наук. праці — про фізіол. та агрохім. основи живлення с.-г. культур.

ДЕМИДІВКА — селище міського типу Млинівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташована на обох берегах р. Речи, за 32 км від залізничної ст. Рудня-Почаївська. 2,6 тис. ж. (1978). Плодоконсервний, цегельний, хлібний заводи, птахоінкубаторна станція, м'ясокл. буд. організація, відділення райспілкигосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні школи, профес.-тех. уч.-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 б-ки. Відома з 1570.

ДЕМИЧЕВ Петро Нилівич (н. 3.I 1918, с-ще Пісочня, тепер м. Киров Калуж. обл.) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї робітника. В 1937—44 — в Рад. Армії. В 1944 закінчив Моск. хіміко-технологічний ін-т, 1953 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. В 1944—45 — на наук.-пед. роботі. З 1945 — зав. відділом, секретар Рад. райкому партії Москві. В 1950—56 працював в апараті Моск. міськкому партії і ЦК КПРС. У 1956—58 — секретар Моск. обкому КПРС, 1958—59 — керуючий справами Ради Міністрів СРСР. У 1959—60 — перший секретар Моск. обкому КПРС, 1960—62 — перший секретар Моск. міськкому партії. В 1961—74 — секретар ЦК КПРС. З листопада 1974 — міністр культури СРСР. Член ЦК КПРС з 1961. В 1964—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. З 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. У 1959—61 член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. У 1962—66 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ (від *de*... і лат. *militaris* — військовий) — в міжнар. праві заборона будь-якої державі вдатися на певній території (в зоні) до заходів військ. характеру: тримати війська, зберігати старі та будувати нові військ. укріплення, бази, споруди, створювати воєнно-пром. об'єкти тощо. Д. т. здійснюється за *договором міжнародним* між заінтересованими державами.

ДЕМІР-КАПУ — гірська вершина в центральній частині Головного пасма Кримських гір, друга за висотою (1540 м). На схилах — ліси (бук, дуб, граб; трапляються липа, клен, кримська сосна, ялівець). Об'єкт туризму.

ДЕМІРЧАН Дереніс Каралетович [6 (18).II 1877, Ахалкалак, Грузія — 6.XII 1956, Єреван] — вірменський рад. письменник. Акад. АН Вірм. РСР (з 1953). Друкуватися почав 1893. Перша зб. віршів вийшла 1899. В другій збірці (1913) у поемі «Ленк-Тімур» виступав на захист прав простих людей. У 20—30-х рр. писав твори про боротьбу трудящих Рад. Вірменії за нове життя (повісті «Рашид», «Товариші» та ін.), у роки Великої Вітчизн. війни і в повоєнні роки створив патріотичні новели, оповідання, істор. роман «Вардананк» (ч. 1—2, 1943—46). Автор незакінченого роману «Месроп Маштоц» (ч. 1, 1956), кількох п'єс, праць з літературознавства, мовознавства тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМІРЧАН Карен Серопович (п. 17.IV 1932, Єреван) — партійний діяч Вірм. РСР. Чл. КПРС з 1955. Н. в сім'ї службовця. В 1954 закінчив Єреванський політех. ін-т, 1961 — ВПШ при ЦК КПРС. З 1954 — старший інженер-конструктор, керівник групи п.-д. ін-ту в Ленінграді. З 1955 — старший майстер, нач. цеху, секретар парткому, з 1961 — гол. інженер, директор Єреванського електротех. з-ду. В 1966—72 — секретар, другий секретар Єреванського миському партії, 1972—74 — секретар, з листопада 1974 — перший секретар ЦК КП Вірменії. Член ЦК КПРС з 1976. Нагороджений орденом Жовтєвої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМОБІЛІЗАЦІЯ (від *de...* і *мобілізація*) — 1) Переведення збройних сил і економіки країни з воєнного стану на мирний. 2) Скорочення після війни збройних сил до штатів мирного часу шляхом розформування особового складу військ, частин, з'єднань та установ. 3) Увільнення із збройних сил військовослужбовців після закінчення строку військ. служби. 4) *П е р е н о с и о* — ослаблення готовності, активності, пильності, настороженості.

ДЕМОГРАФІЧНА СТАТИСТИКА, статистика населення — галузь статистики, яка вивчає в певних історичних умовах розвитку суспільства чисельність і склад населення (за класовою належністю і сусп. групами, професією й за галузями нар. г-ва, за статтю, віком, сімейним станом, освітою, національністю, рідною мовою тощо). Д. с. досліджує природний рух населення (народжуваність, смертність); шлюби (одруження, розлучення); переміщення по території (*міграція населення*); розміщення населення по тер. країни. Д. с. дає кількісну характеристику населення і тих змін, що відбуваються в ньому. Методи, що їх розробляє Д. с., ґрунтуються на поло-

женнях теорії статистики. Дані про стан населення одержують під час переписів населення, відомості про природний рух населення дає поточний облік. Дані про чисельність, склад і розміщення населення використовують для вивчення закономірностей відтворення населення, його руху, для науково обґрунтованого планування розвитку нар. г-ва і перевірки виконання планів, для правильного розміщення виробн., забезпечення всіх галузей нар. г-ва трудовими ресурсами тощо. В СРСР, як і в більшості країн світу, дані Д. с. збирають і обробляють в основному органи держ. статистики. Дані Д. с. публікують у спец. журналах, статистичних збірниках, демографічних щорічниках. Див. також *Народонаселення, Демографія, Переписи статистичні*.

ДЕМОГРАФІЯ (від грец. *δῆμος* — народ і *γράφω* — пишу) — сукупність знань про відтворення народонаселення. Під відтворенням *народонаселення* розуміють конкретно-історичний процес життя населення, його безперервне буття, відновлення, існування у вигляді сукупності окремих індивідів та різноманітних соціальних спільностей, що є суб'єктами відповідних сусп. відносин. Сучас. Д. являє собою систему наук, до складу якої входять, насамперед, *демографічна статистика*, з якою протягом тривалого часу ототожнювали Д. В 20 ст. розвиваються історична Д., математична Д., економічна Д. та етнічна Д. Всі ці науки вивчають різні аспекти процесу відтворення народонаселення — його динаміку і структуру, взаємозв'язок з соціально-економічними умовами, механізм функціонування і розвиток населення в минулому, сучасному й майбутньому тощо. Узагальнює й синтезує досягнення окремих демографічних наук про відтворення народонаселення теоретична Д., яка вивчає заг. закони народонаселення. Д. тісно пов'язана з такими сусп. науками, як соціологія, географія населення, економіка праці, соціальна гігієна, етнологія тощо. Дані Д. використовують для характеристики демографічного розвитку, аналізу й оцінки наявної демографічної ситуації та демографічних перспектив, для науково обґрунтованого планування нар. г-ва, сфери обслуговування і культури. Осн. завдання рад. Д. є розробка ефективної демографічної політики, спрямованої на дальнє поліпшення умов для формування комуністичного типу відтворення народонаселення. Одним із завдань Д. є критика бурж. теорій народонаселення.

Систематичні дослідження з Д. на Україні почалися після встановлення Рад. влади. В республіці див. перший в світі Демографічний ін-т (1934—37 — Ін-т демографії та санітарної статистики АН УРСР), який очолював акад. АН УРСР М. В. Плиха. З 1938 демографічні дослідження проводились у відділі статистики, а з 1966 — в секторі демографії та відтворення трудових ресурсів *Економіки інституту АН УРСР*.

Лит.: Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. М., 1970; Паевский В. В. Вопросы демографической и медицинской статистики. М., 1970; Курс демографии. М., 1974; Система знаний о народонаселении. М., 1976; Демографическое развитие Украинской ССР (1959—1970 гг.). К., 1977; Воспроизводство населения в условиях развитого социализма. К., 1978; Новосельский С. А. Демография и статистика. М., 1978; Стеценко В. С. Демография в современном мире. М., 1978.

ДЕМОДЕКОЗ, залозниця — хвороба тварин (іноді людини), що характеризується почервонінням шкіри, випаданням волосся, появою лусочок, струнів, але без свербіжів. Спричинюється кліщами роду *Demodex*, які паразитують у салних і потових залозах та водосних сумках шкіри. Зараження відбувається при контакті здорових тварин з хворими й через предмети догляду. Найтяжчий перебіг Д. у собак, великої рогатої худоби і свиней. Заходи боротьби. Д. важко лікується тому, що кліщі містяться в товщі шкіри. Застосовують емульсію карбофосу, розчин хлорофосу тощо, додержують вет.-сан. правил утримання тварин.

О. О. Шенцов.
«ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ КАПІТАЛУ» — бурж. концепція, за якою поширення акціонерної форми підприємств і розповсюдження дрібних акцій серед населення трактується як «*дифузія власності*», що приводить нібито до «*трансформації капіталізму*», до його «*демократизації*». Концепція виникла наприкінці 19 ст. ґрунтується на дрібнобурж. ідеях П. Ж. Прудона. Її активно розробляв Е. Бернштейн. В 50-х рр. 20 ст. «Д. к.» стала складовою частиною концепції «*народного капіталізму*». Прихильники «Д. к.» намагаються переконати трудящих капіталістичних країн у тому, що власники дрібних акцій стають нібито співвласниками акціонерних товариств, капіталу, а приватна капіталістична власність перетворюється на колективну, нар. власність. Це й означає «*демократизацію*» капіталу. Проте, така «*демократизація*» володіння акціями є одним із способів посилення могутності *олігархії фінансової* і пограбування нар. мас (див. *Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 27, с. 324—325*). Ідеологічна спрямованість концепції «Д. к.» полягає в тому, щоб розколоти ряди робітн. класу, посіяти ілюзії про спільність інтересів капіталістів і трудящих у збільшенні капіталістичного виробн., в збереженні приватної власності.

Л. Я. Корнійчук.
ДЕМОКРАТИЧНА НАРАДА. Всеросійська демократична нарада — скликана 14—22.IX (27.IX—5.X) 1917 у Петрограді есеро-меншовицьким ЦВК Рад робітн. і солдатських депутатів і Виконавчим к-том Рад селянських депутатів з метою відвернути маси від наростаючої революції, ослабити загальнонап. кризу в Росії й зміцнити позиції *Тимчасового уряду*. З 1582 делегатів Д. н. 532 належало до партії есерів, 172 — до меншовиків, 136 — до більшовиків. Угодовці спробували нарадою підмінити скликання



Г. П. Демиденко.



П. Н. Демичен.



Д. К. Демірчян.



К. С. Демірчян.

Другого Всеросійського з'їзду Рад і створити новий бурж. коаліційний уряд. У декларації більшовицької фракції, оголошеній на Д. н. 18.IX (1.X), викривалася як спроба есеро-меншовицьких лідерів, містилися вимоги негайного скликання 2-го Всерос. з'їзду Рад, передачі Радам повноти влади, припинення війни, запровадження робітн. контролю, націоналізації землі та осн. галузей пром-сті. Питання про владу Д. н. по суті не розв'язала. З свого складу вона утворила постійний орган — Демократичну раду (*Передепарламент*).

ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ США — партія великого монополістичного капіталу. Разом з *Республіканською партією* США становить т. з. двопартійну систему в країні. Засн. 1828. У 1-й пол. 19 ст. об'єднувала плантаторів-рабовласників Пд., частину торг.-пром. буржуазії Пн., яка вела з Пд. ділові операції, значні групи фермерів Зх. і дрібної буржуазії. В 1860, після обрання президентом республіканця А. Линкольна, плантатори Пд. вдалися до заколоту. В ході *громадянської війни в США 1861—65* рабовласників було розгромлено. В 2-й пол. 19 ст. різниця між Д. п. і Респ. партією значно зменшилася. Обидві партії, змінюючи одна одну при владі, стали політ. апаратом великого капіталу. Керівництво Д. п. маскує свої тісні зв'язки з монополіями за допомогою соціальної демагогії, докладає зусиль для зміцнення соціальної бази в середніх і нижчих верствах, заграє з верхівкою профспілок. В грудні 1974 на з'їзді Д. п. (скликається раз на 4 роки) прийнято перший статут партії і екон. програму. Лідерами Д. п. були президенти Т.-В. Вільсон (1913—21), Ф.-Д. Рузвельт (1933—45), Г. Трумен (1945—53), Дж.-Ф. Кеннеді (1961—63), Л.-Б. Джонсон (1963—69), з 1977 — Дж.-Е. Картер. Нац. к-т партії — у Вашингтоні. Офіц. емблема — зображення осли (з 1874).

ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ ГВІНЕЇ. Засн. 1947. З листопада 1978 має назву *Партія — держави Гвінеї*.

ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА МАДАГАСКАР — див. *Мадагаскар*.

«ДЕМОКРАТИЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ» — соціал-реформістська концепція, за якою побудова соціалістичного суспільства нібито можлива шляхом проведення політики класового примирення й окремих реформ у рамках капіталістичної системи. Ця концепція виникла на першому етапі *загальної кризи капіталізму*. Після 2-ї світової війни «Д. с.» проголошено офіційною програмою діяльності с.-д. партій. Представники «Д. с.» Г. Гейтскелл, Е. Кросленд, Дж. Стрейчі (Великобританія), К. Каутський, К. Чернец (Австрія), Г. Вайссер, А. Айхлер (ФРН) та ін. заперечують наявність антагоністичних класів і класової боротьби в сучас. капіталістичному суспільстві, необхідність соціалістичної революції, виступають проти знищення приватної власності на засоби виробн.; бурж. л-ву проголошують надкласовою, загальнонародною, гол. фак-

тором і осн. рушійною силою побудови соціалізму. Екон. основою «Д. с.» вони вважають *«мішану економіку»*, яка властива *державно-монополістичному капіталізму*. За твердженнями прихильників цієї концепції «Д. с.» є «третім шляхом», що протиставляється як альтернатива реальному соціалізму. Концепція «Д. с.» має на меті дезорієнтувати трудящих капіталістичного світу й спрямувати їхню боротьбу в русло соціал-реформізму.

П. М. Леоненко.
ДЕМОКРАТИЧНИЙ СОЮЗ НАРОДУ ФІНЛЯНДІЇ (ДСНФ) — масова політ. організація Фінляндії. Засн. 29.X 1944 Компартією Фінляндії (КПФ) й лівими соціал-демократами. Виступає за розвиток дружніх відносин з СРСР. Представники ДСНФ брали участь у підписанні Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і Фінляндією (1948). У внутр. політиці виступає проти влади великого капіталу. Масова база ДСНФ — робітн. клас і трудяще селянство. Як колективні члени до ДСНФ входять КПФ, Демократичний союз жінок Фінляндії, Академічне соціалістичне т-во. В союзі — 170 тис. членів (1977). Представники ДСНФ 1944—48, 1966—71 і з 1977 входять до складу уряду країни.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ФРОНТ АЛБАНІЇ (ДФА) — масова громадсько-політ. організація. Створений за ініціативою компартії (див. *Албанська партія праці*) у вересні 1942 на конференції в Пезі для об'єднання прогресивних сил країни у боротьбі проти фашист. загарбників. До серпня 1945 діяв під назвою Нац.-визвольний фронт Албанії (НВФА). В 1942—45 до НВФА входили компартія, орг-ції молоді й жінок, патріоти-антифашисти. Місц. органи НВФА були зародком нар.-демократичної влади. В 1944 адм.-держ. функції НВФА було відокремлено від політичних. Виконавчий орган фронту — Антифашист. нац.-визвольний к-т був перетворений на Тимчасовий демократичний уряд. ДФА діє під керівництвом АПП. Має індивідуальне членство. Найвищий орган — з'їзд (раз на 4 роки), в періодах між з'їздами — Генеральна рада ДФА.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ — керівний принцип організаційної побудови й діяльності марксистсько-ленінських партій, органів держ. влади й держ. управління й громадських орг-цій в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності. Зміст і вимоги Д. ц. відображено в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Він означає виборність усіх керівних органів партії знизу доверху; розвиток *демократії внутріпартійної*, періодичну звітність парт. органів перед своїми парт. орг-ціями й перед вищестоящими органами; сувору *дисципліну партійну* й підкорення меншості більшості; безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих. Дотримання цих вимог забезпечує органічне поєднання централізму й демократизму. Демократизм комуністичної партії втілюється в

рівності прав і обов'язків, високій активності й самодіяльності членів партії, у виборності, підзвітності, змінюваності й широкій ініціативі парт. органів. Усі принципи питання в орг-ціях вирішуються колективно на основі широкого обговорення, повсякденного розвитку *критики і самокритики*. Централізм забезпечується єдністю ідейних, тактичних і орг. принципів, наявністю єдиних для всієї партії Програми, Статуту й парт. квитка. Партія має єдиний повновладний верховний орган — з'їзд, а в періодах між з'їздами — єдиний керівний орган — Центр. Комітет. Марксистсько-ленінські партії рішуче відкидають усяке протиставлення двох сторін Д. ц., виходять з невіддільності розвитку внутріпарт. демократії від зміцнення парт. дисципліни. Справжня демократія в партії забезпечується проведенням у життя парт. органами волі більшості комуністів. Свобода ж фракцій і угруповань, на якій наповняють опортуністи, означала б по суті заперечення вимог демократизму, підірвав *єдність партії*. Для марксистсько-ленінських партій однаково шкідливі й анархічна розбещеність, і бюрократична централізація, яка стримує розвиток ініціативи й активності парт. орг-цій, членів партії. Принцип Д. ц. забезпечує вільний обмін думками між комуністами, їхню високу активність у виробленні й практичному здійсненні політики партії. Д. ц. передбачає тер.-виробничий принцип орг. побудови партії, у відповідності з яким *первинні партійні організації* створюються за місцем роботи комуністів і об'єднуються в районні, міські та ін. тер. орг-ції. Місцеві й первинні парт. орг-ції в своїй діяльності керуються загальнопарт. документами, організують виконання директив ЦК КПРС, неухильно втілюють у життя політику партії. Парт. орг-ції автономні у розв'язуванні місцевих питань, якщо їхні рішення не суперечать політиці партії. При цьому в партії недопустимі прояви місництва, групових інтересів. Усі парт. орг-ції вирішують питання своєї діяльності, виходячи з генеральної лінії КПРС, директив її найвищих органів. Ідею Д. ц. вперше обгрунтували К. Маркс і Ф. Енгельс. На принципах Д. ц. будувалися створені ними *Союз комуністів, Інтернаціонал 1-й*. Розвиваючи марксистське вчення про пролет. партію, В. І. Ленін у працях *«Що робити?»*, *«Крок вперед, два кроки назад»* та ін. всебічно обгрунтував Д. ц. як керівний принцип її побудови й діяльності. «Ми завжди захищаємо... внутріпартійну демократію, — писав він. — Але ми ніколи не висловлюємося проти централізації партії. Ми за демократичний централізм» (Повне зібрання тв., т. 27, с. 67). Другий з'їзд РСДРП (1903) заснував більшовицьку партію на засадах Д. ц. Визнавши вимоги Д. ц. парт. законом, В. І. Ленін і більшовики відстоювали ці принципи в боротьбі з меншовиками, що намагалися протягнути ідею автономії, не визнавали парт. дисципліни, захищали орг. відсталість.

Відсіч дістали і спроби бундівців та інших націонал-опортуністів нав'язати партії націоналістичний федералізм у її побудові. Опортуністичному гаслу внутріпарт. федералізму більшовики протиставили інтернац. принцип Д. ц. на основі якого трудящі згуртовувалися незалежно від національності. *Перша конференція РСДРП (1905)* визнала принцип Д. ц. безспірним. *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП (1906)* за пропозицією В. І. Леніна закріпив у Статуті партії положення про те, що всі її орг-ції будуються на засадах Д. ц. В прийнятому *Восьмою Всеросійською конференцією РКП(б) (1919)* Статуті партії Д. ц. було визнано керівним принципом її орг. побудови. *Сімнадцятий з'їзд ВКП(б) (1934)* включив до Статуту розгорнуте визначення Д. ц. *Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б) (1939)* доповнив його нормами, спрямованими на підвищення активності комуністів на основі Д. ц. Важливе значення мало, зокрема, запровадження закритого (таємного) голосування при виборах місц. парт. органів. У *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, у матеріалах ХХІІІ—ХХV з'їздів КПРС знайшов вияв незмінний курс партії на дальший розвиток і неухильне дотримання Д. ц.

Відповідно до Конституції СРСР (1977) організація й діяльність Рад. а-ви також будуються на принципах Д. ц., який, зокрема, забезпечує виборність усіх органів держ. влади знизу доверху, підзвітність їх народові, обов'язковість рішень вищих органів для нижчих. Д. ц. поєднує єдине керівництво з ініціативою й творчою активністю на місцях, високою відповідальністю кожного держ. органу й службової особи за доручену справу.

Принцип Д. ц. має інтернац. характер, велике значення для всіх марксистсько-ленінських партій.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Манифест Комуністичної партії. — Статут Союзу комуністів; т. 16. Уставний Манифест Міжнародного Товариства; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 6. Що робити?; т. 8. Крок вперед, два кроки назад; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 41. Дитяча хвороба «лінізми» в комунізмі; КПРС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977. В. Ф. Шевченко.

ДЕМОКРАТІЯ (грец. δημοκρατία — народоловладдя, від δῆμος — народ і κράτος — влада) — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні (формальному або фактичному) народу як джерела влади, існуванні в державі найвищих виборних органів влади. Д. — класова категорія. Виникнувши в давньогрец. полісах, вона в будь-якому експлуататорському суспільстві існує, по суті, формально — юридично, лише для пануючої меншості і є специфіч. формою здійснення експлуататорами влади державної, спрямованої своїм виступом проти трудящих. Порівняно з феод. саволою, бурж. Д. була

значним кроком уперед. Проголошені в бурж. конституціях формальна рівність і свобода всіх громадян полетшували організацію трудящих у боротьбі за свої інтереси. В епоху імперіалізму монополістична буржуазія розгортає наступ і на формальну Д., здійснюючи поворот до політ. реакції (див. *Буржуазна держава, Режим політичний*).

Принципово новою є соціалістична демократія, яка базується на екон., політ. і соціальній основах соціалістичного ладу. В. І. Ленін розглядав соціалістичну Д. як осн. завдання диктатури пролетаріату, як демократію справді повну, справді без усіляких винятків (див. *Повне збір. тв.*, т. 33, с. 85). Для соціалістичної держави, особливо для розвиненого соціалістичного суспільства, характерні нові форми Д., зокрема, дедалі ширша участь громадян в управлінні справами д-ви й суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи держ. і громад. життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки. Ці осн. риси дальшого розгортання соціалістичної Д. знайшли законодавче закріплення й гарантії в Конституції СРСР, Конституціях союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік.

В. В. Копейчиков.
ДЕМОКРАТІЯ ВНУТРІПАРТІЙНА — основа будови й діяльності марксистсько-ленінських партій, невід'ємна складова частина керівного принципу орг. будови партії — демократичного централізму. Д. в. означає виборність і звітність усіх керівних парт. органів знизу доверху, колегіальність у їхній роботі, участь парт. мас у керівництві парт. життям, регулярне проведення зборів первинних парт. орг-цій, парт. конференцій і з'їздів, пленумів парт. к-тів, зборів активу, розгортання критики і самокритики, постійний зв'язок парт. керівників з комуністами, систематичне розширення й зміцнення зв'язків партії з трудящими масами. Розроблені В. І. Леніном осн. положення й вимоги Д. в. сформульовано в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Д. в. забезпечує рівність у правах і обов'язках усіх членів і кандидатів партії, обов'язкову для всіх дисципліну партійну і є необхідною умовою нормального функціонування партії як громад. і самодіяльної орг-ції, її успішного керівництва трудящими масами.

Виятково важлива в обстановці боротьби за встановлення диктатури пролетаріату, Д. в. набуває ще більшого значення після того, як партія в результаті перемоги соціалістичної революції стає керівною силою суспільства. Ставши правлячою, марксистсько-ленінська партія сприяє максимальному розвитку соціалістичної демократії. Вона допомагає виробленню таких форм і методів, які забезпечують участь усіх груп населення в управлінні д-вою, в соціально-політ., культур., і госп. житті країни. Од-

ним із центр. завдань, які вирішує КПРС у сучас. умовах, є дальше всебічне вдосконалення рад. політ. системи. Заг. напрямом роботи партії в цій сфері визначено *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу*, рішеннями ХХІІІ—ХХV з'їздів КПРС. Дбаючи про це, партія як ядро політ. системи рад. суспільства водночас піклується про всемірне розгортання Д. в., що є могутнім засобом забезпечення дотримання *ленінських норм партійного життя*, посилення боєздатності партії, підвищення активності її орг-цій і членів, підвищення їхньої авангардної ролі в боротьбі за торжество ідей комунізму. «Послідовний розвиток внутріпартійної демократії, підвищення вимогливості до кожного члена партії — ці ленінські принципи не пройдені етап. Це — основа розвитку партії і в наші дні» (Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976. с. 72).

Лит. див. до ст. *Демократичний централізм*. А. В. Миловицький.

ДЕМОКРІТ (Δημόκριτος; бл. 460. Абдери, Фракія — бл. 370 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, один із засновників античної атомістики. Розвиваючи вчення *Левкіта* про атоми як буття і порожнечу як небуття, Д. твердив, що матерія вічна, що вона не виникає й не зникає і перебуває в постійному русі, в безмежному просторі (порожнечі) й у безконечному часі. Виникають і зникають лише певні сполуки атомів (речі й світи), але не їхня першооснова — атоми й порожнеча. Матеріалістичне світобачення Д. базується на принципі детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). Проте Д. ототожнював причинність з необхідністю й заперечував випадковість, а це вело до нашарування *фаталізму*. Д. піддав критичній ре-ліг.-міфологічній уявленню про богів, безсмертя душі й потойбічний світ. В гносеології відстоював думку про те, що пізнання починається з відчуттів, — це «темія» (емпіричне) пізнання; суть явищ, пізнання істини досягається шляхом «світлого», раціонального пізнання — розуму, але за допомогою чуттів. В суспільно-політ. поглядах, етиці й естетиці Д. відображено інтереси рабовласницької демократії, яка вела боротьбу проти аристократії. В. І. Ленін високо оцінював матеріалістичні погляди Д., назвав матеріалістичну традицію в історії філософії «лінією Демокріта» (Повне збір. творів, т. 18, с. 120).

Тв.: Рос. перекл. — *Фрагменти...* В кн.: *Матеріалісти Древньої Греції*. М., 1955.

Лит.: Енгельс Ф. *Діалектика природи*. К., 1977; Ленін В. І. *Філософські зошити*. Повне зібрання творів, т. 29; Лурає С. Я. *Демокріт*. Л., 1970; Асмус В. Ф. *Антична філософія*. М., 1976. В. С. Дмитріченко.

ДЕМОНЕТИЗАЦІЯ (від *де...* і *монета*) — позбавлення держ. владою монет сили законного платіжного засобу. Монета при цьому зберігає свою вартість лише відповідно до вартості вміщеного в ній металу (за його вагою). Проводиться гол. чин. у зв'язку зі зміною грошової системи (напр., при зне-



Демокріт.

ДЕМОНИ

цінюванні металу, з якого карбується монета, й переході до нового валютного металу). Після Великої Жовтні соціалістич. революції здійснено Д. монет, що карбувалися в царській Росії. В СРСР 1961 в зв'язку зі зміною масштабу цін і випуском нових грош. знаків проведено Д.: монети від 5 коп. і більше було вилучено з обігу; за монетами в 1, 2 і 3 коп. збереглася законна платіжна сила.

ДЕМОНИ (грец. δαίμον, одн.) — у грецькій міфології й релігії божества, які сприяють людям (добрі Д.) або завдають їм шкоди (злі Д.). У християнській релігії Д. — злий дух, біс, диявол.

ДЕМОНОЛОГІЯ (від *демони* і грец. λόγος — вчення) — релігійне вчення про злих духів (демонів, чортів, відьом, джинів та ін.).

ДЕМОНСТРАЦІЯ (лат. demonstratio — показ) — 1) Процесія, мітинг та ін. форми масового вираження суспільних настроїв (див. *Демонстрація політична*). 2) Наочний метод ознайомлення з явищем, предметом (Д. таблиць, приладів, моделей, дослідів тощо). 3) Загрози дії з боку якоїсь д-ви. 4) Перегнос — нарочито підкреслена, зухвала поведінка.

ДЕМОНСТРАЦІЯ в етології — тип поведінки тварин, що полягає в демонструванні ними своїх видових чи *вторинних статевих* ознак у процесі розмноження або щоб налякати можливого ворога. Під час зустрічі самця й самки значимо перший (а іноді й обидва тварини) демонструє свої найяскравіші й найхарактерніші ознаки, набираючи певних поз і роблячи особливі рухи; це нерідко супроводжується звуковою Д. Така Д. сприяє синхронізації *статевих* циклів і правилному утворенню пар, запобігає міжвидовій *гібридизації*. В деяких тварин є контрастні плями, смуги тощо, які тварини демонструють при погрозі. Напр., метелики окремими видів раптовим рухом передніх крил відкривають на задніх крилах плями, схожі на великі очі, що надає їм загрозливого вигляду й може запобігти нападам хижака. Див. також *Забарвлення тварин*.

ДЕМОНСТРАЦІЯ політична — одна з форм масового виразу політ. настроїв шляхом проведення маніфестацій і мітингів. В умовах капіталізму — засіб боротьби трудящих за свої класові інтереси; за соціалізму — форма вияву волі й ентузіазму нар. мас. У Росії перші Д. п. проводили в 60-х рр. 19 ст. студентські й різночинна інтелігенція. В 70-х рр. у Д. п. активно включилися робітн. клас. Шляхом проведення Д. п. пролет. партія згуртовувала й дисциплінувала революц. сили. Видатною подією в історії революц. боротьби була *Харківська політична демонстрація 1900*, організована к-том РСДРП. Д. п. супроводилися такі виступи пролетаріату, як «*Обуховська оборона*» 1901 в Петербурзі, страйк 1902 в Ростові-на-Дону, *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*, що охопив значну частину України й Закавказзя. Д. п. поряд

з *Жовтневим всеросійським політичним страйком 1905* відіграла важливу роль у підготовці *Грудневого збройного повстання 1905*. В ході Лютневої революції 1917 Д. п. переросла в збройне повстання, внаслідок якого було повалено самодержавство. Квітнева, червнева й липнева Д. п. 1917, які прокотилися по всій країні, в т. ч. на Україні, були важливим етапом у переростанні бурж.-демократичної революції в соціалістичну й проходили під більшовицькими лозунгами. З перемогою Великої Жовтні соціалістич. революції Д. п. в Рад. країні набули нового змісту. Вони виражають морально-політ. єдність рад. народу, наочно демонструють досягнення в будівництві комунізму й повсюди проходять у дні всенар. свят. Д. п. ще більше згуртовують рад. народ навколо КПРС, виховують його в дусі рад. патріотизму, пролет. інтернаціоналізму. Аналогічний характер Д. п. мають у країнах соціалістичної співдружності. В капіталістичних країнах Д. п. є могутньою зброєю прогресивних сил у боротьбі проти імперіалізму, неоколоніалізму й расизму, за збереження миру в усьому світі, за соціалізм.

ДЕМОС (грец. δῆμος — народ, населення) — вільне населення давньогрецьких полісів, яке мало громадянські права. Складався з ремісників (деміургів) і дрібних землеробів (геоморів, або агроїків). Д. протистояли, з одного боку, родової аристократії (*евпатриди*) й торг. знаті, а з другого, — неповноправній верстві суспільства (*метеки, вільновидпущеники*) й раби. Пізніше, з кін. 5—4 ст. до н. е., Д. почали називати бідну (переважно міську) частину населення.

ДЕМОСФЕН (Δημοσθένης; бл. 384 до н. е., Пелія, Аттика — 322 до н. е., Калаврія) — давньогрецький оратор і політ. діяч. Н. в сім'ї майстра-зброра. Оволодів ораторським мистецтвом, складав промови для інших, викладав риторику, виступав у суд. процесах, нар. зборах (збереглися 61 промова й 56 виступів). Все життя боровся за незалежність Афін (див. *Афіни Стародавні*) та об'єднання грец. полісів проти *Македонії*. Виголосив ряд пристрасних промов, спрямованих проти македонського царя *Філіппа II* (відомі під назвою «Філіппіки»). У кінці життя, переслідуваний ворогами, втік з Афін і незабаром отруївся.

Т.: Рос. перекл. — Речи. М., 1954.

ДЕМПІНГ (англ. dumping, букв. — скидання) — продаж товарів монополіями, а також фірмами, які безпосередньо не зв'язані з виробництвом, або урядовими органами на зовн. ринках за викидними цінами, тобто за цінами, нижчими за витрати виробництва. Характерні риси Д.: велика різниця між високими внутрішніми й низькими експортними цінами, експансіоністські методи придушення конкурентів і завоювання ринків. В епоху імперіалізму Д. набуває масового характеру. Для сучас. етапу *загальної кризи капіталізму* характерним різновидом Д. є валют-

ний Д. — експорт товарів за цінами, нижчими за світові, з країн зі знеціненою валютою.

ДЕМУЛЕН (Desmoulins) Бенуа-Каміль (2.III 1760, Гіз — 5.IV 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*, адвокат і журналіст. Напередодні 14.VII 1789 закликав до антимонархічного збройного повстання. Депутат *Конвенту*, боровся проти *жирондистів*. Підтримував права *якобінців* на чолі з Ж. Дантоном. Видавав газ. «*Ле в'є Кордельєр*» («Старий кордельєр»). Виступав проти закону про максимум, революц. терору, критикував політику М. Робесп'єра. За вироком Революц. трибуналу Д. гільотиновано.

ДЕМУРІНЕ — селище міського типу Межівського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,1 тис. ж. (1978). Цех кислототрихних виробів Просянського каолінового комбінату, хлібо-, овоче- й бурякопрямий пункт. Восьмирічна школа, лікарня. Будинки культури, б-ка. Засн. 1922.

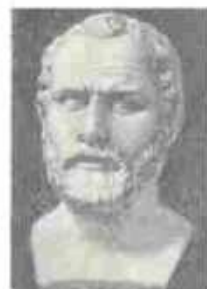
ДЕМУТ-МАЛИНОВСЬКИЙ Василь Іванович [2 (13).III 1779, Петербург — 16 (28).VII 1846, там же] — російський скульптор-монументаліст. У 1785—1800 навчався в петерб. АМ у М. Козловського, Академік з 1807. Разом з С. Пименовим виконав скульптурне оформлення найважливіших тогочасних споруд Петербурга. Серед робіт Д.-М. — статуя Андрія Первозваного для Казанського собору (1808), група «Викрадення Прозерпіни» для Гірничого ін-ту (1808—11), скульптури арки Гол. штабу (1827—28); проект пам'ятника князю Володимирі в Києві (у співавторстві з К. Тоном виконав 1850—53 скульптор П. Клодт).

Лит.: Шмидт І. М. Василь Іванович Демут-Малиновський. М., 1960.

ДЕМУЦЬКИЙ Данило Порфирівич [4 (16).VII 1893, с. Охматів, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл. — 7.V 1954, Київ] — український рад. кінооператор, засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1944) й УРСР (з 1954). Син П. Демущького. В 1917 закінчив Київ. ун-т. Був фотографом (золота медаль на Міжнарод. виставі ужиткових мистецтв у Парижі, 1925). З 1925 — на Одес. кінофабриці ВУФКУ, де зняв фільм «*Два дні*» (1927). Кілька фільмів створив у співдружності з О. Довженком: «*Арсенал*» (1929), «*Земля*» (1930), «*Іван*» (1932, разом з операторами Ю. Євельником і М. Глідером). На Ташкентській кіностудії зняв фільми: «*Насреддин у Бухарі*» (1943), «*Тахір і Зухра*» (1945), «*Пригоди Насреддина*» (1947); на Київ. кіностудії — «*Подвиг розвідника*» (1947), «*Тарас Шевченко*» (1951) та ін. Держ. премія СРСР, 1952.

Лит.: Кожно Л. Данило Порфирівич Демущький. К., 1965.

ДЕМУЦЬКИЙ Порфирій Данилович [10 (22).III 1860, с. Янишівка, тепер с. Іванівка Ставищенського р-ну Київ. обл. — 3.VI 1927, Київ] — український рад. фольклорист, хорівий диригент і композитор. Муз. освіту здобув у Київ. духовній семінарії (1876—82). Після закінчення мед. ф-ту Київ. ун-ту



Демосфен.
Скульптура Полієвкта.
Мармур. 3 ст. до н. е.
Римська копія.



Б. К. Демулєн.



В. І. Демут-Малиновський.
Російський Сцевола.
Гіс. 1813. Державний
Російський музей, Ленінград.

(1889) працював лікарем в с. Охматові на Київщині. Збирав і обробляв нар. пісні; організував нар. хор, з яким виступав у багатьох місцевостях України. В репертуарі хору були укр. нар. багатоголосні пісні, що виконувалися у нар. стилі. В 1918 Д. переїхав до Києва; з 1921 працював у етногр. комісії АН УРСР, був професором Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка. Підтримував творчі зв'язки з профес. (капела «Думка») й самодіяльними хоровими колективами, активно пропагував укр. нар. пісню. Автор вокальних творів («Дума про Федора Безридного», «Заповіт та ін. на тексти Шевченка»). Тел.: Ліра і її мотиви. К., 1903; Українські народні пісні. К., 1931.

ДЕМЧЕНКО Василь Григорович (17.III 1831, Золотоніський повіт, Полтавщина — 9.V 1914) — український юрист. Н. в сім'ї дворянина. В 1854 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. З 1861 викладав у цьому ж ун-ті (професор цив. права). Осн. праці: «Історичне дослідження про показання свідків за російським правом до Петра Великого» (1859), «Сутність спадщини і закликання до спадкування за російським правом» (1877).

ДЕМЧЕНКО Марія Софронівна [н. 26.VIII (8.IX) 1912, с. Старосілля, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.] — ініціатор масового руху колгоспників за високі врожай цукр. буряків. Член КПРС з 1939. В 1935 на 2-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Д. як ланкова старосільського колгоспу ім. Комінтерну взяла зобов'язання виростити високий на той час урожай цукр. буряків — по 500 ц/га (з кожного гектара закріпленої за ланкою Д. ділянки було зібрано по 523,7 ц коренів). Почин Д. перетворився на масове соціалістичне змагання п'ятисотенниць. У 1945 Д. закінчила Київ. с.-г. ін-т. З 1945 працювала (до 1958 агрономом) у колгоспі ім. Л. Л. Васильєва (тепер Вишгородського р-ну Київ. обл.), потім на дослідній ділянках у радгоспі ім. Л. Л. Васильєва. З 1963 — на пенсії. Автор книги «Полюби землю» (1973). Депутат Верх. Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орден Леніна.

ДЕМЧЕНКО Микола Несторович [9 (21).V 1896—30.X 1937] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1916. Н. у м. Лебелі (тепер райцентр Сум. обл.). Був секретарем Самарського губкому РКП(б) у 1920—21, пізніше — наркомом РРФСР. У 1923—25 — секретар Волинського губкому КП(б)У. У 1925—27 — заст. наркома РСІ УРСР — заст. голови ЦКК КП(б)У, заст. наркома землеробства УРСР. В 1928—29 — секретар Київ. окружного КП(б)У, в 1929—32 — наркомзем УРСР. З 1932 — секретар Київ., пізніше Харків. обкомів КП(б)У. З 1936 — перший заст. наркома землеробства, з 1937 — нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. У 1934 обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б). На VIII конференції КП(б)У обраний кандидатом, на X—XII з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1928—31 —

кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, 1931—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

ДЕМЧУК Остап Якович (літ. псевд. — Стах Юхименко, Стась Біднота, Юхт; 1900, с. Княжин, тепер Чуднівського р-ну Житомир. обл. — 1945) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922. Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Композачники» (1925), «Верболози», «Очі», «Прігоди на маневрах», «Чудо», «Ювілей» (усі — 1930), «На соціалістичних рейках» (1932); роман «Чорнозем» (1933), «Повість про мачуху» (1941).

ДЕМ'ЯН Лука Васильович (6.VI 1894, с. Верхні Ворота, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл. — 16.V 1968, м. Мукачеве) — український рад. письменник. Автор збірок оповідань «Чорт на весіллі» (1921), «Відьма» (1924), «Із села» (1943), в яких відобразив тяжке життя закарпатського селянина. Після 1945 написав ряд повістей, оповідань і нарисів на сучасні теми. Д. відомий і як збирач фольклору (зб. казок «Захарована підкова», 1959; «Чарівне серце», 1964; «Калки», 1969).

Тел.: Зустріч. Ужгород, 1961; Оповідання синів Карпат. К., 1964; Голодний похід. Ужгород, 1977; Р. о. с. п. е. к. л. — Свадьба без жениха. М., 1965.

ДЕМ'ЯН БЕДНИЙ — див. Бедний Дем'ян.

ДЕМ'ЯНОВ Микола Якович [15 (27).III 1861, м. Твер, тепер Калінін — 19.III 1938, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1929). В 1886 закінчив Моск. ун-т. З 1887 працював у Петровській лісній і землеробській академії, з 1935 — в Ін-ті органічної хімії АН СРСР. Розробив заг. метод добування нормальних насичених ліктолів, некасічених спиртів та ізомерних ім оксидів. Уперше добув і дослідив тетра- й пентаметиленліктолі та їхні оксиди. Вивчав дію оксидів азоту на стилинові вуглеводні. Відкрив заг. закономірність ізомеризації карбоциклічних систем (перегрупування Дем'янова). Премія ім. В. І. Леніна, 1930, премія ім. О. М. Бутлерова, 1924.

ДЕМ'ЯНЧУК Василь Климентійович [13.I 1897, с. Надвір'я, тепер місто, районний центр Івано-Франк. обл. — 20.XI 1942] — український рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1922). Працював в АН УРСР (з 1919). Автор праць з укр. мови й історії мовознавства: «Гнат (Ватрош) Ягич (1878—1923)» (1924), «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.»», «Бібліографічний огляд української діалектології за рр. 1914—1927», «До характеристики гуцульського говору» (усі три — 1928). Літ.: Жовтобрих М. А. Василь Климентійович Дем'ячук. «Мовознавство», 1972, № 1.

ДЕНАРІЙ (лат. denarius, бука., — той, що складається з десяти) — основна римська срібна грошова одиниця. Початок карбування — 269 до н. е. (вага в різний час 4,55—3,41 г). З 3 ст. випуск Д. припинявся. На тер. УРСР знаходять скарби Д. і окремі монети.

ДЕНАТУРАЦІЯ білків (від де... і лат. natura — природні властивості) — зміна природних властивостей білків, спричинена зміною просторової структури їхніх макромолекул. Відбувається під впливом високої т-ри, ультрафіолетового й іонізуючого випромінювання, ультразвуку, кислот, лугів, органічних розчинників тощо. В основі Д. б. лежать зміни їхньої вторинної, третинної й четвертинної структури. Проявляється в обмеженні розчинності білків, підвищенні в'язкості білкових розчинів, у втраті здатності їх до кристалізації, ферментативної активності тощо. Д. б. може бути зворотною (ренатурація) з відновлюванням первинних властивостей.

ДЕНАТУРОВАННИЙ СПИРТ — етиловий спирт-сирець, до якого додаються неприємні на смак і смак речовини, що розчиняються в ньому і важко виділяються з нього звичайними методами. Застосовують Д. с. як розчинник лаків і політур, для тех. потреб.

ДЕНАЦИФІКАЦІЯ — процес ліквідації наслідків фашизму в держ., громадсько-політ. та екон. житті Німеччини після розгрому гітлерівської диктатури. Д. мала стати основою демократичних перетворень у країні. Проводилася на основі ухвал Кримської конференції 1945, Потсдамської конференції 1945 й постанови Контрольної ради в Німеччині (жовтень 1945), які передбачали ліквідацію націонал-соціалістичної партії, пов'язаних з нею орг-цій і установ, забезпечення невідновлення їх у будь-якій формі, скасування фашист. законодавства, проведення демократичних реформ у всіх галузях життя країни, покарання воєнних злочинців — винуватців 2-ї світової війни. Д. послідовно проводилася тільки в рад. зоні окупації. Зрив Д. в амер., англ. і франц. зонах призвів до відродження в Зх. Німеччині реакційних мілітаристських сил.

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від де... і націоналізація), реприватизація — повернення державою націоналізованих підприємств і майна у приватну власність. Часткова Д. після 2-ї світової війни здійснена майже в усіх капіталістичних країнах Зх. Європи шляхом продажу частин акцій держ. підприємств приватним особам. Різновидом Д. є продаж монополій за низькими цінами підприємств, збудованих за держ. рахунок (напр., у США). Трудящі виступають проти Д., вбачаючи в держ. властності засіб обмеження екон. могутності монополій. У країнах, що розвиваються, Д. проводять реакційні й консервативні режими нерідко під тиском іноз. капіталу, який ставить у залежність від Д. екон. і політ. допомогу з боку імперіалістичних держав.

ДЕНБРОВСЬКИЙ Єгор (пр. н. і см. невід.) — український гравер кінця 18 ст. У Києві на Подолі мав власну кінгарию. В 1792 організував приватну друкарню, в якій таємно видавав (а потім продавав) ксилографії, у т. ч. з текстами не дозволених синодом молитов з малюнками і гравюрами в характері народного лубка. В Києво-



П. Д. Демуцький.



Д. П. Демуцький.



М. С. Демченко.



М. Я. Дем'янов.

Печерському історико-культурному заповіднику зберігаються дві дошки його роботи: одна з текстом акафіста «Богородице дево, радуйся», інша — з текстом «Ісповедання поведінки кожного до прилещуючого».

ДЕНВЕР — місто на Зх. США, на р. Саут-Платт, адм. центр штату Колорадо. 515 тис. ж. (1970). Важливий трансп. вузол. Значний пром. центр — підприємства маш.-буд. (гірнич. устаткування, с.-г. знаряддя, радіоелектронні прилади тощо) й харч. (особливо м'ясної й цукр.) пром.-сті. Розвинуті хім., гума, вогняна пром.-сть. Ун.-т (з 1864). Д. засн. 1858.

ДЕНДРАРІЙ, дендрологічний сад (від грец. *dendron* — дерево), арборетум — колекція живих дерев і кущів, що можуть рости й зимувати в певній місцевості у відкритому ґрунті (незахищеному від морозів, снігу, зливи тощо). Д. має наук., навч., культур.-осв. і виробнич. значення. На Україні найбільш багаті колекції дерев і чагарників є в Д. Нікітського бот. саду АН УРСР, Центр. республіканському ботанічному саду АН УРСР, в дендропарках тощо.

ДЕНДРИТ (від грец. *dendron* — дерево) — деревинний зросток кристалів. Д. утворюються з розчинів, пари або розплавів при швидкій кристалізації речовини в тонких тріщинах, у в'язкому середовищі тощо. Найпоширенішими є Д. самородних металів — міді, срібла, золота, а також гідроксидів марганцю й заліза. Д. льоду є сніжинки.

ДЕНДРИТ — розгалужений відросток нервової клітини (нейрона). Сприймає збуджуючі або гальмівні впливи (імпульси нервові) ін. нейронів чи рецепторних клітин (іноді — безпосередньо мех., хім., теплові подразнення) і проводить їх до тіла клітини. У нервовій клітині може бути від одного до багатьох дендритів. Див. також Аксон.

ДЕНДРОЛОГІЯ (від грец. *dendron* — дерево і *logos* — вчення) — розділ ботаніки, що вивчає деревні рослини, їхню морфологію, систематику, екологію, фітоценологію та географію й використання в нар.-г.-ві. Дані Д. широко використовуються в теорії й практиці лісівництва, зеленого будівництва тощо. Значний вклад у розвиток Д. внесли вітчизн. дослідники географії й ботаніки С. П. Крашенинников, К. І. Максимович, М. М. Пржевальський, Г. Ф. Морозов, В. Л. Комаров, зокрема українські вчені Г. М. Висоцький, П. С. Погребняк та ін. Спец. курс Д. викладають на лісгосп. ф.-тах лісотех. та с.-г. вузів, у лісових та будівельних технікумах.

ДЕНДРОПАРК — парк ландшафтного типу, що його створюють на базі природних ділянок лісу і штучного дендрарію. Має у своєму складі систему мальовничих водойм (ставків, озер), печер, гротів і споруд садово-паркової архітектури (павільйонів, альтанок та ін.). Д. прикрашають фонтани, каскадами тощо. Об'єкти туризму. На Україні відомі Д. — «Олександрія» в Білій Церкві, «Софіївка» в Умані, «Веселі Бобо-

веньки» в Кіровоградській обл., «Троїлиць» у Чернігів. обл. та ін. **ДЕНЕБ**, α Лебеда — зоря 1,3 візуальної зоряної величини. Віддає від Сонця до Д. бл. 500 парсек, світність у 51 000 разів більша за сонячну.

ДЕНИСЕНКО Володимир Терентійович (н. 7.І 1930, с. Медвин, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1959. В 1956 закінчив Київ. ін-т театр. мист. ім. Карпенка-Карого і почав працювати на Київ. кіностудії ім. Довженка. Постановив фільми: «Солдатка» (1959), «Роман і Франческа» (1960), «Мовчать тільки статуї» (1962), «Сон» (1964), «На Київському напрямі» (1967), «Важкий колос» (1969), «Осяяння» (1971), «Повість про жінку» (1973), «Женці» (1978). Більшість з них — за власними сценаріями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

ДЕНИСЕНКО Григорій Іванович (н. 29.ІV 1919, с. Ходорів, тепер Ржищівського р-ну Київ. обл.) — український рад. вчений у галузі електроенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1948) Львів. політех. ін-ту викладав у ньому (в 1963—71 — ректор). З 1971 — ректор Київ. політех. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженню одночасної передачі електроенергії змінним і постійним струмом по спільних проводах, проблемам створення матем. моделей передачі енергії пульсуючим струмом, вивчення електромагн. процесів у таких передачах, використання енергії сонця, вітру, води в нар.-г.-ві тощо. На XXV з'їзді Компартії України був обраний кандидатом у члени ЦК КП України. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

ДЕНИСОВ Сергій Прокопович [12 (25).XII 1909, Розсош, тепер район Ворон. обл. — 6.VI 1971, Москва] — рад. воєначальник, генерал-лейтенант авіації (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1940). Член КПРС з 1930. В Рад. Армії з 1929. Учасник нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39, бойових дій на р. Халхін-Голі (1939), рад.-фініл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир авіац. д-лії і начальник військ. авіац. школи. З 1944 — на керівній роботі в Управлінні ВПС Рад. Армії. З 1947 — у відставці через хворобу. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДЕНИСЮК Юрій Миколайович (н. 27.VII 1927, Сочі) — російський рад. фізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1970). Після закінчення Ленінгр. ін-ту точної механіки (1954) працює в Держ. оптичному ін-ті (з 1961 — зав. лабораторією). Наук. праці з фіз. оптики. Розробив метод голографії з записом у 3-вимірних середовищах (1962). Дослідження в галузі практичного застосування голографії, зокрема — реєстрації і проєкції зображень стосовно до створення об'ємного кіно. Нагороджений орденом «Знак

Пошани», медалями. Ленінська премія, 1970.

ДЕНІ (справж. прізвище — Денисов) Віктор Миколайович [24.ІІ (8.ІІІ) 1893, Москва — 3.VIII 1946, там же] — російський рад. графік, засл. діяч мист. РРФСР (з 1932). Навчався у М. Ульянова. На поч. 20 ст. працював у гумористичних журн. «Будильник», «Сатирикон» та ін. В період громадян. війни створив численні плакати («Капітал», 1920; «Установчі збори», 1919, варіант 1921). Ряд плакатів присвятив Україні, її боротьбі проти інтервентів. З 1921 працював у гал. «Правда». Автор низки гострих політ. карикатур. В роки Великої Вітчизн. війни знову звернувся до жанру плаката («На Москву! Хохлі Від Москви: ох!», 1941, та ін.). Літ.: Свиридова І. А. Віктор Миколайович Денис. М., 1978.

ДЕНІ (Denis) Ернест (3.І 1849, Нім — 4.І 1921, Париж) — французький історик-славіст. Викладав в ун-тах у Греноблі, Бордо, з 1896 — в Сорбонні. У 1920 заснував при Паризькому ун-ті Ін-т слов. досліджень. Осн. праці присвячені історії Чехії 15—17 ст. **ДЕНІ** (Denis) Моріс (25.XI 1870, Гранвіль, Нормандія — 3.XI 1943, Сен-Жермен-ан-Ле, поблизу Парижа) — франц. живописець. Навчався в академії Жюльєна та Школі красних мистецтв — у Парижі. Творчість Д. близька до сюрреалізму. Писав картини на реліг. та міфологіч. теми («Марфа і Марія», 1896; 11 панно «Історія Псіхеї», 1908—09, ДЕ), портрети, пейзажі.

ДЕНІКІН Антон Іванович (1872, біля Варшави — 1947, Анн-Арбор, штат Мічиган, США) — генерал-лейтенант царської армії (1916). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції один з організаторів білогвардійської Добровольчої армії. Головнокомандуючий контрреволюц. збройними силами Пд. Росії (див. Денікінець). У квітні 1920, після розгрому його військ, втік за кордон.

ДЕНІКІНЩИНА — режим, встановлений білогвардійською контрреволюцією на чолі з генералом Денікіним 1919 на Півдні Росії та на Україні. За своїм соціальним змістом Д. — військ. диктатура рос. поміщиків і великої буржуазії. Провідна роль у політ. керівництві білогвард. контрреволюцією належала кадетам.

На поч. 1919 Денікіну вдалося захопити Пн. Кавказ, об'єднати під своїм командуванням козачі війська Дону й Кубані, одержати через чорномор. порти від зах. імперіалістів значну кількість зброї, боєприпасів, спорядження. Збройні сили його складалися з Добровольчої армії, Донської і Кубанської козачих армій. Навесні 1919 на Пд. став зав'язуватися гол. вузол громадян. війни (див. Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20 в Росії). Влітку, після тривалих боїв (див. Луганська оборона 1919), білогвардійці захопили Донбас, значну тер. під Царициною (тепер Волгоград) до Харкова і Катеринослава (тепер Дніпропетровськ). У липні денікінці поча-



Дендрит самородної міді.



В. М. Дені. «На шляху контрреволюції». Плакат. 1920.

ли похід на Москву. Одночасно значні сили було кинуто на Україну. До жовтня війська Денікіна окупували майже всю її територію. Д. супротивлявся масовими репресіями проти трудящих. Лише в Одесі без суду й слідства було розстріляно понад 3 тис. чол., у Харкові — бл. 2 тис., у Катеринославі — понад 3 тис. Проводили великодерж. шовіністичну політику «єдиної і невідомої Росії», цей режим не визнавав укр. нації; укр. мова і культура зазнавали переслідувань. Під час Д. в усіх повноцінних виявлялася контрреволюція, суть угодовських партій. Меншовики та есери стали прямими пособниками Денікіна. Укр. бурж. націоналісти, боячись відновлення Рад. влади, прагнули укласти союз з Денікіним (див. *Петлюристична*). Рад. уряд і ЦК РКП(б) вжили заходів для розгрому військ Денікіна. У денікінському тилу діяло більшовицьке підпілля, розгорнулася партизанська боротьба (див. *Партизанський рух 1918—20, Багачанська республіка 1919, Висунська республіка 1919*). Для керівництва боротьбою трудящих на поч. липня 1919 було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України* на чолі з С. В. Косіором. Селяни-середняки, переконавшись в антир. суті Д., рішуче повернули на бік Рад. влади. Після тривалих запеклих боїв (див. *Воронезько-Касторненська операція 1919, Київські операції 1919, Донбаська операція 1919, Харківська операція 1919*) білогвардійців було розбито. Протягом січня і 1-ї пол. лютого 1920 завершено визволення України, а в березні денікінців було розгромлено й на ін. ділянках фронту. Недобитки їхніх військ закріпилися в Криму (див. *Врангеліщина*).
Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 39. Всі на боротьбу з Денікіним! — Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні; т. 40. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіними; Історія громадянської війни в СРСР, т. 4. М., 1959; Громадянська війна на Україні, 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. Ю. Ю. Конюхов.

ДЕНІТРИФІКАЦІЯ (від *de...* грец. *nitron* — селітра і лат. *factio* — роблю) — відновлення мікроорганізмами *nitratio* (солі азотної к-ти) ґрунту до молекулярного азоту. Необхідну для відновлення нитратів енергію *денітрифікуючі бактерії* дістають, окислюючи без участі кисню повітря різні органічні сполуки (вуглеводи, солі органічних к-т, спирти тощо). В госп. відношенні Д. шкідлива, бо призводить до збіднення ґрунту на потрібні рослинам сполуки азоту. Засіб боротьби: *окультурювання ґрунту*.

ДЕНІТРИФІКУЮЧІ БАКТЕРІЇ — бактерії, які в анаеробних (див. *Анаеробіоз*) умовах відновлюють нитрати. Кисень нитратів вони використовують для окислювання органічних сполук. Деякі Д. б. можуть відновлювати нитрати, окислюючи сірку. В аеробних умовах (див. *Аеробіоз*) Д. б. діють як амоніфікатори — розкладають азото-

вімісні органічні речовини до аміаку. До Д. б. належать представники родів *Pseudomonas*, *Thiobacillus* та ін. Поширені Д. б. в ґрунті й воді. Див. також *Денітрифікація*.

ДЕННЕ КІНО — демонстрування кінофільмів при денному або штучному освітленні; галузь *кінематографії*. Найефективнішим є проєктування кінофільму на проєктований *кінопроєкційний екран*, захищений від стороннього світла з боку *кінопроєкційного апарата* (спец. споруду) і з боку глядачів (тінювим щитом). В такий спосіб кінофільми демонструють у відкритих кінотеатрах або на майданчиках задовго до сутінків, у навчальних закладах (для супроводу лекцій) тощо. В СРСР перший кінофільм при денному освітленні продемонстровано (1925) на проєктованому екрані.

ДЕННІ МЕТЕЛИКИ — серія (група) родин *метеликів*. Те саме, що й *булавоуси*.

ДЕННІС (Dennis) Юджин (10.VIII 1904, Сіетл — 31.I 1961, Нью-Йорк) — діяч американського й міжнар. комуністичного руху. Член Компартії США з 1927. Н. в сім'ї робітника. Працював електриком, теслярем, докером. Брав активну участь у страйковому русі. З 1938 — член Нац. к-ту Компартії США. В 1944—45 разом з У. Фостером та ін. амер. марксистами-ленінцями вів боротьбу з ревізіонізмом і ліквідацістством у Компартії США. В 1946—57 — генеральний секретар, 1957—59 — секретар, з 1959 — голова Нац. к-ту компартії. Не раз зазнавав репресій і переслідувань, 1951—55 перебував у ув'язненні.

ДЕНОМІНАЦІЯ (від *de...* і лат. *nomination* — найменування) — зміна номінальної вартості грошових знаків для спрощення й полегшення платіжного обороту, обліку і розрахунків та надання більшій повноцінності нац. *валюти*. При Д. грош. знаки попередніх випусків обмінюють на нові у співвідношенні, що забезпечує заміну великої кількості старих *грошей* меншою кількістю нових. В СРСР Д. проведено 1921 та 1922 для ліквідації в *грошовому обігу* наслідків 1-ї світової війни, іноз. воєнної інтервенції та громад. війни і підготовки *грошової реформи* 1922—24. Д. проводилась і 1961. Старі гроші замінювалися новими у співвідношенні 10 : 1. Відповідно в 10 раз знижувалися ціни на товари. Після 2-ї світової війни 1939—45 проведено Д. в ряді зарубіжних держав.

ДЕНОНСАЦІЯ (від франц. *dénoncer* — скасовувати, розривати) — в міжнар. праві повідомлення однією державою іншій про відмову від укладеного між ними договору. В СРСР право Д. міжнар. договорів СРСР належить Президії Верховної Ради СРСР (п. 6 ст. 121 Конституції СРСР).

ДЕНСИМЕТРІЯ (від лат. *densus* — густий і грец. *metreo* — вимірюю) — вимірювання *густини* рідин і твердих тіл. Густина рідин визначають *ареометрами*, *підометрами* або *густинимірами* (денсиметрами). Для вимірювання густини твердих тіл застосовують ме-

тод гідростатичного зважування, що ґрунтується на *Архімедовому законі*. За цим методом тверде тіло зважують на ареометричних, технічних, аналітичних або зразкових вагах спочатку в повітрі (вимірюючи його масу), а потім — у рідині (звичайно в дистильованій воді), густина якої відома. Різниця зважувань становить об'єм тіла; густину визначають відношенням маси до цього об'єму.

ДЕНСИТОМЕТР — прилад для денситометрії проявлених чорнобілих і кольорових *фотографічних матеріалів*. Д. (мал. с. 297) бувають: первинні, для яких ґрунтується на фіз. законах (напр., *Малюса закону*), і вторинні, що їх зв'язують з первинними; реєструючі і візуальні. Є й мікроденситометри (їх наз. і *мікрофотометрами*) та Д. універсальні. Л. Буренков.

ДЕНСИТОМЕТРІЯ (від лат. *densitas* — густина і грец. *metreo* — вимірюю) — вимірювання ступеня поглинання світла (оптичної густини) проявленими *фотографічними матеріалами*; розділ *фотографічної денситометрії*. Відносяться до Д., зважаючи на те, що оптична густина, або густина пошорілої ділянки світлочутливого шару, яка залежить від геом. будови (апертури) і спектрального складу світлових пучків, є осн. характеристикою проявленого зображення. Ця густина, за якою кількісно й оцінюють кінцевий фотографічний ефект, може бути (за способом вимірювання) регулярною та інтегральною, дифузною й ефективною. Її наз. монохроматичною, якщо вона виміряна за застосуванням монохроматичного пучка. Засобами Д. є *денситометри* і *мікрофотометри*. Особливий вид Д. — вимірювання кольорових полів у проявлених багатонасичених кольорових фотоматеріалах. Г. Л. Буренков.

ДЕНТИН (від лат. *dens* (dentis) — зуб) — тканина, що становить основну масу зуба. Дуже міцна завдяки високій вмісту неорганічних сполук (до 70—72%). Осн. речовина Д. побудована з *колагенних волокон* і міжволоконної аморфної речовини; осн. речовину пронизують численні канали, в які проникають відростки клітин одонтобластів, розміщених на периферії *пульпи*. Д. виявлено й у плакоїдній *лусці*.

ДЕНУДАЦІЯ (лат. *denudatio* — оголювання, розкривання) — сукупність процесів руйнування гірських порід водою, вітром, льодовиками тощо і перенесення продуктів руйнування до нижчих ділянок земної поверхні, де вони нагромаджуються. Внаслідок Д. вирівнюється рельєф, знижуються окремі ділянки земної поверхні, утворюються *недимиенти*, *пенеплени* та ін. Інтенсивність процесів Д. залежить від *тектонічних рухів* і кліматичних особливостей району, де відбувається Д., від петрографічного складу гірських порід, характеру ґрунтового-рослинного покриву та діяльності людини. М. В. Шербакова.

ДЕНЬГА, денга — російська срібна монета 14—18 ст. Була в обігу й на Україні. Спочатку з *граві* срібла карбували 200 Д., що дорівнювали моск. рахунковому карбованцю.



С. П. Денисов.



Ю. Деніс.



У дендропарку «Софіїнка» в місті Умані.

Після грошової реформи 1534 з гривні карбували 300 коп. або 600 Д. З поч. 18 ст. поряд із срібною карбували й мідну Д., що 1849—67 мала напис «денежка», а пізніше — «1/2 копійки».

ДЕОНТОЛОГІЯ [від грец. *δέον* (δέωτος) — належне і *λόγος* — вчення] — розділ етики, що розглядає проблеми обов'язку, сферу належного (того, що повинно бути), всі форми моральних вимог та їхнє співвідношення. Термін запровадив 1834 І. Бентам, який вживав його для позначення теорії моральності в цілому.

ДЕОНТОЛОГІЯ медична — сукупність етичних норм виконання медичними працівниками своїх професійних обов'язків.

Д. включає в себе проблему ступеня відповідальності мед. працівників за життя і здоров'я хворого, питання додержання лікарської таємниці, взаємовідносин мед. працівників між собою та ін. Відповідальність за хворого та його здоров'я — головна риса морального обов'язку мед. працівників. Необхідними є індивідуальний підхід до кожного хворого та індивідуальні засоби впливу на нього. Довіря до лікаря — одна з гарантій успішного лікування хворого. Міжнар. кодекс Д. затверджений (1949) Міжнар. лікар. т-вом у Женеві.

Лит.: Деонтология советского врача. К., 1976; Громова А. П. Права, обязанности и ответственность медицинских работников. М., 1976.

ДЕПАРТАМЕНТ (франц. *département*, від *départir* — розділяти) — 1) Адм.-тер. одиниця у Франції. 2) В деяких д-вах — назва відомства, міністерства (напр., Держ. Д. у США). 3) В дореволюц. Росії — відділ у ряді установ, іноді самостійний держ. орган.

ДЕПЕР'Є (Despériers, Des Périers) Бонавентур (бл. 1500, Арне-ледюк, Бургундія — 1543 чи 1544) — французький письменник-гуманіст. У книзі під лат. назвою «*Symbalum mundi*» («Кимвал світу», 1537) висміював як католицизм, так і протестантизм. Книгу було засуджено до спалення. Д. покінчив життя самогубством. У зб. новел «Нові забави й веселі розмови» (вид. 1558) картав монахів, суддів, схоластів, лікарів-шарлатанів.

Тв.: Рос. перекл. — Кимвал мира. — Новые забавы и веселые разговоры. М.—Л., 1936.

ДЕПЕСТР (Dépestre) Рене (н. 29.VIII 1926) — гаїтянський поет. Пише франц. мовою. Учасник революц. руху на Гаїті 1945—46. В 1946—57 навчався в Парижі. З 60-х рр. живе на Кубі. Ранні збірки: «Іскри» (1945) і «Кривавий сніп» (1946). На них помітний вплив поезії В. Маяковського. Автор гостро публіцистичних віршів на захист соціалізму (збірки «Паростки світла», 1951; «Принесені з морських просторів», 1952). Д. викриває расизм, осміює любов до батьківщини, прагнення трудящих до соціальної справедливості (збірки «Чорна руда», 1956; «Щоденник морської тварини») Написав «Легенду про друге життя Володимира Ілліча Леніна» (1969),

зб. нарисів «За революцію, за поезію» (1970), повісті та оповідання. Тв.: Рос. перекл. — Чёрная руда. М., 1961. В. С. Харитонов.

ДЕПЛАЗМОЛІЗ (від *де...* і *плазмоліз*) — відновлення нормального стану *протопласта* клітини, яка перебуває в стані плазмолізу, що характеризується відставанням протопласта від її оболонки. Здебільшого спостерігається при зануренні плазмолізованих клітин у воду або в розчин, менш концентрований за той, що спричинив плазмоліз.

ДЕПО (франц. *dépôt*, букв. — склад, сховище) — спец. транспортне підприємство, що забезпечує експлуатацію і ремонт *рухомого складу* залізниць і міськ. електротранспорту, а також пожежних машин. Розрізняють Д. локомотивні (електровозні, тепловозні і паровозні), вагонні (вантажні, пасажирські), моторвагонні, трамвайні, тролейбусні й пожежні. Стосовно до рухомого складу міськ. транспорту вживають і назву парк (напр., трамвайний, тролейбусний парки). Складовими частинами Д. є виробничі будівлі з енерг., підйомно-транспортним і технологічним устаткуванням для огляду і ремонту рухомого складу, пристрої для його очищення і миття, постачання паливом, водою, піском та ін. матеріалами, місця, де відстоюється резервний рухомий склад, а також адм.-госп. і побутові будівлі (приміщення).

В. С. Золотарьов.

ДЕПО КРОВІ — органи-резеруари у людини і вищих тварин, що можуть зберігати ізольовано від загального кровообігу частину (до 50%) усієї крові. Такими органами є селезінка, печінка, шкіра. Можливість цих органів резервувати кров зумовлена своєрідною будовою їхньої судинної системи. У селезінці частина крові потрапляє в міжклітинні простори і виявляється виключеною з заг. циркуляції крові; в заг. кровообіг вона включається при скороченні гладеньких м'язів селезінки. Діяльність Д. к. регулюється центральною нервовою системою. Залежно від особливостей фізіол. стану організму співвідношення циркулюючої й резервованої частин крові постійно змінюється. Важка фіз. праця, кисневе голодування, крововтрати зумовлюють вихід крові з депо у кров'яне русло; зниження функції кровообігу, навпаки, сприяє депонуванню крові. Вчення про Д. к. вперше сформулював рос. вчений С. П. Боткін (1875).

ДЕПОЗИТАРІЙ (від лат. *depositarius* — охоронець вкладу) — в міжнар. праві держава чи міжнар. орг-ція, якій учасники багатостороннього договору доручають зберігати оригінал договору, документи про його *ратифікацію*, про приєднання до договору ін. д-в тощо. Як правило, Д. визначається в тексті договору. Іноді призначають кілька депозитаріїв.

ДЕПОЗИТИ (від лат. *depositum* — річ, віддана на зберігання) — 1) Грошові суми або *цінні папери*, що їх вносять до держ. установ (банки, ощадні каси) для зберігання, які після настання певних умов

мають бути повернені власникові або за його вказівкою передані будь-якій ін. особі. В СРСР операції по Д. проводять судові, нотаріальні, митні, лікувальні та деякі ін. установи, а також громадяни. Не взяті в зазначені строки Д. перераховують до держ. бюджету. 2) *Вклади* в банках і ощадних касах.

ДЕПОЗИТНІ БАНКИ — банки, що в ряді капіталістичних країн здійснюють кредитні операції переважно за рахунок залучених *депозитів*. Див. також *Банки*.

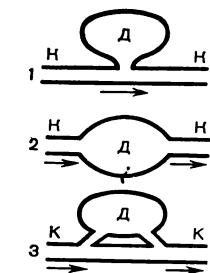
ДЕПОЛОВИЧ Лідія Платонівна [15 (27).XI 1869, с. Ковчин, тепер Куликівського р-ну Черніг. обл. — 20.III 1943, Київ] — український рад. педагог і методист початкової освіти. Закінчивши гімназію (1889), почала вчителювати в сільс. школі на Чернігівщині, з 1909 — учителька поч. школи в Чернігові, з 1927 — у школах Києва. Відома як складач і упорядник посібників для навчання грамоти: «Буквар», складений Д. у 1938, витримав до 1956 19 видань, «Буквар для шкіл грамоти», складений у 1940 для дорослих, витримав 6 видань (останнє — 1963). Померла від голоду під час тимчасової окупації Києва фашист. загарбниками.

ДЕПОНЕНТ (від лат. *depono* — кладу) — фізична або *юридична особа*, яка внесла цінності (звичайно гроші або цінні папери) в *депозит*.

ДЕПОРТАЦІЯ (лат. *deportatio* — вигнання, заслання) — особливий вид *заслання*, що застосовувався за кримінальним законодавством Франції у 18—19 ст. і полягав у виселенні політично неблагонадійних до франц. заморських володінь. В широкому розумінні Д. називають здійснюване в бурж. країнах примусове виселення з місця постійного проживання осіб, визнаних «соціально небезпечними».

ДЕПРЕСІЯ (від лат. *depressus* — пригнічений) в е к о н о м і ц і — фаза *капіталістичного циклу*, що настає безпосередньо за *економічною кризою* надвиробництва. Д. характеризується припиненням спаду і застоєм у виробн., недовантаженням підприємств, більш або менш масовим *безробіттям*, млявою торгівлею. Щоб вийти з становища екон. Д., капіталісти знижують витрати виробн., посилюють експлуатацію робітників, знижують заробітну плату, підвищують *інтенсивність праці* тощо. З розвитком загальної кризи *капіталізму* й загостренням усіх його суперечностей період Д. набуває затьожного характеру.

ДЕПРЕСІЯ в медицині — хворобливий стан пригніченості, пригнічення, скорботи, відчаю. Спостерігається при багатьох психічних захворюваннях. Найтипніше проявляється при *маніакально-депресивному психозі* і при т. з. реактивній депресії. Як вторинне явище депресивні стани можуть виникати і при різних захворюваннях внутр. органів тощо. Легка форма Д. виявляється у зниженому настрої, уповільненні психічних процесів, втраті ініціативи. При тяжкій формі Д. невмотивована туга



Депо крові. Ймовірна схема співвідношень між кров'яним руслом (КК) і місцем зберігання крові (Д) в різних депо крові: 1 — у селезінці; 2 — в печінці; 3 — в шкірі (стрілками позначено напрям руху крові в кров'яному руслі).

стає нестерпною, іноді вона поселяється за тривогою та жахом, хворі не знаходять собі місця, нерідко намагаються заподіяти собі смерть. Часто при Д. спостерігаються маячні ідеї самознищення і самоприниження. Д. супроводжується порушенням обміну речовин, ендокринно-вегетативними розладами. Лікування: медикаментозне (антидепресійними засобами), психотерапія, електротерапія тощо; хворих на тяжку форму Д. госпіталізують у психіатричні стаціонари.

«ДЕПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА» — буржуазна і реформістська концепція, спрямована на спростування марксистсько-ленінського вчення про місце і роль робітничого класу в сучасному капіталістичному суспільстві. Визначаючи пролетаріат як клас, що складається виключно з робітників, зайнятих фіз. працею, прихильники цієї концепції Д. Белла, Дж. Гелбрейт (США), Р. Арон, Ж. Фурастьє (Франція), Е. Кросленд (Великобританія), Р. Дарендорф (ФРН) та ін. твердять, що пролетаріат під впливом науково-технічної революції перетворюється на представників «середнього класу», ядром якого є службовці, і стає явищем минулого. Неспроможність цих аргументів полягає в тому, що «теоретики» Д. к. с. неправильно ототожнюють пролетаріат з найманими працівниками, зайнятими лише фіз. працею. Марксистська теорія не обмежує пролетаріат такими вузькими рамками. У вченні марксизму-ленізму про класи підкреслюється, що гол. класоутворюючим фактором є різке становище людей щодо засобів виробництва. «Розчинення» пролетаріату в ін. верствах бурж. суспільства на ділі означає його розширення за рахунок пролетаризації службовців, представників інтелігенції та ін. верств населення. До того ж кількість робітників у всіх капіталістичних країнах в дійсності не скорочується, а абсолютно зростає. Спостерігається не «Д. к. с.», а його подальша поділяючість на два антагоністичні класи — пролетаріат і буржуазію. Концепція «Д. к. с.» ставить собі за мету ідейно роззброїти трудящих, спростувати марксистське вчення про класи і класову боротьбу, про всебітньо-історичну революц. місію пролетаріату.

А. І. Кредісов.
ДЕПУТАТ (від лат. *deputo* — призначаю, зобов'язую) — 1) Вибірний член представницького держ. органу; в СРСР — повноважний представник і виразник волі виборців у Радах народних депутатів (див. *Народний депутат*). 2) Особа, уповноважена колективом (групою) для виконання певного доручення.

ДЕПУТАТСКА ГРУПА — в СРСР форма співробітництва депутатів Рад на основі добровільного об'єднання їхніх зусиль для виконання спільних завдань, наказів виборців, ефективного здійснення прав і обов'язків депутатів. В Д. г. можуть об'єднуватись депутати різних ступенів Рад народних де-

путатів за територіальною і виробничою ознакою на строк повноваження Рад. Так, територіальні Д. г. об'єднують депутатів, виборців округи яких суміжні або збігаються за територією в межах окремих мікрорайонів, житлово-експлуатаційних орг-цій, сіл, населених пунктів. Виробничі Д. г. об'єднують депутатів, зв'язаних спільною трудовою діяльністю на даному підприємстві, в орг-ції, установі або в їхніх підрозділах. Однією з форм діяльності депутатів є депутатські пости. Виконком Рад надають депутатам допомогу в створенні Д. г., спрямовують роботу Д. г. на здійснення завдань, що стоять перед Радами. Обсяг і зміст повноважень Д. г. та постів визначаються законодавством про Ради та їхніх депутатів.

В. С. Анджеєвський.
ДЕ РАДА (De Rada) Ієронім (29.XI 1814, с. Мак'я-Альбанесе, Козенца, Італія — 28.II 1903, там же) — албанський поет, вчений, політ. діяч. Один з визначних представників епохи нац. відродження в Албанії. Учасник нап.-визв. руху італ. народу 1848—49. В поемах «Пісні Мілоса» (1836), «Албанська рапсодія» (1866), «Нещасний Скандерберг» (1886) оспівував боротьбу алб. народу за нац. незалежність. Автор праць «Албанська грамати́ка», «Про давність албанської мови», «Характерні риси албанської мови та її грамати́ка».

ДЕРАЖНЯ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Вовк (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція, 8,7 тис. ж. (1978). Вперше Д. згадується в істор. джерелах поч. 16 ст. В 1614 дістала *магдебурзьке право*. З того часу до поч. 19 ст. була містом. В 1793 в складі Правобережної України возз'єднана з Росією. Деражняни брали активну участь у сел. русі під проводом У. Кармалюка. Рад. владу в Д. встановлено на поч. грудня 1917. З 1924 Д. — с-ще міськ. типу. В селищі — плодоконсервний, маслоробний, цегельний з-ди, ф-ка побутової хімії, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні та музична школи, профес. уч.-ще. 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинки культури, кіно-театр, бібліотека.

ДЕРАЖНЯНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Населення 49,7 тис. чол. (1978). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 3 селищам і 24 сілськ. Радам народних депутатів. Центр — смт Деражня. Д. р. розташований у межах *Подільської височини*. Поклади торфу, вапняків, глини, піску. Найбільша річка — *Вовк* (бас. Пд. Бугу). Ґрунти в основному снідо-сірі й сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, ясен) займають 12,7 тис. га. Серед пром. підприємств найбільші: деражнянський плодоконсервний і цегельний з-ди, ф-ка побутової хімії, харч.комбінат, Лозівський інструментальний, Божиковецький крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Деражня). Спеціалізація с. г. —

землеробство зернового і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 62,9 тис. га, в т. ч. орні землі — 53,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, цукр. буряки, картопля. Розвинуті садівництво та овочівництво. У Д. р. — 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Деражня, Комарівці, Коржівці. Автошляхів — 408 км, у т. ч. з твердим покриттям — 241 км. У районі — 42 заг.-освітні та муз. школи, профес.-тех. уч.-ще, 57 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 21 будинок культури, 36 клубів, кінотеатр, 50 кіноустановок, 50 б-к. У смт Деражні — районний краєзнавчий музей, у с. Коржівцях — музей історії. В с. Коричинцях (кол. Шляхові Коричинці) загинув У. Кармалюк. У Д. р. видається газ. «Прапор левізму» (з 1932).

Г. М. Беляков.

ДЕРАТИЗАЦІЯ (франц. *dératisation* — знищення пацюків) — заходи, спрямовані на знищення шкідливих гризунів (мишей, пацюків, ховрахів, полівок та ін.), які є носіями збудників *інфекційних хвороб* людини і тварин (чуми, туляремії, лейшманіозів, ящура) та завдають шкоди г-ву (псувають посіви, харч. продукти, фураж). Розрізняють Д. запобіжну і винищувальну. За *п о б і ж н а* Д. полягає в позбавленні гризунів їжі. Тому харч. продукти зберігають у відповідній тарі, складські приміщення будують на глибоких кам'яних фундаментах, підлогу бетонують, усі отвори закривають металевими сітками. Скирти обкопують канавами. В *в и н и щ у в а л ь н у* Д. проводять мех., хім. і біол. методами. До мех. методів належить застосування капканів, пасток; до хім. — отрут (зоокумарин, крисид та ін., див. *Зооциди*); до біол. — використання бактеріальних культур, котів, собак, хижих птахів.

ДЕРБЕНТ — місто республіканського підпорядкування Лаг. АРСР, райцентр; порт на узбережжі Каспійського м. Залізнична станція. 69 тис. ж. (1977). Відомий з 5 ст. як фортеця. З 10 ст. — центр феод. князівства. В 16 — на поч. 18 ст. перебував під владою Ірану (1722—35 — в складі Росії). В 1747 виникло Дербентське ханство з центром у Д. За Гюлістанським мирним договором 1813 Д. відійшов до Росії. В 1904 в Д. засновано с.-д. групу. В лютому 1917 створено Рад.у робіт. і солдатських депутатів.



Денситометри:
1 — для кольорових
фотоматеріалів;
2 — для чорно-білих
фотоматеріалів.



ДЕРБІ

Рад. владу встановлено на поч. грудня 1917. Підприємства маш.-буд. (з-ди «Електросигнал» та шліфувальних верстатів), легкої (вовнопрядильна, швейна, килимова ф.-ки, килимовий комбінат), харч. (консервний, коньячний комбінат; виноробний, молочний, пивобезалкогольний з-ди та ін.) і буд. матеріалів пром-сті. 4 серед. спец. навч. заклади. Лезгинський театр, краєзнавчий музей.

Архит. пам'ятки: стіни й фортеці Дербент, оборонної системи (з 6 ст.).



Дербент. Фортечна стіна та башти. 6 ст.

комплекс Джума-мечеть (8—14 ст.) і медресе (15—19 ст.); Мінарет-мечеть (14—19 ст.); Кирхляр-мечеть (17 ст.), лазні (17—18 ст.), Ханський мавзолей (18 ст.); руїни ханського палацу (18 ст.); гауш-вахта (19 ст.). За рад. часу Д. реконструйовано, збудовано нові житл. квартали й громад. будівлі.

ДЕРБІ — місто в центральній частині Великобританії, на р. Деруент, адм. центр графства Дербішир. 218 тис. ж. (1974). Вузол залізниць. Гол. галузь пром-сті — трансп. машинобудування. Розвинута текст. та шкіряна пром-сть. Виготовлення фарфорових виробів. Художня галерея. Архит. пам'ятки 14—19 ст.

ДЕРБІ (англ. derby) — іподромні випробування (скачки) для чистокровних 3-річних скакових коней на дистанції 2400 м (на зарубіжних іподромах 2414 м, або 1,5 милі) і 4-річних ризаків на дистанції 1600 м. Д. організував уперше лорд Дербі в Англії (1778); в Росії запроваджено 1886. В СРСР за типом Д. організовують змагання на завоювання Великого всесоюзного призу.

ДЕРВІШ (перс. — жабрак) — мусульманський чернець, послідовник *суфізму*. Орден Д. почали виникати в 11 ст. Основу вчення Д. становить ідея особистого спілкування людини з богом шляхом містичного екстазу. Значна частина Д. займається жабрацтвом, вороженням тощо. Орден Д. існують нині в Пакистані, Індії, Індонезії, Ірані, деяких країнах Африки.

ДЕРГАЧІ (до 1943 — Деркачі) — місто Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Лопані (бас. Дону). Залізнична станція. Засн. в 17 ст. як слобода Деркачі. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X. 1941—19.VIII. 1943) в селищі діяв підпільний райком партії. З 1977 — місто. В Д. — турбокомпресорний, цегельний і молочний з-ди, швейна ф.-ка, пром.

комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 5 заг.-освітніх, музична школа, профес.-тех. уч.-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 26-кн. У Д. встановлено меморіальний обеліск на честь уродженця міста П. М. Матюшенка — одного з керівників повстання 1905 на броненосці «Потьомкін».

ДЕРГАЧІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 108,3 тис. чол. (1978). В районі — 73 населені пункти, підпорядковані міській, 8 селищним і 6 сільським.

Радам нар. депутатів. Центр — м. Дергачі. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована річковими долинами, балками та ярами. Поклади буд. матеріалів (глин, пісків). Річки: *Уди, Лопань, Харків* (бас. Сіверського Дінця). Переважають чорноземні й темно-сірі опідзолені ґрунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, липа, береза, осика) займають 21,3 тис. га. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд., деревообр. та швейна. Найбільші підприємства: Дергачівський турбокомпресорний з-д, Солонищівська меблева та Вільшанська швейна ф.-ки. Працюють комбінат побутового обслуговування (Дергачі) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового й тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 51,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 41,0 тис. га, луки та пасовища — 7,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, овочеві, картопля та соняшник. У Д. р. — 8 радгоспів, 4 птахофабрики, бройлерна ф.-ка, 2 навч. г.-ва Харків. зооветеринарного ін-ту (с. Черкаська Лозова та смт Мала Данилівка), міжгосп. спеціалізоване г.-во по виробн. насіння багаторічних трав (смт Козача Лопань), райсільгосптехніка з виробничим відділенням тощо. Залізничні станції: Дергачі, Козача Лопань, Куряж, Шпаківка, Пересічна, Слатине.

Автошлях — 270 км, у т. ч. з твердим покриттям — 118 км. У районі — Харків. зооветеринарний ін-т (смт Мала Данилівка), 34 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч.-ще; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень; 2 санаторії

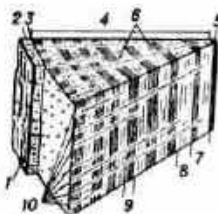
(«Вільшани» та «Березівські мінеральні води»). 6 будинків культури, 14 клубів, кінотеатр, 20 кіноустановок, 26 б.-к, музей бойової слави (смт Пересічна). В смт Вільшані Д. р. народився укр. рад. актор А. І. Крамаренко, в с-щі Дворічному Куті — укр. рад. зоолог О. О. Мигулін і укр. та рос. композитор О. С. Чижко, в с. Ярошіні — рос. мандрівник Є. П. Копалевський. В с. Куряжанку (залізнич. ст. Куряж) 1926 було переведено з Полтави дит. колонію ім. М. Горького, очолювану А. С. Макаренком. У Д. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1939).

М. Г. Мироненко.

ДЕРЕВИНА, ксилема — тканина рослини, що складається переважно з клітин із здрев'янілими оболонками й виконує провідну, механічну, запасальну, а іноді й видільну функції. До складу Д. входять такі осн. анатомічні елементи: судини, або *трахеї, трахеїди*, деревинні волокна, або *лібриформ*, живі паренхімні клітини, які виконують різні функції, зокрема в них нагромаджуються запасні поживні речовини. У хвойних порід (сосна, модрина, ялина та ін.) Д. має горизонтальні й вертикальні смоляні ходи, порожнини яких вистилають видільні клітини. Розрізняють первинну Д., що утворюється клітинами *прокамбію*, і вторинну Д., що виникає внаслідок діяльності *камбію*. На поперечному розрізі стовбура деревних і кущових порід добре помітні *річні кільця*, які утворюються внаслідок періодичної діяльності камбію протягом року. У багатьох дерев, особливо в пд. широтах, у Д. крім світлої зовн. частини — *заваломі*, є ще внутр., темніша (*ядро деревини*), в клітинах якої відкладаються смоли, дубильні речовини, олії, камеди, ароматичні та барвні речовини тощо. Фіз.-мех. властивості Д. залежать від її вологості та породи дерева. Вона легка (об'ємна маса переважно 300—800 кг/м³), відносно міцна, легко піддається мех. обробці. Густина Д. (приблизно однакова для більшості порід) становить пересічно 1,54 т/м³. Її тепло- і електропровідність відносно невеликі, а звукопровідність значна (швидкість поширення звуку в Д. у 2—17 разів більша, ніж у повітрі). Зовн. вигляд Д. характеризується кольором, блиском, текстурою (малюнком волокон, серцевинних променів) та ін. Косопарність, сучки, гниль тощо погіршують її властивості. Вадами Д. є анізотропія (див. *Анізотропія*), гігроскопічність, відносно невелика *вогнестійкість*, схильність до загнивання та ушкодження комахами. Експлуатаційні якості Д. поліпшують сушінням, просочуванням хім. речовинами (напр., *антитрепаними*, *антисептичними засобами*, *інсектицидами*), фарбуванням тощо. Д. використовують у натуральному вигляді (див. *Лісоматеріали*) або після спец. обробки (див. *Деревинні матеріали*) у будівництві, машино- і суднобудуванні, меблевій пром-сті та ін., як сировину — в целюлозно-паперовій та хім. пром-сті, як паливо тощо.



Дергачі. Пам'ятник-обеліск П. М. Матюшенкові.



Дерешина. Схематичне зображення будови стовбура дерева: 1 — кірка; 2 — дуб; 3 — камбій; 4 — деревина; 5 — серцевина; 6 — судини; 7 — річне кільце; 8 — рання деревина; 9 — пізня деревина; 10 — серцевинні промені.



Лит.: Александрова В. Г. Анатомія растений. М., 1966; Перельгин Л. М., Уголев Б. Н. Древесиноведение. М., 1971; Проценко Д. П. Анатомія рослин. К., 1973.

ДЕРЕВІННІ МАТЕРІАЛИ — конструкційні, ізоляційні та виробні матеріали, повністю або частково виготовлені з натуральної деревини. Деревинними є лісоматеріали, матеріали з деревини пресованої (ущільненої під тиском до 30 МПа, напр. лігностон), модифікованої (просоченої синтетичними смолами, аміаком та ін.), клеєної (з пиломатеріалів, шпону, напр. фанера). До Д. м. належать і деревні пластики, деревностружкові плити й деревноволокнисті плити. Порівняно з натуральною деревиною у Д. м. підданих спец. обробці (пресуванню тощо), кращі експлуатаційні властивості (міцність, вологостійкість та ін.), вони меншою мірою анізотропні (див. Анізотропія). Д. м. застосовують у будівництві (див. Дерев'яна конструкція), меблевій пром-сті, судно- й машинобудуванні тощо. Див. також Деревобробка промисловість.

Лит.: Шевченко В. А., Мейтин Я. М. Слоистые пластики. К., 1964; Прессование древесины и древесные пластики в машиностроении. Справочник. М., 1965; Коротков С. И., Клименко М. И. Производство строительных материалов из древесных отходов. М., 1977.

ДЕРЕВ'ЯКА — річка в Житомирській та Хмельницькій областях УРСР, ліва притока р. Случі (бас. Дніпра). Довж. 53 км, площа бас. 327 км². Частково використовують для рибозведення.

ДЕРЕВІЙ (Achillea) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітних. Стебла прямостоячі, висхідні. Листки переважно перисторозсічені. Квітки зібрані в суцвіття — дрібні кошики, об'єднані в загальне щитковидне суцвіття, іноді одиночні; крайові квітки — маточкові, язичкові; серединні — двостатеві, трубчасті. Плід — сім'янка. Понад 200 видів, пошир. гол. чин. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — понад 45 видів, з них в УРСР — 23. Найпошир. Д. звичайний (A. millefolium). Ростає на узліссях, галявинах, луках, по берегах річок. Крайові квітки білі, зріпка рожеваті. Лікарська рослина. Використовується як кровоцистичний засіб і для підвищення апетиту. Ендеміком УРСР є Д. голий (A. glaberrima) — з перисторозсідними листками й жовтими квітками. Ростає лише на гранітних скелях у степовому заповіднику АН УРСР «Кам'яні Могили» Донецької обл.

ДЕРЕВНА МАСА — волокниста маса, одержувана стиранням балансової деревини або трісок. Виготовляють її у дефібрерах (з балансової деревини) та дефібраторах (з трісок). Розрізняють Д. м. білу (з деревини без додаткової обробки), буру (з деревини, попередньо пропареної в котлах під тиском) і хімічну (з деревини, обробленої хім. речовинами). Д. м. є напівфабрикатом у виробі паперу, картону й деревноволокнистих плит.

ДЕРЕВНА СМОЛА — один з продуктів сухої перегонки деревини.

Рідкий конденсат перегонки розшаровується на відстійні смоли і водний дистилат з розчиненими смолами. Екстрагуванням водного дистилату одержують екстракційні смоли. До складу відстійних смол входять феноли, жирні кислоти і феноксиолети, вуглеводи, альдегіди, кетони і спирти тощо; до складу розчинних і екстракційних — феноли, к-ти та їхні похідні. Смоли піддаються фракціонуванню й хім. переробці. Застосовують при брикетуванні деревного вугілля-сирцю, при бурінні нафти і газових свердловин, у ливарному виробі, при регенерації старої гуми, як гербіциди, при копінні м'яса і риби тощо. Див. також Каміфоль, Живиця.

М. Ю. Корнізов.
ДЕРЕВНІ ПЛАСТИКИ — пластифіковані деревні матеріали, одержувані комплексною мех., термічною та хім. обробкою сировини (лученого шпону, подрібненої деревини тощо). Д. п. поділяють на деревностружкові пластики та деревнопластичні маси. Деревностружкові пластики (напр., лігнофоль, дельта-деревину) виготовляють у вигляді плит із шпону, який просочують синтетичними смолами, підсушують, складають у пакети і пресують під тиском 10—17,5 МПа при т-рі 120—150° С. Довж. плит 700—3600, шир. 800—1200, товщ. 1—60 мм. Плити зміцнюють сталевими сітками, фольгою, прогумованою тканиною тощо. Деревнопластичні маси (профільні вироби — втулки, підшипники, зубчасті колеса, плиткові матеріали — паркетні плитки та ін.) виготовляють у прес-формах з подрібненої деревини, просоченої синтетичними смолами. Деревні пластики характеризуються значною механічною міцністю, вологостійкістю, добрими електроізоляційними властивостями та ін. Їх використовують як конструкційний, електроізоляційний, стіновий та виробний матеріал у машино- й суднобудуванні, електротехніці, будівництві тощо.

І. О. Івашков.
ДЕРЕВНОВОЛОКНИСТІ ПЛИТИ — плити, відлиті з деревної маси з наступним гарячим пресуванням або сушінням; вид деревних матеріалів. Д. п. виготовляють «сухим» (з додаванням 4—6% синтетичних смол) і «мокрим» (у водному середовищі) способами. Розрізняють Д. п. ізоляційні, ізоляційно-опоряджувальні, напівтверді, тверді та надтверді (об'ємна маса відповідно до 250, 250—350, не менша за 400, 850 і 950 кг/м³). Довжина плит 1200—3600, ширина 1000—1800, товщ. 3—20 мм. Вогне-, водо- та біостійкість Д. п. підвищують, вводячи до їхнього складу вогнестійкі наповнювачі (напр., волокна азбесту), антипирени, просочуючи антисептичними засобами. Д. п. застосовують у будівництві, меблевій пром-сті тощо.

ДЕРЕВНОСТРУЖКОВІ ПЛИТИ — плити, виготовлені гарячим пресуванням деревної стружки, змішаної з синтетичними смолами (феноло- і сечовинно-формальдегідними тощо); вид деревних матеріалів. Розрізняють Д. п.: плоского пресування та екструзійні

(див. Екструзія); одношарові (суцільні та з внутр. каналами) та багатошарові; легкі, середні та важкі (об'ємна маса відповідно до 500, 500—650 та 660—700 кг/м³). Д. п. виготовляють облицюваними (шпоном, синтетичними плівками, папером) та необлицюваними. Довжина плит 1525—3600, ширина 1220—1830, товщина 10—52 мм. Д. п. застосовують у будівництві, меблевій пром-сті тощо.

ДЕРЕВО — 1) Життєва форма рослин, що характеризується чітким поділом надземної частини на головне стебло (стовбур) і крону та добре розвиненою кореневою системою. Стовбур і гілки Д. складаються з деревини та кори, різною мірою одерев'янілі і вкриті вторинною покривною тканиною — перидермою. Д. — звичайно великі (здебільшого не нижчі за 2 м) рослини, зовн. вигляд яких зумовлюється характером галузнення гілок, що утворюють крону. Найвищі з Д. досягають 100—155 м (евкаліпти, секвойядендрон), найтовсті — 10 м у діаметрі (баобаб, секвойядендрон). Д. — багаторічні рослини: тривалість їхнього життя становить десятки і сотні років. Поширені у вологих і частково посушливих областях від екваторіальної до помірно холодної смуги (див. Ліс, Садівництво). 2) Матеріал, застосовуваний у будівництві, архітектурі (див. Дерев'яна архітектура), декоративному мист-ві тощо.

ДЕРЕВО МАНДРІВНИКІВ (Ravenala madagascariensis) — деревовидна рослина род. бананових. Стовбур досягає вис. 10 м. Листки великі, віялоподібні, в довгих піхвах яких збирається вода, що її використовують як питну (звідси назва). Квітки більш-менш правильні, здебільшого двостатеві, зібрані в колосоподібні суцвіття. Плід — ягода (подібна до огірка) або коробочка. Д. м. — ендемік о-вів Малагаскар та Реуньйон.

ДЕРЕВОГРИЗОВІ (Lyctidae) — родина жуків. Тіло завдовжки 2—6 мм, плоске, видовжене; нусики з 2-члениковою булавою, лапки — 5-членикові. Личинки білуваті, червоподібні. Розвиваються в сухій деревині, якою живляться жуки й личинки. Понад 100 видів, поширених майже по всій земній кулі, в СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 2, найпоширеніший — деревогриз борознистий (Lyctus linearis). Д. — шкідники мертвої деревини; пошкоджують будівлі, паркет, стовпи, меблі, дендрологічні колекції тощо. Заходи боротьби: просочування інсектицидами деревини або покриття її поверхні захисними речовинами.

І. К. Заліжечев.
ДЕРЕВООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої за допомогою механічної та хіміко-механічної обробки й переробки деревини виготовляють широкий асортимент матеріалів, напівфабрикатів і готових виробів для нар. господарства й потреб населення. Осн. продукція: пиломатеріали, чорнові заготовки й чистові деталі для вагону, авто-, авіа- й суднобудування, меблевої, музичної, текст. і вузт. пром-сті й



Дерев'я звичайний:
1 — квітуча верхівка
рослини; 2 — квітка;
3 — прикореневий диск-
ток.

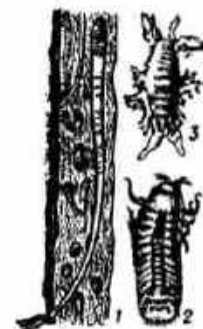


Дерево мандрівників.



Деревогризові.
Деревогриз каказький.
Жук і личинка.

ДЕРЕВООБРОБНИЙ ВЕРСТАТ



Деревоточні морські:
1 — тередо і його ходи
в куску дерева (змен-
шено);
2 — лімворія (збіль-
шено);
3 — хелора (збіль-
шено).

с.-г. машинобудування, стандартні дерев'яні будинки й столярні вироби (віконні й дверні блоки, плінтуси, дошки для підлог, панелі тощо), шпалі, тара, спортивний інвентар, столлярні, деревностружкові, деревноволокнисті плити, фанера тощо (див. *Деревинні матеріали*). Осн. сировину Д. п. одержує від підприємств лісогосподарської промисловості.

Деревообробка в кустарній і ремісничій формі — один з найдавніших видів діяльності людини. В Росії деревообробка як галузь пром-сті почала розвиватися на поч. 18 ст., коли виникли перші лісопилні з-ди. В 2-й пол. 19 ст. з'явилося фабрично-заводське виробн. меблів (див. *Меблева промисловість*), столярних виробів, фанери й сірникової соломки. В 1913 в країні було вироблено 14,2 млн. м³ пиломатеріалів, 204 тис. м³ фанери.

Великого розвитку набула Д. п. за роки Рад. влади. Підприємства Д. п. розміщені по всій тер. СРСР. Понад 60% її продукції виготовляється в РРФСР, де є осн. запаси лісосировинних ресурсів. У 1977 в СРСР вироблено 109,5 млн. м³ пиломатеріалів, 2,2 млн. м³ фанери. За виробництвом пиломатеріалів Рад. Союз з 1957 посідає 1-е місце в світі. На Україні Д. п. за роки п'ятирічок перетворилася на велику індустріальну галузь. У Д. п. України переважає комбінований тип підприємств, де зосереджено кілька різних виробництв, зокрема *Вигодський дослідний лісокомбінат*, *Надвірнянський лісокомбінат*, *Свалевський лісокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Тересвянський*, *Івано-Франківський*, *Київський деревообробні комбінати*, *Костопільський домобудівний комбінат*. Значну питому вагу серед підприємств Д. п. мають спеціалізовані меблеві підприємства — *Житомирський меблевий комбінат*, *Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка тощо.

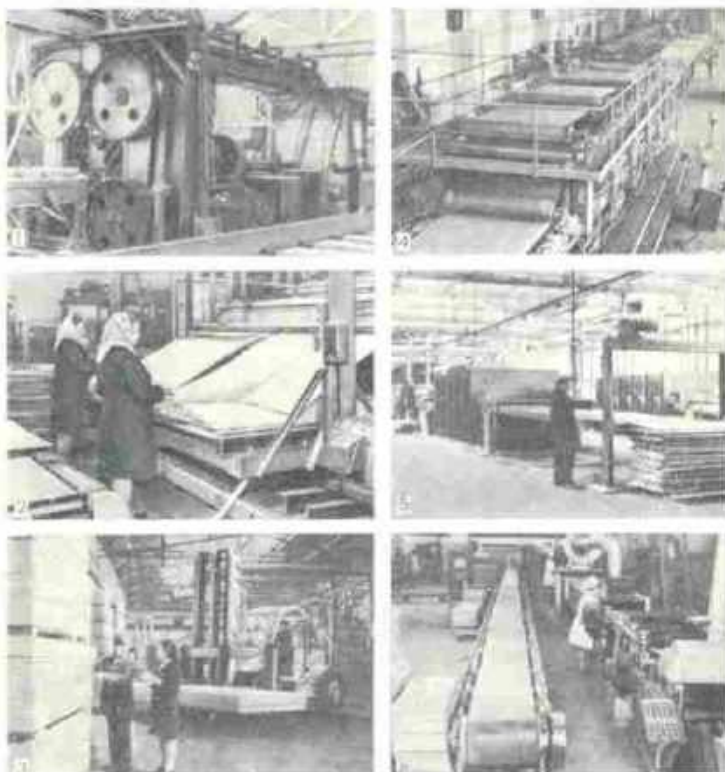
Тех. прогрес у Д. п. СРСР тісно пов'язаний з комплексним використанням деревини, комплексною механізацією та автоматизацією виробничих процесів, дільниць, цехів і підприємств на базі впровадження у виробн. поточкових механізованих і автоматизованих ліній, агрегатних верстатів та ін. сучас. високопродуктивного устаткування з програмним керуванням. На Україні проблемами розвитку Д. п. займаються Укр. н.-д. ін-т мех. обробки деревини, проектно-технологічні ін-ти «Укрдипромб-

Виробництво найважливіших видів продукції деревообробної промисловості УРСР

Продукція	1940	1965	1977
Пиломатеріали, млн. м ³	3,0	9,0	8,3
Фанера, тис. м ³	31,2	156,1	196,7
Деревностружкові плити, тис. м ³	—	172,0	865,9
Деревноволокнисті плити, млн. м ³	—	4,2	25,7

лі», «Укрдипролісдеревпром» (усі — в Києві), Івано-Франківський проектно-конструкторський технолог. ін-т та ін.

В ін. соціалістичних країнах Д. п. розвинута у Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії. Серед капіталістичних країн Д. п. займає вагомe місце в економіці Швеції, Фінляндії, Норвегії, Канади. Значного розвитку Д. п. набула в США, Японії, ФРН, Франції.



Деревообробна промисловість. 1. Автоматична лінія по розпилюванню круглого лісу на Київському деревообробному комбінаті. 2. Виявляювання шпону з роликів сушарки на Львівському фанерному заводі. 3. На заводі деревностружкових плит Надвірнянського лісокомбінату. Івано-Франківська область. 4. Виробництво деревноволокнистих плит на Вигодському лісокомбінаті. Івано-Франківська область. 5. Автоматична лінія облицювання меблевих щитів на Житомирському меблевому комбінаті. 6. В опоряджувальному цеху Кіровоградського меблевого комбінату.

Літ.: Ступнев Г. К., Хасдан С. М., Плахов В. Н. *Деревооброблювальна промисловість за 40 років десятиріччя*. М., 1976; *Основи економіки лісопилно-деревооброблювальної промисловості*. М., 1977; Олександр Э. Я., Шетинин А. Б. *Совершенствование планирования на деревообработывающих предприятиях*. К., 1977; *Народное хозяйство СССР в 1977 г.* Статистический ежегодник. М., 1978; *Народное хозяйство Украинской РСР в 1977 році*. Статистичний щорічник. К., 1978. М. А. Гомар.

ДЕРЕВООБРОБНИЙ ВЕРСТАТ — машина, на якій обробляють натуральну деревину або деревинні матеріали. Розрізняють верстати дереворізальні (найпоширеніші), гнутаї, складальні, для нанесення клею та опоряджувальні. На дереворізальних верстаках виготовляють заготовки, деталі та вироби заданих форм і розмірів з поверхнею необхідної якості. До

них належать верстати розпилювальні (лісопилні рами, стрічково- і круглопилкові верстати), поздовжньофрезерні (чотирибачні поздовжньофрезерні, рейсмусові верстати, фуговальні верстати), а також фрезерні верстати, луцильні верстати, струвальні верстати, токарні верстати, доувальні верстати, шліфувальні верстати та ін. Верстати такого типу бувають: заг. призначення та спеціальні; комбіновані, на яких

одночас виконують кілька операцій, та універсальні (з заміною інструменту). де операції виконують попеременно. Є також верстати напівмеханізовані, механізовані, напівавтоматичні та автоматичні; одні- і багатоперіодні, на яких (одночас і послідовно) виконують кілька операцій на оброблюваній деталі; стаціонарні й пересувні. В разі потреби верстати об'єднують в автоматичні лінії і поточкові лінії. Швидкість подавання матеріалу на Д. в. до 100 м/х і більше, швидкість різання до 100 м/с, потужність гол. приводу переважно 1÷100 кВт. На гнутаїх верстаках заготовкам надають певної форми, не порушуючи зв'язку між частинками деревини. Складальні верстати застосовують для з'єднання (шпалами, шпурпами, цвяхами та ін.) деталей у вузли та виробн. Вер-

стати для нанесення клею оснащують впорскувальними механізмами, вальцями тощо. На опоряджувальних верстаках деталі і вироб фарбують, наносять на них декоративні покриття та ін. Див. також *Деревообробна промисловість*.

Лит.: Манжос Ф. М. Дереворежущі станки. М., 1974. Ф. М. Манжос. **ДЕРЕВОРИТ** — гравюра, яку виконують на дошці з дерева, розпиленого впоперек. Найкращим матеріалом для Д. є самшит, груша, бук, горіх і вишня. Див. *Ксилографія*.

ДЕРЕВОРІЗ — гравюра, яку виконують на дошці з дерева, розпиленого вздовж.

ДЕРЕВОРІЗАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ — інструмент для обробки натуральної деревини, деревинних матеріалів і деталей різанням. Д. і. складається з різальної частини (однієї або кількох), що її виготовляють з матеріалів, стійких проти зношування (легованих та вуглецевих інструментальних сталей, твердих сплавів, абразивних матеріалів), та кріпильного пристрою, за допомогою якого Д. і. закріплюють на дереворежущих верстаках або утримують у руках. Розрізняють Д. і. ручний, механізований і верстатний. До ручного Д. і. належать: *пилки*, *сокири*, *стамески*, *рубанки*, *долота*, *свердла*, *цикли*, *струги*, *шпатель* тощо. Механізованим наз. ручний інструмент з електр. або пневматичним приводом (напр., електропилки, пневмо- та електродрелі). До верстатних Д. і., що їх встановлюють на дереворежущих верстаках, належать: *пилки* (на розпилювальних верстаках), *фрези*, *ножі* стругальні, *лушпильні* та ін. (на фрезерних, стругальних, лушпильних, рубальних та ін. верстаках), *свердла*, *зенкери* і *долота* (на свердильних та довбальних верстаках). Таким інструментом є також циліндри, диски та безконечні стрічки з абразивною шкуркою, полірувальні барабани з тканини, змоченої абразивною пастою (на шліфувальних та полірувальних верстаках), де різання здійснюється зернами абразиву, тощо. Швидкість різання матеріалів верстатними Д. і. до 100 м/с.

Лит.: Грубе А. Э. Дереворежущие инструменты. М., 1971. Ф. М. Манжос.

ДЕРЕВОСТАН, лісостан — ділянка лісу, однорідна за складом порід, віком дерев, ярусністю, густотою, запасом деревини, *бонітетом лісу*, його типом тощо. Д. з дерев однієї породи наз. чистим, з кількох порід — *мішаним*. Д. з деревних порід, які розташовані кількома ярусами, вважають складним. За віком розрізняють Д. абсолютної одновіковості, умовно одновіковості й різновіковості (див. *Вік у біології*). За походженням розрізняють Д. природні і штучні, насадні (що виростили з насіння) і порослі (створюються з порослі від пня й коріння). С. А. Гексірук.

ДЕРЕВОТІЧКА **МОРСЬКІ** — екологічна група переважно прибережних морських безхребетних (двостулкових молюсків, ракоподібних), що пристосувались до життя в деревині, якою і живлять-

ся. Бл. 200 видів, поширених переважно в морях теплих і помірних кліматичних зон. У морях СРСР — бл. 10 видів; у Чорному м. — 5 видів. Найпоширеніші з Д. м.: молюски *тередо*, т. з. корабельний черв'як, ракоподібні — *лімнорія* (*Limnoria tuberculata*) і *хелюра* (*Chelura terebrans*). Д. оселяючись у дерев'яних частинах портових споруд і суден, спричиняють руйнування їх. Заходи боротьби: переведення суден на деякий час у прісну воду, просочування деревини отруйними для Д. м. речовинами.

К. О. Виноградов. **ДЕРЕВ'ЯКА** Олександра Авраміна [10(23).IV 1902, м. Грозний — 22.VI 1959, м. Ромни, Сум. обл.] — мати-героїня, яка усиновила 48 дітей різних національностей. Член КПРС з 1952. Під час громадян. війни усиновила 3 х сиріт, згодом ще 1 та 44-х. Батьки яких загинули в роки Великої Вітчизн. війни. Виховала всіх гілними громадянами Країни Рад. Відзначаючи материнський подвиг Д., її виняткову самовідданість і патріотизм, Президія Верховної Ради СРСР 1974 присвоїла їй почесне звання «Мати-героїня». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Їм'я Д. носить школа-інтернат у Ромнах.

Г. А. Литвинова. **ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА** — один з найдавніших видів будівельної діяльності людини, архіт.-мистецька творчість, якій притаманна особлива специфіка, зумовлена характером матеріалу й буд. прийомів. Дерево завдяки своїм властивостям було в минулому осн. буд. матеріалом у лісових р-нах Росії, на Україні та в Білорусії, а також у ряді західноєвропей-

тощо), храми й палаци, оборонні укріплення — замки (на Киселівці в Києві, 1548, майстер Служка; в Острії, 1649, майстер Шутковський), *башти*, *фортеці*, *частокли* (вали Білгорода, тепер с. Білгородка Київ. обл., 10 ст.), *дитинці*, *мости*, *кремлі*, *городниці*. Найпоширенішим на Україні було трикамерне житло. На його основі створювалося житло заможних верств населення зі складнішим плануванням і численними приміщеннями. У різних р-нах України склалися своєрідна культурна Д. а. В плануванні укр. дерев'яних храмів застосовували два основні типи композицій: зрубів — тризрубів, розташованих на одній осі (тридільна форма плану), та п'ятидев'ятизрубів, розташованих на двох взаємноперпендикулярних осях (хрещата форма плану). Різні за формою зруби й завершення створюють велике розмаїття образного розв'язання дерев'яних храмів на Україні (див. також *Восьмерик*, *Опасання*, *Одотрок*, *Піддашся*).

Для буковинської школи характерні тризрубні храми хатнього типу з плоскими стелями (церква Миколи в Берегометі, 1786) або банями без заломів чи з двома заломами, схованими під чотирикутними покрівлями (церква Миколи в Полянці, 1618; Троїцька в Чернівцях, 1774, перенесена до Львова). Для Поділля типові храми з шоломоподібними (церква Івана Богослова в с. Скориках Терноп. обл., 1744) або бароковими верхами (Успенська церква в Чорткові Терноп. обл., 1738). Гуцульщина відзначається невеликими, хрещатими одноверхими (церква Богородиці в с. Ворохті Івано-Фр. обл., 18 ст.), триверхими (церква в с. Слободному Івано-Фр. обл., 19 ст.) чи п'ятиверхими (церква в с. Рожневі Івано-Фр. обл., 1867) храмами. Бойківські храми — тризрубні в плані, з вищим завершенням над центр. зрубом та з великою кількістю заломів (Микола церква в с. Кривки, 18 ст., перенесена до Львова; собор Богородиці в Маткові Львів. обл., 1838; церква Миколи в Турці Львів. обл., 1-а пол. 18 ст., будівничий *Прокотій*). Для лемківських храмів характерна композиція мас з бароковими верхами й високою баштою-дзвіницею над бабинцем (Покровська церква в с. Канора, 1792, перенесена до Києва). В закарп. культовій Д. а. простежуються риси двох стилів: романського — скатні покрівлі й висока башта з наметовим верхом над бабинцем (церква Миколи в Середньому Водяному, 1428, і готичного — завершення у формі башти з одним високим шпильом (церква Успіння в Новоселиці, 1636; Параскеви в Олександрівці, 17 ст.;



Дерев'яна архітектура. Михайлівська церква в селі Крайнікому (тепер Закарпатської області), 1668.



Дерев'яна архітектура. Церква в селі Олександрівці (тепер Хустського району Закарпатської області), 17 ст.



Макет укріплень Білгорода (тепер село Білгородка Київ. обл.). 10—12 ст. Реконструкція М. В. Городцова та Б. О. Рибаківа.

ських і ін. країн. Через недовговічність дерева майже всі давні споруди зникли, і при вивченні історії Д. а. дослідники здебільшого спираються на свідчення істор. джерел, а також на невелику кількість збережених пам'яток, в основному 18—19 ст., меншою мірою — 15—17 ст. Укр. Д. а., як і російська та білоруська, формувалась на основі давньорус. архітектури. Спільність рис Д. а. в укр., рос. і білорус. відроді полягає у зрубній конструкції (див. *Зруб*; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Археологія*, т. 1, стор. 272—73). З дерева будували житл. та госп. споруди (комори, *гражди*



Палац у селі Коломенському (тепер у складі Москви), Східний фасад. 1667—68. Будівничі С. Петров та І. Михайлов. Реконструкція.

ДЕРЕВ'ЯНА ГРЕБЛЯ



М. Г. Дергус.

Микола в Давидові, 1779). Для галицької школи типова різноманітність вибагливих за формою верхів — бань, з опасанням або піддашшям (Юра церква в Дрогобичі, 15 ст., реконструйована 1600, 1654). Для культової Д. а. Лівобережної України властиві розвинуті у висоту складові частини споруди — основний об'єм, похилі й вертикальні частини заломів, відсутність опасань та піддашшя, а замість гонти — шалювання дошками (храм у Ромнах, 1764, перенесений до Полтави, не зберігся; Воскресенська церква в с. Березній Черніг. обл., 1759, майстер П. Шалудько, іл. див. на окремому аркуші до ст. Архітектура, т. 1, стор. 224—225; Троїцький собор у м. Новомосковську Дніпроп. обл., 1775—78, майстер Я. Погребняк, та ін.). В рос. Д. а. до осн. об'єму споруди асиметрично додавали різні прибудови, вівтарі, трапезні тощо. Часто створювалося вільне й досить мальовниче групування зрубів (палац у с. Коломенському під Москвою). В культовій Д. а. поряд з найпростішими клітинними однозрубними храмами з двоскатними покрівлями й завершеннями у вигляді маківки (Лазаревська церква Муром. монастиря, кін. 14 ст.) поширені були шатрові (Успенська церква в Кондопозі, Кар. АРСР, 1774), а також багатобічні храми (Преображенська церква в Кіжах, 18 ст.). Для пам'яток Д. а. Польщі (костюли в Дембно й Гривальді — обидва 2-а пол. 15 ст.), Румунії (церква в Філдул-де-Сус, 2-а пол. 17 ст.), Чехії (церква в Бодружалі, 1658) характерне поєднання специфіки дерев'яного будівництва з майстерною інтерпретацією у формах зрубів, покрівель і деталей стилів мурованої зх.-свроп. архітектури (готики, барокко, класицизму). В Скандинавії склався тип храмів з подвійним каркасом («ставірка» в Боргунні, Норвегія, бл. 1150). Храми каркасного типу відомі в Японії й Китаї з перших ст. н. е. (храм Кондо в монастирі Хорюдзі, поблизу Нара, 1-а пол. 7 ст.). Дерево як буд. матеріал широко використовують у сучас. архітектурі. Завдяки відповідній обробці його, застосуванню спец. клеїв для з'єднання дерев'яних елементів (див. Дерев'яні конструкції) створюються конструктивні елементи для будівництва пром.,

с.-г., житл., спорт. (кріті стадіони, катки, велотреки) та громад. (школи, дитячі заклади, пансіонати, ресторани тощо) споруд. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. Лит.: Логвин Г. Н. Украинское искусство (X—XVIII вв.). М., 1963; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. К., 1970; Самойлович В. П. Українське народне житло. К., 1972; Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья. М., 1976; Таранушенко С. А. Мемориальная деревянная архитектура Лівобережної України. К., 1976. В. П. Самойлович.

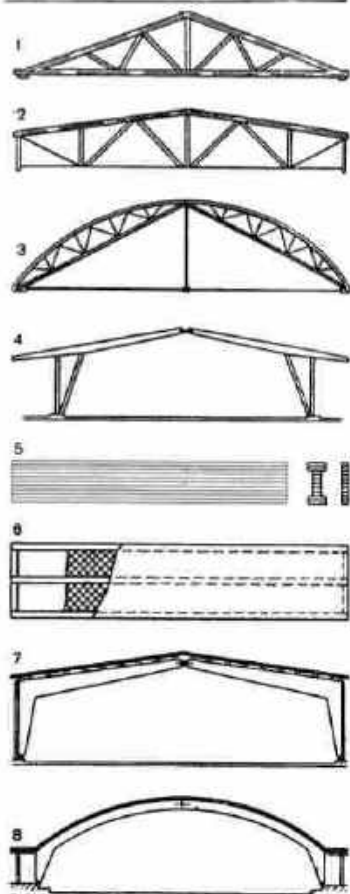
ДЕРЕВ'ЯНА ГРЕБЛЯ — гребля, що її основні несучі конструкції виготовлені головним чином з деревини (здебільшого з дерев хвойних порід). За конструкцією основи (флюгбета) розрізняють Д. г. (мал.) пальові, зрубові та пальово-зрубові. Споряджують їх для незначних напорів води (2—4, рідше 4—8 м), звичайно водозливними (див. Водозливна гребля). Отвори Д. г. перекривають кількома (за висотою) дерев'яними щитами, що ними оперують за допомогою підйомників-коловоротів (пересувних або стаціонарних).

ДЕРЕВ'ЯНІ КОНСТРУКЦІЇ — конструкції, повністю або частково (у поєднанні з металом, пластичними масами) виготовлені з деревини. Одні з найдавніших будівельних конструкцій (див. Дерев'яна архітектура). Розрізняють Д. к. (мал.) з колод, брусів та дошок, з'єднаних цвяхами, болтами, шпонами або нагелями (напр., елементи перекриттів, підпори ліній електропередачі, мостові конструкції, в лісових місцевостях — усі елементи будинків), та Д. к., виготовлені з застосуванням клеїв (див. Клеєні конструкції). Д. к. легкі й досить міцні. Їхню стійкість проти гниття, вогню й вологостійкість підвищують антисептиками (див. Антисептичні засоби), антипиренами, вогнезахисними покриттями (див. Вогнезахисні матеріали), засобами теплоізоляції й гідроізоляції тощо. З відходів виробн. Д. к. виготовляють деревноволокнисті плити, деревностружкові плити та ін. вироби.

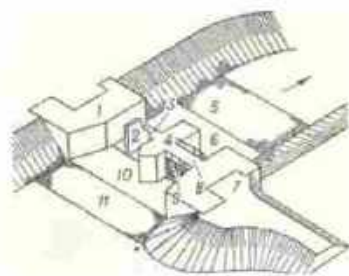
Лит.: Іванов В. А. (та ін.). Конструкції из дерева и пластмасс. К., 1970; Карлсен Г. Г. (та ін.). Конструкції из дерева и пластмасс. М., 1975. М. М. Жерби.

ДЕРЕГУС Михайло Гордійович [н. 22.XI (5.XII) 1904, с. Веселе, тепер Харків. р-ну Харків. обл.] — український рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1951. В 1923—30 навчався в Харків. художньому ін-ті у М. Шаронова, С. Прохорова і О. Кокеля. Роботи — в галузі станкового живопису, станкової та книжкової графіки. В ранніх картинах («Відпочинок», 1932; «Колосне свято», 1935, та ін.) відобразив процес оновлення українського села. В 1940—41 виконав цикл «Дорогами України». В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 створив багато плакатів, вікон сатири, а також цикли офортів «Шляхами війни» і «Зруйнований Київ» (1943). Україна, її героїчне минуле, сучас. життя рад. народу у головній темі творчості Д. в післявоєнний час. Серед живописних

творів — серія «Хмельниччина» (1945), картина «Тарас Бульба на чолі війська» (1955), триптих «Дума про козака Гоголю» (1960), «Перебендя» (1961), «Мавка» (1971), «Віна Альєнде» (1973), «Декабристи в Кам'янці» (1975), триптих «Степ» (1977). Д. — автор серії офортів на теми народних дум та істор. пісень (1947—58), ілюстрацій до книжок: «Енеїда» І. Котляревського (1936), «Тарас Бульба» М. Гоголя (1953), «Переяславська рада» Н. Рибак (1953), поем «Катерина» і «Наймичка» Т. Шевченка (1964) та ін. Твори Д. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях УРСР. Нагороджений орденом Леніна, орденами Дружби народів, «Знак Пошани», медаллями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209, а також до статей Вовчок Марко, т. 2, с. 240—241, Гоголь М. В., т. 3, с. 448—449, Думи, т. 3, с. 160—161. Лит.: М. Дергус, М., 1950; Холодовська М. Михайло Гордійович Дергус. М., 1954; Врона І. Михайло Гордійович Дергус. К., 1958; Верба І. М. Дергус. Офорт. К., 1971. Д. В. Степанюк.



Дерев'яні конструкції: 1 — трикутна бруштата ферма; 2 — трапецієдна металодерев'яна ферма; 3 — дощато-цвяхова тришарнірна аркова ферма; 4 — рама; 5 — клеєна балка прямокутного або двотаврового перерізу; 6 — клеєна тришарова панель покриття; 7 — клеєна тришарнірна рама; 8 — клеєна двохарнірна арка.



Водозливна дерев'яна гребля: 1 — стояк; 2 — контрфорс; 3 — водобій; 4 — бик; 5 — риб'єрма; 6 — злизна підлога; 7 — земляна дамба; 8 — міст; 9 — шит; 10 — понур; 11 — глиняна подушка.

ДЕРЕЗА — 1) Карагана кушова (*Saragana frutex*) — розгалужений кущ родини *бобових*. Вис. до 80 (150) см. Листки складні, з чотирьох наближених один до одного оберненояйцевидних листочків. Квітки пазушні, поодинокі, жовті, з дзвониковидною чашечкою. Плід — біб. Пошир. у лісовій і лісостеповій зонах, а також у горах. Росте в степах, по степових схилах, узліссях; в УРСР на пд. Лісостепу і в Степу, зрідка в Криму. Декоративна рослина. Медонос. Придатна для закріплення схилів. 2) Народна назва новою звичайного (*Lycium barbarum*).

ДЕРЕН — рід рослин родини кизилевих. Те саме, що й *кизил*.

ДЕРЖАВА — основне знаряддя політ. влади в класовому суспільстві; політ. організація пануючого класу. Історія знає Д. експлуаторські (рабовласницька, феодальна, буржуазна) і Д. соціалістичні. Д. експлуаторська — апарат диктатури експлуаторської меншості над трудящими, за допомогою якого вона здійснює екон., політ. та ідеологічне підкорення і поневолення їх. Д. соціалістична — новий, вищий тип Д., яка є організацією політ. влади трудящих мас, керіваних робітн. класом, гол. їхнім знаряддям у боротьбі за знищення експлуатації, за побудову соціалізму і комунізму. Добурж. суспільно-політ. думка, а також бурж. і дрібнобурж. ідеологи не дали правильного ясування історії виникнення і розвитку Д., її класової суті. В. І. Ленін зазначав, що «навряд чи знайдеться інше питання, так запалутане нинішнім і ненавмисно представниками буржуазної науки..., як питання про державу... Питання це так запалутане й ускладнене через те, що воно... зачіпає інтереси пануючих класів більше, ніж будь-яке інше питання» (Повне збір. тв., т. 39, с. 61—62). Вперше справді наук. пояснення суті Д. дали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, які довели, що Д. є продукт і прояв непримиренності класових суперечностей. Марксистсько-ленінське вчення розкрило її закономірність співвідношення екон. ладу і Д., яка кінцем кінцем зумовлена характером *виробничих відносин і способом виробництва* в цілому, є надбудовою над екон. базисом, щодо якого в ході істор. розвитку вона набуває хоч і відносної, але значної самостійності. З цим органічно пов'язані класовий характер Д., її функції, закономірності переходу від одного типу держави до іншого. Кожній класовій суспільно-екон. формацийі відповідає певний істор. тип Д. За *формою правління* експлуат. д-ви поділяються на *монархії* і *республіки*; соціалістичні Д. — тільки республіки. За *державним устроєм* Д. поділяються на прості (*унітарні держави*) і складні (*федерації та конфедерації*). Д. будь-якого типу має внутр. та зовн. функції (див. *Функції держави*); їй притаманні певні форми (див. *Форма держави*) і *режим політич.* Осн. ознаками Д., за визна-

ченням класиків марксизму-ленізму, є: 1) наявність особливої публічної влади (див. *Влада державна*), системи органів і установ, які в сукупності становлять *механізм держави*, серед якого важливе місце посідає специфічний апарат примусу; наявність *податків*, введених для утримання цієї влади; 2) наявність санкціонованого Д. *права*, за допомогою якого закріплюється певний характер сусп. відносин, а також структура і порядок діяльності держ. механізму, монополія *законодавства*, здійснення *правосуддя* та ін. засоби впливу, якими не володіють інші інститути політ. влади (партії, спілки, об'єднання тощо) й які разом з Д. утворюють *політичну систему суспільства*; 3) наявність певної *території*, в межах якої Д. здійснює свою владу і *суверенітет*. Д. — явище історичне. В первісному суспільстві Д. не існувало. Вона виникла з появою приватної власності на засоби виробництва, поділом суспільства на антагоністичні класи. З виникненням Д. класи, що володіли засобами виробництва, стали політично пануючими класами, почали створювати систему захисту своїх інтересів і, насамперед, армію, *суд*, *тюрми*, апарат взаємовідносин з ін. країнами. Першою в історії була рабовласницька Д. (див. *Рабовласницький лад*), виникнення якої сягає 4—3-го тисячоліття до н. е. Форми рабовласницької Д. були різноманітні: аристократична республіка (*Спарта*), демократична республіка (*Афіни*), рабовласницька монархія (*Боспорська держава*). У феод. суспільстві (див. *Феодалізм*) осн. формою держ. правління були різноманітні монархії, зокрема у сх. слов'ян — *князівства*. Існували й такі форми д-ви, як феод. республіка (напр., *Новгородська феодальна республіка*) та ін. *Буржуазна держава* є продуктом бурж. революцій 16—18 ст. в Нідерландах, Англії, Франції. Різноманітність форм бурж. Д. (демократичні республіки, конституційні монархії тощо) не змінює їхньої експлуаторської суті. В. І. Ленін писав: «Форми буржуазних держав надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кінцем кінцем обов'язково диктатуру буржуазії» (Повне збір. тв., т. 33, с. 34). Характерною рисою сучас. бурж. Д. є поєднання сили монополії з силою *державного апарату* в єдиний механізм *державно-монополістичного капіталізму*. В міру того, як зростають і розвиваються суперечності, властиві бурж. суспільству, зростає й невдоволення трудящої і експлуатованої маси капіталіст. ладом, зростає число й згуртованість пролетарів, загострюється їхня боротьба з експлуаторами. В цих умовах буржуазія все більше відходить від бурж. *демократії* і вдається до відкритої реакції, виявом чого є встановлення таких політ. режимів, як фашистський (див. *Фашизм*). Дві світові війни, розв'язані імперіалістами, характеризують зовн. функції бурж. Д., які за імперіалізму мають тенденцію до посилен-

ня *мілітаризму* й експансії, до втручання у внутр. справи ін. країн. Ці Д. ведуть підірвну діяльність проти країн *соціалістичної співдружності*. Твердження ідеологів капіталізму й ревізіоністів, нібито в умовах *науково-технічної революції* відбувається трансформація бурж. Д. в надкласову, науково неспроможні й мають на меті захист капіталізму, увічнення капіталістичних сусп. відносин, що зжили себе й гальмують соціальний прогрес.

Соціалістична держава виникає в результаті *соціалістичної революції*. Прообразом Д. соціалістичного типу була *Паризька комуна 1871*, яку К. Маркс характеризував як уряд робітн. класу, як знайдену форму політ. визволення пролетаріату. *Радянська соціалістична держава*, яку покликала до життя переможна *Велика Жовтнева соціалістична революція*, стала першою в світі *д-вою диктатури пролетаріату*. Внаслідок перемоги Великого Жовтня створили суверенні нац. д-ви раніше пригноблені народи Рос. імперії, в т. ч. укр. народ (див. *Національно-державний устрій СРСР*). «Великий Жовтень ознаменував корінний поворот і в долі українського народу. Ставши на шлях соціалістичної революції, робітники і селяни України при братерській допомозі російського пролетаріату поклали експлуаторський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вперше в історії створили свою державу» [Конституція (Основний Закон) УРСР. К., 1979, с. 3]. Утворення соціалістичних Д. супроводжується зломом апарату експлуаторської д-ви й виникненням нових форм організації політ. влади трудящих. У Радах, народжених творчістю революц. мас Росії, В. І. Ленін відкрив найдемократичнішу держ. форму диктатури пролетаріату. Республіка Рад стала першою політ. формою соціалістичної д-ви (див. *Ради народних депутатів, Радянська влада*). Після *другої світової війни 1939—45*, розгрому фашизму в Німеччині й Італії та мілітаризму в Японії, в результаті соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії виникли нові форми соціалістичної держави — держави народної демократії. Соціалізм перетворився на світову систему. Історичні, економічні, соціальні та ін. особливості окремих країн, що стають на шлях соціалістичного розвитку, зумовлюють різноманітність форм соціалістичної Д. Незалежно від особливостей кожної країни розвиток соціалістичної державності в них відбувається на основі заг. закономірностей, що характеризують соціалістичну Д. В *перехідний період від капіталізму до соціалізму* Д. диктатури пролетаріату виконує різноманітні завдання, що зумовлюються самою суттю цього періоду: придушення опору повалених експлуаторських класів, ліквідація приватної власності на осн. засоби виробництва, створення екон. основи соціалізму, формування соціалістич-

ної культури, виховання у мас соціалістичної свідомості, забезпечення обороноздатності країни. Відповідно до цих завдань соціалістична Д. цього періоду здійснює ряд внутр. і зовн. функцій. У процесі розвитку соціалізму, розширення соціальної бази влади робітн. класу і його союзників соціалістична Д. дедалі більше стає виразником інтересів усього народу. З побудовою розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР диктатура пролетаріату виконала свою істор. місію і перестала бути необхідною, а Д. диктатури пролетаріату стала загальнонарод. соціалістичною Д. На етапі зрілого соціалізму рад. Д., керівним ядром якої виступає Комуністична партія Радянського Союзу, є гол. знаряддям побудови комунізму. Осн. напрямом розвитку соціалістичної державності в розвинутому соціалістичному суспільстві є розширення й поглиблення соціалістичної демократії. «На практиці, в житті, — зазначає Л. І. Брежнєв, — наша держава зверху до низу управляється при повсякденній участі мас. І в цьому — важливе джерело динамізму нашого суспільства, стійкості політичної системи соціалізму» (Ленінським курсом, т. 5. К., 1976, с. 72). Найвища мета Рад. д-ви — побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому відстане розвиток суспільне комуністичне самоврядування [Див. Конституція (Основний Закон) СРСР. К., 1977, с. 5.].

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. О Паризької Комуні. М., 1971; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 16. Уроки Комуні; т. 33. Держава і революція. — Марксизм про державу; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський; т. 39. Про державу; т. 41. Дитяча хвороба «лізвизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Государство и демократия в период построения развитого социализма. М., 1974; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Политическая организация развитого социалистического общества. К., 1976; Керимов Л. А. Общая теория государства и права. М., 1977; Советское государство в условиях развитого социалистического общества. М., 1978.

В. М. Терлецький.

«ДЕРЖАВА І РЕВОЛЮЦІЯ». Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції — класична праця В. І. Леніна, в якій комплексно і систематизовано викладено марксистське вчення про державу і соціалістичну революцію. Написана в серпні — вересні 1917, «Д. і р.» збагатилася вчення Маркса і Енгельса про д-ву новими висно-

ками, виходячи з нових істор. умов у період імперіалізму і пролетарських революцій, показала взаємодію марксистської теорії з революц. практикою. В. І. Ленін у «Д. і р.» піддав нищівній критиці ревізіоністські перекручення марксистської теорії д-ви, викрив опортунізм лідерів 2-го Інтернаціоналу і дрібнобурж. сутність анархізму. Захист вчення основоположників наукового комунізму про д-ву від наскоків міжнар. опортунізму, що В. І. Ленін розглядав як безпосереднє завдання своєї праці, поєднався в «Д. і р.» з революц. практичним роз'ясненням марксист. положень про д-ву напередодні соціалістич. революції. Цим В. І. Ленін озброїв більшовицьку партію ясною перспективою боротьби за владу, за розв'язання осн. питань революції. В книзі розроблено нові теоретичні положення, формулювання і висновки щодо проблем походження д-ви і права, сутності експлуататорської, особливо буржуазної держави, закономірностей появи, розвитку і зламу старої військово-бюрократичної держ. машини, питань теорії диктатури пролетаріату й широкого кола проблем соціалістичної держави і права на першій фазі комунізму і в умовах переходу до його другої, вищої фази. Саме в цій праці В. І. Ленін підкреслив, що марксист лише той, хто поширює є визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату (Повне зібр. тв., т. 33, с. 33). Величезне значення має ленінська розробка в «Д. і р.» теорії соціалістичної демократії, тези про те, що пролетарська демократія є демократією нового, вищого істор. типу, що соціалізм невіддільний від демократії, а її розвиток становить внутр. закономірність соціалістичної д-ви. В книзі обґрунтовано керівну роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, в соціалістичному будівництві, розкрито класову сутність Рад — майбутніх органів держ. влади. «Д. і р.» є могутньою зброєю в боротьбі проти антикомуністичної, право- і лівоєвізіоністської ідеології, яка прагне пристосувати старі антимарксистські ідеї до сучас. істор. процесів. Перше видання «Д. і р.» було здійснено рос. мовою 1918; на Україні вперше її видано 1919. Книгу (на 1978) надруковано 32 мовами народів СРСР і 26 іноземними мовами.

Н. С. Прохорова.
ДЕРЖАВА І ПРАВА ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа, провідна в республіці в галузі рад. правової науки. Створений 1969 в Києві на базі однієї Сектора (існував з 1949). В ін-ті працює (1978) 6 наук. відділів. Осн. напрями наук. досліджень: розробка проблем рад. держ. будівництва і розвитку УРСР як складової частини єдиної соціалістичної д-ви — СРСР; вивчення ленінської теоретичної спадщини з цих питань; дослідження проблем удосконалення респ. законодавства та управління нар. г-вом; вивчення питань зміцнення соціалістичної законності та запобігання правопорушенням; розробка проб-

лем міжнар.-правової діяльності УРСР; критика бурж. і ревізіоністських концепцій з питань д-ви і права. З 1977 ін-т є й гол. установою в країні з проблем: теоретичні основи вдосконалення респ. законодавства і підготовки Зводу законів союзної республіки; удосконалення форм і методів роботи низової ланки рад. представницьких органів та наук. організацій праці у виконкомх місцевих Рад нар. депутатів; правові питання управління промисловістю республіки та агропром. комплексами. Ін-т видає разом з Міністерством юстиції УРСР, Прокуратурою та Верховним судом УРСР журнал «Радянське право» (виходить з 1958).

ДЕРЖАВІН Гаврило Романович [3(14).VII 1743, с. Кармачі або с. Сокурні, тепер Лаїшевського р-ну Тат. АРСР — 8(20).VII 1816, с. Званка, тепер Новгород. обл., похований у Петербурзі] — рос. поет. Обіймав високі держ. посади. Друкуватися почав 1773. Твори 80-х рр. — «Ода до Феліції», «Вельможа», «Володарям та суддям» та ін. Героїзм рос. народу оспівав в одах «На взяття Ізмаїла» (1791), «На перехід альпійських гір» (1800) та ін. Автор філос. од, ліричних творів, віршованих трагедій, комедій, лібретто опери «Добриня» (1804 — про боротьбу Київ. Русі з татарами). Автобіографічн. «Записки» (вид. 1859), філос. і літ.-критичні праці. Приїждив на Україну 1813, був у Києві, Обухові, Білій Церкві. Почесний член Ради Харків. ун-ту. Поетія Д. перекладав П. Гравосвський. Тв.: Стихотворения. М. — Л., 1963; Алмазна смятлена гора. М., 1972.

ДЕРЖАВІН Микола Севастьянович [3(15).XII 1877, с. Преслав, тепер Приморського р-ну Запоріж. обл. — 26.II 1953, Ленінград] — рад. історик і філолог, акад. АН СРСР (з 1931). Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї вчителя. Навчався в Петерб. ун-ті (1896—97) і Ніжинському історико-філол. ін-ті (1897—1900). Працював на викладацькій і наук. роботі в Ленінграді. Автор праць з історії слов'ян, історії і культури Болгарії. Написав ряд статей про Т. Г. Шевченка («Тарас Григорович Шевченко», 1921; «Творчість Т. Г. Шевченка в його історичному та ідеологічному оточенні», 1932). Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1948.

Тв.: Происхождение русского народа. Великоорусского, украинского, белорусского. М., 1944; Славяне в древности. М., 1945; История Болгарии, т. 1—4. М. — Л., 1945—48.

ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА — в СРСР система заходів, спрямованих на охорону осн. суспільно-політ. і екон. ладу, територіальної недоторканності і незалежності рад. соціалістичної держави від посягань імперіалістичних розвідок тощо. Гарантування Д. б. згідно з п. 9 ст. 73 Конституції СРСР підлягає віданню Союзу РСР в особі його найвищих органів держ. влади і управління. Рада Міністрів СРСР у межах своїх повноважень вживає заходів щодо гарантування Д. б. (п. 4 ст. 131 Консти-



Г. Р. Державін.

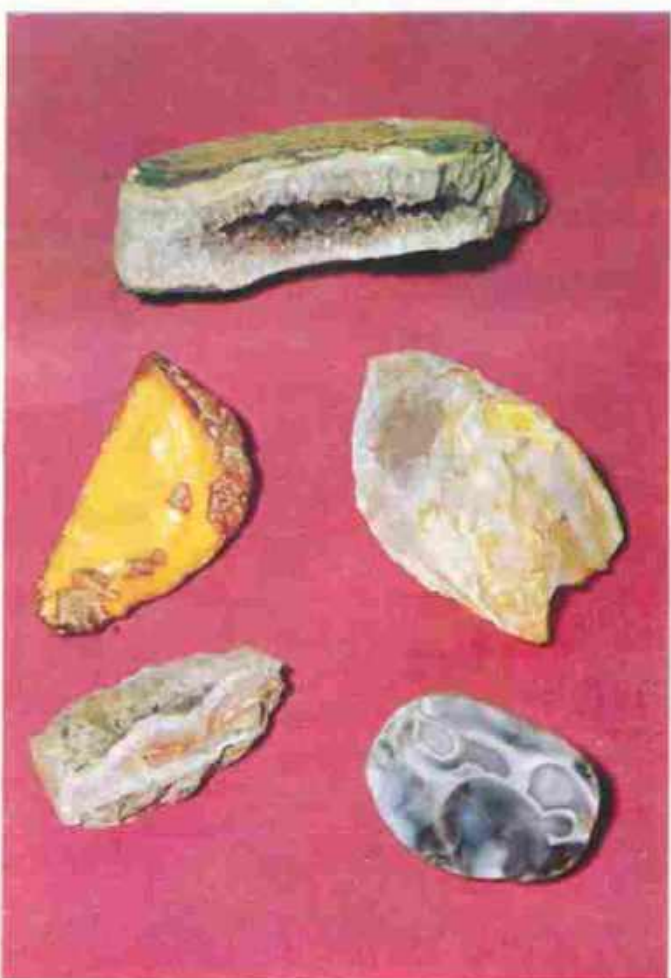


М. С. Державін.



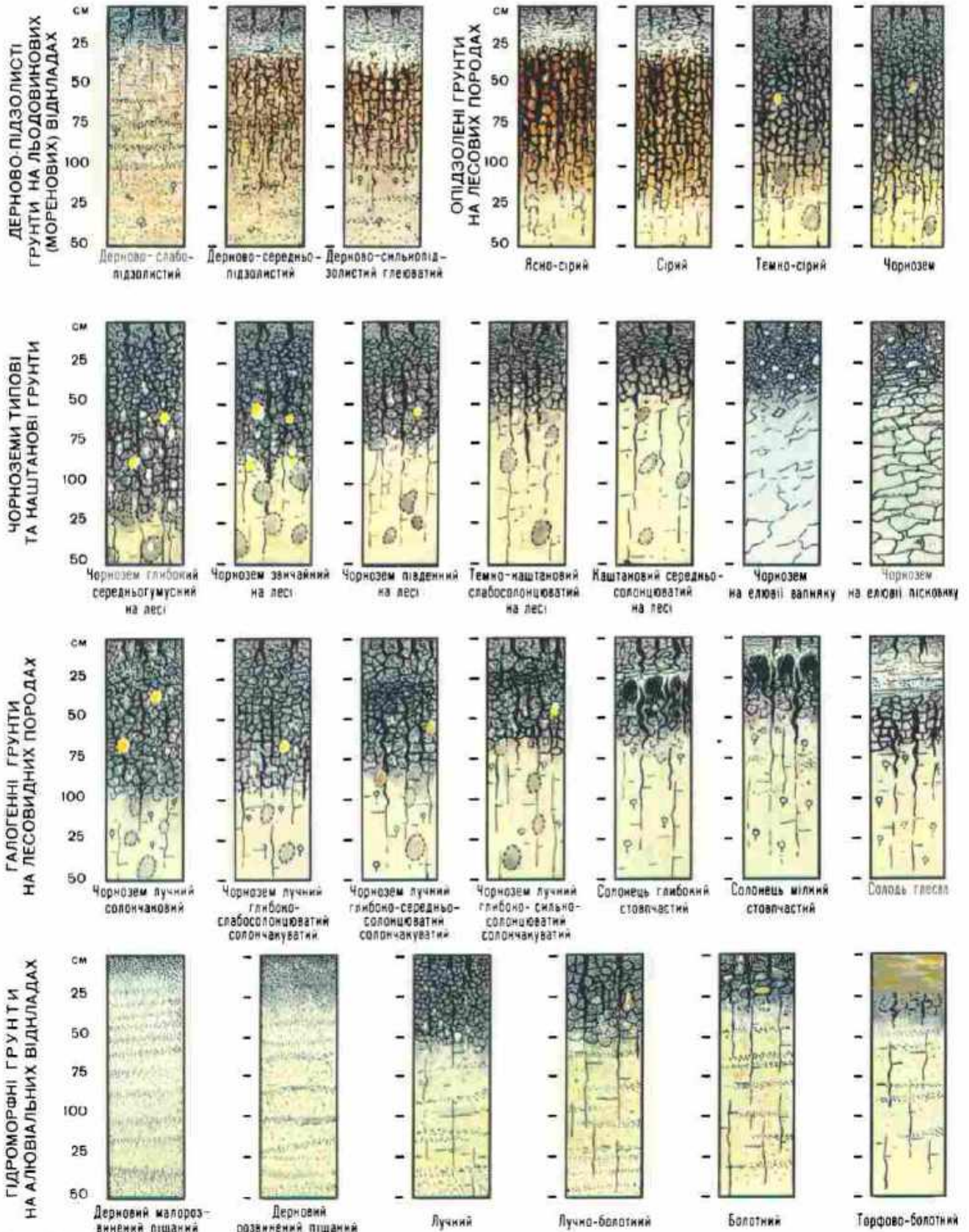
1
2

До ст. Дорогоцінне каміння, Дорогоцінне каміння України.
1. Берил: значайний берил (верхні три кристали); аквамарин (внизу).
2. Топіаз: жовтий; вино-голубий; жовто-бурий; зелений.
3. Кварц: чорний (моріон); темно-димчастий; димчастий (раух-квац); прозорий (пірський кристаль); зростки кристалів моріону.
4. Аметист; антар; опал; сердолик; агат.



3
4

ГРУНТИ УКРАЇНИ



До ст. Грунт.

гупії СРСР), що здійснюються органами Д. 6. — Комітетом державної безпеки (КДБ) Союзу РСР, комітетами державної безпеки союзних республік та їхніми обл. (крайовими) управліннями. КДБ СРСР підпорядковано прикордонні війська. Початок існуванню органів Д. 6. поклала створена за вказівкою В. І. Леніна *Всеросійська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем*. Органи Д. 6. забезпечують охорону державної таємниці, військової таємниці, виявляють і знешкоджують ворожу агентуру, розслідують справи про особливо небезпечні злочини. Їхня діяльність здійснюється під керівництвом КППРС, на основі Конституції СРСР, суворого дотримання соціалістичної законності, широкій підтримки трудящих.

Р. С. Павловський.
ДЕРЖАВНА ВАРТА — карально-поліцейські органи, створені в травні 1918 гетьманським урядом Скоропадського для охорони бурж.-поміщицького режиму й боротьби проти революц. руху трудящих України. В Д. в. було зосереджено службу розшуку, спрямовану гол. чин. проти більшовицького підпілля. Припинила своє існування з крахом гетьманщини в грудні 1918.

ДЕРЖАВНА ДУМА в Росії — представницька законодавча установа (1906—17) з обмеженими правами, яку створив царський уряд під натиском революції 1905—07 в Росії. Після провалу *Булігінської думи* цар Микола II у маніфесті від 17(30).X 1905 обіцяв скликати законодавчу Д. д., до виборів у яку будуть допущені всі верстви населення. Але закон про вибори до Д. д., виданий 11(24).XII, позбавляв виборчих прав більше як половину населення країни. Законодавчі права Д. д. були обмежені. Більшовики закликали маси до бойкоту *Державної думи*, але в умовах спаду революції він не вдавсь. До 1-ї Д. д. [27.IV(10.V) — 8(21).VII 1906, одна сесія] було обрано 478 депутатів. Найчисленнішими були фракції *кадетів* (179) і *трудовиків* (97). С.-д. фракція об'єднувала 18 депутатів (див. *Соціал-демократичні фракції в Державних думах*). Укр. бурж.-націоналістичні депутати створили в 1-й Д. д. «Українську думську громаду», до якої, висуваючи на перший план ідею нац. єдності і всупереч гострій класовій боротьбі, що точилася на Україні, намагалися залучити всіх депутатів-українців. Центральним у 1-й Д. д. було аграрне питання. Під час його обговорення більшість сел. депутатів виступила проти аграрної політики уряду. Дума не виправдала сподівань царизму, і маніфестом від 9(22).VII 1906 її було розпущено.

Щоб використати думську трибуну для революц. агітації, більшовики взяли участь у виборах до 2-ї Д. д. [діяла 20.II (5.III) — 2(15).VI 1907]. Склад її депутатів був лівішим, ніж у 1-й. З 518 депутатів 65 були соціал-демократами. Центр. питанням у роботі Д. д. залишалось аграрне (див. також

Століпінська аграрна реформа). Після закінчення 1-ї сесії уряд розігнав 2-у Д. д., заарештував думську с.-д. фракцію. 3(16).VI 1907 опубліковано новий виборчий закон (див. *Третєчерневий переворот 1907*), згідно з яким чорносотенцям і октябристам у 3-й Д. д. [1(14).XI 1907 — 9(22).VI 1912, п'ять сесій] належала більшість місць. С.-д. фракція об'єднувала 19 депутатів. У думі не було однофракційної більшості, тому результати голосування в ній залежали від партії «центру» — *октябристів*.

Діяльність 4-ї Д. д. [15(28).XI 1912 — 6(19).X 1917, п'ять сесій] проходила в умовах нового революц. піднесення, 1-ї світової війни й політ. кризи. З заг. кількості 442 депутатів було 14 соціал-демократів, у т. ч. 6 більшовиків. Виборча програма більшовиків, розроблена В. І. Леніним, пояснювала безнадійність реформ і ставила найближчим завданням повалення царизму та завоювання демократичної республіки (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*). 27.II(12.III) 1917, під час *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, депутати Д. д. створили контрреволюц. *Тимчасовий комітет Державної думи 1917*, який сформував бурж. *Тимчасовий уряд*. 6(19).X у зв'язку з підготовкою до виборів в *Установчі збори* 4-у Д. д. було розпущено. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції декретом Раднаркому від 18(31).XII 1917 було ліквідовано канцелярію Д. д. і Тимчасового комітету.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Державну думу в Росії див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; КППРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Бадаєв А. Більшевики в Государственной думе. М., 1954; Калинчев Ф. И. Государственная дума в России. Сборник документов и материалов. М., 1957; Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М., 1962; Аврех А. Я. Царизм и третьеиюньская система. М., 1966; Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914—1917). Л., 1967; Петровский Г. И. Выбранные статьи и речи. К., 1974; Черменский Е. Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. М., 1976.

ДЕРЖАВНА (ЗАГАЛЬНОНАРОДНА) ВЛАСНІСТЬ — спільне надбання всього рад. народу, основана форма соціалістичної власності. Д. (з.) в. поряд з колгоспно-кооперативною становить основу екон. системи СРСР. Вона виражає соціалістичні виробничі відносини з приводу привласнення суспільних засобів виробн. Суб'єктом власності є суспільство і в його особі загальнонародна д-ва. Члени соціалістич. суспільства, безпосередні працівники, виступають, як співвласники засобів виробництва та виготовленого продукту. Згідно з Конституцією СРСР (ст. 11) об'єктами Д. (з.) в. є земля, її надра, води, ліси, осн. засоби виробництва в пром-сті, буд-ві і с. г., засоби транспорту і зв'язку, банки, майно організованих д-вою торг. та ін. під-

приємств, осн. міський житл. фонд, а також ін. майно, необхідне для здійснення завдань д-ви. Д. (з.) в., як вища за ступенем зрілості відносин форма власності, є разом з тим провідною формою. Вона забезпечує всебічний розвиток *колгоспно-кооперативної власності*, сприяє зближенню її з загальнонародною власністю.

В. К. Логвиненко.
ДЕРЖАВНА НАРАДА, Московська нарада 1917 — нарада представників великої буржуазії, поміщиків, генералітету, верхівки козацтва, меншовиків та есерів, скликана *Тимчасовим урядом* з метою мобілізації контрреволюційних сил для розгрому революції. Відбулася 12—15 (25—28).VIII 1917. ЦК РСДРП(б) в резолюції від 6(19).VIII 1917 «Про Московську нараду 12 серпня» викрив Д. н. як змову проти народу. В день відкриття наради робітники Москви та її околиць оголосили одноденний страйк (понад 400 тис. чол.). Страйки та мітинги протесту відбулися у Києві, Харкові, Катеринославі, Владимирі, Саратові та ін. містах. Після наради контрреволюц. сили почали здійснювати свої плани (див. *Корніловщина*), проте їх зірвала боротьба трудящих мас. Програму Д. н. підтримували укр. бурж. націоналісти на чолі з *Центральною радою*.

ДЕРЖАВНА РАДА — 1) Найвища законодавча установа Російської імперії. Створено 1(13).I 1810 за проектом М. М. *Сперанського*. В 1906, у зв'язку зі створенням *Державної думи*, Д. р. дістала законодавчу ініціативу. Ліквідовано Д. р. внаслідок Лютневої революції 1917. 2) У Нідерландах, Люксембурзі — одна з центральних держ. установ. 3) У Норвегії, Фінляндії, в частині кантонів Швейцарії, Китаї — офіційна назва уряду. 4) В ПНР, НДР, СРР — найвищий колегіальний орган держ. влади, що обирається відповідно сеймом, Народною палатою, Великими нац. зборами.

ДЕРЖАВНА РАЙОННА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ, ДРЕС — теплова електростанція, що постачає електричну енергію об'єктам, розміщеним на території певного географічного району. За планом ГОЕЛРО, першими стали до ладу Челябінська ДРЕС, Каширська ДРЕС, Шатурська ДРЕС, Штерівська ДРЕС та ін. електростанції, заг. потужність яких становила (1931) 2105 МВт. З розвитком електроенергетики ДРЕС перетворились на конденсаційні електростанції, що діють, як правило, в складі енергетичних систем. В СРСР до найпотужніших (понад 2000 МВт) станцій такого типу належать *Зайська ДРЕС*, *Конаковська ДРЕС*, у т. ч. на Україні — *Бурштинська ДРЕС*, *Ворошиловградська ДРЕС*, *Вуглегірська ДРЕС*, *Змітська ДРЕС*, *Запорізька ДРЕС*, *Слов'янська ДРЕС*, *Старобешівська ДРЕС*, *Придніпровська ДРЕС*, *Криворізька ДРЕС-2*.

ДЕРЖАВНА ТАЄМНИЦЯ — відомості державного значення, що не підлягають розголошенню. В СРСР перелік цих відомостей (військ., екон. та зовнішньополіт.

характеру) встановлює Рада Міністрів СРСР. Кримінальне законодавство (в УРСР — ст. 67, 68 КК УРСР) розрізняє розголошення Д. т. особою, якій ці відомості довірені, або відомі по службі, а також втрату документів, що містять Д. т., або предметів, відомості про які становлять Д. т. На відміну від шпигунства або зради Батьківщини ці злочини здебільшого трапляються через необережність (див. Вина), порушення правил зберігання документів тощо. Розголошення Д. т., що спричинило тяжкі наслідки, карається позбавленням волі строком до 8 років. Див. також *Військова таємниця*.

ДЕРЖАВНА ТОРГІВЛЯ — в СРСР провідна й переважаюча форма торгівлі, яка базується на матеріальних і фінанс. засобах, що належать соціалістичній державі. Див. *Торгівля*.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

УРСР, Держлітвидав України — див. *«Дніпро»*.

ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ (ДПУ) — орган

Радянської держави, завданнями якого були боротьба з контрреволюційними виступами, бандитизмом і шпигунством, охорона кордонів і шляхів сполучення, виконання спец. доручень Президії ВЦВК, РНК тощо. В РРФСР створено 6.ІІ 1922 замість *Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем*; в УРСР — 22.ІІІ 1922 замість *Всеукраїнської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами*. Після утворення СРСР за постановою Президії ЦВК СРСР від 2.ХІ 1923 створено об'єднане ДПУ (ОДПУ) при РНК СРСР, якому були підпорядковані респ. ДПУ. Місц. органами ДПУ були його відділи при губ., окружних і обл. виконкомах; 1930—34 існували й міжрайонні сектори ДПУ. З утворенням 1934 Наркомату внутр. справ СРСР ОДПУ було перетворено на Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР. З 1941 до 1953 існував Наркомат (1946—53 — Міністерство) держ. безпеки (НКДБ СРСР, МДБ СРСР). В 1954 створено К-т держ. безпеки при Раді Міністрів СРСР (з 1978 — К-т держ. безпеки СРСР) і відповідні респ. к-ти. Див. також *Державна безпека*.

Л. М. Маймескулов.

ДЕРЖАВНЕ ПРАВО — сукупність правових норм, які закріплюють основи суспільного і держ. ладу даної країни. Рад. Д. п. — провідна галузь у системі рад. соціалістичного права; сукупність його норм закріплює основи сусп. і держ. ладу та політики СРСР, повновладдя народу, керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільстві й д-ві. Осн. джерелом рад. Д. п. є Конституція СРСР, конституції союзних та авт. республік. В них визначено гол. норми Д. п. — форми сусп. і держ. ладу, демократичні свободи рад. громадян, їхні осн. права і обов'язки, матеріальні, правові та ін. гарантії цих прав і свобод, визначено систему органів Рад. д-ви, порядок утворення

їх та компетенцію. Рад. Д. п. об'єднує й ін. правові норми, які гарантують здійснення суверенітету народу, держ. суверенітету, суверенності націй. До таких, зокрема, належать норми *виборчого права*, що містяться у відповідних законодавчих актах (див. *Закон СРСР про вибори до Верховної Ради СРСР*). Рад. Д. п. розвивається відповідно до осн. етапів розвитку *радянської соціалістичної держави*. Норми Д. п. закріплено й у законах, указах та ін. нормативних актах, які містять держ.-правові норми або регулюють держ.-правові відносини. Ці відносини виникають: між народом-сувереном як єдиним цілим, як першоджерелом влади та органами д-ви; між д-вою в цілому та її складовими частинами; між органами д-ви; між органами д-ви і громадянами. Суб'єктами держ.-правових відносин в СРСР є *радянський народ*, Рад. д-ва в особі *Союзу Радянських Соціалістичних Республік, союзні радянські соціалістичні республіки, автономні радянські соціалістичні республіки, а також автономні області, автономні округи, органи рад. д-ви* (див., зокрема, *Ради народних депутатів, Виконавчі та розпорядчі органи*), *громадяни СРСР, громадські організації, народні депутати, трудові колективи*. Рад. Д. п. визначає співвідношення між усіма правовими актами, стверджуючи пріоритет закону й забезпечуючи цим здійснення принципу єдиної соціалістичної законності. До провідних принципів рад. Д. п. належать: соціалістичне народо-владдя; соціалістичний демократизм; соціалістична законність; *демократичний централізм*; рівноправність і вільний розвиток усіх соціалістичних націй і народностей; соціалістичний інтернаціоналізм; неперушаний союз робітників, селян і інтелігенції, який становить соціальну основу Рад. держави; соціалістичний гуманізм; всебічний розвиток соціалістичних форм господарства та соціалістичної власності.

Лит.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Брежнев Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К. 1978; Советское конституционное право. Л., 1975; Политическая организация развитого социалистического общества (Правовые проблемы). К., 1976. А. П. Таранов.

ДЕРЖАВНИЙ АКТ НА ПРАВО КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЮЮ — документ, що стверджує і гарантує охорону права землекористувача (колгоспу, радгоспу, підприємства, громад. орг-ції) на користування наданою йому земельною ділянкою. Постановою Ради Міністрів СРСР від 6.ІІІ 1975 «Про видачу землекористувачам державних актів на право користування землею» встановлено єдину для СРСР форму цього акта. Він складається мовою союзної (авт.) республіки

В акті вказується заг. площа закріпленої в безплатне і безстрокове користування даного землекористувача землі, а також мета *землекори-*

сткування. Складовою частиною акта є план землекористування з визначенням зовн. меж зем. ділянки. Акт складається в двох примірниках: перший видається землекористувачеві, а другий зберігається в райвиконкомі (міськвиконкомі). В *Земельному кодексі УРСР* (ст. 22) встановлено, що землекористувачі можуть приступати до користування зем. ділянками тільки після визначення землевпорядними органами заг. меж землекористування в натурі (на місцевості) і вручення акта на право користування землею. І. М. Мироненко.

ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ — сукупність органів влади, управління, суду і прокуратури, за допомогою яких держава здійснює свої завдання і виконує свої функції. Органи, які входять до складу Д. а., наділені державновладними повноваженнями: діють від імені д-ви, приймають обов'язкові для виконання *акти юридичні*, можуть застосовувати заходи держ. примусу. Повноваження Д. а., форми і методи його діяльності завжди мають чітко визначений політ. зміст, класову спрямованість. Визначальними для системи, структури, принципів організації та діяльності Д. а. є істор. тип д-ви, *форма правління, державний лад і режим політичний*. Осн. сила Д. а. будь-якої експлуататорської д-ви зосереджена в армії, поліції, суді та ін. органах безпосереднього насильства над трудящими. В. І. Ленін визначив, що для бурж. держ. машини найбільш характерні дві установи: чиновництво і постійна армія (див. Повне збір. тв., т. 33, с. 28). Для Д. а. імперіалістичних д-в характерне його зрощування з апаратом монополій і підпорядкування його діяльності інтересам монополістич. капіталу (див. *Буржуазна держава*). Д. а. *соціалістичної держави* виражає інтереси і волю трудящих. В умовах зрілого соціалізму демократичні засади організації і функціонування Д. а. соціалістичної загальнонард. д-ви набувають дальшого розвитку й поглиблення. Організація і діяльність рад. Д. а. будується на основі ленінських принципів керівної і спрямовуючої ролі КПРС, *демократичного централізму*, широкої участі трудящих у роботі держ. органів, *соціалістичної законності, рівноправності національностей, плановості, обліку і контролю, гласності і науковості*. Ці принципи мають певну специфіку свого прояву стосовно до різних видів органів Рад. д-ви: органів влади (див. *Ради народних депутатів*), *виконавчих та розпорядчих органів*, судових і прокурорських органів (див., зокрема, *Прокуратура СРСР, Судова система*) тощо. Вдосконалювання Д. а. є, як зазначено в ст. 9 Конституції СРСР, складовою частиною дальшого розгортання *соціалістичної демокра-*

ті. Л. П. Юзюков.
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВНИЙ ФОНД СРСР (ДФС СРСР) — сукупність усіх належних Рад. державі документальних матеріалів, які мають наукове, політ., екон., соціальне і культурне значення, незалежно від часу їхнього

походження, техніки, способу відтворення і місця зберігання. Створений відповідно до підписаного В. І. Леніним 1.VI 1918 декрету РНК РРФСР «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці». В основу організації ДАФу поклалися принципи: заг.-нар. власність на документи *архівів*, централізація зберігання їх залежно від конкретних потреб управління нар. г-вом, розвитку науки і культури. Використання ДАФу підпорядковувалося справі боротьби за зміцнення Рад. влади, побудови соціалістичного суспільства. На Україні Положення про Єдиний ДАФ уперше затверджено постановою Уряду УСРР від 16.XII 1925. Принципи організації ДАФу СРСР набули дальшого розвитку у відповідних положеннях, затверджених Рад. урядом 1941 і 1958. До ДАФу входять усі документальні матеріали як окремих осіб, так і установ, орг-цій та підприємств рад. часу і дореволюц. періоду. Це — писемні пам'ятки історії, права, містечтва, л-ри і побуту народів СРСР; кінофотофondoменти, ілюстративні матеріали (плакати, листівки тощо), наук.-тех. документація, мікрофотокопії документів та ін. матеріали, а також документальні матеріали, що зберігаються в рукописних відділах б-к, музеїв, наук. установ, архівів АН. До ДАФу не входять документи парт. і спец. архівів.

ДАФ перебуває у безпосеред. віданні Гол. архівного управління при Раді Міністрів СРСР, якому підпорядковано всю мережу держ. архівів на тер. Рад. Союзу.

Документи ДАФу надаються установам, орг-ціям, підприємствам і громадянам СРСР для використання в інтересах розвитку нар. г-ва, науки і культури, для задоволення соціально-правових потреб трудящих.

О. Г. Мітюков.

ДЕРЖАВНИЙ БАНК РОСІЇ — центральний банк Росії, засн. 1860. Див. *Банки*.

ДЕРЖАВНИЙ БАНК СРСР, Держбанк СРСР — єдиний емісійний, касовий і розрахунковий центр СРСР; банк кредитування нар. господарства. Засн. згідно з декретом РНК та ЦВК від 4.X 1921 як Держбанк РРФСР. У 1923 реорганізований в Держбанк СРСР. Підпорядкований безпосередньо Раді Міністрів СРСР. На 1.I 1978 кількість установ Держбанку СРСР становила 4429, установ *ощадних кас* — понад 80 тис. Система Держбанку СРСР разом з ощадними касами обслуговує 985 тис. пром., трансп. і буд. підприємств, радгоспів, колгоспів, підприємств торгівлі, побутового обслуговування та ін., яким відкрито понад 4 млн. рахунків, у т. ч. на Україні відповідно — 213 тис. і 792 тис. В Укр. РСР мережа установ Держбанку СРСР складається з республіканської, 25 обл. та Київської міської контор, 652 відділень, 11 фабрик механізованого обліку і 4 обчислювальних центрів (1978). Держбанк організує й регулює *грошовий обіг* у країні, має монополне право випуску на те-

риторії СРСР *банківських білетів*, держ. *казначейських білетів* та металеві розмінні монети. Випуск і вилучення грошей з обігу здійснюються відповідно до касових планів, які складає Держбанк СРСР на кожний квартал і затверджує Рада Міністрів СРСР. Найважливішими функціями Держбанку є короткострокове й довгострокове кредитування нар. г-ва, довгострокове кредитування й фінансування *капітальних вкладень*, *безготівкові розрахунки* між соціалістичними підприємствами, орг-ціями та установами. Держбанк організує роботу *ощадних кас*. Разом з *Банком для зовнішньої торгівлі СРСР* проводить *міжнародні розрахунки*, кредитування рад. *зовнішньої торгівлі*, операції з іноз. валютою, золотом, встановлює курси іноз. валют у карбованцях, а також підтримує кореспондентські відносини з 1671 банківською установою різних країн світу (1978). Здійснюючи контроль карбованцем, Держбанк СРСР сприяє виконанню нар.-госп. планів, ефективному й раціональному використанню осн. фондів і оборотних коштів, зміцненню *режиму економії*, правильному витрачанню фонду заробітної плати, додержанню найважливіших нар.-госп. пропцій.

О. О. Обозинцев.

ДЕРЖАВНИЙ БОРГ — загальна сума заборгованості держави за непогашені позики й невиплачені проценти по них. Розрізняють внутр. і зовн. Д. б., капітальний (по довгострокових позиках) і поточний (погашення кредиту в даному або найближчому бюджетному році). В капіталістичних країнах Д. б. є засобом покриття бюджетного *дефіциту*. В СРСР та ін. соціалістичних країнах випуск *позик державних* було використано для розширення соціалістичного *вдтворення* та підвищення нар. добробуту. З 1958 випуск держ. позик, що розміщувалися серед населення, припинено. За рішенням XXIV з'їзду КПРС, погашення Д. б. по раніше випущених держ. позиках розпочато достроково (1974) і має бути закінчено до 1990.

ДЕРЖАВНИЙ ДЕПАРТАМЕНТ — головна зовнішньополіт. установа США (з 1789). Виконує функції МЗС. Очолює Д. д. *державний секретар*.

ДЕРЖАВНИЙ ДОГОВІР ПРО ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ І ДЕМОКРАТИЧНОЇ АВСТРІЇ (1955). Підписаний 15.V 1955 у Відні між СРСР, США, Великобританією і Францією, з одного боку, та Австрією — з другого. В результаті *аншлусу* 1938 Австрія була захоплена фашист. Німеччиною; визволена в березні — травні 1945 союзними військами. В ході тривалих переговорів зх. д-ви намагалися перетворити Австрію на плацдарм *НАТО* в Центр. Європі. Рад.-австр. переговори 12—15.IV в Москві сприяли справедливому розв'язанню австр. проблеми. Договір поклав край окупації Австрії військами 4 д-в, відновив суверенітет і незалежність країни в кордонах на 1.I 1938, заборонив союз Австрії з Німеччиною в будь-

якій формі, зобов'язав австр. уряд забезпечити демократичні свободи в країні, заборонив діяльність фашист. орг-цій. Учасники договору (набрав чинності 27.VII 1955) зобов'язалися поважати незалежність і тер. цілісність Австрії. Окупаційні війська було виведено до 25.X 1955. Австр. парламент 26.X 1955 прийняв конституційний закон про постійний нейтралітет Австрії.

ДЕРЖАВНИЙ ЗНАК ЯКОСТІ — в СРСР держ. знак, що його присвоюють товарам народного споживання і виробничо-тех. призначення високої якості. Запроваджений постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4.X 1965. Ставлять його безпосередньо на товарі або упаковці, тарі й товарно-супровідній документації, на ярликах і етикетках (незалежно від товарного знака). Дозвіл застосовувати Д. З. я. надається підприємству м-вами (відомствами) СРСР на підставі рішення держ. атестаційних комісій на строк до 3 років.

ДЕРЖАВНИЙ КАПІТАЛІЗМ — система економічних заходів та форма участі *держави* в економіці країни. Соціально-екон. суть Д. к., система його відносин зумовлюються класовою природою д-ви та специфікою її економіки. За капіталізмом Д. к. виражає систему відносин між капіталістичним г-вом і бурж. д-вою і проявляється у вигляді підприємницької та регулюючої діяльності д-ви в інтересах класу капіталістів або його найвпливовіших груп з метою одержання ними найбільших прибутків і проведення в інтересах великого капіталу внутр. та зовн. політики. Вирішальним елементом Д. к. є держ. капіталістична *власність*, яка створюється шляхом націоналізації окремих виробництв і навіть цілих галузей, а також будівництва нових підприємств за рахунок держ. бюджету. З розвитком капіталізму змінюються і форми держ. втручання в екон. життя. В епоху імперіалізму Д. к. набуває форми *державно-монополістичного капіталізму* на основі зрощування бурж. д-ви з монополістичним капіталом.

У країнах, що *розвиваються*, держ. капіталізм є знаряддям перебудови госп. структури, що склалася в період колоніальної або напівколоніальної залежності. Базується на мішаній власності д-ви і нац. капіталу. Поєднується з системою активного втручання д-ви в економіку для подолання екон. відсталості і створення незалежної нац. економіки. Зростання держ. сектора залежно від політ. орієнтації країни приводить до різних екон. і соціальних наслідків. У країнах, що обрали некапіталістичний шлях, Д. к. і держ. регулювання економіки спрямовані проти імперіалістичних монополій і великої нац. буржуазії, на розвиток продуктивних сил і розв'язання невідкладних соціальних проблем, на створення матеріальних передумов переходу в майбутньому на соціалістичний шлях розвитку. В країнах капіталістичної орієнтації Д. к. спрямований на розвиток бурж. від-



Державний
Знак якості.

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ ОБОРОНИ

носин, приватного підприємництва, посилення позицій великої нац. буржуазії та імперіалістичних монополій. Д. к. при всій його суперечливості відіграє в житті країн, що розвиваються, прогресивну роль, об'єктивно виражає антиімперіалістичні тенденції.

В умовах диктатури пролетаріату Д. к. — це сусп.-екоп. уклад та особливі методи і засоби, що виражають систему відносин контролю й підкорення діяльності допущених пролетарською двою капіталістичних підприємств в інтересах успішної боротьби з приватногосп. капіталом і дрібнобурж. стихією; для розвитку великого виробн.; прискореного піднесення продуктивних сил для побудови соціалізму. В СРСР Д. к. був одним з п'яти сусп.-екоп. укладів *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*, існував у формі *концесій* іноз. капіталу, приватної оренди держ. підприємств, мішаних т-в торгівлі на комісійних засадах тощо. В економіці країни посідав незначне місце (див. *Нова економічна політика*). В ширшому масштабі був використаний в ін. соціалістичних країнах, зокрема в НДР, СРР, КНДР, СРВ.

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ ОБОРОНИ (ДКО) — надзвичайний найвищий виконавчий орган державної влади в СРСР під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Створений 30.VI 1941 спільним рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з метою швидкої мобілізації всіх сил народу для розгрому нім.-фашист. загарбників. Під керівництвом ДКО було проведено велику роботу по об'єднанню зусиль фронту і тилу, по відбудові нар. г-ва на визволеній тер. ДКО ліквідовано 4.IX 1945.

ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ — в СРСР та інших соціалістичних країнах система контролю держ. органів за виробничою, господарською, фінансовою та іншою діяльністю держ., громадських і кооперативних орг-цій, підприємств та установ. Д. к. є однією з основних функцій держ. управління, що здійснюється на основі широкого залучення трудящих мас. Див. також *Господарський контроль*, *Народний контроль*.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД — організація держави, що включає її політичну систему, державний устрій, систему держ. органів (напр., *Ради народних депутатів*), *виборчу систему*, а також основні положення щодо взаємовідносин держави і особи.

ДЕРЖАВНИЙ ОБВИНУВАЧ — в СРСР прокурор, який підтримує під час судового розгляду кримінальної справи державне обвинувачення. Відповідно до ст. 40 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 264 КПК УРСР) Д. о. може виступати лише *прокурор*. Він, підтримуючи обвинувачення, керується вимогами закону і своїм внутр. переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи. Д. о. бере участь у дослідженні судом *доказів*, дає

роз'яснення в питаннях, що виникають під час суд. розгляду, подає суду свої міркування з приводу застосування кримінального закону й міри покарання щодо підсудного. Д. о. може порушити перед судом питання про захист майнових інтересів потерпілого або підтримати вже пред'явлений *цивільний позов* у кримінальній справі. Д. о. процесуально незалежний учасник суд. розгляду. Якщо в результаті суд. розгляду прокурор прийде до переконання, що дані суд. слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитись від обвинувачення. Ця вимога закону спрямована на зміцнення *соціалістичної законності* й посилення конституційної гарантії *права обвинуваченого на захист*. Див. також *Громадський обвинувач*, *Приватне обвинувачення*.

О. Й. Ляхович.
ДЕРЖАВНИЙ ПЛАНОВИЙ КОМІТЕТ СРСР, Держплан СРСР — союзно-республіканський орган, який здійснює загальнодерж. планування екон. і соціального розвитку СРСР і контроль за виконанням народногосп. планів. Створений за ініціативою В. І. Леніна Декретом Ради Народних Комісарів РРФСР від 22.II 1921 як Державна загальнопланова комісія. Діяльність Держплану СРСР ґрунтується на ленінських ідеях соціалістичного планування. Гол. завдання Держплану СРСР: розробка відповідно до Програми КПРС, директив з'їздів КПРС, рішень ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР планів, що мають бути оптимальними, ґрунтуватися на екон. законах соціалізму, сучас. досягненнях і перспективах розвитку науки й техніки, результатах наук. досліджень екон. і соціальних проблем комуністичного будівництва, всебічному вивченню сусп. потреб, на правильному поєднанні галузевого і тер. планування, а також централізованого планування з госп. самостійністю та ініціативою підприємств, об'єднань і орг-цій. Держплан СРСР у перспективних і річних планах має передбачати: пропорційний розвиток і невпинне піднесення всіх галузей нар. г-ва, високі темпи зростання нац. доходу, підвищення ефективності та поліпшення структури сусп. виробн., удосконалення міжгалузевих зв'язків, дальший науково-технічний прогрес, безперервне зростання продуктивності праці, раціональне використання основних фондів і виробничих потужностей, матеріальних, трудових, природних і фін. ресурсів, підвищення якості продукції, раціональне розміщення продуктивних сил по тер. країні з урахуванням спеціалізації і кооперування виробн., комплексного розвитку г-в союзних республік і екон. районів. На основі зростання матеріального виробн. і підвищення його ефективності в планах передбачається дальше систематичне піднесення матеріального і культур. рівня життя народу. Держплан СРСР готує пропозиції про розвиток *зовнішніх економічних зв'язків СРСР*, поліпшення міждержавної спеціалізації й кооперу-

вання виробн., координацію нар.-госп. планів СРСР з планами інших країн — членів РЕВ, а також розробляє проекти планів розвитку *зовнішньої торгівлі* і екон. співробітництва з ін. країнами. Держплан СРСР здійснює методичне керівництво роботою з нар.-госп. планування, готує і здійснює заходи щодо вдосконалення планування і екон. стимулювання в нар. г-ві, широко використовує в плануванні балансовий метод, прогресивні тех.-екоп. норми і нормативи, економ. методи і електронно-обчислювальну техніку. Разом з Академією наук СРСР організовує наук. дослідження з загальноекоп. проблем розвитку народного г-ва. На доповнення до завдань держ. планів, встановлених Радою Міністрів СРСР, Держплан СРСР безпосередньо затверджує ряд показників, зокрема: плани буд.-монтажних і проектно-дослідних робіт, баланс і плани розподілу продукції за встановленою номенклатурою, завдання щодо зниження норм витрат матеріальних ресурсів тощо. Здійснюючи контроль за виконанням планів екон. і соціального розвитку СРСР, виявляє резерви для дальшого зростання виробн. і підвищення його ефективності; систематично доповідає Урядові СРСР про хід виконання планів; розробляє заходи щодо запобігання й усунення диспропорцій у розвитку нар. г-ва і вносить відповідні пропозиції Раді Міністрів СРСР.

Держплан СРСР створюється в складі голови комітету, якого призначає Верховна Рада СРСР, заступників голови і членів Держплану СРСР, яких персонально призначає Рада Міністрів СРСР. Колегію Держплану затверджує Рада Міністрів СРСР.

Держплан має галузеві та зведені відділи, Гол. обчислювальний центр, Державну експертну комісію з вчених і висококваліфікованих спеціалістів. При Держплані СРСР існують н.-д. ін-ти, Рада по вивченню продуктивних сил СРСР, діє Міжвідомча комісія з питань застосування нових методів планування і екон. стимулювання. Держплан з 1923 видає журнал «Плановое хозяйство».

П. Я. Розенко.
ДЕРЖАВНИЙ ПЛАНОВИЙ КОМІТЕТ УРСР, Держплан УРСР — союзно-республіканський орган, який здійснює державне планування екон. і соціального розвитку Української РСР і контроль за виконанням народногосп. планів. Створений 28.IX 1921 як Укр. загальнопланова господарська комісія. Підпорядкований Раді Міністрів УРСР та Держпланові СРСР (див. *Державний плановий комітет СРСР*). Держплан УРСР згідно з Програмою КПРС, поставами з'їздів КПРС і Компартії України, рішеннями ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, вказівками Держплану СРСР розробляє перспективні і річні держ. плани екон. і соціального розвитку Укр. РСР. Вони забезпечують пропорційний розвиток нар. г-ва республіки, безперервне

зростання й підвищення ефективності сусп. виробн., високі темпи збільшення нац. доходу, дальший наук.-тех. прогрес, зростання продуктивності праці. Ці плани забезпечують також раціональне використання основних фондів і виробничих потужностей, матеріальних, трудових, природних і фін. ресурсів, підвищення якості продукції, спеціалізацію економіки УРСР у загальносоюзному розподілі праці — з метою збільшення вкладу в створення матеріально-технічної бази комунізму, неухильного підвищення рівня життя народу. Розробляючи плани, передбачає й раціональне розміщення продуктивних сил по тер. республіки з урахуванням спеціалізації й кооперування виробн. та комплексного розвитку г-ва областей і екон. районів.

Держплан УРСР здійснює організацію й координацію наук. досліджень з найважливіших наук.-тех. проблем і робіт щодо впровадження досягнень науки і техніки у виробн.; забезпечує методичне керівництво роботою з планування в м-вах і відомствах УРСР і планових комісіях місцевих Рад нар. депутатів; готує і здійснює заходи щодо вдосконалення планування і екон. стимулювання в нар. г-ві УРСР. Держплан УРСР широко використовує в плануванні балансовий метод, прогресивні тех.-екон. норми і нормативи, екон.-матем. методи й електронно-обчислювальну техніку. Крім розробки держ. планів республіки, які затверджує Рада Міністрів УРСР, Держплан УРСР безпосередньо затверджує ряд завдань щодо пром. виробн., капітального будівництва, праці тощо. Держплан УРСР здійснює контроль за виконанням планів економічного й соціального розвитку республіки, виявляє резерви для дальшого зростання виробн. і підвищення його ефективності, розробляє заходи для запобігання і усунення диспропорцій у розвитку нар. г-ва і вносить відповідні пропозиції Урядові УРСР.

Держплан УРСР створюється в складі Голови комітету, якого призначає Верховна Рада УРСР, заступників голови і членів Держплану УРСР, що персонально призначаються Радою Міністрів УРСР. Колегія Держплану затверджується Радою Міністрів УРСР. Апарат Держплану УРСР складається з галузевих і звелих відділів. Держпланові УРСР підпорядкований ряд н.-д. установ, зокрема, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*. Він має Держ. експертну раду з вчених і висококваліфікованих спеціалістів. При Держплані діє Міжвідомча комісія з питань застосування нових методів планування і економічного стимулювання. Разом з Академією наук УРСР видає журнал «Економіка Радянської України».

П. Я. Розенко.

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАР — одна з найвищих держ. посад у ряді країн Європи і Америки. У США — особа, що очолює гол. зовнішньополіт. відомство — *Державний департамент*. У Велико-

британії — офіц. титул керівників деяких відомств (внутр. справ, оборони та ін.).

«ДЕРЖАВНИЙ СОЦІАЛІЗМ» — буржуазно-реформістська концепція, що ототожнює здійснювані бурж. державою соціально-екон. заходи з виникненням соціалізму. Поширилася у 2-й пол. 19 ст. Основоположником її є нім. економіст К.-Й. Родбертус-Ягцов. Прихильниками «Д. с.» виступили представники *катедер-соціалізму*, які визнавали «соціалістичним» в с-к е удержавлення, навіть бісмарківське» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20. с. 273). Певною мірою ідеї «Д. с.» запозичили Ф. Ласкаль, а також представники *фабіанського соціалізму*. Втручання імперіалістичних д-в в економіку під час 1-ї та 2-ї світових воєн сприяло значному поширенню ідей «Д. с.». В сучас. умовах ідеологи бурж. реформізму розширення регулюючої діяльності капіталістичної д-ви в усіх сферах сусп. життя видають за «рух до соціалізму». Але, як довели це основоположники марксизму-ленінізму, бурж. д-ва є виконавчим к-том, зняраджає пануючого класу капіталістів. І саме чим визнаються зміст і спрямованість усіх її соціально-екон. заходів в умовах *державно-монополістичного капіталізму*. Антинаук. і апологетичний характер «Д. с.» полягає в протиставленні соціальних реформ соціалістичній революції, в намаганні його прихильників держ. регулюванням врятувати капіталізм.

П. М. Леоненко.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ — територіальна або національно-територіальна організація *держави*. Існують дві осн. форми Д. у. — *федеративна* (див. *Федерация*) й *унітарна держава*, в складі якої немає окремих держ. утворень. Д. у. кожної країни зумовлюється її сусп. ладом і класовою структурою. Він відбиває правове становище д-ви в цілому та її складових частин, а також взаємовідносини між ними. Відповідно до гл. 8 Конституції СРСР за своїм національно-державним устроєм *Союз Радянських Соціалістичних Республік* — єдина союзна багатонац. д-ва, утворена на основі принципу соціалістичного *федералізму*, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. соціалістичних республік. Нац.-держ. і адм.-тер. устрій УРСР передбачено розділом III Конституції УРСР.

ДЕРЖАВНІ ВИДАТКИ — див. *Бюджет державний*.

ДЕРЖАВНІ ДОХОДИ — див. *Бюджет державний*.

ДЕРЖАВНІ ЗБОРИ Угорської Народної Республіки — найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган УНР. Обирається населенням країни на 5 років.

ДЕРЖАВНІ ЗЛОЧИНИ — за рад. кримінальним правом найтяжчі злочини, спрямовані проти основ суспільного ладу і політики СРСР, держ. влади і управління або екон. могутності СРСР, а також діяння, що завдають шкоди зовн. безпеці СРСР. Відповідальність за Д. з.

передбачено загальносоюзним законом від 25.XII 1958 (в УРСР — гл. 1 Особливої частини КК УРСР). Д. з. поділяються на особливо небезпечні та інші Д. з. Особливо небезпечними Д. з. вважаються діяння, вчинені умисно з антирад. метою й спрямовані на підрив або ослаблення Рад. д-ви, її суспільного ладу і політики, територіальної недоторканності. До злочинів цієї групи належать: *зрада Батьківщини, шпигунство, терористичний акт, диверсія, шкідництво*, антирад. агітація і пропаганда, *пропаганда війни*, утворення антирадянських організацій, участь у них, Д. з., вчинені проти ін. соціалістичної держави. Інші Д. з. — це злочини, що зазіхають на основи громад. і держ. безпеки, обороноздатності та госп. могутності СРСР. На відміну від особливо небезпечних інших Д. з. не мають антирад. мети. Ці Д. з. поділяються на злочини, що порушують нац. і расову рівноправність; завдають шкоди обороноздатності Рад. д-ви (розголошення *державної таємниці*, втрата документів, що містять держ. таємницю), нелюдячності держ. кордонів СРСР (незаконний виїзд за кордон та незаконний в'їзд в СРСР та ін.); основам громад. безпеки (*бандитизм*, порушення правил міжнар. польотів); роботі транспорту СРСР (порушення правил безпеки руху і експлуатації транспорту та ін.); основам госп. могутності Рад. держави (напр., порушення правил про *валютні операції, контрабанда*). Передбачено й відповідальність за недонесення про Д. з. та приховування їх. За Д. з. закон передбачає такі покарання: позбавлення волі на строк до 15 років з конфіскацією майна, заслання, виправні роботи, за обтяжуючих обставин — смертну кару.

Лит.: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978; Советское уголовное право. Часть особенная. М., 1973. В. Б. Бабій.

ДЕРЖАВНІ КОМІТЕТИ СРСР

— центральні органи держ. управління СРСР і союзних республік, які здійснюють міжгалузеве управління і несуть відповідальність за стан і розвиток дорученої їм сфери управління. Утворюються відповідно Верховною Радою СРСР і Верховними Радами союзних республік для розв'язання певного кола питань, що стосуються різних галузей нар. господарства, соціально-культур. та адм.-політ. будівництва. Держ. к-ти підпорядковані як Верховній Раді, що їх утворила, так і тій Раді Міністрів, органам якої вони є. Внаслідок міжгалузевого характеру їхньої діяльності Д. к. наділені повноваженнями по здійсненню планово-організаційних, координаційних і контрольних функцій щодо всіх *міністерств і відомств спеціальних*. За *Законом СРСР про Раду Міністрів СРСР*, прийнятим Верховною Радою СРСР 5.VII 1978, загальносоюзні Д. к. СРСР здійснюють міжгалузеве управління на всій території СРСР безпосередньо або через створювані ними органи.

Загальносоюзні державні комітети СРСР:

Державний комітет СРСР по науці і техніці,

Державний комітет СРСР у справах винаходів і винахідників,

Державний комітет СРСР по стандартах,

Державний комітет СРСР по зовнішніх економічних зв'язках,

Державний комітет СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища,

Державний комітет СРСР по матеріальних резервах.

Союзно-республіканські державні комітети СРСР:

Державний плановий комітет СРСР,

Державний комітет СРСР у справах будівництва,

Державний комітет СРСР по матеріально-технічному постачанню,

Державний комітет СРСР по праці і соціальних питаннях,

Державний комітет СРСР по цінах,

Державний комітет СРСР по професійно-технічній освіті,

Державний комітет СРСР по телебаченню і радіомовленню,

Державний комітет СРСР по кінематографії,

Державний комітет СРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі,

Державний комітет СРСР по лісовому господарству,

Комітет державної безпеки СРСР,

Державний комітет СРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства.

ДЕРЖАВНІ ПРЕМІЇ СРСР



Нагрудний знак лауреата
Державної премії
СРСР.



Нагрудний знак лауреата
Державної премії
УРСР.



Нагрудний знак лауреата
Державної премії
УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Союзноресп. Д. к. СРСР здійснюють міжгалузеве управління, а в окремих випадках — галузеве управління, як правило, через відповідні держ. к-ти, інші органи союзних республік і управляють безпосередньо окремими підприємствами та об'єднаннями, ін. орг-ціями і установами, які перебувають у союзному підпорядкуванні. Рада Міністрів СРСР об'єднує і спільно веде роботу загальносоюзних і союзно-респ. Д. к. СРСР; Ради Міністрів союзних республік — союзно-респ. і респ. Д. к. Положення про Д. к. та їхню структуру затверджують відповідні Ради Міністрів. Згідно зі ст. 129 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 116 Конституції УРСР) голови Д. к. призначаються відповідними Верховними Радами і входять до складу уряду. Нормативні акти, що видаються Д. к. в межах їхньої компетенції, обов'язкові для виконання всіма міністерствами і відомствами, установами, орг-ціями й підприємствами. Див. таблиці переліку Д. к. СРСР.

ДЕРЖАВНІ ПРЕМІЇ СРСР — нагороди від імені Рад держави за видатні творчі досягнення в певній галузі діяльності, а також за видатні досягнення, що їх здобуто в соціалістичному змаганні. Д. п. СРСР засновано постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.IX 1966; див. Положення, затверджене постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 17.II 1967 з наступними доповненнями. Щороку присуджують до 50 Д. п. СРСР у галузі науки й техніки, до 10 — в галузі л-ри, мистецтва й архітектури і до 10 — за визначні досягнення в соціалістичному змаганні (з 1974). В 1970 додатково засновано одну Д. п. СРСР за твори л-ри й мистецтва для дітей і чотири — за створення підручників для вищих, середніх спец. і середніх навчальних закладів. Д. п. СРСР присуджують К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР і К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі л-ри, мистецтва й архітектури при Раді Міністрів СРСР. Розмір премії — 5 тис. крб. кожна. Особам, яким присуджено Д. п. СРСР, присвоюють звання «Лауреат Державної премії СРСР», вручають Диплом і Почесний знак, на якому зазначено рік присудження премії. Постанови про присудження Д. п. СРСР публікуються до Жовтневих свят.

ДЕРЖАВНІ ПРЕМІЇ УРСР — щорічні нагороди республіки за видатні досягнення в певній галузі діяльності. Існують Д. п. УРСР: у галузі науки і техніки; для передовиків соціалістичного змагання за видатні досягнення у праці; імені Т. Г. Шевченка в галузі л-ри, журналістики, мистецтва й архітектури. Д. п. УРСР у галузі науки і техніки засновано постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23.IV 1969. Присуджуються за видатні наук. роботи, глибокі теор. дослідження з питань марксистсько-ленінської науки, держ. і госп. будівництва, за створення і впровадження в нар. г-во ефективної

техніки і прогресивних матеріалів, за впровадження передового виробничого досвіду. Щороку присуджуються 17 таких Д. п., з яких дві, починаючи з 1972, — за створення підручників для вищих, середніх спец. і середніх навчальних закладів. Присудження їх покладено на К-т по Д. п. УРСР у галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР. Постанови про присудження публікуються 25.XII — до дня проголошення Рад. влади на Україні. Д. п. УРСР для передовиків соціалістичного змагання за видатні досягнення у праці засновано постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 26.III 1974 і 13.VIII 1974. Встановлено дві (з 1977 — чотири) цих Д. п. УРСР. Постанови про присудження їх щороку приймаються за підсумками соціалістичного змагання попереднього року й оголошуються до 1.V — дня Міжнар. солідарності трудящих. Д. п. за видатні досягнення у праці присуджуються спільно президіями К-ту по Д. п. УРСР у галузі науки і техніки та Укрпрофради.

Особам, удостоєним Д. п. в галузі науки і техніки та за видатні досягнення у праці, присвоюється звання «Лауреат Державної премії Української РСР», вручаються Диплом і Почесний знак.

Д. п. УРСР імені Т. Г. Шевченка. Постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23.IV 1969 респ. премії ім. Т. Г. Шевченка (існували з 20.V 1961) та респ. держ. премії по архітектурі (існували з 6.II 1968) перетворено на Д. п. імені Т. Г. Шевченка. Встановлено 8 премій за високодійні й високохудожні твори в галузі л-ри, журналістики, образотворчого мистецтва, театру, кіно, архітектури й виконавської діяльності, що здобули широке громад. визнання. Присудження їх покладено на К-т по Д. п. УРСР імені Т. Г. Шевченка, який публікує свої рішення щороку до 9.III — дня народження Т. Г. Шевченка. Особам, які їх удостоєні, присвоюється звання «Лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка», вручаються Диплом і Почесний знак. Рішення К-тів про присудження Д. п. УРСР затверджуються ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР. Розмір Д. п. УРСР — 2500 крб. кожна. Всього (за станом на 1978) лауреатами Д. п. УРСР у галузі науки і техніки є понад 700 чол.; за видатні досягнення у праці — понад 60 чол.; імені Т. Г. Шевченка — понад 140 чоловік.

М. Ф. Селіван.

ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ — стан селян у Росії та на Україні 18—19 ст., які за користування землею сплачували державі феод. ренту і вважалися особисто вільними. Стан Д. с. було оформлено указом Петра I з ще не покірачених селян (чорносошні селяни, половники, однокітці, селяни нерос. народностей Поволжя і Приуралля, рангові селяни, посполиті селяни та ін.). Пізніше до Д. с. було зара-

ховано кол. економічних селян і селян територій, возз'єднаних з Росією в кін. 18 ст., колоністів, які оселялися на держ. землях, зокрема на Пд. Україні, кол. кріпаків конфіскованих польс. маєтків тощо. На 1858 в Рос. д-ві налічувалося 9 345 342 Д. с. чол. статі (45,2% землеробського населення Європ. Росії).

Оси. маса Д. с. сплачувала дві грошовий оброк. На тер. Правобережної України, Білорусії та Прибалтики держ. маєтки здавалися в оренду поміщикам-посесорам; Д. с. тут відбували переважно панщину, і їх становище мало чим відрізнялося від кріпацького. Дворяни систематично присвоювали держ. землі і прагнули перетворити Д. с. на кріпаків (див. Генеральне обмеження). Зростало обезземелення Д. с. На поч. 40-х рр. 19 ст. 325 тис. душ чол. статі не мали наділу або користувалися лише городнями (див. Халупники, Комирники, Бобили, Городники). Посилення гноблення і сваволі з боку царських урядовців і поміщиків-посесорів викликало заворушення серед Д. с. (напр., виступ приписних селян Луганського диварного заводу 1822, «холери бунти»). Загострення антифеод. боротьби змусило царський уряд провести реформу управління Д. с. 1837—41, яка, проте, не внесла докорінних змін у їхнє становище. Феод. гноблення Д. с. викликало зростання сел. руху (див. Картопляні бунти). Указом від 16(28).VIII 1863 Д. с. зх. губерній, у т. ч. Правобережної України, було переведено в розряд селян-власників, які мали вносити викупні платежі протягом 49 років. Згідно з указом 1866 за всіма групами Д. с. було закріплено за сплату оброку зем. наділи в безстрокове користування. В 1885 Д. с. Росії, за винятком Закавказзя й Сибіру, в обов'язковому порядку було переведено на викуп (мали сплачувати його протягом 44 років).

Лит.: Дружинин Н. М. Государственное крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

ДЕРЖАВНІ ТРУДОВІ РЕЗЕРВИ — в СРСР система організованої підготовки та розподілу молодих кваліфікованих робітників, Указ Президії Верховної Ради СРСР про Д. т. р. прийнято 1940. Було створено три типи навч. закладів: ремісничі училища, залізничні училища, школи фабрично-заводського навчання. Д-ва взяла на себе повне матеріальне утримання всіх учнів. У зв'язку з поступовим переходом в СРСР до загальної серед. освіти, в системі Д. т. р. з 1954 почали створювати технічні училища для молоді, яка закінчила серед. загальноосв. школи. Училища і школи Д. т. р. готували робітників приблизно 700 професій. У 1959 всі навч. заклади, що входили в систему Д. т. р., перетворено на профес.-тех. уч-ща (див. Професійно-технічні навчальні заклади). В тому ж році навч. заклади Д. т. р. передано у відання союзних республік, а Гол. управління труд. резервів при

РМ СРСР перетворено на Держ. к-т РМ СРСР по профес.-тех. освіті (з 1978—Держ. к-т СРСР з проф.-тех. освіти). Див. *Професійно-технічна освіта*.

ДЕРЖАВНО-КОЛГОСПНІ ОБ'ЄДНАННЯ — господарські системи, які створюються на пайових умовах колгоспами, держ. підприємствами і госп. орг-ціями для виробництва та переробки с.-г. продукції, виготовлення буд. матеріалів, для будівництва, виробничого і культурно-побутового обслуговування с. г. і населення.

Правовий статус Д.-к. о. залежить від мети, характеру і обсягу об'єднуваної діяльності. При об'єднанні всієї діяльності господарств, що входять до складу Д.-к. о., утворюється складна госп. орг-ція — виробниче об'єднання в с. г., що діє на підставі «Положення про виробниче об'єднання в сільському господарстві», затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 7.XII 1978. При об'єднанні лише окремих напрямів виробничої діяльності господарств учасників утворюється єдина госп. орг-ція — міжгосподарське підприємство, що діє на підставі відповідного положення про міжгосподарські підприємства з даного виду діяльності. Такі положення затверджують уряди союзних республік за погодженням з М-вом с. г. СРСР. Якщо об'єднання тимчасове і має на меті створення невиробничих об'єктів заг. користування, воно не утворює відособленої госп. орг-ції, діє на підставі договору про сумісну діяльність, що його укладають господарства-учасники. Порядок укладення такого договору, права і обов'язки його учасників визначаються Цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — глава 38 ЦивК УРСР).

Прибуток, одержуваний Д.-к. о., за винятком внесків до держ. бюджету, належить господарствам-учасникам і спрямовується на дальший розвиток виробн., створення фондів стимулювання, погашення кредитів Держбанку СРСР і використовується для розподілу між учасниками кооперації. Найпоширенішою формою Д.-к. о. в УРСР є колг.-радгоспні об'єднання. Практика їхньої діяльності свідчить про високу ефективність об'єднання колг. і держ. коштів у межах єдиного орг.-госп. комплексу. Це сприяє як поліпшенню виробничих показників, так і розв'язанню ряду соціально-еко-ном. проблем комуністичного будівництва: поступовому зближенню двох форм соціалістичної власності — загальнонаціональної й колг.-кооп., перетворенню с.-г. праці на різновид індустріальної, усуненню істотних відмінностей між містом і селом.

Ю. П. Лебедінський, Г. В. Пронська.

ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНИЙ КАПІТАЛІЗМ — комплекс властивих імперіалізму внутрішньо- і міждержавних економічних, соціальних і політичних відносин, що характеризуються з'єднанням сили монополій з силою держави в єдиний механізм, який забезпечує інтереси монополістичного капіталу. Наук. ана-

ліз Д.-м. к. дав В. І. Ленін, йому ж належить і сам термін «державно-монополістичний капіталізм». Ленінська теорія імперіалізму, його останнього ступеня — Д.-м. к. набула дальшого розвитку в документах КІПСР, братніх партій, світового комуністичного руху. Вона відіграє важливу роль у розробці комуністичними партіями стратегії і тактики класової боротьби. Д.-м. к. включає безпосереднє втручання бурж. д-ви в процес капіталістичного відтворення, одержавлення ряду галузей г.-ва, різні засоби й форми прямого й непрямого держ.-монополістичного регулювання економіки. Він спрямований на збагачення монополій, придушення робітн. і демократичного рухів та нац.-визвольної боротьби, розвиток мілітаризму й розв'язування агресивних воєн, мобілізацію і використання екон., воєнно-політ. та ідеологічних ресурсів імперіалізму проти соціалістич. системи, на захист капіталістичного ладу від наростаючого світового революц. процесу. Об'єктивною основою виникнення й розвитку Д.-м. к. є процес усупільнення виробн., прискорюваний науково-технічною революцією, поглиблення й загострення осн. суперечностей капіталізму — суперечностей між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. На розвиток Д.-м. к. мають вплив політ. фактори, породжені загальною кризою капіталізму, мілітаризація і війни, змагання з світовою системою соціалізму тощо. Розвиток Д.-м. к. не є поступальним і рівномірним, його форми в різних країнах при наявності заг. тенденцій і закономірностей не ідентичні. Елементи Д.-м. к. зародилися на рубежі 19—20 ст., в ході концентрації виробництва та капіталу і зростаючого на цій основі панування монополій. У своєму розвитку він пройшов ряд етапів. Перший — від початку 1-ї світової війни (1914—18) до 30-х рр. 20 ст.; другий — від початку світової екон. кризи 1929—33 до кінця 2-ї світової війни (1939—45); третій — після 2-ї світової війни до середини 50-х рр. і сучас. етап — з 2-ї пол. 50-х рр. Розвиток Д.-м. к. не змінює природи імперіалізму, але вносить нові елементи в механізм функціонування капіталістичної економіки. Спочатку держ. регулювання г.-ва здійснювалося лише в рамках забезпечення воєнно-еко-ном. потенціалу країни; пізніше стала розроблятися антикризова політика, почалися спроби стримування ринкової стихії; потім центр ваги було перенесено на політику економічного зростання, на прогнозування та довгочасне програмування економіки. Сила д-ви, об'єднана з силою монополій, усе ширше й безпосередніше бере участь в експлуатації робітн. класу, широких народ. мас.

Осн. формами втручання бурж. д-ви в економіку є одержавлення, перш за все встановлення держ. власності шляхом бурж. націоналізації приватнокапіталістичних підприємств і будівництва нових за рахунок держ. капиталовкла-

день, та регулювання економіки за допомогою держ. бюджету, кредитно-грош. політики тощо. На сучас. етапі частка держ. власності, напр., в економіці Японії становить 35%, Франції — бл. 40%. Зростає роль д-ви у створенні гарантованого ринку для монополій, у нагромадженні капіталу. В розвинутих капіталістичних країнах д-ва купує до 1/4 кінцевого суспільного продукту, фінансує від 1/4 до 1/2 усіх капиталовкладень, від 1/3 до 2/3 всіх затрат на н.-д. та дослідно-конструкторські роботи. Через держ. фінанси перерозподіляється значна частина національного доходу. В 1975 частка всіх держ. витрат в нац. доході становила: у США — 35%, Великобританії — 37,4, Франції — 36,8, ФРН — 36,9, Японії — 20,7, Італії — 35,5%. Важливими підйомами регулювання діяльності приватних компаній є податкова та кредитна (у т. ч. дефіцитного фінансування) політика, система прискореної амортизації. Інтернаціоналізація госп. життя капіталістичних країн, суперечність між зростанням усупільнення виробн. у світовому масштабі та вузькими рамками нац. д-в, боротьба проти світового соціалізму і нац.-визвольного руху викликали розвиток міжнар. форм Д.-м. к., намагання узгоджувати політику капіталістичних д-в у рамках міждерж. угод, орг-цій і союзів (Генеральна угода про тарифи і торгівлю, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку та ін.). Вищим ступенем розвитку Д.-м. к. на міжнар. арені є імперіалістич. інтеграція економічна. Розвиток Д.-м. к., прискорюючи усупільнення виробн., поглиблює осн. суперечність капіталізму. Він не спроможний стримати стихійні сили капіталістичного ринку, подолати суперечність між трансконтинентальними й багатонац. корпораціями та нац. г.-вом, анархію виробництва, економічні кризи, безробіття, інфляцію, забезпечити планомірне управління процесом виробн. в інтересах усього суспільства. Порожнучи реакцію в усіх сферах життя, Д.-м. к. призводить до загострення всіх суперечностей капіталізму; спричинює наростання класової боротьби трудящих, спрямованої не лише проти окремих монополій, а й проти д-ви як сргану монополістичної буржуазії, на перехід держ. влади до рук робітничого класу і його союзників. Д.-м. к. всупереч бурж., реформістським і ревізіоністським концепціям (див. «Індустріальне суспільство», «Постіндустріальне суспільство», «Загальное добробуту держава» та ін.) не трансформується в соціалізм. Він створює лише матеріальні передумови соціалізму, доводячи усупільнення виробн. до максимуму, можливого за капіталізму. Д.-м. к. «є той шабел історичної драбини, між яким (шаблем) і шаблем, що називається соціалізмом, ніяких проміжних шабелів нема» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 34, с. 182). Істор. розвиток людства дедалі переконливіше доводить неминучість соціалі-

ДЕРЖИДЕРЕВО



Держидерево звичайне. Квітуча гілка.

тичної революції і через неї перетворення Д.-м. к. на соціалізм.

Лит.: Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1—2. М., 1975; Государственно-монополистический капитализм. Общие черты и особенности. М., 1975; Ленинская теория империализма и современность. М., 1977; Шубин В. А. Политическая система государственно-монополистического капитализма и ее кризис. Л., 1978; Мочерный С. В. Современный государственно-монополистический капитализм. К., 1978. В. М. Малур.

ДЕРЖИДЕРЕВО (*Paliurus*) — рід рослин родини крушинних. Дуже розгалужені куші вис. до 3 м. Листки чергові з метаморфізованими в колючки прилистками. Квітки дрібні, жовтуватого-золотисті, зібрані в грона. Плоди сухі з округлим шкірястим крилом. 6 видів, пошир. у Пд. Європі, Перед. і Серед. Азії. В СРСР (на Кавказі, в Криму, Серед. Азії) — один вид — *Д. звичайне* (*P. spinachristi*, *P. aculeatus*). Росли на сухих кам'янистих схилах гір, до 1500 м над р. м. Використовується для створення живоплотів та закріплення ґрунту.

ДЕРЖИНСЬКА Ксенія Георгіївна [25.1 (6.II) 1889, Київ — 9.VI 1951, Москва] — російська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). Закінчила гімназію в Києві. Спізу навчалася приватно в Петербурзі та Берліні. В 1915—48 — солістка Великого театру, л 1947—51 — професор Моск. консерваторії. В 1918—19 виступала в Київ. оперному театрі. Партії: Ярославна («Князь Ігор» Бородин), Ліза, Марія («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Аїда (однойменна опера Верді) та ін. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

ДЕРЖПЛАН СРСР — див. *Державний плановий комітет СРСР*.

ДЕРЖПЛАН УРСР — див. *Державний плановий комітет УРСР*.

ДЕРЖФІЛЬМОФОНД СРСР, Всесоюзний державний фонд кінофільмів — організований 1948 на базі фільмосховища кінопрокату. В Д. зібрано негативи і позитиви вітчизн. і багатьох зарубіжних худож. та науково-популярних фільмів (хронікально-документальні та хронікальні фільми зберігаються в Центр. держ. архіві кінофотодокументів). Д. має найбільшу в світі колекцію фільмів і документації до них (сценарії, монтажні листи та ін. архівні матеріали). Д. відновлює фільми, видає довідкову л-ру, здійснює обмін фільмами з зарубіжними країнами. На Україні з 1934 діє Центр. держ. архів кінофотодокументів УРСР, у якому зберігається кіноперіодика, документальні, хронікально-документальні та науково-популярні фільми, а також продукція телевізійних студій України, видається довідкова л-ра.

ДЕРИВАЦІЙНА ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ — гідроелектрична станція, де напір води створюється дериваційним (підвідним) водоводом. Осн. споруди Д. г.: *гребля* (с. й безгребельні електростанції); відстійники, де очищують воду; турбіни трубопроводи, якими без-

посередньо підводять воду до *гидротурбін*; підвідні й відвідні *дериваційні водоводи* (див. *Деривація*); будинок ГЕС. На Д. г. з безнапірною деривацією є напірний басейн, за допомогою якого регулюють надходження води до гидротурбін. В СРСР ГЕС такого типу збудовано на р. Інгури (Груз. РСР). На Д. г. з напірною деривацією (мал.) похил водоводів дещо більший, ніж на безнапірних; зрівноважні резервуари дають змогу запобігати *гідравлічним ударами*.



Дериваційна гідроелектростанція з напірною деривацією: 1 — гребля; 2 — дериваційний напірний водовід; 3 — зрівноважний резервуар; 4 — турбінний трубопровід; 5 — будинок ГЕС.

На Україні Д. г. такого типу є *Теребле-Рицька ГЕС*. До Д. г. комбінованого типу (з високою греблею і водосховищем) належить, наприклад, Корсунь-Шевченківська ГЕС. Ккл Д. г. 0,7—0,9. Дериваційні ГЕС будують звичайно на гірських річках із значним падінням їхнього річка, рідше — в місцях завороту річкових річок.

ДЕРИВАЦІЯ (лат. derivatio — відведення, утворення) — 1) Підведення води з водойми до гідроелектростанцій та інших об'єктів, а також відведення її з них. Розрізняють Д. напірну (*трубопроводами*), напірними *туфелями*) та безнапірну (*каналами*, *безнапірними туфелями*, *лотоками*). Д. наз. і самі споруди (канали, тунелі тощо), якими підводять і відводять воду. 2) Утворення нових слів за допомогою *афіксів* (*суфіксів*, *префіксів*). 3) Бічне відхилення кулі і снарядів від площини стрільби (вертикальної площини, що проходить через вісь каналу ствола). Спричинюється обертним рухом кулі і снарядів, а також опором повітря й силою тяжіння.

ДЕРИХВІСТ (*Glareola*) — рід куликів родини дерихвостових. Довж. тіла 17—28 см. Дзьоб широкий і короткий, загнутий донизу, ноги короткі, хвіст довгий, вилчастий. Оперення зверху однотонне — сіро-буре. 7 видів, пошир. у Європі, Азії й Африці. В СРСР 3 види, з них на Україні—2: *Д. степовий* (*G. nordmanni*), довж. тіла 25—28 см, маса 100 г, крило зісподу чорне; *Д. лучний* (*G. pratensis*), довж. тіла 25—27 см, маса 80—90 г, спід крила іржас-

тий. Прилітають Д. у квітні, відлітають у жовтні. Живуть поблизу лиманів на солончаках. Кладку здебільшого з 3 яєць самка відкладає в ямку на голому місці. Живляться Д. комахами, серед яких багато шкідників с. г. Другорядні мисливські птахи.

ДЕРІ (*Déry*) Тібор (18.X 1894, Будапешт — 1977, там же) — угорський письменник. Почав друкуватися 1917. Після повалення Угор. Рад. республіки жив в еміграції. В 30-х рр. створив багато в чому автобіографічний реалістичний роман «Віч-на-віч» (надруковано 1945) — про боротьбу нім. комуністів проти фашизму, роман-трилогію «Незакінчена фраза» (надрук. 1947). Події 2-ї світової війни й життя в перші післявоєнні роки відтворив у драмах «Свідки», «Дзеркало», «Вдома» (усі — 1948), духовне становлення молодого робітника — в романі «Відповідь» (т. 1—2, 1950—52). Під час контрреволюц. заколоту 1956 в Угорщині зайняв хибну позицію. З 1961 повернувся до активної творчої діяльності. Автор повістей і романів «Пан А. Г. у країні N» (1964), «Одноухий» (1975), «Вбійця і я» (1976), мемуарів тощо.

Тел.: Рос. перекл. — Ответ. М., 1974. К. О. Шахова.

ДЕРІВАС (де Рібас) Йосип Михайлович [6.VI 1749, Неаполь — 2(14). XII 1800, Петербург] — російський адмірал (з 1799). За національністю іспанець. В 1772 вступив на рос. військ. службу в Чорноморський флот. Брав участь у рос.-тур. війнах 1768—74 і 1787—91. 14(25). IX 1789 рос. війська, якими командував Д., разом з укр. козаками Чорноморського козацького *єйська* здобули фортецю Єні-Дунья поблизу с. Хаджибей. Д. брав участь у спорудженні фортець і міст у Пн.-Зх. Причорномор'ї. В 1794 за проектом Д. (разом з Ф. Деволаном і Шостаком) почалося будівництво мор. гавані і міста Хаджибей, 1795 перейменованого на Одесу.

ДЕРІВ'ЯСКЕ ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИК — поселення і могильник *середньостосієвської культури* мідного віку на правому березі Дніпра поблизу с. Дерівки Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл. Досліджувались 1960—67. На поселенні відкрито залишки кількох трох заглиблених у землю жител, зібрано понад 10 тис. знахідок — крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і списів, кістяні мотки, бойові молоти, рибальські гачки, *псалі*, глиняні гостродонні горшки і плоскодонні миски, оздоблені гребінцями, шпунгери та ін. орнаментом, глиняні статуєтки людини, фігурки тварин тощо. Осн. заняття жителів поселення — скотарство, зокрема розведення коней. Під час розкопок могильника виявлено поховання з трупопокладеннями; в похованнях знайдені глиняні посуд, прикраси, в т. ч. з міді.

Д. Я. Телеткін.
ДЕРКАЧ Василь Степанович [9(21).XII 1894, с-ще Корсунь, тепер Єнакіївського р-ну Донец. обл. — 25.V 1973, Харків] — український рад. мікробіолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1945), засл. діяч



Дерихвіст степовий.



Деркач.

науки УРСР (з 1942). Член КПРС з 1951. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1917). З 1932 — зав. кафедрою Харків. мед. ін-ту. Праці — з питань хіміобіотерапії інфекційних хвороб, злоякісних пухлин тощо. Запропонував мед. препарати санізації і неопид. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора.

ДЕРКАЧ Віталій Павлович (н. 13.IV 1923, с. Мишківка Полтавського р-ну Полт. обл.) — український рад. вчений у галузі кібернетики. Доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1944. Закінчив 1955 Київ. політех. ін-т. З 1957 працює в Ін-ті кібернетики АН УРСР. Праці — з питань обчислювальної техніки й електроніки. Держ. премія СРСР, 1977.

ДЕРКАЧ (справж. прізвище — Любимов) Георгій Йосипович (11(23).III 1846, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 11(24).VI 1900, Томськ) — український актор, антрепренер. Творчу діяльність почав у кін. 60-х рр. Був антрепренером рос., а згодом укр. трупи. Гастролював з трупами по Україні, Сибіру, Криму, Кавказу. Середній Азії; 1893—94 — у Франції (Париж, Бордо, Марсель). Ролі: Вибірний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського) та ін.

Е. С. Хлібченко.

ДЕРКАЧ Григорій Іларіонович (26.III 1932, с. Вишневе Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. — 7.IX 1969, Київ) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1958. Закінчив (1954) Дніпроп. металург. ін-т. З 1957 працював в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження стосуються хімії органічних ізоанатів та ізоанатів фосфору. Синтезував нові типи органічних похідних три- і п'ятивалентного фосфору.

ДЕРКАЧ Марія Дем'янівна (25.VI 1896, с. Струсів, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл. — 14.IV 1972, Львів) — український рад. літературознавець. Закінчила Празький ун-т (1926). Після 1939 завідувала рукописним відділом 6-ки АН УРСР у Львові. З 1951 працювала наук. співробітником Ін-ту літератури АН УРСР, з 1954 — в Ін-ті сусп. наук (Львів). Досліджувала життя і творчість Лесі Українки, брала участь у наук. виданні її творів. Автор праць про творчість І. Франка, М. Павлика, О. Кобилянської.

Л. І. Митченко.

ДЕРКАЧ (Сгех) — рід птахів родини пастушкових. Один вид — деркач (С. cgech). Довжина тіла 24—29 см, маса 100—180 г. Заг. тон оперення іржастий. Пошир. у Європі й Зх. Азії (Сибір); в УРСР — поєдинок по болотистих луках. Весною прилітає на початку травня, відлітає у вересні. Живе на вологих луках з високою густотою травової й поодинокими куща-

ми. Гніздо на землі. Кладка у травні з 7—12 яєць; насиджує 15—17 діб. *Виподколий птах*. Живить переважно комахами; знішуючи комах — шкідників кормових трав, приносить користь. Об'єкт спортивного мисливства. У викопному стані відомий з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

ДЕРКАЧОВ (Деркач) Ілля Петрович [20.VII (1.VIII) 1834 — 8.XI 1916] — український і російський педагог, методист початкової школи, дитячий письменник. Послідовник К. Д. Ушинського. Навчався в Харків. (1855) й Москв. (1856—59) ун-тах. У Москві жив до 1863. В 60—70 рр. учительовав у гімназіях і уч-щах Севастополя, Сімферополя, Херсона, Одеси, Єдисаветрада та ін. Один з організаторів перших з'їздів нар. учителів у Росії. Д. — автор підручників і книг для дітей, статей з педагогіки й історії педагогіки. Склад «Українську граматку» (1861), яку безплатно розповсюджували в школах України.

ДЕРКУЛ — річка у Ворошиловгр. обл. УРСР та на її межі з Ростов. обл. РРФСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 163 км, площа бас. 5325 км². Бере початок на Середньоросійській височині, береги стрімкі, русло звивисте. Використовують для зрошування та водопостачання.

ДЕРКУЛЬСЬКА СТОЙКА — палеолітична стоянка мустерського часу, виявлена на правому березі р. Деркулу поблизу с. Колесниківки Станічно-Луганського р-ну Ворошиловград. обл. Досліджували стоянку 1924—26, 1930, 1933 й 1963. Серед знахідок — *нуклеуси, відщепи, гостроконечники, скребла*, виготовлені переважно з кварциту, рідше — з кременю.

ДЕРМА (грец. *δέρμα* — шкіра, оболонка), коріум, кутис, власне шкіра — сполучнотканнна частина *шкіри* хребтних тварин і людини. Міститься між *епідермісом* і підшкірною сполучною тканиною. Д. складається з 2 шарів — поверхнього (сосочкового), багатого на кровоносні судини, який живить епідерміс і його похідні (залози, пір'я, волосся), й сітчастого (ретиккулярного), побудованого з міцних тяжів сполучнотканнних волокон (колагенових і, в меншій кількості, еластичних), що розташовані в різних напрямках; виконує опорну функцію. Відповідно оброблена Д. деяких тварин являє собою технічну шкіру.

ДЕРМАНСЬКА ДРУКАРНЯ — існувала при *Дерманському монастирі*. В 1602 К. К. Острозький передав монастиреві устаткування *Острозької друкарні*. Керував Д. д. брат С. *Наливайко* — Д. *Наливайко*. З нею пов'язана діяльність І. *Борисенка* та ін. діячів культури. В 1603—04 в Д. д. видано «Октаїх, сирѣч Осмогласник», 1605, і полемічний твір «Лист Мелетія... патріарха александрійського до... Іпатія Потія...» Більшість видань Д. д. друкувалася тодішньою літературною укр. мовою. В 1605 друкарство в Дермані припинилось, а друкарсь-

ке устаткування було повернуто до Острога.

ДЕРМАНСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир, один з осередків антиуніатської боротьби на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. Засн. у кін. 15 ст. укр. магнатом князем К. І. Острозьким в с. Дермані на Волині (тепер с. Устеньське Друге Здолбунівського р-ну Ровен. обл.). У 1574—75 управителем Д. м. був рос. першодрукар І. *Федоров*. У 1602 князь К. К. Острозький подарував монастиреві друкарню (див. *Дерманська друкарня*). На поч. 18 ст. Д. м. захопили уніати. Під час Великої Вітчизн. війни укр. націоналістичні банди разом з гітлерівцями перетворили Д. м. на катівню рад. людей. Знищивши у монастирі понад 450 чол., вони спалили частину села, зруйнували давнішу монастиря — визначну пам'ятку архітектури.

ДЕРМАТИН [від грец. *δέρμα* (*δερματός*) — шкіра], гранітоль — штучна шкіра з тканини, покрита нітроцелюлозною плівкою. З Д. роблять справи книг, ним оббивають меблі тощо.

ДЕРМАТИТИ [від грец. *δέρμα* (*δερματός*) — шкіра] — запальні захворювання *шкіри*, спричинявані діями різних шкідливих факторів навколишнього середовища (фізичних, біологічних, хімічних та ін.). Прості Д. виникають навіть від одноразового безпосереднього контакту шкіри з дугами, к-тами, променевою енергією, високою або низькою т-рою тощо. Розвиткові алергічних Д. передують сенсibilізація (підвищена чутливість) шкіри (див. *Алергія*) до подразників, які до цього багато разів на неї діяли (урсол, хром та ін.). Ознаки Д.: набряклість, почервоніння шкіри, пініше можуть з'являтися пухирі, ерозії. Д. супроводяться відчуттям жару, свербіжем. Закінчується Д. лущенням шкіри; тимчасовою гіперпигментацією. Профілактика: заходи, спрямовані на запобігання контактам шкіри з чинниками, які можуть спричинити Д. (для цього застосовують сан.-тех., сан.-гіг. заходи, захисні мазі й пасти, проводять сан.-просвітню роботу). Лікування спрямоване на усунення подразника, що спричинив Д.; місцева терапія.

Лит.: Задорожний Б. А., Звягінцева М. В. Лучевые поражения кожи. К., 1966; Скрипкин Ю. К., Шелюженко А. А., Седиский Г. Д. Профессиональные заболевания кожи. К., 1976.

В. Г. Коляденко.

ДЕРМАТОГЕН [від грец. *δέρμα* (*δερματός*) — шкіра і *γεννάω* — породжую, створюю] — поверхневий щільний шар клітин первинної твірної тканини (*меристеми*) у рослин, з якого утворюється *епідерміс* (напр., з Д. *конуса наростання* стебла покритонасінних рослин епідерміс стебла).

ДЕРМАТОЗИ [від грец. *δέρμα* (*δερματός*) — шкіра] — загальна назва різноманітних захворювань шкіри, що мають самостійний характер або є лише симптомом якогось ін. захворювання. Екзогенні Д. спричинюються різнома-



К. Г. Держинська.



І. П. Деркачов.



Деселерометр інерційний маятниковий.

пінтний фіз. (мех. подразники, іонізуюча радіація, висока чи низька т-ра та ін.), хім. (хім. речовини на підіривстві й у побуті, лікарські речовини, харч. продукти) й біол. (мікроорганізми, комахи тощо) факторами навколишнього середовища. Ендогенні Д. спричинюють локальна інфекція, особливо зосереджена в зубах, мигдаликах, жовчному міхурі тощо; хвороби внутр. органів, зокрема органів травлення; порушення обміну речовин тощо. Велику групу становлять професійні й алергічні Д. Прояви захворювання залежать від його етіології й патогенезу.

ДЕРМАТОЛОГІЯ ТА ВЕНЕРОЛОГІЯ ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1924. Має клінічний відділ з 3 відділеннями й лабораторно-експериментальний відділ, до складу якого входить 3 лабораторій. Ін-т є головним у республіці з проблеми наук. основ дерматології й венерології. Осн. напрями наук.-практичної діяльності ін-ту: розробка етіології, патогенезу, ранньої діагностики, терапії й профілактики шкірних і венеричних захворювань. Ін-т видає міжвідомчий зб. «Дерматологія й венерологія». *І. І. Магров.*

ДЕРМАТОЛОГІЯ [від грец. *δέρμα* (δέρματος) — шкіра і *λόγος* — вчення] — наука, що вивчає будову й фізіологічні функції шкіри, причини й перебіг шкірних хвороб, питання їхньої діагностики, профілактики й лікування. Д. поділяють на загальну й спеціальну. Загальна Д. вивчає структуру й функції здорової й хворої шкіри, заг. закономірності розвитку шкірних хвороб, принципи їх лікування та профілактики, з'ясовує зв'язок хвороб шкіри з ін. захворюваннями організму. Спеціальна Д. вивчає окремі дерматози. Д. тісно пов'язана з ін. галузями клінічної медицини (терапією, гінекологією, акушерством, ендокринологією, хірургією та ін.), особливо — з венерологією. Спочатку Д. і венерологія існували як дві окремі науки, а в 2-й пол. 19 ст. об'єдналися в одну мед. дисципліну — дерматовенерологію. Для вивчення патологічних процесів у шкірі Д. використовує клінічні, біохім., імунологічні, мікробіол., генетичні та ін. методи дослідження. Захворювання шкіри були відомі ще народам Старод. Єгипту, Китаю, Індії, Греції, Риму. Проте становлення Д. як науки припадає на 2-у пол. 18 — поч. 19 ст. У 18 ст. австр. лікар І. Плевк (1776) і англ. — Р. Уіллен (1798) створили вчення про морфологічні елементи висипу, яке лягло в основу їхньої класифікації хвороб шкіри й стало поштовхом до розвитку Д. Почали формуватися дерматологічні школи. Розвиткові Д. в Росії сприяла організація кафедр Д. і венерології при вищих навч. закладах (у Москві — 1869, Петербурзі — 1871, Києві — 1883, Харкові — 1885 та ін.), першими професорами яких були О. Г. Полотебнов, Т. П. Павлов, О. І. Поспелов, в т. ч. укр. — М. І. Стуко-

венков, Є. С. Главач, Л. А. Соколов та ін., які стали основоположниками Д. в Росії. В СРСР питання Д. опрацьовують у Центр. шкірно-венерологічному ін-ті МОЗ СРСР, респ. н.-д. шкірно-венерологічних ін-тах, зокрема на Україні в *Дерматології та венерології харківському науково-дослідному інституті*, на відповідних кафедрах мед. вузів. *Лит.: Зенін О. С., Торсуев М. О. Шкірні та венеричні хвороби. К., 1967; Кожные и венерические болезни. М., 1975. Я. Г. Колоденко.*

ДЕРМАТОМІКОЗИ [від грец. *δέρμα* (δέρματος) — шкіра і *μύκος*], грибові захворювання шкіри — ураження шкіри й підшкірної клітковини патогенними й умовно патогенними грибами (дерматомицетами) у людини і тварин. Розрізняють 4 групи дерматомікозів: кератомікози — ураження лише поверхневих відділів рогового шару шкіри (*висівковидний лишай*, еригасма та ін.); епідермомікози — ураження товщі рогового шару шкіри, а також нігтів; можлива запальна реакція і глибоких шарів шкіри (*епідермофітія, кандидомікози* та ін.); трихомікози — ураження шкіри, нігтів і волосся (*трихофітія, мікроспорія, фавус*); глибокі Д. — ураження глибоких шарів шкіри й підшкірної клітковини, спричинюють хронічне запалення, можуть уражати лімфатичні вузли, м'язи, кістки і внутр. органи (*актиномікози, бластомікози* та ін.). Людина заражається безпосередньо від хворої на Д. людини чи тварини або через інфіковані рослини (овочі, фрукти тощо), предмети побуту (взуття, капелюх та ін.). Профілактика: планові санітарне виявлення хворих і джерел зараження, своєчасна ізоляція хворих на заразні форми Д. Лікування — див. у статтях про окремі дерматомікози. *Лит.: Шеклаков Н. Д., Милич М. В. Грибовые заболевания человека. М., 1970.*

ДЕРНІНА — поверхневий шар ґрунту цілини, багаторічного *перелогу* або пласта сіяних багаторічних трав, переплетений живим і мертвим корінням, пагонами й кореневищами трав'яної рослинності; шар, найбагатший на органічні речовини.

ДЕРНОВО-КАРБОНАТНІ ГРУНТИ, рендзини — ґрунти, які сформувалися на карбонатних породах (вапняки, крейда, мергель тощо) під хвойними, листяно-хвойними й широколистяними лісами. Виділяють три осн. підтипи Д.-к. ґ.: дерново-карбонатні типові; дерново-карбонатні вилугувані; дерново-карбонатні опідзолені. Д.-к. ґ. мають проминний або періодично проминний тип водного режиму; містять багато гумусу (3—4%), фосфору та ін. речовин; мають лужну або близьку до нейтральної реакцію. Д.-к. ґ. властива висока потенціальна родючість, і при відповідних агротех. заходах на них вирощують високі врожаї с.-г. культур. На Україні Д.-к. ґ. поширені у Львів., Ровен., Волин. і Житомир. областях.

ДЕРНОВО-ПІДЗОЛИСТІ ГРУНТИ — підтип *підзолистих ґрунтів* лісо-лучної смуги СРСР, до якої входить і Українське Полісся. Розвиваються під мішаними, здебільшого сосново-дубовими, лісами з густим трав'яним покривом. Профіль Д.-п. ґ. (унаслідок дернового й підзолистого *грунтоутворювальних процесів*) такий: зверху на 18—22 см зав. либішки залягає сірий гумусово-елювіальний горизонт, під ним — білий елювіальний застійний шар 2—3 до 20, зрідка до 30 см, далі — червоно-бурий елювіальний, що поступово переходить у *материнську породу*. Д.-п. ґ. мають кислу реакцію ґрунтового розчину (рідкої фази ґрунту), білі на гумусі (1—2%) й поживні речовини. Щоб підвищити їхню родючість, поглиблюють орний шар, вапнують, вносять добрива, сіють люпин на зелене добриво. *Н. Б. Вернадер.*

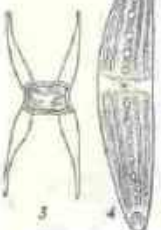
ДЕРПТ — колишня (з 1224 до 1893) назва м. Тарту.

ДЕРПТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — див. *Тартуський університет*.

ДЕРТЬ — подрібнені зернові корми. Д. краще поїдається і перетравлюється тваринами, ніж ціле зерно. Подрібнюють зерно ячменю, проса, сорго, кукурудзи, гороху, вики та ін. залежно від виду й віку тварин. Свині краще поїдають Д. дрібного помелу (до 1 мм), велика рогата худоба — середнього (1,5—2 мм), коні — грубого помелу (2—3 мм). Згодовують Д. сухою, в суміші з соковитими кормами, дріжджопану.

ДЕСАІ Морарджі Ранчходжі (н. 29.II 1896, Бхаделі, штат Гуджарат) — політичний і держ. діяч Індії. Н. в сім'ї вчителів. Закінчив Вільсонський коледж у Бомбеї. З поч. 1930 брав участь в інд. нап. визвольному русі, вступив до партії *Індійський національний конгрес* (ІНК). Не раз зазнавав переслідувань і арештів з боку англ. колоніальної влади. Після проголошення незалежності Індії (1947) обіймав ряд міністерських постів у центр. уряді Індії. Після розколу ІНК (1969) Д. — один з лідерів партії Організація конгрес. З 1975 до січня 1977 перебував в ув'язненні. З січня 1977 — лідер блоку опозиційних партій Джаната парті. З жовтня 1977 — прем'єр-міністр Індії.

ДЕ САНКТИС (De Sanctis) Франческо (28.III 1817, Морра-Ірпіна, тепер Морра-де-Санктис, пров. Авелліно — 29.XII 1883, Неаполь) — італійський літературознавець, критик і громад. діяч. Учасник нап.-визвольного руху *Рисорджименто*. У сфері філос.-естетичної думки еволюціонував під *гегельнізмом* до матеріалістичної естетики. В літ. поглядів шов від романтизму до реалізму, підіграв важливу роль в утвердженні *веризму* в італ. л-рі. Найзначніша його праця — «Історія італійської літератури» (т. 1—2, 1870—71). Дослідження про Данте, Ф. Петрарку, Дж. Боккаччо, В. Альф'єрі, Дж. Леонарді, А. Мандзони та ін. *Тв.: Рос. перекл. — Історія італійської літератури, т. 1—2. М., 1963—64. Д. С. Наливайко.*



Десмідієві водорості:
1 — Xanthidium;
2 — Micrasterias;
3 — Closterium (утворення зиготи);
4 — Closterium.

ДЕСАНТ (франц. *descente* — висадка, спуск) — війська, призначені для висадки або вже висаджені на територію противника для ведення бойових дій. За значенням виконуваних завдань і складом військ розрізняють Д. стратегічні, оперативні, тактичні й спец. призначення; за способом перекидання військ Д. бувають морські, повітряні, танкові й комбіновані. Повітряні Д. може бути парашутний, посадочний, парашутно-посадочний (мішаний). Підготовка Д., саме десантування військ і їхні бойові дії становлять десантну операцію (напр., Керченсько-Евпаторійська десантна операція 1943, Миколаївська десантна операція 1944).

ДЕ САНТИС (De Santis) Джузеппе (11.ІІ 1917, Фонті) — італійський кінорежисер. Член Компартії Італії. В кінці 1940. Один із засновників *неореалізму*. В 1943—45 — учасник італ. Руху Опору. Серед фільмів: «Трагічне полювання» (1947), «Гіркий рис» (1949), «Немає миру під оливою» (1950), «Рим, 11-а година» (1952), «Дайте чоловіка Анні Заккео» (1953, в рад. прокаті), «Втрачені мрії», «Дорога завдовжки з рік» (1958), «Вони йшли на Схід» (1964, спільне рад.-італ. виробництво).

Лит.: Капел І. Г. Джузеппе Де Санти. М., 1965.

ДЕСЕЛЕРОМЕТР (від *de...*, лат. *celero* — прискорюю і *греп*, *метро* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють зменшення швидкості транспортних машин за одиницю часу. Принцип дії найпоширеніших інерційних маятникових Д. (мал.) ґрунтується на визначенні сили інерції (що дорівнює гальмувальній силі) маятника, за відхиленням якого і вимірюють сповільнення руху машини. Д. бувають механічні, електрохемічні і рідинні.

ДЕСЕНСІБІЛІЗАЦІЯ (від *de...* і *сенс*, лат. *sensibilisatio*), гіпосенсибілізація — 1) В біології — зниження або усунення алергічного стану (див. *Алергія*) організму людини. Розрізняють Д. спонтанну, що виникає при тривалій відсутності контакту організму з відповідним алергеном; специфічну — розвивається внаслідок повторних введення спочатку дуже малих, а потім підвищуваних доз алергену, внаслідок чого настає нейтралізація специфічних антитіл або утворюються блокуючі (захисні) антитіла. Дози, частоту і тривалість застосування алергену визначають індивідуально, вони залежать від ступеня сенсibilізації й перебігу алергічної хвороби. Неспецифічну Д. здійснюють за допомогою різних фармакологічних засобів (антигістамінів, гормональних, протизапальних та ін.). Застосовують для пацієнтів з встановленим алергеном або підвищеною чутливістю до багатьох алергенів. У ряді випадків поєднують специфічну і неспецифічну десенсибілізацію.

2) У фотографії — штучне зменшення загальної світлочутливості негативних фотографічних матеріалів. Для Д. в проявник, де обробляють фотоматеріали, додають спец. речовини (напр., бромистий калій, пінакрипол зелений), що

адсорбуються (див. *Адсорбція*) на емульсійних кристалах. Д. дає змогу, почавши проявлення фотографічне в темряві, закінчувати його при порівняно сильному освітленні, візуально контролюючи перебіг процесу.

К. Ф. Чернушечко (Д. в біології).
ДЕСИКАНТИ — хімічні речовини для передзбирального підсушування (*десикації*) культурних рослин на пні, щоб прискорити їхнє дозрівання. Як Д. використовують, зокрема, динітроортокрезол (4—6 кг/га діючої речовини), пентахлорфенол (4—5 кг/га діючої речовини) — для десикації висадків цукр. буряків, бавовнику, бобів і люпину. Д. — отруйні для людини і свійських тварин, тому, працюючи з ними, слід додержувати заходів безпеки.

В. А. Вишневецький.
ДЕСИКАЦІЯ (від лат. *desicco* — висушую) — хімічне підсушування рослин на пні у передзбиральний період для прискорення їхнього дозрівання, підвищення продуктивності збиральних машин та зменшення втрат врожаю. Проводять Д. хім. речовинами — *десикантами* за 6—12 днів до збирання врожаю. Найширше застосовують Д. на плантаціях бавовнику, ефективна вона й на насінниках цукр. буряків, люпину, бобових трав тощо.

В. А. Вишневецький.
ДЕ СІКА (De Sica) Вітторіо (7.VII 1901, Сора — 13.XI 1974, Рим) — італійський актор і режисер кіно. Один із засновників *неореалізму*, за принципами якого поставив фільми: «Шуша» (1946), «Викрадачі велосипедів» (1948), «Умберто Д.» (1951), «Диво в Мілані» (1951), «Дах» (1956); всі — за сценаріями Ч. Дзаваттіні. Інші фільми: «Чочара» (1960), «Бум» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Соняшники» (1970, за участю «Мосфільму»), «Коротка відпустка» (1973). Одна з найкращих акторських робіт Де С.— роль Бертоне («Генерал Делла Ропере», 1959).

Лит.: Богемський Г. Вітторіо Де Сіка. М., 1963.

ДЕСКВАМІАЦІЯ (від лат. *desquamatio* — знімаю луску) — 1) Злущування клітин епітелію з поверхневих органів і тканин. 2) Злущування поверхневого шару гірських порід унаслідок різких змін температури; один з видів *вивітрювання*. Поширена в пустельних і високогірних областях.

ДЕСКРИПТИВНА ЛІНГВІСТИКА (від лат. *descriptivus* — описувальний) — американський різновид лінгвістичного *структуралізму*, методологічно пов'язаний з *біхевіоризмом*. Виникла на поч. 20 ст. Заснував її Ф. Боас, розвинули Л. Блумфілд, Ч. Хоккет, З. Гарріс та ін. За допомогою *дистрибутивного аналізу* Д. л. описує формальні елементи структури мови, не вникаючи їхнього значення. Вона досягла певних успіхів у *фонології* й *морфології*, розробивши детальну методику виявлення в різних мовах фонем і морфем із варіантами їх. У 60—70 рр. представники Д. л., переконавшись у безперспективності вивчення мовної форми без змісту, почали звертатися до аналізу значення. Хиб-

ну методологічну базу Д. л. й ігнорування нею значення формальних елементів структури мови піддала критиці рад. мовознавці Г. О. Винокур, О. С. Ахманова, В. А. Звегинцев та ін.

Лит.: Арутюнова Н. Д., Климов Г. А., Кубрякова Е. С. Американський структуралізм. В кн.: Основные направления структурализма. М., 1964; Нікітіна Ф. О. Системність як закономірна властивість організації мови. «Мовознавство», 1977, № 4. Ф. О. Нікітіна.

ДЕСКРИПТОР (лат. *descriptor* — зображувач) — одиниця інформаційно-пошукової мови (слово або словосполучення), що відповідає певному поняттю. Д. використовують у складі пошукових образів для описування частини осн. смислового змісту документа, а також для формулювання інформаційних запитів при пошуку документів в інформаційно-пошуковій системі. Термін «дескриптор» запропонував і вперше використав 1948—50 амер. математик К.-Н. Муєрс. **ДЕСМІДІЄВІ ВОДОРОСТІ** (*Desmidiaceae*) — порядок зелених водоростей класу кон'югат. Одноклітинні, колоніальні (в т. ч. нитчасті) форми з симетричною будовою клітини. Деякі представники Д. в. можуть активно рухатися внаслідок виділення слизу крізь пори на кінцях клітини. Вегетативне розмноження відбувається поділом клітини; статевий процес — *кон'югація* (злиття протопластів двох клітин). Відомо бл. 4000 видів, які живуть у прісноводних водоймах, лише деякі види знайдено в слабко солоній воді й у ґрунті.

ДЕСМУРГІЯ (від грец. *δεσμός* — пов'язка і *εργον* — справа) — вчення про пов'язки, правильне їх застосування при різних ушкодженнях і захворюваннях.

ДЕСНА — ріка в межах РРФСР і УРСР, ліва притока Дніпра, перша серед його приток за довжиною й друга за величиною басейну. Довж. 1130 км (у т. ч. в межах УРСР — 591 км), площа бас. 88900 км². Бере початок на Смоленській височині поблизу від м. Ельні Смоленської обл., впадає в Дніпро вище від Києва. Пн. частина басейну лежить у зоні мішаних лісів, південна — в лісостеповій. Долина Д. широка, асиметрична, заплава заболочена, порізана староріччями, озерами й западинами. Гол. притоки: праві — Судост, Снов; ліві — Болва, Навля, Неруса, Сейм, Остер. Живлення переважно снігове. Д. — типова рівнинна ріка з високим несняним водопідллям і низькими рівнями влітку й узимку. Замерзає в грудні.

Десна в нижній течії.



В. Де Сіка.



Дж. Де Сантис.



Десудопорт в отелі «Субіа», Франція. 18 ст.

скресає в квітні. Середньорічна витрата води в гірлі 361 м³/с. Д. — значна трансп. магістраль, судноплавна до Новгорода-Сіверського (535 км від гірля), а малотонажне нерегулярне судноплавство — до пристані Жуковки (нище від Брянська). Води Д. використовують для водопостачання (Деснянський водопровід для м. Києва). Басейн Д. у межах УРСР оголошено зоною особливих умов забудови й використання. На Д. — міста: Брянськ, Чернігів, Остер; на мальовничих берегах — бази відпочинку.

ДЕСНА — річка у Вінні. обл. УРСР, ліва притока Південного Бугу. Довж. 80 км, площа бас. 1400 км². Використовують для водопостачання, зрошування й риборозведення. В долині Д., біля смт Турбова, — родовище каоліну. **ДЕСНА** — селище міського типу Козелецького р-ну Черніг. обл. УРСР, на правому березі р. Десни, за 55 км від залізничної ст. Бобринь. 5,4 тис. ж. (1978). Дільниця Черніг. камвольно-суконного комбінату, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, мед. амбулаторія. Будинки культури. Засн. 1959.

ДЕСНИЦЬКИЙ Семен Юхимович [бл. 1740, Ніжин — 15(26).VI.1789, Москва] — російський просвітник, юрист і соціолог. Походив з міщан. Навчався в Моск. ун-ті (1759—60), потім у Глазго, де 1767 здобув звання доктора ция. і церк. права. В 1767—87 — професор Моск. ун-ту. Першим почав розробку рос. права й викладання його рос. мовою, поклав початок істор. школі права в Росії. З 1783 — член Рос. Академії. Вирішального значення в розвитку суспільства надавав приватній, насамперед зем. власності. Критикував кріпосне право, позитивно ставився до бурж. розвитку.

Літ.: Грацианський П. С. Десницький, М., 1978.

ДЕСНЯК Олекс [літ. псевд. Руденка Олексія Ігнатовича; 4(17).III.1909, с. Бондарівка, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл. — 25.V.1942, побл. с. Павлівка Друга, тепер Лозівського р-ну Харківської обл.] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1939. Закінчив Черніг. ін-т соціального виховання (1931). Друкуватися почав 1928. Героїчним подіям громадян. війни на Україні присвятив роман «Десну перейшли батальйони» (1937) і повість «Полк Тимофія Черняка» (1937). Автор роману про колг. село «Удай-ріка» (1938), повісті про героя казах. народу Амангельді Іманова «Тургайський сокіл» (1940), твору «Високе» (1939, перша частина задумана трілогією «Революція продовжується»). З 1940 — голова Львів. відділення СРПУ, редактор журн. «Література й мистецтво» (див. «Жовтень»). З перших днів Великої Вітчизн. війни працював військ. кореспондентом, написав понад 50 оповідань і нарисів про героїзм рад. воїнів. Загинув у бою. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1955; Твори, К., 1970; Р о с . п е р е к л . — Десну пе-

решли батальйони. — Тургайський сокол. М., 1963.

Літ.: Сенчук І. В. Олексія Десняк. К., 1961.

«ДЕСНЯНЬСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Чернігівського обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить у Чернігові укр. мовою 5 разів на тиждень. Її попередницею була газ. «Голос труда», яка видавалася з 1917 як орган Черніг. губерньської Ради робіт. і солдатських депутатів. З 1918 друкувалася під різними назвами; з 1932 — «Більшовик». Під час Великої Вітчизн. війни виходила 1941—43 в партизан. з'єднанні О. Ф. Федорова як орган Черніг. підпільного обкому КП(б)У. З 7.XI.1943, після визволення Черніг. обл. від нім.-фашист. окупантів, видається під сучас. назвою. В 1967 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

ДЕСОРБЦІЯ (від *de...* і лат. *sorbere* — поглинаю) — видалення з поверхні твердого тіла (адсорбента) поглинутої (адсорбованої) речовини. Д. зворотна до *адсорбції*. Застосовують Д. у пром-сті й у лабораторній практиці для видалення з адсорбента поглинутих ним газів, парів або розчинених речовин.

ДЕСПОТІЯ (грец. *δεσποτία*) — форма не обмеженої законом самодержавної влади, що характеризується крайньою централізацією, сваволею й жорстокістю монарха (царя, короля). Д. була особливо поширеною формою правління в рабовласницьких д-вах старод. Сходу (Близькому, Вавилону та ін.). За феодалізму різновидністю Д. були такі монархії, як арабський *халіфат* і *Османська імперія* (14—16 ст.) та ін.

ДЕССАЛІН (Dessalines) Жан-Жак (бл. 1760 — 17.X.1806, поблизу Порт-о-Пренса) — один з керівників руху негрів-рабів і мулатів Гаїті за незалежність від Франції. Після захоплення в полон французькими Ф. Туссен-Лувертюром (1802) очолив повстанців; 1804 проголосив себе імператором під ім'ям Якова І. Почав поділ земель великих маєтків між кол. рабами. Вбитий у результаті змови.

ДЕССАУ (Dessau) Пауль (н. 19.XII.1894, Гамбург) — німецький композитор і диригент (НДР). Член СЄПН з 1948. Навчався в консерваторії Кліндворта-Шарвенкі (Берлін). У 20-х рр. — диригент у Кельні, Майнці, Берліні. В 1933 емігрував до Франції (Париж), з 1939 — у США. В 1942 почався творча співдружність Д. з Б. Брехтом. В 1948 Д. повернувся з еміграції і став активним будівником соціалістичної культури НДР. Твори: опери на сюжети Брехта («Засудження Лукулла», 1949; «Пунтіла», 1960), музика до вистав за творами Б. Брехта («Матінка Кураж та її діти», «Добра людина з Сезуана» та ін.), вокальні твори на тексти В. Маяковського, П. Неруди, Ф. Вольфа.

ДЕССАУ — місто в НДР, в окрузі Галле, на р. Мульді поблизу її впадіння в Ельбу, 100,8 тис. ж. (1976). Трансп. вузол. Гол. галузь пром-сті — машинобудуван-

ня (гірничі устаткування, річкові судна, вагони-холодильники та ін.). Є підприємства хім., деревообр., харч. пром-сті. Серед архіт. пам'яток Д. — замок герцогів (1530—88; перебудований у 18 ст.), палаци Луїзіум (1774) і Георгіум (1780), оранжерея (1793), театри — всі арх. Ф.-В. Ермалсдорф.

ДЕСТРУКЦІЯ (лат. *destructio* — руйнування) — порушення або руйнування нормальної структури чого-небудь, напр., *деструкція полімерів*, Д. гірських порід на земній поверхні (див. *Випітрювання*).

ДЕСТРУКЦІЯ ПОЛІМЕРІВ — руйнування макромолекул високомолекулярних сполук, яке супроводиться структурними перетвореннями й зменшенням молекулярної маси.

Зумовлює зміну їхніх фізико-хім., мех., електр. та ін. властивостей. Д. п. відбувається під дією тепла, світла, випромінювання, ультразвуку, хім. реагентів, бактерій, грибів, плісень та ін. факторів. В результаті деструкції полімерів часто стає непридатним для практичного застосування. Поступова деструкція в умовах норм. експлуатації полімерів наз. старінням. Однак, не завжди деструкція — негативне явище. Багато з процесів Д. п. використовують у виробн. *гуми й пластичних мас*, для одержання полімерів з заданими властивостями, регенерації *каучуку*, виробн. *глюкози* з целюлози і крохмалю, *амінокислот* з білків тощо.

ДЕСУЛЬФУРАЦІЯ (від *de...* і лат. *sulphur* — сірка), *знесірчення* — видалення сірки (шкідливої домішки) з розплавлених чавуну і сталі. Полягає у введенні в рідкий метал соди, вапняку або інших десульфураторів, що зв'язують сірку в нерозчинні або малорозчинні в розплавленому металі *сульфіди*, які переходять у *шлак*.

ДЕСУЛЬФУРУЮЧІ БАКТЕРІЇ — бактерії, що відновлюють *сульфати* з утворенням сірководню. До них належать рухливі неспороутворюючі, з одним чи кількома полярно розташованими джгутиками облігатні анаероби (див. *Анаероби*) бактерії; представлені видами роду *Desulfovibrio*: *D. desulfuricans*, *D. aestuarii*, *D. rubensschikii*. Енергію, необхідну для відновлення *сульфатів*, Д. б. одержують внаслідок окислення органічних сполук (вуглеводів, спиртів, органічних к-т). Кисень *сульфатів* при цьому є акцептором електронів водню. Д. б. трапляються в воді і ґрунті прісноводних водойм і морів; відіграють значну роль у кругообігу сірки в природі. З їхньою життєдіяльністю пов'язане виникнення сірководню в океанах і морях, мінеральних джерелах та утворення гідрату сірчастого заліза в чорних лікувальних грязях. Під впливом Д. б. може відбуватися *корозія металу* в ґрунті й морях. Д. б. іноді спричиняють загибель риби у водоймах.

Б. І. Кваснікова.
ДЕСУДОПОРТ (франц. *dessus-de-porte*, букв. — те, що над дверима) — панно (живописне або скульптурне), розташоване над дверима. Об'ємування Д. пов'язує його з загальним ліпним або різь-

леним декоративним оформленням дверей. Широко застосовувався в парадних інтер'єрах у Європі в 17—18 ст.

ДЕСЯК Ольга Федорівна (н. 21. IX 1940, с. Тернівка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1972. З 1954 — кукурудзозавод колгоспу «Україна», 1959 — там же ланкова-бураковод, з 1962 очолила спеціалізовану ланку по вирощуванню кукурудзи, яка, зокрема, в 1974 виростила найвищий у районі врожай кукурудзи — по 101,6 ц зерна на кожну з 60 га. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради Української РСР 9-го скликання. Нагороджена орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕСЯТА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б) — відбулася 26—28.V 1921 в Москві. Скликала на позачергово. В її роботі взяли участь 239 делегатів. Порядок денний: 1) Екон. політика: а) прод. податок, б) кооперація, в) про фін. реформу, г) дрібна пром-сть; 2) Роль есерів і меншовиків у сучас. момент; 3) III конгрес Комінтерну; 4) Інформація про роботу 4-го Всерос. з'їзду профспілок; 5) Орг. питання. Конференцію було скликано для дальшого роз'яснення суті й завдань нової економічної політики (непу), проголошеної *Десятим з'їздом РКП(б)* (березень 1921). В центрі уваги конференції була доповідь В. І. Леніна «Про продовольчий податок», у якій розвивалися осн. ідеї непу, викривалося бурж. і опортуністичне тлумачення його, критикувалися хибні уявлення про характер нової політики. В. І. Ленін підкреслював, що ця політика проводиться «всерйоз і надовго» і має на меті зміцнення союзу робітн. класу з селянством на екон. основі, піднесення с. г., налагодження правильного товарообміну між с. г. і пром-стю, забезпечення піднесення важкої пром-сті й електрифікації країни як бази для побудови соціалістичного суспільства. Конференція прийняла написану В. І. Леніном резолюцію «Про економічну політику». Здійснення непу вимагало поліпшення орг.-парт. роботи. Конференція визнала за необхідне посилення всієї роботи партії, поліпшення її орг. апарату, висування і виховання нових парт. кадрів, вивчення й узагальнення позитивного досвіду роботи місц. парт. орг-цій, посилення їхнього зв'язку з безпарт. масами. Підбавляючи підсумки конференції, В. І. Ленін підкреслював міжнародного значення госп. будівництва в Рад. країні, його величезний вплив на світовий революц. процес.

Лит.: Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26—28 травня 1921 р. Повне зібрання творів, т. 43; Протоколи Десятої Всеросійської конференції РКП(б) (большевиків), Май 1921 г. М., 1933; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2. М., 1970.

ДЕСЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'їзд РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і

козачих депутатів, що відбувся 23—27.XII 1922 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2215 делегатів, у т. ч. як почесні гості 488 делегатів від УРСР, ЗРФСР і БРСР. Порядок денний з'їзду: звіт ВЦВК і Раднаркому РРФСР про внутр. і зовн. політику республіки, доповідь про стан пром-сті, а також доповіді наркомів землеробства, освіти і фінансів. Було розглянуто пропозицію договірних рад. республік про утворення Союзу РСР. З'їзд одностайно прийняв постанову про своєчасність об'єднання РРФСР, УРСР, ЗРФСР і БРСР у *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, схвалив ленінську ідею побудови єдиної союзної держави. З'їзд обрав делегацію РРФСР на конференцію повноважних делегатів республік, що об'єднувалися, і доручив їй разом з представниками УРСР, ЗРФСР і БРСР виробити проекти Декларації та *Договору про утворення СРСР*. З'їзд прийняв також постанову про роботу Центр. комісії при ВЦВК по боротьбі з наслідками голоду та Звернення до народів світу з закликом підтримати миролюбну політику Рад. д-ви. З'їзд обрав ВЦВК у складі 270 членів і 118 кандидатів.

Лит.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959.

ДЕСЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'їзд РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся 6—13.IV 1927 в Харкові. На з'їзді було 1059 делегатів, у т. ч. 718 комуністів. Порядок денний з'їзду: звітна доповідь уряду УРСР; про роботу Рад; про стан с. г. і заходи по розвитку його; про стан пром-сті і перспективи її розвитку; про зміни в Конституції УРСР, про організацію торгівлі і кооперації та ін. З'їзд схвалив діяльність уряду УРСР, приділив особливу увагу питанням поліпшення роботи пром-сті, правильного і своєчасного складання планів, додержання режиму економіки, поліпшення планового регулювання с. г., здійснення заходів, спрямованих на розвиток колективізації. Велику увагу було приділено питанням удосконалення держ. апарату — зменшенню його, ліквідації бюрократизму і тяганини, залученню трудящих до роботи держ. органів, зміцненню сільс., міських і селищних Рад; поліпшенню роботи окружних і районних виконкомів. З'їзд обрав ВУЦВК у складі 302 членів і 92 кандидатів, а також представників УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Лит.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932.

ДЕСЯТИЙ З'їзд ЦК(б) УКРАЇНИ — відбувся 20—29.XI 1927 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 736 делегатів з ухвальним і 209 — з дорадчим голосом, які представляли 145 623 члени партії й 58 026 кандидатів. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК ВКП(б); 2) Доповідь ЦК ВКП(б); 3) Звіт ЦК ВКП(б); 4) Звіт Ревізійної ко-

місії ЦК(б)У; 5) Звіт ЦК ВКП(б)У; 6) Про перспективи госп. будівництва; 7) Про роботу на селі; 8) Про завдання культур. будівництва на Україні; 9) Вибори керівних органів ЦК(б)У. З'їзд проходив в обстановці перших успіхів соціалістичної індустріалізації. Він зібрався напередодні *П'ятнадцятого з'їзду ВКП(б)*, який узав курс на колективізацію с. г. З'їзд одностайно схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, відзначивши, що комуністи України були незламною опорою ленінського ЦК ВКП(б) в боротьбі з *троцькістсько-зінов'євським антипартійним блоком*. З'їзд засудив троцькістську опозицію як прояв дрібнобурж. ухили в партії. Схваливши рішучу боротьбу з проявами націоналізму в ЦК(б)У (Шумський, Хвильовий, Волобуєв), з'їзд зобов'язав ЦК, всіх комуністів республіки й надалі займати тверду й непримиренну позицію щодо відхилення від ленінської політики в нац. питанні. З'їзд висунув вимогу перед ЦК КП(б)У, всіма комуністами республіки рішуче відігнати в життя генеральну лінію партії на *індустріалізацію країни*, тримати курс на реорганізацію с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*. З'їзд дав настанови щодо складання 1-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва УРСР. З'їзд накреслив заходи, спрямовані на дальше виробниче кооперування с. г.: на забезпечення села с.-г. машинами, організацію пунктів с.-г. техніки й машинно-тракторних т-в, розвиток контрактиції, різних видів кооперації й насамперед виробничих кооперативів, піднесення ролі *комітетів незаможних селян*, поліпшення роботи сільрад, зміцнення екон. і політ. позицій бідоля на селі, обмеження і поступового витіснення куркульства. Гол. завданнями в галузі культур. будівництва з'їзд визначив повну ліквідацію неписьменності, вдосконалення системи освіти, всемірне сприяння розвитку науки, ліри і мистецтва. З'їзд обрав ЦК і ЦК ВКП(б)У.

Лит.: Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт. Х., 1928; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976.

ДЕСЯТИЙ З'їзд РКП(б) — відбувся 8—16.II 1921 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 694 делегати з ухвальним і 296 — з дорадчим голосом, які представляли 732 521 комуніста. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт Контрольної Комісії; 3) Профспілки та їхня роль у госп. житті країни; 4) Соціалістична республіка в капіталістичному оточенні, зовн. торгівля, концесії та ін.; 5) Про продроботу, продрозверстку та продподаток і питання про паливну кризу; 6) Питання парт. будівництва; 7) Чергові завдання партії в нац. питанні; 8) Реорганізація армії й питання про міліцію; 9) Головопалотосвіта й агіт.-пропагандистська робота партії; 10) Доповідь представника РКП(б) в Комінтерні та його чергові завдання; 11) Доповідь членів



О. Десняк.



П. Дессау.



О. Ф. Десняк.

ДЕСЯТИЙ
П'ЯТИРІЧНИЙ
ПЛАН

РКП(б) в Міжпрофраді; 12) Вибори керівних органів партії. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Він виступив з промовами при відкритті й закритті з'їзду, з доповідями про політ. діяльність ЦК, про заміну продрозверстки натуральним податком, про єдність партії й анархо-синдикалістський ухил, про профспілки та в паливному питанні, а також розробив проекти резолюцій 9 найважливіших питань порядку денного. З'їзд проходив у поворотний істор. період, коли Рад. д-ва здійснювала перехід від громадянської війни до мирного будівництва. Нові умови диктували необхідність виробити нову політику партії в корінних питаннях політ. і госп. життя країни. У звіті про діяльність ЦК і в доповіді про заміну *продрозверстки* натуральним податком В. І. Ленін дав глибоке теор. і політ. обґрунтування необхідності переходу до *нової економічної політики* (непу). З'їзд прийняв істор. рішення про заміну продрозверстки продподатком, про перехід від політики «*воєнного комунізму*» до непу. Особливу увагу з'їзд приділив питанню про *єдність партії*. Капіталістичне оточення, існування в країні значної маси дрібної буржуазії були живильним середовищем для *опортунізму* і фракційності. Троцькісти, «*робітничої опозиції*», група «*демократичного централізму*» та ін. опортуністичні групи, ведучи фракційну боротьбу й вимагаючи свободи фракцій і угруповань, штовхали партію до розколу. Це вело до ослаблення пролет. диктатури, було на користь її класовим ворогам. В. І. Ленін у своїх виступах гостро критикував антимарксистські погляди опозиційних угруповань, показав їхню небезпеку для справи єдності партії. Прийнята за пропозицією В. І. Леніна резолюція «Про єдність партії» вимагала негайно розпустити всі фракційні групи, які вели до ослаблення партії, підірвали її єдність. З'їзд дав ЦК повноваження застосувати як крайній захід виключення з партії членів ЦК, які стали на шлях фракційності. З'їзд прийняв також підготовлену В. І. Леніном резолюцію «Про синдикалістський і анархістський ухил у нашій партії», спрямовану на зміцнення ідейної єдності РКП(б). В ній вказувалося, що погляди «робітничої опозиції» та ін. опозиційних груп — не тільки теоретично неправильні, а й становлять велику політ. небезпеку, бо втілення їх у життя неминує привести до ослаблення керівної ролі Комуністичної партії. Значне місце в роботі з'їзду зайняло питання про роль профспілок у госп. будівництві. Підбивши підсумки *дискусії про профспілки*, з'їзд схвалив ленінську платформу, в якій визначалися завдання профспілок як школи комунізму й визуалізації заходів по розширенню профспілкової демократії. З'їзд прийняв розгорнуте рішення з нац. питання, спрямоване на ліквідацію фактичної нерівності раніше пригноблених націй, на зміцнення єдності і дружби народів рад. республік. З'їзд засу-

див антипарт. ухили в нац. питаннях — великодерж. шовінізм і місцевий націоналізм. У галузі парт. будівництва з'їзд визнав за необхідне далі розширення внутріпарт. демократії, підвищення ідейно-політ. рівня членів партії, посилення комуністичного впливу серед безпарт. мас, підвищення боєздатності партії в її боротьбі проти контрреволюц. сил і антипарт. ухилів. З'їзд намітив конкретні шляхи переходу від капіталізму до соціалізму, визначив методи будівництва соціалізму в нових умовах. З'їзд обрав ЦК і ЦКК РКП(б).
Літ.: Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Повне зібрання творів, т. 43; Десятий съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М., 1963; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.

А. В. Мяловицький.

ДЕСЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1976—80. Розроблений на підставі Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки, затверджених XXV з'їздом КПРС і сесією Верховної Ради СРСР. Гол. завдання п'ятирічки: послідовне здійснення курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культур. рівня життя народу на основі динамічного й пропорційного розвитку сусп. виробн. та підвищення його ефективності, прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання *продуктивності праці*, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва. Десята п'ятирічка — п'ятирічка ефективності і якості. Д. п. п. визначено збільшити національний дохід у 1976—80 на 26%; продуктивність сусп. праці має зрости в цілому на 25%. Випуск пром. продукції в країні заплановано збільшити за п'ятиріччя на 36%; випуск продукції машинобудування й металообробки — на 53%. Середньорічний обсяг виробн. с.-г. продукції має зрости на 16%. Даліше зміцнення кормової бази дасть можливість збільшити поголів'я худоби і птиці, підвищити також їхню продуктивність і збільшити обсяги закупівель худоби, птиці, молока, яєць. Поставки с.-г. машин, а також машин і обладнання для тваринництва і виробн. кормів зростуть за роки десятиї п'ятирічки порівняно з дев'ятою в 1,5 рази. Капітальні вкладення в нар. г-во країни відповідно Д. п. п. зростуть на 26%. Накреслена широка програма соціального розвитку і дальшого підвищення рівня життя народу. Передбачено даліше поліпшення умов праці, посилення її творчого характеру, збільшення доходів населення, підвищення рівня і вдосконалення структури споживання. Середня заробітна плата робітників і службовців має збільшитися за 1976—80 на 17%, доходи колгоспників від громад. г-ва колгоспів підвищаться в середньому на 26%. Поряд з цим населення одержить на 30% більше виплат та пільг з *суспільних фондів споживання*. У великих масштабах здійснюватиметься житл. будівництво. Дальшого розвитку набуває систе-

ма нар. освіти. В десятиї п'ятирічці передбачено даліше значне піднесення економіки всіх союзних республік. Зокрема, в УРСР планується збільшити обсяг пром. виробн. порівняно з дев'ятою п'ятирічкою на 33%, середньорічний обсяг виробн. продукції с. г. — на 13%. Даліші прогресивні зміни відбудуться в структурі нар. г-ва республіки. На Листопадовому пленумі ЦК КПРС 1978 відмічено, що за перші три роки Д. п. п. значно розширено й оновлено осн. виробничі фонди нар. г-ва, які зросли на 195 млрд. крб.; вироблено продукції на 450 млрд. крб. більше, ніж за перші три роки дев'ятої п'ятирічки, збудовано понад 700 великих пром. підприємств тощо. Див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік* та статті про союзні республіки.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; П'ятирічка якості. К., 1976; Развитие экономики СССР в десятой пятилетке. М., 1977; Краткий экономический словарь пятилетки эффективности и качества. К., 1978; Пятилетние планы коммунистического строительства. М., 1978.

Т. І. Дерев'янкін.

ДЕСЯТИНА — 1) Десята частина доходів, яку сплачувало церкві залежне населення у феод. період у европ. країнах. У Київській Русі Д. вперше встановив кияв. князь Володимир Святославич після хрещення Русі для збудування і утримання *Десятинної церкви* в Києві. Пізніше Д. набула характеру повсякденного феод. податку, який збирали церк. установи. В період *монголо-татарського іга* на Русі Д. називалася *данина*, яку татари стягували з населення рус. земель. У Польщі та почасти на загарбаних нею в 14—18 ст. укр. землях Д. збирали у вигляді «снопової десятини», яку часто брали поряд з заг. Д. (з зерна та ін. продуктів). Д. призначалася на утримання місц. храмів, священників та вищого духовництва і була одним із засобів феод. експлуатації селянства. 2) Міра земельної площі в Росії, Білорусії і на Україні. Відомо з кінця 15 ст. Спочатку Д. являла собою *квадрат* із стороною 50 *сажнів*, тобто 0,1 *версти* (звідси назва). З 1753 в Росії розмір Д. встановлено в 2400 кв. сажнів (1,0925 га). У зв'язку з декретом РНК РРФСР від 14.IX 1918 про запровадження *метричної системи мір* Д. поступово вийшла з ужитку.

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА в Києві — перша кам'яна церква Давньої Русі. Збудували її руські й візантійські майстри 989—996 за часів князювання Володимира Святославича, який на збудування й утримання її виділив *десятину* (звідси назва храму). Давні джерела називають Д. ц. й церквою Богородиці. Д. ц. являла собою хрестовокупольний шестистовпний храм; у її оздобленні були ікони, хрести й посуд, привезені з Корсуна (див. *Херсонес Таврійський*). В Д. ц. було поховано Володимира Святославича, його дружину — візант. царівну Анну; сюди було перенесено з Вишгорода прах

кн. Ольги. В кін. 1240 монголотатарин, захопивши Київ, зруйнували Д. ц. Розкопки руїн храму почали провадитися в 30-х рр. 17 ст. (П. С. Мозила), 1824—26; детальніші дослідження було проведено 1908—14. В 1938—39 експедиція Ін-ту археології АН УРСР півністю відкрила і вивчила залишки всіх частин Д. ц. При розкопках було виявлено фрагменти мозаїчної підлоги, фрескового й мозаїч-

рин. Річкові раки, деякі креветки, омари, лангусти широко використовуються людиною в їжу. Найбільше пром. значення в СРСР має камчатський краб. Викоппі Д. р. трапляються починаючи з відкладів тріасового періоду.

О. П. Маркевич.

ДЕСЯТКОВА СИСТЕМА ЧИСЛЕННЯ — система числення, основою якої є число 10. Поширена в багатьох країнах світу.

ДЕСЯТКОВИЙ ДРІБ — особливий запис дробового чи цілого числа. Якщо знаменник звичайного дробу дорівнює степеню числа 10 з цілим невід'ємним показником, то його можна записати у вигляді Д. д., відділивши справа в чисельнику комою стільки знаків, скільки нулів у знаменнику (напр., $\frac{325}{100} = 3,25$). Нескоротний звичайний дріб, знаменник якого є добуток степенів чисел 2 і 5, можна перетворити на скінченний Д. д.; якщо ж у знаменнику є й ін. множники — то тільки на нескінченний періодичний дріб. Нескінченними неперіодичними дробами позначають ірраціональні числа. Д. д. застосовували ще в 14 ст. В Європі його вперше почав систематично застосовувати нідерланд. математик С. Стевін.

ДЕСЯТКОВИЙ ЛОГАРИФМ — логарифм, основою якого є число 10. Д. л. числа N позначається $\lg N = \log_{10} N$.

ДЕТАЛІ МАШИН (франц. *détail* — подробиця) — 1) Частини машин, приладів, апаратів або пристроїв, виготовлені з одного матеріалу без застосування складальних операцій. Розрізняють Д. м. заг. і спец. призначення. До Д. м. заг. призначення належать деталі, що є типовими для багатьох машин, приладів та ін. (напр., зубчасті колеса, вали, осі, болти, шпонки, гайки), а також пружні й корпусні деталі. Пружини Д. м. (мембрани, пружини, гумові втулки і прокладки, ресори тощо) застосовують для гасіння енергії ударів, віброізоляції та ін. Корпусні Д. м. (напр., плити, станини, фундаментні рами) сприймають осн. сили, що діють у машині. Окрему групу Д. м. становлять деталі мастильних пристроїв і маслопроводів (фільтри, штуцери, маслопоказники тощо). До Д. м. спец. призначення належать деталі, застосовувані тільки в машинах певного типу (лопатки турбін, лемехи, повітряні гвинти, колінчасті вали). 2) Наукова дисципліна про теорію, розрахунок і конструювання деталей машин. Пов'язана з машиною механізми в теорію, опором матеріалів матеріалознавством, виготовленням і складанням деталей, тех. кресленням, надійністю виробів і технічною діагностикою. Дослідження Д. м. проводять в Інституті машинознавства АН СРСР (Москва) та ін. п.-д. установах, зокрема на Україні у Машинобудування науково-дослідному і проектно-технологічному інституті, Машинобудування проблем інституті АН УРСР.

Створенню теорії і розрахунку Д. м. сприяли роботи В. Л. Кир-

пичова, М. Є. Жуковського, І. І. Артоболевського, Є. О. Патона та ін. вчених. Див. також Машинобудування.

Лит.: Слупський Є. І. Деталі машин. К., 1971; Решетов Д. Н. Деталі машин. М., 1974; Орлов П. І. Основи конструювання, кн. 1—3. М., 1977.

М. С. Тривайло.

ДЕТАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ ПРИНЦИП — загальне положення статистичної фізики, за яким будь-який мікроскопічний процес у рівноважній системі протікає з тією самою швидкістю, що й зворотний йому. Швидкість при цьому розглядається статистично — як середня величина кількості однакових мікропроцесів. У квантовій теорії Д. р. п. полягає в рівності імовірностей прямого й зворотного процесів. Д. р. п. відіграє важливу роль при розв'язуванні задач кінетики фізичної та при досліджуванні різних процесів зіткнення між атомними і ядерними частинками.

ДЕТАНДЕР (від франц. *détendre* — послаблювати) — машина для охолодження і скраплювання газів з віддачею зовнішньої роботи. Дія Д. ґрунтується на адиабатному процесі розширення газів, який супроводиться зниженням їхньої т.-ри. Розрізняють Д. турбінні, або турбодетандери (мал.), і поршневі. Турбінні Д. поділяють на доцентрові, відцентрові й осьові; активні (див. Активна турбіна) й реактивні (див. Реактивна турбіна); одно- та багатоступінчасті; поршневі Д. — на горизонтальні та вертикальні, одно- й багаторядні. Д. застосовують в установках, де газ скраплюють і розділяють методом глибокого охолодження, в установках, що імітують висотні й космічні умови, кріогенних рефрижераторах тощо.

ДЕТЕКТИВ (англ. *detective*, від лат. *detego* — розкриваю, виявляю) — 1) Агент таємної служби розшуку, сищик. 2) Літературний твір чи кінофільм, зміст яких присвячено розкриттю загадкового злочину.

ДЕТЕКТИВНА ЛІТЕРАТУРА — художні твори (романи, повісті, оповідання), в яких сюжет побудований на розкритті різноманітних заплутаних таємниць, найчастіше пов'язаних зі злочинком. Початок Д. л. поклали новели Е. По («Вбивство на вулиці Морґ», 1841, та ін.). Популярні романи і повісті У. Коллінза, А. Конан-Дойля, А. Крісті, Ж. Сіменона, Е. Уоллеса, Дж. Болла, написані в жанрі Д. л., не позбавлені худож. якостей, а часом і соціальної гостроти. Проте в переважній своїй більшості бурж. детектив виводився в низькопробну бульварну л-ру. Особливості рад. детективу відповідають завданням, які стоять перед усією рад. л-рою. Перші рад. твори цього жанру — романи М. Шагінян «Месс-Менд» (1924), О. Толстого «Гіперболіод інженера Гаріна» (1925—27), повість Д. Бузька «Лісовий звір» (1924), в наступні роки — твори А. Адамова, Л. Шейніна, М. Атарова, Р. Кіма, в укр. л-рі — Р. Самбука, В. Кашина та ін.

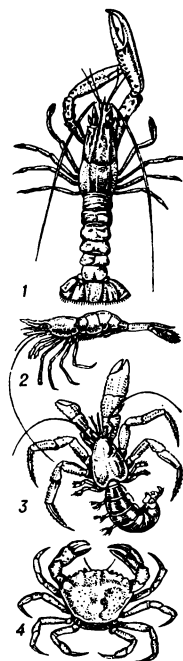


Десятинна церква в Києві. Західний фасад. 989—996. Реконструкція.

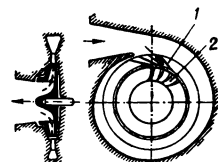
ного оздоблення храму, кам'яні домовини, залишки фундаментів тощо. Поблизу Д. ц. відкрито руїни князівських палаців і жител бояр, а також майстерень ремісників та численні поховання 9—10 ст. Археол. знахідки, зібрані на тер. Д. ц., зберігаються в Держ. архітектурно-істор. заповіднику «Софійський музей». В 1828—42 в Києві було споруджено з тією ж назвою церкву за проектом арх. В. П. Стасова (не збереглася). Лит.: Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61.

ДЕСЯТИНОГІ МОЛЮСКИ (Decapoda) — ряд безхребетних тварин класу головоногих моллюсків. Характеризуються наявністю 10 щупалець, з яких 2 довечі. У багатьох зберігає рудимент раковини. Найвідоміші представники — каракатиця, різні роди кальмарів. Викоппі рештки (напр., белемніти) відомі з тріасу.

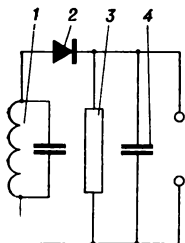
ДЕСЯТИНОГІ РАКОПОДІБНІ (Decapoda) — ряд безхребетних тварин типу членистоногих, підкласу вищих ракоподібних. Тіло (довж. 0,3 — 80 см) різноманітної форми; поділяється на голову-груді й черевце; є первинна голова (протоцефалон), на якій містяться 2 пари вусиків і очі. Задня шелепова ділянка головного відділу, зливаючись з грудьми, утворює щелепогруді, вкриті суцільним щитом — карапаксом. Черевце добре розвинене, з плавальними ніжками, або ж редуковане й підігнуте під голову-груді (у крабів). У раків-самітників воно асиметричне. Д. р. — переважно роздільностатеві. Розвиток прямий або (у більшості) з метаморфозом. Личинки — наупліус, зоеа. Бл. 10000 видів, поширених у всьому світі, з них у фауні СРСР — понад 200 видів. У прісних водах УРСР — 3 види річкових раків, у Чорному м. — 36 видів, в Азовському — 4. Живуть Д. р. переважно в морях, деякі види — у прісних водах і навіть у вологих біотопах суходолу. Живляться твариною і рослинною їжею; охоче поїдають трупи тва-



Десятинні ракоподібні: 1 — норвезький омар (*Nephros norvegicus*); 2 — креветка *Pandalus borealis*; 3 — рак-саміт *Pagurus bernhardus*; 4 — краб *Carcinus maenas*.



Детандер турбінний доцентровий реактивний: 1 — напрямний сопловий апарат; 2 — ротор (стрілками показано надходження і вихід газу).



Детектор амплітудний: 1 — коливальний контур; 2 — напівпровідниковий діод; 3 — резистор (електричний опір); 4 — конденсатор.

ДЕТЕКТОР (лат. detector — відкривач, від detego — виявляю) — 1) Пристрій для детектування (перетворення) височастотних електричних коливань на коливання меншої частоти або на постійний струм. Найпоширенішими є Д., де з модульованих (певним чином змінених) височастотних коливань виділяються низькочастотні модулюючі коливання, що несуть інформацію (коливання звукової частоти, сигнали зображення та ін.). Розрізняють Д. амплітудні, частотні й фазові. В амплітудних Д. (мал.) детектуються амплітудно-модульовані коливання (найчастіше з використанням напівпровідникових або електровакуумних діодів). В частотних і фазових Д. частотно-і фазово-модульовані коливання перетворюються на амплітудно-модульовані; з цих Д. перетворені коливання надходять в амплітудні. Д. застосовують у радіотехніці. 2) Прилад для реєстрації рентгенівського, альфа-, бета- і гамма-випромінювання, нейтронів, протонів тощо. За допомогою Д. визначають склад випромінювання, вимірюють його інтенсивність, вивчають взаємодію швидких елементарних частинок з атомними ядрами тощо.

ДЕТЕРМІНАНТ матриці [від лат. determinans (determinantis) — визначальний] — математичне поняття; те саме, що й визначник матриці.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ (лат. determinatio — визначення) в ембріології — процес виникнення якісної своєрідності частин зародка на стадіях розвитку, що передують появі у них морфологічно помітних ознак тканин та органів; таким способом визначається (детермінується) шлях наступного розвитку частин зародка. В основі Д. лежить активація або гальмування діяльності окремих генів, яка приводить до синтезу молекул інформаційної *рибонуклеїнової кислоти* і білків. Д. відбувається внаслідок дії ряду факторів: потрапляння під час поділу в різні клітини неоднакової якості *цитоплазми*, індуктивного впливу (див. *Індукція* в біології), ефекту маси тощо. У тварин зі спіральним (у більшості *первиноротих*) або близьким до нього типом *дроблення яйцеклітини* Д. проявляється ще під час дроблення, що дає змогу передбачити шлях розвитку кожного окремого органа. У тварин з ін. типами дроблення (більшість *вториноротих*) Д. спочатку *лабільна*, що зумовлює можливість штучної зміни шляху розвитку певної частини зародка. Згодом Д. стає *стабільною* й характеризується стійким закріпленням властивості клітин давати початок лише певному органу чи частині тіла. Д. сприймається до морфологічно помітного *диференціювання*. Термін «детермінація» запровадив 1900 нім. ембріолог К. Гайдер. У поглядах на причини Д. були ідеалістичні й механістичні відхилення (див. *Неовіталізм*, *Преформізм*).

О. В. Денисьєвський.
ДЕТЕРМІНІЗМ ТА ІНДЕТЕРМІНІЗМ — протилежні філософські вчення про відношення між

явищами матеріальної дійсності та людської діяльності. Д е т е р м і н і з м — матеріалістичне вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки, зокрема волі. Головним у детермінізмі є положення про *причинність* як такий зв'язок явищ, при якому одне явище (причина) за певних умов породжує інше (дію). І н д е т е р м і н і з м — ідеаліст. вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства і людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними. Домарксистський детермінізм усю багатоманітність зв'язків між речами зводив до необхідних, заперечуючи об'єктивність випадковості (див. *Необхідність і випадковість*), і це призводило до *фаталізму*. Діалектико-матеріалістичний детермінізм визнає різноманітність відношень детермінації. Його зміст поряд з положенням про причинність розкривається в таких категоріях, як *взаємозв'язок*, *взаємодія*, *абсолютне і відносне*, *необхідність і випадковість*, *закон*, *умова*, *можливість і дійсність*, *підстава і наслідок*. Принципи діалектико-матеріалістичного детермінізму лежать в основі марксистського вчення про соціальну сутність людини та її свободу, про закономірності істор. розвитку суспільства. Однією з форм заперечення детермінізму є *телеологія*, за якою всі процеси являють собою реалізацію наперед визначеної мети (див. *«Наперед визначеності теорія»*). Індетермінізм набув особливого поширення в сучас. бурж. філософії (*неопозитивізм*, *прагматизм*, *персоналізм*). Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюринг.—Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Парнюк М. А. Принцип детермінізму в системі матеріалістическої діалектики. К., 1972; Аскін Я. Ф. Філософський детермінізм и научное познание. М., 1977.

М. О. Парнюк.
ДЕТОНАТОР (франц. détonateur, від détoner — вибухати) — заряд бризантної (дробильної) вибухової речовини (ВР), призначеної для збудження (ініціювання) вибуху основного заряду арт. снаряда, міни, авіабомби, бойової частини ракети, а також піддривного заряду (див. *Бризантність*). Як Д. звичайно використовують пресовані циліндричні шашки з тротилу, тротилу, флегматизованого *гексогоену*, тенту та ін. ВР, чутливіших до початкового імпульсу *капсуля-детонатора*, ніж ВР осн. заряду. Ініціювання Д. здійснюється капсулем-детонатором, електродетонатором, запалом та ін.

ДЕТОНАЦІЯ (франц. détonation) — 1) Процес хім. перетворення *вибухової речовини*, що поширюється в даній речовині з надзвуковою швидкістю і супроводжується виділенням енергії. 2) Д. м о т о р н о г о п а л и в а — надмірно швидке горіння робочої суміші в циліндрі двигуна внутрішнього згоряння. Зумовлює різку зміну тиску в циліндрі, нерівномірну роботу двигуна, зменшення його потуж-

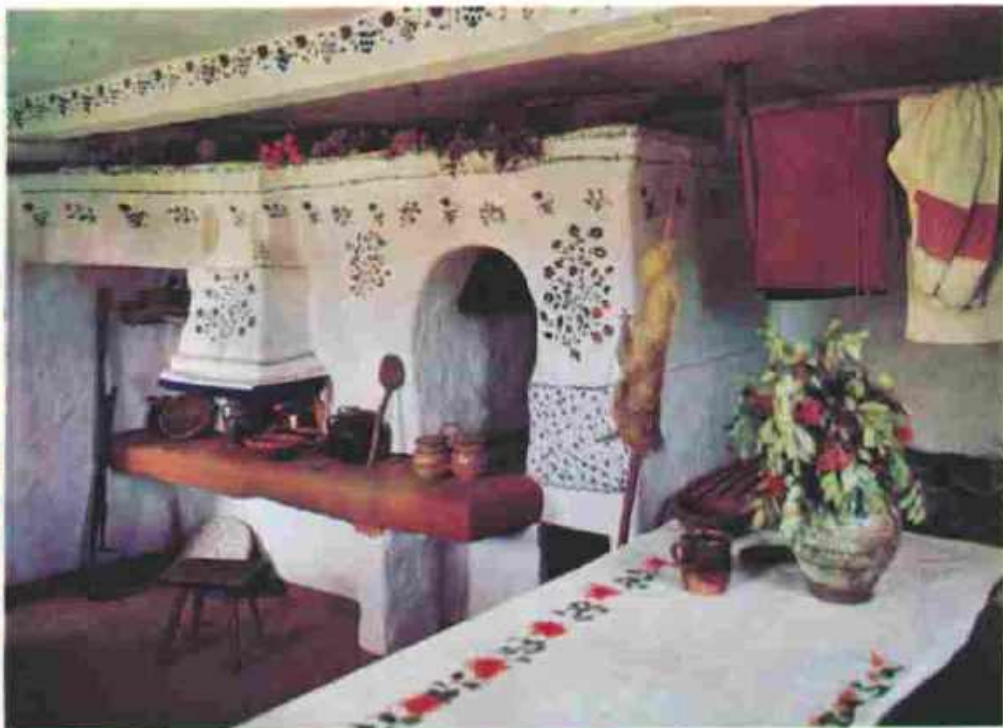
ності, перегрівання й завчасне спрацювання тощо. Див. також *Антидетонатори*.

ДЕТРИТ (від лат. detritus — стертий) — 1) В біології — сукупність завислих у воді та осілих на дно водойми дрібних (від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів) нерозкладених частинок рослинних і тваринних організмів або їхніх виділень. Є поживою для водяних т. з. детритоїдних тварин. Осідаючи на дно, Д. бере участь в утворенні донних відкладів. 2) В геології — органогенний уламковий матеріал в *осадових гірських породах*. Складається з уламків черепашок, скелетних фрагментів моллюсків, губок, коралів, кісток хребетних, решток рослинних тканин тощо.

ДЕТРОЙТ — місто на Пн. США, в штаті Мічиган. Порт на правому березі р. Дегройту. Вузол з-ць і автошляхів. 2 аеропорти. 1,4 млн. ж. (1974, оцінка); з передмістями — 4,4 млн. ж. Один з великих фін. і пром. центрів, гол. центр. автомоб. пром-сті США (підприємства компанії «Форд», «Дженерал моторс», «Крайслер»). 3 автомобілебудуванням тісно пов'язані ін. галузі машинобудування та металообробки. Розвинуті чорна металургія, обробка чорних і кольорових металів, хім. пром-сть тощо. Підприємства воєнної пром-сті. У Д. — 2 ун-ти. Музеї: Грінфілд-віллідж (музей амер. побуту, бл. 100 старовинних амер. будинків), історії автомобіля. Серед споруд 20 ст. — Публічна б-ка (1921—23, арх. К. Гілберт), Ін-т мистецтв (1922—27, арх. П. Крет; фрески Д. Рівєри, 1932—33), 47-поверховий *хмарочос* Пенобскот-біллінг (1928), пром. комплекс «Крайслер» (1938, арх. А. Кан), житл. комплекс Лафайет-парк (1960, арх. Л. Міс ван дер Роє). Д. засн. 1701.

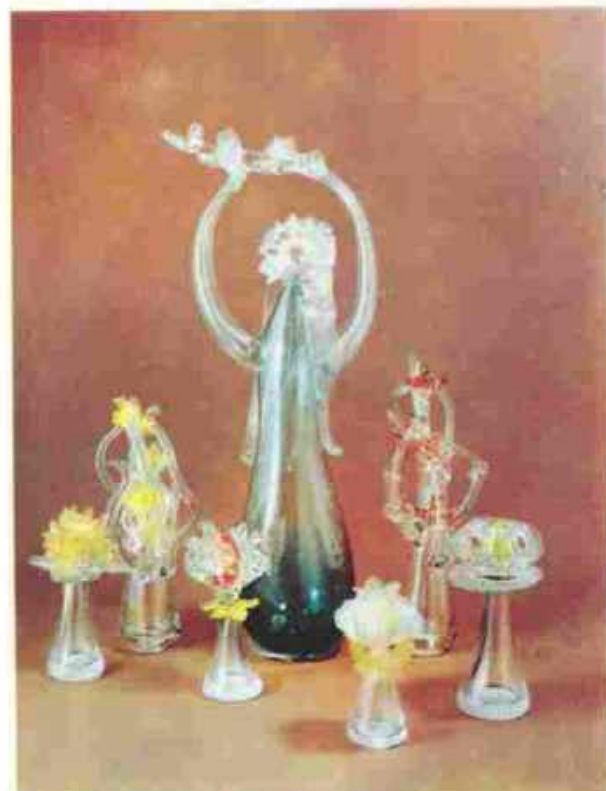
ДЕТРОЙТСЬКА ФІНАНСОВА ГРУПА — фінансово-монополістична група США. Сформувалася наприкінці 50 — поч. 60-х рр. 20 ст. Об'єднує ряд сімей монополістичної буржуазії США — Вішерів, Кеттерінгів, Моттів, які тісно пов'язані між собою через *систему участі, особисту унію та спільний контроль* над групою великих банків і пром. компаній. Центром Д. ф. г. є великі детройтські банки «Нейшенал банк оф Детройт», «Детройт банк енд траст» і «Ман'юфакчерерз нейшенал банк оф Детройт». Д. ф. г. контролює такі великі корпорації, як «Берроуз» (у галузі електроніки), «Вайндет кемікал» (у хім. пром-сті), разом з *Морганами* і *Дюпонами* — автомоб. монополії «Дженерал моторс». Заг. сума активів, що перебуває під контролем Д. ф. г., на поч. 2-ї пол. 70-х рр. становила 30 млрд. доларів.

В. А. Колибанов.
ДЕ ТХАМ (Де Там; De Tham, повністю — Хоанг Хоа Тхам; бл. 1857 — 10.II 1913) — керівник збройних виступів у Пн. В'єтнамі проти франц. колонізаторів, в'єтнамський нац. герой. У визвольну боротьбу включився 1887. У 1893—1913 очолював сел. рух у пров.



До ст. Декоративно-ужиткове мистецтво.

1. Колт з перегородчастою емаллю. Київ. 11–12 ст. 2. Майстер кола Д. Зінгюка «Вершник». Калка. Село Пистинь, тепер Косівського району Івано-Франківської області. 19 ст. 3. Інтер'єр української хати з виробами декоративно-ужиткового мистецтва. Поділля. 19 ст. 4. Л. С. Жоголь. Фрагмент килима «Українська осінь». Київ. 1972. 5. З. З. Масляк. Свято врожаю. Гутне скло. Львів. 1975. 6. Л. О. Прокопчик. Куманець. 1977; О. Т. Швещ. В. М. Швещ. Таріль «Зустріч». 1976; О. І. Бейсик. Бокали. 1977. Місто Косів Івано-Франківської області.



2
3

4

5
6



До ст. Декоративно-ужиткове мистецтво. 1. Занавіски «Російські мотиви». Мереживо, Вологодська область, РРФСР. 1957. 2. Кабінет-бюро. Різьблення на кістці. Село Холмогори, тепер Архангельської області, РРФСР. 2-а половина 18 ст. 3. Кухоль, браслет і скринька. Срібло. Гравірування, чернь. Аул Кубачі, Дагестанська АРСР. 20 ст. 4. Службівий пояс. Білорусія. 19 ст. 5. Р. Хеймрел. Кидим «На святі пісні». Латвійська РСР. 1960. 6. В. Емкуль. «Напад воїнів на стадо оленів». Гравірування на моржовому іклі. Якутська АРСР. 1956. 7. Килим. Туркменія. 19 ст. 8. Ваза. Кольчове скло. Стародавній Єгипет. Середина 16 — кінець 14 ст. до н. е. 9. Кухоль. Чорний лак. Стародавня Греція. 6 ст. до н. е. 10. Декоративна таріля. Фаянс. Іран. 16 ст. 11. Таріля. Майоліка. Італія. 16 ст. 12. Свічник. Фарфор. Німеччина. 1760. 13. Бокал. Скло. Чехія. 1830.



Бакжанг. Франц. колонізатори 1897 змушені були укласти з Де Т. перемир'я і визнати його владу над районом, який контролювали повстанці. В 1909 франц. армія, порушивши угоду, почала наступ на цей район. Загони Де Т. зазнали поразки. Де Т. убитий зрадниками.

ДЕУЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1618 — перемир'я на 14,5 року між Росією і Річчю Посполитою, укладене 1(11).XII в с. Деуліні (тепер м. Загорськ Моск. обл.) після невдалої спроби польського війська 1617—18 захопити Москву. Тяжке становище, в якому опинилася країна в результаті вчинених інтervентами спустошень, змусило рос. уряд погодитися залишити під владою Польщі Смоленську землю і *Чернігово-Сіверську землю*. Д. п. не розв'язало гострих політ. суперечностей між Росією і Польщею. Тяжкі наслідки Д. п. були ліквідовані лише в результаті рос.-польс. війни 1654—67, яку Росія вела разом з укр. і білорус. народами (див. *Андрусівське перемир'я 1667*, *«Вічний мир» 1686*).

ДЕ-ФАКТО ВИЗНАННЯ (лат. *de facto* — насправді) — одна з основних форм *визнання* в міжнар. праві. Полягає в обмеженому визнанні однією д-вою будь-якої ін. д-ви (або уряду), що не обумовлює собою встановлення дипломатич. відносин між державами.

ДЕФЕКАЦІЯ (лат. *defaecatio* — очищення) — виведення організмом решток неперетравленої їжі з травного тракту. У ссавців і людини — виведення через *анальний отвір* калових мас. Акт Д. відбувається завдяки скороченню ряду гладеньких і поперечносмугастих м'язів, зокрема м'язів товстої та прямої кишок, яке координується центральною нервовою системою.

ДЕФЕКАЦІЯ у дукровому виробництві — очищення сирого бурякового соку від нечужорічних речовин за допомогою *вапна*. Буває попередня й основна. Попередньою Д. додаючи до бурякового соку невелику кількість вапна (0,2—0,3%), забезпечують *коагуляцію* і осідання білків та ін. колоїдних речовин (див. *Колоїдні системи*). В разі основної Д. створюють надлишок вапна (його вводять у кількості 2—3% від маси буряка), який при подальшій обробці соку вуглекислим газом переходить в осад і частково залишається в розчині. Для Д. використовують апарати (дефектори) безперервної дії.

ДЕФЕКТ МАСИ (від лат. *defectus*, тут — зменшення) — різниця між масою атома *ізотопу*, вираженою в *атомних одиницях маси*, і масовим числом, яке дорівнює кількості *нуклонів* у ядрі цього ізотопу. Д. м., віднесений до одного нуклона, наз. упаковувальним коефіцієнтом.

ДЕФЕКТИ В КРИСТАЛАХ (від лат. *defectus* — недолік, вада) — порушення періодичності розміщення атомів або іонів у реальних *кристалах*. Виникають як під час росту кристалів, так і після їх утворення в результаті теплового, мех., радіаційного, електр.

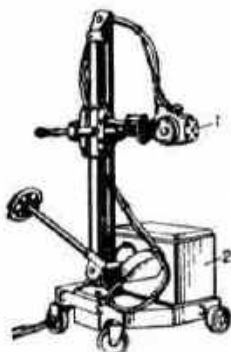
та ін. діянь. За геом. ознаками Д. в к. (субмікродефекти) поділяють на точкові, лінійні та плоскі. Точковими Д. в к. є *вакансії*, атоми у міжвузловині, домішкові (сторонні) атоми. Вакансія може утворюватися при переході атома з вузла ґратки у міжвузловину (дефект Френкеля) або при виході його на поверхню кристала (дефект Шотткі). Порушення в структурі кристалів хім. сполук, зумовлені браком або надлишком компонентів порівняно зі стехіометричною формулою (див. *Стехіометрія*), наз. *стехіометричними* Д. в к. До лінійних Д. в к. належать *дислокації*, до плоских — межі зерен кристалів, ґрати та сітки дислокацій тощо. Строго кажучи, поверхню кристала можна розглядати і як його дефект. Д. в к. істотно впливають на їхні фіз., мех., електр., магнітні, фотоелектричні та ін. властивості. Так, точкові дефекти, які в *напівпровідниках* можуть бути *донорами* або *акцепторами* і генерувати носії струму (*електрони і дірки*), зумовлюють домішкову *електропровідність*. В іонних кристалах внаслідок взаємодії точкових дефектів з електронами й дірками утворюються т. з. центри забарвлення. До них належать *F- і V-центри*, які поглинають світло відповідно у видимій та ультрафіолетовій ділянці спектра. Перший утворюється вакантним вузлом негативного іона, який захопив електрон. Другий — вакантним вузлом позитивного іона, який захопив дірку. Процеси взаємної *дифузії* твердих тіл, хім. реакції у твердому стані пов'язані з природою та рухом Д. в к. Дефекти, особливо лінійні та поверхневі, дуже впливають на *пластичність*, *в'язкість*, *пружність* та міцність кристалів. Див. також *Дефекти металів*.

Лит.: Иоффе А. Ф. Физика полупроводников. М.—Л., 1957; Герцрикен С. Д. [та ін.]. Физические основы прочности и пластичности металлов. М., 1963; Стоунхэм А. М. Теория дефектов в твердых телах. т. 1. Пер. с англ. М., 1978.

ДЕФЕКТИ МЕТАЛІВ — порушення регулярної кристалічної структури металів. Виникають під час виготовлення й експлуатації виробів, істотно впливаючи на комплекс їхніх властивостей. Д. м. розрізняють за розміщенням (поверхневі, внутрішні) і походженням (механічні, термічні, корозійні, зварювальні тощо). Крім того, їх поділяють на субмікродефекти (див. *Дефекти в кристалах*), мікро- і макродефекти. До мікродефектів належать порушення, що їх виявляють оптичними мікроскопами. Деякі з них, напр. мікропори, мікротріщини, мікропузири газів або дрібні включення інтерметалідів і карбідів, утворюються внаслідок росту відповідних субмікродефектів. Тривалий нагрів до високих температур спричинює *перегрів металу* — виникнення крупнокристалічної структури. При вищих температурах можливий перепад металу, що характеризується окисленням, а іноді й частковим оплавленням границь зерен. Особливим видом мікродефектів є залишкові мікронапруження, зосереджені в

межах окремих зерен полікристала й зумовлені надлишком *дислокацій* одного знака. До мікродефектів належать і *дендрити*, що утворюються внаслідок мікроскопічної *ліквіації* й призводять при низькотемпературному деформуванні до розшарування через виникнення волокнистої або смугастої структури. Такі структури здебільшого властиві сталям, що містять *неметалеві включення*. Плені (тонкі шлакові або окисні плівки) всередині литих металів і неспівари виникають під час зварювання плавленням. Макродефекти (тріщини, пори, газові пузири) іноді розвиваються з мікродефектів. Газові пузири призводять до виникнення лірчастості при *усадці* в процесі тверднення рідких металів, що супроводиться звичайно утворенням усадкової раковини — воронкоподібної порожнини у верхній частині зливка. Якщо в сталі є водень, виникають флокени — внутр. тріщини, заповнені воднем. До макродефектів належать і розривини (порушення суцільності зовн. частин деформованого металу), вм'ятини, риски, подряпини тощо. Макродефекти здебільшого знижують конструкційну міцність і надійність металевих виробів. Мікродефекти, і особливо субмікродефекти, можуть зміцнювати метали й водночас створювати потенціальної вогнища руйнування їх. В зв'язку з цим при термічній і механічній обробці металів прагнуть до утворення оптимальної кількості й певного розподілу дефектів. Найпоширенішим методом «заліковування» Д. м. є *термічна обробка*. Виявляють Д. м. методами *дефектоскопії*, металографічним або рентгеноструктурним аналізом та ін.

Л. Н. Лариков.
ДЕФЕКТОЛОГІЯ (від лат. *defectus* — недолік, вада і *lōgōs* — вчення) — наука, яка вивчає особливості й закономірності розвитку, виховання й навчання дітей з фізичними і психічними вадами. На основі цих закономірностей Д. визначає принципи, шляхи і засоби компенсації дефектів розвитку дитини, виховання з аномальних дітей корисних членів суспільства. До складу Д. входять *спеціальна педагогіка* і *спеціальна психологія*. Спец. педагогіка поділяється на *сурдопедагогіку* (про виховання і навчання дітей з вадами слуху), *тифлопедагогіку* (про виховання й навчання дітей з вадами зору), *олігофренопедагогіку* (про виховання і навчання розумово відсталих дітей), *логопедію* (про засоби і методи виправлення вад мови у дітей-логопатів). Існують і відповідні галузі спец. психології. До Д. належать також *сурдотехніка* й *тифлотехніка*, які розробляють тех. засоби навчання, корекції та компенсації дефекту. Д. розробляє й проблеми виховання і навчання дітей із складними формами аномальності (сліпоглухонімих, глухих і розумово відсталих, сліпих і розумово відсталих та ін.). *Спеціальні школи* для аномальних дітей почали створювати у 18 ст. Тривалий час Д. звертала свою увагу переважно на сліпих, глухонімих і сліпоглухонімих, на дітей з



Гамма-дефектоскоп: 1 — робочий контейнер, у який переміщують (по планту) джерело випромінювання; 2 — контейнер, де зберігають джерело випромінювання.

важкими розладами мови, дітей-олігофренів. У середині 20 ст. все більшу увагу почала приділяти дітям з частковими вадами (слабозорим, тим, що слабо чують, дітям з легкими розладами мови, дітям з затримкою психічного розвитку). Д. пов'язана з рядом суміжних наук — заг. педагогікою, заг., дит. і пед. психологією, з методикою навчання окремим шкільним предметам, з галузями мед. і біол. наук та ін. Проблеми Д. в СРСР досліджують в Н.-д. ін-ті дефектології АПН СРСР (Москва), н.-д. ін-тах педагогіки і психології УРСР (обидва — в Києві), у деяких ін. наук. установах та на кафедрах дефектологічних ф-тів пед. ін-тів. З 1969 в Москві виходить журн. «Дефектология».

Літ.: Дефектологический словарь. М., 1970. М. Д. Ярмаченко.

ДЕФЕКТОСКОП — прилад або установка для дефектоскопії матеріалів і виробів. Розрізняють Д. ультразвуковий, в яких використано властивість ультразвукових хвиль відбиватися від дефектів (напр., тріщин); магнітні, для яких ґрунтуються на властивості магнітного поля скупчувати магнітний порошок або суспензію в місцях дефектів; електроіндуктивні, що збуджують у контрольованому виробі (матеріалі) вихрові струми, величина і густина яких залежать від наявності дефектів; гамма-дефектоскопії (мал.), що просвічують виробу (матеріалі) гамма-промінням, тощо. Д. поділяють на універсальні, якими контролюють різні за формою і розмірами виробу, і спеціалізовані — якими досліджують однотипні виробу; стаціонарні, лабораторні й переносні. Стаціонарні й лабораторні Д. обладнують осцилографічними й цифровими індикаторами, самописними пристроями, переносні Д. — стрічковими приладами, звуковими або освітлювальними сигналізаторами. Є й Д., що контролюють рухомі виробу (напр., труби під час прокатки) або самі пересуваються з великою швидкістю відносно виробів (рейкові Д., Д.-візки тощо).

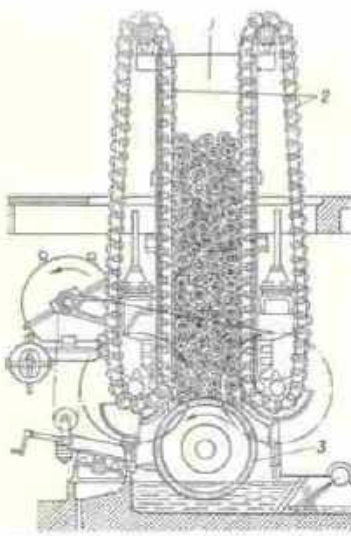
М. В. Білоус. **ДЕФЕКТОСКОПІЯ** (від лат. defectus — недолік, вада і грец. οὐλῆς — спостерігати) — сукупність методів виявлення поверхневих або внутр. дефектів у матеріалах і виробках без руйнування їх. Методи Д. звичайно класифікують залежно від фіз. ефекту, що його використовують для контролю. Найпростіший — візуальний метод ґрунтується на неоднаковому відбиванні світла від бездефектної поверхні й від дефектів. Зовн. поверхню визначають неозброєним оком або за допомогою лупи, для дослідження внутр. шарів використовують спец. трубки з освітлювачами. Таким методом (з використанням лупи) виявляють поверхневі дефекти розміром до 0,01 мм. Основою акустичної дефектоскопії є контроль параметрів пружних коливань, збуджених у контрольованих виробках (див. також Ультразвукова дефектоскопія). Методи магнітної дефектоскопії ґрунтуються на реєстрації магнітних полів розсіяння на дефектах або маг-

нітних властивостей досліджуваних виробів. Засобами електроіндуктивної дефектоскопії аналізують ефект, викликаний зміною (через наявність дефектів) взаємодії власного електромагнітного поля котушки з електромагнітним полем вихрових струмів, що наводяться цією котушкою в контрольованих виробках. За методом рентгенодефектоскопії виробу просвічують рентгеновським промінням. Методи оптичної дефектоскопії ґрунтуються на взаємодії світлового проміння з виробами. Поширені електростатична дефектоскопія і трибоелектрична дефектоскопія. Є й капілярна дефектоскопія, гамма-дефектоскопія, інфрачервона дефектоскопія, радіодефектоскопія і термоелектрична дефектоскопія. Д. дає змогу підвищувати надійність виробів і довговічність виробів, досягати більшого екон. ефекту при виробі, і експлуатації їх. Див. також Дефекти металів, Дефектоскоп.

Літ.: Денель А. К. Дефектоскопия металлов. М., 1972. М. В. Білоус. **ДЕФЕРЕНТ ПЛАНЕТИ** (від лат. defero — переміщати) — в геоцентричній системі світу Птолемея уявне коло, в центрі якого міститься Земля і по якому рухається центр епіциклу планети. Д. п. був необхідний для пояснення видимого руху планети.

ДЕФІБРАТОР (від де... і лат. fibra — волокно) — апарат, в якому виготовляють деревну масу стиранням трісок між спеціальними металевими дисками. Перед стиранням у Д. тріски, одержувані подрібненням на рубальних машинах балансової деревини або відходів лісопиляння, піддають пропарюванню під тиском 1—1,2 МПа при т-рі 165—175° С. Продуктивність Д. бл. 25 т повітряно-сухої деревної маси на добу. Д. застосовують у виробі. деревностружкових плит, паперу тощо.

ДЕФІБРЕР (франц. défibreur, букв. — подрібнювач волокна) —



Ланцюговий дефібрер безперервної дії: 1 — шухта; 2 — ланцюг; 3 — абразивний камінь.

машина, в якій виробляють деревну масу стиранням балансової деревини на обертовому абразивному камені. Розрізняють Д. періодичної (гідралічної, магазинної) і безперервної (ланцюгової, гвинтової і кільцевої) дії. Найпоширеніші Д. (мал.) безперервної дії з кварцово-цементним або керамічним каменем, до якого балансова деревина притискується безконечними пластинчастими ланцюгами. Продуктивність Д. — понад 40 т повітряно-сухої деревної маси на добу. Д. застосовують у виробництві паперу, картону тощо.

ДЕФІБРИЛЯЦІЯ (від де... і лат. fibrillatio — швидке скорочування м'язових волокон) — припинення фібрилярних скорочень шлуночків серця або передсердь, що виникають внаслідок гяжких порушень ритму роботи серця. Заходи штучної Д. полягають в одномоментному діянні на серце сильного електр. струму і застосуванні лікарських препаратів. Д. шлуночків серця — один з найважливіших заходів реанімації. Його мета — відновлення ефективності скорочувальної діяльності шлуночків. Д. передсердь — терапевтичний захід, спрямований на відновлення синусового ритму скорочень серця. Здійснюється Д. за допомогою дефібриляторів — апаратів, що являють собою генератори потужних високочастотних електр. імпульсів. Про успішність Д. роблять висновок на підставі даних електрокардіографії.

ДЕ ФІЛІППО (De Filippo) Едуардо (справж. прізвище — Пассареллі; н. 24.V 1900, Неаполь) — італійський драматург, режисер і актор. Літ. діяльність почав 1926, в 1931 створив свою трупю. В кіно з 1932. Поставив у театрі власні комедії, виконавши в них головні ролі а згодом екранізував їх: «Неаполь-мільйонер» (1950), «Ох, вже ці привиди» (1954), «Філумена Мартурано» (1951). Знімався у фільмах ін. режисерів: «Дівчата з площі Іспанії» (1951), «Золото Неаполя» (1954), «Всі по домівках» (1961). Поставив фільми: «Неаполітанці в Мілані» (1953), «Фортуна» (1958). Автор п'єс «Моя сім'я» (1956), «Контракт» (1967), «Монумент» (1970) та ін. В центрі творчості Де Ф. — життя рядового італійця у ворожому йому бурж. суспільстві. Твори Де Ф. ставились у рад., зокрема в укр. театрах («Філумена Мартурано», 1957, Київ. театр ім. І. Франка).

ДЕФІНІЦІЯ (лат. definitio — визначення) — коротке визначення змісту якогось поняття.

ДЕФІС (нім. Divis, від лат. divisio — поділ, членування) — коротка горизонтальна з'єднувальна риска в деяких типах слів і словосполучень (ракета-носії, хто-небудь, тишком-нишком). Д. вживається і як знак переносу та скорочень (ун-т, с.-г.).

ДЕФІЦІТ (від лат. deficit — не вистачає) — 1) Перевищення видатків над доходами, пасиву балансу — над його активом. Розрізняють к а с о в и й (нестача касової готівки для покриття поточних платежів), ф і н а н с о в и й (ко-

мерсійний) і державний (бюджетний) Д. 2) Нестача матеріальних цінностей порівняно з потребою в них.

ДЕФЛЯЦІЯ (від лат. deflo — видувати) в геології — те саме, що й видування.

ДЕФЛЯЦІЯ в економіці — видування буржуазними урядами з обігу частини надлишкової грошової маси, випущеної у період інфляції. Д. часто передус *грошовою реформою*. Проявляється в поступовому підвищенні курсу грош. знаків, у зростанні їхньої купівельної спроможності, в підвищенні курсу даної валюти щодо валют ін. країн. Проводячи Д. д-ва залишає в силі раніше випущені гроші *паперові*, але припиняє далішню емісію їх і частину надлишку видуває з обігу. Д. супроводжується збільшенням податків, стягуваних з трудящих, «заморожуванням» зарплати, скороченням соціально-культур. витрат та ін., що призводить до зниження темпів екон. розвитку, погіршення становища трудящих.

ДЕФО (Defoe) Даніель (бл. 1660, Кріпслейт — 26.IV 1731, Мурфілдс) — англійський письменник і публіцист. Один з основоположників європ. реалістичного роману. Літ. діяльність почав 1697 як журналіст і публіцист памфлетом «Нариси проєктів», у якому пропонував ряд політ. і екон. реформ. У багатьох творах захищає інтереси пуританської буржуазії, проте часто піднімався до загальнодемократичних ідей (стаття «Клопотання вбогої людини», 1698, та ін.). Виступав проти зарозумілості дворян (віршована сатира «Чистокровний англієць», 1701). У 1702 опублікував анонімно памфлет «Як найшвидше розправитися з дисентерами». За це був ув'язнений і поставлений до ганебного столпа. Д. є автором «Безсторонньої історії життя і діянь Петра Олексійовича, нинішнього царя Московії» (1723). Всесвітню славу здобув романом «Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» (1719). Роман викликав численні наслідування й переробки (укр. мовою — Б. Гринченка, 1891, та ін.). На тему цього твору Т. Шевченко створив малюнок «Робінзон Крузо» (1856). Відомі також романи Д. «Капітан Сінглетон» (1720), «Історія полковника Жака», «Молль Флендерс» (обидва — 1722), «Роксана» (1724) та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо. К., 1978; Рос. перекл. — Избранные. М., 1971; Счастливая куртизанка, или Роксана. М., 1974; Молль Флендерс. М., 1978. Лит.: Уринов Д. М. Робинзон и Гулливер. Судьба двух литературных героев. М., 1973; Уринов Д. М. Дефо. М., 1978. В. П. Березинский.

ДЕФОЛІАНТИ (від де... і лат. folium — листок), обезлистяювачі — хімічні речовини, які застосовують для передозировального видалення (дефоліації) листя культурних рослин, гол. чин. бавовнику. Як Д. використовують ціанамід кальцію (15—40 кг/га препарату), хлорат магнію (6—10 кг/га), мерфос (0,7—1,5 кг/га), бутифос (0,7—1 кг/га діючої речовини) тощо. Най-

кращі результати дає застосування бутифосу і мерфосу. Всіма Д. обприскують, а ціанамідом кальцію й обпилюють рослини по росі.

ДЕФОЛІАЦІЯ — штучне передзбиральне видалення листя з рослин для прискорення їхнього дозрівання й полегшення механізованого збирання врожаю. Проводять хім. речовинами — *дефоліантами*, в основному на пластах бавовнику. Добрі результати Д. дає і в садівництві, на насінниках люпину.

ДЕФОРМАЦІЯ (лат. deformatio — спотворення) — зміна розмірів або розмірів і форми тіла (чи його частини) під впливом мех. навантаження, власної маси, температури, намагнічування, електр. заряду тощо. Найпростішими видами Д. є *згин, зсув, кручення, розтягтисск.* Прогин (при згині) і поворот перерізу (при згині і крученні) тіла, що також характеризують зміну його розмірів і форми, наз. *переміщеннями*. У твердих тілах розрізняють Д. пружну, яка повністю зникає, коли перестав діяти деформувальний чинник, і пластичну (або залишкову), що залишається після усунення її причини. Д. буває також лінійна (зі зміною лінійних розмірів тіла) і об'ємна (зі зміною об'єму). Крім того, в обчисленнях оперують Д. абсолютною, що характеризує безпосередню зміну лінійних розмірів (або об'єму) тіла, і відносною — відношенням зміни лінійних розмірів тіла (або об'єму) до його початкових лінійних розмірів (або об'єму). Властивість тіл змінювати розміри або розміри і форму під впливом певних чинників наз. *деформівністю*. Цю властивість враховують при прокатці, куванні, волочінні, штампуванні та ін. видах обробки матеріалів. Див. також *Гука закон, Електрострикція, Магнітострикція, П'єзоелектрика*.

ДЕФОСФОРАЦІЯ (від де... і фосфор), знефосфорування — видалення фосфору (шкідливої домішки) з розплавлених чавуну і сталі. Досягається звичайно *окисленням* (під час подання кисню у піч) фосфору у п'ятиокис, який переходить у шлак, де зв'язується в тетракальційний фосфат.

ДЕФОСФОРИЛЮВАННЯ — відщеплювання залишку фосфорної кислоти від молекули фосфорвмісних сполук. У живих організмів — ферментативний процес. Супроводжується утворенням вільної фосфорної або пірофосфорної к-ти чи перенесенням фосфату на ін. органічні сполуки. Див. *Фосфорилювання*.

ДЕ ФРІЗ (Де Фріє; De Vries) Гуго (16.II 1848, Гарлем — 21.V 1935, Люттері) — голландський ботанік, професор Амстердамського (з 1880) і Вюрцбурзького (з 1897) унів. Автор класичних праць про *плазмоліз* рослинних клітин та пов'язаних з цим досліджень осмотичного тиску. Створив *мутаційну теорію*. Одночасно з К. Корренсом та Е. Чермаком (1900) повторно відкрив закономірності спадковості, раніше встановлені Г. Менделем.

ДЕ ФРІС Тейн (п. 1907) — голландський письменник. Див. *Фріс* Тейн де.

ДЕХКАНИ, дехкани (перс.) — в Ірані та Середній Азії з часів *Сасанідів* спочатку власники землі, що віділилися з громади, в 7—12 ст. — землевласники-феодала з старовинної іран. знаті. Після 13 ст. Д. називали селян усіх категорій.

ДЕХОТІ Абдусалом Пірмухаммадзаде (14.III 1911, кишлак Багімайдан, побл. Самарканда — 30. I 1962, Душанбе) — таджицький рад. письменник. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1929. Збірки «Здобуток Жовтня» (1934), «Вірші та оповідання» (1940) — про тадж. соціалістичне село та розкріпачення жінок. У зб. «Вибрані вірші» (1945) переважає тема героїки Великої Вітчизн. війни. Післявоєнні твори присвячені соціалістичному будівництву, боротьбі за мир. Деякі вірші Д. стали піснями. Писав сатиричні оповідання, драми, комедії. Уклав збірку тадж. фольклору. Перекладав твори Т. Шевченка, опублікував про нього статті.

Тв.: Рос. перекл. — Идет протока на вода. Душанбе, 1957.

ДЕХРИСТІАНІЗАЦІЯ — спроба ліквідації католицького культу в роки *Великої французької революції* (гол. чиним 1793). Була своєрідним виразом революційного терору в боротьбі проти контрреволюц. духовництва, проте містила й антиреліг. елементи. Рух Д. поширився в провінції. Ініціатором його виступили *ебертисти*. В ході Д. закривали церкви, конфісковували їхні коштовності, священників примушували зрікатися сану, християнство замінювалося культом Розуму. Проти Д. виступив М. Робесп'єр, який розумів, що вона викличе контрреволюц. настрої у віруючих. Д. було припинено декретом Конвенту від 6.XII 1793 про свободу культів.

ДЕЦЕМВІРИ (лат. decemviri, від decem — десять і vir — чоловік) — в Стародавньому Римі будь-яка колегія з 10 чоловік, яку обирали для виконання спеціальних держ. доручень (судових справ, питань культу, записів законів тощо). Найвідоміші колегії Д. 451—430 до н. е., результатом діяльності яких були *дванадцять таблиць законів*.

ДЕЦИБЕЛ (від лат. decem — десять та bel), дБ. dB — частинна одиниця від бела. 1 дБ = 0,1 Б.

ДЕЦИК (Дайко Васильович; р. н. і см. невід.) — овруцький полковник, один з керівників народних повстань 1664—65 на Правобережній Україні, спрямованих проти шляхет. Польщі, за возз'єднання з Лівобережною Україною в складі Росії. Очолюючи Овруцький полк, Д. підняв повстання на Поліссі. На поч. 1665 повстанці визволили Мотовилівку, Димер, Бишів, Фастів, Чорнобиль. Улітку 1665 вони розгромили польсь.-шляхет. війська під Білою Церквою. Однак восени 1665 змушені були відступити до Києва. Д. намагався організувати повстання проти гетьмана Лівобережної України І. Бруховецького. Але в Переяславі Д. було заарештовано і в липні 1666 за доно-



Е. Де Філіппо.



Д. Дефо.



А. П. Дехоті.

сом Брюховецького відправлено до Москви. Звідти засланий до Сибіру.

ДЕШАН (Deschamps) Леже-Мари (10.I 1716, Ренн — 10.IV 1774, Монтрей-Белле) — французький філософ-матеріаліст. Монах-бенедиктинець. У праці «Істина, або Вірогідна система» відстоював матеріалістичне розуміння світу як безмежного *універсуму*, що являє собою єдність усіх фізичних тіл і де буття єдиничного зумовлене буттям загального. За Д. у світі немає нічого надприродного, є лише матерія та її вічний рух. Пізнання універсуму доступне лише розумові, а не відчуттям. Матеріалізм у Д. суперечливо поєднується з поступками ідеалізму й теології. В теорії пізнання Д. з позиції *раціоналізму* критикував *скептицизм* і *агностицизм*. Визнаючи релігію «сурогатом істини», Д. проте вважав атеїзм можливим лише в ідеальному суспільстві, шлях до якого вбачав у поширенні «істини».

ДЕШИФРУВАННЯ (від франц. déchiffrer — розбирати, відгадувати) — 1) Читання (розшифрування) тексту, написаного умовними знаками (шифром), тайнописом. 2) Розпізнавання об'єктів місцевості на наземних фото-, аеро- та космічних знімках. 3) Відновлення розуміння різних систем давньої писемності (див. *Дешифрування писемності*).

ДЕШИФРУВАННЯ ПИСЕМНОСТІ (від франц. déchiffrer — розбирати, розгадувати) — відновлення розуміння невідомої або забутої писемності. Розрізняють власне дешифрування й інтерпретацію. Якщо писемність відома, а мова невідома (хеттська клинописна, давньоєгипетська та ін.), вдаються до інтерпретації мови; коли мова відома, а писемність невідома (грец. мова Кіпру, кріто-мікенські написи), провадять Д. п.; якщо невідомі й писемність, і мова (єгип. ієрогліфи, аккадський клинопис, угаритський алфавітний клинопис та ін.), потрібні Д. п. і інтерпретація. Найпоширеніші методи дешифрування — комбінаторний та етимологічний. Перший ґрунтується на спостереженні над самим текстом, зіставленні повторюваних комбінацій слів і граматичних форм тощо, а другий — на зіставленні невідомої мови з відомими, на спробах довести їхню спорідненість на основі звукової та смислової схожості слів. Найчастіше поєднують обидва методи. Для Д. п. (особливо коли збереглося багато текстів) щедалі ширше використовують ЕОМ (напр., дешифрування писемності майя рад. вченими). Остання з дешифрованих мов — еблайт (глиняні таблички з клиноподібними написами цієї мовою, що датуються 1-ю пол. 2-го тис. до н. е., знайдено на тер. Сирії). Найбільший внесок у Д. п. зробили Ж.-Ф. Шампальйон, Г.-Ф. Гротенфенд, Б. Грозий, М. Вентріс, Дж. Чедвік, Ю. В. Кнорозов.

Лит.: Фідріх І. Дешифровка забытых письменностей и языков. Пер. с нем. М., 1961.

ДЕШТЕ-КЕВІР, Велика Соляна пустеля — солончакова пустеля на

Пн. Іранського нагір'я, в межах Ірану. Довж. бл. 500 км, шир. до 250 км, площа бл. 55 тис. км². Переважні вис. 600—800 м. Складається з ряду безстічних улоговин, розділених невисокими вузькими пасмами. Улоговини зайняті *такирами*, солончаками, солоними болотами. Рослинності майже немає. *Оазиси* є лише біля підніжжя гір у пн. частині пустелі.

ДЕШТЕ-ЛУТ — пустеля в центральній частині Іранського нагір'я, в Ірані. Довж. бл. 550 км, шир. до 200 км. Переважні висоти 500—600 м. Складається з безстічних западин, відокремлених одна від одної гірськими пасмами заввишки до 2992 м. Глиниста й щебенева пустеля, є солончаки, *такири*, ділянки типу *гамади*. По краях пустелі — *оазиси*.

ДЕШТ-І-КИПЧАК, Кипчакський степ — в арабських і перських джерелах 11—15 ст. степові простори, що простяглися від пониззя Сирдар'ї і оз. Балхаш до гирла Дунаю. З 11 ст. тут кочували тюркомовні племена кипчаків, або *половців*. У 13 ст. Д.-і-К. завоювали монголо-татари (див. *Золота орда*). Поділявся на Зх. і Сх. Кипчак, межею між ними була р. Яйк (тепер р. Урал). Тер. Зх. Кипчаку відома в давньорус. літописах під назвою *Половецька земля*.

ДЕ-ЮРЕ ВИЗНАННЯ (лат. de iure — за правом) — одна з основних форм визнання в міжнар. праві. Полягає в п о в н о м у визнанні однією д-вою будь-якої ін. д-ви (або уряду), що веде до встановлення дипломатичних та ін. відносин між державами.

ДЕР — місто на Пн. Зх. Угорщини, адм. центр меде Дер-Шопрон. Розташований на р. Раба. 111 тис. ж. (1973). Важливий трансп. вузол. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (з-ди трансп. машинобудування ім. В. Піка, верстатобудівний). Розвинуті також текст., швейна і харч. пром-сть. Підприємства по виробн. фарб, меблів, штучних шкір тощо. В Д. — педін-т, театр, музей ім. Я. Ксантуша. Архіт. пам'ятки Д.: собор (розпочатий у 2-й пол. 12 ст.); готична капела Федерварі (поч. 15—19 ст.); залишки фортечних мурів (1564—73, арх. П. Ферабоско) та ін.

«ДЕРЕВ'ЯНИЙ КОМУНІСТ» — журнал ЦК РКП(б) [з січня 1926 — ЦК ВКП(б)]. Видавався з 1.XII 1924 до серпня 1930 в Москві. «Д. к.» активно боровся за здійснення політики партії на селі, зміцнення союзу робітн. класу й селянства, проведення колективізації. На сторінках журналу виступали М. І. Калінін, Н. К. Крупська, Е. Й. Квірінг та ряд ін. парт. і держ. діячів. У 1930 на базі журналу «Д. к.» і «Слутич агітатора (для деревні)» було створено журн. «Слутич комуніста в деревні».

ДЖАБАЛПҮР — місто в центр. Індії, в штаті Мадр'я-Прадеш. Розташований на р. Нармаді. 441,4 тис. ж. (1971). Важливий трансп. вузол. Підприємства металообр., гумової, бавовняної і харч. галузей. Виготовлення керамічних виробів. Засн. в 19 ст.

ДЖАБАРЛІ Джафар (20.III 1899, с. Хізи, тепер Сумгаїтського р-ну — 31.XII 1934, Баку) — азербайджанський рад. письменник, драматург. Значительний соціалістичного реалізму в азерб. драматургії. Засл. діяч мистецтва Аз. РСР (з 1932). Друкуватися почав 1915. Перші п'єси «Віддана Сарія» (1915), «Зів'ялі квіти» (1917), оповідання й сатиричні вірші спрямовані проти соціальної нерівності, безправ'я жінки. В пізніших п'єсах викривав облудність бурж. моралі («Айдин», 1921; «Октай Ельогли», 1922), оспівував боротьбу азерб. народу за соціальне й національне визволення («Наречена вогню», 1927; «У 1905 році», 1931), писав про розквічення жінки («Севіль», 1928). П'єси «Алмас» (1929), «Янар» (1932) — про азерб. колг. село. Автор лібретто опер, кіносценаріїв, критич. статей.

Тв.: Рос. перекл. — П'єси. Баку, 1969.

ДЖАВАРА Дауда Кайраба (н. 1924, Бараджалі) — державний діяч Гамбії. В 1953 закінчив коледж у Глазго (Великобританія). В 1959 заснував Нар.-прогресивну партію і став її лідером. З 1965 — прем'єр-міністр, з 1970 — президент Гамбії.

ДЖАВАХІРІ (аль-Джавахірі) Мухаммед Махді (н. 1905) — іракський поет і громад. діяч. У 50-х рр. за участь у вивільненні русі був заарештований. Деякий час жив в еміграції (Сирія). Друкується з 1925. Поєми «Пам'ять героя арабського народу Аднана аль-Маліка», «Порт-Салд» та ін. присвячені темі боротьби арабів проти імперіалістичного гніту. Поєми «Севастополь» і «Сталінград» — про героїзм рад. народу у війні проти нім.-фашист. загарбників. Автор поєми про Г. А. Насера (1971). Д. — член Всесвітньої Ради Миру.

ДЖАВАХІШВІЛІ Іван Олександрович [11.23.IV 1876, Тбілісі — 18.XI 1940, там же] — рад. историк, акад. АН СРСР (з 1939). В 1899 закінчив Петерб. ун-т. З 1918 — професор, 1919—26 — ректор Тбіліського ун-ту. З 1937 — директор музею ім. Ш. Руставелі. Вивчав історію давньої і середньовічної Грузії («Історія грузинського народу», т. 1—4, 1908—49; «Економічна історія Грузії», т. 1—2, 1930—34). Оpubлікував цінні джерела з історії Грузії. Брав участь у створенні «Історії Грузії» (ч. I, 1946). Ім'ям Д. названо Ін-т історії АН Груз. РСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947.

ДЖАВАХІШВІЛІ Михайло Савич [псевд. — Адамашвілі; 8(20).XI 1880 — 1937] — грузинський рад. письменник. Народився в с. Церакві, тепер Марнеульського р-ну. Друкуватися почав 1903. Автор романів «Квачі Квачантірадзе» (1924), «Гіви Шадурі» (1928), оповідань «Правильний Абдула» (1925), «Жіночий татар» (1936). Історич. романи: «Арсен з Марабди» (1933) — про вивільнювальну боротьбу груз. селянства, «Доля жінки» (1936) — про революц. події 1905 в Тифлісі.

Тв.: Укр. перекл. — Два сини. Х., 1930; Збірка оповідань. Х., 1930;



Дж. Джабарлі.



І. О. Джавахішвілі.

Запада. Х., 1931; Арсен з Марабди. К., 1971; Рос. перекл.—Собрание сочинений, т. 1–5. Тбилиси, 1969—75.

ДЖАГА, ваджага, чага — народ, який живе в Танзанії на схилах г. Кіліманджаро. Чисельність — бл. 820 тис. чол. (оцінка, 1977). Мова Д.— кіджага, належить до ск. групи мов банту. Більшість Д. зберігає давні традиційні вірування, частина — християни. Осн. заняття Д.— землеробство.

ДЖАГАН (Japan) Чедді (н. 22.III 1918, м. Порт-Моурантс)— державний і політ. діяч Гайани. Один із засновників Нар. прогресивної партії Гайани (НПГ, 1950). Після здобуття нед. освіти (в США) працював 1943–45 лікарем у Джорджтауні. В 1945–47 — генеральний секретар Союзу кольорового населення Брит. Гвіани і голова профспілки робітників лісопильної пром-сті. В 1953 та 1957–64 — прем'єр-міністр Брит. Гвіани. З 1969 — член Президії Всесвітньої Ради Миру. З 1970 — генеральний секретар НПГ Гайани.

ДЖАГАТАЙ (Чагатай; р. н. невід.— п. 1242) — монгольський хан, другий син Чингісхана. З 1224 був правителем феод. д-ви на сході Серед. Азії — Джагатайського улусу.

ДЖАДИДІЗМ (араб. усул і джадід — новий метод) — буржуазно-націоналістичний рух, який зародився у 80-х рр. 19 ст. серед татарської буржуазії Криму і Поволжя, Азербайджану, а з 90-х рр. поширився і в Середній Азії. Після Лютн. революції 1917 джадіди створили в Серед. Азії свої націоналістичні партії. Перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції зустріли вороже, були в числі організаторів збройної боротьби проти Рад. влад, брали активну участь у басмачстві. Зі встановленням у Серед. Азії Рад. влад Д. було ліквідовано.

ДЖАЗ (англ. jazz) — вид професійного муз.-естрадного мистецтва. Виник у США на рубежі 19–20 ст. внаслідок синтезу елементів негритянської та європ. муз. культур. Поширився у ганс. та ін. муз. формах на основі різних стилів (блюз, свінг, бугі-вугі, бі-боп, кул, «прогресив») і манер виконання (т. з. гарячий і холодний Д.). Джазова музика характеризується імпровізаційністю, синкопованою поліритмікою, специфічними засобами інтонавання (глісандо, вібрато), гармонізації, інструментовки. Джазові колективи поділяються на невеликі міндриві за складом ансамблі (джаз-банд, диксиленд), малі (комбо), повні (бігбенд), великі (симфо-джаз) оркестри. Одні з них тяжіють до народності, вокально-інструм. барвистості, помірної експресії (т. з. імпровізаційний Д.), ін. — до вульгаризмів, формально-тех. ексцентричності, естетичного нігілізму (т. з. комерційний Д.). Відомі представники Д.— Л. Армстронг, Д. Еллінгтон, Дж. Льюїс, О. Ролман. Становлення Д. в СРСР відноситься до другої пол. 20-х рр. і пов'язане з іменами Л. Утєсова, А. Варламова, Я. Скоморовсько-

го, О. Лундстрема, А. Цфаємана. З 50-х рр. почали поширюватись вокально-інструм. ансамблі, профес. і самодіяльні, у творчості яких елементи Д. поєднуються з традиційми нац. музики.

Лит.: Баташев А. Н. Советский джаз. М., 1972; Симоненко В. Ф. Мелодии джаза. К., 1976. 1. Ф. Лещенко.

ДЖАЙГАНИ (Абу Абдалла Мухаммад Ібн-Ахмад аль-Джайгані; рр. н. і см. невід.) — арабський учений 2-ї пол. 9 ст.— 1-ї чверті 10 ст. З 914 — візир Саманідів (див. Саманідів держава) у Бухарі. Автор геогр. твору «Книга шляхів і держав» (не зберігся), який дослідники вважають джерелом відомостей про слов'ян, болгар, мадярів та ін. народи Сх. Європи. Цей твір використали Ібн-Русте, Гардізі, аль-Бакрі та ін. араб. учені.

ДЖАЙДАРА (від узб. жайдарі — місцевий) — порода грубововних курдючних овець м'ясо-сального



Баран породи джайдара.

напрямку. Д. здавна розводять в Узбекистані. Відзначаються міцною конституцією, видовженням тулубом, короткими ногами, здатністю до цілодобового пасовищного утримання і відкладання жиру в курдюці. Основна масть чорна, рідше руда і бура. Жива маса баранів 95–128 кг, вівцематок 60–84 кг. Забивний вихід 52–60%. М'ясо і сало високої якості. Настриг вовни з баранів 2,7–3,5 кг, з вівцематок 2–3 кг. Вовна груба, але задовільної якості.

ДЖАЙЄВЕР (Жівер, Giaeвер) Айвар (н. 3.IV 1929, Берген, Норвегія) — американський фізик. Закінчив Тронгеймський технологічний інститут (1952). Дослідження Д.— з питань *тунельного ефекту* і *надпровідності*. В 1960 першим спостерігав тунельний ефект у надпровідниках, у яких електрони тунелювали з одного надпровідника в інший. Уперше розглянув можливість застосування тунельного ефекту для вимірювання т-ри. В 1965 зареєстрував випромінювання одного тунельного переходу за допомогою іншого. Нобелівська премія, 1973.

ДЖАЙЛАУ — літні пасовища в гірських районах Азербайджану та Середньої Азії. Займають високігірні сухі ковилово-типчакові степи й гірські луки субальпійського й альпійського поясів Тянь-Шаню, Паміро-Алаю та Кавказу.

ДЖАЙНІЗМ — релігійно-філософське вчення, в основі якого лежить культ Джіни — боголюдини, що нібито перемогла всі земні пристрасті і вказала людству шлях до спасіння. Виник приблизно в 6 ст.

до н. е. в Індії як реакція на абстрактність *брахманізму*. Засновником Д. вважають проповідника Вардхамана, якому пізніше було дано імена Махавіри («великого героя») і Джіни («переможця», звідки й назва вчення). Заперечуючи існування богів брахманізму, Д. пояснював світ, виходячи з визнання наявності в ньому двох споконвічних начал: тілесного і духовного (див. *Дуалізм*). Усі предмети, за Д., мають животворне начало — душу. Щоб досягти вічного блаженства — *нірвани* — необхідні: віра в Джіну, пізнання його вчення та аскетична поведінка. Д. існує й досі в Шрі-Ланці і в Індії.

ДЖАЙПҮР — місто на Пн. Зх. Індії, адм. центр штату Раджастан. 613,1 тис. ж. (1971). Вузол заліз. і автошляхів. Підприємства текст., взуттєвої, харч. пром-сті. Художні промисли (вироби з мармуру, слонової кістки, гаптування тканин та ін.). Один з центрів туризму. Ун-т. Палацовий комплекс 18 ст. (при якому — худож. Музей махараджі Джайпура). Д. засн. 1728.

ДЖАКАРТА — столиця Індонезії, гол. політичний і культур. центр країни. Розташована на узбережжі о. Ява при апаїніні р. Чідіунг в Яванське м. 6,5 млн. ж. (1977). На місці сучас. Д. в 16 ст. було м. Сундакепапагол — порт князівства Паджаджаран. У 1527 його захопило зх.-яванське князівство Бантам. Місто було перейменовано на Д. (від «джаякерта» — могутня фортеця). На поч. 17 ст. голл. Ост-Індська компанія окупувала і спалила Д. На її місці 1619 голландці збудували фортецю Батавія. Місто, яке впродовж навколо неї, до 1945 було резиденцією голл. колоніальної адміністрації на Індонез. архіпелазі. З поч. 20 ст. Батавія — центр індонез. нац.-визвольного руху, з 1945 — столиця Республіки Індонезія (крім 1946–49). З 1949 має сучас. назву. Д. — знач.



ДЖАКОВИЧ

ний пром. центр. Розвинута рисочисна, рибо-, чає- і кавообробна, олійницька, борошномельна, текст., швейна, взут., пром-сть. Судноремонтні верфі, автоскладальний з-д. Виготовлення гумових виробів. Численні ремесла. Д. — великий транспорт. вузол: морський порт (аванпорт Танджунгпирок), залізнична станція, міжнар. аеропорт Кемайоран.

У Д. — держ. ун-т, Ін-т наук Індонезії, Ін-т індонез. культури, Нац. технічний ін-т, Публічна б-ка, Міський музей, Картина галерея, театри. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. (Пенангські ворота, 1671; стара ратуша, 1710—12). Серед споруд 19—20 ст. — Палац президента, спортивний комплекс (1956—62, рад. арх. Р. Семерджієв та ін.), госпіталь (1962—63, рад. арх. Л. Гришаєв), Монумент незалежності (1964, рад. скульптор М. Манізер, рад. арх. І. Рожин) та ін.

ДЖАКОВИЧ (Якович, Якович) Джуро (30.XI 1886, с. Бродський Варош — 25.IV 1929, с. Светий Дух, Словенія) — діяч югославського комуністичного і робітн. руху. Н. в сім'ї селянина-бідняка. За фахом — робітник-металіст. З 1909 — член С.-д. партії Боснії і Герцеговини. Член Компартії Югославії (КПЮ) з 1919. На II з'їзді КПЮ (1920) обраний до складу Центр. парт. віча КПЮ, а на III з'їзді КПЮ (1926) — членом ЦК КПЮ. З 1921 — член ВККІ. В 1928 ввійшов до складу нового Тимчасового керівництва КПЮ, яке очолює боротьбу за єдність партії. В 1929 обраний орг. секретарем ЦК КПЮ. Не раз зазнавав репресій. Заарештований і вбитий поліцією.

ДЖАЛАЛ-АБАД — місто обласного підпорядкування Отської обл. Кирг. РСР. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). З-д: бавовноочисний, автоагрегатний, тютюновоферментативний, землерийної техніки, асфальто-бітумний, ремонтні. Комбінати: хлібопродуктів, плодоовочевий, м'ясний, молочний; виробн. кондитерських виробів та пиво-безалкогольних напоїв. Швейна, взут., меблева ф-ки. Підприємства буд. матеріалів. Зооветеринарний технікум, мед. та пед. уч-ща. Поблизу Д.-А. — бальнеологічний курорт. Заснований 1877; з 1927 — місто.

Джакарта. Одна з центральних вулиць міста.



ДЖАЛАЛІЙ (Джеджалій) Філон (р. н. і см. невід.) — кропивнянський (ічнянський) полковник, діяч визвольної війни українського народу 1648—54. Служив сотником реєстрового Переяславського полку. 24.IV (4.V) 1648 разом з черкаським сотником Б. Товпигою очолював повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні. Брав участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Берестечком. У 1648 призначений кропивнянським полковником. Під час Берестецької битви 1651 Д. був обраний козаками наказним гетьманом.

ДЖАЛІЛ Рахім (н. 3.VI 1909, Ходжент, тепер Ленінбад) — таджицький рад. письменник. Член КПРС з 1943. Літ. діяльність почав як поет (зб. «Хвилі перемоги», 1933). Прозові твори: збірки оповідань «Мрія» (1936), «Оповідання вночного часу» (1944) та ін. Дія п'єси «Дві зустрічі» (1943) відбувається на Україні. Післявоєнному будівництву присвятив збірки поезій «Друге життя» (1949), «Весна» (1950), «Оповідання» (1954). Автор романів «Безсмертні люди» («Пуллат і Гульру», 1949) і «Шураб» (1959—65). Твори для дітей. Перекладач поезій І. Франка.

Тел.: Укр. перекл. — Пуллат і Гульру. К., 1957; Поїздка до Леніна [Уривок із роману «Шураб»]. «Пратор». 1972, № 12; Рос. перекл. — Дом родной. М., 1973.

ДЖАЛІЛЬ Муса (псевд. Залідова Муса Мустафовича; 2(15).II 1906, с. Мустафіно, тепер Оренб. обл. — 25.VIII 1944, Берлін) — татарський рад. поет, Герой Радянського Союзу (1936, посм.). Член ВКП(б) з 1929. В 1942 тяжко поранений на фронті, був узятий у полон. В концтаборі організував підпільну групу. Страчений гітлерівцями в Моабітській тюрмі. Друкуватися почав 1919. Перша зб. «Ми ідемо» (1925). Автор поезій про комсомол (зб. «Орденосні мільйони», 1934), колг. село («Джиган», 1939; «Листоноша», 1940). Написав лібретто опер «Алтинчеч» («Золотоголоса», 1941; Держ. премія СРСР, 1948, посм.) та «Ільдар» (1941). У роки Великої Вітчизн. війни вийшли збірки поезій «Клятва», «Листи з окопу». Вірші, написані перед стратою у в'язниці, увійшли до зб. «Моабітський зошит» (Ленінська премія, 1957, посм.). У 1968 під тою самою назвою створено фільм. Виступав як критик, публіцист. Д. бував на Україні; перекладав твори Т. Шевченка. Любов'ю до укр. народу повнений вірш Д. «Братерство» (1942).

Тел.: Укр. перекл. — Моабітський зошит. К., 1962; Мій пісню. В кн.: З воєнних літ. К., 1975; Рос. перекл. — Избранное. М., 1976. Літ.: Ахметзянова Н. А., Камалова Р. С., Каримулліна А. Г. Муса Джалиль. Библиографический указатель. Казань, 1976.

ДЖАМАНОВА Роза Умбетівна (н. 16.IV 1928, Актюбінськ) — казахська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1963. У 1954 закінчила Ін-т мистецтва в Алма-Аті. З 1953 — солістка Казах. театру опери та балету. Партії: Сара («Бірман і Сара» Тулебаєва), Назугум («На-

зугум» Кужам'ярова), Татьяна («Євгеній Онегін» Чайковського), Маргарита («Фауст» Гюно).

ДЖАМБУЙЛУЦЬКА ОРДА, Переконська орда — одна з ногайських орд, кочувала в пд.-українських степах між Перекопом, Дніпром і р. Бердою підлягала Кримському ханству й Туреччині з 2-ї пол. 16 ст. до 1770. Заснували її ногайські татари, які переселилися сюди з пн.-кавказ. степів у 2-й пол. 16 ст. після розпаду Ногайської орди. Д. о. разом з крим. татарами брала участь у грабінницьких нападах на Україну й Пд. Росію. Проти Д. о. вели боротьбу запорізькі й донські козаки. Під час рос.-тур. війни 1768—74 після поразки тат. військ Д. о. 1770 визнала протекторат Рос. д-ви й була ліквідована. В 1771 всіх ногайців переселено на Кубань. Звідси 1790 вони повернулися в приазовські степи. Після Кримської війни 1853—56 джамбуйлуцькі ногайці переселилися до Туреччини.

ДЖАМБУЛ (до 1936 — Аулие-Ата, 1936—38 — Мірзоян) — місто, обласний центр Каз. РСР, на лівому березі р. Таласу. Залізнич. вузол. 264 тис. ж. (1979). Відомий з 5 ст. під назвою Тараз або Талас. У 10—12 ст. — столиця д-ви Караханидів. У 13 ст. місто зруйнували орди Чингісхана. В 1864 увійшов до складу Росії. Названо на честь казах. нар. поета — акина Джамбула Джабаєва. З 1939 — обл. центр. Центр хім. (вироби. мінеральних добрив), легкої (ф-ки первинної обробки вовни, швейна, галантерейна, трикотажна, шкіряно-взут. виробн. об'єднання, з-д гумових виробів) та харч. (цукровий, м'ясний та спирто-горілчанний комбінати, з-ди: виноробний, плодоконсервний, пивоварний, риблин та ін.) пром-сті. З-ди комунального машинобудування, запасних частин до с.-г. машин, авторем. та ін. ДРЕС, ТЕП. Розвивається пром-сть буд. матеріалів. У районі Д. на базі родовища фосфоритів формується Каратау-Джамбулський тер.-виробничий комплекс. У Д. — технологічний ін-т легкої та харч. пром-сті, гідрометіоритивно-буд. та пед. ін-ти, 6 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей, казах. та рос. драм. театри, філармонія. В Д. зберігся мавзолей Карахана (10—11 ст.; перебудований у 20 ст.). Під час розкопок виявлено лазні (11—12 ст.) з орнаментальним настінним розписом, водопровід. У 20 ст. споруджено численні житл. і громад. будівлі (готель, 1960; Будинок зв'язку, 1962; драм. театр, 1965, та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1959), Джамбулу (1963, скульптор Х. Наурзбаєв). Поблизу Д. у с. Головацівіці — мавзолей Бабаджихатун (10—11 ст.) і Айша-Бібі (11—12 ст.).

ДЖАМБУЛ ДЖАБЕВ [16(28). II 1846, Семиріччя — 22.VI 1945, Алма-Ата] — казахський народний поет-акін. У творах дореволюц. періоду відобразив прагнення пригнобленого народу до свободи, викривав визискувачів трудового люду («Доля бідняка»). «Пісня

гнівного серця» та ін.). Після Великої Жовтні, соціалістич. революції став співцем визволеного казах. народу, слави Рад. країну, В. І. Леніна («Гімн Жовтню», «Ленін», «У мавзолеї Леніна»), Комуністичну партію (поєми «Біг часу», «Моя Батьківщина»; вірші і пісні — «На казахському святі», «Пісня про Москву»). В роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші («Ленінградці, діти мої» та ін.). Ряд творів присвятив дружбі народів, Україні, Т. Шевченкові, П. Тичині. Д. Д. присвячено вірш Тичини «Привітання Джамбулу», нарис О. Десняка «В гостях у Джамбула» та ін. На орденовний орден Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Укр. перекл. — Вибране. К., 1952; Пісня щирого серця К., 1952; Рос. перекл. — Избранные произведения. Алма-Ата, 1958; Песня о счастье. Алма-Ата, 1972.

Лит.: Байжан М. Поет народу. «Литературна газета», 1938, 12 травня; Тичина П. Джамбул. В кн.: Тичина П. Магістральні життя. К., 1941; Нурмагамбетова О., Тажибаев А. Великий поет. Алма-Ата, 1972.

ДЖАМБУЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ — на Пд. Казахської РСР. Утворена 14.X.1939. Пл. 144,6 тис. км². Нас. 933 тис. чол. (1979, перепис); переважають казахи, живуть також росіяни, українці, узбеки та ін., міськ. нас. — 45%. В Д. о. — 11 районів, 4 міста й 12 с-щ міськ. типу. Центр — м. Джамбул.

Поверхня області в основному рівнинна. Пн. частину займає глинниста пустеля *Ветпак-Дала* (300—500 м). На Пд. від неї простягається піщана пустеля Муюнкум. На крайньому Пд. області — Киргизський хр. (заввишки до 4 тис. м), на Пд. Зх. — хр. Каратау, на Сх. і Пд.-Сх. — гори Жельтау та Айтау. Корисні копалини: фосфорити, руди кольорових металів, кам. вугілля, гіпс, селітра, кухонна сіль. Клімат різко континентальний, особливо в рівнинній частині. Пересічна т-ра січня — 10. — 14°, липня +23, +25°. Опадів 100—200 мм на рік. У передгір'ях клімат м'який (пересічна т-ра січня — 5, — 6°, липня +20, +22°; опадів до 400 мм на рік). Гол. ріки: Чу, Галас, Асса. Є невеликі озера, в межах області — пд.-зх. частина оз. *Балхаш*. На рівнинах і в передгір'ях переважають сіроземі, в горах — гірські каштанові та чорноземні ґрунти. Рівнини зайняті полиново-соляковою та полиново-злаковою рослинністю, в передгір'ях — типчакково-полинові степи, в горах — гірська злаково-різнотравна степова рослинність і розріджені ліси з осики, клена, деревинної арчі. На Киргизському хр., вище за 2100 м — субальпійські й альпійські луки.

В нар. г-ві республіки Д. о. виділяється розвинутою хім., легкою та буд. матеріалів пром-стю. Енергетика Д. о. базується на природному газі, що надходить по газопроводу з Бухари (Джамбульська ДРЕС), і частково на гідроенергії річок. Осн. підприємства хім. пром-сті: гірничохім. комбінат (видобування та переробка фосфоритів) у Каратау та суперфосфатний завод в Джамбулі. Легка

пром-сть представлена виробн. шкіряного взуття, хромових і гумових виробів, первинною обробкою вовни, харчова — гол. чин. цукровою, м'ясною, спирто-горілчаною, молочною, сиромаслобобною галузями. Є підприємства маш.-буд. та металообр. пром-сті (з-ди запасних частин, комунального машинобудування, ремонтно-мех. та ін.). Виробн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Джамбул, Чу, Ойтал. У с. г. області провідними галузями є тваринництво та поливне землеробство. Розводять тонкорунних, напівтонкорунних і каракульських овець, кіз, велику рогату худобу, коней, верблюдів. Розвинуте птахівництво, на озерах — рибальство. Вирощують зернові (пшеницю, а також кукурудзу, ячмінь, просо), цукр. буряки, картоплю, овочі, кормові культури. Садівництво, виноградарство. Найбільші зрошувальні системи: Георгіївська, Таш-Уткульська та Меркенська (відгалуження Великого Чуйського каналу). Гол. вид транспорту — залізничний (Арись — Семипалатинськ з відгалуженнями Джамбул — Каратау — Жанатас, Лугова — Фрунзе та Чу — Мойтін). Гол. автомагістраль Ташкент — Фрунзе — Алма-Ата. В Д. о. — 3 вузи, 8 серед. спец. навч. закладів, 2 драм. театри, краєзнавчий музей.

М. Ш. Янмұхамедов.
ДЖАМІ Абдурахман Нурраддін ібн Ахмад (7.XI 1414, Джам, поблизу Нішапура, Хорасан — 9.XI 1492, Герат) — перський і таджицький письменник і філософ. Учитель і друг *Навої*. Залишив велику поетичну і наукову спадщину — газелі, касиди, праці з історії, філософії, л-ри. В 1480—87 створив цикл поем «Сім корон» («Сузір'я Великої Ведмедини»), серед них: «Юсуф і Зулейха», «Лейлі і Меджнун», «Саламан і Абсаль», «Книга мудрості Іскандара». Автор зб. «Бахарістан» (1487); трьох збірок газелів, «Трактату про музику». Тв. Рос. перекл. — Избранные произведения. т. 1—3. Душанбе, 1972—73.

Лит.: Раджабов М. Абдурахман Джамі и таджикская философия XV века. Душанбе, 1968.

ДЖАММУ І КАШМІР — штат на Пн. Індії. Пл. 222 тис. км². Нас. 4,6 млн. чол. (1971). Адм. центр — *Сринагар*. Частина тер. Д. і К. перебуває під контролем Пакистану. Рельєф гористий — хребти Каракоруму і Зх. Гімалаїв, між якими — високогірні улоговини (Кашмірська та ін.). Клімат переважно субтропічний. Найбільша ріка — *Інд*. Схили гір вкриті лісами. Основа економіки — с. г. Гол. пром. культури — рис, пшениця, кукурудза, вирощують також фрукти та овочі; плантації лікар. трав. Розвинуте тваринництво. Розводять тувового шовкопряда; хутровий промисел. Значні заготівлі і вивіз деревини. Невеликі шовкоматальні і вовняні ф-ки, майстерні по виготовленню килимів, шкір та ін.

ДЖАМШЕДПУР — місто на Пн. Сх. Індії в штаті *Біхар*. 340,6 тис. ж. (1971). Вузол з-щ. Важливий пром. центр — чорна металургія, маш.-будування (виробн. труб, па-

ровозів, с.-г. реманенту), хім. пром-сть. У районі Д. — видобування кам. вугілля, заліз., марганцевих і мідних руд, доломітів. У Д. — нац. металург. лабораторія. Засн. на поч. 20 ст.

ДЖАНАШІА Симон Миколайович [5(17).XI.1900, с. Маканеті, тепер Махарадзевського р-ну Груз. РСР — 15.XI.1947, Тбілісі] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1940. В 1922 закінчив Тбіліський ун-т. У 1936—41 — директор Ін-ту мови, історії і матеріальної культури Груз. філіалу АН СРСР, з 1941 — віце-президент АН Груз. РСР і директор її Ін-ту історії. Досліджував питання походження груз. племен, утворення груз. д-ви, істор. географії («Феодална революція в Грузії», 1935; «Тубал — Табал, Тібарен, Ібер», 1937). Брав участь у створенні «Історії Грузії» (ч. 1, 1946). Автор праць з археології Грузії. В 1940—47 керував Міхетською археол. експедицією. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942, 1947.

«ДЖАНГАР» — калміцький героїчний народний епос. Створений у 15 ст. У ньому відображено багатовікову боротьбу калм. народу проти ворожих полчищ, за свободу й честь батьківщини, освітлено подвиги легендарних богатирів на чолі з Джангаром.

Видання: Укр. перекл. — Джангар. Вибрані пісні. К., 1940; Рос. перекл. — Джангар. т. 1—2. М., 1978.
ДЖАНГІЛЬДІН Алібі Тогжанович (1884, аул Койдагул Тургайського пов., тепер Куст. обл. — 14.VIII.1953, Алма-Ата) — один з організаторів боротьби за Рад. владу в Казахстані, рад. держ. і партійний діяч. Член КПРС з 1915. Один з керівників *Середньозаказського повстання 1916*. В 1921—29 — нарком соціального забезпечення Каз. АРСР; 1937—42 і з 1951 — заст. голови Президії Верховної Ради Каз. РСР. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора.

ДЖАНЕЛІДЗЕ Юстин Юліанович [20.VII (1.VIII) 1883, с. Самтредія,



Джамбул Джабаєв.



С. М. Джанашіа.



ДЖАНІБЕКОВ

тепер місто Самтредського р-ну Груз. РСР — 14.I 1950, Ленінграді — рад. хірург, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР, Герой Соціалістич. Праці (1945). В 1905 за участь у студентських заворушеннях був виключений з Харків. ун-ту, диплом лікаря здобув 1911 в Московському ун-ті. В 1921—43 — професор Петроградського (тепер 1-го Ленінгр.) мед. ін-ту, одночасно з 1932 очолював Ленінгр. ін-т швидкої допомоги. З 1939 — гол. хірург ВМФ і одночасно нач. кафедри госпітальної хірургії (з 1943) Військово-морської мед. академії. Праці Д. присвячені питанням заг. і відновлювальної хірургії, хірургічному лікуванню пневмизм великих судин тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоного Прапора та медалями.

ДЖАНІБЕКОВ Володимир Олександрович (н. 13.V 1942, с. Іскандар Босталицького р-ну Ташк. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1978), підполковник. Член КПРС з 1970. В 1965 закінчив Бйське вище військ. авіац. училище льотчиків. У загоні космонавтів — з 1970. Разом з О. Г. Макаровим здійснив (10—16.I 1978) політ на космічному кораблі «Союз-27» як командир корабля. В ході виконання програми «Союз-27» стикнувся з підготованим орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-26» (Ю. В. Романенко і Г. М. Гречко), утворивши вперше в історії космонавтики пілотований орбітальний науково-дослідний комплекс «Салют-6» — «Союз-26» — «Союз-27»; екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Д. разом з О. Г. Макаровим вернувся на Землю на кораблі «Союз-26».

ДЖАНКОЙ — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол. Вперше згадується у 2-й половині 19 ст. Робітники Д. брали участь у Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1926 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д.

(31.X 1941 — 11.IV 1944) в районі міста діяли партизанські загони. В Д. — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, машинобуд., ремонтно-мех., залізобетонних виробів, молочний, консервний, виноробний з-ди, м'ясокомбінат, ф-ка госп. виробів, райлісгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 10 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школа та школа меліораторів, профес.-тех. уч-ще, 7 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Палац культури, 4 клуби, 2 кінотеатри, 14 б-к, краєзнавчий музей.

ДЖАНКОЙСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2,7 тис. км². Нас. 75,6 тис. чол. (1978). У районі — 121 населений пункт, підпорядкований селищній та 18 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Джанкой. Район лежить у межах Присиваштя. Поверхня рівнинна. Поклади солей, мінеральних мулів (Сиваш), горючого газу. Територією району проходить *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України з відгалуженнями. Ґрунти переважно каштанові. Розташований у степовій зоні.

Оси. пром. і культур. центр району — місто обласного підпорядкування Джанкой. Пром-сть району спеціалізується в основному на переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства: азовські виноробний, вино-соковий з-ди, Заріченський консервний цех Джанкойського консервного з-ду. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Джанкой) та 12 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-овочівницького й тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Розвинуте виноградарство й садівництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 168,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 126,0 тис. га, сади — 5,5 тис. га, виноградники — 7,2 тис. га. Зрошуваних земель — 50,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, овочеві, соняшник, рис, кукурудза, виноград, кормові. В Д. р. — 16 радгоспів, 10 колгоспів, племзавод, степове дослідне г-во *Виноробства і виноградарства всесоюзного науково-дослідного інституту «Магарач»*, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол Джанкой, залізничні станції: Азовська, Богемка. Майже всі автошляхи (437 км) — з твердим покриттям. У районі — 37 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 82 лік. заклади, в т. ч. 13 лікарень, 4 палаци і 16 будинків культури, 47 клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 66 бібліотек. У Д. р. видіється газ. «Зоря комунізму» (з 1933).

Д. П. Кобилевський.
ДЖАНСУГУРОВ Ільяс (I.V 1894 — 1938) — казах, рад. поет. Член Комуністич. партії з 1924. Нар. в аулі № 4, тепер смт Джансугуров Талди-Кург. обл. Каз. РСР. Друкуватися почав 1915. У творах 20-х рр. оспілював соціалістичні перетворення в Казахстані (збірки «Вступ», 1927; «Основи», 1928). По емі «Степ» (1930), «Кулагер» (1936) — про минуле казах. народу. Автор роману «Товариші» (1933), п'єс «Турксіб», «Ненависть», «Ісатай Махамбет» (1936),

літ.-критичних статей. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Горького, В. Маяковського.

ДЖАНТШЕВ Касимали [2(15). IX 1904, аїл Тенізбай, тепер Тюньського р-ну Кирг. РСР — 11.IX 1968, Фрунзе] — киргизський рад. письменник, засл. діяч мист. Кирг. РСР (1946), нар. письменник Кирг. РСР (з 1968). Член КПРС з 1943. Друкувався з 1926. Автор п'єс («Чорноволоса», 1928; «Курманбек», 1942; «Співець народу», 1950, та ін.), присвячених трудящим Рад. Киргизії. Романи «Канибек» (кн. 1—4, 1939—58), «Чабан небесних гір» (1963), оповідання і повісті, зб. «Полум'яна молодь» (1952), «Води, що подолали перевал» (1955). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани».

ДЖАПАРИДЗЕ Прокіп Апраксіонович [парт. псевд. — Альоша; 3(15). I 1880, с. Шаромет, тепер Онського р-ну Груз. РСР — 20.IX 1918] — професійний революціонер. В 1898 вступив до РСДРП; він підпільну роботу в Тбілісі, Кутаїсі та ін. містах. У 1904—05 — член Бакинського і Кавказ. союзного к-тів РСДРП, один з організаторів с.-д. групи «Гуммет». Депутат III з'їзду РСДРП. До 1910 — на парт. роботі переважно в Баку (секретар спілки нафтопром. робітників, брав участь у виданні газети «Бакинський рабочий» та ін.). В 1910—11 очолював Донський к-т РСДРП. В 1917 на VI з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП(б). В 1918 — голова Виконкому Бакинської Ради, комісар внутр. справ і наркомпрод Бакинського Раднаркму. Разом з ін. бакинськими комісарами розстріляний англ. інтервентами й есерами в Закаспії.

ДЖАПАРИДЗЕ Уча Малакійович [н. 4(17).VIII 1906, с. Гарі, тепер Онського р-ну Груз. РСР] — грузинський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. В 1928—31 навчався в Тбіліській АМ у Л. Гудашвілі та ін. Автор картин («Червоноармієць у колгоспі», 1933; «Друзі юності», 1938; «Думи матері», 1945; «Цікава бесіда», 1951; «Рачинець грає на стівірі», 1952; «Напутнє слово», 1957; «Односельчанки», 1965; «Моя Батьківщина», 1967; «Свято праці», 1970—73), портретів (скульптора Я. Ніколадзе, 1940; Т. Шевченка, 1948; Леся Українки, 1954; Д. Гурамішвілі, 1969), іл. до книжок Г. Табідзе (1937), І. Чавчавадзе (1952) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Портрет та іл. с. 330. Лит.: Урушадзе І. Уча Джапаридзе. Тбілісі, 1958.

ДЖАРИЛГАН — острів у пн. частині *Каркінтської затоки* Чорного м. Входить до складу Херсон. обл. УРСР. Від материка відокремлений Джарилгаською зат. Довж. бл. 40 км. Утворений з піщаних відкладів. Д. — місце перепочику передлітних птахів (качок, гусей, лебедів тощо). На острові — держ. заказник для охорони їх.



Ю. Ю. Джанелідзе.



В. О. Джанібеків.



ДЖАРИЛГАЧ — солоне озеро в зх. частині Кримської обл. УРСР, на Тарханкутському п-ові. Пл. 8,3 км², глиб. бл. 1 м. Від моря відокремлений піщаною косою. Живлення за рахунок підземних вод та інфільтрації морської води. Там, де виходять підземні води, озеро заростає воляними рослинами.

ДЖАСМЕ Джалил Осєвич [п. 12(25).X 1908, с. Кизил-Кула Карської обл.; Туреччина] — курдський рад. поет. Член КППС з 1930. Друкуватися почав 1930. Збірки віршів і поем: «Алаґа» (1954), «Рідне джерело» (1957), «Мое воєнище» (1966) — вірм. мовою; «Мої ді» (1960), «Пісні гір» (1970), «Воєнище курда» (1975) — курд. мовою. Автор підручників для курд. шкіл. Перекладач курд. мовою творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, О. Туманяна та ін.

Тр.: Рос. переклад: «Дорогами віршів», М., 1968. С. Г. Амілья.

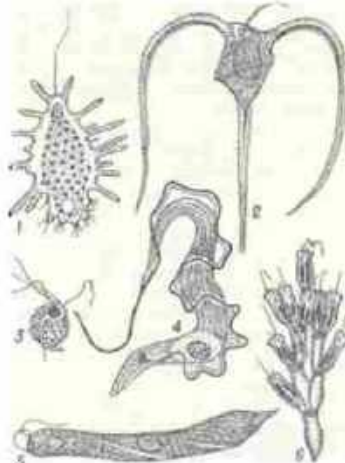
ДЖАУ-ТЕПЕ — грязьовий вулкан у Кримській обл. УРСР, на Керченському півострові. Вис. 119,8 м. Викидає горючі гази та рідку грязь. Виверження вулкану спостерігались 1909, 1914, 1925, 1927. Пам'ятка природи.

ДЖАФНА, Япаная — місто на Пн. Шрі-Ланці. Розташоване на п-ові Джафна. 112 тис. ж. (1973). Мор. порт. Залізнична станція. Торг. центр. Підприємства по переробці с.-г. сировини.

ДЖВАРІ — кам'яний храм поблизу Міхети, визначна пам'ятка груз. архітектури. Споруджений 586 або 587—604 поруч з маленькою церквою — М. Джварі (серед. 6 ст.). В основі плану Д. — тетраконх (22 м × 18,4 м), перекритий склепінням на 8-гранному

біля основи Д. міститься базальне тільце — томолог центролі.

ДЖГУТИКОВІ, джгутиконосці, джгутікві — одноклітинні й колоніальні організми, що мають специфічні органели руху — джгутики. У ботаніці Д. (Flagellata) раніше вважали окремим відділом з кількома класами; деякі з них за сучас. уявленнями не вважаються рослинними організмами, інші — за рядом ознак виділені частково в самостійний відділ (евгленові), частково вважаються класами відділів *пірофітових водорос-*



Джгутикові: 1 — Mastigamoeba aspera; 2 — Ceratium tripos; 3 — Trichomonas hominis; 4 — Trypanosoma vittata; 5 — Euglena oxyuris; 6 — Dinobryon verticillata (колонія).

тей, золотистих водоростей або зелених водоростей. У зоології Д. (Mastigophora, синонім Flagellata) — клас найпростіших. Складається з двох підкласів: Phytomastigina (організми, яким властивий фотосинтез) і Zoomastigina (зетеротрофи). Д. вкриті тонкою оболонкою — пелікулою або хітинOIDним панциром, мають, як правило, одне ядро (іноді кілька), 1—8 і більше джгутиків. Розмножуються переважно подовжнім поділом, статевий процес відомий у представників підкласу Phytomastigina. Поширені Д. у мор. і прісних водах. Деякі (трипаносома, лейшманія, лямблія та ін.) — паразити людини і тварин, спричиняють небезпечні захворювання. Лит.: Курсанов Д. И. [та ін.]. Ботаника, т. 2. М., 1951; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975. В. П. Коваль.

ДЖЕВОНС (Jevons) Уільям-Стенлі (1.IX 1835, Ліверпуль — 13.VIII 1882, поблизу Гастінґса) — англійський бурж. економіст, статистик, філософ; один з основоположників *математичної школи* в бурж. політ. економії та концепції «*граничної корисності*». Осн. екон. праця — «Теорія політичної економії» (1871). На противагу марксистській теорії грошової *вартості*, Д. твердив, що цінність визначається корисністю. Гол. законом споживання вважав сформульований Г. Госсеном закон спадної корисності (див. *Госсен закон*). В своїх працях висвітлював також питання грош. обігу, екон. циклів та ін.

ДЖЕЗКАЗГАН — місто, центр Джезказг. обл. Каз. РСР. Розташований на березі Кенгірського водосховища, на р. Кара-Кенгірі. Залізнична станція. 85 тис. ж. (1977). Центр кольорової металургії. Гірничо-металург. комбінат, трикотажна ф-ка, м'ясокомбінат, молочний з-д. ТЕЦ. Вечірній ф-т Карагандинського політех. ін-ту, пед. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Селище на місці Д. виникло в зв'язку з розробкою родовища мідної руди, з 1954 — місто.

ДЖЕЗКАЗГАНСЬКА ОБЛАСТЬ — у центрі Каз. РСР. Утворена 20.III 1973. Пл. 313,4 тис. км². Нас. 450 тис. чол. (1979, перепис); переважають казахи, живуть також росіяни, українці, німці та ін.; міськ. нас. — 77%. В Д. о. — 6 районів, 4 міста й 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. Джезказган.

Поверхня Д. о. в основному рівнинна. Більша частина території Д. о. зайнята *Казахським дрібностопо-чником* (300—900 м) з останцевими гірськими масивами: Улітау (до 1133 м), Аркарли, Кизилрай, Бугили та ін. На крайньому Зх. області — Туранська низовина (50—200 м) і піски Приаральських Каракумів, на Пд. Зх. — піски Мойнук, Жетиконир. Корисні копалини: мідні, залізні, поліметалеві, марганцеві руди. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня — 14. — 16°, липня +26, +30°. Влітку часто бувають суховії. Опадів на Пн. 350 мм, на Пд. — 150 мм на рік. Гол. ріка — Сарису, найбільше озеро — Балхаш (у межах області — пн.-зх. узбережжя). Ґрунти на Пн. світло-каштанові, на Пд. — бурі солонцюваті. В пн. частині переважає ковилово-типчакова сухостепова рослинність, у серед. частині — злаково-полинова, на Пд. — полиново-солончакова. В горах — березово-осикові гаї і злаково-різнотравні луки.



К. Джантоєв.



П. А. Джапарідзе.



Храм Джварі. 586 або 587—604.

барабани (заг. вис. 23,4 м); на кутах хреста — по одному приміщенню. На фасадах храму — рельєфи з зображенням титарів.

ДЖГУТИКИ — нитковидні рухливі цитоплазматичні вирости клітин, властиві всім джгутиковим, багатьом бактеріям, зооспорам, сперматозоїдам нижчих і деяких вищих рослин, клітинам деяких багатоклітинних тварин (напр., клітинам епідерми губок) та личинковим стадіям кишковопорожнинних, голкошкірих та ін. Д. є найбільш органами руху в рідкому середовищі. Д. являє собою стрижень, що складається з гомогенної речовини, в якій містяться 9 подвійних (зовні) і 2 одинарні (в центрі) фібрили (нитковидні структури) завтовшки 250—600 Å; тому фібрили й наз. мікротрубочками.



ДЖЕЙМС

В нар.-госп. комплексі республіки Д. о. виділяється розвинутою гірничодобувною пром-стю, кольоровою металургією; розвиваються хім., легка і харч. пром-сть. Енерг. базу становлять електростанції системи Карагандаенерго, які працюють на карагандинському вугіллі. Кольорова металургія представлена Балхашським, Джезказганським та Акчатауським гірничо-металургійними комбінатами. Видобування залізної (в Атасу) і марганцевої (в Джезди) руд. Пром-сть буд. матеріалів. Розвинуті виробн. сирчаної к-ти, трикотажна, м'ясна й мол.-м'ясна галузі пром-сті. На оз. Балхаш — видоз і пром. переробка риби. Пром. центри: Джезказган, Балхаш, Каражал, Нікольський. Осн. галузі с. г. — тваринництво (гол. чин. м'ясо-вовнове вівчарство), зернове та мол.-овочево-приміське г-во. Вирощують картоплю, овочі та кормові культури. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, коней та верблюдів. Гол. вид транспорту — залізничний. Осн. залізнична лінія — Петропавловськ — Караганда — Мінти-Чу з відгалуженнями на Джезказган і Балхаш — Саяк. Гол. автомагістралі — Караганда — Джезказган і Караганда — Балхаш. Судноплавство по оз. Балхаш. У Д. о. — пед. ін-т, вечірні ф-ти Карагандинського політех. ін-ту в Балхаші й Джезказгані, 8 серед. спец. навч. закладів.

ДЖЕЙМС (James) Генрі (15.IV 1843, Нью-Йорк — 28.II 1916, Лондон) — американський письменник. Роман «Родрик Хадсон» (1876) — про трагічну долю художника в бурж. суспільстві. Морально-етичним проблемам присвятив романи «Вашингтон-сквер» і «Жіночий портрет» (обидва — 1881). В романах «Американець» (1877), «Княгиня Казамассіна» (1886), «Трагічна муза» (1890), «Посли» (1903), «Золота чаша» (1904) та ін. відійшов від традицій реалізму. Кращі з пізніх творів — оповідання і повісті «Панери Асперна», «Смерть лева», «Узор килима».

Тв.: Рос. перекл. — Повести и рассказы. М., 1974.

ДЖЕЙМСТАУН — місто, адм. центр о. Святої Єлени (володіння Великобританії). Порт у бухті Джеймс Атлантичного ок. 1,6 тис. ж. (1972). Ремісництво, рибальство, мор. промисли. Вивіз конопель, канатів.

ДЖЕЙРАН (Gazella subgutturosa) — парнокопитна тварина роду газель родини бичачі. Тіло (довж. до 115 см, вис. до 75 см, маса до 33 кг) струнке, граціозне, кінцівки довгі й тонкі. Рогі чорні (довж. 27—41 см), зближені біля основи, верхівки загнуті вперед; є лише у самців. Забарвлення спини пісочно-сіре, по боках тулуба темні смуги, черево і шия — білі. Статева зрілість настає на 2-му році життя. Самка після 5,5-місячної вагітності в квітні — травні народжує 2 телят. Тривалість життя — до 9 років. Поширені Д. в пустельних р-нах Центр. Азії, в СРСР — у Казахстані, Серед. Азії та Сх. Закавказзі. Д. — мисливська тварина, але через нечисленність

в СРСР полювання на Д. заборонено.

ДЖЕК, дрофа-красуня (Otis undulata) — птах ряду дрофоподібних. Довж. тіла 65—80 см, маса 1,1—2,4 кг. Оперення спини пісочно-вохристе з чорними крапками й струменчастим малюнком, черево — світле. На голові «чубчик», а на шні — «комір» з довгого розсуханого пір'я. Ноги трипалі. Поширений Д. в пустелях, напівпустелях і степах Пн. Африки, Зх. Азії. В СРСР — від сх. узбережжя Каспійського м. до Алтаю і Тувинської АРСР; в УРСР — це дуже рідкісний залітний птах степових районів на Сх. від Дніпра. У квітні — травні самка відкладає 1—3 яєць у ямку на землі. Живиться Д. переважно комахами. Полювання на Д. заборонено.

ДЖЕКСОН (Jackson) Джордж (н. 26.VIII 1908, Едінейл) — діяч руху Нової Зеландії. Член Компартії Нової Зеландії (КПНЗ) з 1936. За фахом — слюсар. У 1951—63 — голова Нац. к-ту КПНЗ, у 1963—65 — член Політ. комітету (Політбюро) Нац. к-ту КПНЗ. У 1966 через незгоду з курсом парт. керівництва, що відійшло від заг. лінії міжнар. комуністичного руху, вийшов з КПНЗ і став одним із засновників Партії соціалістичної єдності Нової Зеландії (ПСЕНЗ). 3 жовтня 1966 — нац. секретар ПСЕНЗ.

ДЖЕКСОНВІЛЛ — місто на Пд. Сх. США, в штаті Флоріда, порт у гирлі р. Сент-Джонс. Важливий трансп. вузол. 529 тис. ж. (1970). Розвинуті суднобудування і судноремонт та хімічна пром-сть. Підприємства харч. і деревообр. галузей.

ДЖЕЛАЛАБАД — місто на Сх. Афганістану, адм. центр провінції Нангархар. Розташований в оазисі на р. Кабулі. 50,4 тис. ж. (1970). Важливий торг.-транзитний пункт на автомагістралі Кабул — Пешавар (Пакистан). Підприємства харч. пром-сті. Кустарне виробн. шовкових тканин і прикрас. У районі Д. — іригаційна система, споруджена з допомогою СРСР.

ДЖЕМ (англ. jam) — плоди або ягоди, зварені в цукровому сиропі. Приготовляють Д. так само, як і варення, але на відміну від нього сироп у готовому Д. має желеподібну консистенцію. Д. буває пастеризований і непастеризований.

«ДЖЕМІНІ», «Джемінай» (англ. «Geminі», букв. — близнята) — назва серії американських двомісних космічних кораблів (КК), призначених для польоту по навколосонячній орбіті. Маса — від 3,2 до 3,8 т. Складається «Д.» з герметичного спускового апарата (мал.) і негерметичного відсіку з оснащенням і гальмівними двигунами. Всього за програмою «Д.» протягом 1964—66 запущено 12 КК (з них 10 пілотованих з двома астронавтами на борту). Макс. тривалість польоту («Д.-7») — 330 год. 35 хв. У ході польоту здійснювалось маневрування і зближення КК («Д.-6» і «Д.-7»), стікування з ракетою «Аджена», вихід астронавтів у відкритий космос (Е. Уайт, Ю. Сернан, М. Коллінз,

Р. Гордон і Е. Олдрін), випробування систем корабля, фотографування Землі, неба, ін. наук. і технологічні експерименти. Під час польотів «Д.» одержано цінні дані для наступних запусків КК «Аполлон» і наук. орбітальних станцій «Скайлеб».

В. Г. Денисов

ДЖЕМС (Джеймс; James) Уільям (11.I 1842, Нью-Йорк — 16.VIII 1910, Чокоруа, Нью-Гемпшир) — американський філософ-ідеаліст, один із засновників прагматизму, психолог. Оголошуючи всі предмети об'єктивної дійсності продуктом «чистого досвіду», «потому свідомості», нібито нейтрального до матерії і духу, Д. відстоював суб'єктивно-ідеалістичні позиції, близькі до максіму Заперечуючи об'єктивність істини, критерієм істинності та істинності знань Д. вважав корисність. Закономірності навколишнього світу він тлумачив як «інструментальні» установки нічим не обмеженої практичної діяльності людини. Суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення практики привело Д. до визнання «цінностей» як наук., так і реліг. «досвіду». В психології Д. проводив ідеї волюнтаризму. Погляди Д. були одним з джерел біовіоризму.

Лит.: Мельниль Ю. К. Американський прагматизм. М., 1957. І. В. Бичко.

ДЖЕМШІДИ — народність, яка живе на Пн. Зх. Афганістану й частково в Ірані. Див. Чаар-аймаки.

ДЖЕНГЕЛґІЦІ (від перс. дженгель — ліс) — учасники партизанського руху проти шахського уряду та іноземного гніту в Гілян (Іран) 1912—20. Загони Д. склалися з селян, міської бідноти й частково дрібної буржуазії. В 1914—18 на чолі Д. стояла панісламська бурж.-націоналістична орг-ція «Єднання ісламу». В 1920—21 Д. виступили єдиним фронтом з комуністами. Згодом керівники Д. розірвали союз з ними і організували вбивства ряду комуністів. Це допомогло шахському уряду й англ. імперіалістам придушити рух Д. у Гілян.

ДЖЕННЕР (Jenner) Едуард (17.III 1749, Берклі, графство Глостершир — 26.I 1823, там же) — англійський лікар, основоположник віспощення. Медицину навчав у Лондоні, з 1773 працював як лікар-практик. Відкрив засіб запобігання захворюванню на натуральну віспу і 1796 вперше зробив людині запобіжне щеплення коров'ячої віспи (див. Вакцини). З 1802 і до кінця життя — керівник заснованого ним Ін-ту віспощення в Лондоні.

ДЖЕНТІЛЕ (Gentile) Джованні (30.V 1875, Кастельветрано — 15.IV 1944, Флоренція) — італійський філософ, один з ідеологів італ. фашизму. Проф. Римського ун-ту (1917—44). Філософська система Д., т. з. актуалізм, — один із суб'єктивно-ідеалістичних варіантів неогегельянства. Все існує, за Д., — результат руху «мислячої думки», яка завжди актуальна, активна. Д. вважав, що тоталітаристська д-ва є нібито втіленням морального духу нації, закликав до «тотального» підпорядкування особистості д-ві й



У. М. Джапарідзе.



У. М. Джапарідзе. Рачинець грає на свисті, 1952.



Е. Дженьер.

«розчинення» індивіда в політ. історії. Осн. твори: «Реформа гегельської діалектики» (1913), «Система логіки як теорія пізнання» (1917).

ДЖЕНТІЛІ (Gentili) Альберіко (14.1.1552, Сан-Джентілі — 19.VI.1608, Оксфорд) — італійський юрист, дипломат, один з основоположників бурж. науки міжнар. права. З 1587 — професор цив. права Оксфордського ун-ту (Англія). Найвідоміша праця «De Jure belli» («Про право війни», ч. 1—3, 1588—89 і 1598). Вивчаючи причини виникнення війни і правила ведення її, Д. закликав до обмеження засобів війни, до захисту мирного населення в воєнний час тощо.

ДЖЕНТЛЬМЕН (англ. gentleman, букв. — шляхетна людина) — 1) Особа шляхетного походження, дворянин (застаріле). 2) У Великобританії та ін. англомовних країнах — особа, що суворо дотримується прийнятих серед аристократів правил поведінки. 3) Шанобливе звертання до чоловіків у англомовних країнах. 4) Переносно — коректна, добре вихована людина.

ДЖЕНТЛЬМЕНСЬКА УГОДА — умовна назва *договору міжнародного*, укладеного в усній формі. Згідно з загальноприйнятим принципом *міжнародного права* Д. у повинна виконуватись, як і письмові міжнар. договори. В сучас. міжнар. практиці трапляється рідко.

ДЖЕРЕЛА ПРАВА — способи, форми вираження державної волі. Див. *Форми права*.

ДЖЕРЕЛА СВІТЛА — випромінювачі світла в межах *спектрів оптичних*. Розрізняють Д. с. природні й штучні. Природними Д. с. є Сонце, атмосферні електр. розряди, зірки тощо; найпоширенішими штучними Д. с. (засобами *світлотехніки*) — спец. теплові й газорозрядні випромінювачі, а також лазери. В теплових Д. с. світло випромінює в скляний балон спіраль або нитка з тугоплавкого металу, яка нагрівається електричним струмом. До таких Д. с. належать *лампи розжарення* (найпоширеніші), освітлювальні, світловимірювальні тощо. Їм властива висока економічність, зручність експлуат., гігієнічність. В газорозрядних Д. с. світло випромінює (під дією електр. струму) газ або пара хіміч. елементів (напр., ртуті), що заповнюють скляний, керамічний або металевий (з прозорим вихідним вікном) балон. Газорозряд. Д. с. є *імпульсні лампи*, *люмінесцентні лампи*, *натрієві лампи*, *неонові лампи*, *ртутні лампи* та ін. Порівняно з тепловими в таких Д. с. більші світлова інтенсивність і тривалість експлуатації, різноманітніший діапазон спектра. До газорозрядних належать і дугові *вугільні лампи*. В них світло випромінює електр. розряд, що виникає під дією електр. струму між двома вугільними електродами. Такі лампи відзначаються великою потужністю і яскравістю. В лазерах джерелом світла є вимушене випромінювання атомів і молекул. Для лазерів характерні велика потуж-

ність, направленість променя, *когерентність хвиль* (див. також *Лазер*). Штучні Д. с. застосовують для освітлення приміщень і територій (див. також *Освітлювальні прилади*), в багатьох галузях науки і техніки (див. також *Світлові прилади*).

Лит.: Якушенко Ю. Г. Основи теорії і расчета оптико-електронних приборів. М., 1971; Скобелев В. М., Афанасьєва Е. И. Источники света и пускорегулирующая аппаратура. М., 1975; Рябов С. Г., Торопкина Г. Н., Усольцев И. Ф. Приборы квантовой электроники. М., 1976.

С. П. Парняков.

ДЖЕРЕЛА СТРУМУ — пристрої, що перетворюють різні види енергії на електричну. Розрізняють Д. с. хімічні й фізичні. В хіміч. Д. с. на електр. перетворюється хіміч. енергія окислювально-відновних реакцій. До таких Д. с. належать: *гальванічні елементи* та *батареї* з них (первинні хіміч. Д. с.), що їх використовують одноразово; *аккумулятори* та *батареї* з них (вторинні хіміч. Д. с.) — для багаторазового (тисячі заряджувально-розряджувальних циклів) використання. Хіміч. Д. с. є також *паливні елементи*. У фіз. Д. с. на електричну перетворюється мех., теплова й електромагнітна енергія, енергія радіаційного випромінювання й атомного розпаду. Фіз. Д. с. є *турбогенератори*, *гідрогенератори*, *термоелектрогенератори*, *магнітогідродинамічні генератори*, *сонячні батареї* тощо.

ДЖЕРЕЛО — природний вихід підземних вод на земну поверхню. Живлення Д. відбувається від постійних і тимчасових водотоків. Розрізняють Д. низхідні (живляться безнапірними водами) та висхідні (живляться напірними водами), а також за т-рою (холодні й теплі), хімізмом (прісні й мінеральні), за газовим складом тощо. Використовуються для водопостачання. Мінеральні Д. мають лік. властивості. Д. на Україні досить поширені, зокрема мінеральні Д. є на Закарпатті, Передкарпатті, в Донбасі, на Лівобережжі, в Криму.

ДЖЕРЕЛО ЛІДВИЩОЇ НЕБЕЗПЕКИ — в радянському *цивільному праві* діяльність, пов'язана з використанням технічних засобів, матеріалів, предметів тощо, які створюють підвищену небезпеку для оточення. Відповідно до *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 450 ЦивК УРСР) шкоду, заподіяну здоров'ю людини або майну, має відшкодувати орг-ція або громадянин, яким належать засоби, матеріали, предмети та ін., що становлять Д. п. н. (напр., транспортна орг-ція, власник автомобіля, пром. підприємство). Обов'язок відшкодування не настає лише в разі, коли шкода стала наслідком дії *непереборної сили* або *умислу* (див. *Вина*) самого потерпілого. С. Ф. Мельник.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що розробляє теорію, методiku вивчення і використання істор. (переважно писемних) джерел. Останні, відповідно до завдань Д., класифікують і критично

аналізують, групують за видом і змістом, способами і технікою відтворення. Працюючи над джерелами, визначають історію тексту й походження джерела, автентичність тексту, виявляють підробки й фальсифікації, інтерпретують джерела, тлумачать їхній зміст, встановлюють вірогідність, фактичну цінність і спрямованість, піддають філологічній критиці. Д. використовує й дані ін. допоміжних історичних дисциплін — *палеографії*, *дипломатики*, *епіграфіки*, *геральдики*, *сфрагістики*, *хронології*, *метрології* історичної, *археології*, *архівознавства*, *історичної географії* тощо. Перші спроби критичного ставлення до джерел відомі з античності. Значну увагу аналізу джерел приділяв рос. (В. М. Татищев, М. М. Карамзін) та укр. (М. М. Бантши-Камєнський) історики у 18 ст. Як наука Д. склалося у 2-й пол. 19 ст. Вагомий внесок у розвиток Д. зробили С. М. Соловйов, М. І. Костомаров, В. І. Семевський, В. Й. Ключевський, О. С. Лаппо-Данилевський та ін. Дослідженням бурж. Д. була розробка окремих способів і методів аналізу й критики джерел, але воно досліджувало джерела у відношенні до соціально-еко. відносин і класової боротьби.

Рад. Д. спираючись на праці основоположників марксизму-ленізму, оцінює джерела як явища сусп. життя. Особливу увагу рад. Д. звернуло на вивчення джерел нового і новітнього часу. Вагомий вклад у розвиток рад. Д. внесли С. Н. Биковський, С. О. Нікітін, М. М. Тихомиров, А. В. Шестаков, у т. ч. на Україні — І. П. Крип'якевич, М. Н. Петрооский, А. О. Введенський, С. О. Яковлев та інші.

Лит.: Проблеми історичного вивчення, в. 1—11. М. — Л., 1933—63; Шерман И. Л. Русские исторические источники X—XVIII вв. X., 1959; Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР, в. 1. М., 1962; Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма, конец XIX в. — 1917 г. М., 1962; Источниковедение истории советского общества, в. 1—2. М., 1964—68; Источники джерел та їх використання, в. 1—7. К., 1964—72; Варшавчик М. А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. М., 1967; Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969; Источниковедение истории СССР XIX — начала XX вв. М., 1970; Санцевич А. В. Джекелознаство з історії Української РСР пізньосереднього періоду (1945—1970). К., 1972; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976; Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период. М., 1976; Петраев К. Д. Гносеологические и методологические основы источниковедения. К. — Одесса, 1978. В. І. Стрельський.

ДЖЕРЕЛЯНКА — рід безхвостих земноводних родини *круглоязычових*. Те саме, що й *хрушка*.

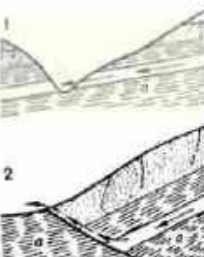
ДЖЕРМАНЕТТО (Germanetto) Джермані (18.1.1885, Турин — 7.X.1959, Москва) — італійський письменник, діяч італ. робітничого руху. Член Італ. компартії з 1921. Зазнав репресій фашист. властей. У 1927 емігрував. У 1930—46 жив у СРСР. В автобіограф. повісті «Записки циркуляника» (1930;



Джейран (на передньому плані — самець).



Дже.



Джерело: 1 — низхідне джерело; 2 — висхідне джерело; а — водонепроникні шари.

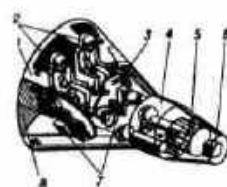


Схема спускового апарата космічного корабля «Джеміні»: 1 — герметична капсула; 2 — крисіла астронавтів; 3 — пульт і приладна дошка; 4 — відсік системи орієнтації; 5 — контейнер з парашутами; 6 — радіодіагностика для збирання на орбіті; 7 — бортова апаратура та устаткування; 8 — теплозахисний екран.

ДЖЕРМУК

видає в СРСР рос. мовою; 1931 — італ. мовою у Франції з передмовою П. Тол'ятті), книгах «Фенікотеро» (1935), «Травальйо» (1938), в публіцистичних статтях і брошурах виступав проти фашизму й реакції, змальовував життя й боротьбу італ. трудящих, боровся за мир і дружбу народів. В останні роки перебував в СРСР на лікуванні. Тв.: Укр. перекл. — Записки циркуляника. Х.—К., 1931; Рос. перекл. — Пролетаріат Італії. М.—Л., 1931; Фенікотеро. М., 1935; Травальйо. М., 1938.

ДЖЕРМУК — місто у Вірмі РСР, розташоване в ущелині верхів'я р. Арпа, за 175 км на Пд.-Сх. від Єревана. Високогірний бальнеологічний і кліматичний курорт. Гарні вуглекислі гідрокарбонатно-сульфатно-натрієві джерела, вода яких за своїм складом і властивостями близька до вод Жельєзноводська і Карлових Вар. Воду використовують для цитного лікування та ванн. Мулові грязі. Показання: захворювання органів травлення, руху, нервової системи, сечових шляхів, гінекологічні захворювання.

ДЖЕРОМ (Jerome) Джером-Кларк (Джером К. Джером; 2.V. 1859, Уолсолл, графство Стаффордшир — 14.VI. 1927, Нортгемптон) — англійський письменник. Перша кн. — «На сцені і за лаштунками» (1885). У 1899 відвідав Росію. Враження від подорожі відбито в статті «Росіяни, якими я їх знаю» (вид. рос. мовою під назвою «Люди майбутнього», 1906). Найвідоміший твір Д. — комічна повість «Троє в одному човні (як не рахувати собаки)» (1889); продовження — «Троє на велосипеді» (1900). Автор гумористичних оповідань і п'єс, з яких найпопулярніша — «Жилець з четвертого поверху» (1907). Д. належить і книга «Світ сцени» (1889).

Тв.: Укр. перекл. — Троє в одному човні (як не рахувати собаки). — Оповідання. К., 1974; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957.

ДЖЕРСІЙСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — одна з найбільш жирномолочних порід молочного напрямку. Виведена в Англії на о-ві Джерсі. Масть бура до світло-руді. Жива маса корів 360—440 кг, бугаїв 600—700 кг. Середньорічний надій молока 3500 кг жирністю 5,8—6%. Корови Д. п. довговічні, плодючі й довго зберігають молочну продуктивність. Поширена Д. п. в Англії, США, Канаді, Австралії, Данії, Франції та ін. В СРСР її використовують для підвищення жирномолочності ін. порід худоби.



Корова джерсійської породи.

ДЖЕСПІЛІТ (від англ. jasper — яшма і грец. λίθος — камінь) — гірська порода, тонкосмугастий залізистий кварцит, у якому чергуються кварцові прошарки з рудними. Осн. рудні мінерали — магнетит, мартит і гематит. Вміст заліза в Д. від 20 до 40%. При вилуговуванні кварцу з Д. утворюються багаті залізні руди. Є в залізрудних формаціях Криворізького залізрудного басейну, Курської магнітної аномалії тощо.

ДЖЕФФЕРСОН (Jefferson) Томас (13.IV. 1743, Альбемарл — 4.VII. 1826, Монтіселло) — державний і політ. діяч США, ідеолог буржуазно-демократичної течії під час війни за незалежність у Північній Америці 1775—83, філософ, юрист. З 1775 — депутат 2-го Контиентального конгресу, автор проекту Декларації незалежності 1776. У 1779—81 — губернатор шт. Вірджинія. В 1785—89 — посланник США у Франції, 1790—93 — держ. секретар США. В 1796—1800 — віцепрезидент, 1801—09 — президент США. Представник лівого, революц. крила амер. просвітительства 18 ст., виразник інтересів фермерства та дрібної буржуазії; вказував на необхідність демократичного розв'язання агр. питання, ліквідації рабства й надання народові політ. прав. Д. — засновник антифедералістської (республіканської) партії. Скасував деякі реакційні закони свого попередника — президента Адамса. Встановив дипломатичні відносини з Росією (1808—09). В 1797—1815 — президент амер. філос. т-ва. За поглядами — ідеаліст, послідовник вчення про природні права людини.

Літ.: Сеостьянов Г. Н., Уткін А. И. Томас Джефферсон. М., 1976.

ДЖИЗ'ЯК — місто, центр Джизацької обл. Узб. РСР. Лежить на р. Санзарі, на Великому Узбецькому тракті. Залізнич. вузол. 59 тис. ж. (1977). Відомий з 10 ст. З 1866 — у складі Рос. д-ви. Рад. владу встановлено 30.XI (13.XII) 1917. З 1973 — обл. центр. У місті працюють з-ди: рем.-мех., цегельний, бавовноочисний, маслосиробний. Комбінати буд. матеріалів та хлібопродуктів. Пед. ін-т, політехнікум, мед. і пед. уч-ща, с.-г. технікум.

ДЖИЗ'ЯЦЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Розташована у центр. частині республіки. Утворена 29.XII 1973. Пл. 20,3 тис. км². Нас. 511 тис. чол. (1979, перепис); переважають узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари, таджики, українці та ін.; міськ. нас. — 27%. Поділяється на 10 районів, є 5 міст і 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. Джизак.

Східну частину території області займає Голодний степ. На Пн. Зх. до нього прилягають піски Кизилкум, на Пд. Зх. і Пд. — хребти Нуратау, Мальгузар і Туркестанський. Корисні копалини: буд. матеріали (цегельні й черепичні глини, гіпс, вапняк, будівельні піски та ін.), вольфрам, молибден, мармур та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 2°, липня +27,8°. Опадів 200—

250 мм — на рівнині й 400—450 мм — у горах на рік. Землі області зрошуються в основному водами Сирдар'ї через Південно-Голодностепський канал ім. А. Саркісова (127 км). Ґрунти переважно сіроземні, подекуди — такири й солончаки над пустельною та напівпустельною рослинністю. В нар.-госп. комплексі республіки Д. о. виділяється пром.-стю буд. матеріалів. Найбільші підприємства цієї галузі: комбінат буд. матеріалів, з-ди



силікатних, гіпсопрокатних перетворювальних, керамзитобетонних виробів, керамзитових і гончарних труб, вапняний і цегельний; з-д пластмас (вироби, поліетиленових труб для іригації та меліорації) у Джизаку. Легка пром.-сть представлена трикотажним швейним, килимовим виробн., бавовноочисними з-дами; харчова — молочно-маслоробним, хлібним, млинарськими підприємствами. Видобування вольфрам-молибденових руд. Гол. пром. центри: Джизак, Пахтакор, Гагарін. С. г. спеціалізується на вирощуванні бавовнику, плодівнішті, шовківнішті та каракулінішті. На багатих землях вирощують зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза, жито), овоч.-баштанні, картоплю та кормові культури. Розвиваються садівництво і виноградарство. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, свиней, коней і птицю. Гол. залізничі: Ташкент — Самарканд, Джизак — Сирдар'я. Тер. Д. о. перетинають Великий Узбецький тракт, траса газопроводу Бухара — Ташкент. Розвивається авіат. транспорт.

У Д. о. — пед. ін-т, філіал Ташкент. політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-т богарного землеробства; драм. театр, меморіальний музей Х. Алімджана.

З. М. Акрамов, К. К. Кирбанов. **ДЖИХАД** (араб., букв. — стараність) — «священна війна», яку за догмами ісламу повинні вести проти «невірних» кожний боездатний мусульманин. Див. Газават.

ДЖІБУТІ, Республіка Джібуті — держава на Пн. Сх. Африки, на узбережжі Аденської затоки. Осн. населення іса та афарі. Живуть також європейці, араби. Офіц. мова — арабська.

В адм. відношенні поділяється на 5 округів.

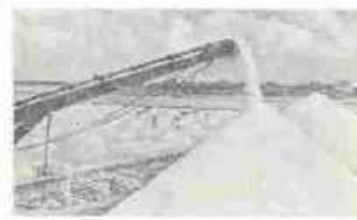
Державний лад. Д. — республіка. Діє конституційний закон 1977. Глава держави — президент. Дорадчий орган — палата депутатів, склад якої відображає нац.-етнічний склад країни. Обирається населенням строком на 5 років. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Берегова лінія розчленована великою затокою Таджура. Рельєф переважно гористий. Найвища точка — г. Муса-Алі (2022 м) на кордоні з Ефіопією. Поклади



гіпсу, слюди, кам'яної солі, сірки. Клімат тропічний, сухий. Пересічна річна т-ра від +27° до +32°. Опаді 100—400 мм на рік. Постійних річок немає. Переважає напівпустельна рослинність, у горах на Пн. — невеликі масиви лісів, в оазисах — пальми.

Історія. На поч. перших століть н. е. на тер. Д. виникли великі поселення і міста; велася торгівля з арабами, індійцями та греками. У 12—16 ст. тер. Д. входила до ряду мусульманських султанатів, які в кін. 16 — на поч. 17 ст. розпалися на дрібні емірати. В 1896 тер. Д. було оголошено колонією Франції (Франц. Берег Сомалі) з центром у м. Джібуті. Опір місц. населення колонізаторам, що почався в кін. 19 ст., посилювався в роки 1-ї світової війни (повстання деяких племен 1917—18). У 1946 франц. уряд змушений був надати країні статус «заморської території», 1967 визнати її автономію в рамках Франц. Республіки (здобула назву Франц. Територія Афарів та Іса). В 1975 Франція визнала право населення країни на самовизначення. 27.VI 1977 Д. здобула незалежність, того ж року стала членом ООН. У 1978 встановлено дипломатичні відносини між СРСР і Д. В Д. діє ряд політ. партій і угруповань: Нац. союз за незалежність,



Добування солі.

Африканська нар. ліга за незалежність та ін. В. К. Гурра.

Господарство. Д. — відстала агр. країна. Осн. заняття населення — кочове й напівкочове скотарство. Поголів'я (тис., 1974): великої рогатої худоби — 18, верблюду — 24, овець і кіз — 659. В с.-г. обробітку — менше як 1% території країни. Вирощують фінікову пальму, кавове дерево, плодіві й олійні культури. На узбережжі — видобування солі, вилов риби, крабів, збирання губок і коралів. Невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції, з-д по виробл. зрідженого газу. Вироби. електроенергії на ГЕС. З-ць — 98 км, автошляхів — бл. 1300 км (у т. ч. 450 км асфальтованих). Експортують шкури первинної обробки. певні прибутки отримують від транзитних перевезень через гол. порт країни Джібуті, транзиту та обробки ефіоп. залізничних вантажів. Імпортують пром. і прод. товари. Гол. торг. партнери — Франція, Великобританія, Ефіопія. Грош. одиниця — джібутійський франк; 1000 джібутійських франків = 5,9 долара.

Освіта. Переважна частина населення, особливо кочового, неписьменна. Система освіти в Д. склалась під впливом французької. Школою охоплено незначну кількість дітей. У 1976 у поч. школах налічувалося 6,1 тис. учнів, у серед. профес.-тех. і пед. уч-щах — 2 тис. Вузів немає.

ДЖІБУТІ — столиця Республіки Джібуті. Порт в Аденській затоці Індійського ок., залізнична станція (з-ця до Аддіс-Абеби), міжнар. аеропорт. 130 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства харч. пром-сті. Судноверф, з-д по виробл. зрідженого газу та ін. Вивіз кави, шкірсировини, солі тощо. Д. засн. 1883.

ДЖІДДА — місто на Зх. Саудівської Аравії у провінції Хіджаз. Порт на узбережжі Червоного м., аеропорт. 300 тис. ж. (1974). Будівництво невеликих суден, обробка мармуру. Нафтопереробний, металург., мідного дроту, цем. з-ди, підприємства текст., взут., меблевої, шкіряної, харч. пром-сті. Кустарне виготовлення предметів релігійного культу, гончарних виробів. Д. — осн. транзитний пункт на шляху паломників у Мекку та Медіну.

ДЖІЛІ (Gigli) Беняміно (20.III 1890, Реканаті — 30.XI 1957, Рим) — італійський співак (тенор). Майстер *белканто*. Співав навчався в Академії Санта-Чечелія (Рим, 1911—14). З 1914 виступав у багатьох театрах Італії, 1920—32 — соліст театру «Метрополітен-Опера» (Нью-Йорк), після 1932 — театру «Ла Скала» (Мілан). Багато гастролював. У 1954 залишив сцену. Партії: Неморіно («Любовний напій» Доніцетті), де Гріє («Манон» Массне), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера) та ін. Знімався в муз. фільмах (зокрема «Ти мого щастя», 1936, «Паяци», 1943).

ДЖІМКРОУІЗМ (англ. jimcrowism, від Jim Crow — образливе прізвисько негрів у США) — систе-

ма расистських заходів у США (заборона неграм жити в кварталах, населених білими, дискримінація в питаннях працевлаштування, освіти, політ. прав тощо), спрямованих на дискримінацію і сегрегацію негритянського населення. Д. склався після *громадянської війни в США 1861—65*, найбільш поширений у пд. штатах.

ДЖІНДЖА — місто на Сх. Уганди. Порт на оз. Вікторія, залізнична станція. 52,9 тис. ж. (1969). Металург. пром-сть (мідеплавильний, сталепрокатний з-ди), текст. ф-ка, підприємства харч. пром-сті. Н.-д. орг-ція річкового рибальства. Поблизу Д. — ГЕС.

ДЖІНС (Jeans) Джеймс-Говард (11.IX 1877, Лондон — 17.IX 1946, графство Суррей) — англійський фізик і астроном, член Лондон. королівського т-ва. Осн. наук. праці — з кінетичної теорії газів і теорії теплового випромінювання. Незалежно від Дж. Релея вивів формулу розподілу енергії в спектрі випромінювання *абсолютно чорного тіла* (див. Релея — Джінса закон випромінювання). Астр. дослідження стосуються фігур рівноваги обертових рідких тіл, будови й еволюції зір та їхніх систем. Д. — автор космогонічної гіпотези про утворення планетної системи із струменя речовини, вирваного із Сонця силою притягання пролітаючої зорі. Неспроможність цієї гіпотези довели амер. астроном Г.-Н. Рессел (1935) та рад. астроном М. М. Парієвський (1942).

ДЖІОК (Giuseppe) Уільям-Френсіс (н. 12.V 1895, Ніагара-Фолс, Канада) — американський фізик-хімік, член Національної АН США. В 1920 закінчив Каліфорнійський ун-т (Берклі). Праці присвячені дослідженню й експериментальній перевірці 3-го *термодинаміки начала*, вимірюванню *ентропії* та ін. термодинамічних властивостей речовин при наднизьких т-рах. Розробив метод адаптаційного розмагнічування для одержання т-р, нижчих за 1К (1927). Передбачив існування ізотопів ксено ¹³⁶Xe (1928). Нобелівська премія, 1949.

ДЖІУ-ДЖИЦУ, джіу-джитсу (япон. дзюдзюцу) — японська система самозахисту і нападу без зброї. Характерним для Д.-д. є застосування спец. боювих прийомів (удари в сонячне сплетення, сонну артерію, печінку та ін.; викручування суглобів рук і ніг, різні кидки, захвати та ін.), що має особливе значення при боротьбі з фізично сильнішим або озброєним противником. На основі Д.-д. виникла боротьба *дзю-до*.

ДЖМІЛЬ (Bombus) — рід гуртосімейних жалючих комах надродина *бджолиних*. Тіло (довж. до 3,5 см) густо опушене волосками. Бл. 300 видів, поширених переважно в помір. зоні. На Україні 34 види Д., з них найзвичайніші — Д. земляний (B. terrestris), Д. польовий (B. agrorum) і Д. лісовий (B. silvarum). Навесні запліднена самка, яка перезимувала, будує гніздо під сухими рештками рослин або в землі (в шлінах, нірках гризунів тощо). Через 20—25 днів після відкладення першої групи



ДЖІБУТІ

Площа — 22 тис. км²

Населення — 220 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Джібуті



Джміль земляний.

ДЖОВАНЬОЛІ

яєць з'являються перші робочі особини; на кінець літа сім'я налічує до 600 особин. Д. — запилювачі багатоквіткових рослин, зокрема коношини. У викопному стані відомі з олігоцену.

ДЖОВАНЬОЛІ (Giovagnoli) Раффаєло (13.III 1838, Рим — 15.VIII 1913, там же) — італ. письменник. Учасник італ. нац.-визвольного руху *Рисорджименто*, сподвижник Дж. Гарібальді. Був професором італ. мови та історії. Автор істор. романів «Мессаліна» (1885), «Публій Клодій» (1905) та ін., драм, оповідань, істор. праць про революцію 1848—49 в Італії. Найвідоміший твір — роман «Спартак» (1874) — про повстання рим. гладіаторів і рабів 73—71 до н. е.

Тв.: Укр. перекл. — Спартак. К., 1974; Рос. перекл. — Спартак. М., 1978.

ДЖОЗЕФСОН (Josephson) Брайан-Дейвід (н. 4.I 1940) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва. Закінчив Кембриджський ун-т (1960), працює там же (з 1974 — професор). Осн. праці присвячені *тунельному ефектові* в твердих тілах, надпровідності. В 1962 передбачив прокодження надпровідного струму через тонкий шар діелектрика, який розділяє два надпровідники (т. з. явище Джоузефсона). Нобелівська премія, 1973.

ДЖОЙС (Joyce) Джеймс (2.II 1882, Дублін — 13.I 1941, Цюрих) — ірландський письменник. Писав англ. мовою. З 1904 жив у Парижі, Трієсті, Цюриху. Почав друкуватися 1907 (зб. віршів-пародій «Камерна музика»). Зб. оповідань «Дублінець» (1914), автобіографічний роман «Портрет митця замолоду» (1916) і п'єсу «Вигнанці» (1918) створив у реалістичній манері. В романі «Улісс» (1922), який значною мірою вплинув на розвиток модернізму в світовій лірі, показав кризу бурж. цивілізації. Проте твір переобтяжений символікою, формалістичними експериментами. Захоплення ними характерне й для роману-алегорії «Поминки по Фіннегані» (1939). Творчість Д. суперечлива. Тавруючи бурж. цивілізацію, він, однак, відкидав ідею суспільного прогресу.

Тв.: Укр. перекл. — Улісс. [Уривки з роману]. — [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 5; Портрет митця замолоду. «Всесвіт», 1975, № 6; Рос. перекл. — Портрет художника в юності. «Іноземна література», 1976, № 10—12. Літ.: Жантєва Д. Г. Джеймс Джойс. М., 1967; Генієва С. Джеймс Джойс і «Портрет митця замолоду». «Всесвіт», 1975, № 6. О. Г. Землянін

ДЖОК'ЯКАРТА — місто на Пд. о. Ява, в Індонезії, адм. центр Особливої області Джок'якарта. 342,3 тис. ж. (1971). Вузол з-пів, автошляхів, аеропорт. Год. галузі пром-сті: харчосмакова (цукр, з-д, рисоочисна, тютюнова) і текст. (виготовлення бавовняних тканин, обробка сизалю тощо). Відоме традиційними кустарними промислами (тканини батик, вироби з срібла, театральні ляльки і маски тощо). Ун-т «Гаджа Мада» та ін. вуз. Музей яванської культури, картина галерея. В районі Д. — численні архіт. пам'ятки. Вперше

згадується на поч. 18 ст. У 1946—49 Д. була тимчасовою столицею Індонезії.

ДЖОЛУО, дуо — народ, що живе в Кенії, гол. чин. на узбережжі озера Вікторія. Чисельність — 2,1 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — джолуо, належить до нідотської групи *ніло-сахарських мов*. Більшість Д. зберігає давні традиції вірування, частина — мусульмани і християни. Осн. заняття — землеробство, скотарство, рибальство.



Джомолунгма.

ДЖОМОЛУНГМА, Чомолунгма, Еверест — найвищий гірський масив Землі в Гімалаях, на кордоні Непалу і Китаю. Вис. 8848 м. Має форму піраміди. Багато льодовиків (Ронгбрук, завдовжки 19 км). Протягом 1921—76 на Д. піднімалися 37 експедицій, у яких брали участь 11 країн. Учасники 12 експедицій досягли вершини Д. (вперше — 29 травня 1953 неспадє Н. Тенсінг і новозеландець Е. Хілларі — члени англ. експедиції Дж. Ханта).

ДЖОН, чоң — розмінна монета Корейської Народно-Демократичної Республіки, дорівнює 1/100 вона.

ДЖОНКА (малайське *djong*, від кит. чуань — судно) — дерев'яний вітрильний човен з широкими й високо піднятими кормою і носом. Вітрила чотирикутної форми, виготовляють їх з циновок і бамбукових рейок. Шогл — від 2 до 4. На Д. (мал.) перевозять вантажі, нерідко її використовують і як житло. Вантажопідйомність — до 600 т. Поширені в Пд.-Сх. Азії.

ДЖОНС (Jones) Ернест-Чарлз (25.I 1819, Берлін — 26.I 1869, Манчестер) — діяч англійського та міжнар. робітн. руху, письменник, публіцист. Адвокат. У 1846 примкнув до *чартизму*, очолив його ліве, революц. крило. Брав участь у діяльності Союзу комуністів. Підтримував дружні відносини з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 40-х рр. написав кілька романів і поетичних творів. У 1848—50 — в ув'язненні. Один з авторів чартистської програми 1851 (проголосила соціалістичну мету руху). Видавав журн. «Листи до людей» (1851—52), газ. «Народна газета» (1852—58), пропагував ідеї наук. комунізму. Брав участь у роботі *Інтернаціоналу 1-го*.

ДЖОНС (Jones) Ініго (15.VII 1573, Лондон — 21.VI 1652, там же) — англійський архітектор. Вивчав архітектуру в Італії та Франції (між 1596 і 1614). Заснував англ. архітектурну школу *класицизму*. Твори: проект ансамблю

палацу Уайтхолл у Лондоні (1619—22), вілла королеви в Грінвічі (1616—35), інтер'єри палацу Уїлтон-хаус (Уїлтшир, бл. 1649—52) та ін. Працював і як театр. художник.

Літ.: Михайловський Е. В. Архитектор Иниго Джонс. М., 1939.

ДЖОНСОН (Johnson) Бенджамін (Бен, 11.VI 1573, Лондон — 6.VIII 1637, там же) — англійський драматург, поет, теоретик драми. Перша комедія — «Обставини змінилися» (1597, вид. 1609). Гуманістичні ідеї, нар. гумор, гостра сатира на аристократію і буржуазію властиві кращим його комедіям «Вольфоне, або Лис» (1605), «Алхімік» (1610), «Варфоломійський ярмарок» (1614). Трагедії на теми рим. історії «Падіння Сесія» (1603), «Змова Катіліни» (1611) написані за традиціями *класицизму*.

Тв.: Рос. перекл. — П'єси. Л.—М., 1960.

Літ.: Ромм А. С. Бен Джонсон. Л.—М., 1958.

ДЖОНСОН (Johnson) Ліндон-Бейнс (27.VIII 1908, поблизу Стоунуолла, Техас — 23.I 1973, Сан-Антоніо, Техас) — держ. діяч США, президент 1963—69. В 1930 закінчив учительський коледж. У 1937—48 — член палати представників, 1948—61 — сенатор, 1953—60 — лідер демократів у сенаті, 1961—63 — віце-президент США. Після вбивства Дж.-Ф. Кеннеді (листопад 1963) став президентом (1964 переобраний). Був представником центрист. угруповання *Демократичної партії* США. Уряд Д. почав *агресію США у В'єтнамі*, вдавсь до інтервенції в Домініканській Республіці (1965), підтримав ізраїльську агресію 1967.

ДЖОНСОН (Johnson) Полін (індіан. ім'я — Техагонвейк; 1862, резервація Чіксвуд, Британська Колумбія — 7.III 1913) — канадська поетеса. Творчість Д. пов'язана з життям індіанців, їхньою історією і фольклором. Перша зб. — «Білий вантаж» (1895). Найголовніші поезії і легенди зібрано в книгах «Легенди Ванкувера» (1911) та «Кремінні і перо» (1912). В них Д. протестує проти сваволі колонізаторів, відстоює ідеї миру і дружби народів.

Тв.: Укр. перекл. — Вибрані поезії. Львів, 1962.

ДЖОНСОН (Johnson) Х'юлетт (25.I 1874, Манчестер — 22.X 1966, Лондон) — англійський громадський діяч. Доктор теології. В 1931—63 — настоятель Кентерберійсько-

І. Джонс. Банкетінг-хаус в Лондоні. 1619—22.



Е. Ч. Джонс.



Джонка.



Джорджоне. Юдіф. До 1505. Державний Ермітаж у Ленінграді.

го собору. В роки 2-ї світової війни був одним з ініціаторів збирання коштів у фонд допомоги СРСР. У 1948 очолював Т-во англо-радян. дружини. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

ДЖОНСОНОВА ТРАВА — багаторічна рослина родини злакових. Те саме, що й *гумай*.

ДЖОРДАННО БРУНО (1548—1600) — італійський філософ-матеріаліст, борець проти католицизму і схоластики. Див. *Бруно Джордано-Філіппо*.

ДЖОРДЖІ СИСТЕМА ОДИНИЦЬ — система одиниць, в основу якої покладено метр, кілограм, секунду і ампер. Те саме, що і МКСА система одиниць.

ДЖОРДЖІЯ — штат на Пд. Сх. США. Пл. 152,5 тис. км². Нас. 4882 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Атланта. Поверхня переважно рівнинна. На Пн. і Пн. Зх. — відроги Аппалачських гір, вкритих хвойно-широколистяними лісами. Осн. ріки — Саванна, Олтамахо і Флінт. Розвинуті машинобудування (авіац. і автоскладальні підприємства), хім., текст., целюлозно-паперова, харч. пром-сть. Пром. центри — Атланта, Саванна, Колумбус. Осн. галузь с.г. — тваринництво (особливо птахівництво). Вирощують арахіс, кукурудзу, тютюн, бавовник. Садівництво й городництво. Гол. мор. порт — Саванна.

ДЖОРДЖОНЕ (Giorgione, власне Джорджо Барбареллі да Кастельфранко; Barbarelli da Castelfranco; 1476 або 1477, Кастельфранко, Венеція) — італ. художник *венеційської школи живопису*, один із засновників мистецтва Високого Відродження. Вважається учнем Дж. Белліні. У своїй творчості один з перших позує умовності церковного мистецтва й надає своїм картинам світського змісту. Серед творів найвідоміші: «Юдіф» (до 1505, ДЕ), «Поклоніння пастухів» (бл. 1504, Нац. галерея мистецтва, Вашингтон), «Мадонна на троні з св. Франціском і Лібералієм» (бл. 1504, собор у Кастельфранко), «Лаура» («Жінка з лавром», 1506, Художньо-істор. музей, Відень), «Сільський концерт» (бл. 1508, Лувр), «Гроза» (Галерея Академії, Венеція), «Спляча Венера» (Дрезденська картинна галерея) та ін.

Лит.: Смирнова І. А. Джорджоне. М., 1935.

ДЖОРДЖТАУН — столиця Гайани. Порт на узбережжі Атлантичного ок. Міжнар. аеропорт (Тімері). 195,3 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства по переробці с.г. сировини. Через Д. вивозять боксити, цукор, ром, лісоматеріали тощо. Ун-т, Публічна б-ка, Музей Гайани, драм. театр. Ботанічний сад. Д. засн. у 18 ст.

ДЖОРВ Стоян Ілієв (10.XII 1879, с. Горна Василица поблизу Софії — 1950) — болгарський революціонер. З 1903 — член Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів), з 1908 — член РСДРП. З

1907 працював у Баку й Одесі. В 1911—17 — на заслання в Сибір. В 1917 — член тимчасового к-ту РСДРП(б) Красноярська. Учасник Великої Жовт. соціалістич. революції, брав участь у створенні Комінтерну. В 1918 — голова болг. секції при ЦК РКП(б). З 1919 — в Болгарії, член Болг. компартії. В 1941—44 брав участь в антифашист. русі в Болгарії.

ДЖОТТО ді Бондоне [Giotto di Bondone; 1266 або 1267, Колле-ді-



Джотто. Віфлємське знищення немовлят. Фреска капели дель Арена в Падуві. 1304—06.

Веспіньяно (?), Тоскана — 8.I 1337, Флоренція] — італійський живописець, скульптор і архітектор, представник Раннього Відродження. Жив і працював у Флоренції. До краших робіт Д. належать фрески капели дель Арена в Падуві (1304—06), «Мадонна Оньєсанті» (1310—20, галерея Уффіці, Флоренція), фрески капели Перуцці (бл. 1320) та Барді (1320—25) в церкві Санта-Кроче у Флоренції.

Лит.: Давидова І. Джотто. Альбом. М., 1970.

ДЖОУЛЬ — ЛЕНЦА ЗАКОН — закон, який характеризує теплову дію електричного струму. За Д. — Л. з., кількість теплоти Q (в Дж), яка виділяється в провіднику з опором R (в Ом) при проходженні по ньому постійного електр. струму силою I (в А) за час t (в с), дорівнює: $Q = I^2 R t$. Закон встановив 1841 Дж.-П. Джоуль і незалежно від нього 1842 Е. Х. Ленц.

ДЖОУЛЬ (Joule) Джеймс-Прескотт (24.XII 1818, Солфорд, Ланкашир — 11.X 1889, Сейл, Чешір) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1850). Здобув домашню освіту. Наук. праці — з електромагнетизму і теплоти. Відкрив явище магнітного наведення (1840). У 1841 встановив залежність кількості тепла, яке виділяється у провіднику при проходженні по ньому електр. струму, від величини струму та опору провідника (див. *Джоуль — Ленца закон*). Визначив *механічний еквівалент тепла* (1843). Розглядаючи теплоту як рух частинок, теоретично визначив теплосмієсть деяких газів. Спільно з У. Томсоном у 1853—54 відкрив явище зміни т-ри газу при його адиабатичному протіканні через пористу перегородку, т. з. явище Джоуля-Томсона.

ДЖОУЛЬ, Дж. J — одиниця енергії, роботи і кількості теплоти в Міжнародній системі одиниць

(СІ). Дорівнює роботі, виконаній силою 1 Н при переміщенні тіла на віддалі 1 м у напрям дії сили.

ДЖОХОР — султанат на Пд. п-ова Малакка. Засн. 1511. В 2-й пол. 17 ст. влада правителів Д. поширювалася на Пд., Центр. й Сх. Малаю і сх. узбережжя Суматри. З 1885 Д. — англ. протекторат. З 1946 входив до Малайського союзу, з 1948 — до Малайської Федерації (англ. колонії). З 1957 — в складі незалежної Малайської Федерації (з 1963 — частина Федерації Малайзії).

ДЖУБРАН Халіль Джубран (6. XII 1883, с. Бшарра, Ліван — 10. IV 1931, Нью-Йорк) — арабський письменник і художник (Ліван). Більшу частину життя прожив у США. В перших збірках оповідань Д. «Наречені лугів» і «Мескорені душі» змальовано життя ліван. арабів. У повісті «Перебіг крила» (1912), зб. оповідань «Бурі» (1920) виступав проти феод. і колоніального гніту. Автор зб. віршів «Слюза й усмішка» (1914), статей про муз. мистецтво, книг «Музика», «Пророк» (остання — англ. мовою). Тв.: Рос. перекл. — Словопильні крилля. М., 1962.

ДЖУГАРА — трав'яниста рослина родини злакових. Див. *Сорго*. **ДЖУГДЖУР** — гірський хребет на Далекому Сході СРСР, у межах Хабаров. краю РРФСР. Протягається на 800 км уздовж узбережжя Охотського м. Вис. до 1906 м, г. Топко. Для Д. характерні альпійські форми рельєфу. На схилах — тайга, вище — кедровий стланник, гірська тундра. Багато кам'яних осипищ.

ДЖУЛЬФА — місто на Пн. Зх. Ірану, на кордоні з СРСР, на правому березі Араксу, навпроти м. Джульфи Нахічеванської АРСР. Як трансп. пункт відіграє важливу роль у зовнішньоторг. зв'язках між СРСР та Іраном.

ДЖУМБЛАТ Камаль (1918, Мухтара, Ліван — 16.III 1977, поблизу м. Баакліна, Ліван) — ліванський держ. політ. і громадський діяч. Освіту здобув у Лівані, Великобританії, Франції. Не раз входив до ліванського уряду (1946—47, 1960—64 і 1970). Засновник і лідер Прогресивної соціалістичної партії Лівану. З 1958 — голова Нац. к-ту Організації солідарності народів Азії та Африки. Член Президії Всесвітньої Ради Миру. Вбитий реакціонерами. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

ДЖУНГАРІЯ — природно-історична область на Пн. Зх. Китаю, між Монгольським Алтаєм і Тянь-Шанем. Пл. понад 700 тис. км². Переважні висоти 600—800 м. Центр, частина Д. зайнята піщаними пустелями з барханами заввишки до 35 м. По периферії — напівпустелі та передгірні степи. Родовища нафти, кам. вугілля, золота, кольорових металів. Клімат континентальний, сухий. Часті вітри. Річки центр. частини губляться в пісках; на Пн. — верхів'я Іртиша. На Зх. — кілька великих озер (Ебін-Нур та ін.). Осн. заняття на-



Б. Джонсон.



Х. Джонсон.



Дж.-П. Джоуль.



К. Джумблат.

ДЖУНГАРСЬКИЙ АЛАТАУ



Джут довгоплідий:
1 — гілка; 2 — квітка;
3 — плід.



Давінець безкрилий:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — плід; 3 —
квітка; 4 — насіння.



Давоніки корончасті.

селення — пасовище тваринництво, в оазисах — поливне землеробство.

ДЖУНГАРСЬКИЙ АЛАТАУ — гірська система на Сх. Казахської РСР, на кордоні з Китаєм. Довж. до 450 км, шир. до 190 км. Найбільша вис. 4442 м, г. Бесбаскан. Являє собою ряд паралельних гірських хребтів. Характерний ступінчастий рельєф, є льодовики (Джамбула, Берга та ін.). Родовища поліметалевих і мідних руд, рідкісних металів. З Д. А. беруть початок Каратал, Аксу та ін. ріки, що використовуються для зрошування. Нижні частини схилів вкриті пустельною і степовою рослинністю, вище — чагарники, хвойні ліси та луки.

ДЖУНГАРСЬКІ ВОРОТА — гірський прохід між Джунгарським Алатау на Сх. та хребтами Бірлітау й Майлітау на Сх., сполучає западину озер Балхаш і Алаколь (СРСР) з улоговиною оз. Ебі-Нур (Китай). Найменша ширина — в районі оз. Жаланашколь (10 км). Через Д. В. на території СРСР прокладено залізницю.

ДЖУНГЛІ (англ. jungle, з інд. мов) — густі важкопрохідні тропічні й субтропічні ліси в Пд. Азії (бас. Гангу). Іноді Д. наз. і тропічні ліси Африки (бас. Конго), Пд. Америки (бас. Амазонки) та ін. Рослини в Д. ростуть у кілька ярусів, вкриті епіфітами, перевиті ліанами. Для Д. характерні акації, ротангові пальми, велетенські бамбуки, дика цукрова тростина, словнячий очерет тощо. Є і вторинні, антропогенні Д., що розвиваються на місці колишніх с.-г. угідь.

ДЖУНЬКОВСЬКИЙ Василь Якович (1767, Лебедин, тепер Сум. обл. — вересень 1826, Харків) — український історик медицини, перекладач і бібліограф. Закінчив Харків. духовний колегіум, з 1788 вивчав медицину в Петербурзі. В 1790—1804 викладав рос., грец. і лат. мови в петерб. Мед.-хірург. академії. З 1818 — професор, 1821 — 26 — ректор Харків. ун-ту; з 1823 — голова Харків. т-ва наук. Д. належить понад 30 оригінальних і перекладних праць з питань медицини, с. г., хімії; склав каталоги бібліотек Мед. колегії і Мед.-хірург. академії в Петербурзі, а також Харків. ун-ту; був одним з ініціаторів видання при Харків. ун-ті «Українського журналу».

ДЖУРА, чура — зброєносець у козацької старшини на Україні в 16—18 ст.

ДЖУРАНОВИЧ Веселин (н. 17.V. 1925, с. Мартиничі, Чорногорія) — держ. діяч СФРЮ. Член Союзу комуністів (до 1952 — Компартії) Югославії з 1944. З 1941 брав участь у визвольній боротьбі народів Югославії проти фашист. окупантів. У 40—50-х рр. обіймав керівні посади в молодіжних і парт. орг-ціях Чорногорії. З 1966 — секретар виконкому ЦК Союзу комуністів Чорногорії (СКЧ), з 1969 — голова ЦК СКЧ. З 1964 — член ЦК СК Югославії. З березня 1977 — голова Союзуного виконавчого віча (уряду) Югославії.

ДЖУР-ДЖУР — водоспад у Кримській обл. УРСР, поблизу с. Гене-

ральського, на р. Улу-Узені, у мальовничій ущелині Хапхал. Лежить на вис. 468 м над р. м. Вода падає з вис. 15 м широким (до 5 м) прямовисним потоком у глибокий котлован у річковому руслі. Пам'ятка природи. Об'єкт туризму.

ДЖУР-ДЖУР — карстова печера в Кримських горах. Розташована на Пн. Сх. від м. Алушті, в ущелині р. Улу-Узень, поблизу водоспаду Джур-Джур. Довж. 750 м. Складається з двох поверхів. Є озеро, звідки витікає струмок. Д.-Д. — єдина з відомих печер на Пд. березі Криму з підземним потоком.

Ю. І. Штупов.

ДЖУРИН — річка в Терноп. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 51 км, площа бас. 301 км². Тече Подільською височиною. Живлення мішане.

ДЖУС Степан Петрович (н. 19.VI. 1941, с. Кобилянська Липовецького р-ну Вінницької обл.) — укр. рад. художник, засл. художник УРСР (1979). В 1971 закінчив Харків. худож.-пром. ін-т. Працює в галузі декоративно-монументального мист. Твори: тематичні килими — «Лицарям революції» (1975), «Трояни Криму» (1976), «На мирній землі» (1978); вітражі — «Навчасьмося, працюємо, відпочиваємо» (1973), у клубі Скадовського радгоспу-технікуму, усі — у співавторстві з Л. Джус; розписи, картини.

ДЖУСОЙТИ Нафі Григорович (н. 27.II. 1925, с. Ног-Кау Джавського р-ну Південно-Осетинської АО) — осетинський рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор поетичних збірок «Серце солдата» (1949), «Думи Осетії» (1959), «Складний вік» (1962), «Тихі слова» (1973); романів «Кров предків» (1963), «Дванадцять ран як одна» (1971), повістей «Сонцестояння» (1965), «Смерть людини» (1976), п'єс у віршах «Азау і Таймураз» (1955), «Світанкова зоря» (1977) та ін. Літературознавчі дослідження про К. Хетагурова, С. Гадієва та ін. Перекладач осет. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, В. Сосюри, а також рос. і груз. письменників.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Високий обрій. Одеса, 1974; Рос. перекл. — Мой горный край. М., 1963; Доброта. М., 1969.

І. А. Луценко.

ДЖУТ (Corchorus) — рід трав'янистих рослин родини липових. Бл. 40 видів, що ростуть в Азії, Африці, Америці й Австралії. Пром. значення мають 2 види: Д. короткоплідний (С. sarcularis) — однорічна прядивна рослина з стеблом заввишки до 3 м, овально-ланцетними листками, дрібними (5—6 мм у діаметрі) квітками, одиночними або зібраними по 2—3, і майже кулястими плодами-коробочками; Д. довгоплідний (С. olitorius) — однорічна гілляста рослина до 3,5 м заввишки, плід — видовжена ребриста коробочка. Використовують Д. як луб'яну прядивну й овочеву рослину. В світовому балансі волокна Д. посідає 2-е місце, а серед рослин, що дають луб'яне волокно, 1-е місце. З волокна Д. виго-

товляють мішковину, завіси, килими, портбери, снасті, канати тощо. Осн. виробник джутового волокна — Індія. В СРСР Д. вирощують у Серед. Азії.

ДЗАВАТТІНІ (Zavattini) Чезаре (н. 20.IX. 1902, Лудзара) — італійський письменник, сценарист, теоретик кіно. Літ. діяльність почав 1928. З 1935 працює в кіно. Один із засновників *неореалізму*. Серед кращих сценаріїв: «Шуша» (1946), «Викрадачі велосипедів» (1948), «Диво в Мілані» (1950), «Дах» (1956), «Чочара» (1960), «Бум» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Соняшники» (1970), разом з А. Гуеррою і М. Мдівані. Д. — автор сценаріїв за мотивами творів М. Гоголя «Шинель», «Невський проспект». Міжнар. премія Миру, 1955.

Тв.: Рос. черекл. — Умберто Д. М., 1960.

ДЗАУДЖИКАУ — колишня (1944—1954) назва м. Орджонікідзе.

ДЗБАНИВСЬКИЙ Олександр Тихонович (1870, с. Маньківка, тепер смт Черкас. обл. — 28.X. 1938, Київ) — український рад. композитор, педагог, музичний діяч. Співав навчався в Москві, заг. освіту здобув у Києві. ун-ті. З 1898 — учитель співів у Житомир. гімназії, з 1909 — викладач Петерб. муз. ін-ту; муз. критик. У 1921—28 — член-секретар Вищої муз. ради Наркомосу України, один з організаторів, пізніше — інспектор укр. опери в Харкові; викладач Харків. муз.-драм. ін-ту. Організатор і завідувачий (1928—38) муз. відділом Всенародної бібліотеки України при АН УРСР (з 1948 — Держ. публічна б-ка УРСР), де зібрав великі нотні фонди. Д. — автор збірок «Шкільний спів», «Хоровий спів», «Дитячі гри та пісні», хорових композицій (понад 40), романсів (зокрема, на тексти Шевченка «Полюбілася я», «Якби мені черевіки»), обробок нар. пісень.

ДЗВИНЯЦЬКИЙ РОЗСТРІЛ 1926 — розправа польського бурж.-поміщицького уряду з страйковими робітниками озокеритної шахти в Дзвинячі Станіславського воєводства (тепер село Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.). Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати. Щоб примусити їх припинити боротьбу, адміністрація шахти 2.XII заклала штрейкбрехерів. Робітники вступили з поліцією в бій. У нерівній боротьбі загинуло 3 робітники, 8 було поранено. Страйкарів підтримали селяни навколишніх сіл. Адміністрація шахти змушена була погодитися на укладення колективного договору, який передбачав підвищення робітникам заробітної плати.

«ДЗВІН» — художньо-публіцистичний збірник революційно-демократичного спрямування, виданий у липні 1878 у Львові М. І. Павлюком та І. Я. Франком як продовження журн. «Громадський друг». У «Д.» надруковано вірш «Каменярі», частину повісті «Воя констриктор», оповідання «Моя стріча з Олексієм» І. Франка. Через гостровикривальний зміст тираж «Д.» було конфісковано. Ф. Д. Пустова.

«ДЗВІН» — укр. літературно-громадський тижневик бурж.-ліберального напрямку. Виходив 1905—06 у Львові. Інформував про життя різних країн, відгукувався на події першої революції в Росії. Публікував твори укр. письменників, переклади з рос. л-ри тощо. Ілюструвався репродукціями картин і скульптур укр. і польс. художників.

«ДЗВІН» — український щомісячний літ.-науковий і громадський журнал. Видавали його 1913—14 в Києві лідери УСДРП Д. Донцов, Л. Юркевич і В. Винниченко, які, маскуючись псевдомарксистською фразеологією, намагалися відірвати укр. пролетаріат від російського. В. І. Ленін у ряді статей нищівно викривав бурж.-націоналістичні концепції видавців «Д.» (див. Повне збір. тв., т. 24, с. 113—145; т. 25, с. 299, 344).

ДЗВІНЕЦЬ (*Rhinanthus*, син. *Alectorolophus*) — рід одніорічних рослин родини ранникових. Листки зубчасті, супротивні. Квітки здебільшого жовті, зібрані у верхівкові колосовидні суцвіття. Плід — коробочка. Напівпаразитичні рослини; прикріплюються своїми корінцями до коріння ін. рослин. Понад 20 видів, пошир. переважно в помірній смузі Пн. півкулі. В СРСР — 15 видів, у т. ч. в УРСР — 10. Ростуть здебільшого на луках, лісових галявинах, полях, у горах на схилах. Найпошир. — *Д. великий* (*R. major*); паразитує на корінні лучних злаків. На Поліссі, іноді в Лісостепу трапляється *Д. безкрилий* (*R. apterus*). Засмічує переважно посіви жита, рідше пшениці. Заходи боротьби. На луках — скошування травостою до утворення насіння *Д.* Старанне очищення насіння. На зріджених посівах озимих культур — застосування гербіцидів групи 2,4-Д.

ДЗВІНИЦЯ — баштоподібна мурована або дерев'яна культова споруда. Будується окремо від храму або є його частиною. *Д.* в плані бувають квадратні, прямокутні, круглі та багатогранні з горизонтальними поярусними членуваннями. Перший ярус *Д.* — комо́ра або проїзна брама, горішній — для дзвонів. Висотний силует *Д.* часто відігравав важливу архіт.-містечку роль у *мастобудуванні*. Серед відомих *Д.* — кампаніла, т. з. Падюча вежа у Пізі (1174—1372, розпочата арх. Бонаїно); Івана Великого в Моск. Кремлі (1505—08, арх. Б. Фрізін, надбудована 1600; вис. 81 м); Петропавлівського собору в Ленінграді (вис. 121,8 м); Велика *Д.* (1731—45, арх. І. Шедель, вис. 96 м) і *Д.* на Дальніх печерах (1754—61, арх. С. Ковнір та І. Григорович-Барський, вис. 40 м), обидві — в Києво-Печерській Лаврі; *Д.* Софійського собору в Києві (18—19 ст., арх. Шедель, П. Спарро, вис. 76 м.), Успенського собору в Харкові (1824—33, арх. Є. Васильєв, вис. 89,5 м); дерев'яні *Д.* — церкви св. Юра в Дрогобичі (1600), в Могилеві-Подільському Віні. обл. (18 ст.).

Г. Н. Ловин.

«ДЗВІНОК» — двотижневий ілюстрований художньо-педагогічний журнал ліберально-буржуазного напрямку для дітей і юнацтва. Виходив у Львові 1890—1914 як орган «Руського товариства педагогічного». В ньому співробітничали І. Франко, Леся Українка, Л. Глібов, М. Кошобинський, І. Нечуй-Левицький, О. Пчілка, М. Черемшніна та ін. У «Д.» вмішувались передруки творів Т. Шевченка, С. Руданського, Ю. Федьковича.

ДЗВІНЦЕВІ (*Chironomidae*, синонім *Tendipedidae*) — родина двокрилих комах. Довжина тіла 1,5—14 мм, костальна жилка закінчується на верхній крила. Ноги довгі. Голінка без шпор, очок немає. Літають *Д.* великими роями, дзвінок дзвонять (звідси й назва). Більшість видів живиться соками рослин, деякі ссуть кров. Трипальст. життя 3—7 днів. Личинки і лялечки живуть серед водяної рослинності або в мулі прісноводних водойм і є однією з осн. пожив багатьох придонних риб і водоплавних птахів. Відомо бл. 30 тис. видів, поширених скрізь. У Європ. частині СРСР — бл. 4000 видів. Личинки деяких видів *Д.* з роду *Tendipes*, зокрема дзвінця пухнотавусого (*T. plumosus*), — т. з. мотилі, червоного кольору. Їх також розводять штучно у вирощених рибних г-вах для підгодівлі молоді бентосних риб, використовують для годівлі акваріумних риб і як наживку при вудінні. Іл. с. 338.

Г. В. Бошко.

ДЗВОНІ — 1) Ударний муз. інструмент певної висоти звуку. Складається з набору (12—18) хроматично настроєних труб-циліндрів (або брусків), підвішених у металевій чи дерев'яній рамі — стойці. Сучас. *Д.* мають глушник звуку (демпфер). Звук видобувають ударом молотка-колотушки. *Д.* застосовують у симф. та оперних оркестрах (Іл. с. 338). 2) Ударний сигнальний інструмент. Має форму порожнистої зрізаної труби; всередині — ударник («серце»). Як сигнальний інструмент був відомий здавна. З 9 ст. на Русі супроводжував церк. обряди. Для *Д.* будувалися спец. дзвіниці. *Д.* виготовлялися в осн. з бронзи, часто оздоблювалися карбуваннями. Здебільшого *Д.* є творами ливарного мистецтва (відомі укр. майстри *Д.* 14—17 ст. — Г. Бельхович, І. Коробкін, Ф. Полянський, Я. Скоро та ін.; рос. 18 ст. — І. та М. Маторіни, відлили цар-дзвін для дзвіниці в Моск. Кремлі).

ДЗВОННИКИ (*Campanula*) — рід трав'янистих, рідше напівкущових рослин родини дзвоникових. Листки цілісні, чергові. Квітки двостатеві, зрослоплестюваті, дзвоникоподібні, п'ятироздільні, здебільшого голубі й сині, рідше білі або фіолетові. Плід — багатонасінна коробочка. Бл. 300 видів, пошир. переважно в помірній та північній Пн. півкулі. В СРСР бл. 150 видів, з них в УРСР — понад 20. Ростуть у лісах серед чагарників, на луках, деякі види — в Карпатах на кам'янистих схилах і субальпійських луках. Ряд *Д.* розводять як декоративні. Найчастіше вирощують *Д. середні* (*C. medium*) —

дворічні рослини; відомо багато сортів з різноманітним забарвленням віночків, з позивними квітками.

ДЗЕВЕРІН Ігор Олександрович (н. 5.XI 1929, Драбів, тепер смт Черкас. обл.) — український рад. літературознавець і критик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив Львів. ун-т (1952). З 1950 виступає з літературно-критичними працями переважно з питань теорії л-ри і сучас. літ. процесу. В 1962—73 — гол. редактор журн. «Радянське літературознавство». З 1966 — зав. відділом, з 1978 — директор Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню естетичної спадщини В. І. Леніна, творчості рос. революц. демократів, розвитку укр. дожовтневої та рад. л-ри. Окремими виданнями вийшли праці *Д.* «Останній Вишня» (1957), «Ленін і питання естетики» (1960), «Проблеми сатири в революційно-демократичній естетиці» (1962), «Естетика ленінізму і питання літератури» (1967, др. видання — 1975) та ін.

О. В. Шпильова.

ДЗЕДУШЬЦЬКИЙ (*Dzieduszycki*) Володимир [10(22). VI 1825, с. Яришів, тепер Могилів-Подільський р-ну Він. обл. — 6(18). IX 1899, с. Поториця поблизу м. Сокаля] — польський зоолог, етнолог і археолог, чл.-кор. АН у Кракові (з 1881). Зібрав багаті зоологічні, етнографічні і археологічні колекції, зокрема по Галичині, заснував у Львові природознавчо-етнографічний музей. Опублікував ряд праць — «Про наших хребетних тварин» (1876), «Каталог місцевих птахів» (1880) та інші.

ДЗЕЛЬКВА, дзелькова (*Zelkova*) — рід листопадних рослин родини в'язових. Дерева до 40 м заввишки. 6 видів на Кавказі, в Китаї, Японії, Кореї. В СРСР — 2 види: *Д. граболиста* (*Z. carpinifolia*) і *Д. гірканська* (*Z. hircanica*), що утворюють чисті або мішані листяні ліси; піднімається до 1200 м над р. м. Більше значення має *Д. граболиста*. Це високе (до 30 м) декоративне дерево, з гладенькою темно-сірою корою. Вирощується на Пд. УРСР. Деревина міцна, важка, з чорним червонуватим ядром, стійка проти гниття. Іл. с. 338.

ДЗЕРЕН, монгольська антилопа (*Procapra*) — рід ссавців родини бичачих. Включає 2 види: *Д. монгольська* (*P. gutturosa*) і *Д. тибетська* (*P. picticaudata*), поширені переважно в Центр. Азії. В СРСР (Забайкалля, Пд. Алтай) зустрічається *Д. монгольська*. Тіло (довж. до 148 см, вис. до 84 см, маса до 40 кг) струнке, ноги тонкі, нічні. Роги ліровидні (довж. 25—28 см), мають кільцевидні потовщення, темні; є лише в самців. Забарвлення спини піщано-сіре, черепа — світле. Стагна тварина, живе на відкритих степових просторах, рослинної діти. Статева зрілість настає на 2-му році життя. Гін у листопаді — січні. Самка після 6-місячної вагітності народжує 1 теленя. *Д.* — мисливсько-промислова тварина. В СРСР полювання на *Д.* заборонено. Іл. с. 338.

О. П. Корньєв.



Джур-Джур — водоспад у Криму.



Дзвіниця церкви святого Юра в Дрогобичі. 1600.



Дзвіниця Успенського собору в Харкові. Архітектор Б. О. Васильєв. 1824—33.

ДЗЕРЖИК



Давови трубчасті оркестрові з педально-демпферним обладнанням.



Дівинці.
Дівинці. Чі-гопотик сп. і його личинка.



Дзельська граблиста:
1 — квітуча гілка;
2 — маточкова квітка;
3 — личинкова квітка.



Дзерен монгольська.

ДЗЕРЖИК Корнило Володимирович (7.1 1888, с. Хлівище, тепер Кішманського р-ну Чернів. обл.— 10.V 1965, Чернівці)— український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). В 1904—08 навчався в Художній школі М. Івасюка в Чернівцях, 1908—12 — у віденській АМ. Працював у галузі побутового жанру й пейзажу. Твори: «Дубки» (1906), «Ранок у горах» (1910), «Безробітний» (1918), «Думи мої, думи...» (1925), «Визволення Буковини» (1942), «Перший колгоспний сніг» (1945), «Колгоспний сад» (1957), «Художник Івасюк пише портрет О. Кобилянської» (1964).

ДЗЕРЖИНСЬК (до 1929 — Растяпін) — місто обласного підпорядкування Горьк. обл. РРФСР, райцентр. Порт на лівому березі Оки. Залізнич. станція. 257 тис. ж. (1979). Центр хім. пром-сті (виробн. мінеральних добрив, гербіцидів та ін.). З-д хімічного устаткування «Зоря», виробництво буд. матеріалів; канатна й меблева ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Філіал Горьківського політех. ін-ту, хіміко-мех. та хім. технікуми, муз. уч-ще. Драм. театр, краєзнавчий музей.

ДЗЕРЖИНСЬК (до 1936 — Шербинівка) — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, за 7 км від залізничної ст. Феоноліна. Виник 1806 як робітн. с-ще в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. У 1899 тут відбувся перший страйк. У 1902 в Шербинівці створено с.-д. гурток, організаторами якого були Г. І. Петровський і П. О. Мойсєєнко. В січні 1903 сформувалася с.-д. група, яка ввійшла в Донецький союз РСДРП. Робітники с-ща брали участь у політ. страйку в лютому 1905, в Горлівсько-Шербинівському страйку 1916. Рад. владу встановлено 30.XI (13.XII) 1917. З 1936 Д.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X 1941 — 5.IX 1943) в місті діяла підпільна парт. орг-ція.

Один з центрів видобування вугілля (6 шахт). Феонолінський завод. Комбінат побутового обслуговування. 22 заг.-освітні, музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. та музичне уч-ща, гірничий технікум; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 13 палаців культури та клубів, 2 кінотеатри, 24 6-ки. Музей революційної, бойової і трудової слави.

ДЗЕРЖИНСЬК (до 1933 — Романів) — селище міського типу Житомирської обл. УРСР, райцентр, на р. Лисій (бас. Дніпра), за 11 км від залізничної ст. Разіне. 7,9 тис. ж. (1978). Як село Романів Д. згадується вперше в люстрації (описі держ. маєтностей) за 1471. За Андрусівським перемир'ям 1667 село залишилося за Польщею. Після 2-го поділу Польщі (1793) Романів у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На поч. січня 1918 в селі встановлено Рад. владу. З 1924 Романів — с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д.

(10.VII 1941 — 3.I 1944) у с-щі діяло партійне і комсомольське підпілля. У Д.— Романівський скло-робний, цегельний, маслоробний заводи, райлісгосптехнік, міжколгоспна будівельна організація, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Будинки культури, 3 клуби, 3 бібліотеки. Пам'ятка архітектури 19 ст.— кол. поміщицький палац (внутр. оздоблення за проектом арх. Мерка виконували майстри-кріпаки Іванов, Корчевський, І. та С. Інглятський).

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ Іван Іванович (27.III (9.IV) 1909, Тамбов — 18.I 1978, Ленінград) — російський рад. композитор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1957). Член КПРС з 1942. В 1932—34 навчався в Ленінгр. консерваторії. Автор 10 опер, більшість яких створено за сюжетами рад. авторів: «Тихий Дон» (1935; поставлена, зокрема, в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, 1936) і «Піднята цілина» (1937) за М. Шолоховим, «Князь-озеро» (1947) за П. Вершигоровою, «Далеко від Москви» (1954) за В. Ажасвим та ін. Д.— автор романсів, муз. комедій, симф. творів, інструм. п'єс, музики до театр. вистав і кінофільмів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ Фелікс Едмундович (30.VIII (11.IX) 1877, маєток Держиніно Опшанського повіту Віленської губ., тепер Стоббівського р-ну Мінської обл.— 20.VII 1926, Москва) — радянський держ. і парт. діяч, активний учасник польсь. і рос. революційного руху. Н. в сім'ї дрібнопомісного польсь. дворянина. Навчався у віленській гімназії. В 1895 вступив до Лит. с.-д. орг-ції. З 1896 — професіональний революціонер. У 1897 від революц. роботи в м. Ковно (Каунас). У 1897 вперше заарештований; 1898 висланий на 3 роки у Вятську губ.; 1899 втік до Вільни, згодом — до Варшави, де відроджував розгромлену с.-д. орг-цію. В 1902 висланий на 5 років у Сх. Сибір. Здійснив втечу із заслання, емігрував до Берліна, там познайомився з творами В. І. Леніна. З ініціативи Д. в Берліні 1903 відбувся IV з'їзд с.-д. орг-ції Польщі і Литви. Д. було обрано членом Гол. правління Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПП). Активний учасник революції 1905—07 в Польщі. На IV (Об'єднаною) з'їзді РСДРП (квітень 1906) вперше зустрівся з В. І. Леніном; увійшов до складу ЦК РСДРП як представник СДКПП. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний заочно членом ЦК РСДРП. В 1909 Д. засуджений на довічне поселення в Сибіру, звідки здійснив втечу. В 1910 направлений партією лікуватися на о. Капрі (Італія). Перебуваючи в еміграції (1910—12), Д. не раз переходив кордон, працював по відновленню парт. орг-цій Польщі. В 1912 його знову ув'язнено і звільнено лише після Лютневої революції 1917 (всього Д. провів у тюрмах, на каторзі й на заслання 11 років). Делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б),

VI з'їзду РСДРП(б), на якому був обраний членом ЦК. Брав активну участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді, був членом Військ.-революц. к-ту (ВРК) при Петроградській Раді. З грудня 1917 — голова Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК), з 1922 — ДПУ, з 1923 — ОДПУ. В січні 1919 в складі комісії ЦК РКП(б) виїздив на Сх. фронт. Навесні 1920 партія послала Д. на Україну, з травня 1920 він — нач. тилу Пд.-Зх. фронту. Провів на Україні велику роботу по викриттю і ліквідації націоналістичних орг-цій і куркульських банд, які діяли в тилу Червоної Армії. З 27.I 1921 — голова Комісії при ВЦВК по поліпшенню життя дітей. З 14.IV 1921 — нарком шляхів з залізницями на посадах наркома внутр. справ і голови ВЧК. З 2.II 1924 — голова Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) з залізницями на посаді голови ОДПУ. На IV—XIV з'їздах партії обирався членом ЦК. З 1920 — кандидат у члени Оргбюро ЦК РКП(б), з 1924 — також кандидат в члени Політбюро ЦК партії. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: *Избранные произведения*, т. 1—2. М., 1977; *Укр. перекл.* — *Вибрані твори*, т. 1—2. К., 1960; *Щоденник* в'їздя. К., 1956.

Лит.: Софінюв П. Сторінки з життя Ф. Е. Держинського. К., 1957; Ф. Е. Держинський. М., 1977; Про Фелікса Едмундовича Держинського. К., 1977; Фелікс Едмундович Держинський. Бібліографічний указатель. М., 1977. П. І. Павлюк.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Житомирської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 39,6 тис. чол. (1978). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 18 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт Держинськ. Поверхня району рівнина, злегка погорбована. Корисні копалини: каолін, кварцові піски, граніти, гнейси, торф тощо. Річки: *Слун* з притокою *Тня*, *Тетерів*, *Лісна* ін. Ґрунти дерново-підзолисті супіщані. Район розташований на межі лісостепової і мішаних лісів зон. Ліси (сосна, дуб, граб, липа, клен, осика, вільха та ін.) займають 33% площі району. Підприємства скляної, паперової, харч. пром-сті; найбільші: Романівський (Держинськ) та Биківський (гол. підприємство виробничого об'єднання «Пів-



К. В. Дзержик. Дубки. 1906. Чернівецький краєзнавчий музей.

денмедесло) склоробні з-ди, Миропільське паперове виробництво Малинської паперової ф-ки. Працюють комбінат побутового обслуговування (Дзержинськ) і 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-бульбово-льнарського і тваринництва м'ясо-молочного напрямів. Площа с. г. угідь 1977 становила 53 тис. га, у т. ч. орні землі — 38 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмінь,



гречка, люпин, цукр. буряки, льон, картопля, хміль. Розвинуте садівництво та ягідництво. У Д. р. — 15 колгоспів, 3 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Радіне, Печанівка, Миропіль. Автошляхів — 292 км, у т. ч. з твердим покриттям — 188 км. У районі — 45 заг.-освітніх та музична школи, 61 лікарня, у т. ч. 6 лікарень. 14 будинків культури, 43 клуби, 2 кінотеатри, 53 кіноустановки, 51 б-ка. Вс. Будинкові Д. р. народилися двічі Герої Соціалістичної Праці М. А. Маричун, у с. Ясногороді — укр. письменниця Н. К. Кибальчич. Поблизу с. Колодяжного Д. р. — залишки давньорос. міста Колодяжине. В Д. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1932).

ДЗЕРЖИНСЬКОГО ПЛОЩА — найбільша площа Харкова. Місце масових демонстрацій трудящих міста. Архіт. ансамбль пл. створюють три осн. споруди, запроєктовані в одному стилі — будинки Держпрому (1925—29, арх. С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кравець), проектних орг-цій (тепер — гол. корпус ун-ту ім. М. Горького; 1930—33, арх. Серафимов, М. Зандберг-Серафимова) та кооперації (тепер — Радіотехнічна академія ім. Л. О. Говорова; 1933—35, арх. О. Дмитрієв, О. Муш). Ансамбль доповнюють готель «Харків» (кол. «Інтернаціональ», 1931—32, арх. Г. Яновський), будівлі «Діпрококс» (1954, арх. Е. Любомилова) та «Промбудпроект» (1955, арх. В. Костенко, В. Орехов). Риси нового в архітектурі осн. будівель Д. п. виявилися в сміливому застосуванні прогресивних на той час конструкцій і матеріалів та в худож. виразності простих і лаконічних конструктивних форм. У 1963 на пл. споруджено пам'ятник В. І. Леніну (скульптори М. Вронський і О. Олійник, арх. О. Сидоренко). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, стор. 224—225. С. К. Кілеєсо.

ДЗЕРКАЛЬНА АНТЕНА — гостронаправлена антена з криволінійним металевим або металізованим дзеркалом (або системою дзеркал), яке фокусує електромагнітні хвилі від опромінювача. Розрізняють Д. а. однодзеркальні (параболічні, рупорно-параболічні, сферичні) та досконалиші — багатодзеркальні (антени Кассегрена, Грегорі). Щоб зменшити масу Д. а. і вплив вітру на їхню поверхню, дзеркала виготовляють з сітк. провідів, паралельних пластин або з перфорованих (з отворами) металевих листів. Д. а. використовують у діапазоні надвисоких частот. Конструкція Д. а. нескладна, вони високоеконемичні. Застосовують їх у радіорелейному зв'язку, радіолокації, радіоастрономії тощо.

ДЗЕРКАЛЬНА ПОРОДНА ГРУПА КАЧОК — породна група качок м'ясо-яєчного напрямку. Виведена в Кучинському племзаводі Моск. обл. схрещуванням місцевих качок з хакі-кембел і пекінськими. Конституція міцна, тулуб видовжений, груди опуклі. Оперення світло-сіре, у качки голова коричнева, у качура — чорна. На крилах є темно-синя блискавка смужка — «дзеркальце» (звідки й виникла назва). Жива маса качки — до 3 кг, качура — 3,5 кг (найбільша — 5). Несучість — 150 яєць на рік. Розводять у Моск., Орловській, Белгородській та ін. областях РРФСР; на Україні — у дослідному г-ві «Борки» Укр. н.-д. ін-ту птахівництва Харків. області.

ДЗЕРКАЛЬНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ в математиці — перетворення простору відносно заданої площини. При Д. в. відповідними вважають точки, розміщені на спільному перпендикулярі до цієї площини по різні боки й на рівних відстанях від неї. Аналогічно визначається Д. в. площини відносно прямої. Застосовується Д. в. в теорії функцій комплексної змінної, гідродинаміці, відносності теорії тощо. Див. *Симетрія*.

ДЗЕРКАЛЬНИЙ ФОТОПАРАТ — фотографічний апарат з дзеркальним відображенням. Розрізняють Д. ф. (мал.) з відображенням безпосередньо у знімальній камері (наведення на чіткість через ося. об'єктив фотоапарата) і поза нею (наведення на чіткість через об'єктив відображення). Д. ф. відзначаються безпаралаксною (див. *Паралакс*) системою візування, нескладністю наведення на чіткість, зручністю в експлуатації. В СРСР дзеркальними є фотоапарати «Київ», «Зеніт», «Нарцис» та ін.

ДЗЕРКАЛЬНИЙ ЧАВУН — чавун з дзеркальною поверхнею злам; вид феросплаву. Відзначається підвищенням вмістом марганцю (10—25%). Застосовується як легуюча добавка при одержанні марганцевистої сталі й немагнітних сталей, для розкислювання сталі (див. *Розкислення металів*). **ДЗЕРКАЛЬЦЕ** — 1) Блискучий пігментний шар ока в деяких тварин (більшості риб, плазунів, птахів, майже всіх хижих і водних ссавців, деяких молюсків, кільча-

стих червів, членистоногих), що відбиває світло на сітківку, що посилює світлове подразнення зорових клітин. 2) Ділянки махового пір'я, що мають дзеркальний блиск, у самців птахів, зокрема в багатьох видів качок. 3) Органи виділення воску у робочих бджіл (див. *Бджола медоносна*). 4) Частина звукового апарата в самців деяких коників.

ДЗИГАН Юхим Львович [н. 3 (15). XII 1898, Москва] — російський рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. В кіно — з 1924. В 1926 закінчив кіношколу ім. Б. Чайковського. Найзначніший фільм — істор.-революц. епопея «Ми з Кронштадта» (1936, за сценарієм Вс. Вітневського). Фільми: «Фаталі-Хан» (ішов 1959), «Джамбул» (1953), «Пролог» (1956), «Залізний потік» (1967, за романом О. Серафимовича). З 1937 викладає у ВДІКу (з 1965 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ДЗИКОВСЬКИЙ Іван [р. н. невід. — 29.IX(9.X) 1670, Острог] — острогський полковник (1652—70). В 1652 2 тис. сел. і козак. сімей Чернігівського і Ніжинського полків на чолі з Д. переселилися з дозволу царського уряду на Слобідську Україну. Переселенці заклали м. Острог — центр *Острогського полку*. В 1660 Д. брав участь у спільному поході укр. козаків і рос. війська проти татар. У 1670 очолював антифеод. сел.-козак. виступ (див. *Дзиковського повстання 1670*), який розгорилював на Слобідській Україні. За участь у повстанні Д. було страчено.

ДЗИКОВСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1670 — одне з перших значних антифеод. селянсько-козачьких повстань на Слобідській Україні. Причиною його було посилення феодал.-кріпосницької експлуатації та обмеження царизмом станових привілеїв козаків і автономії козак. слобідських полків. Великий вплив на піднесення сел.-козак. руху на Слобідській Україні мала *селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1670—71*. Боротьбу нар. мас на Слобідській Україні проти царизму підтримувала частина козак. старшини на чолі з полковником Острогського полку І. Дзиковським, який ще з 1668 встановив зв'язки з С. Т. Разіним, домовився про спільний виступ. У серпні 1670 на Слобідську Україну прибули загони, надіслані С. Т. Разіним. Першими на Слобідській Україні вночі проти 9 (19).IX 1670 повстали рядові козаки, селяни, міська біднота й частина рос. стрільців м. Острог. Наступного дня повстанці під проводом І. Дзиковського оволоділи м. Ольшанськом, населення якого приєдналося до них. Серед козаків і селян повстанці розповсюджували звернення («предєстєние письма») С. Т. Разіна з закликами боротися проти гнобителів. Але верхівка козак. старшини, місц. духовництво та рос. поміщики організували змову проти повстанців. І. Дзиковського та ін. керівників повстання



Ф. Е. Дзержинський.



Ю. Л. Дзигал.



Дзержинський фотоапарат «Київ» з шпур-рішньокамерним відображенням.

ДЗІНТАРІ

було підступно схоплено й 29.IX (9.X) 1670 розстріляно. Проте це не спинило антифеод. руху. Повстання охопило більшість міст Слобідської України. Його було придушено в кін. 1670 спільними зусиллями гетьманської адміністрації й царського уряду.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. К. І. Стецюк.

ДЗІНТАРІ — кліматичний курорт на березі Балтійського моря за 23 км від Риги; частина Юрмалі. Див. також *Ризьке узмор'я*.

ДЗОЦЕНДЗЕ Георгій Самсонович [10 (23).II 1910, Кутаїсі — 5.V 1976, Тбілісі] — радянський держ. і парт. діяч, геолог, акад. АН СРСР (з 1968), акад. АН Груз. РСР (з 1955). Член КПРС з 1940. Закінчив Тбіліський ун-т (1929). У 1933—34 — працював у пел. ін-ті в Кутаїсі. В 1934—59 — зав. кафедрою, 1958—59 — ректор Тбіліського ун-ту. З 1941 — зав. відділом Геол. ін-ту АН Груз. РСР. В 1955—58 — перший віцепрезидент АН Груз. РСР. Осн. праці — з проблем палеогеології, зв'язку магматизму з тектонікою. Д. — один з основоположників учіння про вулканогенно-осадовий *літогенез*. З 1959 по січень 1976 Д. — голова Президії Верховної Ради Груз. РСР, з 1960 — заст. Голови Президії Верх. Ради СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1972.

ДЗЮБАН Іван Феодосійович (н. 2.II 1923, с. Костянтинівка Мар'їнського р-ну Донец. обл.) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1961. В 1949—55 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. Касіяна. Твори: плакати — «Слава героям Перекопа!» (1955), «Ширше крок на нашій ниві...» (1959), «Спокій та мир усієї планети тількино вартують радянської ракети» (1965), «Єдність» (1968), «Ніколи!» (1969), «Ніхто не забутий» (1973), «З іменем Леніна ми перемогли» (триптих, 1975); вітраж у Будинку культури с. Вергуни Черкас. обл. (у співавторстві з О. Вороною і Ю. Ільченком, 1970) та ін.

ДЗЮ-ДО (від япон. дзю — м'якість і до — шлях) — міжнародний вид спортивної боротьби. Д.-д. виникло в Японії, безпосередньо з *джиу-джиу*. Д.-д. має характерні особливості: борці одягнені у спец. білі костюми (куртка, штани, пасок); колір паска змінюється залежно від рівня кваліфікації. Боротьба проводиться на жорсткому килимі — «татамі» (14 × 14 м) босоніж протягом 5—7 хв (без перерв). Правилами передбачено поряд з кидками застосування болевих прийомів і задушливих захватів. Дзюдоїсти виступають у 7 вагових категоріях (від 60 до 95 кг) і в змаганнях в абсолютній вазі. В 1952 засновано Міжнар. федерацію дзю-до. В 1962 до її складу вступила рад. секція Д.-д., що 1972 стала федерацією Д.-д.

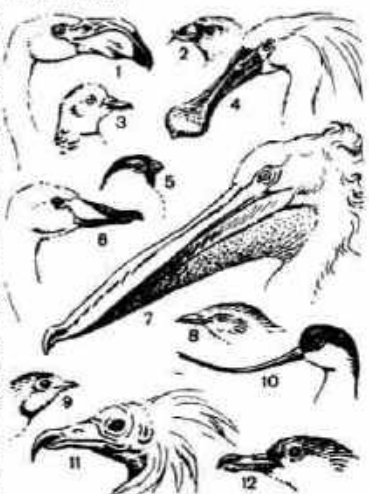
СРСР. У 1956 вперше було проведено чемпіонат світу. З 1964 Д.-д. включено до програми Олімпійських ігор. За період 1962—78 збірні СРСР 9 раз здобували звання чемпіонів Європи. Серед олімпійських чемпіонів — квіт. спортсмен С. Новиков (на XXI іграх). Неодноразовими чемпіонами країни й Європи були укр. спортсмени В. Саунін, А. Бондаренко, С. Мельниченко, А. Новиков, В. Двойников та інші. С. Ф. Матвеев.

ДЗЮРЧАЛКОВІ (Syrphidae) — родина *деокрилик* комах підряду коротковусих. Довж. тіла 4—25 мм. Дорослі комахи живляться пилюкою і нектаром квіток. Личинки червоподібні: хитяки, що живляться попелицями й дрібними гусеницями, або рослиноїді — розвиваються в тканинах живих рослин, зокрема цибулева дзюрчалка (*Eumerus strigatus*) ушкоджує цибулю. Живуть Д. у стічних водах (напр., *бджоловидка*), гної або мулі, гніздах гуртосім'євих перетинчастокрилих комах, під корою і в дуплах дерев тощо. Відомо бл. 4 тис. видів Д., поширених переважно в тропіч. і субтропіч. районах. В СРСР — бл. 600, з них в УРСР — бл. 200 видів.

ДЗЯДИК Владислав Кирилович (н. 18.II 1919, с. Сахновщина, тепер смт. райцентр Харків. обл.) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Закінчив (1951) Дніпроп. ун-т. З 1953 працював у Луцькому пед. ін-ті, з 1960 — в ін-ті математики АН УРСР (з 1963 — зав. відділом теорії функцій). Осн. праці — з теорії наближення *функцій* дійсної і комплексної змінної та її застосувань до *диференціальних рівнянь* і *обчислювальної математики*.

ДЗЯК Віктор Миколайович (28.XI 1920, Дніпропетровськ) — український радянський терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1966).

Дзьоби: 1 — фламінго рожевого; 2 — шпаківка ялівого; 3 — горлиця звичайної; 4 — колпик; 5 — снігуря; 6 — лебедь-кликун; 7 — пелікана кукурявого; 8 — созулі звичайної; 9 — ластівки сільської; 10 — шилодзьобик; 11 — стервятника; 12 — буревісника малого



Член КПРС з 1946. Після закінчення Дніпроп. мед. ін-ту (1951) працює в цьому вузі (з 1958 — зав. кафедрою). Праці присвячені вивченню серцево-судинної патології, зокрема ревматизму, гіпертонічної та ішемічної хвороб і атеросклерозу. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ДЗЬОБ — орган птахів, утворений видовженими кістками лицьового черепа; виконує функції хапання, додання, риття тощо. Майже вся верхня частина Д. (наддзьобок) складається з міжщелепних кісток, а нижня (піддзьобок) — з кісток нижньої щелепи, гол. чин. зубних. Обидві частини Д. вкриті роговими чохлами — рафотекою (похідне рогового шару епідермісу). В деяких птахів (напр., тетереви) рафотека шороку змінюється під час линіння шлюбного оперення. Біля основи наддзьобка в багатьох птахів є восковиця — потовщений шар м'якої шкіри. Форма і розміри Д. дуже різноманітні; залежать гол. чин. від способу живлення птахів. Дзьобоподібні утвори є в головоногих молосків, плазунів (черепахи) і ссавців (однорічників).

ДЗЬОБОГЛІВІ — ряд найдавніших примітивних *плазунів*. Досі зберігся лише один вид Д. — *гатерія*.

ДИБАЗОЛ — лікарський препарат, що знижує кров'яний тиск і стимулює функцію спинного мозку. Застосовується при гіпертонічній хворобі, спазмах кровоносних судин і м'язів внутрішніх органів, деяких захворюваннях нервової системи.

ДИБАН Євген Павлович (н. 13.XII 1925, м. Умань, тепер Черкаської обл.) — укр. рад. вчений у галузі технічної теплофізики і теплоенергетики, доктор тех. наук (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Закінчив (1949) Львів. політех. ін-т. З 1950 працює в Ін-ті тех. теплофізики АН УРСР. Осн. праці — в галузі конвективного теплообміну й гідродинаміки. Д. розробив основи теорії теплового захисту двигунів, методи розрахунку їхніх систем охолодження на аналогових і цифрових обчислювальних машинах.

ДИБЕНКО Павло Юхимович [16 (28).II 1889 — 29.VII 1938] — радянський військ. діяч, командир 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Людкові (тепер Брянської обл.) в сел. сім'ї. З 1911 служив у Балт. флоті. Як голова *Центробалту* (з квітня 1917) керував формуванням революц. загонів балт. моряків. Учасник підготовки й проведення Жовтн. збройного повстання в Петрограді 1917. Командував рад. військами при розгромі *Керенського* — *Краснової заволоді* 1917. В жовтні 1917 — березні 1918 — нарком у мор. справах Рад. Росії. Влітку 1918 — на підпільній роботі в Криму й на Україні. В кін. 1918 — на поч. 1919 командував групою рад. військ Катеринославського та Харків. напрямів, брав участь у розгромі *петлюрівців*. В травні — червні 1919 — нарком у військ.-мор. справах Крим. Рад. Республіки. В 1919 —



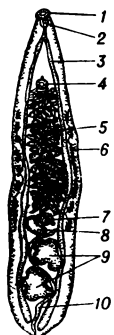
Дзыбныц. В. К. Масюк. Макітра на наренні. Майоліка, 60-й рр. 20 ст. К. В. Масюк. Таця. Майоліка. Початок 20 ст.



Дзюрчалкові. Цибулева дзюрчалка



Дзыбныц залізняковидна. Квіткосне стебло й однорічна рослина.



Дигенетичні присисні. Схема будови котячої двоустки: 1 — ротова присоска; 2 — глотка; 3 — кишечник; 4 — черевна присоска; 5 — матка; 6 — жовточни- ки; 7 — яєчник; 8 — сім'яприймач; 9 — сім'я-ники; 10 — сечовий мі-хур.

ДИВНІСТЬ у фізиці, S — *квантове число*, яке характеризує властивості сильно взаємодіючих елементарних частинок (*адронів*). Усі адрони мають цілочислові значення S (нульове, додатне, від'ємне), причому D . *античастинок* є протилежного знака порівняно з D . відповідних частинок. D . *фотона* і *лептонів* береться рівню нулеві. Для всіх адронів величина S перебуває в певному співвідношенні з величинами електр. заряду Q , проекції *спіну* *ізотопічного* I_3 і баріонного заряду B , яке виражається формулою: $Q = I_3 + \frac{1}{2}(S + B)$. При сильній і електромагнітній взаємодіях сумарна D . частинок зберігається; для слабких взаємодій закон збереження D . не виконується.

Літ.: Щелкин К. И. Физика микромира. М., 1968.

ДИГАТ (Dygat) Станіслав (5.XII 1914, Варшава — 29.I 1978, там же) — польський письменник. Почав друкуватися 1938. Першу повість «Боденське озеро» (1946) побудував на основі своїх спогадів про перебування в таборі для інтернованих осіб. Долю молодого інтелігента в часи війни відобразив у романі «Прощання» (1948). У повістях «Діснейленд» (1965) і «Вокзал у Мюнхені» (1973) утверджував ідеї соціалістичного гуманізму. Автор повісті «Подорож» (1958), збірок оповідань «Єлисейські поля» (1949), «Рожевий зошит» (1958), «В гніні Брукліна» (1973) та ін., збірок фейлетонів «Весна й ведмець» (1953), «Роздуми під час гоління» (1959).

Тв.: Рос. перекл. — Путешествие. М., 1964; Прощание. — Діснейленд. — Рассказы. М., 1971.

Літ.: Хорев В. Станіслав Дыгат. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976. В. П. Ведіна.

ДИГЕНЕТИЧНІ ПРИСИСНІ, трематоди (Trematoda) — клас паразитичних плоских черв'яків. Тіло (довж. переважно 0,3 мм — 8 см) плескате, видовжено-овальної форми, вкриті цитоплазматичною оболонкою — тегументом. Більшість D . п. має присоски, за допомогою яких вони прикріплюються до стінок кишечника та ін. внутр. органів хазяїна. Кровоносна і дихальна систем немає. Видільна система добре розвинена, протонефридального типу (див. *Протонефриді*). Нервова система складається з надглоткового ганглію і парних нервових стовбурів. Переважно гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Більшість D . п. відкладають яйця, деякі — живородні. Розвиток складний, з метаморфозом і зміною хазяїв. Відомо бл. 7000 видів, поширених скрізь. На Україні — бл. 1000 видів. Для людини велику небезпеку становить котяча двоустка (Opisthorchis felineus), легенева двоустка (Paragonimus westermani), кров'яна двоустка (Schistosoma haematobium). Великої шкоди тваринництву завдають печіниковий присисень (Fasciola hepatica), ланцетовидна двоустка (Digirocoelium lanceatum) та деякі ін. Хвороби, що їх спричиняють D . п., наз. *трематодозами*.

В. П. Коваль.

ДИГЕРИ (англ. diggers, букв. — копачі) — представники крайнього лівого крила революц. демократії в *Англійській буржуазній революції 17 століття*, що виражали інтереси сільс. та міської бідноти. Ідеолог їх Дж. Уінстенлі проголосив ідеал «вільної республіки», в якій не буде експлуатації людини людиною, існуватимуть колективна власність і колективна праця. D . виступили проти приватної власності на землю. В 1649 D . зробили спробу колективної обробки пустини у ряді місць. Суд. переслідування й пряме насильство влади підірвали рух D . (1650).

ДИГЕСТИ (лат. digesta) — звід систематично зібраних і тематично об'єднаних уривків з творів римських юристів. Видав 533 імператор Юстиніан I. D . — осн. складова частина *Корпус юристів*. Зміст D . переважно становлять норми цивільного, а також кримінального й процесуального права. D . — важливе джерело відомостей про римське право. Вони справили великий вплив на бурж. кодифікацію цивільного права в країнах Зх. Європи.

ДИДАКНА (Didacna) — рід двоствулкових молюсків. Раковина (довж. до 5—6 см) трикутної, округло-трикутної або овальної форми, дещо нерівностороння, з плоскими радіальними ребрами. Сифони зачаткові, синуса немає. В кожній стулці по 2 (іноді 1) кардинальні зуби, бічні зуби редуковані. Відомо 7 видів — *ендеміки* Каспійського м. D . — це релікт сарматської морської фауни (див. *Сарматський вік і ярус*), характерної для пд. морів минулого геол. епох. Випокні D . (понад 50 видів) відомі з пліоцену.

А. Л. Путь.
ДИДАКТИКА (від грец. διδακτικός — повчальний) — частина педагогіки, яка розробляє теорію освіти і навчання, виховання в процесі навчання. D . науково обґрунтовує зміст освіти, вивчає закономірності, принципи, методи й організаційні форми навчання. Термін «дидактика» застосовувався вже в пед. працях 17 ст. Я.-А. Коменський у «Великій дидактиці» (1657) розробив зміст освіти, дидактичні принципи, методи навчання, вперше обґрунтував *класно-урочну систему навчання*. Питання D . розробляли також Й.-Г. Песталоцці, Ф.-А.-В. Дістервег. В серед. 19 ст. D . як теорія навчання виділилась в окрему частину педагогіки.

В 2-й пол. 19 ст. в Росії цілісну дидактичну систему створив К. Д. Ушинський. Його ідеї розвинули М. О. Корф, І. М. Ульянов, В. П. Вахтеров, Т. Г. Лубенець та ін. Бурж. дидактичні теорії 19 ст. (Й.-Ф. Герbart, В.-А. Лай, Е.-Л. Торндайк) відображали вимоги до школи й освіти, які ставили експлуататорські класи.

Заг. методологічною основою рад. D . є марксистсько-ленінська теорія пізнання, діалектичний матеріалізм, праці В. І. Леніна, його промова на III з'їзді комсомолу та постанови, висловлені на з'їздах учителів. Цінний вклад у рад. D . внесли праці Н. К. Крупської, П. П.

Блонського, С. Т. Шацького, А. П. Пінкевича, пізніше — Є. Я. Голанта, М. О. Данилова, Б. П. Єсіпова, Л. В. Занкова, Д. О. Лордкіпанідзе, М. М. Скаткіна та ін.; на Україні — С. Х. Чавдарова, В. І. Помогайби, В. О. Сухомлинського, А. І. Зільберштейна та ін. Чималу роботу щодо вивчення питань теорії освіти і навчання проводить *Педагогіки науково-дослідний інститут УРСР*, а також кафедри педагогіки й психології пед. ін-тів та ун-тів. В рад. D . посилюється розробка проблем формування в учнів пізнавальної активності, самостійності, творчості, удосконалення з цієї метою методів і орг. форм навчання з використанням ідей проблемності (див. *Проблемне навчання*). D . пов'язана з соціологією, заг., соціальною і віковою психологією, фізіологією вищої нервової діяльності, методами викладання навч. предметів. Рад. D . на основі мети й завдань *комуністичного виховання* і навчання підростаючого покоління та закономірностей самого процесу навчання розробила такі основні дидактичні принципи: науковості навчання; зв'язку навчання з життям; виховуючого навчання; розвиваючого навчання; свідомого засвоєння знань; міцного засвоєння знань; систематичного і послідовного навчання; доступності навчання; наочності навчання. Всі принципи D . взаємозв'язані. *Методи навчання* в школі рад. D . розглядає як засоби взаємного зв'язку діяльності учителя і учнів, яка веде до оволодіння знаннями, *уміннями і навичками*, формування світогляду, розвитку *здібностей*. Осн. формою організації навчання в серед. школі є урок.

Літ.: Занков Л. В. Дидактика и жизнь. М., 1968; Скаткин М. Н. Совершенствование процесса обучения. М., 1971; Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. К., 1973; Сорокин Н. А. Дидактика. М., 1974; Дидактика средней школы. М., 1975; Махмутов М. И. Проблемное обучение. М., 1975; Онищук В. А. Типы, структура и методика урока в школе. К., 1976; Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения. М., 1977. В. О. Онищук.

ДИДАКТИЧНА ЛІТЕРАТУРА — література, яка в художній формі виражає наукові, філософські, етичні та ін. знання й ідеї. Класичними зразками D . л. є твори античних авторів: «Труди і дні» Гесіода, «Георгіки» Вергілія, «Мистецтво поезії» Горация, «Про природу речей» Лукреція тощо. Дидактичний характер мала церк.-християнська л-ра Київської Русі (*життя, апокрифи, повчання*). Зразками D . л. є деякі твори рос. письменників 18 ст. (сатири А. Кантеміра, «Лист про користь скла» М. Ломоносова), в укр. л-рі — шкільна л-ра 16—17 ст., *сатири, байки та притчі* 17—18 ст., вірш «Похвала астрономії» Г. Сковороди та ін.

ДИДАСКАЛ (грец. διδάσκαλος) — учитель у Стародавній Греції та у Візантії. Часто D . називали й учителів у *братських школах* на Україні та греко-латинських школах Рос. д-ви 17 ст.

ДИДОДЕКАЕДР (від грец. *dis* — двічі і *dodekaedr*) — *многогранник*, що має 24 грані (у вигляді *трапеції*), 48 ребер і 26 вершин (мал.); одна з 5 форм кристалів кубічної *сингонії*. Д. має три осі *симетрії* 2-го порядку, чотири осі 3-го порядку, три площини *симетрії* і центр *симетрії*. Форму Д. мають, напр., кристали *піриту*.
ДИЗ... (грец. *duo* ..., лат. *dis*...) — префікс (перед голосним) в іноземних словах, який означає утруднення, порушення, розлад, поділ, втрату (*дизартрія*, *дизасоціація*). Перед приголосним пишеться *дис...*

ДИЗАЖІО (італ. *disaggio*) — в капіталістичних країнах відхилення біржового (ринкового) курсу цінних *паперів*, фондових цінностей або грошових знаків у бік зниження від їхньої номінальної вартості. Протилежне — *ажіо*.

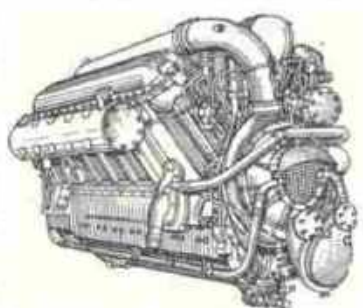
ДИЗАЙН (від англ. *design* — проєкт, план, малюнок) — творча проєктно-конструкторська діяльність, спрямована на вдосконалення предметного середовища, що оточує людину і створюється засобами пром. виробництва; те саме, що й художнє конструювання. Часто під Д. розуміють тільки одну з його галузей — розробку естетичних властивостей пром. виробів, тобто створення сучас. різновидів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Д., однак, розв'язує ширші проблеми (не тільки естетичні, а й екон. та соціальні). Д. був властивий і ранішнім епохам історії культури (напр., «середньовічний Д.»). Власне Д. як прагнення свідомо моделювати візуальні й функціональні елементи середовища з урахуванням специфіки пром. виробн. склався лише на поч. 20 ст.

Лит.: Глазачев В. Л. О дизайне. М., 1970; Цыганкова Э. Г. У истоков дизайна. М., 1977. М. М. Соколов.

ДИЗАРТРІЯ (від *дис...* і грец. *артро* — розчленовую) — розлад членороздільної мови. При Д. порушується вимовлення багатьох звуків, особливо приголосних. Спричинюється Д. ураженням деяких ділянок головного мозку, порушенням *іннервації* голосових зв'язок, язика, м'якого піднебіння, лицьових, дихальних м'язів, а також деякими вадами периферичної частини артикуляційного апарату (*заяча губа*, *вовча паща*, коротка вуздечка язика, відсутність зубів тощо). Лікування причини Д.; заняття з логопедом (див. *Логопедія*).

ДИЗЕЛЬ — двигун внутрішнього згоряння, де впроцесу *дизельне паливо* займається від високої температури повітря, стиснутого поршнем. Названий за ім'ям нім. інж. і винахідника Р. Дизеля. Розрізняють Д. (мал.) дво- і чотиритактні; з об'ємним і півоб'ємним сумішоутворенням; з нерозділеною і розділеною камерою згоряння (передкамерні, вихоркамерні, повітрянокамерні та ін.). У Д. з нерозділеною камерою згоряння паливо впроцесується безпосередньо в циліндр, де рівномірно розподіляється. У Д. з розділеною ка-

мерою згоряння на сумішоутворення впливають завихрювання повітря, що виникають внаслідок особливостей конструкції. Питома витрата палива найдосконаліших Д. бл. 190 г/кВт · год, ккд 0,42–0,44, ступінь стиску повітря 15–20. Потужність Д. досягає 30 000 кВт, підвищують її *наддувом*. Д. використовують на транспорті, в енергетиці (див. *Дизельна електростанція*) тощо. В. О. Христин.



Дванадцятициліндровий чотиритактний дизель.

ДИЗЕЛЬ-ЕЛЕКТРОХІД — морське або річкове самохідне судно, де електричним *генератором*, що живлять *гребні електродвигуни*, надають руху *дизелі*. Див. також *Електрохід*.

ДИЗЕЛЬНА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ — *теплова електростанція*, де рух електричному *генератору* надає *дизель*. Розрізняють Д. е. стаціонарні й пересувні. На стаціонарних Д. е. встановлюють чотири- або (рідше) двотактні дизелі. Споруджують такі електростанції в місцях, віддалених від *ліній електропередачі*, і в районах з обмеженими джерелами водопостачання. Пересувні Д. е. (на автомоб. причепах або залізнич. платформах) обладнують швидкохідними дизелями. Такі електростанції використовують у геологорозвідувальних експедиціях, на будівництві з-ць, лісозаготівлях тощо. Д. е. відзначаються високою економічністю, надійністю в експлуатації. Їхнім недоліком є порівняно невеликий моторесурс (час експлуатації до капітального ремонту).

ДИЗЕЛЬНЕ ПАЛИВО — рідке нафтове паливо, яке використовують у *дизелях*. У швидкохідних дизелях як Д. п. служать продукти прямої перегонки нафти (газойль, солярне масло або суміш солярного масла з газом), а в тихохідних дизелях — важкі фракції або залишкові нафтопродукти. Осн. показником самозаймання Д. п. є т. з. *цетанове число*, яке для палива, використовуваного в швидкохідних дизелях, дорівнює 40–45. Д. п. характеризується також *в'язкістю* й т-рою застигання. Відповідно до цих показників розрізняють кілька сортів Д. п. — арктичне, зимове, літнє, спеціальне.

ДИЗЕЛЬ-ПОЇЗД — залізничний рухомий склад з моторними вагонами, обладнаними тяговими двигунами — *дизелями*. Такі вагони (два або більше) звичайно розні-

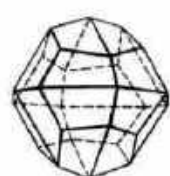
шують на кінцях поїзда. Д.-п. застосовують на неелектрифікованих ділянках приміського й місцевого сполучення. Див. також *Автомоторис*.

ДИЗЕЛЬ-ТРОЛЕЙБОЗ — вантажна транспортна машина з електродвигунами, що живляться від контактної пров. й *дизелем*; різновид *тролейвоза*. Дизель Д.-т. використовують на кар'єрних та ін. ділянках, де недоцільно застосовувати контактний провід.
ДИЗЕНТЕРІЙНА АМЕБА (*Entamoeba histolytica*) — одноклітинний паразит з ряду *амебодібних*; збудник *амебної дизентерії* (*амебиазу*). Д. а. одновдерна, дуже рухлива, розмножується поділом. Розрізняють її *канини* у форму Д. а., яка має 20–40 мкм у діаметрі, живе в стінці товстих кишків і утворює в них глибокі виразки, і *кишкову* (7–25 мкм) — живе в порожнині товстих кишків. Д. а. поширена в тропічних країнах, в СРСР трапляється переважно в Серед. Азії і Закавказзі.

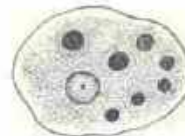
ДИЗЕНТЕРІЯ (грец. *дисентеріа* — розлад кишечника) — гостре інфекційне захворювання людини і тварин, головною ознакою якого є загальна *інтоксикація* та розлад функції нижнього відділу кишечника (переважно товстого). У людини залежно від збудника захворювання розрізняють бактеріальну Д., спричинявану дизентерійними паличками (шигелами) кількох видів (на території СРСР найчастіше трапляються види палички — Зонне та Флекснера), і *амебну* Д., спричинявану *дизентерійною амобою*. Дизентерійні палички й *амеби* виділяються разом з випорожненнями хворих у зовн. середовище. Зараження Д. відбувається, коли збудники Д. потрапляють на харч. продукти, у воду та на предмети побуту з брудних рук (у зв'язку з чим Д. наз. *хворобою брудних рук*) або переносяться туди мухами; при порушенні правил особистої гігієни. Сезонні підвищення кількості захворювань спричиняють мухи. Найсприятливіші до Д. діти, люди похилого віку та виснажені ін. хворобами. Інкубаційний період при бактеріальній Д. — від кількох годин до кількох днів. **Ознаки:** загальне нездужання, підвищення т-ри, головний біль, часті блювання. Згодом виникає сильний біль у нижній половині живота, частий стул (випорожнення стають рідкими, мізерними, з домішками слизу та прожилками крові). Характерною ознакою є неперенесений тягучий біль у прямій кишці (тенезми) та відсутність полегшення після дефекації. Інкубаційний період *амебної* Д. — від 1 тижня до 3 місяців. **Ознаки** гострої форми Д.: починяється розладом функції кишечника без явищ заг. інтоксикації, без т-ри. Далі набуває хронічного перебігу з періодичними загостреннями, різними ускладненнями, які можуть спричинити гарячку. Часто виникає анемія у зв'язку з кривавими проносами та хронічним розладом травлення, викликаними виразковим



Дидакна. Didacna trigonoides: 1 — нога; 2 — сифон.



Дидодекаедр.



Дизентерійна амеба. Вегетативна форма з фагоцитованими еритроцитами.

ДИЗРУПТИВНЕ
ЗАБАРВЛЕННЯДиканька. Пам'ятник
жертвам фашизму.

запаленням товстих кишок. Про-
філактика: додержання прави-
л особистої гігієни, гігієни хар-
чування, боротьба з мухами. Лі-
кування: режим харчування,
антимікробні засоби за призначен-
ням лікаря тощо.

Д. у тварин характеризується
геморагічним запаленням кишеч-
ника й виснажливим проносом.
Найчастіше хворіє молодий сви-
ней (збудник — *Vibrio suis*) і
овець (*Clostridium perfringens*)
восени та взимку. Джерело інфек-
ції — хворі й перехворілі тварини
(протягом 3–5 міс.). Зараження
відбувається через корми, воду,
підстилку й речі догляду, забруд-
нені виділеннями хворих. Збудник
Д. довго зберігається на поверхні
землі, тому спалахи хвороби мо-
жуть повторюватися. Прихований
період захворювання триває від
кількох годин до 10–15 днів, по-
тім настають виснажливий пронос
з домішками крові, схуднення, і
молодняк гине. Заходи бо-
ротьби: хворих ізолюють і лі-
кують антибіотиками, приміщен-
ня дезинфікують, гній знезаражу-
ють біотермічно. В неблагополуч-
них щодо Д. г-вах овець вакцину-
ють. Додержують гігієнічних пра-
вил годівлі й утримання тварин.
О. С. Сокол (дизентерія у людини).

ДИЗРУПТИВНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ
(від лат. disruptus — розір-
ваний) — забарвлення тварин, що
порушує уявлення про контури
їхнього тіла внаслідок наявності
контрастних смуг і плям.

ДИЗ'ЮНКТИВНІ ДИСЛОКАЦІЇ
(від лат. disjunctivus — розділ-
ний) — порушення первинного за-
лягання верств гірських порід з
розривом суцільності їх. Являють
собой розломи, тріщини, поверхні
сколювання, зони зім'яття тощо
з певним переміщенням порід по
них. Переважна частина Д. д. по-
в'язана з гороутворюючими текто-
нічними рухами, проте нерідко
вони остаточно формуються в ре-
зультаті розтягання земної кори
за певних тектонічних умов. Д. д.
зумовлюють проникнення магми
у верхні шари земної кори. Внаслідок
Д. д. утворюються скиди, під-
киди, збівги, насуви, підсуви,
шар'яжі тощо. Див. Дислокації.

ДИЗ'ЮНКЦІЯ (лат. disjunctio —
роз'єднання, розрізнення) — опе-
рація логіки, що відображає за-
стосування сполучника «або» в
змістовних логічних висловках.
Операцію Д. застосовують в об-
числювальній техніці для створен-
ня програм ЕОМ та ін.

ДИКАНСЬКИЙ РАЙОН — у
сх. частині Полтавської обл. УРСР.
Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км².
Нас. 22,0 тис. чол. (1978). В райо-
ні — 75 населених пунктів, під-
порядкованих селищній та 9 сільс.
Радам нар. депутатів. Центр —
смт Диканька. Поверхня рівнинна,
подекуди розчленована балками
та ярами. Корисні копалини: гли-
ни, піски. Річки: Ворскла (на сх.
межі району), Вільхова Говтва
та Середня Говтва (всі — бас.
Дніпра). Ґрунти в основному чор-
ноземні. Розташований у лісосте-
повій зоні. Ліси (дуб, ясен, бер-
ест, клен, липа, граб) займають

3 тис. га. Найбільші підприємст-
ва: диканський газокompresорна
станція, з-д буд. кераміки, харчо-
смакова ф-ка. Комбінат побуто-
вого обслуговування (Диканька)
та 2 будинки побуту. Спеціаліза-
ція с. г. — землеробство зерново-
буряківничого й тваринництва
м'ясо-мол. напрямів. У 1977 пло-
ща с.-г. угідь становила 53,9 тис.
га, в т. ч. орні землі — 45 тис. га,
сіножаті, вигони й пасовища —



8,7 тис. га. Гос. культури: пшени-
ця, ячмінь, овес, кукурудза, греч-
ка, цукр. буряки, соняшник. У
Д. р. — 11 колгоспів, 2 радгоспи,
птахофабрика, райсільгосптехніка.
Автошляхів — 125 км, у т. ч. з
твердим покриттям — 68 км.

У районі — 19 заг.-освітніх та муз.
школи, ветеринарний зоотехніч-
ний технікум (с. Писарівщина);
19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні.
9 будинків культури, 6 клубів,
28 кіноустановок, 20 б-к, крає-
знавчий музей (Диканька). В с.
Стасі Д. р. народилися художники
М. К. Башкирцева, в с. Кам'яні
с. — укр. рад. співак Я. І. Кі-
коть. У Д. р. видається газ. «Тру-
дова слава» (з 1931). М. П. Колотій.

ДИКАНЬКА — селище міського
типу Полтавської обл. УРСР,
райцентр, за 29 км від Полтави.
6,7 тис. ж. (1978). Відоме з серед.
17 ст. З кінця 17 ст. — володіння
В. Л. Кочубея. Під час Північної
війни 1700–21 район Д. (села Бу-
дище, Жуки та ін.) був 1708–09
одним з центрів боротьби проти
швед. загарбників. У червні —
липні 1906 в Д. та навколишніх
селах відбувся страйк, у якому
взяло участь понад 3 тис. трудя-
щих. Рад. владу встановлено в січ-
ні 1918. З 1957 — с-ще міськ. типу.
В Д. — газокompresорна станція,
з-д буд. кераміки, харчосмакова
ф-ка, пром. комбінат, райсільгосп-
техніка, птахойнкубаторна стан-
ція, лісництво, комбінат побуто-
вого обслуговування. Заг.-освітня
та музична школи, лікарня. Будин-
ок культури, 2 б-к, краєзнав-
чий музей. Д. — один із центрів
нар. мистецтва; розвинуті вироб-
ництво плат, килимарство і ви-
шивання. Значне місце займає ви-
шивання декоративних побутових
речей — скатертин, серветок, пан-
но, чоловічих та жіночих сорочок
тощо. В 1930–60-х рр. у Д. були
артілі худож. виробів, згодом у
системі Сорочинського об'єднан-
ня — бригада вишивальниць. В кін.
18 — на поч. 19 ст. в Д. було спо-
руджено в стилі класицизму Тро-

їцьку (1780) і Миколаївську з дзві-
ницею (1794; обидві — арх. М.
Львов) церкви; палац Кочубея
(кін. 18 ст. — 1810, архітектори М.
Львов і Л. Руска; в інтер'єрі —
живопис роботи укр. художників
Марченка та П. Петрашова; не
зберігся), триумфальна арка
(20-і рр. 19 ст.). Пам'ятники:
Т. Г. Шевченкові, М. В. Гоголю
(обидва — 1966, скульптор
Л. Ільченко), пам'ятний знак на
честі першого на Україні залпу
«Катюш» (1973). У Д. жив і пи-
сав свої твори укр. літописець
С. В. Величко, бували М. В. Го-
голь, композитор М. І. Глинка.
В 1924 Д. відвідав амер.
письменник-публіцист А.-Р. Вільямс.
Тут народився акад. АН УРСР
О. Н. Щербань. Д. оспівав М. В.
Гоголь у своїх творах (збірка по-
вістей «Вечори на хуторі біля
Диканьки»).

ДИКАРЕВ Митрофан Олексійови-
ч (псевд. — М. Крамаренко; 31.V
(12.VI) 1854, Валуйський пов.
Воронезької губ. — 14 (26).XI
1899, Мінеральні Води, тепер
Ставроп. краю) — російський і
український етнограф. Зібрав цінні
матеріали з життя селян Сло-
бідської України й Кубані («Воро-
неський етнографічний збірник»,
1891, та ін.). Зібраний Д. матеріали
схвально оцінив І. Франко в своїй
передмові до «Посмертних писань
Митрофана Дикарева» (1903).

ДИКЕ ПОЛЕ — територія між
Доном, верхньою Окою та лівими
притоками Десни й Дніпра. В 16
ст. сюди почали переселятися укр.
і рос. селяни, щоб позбутися зро-
стаючого феодал. кріпосницького ги-
ту. Освоєння Д. п. проходило сти-
хійно, в умовах боротьби проти
тур.-тат. і польс.-шляхет. загарб-
ників. Назва «Дике поле» вийшла
з ужитку в кін. 18 ст.

ДИКИЙ Олексій Денисович [12
(24).II 1889, Катеринослав, те-
пер Дніпропетровськ — 1.X 1955,
Москва] — російський рад. режи-
сер і актор, нар. арт. СРСР (з
1949). Брат М. Дикогої. Любив
до театру Д. прищепили акторні
укр. театр. труп М. Кропивниць-
кого, О. Суходольського та ін.
Сценічну діяльність почав 1910
у МХТ. З 1911 працював у 1-й
студії МХТ (згодом МХАТ-2) та
ін. театрах Москви і Ленінграда
(1944–52 — Малый театр, 1952–
55 — Моск. театр ім. О. Пушкі-
на). Поставив спектаклі: «Смерть
Тарелкіна» Сухова-Кобиліна, «Гі-
ні» Салтикова-Шедрина, «Перша
Кішка» Вс. Вишневського, «Дівча-
та нашої країни» Микитенка, «Ка-
линовий гай», «Фронт» (виконував
роль Горлового) Корнійчука. Зні-
мався в кіно, де створив образи
М. Кутузова («Кутузов»), П. На-
хімова («Адмірал Нахімов») та
ін. Нагороджений орденами Лені-
на і Трудового Червоного Прапора,
медалями. Держ. премія СРСР,
1946, 1947, 1949, 1950.

ДИКИЙ ВИНОГРАД — види де-
рев'янистих ліан різних родів ро-
дини виноградових. 1) Вино-
г. г. а. д. в. н. к. (Ampelopsis). Ку-
щ з простими лопатевими або роз-
січеними листками й вусяками без
розширень на кінцях. Квітки різ-
ностатеві, одностатеві, у волотевид.

Дикий виноград п'яти-
листий. Гілка з пло-
дами і квітками.

Дикобран індійський.

вих розгалужених суцвіттях. Бл. 20 видів, пошир. у помірній і теплій зонах Пн. Америки й Азії. В СРСР — 4 дикорослі види (3 — на Далекому Сході і 1 — у Таджикистані). В УРСР у культурі як декоративний трапляється в винограднику японський (А. *japonica*). 2) Дівочий виноград, або дикий виноград (*Parthenocissus*), представниками якого є Д. в. тригострокінцевий (*P. tricuspidata*) та Д. в. п'ятилистяний (*P. quinquefolia*), декоративні рослини для балконів, стін, зелених огорож садів та парків. 3) Дикорослі види роду *виноград* (*Vitis*). «ДИКИ» — наприклад, французькому живописцю поч. 20 ст. Див. *Фоліам*.

ДИКІСТЬ — 1) Термін, яким Л.-Г. Морган позначив першу епоху в запропонованій ним періодизації історії людського суспільства. Ця епоха передувала *варварству*. Вона починалася з появою людини, характеризувалася відкриттям і застосуванням вогню, лука і стріли і закінчувалася виникненням *концарства*. Періодизацію Морган використав Ф. Енгельс у своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», зазначивши, однак, її умовність. З нагриманням нових етногр. і археол. даних у неї вносили суттєві зміни. Ряд вчених користуються періодизацією історії первісного суспільства, розробленою на основі праць Ф. Енгельса і В. І. Леніна (див. *Первіснообщинний лад*). У сучас. археол. періодизації Д. відповідають *палеоліт* і *мезоліт*. 2) П е р е н о с н о — крайній ступінь некультурності.

ДИКОБРАЗ (*Hystrix*) — рід гризунів родини дикобразових. Тіло (довж. до 90 см) зверху вкрито твердими строкатими голками довж. до 30 см, голова, боки і черевко — жорсткою темно-бурою щетиною. Бл. 6 видів, поширених у Серед. і Пд. Азії, Африці, Пд. Європі. В СРСР (Закавказзі, Серед. Азії та Казахстані) — 1 вид: Д. і н д і й с ь к и й (*H. indica*), довж. тіла 70—90 см, маса до 15 кг. Живе в норах. Активний вночі. Живиться рослинною їжею. Раз на рік, навесні, самка народжує 2—5 малят. Тривалість життя — бл. 20 років. М'ясо їстівне. Д. може бути носієм збудників кліщового поворотного тифу. Викопні рештки відомі з олігоценових відкладів Європи.

К. А. Татаринцев.

ДІКОВА (Дика) Марія Денисівна (13.XI 1879, Сімферополь — 26.II 1974, Москва) — українська рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1943). Сестра О. Д. Дикого. Сценічну діяльність почала 1894 в трупі Г. Деркача, працювала в трупі О. Суходольського (1898—1918), в театрах Києва, Полтави, 1935—42 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старішнього), Олена («Глигитай, або як Павук» Кропивницького), Фенька («Республіка на колесах» Мамонтова), Христина Архипівна («Платон Кречет» Корнійчука), Тетяна («Розлом» Лавренкова).

ДИКРОЦЕЛІОЗ — гельмінтозна хвороба свійських і диких тварин (зрідка людини). Збудник — трематод *Dicrocoelium lanceatum*, має плоске, загострене з кінця тіло завдовжки 5—15 мм; поширений майже повсюди. Розвивається гельмінт з участю проміжних живителів — сухопутних молюсків і додаткових — мурашок, проковтуючи яких, тварини заражуються Д. Паразитус в жовчичних шляхах печінки й жовчному міхурі, спричиняючи запалення їх. Тварини худнуть, знижують продуктивність і нерідко гинуть. Заходи боротьби: лікування антигельмінтиками, знищення молюсків і мурашок агротех. способами (переворачування пасовищ і засівання їх культурними травами) тощо.

О. О. Шевцов.

ДИКТАТОР (лат. *dictator*, від *dicto* — диктую, наказую) — 1) В сучас. експлуататорській державі — особа, що має необмежену владу і здійснює одноособове управління. 2) В Стародавньому Римі в період Республіки (5—1-а пол. I ст. до н. е.) — особа з необмеженими держ. і військ. повноваженнями, яку призначав *консул* за рішенням *сенату* у виняткових обставинах строком до 6 місяців. У I ст. до н. е. відома й безстрокова диктатура, напр., *Суллі*. Цезаря та ін. 3) П е р е н о с н о — особа, яка диктує, нав'язує свою волю іншим.

ДИКТАТУРА (лат. *dictatura* — необмежена влада) — 1) Д. класу — політичне й екон. панування класу, що полягає в здійсненні контролю в усіх сферах суспільного життя, підкоренні своїй волі суспільства, подоланні опору класів-антагоністів. Здійснення такої Д. забезпечується функціонуванням системи політ. і сусп. орг-цій, установ пануючого класу (механізму Д.). Осн. політ. силою цієї системи є держава. Зміст Д. залежить від волі класу, що здійснює екон. і політ. панування в даному суспільстві (Д. рабовласників, Д. феодалів, Д. буржуазії, диктатура пролетаріату) і визначає завдання, мету і методи Д. 2) Режим політичний експлуататорської держави, що характеризується концентрацією влади в руках однієї чи кількох осіб (див. *Авторитаризм*, *Хунта* тощо), необмеженістю і безконтрольністю влади, яка широко використовує методи насильства і терору. 3) В Старод. Римі — повноваження, влада або час панування *диктатора*, який володів усією повнотою влади.

М. Ф. Орлик.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТУ — політичне панування робітничого класу в перехідний період від капіталізму до соціалізму, яке знаходить свій вияв у держ. керівництві суспільством з боку робітн. класу. Розроблена К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинута далі В. І. Леніном ідея Д. п. — головне у вченні *марксизму-ленінізму* про революц. перехід людства від капіталізму до соціалізму. Д. п. історично немінуща, необхідна, оскільки завдання пролетаріату в соціалістичній революції не обмежуються взяттям влади, зла-

мом бурж. держ. машини. Осн. завданням Д. п. є утримання нової держ. влади, зміцнення її, придушення опору повалених експлуататорських класів, організація оборони країни, побудова соціалістичного суспільства. Д. п. встановлюється в результаті перемоги пролет. революції, виступає її знаряддям, є продовженням *класової боротьби* в нових істор. умовах і формах. «Диктатура пролетаріату — це класова боротьба пролетаріату, що переміг і взяв у свої руки політичну владу, проти буржуазії, яка переможена, але не знищена, не зникла, не перестала чинити опір, проти буржуазії, яка посилала свій опір» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 38, с. 364—365). У процесі боротьби проти експлуататорів, що чинять опір, робітн. клас вдається до різноманітних засобів політ., воєнного, адм. та екон. примусу залежно від конкретних істор. умов, від масштабів, ступеня і форм опору повалених експлуататорських класів. Однак насильство не вичерпує завдань Д. п. Вона організовує трудящих на боротьбу за ліквідацію експлуатації людини людиною, на будівництво соціалістичного суспільства. «Не в одному насильстві суть пролетарської диктатури, і не головним чином в насильстві. Головна суть її в організованості й дисциплінованості передового загону трудящих, їх авангарду, їх єдиного керівника, пролетаріату. Його мета — створити соціалізм, знищити поділ суспільства на класи, зробити всіх членів суспільства трудящими, відняти ґрунт у будь-якої експлуатації людини людиною» (там же, с. 373). Після виконання завдань придушення опору повалених експлуататорських класів, ліквідації експлуатації людини людиною, побудови соціалізму Д. п. перстає бути необхідною. Сама ж д-на Д. п. в процесі соціалістичних перетворень поступово перетворюється на загальнонаро. *соціалістичну державу*.

Пануючий робітн. клас може здійснити свою лінію лише тоді, коли він спирається на широку підтримку трудящого селянства, всіх не-пролет. трудящих мас. Соціально-класовою основою, вичним принципом Д. п. є союз робітничого класу і селянства при керівній ролі робітн. класу. Д. п. є особливою формою класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих і численними не-пролетарськими верствами трудящих (див. там же, с. 365). Рамки, широта соціальної бази цього союзу в різних країнах, що стали на шлях соціалістичних перетворень, можуть бути різними. Залежно від конкретних істор. умов у тих чи ін. країнах Д. п. має певну держ. форму. Першою істор. формою Д. п. була *Паризька комуна 1871*. В СРСР Д. п. виступала у формі Рад. «Радянська влада, — підкреслював В. І. Ленін, — є не що інше, як організаційна форма диктатури пролетаріату, диктатури передового класу, який піднімає до нового демократизму, до самостійної участі в управлінні державою десятки і



О. Д. Дикий.



М. Д. Дикова.

десятки мільйонів трудящих і експлуатованих, які на своєму досвіді учаться бачити в дисциплінованому і свідомому авангарді пролетаріату свого найнадійнішого вождя» (там же, т. 36, с. 184). В ряді країн Європи і Азії Д. п. було встановлено у формі народної демократії.

Д. п. є новим типом демократії — *соціалістичної демократії*, демократії для більшості населення. Керівною і спрямовуючою силою в політ. системі Д. п. є марксистсько-ленінська партія, яка здійснює свою політику через парт., держ., профспілкові, молодіжні та ін. орг-ції трудящих.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. О диктатуре пролетаріату. М., 1978; КПРС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Програмні документи боротьби за мир, демократії і соціалізму. К., 1961; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969.

ДИКТИОКАУЛЬОЗ — гелмінтозна хвороба переважно молодяка траводільних. Збудники — нематоди роду *Dictyocaulus*. Паразит у бронхах хворих тварин відкладає яйця, що разом з мокротами потрапляють у рот і заковтуються. В кишечнику з них виходять личинки, які виводяться назовні. Тварини заражуються, проковтуючи їх з травою або водою. З кишечника личинки по судинах проникають у легені. Хворі тварини кашляють, тяжко дихають, впадають у коматозний стан і часто гинуть. Заходи боротьби: внутрішньотрахеальна ін'єкція розчину вибору та ін. ліків, інгаляційна дегельмінтизація, ізолюване вирощування молодяка, зміна випасів, виявлення заражених тварин тощо. О. О. Шевцов.

ДИКТОФОН (від лат. *dicto* — диктую і грец. *φωνή* — звук, голос, мова) — спеціалізований *магнітофон* для автоматичного записування й відтворення людської мови. Найпоширеніші Д. (мал.) з магн. записом. Осн. частинами такого Д. є: механізм переміщення звукокоші (магн. стрічки, дрого, диска тощо), магн. головки, підсилювач запису й відтворення звуку, блок електроживлення. На відміну від звичайного магнітофона у Д. звук можна відтворювати на зниженій швидкості, зручний для машинопису або записування від руки. Розрізняють Д. стаціонарні й портативні. Д. застосовують замість стенографування, для записування лекцій, виступів, телефонних розмов, радіопередач тощо.

ДИКУШИН Володимир Іванович [26.VII (8.VIII) 1902, Самара, тепер м. Куйбишев — 12.I 1979, Москва] — радянський вчений у галузі машинобудування, академік АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1928) Моск. вище тех. уч.-ще ім. М. Е. Баумана. З 1933 працював в Експериментальному н.-д. ін-ті металургічних верстатів. Під керівництвом Д. розроблено систему

агрегування верстатів для обробки тіл обертанні в автом. лініях. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

ДИКЦІЯ (лат. *dictio* — вимова) — чітка та ясна манера вимовлення слів, складів і звуків. Д. — один з найважливіших елементів мовної культури. Особливе значення має виразна Д. для акторів, читців, співаків, лекторів, пропагандистів. Досконала Д. досягається системною відповідними вправами, що виробляють чисту вимову, правильну *артикуляцію*.

ДИЛАТОМЕТРІЯ (від лат. *dilatatio* — розширюю і грец. *μετρον* — вимірюю) — розділ фізики, в якому вивчають залежність зміни розмірів тіла під дією зовнішніх умов (т-ри, тиску, електр. і магнітних полів, іонізуючого випромінювання тощо). Прилади, які застосовують у Д., наз. *дилатометрами*. Найпростіший дилатометр у формі кварцового стрижня (мал.) дає змогу визначити зміну довжини зразка за величиною відхилення кінця стрілки-вказівки. Методом Д. широко застосовують при вивченні властивостей речовин у фізиці й *матеріалознавстві*.

ДИЛЕМА (грец. *δίλημμα*, від *δίς* — двічі і *λέγω* — засновок) — 1) Особливий вид умовиводу з умовними та розділювальними *засновками*. Розрізняють конструктивну Д. (ствердженнє форма) й деструктивну Д. (заперечна форма), кожна з яких може бути простою і складною. В заг. записі складна конструктивна Д. має вигляд: «якщо А, то В; якщо С, то Д; А або С, отже В або Д». 2) *Перепетію* — необхідність вибору між двома можливостями.

ДИЛЕТАНТСТВО (від італ. *dilettante* — аматор, дилетант) — захоплення якоюсь галуззю науки або мистецтва без спеціальної підготовки, при поверховому знайомстві з предметом; аматорство.

ДИЛОГІЯ (від грец. *δίς* — двічі і *λόγος* — слово) — 1) У давню грецькому театрі драма на два акти. 2) Два композиційно самостійні твори (переважно романи, п'єси), пов'язані між собою єдиним задумом, спільністю персонажів і сюжету. Напр., комедії І. Карпенка-Карого «Суєта» і «Життєське море»; романи О. Гончара «Таврія» і «Перекоп».

ДИМ — одиниця оподаткування в Давній Русі й пізніше, в 14—18 ст., на Україні. Д. ототожнювався з одним г-вом (будинком, двором). Податок, що збирали з Д., називали *подимним*.

ДИМ — аеродисперсна система, що складається з дрібних (розміром 0,1—10 мкм) твердих частинок, запислих у повітрі або інших газах. За походженням Д. буває природним (від лісових пожеж, виверження вулканів тощо) та антропогенним (Д. від спалювання й *піролізу* органічної сировини, хімічних виробничих процесів, Д. для воєнного маскуваннє і сигналізації, інсектицидні Д. для боротьби з шкідливими с. г. та ін.). Д. є найбільшим забруднювачем ат-

мосферного повітря. Частинок Д. стають центрами конденсації атмосферної вологості, тому в населених місцях з задимленним повітрям часто бувають *тумани*. Шкідливі компоненти Д. можуть спричинити несприятливі зміни в органах дихання і навіть у всьому організмі (загальнотоксичні, мутагенні, тератогенні тощо). В СРСР створено широкую мережу заходів боротьби з Д., ефективність яких оцінюється за встановленою в нашій країні гранично допустимого концентрацією (ГДК) шкідливих речовин в атмосферному повітрі. Постановою Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1949 р. заборонено введення в експлуатацію об'єктів пром. підприємств, що можуть стати джерелом забруднення атмосферного повітря, якщо вони не обладнані агрегатами для очищення пром. викидів.

Н. Я. Янишев.

ДИМЕДРОЛ — лікарський препарат з групи *антигістамінних засобів*. Має й снодійну дію. Застосовується при *алергічних хворобах* та при деяких захворюваннях центр. нервової системи.

ДИМЕР — селище міського типу Вишгородського р-ну Київської обл. УРСР, за 40 км від Києва. 6,6 тис. ж. (1978). Виник 1582. В 1625 у Д. спалахнуло повстання проти феодал. і нац.-реліг. гніту, яке жорстоко придушила шляхта. Визволенний під час війни 1648—54 від польсь.-шляхет. загарбників, Д. став адм. центром *Київського полку*. В 1651 польсь.-шляхет. війська, незважаючи на впертий опір, захопили і зруйнували місто. На поч. 1665 Д. визволили учасники нар. повстання під проводом *Демки*. За *Андрусівським перемир'ям* 1667 місто опинилося під владою Польщі. Димерці брали участь у *Поліській повстанні 1702—04*. Після 2-го поділу Польщі (1793) у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу в Д. встановлено в лютому 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (25.VIII 1941—4.XI 1943) в районі села діяли партизан. загони. З 1957 Д. — с-ще міськ. типу.

У селищі з-дні: електромонтажних конструкцій, експериментально-мех. і молочний; пром. комбінат, лігоспззг, виробниче відділення райлігосптехніки, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Три заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 б-ки. У Д. народився історик, архівіст і палеограф І. М. Каманич.

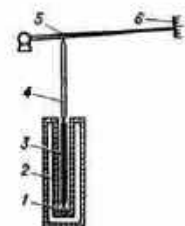
ДИМЕТИЛФОРМАМІД, формілдиметиламін, $(CH_3)_2NCHO$ — безбарвна рухлива рідина; густ. (25°С) 944,5 кг/м³, $t_{пл}$ — 61°С, $t_{кип}$ 153°С. Д. змішується з водою і багатьма органічними розчинниками. Застосовують як розчинник у виробн. поліакрилонітрильного волокна (нітрон, орлон), для виділення *ацетилену* з газових сумішей, розчинення *барвників* при фарбуванні паперу, шкіри, *деревини*, *віскози*, у виробн. *вибухових речовин*.



В. Димитров-Майстора. Селянська дівчина. Близько 1936. Національна художня галерея в Софії.



Диктофон.



Дилатометрія. Схема кварцового дилатометра: 1 — тримач зразка; 2 — нагрівник або холодильник; 3 — зразок; 4 — кварцовий стрижень; 5 — важіль-стрілка; 6 — шкала.

ДИМИТРИЙ РОСТОВСКИЙ (1651—1709) — український і російський письменник, церковний і культурний діяч. Див. *Туттало* Данило Савич.

ДИМИТРОВ Георгій Михайлович (1830). VI 1882, с. Коваченці Перницького округу, Болгарія — 2.VII 1949, Барніха, поблизу Москви; похований у спец. мавзолеї в Софії) — діяч болгарського і міжнарод. комуністичного і робітн. руху. Н. в сім'ї ремісника. За фахом — робітник-друкар. З 1902 — член Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП), з 1903 — очолюваної Д. *Благово* революц. БРСДП [тісних соціалістів, *тісників* (т. с.)]. У 1909—23 — секретар революц. Загально-робітн. синдикального спілки. З 1909 — член ЦК БРСДП (т. с.) [з 1919 — Болг. компартія; БКП (т. с.)]. У 1913—23 — депутат парламенту. За революц. діяльність не раз зазнавав переслідувань. В 1921 — учасник III конгресу Комінтерну й I конгресу Профінтерну, зустрічався з В. І. Леніним; член Виконкому Комінтерну (ВККІ), Центр. ради Профінтерну. Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання* 1923. Заочно засуджений до страти, Д. змушений був емігрувати. В еміграції вів роботу по агрутуванню комуністичного і робітн. руху (член закорд. бюро БКП (т. с.), секретар *Балканської комуністичної федерації*). В 1933 заарештований у Берліні у зв'язку з провокаційним підпалом фашистами рейхстагу. На *Лейпцигському процесі* 1933 звинувачений у злочинах фашизму, закликав трудящих світу до агрутування рядів у боротьбі проти нього. Могутній рух протесту в усьому світі, явна неспроможність обвинувачень змусили фашистів звільнити Д. Рад. Союз надав йому громадянство, й 27.II 1934 він прибув до СРСР. У 1935—43 — ген. секретар ВККІ. В 1937—45 — депутат Верх. Ради СРСР. У роки 2-ї світової війни — організатор нац.-визн. боротьби болгар народу проти фашист. загарибників, керівник *Вітчизняного фронту* Болгарії. 6.XI 1945 Д. повернувся на батьківщину. З 1946 — голова Ради Міністрів, з 1948 — ген. секретар БКП. В НРБ встановлено орден Георгія Димитрова, його ім'ям названо м. Димитровград. Ім'я Д. носить комсомол Болгарії, встановлено Димитровські премії за досягнення в галузі науки, техніки, ліри і мистецтва. В Софії створено будинок-музей Димитрова. В УРСР на честь Д. названо місто Димитров (Донецька обл.), смт Димитрове (Кіровоград. обл.) та ін. Нагороджений орденом Леніна (1945).

Тв.: *Съчинения*, т. 1—14. София, 1931—55; *Избрани произведения*, т. 1—8. София, 1972; *Укр. перекл.* — Народний фронт. К., 1972; *Рос. перекл.* — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1937.

Лит.: Сохань П. С. Пламенный революционер. К., 1969; Георгий Димитров. Пер. с болг. М., 1973.

П. С. Сохань

ДИМИТРОВ Станке (Стефан; псевд. — Марек; 5.II 1889, м. Дупниці, тепер м. Станке Димитров —

26.VIII 1944, Бряньск) — діяч болгарського робітн. руху. З 1904 — член Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів). З 1922 — секретар окружного к-ту Болг. компартії (тісних соціалістів) у м. Дупниці, депутат Нац. зборів. Брав участь у підготовці *Вересневого антифашистського повстання* 1923. В 1925 емігрував до СРСР, вступив у ВКП(б). З 1932 працював у Болг. секторі ВККІ. В 1935—37 перебував нелегально в Болгарії, 1936—37 — секретар ЦК БКП (т. с.). Під час 2-ї світової війни — один з організаторів збройної боротьби болгар народу проти монарх-фашизму. Загинув в авіакастрофі. Нагороджений орденом Леніна (1945).

ДИМИТРОВ (1937—57 — Новий Донбас, до 1972 — Новоекономічне) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Красноармійській міськраді, за 16 км від залізничної ст. Красноармійськ. 59 тис. ж. (1978). Засн. 1911 в зв'язку з будівництвом тут рудника Новоекономічного. Рад. влада встановлено в кін. 1917. З 1965 Д. — місто. Переіменоване на честь діяча болг. і міжнарод. комуністичного і робітн. руху Г. М. *Димитрова*. У Д. — виробниче об'єднання «Красноармійськвугільля», в т. ч. три шахти, центр. збагачувальна ф-ка тощо, три будинки побуту, 12 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 3 профес.-тех. уч-ща, 4 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні. Палац культури, Палац спорту, 2 клуби, кінотеатр, 35 бібліотек. У місті 1925—65 на шахті № 5/6 працював новатор в організації праці на вугільних шахтах двічі Герой Соціалістичної Праці І. І. *Бридько*.

ДИМИТРОВГРАД — місто в Болгарії, на р. *Марица*. 45,2 тис. ж. (1977). Важливий трансп. вузол. Один з центрів Зх.-Маричького буровугільного басейну. Гол. галузі пром-сті: хім. (азотні, фосфорні та ін. добрива), буд. матеріалів. З допомогою СРСР збудовано хім. комбінат, цементний і шиферний з-ди, кілька великих ТЕЦ. Підприємства харч. пром-сті. Музей соціалістичного будівництва. Д. утворений 1947, названий на честь Г. *Димитрова*.

ДИМИТРОВГРАД (до 1972 — Мелекес) — місто обласного підпорядкування Ульянов. обл. РРФСР. Пристань на Куйбишевському водосховищі. Залізнична станція. 106 тис. ж. (1979). З-ди: хім. машинобудування та автоагрегатний; льонокомбінат, комбінат тех. сукон, ф-ки — панчішно-шкарпеткова, нетканих матеріалів. Розвинута харч. пром-сть. Н.-д. ін-т атомних реакторів. Ф-т легкої пром-сті Ульяновського політех. ін-ту, маш.-буд., механіко-технологічний та с.-г. технікум, муз. училище. Утворений 1919. Переіменований на честь Г. *Димитрова*.

ДИМИТРОВЕ — селище міського типу Кіровоград. обл. УРСР, підпорядковане Олександрійській міськраді, за 18 км від залізничної ст. Олександрія. 8,4 тис. ж. (1978). Видобування бурого вугілля (Верболозівський вуг. розріз),

брикетна ф-ка, з-д гірського воєску, ТЕЦ, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Виникло 1947 у зв'язку з освоєнням Семінівсько-Головківського буровугільного родовища, з 1930 має сучасну назву (на честь Г. *Димитрова*). **ДИМИТРОВ-МАЙСТОРА** Владимир (І.П. 1882, с. Фролово, Кюстендильський округ — 29.IX 1960, Софія) — болгарський живописець, нар. художник НРБ (з 1952). Член Болг. компартії з 1946. В 1903—10 навчався в Держ. рисувальному уч-щі в Софії у І. *Михайовича*. Малював картини на теми болг. життя. Твори: «Наречена» (1935), «Селянська дівчина» (бл. 1936), «Сестри» (1936), «Родина» (1938), «Болгарська дівчина» (1952) та ін.

Лит.: Колева Б. Владимир Димитров-Майстора. Пер. с болг. М., 1961.

ДИМІНСЬКИЙ Андрій Іванович (1829, с. Борщівці, тепер Могилів-Подільського р-ну Він. обл. — 14.I 1905) — український фольклорист і етнограф демократичного напрямку. Член Російського геогр. т-ва. Зібрав численні фольклорно-етнографічні матеріали (зб. «Казки та оповідання з Поділля», опубл. 1928). Записані Д. пісні надруковано частково в збірках М. *Драгоманова*, П. *Чубинського* та ін. Багато праць Д. залишилося в рукописі.

О. М. *Новицький*. **ДИМІНСЬКИЙ** Йосип Андрійович (1857 — січень 1893, містечко Лисянка, тепер смт Черкас. обл.) — український фольклорист і етнограф демократичного напрямку. Син А. І. *Димінського*. Д. належать цінні фольклорно-етнографічні записи, які частково використали А. Кримський та ін. Автор віршів укр., рос. і польс. мовами.

ДИМОВ Димитр (25.VI 1909, Ловеч — 1.IV 1966, Бухарест, похований у Софії) — болгарський письменник. Член Болг. компартії з 1946. Літ. діяльність почав 1938 (роман «Поручик Бенц»). У романі «Приречені душі» (1945) укривав реакційну суть католицизму в Іспанії періоду нац.-революц. війни 1936—39. У романі-епосі «Тютюн» (1951; 2-а ред. 1953) зображено життя Болгарії 30—40-х рр., боротьбу робітників проти потонових магнатів. Автор п'єс «Жінки з минулим» (1959), «Винний» (1961), «Перепочинок в Арко Іріс» (1963).

Тв.: *Укр. перекл.* — Перепочинок в Арко Іріс. К., 1972; Тютюн. К., 1975; *Рос. перекл.* — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1977—78. Лит.: Захаржевська В. О. Димитр Димов. К., 1978.

ДИМОРФАНТ, білий горіх (*Калоранах septemlobum*) — дерево роду аралієвих. Ростає в мішаних і широколистяних лісах Сх. Азії; в СРСР — у пд. частині Примор'я, на Сахаліні й Курильських о-вах. Неогеновий релікт. Вис. до 30 м, стовбур стрункий, до 0,6 м у діаметрі. Кора на молодих гілках світло-сіра, на старих — темно-коричнева. Молоді стовбури густо вкриті великими плоскими шипами. Крона густа. Листки 5—7-ло-



В. І. Димітський.



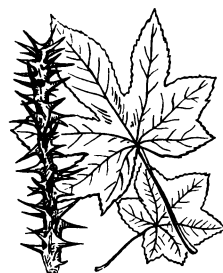
Г. М. Димитров.



А. І. Димінський.



Д. Димов



Диморфанти.
Частина стебла й листки

патеві довгочерешкові. Квітки дрібні, білі, зібрані в кулясті суцвіття. Плоди чорні, ягодоподібні. Має цінну деревину світло-жовтого кольору з золотистим відтінком («білий горіх»), що використовується як буд. матеріал. З насіння одержують зелену фарбу. Декоративне світлолюбне дерево.

ДИМОРФІЗМ (від грец. *δῖς* — двічі і *μορφή* — форма) — наявність у одного виду рослин чи тварин двох відмінних форм, які, проте, живуть у тій самій місцевості. Д. — окремий випадок *поліморфізму*. Розрізняють статевої і екологічної Д. При статевому у Д. жіночі особини за морфологією ознаками відрізняються від чоловічих. Так, у конопель квітки чоловічих особин (плоскокрілі) зібрані в гіллясті, а жіночих (матірки) — в шишуваті волоті. Достигають вони в різний час. Самці жука-олеля (*Lucanus cervus*) більші за самок і мають дуже розвинені верхні щелепи; самки шовкопряда-недопарки (*Porthetia dispar*) значно більші за самців і інакше забарвлені. Д. може проявлятися і при зміні поколінь. Напр., у гідроїдів статеве покоління — *медузи*, нестатеве — *поліпи*. З видів екологічного Д. найвідомішим є сезонний Д., при якому в одного виду організмів у різні пори року з'являються різні відмінні форми. Напр., *имаго* і *ізоподи* безкрилої (*Philachytra artega*) весняного покоління безкрилі, літнього — крилаті. Д. може бути зумовлений і характером життя. Напр., рибоїдні і моллюскоїдні форми м'якошкірих черепах роду *Амуда* мають різної будови щелепи. О. П. Криштал.

ДИМШИЦЬ Веніамін Еммануїлович [н. 15 (28). IX 1910, Феодосія] — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1937. Н. в сім'ї службовця. В 1945 закінчив Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана. В 1931—50 працював на будівництві металург. з-дів: Кузнецького, «Азовсталь», Криворізького, Магнітогорського, Запорізького. В 1950—57 — на відповідальних посадах у рад. органах. У 1957—59 — гол. інженер будівництва Бхілайського металург. з-ду в Індії. В 1959—62 — нач. відділу, перший заст. голови Держплану СРСР, міністр СРСР. З 1962 — заст. голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1962 — голова Держплану СРСР, 1962—65 — голова Раднаргоспу СРСР, 1965 — 76 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР з матеріально-тех. постачання. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1950.

ДИНА (від грец. *δύναμις* — сила), дин, дуп — одиниця сили в СГС системі одиниць, дорівнює силі, яка масі 1 г надає прискорення 1 см/с². 1 дин = 10⁻⁵ Н (див. *Ньютон*).

ДИНАМІК (від грец. *δυναμικός* — сильний) — поширена коротка назва *електродинамічного гучномовця*.

ДИНАМІКА (від грец. *δύναμις* — сильний, *κίνησις* — сила) — розділ *механіки*, який вивчає рух матеріальних тіл залежно від прикладених до них сил. Прямим задачею Д. полягає у визначенні руху за заданими силами, обернена — в знаходженні прикладених сил за відомим рухом. Звичайно під Д. розуміють т. з. класичну Д., яка вивчає рух будь-яких матеріальних тіл зі швидкостями, набагато меншими за швидкість світла. Залежно від властивостей об'єкта, рух якого вивчають, Д. поділяють на Д. матеріальних точок, Д. системи матеріальних точок, Д. тіла змінної маси, Д. пружного і пластичного деформованого тіла, Д. рідин і газів (див. *Аеродинаміка*, *Газова динаміка*, *Гідродинаміка*). Осн. закони динаміки сформулював І. Ньютон 1686 (див. *Ньютона закони механіки*). Рух матеріальних точок і систем у Д. досліджують за допомогою *диференціальних рівнянь* руху, які в заг. випадку можна одержати на основі законів Ньютона, або за допомогою *варіаційних принципів механіки*. Розв'язування окремих задач Д. спрощується при використанні заг. теорем Д., які встановлюють залежність між характеристиками або мірами руху і мірами діяння сил. Виділяють 3 заг. теореми Д. 1) Теорема про зміну кількості руху (*імпульсу*): зміна кількості руху матеріальної системи за будь-який проміжок часу дорівнює сумі імпульсів усіх діючих на неї зовн. сил. Наслідком цієї теореми є теорема про рух центра мас системи: центр мас системи рухається так, ніби в ньому зосереджена вся маса системи й до нього прикладено всі зовн. сили. 2) Теорема про зміну моменту кількості руху: похідна за часом від суми моментів кількості руху системи відносно будь-якого нерухомого центра дорівнює сумі моментів діючих зовн. сил відносно цього ж центра. 3) Теорема про зміну *кінетичної енергії* системи: зміна кінетичної енергії системи при будь-якому переміщенні дорівнює сумі робіт усіх зовн. і внутр. сил на цьому переміщенні.

Система, рух точок якої обмежений деякими умовами (в'язями), буде невідомою. Якщо визначити конфігурацію такої системи за допомогою незалежних між собою узагальнених координат, то при голономних (геом. і інтегровних кінематичних) в'язях *механічних* можна одержати *Лагранжа рівняння* 1-го або 2-го роду. Коли за змінні взяті величини, що визначають стан системи (узагальнені координати та імпульси або їхні функції), можна одержати канонічні рівняння Д. (рівняння Гамільтона). При неголономних (неінтегровних) в'язях для дослідження руху застосовують рівняння Лагранжа 2-го роду з невизначеними множниками, рівняння Аппеля, Чаплігіна тощо. Не всі стани мех. системи, які відповідають математично строгому розв'язанню рівнянь Д. (внаслідок малих збурень у системі, які не враховуються в рівняннях руху та

в початкових умовах), бувають в дійсності. Дослідженням впливу збурень на стан системи займається теорія стійкості руху, розроблена в заг. вигляді О. М. Ланцювим та його послідовниками. Крім заг. методів дослідження руху, Д. розглядає й ряд специфічних задач: теорію *гіроскопів*, теорію мех. коливань тощо.

Літ. див. до ст. *Механіка*.

В. А. Лазарян.

ДИНАМІКА в музиці — сукупність градацій гучності звучання; один із засобів муз. виразності. Осн. види ступенів гучності: *піаніссімо* (*pianissimo*, pp) — дуже тихо; *піано* (*piano*, p) — тихо, менше піано (*mezzo piano*, mp) — помірно тихо; *меццо форте* (*mezzo forte*, mf) — помірно голосно, *форте* (*forte*, f) — голосно, *фортіссімо* (*fortissimo*, ff) — дуже голосно. Поступове посилення звучання — *крешендо* (*crescendo*, знак <), послаблення — *дімінундо* (*diminuendo*, знак >). Різке динамічне виділення звуку або акорду позначається терміном *сфорцандо* (*sforzando*), різноманітними акцентами, словесними визначеннями. Д. З. Мазена.

ДИНАМІКА МАШИН І МЕХАНІЗМІВ — галузь знань про рух машин і механізмів з урахуванням сил, що діють на них; розділ *машин і механізмів теорії*. Основні задачі Д. м. і м.: вивчення впливу зовн. сил, сил тяжіння, сил *тертя* та сил *інерції* на ланки машини (механізму) і встановлення способів зменшення динамічних навантажень, що виникають під час їхнього руху; вивчення режимів руху машин і механізмів під впливом сил, прикладених до їхніх ланок, і встановлення способів, що забезпечують потрібні режими руху. Розв'язуючи першу задачу, вважають за відомі зовн. сили й закони руху ланок. У розрахунках вдаються до методу *кінематостатики механізмів*, за яким способом послідовних наближень визначають близькі до справжніх реакції в кінематичних парах (з'єднанні двох стичних ланок, що допускає їхній відносний рух). Значення реакцій використовують у подальших розрахунках ланок на міцність. При нерівномірному русі ланок у кінематичних парах виникають додаткові динамічні навантаження, які призводять до вібрації ланок, фундаментів тощо. Уникають її раціональним підбиранням мас ланок (зрівноваженням мас механізму). Розв'язуючи другу задачу, використовують метод введення сил і мас, за яким усі сили і маси вважають прикладеними до однієї ланки — ланки зведення. Розв'язавши рівняння руху і визначивши закон руху ланки зведення, вибирають оптимальне співвідношення сил, мас і швидкостей, яке забезпечує належний режим руху машини (механізму). Якщо, напр., періодичні коливання швидкості ланки зведення, зумовлені періодичною зміною зовн. сил, перевищують допустимі, в машину вводять додаткову деталь — *маховик*, що зменшує амплітуду коливань. У разі неперіодичних коливань, що виникають через

вишадкову зміну зовн. сил, використовують регулятори. Д. м. і м. пов'язана з *отормом матеріалів*, теорією пружності, теорією коливальних, аналітичною механікою та ін. Див. також *Динаміка споруд*.

Лит.: Кореняко А. С. Теорія механізмів і машин. К., 1976.

Г. М. Овсінко.

ДИНАМІКА ПІДЗЕМНИХ ВОД — галузь гідрогеології, що вивчає рух підземних вод у гірських породах. Неоднорідність порід ускладнює режим руху цих вод, внаслідок чого він відрізняється від руху, властивого відкритим водоотокам (на поверхні Землі). Користуючись методами *гідраліки* та *гідромеханіки*, Д. п. в. дає змогу визначати й прогнозувати швидкість руху, *дебіт*, зміну рівнів і напорів підземних вод у різноманітних природних умовах та в умовах штучних водозаборів, гірничих виробок і гідротехнічних споруд.

А. Є. Бабиченко.

ДИНАМІКА РАКЕТ, ракетодинаміка — наука про закони руху ракет у просторі. Теор. основи Д. р. закладено в кін. 19 — на поч. 20 ст. у працях рос. вчених К. Е. Цюлковського, І. В. Мещерського та ін. Дальшого розвитку Д. р. набула в працях С. П. Корольова, Р. Ено-Пелітрі, Р. Годдарда та ін. Особливість руху ракети полягає в тому, що під час польоту її маса змінюється внаслідок згоряння *ракетного палива*. Для забезпечення польоту ракети за заданим законом необхідно мати змогу змінювати в польоті швидкість руху її *центра мас* та орієнтацію осей у просторі. Для цього використовують повітряні й газові рулі, допоміжні *ракетні двигуни* та ін. пристрої керування. В Д. р. виділяють такі розділи: створення теор. основ розв'язування траєкторних задач; вивчення питань стійкості ракет, можливості маневрування й керуваності; експериментальне вивчення й дослідження руху ракет. Рух ракети як пружного тіла змінної маси описується рівняннями сил, що визначають рух центра мас під дією зовн. сил; рівняннями моментів, що визначають обертання навколо центра мас під дією зовн. моментів, а також рівняннями пружних деформацій, що визначають деформацію конструкції під впливом прикладеного навантаження. Задачі визначення траєкторій руху базуються, в основному, на застосуванні рівнянь сил, а в задачах стійкості й керуваності використовують рівняння сил, моментів і пружних деформацій. Якщо ракету вважати твердим тілом змінної маси, то рівняння пружних деформацій не розглядають. У цьому випадку рівняння руху ракети для довільного, але фіксованого моменту часу t мають вигляд:

$$m\ddot{\mathbf{r}} = \mathbf{F} \quad (1), \quad \dot{\mathbf{K}}_s = \mathbf{M} \quad (2),$$

де m — маса фіктивного твердого тіла, рівна масі ракети в момент t , \mathbf{r} — абсолютне прискорення центра мас ракети, \mathbf{F} — сума всіх сил, прикладених до ракети; \mathbf{K}_s — похідна кінетичного моменту фік-

тивного твердого тіла відносно його центра мас, \mathbf{M} — сума моментів відносно центра мас сил, що діють на ракету. Рівняння (1) і (2) — система динамічних рівнянь просторового руху ракети. Крім цієї системи, розглядають і кінематичні рівняння, що зв'язують переміщення і зміну орієнтації ракети в просторі з її поступальними й кутовими швидкостями. Кінематичне рівняння руху центра мас ракети у векторній формі має вигляд:

$$\dot{\mathbf{r}}_s = \mathbf{V}_s \quad (3),$$

де \mathbf{r}_s і \mathbf{V}_s — радіус-вектор і вектор швидкості центра мас відносно певної системи відліку. Кінематичне рівняння обертального руху у векторній формі:

$$\dot{\boldsymbol{\omega}} = \dot{\boldsymbol{\psi}} + \boldsymbol{\omega} \times \boldsymbol{\psi} \quad (4),$$

де $\boldsymbol{\omega}$ — вектор кутової швидкості ракети, $\boldsymbol{\psi}$, $\boldsymbol{\omega}$ — відповідно кути рихання, тантажу та крену.

Для розв'язування задач Д. р. застосовують *електронні обчислювальні машини*, використовуючи теорію імовірнісних процесів, *варіаційне числення* тощо.

Лит.: Абгарян К. А., Рапопорт И. М. Динаміка ракет. М., 1969; Горбатенко С. А. [та ін.]. Механіка польоту. М., 1969; Лебедев А. А., Чернобровкин Л. С. Динаміка польоту. М., 1973.

Г. І. Андренко.

ДИНАМІКА СПОРУД, теорія коливальних споруд — наука про методи розрахунку споруд та їхніх елементів, що зазнають *коливальних* при зовнішніх динамічних діях; розділ *будівельної механіки*. Пов'язана з *статикою споруд* і заг. теорією коливальних. У Д. с. розрізняють експериментальні й теоретичні методи розрахунку. Експериментальними методами, використовуючи дослідні в натурі й на моделях, досліджують динамічні навантаження (сейсмічні та вітрові коливання, ударну дію рухомих тіл, *вибухи*, *вібрації* тощо), визначають динамічні характеристики матеріалів і конструкцій (динамічний модуль пружності, границю витривалості, границю міцності й міцності при значних швидкостях деформування, внутр. тертя та ін.), перевіряють надійність розрахункових схем споруд. Теоретичними методами, враховуючи експериментальні дослідження, визначають амплітуди вимушених коливальних (переміщень, внутр. зусиль і напружень), що виникають у споруді від динамічного навантаження, а також частоту і форму власних (вільних) коливальних споруд. Розрахункові значення коливальних порівнюють з допустимими, зумовленими вимогами міцності й стійкості споруд, а також необхідності запобігти шкідливому впливові коливальних (від вібрації) на здоров'я людини й певні виробн. процеси. Розроблені на основі методів Д. с. динамічний розрахунок дає змогу забезпечувати з мінімальною витратою матеріалів надійність і довговічність споруд.

Лит.: Дарков А. В. [та ін.]. Строительная механика. М., 1976.

Г. В. Ісаханов.

ДИНАМІТИ (франц. dynamites, від грец. *δύναμις* — сила) — пластичні вибухові суміші на основі *нітрогліцерину* сильною розро-

шуальної дії. Спосіб застосування нітрогліцерину як вибухової речовини вперше розробили (1853—54) рос. військовий інженер В. Ф. Петрушевський (1829—91) та М. М. Зінін. Їхні роботи використав А.-Б. Нобель для пром. виробн. Д. (1863). До складу Д. входять: нітрогліцерин (15—90%), желатинований нітроцелюлозою (до 10%), нітрогліколи, нітрат натрію або нітрат калію чи нітрат амонію, пористі речовини, напр. деревне борошно тощо. З одержаної пластичної маси виготовляють патрони у формі циліндрів, вміщених у паперові гільзи. *Вибух* Д., як і інших бризантних вибухових речовин, відбувається внаслідок *детонації*. Д. дуже чутливі до ударів, тертя, полум'я. В СРСР Д. майже не використовують, їх замінюють вибуховими сумішами на основі нітрату амонію (амоніти, детоніти, ігданіти тощо).

В. Л. Павлов.

ДИНАМІЧНА ГЕОЛОГІЯ, фізична геологія — галузь *геології*, що вивчає процеси, які відбуваються в надрах Землі та на її поверхні. *Ендегенні процеси* (фазові перетворення речовини Землі, переміщення розплавів гірських порід та ін.) проявляються в різних типах тектонічних рухів, що зумовлюють утворення нерівностей земної поверхні. Заг. результатом *екзогенних процесів* (*вищипування* гірських порід, перенесення продуктів руйнування їх водою, льодом, вітром) є виведення нерівностей. Осн. енерг. джерела ендегенних процесів — внутр. тепло Землі і гравітація, екзогенних — гравітація та промениста енергія Сонця. Д. г. доводить діалектичний взаємозв'язок усіх геол. явищ і процесів на земній кулі, розкриває їхні безперервні зміни і розвиток. Дослідження закономірностей ендегенних та екзогенних процесів і їхніх наслідків має велике практичне значення, зокрема для з'ясування умов утворення родовищ корисних копалин, вивчення напрямів ефективної боротьби з *ерозією ґрунтів*, *зсувами*, обвалами тощо.

Лит.: Субботин С. И., Наумчик Г. Л., Рахимова И. Ш. Мантия Земли и тектогенез. К., 1968; Бондарчук В. Г. Очерки по региональной тектогенезу. К., 1972; Серпухов В. И. [та ін.]. Курс общей геологии. Л., 1976.

В. Г. Гутерман.

ДИНАМІЧНА МІЦНІСТЬ матеріалів і конструкцій — властивість матеріалів і конструкцій чинити в певних межах опір руйнуванню або помітній зміні форми від дії динамічних навантажень. Характеристикою Д. м. при повторно-змінних навантаженнях є границя витривалості (втомлюваності) матеріалу, величина якої менша за величину статичної міцності. В разі удару Д. м. характеризується величиною макс. неруйнівного напруження, що виникає у співударних тілах (може бути вища за величину статичної міцності), а також *ударною в'язкістю*. Наявність конструктивно-технологічних концентраторів напружень (отворів, різких переходів форм, місць з неоднорідною струк-



В. Е. Димшин.



О. М. Димник.

ДИНАМІЧНА
ПСИХОЛОГІЯ

турою матеріалу) значно знижує Д. м. елементів конструкцій.

Г. В. Ісаханов.

ДИНАМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — узагальнена назва різних напрямів психології, що розглядають психіку як цілісний внутрішній процес. Термін «динамічна психологія» вперше застосував 1918 амер. психолог Р. Вудвортс для позначення нового напрямку, який виник під впливом волонтаристської концепції У. Джемса. Представники Д. п. розробили динамічний підхід до ряду психічних явищ, які раніше трактувалися як статичні. Вони розглядали реакції організму на зовн. подразник, як складний процес, детермінований внутр. активністю організму, його потребами, які забезпечують вибірково чутливість організму до стимулів оточення. Пізніше термін «динамічна психологія» почали застосовувати для позначення різних напрямів, що розглядають передусім динамічний аспект психіки — спонукальні мотиви, інтереси, потреби тощо. Д. п. торкається питання про рушійні сили поведінки людини, про «душевну енергію», як трактує як результат дії несвідомих психічних сил. До Д. п. відносять психоаналіз З. Фрейда, гормічну психологію, глибинну психологію, деякі напрямки гештальтпсихології (зокрема теорію динамічного психічного поля К. Левіна), необихеоризм, теорію інстинктів (К. Лоренц). Д. п. включає й концепції психології особистості, що розглядають особистість як таку, що розвивається сама по собі (Г. Олпорт, Т. Мерфі, А. Маслоу) у відношенні від соціально-істор. умов.

С. Д. Максименко.

ДИНАМІЧНИЙ СТЕРЕОТИП — порівняно стійка система тимчасових умовнорефлекторних зв'язків у корі головного мозку. Див. *Стереотип динамічний*.

«ДИНАМО» — найстаріше в СРСР фізкультурно-спортивне т-во. Першу організацію «Д.» створено 1923 в Москві з ініціативи Ф. Е. Дзержинського. З самого початку «Д.» займає провідні позиції щодо організації фізкульт. масової і спорт. роботи. Підприємства т-ва були піонерами у випуску вітчизн. спорт. знаряддя. Т-во «Д.» стало ініціатором тренування юних спортсменів. В «Д.» культивується понад 50 видів спорту і спортивно-тех. справ. У спорт. орг-ціях т-ва в УРСР найпоширеніші стрілецький спорт, легка атлетика, плавання, боротьба, футбол. Спортсмени «Д.» зробили значний внесок у досягнення рад. команд на чемпіонатах Європи і світу та в Олімпійських іграх. Зокрема, 89 спортсменів т-ва за період 1952—76 були переможцями, а 46 спортсменів динамівських орг-цій УРСР — переможцями і призерми Олімпійських ігор, з них найвищі олімпійські нагороди завоювали М. Авілов, Я. Железняк, В. Семенець (велоспорт), О. Баркалов (водне поло), К. Куришко, Н. Климова (баскетбол), С. Новиков, С. Нагірний (веслування на байдарках), П. Король (важка атлетика). Динамівці, що брали участь в Олімпій-

ських іграх у складі команди СРСР, завоювали 306 медалей, з них 98 золотих. На 1 січня 1979 серед укр. спортсменів-динамівців було 66 засл. майстрів спорту СРСР, 28 засл. тренерів СРСР. Найкращі укр. команди «Д.» — футбольна («Д.» Київ — володар Кубка європ. чемпіонів та Суперкубка Європи, 1975; чемпіон СРСР — 1961, 1966—68, 1971, 1974, 1975, 1977; володар Кубка СРСР — 1954, 1964, 1966, 1974, 1978), збірні команди з дзю-до і самбо, плавання і водного поло, веслування. Керівництво т-вом здійснюється Всесоюзною радою, респ. і обл. організаціями. В 1937 «Д.» нагороджено орденом Леніна.

Ю. М. Теннер.

ДИНАМОМЕТАМОРФІЗМ (від грец. δύναμις — сила і метаморфізм) — структурні і деякою мірою мінеральні перетворення гірських порід у земній корі, один із видів метаморфізму. Гол. фактор Д. — тиск, що виникає внаслідок тектонічних рухів (динамічний) і від дії ваги гірських порід (динамостатичний). Залежно від величини тиску Д. проявляється в частковій чи повній перекристалізації порід, іноді з утворенням нових мінералів, або з мех. руйнування їх. Д. відбувається гол. чин. у верхніх структурних зонах. На Україні гірські породи — продукти Д. (кристалічні сланці та ін.) поширені в межах Українського щита, Карпат, Кримських гір та ін. районів. Р. І. Сіроштан.

ДИНАМОМЕТР (від грец. δύναμις — сила і μέτρον — вимірюю), силонір — прилад, яким вимірюють величину сили. Розрізняють Д. тягові — для вимірювання однієї сили (тяги) і обертові — для вимірювання пари сил (обертового моменту). Крім того, Д. поділяють на зразкові і робочі (заг. призначення, спеціальні); переносні і стаціонарні; механічні (пружинні, важільні), гідравлічні, електричні та ін. Осн. частинами Д. (мал.) є силова ланка (пружинний елемент), що деформується під дією сили, і відліковий пристрій, який реєструє вимірюване зусилля. За допомогою Д. вимірюють зусилля від кількох ньютонів до 1 МН. Застосовують Д. при випробуваннях та експлуатації машин, для вимірювання сили різання або моментів сил, що виникають при роботі металів, м'язової сили тощо. Д. з пишучим пристроєм наз. динамографом, з лічильним або вказуючим пристроєм — роботоміром або імпульсметром. Невеликі зусилля в приладах і мех. системах вимірюють графометром.

ДИНАМОМЕТРИЧНЕ КОЛЕСО — пристрій, яким вимірюють тягове або гальмове зусилля на колесах автомобіля. Являє собою колесо з мех. (пружинним), гідравл. або електр. датчиком і записуючим пристроєм. Д. к. можна встановлювати замість звичайного колеса автомобіля.

ДИНАР (від лат. denarius — денарій) — 1) Старовинна золота монета крній мусульманського Сходу. 2) Розмінна монета Ірану, дорівнює 1/100 ріала. 3) Грошова

однина Йорданії, поділяється на 1000 філсів. Введена з 1.VII 1950. Один Д. йорданський дорівнює 2,955 долара США (1976). 4) Грошова однина Іраку, поділяється на 1000 філсів. Введена з 1.IV 1932. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. іракський дорівнює 2,27 крб. 5) Грошова однина Югославії, поділяється на 100 пара. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. югославських дорівнюють 3,56 крб. 6) Грошова однина Тунісу, поділяється на 1000 мілімі. Введена з 1.XI 1958. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. туніський дорівнює 1,68 крб. 7) Грошова однина Кувейту, поділяється на 1000 філсів. Введена з 1.IV 1961. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. кувейтський дорівнює 2,40 крб. 8) Грошова однина Алжирської Народної Демократичної Республіки, поділяється на 100 сантимі. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. алжирських дорівнюють 17,57 крб. 9) Грошова однина Народної Демократичної Республіки Йемен, поділяється на 1000 філсів. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. йеменський дорівнює 1,94 крб.

ДИНАРСЬКЕ НАГІР'Я — на Балканському п-ові, в Югославії й частково Албанії. Довж. бл. 650 км, шир. до 230 км. Вис. до 2692 м, г. Бєрція. Зх. частина складається з папаяків, дуже поширених карст; східна — зі сланців і пісковиків. Родовища заліз. руди, марганцю, сурми, хрому та ін. На Зх. переважають чагарникові зарості, на Сх. — ліси (дуб, бук, сосна). Розвинуті тваринництво (на Зх.) й землеробство (на Сх.). На Д. п. — нар. парки Дурмитор, Плитвицькі озера та ін.

ДИНАРСЬКИЙ АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ТИП — один з антропологічних типів (балканський варіант) балкано-кавказької раси, що входить до складу великої європейської раси. В 1902 франц. антрополог Й. Денікер визначив динарську, або адриатичну, расу з підадриатичним варіантом. Рад. антропологи виділення динарської раси вважають безпідставним, оскільки її ознаки повністю вкладаються в комплекс ознак європейської раси. Для Д. а. т. властивий високий зріст (168—173 см), брахікефалія, темне вите або пряме волосся, сильний розвиток третинного волосяного покриву, високе й вузьке обличчя, темні очі, прямий виступаючий ніс. Д. а. т. дуже поширений серед населення сх. узбережжя Адриатичного м., пн.-зх. частини Балканського п-ва, Тіролю, серед багатьох етнічних груп Югославії (чорногорці, серби, македонці, пн. албанці). Риси Д. а. т. помітні й серед прикарпатсько-слов'янського населення, серед чехів, словаків, українців Карпат. Г. П. Зиневич.

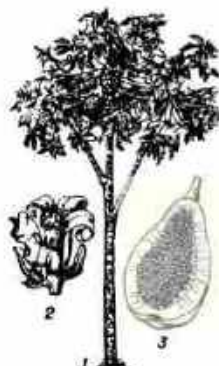
ДИНАС [від назви скелі Дінас в Уельсі (Великобританія)] — вивальний вогнепневний матеріал, що складається переважно з кремнізем (понад 93%). Виготовляють Д. з подрібнених кварцових порід



Динамометр пружинний робочий:
1 — захват-ручка для прикладання зусилля;
2 — корпус із пружинним елементом;
3 — циферблат.



Динго



Динне дерево папая:
1 — загальний вигляд;
2 — квітка;
3 — плід у розрізі.

(кварцитів, кварцу та ін.), вогнетривкість яких не менша за 1750°С, а також вапняної або ін. в'язучої речовини (2—3%) та добавок (напр., сульфітно-спиртової барди, розчинного скла). Міцність на стиск Д. 15—50 МПа, густина 2,3—2,5 г/см³, вогнетривкість 1680—1730°С, пористість 8—12%. Вводячи в суміш вигоряючі добавки (антрацит, коксик), одержують легковагий Д. з пористістю понад 50%. До спец. видів Д. належать динасохроміт, динасоциркон та динасокарборунд. Д. використовують при спорудженні маренівських, коксових, скловарних та ін. пром. печей.

ДИНАСТІЯ (грец. δυναστεία — влада, панування) — 1) Ряд монархів з одного й того самого роду (сім'ї), які змінюють один одного на троні за правом успадкування (напр., Романови в Росії, Ягеллони в Польщі, Габсбурги в Австро-Угорщині та ін.). 2) Період — кілька поколінь однієї родини — видатних майстрів певної справи (робіт). Д., хліборобська Д. тощо.

ДИНГО (*Canis dingo*) — ссавець родини *собачих*. Поширений в Австралії, де є єдиним представником ряду *лихих звірів*. Довж. тіла 90—110 см, голова велика, морда тупа. Забарвлення переважно руде, трапляються чорні, білі й плямисті Д. Полос вухи або сморок. У виплоді 4—6 щенят. Завдає великої шкоди, знищуючи багато пром. і свійських тварин, особливо овець. Д. вважають зди́кавими свійським собакою, завезеним з о-вів Малайського архіпелагу.

ДИНКА (самоназва — дженг) — народ, який живе в пд. частині Республіки Судан. Заг. чисельність — 1,9 млн. чол. (1977, оцінка). Мова належить до пн.-зх. групи *ніло-сахарських мов*. Більшість Д. зберігає давні місцеві вірування, частина — християни. Осн. заняття — скотарство, а також мотичне землеробство. Незначна частина працює на плантаціях і в промисловості.

ДИННЕ ДЕРЕВО (*Carica*) — рід дерев з родини *папаясових*. Бл. 40 видів, що ростуть переважно в тропічній смузі Америки. Найпошир. Д. д. папая (*C. papaya*) вис. 4—6 м; відоме лише в культурі. Стовбур мало гіллястий, на його верхівці зібрані пучками великі, довгочерешкові, пальчасторозсічені листки. Квіткі жовтувато-білі, чоловічі — у волотевидних суцвіт'ях, жіночі — сидять безпосередньо на стеблах; поряд з одноставними квітками іноді розвиваються й двостатеві. Плоди їстівні, формою і будовою схожі на диню; містять пепсиноподібну речовину — папайн, що розщеплює білки. Папайн сприяє травленню, викликає швидкий ріст ушкоджених тканин; застосовується в медицині для лікування ран і при шлункових захворюваннях, а також у косметичці.

ДИННИК Олександр Миколайович [19 (31).І. 1876, Ставрополь — 22.ІХ. 1950, Київ] — рад. вчений у галузі механіки й теорії пружності, акад. АН УРСР (з 1929),

акад. АН СРСР (з 1946), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1943). Закінчив (1899) Київ. ун-т. Викладав у вузах Києва, Новочеркаська, Дніпропетровська та ін. З 1941 — керівник відділу теорії пружності Ін-ту гірничої механіки АН УРСР (з 1946 — відділ у складі Ін-ту механіки АН УРСР). Д. — засновник наук. школи з теорії пружності на Україні. Осн. праці присвячені дослідженню арок, стрижнів та ін. елементів споруд, вивченню стійкості і коливань пластин, мембран і оболонок, розробленню теорій анізотропного середовища, шахтних підйомних канатів, гіричного тиску тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 349.

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. К., 1952—56.

Лит.: Гришкова Н. П., Георгиевская В. В., Александр Николаевич Динник. К., 1956.

ДИНОЗАВРИ (*Dinosauria*) — надряд викопних мезозойських плазунів підкласу *архозаврів*. Були представлені переважно велетенськими, рідше дрібними (завдовжки до 1 — понад 30 м, масою до 40 т) тваринами. Більшість рослиноїдних Д. мало захисні пристосування (кісткові панцирі, шипи, роги тощо). Д. поділяють на 2 ряди: *ящерицоподібні* — хижи (двоногі целурозаври, карнозаври) і рослиноїдні (чотириногі бронтозаври, диплодок та ін.) форми та *птахоподібні* — виключно рослиноїдні форми (двоногі *ігуанодонтів* та ін. і чотириногі *стегозаври, анкілозаври, цератопси*). Викопні рештки Д. трапляються на всіх материках; в СРСР — гол. чин. на тер. Казахстану, а також Таджикистану, Киргизії, України (в крейдяних відкладах Криму). Вивчення Д. має значення для з'ясування питань еволюції хребетних.

ДИНОЦЕРАТИ (*Dinocera*) — ряд викопних архайчних копитних *ссавців*. Існували в палеоцені й еоцені епохи палеогенового періоду в Пн. Америці й Азії. Серед Д. були форми, різні за розмірами, — від невеликих, менших за татіра (див. *Татіроп*), до дуже великих, висота яких у холці перевищувала 2 м. Череп деяких пізніх Д. мав рогоподібні вирости (до 3 пар) або великі здуття на носовій частині. Головний мозок дуже малий. Будова зубів Д. протягом їхнього розвитку змінювалася у бік пристосування до рослиноїдного типу живлення. Виникли Д., ймовірно, від комахоїдних *ссавців*.

ДИНЯ (*Melo*) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *гарбузових*. Стебло довге, лазає, з черговими опушеними листками на довгих черешках і вусиками в пазухах листків. Квіткі одноставні, рідше двостатеві, комахозапильні. Плід — багатонасінна несправжня ягода (гарбузина) різної форми, жовтого або зеленкуватого кольору масою 1—3 кг. Д. походить з Серед. і Малої Азії. В роді *Melo* виділяють 15 видів (за ін. джерелами — сортотипів). До найкращих за якістю плодів

культур. видів Д. належать *M. chandalas* — найскороспіліші Д., з соковитим середньокустистим м'якушем; *M. adapa* — середньоспілі, середньосолодкі; *M. cantalupa* — середньоспілі, зі щільним, ароматним м'якушем. Більшість сортів Д. на Україні належать до виду *M. adapa*. У культурі Д. найпошир. в Китаї, Індії, Пд. Європі, США. В СРСР її культивують у Казахстані, республіках Серед. Азії, Нижньому Поволжі, на Кавказі, в Молдавії, на Україні — переважно в районах Степу. М'якуш її плодів багатий на цукри (7—18%), вітамін С (11—40 мг%), пектини, фолієву к-ту тощо. Споживають плоди свіжими і в'яленими; з них виготовляють динний мед (бекмес), повидло, варення, цукати тощо. Насіння містить харчову олію. Урожайність до 100—150 ц/га, в передових г-вах Степу — до 350 ц/га. На Україні поширені такі сорти Д.: у Степу — Українка 320, Колгоспниця 593, Подарунок 4, Лівадія, Керченська 4, Козачка 244; в Лісостепу та Поліссі — Харківська рання, Новинка Дону, Колгоспниця 593.

Лит.: Чернетченко В. С. Кавуни, дини, гарбузи. К., 1954; Справочник по овощеводству и бахчеводству. Донецьк, 1971; Баштанництво. К., 1972.

Д. Б. Лук'яненко.

ДИПІНТИ (італ. dipinti — розписані, розмальовані) — написи фарбою на різних давніх речах (здебільшого — керамічному посуді), які в *епіграфіці* й *палеографії* відрізняють від *графіті* й вирізьблених на камені лапідарних написів. Численні Д. знаходять на Пд. Україні, зокрема на посудинах античної епохи (римських *амфорах* перших ст. н. е.).

ДИПІРАМІДА (від грец. δίς — двічі й *піраміда*) — *многогранник*, складений з двох однакових пірамід, що мають спільну основу; проста форма в кристалографії. Залежно від форми цієї основи розрізняють Д. тригональні (в основі — трикутник), тетрагональні (мал.), ромбичні та інші.

ДИПЛЕВРУЛА (від грец. δίς — двічі та *πλευρά* — сторона, бік) — двобічносиметрична (білатеральна) личинка *голкошкірих*. Д. шляхом складного *метаморфозу* перетворюється на другу личинкову стадію, яка в різних класах *голкошкірих* різна, зокрема у морських зірок — біпінарія, у голотурій — аурикулярія, у морських іжаків — ехіноплютеус, у офіур — офіоплютеус. Всі вони зберігають білатеральну симетрію. Ід. с. 352.

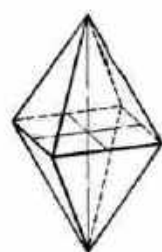
ДИПЛОДІОЗИ — хвороби рослин, спричинювані паразитичними грибами з роду *Diplodia*, що належать до групи т. з. *незавершених грибів*. На Україні поширені Д. винограду, конопелі і кукурудзи. При Д. винограду на плодах з'являються чорні чи бурі плями, ягоди темніють, набуваючи майже чорного з синюватим відтінком забарвлення. Заходи боротьби. Обприскування 1%-ною бордоською рідиною, яке за 20—30 днів до збирання врожаю припиняють. Збираючи врожай,



Динозаври:
1 — анкілозавр;
2 — стегозавр;
3 — тарбозавр.



Диня:
1 — частина гудини;
2 — маточкова квітка;
3 — тичинкова квітка;
4 — плід.



Тетрагональна дипіраміда.

уражені грона знищують. Д. конопель характеризується появою на стеблах (наприкінці вегетації) плям, на яких розсіяні чорні крапчасті пікніди. Заходи боротьби. Знищення залишків урожаю. При Д. кукурудзи уражуються качани, стебла, листя та корені. На качанах з нижнього кінця утворюється суцільний ватоподібний наліт міцелію (*грибниці*) гриба. На стеблах ураження виникають переважно на нижніх вузлах і часто спричиняють переломи їх. На листках утворюються видовжені пурпурні чи коричневі плями. Заходи боротьби. Протруювання зерна, просушування качанів та протруювання їх *фунгіцидами*. Знищення решток врожаю, глибока оранка. Вирощування стійких до Д. сортів.

ДИПЛОДОК (*Diplodocus*) — рід вимерлих велетенських (до 27 м) рослиноїдних ящеротазових *динозаврів*. Мали порівняно невелику голову, дуже довгі шию і хвіст, масивний тулуб. Задні ноги були



Скелет диплодока.

набагато довші за передні, хребці в тазовому відділі зрошені між собою. Значну частину життя перебували у воді. Викопні рештки знайдено у верхньоярських відкладах Пн. Америки.

В. І. Тарашук.

ДИПЛОЇД (від грец. διπλός — подвійний та εἶδος — вигляд) — організм, клітини тіла якого мають подвійний (диплоїдний — 2n) набір *хромосом* (див. *Каріотип*). Виникає Д. після злиття *гамет*. Див. також *Гаплоїд*.

ДИПЛОКОКИ (*Diplococcus*) — рід бактерій родини *Lactobacteriaceae*. Д. — грампозитивні (див. *Грама метод*), нерухливі, неспороносні *анаероби* або умовні *аероби*. Клітини Д. переважно неправильно кулястий форми, видовжені, ланцетовидні, іноді поєднані в пари. В роді лише один вид — *D. pneumoniae*, що має понад 80 серотипів. Д. спричиняють крупне запалення легень. Грамнегативні Д. бобовидної форми виділені в рід *Neisseria* родини *Neisseriaceae*.

Є. І. Квасников.

ДИПЛОКОКОВА ІНФЕКЦІЯ МОЛОДНЯКА, диплококова септицемія — інфекційна хвороба телят і ягнят, рідше поросят, лоша та ін. Збудник — *Diplococcus septicus*. Джерело інфекції — хворі тварини. Зараження відбувається через шлунково-кишковий тракт і дихальні шляхи. Сприйнятливий дорослий тварини після родів. У молодняка хвороба протікає з ознаками зараження крові, у дорослих — запалення матки і молочної залози. Д. і. м. призводить до загибелі молодняка і зниження продуктивності тварин. Заходи боротьби. Хворих ізолюють і лікують сироватками; додержання

зоогігієнічних умов утримання і годівлі молодняка.

ДИПЛОМ (франц. diplôme, від грец. δίπλωμα — лист, складений удвоє) — 1) Офіційний документ про закінчення вищого чи середнього спец. навчального закладу, про присвоєння вченого ступеня чи звання. 2) Документ, що засвідчує право орг-ції чи особи на виконання певної дії (напр., на ведення торгівлі). 3) Нагорода для відзначення окремих осіб і колективів за досягнення в соціалістичному змаганні, за успіхи у конкурсах, фестивалях, виставках тощо.

ДИПЛОМАТ (франц. diplomate) — 1) Службова особа, що працює у відомстві (міністерстві) закордонних справ і уповноважена урядом вести роботу по здійсненню офіційних зносин з ін. д-вами, міжнар. орг-ціями. Д. присвоюють *дипломатичні ранги*. Вони користуються *дипломатичними привілеями та імунитетами*. 2) Переносно — особа, яка вміло, тонко, тактовно діє в стосунках з іншими.

ДИПЛОМАТИКА (від *диплом*) — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних і приватних) для встановлення їхньої автентичності, часу складання тощо; галузь *джерелознавства*. Д. як система прийомів і методів перевірки вірогідності актів на землю, майно, на привілеї виникла в епоху середньовіччя. В 15—17 ст. в Європі, в т. ч. в Росії й на Україні, прийом Д. використовувалися переважно для експертизи судових актів. У дореволюц. період в Росії Д. займалися Д. М. Мейчик, С. Г. Саларев, О. С. Лаппо-Данилевський, М. П. Лихачов; на Україні — Є. О. Болховітинов, І. М. Каманін; у рад. час — С. Н. Валк, А. А. Шилов, Л. В. Черепнін, С. М. Каштанов, у т. ч. на Україні — А. О. Введенський.

В. І. Стельський.

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ — дипломатичне представництво, очолюване посланником або постійним повіреним у справах. Д. м. вважається також направлення в будь-яку країну окремої особи або делегації для виконання спец. одного розового дипломатичного доручення свого уряду; права і обов'язки глави і членів такої місії визначено, зокрема, міжнар. конвенціями. Див. *Дипломатичні привілеї та імунітети*.

ДИПЛОМАТИЧНА МОВА — 1) Мова дипломатичних відносин та *договорів міжнародних*. В наш час немає обов'язкової Д. м. За заг. правилом, органи зовн. відносин використовують свою нац. мову. За незначними винятками, двосторонні міжнар. договори, а також багатосторонні договори з обмеженою кількістю учасників укладаються мовами сторін. Після *другої світової війни 1939—45* постійно зростає роль рос. мови як дипломатичної. В міжнар. орг-ціях і на конференціях вживання мов регулюється їхніми правилами процедури, в яких мови діляться звичайно на офіційні (ними складаються всі важливі диплома-

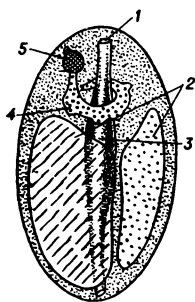
тичні документи) та робочі (ними ведуться дебати, складаються проекти тощо). *Генеральна Асамблея ООН* має 6 офіц. і робочих мов: рос., китайську, англ., франц., іспанську та арабську (останню — тільки в гол. к-тах). Багатосторонні міжнар. договори, особливо заг. характеру, а також ті, що приймаються в рамках або під егідою ООН, мають *автентичні тексти*, як правило, офіц. мовами ООН. 2) Сукупність спец. термінів і словосполучень, що становлять дипломатичний словник (напр., *агретман, реторсії*, статус кво тощо).

В. І. Євтюков.

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО — зарубіжний орган зовнішніх зносин однієї держави на території іншої. Утворюється в результаті встановлення між д-вами дипломатичних відносин на рівні посольства (очолюється послом) або дипломатичної місії (очолюється посланником чи повіреним у справах). Посли і посланники акредитуються при главах д-в; повірені у справах — при міністрах закордонних справ. Крім глави, до складу Д. п. входять члени дипломатичного, адм.-тех. та обслуговуючого персоналу. Д. п. користується дипломатичними привілеями та імунитетами. Осн. функціями Д. п. є: представництво акредитованої д-ви в державі перебування; захист у д-ві перебування інтересів своєї д-ви та її громадян; сприяння розв'язанню дружніх відносин та екон., культур. і наук. зв'язків між обома д-вами; ведення переговорів з урядом д-ви перебування; консульські функції (див. *Консульські установи*). В СРСР діє Положення про дипломатичні і консульські представництва іноземних д-в на тер. СРСР від 23.V.1966. Особливості Д. п. СРСР є наявність у їхньому складі торг. представництва, що зумовлюється монополією зовн. торгівлі в СРСР. К. С. Забігайло.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ АГЕНТ — у міжнародному праві й дипломатичній практиці загальне найменування дипломатичних представників держав і членів персоналу *посольств і дипломатичних місій*. В СРСР Д. а. — також службова особа МЗС СРСР, яка постійно перебуває в деяких великих містах і портах, де є значна кількість іноземців, або в містах їхнього транзитного проїзду. У функції Д. а. в цьому випадку входять в осн. підтримка зносин з інозем. консульськими представниками, нагляд за виконанням місц. владою законів про іноземців, видача й візування відповідних документів, сприяння дипломатичним представникам в країні їхнього перебування. Д. а. вважають і офіц. представників д-в на міжнар. конференціях, глав і членів спец. місії.

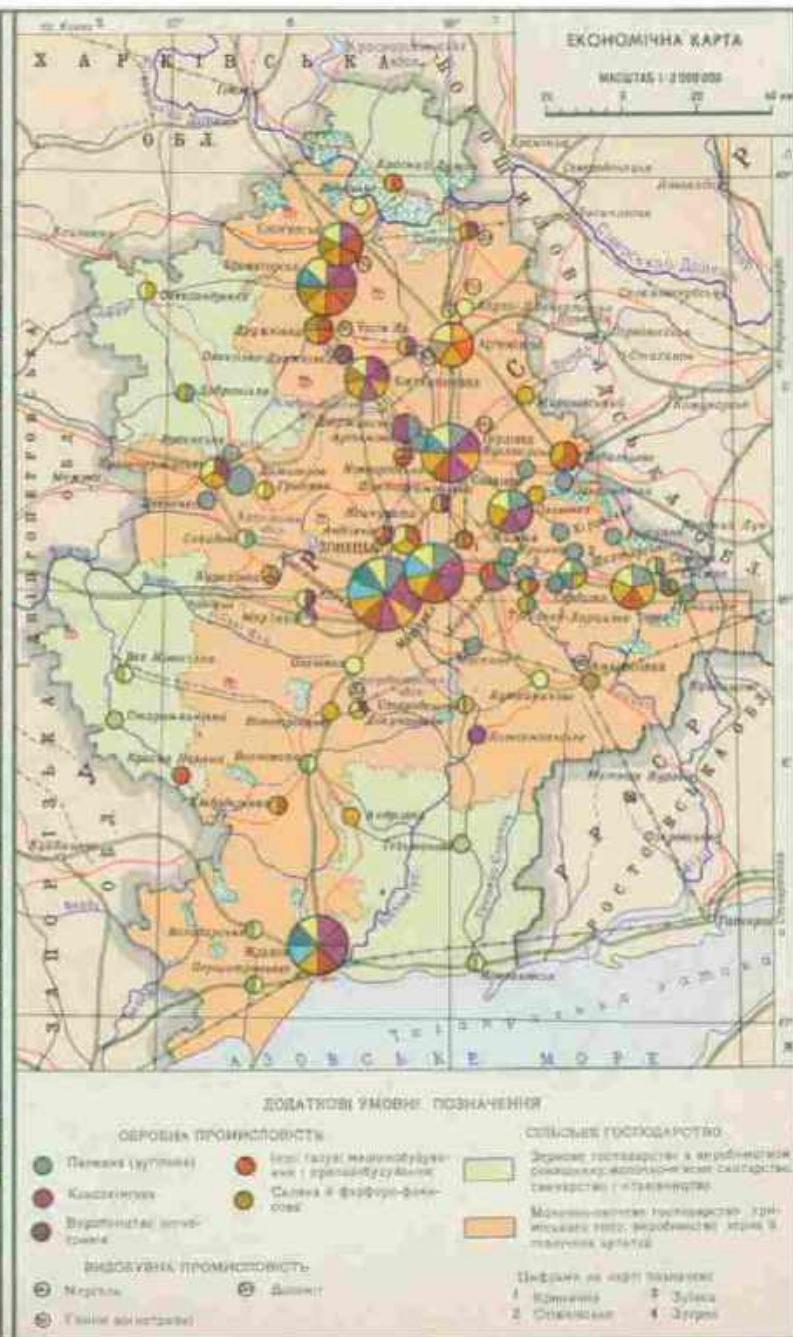
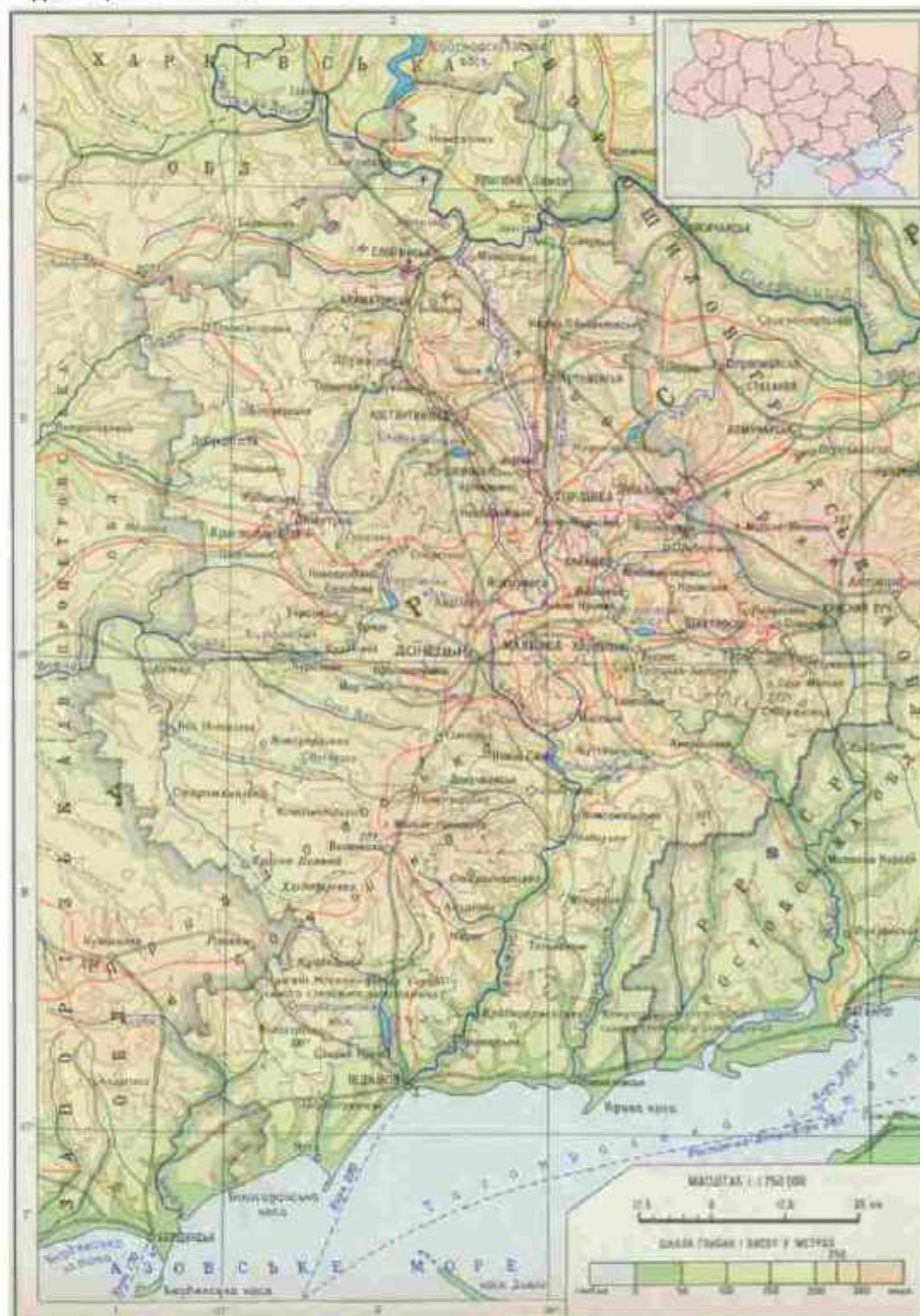
ДИПЛОМАТИЧНИЙ КОРПУС — сукупність глав закордонних *дипломатичних представництв*, акредитованих у даній країні. В широкому розумінні Д. к. — усі дипломатичні працівники представництва, а також члени їхніх сімей. Д. к. користується *дипломатичними привілеями та імунитетами*, а



Диплеврула: 1 — рот; 2 — задні целі; 3 — кишечник; 4 — середній целі; 5 — передній целі.

This is a detailed topographic map of the Krasnodar Krai region in Russia. The map shows the Kuban River and its extensive network of tributaries, including the Stepans'kaya, Chirchik, and others. Major cities such as Krasnodar, Stavropol, and Armavir are clearly marked. The map also displays various geographical features like mountains, forests, and agricultural land. A scale bar at the bottom right indicates distances in kilometers (0 to 25 km). An inset map in the top right corner shows the location of the Krasnodar Krai within the Russian Federation.





також *екстериторіальністю*. Від імені Д. к. виступає *дуйген*. Міжнар. практика допускає колективні виступи Д. к. в церемоніальних (протокольних) питаннях. Колективні виступи Д. к. з ін. питань неправомірні.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ КУР'ЄР — співробітник відомства закордонних справ, якому доручається перевезення дипломатичної пошти. Д. к. користується недоторканістю; перебуває під захистом д-в, через територію яких проїжджає. В СРСР це передбачено Положенням про дипломатичні й консульські представництва іноземних д-в на тер. СРСР від 23.V 1966. Під час виконання службових обов'язків Д. к. забезпечується дипломатичним паспортом з дипломатичними візами країн, у які він направляється, та кур'єрськими листами на дипломатичну пошту, оформленими відповідно до встановленого для кожної країни порядку.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК — єдиний фронт рад. республік для дипломатичної боротьби проти спільних дій імперіалістичних держав, з якими вони виступили проти РРФСР та інших рад. республік на *Генуезькій конференції* 1922. Д. с. р. було створено рад. республіками з ініціативи РРФСР. Політбюро ЦК КП(б)У 23.I 1922 в постанові про Генуезьку конференцію висловилося за єдиний дипломатичний фронт рад. республік. 22.II 1922 на нараді в Москві повноважні представники РРФСР, УРСР (представник від УРСР — Г. І. Петровський), Аз. РСР, БРСР, Бухарської Нар. Рад. Республіки, Вірм. РСР, Груз. РСР, Далекосхід. Республіки, Хорезмської Нар. Рад. Республіки підписали протокол про передачу на Генуезькій конференції Рад. Росії представництва і захисту інтересів усіх рад. республік. Д. с. р. р. відіграв важливу роль у підготовці й створенні в грудні 1922 Союзу РСР.

М. К. Михайловський.

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ — права і переваги, що надаються державою перебування іноземним *дипломатичним представництвам*, їхнім главам і співробітникам для забезпечення нормального здійснення покладених на них функцій. Д. п. та і. передбачено Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*), яка поділяє Д. п. та і. на три групи: ті, що стосуються приміщення представництва; роботи представництва; особисті Д. п. та і. глави і персоналу представництва. Приміщення представництва, майно, що є в них, а також архіви, документи, офіц. кореспонденція, засоби пересування представництва користуються імунітетом від обшуку, реквізиції, арешту і будь-яких виконавчих дій країни перебування. Д-ва перебування дозволяє й охороняє вільні зносини представництва для всіх офіц. цілей. Глави представництва, члени дипломатичного персоналу представництва й їхні сім'ї користуються особою недоторканістю й недоторканістю їхньої приватної резиденції, імунітетом від кримінальної *юрисдикції*, звільняються від податків, митного огляду тощо. Конвенція про спец. місії 1969 визначає Д. п. та і. для делегацій та їхніх членів на міжнар. конференціях. Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 визначає відповідні Д. п. та і. службовим особам ООН; Конвенція про привілеї та імунітети *спеціалізованих установ ООН* 1947 — зазначеним установам, представникам д-в в органах і на конференціях цих установ.

К. С. Забігайло.

ДИПЛОМАТИЧНІ РАНГИ — персональні звання, що їх присвоюють дипломатичним представникам (див. *Дипломатичне представництво*) за кордоном, співробітникам *посольств і дипломатичних місій*, працівникам відомств закордонних справ. Уперше ранги дипломатичних представників визначено *Віденським регламентом* 1815. Система й порядок присвоєння Д. р. у сучас. міжнар. праві регулюються урядом кожної д-ви. Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 і 28.V 1943 для рад. представників за кордоном і для працівників відомства закордонних справ встановлено такі ранги (за старшинством): надзвичайний і повноважний посол; надзвичайний і повноважний посланник 1-го і 2-го класів; радник 1-го і 2-го класів; перший секретар 1-го і 2-го класів; другий секретар 1-го і 2-го класів; третій секретар; *аташе*. Ранги посла і посланника присвоюються Указами Президії Верховної Ради СРСР (п. 8 ст. 121 Конституції СРСР), решта — наказами міністра закордонних справ СРСР.

ДИПЛОМАТІЯ (франц. *diplomatie*) — офіційна діяльність по здійсненню завдань зовнішньої політики держав і захисту їхніх прав та інтересів за кордоном. Термін «дипломатія» походить від грец. *διπλωμα* — аркуш, складений удвоє. В Стародавній Греції та Римі здвоєні дошки з писемними видавалися посланцям як вірчі грамоти або документи, що стверджували їхні повноваження. В сучас. розумінні термін «дипломатія» вживається в Зх. Європі з кін. 18 ст. Д. є одним з найважливіших засобів зовн. політики д-ви, цілі і завдання якої визначають форми і методи Д. Гол. форми дипломатичної діяльності: дипл. конгреси, конференції або наради; дипл. листування у вигляді нот, меморандумів, заяв тощо; підготовка й укладення *договорів міжнародних*; представництво д-ви за кордоном через *посольства і місії*; участь у діяльності міжнар. орг-цій; висвітлення в пресі позицій уряду з зовнішньополіт. питань. Дипл. установи та їхні відповідальні працівники користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*. Міжнар. право забороняє дипл. представникам втручатися у внутр. справи країни перебування. Становлення Д. безпосередньо пов'язано з виникненням держави, діяльність її певних органів і службових осіб. З серед. 15 ст.

з'явилися постійні представництва д-в за кордоном. Д., як і д-ва, служить інтересам пануючих класів (за соціалізму — народів), звідси її класова сутність. Із заміною однієї сусп.-екон. формації іншою змінювалися риси зовн. політики, форми і методи дипл. діяльності. За капіталізму гол. змістом міжнар. відносин стала боротьба за ринки збуту, «сфери впливу», за поділ, а в період імперіалізму — переділ світу, за екон. та політ. панування. Як і в попередніх експлуататорських формаціях, осн. засобом досягнення цих цілей були *війни*. Суть Д. епохи імперіалізму визначена в працях В. І. Леніна, в яких зазначається, що основою Д. імперіалізму є панування фін. капіталу й зумовлене ним екон. гноблення, пограбування та придушення слабких д-в і народностей. На домонополістичній стадії капіталізму бурж. Д. відіграла певну позитивну роль в успішному завершенні боротьби за створення нац. д-в у Лат. Америці, на Балканах, в об'єднанні Німеччини, Італії. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, розгром фашизму при вирішальній ролі СРСР викликали піднесення революц. і нац.-визвольного руху народів світу, зумовили створення світової системи соціалізму, появу молодих, незалежних держав з своєю зовн. політикою і Д., спрямованою проти імперіалізму. Зміна співвідношення сил на користь соціалізму, його міцніючий союз з усіма прогресивними і миротлюбними силами, розпад *колоніальної системи імперіалізму* і створення нових незалежних д-в, посилення ролі нар. мас у політ. житті всіх країн світу дають змогу долати імперіалістичний диктат, добиватися повороту в розвитку міжнар. відносин від «*холодної війни*» до *мирного співіснування* країн з різним сусп. ладом. За цих умов у бурж. Д. визначилися дві тенденції: з одного боку — до мирного врегулювання всіх спірних питань; з другого — до дальшого загострення міжнар. напруженості. Бурж. Д. всіляко прагне приховати свої справжні наміри і цілі, вона намагається заховати відносини політ. та екон. залежності в оболонку нібито рівноправних воєнно-політ. союзів, воєнної, екон., тех. і т. п. «допомоги» (т. з. дипломатія долара). Там, де цього досягти не вдається, використовуються старі випробувані прийоми — інтервенція, організація заколотів, терор, тиск, погрози, інтриги, підкуп. Значне місце в діяльності сучас. бурж. Д. посідають ідеологічні диверсії проти країн соціалістичної співдружності, насамперед проти СРСР. Для цього використовуються наклепи, брехня, пропаганда *антикомунізму*.

Принципово новою є Д., якої послідовно дотримуються СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності. Суть соціалістичної Д. не подільно пов'язана зі змістом зовн. політики країн соціалізму, який зумовлюється характером їхнього сусп. і держ. ладу. Основою зовн. політики країн соціалістичної співдружності є лєнінський принцип

ДИПЛОМНА РОБОТА



О. К. Диптан.

мирного співіснування у відносинах з д-вами капіталістичної системи, боротьба за збереження й зміцнення миру між народами; принцип пролет. інтернаціоналізму, братерського союзу та взаємодопомоги у відносинах між соціалістичними країнами. Д-ва країни соціалістичної співдружності ґрунтуються на поважанні суверенітету, тер. цілісності д-в, неутручання в їхні внутр. справи, незастосування сили, дотримання принципів рівноправності, підтримки боротьби за свободу і незалежність поневолених народів. Одним з гол. напрямів дипл. діяльності СРСР, країн соціалістичної співдружності є боротьба за припинення *гонимі озброєнь*, за *роззброєння*.

Природно, що УРСР дотримувалася цих засад у своїй дипл. діяльності. З перших днів існування Рад. Україна, її Наркомат закорд. справ, разом з РРФСР та ін. рад. республіками, наполегливо добивалися міжнар. визнання, встановлення миру, нормальних дипл. відносин і налагодження екон. співробітництва з капіталістичними д-вами. З створенням СРСР Українська РСР, як і всі ін. рад. республіки, добровільно передала повноваження на здійснення зовн. політики Урядові Союзу РСР. Наркомат закорд. справ УРСР було реорганізовано в Управління уповноваженого НКЗС СРСР на Україні. В ході 2-ї світової війни й після її завершення перед зовн. політикою СРСР поставили нові завдання, що вимагали безпосередньої участі рад. республік у справах післявоєнного устрою, забезпечення міцного і тривалого миру. Законом від 1.ІІ.1944 Верховна Рада СРСР постановила, що «союзні республіки можуть вступати в безпосередні зносини з іноземними державами і укладати з ними угоди». Відповідні доповнення були внесені до Конституції СРСР і Конституції союзних республік. Законом від 4.ІІІ.1944 Верховна Рада УРСР створила Наркомат закорд. справ УРСР. У 1945 УРСР разом з ін. країнами стала д-вою — засновницею *Організації Об'єднаних Націй*. Українська РСР бере активну участь у діяльності таких міжнародних міжнар. орг-цій, як ЮНЕСКО, МОП, МАГАТЕ, Всесвітній поштовий союз, Міжнародний союз електров'язку, Всесвітня метеорологічна організація та ін. Підпис УРСР стоїть під *Парижськими мирними договорами 1947*, Віденською конвенцією про дипломатичні зносини (1961), міжнар. пактами про громадян. і політ. права, про екон., соціальні і культур. права (1968), Договором про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення (1971), конвенціями, спрямованими на заборону бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї (1972), проти апартеїду (1974), на заборону воєнного або будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977) та багатьма ін. міжнар. угодами (дип. *Договори міжнародної Української РСР*). Право союзних республік, зокрема

УРСР, вступати у відносини з іноз. д-вами, укладати з ними договори і обмінюватися дипл. і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. орг-цій закріплено в ряді статей Конституції СРСР 1977 (зокрема, 80-й) і Конституції УРСР 1978 (зокрема, 74-й). Здійснюючи це конституційне право, УРСР активно і послідовно відстоює справу збереження миру й безпеки народів.

В. О. Кравець.

ДИПЛОМНА РОБОТА — закінчена самостійна робота навчально-дослідного характеру, виконувана студентами, які закінчують ун-ти, екон., художні та ін. гуманітарні вузи. Мета її — систематизація, перевірка і узагальнення набутих студентами теоретичних знань і практичних навиків. Роботу захищають перед держ. екзаменаційною комісією. Крім Д. р., випускники цих вузів складають державний екзамен з однієї із сусп.-політ. дисциплін. Захист Д. р. замість *дипломного проекту* передбачено й для деяких спеціальностей у вузах. Випускникам, які захистили Д. р., і склали держ. екзамен, видається *диплом* про присвоєння відповідної кваліфікації.

ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ — випускна самостійна робота студентів вищих і середніх спец. технічних навч. закладів в СРСР. Складається з теор. чи експериментальних досліджень, розрахунків, креслень та пояснювальної записки. Д. п. захищають перед держ. екзаменаційною комісією. З окремих спеціальностей (в основному технологічних) Д. п. замінюється *дипломною роботою*. Випускникам, які захистили Д. п., надається *диплом* про присвоєння відповідної кваліфікації.

ДИПЛОФАЗА (від грец. διπλόος — подвійний і фаза) — фаза розвитку організму, на якій його клітини містять подвійний, або диплоїдний, набір хромосом. Д. триває від утворення зиготи до вступу материнських гамет або спор у мейоз. У різних грибів і водоростей та у найпростіших співвідношення Д. і гаплофази неоднакове. У мохів Д. представлена *спорангієм* і його ніжкою, у папоротеподібних гаплоїдний тільки *заросток*, у квіткових рослин і багатоклітинних тварин сома (тіло), як правило, диплоїдна. Див. також *Чергування поколінь*.

ДИПОЛЬ (від грец. δίς — двічі і λῶος — полюс) електричний — сукупність двох рівних за абсолютною величиною різномісних електричних зарядів $+q$ і $-q$, розміщених на деякій віддалі l один від одного. Осн. характеристикою Д. є дипольний момент p — вектор, напрямлений від негативного заряду до позитивного і чисельно рівний $p = ql$ (мал.). Дипольний момент визначає електр. поле, створене Д. на віддалі, набагато більшій за l , а також дію на Д. зовн. електр. поля. Д. із змінним дипольним моментом є джерелом випромінювання *електромагнітних хвиль*.

ДИПРАЗИН, піпільфен — лікарський препарат з групи *антигістамінних засобів*. Застосовують при алергічних хворобах, захворюваннях центр. нервової системи, що супроводяться підвищеною проникністю кровоносних судин, при морській та повітряній хворобах, блюванні вагітних тощо.

ДИПТАН Ольга Климентіївна [н. 29.XI (12.XII) 1912, с. Кодаки, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу ім. Ілліча Васильків. р-ну Київ. обл., заслужений працівник сільс. г-на УРСР (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці (1954 і 1958). Член КПРС з 1948. Ланка, яку очолювала Д., усталася високими сталими врожайми цукр. буряків (понад 600 ц/га на рік). Делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС і XIX, XXI, XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 5—9-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Трудової Слави III ступеня, медалями.

ДИПТЕР (від грец. δίπτερος — двокрилий) — тип давньогрецького храму, в якому прямокутне в плані приміщення оточене по зовнішньому периметру 2 рядами колон (храм Артеміди в Ефесі, тепер Туреччина; арх. Херсифрон і Метатен, середина 6 ст. до н. е.).

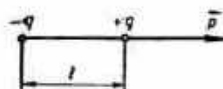
ДИПТИХ (від грец. δίπτυχος — подвійний, складений удвоє) — 1) У давніх греків вікрита воском дощечка для письма. 2) Двійчатий складень з живописним зображенням. 3) Дві картини, пов'язані одним задумом. 4) Музичний цикл з двох п'єс.

ДИРЕКТИВА (франц. directive, від лат. dirigo — направляю, визначаю) — розпорядження, керівна вказівка, настанова, що її дає вищий орган нижчестоящим чи керівник своїм підлеглим.

ДИРЕКТОРІУМИ — місцеві органи Рад. влади на Закарпатській Україні, створені в березні 1919 після перемоги соціалістичної революції в Угорщині. Обиралися Радами робітників, солдатів і селян-бідняків і були їхніми виконавчими органами. Працюючи в умовах запеклої класової боротьби і воєнних дій, Д. протягом 40 днів існування провели велику роботу в справі соціалістичних перетворень на Закарпатті. Їхня діяльність відіграла значну роль у дальшому розгортанні революц. руху в краї.

Лит.: Під прапором Великого Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за Радянську владу в 1919 р. Збірник документів. Ужгород, 1959; Співак Б., Троїм М. 40 незабутніх днів. Ужгород, 1967.

ДИРЕКТОРІЯ (Directoire) — уряд Французької республіки, який існував з 4.XI 1795 до 10.XI 1799. Складалася з 5 членів (директорів), які обиралися Радою п'ятисот і Радою старійшин. Д. виражала інтереси великої буржуазії. Її внутр. політика була спрямована проти революц. руху, зовн. — мала загарбницький характер.



Диполь.

ДИРЕКТОРІЯ — контрреволюційний бурж.-націоналістичний «уряд» на Україні. Д. створено 13.XI 1918 в Білій Церкві лідерами укр. дрібнобурж. і бурж.-націоналістичних партій в умовах краху австро-німецької окупації України 1918 та гетьманщини. Головою Д. до лютого 1919 був В. К. Винниченко, команд. військами — С. В. Петлюра (з 10.II 1919 — голова Д.). Д. являла собою бурж.-куркульську диктатуру. Год. соціальною базою Д. були міська буржуазія, куркулість та дрібнобурж. міські елементи. У збройних загонах, що формувалися в основному з сілс. буржуазії та кол. офіцерів, були й селяни, обдурені обіцянками про передачу їм поміщицької землі. Ядром військ Д. став полк галицьких «січових стрільців». Д. намагалася захопити владу й зберегти на Україні бурж. лад. Приховуючи справжні наміри, Д. оголосила про нібито своє приєднання до повстання робітників і трудящих селян проти окупантів і гетьманщини. При таємній підтримці дипломатів Антанти і нім. командування Д. 14.XII 1919 захопила владу в Києві, а згодом і в ін. містах і селах України. Вдаючись до соціальної демагогії, фальшивих обіцянок і націоналістичної пропаганди, до створення т. з. трудових (насправді куркульських) рад та ін., Д. намагалася зміцнити свою владу. Проте трудящі маси України розпізнали справжнє обличчя Д. і під керівництвом більшовиків почали боротьбу проти неї. У відповідь на це Д. на захопленій території (частина Лівобережної та Правобережної України) встановила режим кривавого терору: розганяла Ради робітн. і сел. депутатів, профспілки, зарештовувала і вбивала комуністів, прихильників Рад. влади, жорстоко придушувала виступи робітників і селян. У Києві було розстріляно групу активних працівників Київ. більшовицької орг-ції, в т. ч. Г. Г. Тимофеева, М. Є. Врублевського. Не маючи підтримки в укр. народі, Д. шукала її в імпералістів Антанти. Вислужуючись перед нею, Д. сприяла розширенню англо-франц. інтервенції на Пд. України, погодилася передати Україну під франц. протекторат, оголосила війну Рад. Росії (16.I 1919), підписала угоду з урядом панської Польщі про передачу їй зх.-укр. земель в обмін на постачання зброї. В ході наступу військ Українського фронту і широкого повстансько-партизанського руху (див. *Дубенське збройне повстання 1919*, *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*, *Пашківське збройне повстання 1919*) в січні — квітні 1919 збройні сили Д. було розгромлено. 5.II 1919 Богунський і Таращанський рад. полки вступили до Києва. Залишки військ Д. на чолі з Петлюрою втекли в Сх. Галичину, а частина — в Румунію. В липні 1919, діставши допомогу від Антанти, війська Д. разом з загонами контрреволюції. *Української галицької армії* вдерлися на Україну, скориставшись з наступу денікінців. У квітні 1920 Петлюра підписав *Варшавську угоду 1920* з пансь-

кою Польщею, обіцявши передати частину укр. земель під її владу, разом з польс. військами почав війну проти Рад. Росії та України. Після закінчення *радянсько-польської війни 1920* і розгрому петлюрівських банд Д. припинила існування.

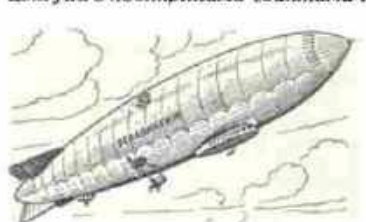
*Лит.: Г*ражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1—2. К., 1967; *Історія Української РСР*, т. 5. К., 1977.

А. В. Лихолот.

ДИРЕКТРИСА (від лат. directrix — напрямна) — пряма, яка лежить у площині *конічного перерізу* і характеризується тим, що відношення віддалі між будь-якою точкою цього перерізу та його фокусом до віддалі між тією ж точкою і цією прямою є сталою величиною, яка дорівнює *ексцентриситету кривої*. *Гіпербола* та *еліпс* мають по дві Д. (по одній для кожного фокуса), *парабола* — одну.

ДИРИГУВАННЯ (від лат. dirigo — направляю, керую) — мистецтво керування оркестром, хором, оперною чи балетною виставою, музичним ансамблем. Диригент інтерпретує твір, стежить за точним виконанням авторського тексту і худож. залузу композитора, ансамблем, ритмом, темпом, динамікою, нюансами, інтонацією; вказує вступ виконавцям. Правісна форма Д. (хейрономія) відома вже в Стародав. Єгипті і Стародав. Греції: темп, метр, ритм і напрямок мелодичної лінії вказувалися жестами. В 17 ст. функції диригента виконував класицист або перший скрипаль. Згодом відокремлений від оркестру диригент гучно відстукував ритм ударами жезла. Основоволожниками сучас. Д. з паличкою в руці, вважають І. Мозеля (1812), Л. Швора (1817), Ф. Мендельсона, К.-М. Вебера. Розвиток основ сучас. Д. пов'язаний з іменами Л. Бетховена, Г. Берліоза і Р. Вагнера. Серед видатних зх.-європ. диригентів 19—20 ст. — Г. Ріхтер, А. Нікіш (Угорщина), Ф. Мотль, Г. Булоу, Ф. Вайнгартнер, Р. Штраус (Німеччина), Г. Малер (Австрія), А. Тосканіні (Італія) та ін. Значне місце в історії вітчизн. мистецтва Д. належить Е. Направнику, С. Рахманінову, А. та М. Рубінштейнам, В. Суку, С. Кусевіцькому, М. Голованову, С. Самосуду, О. Мелік-Пашаєву, Є. Мравінському, Є. Свєтланову та ін. Серед видатних хорових диригентів України дожовтневого періоду були П. Демущий, О. Кошній, симфонічних — Д. Ахшарумов, О. Виноградський, І. Слатін, Й. Прибик та ін. У розвитку укр. рад. школи Д. велику роль відіграла діяльність А. Пазовського, А. Моргуляна, О. Дранішнікова, О. Клімова, О. Сороки, Г. Верьовки та ін. Мистецтво Д. розвивають майстри Київ., Харків., Одес., Львів., Донецького, Дніпроп. театрів опери та балету (див. окремі статті), *Симфонічного оркестру УРСР*, *Симфонічного оркестру українського телебачення і радіо*, *Українського народного хору* ім. Г. Г. Верьовки, капелі «Думка», *Капелі бандуристів УРСР*.

Лит.: Колесса М. Ф. Основы техники дирижирования. К., 1973; *Дирижерское исполнительство*. М., 1975; *Мікорей Ф.* Основы диригентської науки. Пер. з нім. К., 1928. В. С. Толуба, **ДИРИЖАБЛЬ** (франц. dirigeable, букв. — керований) — керований літальний апарат (*аеростат*) видовженої форми, легший за повітря. Осн. частини Д.: корпус (оболонка), що його заповнюють газом (звичайно воднем або гелієм); двигуни з повітряними винтами і



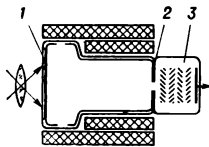
Дирижабль напівжорсткої системи.

системи, які забезпечують їхню дію; оперення — *стабілізатори*, кілі, рулі висоти і керування; *гондола* (одна або кілька) для розміщення екіпажу, пасажирів або вантажів; причально-швартовальні пристрої. Розрізняють Д. (мал.) м'якої, напівжорсткої і жорсткої систем. Матер'яний корпус Д. м'якої і напівжорсткої систем є водночас вмістилищем для газу. Незмінність зовн. форми таких Д. зумовлюється невеликим надлишковим тиском газу, що постійно підтримується повітрям, яке нагнітають у м'які балони (балонети). У нижній частині Д. напівжорсткої системи є жорстка кільова ферма. В Д. жорсткої системи газ міститься в кількох м'яких балонах; незмінність його зовн. форми забезпечується звичайно металевим каркасом. Д. здатні перевозити важкі і великогабаритні вантажі, долати без посадки значні віддалі. Однак польоти на Д. залежать від метеорологічних умов, швидкість їх невелика (100—135 км/год). Перші Д. створено у другій половині 19 і на поч. 20 ст. в Франції, Німеччині, Італії, США. У 1887 К. Е. Ціолковський запропонував проєкт суцільнометалевого безкаркасного дирижабля. Перший Д. м'якої системи цивільного призначення спроектував і збудував (1911) Ф. Ф. Андерс. З розвитком авіації Д. дещо втратили своє значення, проте залишаються важливим засобом перевезення великогабарит. вантажів.

ІР. А. Голман

ДИРХАМ, дирхам — 1) Старовинна арабська срібна монета, карбували її з 695 р. 2) Розмінна монета ряду країн: Йорданії (1/10 йорданського динара); Іраку (1/20 іракського динара); Кувейту (1/10 кувейтського динара); Лівії (1/1000 лівійського динара). 3) Грошова одиниця Марокко, поділяється на 100 сантимів. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 марокканських Д. дорівнюють 16,94 крб. 4) Міра ваги дорогіших металів у Єгипті й Судані. **ДИС...** (грец. δια..., лат. dis...) — префікс (перед приголосним) в іншомовних словах, який озна-

ДИСАХАРИДИ



Дисектор

1 — фотокатод;
2 — діафрагма;
3 — вторинноелектронний помножувач.

час утруднення, порушення, розлад, поділ, втрату (*дисгармонія, дистрофія*). Перед голосним пишеться *диз...*

ДИСАХАРИДИ, біози $C_{12}H_{22}O_{11}$ — група вуглеводів, молекули яких складаються з двох залишків *моносахаридів*. Д. легко розчиняються в воді, добре кристалізуються, мають солодкий смак. При окисленні дають альдонові к-ти, при відновленні — спирти, при гідролізі — моносахариди. Як у вільному стані, так і в складі ін. молекул дуже поширені в тваринних і рослинних організмах. Найпоширеніші Д.: *сахароза, лактоза, мальтоза*. Д. — цінні харчові й смакові речовини; деякі Д. застосовують у мікробіології і фармації.

ДИСГАРМОНІЯ (від *дис...* і *гармонія*) — відсутність або порушення гармонії, немілословність, розлад.

ДИСГРАФІЯ (від *дис...* і грец. *γράφω* — пишу) — частковий розлад письма, пов'язаний з недорозвиненням або розпадом фонематичних уявлень. Виявляється в заміні букв та ін. перекрученнях звуко-буквеного складу слова. Найтяжчий ступінь порушення письма — *аграфія*. Запобігти Д. можна в процесі своєчасного подолання вад усного мовлення. Виправляється Д. спец. логопедичними методами (див. *Логопедія*).

ДИСЕКТОР (від грец. *δίσ* — двічі і лат. *seco* — розсікаю, відділяю) — перетворювач світлового сигналу на електричний; *передатвальна телевізійна трубка* миттєвої дії з вторинноелектронним помножувачем. Під дією світла фотокадод Д. (мал.) випромінює потік електронів (див. *Емісія електронів*), який електр. полем переноситься в площину діафрагми. Частина цього потоку (через отвір діафрагми) потрапляє у вторинноелектронний помножувач, підсилюючи і утворює на виході Д. *відеосигнал*. Д. нескладні за конструкцією, відзначаються лінійною залежністю між вхідним і вихідним сигналами і малою інерційністю. Недоліком Д. є низька чутливість. Д. застосовують гол. чин. в автом. телевізійних системах.

ДИСЕРТАЦІЯ (лат. *dissertatio* — розвідка, дослідження) — в СРСР наукова праця, підготовлена для прилюдного захисту на здобуття вчених ступенів *кандидата наук* і *доктора наук*. До захисту (запроваджено 1932) допускаються лише ті Д., які повністю або частково опубліковані й здобули позитивну оцінку громадськості. Д. на здобуття вченого ступеня кандидата наук повинна виявити не лише фундаментальні знання дисертанта з даної галузі знання і його здатність до самостійного наук. дослідження, а й містити в собі нові теор. висновки та практичні рекомендації. Докторська Д. повинна теоретично узагальнювати й розв'язувати певну наук. проблему і становити собою значний внесок у науку і практику. Захищають Д. на спеціалізованих радах по захисту Д. та присудженню вчених ступенів при вузах, н.-д.

установах, наук.-виробничих об'єднаннях. Затверджує Д. *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР.

ДИСИМІЛЯЦІЯ (від лат. *dissimilis* — несхожий) в біології — розклад органічних речовин (білків, жирів, вуглеводів, нуклеїнових кислот та ін.) в організмі на простіші речовини. Одна з сторін *обміну речовин* і енергії (див. *Біоенергетика*) та протилежний *асиміляції* і нерозривно пов'язаний з нею процес. Основні форми Д. — *дихання* і *бродиння*. Найпростішими кінцевими продуктами Д. всіх організмів є вода, вуглекислий газ і аміак. Вони виводяться з тваринного організму, а в рослинному є основним вихідним матеріалом для *асиміляції*. В процесі Д. вивільнюється енергія, яка частково перетворюється на тепло чи акумулюється в молекулах нуклеозидфосфорних кислот, гол. чин. аденозинтрифосфорної кислоти, АТФ (див. *Аденозинтрифосфорні кислоти*). Єдність процесів Д. і *асиміляції* забезпечує безперервне оновлення органічних речовин і тому становить основу життєдіяльності тваринних і рослинних організмів.

ДИСИМІЛЯЦІЯ в мовознавстві, розподілення — фонетичне явище, яке полягає в заміні одного з двох однакових чи схожих за вимовою звуків іншим, менш подібним. У лат. мові трапляється рідше, ніж *асиміляція*. В укр. мові розрізняють прогресивну Д., коли попередній звук впливає на наступний («рибалити» з кол. «рибарити»), і регресивну, коли наступний звук впливає на попередній («лицар» із кол. «рицар»). Д. може бути суміжна («хто» з «кхто») і несуміжна, або Д. на віддалі («срібло» з кол. «срібро»).

ДИСПАТИВНІ СИСТЕМИ (від лат. *dissipatus* — розсипаний, розкиданий) — динамічні системи, в яких повна механічна енергія (сума кінетичної і потенціальної енергій) під час руху зменшується, переходячи в інші форми енергії, напр. у теплоту. Зокрема, Д. с. є тверді тіла, між якими діють сили тертя, рідини або газу, між частинками яких під час руху діють сили *в'язкості*. У фізиці поняття Д. с. часто поширюють на немех. системи, в яких відбувається зменшення енергії впорядкованого руху (напр., електр. контур, у якому внаслідок омичного опору згасають вільні коливання електр. струму). У земних умовах через наявність сил опору всі системи є диспативними.

ДИСКАНТ (від *дис...* і лат. *cantus* — спів) — 1) Високий дитячий голос (хлопчиків). 2) Партія в хорі для високих дитячих або жіночих (сопрано) голосів. 3) Форма *багатоголосся*, яка виникла в 12 ст. у Франції. Назву дістала від верхнього голосу, що супроводив *оєн.* мелодію у протилежному русі. 4) В донському козакому, білорус. та укр. нар. співі — підголосок над основним голосом. Застосування його в укр. нар. співі наз. «виводом»; виконує цю партію жіночий голос (сопрано) —

«виводчик», «горак». «Вивод» прикрашає мелодію, створює особливу муз. форму — нар.-підголоскову *поліфонію*.

ДИСКОМИЦЕТИ (*Discomycetes*) — група порядків *сумчастих грибів*. Д. властиві відкриті плодові тіла — *атеції*, дископодібної або блюдцевидної форми (звідси й назва). Лише у видів порядку *орацидієвих* плодови тіла замкнені, при досягненні розкриваються щілиною або лопатями. Сумки 4—8-спорові, циліндрично-овальні. Бл. 4000 видів. Більшість Д. — *сапрофіти*, ростуть у ґрунті й на мертвій деревині; є серед них істії види (зморшки, строчки, трюфелі). Деякі Д. (склеротинія, монілія та ін.) — паразити вищих рослин, у т. ч. багатьох плодівих та овочевих культур.

ДИСКОНТ (англ. *discount*, букв. — знижка) — купівля банками капіталістичних країн *векселів* до закінчення їхнього строку; процент, що його стягують банки за цю операцію.

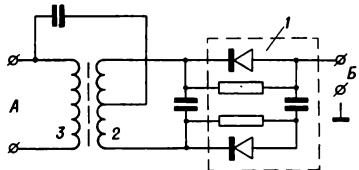
ДИСКОНТИНУІТЕТ (франц. *discontinuité* — переривчастість) — правило парламентської процедури, згідно з яким усі *законопроекти*, внесені до парламенту під час даної сесії, мають бути затверджені до її закінчення. В тих бурж. країнах, де Д. має місце (напр., Англія, США), використовується правлячими партіями для фактичного позбавлення депутатів опозиції права законодавчої ініціативи шляхом затримання небажаного законопроекту до закінчення сесії.

ДИСКОНТНА ПОЛІТИКА (від *дисконт*) — політика підвищення або зниження ставок при купівлі *векселів*, що її проводять центральні емісійні банки капіталістичних країн для регулювання попиту й пропонування *позичкових капіталів*, стану *балансу платіжного* і *валютних курсів*. Коли емісійні банки зацікавлені в підвищенні попиту на кредит, вони знижують дисконт, якщо прагнуть обмежити попит на кредит — підвищують дисконтну ставку. Але розміри попиту на кредит визначаються не тільки рівнем позичкового процента; осн. вплив мають норма прибутку і заг. стан капіталістичного *відтворення*. Тому навіть різке зниження дисконтних ставок може бути недостатнім, щоб викликати підвищення попиту на кредит. Д. п. може певною мірою впливати на рух валютних курсів і кредиту, але вона не спроможна подолати стихійний розвиток капіталістичної економіки, який кінець кінцем зумовлює цей рух.

ДИСКРЕТНІСТЬ (від лат. *discretus* — роздільний, перервний) — перервність. Д. протиставляється неперервності. Напр., у математиці система цілих чисел є дискретною на протилежність системі дійсних чисел (див. *Неперервні функції*). У фізиці й хімії Д. означає зернистість будови матерії, її атомічність. Історія науки і сусп. практика підтверджує не лише протилежність, а й зв'язок і єдність Д. і неперервності. Див. також *Перервність* і *безперервність*.

ДИСКРИМІНАНТ [від лат. discriminans (discriminantis) — той, що розрізняє] многочлена — симетрична функція коренів x_1, x_2, \dots, x_n многочлена $f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n$ ($a_0 \neq 0$), яка виражається формулою $D(f) = a_0^{2n-2}(x_1 - x_2)^2(x_2 - x_3)^2 \dots (x_{n-1} - x_n)^2$. Д. раціонально виражається через коеф. a_0, a_1, \dots, a_n . Так, для $f(x) = a_0x^2 + a_1x + a_2$ матимемо $D(f) = a_1^2 - 4a_0a_2$, для $f(x) = x^3 + a_1x^2 + a_2x + a_3$ матимемо $D(f) = a_1^2 - 4a_0a_2 - 4a_1a_3 - 27a_3^2 + 18a_1a_2a_3$. Многочлен $f(x)$ тоді і тільки тоді має кратні корені, коли його Д. дорівнює нулеві. *Лит.: Окунев Л. Я. Высшая алгебра. М., 1966; Костарчук В. М., Хацет Б. І. Курс вищої алгебри. К., 1969.*

ДИСКРИМІНАТОР (лат. discriminator — відокремлювач, розрізнявач) — електронний пристрій, що перетворює зміну параметра електричного сигналу на сигнал непогодження. Дія Д. (мал.) ґрунтується на порівнянні параметра (фази, частоти, тривалості, амплітуди) вхідного сигналу з таким самим (номінальним) параметром



Частотний дискримінатор:
1 — фазовий детектор; 2, 3 — резонансний контур; А — напруга вхідного сигналу; Б — напруга вихідного сигналу.

еталонного сигналу, внаслідок чого на виході пристрою виникає різниця напруга — напруга непогодження. Величину й полярність сигналу непогодження визначають за відхиленням параметра вхідного сигналу від його номінальної величини. Розрізняють Д. фазові, частотні, часові й амплітудні. Д. застосовують у системах автомат. регулювання засобів автоматики й телемеханіки, в частотних і фазових детекторах радіоприймачів, приладах ядерної техніки тощо.

Г. І. Гладішев.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (лат. discriminatio — розрізнення, розділення) — 1) Навмисне припинення, обмеження або позбавлення прав певної групи осіб за будь-якою ознакою, що призводить до порушення прав людини. Д. притаманна експлуаторському суспільству. В бурж. д-вах найчастіше проводиться за ознаками раси, національності, статі, реліг. або політ. поглядів, часто шляхом прийняття відповідного законодавства (ПАР, Пд. Родезія) або фактичного здійснення Д. в повсякденному житті чи насадження расистської ідеології. Найпотворніші форми усї види Д. набувають при встановленні влади фашизму. Д. суперечить принципам Статуту ООН, заборонена рядом договорів міжнародних. В соціалістичному су-

пільстві ліквідовано соціальні передумови Д. СРСР разом з ін. країнами соціалістичної співдружності активно бореться проти всіх форм Д. і є учасником найважливіших міжнар. угод у цій галузі. 2) Д. в міжнародних відносинах — незаконна практика д-ва, яка веде до обмеження прав органів, орг-цій і громадян однієї д-ви порівняно з правами органів, орг-цій і громадян ін. д-ви з метою здобуття політ. і екон. переваг. Д-ва, що зазнала Д., має право відповідно до діючих принципів міжнар. права вжити реторсії і репресалії по відношенню до д-ви порушника. Рад. Союз рішуче виступає проти будь-якої Д. в міжнар. відносинах, що закріплено в рішеннях з'їздів КПРС і в Конституції СРСР. *С. В. Ісакович.*

ДИСКУВАННЯ — обробіток верхнього шару ґрунту дисковими боронами. В процесі Д. робочі органи знаряддя — диски розрізають, а при відповідній установці їх — розпушують пласт і частково перекладають його. Д. широко застосовують для луцення стерні, щоб зберегти вологу в ґрунті і знищити бур'яни, а також під час обробітку перезволожених ґрунтів, при догляді за луками та люцерниками тощо.

ДИСКУРСИВНИЙ (від лат. discursus, букв. — бігання, рух, тут — міркування) — розсудковий, логічний, опосередкований на відміну від чуттєвого, безпосереднього, інтуїтивного.

ДИСКУСІЯ (лат. discussio — розгляд) — 1) Широке публічне обговорення якого-небудь спірного питання. 2) В переносному значенні — спір, суперечка окремих осіб, співбесідників.

ДИСКУСІЯ ПРО ПРОФСПІЛКИ — дискусія в РКП(б) про роль і завдання профспілок у будівництві соціалістичного суспільства. Відбулася наприкінці 1920 — на поч. 1921, під час переходу Країни Рад від громадян. війни до мирного будівництва, від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики. Це вимагало зміцнення демократичних основ у всій системі диктатури пролетаріату, в т. ч. в масових орг-ціях трудящих, зокрема в профспілках. Однак проти лєнінської лінії на розширення демократії, яку підтримувала більшість комуністів, виступили антипарт. елементи — троцькісти, «децисти» (див. Група «демократичного централізму»), «робітничі опозиції», т. з. «буферна» група Бухаріна. Троцький висунув авантюристичну вимогу негайного «одержавлення» профспілок, перетворення їх на придаток держ. апарату з передачею функцій управління виробництвом. Він пропонував здійснити «перетрушування» профспілок, «загвинтити гайки», тобто запровадити в роботі з масами методи примусу й адміністрування. «Децисти» (Сапронов, Осинський та ін.) вимагали повної свободи фракцій і угруповань у партії, заперечували необхідність парт. керівництва профспілками, виступали проти єдиначальності й твердої дисципліни

на підприємствах. «Робітничі опозиція» (Шляпников, Медведев та ін.) висувала вимогу невтручання ЦК РКП(б) в роботу рад. і проф. органів, передачі управління нар. госп-вом профспілкам і загальном підпорядкування їм д-ви. На словах обстоюючи єдність партії, фактично підтримувала троцькістську платформу група Бухаріна. Партія протиставила опозиційним групам т. з. «платформу 10-ти», підписану В. І. Леніним, Я. Е. Рудзутаком, М. І. Калініним, Г. І. Петровським, Ф. А. Сергєєвим (Артемом), Й. В. Сталіним, А. С. Лозовським та ін. В ній підкреслювалася роль профспілок як школи комунізму, відзначалося, що гол. методом їхньої роботи є переконання, що всю роботу профспілок спрямовує партія. В. І. Ленін дав глибокий аналіз платформам опозиціонерів, викрив їхню теоретичну неспроможність і авантюризм, переконливо довів, що дійснй розходження з Троцьким, який нав'язав партії Д. про п., є розходження «в питанні про методи підходу до маси, оволодіння масою, зв'язку з масою. В цьому вся суть» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 199). Він з вичерпною ясністю показав, що профспілки «не є організація державна, це не є організація примусу, це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 196). Ленінську платформу підтримала переважна більшість комуністів Петроград., Моск., Іваново-Вознесенської, Ярославської та ін. парт. орг-цій, комуністів України. Пленум ЦК КП(б)У (січень 1921) схвалив лєнінську платформу й заставував платформи антилєнінських груп.

Підсумки дискусії підбив Десятый з'їзд РКП(б), який засудив погляди опозиційних груп, прийняв лєнінську платформу і схвалив написану В. І. Леніним резолюцію «Про єдність партії», в якій пропонувалося негайно розпустити всі опозиційні групи й не допускати, під загрозою виключення з партії, виникнення їх у майбутньому. Ідейний розгром антипарт. груп мав величезне значення для дальшого зміцнення єдності партії.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 42. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького. — Криза партії. — II Всесоюзний з'їзд гірників. — Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького і Бухаріна; т. 43. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Промова про професійні спілки 14 березня; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Брежнев Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. К., 1977. П. П. Гудзенко.

ДИСЛАЛІЯ (від дис... і грец. λαλία — мова, вимовляння) — розлад мови, що виявляється в порушеннях вимовляння звуків. Розрізняють Д. механічну, пов'язану з анатомічними дефектами артикуляційного апарату, і функціональ-

ну, що спричиняється через неправильне сприймання звуків. Д. в багатьох випадках супроводять відхилення в письмі, яким необхідно запобігати в процесі корекції вад вимовляння. Методи подолання Д. розробляє *логопедія*. Див. також *Дисграфія*.

ДИСЛОКАЛЬНИЙ ШЛЮБ (від *дис...* і лат. *locus* — місце) — звичай, за яким подружжя проживали роздільно: чоловіки і їхні дружини — в своїх споріднених групах. Деякі дослідники вважають, що Д. ш. існував ще в епоху переходу від *матріархату* до *патріархату*. Був поширений у ряді племен Азії, Океанії, Африки, Америки.

ДИСЛОКАЦІЯ (від *дис...* і лат. *locus* — місце) — 1) В геології — порушення форм первинного залягання верств гірських порід, зумовлені *тектонічними рухами* земної кори, магматичними процесами, *метаморфізмом* та *екзогенними процесами*. Найпоширеніші тектонічні Д. За характером порушення їх поділяють на складчасті (*п्लीкативні дислокації*) і розривні (*диз'юнктивні дислокації*). З Д. пов'язані утворення родовищ корисних копалин, зокрема нафти й газу, металевих руд та ін. 2) У кристалі — дефекти, що являють собою лінії, вздовж і поблизу яких порушення правильне розташування атомних площин. Найпростішими з них є крайові та гвинтові Д. Крайові Д. виникає, коли одна з атомних площин обривається всередині кристала. В разі гвинтової Д. жодна з атомних площин не обривається всередині кристала, але площини стикаються одна з одною так, що кристал складається фактично з однієї площини, зігнутої по гвинтовій лінії. Д. сильно впливають на міцність кристалів, на їхню *електропровідність*, оптичні, магнітні та ін. властивості. Див. також *Дефекти в кристалах*.

ДИСЛОКАЦІЯ ВІЙСЬК — розміщення (розквартирування) частин, з'єднань і установ збройних сил у місцях їхнього перебування на території своєї або окупованої країни. При Д. в. беруть до уваги необхідність забезпечення збройними силами захисту інтересів своєї країни на випадок війни. Поняття «дислокація військ» під час війни застосовується щодо формувань, які не входять до складу діючих армії і флоту.

ДИСМЕНОРЕЯ (від *дис...*, грец. *μήν* — місяць і *ρῆμα* — течу) — розлади менструації, які супроводяться болями внизу живота, у попереку, а також загальними явищами (мігрень, серцебиття, блювання, порушення сну, проноси тощо). Д. буває *первинна* (у жінок, частіше у дівчат, які ніколи не хворіли на гінекологічні захворювання) і *вторинна* (у жінок з запальними захворюваннями статевих органів, неправильним положенням матки тощо). Буває й особлива форма Д. — *перетинчаста* (при гормональній дисгармонії, спричиняваній недостатньою функцією яєчників тощо). До Д. можуть призвести *анемія*, вади розвитку матки, нервово-психічні розлади тощо. Частіше Д. трапляється у дів-

чат та жінок, які не народжували. Лікування: загальноозміцнюючі засоби, гормонотерапія, фізіотерапія.

ДИСОНАНС (франц. *dissonance*, від лат. *dissonans* — різноголосий, різнозвучний) — 1) В музиці — звучання тонів, що «не зливаються», створюють враження неузгодженості, різкості звучання (не слід ототожнювати з немилословністю; див. *Какофонія*). До Д. належать великі й малі секунди та септими, деякі збільшені і зменшені *інтервали*, а також *акорди*, побудовані хоч би на одному з цих інтервалів. У традиційній *гармонії*, що спирається на тональну систему, Д. вимагає розв'язання в *консонанс*. У сучас. гармонії Д. емансипований, не потребує обов'язкового розв'язання і зберігає більшу або меншу напруженість. Дисонантні співзвучності використані у творах багатьох сучас. укр. рад. композиторів. 2) У віршуванні — неповна рима, в якій збігаються лише приголосні звуки (див. *Консонанс*). 3) Переносно — відсутність гармонійності — необхідних пропорцій, рис, явищ тощо. Л. З. Мазета.

ДИСОЦІАЦІЯ (лат. *dissociatio* — роз'єднання, розділення) — розпад молекул на прості молекули, атомні групи або іони. Залежно від причин, що зумовлюють Д., розрізняють: *термічну* Д. — розкладання речовини при нагріванні (напр., $\text{CaCO}_3 \rightleftharpoons \text{CaO} + \text{CO}_2$); *електролітичну* Д. — розпад розчинених *електролітів* на іони (напр., $\text{HCl} \rightleftharpoons \text{H}^+ + \text{Cl}^-$); *фотохімічну* Д. — розкладання речовин під дією світла (напр., $\text{Cl}_2 + h\nu \rightarrow 2\text{Cl}$, де $h\nu$ — квант світла). Мірою Д. є *ступінь дисоціації* — відношення числа молекул, які розпалися (дисоціювали), до заг. числа молекул.

ДИСПАНСЕР (франц. *dispensaire*) — в СРСР та інших соціалістичних країнах спеціалізований лікувально-профілактичний заклад, що здійснює *диспансеризацію*. Є Д. протитуберкульозні, шкірно-венерологічні, трахоматозні, онкологічні, психоневрологічні, лікарсько-фізкультурні, проти-зобні. До складу Д. входять *поліклініка*, стаціонар, різні лабораторії та спеціалізовані лік.-профілактичні кабінети, в окремих випадках — денні та нічні *санаторії*, лік.-трудові майстерні, дитячі ідалні і т. п. Населення в Д. обслуговують за територіальним принципом. В УРСР 1977 було 452 диспансери. А. М. Сердюк.

ДИСПАНСЕРИЗАЦІЯ — в СРСР та ін. соціалістичних країнах система роботи всіх лікувально-профілактичних закладів, спрямована на запобігання захворюванням, активне виявлення й лікування хворих, особливо в ранніх стадіях захворювань. Д. є одним з провідних методів організації охорони здоров'я населення і якнайкраще відповідає профілактичному напрямові рад. медицини. Д. передбачає систематичний нагляд за станом здоров'я певних контингентів населення, вивчення і оздоровлення умов праці і побуту, своєчасне

проведення лік.-профілактичних заходів, запобігання ускладненням і появі *інвалідності*, збереження і зміцнення здоров'я і фізичного розвитку населення. В СРСР обов'язковий Д. підлягають вагітні, діти різних вікових груп, підлітки, допризовники, робітники пром. підприємств з особливими умовами праці, механізатори та деякі ін. працівники сільс. г-ва, спортсмени, інваліди війни і праці тощо. Під диспансерним наглядом перебувають хворі на серцево-судинні, психічні, венеричні захворювання, туберкульоз, злоякісні новоутворення, виразку шлунка та ін. Д. здійснюють дільничні лікарі *поліклінік*, *лікарень*, *диспансерів*, консультацій, дитячих закладів, цехові та шкільні лікарі. Форма проведення Д. — періодичні (1—2 рази на рік) чи цілові профілактичні огляди, медичні огляди при зверненнях до лікаря. Див. також *Патронаж*. А. М. Сердюк.

ДИСПАША (франц. *dispatche*) — в морському праві документ, що містить розрахунок збитків і розподіл їх між вантажовласниками й судновласником у разі загальної *аварії*. Д. складають службові особи — диспашери. В Рад. Союзі вони є при *Торговельно-промисловій палаті СРСР*; порядок складання Д. регламентується *Кодексом торговельного мореплавства СРСР*, а в окремих випадках — міжнар. звичаями торг. мореплавства.

ДИСПЕПСІЯ (від *дис...* і грец. *πέψις* — травлення) — порушення процесів засвоєння поживних речовин у шлунково-кишковому тракті, що супроводиться розладом його функцій. У дорослих людей розрізняють Д. *бродильну* — при порушенні перетравлювання вуглеводів внаслідок прискореної моторики (розлад рухової функції) тонкого кишечника та *гнійну* Д. — при посиленні процесів гниття в кишковому тракті (в першу чергу в товстому його відділі). У дітей (переважно грудного віку) Д. — функціональне захворювання, що виникає внаслідок неспроможності перетравити спожиту дитячою їжу, яка не відповідає за своїми складом та об'ємом віковим потребам або не засвоюється через її недоброякісність чи недостатнє виділення травних соків. Найчастіше трапляються проста і токсична Д. Проста Д. дитяча. Д. спричинюється гол. чин. звичайним перегодовуванням, швидким переходом до штучного годуювання тощо. Супроводиться зригуванням, рідкими й частими випорожненнями. Дитина стає неспокійною, відмовляється від їжі (груді). Живіт здутий, заг. стан хворого порушується мало. Лікування: пропускають 1—2 годування, дають більше пити. Дітям, яких уже підгодовували, дають кислі суміші (кефір, ацидофільно-дріжджове молоко), кількість їжі зменшують. Через 4—5 днів дитину поступово переводять на вікове годування. Токсична Д. — глибоке порушення всіх видів обміну речовин і функцій багатьох органів і систем, спричинюване порушенням режиму хар-

чування й бактеріальною інвазією. Супроводиться частим блюванням, частими водянистими випорожненнями, збезводнюванням (ексикоз) та отруєнням (токсикоз) організму. Вага дитини падає, послаблюється серцева діяльність, порушується виділення сечі, підвищується т-ра, настають пригнічення і непритомність (кома). Лікування: перерва в годуванні на 12—24 години (водно-чайна дієта), потім дозоване годування, починаючи з 20—30 мл грудного молока або кислих сумішей; поповнення організму рідиною, антибіотики, вітаміни. В наступні дні кількість їжі збільшують до нормальної, а потім дають вікову їжу (через 6—8 днів). Парентеральна диспепсія — функціональний розлад травлення, що супроводить будь-яке захворювання (отит, гострі вірусні респіраторні захворювання, пневмонії тощо).

Д. у тварин виникає гол. чин. внаслідок неповноцінної й недостатньої годівлі. Найчастіше хворіє молодняк (телята), у якого порушується здатність засвоювати й перетравлювати корми, внаслідок чого тварини виснажуються і гинуть (до 30%). Заходи боротьби: хворим тваринам призначають антибіотики, щільну їжу, сік, гамма-глобулін, вітаміни та ін.

П. С. Мошнич (диспепсія у людини)

ДИСПЕРГУВАННЯ (від лат. *dispergo* — розсіюю, розсипаю) — тонке подібнювання твердих або рідких тіл. Один із способів одержування *колоїдних систем* і взагалі *дисперсних систем* (порошків, емульсій, суспензій). Відбувається внаслідок мех. руйнування тіл у спец. машинах — млинах — за допомогою звукових або ультразвукових коливань та ін. Застосовують Д. у виробн. борошна, цементу, наповнювачів, барвників, керамічних матеріалів тощо.

ДИСПЕРСІЙНИЙ АНАЛІЗ у математиці — метод математичної статистики, застосований для аналізу результатів спостережень, що залежать від кількох одночасно діючих факторів, для вибору найістотніших факторів, оцінки їхнього впливу на ці результати тощо. Метод запропонував 1925 англ. статистик Р. Фішер. Одне з осн. питань Д. а. — чи сукупність спостережень є набором значень однієї й тієї самої випадкової величини з нормальним розподілом, чи набором значень кількох нормально розподілених випадкових величин з різними серед. значеннями. Найпростіша задача Д. а. стосується експерименту, в якому спостерігається кілька груп нормально розподілених випадкових величин з однаковою дисперсією й необхідно перевірити гіпотезу (див. *Статистична перевірка гіпотез*) про рівність серед. значень різних груп або оцінити мінливість цих значень. Розроблено кількісні методи Д. а., які дають відповіді на ці та ін. аналогічні питання. Типовим прикладом застосування Д. а. є обробка результатів с.-г. експериментів, коли порівнюють вплив різ-

них добрив, способів обробки ґрунту або сортів насіння на врожайність культур. Д. а. застосовують і в задачах економіки, техніки, біології тощо.

Лит.: Смирнов Н. В., Дунин-Барковский И. В. Курс теории вероятностей и математической статистики для технических приложений. М., 1969; Шеффе Г. Дисперсионный анализ. Пер. с англ. М., 1963.

А. Я. Дороговцев.

ДИСПЕРСІЯ (лат. *dispersio* — розсіяння) в математиці — міра розсіяння можливих значень випадкової величини від її середнього значення. В імовірностей теорії Д. величини ξ є математичним сподіванням квадрата відхилення ξ від її матем. сподівання $M\xi$. Якщо ф-цією розподілу випадкової величини ξ є $F(x)$, то її

$$D. \quad D\xi = \int_{-\infty}^{\infty} (x - M\xi)^2 dF(x).$$

Д. суми незалежних випадкових величин дорівнює сумі їхніх Д. Для Д. виконується нерівність П. Л. Чебишова: $P\{|\xi - M\xi| > \epsilon\} \leq D\xi/\epsilon^2$ при будь-якому $\epsilon > 0$. В математичній статистиці Д. є арифметичне середнє квадратів відхилень результатів спостережень $s^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2$ від

їхнього серед. арифметичного $\bar{x} = (x_1 + \dots + x_n)/n$. Про оцінку Д. за результатів спостережень див. *Статистична перевірка гіпотез*.

Лит.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969.

Б. В. Гнеденко.

ДИСПЕРСІЯ СВІТЛА — залежність фазової швидкості світлових хвиль від їхньої частоти. Д. с. проявляється в залежності показника заломлення світла від довжини хвилі. Зокрема, внаслідок дисперсії пучок променів білого світла при проходженні через тригранну призму з прозорої речовини розкладається в спектр (див. *Спектри оптичні*). Вивчаючи такі спектри, І. Ньютон 1672 відкрив явище Д. с. При збільшенні довжини хвилі λ показник заломлення n може як зменшуватися (нормальна Д. с.), так і збільшуватися (аномальна Д. с.). Аномальна зміна n супроводиться значним поглинанням світла. На мал. подано залежність n і показника поглинання κ від λ (відрізки АВ і CD відповідають нормальній Д. с., ВС — аномальній). У вакуумі всі хвилі, зокрема й світлові, поширюються без дисперсії. Природу Д. с. розкрила електронна теорія, яка пояснює Д. с. взаємодією світла з зарядженими частинками, що входять до складу речовини і здійснюють *вимушені коливання* у змінному електромагнітному полі світлової хвилі. Для видимого світла істотні лише коливання зовн. (найслабкіше зв'язані) електронів атомів і молекул. Внаслідок коливань електронів змінюються дипольні електр. моменти молекул (див. *Диполь*), що призводить до випромінювання когерентних вторинних електромагнітних хвиль з частотою падаючої хвилі. Амплі-

туди і фази вторинних хвиль залежать від співвідношення між частотами власних коливань електронів та частотою первинної хвилі. При інтерференції вторинних хвиль у середовищі створюється хвиля, фазова швидкість якої залежить від частоти падаючої. Квантова теорія повністю підтвердила якісні результати електронної і пояснила ряд особливостей Д. с., яких не могла пояснити електронна теорія. На явищі Д. с. основана дія призмових спектроскопів і спектрометрів (див. *Спектральні прилади*).

Лит.: Рождественский Д. С. Работы по аномальной дисперсии в парах металлов. Л., 1951; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

ДИСПЕРСІЯ ХВИЛЬ — залежність фазової швидкості гармонічних хвиль від їхньої частоти. Розрізняють нормальну та аномальну Д. х. Якщо зі збільшенням частоти фазова швидкість зменшується, Д. х. наз. нормальною, якщо збільшується — аномальною. Д. х. властива всім типам хвиль (пружним, електромагнітним і т. д.) і визначається фіз. властивостями середовища, в якому вони поширюються. Див. також *Дисперсія світла*.

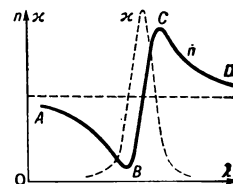
ДИСПЕРСНІ СИСТЕМИ — неоднорідні суміші, в яких одна з фаз перебуває у високодисперсному стані (дисперсна фаза). Властивості Д. с. залежать від ступеня розділення (*дисперсності*) частинки дисперсної фази в другій фазі (дисперсійному середовищі). Особливо високодисперсні системи наз. *колоїдними системами*. Д. с. класифікують залежно від агрегатного стану фаз системи (табл.). Специфічні особливості Д. с. зумовлені гол. чиним високорозвиненою поверхнею розділу між фазами, внаслідок чого системи мають значний лишок вільної енергії й термодинамічно не стійкі. Велике значення у властивостях Д. с. мають поверхневі явища. Якщо частинки дисперсної фази в результаті взаємного зчеплення утворюють суцільну просторову сітку в дисперсійному середовищі, то вони наз. *структурованими* (аерогелі, ліогелі) й характеризуються тими самими властивостями, що й тверді тіла. Д. с. дуже поширені в природі; мають велике практичне значення.

Лит.: Воюцкий С. С. Курс коллоидной химии. М., 1975.

М. В. Товбин.

Класифікація дисперсних систем за агрегатним станом дисперсійного середовища та дисперсної фази

Дисперсійне середовище	Дисперсна фаза	Дисперсна система	
		грубодисперсна	колоїднодисперсна
Газ	Рідина	Тумани	Аерозолі
Газ	Тверде тіло	Пил, дим	Аерозолі
Рідина	Газ	Піна	Ліозолі
Рідина	Рідина	Емульсія	Ліозолі
Рідина	Тверде тіло	Суспензія	Ліозолі
Тверде тіло	Газ	Тверда піна	Аерогелі
Тверде тіло	Рідина	Пористі тіла (тверді емульсії)	Тверді золи
Тверде тіло	Тверде тіло	Сплави	Тверді золи



Дисперсія світла.

ДИСПЕРСНІСТЬ — ступінь розділення (*диспергування*) речовини на частинки без зміни її хім. складу. Чим дрібніші частинки, тим більша дисперсність.

ДИСПЕТЧЕРИЗАЦІЯ (від англ. *dispatch* — швидко виконувати) — комплекс централізованих організаційно-тех. заходів, спрямованих на забезпечення оперативного контролю і керування виробн. процесами в галузях пром-сті, будівництва, с. г., транспорту та безпосередньо у виробн. об'єднаннях і на підприємствах. Для забезпечення ритмічного ходу виробничих процесів і виконання планів особливе значення мають функції запобіжного контролю відхилення виробничих процесів від встановленого графіка (плану). Д. включає: безперервний облік і поточну інформацію про фактичний хід робіт (процесів); необхідні заходи щодо запобігання відхиленням від графіків або завдань плану та усунення їх; виявлення й аналіз причин відхилення виробничих процесів від графіків і планових завдань; координацію поточної роботи всіх виробничих підрозділів і служб та оперативно-орг. керування матеріально-тех. забезпеченням виконання змінно-добових завдань і графіків. Для оперативного виконання завдань, покладених на Д., використовують: адм.-виробничі засоби зв'язку — спец. телефонний зв'язок, телеграфний та фото-телеграфний зв'язок, радіозв'язок; розширювальну, викликальну й виробничу сигналізацію; засоби відображення процесів виробн. і управління — пром. телебачення, графіки й картотеки, а також звукозаписуючу та ін. апаратуру. Перспективним є широке застосування *електронних обчислювальних машин* у практиці диспетчерування. Для використання всіх тех. засобів обладнуються відповідні диспетчерські пульти — стіл, з вмонтованими в нього приладами й апаратами зв'язку, сигналізації й диспетчерського контролю, а також диспетчерський щит, на якому розміщено контрольні графіки та різні пристрої для наочності оперативного обліку й спостереження за ходом виробн. процесу. На великих підприємствах (в об'єднаннях) може бути кілька диспетчерських пултів з одним центральним, на якому оперативне керування здійснює гол. диспетчер.

С. М. Бухало.

ДИСПЕТЧЕРСЬКА ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ — система централізованого (з одного пункту) керування об'єктами за допомогою мех., електр. або електромех. засобів. Найпоширенішою є залізнична Д. ц. Осн. частини такої Д. ц.: диспетчерський пулт з автом. сигнальним *маблом* і світловою схемою, що відображають рух поїздів, стан сигнальних пристроїв, колій і стрілок; пристрої *автоблокування* на перегонах, електр. централізації стрілок та сигналів на станціях, засоби телекерування й телесигналізації (див. *Телемеханіка*); електр. двопроводова лінія *диспетчерського зв'язку*. В деяких системах Д. ц. є й *автодиспетчер*. Д. ц., застосовувана гол. чин.

на одноколійних залізницях, дає змогу збільшити (на 25—30%) їхню пропускну спроможність, підвищити (на 20—25%) швидкість поїздів, значно підвищити безпеку їхнього руху, зменшити кількість обслуговуючого персоналу. В СРСР перша залізнична Д. ц. почала діяти в серед. 30-х рр. В УРСР Д. ц. впроваджено на Придніпровській, Південній, Південно-Західній та ін. залізницях. Див. також *Диспетчеризація*.

В. Ф. Шенко.

ДИСПЕТЧЕРСЬКИЙ ЗВ'ЯЗОК — оперативний зв'язок між нерухомими й рухомими об'єктами, охопленими системою *диспетчеризації*. Якщо віддалі між об'єктами невелика, диспетчерський є документальний зв'язок з передаванням інформації *пневматичною поштою*. З нерухомими об'єктами на значній віддалі підтримують переважно *проводовий зв'язок* (телефонний, рідше телеграфний), з рухомими об'єктами (поїздами, суднами тощо) — *радіозв'язок*.

ДИСПЕТЧЕРСЬКОГО УПРАВЛІННЯ АВТОМАТИЗАЦІЯ — організація *диспетчеризації* за допомогою засобів комплексної автоматизації інформаційних процесів у режимі діалогу «людина — машина». Д. у. а. спрямована на автоматизацію збирання і обробки *інформації* про хід керованого процесу з наступним видаванням (на світловій табло, друкувальні пристрої) диспетчерові сигналів про виконання процесу, про відхилення від запланованого напрямку його, що потребує втручання диспетчера (оператора). Неістотні відхилення ліквідує керуюча обчислювальна машина (КОМ), що є складовою частиною системи Д. у. а. В цю систему, крім того, входять датчики, виконавчі пристрої, засоби спряження їх з КОМ, пристрої *зворотного зв'язку* оператора з КОМ і об'єктами керування — термінальні пристрої. В разі непередбачених відхилень оператор вживає заходів, щоб виправити їх, розв'язуючи іноді для цього на КОМ складну оптимізаційну задачу. Машина фіксує всі відхилення й рішення оператора у спец. протокол, який видруковується на пульти оператора. В особливо складних випадках, коли засобів Д. у. а. не вистачає, ситуація виправляється через систему корекції планів, до якої й звертається система Д. у. а. Першу систему Д. у. а. в СРСР розроблено на транспорті 1959—63. За допомогою Д. у. а. вперше (СРСР) здійснено стиккування *космічних літальних апаратів* у міжпланетному просторі, а також керування космічним апаратом «*Луноход*». Д. у. а. широко застосовують в авіації, у керуванні виробництвом, в енергосистемах, у сільському г-ві тощо. На Україні комплексну Д. у. а. застосовують на Ворошиловгр. тепловозобудівному заводі, у Львівському об'єднанні «Електрон» та ін.

Лит.: Автоматическое оперативное управление производственными процессами. К., 1965; Чухман В. Н. Автоматизация оперативного управления производством. М., 1967; Петров А. П.

Эксплуатация железных дорог с применением электронной вычислительной техники. М., 1969.

А. Ф. В'юн. В. В. Шкурба.

ДИСПЛЕЙ (англ. *display* — показ, демонстрування) — пристрій для візуального відображення графічної й алфавітно-цифрової інформації. Розрізняють Д. телевізійного типу (зображення формуються на екрані за допомогою телевізійної розгортки) і Д., на екранах яких зображення «вимальовується» електронним променем. Застосовують Д. в *автоматизованих системах управління, інформаційно-пошукових системах* та ін.

ДИСПНОЕ (грец. *δύσπνοια* — задихка) — утруднене дихання, при якому порушуються його ритм, частота і глибина. Те саме, що й *задихка*.

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ (від лат. *dispositus* — упорядкований, розподілений) — принцип радянського цивільного судочинства. Згідно з ним *стороні*, що беруть участь у справі, можуть на будь-якій *процесуальній стадії* вільно розпоряджатися своїми матеріальними й процесуальними правами (напр., позивач може змінити розмір вимог *позову* або зовсім відмовитися від нього). Ця свобода сторін доповнюється правом прокуратури та деяких ін. держ. органів, громад. орг-цій та окремих осіб у передбачених законом випадках виступати на захист ін. осіб. Так, відповідно до ст. 14 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* прокурор зобов'язаний на всіх стадіях цивільного судочинства своєчасно вживати передбачених законом заходів до усунення всіхляких порушень закону. Для Д. характерна активність суду, що полягає, зокрема, в контролі розпорядчих дій сторін з метою охорони їхніх інтересів, інтересів ін. громадян, д-ви й організації. Суд зобов'язаний вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного з'ясування всіх дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін. Певною мірою Д. діє і в кримінальному судочинстві. Напр., т. з. справи приватного і приватнопублічного обвинувачення порушуються, як правило (див. *Порушення кримінальної справи*), не інакше як за скаргою потерпілого тощо. Принцип Д. є одним з провідних у цивільному судочинстві країн соціалістичної співдружності. Д. проголошено, але є гарантовано законодавством більшістю бурж. держав.

ДИСПОЗИЦІЯ (лат. *dispositio* — розташування, розміщення) — 1) У військ. справі — застаріла назва плану шиккування сухопутних військ для ведення бою. В 18—19 ст. Д. — письмовий наказ військам, у якому ставились бойові завдання. В рос. армії Д. 1912 було замінено поняттям *бойовий наказ*. 2) У ВМФ — розташування кораблів на рейді, базах, стоянках у відкритому морі. 3) У праві — складова частина *норми права*, яка визначає правила поведінки, прав і обов'язки, якими наділяються учасники правовідносин.

ДИСПРОЗІЙ (Dysprosium; від грец. δυσπρόσιτος — важкодоступний), Dy — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 66, ат. м. 162, 50; належить до лантаноїдів. Світло-сірий метал, $t_{\text{пл}} 1407^\circ \text{C}$; $t_{\text{кип}} 2335^\circ \text{C}$. Хімічно активний, при високій т-рі взаємодіє з киснем, галогенами, сіркою та ін. металами. У сплавах з залізом, нікелем, міддю та алюмінієм Д. застосовують як магнітний матеріал; оксиди Д. — як вогнетривкі керамічні матеріали, для фарбування.

ДИСПРОПОРЦІЇ економічні — порушення пропорцій у розвитку окремих галузей нар. г-ва, економіч. підрозділів (виробн. засобів виробництва й виробн. предметів споживання) та відділів у середині кожного з них, взаємопов'язаних фаз виробництва (процесу виробництва й обігу), ін. сторін і частин нар. г-ва. Д. призводять до перебоїв у ході відтворення на окремих ділянках або в економіці в цілому. Розрізняють Д. часткові, що мають локальний і короткочасний характер, властиві всім екон. формаціям з сусп. поділом праці, та Д. загальні, притаманні лише капіталізму; пов'язані з потребами усієї економіки й процесу відтворення в цілому, мають довготривалий і періодичний характер. Виникнення Д. зумовлене порушенням відповідності між виробн. і споживанням. Заг. Д. набувають форми періодичних економічних криз надвиробництва. Соціалістичній економіці властиві гармонійний розвиток, планомірність і пропорційність (див. Планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон). Деякі Д., що виникають у ході розвитку соціалістичної економіки, додають шляхом підвищення ефективності сусп. виробн., підвищення продуктивності праці, інтенсифікації виробничих процесів у ході реалізації досягнень науково-технічного прогресу та безперервного вдосконалення планування народного господарства відповідно до вимог об'єктивних економічних законів соціалізму.

В. Ф. Казанцева
ДИСПРОПОРЦІЯ (від дис... і пропорція) — несумісність, невідповідність частин чого-небудь, відсутність пропорційності

ДИСТАЛЬНИЙ (від лат. disto — відстою) — термін, яким в анатомії позначають ділянку тіла або частину органа, більш віддалену від центра чи від середини (медіаної) площини тіла. Термін «дистальний» протилежний термінові «проксимальний». Найчастіше вживається щодо кінцівок.

ДИСТАНЦІЯ (лат. distantia — віддаль) — 1) Віддаль між об'єктами у просторі або часі. 2) Одиниця адм.-тех. поділу залізниць, водних і автомобільних шляхів. На залізницях розрізняють Д. колії, сигналізації і зв'язку, будинків і споруд тощо. 3) Віддаль (у глибину) між військовослужбовцями, військ. підрозділами, бойовими машинами тощо в строю, бойовому порядку, на марші. 4) Віддаль між стартом і фінішем у спорті.

ДИСТЕН (від грец. δίσ — двічі, σθένος — сила, міць) — мінерал класу силікатів. Те саме, що й кіаніт.

ДИСТИЛЯЦІЯ (лат. distillatio — крапання), перегонка — розділення сумішей рідин на компоненти випаровуванням і наступною конденсацією пари. Д. ґрунтується на різній леткості компонентів суміші при однаковій т-рі. При Д. суміш нагрівають до т-ри кипіння (в лабораторії — в колбах, у промсті — в перегонних кубах). Пару охолоджують у холодильниках і одержують конденсат (дистилат) — рідину, збагачену легкішим компонентом суміші. Якщо різниці в точках кипіння двох компонентів велика, то для розділення досить однократної перегонки. Коли ж точки кипіння компонентів різняться мало, то Д. повторюють кілька разів або застосовують спец. прилади — дефлегматори, ректифікаційні колонки. Розрізняють просту, фракційну, вакуумну, молекулярну Д., ректифікацію і Д. з водяною паром. Теор. основою Д. є закони Д. П. Коновалова.

Ф. С. Бабичев.
ДИСТОРСІЯ (лат. distorsio — викривлення) — вада зображення, яку дає оптична система; одна з монохроматичних абераций оптичних систем, що проявляється в неоднаковому збільшенні різних частин зображення предмета. На відміну від ін. абераций (див., напр., Астигматизм) при Д. точці простору предметів відповідає точка простору зображень. Внаслідок Д. порушується геом. подібність між предметом і зображенням. Розрізняють додатну (подушкподібну) і від'ємну (бочкоподібну) Д. (мал.). Особливо шкідлива Д. у фотооб'єктивах, які застосовують для одержування зображень з точною відповідністю предметів (при репродукційних, картографічних, геодезичних та ін. роботах). Кількісною характеристикою Д. оптичної системи є т. з.

в і д н о с н а Д. $v = \frac{\beta - \beta_0}{\beta_0}$, де β_0 і β — відповідно лінійні збільшення ідеальної (без Д.) і даної оптичної систем для максимального поля зору. Д. усувають (частково або повністю) розрахунком і добором конструктивних елементів системи (лінз, повітряних проміжків тощо).
Лит.: Слюсарев Г. Г. Расчёт оптических систем. Л., 1975.

М. Я. Горбань.
ДИСТРИБУТИВНИЙ АНАЛІЗ — основний метод *дескриптивної лінгвістики*. Д. а. при класифікації мовних елементів враховує порядок їхнього розміщення (дистрибуцію). Ці елементи виділяються з тексту за відмінністю чи подібністю фонетичної будови основ та афіксів або за функціонуванням слів у певних типах словосполучень і речень. Значення мовних елементів при цьому не вивчається. Д. а. застосовують переважно при вивченні мовних явищ у синхронії, є спроби використати його й у діахронії.

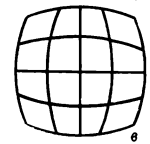
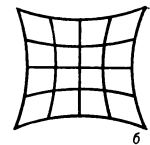
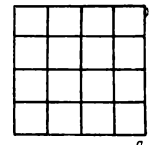
Ф. О. Нікітіна.
ДИСТРИБУТИВНІСТЬ (від лат. distributivus — розподільний), роз-

подільність — властивість *оператора Т* відносно деякої дії $x * y$, яка виражається формулою $T(x * y) = T(x) * T(y)$. Так, множення дистрибутивне відносно додавання $[a(b + c) = ab + ac]$, піднесення до степеня дистрибутивне відносно множення $[(ab)^n = a^n b^n]$, але не дистрибутивне відносно додавання $[(a + b)^n \neq a^n + b^n]$.

ДИСТРИКТ (англ. district, від лат. districtus — витягнутий) — 1) Адм.-тер. одиниця в Росії, в т. ч. на Україні, 1719—26; складова частина *провінції*. 2) Адм.-тер. одиниця в Галичині 1772—82, складова частина області. 3) «Дистрикт Галичина» — назва, що її дали нім.-фашист. загарбники тимчасово окупованій ними тер. тепер. Львів, Ів.-Франк. і частини Терноп. обл. УРСР. Здійснюючи політику розчленування України й намагаючись перетворити її на свою колонію, гітлерівці в серпні 1941 включили цю тер. до складу т. з. генерал-губернаторства окупованих польсь. земель. 4) У деяких бурж. д-вах (напр., у США, Великобританії) — назва нижчої адм. одиниці, суд. або виборчого округу.

ДИСТРОФІЯ (від дис... і грец. τροφή — живлення) — патологічний процес, який виникає внаслідок порушення обміну речовин і характеризується появою в клітинах і тканинах продуктів обміну, що змінені кількісно або якісно. Причини виникнення Д. різні: розлади крово- і лімфообігу, іннервації, гіпоксія, інфекція, інтоксикація, фактори спадковості та ін. Залежно від переважання порушень того чи іншого виду обміну розрізняють білкові, вуглеводні, жирові та мінеральні Д. Кожній Д. властива певна картина структурних змін. У групі білкових Д. (диспротеїнозів), залежно від порушення співвідношення тих чи ін. білкових компонентів, розрізняють кілька патологіч. станів (гіаліноз, амیلлоїдоз та ін.). Серед вуглеводних Д. розрізняють порушення утворення глікогену і балансу мукополісахаридів. Різні типи жирових Д. (ліпідози) розрізняють за характером порушення обміну тих чи ін. ліпідів. При мінеральних Д. порушується обмін кальцію, кальцію, заліза тощо. Див. також *Дистрофія аліментарна*.

ДИСТРОФІЯ АЛІМЕНТАРНА, голодна хвороба — хворобливий стан організму (виснаження), що настає внаслідок порушення живлення при тривалому неповноцінному харчуванні або повному *голодуванні*; особливе значення при цьому має недостатність у їжі білків і жирів. Д. а. призводить до порушень білкового, жирового, вуглеводного й мінерального обміну. Розвиткові Д. а. сприяє важка фіз. праця, тривале перебування на холоді, тяжкі переживання й різні хвороби. Д. а. розвивається поступово. Проявляється зменшенням ваги й загальною кволістю. Згодом стає помітним значне схуднення, з'являється сонливість, апатія, наростає кволість; м'язи стоншуються й стають в'ялими, шкіра — блі-



Дисторсія:
а — предмет;
б і в — відповідно подушкподібна і бочкоподібна дисторсії.

дою і сухою, пульс уповільнюється, т-ра тіла знижується, можуть виникати набряки всього тіла, галюцинації, гострі психози тощо. Лікування: постійний режим, повноцінна їжа, яка легко засвоюється (молоко, сметана, яйця, протерті м'ясо, овочі, фрукти), вітаміни; їжу приймають невеликими порціями 6—7 разів на добу. Тяжко хворим — вливання глюкози, переливання крові.

ДИСЦИПЛІНА (лат. disciplina — навчання, виховання) — певний обов'язковий порядок поведінки громадян, членів трудового колективу, діяльності організації, який відповідає нормам права й моралі суспільства або вимогам певної організації. Забезпечує впорядкованість їхньої спільної життєдіяльності шляхом засвоєння регулюючих соціальних норм і правил, а також застосуванням моральних, правових чи адм. санкцій. Розрізняють Д. внутрішню (самодисципліну) і зовнішню, стимульовану позитивними або негативними санкціями; загальнообов'язкову і спеціальну — обов'язкову лише для членів певної орг-ції чи певної категорії осіб (трудова, партійна, військову тощо). Складалася Д. в первісному суспільстві в процесі трудового спілкування й підтримувалася силою звички, традицій, повагою до старших тощо. В класово-антагоністичному суспільстві набуває класового змісту, підтримується позакон. та екон. примусом і засобами насильства. В соціалістич. суспільстві відображує нові сусп. відносини, регулює міжособові стосунки на основі єдності сусп. інтересів і цілей. Соціалістична Д. є усвідомленням людьми громадян. відповідальності. Вона поєднує свідоме виконання обов'язків членами суспільства з їхньою ініціативою і творчим ставленням до справи. У підвищенні свідомості соціалістичної Д., утвердженні і розвитку комуністичних сусп. відносин велику роль відіграє Конституція СРСР, яка діалектично поєднує права і обов'язки громадян.

В. І. Волович.

ДИСЦИПЛІНА ВІЙСЬКОВА — суворе і точне додержання всіма військовослужбовцями порядку та правил, встановлених законами і військовими статутами. Є однією з важливих умов безздатності збройних сил. Основи й характер Д. в арміях різних країн визначаються соціально-політ. ладом держав. У Збройних Силах СРСР Д. в ґрунтується на глибокому розумінні військовослужбовцями свого військ. обов'язку і особистої відповідальності за безпеку Батьківщини. Заг. принципи Д. в закріплено в Конституції СРСР, Законі СРСР про загальний військ. обов'язок 1967, присязі військовій, статутах військових, зокрема в дисциплінарному статуті, та ін. правових актах.

ДИСЦИПЛІНА ДЕРЖАВНА — в СРСР точне й неухильне дотримання держ. і господарськими органами, підприємствами і установами, громад. орг-ціями, службовими особами і громадянами встановленого Рад. державою поряд-

ку діяльності, поведінки, своєчасного виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань. Д. д. є складовим елементом соціалістичної демократії. Вона спрямована на забезпечення чіткої роботи, гармонійного взаємозв'язку і взаємозумовленості всіх частин держ. і суспільного механізму. Складовими частинами Д. д. за функціональними і галузевими ознаками є планова, технологічна, службова, фінанс., договірна, військ., транспортна та ін. види дисципліни. В забезпеченні Д. д. важливу роль відіграють *Ради народних депутатів*, їхні виконавчі й розпорядчі органи, всі види контролю, *громадські організації, трудові колективи*, прокурорський нагляд, діяльність суд. органів і органів *арбітражу* тощо, а головне — комуністичне ставлення до праці, соціалістичної й громадської власності, розвиток творчої активності рад. людей, підвищення їхньої свідомості й організованості. Винні в порушенні Д. д. можуть бути притягнені до адм., дисциплінарної, матеріальної, а в деяких випадках і кримінальної відповідальності. Порядок застосування кожного з цих видів відповідальності регулюється нормами рад. права. Див. також *Дисципліна трудова*.

Лит.: В. І. Ленин, КПСС о партийной и государственной дисциплине. М., 1977.

І. М. Пахомов.

ДИСЦИПЛІНА ПАРТІЙНА — неухильне свідоме додержання комуністами й партійними орг-ціями принципів і норм, визначених Програмою і Статутом партії, здійснення політики партії, її рішень, вимог парт. моралі. Д. п. — неодмінна умова організованості й безздатності КПРС та ін. марксистсько-ленінських партій. Вона випливає з принципу *демократичного централізму*, є єдиною, обов'язковою для всіх комуністів без будь-яких винятків, передбачає безумовну підпорядкованість меншості більшості, обов'язковість постанов вищих органів для нижчих. Осн. положення про дисципліну в пролет. партії розробили К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленин. За лєнінським визначенням, Д. п. — це «єдність дій, свобода обговорення і критики» (Повне збір. тв., т. 14, с. 115). Д. п. не виключає, а передбачає критику і самокритику всередині партії, свідомість і добровільність підлеглості (див. *Демократія внутрішньої партії*). Принципи Д. п. КПРС втілено в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Д. п. базується на спільності марксистсько-ленінського світогляду комуністів, на їхній ідейній згуртованості, високій активності, спрямована на зміцнення єдності партії. Партія притягає до відповідальності винних у порушенні Д. п. Істор. досвід КПРС, братніх марксистсько-ленінських партій свідчить, що залізна Д. п., суворе дотримання лєнінських принципів парт. життя є неодмінною умовою успішного здійснення пролет. партією завдань боротьби за повалення влади капіталу, побудови соціалізму і комунізму.

В. Ф. Шевченко.

ДИСЦИПЛІНА ТРУДОВА — в СРСР зумовлене соціалістичним способом виробництва свідоме дотримання учасниками трудового процесу порядку і правил, закріплених у нормах права і комуністичної моралі. Змістом Д. т. є свідоме підпорядкування особистих інтересів суспільним, почуття відповідальності за виконання своїх обов'язків перед народом і рад. суспільством, товариське співробітництво і взаємодопомога. Д. т. — конституційний обов'язок кожного громадянина СРСР. Обов'язок і справа честі, — проголошується в ст. 60 *Конституції СРСР* (ст. 58 Конституції УРСР), — кожного здатного до праці рад. громадянина — сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни. Д. т. забезпечується в СРСР свідомим ставленням до праці, методами переконування та заохочування за успішну працю. До порушників Д. т. застосовуються заходи дисциплінарного і громадського впливу. Д. т. регулюється розд. VI *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — гл. X КЗпП). Обов'язок дотримання Д. т. конкретизується у правилах внутр. труд. розпорядку, в статутах про дисципліну, трудових договорах, службових інструкціях і положеннях. Д. т. — важливий резерв підвищення ефективності сусп. виробництва, розв'язання народногосп. завдань.

Лит.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

А. Р. Машук

ДИСЦИПЛІНА ШКІЛЬНА — особливий вид дисципліни, який здійснюється в процесі навчальної і виховної роботи в школі. Д. ш. обумовлена як вимогами суспільної дисципліни праці, так і віком дітей. Реакц. бурж. педагоги (Й.-Ф. Герbart та його послідовники) відстоювали необхідність муштри, сліпого підкорення учнів для виховання в них покірливості. Деякі бурж. педагоги заперечують взагалі Д. ш. (див. *Вільне виховання*). В рад. школі Д. ш. служить вихованню і закріпленню необхідних моральних якостей майбутніх будівників комунізму (колективізму, творчої ініціативи, вміння підпорядкувати особисті інтереси заг. інтересам суспільства та ін.). Методи й прийоми виховання дисциплінованості: привчання, вправлення в поведінці, переконання, залучення учнів до громад. діяльності і в необхідних випадках — примус. Рад. педагогіка засуджує застосування фіз. покарань.

О. І. Пенішкевич.

ДИСЦИПЛІНАРНЕ СТЯГНЕННЯ — в СРСР захід правового впливу щодо порушників трудової дисципліни. Згідно з трудовим законодавством (в УРСР — ст. 147 КЗпП) до порушника застосовують одне з таких Д. с.: зауваження; догану; сувору догану; переведення на нижчеоплачувану роботу або зміщення на нижчу посаду на строк до трьох місяців; звільнення з роботи (за прогул або за систематичне невиконання тру-

дових обов'язків). За *статутами про дисципліну* для окремих категорій працівників передбачено й інші Д. с. Коли Д. с. накладено за правилами внутр. трудового розпорядку, то його можна оскаржити в комісію по трудових спорах, ФЗМК профспілки та суд, а в порядку підпорядкованості й за статутами про дисципліну, — у вищестоящі органи.

ДИТИНЕЦЬ — центральна укріплена частина міст у Давній Русі. Здебільшого займав площу в кільका гектарів. Звичайно Д. споруджували на зручних для оборони місцях (мисах річок, пагорбах) і оточували ровами, валами, мурами з баштами й брамами. В Д. розміщувалися князівські та боярські двори, житла військових і духовництва, храми. До Д. прилягали ремісничі й торг. квартали міста. Відомі Д. в Києві (т. з. місто Володимир) на Старокиївській горі, в Чернігові на пагорбі понад Десною, у Львові на Княжій горі. З 14 ст. замість назви «дитинець» почали вживати назву *кремль*.

ДИТИНИЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник 4 ст., виявлений у с. Дитиничах Дубнівського р-ну Ровенської обл. Досліджували його 1957. Розкопано 21 поховання з залишками трупоспалень у ямках або урнах. У похованнях знайдено глиняний, переважно ліпний, посуд (миски з вушками, чарки з ручками, кубки), оздоблений заглибленим геом. орнаментом, прясельця, металеві предмети, прикраси.

ДИТІНКИ ПОВСТАННЯ — антифеодалний виступ селян 1654 під проводом Дитинки на Буковині. Вибухнуло під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*, зокрема походу 1653 на Молдавію укр. козаків, очолюваних Т. Хмельницьким. У повстанні, спрямованому проти гніту молд. бояр і укр. феодалів, разом з місц. селянами брали участь кол. учасники повстання 1648 на Прикарпатті, які після придушення виступу, рятуючись від переслідувань польсь. шляхти, переселилися на Буковину. Повстанці під керівництвом Дитинки визволили Чернівецький і Хотинський повіти. Молд. господар Георгій Стефан жорстоко придушив виступ буковинських селян.

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА — художні й науково-популярні твори, написані для дітей. Розрізняють твори для дітей дошкільного віку, для молодшого, середнього і старшого шкільного віку. Твори для кожної з цих вікових груп мають свої жанрові й худож. особливості: для дітей дошкільного віку — це переважно книжки-малюнки, для молодшого шкільного віку — ілюстровані казки про тварин, а також коротенькі оповідання на побутові теми тощо; для середнього і старшого шкільного віку — художня, науково-популярна, пригодишська й фантастична л-ра, твори на суспільні й морально-етичні теми. До Д. л. належить і багато творів, які написані для дорослих, але вони цікаві й доступні дітям — казки й вірші О. Пушкі-

на, байки І. Крилова й Л. Глібова, окремі вірші й поеми Т. Шевченка, оповідання й повісті Л. Толстого, І. Франка, М. Горького, спеціально оброблені нар. казки, білини, думи, твори зарубіжної класики (здебільшого в скорочених виданнях): «Дон Кіхот» М. Сервантеса, «Робінзон Крузо» Д. Дефо, «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта, «Спартак» Р. Джованніолі, «Овід» Е.-Л. Войнич та ін.

У давнину пізнавальну та виховну функції Д. л. виконувала усна нар. творчість. Писана Д. л. виникла в 17 ст. Першою дитячою книжкою вважається книжка чеського педагога Я.-А. Коменського «Світ почуттєвих речей у малюнках» (1658). В Росії книжки для дітей видавалися з 18 ст. М. Новиков заснував перший рос. журнал для дітей «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89). Твори для дітей писали видатні рос. прозаїки й поети: Л. Толстой, М. Некрасов, Я. Полонський, Д. Григорович, Д. Мамін-Сибіряк, А. Чехов, О. Серафимович, О. Купрін, В. Короленко та ін. На Україні Д. л. набула розвитку з серед. 19 ст. Письменники-демократи виховували дітей на правді життя, зображенні села, праці й побуту селянина. До скарбниці укр. Д. л. належить ряд творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, П. Грабовського, А. Тесленка та ін.

Поряд з кращими творами в дожовтневий період існувала казенно-патріотична й реліг.-моралізаторська л-ра для дітей: всілякі різдвяні, новорічні оповідання, збірки святкових віршів, розраховані на виховання у дітей вірогідності й релігійної покорності. З літ. спадщини минулого в коло дитячого читання традиційно входять твори Г. Бічер-Стоу, Л. Буссенара, Жюль Верна, Л. Керрола, Т.-М. Майн-Ріда, Е. Сетон-Томпсона, М. Твена, а для найменших — Ш. Перро, братів Я. й В. Грімм, Г.-К. Андерсена. Популярними є твори польсь. педагога Я. Корчака («Король Матіус Перший»), вірші й казки сучас. італ. письменника Дж. Родарі. У капіталістичних країнах тепер поширюються твори, які несуть ідеї людинонавистництва, культ приватної власності й жорстокості, рекламується низькопробна детективна л-ра. Реакційні й ремісничий Д. л. протистоять гуманістичні твори прогресивних дитячих письменників.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР створена багата, високоідейна рад. Д. л. Вона тісно пов'язана з завданнями комуністичного виховання, пройнята ідеями патріотизму, соціалістичного гуманізму, непорушної дружби між народами. Велика роль як організатора й теоретика Д. л. належить О. М. Горькому. Для розвитку багатонаціональної рад. Д. л. багато зробили рос. письменники П. Бажов, А. Барто, В. Біанкі, А. Гайдар, Б. Житков, Л. Кассіль, В. Катаєв, С. Маршак, В. Маяковский, С. Михалков, О. Толстой, К. Чуковский, біло-

рус. — Я. Колас, Я. Купала, Е. Огнєцет; груз. — І. Грішашвілі, Л. Кіачелі; вірм. — С. Капутікян, Г. Борян; ест. — Р. Парве; литов. — М. Служкіс; евр. — Л. Квітко, В. Гутянський та ін. Першими творами укр. рад. Д. л. були оповідання А. Головка («Червона хустинка», «Пилипко»), С. Васильченка («Олив'яний перстень», «Авіаційний гурток»), вірші П. Тичини. Уже в 20-і рр. визначаються тематичні обрії укр. Д. л. (Великий Жовтень і героїка громадян. війни, щасливе рад. дитинство, піонерське й шкільне життя, подорожі, життя братніх народів Радянського Союзу) та її жанри: оповідання, повісті, вірші і п'єси для читачів різного віку. На цьому етапі в галузі дитячої прози працювали О. Копиленко, І. Сенченко, І. Микитенко; в поезії — І. Нехода, А. Турчинська, М. Романівська.

Інтенсивно розвивалася Д. л. в 30-і рр. О. Донченко написав ряд романів і повістей про участь дітей у соціалістичному будівництві («Розвідувачі нетрів», «Школа над морем»), розробляється тема громадян. війни («Син Тарашанського полку» П. Панча, «Ядвіга і Малка — польські партизанки» Д. Бузька). Формування підлітків у сім'ї й школі відображено в повістях О. Копиленка «Дуже добре» й «Десятикласники». Особливе місце посідають у Д. л. пригодницькі романи й повісті М. Трубіліні «Ляхтак», «Шхуна „Колумб“», «Крила рожевої чайки», які виховують у юного читача мужність, кмітливість, знайомлять з природою віддалених куточків Батьківщини. З'являються твори біографічного жанру (повісті О. Іваненко «Тарасові шляхи» про Т. Шевченка, Л. Смілянського — «Михайло Коцюбинський»), популярністю користувалися науково-фантастичні твори В. Влада («Аргонавти всесвіту» та інші), М. Романівської. Народні казки для дітей опрацьовував А. Шиян. Вірші для наймолодшого читача писали В. Бичко, Н. Забіла, М. Пригара, Я. Гримайло. Події боротьби з фашистськими загарбниками відображено в повістях «Земля гуде» О. Гончара, «Таємниця Соколинного бору» Ю. Збанацького, в оповіданнях К. Гриба про юних месників, у віршах і поемах багатьох поетів. Серед кращих творів Д. л., написаних у 40—60-і рр., — вірші А. Малишка, М. Стельмаха, повісті І. Багмута «Щасливий день суворовця Криничного», драм. поема П. Воронька «Казка про Чугайстра» і його зб. віршів «Читаночка», повісті Ю. Збанацького з життя школярів «Курілові острови», «Морська чайка», оповідання Е. Гуцала «Олень Август», «Дениско», повісті І. Сенченка «Діамантовий берег» та ін. Повповнюються укр. Ленініана: вірші й поеми М. Рильського, В. Сосюри, повісті В. Канівця «Студент університету» та ін. Патріотичні почуття, любов до праці, поетичне бачення світу виховують у дітей твори Г. Бойка, Т. Коломійця, І. Кульської, В. Нестайка, П. Утєвської. Мільйонними тиражами друкуються книжки для дітей у вид-ві

дитячої л-ри «Веселка» та ін. вид-вах республіки. На Україні виходять для юних читачів різного віку журнали «Малютко», «Барвінок», «Піонерія» (див. також *Дитячі газети і журнали*). В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури» (березень, 1969) наголошено на потребі значного посилення ролі Д. л. в комуністичному вихованні підростаючого покоління. В 1970 встановлено Ленінську премію за твори л-ри і мистецтва для дітей, на Україні — в 1970 літ. премію ім. Лесі Українки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273. Літ.: Горький М. Про дитячу літературу. К., 1953; Український дитячий фольклор. К., 1962; Брандис Е. П. От Эзопа до Джанни Роланди. М., 1965; Білецький Д. М. [та ін.] Дитяча література. К., 1967; Лупанова Н. П. Полена. Советская детская литература. М., 1969; Советская детская литература. М., 1978; Украинская детская литература. 1946—1953. Краткий аннотированный указатель. М., 1954. Т. Ю. Буженко.

ДИТЯЧА МУЗИКА — музика, призначена для слухання або виконання дітьми. Відзначається конкретністю сюжету, чіткістю й рельєфністю муз. форм, близьким до дитячого побуту змістом. У музиці, створюваній для дитячого виконання, враховуються виконавські можливості дітей — діапазон голосу, хорово підготовка, рівень тех. опанування інструмента тощо. Д. м. існує в нар. творчості. На Україні, зокрема, поширені ігри: хороводи зі співом («Гра в залізного ключа або вовка», «Гра в бобра», «Савка», «Рак-неборак», «Горобейко»), жартівливі пісні («Бігло, бігло козенятко», «Був собі журавель»), старовинні обрядові пісні, що втратили своє ритуальне значення («Вийди, вийди, сонечко», «Іди, іди, дощику»), мелодичні лічилки. Сюди належать і коліскові нар. пісні. Відомі ме-

лодії до укр. нар. казок («Про золоту соплічку»). Класичними зразками профес. муз. л-ри для дітей є «Нотний зошит Аниї Магдаліни» Й.-С. Баха, «Дитяча симфонія» Й. Гайдна, «Дитячий альбом» для фортепіано і збірка дитячих пісень П. Чайковського, «Альбом для юнацтва», пісні й хори Р. Шумана. Д. м. писали Й. Брамс, К. Дебюссі, Б. Барток, Р. Глієр, Й. Сук та ін. Нар. казки та укр. муз. фольклор — в основі дитячих опер «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна» М. Лисенка, «Ріпка» В. Сокальського, «Лисичка, Котик і Півнік», «Івасик Телесик» К. Стеценка. Над створенням укр. дитячого пісенного репертуару працювали М. Леонтович, Я. Степовий, В. Матюк, С. Воробкевич, А. Вахнянин, В. Верховинець. Окремо стоять твори на сюжети з дитячого життя, розраховані на виконання профес. митцями і не призначені спеціально для дитячої аудиторії (балет «Лускунчик» Чайковського, цикл романсів «Дитяча» Мусоргського, оркестрова сюїта «Гра дітей» Ж. Бізе та ін.). Значну увагу Д. м. приділяють рад. композитори, які розширили її жанрові межі. Крім фп. і вокальних мініатюр, написано опери, балети, кантати, симф. твори. Великого поширення набув жанр рад. дитячої, зокрема піонерської пісні. Відомі симф. казка «Петя і Вовк» та фп. твори С. Прокоф'єва, пісні й фп. п'єси Д. Кабалевського (у т. ч. «Легкі варіації на тему української пісні»), пісні І. Дунаєвського та ін. Глибоким проникненням у дитячу психологію, високою художністю позначені збірки обробок дитячих нар. пісень «Сонечко» Л. Ревуцького, дитячі й піонерські пісні П. Козницького, М. Вериківського, А. Штогаренка, Г. Майборода, А. Філіпенка, В. Борисова, Л. Дичко, М. Дремлюгі та ін.; фп. твори, серед яких вирізняються «24 дитячі п'єси» В. Косенка. Популярні твори В. Барвінського, М. Сільванського, М. Скорумського, Ж. Колодуб, А. Мухи, В. Шаповаленка та ін. Муз. театри ставлять дитячі опери («Казка про загублений час» Ю. Рожавської) та балети («Лелеченя» Д. Клебанова, «Кіт у чоботях» В. Гомоляки, «Північна казка» І. Ковача); ансамбль «Балет на льоду» — «Снігуроньку» К. Доміченна. Велике виховне й естетичне значення має музика в театрі для дітей, дитячому кіно, радіо- й телепередачах. У 1965 створено Моск. дитячий муз. театр — єдиний у світі. Розвиток муз. творчості тісно пов'язаний із зростанням дитячої виконавської культури, з системою музичної освіти і музичного виховання. В СРСР існує понад 2000 дитячих муз. шкіл, великого поширення набула дитяча самодіяльність при палацах піонерів, у хорових студіях. При Спільн. композиторів СРСР працює комісія муз.-естетичного виховання дітей та юнацтва; така комісія діє й на Україні.

Літ.: Андрієвська Н. К. Дитячі опери М. В. Лисенка. К., 1962; Соколовська О. И. Советские композиторы —

детям. М., 1970; Музыка — детям, в. 1—3. Л., 1970—76.

М. П. Загайкевич.

ДИТЯЧА ПОЛІКЛІНІКА — в СРСР лікувально-профілактичний заклад, що є структурним підрозділом дитячої лікарні або самостійним закладом, який забезпечує позалікарняну допомогу дітям після виписки їх з полового стаціонару до 14 років включно. Працює за дільничним принципом (див. *Лікарська дільниця*). В роботі Д. п. основна увага приділяється диспансерному (див. *Диспансеризація*) наглядові за здоров'ям дитини, її фіз. і нервово-психічним розвитком, наданню мед. допомоги хворим дітям, санітарно-гігієнічному вихованню дітей і їхніх батьків. У великих містах є міжрайонні, або центр. консультативні Д. п. зі спеціалізованими кабінетами (хірургії, отоларингології, офтальмології, неврології, ендокринології, алергології тощо). В районних центрах, де немає Д. п., зазначена робота виконується дитячими консультаціями, що функціонують на правах структурного підрозділу поліклінічних відділень районних лікарень. У сільській місцевості позалікарняна допомога дітям забезпечується центр. районними, дільничними лікарнями й лікарськими амбулаторіями, в разі необхідності — спеціалістами консультативних поліклінік обласних і міських дитячих лікарень (відділень). Див. також *Охорона материнства і дитинства*. В 1977 на Україні було 4583 дитячі і жіночі консультації. Р. В. Медвіна.

ДИТЯЧА ПРАЦЯ — участь дітей і підлітків у процесі виробництва. Масового поширення Д. п. набула за капіталізму, особливо на ранніх стадіях його розвитку. Машинне виробн., спростивши й полегшивши багато трудових операцій, створило можливість замінити в ряді виробничих процесів працю дорослих дешевою Д. п. «Дитяча праця була першим словом капіталістичного застосування машини» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 376). Д. п. зазнавала нещадної експлуатації, стала одним із джерел збагачення буржуазії. Д. п. є гострою соціальною проблемою капіталістичного суспільства. *Робітничий клас* у наполегливій боротьбі домогся прийняття ряду законів, які обмежують або забороняють Д. п. Однак повної заборони її за капіталізмом домогтися неможливо. Д. п. ще широко застосовується в багатьох капіталістич. країнах, зокрема в країнах, що розвиваються. Важкі умови Д. п. призводять до фіз. і моральної деградації дітей і підлітків, профес. захворювань, передчасного старіння, високої дит. смертності. За соціалізму Д. п. має принципово інший характер. Найману Д. п. заборонено, суворо регламентовано працю підлітків. Для них встановлено скорочений робочий день, забезпечено здорові й безпечні умови роботи. В СРСР Д. п. перетворилася на невід'ємну частину комуністичного виховання, засіб підготовки молодого покоління до суспільно корисної, продуктивної

Дитяча творчість. 1. Хлопчик-Кибаляч. Юля, 9 років. 2. Київський вокзал. Іра, 10 років. 3. Гуси-лебеді. Майя, 6 років. 4. Салют, Оксана, 13 років.



праці. «Не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства,—писав В. І. Ленін,— без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 2, с. 464). В Рад. Союзі учнів загальноосв. шкіл залучають до суспільно корисної праці на уроках праці в навчально-виробничих комбінатах, на пром. і с.-г. підприємствах. Значна частина підлітків навчається в профес.-тех. і серед. спец. навч. закладах, де поряд з загальною освітою здобуває виробничу спеціальність. У період *розвинутого соціалістичного суспільства* і будівництва комунізму значення трудового виховання ще більше зростає. На розв'язання цього завдання спрямовано прийнятий 1977 постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці». Див. також *Кодекс законів про працю УРСР*.

С. Г. Савченко.

ДИТЯЧА ПСИХОЛОГІЯ—галузь психології, яка досліджує загальні та індивідуальні особливості психічного розвитку дітей, умови, рушійні сили й закономірності цього процесу на різних вікових етапах. Тому Д. п. часто називають *віковою психологією*. Вивчає виникнення й розвиток у дітей *психічних процесів* (пізнавальних, мовних, емоційних, волевольних та ін.), становлення *психічних властивостей*, розвиток різних видів діяльності (гри, учіння, праці), формування дитини як особистості. Д. п. досліджує функції природних даних, нервової системи дитини як матеріального субстрату її психіки і провідну роль сусп. умов, навчання і виховання в її психічному розвитку. Теор. основою Д. п. є діалектико-матеріалістичне розуміння природи й сутності людської психіки. Вона піддає критиці ідеалістичні й механістичні концепції психічного розвитку. Д. п. почала виділятися в самостійну галузь знань з серед. 19 ст. Вона тісно пов'язана з *педагогічною психологією*, педагогікою, фізіологією вищої нервової діяльності. Дані її та висновки мають важливе значення для теорії і практики навчання й виховання молодого покоління, для заг. психології і філософії.

Лит.: Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. М., 1968; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Возрастная и педагогическая психология. М., 1973; Люблинская Г. О. Дитяча психологія. К., 1974; Вікова психологія. К., 1976. Г. С. Костюк.

ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ—число дітей, які померли протягом першого року життя. Разом з *народжуваністю* і заг. *смертністю* є показником природного руху населення. Виражається числом смертних випадків серед дітей у віці до 1 року в переліку на 1000 народжених живими. Д. с. залежить гол. чин. від соціально-еко. і матеріального рівня країни. В СРСР завдяки заходам рад. системи охорони здоров'я, зокрема охорони материнства і дитинств-

ва, Д. с. за роки Рад. влади різко зменшилась (більше як у 9 разів). **ДИТЯЧА ТВОРЧІСТЬ**—сфера діяльності дитини, яка сприяє її інтелектуальному й емоційно-афективно-розвитковому. В процесі творчості дитина виявляє своє ставлення до навколишнього середовища, розвиває і вдосконалює навички до роботи з різними інструментами і матеріалами. В СРСР розвиток Д. т. спрямований на формування *комуністичного виховання*, особистості майбутнього громадянина соціалістичного суспільства. Те х н і ч н а Д. т.—один з важливих засобів навчання, *політехнічної освіти* та *професійної орієнтації*. Сприяє виникненню, закріпленню й розвитку інтересу дітей до техніки, розвитку раціоналізаторських і винахідницьких нахилів і здібностей. У вік *науково-технічної революції* проблема розвитку тех. Д. т. набуває особливої актуальності. Її розглядають як вищий, завершальний етап вивчення шкільних предметів природничого циклу. Найчастіше тех. Д. т. виявляється в конструюванні моделей різних машин (літаків, кораблів, ракет, місяцеходів тощо), радіоелектронних приладів, навч. обладнання і устаткування. В СРСР склалась і далі розвивається науково обґрунтована система організації тех. Д. т., в якій чільне місце посідають загальноосв. школи й *позашкільні заклади* (станції і клуби юних техніків, моряків, дитячі залізничні). Поряд з цим значну роль у розвитку тех. Д. т. відіграють відповідні орг-ції ВЛКСМ, профспілок, ДТСААФ. В загальноосв. школах діють гуртки юних техніків різних профілів. Функціонують клуби юних техніків профспілок, *палаців і будинків піонерів та школярів* тощо. Інструктивно-методичним центром організації наук.-тех. творчості учнів є станції юних техніків. В УРСР 1978 їх діяло 234, з них одна республіканська (Київ), 26 обласних і 207 міських (районних). Станції юних техніків мають відділи, лабораторії, літні піонерські табори. При станціях функціонувало 6060 гуртків різних профілів, у яких працювало бл. 95 000 учнів шкіл (1978). Станції юних техніків допомагають школам і позашкільним закладам розвивати тех. Д. т., розробляють і перевіряють у процесі експериментальної гурткової роботи орієнтовні програми гуртків і методик заняття у них; разом з ін-тами вдосконалення вчителів організують підготовку й підвищення кваліфікації керівників тех. гуртків, проводять конкурси творчості юних техніків, спортивно-технічні змагання, олімпіади та ін. заходи, спрямовані на розвиток технічної Д. т. Х у д о ж н я Д. т. включає малювання, ліплення, вишивання, виготовлення аплікацій, навчання музики, складання віршів, оповідань тощо. Спонукальні мотиви художньої Д. т. пов'язані з освоєнням дітьми навколишнього предметного середовища, з оволодінням ними мовою, з розвитком словесно-логіч-

ної пам'яті, з формуванням їхніх розумових здібностей. Водночас худож. Д. т. виявляє одну з істотних особливостей дитячого віку—легку збудливість і активність уяви та фантазії. Творчі процеси як передумова Д. т. виявляються вже в дуже ранньому віці—в іграх дітей. Згодом, у власне творчості, діти прагнуть до відтворення побаченого, почутого і прочитаного, а також своєї фантазії. Тематика Д. т. окреслена віковими межами—коло її розширюється з розвитком дитини. Худож. Д. т.—предмет науково-пед. і психологічних досліджень. Вивчення її допомагає визначенню вікових особливостей дітей, специфіки дитячої психології, дає змогу проникнути в процес формування особистості і в процес розвитку здібностей до естетичного сприйняття й переживання. Важливою наук. проблемою педагогіки є керівництво Д. т. Воно сприяє розвитку творчого потенціалу дитини, розв'язує проблеми її розумового розвитку та естетичного виховання. Теорію образотворчої Д. т. розробили рад. вчені А. В. Бакушинський, М. М. Волков, Є. І. Ігнат'єв, Л. С. *Виготський*, Г. В. Лабунська та ін. З метою розвитку творчості дітей в СРСР введено обов'язкові заняття з малювання, ліплення і музики в дитячих садках, уроки малювання в 1–6 класах середньої школи; існує й розвинута мережа позашкільних закладів, де проводяться заняття з образотворчого мист., музики та ін. Серед кращих дитячих худож. студій—студія при Київ. Палаці піонерів, при Ужгород., Одес., Дніпропетр. палацах, дитяча студія Ленінського р-ну (м. Київ; премія ім. М. Островського, 1978). На Україні керівництво і вивчення Д. т. здійснюють респ. навч.-методичний кабінет естетич. виховання при М-ві освіти УРСР (до 1952—Центр. Будинок худож. виховання), н.-д. Ін-т педагогіки УРСР. Систематично організовуються конкурси і виставки Д. т.—респ., всесоюзні, міжнародні (виставки творів рад. дітей в Індії, Японії, НДР та ін.).

Лит.: Разумовский В. Г. Развитие технического творчества учащихся. М., 1961; Игнат'єв Е. И. Психология изобразительной деятельности детей. М., 1961; Лабунская Г. В. Изобразительное творчество детей. М., 1965; Виготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. М., 1967; Кондратенко В. І. Електроніка в позашкільній роботі. К., 1972; Левін В. О., Павлов С. О., Романова А. С. Барвиста планета. Альбом. Х., 1973; Осташи́нський Н. І. Киев глазами детей. Альбом. К., 1974; Левін В. А. Воспитание творчества. М., 1977; Осташи́нський Н. І. Вогненні барви. Альбом. К., 1978.

О. І. Бугайов, Г. В. Заварова.
«ДИТЯЧА ХВОРОБА „ЛІВІЗНИ“ В КОМУНІЗМІ»—твір В. І. Леніна, присвячений питанням політ. стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій. Написаний у квітні—травні 1920, вийшов з друку в червні 1920 рос., а в липні—нім., франц. і англ. мовами. Висновки праці покладено в основу рішень 2-го конгресу Комінтерну. Необхідність напир-



Обкладинка книги
В. І. Леніна
«Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі».
Видання 1920.

санція книги була викликана тим, що в деяких комуністичних партіях, які виникли в ряді капіталістичних країн на ґрунті могутнього революц. піднесення мас 1917—20, з'явилася небезпечна «хвороба» — дрібнобурж. «лівизна». Представники цієї течії рішуче заперечували проти всіх старих форм боротьби пролетаріату, відмовлялись від участі в роботі с. д. профспілок, вимагали бойкоту бурж. парламентів, виступали проти компромісів і угод з ін. партіями. Така політика вела до розколу комуністичних партій, до відриву їх від мас. У своїй книзі В. І. Ленін викрив шкідливість і небезпечність «лівизни», визначив шляхи подолання її, творчо розвинув і збагатив учення марксизму про диктатуру пролетаріату, про керівну роль партії в системі диктатури робітн. класу, про роль теорії, про залучення широких мас трудящих на бік революції. В. І. Ленін підкреслив міжнар. значення більшовизму, дав глибокий аналіз гол. етапів його історії і закликав братні комуністичні партії вивчати й застосовувати досвід більшовиків, які на кожному етапі революції чітко визначали стратегічні й тактичні завдання. Водночас він попереджав, що при цьому необхідно враховувати «національно-особливе, національно-специфічне в кожному з цих підходів кожної країни до розв'язання єдиного міжнародного завдання, до перемоги над опортунізмом і лівим доктринерством всередині робітничого руху, до повалення буржуазії» (Повне збір. тв., т. 41, с. 72—73). Одну з осн. умов успіху більшовиків В. І. Ленін вбачав у централізації й залізній дисципліні, запереченні якої, характерне для «лівих комуністів», «рівнозначне повному роздробленню пролетаріату на користь буржуазії» (там же, с. 25). В. І. Ленін писав, що комуністична партія стає непереможною тоді, коли вся її діяльність прийнята духом сміливості, принципової критики і самокритики, істеричністю до самозаспокоєння і самохвальства, критичним ставленням до своїх помилок.

У своїй книзі В. І. Ленін розкрив величезне значення для революц. партії пролетаріату вміння поєднувати легальні й нелегальні форми боротьби, завойовувати маси на свій бік. Він підкреслював, що проповідувати лозунг «Геть з профспілок!», як це робили «ліві», означало б залишити робітн. маси під впливом реформізму, що треба не заперечувати проти участі в бурж. парламентах, а створювати там сильні парламентські фракції і з трибуни парламентів викривати буржуазію. Винятково важливе значення має висунуте В. І. Леніним положення про допустимість компромісів навіть з відвертим ворогом, якщо партія йде на них для того, щоб уникнути розгрому і зберегти сили для майбутнього рішучого наступу. Звичайно, мова не може йти про компроміси в принципових питаннях, про припинення з поглядами і діями,

які суперечать комуністичній ідеології. В. І. Ленін творчо розвинув учення марксизму про революційну ситуацію, про об'єктивні й суб'єктивні фактори, що забезпечують прихід робітн. класу до влади.

Книга В. І. Леніна пройнята оптимізмом, глибокою впевненістю в неминучій перемозі комунізму. Він писав: «Комуністи повинні знати, що майбутнє в усякому разі належить їм, і тому ми можемо (і повинні) поєднувати найбільшу пристрасність у великій революційній боротьбі з найбільш холоднокровним і тверезим врахуванням шалених метань буржуазії» (там же, с. 82). Наша епоха є епохою триумфу ленінських ідей. З утвердженням і зміцненням соціалістичної системи соціалізму комуністичний рух перетворився на найвпливовішу політ. силу сучасності, став найважливішим фактором сусп. прогресу людства. Керуючись ленінською теоретичною спадщиною, зокрема класичною працею В. І. Леніна «Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі», марксистсько-ленінська партія, вдосконалюючи стратегію і тактику своєї революц. діяльності, викриває ревизионізм, опортунізм, «ліві» сектантство в роботі, русі, згуртовують маси і ведуть їх на боротьбу за мир, демократію і соціалізм. При цьому вони виходять із заг. закономірностей розвитку революції, соціалістичного і комуністичного будівництва, сформульованих міжнар. нарадами братніх партій. Глибоке розуміння цих загальних закономірностей, опора на них у поєднанні з творчим підходом і врахуванням конкретних умов у кожній даній країні були і лишаються невід'ємною особливістю марксистсько-ленінської (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 35).

А. В. Миловицький.

ДИТЯЧЕ КІНО — художні, документальні, науково-популярні й мультиплікаційні фільми, які створюються спеціально для дітей. В СРСР Д. к. — один з найдійовіших засобів комуністичного виховання підрастаючого покоління. Робота над дитячим фільмом вимагає врахування вікових особливостей юних глядачів, специфіки їхнього мислення та естетичного сприйняття. За рад. часу Д. к. виділилося в особливу галузь кіномистецтва. Перші рад. дитячі фільми «Червоні дияволята» (1923, реж. І. Перестянін), «Як Петрусь їздив до Ілліча» (1924, реж. М. Доронін) були наповнені пафосом героїчного подвигу, романтикою революц. боротьби. З 1931 виходить щомісячний кіножурн. «Пионерія». В 1933 створено перший дитячий звуковий фільм «Подерті черевки» (реж. М. Барська). В 1936—48 діяла кіностудія «Союздитфільм». Серед кращих фільмів: «Новий Гулівер» (1935), «Золотий ключик» (1939, реж. обох — О. Птушко), «За штурмом велінням» (1938, реж. О. Роу), «Тімур і його команда» (1940, реж. О. Розумний) та ін. Перша стрічка, створена на Україні ВУФКУ для дітей — «Марійка» (1926, реж. А. Лундін), згодом виходять «Малень-

кий Тарас» (1926, реж. П. Чардинін), «Партизанська донька» (1935, реж. О. Маслюков). В кіно 30—50-х рр. на рад. студіях поставлено картини, присвячені героїстичній і подвигам рад. дітей: «Дума про козака Голоту» (1937, реж. І. Савченко), «Жила-була дівчинка» (1944, реж. В. Ейсмонд), «Син полку» (1946, реж. В. Пронін), зокрема на Україні — «Максимко» (1953, реж. В. Браун), «Сашко» (1958, реж. Е. Брюнчугін), «Військова таємниця» (1958, реж. М. Маєвська), «Казка про хлопчика-Кибальчиша» (1965, реж. Е. Штернблат). Серед відомих дитячих фільмів «Попелюшка» (1947, реж. Н. Кошеверова і М. Шапіро), «Першокласники» (1948, реж. І. Фрез), У 1963 кіностудію ім. М. Горького перетворено на Центр кіностудію дитячих і юнацьких фільмів ім. М. Горького. В 60—70-х рр. Д. к. представлено фільмами: «Друже мій, Миколко» (1961, реж. О. Салтиков), «Двоє, відають двіри» (1966, реж. О. Мітта), «Доживемо до понеділка» (1969, реж. С. Ростоцький), «Увага, черепак!» (1971, реж. Р. Биков), «Сто днів після дитинства» (1976, реж. С. Соловйов), «Гірка ягода» (1977, реж. К. Камалова) та ін. Мультиплікаційні фільми для дітей створюються на кіностудії «Союзмультфільм» та на республіканських кіностудіях, у т. ч. на Київській кіностудії науково-популярних фільмів. Серед зарубіжних режисерів Д. к. — К. Земан (ЧССР), Д. Петров (НРБ), Х. Бальмап (НДР), Д. Палатті (УНР), Я. Насфетер (ПНР), Й. Попеску-Гого (СРР), Я. Ламоріс (Франція), У. Дісней (США).
Лит.: Бегак Б., Громов Ю. Большие искусства для маленьких. М., 1949; Капельгородская Н. М. Современный детский фильм. К., 1965; Парамонова К. В зрительном зале — дети. М., 1967; Кино и дети. М., 1971; Улагай В. Кінозали — діти. К., 1972.

Н. М. Капельгородська.

ДИТЯЧИЙ БУДИНОК — в СРСР державний виховний заклад для дітей-сиріт або тих, які залишилися без піклування батьків, а також дітей, що потребують допомоги і захисту держави. Перші Д. б. в РРФСР відкрито 1918, на Україні — 1919. В системі нар. освіти є такі типи Д. б.: дошкільні заг. типу, санаторні й спец. для хворих і аномальних дітей (для дітей 3—7 років), шкільні (для дітей 7—16 років) та дитячі дошкільного й шкільного віку, до яких у першу чергу влаштовуються діти з однієї сім'ї — брати і сестри. У підпорядкуванні М-ва соціального забезпечення для дітей-інвалідів є будинки-інтернати. Відповідно до постанови РМ СРСР 1977 «Про організацію загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, та про поліпшення матеріального забезпечення цих дітей у школах-інтернатах і дитячих будинках» 1978 створено перші школи-інтернати з дошкільними відділеннями (див. також Опіка, Піклування). Їхнє завдання — даліше вдосконалення сусп. виховання вказаної категорії дітей, підготовки їх до життя й праці,

створення найсприятливіших умов для їхнього всебічного розвитку й одержання ними серед. освіти. *Лит.*: Виноградова А. А., Гербеев Ю. В. Система воспитательной работы в детском доме. М., 1976.

ДИТЯЧИЙ ПАРАЛІЧ — група захворювань, що виникають у дітей внаслідок різноманітних ускладнень нервової системи і виявляються в порушенні рухово-рефлекторної сфери, а в деяких випадках — порушеннями психіки і мовлення. Розрізняють Д. п. церебральні (спастичні), що є наслідком уражень головного мозку, і периферичні (вялі) — внаслідок уражень периферичних нервів та їхніх сплетень, передніх рогів спинного мозку, черепно-мозкових нервів та їхніх ядер.

«ДИТЯЧИЙ РУХ» — журнал для піонервожатих. Виходив 1925—34 в Харкові. У 1934—41 видавався в Києві під назвою *«Піонервожатий»*.

ДИТЯЧИЙ САДОК — в СРСР заклад для суспільного виховання дітей дошкільного віку, перша ланка в системі нар. освіти. Д. с. відкривають місцеві Ради нар. депутатів, підприємства, відомства, колгоспи. З 1959 поряд з Д. с. організовують ясла-садки для дітей з 2 місяців до 7 років. Роботою Д. с. керують М-ва освіти та їхні місцеві органи. В УРСР на кінець 1977 в Д. с. і яслах-садках було 2111,1 тис. дітей. Див. також *Дошкільні заклади*.

ДИТЯЧИЙ ФОНД ООН (ЮНІСЕФ) — спеціальний фонд при ООН, створений за рішенням *Генеральної Асамблеї ООН* від 11.XII 1946. Мета фонду — надавати допомогу країнам, що стали жертвами агресії, і країнам, що розвиваються, для охорони здоров'я, поліпшення харчування, справи освіти та соціального забезпечення дітей. Фонд надає надзвичайну допомогу дітям і матерям і в випадках стихійного лиха (землетрусів, поводі та ін.). Фонд здійснював свої програми більш як у 120 країнах світу. Кошти його складаються з добровільних внесків урядів, орг-цій та окремих осіб. Щорічні внески до фонду роблять 111 країн (1978), в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР. Керівні органи фонду — правління в складі представників 30 д-в, які обираються *Економічною і соціальною радою ООН* строком на 2 роки, і директор-розпорядник.

А. Д. Бутейко.
ДИТЯЧІ ГАЗЕТИ І ЖУРНАЛИ — періодичні друковані органи для читачів дошкільного й шкільного віку. Як і *дитяча література*, сприяють *комуністичному вихованню* підростаючого покоління. Перший у Росії дит. журнал — «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89). Популярними були журнали «Подснежник» (1858—62), «Рассвет» (1852—62), «Детское чтение» (1869—1906), «Юная Россия» (1906—18), «Маяк» (1909—18). Більшість Д. г. і ж. дожовтневої доби проповідували ідеї соціальної нерівності, релігійну мораль тощо. Кількість і тираж їх були незначні, до дітей

трудящих вони майже не доходили. Видання дит. періодику укр. мовою обмежувалося царським урядом і габсбурзькою монархією. Бурж.-ліберальні кола на Україні видавали журн. «*Ластовка*» (1869—81), «*Дзвінок*» (1890—1914), що виходили у Львові, «*Молода Україна*» (Київ, 1906—14) та ін. Перший рад. дит. журнал «Северное сияние» засн. 1919 О. М. Горький. Першими дит. газетами в СРСР були «Юний Спартак» (Харків, 1922—24) і «Ленинские искры» (Ленінград, 1924). У 20—30-х рр. кількість Д. г. і ж. і їхній тираж зростають. В УРСР видавалися журн. «*Піонерія*» (з 1923), «*Октябрьские восходы*» (1924—30), «*Жовтень*» (1928—41) і «*Весела бригада*» (1931—37) та ін. Комуністична партія і Рад. уряд приділяють постійну увагу розвитку дит. преси, підвищеної її ідейно-худож. рівня (постанова «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури», 1969). У 1977 в СРСР для дітей видавалося 28 газет і 41 журнал, зокрема всесоюзні журн. «*Весёлые картинки*» (з 1956), «*Пионер*» (з 1924), «*Юный натуралист*» (з 1928), «*Квант*» (з 1969), «*Юный техник*» (з 1956), газ. «*Пионерская правда*». В союзних республіках Д. г. і ж. виходять нац. мовами. В УРСР видаються для дошкільників журн. «*Малютко*», для школярів — «*Барвінок*» і «*Піонерія*» (обидва — укр. і рос. мовами), газ. «*Зірка*» та «*Юный ленинец*».

Лит.: Крупская Н. К. О детской литературе и детском чтении. М., 1954; Наумова М. Живі сторінки історії. В кн.: Весняні обрії. К., 1972; Старцев И. И. Вопросы детской литературы и детского чтения. 1918 — 1965 гг. Библиографический указатель [в. 1 — 2]. М., 1962—67.

Л. І. Гольденберг.

ДИТЯЧІ ДЕМОКРАТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — добровільні масові об'єднання дітей та підлітків, які під керівництвом комуністичних та робітн. партій, демократичних, профспілкових, жіночих та молодіжних орг-цій здійснюють ідейно-політ. і моральне виховання підростаючого покоління; організаційна форма участі дітей у боротьбі трудящих за мир, демократію та соціальний прогрес. Д. д. о. будують свою роботу з урахуванням психолого-педагогічних закономірностей виховання і розвитку особистості, широкого використання самодіяльності й самоуправління, ігор і змагань. Принципи, форми і методи діяльності Д. д. о., їхня структура, символіка й атрибутика зумовлені метою та завданнями цих орг-цій, соціальними й нац. умовами, особливостями істор. розвитку, традиціями, досвідом тощо.

Авангардна роль у міжнар. дитячому та юнацькому русі належить піонерським організаціям соціалістичних країн. Тут діють: *Всесоюзна піонерська організація* імені В. І. Леніна в СРСР (з 1922), Піонерська орг-ція ім. Сухе-Батора в МНР (з 1925), Піонерська орг-ція ім. Хо Ши Міна в СРВ (з 1941), Піонерська орг-ція Югославії (з 1942), Димитровська Піо-

нерська орг-ція «Септемврийче» в НРБ (з 1944), Піонерська орг-ція СРР (з 1944), Спілка польс. харцерів (з 1945), Піонерська орг-ція Соціалістич. спілки молоді ЧССР (з 1945), Спілка угорських піонерів (з 1946), «Соньондан» у КНР (з 1946), Піонерська орг-ція ім. Е. Тельмана в НДР (з 1948), Спілка піонерів Куби (з 1964). Вони подають посильну допомогу трудящим своїх країн в екон. і культурному будівництві. Для Д. д. о. створено держ. мережу позашкільних закладів. У капіталістичних країнах Д. д. о. беруть участь у політ. кампаніях трудящих, розповсюджують відозви миру, л-ру комуністичних і робітн. партій, вивчають історію революц. боротьби тощо. Серед них: «Молода гвардія» в Австрії (з 1946), Спілка піонерів Бельгії (з 1946), «Лісовий народ» у Великобританії (з 1925), «Піонери Франції» (з 1945), Демократична спілка піонерів Фінляндії (з 1945), Асоціація піонерів Італії (з 1949), соціалістична дитяча орг-ція «Юні піонери» ФРН (з 1974), Піонерська орг-ція США (з 1976). Поряд з демократичними, в капіталістичних країнах діють і реліг., загальнокультурні та скаутські орг-ції (див. *Скаутизм*), різні шовіністичні та військово-спортивні спілки, головне завдання яких — виховати підростаюче покоління в дусі відданості капіталізму та бурж. ідеології.

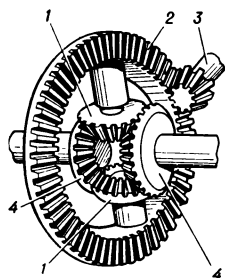
Д. д. о. створені й у ряді країн Азії й Африки, які завоювали нац. незалежність. Це — Піонерська організація Гвінеї (з 1959), «Піонери Народної Республіки Конго» (з 1965), «Піонерська орг-ція Гани» (з 1960), Піонерська орг-ція Народної Демократичної Республіки Ймен (з 1974), дитяча орг-ція «Талаї» в Сирії (з 1971). Діяльність Д. д. о. координує Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФДМ) і створений при ній Міжнар. комітет дитячих та юнацьких орг-цій (СІМЕА).

В. І. Яровий.

ДИТЯЧІ ПРИТУЛКИ — у дореволюц. Росії благодійні установи для опікування сиріт і дітей, покинутих батьками й залишених без догляду. Д. п. виникли у 18 ст. при монастирях. Більшість притулків входили до Відомства установ імператриці Марії, інша частина — до військ., духовних та ін. відомств або перебували у віданні різних благодійних т-в і приватних осіб. Давали вихованням елементарні знання й ремісничу підготовку. В Зх. Україні, Буковині до 1939—40 існували під назвами «захоронок», «захистів», «сиротинців» тощо. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. п. було ліквідовано. В СРСР для виховання осиротілих дітей та дітей, що втратили годувальників, створено мережу держ. *дитячих будинків* і спец. *шкіл-інтернатів*.

ДИТЯЧІ ХВОРОБИ — група захворювань, що трапляються переважно в дітей і, як виняток, у дорослих. Перебіг і прояви Д. х. зумовлюються фізіол. особливостями дитячого організму. Кожному

ДИТЯЧІ ЯСЛА



Диференціал автомобіля:

- 1 — сателіт;
- 2 — водило;
- 3 — вал двигуна;
- 4 — центральне колесо.

віковому періоду (див. *Грудна дитина*) властиві певні Д. х. В період *новонародженості* (див. *Новонароджена дитина*), коли функціональні системи організму перебувають у стані нестійкої рівноваги, спостерігаються хвороби, пов'язані з порушенням розвитку плоду, з родовим актом (*асфісія*, родова травма, паралічі, деякі *спадкові хвороби*, *гемолітична хвороба новонароджених*, природжені вади й аномалії розвитку, *токсоплазмоз*, стафілококові інфекції тощо). Інтенсивний ріст дитини в грудному віці (до 12 міс.) і її значні потреби в їжі призводять до шлунково-кишкових хвороб (*диспепсії*, кишкові інфекції та ін.). Підвищується функціональне навантаження на органи дихання, діти частіше хворіють на гострі респіраторні інфекції, запалення легень. Неправильне вигодовування й недостатнє перебування на свіжому повітрі дитини призводять до рахіту. В цьому віці діти часто хворіють на діатези, *спазмофілію* тощо. В *передшкільному* (до 3 років) та *дошкільному* (3—7 років) віці у дітей частішають інфекційні хвороби — коклюш, кір, скарлатина тощо, що зумовлене тісним спілкуванням дітей між собою та з дорослими хворими. В *ранньому шкільному* віці часті хвороби серця, ревматизм, ангіни, *нефрити*, *алергічні хвороби*. Діти *старшого шкільного й підліткового віку* в зв'язку з ендокринною перебудовою організму (*статева дозрівання*), бурхливим ростом (*акцелерація*) та перевантаженням навчанням часто хворіють на неврози, судинні дистонії (гіпер- та гіпотонії), ендокринні хвороби, захворювання печінки, жовчовідних шляхів тощо.

Лит.: Бадалян Л. О., Таболин В. А., Вельтишев Ю. Е. Наследственные болезни у детей. М., 1971; Детские болезни. К., 1975. П. С. Мошчиц.

ДИТЯЧІ ЯСЛА — в СРСР установа для виховання дітей у віці від 2 місяців до 3 років. У Д. я. дітей розподіляють за віком на групи: I — діти віком до 9 місяців, II — від 9 до 14 місяців, III — від 14 місяців до 2 років, IV — від 2 до 3 років. Діти можуть бути в яслах 9—10 годин (денне перебування), 12—14 годин (подовжений день) або цілу добу. Д. я. перебувають на бюджеті органів охорони здоров'я або установ і підприємств (відомчі Д. я.). На селі, в колгоспах, у веснянолітній період, крім постійних, організується широка мережа сезонних Д. я. За дітьми в Д. я. доглядають особи з спеціальною мед. освітою, в обов'язок яких входить проведення виховної роботи та оздоровчих заходів. З 1959 відбувається поступове об'єднання дитячих ясел і садків (див. *Дошкільний заклад*) в єдиний дошкільний заклад — дитячі ясла-садок. Усього в 1977 в Українській РСР було 19 417 постійних дошкільних закладів, у яких виховувалося понад 2,1 мільйона дітей.

Л. Й. Бугай.

ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКІ СПОРТИВНІ ШКОЛИ (ДЮСШ) — позашкільні спец. спортивні заклади в СРСР, що готують кваліфікованих спортсменів і фізкультурних активістів. ДЮСШ можуть бути комплексними (з кількох видів спорту) і спеціалізованими (з одного виду спорту, напр. легкоатлетичні, фігурного катання та ін.). Приймаються до школи учні віком від 7 до 14 років (за рекомендацією загальноосвітніх шкіл), які мають відповідну фіз. підготовку. Поряд з навчально-тренувальними заняттями з спорту ДЮСШ проводять з учнями політико-виховну й культурно-масову роботу. ДЮСШ підпорядковані місцевим органам нар. освіти, профспівковим та спортивним т-вам. Перші ДЮСШ на Україні організовані 1934. В 1978 році їх налічувалося 799.

ДИФАМАЦІЯ (лат. diffamatio — ганьблення) — розголошення (як правило, в пресі) справжніх або неправдивих відомостей, що ганьблять честь і гідність громадянина чи організації. В Рад. д-ві, згідно з ст. 57 Конституції СРСР (ст. 55 Конституції УРСР), громадяни СРСР мають право на суд. захист від зазісання на честь і гідність (див. *Захист честі і гідності*), життя і здоров'я, на особисту свободу та майно.

ДИФЕНІЛ, фенілбензол, $(C_6H_5)_2$ — безбарвні кристали; густ. (т-ра 25° С) 1156 кг/м³, $t_{пл}$ 71° С, $t_{кип}$ 255° С. Д. — нерозчинний у воді, добре розчиняється в органічних розчинниках (спирті, ефірі, бензолі тощо). Міститься в антраценовому маслі, яке виділяють з кам.-вуг. смоли. Застосовують у виробн. *барвників*, синтетичних смол; у суміші з дифеніловим ефіром $(C_6H_5)_2O$ — як високотемпературний носій, т. з. лаутерм.

ДИФЕНІЛАМІН, $(C_6H_5)_2NH$ — вторинний ароматичний *амін*; білі кристали з слабким своєрідним запахом, темніють на світлі; $t_{пл}$ 54° С, $t_{кип}$ 302° С. Д. — малорозчинний у воді, розчиняється в органічних розчинниках і концентрованих мінеральних к-тах. Застосовують для органічних синтезів, у виробн. *барвників*, для стабілізації піроксидових порошків, виявлення окислювачів (напр., азотної к-ти), які дають з ним синє забарвлення, тощо.

ДИФЕРЕНЦІАЛ (від лат. differentia — різниця, відмінність) — 1) У т е х н і ц і — механізм із зубчастими колесами, що передає рух від одного вала двома іншими валам, які обертаються з різними відносними швидкостями, або від двох валів одному. Під час дії, напр., Д. автомобіля (мал.) рух від вала двигуна передається (через водило) *сателітам*, що обертаються навколо своїх осей і відносно осі механізму, а від сателітів — кожному з незалежних центр. коліс, на валах яких закріплено ходові колеса. В автомобілях та ін. трансп. машинах Д. дає змогу ведучим колесам обертатися з різними швидкостями на поворотах, коли ці колеса проходять різні шляхи. В металорізальних вер-

статах за допомогою Д. настраюють кінематичні ланцюги, в лічильно-розв'язувальних машинах виконують матем. операції додавання параметрів. Д. застосовують і в *варіаторах*, *редукторах*, *муфтах* тощо.

2) У м а т е м а т и ц і — головна частина пристрою функції, що наближено відображає цей пристрій і пропорційна пристові *аргументу*. Див. *Диференціальне числення*. Ю. О. Попченко (у техніці).

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ГЕОМЕТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому геометричні образи вивчаються методами *математичного аналізу*, в першу чергу *диференціального числення*. Гол. об'єктами Д. г. є довільні достатньо гладкі криві (*лінії*) та поверхні *евклідового простору*, а також сімейства ліній та *поверхонь*. В класичній Д. г. вивчають властивості та вводять характеристики нескінченно малих кусків кривих і поверхонь, інваріантних (див. *Інваріанти*) відносно рухів у просторі (див. *Рух у геометрії*). Так, крива характеризується *кривиною* і *скрутом*, поверхня — 1-ю (яка визначає її *внутрішню геометрію*) та 2-ю (яка визначає її *зовнішню геометрію*) осн. квадратичними *формами*. Вводячи *координати* на об'єкті, що вивчається, визначають, напр., таке поняття, як *розмірність* об'єкта. В сучас. Д. г. вивчають і властивості геом. образів «в цілому» (тобто такі, які проявляються в достатньо великих областях), властивості, обумовлені *топологією*, повнотою тощо. Узагальнення понять і методів *поверхонь теорії* привело до розвитку *тензорного аналізу* і багатовимірної Д. г. Важливим розділом Д. г. є *ріманова геометрія*, тісно пов'язана з теор. фізикою, *відносності теорією* та механікою. Розглядають також афінну, проективну, конформну та ін. Д. г. Основи Д. г. заклали Л. Ейлер, Г. Монж і К.-Ф. Гаусс. Багато для її розвитку зробили Г. Ріман, Е.-Ж. Картан, А. Вейль, рос. математики М. І. Лобачевський, К. М. Петерсон, рад. математики М. М. Лузін, Д. Ф. Єгоров, В. Ф. Каган, С. П. Фініков, О. Д. Александров, М. В. Єфімов, О. В. Погорелов та інші.

Лит.: Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. М., 1967; Кованцов М. І. Диференціальна геометрія. К., 1973; Погорелов А. В. Дифференциальная геометрия. М., 1974; Бишоп Р. Л., Криттенден Р. Дж. Геометрия многообразий. Пер. с англ. М., 1967; Стернберг С. Лекции по дифференциальной геометрии. Пер. с англ. М., 1970. Ю. А. Амінов.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, що вивчає індивідуальні й групові відмінності в психіці людей. Термін «диференціальна психологія» запровадив нім. психолог В. Штерн (1900). Для бурж. Д. п. характерні реакц. намагання проголосити біологічними ті індивідуальні й групові властивості людей, які насправді породжені умовами капіталістичної дійсності, і тим самим утвердити «природність» і незмінність капіталістичного ладу. Наукова Д. п., що ґрунтується на за-

садах істор. матеріалізму, розглядає індивідуальні особливості як продукт розвитку людей, зумовлений передусім суспільно-істор. обставинами їхнього життя, навчання, виховання і праці. Значну роль у формуванні цих відмінностей відіграють природні, зокрема статеві, особливості організму, його нервової системи. Важливе значення в з'ясуванні їхнього походження має вчення І. П. Павлова про *типи нервової діяльності*.

Г. С. Костюк.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА — див. *Земельна рента*.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНЕ ЧИСЛЕННЯ — розділ *математичного аналізу*, в якому вивчають властивості і способи обчислювання похідних та використання їх для дослідження функцій. Д. ч. є невід'ємною частиною сучас. математики та її застосувань. Осн. поняттями Д. ч. є поняття *похідної функції*:

$$y' = f'(x) = \frac{dy}{dx} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x + \Delta x) - f(x)}{\Delta x}.$$

Похідна допускає різні мех. і геом. тлумачення. Так, миттєва швидкість є похідною від шляху за часом, тангенс кута нахилу дотичної до кривої є похідною від ординати за абсцисою кривої (мал.). Для обчислювання похідних використовують правила:

$(C)' = 0$, де C — будь-яке сталие число; $(Cf(x))' = C f'(x)$; $(u \pm v)' = u' \pm v'$; $(uv)' = u'v + uv'$; $\left(\frac{u}{v}\right)' = \frac{u'v - uv'}{v^2}$; якщо $y = f(u)$ і $u =$

$\varphi(x)$, то $\frac{dy}{dx} = \frac{dy}{du} \cdot \frac{du}{dx} = f'(u) \cdot \varphi'(x)$; $(x^n)' = nx^{n-1}$, де n — будь-яке сталие число; $(a^x)' = a^x \ln a$, де a — будь-яке сталие тлумачення: друга похідна від шляху за часом є прискорення. Для функції кількох змінних запроваджено поняття *частинної похідної*. За означенням, частина похідна від функції $z = f(x, y)$ по x дорівнює

$$z'_x = f'_x = \frac{\partial z}{\partial x} =$$

$$= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x + \Delta x, y) - f(x, y)}{\Delta x}.$$

Можна побудувати другі та вищі частинні похідні від функції z . Якщо приріст $\Delta z = f(x + \Delta x, y + \Delta y) - f(x, y)$ можна подати у вигляді $\Delta z = A\Delta x + B\Delta y + \omega$, де $\omega/\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}$ прямує до 0 разом з Δx і Δy , то кажуть, що функція z має повний диференціал $dz = A\Delta x + B\Delta y$.

Якщо він існує, то $A = z'_x$ і

$B = z'_y$. Неперервність частинних похідних забезпечує існування повного диференціала. Функція, що має повний диференціал, наз. диференційовною.

Д. ч. було підготовлено працями Е. Торрічеллі, Р. Декарта, П. Ферма, франц. математика Ж. Роберваля (1602–75), англ. математика І. Барроу (1630–77), а остаточно оформилось у працях І. Ньютона та Г. Лейбніца.

Лит.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального і інтегрального числення, т. 1. М., 1970; Смирнов В. И. Курс высшей математики, т. 1. М., 1974; Хинчин А. Я. Восемь лекций по математическому анализу. М., 1977; Давидов М. О. Курс математического анализа, ч. 1–2. К., 1976–78.

Б. В. Гнеденко.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ БІНОМ, біноміальний диференціал — вираз виду $x^m(a + bx^n)^p dx$, де a і b — незмінні, не рівні нулеві числа, а m , n і p — раціональні числа. Інтеграл від Д. б. можна виразити в скінченному вигляді через елементарні функції лише в трьох випадках (вказані І. Ньютоном, були відомі ще Л. Ейлерові): 1) p — ціле число; 2) $(m+1)/n$ — ціле число; 3) $p+1$ — ціле число. Це твердження довів 1853 П. Л. Чебишов.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІ РІВНЯННЯ — рівняння, які пов'язують шукану функцію, похідні від неї й незалежні змінні. Напр.,

$$u'' + xu^2 = 0, \quad y \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \sin xy = 0.$$

Більшість задач фізики, механіки, техніки тощо, які можна сформулювати математично, приводять до Д. р., тому теорія Д. р. має велике значення для природничих дисциплін. Заг. розв'язок Д. р., тобто *функція*, яка перетворює його на тотожність, залежить від однієї чи кількох довільних сталих або будь-яких функцій. Так, заг. розв'язком рівняння $u' - 1 = 0$ є функція $u(x) = x +$

C , рівняння $\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} = 0$ — функція $u(x, y) = f(x) + g(y)$. Щоб одержати певний розв'язок Д. р., задають додаткові (початкові або крайові) умови. Так, стала C в розв'язку $u(x) = x + C$ визначається однозначно при додатковій умові, напр., $u(0) = 1$. Лише незначна кількість Д. р. розв'язується через *елементарні функції*. Теорія Д. р. розвивається в основному в двох напрямках: 1) теоретичного дослідження можливості постановок тих чи ін. задач для певних класів Д. р. і вивчення цих розв'язків; 2) створення наближених методів розв'язування Д. р. Якщо функція залежить лише від

однієї змінної, Д. р. наз. звичайним. Максимальний порядок похідної, що входить до Д. р., наз. порядком Д. р. Заг. розв'язок рівняння n -го порядку залежить від n довільних сталих. Для звичайних Д. р. добре розвинута теорія задачі Коші (див. *Крайові задачі*). Коли змінні $u, u', \dots, u^{(n)}$ входять до Д. р. лише в першому степені, воно наз. лінійним. Якщо функція залежить від кількох аргументів, за якими беруться похідні, Д. р. наз. рівнянням з частинними похідними (див. *Рівняння математичної фізики*). Розглядають і системи Д. р. Теорія Д. р. застосовує методи *математичного аналізу, топології, функціонального аналізу* та ін. розділів математики. В свою чергу вона стимулює розвиток цих розділів. Так, спектральна теорія *операторів*, теорія *узгалянених функцій* розвивалися значною мірою у зв'язку з потребами Д. р.

Д. р. траплялися ще в працях І. Ньютона і Г. Лейбніца. В самостійну дисципліну вони виділились у 18 ст. в працях Л. Ейлера. В СРСР існує велика наукова школа Д. р., представниками якої є І. Г. Петровський, С. Л. Соболев, А. М. Тихонов та ін. Розвиток асимптотичних методів у теорії Д. р. пов'язаний зі школою укр. рад. математиків М. М. Крилова, М. М. Боголюбова і Ю. О. Митропольського.

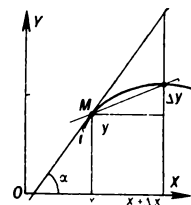
Лит.: Петровський І. Г. Лекції по теорії обыкновенных дифференциальных уравнений. М., 1970; Арнольд В. И. Обыкновенные дифференциальные уравнения. М., 1975.

Ю. М. Березанський.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-РІЗНИЦЕВІ РІВНЯННЯ — рівняння, які пов'язують *аргумент*, шукану *функцію*, похідні й різниці від неї. Напр., $u'(x) = u(x+h) - u(x)$, де h — фіксоване число. Отже, на відміну від звичайних *диференціальних рівнянь* функція та її похідні можуть братися в рівнянні при різних значеннях аргументу.

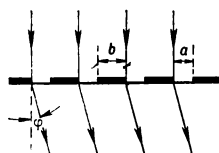
ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ (франц. differentiation, від лат. differentia — різниця, відмінність) в біології — 1) Д. філогенетична — розчленування в процесі еволюції єдиної групи організмів на дві або кілька. Шляхом Д. відбувається процес *видоутворення*. Філогенетична Д. спричиняється до виникнення різноманітних форм організмів, осн. ознаки яких дають змогу розподілити їх на *таксономію ієрархічної системи* (*царство, тип, клас, ряд, родина, рід, вид* тощо). 2) Д. онтогенетична — див. *Диференціювання* в ембріології. 3) Д. статева — див. *Стать, Визначення статі*.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МАГМИ — сукупність процесів, внаслідок яких з вогняно-рідкої *магми* утворюються гірські породи різного мінералогічного складу. Розрізняють кристалізаційну (або гравітаційну) й ліквідаційну (або власне магматичну) Д. м. Ліквідаційна Д. м., роль якої в природі дуже обмежена, відбувається розшаруванням магми на розплави, що складаються з кремнезему,



Диференціальне числення. Тангенс кута між дотичною до кривої $y = f(x)$ у точці M і додатним напрямом осі OX [похідна функції $f'(x)$ у точці M].

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МОВ



Дифракційна ґратка.

карбонатів, залізнитих *силікатів*, оксидів заліза тощо. Кристалізація й на Д. м. відбувається при зниженні т-ри і тиску. В магматичному вогнищі послідовно кристалізуються й осідають спочатку тугоплавкі (*олівіни*, *тіроксени* та ін.), потім більш легкоплавкі (*амфіболи*, *слюди*, *польові шпати*, *кварц* тощо) мінерали. Вважають, що внаслідок кристалізаційної диференціації базальтової магми можуть утворюватися майже всі відміни гірських порід.

1. Б. Шербаков. **ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МОВ** — один із двох протилежних процесів мовної еволюції, який протиставляється *інтеграції* мов. Унаслідок Д. м. діалекти можуть відокремитися і стати самостійними мовами. Д. м. спричинюють міграція племен, розпад мовної єдності та ін. чинники. Питома вага процесів диференціації та інтеграції мов змінюється в різні періоди розвитку суспільства. До виникнення нац. мов Д. м. переважала над інтеграцією. Прикладом Д. м. є утворення рос., укр. та білорус. мов з єдиної в минулому давньоруської мови. С. В. Семчинський.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕЛЯНСТВА — процес класового розшарування *селянства*. Див. також *Аграрне питання*.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ НАУК — взаємопов'язані процеси, якими супроводиться розвиток наукового *пізнання*. Диференціація наук полягає в появі кількох наук, що вивчають детальніше й глибше коло явищ, яке до цього було предметом дослідження однієї науки (напр., виникнення великої групи біол. наук — *цитології*, *генетики*, *екології* та ін.), а також у появі наук, предметом дослідження яких стають явища, суміжні між фундаментальними науками (*фізична хімія*, *біофізика*, *біокібернетика* та ін.). В появі суміжних наук уже виявляється тенденція до інтеграції. Інтеграція наук полягає в взаємопрониканні методів дослідження з одних наук в інші, у виробленні спільного для ряду наук підходу до вивчення, теоретичного опису й пояснення явищ. Так, значного поширення в сучас. природознавстві набули методи математики, а в хімії й біології — методи фізики. На нинішньому етапі розвитку наук. пізнання набуває все більшого значення нова форма інтеграції природничих і сусп. наук, яка складається в процесі здійснення наук. тех. і соціально-екон. програм. Д. та ін., об'єктивну основу яких становить діалектичний зв'язок багатоманітності явищ дійсності й матеріальної єдності світу, тісно пов'язані між собою і є важливими тенденціями розвитку знання. Д. та ін. не призводять ні до повного відособлення наук, що виникли внаслідок диференціації, ні до втрати конкретними науками їхньої специфіки в результаті розвитку тенденції до інтеграції.

Ф. М. Канак. **ДИФЕРЕНЦІОВАНЕ НАВЧАННЯ** — розподіл навчальних планів і програм у старших класах

загальноосвітньої середньої школи. Див. *Навчання*.

ДИФЕРЕНЦІОВАННЯ в ембріології — процес виникнення відмінностей між частинами організму та їхньої спеціалізації під час його розвитку. Д. проявляється у морфологічних, фізіол. і біохім. змінах клітин окремих органів. Д. відбувається переважно в період *зародкового розвитку*. В основі Д. лежить зміна функцій *генів*. Активність певних генів спричинює синтез відповідних *білків*, що зумовлюють Д. На Д. впливають неоднорідність *цитоплазми* яйцеклітини, ряд *гормонів* та *індукція*. Під час зародкового розвитку з однакових неспеціалізованих зародкових клітин виникають *зародкові листки*, потім — частини тіла, системи органів, окремі органи і тканини з різними за формою й функцією клітинами. Після народження (або вилуплення) спостерігається Д. в епітеліальних тканинах, крові, гладеньких м'язах тощо. З Д. пов'язане гол. чин. виникнення нових органів чи їхніх властивостей під час *метаморфозу*. Д. можна спостерігати й в органах дорослого організму (напр., з клітин червоного кісткового мозку диференціюються різні клітини крові). Спостерігається Д. й під час *регенерації*.

О. В. Денисьєвський. **ДИФІЛОБОТРИЇЗ** — гелмінтозна хвороба м'ясоїдних тварин, зрідка людини. Спричинює *стюжак широкій* (*Diphyllobothrium latum*) завдовжки 1—12 м, що паразитує в тонкому кишечнику, присмоктуючись до слизової оболонки. Хворі на Д. тварини разом з фекаліями виділяють яйця гелмінта, які, потрапляючи у воду, проходять складний цикл розвитку зі зміною двох проміжних живителів (рачків-циклопів та риби). Тварини заражуються, поїдаючи уражену рибу. Перебіг хвороби хронічний. Тварини худнуть, пригнічені. Заходи боротьби: хворих тварин лікують ареколіном, філіксаном та ін. Рибу слід згодовувати лише вареною, добре промороженою в холодильнику, просолоною або після вакуумного сушіння.

ДИФІРАМБ (грец. διθύραμβος) — 1) Урочиста хорова пісня в Стародавній Греції на честь бога Діоніса. Спочатку Д. були нар. піснями, пізніше розвинулися в літ. жанр, близький до *оди* або *гімну*. В античній л-рі відомі дифірамби Піндара й Аріона (6—5 ст. до н. е.). 2) Переносно — надмірна похвала.

ДИФРАКЦІЙНА ГРАТКА — сукупність однакових, розташованих на однаковій віддалі один від одного, отворів або розсіюючих центрів, на яких відбувається *дифракція* хвиль. В оптиці застосовують Д. г., які є сукупністю паралельних штрихів (подрапин), нанесених на прозорі (прозора Д. г.) або дзеркальні (відбивна Д. г.) пластинки. Для Д. г. ґрунтується на *інтерференції хвиль*, що дифрагують на багатьох щілинах. При падінні пучка паралельних променів з довжиною хвилі λ на Д. г., після фокусування за допо-

могою лінзи у її фокальній площині спостерігаються максимуми й мінімуми інтенсивності. В разі нормального падіння променів максимуми інтенсивності виникають у напрямках, які визначаються з умови: $c \sin \varphi = m\lambda$, де φ — кут дифракції, $c = a + b$ — стала Д. г. (мал.), $m = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$ — номер максимуму, починаючи з середнього (нульового). При освітленні Д. г. білим світлом у центрі дифракційної картини міститься яскрава незабарвлена смуга, праворуч і ліворуч від неї, на рівних віддальях, розташовані спектри 1-го порядку ($m = 1$), потім 2-го ($m = 2$) і т. д. Утворення спектрів пояснюється залежністю положення максимумів від довжини хвилі, при чому в спектрі будь-якого порядку його фіолетова частина буде найближчою до центр. смуги, а червона — найдалішою. Важливою характеристикою Д. г. є її *роздільна здатність* R , яка характеризує її здатність розділяти близькі спектральні лінії. R визначається порядком і кількістю штрихів N : $R = mN$. Сукупність однакових дифракційних елементів, регулярно розміщених у двох вимірах, утворює двовимірні Д. г. Прикладом такої ґратки є поверхня кристала. Атоми в кристалах розміщені в *кристалічній ґратці* й утворюють тривимірну Д. г. для рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів та ін. мікрочастинок. Д. г. застосовують у спектр. приладах, використовують у *дифракційній електроніці*. Літ. див. до ст. *Дифракція*.

І. С. Горбань. **ДИФРАКЦІЙНА ЕЛЕКТРОНІКА** — галузь вакуумної електроніки, яка вивчає явища виникнення об'ємних хвиль при рівномірному й прямолінійному русі потоку електронів поблизу *дифракційної ґратки* — так зване явище дифракційного випромінювання.

Д. е. є основою для створення потужних перестроювальних когерентних (див. *Когерентність хвиль*) генераторів міліметрових і субміліметрових хвиль з малими шумами й побічним випромінюванням, для хвильового моделювання радіаційних явищ, для створення елементної бази й систем у радіолокації, зв'язку, обчислювальній техніці тощо.

Літ.: Шестопапов В. П. Дифракційна електроніка. Х., 1976.

В. П. Шестопапов.

ДИФРАКЦІЙНІ ЯДЕРНІ ПРОЦЕСИ — ядерні процеси, що відбуваються при взаємодії *адронів* з ядрами і пов'язані з явищами *дифракції*, зумовленими хвильовою природою частинок. Проявляються, коли взаємодія супроводиться поглинанням частинок, довжина хвилі яких значно менша за розміри області поглинання. При високих енергіях частинок розсіяння на ядрі описується як багаторазове дифракційне розсіяння на окремих *нуклонах*. У випадку зіткнення складних частинок, поряд з пружним розсіянням, можливі непружні Д. я. п.: непружне розсіяння, розщеплення і зрив частинок. Уперше на дифракційний механізм розсіяння нейтронів

указав Г.-А. Бете (1940). Теорію Д. я. п. розвинули О. І. Ахієзер, О. Г. Ситенко й амер. фізик Р. Глаубер. Дифракційний метод Ситенка — Глаубера застосовують для одержання з експериментів на прискорювачах заряджених частинок інформації про структуру ядер і адрон-нуклонну взаємодію.

Лит.: Ситенко О. Г. Дифракційні ядерні процеси. «Вісник АН УРСР», 1971, № 12. В. Ф. Харченко.

ДИФРАКЦІЯ (від лат. *diffra-ctus* — розломлений) — явище відхилення хвиль або потоків мікрочастинок (електронів, протонів, нейтронів тощо) від прямолінійного поширення при проходженні біля перешкоди. При Д. хвилі огинають перешкоди й попадають в область геом. тіні. Прийм. радіосигналів за межами прямої видимості, коли приймач і передавач розділені опуклістю земної кулі, воєнською Д. радіохвиль на сферичній поверхні Землі. Д. відбувається в усіх випадках, коли є амплітудне або фазове порушення хвильового фронту, й найвиразніше проявляється, коли довжина хвилі порівнянна з розмірами перешкоди. При проходженні монохроматичного світла від точкового джерела крізь круглий отвір у непрозорому екрані або навколо круглого непрозорого екрана спостерігаються дифракційні смуги у вигляді світлих і темних концентричних кілець (мал.). При Д. світла на щільні одержуються дифракційна картина у вигляді світлих і темних смуг. В оптиці розрізняють два типи Д.: Д. сферичної хвилі (Д. Френеля) і Д. в паралельних променях (Д. Фраунгофера). В першому випадку виникають дифракційні зображення перешкод, у другому — джерел світла. Явище Д. світла лежить в основі оптичної *дифракційної ґратки*. Внаслідок Д. світла на діафрагмах обмежується *роздільна здатність* оптичних приладів (мікроскопів, телескопів тощо). Д. мікрочастинок і рентгенівських променів поділяють в розсіюванні їхніх потоків твердими тілами (а також рідинами або молекулами газів). При цьому в розсіюванню потоків частинок утворюються закономірно розміщені максимуми й мінімуми інтенсивності, розподіл яких залежить від будови розсіюючого об'єкта. Д. частинок, яка пояснюється їхніми хвильовими властивостями (див. *Бройля хвилі*), широко застосовується для вивчення структури речовини. Див. *Рентгеноструктурний аналіз*, *Електронографія*, *Нейтроннографія*, *Дифракційні ядерні процеси*. Лит.: Ландау Г. С. Оптика. М., 1976; Гузь А. Н., Кубенко В. Д., Черевко М. А. Дифракція упритику полі. К., 1978; Бори М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973. І. С. Горбань.

ДИФТЕРІЯ (від грец. *difftherion* — шірка, півка) — гостра інфекційна хвороба, що характеризується запальним процесом з утворенням шланих пилчастих нальотів на місці заглиблення збудника хвороби — дифтерійної палички — й тяжким загальним отруєнням (*інтоксикацією*) організму. Збудника Д. відкрили 1883—84

нім. вчені Е. Клебс і Ф. Леффлер. Гол. джерелом інфекції є хвора на Д. людина і бациллоносій (див. *Бациллоносійство*). Осн. шлях зараження — повітряно-крапельний, можливе зараження й через посуд, ін. речі, харчові продукти, особливо молоко. Хворіють на Д. гол. чин. діти. Д. може уражати мигдалики і зів (Д. зів), слизову оболонку носа (Д. носа) і гортані (Д. гортані, або *круп*) і значно рідше — слизову оболонку ока, зовн. статеві органи, ранові поверхні. Клінічна картина Д. визначається місцем заглиблення збудника. Найчастіше трапляється Д. зів. Інкубаційний період — від 2 до 10 днів. Захворювання починається поступовим підвищенням т-ри (до 39°), з'являється млявість, шкірні покриви стають блідими, втрачається апетит, погіршується сон, виникають біль при ковтанні, головний біль; на фоні почервогіння в зіві утворюються типові щільні брудно-сірі плівки, підшкірні лімфатичні вузли збільшуються. Ускладнення при дифтерії: наразі і'якого піднебіння, м'язів ока, кінцівок, запалення легень тощо.

Профілактика: обов'язкова госпіталізація хворих, дезинфекція, виявлення бациллоносіїв, масові профілактичні щеплення. Лікування: раннє введення антитоксичної протидифтерійної сироватки, антибактеріальна терапія, вітамінотерапія. При дифтерійному крупі — інюді операція. Лит.: Крылова М. Д. Дифтерийная инфекция. М., 1976.

ДИФТОНГ (грец. *δίφθογγος*, від *δίς* — двічі і *φώνος* — звук) — сполучення двох голосних звуків (здебільшого складотворчого й нескладотворчого) в одному складі. Розрізняють Д. висхідні, в яких складотворчим є другий компонент (франц. *puit* — ніч), і висхідні (спадні), де складотворчим є перший складник (нім. *das Auge* — око). Рідше складники бувають рівноправними (латис. *iela* — вулиця). У сучас. укр. літ. мові, як і в ін. східнослов'янських, є Д. як явище фонетичне, а не фонематичне (мау, коуток, гаї, графічно — «мау», «коуток», «гаї»). У пн. говорах укр. мови є залишки деяких Д., що виникли як проміжні, коли давні *о, е, ь* переходили в *і* в новозакарпатських складах після занепаду редуктованих *ъ, ь* (п'іеч, аўоз, куїв', літо).

ДИФУЗІЙНИЙ АПАРАТ, дифузор, екстрактор — апарат для вилучення екстрагуванням розчинних речовин з твердої подрібненої сировини. Найчастіше Д. а. застосовують у харч. пром-сті, гол. чин. у цукровій. Розрізняють Д. а. періодичної і безперервної дії. В них розчинник (вода) збагачується в процесі дифузії екстрагованою речовиною (цукром) і нецукристими речовинами, рухаючись назустріч подрібненій буряковій стружці. Д. а. періодичної дії (дифузійні батареї) складаються з парної кількості (12—16) апаратів і такої самої кількості проміжних підігрівників. Д. а. безперервної дії поділяють на колонні, похилі коритні й горизонт. ротатійні. Такі

апарати дають змогу повністю автоматизувати технологічний процес. За добу в Д. а. безперервної дії переробляють від 1500 до 4200 т буряків.

ДИФУЗІЙНІ ПОКРИТТЯ — покриття, створені насиченням (внаслідок дифузії) поверхні виробів одним або кількома хім. елементами; різновид захисних покриттів. Д. п. наносять на метали, рідше — на неметалеві поверхні (напр., графіт), вдаючись переважно до рідинно-й газозафазного насичення. Одержують такі покриття в процесі азотування, берилізації, борування, хромування, нітроцементування тощо. Д. п. — практично суцільні, міцно з'єднані з матеріалом основи, рівномірні за товщиною. Вони захищають вироби від зношування, руйнування від втомленості, окислювання під впливом рідких і газових середовищ, підвищуючи строк служби й надійність експлуатації машин і механізмів.

ДИФУЗИЯ (лат. *diffusio* — поширення, розтікання) — процес взаємного проникання речовин при безпосередньому стиканні або крізь порувату перегородку. Зумовлюється тепловим рухом атомів чи молекул речовини. Найшвидше відбувається в газах, повільніше — в рідинах і зовсім повільно — в твердих тілах. При стаціонарному процесі кількість продифундованої речовини $m = D \frac{c_1 - c_2}{l} S \cdot t$, де c_1 і c_2 — її

концентрації в місцях, віддалі між якими l , S — площа, через яку відбувається Д., t — час, D — коэф. Д., який залежить від природи речовини, т-ри і тиску. В техніці Д. використовують як основу багатьох важливих пром. процесів термічної і хіміко-термічної обробки матеріалів (спікання порошків, утворення захисних покриттів поверхонь металів, відпуск і відпал сталі, *гомогенізація* тощо), а також при екстракції (видобуванні) цукру, лубильних речовин, барвників тощо. Д. в біологічних системах відіграє важливу роль у процесах життєдіяльності тварин і рослин. Д. сприяє вбранню корінням рослин поживних речовин; у людини і тварин за допомогою Д. кисень легень надходить у кров, із крові — в тканини; з кишечника всмоктуються продукти травлення тощо. Дифузне проникнення в клітину газів і води залежить від різниці тиску газів та осмотичного тиску всередині й зовні клітини. Різна швидкість Д. іонів через клітинну мембрану впливає на вибіркове нагромадження елементів у клітинах організму.

Лит.: Геррикен С. Д., Дехтар Н. Я. Диффузия в металлах и сплавах в твердой фазе. М., 1960; Болтаке В. И. Диффузия и точечные дефекты в полупроводниках. Л., 1972; Сивухин Д. В. Общий курс физики. Т. 2. М., 1975.

«ДИФУЗИЯ ВЛАСНОСТІ» — буржуазно-реформістська концепція про «трансформацію капіталізму». Суть її полягає в тому, що збільшення дрібних акціонерів, характерне для сучасного капіталізму, нібито приводить до ліквідації класової нерівності та «роз-



Дифракція. Дифракційні кільця при проходженні світла: а — крізь отвір; б — навколо екрана.

мивання» капіталістичної власності. Прихильники «Д. в.» демагогічно видають дрібних акціонерів за співвласників підприємств, які, мовляв, мають вплив на їхню діяльність. Ця концепція тісно переплітається з апологетичними теоріями «*демократизації капіталу*», «*народного капіталізму*», «*загальною добробуту держави*» тощо. Дійсність повністю спростовує твердження бурж. економістів і реформістів про дифузію капіталістичної власності. В США, напр., на поч. 70-х рр. 1,6% акціонерів володіли 80% усіх акцій, у той час як 98,4% дрібним амер. акціонерам належало тільки 20% капіталу. Це підтверджує ленінський висновок про те, що відбувається «*посилення могутності великого капіталу, який дстає в своє розпорядження навіть найдрібніші крихти „народних“ заощаджень*» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 6, с. 274). Мета концепції «Д. в.» полягає в тому, щоб замаскувати гігантську концентрацію капіталу в руках *олігархії фінансової*, посягти ілюзії про можливість спільного володіння власністю за капіталізму й тим самим посилити експлуатацію трудящих, ослабити їх класову боротьбу проти гніту капіталу.

ДИФУЗІЙНІ ТУМАННОСТІ — протяжні скупчення газу і (або) пилу в міжзоряному просторі. Належать до *галактичних туманностей*. Світлі Д. т. (напр., в *Оріоні* чи *Плеядах*) розсіюють або переробляють випромінювання суцільних з ними зір. Темні Д. т. (які часто наз. «вугільними мішками») загорджують від земного досліджувача випромінювання розташованих за ними зір і тому спостерігаються як темні плями на фоні *Молочного Шляху*. Розсіяні в космосі скупчення водню виявляють методами радіоастрономії.

В. П. Цесевич.

ДИФУЗОР — 1) Розширена частина каналу (труби), в якій сповільнюється рух і збільшується тиск газів або рідин. Є складовою частиною *аеродинамічних труб*, *повітряно-реактивних двигунів*, газо- і нафтопроводів тощо. 2) Пристрій (вузькі смужки скла або плоскопаралельна скляна пластинка з квадратною сіткою чи концентричними колами), що його закріплюють в оправі, яку надівають на об'єкти фотоапарата або фотозбільшувача. Дає змогу одержувати фотографічні зображення м'якого малюнка. 3) Паперова конічна *мембрана*, за допомогою якої в гучномовцях відтворюється звук. 4) Апарат (чан) з гратчастим днищем для проточного *виловування* подрібненого спеченого бокситу у виробництві глинозему. 5) В харч. пром-сті — те саме, що й *дифузійний апарат*.

ДИХАЛЬНЕ ГОРЛО — початковий відділ нижніх дихальних шляхів. Те саме, що й *трахея*.

ДИХАЛЬНИЙ КОЕФІЦІЄНТ — відношення об'єму виділеного з організму в процесі *дихання* вуглекислого газу до об'єму спожитого за той самий час кисню $\left(\frac{V_{CO_2}}{V_{O_2}}\right)$.

При окисленні в організмі з повним доступом кисню вуглеводів Д. к. дорівнює 1, при окисленні жирів — 0,7, білків — 0,8. У людини в спокої Д. к. дорівнює 0,85—1; при помірній праці, а також у тварин, що живляться переважно рослинною їжею, наближається до 1; під час тривалої роботи, голодування тощо — бл. 0,7; при інтенсивному відкладанні в організмі жирів може досягти 1,2—1,4. Д. к. має велике значення для вивчення обміну речовин, зокрема *газообміну*, у тваринних і рослинних організмів.

ДИХАЛЬЦЯ — отвори, якими відкриваються на поверхні тіла *дихання органи* у ряду членистоногих тварин; те саме, що й *стигми*.

ДИХАННЯ — сукупність процесів, що забезпечують надходження в організм кисню, використання його клітинами й тканинами для окислення органічних речовин і виділення з організму утвореного в процесі *метаболізму* вуглекислого газу. Є одним з основних проявів *обміну речовин* і енергії (див. *Біоенергетика*) між організмом і середовищем. Забезпечує організм необхідною для його життєдіяльності енергією.

Д. т в а р и н і л ю д и н и. В одноклітинних і найпростіших багатоклітинних організмах Д. здійснюється через усю поверхню тіла (т. з. дифузне Д.). У тварин із складнішою будовою є спеціалізовані *дихання органи*. Тіло комах пронизане густою сіткою трубочок — трахей, по яких повітря надходить до тканин. Риби дихають за допомогою *зябер*, для багатьох з них значну роль відіграє й Д. через поверхню *кишечника*. Наземні тварини мають *легені*, у птахів вони з'єднані з *повітряними мішками*. Д. хребетних тварин і людини умовно поділяють на три основні етапи: зовнішнє, транспортування газів з рідинами та кров'ю і тканине Д. При з о в н і ш н ь о м у Д. відбувається примусова вентиляція легень, зумовлена періодичною зміною дихальних рухів — вдихами і видихами. Дихальні рухи відбуваються завдяки скороченню дихальних м'язів *грудної клітки* та *діафрагми*. У людини розрізняють грудний (власний здебільшого жінкам), черевний (власний здебільшого чоловікам) та мішаний тип Д. При спокійному Д. доросла людина вдихає 300—900 мл повітря і стільки ж видихає (див. *Дихальний коефіцієнт*); частота дихальних рухів — 14—18 за хв. Кількість повітря, що вентилює легені за 1 хв, наз. *хвилинним об'ємом дихання* і становить 4—6 л за хв. Цей об'єм різко збільшується при фізичних та емоційних напруженнях. У легеневих міхурцях — *альвеолах*, що вкриті густою сіткою кровоносних капілярів, відбувається *дифузія* кисню в кров і вуглекислого газу з крові. Т р а н с п о р т у в а н н я г а з і в здійснюється течією крові й гемолімфи. Газу у зв'язаній з високомолекулярними сполуками (типу *гемоглобіну*) формі переносяться від легень до тканин і навпаки (див. *Газообмін*). Кисень,

що надходить до органів і тканин, споживається їхніми клітинами у процесі т. з. т к а н и н н о г о (клітинного) Д., яке являє собою сукупність складних ферментативних реакцій окислення (див. *Окислення біологічне*) продуктів обміну жирів, вуглеводів і білків до вуглекислого газу і води. В *трикарбонowych кислот циклі* відбуваються циклічні перетворення три- та дикарбонowych к-т. Водень від цих субстратів окислення переноситься за допомогою системи ферментів *мітохондрій* (дихальний ланцюг) на кисень з утворенням води. Паралельно від деяких субстратів (піровиноградна та α -кетоглутарова к-ти) відщеплюється вуглекислий газ. Ці реакції протікають з вивільненням енергії й тому займають центр. місце в заг. обміні речовин організму. Бл. половини цієї енергії перетворюється на тепло, ін. частина акумулюється у вигляді багатих на енергію сполук, гол. чин. в аденозинтрифосфорній к-ті, АТФ (див. *Аденозинтрифосфорні кислоти*, *Окислювальне фосфорювання*). Реакції, що супроводжуються утворенням АТФ, можуть відбуватися без поглинання вільного кисню. Цей механізм т. з. анаеробного розкладу вуглеводів — *гліколізу* й *глікогенолізу* набагато менш ефективний і має допоміжне значення. Важлива роль т к а н и н н о г о Д. полягає не тільки в забезпеченні організму необхідною енергією. Органічні речовини, що утворюються на різних етапах окислювання, використовуються живою клітиною як проміжні продукти в різних біосинтетичних процесах. Інтенсивність тканинного Д. різних тканин неоднакова. Найбільше кисню споживають тканини сітківки ока, кори головного мозку, серцевого м'яза і нирок та працюючі скелетні м'язи. За патологічних умов тканинне Д. може зазнавати змін. Воно притічується при злоякісному рості, отруєнні (напр., ціаністим калієм), прискорюється при гарячці, базедовій хворобі. Регуляція тканинного Д. відбувається на різних рівнях організації організму (клітинному — аденілова система, міжорганному — нервово-гормональна регуляція). В цілому система Д. підпорядкована нервово-гормональній регуляції, вегетативні центри якої локалізовані в *довгастому мозку*.

Д. р о с л и н — клітинний ферментативний процес, принципово тотожний з Д. тваринних клітин. У нижчих рослин обмін газів при Д. здійснюється шляхом дифузії крізь поверхню клітин. Тіло вищих рослин пронизують численні каналиці, які сприяють газообмінові. У деяких нижчих, а іноді й вищих рослин виділення вуглекислого газу й утворення енергії відбуваються без доступу атмосферного кисню в процесі *бродіння* (або т. з. анаеробного Д.). Цей процес тотожний *гліколізу*, що має місце в тваринних тканинах. Д. у рослин відбувається як у темряві, так і на світлі, причому на світлі внаслідок *фотосинтезу* з

повітря поглинається набагато більше вуглекислого газу, ніж виділяється в процесі Д., й до того ж виділяється кисень, що утворюється у фотосинтезуючих клітинах. На Д. зелені рослини втрачають 20—25% органічної речовини, що утворюється при фотосинтезі. Найінтенсивніше Д. відбувається в ростючих тканинах верхівок стебел, кінців коренів, бруньок, проростаючого насіння. Інтенсивність Д. є показником життєдіяльності рослин.

Лит.: Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Физиология дыхания. Л., 1973; Березовский В. А. Напряжение кислорода в тканях животных и человека. К., 1975; Рубин Б. А. Курс физиологии растений. М., 1976; Скулачев В. П. Механизмы окислительного фосфорилирования и некоторые общие принципы биоэнергетики. // Успехи современной биологии, 1974, т. 77, в. 2; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. В. Я. Березовский, В. Ф. Лапчик.

ДИХАННЯ ОРГАНИ — органи у людини і тварин, за допомогою яких відбувається обмін газів між організмом і навколишнім середовищем. Д. о., що забезпечують дихання у воді, є *зябра* (у риби, майже усіх личинок і деяких дорослих земноводних, у більшості молосків, окремих членистоногих та деяких червів), а в повітрі — *трахеї* (у більшості членистоногих) і *легені* (у більшості дорослих земноводних, у плазунів, птахів, ссавців, у т. ч. людини). Зябра й легені споріднені за походженням. Вони розвиваються з випинів переднього відділу кишки. Випином кишки є і плавальний міхур у риби. У *дводушних* він може функціонувати в повітряному середовищі як легені. Допоміжним Д. о. людини і багатьох хребетних тварин є *шкіра*. Див. також *Дихання, Газообмін*.

ДИХАННЯ ШТУЧНЕ — введення повітря або кисню в дихальні шляхи з метою поновити самостійне дихання, що тимчасово припинилося (при деяких захворюваннях, ураженні електрич. струмом тощо). Існують ручні і мех. (апаратні) методи Д. ш. Перш ніж застосовувати Д. ш., необхідно усунути діючі фактори, що спричинили припинення дихання, і починати Д. ш. якомога швидше. До ручних методів належать: метод *Сільвестера* — потерпілий лежить на спині (горілиць), на рівні лопаток йому підкладають валик, вдих здійснюють відведенням рук убік і назад, вдих — приведенням їх та міцним притискуванням до нижньої половини грудної клітки; метод *Шефера*, що полягає в періодичному стискуванні нижніх частин грудної клітки (вдих); коли стискування припинити, відбувається вдих. Ручними є й методи *Нільсена*, *Каллістова* та ін. Найпростішим є метод «рот в рот» або «рот в ніс», при якому рятівник видихає потерпілому повітря через марлеву прокладку безпосередньо в рот або ніс 14—16 раз на хвилину. Вуглекислий газ, що є у видихуваному повітрі, збуджує дихальний центр. При механічних

методах Д. ш. застосовують спец. апарати, що забезпечують вдмухування і видалення повітря з легень через гумову трубку (інтубатор), яку вводять у дихальні шляхи. В СРСР створено апарати для Д. ш. — РО-5, РД-200, «Віта», РОА-1 та ряд ін. Д. ш. застосовують під час *реанімації*. Воно ефективне лише при збереженні прохідності дихальних шляхів.

ДИХЛОРЕТАН, $\text{C}_2\text{H}_4\text{Cl}_2$ — безбарвна легка рідина; густина 1260 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ — 35,9° С; $t_{\text{кип}}$ 83,5° С. Д. — вогне- й вибухонебезпечний, отруйний, сильний наркотик. Одержують у результаті взаємодії хлору з етиленом. Застосовують як *розчинник*, *інсектицид* для незаражування зерна, зернохвищ і ґрунту, як сировину для одержання еластичного каучукоподібного матеріалу — *тіоколу* тощо.

ДИХОГАМІЯ (від грец. *δίχα* — неоднаково і *γάμος* — шлюб) — неодноразове досягнення пиляків і приймочок в одній *квітці*. Д. є одним з пристосувань двостатевих рослин, що не дає їм самозапилюватися. Частіше спостерігається більш раннє досягнення пиляків (протерандрія; напр., у бобових, жовтецевих, зонтичних); рідше — приймочок (протерогонія; напр., у злакових, подорожникових, жимолостевих).

ДИХОТОМІЯ (грец. *διχοτομία* — поділ навпіл) — тип *галуження* у рослин. Полягає в поділі точки росту на дві нові, з яких утворюються дві майже однаково розвинені гілки. Д. властива й деяким безхребетним тваринам (напр., кишковопорожнинним).

ДИХРОІЗМ (від грец. *δίχρος* — двобарвний) — властивість одновісних забарвлених кристалів порізнному поглинати звичайний і незвичайний промені, які виникають у результаті *подвійного променезаломлення*; окремий випадок *плеохроїзму*.

ДИХРОМАТИ — солі двохромової кислоти $\text{H}_2\text{C}_2\text{O}_7$. Більшість Д. мають оранжево-червоний колір. Розчинність їх, як правило, вища, ніж відповідних *хроматів*. Усі Д. сильні окислювачі. Розчин Д. калію в суміші з концентрованою сірчаною к-тою (хромова суміш) застосовують у лабораторіях для миття хім. посуду.

ДИЦИНОДОНТИ (Dicynodontia) — підряд викопних звіроподібних *плазунів*, що жили в кінці перського й на початку триасового періоду. Були представлені, як вважають, рослинними формами різних розмірів (найменші — з пацюка, найбільші — з норога). Мали масивний череп, великі ікла у верхній щелепі, редуковані ін. зуби. Викопні рештки Д. трапляються на всіх материках, крім Австралії й Антарктиди.

М. Д. Поплавська.
ДИЧЕНКО Михайло Петрович [15 (27).І 1863, с. Будаївка, тепер м. Боярка Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. — 4.XII 1932, Київ] — український рад. астроном. Закінчив (1891) Київ. ун-т. У 1891—98 працював у Пулковській обсерваторії, з 1898 — в Київ. обсерваторії. Осн. роботи стосують-

ся *астрометрії* й теор. астрономії. Частина спостережень Д. в Пулкові використана для створення каталогів положень 123 біляполярних зір і 781 зодіакальної зорі. Працюючи в Києві, Д. визначав положення зір, *планет* і *комет*, положення та *власні рухи* зір з метою дослідження руху Сонця, склав каталог 640 зодіакальних зір.

ДИЧЕСКУЛО Леонід Аполлонович (бл. 1847, с. Водяне, тепер Петрівського р-ну Кіровоград. обл. — 9.V 1889, м. Плоешті, Румунія) — український революц. народник. Після закінчення Уманського університету садівництва й лісівництва вступив до Петровської академії в Москві, звідки за участь у студент. русі його було виключено і вислано до Єлизаветграда. В 1874 переїхав до Одеси, де зблизився з гуртком *чайковців*. З метою революц. пропаганди серед селян Д. оселився в с. Попельнястоку Верхньодніпровського пов. В 1874 Д. було заарештовано. В 1878 примкнув до народницького гуртка «*тифденних бунтарів*», брав участь у вбивстві харків. губернатора Кропоткіна (1879). Втік за кордон.

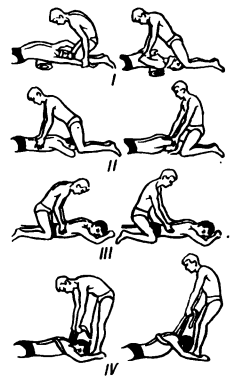
ДИЯВОЛ (грец. *διάβολος*, букв. — наклепник) — за релігійними міфами противник бога, головний із злих духів, втілення злого начала на землі, володар *пекла*. Міф про Д. відображено у фольклорі, лір., образотворчому мистецтві.

ДИЯКОН (грец. *διάκονος* — прислужник, служитель — нижчий духовний чин у православній церкві. Під час богослужіння допомагає священникові виконувати реліг. обряди. Розрізняють протодияконів (старші Д.), іеродияконів (Д.-монахи) і архидияконів (Д., що перебувають при *єпископах* і *архієреях*).

ДІА... (грец. *δια...*) — префікс в іншомовних словах, який означає наскрізний рух, проникнення, розділення, взаємність, посилення, завершеність (*діагенез*, *діамагнетизм*, *діапозитив*).

ДІАБАЗ (від грец. *διάβασις* — перехід, заломлення) — кристалічна магматична гірська порода, що складається гол. чин. з *плагіоклазу* (частіше *лабрадору*) та *авгіту*. Другорядні мінерали — олівін, рогова обманка та ін. Колір темно-сірий або зеленувато-чорний. Трапляється Д. переважно у вигляді *дайок*, *штоків* та ін. В СРСР поширений у багатьох районах, зокрема на Україні (*Український щит*). Використовують як буд. матеріал і сировину для кам'яного литва.

ДІАБЕТ (від грец. *διαβαίνω* — проходжу) — патологічний стан, що характеризується виділенням великої кількості сечі й деяких хім. речовин, які утворюються в організмі в процесі обміну речовин. Найважливішими клінічними формами є Д. нецукровий, цукровий, нирковий, стероїдний і бронзовий. Найчастіше трапляється перші два. Д. нецукровий (Д. н.), нецукрове сечовиснаження — захворювання, що розвивається при ураженні гіпоталамо-гіпофізарної ділянки мозку (де містяться центри



Дихання штучне:
I — метод Сільвестера;
II — метод Нільсена;
III — метод Шефера;
IV — метод Каллістова.



Діцинодонт.

водно-сольового обміну), внаслідок якого виробляється недостатня кількість антидіуретичного гормону гіпофіза (*вазопресину*). Причини виникнення Д. н. можуть бути інфекція, травма, пухлини головного мозку або гіпофіза тощо. Клінічними проявами є нестерпна спрага, велике збільшення кількості сечі низької питомої ваги (1002—1005), людина худіє, шкіра стає сухою, з'являється загальна кваліть та ін. Діти можуть відставати у фіз. і статевому розвитку. Лікування: медикаментозне — гормональні препарати, хіміотерапія; при пухлинах — променева терапія, хірургічне втручання, обмежене живлення солі. Д. цукровий (Д. ц.), цукрове сечовиснаження, цукрова хвороба — захворювання, спричинюване абсолютною або відносною недостатністю *інсуліну* в організмі, яка викликає порушення обміну

речовин, гол. чин. вуглеводного. Д. ц. трапляється в 1,5—4% людей. Осн. причинами виникнення Д. ц. є фактор спадковості, стресові реакції організму (див. *Стрес*), вірусні інфекції, переїдання, атеросклероз, вагітність тощо. В основі Д. ц. лежить порушення внутрішньосекреторної функції підшлункової залози (її острівкового апарату), а також ін. залоз внутрішньої секреції (гіпофіза, надниркових і щитовидної) та центральної й вегетативної нервової системи. При Д. ц., крім вуглеводного, порушується й білковий і жировий обмін, що призводить до нагромадження в організмі проміжних продуктів розпаду білків і жирів (з яких утворюється цукор), що спричинюють отруєння організму. Цукор нагромаджується в крові (до 180 і більше мг% при нормі 120 мг%) — *гіперглікемія*; коли кількість його в крові перевищує 180 мг% (нирковий поріг), частина цукру виділяється з сечею — *глікозурія*. При тяжкому перебігу Д. ц. послаблюється функція печінки, внаслідок чого в крові, а потім і в сечі з'являються в значній кількості *ацетонові тіла*, скупчення яких призводить до порушення кислотно-лужної рівноваги організму й до розвитку *ацидозу*, що може спричинити діабетичну кому. Клінічні ознаки: загальна кваліть, відчуття голоду, спраги, збільшення кількості сечі високої питомої ваги, скуднення, свербіж шкіри. Спостерігаються сухість слизових оболонок, шкіри, м'язова і статева слабкість, у жінок порушується менструальний цикл тощо. Д. ц. може ускладнюватися гнійно-гнійними захворюваннями шкіри (*фурункульоз, карбункули* тощо), захворюваннями нирок, *атеросклерозом, гіпертонією* та багатьма ін. захворюваннями. Лікування: строго індивідуальне, спрямоване на нормалізацію порушеного обміну речовин.

Літ.: Ефимов А. С. *Диабетические ангиопатии*. К., 1973; *Руководство по клинической эндокринологии*. Л., 1977. А. С. Ефимов.

ДІАГЕНЕЗ (від *dia...* і грец. *γενεσις* — утворення) — процес перетворення пухких осадків на *осадочні гірські породи*. Полягає в перекристалізації осадків, старінні колоїдів, утворенні *аутигенних мінералів* (*глауконіту, родохрозиту, сидериту* та ін.), *конкрецій*, виникненні стійкіших мінеральних модифікацій, дегідратації (збездволенні) або *гідратації*, цементації осадків тощо. Відбувається Д. у верхніх перствах *земної кори*.

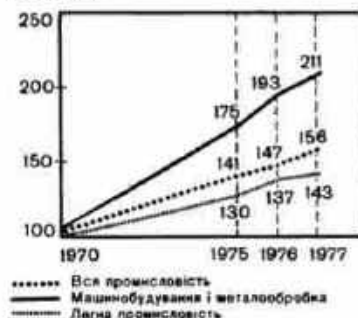
ДІАГНОЗ (грец. *διαγνωσις* — розпізнавання) — короткий лікарський висновок про характер і суть захворювання, виражений у термінах сучасної мед. науки. Див. *Діагностика*.

ДІАГНОСТИКА (від грец. *διαγνωστικός* — спроможний розпізнавати) — розділ клінічної медицини й ветеринарії, що вивчає методи дослідження організму з метою розпізнавання характеру захворювання, обґрунтування *діагнозу*, призначення лікування і розробки профілактичних захо-

дів. Медична Д. включає в себе три осн. розділи: 1) *семіотику*; 2) метод діагностичного дослідження хворого, або діагностичну техніку; 3) методологічні основи Д., які визначають теорію і методи діагнозу. Після ознайомлення зі скаргами хворого й *анамнезом* переходять до вивчення стану хворого осн. методами клінічного дослідження. Вивчають морфологічний і функціональний стан різних органів, звертають увагу на індивідуальні особливості хворого (будову тіла, вищу нервову діяльність, заг. реактивність тощо). Об'єктивне дослідження включає в себе огляд, *пальпацію, перкусію, аускультацию*, визначення гостроти зору, слуху, рефлексів тощо. В разі необхідності провадяться додаткові дослідження: лабораторні (аналіз крові, сечі, калу, мокрот, шлункового соку), рентгенологічне, *електрокардіографію, енцефалографію, сфінгографію, біопсію, ендоскопію, радіоізотопну діагностику, серодіагностику* тощо. Диференційна Д. виділяє найдостовірніші характерні ознаки захворювання й порівнює їх зі схожими ознаками ін. захворювань. Функціональна Д. в процесі встановлення діагнозу з'ясовує причину захворювання, супутні захворювання й ускладнення, визначає ступінь розладів діяльності систем і органів, враховує фізіол. особливості, якими обстежуваний хворий відрізняється від ін. хворих з таким самим захворюванням. Патолого-анатомічна Д. ставить діагноз після смерті хворого на основі даних, одержаних при розтині померлого, аналізів його тканин і з'ясування одержаних даних з результатами прижиттєвих досліджень. Завданням Д. є не тільки розпізнавання самої суті захворювання, а й вивчення умов навколишнього середовища, які негативно впливають на організм. Ветеринарну Д. поділяють на загальну і спеціальну. Загальна Д. передбачає ознайомлення з хворою твариною (реєстрація, збирання анамнезу) і загальне обстеження її — визначення *кабітуса*, дослідження слизових оболонок, лімфатичних вузлів, волосяного покриву, шкіри, вимірювання т-ри тощо. До спеціальної Д. відносять дослідження внутр. органів, крові, сечі, вмісту шлунка і кишечника, спинно-мозкової рідини, фекалій та ін. З клінічних методів Д. застосовують огляд, пальпацію, перкусію, аускультацию, зондування, катетеризацію, ендоскопію, рентгенологічне й графічне дослідження, електрокардіографію, пробні проколи (пункції), біопсію, бактеріологічне, серологічне і паразитологічне дослідження та ін. При Д. інфекційних та інвазійних хвороб застосовують алергічні діагностичні проби (туберкулінізацію, малейнізацію та ін.). Для Д. сибірки, бруцельозу, туберкульозу, ботулізму, туляремії та ін. обов'язкова біопроба (зараження живої тканини і тварин). Тепер розроблено методи радіотелеметричної Д. (ви-

Діаграма.

ЗРОСТАННЯ ВАЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ
ДЕРЖАВНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ
УРСР (в%)



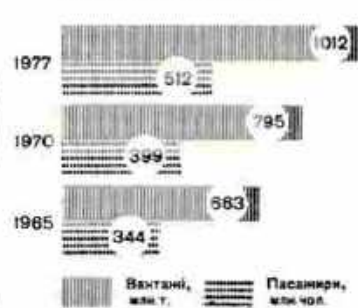
ВИРОБНИЦТВО СТАЛІ Й ГОТОВОГО
ПРОКАТУ ЧОРНИХ МЕТАЛІВ
В УРСР (млн. т.)



СНЛАД СІЛЬСЬКОГОС-
ПОДАРСЬКОГОС-
УРСР (на 1. XI 1977, в%)



ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖІВ І
ПАСАЖИРІВ ЗАЛІЗНИЧНИМ
ТРАНСПОРТОМ УРСР



мірвання тих чи інших показників на віддалі), функціональної і радіоізотопної Д., що дають змогу визначити стан органів дихання, кровообігу, видільної й ендокринної систем, а також порушення обміну речовин.

Лит.: Шкляр Б. С. Діагностика внутрішніх хвороб. К., 1972; Гиларевський С. А., Тарасов К. Е. Діалектичний матеріалізм і медична діагностика. М., 1973.

О. М. Лук'янова (медична Д.).
ДІАГНОСТИКА ХВОРОБ РОСЛИН — комплекс методів, за допомогою яких виявляють і розпізнають хвороби рослин. У практиці найбільше користуються візуальним, мікроскопічним, серологічним і біод. методами та методом чистих культур. Візуальним методом — заг. оглядом хворих рослин визначають зовн. симптоми уражень рослин, що дає змогу визначити тип хвороби. Мікроскопічним методом визначають збудника хвороби й анатомічні зміни в рослині. Цей метод часто поєднують з гістохім. дослідженнями, що дає змогу визначити не тільки особливості поширення збудника в тканинах рослини-хазяїни, а й його імунологічну реакцію. Серологічний метод Д. к. р. дає змогу диференціювати збудників хвороб, діагностувати приховані хвороби і визначити стійкість рослин до найрізноманітніших хвороб. Застосовуючи біологічний метод, здорові рослини штучно заражують виділеним збудником і вивчають характер ураження та ін. особливості перебігу хвороби. При методі чистих культур збудника хвороби рослин виділяють у чисту культуру на живильне середовище і визначають його вид за морфологічними, фізіол. та біохім. ознаками.

В. Ф. Перестикін.
ДІАГОНАЛЬ (від грец. διάγωνος — проведений від кута до кута) — відрізок прямої, що сполучає дві несуміжні вершини *многокутника* або дві вершини *многогранника*, які не належать одній грані.

ДІАГОНАЛЬ — густа тканина з бавовняної або вовняної крученої пряжі. На поверхні Д. є різко виражені рубчики, розміщені під кутом понад 45° до обрізу тканини. Створюють рубчики спец. *переплетенням ниток*, а також відповідним підбиранням співвідношень густини і товщини *основи* і *підкладки*. З Д. шовть верхній одяг, зокрема військ. обмундировання.

ДІАГРАМА (грец. διάγραμμα — малюнок, креслення) — графічне зображення співвідношень між різними величинами; в статистиці — креслення, на якому статистичні дані зображують у вигляді ліній або геометричних фігур. Д. бувають лінійні, площинні — стовпчикові, стрічкові, секторні, об'ємні й фігурні.

ДІАГРАМА СТАНУ. діаграма рівноваги, фазова діаграма — графічне зображення співвідношень між параметрами стану фіз.-хім. системи (т-рою, тиском) і її складом. Д. с. однокомпонентної системи (мал.) складається з кривої *сублімації* OA, кривої *кипіння* AK і

кривої *плавлення* AB, що характеризують двофазні рівноважні стани. Точка A, де в рівноважному стані перебувають три фази (тверда, рідка й газоподібна), наз. *потрійною*. Вид Д. с. двокомпонентної системи визначається особливістю взаємодії її компонентів у рідкому й твердому станах (утворення рідких і твердих розчинів, хім. сполук і проміжних фаз), а також наявністю в компонентів поліморфних модифікацій (див. *Поліморфізм*). Д. с. потрійних і четвертих систем складніша, а п'яти- й багатокомпонентних — практично не вивчена. Д. с. досліджують і будують гол. чин. експериментально, використовуючи *фізико-хімічні методи аналізу*. Її можна побудувати й теоретично, виходячи до розрахунку *вільної енергії* співіснуючих у системі фаз. За допомогою Д. с. визначають т-ру плавлення сплавів, вибирають т-ру гарячої обробки тиском, встановлюють режими *термічної обробки* сплавів та ін. Д. с. використовують і при створенні сплавів з наперед заданими властивостями.

В. С. Черненко.
ДІАДЕМА (грец. διάδημα — пов'язка на голові, вінець) — 1) Пов'язка на голові древньогрец. жерців. 2) Головний убір (добова пов'язка з тканини або метал. обруч



Золота діадема з пергородчастим емаллю із скарбу 11-12 ст., знайденого в селі Саживці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

з прикрасами) — символ царської влади; 3) жіноча прикраса у формі невеликої корони.

ДІАДОХИ (грец. διάδοχοι — спадкоємці, наступники) — полководці *Александра Македонського*, які після його смерті (323 до н. е.) вели між собою боротьбу за верховну владу. Серед Д. виділялися Антіпатр, Антігон, Євмен, Лісімах, Леонат, Кассандр, Пердікка, Птолемеї Лаг, Селевк. Наслідком цієї боротьби був розпад д-ви *Александра Македонського* на ряд елліністичних д-в, очолених окремими Д. (*Селевкідів* у Сирії, *Птолемеїв* у Єгипті та ін.).

ДІАЗ (Діас де ла Пеня; Diaz de la Peña) Нарсіс-Віржіль (20.VIII



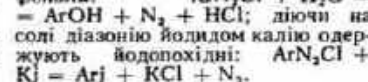
Н.-В. Діаз. Лісове болото. Після 1848. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

1808, Бордо — 18.XI 1876, Ментона) — французький живописець, представник *барбізонської школи*. Іспанець за походженням. Автор невеликих реалістичних пейзажів («Пейзаж», 1864, ДЕ; «Наближення грози», 1871, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві, та ін.), що відзначаються романтичним настроєм і колористичними ефектами.

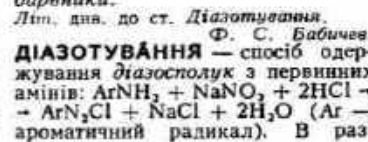
ДІАЗОКОПІЮВАННЯ, діазотипне світлокопювання — відтворювання позитивних або негативних копій з графічних і текстових оригіналів за допомогою ароматичних *діазосполук*; спосіб *копювання документів*. Оригінали для Д. виготовляють на світлопрозорій основі (кальці, прозорому пластику), копії одержують на світлочутливому папері, вкритому діазосполуками (діазопапері, діазокальці з целюлозною основою тощо). В процесі Д. (способом *контактного копіювання*) під дією потужних джерел світла (звичайно *ртутних ламп*), розміщених у світлових копіювальних апаратах, діазосполуки під прозорими ділянками оригіналу розкладаються, а під його непрозорими частинами зберігаються: на світлочутливому папері утворюється приховане зображення оригіналу. Після проявлення паперу в парі аміаку або лужному розчині одержують належну копію певного кольору (червоного, коричневого, блакитного, чорного та ін. — залежно від складу діазосполук). Д. найчастіше використовують для розмноження тех. документації.

В. М. Гордовський.
ДІАЗОСПОЛУКИ — речовини з загальною формулою ArN_2X , де Ar — ароматичний радикал, X — кислотний залишок або гідроксильна група. Д. відкрив нім. хімік Й.-П. Грісс 1858 (див. *Діазотування*). Розрізняють дві форми Д.:

солі діазонію $Ar-N^+ \equiv N^-X^-$ і власне Д. $Ar-N \equiv N-X$. Солі діазонію добре розчинні у воді, стійкі лише при низькій т-рі, в сухому стані — вибухові. Д. мають велике значення в органічному синтезі: за їхньою допомогою можна добути різні класи ароматичних сполук. Реакції Д. проходять з виділенням і без виділення азоту. Так, при нагріванні водних розчинів солей діазонію утворюються *феноли*:



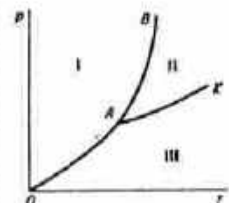
Коли наявні відповідні *каталізатори*, діазогрупу $-N \equiv N$ можна замінити на Cl , Br , CN тощо. При відновленні з Д. утворюються ароматичні похідні *гідразину*:



Лит. див. до ст. *Діазотування*.

Ф. С. Бабичев.

ДІАЗОТУВАННЯ — спосіб одержування *діазосполук* з первинних амінів: $ArNH_2 + NaNO_2 + 2HCl \rightarrow ArN_2Cl + NaCl + 2H_2O$ (Ar — ароматичний радикал). В разі



Діаграма стану однокомпонентної системи; I — кристал; II — рідина; III — пара.

ДІАКРИТИЧНІ ЗНАЧКИ

недостачі к-ти можуть утворюватися діазоаміносполуки:
 $\text{ArN}_2\text{Cl} + \text{H}_2\text{NAr} \rightarrow \text{Ar} - \text{N} = \text{N} - \text{NH} - \text{Ar} + \text{HCl}$. У кислому середовищі солі діазонію стійкіші, ніж у нейтральному. Д. широко використовують при добуванні різних органічних речовин, зокрема *азобарвників*.

Лит.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 2. М., 1974; Агрономов А. Е. Избранные главы органической химии. М., 1975. *Ф. С. Бабичев.*

ДІАКРИТИЧНІ ЗНАЧКИ, діакритики (від грец. *διακριτικός* — розрізняльний) — додаткові значки до букв, які вказують на те, що букви треба вимовляти інакше, ніж без них. Д. з. ставлять над буквами (укр. і, ї; рос. ё; чes. š), під ними (латиське п; рум. ș) тощо.

ДІАЛЕКТ (грец. *διάλεκτος* — розмова, говір, наріччя) — територіальний, професійний або соціальний різновид загальнонародної мови. Д. здебільшого ототожнюють з *говором*. Територіальний Д. відображає відмінності в мові ще з часів розподіленого й феод. ладу, а також ті, що виникли в зв'язку з пізнішим переселенням населення. До професійного Д. звертаються люди однієї професії або одного роду діяльності. Соціальним Д. послуговується певна соціальна група. Тер. Д. визначають за поділом мови на *говірки*, *говори* й *наріччя* та за діалектними рисами, поширеними в певних межах (у певному *ареалі*). В укр. мові за описовими даними й даними *лінгвістичної географії* визначено три групи тер. Д. (див. карту територіальних діалектів укр. мови). Д. є істор. категорією. Залежно від часу формування розрізняють Д. давні (старожитні) й нові (новітнього формування), серед яких виділяють мішані й переселенські. На межі говорів є перехідні Д. Деякі Д. стають основою літ. мови (так, середньонадніпрянські лягли в основу сучас. укр. літ. мови). Під дією літ. мови, особливо за доби соціалізму, триває нівеляція Д. Див. також *Арго*, *Жаргон*. Карту див. на окремому аркуші. с. 192—193.

Лит.: Кобылянский Б. В. Диалект и литературная мова. К., 1960; Аванесов Р. И. Описательная диалектология и история языка. В кн.: Славянское языкознание. М., 1963; Жирмунский В. М. Проблемы социальной диалектологии. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1964, т. 23, в. 2; Диалектні групи і говори української мови. Одеса, 1975. *І. О. Варченко.*

ДІАЛЕКТИЗМИ — своєрідні елементи місцевих *діалектів* у *літературній мові*. Розрізняють Д. граматичні, фонетичні, лексичні, семантичні та ін. Д. використовують у мові худож. л-ри зі стилістичною метою — для передачі місцевого колориту, мовної характеристики персонажів. Д. вжито в мові героїв творів В. Стефаника, М. Коцюбинського, Лесі Українки. П. Тичини. О. Гончара та ін.

ДІАЛЕКТІКА [грец. *διαλεκτική* (τέχνη) — мистецтво ведення бесіди, полеміки] — 1) В давньому значенні — мистецтво полеміки, логічний метод

встановлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника. 2) В сучасному, марксистському розумінні — філософська наука про універсальні закони руху і розвитку *природи, суспільства і мислення*; революц. метод пізнання й перетворення світу. Як філос. теорія Д. є продуктом тривалого істор. розвитку наук. пізнання людства. В історії цього пізнання, в процесі нагромадження наук. знань на основі розвитку сусп.-істор. практики відбувалась закономірна зміна способів підходу до вивчення об'єктивної дійсності, зміна способів мислення. Д. стародавніх мислителів спиралась гол. чином на заг. споглядання явищ природи й не була ще теор. висновком з наук. відкриттів, мала наївний і здогадковий характер. У період, коли відбувся перехід до експериментального вивчення явищ природи, їхньої класифікації, анатомування і т. п., в пізнанні став переважати метафізичний спосіб мислення (див. *Метафізика*). В 19 ст. цей підхід вступив у глибоку суперечність з розвитком науки, яка все більше розкривала діалектичний характер процесів природи. Перші спроби подолати метафіз. спосіб мислення здійснено в *класичній німецькій філософії* кінця 18 — поч. 19 ст., особливо в філософії Г.-В.-Ф. Гегеля. Піддавши рішучій критиці метафіз. спосіб мислення, він прогностично йому теорію діалектичного мислення, що, правда, розроблену з позицій *ідеалізму*. Значний крок уперед порівняно з Гегелем зробили революц. демократи 19 ст., зокрема О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко та ін., які прагнули розробити Д. на основі матеріалістичного світогляду. Проте всебічно науково обґрунтували об'єктивність законів Д. лише К. Маркс і Ф. Енгельс — вожді й ідеологи пролетаріату, які перетворили Д. на заг. метод пізнання й революц. перетворення світу. Встановивши, що закони Д. є універсальними законами об'єктивної дійсності, що Д. мислення є відображенням Д. буття, вони на матеріалістичній основі розробили осн. принципи теорії діалектичного способу мислення, *діалектичної логіки*. Марксистська Д. дає найглибшу, всебічну й найбагатшу за змістом теорію *розвитку*. Вона вчить, що ні в природі, ні в суспільстві, ні в мисленні немає нічого, що не перебувало б у стані змін, бо все, що існує, має свої внутр. суперечності, які неминуче змушують його змінюватись, набирати нових форм, розвиватись. Розв'язання суперечностей є переходом від одного якісного стану до іншого, що завжди здійснюється у формі стрибка, перериву поступовості, шляхом переходу кількісних змін у якісні, які є, зрештою, переходом від нижчого до вищого, поступальним спіралеподібним розвитком, де вищий ступінь заперечує нижчий, зберігаючи і вдосконалюючи на новій основі надбання минулого. Осн. законами Д. є *перехід кількісних змін у якісні, єдність і*

боротьба протилежностей, заперечення заперечення закон. Д. розкриває й об'єктивні закономірні зв'язки між *необхідністю і випадковістю, можливістю і дійсністю, сутністю і явищем, змістом і формою, свободою і необхідністю* тощо. Ядром Д., її початковим принципом є закон єдності і боротьби протилежностей, вчення про суперечності як внутр. причину саморуху й саморозвитку всього існуючого. Матеріалістична Д. є заг. методом пізнання, який забезпечує єдино правильний підхід до розв'язання корінних проблем теорії і практики. Знання заг. законів розвитку, яке дає Д., створює можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в сучасному, передбачити майбутнє. Геніальним практичним застосуванням принципів діалектичного методу є «*Kaṇimal*» К. Маркса. Після К. Маркса і Ф. Енгельса великий вклад у розвиток Д. як філос. науки вніс В. І. Ленін, який особливо підкреслив значення закону єдності і боротьби протилежностей, розкрив теоретично пізнавальну функцію Д., визначив осн. принципи дальшої теор. розробки Д. як теорії розвитку, логіки і теорії пізнання (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*).

Марксистсько-ленінська Д. виникла і розвинулась на соціальному ґрунті класової боротьби пролетаріату й здобула визнання як наука в процесі гострої боротьби з бурж. ідеологією, з *опортунізмом і ревізіонізмом*, а також у процесі практичного застосування її принципів до розв'язання корінних проблем сучас. наук. пізнання і сусп. практики. Як складова частина марксистсько-ленінської філософії матеріалістична Д. є теор. фундаментом будівництва комунізму.

Лит. див. до ст. *Діалектичний матеріалізм*. В. І. Шинкарук.
«ДІАЛЕКТІКА ПРИРОДИ» — філософський твір Ф. Енгельса, присвячений теоретичному узагальненню досягнень *природознавства* й науковому обґрунтуванню основних принципів *діалектичного матеріалізму*. «Д. п.» — твір незакінчений. Він містить 10 статей, або розділів, а також 169 фрагментів та заміток і два варіанти плану твору. Над «Д. п.» Ф. Енгельс працював гол. чином 1873—82. Осн. зміст «Д. п.» становить розкриття діалектичного характеру процесів природи і обґрунтування об'єктивності й універсальності законів *діалектики*, дальша розробка марксистського діалектичного методу. Через твір послідовно проводиться ідея матеріальної єдності світу й діалектичного *взаємозв'язку* всіх форм існування матеріальної дійсності. Ф. Енгельс доводив, що різні форми руху матерії можуть прямо або опосередковано перетворюватися одна на одну, що в процесі гігантського круговороту матерії у Всесвіті відбувається істор. перехід від менш складних до складніших форм руху. Аналізуючи закон збереження та перетворення енергії,

Ф. Енгельс дійшов висновку, що *матерія і рух* незнищені ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. У «Д. п.» Ф. Енгельс розробив осн. принципи об'єктивної класифікації наук, а також дав заг. визначення діалектики як науки, довів, що закони її — це об'єктивні закони матеріального світу і процесу пізнання його людиною. Разом з тим Ф. Енгельс розкрив методологічне значення законів діалектики, показав, що знання їх дає змогу розв'язувати найскладніші проблеми природознавства. Він висунув ряд ідей, що визначили наперед дальший розвиток багатьох галузей науки. В «Д. п.» Ф. Енгельс розкрив роль матеріальної діяльності, *праці* й виготовлення знарядь праці у формуванні людини як сусп. істоти, довів, що сусп. діяльність людей, виникнення *мови* як матеріальної оболонки думки — вирішальні фактори прогресу людства та його влади над природою. Ф. Енгельс дав глибокий аналіз діалектики процесу пізнання, переконливо довів, що матеріалістична діалектика становить єдину наук. метод пізнання. «Д. п.» і в наш час є найціннішою зброєю в боротьбі за торжество марксистсько-ленінського світогляду, проти всіляких форм *агностицизму*, *ідеалізму* та *метафізики* в науці. Після смерті Ф. Енгельса рукопис «Д. п.» потрапив до рук опортуністичних лідерів нім. соціал-демократії й довгий час залишався невідомим. «Д. п.» вперше повністю опубліковано лише 1925 в СРСР за фотокопією рукопису. На Україні «Д. п.» вперше було надруковано укр. мовою 1932 у Харкові; перевидання здійснено 1949, 1953, 1977.

Видання: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977.

ДІАЛЕКТИЧНА ЛОГІКА — наука про загальні закони і форми руху мислення, які становлять основу пізнання внутрішню суперечливу сутність предметів і явищ об'єктивного світу, діалектичного процесу їхнього розвитку, виникнення і зникнення. В системі марксистсько-ленінської філософії Д. л. збігається з *діалектикою* й *пізнання теорією* (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*). Д. л. виходить з діалектичної концепції розвитку. Закони діалектики є й законами Д. л. «Логіка, — писав В. І. Ленін, — є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку всіх матеріальних, природних і духовних речей» (Повне збір. тв., т. 29, с. 80). У цьому головна відмінність Д. л. від *формальної логіки*, яка вичає формальну структуру вже готового знання, абстрагуючись від його розвитку. Як наука Д. л. виникла порівняно недавно. Першою спробою її побудови була «Наука логіки» Г.-В.-Ф. Гегеля. Проте Гегель розробляв принципи Д. л., виходячи з ідеалістичного ототожнення *мислення і буття*. Істор. заслуга теор. розробки основ Д. л. як науки належить К. Марксу, Ф. Енгельсу і В. І. Леніну. Вони дали матеріалістичну критику ідеалістичної діалек-

тики Гегеля, відкрили об'єктивну діалектику речей і на цій основі сформулювали осн. принципи діалектичної логіки.

Літ. див. до ст. *Діалектичний матеріалізм*.

В. І. Шинкарук.

МАТЕРІАЛІЗМ — філософське вчення марксизму, яке дає матеріалістичне пояснення світу, способів його пізнання й перетворення на основі розкриття загальних діалектичних законів його розвитку; науковий світогляд і революційний метод перебудови світу в інтересах трудящих мас. Д. м. виник у 40-х рр. 19 ст. як світогляд послідовно революційного класу — пролетаріату, що вийшов на арену самостійної боротьби. Потреба створення філософії, яка б стала духовною зброєю для революц. перебудови світу, привела до принципово нового філос. осмислення дійсності. Творці наук. ідеології пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс, критично переробивши філос. спадщину минулого, подолавши *ідеалізм* діалектики Г.-В.-Ф. Гегеля та *метафізичність*, споглядальність *матеріалізму* Л. Фейєрбаха і узагальнивши досвід сусп. розвитку, особливо революц. боротьби робітн. класу, здійснили революц. переворот у філософії й створили якісно нову філософію — діалектичний та історичний матеріалізм. Творчо розвинена В. І. Леніним, ця філософія є одною з складових частин марксизму-ленізму. В розв'язанні *основного питання філософії* — про відношення мислення до буття, свідомості до матерії — Д. м. принципово відрізняється від усіх попередніх філос. систем насамперед тим, що в своєму поясненні природи світу, місця в ньому людини та її відношення до світу він виходить із встановлення суспільно-істор., матеріально-практичної зумовленості духовного світу людини, її свідомості та її відношень до об'єктивної дійсності.

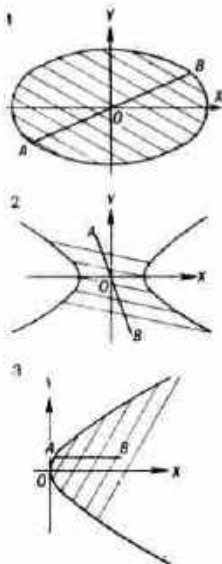
Спираючись на досягнення науки, Д. м. обґрунтовує матеріальність об'єктивного світу, стверджуючи, що в ньому не існує нічого, крім *матерії*, яка перебуває у вічному русі. Осн. всезаг. формами існування матерії, які перебувають у нерозривній єдності з нею та між собою, є *рух*, *простір* і *час*. Якщо матеріалісти до К. Маркса розглядали свідомість тільки як власність матерії і як відображення світу, то Д. м., не заперечуючи природного фундаменту виникнення свідомості, розглядає її як продукт сусп. розвитку. Можливість виникнення свідомості закладена в самій матерії, у властивості відображення (див. *Відображення свідомості*). Але поява свідомості й, зокрема, *мислення* стала можливою з виникненням *праці*, яка стала основою існування і розвитку людини. Матеріальна перетворююча діяльність, суспільна практика становлять основу формування і розвитку мислення, людської свідомості взагалі. Д. м. розглядає свідомість не як пасивне відображення дійсності, а як засіб активної дії на світ, засіб перетворення його. Діалектико-матеріалістичне

розв'язання осн. питання філософії спирається на принцип *розвитку*, на встановлення заг. законів руху і розвитку об'єктивного світу, природи, суспільства і самого мислення. Осн. законами матеріалістичної діалектики є: *закон єдності і боротьби протилежностей*, який розкриває джерело руху і розвитку, показує, що таким джерелом є внутр. суперечність предметів і явищ; *закон переходу кількісних змін у якісні*, який показує, що всякий розвиток здійснюється як процес поступового нагромадження кількісних змін, які на певному етапі, порушуючи *міру* предмета, неминуче приводять до змін якісних; *заперечення заперечення закон*, що розкриває заг. тенденцію розвитку, його напрям, розкриває зв'язок між попередніми й наступними ступенями розвитку, між *новим і старим*. Важливі закономірності й системи всезагальних зв'язків виявляються в категоріях: *одиночного, особливого і загального, причинності, необхідності і випадковості, сутності і явища, змісту і форми, можливості і дійсності* та ін. Матеріалістична діалектика становить методологічну основу *пізнання теорії* Д. м. Предметом марксистської теорії пізнання є пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта в його опосередкованості практичними відношеннями і цілями. *Практика* виступає тут як основа пізнання і критерій істини. Теорія пізнання Д. м. визнає не лише практичну зумовленість пізнавальної діяльності суб'єкта, а й об'єктивну зумовленість самої практики, її залежність від законів об'єкта, від об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, без знання яких людина не може успішно здійснювати свою практично-перетворюючу діяльність. Марксистська теорія пізнання є діалектичною теорією, вона розкриває систему діалектичних відношень суб'єкта до об'єкта, в якій історично і логічно реалізується процес пізнання об'єктивної дійсності. Логічні принципи пізнання об'єктивної діалектики природи, суспільства і мислення встановлює марксистська *діалектична логіка*, в якій пізнавальна діяльність розглядається з точки зору відношень між логічними формами і об'єктивним змістом мислення. Тому в центрі її уваги є логічний (категоріальний) склад мислення, який забезпечує пізнання об'єктивної істини (див. *Категорії*). Доводячи до свідомості категоріальний склад мислення, розкриваючи діалектику форм мислення і форм буття, діалектична логіка не тільки відображає діалектику розвитку і діалектику пізнання, а й дає метод логічного аналізу дійсності. Марксистський діалектичний метод — це і є марксистська діалектична логіка в її практичному застосуванні (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*).

На відміну від домарксистського матеріалізму, який у поглядах на суспільство залишався на позиціях ідеалізму, марксизм поширив матеріалізм і діалектику на явища



Діана з Ефеса.
Мармурова копія
1 ст. н. е. Музей в
Ефесі.



Діаметр: 1 — еліпс;
2 — гіперболи; 3 — па-
рабола.

суспільного життя, створив *історичний матеріалізм* як філософію про суспільство. Матеріалістичне розуміння історії є невід'ємною, органічною частиною філософії марксизму. Відкриття матеріалістичного розуміння історії дало змогу до кінця послідовно розв'язати осн. питання філософії в усіх аспектах, розкрити суть практики та її роль у пізнанні, суть самого процесу пізнання як відношення людини до дійсності на основі сусп.-виробничої практичної діяльності, зрозуміти саму суть людини та її свідомості, суть і характер *суспільних відносин*, роль свідомої діяльності людини в житті суспільства. Створення істор. матеріалізму зумовило виникнення цілісного філос. вчення, яке дає наук. розв'язання питання про закономірності розвитку природи, суспільства і людського мислення і становить філос. основу *наукового комунізму*. Д. м. є методологічною основою наук. пізнання і революц.-перетворюючої практики. Він має творчий характер і ворожий усякому *догматизму* і *метафізиці*. Д. м. розвивається на основі узагальнення досягнень природознавства і суспільних наук, узагальнення практики революц. боротьби і будівництва безкласового, комуністичного суспільства. Виражаючи корінні інтереси пролетаріату, справи комунізму, Д. м. є виявом пролетарської *партійності* філософії, теор. зброєю робітн. класу, комуністичних партій у боротьбі за знищення експлуатації людини людиною, за ліквідацію класово-антагоністичного суспільства, за побудову комунізму. Д. м. розвивається в зашкелі, непримиренній боротьбі проти бурж. філософії, *реформізму* і *ревізйонізму*. Даючи ключ до розуміння природи, суспільства і мислення, Д. м. озброєє комуністичні і робітн. партії знанням шляхів і методів боротьби за революц. перебудову суспільства. Особливо зростає роль Д. м. в умовах будівництва соціалізму і комунізму. КПРС, комуністичні і робітн. партії країн соціалістичної співдружності, спираючись на знання матеріалістичної діалектики, успішно керують соціалістичним і комуністичним будівництвом.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 1. Маркс К. До критики гегелівської філософії права; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; — Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіриокритицизм; т. 23. Історична доля вчення Карла Маркса. — Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 29. Філософські зошити; т. 45. Про значення воєнного матеріалізму; Войтко В. І. Діалектико-матеріалістична філософія. К., 1972; Копнин П. В. Діалектика как логика и теория познания. М., 1973; Копнин П. В. Діалектика, логика, наука. М., 1973; Діалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. К., 1977; Марксистско-ленинская философия. Діалектический материализм. М.,

1977; Основы марксистско-ленинской философии. М., 1977; Булатов М. А. Деятельность, структура философского знания. К., 1976; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., 1977; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977; Человек и мир человека. К., 1977; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978; Федосеев П. Н. Диалектика современной эпохи. М., 1978; Воскресенский А. К. Диалектический материализм. Указатель литературы, в. 1—2. М., 1976—77. В. І. Шинкарук.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ (від *діалект* і грец. λόγος — вчення) — розділ мовознавства, що вивчає різновиди загальнонар. мови — діалекти (*говори*) й відбиття в ній (зокрема в її літ. формі) рис цих різновидів. Д. перебуває в тісному зв'язку з заг. мовознавством, історією мови, фольклористикою й етнографією. Розрізняють історичну Д., що досліджує істор. розвиток говорів і зв'язки між ними й літ. мовою; описову — сучасний стан говорів і зв'язки між літ. мовою й говорами; перспективну, що вивчає майбутнє говорів і взаємодію між літ. мовою й говорами, та *лінгвістичну географію*. Укр. Д. розвивається з серед. 19 ст. Значних успіхів досягла вона завдяки працям дореволюц. і рад. учених — О. О. Потебні, К. П. Михальчука, Ю. Ф. Карського, А. Ю. Кримського, П. О. Бузука, Б. О. Ларіна, О. Н. Синявського та ін. Укр. Д., особливо лінгвістична, розвивається в тісному співробітництві укр. учених з рос., білорус. і молдавськими.

Лит.: Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології. Одеса, 1962; Русская диалектология. М., 1972; Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977. І. О. Варченко.

ДІАЛІЗ (грец. διάλυσις — розпад, відокремлення) — відокремлення від колоїдних розчинів і розчинів високомолекулярних сполук домішок низькомолекулярних сполук (електролітів і неелектролітів) за допомогою напівпроникних мембран. Через пори мембран вільно проникають низькомолекулярні сполуки і не проникають колоїдні частки й молекули високомолекулярних сполук. Для проведення Д. використовують спеціальні пристрої, найпростішим з яких є пористий циліндр, знизу затягнутий мембраною. В циліндр наливають розчин і вміщують його в розчинник (переважно воду), який часто змінюється або безперервно циркулює. У випадку низькомолекулярних електролітів процес Д. може бути прискорений за допомогою електродіалізу. Для цього використовується трикамерний діалізатор. У середню камеру наливають розчин, а в бічні, відокремлені мембранами, — розчинник. В бічні камери вставляють і електроди, до яких підключається джерело постійного електр. струму. Застосовують Д. у пром-сті для очищення різних речовин (желатини, лікар. речовин тощо).

О. Д. Куриленко.

ДІАЛОГ (грец. διάλογος — розмова, бесіда) — обмін думками між двома або кількома особами.

Д. в епічних творах (романах, повістях, поемах) — засіб глибокого розкриття персонажів і розгортання сюжету; в драм. творах, виставах, кіномистецтві — основний засіб драм. дії і створення образів. Д. відомий і як самостійний літ.-публіцистич. жанр (філос. діалоги Платона, Д. Дідро, Г. Сковороди, віршовані діалоги О. Пушкіна). В укр. літ. Д. як поч. форма драми поширився в 17—18 ст. (діалоги П. Беринди, І. Волковича, І. Некрасевича та ін.).

ДІАМАГНЕТИЗМ (від *діа...* і *магнетизм*) — один з видів магнетизму, який проявляється в намагнічуванні речовини назустріч напрямку діючого на неї зовнішнього поля. Д. властивий усім речовинам, проте визначає поведінку речовини у магнітному полі лише при відсутності *парамагнетизму* — сильнішої магнітної властивості, яка супроводжується в певних умовах спонтанним магнітним упорядкуванням (*феромагнетизм*, *антиферомагнетизм* тощо). Речовина, для якої Д. є осн. магнітним явищем, наз. діаманетиком. Намагніченість \vec{I} більшості діаманетиків лінійно залежить від напруженості \vec{H} магнітного поля: $\vec{I} = \chi \vec{H}$, де χ — магнітна сприйнятливість. Для ізотропних (див. *Ізотропія*) діаманетиків χ — від'ємна безрозмірна величина, що дорівнює за нормальних умов бл. 10^{-6} для твердих тіл та рідин і 10^{-8} — 10^{-10} для газів; практично не залежить від т-ри. Проявом Д. є виштовхування діаманетика з неоднорідного магнітного поля в бік зменшення його напруженості. Причиною Д. є виникнення додаткового колового руху електронів в електронній оболонці кожного атома речовини принесенні її в магнітне поле.

В. В. Єременко.

ДІАМАНТ (нім. Diamant) — прозорий, штучно огранований алмаз. Те саме, що й *брильянт*.

ДІАМЕТР (грец. διάμετρος — поперечник кола) — 1) Д. кола — відрізок, що сполучає дві точки кола, проходячи через його центр, а також довжина цього відрізка. Всі Д. кола рівні між собою (їхня довжина дорівнює двом радіусам). 2) Д. *кінцевого перерізу* — геометричне місце середин його паралельних хорд. Усі Д. еліпса та гіперболи проходять через їхні центри, а Д. параболи паралельні до її осі (мал.). 3) Д. довільної замкненої фігури — найбільша з віддалей між двома точками цієї фігури. В цьому розумінні Д., напр., еліпса дорівнює довжині його великої осі. Д. куба — довжина його діагоналі.

ДІАМОНІОФОСФАТ, діаміофос — концентроване фосфорно-азотне мінеральне добриво. Містить 21% азоту й до 53% фосфору (P_2O_5). Розчинний у воді, добре засвоюється рослинами, високо-ефективний для всіх с.-г. культур. Одержують Д. нейтралізацією фосфорної кислоти з апатитового концентрату аміаком.

ДІАНА (лат. Diana) — у римській міфології богиня Місяця й полювання. Її ототожнювали з грец. богинею *Артемідою*.

ДІАПАЗОН [від грец. *diá diapón* (дорізн), букв. — через усі (струни)] — звуковий обсяг співзвучного голосу, муз. інструмента, муз. системи, звукооруддя, мелодії тощо. Визначається інтервалом між найвищим і найнижчим звуками. Переносно — обсяг інтересів, знань тощо.

ДІАПАЗОННА АНТЕНА — антена, що її основні електричні параметри (діаграма напрямленості, вхідний опір тощо) залишаються практично сталими в широкому діапазоні частот. Така властивість Д. а. (мал.) зумовлюється певним вибором схем і конструктивних розмірів (напр., сталість діаграми напрямленості — невеликими лінійними розмірами або великим діаметром збуджувача електромагн. коливальн.). Як діапазонні застосовують ромбічні, рупорні, спіральні, біжучої хвилі антени, диполі Надененка та ін. Д. а. використовують гол. чин. для радіозв'язку й радіомовлення.

Б. І. Курілін.

ДІАПАЗУЗА (грец. *diapausis* — перерва, зупинка) — період відносного спокою у розвитку тварин, що характеризується припиненням росту й формотворних процесів та різким зменшенням загального обміну речовини. Д. є пристосуванням до переживання періодів з несприятливими умовами існування, що виникло в процесі еволюції. Початок Д. значною мірою визначається фотоперіодичними явищами, відсутністю їжі тощо. Відповідно фази життєвого циклу, на якій відбувається Д., розрізняють ембріональну Д. (на стадії яйця, напр. у коловерток, сарани, гризунів та ін.), личинкову Д. (у комах, що зимують на стадії гусениці), лялечкову Д. (у комах, що зимують на стадії лялечки) і магінальну Д. (у дорослих комах, у яких під час підготовки до зимівлі припиняється розвиток статевих продуктів).

Штучна регуляція строків настання Д. має практичне значення, напр. у шовківництва.

ДІАПІРИЗМ (від грец. *diapirismos* — протікання) — процес виділення пластичних осадочних гірських порід (солей, гіпсу, глини тощо) у товщі твердих порід, які лежать над ними. Відбувається від діяння напруги, що розвивається в земній корі. Внаслідок Д. утворюються діапирові структури (діапирові складки). З районами поширення їх пов'язані родовища нафти й газу. На Україні діапирові структури є в Донбасі, Дніпровсько-Донецькій западині, Передкарпатському прогині, на Керченському півострові.

ДІАПОЗИТИВ (від *dia...* і лат. *positivus* — позитивний) — фотографічне кольорове або чорно-біле позитивне зображення на прозорій основі (склі, плівці тощо). Д. розглядають на проєкції або проєкційно (за допомогою *діаскопів*, *епідіаскопів* та ін.) на екран. Інша назва Д. — слайд. Д. використовують за демонстраційною метою.

ДІАРЕЯ (від грец. *diarrhoea* — витікання) — те саме, що й *пронос*.

ДІАС (Díaz) Хосе (3.V 1895, Севілья — 20.III 1942, Тбілісі) — діяч іспанського й міжнар. робітн. руху. Член Компартії Іспанії (КПІ) з 1926. Н. в сім'ї робітника. З 1932 — генеральний секретар КПІ. Під його керівництвом КПІ виступила ініціатором об'єднання лівих партій в антифашист. Нар. фронт, що переміг на виборах у *кортесах* 1936. З 1935 — член ВККІ. Один з керівників нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 проти фашист. закордонників та італійськ. інтервентів. З 1939 жив і працював в СРСР.

ДІАС ДЕ МЕНДОСА (Díaz de Mendoza) Фернандо (7.VII 1862, Мурсія — 20.X 1930, Віго) — іспанський актор і театральний діяч. Творчу діяльність почав 1895 в трупі «Театро Еспаньоль», якою керувала М. Герреро. Разом з нею 1896 Д. де М. створив трупу «Герреро — Мендоса». Після смерті Герреро 1929 Д. де М. організував у Буенос-Айресі «Театро Сервантес» (тепер — Нац. театр комедії). Провів міське в репертуарі театрів, якими керував Д. де М., належало творам класичної та сучас. ісп. драматургії.

ДІАСКОП (від грец. *diaskopeō* — уважно розглядати), діаскопектор — оптичний прилад для діаскопічної проєкції (в прохідному світлі) на екран збільшених зображень прозорих оригіналів (*діапозитивів*, *діафільмів* тощо). Д. застосовують під час лекцій для демонстрування креслень або малюнків, для вивчення мініатюрних фотокопій тощо. Див. також *Кінопроєкційний апарат*, *Проєкційний апарат*.

ДІАСПОР (від грец. *diaspóra* — розсіяння) — мінерал класу оксидів і гідрооксидів. *АЮОН*. Сингонія ромбічна. Густ. 3,36—3,5. Твердість 6,5—7,25. Колір білий, жовтуватобурий, світло-фіолетовий. Блиск скляний. В СРСР Д. є на Уралі, в Узбекистані. Руда алюмінію.

ДІАСПОРА (грец. *diaspóra* — розсіяння) — перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. Д. утворювалися в результаті насильницького виселення, загроз *геноциду*, діяння екон. і геогр. факторів.

ДІАСПОРА (грец. *diaspóra* — розсіяння) в біології — частина рослини, що відокремлюється від неї природно і служить для розмноження (напр., спора, насіння, бульба, цибулина тощо).

ДІАСТОЛА (грец. *diastolē* — розширення) — розслаблення мускулатури *серця*, що настає після її скорочення (*систоли*). Спочатку Д. охоплює передсердя, потім — шлуночки. У людини при частоті серцевих скорочень 75 на хвилину Д. передсердя триває бл. 0,7 сек. шлуночків — бл. 0,5 сек.

ДІАТІЗ (грец. *diatheōs* — схильність) — порушення реактивності організму людини і тварин, що виявляється своєрідними реакціями на звичайні подразники, сприйнятливістю до деяких захворювань і становить сукупність природжених і набутих властивостей організму.

Механізм розвитку Д. пов'язаний з *вегетативною нервовою системою* і залозами внутр. секреції, а також з *конституцією людини*. Частіше на Д. хворіють діти. Найпоширенішими є екзудативно-катаральний Д., в основі якого лежить спадкова схильність організму до затяжних запальних процесів і розвитку алерг. реакцій (див. *Алергія*), до шкірних висипів, запальних захворювань шлунково-кишкового тракту тощо; *лімфатико-гіпопластичний* Д., що пов'язаний зі зниженою *адаптацією* надниркового хроматинного апарату до різних впливів навколишнього середовища; *нервово-артичний* Д., що характеризується порушенням обміну речовин — вуглеводного, ліпідного, пуринового; при цьому розвиваються схильність до захворювань суглобів, розлади травлення, підвищена нервова збудливість тощо. Окрему групу становлять *діатези геморагічні*.

Літ.: Лео А. Д. Общая аллергология. М., 1970.

ДІАТІЗ ГЕМОРАГІЧНИЙ — група природжених і набутих захворювань, основним проявом яких є схильність організму до повторних кровотеч і крововиливів, до вільних або після незначних травм. Причини виникнення Д. г. різні: інтоксикації, інфекції, гормональні порушення, порушення обміну речовин, фактори спадковості тощо. Виникнення Д. г. пов'язане з порушенням різних ланок системи *зсідання крові*, станом тромбоцитарної системи і патологічним збільшенням проникності дрібних кровоносних судин тощо. Лікування спрямоване на нормалізацію процесів зсідання крові, усунення підвищеної проникності і ламкості кровоносних судин тощо. Див. також *Гемофілія*, *Гемолітична хвороба новонароджених*, *Пурпура тромбоцитопенічна*, *Цинга*. О. А. Пятак.

ДІАТЕРМІЯ (від *diathermē* грец. *thermē* — тепло) — метод електролізування, що полягає в застосуванні змінного електричного струму високої частоти (1000—1650 кГц) і великої сили (до 3 А) для прогрівання глибокозалеглих органів і тканин. При Д. посилюються лімфо- і кровообіг, обмін речовин, підвищується фагоцитарна активність *лімфоцитів* тощо. Застосовують при підгострих і хронічних запальних захворюваннях м'язів, нервів, суглобів, органів дихання, травлення, сечостатевої системи тощо.

ДІАТЕРМОКОАГУЛЯЦІЯ (від *diathermē* й *коагуляція*) — лікувальний метод діяння на живі тканини теплом, що виникає в них при проходженні струму високої частоти. Спосіб *електрокоагуляції*.

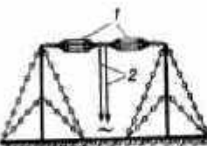
ДІАТОМІТ — пухка, землиста або злегка зцементована кремениста *осадочна гірська порода*. Складається гол. чин. з мікроскопічних панцирів *діатомових водоростей*. Містить 70—98% розчинного кремнезему й домішки — глину, пісок, *глауконіт* тощо. Колір білий, жовтий, світло-сірий. Д. дуже пористий, має малу густину та висо-



Х. Діас.



Ф. Діас де Мендоса.



Діапазонна антена (диполь Надененка): 1 — диполь; 2 — симетрична лінія живлення.

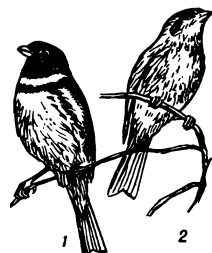


Діаскоп: 1 — ліхтар; 2 — проєкційний об'єктив.

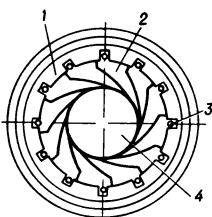
ДІАТОМОВІ ВОДОРОСТІ



Діатрипа.



Діброрніс:
1 — самець;
2 — самка.



Діафрагма ірисова фото-графічна: 1 — рухоме кільце; 2 — пластинка (пелюстка); 3 — ведучий штифт; 4 — світлопропускний отвір.

ку ізоляційну й адсорбційну здатність. Використовують у хім., нафт., харчовій, текст., фарм. пром-сті, при виготовленні тепло- та звукоізоляційних матеріалів тощо.

ДІАТОМОВІ ВОДОРОСТІ (Bacillariophyta, син. Diatomeae) — відділ нижчих рослин. Понад 10 тис. сучас. і викопних видів. Мікроскопічні одноклітинні, одиночні або колоніальні організми. Тіло Д. в. вкрите кремнеземним, складеним з двох половинок панциром. Багато Д. в. можуть активно рухатися. Д. в. властиві вегетативний поділ клітин, рідше — статевий процес. Д. в. дуже поширені на земній кулі й пристосовані до різних умов існування. Відіграють значну роль в екосистемах морських прісних водой. На Україні — бл. 500 видів (крім морських). Трапляються й у ґрунті, на скелях та ін. Панцирі викопних Д. в. є осн. складовою частиною *діатомиту*. Л. див. на окремому аркуші до статті *Водорості*, т. 2, між с. 352—353.

ДІАТОНІКА (від грец. διατονικός — перехідний від тону до тону) — послідовність, об'єднання або змішання звуків, що має тільки чисті, малі й великі *інтервали* та, як винятковий, тритон; система, всі звуки якої можуть бути розташовані за чистими квінтами. Діатонічний лад не має ступенів, видозмінених *альтерацією*. Д. протиставляється *хроматизмові*. До Д. належать 7-ступеневі лади мажору і мінору, натуральні й пентатонні лади. Діатонічна гама — послідовність осн. (невидозмінених альтерацією) ступенів ладу, в якому є 5 великих і 2 малі секунди. Д. є основою нар.-пісенної мелодики, знайшла відбиття й у творчості багатьох композиторів.

Л. З. Мазена.

ДІАТРЕМИ (від грец. διάτρημα — отвір), трубки вибуху — вулканічні жерла у формі вертикальних трубок, що розширюються вгору. Утворюються внаслідок прориву вулканічних газів. Д. виповнені уламками вулканічних та ін. гірських порід, іноді — алмазозонним *кімберлітом*. Широко відомі в Африці (ПАР). В СРСР є в Якутії.

ДІАТРІМА (Diatrypa) — рід вимерлих птахів ряду Diatrimae. Були великими (до 2 м заввишки) нелітаючими птахами з редукованими крилами, з міцними ногами, відносно короткою шийкою, великою головою та міцним великим дзьобом. Мали спільні морфологічні риси з *журавлеподібними*. Викопні рештки Д. відомі з еоценових відкладів Пн. Америки та Зх. Європи.

ДІАТРОПОВ Петро Миколайович [21.XII 1859 (2.I.1860), м. Саранськ кол. Пензенської губ., тепер Мордов. АРСР—25.II 1934, Москва] — радянськ. гігієніст і мікробіолог, засл. діяч науки РРФСР (з 1928). Один з перших організаторів сан.-бактеріологічної справи на Україні і в Росії. В 1887 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту, після чого працював сан. лікарем на Херсонщині, з 1889 в Одесі (1892—1907 — зав. Одес. бактеріологічною станцією), з 1910 — професор Вищих жіночих кур-

сів у Москві, потім 2-го Моск. мед. ін-ту. З 1920 очолював Сан.-гігієнічний ін-т при Держ. ін-ті народного здоров'я, з 1928 — директор Держ. ін-ту експериментальної терапії та контролю сироваток і вакцин. Праці присвячені вивченню холерного і холероподібного віріонів, епідеміології чуми, питаням санітарії.

ДІАФІЗ (грец. διάφυσς — проміжок, від διάφωσις — росту поміж, врістаю) — середня частина (тіло) трубчастих кісток. Див. *Кістка*.

ДІАФІЛЬМ (від *діа...* і *фільм*) — короткометражний фільм, що складається з позитивних (див. *Діапозитив*) зображень. Д. одержують на чорно-білих та кольорових кіноплівках, а також на кіноплівках з використанням окремо негативного й позитивного процесів обробки. Різновид Д. — мікрофільм. Д. дивляться через фільмоскоп або через діапоектор, проєктуючи зображення на екран. Д. використовують як посібники для навчально-шкільної, лекційної та пропагандистської роботи. В СРСР Д. випускає студія «Діафільм» (засн. 1930 в Москві); в УРСР є пех діаліфів *Київської студії хронікально-документальних фільмів*.

ДІАФРАГМА (грец. διάφραγμα — перегородка) — 1) В о п т и ц і — елемент оптичної системи у вигляді перешкоди, яка обмежує поперечний переріз світлових пучків. Д. — не лише екран з отвором, а й оправа лінз, призм тощо. Д. визначає *апертуру*, поле зору, глибину чітко зображуваного простору та особливості дифракційних явищ і дає змогу впливати на *аберації оптичних систем*. Розрізняють апертурну та польову Д. Апертурна Д. визначає кутові розміри світлових пучків, що проходять крізь систему, а польова — розміри простору предметів, відображеного системою. У різних приладах положення цих Д. різне. Так, у *телескопі* апертурною Д. є оправа об'єктива, а польова розташована у фокальній площині окуляра; у спектроскопі роль польової Д. відіграє вхідна шліна, а апертурної — оправа об'єктива камери. 2) У т е х н і ц і — перегородка у вигляді диска, пластинки або стінки, що їх встановлюють у машинах, приладах, апаратах, конструкціях або спорудах; у деяких приладах наз. *мембраною*. За допомогою Д. з отвором (дроселя) вимірюють витрату рідини, газу або пари, що протікають по трубопроводу, створюють перепад тиску в ньому. В просторових тонкостінних конструкціях Д., що являє собою суцільний або ґратчастий елемент, підвищує їхню жорсткість. Д. (вертикальна стінка з бетону, залізобетону, металу або деревини), що її встановлюють усередині кам'яно-накидних і земляних гребель, захищає їх від проникання води. Д. (мал.) фотоапарата регулює розмір отвору, через який світло потрапляє на фотоплівку. На Д. (кільцевій перегородці) турбін закріплюють лопатки напрямного апарата.

Лит.: Тудоровський А. И. Теория оптических приборов, ч. 1. М. — Л., 1948; Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961; Борн М.,

Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1970. М. Я. Горбань (оптика).

ДІАФРАГМА в а н а т о м і ї — назва деяких м'язових утворів, що обмежують певні порожнини тіла (напр., Д. рота, Д. таза, сечостатева Д., *грудочеревна перепона*). **ДІАХРОНІЯ** (від *діа...* і грец. χρόνος — час) — аспект лінгвістичного дослідження мовних елементів і явищ як частин мовної системи або вивчення еволюції всієї мовної системи в історичному розвитку. Рад. *мовознавство*, спираючись на принципи історизму, розрізняє Д. і *синхронію*, але не розриває їх, бо в мові діють дві протилежні тенденції — статика й динаміка, боротьба яких і визначає її розвиток.

С. В. Семчицький.

ДІБ Мухаммед (н. 21.VII 1920, Тлемсен, Алжир) — алжирський письменник. Пише франц. мовою. Почав друкуватися з 1946. В реалістичній трилогії «Алжир» (романи «Великий будинок», 1952; «Пожежа», 1954; «Ремесло ткача», 1957) змалював широку картину алжир. життя, показав боротьбу пролетаріату Алжирю. Автор романів «Африканське літо» (1959), «Хто пам'ятає про море» (1962), циклу новел «Талісман» (1966), кількох збірок поезій.

Тв.: Р о с . п е р е к л . — Большой дом. — Пожар. М., 1956; Ремесло ткача. М., 1959; Африканское лето. М., 1962. В. К. Кухалашвілі.

ДІБРОВА Іван (літ. псевд. Гордо-го Гаврила Васильовича; 1881, с. Добринівці, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл.—6.VI 1917, Відень) — український письменник і публіцист. Почав друкуватися 1903. Змалював тяжке життя буковинських селян в умовах капіталізму (оповідання «Марта», «Шастя», вірш «В мужицькій хаті»), показав наростання протесту проти соціального і нац. гноблення (оповідання «За землею», відгукнувся на революц. події 1905—07 в Росії. Автор кількох статей про Т. Шевченка.

Тв.: За землею. — Шастя. В кн.: Анто-логія українського оповідання, т. 2. К., 1960.

ДІБРОВА Олексій Тимофійович [12(25).II 1904, с. Тулиць, тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.—21.I 1973, Київ] — український рад. географ, доктор географіч-них наук (з 1959). В 1927 закінчив Київ. кооперативний ін-т. Викла-дав екон. географію СРСР і УРСР у школах і вузах Києва. В 1944—47 — директор Н.-д. ін-ту географії при Київ. ун-ті. З 1959 — зав. кафедрою екон. географії Київ. ун-ту. Автор наук. праць з питань екон. географії України, зокрема підручника з географії УРСР для серед. школи.

ДІБРОВА — ліс переважно на родючих чорноземах, опідзолених темно-сірих та сірих ґрунтах, у якому переважає дуб із супутніми породами — ясенем гостролистим, кленом, липою, грабом, берестом, в'язом та ін. здебільшого широ-колистими деревами. В під-ліску — ліщина, бруслина та ін. У трав'яному покриві — мелунка лі-карська, осока волосиста, зіроч-ник, копитняк європейський, кон-валія, маренка запашна та ін. За

характером зволоження ґрунту Д. поділяють на дуже сухі, сухі, свіжі, вологі і мокрі. Пошир. Д. в Європі, Азії, Пн. Америці; в СРСР — в Європ. частині і на Далекому Сході. Д. дають цінну деревину і мають велике водоохоронне, водорегулююче та ґрунтозахисне значення. З природних Д. найціннішими є Д. лісостепової зони, а також Чорний ліс у Кіровоградській обл., а з штучно розведених — *Великопанадольський лісовий масив*.
С. А. Генсірук.

ДІБРОВА — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична ст. Діброва-Олевська, 1,3 тис. ж. (1978). Щобеневий з-д. Середня школа; 2 мед. пункти; клуб, 3 б-ки. Виникла наприкінці 19 ст.

ДІБРОВНИК, дібровник (*Emberiza aureola*) — співочий птах родини вісянкових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 13,5—17 см, маса до 29 г. Заг. колір оперення сіро-бурий, на грудях темно-коричнева поперечна смуга, у самок груди і черевце жовті. Поширений від Фінляндії до Тихого оке. На території УРСР (бас. Десни і Серед. Дніпро) Д. з'явився в 30-х рр. 20 ст. Перелітний птах, зимує у Пд.-Сх. Азії. Живе в долинах річок, порослих вербами і верболом. Кладку з 4—5 яєць на землі (в червні) насиджує 13 днів. Живить-ся Д. комахами і насінням.

ДІВА — еквадорське і зодіакальне сузір'я (див. *Зодіак*). Найяскравіша зоря Д. — Спіка (1,0 візуальної зоряної величини). В сузір'ї Д. міститься точка осіннього рівнодення. Вислідок високої прозорості космічного простору в її напрямі Д. особливо багата на позагалактичні туманності. Краще спостерігається весною.

«ДІ ВАРГАЙТ» («Die Wahrheit» — «Правда») — газета, орган Соціалістичної єдиної партії Західного Берліна. Виходить з 1955.

«ДІ ВЕЛЬТКОММУНЕ» («Die Weltkommune» — «Світова комуна») — газета, орган іноземного відділу *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* та нім. групи комуністів (групи «Спартак») КП(б)У. Виходила в листопаді 1918 — серпні 1919, спочатку в Харкові, а потім у Києві (з червня 1919 — під назвою «Фелькерфрайгайт» («Свобода народів»)). Газета закликала нім. солдатів окупованої армії, кол. військовополонених і найближчу частину нім. колоністів до активної підтримки і захисту завоювань трудящих у Росії і на Україні. Вийшло 23 номери «Ді В.» і 13 номерів «Фелькерфрайгайт».

1. М. Карлінич.
ДІ ВІТТОРІО (Di Vittorio) Джузеппе (11.VIII 1892, Черівіола — 3.XI 1957, Лекко) — діяч італійського та міжнар. профспілкового руху. В 1908—23 — член Соціалістичної партії, з 1924 — Італ. компартії (ІКП). З 1930 — член ЦК і керівництва ІКП. В 1936—37, під час над-визвольної війни в Іспанії, — комісар интернац. бригади. В 1938—40 редагував (у Парижі) італ. антифашист. газ. «Воце деллі італіані» («Голос італійців»). У

1940—45 — учасник *Руху Опору*. Одні з засновників, а з 1947 — генеральний секретар *Загальної італійської конфедерації праці*. У 1949—57 — голова *Всесвітньої федерації профспілок*.

ДІВОВИЧ Семен (пр. я. і см. невід.) — український письменник серед. 18 ст., перекладач *Генеральної військової канцелярії* в м. Глухові. В 1762 написав у формі діалога великий віршований твір «Разговор Великороссія с Малороссіей», гол. метою якого було довести, що укр. козацька старшина заслуговує на високі права і чини, як і рос. дворянство. На основі відомих на той час істор. джерел — т. з. *козацьких літописів* і хронік — автор описує головні події історії України від найдавніших часів, докладно розповідає про нар. визвольну війну серед. 17 ст., возз'єднання України з Росією 1654.

Літ.: Історія української літератури, т. 2. К., 1967. Ф. Я. Шолом.

ДІГТАРІ — селище міського типу Срібнянського р-ну Чернігівської обл. УРСР, на р. Удай, при впадінні в неї р. Лисогору, за 40 км від залізничної ст. Прилуки. 2,2 тис. ж. (1978). Восьмирічна школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Клуб, б-ка. Відомі з 1666. Д. — один з важливих осередків нар. килимарства, ткацтва і вишивання. Має давні (з 18 ст.) нар. традиції у виробництві килимів, плахових і перебірних тканин. У 1897 відкрито навч.-ткацьку школу, яка спридала розвиткові техніки худож. виробництва в Д. В перші роки Рад. влади майстри об'єдналися у пром. артілі ім. 8 Березня. З 30-х рр. 20 ст., крім широкого асортименту традиційних виробів, за картонами художників виготовляються тематичні килими, в які майстри вносять свій колорит. У 50-х рр. нар. майстер С. Нечипоренко урізноманитив побудову традиційного плахового орнаменту, завдяки чому плахта набула застосування в сучас. побуті. В Д. діє фабрика худож. виробів ім. 8 Березня, яка випускає плахову тканину, рушники, скатерки, різні кудони тощо. Вироби ф-ки експонувалися на ярмарках у Марселі (1959, 60-і рр.), на Всесвітніх виставках у Брюсселі (1958), Монреалі (1967), Токіо (1970). Серед майстрів — Г. Чміль, К. Федоренко, Г. Гармаш, В. Мелашенко, Г. Денисенко та ін. В Д. народився укр. мікробіолог, акад. АН УРСР В. Г. Дроботюк.

ДІД — 1) Персонаж слов'янської, зокрема української, міфології, бог — охоронець домівки, родоначальник сім'ї. Д., як і *домовника*, частіше уявляли добрим богом, рідше — злим чортом, дідом, дідоком (звідси вираз «дідоко б тебе взяв»). 2) Вирізьблене (з дерева чи камешу) у вигляді опудала чи стовпа зображення поганських богів. Ця назва засвідчена в укр. фольклорі. 3) Старий чоловік; предок; батьків чи материн батько.

ДІДЕНКО Микола Кирилович (н. 1.VIII 1929, смт Кіровськ Красноліманського р-ну Донец. обл.) — український рад. вчений у галузі

машинознавства, професор, доктор тех. наук (з 1971). Після закінчення (1955) Харків. ін-ту механізації й електрифікації с. г. викладав в Охтирському технікумі механізації та електрифікації с. г. З 1957 працював в Укр. ін-ті ін-ті механізації й електрифікації с. г., 1961—70 в цьому ж ін-ті і в М-ві с. г. УРСР — старший наук. співробітник, з 1970 — завідувач кафедри Укр. с.-г. академії. Наук. праці з експлуатації машинно-тракторного парку і механізації с. г. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1978. С. О. Карпенко.

ДІДИК Тамара Софронівна (н. 17.XI 1935, с. Ланівці, тепер смт. райцентр Терноп. обл.) — українська рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1975). В 1960 закінчила Львів. консерваторію, відтоді — солістка Львів. театру опери та балету ім. Ів. Франка. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мирослава («Золотий обруч» Лятошинського), Галя («Назар Стодоля» Данькевича), Тетяна («У неділю рано зілля копала» Кирейка), Іоланта, Татьяна («Іоланта», «Євгеній Онегін» Чайковського) та ін.

ДІДИЦЬКИЙ Богдан Андрійович (літ. псевд. Богданко, Богдан Будетрис, Шляхтиченко та ін.; 1.II 1825, м. Угнів, тепер Львів. обл. — 19.I 1909, Львів) — український публіцист, громадсько-культурний діяч, видавець і письменник. Належав до «москвофільського» напрямку (див. «Москвофілі»). Літ. діяльність почав 1848, опублікував свій переклад «Слова о полку Ігоревім». Автор віршів, поем, перекладів і переробок повістей зарубіжних письменників, статей і спогадів про М. Шашкевича, Ю. Федьковича та ін. Худож. твори Д. (поєми «Конюший», «Буй-Тур Всеволод» та ін.), його нарис з історії, брошури з питань мови консервативні за змістом. Редагована Д. газета «Слово» мала реакційне спрямування, що відзначав М. Чернишевський у статті «Національна нетактовність».

Ф. П. Погребенник.

ДІДИЧ — на Україні назва поміщиків, які володіли великими маєтками, одержаними у 17—18 ст. за царськими грамотами або за гетьманськими універсалами. Д. користувалися правом спадкової власності.

ДІДКОВСЬКИЙ Валентин Якович [н. 24.I (6.II) 1914, с. Кодія, тепер Житомирського р-ну Житомир. обл.] — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Після закінчення Київ. ун-ту (1938) працює в Ін-ті геол. наук АН УРСР, 1971—77 — директор цього ін-ту. Осн. праці — в галузі *стратиграфії* неогенових, палеогенових і крейдових відкладів, систематики та екології неогенових і сучасних *форамініфер* Азовського і Чорного морів, Атлантичного та Індійського океанів. Держ. премія УРСР, 1977.

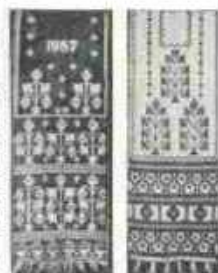
В. В. Пермяков.



Т. С. Дідак.



Дж. Ді Вітторіо.



Дігтарі. Рушники ткани. 1967.

ДІДКОВСЬКИЙ Леонід Іванович (п. 25.XI 1927, с. Недашки, тепер Малинського р-ну Житомир. обл.) — український рад. військовий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1973); майор. Член КПРС з 1951. В 1951 закінчив Ін-т військ. диригентів у Москві; 1951—74 — диригент у військ. навчальних закладах (Васильків, Київ та ін.). З 1976 — викладач Київ. муз. уч-ща ім. Р. М. Глієра.

ДІДЛО (Didelot) Шарль (Карл)-Луї [1767, Стокгольм — 7(19).XI 1837, Київ] — французький балетмейстер, артист балету, педагог. Навчався в Парижі. Танцював і ставив балети в Лондоні, Парижі. В 1801—31 (з перервою 1811—16) працював у Петербурзі, з 1804 керував Петерб. театр. школою (учениці — М. Данилова, А. Істоміна та ін.). Поставив понад 40 балетів, серед них на теми поем Пушкіна: «Кавказький бранець, або Тінь нареченої» К. Кавоса (1823), «Руслан і Людмила, або Повавлення Чорномора — злого чарівника» Ф. Шольца (1824). Д. приділяв увагу драм. змістові балетних вистав, психологічній характеристиці образів. У 1836 приїхав на лікування у Київ, де й помер.

ДІДРО (Diderot) Дені (5.X 1713, Лафр — 31.VII 1784, Париж) — французький філософ-матеріаліст, просвітител, письменник, ідеолог революц. франц. буржуазії 18 ст. У 1749 за вільнодумство був ув'язнений. Після звільнення разом з Д'Аламбером приступив до видання «Енциклопедії...» (1751—80, див. *Енциклопедисти*). Щоб здобути кошти, продав Катерині II свою бібліотеку і рукописи (тепер зберігаються в лєнінгр. 6-й ім. М. Є. Салтикова-Шедрина). В 1773 відвідав Росію. Був почесним членом Петерб. АН та Академії мистецтв. Д. належать численні філос. твори, гол. з яких є «Думки про пояснення природи» (1754), «Розмова Д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські принципи матерії та руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774—80) та ін. У своїх філос. поглядах Д. пройшов шлях від *деїзму* до *матеріалізму* і *атеїзму*. Першоосновою світу вважав єдину матеріальну *субстанцію*, яку механістично розглядав як сукупність непроникних тіл, що мають протяжність, форму і перебувають у русі. Об'єктивними формами існування матерії вважав *простір і час*. Залипившись у цілому в межах *метафізичного матеріалізму*, Д., проте, висунув ряд діалектичних ідей. Він відстоював думку про внутр. активність матерії, доводив, що елементи матерії — не подільні молекули — є якісно різновидними, такими, що мають внутр. діяльну силу і чуттєвість. Метафізично заперечуючи наявність стрибків у природі, Д. водночас відстоював цінність еволюційної ідеї про перехід неорганічної матерії в органічну, відкидав метафізичні уявлення про незмінність органічних видів і висловлював згоду про їхню мінливість. У теорії пізнання стояв на позиціях матеріалістичного *сенсуалізму*. Йому належить думка про органічний зв'язок

чуттєвого досвіду і мислення як особливих ступенів пізнання. Д. гостро критикував *дуалізм* і *агностицизм*. Виходячи з ідеалістичних позицій у поясненні сусп. життя, вважав, що характер суспільства залежить від законодавства і від форми правління, а тому вирішальний фактор сусп. розвитку вбачав у свідомості видатних осіб. У питанні про походження суспільства і д-ви дотримувався теорії «*суспільного договору*».

Був прихильником конституційної монархії й лише в останні роки свого життя схилився до ідеї респ. форми правління. Д. — один з перших теоретиків реалізму, він вбачав суть мистецтва в худож. відображенні дійсності, передусім сусп. життя, стверджував об'єктивність краси і прекрасного («Про драматичну поезію», 1771; «Парадокс про актора», 1773; «Салони», 1759, 1761—71, 1775, 1781, та ін.). В драматургії Д. запровадив нові жанри «серйозної комедії» та «міщанської драми» («Позашлюбний син», 1757; «Батько родини», 1758). У повісті «Черниця» (1760, вид. 1796) викривав релігійне мракобісся; у романі «Жак-фалатіст і його пан» (1773, вид. 1796) звичайм звироднілого феодально-аристократичного суспільства протиставив здоровий розум, людяність і життєрадісний гумор франц. народу. У філософській повісті-діалозі «Небіж Рамо» Д. показав хижацтво новонароджуваного світу буржуазії. Велику увагу приділяв питанням виховання й освіти: вимагав охоплення навчанням дітей усіх суспільних станів, запровадження держ. і світських шкіл, обов'язкової і безплатної початкової освіти. Творчість Д. відіграла важливу роль в ідеологічній підготовці французької буржуазної революції і справила великий вплив на дальший розвиток просвітництва і матеріалістичної філософії.

Текст укр. перекл. — Вибрані твори, т. 1—2. Х., 1933; Думки про маларство. К.—Х., 1937; Черниця. — Небіж Рамо. К., 1963; Парадокс про актора. К., 1966; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—10. М.—Л., 1935—47; Избранные произведения. М.—Л., 1951; Избранные атеистические произведения. М., 1956. *Лит.*: Маркс К. і Енгельс Ф. Святые семейство... К., 1958; Ленин В. І. Полное собрание творений: т. 18. Материализм и эмпириокритицизм; т. 45. Про значення волюнтаричного матеріалізму; Рублевська Л. В. Дені Дідро. К., 1963; Лаугач Т. Б. Дені Дідро. М., 1973; История в Энциклопедии Дидро и Д'Аламбера. Пер. с франц. Л., 1978. *Н. О. Модестова.*

ДІЕДР (від грец. *diēs* — двічі і *edra* — грань), двогранник — проста форма в *кристаллографії*, яка утворюється двома гранями, що перетинаються. В кристалах грапляється лише в комбінації з іншими формами.

ДІЕЗ (франц. *dièse*) — знак (#) підвищення ноти на півтону. Див. *Альтерація*.

ДІЕЛЕКТРИКИ (від *dia...* і англ. *electric* — електричний) — матеріали (речовини), що практично не пропускають електричний струм. Їхній питомий електричний опір становить 10^3 — 10^{20} Ом·м, *діелект-*

рична проникність — 4 — 10^4 . Розрізняють Д. тверді (органічні, неорганічні), рідинні й газоподібні. До твердих органічних Д. належать *целюлоза, карбук, смоли, бітуми, воски, парафін, деревина, напір, лаки, пластичні маси* тощо. Такі Д. застосовують для ізоляції силових, контрольних і сигнальних кабелів, виготовлення конденсаторів, котушок і прокладок, просочування ізоляції проводів і обмоток електроапаратури та ін. Найпоширенішими є тверді неорганічні Д.: радіотехнічна кераміка (див. *Керамічні матеріали*), *селеноелектрики, п'єзоелектрики*, електротехнічне скло і *слюди*, а також матеріали на їхній основі. З таких Д. виготовляють підпіри, прохідні й підвісні ізолятори, високочастотні конденсатори, п'єзоеlementи, балони і ніжні освітлювальних і електронних ламп, фасонні штамповані деталі електровакуумних приладів тощо. До Д. належать і волоконисті матеріали (азбестове і скляне волокно), що їх використовують для ізоляції проводів, кабелів або електр. апаратури тощо. До найпоширеніших рідинних Д. належать *масла мінеральні*, якими заповнюють силові трансформатори і масляні *вимикачі* високої напруги, просочують паперові конденсатори. Використовують і синтетичні масла (совол, совтол, кремній- і фторорганічні рідини), що забезпечують негорючість апаратури. Газоподібними Д. є *елегаз* (шестифториста сірка), водень, інертні гази, повітря та ін. Елегаз використовують у конденсаторах і кабелях; воднем заповнюють великі турбогенератори, інертними газами — іонні прилади. Д. наз. і електроізоляційними матеріалами. Див. також *Електристи*.

Т. В. Андреева.
ДІЕЛЕКТРИЧНА ПРОНИКНИСТЬ — 1) У фізиці — одна з основних характеристик *діелектрика*; вказує, у скільки разів сила взаємодії між електр. зарядами у вакуумі більша, ніж у даному середовищі. Д. п. — безрозмірна величина, для однорідного діелектрика дорівнює відношенню напруженості електр. поля у вакуумі до напруженості в однорідному нескінченному діелектрику при незмінних значеннях і розміщенні вільних електр. зарядів, які створюють поле. 2) Д. п. у біології — величина, що характеризує електр. властивості біол. об'єктів, їхню реакцію на електр. поле. Біол. об'єкти являють собою складні гетерогенну структуру, тому доцільно оцінювати Д. п. як тканини в цілому, так і окремих її утворів (клітин, їхніх мембран і дитоплазми). Найбільшу Д. п. мають мембрани клітин. Д. п. клітин і тканин залежить від поляризованості молекул, кількості їх в одиниці об'єму, температури та частоти зміни електричного поля. Зміни Д. п., очевидно, зумовлені великими органічними молекулами, що несуть зв'язані заряди.

Б. Я. П'ятигорський (у біології).
ДІЕЛЕКТРИЧНА СПРИЙНЯТЛИВІСТЬ — величина, що характеризує здатність діелектрика поляризуватися в електричному по-



Ш.-Л. Діало.

лі. У Міжнародній системі одиниць (СІ) для ізотропного діелектрика D с. є скалярною величиною $\kappa = P/\epsilon_0 E$, де P — значення вектора поляризації (див. *Поляризація діелектриків*); ϵ_0 — електрична стала; E — напруженість електр. поля. У СГС системі одиниць $\kappa = P/E$. З діелектричною проникністю ϵ D с. пов'язана співвідношенням $\epsilon = 1 + \kappa$ у Міжнародній системі одиниць і $\epsilon = 1 + 4\pi\kappa$ у системі СГС.

ДІЕЛЕКТРИЧНИЙ НАГРІВ — нагрів діелектриків у змінному електр. полі. Зумовлений теплом від протікання (під дією змінного електр. поля) електр. струму, що є сумою струму зміщення (виникає внаслідок поляризації діелектриків) і струму провідності (викликаного наявністю в діелектрику певної кількості вільних електрично заряджених частинок). D н. проводить у спец. установках струмом високої (0,3—300 МГц) або надвисокої (понад 300 МГц) частоти. D н. відзначається високою швидкістю і рівномірністю, легкістю регулювання й автоматизації. Його застосовують для сушіння матеріалів (напр., керамічних), підвищення т-ри терморезактивних пластмас (перед пресуванням), зварювання термопластів, одержування пінополістиролу тощо.

ДІЕТИЛЕНГЛІКОЛЬ, дигліколь, $O(CH_2CH_2OH)_2$ — оліїста безбарвна рідина; густ. 1119,7 кг/м³ (15° С), $t_{\text{пл}}$ 245° С, $t_{\text{кип}}$ — 8° С. D зм'ягчується з водою, спиртом, ацетоном. Одержують у результаті взаємодії етиленгліколю з етиленоксидом. Застосовують як розчинник масел, нітроцелюлози і смол, як пластифікатор, компонент антифризів, як осушувач газів тощо.

ДІЕТИЛОВИЙ ЕФІР, етиловий ефір, $C_2H_5-O-C_2H_5$ — найважливіший представник простих ефірів; безбарвна, рухлива, легка рідина; $t_{\text{пл}}$ 34,48° С; $t_{\text{кип}}$ — 116,3° С; зм'ягчується з більшістю органічних речовин. D е. — вогнебезпечний; при зберіганні під дією кисню утворює вибухові пероксиди. Сильний наркотик. Одержують його, діючи концентрованою сірчаною к-тою на етиловий спирт при т-рі 140° С. Широко використовують як розчинник; у медицині — для наркозу тощо.

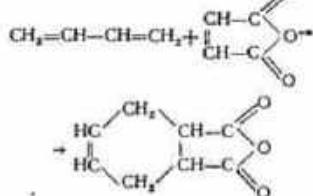
ДІЄВІДМІНЮВАННЯ — сукупність парадигм словозміни дієслова відповідно до властивості йому категорій. Найтиповішими дієслівними граматичними категоріями є особа, час, спосіб і стан, проте кожна з них може виражатися й поза дієсловом. Напр., у латинській мові за особами змінюється не тільки дієслово, а й іменні частини мови в ролі присудка (іггарка-м — «я великий»). Тому форми D у мовах світу істотно різняться між собою. В укр. мові, як і в ін. слов'янських, D охоплює форми особи, часу, числа, способу, частково роду. Значення особи властиве особовим формам. За часами дієслово змінюється в дієсному способі («пишу», «писав», «писатиму»), за числами — у усіх способах («ходив» — «ходили», «ходив би» — «ходили б»,

«іди» — «іди́ть»), за родами — в минулому часі дієсного способу і в умовному способі («ходив би», «ходила б»). В. М. Русанівський, **ДІЕГО-СУАРЕС** — місто на Пів. Демократичної Республіки Мадагаскар, адм. центр провінції Дієго-Суарес. Порт на узбережжі Індійського ок. 45,3 тис. ж. (1972). Ремонт суден, підприємства харч. пром-сті (м'ясоконсервний з-д та ін.).

ДІЄЗДАТНІСТЬ — закріплена законом здатність суб'єкта права (громадянина чи організації) набувати і здійснювати своїми діями юрид. права та породжувати для себе юрид. обов'язки. D визнається лише за правоздатними суб'єктами (див. *Правоздатність*). Зміст (обсяг) D та момент її виникнення зумовлюються гол. чин. пануючими у суспільстві вироб. відносинами, класовою природою д-ви і права. За рад. законодавством D громадянина в повному обсязі в цивільних та цивільно-процесуальних правовідносинах настає з досягненням повноліття, тобто з 18 років (ст. 11 ЦивК УРСР); якщо ж особа одружується раніше, то D у повному обсязі виникає у неї з моменту одруження (в УРСР для жінок з 17 років). У разі вчинення деяких особливо небезпечних злочинів кримінально і відповідно кримінально-процесуально D настає з 14 років (ст. 10 КК УРСР). Неповна D громадянина, яка поширюється лише на певну частину його цивільної правоздатності (право розпоряджатися одержаною заробіткою платою або стипендією; авторські та винахідницькі права; обов'язок відповідати за шкоду, завдану ін. особам, тощо), визнається за неповнолітніми в цивільних та цивільно-процесуальних правовідносинах з 15 років. У деяких ін. відносинах, учасники яких можуть здійснювати свої права і обов'язки лише особистими діями, неповна D настає одночасно з виникненням відповідних прав (напр., право на освіту, на вступ до громад. орг-цій). Цивільна D повнолітнього громадянина може стати неповною лише в разі обмеження його на підставі судового рішення в праві розпоряджатися власним майном, якщо він внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотиками ставить себе і свою сім'ю у важке матеріальне становище (ст. 15 ЦивК УРСР). Повнолітня особа може стати недієздатною лише за рішенням суду, якщо буде визнано, що внаслідок душевної хвороби чи недомуги вона не здатна розуміти значення своїх дій або керувати ними (див. *Неосудність*). D організацій (у т. ч. юридичних осіб) може бути тільки повна; вона з'являється водночас з виникненням їхньої правоздатності; визначається відповідними положеннями. Ця D реалізується діями органів та службових осіб і орг-цій, а також їхніх уповноважених представників.

П. М. Рабінювич, **ДІЄНОВИЙ СИНТЕЗ** — реакція приєднання дієнових вуглеводнів зі спряженими подвійними зв'язками (дієни) до ненасичених сполук (дієнофілів). У результаті D

с. утворюються ненасичені карбо- або гетероциклічні сполуки:



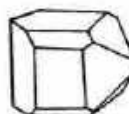
Як дієни у D с. використовують бутадієн-1,3, вінілацетилен, гетероциклічні дієни (напр., пірол, фуран); як дієнофіли — малеїновий ангідрид та ін. сполуки, що містять етиленовий або ацетиленовий зв'язок, активований електроакцепторною групою (CO , COOH , CN , NO_2 та ін.). D с. відкрили 1928 О. Дільс і К. Аلدер. Його застосовують в органічному синтезі, напр. для одержання стероїдів, для кількісного визначення дієнілу та ізопрену у вироб. синтетичних каучуків. С. М. Баранов, **ДІЄНОВІ ВУГЛЕВОДНІ**, дієни — ненасичені вуглеводні, в молекулах яких є два подвійні зв'язки між атомами вуглецю. Залежно від взаємного розташування подвійних зв'язків у молекулі розрізняють D в.: з кумульованими (сусідніми) подвійними зв'язками, напр. алєн $\text{CH}_2=\text{C}=\text{CH}_2$; зі спряженими, напр. бутадієн-1,3 (дивініл) $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}=\text{CH}_2$; з ізолюваними подвійними зв'язками, напр. пентадієн-1,4 $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}_2-\text{CH}=\text{CH}_2$. Найбільше практичне значення мають D в. зі спряженими подвійними зв'язками. Їх одержують при дегідруванні насичених вуглеводнів нафти та газу. Для них характерні реакції полімеризації та співполімеризації, в результаті яких утворюються високомолекулярні сполуки (див. *Дієновий синтез*, *Каучуки*).

С. М. Баранов, **ДІЄПРИКМЕТНИК** — дієслісна форма, що виражає ознаку особи чи предмета за їхньою дією або дією, спрямованою на них. У D поєднуються ознаки дієслова й прикметника. Як дієслівній формі, D властиві категорії часу, виду, стану, дієслівне керування (випити з бронзи — випитий з бронзи). Дієприкметники бувають активного (оновлюючий) і пасивного (оновлюваний) стану. Як і прикметник, D узгоджується в роді, числі й відмінку з іменником, до якого відноситься. В реченні D бувають здебільшого означеннями. В окремому формальну групу D виділяють незмінні предикативні форми на «-но», «-то» (сказано — зроблено).

ДІЄПРИСЛІВНИК — незмінювана форма дієслова, яка пояснює основне дієслово, вказуючи на додаткову дію. Має ознаки дієслова й прислівника. Як і дієслову, D властиві категорії виду (виконуючи — умишлись), дієслівне керування (борючись за правду). Як і прислівник, D не має форм словозміни, виражає обставини значення. В реченні буває здебільшого обставинною.



Д. Дідро.



Дієдр. Кристал винної кислоти.



Діжон. Церква Сен-Мішель. 1499—1530 (баптист — 1659—67).

ДІЄСЛОВО — частина мови, що виражає дію або стан як процес. У реченні Д. виступає переважно *присудком*. У граматич. системах різних мов Д. характеризується неоднаковою кількістю *граматичних категорій* і різним ступенем відокремлення від імені. В індоєвроп. мовах дієслівні форми поділяються на особові (змінювані за особами) й неособові (інфінітив, дісприкетник, дісприслівник, герундій та ін.). Для особових форм Д. характерні граматичні категорії особи, часу, способу й стану. В неособових формах ці категорії виявляються спорадично (напр., у дісприкетнику — час і стан). Неособові форми Д. виступають в аналітичних формах часу й способу (укр. «буду читати», англ. «is reading») або вживаються як самостійні словосполучення у складі словосполучень і речень («наказав мовчати», «іду співаючи»). Особовим і неособовим формам у слов. мовах властиві категорії *виду дієслова* (наспівую — наспілю, наспіпати — наспівати) і *перехідності/неперехідності* («пишу статтю» — «іду»).

Лит.: Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971.

В. М. Русанівський.

ДІЄТА (грец. διαίτα — спосіб життя) — спеціально розроблений режим харчування здорової та хворої людини, який характеризується певним набором продуктів, хім. складом і *калорійністю* їх, спеціальними методами кулінарної обробки їжі та встановленими інтервалами між її прийманням. Д. для здорових людей розробляються відповідно до їхнього віку, статі, характеру трудової діяльності та способу життя. Вона сприяє запобіганню багатьох хвороб (напр., атеросклерозу, ожирінню), підвищенню працездатності. Д. для хворих (лікувальна дієта) складається відповідно до характеру захворювання, стадії його розвитку, характеру метаболічних та функціональних порушень. Правильно розроблена Д. має виражену лікувальну дію, створює сприятливий фон для використання ін. засобів лікування, посилює їхню дію, сприяє швидкому видужанню, запобігає перехідній хворобі у хронічну форму. В лікувально-профілактичних закладах використовують «дієтну» систему харчування (див. *Лікувальне харчування*). До лікувальних дієт належать і т. з. розвантажувальні дні (яблучний, молочний, сирий та ін.), які широко використовуються в дієтології.

Д. т в а р и н — режим годівлі хворої тварини. Призначають високоякісні легкоперетравні корми: траводівим — сіно і боршно з бобових трав, комбінований силос, пророщене зерно, настій хвої; м'ясоїдним — молоко, свіже м'ясо, рибу, яйця. Застосовують вітамінну й мінеральну підгодовівку.

Лит.: Покровський А. А. [та ін.]. Лічне питання. М., 1971; Шулак Н. Б., Дунаєвський Г. А. Харчування хворої людини. К., 1973; Шулак Н. Б., Дунаєвський Г. А. Харчування здоров'я людини. К., 1976; Губергріц А. Я., Лінерський Ю. В. Лічне питання. К., 1977; Смирнов С. И., Мура-

вєв М. И. Внутренние незаразные болезни животных. К., 1977.

ДІЄТОТЕРАПІЯ (від дієта і *терапія*) — метод лікування різних захворювань спец. дієтою. Те саме, що й *лікувальне харчування*.

ДІЖМА, десятина — натуральна данина, яку понад *панщину* сплачували селяни-кріпаки поміщикам на Пн. Буковині в 15—19 ст. Становила десятю частину врожаю зернових культур сел. двору. Скасована *селянською реформою* 1848.

ДІЖОН — місто на Сх. Франції, адм. центр департаменту Кот-д'Ор у Бургундії. 156,8 тис. ж. (1975). Вузол з-щ, порт на Бургундському каналі. Підприємства маш.-буд., хім., взуттєвої, харч. (зокрема, виробн. бургундських вин), деревообр. пром-сті. Уя-т (засн. 1722). Архит. пам'ятки Д.: собор Сен-Бенінь (крипта 10—11 ст., готична верхня церква, 1281—1325), церква — романська Сен-Філібер (12 ст.) і готична Нотр-Дам (13 ст.), палац герцога Бургундських (14—18 ст.; тепер префектура і Музей красних мистецтв), руїни монастиря Шанмоль (1383—88), ренесансана церква Сен-Мішель (1499—1530), Палац правосуддя (15—16 ст.). Як місто, відомий з 1183.

ДІЗЕЛЬ (Diesel) Рудольф (18. III 1858, Париж — 29. IX 1913) — німецький інженер і винахідник. Закінчив (1878) вищу Політех. школу в Мюнхені. Запропонував (1892—93) ідею створення двигуна внутр. згоряння з самозайманням рідкого палива від стиску. В 1897 збудував такий двигун, названий пізніше його ім'ям (див. *Дизель*).

ДІЗНАННЯ — в СРСР одна з форм *попереднього розслідування* злочинів. Рад. кримінально-процесуальне законодавство (ст. 29 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік; в УРСР — гл. 9 і 10 КПК УРСР) визначає органи, які мають право проводити Д. їхні повноваження і порядок провадження Д. Органи Д. є: органи *міліції*, держ. безпеки; командири військ. частин і з'єднань, начальники військ. установ; начальники *виправно-трудових установ*; органи держ. пожежного нагляду; прикордонної охорони; капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні. Кожний орган Д. здійснює його в межах своєї компетенції. Закон надає лише органам міліції право провадити Д. у справах про будь-який злочин, якщо його не віднесено до компетенції ін. органу Д., а капітанам морських суден — про всі злочини, вчинені на судні під час його перебування в далекому плаванні. Кожний з органів Д. доручає безпосереднє провадження його певній особі. Розрізняють Д. у справах, у яких провадження попереднього *слідства* є обов'язковим, і Д. у справах, у яких провадження *слідства* не є обов'язковим. У першому випадку орган Д. відповідно до крим.-процес. норм порушує кримінальну справу і провадить протягом 10 днів невідкладні слідчі дії для встановлення й закріплення слідів злочину (*обшук*, затримання і до-

пит підозрюваного, допит потерпілих, свідків). Після цього орган Д. повинен передати справу через прокурора слідчому. Щодо нескладних справ і менш тяжких злочинів, у справах, де обвинуваченими не є *неповнолітні*, Д. є осн. формою розслідування, і його матеріали є підставою для розгляду справи в суді. Строк провадження такого Д. — один місяць з дня порушення справи. В цих справах Д. провадить за процесуальними нормами, встановленими для попереднього слідства, з такими винятками: до участі в справі захисник не допускається; потерпілий, цивільний позивач і відповідач повідомляються про закінчення Д., але з матеріалами справи їх неознайомлюють; орган Д. не має права зупинити здійснення вказівок прокурора в разі незгоди з ними. Нагляд за точним виконанням законів при провадженні Д. здійснює прокурор. У л-вах соціалістичної співдружності Д. всебічно визначено процесуальним законодавством. У більшості бурж. д-в, де провадження Д. покладено на поліцейські органи, воно майже не регламентується законом.

Р. І. Гричук

ДІЗРАЕЛІ (Disraeli) Бенджамін (лорд Біконсфілд з 1876; 21. XII 1804, Лондон — 19. IV 1881, там же) — англ. держ. діяч, письменник. У 1837 обраний до парламенту від *торі*, з 1848 — лідер цієї партії. В 1852, 1858—59 і 1866—68 — міністр фінансів. Щоб посилити позиції *торі*, 1867 провів виборчу реформу, яка вдвоє збільшила кількість виборців. У 1868 і 1874—80 — прем'єр-міністр. Владивався до соціальної демагогії, проводив експансіоністську зовн. політику, сприяв загарбання нових колоній у Центр. Азії і Африці. Відіграв велику роль у створенні на базі *торі Консервативної партії* Великобританії. В л-рі — представник реакц. романтизму (романи «Квінтісбі», 1844; «Сибілла», 1845; «Танкред», 1847).

ДІТ ТА ПРОТИДІТ ЗАКОН —

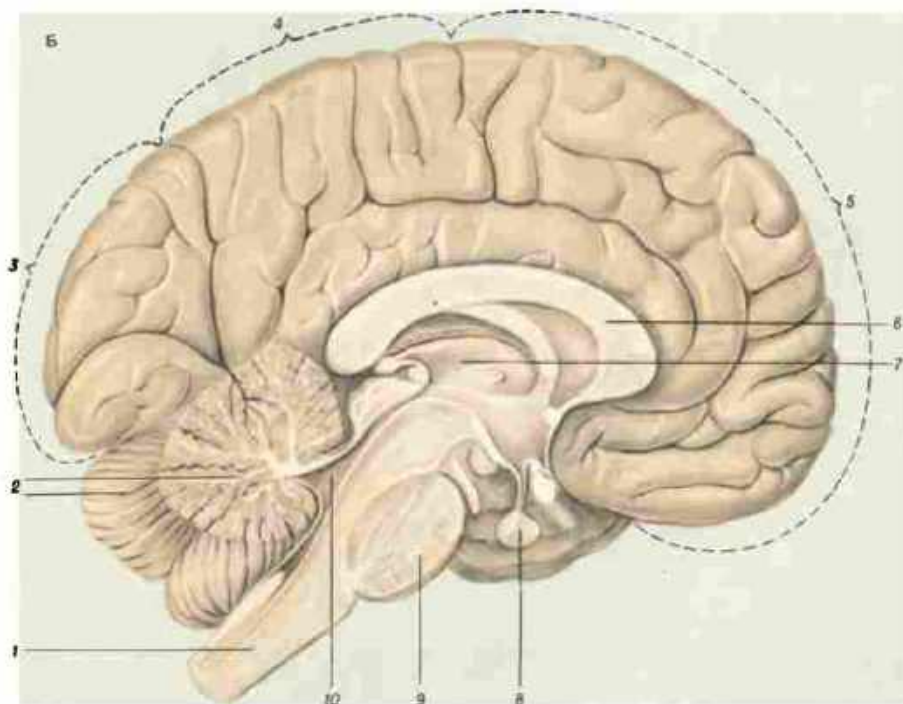
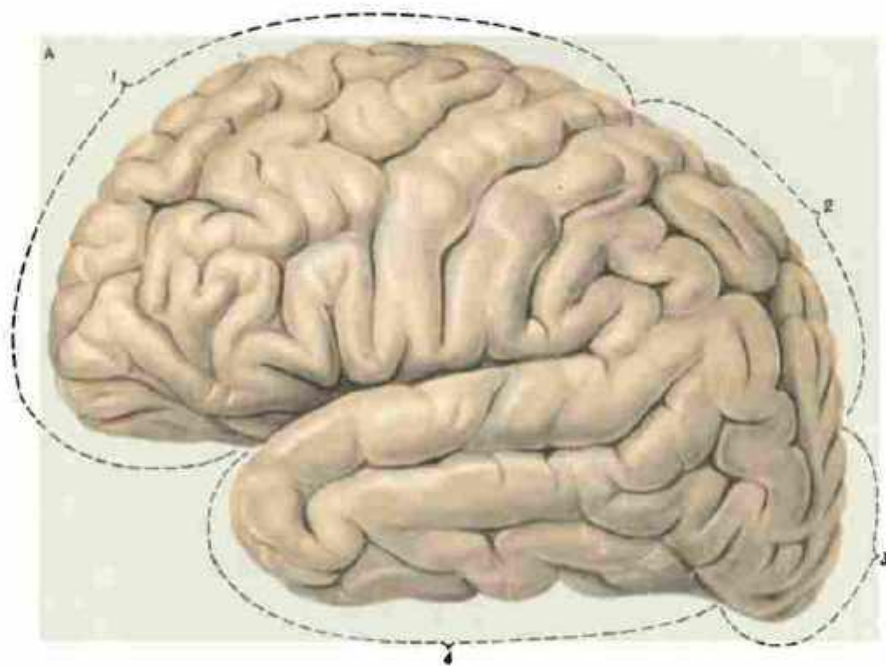
див. *Ньютона закони механіки*.

ДІЙСНІ ЧИСЛА — загальна назва чисел додатних, від'ємних і нуля. Д. ч. поділяються на *раціональні числа* та *іраціональні числа*. Множину Д. ч. позначають буквою R. Вона нескінченна, не має ні найбільшого, ні найменшого елемента, неперервна, утворює *поле* по відношенню до арифм. операцій. З додатного Д. ч. завжди можна добути *корінь* довільного степеня. Множину R можна взяти за одиницю відображення на множину точок прямої, тому її наз. і ч. н. с. л. о. в о. ю. п. р. я. м. о. ю. Теорію Д. ч. створено в серед. 19 ст. (Р. Дедекінд, К. Вейерштрасс, Г. Кантор). Назва Д. ч. протиставляється *іраціональним числам*. Див. *Число*, *Комплексні числа*.

Г. П. Бєлз

ДІЙСНІСТЬ — філософська категорія, що відображує реальне буття предметів і явищ об'єктивного світу. Див. *Можливість і дійсність*.

ДІККЕНС (Dickens) Чарлз (7. II 1812, Лендпорт, поблизу Портсмута — 9. VI 1870, Гейдсфілд) — англійський письменник. Син дрібно-

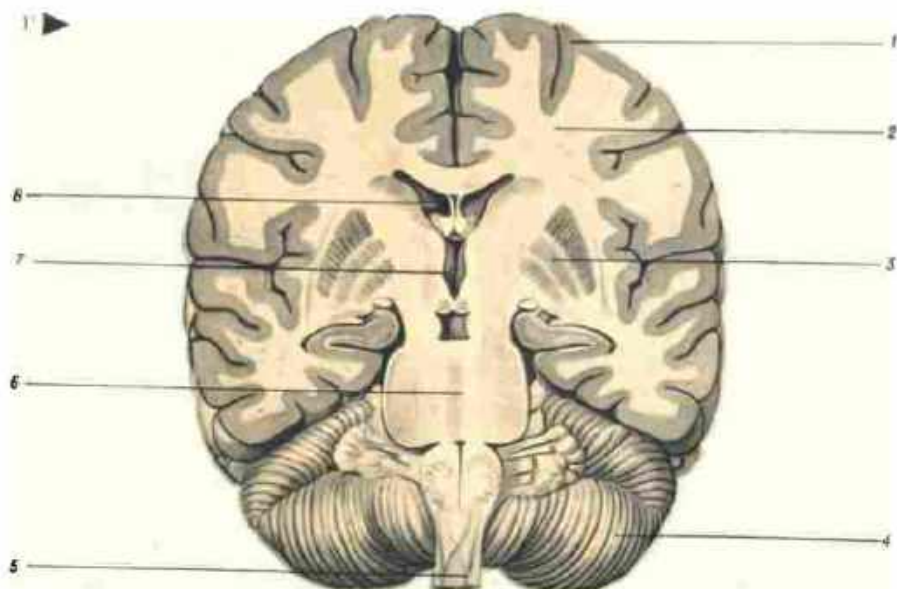
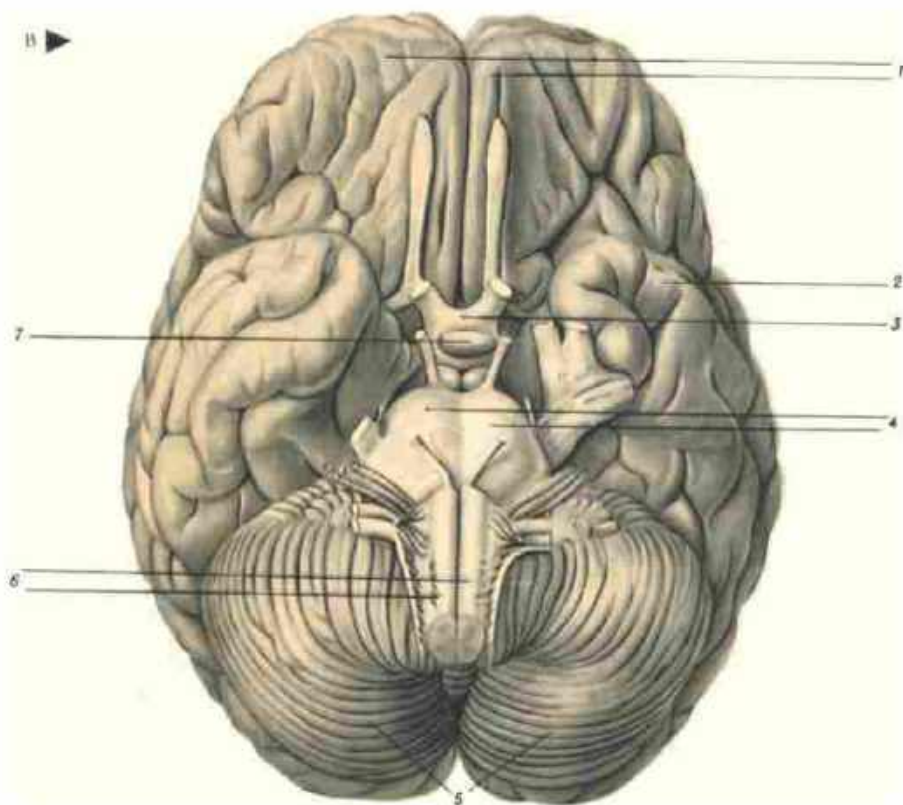


До ст Головний мозок.

А. Ліва півкуля головного мозку людини (вид з боку): 1 — лобова частка; 2 — тім'яна частка; 3 — потилична частка; 4 — вискова частка.

Б. Серединний розріз головного мозку людини (ліва півкуля): 1 — дов-

гастий мозок; 2 — мозочок; 3 — потилична частка; 4 — тім'яна частка; 5 — лобова частка; 6 — мізодієтне тіло; 7 — порожнина 3-го вт; 8 — гіпофіз; 9 — варолієв міст; 10 — порожнина 4-го шлуночка



В. Головний мозок людини (вигляд знизу): 1 — лобові частки; 2 — ліва вискова частка; 3 — перехрестя зорових нервів; 4 — вароліїв міст; 5 — півкулі мозочка; 6 — довгастий мозок; 7 — гіпофіз.

Г. Поперечний розріз головного мозку людини на рівні варолієвого моста: 1 — сіра речовина; 2 — біла речовина; 3 — підкіркові вузли; 4 — ліва півкуля мозочка; 5 — довгастий мозок; 6 — вароліїв міст; 7 — порожнина 3-го шлуночка; 8 — порожнина бокового шлуночка.

го урядовця. Злидні не дали йому змоги здобути систематичну освіту. Літ. діяльність почав 1833. Тема народного лиха поруч із гнівною критикою капіталізму була провідною в його творчості.

Уже перші романи («Пригоди Олівера Твіста», 1838; «Життя й пригоди Ніколаса Нікклбі», 1839, та ін.) принесли Д. світову славу. Розквіт творчості припадає на 40—50-і рр. В романі «Життя й пригоди Мартіна Чезлвіта» (1844) нещадно критикував амер. псевдодемократію, рабовласництво. Роман «Домбі й син» (1848) — сатира на бездумних, самоволодних англ. буржуа. В автобіографічному романі «Давід Копперфілд» (1850) розкрито соціальні контрасти тогочасної дійсності, змальовано аскрамі образи людей з народу. В умовах реакції 50-х рр. Д. пише низку широкомасштабних соціально-проблемних романів, у яких великої сили набувають реалістичні узагальнення в критичній капіталістичного ладу («Холодний дім», 1853; «Тяжкі часи», 1854; «Маленька Дорріт», 1857). Особливе місце серед цих романів займають «Тяжкі часи», де порушено найактуальнішу проблему бурж. суспільства — конфлікт між працею і капіталом. Останні значні романи Д. — «Повість про двоє міст» (1859), «Великі сподівання» (1861), «Наш спільний друг» (1865). Утопічна віра в можливість мирного врегулювання соціальних суперечностей у бурж. суспільстві приводила часом Д. до надмірної сентиментальності, до ідеалізації патріархального міштанства («Різдвяні повісті», 1843—48, томо). Проте Д. увійшов у л-ру як реаліст, майстер тонкого психологічного аналізу, широкої соціальної типізації, життєрадісного гумору й нищівної сатири. Його спадщина є найбільшим досягненням англ. критичного реалізму середини 19 ст.

Тв.: Укр. перекл. — Олівер Твіст. Х., 1929; Домбі й син. Х. — К., 1930; Померті записки Нікклбіського клубу. Х. — Одеса, 1937; Історія особист. пригод, переживань і спостережень Давіда Копперфілда молодшого... К., 1937; Тяжкі часи. К., 1970; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—30. М., 1957—63.

Літ.: Івашева В. В. Творчество Диккенса. М., 1954; Катарский И. М. Диккенс. М., 1960; Сильман Т. И. Диккенс. Л., 1970; Уилсон Э. Мир Чарльза Диккенса. Пер. с англ. М., 1973; Фриденлендер Ю. В., Катарский И. М. Чарльз Диккенс. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1838—1960. М., 1962. Т. К. Якимович.

ДИКС (Dix) Отто (2.XII 1891, Увертгау, поблизу Гері, Тюрингія — 25.VII 1969, Зінген, ФРН) — німецький художник, чл.-кор. Німецької АМ (НДР, з 1956). Син робітника. В 1919—22 навчався в Дрезденській, 1922—25 — Дюссельдорфській АМ. На поч. 20 ст. творчо був пов'язаний з *дадаїзмом*, *експресіонізмом*. Пізніше створив соціально-критичні твори, в яких показав несправедливість бурж. дійсності. У своїх худож. прийомах широко застосовував символіку і гротеск. Виступав проти імперіалістичних воєн (цикл офортир «Війна», 1924; фреска «Війна і

мир», 1960). Серед живописних творів: «Мати з дитиною» (1921), «Се людина» (1949) та ін.

ДІКСОН — острів на Пн. Сх. Єнісейської затоки в Карському м. Входить до складу Красноярського краю РРФСР. Площа бл. 25 км². Вис. до 50 м. Поверхня рівнинна. Відкритий рос. моряками. В 1915 — 16 на Д. створено арктичну радіостанцію; з 1916 працює гідрометеорологічна станція. На їхній базі в 30-х рр. збудовано перший арктичний радіометеорологічний центр і геофіз. обсерваторію.

ДІЛІВСЬКА Ольга Олександрівна [24.XI (6.XII) 1885, Диканька, тепер смт Полтав. обл. — 13.III 1919] — учасниця революційної боротьби в Росії. Член Комунистичної партії з 1903. Н. в дворянській сім'ї. В 1903 заарештована в Москві, 1904 вислана в Київ. Згодом за дорученням Моск. к-ту РСДРП доставляла зброю для бойових дружин. У 1911 заарештована і заслана в Наримський край. Проводила парт. роботу в Тюмені. В 1918, після захоплення міста білогвардійцями, вела підпільну роботу як секретар Центр. бюро профспілок Тюмені. Розстріляна колчаківцями.

ДІЛЕЦЬКИЙ (Дилецкий) Микола Павлович [р. н. невід.; п. у Києві (?) — помер після 1723] — український композитор, теоретик музики і педагог 2-ї пол. 17 — 1-ї чверті 18 ст. Життя і творчість Д. пов'язані з Вільно, Смоленськом, Києвом, Москвою, Петербургом, Львовом, Краковом. У 1675 був студентом Віленської академії, де створив ранню («віленську») редакцію своєї гол. праці — «Грамматики музикальної» (не збереглася). Незабаром з'явилися скорочена шестистаційна «Граматика співу музикального» (Смоленськ, 1677) та семистаційна «Ідея граматики музикальної» (Москва, 1679). Пристосовуючи «Грамматику» до різних умов роботи з композиторською молоддю, Д. створював нові варіанти тексту як «смоленської», так і «московської» редакцій, зберігаючи незмінними титульні назви (відомо понад 20 рукописних списків, найпізніший автограф 1723). Видано 2 варіанти «смоленської» редакції (1910, 1970). «Граматика» — енциклопедичний підручник *партезного співу* — має практичне спрямування, орієнтацію на новітню для свого часу муз. теоретичну думку та композиторську практику. В ній викладено основи теорії музики, контрапункту, правила композиції, ілюстровані фрагментами з творів самого Д. і його сучасників — композиторів Давидовича, Замаревича, Зюзики, Коляди, Мильчевського, Елісея Законника (Монаха), Рожницького. Д. — класик хорового партесного багатоголосся. Серед його творів 4-, 8-голосі композиції — «служби» («літургії»), «концерти» («мотети»), «канони» та ін.

Тв.: Музичийська граматика. СПб., 1910; Грамматика музикальна. К., 1970. О. С. Цалый.

ДІЛІ — місто на о. Тимор. адм. центр *Східного Тимору*. Порт. 18,8 тис. ж. (1972). Невеликі підприємства по виготовленню гончар-

них виробів, мила і парфумів та по обробці кави. Вивіз кави, копри, каучуку тощо.

ДІЛІЖАН — місто у Вірм. РСР, розташоване за 108 км від Єревана на р. Агстев (притока Кури). Середньогірний лісовий кліматичний і бальнеологічний курорт. Вуглекисле гідрокарбонатно-натрієве джерело, воду якого використовують для питного лікування й розливу. Показання: різні форми туберкульозу легень і кісток, захворювання шлунково-кишкового тракту.

«ДІЛО» — українська бурж.-націоналістична газета, орган партії «*народовців*». Виходила 1880—1939 у Львові. На поч. 30-х рр. видавалася під назвами «Громадська думка», «Українська думка» та ін. Газета проводила примиренську політику щодо бурж. австр. і польс. влади, була проповідником католицько-уніатського мракобісся, ворогом революц. руху і Рад. влади.

«ДІЛОВЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПОСТУПОВОГО СТУДЕНТСТВА» (ДОПС) — напівлегальна революц. організація зх.-українських студентів. Створена 1924 на з'їзді в Подєбрадах (Чехословаччина) внаслідок відколу лівих елементів від Центр. союзу укр. студентів (ЦЕСУС), керівництвом яким захопили бурж. націоналісти. Керівний центр ДОПС був спочатку у Празі, згодом — у Львові. Організація мала відділи в Берліні, Відні, Кракові та Празі. Друкований орган — журн. «Новий шлях». Перебувало під впливом КПЗУ і КСМЗУ. Боротьба за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Зх. України з УРСР, вело боротьбу проти антирад. пропаганди, популяризувало успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, пропагувало ідеї марксизму-ленізму, брало активну участь у революц. виступах трудящих, проводило культурно-виховну роботу серед студентської молоді, підтримувало зв'язки з студентами СРСР. У складі ДОПС були С. Й. Олександр (С. Тудор), Б. К. Дудихевич та ін. В 1925 у Гданську і Празі відбулися конференції керівництва ДОПС з участю представників ЦК КПЗУ. В 1928 ДОПС припинило свою діяльність.

М. М. Волянко.

ДІЛЯТИН — селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл. УРСР, на р. Пруті. Залізнична станція. 8,2 тис. ж. (1977). Перша писемна згадка про Д. належить до 1578. Під час *Карпатського рейду 1943* в бою під Д. проти гітлерівських карателів загинув комісар партизан. з'єднання С. А. Котика — генерал С. В. Руднев. Лісокомбінат, харчосмакова ф-ка, філіал Тисменицького виробничо-меблевого об'єднання. 3 загальноосв. школи, філіал Надвірнянської муз. школи; лікарня. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр. В 1906—12 у Д. жив укр. письменник-демократ М. Черемшина; відкрито його музей.

ДІЛЬС (Diels) Отто (23.I 1876, Гамбург — 7.III 1954, Кіль) — німецький хімік-органік. У 1899 за-



Р. Діельс.



Ч. Діккенс.



М. П. Ділицький. Титульний аркуш «Музичийської граматики», 1681.

кінчив Берлін. ун-т, де з 1906 був професором; з 1916 — проф. Київського ун-ту. Д. запропонував спосіб дегідратування органічних сполук за допомогою селену без зміни їхнього вуглецевого скелета. Цим способом дегідрував холестерин та ін. стероїди. Разом з К. Альдером 1928 відкрив діеновий синтез і синтезував за допомогою цієї реакції багато органічних сполук різних класів. Нобелівська премія, 1950.

ДІЛЬТЕЙ (Dilthey) Вільгельм (19. XI 1833, Бібріх-на-Рейні — 1. X 1911, Зайс) — німецький філософ, психолог, історик і педагог, один із засновників «філософії життя». Прихильник існуціалізму. Центральним у вченні Д. є поняття життя як способу буття людини, культурно-істор. реальності. Висунув концепцію «розуміння» (безпосереднього осягнення дух. цілісності) як специфічного методу «науки про дух», яку він назвав герменевтикою і протиставляв її «поєнненню» як методу природничих наук. Вважав, що лише «наука про дух» здатна розкрити цілісність і сутність життя. За Д. розуміння людиною власного суб'єктивного світу здійснюється шляхом інтроспекції (самоспостереження). Психіка ін. людей стає доступною для розуміння лише в процесі «вчування» (співпереживання). Відтворення духовного життя минулих епох здійснюється за допомогою герменевтики. Ототожнюючи істор. процес з історією людської самосвідомості, Д. фактично виступав противником об'єктивного знання. Вплив Д. позначився на поглядах Г. Зіммера, О. Шпенглера, Г. Ріккєрта та ін., на формування екзистенціалізму.

В. А. Ріккєрт.

ДИМАРОВ Анатолій Андрійович (н. 17. V 1922, Миргород, тепер Полтав. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав з 1944. Перша зб. оповідань «Гості з Волині» вийшла 1948. Автор романів «Його сім'я» (1956), «Ідол» (1961), «І будуть люди» (1964), «Біль і гнів» (1974), ряду повістей. Написав твори для дітей.

Тв.: Постриди Ульян Кашук. К., 1978: Рос. перекл. — И будут люди. М., 1970: Боль и гнев. М., 1976.

ДИМІТРИАДІ Одиссей Ахіллович [н. 24. VI (7. VII) 1908, Батумі] — грузинський рад. диригент, нар. арт. РСР з 1958. Закінчив Тбіліський (клас композиції, 1930) та Ленінгр. (клас диригування, 1936) консерваторії. З 1937 диригент, 1952—65 та 1973—74 — гол. диригент Груз. театру опери та балету, 1947—52 — гол. диригент симф. оркестру Груз. РСР. У 1965—73 — диригент Великого театру РСР. З 1974 — професор Тбіліської консерваторії; концертна діяльність. На сцені Груз. оперного театру брав участь у постановках опер «Абесалом та Етері» Паліашвілі (1953), «Богдан Хмельницький» Давньевича (1954), «Семен Котко» Прокоф'єва (1964), балетів «Серце гір» Балайшвідзе (1940), «Отелло» Мачавариані (1958) та ін. Нагороджений орденами Трудового Черво-

ного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Гастролював на Україні (Київ, Одеса, Львів, Харків). **ДИНДО** Жозефіна Костянтинівна (11. XII 1902, Варшава — 18. V 1953, Київ) — український рад. скульптор. У 1920—26 навчалася в Харків. худож. ін-ті у Б. Кратка. Член АРМУ з 1927—32. Працювала в галузі монументальної і станкової скульптури, пластики малих форм.

Твори: барельєфи на фасаді Селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1928), проект пам'ятника Т. Шевченкові для Харкова (1933); статуї та композиції — «Селянка» (20-і рр.), «Піонери», «Наймика», «Жниця» (всі — 1926), «Делегатка» (1927, ДМУОМ), «Молочниця» (1929), «Свято авіації» (1948), «Слухають радіо» (1952).

ДИОГЕН СІНОПСЬКИЙ (Διογένης ὁ Σινωπικός; бл. 404—323 до н. е.) — давньогрецький філософ, один з головних представників школи кініків. Учень Антісфена. Заперечуючи вчення Платона про об'єктивне існування ідей як заг. понять, Д. С. визнавав лише реальне існування конкретних речей, тобто одиничне. Як виразник настроїв демократичних верств суспільства, виступав проти засилля роб.-власницької аристократії, вимагав повернення до «природного стану», відмови від багатства, розкоші, надбань культури. Проповідував аскетизм. Істинну добродішність вбачав у досягненні незалежності людини від зовн. світу і всіх умовностей, у зведенні потреб до мінімуму. За легендою, жив у бочці.

ДИОД [від грец. δίδω — двічі та (електро)δ — прилад з двома електродами, що пропускає струм лише в одному напрямі. Розрізняють Д. (мал.) електровакуумні (див. Електровакуумні прилади) і напівпровідникові (див. Напівпровідникові прилади). В електровакуумних Д. використано емісію електронів з катода, в напівпровідникових — вільні електронні властивості електронно-діркового переходу в напівпровіднику або контакти метал — напівпровідник. Д. застосовують у радіоелектроніці, енергетиці тощо гол. чин. для перетворювання (випрямлення) змінного струму на постійний, для перетворення коливань або частот, перемикання електр. кіл.

ДИОДОР СІЦИЛІЙСЬКИЙ [Διοδόρος ὁ Σικελιώτης] (бл. 90 до н. е., Агірій, Сіцилія — 21 до н. е.) — давньогрецький історик. Автор твору «Історична бібліотека» (в 40 кн., повністю збереглися кн. 1—5 і 11—20, інші — в уривках), що охоплює історію Стародавнього Сходу, Греції, елліністичних д-в від легендарного часу до серед. I ст. до н. е. Твір містить і розділи, присвячені історії Боспорської держави.

ДИОКЛ (Διοκλῆς) з Каріста (4 ст. до н. е.) — давньогрецький лікар. Написав 16 творів, з яких до нас дійшли тільки нечисленні уривки. Працю Д. з анатомії складено на основі наук. розтинів тварин, які до нього не провадилися. Уперше висловив думку про те, що гарячковий стан — не самостійна

хвороба, а лише її прояв. Розробив принципи дієтиети, особистої гігієни, гімнастики.

ДИОКЛЕТІАН Гай Аврелій Валерій (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus; 243, Діоклея — між 313 і 316, Салона, тепер м. Спліт у СФРЮ) — римський імператор 284—305. Син вільновідпущеника. Службу почав солдатом. Рим. війська проголосили його імператором. За Д. склалася нова система правління — домініат. З метою подолання соціально-політ. і екон. кризи провів адміністративну, військ., фін. і податкову реформи. Жорстоко придушив нар. повстання 285—286 у Галлії та сепаратистські рухи в провінціях. У 303—304 видав 4 едикти проти християн. Добровільно зрікся влади.

ДИОКСАН, O(CN)₂O — циклічний простий ефір; безбарвна горюча речовина рідина з ефірним запахом, густ. 1033,75 кг/м³; t_{пл} 11,8° С; t_{кип} 101,3° С. Д. змішується з водою і більшістю органічних розчинників. Токсичний. Одержують перегонкою етилендіоксида з сірчаного к-тою або з етиленоксиду. Застосовують як розчинник для ацетилендіоксида, смол, каучуків, мінеральних масел, олій тощо.

ДИОН КАССИЙ (Кассій Діон Коккей, грец. Δίων Κάσσιος, лат. Dio Cassius Cocceianus; між 155 і 164, Нікея — після 229, там же) — давньогрецький історик. Син рим. сенатора. Обіймав високі держ. посади. Автор твору «Римська історія» (80 кн., збереглися повністю 35—54, у скороченому вигляді — 55—60, частково — 17, 79—80), що охоплює історію Риму з найдавніших часів до 229. Д. К. висвітлював події з погляду переконаного прихильника монархії.

ДИОН ХРИСТОС (Діон Христос, лат. Dion Chrysostomus; бл. 40, Пруса, Віфінія — 117, Рим) — давньогрецький оратор. Вигнаний з Риму, а потім з Пруси, поневірявся по сх. окраїнах Рим. імперії. Відвідав Ольвію. Зберігся до 80 промов Д. Х. на моральні, політ. та історико-літ. теми, в т. ч. «Борисфеніська промова», яка містить відомості про Ольвію та істор. обстановку в Пн. Причорномор'ї в кін. I — на поч. 2 ст. нашої ери.

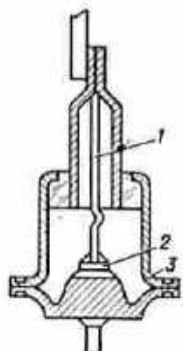
ДИОНА (за ім'ям давньогрец. богині Діони) — один із супутників Сатурна. Віддає від Д. до центра Сатурна 377 700 км, діаметр Д. 850 км, маса — 0,067 маси Землі. Відкрив Д. 1684 франц. астроном Дж.-Д. Кассіні. Див. Супутники планет.

ДИОНЕЯ, венерина мухоловка (Dionaea muscipula) — багаторічна трав'яниста комахоїдна рослина родини росянкових. Росте в Пн. Америці. Комах захоплює дволопатею листками, перетравлювання триває 8—14, а іноді 20 діб. Іл. г. 388.

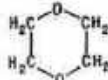
ДИОНІС (Διόνυσος) — у грецькій міфології в найдавніші часи — бог рослинності й родючості, пізніше — виноградарства й виноробства. Син Зевса й фіванської царівни Семели. Одно з прізвиськ Д. — *Вакх* (лат. форма — *Вакхус*). Д. мандрував по світу з веселою ватагою *вакханок* (менад), *сатирів*



Ж. К. Діндо. Делегатка. Гіпс. 1927. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.



Діод напівпровідниковий випрямний: 1 — алюмінієвий дріт; 2 — напівпровідниковий кристал; 3 — корпус.



Діоксан.

та силенив і навчав людей вирощувати виноград і робити вино. На честь Д. в Старод. Греції влаштовували свята — *діонісії*.

ДІОНІСІЙ (Διονύσιος) — у Стародавній Греції свята на честь *Діоніса*. Влаштовували їх кілька разів на рік. Під час Д. відбувалися пишні проції, справляли різні обряди з іграми, танками, ставили комедії й трагедії. Римляни на честь Діоніса (Вакха) влаштовували вакханалії.

ДІОНІСІЙ (бл. 1440 — після 1502 або 1503) — російський живописець. Наслідував і розвивав традиції А. Рубльова. За літ. джерелами, найранішими творами Д. були виконані разом з майстром Митрофаном розписи Рождественського собору Боровського Пафнутьєвого монастиря (між 1467—76), ікони і фрески Похвальського приділа для Успенського собору Моск. Кремля (1481). Одна з найвідоміших робіт Д. — розписи собору Різдва Богородиці у Ферапонтовому монастирі поблизу м. Кириллова у Вологодській обл. (1500—02), створені разом з синами Володимиром і Феодосієм. Творам Д. властивий урочистий, життєствердуючий характер, витончений малюнок, видовженість пропорцій. Пензлю Д. належать і «Богоматір Одігітрія» (1482, ДТГ), «Спас у силах» і «Розп'яття» (обидва — 1500, ДТГ). Іл. с. 388.

Лит.: Голубовський Н., Ямщиков С. Діонісій. Альбом М., 1970.

ДІОНІСІЙ і Старший (Διονύσιος ο Πρώτος (Πρωΐτερος); бл. 432 до н. е. — 367 до н. е., Сіракузи) — тиран Сіракуз з 406 до н. е. Спирявся на армію з найманців, нову чинилов знать, частково на торговельнічкі верстви і бідноту. Він широку завоюницьку політику на тер. Сіцилії, Корсики й Італії. За Д. І Сіракузи стали значним культурним центром.

ДІОПСІД (від грец. δις — двічі та ψιδ — вигляд) — мінерал класу *силікатів*. $\text{CaMg}[\text{Si}_2\text{O}_6]$. Силікат монокліна. Густ. 3,25—3,38. Твердість 5,5—6. Колір брудно-зелений або сірий, рідше безбарвний. Блиск скляний. Д. — важливий мінерал багатьох магматичних, метаморфічних і метасоматичних гірських порід. На Україні є в межах *Українського щита*. Використовують у ювелірній справі.

ДІОПТРИКА (грец. διοπτρική) — розділ *геометричної оптики*, в якому вивчають заломлення світла при проходженні через заломлюючі поверхні та їхні системи. Д. є основою при розрахунках *оптичних систем* (мікроскопів, телескопів тощо), а також при дослідженні оптичних властивостей ока.

ДІОПТРИЯ (від грец. διοπτρ — той, хто бачить наскрізь) — одиниця *оптичної сили* лінзи; дорівнює оптичній силі лінзи, фокусна відстань якої 1 м. У Д. вимірюють збільшувальну оптичну силу лінз для окулярів. Для збирної лінзи число Д. додатне, для розсіювальної — від'ємне.

ДІОРАМА, діорама (від *di...* і грец. *όρασις* — видовище, вигляд) — 1) Вид живопису, в якому картина великого розміру допов-

нюється бутафорським предметним планом, макетом. Д. створює ілюзію широких просторів і зображає переважно батальні сцени, але на відміну від *панорам* охоплює лише частину горизонту. Першу Д. створив Л.-Ж. Датер 1822 в Парижі. Серед відомих Д. в радмістстві: «Форсування Дніпра військами Радлицької Армії» (1948, художники А. Горпенко, О. Стадник, П. Жигимонт, Військово-істор. музей артилерії та інженер-



П. Т. Мальцев, Г. І. Марченко, М. С. Присєкін. Фрагмент діорами «Штурм Сапун-гори» поблизу Севастополя. 1959.

них військ у Ленінграді), «Полтавська битва» (1958, А. Горпенко, Г. Марченко та ін., Музей історії Полтавської битви в Полтаві), «Штурм фортеці Очаків російськими військами в 1788 році» (1970, М. Самсонов, Військово-істор. музей ім. О. В. Суворова в Очакові), «Битва за Дніпро» (1975, художники М. Бут, М. Овечкін, Дніпропетров. істор. музей ім. Д. І. Яворницького) та ін. 2) Вид живопису, в якому картина у вигляді стрічки вертикально натягнута на підрамник, сполучається з розміщеними перед нею бутафорськими й реальними предметами.

ДІОРДІЄВ Євген Якович (н. 7(20). X 1912, Одеса) — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1970). Закінчив 1930 театр. студію при Одес. рос. драм. театрі, в якому працював 1930—35, потім — у Тираспольському, Свердловському та ін. театрах. З 1946 — в Алма-Атинському рос. драм. театрі. Ролі: Агров («Дядя Ваня» Чехова), Городничий («Ревізор» Гоголя), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Ромодан («Крилатий Корнійчук»), Лір («Король Лір» Шекспіра) та ін. Постановив спектаклі: «Фальшива монета» Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна.

ДІОРІТ (від грец. διορίτις — розмежовую, розрізняю) — магматична гірська порода, що складається з *плагіоклазу*, *рогової обманки*, рідше *авегіту* й *біотиту*. Другорядні мінерали — *кварц*, *калевні польові шпати* тощо. Колір сірий або зеленувато-сірий. Використовують як буд. матеріал.

ДІОСКОУРИ (Διοσκουρις — Зевсові сини) — 1) у грецькій міфології — могутні герої, брати-близняки По-

лідевк (у римлян Поллукс) і Кастор, сини *Зевса* й *Леди*. Здійснили подвиги: звільнили свою сестру *Елену*, яку викрав *Тесей*, брали участь у походах *аргонавтів* тощо. Після смерті стали богами гостинності, покровителями мандрівників. 2) Переносно Д. — синонім братської широкі й вірної дружби.

ДІОФАНТ (Διόφαντος; рр. н. і см. невід.) — полководець понтийського царя *Mitridata VI Епатора*. В останні десятиліття 2 ст. до н. е. очолював 3 військ. походи на Кримський п-ів, щоб відбити наступ *скіфів* на *Херсонес* і *Боспорську державу*. Д. відтіснив скіфів і розбив ворожих *Херсонесові таурів*. Під час 3-го походу придушив повстання скіфів під проводом *Савмака*, після чого Боспор було приєднано до *Понтийського царства*.

ДІОФАНТ (Διόφαντος; 4—5 ст.) — давньогрецький математик з Александрії. Написав матем. трактат «Арифметика» (зберігся тільки 6 книг з 13), в якому розв'язуються задачі, що зводяться до наближених рівнянь не вище 4-го степеня в раціональних додатних числах (див. *Діофантові рівняння*), а також ряд праць про т. з. *многочисні (фігурні) числа*. Для позначення невідомого і його степенів, рівності, віднімання Д. застосовував скорочений запис слів, а для множення сум і різниці двох чисел — правила знаків. Уперше твори Д. було видано лат. мовою у 1575. Їх використовували в своїх дослідженнях П. Ферма, Л. Ейлер, К.-Ф. Гаусс та інші.

ДІОФАНТОВІ НАБЛИЖЕННЯ — розділ *чисел теорії*, в якому вивчаються питання розв'язування в цілих числах нерівностей або систем нерівностей з дійсними коефіцієнтами. Д. н. вивчають, зокрема, наближення дійсних чисел раціональними. Так, у Д. н. розкладають добування квадратного кореня з числа, що не є точним квадратом: $\sqrt{a} = p/q$, де p і q — цілі числа. Добути цей корінь з точністю до $a > 0$ означає розв'язати нерівність $|q\sqrt{a} - p| < qa$, де a — задані числа, p і q — шукані цілі числа. До Д. н. належить і теорія трансцендентних чисел. Д. н. названо на честь *Діофанта*, який розв'язував *алгебраїчні рівняння* в цілих числах (див. *Діофантові рівняння*). Першим заг. методом Д. н. був алгоритм *ланцюгових дробів*. У теорії Д. н. застосовують геом. і аналітичні методи. Видатні дослідження з Д. н. належать П. Діріхле, П. Л. Чебишову, Ш. Ерміту, Г. Мінковському, Г. Ф. Вороному, І. М. Виноградову, Б. М. Делоне, О. Я. Хінчину та іншим.

Лит.: Хінчин А. Я. Цепные дроби. М., 1961; Виноградов І. М. Метод тригонометрических сум в теории чисел. М., 1971; Боднарчук П. І., Скоровацько В. Я. Гілясті ланцюгові дроби та їх застосування. К., 1974.

ДІОФАНТОВІ РІВНЯННЯ, невідомі рівняння — *алгебраїчні рівняння* або системи таких рівнянь з цілими коефіцієнтами, для яких шукають цілі або раціональні



О. А. Дімітріаді.



Діоклетіан. Капітолієські музеї, Рим.



Є. Я. Діордієв.



Діоніс. Вазописець Клеофрада. Червонофігурна амфора. Деталь розпису. Висхідно 500 до н. е. Музей у Мюнхені.

ДІПОНЕГОРО



Діонісія.
Фрагмент розпису Фе-
ралонтоного монастиря.
1500—02.

розв'язки; при цьому кількість невідомих перевищує кількість рівнянь. Названі на честь Діофанта. Найпростішим Д. р. є лінійне рівняння з двома невідомими $ax + by = c$. Ін. прикладом Д. р. є рівн. $x^2 + y^2 = z^2$. Його цілі розв'язки (т. з. піфагорові числа) знаходять за формулами: $x = m^2 - n^2$; $y = 2mn$; $z = m^2 + n^2$, де $m > n > 0$ — цілі числа. В теорію Д. р. значний внесок зробили П. Ферма, Дж. Валліс, Л. Ейлер, Ж. Лагранж, Б. М. Делоне, норв. математик А. Тве (1863—1922) та інші. Теорію Д. р. узагальнено заміною раціональних розв'язків алгебраїчними.

Лит.: Гельфонд А. О. Решение уравнений в целых числах. М., 1957; Діофант. Арифметика и книга о многоугольных числах. Пер. с древнегреч. М., 1974.

ДІПОНЕГОРО (Diponegoro, Dipanegara; 11.XI 1785, о. Ява—8.I 1855, Макасар, о. Сулавесі) — керівник Яванської повстання 1825—30 (яванська війна) проти голландських колонізаторів, нац. герой Індонезії. Син султана Джок'якарти, був позбавлений права на престол голландцями. Спираючись на підтримку пригнобленого народу, під гаслом захисту ісламу розгорнув боротьбу проти колонізаторів. Повстанці захопили Джок'якарту і 1828 проголосили Д. султаном. У 1830 голландці відступно захопили Д. в полон і вислали на о. Сулавесі. На засланні написав історію яванської війни (опублікована частково).

ДІПРОМІСТ, Український державний інститут проектування міст — проектна організація Держбуду УРСР. Організований 1930 в Харкові на базі Проектного бюро НКВС УРСР і Урядових комісій по проектуванню міст Донбасу і Великої Запоріжжя. В Києві — з 1944. У складі ін-ту: центр. виробн., що об'єднує архітектурно-проектні майстерні, н.-д. та інженерні відділи; філіали: Волинський (у м. Луцьку), Закарпатський (у м. Ужгороді з відділенням у м. Мукачеві), Івано-Франківський (з відділенням у м. Калуші), Львівський (з відділенням у м. Дрогобичі), Миколаївський, Одеський (з відділенням у м. Ізмаїлі), Ровенський та Херсонський. Ін-т є гол. респ. орг-цією по розробці проектів і схем районного планування, ген. планів міст і селищ міського типу, по житлово-громад. будівництву; провідною — по плануванню курортів, зелених зон і ландшафтних зразково-показових парків. Ін-т розробляє трансп. схеми великих міст, проекти інженерних мереж і споруд, науково-методичні й нормативні матеріали по проектуванню тощо. Видає (з 1961) зб. праць з питань проектування.

Є. О. Пилипчик.

ДІПРОЦИВІЛЬПРОМБУД, Державний республіканський інститут житлового і цивільного будівництва та підприємств будівельної індустрії — проектна організація Держбуду УРСР. Організований 1949 в Києві на базі проектно-розв'язувальних ін-тів «Діпробудіндустрія» і «Діпроцивільбуд». У складі ін-ту: центр. виробн. у Києві,

що об'єднує архіт.-конструкторські майстерні та інженерні відділи; філіали у Вінниці, Житомирі, Тернополі, Хмельницькому, Черкасах, Чернігові та Чернівцях. Ін-т розробляє проекти підприємств буд. індустрії, з-дів механізованого та ручного будівельного інструменту, з-дів по виготовленню металопродукції, будівельних деталей і виробів з деревини, ремонту буд. машин. Створює типові та індивідуальні проекти житлових і громадських будинків, н.-д. ін-тів, проекта забудови міст, селищ міського типу, сіл тощо. За створення проекту Паладу культури «Україна» (Київ) ін-т удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1971), проект Ін-ту теоретичної фізики АН УРСР відзначено премією Ради Міністрів СРСР (1972).

М. О. Сидорин.

ДІРАК (Dirac) Поль-Адрієн-Моріс (н. 8.VIII 1902, Брістоль) — англійський фізик-теоретик, член Лондон. королівського г-ва (з 1930), іноземний член АН СРСР (з 1931). Закінчив Брістольський (1921) і Кембріджський (1926) ун-ти. У 1932—69 — професор Кембріджського ун-ту. Д. — один із засновників квантової механіки. Побудував т. з. теорію перетворень (1926—27), запропонував метод вторинного квантування (1927). У 1928 створив релятивістську теорію руху електрона, що поєднала відносності теорію, кванти і спин, які здавалися поняттями незалежними одне від одного. Важливим результатом теорії Д. було передбачення існування позитрона. В 1933 висунув гіпотезу про існування антипротону. Незалежно від Е. Фермі 1926 розробив статистику частинок з напівацілим спіном — т. з. Фермі — Дірака статистику. Д. належать також дослідження з теорії елементарних частинок, квантової теорії поля й теорії гравітації. Нобелівська премія, 1933 (спільно з Е. Шредингером).

ДІРАКА РІВНЯННЯ — рівняння квантової механіки для хвильової функції релятивістської частинки (див. Відносності теорія) зі спіном 1/2 (електрон, мюон, нейтрино і т. д.), яка вільно рухається або перебуває в зовнішньому полі. Запропонував 1928 П.-А.-М. Дірак. За допомогою Д. р. було пояснено тонку структуру рівнів енергії атома водню і Земляна явище, чого не можна було зробити, виходячи з нерелятивістських Шредингера рівнянь. З розв'язків Д. р. для вільної частинки було зроблено припущення про існування античастинок, яке підтвердилось відкриттям 1932 позитрона. Д. р. поряд з Максвелла рівняннями лежить в основі квантової електродинаміки й відіграє фундаментальну роль у сучас. теорії елементарних частинок.

Лит.: Давидов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1977; Дірак П. А. М. Принципы квантовой механики. Пер. с англ. М., 1960.

І. Р. Юхновський.

ДІРІХЛЕ (Dirichlet) Петер-Густав-Лежен (13.II 1805, Дорен — 5.V 1859, Геттінген) — німецький ма-

тематик. Професор Берлін. (1831—55) та Геттінген. (з 1855) ун-тів. Осн. праці Д. стосуються чисел теорії й математичного аналізу. Довів теорему про існування нескінченно великого числа простих чисел у будь-якій арифметичній прогресії з цілих чисел, перший член і різниця якої не мають інших спільних дільників, крім 1 та —1, вперше точно сформулював і дослідив поняття «умовна збіжність ряду», строго довів можливість розкладу у Фур'є ряд кусково-монотонної функції зі скінченним числом точок розриву. Багато праць Д. стосуються й механіки та матем. фізики.

ДІРІХЛЕ ЗАДАЧА — задача про відшукування розв'язку диференціального рівняння з частинними похідними (див. Рівняння математичної фізики) або систем таких рівнянь за значеннями цього розв'язку, заданими на межі розглядуваної області. Названа за ім'ям П.-Г.-Л. Діріхле. Див. Крайові задачі.

ДІРКА у фізиці твердого тіла — квазічастинка в напівпровіднику, діелектрику або металі, пов'язана з незайнятим електронном квантовим станом у валентній зоні (див. Зони енергетичні в кристалах). Під дією зони електр. і магн. полів Д. поводить себе як частинка з додатним зарядом, рівним за абс. величиною заряду електрона.

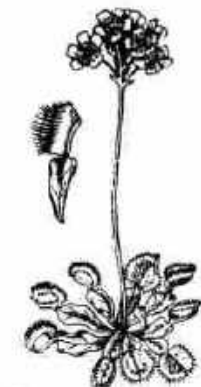
ДІСНЕЙ (Disney; Disney) Уолт (5. XII 1901, Чикаго — 15. XII 1966, Бербанк) — американський кінорежисер, продюсер. Навчався в Академії красних мистецтв у Чикаго. В кіно з 1922. У 1923—28 знімав короткометражні мультфільми з гол. персонажами Алісою, Освальдом і мишеням Микі. Повнометражні фільми: «Білосніжка і сім гномів» (1938), «Пінокіо» (1939), «Бембі» (1942), «Аліса в країні чудес» (1951), «Спляча красуня» (1958) та ін. З 1950 виступав і як продюсер документ. і худож. фільмів. У 1955 в м. Анахайм (Каліфорнія) відкрив розважальний парк «Діснейленд», де атракції відтворюють образи його кінокартин.

Лит.: Арнольди Э. М. Жизнь и сказки Уолта Диснея. Л., 1968.

ДІСТЕРВЕГ (Diesterweg) Фрідріх-Адольф-Вільгельм (29.X 1790, Зіген, Вестфалія — 7.VII 1866, Берлін) — німецький педагог-демократ. Виступав проти станових і нац. обмежень у галузі освіти, проти опіки церкви над школою. Послідовник Песталотці, осн. принципами виховання Д. вважав природовідповідність, культуровідповідність і самодіяльність, розробив дидактику розвиваючого навчання. Д. — автор підручників з математики, нім. мови, природознавства, географії, астрономії, відомої праці «Дороговказ до освіти німецьких учителів» (т. 1—2, 1833), якою користувались і вчителі Польщі й Зх. України. В НДР встановлено медаль імені Дістервега.

Тат.: Рос. перекл. — Избранные педагогические сочинения. М., 1956.

ДІТИ — за радянським правом особи, що не досягли повноліття (див. Неповнолітні в праві). Д. є й осо-



Діонез.
Загальний вигляд рос-
лини та листок, що за-
хопив комаху.

би, що є синами і дочками щодо своїх батьків незалежно від віку. Див. *Батьківство* в праві, *Батьківські права і обов'язки*.

ДІТІ БОЯРСЬКІ — розряд дрібних феодалів, що з'явився на Русі в 15 ст. Вважаються нащадками збіділих боярських чи молодших членів князівських родин. Д. б. перебували на обов'язковій службі, за що одержували від князів, бояр чи церкви помістя. З 16 ст. Д. б. звичайно були потчинниками (див. *Масок*). У 15 — 1-й пол. 16 ст. звання Д. б. вважалося вищим на дворянських. Термін цей зник на поч. 18 ст. у зв'язку зі злиттям служилих людей в один стан — дворянство.

ДІТРИХ (Dietrich) Марлен (справж. ім'я та прізвище — Марія-Магдалена фон Лош; н. 27.XII 1904, Берлін) — американська і нім. кіноактриса. В кіно з 1922. Першу значну роль зіграла у фільмі «Голубий ангел» (1930). З 1930 — в Голлівуді, де знімалась в ексцентричних фільмах «Марокко» (1930), «Шанхайський експрес» (1932), «Червона імператриця» (1934) в амплуа жінки-княгині. У роки 2-ї світової війни брала активну участь в антифашист. пропаганді, виступала як співачка. Знімалась у фільмах «Свідок знищення» (1954), «Процес у Нюрнберзі» (1962). Відома й своїми виступами на естраді.

ДІУРЕЗ (від грец. διορρηξ — виділяю сечу) — те саме, що й *сечовиділення*.

ДІУРЕТИКИ (грец. διορηκτικός — сечогінний) — те саме, що й *сечогінні засоби*.

ДІЦ (Dietz) Фрідріх-Крістіан (15.II 1794, Гісен — 29.V 1876, Бонн) — німецький філолог. Основоположник романського порівняльно-історичного мовознавства. Професор Боннського ун-ту (з 1823). Автор праць з романських мов («Граматика романських мов», т. 1—3, 1836—44; «Етимологічний словник романських мов», 1853), досліджень про провансальську л-ру, про поезію трубадурів («Поезія трубадурів», 1826; «Життя і творчість трубадурів», 1829).

ДІЦЕН (Dietzen) Йосиф (9.XII 1828, Бланкенберг — 15.IV 1888, Чикаго) — німецький революціонер, філософ, який значною мірою самостійно прийшов до діалектичного матеріалізму. Робітник. Брав участь у революції 1848—49 в Німеччині, через переслідування властей емігрував до США. В 1864—69 жив у Росії, працював на шкраводі в Петербурзі, потім повернувся до Німеччини. З 1869 — член с.-д. партії, організатор однієї з секцій *Інтернаціоналу 1-го*. В 1884 виїхав до США, де став одним з керівників амер. робітн. руху. Автор праць з філософії і політичної економії. Матеріалізм і атеїзм Д. формувалися гол. чином під впливом Л. Фейєрбаха, а після 1867 — К. Маркса і Ф. Енгельса. В. І. Ленін, критикуючи помилки Д., високо цинив його як одного з «видатних соціал-демократичних письменників-філософів Німеччини» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 113). Тал. Рос. перекл. — Избранные философские сочинения. М., 1941

Лит.: Волкова В. В. Йосиф Діцен. М., 1961.

ДІЮЧИХ МАС ЗАКОН — закон про співвідношення між швидкістю хім. реакції і концентрацією реагуючих речовин. Сформулювали його 1864—67 норвезькі вчені К. Гульдберг і П. Вааге. Д. м. з. твердить: у стані хім. рівноваги при незмінній т-рі відношення добутку концентрацій продуктів реакції (взятих у степенях, рівних стехіометричним коеф. відповідних речовин; див. *Стехіометрія*) до такого самого добутку для вихідних речовин є величиною сталою (константа рівноваги хім. реакції), тобто для оборотної хім. реакції $aA + bB \rightleftharpoons mM + nN$

константа рівноваги $K_c = \frac{C_M^m \cdot C_N^n}{C_A^a \cdot C_B^b}$, де С з відповідними індексами — рівноважні концентрації реагуючих речовин; а, b, m, n — коеф. при формулах речовин А, В, М і N. Д. м. з. дає змогу визначати й регулювати напрям і швидкість хім. процесів.

І. В. П'ятицький. **ДІЯ** — місто *Боспорської держави*. Пліній Старший (1 ст. н. е.) локалізував Д. на Керченському п-ові, в районі сучас. мису Комш-Бурун. Стефан Візантійський (5—6 ст. н. е.) згадував Д. як сьоме місто Скіфії, локалізуючи його десь біля Фасиса (тепер Поті) на Кавказі, узбережжі. Але ця версія мало вірогідна. Деякі вчені вважають, що Д. є ранішою, грец. назвою міста *Тірімахи*.

ДІЯ — фізична величина, яка має розмірність добутку енергії на час (або імпульсу на переміщення); одна з важливих характеристик механічної системи. Д. звичайно виражають означенням інтегралом (функціоналом). Залежно від застосовуваних *варіаційних принципів механіки* можливі різні вирази Д. Так, у найменшій дії принципі у формі Гамільтона — Остроградського Д. має вигляд: $W = \int_{t_1}^{t_2} L dt$, де $L = T - \Pi$ — т. з. функція Лагранжа, T і Π — відповідно кінетична й потенціальна енергії системи, $t = t_0$ — проміжок часу, за який система з початкового положення переходить у довільне залежне від значення t положення.

Д. за Лагранжем $S = \int_{t_1}^{t_2} 2T dt$ входить до виразу варіаційного принципу Ейлера — Лагранжа. Крім механіки класичної, при відповідних узагальненнях поняття «дія» застосовують у механіці деформованого середовища, електродинаміці, термодинаміці оборотних процесів, квантовій механіці.

Лит. див. до ст. *Варіаційні принципи механіки*.

ДІЯ в театрі — засіб вираження в акторському мистецтві. В драматургії під Д. розуміють розв'язок подій, через які розкриваються конфлікти твору і проявляються риси персонажів. Д. називають і закінчену частину драм., оперного чи балетного твору або спектаклю (див. також *Акт*).

ДІЯЛЬНІСТЬ — спосіб буття людини в світі, здатність її вносити в дійсність зміни. Осн. моменти Д.: суб'єкт з його потребами; мета, відповідно до якої перетворюється предмет; об'єкт, на який спрямовано Д.; засіб реалізації мети; результат Д. Заг. засобом Д. є сукупність знарядь праці, створених людьми, — техніка і технологія. Універсальним предметом Д. є природа й суспільство, а її заг. наслідком — олюднена природа. Всі ці моменти Д. розчленовуються на два види: ідеальний і матеріальний, а сама Д. є взаємоперетворенням їх, яке має двоїстий характер: з одного боку, суб'єкт має справу з наявним об'єктом і, орієнтуючись по ньому, створює його ідеальний образ — теоретичне ставлення до світу; з другого, — людина створює ідеальний образ бажаного, відповідно до якого перетворюється предмет, — практичне ставлення до світу. Теорія і практика взаємозумовлюють одна одну, проте провідною стороною цих взаємовідносин є практика. Д. історично розвивається, проходить ряд формоутворень або ступенів: безосередня Д., теоретична і практична Д., єдність теоретичного і практичного ставлення до світу. Залежно від багатоманітності потреб людини і суспільства існують конкретні види Д. (духовна і матеріальна, виробнича, трудова і нетрудова тощо), кожний з яких включає елементи і практичної й теоретичної Д. В життєдіяльності людей теорія і практика завжди опосередковані одна одною, але в різних формах: для класово-антагоністичних формацій характерне їхнє протиставлення, для комуністичного суспільства — гармонійна єдність. Як процес, у якому природа, суспільство й духовний світ, матеріальне й ідеальне перебувають у безпосередній єдності, Д. є ґрунтом для виникнення *основного питання філософії*, правильне розв'язання якого можливе лише шляхом наук. розкриття діалектики Д. Абсолютизація якогось її моменту визначає певний тип філософії: перевищення ролі суб'єкта приводить до *суб'єктивного ідеалізму*, абсолютизація об'єкта — до споглядального *метафізичного матеріалізму*, перенесення Д. на всю дійсність — до *об'єктивного ідеалізму*. Наук. розуміння Д. можливе лише з позицій *діалектичного матеріалізму*.

М. О. Буталин. **ДІЯННЯ ЮРИДИЧНЕ** — дія або утримання від неї (бездіяння) *суб'єкта права*, що тягне за собою правові наслідки (права, обов'язки, відповідальність згідно з нормами права). Д. ю. є об'єктивним виявом свідомості й волі людини, проявом її соціально-правової активності. Див. також *Факт юридичний*.

ДЛОЖЕВСЬКИЙ Сергій Степанович (1889, Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл. — 23.X 1930, Одеса) — український рад. археолог і філолог. Закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. Працював у азах Кисва. З 1920 — ди-



П.-А.-М. Дірак.



Ф.-А.-В. Дістервег.



Марлен Дітріх.



Ф. Діцен.

ДЛОНСЬКИЙ

ректор Одес. археол. ін-ту і професор Ін-ту нар. освіти. Одночасно з 1920 — директор Історико-археол. музею в Одесі. Був головою археол. секції Одес. комісії краєзнавства. Брав участь у розкопках Ольвії. Автор праць переважно з античної археології та «пірафіки». **ДЛОНСЬКИЙ** Лука (Лукаш; рр. н. і см. невід.) — український письменник серед. 18 ст., автор акростиха «Піснь покаянна...», надрукованого в «Богословіку». За змістом твір схожий на відомі у вітчизняній і зх.-європ. лір. переробки легенди про суперечку душі з тілом; за формою — це нерівномірний складний книжний вірш, слов'яноноруська мова якого пересипана полонізмами й українізмами.

ДЛУГОШ (Długosz) Ян (1415, Бжезниця Радоміанського пов. — 19.V. 1480, Краків) — польський історик і дипломат, церковний діяч. У 1431 закінчив Краків. ун-т. З 1436 — краківський каноник, з 1480 — львів. архієпископ. Не раз представляв Польщу на міжнар. арені (переговори з *Тевтонським орденом*, Угорщиною, Чехією). Автор «Історії Польщі» (викладено події з найдавніших часів до 1480, 12 кн. лат. мовою), яка написана на основі польськ., чеськ., угор. і нім. хронік, давньорус. і лит. літописів. Праця Д. містить важливі відомості про тер. України.

ДЛУСЬКИЙ (Dłuski), справжнє прізвище — Лангер) Остап (31.X. 1892, Бучач, тепер райцентр Терноп. обл. — 12.II. 1964, Варшава) — польський політ. і громад. діяч. Член Компартії Польщі з 1918. В 1918 закінчив Віленський ун-т. У 1921 і 1926 за революц. діяльність був заарештований. Учасник 6 (1928) і 7-го (1935) конгресів Комінтерну. Перебуваючи в еміграції у Франції (1937—45), брав активну участь у *Русі Опору*. З 1945 — член ЦК Польської робітн. партії, з 1948 — член ЦК ПОРП. У 1945—48 — гол. ред. газ. «Гłos людzu» («Голос народу»). Був членом Всесв. Ради Миру (з 1950). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

ДМАНІСІ — одне з міст-фортець середньовічної Грузії (тепер смт, райцентр Груз. РСР), на р. Машавері (бас. Кури). Виникло не раніше 9 ст. з невеликого поселення 6—8 ст. З 9 ст. Д. володіли араби, згодом турки-сельджуки, яких вигнав 1123 *Давид Будієник*. Розквіт Д. припадає на 12—13 ст. Після зруйнування міста *Тімуром* (кін. 14 ст.) почався його занепад. У серед. 18 ст. воно припинило своє існування. Збереглися руїни міських мурів і стін відбудованого у 18 ст. храму з портиком 13 ст. та ін. Археологічні розкопки проводяться з 1936.

ДМИТІРКО Любомир Дмитрович [н. 5(18).III. 1911, м. Винники, тепер у складі м. Львова] — український рад. письменник. Член КПРС з 1943. Навчався (1928—29) в Кам'янець-Подільському ін-ті нар. освіти. Перша збірка оповідань — «Вітер зі Сходу» (1930). Автор поетичних збірок «Іду!» (1930), «Молода земля» (1935), «Книга боротьби» (1939) та ін. Під

час Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом, видав кілька збірок віршів («Слава», 1942; «На полі бою», 1944, та ін.). Після війни вийшли друком поетичні збірки «Вітчизна» (1948), «Осінь за океаном» (1959), «Крилатий кінь» (1974), «Земна вісь» (1977), драм. поема «Первоцвіт» (1970), роман «Розлука» (1957), трилогія «Міст через прірву» («Обпалені громами», 1962; «Планета в тепліх долонях», 1963; «Вечірня зоря», 1965), повість «Останні кілометри» (1972) та ін. В театрах України поставлено п'єси Д. «Генерал Ватутін» (1947), «Навіки разом» (1951), «Шляхи людські» (1960), «Лавровий вінок» (1972). З 1962 — головний редактор журн. «Вітчизна». Виступав як публіцист. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Червоної Зірки», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1979).

Тв.: Рокви, мрії, роздуми, т. 1—2. К., 1963; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1971; Світе мій. К., 1978; Основа. К., 1978; Рос. перекл. — Последние километры. М., 1975.

Лит.: Про Любомира Дмитерка. К., 1971. М. І. Дубина.
ДМИТРЕНКО Дмитро (псевд.— Осип Бут; рр. н. і см. невід.) — український актор і драматург 40—60-х рр. 19 ст. Сценічну діяльність розпочав у Курському театрі в 40-х рр. У 1846—48 брав участь як актор і режисер у виставах кріпацького театру І. О. Хорвата (с. Головіно Грайворонського повіту Курської губ.). Згодом виступав у різних рос.-укр. трупах (Харків, Ставрополь). Автор водевілів: «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» (1850), «Панас-вирутас» (1853), «Малоросійські вареники, або Останній день масниці» (1856), «Вечір на хуторі біля Диканьки» (за Гоґелем, 1864), «Одна година із козацького побуту» (за оповіданням І. Срезневського, 1866). Залишив спогади про кріпацький театр І. О. Хорвата (1865).

Р. Я. Пилипчук.
ДМИТРЕНКО Ігор Михайлович (н. 24.VII. 1928, Харків) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1971. Закінчив Харків. політех. ін-т (1952). У 1953—60 працював у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, з 1960 — у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. дослідження — з фізики низьких т-р, електронних властивостей металів, надпровідності, надпровідникової електроніки. Зокрема, спільно з співробітниками експериментально відкрив випромінювання, яке генерується у надпровідних контактах при нестационарному ефекті Джоузефсона. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ДМИТРЕНКО Петро Олександрович [н. 1 (14).VIII. 1909, с. Мостище, тепер с. Петрівське Козелецького р-ну Черніг. обл.] — український рад. агрохімік. Чл.-кор. АН УРСР (з 1964), доктор с.-г. наук (з 1955), професор (з 1960), засл. діяч наук УРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Київ. агроінженерний ін-т цукр. пром-сті. В 1934—36 — співробітник Укр.

н.-д. ін-ту агрогрунтознавства і хімізації; в 1937—41 і з 1946 — зав. лабораторією Укр. н.-д. ін-ту землеробства. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Осн. праці з питань живлення рослин, підвищення коеф. корисної дії добрив з урахуванням ґрунтово-кліматичних і агротехнічних умов застосування їх. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ДМИТРИШИН Андрій Федорович (21.XII. 1891, с. Долина на Тернопільщині — 17.III. 1970, Нью-Йорк) — діяч прогресивних укр. орг-цій у Пн. Америці. Перед 1-ю світовою війною емігрував до Канади, був одним з організаторів Української с.-д. партії Канади. З 1915 жив у США, брав активну участь у роботі укр. прогресивних орг-цій (Запомоговий союз американських українців, *Ліга американських українців*). Після 2-ї світової війни працював у газ. «Українські вісті». В. Л. Чорний.

ДМИТРИВКА — селище міського типу Бахмацького р-ну Черніг. обл. УРСР, на р. Ромен (бас. Дніпр). Залізнична ст. Рубанка. 4,0 тис. ж. (1978). Овочесушильний та 2 цегельні з-ди, маслозавод, цех Бахмацького харч. комбінату, виробничі відділення сільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Дві заг.-осв. школи; лікарня, поліклініка, клуб, 3 б-ки. Утворена 1958.

ДМИТРИВ Андрій Михайлович [30.XII. 1878 (11.I. 1879), м. Рибінськ, тепер Яросл. обл. РРФСР — 25.VII. 1946] — російський рад. вчений-рослинник, один з основоположників вітчизн. лугівництва. Закінчив Петерб. ун-т (1901). Працюючи інспектором лугівництва в департаменті землеробства (1901—07), організував вивчення природної кормової бази пн. і центр. частин Європ. Росії. Працював на Деркульській степовій цілинній ділянці в Харків. губ. Один із засновників Держ. лучшего ін-ту (Москва) і його директор (1922—30). Розробив класифікацію лучних угідь нечорноземної зони. Держ. премія СРСР, 1949 (посмертно).

ДМИТРИВ Микола Ізидорович [28.III. (9.IV.) 1886, с. Улянівка, тепер смт Білопільського р-ну Сум. обл. — 8.XI. 1957, Харків] — український рад. географ, професор Харків. ун-ту (з 1922). Праці Д. висвітлюють питання *геоморфології* (геоморфологічне районування УРСР), *палеогеографії* України та історії геогр. досліджень. Автор праці «Рельєф УРСР» (1936).

ДМИТРИВ Модест Львович [15 (28).II. 1909, Ташкент — 5.V. 1974, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1939. В 1931 закінчив мед. ф-т Середньоазійського ун-ту (Ташкент). З 1945 — доцент, а з 1952 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Основні праці — в галузі хірургічної ортопедії дитячого віку, регенерації кісткової тканини — кісткової пластинки. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ДМИТРИВ Олександр Іванович [2(14).X. 1878, Петербург — 2.XII. 1959, Ленінград] — російський

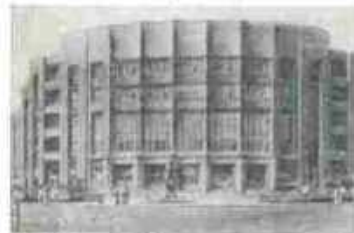


О. Длуський.



Л. Д. Дмитерко.

рад. архітектор та інженер, академік архітектури (з 1912). В 1900 закінчив Ін-т цивільних інженерів, 1903 — АМ у Петербурзі. Серед споруд: будинки — Нахімонського військ.-мор. уч-ща в Ленінграді (1908—12), Управління П.д. з-щ (1908—10), кооперації (1927—30, у співавторстві з О. Мунцем); Палад культури залізничників (1931—32) — всі в Харкові, комплекс пром. споруд у Галліні (1913—17), Електроцентрально-пн.-сх.



О. Л. Дмитрієв. Палад культури залізничників у Харкові. 1931—32.

Донбасу (1928—30), клуб-театр у Краматорську (1930), міст у Красноярску (1936—61, у співавторстві). **ДМИТРИЄВА** Єлизавета Луківна (справж. прізвище — Кушелева; травень 1851, Псковська губ. — після 1909) — російська революціонерка, активна учасниця *Парижської комуні* 1871. Війшла за кордон восени 1868. В 1870 брала активну участь у роботі *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. В період *Парижської комуні* була парижською кореспонденткою К. Маркса. Під час барикадних боїв у Парижі очолювала батальйон комунарів. Незабаром після падіння Комуні повернулася до Росії. Відійшла від громад. руху.

ДМИТРИЙ (рр. н. і см. невід.) — український живописець середини 16 ст. Працював у Галичині. Написав ікони для іконостасів церков Різдва Богородиці в с. Долині (тепер Івано-Франківська обл.); ікони «Пантократор з дванадцятьма апостолами» (1563) та «Різдво Марії» (бл. 1565) — зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

ДМИТРИЙ ДОНСЬКИЙ (Дмитрій Іванович; 12.X 1350, Москва —

Дмитрій. Різдво Марії. Близько 1565. Львівський музей українського мистецтва.



19.V 1389, там же) — великий князь владимирський і московський (з 1359), внук Івана I Даниловича Калити. Спираючись на зростаючу могутність Моск. князівства, на підтримку служилих бояр і міськ. населення, Д. Д. подолав своїх суперників у боротьбі за великокнязівську владу — суздальсько-нижегородського, рязанського і тверського князів. За князювання Д. Д. було проведено заходи щодо централізації держ. управління й поліпшення військ. справи, зроблено спробу підпорядкувати церкву держ. владі. В 1367 збудовано перший кам'яний кремль у Москві. В 1368, 1370 і 1372 Д. Д. відбив напади на Москву лит. князя Ольгерда. Д. Д. перший з рус. князів очолював збройну боротьбу проти монголо-татарського іла. В 1378 завдав поразки татарам на р. Вожа. На чолі об'єднаної рус. рати, до складу якої входили й укр. і білорус. загони, в *Куликовській битві 1380* розгромив військо золотоординського темника Мамаю, за що його прозвали Донським. За князювання Д. Д. Москва утвердила своє провідне становище в рус. землях. *Лит.: Сахаров А. М.* Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв. М., 1969. *А. А. Вояк.*

ДМИТРИЙ ІВАНОВИЧ [19(29).X 1582, Москва — 15(25).V 1591, Углич] — син царя Івана IV Грозного. Після смерті царя (1584) *Борис Годунов* вислав Д. І. разом з матір'ю Марією Нагою з Москви до Углича, де царевич загадково загинув. Смерть Д. І. офіційно було оголошено наслідком нещасного випадку, але в народі ширилися чутки про вбивство царевича за наказом Годунова. Версія про врятування Д. І. і загибелі когось іншого замість нього використали польск. феодалі для висунення претендентів на моск. престол — самозванців *Лжедмитрія I* і *Лжедмитрія II*.

ДМИТРИЙ ШЕМЯКА (1420—1453, Новгород) — князь галицький (Галич-Костромського). Внук князя *Дмитрія Донського*. З 1436 очолював удільно-князівську й боярську опозицію проти централізаторської політики моск. великого князя. В 1446 взяв у полон і осліпив *Василія II*, захопив великокнязівський престол, але, не діставши підтримки служилого населення Москви, змушений був відмовитися від престолу. Ім'ям Д. Ш. називали несправедливого й користолюбного суддю («шемякін суд»). *ДМИТРО* (рр. н. і см. невід.) — київський воєвода, намісник *Данила Галицького*. В 1240 керував обороною Києва від монголо-тат. орд хана *Батия*. Під час оборони міста був поранений і потрапив у полон.

ДМИТРОЧЕНКО Олександр Петрович [н. 19.VIII (1.IX) 1900, смт Ула, тепер Бешенковичського р-ну Вітебської обл.] — російський рад. вчений, агроном-зоотехнік, Герой Соціалістичної Праці (1966), засл. діяч науки РРФСР (з 1962), акад. ВАСГНІЛ (з 1967). В 1922 закінчив Стебуровський с.-г. ін-т у Ленінграді. В 1923—31 працював у Держ. ін-ті дослідної агрономії; 1939—46 — у Вологодському мо-

лочному ін-ті; з 1946 — в Ленінгр. с.-г. ін-ті. Д. — автор наукових праць і ряду підручників та посібників з питань годівлі с.-г. тварин і поживності кормів. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

В. М. Крилов.
«ДНЕВНИК РУСЬКИЙ» («Дневник русский») — газета політ. організації «Руський собор». Видавалася в серпні — жовтні 1848 у Львові за ред. І. М. *Валишевського*. Вийшло 9 номерів (1—6 і 9-й надруковані лат. алфавітом, 7 і 8-й — кирилицею). В «Д. р.» друкувалися відозви «Руського собору», загальнополіт. матеріали та белетристичні твори. «Д. р.» закрив австр. уряд.
«ДНЕПРОВСКАЯ ПРАВДА» — газета, орган Дніпропетров. обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить з 10.I 1938 в м. Дніпропетровську; видається рос. мовою 5 раз на тиждень. У 1944—45 друкувалася під назвою «Зоря». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1978).

ДНІ ВІДПОЧИНКУ — дні, вільні від роботи на підприємстві, в установі, організації. За рад. правом розрізняють Д. в. щотижневі й щорічні. Щотижневі Д. в. надаються робітникам і службовцям після закінчення кожного робочого тижня (див. *Вихідні дні*). До щорічних Д. в. належать святкові дні та оплачувані відпустки.

ДНІ ЗНАМЕННИХ ДАТ І ПРОФЕСІЙНИХ СВЯТ в СРСР — календарні дати, присвячені історич-



Є. Л. Дмитрієва.

Дні знаменних дат і професійних свят в СРСР

Назва днів і свят	Дата святкування	Дата встановлення
День аерофлоту.	2-а неділя лютого	2.II 1979
День Радянської Армії і Військово-Морського Флоту	23 лютого	
День працівників житлово-комунального господарства і побутового обслуговування населення	3-я неділя березня	20. I 1972
День шахів — весняне свято школярів	24 березня або на 1926 початку квітня	
День геолога	1-а неділя квітня	31. III 1966
День військ протиповітряної оборони країни	2-а неділя квітня	20. II 1975
День космонавтики	12 квітня	9. IV 1962
День радянської науки	3-я неділя квітня	28.II 1979
День пам'яті В. І. Леніна	22 квітня	4. I 1955
День преси	5 травня	5. V 1922
День радіо	7 травня	2. V 1945
Свято Перемоги	9 травня	8. V 1945
День народження піонерської організації імені В. І. Леніна	19 травня	1922
День прикордонника	28 травня	15. V 1958
День хіміка	Остання неділя травня	10. XII 1963
День меліоратора	1-а неділя червня	24. V 1976
День працівників легкої промисловості	2-а неділя червня	30. V 1966
День медичного працівника	3-я неділя червня	10. XII 1965
День радянської молоді	Остання неділя червня	7. II 1958
День працівників морського і річкового флоту	Остання субота червня	24.I 1979
Всесоюзний день винахідника і раціоналізатора	1-а неділя липня	23.II 1979
День рибалки	2-а неділя липня	3. V 1965
День металурга	3-я неділя липня	28. IX 1957
День працівника торгівлі	4-а неділя липня	29. VI 1966
День Військово-Морського Флоту СРСР	Остання неділя липня	11. VI 1939

ДНІПРО

ним подіям у житті Рад. д-ви, святам міжнародної солідарності, святам працівників певної галузі нар. господарства, культури та ін. У Радянському Союзі та в багатьох зарубіжних країнах відзначаються і Всесвітні та Міжнародні дні. Див. відповідні таблиці, а також ст. *Дні відпочинку, Святкові дні*.

Продовження

Назва днів і свят	Дата святкування	Дата встановлення
Всесоюзний день залізничника	1-а неділя серпня	28. VII 1936
Всесоюзний день фізкультурника	2-а субота серпня	16. VII 1939
День будівельника	2-а неділя серпня	6. IX 1955
День Повітряного Флоту СРСР	3-я неділя серпня	30. XI 1971
День кіно	27 серпня	1957
День шахтаря	Остання неділя серпня	10. IX 1947
Свято Перемоги над Японією	3 вересня	2. IX 1945
Всесоюзний день працівників нафтової і газової промисловості	1-а неділя вересня	28. VIII 1965
День танкістів	2-а неділя вересня	11. VII 1946
День працівника лісу	3-я неділя вересня	13. VIII 1966
День машинобудівника	Остання неділя вересня	15. VIII 1966
День учителя	1-а неділя жовтня	29. IX 1965
День Конституції СРСР	7 жовтня	7. X 1977
Всесоюзний день працівників сільського господарства	2-а неділя жовтня	26. VIII 1966
День працівників харчової промисловості	3-я неділя жовтня	30. VIII 1966
День працівників автомобільного транспорту	Остання неділя жовтня	19. I 1976
День народження комсомолу	29 жовтня	1918
Річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції	7—8 листопада	26. X 1927
День радянської міліції	10 листопада	26. IX 1962
День ракетних військ і артилерії	19 листопада	17. XI 1964
День енергетики	22 грудня	23. V 1966

Всесвітні та Міжнародні дні

Назва днів	Дата святкування	Дата встановлення
Міжнародний жіночий день	8 березня	1910
День Паризької Комуні	18 березня	20. II 1872
Міжнародний день ліквідації расової дискримінації	21 березня	1966
Міжнародний день театру	27 березня	10. VI 1961
Всесвітній день здоров'я	7 квітня	1948
Всесвітній день авіації космонавтики	12 квітня	9. IV 1962
Міжнародний день солідарності молоді	24 квітня	1957
Всесвітній день поріднених міст	Остання неділя квітня	1963
День міжнародної солідарності трудящих	1 травня	1889
Міжнародний день музею	18 травня	18. V 1977
День визволення Африки	25 травня	1963
Міжнародний день захисту дітей	1 червня	1949
Всесвітній день охорони навколишнього середовища	5 червня	5. VI 1978
Міжнародний день кооперації	1-а субота липня	1923
Міжнародний день шахів	20 липня	20. VII 1966
Міжнародний день солідарності журналістів	8 вересня	1958
День Організації Об'єднаних Націй	24 жовтня	31. X 1947
Всесвітній день молоді	10 листопада	1945
Міжнародний день студентів	17 листопада	1950

ДНІПРО (поетичні назви — Дніпр, Славути, Славутич; грец. Βορυσθένης — *Борисфен*) — друга (після Волги) за довжиною і площею басейну ріка Європ. частини СРСР. Тече територією РРФСР, БРСР та УРСР. Довж. в природному стані 2285 км, після збудування каскаду водосховищ, що в багатьох місцях випрямили фарватер, довж. становить 2175 км (у межах УРСР — 1095 км). Площа бас. 504 тис. км². Д. бере початок на Валдайській височині з невеликого болота. Впадає в Дніпровський лиман Чорного моря. У верхів'ї тече неширокою заплавою, біля м. Орші перетинає пасмо пісковиць, утворюючи Кобеляцькі пороги. Нижче заплава розширюється до 12 км, русло поділяється на протоки, утворюючи острови і озера. Від гирла Прип'яті до греблі Каховської ГЕС Д. перетворено на суцільний ланцюг водосховищ, природне русло і значна частина заплави затоплені. На дільниці від Дніпропетровська до Запоріжжя були відомі *Дніпрові пороги*, які становили перешкоду наскрізному судноплавству. Нижче греблі Каховської ГЕС заплава Д. розширюється до 20 км. Гідрографічна сітка в басейні Д. більше розвинута у верхній частині, що лежить у зоні мішаних лісів, найменше — в нижній частині, в межах степової зони. Гол. притоки: праві — *Березіна, Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець*; ліві — *Сож, Десна, Сула, Псел, Ворскла, Оріль, Самара*. Д. — типова рівнинна ріка. Живлять Д. снігові, дощові і підземні води. Гол. частина стоку ріки (бл. 85%) формується вище Києва. За багаторічний період об'єм річного стоку коливався від 22,6 до 96 км³, пересічний багаторічний стік у гирлі становив 52,4 км³. Гідротех. буд-во значно змінило водний режим ріки. Льодостав утворюється у верхів'ї Д. на початку грудня, в пониззі — в кінці грудня; скресає Д. у верхів'ї — на початку квітня, в пониззі — на початку березня. Д. — важливе джерело водних ресурсів і значна водно-транспортна магістраль. *Дніпровсько-Бузьким каналом* Д. з'єднаний з річковою системою Вісли, Березинською водною системою — з Зх. Двіною, Дніпровсько-Німанським каналом — з Німаном. Після спорудження гідроелектростанцій на Д. утворився суцільний глибоководний (3,5 м) шлях від гирла до м. Дорогобужа (1990 км). По Д. транспортують вугілля, заліз. руду, буд. матеріали, металолом, зерно, овочі, баштанні культури та ін. вантажі (див. *Дніпродзержинський річковий порт, Дніпропетровський річковий порт, Запорізький річковий порт* імені В. І. Леніна, *Київський річковий порт*). Серед ін. важливих пристаней і портів: Могильов, Рогачов, Жлобін, Канів, Черкаси, Кременчук, Нікополь, Херсон. З Д. починаються канали, воду яких використовують для водопостачання і зрошування: *Дніпро — Кривий Ріг канал, Дніпро — Донбас канал, Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України та ін. На Д.

споруджено гідроелектростанції: Київську, Канівську, Кременчуцьку, Дніпродзержинську, Дніпрогес імені В. І. Леніна і Каховську (див. *Дніпровський каскад ГЕС*). Завдяки гідровузлам на Д. зарегульовано бл. 19 км³ стоку ріки, що забезпечило потреби водопостачання, зрошування і обводнення значних площ земель (зрошено понад 500 тис. га); усунуто загрозу руйнівної дії поводей, поліпшилися умови для розвитку пром. рибного г-ва. Велике значення надається охороні вод Д. від забруднення. Побудовано очисні споруди на пром. підприємствах Києва, Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя, Херсона. Впроваджено системи оборотного водопостачання (Чорнобильська АЕС та ін. підприємства). В 1976 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного та Азовського морів», за якою передбачено до 1985 повністю припинити скидання забруднених стічних вод у Д. На берегах ріки багато баз відпочинку, розвинутий туризм, багато пам'яток природи (Канівський заповідник, Липовський заказник, Обухівські плавні та ін.). У долині Д. люди живуть уже десятки тисяч років, про що свідчить наявність на його берегах залишків палеолітичних стоянок. У розселенні давніх племен, зокрема слов'янських, і в їхній економіці Д. відіграв велику роль. Д. вперше згадує в 5 ст. до н. е. *Геродот*, який особисто побував на цій ріці. З Д. та його притоками пов'язана історія *Київської Русі*. У 9—12 ст. по Д. проходив *«шлях з варяг у греки»*, що зв'язував Балтійське й Чорне моря. З порожистою частиною Д. пов'язане виникнення *Запорізької Січі*. В 1696 на Д. було створено перше з'єднання військ. кораблів. Під час рос.-тур. війни 1768—74 для захисту України від тур.-тат. агресії почалося спорудження системи прикордонних укріплень — *Дніпровської лінії*. Парове судноплавство виникло на Д. в 1-й чверті 19 ст. У 1825 почав працювати перший буксирний пароплав, збудований у селі Мошпах (тепер Черкас. обл.). В 1850 відкрилася перша регулярна пасажирська лінія між Кременчуком і Пінськом. Того ж року споруджено *Ланцюговий міст* у районі Києва — один з перших постійних мостів через Д. Під час *радянсько-польської війни 1920* і боротьби проти *врангелівців* на Д. відбувалися запеклі бої (див. *Каховський плацдарм*). У ході Великої Вітчизн. війни 1941—45 на Д. було здійснено значні бойові операції, зокрема 1943 (див. *Битва за Дніпро 1943, Дніпровська військово-флотилія*). На берегах Д. — відомі історико-архітектурні заповідники — *Киево-Печерська лавра, Видубицький монастир, о. Хортиця*. В пам'ять героїв-комсомольців (див. *Трипільський похід 1919*) на дніпровій кручі в районі с. Трипіль Обухівського р-ну Київ. обл. 1956 встановлено обеліск. У Каневі над Д. поховано Т. Г. Шевченка, А. П. Гайдара, О. П. Ленського, в с. Прохорів-

ці — М. О. Максимовича, в Києві — ген. армії М. Ф. Ватутіна. Д. оспівано в нар. піснях і думах, його образ втілено в укр., рос. і білорус. худож. л-рі: «Слові о полку Ігоревім», у творах О. Пушкіна і Т. Шевченка, М. Гоголя й Лесі Українки, І. Нечук-Левицького. Велику ріку змальовано в поезії П. Тичини, М. Рильського, А. Малишча, В. Сосюри, у творах багатьох ін. укр. рад. прозаїків і поетів. Д. широко відображено у творчості укр. і рос. художників: Т. Шевченка, М. Мурашка, С. Світославського, І. Труша, Г. Дядченка, А. Куйбиди та ін. Дніпровські краєвиди писав польсь. художник Я. Станіславський. Д. присвячено численні полотна укр. рад. майстрів — М. Бурачека, М. Глушенка, О. Пашенка, Д. Шавикіна, С. Шишка, О. Шовкуненка, Т. Яблонської та ін. Широко відомі пісня Д. Крижанівського «Рече та стогне Дніпр широкий» на слова Т. Шевченка та сучас. укр. нар. пісня «Ой чи чуєш, Дніпре». З образом Д. пов'язані твори М. Лисенка, М. Мусоргського, К. Стеценка, Г. Давидовського, О. Верстовського, О. Даргомижського. Д. оспівали рад. композитори в піснях (М. Фрадкін, К. Домінчен, П. Майборода, А. Лебединцев), хорівих і кантатно-ораторіальних (В. Борисов, Г. Жуковський, А. Кос-Анатольський), симф. та музично-сценічних творах (С. Людкевич, С. Прокоф'єв). Красу Д. підворено у фільмах О. Довженка («Іван», «Поема про море» — пост. Ю. Солнцевой), А. Кордюма («Вітер з порогів»), І. Савченка («Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко»). Д. зображено в документ. і наук.

популярних кінострічках. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257. Літ.: Гидрологический ежегодник 1971 г., т. 2, в. 4—5. Р. Днепр и ее бассейны ниже устья р. Припять. К., 1976; Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра. Д., 1978.

«ДНІПРО», Державне видавництво художньої літератури УРСР — одне з найбільших видавництв художньої літератури системи Держкомвидаву УРСР. Свій початок бере від Всеукрвидаву, засн. 9.V.1919. У ньому співробітничали діячі рад. культури С. Пилипенко, П. Тичина, О. Форш, Б. Реріх, Г. Нарбут, М. Прахов та ін. У 1922 входило до складу Держ. вида-ва України (ДВУ); 1930 внаслідок реорганізації воно ввійшло до складу Держ. видавничого об'єднання України — ДВОУ під назвою «ЛіМ» (вид-во худож. л-ри і графіки «Література і мистецтво»); з 1934 «ЛіМ» — окреме видавництво, згодом — «Художня література», з 1935 — Держлітвидав України. До 1940 було підпорядковане Наркоматові освіти УРСР, потім — Раднаркомові УРСР. У роки Великої Вітчизн. війни входило до складу Укрдержвидаву, з 1946 — знову Держлітвидав України. З 1964 наз. «Д». У складі вида-ва (1979) такі літ. редакції: укр. дожовтневої л-ри; передплатних і подарункових видань; укр. рад. прози; поезії та драматургії; л-ри народів СРСР; зарубіж. л-ри; критики й літературознавства; видань інозем. мовами; «Романи й повісті»; пропаганди книги. Велику увагу «Д.» приділяє формуванню тематичних і жанрових б-к і серій: «Систематизована бібліотека видань української дожовтневої

літератури» (понад 100 тт.), «Бібліотека поета» (47 тт.), «Бібліотека української радянської прози» (51 тт.), «Бібліотека драматурга і кінорежисера» (20 тт.), «Наш сучасник», «Романи й повісті» (щомісячне видання творів сучасної української радянської і перекладної прози); «Джерела дружби» (50 тт.); «Шкільна бібліотека», «Вершини світового письменства», «Дружба» (твори сучас. письменників країн соціалістич. співдружності); в серіях «Лауреат» і «Скарбниця братніх літератур» виходять твори лауреатів Ленінської, Державної Союзу, державних республіканських та літературних республіканських премій; «В сузір'ї братніх культур» (нарис про розвиток культури в братніх республіках), «Бесіди про художню літературу», щорічник «Сузір'я» (з 1967), в якому публікуються укр. мовою нові твори письменників братніх народів СРСР, Укр. читач одержав укр. мовою твори класиків рос. і світової л-ри. Видано двотомні антології болг., чес. і словац., франц. поезії та ін. З 1971 «Д.» випускає твори укр. письменників дожовтневої і рад. періодів іноземними мовами. Популярністю користуються подарункові та сувенірні видання, оформлені майстрами графіки В. Касіяном, М. Деревусом, Г. Якутовичем, О. Данченко, А. Базилевичем та ін. В 1978 вид-во випустило 205 книжок заг. тиражем 10,7 млн. примірників.

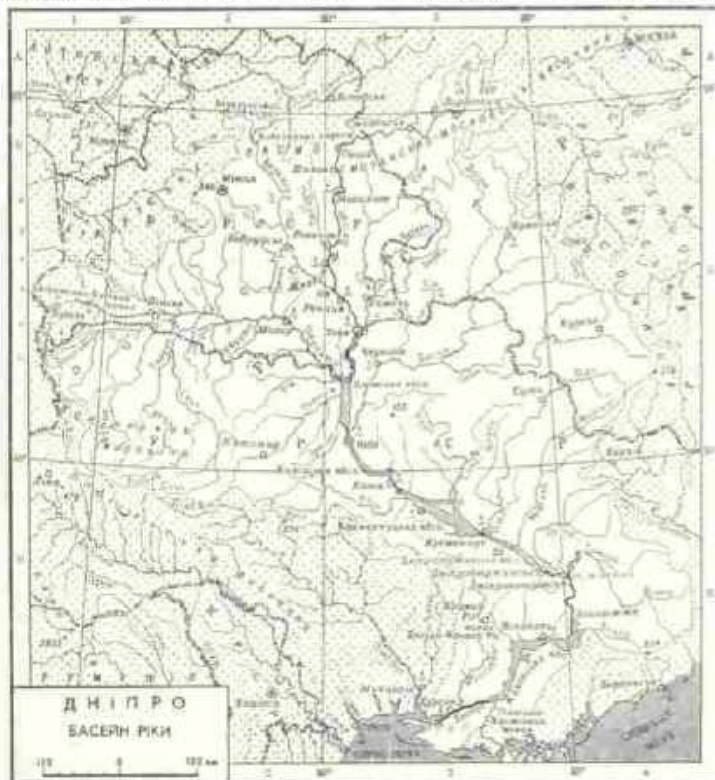
О. І. Бандура.

«ДНІПРО» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган ЦК ЛКСМ України. Засн. 1927 в Харкові під назвою «Молодія» (перший редактор — П. Усенко). З 1935 місце видання — Київ. У 1937 перейменовано на «Молодий більшовик», виходив до червня 1941. В 1944 видання поновлено під назвою «Д.» (редактором на той час був А. Малишко). Головна тема журналу — сучасність: у «Д.» виступають письменники старшого й молодшого покоління. Чимало творів, які вперше публікувалися в «Д.», відзначено Державною та комсомольськими преміями УРСР, а «Поему про море» О. Довженка удостоєно Ленінської премії (1939). «Д.» постійно публікує в укр. перекладах твори письменників братніх республік і соціалістичних країн. Важливе місце в журналі посідає літ.-критичний розділ. «Д.» 1977 нагороджено орденом «Знак Пошани».

В. Я. Бровченко.
ДНІПРОВА ЧАЙКА [літ. псевд. Людмили Олексіївни Василевської; 20.X (1.XI) 1861, с. Карлівка, тепер с. Зелений Яр Доманівського р-ну Микол. обл. — 13.III 1927, с. Германівка, тепер Красне Друге Обухівського р-ну Київської обл. Похована в Києві] — українська письменниця. Навчалась в Одес. гімназії. Деякий час учительвала. За зв'язки з революц. рухом 1905 була заарештована. Друкуватися почала 1885 в одес. альманасі «Нива». Виступала як поет, прозаїк, драматург. Її твори прихильно оцінили І. Франко, М. Старицький, М. Коцюбинський. Основні теми



Дніпрова Чайка.



Водосховища на Дніпрі

Назва	Площа, км²
Дніпродзержинське	567
Канівське	642
Каховське	2155
Київське	922
Кременчуцьке	2250
Дніпровське	420

рактар, гірло р. Самари в межах водосховища сформувалося в озеринидну дельту—озеро імені Леніна. Після створення водосховища було затоплено *Дніпрові пороги* й забезпечено наскрізне судноплавство по Дніпру. Має велике значення для пром. і побутового водопостачання. На берегах Д. в. — міста Дніпропетровськ, Запоріжжя.

ДНІПРОВСЬКЕ ЗЛЕДЕНІННЯ — максимальне зледеніння в Сх. Європі, що відбулося в середньому плейстоцені. Назву запропонував О. П. Павлов 1926. В геол. л-рі Д. з. наз. і ріським зледенінням. Згідно з радіометричними даними Д. з. відбулося 240—280 тис. років тому. Вважають, що в той час льодовиковий покрив займав значну частину Східно-Європейської рівнини, заходячи далеко вниз по долині Дніпра (до широти сучас. Дніпропетровська) і Дону (до гірля Медведиці). Свідченням існування Д. з. є знахідки валувної глини з галькою і валунами кристалічних порід місцевого походження та почастіє Скандинавських гір. Біля межі Д. з. утворився горбистий і пасмовий рельєф як наслідок акумуляції відкладів, пов'язаних з діяльністю льодовика. Див. також *Плейстоценова епоха* і *Плейстоценовий відділ та Зледеніння епохи*.

ДНІПРОВСЬКИЙ Іван Данилович [справж. прізвище — Шевченко, ініціаль псевд. — Кобзаренко; 25.II (9.III) 1895, с. Каланчак, тепер смт Херсон, обл. — 1.XII 1934, Ялта, похований у Харкові] — український рад. письменник. Закінчив Кам'янець-Подільський ін-т нар. освіти (1923). Друкуватися почав 1916. Автор збірок віршів і поем «Донбас» (1922), «Плуг», «Добридень, Ленін!» (обидві — 1924). Був членом літ. орг-цій «Гарт» і ВАПЛІТЕ. Пізніше виступав переважно як прозаїк (зб. оповідань «Заради неї», 1927; «Березень», 1930; «Яхта», «Софія», 1930) і драматург («Любов і дим», 1925; «Яблуневий полон», 1926; «Шахта „Марія“», 1928). Тел.: Яблуневий полон. К., 1964. Літ.: Лесин В. М., Романець О. С. Іван Дніпровський. «Радянське літературознавство», 1962, № 1.

ДНІПРОВСЬКИЙ АЛЮМІНІЕВИЙ ЗАВОД імені С. М. Кірова (ДАЗ) — першосток алюмінієвої промисловості СРСР. Розташований у Запоріжжі. Будівництво почало 1930 за планом ГОЕЛПРО у

складі Дніпровського алюмінієвого комбінату. Першу продукцію — алюмінієві зливи — одержано 1933. В 1934 Дніпровський алюмінієвий комбінат реорганізовано в ДАЗ. У довоєнні роки був найбільшим алюмінієвим підприємством в СРСР і Європі. В післявоєнний час з-д реконструйовано і значно розширено. В 1949 введено в експлуатацію електролізний цех. 1955 — глиноземний. У 1958 став до ладу цех по виробн. кристалічного кремнію, 1963 — цех по виробн. залізного порошку, 1965 — єдиний у світі цех по виробн. алюмокремнієвих сплавів електротермічним способом. Осн. продукція: алюміній у зливках, алюмінієва катанка, глинозем, алюмокремнієві сплави, товари нар. споживання. Всі цехи з-ду оснащені сучас. високоефективним устаткуванням і мають високий рівень механізації й автоматизації виробн. У 1966 з-д нагороджено орденом Леніна. Д. В. Ільїнков.

ДНІПРОВСЬКИЙ БУРОВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — територія в центр. частині УРСР, у межах якої виявлено родовища бурого вугілля. Розташований у межах Вінницької, Житомир., Київ., Черкас., Кіровоград., Дніпроп., Запоріж., частково Микол. та Херсон. областей. Площа бл. 150 тис. км². Балансові запаси бурого вугілля — 2,4 млрд. т (1977). У геол. будові Д. б. беруть участь відклади палеозойського, мезозойського та кайнозойського віку, які залягають на кристалічних породах *докембрій*. Поклади вугілля пов'язані з палеогеновими й неогеновими відкладами кайнозою. Виявлено бл. 120 родовищ і вуглепроявів бурого вугілля, майже половина з них має пром. значення. Більшість пром. родовищ зосереджена в центр. частині басейну, вони пов'язані гол. чин. з середньоєвропейськими континентальними піщано-глинистими відкладами. Вугілля залягає у вигляді одного або кількох пластів потужністю від кількох сантиметрів до 15—20 м і більше (переважно 3—8 м), глиб. залягання — від 10 до 60 м і більше. Гідрогеол. умови буровугільних родовищ складні (є кілька водоносних горизонтів). За генетичними ознаками буре вугілля Д. б. поділяють на 2 класи: гумітове й гумітово-лігнітобілітне вугілля. Буре вугілля басейну слабо метаморфізоване, характеризується високою зольністю (15—45% і більше), вміст вуглецю — 60—69%, теплота згоряння — 1800—1900 ккал/кг, вихід летких речовин — 58—65%. Вугілля з вмістом золи до 25—26% придатне для брикетування. Вугілля басейну частково розробляли з 2-ї пол. 19 ст. Добувають його відкритим і підземним способами.

Щороку добувають понад 11 млн. т вугілля, більшу частину якого (понад 80%) переробляють на брикети на діючих брикетних ф-ках; використовують і як енерг. паливо та як сировину для одержання гірського воску.

Літ.: Сябряк В. Т. Дніпровський буровугільний басейн. К., 1959; Нестеренко П. Г. [та ін.]. Закономерності

утлепакоплення на території Дніпровського буровугільного басейну. М., 1963. М. Х. Лейбиков.
ДНІПРОВСЬКИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГАЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНАТ імені 50-річчя СРСР — підприємство гірничорудної пром-сті. Розташований у м. Комсомольську Полтав. обл. Будівництво почало 1960 на базі залізних кварцитів Горішньовільнянського та Лаврівського родовищ, що входять до *Кременчуцького залізорудного району*. Першу чергу комбінату потужністю 15 млн. т заліз. руди та 7,35 млн. т залізного концентрату на рік введено в дію 1970. У складі Д. г. к. — кар'єр, дробильна, збагачувальна та огрудувальна ф-ки. В 1977 потужність комбінату становила 22,0 млн. т заліз. руди і 10,0 млн. т залізного концентрату. Залізну руду добувають відкритим способом, застосовуючи сучас. техніку — потужні екскаватори, бурові верстати та ін. Руду збагачують методом мокрої магнітної сепарації.

В. Г. Афонін.
ДНІПРОВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОДНИЙ ЗАВОД імені 50-річчя Радянської України — підприємство кольорової металургії. Розташований у Запоріжжі. Засн. 1930 у складі Дніпровського алюмінієвого комбінату, який 1934 реорганізовано у *Дніпровський алюмінієвий завод* імені С. М. Кірова. В 1933 випустив першу продукцію — вугільні аноди для алюмінієвих електролізерів. У 1940 освоїв виробн. графітових електродів для електросталеплавильних печей і був виділений в окреме підприємство. Д. е. з. — одне з найбільших підприємств електродного виробн. країни. В 1977 Д. е. з. виробляв графітові та вугільні електроди, вугільні й графітовані блоки для футерування доменних і рудотермічних печей, вугільні аноди, подові й бокові блоки для алюмінієвих електролізерів та ін. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1940 більш як у 8 раз. Рівень механізації й автоматизації осн. виробн. з-ду становить 70,2% (1977). Осн. види електродних виробів і нові технологічні процеси виробн. їх в СРСР освоювались переважно на цьому заводі.

Б. В. Комаров.



В електролізному цеху Дніпровського алюмінієвого заводу імені С. М. Кірова.

ДНІПРОВСЬКИЙ ЗАВОД ТВЕРДИХ СПЛАВІВ

ДНІПРОВСЬКИЙ ЗАВОД ТВЕРДИХ СПЛАВІВ — спеціалізоване підприємство кольорової металургії. Розташований у м. Світловодську Кіровоград. обл. Будівництво почало в січні 1969, в серпні того самого року одержано першу продукцію — тверді сплави. Перша черга з-ду стала до ладу 1973, будується (1979) друга черга. Осн. продукція: вироби із спільних твердих сплавів, безвольфрамові тверді сплави, різальна кераміка оксидно-карбідного типу для обробки найзагартованіших сталей, непереточуваних пластини із стійким проти спрацювання покриттям з карбиду титану для обробки конструкційних сталей та чавуну. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1970 у 2,5 раза. На підприємстві функціонують базова лабораторія Всесоюзного н.-д. ін-ту тугоплавких металів і твердих сплавів та Укр. філіал спец. виробничо-технологічного бюро по організації застосування твердих сплавів.

М. М. Пилипенко

ДНІПРОВСЬКИЙ КАСКАД ГЕС — каскад гідроелектростанцій на р. Дніпрі. Проектна потужність 6 ГЕС, що входять до складу Д. к., — бл. 3,8 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 9,8 млрд. кВт · год. Початком енергет. освоєння Дніпра було спорудження за планом ГОЕЛРО 1927—32 **Дніпрогесу** імені В. І. Леніна (560 тис. кВт, 1939). Другою в Д. к. ГЕС було збудовано 1930—36 **Каховську ГЕС** (352 тис. кВт). В 1960 стала до ладу **Кременчуцька ГЕС** імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (625 тис. кВт). В 1956—64 було споруджено **Дніпродзержинську ГЕС** імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (352 тис. кВт). Верх-

нім ступенем каскаду є **Київська ГЕС** імені Ленінського комсомолу, введена в дію 1968. Її повна потужність (разом з гідроаккумуляційною електростанцією — ГАЕС) 586 тис. кВт. **Канівську ГЕС** (444 тис. кВт) збудовано протягом 1963—75. З 1969 будується **Дніпрогес-2** потужністю 828 тис. кВт. За станом на кін. 1977 заг. потужність Дніпрогесу ім. В. І. Леніна становила 1312 тис. кВт. Крім того, в майбутньому у верхній течії Дніпра, в межах БРСР і РРФСР передбачається спорудити 8 невеликих ГЕС: **Любешку**, **Речичку**, **Жлобінську**, **Віляховську**, **Могилівську**, **Оршанську**, **Смоленську** й **Дорогобузьку**. Всі ГЕС каскаду входять до Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. Створення великих водосховищ при Д. к. ГЕС дає змогу здійснювати регулювання стоку Дніпра, зрошувати посушливі землі півдня республіки, значно поліпшити водопостачання пром. районів Придніпров'я й Донбасу. Одночасно створено глибоководний шлях від Чорного м. до гирла р. Прип'яті.

ДНІПРОВСЬКИЙ ЛИМАН — затока на Пн. Чорного м. біля берегів УРСР (Херсон. і Микол. області). Від моря відокремлений **Кінбурнською косою**. Вдається в сушу на 55 км. У Д. л. впадають ріки Дніпро та Пд. Буг, який у нижній течії утворює **Бузький лиман** завдовжки 47 км. Вода в Д. л. солонувата. Взимку замерзає. Порт — Очаків. По берегах Д. л. багато археол. пам'яток (скіфські кургани, городища та ін.). Іноді Д. л. наз. Дніпровсько-Бузьким лиманом.

ДНІПРОВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Будівництво з-ду почало 1887. Перша домна стала до ладу 1889. Напередодні 1-ї світової війни 1914—18 був найбільшим металург. з-дом Росії. Д. м. з. має славні революц. традиції. Після тривалої консервації в квітні 1925 на з-ді було задано першу домну. В 1926 стали до ладу 4 домени, 9 мартиновських печей, бесемєрський, рейкобалковий, середньосортний, залізопрокатний, дровний, листопркатний та осе-бандажний цехи. За роки довоєнних п'ятирічок з-д було докорінно реконструйовано й розширено: збудовано 3 великі повністю механізовані домени, печі, агломерційну ф-ку, новий мартиновський цех, потужний блюмінг та універсальний стан. За післявоєнні роки значно зросла потужність з-ду: збудовано нові домени й мартиновські печі, трубозаготовочний стан, стан прокату періодичного профілю 120, сортопркатний і осепрокатний цехи та ін. Осн. продукція: агломерат, чавун, сталь, сортопркат, трубні заготовки, рейки, лист, осеві заготовки та ін. профілі прокату. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1965 на 20,5%. На Д. м. з. вперше в металург. пром-сті світу розроблено технологію й освоєно виплавку переробного чавуну з застосуванням дуття збагаченого

киснем, і природного газу, виробн. періодичних профілів прокату. В 1966 з-д нагороджено орденом Леніна.

Г. Л. Гурський

ДНІПРОВСЬКО-БУЗЬКИЙ КАНАЛ — канал в БРСР, сполучає р. Півну (притока Прип'яті, бас. Дніпра) з р. Мухавцем (притока Бугу, бас. Вісли). Будівництво почало 1775, осн. роботи на каналі провадились 1846—48. В роки Великої Вітчизн. війни був зруйнований; відбудований і реконструйований 1945—46. Заг. довж. 196 км. На каналі 10 шлюзів. Осн. навантаж.: ліс, зерно, кам., вугілля, нафтопродукти, а також залізна руда з Кривого Рогу до Польської Народної Республіки.

ДНІПРОВСЬКО-ДОНЕЦЬКА ЗАПАДИНА — геологічна структура в пд. частині Східно-Європейської платформи. Простягається від середньої течії Прип'яті до Донецької складчастої споруди смугою завдовжки бл. 750 км і завширшки 220—250 км, у межах УРСР — по тер. Чернігів., Сум., Полтав. і Харків. областей. Являє собою ступінчасте зниження докембрійського фундаменту типу ровоподібного прогину — *аалагену*. На Пд. Зх. межує з **Українським щитом**, на Пн. Сх. — з **Воронежським кристалічним масивом**. Гол. тектонічним елементом Д.-Д. з. є глибоко опущений центр, *грабен*, завширшки 70—130 км, обмежований *глибинними розломами*. Кристалічний фундамент його має складну блокову структуру. Грабен викоплений товщею інтенсивно дислокованих (див. *Дислокації*) осадо-во-вулканогенних відкладів девонського, кам'яновугільного і ранньопермського віку. В найбільш опущений пд.-сх. частині Д.-Д. з. за геофіз. даними встановлено давніші відклади. Периферійні ділянки (борти) западини відрізняються поступовим зануренням фундаменту і пологим спадом верста осадових порід у бік грабена. Відклади мезозойського і кайнозойського віку поширені як у межах центр грабена, так і на бортах западини. Заг. потужність відкладів збільшується з Пн. Зх. на Пд. Сх. і від периферії до центр. частини западини. В межах бортів вона не перевищує 500 м, у центр. грабені досягає 16—18 км. Осадові відклади в межах центр. грабена і зон крайових розломів зм'яті в брахіантиклінальні (див. *Брахіантикліналь*) структури, ускладнені процесами соляного *діатризмизму*. В геоморфологічному відношенні Д.-Д. з. відповідає **Придніпровській низовині**. З осадовими відкладами Д.-Д. з. пов'язані родовища корисних копалин, зокрема нафти й газу (див. **Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область**), кам'яного вугілля (*Західний Донбас*), кам'яної солі, буд. матеріалів та ін. *Лит.*: Геологія СССР, т. 5, ч. 1. Украинская и Молдавская ССР, М., 1958; Бондарчук В. Г. Геологія України, К., 1959; Котик В. И. Соляная тектоника Днепровско-Донецкой впадины, К., 1970. *Г. О. Майданович*.

ДНІПРОВСЬКО-ДОНЕЦЬКА НАФТОГАЗОНОСНА ОБЛАСТЬ — територія з промисловими запасами нафти і газу в пн.-



сх. частині УРСР, у межах Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської, Харківської, Донецької та Ворошиловградської областей. У тектонічному відношенні пов'язана з Дніпровсько-Донецькою западиною і з пн.-зх. частиною Донецької складчастої споруди. Складається з товщі осадових відкладів від четвертинних (антропогенних) до девонських включно заг. потужністю від 2,5 до 16—18 км. Переважна більшість відомих родовищ нафти й газу — в центральному грабені западини.

Нафтогазоносними є тріщинуваті й пористі відклади девонського, кам'яновугільного, пермського, триасового і юрського віку. Найбагатіші родовища нафти й газу пов'язані з кам'яновугільними і нижньопермськими відкладами, переважно з пісками, пісковиками, алевролітами і вапняками. В розподілі покладів встановлено закономірність: нафт. родовища зосереджені в пн.-зх., газові — в пд.-зх. частинах Д.-Д. н. о., в центр. частині — нафтогазові родовища. Кількість нафтових покладів зменшується зі збільшенням глибини, змінюються газоконденсатними. Родовища гол. чин. багатопластові, масивно-пластові, масивні, потужність нафтогазоносних товщ понад 1000 м. Кількість продуктивних горизонтів досягає 20. Осн. родовища нафти залягають на глиб. до 3200 м. Поклади газу і конденсату встановлено на глиб. до 5000 м і більше. Нафта і газ Д.-Д. н. о. високоякісні. Нафта малосірчиста, містить багато легких фракцій, густина її 850—860 кг/м³. Газ метановий (до 98,5% метану), сума важких вуглеводнів змінюється від десятих часток до кількох процентів. Геол.-геофіз. дослідження в межах Д.-Д. н. о., спрямовані на пошуки нафти, розпочалися в 30-х рр. 20 ст. Вони ґрунтувалися на припущеннях М. С. Шатського про можливість нафтоносності сходу УРСР у зв'язку з наявністю солянкупольної тектоніки. В 1939 було відкрито перший поклад нафти (на Ромемський структурі). Після Великої Вітчизн. війни почалися планомірні геол.-геофіз. дослідження. Внаслідок докладного вивчення Д.-Д. н. о. встановлено гол. риси структури регіону і закономірності розміщення нафтових і газових покладів. Глибина буріння свердловин досягла 6000 м. На початок 1978 в межах Д.-Д. н. о. було відкрито 86 родовищ, серед яких Шебелинське родовище газу, Західно-Хрестинське родовище газу, Бфремівське родовище газу, Гнідинське нафтогазове родовище, Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище, Лесяківське родовище нафти та ін. На базі Д.-Д. н. о. сформувався один з районів газодобувної й нафтодобувної пром-сті. В межах області ліє понад 20 нафтогазопромислів. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ використовується для газопостачання багатьох населених пунктів, зокрема Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Ворошиловграда, Одеси, Москви та ін.

Територією Д.-Д. н. о. проходить газопровід «Союз».

Лит.: Глазко В. В. [та ін.]. Геология нефтяных и газовых месторождений Украинской ССР. М., 1963; Дикенштейн Г. Х. [та ін.]. Нефтегазоносные провинции СССР. М., 1977.

В. Г. Дем'янюк, В. І. Мясников.

ДНІПРОВСЬКО-ТІТЕРІВСЬКЕ ЗАПОВІДНО-МИСЛИВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — на Пн. Київської обл. УРСР. Засн. 1967 для комплексного ведення лісового і мисливського г-ва, збереження лісів, охорони та відтворення мисливських тварин. Площа 37,9 тис. га, в т. ч. лісовий масив — 21,2 тис. га (сосна, дуб, береза, осика, вільха чорна), водні угіддя (частина Київського водосховища та р. Тетерів) — 9,3 тис. га, охоронна зона — 74 тис. га. Багато боліт. Осн. мисливські звірі: лось, олень, косуля, лика свиня, заєць-русак; птахи — тетерук, гризак, чирок, лисуха. На тер. г-ва також водяться лисиця, енотовидний собака, куниця, видра, тхір, білка, бобр та ін. Гніздяться рідкісні птахи — чорний делека, орлан-білохвіст та ін. Акліматизовано оленів. Для збільшення поголів'я мисливських тварин проводиться комплекс біох-твар. і мисливсько-госп. заходів, а також здійснюється відповідний догляд за лісовими ділянками, закладено дендропарк, у вольєрах розводять диких качок і зайця-русака.

Л. Б. Літуч.

ДНІПРОГЕС імені В. І. Леніна — найбільша гідроелектростанція Дніпровського каскаду ГЕС. Д. розташований на р. Дніпрі, в м. Запоріжжі. Збудований за планом ГОЕЛРО.



В машинному залі Дніпрогесу імені В. І. Леніна.

Будівництво почато 1927 за проектом І. Г. Александрова. Перший агрегат введено в дію 1932. В 1939 потужність станції досягла проектною — 560 тис. кВт. На той час Д. був найбільшою гідроелектростанцією в Європі. Всього за довоєнні роки Д. виробив понад 16 млрд. кВт·год електроенергії. Гідроузлов Д. дав змогу затопити Дніпрові пороги й забезпечити безперешкодне судноплавство по середній і нижній течії Дніпра до Чорного м. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. був зруйнований. Відбудова почалась 1944; в березні 1947 став до ладу перший агрегат. У 1950 потужність гідроелектростанції досягла 630 тис. кВт. Осн. споруди гідрозузда: будівля ГЕС, у якій розміщено 9 гідроагрегатів по 72 тис. кВт і одну турбіну потужністю 2,6 тис. кВт, щитова стінка, бетонна водозливна гребля, трикамерний судноплавний шлюз, роз-

мішений на лівому березі Дніпра. ГЕС автоматизовано, обладнано телекеруючим, телеімпульсним й телесигналізаційним устаткуванням. Напірний фронт заг. довжиною 1200 м утворює Дніпровське водосховище. В 1969 почато будівництво Дніпрогесу-2 та однокамерного судноплавного шлюзу, розміщеного біля діючого трикамерного шлюзу. Поблизу греблі Д. на лівому березі збудовано нову будівлю ГЕС, у якій буде встановлено 8 гідроагрегатів потужністю 828 тис. кВт. За станом на кін. 1977 діяли 2 агрегати потужністю по 104,5 тис. кВт і 4 агрегати по 113,1 тис. кВт. Заг. потужність Д. становила 1312 тис. кВт; вироблено 4078 млн. кВт·год електроенергії (1950 — 2385 млн. кВт·год, 1970 — 4410 млн. кВт·год). Д. входить у Єдину енерг. систему Європ. частини СРСР. Д. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1939).

Лит.: Олексієнко І. Є. Дніпрогес імені В. І. Леніна. К., 1977.

М. А. Дибовен.

ДНІПРО-ДВІНСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура (7 ст. до н. е. — 3—4 ст. н. е.) раннього залізного віку, пам'ятки якої поширені на території Верхнього Придніпров'я та середньої течії Зх. Дніни. Для Д.-д. к. характерні городища, що виникли на місці невеликих поселень. Найдавнішими житлами були довгі наземні будівлі стовпкової конструкції, поділені на кілька приміщень. З 3—2 ст. до н. е., а в пн. районах — з перших століть н. е. переважачими стали невеликі односімейні житла з відкритими вогнищами. Осн. заняття носіїв Д.-д. к. — підсічне землеробство, мисливство, рибальство, скотарство. Знахідки предметів кінського спорядження свідчать про використання коней для верхової їзди. Розвинуті були й залізодобувне та бронзовидварне ремесла.

Лит.: Третьяков П. Н., Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины. М. — Л., 1963. С. В. Максимов.

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК (до 1936 — Кам'янське) — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, залізнична станція, річковий порт на правому березі Дніпра. 250 тис. ж. (1979). Вперше згадується в документах 1750 як село Кам'янське. В 1887—89 тут збудовано



Дніпродзержинськ. Пам'ятник «Прометей» на честь перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Архітектор О. Я. Сокол. 1923.



ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА ГЕС



Дніпро-донецька культура.
Речі з пам'яток.

1, 2—глиняні горщики;
3 — крем'яний ніж;
4 — крем'яний наконечник списа;
5 — орнаментоване денце горщика (2).

найбільший на той час у Росії металург. з-д. У січні, лютому, жовтні й грудні 1905 в Кам'янському відбулися страйки. В грудні 1905 було організовано бойову дружину (див. *Бойові дружини 1905—07*). Страйками керував створений у грудні бойовий страйковий к-т, який видавав «Бюллетень». У 1912 тут відбулися страйки протесту проти *Ленського розстрілу*, першотравневих демонстрацій. Заводська с.-д. орг-ція мала зв'язок з Катеринославським к-том РСДРП, редакцією газ. «Правда», більшовицькою фракцією 4-ї Держ. думи та її депутатом Г. І. Петровським. Рад. влада встановлена в грудні 1917. З 1917 Кам'янське — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.VIII 1941 — 25.X 1943) в місті діяв підпільний міський к-т партії.

Д. — один з важливих промислових центрів УРСР, що розвивався за роки Рад. влади. Провідні галузі пром-сті: металургійна, хім., маш.-буд., енергетична. Найбільші підприємства: *Дніпровський металургійний завод* ім. Ф. Е. Дзержинського, *Дніпродзержинський завод наводнення* ім. М. І. Арсеніченка, *Дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот»*, *Дніпродзержинська ГЕС* ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Важливе значення має пром-сть буд. матеріалів (вироби. цементу, залізобетонних виробів, буд. деталей тощо). Швейна й меблева ф-ки, з-ди продоварів, молочний тощо. В місті — *Дніпродзержинський індустріальний інститут* ім. М. І. Арсеніченка, 10 серед. спец. навч. закладів, 9 профес.-тех. уч-щ, 60 заг.-освітніх, 4 музичні й художні, 6 спортивних шкіл; 24 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень, 16 палаців культури й клубів, 5 кінотеатрів, 127 б-к, музеїв історії міста та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну, Ф. Е. Дзержинському, «Прометей» та ін. В Д. народився, вчився і працював на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського Л. І. Брежнев. Д. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА ГЕС ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — одна з гідроелектростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована на Дніпрі поблизу м. Дніпродзержин-

ська. Будівництво почато 1956. Перший агрегат введено в дію 1963, останній — 1964. Потужність ГЕС — 352 тис. кВт, виробн. електроенергії в серед. за водністю рік — 1,2 млрд. кВт год. Осн. споруди гідрозула: будівля ГЕС з 8 агрегатами потужністю по 44,0 тис. кВт, судноплавний однокамерний шлюз, водозливна залізобетонна гребля, лівобережна і правобережна земляні греблі та дамба обвалування долини р. Орелі. В 1977 ГЕС виробила 1247 млн. кВт год електроенергії. Д. ГЕС — одна з найефективніших на Дніпрі внаслідок використання зарегульованого *Кременчуцьким водосховищем* стоку Дніпра і сприятливих геол. умов (гранітна основа). Д. ГЕС входить у Єдину енергетичну систему Європейської частини СРСР.

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «АЗОТ»

— виробниче об'єднання в галузі хім. пром-сті. Розташоване в м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Утворене на баз. Дніпродзержинського хім. комбінату, будівництво якого почато 1933. Першу продукцію — аміак — одержано 1938. Під час нім.-фашист. окупації з-д зазнав великих руйнувань, осн. устаткування було демонтовано й вивезено на схід країни. В 1946 завершено відбудову з-ду. За післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено, освоєно ряд нових видів продукції. В 1965 з-д перетворено на комбінат. Введено в експлуатацію виробн. слабкої азотної к-ти під тиском (уперше в СРСР) з каталітичною очисткою від окислів азоту, гол. дослідно-пром. агрегат ударомічного полістиролу великої одиничної потужності, цехи хлору й каустичної соди, хлорбензолу, сірчаної к-ти, фосгену та ін. Осн. продукція об'єднання: азотні добрива, аміак, слабка азотна к-та, етилбензол, хлорбензол, сірчана й соляна к-ти тощо. Всього тут виробляється продукція понад 50 найменувань. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1970 на 47%. Підприємство оснащено найновішим устаткуванням, здійснено комплексну автоматизацію виробн. в багатьох цехах, впроваджується передова технологія.

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ

— водосховище на Дніпрі, в межах Дніпроп., Кіровоград. і Полтав. областей УРСР. Утворилося в результаті спорудження 1964 греблі Дніпродзержинської ГЕС. Довж. 114 км, шир. до 8 км, глиб. 4,3 м. Пл. 567 км², об'єм 2,45 км³. Забезпечує тижневе й добове регулювання стоку Дніпра. Створення Д. в. значно поліщило умови судноплавства, з водосховища здійснюється водопостачання населених пунктів і пром. об'єктів та *Дніпро-Донецького каналу*. Район відпочинку. На берегах Д. в. — міста Кременчук. Верхньодніпровськ.

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКИЙ ВАГОНОБУДІВНИЙ ЗАВОД ім. М. І. Арсеніченка — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у м. Дніпродзержин-

ську Дніпроп. обл. Засн. 1926 як самостійне підприємство на базі вагонного відділення *Дніпровського металургійного заводу* ім. Ф. Е. Дзержинського. В роки довоєнних п'ятирічок з-д докорінно реконструйовано на новій тех. базі й розширено. В 1940 виробляв чотиривісні вагони (вантажопідйомністю 60 т), шестивісні напіввагони (100 т), чотиривісні вагони-самоскиди (думкари; 60—82 т). Під час Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було демонтовано й евакуйовано на схід країни, будівлі з-ду зазнали великих руйнувань. У травні 1944 відновлено серійне виробн. вагонів, а до 1948 був завершений довоєнний рівень виробн. За післявоєнні роки з-д розширено, оснащено найновішим устаткуванням. Проведено великі роботи щодо вдосконалення технології виробн. Осн. продукція з-ду: платформи різних типів, напіввагони, вагони для перевезення сипких вапняків, нафтобиту, гарячого агломерату й гарячого чавуну, коксу, окатишів, сажі та ін. Д. в. з. — єдине підприємство в СРСР по виробн. вагонів такого типу. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1970 у 1,3 раза. В 1976 Д. в. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

М. І. Дураченко.

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКИЙ ІНДУСТРІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

ім. М. І. Арсеніченка — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1920 в м. Дніпродзержинську як політехнікум з правом підготовки інженерів. У 1930 політехнікум реорганізовано у вечірній металург. ін-т; з 1960 цей ін-т став металург. заводом-вузом, з 1967 — індустріальним ін-том. У Д. і. і. 6 факультетів (металургійний, технологічний, механічний, хіміко-технологічний, вечірній, загальнотехнічний), є підготовче відділення, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) 400 тис. одиниць зберігання. Д. і. і. готує інженерів 14 спеціальностей. У ньому навчається (1979) бл. 5000 студентів, у т. ч. на денному відділенні — 2500. За час існування ін-ту тут підготовлено понад 10 тис. спеціалістів. Д. і. і. нагороджено (1970) орденом Трудового Червоного Прапора.

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКИЙ РІЧКОВИЙ ПОРТ

Розташований на правому березі Дніпра, в м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Підпорядкований Головному управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1878 як пристань Кам'янське, що використовувалася для обслуговування пасажирів, перевезень с.-г. продуктів, граниту, піску, пром. продукції Дніпровського металург. з-ду. Робітники пристані брали активну участь у революційних подіях 1917. За роки Рад. влади Д. р. п. докорінно реконструйовано; він перетворився на висококомеханізоване підприємство, оснащене портальними й плаваючими кранами, авто- і електронавантажувачами та ін. сучас. перевантажувальною технікою. Щороку тут переробляється бл. 4 млн. т

Дніпродзержинськ. Площа Ф. Е. Дзержинського



нар.-госп. вантажів (метал, мін. добрива, буд. матеріали та ін.). У 1977 вантажооборот порту становив 3,6 млн. т (1950 — 201 тис. т, 1970 — 1,8 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1977 дорівнював 99,5%. Перевезення пасажирів здійснюються сучасними комфортабельними теплоходами.

О. Г. Ткаченко.

ДНІПРО — ДОНБАС КАНАЛ — канал, що споруджується (1979) для забезпечення водою Донбасу й м. Харкова. Траєкція каналу пройде територією Дніпроп., Харків. та Донец. областей. Проект передбачає будівництво каналу за дві черги. Перша черга — від Дніпродзержинського водосховища на Дніпрі по заплавах річок Орелі та Орельки до штучного Краснодніпровського водосховища і далі по рр. Бритаю та Береці до р. Сіверського Дінця (поблизу м. Ізюма), друга черга — в грубах від Краснодніпровського водосховища на каналі до м. Донецька. Будівництво першої черги почато 1969. Довж. її — 263 км, продуктивність — понад 120 м³/с, річна подача води бл. 3 млрд. м³. До гідротех. комплексу першої черги Д.—Д. к. входять 11 насосних станцій, 12 дюкерів і 13 акведуків та регулює Краснодніпровське водосховище. Вода з Дніпродзержинського водосховища подається на вис. 65 м. Крім водопостачання, води Дніпра використовуватимуться й для зрошування 165 тис. га с.-г. угідь та рибоводного господарства.

К. С. Хилоченко.

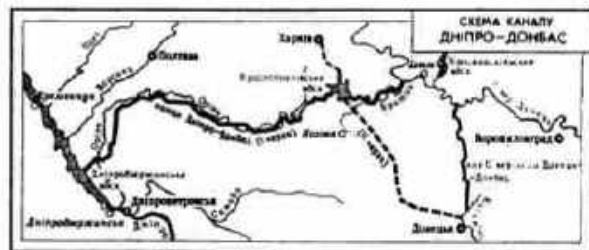
ДНІПРО-ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура 2-ї пол. 5—3-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені на Лівобережній Україні, в Придніпров'ї й на Пд. Білорусії. Поселення носіїв Д.-д. к. були розташовані по берегах річок. Посуд — гостро- і плоскодонний, оздоблений гребінцями, накольчастим і прокресленим орнаментом. Знаряддя праці — макро- і мікролітні типи (сокири, трапелі, пластини). Знайдено й шліфовані кам'яні сокири та кістяні вироби (гарпуни). Для Д.-д. к. характерні великі родові могилиники. В похованнях пізньонеолітичних могилиників виявлено численні знаряддя праці й прикраси, деякі з них — мідні й золоті. Пізні пам'ятки Д.-д. к. в Надпоріжжі та Приазов'ї датуються енеолітичним часом. На тер. України з пам'я-

ток Д.-д. к. досліджено Собачки, Василівські могилиники, Вовнильські могилиники і поселення, Маріупольський могилиник та інші. Літ.: Телегін Л. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968. Д. Я. Телегін.

ДНІПРО—КРИВИЙ РІГ КАНАЛ — канал у Дніпропетровській області УРСР. Споруджений 1957—61 для водопостачання пром. району Криворіжжя. Воду для каналу забирають з Каховського водосховища біля с. Мар'янського. За допомогою насосних станцій вода, долаючи підйом 80 м, подається до штучного Південного водосховища об'ємом 57,3 млн. м³, яке каналом з'єднане з р. Саксаганню. Заг. довжина магістрального каналу 41,3 км. У комплекс гідротех. споруд входять 4 насосні станції, гребля Південного водосховища, фільтрувальна станція з очисними спорудами тощо. Вода каналу використовується й для зрошування прилеглих земель (у 1977 — 26 тис. га). Проводяться (1979) роботи по реконструкції каналу, внаслідок чого його річна потужність збільшиться з 500 млн. м³ до 1 млрд. м³.

ДНІПРОПЕТРОВСЬК (до 1926 — Катеринослав) — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований у нижній течії Дніпра, осн. частина міста лежить на високому правому березі, менша — на лівому. 1066 тис. ж. (1979). Поділяється на 8 міських районів. Засн. 1776 на лівому березі Дніпра під назвою Катеринослав. З 1783 — адм. ц. Катеринославського намісництва. Указом 1784 будівництво міста перенесено на правий берег Дніпра. В 1797 Катеринослав перейменовано на Новоросійськ, який став центром новоутвореної однойменної губернії. В 1802 місту повернуто назву Катеринослав, воно стало центром Катеринославської губернії. Розвиток міста почався з 80-х рр. 19 ст., особливо з побудовою Катеринославської (тепер Придніпровської) з-ці (1884), що з'єднала Донбас з Криворіжжям і чорноморськими портами. З перетворенням Катеринослава на один з найбільших промислових центрів України посилюється революц. робітн. рух. У 1890 в місті виник перший марксистський гурток, 1893—94 — перша с.-д. орг-ція. У квітні 1895 відбулася перша майка. В 1897 за участю І. В. Бабушкіна створено Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» [з 1898 — К-ї РСДРП; див. Катеринославська організація РСДРП(б)]. У 1903 Катеринослав охопила хвиля страйків (див. Загальний страйк на Півдні Росії 1903). Великого розмаху набула революц. боротьба в місті під час революції 1905—07 (див. Катеринославський загальнополітичний страйк 1905). В кінці жовтня 1905 створено Раду робітн. депутатів, у грудні — Катеринославський бойовий страйковий комітет, до складу якого входив Г. І. Петровський. Після Лютневої революції, у березні 1917, обрано Раду робітн. депутатів. 5(18). III 1917 на конференції більшовиків Катеринослава і Донбасу обрано Катеринослав. к-т РСДРП.

29.XII 1917 (11.I 1918) в місті встановлено Рад. владу. З 1932 Д.— обл. центр. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (25.VIII 1941 — 25.X 1943) у місті діяли підпільні обласний, міський і районні к-ти партії, комсомольсько-молодіжна та ін. патріотичні групи. Д. нагороджений орденом Леніна (1976). Сучасний Д.— значний промисловий і культурний центр України. Розвиток



пром-сті міста базується в осн. на електроенергії потужної Придніпровської ДРЕС, на заліз. руді Криворіжжя, нікопольському марганці, вугіллі Донбасу, газі Шебелинки, а також на продукції навколишніх с.-г. районів. Провідна роль у пром-сті міста належить чорній металургії (з-ди: Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського, металургійний ім. Комінтерну, Дніпропетровський трубопрокатний завод імені В. І. Леніна, Нижньодніпровський трубопрокатний завод імені К. Лібкнехта). Прискореними темпами розвивається одна з провідних галузей пром-сті — машинобудування, яке представлено Дніпропетровським заводом металургійного устаткування, Дніпропетровським комбайновим заводом імені К. Є. Ворошилова, Дніпропетровським виробничим об'єднанням по випуску важких пресів та Дніпропетровським виробничим об'єднанням важкого паперового машинобудування імені Артема, з-дами верстатобудування, електровозобудування, Нижньодніпровським вагоноремонтним ім. С. М. Кірова, «Світлофор» (виробляє засоби сигналізації для залізничного транспорту, метрополітенів тощо). Значного розвитку набули хім. пром-сть (Дніпропетровський шинний завод, Дніпропетровський лакофарбовий завод, з-д хім. виробів) та виробн. буд. матеріалів (Дніпропетровський завод металоконструкцій імені І. В. Бабушкіна, металокопії № 2 та стіно-

Дніпропетровськ. Набережна Дніпра в районі житлового масиву «Соляний».



ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ



Дніпропетровськ. Пам'ятник Т. Г. Шевченку. 1936. Скульптор І. С. Зноба, архітектор Л. Р. Витвицький.

вих матеріалів з-ди, виробничі об'єднання «Дніпроважбудіндустрія», заводобуд. комбінат). Є ряд підприємств деревообр. промисловості (меблевий комбінат та ін.). Харч. галузь представлена міським молочним заводом № 2, молочним з-дом № 1, м'ясним і харчових концентратів комбінатом, об'єднанням олійно-жирової пром-сті.

Серед галузей легкої пром-сті найбільше значення мають швейна, трикотажна, взут. (виробничі експериментальні трикотажне об'єднання «Дніпріанка», виробничі швейні об'єднання ім. В. Володарського, «Дніпро», «Славутич», виробничі об'єднання взут. підприємств). Д.— значний вузол залізничних (8 залізничних станцій), автомоб., водних (механізований річковий порт) шляхів та авіаліній.

У Д.— 167 загальноосв. шкіл (139 тис. учнів 1978), 30 серед. спец. навч. закладів (39,6 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (14 тис. учнів), 8 вузів і ф-т Київ. ін-ту фізичної культури (56 тис. студентів). Вузи: *Дніпропетровський університет* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, гірничий, інженерно-будівельний, інженерів залізничного транспорту, медичний, металургійний, сільськогосподарський, хіміко-технологічний інститути (див. окремі ст.). В місті працює *Дніпропетровський науковий центр АН УРСР, Чорної металургії інститут, Трубіної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут*, н.-д. ін-т автоматизації чорної металургії. Всесоюзний н.-д. ін-т кукурузи та ін. У місті — 473 бібліотеки (фонд — 21,6 млн. одиниць зберігання), 56 клубних закладів, 15 кінотеатрів, 5 театрів (*Дніпропетровський театр опери та балету, Дніпропетровський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені О. М. Горького, театр юного глядача і театр ляльок), філармонія, 2 державні музеї — *Дніпропетровський історичний музей* імені академіка Д. І. Яворницького та *Дніпропетровський художній музей* — і 10 народних музеїв. Позашкільні заклади: палац і будинки піонерів, станції юних натуралістів і юних техніків, дитячі спортивні школи. Працюють вид-ва «*Промінь*» і «*Зоря*», виходять газ. «*Зоря*», «*Дніпровська правда*», «*Дніпр вечерній*», «*Пропорю юності*». Обл. радіомовлення і телебачення.

Архіт. пам'ятки Д.: палац Потьомкіна (тепер Палац студентів ім. Ю. О. Гагаріна, 1787—89, арх. І. Старон), ф-ка сукул і шовку (тепер хлібозавод № 1, 1794—98, арх. Ф. Волков), Преображенський собор (1830—35, арх. А. Захаров), Миська Дума (тепер Миська Рада, 1900—01, арх. Д. Скоробагатов), хім. корпус гірничого ін-ту (1900, арх. О. Бекетов) та ін. За рад. часу реконструйовано площі, створено нові житл. р-ни (Вузьський, 1959—65; Новомосковський, 1961—66; Мандриківська набережна, 1970—73, та ін.), споруджено нові гро-

мад. будівлі (Палац культури металістів, 1926—30; рос. драм. театр ім. М. Горького, 1941, арх. О. Красносельський; ун-т, 1936, арх. О. Красносельський і В. Самодрига; готель «Дніпропетровськ», 1969, арх. В. Зуєв та ін.), оперний театр (1974, арх. Б. Жежерін). Парк культури і відпочинку ім. Т. Г. Шевченка з пам'ятником Т. Г. Шевченку (1956, скульптор І. Зноба, арх. Л. Витвицький). Пам'ятники: В. І. Леніну (1957, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. О. Сидоренко), О. С. Пушкіну (1901, скульптор І. Гінсбург), студентам-героям (1968, скульптори О. Ситник, К. Чеканов, В. Щедрова, арх. В. Нескоромний), Г. І. Петровському (1976, скульптор К. Чеканов, архітектор В. Сотников), Монумент Вічної Слави (1967, скульптори В. Агібалов, М. Овсянкіна, архітектор О. Максименко та ін.).

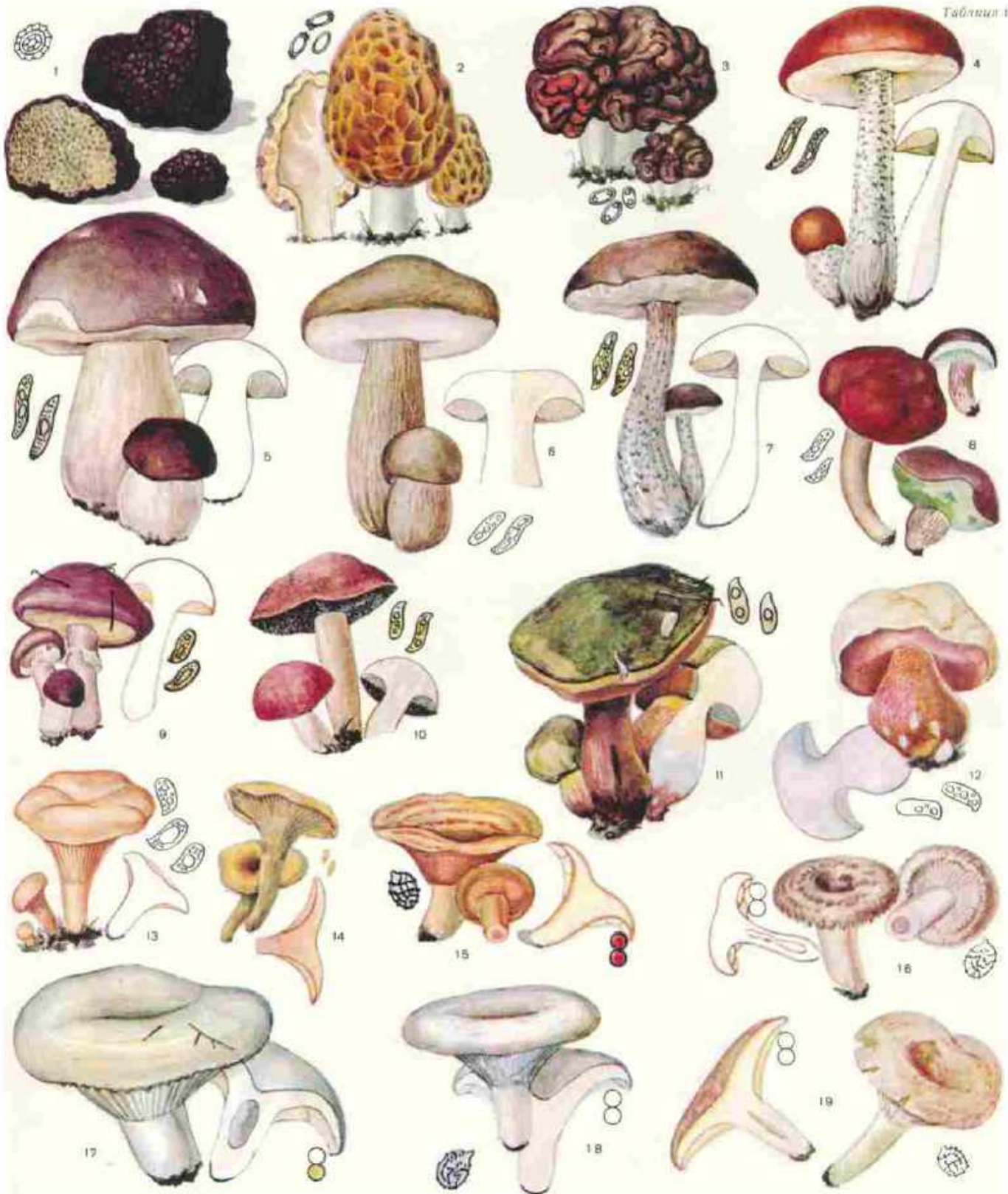
В 1820 в Катеринославі перебував О. С. Пушкін. У різний час тут жили і працювали укр. письменник-етнограф І. І. Манжура та історик і археолог Д. І. Яворницький. У населених пунктах, що ввійшли в межі сучас. Д., народилися парт. і рад. держ. діячі О. Ф. Ватченко (в с. Єлизавето-Кам'янці) і І. П. Казанець (у с. Лоцманів-Кам'янці). Уродженцями Д. також є: академіки АН СРСР і АН УРСР В. О. Каргін, П. П. Ширшов, О. І. Бродський, В. М. Корещук, В. А. Ройтер; двічі Герої Рад. Союзу А. Я. Брандис і О. Ф. Федоров, Герой Рад. Союзу О. М. Матросов, нар. художники СРСР В. З. Бородай, Є. В. Вучетич, В. Г. Пузирков, нар. худ. УРСР А. Я. Страхов, нар. артисти СРСР О. Д. Дикий, В. Я. Станицин, А. Я. Штогаренко, нар. артист УРСР Д. О. Дударев, рад. поети М. А. Светлов, Ю. В. Корещук, учасник боротьби за владу Рад Г. І. Чудновський.

Лит.: Мартиненко Г. А. Дніпропетровськ. К., 1966; Бріккер Б. Я. [та ін.]. Вулиці й площі Дніпропетровська. Дніпропетровськ, 1967; Ватченко А. Ф., Шевченко Г. И. Дніпропетровськ. Путеводитель-справочник. Дніпропетровськ, 1976; Дніпропетровськ 200 лет. 1776—1976. Сборник документов и материалов. К., 1976. М. Ф. Бабенко (культура).

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

— одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Перші марксистські гуртки виникли в Катеринославі, наприкінці 19 ст. В 1897 під впливом петерб. «Союзу боротьби за визволення робітн. класу» марксистські гуртки Катеринослава об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1902—03 орг-ції РСДРП виникли в Каменському, Кривому Розі, Довгинцевому, Павлограді. В створенні с.-д. орг-цій на Катеринославщині, в розгортанні їхньої діяльності велику роль відіграли І. В. Бабичкін, І. Х. Лалайца, М. Г. Цхакаа, Г. І. Петровський, В. А. Шелгунов та ін. В 1898 представник катеринослав. «Союзу боротьби» брав участь у роботі I з'їзду РСДРП. Після з'їзду «Союзу» було реорганізовано в

Катеринослав. к-т РСДРП. На II з'їзді РСДРП (1903) делегати від Катеринослав. с.-д. орг-ції підтримували В. І. Леніна. Більшовицькі орг-ції Катеринославщини, що виникли після II з'їзду РСДРП, мідніли і гартувалися у битах проти самодержавства і капіталізму. В 1903 Катеринослав. к-т РСДРП керував заг. страйком робітників Катеринослава (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*). В період революції 1905—07 в Катеринославі в жовтні 1905 виникла Рада робітн. депутатів — одна з перших на Україні, а в грудні — *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, до складу яких входили Г. І. Петровський, А. Я. Булігін та ін. більшовики. З ініціативи більшовиків відбувся *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*. В роки реакції більшовицькі орг-ції були значно ослаблені безперервними арештами. Після Лют. революції 1917 *Катеринославська організація РСДРП(б)* налічувала бл. 400 чол. На час *Шостого з'їзду РСДРП(б)* в її лавах було вже 3500 чол. Тоді на Катеринославщині працювали видатні парт. діячі Г. І. Петровський, С. І. Готнер, Е. Й. Каїрін та ін. Більшовицькі орг-ції Катеринославщини, керуючись вказівками ЦК РСДРП(б), В. І. Леніна, підняли трудящих на боротьбу за перемогу Великої Жовт. соціалістичної революції. 5(18).III 1917 в Катеринославі відбулася перша делегальна парт. конференція. З 4(17).IV 1917 почала виходити більшовицька газ. «*Звезда*». Внаслідок перемог керіваного більшовицьким ревкомом *Катеринославського збройного повстання 1917* в місті 29.XII 1917 (11.I 1918) було встановлено Рад. владу (в Кривому Розі — 10(23).I 1918). В період австро-нім. окупації 1918 підпільні парт. орг-ції Катеринославщини, очолювані створеним влітку 1918 підпільним Донецько-Криворізьким обл. к-том партії, розгорнули діяльність по мобілізації трудящих на боротьбу проти окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Парт. орг-ція Катеринославщини відіграла значну роль у створенні *Комуністичної партії (більшовиків) України*. На *Першому з'їзді КП(б) України* (1918) від Катеринослав. орг-ції було 29 делегатів. Виконуючи рішення з'їзду, Катеринослав. губком партії в умовах жорстокого терору налагодив тісні зв'язки з повстанцями, створював ревкоми, партизан. загони. 16—18.IV 1919 відбулася перша губ. парт. конференція. Навесні 1919 комуністи краю очолили збройну боротьбу трудящих проти *гринорівщини*, влітку — восени 1919 розгорнули повстансько-партизан. рух у денікінському тилу (див. *Денікінщина*), в 1920 організували трудящих Катеринославщини на розгром *брангелівщини* й *махновщини*. Після громадян. війни Катеринослав. парт. орг-ція провела велику роботу по відбудові нар. г-ва губернії. На кінець 1925 парт. орг-ція добилася значних успіхів у відбудові пром-сті, с. г. і транспорту і приступила, долаючи величезні труднощі й запеклий опір залишків екс-



До ст. Гриби. Плодові тіла грибів та спори. 1. Трюфель їстівний. 2. Змришок їстівний. 3. Стрончок звичайний. 4. Підосичник. 5. Білий гриб. 6. Гірчак. 7. Підберезовик. 8. Польський гриб. 9. Масляк звичайний. 10. Моховик жовто-бурий. 11. Дубовик, синяк. 12. Чортів

гриб. 13. Лисичка. 14. Лисичка несправжня. 15. Рижик червоний. 16. Вовнянка. 17. Хрящ-молочник справжній. 18. Хрящ-молочник перцевий. 19. Хрящ-молочник неїстівний (15-19 — кружечками показано колір молочного соку — латексу, що витікає при розрізі).



До ст. Гриби. Плодові тіла грибів та спори. 1. Сироїжка блакитна. 2. Сироїжка зелена велика. 3. Сироїжка істинна. 4. Сироїжка буріюча, або запашна. 5. Сироїжка луската, товстуха. 6. Валуї. 7. Гнійовик білий. 8. Опеньок справжній, опеньок осінній. 9. Опеньок сірчано-жовтий (отруйний). 10. Глиба рясна, плеврот черешчастий. 11. Слизюшка. 12. Зеленушка. 13. Мухомор пантерний. 14. Бліда поганка.

мухомор зелений. 15. Мухомор червоний. 16. Печериця степова. 17. Печериця садова, печериця двоспорова. 18. Печериця польова. 19. Печериця отруйна. 20. Порхавка істинна, дошовик істинний. 21. Порхавка отруйна, дошовик несправжній. 22. Порхавка гігантська, дошовик гігантський.

плуаторських класів, борючись проти різних антипарт. угруповань, до розв'язання завдань соціалістичної індустріалізації. Парт. орг-ція постійно дбала про зростання своїх лав. Під час *Ленінського призову в партію* на Катеринославщині до парт. лав було прийнято 2980 чол. У 1923 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) на тер. сучас. Дніпроп. області було створено Катеринославську, Павлоградську й Криворізьку окружні парт. орг-ції. Влітку 1925 парт. орг-ції губернії об'єднували 14 400 комуністів. У 1925 губернію було ліквідовано. В 1926 Катеринослав. округ об'єднали з Павлоградським і назвали Дніпропетровським. У 1930 округомо ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП(б)У. В 1932 зі створенням Дніпроп. області оформилась Д. о. п. о. За роки довоєних п'ятирічок трудящі Дніпропетровщини, керовані обл. парт. орг-цією, внесли гідний вклад у справу побудови соціалізму в нашій країні. Достроково було виконано плани першої та другої п'ятирічок. До лав стали нові з-ди, доменні й мартенівські печі, прокатні стани, залізничні шахти та ін. підприємства. На кінець 1934 в області завершено колективізацію с. г. Значно зросли матеріальний добробут і культур. рівень трудящих. Напередодні Великої Вітчизн. війни обл. парт. орг-ція налічувала 55 188 комуністів. В перші дні війни понад 14 тис. комуністів пішло в армію. На окупованій фашистами території області діяв підпільний обком КП(б)У в складі М. І. Стишкова, Д. Г. Садовиченка і Д. С. Ситника. Обком створив розгалужену мережу підпільних парт. і комсомольських орг-цій, партизан. загонів і диверсійних груп, у тому числі 7 підпільних міських ком. і 29 підпільних райкомів партії. В березні 1944 Дніпроп. обл. було повністю визволено від нім.-фашист. окупантів. На 1.IV 1944 обл. парт. орг-ція налічувала 6015 комуністів. Вона провела велику роботу по мобілізації трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. За роки четвертої п'ятирічки пром.-сть області було відбудовано і розширено на новій тех. базі. Почали давати продукцію металургійні з-ди імені Г. І. Петровського, імені В. І. Леніна, Нікопольський Південнотрубинний та ін. шахти і рудники Криворізького залізничного й Нікопольського марганцевого басейнів. Відновлене с. г. набуло дальшого розвитку. В післявоєнний період трудящі області досягли значних успіхів у розвитку всіх галузей нар. г-ва. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне союзнавання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. На 1.I 1979 обл. парт. орг-ція складається з 9 міських і 37 районних парт. орг-цій і налічує в своїх рядах 235 758 членів і кандидатів у члени КПРС. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, вона спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністично-

го будівництва, всемірне впровадження в усі галузі нар. г-ва досягнень наук.-тех. прогресу, підвищення ефективності суспільного виробництва, дальше зростання продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох видатних людей, першовиків і новаторів, що йдуть на чолі змагання за підвищення ефективності і якості роботи. Понад 300 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 3 це звання присвоєно двічі. Велику роботу проводить обл. парт. орг-ція по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, віданості Комуністичній партії, зміцнення дружби народів СРСР, по пропаганді рад. способу життя.

В різний час обл. парт. орг-цію очолювали Л. І. Брежнєв, О. Ф. Веліченко, А. І. Гайовий, А. П. Кириленко, Д. С. Коротченко, М. М. Хатаєвич, В. І. Чернявський, В. В. Щербинський та ін. За час існування Д. о. п. о. відбулося 23 обл. парт. конференції. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує в своїх рядах 490 205 членів ВЛКСМ (на 1.I 1979). За активну участь у будівництві великих підприємств гірничорудної і металург. пром.-сті Криворізьку міську комсомольську орг-цію нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Органами Д. о. п. о. є газети «Зоря» і «Дніпровська правда». Про розвиток економіки й культури області див. також ст. *Дніпропетровська область*.

Лит.: Брежнєв Л. І. Відродження. К., 1978; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія горючих і сел. Української ССР. Дніпропетровська область. К., 1977; Варгас П. Л. Партія великої загиб Дніпропетровськ. 1970.

Г. В. Качаловський.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована в пд. частині республіки, в басейні середньої й нижньої течії Дніпра. Поділяється на 20 районів, 220 сілрад, має 18 міст, 54 с-ща міськ. типу. Область 1958 й 1970 нагороджено орденами Леніна.

Карти див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Природа. Поверхня Д. о. в основному рівнинна. На Зх. — *Прийдніпровська височина* (вис. в межах області до 192 м), сх. частина зайнята *Прийдніпровською низовиною*, на Пд. Сх. — відроги Приазовської височини (вис. до 211 м). Д. о.

— одна з найбагатших на Україні за різноманітністю і пром. запасами корисних копалин. На тер. області є залізна руда (*Криворізький залізничний басейн*, який забезпечує рудою чорну металургію пром. Придніпров'я й Донбасу), марганцева руда (*Нікопольський марганцевий басейн*), титан, рутильменітові руди, цирконій, нікель, боксити, кам'яне (*Західний Донбас*) і буре вугілля, мінеральні буд. матеріали (граніт, каолін, вапняки, доломіти, вогнетривкі глини). Відкрито поклади нафти і газу. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від -4,4° на Пд. Зх. до -6,4° на Пн. Сх., липня відповідно +23,5° та +22°. Річна кількість опадів 450—490 мм на Пн. й 400—430 мм — на Пд. Влітку часто бувають зливи. Сх. й пд.-сх. вітри інколи спричинюють посуху. Гол. водна артерія Д. о. — *Дніпро*, осн. його притоки: *Оріль* і *Самара* з *Вовчою* (ліві), *Мокра Сура*, *Базавлук*, *Гуцуль* (праві). В межах



Краєвид у Верхньодніпровському районі.

області — частини *Дніпродзержинського водосховища*, *Каховського водосховища* та *Дніпровського водосховища*. Багато невеликих водосховищ і ставків. Для постачання питної й тех. води пром. районів Криворіжжя споруджено *Дніпро-Кривий Ріг канал*, тер. області проходить траса *Дніпро-Донбас каналу*. Ґрунти — звичайні та південні чорноземи, темно-каштанові, по долинах річок — чорноземно-лучні, дерново-лучні та піщані. Ґрунтово-кліматичні умови Д. о. сприятливі для вирощування різних с.-г. культур. Область лежить у степовій зоні. Степи розорані, зайняті с.-г. угіддями. Ліси та пожезисні смуги (дуб, осика, береза, клен, в'яз, біла акація) вкривають 2,7% тер. області, переважно по долинах річок. У низині Самари — найпівденніший у рівнинній частині УРСР сосновий



Дніпропетровськ. Загальний вид частини міста.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ
СІЛЬСЬКОГОС-
ПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР
(1970, %)



Оржа пшениця
Ячмінь
Кукурудза на зерно
Багаторічні трави
Соняшник
Нарілля
та озонове-базилісний
інші культури

Парк основних
сільськогосподарських
машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	14,0	20,1
Зернозбиральні комбайни	3,1	4,2
Електрополивувачі	31,7	151,9

бір. На території Д. о. трапляються козуля, дика свиня, вовк, лисина, заєць, ховрахи, хом'яки; з птахів — перепілка, сіра куріпка, жайворонок, кібчик, яструби, дики качки, кулики та ін.; плазуни — степова гадюка, вужі, ящірки та ін. У річках і озерах водяться лящ, судак, сом та ін. риба. В межах Д. о. — 11 держ. заказників (Булахівський лиман, Балка Бандурка, Волошанська Дача, Грабівський, Велика Западня, Кільченський, Обухівський плавні, Комісарівський, Грушуватський, Дібровський, Ядєве).

Населення. Осн. нас. — українці (74,5%, 1970, перепис), живуть також росіяни, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота нас. — 114 чол. на 1 км² (1979). Найгустіше заселені райони вздовж Дніпра і райони Криворізького басейну. Міське нас. становить 80%. Найбільші міста: Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Нікополь, Павлоград.

Народне господарство. У 80-х рр. 19 ст. на тер. сучасної Д. о. почалися пром. розробки заліз. руд, наприкінці 90-х рр. відкрито перші марганцеві копальні. На базі цієї сировини і донецького вугілля виникла гірничорудна й металург. пром-сть, підприємства якої належали іноз. (в основному франц. та бельг.) капіталістам і рос. акц. т-вам. Але год. галузю г-ва залишалося землеробство. За роки Рад. влади Дніпропетровщина перетворилася на розвинуту индустр.-агр. область.

Промисловість. Сучас. пром. комплекс Д. о. включає залізничорудну й марганцеворудну пром-сть і чорну металургію, за розвитком яких область посідає провідне місце в СРСР, а також енергетичну, маш.-буд., хім. і харч. галузі та чиробн. буд. матеріалів. У заг. обсязі валової продукції пром. виробництва 1977 питома вага чорної металургії становила 46,7%, маш.-буд. і металообр. — 19,6%, харч. — 10,8%, хім. і нафтохім. — 7,0%, легкої — 5,4%, буд. матеріалів пром-сті — 3,2%. За роки соціалістич. будівництва, особливо в післявоєнний період, в області створено потужну енерг. базу. Діють Криворізька ДРЕС-2, Придніпровська, Дніпродзержинська та ін. ДРЕС, Дніпродзержинська ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, які входять до єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. Спеціалізацію області визначає насамперед чорна металургія. Вона представлена 31 підприємством і об'єднанням, най-

більшими серед яких є Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського, Дніпропетровський металургійний завод імені Ф. Е. Дзержинського, Криворізький металургійний завод імені В. І. Леніна та ін. В області — 4 трубопрокатні з-ди: Дніпропетровський трубопрокатний завод імені В. І. Леніна, Нижньодніпровський трубопрокатний завод імені К. Лібкнехта, Нікопольський південнотрубний, Новомосковський



Доменні печі Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. І. Петровського. На Дніпропетровському заводі металургійного устаткування.

трубний завод імені 50-річчя Радянської України. Значного розвитку набула гірничорудна пром-сть. Видобування заліз. руди зосереджено в Криворізькому залізничорудному бас. (5 гірничозбагачувальних комбінатів у районі м. Кривого Рога — Південний, Північний, Новокриворізький, Центральний та Інгулецький), марганцевої руди — в районі міст Марганця та Орджонікідзе; поліметалевих руд — у районі м. Верхньодніпровська. На місц. металург. базі створено металомістке машинобудування. Найбільші підприємства: Дніпропетровський завод металургійного устаткування, Дніпропетровський комбайновий завод імені К. Е. Ворошилова, Дніпропетровське виробниче об'єднання

по випуску важких пресів, Дніпропетровське виробниче об'єднання важкого паперового машинобудування імені Артема, криворізький завод гірничого устаткування «Комуніст», Нікопольський завод будівельних машин, Дніпродзержинський наомобудівний завод імені газети «Правда».

Розвинуті також комунальне, буд., хім. машинобудування, верстатобуд., електротех. та ін. галузі машинобудування. Розвивається коксохім. (з-ди у Кривому Розі, Дніпродзержинську, Дніпропетровську) та хім. (Дніпропетровський шинний завод, дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот», Дніпропетровський лакофарбовий завод та ін.) промисловість.

Значний обсяг капітального буд-ва зумовив швидкі темпи зростання виробн. буд. матеріалів (Дніпропетровський завод металокопирів імені І. В. Бабушкіна, Криворізький та Дніпродзержинський цем. з-ди тощо). В Дніпропетровську працює одна з найбільших на Україні паперова ф-ка, а також Дніпропетровський меблевий комбінат. Значне місце в пром. виробництві області належить харч. пром-сті, зокрема борошномельній, олійно-жировій, макаронній, м'ясній, молочній, пивоварній (Верхньодніпровський крохмалепрокатний комбінат, дніпропетровські пивоварний комбінат «Дніпро», комбінат харч. концентратів, м'ясокомбінат, Губининський цукр. з-д, Дніпропетровський міський молочний завод № 2 та ін.). Підприємства легкої пром-сті випускають верхній трикотаж (Дніпропетровськ), шкіряне взуття (Кривий Ріг), швейні вироби тощо. В межах Д. о. виділяють 3 великі пром. вузли: Дніпропетровсько-Дніпродзержинський (металургія, машинобудування, хім. і харч. пром-сть, виробн. буд. матеріалів), Криворізький (залізничорудна, металург., маш.-буд. буд. матеріалів пром-сть) та Нікопольський (марганцеворудна пром-сть, машинобудування, виробн. буд. матеріалів). Формується Павлоградський пром. вузол (машинобудування, вугільна пром-сть).

Сільське господарств. в о. Д. о. є важливим районом високотоварного зернового г-ва і м'ясо-мол. тваринництва. Крім того, широкого розвитку набуло тут виробництво тех. культур і садівництва. Навколо пром. центрів створено овочеве-молочні г-ва приміського типу. На кін. 1977 в Д. о. було

Кар'єр Північного гірничозбагачувального комбінату імені Комсомолу України. Кривий Ріг. Нижньодніпровський залізничний вузол. Дніпропетровськ. Технологічна лінія по виробництву аміаку дніпродзержинського виробничого об'єднання «Азот».



278 колгоспів, 109 радгоспів, 32 об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення. Рік у рік зростає тех. оснащеність та енергоозброєність с.-г. виробн. області (див. таблицю).

В області високий рівень с.-г. освоєння земель: з 2769,4 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, с.-г. угіддя займають 2536,7 тис. га, з них орні землі — 2171,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 307,7 тис. га (1977).



Тваринницька ферма радгоспу «Алосто-ліський». Збирання зернових у колгосп імені В. І. Чапаса Солом'янського району. Фрунзеньська зрошувальна система.

Водами Каховського й Дніпродзержинського водосховищ і каналу Дніпро — Кривий Ріг зрошується 199,7 тис. га (1977). Провідні культури: зернові — озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно, просо, гречка; технічні — соняшник, південні конопли, соя; кормові — однорічні та багаторічні трави, кукурудза на силос і зелений корм, кормові коренеплоди тощо. Розвивається садівництво (яблука, груші, вишні, абрикоси та ін.). Площа плодоягідних насаджень 1978 становила 58,4 тис. га, у т. ч. в плодоносному віці — 49,3 тис. га. Важливе місце в с.-г. виробн. посідає тваринництво (м'ясо-мол. напрямку скотарство, свинарство, а також птахівництво, бджільництво, шовківництво і рибництво). Кормовою базою для нього є продукція комбикормової пром-сті (1978 — 14 міжгосп. підприємств і об'єднань по виробн. кормів), вирощування кормових культур. На Пн. і Пн. Сх. області переважають молочно-м'ясне скотарство, свинарство; в центр. частині,

в основному в приміських зонах Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Нікополя, Верхньодніпровська — молочне скотарство; на Пд., Пд. Зх. і Пд. Сх. — молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво. Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова; свиней — велика біла і укр. степова біла; овець — сокольська, асканійська тонкорунна. В 1978 в Д. о. діяло 11 міжгосп. підприємств і об'єднань по виробн. м'яса, 7 — по виробн. продукції птахівництва, 5 — рибомеліоративних.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний. Довжина з-ць заг. користування 1977 становила 1,6 тис. км. Осн. значення мають з-ці, що з'єднують Донецький і Криворізький басейни (Кривий Ріг — П'ятихатки — Дніпропетровськ — Красноармійськ, Долинська — Кривий Ріг — Нікополь — Запоріжжя — Пологи — Волноваха і далі на Донбас), а також лінії Харків — Дніпропетровськ — Нікополь — Херсон, Харків — Синельникове — Мелітополь — Джанкой, Кривий Ріг — Цвіткове — Фастів. Залізничні вузли: Дніпропетровськ, Верхівцеве, Кривий Ріг, Синельникове, П'ятихатки, Чаплине. Автошляхів — 7,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,6 тис. км (1977). Судноплавство по Дніпру; річкові порти: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь. Аеропорт — у Дніпропетровську. Територією області прокладено газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса (відгалуження на Запоріжжя) і Перещепине — Дніпропетровськ, Кременчук — Кривий Ріг — Кіровоград.

Будівництво. В Д. о. проводиться інтенсивне пром. будівництво. Діють 323 держ. і кооп. первинні підприємств буд. і монтажні орг-ції та 42 міжгосп. буд. орг-ції. Капітальні вкладення в нар. г-во (в порівнянних цінах) за 1946—77 становили 28 502 млн. крб., у т. ч. 1977—1788 млн. крб. Широко розгорнуто житл. буд-во. Протягом 1946—77 держ., кооп. підприємствами та орг-ціями, колгоспами й населенням введено в дію житл. будинки площею 39 999 тис. м², у т. ч. 1694 тис. м² 1977.

Торгівля й побутове обслуговування. В Д. о. 1977 діяло 12 457 підприємств роздрібною торгівлі та громад.



Палац студентів імені Ю. О. Гагаріна в Дніпропетровську (колишній палац Г. О. Потоцького, 1787—89, архітектор І. Е. Старов; реконструкція 1952, архітектори А. В. Баранський і С. П. Глушков).

харчування. Заг. обсяг роздрібно-товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1977 зріс проти 1970 в 1,4 раза. В області налічувалося 3274 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 591 — у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг на душу населення 1977 зріс проти 1970 в 1,9 раза, в т. ч. в сільс. місцевості — у 2,9 раза.

Охорона здоров'я. В Д. о. 1977 було 45,7 тис. лікарняних ліжок



Палац культури хіміків у Дніпродзержинську. Середня школа в селі Лозуватці Криворізького району.

(125,5 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 12,8 тис. лікарів (35,4 лікаря на 10 тис. ж.); 37,6 тис. осіб середнього мед. персоналу. В області — 294 жіночі консультації, дит. поліклініка та амбулаторії.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області було 1252 загальноосв. школи усіх видів (547,7 тис. учнів), 70 серед. спец. навч. закладів (88 тис. учнів), 72 навч. заклади системи профес.-тех. освіти (40 тис. учнів), 10 вузів: Дніпропетровський університет імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, гірничий, інженерний заліз. транспорту, мед., с.-г., металург., інженерно-буд., хіміко-технол. ін-ти — всі в Дніпропетровську (див. окремі ст.). Криворізький гірничорудний інститут, Дніпродзержинський індустріальний інститут імені М. І. Арсеніченка та Криворізький філіал Київ. ін-ту фізкультури (всього 75 тис. студентів).

Серед наукових установ області — Дніпропетровський науковий центр АН УРСР, Трубно-промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут, Чорної металургії інститут, Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзний науково-дослідний інститут, Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут та інші.

В області діє відділення Спілки письменників України (з 1934), обл. орг-ція Спілки художників УРСР (з 1945), 7 театрів (Дніпро-



Пам'ятник Г. І. Петровському в Дніпропетровську. Скульптор К. І. Чекальов. 1976.

петровський театр опери та балету, Дніпропетровський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, Дніпропетровський російський драматичний театр імені О. М. Горького, театри юного глядача імені Ленінського комсомолу та ляльок — у Дніпропетровську, Криворізький

російський музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка та ін.), філармонія. У Д. о. 1127 масових б-к з фондом бл. 20 млн. одиниць зберігання, 1017 клубних закладів, 1145 кіноустановок, 6 держ. музеїв — Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького, Дніпропет-

ровський художній музей, Криворізький історико-краєзнавчий музей тощо, 447 музеїв, що працюють на громад. засадах (25 з них присвоєно звання народних). У 1977 в області налічувалось 18,4 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких брали участь 387 тис. аматорів, 47 колективам присвоєно зван-

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Погруддя дівчі Героя Рад. Союзу льотчика Г. П. Кравченка.
2. Погруддя дівчі Героя Соціалістичної Праці М. О. Озерного.
3. Обеліс на честь перемоги запорізьких козаків під проводом Б. Хмельницького.
4. Пам'ятник В. І. Леніну.
5. Обеліс на могилі командира партизанського загону Д. Т. Сидякоука, закатованого бандами в 1920.
6. Монумент Вічної Слави.
7. Місце народження члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, Погруддя В. В. Щербицького.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Монумент Вічної Слави.
10. Архіт. пам'ятка 18 ст. — Троїцький собор.
11. Краєзнавчий музей.
12. Пам'ятник на могилі червоноармійців Кам'янського загону, які загинули в боях з австро-нім. окупантами 1918.
13. Пам'ятник В. І. Леніну.
14. Пам'ятник «Прометей» — на честь перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції.
15. Пам'ятник воїнам — визволителям Дніпропетровська в 1943.
16. Пам'ятник працівникам металург. заводу ім. Дзержинського, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.
17. Місце народження Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва. Погруддя Л. І. Брежнєва.
18. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
19. Музей історії міста.
20. Пам'ятник В. І. Леніну.
21. Меморіальне кладовище борців за встановлення Рад. влади та рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
22. Пам'ятник борцям за встановлення Рад. влади на Катеринославщині.
23. Пам'ятник рад. воїнам на Безіменній висоті.
24. Монумент захисникам Дніпропетровська.
25. Пам'ятники студентам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
26. Пам'ятник льотчикам І. Т. Вдовенку, М. В. Гомовенку, В. П. Каршову, М. Пулатову, які опотворили подвиг М. Гастелло.
27. Монумент Вічної Слави рад. воїнам, партизанам і підпільникам.
28. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу Ю. Г. Пушкіну.
29. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу М. І. Сташківу.
30. Меморіал на честь видатних учнів Дніпропетровського гірничого ін-ту ім. Артема.
31. Пам'ятник комсомольцям Амурського Нижньодніпровського антифашист. підпілля.
32. Погруддя дівчі Героя Рад. Союзу О. Ф. Федорової.
33. Погруддя дівчі Героя Рад. Союзу А. Я. Брандуса.
34. Пам'ятник Г. І. Петровському.
35. Місце народження С. В. Вучетича.
36. Пам'ятник М. І. Калініну.
37. Пам'ятник І. В. Бабуськіну.
38. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
39. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
40. Пам'ятник М. В. Гоголю.
41. Пам'ятник О. М. Горькому.
42. Пам'ятник О. М. Матросову.
43. Пам'ятник на могилі Л. В. Писаржевського.
44. Пам'ятник М. В. Ломоносову.
45. Пам'ятник М. О. Семашку.
46. Пам'ятник О. П. Чекмарову.
47. Пам'ятник героїм оборони Севастополя 1854—55.
48. Архіт. пам'ятки 18—19 ст. — Преображенський собор, перша сукожна фабрика, палац Г. О. Потьомкіна.
49. Істор. музей.
50. Худож. музей.
51. Будинок-музей І. В. Бабуськіна.
52. Будинок-музей Г. І. Петровського.
53. Нар. музеї: історії заводу ім. Г. І. Петровського, революц., бойової та трудової слави докомуністичного деп. Придніпровської залізниці, комсомольської слави ім. Олександра Матросова та ін.
54. Парк ім. Т. Г. Шевченка з о-вом Комсомольським — місце масового відпочинку трудящих.
55. Дит. залізниці.
56. Пам'ятник.
57. Монумент Слави рад. воїнам, які загинули 1943 під час визволення міста.
58. Стела на честь керівників підпілля і партизанського руху під час Великої Вітчизн. війни.
59. Пам'ятник «Караючий меч», встановлений на честь повстання трудящих Павлограда проти нім.-фашист. загарбників 1943.
60. Безіменна могила героїв Севастопольської оборони 1854—55 рр.
61. Істор.-краєзнавчий музей.
62. Меморіальний комплекс на честь юних героїв Вані Гусака і Альоші Дзужі, які загинули 1942.
63. Пам'ятник А. Г. Железнякову.
64. Пам'ятник на могилі учителя-бійшовника Ф. І. Гагаріна, розстріляного австро-нім. окупантами в 1920.
65. Пам'ятник А. Г. Железнякову.
66. Руїни фортеці Колак (1635). Обеліс на згадку про здобуття фортеці військом Б. Хмельницького.
67. Пам'ятник В. І. Леніну.
68. Пам'ятники на могилах борців за встановлення Рад. влади.
69. Монумент «Перемога» на честь воїнів — визволителів Кривого Рогу у 1944.
70. Пам'ятник Л. М. Толстому.
71. Пам'ятник О. М. Горькому.
72. Пам'ятник М. Ю. Лермонтову.
73. Пам'ятник Г. К. Орджонікідзе.
74. Пам'ятник С. М. Кірову.
75. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
76. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
77. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
78. Погруддя дівчі Героя Рад. Союзу Д. Б. Глинка.
79. Погруддя дівчі Героя Рад. Союзу В. І. Михлика.
80. Істор.-краєзнавчий музей.
81. Обеліс на честь спорудження найбільшої в світі 9-ї доменної печі.
82. Стела бойової та трудової слави.
83. Скільський курган «Орлово могила» і «Нечасна могила» (4—3 ст. до н. е.).
84. Пам'ятник В. І. Леніну.
85. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
86. Курган Вічної Слави на честь перемоги 2-ї Кірової армії в 1920.
87. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Шолохового в 1944.
88. Погруддя дівчі Героя Рад. Союзу П. А. Тарана.
89. Скільський курган Чортанок (4 ст. до н. е.).
90. Могила кошового отамана Запорізької Січі І. Д. Сірка.
91. Обеліс на місці Чортанокської Запорізької Січі.
92. Пам'ятник на могилі комсомольців-підпільників, які загинули 1943.
93. Монумент Вічної Слави.
94. Пам'ятник робітникам Південнотрубовного заводу, які загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників.
95. Місце народження В. М. Далецького.
96. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
97. Обеліс на місці Запорізької (Микитинської) Січі, де 1648 запорізь. козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом України.
98. Краєзнавчий музей.



Монумент «Перемога» в місті Кривому Розі. Скульптор С. Ю. Горбаль, Б. Е. Климушко, М. А. Красотін. 1968



Дніпропетровський гірничий інститут імені Артема. Головний корпус.



ня народних, а трьом — заслужених колективів республіки: ансамблям танцю «Дніпро» (Дніпродзержинськ) і «Дружба» заводу імені Г. І. Петровського (Дніпропетровськ) та капелі бандуристів заводу імені Дзержинського (Дніпродзержинськ). Самобутнім мистецтвом розпису, вишивання і ткацтва здавна славляться майстри с. Петриківки Царичанського району. Вироби фабрики «Дружба» й декоративні розписи експериментального цеху Худож. фонду УРСР з успіхом експонуються на респ., все-союз. і зарубіжних виставках та на міжнар. ярмарках. 14 петриківців стали членами Спілки художників України. Т. Я. Пату (1884—1976) було удостоєно звання засл. майстра нар. творчості УРСР. Позашкільні заклади області: палац і будинки піонерів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо.

В Дніпропетровську працюють вид-ва «Дніпро» і «Зоря». В області виходять три обл. газети — «Зоря», «Дніпрова правда» і «Прапор юності», 4 міські, 3 районні міські й 17 районних газет. Обл. радіомовлення (по двох програмах) і телебачення. Тісні наук.-тех. і культурні зв'язки встановлено між трудящими Кривого Рога і Мансфельда (НДР), Нікопольського південнодніпровського з-ду і з-ду «Батерія» м. Нікополь (НРБ), Криворізького металург. заводу і гірничо-металургійного комбінату в Копіше (ЧССР) та ін.

На території Д. о. численні археол., істор., архіт. та етногр. пам'ятки. Усього їх в області — 1847, в т. ч. 182 пам'ятки історії та культури взято державою під охорону. В Д. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Дніпропетровської області», окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти Д. о.).

Лит.: Лапко М. В. Дніпропетровська область. К., 1967; История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977; Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический сборник. К., 1977, В. О. Драченко.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ВАЖКОГО ПАПЕРОРОБНОГО МАШИНОБУДУВАННЯ імені Артема. Створене 1972 у складі Дніпропетровського з-ду ім. Артема (засн. 1916) — гол. підприємство, Славгородського арматурного

з-ду (1959) та Верхньодніпровського з-ду папероробного устаткування (1946). Осн. продукція об'єднання: паперо- та картопоробні машини, допоміжне і обробне устаткування для паперу та картону, пром. арматура. Обсяг вироб. продукції об'єднання 1977 зріс проти 1970 в 1,5 раза. На підприємствах об'єднання широко впроваджується нова техніка й передова технологія, зокрема процеси піскометного формування, піскометного набивання форм стрижнів на конвейері з застосуванням машинного формування та напівавтоматичного вибивання, напівавтоматичне точкове зварювання, покривання сушильних циліндрів новими матеріалами, автом. зварювання труб з нержавіючої сталі в середовищі аргонно-водневої суміші тощо. Широко застосовують універсально-складальні пристрої.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПО ВИПУСКУ ВАЖКИХ ПРЕСІВ — виробн. об'єднання в галузі верстатобудування. Розташоване в Дніпропетровську. Створене 1975. До складу об'єднання входять: Дніпров. з-д важких пресів (став до ладу 1955) — гол. підприємство, буд.-монтажне управління, з-ди по випуску пресових вузлів у смт Чалпині (введено в експлуатацію 1975) та в м. П'ятихатках (1976). Осн. продукція об'єднання: важкі гідравлічні преси великих зусиль — кувалди, листостанпувальні, для великогабаритних виробів з пластмас і неметалевих матеріалів, для безоблітного штампування. В 1977 обсяг вироб. продукції об'єднання зріс проти 1970 в 1,7 раза. Постійно вдосконалюється конструкція вироблюваної продукції, створюються й освоюються нові моделі пресів. Впроваджується прогресивна технологія: металобробка безвольфрамовими сплавами й синтетичними алмазами, універсально-збирна оснастка тощо. На об'єднанні діє автоматична система управління виробничо-госп. діяльністю, комплексна система управління якістю продукції, організовано дільницю верстатів з числовим програмним керуванням. У 1976 Дніпропетровський з-д важких пресів нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ГІРНИЧИЙ ІНСТИТУТ імені Артема — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований (1912) на базі Катеринославського Вищого гірничого уч-ща, створеного 1899. У Д. г. і. 6 факультетів (гірничий, шахтобудівний, механіко-машинобудівний, електротехнічний, геологорозвідувальний, заочний), є підготовче й вечірнє відділення, аспірантура. Філіал (загальнотех. ф-т) — у м. Олександрії Кіровоград. обл. Фонд 6-ки налічує (1979) 724 тис. одиниць зберігання. В Д. г. і. навчається (1979) бл. 7200 студентів. За роки існування ін-ту тут підготовлено близько 33 тис. спеціалістів. Ін-т публікує міжгалузеві зб. «Горная электротехника и автоматика» та «Обо-

гащение полезных ископаемых». Д. г. і. нагороджено (1949) орденом Трудового Червоного Прапора.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ЗАВОД МЕТАЛОКОНСТРУКЦІЙ імені І. В. Бабушкіна — підприємство будівельної індустрії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1890 як мостовий цех Брянського металург. з-ду (тепер Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського). Випускав бл. 10 тис. т клепаної

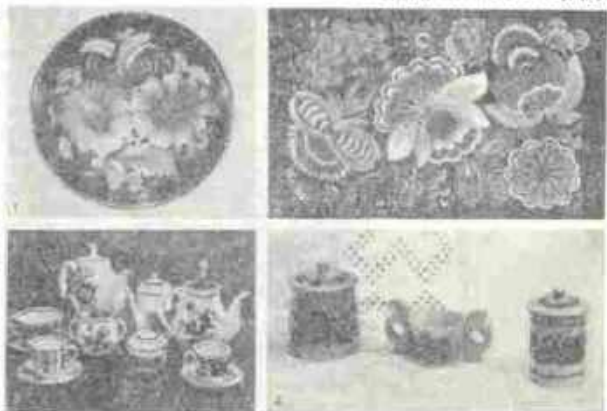


Потокова лінія по виготовленню зварних балок на Дніпропетровському заводі металокопункцій імені І. В. Бабушкіна.

продукції на рік. Революційне минуле з-ду пов'язане з діяльністю революціонерів І. В. Бабушкіна й Г. І. Петровського. В 1930 на базі мостового цеху створено мостовий з-д потужністю 30 тис. т клепааних і зварних металокопункцій та мостів. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. За післявоєнні роки з-д відбудовано, докорінно реконструйовано на новій тех. базі. Осн. продукція — сталеві буд. конструкції для будівництва об'єктів чорної металургії, машинобудування та ін. Майже всі металеві конструкції виготовляються з застосуванням електрозварювання. На з-ді діють механізовані лінії складання й зварювання двотаврових балок, попереднього стикування металевих листів, різання сортового металу; випражджено плазмове різання, чистове безгратове різання металу за допомогою кистю, зварювання з металевими й хім. домішками, електрошлакове зварювання металу великих товщин тощо. В 1947 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Л. Аксентенко.

Дніпропетровська область. Вироби майстрів села Петриківки Царичанського району (1, 2, 4) і Синельниківського фарфорового заводу (3).



В механоскладальному цеху Дніпропетровського виробничого об'єднання важкого папероробного машинобудування імені Артема.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ЗАВОД МЕТАЛУРГІЙНОГО УСТАТКУВАННЯ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ЗАВОД МЕТАЛУРГІЙНОГО УСТАТКУВАННЯ (ДЗМУ) — підприємство важкого машинобудування. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1914, але будівництво не було завершено у зв'язку з 1-ю світовою війною. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, в роки першої п'ятирічки з-д відбудовано й реконструйовано. В 1932—33 введено в дію 2 домни, 1935—2 мартени. З-д випускає сталь, тюбіни для будівництва метрополітенів, запасні частини для металург. з-дів тощо. За післявоєнні роки з-д значно розширено, оснащено найновішим устаткуванням. Осн. продукція: устаткування для великих домених і сталеплавильних печей, унікальних прокатних станів, потужних роторних вагонперекидачів, засипні апарати домених печей, стриперні машини, чавуновози, сталевози, шлаковози, тюбіни для метрополітенів, шахт та ін. нар.-госп. об'єктів. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1970 в 1,4 раза. На з-ді впроваджується система автоматизованого управління виробн., застосовуються металорізальні верстати з числовим програмним керуванням (ЧПК), електрогідравлічні засоби обробки литва, нова технологія відливання тюбінів з високоміцного чавуну та ін. У 1964 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІНЖЕНЕРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі Дніпроп. вечірнього



Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут.

робітничого будівельного технікуму. В ін-ті 9 ф-тів: пром. і цивільного будівництва, архіт., с.-г. будівництва, буд. конструкцій, мех., буд.-технологічний, заг.-тех., вечірній і заочний; підготовче відділення. При ін-ті є підготовчі курси й курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) 650 тис. одиниць зберігання. В 1978/79 навч. році — понад 7,5 тис. студентів. З 1930 по 1978 ін-т підготував 23 380 спеціалістів.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНЖЕНЕРІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ імені М. І. Калініна — вищий навчальний заклад Міністерства шляхів СРСР. Засн. 1930 на базі Дніпроп. політехнікуму й ф-ту інженерів шляхів Київ. політех. ін-ту. В ін-ті

10 ф-тів (мостів і тунелів, електрифікації залізничного транспорту, будівництва залізниць, механічний, експлуатації залізниць, промислового й цивільного будівництва, обчислювальної техніки, вечірній, заочний і підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників), є підготовче відділення, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) понад 700 тис. одиниць зберігання. В Д. і. і. з. т. навчається (1979) 7295 студентів. За час існування ін-т підготував близько 25 тис. спеціалістів.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ імені академіка Д. І. Яворницького — заснований 1849 під назвою Музей старожитностей Катеринославської губернії. Утворення колекції Д. І. м. великий внесок зробив академік



Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького.

Д. І. Яворницький (1902—33 — директор музею), ім'я якого 1940 присвоєно музеєві. В Д. і. м. — 12 відділів, у т. ч. діорама «Битва за Дніпро» (відкрита 1975) й відділ історії релігії й атеїзму в кол. Преображенському соборі. В фондах — бл. 100 тис. одиниць зберігання (1979). Речові, архівні та ін. матеріали висвітлюють історію населення краю від найдавніших часів до наших днів. Серед експонатів — старожитності запорізьких козаків, «Апостол», виданий 1574 у Львові, перша книга, видана в Катеринославі, — «Наставление сыну» В. Золотинського (1796) та ін. Тут зберігаються документи й реліквії часів громадян. і Великої Вітчизн. воєн. У фондах музею є значні археол., етногр. і нумізматичні колекції, зібрання старовинної зброї, виробн. з кераміки, дерева й металу, стародруків й найбільша в країні колекція кам'яних баб. У 1968—77 відбулася реконструкція музею. Авторам нового комплексу Д. і. м. (А. Ф. Ватченко, В. О. Зуєв, В. І. Коротков, В. Л. Ривін, М. Я. Бут, М. В. Овечкін, В. С. Прокудо) присуджено Держ. премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

Лит.: Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Путівник. Дніпропетровськ, 1971.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ КОМБАЙНОВИЙ ЗАВОД імені К. Є. Ворошилова — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у Дніпропетровську. Засн. на базі сталеливарного з-ду й кількох дрібних підприємств, збудованих 1895. До 1917 виробляв фасонне литво, сталеві машинні частини, котли та ін. продукцію. Робітники з-ду брали активну участь у політ. демонстраціях, що проводилися

під керівництвом Катеринославського к-ту РСДРП, у барикадних боях 1905. Царський уряд 1906 заклав з-д. Лише 1914 його знову введено в дію. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено. З 1946 з-д спеціалізовано на випуску с.-г. машин, зокрема просяпних і садових культиваторів, бурякопідіймачів, картоплекопачів; з 1948 — на випуску бурякозбиральних комбайнів. Осн. продукція з-ду: бурякозбиральні трирядні комбайни КСТ-3А, коренезбиральні машини — шестирядні РК-6 (з 1975) й чотиррядні РК-4 (з 1978), самохідні навантажувачі-очишувачі СПС-4,2 (з 1978), а також запасні частини до бурякозбиральних машин. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1970 в 1,6 раза. На Д. к. з. діють 15 осн. і допоміжних цехів, оснащених найновішим устаткуванням; впроваджуються нові технологічні процеси. В 1971 Д. к. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *І. П. Гаспелюк.*

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ЛАКОФАРБОВИЙ ЗАВОД імені М. В. Ломоносова — підприємство хім. пром.-сті. Розташований у Дніпропетровську. Буд-во почато 1945. Першу продукцію — густотерті олійні фарби одержано 1947. Протягом 1954—77 збудовано цехи: цинкових білих, леткосмоляних лаків, металевої тари, лако-олійний, емалей й ґрунтів, водо-емулсійних фарб. З-д виробляє продукцію бл. 200 видів. На основі ефірів целюлози й полімеризаційних смол виготовляють емалі, лаки й ґрунти: на основі конденсаційних смол — емалі, лаки, смоли й ґрунти. З-д випускає й водо-емулсійні фарби, емалі на основі кремнійорганічних сполук та сухе цинкове білило. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1965 в 2,3 раза. На підприємстві широко впроваджується автоматизація й механізація виробничих процесів.

Г. М. Сохоренко.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1916 на базі мед. факультету Вищих жіночих курсів. Ін-т має факультети: лікувальний, педіатричний, санітарно-гігієнічний, стоматологічний і вдосконалення лікарів; є підготовче відділення й аспірантура. В 1979 в ін-ті навчалось бл. 6 тис. студентів. Кафедри і Центр. н.-д. лабораторія ін-ту обладнані сучасною технікою. Науковці ін-ту працюють над проблемами серцево-судинних захворювань, імунології, гігієни праці й профзахворювань, сліпоті й глаукомі тощо. У бібліотеці ін-ту понад 570 тис. томів. В ін-ті є музей анатомії й біології. Нар. музей історії ін-ту, спортивний комплекс з лікувально-плавальним басейном, свортивно-оздоровчий табір. За час існування ін-т підготував понад 26 тис. спеціалістів. Ін-т видає збірники наук. праць. В 1966 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

І. І. Крижанівська.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД імені Г. І. Петровського — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Осн. продукція: чавун, сталь, прокат. Буд-во почато 1885, перша домна піч стала до ладу 1887. Д. м. з. має славні революц. традиції. В 1894 тут виникли перші марксистські гуртки. Революц. роботу на з-ді проводили Г. І. Петровський, Г. І. Петровський, І. Х. Лалаєв та ін. У 1897 в Катеринославі створено «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який 1898 реорганізовано в Катеринославський к-т РСДРП. Робітники з-ду брали активну участь у революції 1905—07 й у Великій Жовтні. Соціалістич. революції. За роки Рад. влади з-д реконструйовано й значно розширено. В 1925 перевершено рівень виробн. 1913. За довоєнні п'ятирічки модернізовано цехи й агрегати з-ду, механізовано деякі виробничі процеси, нарощувалися темпи виробн. продукції. На початку Великої Вітчизн. війни частину устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Будівлі під час війни були повністю зруйновані. У жовтні 1943 почалися відбудовні роботи, а 1945 вже працювали маргєнівські й домєніні печі та прокатні стани. В 1952 виробн. продукції перевищило довоєнний рівень. На Д. м. з. 1956 вперше в СРСР освоєно пром. виробн. киснево-конверторної сталі за допомогою продування киснем металу згори; в домєнному виробн. застосовано (1957) природний газ, освоєно виробн. трубного металу в конверторах, обробку сталі синтетичними шлаками тощо. Розроблено й впроваджено комплексну систему управління якістю продукції. В 1966 Д. м. з. нагороджено орденом Леніна.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1899 як заводське відділення Катеринославського Вищого гірничого училища, в 1930 це відділення реорганізовано в металург. ін-т. У Д. м. і. 8 ф-тів (металургійний, електromеталург., технологічний, енергомех., теплофіз., інженерно-екоп., вечірній, заочний), є аспірантура; вечірній ф-т — у Кривому Розі, загалом 10 ф-тів. Фонд бібліотеки налічує (1979) 616 тис. одиниць зберігання. В Д. м. і. навчається (1979) понад 7500 студентів. За час існування ін-ту підготовлено бл. 35 тис. спеціалістів. Ін-т видає збірник «Металургія та коксохімія». Д. м. і. нагороджено (1949) орденом Трудового Червоного Прапора.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971. До його складу входять: Ін-т геотехнічної механіки (Дніпропетровськ); Дніпроп. відділення Ін-ту механіки; Дніпроп. відділ спеціального конструкторського бюро Ін-ту кібернетики. Осн. завданням центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природничих на-

ук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Дніпропетровського регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1965. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 72,1 тис. чол. (1978). В районі — 44 населені пункти, підпорядковані 2 селищ-



ним і 10 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Дніпропетровськ.

Поверхня рівнинна. Корисні копалини: граніт, вогнетривкі глини. Територією району тече Дніпро і його притоки Кильчень, Оріль і Мокра Сура; частина Дніпровського водосховища. Ґрунти чорноземні. Розташований у степ. зоні. Осн. пром. і культур. центр району — м. Дніпропетровськ. У районі — виробн. буд. матеріалів підприємства харч. пром-сті (баливські комбінати буд. конструкцій і хлібопродуктів, Новомиколаївський щебеневий кар'єр). Працює районний комбінат побутового обслуговування (смт Підгородне). С. г. району спеціалізується на виробн. овочів, зерна, картоплі, кормових культур, а також молока. Площа с.-г. угідь 1977 становила 108,6 тис. га, а т. ч. орні землі — 92,5 тис. га. Зростається 30,7 тис. га (Фрунзєвська, Бабійська й Сухачівська зрошувальні системи). В Д. р. — 20 радгоспів, тепличний комбінат, 3 птахофабрики, дослідна станція тваринництва (Дніпропетровськ), дослідне г-во Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с-ще Дослідне), дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту овочівництва й баштанництва Південного відділення ВАСГНІЛ і навч. г-во «Самарський» Дніпропетровського с.-г. ін-ту (с. Олександрівка), райсільгосптехніка тощо. Залізничні станції: Баліака й Сурське. Майже всі автошляхи (245 км) — з твердим покриттям. У районі — 32 заг. освітні й музичні школи; 41 дик. заклад, у т. ч. 6 лікарень, 7 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 39 б-к, історико-краєзнавчий музей (смт Підгородне). В с. Сурсько-Литовському Д. р. народився рос. рад. живописець Ф. П. Решетников. У Д. р. видається газ. «Дніпровська зоря» (з 1939).

В. І. Павлов.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ РІЧКОВИЙ ПОРТ. Розташований на Дніпрі в Дніпропетровську. Підпорядкований Головному управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1858 як пристань Катеринослав, що використовувалася для обслуговування пасажирів, перевезення с.-г. продуктів, лісу й солі. В 1915—17 робітники пристані брали активну участь у революційних виступах катеринославського пролетаріату. За роки Рад. влади порт декорінно реконструйовано, перетворено на високо механізоване підприємство, оснащене 10-тонними порталними кранами, авто й електронавантажувачами та ін. сучас. перевантажувальною технікою. В Д. р. п. переробляють кам. пугілля, мінеральні добрива, буд. матеріали, кварцити, ліс, зерно, тарно-штучні вантажі. В 1977 вантажооборот порту становив 17,2 млн. т (1950 — 1,3 млн. т, 1970 — 11,2 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1977 становив 99,2%. Перевезення пасажирів здійснюються сучас. комфортабельними теплоходами.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені О. М. Горького. Засн. 1927. В 1936 театрові присаєно ім'я М. Горького. В репертуарі трупи — твори класичної й сучас. рос. драматургії («Бор Будилович та інші», «Варвари» Горького, «Любов Ярова» Треньова, «Розлом» Лавренєва, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Характери» за Шукшиним), укр. драматургії («Загибель ескадри» Корнійчука, «Відкриття професора Авілова»



Будинок Дніпропетровського російського драматичного театру імені М. Горького.

Шербака), п'єси авторів братніх республік, зарубіжних драматургів. В театрі працювали: нар. арт. СРСР Г. Белов, нар. артисти УРСР І. Кобринський (з 1944—63 з перервами — гол. режисер), Д. Голубинський, П. Киянський, В. Халатов, засл. діяч мист. УРСР А. Сонц та ін. У складі творчої трупи (1979): нар. артисти УРСР А. Рудяков, Л. Вершиніна, Ж. Мельников, засл. арт. РРФСР В. Саранчук (з 1976 — гол. режисер), засл. артисти УРСР В. Баєнко, К. Бурцев, Б. Зубовський, О. Корсунь, Г. Кремерт, Е. Соколовський, Л. Шкуркіна.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Засн. 1934 в Дніпропетровську на базі переведеного з Києва Зоотехнічного ін-ту (створеного

Б. С. Бакіновського).

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ



Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут імені Ф. Е. Дзержинського.

1931). Має (1979) ф-ти: агрономічний, механізації с. г., економічний, зооінженерний, гідромеліоративний, заочний, підвищення кваліфікації керівних кадрів с. г.; є проблемна лабораторія гумінових добрив, лабораторія по рекултивативній землі, навч.-дослідне г-во з тваринницькими фермами, великим парком с.-г. машин. Студентів (1979) — 4545, у т. ч. 2214 на заочному відділенні. Фонд бібліотеки (1979) понад 300 тис. книжок. Ін-т має очну й заочну аспірантуру, видає наук. праці. О. О. Колбасін.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ, Дніпропетровський державний театр опери та балету. Відкритий 1974. У репертуарі — твори вітчизн. і зарубіжної класики й рад. композиторів. Серед перших вистав театру — опери «Оптимістична трагедія» О. Холмівнова, «Князь Ігор» О. Бородина, «Іоланта», «Євгеній Онегін» П. Чайковського, «Ріголетто» Дж. Верді, «Кармен» Ж. Бізе; балети «Жізель» А.-Ш. Адана, «Лускунчик» Чайковського. Значне місце в репертуарі посідають твори рад. авторів: опери «Тихий Дон» І. Дзержинського, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), «Пробудження» Л. Колодуба; балети «Спартак» А. Хачатуряна, «Лісова пісня» М. Скорупського. Серед майстрів театру — нар. арт. СРСР Н. Суржина, нар. арт. УРСР М. Полуденний, засл. діяч мист. УРСР П. Варивода (гол. диригент), гол. хормейстер — засл. арт. УРСР В. Кіосе, гол. художник — нар. художник СРСР А. Ареф'єв. Будинок театру споруджено 1974.

М. Г. Литвиненко.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ТРУБНОПРОКАТНИЙ ЗАВОД імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1889. Випускав сталь, прокат, труби. В усіх цехах переважала важка ручна праця. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено. В 1922 з-ду одному з перших в країні присвоєно ім'я В. І. Леніна. В 1928—29 збудовано цехи тонкостінних труб і балонний. Реконструйовано мартенівський і листопрокатний цехи. В 1940 виробн. труб зросло проти 1913 майже в 5 раз, прокату — більш як у 2 рази, сталі — майже на 40%. Під час Великої Вітчизн. війни з-д зазнав великих руйнувань. У 1943 почато відбудовні роботи. Протягом 1944—45 стали до ладу мартенівські печі, листопрокатний і трубнопрокатний цехи. В 1947 здано в експлуатацію трубоелектрозварювальний цех. 1966 — трубоочисильний. З-д виробляє сталеві безшовні, електрозварні, біметалеві, профільні труби. В 1977 обсяг виробн. труб зріс проти 1940 в 4,9 раз. На з-ді розроблено і впроваджено нові технологічні процеси виробн. труб, створено нові лінії по обробці їх. У 1939 з-д нагороджено орденом Леніна.

В. Г. Чус.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені Т. Г. Шевченка — один з найстаріших українських рад. театр. Засн. 1919 в Києві під назвою «Перший театр Української Радянської Республіки ім. Т. Г. Шевченка» з об'єднання акторів Держ. укр. драм. театру (І. Замичковський, М. Тінський, Ф. Левицький, Г. Маринич, С. Паньківський, Л. Гаккебуш, Г. Борисоглібська, І. Садовський) і «Молодого театру» (В. Калин, Г. Юра, М. Терещенко, С. К. Бондарчук, В. Василько, П. Самійленко, К. Кошевський, О. Ватуля, О. Юра-Юрський, П. Долина та ін.). На чолі об'єднаного колективу були Л. Курбас, О. Захаров, І. Мар'яненко, літ. частиною завідував П. Тичина. З 1920 театр працював у різних містах України, а з 1927 — постійно в Дніпропетровську. В репертуарі театру класичні й сучас. твори укр. драматургії («Гайдамаки» за Шевченком, «Украдене щастя» Франка, «У пущі» Лесі Українки, «Гріх та покаєння» Карпенка-Карого, «Не судилося» Старицького, «Чорний вальс» Кочерги, «Загибель ескадри» і «Пам'ять серця» Корнійчука, «Навіки разом» Дмитерка (Держ. премія СРСР, 1951)), рос. драматургії («Борис Годунов» Пушкіна, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Гроза» О. Островського, «Останній Горького», «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Барабанщиця» Салініського), п'єси авторів братніх республік, твори зарубіжних авторів. В театрі працювали нар. артисти СРСР: О. Дикий, О. Сердюк і Н. Ужвій; нар. артисти УРСР: І. Кобринський, В. Склярєнко, В. Овчаренко, С. Сміян, А. Хорошун, А. Верменич, З. Хрукалова і С. Карпенко; засл.



Будинок Дніпропетровського театру опери та балету. Архітектор Б. П. Жежерін. 1974



Будинок Дніпропетровського українського музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка

діячі мист. УРСР Д. Лазуренко, І. Казнадій, М. Єсипенко та ін. У складі театру (1979): нар. арт. УРСР А. Бондар-Білогородський, засл. артисти УРСР М. Садовський, П. Лисенко, К. Карпенко, Л. Бондаренко, М. Стороженко, А. Пуліна, Л. Кушкова, Т. Дмитренко, В. Сушко.

О. П. Горбенко.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені 300-річчя воз-



Будинок Дніпропетровського університету імені 300-річчя возз'єднання України з Росією.

з'єднання України з Росією — вищий навчальний заклад Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти СРСР. Засн. 1918 на базі Вищих жіночих курсів, відкритих 1916. В 1920 мед. ф-т відокремився в самостійний ін-т. У 1954 вузові присвоєно ім'я 300-річчя возз'єднання України з Росією. В 1978/79 навч. р. ун-т мав 10 ф-тів: істор., філол., мех.-матем., фіз., фізико-тех., хім., біол., екон., радіофіз. і заочний, на яких навчувалося 12 667 студентів, зокрема на денному відділенні — 7606. Є підготовче й вечірнє відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти геології й біології, проблемні лабораторії міцності й надійності конструкцій, струминних і трубних течій газу, систем автоматизованого контролю й управління, н.-д. сектор, галузеві лабораторії — технологічна і прикладної фізики М-ва чорної металургії УРСР, 6-ка (бл. 1,3 млн. одиниць зберігання), зоол. та істор. музеї, бот. сад. Д. у. видає підручники, навч.-методичну л-ру, наук. збірники. За час існування вузу підготовлено 36 811 спеціалістів. У 1968 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Москальський.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені Ф. Е. Дзержинського — вищий навч. заклад у системі Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі хіміко-технологічного ф-ту Дніпроп. гірничого ін-ту. Має 5 ф-тів: технології органічних речовин, високомолекулярних речовин, неорганічних речовин, силікатів і механізмів; вечірнє, заочне й підготовче відділення та аспірантуру. В 1978/79 навч. році кіль-

кість студентів становила понад 5 тис., зокрема на денному відділенні — 3,4 тис. Ін-т проводить н.-д. роботи в галузях електроосадиження металів, створення нових полімерних матеріалів, плазмових процесів. За час існування підготував 22,6 тис. спеціалістів (1978). Видає респ. міжвідомчий тематичний науково-тех. зб. «Вопросы химии и химической технологии». У 1978 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Д. Пархоменко.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ХУДОЖНИЙ МУЗЕЙ — зібрання творів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Відкрито в квітні 1914 за ініціативою місц. худож. громадськості. З початком 1-ї світової війни його було закрито. Відновив діяльність 1923. В музеї представлено колекцію рос. і укр. мистецтва 17—18 ст. (ікони, парсуна, нар. картина, портрет), 19—20 ст. і рад. мистецтва. Серед експонатів — твори В. Боровиківського, С. Васильківського, М. Пимоненка, Д. Левицького, І. Айвазовського, І. Рєпіна, М. Ге, В. Поленова, І. Левітана, А. Куїнджі, В. Серова, К. Коровіна, О. Архипова, рад. художників — М. Самокиша, Б. Йогансона, П. Кончаловського, А. Радова, І. Шадра, М. Андрєєва, С. Герасимова, Ю. Пименова, Л. Петяловича, Куркінкіс, В. Задорожного, В. Пузіркова, В. Борода, В. Касіяна та ін.

В. А. Демидова.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ШИННИЙ ЗАВОД імені XXV з'їзду КПРС — підприємство хім. пром.-сті, першосток шинної пром.-сті УРСР. Розташований у Дніпропетровську. Будівництво почато 1956. Введено в дію 1961. Осн. продукція: шини для багатьох марок вантажних і легкових автомобілів, будівельно-шляхових і с.-г. машин, мотоциклів і мопедів; гумотехнічні вироби. З-д також ремонтує шини всіх розмірів. У 1977 обсяг виробн. продукції зріс проти 1965 більш як у 2 рази. Д. ш. а. обладнано сучас. високоефективним устаткуванням (потокотранспортною монорейковою системою з адресною доставкою, форматорами-вулканизаторами, напівавтоматами для шарового складання тощо). З квітня 1979 — Дніпропетровське виробн. об'єднання «Дніпрошина».

А. В. Казанкович.

ДНІПРОРУДНЕ — місто Васильського р-ну Запоріж. обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Каховське Море. Вантажний порт на Каховському водосховищі. Засн. 1961 у зв'язку з пром. освоєнням Білозерського залізрудного району. З 1963 Д. — с-ще міськ. типу. У Д. — Запорізький залізрудний комбінат; з-ди: залізобетонних конструкцій і хлібний, комбінат побутового обслуговування. Три заг.-освітні, музична й спортивна школи, гірничотех. уч.-ще й гірничий технікум. Лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. **ДНІПРЯНИ** — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Новокаховській міськраді. Розташовані на лівому березі Дніпра, за 12 км від залізнич.

ст. Каховка. 7,4 тис. ж. (1978). Виробничий радгосп-завод з плодоягідним цехом, хлібоприймальний пункт, килимовий цех Новокаховського комбінату побутового обслуговування, будинок побуту. Середня школа, медпункт. Будинки культури, 6-ка. Засн. 1791. **ДНІСТЕР** — ріка на Пд. Зх. Української РСР і в Молдавській РСР. Довж. 1362 км, пл. бас. 72 100 км². Бере початок на пн.-сх. схилах Українських Карпат, на вис. бл. 1000 м над р. м., впадає в *Дністровський лиман* Чорного м. У верхів'ї Д. має гірський характер, тече вузькою, глибокою (80—100 м) долиною, шир. річища не перевищує 40 м. З виходом на передгірну Сано-Дністровську низовину долина розширюється до 5—9 км. У серед. течії похил ріки зменшується, долина звужується й поглиблюється, перетворюючись подекуди на напівканьйон завглибшки до 100—120 м. На цій ділянці для долини характерні врізані меандри, в місцях виходу кристалічних порід — невеликі пороги. В пониззі Д. тече Причорноморською низовиною, утворює широку долину (16—22 км). Заплава широка, складається з потужних алювіальних відкладів, порізана численними протоками, старицями й озерами, заросла чагарниками й очеретом (Дністровські плавні). Річкова сітка найгустіша у верх. частині басейну, тут переважають правобережні притоки, вниз за течією число приток зменшується, впадають вони переважно зліва. Гол. з них: праві — Стрий, Лімниця, Бистриця, Реут, Бик; ліві — Золота Липа, Стрипа, Серет, Збруч, Смотрич, Мурафа. Живлення мішане. Характерні дощові паводки, під час яких рівень води значно піднімається. Пересічна річна витрата води в гирлі бл. 300 м³/с, річний стік — 8,7 км³. Льодостав на Д. короткий — 2 місяці, в окремі зими його не буває. Ріка має велике народногосп. значення. Воду Д. використовують для зрошування й водопостачання. В басейні ріки збудовано багато водосховищ. Д. має значні гідроенергетичні ресурси — діє Дубоссарська ГЕС; будуватимуть (1979) Дністровський комплексний гідроузлов (ГЕС і ГАЕС) біля м. Могилева-Подільського, що матиме велике значення для регулювання стоку Д., поліпшення судноплавних умов, розширення площ зрошуваних земель і зміцнення енерг. бази Придністров'я. Для захисту берегів від руйнування на окремих ділянках Д. споруджено дамби, загати тощо. Регулярне судноплавство на Д. здійснюється від м. Сороки до м. Дубоссари й нижче (гребля Дубоссарської ГЕС не має судноплавних шлюзів). Рибні запаси ріки невеликі, водяться окунь, лящ, щука, короп. Долина Д. відома своїми курортно-рекреаційними ресурсами: численні дитячі табори, будинки відпочинку, туристсько-екскурсійні бази тощо. На Д. — міста Галич, Заліщики, Хотин, Могилів-Подільський (у межах УРСР), Сороки, Рибниця, Дубоссари, Бендери, Тирасполь (у Молд. РСР).

Лит.: Ресурси поверхневих вод СССР, т. 6, в. 1. Д., 1969; Васильєвський Г. А. Водні багатства Карпат. Ужгород, 1973. М. С. Кожурин. **«ДНІСТЕР»** — українське кооперативне видавництво у Кам'янці-Подільському (1911—20). Видавав спершу кооперативну, згодом — худож. і наук.-популярну л-ру. «Д.» надрукував окремі твори С. Руданського, В. Стефанька, Марка Вовчка та ін. В роки Рад. вл. вид-во випускало навч. л-ру. **ДНІСТРОВСЬКИЙ ЛИМАН** — затока в пн.-зх. частині Чорного м., в межах Одес. обл. УРСР. Довж. бл. 40 км, ширина до 12 км. У лиман впадає р. *Дністер*. Від моря Д. л. відокремлений вузькою піщаною косою Бугаза. Взимку замерзає. Рибальство. В пл. частині судноплавний. На берегах Д. л. — міста Білгород-Дністровський, Овідіополь; археол. пам'ятки давньогрецької (7 ст. до н. е.) та скіфської (2 ст. до н. е.) культур. **«ДНІСТРЯНКА»** — літературний альманах з календарем, виданий «Академічним гуртком» 1876 у Львові. Організаторами його були І. Франко, І. Белей, А. Дольницький і В. Левицький. У «Д.» надруковано, зокрема, твори І. Франка (оповідання «Лесницина челядь», «Два приятелі», поема «Хрест Чигиринський»), повість Марка Вовчка «Інститутка», повість Е. Золя «Повінь» у перекладі І. Франка.

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Станіслав Северинович [1(13).XI 1870, Тернопіль — 5.V 1935] — український учений-правознавець, акад. АН УРСР (з 1927). Після закінчення Віденського ун-ту 1893 протягом 1898—1918 викладав у Львівському ун-ті (з 1901 — професор цього ун-ту), згодом — професор Празького ун-ту. Осн. наук. праці (укр., чес., нім. мовами) стосуються цивільного права.

ДНК — скорочена назва дезоксирибонуклеїнової кислоти.

ДНОПОГЛИБЛЮВАЛЬНІ РОБОТИ — поглиблення й розширення водойм і водотоків способом виймання ґрунту. Розрізняють Д. р. капітальні, пов'язані з будівництвом судноплавних трас, акваторій і каналів, і експлуатаційні, або ремонтні, які виконують щороку, ліквідуючи наноси, що заважають судноплавству й експлуатації гідротех. споруд. У процесі Д. р. піщани, піщано-гравелістні й мулові ґрунти видаляють земле-

Дністер у середній течії.



ДНОПОГЛИБЛЮ-
ВАЛЬНІ СУДНА

соснинами снарядами або гідромоніторами, скельні породи, попередньо подрібнені вибухом (див. *Підривні роботи*), — одно- або багаточерпаковими землечерпальними снарядами. Найбільший обсяг Д. р. припадає на впорядкування внутр. водних шляхів.

ДНОПОГЛИБЛЮВАЛЬНІ СУДНА — самохідні й несамохідні судна для днопоглиблювальних робіт. До Д. с. належать днопоглиблювальні снаряди (землесосні снаряди, землечерпальні снаряди), ґрунтовідвізні шаланди, шаландорозвантажувачі, корчепідйомниці, скелеподрізювачі та ін. Разом з допоміжними суднами (напр., буксирними суднами, промірювальними катерами) Д. с. становлять днопоглиблювальний караван.

«ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ» — твір К. Маркса, що ознаменував як підготовчий варіант «Капіталу» початок революційного перевороту в політичній економії. Опубліковано 1859 «До к. п. е.» — підсумкова праця по створенню пролетарської політ. економії на основі вивчення законів розвитку і зміни способів виробництва, особливо законів капіталізму. В передмові до «До к. п. е.» К. Маркс дав класичне визначення суті матеріалістичного розуміння історії, ґрунтоване на відношенні з усіх сусп. відносин виробничих відносин як основних, що зумовлюють усі ін. Формуючи в цьому самому розділі відношення виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закон, К. Маркс показав, що гол. причини революц. змін одних класово антагоністич. формацій іншими полягають у невідповідності на певному історичному етапі виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил. Капіталістичні виробничі відносини він окarakterизував як останню антагоністичну форму розвитку продуктивних сил. «Через це буржуазною суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7). Основні аналізи капіталістичного способу виробн., закладені в творі «До к. п. е.», Маркс розробляв виходячи з розгляду товару як тієї екон. клітинки бурж. суспільства, в якій вміщено зародки всіх суперечностей капіталізму. Досліджуючи суперечності товару й пояснюючи їх властивостями праці, К. Маркс зробив геніальне відкриття двоїстого характеру праці, затраченої на виробн. товару. Аналіз праці й товару дав йому змогу обґрунтувати теорію вартості, а також всебічно дослідити гроші як найбільш розвинуту форму вартості, що являє собою підсумок і кінцевий результат її розвитку. Відносини, що склалися на ґрунті суперечностей обміну товарами, рух вартості й грошей К. Маркс розглядав як магістральну лінію аналізу капіталу й додаткової вартості, всієї системи капіталістичних виробничих відносин. Твір К. Маркса «До к. п. е.» лишається арсеналом ідей, які теоретично озброюють

робітничий клас у його боротьбі за соціалізм. Ю. М. Пахомов.

ДОБА — 1) Проміжок часу, протягом якого Земля здійснює один оберт навколо своєї осі. Період обертання відносно точки весняного рівнодення наз. зоряною Д. Її тривалість неперервно змінюється внаслідок переміщення точки весняного рівнодення, зумовленого прецесією й нутацією земної осі. Період обертання відносно центра Сонця наз. сонячною Д. Нерівномірний видимий рух Сонця по екліптиці — причина періодичних змін тривалості сонячної Д. В науці й практиці користуються середньою сонячною Д. — тривалістю обертання Землі відносно т. з. середнього Сонця — точки, що рівномірно рухається по екватору небесному з заходу на схід на 0°, 9856 за одну календарну дату. Серед. сонячна Д. — основа лічби серед. сонячного часу. Внаслідок дії припливних сил Місяця та ін. причин обертання Землі уповільнюється, через що тривалість Д. подовжується. Те, що рік не містить цілого числа серед. сонячних Д., є осн. труднощі при складанні календаря. 2) Позасистемна одиниця часу, яка дорівнює 24 год. = 1440 хв = 86400 с. 3) Інше слово «доба» аживають як синонім слова «епоха» (напр., геол. Д., кам'яна Д., Д. Відродження).

Лит.: Бакуліна П. И., Блинов Н. С. Служба точного времени. М., 1968; Абалакин В. К. [та ін.]. Справочное руководство по небесной механике и астродинамике. М., 1977.

М. Т. Митронов.

ДОБАВКИ в будівельні матеріали — речовини, невелику кількість яких вводять до складу штучних будівельних матеріалів. Розрізняють Д. природні й штучні; мінеральні, органічні й комбіновані. Вони змінюють як проміжні (технологічні), так і кінцеві (експлуатаційні) властивості матеріалів (одну з них або водночас кілька). Застосовуються окремо або комплексно. Добавками, що регулюють строки тужавіння (твердіння) в'язучих речовин, буд. розчинів і бетонів, є гіпс, хлористі кальцій і натрій, сірчано-кислий натрій та ін. Пластифікуючі Д. в ці матеріали — сульфитно-спиртова барда, милонафт і асидол, у полімерні матеріали — дибутилфталат тощо. Активними мінеральними Д., що підвищують водо- й солестійкість, а також щільність бетонів, буд. розчинів і в'язучих речовин, є тонкомелені туфи, трепели, доменні гранульовані шлаки й золи; ущільнюючими Д. в ці матеріали є бетонітові глини, хлорне залізо; противоморозними Д. — хлористі натрій і кальцій, нітрит натрію і поташ. До порутворюючих Д. належать алюмінієва пудра, тех. перідроль, клеєканіфольні й смолосапонинові піноутворювачі (їх додають у бетонну суміш), деревне вугілля, ватники, тирса (в матеріали з мінеральних розплавів, кераміку), порофори (в полімерні матеріали). Застосовують і опісуючі Д. (напр., сипіски) — в керамічні матеріали, флюсуючі Д. (див.

Флюси) — в матеріали з мінеральних розплавів, добавки-розріджувачі (нафтові масла) й добавки-емулгатори (мила, смоли) — в бітумні й дьогтєві матеріали. Є й Д., що їх використовують як каталізатори, інгібітори корозії арматури, барвники і пігменти, наповнювачі, антипірени й антисептики (див. Антисептичні засоби) та ін.

Лит.: Хоменко В. П., Власюк Н. В. Защита строительных конструкций от коррозии. К., 1971; Ратинюк В. Б., Розенберг Т. И. Добавки в бетон. М., 1973; Добавки в шихты при производстве керамических стеновых материалов. М., 1974; Вавришин Ф., Кочма Р. Химические добавки в строительстве. Пер. с чеш. М., 1964. М. Р. Чермачин.

ДОБІ (Dobi) Іштван (31.XII 1898, Сень, область Комаром — 24.XI 1968, Будапешт) — угорський держ. і політ. діяч, Герой Соціалістичної Праці УНР (1967). В період Угорської Радянської республіки 1919 — в лавах угор. Червоної Армії. З 1922 — член Всеугор. спілки с.-г. робітників, з 1934 — Партії дрібних сільс. господарів (ПДСГ), з 1937 — керівник її лівого крила. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. З 1947 — голова ПДСГ, 1948—52 — голова Ради Міністрів, 1952—67 — голова Президії, з 1967 — член Президії УНР. З 1959 — член Угор. соціалістичної партії, член її ЦК. В 1957—68 — заст. голови Всеугор. ради Вітчизн. нар. фронту. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1962.

ДОБІАШ (Dobiáš) Вацлав (н. 22.IX 1909, Радіце) — чеський композитор, педагог і музично-громад. діяч. Член Компартії Чехословаччини з 1945. Гол. тема творчості Д. — життя і трудова перемога народів соціалістичної Чехословаччини. Твори: кантати «Сталінград» (1945), «Наказ № 368» (1946), «Будуй батьківщину — зміцниш мир!» (3-я ред. 1950 — Золота медаль Миру); інструм. нонет «Про рідну країну» (1952); 2 симфонії (1943, 1957).

Д'ОБІНЬЕ Теодор-Аґріппа (1552—1630) — французький поет і історик. Див. Об'єкне Теодор-Аґріппа д'.

ДОБІНЬІ (Daubigny) Шарль-Франсуа (15.II 1817, Париж — 19.II 1878, там же) — французький художник, представник барбізонської школи. В 1840 навчався в П. Деларюша. В ранній період творчості працював у галузі ілюстрації. Пізніше звернувся до пейзажу й створив реалістичні ліричні образи природи («Берег Уазі», «Загата в долині Огтево», 1855; «Ранок», 1858, та ін.). Деякі твори Д. зберігаються в Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві й ДЕ.

ДОБІР ПРИРОДНИЙ — складний істор. процес у живій природі, що полягає в збереженні організмів з корисними в даних умовах індивідуальними змінами й елімінацією форм, менш пристосованих до умов існування. Значення цього процесу як провідного фактора еволюції органічного світу розкрив Ч. Дарвін. Він відзначив, що Д. п. є неминучим результатом складної взаємодії спадкової мінливості



І. Добі.

організмів і боротьби за існування, що вимирання старих форм і поява нових, краще пристосованих до умов існування, тісно пов'язані між собою. Внаслідок дії Д. п. відбувається вдосконалення й закріплення спадкових пристосовань живих істот до умов середовища, що змінюються. Це завершується появою нових *екотипів* (рас), а в дальшому ході прогресивної еволюції — нових *підвидів* і видів. Добір найбільш пристосованих особин наз. індивідуальним добіром. Рад. біолог І. І. Шмальгаузен запровадив поняття груповий добір — виживання популяцій, видів, родів тощо. Провідна роль в еволюції належить індивідуальному добірові, оскільки в основі групового добіру лежить виживання особин, з яких складаються ці групи. В різних умовах існування дія Д. п. має неоднаковий характер. Вона виявляється в різних його формах, основними з яких є рушійний (првідний, перетворюючий, прямий) добір і стабілізуючий добір. Рушійний добір, відкритий Ч. Дарвіном, діє в умовах зміни навколишнього середовища й супроводжується виробленням нової *норми реакції* організмів та, кінцею кінцем, змінами того чи іншого виду. Стабілізуючий добір, відкритий І. І. Шмальгаузен, забезпечує збереження норми реакції за відносно постійних умов існування. Різні форми Д. п. звичайно діють одночасно, і встановити чітку межу між ними неможливо. Д. п. може діяти тільки за наявності мутаційної мінливості, тобто спадкових змін, що відбуваються в *генотипі* популяції (див. *Мутація, Мутаційна теорія*). На основі теорії Д. п. пояснюється проблема органічної доцільності, доводиться її відносність. Теорія Д. п. вперше поставила *еволюційне* оцінювання на твердій ґрунт, давши матеріалістичне пояснення механізмів еволюції, виникнення всієї різноманітності форм живої природи, а також спростувавши ідеалістичні й механістичні погляди на істор. розвиток органічного світу. Висунуті проти вчення про Д. п. заперечення (неадаптивність внутрішньовидових спадкових відмін, неможливість зовн. факторами спричинити спадкову мінливість, неефективність добіру в чистих ліній тощо) спростовано досягненнями сучас. науки. Наявність Д. п. в органічній природі підтверджено великим експериментальним матеріалом, що дає змогу простежити перебіг цього процесу, з'ясувати його причинно-спадкові взаємозалежності. Див. також *Статевий добір*, *Добір штучний*.

Лит.: Дарвін Ч. Походження видів. К.—Х., 1949; Шмальгаузен І. І. Фактори еволюції. М., 1968; Шенпара Ф. М. Естественный отбор и наследственность. Пер. с англ. М., 1970.

О. П. Марківч

ДОБІР ШТУЧНИЙ — вибір найцінніших у госп. відношенні рослин або тварин для поліпшення чи створення нових сортів і порід тварин і подальшого розведення їх. Теорію Д. ш. розробив і запро-

понував термін Ч. Дарвін. В основі Д. ш., як і добіру природного, лежить спадкова мінливість. За допомогою Д. ш. людина закріплює й посилює у рослин і тварин необхідні їй ознаки і властивості. Розрізняють Д. ш. несвідомий і методичний. Несвідомий Д. ш., коли для розмноження залишали кращі особини, був характерний для ранніх часів розвитку землеробства і тваринництва. Пізніше в практику увійшов методичний, цілеспрямований Д. ш., що його провадять за комплексом ознак, — осн. метод виведення сортів с.-г. рослин і порід свійських тварин. Є 2 осн. види методичного Д. ш. — масовий та індивідуальний.

У рослинництві при масовому Д. ш. виділяють велику кількість кращих за рядом ознак однотипних рослин, все одержане від них насіння висівають на одну ділянку (або поле) і дають оцінку за врожаєм усім рослинам, порівнюючи вихідний матеріал і стандарт. Застосовують одноразовий, дворазовий, багаторазовий, а іноді й безперервний масовий Д. ш. При індивідуальному, найбільш поширеному, добірі насіння кращих рослин обмолочують і висівають окремо. У тваринництві Д. ш. провадять за індивідуальними якостями (*фенотипом*) — розвитком, *екстер'єром*, конституцією тварин, продуктивністю й плодючістю і за спадковими якостями (*генотипом*) — походженням тварин і якістю потомства. При масовому Д. ш. тварин оцінюють за фенотипом, при індивідуальному (ефективнішому) — за фенотипом і генотипом (див. *Бонітування тварин*). У племінному тваринництві Д. ш. поєднують з підбором батьківських пар і правильним вирощуванням молодяни.

ДОБОЗІ (Dobozy) Імре (н. 30.X.1917) — угорський письменник. Активну літ. діяльність почав 1945. Перший роман «Новий Туркев» (1952) побудував на основі репортажів. Більшість творів — романи, драми, сценарії — присвятив проблемам сучас. угор. села, формуванню нової соціалістичної свідомості. Автор роману «Хмари і сонячне світло» (1953), п'єс «Світас», «Злива» (обидві — 1960), «Лебедина пісня», «Молодий сержант та інші», прозових книг «Весняний вітер» (1952), «Говори зброю» (1955), «Буденні історії» (1956), «Схил гори» (1961) тощо.

Тел. Укр. перекл. — Ковчак. В кн.: Угорське оповідання. К., 1976; Рос. перекл. — Унтер-офіцер и другие... М., 1976. К. О. Шахова.

ДОБІРУ ПРАВИЛА — правила, що визначають умови, за яких можливий перехід квантової системи (електрона у зовнішньому полі, атома, молекули, кристала) з одного стану в інший. Виражаються у формі певних обмежень на допустимі зміни *квантових чисел*, що характеризують *хвильові функції* початкового й кінцевого станів. Д. п. диктуються властивостями симетрії системи й законами збереження енергії, імпульсу,

електричного заряду, парності стану тощо, які з них випливають. Напр., Д. п. не дозволяють розпад позитронію в стані зі *спіном* 0 (т. з. паразитроній) на парну кількість фотонів, а в стані зі *спіном* 1 (ортопозитроній) — на парну.

Лит.: Гладуберман А. Ю. Квантова механіка. Львів, 1962. Б. М. Нісевич.

ДОБРАНИЧІВСЬКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка, досліджена в с. Добраничівці Яготинського р-ну Київ. обл. 1953, 1967, 1969 і 1970. Виявлено залишки госп.-побутових комплексів, кожний з яких складався з наземного округлого житла типу чуму народів Півночі, ям-комор з кістками тварин, погніщ поза житлом і місць обробки каменю й кістки. При спорудженні жител використовували великі кістки мамонтів. Знайдено вироби з кременю й гірського кришталю (різці, скребки, різучі вістря, проколки тощо), кістки (молотковидні інструменти, копальні й сокировидні знаряддя, проколки) та ін. Інтерес становить унікальна житарна схематизована статуетка жінки. Залишки одного з госп.-побутових комплексів Д. с. є осн. частиною експозиції спорудженого над ними музею (відкритий 1977).

І. Г. Шовколас

ДОБРЕ (Daubree) Габріель-Отгуст (25.VI.1814 — 29.V.1896) — французький геолог, акад. франц. АН (з 1861) і чл.-кор. Петерб. АН (з 1861). В 1872—84 викладав мінералогію й був ректором Гриничої школи в Парижі. Встановив закономірності тріщинуватості гірських порід залежно від напрямку тектонічного стиснення. Дослідження в галузі експериментальної геології, синтезу мінералів, генезису заліз. руд.

ДОБРЖАНСЬКА Любов Іванівна (н. 24.XII.1908, Київ) — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1924 закінчила театр. студію при Київ. рос. драм. театрі й була зарахована до труп цього театру. Тут працювала до 1934, створила образи: Негіної («Талант і поклонники» О. Островського), Комісара («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Валі («Страх» Афіногенова). З 1934 — в трупі Центр. театру Рад. Армії (Москва). Ролі: Катарина («Прийоркання непокірної» Шекспіра), Васілуце («Каса маре» Друце) та ін. Знімалася в кіно. Нагороджена орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950.

ДОБРИВА — органічні й неорганічні речовини, що їх застосовують для поліпшення умов живлення культурних рослин з метою підвищення врожаю й поліпшення його якості. Є *органічні добрива* й *мінеральні добрива*. Як Д. використовують відходи с.-г. виробництва (*гній, гноївка, патинний послід*); *торф*, продукти хім. пром-сті (*азотні добрива, суперфосфати, калійні добрива* тощо); продукти розмелювання гірських порід (*каїніт, фосфоритне борошно, сиромелене вапно* тощо); відходи пром-сті (фосфатшлаки, піритні недогарки, дефекат тощо). В окрему групу виділяють *бах-*



Л. І. Добржанська.



В. Ф. Добрик.

теріальні добрива. Мінеральні Д., що містять одну поживну речовину, наз. простими (аміачна селітра та ін.), а ті, що містять два або кілька елементів живлення, — комплексними (амофос, нітрофоски, мішані Д. тощо). В СРСР азотно-кислотні добрива простих Д. з високим вмістом поживних речовин (сечовина синтетична, подвійний суперфосфат та ін.) і комплексних Д. За впливом на рослини Д. умовно поділяють на прями (безпосередньо збагачують ґрунт на поживні речовини) й не прями (гінс, вапно), що поліпшують умови живлення рослин, впливаючи на фізико-хім. і мікробіологічні процеси в ґрунті. Д. підвищують родючість ґрунту. Бл. 50% загального врожаю одержують за рахунок Д. Правильне застосування їх дає змогу активно втручатися у *кругообіг речовин* на Землі, створювати, зокрема, позитивний баланс поживних речовин у землеробстві. Забезпеченість 1 га посівів мінеральними Д. — один з осн. показників інтенсифікації землеробства. В с. г. Рад. Союзу з 1966 по 1975 використано мінеральних Д. зросло в 2,8 раза. В документах XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, в рішеннях Липинського (1978) пленуму ЦК КПРС накреслено шляхи по подальшому зростанню виробництва мінеральних Д. Підвищення врожайності с.-г. культур і розвитку тваринництва сприяє делалі більше застосування органічних Д. Для забезпечення раціонального використання Д. в СРСР, у т. ч. на Україні, створено *агрохімічну службу*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Довідник по удобрєнню сільськогосподарських культур. К., 1975; Гумєнін Й. В. Система применення удобрєній. М., 1977; *Літ.* див. також до ст. *Агрохімія. Мінеральні добрива. Органічні добрива.*

О. В. Лазурський.

ДОБРИК Віктор Федорович (н. 2.XII 1927, с. Володимирівка, тепер Казанківського р-ну Микола обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї вчителя. Після закінчення Дніпроп. ін-ту інженерів залізнич. транспорту (1950) працював майстром, виконробом, нач. відділу буд.-монтаж. поїзда. В 1951—57 служив у Рад. Армії. В 1957—61 — заст. гол. інженера, секретар парткому будівництва Дніпродзержинської ГЕС. З 1961 — другий секретар Дніпродзержинського міського партії, потім — голова Дніпродзержинської міськради, 1963—69 — перший секретар Дніпродзержинського міськкому, 1969—73 — Івано-Франківського обкому, з 1973 — Львівського обкому партії. З 1966 — кандидат, з 1971 — член ЦК КПРС. З 1966 — кандидат, з 1971 — член ЦК Компартії України. З 1976 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДОБРИНЯ НІКІТИЧ — богатир, один з героїв російського билинного епосу. Разом з Іллею Муромцем і Альошою Поповичем охороняв Руську землю. Д. Н. зображено розумним, дотепним, могутнім, відданим батьківщині, чесним, вірним у дружбі й коханні. За *Билинами*, довгий час Д. Н. жив при дворі кн. князя Володимира.

«ДОБРИ ПОСЛУГИ» в міжнародному праві — одна з форм мирного врегулювання міжнародних спорів або встановлення нормальних відносин між державами. Осн. завдання «Д. п.» — домогтися контактів між д-вами, що сперечаються. Д-ва або міжнародна організація, що бере на себе надання «Д. п.», не є учасником можливих наступних переговорів, але може надавати послуги як за своєю ініціативою, так і на прохання однієї з сторін, що сперечаються. Про «Д. п.» йшлося в Гаазькій конвенції про мирне розв'язання міжнародних спорів (1907). Зокрема, зазначалося, що «Д. п.» мають виключно значення поради і аж ніяк не можуть визнаватися обов'язковими. Рад. уряд надавав «Д. п.» при врегулюванні військ. конфлікту між Індією й Пакистаном (див. *Ташкентська зустріч 1966*); «Д. п.» іноді використовувалися в практиці капіталістичних д-в для втручання у внутр. справи ін. держав.

В. М. Корєцький.

ДОБРО І ЗЛО — оціночні, полярні морально-етичні категорії, що відображають уявлення людей (індивідів, груп соціальних, класів суспільних) про морально цінне, бажане (добро) й морально-негативне (зло) в природі й суспільній діяльності. Залежно від об'єкта оцінки (вчинок, моральні якості особи, взаємини людей, суспільство в цілому) поняття «добро» і «зло» набувають конкретнішої форми етичних уявлень про добродіяння або злодіяння, справедливості й несправедливості. Ідеї, концепції Д. і з. соціально зумовлені класовими інтересами й потребами, певними об'єктивними істор. умовами. Це заперечується представниками ідеалізму, які намагаються знайти підстави Д. і з. в незмінних ідеальних (абсолютних) ідеях Г.-В.-Ф. Гегеля та моральних (категоричний імператив І. Канта) началах. Сучас. бурж. філософи все частіше виступають проти можливості раціонального визначення понять Д. і з. (неопозитивізм), вважають їх вираженням почуттів, емоцій людини (емоціонізм), її суб'єктивних задумів (екзистенціалізм), що неминуче призводить до етичного релятивізму. Наук. тлумачення Д. і з. дала марксистсько-ленінська етика, згідно з якою вчинки людей, мотиви й наслідки їхньої діяльності в кінцевому підсумку оцінюються як Д. і з. відповідно до того, якою мірою вони збігаються з істор. необхідністю, вимогами сусп. і морального прогресу. В комуністичній моралі й етиці уявлення про Д. і з., їхні критерії розглядаються через усю сукупність конкретних моральних вимог, принципів і норм, якими свідомо керуються

трудящі в боротьбі за комуністичне перетворення суспільства.

В. С. Пазюк.

ДОБРОБУТ — забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними й духовними благами. До них належать предмети, послуги й умови, що задовольняють певні людські потреби. Рівень Д. трудящих визначається панівним сусп.-еко. ладом, досягнутим рівнем розвитку *продуктивних сил* і відповідно розміром тієї частини *національного доходу*, що йде на задоволення потреб населення. В капіталістичному суспільстві Д. зумовлений діянням *основного економічного закону капіталізму* й *загального закону капіталістичного нагромадження*. Для капіталізму характерне *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*, посилення процесу капіталістичної експлуатації, зростання багатства буржуазії.

В СРСР неухильне підвищення матеріального й культ. рівня життя народу було й залишається однією з найважливіших долговчасних цілей *економічної стратегії КПРС*, що випливає з вимог *основного економічного закону соціалізму*. Див. також *Життєвий рівень*.

ДОВОРЕЛИЧКІВКА — селище міського типу Кіровоград. обл. УРСР, райцентр, за 24 км від залізничної ст. Помічна, 6,6 тис. ж. (1978). Виникла в 2-й пол. 18 ст. У 1904 і 1905 в Д. відбулися сел. заворушення. Рад. влада встановлено в лютому 1918. З 1957 — с-ще міськ. типу. Комбикормовий, хлібний і консервний з-д, райсільгосптехніка, мішколз. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування; 3 заг.-освітні, музична і спортивна школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр. 2 бібліотеки.

ДОВОРЕЛИЧКІВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 51,0 тис. чол. (1978). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих міській селищній і 14 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт Довореличківка. Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина (відроги Придніпровської височини), розчленована річковими долинами, балками і ярами. Річки: Сухий Ташлик, Чорний Ташлик, Сивиха. ґрунти чорноземні. Пл.



частина району лежить у лісостеповій зоні, південна — в степовій. Підприємства в основному легкої й харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: помічницькі локомотивне й вагонне депо, цегельний, залізобетонних виробн. з-ди, добровільницькі цегельний, плодоконсервний, комбікормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Добровільчиківка) й 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 109,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 101 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряк, соняшник. У Д. р. — 17 колгоспів, звірогосп, райсільгосптехніки з виробничим відділенням. Залізничний вузол Помічна, залізнична станція Глиняна. Автошляхів — 322 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км.

У районі — 37 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні; 18 будинків культури, 15 клубів, 2 кінотеатри, 53 кінотеатрони, 41 б-ка. В с. Юр'івці Д. р. народився рад. військ. діяч адмірал М. Є. Басистий. В Д. р. видається газ. «Сільське життя» (з 1931).

ДОБРОВИЧ (Добровіч) Никола (12.II 1897, Печ, Угорщина — 11.I 1967, Белград) — сербський архітектор. У 1923 закінчив Вищу

с. Олексіївці (входить до Велико-зміньської сільради) патріотам встановлено пам'ятник.

ДОБРОВІЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ — одна з форм державного страхування. Д. с. здійснюється шляхом укладання договорів майнового й особистого страхування. При Д. с. страхова орг-ція зобов'язується в разі настання зазначеної в договорі події — страхового випадку (обставина, внаслідок якої виникає обов'язок страхувача) — сплатити страхувальникові або ін. особі, на користь якої укладено договір: за майновим страхуванням — страхове відшкодування в межах обумовленої суми; за особистим страхуванням — передбачену договором страхову суму, незалежно від сум по держ. соціальному страхуванню, соціальному забезпеченню і сум, належних у порядку відшкодування шкоди. Страхувальник зобов'язується вносити передбачені договором страхові платежі. Про Д. с. йдеться в ст. 80 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР ст. 371 ЦивК УРСР). За Д. с. громадяни можуть у певних випадках застрахувати й майно, яке підлягає обов'язковому страхуванню (напр., будівлі, тварини). Умови окремих видів Д. с. визначаються за погодженням органів Держстраху СРСР зі страхувальниками відповідно до спец. правил і інструкцій М-тва фінансів СРСР.

ДОБРОВІЛЬНЕ ТОВАРИСТВО СПРИЯННЯ АРМІЇ, АВІАЦІЇ І ФЛОТУ СРСР (ДТСААФ СРСР) — масова обороннопатріотична організація трудящих СРСР, метою

якої є сприяння зміцненню обороноздатності країни й підготовка трудящих до захисту соціалістичної Вітчизни. Свою діяльність ДТСААФ проводить через органи, що обираються на з'їздах, конференціях і зборах (ЦК ДТСААФ СРСР, ЦК ДТСААФ союзних республік, обласні, районні й первинні к-ти), під керівництвом парт. орг-ції, у тісному зв'язку з рад. спортивними та ін. громад. орг-ціями. Створено 1951

шляхом злиття Добровільного т-ва сприяння армії (ДТСАРМ), Добровільного т-ва сприяння авіації (ДТСАВ) і Добровільного т-ва сприяння флоту (ДТСФ), що існували з 1948. До них 1927—48 діяло Т-во сприяння обороні й авіац.-хім. будівництву (Тсоавіахім). Орг-ції ДТСААФ забезпечують активну участь членів т-ва в оборонно-масовій роботі, ведуть пропаганду військ. знань серед населення, проводять підготовку молоді до військ. служби, сприяють проведенню заходів цивільної оборони, керують розвитком у країні оборонних і військ.-тех. видів спорту. На тер. УРСР орг-ції ДТСААФ підпорядковані ЦК ДТСААФ УРСР, який має свій друкований орган — газ. «Патріот Батьківщини», видає журнали, брошури, плакати тощо. ДТСААФ СРСР нагороджений орденом Леніна (1977). Йому передано орден Червоного Прапора, яким був нагороджений Тсоавіахім (1947).

Лит.: Краснознаменное оборонное. М., 1975; Боевой отряд советских патриотов. К., 1976; Покальчук А. Ф. ДТСААФ — надежный резерв и помощник Вооруженных Сил. М., 1976.

ДОБРОВІЛЬНІ СПОРТИВНІ ТОВАРИСТВА (ДСТ) — масові спортивні орг-ції СРСР, завданням яких є залучення населення до занять фіз. культурою, спортом і туризмом, підготовка спортсменів високого класу, участь у комуністичному вихованні населення. На 1.I 1979 функціонувало 5 всесоюзних профспілкових («Локомотив», «Спартак», «Водник», «Буревісник», «Зеніт»), 2 всесоюзні відомчі («Трудові резерви» і «Діама») ДСТ, 15 респ. профспілкових (в УРСР — «Авангард») і 15 сільс. ДСТ (в УРСР — «Колос»). Осн. організаційна ланка ДСТ — виробничий фізкультурний колектив або спортивний клуб. Загальне керівництво ДСТ і контроль за їхньою діяльністю здійснюють Всесоюзна рада ДСТ профспілок, відповідні профспілкові організації, відомства.

Лит.: Управление физкультурным движением. М., 1977. Ю. М. Теннер.

ДОБРОВІЛЬНІ ТОВАРИСТВА в СРСР — один з видів громадських організацій та об'єднань трудящих, що мають своїм завданням сприяти зміцненню оборони країни, розвитку науки, техніки, культури, спорту тощо. Створюються на основі добровільного членства громадян при підтримці з боку відповідно до завдань комуністичного будівництва, розвитку політ. активності й самодіяльності населення, задоволення різноманітних інтересів трудящих. Особливістю Д. т. є наявність колективного членства держ., кооп. та ін.



Н. Доброви́ч. Адміністративна будівля в Белграді. 1957—62.

тех. школу в Празі. Член Сербської академії наук і мистецтв (з 1965). Розробив містобудівні принципи Нового Белграда (кін. 40-х рр. 20 ст.), генеральні плани міст Штія (1952) і Герцеговини (1957); створив ряд громад. споруд — готель на о. Лопуд поблизу Дубровника (1936), адм. будинок у Белграді (1957—62) та ін.

ДОБРОВІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПАТРІОТІВ (ДОП) — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла в с. Великій Знам'яні Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. в липні — жовтні 1942. Налічувала понад 40 чол. Очолював орг-цію комсомолец М. К. Тараскін. ДОП проводила диверсійну роботу в тилу ворога, розповсюджувала листівки в селах Кам'янсько-Дніпровського й Лепетинського р-нів, вела усну агітацію, закликаючи населення до боротьби проти окупантів. У листопаді 1942 орг-цію розкрили фашист. жандармерія. Її учасників заарештували, а в січні 1943 9 з них розстріляли. В

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

громад, орг-цій, трудових колективів, об'єднання у Д. т. громадян відповідно до їхніх інтересів і запитів тощо. Конституція СРСР, конституційні союзна і аут. республіки гарантують Д. т. умови для успішного виконання завдань, визначених їхніми статутами. Система Д. т. змінюється відповідно до політ.-еко. умов розвитку рад. суспільства. Кожне Д. т. діє в межах свого статуту на основі чинного законодавства. Порядок створення Д. т. регулюється в основному законодавством союзних республік. Система організацій Д. т. (первинні, районні, міські та ін.) будується на основі принципів демократичного централізму. Всі Д. т. взаємодіють з відповідними держ. органами, ін. громад. орг-ціями в різних сферах сусп. життя, сприяють здійсненню держ. органами їхніх функцій тощо. Наймасовішими є Д. т.: спортивно-фізкультурні, т-во «Знання», Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР (ДТСААФ), наук.-тех. т-во (НТТ), Всесоюзне т-во винахідників і раціоналізаторів, Спілка Червоного хреста й Червоного Півмісяця, г-ва охорони природи, дружини й культур. зв'язку з зарубіжними країнами, охорони пам'яток історії й культури.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Володимирівнач [н. 6 (19). V 1910, с. Буки, тепер Житомирського р-ну Житомир. обл.] — український рад. архітектор, засл. будівельник УРСР (з 1950), академік архітектури (з 1953). Член КПРС з 1950. Гол. архітектор м. Києва (1956—63). Один з авторів проекту планування й забудови Хрещатика і прилеглих до нього кварталів (будівництво почато 1951). За проектами Д. в Києві споруджено житл. будинки на вул. Володимирській і з-ду «Більшовик» (обидва — 1950), на Червоноармійській вул. (1950—54); Ін-т фізики АН УРСР (1949); готель «Москва» (1959—61); станції метрополітену «Хрещатик» (1959—60) і «Завод Більшовик» (1963); кінотеатр «Україна» (1959); аеропорт у Борисполі (1959—65), Будинок художника (1978), всі — у співавторстві; мости — Московський через р. Дніпро й через р. Десну (1977, у співавторстві з інж. Г. Фуксом). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Віктор Михайлович [н. 10 (23). I 1906, Одеса] — український і російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). В 1922 вступив на сцену Нар. театру в Одесі. З 1926 працював в Одес. укр. драм. театрі й навчався в його студії. Учень В. С. Василька. В 1928 — 33 — в Харків. Червонозаводському театрі (тепер Донец. укр. муз.-драм. театр ім. Артема). З 1939 — в Київ. театрі ім. І. Франка. Ролі: Михайло Гурман («Украдене шастя» Франка), Карпо Вітровий, Степан Петренко («Калиновий гай»), «В степах України» Корнійчука), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» Горького), Лопаків («Вишневі сад» Чехова), Макбет

(«Макбет» Шекспіра). З 1964 Д. — актор Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Ролі: Литвин («На дикуму березі» Полевого), Георгій Дмитров («Перший удар» Кюлявкова), Берсенев («Розлом» Лавренкова), Агабо Бочверадзе («Поки гарба не перевернулася» Іоселіані). Знімався в кіно: Богдан Хмельницький («300 років тому»), Макар («Макар Нечай») та ін. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора



В. М. Добровольський в ролях Михайла Гурмана («Украдене шастя» І. Франка) та Агабо Бочверадзе («Поки гарба не перевернулася» О. Іоселіані).

ра, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Лит.: Бобешко Ю. М. Віктор Михайлович Добровольський. К., 1964; Овруцька І. М. Віктор Добровольський. К., 1976. М. Г. Давидський.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Віктор Опанасович [21. I (2. II) 1884, с. Тростянець Харків. губ., тепер місто Сумськ. обл. — 23. XII 1963, Одеса] — український рад. вчений у галузі загальної машинобудування, професор (з 1923), доктор тех. наук (з 1936), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1944). Член КПРС з 1950. Закінчив (1908) Харків. технологічний ін-т. Працював на машинобуд. з-дах Петербурга й Харкова, на будівництві залізниць. У 1928—41 — заст. директора, в 1946—56 — директор Одеського політех. ін-ту. Займався вивченням підшипників кочення, питаннями тертя й мащення. Автор першого посібника з курсу деталей машин укр. мовою (Одеса, 1928) та ін. праць. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Володимир Анатолійович [н. 17. IV 1918, Харків] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1948. Закінчив Харків. ун-т (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. Живе і працює на Україні. Перші вірші й оповідання надрукував 1938—40. Повесть «Троє в сірих шинелях»

А. В. Добровольський, О. І. Малиновський, Д. П. Поліненко. Аеропорт у Борисполі. Київ. Інтер'єр, 1963.



(1948, Держ. премія СРСР, 1948) присвячена післявоєнній відбудові Рад. країни. Романи й повісті: «Женя Маслова» (1950), «На псе життя» (1957), «Будинки в тупику» (1959), «Наріжна кімната» (1962), «Серпень, падають зорі» (1964), «Босоніж по калюжах» (1965), «Остання інстанція» (1974). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тел.: І дух наш молод. Х., 1971; За неделю до отпуска. М., 1977.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Георгій Тимофійович (І. VI 1928, Одеса — 30. VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (посмертно), підполковник. Член КПРС з 1954. Закінчив Одеську спецшколу ВПС (1946) й Чугуївське військ.-авіац. училище (1950). В 1961 закінчив Червонопрапорну військ.-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). В загоні космонавтів — з 1963. Разом із В. М. Волковим і В. І. Пацаком здійснив політ на космічному кораблі «Союз-11» (6—30. VI 1971). В ході виконання програми польоту «Союз-11» стикнувся з наук. орбітальною станцією «Салют». Під час повернення на Землю Д. разом з ін. членами екіпажу загинув. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Одесі Д. 1979 встановлено пам'ятник.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Спиридон Петрович [13 (25). XII 1894, с. Єлизаветівка, тепер Новоукраїнського р-ну Кировогр. обл. — 30. XI 1977, Київ] — український рад. письменник. Учасник І-ї світової, громадянської й Великої Вітчизн. воєн. З 1924 почав друкувати в періодичній пресі фейлетони, нариси й оповідання. Окремими виданнями вийшли повісті «Залізний кінь» (1929), «Шоста удара» (1929), п'єса «Кров на кров» (1930), збірки оповідань «Прокре непорозуміння» (1931), «Заради життя» (1958), роман «Тече річка невеличка» (1961), істор. романи «Очаківський розмив» (1956) та «Карасуцький Кут» (1968), спогади «Про моє дитинство і братову юність» (1971). Нагороджений орденом Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки, медалями.

В. Х. Косіян.

ДОБРОВОЛЬСЬКА АРМІЯ — основна ударна сила контрреволюції на Півдні Росії в період громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20. Почала формуватися в листопаді 1917 в Новочеркаську при сприянні Антанти з добровольців (офіцерів, юнкерів, верхових козаків та ін. контрреволюц. елементів). 27. XII 1917 (9. I 1918) в Ростові-на-Дону було офіційно оголошено про її створення. Верх. керівником Д. а. став ген. М. В. Алексєєв, головою — ген. Л. Г. Корнілов (з 13. IV 1918 — ген. А. І. Денікін). Д. а. (бл. 4 тис. чол.) діяла проти рад. військ разом з каледінськими частинами. В зв'язку з крахом каледінців Д. а. в кін. лютого 1918 відступила на Кубань. 9—13. IV 1918 у боях за Єкатеринодар (тепер Краснодар) Д. а. зазнала поразки від рад. військ. Поповнилася за рахунок мобілізації кубанського козацтва



А. В. Добровольський.



В. М. Добровольський.



Г. Т. Добровольський.

(у пересні 1918 налічувала бл. 30—35 тис. чол.), на кін. 1918 захопила майже весь Пн. Кавказ і почала наз. Кавказкою Д. а. В цей час Антанта відкрито почала воєнну інтервенцію проти Рад. республіки, посилала допомогу Д. а., об'єднала всі сили під. контр-революції в т. з. Збройні сили Півдня Росії під командуванням Денікіна. В січні 1918 Кавказ. Д. а. було поділено на 2 армії: Кавказьку (на цариниському напрямі) й Д. а. (в районі Донбасу). Захопили в червні 1919 Донбас, Царицин і Харків, Денікін почав похід на Москву. Гол. удар завдавала Д. а. (40 тис. чол.) у напрямі Курськ, Орел, Тула. На захопленій біло-гвардійськими територіями було встановлено режим кривавого терору (див. *Денікінщина*). В ході контр-наступу рад. військ відбірні війська Д. а. було знищено. Її залишки втекли на Пн. Кавказ, де на поч. 1920 їх було реорганізовано в Добровольчий корпус. У кін. березня 1920 корпус евакуювався з Новоросійська в Крим, де увійшов до складу армії ген. П. М. Врангеля (див. *Врангеліщина*).
Лит.: Історія Української РСР, т. 5, К., 1977; Алексаненко А. П. Крах денікинщини. М., 1966.

І. В. Архипов.

ДОБРОВСЬКИЙ (Dobrowsky) Йосиф (17.VIII.1753, Дармшт., Угорщина — 6.I.1829, Брно) — чеський славіст. Один з основоположників слов'янознавства, діяч чесь. Відродження. Навчався в Празькому ун-ті (1768—76). Член Королівського т-ва наук у Празі (з 1784), почесний член Рос. АН (з 1820) та академії ін. країн. Автор праць: «Історія чеської мови й літератури» (1792), «Глаголістика» (1807), «Основи старослов'янської мови» (1822), циклу статей «Критичні спроби очищення чеської історії від пізніших домислів» (1803—19). У передмові Д. до книги А. Пухмайера «Російська мова» є зауваження про деякі граматичні й лексичні риси укр. мови.

ДОБРОГНЕВА (Марія) Володимирівна (Добронєга; р. н. невід. — п. 1087) — дочка великого князя київського Володимира Святославича. В 1043 (за давньорус. літописами; 1039 — за польськ. джерелами) брат Ярослав Мудрий віддав її заміж за польськ. князя Казимира I Обновника (1016—58).

ДОБРОДЖАНУ-ГЕЯ (Dobrogeanu-Ghegea) Константін (справжнє прізвище, ім'я, по батькові — Кац Соломон Абрамович; 21.V.1855, с. Слоб'янка на Харківщині — 7.V.1920, Бухарест) — румунський соціолог, літ. критик, публіцист. Навчаючись у Харків. ун-ті, брав участь у народницькому русі. Переслідуваний царським урядом, емігрував 1875 до Румунії. Один із засновників С.-д. партії робітників Румунії (1893). В працях «Карл Маркс і наші економісти», «Рабство і соціалізм» (1884) пропагував ідеї діалектичного й істор. матеріалізму. В ряді праць допускав помилки опортуністичного характеру. Досліджував і пропагував творчість румунських (М. Емінеску, Й.-Л. Караджале, Г. Котлубук), рос. пи-

сьменників (Ф. Достоєвського, І. Тургенєва та ін.), Т. Шевченка, якому присвятив працю «Тарас Шевченко» (1894).

ДОБРОЇ НАДІЇ МИС, мис Бур — мис на Пд. Африки (34°21' пд. ш. і 18°30' сх. д.). Є частиною скелястого півострова, що далеко виступає в Атлантичний ок. Відкритий португ. мореплавцем Б. Діашем (1488), який назвав його мисом Бур; згодом перейменованій на мис Доброї Надії.

ДОБРОЛЮБОВ Микола Олександрович [24.I (5.II) 1836, Нижній Новгород — 17 (29).XI.1861, Петербург] — російський літературний критик, публіцист, революційний демократ. Закінчив Гол. педагогічний ін-т у Петербурзі (1857). Друкуватися почав 1856. З 1857 став одним з керівників журн. «Современник», а з 1859 редагував його сатиричний відділ — «Свисток». У «Современнике» друкувалися осн. праці, рецензії й нотатки Д. З кінця травня 1860 до липня 1861 перебував за кордоном (у Франції та Італії) на лікуванні. Повертаючись на батьківщину, відвідав Одесу і Харків.

Революц. демократизм Д. визначав ідейний зміст усієї його сусп.-політ. і літ. діяльності. Разом з М. Чернишевським Д. був ідейним натхненником революц. руху в Росії 50-х рр., ідеологом сел. революції, непримиренним ворогом царизму й кріпосництва. З позицій утопічного соціалізму критикував капіталістичний сусп.-еко. лад і бурж. демократію. Незважаючи на ідеалістичне розуміння історії в цілому, в ряді питань наблизився до істор. матеріалізму. Осн. рушійною силою істор. розвитку вважав нар. маси, хоч і не заперечував ролі особи в історії; історію суспільства розглядав як історію боротьби між трудящими й експлуататорами. Д. був прихильником філос. матеріалізму, критикував ідеалізм і релігію, обґрунтовував необхідність поєднання дослідиного наук. пізнання з філософією. Розробляв основи матеріалістичної естетики, виступав за реалістичні принципи л-ри й літ. критику. Осн. статті — «Темне царство» (1859), «Що таке обломовщина?» (1859), «Промінь світла в темному царстві» (1860), «Коли ж прийде справжній день?» (1860), в яких ставилися питання про неминучість появи нового героя — діяча й борця — в російському житті й л-рі. Писав вірші, де розкривав соціальні контрасти, показував страждання народу й пропагував ідею селян. революції («Дума над тропною Оленіною», «До Розенталя»). Багато уваги приділяв Д. питанням педагогіки. В статтях «Про значення авторитету у вихованні» (1857), «Всеросійські ілюзії руйнуються різкими» (1858), рецензії на книгу «Новий кодекс педагогічної мудрості» Ю. Дімана (1859) та ін. Д. гостро критикував казенну педагогіку, її реакційний ідеал виховання покірних слуг царизму. Був поборником жіночої освіти. З ширшою симпатією ставився Д. до укр. народу і його культури. В статті «Риси для характеристики руського простолюду» (1860) Д.

простежував спільність істор. долі рос. і укр. народів. Автор статті про укр. нар. пісню («Південноросійські пісні», 1858). Високо цінив творчість Т. Шевченка (стаття «„Кобзар“ Тараса Шевченка», 1860). При сприянні Д. в «Современнике» було надруковано в перекл. рос. мовою ряд віршів укр. поета. Виступав на захист *Марка Вовчка* від нападок реакційної критики в опублікованій в журн. «Современник» (1860, № 9) статті «Риси для характеристики руського простолюду».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М.—Л., 1961—64; Полное собрание стихотворений, Л., 1969; Укр. перекл. — Вибрані філософські твори, т. 1—2, К., 1952—53; Вибрані педагогічні твори, К., 1950.

Лит.: Воронський В. В. М. О. Добролюбов. В кн.: Воронський В. В. Літературно-критичні статті. К., 1957; Плеханов Г. В. Добролюбов і Островський, В кн.: Плеханов Г. В. Література і естетика, т. 1, М., 1958; Луцькевич І. В. М. О. Добролюбов і українська література. К., 1961; Солов'єв Г. А. Естетическіе воззрения Чернышевского и Добролюбова. М., 1974; Кружков В. С. Н. А. Добролюбов. М., 1976.

ДОБРОМИЛЬ — місто Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР, у долині р. Виран (бас. Сану), за 6 км від залізнич. станції Хирів. Уперше згадується в істор. документах під 1374. В 1566 Д. дістав *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. — один із центрів торгівлі сіллю на Зх. Україні. Жителі Д. брали участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. За 1-м поділом Польщі (1772) Д. в складі Сх. Галичини загартала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Д. під керівництвом підпільного осередку КПЗУ боролися за свої права, за возз'єднання з Рад. Україною. В 1927 і 1936 в Д. проходили страйки робітників деревообробної пром-сті. В 1939 Д. у складі Зх. України возз'єднано з Рад. Україною. З 1939 Д. — місто. В Д. — деревообр. комбінат, пивоварний, сироварний і комбикормовий з-ди, м'ясокол. буд. орг-ція, харч. комбінат, лісгоспзг; 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. 3 заг.-освітні школи, профес.-тех. уч.-ше. Будинки культури, кінотеатр, 3 6-к. Пам'ятка архітектури — залишки замку 16 ст.

ДОБРОМИЛЬСЬКИЙ ЛІТОПИС — український літопис кін. 17 — поч. 18 ст., пам'ятка української істор. діалектології. Склад священник м. Добромиля (тепер Львів. обл.) Семен (Симеон) Коростенський. В літописі подано стислий виклад подій політ. і громад. життя України 1648—1700. Мова Д. л. близька до нар. укр. мови 17 ст.

Видання: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской Комиссией для разбора древних актов, К., 1888.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ДОБРОНРАВОВ Борис Георгійович [4(16).IV.1896, Москва — 27.X.1949, там же] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1937). З 1915 — в групі МХАТ. Ролі: Альоша («Брати Карамазо-



М. О. Добролюбов.

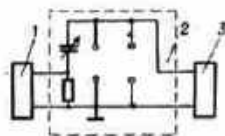


Б. Г. Добронравов.

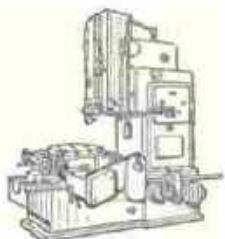
ДОБРОПІЛЛЯ



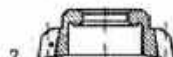
М. М. Доброхов.



Доброхотів вимірювач:
1 — калібрувальний генератор;
2 — коливальний контур;
3 — вольтметр.



Доброхотів верстат.



Добхачі:
1 — дисковий;
2 — чашковий;
3 — втулковий;
4 — хвостовий.

ви за Достоевським), Войничський («Дядя Ваня» Чехова), цар Федір Іоаннович (однойменна п'єса О. К. Толстого), Васяка Пепел («На дні Горького»), Мишласвський («Дні Турбіних» Булгакова), Платон Кречет («Платон Кречет» Корнійчука). Знімався в кіно: Єфімов («Петербурзька ніч»), Давидов («Піднята пілина»). Шабанов («Аероград» О. Довженка). Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

ДОБРОПІЛЛЯ — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, райцентр, на р. Бик (бас. Дніпра). Залізнична станція. Утворилося 1953 внаслідок об'єднання кількох населених пунктів. У місті — виробниче об'єднання «Добропільвугілля» (9 кам.-вуг. шахт), збагачувальна ф.-ка; з-ди: залізобетонних виробів і конструкцій, шлакоблоковий; комбінати: хлібопродуктів, хлібний, молочний. Міжколг. буд. орг.-ція, райсільгосптехніка, птахохімулаторна станція, комбінат побутового обслуговування. 10 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Палад культури, клуб. 2 кінотеатри, 5 бібліотек.

ДОБРОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1935. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 24,4 тис. чол. (1978). В районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній і 9 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Добропілля.

Поверхня району рівнинна. Поклади кам. вугілля (коксівного), є кварцити, глинні, піски. Річки: Бик (бас. Дніпра), Казенний Торіць (бас. Сіверського Дінця). Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культ. центр — місто обл. підпорядкування Добропілля. В районі — підприємства харч. і буд. матеріалів пром.-сті. Найбільші з них: добропільські комбінат хлібопродуктів і з-д залізобетонних виробів; з-д мінеральної води (м. Білозерське). Працюють 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.: землеробство зернового й тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83 тис. га, в т. ч. орні землі — 67,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, кукурудза, картопля, овочеві. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство. У Д. р. — 17 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Добропілля, Мерцалове. Автошляхів — 325 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — 18 заг.-освітніх шкіл, 32 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 29 кіноустановок, 27 бібліотек. У Д. р. видається газ «Шлях перемоги» (з 1935).

В. В. Філатов

ДОБРОСЕРДОВ Дмитро Костянтинівич (1876, Самара — 1.VIII 1936, Одеса) — український рад. кім. У 1899 закінчив ун-т у Києві. В 1912—23 — професор неорганічної хімії політех. ін-ту в Києві, з 1923 — професор університету в Одесі. Д. — учень Ф. М. Флавіцького. Працював у галузі кристалогідрату. З 1907 до-

сліджував діелектричну проникність органічних сполук і розчинів. Здобуті Д. дані увійшли в численні довідники й покладені в основу вчення про діелектричну проникність рідин.

ДОБРОТІВ — селище міського типу Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Бугу, поблизу залізничної ст. Добротів. 3,7 тис. ж. (1978). Добротівська ДРЕС, з-д «Буддеталь», будинок побуту. Заг.-освітня школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинки культури. 6-ка. Виник 1952.

ДОБРОТІВСЬКА ДРЕС — потужна теплова електростанція. Розташована біля смт Добротів Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Будівництво почато 1951. Перший турбогенератор дав струм 1955, останній — 1964. На ДРЕС встановлено два турбогенератори потужністю по 25 тис. кВт, один — на 50 тис. кВт, три — по 100 тис. кВт, два — по 150 тис. кВт. Потужність станції 1977 становила 700 тис. кВт. Виробництво електроенергії 1977 зросло проти 1970 на 13,3%. Д. ДРЕС — сучасне автоматизоване підприємство. Всі процеси керування котлами, турбінами й генераторами автоматизовано. Трудові ремонтні роботи на електростанції механізовані. Д. ДРЕС лініями електропередачі зв'язана з пром. центрами зх. області України, а також з соціалістичними країнами через енергосистему «Мир». 1. І. Бозенков.

ДОБРОТІСЬКИЙ ВІМІРЮВАЧ, куметр — універсальний радіоапарат, яким вимірюють добротність (відношення амплітуди коливань при резонансі до амплітуди коливань далеко від нього) коливальних контурів, котушок індуктивності й конденсаторів. Ним вимірюють і індуктивність, електроємність, омичні втрати в котушках індуктивності, тангенс кута втрат конденсаторів. Для Д. в. (мал.) ґрунтуються на визначенні параметрів коливального контура в разі настроювання його в резонанс з частотою калібрувального генератора. Д. в. застосовують у радіотехніці.

ДОБРОХОТОВ Микола Миколайович (14 (26).III 1889, м. Арзамас, генер. Горьк. обл. — 15.X 1963, Київ) — український рад. вчений-металург, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Закінчив (1914) Петерб. гірничий ін-т, працював на металургійних з-дах, 1924—35 — в Уральському політех., 1935—44 — в Дніпроп. металург. ін-ті, з 1944 — в ін-ті чорної металургії АН УРСР.



і Київ. політех. ін-ті. Перший директор (1949—52) Ін-ту газу АН УРСР. Д. — засновник енерг. теорії пром. печей. Осн. праці — з теорії й конструювання газогенераторів, термодинаміки й кінетики металург. процесів, дослідження теплового режиму і конструювання мартенівських печей тощо. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Лит.: Кочо В. С., Хан Б. Х. Николай Николаевич Доброхотов. К., 1959.

ДОБРУДЖА — історична область у Європі між нижньою течією р. Дунаю й узбережжям Чорного м. В давнину її заселяли фракійці, з 5 ст. до н. е. — скифи. В 1 ст. тер. Д. захопили римляни. З 3 ст. н. е. вона зазнавала нападів готів, гунів та ін. племен. З 6 ст. на тер. Д. з'явилися слов'яни. З 7 ст. тер. Д. — в складі Першого Болг. царства, з 11 ст. — Візантії, з кін. 12 ст. — Другого Болг. царства. В 14 ст. тут виникла самостійна феод. д-ва. В 20-х рр. 15 ст. Д. захопила Османська імперія. Після рос.-тур. війни 1877—78 Пд. Д. відійшла до Болгарії, Північна — до Румунії. За Бухарестським мирним договором 1913 Пд. Д. передано Румунії, 1940 згідно з болг.-рум. договором повернуто Болгарії.

ДОБРЯНКА — селище міського типу Ріпкинського р-ну Черніг. обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Горностайка. 4,8 тис. ж. (1978). Засн. в кін. 17 ст. В 1903 в селі виникла с.-д. орг.-ція. У червні 1905 відбувся страйк на шкірообробних з-дах. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В селищі — швейна й меблева ф.-ки, виноконсервний з-д, відділення райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. школи, лікарня, санаторій «Полісся». Будинок культури, 2 6-ки, істор.-краєзнавчий музей. У 1772 в Д. перебував О. І. Пушкін, 1907—17 тут жив укр. поет В. І. Самійленко.

ДОБУВНА ПРОМИСЛІВІСТЬ — сукупність галузей, зайнятих видобуванням сировини й палива з надр землі, вод і лісів. Д. п. включає видобування залізної руди, руд кольорових і рідкісних металів, нерудних копалин, вугілля, нафти, газу, торфу, горючих сланців, заготівлю деревини, мисливство, рибальство, добування морського звіра і морепродуктів.

Продукція Д. п. використовується переважно в *обробній промисловості*. Д. п. в СРСР, у т. ч. в УРСР, набула великого розвитку за роки Рад. влади. Створено потужну технічну базу галузей та виробництв Д. п. Див. *Вугільна промисловість*, *Газова промисловість*, *Залізнична промисловість*, *Нафтодобувна промисловість* та ін. статті про окремі галузі добувної промисловості.

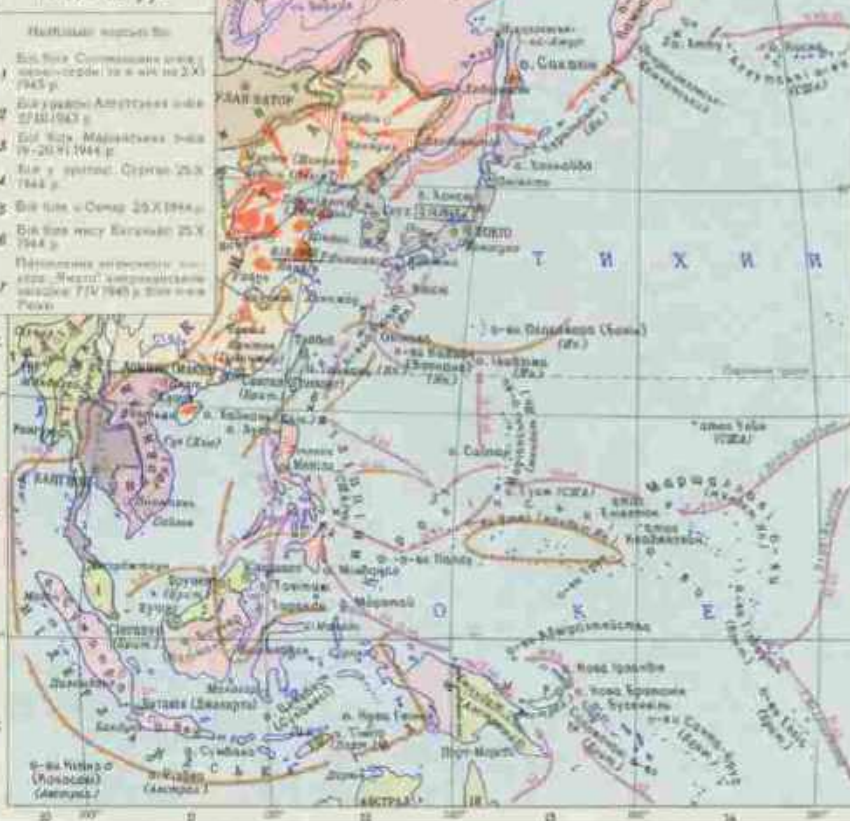
ДОВАТОВ Лев Михайлович (7 (20).II 1903, с. Хотин, тепер Бешенковичського р-ну Вітеб. обл. — 19.XII 1941, біля с. Палашкіно Рузького р-ну Моск. обл.) — рад. воєначальник, генерал-майор (з 1941), Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член Комуністичної партії з 1928. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрун-

ВОЄННІ ДІЇ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ ТА У ТИХОМУ ОКЕАНІ В 1941–45 РОКАХ

[illegible]

Найближайшие родные:

- Билл Стив Соммерсман (род. 1945) — брат-близнец из Австралии 23.04.1945 г.
- Билл Джон Амстронг (род. 22.04.1943 г.)
- Билл Кит Мейнхарт (род. 19.10.1944 г.)
- Билл Уильямс (род. 25.04.1944 г.)
- Билл Гилл (род. 20.04.1944 г.)
- Билл Стив Уилсон (род. 25.04.1944 г.)
- Полосатая американка (род. 1944) — мать, Желтый американец (род. 1944) — брат-близнец



-  Титулярний, державний, військовий (1941-45)
- НАЦИС**
-  Східна Європа
-  Польська армія, Японія в СРСР, Радянська армія (1941-1945), японський військовий флот на Північній Кореї
-  Східна Європа, всі військові операції СРСР у 1941-45 ро.
-  Східна Європа для відбиття війни проти нацистської Німеччини, Австралія, Нідерланди () у 1941-45 ро.
-  Міста найбільшої поразки в Європі
-  Східноєвропейські держави, частина країн колишнього блоку
-  Західні райони Китаю після війни (1945-1949)
-  Північ Європи, територія колишнього блоку, що не ввійшла до 1945
-  Радянська армія, що ввійшла в країни Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)
-  Країни, що ввійшли в склад Німеччини на захід у війну (1945-1949)

Оригиналы Г. - Голландия, В. - Мадрид, С. - Стамбул, Е. - Петербург.

MACUTAS 1 75 000 000

750	Q	750	0.00	2750	3000 ea
-----	---	-----	------	------	---------

зе. 3 листопада 1941 — командир кап. корпусу, що відзначився в *Московській битві 1941—42*. Загинув Д. у бою. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки. Похований у Москві.

ДОВБАЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — 1) Металорізальний верстат з вертикальним зворотньо-поступальним рухом довбального різця (*довбача*). На Д. в. (мал.) обробляють важкодоступні зовні. і внутр. поверхні, а також пазі і канавки (у т. ч. неаскрісні) будь-якого профілю. Застосовують Д. в. в одиничному і дрібносерійному виробі. 2) Деревобробний верстат, що його різальним інструментом є фрезерні ланцюжки, порожнисті долота або плоскі різці. На такому верстаті вирізують прямокутні або овальні пазі, довбачі отвори тощо.

ДОВБАЧ — обробка матеріалів (металів, деревини та ін.) різанням на *довбальному верстаті*. Таким способом створюють канавки, фасонні отвори, пазі тощо.

ДОВБАЧ — металорізальний інструмент у вигляді колеса з зубцями; різновид *зуборізного інструменту*. За допомогою Д. (мал.) на зубодовбальних верстаках (див. *Зубодовбальний верстат*) нарізують рейки, циліндричні зубчасті колеса внутр. і зовні, зачеплення з прямими, косими й шпіндровими зубцями тощо. Довбачем наз. і робочу частину *довбального верстата*.

ДОВБИШ (з 1925 до 1946 — Мархеськ) — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 19 км від залізничної ст. Курне. 6,2 тис. ж. (1978). С-ще виникло на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Фарфоровий (засн. 1823), цегельний і хлібний з-ди, відділення Баранівського з-ду культур.-побутових виробів, 2 лісництва, відділення райлісгосптехніки. 2 заг.-освітні школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Клуб, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ДОВБИЩЕНКО Віктор Семенович [21.X (3.XI) 1910, Харків — 24.IX 1953, Київ] — український рад. режисер, театрознавець, педагог, засл. арт. УРСР (з 1946). У 1934 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. Працював режисером у театрах Донецька, Харкова, Одеси, Ворошиловграда. 1947—52 — худож. керівник Київ. театру юного глядача. Вистави: «Лісова пісня» Франка, «Загибель ескадри» Корнійчука, «Двадцять місяців» Маршак, «Одруження» Гоголя, «Мачуха» Бальзака та ін. У 1947—53 викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва. Упорядник посібників «Про мистецтво режисера» (К., 1948), «Про мистецтво театру» (К., 1954, у співавт.) та ін.

ДОВБУШ Олекса Васильович (1700, Печеніжин, тепер смт Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. — 24.VIII 1745, Космач, тепер село Івано-Фр. обл.) — керівник антифеод. руху селян-опришків у 30—40-х рр. 18 ст. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Перші відомості про боротьбу Д. проти гнобителів містяться в документах 1738. За-

гін Д. (налічував до 50 чол.) спочатку діяв на Коломийщині. В 1738—39 опришки під проводом Д. спрямовували удари проти панив і лихварів у Печеніжині, Текучному, Вербіжі, Ясені, Микучині. Майже в усіх селах опришки мали побратимів, які всіляко допомагали їм. У 1740 Д. відступив у *Чорногорі* і звідти робив походи на Галицьке Прикарпаття, Закарпаття і Буковину. Проти опришків вів боротьбу коронний гетьман Й. Потоцький. У 1744—45 опришки здобули Богородчанську фортецю, здійснили сміливі рейди під Солотвин, Надирну, Дрогобич, Турку, Рогатин та ін. міста. Захоплене у орендарів, лихварів, купців і сільс. багатіїв майно Д. роздавав бідним. Спроби шляхти знищити загін Д. сім років не мали успіху. Ім'я легендарного героя було відоме за межами зх.-укр. земель — у Польщі, Молдавії, Угорщині, Болгарії. Загинув Д. від руки зрадника. Образ нар. героя відтворено в д-рі (роман «Опришки» В. Гжицького, повість «Олекса Довбуш» І. Єрофєєва, драм. поема «Олекса Довбуш» Л. Первомайського), образотворчому мистецтві (графюра «Довбуш» О. Кульчицької та ін.), музиці (балет «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського), кіно («Олекса Довбуш» за сценарієм Л. Дмитерка і В. Іванова). В. В. Грабовацький.

ДОВГА ЛІНІЯ — електрична лінія, в якій довжина провідників струму сумірна з довжиною передаваних *електромагнітних хвиль*, а відстань між провідниками значно менша за довжину хвилі. Д. л. розраховують як систему з розподіленими параметрами (*індуктивністю*, активним опором, *електроємністю* і *електропровідністю* між проводами), якими визначають її осн. характеристики: хвильовий опір і коеф. поширення електромагн. хвилі. Розрізняють Д. л. однорідні (зі сталими параметрами вздовж лінії), неспотворюючі (зі збереженням форми передаваного сигналу) і узгоджені (в них навантаження дорівнює хвильовому опору). Д. л. діють у режимах стоячої хвилі (з повним відбиттям енергії від кінця лінії), біжучої хвилі (з повним поглинанням енергії на кінці лінії) і проміжному. Вхідний опір Д. л. змінюється (залежно від частоти коливань і довжини лінії) в широких межах, що дає змогу використовувати відраки таких ліній як коливі контури, ізолятори, узгоджуючі трансформатори тощо. Поняття «Д. л.» застосовують в електро- і радіозв'язку, телебаченні, радіолокації і електроенергетиці (див. *Лінія електропередачі*).

Л. І. Буслов.

ДОВГАЛЄВСЬКИЙ Валеріан Савелійович [23.XI (5.XII) 1885 — 14.VII 1934] — радянський держ.

діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1908. Учасник революц. руху з 1904. За революц. діяльність 1906 заарештований і 1907 засланий на довільне поселення. Після втечі 1908 емігрував за кордон. Брав активну участь у роботі більшовицьких груп і орг-цій у Європі. В 1913 закінчив ін-т у Тулузі (Франція), інженер-електрик. В липні 1917

повернувся в Росію. Учасник громадян. війни. В 1919—24 працював у рад. органах (зокрема в Києві 1919—21). В 1924—34 — на дипломатичній роботі. Обирався членом ЦВК СРСР. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

ДОВГАЛЄВСЬКИЙ Митрофан (рр. н. і см. невід.) — український письменник. У 1736—37 викладав поетику в *Київській академії*. Автор двох драм і 10 інтермедій. Сюжети обох драм — різдвяної («Комическое действо», 1736) і великодньої («Власнотворний образ челоуколюбия божія», 1737) запозичено з містерій і вертепних драм. В інтермедіях під реліг. оболонкою приховувався життєво правдивий зміст. Дійовими особами інтермедій виступають селяни-крпаки, рос. солдат, який разом із запорізьким козаком воює проти польс. пана. Написав курс поетики лат. мовою.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

ДОВГАЛЬ Олександр Михайлович [14(27).I 1904, ст. Дебальцеве, тепер Донец. обл. — 12.III 1961, Харків] — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1949. В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в І. Падалки та О. Маренкова. Працював у галузі станкової й книжкової графіки, плаката. Твори: «Полілінія» (1926), «Розподіл пайка» (1927); плакати «Містери із безробіття мають дивіденди» (1931), «Відбудемо рідний Донбас» (1947) та ін.; серії «Соціалістичний Харків» (1936—37), «Класики світової культури» (1939—60), «Шляхами війни» (1942—44); ін. до творів І. Котляревського, П. Тичини, Л. Первомайського, І. Кочерги, П. Козланока та ін.

Лит.: Безхутрий М. М. Олександр Михайлович Довгаль. К., 1962.

ДОВГАНІК Ілля Ілліч (1903, с. Близироди, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл. — 5.XII 1949) — діяч комуністичного руху Зх. України, рад. працівник. Член КПЗУ з 1928, член ВКП(б) з 1945. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1926—30 був одним з керівників молодіжної секції при ЦК масової легальної революц. орг-ції «Селянськ». З весни до осені 1930 — секретар Львів. сільс. окружного комсомолу; 1936—38 — співробітник центр. редакції ЦК КПЗУ, інструктор ЦК МОДР Зх. України у Львові. В 1939 був депутатом *Народних Зборів Західної України*. З 1939 працював на рад. і госп. роботі. Вбитий укр. бурж. націоналістами.

ДОВГАНЬ Володимир Захарович (н. 22.VII 1929, м. Сміла Черкас. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1953. Закінчив ВДІК (1959). Постановив фільми: на Ялтинській кіностудії — «Випереджаюча вітер» (1959), «Грізні ночі» (1961, обидва — разом з А. Курочкіним); на Київ. кіностудії ім. Довженка — «Три доби після безсмертя» (1963), «Загибель ескадри» (1965), «А тепер суди» (1967), «Назви́ть ураган



Л. М. Доватор.



О. В. Довбут.



О. М. Довгаль.



О. М. Довгаль. Ілюстрація до вірша П. Тичини «Арфами, арфами...», Гравюра на дереві, 1938—39.

ДОВГАСИЙ МОЗОК



Довгохвоста свишня

„Марією“ (1970, телевізійний), «Сімнадцятий трансатлантичний» (1972), «Особисте життя» (1974), «Талант» (1978, телевізійний).

ДОВГАСИЙ МОЗОК — найбільш задній (нижній) відділ *головного мозку*; розташований між варолевим мостом і спинним мозком. У Д. м. містяться ядра (скупчення нервових клітин) язикового, блукаючого, під'язикового та деяких ін. черепномозкових нервів. Цими нервами Д. м. зв'язаний з різними органами і тканинами організму, а низхідними і висхідними провідними шляхами — з усіма відділами центр. нервової системи. В Д. м. розташовані дихальний і серцево-судинний нервові центри. Ін. див. до ст. *Головний мозок*.

ДОВГЕ — селище міського типу Іршавського р-ну Закарп. обл. УРСР, на р. Боржаві (бас. Дунаю). Залізнична станція, 6,6 тис. ж. (1978). Лісозавод, лісництво, районний лісгосп, будинок побутового обслуговування. Дві заг.-освітні школи, філіал Іршавської муз. школи, лікарня, санаторій. Будинки культури, 2 клуби, 7 б-к. Відоме з 1383. Пам'ятка дерев'яної архітектури — церква (1723).

ДОВГІЙ — острів на Зх. Ягорицької затоки Чорного м. Входить до складу Микола. обл. УРСР. Довж. понад 6 км, шир. до 1 км. Складається з піщаних відкладів. Д. є частиною *Чорноморського запідника*.

ДОВГІЙ ПАРЛАМЕНТ — парламент у роки *англійської буржуазної революції 17 століття*, скликаний 3.XI 1640 королем Карлом I Стюартом. Став фактично законодавчим органом революції, ухвалив ряд антиабсолютистських законів. У 1649 Д. п. засудив до страти Карла I і проголосив Англію республікою. Бул розпущений О. Кромвелем 20.IV 1653.

ДОВГОВІЧНІСТЬ ВИРОБІВ — строк експлуатації виробів (з перервами на тех. обслуговування і ремонт) до настання граничного стану, коли вони вже втрачають задані властивості; одні з основних показників *надійності виробів*. Граничний стан виробів встановлюють згідно з тех. вимогами, враховуючи особливості конструкції виробу, режим експлуатації, галузь застосування, вимоги техніки безпеки тощо. Цей стан зумовлюється тех. (фізичною) неможливістю або екон. (моральною) недоцільністю дальшої експлуатації виробу. Довговічність неремонтованих виробів (напр., освітлювальних ламп, напівпровідникових елементів, кріпильних деталей) обмежується відмовою (повною або частковою втратою експлуатаційних властивостей), відпрацюванням встановленим строком експлуатації або сумарним наробітком (тривалістю функціонування чи обсягом виконаної роботи за певний проміжок часу), після яких істотно зростає інтенсивність подальших відмов. Довговічність ремонтних виробів (напр., автомобілів, холодильників, одягу) обмежується фіз. або моральним старінням, зношуванням, частими відмовами, збільшенням витрат на

ремонт тощо. Підвищенню Д. в. сприяє правильний вибір конструктивних рішень, матеріалів і технологій виготовлення, додержання норм тех. експлуатації. Період експлуатації виробів до настання граничного стану встановлюють розрахунками, спец. випробуваннями та прогнозами, що ґрунтуються на досвіді проектування й експлуатації виробів та на даних обстежування об'єктів методами *технічної діагностики*.

С. С. Горюнький.
ДОВГОВІЧНІСТЬ СПОРУД — граничний строк експлуатації споруд, протягом якого зберігаються їхні гарантовані експлуатац. властивості. Розрізняють Д. с. моральну і фізичну. Моральна Д. с. обмежується строком, коли споруда вже переставє відповідати певним умовам експлуатації. Фізична Д. с. визначається тривалістю експлуатації осн. *несучих конструкцій*: несучих стін, фундаментів, елементів каркаса тощо. Ін. конструктивні елементи, напр. перекриття, покрівлі, віконні рами, підлоги, можуть бути замінені під час капітального ремонту споруди. На Д. с. впливають нерівномірне деформування (осідання) основи при зведенні та експлуатації споруди, переваження осн. несучих елементів, динамічні навантаження, а також інтенсивність періодичного впливу навколишнього середовища (вологи, вітру, температури). Підвищенню Д. с. сприяє правильний вибір конструктивних рішень, додержання правил експлуатації споруд, застосування матеріалів зі значними *вологостійкістю, морозостійкістю, стійкістю проти корозії, біостійкістю* тощо, захист конструкцій від руйнівних речовин, насамперед вологи (див. *Вологоізоляція, Гідроізоляція*) тощо. В СРСР довговічність огорожувальних конструкцій встановлено в 100, 50 і 20 років. Д. с. прогнозують, застосовуючи *математичну статистику, імовірностей теорію* із врахуванням методів статистичного розрахунку, теорії надійності, даних про властивості матеріалів, використаних у конструкціях споруд і осн. тощо.

М. С. Метелюк.
ДОВГОВУХА БІЛА ПОРОДА СВИНЕЙ — порода м'ясо-саліного напрямку. Виведена в Німеччині в кінці 19 ст. схрещуванням місцевої довговухої свині з великою білою і білою коротковухою. В СРСР завезена 1931 і добре акліматизувалася. Тварини міцної конституції, витривалі, невибагливі до кормів. Характерною ознакою Д. б. п. є великі довгі вуха, що звисають на очі. Жива маса кну-



Свиноматка довговухої білої породи свиней.

рив — 250—300 кг, свиноматок — 200—250 кг. Плодючість — 10—11 поросят в опоросі. На Україні розводять у Чернігів., Київ., Львів., Івано-Франк. областях. Д. б. п. с. — одна з кращих порід для пром. *схрещування* з свиноматками великої білої і м'яггородської порід.

ДОВГОЛІТТЯ — тривале життя людини — понад 90 років. В основі Д. лежать біологічні (генетична програма) і соціальні (соціальне середовище, спосіб життя) фактори. Для довгожителів характерні міцний життєвий стереотип, помірність у всіх життєвих проявах, відмова від шкідливих звичок, налагоджене благополуччя довге сімейне життя. За даними Всесоюзного перепису населення в 1970 в СРСР налічувалося 297,1 тис. осіб віком 90 і більше років (19,3 тис. з них мають понад 100 років). Серед довгожителів переважають люди, що живуть у сім'ях місцевості. Рекорд довголіття в СРСР на 70-і рр. належав жителю Азербайджанської РСР Ширале Муслімову, що дожив до 168 років.

Лит.: Геронтологія і геріатрія. 1972. Довгожителі. К., 1973.

Д. Ф. Чеботарьов

ДОВГОНОСИКОВІ, свинки (Cuculionidae) — родина комах ряду *жуки*. Довж. тіла 1,5—25 мм, передня частина голови видовжена в головотрубку (хоботок), на передній частині якої містяться ротові органи гризучого типу, вулики колінчасті, булавовидні. Надкрила закривають черевце, у більшості родів вони вільно прикривають крила; в багатьох видів крила редуковані. Забарвлення переважно темне, часто строкате, іноді яскраве.

Личинки білясті, безногі, с-подібно зігнуті. Личинки й жуки — рослино-їдні організми, яким властивий високі ступінь кормової спеціалізації (живляться лише рослинами з певної родини). Жуки живляться тканинами надземних органів рослин, личинки — корінням, бульбочками (на бобових рослинах), підземними частинами стебел, відомо наїсання та ін. Відомо бл. 50 тис. видів Д., поширених на всіх континентах. В СРСР — бл. 5 тис., у т. ч. на території УРСР — понад 2000 видів, з них найбільшої шкоди завдають: у районах бурякосіяння — *бурякові довгоносики*, у виноградарствах — *плосконоси*, на посівах бобових культур — *бульбочкові довгоносики*, конюшині — *конюшині довгоносики*, люцерні — *люцернові довгоносики*, садовим культурам — *брунькоїд сірий*, квіткогриз яблуневий; у зерноосвоєннях шкодять коміри довгоносики. Заходи боротьби. Хімічні (обприскування, застосування гранульованих інсектицидів), біологічні та агротехнічні (знищення бур'янів, обробіток ґрунту, збереження корисних комах).

О. Я. Петриха.

ДОВГОРУКІВСЬКА ЯЙЛА — хвилясте плато в Крим. обл. УРСР, у сх. частині *Головного пасма Кримських гір*. Пересічна вис. 1000 м. Складається з вапняків, поширених *карст*. На зх. схилах —

Червона печера. У сх. частині Д. я. — пам'ятки природи — тисовий гай і лісовий масив у долині р. Бурульч. Район туризму.

ДОВГОСТРОКОВИЙ КРЕДИТ — кредит, що його надають на тривалі строки (більш як на рік); обслуговує головним чином розширення відтворення основного капіталу (за капіталізму) й основних фондів (за соціалізму). В капіталістичних країнах — одна з форм руху *позичкового капіталу*. В період імперіалізму — одна з форм зрощування монополістично-пром. та банк. капіталу і створення *фінансового капіталу*. Д. к. широко застосовують і в сфері міжнар. екон. відносин (див. *Міжнародний кредит*).

У соціалістичних країнах Д. к. охоплює державне кредитування капітальних витрат у різних галузях нар. г-ва, індивідуального й кооп. житл. будівництва й надання кредитів іноз. д-вам. В СРСР кредитування капітальних витрат здійснюють на основі кредитних планів *Державний банк СРСР* і *Будбанк СРСР*. Д. к. має цільовий, строковий і поворотний характер. Його надають підприємствам і госп. орг-ціям на впровадження нової техніки, тех. удосконалення й організацію виробн., на розширення виробн. товарів нар. споживання. Д. к. надають строком до 6 років, якщо буде забезпечено окупність витрат у межах цього строку. Колгоспи одержують Д. к. на строк до 20 років на будівництво, обладнання й механізацію тваринницьких ферм та ін. виробничих приміщень, на витрати для придбання с.-г. техніки тощо. У формі Д. к. д-ва надає значну допомогу населенню в індивідуальному й кооп.-житл. будівництві. За користування Д. к. сплачують відповідний процент.

ДОВГОТА — одна з координат, що визначають положення точки на сферичній поверхні. Г е о г р а ф і ч н а Д. (див. *Координати географічні*) вимірюється кутом між нульовим (грінвіцьким) меридіаном і меридіаном, який проходить через визначувану точку, і відлічується по паралелях в обидва боки від нульового меридіана (зх. і сх. довгота) від 0 до 180°.

На поверхні ін. небесних тіл застосовують геліографічну (для Сонця), селенографічну (для Місяця), аерографічну (для Марса) та інші Д., які відраховують від деякого умовного меридіана. Для визначення положення світла на *небесній сфері* застосовують екліптичну й галактичну Д. Е к л і п т и ч н у Д. вимірюють кутом у площині *екліптики* від точки весняного *різходження* до круга широт, що проходить через дане світло. Г а л а к т и ч н у Д. вимірюють кутом у площині галактичного екватора від точки його перетину з небесним екватором до круга галактичних широт, що проходить через дане світло. Див. також *Координати небесні*.

[Я. Ю. Гердон]

ДОВГОХВОСТА СИНІЙЦЯ (*Aegithalos caudatus*) — птах родини *тисовідних синиць*. Заг. довж. 170 мм, у т. ч. довж. хвоста — до

105 мм. Забарвлення чорно-біле з рожевим. Поширена в Європі й Азії (крім Крайньої Пн.), в УРСР — на Поліссі, в Карпатах, Лісостепу — осілий птах, в ін. районах — мандрівний. Селиться переважно в листяних лісах. Гніздиться на дереви; гніздо закрите, кулясте або видовжене. Кладка з 8—14 яєць у квітні — травні. Живиться гол. чин. комахами — шкідниками лісу.

ДОВЕДЕННЯ, доказ — визначення істинності твердження шляхом встановлення його необхідного зв'язку з іншими твердженнями, прийнятими за істинні. Доведення полягає у висуненні *тези* (положення, що доводиться), всіх інших можливих *гіпотез* і підшукуванні *аргументів* — істинних тверджень, що впливають на ймовірність гіпотез. Д. закінчене, якщо жодна гіпотеза, крім тези, неможлива. Д. буває пряме, якщо істинність тези безпосередньо випливає з аргументів, і непряме, якщо доводиться хибність альтернативних (див. *Альтернатива*) гіпотез. Поняття Д. для кожної теорії вказує на способи, якими аргументи пов'язуються з гіпотезами, й залежить від характеру знань, підсумованих у теорії. Встановлювані *формальною логікою* правила Д. загальнозначимі лише в тому розумінні, що порушення їх неприпустиме. Д. є суто формально-логічним, якщо теза доводиться тільки засобами формальної логіки. Таке Д. вимагає формулювання тез формалізованою мовою логіки у вигляді правильно побудованих формул (п. п. ф.). Тоді при аксіоматичній побудові Д. називається *конечна послідовність*, що складається з однієї або більше п. п. ф., якщо кожна п. п. ф. в послідовності є або *аксіомою*, або безпосередньо виводиться за одним з правил виводу з попередніх п. п. ф. послідовностей. Д. пов'язане з практикою, яка визначає не тільки істинність аргумента, а й передумови його застосування й використання в розвитку наук. знань. М. В. Попович.

ДОВЕДЕНЬ ТЕОРІЯ, метаматематика — розділ математики, об'єктом якого є вивчення формальних систем. Запровадив її нім. вчений Д. Гільберт у межах запропонованої ним програми обґрунтування математики через доведення її несуперечливості. Згідно з цією програмою, кожна матем. теорія, несуперечлива якої доводиться методами Д. т., повинна бути строго формалізованою, тобто такою, що повністю виключає розгляд змісту будь-яких тверджень цієї теорії. Результат такої формалізації наз. *формальною системою*. Одержану формальну систему вивчають логічними й матем. методами. Д. т. включає в себе як опис (означення) формальних систем, так і дослідження їхніх властивостей (з'ясування несуперечливості, повноти й незалежності їхніх аксіом тощо) неформальними методами. Конкретна формальна система наз. *предметною теорією*, а всі засоби її визначення в рамках Д. т. — її *метатеорією*. Для метатеорії предмета теорія

є просто системою знаків, що не мають ніякого змісту, над ними виконуються певні мех. маніпуляції, схожі на ходи при грі в шахи чи доміно. В метатеорії застосовують тільки фінітні (скінченні) методи. Границі можливостей Д. т. показують теореми алстр. математики К. Геделя (н. 1906); вони стверджують, що вже у формальній арифметиці натуральних чисел (а отже, й у всякій формальній системі, що містить у собі арифметику) є твердження, яке не можна ні довести, ні спростувати; більше того, таким є твердження про несуперечливість самої арифметики. Доведення цих теорем послужило стимулом для пошуку сильніших за фінітні конструктивних методів доведення (напр., метод трансфінітної індукції). Методи Д. т. широко застосовують в основі *математики*; було доведено, напр., незалежність аксіом вибору й континуум-гіпотези від решти аксіом *множин теорії*. Лит.: Нешков П. С. Элементы математической логики. М., 1973; Такеути Г. Теория доказательств. Пер. с англ. М., 1978. М. І. Крайко.

ДОВЖЕНКА О. П. МУЗЕЙ — літературно-меморіальний музей у Сосниці (тепер райцентр Черніг. обл.), філіал Черніг. істор. музею; зібрання документів, фотоматеріалів про життя й творчу діяльність українського рад. кінорежисера й письменника О. Довженка, видань його творів, особистих речей тощо. Відкрито 1960 в хаті, де народився і провів дитячі роки О. Довженко. На подвір'ї музею встановлено пам'ятник О. П. Довженку (автори Л. Козуб, П. Орлов).

ДОВЖЕНКО Валеріан Данилович [н. 14(27).IX 1905, Ростов-на-Дону] — український рад. музикознавець і композитор, доктор мистецтвознавства (з 1969), професор (з 1972). Член КПРС з 1944. В 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. Працює в галузі історії укр. музики. Автор творів для фортепіано, скрипки, віолончелі, романсів і хорів.

Тел.: В. С. Косенко, К., 1931; П. І. Ніщинський, К., 1935; Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—58.

ДОВЖЕНКО Ганна Денисівна (н. 12.VIII 1928, с. Жовтнєве, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Закінчила Майнівський с.-г. технікум. Працює дояркою в колгоспі «10-річчя Жовтня» Прилуцького р-ну. Майстер високих надій молока. В 1977 надійла від кожної закріпленої за нею корови по 8145 кг молока. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції й Трудового Червоного Прапора, медалями. Д. А. Барчук.

ДОВЖЕНКО Григорій Овксентійович [н. 10(22). IX 1899, с. Полтавка, тепер смт Баштанка Баштанського р-ну Миколаївської обл.] — укр. рад. живописець-монументаліст. Член КПРС з 1945. В 1928 закінчив Одеський художній ін-т. Виконав численні рельєфи, розписи, мозаїки для архітектурних споруд в Одесі, Новій Кахов-



Г. Д. Довженко.



О. П. Довженко.



Пам'ятник О. П. Довженку на території Київської кіностудії художніх фільмів імені О. П. Довженка. Автори Л. В. Козуб і П. Д. Орлов, 1964.

ці, Донецьку, Чернігові. Автор станкових картин.

ДОВЖЕНКО Олександр Петрович [29.VIII (10.IX) 1894, с. Сосниця, тепер райцентр Черніг. обл. — 25.XI 1956, Москва] — український рад. кінорежисер і письменник, засл. діяч мист. УРСР (з 1939), нар. арт. РРФСР (з 1950). Закінчив Глухівський учительський ін-т (1914), навчався в Київ. комерційному ін-ті та Академії мистецтв. З перших днів Рад. влади працював у Київ. губвідділі народів і мист., був комісаром драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. В 1921—22 — на дипломатичній роботі у Варшаві й Берліні. В 1922—23 навчався живопису в берлінському приват. худож. уч-щі у професора Е. Геккеля. В 1923—26 — художник-ілюстратор газ. «Вісті ВУЦВК» в Харкові. З 1926 — на Одес. кінофабриці. Перші роботи — короткометражні кінокомедії «Вася-реформатор» і «Ягідка кохання». В 1927 поставив фільм «Сумка диккур'єра», в якому знявся в ролі кочегара. Вперше своєрідність обдарування Д.-режисера розкрилась у фільмі «Звенигора» (1928) — епопеї про долю укр. народу, його шляхи до революції. В кінострічці «Арсенал» (1929) Д. прославив героїчний робітн. клас, затаврував ворогів революції й дав політично загострену картину історичних подій. Світову славу Д. приніс фільм «Земля» (Київ, 1930), в якому філософськи узагальнює відображено боротьбу за перемогу соціалістичного ладу в укр. селі, поетично оспівано природу. «Землю» визнано одним з 12 найкращих фільмів усіх часів і народів. У фільмі «Іван» (1932) Д. творчо використави звук, відтворив будівництво Дніпрельстану, показав формування свідомості людини соціалістичного суспільства. В 1935 на «Мосфільмі» поставив картину «Аероград» — про соціалістичні перетворення на Далекому Сході. Етапною в творчості Д. стала героїчна епопея «Щорс» (1939), у якій відображено боротьбу укр. народу за Рад. владу проти петлюрівських і нім.-кайзерівських військ. Д. мав намір екранізувати «Тараса Бульбу» М. Гоголя: 1940 написав сценарій фільму. Широке визнання здобули документально-публіцистичні фільми Д. (разом із Ю. Солнцевою): «Визволення» (1940) і, особливо, «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) й «Перемога на Правобережній Україні» (1945). В 1948 на студії «Мосфільм» Д. поставив фільм «Мічурін» (кольоровий). У роки Великої Вітчизн. війни почав працювати в жанрі худож. прози й публіцистики (оповідання «Мати», «Переліт бос», «Відступник», «На колючому дріт», «Воля до життя», «Перемога»). В післявоєнний час написав п'єси «Життя в цвіті» (1955) й «Потомки запорожців» (1957), автобіографічну повість «Зачарована Десна» (1957), кіноповісті «Повість подум'яних літ» (пост. Ю. Солнцевою, 1961), «Антарктида», сценарій «Прощай, Америку». Останній твір Д. — кіноповість

«Поєма про море» (1956; в 1958 створено однойменний фільм, реж. Ю. Солнцева) — про будівників Каховської ГЕС, про комуністичне ставлення до праці.

Д. відомий і як художник. У карикатурах та ілюстраціях до сатиричних творів гостро висміював бурж. політиканів. Він є автором дружніх шаржів на укр. рад. письменників, кількох автопортретів й портретів Г. Петровського, В. Блакитного та ін. Викладав у ВДІКУ (1949—51; з 1955 — професор). Широка світобачення, масштабність проблем, самобутність драматургічної й режисерської манери, поетичність, емоційність, створення власної акторської школи — ці риси творчості Д. поставили його в ряд найвидатніших митців рад. і світового кіно. Ім'ям Д. названо Київ. студію худож. фільмів (1957). У 1971 Радою Міністрів СРСР встановлено медаль Д. за краще втілення героїко-патріотичної теми в кінематографі. В Сосниці створено *Довженко А. П. музей*. У 1957 на Київ. студії худож. фільмів, де 1936—41 працював режисер, засн. Музей кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка (експозицію відкрито 1962), в якому зберігаються матеріали, пов'язані з творчістю митця (рукописи, фотографії, особисті речі тощо). На території студії встановлено пам'ятник Д. (1964, автори — Л. Козуб і П. Орлов). Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949. Ленінська премія, 1959 (посмертно). Іл. див. між с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Про красу, К., 1968; Вачити завжди зорі, К., 1979; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1966—69; Земля [Книга-фільм], М., 1966; Арсенал [Книга-фільм], М., 1977.

Лит.: Бажан М. П., О. Довженко, К., 1930; Юренев Р. Александр Довженко, М., 1959; Плачюнда С. П., Олександр Довженко, К., 1964; Барабаш Ю. Довженко, М., 1968; Золотоверхова І. І., Коновалов Г. Л. Довженко-художник, К., 1968; Подум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка, К., 1973; Куценко М. В. Сторінки з життя і творчості О. П. Довженка, К., 1975; Корнієнко І. С. Олександр Довженко, К., 1978.

О. К. Бабичикін.

ДОВЖЕНКО Василь Йосипович [11(24). IV 1909, с. Крапивна, тепер Стародубського р-ну Брян. обл. — 16.XII 1976, Київ] — український рад. історик, доктор історичних наук (з 1962), професор (з 1967). В 1934 закінчив музейний відділ Київ. худож. ін-ту. З 1938 працював в Ін-ті археології АН УРСР, з 1954 — зав. відділом слов'яноруської археології цього ін-ту. Автор праць про г-но й соціально-економіч. розвиток сх.-слов. племен і Київ. Русі, про формування давньорус. народності, про військ. справу в Київ. Русі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

ДОВЖИНА — 1) Д. відрізка прямої — віддал між його кінцями. Щоб визначити Д. відрізка прямої, потрібно порівняти його з ін. відрізком, прийнятим за одиницю вимірювання. 2) Д. ламаної — сума довжин її ланок. 3) Д. дуги кривої — границя, до якої

прямує периметр ламаної лінії, вписаної в цю дугу, якщо число ланок ламаної необмежено збільшується й Д. кожної ланки прямує до нуля (мал.). Для неперервних кривих ця границя (скінченна або нескінченна) існує завжди; коли вона скінченна, то відповідна крива наз. с п р я м н о ю. Якщо рівняння плоскості кривої записане в прямокутних координатах: $y = f(x)$, де $a \leq x \leq b$, і якщо похідна функції $f'(x)$ — неперервна, то Д. дуги кривої можна обчислити за формулою $s = \int_a^b \sqrt{1 + y'^2} dx$. В параметричній формі Д. дуги кривої $x = x(t)$, $y = y(t)$, де $a \leq t \leq b$, записується так:

$$s = \int_a^b \sqrt{x'(t)^2 + y'(t)^2} dt$$

Лит.: Тесленко І. Ф. Елементарна математика. Геометрія. К., 1973; Шкіль М. І. Математичний аналіз, т. 1. К., 1978.

ДОВЖИНА вільного пробігу, l — середній шлях, який проходить частинка (молекула, атом, електрон тощо) між двома послідовними зіткненнями з іншими частинками. В кінетичній теорії газів $l = 1/\sqrt{2} n \sigma$, де n — кількість молекул в одиниці об'єму газу, d — ефективний діаметр молекули. Концентрація молекул n залежить від тиску p і абс. т-ри T газу: $n = p/kT$, де k — Больцманова стала. За нормальних умов Д. в. п. молекул газу — бл. 10^{-7} м. Для частинок, що підлягають законам квантової механіки, поняття Д. в. п. застосовують, коли їх можна розглядати як молекули газу (напр., електрони провідності в твердому тілі, нейтрони в слабопоглинаючому середовищі тощо). Розрахунок Д. в. п. при цьому буде складнішим.

ДОВЖИНА хвилі — віддал між двома найближчими точками хвилі, що перебувають в однаковій фазі коливання. Д. х. л. пов'язана зі швидкістю поширення хвилі v й періодом коливання T співвідношенням $\lambda = v \cdot T$.

ДОВІД — те саме, що й *аргумент*. **ДОВІДКОВО - ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД** — упорядковане зібрання науково-технічних документів і (або) їхніх макро- й мікрокопій із загальними змістовими (неформальними) ознаками. Призначений для збирання, обробки і зберігання інформації, а також задоволення інформаційних потреб. Оснащений пошуковим апаратом для знаходження документів за предметними, тематичними та ін. ознаками. Д.-і. ф. розрізняють за сферами використання (галузь нар. г-ва, республіка або область, організація, підприємство), тематикою, цільовим призначенням тощо. В СРСР Д.-і. ф. є обов'язковою складовою частиною загальнодерж. системи наук. і тех. інформації і створюються в усіх ланках цієї системи.

Лит.: Шестова І. Г. Справочник-информационный фонд. М., 1968.

А. І. Чорний.

ДОВІЛЬНЕ Й МИМОВІЛЬНЕ — в психології поняття, якими позначаються свідомі й неусвідомлені дії людини. Довільні дії, як цілеспрямовані й підпорядковані свідомо наміченій меті, контролюються людиною в процесі виконання їх. Фізіол. основою цих дій є умовнорефлекторна діяльність мозку. Мимовільні дії в процесі здійснення їх не усвідомлюються й виконуються автоматично. Це насамперед безумовнорефлекторні (вроджені, інстинктивні), а також узвичаєні, машинальні умовнорефлекторні рухи і дії. Отже довільні дії, автоматизуючись, можуть відбуватися мимовільно, а мимовільні, усвідомлюючись, виконуються довільно.

ДОВІРЕНА ОСОБА — в СРСР особа, виділена в період виборчої кампанії для ознайомлення виборців з кандидатом у депутати відповідної *Ради народних депутатів*. Д. о. висувається на тих самих зборах, на яких висувається кандидат у депутати, й затверджується відповідною окружною передвиборчою нарадою. Діяльність Д. о. є однією з форм виборчої *агітації*.

ДОВІРЕНІСТЬ — письмове повноваження, що його видає одна особа (довіритель) іншій для представництва перед *третьою особою*. Довіритель (громадянин або юридична особа) видає Д. в межах своєї правоздатності, від свого імені на вчинення за його рахунок юрид. дій (див. *Доручення до довір'я*) — ведення суд. і арбітражних справ, одержання заробітної плати тощо. Правила щодо Д. встановлено законом (в УРСР — ст. 64—70 ЦивК УРСР). Громадянами, яким видають Д., можуть бути лише дієздатні (див. *Дієздатність*) особи. Д. юрид. особи може бути видана тільки на укладення угод, що не суперечать статутів орг-ції або заг. положенню про орг-ції даного роду. В ряді випадків Д. потребує нотаріальної форми посвідчення (напр., на право розпоряджатися розрахунковими рахунками в установах Держбанку СРСР). Строк дії Д., як правило, не може перевищувати 3-х років; якщо не зазначено строку, то Д. дійсна протягом року з дня видачі. Д., в якій не зазначено дату її складення, не дійсна.

ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ Всеволод Митрофанович [8 (20).ІІІ 1898, Київ — 21.ІХ 1919, Гомель] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1915. Син М. В. *Довнар-Запольського*. В березні 1917 обраний членом Київ. к-ту РСДРП. Керував створенням загонів Червоної гвардії. З травня 1917 працював у військ. орг-ції Київ. більшовицького к-ту. Під час підготовки *Київського жовтневого збройного повстання 1917* — член Військ.-революц. к-ту. В дні *Київського січневого збройного повстання 1918* керував загонами робітників Шулявки (район міста). В лютому 1918 очолював 1-й Київ. комуністичний загін. Після визволення Рад. України брав участь у відновленні Рад. влади в Києві й

Київ. губ. З травня 1919 — секретар Київ. губерньського к-ту КП(б)У, з серпня 1919 працював у *Зафронтовому бюро ЦК КП(б) України*. Помер від тифу.

ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ Митрофан Вікторович [2 (14).VI 1867, м. Речиця, тепер Гом. обл. — 1934] — російський історик ліберально-бурж. напрямку, фольклорист, етнограф. У 1894 закінчив Київ. ун-т, з 1902 — професор цього ун-ту. Після 1917 працював переважно в Білорусії. В деяких своїх працях захищав антинаук. теорію єдиного потоку (про безкласовість розвитку білорус. народу). Крім вивчення і публікації документів з історії Лит. д-ви, видав праці з історії декабристського руху, історії г-ва Рос. д-ви 16—17 ст. З ініціативи й за участю Д.-З. почалося видання багатомовної «Російської історії в нарисах і статтях» (т. 1—3, 1909—12). В 1926—28 видав кілька праць з історії нар. г-ва Білорусії. Праці Д.-З. зберігають цінність завдяки фактичному матеріалові й широкому використанню джерел.

ДОВОДКА — 1) Викінчувальна операція *обробки металів різанням*, яка полягає в зніманні тонкого шару металу з оброблюваної поверхні вручну або на *доводочних верстатах*. 2) Усунення дефектів і поліпшення дії й технології виготовлення нової машини перед запуском її в серійне або масове виробництво. 3) Викінчувальна стадія *збагачування корисних копалин*, в результаті якої одержують кондиційний концентрат. 4) Період мартенівської плавки від початку кипіння до розкислювання металу, протягом якого склад металу доводять до заданих величин.

ДОВОДОЧНИЙ ВЕРСТАТ, притиральний верстат — спец. металорізальний верстат з інструментами-притирами, вкритими абразивними порошками або пастами. Розрізняють Д. в. (мал.) універсальні й спеціалізовані. Д. в. використовують для *доводки* поверхні виробів високого класу точності: вимірвальних інструментів, підшипників, шийок колінчастих і кулачків розподільних валів, зубчастих коліс тощо.

ДОГМА, догмат [грец. δόγμα (δόγματος) — думка, вчення; постановва, рішення] — 1) У стародавній і середньовічній філософії — основне положення того чи іншого вчення, яке приймалося без доказів. У релігії — положення, що видаються за «богом дані істини» (див. *Догмати релігійні*). 2) Поняття, ідеї, вчення, які вважаються істинними за будь-яких умов. Догматичне мислення вороже наук. знанню (див. *Догматизм*).

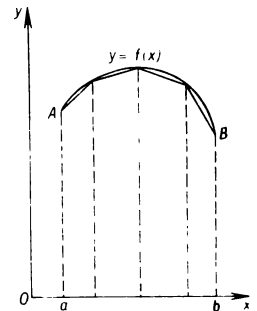
ДОГМА СМІТА — положення англійського економіста 18 ст. А. Сміта, за яким *вартість* суспільного продукту дорівнює сумі доходів — *заробітній платі, прибуткові і ренти* (тобто $V + m$, де V — змінний капітал, m — прибуток), а постійний капітал (c) — не враховується.

Ігнорування постійного капіталу як елемента вартості не давало Смітові можливості зробити аналіз простого й розширеного від-

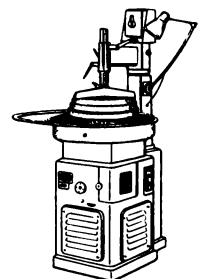
творення. Помилка Сміта полягала в ототожнюванні вартості річного продукту з заново створюваною за рік вартістю, змішуванні вартості *сукупного суспільного продукту* ($c + v + m$) з *національним доходом* ($V + m$). Він не розрізняв двох характеру праці, яка створює товар, і не знав, що на доходи розпадається лише нова вартість, створена *абстрактною працею*. Фактично Сміт визнавав, що в сусп. продукт є частина, яка не розпадається на доходи, тобто елементи постійного капіталу, непридатні для особистого споживання. Цим він виявив важливу різницю між працею, що створює предмети споживання, і працею, яка створює засоби виробн. К. Маркс, який виправив помилку Сміта, створив дійсно наук. теорію реалізації сусп. продукту в капіталістичному суспільстві.

ДОГМАТИ РЕЛІГІЙНІ — положення віровчення, що затверджені найвищими церк. інстанціями і видаються церквою за абсолютну й незаперечну істину. За змістом Д. р. антинаукові.

ДОГМАТИЗМ — спосіб мислення, в якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена вічна істина, як *догма*, застосовується без урахування конкретних умов життя. Один з виявів метафіз. способу мислення, якому взагалі недоступна ідея розвитку дійсності та пізнання і властива підміна змістового аналізу конкретних явищ у конкретних ситуаціях закріпленнями абстрактними формулами (див. *Метафізика*). Для Д. характерні некритичне беззмислове мислення за шаблонами, оперування готовими, раз назавжди виробленими формулами, «підганяння» конкретної дійсності під уможядно вироблені абстрактні схеми. Д. стоїть на перешкоді прогресивному розвитку науки, яка за своєю суттю є невинним рухом від відносної до абсолютної істини (див. *Абсолютна і відносна істини*), спирається на факти, виводить свої принципи з пізнання дійсності. В політиці Д. поряд з *релятивізмом* властивий реакційним консервативним соціальним силам. Д. веде до *сектантства* в робітничому русі, відмови від творчого марксизму, відриву від практики, до *суб'єктивізму й волюнтаризму*. Будучи за формою нібито прямою протилежністю *ревізйонізму*, Д. насправді є одним з його проявів, оскільки догматики, апелюючи до букви марксизму, намагаючись перетворити його положення на догми, діючи за шаблоном і не враховуючи істор. змін, тим самим фальсифікують марксизм, вихолощують його творчий, революц.-критичний дух. Марксизм-ленінізм як справді наук. і революц. вчення не визнає застиглих, раз назавжди вироблених формул. Душа марксизму — матеріалістична *діалектика*, для якої немає нічого назавжди усталеного, безумовного, крім безперервного процесу розвитку, і яка керується принципом: «істини абстрактної немає, істина завжди конкретна» і є способом мислення принципово антидогматичним.



Довжина дуги AB площі кривої $y = f(x)$.



Доводочний верстат універсальний.

Марксизм-ленінізм вимагає критичного й самокритичного ставлення до дійсності, до досягнутих результатів у практиці та пізнанні. Марксистсько-ленінські партії ведуть непримиренну боротьбу проти обох різновидів *опортунізму* — Д. і ревізійнізму, творчю розвивають марксистсько-ленінську теорію, збагачують її положеннями і висновками, що відповідають новим істор. умовам і новим завданням.

Літ.: Ленин В. І. Проти догматизму, сектанства, «лівого» опортунізму. К., 1972. О. І. Яценко.

ДОГОВІР у цивільному праві — угода двох або кількох сторін про встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Є підставою виникнення *зобов'язань*. В СРСР учасниками (суб'єктами) договірних правовідносин можуть бути громадяни й соціалістичні орг-ції. Необхідність використання в комуністичному будівництві товарно-грошових відносин відповідно до нового змісту, який вони мають у плановому соціалістичному г-ві, й таких інструментів розвитку економіки, як *господарський розрахунок, гроші, собівартість, прибуток* тощо, зумовлюють застосування цивільно-правового Д. Осн. положення, що регулюють зміст (умови), форму, порядок укладення Д., осн. види Д. визначено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, респ. цивільними кодексами (див. *Цивільний кодекс УРСР*) та ін. нормативними актами. Основи докладно регламентують *купівлі-продажу договорів, житлового найму договорів, підряду* договорів та ін. Д., що укладаються між соціалістичними орг-ціями, є знаряддям конкретизації і виконання держ. планів (див. *Господарський договір*), їхній зміст має відповідати плановим завданням. Д. має юрид. силу, якщо він укладений у належній формі (усній, письмовій простій, письмовій нотаріальній). Як що закон не встановлює певної форми Д., то сторони можуть обрати форму Д. на свій розсуд. Д. вважається укладеним, якщо між сторонами в належній формі досягнуто згоди по всіх суттєвих його умовах. Д. поділяються на односторонні (такі, де одна сторона має лише обов'язки, а інша — тільки права, напр., *позики договорів*) і двосторонні (кожна з сторін має і права, і обов'язки, напр., *купівлі-продажу договорів*). Є Д. консенсуальні (такі, що вважаються укладеними з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов; до них належить більшість Д., напр., *підряду, доручення*) та реальні (набувають сили з моменту передачі грошей або речей, які є предметом угоди); платні (напр., *контрактація*) і безплатні (напр., користування майном без винагороди). Є ще *договори на користь третьої особи*, Д. основні й додаткові (ті, що не виконують самостійних функцій, а є додатковими до осн. Д., напр., *застава майна*). Цивільне законодавство визнає й ті Д., які хоч і не передбачені законом, але не

суперечать йому і в силу заг. заклад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права та обов'язки.

Літ.: Советское гражданское право, ч. 1. К., 1977. С. П. Коломацька.

ДОГОВІР МІЖ НДР І ФРН 1972 — укладений 21.XII в Берліні. Ґрунтується на принципі поваги тер. цілісності, незалежності і самостійності обох нім. д-в у внутр. і зовн. справах: НДР і ФРН встановлюють нормальні добросусідські відносини на основі рівноправності; керуватимуться цілями і принципами, закріпленими в Статуті ООН; підтверджують непорушність усіх европ. кордонів, включаючи існуючий кордон між НДР і ФРН; жодна з них не може представляти іншу в міжнар. сфері або діяти від її імені.

В. Н. Гулевич.

ДОГОВІР МІЖ ПНР І ФРН 1970 — укладений 7.XII у Варшаві. В договорі відзначається, що сторони бажають створити міцні основи для мирного співіснування та розвитку нормальних відносин між ПНР і ФРН. Зх. держ. кордоном ПНР визнано встановлену на *Потсдамській конференції 1945* лінію від Балтійського м. на Зх. від Свіноуйсьця й звідти вздовж р. Одри до місця, де впадає Ниса-Лужицька, і вздовж цієї річки до кордону з Чехословаччиною. Договір набрав чинності 3.VI 1972. Вичерпавши міжнар.-правову проблему визнання кордонів ПНР, він став вкладом у *європейську безпеку*.

Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

ДОГОВІР МІЖ ЧССР І ФРН 1973 — укладений 11.XII в Празі з метою нормалізації відносин між двома країнами. Гол. положення договору — визнання *Мюнхенської угоди 1938* не дійсною з моменту її укладення. Сторони підтвердили непорушність кордонів між ними і зобов'язалися всіляко поважати тер. цілісність обох країн, заявивши про відсутність між ними тер. претензій і про відмову від них у майбутньому, зобов'язалися керуватися в своїх взаємовідносинах і питаннях міжнар. безпеки цілями і принципами Статуту ООН. Набравши чинності в липні 1974, договір відіграв важливу роль у зміцненні миру і безпеки в Європі.

Ю. К. Качуренко.

ДОГОВІР МІЖНАРОДНИЙ — угода між двома або більше державами чи ін. суб'єктами *міжнародного права*, покликана регулювати відносини між ними шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків. Д. м. — осн. джерело міжнар. права, важливий засіб розвитку співробітництва в політ., екон. та ін. галузях міжнар. життя. Д. м. може мати різні назви: договір, трактат, пакт, угода, конвенція, декларація, комюніке, протокол, акт. За кількістю учасників Д. м. діляться на двосторонні та багатосторонні, серед яких розрізняють Д. м. з обмеженим числом учасників, зокрема регіональні, та загальні (універсальні), присвячені питанням, що являють інтерес для міжнар. спільності д-в у цілому, охоплюють переважно більшість д-в світу. Роль таких до-

говорів неухильно зростає, особливо в розв'язанні глобальних проблем сучасності, зокрема тих, що виникають внаслідок *науково-технічного прогресу*. Д. м., як правило, укладається в письмовій формі і складається з преамбули (містить положення про мету, мотиви), постанов по суті питань договору і заключних статей (про термін дії, порядок продовження, для багатосторонніх — умови участі тощо). Двосторонній Д. м. укладається мовами обох сторін; багатосторонній — однією або кількома найпоширенішими мовами світу (див. *Дипломатична мова*). Д. м. набирають чинності згідно з визначеними в них умовами після підписання, обміну ратифікаційними грамотами або передачі грамот *депозитарієві* певною кількістю д-в. Уклавши Д. м., держава публікує його текст (в СРСР — у *«Ведомостях Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик»*, Збірниках діючих договорів, угод і конвенцій, укладених СРСР з іноземними д-вами). Згідно зі *Статутом ООН* д-ви повинні реєструвати свої Д. м. у Секретаріаті ООН, який публікує їх у спец. збірнику (*«Treaty Series»*). Д. м. може бути скасований за згодою всіх його учасників; одним із засобів припинення дії Д. м. є *денонсація*. Д. м. є недійсним, якщо він суперечить імперативним нормам міжнар. права або укладений в результаті погрози силою чи застосування її на порушення статуту ООН, на порушення конституційних положень д-ви про її повноваження тощо. Суворе дотримання Д. м. — загальновизнаний принцип міжнар. права. В СРСР сумлінне виконання Д. м. є конституційним принципом (ст. 29 Конституції СРСР) зовн. політики Рад. Союзу. СРСР є учасником майже 10 000 Д. м. і угод. Союзні республіки, беручи активну участь в укладанні Рад. Союзом Д. м., мають право самостійно укладати і укладають Д. м. з іншими д-вами (див., напр., *Договори міжнародні Української РСР*). Договірна практика СРСР — важливий вклад в утвердження прогресивних принципів і норм міжнар. права, розвиток всебічного міжнар. співробітництва, зміцнення заг. миру, взаєморозуміння між д-вами, розв'язання проблем *роззброєння*. Конструктивна позиція Союзу РСР сприяла укладенню системи Д. м. з питань обмеження *гонки озброєнь*. Зокрема, СРСР виступив ініціатором таких важливих Д. м., як *Московський договір 1963, Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* тощо. Здійсненню повороту від холодної війни до розрядки міжнар. напруженості сприяло укладення договорів СРСР з США, Францією, ФРН, Англією, в яких у договірній формі основними капіталістичними д-вами визнано принцип мирного співіснування. Д. м. СРСР з багатьма молодими незалежними д-вами, в яких утверджується принцип рівноправності, сприяють зміцненню політичної і екон. самостійності цих країн. допомагають їм у бо-

ротьбі з залишками колоніального гніту.

Укладені СРСР з країнами соціалістич. співдружності Д. м. базуються на властивих цим країнам принципах соціалістичного інтернаціоналізму, гармонійного поєднання інтересів окремих держав з їхніми спільними інтересами. Важливі завдання укладення ряду Д. м. визначено *Програмою миру*, розробленою XXIV і далі розвинутою XXV з'їздами КІРСР. На здійснення їх Рад. уряд виступив з рядом важливих договірних ініціатив, зокрема в ООН (про укладення *договорів під егідою міжнародних організацій*, про незастосування сили і погрози силою, про заг. і повне припинення випробувань ядерної зброї та ін.). Практичним наслідком регламентування відповідальної діяльності зовнішньополіт. діяльності Рад. д-ви є прийняття Верховною Радою СРСР 6.VII 1978 Закону СРСР про порядок укладення, виконання і денонсації міжнар. договорів СРСР. Див. також окремі статті про договори СРСР із зарубіжними країнами (*Радянсько-англо-іранський договір 1942, Радянсько-болгарський договір, Радянського Союзу — ФРН договір 1970* тощо).

Лит.: Брежнев Л. І. Про зовнішню політику КІРСР і Радянської держави. К., 1973; Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами, в. 1—31. М., 1924—77.

Н. М. Ульянова.

ДОГОВІР НА КОРИСТЬ ТРЕТЬОЇ ОСОБИ — угода, за якою виконання зобов'язання обумовлюється на користь не договірної сторони, а *третьої особи*, яка не брала участі в укладенні договору, але набула з нього певних прав. В СРСР таким договором є, напр., договір *добровільного страхування*, заповіт вкладу. За цим договором (в УРСР — ст. 160 ЦивК УРСР) вимагати виконання зобов'язання може як договірна сторона, так і третя особа, якщо інше не передбачено в договорі і не випливає з його змісту. Напр., за договором страхування життя виплата страхової суми на випадок смерті застрахованого обумовлюється лише третьої особі. Якщо третя особа відмовилась від права, наданого їй договором, то особа, що уклала договір, може скористатися з цього права, коли це не суперечить змістові договору. Д. на к. т. о. слід відрізняти від договору, за яким виконання здійснюється на адресу третьої особи, яка не має права вимоги до сторін за договором. Так, якщо магазин зобов'язується доставити подарунок на адресу, вказану покупцем, то третя особа — адресат — жодних вимог до учасників купівлі-продажу ставити не може.

В. І. Личь.
ДОГОВІР ПІД ЕГІДОЮ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ — багатосторонній (здебільшого, універсальний) договір між державами, в процесі укладання якого активну роль відіграє міжнар. орг-ція, що займається питаннями, яким він присвячений. Текст договору розробляється в одному з органів даної орг-ції; приймається її ви-

щим органом (в ООН — *Генеральною Асамблеєю ООН*) або скликаною за його рішенням спец. міжнар. конференцією. Обов'язковим для д-ви договір стає, як і звичайно, після *ратифікації* його даною д-вою. Укладання *договорів міжнародних* під егідою або в рамках міжнар. орг-цій набуло значного поширення зі створенням ООН та *спеціалізованих установ ООН*; має тенденцію до дальшого розвитку. Під егідою і в рамках ООН укладено ряд важливих міжнар. договорів, зокрема, Конвенцію про запобігання злочинів апартеїду та покарання за нього (1973), Пакти про права людини (1966), *Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* та ін.

М. П. Дружков.

ДОГОВІР ПРО КОСМОС 1967, Договір про принципи діяльності держав по дослідженню й використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, — багатосторонній міжнар. угода, прийнята за ініціативою СРСР Генеральною Асамблеєю ООН 19.XII 1966. Договір вступив у силу 10.X 1967. Його підписала більшість д-в світу, в т. ч. УРСР. У ньому визначено найважливіші положення сучас. *космічного права*. Договір визначає, що використання космічного простору, включаючи Місяць та ін. небесні тіла, здійснюється на благо і в інтересах усіх народів і є надбанням усього людства; забороняється нац. привласнення цього простору, як і діяльність, що не відповідає вимогам міжнар. права і, зокрема, *Статуту ООН*; що космос і небесні тіла можуть використовуватися виключно в мирних цілях; д-ви розглядають космонавтів як посланців людства в космос. Договір закріплює принципи відповідальності д-в за діяльність у космосі, за шкоду, заподіяну космічними об'єктами. Договір закріплює держ. юрисдикцію над об'єктами, запущеними даною д-вою у космос, і визначає заг. принцип міжнар. відповідальності д-в — учасниць договору за нац. діяльність у космічному просторі незалежно від того, який орган д-ви займався нею, тощо.

В. І. Муравйов.

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ — багатосторонній міжнародна угода, схвалена 1968 Генеральною Асамблеєю ООН. 24.XI 1969 ратифікований Президією Верховної Ради СРСР. Договір набрав чинності 5.III 1970. Учасниками його є понад 100 держав (1978). Згідно з осн. положеннями Д. про н. я. з. д-ви-учасниці, які володіють ядерною зброєю, зобов'язались не передавати її ін. д-вам ні прямо, ні посередньо і не допомагати в її виробництві або придбанні. В свою чергу, д-ви, які не мають цієї зброї, зобов'язались не виробляти й не одержувати її від ядерних країн. Договір підтверджує невід'ємне право держав-учасниць розвивати дослідження, виробництво й застосування ядерної енергії в мирних цілях, брати участь у широкому міжнар. обміні обладнанням, матеріалами, наук.-тех.

інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях. Контроль за виконанням д-вами своїх зобов'язань покладено на МАГАТЕ (Міжнародне агентство по атомній енергії). Конференція учасників Договору по розгляду його дії (Женева, травень 1975) підтвердила ефективність цього документа, що є важливим практичним кроком у галузі обмеження *гонки озброєнь* і відповідає інтересам усіх д-в і народів.

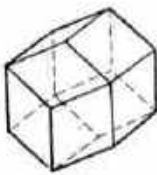
Ю. В. Костенко.

ДОГОВІР ПРО УТВОРЕННЯ СРСР — державний договір, укладений між РРФСР, УРСР, БРСР та ЗРФСР про добровільне об'єднання цих республік у союзну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Д. про у. СРСР затверджено разом з *Декларацією про утворення СРСР* 1-м з'їздом Рад Союзу РСР 30.XII 1922. Договір визначив питання, що входять до відання СРСР в особі його верховних органів (Всесоюзного з'їзду Рад, а в період між з'їздами — *Центрального Виконавчого Комітету СРСР*), встановлював порядок скликання з'їздів Рад СРСР, норми представництва на них і порядок обрання депутатів, періодичність і порядок скликання сесій ЦВК СРСР, перелік нар. комісарів, що становили уряд Союзу РСР — Рад Нар. Комісарів СРСР, і перелік нар. комісарів, що становили Ради Нар. Комісарів союзних республік, тощо. Для громадян союзних республік встановлювалось єдине союзне громадянство. За кожною з союзних республік зберігалось право вільного виходу з СРСР. Декларація і Д. про у. СРСР увійшли до Конституції СРСР 1924.

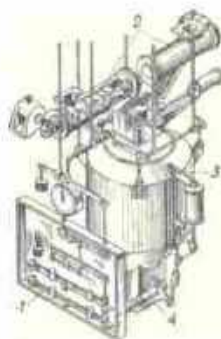
ДОГОВІРНА ДИСЦИПЛІНА — точне і своєчасне виконання соціалістичними орг-ціями, що вступають у договірні відносини, встановлених законом і договором *зобов'язань*; вид *дисципліни державної*. Норми Д. д. визначено, зокрема, в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Д. д. — одна з осн. умов успішного виконання держ. планів. Додержання Д. д. передбачає своєчасне виявлення і встановлення раціональних виробничих зв'язків відповідно до виробничих планів, прикріплення підприємств споживачів до підприємств-постачальників; додержання строків та ін. вимог законодавства при укладенні *господарських договорів*; своєчасне й якісне виконання всіх зобов'язань, передбачених даним договором; обов'язкове застосування передбачених законом чи договором матеріальних санкцій за невиконання або ненадлежащее виконання договірних зобов'язань. При навмисному порушенні Д. д. в передбачених законом випадках (напр., *випуск недоброякісної промислової продукції*) винні притягаються до кримінальної відповідальності.

І. М. Разнатовський.

ДОГОВОРИ МІЖНАРОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — договори, укладені УРСР з іноземними державами і міжнар. орг-ціями про взаємні права і обов'язки. Перші Д. м. УРСР (підписані разом з

ДОДАВАННЯ
СИЛ

Додаєкар: 1 — пр-
вильний; 2 — ромбодо-
декадр.



Дозатор автоматичний
ваговий для цементу:
1 — автоматичні ваги;
2 — гвинтовий кон-
вейер; 3 — бункер; 4 —
впускний затвор.

РРФСР) — Ризький мирний договір 1921 з Польщею, Тимчасова угода 1921 з Австрією про встановлення екон. і торг. відносин, договори з Литвою і Естонією 1921 про встановлення дипломатичних відносин, Договір про дружбу і братерство 1922 з Туреччиною. З утворенням Союзу РСР зовн.-політ. функції УРСР (як і ін. союзних республік) забезпечував СРСР в особі його найвищих органів влади і управління. Закон Верховної Ради СРСР від 1.ІІ 1944 відновлював право союзної республіки брати безпосередню участь у міжнар. відносинах. Це право передбачено Конституцією СРСР (ст. 80) та Конституцією УРСР (ст. 74). Уряд УРСР 9.ІХ 1944 уклав з Польськ. к-том нац. визволення угоду про евакуацію укр. населення з тер. Польщі і польськ. населення з тер. України. УРСР стала учасницею *Парижських мирних договорів* 1947 з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією. Взятиши активну участь у виробленні Статуту ООН, Українська РСР стала учасницею цього універсального договору (ратифікований УРСР 22.VІІІ 1945). Діючими міжнар. договорами за участю УРСР є Конвенція про привілей та імунітети ООН, Конвенція про привілей та імунітети спеціалізованих установ ООН, Угода про привілей та імунітети Міжнародного агентства по атомній енергії. Україна стала учасницею Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963), *Договору про космос* 1967, *Договору про морське дно* (1971), *Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення* (1972), Конвенції про заборону воєнного використання та будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977). УРСР в ООН послідовно бореться за остаточну ліквідацію колоніальної системи, за право всіх націй на самовизначення. Діючими міжнар.-правовими актами з участю УРСР є, зокрема, Міжнар. конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1969), Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1963), Конвенція про запобігання злочинам апартеїду і покарання за них (1974). Серед діючих міжнар. угод з участю УРСР значне місце посідають конвенції в галузі захисту прав людини. Серед них такі важливі документи, як Міжнар. пакт про громадян. та політ. права (1976), Міжнар. пакт про екон., соціальні й культурні права (1976), Конвенція про політ. права жінок (1953), Конвенція про запобігання злочинній генциду та покарання за нього (1955) тощо. Послідовно відстоюючи інтереси трудящих, УРСР є учасницею ряду важливих конвенцій з питань охорони праці, зокрема про скорочення робочого часу, про рівну оплату за рівну працю чоловіків та жінок, про мінімальний вік допущення підлітків на різні роботи, про щорічні оплачувані від-

пустки, про свободу асоціацій та ін. УРСР — учасниця ряду конвенцій, розроблених у рамках організації ООН з питань освіти, науки і культури. УРСР є учасницею Дунайської конференції 1948 та Конвенції про режим судноплавства на Дунаї (див. *Дунайська комісія*). УРСР зробила свій внесок у розробку трьох конвенцій з проблем мор. права: про відкрите море (1962), про територіальне море і прилеглу зону (1964), про континентальний шельф (1964). Виступаючи за гуманізацію законів і звичаїв війни, УРСР 1955 стала учасницею Женевських конвенцій 1949 про поліпшення долі поранених і хворих, про поводження з військовополоненими, про захист цивільного населення під час війни. УРСР разом з СРСР, БРСР, ін. соціалістичними країнами робить великий внесок у розвиток довірливих зв'язків, зміцнення ефективності міжнар. договорів. УРСР виступає за те, щоб міжнар. договори були інструментом зміцнення міжнар. миру і безпеки, розвитку рівноправного і взаємовигідного співробітництва всіх держав. Міжнар. договори, ратифіковані Президією Верх. Ради УРСР, публікуються у *«Відомостях Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки»*.

Лит.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944—1961 рр. К., 1963; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1962—1970 рр. К., 1977. Ю. М. Машейко.

ДОДАВАННЯ СИЛ — знаходження векторної величини, рівної геометричній сумі векторів, які зображають сили даної системи. При Д. с. застосовують т. з. правило паралелограма, за яким вектор, що зображає силу, рівнодійну двох сил, є діагоналлю паралелограма, побудованого на цих силах як на його сторонах.

ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ — *вартість*, створювана працюючим найманого робітника понад вартість його *робочої сили* і безоплатно привласнювана капіталістом. Д. в. — істор. категорія, притаманна лише капіталістичному способу виробн., коли і робоча сила стає *товаром*, предметом купівлі-продажу. Теорію Д. в. створив К. Маркс. В. І. Ленін назвав її *наріжним каменем екон. теорії* К. Маркса, бо саме вона розкриває суть капіталістичної експлуатації. В умовах капіталізму робітник, позбавлений *засобів виробництва*, змушений продавати свою робочу силу. Купуючи її і з'єднуючи з засобами виробн., капіталіст використовує здатність робочої сили в процесі виробн. створювати *вартість*, більшу за вартість робочої сили, що є джерелом його збагачення, наживи. Збільшення Д. в. досягається двома осн. методами — абсолютним і відносним. Перший полягає в прямому подовженні *робочого дня* понад *необхідний робочий час* або в підвищенні *інтенсивності праці*. Створена таким шляхом Д. в. наз. *абсолютною додат-*

ковою вартістю. Відносна додаткова вартість одержують, зменшуючи необхідний робочий час і відповідно збільшуючи додатковий робочий час при незмінній тривалості робочого дня за рахунок зростання *продуктивності праці*. Різновидом відносної Д. в. є *надлишкова Д. в.*, яку привласнюють окремі капіталісти на своїх підприємствах у результаті зниження індивід. вартості товару порівняно з його сусп. вартістю. Цього досягають шляхом застосування нової техніки та досконаліших методів виробн. Все це в кінцевому підсумку призводить до зростання норми Д. в. — відношення всієї маси Д. в. до змінного капіталу. Норма Д. в. виражає ступінь експлуатації трудящих. У процесі реалізації й розподілу Д. в. розпадається на *прибуток, процент і ренту*. Говяча за Д. в. відіграє вирішальну роль у розвитку капіталістичного виробн., визначає розвиток *виробничих відносин* капіталістичного суспільства, становить *суть основного економічного закону капіталізму*. Теорія Д. в. розкриває непримиренні, антагоністичні суперечності, причини загострення класової боротьби, з чого випливає істор. необхідність і неминучість революц. заміни капіталізму новим, прогресивним способом виробн. — *соціалізмом*.

ДОДАТКОВА ПРАЦЯ — праця трудящих сфери матеріального виробництва, спрямована на створення *додаткового продукту*. Виникнення Д. п. пов'язане з процесом підвищення продуктивності сусп. праці, яка робить можливим виробн. надлишку продуктів над тією його кількістю, що необхідна для існування самого працівника і членів його сім'ї. Поділ праці на необхідну і додаткову в умовах капіталізму зовні маскується формою *заробітної плати*, що виступає нібито як оплата всієї праці робітника. Насправді ж робітничої оплати отримує лише вартість *робочої сили*, або *необхідна праця*, а Д. п., що є джерелом *додаткової вартості*, привласнюється капіталістами. За соціалізму, де трудящі спільно володіють засобами виробн., Д. п. є джерелом розвитку виробн., створення *суспільних фондів споживання* і на цій основі підвищення *життєвого рівня* трудящих.

ДОДАТКОВИЙ ПРОДУКТ — частина суспільного продукту, створена *додатковою працею* безпосередніх виробників у сфері матеріального виробництва понад *необхідний продукт*. Вироби. і розподіл Д. п. визначаються панівними в даному суспільстві відносинами *власності* на засоби виробн. За капіталізму він створюється в умовах панування приватної власності й набуває форми *додаткової вартості*. При розподілі й реалізації Д. п. розпадається на *прибуток, процент і ренту*. Невпинне зростання експлуатації *найманої праці* з розвитком капіталізму збільшує частку Д. п. в сусп. продукті, що посилює процес поляризації

капіталістичного суспільства. За соціалізму, в умовах панування сусп. власності і планової організації виробн. в масштабах усього нар. г-ва, соціально-екоп. зміст Д. п. докорінно змінюється, ліквідується антагоністичний характер поділу сусп. продукту на необхідний і додатковий. Задовольняючи сусп. потреби асоційованих виробників, Д. п. разом з тим є джерелом соціалістичного нагромадження, зміцнення обороноздатності країни, розвитку науки і культури, утримання держ. апарату, формування суспільних фондів споживання тощо. Виробн. і використання Д. п. підпорядковані шляхи соціалістичного виробн., тому в його створенні заінтересовані всі трудящі. В процесі розподілу частини Д. п. залишається в держ. і колг.-кооп. підприємствах і становить відповідно їхній прибуток, або чистий дохід; друга частина надходить у розпорядження суспільства і утворює централізований чистий дохід суспільства.

ДОДАТНІ ЧИСЛА — дійсні числа, більші за нуль. Див. Число. **ДОДАТОК** — другорядний член речення, який означає об'єкт у його відношенні до дії або ознаки. Д. виражається здебільшого іменником (написати листа), займенником (побачити її), ін. частинами мови, що виступають у ролі іменника (віршити в майбутнє), інфінітивом (люблю читати). Д. залежить від дієслова (милуватися містом) чи іменника (здібність до математики). Д., виражений знахідним (при запереченні — родовим) відмінком без прийменника (запусти ракету, не прочитати книги), наз. прямим, а решта Д. — непрямыми.

ДОДЕ (Daudet) Альфонс (13.V. 1840, Нім — 16.XII 1897, Париж) — французький письменник. У численних творах реалістично змалював життя франц. суспільства 2-ї пол. 19 ст. Зб. оповідань і нарисів «Листи з моего вітряка» (1869) присвячена Провансу. Романи «Фромон молодший і Ріслер старший» (1874), «Набоб» (1877), «Королі у вигнанні» (1879), «Безсмертний» (1885) та ін. мають соціально-критичне спрямування, відтворюють побут і звичай різних прошарків населення Франції. Славу Д. принесла сатирична трилогія «Тартарен Тарасконський» (1872), «Тартарен в Альпах» (1885), «Порт Тараскон» (1890). Романи «Малюк» (1868) і «Джек» (1876) присвятив проблемам виховання. Автор п'єс, зокрема «Арлезіанка» (1872), літ. спогадів.

Тел.: Укр. перекл. — Палський мул. К., 1958; Зібрання свідок, К., 1959; Тартарен Тарасконський, К., 1964; Королі у вигнанні, К., 1971; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—7, М., 1965.

ДОДЕКАЕДР (від грец. *dodeka* — дванадцять і *edra* — основа, бік, сторона) — 1) *Многогранник* з 12 гранями. У правильного Д. (мал., 1) 12 п'ятикутних граней, 30 ребер і 20 вершин. Об'єм правильного Д. з ребром *a* дорівнює $\frac{a^3}{4} (15 + 7\sqrt{5})/4$. Навколо нього можна описати сферу. 2) У кристалографії — проста форма ку-

бичної системи. Розрізняють ромбододекаедри (мал., 2), гранями яких є ромби, та пентагондододекаедри, гранями яких є п'ятикутники з чотирма рівними сторонами. Форму ромбододекаедра мають, зокрема, кристали гранату, форму пентагондододекаедра — кристали піриту.

В. Е. Михайленко.
ДОДЕКАНЕС — група островів в Егейському м. Див. *Споради Південні*.

ДОДЕКАФОНІЯ (від грец. *dodeka* — дванадцять і *phōnē* — звук) — техніка композиції, що ґрунтується на застосуванні звукоряду з 12 рівноправних, функціонально незалежних звуків *хроматичної гамми*. Метод Д. (розроблений А. Шенбергом) полягає в тому, що звуковим матеріалом 12 півтонів октави, розташованих у довільному порядку, тобто укладених у серію (з 12 звуків можна укласти 479 001 600 серій), оперують так, щоб жоден звук у ній не повторювався. Л. З. Мазепа.

ДОДЯСКА — гірська вершина *Карпат Українських* на масиві *Свидовець*, у Закарпатській обл. УРСР. Вис. 1764 м. На пн. схилі — хвойні, на південних — букові ліси, вище — чагарники й гірські луки. Об'єкт туризму.

ДОЖ (італ. *dōge*, від лат. *dux* — вождь, провідник) — глава Венеціанської (кін. 7—18 ст.) і Генуезької (14—18 ст.) республік. Обирався *патриціатом* з його середовища (у Венеції довічно, в Генуї 1339—1528 — довічно, а потім — на 2 роки).

ДОЖІ ДЕРДЯ ПОВСТАННЯ 1514 — антифеодалне повстання угорських, українських, словацьких і волоських селян в Угорщині під проводом дрібного шляхтича Держя (Георгія) Дожа. Охопило більшу частину Угорщини і майже всю Закарп. Україну. Повсталі селяни відмовлялися виконувати феодал. повинності, захопили кілька замків. Д. Дожа проголосив на території, охопленій повстанням, республіку, скасування дворянства, заг. рівність і верховенство народу. 15.VII осн. сили повстанців було розгромлено. Д. Дожа потрапив у полон, 20.VII його було страчено. Після придушення повстання на Закарпатті міста Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Вишкове, Виноградів, Тячів, Солотвин було оголошено «бунтарськими». Держ. збори Угорщини актом 1514 остаточно прикріпили селян до землі. Лит.: Маркуш В. М. Крестьянская война в Венгрии и Закарпатье в 1514 году. «Научные записки Ужгородского университета», 1952, т. 3, в. 1.

ДОЗА (Dauzat) Альбер (4.VII 1877, Гере — 1.XI 1955, Париж) — французький лінгвіст. Закінчив Вищу практичну школу в Парижі (1899), з 1921 був у ній професором і директором. Праці з лінгвістичної географії, діалектології, ономастики й історії франц. мови: «Лінгвістична географія» (1922), «Новий лінгвістичний атлас областей Франції» (1942), «Французька топоніміка» (1946).
Тел.: Рос. перекл. — История французского языка, М., 1956.

ДОЗА (грец. *dosis* — давання; частина, порція) — 1) В м е д и-

цині — певна кількість лікарського препарату, що вводиться в організм. Розрізняють разову Д. (на один прийом), добову Д. (кількість ліків, що призначається на добу), смертельну Д. (мінімальна кількість речовини, що спричиняє смерть) тощо. Д. рідких лікарських речовин вимірюються в мл, у ложках (столова ложка — 15 мл, десертна — 10 мл, чайна — 5 мл) та в краплях. Сухі ліки дозують у грамах або частках грамів. Для гормонів, вітамінів, антибіотиків і деяких ін. препаратів Д. виражають в одиницях дії (ОД).

2) Д. іонізуючого випромінювання — енергія іонізуючого випромінювання (γ - і рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів, α -частинок і т. д.) передана або призначена для передачі одиниці маси речовини. Енергія, поглинута одиницею маси речовини, наз. поглинутою Д. У Міжнародній системі одиниць (СІ) поглинутої Д. вимірюється в Дж/кг; позасистемною одиницею є *рад* (1 рад = 10^{-2} Дж/кг). Сума поглинутих речовиною Д. при неодноразовому опроміненні визначає нагромаджену Д., а добуток поглинутої Д. на об'єм поглинаючої речовини — об'єму. Характеристикою іонізуючої здатності γ - і рентгенівського випромінювання є експозиційна Д., яка визначається кількістю утворених електр. зарядів одного знака в одиниці маси повітря. Одиницею експозиційної дози є Кл/кг у СІ та позасистемна одиниця *рентген*. Д. опромінювання впливає на ступінь ураження організму (див. *Променева хвороба*). Див. також *Дозиметрія*.

В. К. Чумак (Д. іонізуючого випромінювання).

ДОЗАТОР — пристрій, яким вимірюють (дозують) рідкі й сипкі матеріали. Розрізняють Д. (мал.) вагові (вимірюють матеріал за масою) та об'ємні (вимірюють матеріал за об'ємом); з ручним і автоматичним керуванням; одно- і багатоконтурні (з послідовним дозуванням кількох матеріалів); періодичної та безперервної дії. Д. періодичної дії (звичайно бункерного типу) використовують у процесах з вертикальним компонуванням устаткування. За допомогою Д. безперервної дії (бункерного й стрічкового типу) виконують процеси на горизонтально розміщеному устаткуванні, при конвейерному перемішуванні матеріалу. Д. застосовують у виробн. буд. матеріалів, у металург., харч., хім. та хіміфарм. пром-сті, торгівлі, на залізничному, мор. та річковому транспорті тощо.

ДОЗИМЕТРІЯ (від *доза* і грец. *metreo* — вимірюю) — розділ прикладної ядерної фізики в якому вивчається дія іонізуючого випромінювання (γ - і рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів і т. д.) на об'єкти живої й неживої природи, а також методи й тех. засоби для вимірювання величин, які характеризують цю дію. Осн. завдання Д. пов'язані з забезпеченням радіаційної безпеки при роботах з радіоактивними речовинами і дже-



А. Доде.

ДОЗОРУВАННЯ
ПЛОДІВ

релами випромінювань. До них належать: визначення дози випромінювань, вимірювання активності радіоактивних препаратів, визначення співвідношення між активністю речовини і створеною нею дозою. Тех. засобами Д. є дозиметричні прилади (дозиметри), дія яких ґрунтується на явищах, пов'язаних із взаємодією іонізуючого випромінювання з речовиною (іонізація, люмінесценція тощо).
Лит.: Голубев Б. П. Дозиметрия и защита от ионизирующих излучений. М., 1976. В. К. Цумак.

ДОЗОРУВАННЯ ПЛОДІВ — прискорене штучне доведення недозрілих плодів до споживчої стиглості. Застосовують, коли овочі або фрукти не можуть дозріти в умовах культури, коли необхідно штучно скоротити період досягання пізньостиглих сортів або є потреба знімати помідори, персики, абрикоси, груші, яблука, дині тощо недозрілими для підвищення їхньої транспортабельності й легкості. Д. п. ґрунтується на тому, що в тканинах плодів утворюється етилен. Найкращим способом Д. п. є етиленовий, що полягає в додаванні незначних доз етилену в повітря плодової складів, сховищ, спец. камер. Див. також *Плодовництво*.

Б. Д. Чудновський.
ДОЙЛЬНА УСТАНОВКА — комплекс машин і обладнання для доїння корів та первинної обробки молока. Являє собою поточкову напівавтоматичну лінію, на якій виконується виробничий цикл: підняття вим'я корови, видоювання молока доїльними апаратами двотактною чи тритактною ді; облія молока від кожної корови чи групи тварин; транспортування молока по закритому молокопроводу в молочне відділення, де його очищують, охолоджують, збирають у місткості (танки) й перекачують у транспортні засоби (молоковози) для відправки на молокозавод. Д. у. мають обладнання для одержання штучного холоду та гарячої води й дезинфекції доїльної апаратури. Б. Д. у. з обладнанням для переробки молока на молочні продукти (вершки, масло тощо). Д. у. значно підвищують продуктивність праці. Працюють завдяки штучному створенню вакууму

під діями корови. Сучасні Д. у. поділяють на Д. у. для доїння в стійлах (у відро й молокопроводі) і Д. у. для доїння в спеціально обладнаних станках («Ялинка», «Тандем», УДС-3, конвейерні «Карусель»). Вибір типу доїльної установки залежить від способу утримання тварин, їхньої продуктивності, призначення й розмірів ферм, екон. можливостей г-ва. При застосуванні Д. у. з переносними відрами (головним чином в родильних відділеннях) одна доярка обслуговує 14—18 корів за годину, а з молокопроводом (по якому молоко відсмоктується в молочне відділення) — 20—30 корів за годину. «Ялинка» складається з двох секцій групових доїльних станків на 8 корів кожна, розмішених по обидва боки траншеї, в якій працює майстер. В одному з станків доять корів, у другому їх готують до доїння. «Ялинка» має один комплект доїльних апаратів, розрахована на 200—400 корів. Обслуговують її два майстри машинного доїння, продуктивність установи 86 корів за годину. Д. у. «Тандем» (мал.) має 6—8 індивідуальних станків, розмішених по 3—4 з обох боків робочої траншеї майстра машинного доїння. В кожний станок (з доїльним апаратом) запускають по одній корові. Продуктивність цієї Д. у. — 60 корів за годину, обслуговують її два майстри доїння.

На конвейерних Д. у. процес доїння розрахований на послідовне виконання операцій 2—4 операторами. Тварини під час доїння стоять у станках, розташованих на рухомій колійній платформі, а оператори — на нерухомому робочому місці збоку біля платформи. Готують корів до доїння перед їхнім входом на платформу. Продуктивність установи — 100 і більше корів за годину. Для доїння корів у літніх таборах застосовують пересувні Д. у. з прохідними станками, обладнаними тентом, який захищає обслуговуючий персонал від дощу та спеки. В Д. у., обладнаних станками, молоко з доїльних апаратів надходить по молокопроводу на первинну обробку й переробку в автоматизоване молочне відділення. Д. у. мають механізовані пристрої для дозованої видачі кормів під час доїння. Доїльну й молочну апаратуру та молокопровідну систему після кожного доїння ретельно промивають і дезинфікують під дією автоматизованої циркуляційної системи.

Лит.: Королев В. Ф. Доильные машины. М., 1969; Похвалевский В. П. Доильные установки. М., 1971; Ткач В. Д., Омельченко О. О. Довідник механізатора-тваринника. К., 1976. О. О. Омельченко.

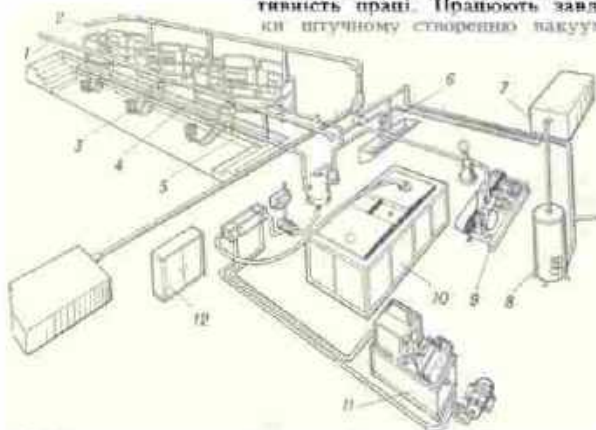
ДОЙНЯ — одержання молока від лактуючих с.-г. тварин (корів, кіз, овець, кобил, верблюдиць), при якому використовують складний рефлекторний процес виведення молока, що регулюється нервовою й гуморальною системами тварини. Молоковіддача настає внаслідок подразнення, пов'язаних з підготовкою до Д. (прихід доярки, шум доїльного апарата), а також под-

разнення нервових закінчень ділою вим'я. Сигнали подразнень передаються в головний мозок у гіпофіз, який продукує гормон окситоцин, що стимулює скорочення альвеол вим'я й виведення молока. Д. буває машинною й ручною. Машинною Д. піднімає продуктивність праці, майстер машинного доїння може обслужити 100 і більше корів. Перед Д. вим'я підмивають, витирають рушником і роблять масаж. Перші забруднені струмені молока зливають в окремий посуд і на дийку намагають доїльні стакани (див. *Доїльна установка*). Тривалість машинного Д. залежить від величини надою та рефлексу виведення молока і має становити не більш як 4—5 хв. Машинною доять корів, у яких здорові й певної форми вим'я та дийки. При ручному способі найдоконалішим є Д. кулаком. Дійку стискають спочатку вказівним і великим пальцями, потім середнім, підмізним і мізницею. Дійти слід енергійно й не довше як 8 хв, інакше вим'я розслаблюється й повністю не видоюється, а останні порції молока найжирніші. В проміжках між Д. вим'я знову заповнюється молоком.

ДОЙЛЬ (Доиль, Doyle) Артур-Колан (22.V. 1859, Единбург — 7.VII. 1930, Кроуборо) — англійський письменник. Закінчив Единбурзький ун-т. За фахом лікар. Літ. діяльність почав 1879. Автор пригодницьких та істор. романів «Вигнанці» (1893), «Подвиги британця Жерара» (1894—95), «Родней Стоун» (1896), науково-фантастичних творів «Втрачений світ» (1912), «Отруєний пояс» (1913), «Маракотова безодня» (1929). Широку популярність Д. принесли детективні повісті «Знак чотирьох» (1890), «Собака Баскервілів» (1901—02), «Долина жахів» (1914—15), збірник оповідань «Пригоди Шерлока Холмса» (1891—92) і «Спогади про Шерлока Холмса» (1892—93).

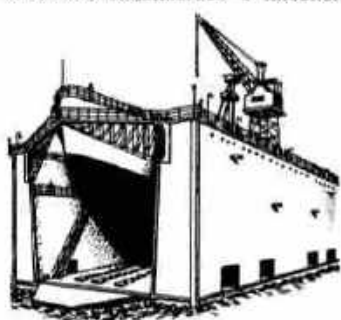
Тв.: Укр. перекл. — Вибрані твори. т. 1—2. Х., 1928; Втрачений світ. Х. — Одеса, 1937; Собака Баскервілів. К. — Х., 1937; По багрянцю сліді. К., 1937; Оповідання про Шерлока Холмса. К., 1977; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1966; Застаряний мир. К., 1975.

ДОЙНА — жанр румунського та молдавського муз. фольклору. Д. поділяються на вокальні й інструментальні. Спочатку виникли як пісні чабанів. Мелодія імпрізаційна, перша частина — елегантна, сумна, друга — танц. характеру. В 17—19 ст. поширилися Д., в яких поряд з сумними й любовними, з'явилися й соціальні мотиви про бідність, солдатчину, про героїчні подвиги нар. месників — *гайдуки*. У сучас. Д. оспівується радість нового життя. Д. побутує й серед молдав. населення на Україні.
ДОК (англ. dock) — 1) Споруда для огляду й ремонту підводної частини судна, а іноді й для суднобудування. Є звичайно частиною *верфі*, суднобудівного або судноремонтного підприємства. Розрізняють Д. сухі, наливні і плавучі. Сухий Д. являє собою водонепроникну камеру з затвором, у якій введене за допомогою лебідок чи



Доїльна установка «Тандем»: 1 — станки; 2 — кормороздавачі; 3 — доїльні апарати; 4 — молокопровід; 5 — вакуумна лінія; 6 — система промивання; 7 — бак для води; 8 — нагрівник ВЕТ-200; 9 — вакуум-насос; 10 — бак для молока; 11 — колодильна установка; 12 — шафа завчасний

ін. засобів судно опускається на підпори після закривання затвора й відкачування насосами води. Довж. таких Д. до 500, шир.— до 75 м. Наливний Д.— водонепроникна камера з каналом для введення судна й підпорами, на які опускається судно після відкриття затвора й виділення надлишкової води. За допомогою таких Д. можна спускати на воду й піднімати з неї судна серед. розміру. Плавучий Д. (мал.) складається з плоского



Плавучий док

прямокутного понтона, на якому встановлено підпори, й однієї-двох порожнистих башт-стінок. Щоб встановити судно на підпори, частину відсіків понтона й нижньої частини башт спочатку заповнюють водою (Д. занурюється), а потім відкачують її (Д. спливає разом з судном). Довж. плавучих Д. 250—300, шир.— понад 45 м, вантажопідйомність—до 100 тис. т. Д. споряджують гол. чин. з бетону, залізобетону й сталі. 2) Штучний портовий басейн з затвором, призначений для стоянки суден під час вантажно-розвантажувальних робіт у місцях зі значними припливно-відпливними коливаннями рівня моря. 3) Збірно-розбірний споруда, обладнана для тех. обслуговування великих літальних апаратів, гол. чин. дирижаблів.

ДОКАЗИ у праві—будь-які фактичні дані, одержані у визначеному законом порядку, що мають значення для правильного вирішення кримінальної чи цивільної справи. Питання, пов'язані з Д., урегульовано ст. 16 і 17 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР—гл. 5 КПК УРСР) і ст. 17, 18 і 19 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР—гл. 4 ЦПК УРСР). У кримінальному судочинстві на підставі Д. встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння (події злочину), винність або невинність обвинуваченого (підсудного), ступінь відповідальності винних, характер і розмір шкоди, завданої злочинним, причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, та ін.; у цивільному судочинстві—наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення сторін, а також ін. обставин, необхідні для з'ясування істини по справі. Джерелом (засобом) одержання Д. є: у кримінальному процесі—показання свідків, потерпілого, підозрюваного, об-

винуваченого, висновки експерта, *речові докази*, протоколи слідчих і суд. дій та ін. документи; в цивільному процесі—пояснення сторін і *третіх осіб*, показання свідків, письмові Д., речові Д. і висновки експертів. Цей перелік—вичерпний. Збирання і перевірку Д. закон покладає на суд, прокурора, особу, яка проводить *дідання*, і *слідчого*. В той же час Д. по кримінальній справі можуть бути подані підозрюваним, обвинуваченим, їхніми захисниками, будь-якими громадянами, установами тощо; в цивільному процесі Д. подаються сторонами та ін. особами, які беруть участь у справі. Рад. процесуальним законодавством визначено правила відносно збирання кожного Д., що сприяє одержанню найповніших, всебічних і об'єктивних фактів по конкретній справі (див., наприклад, *Допит*, *Обшук*). Ніякі Д. не мають наперед встановленої сили. Вони оцінюються судом, слідчим тощо за їхнім внутр. переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їхній сукупності відповідно до закону і соціалістичної *правосвідомості*. Штучне створення Д. є злочином. Д. поділяють: щодо осн. факту—на прямі (безпосередньо встановлюють або заперечують факти, сукупність яких дає змогу відповісти на осн. питання справи) й непрямі (виявляють різні проміжні факти, на підставі яких встановлюється осн. шуканий факт); щодо джерела одержання їх—на первісні (базуються на безпосередньому сприйнятті факту) й похідні; в кримінальному процесі—це й на обвинувальні й виправданні.

Лит.: Гродзинський М. М. Докази в радянському кримінальному процесі, ч. 1. Х., 1933; Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1966.

Ф. К. Глух.

ДОКЕМБРІЙ—найдавніший етап геологічної історії розвитку земної кори та гірські породи, що утворилися в той час. Почався понад 3,5 млрд. років тому, тривав бл. 3 млрд. років. Геол. утворення Д. представлені гол. чин. кристалічними породами, частково—зміненими осадовими (джеспіліти, кварцити), метаморфічними й вулканогенними породами. За структурно-геол. даними Д. поділяють на нижній Д., або архей (див. *Архейська ера і група*), і верхній Д., або протерозой (див. *Протерозойська ера і група*). За даними вивчення абс. віку порід Д. поділяють на п'ять мегациклів (див. *Геохронологія*). Архейські, переважно кристалічні породи (гнейси, мігматити, амфіболіти тощо), складають фундамент давніх платформ і виходять на поверхню в межах кристалічних щитів, зокрема *Балтійського щита*, *Українського щита* та ін. Нижні частини осадового чохла давніх платформ складаються з протерозойських метаморфічних порід—кварцових пісковиків, кварцитів, глинистих сланців тощо. В породах Д. виявлено скам'янілі *залізобактерії*, синьо-зелені водорості, грибки тощо. В Д. встановлено ряд епох

підвищеної тектонічної активності (див. *Докембрійські епохи складчастості*). З породами Д. пов'язані родовища залізних, алюмінієвих і марганцевих руд, золота тощо.

Лит.: Стратиграфія УРСР, ч. 1. Докембрій. К., 1972; Лазуренко В. І., Рябенко В. А., Хорунжий В. Я. Денки різноманітних викопних порід і докембрійських карбонатних порід Українського щита. «Геологічний журнал», 1977, т. 37, № 2. В. А. Рябенко.

ДОКЕМБРІЙСЬКІ ЕПОХИ СКЛАДЧАСТІ—епохи в геологічній історії планети, під час яких відбувалися найдавніші деформації земної кори. Охоплювали докембрій (архейську і протерозойську ери). Супроводилися інтенсивним метаморфізмом, гранітизацією й магматизмом з утворенням гранітогнейсових куполів, що стали першими ядрами щитів на давніх платформах. На різних континентах дослідники виділяють неоднакову кількість Д. е. с. Осн. з них у Європі—катархейська, або білозерська (бл. 3500 млн. років тому), колдська, або придипровська (2800—3000), самська, або криворізька (2200—2800), біломорська (1900—2200), карельська (1500—1800), готська (1200—1400), дальскальська, або сатпурська (900—1500), й байкальська (680—800); у Пн. Америці—лаверентійська, кеноранська, гудзонська, ельсонська й гренвільська; в Африці—трансваальська, родезійська, ебурнейська, майомбська, луланська й ассінтська. Внаслідок Д. е. с. виникли структури *Балтійського щита*, *Українського щита* й Канадського щита; з ними пов'язане й утворення давніх платформ. Д. е. с. зумовили утворення унікальних родовищ заліз., марганцевих та алюмінієвих руд, золота, урану, міді, нікелю, кобальту, свинцево-цинкових родовищ, слюди тощо.

Лит.: Тектоника Евразии. М., 1966; Тектонические карты континентов. М., 1967; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970.

В. С. Токотенко.

ДОКТОР НАУК (лат. doctor—учитель, наставник)—вчений ступінь. Присвоюється особам, які захистили докторську дисертацію й мали до того, як правило, вчений ступінь кандидата наук (в СРСР) або магістра. В СРСР запроваджено з 1934; присуджує *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР. У деяких країнах (ФРН, Австрія та ін.) ступінь Д. н. присвоюють особам, що закінчили вищі навч. заклади й захистили спец. роботи.

ДОКТРИНА (лат. doctrina—вчення)—наукова або філософська теорія, провідний теоретичний або політ. принцип у діяльності держави (напр. *Монро доктрина*), партії; нормативна формула.

ДОКТРИНА ВОЄННА—прийнята державою система поглядів на мету, характер, засоби й форми ведення війни, на підготовку до неї країни і її збройних сил; визначає напрям військ. будівництва. Д. в. має класову природу, втілює воєнну політику д-ви; визначається характером її суспільного ладу. Основу Д. в. капіталістичних д-в



А. К. Дойаль.

становить антикомунізм, прагнення імперіалізму ліквідувати світову систему соціалізму, економічно й політично закатити ін. країни, встановити світове панування. Рад. Д. в. ґрунтується на марксистсько-ленінському вченні про війну та армію, на досягненнях рад. *воєнної науки* й виходить з миролюбної політики Рад. Союзу, ідей захисту соціалістичних завоювань трудящих, миру та безпеки в усьому світі.

Лит.: Енгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965.

С. І. Постников.

ДОКУМЕНТ (лат. documentum — вірність, посвідчення, доказ) — 1) Письмовий акт, здатний служити доказом юридичних відносин або фактів, що спричиняють правові наслідки. За порядком складання розрізняють Д. публічні (виходять від держ. і громад. органів) і приватні, особисті (листи, щоденники, рукописи). За правовим змістом Д. в СРСР поділяються на державноправові (напр., передбачені Законом СРСР про вибори до Верховної Ради СРСР), адміністративно-правові (акти управління, службові довідки, доповідні записки, дипломи тощо), суд-прокурорські (вироки, ухвали, рішення, виконавчі листи), цивільноправові (договори, нотаріальні записи, заповіти), земельно-і колгоспноправові (статут і шнурові книги колгоспів), фінансово-правові (поліси, чеки та ін.), матеріально-госп. (акти приймання-здавання матеріальних цінностей, кошториси, накладні), всі види обліку — бухгалтерського, статистичного, оперативного (баланси, рахунки, грошові відомості, калькуляції, акти документальних ревізій). 2) Офіц. посвідчення особи (паспорт, трудова книжка). 3) Історично достовірне письмове джерело (див. Архіви). 4) Матеріальний об'єкт, у якому міститься та або ін. інформація (напр., перфораційна карта).

Л. В. Коваль.

ДОКУМЕНТАЛІСТИКА, документалістика, кібернетика — наукова дисципліна, прикладна галузь кібернетики, що вивчає структуру і властивості документальної інформації, розвиток форм документів, у першу чергу — матричних, методи й засоби автоматичної обробки, зберігання, пошуку й використання їх, методичні основи організації інформаційних масивів, потоків і процесів з метою оптимізації управління великими, головним чином багатоканальними, документальними системами. Д. ґрунтує документ у широкому плані як інформацію, що зафіксована на матеріальному носії (письмовий текст, книга, журнал, перфокорта, перфострічка, магнітна плівка тощо) з метою передачі або дальшого використання її. Д. лежить на стику інформатики, семіотики, системотехніки й ряду документознавчих дисциплін (архівознавство, бібліотекознавство, діловодство та ін.). На відміну від семіотики, що досліджує властивості знаків і знакових систем, Д. вивчає документ у цілому,

його форму, властивості, метод і мову документування, спосіб сприймання й обробки, кількості інформації в документі. Д. виникла на поч. 60-х рр. під впливом впровадження ідей і методів кібернетики в документальну практику в зв'язку з необхідністю упорядкувати потоки й фонди документів і пристосувати останні до автом. обробки. Д. як наук. дисципліна перебуває на стадії становлення і формування. Значення Д. зростає в зв'язку з використанням її методів для упорядкування систем документалістики (фінансово-економіч., виробничо-тех., організаційно-розпорядчої та ін.) з метою оптимізації документального забезпечення автоматизованих систем управління. А. Б. Фельдман.

ДОКУМЕНТАЛЬНЕ КІНО — вид кінематографії, матеріалом для якого є зйомки дійсних подій. Завдяки достовірності Д. к. є цінним істор. документом. У Д. к. розрізняють *кінохроніку* й *кінопубліцистику* (документальні фільми). Виникнення Д. к. пов'язане з народженням кінематографа (фільми братів Люм'єр, 1895). На Україні перші документальні кінозйомки зробив 1896—97 харків. художник-фотограф А. Федецький кіноапаратом власної конструкції (хронікальні фільми: «Народне гуляння на Кінній площі в Харкові», «Відхід поїзда від Харківського вокзалу» та ін.). В 1911 у Києві засн. кіностудію «Експрес», яка регулярно випускала кіноперіодику. Тут уперше було зроблено зйомки з аероплана (1913).

Рад. документальне кіно зародилося в роки революції й громадян. війни. Рад. оператори-хронікери Е. Тіссе, П. Новицький, О. Левицький, Г. Гібер, П. Ермолов та ін. зафіксували події на фронтах, перші кроки будівництва нової соціалістичної держави, зробили бл. 30 зйомок з життя й діяльності В. І. Леніна. В 20-і рр. виходили документальні кіножурнали «Кіножиттє», «Кіноправа». На Україні В. Гардін зняв фільм «Великий Жовтень» (1922). У творчості Дз. Вертова, зокрема, у фільмах, створених на Україні, — «Одинадцятий», «Людина з кіноапаратом», «Симфонія Довбасу», інформативній хроніці надавалось агітаційного, публіцистичного характеру, факти осмислювались за допомогою монтажу, тексту. Монтуючи матеріал старої кінохроніки, важливі документальні фільми істор. плану створила режисер Е. Шуб. У 30-х рр. Д. к. розширило свою тематику, збагатилось на нові жанри. Зокрема, на укр. студіях знято фільми «Більшовик Ізотов» (1933, реж. М. Леков), «Київ» (1936, реж. В. Ляховський), «Визволення» (1940, реж. О. Довженко) та ін. В роки Великої Вітчизн. війни хронікальний матеріал на фронтах знімали понад 200 кінооператорів. Значимі творами кінемист. й важливими істор. документами стали картини «Наша Москва» (реж. М. Служцький), «Ленінград у боротьбі» (реж. Р. Кармен, Ю. Учитель), «Сталінград» (реж. Л. Варламов), Зближенню хроніки і мист. сприя-

ла участь у Д. к. майстрів худож. кіно, зокрема О. Довженка («Битва за нашу Радянську Україну», 1943, «Перемога на Правобережній Україні», 1945). У повні роки виходять фільми про відбудову нар. г-ва («Довбас», реж. М. Білинський). Спроби документалістики поставити в центрі уваги людину, притаманні кращим фільмам 50-х рр. («Повість про нафтовиків Каспію», реж. Р. Кармен), набули дальшого розвитку в Д. к. 60-х і 70-х рр., зокрема у фільмах, випущених на Україні: «Керманч» (реж. І. Грабовський), «Двоє з мартена» (реж. В. Шкурін), «Кораблі не вирають» (реж. Л. Юдін), усі — 1965, та ін. Під впливом телебачення, яке взяло на себе репортажну функцію, поглиблюється соціальний аналіз подій, відображуваних у документальних фільмах. Досягнення Д. к. стали стрічками М. Ромма «Значний фашизм», «І все-таки я вірю», Р. Кармена «Палачий континент», «Серце Корвалана». Визначною подією Д. к. є створення кіноопері «Велика Вітчизна» (20 серій). Серед відомих майстрів рад. Д. к. — О. Медведкін, В. Лисаків, Л. Махнач (РРФСР), Г. Асатіані (Грузія), М. Каюмов (Узбекистан), Г. Франк, У. Браун, А. Фрейманіс (Латвія) та ін.; на Україні — А. Слісаренко («П'ять пісень про комуністів»), О. Косинов («Розум, честь і совість епохи»), В. Сперкач, О. Коваль, В. Шкурін. Ряд рад. документ. стрічок здобули вищі нагороди на міжнар. кінофестивалях короткометражних фільмів (Лейпциг, Обергаузен, Краків та ін.).

Лит.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1963; Правда кино и «киноправа». М., 1967; Современный документальный фильм. М., 1970; Слободян М. І. Сучасний український документальний фільм. К., 1972; Дробашенко С. В. Феномен достовірності. М., 1972. М. І. Слободян.

ДОКУЧАЕВ Василь Васильович [17.II (1.III) 1846, с. Милоково, тепер Сичевського р-ну Смол. обл. — 26.X (8.XI) 1903, Петербург] — російський природознавець, основоположник наукового генетичного ґрунтознавства та зональної агрономії. Закінчив Петерб. ун-т (1871). З 1883 — проф. цього ун-ту. Д. розробив основи вчення про ґрунт як про особливе природноісторичне тіло, а також поняття про фактор ґрунтоутворення. Він першим довів, що ґрунти на земній поверхні утворюються шляхом надзвичайно складної взаємодії місцевого клімату, рослинних і тваринних організмів, складу й будови материнської породи, рельєфу місцевості й, нарешті, віку країни та ін. Д. розробив першу в світі природноісторичну класифікацію ґрунтів. У 1888—94 Д. очолював експедицію, що вивчала ґрунти, рослинність і геол. умови Полтав. та Нижегородської губ. Було складено ґрунтові карти губерній і створено природноісторич. музеї в Нижньому Новгороді (перший у Росії) і в Полтаві. Д. склав ґрунтову карту Кавказу і карту загального поширення ґрунтів у Пн. півкулі. В 1892 Д. організував



В. В. Докучаєв.

при Лісовому департаменті спец. експедицію для випробування різних способів і прийомів лісового й водного г-ва в степах Росії. Масиви для дослідження були вибрані між Волгою й Доном (Кам'яно-степовий), між Доном і Дінцем (Старобільський) та між Калмикум і Дніпром (Великопідольський). На основі комплексного вивчення степів експедиція розробила конкретні плани обводнювальних робіт, створення подезахисних лісових смуг, боротьби з ерозією ґрунтів тощо. В 1892—93 Д. був директором Новоолександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (1914 евакуйований з Пулава, нині ПНР, до Харкова), в якому створив першу в Росії кафедру ґрунтознавства. У 1946 АН СРСР встановлено золоту медаль і премію ім. В. В. Докучаєва. Ім'я Д. присвоєно, зокрема, Харків. с.-г. інституту.

Тв.: Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Избранные сочинения, М., 1954; Наши степи колдас і тепер. К.—Х., 1949; Російський чорнозем. К.—Х., 1952.

Лит.: Вернандер Н. Б. В. В. Докучаєв — творець вітчизняного ґрунтознавства. К., 1961; Карьянов Г. Ф. Василій Васильович Докучаєв. М., 1966.

ДОКУЧАЄВСЬКИЙ (до 1954 — Оленівський Кар'єр) — місто Волинського р-ну Донецької обл. УРСР, за 14 км від залізничної ст. Оленівка. Засн. 1898, коли на тер. теперішнього Д. рос.-белг. металургійне т-во почало закладати кар'єри для видобування флюсового вапняку. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1934 Д. — місто. В місті — флюсоломитовий і залізобетонних виробів з-д, підприємства буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування, Донецька дослідна станція виноградарства, 8 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, гірничий і торг. технікуми; лікарня. Палац і будинок культури, 3 клуби, 8 бібліотек. Названий на честь рос. вченого В. В. Докучаєва.

ДОЛАР (англ. dollar, від нім. Taler — талер) — 1) грошова одиниця США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Сінгапуру; поділяється на 100 центів. У США запроваджені в 1785 конгресом (срібний Д.). Законом 1792 було введено біметалізм з вільним карбуванням Д. з золота й срібла. З 1873 грош. одиницею став золотий Д. Офіційно золотий стандарт у США було встановлено 1900 — вміст чистого золота в Д. становив 1,30463 г. Після 1-ї світової війни Д. відіграє провідну роль серед валют капіталістичного світу. Але світова екон. криза 1929—33 похитнула позиції Д., його золотий вміст було знижено до 0,888671 г чистого золота (або на 40,94%). Після 2-ї світової війни Д. США — основна валюта دلارової зони (див. Валютні зони) й гол. резервна валюта капіталістичного світу, тобто Д. став поряд із золотом основою валют системи капіталізму. При цьому центр. банки іноз. д-в мали право вільно обмінювати Д. США на золото за твердою ціною (35 Д. за одну унцію золота). З 60-х рр. у зв'язку з посиленням інфляції, хронічним дефіцитом платіжного балансу і

зменшенням золотого запасу США купівельна спроможність Д. значно знизилася, і його міжнар. позиції ослабли. Внаслідок загострення валютно-фін. становища в країні, пов'язаного, в першу чергу, з величезними воєнними витратами, США провели (1971, 1973) девальвації Д., золотий вміст його знижено до 0,736662 г чистого золота. З серпня 1971 припинено обмін Д. на золото. Процес знецінювання Д. на світовому ринку триває, що свідчить про дальше поглиблення кризи валютно-фін. системи капіталізму. 2) Грошова одиниця Ліберії, Ефіопії, Малайзії, Барбадосу, Гаяни, Тринідаду й Тобаго, Ямайки, Зх. Самоа, Сянгану, Фіджі, Багамських О-вів, Брунею й Гондурасу Британського. Поділяється на 100 центів. Про паритетний курс щодо Д. США див. у статтях про ці країни. 3) Д. держави Тонга — те саме, що й паанга.

Курс долара щодо карбованця за котированням Держбанку СРСР (крб.)

Валюта	За	квітень 1979
Австралійський долар	100	74,25
Долар США	100	66,10
Канадський долар	100	56,59
Новозеландський долар	100	70,17
Сінгапурський долар	100	30,44

ДОЛАРОВА ЗОНА — див. Валютні зони.

ДОЛГАНИ (самоназва — долган, тиа-кіхі, саха) — народність, яка живе в Таймирському (Долган-Ненецькому) автономному округу Красноярського краю РРФСР. Чисельність — 4,9 тис. чол. (1970, перепис). Мова — якутська (долганський діалект). Віруючі Д. — православні; раніше зберігалися й анімістичні вірування (зокрема шаманство, промисловий культ). Сформувалися у народність у 19 — на поч. 20 ст. Осн. заняття — оленярство, мисливство, рибальство.

ДОЛГІХ Володимир Іванович (н. 5.XII 1924, с. Іланське, тепер м. Іланський Красноярського краю) — рад. партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1965), кандидат тех. наук (1968). Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї робітника. В 1941—43 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1949 Іркутський гірничо-металург. ін-т. У 1949—58 — нач. зміни, цеху, гол. інженер з-ду в Красноярську. В 1958—62 — гол. інженер, 1962—69 — директор Норільського гірничо-металург. комбінату ім. А. П. Завенягіна. В 1969—72 — перший секретар Красноярського крайкому КПРС. З 1972 — секретар ЦК КПРС, з 1976 одночасно зав. відділом ЦК КПРС. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ДОЛГОПЛОСЬК Борис Олександрович [н. 12 (25).XI 1905, с. Лукомль, тепер Вітеб. обл.] — радянський хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1964). Герой Соціалістич-

ної Праці (з 1963). Член КПРС з 1945. Закінчив 1931 Моск. ун-т. Осн. праці (до 1957) пов'язані з вивченням окислювально-відновних систем як джерела вільних радикалів, механізмів ініціювання та інгібування радикальних процесів. З 60-х рр. проводив дослідження в галузі стереоспецифічного каталізу під впливом металоорганічних і карбенових комплексів перехідних металів. Роботи Д. використано в пром-сті для одержання нових видів синтетичних каучуків загального призначення, а т. ч. стереорегулярних. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР 1941, 1949; премія АН СРСР ім. С. В. Лебелєва, 1947, 1963.

ДОЛГОПРУДНИЙ — місто обл. підпорядкування Московської обл. РРФСР. Залізнична станція за 18 км на Пн. від Москви. 64 тис. ж. (1977). Машинобудівний завод, ф-ка театрального реквізиту та ін. підприємства. В Д. — Моск. фіз.-технічний ін-т, Центр. аерологічна обсерваторія Держ. комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Агрохім. дослідна станція ім. акад. Д. М. Прянишнікова. Утвор. 1957.

ДОЛГОРУКОВ Микола Андрійович (1792—1847) — військовий і держ. діяч царської Росії, генерал від кавалерії, князь. У 1806—12 служив у Моск. архіві Держ. колегії закорд. справ. Учасник воєн проти Франції, Ірану, Туреччини. Посол в Ірані (1829—30). З 1831 обіймав губернаторські посади, зокрема з 1840 — харків., полтав., черніг. генерал-губернатор. Проводив реакційну політику царизму на Україні. Т. Г. Шевченко затарував Д. в поезії «Юродивий».

ДОЛГУШИН Донат Олександрович [н. 16 (29).X 1903, Пенза] — радянський біолог і селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (з 1948). Закінчив Тбіліський політех. ін-т (1927). З 1931 — співробітник Всесоюз. селекційно-генетич. ін-ту (Одеса). Працював над питаннями підвищення якості елітного насіння, розробляв способи літнього садіння картоплі на Пд. України. Вивчав біологію розвитку рослин, опрацював нову схему селекційно-насінницького процесу. Автор сортів пшениць: Одеська 13, Одеська 1163 (ярі), Одеська 3, Одеська 12, Одеська 51, Одеська 66 (озимі, у співавт.). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941; Держ. премія УРСР, 1974.

ДОЛГУШИНЦІ — революційний гурток на чолі з колишнім студентом Петерб. технологіч. ін-ту О. В. Долгушиним, що діяв 1872—73 в Петербурзі, а згодом у Москві та Підмосков'ї. В роботі гуртка брало участь бл. 20 чол., у т. ч. кілька робітників. У 1873 Д. створили підпільну друкарню в с. Сарєві Моск. губ., де було видано 3 листівки. Д. визнавали необхідність повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, вимагали заг. поділу землі тощо. Д. покладали надії на сел. ре-



В. І. Долгіх.



Б. О. Долгопльск.



Д. О. Долгушин.

ДОЛЕНГА-ХОДАКОВСЬКИЙ

волюцію. Восени 1873, коли почалися арешти, Д. перевезли друкарню до Харкова, потім у с. Синиху (тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.). Невдовзі гурток було розгромлено. Діяльність Д. була одним з провісників «ходіння в народ» 1874.

ДОЛЕНГА-ХОДАКОВСЬКИЙ (Dolega-Chodakowski) Зоріан (літ. псевдонім Адама Чарноцького; 4.IV 1784, с. Підгайне, Білорусія — 17.XI 1825) — польський і український фольклорист, етнограф і археолог. Мандрував по Польщі, Білорусії, Україні. Записав бл. 3000 текстів пісень, з них понад 2000 українських. Деякі з записаних Д.-Х. укр. пісень надруковано в збірках М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя. Д.-Х. належать наук. розвідки з фольклористики й етнографії. *Видання:* Українські народні пісні в записках Зоріана Долєнги-Ходаковського. К., 1974.

ДОЛЕНГО Михайло Васильович [н. 29.VII (10.VIII) 1896] — український рад. поет; ботанік. Див. *Клоков* М. В.

ДОЛЕНКО Григорій Назарович [н. 24.II (8.III) 1917, с. Гаївка, тепер Кіровоград. р-ну Кіровоград. обл.] — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1953. Закінчивши Харків. ун-т (1940), працював у виробничих геол. установах. З 1952 — співробітник Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР, з 1963 — директор цього ін-ту. Осн. напрям наук. роботи — геологія нафти й газу, зокрема розробка теор. питань закономірностей утворення й розміщення нафт. і газових родовищ. Премія АН СРСР ім. В. І. Вернадського. 1977. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1971. *М. І. Павлюк.*

ДОЛІНА Павло Трохимович (12.XI 1888, с. Мишоловка, тепер у складі м. Києва — 15.IX 1955, Київ) — український рад. актор і режисер театру і кіно. Член КПРС з 1945. Один із засновників «Молодого театру» в Києві (1918—19), «Кийдрамте» (1920—21), театру «Березіль» (працював 1922—27, з перервою). Ролі: Кардинал («Іван Гус» за Шевченком), Кембл («У пущі» Лесі Українки), Осип («Ревізор» М. Гоголя) та ін. З 1925 — режисер Одес. кінофабрики ВУФКУ, 1929—40 — Київ. кіностудії худож. фільмів. Поставив фільми: худож. — «Буря» (1928), «В заметах» (1929), «Чорні дні» (1930), «Свято Унірії» (1932); науково-популярні й тех. — на кіностудії «Техфільм» — у Києві й Ташкенті (1941—43). Автор п'єси «Парі» (за Шевченком), кіносценаріїв. У 1948—55 — директор Київ. музею театр. мистецтва. *М. Г. Лабінський.*

ДОЛІНА — від'ємні лінійно-втягнуті форми рельєфу. Утворюються здебільшого внаслідок розмиваючої дії текучої води. Початковими формами Д. є яри та балки. Найпоширеніші Д. річкові. Оформлені річкові Д. мають дно, в яке врізане русло річки, заплаву, що заливается водою під час повені, та схили, часто з уступами —

терасами. Д. гірських річок мають вигляд тіснин, каньйонів, ущелин.

ДОЛІНА — місто Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Д. відома з 10 ст. Входила до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 1349 польс. феодалі захопили Д. в складі Галичини. В 1525 Д. дістала *магдебурзьке право*. В Долинському старостві відбувалися антифеод. виступи (див. *Долинські повстання 1658 і 1740*). За першим поділом Польщі (1772) Д. загарбала Австрія, 1919 в складі Зх. України — бурж.-поміщицька Польща. В 1923 в Д. проходив масовий страйк робітників деревообр. пром-сті. 1.V 1927 в Д. відбулася демонстрація, організована спільною гірників, 1929 — страйк робітників різних професій. У 1939 Д. в складі Зх. України возз'єднана з Рад. Україною. З 1939 Д. — місто. Д. — один з нафтогазопромислових центрів УРСР (див. «*Долина нафтогазу*»). З-ди: газопереробний, 2 залізобетонних виробів і конструкцій, солеварний, цегельний, сокоекстракційний, молочний, хлібний; швейна та бавовнопрядильна ф-ки, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-освітніх музична, спортивна й художня школи; 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинки культури, 4 6-ки. В Д. народилися: укр. архітектор І. І. Левинський, укр. скульптор М. Ф. Бринський, укр. композитор Я. Лопатинський, укр. і рос. філолог Л. Г. Лопатинський.

ДОЛІНА СМЕРТІ — міжгірна безводна улоговина в пн. частині пустелі *Мохаве*, на Зх. США, в штаті Каліфорнія. Довж. бл. 250 км. Лежить на 85 м нижче від р. м. (найглибша западина Пн. Америки). Одне з найжаркіших і найпосушливіших місць на Землі: максимум т-ра влітку — понад +50°, опадів менше як 100 мм на рік. «**ДОЛИНА НАФТОГАЗУ**» — одне з нафтодобувних підприємств України. Розробляє нафтові поклади Долинського нафтопром. району, який включає *Долинське родовище нафти*, Північно-Долинське, Вигодське, Струтинське, Спаське, Ріпненське й Танявське нафт. родовища, які містяться на тер. Долинського і Рожнівського р-нів Івано-Фр. обл. Перший фонтан нафти одержано 1950 на Долинському родовищі. Висхідок нафти 1977 зріс порівняно з 1950 більше як у 18 раз, попутного газу — більше як у 27 раз. Нафта з підприємств «Д.» надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*, попутний газ — на *Долинський газопереробний завод*. Підприємства оснащені найновішою технікою, на нафтопромислах впроваджено передову технологію видобування нафти (гідравлічний розрив пластів водним розчином поліакриламід, пружно-імпульсний метод діяння на пласти, розробка екранових і застійних зон переведенням нагнітальних свердловин на відбір рідини та ін.). *В. А. Гринь.*

ДОЛИНІН (сценічні псевд. — Рубан, Українець) Олександр Єрмо-

лайович (1895, Полтавщина — 8.V 1929, Харків) — український рад. актор театру й кіно. Творчу діяльність почав у театрі М. *Синельникова*. Працював у Харків. Червонозаводському рос. драм. театрі, театрі ім. І. Франка (1926—27), Харків. театрі «*Березіль*» (1927—29). Ролі: Зіновій («Яблуневий полон» Дніпровського), Калаяв («Пролог» Курбаса і С. К. Бондарчука), Пеклеванов («Бронепоезд 14-69» Вс. Іванова), Ласі Греніч («Джінні Хігінс» за Сінклером). Знімався в кіно.

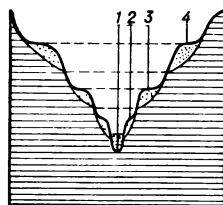
В. В. Гаккебуш.
ДОЛИНСЬКА — місто Кіровоград. обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол. Виникла 1873 під час будівництва з-ці Харків — Миколаїв. У грудні 1905 у Д. відбувся страйк залізничників. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1957 Д. — місто. В Д. — залізобетонних виробів, маслоробний, комбикормовий та цегельний з-ди, птахохлібний, хлібопродуктів та побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка. 5 заг.-освітніх, музична й спортивна школи, лікарня. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 6-ки. У 1902 в Д. навчався укр. письменник А. Ю. Тесленко, 1911—14 викладав у залізнич. уч-щі А. С. Макаренка.

ДОЛИНСЬКЕ РОДОВИЩЕ НАФТИ — в Івано-Франківській обл. УРСР, у межах *Передкарпатського прогину*. Пл. 32 км². Пов'язане з антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*). Поклади нафти — в пісковиках палеогенової системи, потужність окремих пластів коливається в межах від кількох метрів до 100—120 м. Глибина залягання їх 1600—3000 м. Нафтоносні верстви сполучені між собою тріщинами в єдину гідродинамічну систему і мають спільний водонафтовий контакт. Нафта містить 6,13—10,10% парафіну, 17,0—23,8% смол, у ній практично немає сірки; густ. її 833,7—850,2 кг/м³. Перший нафт. поклад відкрито 1950. Нафта родовища надходить на Дрогобицький нафтопереробний з-д. *Б. І. Яворш.*

ДОЛИНСЬКИЙ Лука (н. бл. 1745, м. Біла Церква, тепер Київ. обл. — 10.III 1824, Львів) — український живописець. У 1770—71 навчався в Ю. *Радивилівського*, 1775—77 — у віденського АМ. Працював у Львові. В 1770—71 і 1777 для собору св. Юра намалював багато намісних ікон, «пазників» і зображень пророків. У 80—90-х рр. виконував роботи для різних церков у Львові (св. Духа, П'ятицької, св. Онуфрія) і в навколишніх селах. У 1807—10 в Почаєві очолював роботу по оформленню інтер'єрів Успенського собору. Д. створив і портрети: Ф. Володковича, Л. Галицького (обидва — 1770—71), М. Галасевича (кін. 18 ст.) і М. Гриневецького. Твори Д. зберігаються в Львів. музеї укр. мистецтва.

Лит.: Островський В. Нове про художника Луку Долинського. «Архіви України», 1966, № 2.

ДОЛИНСЬКИЙ ГАЗОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД — підприємство нафтової пром-сті по переробці попутного нафтового газу. Розта-



Алювій
Норніні породи

Схема річкової долини:
1 — русло річки; 2 — заплава; 3 — перша надзаплавна тераса; 4 — друга надзаплавна тераса.

шований у м. Долині Івано-Фр. обл. Збудований 1960—66. Складається з двох технологічних блоків. З 1970 до складу з-ду входить і Пасічнянський газопереробний з-д Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл. Осн. продукція: суміш пропан-бутану, технічний бутан, газоний бензин, відбензинений газ. З-д обладнано сучас. засобами автоматизації управління технологічними процесами та контрольно-вимірювальними приладами. На технологічних установках впроваджено потокову хроматографію, що дало змогу значно підвищити якість продукції.

ДОЛИНСЬКИЙ РАЙОН — на Зх. Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 84,3 тис. чол. (1978). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані 2 міським, селищній та 25 сільським. Радам нар. депутатів. Центр — м. Долина. Більша частина району гориста (лежить у *Карпатах Українських*; вис. в межах району — до 1362 м, г. Магура). Корисні копалини: нафта, природний газ, торф, сірка, сірка, буд. матеріали тощо. Річки: *Свіча* з прит. Мізунка і *Сукіль* (бас. Дністра). Ґрунти дерново-підзолисті (в передгір'ях), бурі лісові та дерново-буроземні (в горах). Ліси (дуб, бук, граб, смерека, ялина) займають 6,8 тис. га. Осн. галузі пром-сті: нафтогазодобувна, газопереробна, деревообр., легка, буд. матеріалів та харчова. Найбільші підприємства: долинянський нафтодобувний управління «Долинанафтогаз», газопереробний, солеварний, 2 залізобетонних виробів і конструкцій з-ди, швейна та бавовнопрядильна ф-ки, Вигодський і Болехівський ліскокомбінати. Працює комбінат побутового обслуговування (Долина). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-льонарського й тваринницько-м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 20,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 7,9 тис. га, сіножаті й пасовища — понад 12 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, овес, льон, картопля, овочі, кормові. У Д. р. — 6 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Долина, Болехів, Вигода. Автошляхів — 398 км, у т. ч. з твердим покриттям — 350 км. У районі — 49 заг.-освітніх, 3 муз., спортивна і художня школи;

89 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 25 будинків культури, 27 клубів, 3 кінотеатри, 51 кіноустановка, 50 б.-к. істор.-краєзнавчий музей (м. Болехів). На території Д. р. відбулися *Долинські повстання 1658 і 1740*. Через Д. р. проходить ряд туристських маршрутів. У с. Шевченкове (кол. Веліжі) народилася укр. письменниця К. К. Попович-Боярська, в с. Ракові — укр. письменник О. Шухевич. У Д. р. видається газ. «Червона долина» (з 1939).

ДОЛИНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1978). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 13 сільським. Радам нар. депутатів. Центр — м. Долинка. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами рі-



чок, балками. Корисні копалини: граніти, піски, вапняки. Річки: *Богова, Боковенька* (бас. Дніпра), *Ігул, Березівка* (бас. Пд. Бугу). Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Переважають підприємства харч. пром-сті та виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: долинянський птахо-, хлібо- й хлібопродуктів комбінати, маслоробний і залізобетонних виробів, Долинський цукр. (смт Молодіжне) з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Долинська) та 2 будинки побуту. В с. г. переважає скотарство м'ясо-мол. напрямку та свинарство. Спеціалізація рослинництва — виробн. зерна і цукр. буряків. Площа с.-г. угідь 1977 становила 108,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 95,6 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. У Д. р. — 11 колгоспів, 3 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробн. відділенням. Залізничний вузол Долинська. Автошляхів — 389 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. У районі — 25 заг.-освітніх, 2 муз. та спортивна школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 15 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 42 кіноустановки, 35 б.-к. Дендропарк «*Веліжі Боковеньки*». У Д. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1931).

ДОЛИНСЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД — підприємство цукрової пром-сті. Розташований у смт Молодіжному Долинського р-ну Кіровоград. обл. Будівництво почато в жовтні 1939. У 1965 одержано першу продукцію. Осн. продук-

ція — цукор-пісок і сушений брикетований жом. У 1977 на підприємстві вироблено 69,6 тис. т цукру-піску, 19,7 тис. т брикетованого жому. Д. п. з. збудовано з урахуванням найновіших досягнень світової техніки цукропариння, оснащено сучас. енерг. і технологічним устаткуванням. На з-ді широко впроваджено автоматизацію й механізацію трудомістких процесів, застосовано нові технологічні процеси.

ДОЛИНСЬКІ ПОВСТАННЯ 1658 І 1740 — антифеодальні виступи селян Долинського староства *Руського воєводства* (Галичина). Повстання 1658 вибухнуло внаслідок посилення феодал.-кріпосницького гніту та сваволі місц. адміністрації і шляхти. Доведені до відчаю селяни, озброївшись рушницями, 28.V раптово напали на шляхет. загін, що прибув на постій у с. Рахину (тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.) і розгромив його. Цей виступ став сигналом для стихійного повстання, центром якого було с. Тростянець (тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.). На поч. червня повстанці вигнали шляхту з усіх сіл Долинського староства. Лише каральним загonom шляхти всього Руського воєводства після запеклих боїв удалося придушити виступ селян. Повстання 1740 вибухнуло в період піднесення руху *опришків* під проводом О. Довбуша. Повстанці розбили загони королівської старости й місцевої шляхти. Щоб запобігти дальшому поширенню повстанського руху, шляхта Руського воєводства на сеймі в м. Судовій Вишні (тепер Львів. обл.) змушена була оголосити послідовне рушення (заг. мобілізацію). Д. п. було жорстоко придушене.

ДОЛИНЬОК Євгенія Олексіївна [н. 12 (25).IV 1914, с. Білівці, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1953. З 1946 — ланкова колгоспу ім. XII з'їзду КПРС Борщівського р-ну. Майстер високих врожаїв кукурудзи і цукр. буряків. У 1959 врожай зерна кукурудзи в ланці Д. становив 223 ц/га на площі 20 га, а врожай зеленої маси з початками — 1605 ц/га на площі 105 га. В 1966 ланка Д. виросила по 355 ц, а 1967 — по 655 ц цукр. буряків на кожному з 30 га; 1977 кукурудзи в зерні зібрано по 85 ц/га на площі 50 га і цукр. буряків — по 762 ц на кожному з 70 га. Делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 4, 5 і 7-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, медалями.

ДОЛІВО-ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Михайло Осипович [21.XII 1861 (2.I 1862), Петербург — 15.XI 1919, Гейдельберг, Німеччина] — російський інженер-винахідник у галузі електротехніки, основоположник техніки трифазного струму. Навчався в Рязькому політех. ін-ті, звідки був виключений (1881) за участь у політ. виступах студентів. У 1884 закінчив Дармштадтське вище тех. уч-ще (Німеччина).



Л. Долинський. Етюд старого. Пастель. Львівський музей українського мистецтва.



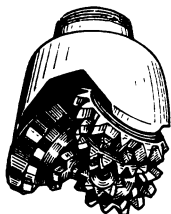
Є. О. Долинюк.



М. О. Доліво-Добровольський.



ДОЛІДЗЕ



Долото буре.



Дольмен поблизу міста Геленджика. Північно-Західний Кавказ.

працював на з-дах електротех. компанії Т. Едісона в Німеччині (згодом фірма «АЕГ»), залишаючись рос. підданним. Розробив осн. частини системи трифазного струму: збудував генератор з обертовим магнітним полем (1888), сконструював асинхронний електродвигун (1889) і трансформатор (1890), запропонував схеми з'єднання їхніх обмоток «зіркою» і «трикутником»; створив відповідні вимірвальні прилади. В 1891 на Міжнар. електротех. виставці у Франкфурті-на-Майні за проектом Д.-Д. було здійснено першу в світі передачу електроенергії трифазним струмом на віддалі бл. 170 км.

Тв.: Избранные труды (о трехфазном токе). М.—Л., 1948.
Лит.: Веселовский О. Н. Доливо-Добровольский. М., 1963.

ДОЛІДЗЕ Семен Віссаріонович [н. 24.I (6.II) 1903, Махарадзе] — грузинський рад. кінорежисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1941. В 1925 закінчив Тбіліський ун-т. Серед фільмів: «Останні хрестоносці» (1934), «Даріко» (1937), «Щит Джурґата» (1944, разом з Д. Ронделі), «Вертуха» (1954), «Пісня Етери» (1957), «Фатіма» (1959), «День останній, день перший» (1960), «Паліастомі» (1963), «Місто прокидається рано» (1968). Автор сценаріїв більшості поставлених ним фільмів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ДОЛІН Володимир Гдальч (н. 9.I 1932, с. Торків, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.) — український рад. зоолог-ентомолог, доктор біологічних наук (з 1974). Член КПРС з 1955. Праці Д. присвячені гол. чин. вивченню фауни, філогенії й екології жуків род. *коваликових* та їхніх личинок; розробці засобів боротьби з ними. Співатор монографії «Шкідники сільськогосподарських культур і лісових насаджень» (1973—75). Держ. премія СРСР, 1976.

ДОЛІНСЬКИЙ Анатолій Андрійович (н. 21.VII 1931, с. Орлянське, тепер Василівського р-ну Запоріж. обл.) — український рад. вчений у галузі теплофізики і промислової теплоенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1956. Закінчив (1954) Київ. політех. ін-т, працював на Каунаському турбінному з-ді. З 1957 — в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР. Осн. галузь діяльності — теоретичні й експериментальні дослідження з розпилювального сушіння різних матеріалів, створення наук. основ перенесення тепла і маси на межі газоподібної і рідкої фаз.

ДОЛІХОКЕФАЛІЯ, доліхоцефалія (від грец. *dolichos* — довгий і *kephalē* — голова) — видовжена форма черепної коробки. Череп вважається доліхокефальним, коли процентне відношення його ширини до найбільшої довжини (*голова показчик*) не перевищує 74,9.

ДОЛЛЕЖАЛ Микола Антонович [н. 15 (27).X 1899, с. Омельник, тепер Орківського р-ну Запоріж. обл.] — рад. вчений-енергетик.

акад. АН СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1949). Після закінчення (1923) Моск. вищого тех. уч-ща ім. М. Е. Баумана — на керівній інженерно-тех. (зокрема, 1935—38 — головний інженер з-ду «Більшовик» у Києві) та н.-д. роботі. Розробив теорію самодіючих клапанів поршневого компресора. Д. — гол. конструктор реактора першої в світі атомної електростанції. Нагороджений 4 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1952, 1953, 1970. Ленінська премія, 1957.

ДОЛЛО (Dollo) Луї (7.XII 1857, Ліль — 19.IV 1931, Брюссель) — бельгійський палеонтолог. Проф. Брюссельського ун-ту. Вивчаючи гол. чин. викопних хребетних, Д. особливу увагу приділяв аналізу вивши пристосування тварин до певних умов існування. Висунув вчення про етологічну палеонтологію, яка за сучас. поняттям відповідає палеобіології, сформулював (1893) *необоротності еволюції закон*. Своім учителем Д. визнавав рос. вченого В. О. Ковалевського.

ДОЛЛО ЗАКОН — те саме, що й *необоротності еволюції закон*. **ДОЛМАТОВСЬКИЙ** Євген Аронович [н. 22.IV (5.V) 1915, Москва] — російський рад. поет. Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Перша зб. — «Лірика» (1934). У творах Д. відображено героїзм рад. молоді в період соціалістичного будівництва і Великої Вітчизн. війни — «Далекохідні вірші» (1939), «Одна доля» (1942—46), «Слово про завтрашній день» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), роман у віршах «Добровольці» (1956). Автор восьми балад «Вірність» (1970), текстів багатьох популярних пісень («Ленінські гори», «Марш радянської молоді» та ін.). Чимало віршів присвятив Україні (збірки «Пісня про Дніпро», 1942; «Сузір'я», 1947). Перекладач творів Т. Шевченка і укр. рад. поетів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Всадники, песни, дороги. М., 1973; У к р . п е р е к л . — 50 твоїх пісень і написані Євгеном Долматовським оповідання про них. К., 1970; Пісня про Дніпро. В кн.: З вогненних літ. К., 1975.

ДОЛОбСЬКИЙ З'їзд 1103 — з'їзд князів Київської Русі навесні 1103 біля Долбоського озера напроти Києва, за Дніпром (поблизу тепер. Десенки, або Довбички). Учасниками Д. з. були *Святополк Ізяславич* і *Володимир Мономах* із своїми військ. дружинами. На Д. з. обговорювалося питання про спільний похід на *половців*. Дружинники Святополка заперечували проти походу, вважаючи, що не можна дивувати селян від весняних польових робіт. Мономах переконував учасників Д. з. в необхідності негайного виступу. Похід відбувся, руські війська здобули перемогу над половцями.

ДОЛОМІТ — мінерал класу *карбонатів*. $\text{CaMg}[\text{CO}_3]_2$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,8—2,9. Твердість 3,5—4. Колір сірувато-білий.

іноді з жовтуватим, буруватим або зеленуватим відтінками. Близькскляний. Родовища Д. в СРСР є на Уралі, в Підмосков'ї, на Україні (в Донбасі, Придністров'ї та ін. районах). Використовують як вогнетривкий і буд. матеріал, сировину для хім. промисловості та ін.

ДОЛОТО — 1) Ручний або верстатний деревообробний інструмент (різець) для додання отворів, гнізд, пазів тощо. Ручні Д. являють собою сталеві стрижні прямокутного перерізу, один кінець яких загострений, а другий (по якому б'ють молотком) розширений. Верстатні Д. бувають порожнисті з свердлом усередині, ланцюговодобальні тощо. 2) Буровий інструмент, застосований при ударному й обертальному *бурінні* свердловин. Осн. елементами бурових Д. (мал.) є корпус і робоча частина, за видом якої розрізняють інструменти шарошкові (з зубами), алмазні та лопатеві.

ДОЛУХАНОВА Зара (Заруї Агасівна; н. 15.III 1918, Москва) — вірменська рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. Вірм. РСР (з 1955) та РРФСР (з 1956). У 1957 закінчила муз.-пед. ін-т ім. Гнесіних (Москва). У 1939 дебютувала на сцені Вірм. театру опери та балету ім. О. О. Спендіарова, пізніше почала виступати як концертна співачка. З 1959 — солістка Моск. філармонії. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1966.

ДОЛЯ — поняття, яке виражає міфологічні та релігійно-ідеалістичні уявлення про сили, що визначають життєвий шлях людини, всі події в історії народу, людства. Антична міфологія персоніфікувала Д. у вигляді богинь (моїри — у стародавніх греків, парки — у римлян). Християнство замінює Д. «божественним промислом». У понятті «доля» в перекрученому вигляді відобразило панування над людиною неусвідомлених нею природних і соціальних сил. Уявлення про Д. характерне для фаталістичного світосприйняття (див. *Фаталізм*). Поняття «доля» широко використовувалося у *філософії життя*, де його глумачили як прояв ірраціональності буття. Проблема Д. посідає значне місце в *екзистенціалізмі*. В переносному розумінні Д. — збіг обставин у житті людини, народу.

ДОЛЯ — 1) Територіальна одиниця в Росії, в т. ч. на Україні, встановлена 1710; складала частину *губернії*. За основу поділу на Д. було взято податковий округ, тобто 5536 тяглових дворів (див. *Тягло селяни*). Всю тер. Росії було поділено на 146,7 Д., в т. ч. тер. Азовської губ. — на 7,5, Київ. губ. — на 5 Д. Ліквідовано Д. 1719 у зв'язку з поділом губерній на *провінції* та *дистрикти*. 2) Стара рос. міра маси: дорівнює 1/96 *золотника* (44,435 мг).

ДОЛЬД-МИХАЙЛИК Юрій [літ. псевд. Михайлика Юрія Петровича; 4 (17).III 1903, с. Бутенки, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл. — 17.V 1966, Київ] — український рад. письменник. Член КПРС з 1949. Закінчив Дніпроп.

ін-т нар. освіти. Почав друкуватися 1927. Збірки оповідань «Колгоспні люди» (1931), «Жіночі портрети» (1934), «Степ прагне» (1951), п'єси «Шорс» (1937), «Котловий» (1938), роман «Степовики» (1948—52). Популярним є пригодницький роман Д.-М. «І один у полі воїн» (1956, продовж. «У чорних лицарів», 1963).

ДОЛЬМЕНИ (від бретонського dol — стіл і men — камінь) — стародавні поховальні споруди, один з видів мегалітичних споруд. Д. з'явилися за часів неоліту, найбільшого поширення набули в бронзовому віці. Д. являють собою кілька поставлених вертикально великих (нагою по кілька тонн) кам'яних брил, перекритих горизонтальною плитною. Д. поширені від Пд. Скандинавії вздовж Атлантичного узбережжя до Португалії, по берегах Середземного м., а також в Ірані, Індії, Кореї, Японії. В СРСР Д. відомі на пн.-зх. Кавказі. Аналогії Д. є т. з. кам'яні скрині (Волинь, Поділля, Крим).

ДОЛЬНИК — умовний термін, яким називають перехідні форми від акцентного вірша до силіботонічного віршування. У Д. рядок членується не на стопи, а на частки, з яких може випасти ненаголошений або й наголошений склад, від чого утворюється додаткова пауза. Тому Д. називають іноді паузниками. Приклад Д.: «Пригадую: з фронту приїхав/Солдат рядовий Пилип» (М. Рильський).

ДОЛЬНИКИ — в Давній Русі категорія селян, які сплачували землевласникові-феодалові певну частку (долю) врожаю з свого господарства. Здобувача була однією з форм феод. експлуатації і являла собою натуральну ренту. Іноді вона досягала такого розміру, що селянин змушений був віддавати не тільки додатковий, а й необхідний продукт (до двох третин урожаю). Це призводило до деградації сел. г-ва й екон. занепаду. Звичайно нормою ренти була половина врожаю, з цим пов'язане виникнення назви *половники*.

ДОЛЬЦІ (Dolci) Даніло (н. 28.VI 1924, Триєст) — італійський письменник і громад. діяч. За фахом архітектор. За свою діяльність на захист інтересів італ. трудящих не раз зазнавав арештів. Автор публіцистичних книг «Посідайте, тут умирають» (1954), «Бандити в Партикіно» (1955), «Розслідування в Палермо» (1956), «Марнотратство» (1960), «Бесіди» (1962) та ін., збірки «Сіцилійські оповідання» (1964). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

ДОЛЬЧІНО (Dolcino; р. н. невід. — п. 1307) — керівник селянсько-плебейського повстання в пн.-зх. Італії. Учень і послідовник Г. Сегареллі. Виступав за насильницьке повалення влади, знищення священнослужителів і встановлення царства соціальної справедливості. На поч. 1304 Д. очолює у пн.-зх. Ломбардії антифеод. сел. повстання, маючи намір створити в районі р. Сесії вільну сел. громаду. В 1307 повстання було розгромлено. Д. було захоплено в полон і страчено.

ДОМАГК (Domagk) Гергард (30.X 1895, Лагов, Бранденбург — 24.IV 1964, Кенігсфельд, Шварцвальд) — німецький мікробіолог і патолог. Проф. (з 1928) заг. патології та патологічної анатомії в Мюнстері. Праці — з питань хіміотерапії бактеріальних інфекцій. Уперше застосував у практиці лікування багатьох інфекцій сполуки групи сульфаніламідів. Створив перший ефективний препарат для лікування *гонореї* (домігон), розробив ряд нових препаратів для хіміотерапії туберкульозу, пухлин тощо. Нобелівська премія, 1939.

ДОМАНИЦЬКИЙ Василь Миколайович [7 (19).III 1877, с. Колодисте, тепер Талнівського р-ну Черкаської обл. — 30.VIII (11.IX) 1910, Київ] — український філолог, історик і фольклорист бурж.-ліберального напрямку. Закінчив Київ. ун-т (1900). Деякий час учительовав. Важливе значення мали праця Д. «Критичний розгляд над текстом „Кобзаря“ Шевченка» та перше наук. видання «Кобзаря» (1907), проте рад. шевченкознавці відзначають у текстологічній роботі Д. чимало огріхів і методологічних помилок. У статтях «М. Марковичка — авторка „Народних оповідань“» та «Авторство Марка Вовчка» (1908) довів, упереч П. Кулішеву, автентичність творів М. Вовчка. Збирав і досліджував нар. пісні про Неся, Бондарівну тощо. Відомий і як бібліограф.

ДОМАНІВКА — селище міського типу Микол. обл. УРСР, райцентр, за 34 км від залізничної ст. Вознесенськ. 5,7 тис. ж. (1978). Виникла Д. на поч. 19 ст. Рад. влада встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (5.VIII 1941 — 28.III 1944) у селі діяла підпільна орг-ція (з поч. 1943 — підпільний райком партії). З 1957 — с-ще міськ. типу. В Д. — сироварний і комбикормовий з-ди, комбінат буд. матеріалів, райсільгосптехніка, м'ясокол. буд. орг-ція, комбінат побут. обслуговування. З заг.-освітн. муз. школи, лікарня. Будинки культури. 2-6-ки.



ДОМАНІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1924. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 34,0 тис. чол. (1978). В районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Доманівка.

Поверхня Д. р. — хвиляста рівнина, подекуди розчленована балками та ярами. Більша частина району лежить у межах Причорноморської низовини. Корисні копалини: граніти, вапняки. На сх. межі району тече *Південний Буг* (притока Бакшала, Чортала, Чичиклі). Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: доманівський сироварний і комбикормовий з-ди, комбінат буд. матеріалів, прибузькі щебеневий та асфальтовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Доманівка) та 4 будинки побуто. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясокол. напрямів. У 1977 площа с.-г. угідь становила 127,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 107,9 тис. га, луки і пасовища — 18,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Садівництво, ягідництво. В Д. р. — 10 колгоспів, 9 радгоспів, м'ясокол. об'єднання «Колгосптахомпро», райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 382 км, у т. ч. з твердим покриттям — 181 км.

В районі — 37 заг.-освітніх, музична з 2 філіалами (с. Мостове і с. Прибузья) школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Маринівка), 53 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 56 кіноустановок, 33 б-ки. В с. Олександрівці Д. р. 1848—50 жив і навчався в місц. школі М. Л. Кропивницький, у с. Володимирівці народився укр. письменник Є. С. Кравченко. У Д. р. видається газ. «Трибуна хлібороба» (з 1932).

І. М. Матвеев.

ДОМАНОВИЧ (Домановић) Радое (4.II 1873, с. Овсиче, поблизу м. Крагуєвац — 4.VIII 1908, Белград) — сербський письменник. Друкуватися почав 1893. Творчість Д. мала революц.-демократичний характер. Сатиричні повісті й оповідання («Скасування пристрастей», 1898; «Тавро», 1899; «Страдія», 1902, тощо) та численні фейлетони спрямовані проти абсолютистського режиму, церк. верхівки.

Тв.: Укр. перекл. — Страдія. — Подарунок королю. К., 1978; Р. о. с. перекл. — Повісті і розповіді. М., 1956; Страдія. М., 1957; Сатира і юмор. М., 1961.

ДОМАШНЯ ПРОМИСЛОВІСТЬ — виробництво в селянському господарстві готових продуктів з сировини, що добувається в цьому ж господарстві, для особистого споживання. Д. п. виникла в епоху первіснообщинного ладу в більшості народів у зв'язку з формуванням осн. галузей виробничої діяльності — землеробства й скотарства. Д. п. була складовою частиною економіки докапіталістичних способів виробн., особливо феодаль-



С. В. Долізе.



М. А. Доллежал.



З. Долуханова.



Д. Дольчі.



Домена. Домена структура полікристалічного заліза (збільшено в 200 раз).

ного. Поєднання сел. домашніх промислів з патріархальним (натуральним) землеробством було типовим для середньовічного г-на. В епоху розвинутого феодалізму Д. п. поступово переросла в *ремієло*. Капіталізм, руйнуючи натуральне г-во, зруйнував і Д. п., але залишки її майже завжди зберігаються там, де є дрібне селянство. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, була поширена сільська Д. п. На Правобережжі України розвинулась у містах і містечках і капіталістична Д. п. Усі форми Д. п. були характерні для зх.-укр. земель. Після Великої Жовтні соціалістич. революції в країні в процесі соціалістичної перебудови села Д. п. зникла. В сучасних умовах Д. п. зберігається в багатьох країнах, що розвиваються.

ДОМБАЛЬ (Dabál) Томаш Франциш (29.XII 1890 — 4.XII 1938) — діяч польського революц. руху, академік АН БРСР (з 1933). Н. в с. Собув на Жешувщині (Пд.-Сх. Польща) в сім'ї сільс. століяра. Здобув освіту у Віденському і Краківському ун-тах, закінчив ін-т червоної професури й с.-г. академію в Москві. З 1920 — член Комуністичної партії Польщі (КРПП), 1919—20 — депутат сейму. В 1921 за революц. діяльність засуджений на 6 років ув'язнення. З 1923 проживав в СРСР. Один з організаторів (1923) і заст. ген. секретаря Сел. Інтернаціоналу й секретаря агр. комісії ВККІ. З 1926 — редактор польсь. робітн. газети в СРСР «Трибуна радзешка» («Радянська трибуна»). У 1923 обраний кандидатом у члени ЦК КРПП (з 1925 — КПП). В 1932—35 — віцепрезидент АН БРСР, член ЦК Компартії Білорусії. Автор праць з питань міжнар. сел. руху й економіки сільс. господарства.

ДОМБОВСЬКИЙ (Dąbrowski) Пшемислав Боніфацийович (23.II 1877, Львів — 17.XII 1950, там же) — польський історик права, діяльний член Польської, Чехословацької і Болгарської АН. Н. в сім'ї інженера. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. З 1916 — професор і зав. кафедрою Львів. ун-ту. Автор досліджень з історії польсь., рос., білорус., чес., болг., серб., лит. і нім. права. Ряд праць, зокрема «Польське приватне право», «Галицькі судові книги часів польських», присвячені історії права на зх.-укр. землях, гол. чин. 15—16 ст.

ДОМБРА — казахський струнний щипковий муз. інструмент. Поширений і в Узбекистані та Башкирії.



Домбра.

Мас дерев'яний грушоподібний корпус з довгою шийкою, на якій натягнуто 2 жильні струни, настрочені у кварту. Звук видобувають щипком або ударом пальців по струнах. У 1934 Д. було реконструйовано і створено її оркестрові різновиди.

ДОМБРОВСЬКА (Dąbrowska) Марія (6.X 1889, с. Руссово, тепер Познанського воєводства. ПНР —

19.V 1965, Варшава) — польська письменниця. Популярність здобула зб. оповідань «Люди звідні» (1925). В тетралогії Д. «Ночі і дні» (1932—34) відтворено широку картину дійсності з кін. 19 ст. до поч. 1-ї світової війни. Д. належать істор. драми «Геній-сирота» (1939, вид. 1957) і «Станіслав і Богумил» (1947), повість «Сільське весілля» (1955; про соціалістичну перебудову польсь. села), зб. оповідань «Райкова зоря» (1955), кн. нарисів «Думки про події і людей» (1956), літературознавчі праці (про Л. Толстого, М. Гоголя, Дж. Конрада) тощо.

Тв. Укр. переклад: Сільське весілля та інші твори. К., 1970; Рос. переклад: Ночі і дні, т. 1—2. М., 1964; Избранное. М., 1974.

ДОМБРОВСЬКИЙ Володимир (9. III 1883, с. Гарбузіз, тепер Зборівського р-ну Терноп. обл. — 1925) — український філолог. Закінчив Львів. ун-т. Вчителював у селах Львівщини. Автор посібників «Українська стилістика і ритміка» (1923), «Українська поетика» (1924).

ДОМБРОВСЬКИЙ Олексій Володимирович [7(19).I 1882, м. Рильськ, тепер Курської обл. — 22.IV 1952, Ленінград] — учасник громадян. війни на Україні. Н. у дворянській сім'ї. В 1914 закінчив мор. академію. Брав участь у рос.-япон. і 1-й світовій війнах. У рад. ВМФ з 1918. Учасник *Льодового походу Балтійського флоту 1918* з Гельсінгфорса (Хельсінкі) в Кронштадт. У 1919 — нач. штабу Балт. флоту, 1920 — нач. Мор. сил Чорного і Азовського морів. Керував операціями Азовської та Усть-Дніпровської флотилій у боях проти Врангеля та іноз. інтервентів. Після громадян. війни працював у Мор. штабі Республіки і у Військ.-Мор. академії. З 1930 — в запасі. Працював у суднобудівній пром-сті та на викладацькій роботі.

ДОМБРОВСЬКИЙ Теофіл Матвійович (р. н. невід. — п. до 1861) — український актор Грав у групі Л. Млотковського в Харкові (1840—43) та Орлі (1843—45). В укр. ролях виступав в Александринському театрі в Петербурзі (1846, 1847) та Малому театрі в Москві (1851—53). В 1853 організував власну трупу (виступала в Чернігові, Курську та ін.). Ролі: Вибірний, Фінтик і Чупрун («Наталка Полтавка»), «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко, Прокіп Шкурат, Потап Левурда, Микола («Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці», «Бой-жінка», «Щира любов» Квітки-Основ'яненка), Філька («Комедія з дядечком» Григор'єва), Дядечко («Ні той, ні інший» Росточниної) та ін.

Р. Я. Пилипчук

ДОМБРОВСЬКИЙ (Dąbrowski) Ярослав (13.XI 1836, Житомир — 23.V 1871, Париж) — польський революціонер, військ. діяч *Парижської комуні 1871*. З 1855 — офіцер царської армії. 1861 закінчив Академію Генштабу в Петербурзі. Разом із З. Сераковським брав участь у підготовці польського повстання 1863—64. Був направлений на службу в Царство Польське, очолив діве крило революц.

організації (партії «червоних»). Розробив план повстання, оснований на спільності дій польсь. і рос. революціонерів. 2(14).VIII 1862 був заарештований. Перебуваючи у в'язниці (Варшава), подавав допомогу повстанцям військ. порадами. В 1864 втік з в'язниці в Москву, емігрував до Франції. Став одним з лідерів польсь. демократичної еміграції. Головнокоманд. усіма збройними силами Паризької комуні. Загинув на барикадах.

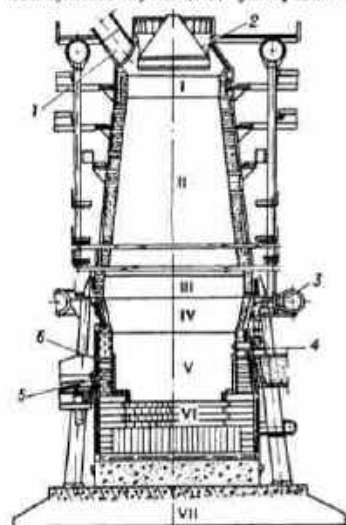
ДОМЕН (франц. domaine, від лат. dominium — володіння) — 1) Д. королівський — спадкове земельне володіння короля в країнах Зх. і Центр. Європи за середніх віків. Був гол. джерелом для утримання королівського двору і фондом зем. дарувань васалам короля. 2) Д. сен'йоріальний і частиня *дотчини* (помістя), на якій феодал вів самостійне г-во, використовуючи працю селян-держальників або безземельних робітників.

ДОМЕНІ (франц. domaines, тут — ділянки, області) — 1) Феромагнітні Д. — макроскопічні області *феромагнетиків* з однаково спонтанною *намагніченістю*, на які він розбивається при г-рах, нижчих за *Кюрі точки*. Розбиття феромагнетика на Д. пояснюється тим, що при цьому внутр. енергія тіла зменшується. Якби весь феромагнетик був намагнічений до насичення в одному напрямі, на його поверхні з'явилися б *магнітні полюси* і в навколишньому просторі виникло б *магнітне поле*. На це необхідно більше енергії, ніж при розбитті феромагнетика на Д., коли магнітний потік замикається всередині кристала. Якщо феромагнетик не перебуває в зовн. магнітному полі, то напрям векторів намагніченості різних Д. не збігаються, тому результуюча намагніченість усього кристала може дорівнювати нулеві. Кількість типів різних Д. визначається симетрією кристала. Лінійні розміри Д. здебільшого порядку 10^{-6} — 10^{-3} м. Д. можна спостерігати за допомогою мікроскопа. Для цього на поліровану поверхню феромагнетика наносять тонкий шар *суспензії*, що містить феромагнітний порошок, який при осіданні збирається на границях Д. (мал.). Для спостереження і вивчення доменної структури застосовують і магнітооптичні (див. *Керра явище* і *Фарадея явище*), електроніко-мікроскопічні, рентгенівські та ін. методи досліджень. 2) Сегнетоелектричні Д. — області односторонньої спонтанної поляризації в *сегнетоелектриках* (див. *Поляризація діелектриків*). Якщо сегнетоелектрик не перебуває в зовн. електр. полі, напрям векторів спонтанної поляризації Д. різні, тому сумарний електр. дипольний момент кристала практично дорівнює нулеві.

Лит.: Вонсовський С. В. Магнетизм. М., 1971; Смоленський Г. А. [та ін.]. Сегнетоелектрики і антисегнетоелектрики. П., 1971.

ДОМЕННА ПІЧ, домна — промислова *шахтна піч*, де з залізрудних матеріалів (*офлюсованого*

агломерату, окатишів, залізної руди) виплавляють чавун. Осн. частини Д. (мал.): колошник, шахта, розпар (найширша циліндрична частина), заплечики (конуса частина), горно, під і фундамент. Через колошник (із засипного апарату) в під завантажують певними порціями (колошами) відповідні сирі (вихідні) матеріали — шихту. З П залізородної частини в шахті відновлюється (газом) залізо, яке насичується вуглецем, утворюючи



Доменна піч: I — колошник; II — шахта; III — розпар; IV — заплечики; V — горно; VI — під (лещад); VII — фундамент; 1 — газові диві; 2 — засипний апарат; 3 — повітропровід; 4 — фура; 5 — чавунна льотка; 6 — шлакова льотка

чавун. У розпарі й заплечиках чавун і шлак плавляться, стаючи рідкими (див. *Доменне виробництво*). У верхній частині горна є *фурма*, через які вдвують нагріте (до т-ри 1200° С) і збагачене на кисень повітря (див. *Дуття в техніці*), необхідне для утворення горнових газів (внаслідок взаємодії кисню дуття і вуглецю коксу). Для економії коксу вводять і додаткове паливо (напр., природний газ). Розплавлені чавун і шлак через льотки (отвори) періодично випускають у ковші. Верхню частину Д. п. викладено малоглинозем., нижню — високоглинозем. *шлакотом*, а частину горна, де нагромаджується чавун, і під — вуглецевими блоками, комбінуючи їх із глиноземистим шлакотом. Зовні піч олягнута в сталевий кожух. Між вогнетривковою кладкою і кожухом монтується система охолодження з проточною водою. Є також система випаровального охолодження. На Д. п. застосовують численні засоби механізації й автоматизації виробничого процесу. Коef. використання корисного об'єму Д. п. (кількість кубічних метрів цього об'єму, що припадає на тону чавуну, виплавленого за добу) становить у середньому 0,55, іноді 0,43—0,45. Привалість безперервної дії печі від пуску («задування») до зупинки («вдування») на капітальний ремонт (к а м п а н і я) 10—15, іноді 20 років і більше. За

одну кампанію в потужних печах виплавляють 20—40 млн. т чавуну. Довола продуктивність Д. п. (корисним об'ємом 3200—5000 м³) — 6—12 тис. т. В СРСР найбільша Д. п. (об'ємом 5000 м³) стала до ладу 31.XII 1974 на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна.

Г. А. Воловик. **ДОМЕННЕ ВИРОБНИЦТВО** — випалення чавуну з огрудованих залізородних концентратів, частково з залізних руд у доменних печах; галузь *чорної металургії*. Виникло з розвитком давнього способу добування тістоподібного заліза (кріші) безпосереднім відновленням залізної руди в низьких горнах або малих шихтих печах (домниціях) при спалюванні деревного вугілля (див. *Сиродутний процес*). У середині 14 ст. в багатьох країнах Зх. Європи діяли невеликі доменні печі, де виплавляли вже рідкий чавун. У Росії перші печі такого типу споруджено (бл. 1630) поблизу Тули і Кашири. На Україні перша велика домна стала до ладу (1800) на Луганському чавуноливарному з-ді. Вихідними матеріалами (шихтою) Д. в. є *офлюсований агломерат*, *окатиші*, невелика кількість *флюсів* (переважно вапняку) і паливо (здебільшого кокс). Цю шихту звують на вагон-вагах або стаціонарних вагах і подають скіпонам підомником (на потужних печах — транспортером) у верхню частину печі. Тут компоненти шихти швидко нагріваються до т-ри 200—300° С гарячими газами (сумішшю двоокису вуглецю CO₂ і окису вуглецю CO з азотом *дутьтя* і воднем), що рухаються знизу (з горна). В міру дальшого нагрівання з шихти випаровується волога, виділяються (в незначній кількості) вуглекислий газ і легкі речовини. Безперервно опускаючись, шихта потрапляє в гарячіші зони печі, де відбувається відновлення заліза з його окисів: непряме — від дії окису вуглецю зі збільшенням у відновному газі вмісту вуглекислого газу (при т-рі до 950—1000° С), пряме — внаслідок перебігу відновлювальних процесів за рахунок твердого вуглецю (при т-рі понад 950—1000° С). Крім заліза, в доменній печі відновлюються кремній, марганець, фосфор, сірка та ін. елементи. Залізо, що утворилося внаслідок відновлення в шахті печі, взаємодіє з окисом вуглецю газової фази, насичується вуглецем, у розпарі та заплечиках домни плавиться і у вигляді рідкого чавуну стікає крізь шар розжареного коксу в горно. На цьому шляху відбувається (внаслідок контакту з коксом) дальше насичення рідкого металу вуглецем. З офлюсованої породи, агломерату, окатишів, а також (у незначній кількості) з порожньої породи руди і флюсу в розпарі та заплечиках утворюється рідкий *шлак*, що також потрапляє в горно. В фурменній зоні (див. *Фурма*) в шлак переходить *зола* коксу, який згоряє на *фурмах*. У разі потреби чавун, випущений з домни, піддають додатковій *десульфурзації* спец. реагентами. Продуктами Д. в. є чавун (переробний, меншою мірою ли-

варний, спеціальний — див. *Феросплави*), шлак і *доменний газ*. СРСР займає перше місце в світі за виробн. чавуну — понад 107 млн. т (1977). Удосконалення Д. в. пов'язане з кращою підготовкою шихти, підвищенням потужності (об'єму) доменних печей, впровадженням прогресивної технології і засобів автоматизації виробничого процесу. Див. також *Безпосереднє одержання заліза*.

Лит.: Ефименко Г. Г., Гиммельфарб А. А., Левченко В. Е. Металлургия чугуна. К., 1974. Г. А. Воловик.

ДОМЕННИЙ ГАЗ, колошниковий газ — вихідний газ, що утворюється під час випалення чавуну в доменних печах. Являє собою продукт гол. чин. неповного згоряння вуглецю. Хім. склад Д. г. (якщо чавун виплавляють на кам.-вуг. коксі): 12—20% CO₂; 20—30% CO; до 0,5% CH₄; 1—4% H₂; 55—58% N₂. Д. г. є паливом у повітряногазових, коксових і мартенівських печах (у суміші з коксовим газом), газових двигунах тощо.

ДОМЕННИЙ ЧАВУН — чавун, виплавляваний у доменних печах. Містить, крім заліза й вуглецю, кремній, марганець, фосфор і сірку, іноді (залежно від складу руди) хром, нікель, мідь, титан тощо. Д. ч. поділяють на *ливарний чавун*, *переробний чавун* і спеціальний (див. *Феросплави*). Додаючи в доменний ливарний або переробний чавун, розлитий у ковші, гранульований магіній, одержують рафінований Д. ч., в якому менше сірки й *неметалевих включень*.

ДОМЕЦЬКИЙ Гавриїл (середина 17 ст. — бл. 1710) — український і російський письменник і церковно-релігійний діяч. Виходець з України, навчався в Києво-Могилянській колегії. Обіймав церковні посади у Москві й Новгороді. Автор повчально-дидактичних і полемічних трактатів церковно-реліг. характеру: «Шлях до вічності» (опубл. 1784), «Сад, або Вертоград Духовний» (1685), «Заперечення на книгу Остен» (1704) та ін.

ДОМ'Є (Daumier) Оноре-Виктор'єн (26.II 1808, Марсель — 11.II 1879, Вальмонда, поблизу Парижа) — французький графік, живописець і скульптор. Син майстра-скляра. З 1814 жив у Парижі, де навчався живопису й рисунка, а також оволодівав технікою *літографії*. За політ. переконанням — республіканець. Д. вітав революцію 1848, Паризьку комуни 1871. Громадянська позиція Д. знайшла яскраве відображення в його творчості. Популярність художникові принесли злободенні карикатури на короля Луї-Філіппа й правлячу верхівку Липневої монархії (серії літографій, що виходили в журналах «Карикатура» і «Шаріварі», зокрема такі аркуші в них, як «Законодавець черев», «Вулиця Трансйонен» і «Свобода друку», всі — 1834). У цих роботах Д. створив не тільки негативні образи, а й протиставив їм героїчні — пролетарів. Твори, що пов'язані з франко-прусською війною, відображують трагедію згубленої батьківщини. Працював і в галузі скульптури та живопису. В живописних творах зображував сцени



Т. Ф. Домбаль.



М. Домбровська.



Я. Домбровський.



О. В. Дом'є.

з життя пралі, бурлаків («Вагон третього класу», поч. 60-х рр., Метрополітен-музей, Нью-Йорк; «Праля», 1861, Луар), учасників революції («Сім'я на барикаді», 50-і рр., Нац. галерея у Празі). Творчість Д. — одна з вершин критичного реалізму в світовому мистецтві. Ід. див. на окремому аркуші, с. 272—273, а також до ст. Акварель, т. 1, с. 112—113. Лит.: Герман М. Ю. Домье. М., 1962. Н. М. Калініна.

ДОМІНАНТА [від лат. *dominans* (dominantis) — панівний] — головний, панівний принцип, ідея, ознака, найважливіша складова частина чогось, сила (агент), що має вирішальний вплив на перебіг певного явища. Див. *Домінанта* у фізіології, *Домінанта* в музиці.

ДОМІНАНТА в музиці — п'ятий ступінь ладу; акорд, побудований на цьому ступені. Функцію Д. виконують і акорди, побудовані на 7-му і 3-му ступенях ладу.

ДОМІНАНТА у фізіології — тимчасове панівне вогнище збудження в центральній нервовій системі. Воно може посилюватися, акумулюючи збудження з ін. рефлекторних центрів, що не мають до нього безпосереднього відношення, і одночасно гальмуючи їхню діяльність (напр., під час активної життєвості, сечовипускання, дефекації, статевих та ін. у тварин загаломуються ін. рефлекторні реакції). Здатність центральної нервової системи використовувати збудження, що надходять до неї на здійснення одного, найважливішого в даний момент акту має велике значення для життєдіяльності організму. Вчення про Д. сформулював рад. фізіолог О. О. Ухтомський, який і запровадив термін «домінанта» (1923).

ДОМІНАНТНИЙ ВИД, домінант — вид рослин, що значно переважає в головних ярусах рослинного угруповання (*фітоценозу*). Так, у діброві ліщино-чоловічакопаротевій три Д. в. — дуб у першому, ліщина — у другому і чоловіча панорота — у третьому ярусі. Д. в., що визначають осн. властивості фітоценозу, наз. *едифікаторами*. Осн. значення Д. в. полягає у створенні найбільшої частини первинної продукції (див. *Біологічна продуктивність*). Домінування виду звичайно визначають за площею (у % до облікової), яку займають його особини, або виражають відношенням площі, зайнятої особинами виду, до площі покриття, утвореного сукупністю рослин даного ярусу. Іноді домінування визначають за кількістю органічної маси, що її продукують особини Д. в. на певній площі. За назвами Д. в. створюють назви одиниць фітоценозів — *асоціацій рослинних, формаций рослинних*. Г. і Білик.

ДОМІНАНТНІСТЬ, домінування — форма взаємодії алейних (парних) генів, при якій один з них (домінантний алей) пригнічує в гетерозиготі (див. *Гетерозиготність*) дію другого (рецесивного алей). При повній Д. гетерозиготний за будь-якою ознакою організм (напр., Аа) не відрізняється від гомозиготного (див.

Гомозиготність) за домінантним алейом (АА), тобто проявляється ознака лише одного з батьків. При неповній Д. (напівдомінантності) вияв ознаки у гібрида проміжний з більшим чи меншим ухилом у бік домінантного чи рецесивного (див. *Рецесивність*) стану. Залежно від умов середовища, статі, віку, фізіол. особливостей організму, ін. спадкових факторів (генів-модифікаторів), зміни в розташуванні ін. генів (див. *Ефект положення генів*) один і той самий алей може діяти як домінантний, напівдомінантний або рецесивний. Природа Д. мало вивчена. Вважається, що при повній Д. дія рецесивного алей повністю виключена. Проте багато сучас. фактів свідчить, що рецесивний алей функціонує поряд з домінантним і виробляє генний продукт (напр., певний фермент), але цей продукт виявляється малоактивним або зовсім неактивним. Вияв Д. і є результатом взаємодії продуктів алейних генів. Нерідко попередній біохім. аналіз генних продуктів дає змогу передбачити характер Д. Пізнавши механізми Д., можна добитися її зміни, тобто навчитися управляти нею, що має велике практичне значення в медицині й с. г. Теорії еволюції Д. розробляли англ. вчені Р. Фішер, Дж. Б.-С. Холдейн і С. Райт. Поняття «домінантності» запровадив Г. Мендель.

Ю. М. Александров.

ДОМІНАТ (від лат. *dominatus* — панування, єдиновладдя) — термін, вживаний в істор. літературі для позначення необмеженої роботодавницької монархії, яка складалася в Стародавньому Римі з часу *Діоклетіана* (правив 284—305).

ДОМІНІКА, Співдружність Домініки — держава на о. Домініка в групі Малих Антильських о-вів, у Вест-Індії. Пл. 790 км². Нас. 72 тис. чол. (1975), гол. чин. негри і мулати. Столиця — м. Розо. Офіц. мова — англійська. Острів вулканічного походження. Є поклади пемзи й вапняку. Клімат тропічний, пасатний. Поширені вологі тропічні ліси. Острів Д. відкрив 1493 Х. Колумб. З 1763 — англ. колонія. В 1967 Великобританія надала Д. статус «держави, асоційованої з метрополією». З XI 1978 проголошено незалежність країни під назвою Співдружність Д. З 1974 Д. — член *Карибського співтовариства*. Лейбористська партія



Д., засн. 1957, правляча. Основа економіки — плантаційне землеробство (виросують банани, лайми, грейпфрути та ін.). Гірничодобувна пром-сть і лісорозробки — в руках іноз. монополій. Є невеликі підприємства по переробці продукції с. г. Розвивається туризм. Вивозять банани, лаймовий сік, ром, копру, пемзу та ін.

ДОМІНІКАЛЬНІ ЗЕМЛІ (від лат. *dominicus* — панський, імператорський) — поміщицька, держ. і церковна земельна власність у феод.-кріпосницький період в Австрії та на загартбаних нею зх.-укр. землях (у Сх. Галичині — з 1772, на Буковині — з 1774). Переважна частина Д. з. належала поміщикам, на користь яких феодално залежні селяни були зобов'язані виконувати різні повинності (панщину, ланини). Поміщики мали право юрисдикції над кріпаками (див. *Вотчинний суд*). Податки з Д. з., що їх запровадив австр. уряд лише у 18 ст., були набагато меншими, ніж з т. з. *рустикальних земель*. Власники Д. з. втратили привілейоване становище внаслідок *селянської реформи 1848*.

ДОМІНІКАНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (ДКП) — заснована 1944 в підпіллі. До 1946 називалася Домініканською революц.-демократичною партією, 1946—65 — Домініканською нар.-соціалістичною партією (ДНСП). З початку свого існування ДКП очолювала боротьбу нар. мас проти реакційної диктатури Трухільйо. В жовтні 1946 — червні 1947 ДКП діяла напівлегально. В 1947 була заборонена, зазнала переслідувань. У 1950 загинув у в'язниці засновник партії Ф. Вальдес. У 1955 І конференція партії (на правах з'їзду) прийняла її статут. На наступних конференціях ДНСП (1958, 1960) були розглянуті питання боротьби проти диктаторського режиму, схвалено курс партії на єдність дій з ін. прогресивними організаціями. Після повалення (1961) режиму Трухільйо ДНСП деякий час перебувала на напівлегальному становищі, проте після держ. перевороту 1963 була знову заборонена. Під час нар. повстання (1965) домініканські комуністи боролися проти місц. реакції та амер. інтервентів. В 1977 компартію легалізовано. П'ятий з'їзд ДКП (березень 1979) прийняв нові статут і програму, висунув як першочергові завдання ліквідацію засилья іноз. монополій, націоналізацію осн. галузей економіки, здійснення агр. реформи тощо. ДКП брала участь у роботі міжнар. нарад представників комуністичних і робітн. партій у Москві 1957, 1960, 1969. Генеральний секретар ДКП — Нарсісо Іса Конде. Друкований орган партії — газ. «Популар» («Народна»).

А. А. Стрілко.

ДОМІНІКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА — держава в сх. частині о. Гаїті. На Пн. омивається Атлантичним ок., на Пд. — Карибським морем.

В адм. відношенні поділяється на 25 провінцій і столичний округ. Державний лад. Д. Р. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1966. Глава д-ви і уряду — прези-

лент, обраний населенням строком на 4 роки; має великі повноваження. Законодавчу владу формально здійснює двопалатний парламент — нац. конгрес (у складі сенату й палати депутатів), який обирається населенням строком на 4 роки; виконавчу — уряд, що його призначає президент.

Природа. Берегова лінія Д. Р. розчленована численними затоками та бухтами. Вздовж пн. узбереж-



жя простягаються невисокі гірські хребти Кордільєра-Сентентріональ та Кордільєра-Орієнталь, у центр. частині — Кордільєра-Сентраль з найвищою точкою країни — г. Дуарте (вис. 3176 м). Між ними та на Пд. країни — низовини. Поклади бокситів, вугілля, нафти, золота, зал., мідної, нікелевої та уранової руд, солі, гіпсу. Клімат тропічний, пасатний. Пересічні місячні т-ри протягом року на низовинах — від +25 до +27°. Річна сума опадів — 1000–2000 мм. Ріки (Яке-дель-Норте, Юна та ін.) гірські, короткі, несудноплавні. Ґрунти переважно коричнево-червоні. На вологих схилах гір — мішані вічнозелені тропічні ліси з цінними породами дерев, у менш зволжених районах — листопадні ліси, савани, чагарники.

Населення. 75% нас. — іспано-негрятянські мулати, 10% — негри, 15% — білі (нащадки ісп. колоністів і переселенці з Пн. Америки і країн Європи). Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас. — 99 чол. на 1 км² (1976). 40% нас. живе в містах. Найбільші міста: Санто-Домінго, Сантьяго.

Історія. Острів Гаїті відкрив 1492 Х. Колумб. Іспанці жорстоко експлуатували місц. індіан. населення, що перебувало на стадії родового ладу. Сх. частина острова (тер. теперішньої Д. Р.) до 1844 мала назву Санто-Домінго до 1795 належала Іспанії, 1795–1808 — Франції, 1808–21 — знову Іспанії. Незалежність було проголошено 30.XI 1821, але 1822 країну захопила сусідня д-ва Гаїті. Внаслідок антигаїтянського повстання 1844 на Сх. утворилась Д. Р. У 1861 Іспанія знову захопила Д. Р. (загарбників остаточно вигнано 1865). У 2-й пол. 19 ст. посиллялась експлуатація країни амер. капіталом. У 1916–24 Д. Р. окупували війська США. В 1930–61 в країні панувала кривава диктатура Р. Трухільйо. В 1941 Д. Р. оголосила війну Німеччині, Італії, Японії.

В 1944 засн. Домініканську ком. партію. В 1956 і 1959 відбулися масові страйки й нар. повстання, які уряд жорстоко придушив. В умовах посилення нац.-визвольного руху США забезпечили передачу влади своєму ставленникові Х. Балагеру. В лютому 1963 президентом став Х. Бош, який здійснив ряд ліберальних реформ. Внаслідок держ. перевороту у вересні 1963 влада в Д. Р. перейшла до рук військ. хунти. В умовах революц. ситуації 24.IV 1965 в країні вибухнула заг.-нар. повстання, яке було придушене з допомогою амер. військ. У 1966–78 президентом був Х. Балагер, уряд якого переслідував демократичні сили. Реакція блокувала будь-які спроби проведення реформ, у т. ч. аграрної. Під тиском масового руху трудящих 1977 частково демократизовано внутр.-політ. життя в країні. Незважаючи на опір правих сил, 16.V 1978 президентом обрано А. Гусмана, кандидата від Домініканської революц. партії. З 1945 Д. Р. — член ООН. Д. Р. — член Організації американських держав, Латино-американської економічної системи.

Політичні партії, профспілки. Домініканська революційна партія, засн. 1939, правляча з 1978. Об'єднує дрібну буржуазію, частину селянства та інтелігенції. Домініканська партія визволення, засн. 1973. Об'єднує прибічників Х. Боша. Реформістська партія, засн. 1964. Відображає інтереси великої буржуазії, латифундистів, духовництва, реакційної воєнщини. Рух демократичної інтеграції, засн. 1970. Крайньо права реакційна партія. Домініканська комуністична партія, засн. 1944, легальна з 1977. Діє кілька профспілкових об'єднань: Національна конфедерація вільних трудящих, ФОУПСА — СЕСІТ-РАДО. Загальна конфедерація трудящих та ін.

А. А. Стрілко.
Господарство. Д. Р. — слаборозвинута агр. країна, економіка якої

значною мірою залежить від іноз. монополій, гол. чин. США. Рівень життя дуже низький, понад 30% трудящих безробітні (1975). Основою економіки — с. г., в якому зайнято понад 50% самодіяльного населення. Характерні великі латифундії, поширена оренда (бл. 40% усіх г-в). У структурі с.-г. угідь переважають пасовища. На кращих землях — плантації експортних культур, осн. з них — цукр, тростина, а також банани, кава, какао, тютюн. Для власних потреб вирощують рис, кукурудзу, маніок, батат, ямс тощо. Розводять велику рогату худобу (1976 — 1,9 млн. голів), свиней, кіз. На узбережжі — рибальство, в горах — заготівлі цінних порід деревини. Пром.-сть представлена переважно дрібними підприємствами по переробці с.-г. сировини, в основному цукровими (вироби. цукру в 1976 — 1,2 млн. т), а також по переробці тютюну, кави, арахісу, тваринницької продукції. Є невеликі підприємства металург., цем., текст., хімічної, лісопильної та меблевої пром.-сті. В гірничодобувній пром.-сті гол. значення має добування бокситів на експорт (1975 — 909 тис. т). Добувають золото, мідну й залізну руди та нікель. Осн. пром. центри: Санто-Домінго, Сан-Крістобаль, Сантьяго. Розвивається туризм. З-ць — 1,2 тис. км, асфальтованих автошляхів — понад 5 тис. км. Гол.



Санто-Домінго. В портовій частині міста

мор. порт і аеропорт — Санто-Домінго. Д. Р. експортує цукор, каву, тютюн, какао, боксити тощо; імпортує машини та устаткування, нафту, прод. товари, буд. матеріали. Зовн. торгівля — в основному з США, країнами Європейського економічного товариства, Іспанією, Японією. Грош. одиниця — песо. 1 песо = 1 доларові США.

Е. Л. Бєлий.
Медицина. Обслуговування. В 1973 в Д. Р. було 12,6 тис. лікарняних ліжок (28,5 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 2374 лікарі (1 лікар на 1870 ж.). Мед. допомогу подають гол. чин. приватні лікарі, трудящим вона недоступна. Лікарів готують у 2 вищих мед. навчальних закладах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1975 неписьменні становили 50% нас. Проголошене 1951 обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 7 до 14 років фактично не здійснюється. Багато шкіл належить католицькій церкві. В 1976/77 навч. році в поч. школах (термін навчання — 6 років) навчувалось 867,1 тис. учнів, у серед. школах (термін навчання — 6 років) та профес.-тех. уч-щах —



Герб Домініканської Республіки.

ДОМІНІКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — 48,7 тис. км²

Населення — 4,8 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Санто-Домінго



Узбережжя Карибського моря поблизу Санто-Домінго.

понад 178,2 тис. У 1976/77 навч. році 4 ун-ти країни (Автономний, Нап. ім. Педро Енріке Урені в Санто-Домінго, Католицький у м. Сантьяго-де-лос-Кабальєрос та Центр.-Сх. у м. Сан-Педро-де-Макоріс) відвідувало понад 50 тис. студентів. У Санто-Домінго — Домініканська академія, Академія історії, ряд н.-д. установ і наук. т-в, 6-ки Автономного ун-ту, Нац. та Муніципальна; Нац. музей, Нап. худож. галерея тощо.

В. З. Клепиков.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Д. Р. виходили 10 щоденних газет заг. тиражем 197 тис. примірників, бл. 30 ін. періодичних видань. Найпоширеніші щоденні газети: «Інформасьон» («Інформация», з 1915), «Карібе» («Карибська», з 1948), «Лістин діаріо» («Щоденний аркуш», з 1889), «Насьйональ» («Національна», з 1966). Орган Домініканської компартії — газ. «Популар» («Народна», з 1962). 90 радіостанцій належать приватним компаніям, 1 — урядові. Телебачення — з 1952. Урядова телестанція — «Телевісьйон домінікана». Роботу радіо й телестанцій контролює урядове Гол. управління телекомунікацій.

О. В. Ткачов.
Література розвивається ісп. мовою. Зародилася в 19 ст. Основою положень — Ф.-М. дель Монте. З поч. 40-х рр. до кін. 19 ст. основою л-ри було зображення життя й побуту індіанців (твори братів А. і Х. Ангуло Гуріді та ін.). Патрістичні мотиви характеризували творчість Х.-Х. Переса, С. Урені. В романі М. де Х. Гальєра «Енрікілія» (1882) відтворено історію завоювання Вест-Індії іспанцями. На творчості письменників поч. 20 ст. О. Базіля, А. Луго та ін. позначився вплив модернізму. В л-рі періоду правління диктаторів і окупації Д. Р. військами США (1916—24) виражено протест проти деспотизму та інтервенції (твори Т.-М. Сестеро, О. Ріда). В роки диктатури Трухільйо (1930—61) багато письменників емігрувало. Гострі соціальні теми відображали в своїх творах, написаних у вигнанні, А.-Ф. Рекена («Вороги землі», 1936, та ін.), Р. Марреро Арісті («Надприбуток», 1939), М. дель Кабраль («Таємні гості», 1974), П. Мір («Подорож у нагову», 1972), М. Сантос («Вірші про пил», 1974), Х. Бош, Е. Інчаустегі Кабраль, Х. Алікс та ін. **Архітектура та образотворче мистецтво.** До ісп. завоювання на те-

риторії Д. Р. розвивалося мист. індіанців (розмальована й фігурна кераміка, дерев'яне начиння, ідоли з каменю й дерева). В кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. почали будувати міста; в Санто-Домінго були споруджені укріплення, суворі фортечного типу будівлі (арсенал, палац Дієго Колумба, госпіталі, собор, монастирі, двоповерхові будинки) в стилі пізньої ісп. готики («ісабеліно») й Раннього Відродження («платереско»). Після дов-



Собор у Санто-Домінго. 1-а половина 16 ст.

гого застою в 20 ст. почала розвиватися архітектура (під впливом архітектури США), виник реалістичний живопис (Л. Десанглес, А. Грульйон, А.-Р. Урданета) і модерністський — у дусі сюрреалізму, абстракціонізму та ін.

А. М. Кантор.
Лит.: Горюхов Ю. П. Домініканська Республіка й американський імперіалізм. М., 1970; Полюєв В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

ДОМІНІКАНЦІ (лат. dominicani), «брати-проповідники» — католицький чернечий «жебручий» орден, заснований 1215 ісп. ченцем Домініком (1170—1221) в Тулузі (Франція) з метою боротьби проти єретичних рухів. Підпорядкований безпосередньо *папі римському*, орден Д. жорстко розправлявся з єретиками. В 1232 папство передало Д. *інквізицію*, а згодом і цензуру. До Д. належав ряд філософів-схоластів (Фома Аквінський, Альберт Великий та ін.), а також пап. Д. зосередили в своїх руках викладання богослов'я та *схоластики*, захопивши богословські кафедри в ряді ун-тів і заснувавши власні навч. заклади. Д. втручались у політ. справи, виступаючи знярядом зміцнення папської влади, її експансіоністської політики. Брالی участь у колоніальних війнах Європ. завоюванням в Америці, Азії. В 13 ст. Д. розгорнули широку місіонерську діяльність, заснувавши ряд монастирів (зокрема 1233 під Києвом). Домініканські монастирі існували на сх.-укр. землях до 17 ст., на зх.-укр. — до 1939. В 16 ст. з часу заснування ордену *єзіїтів* орден Д. занепадає. Тепер являє собою нечисленну організацію. Як і в минулому, відіграє реакційну роль.

О. І. Уткін.
ДОМІНІОН (англ. dominion, від лат. dominium — володіння) — термін, що застосовувався до самоврядних частин колишньої *Британської Імперії*. В минулому статус Д. дістав ряд колоній Великобританії: Канада, Австралійський Союз, Нова Зеландія та ін.

З 1947 термін «домініон» було замінено терміном «член Співдружності». Див. також *Співдружність країн*, очолювана Великобританією.

ДОМІНУВАННЯ (від лат. dominor — паную, владарюю) в етології — ієрархічні відносини між особинами невеликих угруповань, напр. серед птахів, ссавців (див. *Ієрархія* у тварин), що виражаються в різних проявах агресивності. Найчастіше особини угруповань розподіляються від найвищого до найменшого щабля Д.; іноді є домінуюча особина, а всі ін. займають підлегле положення; нарешті, може спостерігатися таке положення, коли особина А домінує над Б, та — над В, а остання в свою чергу — над А. Д. не буває абсолютним, і за різних ситуацій з'являються нові лідери. Ступінь Д. можна експериментально підвищити шляхом ін'єкції *статевих гормонів*.

О. Б. Кістяківський.
ДОМІНЧЕН Климентій Якович [н. 25.XI (8.XII) 1907, с. Студенець, тепер Піщанського р-ну Він. обл.] — український рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1950. В 1931 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Працював диригентом в Одесі, Луганську, Хабаровську, Новосибірську, Миколаєві. В 1945—51 — диригент Укр. радіо. Твори: балети «Снігуронька» (1965), «Про що співала трембіта» (1970) — для ансамблю «Балет на льоду»; вокально-симф. — ораторія «Труд і Мир» (1959); кантати «Слава Союзу Радянському» (1962), «Вольний син і вольна мати» (1964); вокально-симф. поема «Гей несеся, наш спів, над морем» (1950); для оркестру — симфонії (1940, 1953), симф. поеми «Вітчизна» (1945), «Герої „Потьомкіна“» (1955), «Карнавал» (1958); увертюри, концерти, сюїти, хори, твори для оркестру нар. інструментів, романси, пісні, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

ДОМКРАТ (нім. Daumkraft, голл. dommekracht) — переносний або пересувний механізм, яким піднімають важкі предмети і навіть споруди на невелику висоту. Розрізняють Д. (мал.): рейкові (важільні, зубчасті), гвинтові та гідравлічні (періодичної і безперервної дії); з ручним і гідравлічним приводом. Вантажопідйомність Д. — від кількох кілограмів до сотень тонн, висота піднімання — 0,15—1 м, швидкість піднімання — 0,01—0,25 м/хв. Д. застосовують при буд.-монтажних, ремонтних та вантажно-розвантажувальних роботах.

ДОМНА — те саме, що й *доменна піч*.

ДОМОВИК — у міфології слов'ян та ін. народів бог домівки й домашнього майна. Віра в Д. — пережиток сімейно-родових культів. Д. нібито жив під підлогою або в ін. місці, недалеко від вогнища. Тому деякі дослідники вважають, що спочатку Д. вшановували як бога домашнього вогнища. Д. не тільки беріг домівку, а й карав людей за

Дом у районі станиці Вешенської.



неповагу, за порушення звичаїв. У рослин Д. наз. ще й «дедко», «хозяин», «доможило», «суседко» тощо; в українців — «дідко», «дідко», в білорусів — «хатник», «господар».

ДОВОМІ ГРИБИ — група базидіоміцетів, що руйнують деревину в будівлях. Бл. 30 видів. Найнебезпечнішим є т. з. справжній домовий гриб (*Merulius lacrymans*), який утворює на поверхні деревини білі ватоподібні скупчення *грибниці* з крапельками водянистої рідини, які пізніше спадають і перетворюються на тонкі попелясто-сірі плівки. Плодові тіла — до 1 м в діаметрі, мають вигляд бурувато-жовтих складчастих пльок. Завдають шкоди також Д. г.: білі (*Poria vaillantii*), півчасті (*Coniophora cerebella*) та пластинчасті (*Raxillus radioides*). Поширюються Д. г. за допомогою спор та міцелію. Для запобігання розвитку Д. г. у будівництві слід використовувати суху, ще краще — протруєну антисептиками деревину.

ДОМОЖАКОВ Микола Георгійович (20.I 1916, улус Хизил-Хас, тепер Хакаської а. о. — 16.XI 1976, м. Абакан) — хакаський рад. письменник. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1935. Перша зб. «Вірші» (1948). Автор першого хакас. роману «В далекому аалі» (1959) — про життя Хакасії в перші роки Рад. влади; поеми «Сестра» — про дружбу народів. Перекладав хакас. мовою твори Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Пушкіна, М. Горького та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тел. Укр. переклад. — [Вірші]. В кн.: Дружби слово запам'ятав. Дніпропетровськ, 1977; Рос. переклад. — В далеком аале. М., 1977.

ДОМОСТРОЙ — російська історико-літ. пам'ятка 15—16 ст.; збірник громад., релігійних, госп. та сімейно-побутових правил. «Д.» — своєрідний статут, що показує з позиції феод. ідеалів г-во і побут замкнутої сім'ї, де панує суворе патріархальна влада батька. «Д.» промовляє сліпе підкорення монархічній владі, церкві і стверджує феод.-консервативні норми поведінки. Тому згодом поняття «домострой» стало заг. визначенням консервативного й зашкарблого в побуті.

ДОМРА — російський шипковий муз. інструмент. Має дерев'яний круглий корпус, шийку (з грифом), яка закінчується головкою з механізмом для натягування струн. Звук видобувають спец. пластинкою (з пластмаси, дерева та ін.) — плектром. Відома з 17 ст. як двострунний інструмент *скаморохів*. Наприкінці 19 ст. Д. було реконструйовано, створено її оркестрові різновиди. У сучас. оркестрах рос. нар. інструментів — 3-струнний й 4-струнний домри. Іл. с. 440.

ДОН (грец. *Tanaïs* — *Tanaïs*) — ріка в Європейській частині СРСР. Довж. 1970 км, площа бас. 442 500 км². Бере початок на Середньоросійській височині, ападає в Таган-

розьку зат. Азовського м., утворюючи дельту площею 340 км². Д. — типова рівнинна ріка, яка на всьому протязі має плавний позовжний профіль з серед. похилом 0,1°. У верхній течії (до ст. Казанської) долина Д. асиметрична (шир. від 0,5—0,8 км до 6—7 км) з високим (до 90 м) розчленованим правим берегом. Ширина русла змінюється від 25—40 м до 100—150 м. У серед. течії (до м. Калача-на-Дону) ширина долини досягає 15 км, русла — 150—350 м. Нижній Дон (від м. Калача-на-Дону до гирла) тече широким (11—25 км) меандруючою долиною, ширина русла — 400—600 м. Гол. притоки: праві — Сосна, Сіверський Донець, ліві — Воронеж, Битюг, Хопер, Ловдя, Сал, Манич. Живлення снігове (67%) та ґрунтове (30%). Після спорудження 1952 греблі Цимлянської ГЕС змінився водний режим Д.: зменшилися річний стік і пересічна витрата води в гирлі (відповідно від 27,6 км³/с до 22,6 км³/с і від 2940 м³/с до 1510 м³/с), змінюється сезонний розподіл стоку (зменшилася водозносність у весняні місяці і збільшилася в період літньо-осінньої і зимової межени). Замерзає Д. у верхів'ї на початку листопада, в пониззі — на початку грудня, скресає відносноді в середині квітня та в кінці березня. Навігаційний період триває 240—250 днів. Судноплавний від гирла до впадіння р. Сосни. В результаті спорудження Волго-Донського судноплавного каналу імені В. І. Леніна Д. має зв'язок з Балтійським, Білим і Каспійським морями. Осн. вантажі: хліб, вугілля, цемент, руда, нафтопродукти, сіль, пром. і прод. товари, мінеральні добрива, мінерально-буд. вантажі. Пасажирське судноплавство, зокрема туристське. Гол. порти: Георгіу-Деж, Калач-на-Дону, Волго-Донськ, Ростов-на-Дону, Азов. Для поліпшення умов судноплавства на нижньому Д. створюються (1979) 4 транс. гідровузли. Д. має велике значення для пром. і комунального водопостачання та зрошування. Рибальство, особливо в Цимлянському водосховищі. Осн. пром. риби: судак, лящ, сазан, чехонь, донські оселеді, осетер і севрюга.

Лит.: Ресурси поверхневих вод СССР, т. 7. Донської район. Л., 1973; Природные ресурсы Русской равнины в прошлом, настоящем и будущем. М., 1976. Т. О. Смагина.

ДОНАТЕЛЛО (Donatello), власне Донато ді Нікколо ді Бетто Барді, Donato di Niccolò di Betto Bardì; н. бл. 1386, Флоренція — 13. XII 1466, там же) — італійський скульптор, представник Раннього Відродження. В 1404—07 працював у майстерні Л. Гіберті, в 1425—38 мав спільну майстерню з арх. Мікелоццо. Творчість Д. пройнята духом демократизму й гуманізму. Твори: монументальні статуї пророків для бокового порталу флорентійського собору (1406—08), статуї для фасаду церкви Орсанмікеле (св. Марк, 1411—13; св. Іоанн, 1412—15, та ін.), «путті» (амури) для співацької трибуни флорентійського собору (1433—39), статуя Давида (30-і рр. 15 ст., Нац. музей, Флоренція), кін-

на статуя кондотьєра Гаттамелати (1447—53, Падуя), «Юдіф і Олоферн» (бл. 1456—57) та ін.

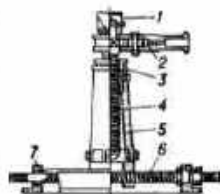
Лит.: Либман М. Я. Донателло. М., 1962.

ДОНАТИСТИ — прихильники релігійного руху в римській пров. Африка в 4—5 ст. Дістали назву від імені їхнього керівника — єпископа Доната. Д. складалися гол. чин. з колонів (див. Колонати), рабів, міськ. бідноти. Проповідували непримиренність до тих християн, які відступили од віри на поч. 4 ст. в період гоніння на них рим. влади, прославляли «мучеників за віру». З серед. 4 ст. у русі Д. виявилися риси опозиції рим. влади. Донатистська церква підтримала антирим. повстання 371—373 і 397—398. До кін. 4 ст. до Д. приєднали представники пануючого класу, які були настроєні проти Риму. З 411 рим. влада заборонила донатизм і організувала переслідування Д. Проте Д. існували в Африці ще й у 6 ст.

ДОНБАС, Донецький басейн — один з найважливіших виробничих комплексів СРСР, головна складова частина вугільно-металургійної бази країни з високорозвинутою машинобудівною, хімічною промисловістю, будівельною індустрією, теплоенергетикою, густою транспортною сіткою та багатогалузевим сільським господарством. Власне Д. (Старий Д.), пл. 23 тис. км², лежить у межах УРСР (Донец. і Ворошиловгр. області) — сх. частина Донецько-Прудніпровського економічного району СРСР та РРФСР (Рост. обл.). За роки Рад. влади у зв'язку з відкриттям вугленосних площ у нових районах (Західний Донбас) утворився т. з. Великий Д., площа якого становить бл. 60 тис. км². Д. відзначається різноманітністю і багатством корисних копалин, що є сировинною базою для розвитку провідних галузей його пром-сті. Гол. з них: кам. вугілля (Донецький кам'яновугільний басейн), кам. (Артемівське родовище кам'яної солі) та калійна солі, а також ртуть, мідні, свинцево-цинкові та залізні руди, цементні мергелі, крейда, каолін, вогнетривкі глини (Часовоярське родовище вогнетривких глин), флюсові вапняки, доломіти, кварцові піски, вермікуліт, графіт, нефелінові сієніти тощо. Найважливіших великих покладів високоякісного кам. вугілля сприяла зародженню (наприкінці 18 ст.) й швидкому розвитку (2-а пол. 19 ст.) вуг. пром-сті, з чим пов'язане виник-



К. Я. Доміщенко.



Донкрат гвинтовий на полозках: 1 — чашка для вантажу; 2 — рукоятка; 3 — напрямна рейка; 4 — вантажонесучий гвинт; 5 — корпус; 6 — горизонтальний гвинт; 7 — полозки.

Донателло. Мадонна з немовлям. Київський музей західного та східного мистецтва. Кінна статуя кондотьєра Гаттамелати. Бронза. 1447—53, Падуя.





Донбас

нення металург., хім., коксохім., маш.-буд. та ін. галузей пром-сті й транспорту. Провідною галуззю сучас. індустріального комплексу Д. залишається вугільна пром-сть (в укр. частині Д. — 26% загальносоюзного видобутку, 1977). Найбільші підприємства: шахтоуправління ім. В. І. Леніна, ім. П. П. Лютікова, шахти «Краснодонецька», «Центральна», ім. Ілліча, «Гірська». На місц. паливі працюють потужні теплові електростанції (Вуглегірська, Ворошиловградська, Кураківська, Старобешівська та ін. ДРЕС). Д. — один з найбільших у країні районів чорної металургії. Більшість металург. з-дів має повний металург. цикл (Жданов, Макіївка, Єнакієве, Комунарськ, Донецьк). Є підприємства кольорової металургії (Горлівка, Костянтинівка, Артемівськ). Розвинуте машинобудування, переважно виробн. металомісткого й складного устаткування для металург., гірничодобувної й буд. пром-сті та виробн. трансп. засобів, а також верстатобудування, електротех. та с.-г. машинобудування (Краматорськ, Жданов, Дружківка, Ворошиловград, Стаханов, Красний Луч та ін.). На місц. сировині розвинута коксохім. (Авдіївка, Макіївка, Донецьк, Жданов, Горлівка, Єнакієве та ін.) і хім. (Горлівка, Северодонецьк, Слов'янськ, Рубіжне, Донецьк, Костянтинівка, Лисичанськ) пром-сть. Великого розвитку в Д. набула пром-сть буд. матеріалів, зокрема склоробна (Костянтинівка, Лисичанськ), цементна (Амвросіївка). Важливе місце посідає легка й харч., особливо соєдобувна (бл. 47% союзного видобутку; Артемівськ, Слов'янськ), галузі. У народногосп. комплексі Д. велику роль відіграє с. г., яке відзначається високим рівнем інтенсифікації та багатогалузеву структуру (виращування зернових, зокрема пшениці, тех., гол. чин. соняшнику, культур; навокло

міст — с. г. приміського овочевомолочно-садового типу). В Д. — найрозвинутіша в СРСР сітка з-щ з найбільшим вантажоворотом.

Для водопостачання Д. створено багато великих водосховищ (Вуглегірське, Старобешівське, Клебан-Бикське, Старокримське, Вільхівське та ін.), магістральні водопроводи від Сіверського Дінця і його приток до пром. центрів; Сіверський Донець — Донбас канал, будується (1979) Дніпро — Донбас канал.

Населення укр. частини Д. становить понад 8 млн. чол. (1978). Д. відзначається великою густотою і питомою вагою міськ. населення (так, у Донец. обл. 89% міськ. населення; пересічна густота населення — 196,5 чол. на 1 км², 1978). Найбільші міста: Донецьк, Жданов, Ворошиловград, Макіївка, Горлівка, Краматорськ.

В Д. здійснюються велике житл. і культурне будівництво, благоустрій та озеленення міст. Сучас. Д. — один з важливих центрів науки, культури і підготовки кадрів республіки. Див. також Ворошиловградська область, Дніпропетровська область, Донецька область. Літ.: Книга о Донбассе. Природа. Люди. Деял. Донецьк, 1977; Симоненко В. Д. Очерки о природе Донбасса. Донецьк, 1977; Население и трудовые ресурсы Донбасса. К., 1977; Экономика промышленности Донбасса. 1945—1975. К., 1977. Я. І. Бондаренко.

«ДОНБАС». Заслужений шахтарський ансамбль пісні і танцю УРСР. Засн. 1937 в м. Сталіно (тепер Донецьк). Перший худож. керівник (1937—39 та 1964—69) Ж. Дунаєвський. В 1967—78 колектив очолював засл. працівник культури УРСР О. Устимов, худож. керівник (1973—78) — нар. арт. УРСР О. Литвинов, з 1978 — нар. арт. УРСР О. Гомон. У складі ансамблю — хор, оркестр і танцювальна група; в репертуарі — твори рос. і укр. класики, рад. і зарубіжних композиторів, танці народів світу. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1979. Ізв. див. до ст. *Ансамбль пісні і танцю*, г. 1, с. 448—449.

«ДОНБАС» — республіканське видавництво Держкомвидав УРСР. Засн. 1922 в Бахмуті (тепер Артемівськ) під назвою «Донбас». З 1923 називалося «Робочий Донбас»; 1925 стало філіалом вид-ва «Український робітник» (Харків); 1932 перетворено на вид-во «Соціалістичний Донбас» (Сталіно), 1946 — на Сталінське обл. книжково-газетне вид-во; з 1959 — Донецьке книжкове вид-во, з 1964 — має назву «Донбас». Випускає л-ру, в якій висвітлює досвід роботи парт., рад. і профспілкових орг-цій Донец. і Ворошиловгр. областей, передовий досвід у нар. г-ві, краєзнавчу й туристську л-ру, худож. твори наперед місцевих авторів, видання, присвячені революц., бойовим і трудовим подвигам трудящих Донбасу. З вид-вом пов'язана творчість В. Сосюра, П. Безпощадного, Б. Горбатова, Л. Жарикова, Ю. Жукова, В. Попова, М. Рибалки, М. Упенника та ін. У 1978 «Д.» видав 106 назв книг, брошур і образотворчих ви-

дань заг. тиражем 3 млн. примірників і 6 номерів журн. «Донбас». Вид-во нагороджено орденом «Знак Пошани» (1972). П. П. Богданов.

«ДОНБАС» — літературно-художній та громадсько-політ. журнал Співки письменників України (до 1968 — орган Донецького відділення СП України). Виходить раз на два місяці, друкує матеріал укр. і рос. мовами. Засн. 1923 під назвою «Забой» як щомісячний літ. додаток до газ. «Все-российская кочегарка». Видавався в Артемівську, з 1926 — в Луганську, з 1933 — в Донецьку. В 1932 перейменовано на «Літературний Донбас», у 1933—39 — «Літературний Донбас». У 1940—45 не виходив. Протягом 1946—58 друкувався як літ.-худож. альманах. Під сучас. назвою виходить з 1958. В 1968 перетворено на журнал. Активну участь у його виданні брали в різні часи М. Слонимський (перший редактор), О. Селіановський, І. Ле, Г. Багдюк, П. Безпощадний, Б. Горбатов, М. Тардов, Ю. Чорний-Діденко, П. Байлебура, А. Ключа та ін.

А. І. Краченко.
ДОНБАСИТ — мінерал класу силікатів. $Al_4(OH)(Si, Al)_6O_{20}$. Сингонія моноклінна. Густ. 2,63. Твердість 2,5—3,0. Колір білий. Блиск перламутровий. В СРСР знайдено в Донбасі (звідки й назва), на Уралі, о-вах Нова Земля.

ДОНБАСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція військ Пд.-Зх. (командуючий — генерал армії Р. Я. Малиновський) та Пд. (командуючий — генерал-полковник Ф. І. Толбухін) фронтів, проведена з 13.VIII по 22.IX 1943, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Розгром гітлерівських військ у *Курській битві* 1943 створив сприятливі умови для визволення Донбасу, де оборонялися нім.-фашист. війська групи армії «Південь» (понад 20 д-зій). Ешелювана оборона противника проходила по річках Сіверський Донець та Міус. Наступ почали війська Пд.-Зх. фронту 13.VIII в районі м. Змієва (тепер м. Готвальд), 16.VIII в районі м. Ізюма. Форсувавши Сіверський Донець і оволодівши Ізюмом, вони відтягли на себе великі резерви ворога. Хоч наступ у центрі не набув дальшого розвитку, але він забезпечив перемогу рад. військ Пд. і Степового фронтів. 18.VIII війська Пд. фронту прорвали оборону противника і, розвиваючи наступ у напрямі Амвросіївки, розчленили угруповання ворога на дві частини, а потім завдали удару на Пд. і 30.VIII оволоділи Таганрогом. 1—2.IX рад. війська Пд.-Зх. і Пд. фронтів почали переслідувати відступаючого противника. 8.IX було визволено Сталіно (тепер Донецьк) та ряд ін. міст Донбасу; за участю *Азовської військової флотилії* 10.IX — Маріуполь (тепер м. Жданов), 17.IX — Осипенко (тепер Бердянськ). До 22.IX рад. війська вийшли на рубіж Новомосковськ — на Сх. від Запоріжжя — р. Молочна. Внаслідок Д. н. о. при сприянні партизанів і підпільників було розгромлено велике угруповання ворога (13 д-зій),



визволено Донбас, створено сприятливі умови для визволення Правобережжя України в Криму.

ДОНБАСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941—42 — бойові дії рад. військ Пд. фронту (командуючий — генерал-лейтенант Д. І. Рибішкін, з 5.X 1941 — генерал-полковник Я. Т. Черевиченко) і діючого крила Пд.-Зх. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу С. К. Тимошенко) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 в районі Донбасу. Проведена 29.IX—4.XI 1941 і 7—24.VII 1942. В запеклих боях кінця вересня — поч. листопада 1941 рад. війська під натиском переважаючих сил нім.-фашист. загарбників зазнали значну частину тер. Донбасу. Взимку 1941—42 війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ і відкинули ворога на рубіж р. Міусу. В липні 1942 гітлерівцям вдалося прорвати оборону рад. військ і створити загрозу оточення частин Пд. фронту, що обороняли Донбас. 24.VII 1942 рад. війська відійшли на лівий берег р. Дону. Ворог захопив увесь Донбас. Д. о. зірвала плани гітлерівського командування щодо швидкого просування на Пн. Кавказ, сприяла розгромові нім.-фашист. військ під Москвою в кін. 1941 — на поч. 1942.

ДОНБАСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 — наступальна операція рад. військ Пд. фронту проти денікінців, здійснена наприкінці грудня 1919 з метою визволення Донбасу. В кін. грудня 1919 денікінські війська, відкриті Червоною Армією на Пд., зайняли оборону на Сіверському Дінці. 25.XII 1919 рад. війська в складі 1-ї Кірової, 8-ї й 13-ї армій перейшли в наступ, оволоділи з 27.XII 1919 до 1.I 1920 містами Бахмутом (тепер Артемівськ), Луганськом (тепер Ворошиловград), Горлівкою і ст. Іловайське, завершивши цим визволення Донбасу.

ДОНГ — грошова одиниця Соціалістичної Республіки В'єтнам; поділяється на 10 хао або 100 су. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. дорівнюють 30.60 крб.

ДОНЕЛАЙТІС Крістіанас [21.XII 1713 (1.I 1714), Лаздінейя, тепер Радівішкського р-ну — 7(18).II 1780, Тольмінген, тепер Чисті Пруді Калінінгр. обл.] — литовський поет. Значитель літ. худож. д-ри, представник реалістичного напрямку. Збереглося 6 байок (1824) і поема «Чотири доби року» (1818), в яких Д. викривав жорстокість пануючих класів, виступав проти соціальної нерівності, зображував правдиві картини життя літ. селян-кріпаків.

Тел.: Укр. перекл. — Чотири доби року. В кн.: Тичина П. Твори. т. 3. К., 1962; Рос. перекл. — Времена года. М., 1964.

ДОНЕЦЬ Григорій Прокопович [н. 17(30).XI 1913, с. Курилівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1943. Закінчив Черкас. пед. ін-т (1935). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Поетичні збірки: «У поході» (1936, у співавторстві з О. Левадою), «З братами вірними» (1955), «Відлуння

грома» (1969), «Славлю молодість» (1976) та ін. У драм. поемі «Серце Прометей» (1964), зб. «В Кобзаревім краю» (1961) створив образ Т. Г. Шевченка. Автор віршів для дітей, літ.-критичних статей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами і медалями.

Тел.: Шляхи. К., 1973; Пам'ять звитяг. К., 1977; Рос. перекл. — Придніпров'я. М., 1962; Красные лехи. М., 1975.

ДОНЕЦЬ Іван (рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, один з керівників селянсько-козацьких загонів, які брали участь у *Пушкарів* і *Барабашів* повстаннях 1657—58 проти старшинсько-шляхетської верхівки, очоленої гетьманом І. Вигорським. Загин запорожців на чолі з Д. з'єднався з військом М. Пушкарів навесні 1658 і брав участь в обороні Полтави від гетьманських збройних сил. Після поразки Д. з повстанцями відступив у м. Суми.

ДОНЕЦЬ Михайло Іванович [11(23).I 1883, Київ — 10.IX 1941, там же] — український рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1930). Член Комуністичної партії з 1940. Співав навчався приватно. В 1905—13 працював в оперному театрі С. Зими́на в Москві. Разом з І. Алчевським влаштувався в концерти укр. музики. З 1913 — соліст Київ. оперного театру (1923—27 — у Харкові й Свердловську). Артист великого сценічного таланту, високої вокальної майстерності, Д. виконував найрізноманітніші партії басового репертуару: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Захар Беркут, Сокальський («Золотий обруч», «Щорс» Лятошинського), Іван Сусанін, Борис Годунов (однойменні опери Глінки і Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно) та ін.

Лит.: Стефанович М. Михайло Іванович Донець. К., 1965.

ДОНЕЦЬ — давньоруське місто 11—13 ст. на правому березі р. Уди (в давнину її називали Малим Дінцем). Залишки Д. — поблизу смт Покотилівки Харків. р-ну Харків. обл. В 11—12 ст. Д. був одним з прикордонних міст Київ. Русі. Здається, в Іпатівському літописі під 1185. Археол. розкопками, що проводилися з поч. 20 ст., відкрито залишки укріплень, жител, кузні, гончарських горен, ремісничих майстерень, госп. ям. Знайдено численні вироби з заліза, глини, кістки, скляні браслети, шиферні прясельця, бронзовий подолій (унивальник), мечі, наконечники списів і стріл, кольчуги тощо. Крім слов. матеріалів, знайдено й предмети матеріальної культури кочовиків (половців), що, можливо, свідчить про змішаність населення міста. В 13 ст. Д. зруйнували монголо-татари.

Лит.: Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Х., 1962. П. П. Толочко.

ДОНЕЦЬК (до 1924 — Юзівка, 1924—61 — Сталіно) — місто, обласний центр УРСР. Лежить на р. Кальміусі, в центр. частині Донбасу. Великий вузол залізниць, автомоб. та авіац. шляхів. 1021 тис. ж. (1979). Д. поділяється на 8 міських районів. Засн. 1869 як робітн.

с-ще Юзівка (назване за прізвищем підприємця англійця Дж. Юза). В 70—90-х рр. 19 ст. в Юзівці відбувалися масові виступи робітників (див. *Юзівські страйки 1875 і 1887*, *Юзівські робітничі заворушення 1892*). В 1898 в Юзівці виник перший с.-д. гурток. Велику допомогу місцевим соціал-демократам подавали Г. І. Петровський, Артем (Ф. А. Сергєєв). Під час революції 1905—07 в Юзівці відбувся ряд страйків. У грудні 1905 створено Раду робітн. депутатів і бойові дружини, що брали участь в *Авдіївському виступі робітників 1905*. В серед. 1916 оформилася Юзівська більшовицька група. З 1917 Юзівка — місто. В травні 1917 створено Юзівський к-т РСДРП(б) (див. *Юзівська організація РСДРП(б)*). Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (26.X 1941 — 8.IX 1943) тут діяли підпільні партійно-диверсійні групи, комсомольська організація. Д. нагороджено орденом Леніна (1979), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1969). Містами-побратимами Д. є Катівіце (ПНР) і Магдебург (НДР). Д. — один із значних центрів важкої пром-сті СРСР. Пром-сть Д. використовує місц. вугілля, довізні кришорізьку й керченську руди, нікопольський марганець, оренбурзький і ставропольський газ, а також с.-г. продукцію Донец. обл. Провідними галузями економіки міста є вугільна, металург. та маш.-буд. Вугільна пром-сть представлена 22 шахтами; найбільші з них: «Трудівська», «Південнодонецька», ім. Є. Т. Абакумова, шахтоуправління «Куйбишевське» та «Жовтнєве». Найбільші з-ди: *Донецький мета-*



М. І. Донець.



К. Донетський.



Донецьк. Набережжя річки Кальміусу



**ДОНЕЦЬКА
ЗАЛІЗНИЦЯ**

дурнійний завод імені В. І. Леніна, Донецький машинобудівний завод імені Ленінського комсомолу України, рудоремонтний, коксоустаткування, металоконструкції, «Донецькабель», холодильників, по виробн. устаткування для хар. пром-сті, штамів та пресформ. причорязувальної апаратури та ін. На базі вугільної та металург. пром-сті, місцевої сировини розвинулась хім. і коксохім. пром-сть (з-д: *Донецький завод хімічних реактивів* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, коксохім., пластмас.). Пром-сть буд. матеріалів та буд. індустрії представлена 20 підприємствами, що випускають цеглу, бетон, теплоізоляційні матеріали, залізобетонні, дерев'яні та металеві конструкції тощо. Розвинута легка (*Донецький базовийний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, камвольно-прядильна, швейна, трикотажна, текст.-галантерейна, взут.-ф-ки) та харч. (м'ясокомбінат, міський молочний № 2, пивоварний, міський молочний № 1, маргариновий з-д, хлібокомбінат, кондитерська ф-ка) промисловість. У 1978/79 навчальному році у Д. було 151 загальноосв. школа (113 тис. учнів), 13 муз. шкіл; 21 серед. спец. навч. заклад (28,7 тис. учнів); 27 профес.-тех. уч-щ (16,5 тис. учнів); 5 вузів: *Донецький університет*, політех., рад. торгівлі, муз.-пед., мед. ін-ти (див. окремі ст.), а також філіал Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту

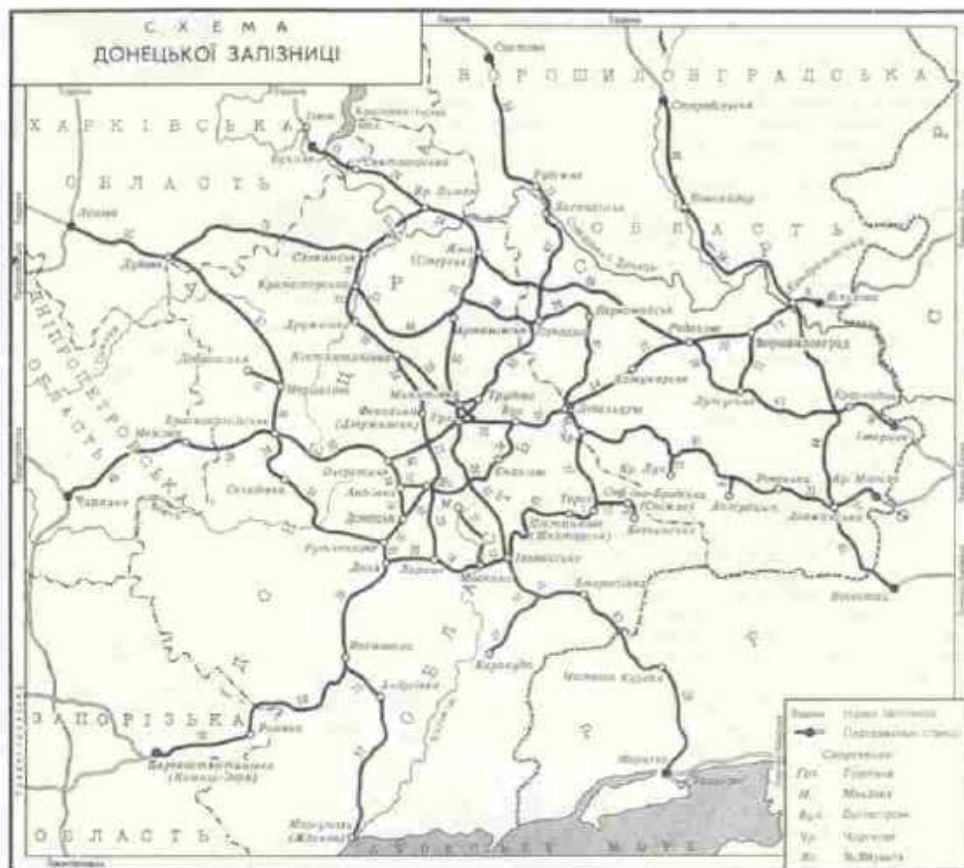
(всього в Д.—46,1 тис. студентів). Н.-д. установи і проектні організації: *Донецький науковий центр АН УРСР, Фізико-технічний інститут АН УРСР, Економіки промисловості інститут АН УРСР, Донец. н.-д. ін-т вугілля, Донец. проектно-конструкторський і експериментальний ін-т комплексної механізації шахт, Донецький ботанічний сад та ін.* У місті 390 масових б-к (фонд — 9845 тис. одиниць зберігання), 62 клубні заклади, 138 кінотеатрів і кіноустановок, два держ. музеї (обл. краєзнавчий та Донецький художній музеї) і 15 нар. музеїв, три театри: *Донецький театр опери та балету, Донецький український музично-драматичний театр* імені Артема, театр ляльок, філармонія, цирк, шахтарський ансамбль «Донбас». У Д. 390 позашкільних закладів: міський Палац піонерів, 3 будинки піонерів, станції юних техніків і натуралістів, дитячі спортивні школи. Книжкове вид-во «Донбас», поліграф. комбінат, вид-во «Радянська Донецщина»; виходить 3 обл. газ.—«Соціалістический Донбас», «Радянська Донецчина», «Комсомолец Донбасса», міська газ. «Вечерний Донецк», журн. «Донбас». Обл. радіомовлення і телебачення. За рад. часу Д. докорінно реконструйовано, прокладено нові магістри, вулиці, створено нові житл. райони (шахти ім. Абакумова, Донецькі Черемушки, Кадильніський ансамбль набережної р. Кальміусь

та ін.), споруджено нові громад. будівлі (театр, 1935—40, арх. Л. Котовський; 6-ка ім. Н. К. Кривської, 1936, перебудована 1954, арх. М. Порхунюв; Критий ринок 1961, арх. К. Фельдман; будинок проектних організацій, 1967, арх. Г. Навроцький і В. Спусканюк; висотний будинок «Трилісник», 1972, арх. В. Несевич). За ландшафтну архітектуру Д. 1978 присуджено Держ. премію СРСР (арх. П. Вігдєрауз, В. Кішчанк, І. Сєдак, Д. Цимідапов та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1967, скульптор Е. М. Кунцевич, арх. М. та В. Іванченки), Т. Г. Шевченкові (1956, скульптори О. Олійник і М. Вронський, арх. В. Шарепенко), «Нескорені» (членам міськ. підпілля — С. І. Матєкіну, Б. І. Орлову, С. В. Скоблову, 1957; скульптор В. Костін), Вічній Славі рад. воїнам і жертвам нім.-фашист. терору (1965, скульптор В. Костін). Обеліск на честь економіста і публіциста В. В. Берві (Н. Флеровського), який 1897—1918 тут жив, У Д. народився академік АН УРСР М. В. Луговцов. З розвитком металург. пром-сті міста пов'язана діяльність М. К. Курако й І. П. Бардіна.

Лит.: Митронов В. П. Город, в котором мы живем. Донецк, 1977.

В. П. Миронов, А. М. Сабина.

ДОНЕЦЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ — одна з найбільших залізниць Рад. Союзу. Розташована в пд.-сх. частині УРСР. Створена 1953 в результаті об'єднання Пн.-Донецької та Пд.-Донецької з-щ. Заг. довж. 2860 км. До складу Д. з. входять 7 відділень: Краснолиманське, Ждановське, Попаснянське, Ворошиловградське, Дебальцівське, Ясинуватське та Лоявське. Обслуговує Донец. і Ворошиловгр. області, частину Запоріж., Дніпроп. і Харків. областей УРСР та частину Ростов. обл. РРФСР. На тер. сучас. району дії Д. з. першою (1869) було збудовано Курсько-Харківсько-Азовську з-щю, 1872 — лінію від Константинівки до Оленівки. В 1878 закінчено будівництво з-щю, що з'єднали Дебальцеве з Звереву, Попасною, Луганськом (Ворошиловградом), Микитилкою та Краматорськом; 1879 відкрито рух поїздів на ділянках Попасна—Лисичанськ та Ясинувата — Хацапетівка (Вуглегірськ); 1882 — Оленівка — Маріуполь (Жданов); 1884 — Ясинувата — Чаплине. Протягом 1888—1913 збудовано ряд ліній місц. значення. З перших років Рад. влади в районах Донбасу проводилося нове залізничне будівництво. В 1921 здано в експлуатацію лінію Луганськ (Ворошиловград) — Лутугине, 1935 — Красноармійськ — Добрилілля, 1940 — Старобільськ — Кіндрашівська, 1941 — Кіндрашівська — Довжанська. Д. з. сполучає райони Кавказу та Нижнього Поволжя з районами Півдня, Пд.-Заходу, Заходу та Центру. Обслуговує Донбас і Придніпров'я — великі пром. райони країни. Транзитом через Д. з. проходять поїзди з Москви, Києва та ін. міст на Пн. Кавказ і Закавказзя. Д. з. посідає 1-е місце серед з-щю країни за розмірами відправлення вантажів. Середня вантаж.



напруженість Д. з. в 1,4 раза більша за загальносоюзну середньосіткову, а на окремих напрямках — у 5 раз. Щодо виведення вантажів Д. з. становить (1977) 11,2% загальносоюзного сіткового відправлення всіх вантажів та 39,5% республіканського. На багатьох ділянках Д. з. впроваджено автоблокування і електр. централізацію стрілок, усі перевезення здійснюються електровозами і тепловозами. Рівень механізації вантажних робіт (1977) становить 95%, колійних — 83%. Локомотивні й вагонні депо оснащені сучас. технологічними лініями по ремонту рухомого складу. Д. з. стала значителем багатьох передових методів праці, які широко впроваджуються на всіх з'єдн. країни. Д. з. нагороджено орденом Леніна (1966).

В. В. Приклонський.
ДОНЕЦЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Перші марксистські гуртки і групи виникли на тер. сучас. Донецької області наприкінці 90-х рр. 19 ст. на з'єдн. рудників Бахмутського і Маріупольського повітів. На поч. 1903 тут діяло понад 10 с.-д. гуртків і груп. В створенні їх активну участь брали П. О. Мойсєєнко, Г. І. Петровський та ін. Робітники й селяни Донеччини брали активну участь у революції 1905—07. Під керівництвом більшовиків відбулися *Горлівське збройне повстання 1905, Авдіївський виступ робітників 1905, Дебальцівське збройне повстання 1905*. В роки реакції більшовики Донеччини, незважаючи на труднощі підпільної та масові арешти, вдало поєднували нелегальну роботу з діяльністю в легальних організаціях. Центром збирання парт. сил на Донеччині був Юзово-Петровський к-т РСДРП. У період нового революц. піднесення і 1-ї світової війни місцеві парт. орг-ції готували робітничий клас і трудящих селянство до вирішальних класових битв. Велику масово-політ. роботу серед трудящих Донеччини в той час проводили А. Б. Батов, Я. В. Залмаєв, В. І. Ермошенко, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, М. М. Шверник та ін. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 більшовики вийшли з підпілля і розгорнули відкрити політ. роботу в масах. Активно працювали Макіївська, Єнакіївська, Берестово-Богодухівська, Ясинівська, Горлівська, Нелепівська орг-ції. Швидко зростали ряди більшовиків Донеччини. У жовтні 1917 вони налічували понад 13 тис. чол. Найбільшими були Юзівська орг-ція РСДРП(б) — 2 тис., Горлівсько-Шербинівська — 3 тис., Єнакіївська — 2844, Дружівська — 2100, Кальміуська — 1630, Ясинівська — 910.

У жовтні 1917 Ради робітн. депутатів і ревкоми в Макіївці, Горлівці, Краматорську, Шербинівці, а також на ряді шахт, очолювані більшовиками, взяли владу в свої руки. В ін. містах і селах краю боротьба за владу Рад була тривалою. Значну роль у встановленні і зміцненні Рад. влади на тер. Донеччини відіграли обл. парт.

конференція Донецько-Криворізького басейну 5—6 (18—19). XII 1917 та *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*. Вони закріпили встановлення Рад. влади. Визначними керівниками мас у боротьбі за перемогу соціалістичної революції були більшовики *Артем* (Ф. А. Сергєєв), А. Б. Батов, В. О. Варганов, Ш. А. Грузман, Ф. І. Зайцев, Я. В. Залмаєв. У роки громадян. війни та іноземної інтервенції тер. сучас. Донец. області стала ареною жорстокої боротьби з каледінцями, австро-нім. загарбниками, білогвардійськими військами Краснова, денікінцями. Підпільні парт. орг-ції Юзівки, Горлівки, Макіївки, Маріуполя та ін. організовували в тилу ворога партизан. загони, робітн. страйки. Під керівництвом більшовиків відбулося *Маріупольське збройне повстання 1918*. В лютому 1920 на 1-й губ. парт. конференції було утворено Донецьку губ. парт. орг-цію. Партія і уряд надавали великого значення відбудові пром-сті Донбасу і мобілізували трудящих на відновлення г-ва краю. Питаннями відродження нар. г-ва краю займалися *Артем* (Ф. А. Сергєєв), Ф. Е. Держинський, Е. Й. Кєрінг, Ф. Я. Кон, С. В. Косіор, В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, М. М. Шверник та ін. Зростала і міцніла партійна організація Донеччини.

В період *ленінського призову в партію* 1924 вона збільшилася на 16 740 чол. і зайняла третє місце (після Ленінградської і Московської парторганізацій) за кількістю комуністів, що вступили в партію. В 1923 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) на тер. Донбасу було створено 5 окр. парт. орг-цій: Юзівську (з 1924 — Сталінська), Бахмутську (з 1924 — Артемівська), Маріупольську, Луганську і Старобільську. Вони входили до складу Донецької губ. парт. орг-ції до ліквідації губернії (1925). В 1930 округом ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП(б)У. В 1932 зі створенням Донец. області оформилась Д. о. п. о. У зв'язку з утворенням 1938 на тер. Донбасу двох областей вона розділилася на Сталінську і Ворошиловградську обл. парт. орг-ції. На той час Сталінська обл. парт. орг-ція налічувала 47 119 комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок під керівництвом парт. орг-ції Сталінська обл. перетворилася на один з найбільших пром. районів країни. Напередодні Великої Вітчизн. війни вона давала 30% загальносоюзного видобутку вугілля, бл. 29% чавуну і 23% виробництва сталі. Тут вийшли нові заводи-гіганти «Азовсталь», Горлівський та Новокраматорський маш.-буд. з-ди, Зуївська і Курахівська ДРЕС та ін. великі пром. підприємства. На поч. Великої Вітчизн. війни обл. парт. орг-ція провела велику роботу по перебудові всього життя на воєнний лад. Дві третини комуністів пішли на фронт, було сформовано дві шахтарські д-зії. На тер. області діяли підпільний обком партії на чолі з С. М. Щетиніним, 11 підпільних міськкомів та райко-

мів партії, 24 підпільні первинні орг-ції, 37 партизанських загонів, 79 підпільно-патріотичних груп (див., зокрема, «Ленінська іскра»). Особливо уславився в боротьбі проти окупантів Слов'янський партизан. загін під командуванням комуніста М. І. Карнаухова. До серед. вересня 1943 рад. війська визволили від фашист. загарбників усю тер. області. Комуністична партія приділяла величезну увагу відбудові г-ва області, відновленню парт., рад., госп. орг-цій. Зростали ряди обл. парт. орг-ції (в кін. 1943 вона налічувала 8555 комуністів, 1950 — 78 480). Під її керівництвом і при братерській допомозі союзних республік за нечувано короткий строк г-во області було відбудовано. В роки післявоєнних п'ятирічок досягнуто значних успіхів у розвитку економіки, науки і культури. Донецька область стала великим центром вугільної промисловості, металургії, машинобудування, хімії, легкої пром-сті. В 1961 Сталінську обл. парт. орг-цію перейменовано на Донецьку. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. На 1.І 1979 обл. парт. орг-ція складалася з 20 міських і 37 районних парт. орг-цій і налічувала в своїх рядах 313 706 членів і кандидатів у членів партії. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, вона спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, всемірне впровадження в усі галузі нар. г-ва досягнень наук.-тех. прогресу, підвищення ефективності сусп. виробництва, дальше зростання продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції. Обл. парт. організація виховала тисячі передовиків і новаторів виробництва. 400 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 6 з них це звання присвоєно двічі. Велику роботу проводить обл. парт. орг-ція по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості Комуністичній партії, зміцнення дружби народів СРСР, по пропаганді рад. способу життя. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали І. О. Акулов, А. І. Гайовий, І. П. Казанець, П. М. Любавін, О. П. Ляшко, Л. Г. Мельников, С. А. Саркісов, О. І. Струєв, О. С. Шербаков та ін. За час її існування відбулося 20 обл. парт. конференцій. Вірним помічником обл. парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція (689 183 члени ВЛКСМ, на 1.І 1979). За видатні заслуги в галузі соціалістичного будівництва Донецьку обл. організацію комсомолу 1935 нагороджено орденом Леніна, Ждановську міську комсомольську орг-цію 1966 — орденом Трудового Червоного Прапора. Органами Д. о. п. о. є газети «Радянська Донеччина» і «Соціалістический Донбасс». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. *Донецька область*.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,5 тис. км²

Населення —
3160 тис. чол. (1979
перепис)

Центр — м. Донецьк

Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977: Очерки історії Донецької обласної партійної організації. Донецьк, 1978; Історія городів і сіл Української ССР. Донецька область. К., 1976.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ (до 1961 — Сталінська область) — у складі Української РСР. Утворена 2.VII 1932.

Розташована в пд.-сх. частині республіки. На Пд. омивається Азовським м. Поділяється на 18 районів, 199 сілрад, має 49 міст і 134 с-ща міськ. типу.

Д. о. 1958 і 1970 нагороджено орденами Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Природа. На Пн. Сх. області підноситься Донецький кряж, від якого поверхня поступово знижується і на Зх. переходить у Придніпровську низовину. На Пд. — Приазовська височина з окремими підвищеннями (Могила-Гончариха, Савур-Могила та ін.), що змінюється вузькою смугою Причорноморської низовини, яка уступом обривається до Азовського м. Надра області багаті на корисні копалини. Найбільше значення має кам. вугілля (частина Донецького км'яновугільного басейну), є також кам. сіль (Артеміївське родовище кам'яної солі), флюсові та буд. вапняки, доломіт, мергель, гіпс, трепел, вогнетривкі і пластичні глини, ртуть, графіт, кварцовий пісок, крейда тощо. Мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — від -7,8° на Пн. Сх. до -5,4° на Пд., липня — відповідно +20,8° і +22,8°. Опадів 450—500 мм на рік. Навесні бувають суховії, інколи — пилові бурі. Річки: Сіверський Донець з притоками Казенним Торцем, Бахмуткою і Луганню (бас. Дону), Самара, Вовча (бас. Дніпра), Кальміус, Грузький Єланчик, Кринка (бас. Азовського м.). Багато невеликих річок влітку пересихає. Для дальшого поліпшення забезпечення населення і нар. господарства Д. о. водою створено ряд водосховищ (Старокримське, Клебан-Бикське,

Карлівське, Вільхівське) та Сіверський Донець — Донбас канал. Будується (1979) Дніпро — Донбас канал. У ґрунтового покритті переважають різного типу чорноземи. Лише на Пн. окремі масиви дернових слабодізолистих ґрунтів та вздовж узбережжя Азовського м. — вузька смуга слабоосолоділих чорноземів і солонців. Ґрунтово-кліматичні умови Д. о. в цілому сприятливі для вирощування багатьох зернових, тех. та



Донецьк. Радянська площа

овочевих культур. Д. о. розміщена в степовій зоні. Типчаково-ковинова рослинність збереглася гол. чин. на заповідних ділянках. Ліси й чагарники вкривають лише 5,6% тер. області — переважно вздовж Сіверського Дінця (соснові бори), на Донецькому кряжі (дуброви, байрачні ліси). На узбережжі Азовського м. є ділянки з солончаковою рослинністю. З тварин для Д. о. характерні їжак, миша курганчикова, ховрах, тушканчик, переляка, заць-русак, лисиця; з птахів — жайворонки, вісянки, дрофа, стрепет, мартини, галагаз (на узбережжі), з плазунів — вуж, полози, гадюка степова.

В межах Д. о. — філіали Українського степового заповідника Комуністичний степ та Кам'яні Могили (частина); 5 держ. заказників (Святогірський, гори Артема, Бердянський, Великоанадольський та Роздольненський).

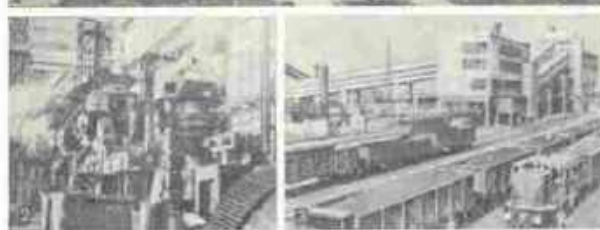
Населення. Більшість населення — українці (53,1%, 1970, перепис), живуть також росіяни (40,6%), гре-

ки, білоруси та ін. Пересічна густота нас. — 194,3 чол. на 1 км². Д. о. — одна з найгустіше населених областей СРСР. Міське нас. становить 89%. Найбільші міста: Донецьк, Жданов, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ. **Народне господарство.** До Великої Жовт. соціалістичної революції на тер. сучас. Д. о. (в Донбасі) були розвинуті лише кам.-вуг. й металург. галузі пром-сті. Більшість підприємств належала іноземним

(гол. чин. франц., англ. і бельгійським) капіталістам і рос. акціонерним т-вам. Машинобудування й хім. пром-сть перебували в зародковому стані. За роки Рад. влади створено ін. галузі важкої індустрії, а також харч. і легку пром-сть, потужну буд. індустрію тощо. Загальносоюзне значення мають вугільна, металург., маш.-буд., хім., цементна, електроенергетична галузі, які визначають спеціалізацію області в єдиному народногосп. комплексі країни. Розвинуті багатогалузеве інтенсивне с. г. і транспорт.

Промисловість. Д. о. — одна з найбільш індустріально розвинутих областей країни. В структурі пром-сті питома вага чорної металургії становить 34,3%, маш.-буд. — 16,0%, вугільної — 15,6%, харч. — 9,4%, легкої — 5,9%, електроенергетичної — 4,8%, хім. — 3,9% (1977). Енергетика розвивається на базі місц. вугілля та довізних мазуту й газу. Вона представлена Вуглефізською ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС, Старобізьською ДРЕС імені В. І. Леніна, Слов'янською ДРЕС імені Великої Жовтневої соціалістичної революції, Курахівською ДРЕС, Миронівською ДРЕС та ін. Разом з електростанціями Ворошиловгр. обл. вони входять до одного з найбільших у країні виробничих енергооб'єднань «Донбас-енерго», яке зв'язане з енергосистемою Європ. частини СРСР. Чорна металургія Д. о. працює на місц. коксі, довізних криворізькій і керченській заліз. рудах та нікопольському марганці. Вона представлена з-дами повного циклу: Макіївським металургійним заводом імені С. М. Кірова, ждановським металургійним заводом «Азовсталь» імені Серго Орджонікідзе, Ждановським металургійним заводом імені Ілліча, Єнакіївським металургійним заводом, Донецьким металургійним заводом імені В. І. Леніна, Краматорським, Костянтинівським, а також харцизькими трубним та сталелитовоканатним з-дами. В області розвинуте виробн. вогнетривких виробів, флюсів, вапняків

1. Горлівська шахта «Кочегарка». 2. В одному з цехів Новокраматорського машинобудівного заводу імені В. І. Леніна. 3. Загальний вигляд Авдіївського коксохімічного заводу. 4. Прокатний стан 3600 на ждановському металургійному заводі «Азовсталь» імені Серго Орджонікідзе.



(Часів Яр, Докучаєвськ, Красноармійськ, Сіверськ, Красногорівка). Підприємства кольорової металургії: *Артемівський завод по обробці кольорових металів* імені Е. Й. Квірінга, *Костянтинівський завод «Укрцих»* та *Микитівський ртутний комбінат*. Вугільна пром-сть Д. о. характеризується значними масштабами видобування високоякісного кам. вугілля, особливо коксівного, яким забезпечується металургія Півдня

шинобудування імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Донецький машинобудівний завод імені Ленінського комітету України, Краматорський завод важкого верстатобудування імені В. Я. Чубаря, а також з-ди в Донецьку, Ясинуватій, Дружківці, Дебальцевому, Слов'янську та ін. містах. Пром-сть буд. матеріалів представлена виробн. цементу (Амвросіївський цементний комбінат, Єнакіївський та Краматор-

яльничку й розвинутими мол.-м'ясним скотарством, вівчарством, свинарством і птахівництвом. На кін. 1977 в області було 285 колгоспів, 142 радгоспи, 29 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. С. г. високомеханізоване, всі колгоспи й радгоспи електрифіковано (див. таблицю).

У Д. о. високий рівень с.-г. освоєння земель: з 2302,3 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, с.-г. угіддя становлять 2047,3 тис. га, з них орні землі — 1685,6 тис. га (1977). Зрошуваних земель — 177 тис. га. Осн. зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно; технічна — соняшник; кормові — цукр. буряки, багаторічні та однорічні трави, кукурудза на силос і зелений корм. Розвинуті садівництво та ягідництво. В 1978 площа плодоягідних насаджень становила 76,8 тис. га, в т. ч. 55,8 тис. га в плодоносному віці. Розвиткові тваринництва Д. о. сприяє насамперед спеціалізація й концентрація виробн., міцна кормова база: вирощування кормових культур, продукція комбикормової пром-сті (17 з-дів, 1978). У тваринництві переважає мол.-м'ясне скотарство. Розвинуті також птахівництво (24 птахофабрики, в осн. в приміській зоні) та вівчарство (на Пд. області). Осн. породи великої рогатої худоби — червона степова, свиней — велика біла, овець — цигайська. У Приазов'ї — рибальство.

Транспорт. Д. о. має дуже густу й вантажонапружену залізничну сітку. Довжина з-зг. заг. користування — 1976 км (1978). Гол. напрямки: Донбас — Москва (Донецьк — Слов'янськ — Лозова — Харків), Донбас — Придніпров'я (Ясинувата — Чаплине — Дніпропетровськ — Кривий Ріг), Донбас — Київ (Ясинувата — Чаплине — Дніпропетровськ, Знам'янка — ім. Шевченка — Київ). Найбільші залізничні вузли: Ясинувата, Красний Ліман, Дебальцеве, Микитівка, Іловайськ, Волноваха. Автошляхів — 8,2 тис. км, у т. ч. 7,1 тис. км з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Харків — Слов'янськ — Костянтинівка — Артемівськ — Дебальцеве — Ростов-на-Дону, Артемівськ — Донецьк — Жданов, Донецьк — Ворошиловград. На узбережжі Азовського м. — великий мор. порт Жданов. Аеропорти в Донецьку й Жданові. Розвинутий і трубопровідний транспорт (до Донецька, Жданова та ін. міст газ надходить із Краснодарського кр. РРФСР, до Слов'янська — з Харків. обл.).

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ
СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР
(1978, %)



Озима пшениця
Ячмінь
Соняшник
Багаторічні трави
Мартові
Інші культури

Парк основних
сільськогосподарських
машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	12,4	17,3
Зернозбиральні комбайни	2,5	3,5
Електродвигуни	34,2	124,7

Центр села Єлизаветівки
Мар'їнського району.



1. Загальний вигляд тваринницького комплексу колгоспу імені В. І. Леніна Тельманівського району. 2. Елемент на залізничній станції Роя. Мар'їнський район. 3. Поливальня полів.

СРСР та ін. районів країни. В 1977 в області діяло 7 виробничих об'єднань, до складу яких входило 115 високомеханізованих шахт. Найбільші з них: шахтоуправління ім. В. І. Леніна, шахти «Краснолиманська», «Центральна», «Україна», «Красноармійська - Капітальна». Діє 36 збагачувальних ф-к («Комсомольська», «Кальміуська», «Чумаківська», «Червона Зірка» та ін.). На базі місц. сировини, вугільної та металург. пром-сті значно розвинулася хім. пром-сть, зокрема виробн. кислот, мінеральних добрив, стиrolу, каустичної соди та ін. продукції. Хім. пром-сть представлена слов'янським виробничим об'єднанням «Хімпром», горлівським виробничим об'єднанням «Стиrol» імені С. Орджонікідзе, Донецьким заводом хімічних реактивів імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та ін. підприємствами. Найбільші коксохім. з-ди: *Лєдівський коксохімічний завод* імені 50-річчя СРСР, *Горлівський, Єнакіївський, Донецький, Ждановський, Макіївський, Ясинівський*. Д. о. — район розвинутого важкого машинобудування (виробн. устаткування для металург., гірничодобувної, хім. та ін. галузей пром-сті, транспорту й буд-ва) та електротех. пром-сті. Найбільші підприємства: *Новокраматорський машинобудівний завод* імені В. І. Леніна, *Горлівський машинобудівний завод* імені С. М. Кірова, *Ждановський завод важкого ма-*

шинського з-ди, збірничого залізобетону тощо. Підприємства скляної (Костянтинівський завод «Авто-скло», Костянтинівський механізований склоробний завод ім. Жовт. революції) та фарфоро-фаянсової (Дружківський фарфоровий завод) пром-сті. У Слов'янську — олівцева ф-ка, одна з найбільших у країні. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна (8 комбінатів), молочна, кондитерська, макаронна, пивоварна (Донецький пивоварний з-д), консервна, рибна й рибопереробна (Ждановський та Донецький виробн. рибоконсервний комбінат), соляна (бл. 50% загальносоюзного видобутку кухонної солі; артемівське виробниче об'єднання соляної пром-сті «Артемівськ»), виноробна (Артемівський завод шампанських вин). З метою удосконалення структури пром-сті в області швидкими темпами розвивається легка пром-сть: текст. (Донецький базовий комбінат імені XXV з'їзду КПРС), трикотажна, швейна, взуттєва (Донецьк, Макіївка, Артемівськ, Жданов, Шахтарськ, Слов'янськ). Значна кількість підприємств по виробн. предметів широкого вжитку (з-ди: Ждановський пральних машин, Дружківський газової апаратури, донецькі побутових холодильників та ф-ка (грашок тощо)). Сільське господарство. Для області характерні два осн. види виробничої спеціалізації с. г. — овоче-молочна (навколо пром. центрів) та зернова з виробн. со-

ДОНЕЦЬКИЙ

Будівництво. В Д. о. проводяться інтенсивне пром., сільське та житл. буд-во. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—77 становили (у порівняльних цінах) 37 020 млн. крб., у т. ч. 2216 млн. крб. 1977. В області діють 396 держ. і кооп. первинних підприємств буд. і монтажних орг-цій та 36 міжгосп. буд. орг-цій. За післявоєнні роки (1946—77) держ. і кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи й населення збудували житл. будинки пл. 61 484 тис. м², у т. ч. 1940 тис. м² 1977.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1977 в Д. о. діяло 18 592 підприємства роздрібною торгівлі та громадського харчування. Загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, 1977 зріс проти 1970 в 1,5 раза. У Д. о. налічувалося 5391 підприємство побутового обслуговування, в т. ч. 813 — у сільській місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1977 зріс проти 1970 у 1,9 раза.

Охорона здоров'я. У Д. о. 1977 було 67,9 тис. лікарняних ліжок (130,4 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 17,6 тис. лікарів (34 лікарі на 10 тис. ж.) та 58,7 тис. осіб серед. мед. персоналу. В області 403 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. Відомі курорти — Слов'янськ, Слов'яногірськ, Жданов.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області було 1462 загальноосв. школи усіх видів (728,7 тис. учнів), 81 серед. спец. навч. заклад (101,1 тис. учнів) і 51 профес.-тех. уч-ще (86,7 тис. учнів). У 10 вищих навч. закладах — *Донецькому університеті*, *Донецькому політехнічному інституті* (з філіалами в Горлівці та Красноармійську), *Ждановському металургійному інституті*, *Краматорському індустріальному інституті*, *Макіївському інженерно-будівельному інституті*, *Горлівському педагогічному інституті* іноземних мов, *Донець. ін-ті рад. торгівлі*, *Донець. мед. ін-ті* ім. О. М. Горького, *Донець. муз. пед. ін-ті*, на загальнотех. ф-ті Укр. заочного політех. ін-ту (в Слов'янську) й філіалі Харків. ін-ту інженерів залізничного транспорту (в Донецьку) налічувалося 66,7 тис. студентів. Н.-д. установи: *Донецький науковий центр АН УРСР*. *Донецький бот. сад* н.-д. інституту (асі — в Донецьку); фіз.-технічний, гірничої механіки і технічної кібернетики, вугільний,

гігієні праці і профзахворювань, Всесоюзний н.-д. інститут гірничо-ратувальної справи та ін. (про названі вузи і н.-д. установи див. окремі статті). Діють обл. відділення респ. спілок письменників, (з 1934), журналістів (з 1957), архітекторів (з 1935), художників (з 1948), композиторів (з 1970), театр. т-ва. У Д. о. 5 театрів [*Донецький театр опери та балету*, *Донець-*



Палац культури «Україна» в місті Дзержинську.
Завантажи міст «Слов'яногірська»

кий український музично-драматичний театр імені Артема, *Донецький обласний російський драматичний театр* (у Жданові), *Донець. обл. театр юного глядача* (в Макіївці) й театр ляльок, філармонія, шахтарський ансамбль «*Донбас*», цирк, 1314 масових б-к (26,3 млн. одиниць зберігання), 1097 клубних закладів, 1380 кіноустановок, 6 державних музеїв (*Донецький художній музей*, *Донецький краєзнавчий музей*, художній у Горлівці тощо), бл. 730 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. У 1977 в області було понад 8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких брали участь 283 тис. аматорів, 52 колективи присвоєно звання народних і заслужених колективів республіки, серед них — заслужений ансамбль танцю УРСР «Зарево» Паладу культури ім. В. І. Леніна Донецького металург. з-ду ім. В. І. Леніна, заслужена хорова капела УРСР управління Донецької залізниці, народний духовий оркестр Паладу культури ім. Пушкіна шахти ім. газети «Соціалістический Донбас» (Донець), народний театр Паладу культури і техніки з-ду «Азовсталь» (Жданов). Позашкільні заклади: 53 палаци та будинки піонерів, 45 станцій юних

техніків і юних натуралістів, дит. обл. екскурсійно-туристська станція, 32 спорт. школи, дит. мор. флотилія, дит. залізниця тощо. В Д. о. працюють вид-во «*Донбас*», поліграф. комбінат-видав. «*Радянська Донецчина*», вид-во обл. газ. «*Радянська Донецчина*», «*Соціалістический Донбас*» і «*Комсомолец Донбаса*», 150 міських, районних, районних міських і багатотиражних газет. Видається журн. «*Донбас*». Обл. радіомовлення і телебачення. Економічні, наук.-тех. і культурні зв'язки встановлено між Д. о. і Магдебурзьким округом НДР, Катовицьким воєводством ПНР та повітом Хунедоара СРР.

На тер. Д. о. численні археол., архіт. та істор. пам'ятки. 1829 пам'яток історії й культури взято під охорону держави; є чимало пам'яток міськ., пов'язаних із життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятки і пам'ятні місця Донецької області», окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти Д. о.).

Літ.: Симоненко В. Д. Фізико-географічне районування Донбасу для цілей сільського господарства. Довідник. Донецьк, 1972; Історія городов і сіл Української ССР. Донецька область. К., 1976; Економіка промисловості Донбасу. 1945—1975. К., 1977; Качура Б. В. С. позицій афетивності. К., 1978; Бондаренко Я. І. [та ін.]. Соціально-економіческие проблемы научно-технического прогресса в народном хозяйстве Донецкой области (1971—1975 гг.). Библиографический указатель. Донецьк, 1976. Я. І. Бондаренко, О. М. Гирбич, М. Г. Чумаченко.

ДОНЕЦЬКИЙ (до 1963 — Петро-Донецький) — селище міського типу Ворошиловград. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській міськраді, за 1 км від залізничної ст. Володарів. 11,7 тис. ж. (1978). Кам.-вуг. шахта «Луганська», Зимогір'їнський цегельний з-д, діляння виробн. об'єднання «Ворошиловградбудматеріали», Кіровська напильково-виробн., будинок побут. Три заг.-освітні школи; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня; 2 клуби, 7 б-к. Виник 1902.

ДОНЕЦЬКИЙ БАВОВНЯНИЙ КОМБІНАТ імені ХХV з'їзду КПРС — підприємство текстильної пром-сті. Розташований у Донецьку. Будівництво здійснювалось протягом 1969—76. До складу комбінату входять дві прядильно-ткацькі та оброблювальна ф-ки. Осн. продукція: ситець, сатин, мадаполам, фланель, тик, бязь тощо. В 1977 було вироблено 16,3 тис. т прядива, 90,2 млн. м сирових тканин, 75,9 млн. м готових тканин. На підприємстві встановлено вископродуктивне устаткування (244 тис. прядильних веретен, 5,6 тис. ткацьких верстатів); впроваджується автоматизована система управління виробництвом.

Г. М. Кісаров.

ДОНЕЦЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД АН УРСР — науково-дослідна установа з теоретичної та експериментальної ботаніки. Засн. 1964. Розташований у м. Донецьку. Пл. 275,5 га. Колекційний фонд Д. б. с. налічує бл. 6 тис. видів, сортів і форм деревних, чагарникових і



Монумент на честь радянських воїнів-визволителів на Савур-Могилі. Скульптор І. С. Горюнов, К. А. Кузнецов, Ф. А. Коцюбинський.

Стадіон «Локомотив» у Донецьку.



трав'янистих рослин, гербарій (28 тис. аркушів), 20 тис. зразків насіння. У Д. б. с. 9 наук. відділів (1979), що працюють над проблемою *інтродукції та акліматизації* рослин з метою збагачення асортименту корисних рослин степової зони УРСР, зокрема Донбасу. Осн. напрямом їхніх досліджень є пром. ботаніка, що охоплює питання з рекультивації порушених пром. ст. ландшафтів, озеленення індустріальних територій і населених пунктів, підвищення стійкості рослин до пром. забруднень, а також селекції тощо. До складу саду входять і *Луганський запорізький*, *Криворізький* відділ оптимізації техногенних ландшафтів, Приазовський відділ рекреаційних ландшафтів (Бердянськ).

Б. М. Кондратюк.

ДОНЕЦЬКИЙ ЗАВОД ХІМІЧНИХ РЕАКТИВІВ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство хім. пром.-сті. Розташований у Донецьку. Засн. 1916. Введено в дію в лютому 1917. Вперше в країні виробляв синтетичну азотну к-ту контактним способом. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано й значно розширено. З 1946 з-д спеціалізується на виробл. хім. реактивів. На підприємстві організовано виготовлення препаратів тугоплавких сполук і реактивів особливої спектральної чистоти. З-д виробляє феритові матеріали, тіосечовину, двоокис титановий, а також хлористий натрій, вуглекислий калій, гідроксиди, ортовокислий натрій, роданісти солі та ін., а також продук-

цію побутової хімії. В 1977 обсяг виробн. продукції зріс проти 1965 у 2,5 раза. Д. з. х. р. випускає унікальні реактиви, які застосовують майже в усіх галузях народного господарства.

А. П. Зиневич.

ДОНЕЦЬКИЙ ІНСТИТУТ РАДЯНСЬКОЇ ТОРГІВЛІ — вищий навчальний заклад у системі М-ва торгівлі УРСР. Засн. 1920 в Києві як вищий кооп. технікум. У 1927 перетворений на Кооперативний ін-т ім. В. Я. Чубаря. В 1934 ін-т переведено до Харкова, де 1935 об'єднано з Харків. планово-екон. ін-том споживчої кооперації й названо Укр. ін-том рад. торгівлі (з 1940 — Харків. ін-т рад. торгівлі). В 1959 ін-т переведено в Донецьк і перейменовано на Д. і. р. т. В ін-ті є ф-ти: обліково-екон.,

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
2. Миколаївська церква 17 ст., монастирські стіни 18 ст.
3. Пам'ятник на братській могилі воїнів, які загинули під час визволення Слодянська від нім.-фашист. загарбників.
4. Місце народження дівчі Героя Рад. Союзу М. І. Семейка. Погруддя М. І. Семейка.
5. Місце народження П. П. Кончаловського.
6. Місце народження Д. О. Мілютенка.
7. Краєзнавчий музей.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Краматорська.
10. Пам'ятник діячів Комуністичної партії та Рад. держави В. Я. Чубарю.
11. Музей революції й трудової слави.
12. Пам'ятник В. І. Леніну.
13. Пам'ятник О. П. Карпінському.
14. Пам'ятник-монумент на честь рад. воїнів-визволителів.
15. Пам'ятник В. І. Леніну.
16. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
17. Пам'ятник К. Булавіну.
18. Троїцький собор, 1746.
19. Обеліск на честь *Горліського збройного повстання 1905*.
20. Пам'ятники на могилах рад. воїнів, які загинули під час визволення Горлівки від нім.-фашист. загарбників.
21. Пам'ятник С. Оражонікідзе.
22. Пам'ятник С. М. Кірову.
23. Пам'ятник Г. Димитрову.
24. Пам'ятник М. О. Ізотову.
25. Худож. музей.
26. Пам'ятник Вічної Слави рад. воїнам і жертвам нім.-фашист. терору.
27. Паторб Бойової Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Дебальцевого від нім.-фашист. загарбників.
28. Місце народження В. М. Сосори.
29. Пам'ятник В. І. Леніну.
30. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
31. Нар. істор.-краєзнавчий музей.
32. Погруддя дівчі Героя Соціалістичної Праці І. Бريدька.
33. Пам'ятник В. І. Леніну.
34. Пам'ятник героям революції.
35. Пам'ятник героям громадян. війни.
36. Вічний вогонь і пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення Стаківського від нім.-фашист. загарбників.
37. Меморіал землякам-металургам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни.
38. Погруддя дівчі Героя Рад. Союзу Г. Т. Берегового.
39. Могила М. О. Ізотова.
40. Пам'ятник воїнам, які загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарб-

41. Місце народження держ. і парт. діяча М. О. Скрипника.
42. Музей бойової й трудової слави.
43. Пам'ятник В. І. Леніну.
44. Філіал Донец. краєзнавчого музею.
45. Музей бойової й трудової слави.
46. Місце народження С. С. Прокоф'єва.
47. Місце народження дівчі Героя Соціалістичної Праці В. Т. Литвиненка. Погруддя В. Т. Литвиненка.
48. Пам'ятник В. І. Леніну.
49. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
50. Пам'ятник генерал-лейтенанту Гурову і полковнику Гринкевичу — учасникам визволення Донецька від нім.-фашист. загарбників.
51. Обеліск на честь рад. громадян, закатованих нім.-фашист. загарбниками в 1942—43.
52. «Нескорені» — пам'ятник комсомольцям-підпільникам.
53. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
54. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
55. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
56. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
57. Пам'ятник Н. Флеринському (В. В. Вері).
58. Місце народження М. В. Луговцова.
59. Краєзнавчий музей.
60. Худож. музей.
61. Пам'ятник героям-стратонавтам.
62. В місті жив і працював О. Г. Стаханов.
63. «Красная звезда» — музей найдавніших вугільних підприємств Тореца; кімната-музей історії міськ. профспілкової організації.
64. Монумент на Савур-Могилах на честь рад. воїнів — визволителів Донбасу.
65. Погруддя дівчі Героя Соціалістичної Праці С. Е. Вещулі.
66. Амвросіївська пізньопалеолітична стоянка.
67. Великоанадольський ліс.
68. Пам'ятник В. І. Леніну.
69. Меморіальний комплекс на честь героїв, які загинули в роки громадян. війни, і рад. воїнів, полеглих під час визволення Старобешеного від нім.-фашист. загарбників.
70. Місце життя і діяльності дівчі Героя Соціалістичної Праці П. М. Ангеліної. Погруддя П. М. Ангеліної. Могила П. М. Ангеліної.
71. Меморіальний музей П. М. Ангеліної.
72. Заповідник Кам'яні Могили.
73. Заповідник Хомутівський Степ.
74. Пам'ятник на могилі селян — учасників повстання проти денікінців у 1918.
75. Пам'ятник місцевим жителям, які полягли в роки Великої Вітчизн. війни, і десантникам Азовської військової флотилії, які загинули під час

визволення Першотравневого в 1943. 76. Будинки, у якому 1917—18 містився військ.-революц. комітет.

77. Будинки, у якому 1920 містився штаб Чорної Азовської військ. флотилії.

78. Монумент комсомольської слави.

79. Пам'ятник піонерів-героїв Тоді Балабурсі.

80. Пам'ятник держ. й парт. діячів А. О. Жданову.

81. Пам'ятник М. М. Малаю.

82. Місце народження А. О. Жданова.

83. Місце народження А. І. Куїнджі.

84. Маріупольський пізньоніолітичний могильник.

85. Краєзнавчий музей з філіалами: меморіальним музеєм А. О. Жданова та виставочним залом ім. А. І. Куїнджі.

86. Місце народження Г. Я. Седова. Погруддя Г. Я. Седова.

87. Нар. музей Г. Я. Седова.



ДОНЕЦЬКИЙ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН

торг.-екон., товарознавчий, технологічний, механічний; заочне й вечірнє відділення та заочно-вечірні філіали в Запоріжжі, Ворошиловграді й Керчі (з денним відділенням). Факультет підвищення кваліфікації при інституті здійснює перепідготовку керівних працівників, спеціалістів торгівлі й викладачів спец. дисциплін серед. спец. навч. закладів України та ін. республік. У 1962 одним з перших у країні в ін-ті створено ф-т комуністичної праці. При ін-ті є аспірантура з відривом і без відриву від виробництва. У 1978/79 навч. р. в інституті було 12 200 студентів, у т. ч. 3000 на денних факультетах, 1900 на вечірньому відділенні, 7300 на заочному.

В. М. Філіпов.

ДОНЕЦЬКИЙ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — найважливіший кам'яновугільний басейн Європ. частини СРСР. Міститься в Ворошиловгр., Донец., Дніпроп. і частково Полтав. і Харків. областях УРСР та Рост. обл. РРФСР. Пл. 60 тис. км², у т. ч. в межах УРСР — понад 40 тис. км². Балансові запаси вугілля за категоріями А + В + С₁ становлять (1977) 55,6 млрд. т, за категорією С₂ — 18,2 млрд. т, у т. ч. в межах України відповідно — 48,1 млрд. т і 14,4 млрд. т. В геоструктурному відношенні являє собою великий синкліорій, розміщений між Українським щитом і Воронезьким кристалічним масивом. У будові басейну беруть участь осадові відклади верхнього палеозою, мезозою й кайнозою. Вугленосність Д. к. б. пов'язана з кам'яно-

вугільними (карбовоними) відкладами, заг. потужність яких у центр. частині басейну досягає 18 км. Відклади карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*) представлені потужною товщею вапняків, вище від яких залягають пісковики, аргіліти й алеволіти з прошарками вапняків і пластинами кам. вугілля. Макс. вугленосність басейну припадає на відклади середнього карбону, які поширені на всій площі Д. к. б. Вугленосність нижнього карбону має пром. значення в Пд. і в Зх. Донбасі. Відклади верхнього карбону характеризуються незначною вугленосністю. Д. к. б. належить до типу паралічних (приморських) басейнів з автохтонним (див. *Автохтонні відклади*) вугленогромадженням. Для нього характерне багаторазове повторення циклів вуглеутворення. Всього виявлено бл. 330 вуг. пластів і прошарків, з яких у нижньокарбовоних — 30,6%, в середньокарбовоних — 64,5%, у верхньокарбовоних породах — 4,9%. Майже дві третини пластів вугілля мають потужність 0,30—0,45 м, лише 5—15% — 1 м і більше. Розробляють бл. 65 вуг. пластів. Кількість їх зменшується в пн. і сх. напрямках. Пласти мають переважно просту будову, хоч нерідко складаються з 2—3 прошарків. Пересічна зольність вугілля в розроблюваних пластах становить 13—15%. Вміст сірки — 1,5—3,5%, в окремих районах — понад 3,5%, фосфору — 0,001—0,01%. Залежно від вмісту легких речовин, спільності та ін. властивостей кам. вугілля Д. к. б. поділяють на 8 марок.

Хім. склад вугілля на горючу масу змінюється й становить пересічно: вуглецю — 76—96%, водню — 1,2—6,4%, кисню — 1,0—17,5%. Теплопродуктивність залежно від марки вугілля змінюється від 7150 ккал/кг до 8600 ккал/кг. Вугілля містить природні гази: метан, вуглекислий газ, азот, водень тощо. Характер прояву газоносності залежить від марки вугілля, глибини розробок тощо.

Перше родовище кам. вугілля Донецького кам'яновугільного басейну відкрив 1721 Г. Г. *Камустін* на р. Кундючий. В цей же період почалося й кустарне видобування вугілля поблизу Бахмута (тепер Артемівськ). У 1864—70 складено перші геол. карти басейну. В 1892—1926 проводились детальне геол. знімання. Першу шахту збудовано в Лисичанську 1895. Геол. роботи по розширенню Д. к. б., що почалися до Великої Вітчизн. війни, набули широкого розвитку в післявоєнний період (1945—59) і завершилися відкриттям *Західного Донбасу* й розширенням меж басейну в пд. і пн. напрямках. Внаслідок цих досліджень вугленосна площа Д. к. б. збільшилася у 2,5 рази, розвідані запаси вугілля — в 4 рази. За станом на 1978 запаси вугілля категорій А + В + С₁ підраховано до глиб. 1200—1800 м, з них 79% залягає на глиб. до 1000 м. Для Д. к. б. характерна найбільша в країні глибина розробки вуг. пластів, яка в багатьох шахтах досягає 800—1000 м. Гідрогеол. умови

сприятливі для розробки пластів, обводнення шахтних полів помірне. Видобувають вугілля шахтним способом. Усього діє (1978) 380 шахт, з них на тер. України — 311. Найінтенсивніше освоюються запаси коксінного вугілля й антрацитів. Д. к. б. є одним з найпотужніших в СРСР, за заг. запасами вугілля посідає 3-є, за запасами антрацитів — 1-е місце в країні. Осн. споживачі донецького вугілля — чорна металургія, теплові електростанції, з-ці багатьох районів СРСР. Значну частину вугілля вивозять у Європ. соціалістичні країни.

Лит.: Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР, т. 1, М., 1963; Попов В. С. Геологическое строение и промышленная угленосность Донецкого бассейна (в границах Большого Донбасса), К., 1964; Угли Западного Донбасса, М., 1971; Корреляция угленосных отложений и угольных пластов в Донецком бассейне, Л., 1972; Угленосные формации верхнего палеозоя СССР, М., 1973.

Ю. В. Буцик, В. Б. Шпак, Ю. В. Шпак.

ДОНЕЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1924 в Донецьку. На 1979 фонди музею налічували понад 80 тис. одиниць зберігання. Має відділи: природи, історії доісторичного періоду та історії рад. епохи. Діють філіали у м. Макіївці та відділи в містах Волновасі, Красноармійську, Сітньому й смт Старобешевому. Музей має велику колекцію бав. кам'яних, експонує матеріали з *Амаросівської стоянки*, *Маріупольського мотильника* та ін. У відділі історії рад. епохи подано матеріали про події Великої Жовт. соціаліст. революції, громадян. та Великої Вітчизнаної війни, розвиток стахановського руху, героїку комуністичного будівництва на Донеччині.

Лит.: Донецкий краеведческий музей. Путеводитель. Донецк, 1976.

А. Т. Голубиов.

ДОНЕЦЬКИЙ КРАЙ — височина на Пд. Сх.-Європейській рівнині, в південно-східній частині УРСР і західній частині Ростовської обл. РРФСР. На Пд. Зх. край прилягає до Приазовської височини, на Зх. межує з Придніпровською низиною, на Пн. крутим високим (до 200 м) уступом обривається до долини Сіверського Дінця. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. більше як на 350 км. Межі Д. к. збігаються з 175-метровою ізолінією гіпсометричної карти. Д. к. сформувався на місці глибокої зрізаної денудацією пізньопалеозойської складчастої споруди протягом мезозой-кайнозойського часу. Протягом пізнього палеозою Донецька складчаста споруда являла собою низький гірський масив з відносними висотами бл. 500 м. Сучасна його підвищеність зумовлена неотектонічними рухами. В геол. будові краю беруть участь гол. чин. палеозойські осадові породи (пісковики, вапняки, сланці) й молодші за віком пухкі породи. Особливостями геоморфологічної будови Д. к. є поширення денудаційних рівнин, рельєф яких ускладнений пасмами, гривами, гребенями, які складаються з верств стійких до процесів денудації гірських порід. Край глибоко розчленований річковими долинами й бадка-



Марочний склад вугілля Донецького кам'яновугільного басейну

Марка	Марка	Говна	Вихід легкого речовини на горючу масу, %	Говщина пластичного шару, мм
Донгополумене	Д		35 і більше	до 6
Газове	Г	Г ₁	35 і більше	6—10
		Г ₂	35 і більше	11—25
Газове жирне	Гж	Гж ₁	27 < 35	6—10
		Гж ₂	27 < 35	11—16
Жирне	Ж	Ж ₁	27 < 35	17—20
		Ж ₂	27 < 35	21 і більше
Коксінне	К	К ₁	18 < 27	21 і більше
		К ₂	18 < 27	14—20
Спіснене спікливе	ОС	ОС ₁	14—22	6—13
		ОС ₂	14—22	до 6
Пісне	І		8—17	—
Антрацит	А		менш як 8	—



1
2



3
4

До ст. Громадянська
війна і воєнна
інтервенція 1918-20
в Росії.

1. Виступ В. І. Леніна
перед полками
Всесобору на
Красній площі.
Москва, 25 травня
1919.

2. Загін робітників
Донбасу в бою проти
австро-німецьких
окупантів біля станції
Гуляйпільської, 1918.

3. Оборона
Петрограда від
білогвардійських
військ Юденича.
Барикада на
Літєйному проспекті,
1919.

4. 3-й
інтернаціональний
стрілецький полк на
фронті, 1919.

5. Втеча інтервентів
з Архангельська,
Вересень 1919.

6. Вступ частин
Червоної Армії в
Іркутськ, Березень
1920.

7. Мітинг трудящих
Єревана в зв'язку
з встановленням
Радянської влади.
Грудень 1920.

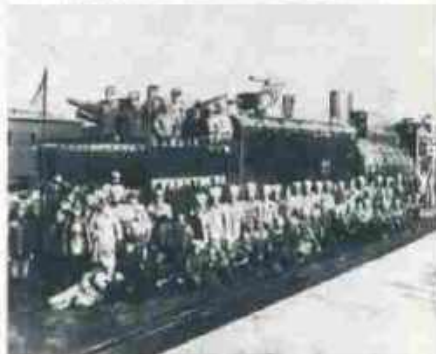
8. Мітинг трудящих
Петрограда в зв'язку
з визволенням Києва
від військ буржуазно-
поміщицької Польщі.
Червень 1920.



5
6



7
8

1
2
34
5
67
89
10
11

До ст. Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918–20 в Росії.

1. Загін червоноармійців перед відправленням на боротьбу проти німецьких окупантів. Місто Єнакієве, Донбас, Березень 1918.

2. Вивезення хліба з України німецькими окупаційними військами. 1918.

3. Висадка французьких військ в Одесі. 1918.

4. Червоноармійці — учасники боїв за визволення Катеринослава. Січень 1919.

5. Група комсомольців, що направляються в частини Червоного козацтва. 1919.

6. Бронепоезд, збудований робітниками Луганського паровозобудівного заводу, відправляється на денікінський фронт. 1919.

7. Бійці 1-го Богунського полку, які брали участь у розгромі петлюрівських військ. 1919.

8. 2-й Латиський кавалерійський полк на марші під час боїв на Півдні України. 1919.

9. Перша Кінна армія під час переходу на польський фронт. 1920.

10. Триумфальний вступ радянських військ у Київ. 1920.

11. М. В. Фрунзе вручає 51-й Перекопській стрілецькій дивізії бойовий прапор Реввійськради УРСР за участь у розгромі врангелівських військ. Приймає прапор начдив П. Ю. Дибенко. 1922.



1
2
3

Дн ст. Грузинська РСР.

1. Тбілісі. Проспект Шота Руставелі.

2. В передгір'ях Великого Кавказу.

3. Будівництво греблі (Інгурської ГЕС).

4. Загальний вид шахти «Східна-2» в Тіубудь-ському вугільному басейні.

5. Видобування марганцевих руд у районі міста Чітурі.

6. Головний складальний конвеєр Кутаїського автомобільного заводу.

7. В основній залі залізничного виробничого об'єднання білизняного трикотажу.

8. Загальний вид заводу шовного волокна в місті Руставі.

9. Чиселірельні машини на підстанції Мамовського радгоспу Очамчирського району.

10. Збирання кинограду в колгоспі імені Кірова Телавського району.



4
5
6



7
8



9
10

1
2
3



4
5
6



7
8
9



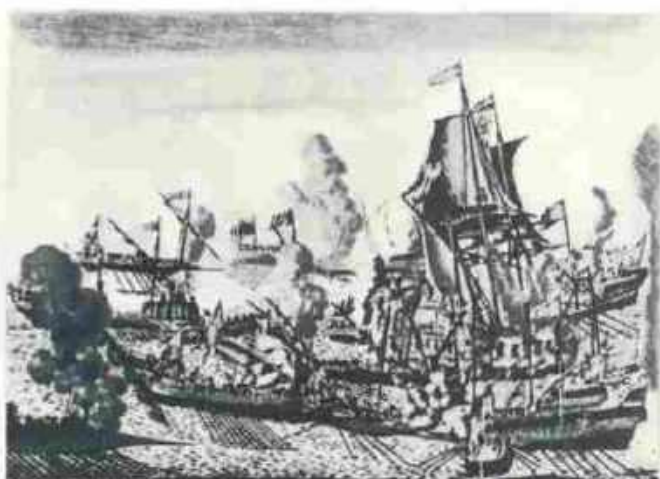
10
11
12



До ст. Грузинська РСР.

1. Валиліка Болніський Сині. 478-493.
2. Собор в Самтавісі. Будівничий Ларіон Самтавісі. 1030.
3. Будинок Уряду Грузинської РСР у Тбілісі. Архітектори Г. І. Лежава, В. Д. Кокорін та ін. 1938-53.
4. Новий корпус Тбіліського університету. Архітектори М. Шалішвілі, III Качкашвілі. 1970.
5. Невідомий художник. Портрет царевича Олександра Арчилішвілі. 1696. Музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.
6. К. М. Махарадзе. Батьківщина моя. 1967. Музей мистецтв Грузинської РСР.

7. Л. Гуаїшвілі. Портрет актриси Тамари Ціцшвілі. Темпера. 1940. Музей мистецтв Грузинської РСР.
8. Г. Габашвілі. Полжання Латуні, карбування. 1971. Картина галерея Грузинської РСР.
9. Сцена з опери «Давіт» З. Н. Палаїшвілі. Грузинський академічний театр опери та балету імені З. П. Палаїшвілі. Тбілісі. 1936.
10. «Грузинська сюїта» у виконанні артистів Заслуженого академічного ансамблю народного танцю Грузинської РСР.
11. Сцена з вистави «Бахтріупі» за Важа Пшавелов. Грузинський театр імені Шота Руставелі. Тбілісі. 1961.
12. Кадр з фільму «Батько солдата». Режисер Р. Д. Чхеїдзе. 1965.

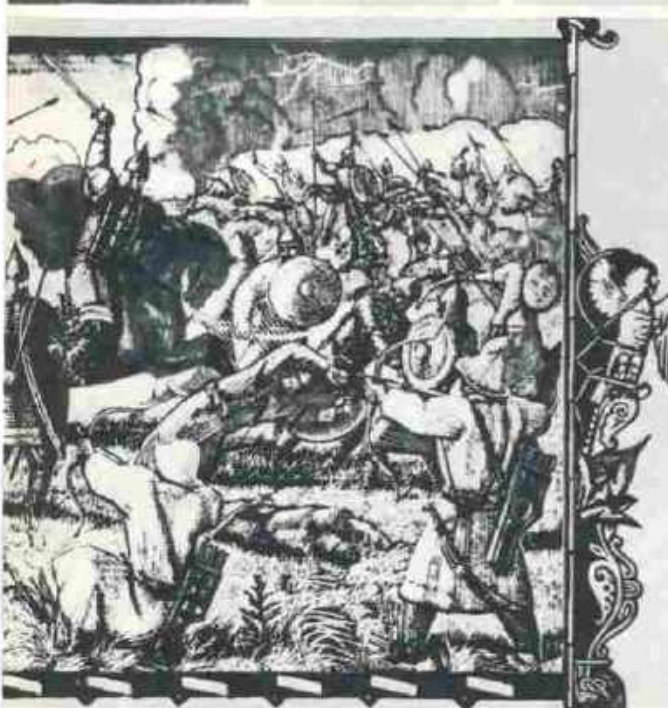


До ст. Гравюра.

1. Лука Лейденський. Давид перед Саулом. Гравюра різцем на міді. Близько 1508.
2. Ж. Калло. Жебрачка з трьома дітьми. Аркуш із серії «Жебраки». Офорт, 1622.
3. О. Ф. Зубов. Битва при Гангуті 25 липня 1714 року. Офорт, різець, 1715.
4. Рембрандт. Жебраки біля дверей будинку. Офорт, 1648.
5. С. П. Чересов. Автопортрет. Офорт, суха голка. Близько 1765.

6. В. В. Мале. Портрет Т. Г. Шевченка. Офорт, 1911.

7. І. М. Павлов. На Варшаві. З серії «Стара Москва». Гравюра на дереві, 1921.
8. В. Юркунас. Ілюстрація до поеми К. Довгала «Пори року». Гравюра на дереві, 1955.
9. І. О. Соколов. Салют. З серії «Москва» в 1942 році. Ліногравюра, 1944.
10. В. А. Фаворський. Ілюстрація до «Слова о полку Ігоревім». Гравюра на дереві, 1950.
11. Г. П. Остроумова-Лебедєва. Смоляний і пропелі. Гравюра на дереві, 1924.



1
2
3

4

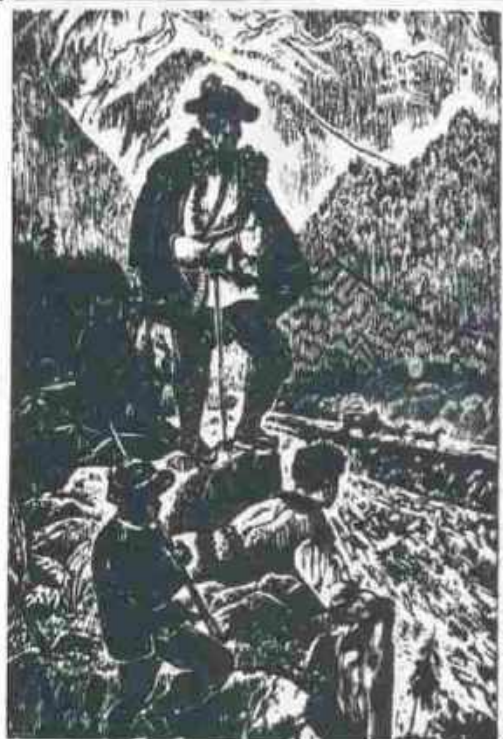
5
6
7

8
9

10
11



1
2



3



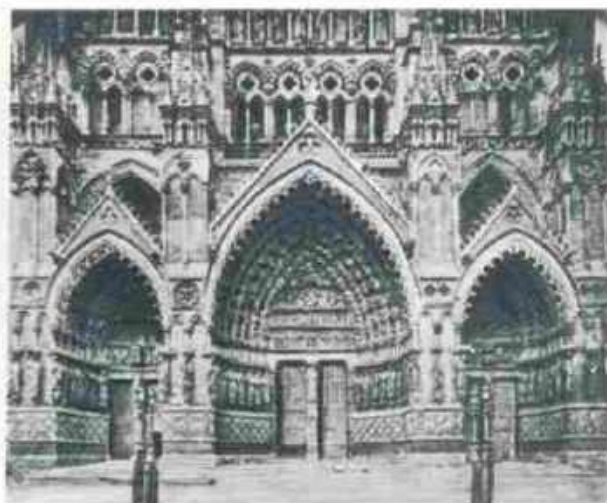
До ст. Гранюра.

1. Л. Тарасевич. Облога Азова. Офорт. 1702.
2. Т. Г. Шевченко. У Києві. З альбому «Живописна Україна». Офорт. 1844.
3. О. Л. Кульчицька. Довбуш. Гравюра на дереві. 1940.
4. В. Х. Заузе. Чумаки. М'який лак, акватинта, мешкотинто. 1929.
5. В. Ф. Мироненко. Музей І. Я. Франка. Львів. Офорт, акватинта. 1956.
6. О. С. Пашенко. Відбудова Дніпрогесу. Кольорова ліногравюра. 1946.
7. В. Г. Литвиненко. Мисливська лірика. Кольорова ліногравюра. 1951.
8. Г. В. Якутович. Ілюстрація до книги М. Пригари «Козак Голота». Ліногравюра. 1966.

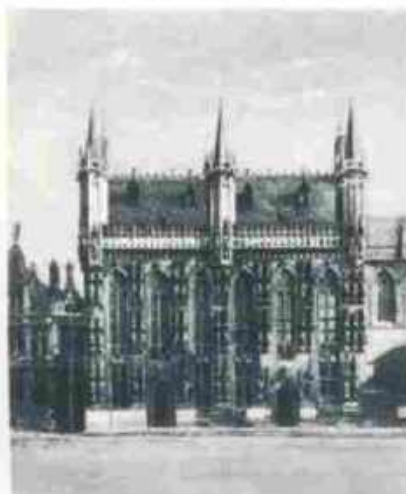


6
7
8





1
2
3



4
5
6

До ст. Готика.

1. Собор св. Сесіїї в місті Альбі. 1282-1390. Франція.

2. Собор в місті Орвієто. Архітектор Л. Манфрані. 1310. Італія.

3. Портал собору в місті Амьєн. 1220-69. Франція.

4. Собор в місті Уелсі. 1220-42. Великобританія.

5. Ратуша в місті Брюгге. Основне будівництво 1376-1421. Бельгія.

6. Капела Сен-Шипель у Парижі. Інтер'єр. 1243-48. Франція.

7. Собор св. Віта в Празькому Граді. Фрагмент фасаду. Чехословаччина.

8. Костьол св. Анни у Вільнюсі. Середина 16 ст. Литовська РСР.

9. Кафедральний собор у Львові. 14-15 ст. Українська РСР.

10. Костьол у Дрогобичі. 15 ст. Українська РСР.

11. Апостол Павло. Вітраж. Фрагмент. 13 ст. Франція. Київський музей західного та східного мистецтва.



7



8
9
10
11

1
2
34
5
6
78
9
10
11

До ст. Дерев'яна архітектура.

1. «Ставкірка» в Боржуні, Норвегія. Близько 1150.
2. Кондо — головний храм монастиря Хорюдзі поблизу міста Нара, Японія. Початок 7 ст.
3. Преображенська церква в Кіжах, Карельська АРСР. 1714.
4. Дмитріївська церква в селі Пишиному Ковельського району Волинської області. 1561.
5. Вознесенська церква в місті Чорткові Тернопільської області. 1738.
6. Вітряк із села Юнаківки Сумського району Сумської області. Кінець 19 ст. Перенесено до Музею народної архітектури і побуту УРСР.
7. Церква Різдва Богородиці в місті Мені Чернігівської області. 1801—04. Інтер'єр.

8. Церква Богородиці в селищі міського типу Ворохті Івано-Франківської області. 18 ст.
9. Стопи трапезної Петропавлівської церкви в селі Пучуга Архангельської області. 1898.
10. Вхід до церкви в селі Дорогинках Київської області. 19 ст.
11. Хата з села Хрешатик Черкаського району Черкаської області. 19 ст. Перенесена до Музею народної архітектури і побуту УРСР.
12. Покровська церква в місті Ромнах. 1764. Перенесена до Полтави 1907. Не збереглася.
13. Гуцульська гражда.
14. Ресторан «Гуцульщина» в місті Яремчі Івано-Франківської області. 1965.

12
13
14



До ст. Греція.

1. Панорама Афін.

2. Краски на півострові Пелопоннес.

3. Острів Корфу.

4. Пірей. Вид частини міста.

5. Базиліка Аїос-Елефтеріос в Афінах, 11 ст.

6. Будівник Академії наук в Афінах 1839-85. Архітектор Т.-Е. Гансен.

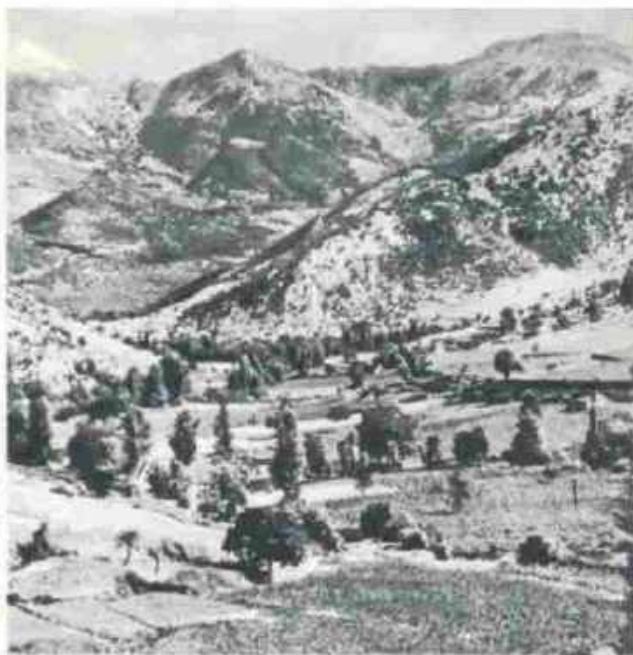
7. Ф. Вржаакіс. Портрет повстанця 1838.

8. А. Тасос. Рибалки. Кольорова гравюра на дереві. 1958.

9. М. Томброс. Тітка. Мрамур. 1931.

10. Сцена з вистави «Перси» Есхіла. Афіський художній театр. 1965.

11. Фольклорний ансамбль з острова Корфу.



1
2

3
4
5

6
7
8

9
10
11



До ст. Греція Стародавня.

1. Храм Посейдона в Пестумі. 2-а чверть 5 ст. до н. е.
2. Храм Аполлона в Коринті. Близько 350 до н. е.
3. Підготовка до скачок на колісницях. Чорнофігурна гліна Фінтія. Близько 510 до н. е. Берлін.
4. Мірон. Дискобол. Близько 450 до н. е.
5. Фідій та його учні. Вершинки. Фрагмент фризів Парфенону. Мрамор. Парфенон. Афіни.
6. Дельфійський візничий. Бронза. Близько 470 до н. е. Дельфі. Музей.
7. Пронілеї Афіняського акрополя. 437–432 до н. е. Архітектор Мінесіа.
8. Подієлет. Дорифор. Близько 440 до н. е. Національний музей. Неаполь.
9. Критій і Несіот. Гармодій і Арістотітон. Близько 477 до н. е. Національний музей. Неаполь.
10. Герякл і Аглас. Метопи храму Зевса в Олімпії. Мрамор. 468–456 до н. е. Олімпія. Музей.
11. Голова Деметри. Фрагмент розпису склепу Деметри в Керчі. I ст.

1
2

3
4
5

6
7
8
9

10
11



1
2
3



4
5
6
7

До ст. Гоголь М. В.

1. Зустріч Тараса Бульби з синами. Малюнок Т. Шевченка.

2. «Сорочинський ярмарок». Ілюстрація В. Трутнякського.

3. Сцена з опери «Тарас Бульба» М. Лисенка. Державний орден Леніна академічний театр опери та балету Української РСР (мені Т. Г. Шевченка). 1938.

4. «Страшна помста». Ілюстрація М. Дергуса.

5. «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем». Ілюстрація О. Бубніна.

6. «Шинель». Ілюстрація Б. Кустодієва.

7. «Майська ніч, або утоплена». Ілюстрація А. Каневського.

8. «Ніч перед Різдвом». Ілюстрація І. Рєпіна.

9. «Мертві душі». Ілюстрація В. Маковського.

10. Сцена з комедії «Ревізор». Київський академічний український драматичний театр (мені І. Франка). 1952.

11. Кадр з кінофільму «Сорочинський ярмарок». Київська кіностудія художніх фільмів (мені О. Довженка). 1939.



8



9
10
11

1
2
34
5
6

До ст Горький Максим.

1. В. І. Ленин та М. Горький. Фрагмент групового знімка 1920.
2. М. Горький та А. С. Макаренко з групою вихованців у колонії Куряж 1928.
3. Кадр з кінофільму «Мати». Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка. 1955.
4. Виступ М. Горького на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників. Москва 1934.
5. Сцена з спектаклю «Діти сонця». Київський академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки.
6. «Дід Архип та Лялька». Ілюстрація художника Б. О. Дехтерьова.
7. Кадр з кінофільму «Мальва». Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка. 1957.
8. Сцена з спектаклю «Стор Буличов та інші». Харківський академічний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.
9. «Діалог Артамонових». Ілюстрація художника А. О. Шмариніна.
10. Сцена з спектаклю «Старик». Київський академічний український драматичний театр імені І. Франка.
11. «О. М. Горький читає селянам твори Т. Г. Шевченка». Картина художника К. А. Трохименка. 1949.

7

9
10
11



1
2
3

До ст. Довженко О. П.

1. О. П. Довженко. Автопортрет, 1924.

2. О. П. Довженко. Портрет П. Ф. Тичини, 1924.

3. О. П. Довженко у фільмі «Сумка антикур'єра», 1927.

4. О. П. Довженко. Кіноплакат, 1927.

5-11. Кадри з фільмів: «Засвітліра», 1928; «Арсенал», 1929; «Земля», 1930; «Іван», 1932; «Леріград», 1933; «Шорс», 1939; «Вигід за нашу Радянську Україну», 1943.



4
5



6

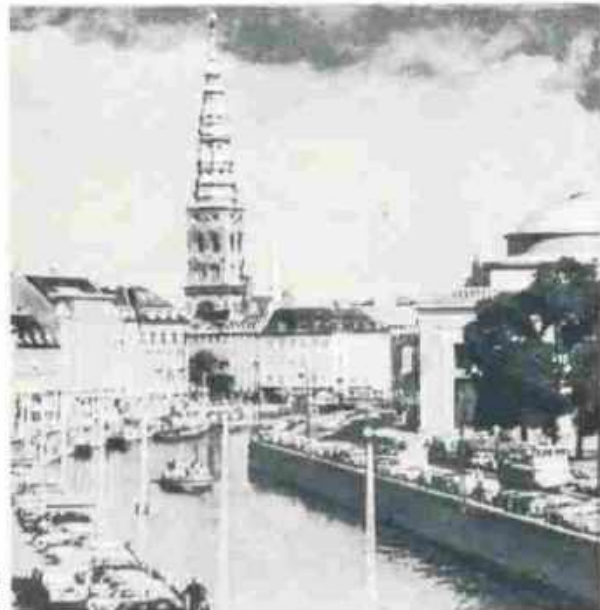


7
8



9

10
11



До ст. Данія.

1. Убережжя острова Борнгольм.
2. Сільський краєвид.
3. Вид частини Копенгагена.
4. Сталепрокатний завод у місті Фредеріксберзі.
5. На сировариному підприємстві.
6. Церква Марії в місті Копенгагені.
7. М. Анкер. Чи обміняє він підводну скеля? 1879. Копенгаген.

8. Пам'ятник місцевим патріотам, жертвам 2-ї світової війни в Копенгагені. Скульптор А. Гоффман, 1954.

9. Музей скульптора Б. Торвальдсена в Копенгагені. Інтер'єр.

10. Сцена з опери «Саул і Давид» К. Нільсена. Королівський театр Копенгаген.

11. Кадр з фільму «Дітте — дитя людське». Режисери А. і Б. Геннінг-Енсен, 1946.





1
2
3
4



5
6
7



8
9

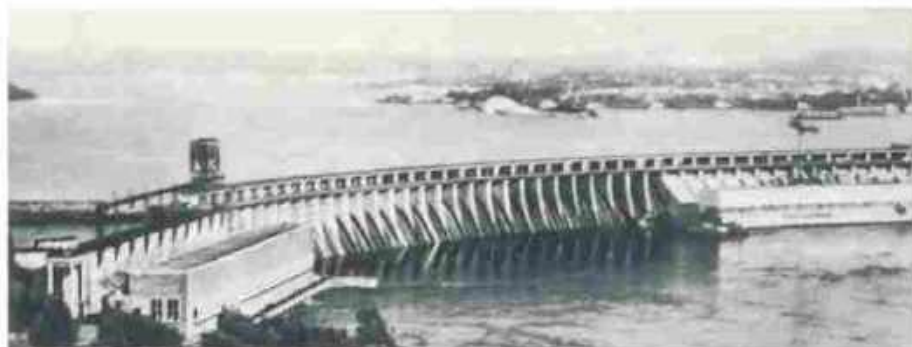
До ст. Друга світова війна 1939-45.

1. Німецько-фашистські інтервенти в Польщі. 1939.
2. Лондон. Осінь 1940.
3. Після нальоту японської авіації на Перл-Харбор. Грудень 1941.
4. Дані з югославських партизанських з'єднань. 1942.
5. Групи партизанів — радянських громадян — учасників французького Руху Опору. 1944.
6. Висадка однієї з частин союзних військ у Нормандії (Франція). 6 червня 1944.
7. Жителі Софії вітають радянських воїнів-визволителів. Вересень 1944.

8. Зустріч радянських і американських воїнів на р. Ельбі. 25 квітня 1945.
9. Радянські танки біля рейхстагу. Берлін. Травень 1945.
10. Жителі Проти зустрічають воїнів 1-го Чехословацького армійського корпусу. Травень 1945.
11. Підписання Акта про безастережну капітуляцію фашистської Німеччини. Карлсгуст (Берлін). 8 травня 1945.
12. Підписання Акта про капітуляцію Японії на борту американського лінкора «Міссурі». 2 вересня 1945.



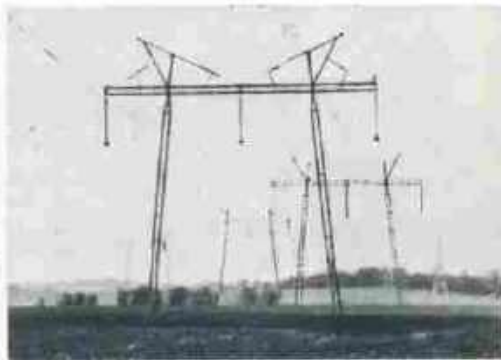
11
12



До ст. Електрифікація.

1. Дніпрогес імені В. І. Леніна. Запорізька область.
2. Міжнародна вузлова підстанція енергетичної системи «Мир». Місто Мукачеве. Закарпатська область.
3. Турбінний зал Курської АЕС.
4. Загальний вид Запорізької ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС.
5. Блокний шит керування тепловою електростанцією.
6. Загальний вид Київської ГАЕС.

7. Маши́нний зал Старобешівської ДРЕС імені В. І. Леніна. Донецька область.
8. Парогенератори, встановлені на Кременчуцькій ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Кіровоградська область.
9. Енергоблок потужністю 800 тис. кВт Вуглепрської ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС. Донецька область.
10. Гребля Каховської ГЕС. Херсонська область.
11. Лінія електропередачі Донбас — Закарпаття. Напругою 750 кВ.



ми. Пересічна висота Д. к. — 200—300 м, найвища його частина — Голошний вододіл, що простягається по лінії Дебальцеве — Іванівка — Петровеньки — Ровеньки — ст. Довжанська — Заповідна. Вис. вододілу до 367 м (г. Могила Мечетна). Є й карстові утворення, гол. чин. на Пд. Зх. і Зх. кряжа, характерні антропогенні форми рельєфу (терикони, кар'єри тощо). В межах Д. к. — багаті родовища корисних копалин: кам. вугілля, хім. сировини, руд кольорових металів, буд. матеріалів тощо. Д. к. лежить у степовій зоні. Значна підвищеність його поверхні зумовлює особливості кліматичних умов: тут спостерігається зниження пересічних т-р і збільшення опадів на Головному вододілі порівняно зі схилами височини. Ріки належать до басейнів Дону, Дніпра й Азовського м. Найбільші ріки — *Сіверський Донець* і *Міус*. Гідрографічна сітка дуже густа (до 0,50 км/км²), але ріки характеризуються незначною водністю. На ґрунтовому покриві й рослинності позначається нерівномірне зволоження, що зумовлює висотну поясність ландшафтів. Поряд з видугуваними значайшими середньогумусними й малогумусними чорноземами поширені темно-сірі ґрунти, опідзолені чорноземи, по долинах річок і балок — лучно-чорноземні ґрунти. Ділянки степу з природною рослинністю збереглися на крутих схилах і на заповідних територіях. По балках і байраках — дубові, ясеневі й кленові ліси, багато полесезишних смуг. Для охорони природи створено *Луганський заповідник*. На території Д. к. — великі пром. центри й с.-г. райони Донец., Ворошиловгр. і частково Харків. областей УРСР і Ростов. обл. РРФСР. Літ.: Бондарчук В. Г. Геоморфологія УРСР. К., 1949; Преображенський В. С. Очерки природи Донецького кряжа. М., 1959; Рослий І. М. Морфоструктура Донецької височини (Основні питання аналізу будови та розвитку). В кн.: Географічні дослідження на Україні, в. 2. К., 1970.

ДОНЕЦЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД імені Ленінського комсомолу України — підприємство важкого і транспортного машинобудування. Розташований у Донецьку. Засн. 1889. Був невеликим підприємством, що виробляло шахтне устаткування. За роки Рад. влади з-д перетворено на сучасне потужне підприємство, оснащене найновішою технікою. Виробляє устаткування для гірничорудної пром-сті — багатоканатні підйомні машини всіх видів з діаметром барабана до 5 м, великі відцентрові вентилятори. Д. м. з. — єдине підприємство в СРСР, що виробляє роторні екскаватори для розкривних і видобувних робіт продуктивністю понад 1000 м³ за годину та ін. машини роторного комплексу. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1965 у 2,2 раза. В співдружності з н.-д. і проєкtnими ін-тами на заводі проводиться постійна робота щодо вдосконалення вироблених машин і освоєння нових. 18 виробам з-ду присвоєно держ. Знак якості (1977). На Д. м. з. впроваджено систему уні-

версально-збірних пристроїв, застосовують алмазне загострювання різального інструменту, швидкодіюче гідрооснащення; впроваджено систему централізованого внутрішньозаводського контролю за ходом виробництва і автоматизовану систему управління технологічними процесами; встановлено найновіші електронні обчислювальні машини.

ДОНЕЦЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ імені О. М. Горького — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1930. У складі ін-ту (1979) ф-ти: лікувальний, сан.-гігієнічний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; є аспірантура і підготовче відділення. В ін-ті навчається понад 6 тис. студентів; за час існування ін-т підготував бл. 19,8 тис. лікарів. На його базі



Один з навчальних корпусів Донецького медичного інституту імені О. М. Горького.

підвищили кваліфікацію понад 8,8 тис. фахівців. В ін-ті — 74 кафедри й Центр. н.-д. лабораторія ін-ту, обладнані сучасною технікою; в б-ці понад 500 тис. томів. Науковці працюють над актуальними проблемами гастроентерології, серцево-судинної патології, вірусних хвороб та захворювань, пов'язаних з крайовою патологією.

ДОНЕЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії. Розташований у Донецьку. Засн. 1869, став до ладу 1872. Виробляв чавун, сортовий прокат, рейки. З-д має славу революц. минуле. В 1901 на підприємстві створено перший с.-д. гурток; робітники не раз страйкували; в жовтні 1917 брали активну участь у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. За роки Рад. влади з-д реконструйовано на новій тех. базі для виготовлення якісного металу. Повністю зруйноване за роки нім.-фашист. окупації підприємство було за короткий час відбудовано і вже 1950 досягло довоєнного рівня випуску чавуну, сталі й прокату. За післявоєнні роки Д. м. з. докорінно реконструйовано: збільшено корисний об'єм доменних печей, введено в дію нову пароповітряну станцію, вперше в світі впроваджено (1952) паровипарювальну систему охолодження елементів мартенівських печей, застосовано технологію використання природного газу в доменних печах. У 1960 введено в дію чотириструминну машину безперервного лиття заготовок; 1974 споруджено обтискний стан 950/900. Осн. продукція: чавун, сортовий і листовий

прокат з якісної й легованої сталі. В 1977 виробн. чавуну зросло проти 1960 на 21,2%, сталі — на 35,2%, прокату — на 75,6%. На з-ді постійно вдосконалюється технологія виробн.: застосовується пилувугільне паливо для вдування в горно доменної печі, позадоменна десульфурація чавуну магнієм, розливання сталі з застосуванням затворів шибєрного типу, впроваджено систему заданого ритму видавання металу з печей листового стану. Д. м. з. нагороджено орденами Леніна (1966) й Жовтневої Революції (1972).

ДОНЕЦЬКИЙ МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий муз. навчальний заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1968 на базі філіалу Харків. ін-ту мистецтв. Має 2 ф-ти: виконавський і оркестрово-музикознавчий, що об'єднують 12 кафедр, на яких проводяться навчання з 23 спеціальностей. Готує педагогів для середніх муз. навч. закладів, артистів опери й концертних орг-цій, музикознавців. Серед викладачів ін-ту — нар. арт. УРСР М. Момот, засл. арт. УРСР П. Кравченко, М. Легоцький, лауреат міжнар. конкурсу В. Весподіні.

ДОНЕЦЬКИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971. До його складу входять Фізико-тех. ін-т, Ін-т економіки пром-сті, Ін-т фізико-органічної хімії й вуглехімії (всі — Донецьк), *Український степовий заповідник* (Донец. обл.), *Донецький ботанічний сад*. Осн. завданнями центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природнич., тех. і сусп. наук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Донбасу. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР (м. Жданов). Засн. 1878. В репертуарі театру — класичні й сучас. твори рос. драматургії («Ідіот» за Достоевським, «Васса Желізова», «Останні» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Енергійні люди» і «Характери» за Шукшиним, «Побачення в передмісті» (Старший син) Вампілова, «Ситуація» Розова], укр. драматургії («Гайдамаки» за Шевченком, «Платон Кречет», «Макар Діброва» Корнійчука, «Фарони» Коломійця), п'єси письменників братніх республік (Н. Матуковського, А. Макайонка, К. Крапиви, Н. Думбадзе), зарубіжних авторів (Ф. Шіллера, Р. Шерідана, Лопе де Вега). В театрі працювали нар. арт. УРСР П. Ветров, Р. Подьякова, П. Кленов, нар.

Донецький кряж. Верхня річка Міусу.



ДОНЕЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ

арт. РРФСР В. Мачкасов, засл. арт. УРСР С. Шейко. В творчому складі театру (1979): нар. артисти УРСР Б. Савуров, Н. Юрген, Н. Бугайова, О. Утеганов (з 1969 — гол. режисер), засл. артисти УРСР В. Бугайов (режисер), Ю. Доронченко, М. Алютова, В. Митрофанов, С. Отченашенко, М. Мальчевський, засл. артист РРФСР Г. Лесников, засл. арт. Каз. РСР В. Ахrameев, гол. художник засл.



Будинок Донецького обласного російського драматичного театру. Архітектори О. О. Крилова та О. О. Малишченко. 1955

худож. УРСР — М. Ковальчук. Театр нагороджено орденом «Знак Пошани».

ДОНЕЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1921 як гірничий технікум. У 1926 технікум реорганізовано в гірничий ін-т ім. Артема, який з 1935 став індустріальним, а з 1960 — політех. ін-том. В Д. п. і. — 12 факультетів (гірничий, гірничо-геологічний, гірничо-електромех., металургійний, мех., хіміко-технол., енергетичний, обчислювальної техніки, автоматизованих систем управління, інженерно-екоп., заочний, вечірні гірничо-мех. і електро-тех.); є аспірантура. Філіали в Горлівці, Красноармійську й заг.-тех. ф-т у м. Торезі. Фонд б-ки (1979) — понад 1,3 млн. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1979) понад 18 тис. студентів. За роки існування в Д. п. і. підготовлено понад 53 тис. спеціалістів. Ін-т видає міжгалузевий зб. «Разработка месторождений полезных ископаемых». Д. п. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1941) й Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1971).

ДОНЕЦЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ, Донецький державний академічний російський театр опери та балету. Засн. 1932 як Донец. пересувний муз. театр; 1941 перетворений на театр опери та балету. Перша трупа складалася з артистів Луганського й Вінницько-



Будинок Донецького академічного театру опери та балету. Архітектор Л. І. Котовський. 1935—44.

го музичних театрів. У репертуарі — вітчизняна й зарубіжна класика (опери «Іван Сусанін» Глинки, 1941; «Пікова дама» Чайковського, 1972; «Орфей» Глюка, 1978; балети «Спляча красуня» Чайковського, 1972; «Дон Кіхот» Мінкуса, 1969); твори рад. і сучас. зарубіжних композиторів (опери «10 днів, що потрясли світ» Кармінського, 1971; «Крізь полум'я» Губаренка, 1976; «Розумниця» Орфа, 1973; балети «Чорне золото» Гомоляки, 1964; «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва, 1978). В театрі працювали нар. артисти УРСР М. Богданов, О. Зайковський, М. Тараканов, Ю. Сабінін, О. Ковальов, засл. артистки УРСР Т. Собоєцька й Т. Подольська. Серед майстрів діючої трупи (1979) — нар. артисти УРСР Є. Кушаков (худож. керівник), Р. Колесник, Г. Кириліна, М. Момат, засл. діяч мист. УРСР Б. Купенко (гол. художник), засл. арт. УРСР Т. Микитка (гол. диригент) та ін. В 1977 театрові присвоєно звання академічний. Будинок із задом на 1034 місця збудовано 1935—44 (архітектор Л. Котовський).

ДОНЕЦЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені Артема. Засн. 1927 як Харківський Червонозаводський український драматичний театр. Активну участь в організації театру взяли Я. Мамонтов, О. Вишня, П. Тичина. В 1933 театр переведено до м. Сталіно (з 1961 — Донецьк).



Будинок Донецького українського музично-драматичного театру імені Артема

У репертуарі театру — класичні й сучасні твори укр. драматургії («Безталанна» Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Франка, «Диктатура» Микитенка, «Платон Кречет» Корнійчука, «Пісня про Св'яту» Кочерги, «На Івана Купала» Стельмаха), рос. драматургії («Без вини винуваті» О. Островського, «Вороги» Горького, «Розлом» Лавренкова, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишнєвського, «Кремльські куранти» Погодіна), твори зарубіжних авторів («Макбет», «Приборкання непокірної» Шекспіра, «Гай-ті» Дюбуа). В театрі працювали актриса Є. Заринська, нар. арт. СРСР В. Василько (1928—38 — худож. керівник театру), В. Добровольський, нар. артисти УРСР Л. Гаккебуш, І. Твердохліб, М. П. Смирнов, М. Покошило, засл. діяч мист. РРФСР О. Загаров, засл. діяч мист. УРСР Д. Лазуренко, засл. арт. УРСР В. Довбищенко та ін. У складі театру (1979): нар. артисти УРСР — Є. Воробієва,

М. Протасенко, І. Молошинов, засл. діяч мист. УРСР Є. Головатюк (з 1976 — гол. режисер), засл. артисти УРСР О. Акимов, А. Бурлюк, М. Бондаренко, Г. Горшков, М. Гузевський, Н. Харченко, Є. Колодзько, С. Кондратенко.

ДОНЕЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1965 на базі Донец. пед. ін-ту (1937). В 1977/78 мав 10 ф-тів — істор., філол., романо-германської філології, фіз., матем., хім., біол., екон. та обліково-фінансовий і підготовки іноземних громадян, на яких навчалось 10 162 студенти, зокрема на денному відділенні — 5183; є підготовче, вечірнє й заочне відділення; аспірантура з 30 спеціальностей. Працюють н.-д. сектор, обладнаний сучас. приладами й технікою лабораторії, в т. ч. проблемна лабораторія фіз. методів дослідження турбулентності, обчислювальний центр, історичний, літ.-красн. археол., бот. і зоол. музеї, б-ка (750 тис. одиниць зберігання). У н-т видає монографії, підручники, міжвідомчі респ. збірники тощо. За час існування вуз підготував 20 184 спеціалістів.

ДОНЕЦЬКИЙ ХУДОЖНИЙ МУЗЕЙ — зібрання творів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Відкритий 1960. В музеї є відділи рос. і укр. доживного й рад. образотворчого, а також зарубіжного, декоративно-ужиткового і нар. мистецтва. Серед експонатів — твори В. Поленова, В. Сурикова, М. Ярошенка, С. Васильківського, С. Світославського, П. Левченка, Ф. Лонге, І. Ліпінського, Дж. Доу, І. Грабаря, Д. Налбандяна, П. Коріна, Г. Меліхова, П. Судименка, А. Капшная. Д. х. м. має відділення в Краматорську.

ДОНЕЦЬКО - КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА — проголошена на 4-му обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького й Криворізького басейнів [27—30.I (9—12.II) 1918] в Харкові. До її складу мали входити Харків, Катеринославська губернія та прилеглі до них пром. райони Облесті Війська Донського (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ тощо). З'їзд обрав обл. к-т Рад, який 14.II створив Раднарком Д.-К. р. р. на чолі з Артемом (Ф. А. Сергєєвим). Всі наркоми були більшовиками. Раднарком Д.-К. р. р. провів велику роботу щодо зміцнення влади Рад, госп. і культур. будівництва, втілення в життя перших лєнінських декретів та організації відсічі австро-нім. окупантам.

Утворення відособленої від Рад. України Д.-К. р. р., що об'єктивно могло призвести до ослаблення пролет. бази Рад. влади на Україні, пояснювалося складністю умов рад. держ. будівництва, відсутністю досвіду в цій важливій справі. В. І. Ленін, Центральний Комітет партії, уряд Рад. Росії домоглися парт. і рад. працівникам Д.-К. р. р. знайти правильне рішення складних питань держ. будівництва. У відповідь на повідомлення

Артема від 31.І (13.ІІ) 1918 про створення Донецько-Криворізької рад. республіки Я. М. Свєрдлов від імені Раднаркму РРФСР телеграфував: «Виділення вважаємо шкідливим» [Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (Ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1962, с. 113]. Незабаром В. І. Ленін у розмові з Артемом і В. І. Межлауком переконав їх у недоцільності виділення Донецько-Криворізької області й необхідності повернення її до складу Укр. Рад. республіки. Але оскільки окремі члени Донецько-Криворізького обл. к-ту, насамперед «ліві комуністи», продовжували відстоювати свої погляди, незважаючи на потребу створення єдиного бойового фронту проти австро-нім. імперіалістів, В. І. Ленін у листі до Надзвичайного комісара України Г. К. Орджонікідзе писав: «Шляком безглуздо з боку Донецької республіки відмовитися від єдиного з рештою України фронту оборони» (Повне збір. т. 50, с. 50). 15.ІІІ 1918, напередодні Другого Всеукраїнського з'їзду Рад, ЦК РКП(б) під головуванням В. І. Леніна розглянув на своєму засіданні питання про становлення на Україні, підтвердив, що «Донецький басейн розглядається як частина України» і зоб'язав парт. орг-ції Д.-К. р. р. взяти активну участь у створенні єдиного фронту оборони і роботі 2-го Всеукр. з'їзду Рад, щоб «створити один уряд для всієї України» (Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти... с. 66). Керуючись ленінськими вказівками, більшовики Донбасу поведи роботу щодо згуртування трудящих на боротьбу за зміщення Рад. влади. На 2-му Всеукр. з'їзді Рад (17—19.ІІІ 1918) Артем заявив, що Донецько-Криворізька область є складовою частиною України. Після з'їзду Д.-К. р. р. припинила своє існування.

ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН СРСР. Розміщений гол. чин. у сх. лісостеповій і степовій частинах УРСР; на Пд. омивається Азовським м. Включає 8 областей. Найбільші міста: Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Жданов, Ворошиловград, Макіївка, Полтава, Суми. Рівнинний характер території району, родючі ґрунти й винятково багаті мінеральними ресурсами надра сприяють екон. розвитку району. Тут містяться Донецький кам'яновугільний басейн (більша його частина, 48,1 млрд. т балансових запасів вугілля), Криворізький залізничний басейн, Нікопольське, Токмацьке та ін. родовища марганцевих і заліз. руд, Микитівське родовище ртутної руди; є поклади бурого вугілля, родовища природного газу (Шебелінське, Західно-Хрещинське, Єфремівське). В районі відкриті поклади нафти (Глинсько-Розбишівське, Рибальське й Качанівське родовища), кам. солі (Артемівське, Слов'янське), крейди, мергелі,

вогнетривких глин, флюсових вапняків, графітів, бокситів, каоліну, керамічних глин тощо. Тер. району перетинають ріки Дніпро з каскадом ГЕС і водосховищами (Кременчуцьке водосховище, Дніпродзержинське водосховище, Дніпровське водосховище, Каховське водосховище) й Сіверський Донець з притоками. Для водопостачання пром. районів і пд. степів збудовано Північно-Кримський канал, Дніпро — Крикий Ріг канал, Дніпро — Донбас канал (перша черга стане до ладу в десятих п'ятиріччі), Сіверський Донець — Донбас канал та зрошувальні системи. Д.-П. е. р. — один з найбільших промислових районів Рад. Союзу, в т. ч. й України. Тут містяться перша вуг.-металург. база країни і потужною електроенергетикою, машинобудуванням, хім. і нафтопереробною пром-стю. Комплекс важкої індустрії планомірно поєднується з розвинутою харч. і легкою пром-стю. На поч. 1978 частка району становила понад половину союзного видобутку залізної й 78% марганцевих руд, 37—38% сталі, готового прокату, сталевих труб, значну частину хім. продукції, машинобудування (турбін, генераторів, трансформаторів, тракторів, приладобудування) й окремих видів продукції сільськогосп. г-ва й харч. пром-сті, зокрема цукру й олії. Пром-сть району характеризується великою концентрацією й тех. оснащеністю та значними обсягами виробн. Вона спирається на потужну електроенергетику теплових ДРЕС Придніпров'я й Донбасу та каскаду ГЕС на Дніпрі. В районі зосереджено 65% пром.-виробничих фондів УРСР. У галузевій структурі району осн. місце посідає важка пром-сть, у якій зайнято 84% усіх робітників, у т. ч. у вугільній (вугільній, нафтовій, газовій) — 13,5%, в металургії — 14,5%, в машинобудуванні — 41% (1975). Тер. структура району охоплює великі тер.-виробничі комплекси: Донбас, Придніпров'я, Харківський, пром. райони, вузли й індустріальні центри, що належать до найзначніших в СРСР. Найпотужнішим тер.-виробничим комплексом району є Донбас (Донец. і Ворошиловгр. області), який дає бл. 33% (1977) видобутку кам. вугілля, велику кількість металург. продукції. В Донбасі великого розвитку набули основна й органічна хімія, металомістке та ін. машинобудування, скляна, цементна, нафтопереробна та ін. галузі. В Придніпров'ї (Дніпроп., Запоріж., Кіровоград. області) важливе значення має комплекс металург., маш.-буд., хім., буд. матеріалів і харч. пром-сті на базі потужної електроенергетики. Тут є великі залізрудні шахти й гірничо-збагачувальні комбінати (Південний, Новокриворізький, Північний, Центральний, Ігульський, Дніпровський). У 1977 видобуто залізної руди 110 млн. т (46% союзного видобутку), марганцевої руди — 6,6 млн. т (77% союзного видобутку). Діють великі металург. комбінати в Кривому Розі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Дніпро-

петровську (чавун, сталь, прокат), всесоюзне значення мають трубний з-д в Новомосковську, трубопрокатні заводи в Дніпропетровську. Харківський тер.-виробничий комплекс (Харків, Полтава, Сум. області) характеризується розвинутим машинобудуванням (електротех., енергетичне, тракторне, с.-г., автомоб., приладобудування, верстатобудування та ін.). Важливе місце посідає газова й нафтопереробна, хім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. У всіх містах Д.-П. е. р. є підприємства харч. і легкої пром-сті. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна й молочна, борошномельна, цукр. (26% продукції УРСР, 15% — СРСР, 1976), олійницька (78% респ. виробн., 27% — союзного). В Д.-П. е. р. розвинуто інтенсивне багатогалузеве й механізоване с. г. В 1978 налічувалося 2,2 тис. колгоспів і 842 радгоспи. Посівна площа становить бл. 14 млн. га. Район дає 35,5% валової продукції землеробства й тваринництва УРСР (середньорічні дані за 1971—75). Внутр. і міжрайонні екон. зв'язки забезпечує високо розвинута трансп. сітка, зокрема з-ці Москва — Донбас, Донбас — Криворіжжя — Карпати, Центр — Кавказ, Київ — Ростов-на-Дону, Київ — Харків (більшість з них електрифіковано); Дніпровська водна магістраль; ряд автошляхів: Москва — Харків — Запоріжжя — Сімферополь, Київ — Харків — Ростов-на-Дону та ін. Важливу роль відіграє мор. порт Жданов. Діють потужні газопроводи: Шебелінка — Дніпропетровськ — Одеса з відгалуженнями на Кривий Ріг та ін., Шебелінка — Слов'янськ — Лисичанськ, Єфремівка — Київ, Пи. Кавказ — Донбас; нафтопроводи: Ледаківка — Кременчук, Куйбишев — Лисичанськ та ін. Розвинутий трубопровідний і повітряний транспорт. Д.-П. е. р. має тісні екон. зв'язки з усіма районами СРСР. Осн. предмети вивозу: кам. вугілля, залізна й марганцева руди, чорні й кольорові метали, труби, продукція енерг., тракторного, с.-г., трансп. та ін. видів машинобудування, синтетичні барвники, хім. товари, скло, сода, сіль, цукор та ін. Ввозять: машини й устаткування, що не виробляються в районі, нафтогазопродукти, лісоматеріали, тканини, деякі продукти харч. пром-сті тощо.

ДОНЕЦЬ-ТЕССЕЙР Марія Едуардівна (23.IV(4.V) 1889, Київ — 15.XII 1974, там же) — українська рад. співачка (колоратурне сопрано) й вокальний педагог, нар. арт. УРСР (з 1965). Дружина М. І. Донця. Навчалась у Віленській і

ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН СРСР

Площа — 220,9 тис. км²

Області:

Ворошиловградська,
Дніпропетровська,
Донецька,
Запорізька,
Кіровоградська,
Полтавська,
Сумська,
Харківська.



Один з навчальних корпусів Донецького університету.

«ДОНЕЦКИЙ КОЛОКОЛ»



М. Е. Донець-Тессєрє.



Г. Доніцєтті.

Міланській (закінчила 1915) консерваторіях. У 1915—22, 1927—48 — солістка Київ., 1923—24 — Харків., 1924—25 — Свердлов. театрів опери та балету. З 1935 викладала в Київ. консерваторії (з 1953 — професор). Серед її учнів — І. Масленніков, Е. Мірошніченко, Р. Колесник, Н. Куделя та ін. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм», Гулака-Артемівського), Марильда, Панночка («Тарас Бульба», «Утоплена» Лисенка), Царівна Лебідь («Казка про царя Салтана» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді). Автор праць з методики викладання співу.

І. М. Лисенко.

«ДОНЕЦКИЙ КОЛОКОЛ» — легальна більшовицька газета. Видавалася в Луганську 17(30).X.1906 — 19.І (1.ІІ) 1907. Вийшло 20 номерів. З № 2 — орган Луганського к-ту РСДРП. Газета мала підзаголовок «Орган трудящих масс». У ній активно співробітничав К. Е. Воронілов. Д. к. публікував кореспонденції і статті з питань програми й тактики більшовиків, від широкую агітацію за виборчу платформу і список соціал-демократів у *Державну думу*, висвітлював боротьбу робітників проти підприємців, профспілковий рух. Видання газети було припинено у зв'язку з її заборобою.

«ДОНЕЦКИЙ ПРОЛЕТАРИЙ» — газета, орган обласного комітету Донецько-Криворізького басейну й Харківського комітету РСДРП(б) (з 14.ІІІ 1918 — РКП(б)). Видавалася в Харкові рос. мовою. Перший номер вийшов 2(15).XІ.1917. До складу редколегії входили Артем (Ф. А. Сергєєв), В. О. Ватін (Бистрянський), В. І. Межлаук та ін. Д. п. викривав контрреволюцію, суть Центр. ради, політику меншовиків і есерів, закликав трудящих до боротьби за перемогу Рад. влади. В центрі уваги газети була пропаганда статей В. І. Леніна, документів VI з'їзду РСДРП(б), перших декретів Рад. влади. На сторінках «Д. п.» друкувалися повідомлення про життя робітників, діяльність профспілок, про зміцнення союзу робітн. класу й селянства. Останній, 114-й, номер газети вийшов 7.IV.1918 — за день до окупації Харкова австро-нім. військами. Під час денікінщини (1919) комуністи Харкова видали два номери «Д. п.» підпільно.

«ДОНЕЦКИЙ ПРОЛЕТАРИЙ» — щоденна газета, орган Луганського комітету РСДРП(б). Видавалася 1(14).VI.1917 — 31.III.1918 (№ 1—218) у Луганську. До ред. колегії входили К. Е. Воронілов, Б. І. Вобляков (Вольський), Я. О. Істомін, А. З. Каменський, Ю. Х. Лутошин, О. І. Черв'яков, І. З. Каменський. Видавалася на кошти робітників Донбасу. Газета веда боротьбу за більшовизацію Рад. викривала контрреволюцію, політику Тимчасового уряду, угодовство меншовиків і есерів, зрадництво укр. бурж. націоналістів, висвітлювала боротьбу партії за перемогу влади Рад., вмішувала передруковані з «Правди» статті В. І. Леніна. Газета відіграла важливу роль у боротьбі трудящих Донбасу за

перемогу Великого Жовтня, в мобілізації сил на відсіч австро-нім. окупантам. З квітня 1918 замість «Д. п.» виходив «Луганський революційний вестник».

ДОНЖОН (франц. donjon — башта, вежа) — головна сторожова башта в середньовічному замку, в якій часто розмішували й житлові приміщення.

ДОНІЦЕТТІ (Donizetti) Гаetano (29.XI.1797, Бергамо — 8.IV.1848, там же) — італ. композитор. Майстер *бельканто*. Навчався в консерваторії в Неаполі, 1815—17 — в Болонському муз. ліцеї. В 1835—39 — професор (з 1837 — директор) консерваторії в Неаполі. Д. — автор 74 різних за жанрами опер («Любовний напій», 1832; «Лукреція Борджіа», 1833; «Лючія ді Ламмермур», 1835; «Фаворитка», 1840; «Лілія ді Шамуні», 1842; комічна опера «Дон Паскуале», 1843, та ін.), 2 реквіємів, 5 кантат, 13 симфоній, інструментальних і хороших творів, пісень.

ДОНІЧ Александру (1806, с. Бєзін, тепер с. Доніч Орєвського р-ну Молд. РСР — 1866, Ясси) — молдавський і румунський письменник-байкар. Викривальні байки Д. спрямовані проти визискувачів народу («Вовк і Зозуля», «Лев на подюванні», «Капітан Арвінта»). Неробам-панам Д. протиставляв людей праці («Листя й Коріння», «Орел і Бджола», «Річка й Ставок»). Писав і сатиричні вірші; перекладав твори О. Пушкіна, А. Кантеміра.

ДОНІШ Ахмад Махдум бін Носір [прізвисько — Калла (голова); 1827, Бухара — 1897, там же] — таджицький письменник і філософ. Очолював рух тадж. просвітителів 19 ст. Брав участь в емірських посольствах у Петербург (1857, 1869, 1874), пропагував серед таджиків рос. культуру. Твори Д. — «Коротка історія мангітських емірів Благородної Бухари» (1860—65) й «Вияткові події» (1875—82) — важливе джерело з історії Бухари 19 ст.

ДОНН (Donne) Джон (22.І.чи 12.II.1572 — 31.III.1631) — англ. поет. Родоначальник т. з. метафіз. школи поетів. Автор реліг.-містичних поем «Шлях душі» (1601) й «Анатомія світу» (1611). У творчості Д. спостерігається відхід від гуманізму Відродження й утвердження стилю *барокко*. Деякі вірші Д. перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1976, № 3).

ДОННІ ОРГАНІЗМИ — організми, що живуть на ґрунті дна водойм або в ньому. Див. *Бентос*.

ДОНОР (від лат. dono — дарую) — особа, яка добровільно дає свою кров для передивання хворим (реципієнтам), для виготовлення з неї деяких лікувальних препаратів тощо, а також інші тканини або органи для *трансплантації*. Найпоширенішим є донорство крові. Д. може бути кожна здорова, фізично розвинена людина, яка досягла 18-річного віку. Взяття крові у Д. не завдає шкоди його здоров'ю. В СРСР Д. користуються рядом пільг (оплата дня, коли Д. здає кров, і дня відпочинку після цього; першочергове надання путівок у санаторії й будинки відпочинку).

Д. видають спец. значки («Крапля крові», «Донор СРСР» 1, 2 і 3-го ступеня). Заслужених Д. нагороджують нагрудним знаком «Почесний донор СРСР».

ДОНОР у фізиці — структурний *дефект* у кристалі (напр., домішковий атом), здатний віддавати електрон у зону провідності; зумовлює т. з. електронний або *n*-тип *електропровідності* напівпровідника. Вводячи той чи інший Д. певної концентрації, створюють напівпровідникові прилади з потрібними фіз. властивостями.

ДОНОРНО-АКЦЕПТОРНИЙ ЗВ'ЯЗОК — тип *хімічного зв'язку*, що здійснюється за рахунок пари електронів одного атома (донора) й вільної (недобудованої) орбіталі іншого (акцептора).

ДОНСЬКА ПОРОДА КОНЕЙ — вітчизняна порода верхово-запряжних коней. Виведена в 16—19 ст. у степових районах р. Дону й його притоки з місцевих коней. У формуванні Д. п. к. брали участь перські, карабахські, арабські, ахалтєкські, стрілецькі, чистокровна



Жеребець донської породи.

верхова та ін. породи. Осн. масть руда з золотистим відтінком, рідше — гніда й ворона. Донські коні великі на зріст, масивні, мають міцну конституцію, пряму й широкую спину. Вони витривалі, невибагливі, пристосовані до цілодобового табунного утримання. Розрізняють три типи Д. п. к.: східний, масивний і верховий. Осн. район розведення Д. п. к. — Ростовська обл. і Ставропольський край. Використовують для поліпшення коней у районах табунного конярства на Кавказі, в Каз. РСР, Киргиз РСР та ін. Д. п. к. використано при виведенні *будьонівської породи коней*.

ДОНСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА — проголошена 23.III.1918 на території Донської обл. після визволення її від калєдінської контрреволюції. Входила до складу РРФСР. Створення Д. р. мало на меті згуртувати трудове козацтво для боротьби проти контрреволюції і наступаючих австро-нім. військ. 1-й з'їзд Рад робітн. і козачих депутатів Д. р. (9—14.IV.1918, Ростов-на-Дону) проголосив себе верховною владою на Дону й обрав ЦВК і Раднарком. ЦВК Д. р. створив Надзвичайний штаб оборони, роботу якого очолював надзвичайний комісар Півдня Росії уповноважений ЦК РСДРП(б) Г. К. Орджонікідзе. Уряд Д. р. приступив до здійснення ленінських декретів про робітн. контроль, націоналізацію під-

приємства та ін. Після загарбання австро-нім. інтервентами й білоказами Ростова-на-Дону (8.V.1918) Д. р. р. припинила своє існування. *Лит.: Історія громадянської війни в СРСР, т. 3. М., 1958.*

ДОНСЬКЕ — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Волноваха, 4,7 тис. ж. (1978). Донешський хім.-металург. з-д. Середня школа, лікарня. Будинки культури, 2 б-ки. Виникло 1946.

ДОНСЬКИЙ КОМІТЕТ РСДРП — група соціал-демократів, яка діяла з травня по серпень 1898. Д. к. перебував у Ростові-на-Дону, куди переїхав з Катеринослава після арешту делегатів I з'їзду РСДРП, членів місцевої орг-ції РСДРП і розгону друкарні «Рабочей газети». К-т встановив зв'язки з Київ., Катеринослав., Луган., а також з районними орг-ціями РСДРП. З Києва й Катеринослава одержував нелегальні видання. К-т мав текстограф. Своє видання розповсюджував на шахтах, з-дах Катериносла. губ. і Області Війська Донського. Припинив діяльність у зв'язку з арештом його членів.

ДОНСЬКІ КОЗАКИ — найчисленніша частина козацтва в дореволюц. Росії. Розміщалися на тер. *Області Війська Донського* (тепер Ростовська, частини Волгоград., Ворошиловград., Воронежської обл. і Калиницької АРСР). З'явилися на Дону в 15 ст. і склалися гол. чин. з селян-утікачів — рос., а також укр. (*черкаси*). Оселялися станицями. В 2-й пол. 16 ст. по північній течії Дону оформилися «Головне донське військо» (згодом — «Донське козацьке військо»). Визналися в кін. 16 ст. першохну владу рос. царя, Д. к. до поч. 18 ст. користувалися автономією й мали самоврядування (військ. круг, виборні отамани, 2 осавули й дяк). На час походів обиралися походний отаман з необмеженою владою. Віщії посади у війську фактично обіймали заможні (домовиті) козаки, які експлуатували *голоту* й середнє козацтво. Донська *голота* брала активну участь у сел. повстаннях 17—18 ст. (див. *Селянська війна початку 17 століття в Росії*, *Селянське повстання під проводом І. І. Болотнікова 1606—07*, *Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1670—71*, *Булавинське повстання 1707—09*, *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). Д. к. подавали братерську допомогу укр. народові у визвольній війні 1648—54. Разом з запорізькими козаками Д. к. вели наступ на Азов (див. *Азовське сидіння*, *Азовські походи 1695—96*). Д. к. втратили свою самостійність 1775 і були включені до збройних сил Росії. Царський уряд прирівняв старшин до офіцерів і поширив на них права *дворянства*. Д. к. брали участь у всіх війнах Росії 18—20 ст. В 19 — на поч. 20 ст. царизм використовував Д. к. для придушення революц. руху в країні. Після Великої Жовтв. соціалістич. революції контрреволюц. сили намагалися використати Дон як свою базу (див. *Каледніщина*). Д. к. як військ. привілейований стан

перестали існувати 1920. В 1936 в Червоній Армії було створено кав. дивізії Д. к., які героїчно билися за Рад. Батьківщину на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ДОНСЬКОЙ Марко Семенович (н. 21.II (6.III) 1901, Одеса) — російський рад. кінорежисер, кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1966). Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1945. В кіно з 1926. Постановив фільми: за творами М. Горького — «Дитинство Горького» (1938), «В людях» (1939), «Мої університети» (1940), «Мати» (1956), «Хомі Гордєєв» (1959), «Подружжя Орлових» (1978); на лєнінську тему — «Серце матері» (1966), «Вірність матері» (1967), «Надія» (1972). Режисер картини «Сільська вчителька» (1947). Серед картин, поставлених на Київській кіностудії: «Як гартувалася сталь» (1942), «Райдуга» (1944, обидва — в Ашхабаді), «Нескорені» (1945), «Дорогою ціною» (1958, за М. Кошобинським). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1948, 1968.

ДОНУЗЛАВ — солоне озеро на Зх. Кримського п-ва. Довж. 30 км, ширина — до 8,5 км, максимальна глиб. — 27 м. Пл. 48,2 км². Від моря відокремлений піщаним перешком. Живиться морською водою та підземними водами. В затоках — природне осідання солі.

ДОНЧЕВ Йон (1821, Кишинів — 1885, там же) — молдавський педагог, методист і діяч культури. В 1839 закінчив Кишинів. гімназію; працював викладачем історії, географії, латинської й молд. мов у навч. закладах Бендер і Кишинева. Пед. погляди сформувалися під впливом М. І. Пирогова й К. Д. Ушинського. Виступав за навч. рідною мовою, за розвиток у учнів самостійного мислення. Автор перших підручників з молд. мови.

ДОНЧЕНКО Олександр (Олександр) Васильович [6 (19).VIII 1902, с. Великі Сорочинці, тепер Полтав. обл. — 12.IV 1954, Лубни] — український рад. письменник. Літ. діяльність почав як поет, видавши зб. «Червона писанка» (1926) й кілька поем. Надавав до літ. орг-цій «Молодіяж», *Проліт-фронт*, ВУСПП. Автор п'єс «Комсомольська глушина» (1927), «Маскарад» (1929). На поч. 30-х рр. опублікував повісті й романи про індустріалізацію в Рад. країні: «Дві весни» (1931), «Зоряна фортеця» (1933), «Море відступає», «Розвідувачі нетрів» (обидві — 1934). Д. зробив значний вклад у розвиток укр. прози для дітей і юнацтва. У повістях «Школа над морем» (1937), «Караван» (1940), «Серце беркута» (1945), «Лісничка» (1947), «Заповітне слово» (1949), «Юрко Васюта» (1950) й оповіданнях створив яскраві образи учнів і вчителів, показав процес виховання колективізму, патріотизму. Важливі проблеми комуністичного виховання поставлено в романі Д. «Золота медаль» (1954).

В. Х. Косів.
ДООРОХІЛЬСЬКИЙ Осип Осипович [4(16).IV 1874, м. Гайсин, тепер Він. обл. — 17(30).I 1900] —

український поет. Навчався в Київ. духовній академії. Ліричні поезії Д., в яких інколи звучали й соціальні мотиви, опубліковано посмертно в антологіях «Акорди», «Розвага», «Досвітні огні», «Українська муза». Йому належать і переклади з О. Пушкіна, М. Некрасова, Г. Гейне та ін. поетів.

ДОПИТ — у судочинстві регламентована процесуальним законом дія, яка полягає в одержанні безпосередньо від певних осіб і закріпленні (фіксації) їхніх показань про факти та обставини, що мають значення для встановлення істини в кримінальних і цивільних справах. Рад. закон (в УРСР — гл. 12, 14, 15, 18, 26 КПК УРСР; ст. 182, 184 та ін. ЦПК УРСР) встановлює порядок Д. *свідків*, потерпілих, експертів, підозрюваних, обвинувачених і підсудних. Право Д. закон надає слідчому, прокуророві та особі, яка проводить *дівання*, суддям та ін. учасникам процесу. Д. здійснюється на демократичних засадах, визначених законом. Так, забороняється домагатися показань шляхом примусу, погроз, насильства та ін. незаконних дій. Особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство, дають показання рідною мовою. Неповнолітні допитуються в присутності педагога, а якщо необхідно — лікаря, батьків чи ін. їхніх законних представників. Свідок і експерт попереджаються про кримінальну відповідальність за заведомо неправдиві показання, за відмову від дачі показань або від виконання покладених на них обов'язків. Обвинувачений (підсудний), як і підозрюваний, не несуть відповідальності за неправдивість показань. Результати Д. фіксуються в протоколі, а також звукозаписом на магнітофонну плівку. У бурж. країнах формально проголошені демократичні принципи Д. часто ігноруються. Поліція широко застосовує при Д. заходи примусу й насильства.

В. П. Лисичин.
ДОПІНГИ (від англ. *dope* — дурман, наркотик) — речовина, за допомогою яких можна тимчасово і цілеспрямовано змінювати фізичну й нервову діяльність організму. Цю здатність Д. використовували з давніх часів при проведенні спортивних змагань, культових обрядів, ритуальних танців, перед важкими походами і боями тощо. Пізніше (14 ст.) Д. стали застосовувати для збудження коней перед скачками, а з 19 ст. — у спорті. До допінгових засобів за правилами Міжнарод. Олімпійського к-ту (МОК) відносять стимулятори нервової й серцево-судинної систем, психостимулятори, аналептики (стрихнін, трансамін тощо), антидепресанти, симпатоміметичні речовини (фенонін, первітін, ефедрин, кокаїн, стрихнін та ін.). У деяких видах спорту (фехтування, стрільба) вживання снотворних і заспокійливих засобів може також підвищити результат. Застосування Д. може спричинитися до тяжких захворювань спортсменів і навіть викликати смерть. Рішенням МОК та ін. міжнарод. федерацій спорту Д. вживати заборонено і встановле-



М. С. Донської.



О. В. Донченко.

но обов'язковий антидопінговий контроль під час міжнародних змагань.

Ф. П. Трінус.

ДОПЛЕР (Doppler) Крістіан (29.XI 1803, Зальцбург — 17.III 1853, Венеція) — австр. фізик і астроном, член Віденського АН (з 1848). Закінчив політех. ін-т у Відні (1825). Праці з *аберації світла*, теорії мікроскопа й оптичного далекоміра, теорії коливальних тощо. В 1842 теоретично обґрунтував залежність частоти коливань, які сприймає спостерігач, від відносного руху спостерігача і джерела коливань (див. *Доплер-ра ефект*).

ДОПЛЕРА ЕФЕКТ — явище зміни частоти коливань, які реєструє приймач (спостерігач) при відносному русі приймача і джерела хвиль. Відкрив 1842 австр. фізик К. Доплер. Д. е. в акустиці. Частота ν' звукових хвиль, які реєструє приймач, що рухається відносно джерела вздовж лінії, яка їх з'єднує, визначається за формулою: $\nu' = \nu \frac{1 \pm u/c}{1 \mp v/c}$, де ν — частота випромінюваних джерелом хвиль, u — швидкість поширення хвиль, v — швидкість відносно джерела і приймача відносно середовища (верхні знаки беруться при зменшенні віддалі між джерелом і приймачем, нижні — при збільшенні). З формули видно, що при однакових за величиною і напрямом u і v Д. е. не буде, якщо ж $u \neq v$, то ν' залежить не лише від різниці $u - v$, а й окремо від u і від v . Тому Д. е. дає змогу визначити як швидкість джерела відносно приймача, так і їхні швидкості відносно середовища. Д. е. можна спостерігати при сприйманні звуку від рухомого джерела (напр., Д. е. проявляється в різкому зниженні висоти звуку сигналу тепловоза в момент його проходження поблизу спостерігача). Д. е. в оптиці. Оскільки за відносності теорією неможливо встановити абс. рух джерела і приймача електромагнітних хвиль, Д. е. в оптиці визначається лише їхньою відносною швидкістю $V: \nu' = \nu \sqrt{\frac{1 \pm V/c}{1 \mp V/c}}$. Перші ла-

бораторні дослідження Д. е. в оптиці належать рос. фізикам А. А. Белопольському (1900) і Б. Б. Голицину (1907). Теорія відносності передбачила т. з. поперечний Д. е., який виникає при русі джерела електромагнітних хвиль перпендикулярно до лінії спостерігання. В цьому випадку $\nu' = \nu \sqrt{1 - (V/c)^2}$. Існування поперечного Д. е. встановив амер. фізик Г. Айвс (1938). Це відкриття стало одним з важливих підтверджень теорії відносності. За допомогою Д. е. було відкрито подвійні зорі. Його застосовують для визначення поздовжньої швидкості руху зір, швидкості виверження водневих мас на Сонці тощо.

Лит.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

І. І. Кондиченко.

«ДОПОВІДІ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР» — щомісячний науково-теоретичний журнал, орган Президії АН УРСР.

Заснований 1939. Видається у Києві укр. і рос. мовами. Складається з двох серій: «Фізико-математичні та технічні науки» і «Геологічні, хімічні та біологічні науки». Публікує короткі повідомлення академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, а також ін. учених за поданням академіків АН УРСР про найважливіші нові досягнення в галузі природничих і тех. наук.

Ю. Г. Абаніна.

ДОВОПНЯЛЬНОСТІ ПРИНЦИП — положення, за яким хвильові й корпускулярні властивості мікрочастинки (напр., електрона, протона, атома) є доповняльними в тому розумінні, що експеримент, розрахований на визначення величини якої-небудь хвильової властивості частинки, автоматично виключає точне визначення її якої-небудь корпускулярної властивості. Лише разом два несумісні з погляду класичної фізики образи — «частинка» і «хвиля» — дають повноту вираження реальності в мікросвіті. Сформулював Н.-Г.-Д. Бор. Д. п. відіграв важливу роль у становленні квантової механіки. Див. також *Невизначеності співвідношення*.

ДОПОМІЖНА МОВА — *штучна мова*, якою користуються у специфічних галузях людської діяльності (*машинний переклад*, інформаційний пошук, спілкування людини з машиною та ін.), на відміну від природної мови, яка обслуговує всі галузі й сфери людської діяльності. Д. м. є, напр., *мова-посередник* в автоматичному перекладі. Елементами мови-посередника є слова природної мови зі специфічними позначками або символами й числами. Мова-посередник повинна уникати дублювання інформації та вживання омонімів.

Ф. О. Нікітіна.

ДОПОМІЖНА ШКОЛА — спеціальний навчально-виховний заклад для розумово відсталих дітей. Осн. її контингент — діти-олігофрени в ступені *дебільності*. Як правило, Д. ш. — заклад інтернатного типу. Навчання восьмирічне, ведеться за спец. програмами й відповідає приблизно змістові навчання в загальноосв. поч. масовій школі. Д. ш. забезпечує і профес.-трудову підготовку. В Д. ш. застосовують спец. корекційно-виховні заходи, спрямовані на подолання або ослаблення негативної дії дефекту. Учнів у Д. ш. приймають на підставі висновків обласних (міських) медпед. комісій. Див. також *Олігофренопедагогіка*.

Лит.: Книга для учителя вспомогательной школы. М., 1959; Принципы отбора детей во вспомогательные школы. М., 1973; Основы специальной дидактики. К., 1975.

І. Г. Бременко.

ДОПОМІЖНЕ ВИРОБНИЦТВО — частина виробнич. діяльності підприємства або виробничого об'єднання, необхідної для обслуговування *основного виробництва*, забезпечення безперервного виготовлення і випуску його продукції. Основні завдання Д. в.: виготовлення й ремонт спец. інструменту й технологічного оснащення, забезпечення підприємства всіма видами енергії, сировини й матеріалів, ремонт верстатного,

енерг., трансп. та ін. устаткування, ремонт приміщень, споруд, госп. інвентаря тощо. Д. в. здійснюється гол. чин. у допоміжних цехах. Склад і масштаби його визначаються типом осн. виробн., розмірами виробничого об'єднання, підприємства і їхніми виробничими зв'язками.

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ — спеціальні галузі наукового знання, що досліджують різні групи істор. джерел для встановлення їхнього походження, особливостей змісту, а також матеріально-тех. засобів виготовлення й відтворення. Найпоширенішою з Д. і. д. є *джерелознавство*, яке використовує дані й ін. допоміж. дисциплін — *палеографії*, *нумізматики*, *дипломатики*, *патрології*, *епіграфії*, *генеалогії*, *геральдики*, *сфрагістики*, *хронології*, *метрології історичної*, *історичної географії*, *топоніміки*, *філігранології*, *археології* й *архівознавства*. Дворянська й бурж. істор. наука зводила роль Д. і. д. лише до техніки вивчення окремих видів джерел, ігноруючи методи класового аналізу їх як певного сусп. явища. Рад. історики розробляють питання Д. і. д. на основі матеріалістичної діалектики й конкретних методик, що дає змогу встановити класово-політ. спрямованість джерел різних видів. На Україні питання Д. і. д. досліджують на кафедрі архівознавства й спец. істор. дисциплін Київ. ун-ту (виходить окрема серія «Вісника» ун-ту під назвою «Археологія і архівознавство»), в Ін-ті історії АН УРСР, архівах УРСР. Питання Д. і. д. висвітлюються, зокрема, в «Українському історичному журналі», в журн. «Архів України», неперіодичному зб. «Історичні джерела та їх використання».

Лит.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Черепнин Л. В. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. В кн.: Источниковедение отечественной истории, в. 1. М., 1973; Стрельський В. І. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976.

В. І. Стрельський.

ДОПОМІЖНІ РОБІТНИКІ — робітники підприємства, які обслуговують *основне виробництво*. До Д. р. належать робітники допоміжних цехів і служб підприємства й робітники основних цехів, зайняті допоміжними роботами. Серед Д. р. виділяють робітників для налагоджування, ремонту й чергового обслуговування устаткування; для контролю за якістю та виробовуванням продукції; для вантажно-розвантажувальних і транспортних робіт; для обслуговування складського г-ва, ремонту й обслуговування енергосилового г-ва; робітники інструментального г-ва; дрібного ремонту й чергового обслуговування будинків та споруд; для прибирання приміщень. Питомо вага Д. р. у заг. кількості робітників залежить від конкретних особливостей виробн., його організації, механізації й автоматизації. Кількість Д. р. встановлюють за *нормами часу*, *нормами*

чисельності й нормативами обслуговування.

ДОПУСКИ — допустимі різниці між найбільшими й найменшими граничними числовими характеристиками якогось параметра. Д. встановлюють на геометричних параметрах деталей машин і механізмів, на мех., фіз.-хім. та ін. параметрах: твердість, процентний вміст хімічних елементів у матеріалах тощо. В машинобудуванні Д. стосуються номінальних розмірів, спільних для отвору (охоплюючої деталі) й вала (охоплюваної деталі); їх обмежують відповідними стандартами. Д. забезпечують належну (з зором, натягом або перехідну) посадку з'єднаних деталей, взаємозамінність деталей і вузлів машин і механізмів. У будівництві прийнято єдину систему Д. відповідно до *Будівельних норм і правил*.

ДОПУСТИМЕ НАПРУЖЕННЯ — максимальне напруження в елементі конструкції, яке допускається при умові збереження його міцності. Розрізняють Д. н. на розтяг-стиск, згин, зріз, зминання й кручення. Д. н. визначають за таблицями в *ГОСТах і технічних умовах* або за відношенням граничного (руйнівного) або такого, що спричинює значні деформації, напруження до коеф. запасу міцності.

ДОПШ (Dopsch) Альфонс (14.VI 1863, Лобозіт, тепер Ловосіце, ЧССР — 1.IX 1953, Відень) — австрійський історик-медієвіст. У 1900—37 — професор Віденського ун-ту. Заперечував якісні стрибки, революц. перевороти, законмірно-прогресивний характер істор. процесу. Доводив, що всі історично відомі госп. форми мали місце на всіх етапах історії. Вважав германців, які завоювали рим. провінції, хранителями рим. цивілізації й державності. Погляди Д. мали великий вплив на реакц. бурж. історіографію.

ДОРВАЛЬ (Dorval; справж. прізвищ. — Делоне, Delauney) Марі (7.I 1798, Лор'ян — 20.V 1849, Париж) — французька актриса. Працювала в театрах Парижа: «Порт-Сен-Мартен» (1818—34), «Комеді Франсез» (1834—38) та ін. Ролі: Амаля Жермані («Тринадцять років, або Життя картра» Дюканжа), Маріон Делорм («Маріон Делорм» Гюго), Адел' д'Ерве («Антоні» Дюма-батька), Кітті Белл («Чаттертон» Вінні) та ін.

ДОРЕ (Doré) Гюстав (6.I 1832, Страсбург — 23.I 1883, Париж) — французький графік. Виконав широко відомі ілюстрації до класичних творів світової літератури: «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле (1854), «Божественна комедія» Данте (1861), «Дон-Кіхот» М. Сервантеса (1862—63), Біблію (1864—66) та ін. У 60—70-х рр., після перебування в Англії, створив соціально загострені малюнки з життя лондонської бідноти. Д. відомий і як живописець та скульптор.

Лит.: Варшавський Л. Р. Гюстав Доре. Альбом. М., 1966.

ДОРИЧНИЙ ОРДЕР — один із трьох осн. давньогрецьких архітектурних ордерів. Відзначається

строгістю й монументальністю. Складався в дорійських обл. Стародавньої Греції, коли почали будувати храми та ін. громад. споруди з каменю. Його застосовували вже між 600 і 590 до н. е. в перших кам. старогрецьких спорудах і в дорійських колоніях (храм Артеміди в Керкірі, поч. 6 ст. до н. е.). У 6—5 ст. до н. е. Д. о. став гол. елементом і засобом худож. виразності монументальних композицій архітектури *архаїки й класики* (храм Посейдона в Пестумі, Італія, 2-а чверть 5 ст. до н. е.).

ДОРІЙЦІ, доріани — один з основних давньогрецьких племен. Спочатку населяли Пн. і Серед. Грецію, на поч. 12 ст. до н. е. переселилися у Пд.-Зх. Грецію, потім колонізували о-ви Родос, Крит, Феру, Мелос, Кос, Калімос і узбережжя Карії. На тер. розселення Д. у 8—6 ст. до н. е. оформилися поліси, що мали схожі риси в сусп. ладі й культурі (*Спарта*, поліси Криту, Аргос).

ДОРМ (Dorme) Едуар (15.I 1881, Армантьєр — 19.I 1966) — французький асиріолог і семітолог. З 1948 — член Академії написів і красномовства (Франція). Очолював Біблійну й археологічну школу в Брусселі (1905—31 — її професор). Професор Сорбонни (1933—51) і Колеж де Франс (1945—51). Автор праць з асиріології й семітології. Дешифрував *шарітське письмо* (незалежно від Ш. Віролло й Г. Бауера) і, частково, біблійське (не письмом використовували для *фінікійської мови*).

ДОРН Борис (Бернгард) Андрійович (11.V 1805, Шенефельд, Німеччина — 19 (31).V 1881, Петербург) — російський сходознавець. Академік Петерб. АН (з 1852). Навчався в ун-тах у Галле й Лейпцигу. Професор Харків. ун-ту (1829—35). Був директором Азіатського музею в Петербурзі. Автор праць з іранської й семітської філології, історії й етнографії («Азіатський музей», 1864, «Матеріали до пізнання іранських варієт», 1866; «Каспій. Про походи давніх руських у Табарістан», 1875).

«ДОРОГА ЖИТТЯ» — єдина воєнно-стратегічна транспортна магістраль, яка проходила через

Ладозьке оз. і зв'язувала з вересня 1941 до березня 1943 блокований нім.-фашист. військами Ленінград з тилдовими районами країни. «Д. ж.» відіграла велику роль в обороні Ленінграда (див. *Ленінградська битва 1941—44*). По ній евакуювали населення, устаткування фабрик і з-дів, підвозили продовольство, паливо, підкріплення, озброєння. В навігаційні періоди перевезення здійснювали по водній трасі; в період льодоставу — по льодовому шляху на автомашинах. Перші судна з вантажем для Ленінграда вийшли з Волхова й Лодейного Поля 3.IX 1941. З початком зими вступила в дію (з 22.XI 1941) Ладозька льодова траса, яку ленінградці наз. «Д. ж.». Через Ладозьке оз. 18.VI 1942 було прокладено нафтопровод завдовжки 35 км. Усі спроби нім.-фашист. командування паралізувати «Д. ж.» було успішно ліквідовано.

ДОРОГИ, шляхи — спеціально підготовлені смуги на земній поверхні для руху різних транспортних засобів і пішоходів; під'їздно-транспортні споруди для переміщення пасажирів і вантажів (див. *Канатна дорога*). Розрізняють Д. безрейкові й рейкові. Безрейковими є *автомобільні шляхи*, сукупність яких становить шляхову мережу країни, шляхи тракторні, велосипедні тощо. До рейкових належать Д. з рейковою колією, розміщеною на земляному полотні (див. *Залізниця*), а також підвісні Д. з рейкою-балкою, закріпленою на підпорах (див. *Монорейкова дорога*). Д. забезпечують трансп. зв'язки на пром. і с.-г. підприємствах, складах, між населеними пунктами, адм., екон. і пром. центрами. Див. також *Транспорт*.

Лит.: Вируля А. К. Експлуатація автомобільних дорог. М., 1966; Хом'як Я. В. Проектирование оптимальных сетей автомобильных дорог. М., 1969; По дорогам Украины. К., 1978.

Я. В. Хом'як.

ДОРОГИЧИН, Дрогичин — давньоруське місто на Бузі (тепер містечко Бялистоцького воєводства ПНР). Був центром *Підлісся*. Вперше згадується в літописі під 1142. В 11—13 ст. Д. — один з найбільших ремісничо-торг. і політ. центрів на зх. окраїнах Київської Русі й *Галицько-Волинського князівства*. В Д. знайдено понад 10 тис. свинцевих плombs 11—13 ст. з різними зображеннями (святих, птахів, літер кириличного алфавіту, князівських родових знаків та ін.). Дослідники висунули ряд гіпотез про використання цих плombs як товарних або митних знаків, висланих печаток, позначок вартості хутових грошей. У 30-х рр. 13 ст. князь Мазовії — Конрад захопив Д. і 1237 передав його нім. лицарям. У березні 1238 (за ін. даними — 1237) війська *Данила Галицького* розгромили лицарів і повернули Д. У 1253 Данило Галицький обрав Д. місцем своєї коронації. Після його смерті (1264) Д. належав до володінь князів *Шварна Даниловича* (1264—69), *Льва Даниловича* (1269—1301), *Юрія Львовича* (1301—08). В 1-й пол. 14 ст. Д. захопила феод. Лит-



М. Дорваль.

Г. Доре. Ілюстрація до роману М. Сервантеса «Дон-Кіхот». 1862—63.





Дорожні ося.
Батозовел швидкий.

ва, 1569—1795 — у складі Польщі. В 1795—1807 належав Пруссії, з 1807—Росії. В 1919 Д. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 в складі Зх. Білорусії возз'єднаний з БРСР. За рад.-польс. договором 21.IV 1945 повернутий Польщі. Розкопки, що їх 1954—57 проводили польс. археологи, підтвердили належність Д. сх. слов'янам і остаточно спростували твердження, нібито Д. був столицею лит. племені *ятвягів*.

ДОРОГОЙ Семен Васильович (н. 14.IX 1924, Єлизаветград, тепер Кіровоград) — український рад. хоровий диригент, заслуж. діяч мистецтв УРСР (з 1973). Член КПРС з 1951. В 1954 закінчив Одес. консерваторію. В 1954—68 викладав у Кіровоград. пед. ін-ті й очолював хорову капелу; 1968—70 — в Київ. ін-ті культури ім. О. Є. Корнійчука. В 1969—78 — худож. керівник і гол. диригент Київ. чоловічої хорової капели ім. Л. М. Ревуцького.

ДОРОГОЦІННЕ КАМІННЯ, коштовне каміння, самоцвіти — різні за складом і будовою мінерали, переважно кристали, з особливими властивостями: гарно забарвлені або безбарвні, з яскравим блиском, високою прозорістю, сильним променезаломлюванням і світлорозсіюванням, значною гвєрдістю і стійкістю до зношування. За цінністю Д. к. поділяють на 3 класи (порядки). До 1-го класу належать: алмаз, олександрит, ізмурод, сафіри, рубін та ін.; до 2-го — топаз, аметист, берил (у т. ч. аквамарин), благородний опал, альмандин, рожевий турмалін, гіацинт та ін.; до 3-го — окремі кольорові відміни кварцу — димчастий кварц (раухтопаз), чорний (моріон), безбарвний (гірський кристаль), агат (у т. ч. онікс), сердолик, бірюза та ін. До групи Д. к. відносять і мінеральні тіла органічного походження: янтар, перли, корали. Деякі самоцвіти одержують штучно.

В СРСР родовища Д. к. є в багатьох районах, зокрема на Уралі, Алтаї, Україні, за рубежом — у Пд. Африці, Пд. Америці тощо. Д. к. використовують у ювелірній справі, застосовують у буровій гехніці, радіотехніці, для виробн. оптичних приладів. Іл. див. на окремому аркуші. с. 304—305.

В. І. Павличенко.

ДОРОДНИЦІН Анатолій Олексійович [н. 19.XI (2.XII) 1910, с. Башино, тепер Ясногорського р-ну Тул. обл.] — рад. математик, геофізик і механік, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1970). Закінчив 1931 Грозненський наф. ін-т. З 1936 працює в н.-д. ін-тах Москви і Ленінграда, з 1955 — директор Обчислювального центру АН СРСР. Оси. праці з проблем динамічної метеорології, аеродинаміки та прикладної математики. Вивчав питання асимптотичної поведінки розв'язків деяких класів нелінійних диференціальних рівнянь, розробив чисельний метод розв'язування рівнянь математичної фізики, побудував теорію пограничного шару в газі, що стискується. Праці в га-

лузі теор. розвитку і впровадження електронної обчислювальної техніки в СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1951.

Лит.: Обзор научных трудов Анатолия Алексеевича Дородницына. В кн.: Проблемы прикладной математики и механики. М., 1971.

ДОРОЖНІ ВІЙСЬКА — спеціальні війська, призначені для виконання завдань дорожнього забезпечення. Складаються з частин і підрозділів дорожньокомендантських, дорожньобудівних і мостобудування. В рос. армії дорожні команди з'явилися у 18 ст. Під час 1-ї світової війни в розвинутих д-вах були створені спец. Д. в. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. в. внесли значний вклад у розгром ворога; понад 21 тис. військовослужбовців Д. в. нагороджено орденами і медалями. Сучас. Д. в. оснащені найновітнішою технікою.

ДОРОЖНІ ЗНАКИ — сигнальні знаки на автомобільних шляхах і вулицях для інформування водіїв, пасажирів і пішоходів про умови та режими руху. Див. *Знаки дорожні*.

ДОРОЖНІ МАШИНИ — машини для виконання дорожньобудівних робіт. Розрізняють Д. м. самохідні, навісні й причіпні (до автомобілів, тракторів, тягачів); для підготовчих робіт (деревовали, кущорізи, викорчовувачі-збирачі, каменезбирачі, розпушувачі) і для земляних робіт (бульдозери, грейдери, грейдери-елеватори, екскаватори, канавокопачі, котки дорожні, віброушільнювачі, трамбівки). Є машини для підготовки й виготовлення дорожньобудівних матеріалів: дробарки, сортувалки, мийки, бетонозмичувачі й асфальтобетонозмичувачі; для споруджування дорожніх основ і покриттів: розподільники щебеню і піску, бетоноукладачі, асфальтобетоноукладачі й бетонообробники, гудронатори, щілинонарізувачі. Крім того, створено машини для ремонту й утримування шляхів: ремонтні автогрейдери і планувальники, ремонтні гудронатори і бітумні котли, авторемонтери, піскорозкидачі, прибиральні та поливально-мийні машини, снігоприбиральні машини тощо. В Д. м. застосовують пристрої автом. контролю, гідравлічні приводи, вдаються до уніфікації складових частин машин і розширення номенклатури навісного устаткування; чимало машин виготовляють у «північному варіанті». Впроваджують комплекти машин типу «Автогрейд». В УРСР Д. м. виготовляють на Бердянському заводі дорожніх машин, київському машинобудівному заводі «Червоній екскаватор», миколаївському з-ді «Дормашина», кременчуцькому і харківському з-дах дорожніх машин та ін. Крім дорожнього будівництва, Д. м. використовують у гідротех., аеродромному, пром., цивільному та с.-г. будівництві, гірничій пром-сті. *Лит.:* Волков Д. П., Крайнев А. Ф. Трансмисии строительных и дорожных машин. М., 1974; Ветров Ю. А. [та ін.]. Машины для земляных ра-

бот. К., 1976; Хархута Н. Я. [та ін.]. Дорожные машины. Л., 1976.

Ю. О. Ветров.

ДОРОЖНІ ОСИ (Pompilidae, синонім Psammocharidae) — родина комах групи жалячих перетинчастокрилих. Тіло видовжене (довж. його у видів, поширених у Європі, 4—35 мм), ноги довгі, вусики довгі, часто закручені. Трапляються Д. о. у соснових лісах, на луках тощо, швидко бігають по доріжках (звідки й назва). Дорослі Д. о. живляться нектаром. Самки полюють на павуків, паралізують здобич, затягують у гніздо (пірка в землі) і відкладають на неї яйця; личинка, що виходить з яйця, живиться тканинами тіла павука. Відомо бл. 3000 видів, поширених по всій земній кулі, найчисленніші в тропіках. В СРСР — бл. 150 видів, з них егізома опушена (*Egysomma ciliatum*) полюбляє на каракурта. На Україні поширений батозонел швидкий (*Batozonellus laetecida*).

Г. З. Осичнюк.

ДОРОЖНІЙ ОДЯГ, шляховий одяг — один або кілька шарів дорожньобудівних матеріалів, що їх укладають на земляне полотно в межах проїзної частини автомобільного шляху. Сприймає навантаження від коліс машини, передаючи його в розсередженому вигляді на земляне полотно. Д. о. роблять міцним, стійким проти впливу кліматичних факторів, з рівною й шорсткою поверхнею, щоб забезпечити мінімальний опір рухові й належне зчеплення з поверхнею колеса. Оси. частинами Д. о. є покриття (верхній шар), основа і підстильний шар. Розрізняють Д. о. удосконалений капітальний (наприклад, цементобетонний та асфальтобетонний, з клінкеру), удосконалений полегшений (з щебеню або гравію, оброблених органічними в'язучими речовинами), перехідного типу (з щебеню або гравію, каменю неправильної форми, а також із зміцнених в'язучими речовинами ґрунтів) і нижчого типу (ґрунтового або ґрунтового, полішених місцевими матеріалами). Див. також *Дорожньобудівні роботи*.

Я. В. Хом'як.

ДОРОЖНІЙ ПРОСВІТ, кліренс — віддаль від найнижчих точок конструкції автомобіля (за винятком коліс), днища корпусу танка тощо до підлоги або горизонтальної площини шляху. Один з показників прохідності машин. В СРСР Д. п. у легкових автомобілів — 170—210 мм, в автобусів — 180—340, у вантажних автомобілів — 220—540 мм.

ДОРОЖНЬОБУДІВНІ МАТЕРІАЛИ, шляхобудівні матеріали — матеріали (вироби) для спорудження автомобільних і міських шляхів, покриття вулиць і площ. Розрізняють Д. м. ґрунтового, кам'яно-піщаного (сіпкі та поштучні) й штучні, керамічні, шлакові, в'язучі та полімерні. ґрунтовими Д. м. є глини, суглинки, сипкі й піски. До природних сипких кам'яних Д. м. належать гравій і гравійно-піщана суміш, дроблені щебінь і пісок, а також мелені гірські породи (напр., вапняки, доломіти), що їх застосовують як

наповнювачі для асфальтових і дьогтових матеріалів; до поштучних — вироби з колотого або тесаного каменю (бут, шашка, брусчатка, бортовий камінь, блоки). Штучними кам'яними Д. м. є цементний бетон, асфальтобетон, дьогтебетон, полімербетон; керамічними — дорожня цегла (клінкер), тротуарні плитки, цегляний шевінь, а також труби (для дренажу). До шлакових Д. м. належать шлаковий шевінь, відлиті з шлакового розплаву камені й плити. В'язучими матеріалами, що ними закріплюють ґрунти, є цемент, вапно, рідке скло, бітуми та дьогт. Найпоширеніші полімерні матеріали — іпексумаронова і епоксидна смоли, а також аліки, напр. поліхлорвінілові й поліетиленові, якими захищають цементобетонні та ін. покриття.

ДОРОЖНЬОБУДІВНІ РОБОТИ, шляхобудівні роботи — комплекс робіт по спорудженню автомобільних шляхів. Розрізняють Д. р. підготовчі й основні (заготовчі й будівельно-монтажні). Підготовчі Д. р. полягають у очищенні будівельної ділянки від лісу, чагарника або каміння, зведенні тимчасових виробничих і житлово-побутових споруд для будівельників тощо. Заготовчими є роботи на кар'єрах, де видобувають і обробляють необхідні для будівництва шляхів кам'яні або ін. матеріали, а також на спеціалізованих підприємствах, де виготовляють бетонну суміш, дорожні плити, труби, мостові конструкції тощо. До буд.-монтажних Д. р. виконуваних безпосередньо на трасі шляху, належать: зведення земляного полотна, будівництво штучних споруд (тунелів, шляхопроводів, мостів), влаштування дорожнього одязу, а також опорядкування шляху (напр., планування обочин, укріплення укосів насипів і виїмок), встановлення знаків дорожніх, огорожень тощо. Д. р. поділяють на лінійні (з рівномірним розподілом обсягу робіт на трасі шляху) і зосереджені (зі значним обсягом робіт на невеликій ділянці шляху, напр. при зведенні високих насипів). Виконують Д. р. потоковим методом з застосуванням дорожніх машин. Літ.: Кудряшова М. М., Міхонич С. Г. Дорожньо-будівельні роботи. К., 1970; Ткаченко В. М. Контроль якості дорожніх робіт. К., 1977. Я. В. Хом'як.

ДОРОШІН Іван Васильович [22.IV (5.V) 1903, с. Каменка, тепер Пугачовського р-ну Саратов. обл. — 2.II 1951, Москва] — рад. льотчик, полковник, один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член Комуністичної партії з 1934. З 1920 — у ВМФ. В 1926—30 — льотчик Чорномор. флоту. З 1930 — в цивільній авіації. Брав участь в експедиції по дослідженню Карського м. (1930), першим пролетів над Верхоянським хр. Учасник врятування членів екіпажу пароплава «Челюскін» (1934). В 1939 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. З 1939 працював на авіац. з-дах. З 1947 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДОРОСТІЛЬСЬКА ОБОРОНА 971 — облога в м. Доростілі (тепер Силистрі, НРБ) 30-тисячного війська великого князя київського *Святослава Ігоровича* 45-тисячним візантійським військом, очоленим імператором *Іоанном I Цимісхієм*; тривала з 23.IV до 22.VII. У численних боях загинуло бл. 15 тис. руських і бл. 20 тис. візант. воїнів. 23.VII Святослав змушений був підписати мирний договір, за яким відмовився від приднуайських земель.

ДОРОФІЄВИЧ (Дорофеевич) Гавриїл (бл. 1570 — бл. 1630) — український культурний діяч, письменник і перекладач. Навчався в Острозькій школі (1594). Працював викладачем у Львові. Після 1614, переїхавши до Києва, викладав грец. мову в Києво-Печерській лаврській школі, займався видавничою справою. Перекладав і редагував грец. книги, зокрема твори І. Златоуста. Відомий і оригінальний вірш Д., опублікований 1614.

Тв.: [Вірш]. В кн.: Українська поезія. Київ XVI — початок XVII ст. К., 1978.

Літ.: Коляда Г. І. Гаврило Дорофеевич, український літератор XVII ст. «Радянське літературознавство», 1958, № 3.

ДОРОХОВ Іван Семенович [1762—26.IV (8.V) 1815, Тула, поховано у Верей, тепер місто Моск. обл.] — герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал-лейтенант. Учасник рос.-тур. війни 1787—91, воєн проти наполеонівської Франції. Відзначився в *Бородинській битві 1812*. У вересні 1812 очолив партизанський загін, який визволив Верей. Був тяжко поранений під *Малоярославцем*.

ДОРОШ Володимир Васильович (27.VII 1898, містечко Тиврів, тепер смт Вінн. обл. — 19.VI 1964, м. Жмеринка) — український рад. нар. майстер-різьбяр на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). В 1919 закінчив Кам'янець-Подільське реміснич. уч-ще. Перша робота — бюст Т. Шевченка (1930). Твори: композиції — «Ленін у Жовтєві дні», «Ленін серед дітей», «Думи Леніна»; статуї Б. Хмельницького, У. Кармалюка, М. Коцюбинського, В. Чапаєва, Г. Котовського, М. Щорса.

ДОРОШЕВИЧ Олександр Михайлович (16.I 1874, Луганськ — 26.X 1950, Москва) — російський і український рад. актор, нар. арт. РРФСР (з 1946), Герой Праці (1932). До 1901 виступав в укр. трупах Г. Деркача, М. Кропивницького, М. Старицького, потім в рос. антрепризах (1901—14), в театрах Яворської (1914—15), Незлобіна (1915—17) в Петербурзі, з 1919 — в театрах Москви (з 1938 — в Центр. театрі транспорту). Ролі: Гросман («Король» Юшкевича), Онуфрій («Гамлет» Андреева), Лисенко («Голос надр» Білд-Білоцерковського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ДОРОШЕВСЬКИЙ (Doroszewski) Вітольд-Ян (1.V 1899, Москва — 26.I 1976, Варшава) — польський мовознавець, акад. Польс. АН (з 1952). Закінчив Варшавсь-

кий ун-т (1923), професор цього ун-ту (з 1929). У 1954—76 — директор Ін-ту мовознавства Польс. АН. Автор праць із заг. і польс. мовознавства: «Монографії: словотвору» (т. 1—4, 1928—31), «Основи граматики польської мови» (1952), «Студії й нариси з мовознавства» (1962). Був відповідальним редактором «Словника польської мови» (т. 1—11, 1958—69). Тв.: Рос. перекл. — Елементи лексикології і семантики. М., 1973. Т. Б. Лукинова.

ДОРОШЕНКО Михайло (р. н. невід. — п. 1628) — гетьман реєстрового козацького війська 1625—28. Належав до старшинської козац. верхівки, яка прагнула до угоди з шляхет. Польщею. Під час *Хотинської війни 1620—21* — полковник реєстрових козаків і прихильник гетьмана П. Сагайдачного. Брав участь у *Жмайла* постанові 1625. Після бою біля Курукового озера (під сучас. Кременчуком) Д., обраний гетьманом замість Жмайла, уклав з польс.-шляхет. урядом *Куруківську угоду 1625*. Весною 1626 за наказом польс. уряду Д. на чолі реєстрових козаків вирушив проти Запорізької Січі. Загинув під час походу реєстрових козаків 1628 в Крим.

ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович (1627, Чигирин — 19.XI 1698, с. Ярополча, тепер с. Ярополче Волинського р-ну Моск. обл.) — гетьман Правобережної України 1665—76. Походив з козац.-старшинського роду. Учасник нар.-визвольної війни 1648—54. З 1657 — полковник *Прилуцького полку*. Після смерті Б. Хмельницького Д. підтримував старшинсько-шляхет. угруповання І. Виговського, брав участь у придушенні *Пушкарів* і *Барабаша повстання 1657—58*. В 1663 призначений генеральним осавулом. Учасник загарбницьких походів польс. короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну. В 1665 став полковником *Черкаського полку*. Того самого року частина старшини проголосила Д. гетьманом Правобережної України. Порвавши з шляхет. Польщею, вступив у союз з Туреччиною і Крим. ханством. Разом з крим. татарами організував ряд грабницьких походів на Лівобережну Україну. В 1669 уклав угоду з тур. султаном про перехід України під владу Туреччини. Д. 1676 капітулював перед військами Г. Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича.

ДОРОШКЕВИЧ Олександр Костянтинович [15 (27).IX 1889, м. Бронниці, тепер Моск. обл. — 1.IV 1946, Київ] — український рад. літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1913). У 20—30-х рр. викладав укр. л-ру в вузах. З 1943 завідував відділом укр. доживотної л-ри в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і кафедрою укр. л-ри в Київ. ун-ті. Автор праць про творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, М. Драгоманова та ін. Нанісав підручник з укр. л-ри. Деякі праці Д. хвилюють на об'єктивістське висвітлення питань історії укр. літератури.



А. О. Дорошин.



І. В. Дорош.

ДОРОШКО

Тел.: Українська культура в двох століттях Росії. К., 1945. Д. Г. Гринько. **ДОРОШКО** Іван Микитович [2 (15). VIII 1902, с. Заолешенки, тепер Суджанського р-ну Курської обл.] — український рад. учений у галузі ветеринарії, доктор вет. наук (з 1961), професор (з 1967). В 1925 закінчив Харків. вет. ін-т. У 1936 — 61 працював в Українському н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії, 1961—72 очолював лабораторію профілактики хвороб птиці в Українському н.-д. ін-ті птахівництва. Під керівництвом Д. добуто вакцину проти вірусного гепатиту каченят і розроблено методи профілактики цього захворювання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

А. Б. Байдевлятов. **ДОРОШКО** Петро Онуфрійович [н. 11 (24). XII 1910, с. Тупичів, тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. ун-т (1933). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. В поетичних збірках дзвонючого часу переважають теми мирної праці рад. людей, ліричні мотиви. Героїка Великої Вітчизн. війни відображена в збірках віршів «Сад Червонограда» (1943), «Дальні заграви» (1945), «Сандомирський плацдарм» (1948). У збірках «Заполяр'я» (1950), «Живі джерела»

(1961) та ін. Д. славить мир і дружбу народів, красу рідної природи. В поемі «Вілюський в'язень» (1955) відтворив образ М. Чернишевського. Драм. поему «Спалах уночі» (1965) присвятив Т. Шевченкові. Автор роману «Не повторю мою долю» (1968). Нагороджений орденом Вітчизняної війни I-го ступеня, ін. орденами, медалями. Тел.: Слід. К., 1971; Лісова гута. К., 1974; Р. о. с. перекл. — Думи мої. М.—Л., 1963; Не повторю мою долю. М., 1972. Г. П. Донець. **ДОРСАЛЬНИЙ** (від лат. dorsum — спина), дорсальний — спинний. В анатомії терміном «дорсальний» позначають орган, його частину або поверхню, розміщені на спині або ближче до неї чи спрямовані в бік спини.

ДОРТМУНД — місто в центральній частині ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія, на р. Емшері та каналі Дортмунд-Емс. 634 тис. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті: вугільна, чорна металургія, машиноб., розвинуті й електротех. та хім. галузі. Підприємства харч. (зокрема, пивоварної) пром-сті. Важливий трансп. вузол (осн. вантаж — вугілля Рурського басейну). Ун-т, гірничо-шахт. Вища інженерна школа, Пед. академія, н.-д. ін-ти кам'яновугільної пром-сті тощо. Театр. Архит. пам'ятки середньовіччя. Існує з 9 ст.

ДОРУ — назва ріки Дуеро в межах Португалії.

ДОРУЧЕННЯ ДОГОВІР — угода, за якою одна сторона (повірений) зобов'язується виконати від імені й за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії. За рад. законом (в УРСР — гл. 34 ЦивК УРСР) сторонами можуть бути як громадяни, так і орг-ції, підприємства тощо. Д. д. має широке застосування у транспортно-експедиційній діяльності, при наданні юрид. допомоги населенню адвокатами тощо. Дії, що їх виконує повірений і за якими прав та обов'язків набуває безпосередньо довіритель, — це різні угоди з третіми особами. Винагорода повіреному виплачується у випадках, прямо передбачених договором (ст. 387 ЦивК УРСР) або спец. правилами. Однак за всіх обставин довіритель повинен відшкодувати повіреному його фактичні витрати тощо. Повірений зобов'язаний (за винятком деяких випадків) виконати дане доручення особисто і в точній відповідності з аказівками довірителя, а останній — без зволікання прийняти все виконане повіреним відповідно до договору. Оскільки Д. д. ґрунтується на взаємній особистій довірі сторін, то й припиняється він може (крім заг. підстав припинення зобов'язань) шляхом відмови від нього однієї з сторін у будь-який час.

О. А. Прушкін. **ДОСВІД** — сукупність знань і навичок, набутих на основі і в процесі безпосередньої практичної взаємодії людей із зовнішнім світом; форма засвоєння людиною раціональних здобутків минулої діяльності. Об'єктивним джерелом Д. є циклічне повторення будь-якої діяльності. Специфічні види діяльності (виробнича, пізнавальна, громадська, художня тощо) по-

роджують відповідний Д., а вся сукупність життєдіяльності збагачує людину пілісним життєвим Д. *Ідеалізм* розглядав Д. як суто суб'єктивне явище, певний стан свідомості, не зумовлений об'єктивною дійсністю (Дж. Берклі, Д. Юм, махізм, позитивізм, прагматизм, екзистенціалізм та ін.). Представники *метафізичного матеріалізму* (Д. Дідро, К.-А. Гельвецій) вважали Д. результатом дії об'єктивного світу на свідомість людей, але недооцінювали активну роль людської діяльності, сусп.-істор. характер Д. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що основою формування і розвитку Д. є сусп.-істор. практика. Д. виражає взаємозв'язок *практики й пізнання*. Засвоєння і нагромадження Д. — соціальний процес, який відбувається на основі об'єктивних законів сусп. розвитку. Спадковість Д. марксизм-ленізм вважає фундаментальною закономірністю соціального і культурного прогресу. Поняття «досвід» також вживається для позначення всієї суспільно-історичної практики; в природознавстві під Д. перекло розуміють емпіричне знання.

Ю. Ф. Бухалов, В. П. Іванов. **ДОСВІТНИК** — в українському революційному селі одна з форм дозволу молоді. Див. *Вечорниці*. **«ДОСВІТНІ ОГНІ»** — літературно-художній збірник творів українських письменників. Виданий 1906 в Києві, упорядник Б. Грінченко. Тут представлені майже всі укр. поети починаючи від І. Котляревського і до кінця 19 ст. Збірник відкривався віршем Лесі Українки «Досвітні огні» (авдіси — назва книги). В збірнику вміщено твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, І. Франка. Надруковано уривки з творів і оповідання І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, М. Яценка та ін., кілька пісень М. Лисенка. Збірник знайомив читача з творами Гомера, Шекспіра, Гейне, Ібсена, Алі Негрі в укр. перекладі.

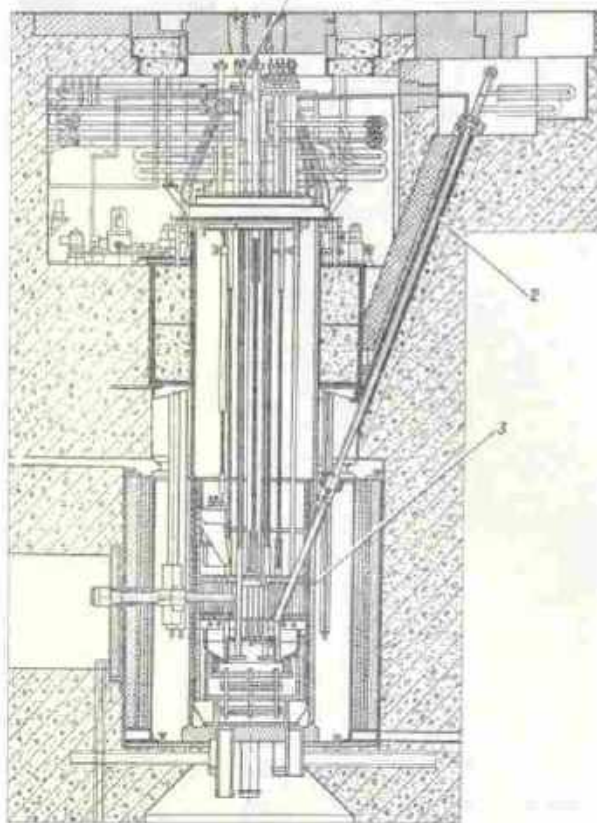
ДОСВІТНИЙ Олесь [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Скрипаль Олександр Федорович; 27.X (8.XI) 1891, м. Вовчанськ, тепер Харків. обл. — 23.XII 1934] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. У 1906 вступив до Петерб. ун-ту (виключений як учасник революц. руху). За революц. агітацію в царській армії був засуджений до страти, але втік за кордон. Жив в Америці, Китаї, Японії. В 1918 повернувся на Україну. Друкуватися почав 1920. Автор збірки оповідань про Китай «Тюнгуй» (1924), романів «Американці» (1925), «Хто?» (1927) — з життя амер. робітників, «Нас було троє» (1929) — про революц. підпілля в панській Польщі. В романі «Кварцит» (1932) і в оповіданнях відобразив рад. дійсність. Був членом *ВАПЛІТЕ*.

Тел.: Вибрані твори. К., 1959; Гюлає. К., 1961; Нас було троє. К., 1969; Р. о. с. перекл. — Кварцит. — Р. о. с. М., 1963.

ДОСЛІД — форма пізнання об'єктивної дійсності. Див. *Експеримент*, *Спостереження*.



С. Доспєвський.
Портрет С. Чомакова.
19 ст. Національна художня галерея, Софія.



Дослідний реактор: 1 — вертикальний дослідний канал; 2 — петльовий контур; 3 — корпус.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОПЕРАЦІЙ —

див. *Операцій дослідження*.
ДОСЛІДНА СІЛЬСЬКОГОСПО-
ДАРСКА СТАНЦІЯ — науково-
 дослідна установа по вивченню,
 розробленню і впровадженню в
 с.-г. виробництво науково обгрун-
 тованих систем ведення сільського
 господарства відповідно до місцевих
 природно-економічних умов.
 Перші Д. с. с. засновано в 19 ст.:
 Ротенстедську в Великобританії
 і «Бехельбронн» — у Франції
 (1835); в Росії перша Д. с. с. —
 Богодухівська (1886); на Україні
 початок створенню мережі постій-
 но діючих дослідних полів і Д. с. с.
 покладено організацією 1884 Пол-
 тав. дослідного поля, яке 1910 було
 реорганізовано в Полтав. дослід-
 ну станцію (тепер Полтав. держ.
 с.-г. дослідна станція). В 1913 в
 Росії діяли 44 дослідні станції.
 В СРСР працюють (1979) понад 430
 Д. с. с., в т. ч. на Україні — 20 обл.
 держ. Д. с. с., 4 республіканські
 й понад 50 станцій, підпорядкова-
 них н.-д. ін-там. Серед Д. с. с.
 розрізняють: галузеві (з тварин-
 ництва, рослинництва тощо) і
 комплексні (багатогазусові),
 якими є в основному держ.
 обласн. Д. с. с., підпорядковані
 безпосередньо респ. м-вам с. г.;
 спеціалізовані (селекційні,
 меліоративні, машинно-
 пробні тощо), підпорядковані без-
 посередньо н.-д. ін-там певним
 м-вам чи ін. відомствам (напр.,
 Кримська дослідна станція Все-
 союзного сортонаслідного об'єд-
 нання цукрових буряків і тютюну
 М-ва с. г. СРСР, Укр. дослід-
 на ст. шовківництва М-ва с. г.
 УРСР). У складі Д. с. с. — наук.
 відділи, лабораторії, дослідні г-ва.

Л. А. Анішкін.

ДОСЛІДНЕ ВИРОБНИЦТВО —
 форма виробничої діяльності,
 призначенням якої є створення
 нових видів засобів і предметів пра-
 ці або технологічних процесів ви-
 готовлення продукції. Д. в. є важ-
 ливою ланкою зв'язку між наукою
 і виробництвом. Д. в. організують
 у системі н.-д. або дослідно-кон-
 структорських орг-цій і на підпри-
 ємствах (дослідні цехи, експери-
 ментальні майстерні, дослідні
 установки). В разі потреби ство-
 рюють окремі великі дослідні
 з-ди. Ефективною формою органі-
 зації наук. досліджень і впровад-
 жень їхніх результатів у виробн.
 є створення виробничих об'єднань
 або науково-виробничих об'єднань,
 до складу яких входять н.-д. устано-
 ви, проектно-конструкторські бю-
 ро, дослідні виробництва та ін.
 В СРСР масштаби й роль Д. в.
 рік у рік зростають, що сприяє
 прискоренню і розширенню впро-
 вадження в нар. г-во нових досяг-
 нень науки і техніки, заг. підви-
 щенню економічної ефективності
 соціалістичного виробництва. На
 Україні, зокрема, роботу щодо
 проведення наук. досліджень і
 впровадження їхніх результатів
 у виробництво сконцентровано в
 галузевих н.-д. ін-тах та установах
 АН УРСР.

ДОСЛІДНЕ СУДНО — судно для
 дослідження морів і океанів. На
 Д. с. (мал.) обладнані лабораторії,
 встановлені різні прилади для

спостереження і обробки одержа-
 них даних, спец. палубні пристрої.
 До дослідних належать судна:
 експедиційні, за допомогою яких
 вивчають малодосліджені частини
 Світового океану, й універсальні —
 для ґрунтовних дослід-
 жень його; океанографічні (топо-
 графія дна морів і океанів, сейсмо-
 акустичні, метеорологічні та аеро-
 логічні спостереження, відбирання
 проб ґрунту й води) і гідрографічні
 (вимірювання глибин і дослід-



Дослідне судно «Космонавт Юрій Гагарін».

ження течій, знімання та опис бе-
 регів, обслуговування маяків). Є
 Д. с. метеорологічні, що збирають
 і передають метеорологічну ін-
 формацію; науково-промислові —
 для досліджень з біології та іхро-
 логії океану, вивчення нових райо-
 нів і об'єктів промислу, а також
 судна для пром. розвідування.
 Крім того, розрізняють Д. с. для
 акустичних, магн., фізико-океано-
 графічних досліджень прикладного
 характеру. Водотоннажність Д. с.
 0,5—7 тис. т і більше. В СРСР до
 найбільших належать Д. с. «Ака-
 демік Курчатова», «Академік Коро-
 лєва», «Космонавт Юрій Гагарін»
 та ін.

Літ.: Медведев Н. Ф. Судна для иссле-
 дования Мирового океана. Л., 1971.

П. І. Бухальцев.

ДОСЛІДНИЙ РЕАКТОР — ядер-
 ний реактор, у якому нейтронне і
 гамма-випромінювання, що вини-
 кає під час ланцюгової ядерної
 реакції поділу, використовують
 для наукових досліджень. У Д. р.
 (мал.) є: канали для завантажу-
 вання в активну зону досліджу-
 ваних матеріалів і канали, що ви-
 водять пучки нейтронів з цієї
 зони; автономні петльові контури
 охолодження, де випробовують
 тепловидільні елементи, тощо.
 Розрізняють Д. р.: з високим, се-
 реднім і низьким рівнем густини
 потоку нейтронів в активній зоні;
 стаціонарні (зі стаціонарним пе-
 ребігом ланцюгової реакції), пуль-
 суєчі (з періодичними пульсаці-
 ями ланцюгової реакції) й імпульс-
 ні (з самогасними імпульсами лан-
 цюгової реакції). Дослідними бу-
 вали *гомотермі реактори*, *гетеро-
 термі реактори*, *важководні ре-
 актори*, *води-водяні реактори*,
корпусні реактори, *каналні ре-
 актори* та ін. Перші Д. р. спорудже-
 но в США (Чикаго, 1942) і СРСР
 (Москва, 1946). Д. р. діють у Моск-
 ві, Ленінграді, Києві (з 1960),
 Тбілісі, Ташкенті, Рязі, Мінську,
 Обінську (Калужської обл.), Том-
 ську, Свердловську, Алма-Аті та
 ін. Д. р. застосовують у ядерній
 фізиці, радіаційній хімії, матеріа-
 лознавстві, біології, медицині тощо.

В. Б. Климентов

ДОСОКРАТИКИ — умовна назва
 групи філософів початкового пе-
 ріоду давньогрецької філософії
 (7 — поч. 4 ст. до н. е.). Вжива-
 ється для позначення філос. шкіл,
 що виникли до Сократа. До Д.
 відносять *мілетську школу*, *Ге-
 ракліта*, *елейську школу*, *піфа-
 горейзм*, *Емпедокла*, *Анаксагора*,
Демокріта та ін. В центрі уваги Д.
 стояли проблеми будови світу
 (космосу), на відміну від Сократа,
 який у центрі філософських роз-
 думів поставив людину.

ДОСПЕВСЬКИЙ Станіслав
 (справж. ім'я та прізвище. Зафір Зо-
 граф; 3.XII 1823, Самоков — 6.I
 1878, Стамбул) — болгарський жи-
 вописець. На поч. 50-х рр. 19 ст.
 навчався в Моск. училищі живопису,
 скульптури й архітектури, в
 1853—56 — петерб. АМ у Ф. Бру-
 ні. Д. — один із засновників болг.
 світського портрета (автопортрет,
 1854; портрети — К. Нектарієва,
 Д. Ламбревої, обидва — 1862, та
 ін.). Брав участь у нац.-визвольній
 боротьбі болг. народу. Помер в
 турецькій в'язниці.

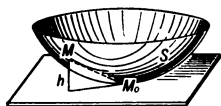
ДОСТАТНЬОЇ ПІДСТАВИ ЗАКОН —
 один з основних законів
 традиційної *формальної логіки*,
 згідно з яким будь-яка думка може
 бути визнана істинною лише тоді,
 коли для її обґрунтування наяв-
 на достатня підстава. Достатніми
 підставами вважаються доведені
 положення науки (напр., аксіоми),
 конкретні факти досвіду і практи-
 ки. Д. п. з. є відображенням заг.
 причинно-наслідкових взаємозв'яз-
 ків матеріального світу. Він вима-
 гає, щоб думки були обґрунтовані,
 доведені й взаємопов'язані, усу-
 ваючи тим самим довільність наук.
 висновків і прийняття подожень
 «на віру». Д. п. з. уперше сформу-
 ловав Г.-В. Лейбніц, проте вико-
 ристовували його ще в логічних си-
 стемах античності. Заперечування
 й недовірчання Д. п. з. є однією
 з характерних особливостей со-
 фістичного мислення (див. *Софі-
 стика*).

В. І. Мандрыка.
ДОСТОЄВСЬКИЙ Федір Ми-
 хайлович [30.X (11.XI) 1821, Мос-
 ква — 28.I (9.II) 1881, Петербург] —
 рос. письменник. Закінчив петерб.
 Головн. інженерне училище (1843).
 Літ. діяльність почав 1844. Пер-
 ший роман — «Бідні люди» (1846),
 в якому виступив на захист
 «маленької» скривдженої людини.
 Громадян. звучання сповнені по-
 вісті «Двійник» (1846), «Білі но-
 чі» (1848), «Негоцька Незванова»
 (1849). В ці роки Д. перебував під
 впливом М. Гоголя й В. Бєлінсь-
 кого, що визначило його критичне
 ставлення до кріпосницької систе-
 ми й гуманістичну спрямованість
 творчості. З 1847 Д. як учасник
 революц. гуртка М. Петрашевсь-
 кого захоплювався ідеями утопіч-
 ного соціалізму. За участь у цьому
 гуртку його заарештували й 1849
 засудили до страти, яку було за-
 мінено 4-річною каторгою. В 1850—
 54 перебував в Омській каторжній
 тюрмі, 1854—59 — на дисциплі-
 нарній військовій службі в Семи-
 палатинську. З 1859 жив у Пете-
 рбурзі. З цього часу на його твор-
 чість позначається духовна криза,
 пережита в ув'язненні: він утра-
 тив віру в можливість змінити іс-

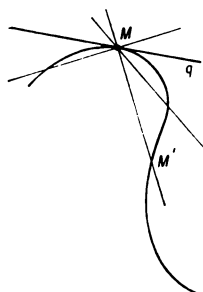


Ф. М. Достоевський.

ДОТАЦІЯ



Дотична площина до гладкої поверхні.



Дотична пряма до гладкої кривої.

нующий політ. лад революц. шляхом. В реалістичних творах «Село Степанчиково і його жителі» (1859), «Зневажені і скривджені» (1861), «Записки з Мертвого дому» (1861—62) Д. розкрив соціальні контрасти дореформеного часу — страшні картини злиднів і страждань народу, приниження людини. Проте письменник не міг вказати на дійсні засоби подолання цих породжень експлуататорського суспільства, приписував рос. народові світогляд релігійної покорності. В публіцистичних нарисах «Зимові нотатки про літні враження» (1863) й повісті «Записки з підпілля» (1864) Д. хоч і викривав з позицій письменника-гуманіста бурж. індивідуалізм, але водночас писав, що людина неспроможна змінити світ.

В романах «Злочин і кара» (1866), «Ідіот» (1868) Д. картав існуючий лад і теорії бурж. суспільства. Разом з тим він у цих творах не зміг подолати суперечностей між ідеями покорності й протесту. В романі «Біси» (1871—72) особливо виявилось вороже ставлення Д. до революції. Роман «Підліток» (1875) — про моральний розпад дворянсько-буржуазного суспільства. Синтезом соціальних, філос. і естетичних поглядів Д. був останній роман «Брати Карамазови» (1879—80), в якому він змалював широку картину рос. дійсності. Революц. демократи — В. Бєлінський, М. Добролюбов, І. Франко (його статті «Щирість тону і щирість переконань», «Темне царство», «Гліб Успенський»), говорячи про зв'язок Д. з кращими традиціями реалістич. л-ри, підкреслювали водночас суперечливий, двоїстий характер світогляду письменника. Саме цей бік творчості Д. намагаються використати бурж. літературознавці й філософи. Марксистська критика, визнаючи худож. талант Д., вказувала на реакційні сторони його поглядів.

За рад. часу в театрах країни ідуть інсценізації майже всіх осн. романів Д.; ряд його творів екранізовано, в т. ч. «Ідіот», «Брати Карамазови».

В Москві відкрито (1928) літ.-меморіальний музей Д.; споруджено пам'ятник письменникові.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—17. Л., 1972—76; Укр. перекл. — Зневажені і скривджені. К., 1956; Злочин і кара. К., 1958; Брати Карамазови. К., 1965; Записки з Мертвого дому. К., 1971.

Лит.: Достоевский. Материалы и исследования, т. 1—3. Л., 1974—78; Достоевский — художник и мыслитель. М., 1972; Художний світ Достоевського. К., 1973; Аюджанова В. В. [та ін.]. Ф. М. Достоевский. Библиография. М., 1968.

В. О. Канустін.

ДОТАЦІЯ (від лат. *doto* — наділяю) — особливий вид асигнувань з *бюджету державного*. В СРСР Д. виділяють для збалансування доходів і видатків респ. і місц. бюджетів і покриття планових збитків держ. підприємств і госп. орг-цій. У капіталістичних країнах Д. широко надається монополіям гол. чин. на воєнне виробн. і є одним із засобів додаткового збагачення *олігархії фінансової*.

ДОТЕП — влучний, стислий вислів, часом жартівливий або дошкульний. Д. — невід'ємний елемент *анекдота*, часто — *прислів'я, казки*.

ДОТИКУ ОРГАНИ — спеціалізовані утвори з *рецепторами*, що забезпечують *дотику чуття*, тобто сприймають тиск, температуру, біль тощо. Розташовані в зовн. покриттях тіла, м'язах, суглобах, деяких слизових оболонках людини і тварин. Окремі дотикові клітини диференціюються в кишковопорожнинних. У черв'як вже багатоклітинні Д. о. У вищеорганізованих безхребетних тварин (деяких черв'як, комах тощо) з'являються дотикові щупальця, горбочки, які мають зв'язок з нервовою системою. Серед хребетних найскладніші Д. о. у ссавців (зокрема, в людини), у яких вони являють собою вільні нервові закінчення й спец. тілця, що в них розгалужуються закінчення чутливих нервів. У більшості ссавців (крім людини) Д. о. є *вібриси*. Кількість Д. о. у різних частинах тіла неоднакова. У людини їх найбільше на кінцях пальців рук і слизових оболонках губ і язика.

ДОТИКУ ЧУТТЯ — сприймання тваринами і людиною за допомогою *дотику органів* деяких властивостей навколишнього середовища (температури, тиску тощо). Зчатки Д. ч. є вже у примітивних безхребетних тварин. З розвитком нервової системи (зокрема, великих півкуль головного мозку) Д. ч. удосконалюється. У вищих тварин і людини *збудження*, що виникають при подразненні *рецепторів* (терморелекторів, механорецепторів, больових), надходять до кори великих півкуль головного мозку, де відбуваються аналіз і синтез їх, в результаті чого складається уявлення про предмети навколишнього середовища. Іноді Д. ч. певною мірою замінює ін. чуття (зір, слух) в разі ушкодження їх (напр., користуючись Д. ч., сліпі здатні читати, виконувати різні роботи, орієнтуватися в просторі тощо).

ДОТИЧНА ПЛОЩИНА — площина, яка проходить через точку M_0 поверхні S і характеризується тим, що віддаль h від змінної точки M поверхні S до цієї площини є *нескінченно малою величиною* порівняно з віддаллю MM_0 (мал.), як би не збігалась по поверхні точка M до M_0 . Точка, в якій *поверхня* має Д. п., наз. *гладкою*. В такій точці *дотична пряма* до довільної гладкої кривої на поверхні лежить у Д. п. Якщо $f(x, y, z) = 0$ — рівняння гладкої поверхні, то рівняння її Д. п. в точці $M_0(x_0, y_0, z_0)$ має вигляд

$$(x - x_0) \frac{\partial f}{\partial x}(x_0, y_0, z_0) + (y - y_0) \times \\ \times \frac{\partial f}{\partial y}(x_0, y_0, z_0) + (z - z_0) \times \\ \times \frac{\partial f}{\partial z}(x_0, y_0, z_0) = 0.$$

В околі гладкої точки поверхню можна наближено вважати плоскою.

А. Г. Медяник.

ДОТИЧНА ПРЯМА до кривої в точці M — пряма q , з якою збігається січна MM' , коли точка M' , залишаючись на кривій, довільно прямує до M (мал.). Д. п. не існує, якщо січна MM' не має певного граничного положення. Неперервна крива може не мати Д. п. як в окремих (див. *Особливі точки*), так і в усіх своїх точках. Пряма q є Д. п. тоді й тільки тоді, коли *віддаль* між M' і q є *нескінченно малою величиною* порівняно з віддаллю між M' і M , якщо M' по кривій збігається до M . Д. п. вказує напрям кривої в точці дотику M . Крива, що має певний напрям у кожній точці, наз. *гладкою*. Якщо функція $y = f(x)$ задає в прямокутній системі *координат* XOY гладку криву, то рівняння її Д. п., не паралельної осі OY, в точці з абсцисою x_0 має вигляд

$$y - f(x_0) = f'(x_0)(x - x_0).$$

Ця Д. п. утворює з додатним напрямом осі OX кут, тангенс якого дорівнює $f'(x_0)$.

ДОТТО (Датт) Майкл Модхушудон (25.I 1824, с. Шагорданрі, округ Джессура, Бенгалія — 29.VI 1873) — індійський письменник. Писав бенгальською мовою (ранні твори — кінець 40-х рр. — англійською). Основоположник нової бенгальської поезії та драми. Був виразником прогресивних ідей. Автор п'єс «І не називається цивілізацією?» (1859), «Принцеса Крішна» (1860), героїчної поеми «Вбивство Мегхнада» (1861), сонетів тощо.

ДОФІНЕ — історична область на Пд. Сх. Франції. Складалася в 11 ст. навколо графства В'єнна, графі якого присвоювали собі титул феодал. володарів — дофінів (звідси назва їхніх володінь). У 1349 Д. купив Карл Валуа (майбутній франц. король Карл V). Проте Д. не було приєднано до королівського домену, а стало зем. наділом спадкоємців престолу (з цього часу їх почали називати дофінами). Під час *релігійних воєн* Д. було ареною боротьби *гугенотів* і католиків. До поч. 17 ст. Д. зберігала свої привілеї. З 1790 тер. Д. входить до складу департаментів Ізер, Дром, Верхні Альпи.

ДОХА — столиця держави Катар, розташована на Сх. п-ова Катар. Порт на узбережжі Перської зат., аеропорт міжнар. значення. Бл. 145 тис. ж. (1976). Торг. центр. Металообр. пром-сть, поблизу Д. — цем. з-д. Дві ТЕС. Рибальство, добування перлів.

ДОХНА — річка у Вінні. обл. УРСР, права притока Південного Бугу. Довж. 68 км, площа бас. 1280 км². Тече Подільською височиною. Використовують для водопостачання, зрошування й риборозведення. На Д. — м. *Бершадь*.

ДОХОДИ ДЕРЖАВНИ — див. *Бюджет державний*.

ДОХОДИ КОЛГОСПІВ — кошти й матеріальні засоби, одержувані в результаті господарської й фінансової діяльності колгоспів. Д. к. виступають у грош. і натуральній формах. Розрізняють кілька видів Д. к.: грошові надходження, валовий і чистий доход. Грошовий Д. к. — сума коштів, одер-

жувана колгоспом після реалізації продукції, за виконані роботи й надані послуги на стороні, а також у вигляді страхових відрахувань, процентів по вкладках. Колгоспи використовують кошти для внесення платежів д-ві, на оплату праці колгоспників, для покриття ін. виробничих витрат, на утворення й поповнення громад. фондів тощо. В а л о в и й Д. к. — частина вартості виробленої валової продукції, крім вартості матеріальних витрат, тобто заново створена вартість. За рахунок валового доходу колгоспи створюють фонд оплати праці колгоспників, включаючи гарантовану оплату праці, відраховують кошти до централізованих союзних фондів соціального забезпечення й соціального страхування. Ч и с т и й Д. к. — частина заново створеної вартості (валового доходу), що залишається після вирахування з неї затрат на оплату праці й відрахувань до централізованих союзних фондів соціального забезпечення й соціального страхування. Створюється чистий дохід додатковою працею колгоспників у сфері матеріального виробн. В натуральній формі чистого Д. к. виступає та частина виробленого в поточному році готового продукту, що йде на збільшення осн. засобів виробн. (осн. стадо, багаторічні насадження та ін.), оборотних засобів (наслідний, фуражний фонди та ін.), незавершеного виробн. (посіви озимих, багаторічних трав та ін.), різних страхових фондів тощо. Друга частина чистого Д. к., одержувана від продажу товарної продукції, виступає в грош. виразі й набуває форми *прибутку*. Третя частина чистого доходу через механізм *закупівельних цін* вилучається до централізованого фонду чистого доходу д-ви. Чистий Д. к. використовують на сплату податків і внесення грош. платежів д-ві, збільшення осн. і оборотних фондів колгоспів, створення внутрішніх та міжколг. фондів і на матеріальне заохочення колгоспників.

ДОХОДИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ І ПІДПРИЄМСТВ — кошти, що їх одержують соціалістичні виробничі об'єднання і підприємства в результаті виробничо-господарської діяльності. Осн. джерелом Д. с. в. о. і п. є валова виручка від реалізації сукупної продукції (продукція, роботи, послуги) осн. діяльності за встановленими цінами, розцінками й тарифами. Виробничі об'єднання і підприємства одержують доходи і від різних допоміжних і підсобних г-в та від реалізації робіт і послуг невиробничого характеру (від підсобного с. г., заготівельних орг-цій, транспортних і житл.-комунальних г-в тощо). Різниця між валовою виручкою від реалізації продукції, робіт і послуг та їхньою повною собівартістю становить *грошові надбавки* — чистий дохід, який набуває таких осн. форм: чистий дохід підприємства (*прибуток*) і чистий централізований дохід д-ви у вигляді *податку з*

обороту, відрахування на соціальне страхування. Прибутки підприємств частково відраховують до бюджетів (див. *Платежі від прибутку*, *Плата за фонди*), а частково — спрямовують на сплату процентів банкам за користування кредитом, на створення фондів стимулювання та ін. потреби підприємства, передбачені їхніми фін. планами. Решту прибутків підприємств, що залишається після зазначеного розподілу, вносять до держ. бюджету як відрахування вільного лишку прибутку. Обсяг усіх доходів і розподіл їх за призначенням визначають у *балансі доходів і видатків підприємства і виробничих об'єднань* (фінанс. планів).

ДОЦЕНКО Надія Петрівна [н. 27.XII 1913 (9.I 1914), с. Широке, тепер смт Широцького р-ну Дніпроп. обл.] — українська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. В 1936 закінчила Київ. театр. ін-т, відтоді — артистка укр. драм. театру ім. Заньковецької (з 1944 — у Львові).



Н. П. Доценко в ролях Тетяни («Суєта» Карпенко-Карого) та Барби («Віі, літерепні! Райнка»)

Ролі: Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Ганна («Украдене щастя» Франка), Софія, Тетяна («Безталанна», «Суєта» Карпенко-Карого), Катерина («В степах України» Корнійчука), Зоя Космодем'янська («Казка про правду» Алігер), Люсі («Поступися місцем» Дельмара) та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДОЦЕНТ [від лат. docens (docentis) — той, хто навчає] — вчене звання для викладачів вищих навч. закладів. В СРСР звання й посаду Д. запроваджено 1925. Присвоює *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР особам, які мають, як правило, вчений ступінь *кандидата наук*, друк. наукові праці або винаходи, обрані на посаду Д. за конкурсом і працюють на цій посаді не менше року. Звання Д. є у вузах Болгарії, Чехословаччини, Австрії та ін. країн; присвоюється, як правило, особам, які мають вчений ступінь *магістра*.

ДОЦЕНТРОВА СИЛА — сила, що зумовлює рух тіла по криволінійній траєкторії, прикладена до рухомого тіла і напрямлена до центра кривини траєкторії. Д. с. чисельно дорівнює $F = mv^2/R$, де m — маса, v — швидкість руху, R — радіус кривини траєкторії тіла.

ДОЦЕНТРОВІ НЕРВОВІ ВОЛОКНА, аферентні нервові волокна, чутливі нервові волокна — нервові волокна, по яких *збудження* від рецепторів передається до центральної нервової системи.

ДОЦІЛЬНІСТЬ — 1) У прямому й вузькому розумінні — те, що відповідає свідомо поставленим цілям. У такому значенні Д. виступає заг. характеристикою специфічно людської діяльності, де в об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок включається свідомо мета, яка визначає напрям і зміст процесу (див. *Цілепокладання*). Будучи завжди доцільними в цьому розумінні, дії людей можуть бути недоцільними з погляду потреб прогресивного розвитку суспільства й кінцевих суспільно-значимих цілей. 2) У широкому й певним чином умовному значенні — об'єктивна характеристика систем, що досягають наперед заданого (бай-дуже, яким чином) результату. *Кибернетика* тлумачить Д. як збереження чи досягнення заданих параметрів системи за допомогою *зворотного зв'язку*, де інформація про розбіжність між заданим і фактичним станом стає причиною змін, що ведуть до потрібного результату. Діалектичний матеріалізм у тлумаченні Д. знімає односторонність *телеології* й механістичного детермінізму й тлумачить Д. як одну з форм виявлення загального *взаємозв'язку* й взаємозумовленості явищ, окремий випадок причинності, який існує поряд із своєю протилежністю — *недоцільністю*.

ДОЦІЛЬНІСТЬ організму — відносна пристосованість будови і функцій організму до умов існування. Виявляється на всіх рівнях організації біол. систем. Основи наук. розуміння виникнення Д. о. заклали Ч. Дарвін, який своїми працями відкинув телеологічні уявлення про одвічно абсолютний характер Д. о. і створення її нематеріальним духовним началом. Д. о. виникає в процесі *еволюції* під дією *добору природного* й виявляється в цілісності організму, в корисній для нього взаємодії його частин і в пристосованості організму до умов існування (напр., форма тіла, будова та функції окремих органів у риб пристосовані до життя в водному середовищі, а у птахів — до польоту; будова, забарвлення й запах квітки пристосовані до особливостей комах, що беруть участь у їх заплідненні, тощо). Д. о. має не абсолютний характер, а є тимчасовою, мінучою, відносною. В разі зміни умов існування організму Д. о. втрачає своє конкретне значення.

Лит.: Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969. Б. Г. Новиков.

ДОШКІЛЬНА ПЕДАГОГІКА — галузь педагогіки, що вивчає закономірності виховання дітей *дошкільного віку*. Виділялася з заг. педагогіки в 2-й пол. 19 ст. Багато зробили для її розвитку Я.-А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, Ф. Фребель, англ. соціаліст-утопіст Р. Оуен, який заснував перший громад. дошкільний заклад для дітей робітників.



Н. П. Доценко.

«ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ»

У Росії великий вплив на розвиток Д. п. у другій пол. 19 ст. справили К. Д. Ушинський і П. Ф. Лесгафт. У бурж. Д. п. кінця 19 — поч. 20 ст. набули поширення ідеалістичні, біологізаторські, прагматичні та ін. теорії. Рад. Д. п. розглядає дошкільне виховання як першу ланку комуністичного виховання молодого покоління. Велику роль у становленні рад. Д. п. відіграли Н. К. Крупська, А. С. Макаренко. Гол. завдання рад. Д. п. — розробка принципів, змісту й методів комуністичного виховання дітей дошкільного віку. Д. п. тісно пов'язана з багатьма науками: анатомією, фізіологією, гігієною, дит. і пед. психологією та ін. Методи дослідження, які застосовує Д. п., — спостереження, бесіда, пед. експеримент, аналіз дитячих робіт тощо.

Рад. Д. п. розробила нову систему сенсорного виховання, систему дидактики дит. садка. Вивчаються можливості найповнішого розумового розвитку дітей, проблеми морального, трудового, естетичного й фіз. виховання в сім'ї та в дошкільних закладах, створюються дидактичні ігри для дошкільників. Велике значення для подальшого розвитку Д. п. мала постановка ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшення виховання й медичного обслуговування дітей дошкільного віку» (1959). Наук. проблеми Д. п. розробляють у Н.-д. ін-ті дошкільного виховання АПН СРСР, на Україні — у відділі дошкільної педагогіки Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР та ін. Виходять журнали «Дошкільне виховання» (РРФСР), «Дошкільне виховання» (УРСР) та ін. Д. п. викладається на дошкільних ф-тах пед. ін-тів і в пед. училищах, що готують працівників дошкільних закладів.

Лит.: Крупська Н. К. О дошкільному вихованні. М., 1959; Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей. К., 1948; Дошкільна педагогіка. М., 1962; Моральне виховання дітей дошкільного віку. К., 1976; Запорож

К., 1977; Запорожен А. В. Развитие советской дошкольной педагогики за 60 лет. «Советская педагогика», 1977, № 11.

М. В. Воиных-Блакитна. «ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ» — щомісячний методичний журнал Міністерства освіти УРСР. З 1931 по 1941 виходив під назвою «За комуністичне виховання дошкільника». У 1941—51 не видавався. З 1951 має назву «Д. в.». Висвітлює питання теорії й методики виховання дітей дошкільного віку, популяризує передовий досвід роботи дошкільних закладів, дає поради батькам у вихованні дітей.

Т. С. Журбицька. ДОШКІЛЬНИЙ ВІК — у широкому значенні — вік дитини від народження до вступу в школу; в психології — період дитинства від 3 до 7 років. Це один з найважливіших етапів у формуванні людської особистості. Відзначається високою здатністю до навчання. Д. в. властиві складні форми сприйняття простору і часу, наочно-образне мислення, творча уява, безпосередні емоційні ставлення до навколишніх людей. Провідною діяльністю в Д. в. є гра (див. *Ігри дитячі*). В ній реалізуються прагнення до участі дошкільника в житті дорослих і потреба в спілкуванні з ровесниками. Завдяки відображенню у грі людських відносин діти опановують мотиви діяльності людей, моральні норми поведінки. Навчання здійснюється у формі ігор, безпосередніх спостережень і предметних занять шляхом організації дорослими практичних і мислительних дій дітей. Трудова діяльність спершу переплітається з грою, поступово діти переходять до виконання систематичних нескладних обов'язків. Виховання в колективі сприяє засвоєнню дитини простих соціальних мотивів. У Д. в. формується фізична й психологічна готовність до навчання в школі. Див. також *Дошкільна педагогіка*.

Лит.: Котирло В. К. Гра, навчання та праця в житті дошкільника. К., 1968; Мухина В. С. Психологія дошкільника. М., 1975. Я. К. Котирло.

ДОШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ — заклади для суспільного виховання дітей раннього й дошкільного віку. Перші Д. з. відкрито наприкінці 18 — на поч. 19 ст. в Англії, Франції, Німеччині. В Росії Д. з. з'явилися в 70—80-х рр. 19 ст. На Україні перший Д. з. відкрито 1872. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії існувало лише 288 здебільшого приватних Д. з., з них на Україні — 47.

В СРСР Д. з. — невід'ємна складова частина системи народної освіти, важлива ланка комуністичного виховання дітей. Д. з. перебувають у віданні органів охорони здоров'я, нар. освіти, пром. підприємств, держ. установ, радгоспів і колгоспів. Науково обґрунтований режим, правильне харчування і мед. нагляд, організація дитячої діяльності — ігор, посильної праці й занять у Д. з. забезпечують належний фіз. і розумовий розвиток дитини, сприяють формуванню в неї потрібних моральних рис, виробленню перших трудових навичок і елементів естетичного смаку. Характерною особливістю Д. з. є їхня масовість і загальнодоступність. Виховна робота в них здійснюється за єдиними держ. програмами, складеними на наук. основі рад. дошкільної педагогіки, психології, фізіології й гігієни. Виховання і навчання в Д. з. проводяться рідною мовою дітей.

В СРСР до системи Д. з. входять ясла (для дітей з 2—3-місячного віку до 3-х років), ясла-садки (об'єднані Д. з. для дітей від 2-х місяців до 7 років) і дитячі садки (для дітей 3—7 років). Крім того, діють сезонні дитячі ясла й садки, літні дитячі майданчики. Д. з. бувають з 9-, 10-, 12-годинним і цілодобовим режимом роботи. На кінець 1977 в Д. з. республіки виховувалось 2224,2 тис. дітей, у т. ч. в яслах 113,1 тис. дітей, в дитячих садках і яслах-садках 2111,1 тис. дітей. Літніми сезонами Д. з. було охоплено 338 тис. дітей дошкільного віку. В Д. з. працюють спеціально підготовлені педагоги з вищою й серед. пед. освітою. Методичну допомогу їм надає зокрема журн. «Дошкільне виховання», різноманітна методична л-ра, пед. посібники тощо. Для дітей дошкільного віку на Україні видається журн. «Малюток». Широко використовується в роботі з дітьми радіо й телебачення. Програма КПРС, постанови партії й уряду вмістили завдання дальшого розвитку мережі Д. з. з тим, щоб повністю забезпечити потреби трудящих у сусп. вихованні дітей дошкільного віку; поставили вимогу підвищити якість навч. і виховної роботи в цих закладах. Вдосконалюються програми виховної роботи в Д. з., організуються Д. з. нового типу (дошкільні групи при школах-інтернатах тощо), особлива увага приділяється будівництву й організації Д. з. у сільс. місцевості.

Лит.: Справочник по дошкольному воспитанию. М., 1972; Воспитание и обучение в детском саду. М., 1976; Керівництво дошкільним закладом.

Дошкільні заклади.

1. Заняття підготовчої групи в дитячому садку № 115 міста Києва. 1978

2. В дитячому комбінаті «Казка» в місті Гіринк Донецької області. 1975.

3. В ігровій кімнаті дитячих ясел-садків села Стеценка Снятинського району Івано-Франківської області. 1977.

4. У дитячому комбінаті «Світлячок» колгоспу імені С. М. Кірова Вознесенського району Миколаївської області. 1977.



К., 1977: Котырло В. К., Титаренко Т. М. Роль дощового копитання в формуванні личинки. К., 1977.

ДОЩ — опади атмосферні у вигляді крапель води діаметром від 0,5 до 7 мм. Опади з краплин меншого діаметра наз. мрякою. Д. випадає гол. чин. з шарувато-дощових хмар внаслідок танення кристалів льоду й коагуляції (зливання) дрібних краплин води. Різні домішки (азот, аміак, пісок, пил рослин, мікроорганізми тощо) іноді забарвлюють дощові краплини в певний колір — «криваві», «молочні» Д. За інтенсивністю випадання розрізняють обложні Д. і зливи. Дощовий режим певної території має велике значення для с.-г. виробництва.

ДОЩОВИК — народна назва кількох родів грибів з групи гастероміцетів. Те саме, що й *порчавки*.

ДОЩОВИЦЯ (Hemiptera, синонім Chrysopa) — рід комах родини *гедзевих*. Крила з сітчастим мармуровим малюнком. Тіло вузьке, довж. 6—13 мм. Об'єднує понад 390 видів, пошир. переважно в Африці й Пд. Азії, а також в Європі й Америці. Немає Д. в Австралії. В СРСР — 17 видів, з них на Україні — 8, зокрема найвідоміша Д. звичайна (*H. pluvialis*). Самки Д. — кровососи, нападають на людину та ін. ссавців, особливо активні перед дощем. Дякі Д. — переносники збудників сибірки, туляремії, трипаносомозу великої рогатої худоби та ін. хвороб.

Г. В. Бошко.

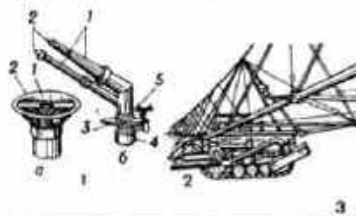
ДОЩОВІ ЧЕРВИ, земляні черви, дощовики — група безхребетних тварин класу *малощетинкових червів*. Відомо бл. 1500 видів, більшість з яких поширена в тропіках; в СРСР бл. 100 видів, з них в УРСР — понад 32. Довж. тіла видів, поширених в СРСР, — 8—15 см, у деяких тропічних — до 2 м. Живуть Д. ч. в ґрунті, де прокривають довгі ходи, проникаючи на глибину понад 60—80 см, а деякі види — і до 8 м. Не витримують сонячного світла. На поверхню виходять вночі; вдень — тільки після великого дощу, коли в ґрунті не вистачає кисню. Живляться рослинними рештками. Д. ч. пропускають через кишечник велику кількість ґрунту і виносять його на поверхню землі у вигляді характерних купок. Прориваючи ходи в ґрунті, Д. ч. прокладають шлях корінню рослин, сприяють аерації й зволоженню ґрунту, а в зв'язку з цим — і процесам *нитрифікації* в ньому. Прискорюючи розклад рослинних решток, Д. ч. сприяють утворенню *гумусу*. Дякі Д. ч. можуть бути проміжними хазяями деяких нематод свиней і деяких нектар птахів (у т. ч. й свійських).

В. П. Коваль.

ДОЩОМІР — прилад для вимірювання кількості атмосферних опадів. Див. *Опадомір*.

ДОЩУВАЛЬНІ МАШИНИ Й УСТАНОВКИ — агрегати для штучного зрошування (дощування) с.-г. культур. Воду подають на поле за допомогою системи каналів або трубопроводів під напором, що забезпечує розбризкування її Д. м.

Переміщують по полю Д. м. за допомогою тракторів, на яких вони змонтовані, або на їхніх опорах. Дощувальні установки на відміну від Д. м. самостійно не пересуваються. Осн. робочими органами Д. м. є розбризкувачі (насадки) й дощувальні апарати (мал. 1). За силою напорів й витратою води Д. м. бувають короткоструминні (викидають воду на віддалі 5—8 м), середньо- і далеко-



1. Робочі органи дощувальних машин і установок: а — короткоструминна дефлекторна насадка (1 — дефлектор; 2 — воронка); б — далекоструминний дощувальний апарат (1 — стовп; 2 — сопла; 3 — обертова опора; 4 — трубопровід; 5 — крильчатка). 2. Короткоструминна дощувальна машина, що зрошує посіви під час руху. 3. Позційна короткоструминна дощувальна машина.

струминні (40—80 м). За принципом дії Д. м. поділяють на: а) позційні, складаються з розбризкового розподільного трубопроводу з *гідрантами* і двох дощувальних крил із середньо-струминними дощувальними апаратами або короткоструминними насадками (мал. 3); продуктивність установок цього типу — 0,28—0,30 га/год, а машин — 0,6—1,4 га/год; б) Д. м., що зрошують посіви під час руху (типу ДДА-100 МА), складаються з двокопійної ферми з короткоструминними насадками, навішеної на трактор з ходоземшувачем (мал. 3). Продуктивність до 1,6 га/год. В СРСР, зокрема на Україні, найпоширеніші — середньо-струминні Д. м. і установок марок: «Волжанка» (ДКШ-64); «Фрегат» (ДМ-100); «Днепр» (ДФ-120); короткоструминні ДДА-100 МА; далекоструминні ДДН-100, ДДП-150 і ДДН-70 тощо.

В. В. Вмучков.

ДОЩУВАННЯ — спосіб поливання с.-г. культур, при якому вода розбризкується над зрошуваною ділянкою й падає у вигляді дощу. Для Д. використовують дощувальні машини й установки. Д. має ряд переваг порівняно з ін. способами поливу, а саме: необхідна кількість води подається в будь-який час; зволожується не тільки ґрунт, а й приземний шар повітря, що сприяє підвищенню врожаю; економія зрошувальної води (порівняно з поливанням по борознах і смугах) досягає 30—35% тощо. Є три види системи Д.: стаціонарний, напівстаціонарний і пересувний (див. *Зрошувальна система*). За-

стосовують Д. в найрізноманітніших природних умовах, при вирощуванні оочевих, технічних, кормових, зернових і плодоягідних культур.

В. В. Ізюмов.

ДПА (нім. DPA; Deutsche Presse-Agentur) — центральне телеграфне агентство ФРН. Засн. 1949. Акціонерне т-во. Центр — у Гамбурзі.

ДРАБІВ — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, районцентр, за 13 км від залізничної ст. Драбове-Барятинська. 6,6 тис. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до 1680. В 1906 в Д. відбувся революц. виступи фабричних і с.-г. робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 — с-ще міськ. типу. У Д. — 3-ди: харч. продуктів і хлібний, птахівництва станиця, райсільгосптехніка, мішколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні й музична школи, профес. тех. уч-ще, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 3 6-кн. істор. музеї. У 1903 в Д. вчителював укр. письменник С. В. Васильченко. Тут народився нар. артист УРСР В. І. Овчаренко.

ДРАБІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Сх. Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 53,1 тис. чол. (1978). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані 2 селищам і 21 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт Драбів.

Д. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поклади торфу. Річки: *Сутій, Золотоноша* (прит. Дніпра), *Чугмак* (прит. Оржиці). ґрунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, біла акація, осика, вільха, клен) займають 2,6 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: Шрамківський цукр., драбівський харч. продуктів та хлібний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Драбів). Спеціалізація с.-г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 96,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, кукурудза, горох, ячмінь. Розвинуті скотарство м'ясо-мол. напряму, птахівництво. У Д. р. — 19 колгоспів, 5 радгоспів, дослід-



Дощовиця звичайна.



ДРАВІДИ

на станція різниці ін-ту землеробства АН УРСР (Драбів), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Драбове-Бартинська та Коновіка. Автошляхів — 260 км (усі з твердим покриттям). У районі — 34 заг.-освітні і музичні школи, профес.-тех. уч.-ще, 51 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень; кістковотуберкульозний санаторій (Драбів). 18 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 50 кіноустановок, 90 б-к, істор. музей (Драбів). У с. Нехайках Д. р. народився двічі Герой Рад. Союзу І. Н. Степаненко, в с. Жорнольовах — укр. рад. художник І. І. Падалка. В Драбові 1903 вчителював укр. письменник С. В. Васильченко, у с. Демках 1904 перебував рос. письменник В. Г. Короленко, у с. Коновіці 1908 жив М. М. Коцюбинський (тут він написав «Інтермеццо»). У Д. р. видається газ. «Прапор Жовтня» (з 1932).



В. Ф. Драг-Сумірова.

ДРАВІДИ — народи, які населяють переважно Пд. Індію і говорять *дравідійськими мовами*. Заг. чисельність — 152 млн. чол. (1975). До Д. належать *андхра*, або *телугу*, *тмілі* (частково живуть і в Шрі-Ланці, Малайзії, Бірмі та ін. країнах Пд.-Сх. Азії), *малайялі*, *канара*, *тулу*, *ораси* (живуть у Центр. Індії), *гонди*, *кандхи* та ін. нечисленні народи, які населяють гол. чин. гірські й лісові райони Індії. До Д. належать і брагуї, які живуть у Пакистані й сусідніх районах Афганістану та Ірану. За релігією більшість Д. — індуїсти, частина — християни й мусульмани. Д. створили високорозвинуту культуру (літературу, мистецтво, театр тощо). Осн. заняття Д. — землеробство, скотарство, рибальство, ремесла (ювеліріє, різьблення на дереві й слонової кістці). Значна частина Д. працює на плантаціях і в різних галузях промисловості.



П. Драгович.

ДРАВІДІЙСЬКІ МОВИ — мови, якими говорять дравідійські народи (див. *Дравіди*). До дравідійських належать мови телугу, тамільська, каннада, малайлам, тулу, гонді та ін. Характерні фонетичні риси Д. м.: наявність коротких і довгих голосних, у середині слів недопустимий збіг звуків усувають за допомогою *асиміляції*, елізії, вставлення звуків тощо. У морфології Д. м. переважає суфіксальна *аглютинація*. Порядок слів у реченні стабільний: підмет ставиться на початку, а присудок — у кінці речення. З Д. м. тамільська, малайлам, каннада й телугу мають давню писемність (найдавніші пам'ятки тамільської мови — від 1 ст. до н. е., каннада — 5 ст. н. е., телугу — 7 ст. н. е.), писемність мовою тулу — з 2-ї пол. 19 ст. Решта Д. м. безписемні. Алфавіти Д. м. ведуть початок від *брахмі*.



М. П. Драгоманов.

Лит.: Ананов М. С. Сравнительная грамматика дравидийских языков. М., 1978.

ДРАГА (англ. drag) — 1) Плаваюча установка зі збагачувальним устаткуванням, за допомогою якої з-під шару води видобувають корисні копалини. В процесі експлуатації Д. цінні метали й мінерали виділяють з піднятого ґрунту, вдаю-

чись до *збагачування корисних копалин*, а пусту породу переміщують у відвал. Розрізняють Д. (мал.) континентальні (ними розробляють родовища на дні невеликих континентальних водойм), що їх монтує, як правило, на плоскодонних понтонах (суднах), і морські (для розробки родовищ, напр., у глибоководній частині акваторії морів), встановлювані на кільових (рідше плоскодонних) самохідних або буксирних суднах.



Багаторчапакова драга

За видом енергії Д. поділяють на електричні, дизель-електричні, дизельні і парові; за способом переміщення — на канатно-пальові й канатно-якірні. Є Д. черпальні (одно- й багаторчапові, з місткістю черпака до 100, 250 і понад 250 л), гідро- і пневмоаспектуючі. Вони піднімають ґрунт з глибини до 50 м, іноді більше. В СРСР створено (1969) найбільшу в світі електричну Д. з черпаком місткістю 600 л і граничною глибиною черпання 50 м нижче рівня води. За допомогою Д. розробляють родовища золота, платини, алмазів, важких мінералів тощо. 2) Прилад для добування тварин, переважно безхребетних, і рослин з дна водойм. Складається з залізної рами, до якої прикріплюється мішок з дрібночарунковою сіткою.

ДРАГАН Михайло Дмитрович [21.XI (3.XII) 1899, с. Тустановичі, тепер у складі м. Борислава Львівської обл. — 8.III 1952, Львів] — укр. рад. мистецтвознавець. Автор праць з питань старод. укр. мистецтва, передусім нар. дерев'яної архітектури та різьбярства. Монографії — «Українські дерев'яні церкви» (т. 1—2. Львів, 1937), «Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст.» (К., 1970).

ДРАГА-СУМАРІКОВА Валерія Францізна [5 (17). XII 1896, Москва — 7.IV 1967, Київ] — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Творчу діяльність почала 1916 в Ярослав. рос. драм. театрі ім. Ф. Волкова. З 1921 працювала в театрах Москви, Харкова, Ростова, з 1926 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Василиса («На дні» Горького), Аркадіна («Чайка» Чехова), Кареніна («Живий труп» Л. Толстого), Панова («Любов Ярова» Треняєва), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишнєвського), Донна Анна («Камілійний господар» Лесі Українки), Грета Норман («Життя починається знову» Собка).

ДРАГО ДОКТРИНА — принцип, за яким державний борг не може стати причиною ні збройної *інтервенції*, ні фактичної окупації території амер. держав європ. д-вою. Проголошена 1902 міністром закордонних справ Аргентини Л. Драго (звідси й назва) в ноті держ. департаментові США. Д. д. було ви-

сунуто в зв'язку зі збройною інтервенцією Великобританії, Німеччини та Італії у Венесуелу з приводу невилаті нею боргів за облігації *консорціуму* громадян названих європ. країн. США не підтримали Д. д. Гаагська конференція миру 1907 на пропозицію делегата США ген. Портера прийняла конвенцію, за якою при стягненні по договірних боргових зобов'язаннях можна застосувати силу в разі, якщо д-ва відмовляється передати справу в *арбітраж* або залишає її без розв'язання тощо. Значна частина латиноамер. д-в не згодилася з прийнятою конвенцією (т. з. «конвенція Портера»), оскільки вона спотворювала Д. д. і певною мірою санкціонувала можливість інтервенції.

В. М. Корсєвський.
ДРАГОВИЧ (Драгович) Радван (10.XII 1878, Ужице — 7.I 1906, Белград) — діяч сербського робіт. руху. Тесляр. У 1900 організував видання соціалістичної газ. «Наперед» («Уперед»), брав участь у виданні ін. демократичних газет. У 1902—05 — гол. редактор органу сербської с.-д. газ. «Радничке новине» («Робітнича газета»). В 1902—03 — секретар т. з. Центр. комітету робітн. орг-цій, які 1903 підготували створення Серб. с.-д. партії. Один із засновників, з 1903 — секретар, згодом — голова партії. Виступав за єдність робітн. класу Сербії, боровся проти опортунізму.

ДРАГОЙЧЕВА Цола [н. 18(30).VIII 1898, м. Бяла Слатина] — болг. держ. і політичний діяч, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963), Герой НРБ (1968). Член Болг. компартії (БКП) з 1919. Учасник *Вересневого антифашистського повстання* 1923. З 1937 — член ЦК, у 1940 — член Політбюро ЦК БКП. Учасник *Вересневого народного збройного повстання* 1944. В 1944—48 — гол. секретар Нац. к-ту Вітчизняного фронту, голова К-ту болг. жінок, член Ради МДФЖ, голова Нац. к-ту захисту миру. В 1947—57 — міністр зв'язку та шляхів. З 1957 — голова Всенар. к-ту болг.-рад. дружин. З 1963 — заст. голови Нац. к-ту Вітчизн. фронту, з 1966 — член Політбюро ЦК БКП. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович [псевд. — М. Галицький, П. Кузьмичевський, П. Перик, Українець та ін.; 18 (30).IX 1841, м. Гадяч, тепер Полтавської обл. — 20.VI (2.VII) 1895, Софія] — укр. публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громад. діяч бурж.-демократичного, потім — ліберально-бурж. напрямку. Походив з північно-буковинських дворян. Закінчив Київ. ун-т (1863). З 1864 — приват-доцент, з 1870 — доцент цього ун-ту. Очолював ліве крило к-ви. «Громади». В 1875 звільнений з ун-ту за політ. неблагонадійність, 1876 емігрував за кордон і заснував у Женеві вільну укр. друкарню. У 1878—79 надрукував тут 5 вип. зб. «Громада», в 1881 — два но-

мери журн. «Громада» (разом з М. Павличком і С. А. Подолінським). Видав окремою книжкою лист В. Белінського до М. Гоголя, твори О. Герцена, Т. Шевченка, Панаса Мирного та ін. З 1889 — професор кафедри заг. історії Софійського ун-ту.

Багаторічна діяльність Д. складна і суперечлива. На формування суспільно-політ. і філос. поглядів Д. мали вплив, з одного боку, твори О. Герцена, М. Добролюбова, М. Чернишевського, Т. Шевченка, а з другого — ідеї П.-Ж. Прудона. Д. обстоював думку про об'єктивне, незалежне від свідомості існування природи та її закономірностей, захищав матеріалістичне положення про пізнаваність об'єктивної дійсності. Його публіцистичні виступи проти монархічних режимів царської Росії і Австро-Угорської імперії, проти клерикалізму, нац. обмеженості в питаннях розвитку культури поєднувалися з ідеалістичним трактуванням істор. процесу, бурж. ліберальною критикою марксистського вчення, якому він протиставляв як свій сусп.-політ. ідеал прудонівський дрібнобурж. федералізм та анархізм. Хитка й неспівзвучна сусп.-політ. позиція Д. зазнавала критики з боку народольців (див. «Народна воля»), соціал-демократів (група «Визволення праці»), укр. революц. демократів (І. Франко). В. І. Ленін різко критикував Д. за «націоналістичне мішанство», яке найвиразніше виявилось в огудному засудженні будь-якого централізованого (навіть демократичного) держ. устрою, в проповіді культур.-нац. автономії, а класово обмеженій негативній оцінці польськ. повстання 1863—64 тощо (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 24, с. 140; т. 25, с. 283). Наук. цінність мають численні літ.-критичні праці Д. про Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, В. Белінського, О. Герцена та ін. Як літ. критик Д. обстоював принципи реалізму в лір., боровся проти «хуторянського» етнографізму, закликав укр. письменників учитися на творах передової рос. лір. («Література російська, великоруська, українська і галицька», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін.). Літ.-критичні й публіцистичні праці Д. відіграли позитивну роль у справі слов. культур. єднання й популяризації крапних надбань укр. лір. в Зх. Європі. Автор багатьох досліджень з фольклору.

Тв.: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, т. 1—4. Львів, 1899—1906; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павличком, т. 1—8. Львів — Чернівці, 1910—11; Політичні сочинення, т. 1. М., 1908; Літературно-публіцистичні праці, т. 1—2. К., 1970.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 5. Говителі земства і аналізи лібералізму: т. 24. Критичні замітки з національного питання; т. 25. Про право нації на самовизначення; т. 46. Лист Г. В. Плеханову 30.VII 1901; Луначарський А. Шевченко і Драгоманов. В кн.: Пам'яті Михайла Драгоманова. Х., 1920; Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драго-

манова. «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 35, кн. 8; Заславський Д., Романченко І., Михайло Драгоманов. К., 1964; Лукеренко В. Д. Світлогляд М. П. Драгоманова. К., 1965; Сокуренко В. Г. Демократичне учіння о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. Львов, 1966; Дяков В. А. В. И. Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М. П. Драгомановым. В кн.: Ленин и Польша. М., 1970. В. Г. Сарбей.

ДРАГОМИРОВ Михайло Іванович [8 (20).XI 1830, поблизу Конопта, тепер Сумської обл. — 15 (28). X 1905, Конопта] — рос. військ. діяч, генерал від інфантерії (1891). Закінчив Академію Генштабу (1856). В 1869—76 — нач. штабу Київ. військ. округу. Учасник рос.-тур. війни 1877—78. З 1878 — нач. Миколаївської академії Генштабу, з 1889 — команд. військами Київ. військ. округу, з 1898 — також київ., подільський і волинський генерал-губернатор. З 1903 — член Держ. ради. Висунув ряд передових ідей у військ. педагогіці. Автор «Підручника тактики» (1879), ряду ін. праць. **ДРАГУНИ** (франц. dragons) — вид кавалерії, призначеної вести бій у кінному і пішому строю. Вперше Д. з'явилися у 16 ст. у Франції. У 18—20 ст. Д. були в більшості європ. армій. У Росії перший драгунський полк сформовано 1631. З кін. 19 ст. Д. від ін. видів кавалерії відрізнялися лише формою одягу. Існували до поч. 1918.

ДРАГУНСЬКИЙ Давид Абрамович [н. 2 (15).II 1910, с. Святськ, тепер Новоизбіківського р-ну Брянської обл.] — рад. військовий діяч, генерал-полковник танкових військ (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1933. В 1938 брав участь у боях проти япон. милитаристів біля оз. Хасан. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1941), Академію Генштабу (1949). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. батальйону і танк. бригади воював на Зх., Пн.-Кавказькому, Калінін., Ворон. і 1-му Укр. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДРАЙЗЕР (Dreiser) Теодор-Герман-Альберт (27.VIII 1871, Терре-Гот, штат Індіана — 28.XII 1945, Голлівуд) — амер. письменник і громадський діяч. Член Компарті США з 1945. Літ. діяльність почав 1892 як репортер. Перший роман — «Сестра Керрі» (1900), в якому Д. засуджував бурж. мораль. У романі «Дженні Герхардт» (1911) протиставляв життя бідних і багатих, стверджував моральну вищість людей праці. Романом «Фінансист» (1912) почав «Трилогію бажання» (2-а частина — «Титан», 1914, 3-я частина — «Сто-ік», незакінчений, вид. 1947), в якій реалістично відтворив атмосферу великого бізнесу. Трагічну долю митця в бурж. світі змальовував у романі «Геній» (1915). В романі «Американська трагедія» (1925) з великою силою викрів

капіталістичний лад Америки. Автор роману «Оплот» (вид. 1946), збірок новел «Дванадцять чоловіків» (1919), «Барви великого міста» (1923), «Ланцюги» (1927), «Галерея жінок» (1929), публіцистичних збірок «Бій, барабані» (1920), «Трагічна Америка» (1931), «Говорять гірники Гарлана» (1932), «Америку варто рятувати» (1941). Д. був другом СРСР. В 1927 приїздив до Рад. Союзу, написав кн. «Драйзер дивиться на Росію» (1928). Був одним з організаторів Амстердамського конгресу на захист миру і культури (1932), 1937 відвідав респ. Іспанію. Під час 2-ї світової війни виступав за підтримку рад. народу в боротьбі проти гітлеризму. В кращих творах стверджував позиції критичного реалізму й наближався до соціалістичного реалізму (повість «Ерніта», 1929; в ній уперше в амер. лір. створив позитивний образ комуністки).

Тв.: Укр. перекл. — Нариси і оповідання, К., 1950; Дженні Герхардт, К., 1954; Американська трагедія, К., 1955; Сестра Керрі, К., 1971. Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1973; Титан, К., 1959; Фінансист, К., 1959.

Лит.: Панкова Л. Г. Теодор Драйзер, К., 1974; Батурин С. С. Драйзер, М., 1975; Засурський Я. Н. Теодор Драйзер, М., 1977; Парчевская Б. М. Теодор Драйзер. Библиографический указатель, М., 1976. Т. Н. Денисова.

ДРАЙ-ХМАРА Михайло Панасович [28.IX (10.X) 1889, с. Малі Канівці, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. — 19.I 1939] — укр. рад. поет і літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1919). У 1926 видав зб. поезій «Проростені». Надавав до літ. групи «неокласики». Автор монографії «Леся Українка» (1926), ін. наук. праць. Переклав укр. мовою твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, «Вінок» М. Богдановича, карело-фінський епос «Калевала», твори А. Міккелівича, П. Верлена, Ш. Бодлера та ін. Тв.: Вибране, К., 1969.

ДРАК Матвій Ілліч [18 (30).IX 1887, Вінниця — 20.VII 1963, Київ] — укр. рад. театральний художник, засл. арт. УРСР (з 1940). Член КПРС з 1952. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1904—10) у К. Костанді та в мюнхенській АМ (1910—14). У 1914—17 створив декорації до вистав у театрах Вінниці та Пскова. Був одним з основоположників укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1926 — в Києві), в якому працював до 1949. Оформив спектаклі: «Фуенте овехуна» Лопе де Вега (1922), «97» М. Куліша (1924), «Лісова пісня» Лесі Українки (1927), «В степах України» Корнійчука (1940), «Сто тисяч» Карпенка-Карого (1947), «Глигит, або ж Павук» Кропивницького (1952).

ДРАКОН (грец. δράκων) — у міфології багатьох народів світу крилатий (іноді багатоголовий) вогнедишний змія. У Японії, Китаї, Кореї та деяких ін. країнах — божество води, пізніше — символ влад. В Єгипті Д. — втілення сил темряви, які переміг бог Ра. У християнських легендах Д. — злий дух. До Д. подібні образи зміїв у рос., укр. та білорус. казках.



Д. А. Драгунський.



Т.-Г.-А. Драйзер.

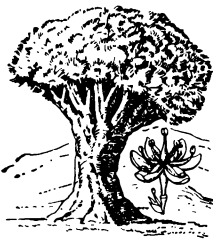


Драгуни. Рядовий, 1764—75. Обер-офіцер, 1812. Російська армія.

ДРАКОН



Дракон літаючий.

Драконове дерево.
Загальний вигляд і квітка.

ДРАКОН — сузір'я Пн. півкулі неба, близьке до Пн. полюса світу. В СРСР видно цілий рік. У Д. розташований Пн. полюс *екліптики*. В 1725 Дж. Брэдлей при визначенні періодичних змін координат у Дракона відкрив *аберацію світла*. Див. карту до ст. *Зоряне небо*. **ДРАКОН** (Draco) — рід ящірок родини *агамових*. Об'єднує бл. 15 видів, поширених у Пд.-Сх. Азії та на о-вах Малайського архіпелагу. Найвідоміший Д. літаючий (D. volans), довж. 21 см (з хвостом). Живуть Д. на деревах, здатні до планерючого польоту на віддалі до 30 м завдяки наявності своєрідного пристосування — 5—7 пар видовжених несправжніх ребер, які під час стрибка випростовуються, розтягуючи по боках тіла півкруглі згортки шкіри, що виконують функцію парашута. Живляться Д. комахами. Яйця (2—6 шт.) відкладають у ямку, на землі біля основи деревних стовбурів.

В. І. Тарашук.

ДРАКОНІДИ — метеорний потік з радіантом у сузір'ї Дракона, пов'язаний з кометою Джакобіні — Ціннера. Спостерігається 9—10 жовтня. В 1933 і 1946 відзначено сильні метеорні дощі.

ДРАКОНОВЕ ДЕРЕВО (Dracaena draco) — дерево род. *лілійних*. Стовбур до 23 м заввишки, до 5 м у діаметрі, вгорі дуже розгалужений. Листки лінійні, шкірясті, містяться на кінцях пагонів пучками. Квітки великі, правильні, роздільнопелюсткові, в пучках по 2—4. Ростає на о-вах Канарських: Сокотра, живе до 5—6 тис. років. З надрізів стовбура Д. д. виділяється смола, яка на повітрі швидко червоніє (т. з. «драконова кров»). Листки містять луб'яні волокна, які йдуть на виготовлення різних виробів.

ДРАКОНОВІ ГОРИ — гірський масив на Пд. Сх. Африки. Довж. 900 км, вис. до 3482 м (г. Табана-Нтленьяна). Складається переважно з пісковиків, перекритих базальтами. Являють собою ступінчасті плато з крутими схилами та плескатими вершинами. На сх. вологих схилах (опадів до 2000 мм на рік) — тропічні ліси з ліанами, вище — чагарники та луки, на західних — *савани* й зарості чагарників. У Д. г. — нац. парк Наталь та ін. **ДРАКОНТА ЗАКОНИ** — перша відома пам'ятка писаного права в Афінах. Кодексіфікація його пов'язана з архонтом Драконом (звідси й назва) 621 до н. е. Д. з. є свідченням того, що народ домігся в родоплемінній знаті поступок і згоди записати діюче *звичаєве право*. Це мало певне значення для обмеження сваволі знаті, яка довільно тлумачила звичаї, зовсім не беручи до уваги інтересів народу. Д. з. закріплювали основи рабовласницького ладу, що склався в Афінах, чим сприяли утвердженню рабовласницької держави й ліквідації родового устрою. Вони включали й кримінальні закони, які характеризувалися винятковою суворістю (майже за всі злочини призначалася одна міра покарання — смерть). Особливістю Д. з. є їхній архаїзм. Незважаючи на суворість і недосконалість, Д. з.

мали велике істор. значення як свідчення перемоги рабовласницького ладу над родовим (обмеження *кривавої помсти*, заборона самосуду, відповідне впорядкування майнових і ділових відносин тощо). Д. з. стали синонімом суворості й жорстокості. За припущенням, діяли до *Солона реформ* (594 до н. е.).

В. М. Катрич.

ДРАКУНКУЛЬОЗ, ришта — захворювання людини і деяких тварин (собаки, шакала та ін.), спричинюване круглим черв'яком *риштою*, який локалізується в підшкірній клітковині переважно нижніх (задніх) кінцівок. Зараження відбувається при проковтуванні з водою *циклотів*, інвазованих риштою. Інкубаційний період 9—14 місяців. Ознаки: нудота, блювання, проноси, алергічні явища (кропив'янка, приступи ядухи тощо). В місцях локалізації паразитів можуть утворюватися абсцеси, флегмони тощо. Профілактика: правильна організація системи водопостачання. Лікування: хірургічне — видалення паразита, антиалергічні й протизапальні засоби.

Літ.: Руководство по тропическим болезням. М., 1974.

ДРАМА (грец. δράμα, букв. — дія) — 1) Один з трьох літературних родів (поряд з *епосом* і *лірикою*). Драм. твори призначені переважно для сценічного виконання. Характери, думки й почуття дійових осіб у Д. розкриваються через драм. діалог і безпосередню дію. Д. властиві глибока конфліктність і драматизм — напружена боротьба, дійове переживання людьми соціально-історичних або психологічних суперечностей. Важлива роль у Д. належить сценічним худож. засобам (міміка, жести, рухи, побудова *мізансцен* тощо; див. також *Акторське мистецтво, Театр*). У процесі розвитку суспільства і л-ри заг. закони будови Д. зазнавали змін. Д. як літ. рід включає в себе багато жанрів (видів), основні з них — *трагедія*, драма (у вузькому розумінні) і *комедія*.

Д. виникла з обрядових актів, де слово, діалог поєднувалися зі співом, танком, *пантомімою*. В Європі її започатковано в 6—5 ст. до н. е. творами давньогрец. трагіків Есхіла, Софокла й Евріпіда та комедіографа Аристофана. На основі досвіду давньогрец. драматургів Арістотель сформулював закони поетики Д. На 5 ст. н. е. припадає розвиток Д. в Індії (трагедії Калідаси і Шудраки). В Китаї після довгого панування релігійної Д. починаючи з 13—14 ст. н. е. розвинулися різні форми світської Д. Проникнення нар. елемента в европ. середньовіччю Д. (*мораліте, фарс, міраклі*) підготувало бурхливий розвиток нової драматургії епохи *Відродження* й *барокко*. Найвизначнішими її представниками були У. Шекспір (Англія), Лопе-Фе де Вега Карпйю, Кальдерон (Іспанія). У 17—18 ст. сформувалася класицистична Д. (П. Корнель, Ж. Расін, пізніше Вольтер — у Франції, В. Альф'єрі — в Італії). Становлення класицистичної комедії

пов'язане з творчістю Ж.-Б. Мольєра і К. Гольдони, збагаченою традиціями нар. франції та італ. театрів. Ідеї епохи *Просвітництва* відображено в драматургії Г.-Е. Лессінга, П. Бомарше, Д. Дідро. Тоді ж сформувався жанр *міщанської драми*. Протестом проти бурж. сусп. відносин пройнята нім. Д. «*Бурі й натиску*» (Ф. Шіллер, Й.-В. Гете). З 20-х рр. 19 ст. найсильнішою течією драм. л-ри стала романтична Д. (В. Гюго, П. Меріме — у Франції, Дж.-Г. Байрон — в Англії). Натуралістична Д. представлена творчістю Г. Гауптмана. Рисами критичного реалізму позначені драми Г. Ібсена. В 19—20 ст. високого розвитку Д. досягли в слов. країнах — Польщі (Ю. Словацький), Чехії (Й. Тил, А. Ірасек), Сербії (П. Негош, Б. Нушич). Гуманістичні й реалістичні традиції Д. розвинули далі Р. Роллан, О. Уайльд, Б. Шоу, Дж.-Б. Прістлі, Шон о'Кейсі, К. Чапек, А. Мільєр, Л. Піранделло, Е. де Філіппо. Соціалістичні ідеали утверджував у своїй творчості Б. Брехт. Передова драматургія світу протистояла занепадницьким тенденціям бурж. драматургії, напр., *театру абсурду* (С. Беккет, Е. Йонеску). Початок літ. Д. в Росії й на Україні пов'язаний з т. з. *шкільним театром* (драма Ф. Прокоповича «Владимир»). У 18 ст. в рос. л-рі розвинулася класицистична Д. (О. Сумароков, М. Ломоносов, В. Озеров). Значним кроком до реалізму була творчість Д. Фонвізіна. Реалістичну Д. починаючи з 30-х рр. 19 ст. високо піднесли О. Грибедов, О. Пушкін, М. Гоголь, Л. Толстой, О. Островський. На межі 19 і 20 ст. реалістичні, соціально-психологічні Д. створили А. Чехов і М. Горький.

Нова укр. Д. починається з «Наталки Полтавки» І. Котляревського. Народність й реалізм, виразною соціальною спрямованістю позначені комедії Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, драми й комедії М. Старицького, М. Кропивницького. Реалістичне відтворення нар. життя, протест проти самодержавства поглибилися в творчості І. Карпенка Карого (Тобілевича). Класичні зразки соціально-психологічної («Украдене пастя») й романтично-легендарної («Сон князя Святослава») Д. створив І. Франко. Філософсько-проблематичною, революц. спрямованістю відзначається драматургія Лесі Українки («Лісова пісня», «Камінний господар»).

Новаторська своєю суттю рад. драматургія, творчо розвиваючи традиції реалістичної Д., ґрунтуючись на методі *соціалістичного реалізму*, правдиво відобразила якісно нові явища сусп. життя й показала нового героя — активного будівника комунізму. Єдина в своїй політ. спрямованості, вона багатогранна за нац. формами і жанрами. Значного розвитку досягла російська (М. Горький, В. Маяковський, М. Погодін, Вс. Вишневський, К. Трен'єв, О. Арбузов, В. Розов), українська (М. Куліш, І. Микитенко, І. Кочерга, О. Корнійчук, М. Ірчан,

Я. Мамонтов, Я. Галан, О. Коломєць, М. Зарудний і драматургія (іх братів народив СРСР (К. Крапива, А. Макайовик, А. Якобсон, Ю. Смул, С. Вурган, Й. Друде, М. Карім, К. Яшен, Н. Думбадзе, О. Іоселіані).

2) Один з осн. жанрів (видів) драматургії поряд з трагедією й комедією. Основу Д. як жанру становить напружений драм. конфлікт, але виключається його одностороннє трагічне або комічне трактування.

Лит.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Белинский В. Г. О драме и театре. М.—Л., 1948; Українка Л. Новейшая общественная драма.—Европейская социальная драма в конце XIX ст. В кн.: Українка Л. Про літературу. К., 1953; Кузюкіна Н. В. Нариси української радянської драматургії, ч. 1—2. К., 1958—63; Анікет А. А. Теорія драми от Аристотеля до Лессинга. М., 1967; Анікет А. А. Теорія драми в Росії от Пушкіна до Чехова. М., 1972; Брехт Б. Про мистецтво театру. К., 1977.

ДРАМАТУРГІЯ [від грец. *δράμα* (δράματος) — драма та *βουχή* (βουχης) — творення] — 1) Драматична література певної епохи чи країни, а також сукупність драматичних творів певного письменника. 2) Теорія побудови драматичних творів. 3) Сюжетно-образна концепція театральної вистави або сценарію кінофільму, що її визначають режисер.

В. М. Лесин.
«ДРАНГ НАХ ОСТЕН» (нім. *Drang nach Osten* — натиск на Схід) — назва загарбницької політики нім. феодалів у період середньовіччя, а згодом імперіалістичної Німеччини щодо країн Центр., Сх. й Пд.-Сх. Європи. В умовах об'єднання Німеччини в 19 ст. «згори» «Д. н. О.» втілював найреакційнішу бурж.-націоналістичну концепцію, доповнював ідею пангерманізму, виправдовував агресію проти слов. народів. Ця політика стала однією з гол. рис нім. фашизму, його цілей у 2-й світовій війні. Розгром нім. фашизму при вирішальній ролі Рад. Армії завдав удару по політиці «Д. н. О.» З 30-х рр. 20 ст. мілітаристські кола ФРН стали на шлях відомлення ряду лозунгів цієї політики.

ДРАНИЙ Семен Олексійович (1667—1708) — один з керівників Булавінського повстання 1707—09. В 1707 очолював боротьбу повстанців козаків, які жили по Сіверському Дніпру, проти карального загону царських військ 8 (19). VI 1708 повстанські загони від проводом М. Гоголя і Д. розгромив на р. Уразовій каральний загін Сумського полку, який за наказом царського уряду брав участь у придушенні повстання. В липні 1708 повстанці під м. Тором (тепер м. Слодянськ Донец. обл.) в урочищі Крива Лука зазнали поразки від царських військ. Д. загинув у бою.

ДРАНИШНИКОВ Володимир Олександрович [29.V (10.VI) 1893, Петербург — 6.II 1939, Київ] — рос. і укр. рад. диригент, засл. арт. РРФСР (з 1933). У 1916 закінчив Петрогр. консерваторію; з 1918 — диригент Марійського театру. В 1936—39 — худож. керівник і гол. диригент Київ. театру

опери та балету, в якому поставив опери «Тихий Дон» (1936), «Піднята цілина» (1937) Дзержинського, «Тарас Бульба» Лисенка (1937), «Шорс» Лятошського (1938), «Перекоп» Мейтуса, Рибальченка і Тіца (1939). Виступав і як симф. диригент і піаніст. Автор фп., вокальних та ін. творів. Пам'яті Д. присвятив сонет «Смерть героя» М. Рильський.

ДРАП (франц. *drap* — сукно) — важка густа подвійна *воєнна тканина* складного *переплетення* ниток з пражі апаратного (суконного) прядіння. Лицьовий бік тканини часто виробляють з якісної вовни, ніж виворітний. Розрізняють Д. порцеляний і неворсований; одно- і багатоколірний. З Д. шють верхній одяг.

«ДРАПО РУЖ» («Le Drapeau Rouge» — «Червоний прапор») — газета, орган ЦК Компартії Бельгії. Засн. 1921 в Брюсселі Ж. Жакматом. Під час нім.-фашист. окупації Бельгії виходила нелегально.

ДРАХМА (грец. *δραχμή*, букв. — жменя) — 1) Вагова й грошова одиниця в Стародавній Греції (з 6 ст. до н. е.). 2) Стародавня аптекарська міра ваги; в Росії аптекарська Д. дорівнювала 3,732 г, в Англії — 3,888 г. 3) Рідка Д. — міра місткості в США, дорівнювала 3,6966 мл. 4) Торговельна Д. — міра маси в Англії, становить 1/16 торговельної унції, дорівнює 1,772 г. 5) Грошова одиниця Греції, поділяється на 100 *лєт*. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. дорівнюють 1,85 крб.

ДРАЦЕНА (*Dracaena*) — рід вічнозелених деревовидних рослин родини *лілійних*. Листки лінійні або ланцетовидні, шкірясті, розміщені пучками на кінцях гілок. Квітки дрібні, білі або жовтуваті, з міцним запахом, зібрані у великі швілі волоті на кінцях пагонів. Плід — ягода. Бл. 40 видів, поширених у тропічній смузі Африки і Азії. До Д. належить *драконове дерево*. Багато видів Д. вирощують як декоративні в кімнатах і оранжереях; в СРСР (на кримському й кавказ. узбережжях Чорного м.) деякі види Д. культивують у відкритому ґрунті.

ДРАЧ Іван Федорович (н. 17.X 1936, с. Теліжичі Тетіївського р-ну Київської обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1959. Закінчив Київ. держ. ун-т (1962). Перша зб. віршів «Соняшник» вийшла 1962. Збірки «Протуберанці серця» (1965), «Поетії» (1967), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Коріння і крона» (1974); Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976). «Київське небо» (1976) присвячені темі керівної ролі Комуністичної партії, рад. патріотизму, дружби народів. Віршам Д. властиві філос. узагальнення, громадян. пафос. Працює в галузі поетичного перекладу з зарубіжних літератур у літератур народів СРСР. За сценаріями Д. поставлено кінофільми «Камінний хрест», «Іду до тебе». Тв.: Іду до тебе. К., 1970; Київське небо. К., 1976; Дума про вчителя. К., 1977; Сонце і слово. К., 1978; Сонячний фенікс. К., 1978; Рос. переклад — Сонячний гром. М., 1977.

ДРЕВЛЯНИ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), яке в 6—12 ст. жило на Поліссі на Правобережжі Дніпра. Згадуються в «Повісті временних літ». Найбільшими містами Д. були Іскоростень (Коростень), Вручій (Овруч), Малин, Городськ та ін. Спочатку землі Д. становили самостійне князівство з центром в Іскоростені. В 884 кн. Олег підкорив Д., але після його смерті (912) вони вийшли з-під влади Києва. В 914 кн. Ігор знову підкорив Д., у яких, однак, залишився свій князь. У 942 відбувалися збройні сутички між військами кн. князя й Д., які прагнули стати незалежними від Києва. Феод. верхівка Д. спробувала використати *древлянське повстання 945* з метою відокремитися від Києва. В 946 княгиня Ольга, придушивши повстання, ліквідувала *древлянське князівство*. Д. займалися землеробством, скотарством і ремеслами (залізоплавильним, виробленням з оверуцького шиферу прасельце тощо). Останній раз Д. згадуються в літописі під 1136. З Д. пов'язують *Корчацький могильник*, *Луку-Райковецьку* та ін. археол. пам'ятки.

ДРЕВЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 945 — найраніше з засвідчених писемними джерелами повстання нар. мас у Давній Русі. Викликане спробою кн. Ігоря провести 945 повторний збір *данни* в землі *древлян*. Під час повстання Ігоря було вбито. З повстання скористалася *древлянська* феод. верхівка на чолі з кн. Малом, щоб відокремитися від Києва. В 946 Д. п. придушила княгиня Ольга, яка, проте, мусила провести певну регламентацію збирання *даннин*.

ДРЕВЧЕНКО (Древкін) Петро Семенович (бл. 1863, Полтавщина — 1934) — укр. рад. кобзар. Жив у с. Залютиніюм під Харковом. У 13 років осліп. Учень Г. Гончаренка. Гру Д. високо цінував М. Лисенко. Разом із кобзарями П. Гашенком, С. Пасогою та Г. Цибкою створив рад. думу «Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних».

ДРЕГОВИЧІ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), яке жило між Прип'яттю і Зх. Дніпром. Згадуються в «Повісті временних літ». Вважають, що назва «дреговичі» пов'язана з давньорус. словом «дрягва» — болото і вказує на характер місцевості, де жило це плем'я. Найбільшими містами Д. були Туров, Клецк, Слуцьк. Землі Д. становили самостійне князівство з центром у м. Турові. В 10 ст. це князівство ввійшло до складу *Київської Русі*. Кн. Володимир Святославич під час поділу Русі на уділи більшу частину землі Д. включив до Туровського князівства, пн.-зх. частина ввійшла до *Полоцького князівства*. За археол. даними, Д. — землеробське населення, яке займалося й промислами та ремеслами (обробка заліза, гончарство). **ДРЕДНОУТ** (англ. *dreadnought* — безстрашний) — клас англ. *лінійних кораблів* (будувалися з 1905). Мав вологоннажність понад 17 тис. т.



І. Ф. Драч.



Драцена деренська.

ДРЕЗДЕН

ДРЕЗДЕН — місто на Пд. Сх. НДР, адм. центр округу Дрезден. Вузол з-дів та автошляхів, аеропорт, порт на р. Ельбі. 509,3 тис. ж. (1976). Д. — великий екон. і культур. центр країни. В пром-сті провідне місце посідає неметалосне машинобудування (електротех. та електронна пром-сть, приладобудування, оптика й точна механіка). Підприємства легкої, швейної, меблевої, харчосмакової галузей. Виготовлення фарфорових і скляних виробів. У Д. — Тех. ун-т, Вища трансп. школа, Мед. академія, консерваторія, Вища школа музики та ін. вузи; оперний театр, драматичний «Статтеатр», оркестр філармонії тощо. Музеї, в т. ч. **Дрезденська картинна галерея**, історичний, нар. мистецтва, зібрання фарфору. Під час 2-ї світової війни Д. зазнав великих руйнувань, від брит. та амер. авіації, тепер місто відбудовано. Серед архіт. пам'яток: замок курфюрстів (королів; 15—19 ст.); палацовий ансамбль Цвінгер (1711—22, арх. М. Д. Пешельман), Японський палац (1715—41, архітектори З. Лонгюон, Ж. де Волт і Пешельман), палацово-парковий комплекс Пільніц (1720—24). Соціалістична забудова Д. — ансамблі площ Альт-маркт (1953—56, архітектори Й. Рашер, Г. Мюллер і Г. Гулер), Пост-плац (1965—67); вулиці Ернст-Тельман-штрассе, Прагерштрассе; споруди — Будинок преси (1960—68), Палац культури (1970, арх. В. Генш та ін.). Місто відоме з 1216.

ДРЕЗДЕНСЬКА КАРТИННА ГАЛЕРЕЯ — одна з найбільших світових скарбниць зх.-європ. живопису 15—19 ст. Засн. 1560. Була частиною Кунсткамери курфюрстів Саксонських, 1722 її значно розширено й перетворено на музей. У 1847—56 арх. Г. Земпер спорудив для галереї спец. будинок. У Д. к. г. зберігаються картини нідерландських (Я. ван Ейка, Й. ван Клене), італійських (С. Боттічеллі, Рафаеля, Джорджоне, Тіціана, П. Веронезе), німецьких (А. Дюрера, Г. Гольбейна Молодшого, А. Менцеля), голландських (Рембрандта, Я. Вермера Делфтського), фламандських (П.-П. Рубенса, А. ван Дейка), іспанських (Х. Рібери, Ф. Сурбарана, Д. Веласкеса), французьких (Н. Пуссена, А. Ватто) та ін. художників. У 1945 під час англо-амер. бомбардування Дрездена Д. к. г. було зруйновано, близько 200 картин загинуло. Більшість творів, які фашисти заховали в непридатних

для зберігання місцях, врятувала від загибелі Рад. Армія. Ці твори було вивезено до Рад. Союзу, тут вони зберігалися, а пошкоджені реставрувалися (частина їх тимчасово перебувала в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва). В 1955 всі ці експонати передано НДР. У 1956 Д. к. г. знову було відкрито.

Літ.: Спасенные шедевры. т. 1—2. М., 1977; Зейдевиц Р., Зейдевиц М. Дрезденская галерея. Пер. с нем. М., 1965.



Будинок Дрезденської картинної галереї. Північний фасад. Архітектор Г. Земпер. 1847—56

ДРЕЗДЕНСЬКОГО БАНКУ ФІНАНСОВА ГРУПА (за назвою банку, засн. 1872) — фінансово-монополістичне угруповання ФРН, друге за величиною, після Німецького банку фінансової групи. Сформувалася навколо Дрезденського банку гол. чин. у післявоєнні роки. Об'єднує пром. концерни «АЕГ» (електротехніка, радіоелектроніка), «Фольксвагенверк» (автомобілебудування), «ГРУНДІГ» (радіотехніка, радіоелектроніка) й багатогалузеві «ОТКЕР», «КВЕЛЛЕ» та ін. З 1968 Д. б. ф. г. разом з групою Німецького банку контролює концерн «Крупп» (виробляє бл. 3000 видів продукції, у т. ч. чорні метали, вугілля, морсудна, зброю тощо). До складу Д. б. ф. г. входять і великі страхові т-ва. Обороти капіталу концернів, що входять до Д. б. ф. г., 1977 становили понад 100 млрд. марок Д. б. ф. г. має великі капіталовкладення в багатьох країнах світу. Спільні інтереси пов'язують Д. б. ф. г. з рядом великих транснаціональних монополій, зокрема з амер. «Ексон» (нафтова), англ. гол. «ЮНІЛЕВЕР». На базі особистої унії група пов'язана з держ. апаратом ФРН. Місцеперебування Правління Д. б. ф. г. — м. Франкфурт-на-Майні

В. А. Колибанов.
ДРЕЗІНА (нім. Draisine), автодрезина, мотодрезина — невелика транспортна залізнична машина з приводом від автомобільного або мотоциклетного двигуна внутрішнього згорання. Розрізняють Д. (мал.) вантажні й пасажирські. Використовують їх для перевезень на незначній віддалі. У перших Д. був ручний привод. Назва — за ім'ям нім. винахідника К.-Ф. Дреза (1785—1851).

ДРЕЙЕР (Dreyer) Карл-Теодор (З.ІІ 1889, Копенгаген — 20.ІІ 1968, там же) — датський кінорежисер і сценарист. У кіно з 1918. У фільмах «Сторінки з Книги Сатани» (1920), «Вдова пастора» (1920, Швеція), «Міхаель» (1924, Німеччина), «Поважаю свою дружину» (1925) критикував бурж. спосіб життя й бурж. мораль. Вер-

шина творчості Д. — фільм «Страсті Жанни д'Арк» (1927, Франція), який став одним з найзначніших досягнень «німого» кіно. Інші фільми: «День гніву» (1943), «Слово» (1955), «Гертруда» (1965).
ДРЕЙКА ПРОТОКА — протока між о. Вогліяна Земля і Пд. Шетлендськими островами, сполучає Тихий ок. з Атлантичним. Шир. до 950 км (найширша протока земної кулі). Глибина до 5840 м. У районі Д. п. часто бувають шторми. Взимку пд. частина Д. п. замерзає. Багато айсбергів. Названа на честь англ. мореплавця Ф. Дрейка, який 1578 проплив нею.
ДРЕЙСЕНА — рід двостулкових молосків. Те саме, що й тригранка.

ДРЕЙСІГ Іван Християнович [1791, Саксонія — 12 (24).ХІІ 1888, Харків] — рос. і укр. актор. Сценічну діяльність почав у Харків. трупі І. Штейна (бл. 1814). Працював у трупах Д. Журавського, К. М. Зелінського, І. Пілоу та ін. Керував власною трупною у Ставрополі (1845), Тбілісі (1845—46). В різних рос. трупах на Україні працював і в 60—80-х рр. Ролі: Вибірний, Чупрун («Наталка Полтавка»), «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко, Потап Левурда («Шельменко-денщик»), «Бой-жінка» Квітки-Основ'яненка), Городничий, Подколюсін («Ревізор» М. Гоголя) та ін. Д. — автор укр. новели «Два брати із Санжарівки», третій із Хороба» (1846), в якому грав роль Панька Вередя.

М. Ф. Діброва.
ДРЕЙФ (від голл. driven — гнати, плавати) — 1) Пасивний рух плаваючого тіла (напр., крижини в морі) від дії морських течій, вітру і хвиль. 2) Знесення лібі від курсу (від дії вітру чи ін. факторів) судна на морі або літального апарата в повітрі.

ДРЕЙФ ГЕНІВ, генетико-автономні процеси — випадкова зміна генетичної структури популяцій (частоти генів або алелів), не пов'язана з дією добору, мутаційного процесу (*мутационізму*) й міграцій. Дія Д. г. особливо яскраво виявляється в малих популяціях. Якщо внаслідок сезонної зміни чисельності популяції, стихійного лиха або заселення нової території ніхдна популяція зменшується чи розпадається на менші, то в новоутвореній популяції нове покоління буде представлено нападками невеликої кількості особин початкової великої популяції, які суттєво випадково можуть виявитися носіями рідкісних генів. При тривалій ізоляції нової популяції концентрація таких генів у ній виявиться значно більшою, ніж у вихідній популяції. Багато які випадки підвищеної зустрічальності альбінізму, деяких спадкових хвороб у невеликих ізолюваних популяціях людей пояснюються Д. г. (т. з. «принцип основоположника»). Відомі випадки, коли в популяціях с.-г. тварин різко зростала концентрація летальних генів у зв'язку з широким використанням гетерозиготних (лив. *Гетерозиготність*) за цими генами бугаїв-плідників. Тому широке



К.-Т. Дрейер.



І. Х. Дрейсіг.

Дрезден. Вулиця Прагерштрассе. Архітектор П. Смігон та ін. 60-і рр. 20 ст.



використання у тваринництві штучного осіменіння самок глибокозамороженою спермою, внаслідок чого один самець стає батьком сотень тисяч нащадків, вимагає найретельнішої перевірки спадкових якостей тварин-плідників. Д. г. не має самостійного значення в еволюції організмів; він діє разом з ін. генетичними й екологічними факторами, що сприяють спадковому перетворенню популяції, в першу чергу з добром. Термін «дрейф генів» запропонував амер. генетик С. Райт (1931). В. І. Басиков.

ДРЕЙФОВІ ТЕЧІЇ — течії, що виникають у водоймах (морях, озерах) під впливом постійних або панівних вітрів. Швидкість Д. т. залежить від швидкості вітру, а напрям (внаслідок дії сили відхиляючої сили обертання Землі) відхиляється від напрямку вітру у Пн. півкулі праворуч, у Пд. — ліворуч. Нижня межа Д. т. досягає глиб. 200 м. До Д. т. належать Західні Вітрив течії й пасатні, або екваторіальні, течії в океанах.

ДРЕЙФУСА СПРАВА — судовий процес по звинуваченню в шпигунстві на користь Німеччини офіцера франц. Генштабу єврея Альфреда Дрейфуса. Д. с. сфабрикована реакційною франц. воячиною, почалася 1894. Д. с. стала предметом гострої політ. боротьби у Франції. Військ. суд засудив Дрейфуса на довічну каторгу (1894). Реакція використала Д. с. для розпалювання кампанії шовінізму й антисемітизму, наступу на демократичні свободи. Д. с. було закрито 1900; під тиском світової громадськості Дрейфуса 1906 реабілітовано.

ДРЕМЛЮГА Микола Васильович [п. 9 (22). VI 1917, с. Бутурлінівка, тепер місто Ворон. обл.] — український рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). В 1946 закінчив Київ. консерваторію. Твори: симф. поеми «Батьківщина», «Пам'яті героя», «Рідні простори» (1956—60); «Болгарська поема» (1964); кантата «На оновлених землях» (1963), ораторія «Ленін» (1970), твори для фортепіано і бандури, хорів, романси і пісні та музика для театру і кіно.

ДРЕНАЖ (від англ. drain — осушувати) — система штучних водотоків — дрен (труб, свердловин тощо), якими з ґрунту відводять зайву воду, а також спосіб осушування земель за допомогою цих водотоків. Розрізняють Д. (мал.): горизонтальний, вертикальний і комбінований; лінійний, паралельний і кільцевий; пристінний, позастінний, пластовий тощо. Горизонтальний Д. являє собою систему каналів, прорізів або залізобетонних лотків (відкритий Д.), а також труб, галерей, горизонтальних свердловин, шпатель тощо (закритий Д.). Водотоками вертикального Д. є поглинальні свердловини, колодязі, голкофільтри та ін. Дренажі водотоки роблять поодинокі або об'єднані системами колекторів; з самопливом або примусовим (напр., насосами) відведенням води. Вибір Д. зумовлюється глибиною дренажних горизонтів, гідродинамічними вла-

стивостями води, складом і особливостями осушуваних ґрунтів. За допомогою Д. осушують надмірно зволожені землі (осушувальний Д.), знижують рівень ґрунтових вод і запобігають заболочуванню й засолюванню ґрунту (розсолувальний Д.), посилюють газообмін у важких глинистих ґрунтах (аераційний Д.). Використовуючи Д., відводять підземні води від зсувних схилів, осушують і зміцнюють основи споруд, зменшують тиск води на них тощо.

Літ.: Богомолов Г. В. Гідрогеологія є основами інженерної геології. М., 1975.

ДРЕНАЖ у медичній — пристосування для виведення рідини (гною, випоту) з ран, абсцесів, деяких порожнин організму тощо. Як Д. використовують марлевий чи гумовий стрічку, гумові, скляні або пластмасові трубки.

ДРЕНАЖНІ МАШИНИ — самохідні, навісні або причіпні машини для прокладання дренажу на осушуваних і зрошуваних землях, а також торфовищах. За способом прокладання в ґрунті дрен (труб, кротовин, шілин) розрізняють кротові Д. м. (для прокладання підземних отворів діаметром 8—25 см на глибині до 1 м, схожих на кротові ходи); Д. м. для шілинного (безтраншейного) дренажу (різновидність кротового з тією особливістю, що отвір має вигляд шілини, закритої у верхній частині); Д. м. для гончарного (траншейного) дренажу (закладка в траншеї гончарних, пластмасових та ін. труб на шілиних, незволожених ґрунтах). В СРСР, зокрема на Україні, з кротових Д. м. найбільше використовують кротовач навісний МД-100 (Д-657), призначений для кротового дренажу в торфових і мінеральних ґрунтах з метою осушення й поліпшення аерації. Робочий орган кротовача (мал. 2) складається з ножа 5 (для попереднього формування кротової дрені), й дренера 6, який і видаляє підземні отвори — кротові дрені. Його навішують на трактор ДТ-75Б. Продуктивність — до 1,5 погонних км за годину. Для безтраншейного прокладання шілинного дренажу застосовують дренажно-ножові Д. м. (мал. 3); вони прокладають пластмасові труби на дні вузької шілини (глиб. до 2,5 м), яку прорізує черенковий ніж Д. м. Для прокладання гончарного дренажу траншейним способом застосовують екскаватори-дреноукладачі (ЕДЦ-163, ЕДЦ-202А) з робочим органом у вигляді кішшового ланцюга (мал. 1). Ці Д. м. одночасно риють траншеї, прокладають дренажні труби й ізолюють їх фільтрами. Продуктивність — 70—293 погонні м за годину. В СРСР сконструйовано й такі Д. м., що самі під землею формують із стрічки дренажні труби й одночасно прокладають їх.

С. О. Карпенко.



Мал. 1. Дренажна машина. Екскаватор-дреноукладач.

ДРЕС — скорочена назва державної районної електростанції.

ДРЕСИРУВАННЯ (від франц. dresser — привчати) — цілеспрямоване вироблення й закріплення у тварин певних (необхідних людині) дій і навиків в результаті утворення умовних рефлексів. Теор. основа сучас. Д. — вчення І. Павлова про вищу нервову діяльність. При Д., як правило, використовують умовні подразники (звукова команда, жест, показ корму) в поєднанні з безумовними (напр., мех. подразники), які викликають у тварин необхідну реакцію. Д. застосовують у г-ві, оборотно-спортивній роботі (Д. собак — мисливських, службових тощо, коней, годувів); наук. знач. має Д. дельфінів. Д. — давній жанр циркового мистецтва. В кін. 19 ст. дресирувальник В. Л. Дуров (див. Дурови) розробив нові методи Д.: зокрема метод безбольового заохочувального Д., засн. на врахуванні природжених властивостей тварини. Майстри Д. в рад. цирку: М. Гладильников, І. Бугримов, О. Буслас, В. Г. і Ю. В. Дурови, В. І. Філатов, Б. Едер та ін.

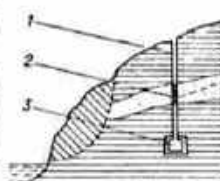
ДРЕСИРУВАННЯ БДЖІЛ — метод штучного посилення запилювальної й збиральної діяльності бджіл на квітках рослин, які погано виділяють нектар. В основі Д. б. лежить вироблення у бджіл умовних рефлексів на запах, колір, форму, місцезнаходження квіток та ін. Якщо виділення нектару квітками ослабне, то бджоли перестають до них літати, запилення рослин погіршується і врожайність знижується. В Рад. Союзі розроблено методи Д. б. на запилення, що полягає в підгодівлі бджіл цукровим сиропом, настояним на квітках рослин, що потребують запилення. Бджоли летять саме на ті рослини, які мають запах підгодівлі. Бджоли сприяють підвищенню (на 30—50%) врожайності кормових трав, плодоягідних насаджень, багатьох тех. і овочевих культур. Д. б. сприяє й збільшенню медозбору. Літ.: Бабич І. А., Мерезд О. Г. Бджільництво. К., 1973.

ДРЖИЧ (Držić) Марин (1508, Дубровник — 2.V 1567, Венеція) — хорватський драматург, представник д-ри Дубровника. Літ. діяльність почав у 2-й пол. 30-х рр. 16 ст. ліричними поезіями в дусі Ф. Петрарки. Відіграв значну роль у становленні дубровницького театру. В багатьох п'єсах наявні елементи гострої критики тогочасного суспільства. Найвідоміша комедія Д. — «Дядечко Марос» (пост. 1550) — з життя Дубровника й Рима.

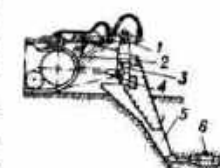
ДРИГАЛЬСЬКОГО ОСТРІВ — куполоподібне льодовикове підняття в морі Дейвіса, за 78 км на Пн. від Антарктиди. Пл. 204 км². Вис. до 327 м. Береги уривисті. Відкритий 1912 австрал. антарктичною експедицією. Вперше Д. о. дослідила рад. експедиція 1956. В 1960 на Д. о. працювала рад. тимчасова метеорологічна станція «Мир». Названий на честь нм. польярного дослідника Е. Дригальського.



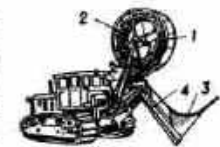
Дрезини:
1 — вантажна;
2 — пасажирська.



Дренаж комбінований зсувного схилу:
1 — поглинальна свердловина;
2 — фільтр;
3 — шпатель.



Мал. 2. Дренажна машина-кротовач навісний МД-100 (Д-657):
1 — гідроциліндр піднімання робочого органу;
2 — гідроциліндр гідросистеми;
3 — рама навісника;
4 — важіль навісної системи;
5 — ніж;
6 — дреноер.



Мал. 3. Дренажна машина для прокладання пластмасових труб:
1 — барабан;
2 — труба;
3 — напрямний жолоб;
4 — ніж.

ДРИМБА

ДРИМБА — щипковий муз. інструмент. Див. *Варган*.

ДРИНА — річка в Югославії, права притока Сави (бас. Дунаю). Утворюється внаслідок злиття річок Піни й Тари, що беруть початок на Динарському нагір'ї. Довж. від витоків Тари 460 км, площа бас. 19,6 тис. км². Пересічна витрата води в позизі 341 м³/с. Має вузьку, глибоку долину, водоспади. На Д. споруджено ГЕС. Несудноплавна.

ДРИНОВ Марин Стоянов [2.XI] 1838, Панагюриште, тепер НРБ — 28.II (13.III) 1906, Харків] — болг. і рос. історик, філолог, громад. діяч, член Петерб. АН (з 1898). З вересня 1858 до березня 1861 жив у Києві й відвідував філос. клас Київ. семінарії. Закінчив Моск. ун-т (1865). З 1869 — голова Болг. літ. т-ва. Автор першої єдиної болг. орфографії, заклад основ сучас. болг. літ. мови. В 1878—79 — міністр нар. освіти Болгарії. Брав участь у створенні першої болг. конституції 1879. З 1875 (з перервами) — професор слов'янознавства Харків. ун-ту. З 1877 — секретар, а в 1890 — голова Історико-філологічного т-ва при Харків. ун-ті. Працями з історії південнослов. народів, у т. ч. болг. народу, поклав початок істор. науки в Болгарії. Сприяв розвитку російсько-і українсько-болг. культур. зв'язків.

ДРИФТОВА ГІПОТЕЗА — гіпотеза горизонтального переміщення (дрифту, або *дрейфу*) материків. Висунув її в 2-й пол. 19 ст. рос. астроном-аматор Є. В. Биханов, істотно доповнили її розвинули на поч. 20 ст. амер. геолог Ф. Тейлор і нім. геофізик А. Вегенер. Д. г. припускає горизонтальне переміщення материків по пластичному базальтовому шару земної кори. ґрунтується на подібності обрисів материків, геол. будови й органічних решток у гірських породах берегів віддалених континентів, відмінностях у будові земної кори материків і океанів. За Д. г. Земля спочатку була вкрита тонким материковим шаром, який у палеозой (див. *Палеозойська ера* і *група*) розпався, потім згромадився в єдиний суперматерик — Пангею, яка на початку мезозой (див. *Мезозойська ера* і *група*) розколася на окремі материки — Африку, Америку, Євразію та ін., що почали дрейфувати в зх. і вд. напрямках. Д. г. в серед. 20 ст. втратила своє значення, а в 60-х рр. була модернізована на основі нових досліджень у галузі геофізики, зокрема вивчення будови дна океанів, і стала відома як *глобальна тектоніка*.

Ю. М. Довгаль.

ДРІАДА (Dryas) — рід рослин родини *розових*. Вічнозелені кущики зі сланкими дуже гіллястими стеблами. Листки прості, шкірясті, зверху блискучі, зісподу сіро- або білопестисті. Квітки великі, поодинокі, на довгих квітконосах, білі, рідше жовті. Плід — сім'янка. 18 видів. В СРСР — 10 видів (у тундрі, на вапнякових скелях і гірських луках); з них в УРСР (у Карпатах) — один вид — Д. восьмипелюсткова (Д.

octopetala). Використовується як декоративна рослина при створенні «альпійських гірок».

ДРІАДИ (грец. Δρυάδες, від δρύς — дерево) — у грец. міфології німфи — покровительки дерев, що живуть у лісах і галях. Допомагають людям, які доглядають дерева.

ДРІБ у математиці — вираз вигляду $\frac{m}{n}$, де m і n — числа або вирази. Його можна розглядати як частку від ділення чисельника m на знаменник n [напр., $\frac{2ax}{a-x} = 2ax : (a-x)$]. Суму, різницю, добуток і частку двох Д. обчислюють за формулами $\frac{m}{n} \pm \frac{s}{t} = \frac{mt \pm ns}{nt}$; $\frac{m}{n} \cdot \frac{s}{t} = \frac{ms}{nt}$; $\frac{m}{n} : \frac{s}{t} = \frac{m}{n} \cdot \frac{t}{s} = \frac{mt}{ns}$. Для додавання і множення Д. виконуються властивості *комутативності*, *асоціативності* й *дистрибутивності*. Значення Д. не зміняться, якщо його чисельник і знаменник помножити на одне й те саме відмінне від 0 число (основна властивість Д.). Користуючись цією властивістю, Д. можна скорочувати або зводити до спільного знаменника.

Д. $\frac{m}{n}$ наз. звичайним, якщо m і n — натуральні числа. Звичайний Д. наз. правильним, якщо його чисельник менший за знаменник, і не правильним, якщо чисельник більший або дорівнює знаменникові. Звичайний Д. $\frac{m}{n}$ наз. нескоротним, якщо найбільший спільний дільник чисел m і n дорівнює одиниці. Строго кажучи, звичайні Д. — не числа, а символи для позначення чисел (цілих і дробових). Так, $\frac{2}{3}$ позначає

дробове число, а $\frac{4}{4}$ і $\frac{9}{3}$ — цілі. Існує безліч звичайних Д., які позначають одне й те саме число. Два рівні звичайні Д. — це різні позначення одного числа. $\frac{m}{n} = \frac{s}{t}$ тоді,

коли $mt = ns$, $\frac{m}{n} < \frac{s}{t}$ тоді, коли $mt < ns$. Суму цілого числа і звичайного Д. часто записують без знака +, напр., $4 + \frac{3}{5} = 4\frac{3}{5}$. Таке число можна записати і у вигляді неправильного Д.: $4\frac{3}{5} = \frac{4 \cdot 5 + 3}{5} = \frac{23}{5}$. Звичайні Д.

були відомі за кілька тисячоліть до н. е. Спочатку оперували тільки аліквотними дробами — такими, чисельники яких дорівнюють 1. В 3-му тис. до н. е. вавилонські математики ввели шістьдесяткову Д., тобто такі, знаменники яких є лише натуральні степені числа 60. Пізніше з'явилися *десяткові дроб* та *ланцогові дроб*. В Росії звичайні Д. наз. «долями», «слабаними числами». Літ.: Андронов И. К. Арифметика дробных чисел и основных величин. М., 1955; Деппман И. Я. История ариф-

метики. М., 1965; Кужель О. В. Основы арифметики. К., 1965; Хачичи А. Я. Целые дроби. М., 1978.

Г. П. Бевз.

«ДРІБНА БІБЛІОТЕКА» — видання перекладних творів худож. і наук. літератури, здійснюване І. Франком, М. Павликом, І. Белеєм (1878—79). Гол. спрямування «Д. б.» полягало в пропаганді ідей революц. просвітництва, матеріалістичного природознавства, зразків прогресивної худож. л-ри. Вийшло 14 випусків. У шести з них вміщено твори Г. Успенського, Е. Золя, Дж. Байрона, оповідання І. Франка «На дні». Решту випусків присвячено суспільно-політ. і наук. темам (праці М. Добролюбова, Д. Писарева, М. Драгоманова, Е. Геккеля, Т. Гекслі та ін.).

ДРІБНА БУРЖУАЗІЯ — дрібні власники, що займають проміжне становище між основними класами капіталістичного суспільства — *буржуазією* і *пролетаріатом*. До Д. б. належать: *трудове селянство*, ремісники й кустарі та дрібні торговці. Дрібний буржуа відрізняється від робітника тим, що має у приватній власності засоби виробн., які становлять основу його виробн. і гол. джерело існування. За капіталізму, особливо на стадії імперіалізму, осн. маса Д. б. розорюється й перетворюється на пролетарів. Лише незначна частина її стає підприємцями. Таке становище Д. б. пояснює її двоїсту природу: як трудівник вона тяжіє до пролетаріату й багато в чому солідарна з ним у його боротьбі; як приватний власник вона прагне зберегти свій статус, вибитися в ряди буржуазії. Двоїста природа Д. б. визначає хиткість її позицій у *класовій боротьбі*, нестійкість її ідеології (див. *Дрібнобуржуазна політична економія*). Це призводить до того, що вона легко піддається демагогії найреакційніших кіл великої буржуазії (див. *Фашизм*). В умовах сучас. державно-монополістичного капіталізму дрібнобуржуазне забарвлення мають багато антикомуністичних «теорій» і концепцій від правокстремістських до лівоекстремістських. В боротьбі проти капіталізму пролетаріат намагається залучити на свій бік осн. маси Д. б. (особливо *трудове селянство*), які загалом зацікавлені в ліквідації гніту монополій. У країнах, що визволилися від колоніальної залежності, селянство та ін. верстви Д. б. становлять більшість населення і в союзі з ще малочисленим, але зростаючим *робітничим класом* є осн. революц. силою над-визвольного руху, антифеод. і антиімперіалістичних революцій. В соціалістичній революції *трудове селянство* стає союзником робітничого класу. Досвід СРСР та ін. соціалістичних країн показує, що під керівництвом партії робітн. класу успішно відбувається процес перетворення їх на трудівників соціалістичного суспільства.

М. М. Кириченко.

ДРІБНОБУРЖУАЗНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — напрям у політичній економії, що вира-



Дріада восьмипелюсткова. Квітуча рослина.



Дріада чорний.

жає ідеологію *дрібно буржуазії*. Виникла на початку 19 ст. у Франції. Її основоположники — Ж.-П. Сімонді й П.-Ж. Прудон. Д. п. е. є відображенням суперечливого становища дрібних виробників у бурж. суспільстві. Розорення їх за капіталізму викликає з їхнього боку гостру критику капіталізму. Водночас дрібна буржуазія як клас, що виступає приватним власником, захищає основи капіталізму — приватну власність на засоби виробн., «відне підприємництво» тощо. Представники Д. п. е. в числі перших вказали на суперечності капіталізму, проте вони не розкривали їхньої соціально-еко. суті. Д. п. е. підміняє наук. аналіз об'єктивних закономірностей сусп. розвитку проповіддю дрібнобурж. моралі, висуває утопічні проекти для подолання капіталістичних суперечностей, які не зачіпають основ експлуататорського ладу. Ідеалізація дрібного виробн. спричинює вульгарно-матеріалістичне тлумачення Д. п. е. соціально-еко. процесів. Критика капіталізму ґрунтується не на пізнанні еко. законів, а на абстрактній ідеї про можливість повернення до дрібного виробн., вона «не передхоплювала», — писав В. І. Ленін, — майбутнє, а реставрувала минуле» (Повне зібр. тв., т. 2, с. 230). Ідеологи дрібно буржуазії поклали початок тлумаченню політ. економії як науки про споживання й розподіл. Критикуючи розподіл, який існує в бурж. суспільстві, вони вважали, що його можна замінити й поліпшити за допомогою д-ви, не змінюючи самого капіталістичного ладу (Сімонді). Прудон сподівався реформувати капіталізм, знищити експлуатацію в рамках бурж. суспільства шляхом реорганізації обігу. Розвиток капіталізму й зміни, що відбуваються в зв'язку з цим у становищі дрібно буржуазії, зумовлюють і еволюцію дрібнобуржуазних концепцій.

У сучас. умовах Д. п. е. представлена безпосередньо дрібнобурж. еко. теоріями, в яких проявляється виразно опір дрібно буржуазії плануванню фінанс. капіталу, її безплідні сподівання врятуватися від розорення (див. «Демократичний соціалізм», «Ринковий соціалізм» та ін.), і реформізм. Однією з ревізіоністських форм Д. п. е. є концепція «казарменого комунізму» маоїстського зразка. Приділяючи велику увагу критиці дрібнобурж. концепцій, В. І. Ленін підкреслював, що боротьба з дрібнобурж. течіями еко. думки «обов'язкова для партії пролетаріату, яка повинна відвоювати від буржуазії одурених нею дрібних хазяйчиків і мільйони трудящих, поставлених у більш-менш дрібнобуржуазні умови життя» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 289).

Л. Я. Корнійчук.
ДРІБУШКИ — 1) Види рухів в укр. народних танцях. Виконуються дрібними кроками (звідси й назва), притупами. Серед Д.—тропак, тропітка, ступалочка, дрібушка на місці з притуком, притуп, потрійний притуп та ін. 2) Дитяча гра.

ДРІЗДЖІ — група одноклітинних грибів. Серед дріжджів є сумчасті гриби (більшість видів Д.), базидіоміцети й аспорогенні, що їх відносять до *незаквершених грибів*. Клітини нерухомі, округлі, овальні, еліпсоїдні, довж. 8—10 мкм, шир. 2—7 мкм. Деякі Д. можуть утворювати несправжню *грибницю*. Розмноження нестатеве — здебільшого *брунькуванням*, у *Schizosaccharomyces* — *поділ*, у *Saccharomyces* — *брунькування* з наступним поділом; Д., які належать до базидіальних і сумчастих грибів, приймають ще й статеве розмноження. Д. дуже поширені в природі (в воді, ґрунті, рослинних і тваринних організмах), особливо там, де є цукристих речовин (ягоди, фрукти, молочні продукти тощо). У зв'язку зі здатністю Д. викликати *спиртове бродиння* їх використовують у хлібопеченні, виноробстві, пивоварінні, спиртовому й гліцеринному виробництві, молочній пром-сті тощо. Їх широко застосовують для одержання кормового (див. *Дріжджі кормові*) й харчового білка, а також амінокислот, вітамінів (групи В, D, каротинів та ін.), полісахаридів, ліпідів, ферментів тощо. Серед Д. трапляються й патогенні форми, що спричиняють захворювання людини і тварин — *кандидоз*, *бластомікози* тощо. Див. також *Дріжджове виробництво*.

Є. І. Коваленко.
ДРІЗДЖІ КОРМОВІ — спеціально вирощувані на корм *дріжджі* видів *Torula utilis*, *Monilia turgida* та ін. Цінний білково-вітамінний корм. Вирощують на відходах деревини, качанах кукурудзи, луззі соняшнику, соломі, комиші та відходах целюлозно-паперової й спиртової пром-сті. З 1 т відходів деревини або качанів кукурудзи одержують 200—250 кг Д. к. Випускають Д. к. пресованими або сухими. В 100 кг сухого корму — 113,7 корм. од. і 42,4 кг перетравного протеїну. Д. к. містять високопоживний білок (85—90% перетравності) з майже всіма амінокислотами, а також вітаміни й мінеральні речовини. Згодовування Д. к. як білкового компонента в раціоні підвищує продуктивність тварин. Застосовують і дріжджування кормів.

Лит.: Копил А. М. Підготовка, зберігання та використання кормів. К., 1973.

ДРІЗДЖОВЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво пекарських *дріжджів* роду *Saccharomyces*, що ґрунтується на вирощуванні їх у водному розчині м'яса. В процесі такого вироб. м'ясу розбавляють чистою водою (у співвідношенні 1 : 1), розчин дезинфікують хлорним вапном і підкислюють сірчаною к-тою, після чого в нього додають живильні фосфори й азотисті солі. Далі розчин нагрівають до т-ри 100°C, витримують протягом 1 год, охолоджують і фільтрують або просянують за допомогою *центрифуг*. Просянений розчин м'яса знову розбавляють чистою водою (до концентрації сухих речовин 4—6%) і додають у нього для розмноження дріжджів з чистих культур. З одержаного таким способом розчину в дріжджо-

ростильному апараті вирощують маточні й товарні дріжджі. В процесі вирощування в апарат подають стиснуте повітря (60—100 м³/год на 1 м³ рідини). Вирощені дріжджі виділяють за допомогою *сепараторів*, вологу з них видаляють фільтр-пресами або *вакуум-фільтрами*. Пресовані дріжджі розфасовують у буски масою 50, 100 і 1000 г. Зберігають і транспортують їх при т-рі 0—4°C. Пекарські дріжджі виробляють і з дріжджів, використовуваних у спиртовому виробництві.

О. Д. Коваленко.
ДРІЗД (*Turdus*) — рід птахів родини *дроздових*. Розміри середні (довж. тіла 20—25 см), оперення строкате або одноколірне. Гніздяться парами або колоніями на деревах, кущах чи на землі. За рік 1—2 кладки по 3—7 яєць. У роді бл. 60 видів, поширених переважно в Європі, Азії й Америці. В СРСР — 13 видів, у т. ч. в УРСР — 9, з них найпоширеніші Д. чорний (А. ків (T. merula), Д. омелюх (T. viscivorus) і Д. співочий (T. philomelos). Живляться Д. комахами, червами, ягодами.

ДРІК (*Genista*) — рід рослин родини *бобових*. Невисокі кущі або чапівкуші. Стебла в деяких видів колючі. Листки прості або трійчасті, іноді густоопушені. Квітки двостатеві жовті або білі, зібрані у верхівкові китиці. Бл. 75 видів переважно в Європі, Пн. Африці і Зх. Азії. В СРСР — 20 видів, з них в УРСР — 8. Найпошир. Д. красильний (*G. tinctoria*), що трапляється по всій УРСР (у сухих лісах, на узліссях, серед чагарників). Містить алкалоїди цитизини, який застосовують як стимулятор дихання, й анагірин. Деякі види — декоративні рослини. Д. — добрі медоноси: тваринами не поїдаються.

ДРІМЛЮГОПОДІБНІ (Caprimulgiformes) — ряд птахів. Довж. тіла бл. 20—30 см. Оперення здебільшого м'яке й пухке, забарвлення піщаного або бурого тону, крила й хвіст довгі. 93 види, що їх об'єднують у 3 родини: гуахаро (*Steatornithidae*) з 1 видом (Пд. Америка); сов'ячі, або білоногі, дрімлюги (*Podargidae*) з 19 видами (Пд.-Сх. Азія, Австралія); дрімлюгові (*Caprimulgidae*) з 70 видами (переважно в тропіках і лише деякі в помір. зоні). В СРСР — 3 види, з них в УРСР — дрімлюга звичайна (*Caprimulgus europaeus*). У помірних широтах Д. — перелітні птахи. Живуть у лісах, горах і відкритих місцевостях. Моногами. Кладка (іноді 2 на рік) переважно з 2 яєць з мармуровим малюнком. Більшість Д. живляться нічними комахами; деякі тропічні види — плодами. Викопні рештки Д. відомі з плейстоцену й плейстоцену.

О. Б. Кістаківський.
ДРІМЦОВ Сергій Прокопович (псевд. — Дрімченко; 3 (15). V 1867, Харків — 18. VIII 1937, там же) — український рад. музикно-громад. діяч, композитор, диригент, фольклорист, педагог, засл. арт. УРСР (з 1928). Учень М. В. Лисенка. За революц. діяльність 1887—1905 був на заслання в Сибі-



Дрік красильний.
Квітуча гілка й плоди.



Дрімлюгоподібні.
Дрімлюга звичайна.



Дробярка щокоча.

ДРЮПІТЕК



Один з навчальних корпусів Дрогобицького педагогічного інституту імені Івана Франка.

ру. В 1907—17 керував у Харкові хоровими й муз. гуртками при роботі клубів, 1917 — один з організаторів Харків. філармонії й Харків. відділення Муз. т-на ім. М. Леонтовича, 1919 — засновник Українського держ. хору. В 1924 брав участь в організації Харків. муз.-драм. ін-ту і був його ректором. Твори: опера «Іван Морозенко» (1929), жалібний марш «Ти вмер, наш борець», присвячений В. І. Леніну (1924), пісні (зокрема, на тексти Шевченка), романси, обробки нар. пісень. Д. — автор теор. праць «Елементи народного стилю в творчості М. В. Лисенка», «Музична теорія».

ДРЮПІТЕК (*Driopithecus*) — рід вимерлих приматів з підродини викопних людиноподібних мавп (*Dryopithecinae*). Існували протягом пізнього неогену в Зх. Європі, Африці і Пд.-Сх. Азії (Індія). Рештки Д. (нижні щелепи, зуби й кістки кінцівок) відомі з міоценових і пліоценових відкладів. Д. були досить великими тваринами, вели деревний спосіб життя (звідси назва: грец. *дрюс* — дерево і *літхіос* — мавпа). На думку деяких учених, серед Д. були предки сучас. людиноподібних мавп і людини.

ДРЮПТЕРІС ЧОЛОВІЧИЙ — рослина родини багатоніжкових класу папоротеподібних. Те саме, що й *чоловіча папороть*.

ДРІШ (*Driesch*) Ганс (28.X 1867, Кройцнах — 16.IV 1941, Лейпціг) — німецький біолог і філософ-ідеаліст. Професор філософії в Гейдельберзі (з 1911), в Кельні (з 1920), Лейпцігу (з 1921). Працював у галузі експериментальної ембріології. Довів можливість розвитку личинок з ізольованих бластомерів яйця мор. їжака. Обстоював існування непізнаної «життєвої сили» («entelexії»), яка нібито керує біол. процесами (див. *Віталізм*).

ДРОБАРКА — машина для дроблення грудуватих матеріалів, гол. чин. мінеральної сировини. Розрізняють Д.: великого ступеня дроблення (до 100—300 мм), середнього (25—100) й невеликого (5—25 мм); шоконі, конусні, валкові, ударні й стрижневі (див. *Дезінтегратор*). У шоконів Д. (мал.) матеріал надходить у проміжки між двома прямокутними плитками (шоками), одна з яких звичайно нерухома, а друга хитається. Робочим органом конусних Д. є конус, що хитається і водночас обертається всередині нерухомої конусної чаші, заповненої матеріалом. Валкові Д. обладнані двома циліндричними (гладенькими або зубчастими) валками, що обертаються назустріч один одному. В ударних Д. є молотки, шарнірно (молоткові Д.) або жорстко (роторні Д.) закріплені на *роторі*. Продуктивність дробарок: шоконів — 2,5—310 м³/год, конусних — 8—2300, валкових — 2—150, ударних — 10—600, стрижневих — 2—200 м³/год. Д. застосовують у гірничій, хім. і харч. пром-сті, в металургії й будівництві; ударні й стрижневі Д., крім того, у с. г. — для подрібнювання й змішування кормів. Іл. с. 471.

ДРОБІШЕВЕ — селище міського типу Краснодиманського р-ну Донец. обл. УРСР, за 2 км від залізничної ст. Форпостна. 5,1 тис. ж. (1978). Райсільгосптехніка, лісництво, дільниця рибного г-ва Слов'янського тресту «Донрибкомбінат», будинок побуту. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 3 6-кл. Засн. наприкінці 17 ст.

ДРОБЛЕННЯ в техніці — перетворення (руйнування) грудок твердого матеріалу на дрібні (понад 5 мм) частинки. Найпоширеніші механічні способи Д. (мал.) — роздавлення, розколювання, стирання й удар. У разі потреби деякі з цих способів поєднують (напр., удар і стирання) або кілька разів використовують один і той самий спосіб руйнування. Д. звичайно комбінують із сортуванням на *грохотах*. Розрізняють Д. за відкритим і замкненим циклами. За відкритим циклом матеріал спочатку спрямовується на грохот, де відсіюються потрібні за крупністю частинки, а потім — у дробарку. За замкненим циклом матеріал спочатку надходить у дробарку, а далі — на грохот; відсіянні великі грудки матеріалу вертаються для додаткового руйнування. Перетворення (руйнування) грудок твердого матеріалу на частинки розміром менш як 5 мм наз. подрібнюванням або помелом. Крім запроваджених мех. способів Д., досліджуються способи: гідровибуховий, термічний, електротермічний та ін. Д. використовують у гірничій, хім. і харч. пром-сті, в металургії, будівництві тощо.

ДРОБЛЕННЯ ЯЙЦЕКЛІТИНИ, сегментація яйця — початкова стадія зародкового розвитку багатоклітинних організмів. Починається відразу після запліднення; у деяких тварин Д. я. відбувається без запліднення (див. *Партеногенез*). Являє собою ряд послідовних поділів звичайно заплідненої яйцеклітини на дрібніші клітини (*бластомери*). Залежно від особливостей будови яйцеклітини (від розподілу в ній *жовтка*) Д. я. буває повним (голубластичним, охоплює всю *зиготу*) або неповним (меробластичним, при якому діляться біда на жовткова частина яйцеклітини). Повне Д. я. може бути радіальним, спіральним або білатеральним; неповне Д. я. — поверхневим або дискоїдальним. Кожен тип Д. я. властивий певним видам тварин. Внаслідок Д. я. розвивається *морула*, а з неї — *бластула* й *гастроула*.

ДРОБОВО-ЛІНІЙНА ФУНКЦІЯ — найпростіша *раціональна функція*, яка дорівнює відношенню двох лінійних функцій, тобто функція вигляду $y = \frac{ax + b}{cx + d}$. Якщо $ad = bc$, то $y = a/c$; якщо $c = 0$, Д.-л. ф. перетворюється на *лінійну функцію*. При $ad = bc$ і $c \neq 0$ графіком Д.-л. ф. буде рівнобедрена *гіпербола*. Якщо a, b, c, d і x — *комплексні числа*, то Д.-л. ф. здійснює взаємно одностороннє й *конформне відображення* комплексної площини (доповненої точкою ∞) на себе і наз. *дробово-лінійним відображенням*.

н я м (це єдина *аналітична функція*, що має таку властивість). Д.-л. ф. широко застосовують у *функційній теорії*, в *гідромеханіці*, в теорії фільтрації тощо.

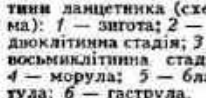
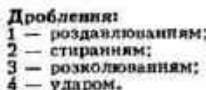
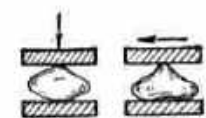
Лит.: Маркушенич А. И. Краткий курс теории аналитических функций. М., 1966; Привалов И. И. Введение в теорию функций комплексного переменного. М., 1977.

ДРОВОТЬКО Віктор Григорович [11 (23).XI 1885, с. Діттарі, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл. — 10.IX 1966, Київ] — український рад. мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1966). В 1944—62 — директор Ін-ту мікробіології АН УРСР. Праці — з питань мед. мікробіології. В 1939 під керівництвом Д. було розкрито природу *стахіботрофного грибка* й розроблено заходи боротьби з ним. Опрацював проблему *фітонцидів*; разом із співробітниками одержав кілька нових *антибіотиків*, у т. ч. іманін і новоіманін. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДРОВАЯЗКО Євген Антонович [к. 20.VIII (1.IX) 1898, Київ] — український рад. письменник, перекладач. Закінчив Київ. ун-т (1920) і Київ. муз.-драм. ін-т ім. Лисенка (1923). Друкуватися почав з 1931. Переклав укр. мовою низькі твори рос. і зарубіж. д-р, серед них: «Орлеанська діва» Ф. Шіллера (1939), вірш. епос «Давид Сасунський» (1936), «Клема» Б. Дадье (1962), «Божественна комедія» Данте (1975), премія ім. М. Рильського, (1978), окремі твори О. Бальзака, П.-Ж. Беранже, Г. Гейне, О. Пушкіна, О. Герцена, Й.-В. Гете, А. Мікшевича, К. Крапивы, В. Маяковського, Ю. Словацького та ін.

ДРОГОБИЦЬКЕ БІГЕ Г. Г. Гринько, ПОВСТАННЯ 1919 — збройний виступ трудящих м. Дрогобича 14—15.IV 1919 проти контрреволюційного бурж.-націоналістичного уряду т. з. «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР). Приводом до Д. з. п. стала спроба дрогобицької «Національної ради» розробити загоном місц. міліції, яка була під впливом комуністів. Очолив виступ ревком, керівне ядро якого становили комуністи В. Ф. Коцюко, І. М. Кушнір, Г. І. Мухаць. Повстання почалося 14.IV 1919. Робітники й солдати захопили пошту, телеграф, вокзал, приміщення суду, військ. склад, штаб гарнізону. Було створено Рад. робітн. і солдатських депутатів. У її наказі й зверненні до населення проголошувалося повалення в Дрогобичі влади уряду ЗУНР і встановлення влади Рад. Зосередившись проти повстанців значні військ. сили, укр. бурж. націоналісти 15.IV жорстоко придушили повстання. Д. з. п. було одним з перших масових збройних виступів трудящих Зх. України проти соціального гноблення й укр. бурж. націоналістів, за возз'єднання з Рад. Україною.

ДРОГОБИЦЬКИЙ НАФТОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД (до 1972 «Дрогобицьконалифтопереробка») — підприємство нафтопереробної й нафтохім. пром-сті. Розташований у



Дроблення:
1 — роздавленням;
2 — стиранням;
3 — розколюванням;
4 — ударом.

Дроблення яйцеклітини ланцетника (схема): 1 — зигота; 2 — двоцлітинна стадія; 3 — восьмицлітинна стадія; 4 — морула; 5 — бластула; 6 — гастроула.

м. Дрогобичі Львів, обл. Створений 1963 внаслідок об'єднання нафтопереробних з-дів № 1 (збудований 1909—12) й № 2 (засн. 1863). Робітники з-дів брали активну участь у *Дрогобицькому збройному повстанні* 1919 за владу Рад. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) почався процес розвитку й перебудови з-дів, який був перерваний нападом фашист. Німеччини на Рад. Союз. У післявоєнні роки поряд з відбудовою проведено реконструкцію й значне розширення підприємств. Протягом 1951—77 збудовано атмосферно-вакуумні, бітумні й коксові установи, каталітичний реформінг, термічний крекінг, парафіновий цех, установи по випуску нового продукту укринол-202 й масла МЗМ-Б для гартування підшипників. Підприємство виробляє 24 види нафт. продукції: бензин, дизельне паливо, парафін різних марок, у т. ч. харчовий, кокс електродний, бітуми дорожні й будівельні тощо. В 1977 обсяг переробки нафти зріс проти 1965 в 1,4 раза. У 1966 підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В. Д. Смирнов.

ДРОГОБИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені Івана Франка — вищий навчальний заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 як учительський ін-т; протягом 1941—44 не працював; 1952 реорганізований у пед. ін-т. У 1960 його об'єднано з Львів. пед. ін-том. Ім'я І. Я. Франка присвоєно 1954. В 1978/79 навч. р. в ін-ті було 7 ф-т: філол., інозем. мов, матем., фіз., музично-пед., підготовки вчителів поч. класів і заг.-тех., на яких навчалося 3745 студентів, зокрема на денному відділенні — 2330. Ін-т має по-сучасному обладнані кабінети, лабораторії, майстерні. В 6-ці — 415 тис. одиниць зберігання. За час існування вуз підготував 17,7 тис. спеціалістів. В. Ф. Надім'янов.

ДРОГОБИЦЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 78,5 тис. чол. (1978). У районі — 73 населені пункти, підпорядковані 2 селищам і 25 сіл. Рад. нар. депутатів. Центр — м. Дрогобич. Д. р. лежить у межах Прикарпаття. Гол. корисні копалини — нафта, природний газ і сіль (Стебницьке родовище калійної солі). Річки: Стрий, Бистриця, Тисмениця (бас. Дністра). Ґрунти переважно дерново-підзолисті й бурі лісові. Ліси (бук, дуб, береза, граб, смерека та ін.) займають 11,3 тис. га. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Дрогобич. У районі — підприємства нафто- й газодобувної, хім., деревообр. і харч. пром-сті. Найбільші з них: Стебницький калійний завод, Опорівське газосховище. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Дрогобич) та 10 будинків побуту. Площа с.-г. угідь 1977 становила 59,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 34,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, овес, ячмінь, льон, цукр. і кормові буряки, картопля, овочеві. Розвинуте тваринництво мол.-мясного напрямку. В Д. р. —

15 колгоспів, 4 радгоспи, 2 птахофабрики, Передкарпатська с.-г. дослідна станція (с. Лішня), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Дрогобич, Добрівляни, Верхній Гаї. Автошлях — 370 км, у т. ч. з твердим покриттям — 340 км. В районі — 58 заг.-осв. і музична школи, 2 профес.-тех. уч.-ща, 61 лік. заклад, у т. ч. 10 лікарень; курорти *Трускавець* і *Східниця*. 13 будинків культури, 71 клуб, кінотеатр, 66 кіноустановок, 70 б-к. У с. Івана Франка (кол. Нагуєвичі) Д. р. народився І. Я. Франко (тут відкрито музей Каменяр; споруджено йому пам'ятник; на місці, де стояла хата батька письменника, встановлено меморіальну арку). В с. Броніці народився укр. письменник С. М. Ковалів, у с. Мокрянах — укр. рад. біохімік Я. О. Парнас, у с. Верхній Дорожів (кол. Дроговижі) — укр. рад. скульптор В. І. Сколосдра, в с. Равенничках — один з організаторів і керівників комуністич. руху на Зх. Україні — Г. І. Михайло, у с. Опорак — учасник революц. руху на Зх. Україні К. М. Пелешатий, у с. Довгому провів останні роки й помер укр. живописець і письменник К. М. Устиянович. У с. Попелях і Лішні — пам'ятки дерев'яної архітектури 17 ст., в с. Сільці — 18 ст. В с. Ясениці-Сільній — музей Н. Олександровської, першої комсомолки-трактористки, яка загинула на фронті у Велику Вітчизн. війну, пам'ятник Т. Г. Шевченку. В Д. р. видається газ. «Радянське слово» (з 1939).

Г. М. Коваль.

ДРОГОБИЦЬКИЙ РОЗСТРІЛ 1911 — розстріл австро-угорськими військами 19.VI трудящих Дрогобича під час виборів до австрійського парламенту. В день виборів влада амушувала виборців пройти через три шеренги війська й показувати виборчі бюлетені. Обурені порушенням принципу таємного голосування, виборці змагалися приняти це змушення. Влада вчинила розправу над виборцями. Було вбито 24 й поранено 47 чол. На підтримку робітникам у Дрогобич почали сходиться селяни з Михайлівців і Почаєвців. На придушення виступу трудящих було кинуто значні сили піхоти та кавалерії.

ДРОГОБИЧ (Дрогобицький) Георгій (Юрій), син Доната (бл. 1450, м. Дрогобич — квітень 1494) — укр. вчений 15 ст., доктор медицини й філософії, перший з відомих вітчизняних докторів медицини. Навчався в Краківському ун-ті, де 1470 здобув ступінь бакалавра, а 1473 — магістра. Ступінь доктора Д. присвоїв Болонський ун-т, у якому він викладав астрономію й медицину, а 1481—82 був ректором. З 1488 Д. — професор мед. ф-ту Краківського ун-ту. У Римі 1483 видано книгу Д. «Прогностичне судження...», присвячену переважно питанням астрономії. В ній, зокрема, згадуються заразні хвороби (в т. ч. чума), вперше в історії друкарства названо Москву, Вілну, Кафу (Феодосію), а також рідні міста Д. — Львів і Дрогобич.

ДРОГОБИЧ — місто обласного підпорядкування Львівської обл. УРСР, райцентр, у передгір'ях Карпат, на р. Тисмениці (бас. Дністра). Вузол залізниць і автомобільних шляхів. 69 тис. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до часів *Київської Русі*. В 40-х рр. 14 ст. Д. в складі Галицької землі загарбали польс. феодалі. Жителі міста брали участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54 проти польс.-шляхет. панування. Після 1-го поділу Польщі (1772) Д. відійшов до Австрії (1867—1918 — Австро-Угорщина). Під час революції 1848—49 в Австрії в Д. відбувалися виступи проти австр. уряду. З серед. 19 ст. на околицях Д. почалися розробки озокериту, пізніше — нафти й горючого газу. В 1900—10 виникли нафтопереробні підприємства. В 1905 в Д. відбулися демонстрації солідарності з революц. пролетаріатом Росії. В 1911 робітники Д. виступили з протестом проти обмеження австр. урядом виборчих прав трудящих (див. *Дрогобицький розстріл 1911*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Д. уже в січні 1918 відбувся антивоєнний і антиімперіалістичний страйк. У листопаді 1918 в Д. виникла одна з перших у Сх. Галичині комуністична група. Трудящі Д. вели збройну боротьбу проти бурж.-націоналістичного уряду ЗУНР, за владу Рад (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). В 1919 Д. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Д. очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1923, 1932, 1934 і 1936 в Д. проходили значні страйки робітників. У 1939 у складі Зх. України Д. возз'єднано з Рад. Україною. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (1.VII 1941 — 6.VIII 1944) в місті діяла підпільна антифашист. група, що мала зв'язок з лівів. підпільною орг-цією «Народна гвардія». Сучасний Д. — один з найбільших пром. центрів Прикарпаття з розвинутою нафтопереробною, хім., гірничохім., маш.-буд., деревообр..



В. Г. Дробосько.



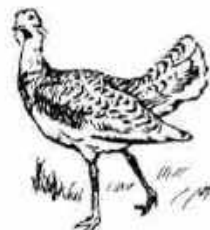
Г. Дрогобич.



ДРОЖЖИН



Дрозофіла звичайна.

Дромотові.
Дромот, або додо
(скелет).Дрофоподібні.
Дрофа звичайна.

легкою й харч. пром-стю. Найбільші підприємства — з-ди: нафтопереробний, додотовий, автомоб. країн, експериментально-мех. спец. обладнання, побутової хімії, плодоконсервний, молочний, лікеро-горілчанний, солеварний; м'ясний, «дубний і тарний комбінат», швейне об'єднання «Зоря», виробниче об'єднання «Дрогобичдерев», заводу управління буд. матеріалів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. В місті — пел. ін-т, нафтовий і мех. технікуми, муз., торг.-кооперативне й 3 профес.-тех. уч-ща, 13 заг.-освітніх, музична й спортивна школи, 11 дит. закладів, у т. ч. 7 лікарень, укр. муз.-драм. театр, 3 будинки культури, 3 клубів, 2 кінотеатри, 49 б-к. Краєзнавчий музей. Архітектурні пам'ятки Д.: фортечна башта (13 — поч. 14 ст.), готичний костюл (15 ст.; іл. дав. на окремому аркуші до ст. Готика, т. 3, стор. 448—449), дерев'яні церкви — Воздвиженська (до 1636) і св. Юра (1654, дав. Юра церква у Дрогобичі), будинок кол. гімназії (засн. 1858, тепер один з корпусів пед. ін-ту). За рад. часу в Д. створено нові житл. райони, споруджено адм. і громад. будівлі. Пам'ятники І. Франкові (1966, скульптори Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка); Я. Галанові, генералові В. І. Васильєву, уродженцю Д. — Герою Рад. Союзу Г. Геврикові; меморіал жертвам фашизму (1976, скульптор В. Борисенко, архітектори О. Федориншин і П. Стефаник); монумент воїнам Рад. Армії, що загинули, визволяючи Д. (1977). В Д. народився укр. учений Г. Дрогобич, тут навчався в гімназії І. Я. Франко (1864—67), В. С. Стефаник і Л. Мартович (обидва 1890—92). В Д. — меморіальний музей революційців В. Ф. Коцюка і О. В. Коцюка. **ДРОЖЖИН** Спиридон Дмитрович [6 (18).XII 1848, с. Низовка, тепер Калінін. обл. — 24.XII 1930, там же] — рос. рад. поет. Походив з кріпаків. Друкуватися почав 1873. Перша зб. — «Вірші 1866—1888 рр.» (1889). Провідна тема його творчості — селянське життя (зб. «Поезії праці й горя», 1901; «Пісні старого плугатяра», 1913). Після Великого Жовтня осілювався вільне життя трудящих (зб. «Пісні праці й свободи», 1923; «Путі-дороги», 1929, та ін.). Йому належать переклади й переспіви творів Т. Шевченка, Л. Глібова, а також вірші «На могили Шевченка» (відп. дав. 1907), «Вечір в Україні». Деякі вірші Д. покладено на музику. В 1938 в селі Завидово Калінін. обл. відкрито музей Дрожжина. Тв.: *Пісні громадянства*, М., 1974.

ДРОЗД Володимир Григорович (н. 25.VIII 1939, с. Петрушан, Черніг. р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. ун-т (1962). Працював журналістом. Перша книга — «Люблю сині зорі» (1962). Окремими виданнями вийшли збірки оповідань «Парость» (1966), «Білий кінь Шептало» (1969); збірка повістей «Семирозум. Маслина» (1967), романи «Добра вість» (1971), «Ритми життя» (1974), «Дорога до матері» (1978) та ін.

Тв.: Маслина. К., 1969; Ірій. К., 1974; Люди на землі. К., 1976; Рос. перекл. — Маслина. М., 1969; Ірій. М., 1976; Добра вість. М., 1978.

ДРОЗДЕНКО Василь (р. н. невід. — п. 1665) — брацлавський полковник, один з керівників народних повстань на Правобережній Україні 1664—65. Прихильник возз'єднання України з Росією. З поч. 60-х рр. 17 ст. він на Брацлавщині боровся проти правобережних гетьманів П. Тетері, С. Опари і П. Дорошенка. В 1664 очолював повстання на Брацлавщині. Повстанці обрали Д. полковником. Влітку 1665 Д. завдав поразки війську П. Дорошенка під Уманню. Діставши допомогу від крим. татар, Дорошенко захопив Брацлав і жорстоко придушив нар. повстання. Д. було захоплено в полон і розстріляно.

ДРОЗДОВІ (Turdidae) — родина птахів ряду горобцеподібних. Довж. тіла 10—40 см, маса 10—200 г, дзьоб сильний, прямий хвіст зрізаний, ступінчастий або з вирізкою. Зовні вигляд і забарвлення різноманітні. Гніздове оперення строкате. Гніздяться на деревах, кущах, на землі й будівлях. На рік 1—2 кладки з 3—6 строкатих яєць. У помірних широтах Д. — перелітні птахи. Живляться переважно комахами. Відомо 308 видів (41 рід), поширених по всій земній кулі, крім Полінезії й Антарктиди. В СРСР — 50 видів (12—19 родів), в УРСР — 19, що належать до 7 родів: *дрізд*, кам'яний дрізд (Monticola), кам'янка, чекан, *горихвістка*, *соловейко*, *малиїнка*.

ДРОЗОФІЛА, плодова мушка (Drosophila) — рід мух родини дрозофілових. Довж. тіла 1,5—5 мм. Личинка живиться гниючими рослинними рештками. Завдяки швидкому розмноженню (життєвий цикл 19—20 днів) і великій плодовитості багато видів Д., особливо Д. звичайна, або фруктова (D. melanogaster), є зручними об'єктами для генетичних дослідів. Відомо понад 100 видів, поширених у жаркій і помір. зонах усього світу. В СРСР — бл. 30 видів, майже всі вони трапляються і в УРСР. Д. можуть завдавати шкоди на підприємствах по переробці овочів і фруктів.

ДРОКІН Василь Дмитрович [14 (27).XI 1909, м. Харків] — переловник виробництва в машинобудуванні, токарь, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1945. З 1929—43 працював токарем на з-дах в Одесі, Ленінграді, Свердловську та ін. містах. З квітня по жовтень 1943 — командир групи підвизників партизанського загону ім. Г. І. Котовського, що діяв у той час у Полтав. обл. З 1943, працюючи токарем Харків. турбінного з-ду, вніс багато цінних рационалізаторських пропозицій. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Делегат XIX та XX з'їздів КПРС. Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Дрогобич. Меморіал жертвам фашизму. Скульптор В. Н. Борисенко, архітектори О. М. Федориншин, П. В. Стефаник. 1976.



ДРОНТОВІ (Raphidae) — родина вимерлих птахів ряду голубоподібних. Об'єднує 2 роди з 3 видами: дронт, або додо (Raphus cucullatus), пустельник (Pezophaps solitaria) і білий додо (Raphus artemis). Були великими (масою до 20 кг) нелітаючими рослиноядними птахами; мали присадкуватий тулуб, короткі ноги, недорозвинені крила, великий дзьоб з гачком на кінці. Населяли Маскаренські о-ви (Маврійскі, Реюньйон, Родрігес). Зникли в 17—18 ст. внаслідок знищення людьми й особливо поїдання яєць і пташенят завезеними на о-ви свинями. Вважають, що Д. були родичами голубів, які втрапили здатність літати у зв'язку з острівним поширенням і надмірним збільшенням маси тіла. Викопні рештки відомі з плейстоценових відкладів тих самих островів.

ДРОСЕЛЮВАННЯ (від нім. drosseln — душити, глушити; скорочувати) — протікання рідни, пари або газів крізь місцевий гідродинамічний опір потоку — дроселя (звужений отвір, вентиль тощо), яке супроводжується зміною їхнього тиску й температури без використання кінетичної енергії, що при цьому звільнюється. Д. дає змогу глибоко охолоджувати й скраплювати гази, регулювати й нимірувати витрату (витратомірами), змінювати ін. параметри (дросельними клапанами) рідни, пари або газів.

ДРОСЕЛЬ ЕЛЕКТРИЧНИЙ — пристрій, яким зменшують (подавляють) змінну складову струму в електр. коді, розділяють або обмежують сигнали різної частоти. Д. є являє собою котушку індуктивності, що її вмикають у коло послідовно з навантаженням. Щоб збільшити індуктивність, Д. є виготовляють з осердям з електротех. сталі або спец. матеріалів (напр., феритів). Застосовують у радіотехніці, лініях телеграфічного й телефонного зв'язку тощо.

ДРОСЕЛЬНИЙ КЛАПАН, дросель (нім. Drossel) — пристрій, що його прохідний переріз менший за переріз трубопроводу, який підводить у процесі дроселювання рідину, пару або газ. За допомогою Д. к. регулюють ступінь дроселювання й витрату, змінюючи прохідний переріз клапана, а також змінюють ін. параметри (напр., тиск, т-ру, вологість) робочих тіл, що протікають у закритому каналі. Д. к. застосовують в енерг. установках, карбюраторах і холодильних машинах, системах водопостачання, вентиляції, опалення тощо.

ДРОТІК — невеликий металевий спис. Д. з наконечником з каме-

но або кістки застосовували для полювання ще за часів *палеоліту*. Кидали Д. за допомогою металевих дощечки. Д. був особливо поширений у племен, які не знали лука, напр. у австралійців. Залізний Д. як зброю застосовували в Стародавній Греції й Стародавньому Римі. За середньовіччя Д. був поширений у Зх. Європі й на Русі (до 15 ст.).

ДРОТЯНИКИ — личинки жуків родини *коваликових*. Тіло (довж. до 40 мм) тонке, напівциліндричне або плоске, здебільшого жорстке, від світло-жовтого до темно-бурого кольору, схоже на дріт (звідси й назва). Живуть у ґрунті, підстилці, гнилої деревині, під корою живих і мертвих дерев; переважно хижаки, багато ґрунтових видів — рослинофаги й завдають шкоди багатьом с.-г. і лісовим культурам, пошкоджуючи висіяне насіння й підземні органи рослин (коріння, стебла й коренеплоди). В РСРП понад 50 шкідливих видів Д., з них на Україні — 23 види, найбільших збитків завдають Д. коваліків посівного, смугастого, західного, степового, червоно-бурого, широкого й блискучого. З а х о д и б о р о т ь б и: висока агротехніка, знищення бур'янів, посів зернових культур насінням, обробленим емульсією гентахлору або дустом гексахлорану. В. Г. Долін.

ДРОФОПОДІБНІ (Otidiformes) — ряд (за ін. авторами — підряд) птахів. Довж. тіла 50—103 см, маса 0,6—21 кг. Самці значно більші за самок. Ноги досить довгі, трипалі, з короткими тупими кігтями. *Курпикової залози* немає, тому пір'я не змащується жиром і легко намокає. Забарвлення оперення переважно сірих і вохристих тонів з характерним рожевим відтінком. У помірних зонах Д. перелітні, в тропіках — осілі птахи. Живляться насінням, пагонами трав, комахами, молюсками, ящірками, іноді гризунами. Політають. Гніздо на землі, у кладці 5—6 (і менше) строкатих яєць. *Виводкові птахи*. В ряді і сучас. родина з 22 видами, поширеними в Африці, Па. Європі, Азії й Австралії. В РСРП, у т. ч. в УРСР, — 3 види: дрофа звичайна (*Otis tarda*), *стрепет*, *джек*. Мисливські птахи. У зв'язку із зменшенням чисельності перебувають під охороною закону. Рештки вимерлих Д. відомі починаючи з міоцену, сучасних — з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.
«ДРУГ» — літературно-науковий дригачик студентського т-ва «Академічний гурток». Виходив 1874—77 у Львові. До 1876 мав «москвофільський» напрям. З приходом у редколегію І. Я. Франка і М. І. Павлика (липень 1876) журнал набув революц.-демократичного спрямування. В ньому друкувалися худож. і наук. твори, звіти про діяльність студентських т-в, літ. новини. Тут опубліковано «Бориславські оповідання», повість «Петрії і Довбушка» І. Франка та ін., переклади з рос. і зарубіж. л-р (твори М. Лермонтова, М. Чернишевського, М. Салтиков-Шчедріна, Г. Гейне, Г. Флобера).

Лит.: Кізяк О. Д. «Друг». 1874—1877. Систематичний покажчик змісту журналу. Львів, 1967.

«ДРУГ ДІТЕЙ» — масове добровільне товариство. Виникло 1921. Осн. завданням його було сприяти органам Наркомосвіти і Наркомздоров'я в справі боротьби з безпритульністю, в охороні дітей шкільного віку заг. поч. навчанням і в оздоровленні їх. Т-во брало участь в орг-ції дит. будинків та інтернатів, ясел і дит. садків. Укр. правління т-ва існувало з 1925 по 1936. Т-во видавало 1925—33 в Харкові журн. «Друг дітей». Припинило діяльність у зв'язку з ліквідацією безпритульності в РСРП.

«ДРУГ НАРОДУ» («L'Ami du Peuple»; «Амі дю пепль») — газета періоду *Великої французької революції*. Видавав її Ж.-П. Марат. Орган революц. демократії. Виходила під назвою «Д. н.» з 12.IX 1789 до 21.IX 1792. З 25.IX 1792 мала назву «Газета Французької республіки», з 11.III 1793 — «Публіцист Французької республіки». Останній номер газети вийшов 14.VII 1793.

«ДРУГ ЧИТАЧА» — щотижнева газета, орган Держкомвидаву УРСР і Товариства книголюбів УРСР. Засн. 1960. Висвітлює роботу й передовий досвід вид-в, поліграфічних підприємств, книжкової торгівлі й орг-цій Т-ва книголюбів Укр. РСР, пропагує нові твори письменників, л-ру з усіх галузей знань. Друкує рецензії, огляди, анотації, тижневі бібліографічні списки л-ри, яка виходить у вид-вах Рад. України, тощо. В. В. Вараков.

ДРУГА ІМПЕРІЯ (2.XII 1852—4.IX 1870) — період правління франц. імператора *Наполеона III*.

ДРУГА КІННА АРМІЯ — об'єднання радянської кавалерії, створене 16.VII 1920 для боротьби проти військ Врангеля. Див. *Кінн. армія*.

ДРУГА КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ — відбулася 9—14.IV 1929 в Харкові. В її роботі брав участь 271 делегат з ухваленням і 303 — з дорадчим голосом, які представляли 244 241 комуніста. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва»; 2) П'ятирічний план розвитку нар. г-ва України; 3) Підсумки й найближчі завдання боротьби з бюрократизмом; 4) Про зниження собівартості й раціоналізацію пром-сті України. Конференція одностайно схвалила політ. і організаційну лінію ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, рішуче засудила *праців ухли у ВКП(б)* як вияв повного відмовлення від лєнінської політики партії. Конференція заявила про тверду рішучість парт. орг-цій і надалі нещадно боротися з проявами українського буржуазного націоналізму й великодержавного шовінізму. Осн. питанням конференції було обговорення 1-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва УРСР (1928—33) — складової частини плану першої п'ятирічки країни. Гол. увага в плані приділялася важкій індустрії. З метою підне-

сення с. г. в плані передбачалися заходи по дальшому розгортанню колективізації с. г. та організаційно-госп. зміцненню колгоспів. У галузі культур. будівництва ставилося завдання ліквідації неписьменності дорослого населення, здійснення заг. обов'язкового навчання дітей, підготовки кадрів кваліфікованих робітників і інженерів. Конференція накреслила заходи по боротьбі з бюрократизмом. Керуючись лєнінськими ідеями про соціалізацію, конференція прийняла відозву «До всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України», в якій закликала трудящих спрямувати всі зусилля на виконання п'ятирічного плану.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977; Коломійченко І. І. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968. Ю. В. Бабко.

ДРУГА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП, «Перша Всеросійська» конференція — відбулася 3—7 (16—20).XI 1906 в Таммерфорсі (Фінляндія). В роботі конференції взяли участь 32 делегати з ухваленням голосом: більшовиків — 6, с.-д. Польщі й Литви — 5, с.-д. Латвійського краю — 3, меншовиків — 11, бундівців — 7. Члени ЦК й редакції ЦО були присутні з правом дорадчого голосу. Порядок дня: 1) Виборча кампанія; 2) Парт. з'їзд; 3) Робітн. з'їзд; 4) Боротьба з чорною сотнею й погромами; 5) Партизанські виступи. Проходила в умовах спаду революції й наступу реакції. Осн. були питання тактики в кампанії по виборах до 2-ї Держ. думи. На захист більшовицької позиції проти блоку з *кадетами*, який відстоювали меншовики й бундівці, виступив В. І. Ленін. Чисельна перевага дала меншовикам змогу провести свою резолюцію з цього питання. В. І. Ленін від імені 14 делегатів вніс «Окрему думку» — більшовицьку платформу у виборчій кампанії, в якій визначив осн. завдання соціал-демократів: роз'яснення народів неспроможності Думи здійснити революц. вимоги пролетаріату й селянства, необхідність збройного повстання. Конференція прийняла резолюцію «Про єдність виборчої кампанії на місцях» з поправкою В. І. Леніна, що обмежувала меншовицький ЦК в проведенні на місцях тактики блоку з кадетами. Було ухвалено рішення про скликання V з'їзду партії. Конференція не обговорювала доповіді про з'їзд різних робітн. орг-цій для створення легальної «широкої робітничої партії» з соціал-демократів, есерів і анархістів і ліквідації РСДРП (пропозиція меншовиків), але прийняла резолюцію, що не допускала підготовки такого з'їзду до розв'язання цього питання з'їздом партії. Матеріали конференції підтвердили правильність *думської тактики більшовиків*, які враховували розстановку класових сил у Росії.

Лит.: Ленін В. І. Про блок з кадетами. — Криза меншовизму. Повне зібрання творів, т. 14; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конферен-



В. Д. Дрокін.

цій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Семенов В. Вторая конференция РСДРП («Первая Всероссийская»). М., 1956.

ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ — центральний орган Російської імперії по управлінню справами Лівобережної України 1764—86. Див. *Малоросійська колегія*.

ДРУГА РЕСПУБЛІКА (25.II 1848—2.XII 1852) — буржуазна республіка, встановлена внаслідок революції 1848 у Франції. Фактично скасована 2.XII 1851 (держ. переворот *Луї Бонапарта*), формально — 2.XII 1852 з установленням *Другої імперії*.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939—45 — найбільша в історії війна, підготовлена силами міжнар. реакції й розв'язана найагресивнішими імперіалістичними державами — гітлерівською Німеччиною, фашист. Італією й мілітаристською Японією. У війну гієку чи іншою мірою було втягнуто 61 д-ву, понад 80% населення земної кулі. Военні дії велися на тер. 40 країн, а також на мор. і океанських театрах. Д. с. в. виникла всередині капіталістичного світу в результаті різкого загострення суперечностей між його провідними д-вами. Д. с. в. почалася як сутичка двох капіталістичних коаліцій. З боку д-в фашист. блоку (див. «*Антикомінтернівський пакт*») війна за політ. цілями протягом усього її часу мала заграбницький характер. З боку капіталістичних д-в, які боролися проти фашист. агресорів і їхніх союзників, характер війни поступово змінювався. Вступ Рад. Союзу у війну проти д-в фашист. блоку, які напали на нього, й створення *антигітлерівської коаліції* остаточно ствердили справдливий, антифашист. характер війни.

Нім. монополістичний капітал під приводом ліквідації *Версальсько-Вашингтонської системи* прагнув до переділу світу на свою користь. Зі встановленням 1933 фашист. диктатури Німеччина стала головною ударною силою міжнар. імперіалізму. Агресивні плани її правлячих кіл були спрямовані передусім проти СРСР, на ліквідацію першої соціалістичної д-ви, на повне знищення цілих народів, створення в світі «нового порядку» на основі людиноненависницької ідеології *фашизму*. Нацистська програма завоювання світового панування й подібні плани імперіалістичної Італії та Японії становили загрозу й для Великобританії, Франції та США. Проте правлячі кола цих країн, спонукувані почуттями класової ненависті до Рад. д-ви, під виглядом «невтручання» й «нейтралітету» здійснювали, по суті, політику заохочування фашист. агресорів, прагнучи спрямувати їхній удар проти СРСР. Ця політика сприяла не тільки відродженню, а й прискореному зростанню военно-пром. потенціалу нім. мілітаризму, держав фашистського блоку Японія на поч. 30-х рр. окупувала значну частину тер. Пн.-Сх. Китаю, Італія 1935 — Ефіопію, 1939 — Албанію, Німеччина 1938 захопила

Австрію (див. *Аншлюс*), частину Чехословаччини (див. *Мюнхенська угода 1938*), 1939 — всю Чехословаччину, Клайпедську обл. Литви. Великобританія і Франція, розраховуючи на зіткнення Німеччини з СРСР, відмовилися від запропонованих Рад. Союзом системи *колективної безпеки* в Європі і заходів для приборкання фашист. агресорів. На *Московських переговорах 1939*, в т. ч. на переговорах військ. місії СРСР, Великобританії і Франції, зх. д-ви не пішли на угоду з Рад. Союзом про взаємодопомогу проти агресії. В умовах, які створилися, СРСР змушений був погодитися на укладення договору про ненапад з Німеччиною (серпень 1939). Використавши імперіалістичні суперечності між капіталістичними д-вами, Рад. Союз запобіг тим самим створенню єдиного ворожого йому фронту, добився вкрай необхідної відстрочки війни, яка дала змогу зміцнити обороноздатність країни.

Напередодні Д. с. в. нім. фашизм створив могутню военну машину. Чисельність збройних сил фашист. Німеччини на 1.IX 1939 досягла 4,6 млн. чол. Вона мала 26 тис. гармат і мінометів (без зенітної артилерії), 3195 танків, 4093 бойові літаки, 107 бойових кораблів осн. класів (у т. ч. 57 підводних човнів). Стратегія нім. верховного командування базувалася на концепції «*блискавичної війни*», згідно з якою перемога мала бути здобута за найкоротший строк до повного розгортання противником його збройних сил і военно-екоп. потенціалу.

Д. с. в. почалася 1.IX 1939 нападом фашистської Німеччини на Польщу. 3.IX Великобританія і Франція оголосили війну Німеччині. До складу англо-франц. коаліції увійшли брит. домініони й колонії (3.IX — Австралія, Нова Зеландія, Індія, 6.IX — Південно-Африканський Союз; 10.IX — Канада та ін.). Величезна перевага нім. *вермахту*, незакінченість розгортання польсь. збройних сил, відсутність допомоги з боку Великобританії і Франції, слабкість вищого військ. керівництва поставили польсь. армію перед катастрофою. Тер. Польщі окупували нім. війська.

17.IX 1939 за рішенням Радянського уряду війська Червоної Армії перейшли кордон Польської д-ви, що розпалася, й почали визвольний похід на Зх. Україну і Зх. Білорусію, щоб узяти під захист життя й майно укр. і білорус. населення, яке прагнуло до возз'єднання з рад. республіками (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*), й не допустити дальшого поширення агресії.

Уряди Великобританії й Франції до травня 1940 продовжували лише в дещо зміненому вигляді довоєнний зовнішньополіт. курс, як і раніше розраховуючи спрямувати агресію Німеччини проти СРСР. Протягом цього періоду, названого «*дивною війною*», англо-франц. війська фактично бездіяли, в той же час фашист. Німеччина вела

активну підготовку до наступу проти країн Зх. Європи. 9.IV 1940 нім.-фашист. війська окупували Данію. Того самого дня вони вдерлися в Норвегію; при сприянні т. з. «*п'ятої колонії*» гітлерівці окупували країну. 10.V фашисти захопили Люксембург, 14.V — Нідерланди. 10.V 1940 нім.-фашист. війська почали наступ на Францію. Гол. удару вони завдали через Арденнські гори в обхід «*Мажино лінії*» з Пн., через Пн. Францію. Прорвавши оборону в районі Седана, танк. з'єднання нім.-фашист. військ 20.V вийшли до Ла-Маншу. 14.V капітулювали збройні сили Нідерландів. Бельг. армію, брит. експедиційні сили й частину франц. армії було відіряно у Фландрії. 28.V капітулювала бельг. армія. Англійським і частини франц. військ, блокованим у районі *Дюнкерка*, вдалося евакуюватися у Великобританію. На поч. червня нім.-фашист. війська прорвали фронт на річках Сомі й Ені. Не вичерпавши можливостей опору, франц. армія склала зброю. 14.VI нім. війська без бою зайняли Париж. 22.VI 1940 Франція підписала акт про капітуляцію (див. *Комп'єнське перемир'я 1940*). У кін. червня 1940 в Лондоні було створено патріотичну оргцію «*Вільна Франція*», очолювану Ш. де Голлем. 10.VI 1940 у війну проти Великобританії і Франції вступила Італія. Італ. війська в серпні захопили Брит. Сомалі, частину тер. Кенії й Судану, в серед. вересня вдерлися з Лівії в Єгипет, намагаючись пробитися до Суєца. Проте незабаром їх було зупинено, а в грудні 1940 розбито англ. військами. Почату в жовтні 1940 спробу італійців розвинути наступ з Албанії у Грецію грец. армія відбила. У січні — травні 1941 брит. війська при підтримці повсталого населення й місц. партизанів вигнали італійців з Брит. Сомалі, Кенії, Судану, Ефіопії, Італ. Сомалі, Еритреї. На Середземному м. італ. флот зазнав відчутних втрат. На поч. 1941 у Пн. Африку на допомогу італ. військам прибув нім. Афр. корпус на чолі з ген. Е. Роммелем. У 2-й пол. квітня італо-нім. війська досягли лівійсько-єгип. кордону. В цей же період япон. війська почали окупацію пд. районів Китаю, захопили пн. частину Франц. Індокитаю. Після поразки Франції уряд Великобританії почав організацію ефективної оборони. Уряд США, переглядаючи свій зовнішньополіт. курс, усе більше підтримував Великобританію. Навесні 1941 США ввели війська в Гренландію, влітку — в Ісландію. В серпні 1940 почалися масовані удари нім. авіації по містах Великобританії, одночасно активізувалися дії нім. ВМС в Атлантичному ок. Проте осн. увагу фашист. керівництво приділяло підготовці війни проти СРСР. 27.IX Німеччина, Італія і Японія підписали военно-політ. *Берлінський пакт 1940*. Навесні 1941 Німеччина здійснила агресію на Балканах, окупувавши Болгарію, Грецію й частину Югославії, де розгорнулася визвольна боротьба проти окупантів. 3 20.V по 1.VI нім.-фашист.

війська захопили о. Крит. У 1940 до Берлінського пакту приєдналися Угорщина, Румунія, Словаччина, 1941 — Болгарія, Фінляндія.

З наростанням загрози імперіалістичної агресії Рад. Союз вживав усіх заходів для зміцнення своєї обороноздатності. Рад. народ під керівництвом Комуністичної партії виконав титанічну роботу по підготовці країни до відсічі можливої агресії. 22.VI 1941 фашист. Німеччина віроломно напала на Рад. Союз. Почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*, яка стала найважливішою частиною Д. с. в. Вступ СРСР у війну визначив її якісно новий етап, привів до консолідації всіх прогресивних сил світу в боротьбі проти фашизму, вплинув на політику провідних світових д-в. З перших же днів фашист. агресії проти СРСР про свою солідарність із справедливою боротьбою рад. народу заявили широки нар. маси, різні країни планети, комуністичні й робітн. партії, які в умовах фашист. окупації приступили до розгортання *Руху Опору*. 2.VII 1941 було укладено угоду між СРСР і Великобританією про спільні дії, 2.VIII 1941 — між СРСР і США про воєнно-екоп. співробітництво й надання матеріальної підтримки СРСР. 14.VIII 1941 США й Великобританія обнародували *Атлантичну хартію*, до якої 24.IX приєднався СРСР. Щоб запобігти небезпеці створення фашист. опорних баз на Близькому Сході, англ. і рад. війська в серпні — вересні 1941 вступили в Іран. Цими спільними воєнно-політ. акціями було покладено початок створенню антигітлерівської коаліції.

Проти СРСР фашист. Німеччина кинула осн. сили своєї воєнної машини. Рад.-нім. фронт став гол. фронтом Д. с. в. Незважаючи на те, що фашист. війська в перші місяці війни проти СРСР захопили значну рад. територію, Німеччині не вдалося здійснити стратегічні цілі, передбачені «*Варбаросса*» планом. У ході стратегічної оборони влітку й восени 1941 рад. війська чинили ворогові стійкий опір, виснажили й знекровили сили фашист. армії (див. *Київська оборона на операція 1941*, *Ленінградська битва 1941—44*, *Одеська оборона 1941*, *Севастопольська оборона 1941—42*). В результаті контрнаступу рад. військ під Москвою (див. *Московська битва 1941—42*) і заг. наступу 1941—42 остаточно зазнав краху фашист. план «блискавичної війни». Ця перемога мала всесвітньо-істор. значення: вона розвіяла міф про непереможність фашист. вермахту, поставила фашист. Німеччину перед необхідністю ведення затяжної війни, дала могутній поштовх антифашист. Рухові Опору, що об'єднав різні верстви населення окупованих країн. Провідною силою його став робітн. клас, керіваний компартіями. Міцніло антифашист. підпілля в таборі держав-агресорів. Активними учасниками європ. Руху Опору були рад. громадяни (військовополонені й насильно

вивезені на примусові роботи). 7.XII 1941 Японія раптовим нападом на амер. військ. базу *Перл-Харбор* у Тихому ок. розв'язала війну проти США. 8.XII війну Японії оголосили США, Великобританія та ряд ін. д-в; 11.XII фашист. Німеччина й Італія оголосили війну США. Д-ви антифашист. коаліції підписали *Декларацію 26 держав 1942*. 26.V 1942 СРСР і Великобританія підписали договір про союз проти Німеччини і її сателітів. 11.VI СРСР і США уклали угоду про принципи взаємної допомоги у веденні війни. Влітку 1942 нім.-фашист. командування почало новий наступ на рад.-нім. фронті. В серед. липня 1942 почалася *Сталінградська битва 1942—43* — одна з найвизначніших битв Д. с. в. Англ. війська в цей час проводили епізодичні бомбардування окремих міст Німеччини, вели зі змінним успіхом бої в Пн. Африці. На тихоокеанському театрі Японія зуміла досягти панування на морі й окупувала Сянган, Бірму, Малайю, Філіппіни, о-ви Індонезії та ін. Нарощування амер. сил на Тихому ок. з 1-ї пол. 1942 поступово привело до зміни співвідношення сил на користь союзників. Після поразок у мор. боях у Коралловому м. та біля о. Мідуей (1942) япон. флот перейшов до оборони. 19.XI 1942 почався контрнаступ рад. військ під Сталінградом, який завершився оточенням і розгромом 330-тисячного угруповання військ противника. Перемога рад. військ привела до докорінного перелому в Д. с. в., потрясла фашист. Німеччину, підірвала її військ. і політ. престиж в очах її союзників. Захопивши ініціативу, Рад. Армія завдала взимку й навесні 1943 нищівних ударів противникові на Пн. Кавказі, в Донбасі, під Ленінградом та на ін. ділянках фронту. Розгром нім.-фашист. військ у *Курській битві 1943* примусив фашист. Німеччину остаточно перейти до стратегічної оборони. Рад. Армія розгорнула успішний стратегічний наступ на всьому рад.-нім. фронті. Зокрема було визволено Лівобережжя України й форсовано Дніпро (див. *Битва за Дніпро 1943*). Перемоги Рад. Армії небагато піднесли міжнар. авторитет СРСР, серйозно підірвали міць Німеччини, змінили воєннополіт. обстановку на всіх фронтах Д. с. в. Кількість д-в, що оголосили війну Німеччині, з червня 1941 по грудень 1943 зросла з 15 до 36. Успіхи Рад. Союзу визначили дальшу консолідацію антифашист. сил. Важливими етапами в зміцненні антигітлерівської коаліції стали Моск. конференція міністрів закорд. справ (жовтень 1943) й *Тегеранська конференція 1943*.

З осені 1942 активізувалися бойові дії Великобританії і США. Після перемоги в *Ель-Аламейнській операції 1942* союзники до серед. листопада зайняли тер. Марокко, Алжіру, вступили в Туніс. Навесні 1943 англо-амер. війська оволоділи Тунісом і Бізертою, добилися капітуляції італо-нім. військ на п-ові Бон. 10.VII 1943 амер. і англ. війська висадилися на о. Сіцилія,

а на поч. вересня — на Апеннінському п-ові, не зустрівши серйозного опору з боку італ. військ. 25.VII фашист. уряд Муссоліні було скинуто. Новий італ. уряд 3.IX підписав перемир'я з США й Великобританією, 13.X — оголосив війну Німеччині. Почався розпад фашист. блоку. Англо-амер. сили, які висадилися в Італії, розгорнули наступ проти нім.-фашист. військ, але не змогли зламати їхню оборону й у грудні 1943 припинили активні дії. Восени 1942 союзники почали наступ на Тихому ок. Протягом 1943 амер. війська висадилися на Новій Гвінеї, захопили Алеутські о-ви, завдали відчутних ударів япон. військово-мор. і торг. флотам.

Однак, незважаючи на деяку активізацію дій союзників у Європі й Азії, вирішальна роль в остаточному розгромі фашист. блоку належала рад. народові та його Збройним Силам. У 1944 рад. війська розгромили великі сили противника під Ленінградом і Новгородом, ліквідували блокаду Ленінграда, визволили тер. Правобережної України (див. *Львівсько-Сандомирська операція 1944*), вийшли до передгір'я Карпат, визволили Крим, п-ів, вступили на тер. Румунії. Наступ рад. військ на Карельському перешийку й у Пд. Карелії змусив Фінляндію вийти з фашист. блоку й 4.III 1945 оголосити війну Німеччині. В результаті *Білоруської операції 1944* було визволено всю тер. Білорусії, значну частину Литви. Рад. війська за участю *Війська Польського* почали визволення Польщі. В результаті *Ясско-Кишинівської операції 1944* було визволено тер. Молдавії й значну частину Румунії. 23.VIII 1944 трудящі Румунії повалили військ.-фашист. диктатуру Й. Антонеску (див. *Народне збройне повстання 1944* в Румунії); новий уряд Румунії оголосив війну Німеччині. Вступ рад. військ на болг. територію активізував боротьбу трудящих країни. В Болгарії вибухнуло *Вересневє народне збройне повстання 1944*, в результаті якого було скинуто монархо-фашист. режим і створено уряд Вітчизн. фронту, який оголосив війну Німеччині. 29.VIII почалося *Словацьке національне повстання 1944*, в якому взяли активну участь рад. партизани, направлені на прохання ЦК КПЧ *Українським штабом партизанського руху*. Рад. війська разом з чехосл. добровольчим корпусом під командуванням Л. Свободи, прагнучи подати допомогу повсталим, 20.IX почали визволення Чехословаччини. Водночас частини Нар.-визвольної армії Югославії при активній участі Рад. Армії приступили до визволення Югославії (див. *Белградська операція 1944*). В жовтні 1944 рад. війська почали визволення Угорщини. Утворений на очищеній від фашист. військ угор. території Тимчасовий нац. уряд 28.XII 1944 оголосив війну Німеччині. В результаті наступу Рад. Армії на Пд. Сх. Європи склалися умови для визволення Албанії й Греції. В 1944 Рад. Армія визволила пн.-сх. райони Норвегії,

подавши допомогу норв. народові. Міжнар. і воєнна обстановка, що склалася до літа 1944, свідчила про можливість визволити всю Європу силами СРСР. Така перспектива непокоїла правлячі кола США й Великобританії і змусила їх прикрити відкриття *другого фронту*, здійснити вторгнення в Зх. Європу через Ла-Манш. 6.VI союзники (англо-амер. і канадські д-зії) висадились у Нормандії, 15.VIII амер.-франц. частини — у Пд. Франції. Наступ військ, які висадились, проходив в обстановці активізації антифашист. боротьби у Франції. 19.VIII почалося *Парижське повстання 1944*; до моменту підходу союзницьких частин столиця була в руках франц. патріотів. 16.XII 1944 фашист. війська почали наступ в Арденнах, завдали серйозної поразки 1-й амер. армії й поставили англо-американців у скрутне становище (див. *Арденнська операція 1944—45*). На поч. 1945 на рад.-нім. фронті розгорнувся могутній наступ рад. військ від Балтійського м. до Карпат. За настійним проханням військ.-політ. керівництва союзних д-в у зв'язку з тяжким становищем англо-амер. військ в Арденнах Ставка Рад. Верх. Головнокомандування почала наступ на Віслі й у Сх. Пруссії достроково — 12—14.I 1945. У *Вісло-Одерській операції 1945* рад. війська розгромили нім.-фашист. угруповання між Віслою й Одером, визволили значну частину тер. Польщі. В результаті *Східно-Пруської операції 1945* рад. війська вийшли на узбережжя Балтійського м. В лютому — 1-й пол. квітня було визволено Балтійське узбережжя від Данцига до Одери. Наступ рад. військ дав змогу союзникам розгорнути успішні дії в Зх. Німеччині й Італії. В цих умовах для координації дій проти фашист. Німеччини й розв'язання питань післявоєнного устрою відбулася *Кримська конференція 1945*. Протягом січня — березня війська союзників зайняли територію на лівому березі Рейну, форсували його, на поч. квітня оточили до 20 нім. д-зій у Рурі. В 2-й пол. квітня — на поч. травня союзники досягли Ельби, вступили в Чехословаччину й Зх. Австрію. 16.IV почалося *Берлінська операція 1945*, в результаті якої було розгромлено найбільше угруповання противника. 25.IV рад. війська вийшли до м. Торгау на Ельбі, де з'єдналися з частинами 1-ї амер. армії. 6—11.V війська трьох рад. фронтів розгромили останнє нім.-фашист. угруповання й завершили визволення Чехословаччини (див. також *Народні повстання 1945* в Чехії). Опівночі 8.V у передмісті Берліна Карлсгорсті представники нім. верховного командування підписали акт про беззастережну капітуляцію збройних сил фашист. Німеччини (див. також *Нюрнберзький процес*). У травні 1945 з усієї коаліції агресивних д-в, які розв'язали війну, продовжувала боротьбу лише Японія. На *Готсдамській конференції 1945* поряд з обговоренням європ. проблем було приділено велику увагу обстановці на Да-

лекому Сході. 8.VIII 1945 СРСР, вірний своєму союзницькому обов'язкові, оголосив війну Японії. 10.VIII у війну проти Японії вступила МНР. Рад. війська разом з військами МНР розгромили япон. *Квантунську армію*. В результаті було визволено пн.-сх. частину Китаю, Пн. Корею, стимульовано широкий розвиток нац.-визвольного руху в Пн.-Сх. Азії. У серпні утворилася Індонез. Республіка, у вересні — Демократична Республіка В'єтнам (див. *Серпнева революція 1945* у В'єтнамі). Напередодні вступу СРСР у війну з Японією США 6 і 9.VIII вперше застосували нову зброю, скинувши дві атомні бомби на міста *Хіросіму* й *Нагасакі*, що не було викликано воєнною необхідністю. 2.IX 1945 Японія підписала акт про капітуляцію (див. також *Токійський процес*). Д. с. в. закінчилася. Розгром ударних сил міжнар. імперіалізму докорінно змінив розстановку політ. сил у світі, визначив увесь його післявоєнний розвиток. Найважливішим підсумком війни стало зростання міжнар. авторитету і впливу Рад. д-ви. Перемога, здобута при вирішальній ролі СРСР, сприяла революц. перетворенням у багатьох країнах Європи й Азії. Виникла *світова система соціалізму*, яка стала одним з вирішальних факторів розвитку людства. Д. с. в. привела до дальшого поглиблення *загальної кризи капіталізму*. Екон. і воєн.-політ. центр імперіалізму перемістився з Європи до США. Співвідношення сил на міжнар. арені змінилося на користь соціалізму. Зріс вплив комуністичних і робітн. партій, світовий комуністичний і робітн. рух піднявся на новий, вищий ступінь. Перемога над фашизмом викликала зростання нац. самосвідомості народів, нову могутню хвилю нац.-визвольного руху, що привів до розпаду *колоніальної системи імперіалізму*. Д. с. в. була найруйнівнішою з усіх воєн. Лише в Європі матеріальні збитки (за неповними даними) обчислюються в 260 млрд. дол. (у цінах 1938). Загибло понад 50 млн. чол. Найбільших жертв зазнав Рад. Союз, який втратив понад 20 млн. чол. Радянсько-нім. фронт був гол. фронтом Д. с. в. Саме на цьому фронті було знищено військ. міць фашист. блоку. Це було результатом керівної й організуючої ролі КІРС, безприкладного масового героїзму рад. воїнів, широко розгорнутого партизанського руху, активної участі всього народу в боротьбі проти агресора. Перемога над фашизмом переконливо довела життєздатність і незламність рад. сусп. ладу, соціалістичної економіки, не порушної дружби народів СРСР. У ході Д. с. в. яскраво виявився передовий характер рад. воєнної науки й рад. воєнного мистецтва. Перемогу над фашист. блоком у Д. с. в. було досягнуто спільними зусиллями народів антигітлерівської коаліції, підтриманою самовідданою боротьбою Руху Опору. Під час Д. с. в. практика підтвердила можливість ефективного політ. і воєнного співробітництва д-в

з різними соціально-екон. системами. Після Д. с. в. народився могутній *Рух прихильників миру*. Бурж. фальсифікатори навмисно перекручують багато фактів з історії Д. с. в. Вони дають їм хибне трактування, докладають зусиль до того, щоб облити імперіалізм, намагаються зняти з нього відповідальність за виникнення війни. Деякі з них, визнаючи, що війну розв'язав фашизм, відкидають, проте, той незаперечний факт, що ця терористична диктатура монополістичної буржуазії є породженням імперіалізму. Частина фальсифікаторів намагається взагалі зняти з фашист. Німеччини вину за розв'язання Д. с. в. Вони відроджують гітлерівську версію «превентивної війни» Німеччини проти СРСР. Реакційна історіографія замовчує вирішальне значення битв на рад.-нім. фронті, в яких було зламано хребет фашист. вермахтові й передірішено повний розгром нацистської Німеччини. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. Карті див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Соціалізм і війна; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 32. Війна і революція; Брежнев Л. І. Ленінський курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Документи і матеріали кануна второй мировой войны, т. 1—2. М., 1948; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1—2. М., 1957; История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, т. 1—6. М., 1960—65; История второй мировой войны, 1939—1945, т. 1—10. М., 1973—79; История дипломатии, т. 4. М., 1975; Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей. К., 1961; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962; Семиряга М. И. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. М., 1962; Жилин П. А. Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз. М., 1966; Коваль В. С. Міжнародний імперіалізм і Україна, 1941—1945. К., 1966; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. М., 1974; Самсонов А. М. Крах фашистской агрессии, 1939—1945. М., 1975; Фуллер Дж. Ф. Вторая мировая война 1939—1945 гг. Пер. с англ. М., 1956; Верт А. Россия в войне 1941—1945. Пер. с англ. М., 1967; Лидделл Гарт Б. Вторая мировая война. Пер. с англ. М., 1976. Див. також *Лит. до ст. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*.

П. А. Жилин.

ДРУГА СИГНАЛЬНА СИСТЕМА — особлива форма *вищої нервової діяльності*, властива тільки людині й пов'язана з мовленням та абстрактним мисленням. Поняття запровадив І. П. Павлов (1932). На відміну від *першої сигнальної системи* в основі Д. с. с. лежать *умовні рефлекси*, вироблені на слова й позначувані ними поняття. Д. с. с. з'явилася й розвивалася у процесі еволюції головного мозку паралельно з розвитком у людини мови, яка дала змогу замінити сигнали звичайних подразнень відповідними їм символами — словами, що являють собою сигнали сигналів. За І. П. Павло-

вим, властивість утворювати умовні рефлекси на слова стала надзвичайно важливим додатком механізмів нервової діяльності людини. Виникнення у первісної людини Д. с. с. та здатності до членороздільної мови мало величезний вплив на прогресивний розвиток людського суспільства. Вони сприяли спілкуванню між людьми, використанню колективного досвіду для спільної боротьби за існування й стали основою для розвитку абстрактного мислення у людини. Д. с. с. функціонує в постійній взаємодії з першою сигнальною системою, утворюючи єдиний механізм, який здійснює вищу нервову діяльність організму.

Лит.: Павлов І. П. Полное собрание сочинений, т. 3, кн. 2. М.—Л., 1951; Кольцова М. М. Обобщение как функция мозга. Л., 1967. П. М. Серков.

ДРУГА УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА АРМІЯ — об'єднання рад. військ, створене на Україні під час громадянської війни. Вперше сформована в березні 1918, коли для посилення опору австро-нім. окупантам розрізнені рад. військ. частини й окремі загони, що діяли на Україні, було зведено в 5 армій. До складу Д. У. р. а. увійшли Тираспольський загін (5-й Заамурський кінний полк, загін Г. І. Котовського, кит. батальйон), 19-а і 164-а піхотні д-зії 12-го армійського корпусу Пд.-Зх. фронту та загони катеринославських робітників. Армію очолив командир Тираспольського загону Є. М. Венедиктов. З запеклими боями армія відійшла до Катеринослава й під натиском переважаючих сил ворога змушена була відступити на лівий берег Дніпра. На поч. квітня 1918 вона налічувала 3 тис. багнетів і незначну кількість кавалерії. Армія разом з частинами *Першої Української радянської армії* стримувала наступ австро-нім. окупантів на Донбас, веда бої за Чаплине, Гришине (тепер Красноармійськ), Авдіївку, Звереву і Міллерово, прикриваючи відхід ін. рад. військ. Згодом одна частина армії відійшла до Царицина (тепер Волгоград), інша — в напрямі на Калач, Богучар, Воронеж. У друге Д. У. р. а. сформовано за наказом від 5.IV 1919 командуючого Укр. фронтом В. О. Антонова-Овсієнка для бойових дій проти іноз. інтервентів, білогвардійців і петлюрівців на Україні. Армію було створено на базі групи військ Харків. напрямку з штабом у Катеринославі. До її складу увійшли 1-а Задніпровська д-зія, 2-а окрема бригада, 3-я бригада, Кримська бригада та ін. Всі ці частини було зведено в дві штатні д-зії — 3-ю (кол. Задніпровська) і 7-у. Командуючим армією був А. Є. Скачко. В квітні 1919 її частини вели бої проти іноз. інтервентів у Криму. 29.IV 1919 вони визволили Севастополь, а згодом — увесь Крим. У травні 1919 війська армії взяли участь у розгромі антирад. заколоту отамана Григор'єва (див. *Григор'євщина*). Декретом ВІСРК від 1.VI 1919 про воєнну єдність рад. республік на базі частин Д. У. р. а. було утворено 14-у армію.

О. Й. Шусь.

ДРУГА УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ДИВІЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Створена згідно з наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в «нейтральній зоні» з повстанських і партизанських загонів для боротьби проти австро-нім. окупантів і гетьманців (див. *Гетьманщина*). До складу д-зії увійшли 4 полки (5-й Глухівський, 6-й Корочанський, 7-й Суджанський, 8-й Обоянський). Д-зії було передано й полк *Червоного козацтва України* під командуванням В. М. Примакова. З анулюванням Рад. урядом *Брестського миру* 1918 д-зія діяла в складі групи військ Курського напрямку. Д. У. р. д. взяла участь в операціях по визволенню України. 3.I 1919 вона визволила Харків. З утворенням 4.I 1919 *Українського фронту* д-зія увійшла до групи військ Харків. напрямку. Д-зія розгромила петлюрівські частини в районі Люботина й Мерефи. 19.I 1919 ворога було вибито з Полтави, 1.II 1919 — з Кременчука. Зі створенням у лютому 1919 групи військ Київ. напрямку д-зія увійшла до її складу. Д-зія розгорнула наступ проти петлюрівців на лінії Знамен'янка—Цвіткове і Шпола—Звенигородка, Христинівка—Вапнярка. Частини д-зії зайняли ст. Христинівка, а 15.III 1919 вступили в Умань. Д. У. р. д. взяла участь в оточенні та ліквідації (на поч. квітня 1919) вапнярського угруповання противника. Бл. 10 тис. петлюрівців здалися в полон. У 2-й пол. березня д-зія вела бої по ліквідації контрнаступу петлюрівців на Коростенському напрямі, в квітні — на Житомирському. З реорганізацією груп військ Харків. і Київ. напрямків у три армії Д. У. р. д. увійшла до складу *Першої Української радянської армії*. В травні 1919 д-зія, переслідуючи петлюрівців, підійшла до Галичини. В червні 1919 Д. У. р. д. увійшла до складу 12-ї армії і була перейменована на 46-у стрілецьку дивізію.

О. Й. Шусь.

ДРУГА ЦІММЕРВАЛЬДСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ — міжнародна конференція соціалістів-інтернаціоналістів. Д. Ц. к. відбулася 24—30.IV 1916 в с. Кінталь (Швейцарія). Див. *Кінтальська конференція*.

ДРУГИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників повітових і губернських Рад селянських депутатів Росії, який відбувся в Петрограді 25—27.X (7—9.XI) 1917 під керівництвом більшовицької партії, очолюваної В. І. Леніним. Д. В. з. Р. був першим з'їздом Рад, що відіграв роль верховного органу держ. влади соціалістичної республіки. З'їзд проголосив повалення влади бурж. Тимчасового уряду і встановлення Рад. влади в країні. Скликанню З'їзду передувала копінатська робота партії більшовиків, яка після розгрому *корніловщини* взяла курс на збройне повстання. Меншовики й есери намагалися зірвати або відстрочити З'їзд. Проте, всупереч їхнім зусиллям, Петрогр.

Рада 22.IX (5.X) прийняла резолюцію про негайне скликання Д. В. з. Р.; 17(30).X за скликання з'їзду Рад висловилося об'єднане засідання Моск. Ради робітн. і солдат. депутатів; 15(28).X об'єднане засідання виконкомів Київ. Рад робітничих і солдатських депутатів прийняло пропозицію більшовиків про скликання Д. В. з. Р. і передання йому держ. влади. Аналогічні рішення ухвалили Харківська, Луганська, Одеська, Мінська, Бакинська та ін. Ради. З'їзд зібрався в умовах переможного завершення збройного повстання, коли останні опорні пункти Тимчасового уряду — Зимовий палац і штаб Петрогр. військ. округу — були оточені повстанцями. На Д. В. з. Р. було представлено понад 400 Рад, у т. ч. 69 — від України, з яких переважна більшість дала своїм делегатам накази голосувати за Рад. владу. З'їзд відкрився у *Смольному* о 10 год. 40 хв. ввечора 25.X (7.XI). На час відкриття з'їзду було зареєстровано 649 делегатів, у т. ч. 390 більшовиків, 160 есерів, 72 меншовиків, 14 меншовицько-інтернаціоналістів. Від Рад України — 128 делегатів, переважна більшість яких підтримувала більшовиків. Осн. питання порядку денного Д. В. з. Р.: 1) Про організацію влади; 2) Про війну і мир; 3) Про землю. Меншовики, праві есери та бундівці, намагаючись зірвати з'їзд, виступили з анти-більшовицькими деклараціями і залишили засідання. Ліві есери і частина меншовиків залишилися на з'їзді. 26.X (8.XI) Д. В. з. Р. прийняв написане В. І. Леніним істор. звернення «Робітникам, солдатам і селянам!», у якому повідомлялося про повалення Тимчасового уряду і перехід усієї влади до рук Рад. З'їзд затвердив постанови про скасування смертної кари на фронті і звільнення ув'язнених за революц. діяльність солдатів та офіцерів, а також членів земельних к-тів, про негайний арешт глави Тимчасового уряду Керенського. Величезне організуюче й мобілізуюче значення мали й звернення Д. В. з. Р.: «До фронту» з пропозицією створити в арміях тимчасові ревкоми; «Брати-козаки» із закликом до козаків переходити на бік Рад. влади; «До всіх залізничників» про організацію безперервної роботи транспорту; до всіх Рад про забезпечення революц. порядку на місцях. Вночі проти 27.X (9.XI) на доповідь В. І. Леніна з'їзд прийняв всевітньо-істор. декрети: *Декрет про мир*, який відобразив прагнення Рад. соціалістичної д-ви до справедливого і демократичного миру, і *Декрет про землю*, що скасував поміщицьку власність на землю і передав усю землю в руки народу. З'їзд сформував перший Рад. уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. До складу РНК увійшли В. О. Антонов-Овсієнко, П. Ю. Дибенко, М. В. Криленко, А. В. Луначарський, В. П. Ногін, І. І. Скворцов-Степанов, Й. В. Сталін та ін. З'їзд завершив свою роботу обранням Всерос. Центр. Виконавчого

ДРУГИЙ ВСЕ-УКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД

Комітету (ВІВРК) у складі 101 чол., у т. ч. 62 більшовиків. Всесвітньо-істор. значення Д. В. з. Р. полягає в тому, що він проголосив встановлення *диктатури пролетаріату* у формі Рад. влади на тер. Росії, законодавчо закріпив завоювання Великого Жовтня і створення першої в світі соціалістичної держави.

Літ.: Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Повне зібрання творів, т. 35; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов. М., 1957. Див. також літ. до ст. Велика Жовтнева соціалістична революція.

Б. М. Бабій.

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів, що відбувся 17—19.III 1918 в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). З 969 делегатів з'їзду 428 становили більшовики та співчуваючі їм. Решта належала до есерів, анархістів та ін. дрібнобурж. партій та угруповань.

Порядок денний з'їзду: про політ. момент (ставлення до *Центральної ради*, до війни і миру); про держ. устрій України; зем. питання; фінанси; про організацію військ. сили; доповідь уряду й ЦВК про їхню діяльність; обрання нового складу ЦВК Рад України. Внаслідок чіткої принципової позиції комуністів з'їзд з обговорених питань прийняв більшовицькі резолюції. З'їзд схвалив *Брестський мир 1918*, підкресливши при цьому в резолюції «Про державний устрій», що Рад. Україна лише формально припиняє федеративні зв'язки з РРФСР; з'їзд заявив, що трудящі України не визнають реставрованої бурж. влади і виступають боротьбою за повалення її; ухвалив створити Червону Армію, негайно видати декрети про запровадження 8-годинного робочого дня і *робітничого контролю*; схвалив як зем. закон України «Тимчасові положення про соціалізацію землі», прийняті *Третім Всеросійським з'їздом Рад*, обрав ЦВК Рад України.

Л. Л. Потарикіна.

ДРУГИЙ ЗАГАЛЬНОЧОРНОМОРСЬКИЙ З'ІЗД — з'їзд моряків Чорноморського флоту, що відбувся 17.II — 7.III 1918 в Севастополі. В роботі з'їзду взяли участь делегати від усіх портів, з'єднань і кораблів флоту. З'їзд заслухав звіти *Центрофлоту* і гол. комісара Чорномор. флоту більшовика В. В. Роменця, обговорив питання про перехід на добровільний принцип комплектування і про демобілізацію флоту, роботу флотських орг-цій на місцях, про *Брестський мир 1918*, про конфіскацію військ. і торг. рум. кораблів, що перебували в рос. портах у зв'язку з воєнною інтервенцією Румунії проти Рад. країни, затвердив положення про *Центрофлот*, портів і судові к-ти. З осн. питань з'їзд прийняв більшовицькі резолюції. Проте до нового складу керівних органів обрали переважно меншовиків і

есерів. Ослаблення позицій більшовиків на з'їзді було пов'язане з відлякуванням багатьох матросів-більшовиків на боротьбу проти іноз. інтервентів і білогвардійців.

ДРУГИЙ З'ІЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 17—22.X 1918 в Москві. 125 делегатів з'їзду представляли бл. 9 тис. комуністів підпільних парт. орг-цій України й Криму. В роботі з'їзду взяли участь представники болг., нім., угорської й чеської груп у РКП(б), Рум. комуністичної партії та комуністів Польщі. З'їзд зібрався в обстановці зміцнення внутріполіт. становища Країни Рад, піднесення визвольної боротьби укр. народу проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. 16—17.X члени ЦК КП(б)У зустрілися з В. І. Леніном. Аналіз політ. становища, вказівки й поради, які дав В. І. Ленін, мали величезне значення для вироблення з'їздом правильної тактики боротьби за відновлення Рад. влади на Україні. Порядок денний з'їзду: 1) Доповіді з місць; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* (ВІВРК); 4) Доповідь про міжнар. становище; 5) Доповідь про поточний момент; 6) Про святкування перших роковин Великої Жовтневої соціалістич. революції; 7) Про взаємовідносини між парт. орг-ціями і ревкомми; 8) Про ставлення до партії лівих соціалістич-революціонерів, лівих бундівців та ін. партій, які заявили про визнання платформи Рад. влади; 9) Про Статут КП(б)У; 10) Про час скликання III з'їзду КП(б)У; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. В 15 доповідях обласних, губерніальних і міських підпільних к-тів КП(б)У було проаналізовано становище на місцях, розкрито роботу партії по зміцненню більшовицького підпілля й ревкомів та зв'язку з масами, по керівництву боротьбою трудящих проти окупантів. У звітних доповідях ЦК КП(б)У і ВІВРК було підбито підсумки діяльності КП(б)У по створенню і зміцненню підпільних парт. орг-цій і ревкомів, по керівництву *Всеукраїнським страйком залізничників 1918*, збройною боротьбою проти окупантів, по створенню в «нейтральній зоні» укр. повстанських д-зій. Делегати піддали критиці помилковість тактики ЦК КП(б)У і ВІВРК, що призвела до передчасного заклик до заг. збройного повстання в серпні 1918. З'їзд підкреслив, що для зміцнення парт. керівництва всіма формами нар. війни необхідно перенести центр ваги парт. роботи на окуповану територію, особливо в пром. райони, зміцнити укр. рад. д-зії, що перемогли над окупантами і контрреволюцією можна досягти тільки на основі союзу трудящих України і Росії. З'їзд указав, що КП(б) України повинна координувати свої дії з силами пролетарської Росії. В спеціальній резолюції з'їзд відмітив необхідність об'єднання профспілок України і Росії й зобов'язав комуністів посилити роботу в профспілках, щоб вони діяли під гаслами Рад. влади. З'їзд у спец. ре-

золюції висунув вимогу посилити парт. керівництво підпільними ревкомми. В постанові «Про святкування дня роковин Жовтневої революції» з'їзд зобов'язав парт. орг-ції випустити спец. листівки, провести в робітн. районах однеденні страйки і демонстрації, а в селах — масовки. З'їзд пройшов під прапором пролет. інтернаціоналізму. У зверненні «До робітників усіх країн» він заявив про солідарність з революц. боротьбою пролетаріату Європи. В дусі вказівок В. І. Леніна з'їзд розв'язав питання про подання всебічної допомоги революц. рухові серед австро-нім. солдатів. З'їзд обрав ЦК КП(б)У. Вперше було обрано Ревізійну комісію КП(б)У. 22.X 1918 делегати з'їзду взяли участь у засіданні ВІВРК, Моск. Ради, фабзавкомів і профспілок, де з доповіддю виступив В. І. Ленін, який приділив велику увагу Україні. Вождь партії попередив про небезпеку інтервенції Антанти на Україні, про важливість правильного вибору доцільного моменту для виступу проти контрреволюції. висловив впевненість у тому, «що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, а й буде непереможною!» (Повне збір. тв., т. 37, с. 114).

Літ.: Протоколи II съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. М., 1918; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Погребінський М. Другий з'їзд КП(б)У. К., 1958.

М. Б. Погребінський.

ДРУГИЙ З'ІЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів усіх рад. республік, що відбувся в Москві 26.I — 2.II 1924. На з'їзді було 2124 делегати, в т. ч. від УРСР бл. 400 чол. Перше засідання з'їзду присвятив пам'яті В. І. Леніна. Делегати від імені народу дали клятву виконувати всі його заповіді. З'їзд прийняв звернення до трудящих усього світу, в якому закликав їх згуртуватися навколо лєнінського прапора. З'їзд проголосив 21.II днем трауру, ухвалив спорудити мавзолей В. І. Леніна в Москві та пам'ятники йому в столицях союзних республік, а також у Ленінграді й Ташкенті, видати зібрання його творів, створити фонд ім. В. І. Леніна при ЦВК СРСР для допомоги безпритульним дітям, перейменувати м. Петроград на Ленінград. З'їзд заслухав і обговорив доповідь про діяльність Рад. уряду за 1923 і повністю її схвалив. Було остаточно затверджено першу Конституцію СРСР, чим завершено юрид. оформлення першої в світі єдиної соціалістичної союзнаї багатонац. держави як найвищої форми *радянської федерації*. З'їзд також обговорив і вирішив питання про бюджет СРСР, про створення центр. с.-г. банку СРСР; заслухав повідомлення про визнання декрета Великобританією Рад. Союзу. Було обрано ЦВК СРСР у складі двох палат — Союзнаї Ради і Ради Національностей.

П. К. Стоян.

ДРУГИЙ З'ІЗД РСДРП — проходив нелегально 17 (30).VII—10 (23).VIII 1903 за кордоном, спочатку в Брюсселі, а потім в Лондоні. Всього відбулося 37 засідань (13 у Брюсселі і 24 в Лондоні). З'їзд зібрався в умовах, коли капіталізм вступив у свою найвищу й останню стадію розвитку — імперіалізм, Росія стала вузловим пунктом суперечностей усієї системи імперіалізму, центром світового революц. руху, а рос. пролетаріат став в авангарді міжнарод. робітн. руху. С.-д. рух у Росії, незважаючи на проголошення *Першим з'їздом РСДРП* (1898) заснування пролет. партії, перебував у стані орг. роз'єднаності. Вирішальну роль у згуртуванні місцевих с.-д. орг-цій і груп на позиціях революц. марксизму, в розгорті опортуністичної течії «*економізму*», в підготовці II з'їзду РСДРП відіграла організована В. І. Леніним перша загальнорос. марксистська газ. «*Искра*». Гол. завдання з'їзду, підкреслював В. І. Ленін, полягало у «створенні с п р а в ж н ь о ї партії на тих принципових і організаційних началах, які були висунуті і розроблені „Искрой“» (Повне збір. тв., т. 8, с. 187). На з'їзд прибули 43 делегати з 51 ухвальним і 14 — з дорадчим голосом, які представляли кілька тисяч членів партії, що входили до 26 орг-цій, у т. ч. Рос. орг-цію «Искры», Петерб., Моск., Київ., Одес., Харків., Катеринос., Микол. к-ти, групу «Южный рабочий», Крим. союз та ін. Більшість делегатів були прихильниками «Искры» (27 делегатів з 33 голосами, з них «тверді» іскрівці на чолі з В. І. Леніном мали 24 голоси і «м'які» іскрівці, що йшли за Мартовим, — 9 голосів), однак були і відверті противники «Искры» (8 голосів — 3 «економісти» і 5 бундівців), а також нестійкі, центристські елементи (10 голосів). Разом з В. І. Леніном виступили делегати від найбільших на Україні к-тів — Київського (П. А. Красиков і І. К. Нікітін), Катеринославського (Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін) і Одеського (Р. С. Землячка). Представники Харків. та Микол. к-тів, «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» і групи «Южный рабочий» утворили на з'їзді центр, або «*болото*», як називав їх В. І. Ленін, а після з'їзду приєдналися до меншовиків. Неоднорідний склад делегатів визначив запеклий характер боротьби при обговоренні осн. питань.

Порядок денний: 1) Конститування з'їзду. Вибори бюро. Встановлення регламенту з'їзду й порядку денного. Доповідь Орг. к-ту з'їзду; 2) Місце Бунду в РСДРП; 3) Програма партії; 4) Центр. Орган партії; 5) Делегатські доповіді; 6) Організація партії; 7) Районні і нац. орг-ції; 8) Окремі групи партії; 9) Нац. питання; 10) Екон. боротьба і професійний рух; 11) Святкування 1 Травня; 12) Міжнар. соціалістичний конгрес в Амстердамі 1904; 13) Демонстрації й повстання; 14) Терор; 15) Внутр. питання парт. роботи: а) постановка пропаганди,

б) постановка агітації, в) постановка парт. л-ри, г) постановка роботи в селянстві, д) постановка роботи у війську, е) постановка роботи серед молоді, що вчиться, є) постановка роботи серед сектантів; 16) Ставлення РСДРП до *есерів*; 17) Ставлення РСДРП до рос. ліберальних течій; 18) Вибори ЦК і редакції Центр. Органу партії; 19) Вибори *Ради партії*; 20) Порядок оголошення рішень і протоколів з'їзду, а також порядок приступання обраних службових осіб і установ до виконання своїх обов'язків. Питання про Статут партії обговорювалося по пункту 6 порядку денного. Справжнім керівником з'їзду був В. І. Ленін, який доклав багато сил і енергії для забезпечення перемоги іскрівського напрямку. Він виступав з усіх основних питань порядку денного.

Гостра боротьба розгорнулася при обговоренні проекту Програми партії, розробленого редакцією «Искры». Особливо запеклий опір чинили опортуністи включенню до Програми найважливішого положення марксизму — про диктатуру пролетаріату, посилюючись на те, що такого пункту немає в програмах с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу. Вони виступали й проти написаної В. І. Леніном агр. частини Програми, яка мстила революц.-демократичні вимоги селянства; проти союзу робітн. класу й селянства, проти пункту про право націй на самовизначення. В принциповій боротьбі проти опортуністів усіх мастей В. І. Ленін відстоював іскрівську Програму партії, яка складалася з двох частин: програми-мінімум, що визначала найбільші завдання партії в бурж.-демократичній революції, і програми-максимум, де йшлося про кінцеву мету — про соціалістичну революцію й встановлення диктатури пролетаріату. Для дальшого розвитку революц. руху в багатонац. Росії величезне значення мало включення до Програми партії вимог повної рівноправності всіх громадян незалежно від статі, релігії, раси й національності, права населення здобувати освіту рідною мовою, висловлюватися рідною мовою на зборах, у всіх місцевих громад. і держ. установах, права на самовизначення за всіма націями, що входять до складу л-ви. Програмні вимоги партії з нац. питання були спрямовані на виховання робітників усіх національностей країни в дусі пролет. інтернаціоналізму, на згуртування їх навколо рос. пролетаріату в боротьбі за демократичні свободи і соціалізм. Прийняттям Програми з'їзд створив міцну основу для ідейного єднання партії. Але ідейну єдність необхідно було ще закріпити орг. єдністю — прийняти Статут партії. При обговоренні написаного В. І. Леніном проекту Статуту, особливо першого параграфа, боротьба на з'їзді ще більше загострилася. В. І. Ленін і його однодумці прагнули створити єдину централізовану партію, що була б передовим, свідомим, організованим загоном робітн. класу, озброєним революц. марксистською

теорією, знанням законів класової боротьби, спаяним єдністю волі, дій і твердою пролет. дисципліною. В. І. Ленін запропонував таке формулювання першого параграфа: «Членом партії вважається всякий, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій» (Повне збір. тв., т. 8, с. 220). На противагу В. І. Леніну Мартов висунув формулювання, що не вимагало від кожного члена партії входження до однієї з організацій, а пропонувало обмежитися «регулярним особистим співробітництвом». Фактично це були розходження по одному з корінних питань марксизму — вченню про партію. Мартов і його прихильники намагалися нав'язати орг-цію, що була б близькою до с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу, відкривали можливість проникнення в партію випадкових елементів, сприяли підпорядкуванню робітн. руху бурж. впливові.

В. І. Ленін застерігав від небезпеки засмічення партії різного роду нестійкими, хиткими й опортуністичними елементами. Після запеклої боротьби нестійким іскрівцям у союзі з антиіскрівцями й центристськими елементами вдалося незначною більшістю голосів провести перший параграф Статуту у формулюванні Мартова [на *Третньому з'їзді РСДРП* (1905) партія відмінила це формулювання і прийняла перший параграф Статуту в ленінському формулюванні]. За винятком першого параграфа, з'їзд прийняв ленінський проект Статуту. Це привело до загострення боротьби й залишення з'їзду відвертими опортуністами. Бундівці залишили з'їзд після того, як він відкинув їхній націоналістичний принцип федералізму в парт. будівництві й відмовився визнати Бунд єдиним представником євр. пролетаріату в Росії. Два «економісти» покинули з'їзд, коли він відмовився визнати їхній «Союз рос. соціал-демократів за кордоном» зарубіжним представником РСДРП і затвердив у цих правах іскрівську «Закордонну лігу рос. революц. соціал-демократії». Залишення з'їзду опортуністами змінило співвідношення сил на з'їзді на користь «твердих» іскрівців. Під час виборів центр. органів партії з'їзд закріпив перемогу прихильників В. І. Леніна. До складу ЦК РСДРП було обрано Г. М. Кржижановського, Ф. В. Ленгніка і В. О. Носкова; в редакцію центр. органу — «Искры» — В. І. Леніна, Г. В. Плеханова і Ю. І. Мартова; членом Ради партії — Г. В. Плеханова (за Статутом ще по два члени виділялися ЦК і редакцією ЦО). Але Мартов відмовився від роботи в редакції, а його прибічники не взяли участі у виборах ЦК.

Своїм голосуванням з питання про керівні органи партії з'їзд закріпив перемогу ленінської більшості. З того часу прихильників В. І. Леніна, що здобули більшість голосів при виборах, почали називати більшовиками, а противників Леніна — меншовиками.

ДРУГИЙ П'ЯТИ-РІЧНИЙ ПЛАН



М. М. Дружинін.

Титанічна боротьба В. І. Леніна за створення революц. марксистської партії — партії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, партії нового типу — була успішно завершена.

«Всесвітньо-історичне значення з'їзду, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС „Про 70-річчя II з'їзду РСДРП“, — полягає в тому, що на цьому з'їзді завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін» (К., 1973, с. 3). II з'їзд РСДРП став поворотним пунктом не тільки в рос., а й у міжнар. роботі, русі. Вперше в історії пролетаріат дістав орг-цію, яка була адатна в нових умовах епохи імперіалізму успішно керувати його боротьбою за перемогу соціалістичної революції.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. II з'їзд РСДРП. 17(30) липня — 10(23) серпня 1903 р.; т. 8. Розповідь про II з'їзд РСДРП. — Крок вперед, два кроки назад: Другий з'їзд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколи. М., 1959; О пролетарской партии нового типа. Документы и материалы. К 75-летию II съезда РСДРП. М., 1978; История Коммунистической партии Радянського Союзу, т. I, К., 1965.

П. М. Шморун.

ДРУГИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. господарства СРСР на 1933—37, розроблений на основі директив XVII конференції ВКП(б) (1932) і затверджений XVII з'їздом ВКП(б) (1934), ЦВК і РНК СРСР (1934). Осн. соціально-екоп. завдання Д. п. п. — остаточна ліквідація капіталістичних елементів, цілковите усунення причин, що породжують експлуатацію людини людиною і поділ суспільства на експлуататорів і експлуатованих, завершення створення тех. бази в усіх галузях г-ва. В результаті виконання плану було в основному побудовано соціалістичне суспільство, матеріально-тех. базу соціалізму, склалася нова класова структура рад. суспільства, зміцнилося братерське співробітництво народів СРСР. Див. *П'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР*.

ДРУГИЙ ФРОНТ — воєнні дії англо-амер. військ у Зх. Європі проти фашист. Німеччини 1944—45. Відкритий 6.VI 1944 висадкою 43 англ., амер. і канад. д-зій у Нормандії. Потреба в Д. ф. на Зх. диктувалася необхідністю відтягнення частини нім.-фашист. військ з рад.-нім. фронту та прискорення перемог антигітлерівської коаліції. Маючи на меті знекровити як Німеччину, так і СРСР, імперіалістичні д-ви всіляко зволікали з відкриттям Д. ф. Союзники об'їздили відкрити його 1942 (замість цього 1942 висадили десант у Пн. Африці, 1943 — в Сіцилії та Пд. Італії). На *Тегеранській конференції* 1943 глави урядів США й Великобританії зобов'язали відкрити Д. ф. до 1.V 1944. Коли перемоги Рад. Армії 1943 показали, що СРСР спроможний сам розгромити Німеччину й визволити народи Європи від фашист. ярма,

союзники почали підготовку воєнних дій. Д. ф. існував 11 місяців; відтягнув бл. 20—25% нім. військ (разом з Італ. фронтом — 1/3, або 107 д-зій). Головним залишався рад.-нім. фронт, який сконував більш як 60% нім. військ. Див. *Друга світова війна 1939—45*.

ДРУГОКЛАСНІ ВЧИТЕЛЬСЬКІ ШКОЛИ — чоловічі й жіночі навчальні заклади в дореволюційній Росії. Протягом 3 років готували вчителів для шкіл грамоти. Виникли за указом 1896. Відкривалися з дозволу училищної ради при *Синоді* й утримувалися на його кошти. В Д. в. ш. навчалися особи, що закінчили поч. школу. Особлива увага в Д. в. ш. приділялася реліг. вихованню. Загальноосвітня й пед. підготовка не давала знань і навичок, необхідних учителям нормальних поч. шкіл. В Росії 1907 було 427 Д. в. ш. (21 679 учнів), у т. ч. на Україні 66 (3810 учнів). Перестали існувати 1918.

ДРУЖБА — соціально-моральне й психологічне поняття, яке позначає відносини між людьми, побудовані на взаємопомозі та симпатії, спільності інтересів, прихильності, взаєморозумінні. Як форма спілкування людей Д. близька таким інститутам людського співжиття, як спорідненість, товариство, побратимство, проте в психологічному плані відрізняється від них своєю індивідуальністю, виборністю, емоційною забарвленістю. Як морально-психологічне явище й особиста якість Д. зазнає певних змін з віком людини (дитяча, юнацька Д.), формуванням особи (шкільна, студентська, солдатська Д.). Зміст Д. в кінцевому підсумку визначається соціальним середовищем, способом життя людей, суспільно-моральною атмосферою. В історії етико-філос. думки Д. завжди вважалася соціально-моральною цінністю. Як основа Д. пропонувалася взаємна вигода (*Епікур*, представники утилітаризму), добротність (*Арістотель*), почуття «природної симпатії» (*А. Сміт*), сприяння «взаємному щастю» (франц. просвітелі 18 ст.) та ін. Сучас. бурж. етико-філос. концепції або розглядають Д. абстрактно, як позаістор. почуття, яке об'єднує людей (мікросоціологія), або підкреслюють зростання морального відчуження особи, що веде до «затухання» Д. як фактора міжособових відносин. Моральна цінність Д. визначається її сусп. значимістю. Міцна, справжня Д. формується на основі єдності великих, соціально-значимих цілей та ідеалів. За соціалізму Д. поширюється не лише на міжособові, а й на соціальні, міждерж. відносини (*дружба народів*, договори про Д. і співробітництво); створюються об'єктивні передумови для формування дружніх відносин між усіма членами суспільства. *Колективізм, інтернаціоналізм і гуманізм* як принципи людських взаємовідносин особливо рельєфно виступають в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

В. С. Пазюк.

ДРУЖБА — карстова печера в Закарпатській обл. УРСР, біля с.

Малої Угольки. Довж. 220 м, глиб. 46 м (найбільша з відомих печер у *Карпатах Українських*). Вхідний отвір і колодязь (шахта) завдовжки 20 м ведуть до великого залу, від якого відходять кілька коридорів. У печері є два струмки, багато *сталактитів* і натічних каскадів.

Ю. І. Шуртов.

ДРУЖБА — місто Ямпільського р-ну Сумської обл. УРСР. Залізнична ст. Хутір-Михайлівський. Місто утворилося 1962 внаслідок злиття трьох населених пунктів: Журавка, Юраська і Хутір-Михайлівський. Розташована на межі трьох братніх республік — РРФСР, УРСР і БРСР; названа на честь дружби рос., укр. і білорус. народів. Рафінадний з-д, ТЕЦ, 4 заг.-освітні й музична школи; 5 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек. Пам'ятник Б. Хмельницькому (1954). Уродженцем Хутора-Михайлівського є академік АН УРСР І. Т. Швець.

«ДРУЖБА» — один з найбільших у світі нафтопроводів, по якому нафта з Рад. Союзу постачається в ПНР, НДР, ЧССР і УНР. Збудовано згідно з рішеннями 10-ї сесії *Ради Економічної Взаємодопомоги* (1958) на основі укладеної між цими країнами міжурядової угоди (1959). Бере початок у районі м. Альметєвська Тат. АРСР. У зх. частині СРСР розгалужується на дві осн. траси: південну, що проходить територією УРСР, ЧССР та УНР, і північну, яка пролягає по території БРСР, ПНР і НДР. Спільне буд-во першої нитки нафтопроводу з діаметром труб 1020 мм почато навесні 1960, завершено 1964. У вересні 1972 стала до ладу нова ділянка нафтопроводу СРСР — УНР, що дістала назву «Дружба-2» (відгалуження від південної траси). В 1974 завершено буд-во другої нитки нафтопроводу «Д.» з діаметром труб 1220 мм, яку прокладено паралельно першій. Це дало змогу значно збільшити пропускну здатність нафтопроводу. За період 1964—75 поставки нафти по нафтопроводу «Дружба» зросли у десять разів. За цей час з СРСР у братні країни поставлено понад 300 млн. т нафти. Експлуатація нафтопроводу дає можливість щорічно заощаджувати на транспортуванні нафти 250—300 млн. крб.

В. І. Дудчак.

ДРУЖБА НАРОДІВ — соціалістична форма суспільних відносин між народами СРСР, країн соціалістичної співдружності, що ґрунтується на їхній рівності, братерському співробітництві і взаємодопомозі в галузі економіки, політики, культури, військ. справи. Д. н. нашої країни розвивалася й міцніла в спільній боротьбі трудящих проти царизму, поміщиків і буржуазії. Пануючі верстви класово антагоністичного суспільства завжди виступали проти єднання і Д. н., насаджували нац. ворожнечу, розбрат між народами, ідеологію націоналізму, шовінізму і расизму. Д. н. як принцип відносин між націями й народностями, як русійська сила розвитку суспіль-

ства вперше в історії стала можливою лише в результаті перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції і побудови соціалізму в СРСР. Втіленням Д. н. є добровільне об'єднання народів рад. республік у єдину багатонац. соціалістичну д-ву — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Яскраво виявилися Д. н. СРСР, їхня взаємодопомога і взаємодопір'я в період довоєнних п'ятирічок, Великої Вітчизн. війни та відбудови зруйнованого війною нар. г-ва. Д. н. СРСР — законний наслідок послідовного здійснення ленінської національної політики КПРС, її величезної ідеологічної й організаторської діяльності по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму. Д. н. — характерна риса побудованого в Союзі РСР розвинутого соціалістичного суспільства, в якому на основі зближення всіх націй і народностей, їхнього братерського співробітництва склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. У єдиному народногосподарському комплексі СРСР динамічно розвиваються індустрія, с. г., наука і культура, підвищується добробут трудящих усіх рад. республік. Д. н. СРСР є невід'ємною складовою частиною соціалістичного способу життя, неодмінною умовою комуністичного будівництва. З утворенням світової системи соціалізму Д. н. стала об'єктивною потребою відносно між народами країн соціалістичної співдружності.

Лит.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Про право націй на самовизначення. Повне зібрання творів, т. 24; Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1977; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977.

В. Ю. Садовикенко.

«ДРУЖБА НАРОДОВ» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган Спільн. письменників СРСР. Виходить в Москві з 1939 (до 1955 виходив як альманах худож. л-ри народів СРСР). «Д. н.» друкує художні твори, публіцистичні й критичні статті, широко висвітлює культурне життя союзних республік. У «Д. н.», зокрема, було надруковано твори укр. письменників: П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, П. Воронька, Л. Первомайського, М. Стельмаха, О. Гончара, В. Собка, Д. Павличка, Л. Дмитерка, Л. Новиченка та ін. Гол. редактор «Д. н.» — С. О. Баруздин (з 1966).

ДРУЖБИ НАРОДІВ ОРДЕН — рад. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 17.XII 1972 на ознаменування 50-річчя утворення СРСР. Згідно з статутом ордена ним нагороджують за великі заслуги в зміцненні дружби й братерського співробітництва соціалістичних націй і народностей, за значний вклад в екон., соціально-політ. і культур. розвиток СРСР і союзних республік. Цим орденом нагороджують громадян СРСР, підприємства, установи, орг-ції, військ. частини

і з'єднання, союзні й авт. республіки, краї, області, авт. області, авт. округи і міста. Д. н. о. можуть бути нагороджені й громадяни зарубіжних країн. Виготовляється орден із срібла. Д. н. о. за № 1 прикріплено до прапора РРФСР; ним нагороджено ін. союзні республіки (в т. ч. й УРСР), авт. республіки, авт. області й авт. округи, бл. 3,5 тис. чол. (1978).

ДРУЖИНА — 1) В первинному й загальному значенні — товариство, спілка, об'єднання людей. 2) У Давній Русі — збройний загін, що становив постійне військо князя й апарат його влади. Д. поділялася на старшу і молодшу. Старша Д. складалася з представників феод. аристократії й була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні держ. і госп. справ, очолювала молодшу Д. та воїнів. Молодша Д. була ядром збройних сил і складалася з професійних воїнів, охороняла князя, князівських дворів і майно. За службу Д. одержувала від князя землі з правом експлуатувати феодально залежне населення цих земель. Д. як осн. військ. сила князів існувала до ліквідації удільних князівств (на укр. і білорус. землях, що потрапили під владу феод. Литви, — до 14—15 ст., в Рос. д-ві — до 16 ст.). 3) В укр. мові — одружена жінка стосовно до свого чоловіка і (застаріле, поетичне значення) одружений чоловік стосовно до своєї дружини.

ДРУЖИНА ПІОНЕРСЬКА — основне об'єднання членів Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна. Термін «дружина піонерська» увійшов у життя піонерської орг-ції 1942 як символ героїзму бойових дружин 1905—07. Дружини створюють у загальноосв. школах, школах-інтернатах, у сувороських, нахімовських училищах, дитячих будинках, піонерських таборах. Д. п. складається із загонів піонерських, а загони — з ланок піонерських. Кожна дружина має свій Червоний прапор (див. *Атрибутика і символіка піонерської*). Керує Д. п. старший піонервожатий (див. *Вожатий піонерський*). Вищим органом дружин є піонерський збір. Для повсякденного керівництва обирається рада Д. п., яка керує загонами піонерів і групами жовтеник, організовує роботу з піонерами в школі та зоні піонерської дії за місцем проживання.

Лит.: Методика роботи піонерської дружини. К., 1970.

ДРУЖИНІН Володимир Миколайович [12 (25).XII 1907, Москва — 20.VIII 1976, Київ] — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, партійний і держ. діяч УРСР, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1926. В 1940—41 — другий секретар Терноп. обкому КП(б)У. З липня 1941 — в Рад. Армії, з жовтня 1941 — в Черніг. партизанському загоні. З липня 1942 — комісар партизанського з'єднання О. Ф. Федорова. З 1944 — на керівній парт. роботі в Терноп., Херсон., Дрогобицькій областях і апараті ЦК Компартії України. У 1959 —

65 — голова Крим. облвиконкому. В 1966—73 — заст. міністра харч. пром-сті УРСР. На XVIII, XIX, XXII і XXIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДРУЖИНІН Микола Михайлович [н. 1 (13).I 1886, Курськ] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив юрид. (1911) і істор.-філологічний (1918) ф-ти Моск. ун-ту. Поєднував роботу в Музеї Революції СРСР (1924—34) з пед. роботою в Моск. ун-ті (1929—48). Академії сусп. наук при ЦК КПРС (1946—48) та ін. З 1938 — співробітник Ін-ту історії АН СРСР. Осн. дослідження присвячені соціально-екоп. історії і проблемам сусп. думки й визвольного руху в Росії 19 ст. Керував виданням багатотомної документальної серії «Селянський рух у Росії» та ін. Д. приділяв значну увагу історії держ. селян на Україні. Автор глян. «Історії Москви» (т. 3—4), підручника «Історія СРСР» (т. 2) та ряду ін. праць. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР. 1947.

Тв.: Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Воспоминания и мысли историка. М., 1967.

ДРУЖКІВКА — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, біля злиття річок Кривого Торця з Казенним Торцем (бас. Дону). Залізнична станція. 62,5 тис. ж. (1978).

Виникла в 70-х рр. 19 ст. як робітн. селище при залізничній станції. Перші революц. виступи робітників відбулися 1896 і 1898. С.-д. орг-ція оформилася в жовтні 1905. Дружківська дружина брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу в Д. встановлено 31.X (13.XI) 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X 1941—6.IX 1943) тут діяла підпільна комсомольська орг-ція «Ленінська іскра». З 1938 Д. — місто. В Д. — машинобудівний, металевих виробів, газової апаратури, фарфор., шамотний, хлібний, по ремонту обчислювальної техніки з-д, комбінат буд. матеріалів, Веселовський рудник, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування тощо. 21 заг.-освітній, 2 спортин. та музична школи, профес.-тех. уч-ще, технікуми машинобудівний і комунального г-ва; 7 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 5 клубів, 2 кінотеатри, будинок культури, Палац спорту, 44 бібліотеки.

ДРУЖКІВСЬКИЙ ЗАВОД МЕТАЛЕВИХ ВИРОБІВ — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Дружківці Донец. обл. У 1928 виділений у самостійне підприємство із складу кол. Торецького сталеливарного та мех. з-ду. Випускав залізничне кріплення. В післявоєнні роки з-д значно розширено, збільшилася обсяг виробн. продукції та її асортимент. Д. з м. в. спеціалізується на виробн. засобів кріплення для різних галу-



Орден Дружби народів.

ДРУЖКІВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВ- НИЙ ЗАВОД

зей машинобудування, пром. і трансп. буд-на. Осн. продукція: болти, заклепки, шпильки, шайби двовиткові, кистилі тощо. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1965 в 1,5 раза. На з-ді встановлено сучасне високопродуктивне устаткування: багатопозиційні автомати, автоматизовані з індукційним електро-нагріванням тощо; впроваджено нові технологічні процеси.

О. І. Петрухін.
**ДРУЖКІВСЬКИЙ МАШИНО-
БУДІВНИЙ ЗАВОД** імені 50-річчя Радянської України — підприємство вугільного машинобудування. Розташований у м. Дружківці Донец. обл. Створений 1920 на базі Донец. чавуноплавильного й сталеливарного з-ду (засн. 1893) і Торського сталеливарного й мех. з-ду (засн. 1898). До 1964 назв. Торським з-дом. За роки Рад. влади підприємство значно розширено, збудовано понад 20 цехів, модернізовано устаткування, освоєно випуск нових видів продукції. З-д спеціалізується на виробн. механізованого кріплення для вуг. шахт. Крім того, тут виробляють електровози й гідровози для рудників і шахт, вагонетки шахтні, металеві верхняки та стояки, устаткування для механізації поверхонь шахт і пристовбурих дворів тощо. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1965 в 2,2 раза. Д. м. з. оснащено сучас. високопродуктивними металособр. верстатами, зварювальним устаткуванням; впроваджено автом. лінії, верстати з числовим програмним керуванням; створено обчислювальний центр. У 1971 Д. м. з. нагороджено орденом Леніна.

В. І. Рибін.

«ДРУЖНО ВПЕРЕД» — промісячний культурно-громадський ілюстрований журнал, орган ЦК Культурної спілки українських трудящих ЧССР. Видається укр. мовою в Пряшеві. Засн. 1951. На сторінках журналу висвітлюються питання культур. і літ. життя укр. населення ЧССР, політики КПЧ в галузі культури та чехословацької культ. зв'язків (рубрика «Поетичний літопис чехословацько-української дружби»). З 1963 журнал видає додаток «Школа і життя» — методично-практичний посібник для вчителів. **В. І. Шевчук.**
ДРУЗА (нім. Gruse) — група кристалів, що одним кінцем наросли на спільній основі (на стінках порожнини або відкритої тріщини), другим, здебільшого добре обмеженим з поверхні, — обернені в порожнину в гірській породі. Найчастіше Д. утворюють кристали кварцу, кальциту, гіпсу й антимоніту.

ДРУЗИ (араб. дуруз — араби) — прихильники мусульманської шіїтської (див. Шіїзм) секти; одне з відгалужень ісмаїлізму (див. Ісмаїлізм). Живуть гол. чин. у Лівані й Сирії. Чисельність — бл. 400 тис. чол. Секта виникла на поч. 11 ст. під впливом проповіді місіонера Даразі (звідси й назва). Осн. догмат Д.: поєднання принципу єдинобожжя (аллах) з визнанням останнього втілення «божественної сутності»

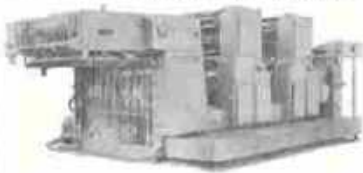
в халіфі Хакімі (996—1021) і вірою в його друге пришестя. В 20—40-х рр. 20 ст. брали активну участь в антиколоніальній боротьбі. Д. становлять значну частину прогресивно-соціалістичної партії Лівану (засн. 1949). **ДРУЗИ** у рослин — зростаючі форми утвори з кристалів шавлевокислого кальцію в клітинах багатьох рослин. Відкладаються в процесі життєдіяльності в тканинах рослин родини гречкових, у корі дуба, липи тощо.

«ДРУЗІ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ», «Товариство друзів Радянської Росії» («The Society of the Friends of Soviet Russia») — широка організація американських робітників, створена для подання допомоги населенню Рад. Росії під час голоду 1921—23. Входила до *Міжнародної робітничої допомоги*. Засн. 7—9.VIII 1921 на конференції представників робітн. орг-цій США й Канади в Нью-Йорку у відповідь на заклики ВККІ 31.VII 1921 та звернення В. І. Леніна 2.VIII 1921 до пролетарів усіх країн. Роботою т-ва (бл. 20 тис. чол.) керувала Компартія США.

ДРУКАРІВ КИЄВА СТРАЙК 1917 — загальний виступ робітників київських друкарень у травні 1917. Почався 10 (23).V, коли на зборах уповноважених від друкарень було висунуто вимоги до їхніх власників про підвищення заробітної плати, запровадження 8-годинного робочого дня тощо. Страйк, що проходив під керівництвом більшовиків і тривав бл. 6 днів, закінчився перемогою робітників. Підписана підприємцями й профспілкою друкарів колективна угода була першою в історії робітн. руху в Києві.

ДРУКАРНЯ — поліграфічне підприємство, на якому виготовляють друковану продукцію (книги, газети, журнали, плакати тощо). В Росії першу т. з. аноніму Д. відкрито у Москві бл. 1553. На Україні перша Д. заснована 1573 І. Федоровим у Львові. Пізніше почали діяти *Острозька друкарня, Києво-Печерська друкарня* та ін. В сучас. Д. є цехи осн. виробництва (складальні, фотогравіграфські, стереотипні, виготовлення офсетних форм і форм глибокого друку, друкарські та брошуровально-папірні) і допоміжного (напр., ремонтно-механічні). В СРСР розрізняють Д. союзні, респ., крайові, обласні, міжрайонні й районні; великі, середні й дрібні. Підприємства, де переважає *офсетний друк* або *глибокий друк*, назв. *ф-ками* (напр., картографічна ф-ка); великі Д., на яких застосовують два або три способи друку, — поліграф. комбінатами. На базі великих Д. створюють поліграф. виробничо-тех. об'єднання. Див. також *Поліграфічна промисловість*.
ДРУКАРСЬКА МАШИНА поліграфічна — машина для багаторазового одержання однакових відбитків тексту, ілюстрацій тощо на папері (або ін. матеріалі) з відповідної *друкарської форми*; одна з осн. машин, що ними обладнують *друкарні*. Перші Д. м. різних типів почали застосовувати на поч. в серед. 19 ст. в Англії, Німеччи-

ні, США та ін. країнах. До осн. частин Д. м. належать пристрої, за допомогою яких подають папір, переміщують його в машині й приймають готову продукцію, фарбовий і друкарський апарат. В деяких Д. м. є, крім того, зволожувальні апарати, сушильні пристрої тощо. Розрізняють Д. м. (мал.): *високого друку, плоского друку* (офсетні) і *глибокого друку*; прямого друку (зображення друкується безпосередньо на папері) і



Ротаційна двоколірна друкарська машина високого друку.

непрямого (зображення спочатку передається на проміжний циліндр з еластичним покриттям, а з нього — на папір); газетні, книжково-журнальні, ілюстраційні й спеціальні. Д. м. поділяють також за видом перероблюваного ними паперу (аркушеві, рулонні, комбіновані), за кількістю фарб (одно-, дво- та багатоколірні), за способом перенесення фарби (механічні, або контактні, електричні і електромагнітні), за друкуванням боків паперового аркуша або полотна (одно- й двобічні). За конструкцією друкарського апарату розрізняють Д. м. тигельні (взаємодіючі поверхні — формосечука й притискна — плоскі), плоскодрукарські (поверхня форми — плоска, притискна поверхня — циліндрична) та ротаційні (обидві поверхні циліндричні). Тигельні Д. м. застосовують як допоміжне устаткування для виготовлення продукції невеликого формату, плоскодрукарські Д. м. — для друкування малотиражної продукції (до 20—25 тис.). Найпродуктивніші — ротаційні Д. м. (аркушеві — 8—12, рулонні — 20—45 тис. відбитків за годину), на яких друкують газети, журнали і книги. Найбільша швидкість — у газетних Д. м., що випускають великотиражну продукцію за короткої час (2—5 год). Є й офсетні аркушеві ротаційні машини для оперативного одержання продукції малих тиражів.

Лит.: Захаров А. Г., Либман Н. И., Фудеєвський Д. А. Офсетні печатні машини. М., 1975. **Я. І. Чемернін.**

ДРУКАРСЬКА ФОРМА — плоска, напівциліндрична або циліндрична форма, на поверхні якої є друкувальні й пробільні (проміжні) елементи. Є Д. ф. *високого друку* (напр., *клизе* або стереотипи; див. *Стереотипія*), *плоского друку* (плоскі пластини) і *глибокого друку* (циліндри). Розрізняють також Д. ф. текстові, ілюстраційні та змішані; металеві й неметалеві (гумові, пластмасові, скляні тощо). З однієї Д. ф. (залежно від матеріалу) можна одержати до 1 млн. відбитків (іноді більше). Д. ф. значною мірою визначає якість друку видань.



Друза гірського кришталю.

ДРУКАРСЬКІ СПЛАВИ — легкоплавкі сплави на основі свинцю. Містять, крім свинцю (75—90%), сурму (3—20%), що підвищує твердість сплавів, і олово (2—15%), яке поліпшує гол. чин. їхні ливарні властивості. Д. с. відзначаються низькою т-рою плавлення (240—350°С), невеликою усадкою (бл. 0,7%) і значною корозійною стійкістю, але вони недостатньо міцні. З д. с. виготовляють шрифти ручного набору, стерео- і гальваностереотипи, нотні пластини, *пробільні матеріали* тощо. Замість сплавів на основі свинцю створюють ін. металеві сплави (напр., цинкові), використовують пластмаси. Див. також *Гарт*.

ДРУКОВАНА СХЕМА — монтажний вузол малогабаритної радіо- та електроапаратури, що його пасивні й навісні елементи з'єднані між собою *проводниками*, нанесеними способом друку. Основою Д. с. (мал.) є одне- або багатоплощовна пласкостна (плата), виготовлена з *тепінаксу* (фольгованого, нефольгованого), текстоліту, керамічного або ін. ізоляційного матеріалу. Провідники, контактні площадки (до них прикріплюють навісні елементи) і деякі пасивні елементи (*резистори, конденсатори, котушки індуктивності* тощо) виготовляють методами *фотолітографії*, термовакуумним напилюванням, травленням фольги, впакуванням срібла та ін., наноссячи перед цим (фотографічним, офсетним або сітково-графічним способом, тисненням, пресуванням тощо) на пластину їхнє зображення. Навісні елементи (*транзистори, трансформатори* тощо) з'єднують з контактними площадками паянням, зварюванням та ін. Застосування Д. с. дає змогу зменшувати габарити апаратури (див. *Мікромініатюризація*), знижувати вагу і підвищувати надійність експлуатації. Д. с. використовують при виготовленні *інтегральних схем*, деяких елементів електронних обчислювальних машин тощо.

ДРУМЛІНИ (англ. drumlin — гребінь, кряж, пасмо) — горби довгасто-овальної та еліпсоїдної форми. Вис. від 5 до 45 м, шир. 150—400 м, довжина досягає 2,5 км і більше. Складаються з пісків або корінних порід (ядро), вкритих валунами глиною. Поширені в областях розвитку давніх льодовиків, зокрема на Пн. Європ. частині СРСР, у Фінляндії, Канаді та ін. На Україні (в районі Полісся) Д. описав П. А. *Тутковський*; тут вони мають ознаки аккумулятивного походження.

ДРУНІНА Юлія Володимирівна (п. 10.V.1924, Москва) — рос. рад. поетеса. На початку Великої Вітчизн. війни добровільцем пішла на фронт. Перша збірка — «В солдатській шинелі» (1948). Осн. тема творів Д. — патріотизм рад. людей на фронті. Збірки «Вітер з фронту» (1958), «Тривога» (1963), «Не буває кохання нещасливого» (1973), «Вибране» (1977) та ін. Перекладачка віршів болг., тат. і казах. поетів. Нагороджена

орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки і «Знак Пошани», медалями.
Тел.: Избранное, М., 1979; Укр. перекл. — Солдатські будні. В кн.: 3 вогненних літ. К., 1975.

ДРУСКИНКАЙ (кол. Друскені-ки) — місто в Лит. РСР на березі р. Нямунас (Німан). Кліматичний, бальнеологічний і грязьовий курорт. Лікувальні засоби: хлоридно-натрієво-кальцієва вода для інгаляцій і ванн; для грязелікування — торф. Показання: захворювання органів опору й руху, нервової та серцево-судинної систем, органів травлення, органів дихання негуберкулезного характеру, порушення обміну речовин, гінекологічні захворювання.

ДРУЦЕ Іон Пантелейович (п. 13.IX.1928, с. Хородіште, тепер Лондонського р-ну Молд. РСР) — молд. рад. письменник. Друкується з 1950. У своїх творах розкриває духовне багатство рад. людей, показує минуле молд. села й колгоспне життя. Збірки оповідань «У нас на селі» (1953), «Туга за людьми» (1959) та ін. Автор повістей «Листя суму» (1957), «Останній місяць осені» (1964), «Повернення на круги своя» (1972), п'єс «Каса маре» (1960), «Дойна» (1971), «Птахи нашої молодості» (1972), роману «Сила доброти нашої» (1968). Фільм «Останній місяць осені» (за однойменною повістю) одержав Гран-прі на Міжнар. кінофестивалі фільмів для молоді в Каннах (1967). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Георгі, улюблений син. К., 1961; Сила доброти нашої. К., 1972; Падурянка. В кн.: Сузір'я, т. 8. К., 1974; Рос. перекл. — Именем земли и солнца. М., 1977.
ДРЮОН (Drüon) Моріс (п. 23.IV.1918, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1967). Учасник *Руху Опору*. Творчість Д. розвивалася переважно в руслі критичного реалізму, але зазнавала й значного впливу натуралізму. Найвідоміший твір — трилогія «Сильні світу цього» (1947—51), в якій Д. на прикладі кількох поколінь бурж.-аристократичної родини показав розклад і виродження пануючого класу. Автор серії гостросюжетних істор. романів «Прокляті королі» (1956—60) з франц. історії 14 ст. «Пісні партизанів» (1943, у співавт.), публіцистичних «Листів європейця» (1944).

І. К. Дряпаченко. Відпочинок. За шахами. 1913. Полтавський художній музей.



повісті про 2-у світову війну «Остання бригада» (1946).
Тел.: Укр. перекл. — Падіння стовпів. «Всесвіт», 1965, № 6—7; Тісту — хлопчик з чарівними пальцями. К., 1972; Рос. перекл. — Железный король. 1314. М., 1957; Сильные мира сего. М., 1965; Негоже дитині присто. — Французская волинка. М., 1966.
Д. С. *Наливайко*.

ДРЯПАЧЕНКО Іван Кирилович [4 (16).VIII.1881, с. Василюка, тепер Козельщинського р-ну Полтавської обл. — 24.XII.1936, там же] — укр. рад. живописець. У 1894—98 навчався в Київ. рисувальній школі, 1898—1903 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1903—11 — в петерб. АМ у П. *Чистякова* та І. *Рєпіна*. Твори: портрет актриси В. Кавешкої (1911), «Св. сімейство в Єгипті» (1912), «Портрет батька», «Відпочинок. За шахами» (обидва — 1913), «Назустріч вечору» (1915), «Параска у святковий день» (1915), «Вечір на Україні» (1920), «На буряхах», «Сіноки», «Перший комбайн» (усі — 1930—36). Твори Д. зберігаються в Полтав. і Харків. художніх музеях.

ДУАІЕН (франц. duoen — старшина, старійшина) — особа, що від імені *дипломатичного корпусу* в країні перебування розв'язує питання протокольного (процедурного) порядку. Як правило, Д. — серед своїх колег найстаріший за рангом і найстаріший за часом вчення *вірчої грамоти* дипломатичний представник.

ДУАЛА, дивала, дуела — народ, який живе в Камеруні, на узбережжі Гвінейської затоки. Чисельність разом із спорідненими народами дунду й баса — бл. 1,1 млн чол. (1977, оцінка). Мова Д. належить до групи нігер-конго, нігеро-кордофанської сім'ї. Більшість Д. — християни, частина зберігає давні вірування (культ сил природи і культ предків). Осн. заняття: землеробство, збирання плодів олійної пальми, какао й каучуку, на узбережжі — рибальство. Частина Д. працює в промисловості.

ДУАЛА — місто на Зх. Камеруну, на р. Вури, поблизу Гвінейської затоки. Гол. океанський порт країни, залізнична станція, аеропорт. 250 тис. ж. (1974). Важливий торг. центр. Суднобудування, лісопилні підприємства, ф-ки по виробі. пальмової олії, чаю, каучуку. Текстиль, цементна пром-сть, склобробний з-д та ін.

ДУАЛІЗМ (від лат. dualis — двоїстий) — принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох рівноправних *субстанцій* — *духу* і *матерії*, *ідеального* і *матеріального*. Термін «дуалізм» запровадив у 18 ст. Х. *Вольф*. Протилежністю Д. є *монізм*, найвищим виразом якого є *монізм діалектичного матеріалізму*. Д. був властивий філософії Р. *Декарта*, І. *Канта* та ін.; виявом Д. в сучас. бурж. філософії і психології є психіфізичний паралелізм.

ДУАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ (від лат. dualis — двоїстий) — реконструйована за етнографічними даними структура раннього родового суспільства: сполучення двох ек-



Друківана схема:
1 — резистор (електричний опір); 2 — конденсатор; 3 — резистор; 4 — котушка індуктивності; 5 — провідник; 6 — контактна площадка.



Дуб значащий:
1 — гілка з плодами;
2 — тичинкові квітки;
3 — маточкові квітки;
4 — жолудь.

зоганих родів у постійне взаємодію об'єднання. Див. *Плем'я, Рід, Екологія, Ентомологія*.

ДУБ (*Quercus*) — рід рослин родини букових. Листопадні або вічнозелені дерева, рідше кущі заввишки відповідно до 40(50) м і 5—8 м. Листки чергові прості, перистороздільні, допатеви, на коротких черешках. Квітки дрібні, одностатеві, однодомні, тичинкові в негустих звисаючих сережках, маточкові — по 1—3 на довгих квітконіжках або сидяті. Плід — однонасінний горіх (жолудь), вкритий при основі або до половини лускою мисочкою. Бл. 450 видів, поширених у помірному, субтропічному й тропічному поясах Північної Америки, Європи, Африки, Азії, Австралії. Найбільше господарське значення має *Д. звичайний* (*Q. robur*) — одна з найважливіших деревних порід Європи. Частина СРСР. У Д. звичайного розрізняють дві різновидності: *Д. ранній* (*Q. r. var. praesox*) і *Д. пізній* (*Q. r. var. ta-diflora*). *Д. ранній* розвивається на 1—3 тижні раніше. У *Д. пізнього* на деревах узимку залишається сухе листя. Широко використовується в лісовому господарстві як гол. порода. Утворює *дубові*. Дубові насадження на Україні становлять понад 26% (бл. 1,5 млн. га) всіх лісів республіки. Деревина *Д.* дуже тверда, важка, стійка проти гниття; використовують у суднобудуванні, меблевій пром-сті тощо. Кора містить 8—20% дубильних речовин, деревина — 6%. Молоду кору застосовують у медицині як в'язучий засіб. Жолуді є добрим кормом для свиней. Літ. с. 485.

ДУБЕНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1919 — виступ трудящих Дубенського пов. Волинської губ. проти петлюрівської *Директорії*. Підготовкою до повстання керував підпільний більшовицький ревком, створений у кін. 1918. Протягом зими 1918—19 у волостях і селах повіту виникли місц. підпільні ревкоми й партизан. загони. В розпорядженні ревкому було бл. 3,5 тис. партизанів, а також 12 кулеметів, 2 гармати. Центром *Д. з. п.* стало с. Півча (тепер Дубнівського р-ну Рівненської обл.). 13.III ревком віддав наказ про повстання. 15.III повстанці визволили м. Дубно. Однак під натиском переважаючих сил петлюрівців змушені були залишити місто. Проте партизан. боротьба в повіті тривала. Ревком встановив зв'язок з наступаючими рад. військами, які 27.V визволили Дубно.

ДУБЕНСЬКОГО ГАРНІЗОНУ ПОВСТАННЯ 1917 — збройний виступ солдатів у м. Дубні (тепер Рівненської обл.) 20—21.IX (3—4.X). Причиною повстання були антивоєнні настрої солдатів, безпосереднім приводом — суд. процес над учасниками *братання* і антивоєнних солдатських заворушень. У Дубні під слідством перебувало 11 офіцерів і бл. 500 солдатів. Заарештованим загрожувала суворая кара. Д. г. п. почалося виступом групи в'язнів безпосеред-

ньо в приміщенні військ. суду. Повстанців підтримали 3-й залізничний батальйон і 404-й Камішинський полк. Повсталі солдати захопили місто. Хоч Д. г. п. зазнало поразки, воно активізувало рух у районі Броди — Дубо.

ДУБЕЦЬКИЙ (Dubiecki) Мар'ян-Кароль (26.VIII 1838, м. Ізяслав, тепер Хмельницької обл. — 24.X 1926) — польс. бурж. історик. У 1860 закінчив Київ. ун-т. За участь у польському повстанні 1863—64 *Д.* було вислано до Сибіру. В 1874—83 жив у Катеринославській губ. і Одесі, з 1884 — у Кракові. Автор монографій з всевітньої історії, історії Польщі та польс. л-ри. В працях з історії України («Кодак — прикордонна фортеця та її околиці», 1879; «Полем битви під Жовтими Водами», 1880) ідеалізував становище України під владою Речі Посполитої, негативно ставився до визвольної війни укр. народу 1648—54.

ДУБІЛЬНІ РЕЧОВИНИ, дубителі — хімічні сполуки, водними розчинами яких обробляють (дублять) шкіряну сировину для надання їй комплексу необхідних властивостей (див. *Дублення*). Дія *Д. р.* полягає в *денатурації білків* (зміні колоїдного стану), що входять до складу шкіри. Розрізняють *Д. р.* неорганічні (сульфат хрому, алюмокалієві галуни) та органічні (природні й синтетичні). *Д. р.* рослинного походження одержують з кори, деревини й коріння *дубильних рослин* (дуба, ялини тощо). В дубильному екстракті міститься від 3 до 30% *Д. р.* — танінів; типовий представник цієї групи — *танін*. Синтетичні *Д. р.* (синтани) виробляють на основі фенолів, крезолів, нафтаїну, акрилатів або гекс. фенольних сумішей, які сульфують і конденсують з формаліном. До органічних *Д. р.* належить також формальдегід і вюрваль (китовий жир). Існують модифіковані природні дубителі, властивості яких регулюють залежно від потреб шкіряного виробн. способом *спієлімеризації* з відповідним ненасиченим мономером. Див. *Дубильноекстрактову промисловість*.

Лит.: Михайлов А. Н. Хімія дубильних речовин і процесів дублення. М., 1953; Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976. Р. В. Візерт.

ДУБІЛЬНІ РОСЛИНИ — рослини, придатні для промислового дубування з них *дубильних речовин* — танінів. Вміст танінів є осн. показником якості *Д. р.* У світовій практиці як сировина для шкіряної пром-сті найбільше значення мають деревина квебрахо (Аргентина, Парагвай), акації катеку (Індія), кора деяких австралійських акацій, плоди пезальпії (Центр. Америка) та кора двох видів дуба з Середземномор'я. В СРСР використовують кору деяких видів верби, дуба, берези, ялини, акації сріблястої, деревину дуба й каштана та листя сумаха. *Д. р.* використовують і у фармацевтичній пром-сті й медицині, у виробничій барвників та в деяких галузях харч. промисловості.

ДУБІЛЬНОЕКСТРАКТОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють рослинні дубильні екстракти й синтетичні дубителі. Продукцію *Д. п.* використовують в основному в *шкіряно-шкіряній* для дублення й обробки шкіри. Сировиною для виробн. рослинних дубильних екстрактів є кора й деревина дубу, кора ялини, верби та ін. Синтетичні дубителі виробляють з вуглеводів і фенолів різного походження (див. *Дубильні речовини, Дубильні рослини*). Вперше в Європі дубильні екстракти з дубової кори було одержано 1790 в Шотландії. Пром. виробн. екстрактів поширилося в 2-й пол. 19 ст. В Росії перший екстрактний з-д збудовано в Києві 1901—02. Однак майже всі дубильні екстракти ввозилися до Росії з-за кордону. В 1919—20 було введено в експлуатацію Таганрозький, Майкопський та Васильківський (на Київщині) екстрактні з-ди. За роки довоєнних п'ятирічок збудовано 15 екстрактних з-дів, у т. ч. два на Україні — Свєський (Сум. обл.) та Костянтинівський (Донец. обл.). В 1977 в СРСР працювало 22 підприємства *Д. п.*

В УРСР 1977 було випущено 15,6% загальносоюзного виробн. дубильних екстрактів, у т. ч. рослинних — 13,0%, синтетичних дубителів — 18,3%. В республіці діють 3 екстрактні підприємства: Костянтинівський екстрактовано-шкіряний комбінат (виробляє синтетичні дубителі), Васильківське пром. шкіряне об'єднання (дубовий екстракт), Свєський екстрактний з-д (дубовий і вербовий дубильні екстракти). Розробкою проблем *Д. п.* та поліпшенням дубильних екстрактів займаються Центр. н.-д. ін-т шкіряно-шкіряної пром-сті (Москва), Укр. н.-д. ін-т шкіряно-шкіряної пром-сті (Київ), а також Центральне спец. конструкторське-проектне галузеве бюро та Костянтинівський екстрактовано-шкіряний комбінат. З ін. соціалістичних країн *Д. п.* найбільш розвинута в ЧССР, НДР, УНР. Серед капіталістичних країн розвинута *Д. п.* мають США, Аргентина, Бразилія, ФРН.

О. О. Сопіцька

ДУБІНА Кузьма Кіндратович [10 (23).X 1906, с. Підгородне, тепер у складі с. Новопавлівки Межівського р-ну Дніпропетровської обл. — 22.IX 1967, Київ] — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1966), професор (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1931. В 1936 закінчив Ленінгр. ін-т журналістики. В 1939—41 і 1951—54 — на викладацькій роботі у вузах Києва. В 1943—49 — директор Укр. літ.-мистецтв. 1956—64 — ректор Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. З 1964 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 та ін.

ДУБІНИН Володимир Никифорович (29.VIII 1927, Керч — 4.I 1942) — юний піонер, герой червоного партизанського підпіл-



В. Н. Дубинін.



М. П. Дубинін.



М. М. Дубинін.



Д. І. Дубиновський. Портрет М. Енєску Бронза. 1957. Художній музей Молдавської РСР, Кишинів

ля під час Великої Вітчизни. війни 1941—45. Н. в сім'ї моряка. В 1935 вступив до школи. Коли почалися бої за Керч, вступив до партизанського загону, що базувався в катакомбах. Був зв'язником і розвідником. Загинув смертю героя. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Ім'я Д. названо вулицю в Керчі, а також численні піонерські дружини й загони в Рад. Союзі.

ДУБІЙНІЙ Микола Петрович [н. 22.XII 1906 (4.1.1907), Кронштадт] — рад. генетик, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1969. Закінчив (1928) Моск. ун-т. З 1932 працює в системі АН СРСР, з 1966 — директор Ін-ту заг. генетики АН СРСР. Праці присвячені питанням заг. генетики, цитогенетики, генетичних основ селекції і теорії еволюції, космічної, радіаційної, молекулярної генетики, проблемам мутагенезу середовища, генетики людини та філософським проблемам біології. Д. (в лабораторії О. С. Серебровського) відкрив подвійність гена, еколого-географ. диференціацію за геном складом природних популяцій; виявив порядок та іншими зворотність явища ефекту положення гена, що стало доказом взаємного впливу генів одного на одного, тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1966.

Тр.: Проблемы радиационной генетики. М., 1961; Молекулярная генетика и действие излучений на наследственность. М., 1963; Общая генетика. М., 1976; Мутагенез и окружающая среда. М., 1978 [у співавторстві].

ДУБІЙНІЙ Михайло Михайлович [н. 19.XII 1900 (1.1.1901), Москва] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1969). У 1921 закінчив Моск. вище технічне уч-ще. Осн. праці — в галузі дослідження адсорбції. Вивчав пористу структуру адсорбентів; розвинув уявлення про різновиди пор і розробив методи визначення їхніх параметрів. Створив теорію адсорбції газів і пари мікропористими адсорбентами, розробив методи розрахунку адсорбційних рівноваг, а також способи одержування адсорбентів із заданими параметрами пористої структури. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1950.

ДУБІНОВСЬКИЙ Лазар Ісакович [н. 18.IV (1.V) 1910, м. Фалешти, тепер Молд. РСР] — молдавський рад. скульптор, нар. художник Молд. РСР (з 1963), чл. кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1952. В 1925—30 навчався в Бухарестській АМ і в майстерні Е.-А. Бурделя в Парижі (1929). Автор пам'ятників (Г. І. Котовському, у співавторстві, 1954; «Героїчному комсомолу», 1959, обидва — в Кишиневі), композицій («Шахтарі», 1939; «Виноградари», 1949; «Остання граната. Загибель партизана», 1970; «Маркс і Енгельс», 1976), портретів (арх. О. Шусева, 1947—48; письменника П. Вершигори, 1957; нар. арт. СРСР А. Райкіна, 1977, та ін.). Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

ДУБІНСЬКИЙ Ілля Володимирович [н. 16 (28).III 1898, с. Бутенки, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1918. В 1918—37 — на військ. службі, був комісаром, командиром полку й комбригом у корпусі Червоного козацтва України. Закінчив Військ. академію (м. М. В. Фрунзе (1927). Друкується з 1927. Автор романів «Контрудар» (1931) і «Золота Липа» (1933), повістей «Відвага» (1932), «Шатрони» (1936), «Наперекір вітрам» (1964), мемуарів «Сурмачі сурмлять триивогу» (1961), «Літопис пам'ятних днів» (1967), істор. нарисів «Червоне козацтво» (у співавторстві з Г. Шевчуком; 1961). Нагороджений орденами Червоного Прапора, Дружби народів і Червоної Зірки та медалями.

Тр.: Сочинения, т. 1—2. К., 1978; Солдатский хлеб. К., 1954; Укр. перекл. — Контрудар. К., 1958; Золота Липа. К., 1962; Віталій Примаков. К., 1977.

ДУБІВСЬКИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, за 9 км від залізничної станції Антрацит. 6,3 тис. ж. (1978).

Три кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, з-д «Буддеталь». Три заг.-освітні школи, профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів. Клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Вийик 1954.

ДУБОВЕЦЬКИЙ Федір Іванович [20.IV (2.V) 1894, с. Зарожані, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл. — 6.III 1960, м. Тальне Черкас. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1926. Учасник Хотинського повстання 1919 проти рум. окупантів. Один із засновників колгоспного руху на Україні. В 1922 організував першу в Тальнівському р-ні на Черкащині с.-г. комуни, перетворену пізніше на колгосп «Здобуток Жовтня». Де працював головою до кінця життя. Д. — делегат XIX—XXI з'їздів КПРС та XVII—XX з'їздів Компартії України. На XX з'їзді КПРС його обирали членом Центр. ревізійної комісії КПРС, а на XVII—XIX з'їздах Компартії України — членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань. В м. Тальному споруджено монумент Д. На квартирі Д. діє музей колгоспу. Д. — автор книг «Рождення Октябрів» (М., 1957), «Трудові будні колхоза „Здобуток Жовтня“» (М., 1957), «Здрастуй, завтра! (На шляхах до комунізму)» (К., 1960).

ДУБЛЕННЯ — 1) Обробка шкіри або напівфабрикату шкіри — голини (шкірного покриву без волосу, епідермісу й підшкірної клітковини) дубильними речовинами; один з основних процесів шкіряного й хутрового виробництва. Д. забезпечує стійкість матеріалів проти загнивання, зменшує їхню усадку в процесі сушіння і збільшує пористість після сушіння.

Розрізняють Д. танідне (рослинними або синтетичними дубильними речовинами), мінеральне (найчастіше хромовими солями), жи-

рове (жирами у виробництві натуральної замші), формальдегідне (водними розчинами формальдегіду) й комбіноване (кількома дубильними речовинами). Дублять матеріали переважно в барабанах. Перед Д. шкуру піддають зольно. 2) Обробка світлочутливих желатинових шарів фотографічних матеріалів хромовими й алюмінієвими галунами, формаліном та ін. речовинами. Підвищує їхню механічну міцність, термостійкість тощо. Подібну обробку (її наз. звичайно задубленням) застосовують у поліграфічному виробництві.

ДУБЛІН — столиця Ірландії, розташований на Сх. о. Ірландія, біля впадіння р. Ліффі в Дублінську зат. Ірландського м. Мор. порт, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт (у Коллінстауні). 778,1 тис. ж. (1975). Д. — важливий пром. центр країни. Провідні галузі пром-сті: харч. (пивоварна, спирто-горілчана, м'ясоконсервна, тюнонова) й легка (вовняна, льняна, шовкова, трикотажна, шкіряна). Значного розвитку набули хім., маш.-будівня, зокрема суднобудівня, електротех. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. У Д. — 2 ун-ти, ряд академій й наук, ін-тів, Публічна б-ка, Нац. б-ка, Нац. музей Ірландії, Нац. галерея Ірландії, театри. Серед архіт. пам'яток Д. — замок (13 ст., тепер Палац юстиції), готичні церкви Крайстчерч (1038, перебудована 1172—1225) й собор Сент-Патрік (1190, перебудований після 1362), класицистичні — Чарлмонт-хаус



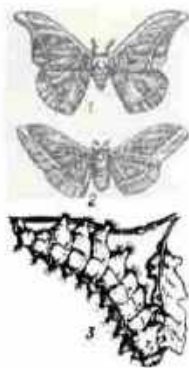
Ф. І. Дубовецький.



Дублін. У центрі міста.



ДУБЛОН



Дубовий товкопруд:
1 — самець,
2 — самка;
3 — гусениця.

(1763—70, арх. У. Чеймберс), рагуша (1769, арх. Т. Кулі) й будинок «Чотирьох судів» (1786—1800, арх. Кулі, Дж. Гендон); аероказал (1937—41, арх. Д. Фіцджералд), автовокзал (1951—53, арх. М. Скотт та ін.). Д. відомий з 3 ст.; столиця Ірландії з 1922.

ДУБЛОН (франц. *doublon*, з ісп. *doblón*, від *doble* — подвійний) — старовинна ісп. золота монета вартістю в 2 пістолі (пістоль дорівнював подвійному *ескудо*).

ДУБЛЮВАННЯ (від франц. *doubler* — подвоювати) — виконання схожих (однакових) дій, спрямованих на досягнення однієї мети; виконання чогось у двох примірниках або по черзі, повторення, подвоєння. Див. також *Дублювання фільму*.

ДУБЛЮВАННЯ ФІЛЬМУ, дубляж — заміна мовної фонограми фільму на фонограму, записану мовою іншого народу. Найпоширенішим є візуальний метод Д. ф., за яким актори-дублери вголосують текст синхронно з зображенням, що проєціюється на екран. Далі цей текст, зафіксований на магнітній стрічці, посдиують з музично-шумовою фонограмою оригіналу, перезаписуючи на одну магн. стрічку. В разі дублювання науково-популярних, документальних і деяких телевізійних фільмів текст вголослює диктор. Іноді вдаються до накладання діалогів одним-двома голосами на муз. шумову фонограму. Д. ф. — важливий тех. і творчий процес, що сприяє ознайомленню з мистецтвом народів ін. країн. В СРСР щороку на мови народів союзних республік дублюють понад 500 вітчизн. і зарубіж. худ. фільмів (у т. ч. бл. 50 на Україні).

ДУБЛЯНИ — селище міського типу Нестерівського р-ну Львівської обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Дубляни-Львівські. 7,9 тис. ж. (1978). Львів. ремонтно-мех. з-д, Нестерівський комбінат побутового обслуговування. Львів. с.-г. ін-т, середня школа; лікарня. Два будинки культури, 2 б-ки. Утворені 1968.

ДУБЛЯНИ — селище міського типу Самбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Залізнична ст. Дубляни. 2,3 тис. ж. (1978). Кахельний цех Ширецького заводу управління буд. матеріалів, цех по виготовленню папок, картоної тари тощо Львів. навч.-виробн. управління, будинок побуту, 2 заг.-освітні школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, клуб, 2 б-ки. Відомі з 1432.

ДУБНА — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, поблизу впадіння р. Дубни у Волгу. Залізнична станція. Пристань на Іваньковському водосховищі, кінцевий пункт каналу ім. Москви. Іваньковська ГЕС. Об'єднаний інститут ядерних досліджень. Філіали Моск. ін-ту радіотехніки, електроніки й автоматики АН СРСР та н.-д. ін-ту ядерної фізики МДУ. Засн. 1956.

ДУБНІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 55,9 тис. чол. (1978). В районі — 99 населених пунктів, підпорядкованих 20 сільс. Радам народ-

них депутатів. Центр — м. Дубно. Розташований у межах Волинської височини (на Зх. району підносяться Повчанські висоти, на Сх. — Мізоцький кряж, вис. до 342 м). Корисні копалини: крейда, вапняк, кварцові піски. Річки: Іква, Стубла (бас. Дніпра). Переважають чорноземи опідзолені й світло-сірі опідзолені ґрунти. Пн. частина району лежить у лісостеповій зоні, південна — в зоні мішаних лісів (Мале Полісся). Ліси (сосна, вільха, осика, береза,



дуб, граб, липа) займають 22,2% району. Осв. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Дубно. В районі є підприємства деревообр., паливної й харч. пром.-сті. Найбільші: смізькі деревообр. комбінат і торфопідприємство. Семидубівський пивоварний з-д. Районний комбінат побутового обслуговування (Дубно) й 4 будинки побуту. Спеціалізація сільського господарства району — землеробство зерново-буряківничого й тваринництва молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 72,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 54,8 тис. га. Проводяться роботи по осушуванню земель. Гос. культури: цукр. буряки, пшениця, картопля. В тваринництві переважають скотарство, свиноварство, птахівництво. В Д. р. — 16 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Дубно, Озеряни, Верба, Мирогоща та ін. Автошляхів — 471 км, у т. ч. з твердим покриттям — 243 км. У районі — 69 заг.-освітніх і 3 муз. школи, радгосп-технікум (с. Мирогоща Перша), 69 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 11 будинків культури, 66 клубів, кінотеатр, 77 кіноустановок, 68 б-к. У с. Мирогощі Другій Д. р. поховано героя громадян. війни С. М. Патолічева. В районі — кілька археол. пам'яток — курганів. Між селами Плоскою й Семидубами є козацька могила (1651) — свідок визвольної боротьби укр. народу проти польс.-шляхет. гніту.

У Д. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1939). С. О. Чертолаз. **ДУБНО** — місто обласного підпорядкування Ровенської обл. УРСР, райцентр, на р. Ікви (бас. Прип'яті), за 5 км від залізнич. ст. Дубно. Перша згадка про місто Дубен є в *Іпатіївському літописі* під 1100. В 11—12 ст. воно було центром

удільного князівства. В 13 ст. належало Галицько-Волинському князівству. З 2-ї пол. 14 ст. Д. у складі Волин. землі загарибала феод. Литва. В 1498 дістало *милебурзьке право*. Після Люблінської унії 1569 Д. захопила шляхта Польща. Населення Д. брало участь у визвольній війні українського народу 1648—54. В районі Д. в жовтні 1648 діяв великий загін повстанців під керівництвом Федора з Клекотова. Після 3-го поділу Польщі (1795) Д. в складі Правобережної України було позв'язано з Росією. В 1905—07 в місті відбулися страйки залізничників, заворушення солдатів. Тут стався *Дубенський гарнізон повстання 1917*. Рад. владу встановлено 26.1 (8.11) 1918. Внаслідок *Дубенського збройного повстання 1919* місто було визволено від петлюрівців. У 1920 Ровенщину захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення. В 1924, 1929, 1935 відбулися страйки, демонстрації й мітинги. В 1939 в складі Зх. України Д. позв'язано з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (28—29.VI 1941—17.III 1944) в районі Д. діяв партизанський загін.

В Д. — з-ди: ливарно-механічний, по просочуванню деревини, цукровий, маслоробний, виноробний та овочесушильно-консервний, м'ясокомбінат; ф-ки: трикотажна, меблева й худож. галантереї, лісгоспз-д, комбінат побутового обслуговування й будинок побуту-12 заг.-освітніх, музична й спортивна школи, мед., пед. і культур.-освітні уч.-ща, 5 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 2 будинки культури, клуб, 2 кінотеатри, 4 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки Д.: замок і палац князів Острозьких (15—17 ст.), палац Любомирських (18 ст.), міська брама (16 ст.), Спаська церква (17 ст.), дерев'яна Юр'ївська церква в передмісті на Сурмичах (1709), залишки монастирів, костіоли бернардинців і кармеліток (17 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, М. І. Пирогову, полковнику В. П. Гречихіну, поїнам Рад. Армії, що загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарибників. У Д. днічі (1750 і 1753) побував укр. філософ Г. С. Сковорода. Восени 1846 у Д. за завданням Археологічної комісії приїздив Т. Г. Шевченко. В 1864—66 у місті жив В. Г. Короленко. В березні



Дубно. Замок князів Острозьких. 15—17 ст.

1867 Д. відвідав композитор М. В. Лисенко; на поч. 1-ї світової війни в Д. в складі авіазагону прибув П. М. Нестеров; 1920 під час наступу Першої Кінної армії проти білополяків у Д. перебували К. Є. Ворошилов і С. М. Будьонний.

ДУБОВ Микола Іванович [н. 9 (22).X 1910, Онськ] — російський рад. письменник. Працює на Україні. Друкується з 1929. Виступає як прозаїк і драматург. У театрах республіки поставлено п'єси Д. «На порозі» (1947) й «Настас ранок» (1950). Автор повістей, присвячених вихованню підліткового покоління: «На краю землі» (1951), «Вогні над рікою» (1952), «Хлопчик біля моря» і «Небо з маків зерня» (обидві — 1963), роману «Ліхо одному» (кн. 1 — «Сирота», 1955; кн. 2 — «Тверда проба», 1960; Держ. премія СРСР, 1970).

Тел.: Собрание сочинений, т. 1 — 3. М., 1970—71. Повести. М., 1960; Укр. перекл. — Небо з маків зерня. К., 1971; Горі одному. К., 1977.

ДУБОВЕ — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 30 км від залізничної станції Тересва. 7,6 тис. ж. (1978). 5 загально-освітніх шкіл; 4 лікувальні заклади, у т. ч. лікарня. Будинки культури, 4 б-ки. Відоме з 1-ї пол. 16 ст.

«ДУБОВЕ ЛІСТЯ» — український літературно-художній ілюстрований збірник. Вийшов 1903 в Києві. Упорядники: М. Коцюбинський, М. Чернявський і Б. Грінченко. Крім творів самих упорядників, тут опубліковано оповідання І. Франка («Мій злочин»), П. Мирного («Серед степів»), О. Кобилянської («Битва»), поему Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський», вірші А. Кримського, П. Грабовського, В. Самійленка та ін. Деякі твори збірника зазнали втручання царської цензури («Лялька» М. Коцюбинського та ін.).

ДУБОВИЙ Іван Наумович [12 (24).IX 1896 — 29.VII 1938] — рад. військовий діяч, командир 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. на хуторі Чирішів (тепер с. Новоселівка Чигиринського р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У 1917 — організатор у Донбасі загонів Червоної гвардії, на чолі яких на поч. 1918 брав участь у боях проти білоказачих військ ген. Краснова. В 1919—20 командував *Першою Українською радянською армією* і 44-ю стрілецькою д-зією в боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на військ. роботі. З 1929 — пом. команд., 1934 — заст. команд. військами Укр. військ. округу, з 1935 — команд. військами Харків. військ. округу. Обирався членом ВЦВК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ДУБОВИЙ Наум Іванович (Пнатович) (1875—1941) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Батько І. Н. Дубового. Н. на Кіпівщині в сім'ї селянина-бідняка.

В 1905—07 проводив революц. роботу в Горлівсько-Щербинівському р-ні, учасник *Горлівського збройного повстання 1905*. Один з керівників *Горлівсько-Щербинівського страйку 1916*. З березня 1917 — голова Нелепівської рудничової Ради робіт. депутатів, згодом — голова об'єднаної Ради робіт. депутатів кількох рудників. З грудня 1917 ввійшов до складу центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. В 1918—19 брав участь у боротьбі проти каледінців, австро-нім. окупантів, денікінців, в обороні Цариципи. З 1920 — на керівній рад. і госп. роботі в Донбасі, потім працював в органах РСІ. З 1933 — голова Співки війовничих безвірників України.

ДУБОВИЙ Юхим Давидович [н. 11 (23).XI 1898, м. Ананьїв, тепер Одеської обл.] — український рад. рентгенолог і радіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Закінчив Одеський мед. ін-т (1923), в якому працював з 1929 (1944—73 — зав. кафедрою). Праці в галузі променевої терапії онкологічних захворювань (зокрема, захворювань крові, генералізованих кісткових метастазів тощо), а також радіоізотопної терапії й діагностики.

ДУБОВИЙ шовкопряд — метелик роду *Antheraea* родини *павинокочових*. Найпошир. Д. ш. китайський (*A. pernyi*) і японський (*A. japonica*), яких розводять, щоб одержувати натуральний шовк, для виготовлення чесучі або туси. На Україні в природних умовах Д. ш. не трапляється. Поширений у дубових лісах Далекого Сходу. Розмах крил — 105—115 мм. Метелики бурі, жовті або коричневі, на середині крил — прозорі вічка. Гусениця жовтувата або ясно-зелена, живиться листям дуба, берези, граба, бука, сірої верби. Гусінь виготовлює у політєлевних мішках, старшу — у лісі, в інсектаріях, закритих плівкою. Період росту гусені — 35—45 днів. Наприкінці розвитку гусениця виділяє шовкову нитку, стягуючи нею 2—3 листки, завиває кокон і перетворюється на лялечку. З 1 кг *гусениць* одержують 200—350 кг коконів. В Укр. с.-г. академії введено моновольтинну форму Д. ш. «Поліський тасар», що дає одне покоління, має ряд ін. цінних господарств. Пром. розведення цієї форми почато у Волин. обл. України.

ДУБОВИЙ Леонтий Федорович [17 (30).X 1902, Київ — 23.VIII 1952, Харків] — український рад. режисер і педагог, нар. арт. УРСР (з 1947). Член Комуністичної партії з 1947. В 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т і вступив до режисерської лабораторії театру «Березіль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка). Працював у цьому театрі до 1952. Вистави: «Назар Стодоля» Шевченка, «Талан» Старицького, «97» М. Куліша, «Генерал Ватутін» Дмитерка, «Вася Желанова» Горького, «Гроза» Островського, «Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом, «Пан де Пурсоньяк» Мольєра. В 1925—52 викладав у муз.-драм. ін-тах Києва й Харкова. Держ. премія СРСР, 1947.

ДУБОВИЙ Михайло Талейович [17 (29).XII 1900, с. Межиріч, тепер Лебединського р-ну Сумської обл. — 12.XI 1942] — український рад. поет. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1927). Працював журналістом, учителем. Друкуватися почав 1923. Бул членом літ. організації «Плуг». Перша зб. поезій «Вежі» вийшла 1930. Автор поетичних збірок «Змагання» (1930), «Теплий» (1940), «Багрянний листопад» (1941).

Тел.: Вибрані поезії. К., 1957.

ДУБОВИЙ — істинний гриб род. болетусових. Те саме, що й *синяк*. **ДУБОВ'ЯЗІВКА** — селище міського типу Конотопського р-ну Сумської обл., за 7 км від залізнич. ст. Дубов'язівка. 3,7 тис. ж. (1978). Цукровий і хлібний комбінати, спиртний і комбикормовий з-ди. Середня школа; лікарня, поліклініка, санаторій. Будинки культури, клуб, б-ка. Виникла в серед. 19 ст.

ДУБРОВИНСЬКИЙ Йосип Федорович [парт. псевд. — Інокентій та ін.; 14 (26).VIII 1877, с. Покровсько-Липовці, тепер Малоархангельського р-ну Орлов. обл. — 19.V (I.VI) 1913, Туруханський край] — професійний революціонер, більшовик. У революц. русі з 1893. В 1898 засланний до Яраська (тепер Киров. обл.), де встановив зв'язки з деніською «Іскрою» і з 1902 став її агентом. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, 1904 був кооптований в ЦК РСДРП; 1904—05 лів революц. роботу в Самарі, Одесі, Катеринославі, Києві, брав участь у повстанні в Крошплаті. Один з керівників *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві, член МК РСДРП. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний членом ЦК й Більшовицького центру. Загинув на засланні.

ДУБРОВИНСЬКИЙ Яків Федорович [9 (21).II 1882, с. Покровсько-Липовці, тепер Малоархангельського р-ну Орловської обл. — 24.X 1918, Красноярськ] — професійний революціонер. Брат Й. Ф. Дубровицького. Член РСДРП з 1899. За революц. діяльність 1903 засланний в Архангельську губ., звідки втік. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. В 1906 — член с.-д. к-ту і військ. орг-ції РСДРП в Одесі. З 1908 — член Красноярського к-ту РСДРП. Не раз зазнавав арештів. Після Лютневої революції 1917 — голова Красноярської Ради. Під час контрреволюц. замаху чехословацького корпусу захоплення у полон і розстріляний замахівниками.

ДУБРОВИЦЯ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Горині (бас. Дніпра), за 3 км від залізничної ст. Домбровиця. В 12 ст. Д. була центром удільного князівства, яке в 13 ст. ввійшло до *Галицько-Волинського князівства*. З 2-ї пол. 14 ст. Д. у складі Волин. землі загарбала феод. Литва. Після *Люблінської унії 1569* Д. захопила шляхта. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Д. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено 22.I (4.II) 1918. В 1918—19 в Д.

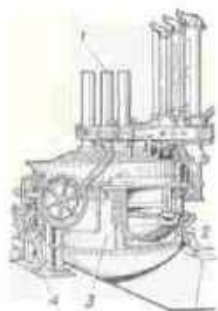


І. Н. Дубовий.



Л. Ф. Дубовий.

ДУБРОВИЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВ- СТАННЯ 1918—19



Дугова під прямої дії:
1 — електрод;
2 — випускний жолоб;
3 — кожух;
4 — механізм нахилу.

відбувся збройний виступ трудящих проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської Директорії (див. *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*). За Ризьким мирним договором 1921 Д. відійшла до Польщі. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення. В 1939 Д. в складі Зх. України воз'єднано з УРСР. З 1940 Д. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (1.VII 1941—10.I 1944) в районі Д. діяли партизанський загін і підпільний райком партії.

У Д. — льонозавод, з-д прод. товарів, пром. комбінат, лісгоспзг, райлісгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, 3 заг.-освітні й музична школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинки культури, 2 кінотеатри, 2 б-ки, музей і пам'ятник учасникам Дубровицького збройного повстання.

ДУБРОВИЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918—19 — збройний виступ трудящих Ровенщини проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської Директорії. Почалося 21.XI 1918 наступом партизанського загону на містечко Дубровицю (тепер Ровен. обл.) й вигнанням звідти окупантів і гетьманців. Повстанців підтримали робітники й селяни деяких повітів Зх. Волині. Всього у Д. з. п. брало участь бл. 10 тис. трудящих. У серед. грудня 1918 з партизанських загонів було створено 1-й Дубровицький комуністичний повстанський полк, який встановив зв'язок з наступаючими рад. частинами й разом з ними в січні 1919 взяв участь у боях за визволення залізнич. лінії Домбровиця — Сарни, частини залізнич. лінії Київ — Львів і ряду населених пунктів Зх. Волині від петлюрівців.

ДУБРОВИЦЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Ровенської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,8 тис. км². Нас. 58,9 тис. чол. (1978). В районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільсь. Радам народних депутатів. Центр — м. Дубровиця.

Розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, глина, крейда, пісок. Річки: Горинь, Случ, Стубла, Льва, Чаква. Ґрунти дерново-підзолисті, піщані й глинисто-піщані, торфяно-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, осика, береза, липа, клен, ялина) займають 88,5 тис. га. Підприємства льнообробної, лісової й місцевої пром-сті. Най-

більші: Дубровицький льнозавод, Дубровицький і Висоцький лісгоспзг. Комбінат побутового обслуговування (Дубровиця) й 4 будинки побуту.

Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-льонарського й тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 57,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 24,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 32,3 тис. га. Год. культури: жито, льон, картопля. У районі — 16 колгоспів, 3 радгоспи, райлісгосптехніка. Залізничні станції: Домбровиця, Бяла-над-Горинем, Удрицьк. Автошляхів — 359 км, у т. ч. з твердим покриттям — 206 км. У районі — 48 заг.-освітніх, 2 муз. школи, профес.-тех. уч-ще, 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 13 будинків культури, 39 клубів, 3 кінотеатри, 50 кіноустановок, 48 б-к, музей *Дубровицького збройного повстання 1918—19*. У Д. р. видається газ. «Поліський маяк» (з 1941).

ДУБРОВНИК — місто в Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Порт на узбережжі Адріатичного м. 31,2 тис. ж. (1971).



Дубровник. Панорама частини міста.

Розвинута карч. пром-сть. Великий курорт, один із центрів туризму в Югославії. В Дубровнику — історичний інститут. Мор. музей. У старій частині міста зберігся комплекс будівель 14—18 ст., серед яких ренесансні палаци: Княжий двір (тепер Міський музей, 2-а пол. 15 ст.), Дивона (кол. митниця й монетний двір, 1516—21), францисканський (1-а пол. 14 ст.) й домініканський (14—15 ст.) монастирі, церкви в стилі барокко (собор, 1671—89; церква св. Влаха, 1707—15). За межами старого міста — палаци й вілли 15—16 ст., забудова 19—20 ст. Засн. у 7 ст. В середині віки — центр *Дубровницької республіки*.

ДУБРОВНИЦЬКА РЕСПУБЛІКА — міська (з 2-ї пол. 13 ст. аристократична) республіка на Адріатичному узбережжі в середині віки. Включала м. Дубровник (центр республіки), частину узбережжя на Пн. Зх. від нього, ряд островів. До 1205 перебувала у васальній залежності від Візантії, 1205—1358 — під владою Венеції, 1358—1526 — у васальній залежності від Угорщини, 1526—1806 — від Туреччини. В 1806 тер. Д. р.

окупувала Франція, яка 1808 ліквідувала республіку і включила її територію до складу Іллірійських провінцій. У Д. р. були розвинуті різні ремесла (суднобудування, обробка деревини, шкіри, суха, зодоларство тощо). Ремісники об'єднувалися в цехи (братства). Д. р. веда торгівлю з країнами Європи, Передньої Азії й Пн. Африки. Торг. кораблі Д. р. заходили і в порти України та Криму.

В 15—16 ст. Д. р. була найважливішим культурним центром на Балканах. Значного розвитку набули література й мистецтво. Література дат. і італ. мовами виникла в 14 ст., в епоху Відродження. В 2-й пол. 15 ст. хорватською мовою писали поети М. Марулич, Ш. Менчетич, Дж. Држич. Визначні письменники 16 ст. — А. Чубранович, Х. Луцич, Н. Ветранович-Чавич. У серед. 16 ст. літ. мовою стала хорватська. З'являються епічні твори П. Гекторовича, п'єси М. Држича. Л-ра 17 ст. характеризувалася багатством жанрів, темами боротьби пл.-слов. народів проти іноз. поневолення. Найвищим досягненням л-ри була творчість І. Гундулича. Істор. драма писав Дж. Пальмич. У 18 ст. у зв'язку з занепадом Д. р. намічається занепад і л-ри. В цей період працювали І. Джурджевич, А. Качич-Міошич. З поч. 19 ст. дубровницька л-ра становить складову частину хорватської літератури.

В 15—16 ст. в Д. р. споруджували міські укріплення, громад. і житл. будинки, в архітектурі яких помітні риси *готичи* й Ренесансу. Серед місц. архітекторів відзначалися Юрай Далматинець, П. Миличевич, П. Андрич. З давніх часів у Д. р. були розвинуті різні худож. ремесла (обробка дерева, каменю, ювелірна справа). З серед. 15 ст. широко розвивувся станковий живопис (ікони М. Юничича, Л. Добричевича). Найвищою розквіту живопис досяг на поч. 16 ст. (художники Н. Божицарович і М. Хамзич). У 17—18 ст. мист. Д. р. поступово втратило самобутні риси.

ДУБРОВСЬКИЙ Павло Андрійович (1783 — р. см. невід.) — укр. і рос. архітектор. У 1808—17 й 1822—33 працював у містах Чернігові, Миколаєві, Севастополі, Херсоні, Києві та ін. Керував губерньською креслярнею в Києві. Побудував у класицистичних традиціях палац (1829) і ряд споруд у маєтку Галагана в Сокиринцях і Дитярях (тепер обидва — смт Черніг. обл.). В 1833 виїхав у Тулу, де працював губерньським архітектором.



П. А. Дубровський. Палац Г. Галагана в селі Сокиринцях. 1829.



ДУБУЛТИ — кліматичний приморський курорт за 26 км від Риги. Див. *Ризьке узмор'я*.

ДУБЯНСЬКИЙ Олександр Андрійович [3 (15).III.1880, с. Стара Кріуша, тепер Петропавлівського району Ворон. обл. — 22.I.1974, Воронеж] — рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В 1908 закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т. Викладав у вузах Воронежа та ін. міст. Працював у 40-х рр. в Ін-ті геол. наук АН УРСР. Осн. дослідження стосуються вивчення геол. будови, гідрогеології й корисних копалин пд. частини Східно-Європейської платформи. Д. — один з перших відкривачів Курської магнітної аномалії. Нагороджений орденом Леніна, Ленінська премія, 1959.

ДУВР — місто у Великобританії, в графстві Кент. Порт на узбережжі прот. Па-де-Кале. Залізничним поромом сполучений з Донкерком (Франція). 34,3 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — машинобудування (виробн. суднового устаткування, судноремонт). Курорт. Серед архіт. пам'яток Д. — замок (11—12 ст.) з дожоном (бл. 1155—80), залишками рим. маяка, дороманською церквою Сент-Мері-ін-Кастро (11 ст.), абатство Сент-Мері (12 ст.), ратуша (1883).

ДУГА в математиці — частина кривої між двома будь-якими її точками. Якщо Д. не містить кратних точок (див. *Особливі точки*), вона наз. простою. Див. також *Лінія*.

ДУГА ЕЛЕКТРИЧНА, вольтова дуга — один з видів розряду в газі електричного, коли розрядні явища зосереджені у вузькому плазмовому шнурі. При горизонтальному розміщенні електродів шнур від джерела висхідних теплових потоків нагрітого газу набуває форми дуги. Т-ра плазми в шнурі при атм. тискові й силі струму кілька А — бл. 3000 К, при більших значеннях тиску й силі струму — до 12 000 К. Якщо шнур обдувати потужним потоком газу, т-ра досягає 50 000 К. Д. е. застосовують у металургії (див. *Дугова піч*), світлотехніці, електрозварюванні. В деяких галузях техніки (напр., у техніці високих напруг) Д. е. — шкідливе явище, з яким доводиться боротися, застосовуючи дугогасні пристрої. Д. е. відкрили В. В. Петров (1802) і незалежно від нього Г. Деві (1805—09), який назвав її вольтовою дугою.

ДУГЛАС (Douglass) Фредерік (справж. прізвище — Бейлі Фредерік-Огастес-Уошington; лютин 1817, Такахо, штат Меріленд — 20.II.1895, Анакостія-Хайтс) — амер. революціонер-демократ, лідер негритянського визвольного руху. Народився рабом. У 1838 втік на Пн. Боровся проти рабства, підтримував революц. методи боротьби, ідею масової аболіціоністської партії (див. *Аболіціонізм*). Брав участь у заснуванні Нац. партії волі, діяльності фрісойлерів (радикально-демократична фермерська партія 1848—54), русі негритянських з'їздів. З 1847 видавав газ. «Норт стар» («Північна зірка»).

В роки громадянської війни в США 1861—65 брав участь у формуванні перших негритянських полків. Один з керівників політ. орг-ції Нац. ліга боротьби за рівноправ'я, 1870 — голова Нац. спілки кольорових робітників.

ДУГЛАСОВА СМЕРЕКА — вічнозелене хвойне дерево родини соснових. Те саме, що й *псевдотсуга*.

ДУГОВА ПІЧ — промислова електрична піч, де метали або інші матеріали плавлять теплом *дуги електричної*. Розрізняють Д. п. прямої дії (дуга горить між електродами й нагріваним металом), непрямої дії (дуга виникає між електродами на деякій віддалі від металу), а також Д. п. з закритою дугою (вона горить під шаром твердої шихти, в яку занурено електроди). Найпоширеніші Д. п. (мал.) прямої дії, де плавлять переважно сталь, і Д. п. з закритою дугою для випалювання кольорових сплавів, феросплавів, електрокорунду тощо. Печі прямої дії (місткістю 360—400 т) нахилиються під час завантажування або випускани металу та шлаку. Є й вакуумні Д. п. з витрачуванням електродом (його виготовляють з переплавленого металу) і з електродом невитрачуванням (з вольфраму або графіту). Печі такого типу застосовують для вакуумно-дугового переплаву металів і сплавів.

ДУГОВЕ ЗВ'ЯЗУВАННЯ, електродугове зварювання — зварювання металів, при якому краї з'єднуваних частин розплавляють теплом *дуги електричної*, що виникає між зварюванням металом і електродом. Розрізняють Д. з. ручне й автоматичне (див. *Автоматичне зварювання*); плавним (сталевим, алюмінієвим та ін.) і неплавким (напр., вольфрамовим, вугільним) електродами. В разі зварювання плавним електродом розплавлений електродний метал заповнює шов; при зварюванні неплавким електродом у зону дуги подають додатковий (присадний) метал. Осн. різновиди Д. з. є *аргоно-дугове зварювання*, *газо-електричне зварювання*, *зварювання під флюсом* (ним захищають розплавлений метал від шкідливого впливу повітря), *зварювання покритим електродом* (з захисною обмазкою), *плазмове зварювання*. Принципи Д. з. винайшов (1881) М. М. Бенардос.

ДУДА — нар. духовий музичний інструмент. Див. *Волинка*.

ДУДАРЕВ Дмитро Олександрович (2.XI.1890, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 6.VIII.1960, Львів) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1939. Сценічну діяльність почав 1910. У 1914—19 працював у пересувних укр. театрах, 1920—23 — комісар, режисер і актор театру Кременчуцької губполітосвіти. В 1927—60 — актор укр. драм. театру ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Роді: Микола Задорожний («Украдене щастя», Франка), Мартин Боруля (одноіменна п'єса Карпенка-Карого), Помикевич («Човен хитається» Галана), Стадник («На ведучу зем-

лю» Хижняка), Безсеменов («Мішани» Горького). Створив образ В. І. Леніна («Правда» Корнійчука). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Лит.: Губенко К. Шлях артиста. Львів, 1950.

ДУДАРОВА Вероніка Борисівна [н. 22.XI (3.XII). 1916, Баку] — російський рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. В 1947 закінчила Моск. консерваторію. Працювала диригентом в Центр. дитячому театрі в Москві та в оперній студії при Моск. консерваторії. З 1947 — диригент, з 1960 — гол. диригент і худож. керівник Моск. держ. симфонічного оркестру. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ДУДИКЕВИЧ Богдан Корнілович (12.IV.1907, с. Кропівник, тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл. — 6.I.1972, Львів) — учасник революційного руху на Зх. Україні, укр. рад. історик, засл. працівник культури УРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. З 1923 брав участь у революц. русі. Був секретарем Львів. окружного комсомолу, працював в агітпропвідділі ЦК КПЗУ, редактором ряду комсомольських і парт. видань (журн. «Сяйво», газ. «Молот», «Прапор комунізму»). З 1939 — на парт. і наук. роботі: директор істор. музею, секретар Львів. обкому КП(б)У, з 1950 — директор Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Автор праць з історії зх.-укр. земель. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ДУДІНСЬКА Наталія Михайлівна [н. 8 (21). VIII.1912, Харків] — рос. рад. балерина, нар. арт. СРСР (з 1957). У 1931 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще. В 1931—63 — в Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова (1937—38 та в період 1948—54 часто — в Київ. театрі опери та балету). Виконувала гол. партії в балетах «Лебедіне озеро», «Лускунчик», «Спляча красуня» Чайковського, «Раймонда» Глазунова, «Попелюшка» Прокоф'єва, «Полум'я Парижа» Асаф'єва та ін. З 1965 — педагог Ленінгр. хореографічного уч-ща ім. А. Я. Ваганової. Знімалася в кіно. Разом з К. Сергєєвим поставила балет «Спляча красуня» Чайковського в Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка (1979). Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1949, 1951.

ДУДІН Михайло Олександрович [н. 7 (20).XI.1916, с. Кленівце, тепер Івановської обл.] — рос. рад. поет, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1951. Друкується з 1934. Перша збірка — «Зліва» (1940). У роки Великої Вітчизн. війни працював у редакціях фронтових газет. Збірки «Фляга» (1943), «Дорога гвардії» (1944), «Переправа» (1945). Твори повсюдно часу — про працю рад. людей, боротьбу за мир (збірки «Важайте мене комуністом», 1950;



П. О. Дударев.



Н. М. Дулинська.



М. О. Дудін.

ДУДІНКА

«Мости. Вірші з Європи», 1958; «Цикламени на цоколі», 1967; «Рубежі», 1975, та ін.). Виступає як прозаїк і перекладач. Написав сценарій фільму «Жайворонок» (1964, у співавт.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Собрание сочинений, т. 1—3. Л., 1976—77; Укр. переклад — Гриненко. «Вітчизна», 1974, № 1; Солов'ї. В кн.: З поетичних літ. К., 1975; Переклад сімохосом. «Вітчизна», 1975, № 12.

Н. Р. Мазепа.

ДУДІНКА — місто, центр Таймирського (Долгано-Ненецького) автономного округу Красноярського кр. РРФСР. Порт у нижній течії Єнісею, доступний для мор. суден. Залізнична станція. Рибозавод, харч. комбінат. Зооветеринарний технікум. Краєзнавчий музей. Засн. 1667.

ДУДКО Данило Андрійович (н. 28.VII 1921, с. Попельохі, тепер Мурованокуріловецького району Вінн. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства й електрозварювання, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1944) Уральського індустріального ін-ту почав працювати в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Автор праць і винаходів у галузі механізованих процесів зварювання, дослідження їхніх технологічних і металург. особливостей, плазмової обробки матеріалів, вивчення композиційних матеріалів у складних умовах експлуатації (підвищення т-р, газообразного зношування, ударних навантажень тощо). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1963. Держ. премія УРСР, 1972.

М. М. Матійко.

ДУДНИК Тамара Семенівна (н. 5.X 1935, с-ще Борці Котловського р-ну Одеської обл.) — передовик виробництва в легкій пром-сті, працівниця, Герой Соціалістичної Праці (1971). З 1952 працює на Одес. джутовій ф-ці (з 1975 — ф-ка тех. тканин). Досягла значних успіхів у виконанні виробничих планів, соціалістичних зобов'язань. Одна з перших перейшла на багатоступінчасте обслуговування 200 веретен (за нормою — 100). Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. О. Кундаров.

ДУДНИК (Angelica) — рід дволобо багаторічних трав'янистих рослин родини зонтичних. Високі трави з парожистими стеблами і двичі-тричі перисторозсіченими листками. Квітки білі або рожево-фіолетові, зібрані в складні великі зонтики. Відомо 50 видів, поширених переважно в Європі, Азії, Пн. Америці. В СРСР — 17 видів, з них в УРСР — 1: Д. лісовий (A. silvestris), вис. до 2,5 м. Росте в лісах, серед чагарників, на вологих луках, по берегах річок.

ДУДОЧКА — 1) Мелодія танцю козачок. У минулому виконувалася на дудочці (сопілці), тепер — на найрізноманітніших інструментах (скрипці, цимбалі, бандурі), причому зберігається характер муз.

викладу, властивий для дудочки. Здебільшого Д. виконується як інструм. нар. п'єса. 2) Сопілка, флюяра (в зах. областях України).

ДУДЧАК — сім'я укр. нар. майстрів худож. виробів з металу. Всі — з с. Брустурова (тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.). 1) **Лукині** Д. (рр. н. і см. невід.) — жив і працював в кінці 18—на поч. 19 ст. Виготовляв з латуні різноманітні люльки, проколювачі, кресала, лускоріхи й пороховниці, декоровані в стриманій манері строгого геом. стилю. 2) **Никора** Д. (20—30-і рр. 19 ст. — р. см. невід.) — син Лукини Д. Його виробів (поясні пражки, кіляки, люльки, курильні приладдя, череси) відзначаються традиційними формами й орнаментами. 3) **Дмитро** Д. (1856 — р. см. невід.) — син Никори Д. У його виробках (стремени, новітня торба, прості й «опришківські» ножі, люльки, лускоріхи), крім традиційних, застосовано й деякі нові орнаментальні мотиви, серед них — рослини.

ДУДЧЕНКО Іван Степанович [Копасенко] 20.IX (1.X) 1857, біля м. Новомиргорода, тепер Кіровоградської обл. — 6 (19).VI 1917, Чита] — укр. лікар, мікробіолог і епідеміолог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1885). Працював лікарем на Україні (в Одесі й на Київщині), Далекому Сході, в Забайкаллі та ін. районах Сибіру. Праці Д. присвячені питанням епідеміології, мікробіології, санітарної статистики, клінічної медицини тощо. Д. організував перші бактеріологічні лабораторії на Далекому Сході.

ДУЕРО, Дору — ріка на Піренейському п-ові, в межах Іспанії і Португалії. Довж. 925 км, площа бас. бл. 95 тис. км². Бере початок в Іберійських горах, впадає в Атлантичний ок. У верхній і серед. течії Д. перетинає Старокастільське плоскогір'я, утворюючи місцями каньйони, в т. ч. один з найбільших каньйонів Європи (довж. 110 км). Зимою і весною часто бувають повені, влітку дуже міліє. Судноплавна на 200 км від гирла. ГЕС. Використовують для зрошування. На Д. — місто Порту (Португалія).

ДУЕТ (італ. duetto, від лат. duo — два) — 1) Ансамбль з двох виконавців. 2) Музична п'єса для такого ансамблю, переважно вокальна з інструментальним супроводом або без нього. 3) Вид вокального ансамблю в опері, опереті, ораторії, кантаті.

ДУЗЕ (Duse) Елеонора (3.X 1858, Вілжевано, Італія — 21.IV 1924, Піттсбург, США) — італ. актриса. Н. в акторській сім'ї. З 4-х років

виступала в мандрівних трупах. У кін. 80-х рр. 19 — на поч. 20 ст. успішно гастролювала в багатьох країнах світу, 1891—92 і 1908 — в Росії, зокрема в Чернівцях 1891 — в Києві. Ролі: Джульєтта, Клеопатра («Ромео і Джульєтта»), Антонія і Клеопатра (Шекспіра), Нора («Нора» Ібсена), Мірандоліна («Мірандоліна» Гольдони), Василіса («На дні Горького»), в п'єсах О. Дюма-сина, В. Сарду, Метерліна та ін. В 1916 знялася у фільмі «Попіл». Л. див. до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

ДУЙСБУРГ — місто у ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Розташований на р. Рейні, при впадінні в нього р. Руру, біля початку каналу Рейн — Герне. 435,3 тис. ж. (1973). Найбільший у країні внутр. порт, доступний для мор. суден, важливий залізнич. вузол. Д. разом з прилеглими містами Гомбергом і Райнгаузенем становить один з потужних промислових центрів Рурського пром. району. Підприємства кам.-вуг., коксохімічної пром-сті, чорної та кольорової (випалка міді, цинку) металургії, важкого машинобудування, річкового суднобудування. Розвинута й нафтопереробна, хім. та харч. пром-сть. Ін-ти річкового суднобудування і зварювання. Д. відомий з 13 ст.

ДУЙШЕВ Арстанбек (н. 16.IX 1932, с. Кічі-Кемін, тепер Кемінського р-ну Киргиз. РСР) — партійний і держ. діяч Кирг. РСР. Член КПРС з 1957. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Кирг. с.-г. ін-т (1954); кандидат вет. наук. У 1954—60 працював вет. лікарем, директором радгоспу. З 1960 — на парт. роботі: 1960—61 — секретар Жунгалського райкому партії, 1961—62 — в апараті ЦК Компартії Киргизії. В 1962—68 — перший секретар Узгенського райкому партії Ошської області. В 1968—71 — секретар ЦК Компартії Киргизії. В 1971—78 — перший секретар Іссик-Кульського обкому партії. З січня 1979 — Голова Президії Верховної Ради Кирг. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДУКА Степан Харитонович [28.III (10.IV) 1907, с. Жовте, тепер П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. — 23.VI 1960, с. Новосілки Києво-Святошинського р-ну Київської обл.] — укр. рад. вчений у галузі селекції і генетики плодівих і літєвих рослин. Член КПРС з 1939. Закінчив Уманський с.-г. ін-т (1929), до 1938 працював там же, потім — в Укр. н.-д. ін-ті садівництва, директором якого був з 1949. Праці з генетики, селекції та садівництва. Вивів нові сорти суниць (Київська рання 2, 5 і 9), вишні (Уманська скороспілка), яблуні (Ранет київський) та ін. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ДУКАТ, дукач (італ. ducato, від dusa — герцог) — 1) Срібна, а зго-



Д. А. Дулко.



Т. С. Дудник.

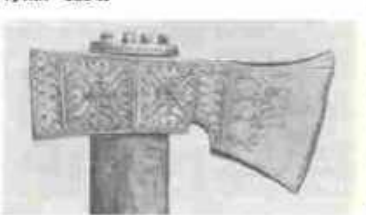


І. С. Дудченко.



Дудник.

Л. Дудчак. Палиця-топірець. Латунь. 1834.



дом золота монета. Вперше випущений в Італії 1140. Карбували його у Флоренції з 1252, у Венеції з 1284. З 16 по 19 ст. д. карбували в Німеччині й Голландії, в Австро-Угорщині — до поч. 20 ст. В Росії д. (чирівнець) карбували з 1701 по 1885. У 16—17 ст. золоті д. іноз. карбування були поширені й на Україні. 2) Жіноча прикраса у вигляді низки монет (дукати, дукати).

Літ.: Спаский І. Г. Дукати і дукати України. К., 1970.

ДУКИН Микола Володимирович [8 (21).XII 1905, м. Балаклія, тепер Харківської обл. — 1943] — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1924. Належав до літ. орг-ції «Плуг». Окремими виданнями вийшли збірки оповідань і нарисів з життя рад. села «Мінезота № 23» (1929), «Без протопитаних стежок», «Іллічівка в авангарді», «Останній запорожець» (1931), «Весна починається в грудні» (1932), «Юхим Бурлай» (1936). Перекладав укр. мовою твори М. Чернишевського, Ф. Решетнікова та ін.

Тв.: Матіюла К., 1960.

ДУКЛЯ, Дукельський перевал — перевал у Карпатах (Сх. Бескиди), на кордоні між Польщею й Чехословаччиною. Вис. 502 м. Д. є проходом з долини р. Ондави (бас. Тиси) в долину р. Ясьольки (бас. Вісли). Через перевал прокладено шосе м. Кросно (Польща) — м. Прешов (Чехословаччина). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. війська разом з частинами 1-го Чехослов. армійського корпусу 6.X 1944 оволоділи Д., поклавши початок визволенню Чехословаччини. На перевалі — пам'ятник загиблим рад. воїнам (1960—64, скульптор Я. Кулик).

ДУЛБИ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), згадуваних у давньоруських літописах. Жили у верхів'ях Бугу й правих приток верхньої течії Прип'яті. В 6—7 ст. Д. стояли на чолі міжплеменного об'єднання сх. слов'ян, яке в серед. 7 ст. зазнало тяжкої поразки від аварів. У 911 (за «Повістю временних літ», 907) Д. брали участь у поході на Царгород. Про Д. та їхнього царя є згадка в творах араб. історика *Масуди*. В 10 ст. об'єднання Д., можливо, розпалося, і вони ввійшли до складу Київ. Русі під назвами — *волинські* й *бужанські*.

ДУЛОВА Віра Георгіївна [н. 14 (27).I 1909, Москва] — російська рад. арфістка й педагог, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1925 закінчила Моск. консерваторію (з 1943 її викладач, з 1958 — професор). У 1929—31 — солістка Моск. філармонії, з 1934 — солістка оркестру Великого театру. Концертна діяльність. Д. — автор обробок творів для арфи (франц. класицизм, М. Равель, С. Прокоф'єв), ред. партитури концерту для арфи Г.-Ф. Генделя. Автор кн. «Мистецтво гри на арфі» (1973). Держ. премія СРСР, 1973.

ДУЛУТ — місто на Пн. США, у штаті Мінезота, на узбережжі Верхнього оз. Найбільший порт (за вантажооборотом) на Великих озерях. Залізнич. вузол. 101 тис. ж.

(1970). Підприємства, пов'язані з обслуговуванням порту. Суднобудування, металург., деревообробка, харч. пром-сть. Університет. **ДУЛЬБЕККО** Ренато (н. 22.II 1914, Катандзаро, Італія) — американський вірусолог, професор. Працював у Туринському ун-ті (1936—47), Техаському технолог. ун-ті (1947—52) й Каліфорнійському ін-ті біол. досліджень Солка в Сан-Дієго (1952—71). З 1971 — в Лондон. лабораторії Імперського ракового дослідного фонду. Член Нац. академії наук США, Амер. академії мистецтв і наук, Асоціації протираккових досліджень. Праці в галузі генетики *бактеріофагів*, біології *ентеровірусів* і вірусів пухлин. Автор цінних методичних прийомів у вірусології. Нобелівська премія, 1975.

В. П. Широбоков.

ДУМАНСЬКИЙ Антон Володимирович [8 (20).VI 1880, м. Іваново — 14.V 1967, Київ] — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1945), чл.-кор. АН СРСР (з 1933), засл. діяч науки Казах. РСР (з 1942) та УРСР (з 1950). Член КПРС з 1940. Закінчив 1903 Київ. політех. ін-т. У 1932—41 — директор н.-д. Ін-ту колоїдної хімії (Воронеж), 1945—60 — директор Ін-ту загальної й неорганічної хімії АН УРСР. Д. — один із засновників вітчиз. колоїдної хімії. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження властивостей колоїдних розчинів методом фізико-хім. аналізу, вивчення факторів, що зумовлюють стійкість *колоїдних систем*, вивчення ліофільності *дисперсних систем*. Д. — засновник і гол. ред. «Коллоїдного журналу» (1935—67). Велика Менделєєвська премія (1932). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Учение о коллоидах. М.—Л., 1948; Лиофильность дисперсных систем. К., 1960.

Літ.: Антон Владимирович Думанский. К., 1955.

ДУМБАРТОН-ОКС КОНФЕРЕНЦІЯ 1944 — попередня нарада з питання про створення міжнар. орг-ції для підтримання миру й безпеки. Відбувалася 21.VIII—7.X в Думбартон-Оксі (вілла у Вашингтоні). Скликана відповідно до Декларації про заг. безпеку, прийнятої на Моск. нараді міністрів закорд. справ СРСР, США, Великобританії й Китаю 1943 (див. *Московські наради*). Переговори пройшли 2 стадії: на 1-й (21.VIII—28.IX) брали участь представники СРСР, США, Великобританії; на 2-й (29.IX—7.X) — США, Великобританії, Китаю. Конференція підготувала пропозиції про створення міжнар. орг-ції безпеки, пізніше втілені в Статуті ООН. Деякі питання (про склад первинних членів ООН, порядок голосування в Раді Безпеки), що розглядалися на Д.-О. к., було погоджено на Кримській конференції 1945 й Сан-Франциській конференції 1945.

Літ.: Советский Союз и Организация Объединенных Наций. т. 1. М., 1965. **ДУМЕН** — гірська вершина в Карпатах Українських, у межах Закарпатської обл. УРСР, на хребті *Снидовець*. Вис. 1391 м. На схи-

лах — букові ліси, що переходять в *дуки* (полонини).

ДУМИ — жанр української народної поетичної творчості. Виникнення Д. відносять приблизно до серед. 15 ст. Поява Д. була пов'язана з розгортанням героїчної боротьби укр. народу проти татарсько-тур., а потім польсько-шляхет. загарбників. Д. відіграли значну роль у боротьбі укр. народу за соціальне й нац. визволення, в розвитку його культури й л-ри, усної творчості й муз. мистецтва. Д. характеризуються відсутністю строф, дільним римуванням, іміровізаційністю. Їм властиві стала композиція, розгортний сюжет, повільна епічна розповідь, постійні епітети тощо. Виконують їх переважно професійні нар. співці — *кобзарі* чи *бандуристи* мелодійною декламацією-речитативом, під акомпанемент *кобзи*, *бандури*, рідше *ліри*. Корінням Д. сягають періоду Київської Русі, її героїчного епосу, який є спільним джерелом епосу трьох братніх народів — рос., укр. та білоруського. Д. тісно пов'язані з ін. жанрами укр. фольклору — *історичними піснями*, *голосіннями*, *казками* тощо.

Найдавніша згадка про виконання Д. належить до 16 ст. Про них повідомляє польсь. історик-хроніст С. Сарницький. Перший запис Д. («Козак Голода») — в д. кін. 17 ст. Відомо понад 50 сюжетів Д. у більш як 300 варіантах. До найдавніших належать Д. про боротьбу укр. народу проти татарсько-тур. загарбників: «Козак Голода», «Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів із города Азова» та ін. У Д. цього циклу народ створив образи колективного героя-борця, захисника рідної землі. До Д. періоду визвольної війни 1648—54 належать «Хмельницький і Барабаш», «Перемога під Корсунем», «Про Білоцерківщину», «Хмельницький і Василь Кодавський» та ін. У них реалістично змальовано перемоги укр. народу над польсько-шляхет. військами, створено образи запорізьких козаків, оспівано мужність селянсько-козацьких військ, їхніх полководців — Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Богуну, Д. Нечая та ін. У Д. прославлялась дружба укр. і рос. народів, видатна подія в їхньому житті — *Переяславська рада 1654*. У Д. відображено соціальну нерівність, класове розшарування укр. суспільства. Поширеними були Д. про класову боротьбу («Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»), на соціально-побутові теми («Козацьке життя», «Вдова і три сини» та ін.), про революц. події 1905 року («Чорна неділя в Сорочинцях», «Про сорочинські події 1905 року»).

Д. рад. періоду оспівують Комуністичну партію, її керівну роль у здобутті трудящими перемог над ворогами, успіхи в мирному будівництві, побут трудящих. До найкращих належать Д.: «Хто ж той сокіл, товариші?», «Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних», «Дума про Олега Кошового» та ін. Серед виконавців Д. — плеяда талановитих кобзарів: О. Вересай, М. Краченко,



Е. Дузе.



А. Дуйшеша.



В. Г. Дулова.



А. В. Думанський.



Думпер.

А. Шут, П. Носач, Т. Пархоменко, П. Ткаченко, Ф. Кушнерик, І. Кучура-Кучеренко, Є. Мовчан та багато ін. Інтенсивне записування й видання Д. припадає на 19 ст. М. Цертелєв перший опублікував збірку укр. Д. («Опыт собрания старинных малороссийских песней», СПб, 1819). Визначне місце в записуванні, виданні й дослідженні Д. посідають М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, П. Житецький, І. Франко, М. Лисенко; за рад. часу — П. Мартинович, Ф. Колесса, Д. Ревуцький, М. Гринченко, М. Рильський, М. Стельмах та ін. Ідеї, сюжети, образи, деякі поетичні особливості Д. використано в творах К. Рилєєва, М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Старицького, М. Рильського, П. Тичини, П. Панча й багатьох ін. письменників; в образотворчому мистецтві — картини С. Васильківського, О. Сластона, І. Іжакевича, М. Дергуса та ін.; у музиці й кіно. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Видання: Думи. К., 1969; Українські народні думи. М., 1972; Думи. К., 1974.

Літ.: Житецький П. Мисли о народных малороссийских думах. К., 1893; Рильський М. Героїчний епос українського народу. К., 1935; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Кирдан Б. П. Украинские народные думы. М., 1962; Лавров Ф. Кобзарські думи та пісні. «Дніпро», 1976, № 1. М. С. Гринько.

ДУМИТРАШКО Костянтин Данилович [літ. псевд. — О. Д. Копитко; 1814, м. Золотоноша, тепер Черкас. обл. — 25.IV (7.V) 1886, Київ] — український письменник. Закінчив Київ. духовну академію (1839). Викладав рос. словесність у Київ. духовній семінарії, з 1870 — секретар ради Київ. духовної академії, з 1872 — бібліотекар. Літ. твори почав писати в 30-х рр. Автор бурлескно-трагедійної поеми «Жабомішодраківа» (1847, надрук. окремою книжкою 1859), що є переробкою старогрец. пародійного твору «Батрахоміомехія», з елементами укр. історії й побуту. Це перший зразок укр. *текламетра*. Писав поеми («Поминки»), балади й вірші («Змій», «Золотоноша»), пісні («До карих очей»), перекладав з

іноземних л-р (уривки з «Фауста» Й.-В. Гете). Записані Д. нар. пісні опублікував М. Максимович. Деякі пісні Д. («Карії очі, чорні брови») поширилися серед народу. Талант Д. високо цінував Т. Шевченко.

Літ.: Бурлеск і трагедія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959. Г. А. Нудьга.

ДУМИТРАШКО-РАЙЧ Тимофій Іванович (рр. н. і см. невідомі) — український письменник середини 19 ст. Н. на Полтавщині. Видав зб. ліричних віршів «Бандура. Думки і пісні Тимофія Думитрашко-Райча. Випуск перший» (К., 1858), у якій наслідував Т. Шевченка й нар. пісні. Автор вірша «На смерть Квітки (або Грицька Основ'яненка)» («Уже верба слізьми плаче», 1843).

Літ.: Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884. Г. А. Нудьга.

ДУМКА Павло Андрійович (1854, с. Купчинці, тепер Козівського р-ну Тернопільської обл. — 1918, там же) — український поет. Освіту здобув самотужки. З першими віршами на теми селянського життя виступив у 80-х рр. Добірку віршів Д. опублікував І. Франко 1890 в журн. «Народ», додавши до неї статтю «Із поезій Павла Думки». Д. відображав тяжке становище народних мас, гірку долю жінки-трудівниці («Жіноча доля»), закликав селян до протесту («Доруських хлопів»).

Тв. [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

Літ.: Франко І. Із поезій Павла Думки. В кн.: Франко І. Твори, т. 16. К., 1955; Хома В. Павло Думка. «Життя», 1968, № 11.

В. і. Хома.
ДУМКА — 1) Українська й польська народна лірична або лірико-епічна пісня журливого характеру. Оповідальністю викладу, імпрізаційністю, ладовою будовою наближається до думи («Тяжко-важко в світі жити» на слова Шевченка, «Спів Ревухи» Відорта). Термін «думка» виник у Польщі в 18 ст., на Україні аживається з 19 ст. Трапляється і як підзаголовок деяких укр. пісень-романсів 19 ст. («Дивлюсь я на небо»). 2) Назва окремих розділів (частин) лірико-оповідального музично-сценічного або інструментального твору, проиятих

журливо-мрійливими настроями (Д. Йонтека з опери «Галька» Моношкі, Д. Парасі з опери «Сорочинський ярмарок» Мусоргського, Д. і коломийка з балету «Сойчине крило» А. Кос-Анатольського, 2-а фп. рапсодія Лисенка). 3) Назва деяких самостійних вокальних або інструментальних творів такого самого характеру («Думки» для фп. Чайковського, Заремби, Завадського, для голосу в супроводі фортепіано Коціпінського, для тріо Дворжака).

«ДУМКА», Державна заслужена академічна хорова капела УРСР — створена 1920 в Києві як Державна українська мандрівна капела (скороч. «Думка»). З 1930 — заст. колектив республіки. «Д.» заклала основи профес. хорового виконавства на Україні, створила зразок акапельного співу в республіці. Постійним супутником її творчості є укр. нар. пісні. Капела — один з кращих інтерпретаторів нар. пісень в обробці М. Леонтовича. «Д.» стала лабораторією хорового мист. для укр. рад. композиторів, першим виконавцем хорових мініатур, вокально-симф. творів Д. Ревуцького, Б. Лятошинського, С. Людкевича, М. Вериківського, П. Козницького, А. Штогаренка, К. Данькевича, Г. Жуковського, Г. Майборода та ін. В її репертуарі також твори укр. та рос. класики (зокрема, М. Ділецького, Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Велєда, М. В. Лисенка, К. Стеценка, Я. Стенового, С. Танєєва, П. Чайковського), композиторів братніх республік, пісні народів СРСР і країн соціалістичної співдружності. «Д.» виконує твори композиторів італ. Відродження, французько-фламандських і нім. поліфоністів, вокально-симфонічну й кантатно-ораторіальну музику Й.-С. Баха, Г.-Ф. Генделя, Й. Гайдна, В.-А. Моцарта, Л. Бетховена, Ф. Шуберта, Дж. Верді та ін. Капела веде широку концертну діяльність. У 1926 виступ «Д.» вперше транслювався по радіо. В 1929 під час гастролей у Франції концертами капели диригували Е. Ансерме й О. Глазунов. «Д.» була учасником Декад і Днів укр. мистецтва й л-ри в Москві. Протягом багатьох років її очолювали Н. Городовенко, О. Сорока, П. Муравський, з 1969 — худож. керівник М. Кречко. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

М. М. Кречко.

ДУМНИЙ ПОТІК — річка у Львів. обл. УРСР, ліва притока Полтви (бас. Бугу). Довж. 52 км, площа бас. 287 км². Частково використовують для зрошування.

ДУМПЕР (від англ. dump — звалювати) — самоскидна машина, якою перевозять на невелику віддаль (до 2 км) сипкі матеріали. Д. (мал.) відрізняється більшою продуктивністю, ніж самоскид, внаслідок кращої маневреності, швидкості розвантаження й можливості діяти «човником» (без розвороту), розвиваючи однакову швидкість в обох напрямках. Д. обладнують поворотним сидінням водія й дубльованими пристроями керування.

Державна заслужена академічна хорова капела УРСР «Думка». 1977



ДУМПКАР (англ. dump-car, від dump — звалювати, викидати і car — візок) — вантажний залізничний *піввагон*, що його кузов при розвантажуванні нахилиється в той або інший бік пневматичним пристроєм. За допомогою Д. (мал.) переміщують в основному руду чи будівельні сипкі матеріали по території великих підприємств. Вантажопідйомність Д. 22—180 т.



Думпкар.

ДУМСЬКА ТАКТИКА БІЛЬШОВИКІВ — сукупність політ. заходів, політ. ліній партії, що визначала її ставлення до *Державної думи*, принципи й практичну діяльність у ній депутатів-більшовиків. Д. т. б. формувалась на основі програмних цілей, заг. стратегічних завдань і конкретних обставин революц. боротьби. На відміну від с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу, рос. меншовиків та есерів, які перебільшували значення парламентської діяльності, більшовики розглядали її як допоміжну легальну форму революц. боротьби. Протягом 1905—14 чітко визначилися осн. риси Д. т. б. У виробленні їх вирішальну роль відіграли праці В. І. Леніна («Бойкот булігінської Думи і повстання», «Державна дума і соціал-демократична тактика») й матеріали IV і V з'їздів, I—VI конференцій РСДРП і Краківської та Поронинської нарад ЦК РСДРП з парт. працівниками. Незалежно від конкретного ставлення до Думи (бойкот чи участь) більшовики прагнули використати виборчу кампанію в агіт.-пропагандист. цілях, в інтересах розвитку революції. Взявши участь у Думі, вони утворили в ній згуртовану парт. фракцію, перед якою ставили завдання: керуючись програмою й тактикою партії, надавати їй допомогу в революц. роботі, а користуючись легальним становищем депутатів Думи, сприяти партії в її нелегальній діяльності; використовувати Думу як легальну трибуну для викриття реакц. політики царського уряду, бурж.-поміщицьких партій; всіляко сприяти зміцненню зв'язків партії з масами, союзу роботи, класу і селянства, підготовці мас до революції; виступати в Думі з самостійною платформою, в разі потреби блокуватися з окремими питаннями лише з трудовими есерами тощо, критикуючи їхню політ. обмеженість і непослідовність. Вперше питання про вироблення Д. т. б. постало влітку 1905. Оскільки скликання *Булігінської думи* царизм прагнув відвернути маси від революції, більшовики оголосили активний бойкот *Державної думи*. Ця тактика успішно здійснювалася в ході *Жовтневого неросійського політичного страйку 1905*. В маніфесті 17.X цар зму-

шений був пообіцяти скликання законодавчої Думи. Виборча кампанія в I Держ. думу почалася в грудні 1905, в обставині заг. політ. страйку і збройного повстання. Більшовики знову закликали маси до бойкоту Думи. Але з поразкою повстання, початком спаду революції зрівати I Думу не вдалося. Надалі більшовики змінили тактику. Вони, виступаючи в роботі, курії самостійно, а в сел. і міській (згодом — 2-й міській) куріях блокуючись у ряді випадків з революц.-демократичними партіями й групами, брали участь у виборах до 2, 3 й 4-у Держ. дум, у формуванні *соціал-демократичних фракцій в Державних думах*, в листопаді 1913 створили окрему *більшовицьку фракцію 4-ї Державної думи*. Депутати-більшовики активно використовували думську трибуну, відстоюючи інтереси трудящих, поєднували легальну роботу з нелегальною, працювали в газ. «Правда», відвідували й інструкували парт. орг-ції, виступали перед робітниками (зокрема, 1913 Г. І. Петровський — у Катеринославі, Миколаєві, Києві; М. К. Муранов — у Харкові). Уроки Д. т. б. узагальнено в ленінських працях «Що довів суд над РСДР фракцією?» і «Дитяча хвороба „ліваїзми“ в комунізмі». Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. Бойкот булігінської Думи і повстання; т. 12. Державна дума і соціал-демократична тактика; т. 15. Вибори до Думи і тактика російської соціал-демократії; т. 21. Виборча кампанія до IV Державної думи. — Принципові питання виборчої кампанії. — Виборча платформа РСДРП; т. 26. Що довів суд над РСДР фракцією?; т. 41. Дитяча хвороба „ліваїзми“ в комунізмі; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977; Зайчиков Г. І. Думська тактика більшовиків (1905—1917 гг.). М., 1975; Павлов М. Думська тактика більшовиків в революцію 1905—1907 гг. Л., 1947.

П. Л. Варгачук.

ДУНАЄВЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 88,4 тис. чол. (1978). В районі — 85 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 31 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Дунаївці.

Район лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, пісковики, крейда, глина, пісок. Річки: *Смотрич*, *Мукиш*, *Тернава*, *Студениця* (бас. Дністра). Ґрунти в основному світло-сірі, сірі опідзолені й чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, ясен, клен) займають 12% площі району. Найбільші підприємства: дунаївський суходон ф-ка, арматурний, ремонтно-мех., маслоробний і хлібний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Дунаївці) й 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого й тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 80,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 75,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, горох, кукурудза, картопля й кормові.

В Д. р. — 30 колгоспів, спецгосп «Україна» (виробництво яловичини), міжколг. об'єднання по виробництву свинини, птахфабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. ст. — Дунаївці. Автошляхів — 613 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км. У районі — 71 заг.-освітня, музична і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще (с. Балин), 71 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень; 3 санаторії. 30 будинків культури, 47 клубів, кінотеатр, 68 кіноустановок, 75 б-к. У с. Лисець Д. р. — музей історії села; у цьому ж селі народився держ. і парт. діяч В. П. *Затонський*. У с. Воробіївці народився акад. АН УРСР М. М. *Паламарчук*, у смт Смотричі — укр. письменник М. Г. *Смотрицький* та укр. письменник і педагог Г. Д. *Смотрицький*, в с. Залісцях — учасник Великої Жовт. соціалістич. революції М. П. *Тарногородський*, в с. Миньківцях — акад. АН УРСР Ф. Г. *Яновський*. У Д. р. видастся газ. «Ленінський шляхом» (з 1930).

И. К. Колембін.
ДУНАЄВСЬКИЙ Зиновій Осипович [п. 17 (30).XII 1908, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.] — рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. Брат І. О. *Дунаєвського*. В 1929 закінчив Харків. муз.-драм. інститут. У 1937—39 — худож. керівник шахтарського ансамблю пісні й танцю в Донбасі, 1940—44 — військ. ансамблю. У 1958—64 був худож. керівником ансамблю пісні й танцю «Моряна» в Астрахані, 1964—69 — ансамблю «Донбас». Автор пісень («Шахтарський вальс»), симф. творів, п'єс для естрадного оркестру, музики до вистав і кінофільмів та ін.

ДУНАЄВСЬКИЙ Ісаак Осипович [18 (30).I 1900, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл. — 25.VII 1953, Москва] — рад. композитор, нар. арт. РРФСР (з 1950). У 1919 закінчив Харків. консерваторію. Як композитор, диригент і зав. муз. частиною працював у Харкові, рос. драм. театрі, писав музику для Теревсату (Театру революц. сатири). З 1924 — зав. муз. частиною Моск. Театру сатири, 1929—34 — композитор і диригент Ленінгр. музич. холу. З 1943 жив у Москві. Д. —



І. О. Дунаєвський.



ДУНАЇВЦІ

один з основоположників рад. оперети, муз. кінокомедії, масової пісні. Твори: 12 оперет, серед яких «Женіхи» (1927), «Золота долина» (1937), «Вільний вітер» (1947), «Син клоуна» (1950), «Біла акація» (1955) та ін.; музика до 28 кінофільмів, у т. ч. «Веселі хлоп'ята» (1934), «Три товариші» (1935), «Воротар», «Цирк», «Діти капітана Гранта» (всі — 1936), «Волга-Волга» (1938), «Світла путь» (1940), «Весна» (1947), «Кубанські козаки» (1950); понад 100 пісень («Пісня про Батьківщину» з фільму «Цирк», «Пісня про Каховку», «Марш ентузіастів» та ін.); музика до 30 драм, вистав; 4 балети, твори для естрадного оркестру та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

Літ.: Чернов А. А. Ісаак Осипович Дунаєвський. М., 1961.

ДУНАЇВЦІ — місто Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Тернаві (притока Дністра), за 22 км від залізнич. ст. Дунаївці. Вперше згадується 1403 як Дунай-город на території, що її загарбала феод. Литва. В 30-х рр. 15 ст. його захопила шляхта Польща. В 1592 Д. надане *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Д. в складі Поділля возз'єднано з Росією. З 18 ст. відомі під сучас. назвою. В 1896 відбувся трайк робітників сукошних фабрик. У 1903 в Д. виникла група РСДРП. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (11.VII 1941—31.III 1944) в районі селища діяв партизан. загін. З 1938 Д. — місто. В Д. — сукошна ф-ка, ремонтно-мех., арматурний, маслоробний і хлібний з-ди, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 4 заг.-освітні, музична і спортивна школи, 3 лік. заклади. в т. ч. лі-

карня. Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 10 6-к. У Д. народився укр. композитор В. І. За-ремба.

ДУНАЇВЦІ — селище міського типу Дунаєвського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,4 тис. ж. (1978). Плодоконсервний з-д, комбінат хлібопродуктів, лісосілка. Кам'янець-Подільського лісгоспзагу. Середня школа, лікарня, 2 6-к. Засн. 1914.

ДУНАЙ (грец. *Ἰστρος* — *Істр*, лат. *Danubius* — Данубій) — ріка в Європі, друга за довжиною після Волги. Довж. 2850 км, площа бас. 817 тис. км². Бере початок на сх. схилах Шварцвальду злиттям двох витоків — Бере і Брігах, впадає в Чорне м., утворюючи велику дельту. Тече територією ФРН, Австрії, Угорщини та по її кордону з Чехословаччиною, територією Югославії, Румунії та по її кордону з Югославією, Болгарією й СРСР. Верхній Д. (від витоку до Братіслава) тече вузькою глибокою долиною з крутими схилами; ширина річища збільшується від 20 до 350 м. У серед. течії (від Братіслава до Оршова) Д. виходить на Середньодунайську рівнину, долина розширюється, річище досягає 1 км, звужуючись у місцях перетину окремих гірських хребтів і пасом (Угорські Ворота, Залізні Ворота, Казане та ін.) до 150 м і менше. Нижній Д. (від Оршова до гирла) — рівнинний, тече Нижньодунайською низовиною, ширина річища місцями становить 1—2 км. На цій ділянці ріка ділиться на численні протоки й рукави. Гол. рукави (гирла) дельти — Кілійський, Суліський і Гергортівський. Дунай приймає понад 300 приток, у т. ч. 34 — судноплавні. Найбільші з них: праві — Інн, Драва, Сава, Морава; ліві — Морава, Тиса, Олт, Сірет, Прут. Живлення мішане. Д. має складний режим; добре виявлені три його фази — весняна повінь, літньо-осінні поводи й осінньо-зимові межень. Річковий стік у гирлі становить 201 км³ за рік при середньорічних витратах води 6460 м³/с. У ниж. течії Д. замерзає на 1,5—2 місяці, інколи не замерзає зовсім.

Д. має велике госп. значення. Це — важлива європ. судноплавна магістраль. Довж. судноплавних шляхів у бас. Д. — понад 5000 км, з них більше як 2500 км припадає на Д. За обсягом вантажообороту перше місце серед придунайських країн посідає СРСР. Здійснюються значні пасажирські перевезення, зокрема туристські. Гол. порти: Лінц, Відень, Братіслава, Будапешт, Белград, Русе, в межах СРСР — Рені, Ізмаїл, Вилкове. Розроблено проект комплексного використання гідроенерг. ресурсів Д. придунайськими соціалістичними країнами. Всього на Д. введено в дію 7 гідровузлів (1979), у т. ч. найбільший — в районі Залізних Воріт, споруджений Румунією і Югославією при тех. допомозі СРСР. Будеться (1979) болгаро-рум. гідроенерг. комплекс Нікопол — Турну-Мегуреле. Воду ріки використовують для водопостачання й зрошування. Для во-

допостачання Пд. України й Молд. РСР передбачено збудувати канал Дунай — Дніпро. Рибальство має найбільше значення в низині Д. На значних ділянках проведено роботи по випрямленню річища, обвалуванню берегів для захисту їх від руйнування тощо. Міжнародно-правовий статут с. Користування Д. за міжнар. правом регулюється спец. міжнар. угодами, учасниками яких є лише придунайські д-ви. Найважливішим правовим актом, що регулює суднопластво на Д., є Конвенція 1948 про режим суднопластва на Дунаї (підписана 18.VIII 1948, вступила в силу 11.V 1949). Конвенція визначила свободу міжнар. навігації на Д. Режим конвенції поширюється на судноплавну частину Д. від м. Ульма (ФРН) до Чорного моря через Суліське гирло. Управління й контроль за судноплаством належать безпосередньо придунайським країнам, наділеним у зв'язку з цим певними правами й обов'язками. Для контролю за виконанням конвенції створено *Дунайську комісію*. Деякі несудноплавні види використання Д. регулюються в основному двосторонніми угодами прикордонних придунайських д-в. Так, 29.I 1958 підписано угоду між СРСР, Болгарією, Румунією і Югославією про рибальство в Д., до якої 1963 приєдналася Угорщина.

Літ.: Вагін Н. Ф., Карминський М. С. Река Дунай. Л., 1960; Дунай и дунайское судоходство. М., 1962; Сергеев Н. А., Насековський Р. Л. Дунай — река дружбы. Одесса, 1975.

О. О. Русиков (геогр. нарис).

О. Ф. Висоцький (міжнар. статус).

ДУНАЙСЬКА ВІЙСЬКОВА**ФЛОТІЛІЯ** — з'єднання річкових військових кораблів, що дія-

ло на Дунаї. Вперше її створено 1771 під час рос.-тур. війни 1768—74. Брала участь у рос.-тур. війнах 18—19 ст., зокрема у штурмі фортеці Очаків та Ізмаїл. У 1879 була розформована. Під час 1-ї світової війни загін кораблів на Дунаї брав участь у бойових операціях на Рум. фронті. В 1917 команди кораблів билися за владу Рад. Радянську Д. в. ф. створено 1940 на базі частини кораблів *Дніпровської військової флотилії*. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. в. ф. (команд. — контр-адмірал М. О. Абрамов) брала участь в оборонних боях на Дунаї, в Дніпровському лимані, в обороні Тендрі. В листопаді 1941 Д. в. ф. розформовано. В квітні 1944, з виходом рад. військ у басейни Дністра й Дунаю, її було знову створено (на базі *Азовської військової флотилії*). В 1944—45 Д. в. ф. брала участь у Ясько-Кишинівській, Белградській, Будапештській і Віденській операціях, у визволенні Чехословаччини, пройшовши Дунаєм від Чорного м. до Відня. Д. в. ф. командували контр-адмірал С. Г. Горшков, Г. М. Холостяков (з кін. 1944). За бойові подвиги в роки Великої Вітчизн. війни Д. в. ф. нагороджено орденами Червоного Прапора, Нахімова 1-го ступеня й Кутузова 2-го ступеня. Після війни Д. в. ф. розформовано. В. С. Шлапін.

Дунай. ГЕС у районі Залізних Воріт.



Дунай біля Будапешта



ДУНАЙСЬКА КОМІСІЯ — між-державна організація придунайських країн по нагляду за виконанням Конвенції 1948 про режим судноплавства на р. Дунай відповідно до інтересів і суверенних прав цих країн, для зміцнення екон. і культур. зв'язків між ними та з ін. країнами. Конвенцію підписано на Белград, конференції 1948, в якій брали участь Болгарія, Румунія, СРСР, Угорщина, УРСР, Чехословаччина, Югославія, а також Австрія (з дорадчим голосом; увійшла до Д.к. 1958). Д.к. створено 1949 в складі представників держав — учасниць конвенції. В роботі Д.к. беруть участь експерти ФРН. Керують комісією голова, його заступник і секретар, що їх обирають на 3 роки з складу учасників конвенції. Місцеперебування комісії — Будапешт. Сесії Д.к. складаються раз на рік. До компетенції Д.к. входять контроль за виконанням конвенції, встановлення єдиної системи навігації, уніфікація правил річкового і сан. нагляду, складання заг. плану осн. робіт в інтересах судноплавства на базі пропозицій придунайських д-в тощо. Д.к. працює в контакт з різними міжнар. орг-ціями, у т.ч. з Європ. екон. комісією; в 1975 підписано угоду з Радою Економічної Взаємодопомоги.

О. Ф. Висоцький.

ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — військ. підрозділ, сформований в грудні 1806 з козаків *Задунайської Січі*, які повернулися на батьківщину, та укр. і рос. селин-утікачів. Див. *Новоросійське козацьке військо*.

ДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА — спільна назва князівств *Молдовії* й *Валахії* (Мунтенія і Олтенія), що виникли в 14 ст. В 1859 вони об'єдналися. Нова д-ва дістала назву *Румунія* (з 1861).

«ДУНАЙТРАНС» — рад.-болгарська транспортна організація для перевезення експортно-імпорتنих вантажів між СРСР і НРБ. Засн. 1977 для поліпшення використання виробничих потужностей флоту й портів цих країн на Дунаї. Підвищено ефективності перевезень Рад. Дунайського і Болгарського річкового пароплавства сприяло впровадження «Д.» єдиного графіка руху суден, оптимальне завантаження буксирного флоту мітаними вантажами тощо. Місцеперебування дирекції «Д.» — м. Русе (Болгарія), представництва — м. Ізмаїл (СРСР). В. І. Дудак.

ДУНАЙВАРОШ — місто в Угорщині. Порт на Дунаї, залізнична станція. 54,7 тис. ж. (1976). Пром. центр, виріс у зв'язку з будівництвом (з 1950) Дунайського металург. комбінату, спорудженого при тех. сприянні СРСР. Підприємства текст., швейної, целюлозної, харч. галузей. Театр.

ДУНГАНІ китайські — найчисленніша група китайської народності *хуей*. Живуть у Нінся-Хуейському й Сінцзянь-Уйгурському авт. р-нах і провінції Ганьсу (КНР). Говорять лн. діалектом кит. мови, з великими запозиченнями з араб. і перс. мов. Віруючі Д. — мусульмани. Осн. заняття — землеробство і скотарство. Займа-

ються й ремеслами, торгівлею тощо.

ДУНГАНІ середньоазіатські — народ, який живе в Кирг. РСР (поблизу міст Пржевальська й Оша) і Каз. РСР (на Сх. від Джамбула). Заг. чисельність — 39 тис. чол. (1970, перепис). Мова середньоазіат. Д. складається на основі шеньсінського й ганьсуйського говорів шн. діалекту кит. мови з дуже великими запозиченнями з рос., араб., перс. і тюркських мов. Д., як правило, двомовні: крім рідної мови, знають кирг., казахську або російську. Віруючі Д. — мусульмани. Середньоазіат. Д. походять з кит. пров. Шеньсі, Ганьсу й Сінцзянь, звідки вони втекли після поразки Дунганського повстання 1862—77. Зайняття — землеробство (виросшують рис, овочі, а також опійний мак для фармацевтичної пром-сті); частина працює в промисловості.

ДУНДЕР (Dunder) Вацлав (пр. н. і см. невід.) — чеський літератур і публіцист. У 50-х рр. 19 ст. жив у Галичині, вивчав укр. фольклор. Йому належать перші переклади укр. казок чес. мовою. Перекладав чимало й укр. нар. пісень. Був знайомий з працями М. Довгало, Г. Батталі, Л. Соцінського про Т. Шевченка. На основі цих праць написав статті «Русинська література» (1860) і «Тарас Шевченко» (1872), високо оцінював творчість укр. поета.

ДУНДІЧ Олеко (справж. ім'я — Тома; 12.VIII 1897, с. Грабовач, Далмація, тепер Югославія — 8.VIII 1920, поблизу Ровно) — героєм громадянської війни в Росії. За національністю хорват. Н. в сім'ї буд. майстра. У 1914 в австро-угор. армії закінчив школу прапорщиків. У 1916 під Луцьком узятий у полон рос. військами. Вступив у Сербський добровільний корпус у Росії. З жовтня 1917 — в інтерна. загоні Червоної гвардії, брав участь у боях проти інтервентів і білогвардійців у районі Одеси, Донбасу. З березня 1918 в районі Бахмута (тепер Артемівськ) очолював партизанський загін, який влізав до 5-ї армії. Учасник оборони Царичина (тепер м. Волгоград). З вересня 1918 — командир интерна. батальйону, згодом — командир ескадрону. З січня 1919 — в Окремій Донській кав. д-зії, пізніше — в кінному корпусі й 1-й Кінній армії. Був пом. командира полку, командував кав. дивізіоном, перебував для особливих доручень при командармі С. М. Будьонному. Брав участь у багатьох боях на Пд., Кавказі, Пд.-Зх. фронтах. Відомий легендарною хоробрістю. Загинув у бою. Нагороджений орденом Червоного Прапора. На могилі Д. в Ровно встановлено обеліск.

ДУНІКОВСЬКИЙ (Dunikowski) Ксаверій (24.XI 1875, Краків — 26.I 1964, Варшава) — польський скульптор і живописець. У 1897 закінчив школу красних мистецтв у Варшаві. Під час 2-ї світової війни був ув'язнений в Освенцімі. Автор портретів (Г. Шиглінського, 1898; Л. Сольського, 1910—12; циклу «Вавельські голови», 1925—

29), пам'ятників (сілезьким повстанцям — на горі св. Анни поблизу Катовіце, 1949—52; монумента Визволення — в Ольштині, 1949—55), композицій («Материнство», 1900; циклу «Варіанти жінок», 1906—08). Відомі живописні цикли Д. — «Освенцім» (1948—61), «Людина і простір» (1958) та ін.

Лит.: Уразова Л. Н. Ксаверій Дуниківський, М., 1965.

ДУНІН-МАРЦИНКЕВИЧ Вікентій Іванович [1807, філварок Панюшкевичі, Бобруйського пов. Мінської губ. — 5 (17).XII 1884] — білоруський письменник. Писав білорус. і польс. мовами. Ранні п'єси не збереглися. Перший друк твір — «Сільська іділія. Опера в двох актах» (1846). В романтично-дидактичних поемах («Галоп», 1855, та ін.) і віршованих оповіданнях («Купала», 1856; «Шаровські дожинки», 1857) відобразив життя села. В комедіях «Пінська шляхта», «Сватання», опублікованих за Рад. влади, створив сатиричні образи чиновників, куркулів, глитаїв. Перший переклад білорус. мовою поему А. Міцкевича «Пан Тадеуш» (1859).

Тв.: Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Белорусские поэты. М.—Л., 1963.

ДУНІТ (від назви г. Дун у Новій Зеландії) — магматична гірська порода, що складається переважно з *олівіну* (85—100%). Як домішки містять *хроміт* і *магнезит*. Колір чорний, темно-й світло-зелений. З Д. пов'язані родовища платини, нікелю, кобальту, хрому, тальку, хризотил-азбесту. В СРСР Д. поширені в РРФСР (Урал, Прибайкалля), у Вірменії та ін. районах. Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів.

ДУНКАН (Данкан; Duncan) Айседора (27.V 1878, Сан-Франціско — 14.IX 1927, Ніцца) — американська танцівниця. Наслідувала зразки давньогрец. пластичного мистецтва, прагнула до органічного зв'язку танцю з музикою. Класичній школі балету протиставила вільний пластичний танець. Балетний костюм замінила тунікою, танцювала босоніж. Створила ряд танців на революц. теми («Марсельеза» та ін.). Багато гастролювала (1905, 1907—13 — в Росії). У 1921—24 жила в СРСР, 1922 одружилася з поетом С. Есенінім і прийняла рад. громадянство. У 1921 організувала в Москві студію пластики (існувала до 1949).

ДУНСКОТ — див. *Іоанн Дунс Скот*.

ДУНТИНХУ — озеро в пд.-сх. частині Китаю, в басейні р. Янцзи. Площа змінюється від 4 тис. км² у межень до 12 тис. км² під час повені р. Янцзи, з якою сполучається протоками. Використовують для зрошування. Рибальство.

ДУНЦІНЧЕН — місто в Пн.-Сх. Китаї на р. Муданьцзян, поблизу якого лежать руїни давнього міста Хухань — Верхньої (головної) столиці ранньофеод. д-ви Бохай у Пн.-Сх. Азії. Засн. 755, зруйнована киданями 926. Розкопками 1931 і 1933—34 відкрито залишки 6 палаців, 6 буддійських храмів, будинок, стіни яких складено з



О. Дунач.



А. Дункан.



К. Дуниківський.
Голова А. Міцкевича.
Дерево. 1955.

ДУНЬХУАН

гальованої й орнаментованої цегли (оздоблено білою й фарбованою штукатуркою, фресками тощо). Знайдено побутові предмети, залізниці шоломи, наконечники стріл, скульптури будд з теракоти, посуд та ін.

ДУНЬХУАН — місто в Китаї, на крайньому Зх. провінції Ганьсу. За 14 км на Пд. Сх. від Д. розташований печерний буддистський монастир Цяньфодун («Печери тисячі Будд»; збудовано 353—366). Збереглося бл. 480 печер (найбільша Могао, 366) з скульптурою й розписом клейоними фарбами (4—14 ст.), що ілюструє буддистські легенди, проповіді та зображає пейзажі і сцени з нар. життя. В 1899 в одній з печер було знайдено понад 20 тис. рукописів мовами Китаю, Індії, Серед. і Передньої Азії й бл. 150 сувоїв з творами буддистської іконографії (переважно 8—10 ст.). Знайдено й ранні зразки кит. книгодрукування. В 1907 більшість цих знахідок було вивезено й передано Британському музею, частина зберігається в Пекінській бібліотеці.

ДУПОЛІЯ (від лат. duo — два і грец. πολυς — продавець) — термін, що застосовується в бурж. політ. економії для визначення ринкової структури, яка склалася для певної галузі господарства в розвинутих капіталістичних країнах, коли на ринку панують лише два постачальники певного товару й між ними немає монополістичних угод про ціни, ринки збуту, квоти виробництва та ін. Див. також *Монополія, Олігополія*.

ДУПЕЛЬ (Capella media, синонім *Galina media*) — кулик родини *Сивкових*. Дуже подібний до *бекаса*, від якого відрізняється гол. чин. більшими розмірами (довж. до 35 см, маса 135—310 г) і плямистим оперенням споду тіла. Поширений у Європі й Пн. Азії, в СРСР — від Зх. кордону до Єнісею. Перелітний птах. В УРСР гніздиться на Поділлі і зрідка в Лісостепу. Прилітає на початку квітня, відлітає в серпні — вересні. Селиться на болотах і вологих луках річкових долин; гнізда — в густій траві або на кущах. Кладка з 4 яєць у 2-й пол. травня — на поч. червня; насиджує її самка протягом 22—24 днів. Живиться Д. переважно комахами. Мисливський птах.

ДУПЛЕКСНИЙ ЗВ'ЯЗОК (від лат. duplex — подвійний) — спосіб *двостороннього зв'язку*, за яким водночас можна і передавати, і приймати повідомлення. На кожному пункті Д. з. є два апарати (передавальний і приймальний) або один апарат з електрично розділеними колами приймання й передавання повідомлень. Див. також *Симплексний зв'язок*.

ДУПЛЕКС-ПРОЦЕС у металургії — виробництво сталі або плавлення чавуну послідовно в двох агрегатах. У сталеплавильному виробн. застосовують Д.-п.: *мартенівська піч* — *дугова піч*, *конвертор* — *електрична піч*, *індукційна вакуумна піч* — *дугова вакуумна піч* та ін. Чавун починають плавити у *нагрівачі*, а закінчують в електр. печі. Д.-п. дає

зможу використовувати техніко-економ. переваги кожного з плавильних агрегатів, поліпшувати якість кінцевого продукту тощо.

ДУПЛЕНКО Костянтин Федорович [н. 4 (16).XI.1899, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. історик медицини, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив Катеринославський ун-т (1923) і Дніпроп. мед. ін-т (1929). В 1949—77 працював у Київ. н.-д. ін-ті клінічної медицини ім. акад. М. Д. Стражеска. Праці з історії охорони здоров'я, мед. науки і мед. освіти на Україні, історії наукових мед. шкіл тощо. Д. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДУПЛІКАЦІЯ (лат. duplicatio — подвоєння) — різновидність *хромосомних перебудов*, коли одна з ділянок хромосоми в гаплоїдному наборі (див. *Гаплоїд*) представлена двічі. Виникає при розриві й обміні ділянками хромосом і при нерівному *кресинговері*. Якщо ділянка переміщена в гомологічну (парну) хромосому, Д. наз. в н у т р і ш н ь о х р о м о с о м н о ю. В разі локалізації дуплікованої ділянки в гетерологічній хромосомі Д. наз. м і ж х р о м о с о м н о ю. Д. може існувати й у формі окремого фрагмента із власною *центромерою*. Д. сприяють виникненню нових *генів* і тому відіграють велику роль у процесах *еволюції*.

ДУРАНІ — найбільша група афганських племен. Осн. з них: *баракзаї*, *попальзаї*, *алькозаї*, *адакзаї*, а також *нурзаї*, *ісхакзаї*, *алізаї* та ін. Живуть у пд.-зх. частині Афганістану, а також у великих містах по всій країні, частково в Пакистані. Заг. чисельність — бл. 1,5 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять на дуранійському діалекті зх. *пушту*. За релігією — мусульмани-суніти. Осн. заняття — землеробство і скотарство, працюють і в промисловості.

ДУРБАН. Порт-Наталь — місто на Сх. Південно-Африканській Республіці. Порт на узбережжі Індійського ок., залізнична станція. 495,5 тис. ж. (1970). Нафтопереробні з-ди, підприємства хім., харч., зокрема цукрової, текст., скляної, паперової пром-сті. Судноремонт. База китобійного промислу. В Д. — факультети ун-ту пров. Наталь. Д. засн. 1824.

ДУРІЛІН Сергій Миколайович [14 (26).IX.1877, Москва — 14.XII.1954, там же] — рос. рад. літературознавець, мистецтвознавець, історик театру і критик. У 1914 за-

кінчив Моск. археол. ін-т. Публікуватися почав 1902. Осн. тема праць Д. — розвиток і утвердження реалізму в рос. мистецтві. Досліджував рос. класичну драматургію, сценічну історію п'єс, проблеми акторської творчості. Значну увагу приділяв рос.-укр. театр. зв'язкам. Праці: «Марія Заньковецька» (1955); «Творча єдність» (1957); статті — «Щепкін і Україна», «Айра Олдрідж і Шевченко» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Р. Я. Пилипчук.

ДУРМАН (*Datura*) — під родом родини *насильникових*. Трав'янисті рослини, рідше кущі й дерева до 150 см заввишки. Листки вимчасто-зубчасті. Квітки з трубчастю п'ятигубною чашечкою і ліжкоподібним вичком. Плід — коробочка. Бл. 25 видів, що лико ростуть переважно в помірній, субтропічній і тропічній зонах земної кулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1: Д. звичайний (*D. stramonium*) — отруйний лікарський рослина. Росте як бур'ян на пустощах, городах тощо. В медицині використовують листя Д. як знеболювальний і заспокійливий засіб при захворюванні дихальних шляхів. Деякі види Д. розводять на Україні як декоративні рослини.

ДУРОВА Надія Андріївна (1873, Київ — 21.III (2.IV) 1866, Єлабуга, тепер Тат. АРСР) — перша в Росії жінка-офіцер, письменниця. Н. у сім'ї гусарського ротмістра. В 1806, переодитись у чоловіче вбрання, втекла з дому і вступила до уланського полку. Брала участь у війнах Росії проти Франції 1806—07 і 1812—14. Була ординарцем у М. І. Кутузова. За хоробрість здобула кілька нагород. З 1816 — у відставці. Д. — автор кількох романів і спогадів. Тел. Заліски кавалерист-девичи. Казань, 1966.

ДУРОВИ — сім'я рос. циркових акторів і дресировальників тварин. Анатолій Леонідович [26.XI (8.XII) 1864, Москва — 8 (21).I.1916, Маріуполь]. Дебютував 1879. Працював у цирку Росії та України. Як клоун-дресировальник уперше виступив 1882. Володимир Леонідович [25.VI (7.VII) 1863, Москва — 3.VIII.1934, там же] — засл. арт. РРФСР (з 1927). Брат А. Л. Дурова. Дебютував 1879. З 1887 виступав як клоун-дресировальник. Засновник нової російської (т. з. дуровської) школи гуманного дресування, побудованого на вивченні природних інстинктів та рефлексів тварин. Анатолій Леонідович [3 (16).XII (8.XII) 1894, Воронеж — 19.XI.1928, Іжевськ] — клоун-сатирик, дресировальник тварин і птахів. Син А. Л. Дурова. Володимир Григорович [3 (16).IV.1909, Воронеж — 14.III.1972, Москва] — нар. арт. СРСР (з 1967). Олук А. Л. Дурова. Після смерті А. Л. Дурова працював з його групою звірів. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Юрій Володимирович [30.XII.1909 (12.I.1910), Петербург — 22.II



І. О. Дутка



Дур-Шаррукін.
Крилатий бик з головою людини з падаці Саргона II. Вапняк. 722—705 до н. е. Дуро. Париж.



Дупель



Дурман звичайний:
1 — квітучий пагір;
2 — плід;
3 — насіння

Дуньхуан. Збирання врожаю. Настінний живопис. 11 ст.



1971, Брюссель, похований у Москві) — нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1947. Онука В. Л. Дурова. Клоун-сатирик. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Тереза Василівна (н. 5.IX 1926, Воронеж) — засл. арт. РРФСР (з 1964). Онука А. Л. Дурова. Дресировальниця. На арені з 1947. Справу династії Д. продовжують дресировальники Юрій Юрійович Д. і Наталія Юріївна Д. — діти Ю. В. Дурова.

Тел.: Дуров А. Л. В життєві на арені. Воронеж, 1914; Дуров В. Л. Мои звери. К., 1939; Дуров В. Л. Мои артисты. К., 1953; Дуров Ю. Человек и природа. М., 1972.

Лит.: Благоев Ю. Н. Юрий Дуров. М., 1968; Таланов А. В. Братья Дуровы. М., 1971. Б. Ф. Кордіані.

ДУРЕС — місто на Зх. Албанії, адм. центр району Дуррес. Гол. порт країни на Адріатичному м., залізнична станція, вузол автошляхів. 57,3 тис. ж. (1973). Розвинута суднобудівна й металообробна, харчосмакова (консервна, тютюнова та ін.), шкіряна і гумова пром-сть. Значна риболовна база. Курорт. Центр туризму. Д. засн. під назвою Епідамі бл. 627 до н. е.

ДУР-ШАРРУКІН — ассирійське місто, збудоване царем Саргоном II 713—707 до н. е. Тепер — городище Хорсбад в Іраку. Розкопками в 40-х рр. 19 ст. і 30-х рр. 20 ст. встановлено, що місто було прямокутне в плані, оточене стінами з 8 укріпленими воротами. Досліджено залишки царського палацу, приміщення (бл. 200) якого були оздоблені рельєфами із зображеннями воєнних походів Саргона II, придворного побуту та ін., храмів, палаців знаті, зикурат та ін. Знайдено великі скульптури крилатих біків з людськими головами, а також рельєфні зображення ассирійських епічних героїв Гільгамеша і Енкіду (кін. 8 ст. до н. е.).

ДУРАН Петро [20.V (1.VI) 1852, Константинополь — 21.I (2.II) 1872, там же] — вірм. письменник. Автор істор. трагедій, прожитих пафосом над-визвольної боротьби («Чорні землі», 1868; «Арташес Мироодержець», 1869; «Падіння династії Аршакідів», 1870; «Взяття Ані, столиці Вірменії», 1871, та ін.), соціальної драми «Театр або Знедолені» (1871), патріотичних пісень, ліричних поезій.

ДУТАР (перс. дотар, від до — два і тар — струна) — струнний щипковий музичний інструмент. Має корпус грушовидної форми, довгу шийку з грифом, 2 струни настроєні на кварту або квінту. Поширений у країнах Сходу (в СРСР — в Узбецькій, Таджикиській Туркменській республіках).

ДУТКА Іван Олександрович (25.V 1899, с. Ленківці, тепер у складі м. Чернівці — 28.III 1940, там же) — укр. актор і режисер. Виступав у мандрівних трупах: Укр. Чернів. театр (1918), Укр. театр (1919—28) і «Укр. театр у Чернівці» (1928—33) під керівництвом відповідно К. Рубчакової, К. Терлецького та І. Дудича. В 1933—39 — гол. режисер і актор драм. секції при т-лі «Буковинський Коб-

зар». Ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Добуш («Добуш» Федьковича), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), лікар («Лікар мимоволі» Мольєра), Йон («Напасть» Караджале) та ін. Вистави: «Тарас Бульба» Старицького за Гоголем, «Ясні зорі» Грінченка, «Батько» Стріндберга та ін. Р. Я. Пилипчук.

ДУТТА в техніці — подавання повітря (кисню) *вентиляторами* в металургійні, плавильні та інші промислові агрегати. Розрізняють Д. холодне (з надходженням атм. повітря) і гаряче (з подаванням атм. повітря, попередньо нагрітого до т-ри прибл. 1100—1300° С). В металургії використовують Д. зі збільшеним вмістом кисню, з постійною підвищеною вологістю, з підвищеним тиском. Найбільше впроваджені повітря в доменному виробництві: в середньому 2 м³/хв на 1 м³ корисного об'єму доменної печі (6000—7000 м³/хв). У конверторному виробництві застосовують переважно кисневе Д., подаючи (під тиском) у конвертор 300—800 м³/хв газу. Д. сприяє інтенсифікації фіз.-хім. процесів, підвищенню продуктивності агрегатів, поліпшенню якості металу тощо.

ДУУМВІРИ, дуовіри (лат. duumviri, duoviri, від duo — два і vir — муж) — дві вищі службові особи в римських муніципіях і колоніях. Обиралися шороку й мали повноваження, аналогічні аладі *консулів* у Римі.

ДУ ФУ (712, повіт Гун, пров. Хенань — 770) — кит. поет-гуманіст. Протестував проти жорстокості, тиранії й соціальної нерівності. В «Пісні про красуню», «Пісні про бойові колісники» та ін. творах відображав страждання народу, викривав продажність чиновників, розбещеність імператора, таврував грабінницькі війни тощо. Творчість Д. Ф. мала великий вплив на дальший розвиток кит. поезії.

Тел.: Рос. перекл. — Стихи. М., 1953; Стихотворения. М.—Л., 1962; Дуріка, Л., 1967.

Лит.: Серебряков Е. А. Ду Фу. М., 1958. І. К. Чирко.

ДУХ — 1) Філософське поняття, яке означає ідеальне, безтілесне начало на відміну від матеріального, тілесного начала. Питання про співвідношення Д. і матерії — основне питання філософії. Визнання первинності матерії, вторинності Д. — визначальна риса *матеріалізму*, визнання першоосновою світу Д. — визначальна риса *ідеалізму*, *спіритуалізму*. Д., що посідає головне місце в ідеалістичних ученнях, виступає як поняття (*панлогізм*), як субстанція (*пантеїзм*), як особа (*теїзм*). *Діалектичний матеріалізм* заперечує уявлення про Д. як про щось існуюче незалежно від матерії. Духовне є функцією високоорганізованої матерії, результатом сусп.-істор. практики людей. 2) У християнстві «дух святий» — третя особа святої *тріади*. 3) *Переносно* — внутрішній стан, моральна сила людини, колективу.

ДУХІВНИЦТВО — служителі культу в різних релігіях (*християнстві, буддизмі, ісламі, індуїзмі, іудаїзмі* тощо). Його виникнення пов'язане з появою монотеїстичних релігій (див. *Монотеїзм*). Попередником Д. було *жрество*. В усіх класово антагоністичних сусп.-екон. формаціях Д. служило експлуататорським класам, намагаючись шляхом насадження реліг. світогляду відвертати трудящих від класової боротьби, духовно поневолювати їх. Як правило, Д. базується на суворій церк. ієрархії, на верхньому щаблі якої стоїть глава церкви (в католицизмі — *папа римський*, у ламаїзмі — *далай-лама*, в православ'ї — *патріарх* та ін.).

ДУХНОВИЧ Олександр Васильович (24.IV 1803, с. Тополя на Пряшівщині, тепер ЧССР — 30.III 1865, м. Пряшів, тепер ЧССР) — укр. письменник, культурний діяч і педагог. Закінчив Ужгородську гімназію (1821) і богословську семінарію (1827). Надавав до т. з. *будителів*. Видав кілька альманахів і календарів, написав буквар «Книжечка читальна для навчаючих» (1847), посібник для вчителів «Народная педагогика...» (1857). Автор багатьох поезій, двох драм «Добродетель превращает богатство» (1850) і «Головний тарбанчик» (1863). Писав і прозу. Обстоював ідею єднання закарп. українців з усім укр. народом, дружив з рос. народом. Стояв на позиціях «московіфільства» (див. «*Москвофіли*»). Крамнями в снах Д. є вірші, написані нар. мовою («Я русин...», «Піснь про стонородна» тощо). Портрет с. 500. Тел.: Твори, т. 1—2. Братислава — Прага, 1967—68.

Лит.: Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. К., 1966; Микитась В. Л. Галузка могутнього дерева. К., 1971.

ДУХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (н. 12.X 1908, Варшава) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1948. У 1931 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1929—31 і 1934—62 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Оформив вистави: «Живий труп» Толстого (1940), «Мертві душі» за твором Гоголя (1952), «На ликоному березі» за Полсвим (1966), «Учитель танців» Лопе де Вега (1969), «Любов на світанку» Галаана (1971). В 1946—71 викладав у Київ. ін-ті театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого, 1964—77 — у Київ. худож. ін-ті. Професор (з 1967). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДУХОБОРИ, духоборці — християнська секта, що виникла в Росії в середині 18 ст. Для Д. характерне заперечення обрядності православної церкви (крім обряду одруження), невизнання *Біблії*. За віровченням Д. бог — всюдисущий дух, у світі вічно борються духовне (послідовники *Авеля*) і плотське (послідовники *Кайна*) начала. Д. вважали себе послідовниками Авеля, поклонниками здійснити на землі братство за законом «божого права». Соціальні утопії



А. Л. Дуров.



В. Л. Дуров.



В. Г. Дуров.



Ю. В. Дуров.

ДУХОВ

Д. в дусі християнського соціалізму на практиці зазнали краху. Класова боротьба в середовищі Д. призвела у 80-х рр. 19 ст. до розколу секти. На той час Д., які раніше (з 1804) оселялися на р. Молочній Мелітопольського пов. Таврійської губ., були переселені на Закавказзя (з 1841). В кін. 19 ст. частина Д. переселилася з Росії на о. Кіпр, а згодом до Канади, де їхні громади існують і досі. В СРСР кількість Д. незначна.

ДУХОВ Микола Леонідович [13 (26). X 1904, с. Веприк, тепер Гадяцького р-ну Полтавської обл. — 1.V 1964, Москва] — рад. учений у галузі механіки, конструктор важких танків, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), генерал-лейтенант інженерно-тех. служби (1954), тричі Герой Соціалістичної Праці (1945, 1949, 1954). Член КПРС з 1941. В 1932 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. У 1932—48 працював на Кировському з-ді в Ленінграді. В 1948—54 — заст. наук. керівника й гол. конструктор одного з ін-тів. З 1954 — гол. конструктор і наук. керівник конструкторського бюро оборонної пром-сті. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1945, 1949, 1951, 1953, 1954.

ДУХОВА МУЗИКА — музика для духовних муз. інструментів; твори, які виконуються *духовими оркестрами*, духовими ансамблями та окремими духовими інструментами. Див. *Військова музика*. **ДУХОВИЙ ОРКЕСТР** — оркестр з духових (дерев'яних і мідних або тільки мідних) та ударних муз. інструментів. У країнах Європи поширився в 17—19 ст. Типи: малі — 20, середній — 30, великий — 42—56 і більше виконавців. До складу сучас. великого Д. о. входять флейти, гобої, кларнети, саксофони, фаготи, валторни, труби, тромбони, корнети, альти, тенори, баритони, баси та ударні інструменти.

ДУХОВИЙ ОРКЕСТР ШТАБУ КВО. Оркестр Червонопрапорного Київського військового округу — армійський музичний колектив. Створений 1945 в Києві. Осн. завдання оркестру — культурно-освітня робота і військово-патріотичне виховання в частинах округу. В репертуарі оркестру — класична і рад. музика, зокрема твори укр. рад. композиторів. Оркестр — учасник військ. парадів, святкових демонстрацій та ін. культурно-масових заходів. З колективом підтримують творчі зв'язки укр. рад. композитори, провідні майстри мист. України. В 1965 Д. о. ш. КВО присвоєно звання Заслуженого оркестру УРСР; він — лауреат Всесоюз. конкурсу військ. оркестрів Збройних Сил СРСР (1970).

ДУХОВНЕ ВИРОБНИЦТВО — вид трудової діяльності людей, сутністю якої є вироблення суспільної свідомості (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), створення, розповсюдження і споживання духовних цінностей. Розвивається на основі матеріального виробництва. Д. в. має класи-

совий характер і існує в певній сусп.-істор. формі: первіснообщинній, рабовласницькій, феодальній, капіталістичній, соціалістичній. Є складною системою духовної діяльності, що включає сферу творчості (*наука, мистецтво* та ін.) і сферу розподілу та освоєння духовних цінностей. У соціалістичному суспільстві Д. в. реалізує фундаментальну потребу комуністичного будівництва — потребу у всебічній, гармонійно розвиненій людині. Воно використовує різні форми залучення трудящих мас до духовної культури через систему культурно-масових та освітніх установ, *засобів масової інформації і пропаганди* з метою ідейно-політ., морального і естетичного виховання їх, підготовки підрастаючого покоління до суспільно корисної діяльності в галузі матеріального і духовного виробництва. Особливістю соціалістичного Д. в. полягає в тому, що воно є не тільки виробництвом сусп. свідомості, а й необхідною складовою частиною формування самих «свідомих індивідів», які реально володіють усім духовним багатством суспільства. В ході соціалістичного Д. в. створюється не тільки відповідна сукупність ідей і цінностей, а й новий тип зв'язку між людиною і духовною культурою, нова система відносин, яка дає змогу залучати все більшу масу населення в процес виробництва і освоєння духовного багатства.

Д. в. в соціалістичному суспільстві не є монополією і привілеєм окремих класів і верств населення, воно стає все необхіднішою формою прояву творчої активності нар. мас. Тим самим створюється база для подолання відмінностей між культур. рівнями людей в сфері їхнього духовного життя. Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнев Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС. т. 1—2. К., 1978; Журавлев В. В. Проблеми духовної мисли общества. Ростов-на-Дону, 1972.

ДУХОВНІ ВІРШІ — один з видів релігійної поезії. Виник у серед. 16 ст. Авторами Д. в. були церковні діячі, викладачі та учні духовних шкіл, мандрівні дяки. Д. в. писали П. Беринда, К. Сакович, І. Волкович, Д. Гупало та ін., переоповідаючи у формі вірша зміст Біблії, апокрифів, житія святих. В укр. л-рі 16—18 ст. використовувалися в шкільних драмах, їх співали лірники, рідше — кобзарі. В 1790—91 вийшла збірка Д. в. «Богородасник».

ДУХОВНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — заклади для підготовки служителів культу різних віросповідань. Перебувають у віданні *духівництва*. Перші школи, в яких готували служителів православної церкви та письменних людей, на тер. тепер. України виникли за часів Київської Русі (наприкінці 10 ст.). З 1721, коли було видано Духовний регламент, у Росії почали відкривати Д. н. з. як професійні. На Україні їх було засновано в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. У 19 ст. в Росії складалася така система православних Д. н. з.: духов-

ні училища (див. *Бурса, Єпархіальні училища*), духовні семінарії і духовні академії. В 1913 в Росії було 4 духовні академії (в т. ч. *Київська духовна академія*), 57 духовних семінарій і 186 чоловічих і 85 жіночих духовних училищ. Крім православних Д. н. з., на Україні діяли школи католицьких і уніатських орденів (*єзуїтські школи, василіанські школи* тощо) та школи ін. віросповідань. В Рад. Союзі в зв'язку з перемогою наук.-атеїстичного світогляду кількість Д. н. з. різко зменшилася. На Україні діє одна духовна семінарія — в Одесі. Всі Д. н. з. в СРСР утримуються коштами церкви.

ДУХОВНО-ЛІЦАРСЬКІ ОРДЕНИ — військово-церковні організації лицарів у Зх. Європі, створені католицькою церквою під час *хрестових походів* (12—13 ст.). Були знаряддям розпалювання реліг. фанатизму, боротьби проти нар. рухів, змицнення і розширення впливу *католицизму*. Д.-л. о. використовувались для здійснення загарбницької політики зх.-европ. феодалів на Бл. Сході. *Тевтонський орден*, з'єднавшись з орденом *мечоносців*, здійснював експансію в слов. (руські, польсь., чесь.) землі. До Д.-л. о. належать і сусаліанські госпіталери св. Іоанна (*іоанніти*), франц. орден *тамплієрів* тощо. Під час утворення феодал. централізованих д-в. зі змицненням влади монархів Д.-л. о. поступово втрачали своє значення. Існуючі нині Д.-л. о. (напр., Тевтонський, іоанніти) являють собою лише почесні орг-ції католицької церкви.

К. З. Литвин.

ДУХОНІН Микола Миколайович (1876 — 1917) — один з організаторів контрреволюц. сил у Росії 1917, генерал-лейтенант. З вересня 1917 — нач. штабу при верховному головнокомандуючому. З листопада того ж року прийняв на себе обов'язки верховного головнокомандуючого; відмовився визнати Рад. уряд 9(22).XI усунутий з посади. Вбитий у Могильові революц. солдатами і матросами, які дізналися про звільнення за його наказом з'являння в Бихові ватажків контрреволюції (Л. Г. Корнілова, А. І. Денікіна та ін.).

ДУЧЕНТО, дученто (італ. ducento, ducento, букв. — двісті) — період в італ. культурі 13 ст., який поклав початок мистецтву *Відродження*. В цей час виникло багато худож. шкіл, зокрема — флорентійська, пізанська, сієнська та ін., які відіграли значну роль у відході від середньовічного світосприймання. Серед представників скульптор Н. Пізано, живописці Чімабуе, П. Кавалліні та ін.

ДУШ (франц. douche) — лікувальна або гігієнічна пропеда, що полягає в діянні на організм людини струменів води. За формою струменя розрізняють Д. дощовий (вода проходить через сітку з отворами 1—2 мм), циркулярний (тонкі струмені води направляються на тіло людини горизонтально з усіх боків), струменевий (душ Шарко, струмінь води під тиском 1—4 ат спрямовується по-



О. В. Духовнич.



М. Л. Духов.



О. І. Духечків.



У.-Е.-В. Дюбуа.

слідують на різні ділянки тіла) та ін. За т-рою Д. поділяють на холодні (т-ра нижче 20°), прохолодні (20—33°), теплі (34—38°), гарячі (39—42°). Процедура з чергуванням холодного і гарячого струменів води наз. шотландським Д. За напрямом струменя Д. поділяють на низхідні, висхідні й горизонтальні. За ступенем тиску струменя Д. бувають низького (0,3—1 ат), середнього (1,5—2 ат) і високого (3—4 ат) тиску. Фізіол. діяння Д. полягає в термічному і мех. подразненні нервових закінчень та судин шкірних покривів. З лікувальною метою Д. застосовують при функціональних захворюваннях нервової системи, порушеннях обміну речовин тощо. Дип. також *Водолікування*.

ДУША — поняття, що інколи вживається як синонім терміна *психіка*. В матеріалістичному розумінні Д., або психіка, — це функція мозку, здатність людини відчувати, сприймати, уявляти, осмислювати предмети і явища об'єктивної дійсності, переживати, свідомо ставити перед собою певні цілі і відповідно до них діяти. Слово «душа» вживається для означення сукупності психічних явищ, що характеризують внутр., суб'єктивний світ людини, а також осн. рис особистості — її життєвих інтересів, переконань, ідеалів, моральних якостей, її ставлення до суспільства, до ін. людей, до своїх обов'язків і до себе самої. Вищі прояви свідомої психічної діяльності людини, пов'язані з її пізнавальними інтересами, поглядами, переконаннями, моральними, естетичними почуттями, ідеологією, часто називають її духовним життям. Науково-матеріалістичне розуміння Д. здавна протистоїть ідеалістичним, реліг. концепціям, у яких Д. розглядається як якась нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі й ніби є основою, джерелом психічних явищ. Досягнення природознавства та ін. наук, насамперед учення І. П. Павлова про *вищу нервову діяльність* людини, незаперечно доводять, що психічні, або душевні, явища виникають у процесі рефлекторної, відображальної роботи мозку людини й невіддільні від неї, що вони формуються під впливом природних і суспільних умов її життя.

ДУШАНБЕ (до 1929 — Дюшамбе, 1929—61 — Сталінабад) — столиця Тадж. РСР. Лежить у Гіссарській долині, на берегах р. Душанбик (у верхній течії — р. Варзоб). Вузол з-ць та автошляхів, аеропорт. 493 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міські райони. До Великої Жовт. соціалістич. революції в кишлаку Дюшамбе налічувалося кілька сот жителів. У 1922 його зруйнували басмачі. Рад. владу остаточно встановлено 1923. З 1924 — столиця Тадж. АРСР (з 1925 — місто), з 1929 — столиця Тадж. РСР. За роки Рад. влади місто перетворилося на значний пром. центр республіки. Збудовано підприємства електроенерг., металообр. та маш.-буд. пром-сті. Най-

більші з-ди: кабельний, побутових електрохолодильників, маш.-буд. ім. Ф. Е. Дзержинського, «Таджикгідроагрегат», «Торгмаш» та ін. Пром-сть буд. матеріалів представлена цементно-шиферним і домобуд. комбінатами. На місц. сировині працюють підприємства легкої та харч. пром-сті, найбільші з них — Душанбінський бавовняний комбінат, шовковий, олійно-жировий і м'ясний комбінати. Електроенергія надходить з Ду-



шанбінської ТЕЦ, Головної, Перепадної, Центр. та Нурекської гідроелектростанцій. Д. — важливий культур. центр. У 1977/78 навч. р. у місті налічувалося 81 загальноосв. школа, 13 серед. спец. навч. закладів, 20 профес. тех. уч-щ; 7 вузів: *Таджицький університет*, ін-ти — політех., с.-г., мед., пед., фізичної культури, мистецтв. У Д. — *Академія наук Таджикиської РСР*. Працюють 94 масові б-ки, 64 клубні заклади, 71 кіноустановка, 4 театри (опери та балети ім. С. Айні, Тадж. акад. театр драми ім. Лахуті, рос. драм. театр ім. В. Маяковського та ін.), два музеї — респ. об'єднаний музей істор.-краснознавчий і образотворчих мистецтв ім. Бехзада та літ. ім. С. Айні, кіностудія «Таджикфільм». Позашкільні заклади: палац та будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи. В Д. є книжкові вид-ва: «Ірфон», «Доніш» та ін., респ. телеграфне агентство (Тадж. ТА). Виходить 14 респ. газет, 16 журналів. Видається міська газ. «Вечерній Душанбе». Респ. радіо, телецентр. Д. — місто-сад з прямокутною сіткою вулиць-алей, парками, штучними водоймами, великими площами. Серед визначних споруд — Театр опери та балету ім. С. Айні (1939—46, архітектори Д. Білібін, В. Голлі, О. Юнгер). Будинки уряду Тадж. РСР (1948—49, архітектори С. Анисимов і М. Захаров), залізничний вокзал (1963, архітектори Л. Травянка і В. Русанов), готель «Душанбе» (1964, арх. Г. Айзікович та ін.), Будинок політ. освіти (1975, архітектори Е. Ерзовський, Ю. Прахов). Пам'ятники: В. І. Леніну (1960,

скульптори Т. Полякова та О. Рабін), С. Айні (1956, скульптор Е. Татаринова), поетові А. Рудакі (1964, скульптор Ф. Абдурахманов), монумент Перемоги (1970, скульптор Г. Чередищенко, арх. Г. Соломнінов).

ДУШЕЧКІН Олександр Іванович [1 (13).VIII 1874, с. Опеченський Рядок, тепер Опеченського р-ну Новгородської обл. РРФСР — 8.IV 1956, Київ] — укр. рад. учений у галузі агрохімії та фізіології рослин, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1949). Член КПРС з 1944. Закінчив Петерб. ун-т (1897). В 1897—99 удосконалював свої знання з хімії в Цюрихському політех. ін-ті. В 1915—30 керував відділом агрохімії Київ. обласної дослідної станції. З 1923 — професор Київ. с.-г. ін-ту, де організував кафедру агрохімії, якою завідував до останніх днів життя. В 1946—53 — директор Ін-ту фізіології й агрохімії АН УРСР (тепер Ін-т фізіології рослин АН УРСР). Осн. праці в галузі вивчення форм і динаміки поживних речовин у ґрунті, їхнього надходження до рослин і впливу на якість врожаю; з технології використання добрив тощо. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

ДУШКІН Олексій Миколайович [11 (24).XII 1903, с. Олександрівка, тепер Харківської обл. — 1.X 1977, Москва] — рос. і укр.



О. М. Душкін. Залізничний вокзал у Дніпропетровську. 1947—50.

рад. архітектор. Член КПРС з 1952. Закінчив Харків. будівельний ін-т (1930). Навчався у О. М. Бекетова. З 1934 брав участь у проектуванні і будівництві станцій моск. метрополітену «Кропоткінська» (1933—35), «Площа Револю-



М. Д. Дюканов. ...

Душанбе. Панорама частини міста.



ДУЩЕНКО

ції» (1935—37), «Маяковська» (1938), «Автозаводська» (1940—43), «Новослободська» (1953). Керував проектуванням залізничних вокзалів у Сочі (1948—52), Сімферополі (1950; ін. див. на окремому аркуші) до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225). Дніпропетровську (1947—50) та ін. Збудував, автошляховий інститут і житловий комплекс у Харкові (у співавторстві, 1930—34). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1949.

ДУЩЕНКО Євген Васильович (н. 23.VI 1925, Одеса) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1961). Член КПРС з 1966. Закінчив Одес. (1950) та Київ. (1953) консерваторії. Працював хормейстером і диригентом у Києві й Харкові. В 1963—73 — гол. диригент Харків. театру опери та балету (вистави: «Тарас Бульба» Лисенка, «Пікова дама» Чайковського, «Трубадур» Верді, «Попелюшка» Прокоф'єва та ін.), з 1973 — гол. диригент Київ. театру оперети (постановки: «Циганський барон» Штрауса, «Фіалка Монмартра» Кальмана та ін.). З 1957 — також на пед. роботі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ДХАРМАШАСТРИ (санскр. — настанови у виконанні реліг. обов'язку) — збірники стародавніх інд. релігійно-правових трактатів, що не мали обов'язкової сили. Більшість з відомих Д. належить до 1—4 ст., найзначніші з них — Мануадхармашастра (див. *Ману закони*), Яджнавалк'єсмриті та Нарадасмриті. Всього відомо (повністю або в уривках) понад 20 Д. У них з позицій брахманізму регламентувалися людська поведінка, права і обов'язки різних верств суспільства, увічнювалися події людей на касті тощо.

ДЮ БЕЛЛЕ (Du Bellay) Жоашен (1522, Ліре, Анжу — 1.I 1560, Париж) — франц. поет, член літературної школи «Плеяда». Автор її маніфесту — трактату «Захист і прославлення французької мови» (1549), в якому намітив шляхи розвитку франц. поезії. У ранніх творах (зб. «Ліричні вірші», 1549; зб. сонетів «Маслина», 1549—50) наслідував античних поетів і поетів Італії (зокрема Ф. Петрарку). В 1553—57 жив у Римі, де створив свої найкращі твори — збірки сонетів «Старожитності Риму» і «Співчуття» та збірки од, елегій «Сільські гри» (усі — 1558).

Гол. укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; [Вірші]. «Всесвіт», 1975, №11; Рос. перекл. — Стихи, М., 1969.

ДЮБУА (Dubois) Ежен (28.I 1858, Ейсен — 16.XII 1940, Гален) — гол. антрополог і геолог. За освітою лікар. Професор Амстердамського ун-ту. В 1890—93 знайшов на о. Ява рештки старод. людини, якій дав назву *питекантроп*, тобто мавпоподібна прямоходяча. Це відкриття Д. відіграло важливу роль у підтвердженні еволюційного вчення.

ДЮБУА (Дю Бойс; Dubois, Du Bois) Уільям-Едуард-Беркгардт (23.II 1868, Грейт-Баррінгтон,

штат Массачусетс — 27.VIII 1963, Аккра, Гана) — амер. негрійанський письменник, учений і громадський діяч. Член Компартії США з 1961. Один з основоположників негрійанської л-ри в США. Почесний доктор (з 1959) Моск. ун-ту. В 1961 переїхав до Гани, де був директором Секретаріату з питань підготовки Африканської енциклопедії. На зб. нарисів «Душі чорних людей» (1903), романі «За срібним руном» (1911) та ін. творах і деяких наук. працях позначився вплив утопічних поглядів Д. в розумінні шляхів до соціальних перетворень. У кін. 40-х рр. Д. прийшов до усвідомлення тісного зв'язку нац.-визвольного руху з класовою боротьбою пролетаріату. В трилогії «Чорне полум'я» («Випробування Мансарт», 1957; «Мансарт будує школу», 1959; «Чорне полум'я», 1961) подано широку картину боротьби амер. негрів проти расової дискримінації. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. премія Миру, 1953. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1959. Портрет с. 500.

Гол. рос. перекл. — Джон Браун, М., 1960; Африка, М., 1961; Воспоминания, М., 1962; Цветные миры, М., 1964.

ДЮБУА-РЕЙМОН (Du Bois-Reymond) Еміль (7.XI 1818, Берлін — 26.XII 1896, там же) — нім. фізіолог і філософ, член Берлінської АН (з 1851). Професор Берлінського ун-ту (з 1855). Праці з питань електрофізіології. Д.-Р. встановив ряд закономірностей реакції тканин на діяння електр. струму; довів наявність електр. струму в м'язах, нервах, залозах, шкірі, сітківці ока та ін. тканинах; відкрив фіз. *електротон*; удосконалив експериментальну техніку. За своїми поглядами належав до прибічників механістичного матеріалізму; в трактуванні причин життєвих явищ — до прибічників *агностицизму*.

ДЮВАЛЬ (Duvall) Еміль-Віктор (27.XI 1840, Париж — 4.IV 1871, поблизу Бісетра) — діяч франц. робітничого руху. Член Федеральної ради паризьких секцій *Інтернаціоналу 1-го*. Один з керівників повстання 18.III 1871. Член *Паризької комуні 1871*, входив до Виконавчої та Військ. комісії. Під час походу на Версаль 3.IV 1871 командував однією з трьох колон комунарів. Полонений і страчений *версальцями*.

ДЮВІВ'Є (Duvivier) Жюльєн (8.X 1896, Ліаль — 31.X 1967) — франц. кінорежисер. У кіно дебютував фільмом «Гасельдама» (1919). В 30-х рр. Д. — один з провідних представників франц. школи «поетичного реалізму». Серед фільмів: «Марія Шанделес» (1934), «Пепе Ле Моко» (1936), «Дружина компанія» (1936), «Бальна записна книжка» (1937), «Кінець дня» (1939). Постанови «Великий вальс» (1939, Голлівуд), «Анну Кареніну» (1948, за Л. Толстим, Великобританія), «Марі-Октябр» (1959), «Диявол і десять заповідей» (1962).
ДЮГІ (Duguit) Леон (4.II 1859, Лібурн, деп. Жиронда — 18.XII

1928, Бордо) — франц. юрист. Професор ун-ту в Бордо (з 1886). Ігноруючи суперечності капіталістичного суспільства, пропагував солідарність класів, висував ідею «синдикалістської» надкласової л-ви (де держ. влада належить представникам професійних корпорацій). Концепції Д. використали нім. та італ. фашисти в своїх обґрунтуваннях т. з. «корпоративної» й «станової» держави.

ДЮГОНЬ (Dugong) — рід водяних ссавців ряду *сиреноподібних*. Включає 1 вид — Д. звичайний (D. dugong). Тіло довж. 3—5 м, маса до 600 кг) веретеноподібне, голе, голова невелика, передні кінцівки ластоподібні, задні — рудиментарні, хвіст дволопатевий. Забарвлення шкіри варіює від темно-синього до світло-коричневого кольору, черево білувате. Поширений у прибережних водах Індійського ок. від Сх. Африки до Сх. Австралії. Живе гру-



Дюгонь звичайний.

пами (по 3—6 голів) або парами, живиться водоростами. Самка після 12-місячної вагітності народжує 1 малю. Д. — об'єкт полювання (використовують м'ясо, жир), дуже винищений.

О. П. Корняк.
ДЮЙМ (від голл. duim — великий палець) — частина одиниці довжини в англ. і амер. системах мір, у яких основною одиницею довжини є *фут*. Д. входив і до старої рос. системи мір. 1 дюйм = 1/12 фута = 0,0254 м.

ДЮКАНОВ Мирон Дмитрович [10 (22).VIII 1899, с. Друге Рождественське, тепер Медвєнського р-ну Курської обл. — 21.XI 1941] — шахтар, один з ініціаторів стахановського руху за високопродуктивне видобування вугілля на шахтах Донбасу в роки другої п'ятирічки (1933—37). Член Комуністичної партії з 1929. Працюючи вибійником на шахті «Центральна-Ірміне» Ворошиловгр. обл., у вересні 1935 поставив і перевершив світовий рекорд О. Г. Стаханова по видобутку вугілля. В 1937—41 — на керівній парт. і госп. роботі. У роки Великої Вітчизн. війни — полковий комісар. Загинув на Калінінському фронті. Делегат XVIII з'їзду ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 501.

О. М. Семененко.
ДЮКЕР (нім. Düker, від лат. ducere — весту) — напірний трубчастий *водовід*, прокладений нижче



Залізобетонний дюкер під каналом.



Ж. Дяко.



А. Дюма-батько.



А. Дюма-син.



Ж.-С.-С. Дюмон-Дювіль.

від дна річки чи каналу, по сходах або дну яру, під залізницею чи шляхом, що перетинають водотік. Розрізняють Д. (мал.); одно- і багатотрубні; круглого або прямокутного перерізу; з залізобетону (найпоширеніші), дерева або сталі. Влаштовують Д. у системах водопроводу, каналізації, зрошування, в гідроенергетичних спорудах та ін. **ДЮКЛО** (Duclos) Жак (2.X 1896, Луе, деп. Верхні Піреней — 25.IV 1975, Париж) — діяч франц. і міжнар. комуністичного руху. Член Франц. компартії (ФКП) з грудня 1920. Учасник I-ї світової війни (солдат). Після війни — один з організаторів Респ. асоціації кол. фронтників (з 1932 — відеголова, з 1945 — почесний голова). З 1926 — член ЦК, з 1931 — Політбюро, 1931—64 — секретар ЦК ФКП, у 1935—43 — член ВККІ. В 1926—40 — депутат парламенту. Брав участь в організації *Народного фронту* у Франції. Під час нім.-фашист. окупації країни — один з організаторів і керівників *Руху Опору*. В 1945—46 — відеголова Установчих зборів, 1946—58 — депутат Нац. зборів. З 1959 — сенатор і голова групи ФКП в сенаті. Автор ряду праць з питань робітн. руху.

Тел. Рос. перекл. — *Избранные произведения*, т. 1—2. М., 1959; *Октябрь 17 года во Франции*, М., 1967; *Мемуары*, т. 1—2. М., 1974—75. Лит.: Касаткина Г. П. Жак Дюкло. Библиографический указатель. М., 1978.

ДЮЛЛЕН (Dullen) Шарль (12.V 1885, Йен, Саксонія — 12.XII 1949, Париж) — франц. режисер, актор, педагог. З 1903 працював у батькових театрах Парижа, 1922—40 — у власному театрі «Ательє»; в 40-х рр. — в «Театрі де Парі», «Театрі Сарв Бернара» (Париж) та ін. Вистави: «Марія Магдаліна» Геббеля, «Мачуха» Бальзака, «Вольфганг» Джонсона та ін. Ролі: Меркаде («Діло» Бальзака), Гарпагон («Скупий» Мольєра), Смердяков («Брати Карамазови» за Достоевським) та ін. Виховав плеяду акторів, серед них: Ж. Вілар, Ж.-Л. Барро, М. Марсо, Р. Руло. Творчий метод Д. близький до *Станіславського системи*.

Тел. Рос. перекл. — *Воспоминания* в заметки актера. М., 1958.

ДЮЛОНГА І ПТІ ЗАКОН — емпіричне правило, за яким *теплоємність* при сталому об'ємі всіх простих твердих тіл не залежить від температури і становить 25 Дж/(моль К) [6 кал/(моль °С)]. Названо за іменами франц. фізиків П. Дюлонга (1785—1838) і А. Пті (1791—1820), які вперше його встановили 1819. Д. і П. з. приблизно справджується для більшості елементів і простих сполук при т-рах, вищих за *Дебая температуру*.

ДЮМА (Dumas) Александр (Дюма-батько; 24.VII 1802, Вільєр-Котре, деп. Ен — 5.XII 1870, Пуї, деп. Нижня Сена) — франц. письменник. Друкуватися почав 1825. П'єси Д. «Генріх III та його дівр» (1829), «Нельська башта» (1832) та ін. написано в стилі романтизму.

У 40-х рр. створив серію історико-пригодницьких романів: «Три муш-

кетери» (1844), «Двадцять років потому» (1845), «Віконт де Бражелон» (1848—50), зв'язаних тими самими гол. персонажами; «Королева Марго» (1845), «Пані Монсоро» (1846), «Сорок п'ять» (1847—48) — трилогія про Генріха Наваррського; «Граф Монте-Крісто» (1845—46) та ін. Про свою подорож по Росії 1858, зокрема про відвідання Москви, Петербурга, розповів у кн. «З Парижа до Астрахані» (т. 1—5, 1858). Ряд творів Д. екранізовано в різних країнах світу.

Тел. Укр. перекл. — Королева Марго. К.—Х., 1937; Три мушкетери, кн. 1—2. Х.—Одеса, 1937—38; Рос. перекл. — *Собрание сочинений*, т. 1—6. М., 1976—78 (в 12-ти т.). П'єси. Л.—М., 1965.

Лит.: Морюа А. Три Дюма. Пер. с франц. Кишинів, 1976.

ДЮМА (Dumas) Александр (Дюма-син; 28.VII 1824, Париж — 27.XI 1895, Марлі-ле-Руа, деп. Сена і Уаза) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1874). Син А. Дюма. Почав друкуватися 1845. Автор романів «Дама з камеліями» (т. 1—2, 1848), «Доктор Серван» (т. 1—2, 1849) та ін. Популярність здобув постановкою 1852 драми «Дама з камеліями» за однойменним романом. За сюжетом драми Дж. Верді створив оперу «Травіата». В деяких п'єсах відобразив моральний розклад і розпад бурж. сім'ї («Напівсвіт», 1855; «Незаконний син», 1858; «Блудний батько», 1859, та ін.), але в цілому на його драматургії позначилися бурж. обмеженість світогляду й моралізаторські тенденції.

ДЮМА (Dumas) Жан-Батіст-Андре (14.VII 1800, Алес — 11.IV 1884, Кани) — франц. хімік, член Франц. Академії наук (з 1875), чл.-кор. Петерб. АН (з 1845) та ряду ін. іноз. академій. У 1826 винайшов спосіб визначати густину пари хім. сполук, за допомогою якого встановив ат. м. деяких елементів. У 1839 разом з франц. хіміком Е.-М. Пеліго встановив, що жири є складними ефірами. Досліджував явище заміщення водню хлором в органічних сполуках. Д. вперше визначив поняття про *гомологічний ряд* на прикладі ряду мурашиної к-ти. Розробив (1830) спосіб кількісного визначення азоту в органічних сполуках.

Лит.: Дюма М. История химии. Пер. с итал. М., 1975.

ДЮМІН Олександр Олександрович (1883, Курськ — квітень 1918, поблизу с. Іванівки, тепер с. Луначарське Бердянського р-ну Запорізької обл.) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сім'ї робітника. Проводив революц. роботу в деп. Моск.-Курської з-ці. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. З 1907 — на підпільній парт. роботі в Катеринославі, з 1914 — в Петрограді. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів Червоної гвардії Петрограда. З кін. 1917 — голова Бердянської Ради робітн. і солдатських депутатів. Розстріляний білогвардійцями.

ДЮМОН-ДЮРВІЛЬ (Дюмон д'Юрвіль: Dumont d'Urville)

Жюль-Себастьян-Сезар (23.V 1790, Конде — 8.V 1842, Версаль) — франц. мореплавець і океанограф. Здійснив дві кругосвітні подорожі 1822—25 і 1826—28. Вивчав острови Тихого ок., наніс на карту частину берегів Нової Гвінеї та Нової Зеландії, встановив місце загибелі експедиції Ж. Лаперуза. В 1837—40 керував експедицією на корветах «Астролябія» та «Зелен» в Антарктику. Відкрив Землю Аделі, о. Жуанвіль та ін. Ім'ям Д.-Д. названо море в Антарктиці та франц. антарктичну станцію на о. Петрель.

ДЮНИ (нім. Düne, одн.) — піщані горби та пасма, створені вітром на слабо закріплених рослинністю піщаних масивах. Розрізняють Д. морські, річкові й материкові (див. *Бархани*). Висота Д. від 5 до 30 м. Підвітряні схили Д. — подолі (10—15°), навітряні — круті (до 40°). Швидкість пересування Д. — від 1 до 20 м на рік. Рухливі Д. завдають шкоди с. г., гідроенергетичному тощо. Їх закріплюють насадженнями деревної рослинності, гол. чин. сосни.

ДЮНКЕРК — місто на Пн. Франції. Порт на Північному м. Вузол з-нь (залізничне поромне сполучення з м. Дувром у Великобританії) і внутр. водних шляхів. Понад 26 тис. ж. Суднобудування, виробн. рибальського устаткування, підприємства нафтопереробної, текст., харч. (рибоконсервної) пром-сті. Риболовецька база. Д. засн. у 10 ст. В 1940 в районі Д. англо-франко-бельг. війська зазнали поразки від нім.-фашист. військ (див. *Дюнкерська операція 1940*).

ДЮНКЕРСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1940 — евакуація англ. експедиційного корпусу й частини франц. армії з району Дюнкерка (Франція) до Англії в період 2-ї світової війни. Здійснена 26.V—4.VI англ. флотом за участю франц. флоту й англ. приватних кораблів. Після прориву нім.-фашист. армій під Седаном (20.V) 10 англ., 18 франц. і 12 бельг. д-зій опинились у напівоточенні, притиснутими до моря у Фландрії. Було евакуйовано бл. 338 тис. англ. і франц. солдатів. Союзники втратили всю військ. техніку. 28.V капітулювала бельг. армія, 4.VI — 40 тис. франц. солдатів, які прикривали евакуацію.

ДЮПОН (Dupont) Ежен (1831—1881) — діяч франц. і міжнар. робітничого руху. Учасник *Червоного повстання 1848* в Парижі. З 1864 — член Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу. Переборюючи прудоністські погляди, Д. став соратником К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1865—71 — секретар-кореспондент Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу для Франції, делегат ряду конференцій і конгресів Інтернаціоналу. В 1874 емігрував до США.

ДЮПОН (Dupont) П'єр (23.IV 1821, Ліон — 24.VII 1870, там же) — франц. поет-пісняр. Перша збірка віршів — «Два ангели» (1842), пісень — «Селяни» (1846). Найбільшу популярність здобула «Пісня робітників» (1846, в укр.



Дюссельдорфська школа.

А. Ретель. В'їзд Карла Великого в Павію. Фреска ратуші в Ахені. Фрагмент, 1840—51.



Дягель лікарський: 1 — квітучий пагір; 2 — кореневище з коренями.



Дятлові. Великий строкатий дятел.

ДЮПОНИ



А. Дюрер. Автопортрет. 1500. Стара пінакотека. Мюнхен.



А. Дюрер. Селяни танцюють. Гравюра на міді. 1514.



Д. Г. Дяченко.

перекладі П. Грабовського «Робітницька пісня»). В 1848 вітав проголошення республіки у Франції, брав участь у Чернівецькому повстанні паризького пролетаріату. В «Пісні вигнанців», «Пісні солдата», «Пісні селянина» (1849), віршах «Сибірячка» (1853), «Російська скарга» (1854; два останні спрямовані проти рос. самодержавства) звучать революц. мотиви. Музику до своїх пісень писав сам. Багато його пісень стали народними.

ДЮПОНИ — фінансово-монополістична група США; одне з найвпливовіших угруповань амер. монополістичного капіталу, тісно пов'язане з воєнно-промисловим комплексом. Основою групи є найбільша хім. монополія США і капіталістичного світу «Дюпон де Немур», заснована 1802 у селищі Уілмінгтон (шт. Делавер), де було збудовано перший пороховий з-д у США. Дуже зросла за роки 1 і 2-ї світових воєн. Підприємства групи Д. виробляють синтетичні волокна, пластичні маси, вибухові речовини, хімікати, воєнну продукцію тощо. Д. виконують осн. фінанс. операції через банківську монополію «Морган гаранті траст компанії»; мають 2 свої банки — «Уілмінгтон траст компанії» і «Делавер траст компанії». Контролюють аерокосмічну монополію «Роквелл інтернейшенал», монополію «Ремінгтон армс», що є другим у США виробником стрілецької зброї та артилерії, велику корпорацію гумових виробів «Юніройал», разом з *Морганами* і *Детройтською фінансовою групою* — найбільший у світі автомоб. трест «Дженерал моторс». Заг. активи компанії, що їх контролює група Д., у 2-й пол. 70-х рр. перевищували 30 млрд. дол., а власне багатство сім'ї Д. наближалось до 6 млрд. дол. Група має численні підприємства за кордоном. Д. належать до найбільших реакційних і мілітаристських агресивних груп монополістичного капіталу США, активно підтримують екстремістські сили в країні.

В. А. Колибанов.
ДЮРАН (Дюран-Гревіль; Durand, Durand-Greville) Еміль-Александр (1838, Монпельє — 7.V. 1903) — франц. літературознавець, мистецтвознавець і перекладач. Деякий час працював викладачем франц. мови в Петербурзі. Приятелем був з І. Тургенєвим. Під його впливом зацікавився творчістю Т. Шевченка, для кращого розуміння якої вивчав укр. мову. У франц. виданнях опублікував статті про І. Тургенєва, О. Островського та ін. Д. належить перша у Франції велика розвідка про Т. Шевченка — «Національний поет Малоросії Шевченко» (1876), яку високо оцінив І. Франко. В ній Д. навів і свої переклади деяких Шевченкових творів.

ДЮРЕР (Dürer) Альбрехт (21.V. 1471, Нюрнберг — 6.IV. 1528, там же) — нім. живописець, рисувальник, гравер, теоретик мистецтва, один з найвидатніших майстрів нім. Відродження. Син ювеліра. В 1486—89 навчався в майстерні М. Вольгемута. Відвідав Італію (1494—95; 1505—07). Нідерланди

(1520—21). У своїй творчості яскраво відобразив світогляд передових людей Німеччини доби Реформації та Селянської війни 1524—26. У малярській творчості Д. втілювалися кращі досягнення в галузі рисунка, продуманої композиції, співвідношення кольорів, пластики («Портрет батька», 1490; «Автопортрет», 1493; «Вид Трієста», 1495; Дрезденський вістар, бл. 1496; вістар Паумгартнера, 1502—04; «Поклоніння Трійці», 1511; «Портрет матері», 1514; диптих «Чотири апостоли», 1526). Д. — один з перших нім. митців, який оспівав гідність і велич людини (автопортрети 1498 і 1500; портрети — молодого чоловіка, 1521; Я. Муффеля, 1526; Е. Роттердамського, 1526). У графічних серіях «Апокаліпсис» (1498), «Великі страсті» (бл. 1497—1511), «Життя Марії» (бл. 1502—11), «Малі страсті» (1509—11) Д., переборюючи умовність середньовічного мист., виявив філос. підхід до життєвих проблем. Вершиною творчості художника є гравюри: «Вершник, смерть і диявол» (1513), «Меланхолія» (1514) і «Святий Ієронім» (1514). Д. намагався об'єднати наук. й інженерні знання про природу речей, про будову людини з матем. вимірами і пропорціями із завданням образотворчого мистецтва. Це виявилось в посиленій увазі до проблеми зображення людського тіла (гравюра «Адам і Ева», 1504), поверхні тканини, ландшафту, простору, а також у теор. трактатах «Посібник з виміру...» (1525), «Настанова до змінення мист...» (1527), «Чотири книги про пропорції людини» (1528). Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225, а також до ст. *Відродження*, т. 2, с. 274.

Лит.: Нессельтраутс Ц. Г. Альбрехт Дюрер. Л.—М., 1961; Либман М. Я. Дюрер і його епоха. М., 1972.

Д. В. Степанов.

ДЮРІНГ (Dühring) Евген (12.I. 1833, Берлін — 21.IX. 1921, Новавес, біля Потсдама) — нім. філософ і економіст. Приват-доцент Берлін. ун-ту (1863—77). Філософ. погляди Д. являють собою еkleктичне поєднання метафізичного матеріалізму, позитивізму й ксєтіанства. В 60-х рр. виступив як «реформатор» соціалізму з плутоною, еkleктичною теорією, спрямованою проти наук. соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Спираючись на ідеалістичну насильства теорію, Д. твердив, ніби визначальним у розвитку суспільства є не екон. фактор, а політ. насильство. Нищівну критику і наук. викриття поглядів Д. дав Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг». Лит.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953.

Л. М. Кирічов.

ДЮРКГЕЙМ (Dürkheim) Еміль (15.IV. 1858, Епіналь — 15.XI. 1917, Париж) — франц. соціолог-позитивіст. Один із засновників теорії структурного функціоналізму в соціології. Предметом її вважав «соціальні факти» (сусп. установи, закони). Проте джерела всіх сусп. інститутів вбачав у «колективних уявленнях», що їх розглядав як форми сусп. свідомості, перетворені соціальним

досвідом на примусово діючі норми сусп. поведінки. Ігноруючи класовий підхід, здійснив спробу розкрити проблему соціальної солідарності. Соціологія Д. була однією із спроб бурж. ідеологів «спростувати» марксистське вчення про суспільство.

Лит.: Осипова Е. В. Соціологія Емеля Дюркгейма. М., 1977.

В. А. Ромаченко.

ДЮРК, дюрк-джерейська порода свиней — порода свиней



Свиноматка породи дюрк

м'ясного напрямку. Виведена в США скрещуванням червоних свиней, завезених з Гвінеї, Іспанії, Португалії, та беркширів. Свині Д. скороспілі, мають міцну будову тіла, глибокий і довгий тулуб, окістя широкі, м'ясисті, добре виповнені. Шкіра червонувата, щільна, гладенька. Щетина пряма, вишнево-червоного кольору. На Україну Д. завезені 1975. Вирощені тут кнури у віці 18 місяців важать 235—262 кг, свиноматки — 200—204 кг. Плодючість Д. становить 8—10 поросят у першому опоросі. Розводять Д. в Запоріж., Кіровоград., Херсон. і Харків. областях УРСР.

М. В. Зибічев.

ДЮРРЕНМАТТ (Dürrenmatt) Фрідріх (я. 5.I. 1921, Конольфінген, кантон Берна) — швейцарський письменник. Пише німецькою мовою. Перший виступ у л-рі — 1947. Кращі твори — п'єси «Візит старої пані» (1956), «Фізики» (1962), «Грамо Стріндберга» (1968), роман «Суддя та його кат» (1952). Д. належать і зб. оповідань «Місто» (1952), повість «Аварія» (1956), роман «Обіцянка» (1958), зб. статей «Проблеми театру» (1955), п'єси «Метеор» (1966), «Співучасник» (1973), «Остання година» (1978). В творчості Д. підлагоджено критиці бурж. суспільство.

Та: Укр. перекл. — Странічки і національний герой. «Весвіт», 1961, № 9; Суддя та його кат. К., 1970; Рос. перекл. — Комедии. М., 1969.

ДЮССЕЛЬДОРФ — місто на заході ФРН, адм. центр землі Пн. Рейн-Вестфалія, на р. Рейні, біля впадіння в нього р. Дюссель; залізнич. вузол, аеропорт. 670 тис. ж. (1975). Д. — один з найбільших екон. центрів ФРН. Розвинуті металургія, год. чин. виробн. сталі й прокату (особливо прокат труб), машинобудування, зокрема верстатобудування; хім. пром-сть. Підприємства скляної, деревообр., текст., швейної, харч. галузей. Великий торг. центр. У Д. зосереджені правління найбільших зх.-нім. концернів і банків. Ун-т, мед. академія, Держ. художня академія, адм.-госп. академія, ін-т чорної металургії; музеї. Архіт. пам'ятки: церкви Санкт-Ламбер-

тус (13 ст., перебудована 1394) і Санкт-Андреас (1622—29), замкова бапшта (13 ст.), ратуша (1570—73). Серед споруд 20 ст. — будинки фірм Маннессмана (1912), арх. П. Беренс; 1958—60, арх. П. Шнейдер-Есслер; і Тессена («Фенікс Рейнорр»), 1957—60, архітектори Г. Гентріх, Г. Печніг, концертний зал «Рейнгалле» (1926), арх. В. Крейсс та ін. Д. відомий з 12 ст. В Д. народився Г. Гейне.

ДЮССЕЛЬДОРФСЬКА ШКОЛА — одна з найвідоміших шкіл нім. живопису середини 19 ст. Творам художників цієї школи властиві умовна театральність, сентиментальність і разом з цим висока тех. майстерність. Представники: К.-Ф. Лессінг, Т. Гільдебрандт, Е. Бендеман та ін. В роки революції 1848—49 твори К.-В. Гюбнера та І.-П. Газенклевера набули гострого соціального спрямування. Іл. с. 503.

ДЮШЕНЕЯ (Duchenea) — рід рослин родини *розових*. Багаторічні трави з коротким кореневищем, довгими нитковидними повзучими стеблами, що вкорінюються у вузлах, і трійчастими довгочерешковими листками. Квітки двостатеві, поодинокі, містяться в пазухах стеблових листків. Плід складається з численних сім'янок, занурених у соковите, м'ясисте, біле або менш кулясте квітколоже. 2 види, поширені в Пд.-Сх. Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, трапляється зичаєвіда Д. індійська (D. indica) вис. до 1 м, з жовтуватими квітками й темно-червоними плодами; іноді її вирощують як декоративну рослину.

ДЯГЕЛЬ (Archangelica) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. 10 видів, поширених у Пн. піскулі. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — один: Д. лікарський (A. officinalis) з прямостоячим гіллястим, всередині порожнистим стеблом заввишки до 2 м і коротким товстим кореневищем. Листки з великими піхвами, двічі-тричі-перисторозсічені. Квітки дрібні, зеленувато-білі, зібрані у великі кулясті зонтики. Росли на болотах, по берегах річок (в УРСР — на Поліссі і в Лісостепу). Добрий медонос. Кореневище та корені Д. містять ефірну олію, к-ти, дубильні речовини, використовують їх у лікоро-горілчаному виробн. та в медицині — як засіб, що сприяє травленню. Іл. с. 503.

ДЯДЧЕНКО Григорій Конович [25.IX (7.X) 1869, с. Кирилівка, тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл. — 25.V 1921, там же] — укр. живописець. У 1884—89 навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1889—94 — в петерб. АМ. Створивши невеликі поетичні пейзажі («Дюрик», «Зустріч променів», 1884; «Левада»; серія «Село Кирилівка», «Річка Ступня», 1893; «Весілля над Дніпром»; «Київ. Вид на Поділ», 1912; «Хмара над Дніпром», 1919), позначений тонким психологізмом портрети Ф. Красицького, 1884; «Головка дівчинки», 1892; лірична Герасима, 1885; скульптора Ф. Балавенського,

1907; та ін.). Твори Д. зберігаються в ДМУОМі, Львів. музеї укр. мистецтва, Полтав. і Харків. художніх музеях. У 1894—1919 викладав у Київ. рисувальній школі М. Мурашка та Київ. худож. уч-щі. Літ.: Михайлів Ю. Г. Дядченко. Х., 1931.

ДЯДЧЕНКО Марина Григорівна [н. 31.VII (13.VIII) 1911, Київ] — укр. рад. геолог і мінералог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1965). У 1935 закінчила Київ. гірничо-геол. ін-т. У 1936—41 працювала в Укр. геол. управлінні, 1943—45 — в Ін-ті геології АН Укр. РСР, з 1946 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР. Осн. дослідження стосуються мінералогії осадових порід, закономірностей розміщення й речовинного складу розсієних титанових та рідкісних металевих родовищ. Держ. премія УРСР, 1975.

ДЯК (від грец. *δίακος* — прислужник) — 1) У Давній Русі (до 14 ст.) — перенесувач у князівській канцелярії. Більшість Д. була холопами. У Рос. централізованій д-ві до 18 ст. — значний урядовець. Д. очолювали прикази й губні установи — губні ізби, входили до складу земських соборів, *Боярської думи* (думні Д.). Поступово складалася спадкова приказна бюрократія, що була опорою самодержавної влади в боротьбі проти боярської аристократії. 2) Нижчий церковний служитель у православній церкві: псаломщик, іноді ще вчитель у дяківці. Див. також *Мандрівні дяки*.

ДЯКІВКИ — приватні парафіяльні школи. Виникли в Київ. Русі в 11 ст. після поширення християнства. На тер. сучас. України Д. були найпоширенішою системою елементарного навчання до 1-ї пол. 19 ст. Засновувалися переважно при церк. парафіях під наглядом священника. За домоулену з батьками учнів плату вчителями були *дяки*; на Наддніпрянській Україні — часто *мандрівні дяки*, на Буковині — даскали (від грец. *διδάσκαλος* — учитель), на Закарпатті — дяки-співачи. Учнів навчали слов. азбуки, читання за «Часословом», «Псалтирем», «Апостолом», письма, іноді — арифметики. Зникли з поширенням держ. шкіл з 2-ї пол. 19 ст.

ДЯКЛО — феодална грошова й натуральна рента на Україні і в Білорусії в 15—18 ст. Спершу Д. охоплювало лише натуральні повинності, які стягували з селян на користь поміщиків. Згодом Д. почали називати й держ. податки, що їх збирали з укр. і білорус. селян на утримання держ. управління і військ феодал. Литви й шляхет. Польщі.

ДЯТЛОВ Петро Юрійович [1 (13).II 1883—1933] — діяч революц. руху на Україні, один з перших перекладачів творів В. І. Леніна укр. мовою. Член Комуністичної партії з 1926. Н. в м. Стародубі (тепер Брянської обл.) в сім'ї ремісника. З 1904 жив на Україні. Був одним з активних діячів укр. дрібнобурж. націоналістичної орг-ції РУП. У 1908 емігрував за кордон. Закінчив Празь-

кий політехнікум і Віденський ун-т. У 1912—14 відновив зв'язки з В. І. Леніном, які встановив ще 1903. З 1918 — член Компартії Австрії. В 1919 у Відні почав видавати укр. мовою «Комуністичну бібліотеку», де 1920 вийшли праці В. І. Леніна «*Держава і революція*», «*Чергові завдання Радянської влади*». З 1921 — член КПЗУ. В 1925 повернувся на Рад. Україну. Працював викладачем у вузах Харкова, редактором Держ. в-ва України.

ДЯТЛОВІ (Picidae) — родина птахів ряду *дятлоподібних*. Довж. тіла 16—48 см, маса 16—300 г. Дзьоб міцний конічний, з долоподібним кінцем. Язик можуть висувати далеко вперед; ним Д. добувають з деревних комах і їхніх личинок. Забарвлення здебільшого строкате, часто яскраве, іноді одноманітне (чорне, зелене). Гніздяться Д. в дуплах; у кладці 3—7 (іноді 10—12) яєць. Родина включає 224 види, поширені в лісах повсюди, крім Австралії, Полінезії, Нової Гвінеї й Малагаскару. В СРСР — 14 видів Д., з них в УРСР — 10, зокрема найпоширеніші великий строкатий дятел (*Dendrocopos major*), *крутиголовка*, зелений (*Picus viridis*), сизий (*P. caesus*), білоспинний (*D. leucotos*), середній (*D. medius*) й малий (*D. minor*) дятли, *жовта* та інші. Іл. с. 503.

ДЯТЛОПОДІБНІ (Piciformes) — ряд птахів. Довж. тіла 10—65 см, маса 6—300 г; дзьоб прямий загострений, лапи зигодактильного типу (два пальці спрямовані вперед, два назад). Живляться плодами, насінням, комахами. Гніздяться в дуплах або норах. Яйця білі. Пташенята народжуються сліпі, голі. 2 підряди — примітивні Д. (*Galbulae*) і власне дятли (*Pici*), 6 родин, 74—83 роди, бл. 400 видів, поширених по всій земній кулі, крім Австралії, Нової Зеландії, Нової Гвінеї, Полінезії і Мадагаскару. В СРСР — 6 родів з 15 видами, у т. ч. в УРСР — 4 роди, 11 видів з родини *дятлових*. Відіграють позитивну роль у лісових *біогеоценозах*, знищуючи шкідливих комах. Викопні рештки відомі з еоцену (Пн. Америка) й олігоцену (Франція). М. А. *Войтовський*.

ДЯЧЕНКО Вадим Євгенович [18 (30).XII 1896, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 2.VI 1954, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Закінчив Мор. корпус (1916). Працював у Київ. ун-ті (1926—54). Осн. праці Д. стосуються застосування математики до задач з фізики та механіки (*відносності теорії*, *електронної оптики*, матем. теорії термодинаміки та заг. механіки). З 1946 розробляв фіз.-тех. методи *обчислювальної математики*, конструкції обчислювальних приладів. Під його керівництвом у Києві було розроблено перші електроінтегратори і створено в Київ. ун-ті лабораторію електромодельовання та обчислювальної математики.

ДЯЧЕНКО Дарія Григорівна (1924, с. Кумарі, тепер Врадівського р-ну Миколаївської обл. — 2.IV 1944, Тирасполь) — комсо-



Г. К. Дядченко. Автопортрет. Олівець. 1890.



Г. К. Дядченко. Головка дівчинки. 1892. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.



Л. С. Дзьомка.



М. І. Дьоміш.



Ч. Дьук.



Д. М. Дяченко.
Корпус лісотехнічного факультету Української сільськогосподарської академії в Києві, 1923—30. Сучасний вигляд.

молка-підпільника, Герой Рад. Союзу (1958). Член ВЛКСМ з 1938. Під час Великої Вітчизняної війни, в період тимчасової окупації с. Кримки (тепер Первомайського р-ну Миколаїв. обл.) фашист. загартниками, — одна з організаторів і керівників підпільної комсомольської орг-ції «Партизанська іскра». Підтримувала зв'язок з партизан. загонами сусідніх районів, керувала новоандріївською підпільною групою, яка входила до складу «Партизанської іскри», брала участь у бойових операціях. 1.III 1943 під час виконання однієї з них Д. скоплено окупантами. Після катувань — розстріляна.

ДЯЧЕНКО Дмитро Михайлович (14.VIII 1887, Таганрог — 21.V 1942) — укр. рад. архітектор. У 1915 закінчив Ін-т цивільних інженерів у Петрограді. Споруди: лікарня в Лубнах Полтав. обл. (1914—15); комплекс будинків Академії с.-г. наук УРСР (1923—30) та гол. корпус Інженерно-буд. ін-ту (1936—37) — в Києві. В своїй творчості Д. широко застосовував прийоми і форми укр. бароко. В 1926 й 1930 розробив і видав альбому типових проектів колг. житла для УРСР.

ДЯЧЕНКО Микита Андрійович [14 (26).IX 1809, с. Ячники, тепер Лохвицького р-ну Полтавської обл. — 9 (21).IV 1877, Київ] — укр. математик. Закінчив (1829) Харків. ун-т. З 1832 викладав у тому ж ун-ті. З 1839 — професор Київ. ун-ту (з 1862 — засл. професор). Осн. праці Д. стосуються матем. аналізу та його застосувань до ін. розділів математики й механіки. Його брат проф. А. А. Дяченко (1814—52) також викладав математику в Київ. університеті. *Літ.: Історія Київського університету. К., 1959.*

ДЯЧЕНКО Сергій Степанович [н. 24.IX (6.X) 1898, с. Нова Басань, тепер Бобринського р-ну Чернігівської обл.] — укр. рад. мікробіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. мед. ін-т (1927), в якому почав працювати з 1935 (з 1943 — завідувач кафедри мікробіології). Основні праці присвячені вивченню антигенної структури черевнотифозного мікроба, а також імунотипічності реактивності організму, зокрема від дії гормональних препаратів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЬОМІН Лев Степанович (н. 11.I 1926, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1974), полковник-інженер, кандидат технічних наук (1963). Член КПРС з 1956. Закінчив військово-авіац. уч-ще зв'язку й Військ.-пов. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1956). В загоні космонавтів — з 1963. Разом із Г. В. Сарафановим здійснив орбітальний політ (26—28.VIII 1974) на космічному кораблі «Союз-15», у ході якого проводились наук.-тех. експерименти по опрацюванню процесів маневрування і зближення з наук. орбітальною

станцією «Салют-3» в різних режимах польоту. Портрет с. 505. **ДЬОМІНА** Маргарита Іванівна (н. 14.II 1922, Оренбург) — укр. рад. актриса музичної комедії, нар. артистка УРСР (з 1973). Член КПРС з 1956. В 1947 закінчила Моск. театральну-експериментальну студію. В 1947—53 — артистка Львів., з 1954 — Одес. театру муз. комедії. Ролі: Пенітта, Лариса («Вільний вітер», «Біла акація» Дунаєвського), Комариха («Весілля в Малинівці» Б. Александрова), Стассі («Сільва» Кальмана) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ДЬЮІ (Dewey) Джон (20.X 1859, Барлінгтон, шт. Вермонт — 1.VI 1952, Нью-Йорк) — амер. психолог, педагог, філософ-ідеаліст. Висунув нову версію прагматизму, названу ним *інструменталізмом*. За Д., всі види людської діяльності являють собою інструменти для розв'язання індивідуальних і соціальних проблем. Хоч основою реальності, за Д., є досвід, який включає все багатство проявів людського життя, проте істину визначає не її відповідність об'єктивній дійсності, а практична користь. Вороже ставився до марксизму-ленінізму. *Літ.: Кроссер П. К. Нигілізм Джона Дьюї. Пер. с англ. М., 1958.*

ДЬЮК (Duke) Чарлз (н. 3.X 1935, Шарлотт, шт. Пн. Кароліна) — астронавт США. Закінчив Мор. академію США (1957) та Масачусетський технологічний ін-т (1964). Після закінчення школи по підготовці пілотів для аерокосмічних досліджень (1965) працював у ній конструктором систем керування. З 1966 — у групі астронавтів. Разом із Дж. Янгом і Т. Маттінглі 16—26.IV 1972 здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-16». Тричі виходив на поверхню Місяця, перебував на ній загалом 20 год 14 хв. Для пересування по місячній поверхні Д. і Янг користувались місцеходом.

ДЬЯКОВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура стародавніх фінно-угорських племен (предків літописних мері, весі й муромів), які жили в Волзько-Окському межиріччі та верхів'ях Волги в 2-й пол. I-го тис. до н. е. Назва походить від городища, дослідженого 1864 біля с. Дьякова поблизу Москви. Пам'ятками Д. к. є розміщені на мисах річок городища та поселення з залишками напівземлянкових і наземних жител. Осн. заняття носіїв Д. к. — скотарство, землеробство, мисливство й рибальство. Вони вміли обробляти залізо і бронзу, займалися ткацтвом і різьбленням на кістці, виробляли посуд. Деякі дослідники частину пам'яток Д. к. пов'язують з предками слов'ян. *Літ.: Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья. М., 1961; Древнее поселение в Подмоскowie. М., 1970.*

ДЬЯКОНОВ Микола Михайлович [н. 28.III (10.IV) 1911, с. Усть-Вим, тепер Комі АРСР] — ком. рад. драматург, режисер, засл. арт. РРФСР (з 1951). Член КПРС з 1941. Друкується з 1937. В дово-

єнні роки в співтворстві з С. Єрмолініним написав п'єси «Глибокий заправ», «Домна Каликова», «Ворони» (всі — 1939), «Мужність» (1940). Популярна п'єса Д. з життя колгоспного села «Весілля з приданим» (1950; Держ. премія СРСР, 1951). За п'єсою знято кінофільм. П'єси: «Три богатирі» (1960), «Квартет Миколи Курочкина» (1962), «Вичегодський букет» (1966), «Золотий медальйон» (1971). Поставив драму І. Франка «Украдене шаста» та комедію О. Корнійчука. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Та.: Укр. перекл. — Весілля з приданим. К., 1951. Є. О. Ісупов.

Е

Е — шоста буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічній основі. За формою накреслення веде початок від *гражданського шрифту*, де її було запроваджено замість кириличної. В сучас. укр. мові нею позначають голосний звук переднього ряду середнього підняття. В наголошеній позиції вимовляється як «е» (мед, темно), а в ненаголошеній — близько до «и» (пор. веселій — місело, село — сєла). Приголосні перед «е» не пом'якшуються. Для передачі м'якості приголосного перед «е» використовують букву «є». **ЕАМ** (новогрец. ЕАМ, скорочення від Ελληνικόν Απελευθερωτικόν Μέτωπο — Грецький національно-визвольний фронт) — патріотична організація грец. народу в роки 2-ї світової війни. Засн. 27.IX 1941 за ініціативою Компартії Греції. Був одним з організаторів *Руху Опору* проти нім.-фашист. окупації. В грудні 1941 ЦК ЕАМ створив Грец. нар.-визвольну армію (ЕЛАС), 1941—42 провів масові антифашист. демонстрації в грец. містах. З 1943 ЕАМ сприяв встановленню нар.-демократичної влади у визволених районах. 10.III 1944 ЦК ЕАМ утворив Політ. к-т нац. визволення (фактично — уряд). У 1944 ЕАМ очолював всенар. війну за повне визволення країни. Налічував 1,8 млн. чол. (1944). В грудні 1944 — лютому 1945 ЕАМ керував ЕЛАС у боротьбі проти англ. інтервентів. 24.IV 1945 був перетворений на блок лівих партій (Компартія, Аграрна, Демократична та ін.). В умовах громадян. війни 27.XII 1947 реакційний бурж. уряд Греції заборонив ЕАМ.

ЕББІНГАУЗ (Еббингаус; Ebbinghaus) Герман (24.I 1850, м. Бармен, тепер Вупперталь — 26.II 1909, м. Галле) — нім. психолог, представник *експериментальної психології*. Стояв на позиціях психофізичного паралелізму. Пра-

2,5 млн. (1977, оцінка). Мова — еве, належить до підгрупи ква, групи нигер-конго нигеро-кордофанської сім'ї. Серед Е. поширені давні вірування (культ сил природи, культ предків), частина Е. сповідує іслам і християнство. До європ. колонізації 19 ст. у Е. були розвинуті землеробство, ремесла, торгівля, мистецтво, фольклор. Осн. заняття сучас. Е. — землеробство.

ЕВЕЛІНГ (Aveling) Едуард (29.XI 1851, Сток-Ньюінгтон — 2.VIII 1898, Лондон) — діяч англ. робітн. руху, соціаліст. Редактор соціалістичного журн. «Прогрес» (1883—84). У 1884 — член С.-д. федерації; засудивши її сектантську програму, тоді ж вийшов з неї і взяв участь в організації Соціалістичної ліги (член ліги до 1888). Разом зі своєю дружиною Е. Маркс був активним пропагандистом марксизму. Учасник руху за створення т. з. нових *тред-юніонів*. Сприяв створенню й діяльності *Інтернаціоналу 2-го*. Автор ряду праць з питань марксизму і робітн. руху. Драматург і літературознавець.

ЕВЕЛІНГ (Aveling) Елеонора (16.I 1855—31.III 1898) — діяч англ. і міжнар. робітн. руху. Молодша дочка К. Маркса. Див. Е. Маркс.

ЕВЕНБАХ Семен Маркович (20.IV 1870, Харків — 31.I 1937, Київ) — укр. рад. художник театру. Навчався в Харків., пізніше в Одес. рисувальних школах. Працював у приватних оперних театрах Харкова (1889—1900), Києва (1901—16), Петрограда (1916—17). В 1921—37 Е. — художник Київ. театру опери та балету, в якому оформив вистави: «Садко» Римського-Корсакова (1903), «Дубровський» Напавника (1921), «Фауст» Гуно (1924), «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова (1928), «Наталка Полтавка» Лисенка (1935) та ін.

ЕВЕНІ (стара назва — ламути) — народ, який живе в деяких районах Магаданської і Камчатської областей і в пн. районах Якут. АРСР на Сх. від нижньої Лени. Чисельність — 12 тис. чол. (1970, перепис). Мова — евенська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї мов. За походженням, господарством і культурою Е. близькі до евенків.

ЕВЕНКИ (стара назва — тунгуси) — народ, який живе в лісовій смузі Сибіру (від Єнісею до Охотського м.). Заг. чисельність в СРСР — 25 тис. чол. (1970, перепис). Незначна кількість живе на Пн. Зх. КНР. Мова — евенківська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї мов. За релігією Е. були шаманісти (див. *Шаманство*), хоч формально ті, що жили в Росії, вважалися православними. Е. — корінні жителі Прибайкалля й Забайкалля, звідки вони, можливо, на поч. 2-го тис. н. е. розселилися на тер. сучас. проживання. В серед. 17 ст. увійшли до складу Рос. д-ви. Е. були кочовиками, займалися оленярством, мисливством і почасти рибальством. За Рад. влади докорінно змінилися життя і побут. Ліквідовано непись-

менність. Зросла нац. інтелігенція. Див. *Евенкіський автономний округ*.

ЕВЕНКІЙСЬКИЙ АВТОНОМНИЙ ОКУРГ — у складі Красноярського краю РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований у Сх. Сибіру. Пл. 767,6 тис. км². Нас. 16 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — евенки, якути, живуть також росіяни та ін.; міськ. населення — 35%. Поділяється на 3 райони. Центр — смт Тура. Е. а. о. лежить у межах *Середньосибірського плоскогір'я*. Пересічна висоти 500—700 м. У пн.-зх. частину заходить плато Путорана (найвища точка — г. Камінь, 1701 м). Корисні копалини: вугілля, залізна руда, руди кольорових металів, графіт, ісландський шпат. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 36,8° (мінимальна — 70°), липня +13,2, +17,7°. Річна кількість опадів від 300 до 500 мм. Поширена багаторічна мерзлота. Найбільші ріки — праві притоки Єнісею — *Тунгуска Нижня* і *Тунгуска Підкам'яна* (Середня Тунгуска). Багато озер. Ґрунти переважно гірсько-лісові підзолисті, гірсько-тундрові та дерново-підзолисті. Ліси хвойні (сибірська модрина, кедр, сосна, ялина, смерека). Осн. заняття населення — оленярство, звіриництво (сріблясто-чорні лисиці, голубий песець), хутровий і рибний промисли та молочне тваринництво. Вирощують картоплю, овочі. Видобувають графіт, ісландський шпат. Осн. види транспорту — повітряний, водний і ґрузовий (оленячий). За роки Рад. влади створено нац. письменницький евенкіський мовою. Фольклор евенків складається з казок, міфів, переказів тощо. За Рад. влади з'явилася оригінальна (О. Платонов, Г. Чинков, Н. Сахаров, І. Удигір, В. Лорґактоєв, С. Пікунов та ін.) і перекладна л-ра евенкіською мовою. Працюють мед. учше, 27 масових б-к, 26 клубних закладів, 3 самодіяльні театри (в селищах Тури, Байкиті й Ванаварі). Краєзнавчий музей у Турі. Місцеві радіопрограми, ретрансляція програм Центр. телебачення. Виходить газ. «Советская Эвенкия».

ЕВЕРЕСТ — вживана в літературі назва найвищої вершини світу — г. *Джомолунгма* в Гімалаях.

ЕВКАЛІПТ (Eucalyptus) — рід вічнозелених рослин родини миртових. Деревя до 100 м заввишки з діаметром стовбура понад 3 м або кущі. Листки майже в усіх видів гетероморфні, до променів сонця повернені ребром, через що евкалиптові ліси дають мало тіні. Квітки білі, жовті й темно-червоні, двостатеві, здебільшого в зонтиках. Плід — коробочка. Насіння дрібне; від бутонізації до досягнення його проходить 6—15 міс. Понад 600 видів, поширених переважно в Австралії, а також на о-вах Тасманія, Нова Гвінея, Сулавесі і Серам. Багато видів запроваджено в культуру. Е. дуже швидко ростуть: уже в 1-й рік життя вони досягають 4—5 м заввишки, на 3-й — 8 м, а на 10-й — 25 м з діаметром стовбура до 1 м

і більше. Посилено випаровуюча вологу, евкалиптові ліси сприяють осушенню й оздоровленню заболочених місцевостей. Деревину використовують як буд. матеріал, кору — як дубитель і для виготовлення паперу. З листя добувають ефірну олію, яку застосовують у парфюмерії і медицині. В СРСР Е. добре акліматизувалися на Чорноморському узбережжі (від Сочі до Батумі) і в Колхидській низині. Найбільше значення мають Е. куластий (E. globulus), Е. попельастий (E. cinerea), Е. лимонний (E. citriodora) та ін.

ЕВКАРІОТИ, еукаріоти (від грец. εὖ — добре, цілком і καρίον — ядро) — рослини й тваринні організми, клітини яких, на відміну від *прокаріотів*, містять сформоване ядро.

ЕВКЛІД (Εὐκλείδης; 3 ст. до н. е.) — давньогрец. математик. Біографічні дані про Е. дуже бідні: можна лише твердити, що його наук. діяльність проходила в Александрії. Е. — автор першого, що дійшов до нас, теор. трактату з математики «Початки», в якому підсумовано попередній розвиток математики й закладено базу для її подальшого розвитку (див. *Евклідова геометрія*). Цей твір великою мірою спричинився до створення панівного в сучас. математиці *аксіоматичного методу*. До нас дійшли ще твори Е. в араб. перекладах: «Дані», «Про поділ фігур» (з математики), «Явища» (з астрономії), «Канонічний переріз» (з теорії музики), «Оптика» і «Кагонтрика» (з геом. оптики); про ін. твори Е. відомо лише з коментарів.

ЕВКЛІД з Мегари (Εὐκλείδης Μεγαρεύς; бл. 450—380 до н. е.) — давньогрец. філософ, засновник *мегарської школи*, ворожої афінівській демократії й матеріалізму. Учень *Сократа*. Визнавав істинним лише загальне, заперечуючи цим істинність усього окремого, індивідуального. Е. і його учні поклали початок логіці висловлювань, розвинутій далі в давньогрец. логіці *стоїцизму*.

ЕВКАЛІДА АЛГОРИТМ — алгоритм знаходження найбільшого спільного дільника двох цілих чисел або двох *многочленів* однієї й тієї самої змінної, спільної міри двох відрізків (див. *Сумірні і несумірні величини*). Запровадив Евклід у геом. формі.

ЕВКАЛІДІВ ПРОСТІР — простір, властивості якого визначаються аксіомами *евклідової геометрії*. Загальніше під Е. п. Е_n розуміють *багатовимірний простір*. Е. п. звичайно інтерпретують як *векторний простір*, складений з радіусів-векторів $x = (x_1, \dots, x_n)$ точок (x_1, \dots, x_n) . Е. п. характеризується тим, що в ньому введено

скалярний добуток $(x, y) = \sum_{i=1}^n x_i y_i$

векторів, при цьому *норма* $\|x\| = \sqrt{(x, x)}$. Це дає змогу запровадити поняття кута між векторами x і y і ряд ін. геом. понять. Геометрія Е. п. аналогічна геометрії звичайного тривимірного простору



Евкалипт куластий: 1 — гілка з квіткою і недостиглими плодами; 2 — поздовжній розріз плода; 3 — насіння.



Евкомія в'язолиста: 1 — гілочка з тичинковими суцвіттями; 2 — гілочка з маточковим суцвіттям.

E_3 . Крім скінченновимірних, важливу роль відіграють нескінченновимірні E_n (т. з. гільбертові простори), які вивчають у функціональному аналізі. Найпростішим з них є т. з. простір l_2 , що будується як сукупність векторів $x(x_1, x_2, \dots)$, для яких

$$\text{ряд } \sum_{n=1}^{\infty} x_n^2 \text{ є збіжним. Ін. приклад}$$

гільбертового простору — простір $L_2(a, b)$, скалярний добуток «векторів» якого — функція типу $x = x(t)$, де $a \leq t \leq b$, — визначається формулою $(x, y) =$

$$= \int_a^b x(t) y(t) dt. \text{ Е. п. дають}$$

зможу геометризувати й алгебраїзувати ряд задач математики, фізики тощо і тим полегшити розв'язування їх. Так, задачу розкладу функції $x(t)$, де $0 \leq t \leq 2\pi$, у Фур'є ряд можна розглядати як задачу розкладу «вектора» x за «базисними векторами» $1, \cos kt, \sin kt$ ($k = 1, 2, \dots$) і розв'язувати аналогічно до звичайного розкладу вектора простору E_3 за координатними ортами.

Ю. М. Березанський.
ЕВКЛІДОВА ГЕОМЕТРІЯ — геометрія, в якій аксіоматичним методом вивчаються найпростіші просторові форми і просторові відношення. Першу строгу логічну побудову Е. г. подав у 3 ст. до н. е. Евклід у творі «Початки». Його геометрична система лежить в основі сучасної Е. г. Виявляв Е. г. спирається на п'ять груп аксіом. У них визначаються вихідні відношення, які беруться без доведення: належність, порядок, рух, неперервність, паралельність — між основними (не уточнюваними) поняттями: точка, пряма, площина. Глибоке вивчення аксіоматики Евкліда, зокрема аксіом паралельності, привело до появи Лобачевського геометрії, ріманової геометрії, афінної і проективної геометрії. Е. г. виникла як безпосередня абстракція уяв про будову реального простору, основаних на людському досвіді. Розвиток природознавства (зокрема, виникнення відносності теорії) показав, що Е. г. описує простір лише в першому наближенні, тобто з певним ступенем точності. Див. також Геометрія, Простір у математиці, Евклідов простір, Неевклідова геометрія.

Лит.: Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1971. А. Д. Мілка.

ЕВКОМІЯ (Eucommia) — рід рослини родини евкомієвих. Дерево заввишки 15–20 м. Листки чергові, еліптичні, черешкові, дрібнозубчасті. Квітки одностатеві, без оцвіттини. Плід — одностанційний крилатий горішок. Один вид — *Е. в'язоліста* (*E. ulmoides*) — цінна гуттаперчовна рослина (див. Гуттаперча). В листках є 3–6% гутти. В корі гілок і стовбура вміст її становить 2–8%, у коренях — 7–14%, у плодах — 8–14%. У дикому стані росте у Сх. Азії. В СРСР культивують у Серед. Азії й на Закавказзі. Препарати з кори Е. застосовують у медицині.

ЕВКСІНСЬКИЙ БАСЕЙН — опріснений морський басейн, що існував на початку антропогенного (четвертинного) періоду на місці сучас. Чорного й Азовського морів. Води Е. б. окремими затоками заходили в прибережні зниження Причорноморської западини.

ЕВЛІЯ ЧЕЛЕБІ (Evliya Çelebi; 25.III 1611, Стамбул — 1682 або 1683, там же) — тур. географ, мандрівник і письменник. З 1640 подорожував по різних країнах світу, бував на Пн. Кавказі, на Україні, в Молдавії, Криму, Росії. 10-томна праця Е. Ч. «Книга подорожування, або історія мандрівника» містить відомості про багато країн і народів Європи, Азії й Африки, є важливим джерелом, зокрема, з історії України. Е. Ч. дає описи укр. міст, розповідає про заняття, побут, зовнішній вигляд і етнічний склад жителів України, про боротьбу укр. козацтва проти тур.-тат. агресії.

Тв.: Книга путешествия, в. 1. Земля Молдавия и Украина. М., 1961.

ЕВМЕНІДИ (грец. Εὐμενίδες — «доброчинці») — в Аттіці культова назва богинь помсти ерінії.

ЕВОЛЮТА І ЕВОЛЬВЕНТА [від лат. *evolutus* — розгорнутий і *evolvens* (evolventis) — той, що розгортає]. Еволютою плоскої кривої назв. геометричне місце центрів її кривини; по відношенню до своєї еволюти крива називається евольвентою, або інволютою (мал.). Довжина дуги еволюти дорівнює модулю різниці радіусів кривини евольвенти в точках, яким відповідають кінці цієї дуги. Центри кривини вершин евольвенти є особливими точками її еволюти. Дотичні до еволюти є нормальними її евольвенти, тобто еволюта є оберткою родини нормальних евольвенти, а евольвента є ортогональною траєкторією дотичних прямих до еволюти. Евольвенту можна побудувати так: на дугу еволюти натягнути нерозтяжну нитку, закріпивши її в одному з кінців дуги; коли цю нитку, відтягнувши за вільний кінець, змотувати з еволюти, то цей кінець опише дугу евольвенти; звідси назви: розгортаюча (евольвента) й розгорнута (еволута). Кожна крива має безліч евольвент.

В. П. Білоусова.

ЕВОЛЮЦІЙНЕ ВЧЕННЯ — система теоретичних, науково опрацьованих і узагальнених знань про умови, рушійні сили, причинні механізми, загальні закономірності видоутворення та істор. розвитку живої природи взагалі. Ідею еволюції органічного світу обстоювали ще представники давньогрец. матеріалістичної філософії (Геракліт, Емпедокл, Арістотель та ін.). Вони розглядали погляд про поступове виникнення живих організмів на Землі в результаті самозародження з неживої природи, заперечуючи створення їх надприродною силою. Проте це були тільки умовляння, більш або менш вдалі здогади. В епоху Видродження почалася підготовка наук. фундаменту для обґрунтування погляду про природне походження тварин і рослин. У 18–19 ст. розгорнулася гостра

боротьба прихильників матеріалізму й ідеалізму навколо питання про походження і розвиток життя на Землі. Важливим кроком у розвитку еволюційної ідеї були праці франц. вчених Ж. Бюффона, Е. Жоффруа Сент-Ілера, вітчизн. вчених О. А. Каверзіна, Я. К. Кайданова, К. Р. Руля та ін., спрямовані проти ідеї постійності видів і надприродного створення їх. Цілісне Е. в., хоч і слабо обґрунтоване фактичним матеріалом, розробив Ж.-Б. Ламарк (див. Ламаркізм). Початок новій епосі в розвитку Е. в. і біології взагалі поклав Ч. Дарвін, який уперше науково обґрунтував теорію розвитку органічного світу. В результаті використання новітніх методів дослідження й досягнень біології, зокрема в галузі генетики, молекулярної біології, селекції, поглиблено Е. в. Дарвіна, переглянуто й виправлено деякі нечіткі й помилкові його положення, спростовано заперечення проти добору природного. Е. в. відкриває широкі перспективи для розвитку біології, для боротьби з метафізикою й телеологією, для діалектико-матеріалістичного розуміння живої природи. Воно є теор. основою для створення нових форм організмів, а тим самим — для підвищення продуктивності рослинництва й тваринництва. Див. також Дарвінізм.

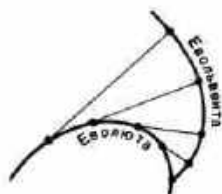
О. П. Маркевич.
ЕВОЛЮЦІОНІЗМ — учення про розвиток як процес безперервних змін, що переходять одна в одну без стрибків, переривів поступовості.

Виникнувши спочатку як суто природничу ідею, Е. відіграв певну роль у розвитку природознавства. Після перенесення Г. Спенсером цієї концепції в соціологію Е., набувши вульгарної форми, втратив прогресивне значення. Оскільки вульгарний Е. внаслідок механістичного зведення якості до кількості вступив у суперечність з фактами науки і сусп. життя, виникли численні «теорії» («творча еволюція» А. Бергсона, емерджентна еволюція К. Льюїса — Моргана й С. Александера, «філософія процесу» А. Уайтхеда та ін.), які абсолютизували якісний бік процесу розвитку. Жодній з цих концепцій не вдалося розкрити справжню специфіку розвитку, оскільки поза їхньою увагою залишилося внутр. джерело розвитку — боротьба протилежностей.

ЕВОЛЮЦІЯ (лат. *evolutio* — розгортання) — поступовий розвиток явища, предмета при збереженні його суттєвої визначеності в процесі якісно-кількісних змін. Е. — одна з двох форм єдиного процесу розвитку. Нерозривно пов'язана з революцією — стрибкоподібною зміною сутності предмета, етапом розв'язання істотних, осн. суперечностей (див., зокрема, Революція соціальна). Нерозуміння цього зв'язку є основою хибних теорій сусп. розвитку. Так, абсолютизація Е. призводить до реакціонізму, реформізму тощо. У широкому розумінні, частіше в природознавстві, термін «еволюція»



Евклід.



Еволюта і евольвента.

застосовують для позначення змін, розвитку взагалі й називають ним не лише кількісні зміни, а й весь процес розвитку в цілому (див. *Еволюційне вчення*).

ЕВОЛЮЦІЯ в біології — необоротний процес істор. розвитку живої природи на Землі шляхом перетворення одних органічних форм на якісно інші в результаті їхньої *адаптації* до умов існування, що безперервно змінюються. На відміну від філос. розуміння терміна «еволюція» в біології ним позначають не лише кількісні, а й якісні зміни, тобто процес розвитку в цілому. Біол. Е. являє собою особливу форму руху матерії, який «обіймає собою всі зміни й процеси, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і кінчаючи мисленням» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, К., 1965, с. 366). Виникнувши як синтез нижчих форм руху матерії, Е. органічного світу включає їх у себе як підпорядковану частину і разом з тим сама відзначається якісною своєрідністю і своїми специфічними законами. Е. живої природи перебуває в тісному взаємозв'язку з геол. історією Землі, з дією космічних і геол. факторів, з кліматичними циклами тощо. Вона триває на нашій планеті приблизно 4,5 млрд. років. Результатом Е. є величезна різноманітність живих істот, що населяють водні й суходільні простори земної кулі. Матеріально-істор. причини біол. Е. вперше розкрив (1859) Ч. Дарвін (див. *Дарвінізм, Еволюційне вчення*). Обґрунтування ним теорії *добору природного*, а пізніше, в 20 ст., творче об'єднання дарвінізму й генетики, застосування найновіших методів біології уможливили дослідження механізму еволюційного процесу, зокрема його початкових стадій (див. *Мікроеволюція*). Центр. ланкою біол. Е. є *видоутворення*. Продовження процесу *дивергенції* на надвидовому рівні розуміють як *макроеволюцію*. Проте в перебігу мікро- й макроеволюційного процесів немає принципової різниці. В результаті цих процесів зростає чисельність та різноманітність форм організації життя на Землі, збагачується ієрархічна система *таксонів*.

Біол. Е. здійснюється різними шляхами. гол. з яких, за О. М. Северцовим, є: *ароморфоз*, *ідеоадаптація*, *дегенерація* (див. *Прогрес у живій природі. Регрес у живій природі*).

Лит.: Камшилов М. М. Еволюция биосферы. М., 1974; Яблоков А. В., Юсупов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974; Левонтия Р. Генетические основы эволюции. Пер. с англ. М., 1978.

О. П. Маркевич.
ЕВОЛЮЦІЯ ЗІР — повільні необоротні зміни структури, розмірів, хім. складу та ін. характеристик зір, зумовлені найчастіше зміною джерел їхньої енергії. Згідно з сучасними уявленнями, на першому етапі еволюції найістотнішими є гравітаційне стиснення *зорі* з протозоряної газової хмари; в цей час вадра її розігріваються до темпе-

ратури, достатньої для початку термоядерної реакції перетворення водню на гелій. Починається найдовший етап еволюції, на якому перебуває більшість зір, в т. ч. й *Сонце*; в масивних зір він триває мільйони років, у зір з масою, близькою до сонячної, — мільярди років. Після того, як весь водень у центр. областях перетвориться на гелій, зоря розширюється й перетворюється на *червоний гігант*. У надрах цих зір відбуваються реакції перетворення гелію, вуглецю тощо, поки в зорі не утвориться ядро з елементів групи заліза. Позбавлена тепер джерел енергії, зоря втрачає стійкість. Якщо її маса перевищує 2,5–3 сонячної, вона перетворюється на *чорну діру*, виявляти яку можна тільки за її полем тяжіння. Зоря з масою від 1,5 до 2,5 сонячної перетворюється на *нейтронну зору*, а менші — на *білі карлики*. При переході до цих заключних етапів еволюції в деяких зорях відбувається гігантський вибух — явище *наднових зорі*.

Лит.: Происхождение и эволюция галактик и звезд. М., 1976; Шкловский И. С. Звезды: их рождение, жизнь и смерть. М., 1977; Каплан С. А. Физика звезд. М., 1977. Ю. М. Ефремов.

ЕВПАТРИДИ, еватриди (грец. еблатріди, букв. — шляхетні, родовиті) — родова знать у Стародавніх Афінах. У 8–6 ст. до н. е. в ході соціально-майнового розшарування заволоділи найкращими землями, зосередили в своїх руках політ. владу. В результаті демократичних реформ Солона (див. *Солона реформи*) й Клісфена (кін. 6 ст. до н. е.) Е. втратили свої привілеї.

ЕВРИБІОНТИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений та βίοντι), еврибіонтні організми — організми, що можуть жити при значних змінах умов середовища. Багато наземних тварин і рослин помірних широт здатні витримувати великі сезонні коливання т-ри; деякі комахи та ракоподібні на різних стадіях *життєвого циклу* розвиваються й живуть в різних умовах (початку водних, а потім наземних) тощо. Підвищеною еврибіонтності багатьох організмів сприяють *анабіоз*, *сплячка* тощо. *Ареали* Е. звичайно ширші, ніж *стенобіонтів*.

ЕВРИСТИКА (від грец. εὐρίσκει — знаходжу) — науковий напрям у психології, кібернетичі, логіці і філософії, що розкриває природу розумових операцій людини при розв'язуванні задач незалежно від їхнього конкретного змісту. У вужчому розумінні — це здогадки, що ґрунтуються на заг. досвіді розв'язування аналогічних задач. Спроби систематизувати Е. є вже в працях *Евкліда*. Амер. математик Д. Пойа визначав Е. як «мистецтво розв'язувати задачі й робити відкриття»; вона є характерною для «людського» способу розв'язування задач, який можна уявити так: у пам'яті людини нагромаджено великий обсяг «несяної» *інформації* про ситуації, аналогічні ситуації розв'язуваної задачі. Пошук найкращого розв'язку потребує певного часу; в якийсь момент людина знаходить цей роз-

в'язок. Машинний спосіб розв'язування задач, у свою чергу, може бути об'єктом застосування еристики (здогадок). У цьому випадку Е. розуміють як критерій перебору варіантів розв'язку і як відшукання способу скорочення обсягу перебору. Прикладом для розуміння «людського» (евристичного) й «машинного» способу розв'язування задач є обчислювальні програми для шахової гри (див. *Програма ЦОМ*).

Лит.: Александров Е. А. Основы теории эвристических решений. М., 1975; Иващенко А. Г. Долгосрочное прогнозирование и управление сложными системами. К., 1975; Пойа Д. Как решать задачу. Пер. с англ. М., 1961. О. Г. Иващенко.

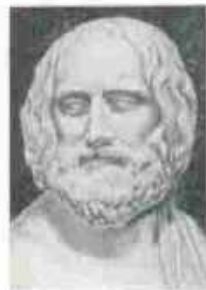
ЕВРИТОПНІ ОРГАНІЗМИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і τόπος — місце) — організми, здатні жити в місцях з найрізноманітнішими умовами середовища. Ця їхня здатність пов'язана з притаманною їм високою екологічною пластичністю. До Е. о. належать представники як рослинного світу (напр., очерет, який росте по берегах водойм, у воді, на солоних і солончаках, на пісках і глинистих ґрунтах), так і тваринного світу (напр., полівка звичайна, що живе у степу, на луках, на полях і галявинах лісу). Е. о., що характеризуються надзвичайним ступенем евритопності, наз. *убіквістами*. Див. також *Стенопонтні організми*.

ЕВРИФАГІЯ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і φάγος — пожирач) — здатність тварин до живлення найрізноманітнішою їжею рослинного і тваринного походження. Е. — крайній ступінь *поліфагії*. Типовими еврифагами (тваринами, яким властива Е.) серед безхребетних є синантропні види (див. *Синантропні організми*) — таргани, терміти та ін., серед хребетних — ворони, свині, ведмідь бурий тощо.

ЕВРИХОРНІ ВИДИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і χῶρος — простір, область) — дуже поширені види рослин і тварин. Мають, як правило, широку екологічну амплітуду, тобто здібного є одночасно й *евритопними* організмами. Іноді Е. в. наз. *космополітами*.

ЕВРІДІКА (Εὐρύδικη) — у грецькій міфології лісова німфа, дружина Орфея. Коли Е. померла від укусу гадюки, Орфей спустився в Аїд, щоб повернути її на землю. Своїми піснями він зачарував володарів потойбічного світу й дістав дозвіл забрати Е. Але йому поставили умову не говорити з тією Е. й не оглядатися на неї, аж поки вони не дістануться на землю. Орфей порушив заборону й навки втратив дружину.

ЕВРІПІД (Εὐρύπιδης; бл. 480 або 484, о. Саламін — 406 до н. е., Македонія) — давньогрецький драматург. Жив у Афінах. В 408 переїхав до Македонії. З 92 п'єс Е. збереглося 17 трагедій і одна драма сатирів («Кіклоп»). Найвідоміші трагедії: «Медея» (431), «Іпполіт» (428), «Троянки» (415), «Іфігенія в Таврії» (415–412), «Електра» (413), «Орест»



Епіфаніс.



Орфей і Епіфаніс. Мармурова римська копія з мармурового грецького оригіналу 430 до н. е. Національний музей. Неаполь.

(408). Своїми творами відгукувався на актуальні питання соціального й політ. життя. Творчість Е. високо оцінювали визначні діячі культури різних народів (Арістотель, Л. А. Сенека, Ж. Расін, І. Франко). Укр. мовою уривки з трагедій Е. вперше надруковано в хрестоматії «Антична література» (1938).

Тв.: Рос. перекл.— Трагедии. т. 1—2. М., 1969.

Лит.: Антична література. К., 1976.

ЕВСТАТИЧНІ КОЛИВАННЯ (від грец. *εὐσταθής* — стійкий, зрівноважений) — постійні повільні коливання рівня Світового океану, внаслідок зміни кількості води в окремих його частинах або заповнення їх геологічними осадками. Підвищення рівня океану зумовлюється масовим таненням льодовиків, зменшенням випаровування; зниження рівня — інтенсивним випаровуванням, утворенням великих льодовиків тощо. Е. к. мають значний вплив на рельєфоутворюючі процеси узбережних ділянок.

О. О. Ломачев.
ЕВТЕКТИКА (від грец. *εὐτεκτός* — легкоплавкий, швидкорозчинний) — 1) Е. рідка — рідкий розчин (розплав), що при певному тиску перебуває в рівновазі з твердими фазами. Кристалізується при сталій евтектичній т-рі. За кількістю твердих фаз (напр., чистих компонентів, *твердих розчинів*) розрізняють Е. подвійну, потрійну тощо. 2) Е. тверда — кристалічний конгломерат (тонка суміш твердих речовин), що утворюється під час кристалізації рідкої Е. В процесі такої кристалізації водночас виникають кристали кількох твердих фаз, що пов'язане з дифузійним розділенням рідкої Е., переохолодженням нижче евтектичної т-ри. За формою перерізу фазових складових частин Е. буває кулястою, сгріжжистою й пластинчастою. Орієнтовану (однонаправлену) кристалізацію Е. використовують для виробн. композиційних матеріалів. Евтектичними є припай, ливарні сплави тощо. Див. також *Берилію сплави*.

ЕВТРОФІ, евтрофні рослини (від грец. *εὐτροφία* — добре виживаю), евтрофні рослини — рослини, що нормально розвиваються лише на багатих поживними речовинами ґрунтах. Е. р. є дуб, ясен, кульбаба тощо. До Е. р. належать і *міотрофільні рослини*. Див. також *Оліготрофи*.

ЕВФЕМІЗМ (грец. *εὐφροσύνη* — дом'якшений вираз) — слово чи вираз, яким замінюють у мові грубі, непристойні чи заборонені вислови.

ЕВФОНІЯ (грец. *εὐφωνία* — милозвучність) — розділ поезики, який вивчає звукові засоби літературно-худож. твору, а саме: ритм, рима, анафора, епіфора, алітерація, асонанс, дисонанс, звуконаслідування тощо. Звучання слова в худож. мові — один із засобів посилення виразності й емоційного забарвлення твору. Поширеним засобом Е. в укр. мові є аставляння голосного при збігу двох приголосних чи приголосного при збігу голосних (див. *Зйняття*).

ЕВФУІЗМ (англ. *euphuism*, від грец. *εὐφής* — витончений, стрункий) — пишномовність, а також манерний, бундючний стиль.

ЕГАЛІТАРИЗМ (франц. *égalité* — рівність, букв. — зрівнялівка) — різновид утопічного соціалізму, що ґрунтується на принципі зрівняльного розподілу засобів виробництва між дрібними приватними власниками, організацію виробництва на основі індивідуального господарства. Зародки Е. виникли ще в Старод. Греції в *Гесіода*, *Фалеса* та ін. У період формування й розвитку капіталізму Е. найяскравіше виявився у вченні П.-Ж. Прудона. К. Грюна, народників-чорноперелітців. Е. переважно виступає як ідеологія *дрібно буржуазії*. Егалітаристи, обґрунтовуючи необхідність ліквідації великої приватної власності, допускають усунування деяких засобів виробн., напр. землі, і на цій підставі часто вважають себе соціалістами. Реакційні риси Е. особливо проявились у *зрівняльному комунізмі*, в *казарменому комунізмі*.

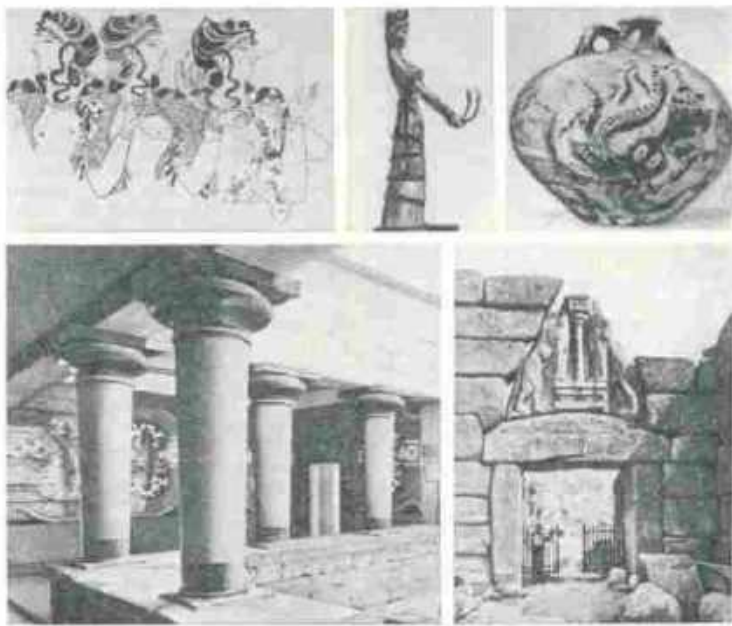
ЕГАН (Egan) Едмунд (1851—1901) — угорський бурж. діяч, економіст. У 1898 в «Меморіалі» (доповідний запис) м-ву землеробства відобразив нужденне життя закарпатських селян. Причину злиднів Е. вбачав у жорстокій експлуатації їх лихварським капіталом, але замовчував колонізаторську політику уряду Австро-Угорщини та грабування трудящих угор. і укр. поміщиками й куркулями. З 1899 Е. очолював «Експозитуру гірських районів» (орган м-ва землеробства), яка здійснювала на Закарпатті «*Верховинську господарську акцію*». Автор кількох праць з питань сільс. г-ва, зокрема «Економічне становище руських селян в Угорщині» (1901).

ЕГЕДЕ-НІССЕН (Egede-Nissen) Адам-Яльмар (29.VI 1868, побл. Крістіанії, тепер Осло — 4.IV 1953, там же) — діяч норвезького

робітн. і комуністичного руху. Член Компартії Норвегії (КПН) з 1923. В 1900—12 і 1922—24 — депутат *стортінгу*. В 1906—23 — один з керівників лівого крила Норв. робітн. партії. В 1918 був у Росії, зустрічався з В. І. Леніним. Делегат VII (1935) конгресу Комінтерну. В 1933—35 — голова Т-ва друзів Рад. Союзу. В 1934—40 і 1945—46 — голова КПН.

ЕГЕЙ (Αἰγέως) — у грецькій міфології легендарний цар Афіни. Батько *Тесея*. Вважаючи, що його син загинув, у розпачі кинувся в море, яке стали наз. *Егейським*.

ЕГЕЙСЬКА КУЛЬТУРА, Крітійська культура — загальна назва цивілізацій *бронзового віку* (3—2-е тис. до н. е.) на *Кікладах*, *Криті*, в материковій Греції й Малій Азії (зх. *Анатолія*). Гол. центри її відкрито розкопками Г. Шлімана в *Мікенах* і *А. Еванса* на Криті. Виділено кілька локальних археол. культур (цивілізацій) Е. к.: культура Криту здобула назву *мінойської* (за ім'ям легендарного крітського царя *Міноса*); культура різних частин материкової Греції — *фессалійської*, *македонської*, *елладської*; Малої Азії — *західно-анатолійської*; *Кікладів* — *кікладської*. Е. к. поділяють на 3 періоди: ранній (для елладської — бл. 3000—2100/1900 до н. е., для мінойської — бл. 3000—2200 до н. е.), середній (відповідно бл. 2100/1900—1580 до н. е. і бл. 2200—1700 до н. е.), пізній (відповідно бл. 1580—1200 до н. е. і бл. 1700—1150 до н. е.). Цю періодизацію з деякими змінами прийнято й щодо ін. локальних культур Е. к. Культур Е. к. *Анатолії* і Серед. Греції виникли на основі місц. *неоліту*, культури островів сх. частини Егейського м. розвинулися під впливом культури *Трої*. Розвиток Е. к. відбувався нерівномірно. Її центри переживали періоди розквіту й занепаду в різні часи. Археол. дані свід-



Егейська культура.

Дами в блакитному. Фреска Кносського палацу. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Археологічний музей, Геракліон.

Богиня зі зміями. Статуетка з слонової кістки і золота. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Музей красних мистецтв, Бостон.

Глиняна ваза з Гурії з зображенням посьминого. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Археологічний музей, Геракліон.

Кносський палац на острові Крит. Сходи і світловий колодязь. 16 ст. до н. е.

Левона брама в Мікенах. 14 ст. до н. е.



Единбург.
Пам'ятник Вальтеру
Скотту. Архітектор
М. Кемп. 1840—46

чать, що вже в ранній період Е. к. в деяких місцях (на Малоазійському п-ові, о-вах Лемнос, Лесбос, Кіклади і Крит, узбережжя Егейського м.) відбувався процес майнового розшарування й розкладу родючого ладу. Це було пов'язано з розвитком тут раніше, ніж у материковій Греції, металургійного виробн., яке забезпечило зростання продуктивності праці, що сприяло появі лишків продуктів і нерівномірному розподілу їх серед членів суспільства. В той час тут з'явилися селища міського типу (Поліхні на о. Лемнос бл. 2750 до н. е., Халандріані на о. Сірос у серед. 3-го тис. до н. е., Фідакоті на о. Медос у кін. 3-го тис. до н. е.); укріплені міста з баштами й bastіонами (в зх. Анаполі в 3-му тис. до н. е.). Відокремлювалося ремесло, поширилося скотарство, розвинулося морелластво. Бл. 2300 до н. е. Пелопоннес і пн.-зх. Анаполі зазнали ворожої навали, про що свідчать сліди пожеж і руїнувань. Під впливом пришельців (можливо, індоєвроп. походження) до поч. 2-го тис. до н. е. змінилася матеріальна культура материкової Греції, Трої, деяких островів. На Криті, який обминула ворожа навала, розвивалася далі мінойська культура. Середній період Е. к. характеризувався поширенням бронзових виробів. Зросли кількості розмірів міських поселень. Найзначнішим осередком Е. к. став Крит, де виникла велика д-ва з центром у м. Кнос. Тут великого розмаху набуло будівництво великих палаців (у Кносі, Фесті, Маллії), було прокладено шляхи, розвинулося суднобудування. З'явився чотириколісний візок, *гончарський круг*. Під владою критської д-ви в серед. 2-го тис. до н. е. були Кіклади і, можливо, частина материкової Греції. Це був період найбільшої консолідації Е. к., про що свідчить певна єдність матеріальної культури: кераміки, металевих виробів. Критська д-ва мала зв'язки зі Старод. Єгиптом, Сірією, Кіпром, Анаполією. Вторгнення бл. 1600 до н. е. на материкову Грецію нових племен (можливо, *ахейців*) поклало початок виникненню д-ви навколо Мікен, Тірінфа, Орхомена. У пізній період Е. к. гол. центром стала Мікенська д-ва, яка являла собою ранньоробовласницьке суспільство. Розквіт мікенської д-ви припав на 1400—1200 до н. е. Під її впливом перебували Пелопоннес і Кіклади, залежним від неї був Кнос (у 14 ст. до н. е. Крит захопили ахейці). Мікенська д-ва мала екон. і політ. зв'язки з Єгиптом, Сірією, Хеттською д-вою. Значного розвитку в той час досягли ремесла і торгівля. В кін. 13 ст. до н. е. Е. к. переживала глибоку внутр. кризу, яка супроводилася навалюю *дорійців* і «народів моря». Це призвело до її занепаду. Е. к. безпосередньо передувала еллінській культурі. Деякі елементи, характерні для Е. к., виявлено в найдавніших на території сучасної України землеробських племен трипільської культури. У період розквіту Е. к. створюва-

лися високохудож. твори мистецтва. Серед пам'яток 3-го тис. до н. е. виділяється поховальна пластика Кіклад, «кікладські ідоли» — мармурові статуєтки або голови (фрагменти статуй) геометризованих, лаконічних, монументальних форм. Приблизно з 23 ст. до н. е. центром худож. культури став Крит. Значного розвитку досягла критська архітектура. В Кносі, Фесті, Маллії розкопками відкрито палади, центр. місце в архіт. комплексі яких займав великий прямокутний двір, оточений з різних боків численними приміщеннями. На Криті був створений своєрідний тип колонії, що розширювалася вгору. Стіни палаців прикрашав фресковий живопис («Збирання шафрану», 17 ст. до н. е., «Ігри з биком», «Парижанка» (назва умовна) — обидва близько 1500 до н. е. — з Кносського палацу. Археологічний музей. Геракліон). Розквіт критської живопису припадає на 16—15 ст. до н. е. (розписаний фресками кам'яний саркофаг із Агіа-Триаді, 1450—1400 до н. е. Археол. музей. Геракліон). Різноманітна критська кераміка розвивалася від глиняного посуду, акричного значним геом. орнаментом, до т. з. ваз камарес, на яких по чорному лаку наносили червоною та білою фарбами складні рослинні візерунки, а пізніше застосовувалися мотиви прибережної флори і фауни, т. з. морський стиль (ваза з Феста, бл. 1800 до н. е., ваза з восьминогом із Палекастро, бл. 1500 до н. е., обидві — Археол. музей. Геракліон). Розвинуті були дрібна пластика (статуєтки богинь із зміями, зроблені з фаянсу або слонової кістки, таблички з фігурами летючих риб, кози з козеням, для яких характерні декоративні мені і правдивість), обробка каменю, ювелірна справа. В кінці 15—на поч. 14 ст. до н. е. провідну роль в егейському світі відігравала ахейська Греція, мистецтво якої досягло високого розквіту в 14—13 ст. до н. е. В живописі й пластичній пам'ятності стало гасінням до умовності й стилізації (фрески «тронного залу», вазопіс «двірського стилю»). В цей час на пагорбах будувалися міста-фортеці (Мікени, Тірінф) з могутніми стінами т. з. циклопічної кладки (з величезних кам'яних брил); палади й будинки, як і на Криті, споруджувалися на цоколях з сирцевої цегли з дерев'яними зв'язками. Розкопками відкрито й численні «шахові» та купольні гробниці (т. з. Скарбниці Атрея, поблизу Мікен, 14 або 13 ст. до н. е.). Образотворче й декоративно-ужиткове мист. ахейської Греції розвивалося під великим впливом мистецтва Криту (вироби з золота і срібла з «шахових» гробниць у Мікенах). У 15—13 ст. до н. е. мистецтво ахейської Греції, як і критське, велику увагу приділяло людині і природі (фрески палаців у Фівах, Тірінфі, Мікенах, Пілосі; вазопіс, скульптура), але тяжіло до симетричних форм і узагальнень (геральдична композиція рельєфу Левової брами в Мікенах). Лит.: Бузескул В. П. Древнейшая ци-

вилизация в Европе. Х., 1918; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; Блаватская Т. В. Греческое общество второго тысячелетия до нашей эры и его культура. М., 1976; Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. Пер. с англ. М., 1952; Сидорова Н. А. Искусство эгейского мира. М., 1972; Л. Л. Димитренко (история).

ЕГЕЙСЬКЕ МОРЕ — напівазакнене море басейну Середземного м., між п-овами Балканським і Малою Азією й о. Крит. Протокою Дарданелли сполучається з Мармуровим м. Пл. майже 179 тис. км², найбільша глб. 2591 м. Береги дуже розчленовані, багато островів (*Ебейя, Лесбос, Хіос* та ін.). Т-ра води на поверхні взимку +11, +16°, влітку +22, +25°. Солоність 37—39‰. Рибальство, добування губок та ін. Е. м. має велике транспортне значення. Гол. порти: Пірей, Салоніки (Греція). Із-мір (Туреччина).

ЕГІДА [грец. αἰγίς (aigís) — шкура кози; буря, егіда] — 1) У грецькій міфології шит *Зевса* (рідне *Афіни* чи *Аполлона*) — символ влади, заступництва й гніву богів. 2) Переносно — «під егідою» — під захистом, охороною, заступництвом.

ЕГОІЗМ (франц. égoïsme, від лат. ego — я) — морально-етичний принцип, який означає таку поведінку людини, коли вона віддає перевагу власним інтересам, нехтуючи інтересами суспільства й інших людей. Як одна з форм прояву *індивідуалізму* Е. особливо характерний для приватновласницьких відносин. Беззаперечно засуджуючи будь-які прояви Е., комуністична мораль протиставляє йому принцип *колективізму*, що є характерною рисою *соціалістичного способу життя*.

ЕГОФУТУРИЗМ (від лат. ego — я) — одна із заанпадницьких течій бурж. мистецтва, що особливо виявилася у поезії 20 ст. Див. *Футуризм*.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (від лат. ego — я і centrum — осереддя, центр) — 1) Суб'єктивно-ідеалістичний філософський і етичний принцип, за яким індивідуум, особистість вважається центром Всесвіту. У філософії егоцентрична позиція призводить до *соліпсизму*. В етиці цей принцип лежить в основі вчення про особистий інтерес, особисту користь і вигоду як основу моралі. 2) Негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому *індивідуалізмі*, *егоїзмі*.

ЕДАФІЧНІ ФАКТОРИ (від грец. έδαφος — ґрунт, земля) — сукупність фіз. та хімічних властивостей ґрунту, що впливають на життя й поширення в ньому живих організмів.

ЕДАФОН (від грец. έδαφος — ґрунт, земля) — сукупність живих організмів, що живуть у ґрунті того чи іншого *біотопу*.

ЕДДІНГТОН (Eddington) Артур-Стенлі (28.XII 1882, Кендал — 22.XI 1944, Кембрідж) — англійський астроном і фізик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1914), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Директор обсерваторії (з 1914) Кембріджського ун-ту,

президент Королівського астр. т-ва в Лондоні (1921—23), президент Міжнародного астрономічного союзу (1938—44). Праці Е. стосуються астрофізики, космології й відносності теорії. Він досліджував рух зір, розробив основи теорії їхньої внутр. будови, вперше застосував теорію променистої рівноваги до надр зір, був видатним інтерпретатором заг. теорії відносності, розробляв деякі складні питання цієї теорії, здійснив першу експериментальну перевірку одного з її передбачень — 1919 виявив відхилення проміння світла зір у полі тяжіння Сонця.

ЕДЕЛЬВЕЙС — рід рослин роду складноцвітих. Те саме, що й білотка.

ЕДЕЛЬФЕЛЬТ (Edelfelt) Альберт (21.VII 1854, поблизу м. Порво, Фінляндія — 18.VIII 1905, Борго) — фінський живописець. Худож. освіту здобув у Хельсінкі, пізніше в Антверпені в АМ (1873—74), 1874 навчався у Ж.-Л. Жерома в Парижі. Спочатку писав істор. композиції («Королева Бланка», 1876—77), пізніше — картини з життя трудового народу («Жінки з Руоколахті», 1887, Атенеум, Хельсінкі; «Пралі», 1893; «Борго. Сосни», 1898, обидві — в ДЕ; «Рибалки з далеких островів»,



А. Едельфельт. Рибалки з далеких островів. Київський музей західного та східного мистецтва.

Київ. музей ак. та сх. мист.; «Мадонна з дитиною», «Стара, що грає на цитрі», обидві — в Одес. музеї ак. і сх. мист.). Е. створив численні портрети, пейзажі. Ілюстрував твори І.-Л. Рунеберга, З. Топеліуса.

ЕДЕЛЬШТЕЙН Віталій Іванович [17 (29).IV 1881, Казань — 1.VIII 1965, Москва] — російський рад. учений в галузі овочівництва, почесний член ВАСГІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1952. Закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі (1902), де і працював до 1907. У 1907—13 — викладач Уманського училища садівництва й землеробства. З 1916 — професор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Праці з біології овочевих рослин, технології вирощування їх тощо. Автор підручника «Овочівництво» (1944; Держ. премія СРСР, 1946). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

ЕДЕМ (давньоєвр. — рай) — за біблійною легендою, місцеперебування людини до гріхопадіння. Див. Рай.

ЕДИКТ (лат. edictum, від edico — оголошувати) — у Стародавньому Римі заява, що містила програму діяльності службової особи (*магістрату, претора, консула* то-

що), яку вона оголошувала при вступі на посаду. В 1 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. Е. називалися акти, що їх видавали імператори. Згодом — особливо важливі акти монархів у деяких країнах.

ЕДИФІКАТОРИ (лат. aedificator — будівник) — домінуючі (продіні) види рослин, що панують у *фітоценозах* (рослинних угрупованнях) і визначають їх основні властивості. Напр., у соснових лісах Е. є сосна, в цільних степах — ковила, типчак тощо. Е. в фітоценозах притічують одні рослини і сприяють розвитку інших. Так, під пологом густого букового лісу можуть зрости лише певні види рослин; у степах ковила й типчак утворюють щільні дернини й густу кореневу систему, розміщену у верхньому шарі ґрунту, внаслідок чого вони використовують значну кількість поживних речовин і води й погіршують умови для життя ін. степових рослин. У фітоценозі може бути один або кілька едіфікаторів.

ЕДІНБУРГ — місто у Великобританії, поблизу пд. узбережжя затоки Ферт-оф-Форт Північного м. Гол. місто Шотландії. Вузол з-ць і автошляхів, мор. авіапорти Літ і Грантон. 450 тис. ж. (1974). Підприємства поліграф., паперової, харч. (особливо пивоварної й по виробн. віскі), маш.-буд. (судна, паперові машини, газо-, водо- й електроустановка), легкої й гумової пром.-сті. В районі Е. — видобування вугілля. Шотландська академія. Ун-т (засн. 1583), наук. т-ва, обсерваторія та ін. наук. заклади. Нац. б-ка Шотландії. Музей: Королівський шотл. музей, Нац. музей старожитностей, Муніципальний, Нац. галерея Шотландії. Портретна галерея. Серед архіт. пам'яток Е. — ансамбль кол. королівського замку (найдавніша частина бл. 1090—1100), готичний собор Сент-Джайлс (14—19 ст.), кол. палац шотл. королів Холіруд (засн. 1128; гол. будівля — 1671—79, арх. У. Брюс); ун-т (1789—91); ансамбль пл. Шарлотти (1792—1807, обидва — арх. Р. Адам). Із споруд 20 ст. — капела в пам'ять 1-ї світової війни (1925—27, арх. Р. Лорімер), аеровокзал Терххаус (1955, арх. Р. Метью). Пам'ятники: Р. Бернсу (1830, арх. Т. Гамільтон), В. Скотту (1840—46, арх. М. Кемп) та ін. Е. відомий з 6 ст.

ЕДІП (Οἰδίπους) — у грецькій міфології головний герой міфів фіванського циклу. Син царя Лая й цариці Йокаста. Оракул прорік Е., що він уб'є свого батька й одружиться з рідною матір'ю. Е. марно намагався уникнути жахливої долі. Коли пророцтво збулося, Е. виколов собі очі, а Йокаста покінула самогубством. Міфи про Е. використано в д-рі (Софокл, Сенка, Вольтер, П. Корнель) й музиці (І. Стравинський).

ЕДІСОН (Edison) Томас-Альва (11.II 1847, Майлан, шт. Огайо — 17.X 1931, Уест-Орендж, шт. Нью-Джерсі) — американський винахідник у галузі електротехніки і підприємець. Винахідницьку діяльність почав 1868, маючи дві-

ше поч. освіту. Запатентував понад 1300 винаходів. У 1876—87 удосконалив телефон Белла, винайшов фонограф (1877), запропонував і впровадив пром. зразок лампи розжарення (1879), розробив систему електр. освітлення, сконструював патрон і цоколь з нарізкою, запобіжник, електророз'єкти, найпотужніші на той час електрогенератори. Побудував (1882) першу в світі електростанцію постійного струму заг. користування в Нью-Йорку. Займався електрифікацією залізниць, винайшов залізничні гальма, лунки, акумулатори, удосконалив кінокамеру, працював над технологією виробн. цементу, синтетичного каучуку тощо. З 1887 очолював організований ним н.-д. центр. У 1909 в США встановлено золоту медаль його імені. Е. — почесний член АН СРСР (з 1930). На базі майстерень і лабораторій Е. створено найбільший у США електротех. трест «Дженерал Електрик Компані» з відділеннями в Європі. Нобелівська премія, 1915.

Лит.: Белькина Л. Д. Томас Альва Эдисон. М., 1964. В. О. Каменев.

ЕДМОНТОН — місто на Зх. Канади, на р. Норт-Саскачевані, адм. центр пров. Альберта. Вузол з-ць і автошляхів. 452,1 тис. ж. (1976). Е. — центр хім. і нафтохім. пром.-сті. Підприємства по переробці с.-г. сировини. Ун-т. Е. — один з осередків розселення українців у Канаді.

ЕДРІАН (Adrian) Едгар-Дуглас (30.XI 1889, Лондон — 4.VIII 1977) — англійський фізіолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1923). Закінчив Кембрідж. ун-т (1908); з 1919 — викладач того ж ун-ту (з 1937 — професор). Праці Е. присвячені вивченню явищ збудження на нервово-м'язовому препараті й електрофізіол. аналізові діяльності нервової системи (зокрема, нервових центрів мозкового стовбура й кори головного мозку людини і тварин). Е. здобув ряд нових даних у галузі електрофізіології рецепторів. Нобелівська премія, 1932.

ЕДУАРДС (Едвардс) Борис Васильович (1860, Одеса — 1924, о. Мальта) — український скульптор. Навчався в Одеській рисувальній школі (1876—81) й у петерб. АМ (1881—83), академії її з 1915. Один із засновників Товариства південноросійських художників. Автор реалістичних жанрових композицій («Катерина» — за однойменним твором Т. Шевченка, 1885; «Життя невелике», 1887—99; «Несподівана вісті», 1887), психологічно виразних портретів (Н. Кондакова і Л. Пастера, 1887; «Шурка», 1889—90), а також пам'ятників (В. Григоровичу в Єлизаветграді, тепер Кіровоград, 1892; О. Пушкіну в Харкові, 1904; О. Суворову в Очакові, 1903—07, та в Ізмаїлі, 1911—13). В 1919 емігрував.

Лит.: Афанасьев В. А. Мастери пензля. Одеса, 1960.

ЕДУКАЦІЙНА КОМІСІЯ, комісія національної едукції (полськ. edukacja — виховання, освіта, від лат. educatio — виховання) — перший у Польщі і у світі центр. уряд.



Т.-А. Еддисон.



Едін і сфінкс. Розпис червонофігурної вази. 5 ст. до н. е. Ватікан.



Б. В. Едуардс. Шурка. Мармур. 1889—90.

ЕЖЕКТОР



А. А. Ейзен.

довий світський орган управління нар. освітою. Створ. 1773 за ініціативою прогрес. держ. діячів. Існувала до 1794. Е. к. провела ряд шкільних реформ. Територію Польської д-ви було поділено на 10 навч. округів, в т. ч. Волинський (центр у Кременіці) й Український (центр у Вінниці). Створено нову шкільну систему, до складу якої входили: церковно-парафіяльні школи (елементарний ступінь), нижчі та вищі міські школи (серед. ступінь) та 2 Академії, названі в проєкті Головними школами (вищий ступінь). Програми навч. закладів було наближено до життя, запроваджено викладання польс. мовою, вчителями шкіл стали світські люди. Для навчання за новими програмами видано шкільні підручники та ін. освітню д-ру. На тер. України і Білорусії Е. к. ігнорувала прагнення місцевого населення навчати дітей рідною мовою, зокрема проводила курс на згортання існуючих укр. шкіл і створення шкіл з польс. мовою викладання.

ЕЖЕКТОР (від франц. *éjecter* — викидати) — струминний апарат, яким відсмоктують рідину, пару або газ; різновид струминного насоса. Дія Е. (мал.) ґрунтується на розорідженні, що створюється в ньому струминою ін. рідини, пари або газу. Е. застосовують у холодильних машинах, паливних, масляних і гідралічних системах літальних апаратів, конденсаційних і вентиляційних пристроях.

ЕЗОП (Есоп; *Aesopus*; 6 ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький байкар. Йому приписували прозаїчні байки повчально-моралізаторського характеру переважно з життя тварин, у яких в алегоричній формі відображено стосунки між людьми (див. *Езопівська мова*). Найвідоміші байки Е. — «Лисиця й виноград», «Вовк та ягня», «Ворона й лисиця» тощо. Книгу «Життя Езопів» написав візант. чернець Максим Плануда в 13 ст. Мотиви байок Е. стали основою для творів багатьох письменників, у т. ч. й українських (П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Глібова та ін.). Укр. мовою байки Е. перекладав М. Годованець.

Тел.: Укр. перекл. — Байки. К., 1961; Рос. перекл. — Басни Эзоп. М., 1968.

ЕЗОП (Aesopus) Клавдій (1 ст. до н. е.) — римський трагедійний актор. Грав чоловічі й жіночі ролі в трагедіях Есхіла, Софокла, Евріпіда в переробці рим. драматургів. За свідченням Ціцерона, який навчався в Е. ораторського мистецтва, актор мав сильний емоційно-психологічний вплив на глядачів. Останній виступ Е. належить до 55 до н. е.

ЕЗОПІВСЬКА МОВА (за ім'ям давньогрецьк. байкаря Езоп) — спосіб замасковано виражати думку за допомогою своєрідного використання біблійних сюжетів, натяків, недоводок, алегорій, перифразів, іронії, зіставлень і контрастів з метою уникнути переслідувань та цензурних заборон.

В. М. Лесня.

ЕЗОФАГОСКОПІЯ (від грец. *οισοφαγος* — стравохід і *σκοπεω* —

розглядаю) — прямий метод дослідження стравоходу з діагностичною та лікувальною метою за допомогою спеціального приладу — езофагоскопа, основною частиною якого є гнучка трубка (світловід), оснащена освітлювальною системою. Трубку вводять у стравохід через рот. Е. дає можливість оглянути внутр. поверхню стравоходу оком, а також видалити із стравоходу сторонні тіла (для цього через трубку вводять спец. інструменти).

ЕЗОФАГОТОМІЯ (від грец. *οισοφαγος* — стравохід і *τομή* — розтин) — хірургічна операція, що полягає в перерізанні шийного відділу стравоходу і виведенні нижнього відділа назовні. Застосовується в дослідках на тваринах та в мед. практиці (при ураженні верхніх відділів стравоходу пухлинами, в процесі операції при створенні штучного стравоходу тощо).

ЕЙВЕ (Euwe) Макс (н. 20.V 1901, Амстердам) — нідерл. шахіст. Чемпіон світу 1935—37. Цей титул завоював, вигравши матч у О. О. Альохіна (15,5 : 14,5), але через два роки поступився йому цим званням. Президент Міжнар. шахової федерації. Е. — автор багатьох праць з шахів, теоретик і методист в цій галузі.

ЕЙГЕН (Eigen; Eigen) Манфред (9.V 1927, Бохум, тепер ФРН) — нім. фізико-хімік. Після закінчення 1951 Геттінгенського ун-ту почав працювати в Ін-ті фіз. хімії ім. Макса Планка (з 1964 — директор). Осн. праці — в галузі дослідження кінетики хім. реакцій. Запровадив релаксаційні методи досліджування надшвидких хім. реакцій, які полягають в імпульсному (одноразовому або періодичному) змінненні хім. рівноваги системи від діяння т-ри, тиску, електр. поля та ін. факторів з послідовним спостереженням за релаксаційною системою в новий рівноважний стан. Нобелівська премія, 1967 (разом з Р. Норрішем і Дж. Портером).

ЕЙГЕНСОН Моріс Семенович [8 (21). I 1906, Катеринослав — 15.VIII 1962, Львів] — рад. астроном. Член КІРС з 1940. Закінчив (1927) Ленінгр. ун-т. У 1927—53 викладав у ньому (з 1939 — професор), одночасно (1934—53) працював у Пулковській обсерваторії. З 1953 — професор Львівського ун-ту, а також (до 1959) — директор Львів. астр. обсерваторії. Осн. праці присвячені *позагалактичній астрономії* та визначенню впливу сонячної активності на земні явища. Дослідив поглинання світла в *Галактиці* та ін. *галактиках*; показав, що в усіх спіральних туманностях повинні бути речовина, що поглинає світло. Вказав на існування темної речовини в міжгалактичному просторі; остаточно встановив факт випадкової орієнтації осей обертання спіральних галактик; написав першу наук.-популярну монографію з *позагалактичної астрономії*.

І. Г. Колчинський.
ЕЙДЕЛЬМАН Борис Львович [30.I (11.II) 1867, с. Стрижавка,

тепер Вінницького р-ну Вінницької обл. — 2.VIII 1939] — діяч робітничого руху на Україні. Член Комуністичної партії з 1893 (з перервою 1905—18). В 1890, навчаючись у Київ. ун-ті (закінчив 1910), вступив до студентського с.-д. гуртка. З 1893 проводив пропаганду в робітн. гуртках. У 1896 — один з керівників с.-д. групи «*Рабоче дело*», 1897—98 — київського «*Союзу боротьби за визволення робітничого класу*». Делегат I з'їзду РСДРП (1898), на якому був обраний членом ЦК. Незабаром заарештований і після ув'язнення 1900 висланий до Сибіру. В 1905 повернувся в Петербург, згодом переїхав до Києва. Після Великого Жовтня — на держ. і пед. роботі. З 1925 — персональний пенсіонер.

ЕЙДЕМАНІС Роберт Петрович [27.IV (9.V) 1895, Леясціме, тепер Гудбенського р-ну Латв. РСР — 12.VI 1937] — латиський рад. письменник, військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Брав участь у громадян. війні, зокрема на Україні. Був заст. командуючого Укр. і Кримським військ. округами, нач. Військової академії ім. М. В. Фрунзе. Друкуватися почав 1908. У збірках поезій «Земля і хліб пахнуть» (1924), «Наступ триває» (1930), «Слово і роки» (1934) та оповідань «Степовий вітер» (1925), «На світанку» (1931) оспівував Велику Жовтн. соціалістич. революцію, соціалістиче будівництво. Зб. оповідань «Повстале каміння» (1929) — про громадян. війну на Україні.

Тел.: Укр. перекл. — Вім'я обвізку. Х., 1934; Рос. перекл. — С поднятой головой. М., 1961; Степовий ветер. М., 1965.

ЕЙДЕТИЗМ (від грец. *εἶδος* — вигляд, образ) — психічне явище, яке полягає в здатності відтворювати яскравий наочний образ предмета, коли той безпосередньо вже не діє на *чуття органи*. Виникає внаслідок інтенсивного інертного збудження *аналізатора*. Е. поширений гол. чин. у дітей. У дорослих, як правило, трапляється в представників тих професій, які пов'язані з оперуванням наочними образами, напр. у художників і письменників. Явища Е. вперше описано в психології 1907. Найповніше виявляються зорові ейдетичні образи, їхня залежність від умов життя людини, її індивідуальних анатомо-фізіологічних особливостей. Деякі бурж. психологи (Е.-Р. Йенш та ін.) робили реакційні спроби побудувати на Е. расистську типологію людей.

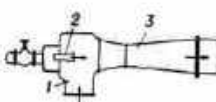
ЕЙЗЕЛ (Eisele) Донн (н. 23.VI 1930, Колумбус, шт. Огайо) — астронавт США. Закінчив Військ.-морську академію США. Служив у військ.-повітряних силах. У 1964—70 — у групі астронавтів. Разом з У. Шіпрено і У. Каннінґемом 11—22.X 1968 здійснив орбітальний політ на космічному кораблі «Аполлон-7».

М. Я. Орлов.

ЕЙЗЕН Артур Артурович (н. 8.VI 1927, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. РСРС (з 1976). Член КІРС з 1964. Закінчив театр.



Ейзена з малим Плутосом. Мармурова римська копія з грецького оригіналу Кефілота близько 374 до н. е. Гліптотека, Мюнхен.



Ежектор пароструминний:
1 — камера, куди надходить відсмоктуваний газ;
2 — сопло, з якого виходить струмінь пари;
3 — дифузор.

уче ім. Шукіна (1948) і Моск. консерваторію (1956). У 1949—57 — соліст Ансамблю пісні і танцю Рад. Армії ім. О. В. Александрова. З 1957 — соліст Великого театру. Вперше на рад. оперній сцені виконав роль В. І. Леніна («Жовтень» Мураделі). Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Галицький («Князь Ігор» Бородин), Годунов, Варлаам («Борис Годунов»), Іван Хованський («Хованщина») Мусоргського, Мефістофель («Фауст» Гуно), Ткаченко («Семен Котко» Прокоф'єва) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЕЙЗЕНАХЦІ — члени С.-д. робітничої партії Німеччини, заснованої в м. Ейзенаху на загальній роботі з'їзді 1869. Лідерами Е. були А. Бебель, В. Лібкнехт, В. Бракке. Програма Е. спиралася на революц. принципи *Інтернаціоналу 1-го*, статут був побудований у дусі демократичного централізму. Виходячи з позицій марксизму, Е. боролися проти реакції і милитаризму, за об'єднання Німеччини на демократичній основі; під час *Франко-прусської війни 1870—71* займали інтернаціоналістську позицію. На Готському з'їзді 1875, в результаті об'єднання Е. з ласальниками (див. *Ласальянство*), було створено єдину Нім. соціалістичну партію (з 1890 — *Соціал-демократична партія Німеччини*).

ЕЙЗЕНХАУЕР (Eisenhower) Дуайт-Дейвід (14.X 1890, Денісон, шт. Техас — 28.III 1969, Вашингтон) — державний і військ. діяч США, генерал армії (1944). В 1915 закінчив Військ. академію в Уест-Пойнті. З червня 1942 — команд. амер. військами в Європі, з листопада 1942 — союзними військами в Пн. Африці і Середземномор'ї, з грудня 1943 — верховний головнокоманд. військами союзників у Зх. Європі; нагороджений *Перемогою орденом*, 1945; 1945—48 — нач. штабу армії США. В 1950—52 — верховний головнокоманд. збройними силами НАТО в Європі. В 1953—61 — президент США від Респ. партії. Виразник інтересів монополій. Проводив агресивну зовн. політику, боровся проти нац.-визвольного руху на Бл. і Серед. Сході (доктрина Ейзенхауера).

ЕЙЗЕНШТЕЙН Сергій Михайлович [10 (22). I 1898, Рига — 11.II 1948, Москва] — російський рад. кінорежисер і теоретик кіно, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935), професор, доктор мистецтвознавства (з 1939). Навчався у Держ. вищих режисерських майстернях під керівництвом В. Мейерхольда (1921—22). Творчий шлях почав 1920 як зав. худож. частиною Першого робітн. театру Пролеткульту. В 1924 поставив фільм «Страйк», присвячений революц. боротьбі пролетаріату. В ньому, відмовившись від традиційної побудови сюжету, застосував власну теорію «монтажу атракціонів» — монтажу активно діючих елементів видовища. Взірцем ідейної та художньої цілісності став фільм «Броненосець „Потьомкін“» (1925), в якому ре-

роїку революційних мас розкрито в новаторських виражальних формах. На Брюссельській виставці 1958 «Броненосець „Потьомкін“» було названо першим з 12 кращих фільмів усіх часів і народів. Е. поставив картини «Жовтень» (1927), де вперше втілено образ В. І. Леніна засобами ігрового кіно, «Старе і нове» (1929), присвячений колективізації (обидва — разом з Г. Александровим). В 1930—33 Е. перебував у США і Мексиці, де знімав кіноспесою «Хай живе Мексика!» (не завершена). На батьківщині 1935—37 Е. працював над фільмом «Бежин луг» (не завершений). В наступних роботах «Олександр Невський» (1938) та «Іван Грозний» (1945—46, дві серії) Е. звернувся до істор.-патріотичної та істор. теми. Е. — автор досліджень теорії фільму як художнього цілого. Відомі його праці з питань композиції, монтажу, кольору і звуку в кіно. З 1928 викладав у Держ. технікумі кінематографії (з 1938 ВДК). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1941, 1946.

Тв.: *Избранные произведения*, т. 1—6, М., 1964—71; *Укр. переклад: Естетика кінематографії*, К., 1978. Літ.: Мейлах М. Б. *Изобразительная стилистика поздних фильмов Эйзенштейна*, Л., 1971; Шкловский В. Б. *Эйзенштейн*, М., 1976.

О. С. Мусченко.
ЕЙКУМЕНА, ойкумена (грец. οἰκουμένη — населена земля) — 1) В Стародавній Греції — відома грекам частина населеної землі з Елладаю в центрі. 2) Сукупність населених людською областів земної кулі. Спочатку Е. співпадала з областю, в якій завершувався процес формування людини (Зх., Пд., Пд.-Сх. і Сх. Азія, Сх. Африка і частина Європи). З розвитком виробничих сил людина в кінці палеоліту просунулася в Пн. Європу, освоїв простори Пн. Азії і почала заселяти Америку і Австралію, приїхавши туди через о-ви Індонезії і Нову Гвінею.
ЕЙЛЕР (Euler) Леонард [15.IV 1707, Базель — 7 (18).IX 1783, Петербург] — математик, механік та фізик, член Петерб. АН та багатьох інших академій. У 1720—24 навчався в Базельському ун-ті, де слухав лекції з математики Й. Бернуллі. В 1727—41 та 1766—83 працював у Петерб. АН. Наук. діяльність Е. охоплювала всі розділи сучасної йому математики (близько 3/5 його творів стосуються цієї галузі; див., напр., *Ейлера підстановки*, *Ейлера рівняння*, *Ейлера формули* в математиці), решта — її застосувань до механіки, матем. фізики, оптики, теорії музики, теорії машин, балістики, морської справи тощо. Е. заклав основи *варіаційного числення*, *чисел теорії*, теорії аналітичних та спец. функцій, теорії диференціальних рівнянь, *поверхонь теорії*. Ряд його відкриттів стосується *аналітичної геометрії*, теорії *рядів і топології*. Відомі також його праці з астрономії, картографії, теоретичної фізики, біол. фізики, демографії тощо. Е. багато зробив для підготовки рос. наук. кадрів.

Рос. переклади його творів («Посібник з арифметики», 1740; «Універсальна арифметика» в двох томах, 1768—69) вплинули на створення рос. навч. літератури з математики. Він написав бл. 850 наук. праць і бл. 3000 листів, у яких розглядалися наук. питання. В 1909 в Швейцарії почато видання повної збірки творів Е., яке становитиме 72 томи. Літ.: Леонард Эйлер, М., 1958; *Историко-математический сборник*, т. 1, К., 1959; *Рукописные материалы Л. Эйлера в Архиве Академии наук СССР*, т. 1—2, М.—Л., 1962—63; Юшкевич А. П. *История математики в России до 1917 года*, М., 1968; Котек В. В. *Святослав Леонарда Эйлера*, К., 1971.

ЕЙЛЕР (Euler) Христофор (1743, Берлін — 1812, Петербург) — астроном, генерал-майор рос. армії. Син Л. Ейлера. Керував роботами астр.-геодез. експедиції на Пд. України з метою картографування місцевості. В 1770 був прийнятий у число товаришів (почесних) Кущівського куреня Запорізької Січі.

ЕЙЛЕРА ПІДСТАНОВКИ — підстановки, за допомогою яких інтеграли вигляду

$$\int R(x, \sqrt{ax^2 + bx + c}) dx,$$

де $R(x, y)$ — раціональна функція від x і y , зводять до інтегралів від раціональних функцій. Запропонував Л. Ейлер 1768. Розрізняють такі Е. п.: $\sqrt{ax^2 + bx + c} = t$, якщо $a > 0$; $\sqrt{ax^2 + bx + c} = tx + \sqrt{c}$, якщо $c > 0$; $\sqrt{ax^2 + bx + c} = t(x - a)$, де a — один з 2-х коренів тричлена $ax^2 + bx + c$, якщо цей тричлен має дійсні корені.

М. П. Слободенюк.
ЕЙЛЕРА РІВНЯННЯ — 1) Диференціальне рівняння вигляду $\sum_{i=0}^n a_i x^i y^{(i)} = f(x)$, де a_i — сталі числа. Вивчав Л. Ейлер з 1740. Підстановкою $x = e^t$ зводиться до лінійного диференціального рівн. зі сталими коеф. 2) Диференціальне рівняння вигляду $X^{-1/2} dx + Y^{-1/2} dy = 0$, де X та Y — однакові многочлени 4-го степеня від x та y відповідно. Розглядав Л. Ейлер з 1753. Він показав, що заг. розв'язок цього рівн. має вигляд $F(x, y) = 0$, де $F(x, y)$ — симетричний многочлен 4-го степеня. 3) Диференціальне рівн. вигляду $\frac{\partial F}{\partial y} - \frac{d}{dx} \left(\frac{\partial F}{\partial y'} \right) = 0$, що служить у варіаційному численні для знаходження максимумів та мінімумів функціоналу

$$\int_a^b F(x, y, y') dx.$$

Ю. М. Березанський.
ЕЙЛЕРА ФОРМУЛИ в математичі — формули, встановлені Л. Ейлером і названі його ім'ям. Найважливіші з них такі. 1) Формула зв'язку тригонометричних функцій з показниковою: $e^{ix} = \cos x + i \sin x$. 2) Формула



С. М. Ейзенштейн.



Режисер С. М. Ейзенштейн. Кадр з фільму «Броненосець „Потьомкін“», 1925.



Л. Ейлер.



Ейфелева башта.

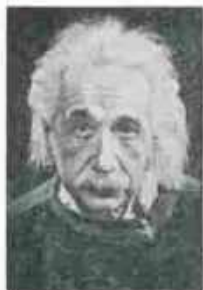
розширення функції $\sin x$ у нескінченний добуток: $\sin x = x \prod_{n=1}^{\infty} (1 - x^2/n^2\pi^2)$. 3) Тотож-

ність Ейлера для простих чисел:

$$\sum_{n=1}^{\infty} n^{-s} = \prod_{k=1}^{\infty} (1 - p_k^{-s})^{-1}, \text{ де } p_1, p_2, \dots$$

— послідовність усіх простих чисел. 4) Формула, яка подає кривину k довільного нормального перерізу поверхні через її гол. кривини k_1 і k_2 та кут φ між одним з гол. напрямів і даним напрямом: $k^2 = k_1^2 \cos^2 \varphi + k_2^2 \sin^2 \varphi$. Ейлеру належить також формула підсумовування Ейлера — Маклорена (див. *Скінченні різниці числення*), формули Ейлера — Фур'є для коеф. розширення функцій у тригонометричні ряди та інші.

М. П. Слободенко.



І. Ейштейн.



І. Ейслер



І. Ейзе.



Ж. О. Ейхенвальд.

ЕЙНГОРН Олександр Львович (12.XII 1888, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл. — грудень 1939, Харків) — український рад. архітектор. Закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Автор проєктів пром. підприємств у Дзержинську, Харкові, Горькому та ряді міст Донбасу (1914—20), проєктів робітн. с-щ для Донбасу (1924—25), тракторного з-ду й с-ща Харків. тракторного з-ду, житл. й адм. будівель у Харкові (1927—31). Е. був керівником проєкту реконструкції Харкова (1930—39) та проєктування міст Запоріжжя, Одеси, Кривого Рога, Краматорська. Автор наук. праць з питань архітектури.

ЕЙНДХОВЕН, Ейндговен — місто в Нідерландах, у провінції Пн. Брабант, на р. Дроммелі. Транспортний вузол. 192,6 тис. ж. (1977). Значний центр електротех. і електронної пром-сті (підприємства концерну «Філіпс»); авто- і медобудування. Вироб. опалювального устаткування, пластмас. Легка, харч. пром-сть. Тех. університет.

ЕЙНТХОВЕН (Eijthoven; Einthoven) Віллем (21.V 1860, м. Сема-ранг, о. Ява — 29.IX 1927, м. Лейден) — нідерландський фізіолог. З 1886 — професор Лейденського ун-ту. Осн. праці Е. з питань електрофізіології. Вніс істотні уточнення в розшифрування електр. реакцій серця, розробив теорію та засоби відведення електрокардіограми у людини. Нобелівська премія, 1924.

ЕЙНШТЕЙН (Einstein) Альберт (14.III 1879, Ульм, Німеччина — 18.IV 1955, Принстон, США) — нім. і амер. фізик-теоретик, член академії наук багатьох країн світу, іноземний член АН СРСР (з 1926). Закінчив Цюрихський політехнікум (1900). У 1902—08 працював експертом у патентному бюро в Берні, 1909—11 — професор Цюрихського політехнікуму, 1914—33 — професор Берлін. ун-ту і директор Ін-ту фізики кайзера Вільгельма. Після приходу до влади фашистів зазнав переслідувань і змушений був залишити Німеччину. У 1933 переїхав до США, де й працював до кінця життя у Принстонському ін-ті фундамен-

тальних досліджень. Е. — творець спец. та заг. відносності теорій, які докорінно змінили уявлення про простір і час. В. І. Ленін назвав його одним з «великих перетворювачів природознавства» (Повне збір. тв., т. 45, с. 27). Виходячи з спец. теорії відносності, Е. відкрив закон взаємозв'язку маси й енергії. Він показав, що маса є мірою енергії Е, яка міститься в тілах. Встановлене Е. співвідношення $E = mc^2$ (с — швидкість світла у вакуумі) лежить в основі розрахунку енерг. балансу ядерних реакцій, в основі всієї ядерної фізики. Е. належить важлива роль у створенні основ квантової теорії. Він перший розробив квантову теорію світла, на базі якої пояснив явища фотоелектру (1905), люмінесценції та ін., що їх не могла пояснити електромагнітна теорія. Поширивши ідеї квантової теорії на фіз. процеси, безпосередньо не пов'язані з світлом, Е. вилучив явище зменшення теплоємності твердих тіл при зниженні т-ри (1907). Велике значення для створення всієї молекулярно-статистичних теорій флуктуаційних процесів мала розроблена Е. теорія броунівського руху (1905). Застосувавши до статистичних проблем у фізиці квантову теорію, Е. 1924 створив квантову статистику частинки з цілим спіном (див. *Бозе — Ейнштейна статистика*). З 1933 і до кінця життя Е. працював гол. чином над питаннями космології та створенням єдиної теорії поля. Був активним борцем за мир, виступав проти використання атомної енергії у воєнних цілях. Нобелівська премія, 1921.

Тв.: Рос. перекл. — Собрание научных трудов, т. 1—4. М., 1963—67. Лит.: Кузнецов Б. Г. Ейнштейн. М., 1972.

ЕЙНШТЕЙНА ВІДНОСНОСТІ ПРИНЦИП — див. *Відносності теорія*.

ЕЙНШТЕЙНІЙ (Einsteinium; за ім'ям А. Ейнштейна), Es — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 99; належить до актиноїдів. Відомо 14 ізотопів Е. з масовими числами від 243 до 256. Найбільш довгоживучі — альфа-радіоактивний ізотоп ^{254}Es та ^{252}Es з періодами напівропаду відповідно 276 та 140 днів. Серед ізотопів легше утворюється (в ядерному реакторі) ізотоп ^{254}Es — альфа-випромінювач з періодом півропаду 20 днів. При тривалішому опроміненні утворюється також ізотоп ^{254}Es . Мішені з ізотопу ^{252}Es застосовують для синтезу важких трансплутонієвих елементів.

ЕЙР — безстічне солоне озеро в пд. частині Австралії. Лежить в улоговині на 12 м нижче від р. м. В період дощів площа озера становить бл. 15 тис. км², у суху пору розпадається на кілька водойм, які зовсім пересихає.

ЕЙР — півозстрів на Пд. Австралії, між Великою Австралійською затокою на Зх. та затокою Спенсер на Сх. Являє собою слабохвилясте плато заввишки до 200 м, на Пн. — гори Голер, вис. 495 м. Поклади заліз. руди. Сухі степи з чагарниками. Вівчарство.

ЕЙРЕ — національна назва Ірландії. У 1937—49 — її офіц. назва. **ЕЙРЕ** — розмінна монета Ісландії, дорівнює 1/100 ісландської крони.

ЕЙРЕНА (Ірена; Εἰρήνη) — у грецькій міфології богиня миру. За одними міфами — вихователька, за іншими — мати *Плутоса*, божества достатку. Римляни ашанували Е. під ім'ям Пакс. Іл. с. 514.

ЕЙРІК РАУДА (Ейрік Рудий, Ейрік Торвальдсон; Eiríkr Rauði, den Røde, Thorvaldsson) — норвезький мореплавець 10 ст. Бл. 982 відплив з Ісландії на Зх. Між 65 і 66° пн. ш. мореплавці досягли землі, назвавши її Гренландією — «Зеленою землею». В 985 Е. Р. повернувся до Ісландії, наwerbував колоністів, разом з якими 986 відплив до Гренландії й заснував там колонію.

ЕЙСЛЕР (Eisler) Ганс (6.VII 1898, Лейпціг — 6.IX 1962, Берлін) — німецький композитор (НДР), педагог, музичний діяч. Навчався у Відні в А. Шенберга. В 1924—33 жив у Берліні, брав активну участь у революц. русі нім. пролетаріату. В цей період почалася його творча співдружба з Б. Брехтом, Й. Бехером, Е. Вайнертом, співаком Е. Бушем. У 1933 Е. емігрував з фашист. Німеччини. З 1950 — професор композиції Вищої муз. школи в Берліні. Автор Держ. гімну НДР (1950), сольних і хороших масових пісень («Заводи, вставайте», «Комінтерн», 1928; «Пісня єдиного фронту», 1934 та ін.), кантат, Реквієму пам'яті Леніна (1937), вокально-симф., симф., камерних творів, опер та ін.

ЕЙСНЕР Федір Федорович [н. 13 (26).II 1916, Москва] — рад. зоотехнік, доктор с.-г. наук (з 1967), професор (з 1967), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1970). В 1937 закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Працював у Всесоюзному ін-ті конярства, в Узб. РСР і Всесоюзному ін-ті тваринництва. З 1949 — в Н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР. Розробив методи оцінки плідників за потомством, ведення плем. роботи на основі досягнень генетики й матем. аналізу та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Л. С. Мандель.

ЕЙФЕЛЕВА БАШТА — металева ґратчаста башта, збудована французьким інженером і архітектором А.-Г. Ейфелем для всесвітньої виставки 1889 в Парижі як емблема досягнень техніки 19 ст. Нижній ярус у вигляді зрізаної квадратної піраміди (основа 123,4 × 123,4 м) утворюють чотири стояки, угорі з'єднані арковими склепінаннями. Е. б. має три платформи (нижня вис. 58 м, середня — 116, верхня — 276 м), на які підіймають ліфти і ведуть 1710 сходи. На нижній платформі розміщено невеликий ресторан, кафе, крамничі, на верхній — оглядові галереї. До 1931 Е. б. була найвищою спорудою в світі (300 м). Використовують Е. б. для астр. і геофізичних спостережень, а також як центр радіо- й телепередач. Іл. с. 515.

ЕЙФЕЛЬ (Eiffel) Александр-Гюстав (15.XII 1832, Діжон — 28.XII 1923, Париж) — французький інженер-будівельник і архітектор. У 1855 закінчив Центр. школу мистецтв і ремесел у Парижі. У спорудах широко використовував металеві конструкції. Збудував сталеву башту, відому як *Ейфелева башта*. Серед ін. робіт Е. — вокзал у Будапешті, мости (міст біля Бордо, 1858), віадуки (віадуку у Гарабі). З 1890 провадив наук. дослідження з метеорології й аеродинаміки.

ЕЙФЕЛЬСЬКИЙ ВІК і **ЯРУС** (від назви гірського масиву Ейфель у ФРН) — ранній вік середньої епохи девонського періоду і відклади, що утворилися в той час. У межах України відклади Е. я. (доломіти, гіпси, вапняки, пісковики, аргіліти, алевроліти тощо) поширені в межах *Дніпровсько-Донецької западини, Волино-Подільської плати й Галицько-Волинської синеклізи*. Потужність їх до 100 м. З відкладами Е. я. пов'язані родовища природного горючого газу. Див. також *Девонський період і девонська система*.

ЕЙФОРІЯ (від грец. *eu* — добре і *phoria* — переносу) — підвищений настрій (відчуття радості, безтурботності), що не відповідає об'єктивним обставинам. Спостерігається при токсичних ураженнях головного мозку, органічних захворюваннях центр. нервової системи.

ЕЙХЕ Роберт Індрикович [31.VII (12.VIII) 1890 — 2.II 1940] — радянський держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Авотині (тепер Добельського р-ну Латв. РСР) у сім'ї наймита. Робітник-слосар. У 1908 — член Мітаського к-ту с.-д. Латвського краю (СДЛК), того ж року емігрував за кордон. Брав участь у роботі Лондон. групи СДЛК. В 1911 вернувся до Риги, з 1914 — член ЦК СДЛК. В 1915 засланий до Сибіру, звідки 1916 втік. З 1917 працював у Ризі, член ЦК СДЛК і Президії Ризької Ради робітн. депутатів; під час нім. окупації Латвії — на підпільній парт. роботі. В 1919 — наркомпрод Рад. Латвії. В 1919—24 — на роботі в Наркомпроді РРФСР. У 1925—37 — голова Сибір. крайвиконкому, секретар Зх.-Сибір. крайкому ВКП(б). В 1937—38 — наркомзем СРСР. На XIV і XV з'їздах обирався канд. у члени ЦК, на XVI і XVII — членом ЦК ВКП(б); з 1935 — канд. у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ЕЙХЕНВАЛЬД Олександр Олександрович [23.XII 1863 (4.I 1864), Петербург — 1944] — російський фізик, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Петербурзький ін-т інженерів шляхів (1888) і Страсбурзький ун-т (1897). В 1897—1920 — професор ряду вузів Москви. З 1920 жив в Італії. Осн. праці з електрики, оптики й акустики. Перший експериментально встановив існування магнітного поля при мех. русі наелектризованих тіл

і довів еквівалентність конвекційних струмів і струмів провідності (1903). Автор теоретичних праць «Про рух енергії при повному внутрішньому відбитті світла» (1909) й «Акустичні хвилі великої амплітуди» (1934).

ЕКВАДОР, Республіка Еквадор — держава на Пн. Зх. Південної Америки. Омивається Тихим ок. До складу Е. входять Галапагоські о-ви і ряд невеликих прибережних островів.

В адм. відношенні Е. поділяється на 19 провінцій і одну територію.



Державний лад. Е. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1978. На її основі 1979 обрано президента і парламент.

Природа. Берегова лінія Е. розчленована слабо. Рельєф переважно гірський. У центр. частині — гірські хребти Анд (з найвищою точкою країни — засніж. вулканом Чімборасо, 6267 м), розділені міжгірними плато. На Сх. від Анд — передгірні рівнини, на Зх. переважають низовини. Корисні копалини: нафта, природний газ, золото, срібло, сірка, кам. вугілля, марганцеві, мідні й поліметалеві руди. Клімат екваторіальний, на низовинах жаркий (пересічна річна т-ра +20, +28°), в міжгірних улоговинах — помірно теплий (+12, +13°), пересічна річна сума опадів бл. 1200 мм. Гол. річки: Напо, Пастаса (бас. Амазонки), Гуаяс, Дауле, Есмеральдас (бас. Тихого ок.). Бл. 75% площі вкрито лісами, переважно тропічними, в горах — листопадними (в суху пору року). На Пд. — савана й сухі степи, в міжгірних улоговинах і на плато — луки (парамос).



Вид частини міста Кіто

Населення. 48% населення становлять іспано-індіан. метиси, бл. 50% — *кечуа*, решта — нечисленні індіан. племена. Пересічна густота нас. — бл. 26 чол. на 1 км². 41,3% нас. живе в містах (1977). Найбільші міста: *Гуаякіль, Кіто*.

Історія. Індіан. племена, що населяли тер. Е., в 15 ст. були підкорені інками. Ісп. колонізація почалася 1526. В 1531—33 експедиції конкістадорів на чолі з Ф. Пісарро завоювали тер. Е. В 40-х рр. 16 ст. відбулися антиісп. повстання населення Е. В 1563—1739 Е. (під назвою Аудієнсія Кіто) — у складі віце-королівства Перу, 1739—1822 — віце-королівства Нова Гранада. В 1809 широко розгорнувся рух нас. Е. за незалежність. У 1822 тер. Е. ввійшла до складу федерації Велика Колумбія; 1830 Е. проголошено незалежною республікою. У 2-й пол. 19 ст. в країну посилено проникав англ. і амер. капітал. На поч. 20 ст. в Е. загострилася класова боротьба. Робітн. і сел. рух у країні значно посилювався під впливом Великого Жовтня.

У 1926 засн. Компартію Е. У 1922, 1942—44, 1949—50 в Е. відбулися масові антиурядові виступи груднящих. У 1941—42 Е. втратив 200 тис. км² тер. у збройному конфлікті з Перу, спровокованому імперіалізмом США. В результаті збройного повстання 1944 до влади прийшли демократичні сили. До коаліційного уряду ввійшли комуністи. В 1945 було прийнято прогресивну конституцію. Проте реакція 1946 ліквідувала демократичні завоювання трудящих. Уряд Е. уклав ряд кабальних угод зі США. В кін. 50-х рр. в країні почалося нове піднесення демократичної боротьби. В 1963—66 при владі перебувала військ. хунта, яка заборонила діяльність компартії та ін. прогресивних орг-цій. Хунту було повалено в результаті заг. страйку трудящих (березень 1966). В лютому 1972 до влади в Е. прийшли націоналістично настроєні військові на чолі з ген. Р. Ларою. Новий уряд відновив конституцію 1945, здійснив ряд соціально-екоп. заходів, спрямованих на захист нац. багатств, обмеження діяльності іноз. монополій, проведення агр. реформи. В 1976—79 влада належала вищій правлячій раді. В 1979 проведено президентські і парламентські вибори, перемогла партія Об'єднання нар. сил. Президентом став Х. Рольдос Агілера. З 1945 Е. — член ООН. Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1945. Е. — член Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи, ОПЕК.

А. А. Стрілко.

Політичні партії, профспілки. Об'єднання народних сил, засн. 1948. Правляча. Висуває програму бурж.-демократичних реформ. Ліва демократична партія, дрібнобуржуазна. Консервативна партія, засн. 1861. Виражає інтереси латифундистів, великої буржуазії, вишого католицького духовництва. Ліберально-ра-



Герб Еквадору.

ЕКВАДОР

Площа — 283,6 тис. км²

Населення — 7,3 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Кіто

ЕКВАТОР ГЕОГРАФІЧНИЙ



Екватор.
О. Гуайясамін.
Жінки плачуть. 20 ст.

дикальна партія, засн. 1878. Об'єднує торг.-фінанс. буржуазію, поміщиків. Демократична інституціоналістська коаліція, засн. 1965. Соціал-християнська партія, засн. 1947. Револьюційна націоналістична партія, засн. 1968. Демократичний народний союз, засн. 1968. Блок лівих сил. **Комуністична партія Еквадору**, засн. 1926. Найбільший профцентр — Конфедерація трудящих Еквадору, засн. 1944. Об'єднує 980 профспілок і федерацій (1977), входить до ВФП.

А. А. Стрілко.
Господарство. Е.— економічно слабоборозвинута, переважно агр. країна, в якій перебуває у великій залежності від іноз. капіталу (гол. чин. США). З 70-х рр. все більшого значення в економіці Е. набуває нафтодобувна пром-сть. Бл. 55% самодіяльного нас. зайнято в с. г. Обробляється бл. 10% тер. країни. Характерне поєднання великого землеволодіння з дрібними сел. г-вами. Платтації експортних культур належать в осн. іноз. монополіям. Збір (1976, тис. т): банани — 2788, кави — 82, бобів какао — 65, цукр. тростини — 5786 (1974). Для власного споживання вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, ячмін, квасолю, маїс і маниок, цитрусові. Тваринництво екстенсивного напрямку. Поголів'я (тис., 1976, оцінка): великої рогатої худоби — 2725, овець — 1118, свиней — 1200. На узбережжі — рибальство (вилов риби і промисел морепродуктів). У лісових районах — заготівлі бальсового дерева, збирання пальмового листа, горіхів, кори кітної дерева й соку каучуконосів. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна, зокрема нафтова. В 1976 видобуто 9 млн. т нафти. В невеликій кількості видобувають мідну й свинцеву руди, сірку, золото і срібло. Є невеликі підприємства харч., деревообр., текст., взуттєвої, хім., нафтопереробної й цем. пром-сті. В 1976 вироблено 1,8 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри — Кіто й Гуаякіль. Довжина з-ць (1974) — 1,2 тис. км, автошляхів — 33,1 тис. км (асфальтованих — 4,7 тис. км). Гол. мор. і річковий порт — Гуаякіль. Е. експортує нафту, банани, каву, ка-

као, деревину, імпортує машини й устаткування, трансп. засоби, прод. товари. Осн. торг. зв'язки з США, Японією, країнами Європейського економічного товариства і Лат. Америки. Грошова одиниця — сукре. 25 сукре = 1 дол. США.

Е. Л. Белій.
Медицина й обслуговування. В 1973 в Е. було 13,6 тис. лікарняних ліжок (20,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3,1 тис. лікарів (1 лікар на 2,2 тис. ж.). Лікарів готують 5 мед. вищих шкіл.

Освіта, науки та культурно-освітні заклади. В 1977 30% нас. становили неписьменні. В країні проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, але школою охоплені не всі діти. В поч. і серед. школах навчання триває 12 років (6 років у поч. і 6 — у серед.). Поряд з держ. є приватні школи. В 1975/76 навч. р. у поч. школах навчувалося 1266 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. уч-щах — 380,2 тис. В Е.— 16 унів.-і вузів університетського типу, ряд коледжів і вищих шкіл (1977/78 навч. р. — понад 95 тис. студентів). Найбільші вузи: Центр. і Католицький ун-ти в Кіто, ун-т у м. Куенка. Академія Е., мел. академія в Кіто, понад 20 ін. наук. установ і т-в. Б-ки: Центр ун-ту Е., Нац. та Муниципальна — в Кіто, ун-ту й Муниципальна — в м. Куенка. Музеї: антропологічний (етногр.), Нац. істор.-археол., колоніального мистецтва, худож.-істор., археол., геол. (усі — в Кіто).

В. З. Клепик.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1976 в Е. виходили 26 щоденних газет заг. тиражем 336 тис. примірників, 73 ін. періодичні видання заг. тиражем понад 200 тис. примірників. Осн. щоденні газети: «Комерсіо» («Торговля», з 1906), «Пренса» («Преса», з 1923), «Расон» («Розум», з 1965), «Рехістро офісьяль» («Офіційний список», з 1830), «Телеграфо» («Телеграф», з 1884), «Універсо» («Все світ», з 1921). Щотижневий газ. «Пуєбло» («Народ», з 1946) — орган ЦК Компартії Е. Діють понад 200 радіостанцій, у т. ч. 16 урядових. Радіостанції об'єднані в Екваторську асоціацію радіомовлення. Телебачення — з 1959. Усі 19 телестанцій — приватні.

О. В. Ткачов.
Література. Твори доколониального періоду не збереглися. Л-ра розвивається в осн. ісп. мовою. Початковий період іспанської колонізації (серед. 16 ст.) відображено в небагатьох творах. Власне екваторська л-ра виникла у 18 ст. (творчість Х.-Б. Агірре, Х. де Веласко). Значну роль у пробудженні нац. самосвідомості екваторців відіграла просвітительська діяльність Е. де Санта-Крус-і-Еспехо. З поч. 30-х рр. до кін. 19 ст. панівним напрямом у л-рі був романтизм. Його прогресивне крило представляли, зокрема, Х. Монтальво, поетеса Д. Вейтгільдья, Х.-Л. Мера. Значителем реалізму на поч. 20 ст. виступив Л.-А. Мартінес (роман «До берега».

1904). В кін. 20—30-х рр. поширилась літ.-громад. рух індіанізм, прихильники якого ставили питання про необхідність зльнення індіанців від напівфеод. гніту і відродження їхньої культ. спадщини. З того часу в л-рі переважають соціальні теми. Вони є центральними в творчості Ф. Чанеса, Х. Ікаси, У. Сальвадора. Життя й боротьбу трудящих проти експлуатації та іноз. монополій відображено в романах представників т. з. гуаякільської групи письменників (Х. Гальгос Лара, Д. Агілера Мальта, Е. Хіль Хільберт та ін.), яка відіграла важливу роль у розвитку л-ри Е. Пізніше до групи приєднався Х. де ла Куадра, А. Пареха Дієскансеко. Актуальні теми з життя Е. висвітлюють також прозаїки А. Ортіс, Н. Естуніяньян Басс, П.-Х. Вера, поети Х. Каррера Андраде, Х.-Е. Адоум та ін. **Архітектура та образотворче мистецтво.** Давні мист. індіанців Е. пов'язані з розвинутими культурами Перу (кераміка — розмальовані посудини, гротескова скульптура, металеві прикраси, в ск. р-нах — кам. укріплення). Для мист. (Кіто, Гуаякіль, Куенка та ін.) характерна прямокутна сітка вулиць. Будівлі споруджувалися у стилі барокко (арх. А. Родрігес) в 17—18 ст. і оздоблювалися багатим площинним орнаментальним декором. Своєрідні реліг. живопис (Н.-Х. де Горівар) і скульптура (індіанець М. Чілі, прозваний Каслікарою, 18 ст.). Після тривалого застою в серед. 20 ст. почала розвиватися сучас. архітектура. Живописці О. Гуайясамін, К. Кінгман, Д. Паредес зображають життя трудового народу, гол. чин. індіанців.

А. М. Кантор.
Музика. Нар. музика Е. (креольська та індіанська) споріднена з муз. культурою Болівії, Перу, Пн.-Зх. Аргентини. З 19 ст. розвивалася профес. музика (композитор А. Бальдеон та ін.). У 1870 в Кіто засн. Нац. консерваторію. Серед музикантів 2-ї пол. 19 ст. — композитор і музикознавець П. Траверсери, композитор і фольклорист С. Л. Морено; 2-ї пол. 20 ст. — композитори С. М. Дуран, брати Л. і Г. Сальгадо. Консерваторії — в Кіто і Куенці. **Літ.: Екватор. М., 1963; Гонимонский С. А. Очерки новейшей истории стран Латинской Америки. М., 1964; Екватор. Некоторые аспекты экономического развития. М., 1974; Поленов В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.**

ЕКВАТОР ГЕОГРАФІЧНИЙ, екватор земний (лат. aequator, від aequo — роблю рівним, розділяю порівну) — лінія перетину земної кулі площиною, яка проходить через центр Землі перпендикулярно до осі її обертання. Е. г. поділяє Землю на дві півкулі — Північну й Південну. В напрямі до полюсів відлічують геогр. широту (див. **Координати географічні**) від 0° (екватор) до 90° (полюс). Довжина Е. г. (за системою астр. сталей, прийнятою Міжнарод. астр. союзом 1976) дорівнює 40075,7 км. довж. дуги в 1° на Е. г. становить 111,321 км. На Е. г. день і ніч завжди мають однакову тривалість.



ЕКВАТОР НЕБЕСНИЙ — велике коло небесної сфери, площина якого паралельна площині екватора географічного. Точки перетину осі обертання Землі з небесною сферою (полюси світу) віддалені від Е. н. на 90° . Е. н. перетинається з матем. горизонтом у точках заходу і сходу. Він поділяє небесну сферу на Пн. і Пд. півкулі. «Найвища» точка Е. н. лежить на небесному меридіані й її зенітна відаль (див. *Координати небесні*) дорівнює геогр. широті місця спостереження. Див. також *Екваторіальні координати*.

В. П. Цесевич.
ЕКВАТОРІАЛЬНА ГВІНЕЯ, Республіка Екваторіальна Гвінея — держава в Екваторіальній Африці. До складу Е. Г. входить материкова частина (Ріо-Муні), о. Масіас-Нгема-Бійого та ін. дрібні о-ви у Гвінейській зат. Атлантичного ок. Осн. населення — народи фанг, бубі та ін. Офіц. мова — іспанська.

В адм. відношенні Е. Г. поділяється на 2 провінції.

Державний лаб. Е. Г. — республіка. Діє конституція 1973. Глава держави та уряду — президент, що обирається нас. строком на 5 років. Першого президента Е. Г. Ф. М. Нгема згідно з конституцією обрано довічно. Законодавчий орган — однопалатний парламент — нац. нар. збори, що мають обиратися населенням строком на 5 років; виконавчий — уряд.

Природа. Поверхня материкової частини Е. Г. гориста, середня вис. 600–900 м, найбільша — 1500 м. Уздовж узбережжя — вузька приморська низовина. Клімат екваторіальний, вологий. Пересічна місячна т-ра від $+24$ до $+28^\circ$. Опадів понад 2000 мм на рік. Річки короткі, порожисті. В рослинному покриві переважають вічнозелені екваторіальні ліси.

Історія. Тер. Е. Г. відкрива португ. мореплавцям в кін. 15 ст. В 15–18 ст. вона була колонією Португалії, яка 1778 передала її Іспанії. Під тиском нац.-визвольної боротьби ісп. уряд змушений був 1960 ліквідувати колоніальний статус Е. Г. та оголосити її «заморською провінцією», а в жовтні 1968 надати їй незалежність. У 1968 встановлено дипломатичні відносини між СРСР і Е. Г. З 1968 Е. Г. — член

ООН. Уряд країни здійснює ряд заходів, спрямованих на розвиток нац. економіки. У міжнар. відносинах Е. Г. дотримується політики неприєднання. Е. Г. — член *Організації африканської єдності*. Між Е. Г. і СРСР підписано угоди про економічне і технічне співробітництво, про співробітництво в галузі мор. рибальства, авіац. зв'язок.

В. В. Будюков.
Політичні партії, профспілки. В 1970 створено Єдину нац. партію (з 1972 — Єдина національна партія трудящих, ПУНТ), яка об'єднує все доросле населення країни. ПУНТ є правлячою партією. Загальна спілка робітників Екваторіальної Гвінеї, єдина профспілкова організація.

Господарство. Економіка Е. Г. внаслідок тривалого колоніального панування характеризується низьким рівнем розвитку. 77% екон. активного населення країни займають в с. г. Воно спеціалізується на виробн. експортних культур (збір 1976, тис. т): бобів какао — 12, кави — 5, бананів — 12, а також продуктів олійної й кокосової пальм. Для внутр. споживання вирощують ямс, батат, маниок, кукурудзу, рис, овочі. Заготівля цінних порід деревини (бл. 300 тис. т на рік); збирання плодів дикоростучої олійної пальми й соку каучуконосів. Тваринництво розвинуте слабо (розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней). У прибережних водах — мор. рибальство (2 тис. т риби, 1976). Пром.-сть представлена переважно дрібними підприємствами по переробці с.-г. сировини та деревини; є цем. з-д, меблева ф-ка. За допомогою СРСР споруджено суднорем. підприємство. Виробн. електроенергії 1974 становило понад 16 млн. кВт·год. Довж. з-д — 76 км, автошляхів — 1,3 тис. км, в т. ч. асфальтованих — 0,4 тис. км. Гол. мор. порти — Малабо й Бата. Вивозять какао, каву, деревину, продукти переробки олійної пальми, банани; довозять тканини, прод. товари, пром. устаткування, нафтопродукти. Значна частина зовн. торгівлі припадає на Іспанію. Грошова одиниця — екуе, дорівнює ісп. песеті.

Г. В. Балабанов.
Освіта. В країні проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, проведено реформу школи. Всі школи державні. Строк навчання в поч. школі 6 років, у серед. — 6(4 + 2). У 1973/74 навч. р. у поч. школах навчувалося 35,9 тис. учнів, у 1972/73 навч. р. у серед. школах, профес.-тех. уч-щах — 5,5 тис. Учителів поч. шкіл готують у двох пед. уч-щах у Малабо й Баті. Вищу освіту здобувають за кордоном, у т. ч. в СРСР. У Малабо є бібліотека.

В. З. Клетиков.
Преса, радіомовлення. Осн. урядові газети (ісп. мовою): щоденна — «Діаріо де ла Гінея Екваторіаль» («Газета Екваторіальної Гвінеї») й щотижнева — «Лібертад» («Свобода», з 1970). Радіомовлення ведеться ісп. мовою, окремі передачі — місц. мовами. Діють урядова радіостанція «Радіо Малабо» й

комерційна станція «Радіо Бата», що контролюється урядом.
Лит.: Мельников И. А., Корочанцев В. А. Екваторіальна Гвінея. М., 1971.

ЕКВАТОРІАЛЬНА РАСА, негро-австралоїдна раса — одна з трьох великих рас людства (раніше наз. «чорною» расою). Охоплює корінне населення Африки, Австралії, Нової Гвінеї та ін. о-вів Меланезії, окремі групи населення Пд.-Сх. Азії й Америки. Ознаками Е. р. є темна шкіра, чорне кучеряве волосся, широкий ніс, товсті губи, помітно вишнуті вперед щелепи (див. *Прогнатизм*). До Е. р. належать високорослі й низькорослі люди, зокрема *пігмеї*. Деякі ознаки Е. р. трапляються у людей ін. рас, зокрема *європеїдних рас*, що свідчить про їхню спорідненість.

ЕКВАТОРІАЛЬНИЙ ПОЯС — природний пояс Землі, що простягається по обидва боки від екватора, приблизно між $5-8^\circ$ пн. ш. та $4-11^\circ$ пд. ш. Для Е. п. характерні висока т-ра повітря (пересічні місячні $+24$, $+28^\circ$), велика кількість опадів протягом року (1500–3000 мм, в окремих районах до 10 000 мм), інтенсивні геоморфологічні та біогеохімі. процеси. Переважають латеритні ґрунти. Поширені вологі екваторіальні ліси — *гітелі* з каучуконосами, деревами какао, коричним і хлібним деревами, пальмами, ліанами тощо. По берегах морів і океанів — мангрові ліси. З тварин водяться мавпи, лінивці, мурахояд, тапір, норсиг, бегемот, слон, ягуар, леопард, багато яскраво забарвлених птахів, змії та ін.

ЕКВАТОРІАЛЬНІ КООРДИНАТИ — система координат небесних (схилення і пряме сходження), основною площиною якої є площина екватора небесного (мал.). Для визначення положення світила Q через нього і полюс світу проводять велике коло (коло схилення). Схилення δ світила — дуга KQ цього кола від небесного екватора до світила; для Пн. півкулі воно набуває значення від 0 до $+90^\circ$, для Пд. півкулі — від 0 до -90° . **Пряме сходження α** світила — дуга уК екватора, яку відраховують на Сх. від точки весняного рівнодення до круга схилення світила; воно набуває значення від 0 до 360° (від 0 до 24 год). Замість α можна використовувати годинний кут t, що вимірюється на Зх. дугою НК екватора від точки його перетину з небесним меридіаном до



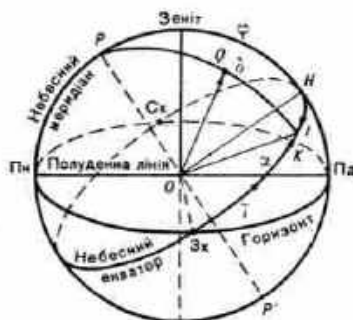
Герб
Екваторіальної Гвінеї

ЕКВАТОРІАЛЬНА ГВІНЕЯ

Площа — 28,1 тис. км²

Населення —
бл. 320 тис. чол.
(1976, оцінка)

Столиця — м. Малабо



Екваторіальні координати.

ЕКВІВАЛЕНТ

круга схилених світла. Дуга $H\gamma = \dots$ показує зоряний час в даний момент. Величини α, t і z зв'язані формулою $t + \alpha = z$.

В. П. Цесович.

ЕКВІВАЛЕНТ [від лат. *aequivalens* (aequivalentis) — рівноцінний] — щось рівноцінне, рівноцінне, рівнозначне; предмет або кількість, що відповідає іншим предметам або кількостям, може замінювати або виражати їх. В економіці — товар, що є виразом вартості ін. товарів, на який вони обмінюються. З розвитком обміну з маси товарів поступово виділяється один товар, у споживній вартості якого всі ін. товари виражають свою вартість, тому він і став загальним Е. В ролі заг. Е. почали повсюди виступати благородні метали — золото і срібло, які перетворилися на гроші.

ЕКВІВАЛЕНТ ХІМІЧНИЙ — вагова кількість елемента, яка сполучається з однією ваговою кількістю водню (точніше з 1,008) або з відповідними їй ваговими кількостями інших елементів. Поняття «еквівалент хімічний» застосовують і до сполук (к-т, дугів і солей) при розрахунках у хім. аналізі.

ЕКВІВАЛЕНТНИЙ ЗАКОН — один з основних законів хімії, за яким елементи завжди сполучаються один з одним у вагових кількостях, пропорційних їхнім еквівалентам хімічним. Сформулював 1803 Дж. Дальтон. Е. з. широко використовують для стехіометричних розрахунків (див. *Стехіометрія*).

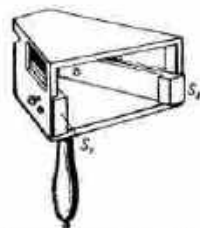
ЕКВІВАЛЕНТНІ РІВНЯННЯ алгебраїчні — два алгебраїчні рівняння, в яких кожен корінь будь-якого з них є коренем іншого, причому кратність рівних коренів у кожному з рівнянь однакова. Поняття еквівалентності пов'язане з числовою областю, в якій допускаються зв'язки. Так, рівняння $(x^2 + 1)(x - 1) = 0$ і $x - 1 = 0$ еквівалентні в області дійсних чисел, у якій вони обоє мають тільки один корінь $x = 1$, і нееквівалентні в області комплексних чисел, бо перше рівняння має ще корені $x = \pm i$, яких не має друге.

ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ ПРИНЦИП — положення, за яким рух тіл у полі тяжіння аналогічний рухові тіл у прискореній (неінерціальній) системі відліку. Оскільки прискорення всіх тіл у даному полі тяжіння однакове, а прискорення тіла, що рухається в неінерціальній системі відліку, дорівнює прискоренню цієї системи відносно інерціальної системи відліку і також однакове для всіх тіл, не можна відрізнити рух тіл у неінерціальній системі відліку від їхнього руху в полі сил тяжіння. Е. п. відіграв евристичну роль у створенні відносності теорії.

ЕКВІЛІБРИСТИКА (від лат. *aequilibrium* — зрівноважений) — жанр циркового мистецтва. Грунтується на вмінні виконавця зберігати рівновагу при найпесталіших положеннях тіла — вправи на лямі, куді, жердинах, дроті, велосипеді тощо. Артист, який виступає в жанрі Е., наз. еквілібристом.



Еквілібристка.
Еквілібристка сестри Кох.



Екзер дводзеркальний.

ЕКВІПОТЕНЦІАЛЬНА ПОВЕРХНЯ (від лат. *aequus* — рівний і *potentia*) — геометричне місце точок в електричному полі, яким відповідає одне й те саме значення електричного потенціалу.

ЕКЕР (франц. *équerre* — кутимір) — геодезичний прилад, призначений для побудови на місцевості горизонтальних кутів, кутів 90° або 45°. Розрізняють Е. призові, дзеркальні та ін. Застосування Е. засновано на властивості променя, відбитого від поверхні дзеркал S_1 і S_2 (мал.), або переломленого у призмі, змінюючи свій напрям на 90°. Е. використовують переважно для топографічного знімання забудованих територій.

В. І. Хіхлуко.

ЕКЗАМЕНИ, іспити (лат. *examen* — зважування, випробування) — одна з форм перевірки знань учнів. В СРСР у всіх типах загальноосвіт. шкіл у 8—10-х (11-х) класах проводяться випускні Е., в 4—9-х (10-х в 11-річних школах) класах — перевірні. При вступі у серед. спец. і вищі навч. заклади проводяться вступні конкурсні Е. У профес.-тех. училищах, школах і курсах, що дають професію, після закінчення повного курсу навчання учні складають випускні кваліфікаційні Е. У серед. спец. навч. закладах і вузах двічі на рік проводяться сесії *екзаменаційні*; випускники складають держ. Е.; у вузах і технікумах замість держ. Е. запроваджено захист *дипломних проектів*; у деяких гуманітарних вузах замість Е. або разом з ними — *дипломні роботи*. В широкому розумінні Е. — перевірка кого-чогось.

О. І. Пенішечкин.

ЕКЗАРАЦІЯ (від лат. *exagere* — виорюю) — руйнування гірських порід льодовиком. Див. *Виорювання льодовиком*.

ЕКЗАРХ (грец. *ἐξάρχος* — голова, керівник) — 1) У Стародавній Греції — глава жерців при храмі. 2) У Візантійській імперії — правитель області, намісник імператора. 3) В православній церкві — глава церковного округу (екзархату). В сучас. Руській православній церкві — представник моск. патріарха на Україні, в деяких країнах Зх. Європи. Пн. і Пд. Америки.

ЕКЗЕКВАТУРА (від лат. *exequo* — здійснюю) — 1) В міжнародному праві документ (офіційний дозвіл) на вступ у виконання своїх обов'язків, що його надає консулові держава, в яку він призначений. В Е., що надається після пред'явлення т. з. консульського патенту, як правило, визначено тер. округу службової діяльності консула. 2) Виконання в даній країні *судового рішення*, прийнятого в ін. країні.

ЕКЗЕМА (від грец. *ἐκζεμα* — скипаю) — запальне захворювання шкіри, що характеризується еритематозно-везикулярними висипами. Виникає як алергічна реакція (див. *Алергія*) на дію зовнішніх і внутрішніх подразників і пов'язана з функціональними порушеннями нервової й ендокринної систем. Зовн. подразниками можуть

бути різні хім. речовини, фіз. агенти, речовини рослинного і тваринного походження, мех. фактори тощо, внутрішніми — речовини, які утворюються в організмі внаслідок порушення діяльності травного тракту, залоз внутр. секреції. Зв'язки з Е. бувають гострою і хронічною. Гостра Е. характеризується раптовим початком, швидким розвитком, схильністю до поширення. Хронічна Е. розвивається з гострої форми або ж від початку має хронічний перебіг. Е. починається звичайно з почервоніння певних ділянок шкіри (обличчя, кінцівок, тулуба), волосистої частини голови тощо), на яких з'являються дрібні вузлики, що перетворюються на пухирці; останні розриваються, шкіра мокріє, потім починає підсихати, на ній утворюються кірочки, після чого настає лушення. Висипання нерідко буває симетричним. Екзематозний процес супроводиться свербінням шкіри, яке посилюється вночі; порушується сон, хворі стають дратівливими тощо. Е. також Е. контактна — при підвищеній чутливості до хім. речовин і мікрооб'єктів, спричинювана гністворними мікробами. Лікування: усунення осн. причини й місцевого (мазі, примочки, паста тощо).

Лит.: Шудчик І. В. Патогенез і лікування екзми. К., 1974.

ЕКЗЕРСИС (франц. *exercice*, від лат. *exercitium* — вправа) — 1) Муніципальний твір, призначений для тренування виконавської техніки. 2) Комплекс тренувальних вправ у балеті.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. *existentia* — існування), філософія існування — один з провідних напрямів сучасної буржуазної філософії, різновид *суб'єктивного ідеалізму*. Виник на поч. 20 ст. і поширився в 30—40-х рр. у Німеччині (М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.), Франції (Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті та ін.), Італії, Іспанії, Лат. Америці, США. Ідейні попередники Е. — С. К'єркегор та Е. Гуссерль. Осн. категорією в Е. є поняття існування (*екзистенція*; звідси назва), яке ототожнюється з суб'єктивними переживаннями людини й оголошується первинним щодо буття. Е. протиставляє людині суспільство як щось чуже, вороже, яке руйнує індивідуальність, свободу людини. Екзистенція, будучи запереченням буття суспільства, виявляє себе по відношенню до нього як «небуття», в якому на перший план виступає плінність, часовість. Це надає екзистенції специфічного характеру буття, спрямованого в майбутнє. Проте, якщо одні прихильники Е. тлумачать майбутнє як смерть, то інші розглядають його як «ситуацію вибору» і, зрештою, ототожнюють «екзистенцію» зі свободою. Але внаслідок суб'єктивного ідеалістичного розуміння екзистенції свобода її набуває трагічно-фатальних характеристик. Е. справив значний вплив на бурж. д-ру, на умонастрій значної частини бурж. інтелігенції.

Е. у літературі як течія модернізму представлений переважно франц. письменниками,

що відомі водночас як філософі-екзистенціалісти: Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар, А. Камю, Г. Марсель та ін. Характерними рисами цієї л-ри є суб'єктивізм, крайній індивідуалізм і песимізм. Її герой зрікається зв'язків із суспільством, відповідальності за «інших», прагне зберегти «внутрішню свободу». Худож. практика екзистенціалістів під впливом живої дійсності часом виявлялася багатшою і ширшою за ідеалістичні доктрини. В окремих творах є виразна критика бурж. відносин, але при цьому капіталістичне суспільство сприймається як незмінна данність буття. Ідейно споріднена з Е. «література абсурду» (С. Беккет, Ж. Жене). В тому чи іншому вигляді зв'язок з Е. виявляється в творчості А. Жіда, А. Мальро (Франція), Т. Еліота (Англія), Н. Майлера (США) та ін. За своєю суттю Е. у л-рі є виявом ідейної безвиході, духовної кризи дрібнобурж. свідомості.

Лит.: Гайденок П. П. Екзистенціалізм і проблема культури. М., 1963; Бичко І. В. Свобода чи сваволя? К., 1966; Современный экзистенциализм. М., 1966; Соловьев Э. Ю. Экзистенциализм и научное познание. М., 1966; Затонський Д. В. У пошуках сенсу буття. К., 1967; Тавризян Г. М. Проблема человека во французском экзистенциализме. М., 1977. І. В. Бичко (Е. у філософії), Л. А. Сремєв (Е. у літературі).

ЕКЗИСТЕНЦІЯ — основна категорія екзистенціалізму, яка означає внутрішнє буття людини, її переживання, те непізнане в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретною неповторною особистістю. Поняття «екзистенція» заперечує «предметне буття», виступаючи як «чиста» активність, свобода, вибір. Категорія Е. метафізично розриває діяльність і її результат, людину і рід, суспільство і природу. Вперше термін «екзистенція» застосував дат. філософ С. К'єркегор.

ЕКЗОГАМІЯ (від грец. *ἐξω* — поза, зовні і *γάμος* — шлюб) — характерний для первіснообщинного ладу звичай, за яким суворо заборонялися шлюби між людьми однієї родової групи. З розкладом первіснообщинного ладу Е. в більшості народів замінюється заборною шлюбів між найближчими родичами (батьком і дочкою, матір'ю і сином, братом і сестрою).

ЕКЗОГЕННЕ ЖИВЛЕННЯ (від грец. *ἐξω* — поза, зовні та *γεννᾶω* — породжу) — живлення за рахунок поживних речовин, що надходять в організм людини чи тварин із зовнішнього середовища. У шлунково-кишковому тракці ці речовини розщеплюються до продуктів, здатних всмоктуватися в кров і лімфу і засвоюватися клітинами (див. *Травлення*). Для збереження відносної сталості свого внутр. середовища (*гомеостазу*) організм має постійно поповнювати за допомогою Е. ж. енергетичні й пластичні матеріали. Див. також *Ендогенне живлення*, *Живлення*, *Харчування*.

ЕКЗОГЕННІ ПРОЦЕСИ — геологічні процеси, що відбуваються на поверхні Землі та у верхніх частинах *літосфери*. Зумовлені гол.

чин. енергією сонячної радіації, силою тяжіння й життєдіяльністю організмів. До Е. п. належать: *вивітрювання* гірських порід, переміщення продуктів вивітрювання від діяння сили тяжіння, вод озер, морів і океанів, текучих вод, льодовиків і вітру (див. *Денудація*, *Видування*, *Абразія*, *Ерозія*), утворення осадочних гірських порід і деяких типів родовищ корисних копалин, зокрема вугілля, бокситів, сірки, фосфоритів. Е. п. тісно пов'язані з *ендогенними процесами*; взаємодія їх зумовлює, зокрема, особливості рельєфу земної поверхні.

ЕКЗОДЕРМА (від грец. *ἐξω* — поза, зовні і *δέρμα* — шкіра) — шар клітин первинної кори коренів рослин, розташований під *епіблемою*. Звичайно стінки клітин Е. корковіють, але серед них можуть залишатися тонкостінні, проникні для води клітини. Після відмирання епіблеми Е. стає покривною тканиною кореня (див. *Покривні тканини рослин*).

ЕКЗОСФЕРА [від грец. *ἐξω* — поза, зовні та (*атмо*)сфера] — зовнішня, найвіддаленіша від поверхні Землі частина атмосфери, що лежить на вис. від 1000 до 1900 км. Густина повітря в Е. дуже мала, тому частинки легких атм. газів (водню, гелію та ін.) вилітають з Е. у світовий простір. В Е. відбувається поступовий перехід від атмосфери до міжпланетного простору.

ЕКЗОТЕРМІЧНІ РЕАКЦІЇ (від грец. *ἐξω* — поза, зовні і *θερμῆ* — тепло) — хімічні реакції, які відбуваються з виділенням енергії, зокрема теплоти. Напр., Е. р. є реакції *горіння*, *нейтралізації*.

ЕКЗОТИ (від грец. *ἐξωτικός* — чужий, іноземний) — рослини або тварини, ввезені з інших країн у райони, де їх раніше не було (див. *Імпортуючі організми*). Після *акліматизації* і великого поширення в місцевій флорі чи фауні їх наз. акліматизованими рослинами або тваринами.

ЕКІБАСТУЗ — місто обласного підпорядкування Павлодарської обл. Каз. РСР, районцентр. Залізнич. ст. 55 тис. ж. (1977). Е. — центр *Екібастузького кам'яновугільного басейну* (видобування відкритим способом). ТЕЦ. З-ди: залізобетонних виробів, ремонтномех., по ремонту гірничотрансп. устаткування. Підприємства харч. і легкої пром-сті. Поблизу Е. — Екібастузьке водосховище на каналі Іртиш — Караганда. Формується Павлодар-Екібастузький пром. вузол. Гірничий технікум і пед. уч-ще. Утворений 1957.

ЕКІБАСТУЗЬКИЙ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — на Пд. Павлодарської області Казахської РСР. У геоструктурному відношенні пов'язаний з *мульдою* завдовжки 24—25 км і завширшки до 8,5 км. Запаси вугілля понад 10 млрд. т, у т. ч. під відкриті роботи — 6,9 млрд. т. Вугілля у відкладах нижньо- та середньокам'яновугільного віку. Виявлено 6—18 вугільних пластів, з яких осн. робочі три верхні пласти. Глиб. залягання верхнього пласта від 10—20 до

550 м. Вугілля гумусове, рідше сапропелеве, мінералізоване, за пром. класифікацією належить до марки ОС (див. *Вугілля викопне*). Має високу зольність (від 30—42% до 50% і більше), вміст робочої вологи 2,5—3,9%. Теплоота згоряння 3800—4800 ккал/кг. Е. к. б. відкрито 1876, експлуатується з 1893. Вугілля видобувають відкритим способом. Гідрогеол. умови сприятливі для експлуатації. Розробляють три вуглерозрізи. Вугілля використовують як енерг. паливо на підприємствах Казахстану. Зх. Сибіру й Уралу.

М. Х. Лейвиков.

ЕКІПАЖ (франц. *équipe*) — 1) Загальна назва кінних ресурсних пасажирських повозок. 2) Особовий склад корабля, літака, танка та ін. 3) Флотський Е. — берегові формування резерву особового складу в рос. і рад. ВМФ.

ЕККАРІУС (Eccarius) Йоганн-Георг (25.VIII 1818, м. Фрідріхсрода, тепер НДР — березень 1899, Лондон) — діяч німецького й міжнар. робітничого руху. За фахом кравець. Член «Союзу справедливих», з 1847 — *Союзу комуністів*. У 1864 — один із засновників *Інтернаціоналу 1-го*, член його Ген. ради (1864—72) і ген. секретар (1867—71); секретар-кореспондент для Америки (1870—72). З 1871 почав відходити від марксизму і після припинення діяльності 1-го Інтернаціоналу став учасником тред-юніоністського руху в Англії.

ЕККАЛС (Eccles) Джон-Кер'ю (н. 27.I 1903, м. Мельбурн) — австралійський фізіолог. Закінчив Мельбурнський ун-т і Магдален-коледж в Оксфорді (1925). В 1927—31 працював у Оксфорді під керівництвом Ч. Шеррінгтона. Член Лондон. королівського мед. т-ва (з 1941). Був президентом АН Австралії (1957—61). Праці Е. присвячені вивченню електр. процесів у нервових клітинах. Зробив важливий внесок у вивчення іонних механізмів *збудження й гальмування* нервових клітин; показав, як *імпульс нервовий*, що виник в одній клітині, передається на сусідню клітину. Нобелівська премія (разом з А.-Ф. Хакслі й А.-Л. Холджіном), 1963.

ЕКЛЕКТИЗМ (грец. *ἐκλεκτός* — вибраний, від *ἐκλέγω* — вибираю) — 1) У філософії — а) механічне поєднання в одному вченні різномірних, суперечливих, органічно несумісних положень, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; використання й підташування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо. Е. властивий метафізичному способу мислення (див. *Метафізика*) і є однією з типових рис сучас. бурж. філософії й суспільствознавства; б) законотвірний момент у розвитку наук. пізнання, що характеризується наявністю елементів знання, які не мають єдиної теор. основи й належать до різних, іноді взаємовиключаючих, аспектів розгляду об'єкта. В такому розумінні Е. типовий для періодів докорінного зламу й перебудови теорій і виступає або як попередній етап синтезу різномір-

ного пізнавального матеріалу в єдину теор. систему, або як початок диференціації раніше єдиної теорії; в) **напря́м** в античній філософії 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філос. систем і тенденція до нівелювання відмінностей між ученнями й школами.

О. І. Яценко.

2) В архітектурі та образотворчому мистецтві — механічне, некритичне поєднання художніх елементів різних стилів. Елементи Е. трапляються вже в пізньому мист. Старод. Риму. В 19 і особливо в 20 ст. поширився в бурж. салонному мист. і архітектурі.

ЕКЛІЗІ-БУРУН — гірська вершина *Головного пасма Кримських гір*, найвища точка масиву Чатирдаг (1525 м). На схилах — зарості ялівцю, подекуди ліси. Пам'ятка природи. Район туризму.

ЕКЛІМЕТР (від грец. *ἐκκλίμα* — відхід, відступ і *μέτρον* — вимірюю) — геодезичний прилад для вимірювання вертикальних кутів з точністю бл. 0.25°. Коробка (1) з диском (див. малюнок), який поділено на градуси, прикріплена до візирної трубки (2). На диску закріплено вагу, що утримує його в положенні, коли 0° знаходиться на лінії, паралельній горизонтальній поверхні. Візуючи по лінії *аб* на предмет, визначають вертикальний кут, під яким видно предмет відносно горизонтальної площини. Застосовують Е. здебільшого при реконструктивних роботах.

В. І. Хізілук.

ЕКЛІПТИКА (грец. *ἐκλειπτική* — затемнення) — велике коло *небесної сфери*, по якому рухається Сонце (з заходу на схід) у своєму спостережному річному русі. Е. нахилена до *екватора небесного* під кутом 23° 27', перетинаючи його в точках весняного (у сузір'ї *Риб*) і осіннього (у сузір'ї *Діви*) *рівнодень*. Дві точки небесної сфери, віддалені від площини Е. на 90°, наз. її полюсами. Пн. полюс Е. розташований у сузір'ї *Дракона*. *Орбіта* Землі лежить у площині Е., тому сонячні (чи місячні) *затемнення* відбуваються, коли Місяць у момент новомісяччя (або повномісяччя) перебуває поблизу Е. (звідси назва «екліптика»). Див. також *Екліптичні координати*.

В. П. Цесевич.

ЕКЛІПТИЧНІ КООРДИНАТИ — система *координат небесних* (широта і довгота), основним колом якої є *екліптика* (мал.). Для визначення положення світила σ через нього і полюс екліптики проводять велике коло (коло широти). Дуга *М σ* цього кола наз. екліптичною широтою β світила (на Пн. від екліптики вона набуває значення від 0 до +90°, на Пд. — від 0 до -90°). Екліптична довгота λ — дуга γM екліптики від точки весняного *рівнодення* до кола широти світила, яку відраховують на схід. Вона набуває значення від 0 до 360°.

В. П. Цесевич.

ЕКЛО́ГА (грец. *ἐκλογία* — вибірка, витяги) — 1) Збірник законів *Візантії*, виданий 726 імператором Львом III Ісаврійським. Містила

витяги (часто перероблені) з *Корпусу юрис цивіліс*, а також пізніше видані норми в галузі цивільного й кримінального законодавства тощо. Е. відповідала інтересам феодалів і мала на меті пристосувати *римське право* до феодал. відносин. 2) Один із видів античної буколічної поезії (див. *Буколіка*). Будувалась у формі діалога між пастухами й пастушками або в формі пісень і поем (напр., у Вергілія). В епоху *Відродження* Е. писали поети Італії, Іспанії, Франції, пристосовуючи їх до постановки на сцені театру. В Росії Е. писали у 18 ст. О. *Сумароков*, І. Богданович. У 19 ст. цей жанр вийшов з ужитку.

ЕКОБІОМОРФА (від грец. *οἶκος* — середовище, *βίος* — життя і *μορφή* — форма) — *життєва форма*, що характеризується сукупністю морфологічних ознак, притаманних певним групам споріднених чи філогенетично (див. *Філогенез*) віддалених рослин, що живуть у схожих умовах середовища. Е. є, напр., трав'янисті полікарпівки з розетковими поліциклічними надземними пагонами, підземними бульбами та пучкуватою кореневою системою. Кожну Е. розглядають як нероздільну єдність біоморфи й *екоморфи*. Е. як еколого-геогр., фітоценологічне й еволюційно-історичне явище є об'єктом дослідження багатьох біол. дисциплін (напр., *екології*, *геоботаніки*, систематики та ін.). Термін «екобіоморфа» запропонував рад. вчений Є. М. Лавренко (1965). С. М. Зіман.

ЕКОГЕНЕ́З (від грец. *οἶκος* — середовище, місце оселення і *γένεσις* — походження) — історичний процес зміни особливостей організмів, пов'язаний із зміною умов оселення. Прикладами Е. може бути зміна біол. особливостей багатьох трав'янистих ссавців у зв'язку з виходом їх з лісу на відкриті простори; зміна будови тіла китів, пов'язана з переходом їхніх предків від наземного життя до водного.

О. П. Кришталь.

ЕКОКЛІМА́Т (від грец. *οἶκος* — середовище, місце оселення і *κλίμα*) — кліматичні умови місць оселення представників певних видів або угруповань організмів (кліматичні умови лісу, розораних полів, нір ховрахів, ходів короїдів тощо).

ЕКОЛОГІ́ЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ, екологічна пластичність — ступінь пристосовуваності організмів до змін умов середовища. Е. в. вища в організмів, які мають більшу пристосовуваність. При великій Е. в. організми можуть витримувати значні коливання одного чи групи факторів середовища (див. *Еврибіонти*); при малій Е. в. можуть жити лише в певних умовах середовища при дуже незначному коливанні їх (див. *Стенобіонти*).

ЕКОЛОГІ́ЧНА НІ́ША — місце і структурно-функціональна роль *популяції* певного виду в *екосистемі* (*біогеоценозі*). Е. н. визначається сукупністю складних ценологічних відносин (взаємовідносин з органічними й неорганічними компонентами біогеоценозу), які роб-

лять можливим саме існування тих чи ін. організмів (популяцій) у тому чи ін. біогеоценозі (екосистемі). Е. н. характеризує ступінь біол. спеціалізації (*адаптації*) даного організму (популяції), зокрема його місце в *ланцюгу живлення*. Е. н. різних видів або популяцій одного виду характеризуються різними умовними межами, або контурами, що визначаються всією сукупністю характеристик екологічних факторів, які діють у біогеоценозі. Популяції одного виду (напр., вовка) можуть займати у різних місцях не еквівалентні Е. н., а популяції різних видів — еквівалентні Е. н. (напр., різні види кенгуру в Австралії — екологічний еквівалент бізона й вилорогої антилопи у Пн. Америці). Чим ближчі характеристики Е. н. різних видів, тим сильніші між ними конкурентні взаємовідносини, внаслідок яких один вид може витіснити інший за межі даного біогеоценозу.

М. А. Воїнственський.

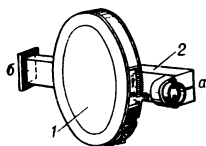
ЕКОЛОГІ́ЧНА СИСТЕ́МА — те саме, що й *екосистема*.

ЕКОЛОГІ́ЧНИЙ РЯ́Д — сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*), які розміщуються відповідно до наростання або зменшення якогось окремого фактора (вологості, засолення ґрунтів та ін.) чи кількох факторів. Напр., на заплавних луках долини серед течії Дніпра Е. р. представлений сухими луками з кострицею, келерією, тонконогом бульбистим, щавлем горобиним тощо, свіжими луками з мітлицею Сирецьківою, тонконогом лучним, подорожником ланцетolistим та ін., вологими луками з китником лучним, осокою стрункою, оманом британським тощо та мокрими луками з очеретянкою звичайною, тонконогом болотним, перстачем гусячим тощо. Е. р. часто спостерігаються в умовах розчленованого рельєфу або на ділянках з різними ґрунтами. Разом зі зміною фітоценозів змінюються й угруповання тварин, особливо комах.

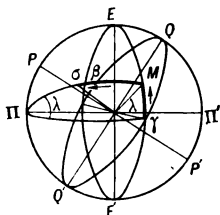
О. П. Кришталь.

ЕКОЛОГІ́ЧНІ ФА́КТОРИ, фактори середовища — елементи середовища, що здійснюють той або інший вплив на певні організми. Е. ф. поділяють на *абіотичні фактори* і *біотичні фактори*. Сукупність необхідних для життя організму Е. ф. наз. умовами існування. Е. ф. діють не ізольовано, а завжди в комплексі, що зовсім не виключає певної самостійності й специфіки дії кожного з них. Е. ф. можуть впливати безпосередньо (волога, світло тощо) та посередньо (рельєф, зміна навколишнього середовища людиною тощо). Розрізняють максимальне (вище за яке існування організму неможливе) та мінімальне (нижче від якого життя організму припиняється) значення Е. ф., оптимум (найбільш сприятливі умови) та песимум (життєдіяльність організмів пригнічена).

ЕКОЛО́ГІЯ (від грец. *οἶκος* — середовище і *λόγος* — вчення) — розділ *біології*, що вивчає закономірності взаємовідношень організмів з навколишнім середовищем,



Екліметр:
1 — коробка з диском, поділений на градуси;
2 — візирна трубка;
а — очний діоптр;
б — предметний діоптр з горизонтальною металевою ниткою.



Екліптичні координати світила σ .

а також організацію і функціонування надорганізмів систем (популяцій, видів, біоценозів, біосфери). Виникнення і розвиток Е. сприяли потреби сільс. г-ва, лісового г-ва, медицини, а також розвитку окремих наук — фізіології, гравітаційної, фіто- й зоогеографії тощо. Основи Е. як науки почали закладатися в кін. 18 — на поч. 19 ст. Термін «екологія» запровадив нім. учений Е. Геккель (1866), який визначив цю науку як таку, що вивчає відношення організмів до навколишніх біотичних факторів та абіотичних факторів. Значний внесок у становлення Е. зробили нітціни, вчені К. Ф. Рудь й М. О. Свєрцлов, яких вважають фундаторами сучас. Е. Велике значення для розвитку Е. мало вчення Ч. Дарвіна (див. Дарвінізм). Швидкого розвитку Е. набула в 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. В цей період особливо багато зробили для нагромадження екологічної інформації і розв'язання практичних питань нітціни, вчені В. І. Вернадський, Г. Ф. Морозов, І. К. Пачоский, В. П. Поспелов, Г. І. Танфілєв, О. П. Шенников та ін., у т. ч. укр. — В. Г. Аверін, Г. М. Висоцький, Є. В. Зверозомб-Зубовський, О. Г. Лебедєв, П. О. Свириденко та ін.

Розрізняють Е. загальну, що досліджує осн. принципи організації і функціонування різних надорганізмів систем, і спеціальну, предметом якої є вивчення взаємовідносин певних екологічних груп організмів, що належать до конкретних таксонів, з навколишнім середовищем; включає Е. рослин і Е. тварин. Крім того, Е. поділяють на аутоекологію та синекологію. Вивчення популяцій займається популяційна Е., або демаєкологія, яку часто відносять до аутоекології. Є й інші схеми поділу Е. водних організмів вивчає гідробіологія. Розрізняють ще геохімічну Е. — вивчає вплив геохім. середовища на живі організми; радіаційну Е. — досліджує діяння на живі організми та їхню угруповання іонізуючих випромінювань; палеоекологію — вивчає організми давнини та умови їхнього існування. Багато які розділи Е. набувають дедалі більшого практичного значення. Так, сільськогосподарська Е. досліджує агробіоценози; Е. людини займається проблемами впливу навколишнього середовища на людину, вивчає особливості урбанізованих біогеоценозів тощо. Виняткового значення набувають екологічні дослідження у зв'язку з проблемами охорони природи. Рад. екологи досягли значних успіхів у розв'язанні важливих питань у різних галузях нар. г-ва: в медицині, ветеринарії, захисті рослин, мисливському г-ві, виконанні різних типів водойм, зокрема у використанні запасів риби й мор. звірів. Розробка таких проблем, як прогнози зміни чисельності корисних звірів, шкідників с.-г. і лісових рослин, або опрацювання ефективних систем захисту рослин від шкідників у певних природно-госп. умовах

грунтуються гол. чин. на даних, здобутих внаслідок екологічних досліджень. Велике значення мають екологічні дослідження для розробки питань еволюційної теорії. В СРСР проблемами Е. займаються ряд н.-д. ін-тів АН СРСР і республіканських академій; кафедри вищих навч. закладів (ун-тів, мед., с.-г. ін-тів тощо). З 1964 проводяться роботи в рамках Міжнар. біол. програми (МБП), осн. метою якої є вивчення продуктивності екосистем у різних областях земної кулі. Дослідження з питань біол. продуктивності продовжені міжнар. програмою «Людина та біосфера». З 1974 діє Міжнар. т-во екологів (ІНТЕКОЛ). Питання Е. висвітлюються в журналах «Екологія», «Гидробиологический журнал», «Вестник зоологии» та ін.

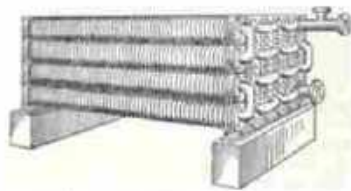
Лит.: Наумов Н. П. Экология животных. М., 1963; Шварц С. С. Эволюционная экология животных. Свердловск, 1969; Будыко М. И. Глобальная экология. М., 1977; Медина В. С. Охрана природы. К., 1977; Киселев Н. Н. Объект экологии и его эволюция. К., 1979; Одум Ю. Основы экологии. Пер. с англ. М., 1975; Лархер В. Экология растений. Пер. с нем. М., 1978. О. П. Кристалль.

ЕКОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА — галузь соціології, що вивчає суспільно-історичні взаємовідносини людини і природного середовища в аспекті закономірностей розвитку суспільно-економічних формацій. Бурж. соціологи абсолютизують роль екологічних чинників у житті суспільства, ототожнюють соціальні процеси з біологічними, зводячи причини загострення кризових екологічних конфліктів до демографічних, антропогенних і наук.-тех. факторів, причому науку і техніку вони розглядають як соціально нейтральні явища. Науково-об'єктивне розуміння співвідношення людської діяльності й законів природи, їхню узгоджену взаємодію в структурі суспільної практики вперше розкрив марксизм у зв'язку з відкриттям всевітньо-істор. ролі праці, її перетворюючих і формують можливостей щодо природи й людини. Взаємозв'язок природних і соціальних чинників праці визначається формами власності на засоби виробництва, класовими відносинами, сусп. поділом праці й відповідним розвитком науки й техніки, які в сукупності зумовлюють історично певний спосіб матеріального й духовного вироб., а отже й характер освоєння і перетворення людиною природної й соціальної дійсності. Сучас. проблеми Е. с. полягають у необхідності планового переходу до комплексної переробки природної сировини, в створенні безвідходних технологічних процесів, в організації тер., індустріальних, агр.-пром. і наук.-виробничих комплексів відповідно до екологічних умов природних регіонів, в екологічному вихованні людини. Саме на це спрямована політика КПРС і Рад. уряду в галузі охорони природи. Див. також Географічне середовище, Відтворення природних ресурсів.

М. Ф. Тарасенко.

ЕКОМОРФА (від грец. *οἶκος* — середовище і *μορφή* — форма) — життєва форма рослин, що визначається їхнім відношенням до зовнішніх умов. В основу класифікації Е. найчастіше кладуть відношення рослин до зволоження й кислотності ґрунту. Розрізняють такі осн. групи Е.: *мелофіти*, *ксерофіти*, *гігрофіти*, *галофіти* та ін.

ЕКОНОМАЙЗЕР (англ. *economizer*, від *economize* — заощаджувати, зберігати) — 1) Пристрій (система труб), що в ньому живильна вода перед надходженням у парогенератор нагрівається відхід-



Рєбристий економайзер.

ними топковими газами. Розрізняють Е.: киплячі (з кипінням води) і некиплячі; чавунні (переважно рєбристі, мал.) та сталеві (звичайно гладкотрубні). Сприяють підвищенню ккд парогенераторів. 2) Пристрій у карбюраторі двигунів внутрішнього згоряння, за допомогою якого змінюють (відповідно до режиму дії двигуна) склад горючої суміші.

ЕКОНОМЕТРІЯ, економетрика (від *εκονομικά* і грец. *μετρίω* — вимірюю) — галузь економічних наук, що вивчає кількісні взаємозв'язки економічних показників, явищ і процесів на основі використання статистичної інформації і математико-статистичних методів. Економетричні дослідження вперше почали проводити на межі 19 і 20 ст. Значно поширилася Е. після створення електронних обчислювальних машин.

За соціалізму економетричні дослідження стають частиною системи планового керівництва нар. г-вом, сприяють виробленню оптимальних планових рішень. Методи й моделі Е. застосовують при розробці та обґрунтуванні соціально-екон. прогнозів, довгострокових і середньострокових планів на рівні галузей, екон. районів, республік і нар. г-ва в цілому; для складання звітних і планових міжгалузових балансів виробн., та розподілу сукупного продукту в нар. г-ві, аналізу виробничих взаємозв'язків, собівартості продукції, продуктивності праці, попиту та споживання товарів населенням тощо. На Україні, зокрема, розроблені економетричні моделі для нар. г-ва республіки — моделі УКР-1 (1970) та УКР-2 (1972). Модель УКР-2 об'єднує понад 100 нар.-госп. показників по республіці в галузевому розрізі.

Лит.: Эконометрическая модель развития народного хозяйства Украинской ССР. К., 1972; Ланге О. Введение в эконометрику. Пер. с польск. М., 1964; Шаттелес Т. Современные эконометрические методы. Пер. с рум. М., 1975. Д. Л. Терехов.

«ЕКОНОМІЗМ» — опортуністична течія в с.-д. русі Росії, різновид міжнарод. опортунізму (*бернштейнізм*). «Е.» ігноруючи політ. й ідеологічну боротьбу, визнавав лише екон. боротьбу робітн. класу (звідси й назва). Будучи ворожим марксистові, «Е.» намагався ревізувати його теор. і політ. основи, припинював значення революц. теорії, схилився перед стихійними формами боротьби й організації робітн. класу (екон. страйки проти окремих капіталістів, гуртківщина і кустарництво), з позицій «стихійності» виступав проти внесення соціалістичної ідеології в робітн. рух, поєднання цього руху з наук. соціалізмом, заперечував необхідність утворення самостійної централізованої марксистської партії пролетаріату, штовхав робітників на шлях тред-юніоністської боротьби за реформи. Відвертаючи робітників від політ. боротьби за повалення експлуататорського ладу, «економісти» практично були провідниками бурж. впливу на пролетаріат. «Е.» виник і поширився в кін. 19 — на поч. 20 ст. в більшості с.-д. к-тів Росії, в т. ч. на Україні. Погляди «економістів» 1899 найбільш відверто викладено в «Credo» («Символ віри»). З цих же позицій Київ. к-т РСДРП виступив з документом «Profession de foi» («Сповідання віри»). Ідеї «Е.» пропагували газ. «Рабочая мысль» (1897—1902), журн. «Рабочее дело» (1899—1902), київська с.-д. газ. «Вперед» (з № 5). Напівекономістські позиції займала газ. «Южный рабочий» (з № 3) тощо. Лідери «Е.» — К. Д. Кускова і С. М. Прокопович (згодом стали кадетами і білоемігрантами). Революц. соціал-демократія рішуче виступила проти «Е.» У відповідь на «Credo» В. І. Ленін, який тоді був на засланні, 1899 написав «Протест російських соціал-демократів» і статтю «З приводу „Profession de foi“», яка викривала опортунізм київських «економістів». Вирішальну роль в ідейному розгромі «Е.» відіграли праця В. І. Леніна «Що робити?», діяльність організованої ним газ. «Искра». Розгром «Е.» і перемога ленінсько-іскрівського напрямку в с.-д. орг-ціях були ідейно-політ. підготовкою II з'їзду РСДРП і створення марксист. партії нового типу.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Протест російських соціал-демократів.— Наша програма.— Назадний напрям у російській соціал-демократії.— З приводу «Profession de foi»; т. 5. З чого почати? — Бесіда з захисниками економізму; т. 6. Що робити?; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. П. Л. Варагук.

ЕКОНОМІЯ ЧАСУ ЗАКОН — загальний економічний закон, який визначає об'єктивний процес раціонального використання часу як окремою особою, так і суспільством у цілому для прискорення досягнення наміченої мети. Матеріальну основу діяння цього закону становить досягнутий рівень розвитку *продуктивних сил*. Характер і можливість практичного використання його залежать від *виробни-*

чих відносин певного суспільства. В умовах *капіталізму*, навіть при високому рівні розвитку продуктивних сил, Е. ч. діє не на повну силу внаслідок приватновласницьких інтересів пануючого класу, який зводить всю економію часу до досягнення однієї мети — одержання *додаткової вартості*. Найбільшого простору Е. ч. з. набуває в умовах комуністичного способу виробн., який базується на сусп. власності на засоби виробн. і де існує заг. заінтересованість в економії часу, бо час тут використовується для забезпечення повного достатку і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства. Механізм діяння цього закону К. Маркс визначив так: чим менше часу суспільство буде витратити на виробн. пшениці, вирощування худоби тощо, тим більше часу воно виграє для іншого виробн. матеріального або духовного. Як для окремого індивіда, так і для суспільства всебічність його розвитку, його споживання і діяльності залежить від збереження часу. Будь-яка економія кінцею кінцем зводиться до економії часу. Таким чином економія часу, як і планомірний розподіл робочого часу по різних галузях виробн., залишається першим екон. законом на основі колективного виробн. (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Соч., т. 46. ч. 1, с. 116—117).

Е. ч. з. діє в усіх сферах людської діяльності (виробничій, невиробничій, сфері вільної діяльності), визначаючи необхідність раціонального використання всього фонду сусп. часу (робочого й *вільного часу*) в усіх його формах і функціональних частинах. Але найбільше значення для розвитку суспільства має використання цього закону в сфері матеріального виробн., де діяння його збігається з діянням закону підвищення продуктивності сусп. праці. Важливими формами реалізації Е. ч. з. на сучас. етапі розвитку виробн. в СРСР є підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і поліпшення якості роботи в усіх галузях нар. господарства.

С. Е. Гесь.

ЕКОНОМІКА [грец. οἰκονομία (τέχνη) — мистецтво ведення господарства] — 1) історично визначена сукупність суспільно-виробничих відносин, тобто економічний базис, властивий певній *суспільно-економічній формациї* (напр., Е. капіталізму, Е. соціалізму, Е. перехідного періоду від капіталізму до соціалізму). 2) *Народне господарство* даної країни або його галузь (напр., економіка СРСР, *економіка промисловості, економіка сільського господарства* тощо). 3) Терміном «економіка» позначають науки, що вивчають об'єктивні закони і категорії суспільного виробн., розподілу, обміну і споживання; методи і форми організації та управління виробництвом. Див. *Економічні науки*.

ЕКОНОМІКА БУДІВНИЦТВА — сукупність суспільних, організаційних і технічних факторів, що визначають ефективність праці та використання засобів виробництва в *будівництві*: наука, яка вивчає

закономірності розвитку будівництва, фактори, що впливають на його ефективність, різноманітні зв'язки будівництва з іншими галузями народного господарства, розробляє форми та методи економічної роботи в будівельному виробництві. Відповідно до основних *економічних законів* соціалізму Е. б. розробляє необхідні положення щодо правильного управління буд-вом та окремими його ланками, передбачає осн. напрями і шляхи підвищення ефективності будівництва з урахуванням *науково-технічного прогресу*. Метою наук. досліджень у галузі Е. б. є обґрунтування, вибір і впровадження в практику найекономічніших рішень при плануванні, проектуванні та в процесі буд-ва для одержання найефективніших результатів. На стадії планування Е. б. розв'язує такі завдання: удосконалення систем перспективного та оперативного планування, поліпшення структури і підвищення ефективності капітальних вкладень, обґрунтування гол. напрямів тех. прогресу в буд-ві, оптимальний розподіл фін. і матеріальних ресурсів тощо. До осн. проблем, що їх розглядає Е. б. на стадії проектування, належать обґрунтування найекономічніших об'ємно-планувальних і конструктивних рішень, типізація та уніфікація. На Е. б. покладено розв'язання таких питань, як встановлення оптимальної тривалості буд-ва різних об'єктів, обсягів незавершеного буд-ва, розміщення й розвиток виробничої бази буд. орг-ції, розширення спеціалізації, кооперування та комбінування буд-ва. Е. б. вдосконалює орг. структуру буд.-монтажних орг-цій, методи екон. аналізу їхньої діяльності, визначає резерви та шляхи використання їх для забезпечення зростання *продуктивності праці*, зниження собівартості буд.-монтажних робіт і підвищення рентабельності. Дослідження Е. б. забезпечують освоєння грандіозної програми капітального буд-ва з макс. економією коштів і за найкоротші строки. Проблеми Е. б. зокрема в УРСР, вивчають *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Будівельного виробництва науково-дослідний інститут*, Н.-д. ін-т автоматизованих систем планування і управління в будівництві, екон. лабораторії м-в і відомств, а також окремі відділи н.-д. інститутів і відповідні кафедри будівельних вузів.

Лит.: Економіка строительства. М., 1977; Полякова Г. Е. Эффективность производства в капитальном строительстве. К., 1978; Юрченко Г. П. Планирование та економічне стимулювання в будівельному виробництві. К., 1978. Ю. М. Андрущак.

«ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА В ЕПОХУ ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРИАТУ» — стаття В. І. Леніна, присвячена проблемам соціалістичного творення. Опублікована 7.IX 1919. В ній розкрито й обґрунтовано діалектичний зв'язок і взаємодію економіки й політики в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про перехідний період як про цілу істор.

епоху, В. І. Ленін відзначав, що вона характеризується поєднанням рис старого і нового госп. укладів, боротьбою між переможеним, але ще не знищеним капіталізмом і народженим соціалізмом. В праці дано характеристику спільних рис, властивих розвинутим країнам у перехідний період, притаманних їм однотипних екон. укладів (капіталізм, дрібне товарне виробн., комунізм) і відповідних їм класів (буржуазія, дрібна буржуазія, особливо селянство, пролетаріат), що становить об'єктивну основу заг. закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму. Осн. форми сусп. г-ва і відповідні їм класи в Росії були ті самі. Виходячи з цього і беручи до уваги досягнуті на той час успіхи в створенні нового екон. укладу, В. І. Ленін висловив непохитну віру в неминучість «перемоги комунізму над капіталізмом» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 258). Водночас він рішуче застерігав проти недооцінки труднощів, пов'язаних з техніко-еко. відсталістю країни, наполягав на точному врахуванні їх при визначенні темпів, форм і методів соціалістичного будівництва як у місті, так і, особливо, на селі. Ключ до розв'язання цього важливого і складного завдання В. І. Ленін вбачав у наданні селу всебічної, особливо технічної, допомоги з боку *робітничого класу* і проведенні правильної політики щодо *селянства* з урахуванням його двох частин: соціально-еко. природи. У цій праці спростовано дрібнобурж. уявлення про свободу і рівність, демократію взагалі, глибоко розкрито класову суть цих понять, обґрунтовано прамірність використання пролетаріатом держ. апарату в класовій боротьбі проти буржуазії і вагань дрібнобурж. елементів, застосування різних прийомів діяння і впливу. «Класова боротьба,— писав В. І. Ленін,— не зникає при диктатурі пролетаріату, а лише набуває інших форм» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 263). Ці ленінські висновки, оцінки й положення відіграли велику роль у соціалістичних перетвореннях СРСР.

ЕКОНОМІКА НАУКИ — сукупність показників і факторів, що характеризують стан і розвиток науки як галузі нар. господарства; наука про специфіку і конкретні форми суспільних відносин і закони розвитку їх у сфері наукової діяльності. Інтенсивний розвиток Е. н. зумовлений *науково-технічною революцією*, яка перетворила науку на важливу самостійну галузь нар. г-ва, на безпосередню продуктивну силу. Істотно розширилися масштаби наук. діяльності. Так, затрати на науку в СРСР за 1945—65 збільшилися в 23 рази, за 1965—75 — більше як у 2,5 рази і в 1976 становили 17,7 млрд. крб. У науці та наук. обслуговуванні в 1976 було зайнято 3860 тис. чол. Е. н. охоплює весь комплекс досліджень та проблем удосконалення екон. і орг. механізму наук. діяльності. До них належать питання прогнозування, планування, орг. структури науки, вдосконалення

госп. розрахунку, стимулювання, фінансування наук. діяльності; питання формування цін на наук. продукт, нормування наук. діяльності, організації управління і праці в науці. Однією з осн. проблем Е. н. є визначення ефективності науки, роботи наук. установ, їхніх підрозділів, кожного працівника, а також окремих наук. досліджень. Специфічність перелічених проблем пов'язана з особливостями продукту науки — нових знань. Знання являють собою незникаючий у процесі споживання, невідчужуваний продукт. Це не дає можливості встановити жорсткі зв'язки між затратами і результатами в процесі виробництва наук. продукту. Тому в сфері науки екон. закони планованості, економії часу, вартості, розподілу по праці тощо проявляються специфічно.

Дослідження в галузі Е. н. проводять, зокрема на Україні, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*, *Кибернетики інститут АН УРСР*, *Економіки інститут АН УРСР*, *Економіки промисловості інститут АН УРСР* та деякі вузи республіки.

Лит.: Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; Ельмеев В. Я. Основы экономики науки. Л., 1977; Некоторые методологические вопросы экономики науки. М., 1977; Проблемы экономики науки. Ереван, 1977.

ЕКОНОМІКА НЕВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ — сукупність суспільно-економічних відносин, які зумовлюють суспільну ефективність використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів у *невиробничій сфері*; наука, що вивчає форми діяння і прояву в умовах невинробничої сфери *економічних законів* соціалізму та специфічних економічних законів, притаманних її окремим галузям. Е. н. с. охоплює економіку нар. освіти, економіку охорони здоров'я, економіку комунального г-ва, економіку побутового обслуговування, *економіку торгівлі* тощо. Завданнями Е. н. с. є глибоке й раціональне розв'язання проблем окремих галузей невинробничої сфери, вивчення закономірностей їхнього розвитку, докорінне поліпшення перспективного та поточного планування роботи підприємств та установ невинробничої сфери. Важливу роль відіграє Е. н. с. у раціональному розміщенні підприємств та установ, що надають послуги населенню. Вона розробляє економічно обґрунтовані рекомендації щодо поліпшення методів керівництва, планування і звітності окремих галузей невинробничої сфери та підприємств і установ; виявляє резерви економії матеріальних і трудових ресурсів; удосконалює методологію розробки цін і встановлення нормативів затрат живої та уречевленої праці на послуги невинробничої сфери. Розвиток Е. н. с. значною мірою залежить від темпів зростання добробуту та культур. рівня народу, тобто від реалізації осн. мети соціалістичного виробн. В той же час розвиток Е. н. с. — одна з важливих передумов розвитку

самого матеріального виробництва. На Україні проблеми окремих галузей Е. н. с. вивчають *Економіки інститут АН УРСР*, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*, Проектно-конструкторсько-технологічний ін-т М-ва побутового обслуговування населення УРСР та інші.

Лит.: Правдин Д. И. Развитие непроизводственной сферы при социализме. М., 1976; Солодков М. В. Непроизводственная сфера при социализме. М., 1978. В. С. Козак.

ЕКОНОМІКА ПРАЦІ — сукупність специфічних сторін і рис виробничих відносин даного суспільного ладу, що характеризують суспільну організацію праці; наука, яка вивчає історично визначений тип суспільної організації праці, характерні для нього «відносини між людьми за участю їх у суспільній праці» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 7, с. 43).

За умов соціалізму для Е. п. характерні відсутність експлуатації людини людиною, планомірно організоване залучення людей до праці, співробітництво і взаємодопомога окремих груп або учасників виробничого процесу, розподіл сусп. продукту залежно від кількості та якості затраченої праці кожним працівником у поєднанні з безплатним і пільговим розподілом *суспільних фондів споживання*, заг. зайнятість працездатного населення, раціональне використання наявних *трудоових ресурсів*, швидке піднесення культурно-тех. рівня трудящих тощо.

Стан Е. п. характеризується насамперед рівнем і темпами зростання *продуктивності праці*, показниками використання трудових ресурсів. Раціональне використання трудових ресурсів за соціалізму сприяє прискоренню темпів розвитку виробн. і підвищення добробуту народу. Е. п. як наук. дисципліна вивчає закономірності сусп. організації праці у зв'язку з її тех. організацією, форми й методи використання *економічних законів* соціалізму в галузі сусп. організації праці, розробляє наук. і практичні рекомендації з питань підвищення продуктивності праці, організації заробітної плати, планування праці, відтворення й розподілу робочої сили тощо. Осн. наук. центром СРСР, що досліджує проблеми Е. п., є Н.-д. ін-т праці Держ. комітету СРСР по праці та соціальних питаннях, в УРСР — філіал цього ін-ту у Ворошиловграді та його відділення в Одесі, Кіровограді і Сімферополі. Питання Е. п. вивчають також в *Економіки інституті АН УРСР*, в *Економічному науково-дослідному інституті Держплану УРСР* та у відповідних відділах галузевих інститутів.

Лит.: Гейфман Р. С., Шубик В. В. Планирование и анализ показателей по труду на предприятии. К., 1974; Экономика труда. М., 1976; Грищенко А. О. Шляхи удосконалення економічних стимулів в управлінні якістю праці на підприємстві. К., 1977.

В. І. Гаєриш.

ЕКОНОМІКА ПРОМИСЛОВОСТІ — сукупність суспільно-виробничих відносин у пром-сті; наука, яка вивчає закономірності розвит-

ку та особливості прояву *економічних законів* у промисловому виробництві, фактори, що сприяють його ефективності, форми та методи економічної роботи в пром-сті. Осн. завданням економіки соціалістичної пром-сті є вивчення форм і проявів екон. законів соціалізму в пром. виробн., розробка заходів для свідомого використання їх з метою досягти в інтересах суспільства найбільших результатів при найменших витратах. Предметом вивчення Е. п. є соціально-екон. особливості різних галузей пром. виробн., розвиток окремих галузей пром-сті, в основу якого покладено заг. закономірності розвитку пром-сті в цілому, встановлення оптимальної галузевої структури пром. виробн., яка забезпечила б найвищі для певних умов темпи зростання *продуктивності праці*. Е. п. визначає шляхи й методи вдосконалення форм організації сусп. виробн. (розміщення, концентрації, спеціалізації, кооперування, комбінування), поліпшення використання всіх виробничих ресурсів, зниження витрат на виробн. продукції, підвищення рентабельності, зміцнення *господарського розрахунку*, екон. обґрунтування напрямів *науково-технічного прогресу*, методів екон. стимулювання тощо. Завданням Е. п. є також практичне розв'язання актуальних проблем, що випливають з сучас. стану і госп.-політ. завдань пром-сті, зокрема найповнішого задоволення потреб нар. г-ва і населення у високоякісній продукції, забезпечення тех. переозброєності та *інтенсифікації виробництва* в усіх галузях. Осн. центром наук. досліджень з Е. п. на Україні є *Економіки інститут АН УРСР, Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Економіки промисловості інститут АН УРСР*.

Лит.: Економіка социалистической промышленности. М., 1974; Экономика Советской Украины 1945—1975 гг. К., 1975; Экономика промышленности СССР. К., 1977; Покропивный С. Ф., Белорус О. Г., Федонин А. С. Экономика промышленного производства. К., 1977; Колотушина Е. А. [та ін.]. Развитие советской промышленности за 60 лет. Указатель литературы. М., 1977.

М. Г. Чумаченко.

«ЕКОНОМІКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ» — політико-економічний журнал Держплану УРСР та Академії наук УРСР. Засн. у вересні 1958. Видається в Києві щомісяця укр. і рос. мовами. Висвітлює питання теорії й практики комуністичного будівництва та екон. розвитку, пропагує ленінські принципи екон. політики партії. В журналі публікуються матеріали з проблем політ. економії соціалізму, історії екон. думки, теорії та практики нар.-госп. планування, прискорення розвитку і підвищення ефективності сусп. виробн. і невиробничої сфери. Значне місце в журналі посідають статті економістів-дослідників і практиків з питань удосконалення організації, управління і планування пром-сті, с. г., будівництва, торгівлі тощо, формування виробничих витрат, планових цін та

показників ефективності. Журнал знайомить читачів з дослідженнями (зокрема, рад. і зарубіжних учених) з питань економіки соціалістичних і капіталістичних країн, викриває сучас. реакційні бурж. екон. теорії тощо.

ЕКОНОМІКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА — сукупність суспільно-виробничих відносин у сільс. г-ві; наука, що вивчає особливості і характер прояву *економічних законів* у с.-г. виробництві і методи застосування їх для одержання максимальної кількості продукції при найменших витратах виробництва. В СРСР суспільно-виробничі відносини в с. г. базуються на держ. та колг.-кооп. власності, відображають екон. структуру с.-г. виробн. Е. с. г. нерозривно пов'язана з *аграрною політикою КПРС*; розробляє і визначає найефективніші шляхи й методи розв'язання завдань, які ставить КПРС і Рад. уряд перед с. г. Найважливішими питаннями Е. с. г. є виникнення і розвиток соціалістичної системи с. г., вдосконалення планування та держ. керівництва с. г. на різних етапах комуністичного будівництва, шляхи раціонального використання землі — гол. засобу с.-г. виробн., зміцнення матеріально-тех. бази та системи матеріально-тех. постачання с. г., раціональне використання виробничих фондів та ефективність капітальних вкладень у с.-г. виробн. Найактуальніші проблеми, які вивчає і розв'язує Е. с. г. на сучас. етапі: використання трудових ресурсів і шляхи підвищення *продуктивності праці* в с. г., осн. напрями та ефективність інтенсифікації с. г., сусп. витрати виробн., собівартість с.-г. продукції та шляхи її зниження, *ціноутворення* та напрями дальшого вдосконалення цін на с.-г. продукцію, розвиток форм і системи держ. заготівель с.-г. продуктів, розміщення, спеціалізація та концентрація с.-г. виробн. на базі *міжгосподарського кооперування та агропромислової інтеграції*. Важливими розділами Е. с. г. є також вивчення розвитку окремих галузей с.-г. виробництва та питань розширеного *відтворення* і нагромадження в с. г. Дослідження в галузі Е. с. г., зокрема на Україні, проводять *Економіки і організації сільського господарства український науково-дослідний інститут імені О. Г. Шліхтера, Економіки інститут АН УРСР, Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Рада по вивченню продуктивних сил УРСР* тощо.

Лит.: Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. — Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Экономика сельского хозяйства. К., 1977; Ефимов В. П., Манякин В. И. Эффективность сельскохозяйственного производства в СССР. М., 1977; Лукинов И. И. Воспроизводство и цены. М., 1977; Радченко А. Я. Экономичные пиғанья сільського господарського виробництва. К., 1977. А. І. Смирнов.

ЕКОНОМІКА ТОРГІВЛІ — сукупність суспільних відносин і процесів, пов'язаних з обміном і реалізацією товарів; наука, яка вив-

чає природу процесів, що відбуваються в сфері товарного обігу, характер і форми прояву *економічних законів* соціалізму в торгівлі та методи використання їх, закономірності розвитку *торгівлі*, економічну політику Комуністичної партії і Рад. д-ви в галузі торгівлі, фактори, що сприяють підвищенню її ефективності, форми й методи економічної роботи в торгівлі. Одним з важливих завдань Е. т. є дослідження процесу планомірного руху товарів із сфери виробн. у сферу споживання й реалізації їхньої вартості, систематичне вивчення впливу торгівлі на виробн., попит і споживання товарів, а також на планування осн. показників галузі — *товарообороту, товарних ресурсів, торговельної знижки, витрат обігу, прибутку* тощо. Е. т. вивчає системи управління підприємствами й організаціями торгівлі, методику планування торг.-фінанс. діяльності, розробляє й науково обґрунтовує різні нормативи (товарообороту на 1 м² торг. площі, товарних запасів, норм тех. оснащення підприємств тощо). Е. т. виявляє резерви підвищення ефективності і якості роботи торг. орг-цій і підприємств, відшукує конкретні шляхи раціоналізації руху товарів, впровадження нових прогресивних форм торгівлі, підвищення її культури. Проблеми Е. т. розробляють, зокрема на Україні, *Торгівлі і громадського харчування український науково-дослідний інститут*, відповідні кафедри торг.-екон. ін-тів у Києві, Донецьку, Харкові, Львові й Полтаві.

Лит.: Гоголь Б. И. Экономика советской торговли. В кн.: Система экономических наук, М., 1968; Иваницкий В. И. Экономика торговли. К., 1978. В. І. Іваницький.

ЕКОНОМІКА ТРАНСПОРТУ — сукупність суспільних, технічних та організаційних факторів, що зумовлюють ефективність праці та використання засобів виробництва на *транспорті*; наука, яка вивчає шляхи підвищення економічної ефективності роботи транспорту. Е. т. вивчає транспорт як самостійну сферу матеріального виробн. В СРСР, у т. ч. на Україні, залізничний, річковий, мор., автомоб. транспорт заг. користування, а також повітряний і трубопровідний належить д-ві і становить *єдину транспортну систему СРСР*. Е. т. як наука визначає шляхи найдоцільнішого комплексного розвитку всіх видів транспорту, встановлює форми і методи наук. планування та керівництва роботою транспорту з метою забезпечення потреб нар. г-ва та населення країни при неухильному зростанні *продуктивності праці* та зниженні собівартості перевезень. В Е. т. велике значення має дослідження зв'язків між різними тех.-екон. показниками (швидкістю, корисним часом руху, зручністю користування, собівартістю тощо). На Україні екон. дослідження проблем транспорту ведуть Держ. автотранспортний н.-д. і проектний ін-т (Київ), Укр. філіал Ін-ту комплексних проблем Держплану СРСР, кафедри навч. ін-тів інжене-

рів транспорту (Дніпропетровськ, Харків), автомобільно-дорожніх ін-тів (Київ, Харків).

Лит.: Экономические вопросы развития транспорта. К., 1974; Маркова А. Н. Транспорт СССР и основные этапы его развития. М., 1977; Развитие единой транспортной сети СССР в десятой пятилетке. М., 1977; Проблемы развития транспорта Украинской ССР. К., 1977. М. П. Козак.

ЕКОНОМІКА І ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені О. Г. Шліхтера — республіканська установа Південного відділення Всесоюзної академії с.-г. наук імені В. І. Леніна. Організований 1956 у Києві. З 1963 — головна наук. установа по координації досліджень екон. проблем с. г. України. У 1968 ін-ту присвоєно ім'я акад. АН УРСР О. Г. Шліхтера. Ін-т розробляє теор. і прикладні проблеми економіки та організації с. г., спрямовані на прискорення розвитку с.-г. виробн. на індустріальній основі; дає наук. обґрунтування спеціалізації с. г. на основі міжгосп. кооперації і агропром. інтеграції; розробляє рекомендації щодо удосконалення організації, нормування і оплати праці, систем ведення с. г. і методів екон. стимулювання виробн.; з питань підвищення ефективності інтенсифікації та поліпшення системи управління с. г. При ін-ті є (1979) 10 відділів, обчислювальний центр, аспірантура. Ін-т має в Харкові відділ організації с.-г. виробн., а також три опорних пункти: Тарашанський (Київ. обл.), Нікопольський (Дніпроп. обл.) і Житомирський. Ін-т видає респ. міжвідомчий тематичний наук. збірник «Економіка і організація сільського господарства».

О. О. Сторожук.
ЕКОНОМІКА ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Києві. Створений 1936 на базі Агроекономічного ін-ту. В кін. 1937 до його складу ввійшов Ін-т демографії і сан. статистики АН УРСР. На 1.І 1979 ін-т (без відділень) мав 7 наук. відділів, які поділяються на сектори. Ін-т досліджує фундаментальні проблеми політ. економії, теорії планового управління, відтворення та екон. розвитку республіки в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*, розробляє також проблеми статистики і демографії, історії нар. г-ва та екон. думки УРСР. При ін-ті є аспірантура. Йому надано право приймати до захисту докторські і кандидатські дисертації. Ін-т має три відділення: у Львові (з 1964), Харкові (з 1965) та Одесі (з 1970). В ін-ті працювали відомі вчені П. І. Лященко, О. М. Румянцева, П. М. Першин, М. В. Птуха, К. Г. Воблий та ін. Ін-т видає міжвідомчі збірники «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» і «Демографічні дослідження». Ін-т виконує осн. функції по наук.-редакційній підготовці журн. «Економіка Радянської України».

І. І. Лукінов.
ЕКОНОМІКА ПРОМИСЛОВОСТІ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься

в Донецьку. Створений 1969 на базі Донец. відділення екон.-пром. досліджень *Економіки інституту АН УРСР*. У складі ін-ту — 11 відділів з таких проблем: економіка галузей пром.-сті, об'єднань, підприємств, регіону; створення автоматизованих систем управління; екон.-правові питання господарювання. Ін-т має відділення в Дніпропетровську, філіал у Ворошиловграді та обчислювальний центр у Донецьку. Розробляє проблемно-теоретичні та прикладні питання економіки пром.-сті з застосуванням екон.-математичних методів і електронно-обчислювальної техніки.

М. Г. Чумаченко.
ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ — сучасні методи і прийоми *економічних наук* та госп. практики основані на використанні математики з метою раціонального управління нар. г-вом. Див. *Математична економіка, Кібернетика економічна*.

«ЕКОНОМІКС» (англ. economics — економіка, політична економія) — сучасна бурж. *вульгарна політична економія*, яку викладають в університетах та коледжах США, Великобританії та ряду інших капіталістичних країн. «Е.» являє собою прикладні дослідження бурж. економістів, які поєднують загальнодерж. госп. проблеми з питаннями приватного бізнесу. «Е.» фактично виключає аналіз соціальних проблем. У центрі її — «господарюючий суб'єкт», який визначає свої дії відповідно до законів ринку. «Е.» як осн. університетська екон. дисципліна є своєрідним поєднанням політекон. тем з темами галузевих економік. Покликаний дати сучас. та майбутнім діячам капіталістичних орг-цій та підприємств знання в галузі госп. діяльності та управління, що зумовлено вимогами розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, розробкою «рецептів» щодо врятування капіталізму як системи. Панівне становище в бурж. екон. науці «Е.» зайняв у післявоєнні роки. Гол. причиною переродження бурж. політ. економії на «Е.» є криза бурж. екон. науки, що загострюється з поглибленням *загальної кризи капіталізму*.

В. П. Степаненко.
«ЕКОНОМИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА» — щотижневик Центрального Комітету КПРС. У 1918—37 виходила під назвою «Экономическая жизнь». З листопада 1937 її перетворено на «Финансовую газету», видання якої припинено в червні 1941. З 1956 виходить як «Промышленно-экономическая газета» Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по новій техніці. З 1960 — орган ЦК КПРС під назвою «Э. г.» періодичністю 6 раз на тиждень. На базі «Экономической газеты» з серпня 1961 видається щотижневик ЦК КПРС «Э. г.». Пропагує екон. політику КПРС, мобілізує маси на її успішне здійснення. На сторінках «Э. г.» публікуються теор. статті з марксистсько-ленінської екон. теорії, актуальних проблем розвитку соціалістич. економіки і створення матеріально-тех. бази комунізму, подаються статистичні зведення та екон. огляди;

багато уваги приділяється парт. керівництву г-вом, висвітленню передового досвіду екон. роботи, організації соціалістичного змагання. Публікуються рекомендації щодо організації роботи системи екон. освіти тощо. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

ЕКОНОМІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — сукупність виробничих відносин між учасниками соціалістичного виробництва, спрямована на забезпечення виконання ними своїх обов'язків з метою повної реалізації сусп. інтересу. Е. в. існує постійно як явище об'єктивного, зумовлене самою суттю соціалістичної власності. Е. в. об'єктивно ставить учасників виробн. в умови ефективного господарювання, об'єктивно визначає ім раціональну форму використання матеріальних і трудових ресурсів. Е. в. є важливим елементом соціалістичного *господарського механізму*; вона проявляється через різні форми госп. життя, зокрема матеріальну відповідальність і виробничу дисципліну. Е. в. проявляє себе в таких категоріях, як *господарський розрахунок, матеріальне стимулювання праці, дисципліна праці, кредит, ціна, плата за фонди* та ін. Е. в. пов'язана з необхідністю забезпечення втілення у держ. планах нар.-госп. пропорцій, виконання планових завдань, норм тощо. Колективи трудящих і кожний трудівник зокрема об'єктивно відповідальні перед суспільством — сукупним власником засобів виробн. за їх збереження, ефективне використання і примноження, за підвищення їхнього тех. рівня і збільшення обсягів виробн. матеріальних благ. Е. в. визначає коло обов'язків учасників виробн., необхідності певної лінії поведінки. Механізм Е. в. має забезпечити економічне і раціональне використання природних, матеріальних і фінанс. ресурсів на всіх рівнях господарювання, вдосконалення самого механізму господарювання. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* відбувається процес підвищення сусп. потреби в Е. в., що пов'язано з зростанням сусп. власності, плановісності розвитку економіки, відносинами загальності і обов'язковості праці тощо.

М. П. Панченко.
ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ — суспільна наука в системі географічних наук, що вивчає закономірності географічного розміщення виробництва і населення, особливості розвитку їх у різних країнах і районах. Об'єктами дослідження сучасної Е. г. є соціально-економ. тер. системи — країни (див. *Країнознавство*), економічні райони, виробничо-територіальні комплекси, системи розселення і сфери обслуговування населення. В процесі свого розвитку Е. г. перетворилась на комплекс наук. дисциплін, що включає вчення про виробничо-тер. комплекси, географію природних ресурсів, *географію населення*, пром.-сті, с. г., транспорту та сфери обслуговування. В системі екон.-геогр. наук

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ КАПІТАЛЬНИХ ВКЛАДЕНЬ

важливе місце посідає регіональна Е. г., зокрема Е. г. соціалістичних країн і Е. г. капіталістичних країн.

Методологічною основою рад. Е. г. є марксистсько-ленінське вчення про взаємодію суспільства з природою, *усушлювання виробництва, територіальний поділ праці, розміщення продуктивних сил, народонаселення*, комплексний екон. і соціальний розвиток території. Важливе значення для Е. г. має ленінська методологія *економічного районування* і дослідження районів, а також ідея *територіальної організації виробництва* за сукупністю стадій виробничого процесу, теоретичні висновки і положення XXIV і XXV з'їздів КПРС про єдиний нар.-госп. комплекс СРСР, інтернаціоналізацію екон. і духовного життя суспільства, вирівнювання *рівнів економічного розвитку* соціалістичних країн і районів, спеціалізацію і кооперування підприємств, *агропромислової інтеграції* тощо. Е. г. вивчає природні умови і ресурси як важливі фактори розвитку матеріального вироб. *Рациональне природокористування* і розробка наук. основ екон. оцінки природних ресурсів — одна з важливих проблем цієї науки. Е. г. розвивається у взаємозв'язку з ін. сусп. науками, з тех. науками та з екон. картографією, широко користується системно-структурним аналізом, матем. та кібернетичними методами. Е. г. в Росії зародилася у 18 ст. Авторами перших праць екон.-геогр. напрямку були М. В. Ломоносов, І. К. Кирилов, В. М. Татищев. На поч. 19 ст. К. І. Арсеньєв зробив перші спроби економічного районування Росії. Екон.-геогр. дослідження розширились у 2-й пол. 19 ст., що було пов'язано з розвитком капіталізму. Найвідоміші праці цього періоду — П. П. Семенова-Тян-Шанського і Д. І. Менделєєва. Широкого розвитку екон.-геогр. дослідження набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Було створено кафедри Е. г. в ун-тах, пед. і екон. інститутах, спец. відділи в окремих н.-д. установах. Розвиток Е. г. відбувався в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва, розробленням нар.-госп. планів. Е. г. перетворюється з пізнавальної на конструктивну науку (див. *Конструктивна географія*). Значний внесок в Е. г. зробили П. М. Алампієв, М. М. Баранський, М. М. Колосовський, О. М. Лаврищев, Ю. Г. Саушкін, Б. М. Семевський, Я. Г. Фейгін, А. Т. Хрушов та ін. Проблеми географії населення висвітлюються в працях С. О. Ковальова, Г. М. Лаппо, В. В. Покишевського та ін. Осн. центрами Е. г. в СРСР є Ін-т географії АН СРСР, Московський і Ленінградський ун-ти.

В останні два десятиріччя розвивався близький до Е. г. напрям — регіональна економіка. Наук. основи її викладено в працях М. М. Некрасова.

Е. г. як наука в Українській РСР почала широко розвиватися за Рад.

влади. До Великої Жовтн. соціалістич. революції досліджувалося г-во лише окремих частин тер. України (напр., праці Д. П. Журавського по Київ. губ., статистичні описи окремих губерній). Найфундаментальнішою працею до революції. періоду є два томи, присвячені тер. України, з багатотомного видання П. П. Семенова-Тян-Шанського «Росія» (1899—1914). В рад. час. створено Постійну комісію АН УРСР по вивченню продуктивних сил (1928—30, голова — Л. М. Яснопольський), 1934 — *Раду по вивченню продуктивних сил УРСР* на чолі з О. Г. Шліхтером. В галузі Е. г. в цей період працювали К. Г. Воблий, Г. О. Кривченко, В. В. Кістяківський, Я. Г. Фейгін. У перші повоєнні роки помітне місце в екон.-геогр. дослідженнях посідали праці *Економіки інституту* АН УРСР, виконані під керівництвом К. Г. Воблого, О. М. Румянцева, П. М. Перішина, О. О. Нестеренка та ін. Важливі дослідження проведено в Київському (О. Т. Діброва, І. Ф. Мукомель), Львівському та ін. ун-тах. З кінця 50-х рр. центром екон.-геогр. досліджень у республіці стає Рада по вивченню продуктивних сил УРСР. Проводяться комплексні дослідження великих екон. районів, вивчаються екон.-геогр. проблеми нар.-госп. комплексу УРСР.

У 1964 створено *Сектор географії АН УРСР*. У Секторі й на кафедрах вузів та деяких н.-д. установ виконано фундаментальні роботи з проблемами тер. організації виробн., досліджуються закономірності формування виробничотер. комплексів, систем розселення, розроблено науково-методичні основи екон.-геогр. досліджень мінеральних ресурсів тощо (праці О. Т. Вашенка, П. В. Волобова, Ф. Д. Заставного, М. Г. Ігнатенка, Л. М. Корєцького, М. М. Паламарчука, М. Д. Пісунга та ін.). Прикладні проблеми *районного планування*, розвитку міст, формування пром. комплексів розробляються в *Містобудування науково-дослідному і проектному інституті* (Київ). Видається респ. міжвідомчий наук. збірник «Економічна географія».

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Фейгін Я. Г. Размещение производства при капитализме и социализме. М., 1958; Алампієв П. М. Экономическое районирование СССР, кн. 1—2. М., 1959—63; Богорад Д. И. Конструктивная география района. М., 1965; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Рыбачок Г. М. Вступ до економічної географії. К., 1973; Саушкін Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М., 1973; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977. М. М. Паламарчук.

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ КАПІТАЛЬНИХ ВКЛАДЕНЬ — економічні результати і народногосподарська доцільність *капітальних вкладень*. Визна-

чають співвідношенням екон. ефекту і витрат. У плануванні та проектуванні визначають абсолютну Е. е. к. в. як відношення екон. ефекту до обсягу капітальних вкладень. Для вибору варіантів розв'язання госп. або тех. завдань застосовують порівняльну Е. е. к. в., яка показує, на скільки один варіант ефективніший за інший. Абсолютну Е. е. к. в. (віддачу) в масштабах нар. г-ва та його галузей визначають як відношення абсолютного приросту *національного доходу* (чистої продукції) ΔD до обсягу капітальних вкладень K , а в масштабах підприємств і виробничих об'єднань (де чиста продукція поки що не обчислюється) — як відношення абсолютного приросту прибутку ΔP до обсягу капітальних вкладень K , тобто

$$E = \frac{\Delta D}{K}, \quad \text{або} \quad E = \frac{\Delta P}{K}.$$

Обчислюють і обернене відношення — строк окупності капітальних вкладень T , тобто

$$T = \frac{1}{E}, \quad T = \frac{K}{\Delta D}, \quad \text{або} \quad T = \frac{K}{\Delta P}.$$

Показником порівняльної Е. е. к. в. є мінімум зведених витрат. Зведені витрати за кожним варіантом капітальних вкладень являють собою суму поточних витрат (собівартості) C і капітальних вкладень K , зведених до однакової розмірності за часом відповідно до нормативного коеф. ефективності E_H або нормативного строку окупності T_H , тобто $C + E_H K =$ мінімум або $K + T_H C =$ мінімум.

Наведену систему розрахунків Е. е. к. в. передбачено «Типовою методикою визначення економічної ефективності капітальних вкладень» (1969). Е. е. к. в. визначають і планують й за показником питомих капітальних вкладень: у розрахунку на одиницю виробничої потужності або на одиницю продукції (в матеріальному виробн.), на одиницю натурального обсягу невиробничих об'єктів (м² житл. площі, місце в дитячому садку, лікарняне ліжко тощо) з урахуванням їхньої якості. Зростання питомих капітальних вкладень у матеріальному виробн. має окупитися зниженням собівартості продукції. Для планування капітальних вкладень у *невиробничу сферу* та для захисту *навколишнього середовища* вирішальне значення має їхня соціальна ефективність. Обов'язковою умовою проведення розрахунків та обґрунтувань Е. е. к. в. є додержання при цьому нар.-госп. підходу. Отже, прийнятий варіант капітальних вкладень має бути не тільки найефективнішим в окремій галузі виробн. (на окремому підприємстві), але й сприяти підвищенню екон. ефективності всього нар. г-ва. У зв'язку з цим Е. е. к. в. мають враховувати як у тій ланці г-ва, де передбачається здійснення їх, так і в суміжних галузях виробн. (у постачальника і споживача). Розраховуючи й аналізуючи Е. е. к. в. по окремих об'єктах, необхідно брати до ува-

ги розрив у часі (лаг) між здійсненням капітальних вкладень і одержанням ефекту. Порядком визначення лага і його використання в розрахунках встановлено в галузевих інструкціях визначення Е. е. к. в. залежно від тривалості буд-ва і відповідного їй розподілу капітальних вкладень за роками будівництва (чи реконструкції) підприємств і об'єктів, а також тривалості освоєння проектних потужностей. Порівнюючи варіанти, які різняться тривалістю будівництва й освоєння (швидкістю інвестиційного процесу), визначають реальний ефект у вигляді додаткового прибутку, одержуваного за період, який дорівнює різниці в тривалості будівництва й освоєння. Швидкість інвестиційного процесу і Е. е. к. в. пов'язані зі швидкістю й екон. ефективністю *науково-технічного прогресу*. Прискорення будівництва, реконструкції та освоєння виробничих потужностей означає прискорення тех. прогресу в нар. г-ві та скорочення строку окупності капітальних вкладень і навпаки. Цим зумовлюється велике нар.-госп. значення фактора часу для підвищення екон. ефективності капітальних вкладень.

Лит.: Красовский В. П. Проблемы экономики капитальных вложений. М., 1967; Типовая методика определения экономической эффективности капитальных вложений. М., 1969; Фактор времени в плановой экономике. М., 1978. М. С. Герасимчук.

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ — загальний позитивний результат і народногосподарська доцільність впровадження у виробництво наукових відкриттів, нової техніки, технологій, винаходів та раціоналізаторських пропозицій тощо; найважливіша складова частина *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Прискорення темпів *науково-технічного прогресу* (НТП) сприяє підвищенню ефективності сусп. виробн., яка виявляється насамперед в економії затрат живої та уречевленої праці. Згідно з положеннями існуючої методики визначення екон. ефективності впровадження та використання в нар. г-ві нової техніки, винаходів та раціоналізаторських пропозицій економіки сусп. праці, що зумовлена цими факторами, вимірюється екон. ефектом, тобто сумарною економією всіх виробничих ресурсів за рік (живої праці, матеріалів, капітальних вкладень), одержаних внаслідок зазначених впроваджень. Ця економія вквіт-решт збільшує *національний дохід* — гол. джерело зростання нац. багатства, розширення виробн. матеріальних благ, підвищення *добробуту* народу. Поряд з різними екон. ефектом для визначення ефективності НТП використовують такі показники, як *прибуток*, *зниження собівартості* продукції, *підвищення продуктивності праці* та ін. Аналіз ефективності осн. напрямів НТП свідчить про те, що його роль в розвитку економіки Рад. країни неупинно зростає. Зокрема, в пром-сті УРСР за роки дев'ятого п'ятиріччя сумарний екон. ефект від впровадження нової техніки

збільшився більше ніж на 60%, економія від зниження собівартості продукції — майже на 30%, відносна кількість вивільнених з виробн. працівників — на 24%. У 1977 порівняно з 1970 додатковий прибуток від впровадження нової техніки у пром-сті республіки зріс майже на 36%. У десятиріччя п'ятиріччя в країні за рахунок підвищення продуктивності праці має бути забезпечено 90% приросту пром. продукції, весь приріст с.-г. продукції і буд.-монтажних робіт та бл. 95% обсягу перевезень залізницями. Підвищення Е. е. н.-т. п. є вирішальною умовою дальшого піднесення матеріального та культур. рівня життя народу.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 38. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Про єдиний господарський план; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977; Гатовский Л. М. Научно-технический прогресс и экономика развитого социализма. М., 1974; Экономическая эффективность научно-технического прогресса. К., 1977; Эффективность научно-технического прогресса. М., 1978; Бабия В. П. Система планирования и экономического стимулирования научно-технического прогресса. К., 1978.

В. П. Александрова.

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА — результативність, віддача та раціональність організації *народного господарства*; полягає в одержанні найбільшої кількості високоякісної продукції при найменших сукупних затратах праці й матеріальних ресурсів. Е. е. с. в. виражається у трьох осн. показниках — *продуктивності праці*, *фондовіддачі* (фондомісткості) та *матеріаломісткості продукції*. Вони характеризують ефективність використання осн. факторів *виробництва* (робочої сили, основних фондів, оборотних фондів і матеріальних засобів). Відношення продукції (або *національного доходу*, якщо йдеться про все нар. г-во) до сукупних трудових і матеріальних затрат є узагальнюючим показником Е. е. с. в. Існують «витратний» і «ресурсний» критерії ефективності. Перший критерій виходить з урахування лише тієї частини ресурсів, яку фактично витрачено в процесі виробн., а другий — з усього обсягу застосовуваних ресурсів. При «витратному» критерії, напр., осн. виробничі фонди мають бути втрачені лише в межах нарахованої амортизації, при «ресурсному» — в їхній повній вартості. Це зумовлює різницю в динаміці показників Е. е. с. в., обчислених за двома критеріями. «Витратному» критерію в певній мірі відповідає показник продуктивності сусп. праці як відношення нац. доходу до затрат живої праці в сфері матеріального виробн. Що ж до показника з «ресурсного» критерію, то офіційно статистичні органи його не обчислюють, а інколи його розраховують деякі н.-д. ін-ти. На основі єдиного критерію Е. е. с. в., який вимагає постійного зниження ресурсомісткості одиниці продук-

ції на різних нар.-госп. рівнях, коло її показників може бути розширене. Так, для оцінки ефективності госпрозрахункової діяльності підприємств і об'єднань великого значення набувають такі показники, як *собівартість* продукції та *рентабельність* виробн. Важливе значення мають показники якості продукції (питома вага продукції зі Знаком якості, вищої категорії якості та ін.), які входять до заг. системи показників Е. е. с. в. Для того, щоб успішно розв'язувати різноманітні економічні і соціальні завдання, які стоять перед країною, — зазначалося на XXV з'їзді КПРС, — немає іншого шляху, крім швидкого зростання продуктивності праці, різкого підвищення ефективності всього суспільного виробництва. (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 48).

Гол. шляхом підвищення Е. е. с. в. є його інтенсифікація на основі *науково-технічного прогресу*. *Інтенсифікація виробництва* означає, насамперед, зростання якісних характеристик *засобів виробництва*. Орієнтація екон. розвитку в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* на шлях інтенсивності, ефективності й якості зумовлена завданнями комуністичного будівництва, осн. метою якого є зростання *життєвого рівня* народу, зростим виробничим потенціалом СРСР, скороченням використання екстенсивних факторів *економічного зростання*, в першу чергу трудових ресурсів. Особливого значення в *економічній стратегії* КПРС надається прискореному зростанню сусп. виробн. внаслідок підвищення продуктивності сусп. праці. Підвищення продуктивності праці — магістральний напрям боротьби за зростання Е. е. с. в. Продуктивність сусп. праці в СРСР за дев'яту п'ятирічку зросла на 23%, за десятю п'ятирічку вона має зрости на 25%. Піднесення Е. е. с. в., залишаючись за своєю суттю якісною характеристикою, стає фактором кількісного зростання економіки. Важливими важелями підвищення Е. е. с. в. є вдосконалення планування, *економічного стимулювання соціалістичного виробництва*, розвиток трудової активності мас (*соціалістичне змагання*, поширення передового досвіду та ін.). Зростання Е. е. с. в. зумовлює підвищення його соціальної ефективності, що проявляється в систематичному піднесенні матеріального і культур. рівня життя народу. Див. також *Економічна ефективність науково-технічного прогресу*.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Головне завдання наших днів. — Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Шість тез про чергові завдання Радянської влади. Повне зібрання творів, т. 36; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Экономическая эффективность общественного производства в период развитого социализма. М., 1977; Экономические стимулы повышения эффективности производства. М., 1977; Эффективность социалистического производства. М., 1978; Утенков А. Я., Фролов А. В., Буймов П. С. Деятельность КПСС по по-

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ

вишенню ефективності общественно-го производства. М., 1978.

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ — економічний результат функціонування системи управління, який визначається досягненням поставлених завдань з найменшими затратами трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Госп. управління — невід'ємна складова частина *виробництва*, оснорованого на спільній праці, а тому показники ефективності самого виробн. є показниками ефективності управління. Єдиного, загальновиного показника Е. е. у. в., як і для самого виробн., немає. В практиці здебільшого використовують систему показників, серед яких показник *продуктивності праці* є найбільш узагальнюючий, в якому відображено рівень тех. розвитку виробн., його організації та організації праці, госп. діяльності тощо. Виділити окремо вплив управління (як суб'єкта) на виробництво (як об'єкт впливу) практично неможливо через різноманітність факторів, що впливають на результати госп. діяльності. Для оцінки Е. е. у. в. широко застосовують метод порівняння результатів діяльності споріднених і близьких за умовами роботи підприємств. При всій недосконалоості такого методу використання його в певних межах доцільне й виправдане.

Функціональні комісії ЕКОСОР:

- по неурядових організаціях;
- по житловому питанню, будівництву і плануванню;
- по переговорах з міжурядовими організаціями;
- по програмі та координації;
- по природних ресурсах (УРСР входила з 1971 по 1978);
- по науці й техніці в цілях розвитку;
- по огляду та оцінці (УРСР з 1972 по 1979);
- по плануванню розвитку;
- по запобіганню злочинності та боротьбі з нею.

Функціональні комісії ЕКОСОР:

- Статистична комісія (УРСР з 1948 по 1979);
- Комісія по народонаселенню (УРСР з 1946 по 1979);
- Комісія по правах людини * (УРСР з 1946 по 1971);
- Комісія соціального розвитку (УРСР з 1972 по 1975);
- Комісія по становищу жінок;
- Комісія по наркотичних засобах **;
- Комісія по транснац. корпораціях (УРСР з 1975 по 1978).

* має Підкомісію по запобіганню дискримінації та захисту нац. меншостей.

** має Підкомісію по незаконній торгівлі наркотиками і пов'язаних з цим питаннях на Близькому і Середньому Сході.

Регіональні економічні комісії ЕКОСОР:

- для Європи;
- для Азії і Далекого Сходу;
- для Латинської Америки;
- для Африки.

ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА КОМІСІЯ ООН ДЛЯ АЗІЇ І ТИХОГО ОКЕАНУ (ЕСКАТО) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН*. Створена 1947. До ЕСКАТО (на 1.1 1977) входило 32 повноправні члени (28 д-в Азії і району Тихого ок., в т. ч. СРСР, а також Великобританія, Нідерланди, США і Франція) та асоційовані члени

(9 країн і території Пд.-Сх. Азії і району Тихого ок.). Завдання ЕСКАТО: вивчення проблем екон. і соціального розвитку країн Азії і Тихого ок., зміцнення екон. зв'язків між ними та розширення екон. співробітництва з ін. країнами світу. Найвищий орган ЕСКАТО — щорічна сесія, робочі органи — 9 постійних к-тів (з питань пром-сті, с. г., транспорту і зв'язку, природних ресурсів, торгівлі, народонаселення, статистики, соціального розвитку, екон. планування). Виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Бангкок (Таїланд).

ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА РАДА ООН (ЕКОСОР) — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй*. Створена 1946. Відповідно до Статуту ООН покликана здійснювати під керівництвом *Генеральної Асамблеї ООН* міжнар. співробітництво з екон. і соціальних питань, зокрема з питань розвитку світової торгівлі, індустріалізації, природних ресурсів, *прав людини*, становища жінок, народонаселення, соціального добробуту, науки і техніки, запобігання злочинності тощо. Функції ЕКОСОР: здійснювати дослідження, складати доповіді й виробляти рекомендації; скликати міжнар. конференції і розробляти для подання Ген. Асамблеї проекти конвенцій з питань, що входять до її компетенції; вести переговори і погоджувати діяльність *спеціалізованих установ ООН* шляхом консультацій з ними; допомагати *Раді Безпеки ООН* і надавати їй необхідну інформацію тощо. ЕКОСОР складається з 54 членів, що обираються на 3 роки Генеральною Асамблеєю. 18 з них оновлюються щороку. СРСР є членом ради з 1946. УРСР обиралася до ЕКОСОР 1946 і на 1977—79. ЕКОСОР щороку проводить 2 сесії, свою роботу виконує за допомогою функціональних к-тів і комісій (див. таблицю).

ЕКОНОМІЧНА КОМІСІЯ ООН ДЛЯ АФРИКИ (ЕКА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН*. Створена 1958. До складу ЕКА (на 1.1 1977) входило 48 повноправних членів — країн Африки і 3 асоційовані члени: Намібія, Великобританія і Франція. В роботі ЕКА беруть участь СРСР та ін. соціалістичні країни, а також *Рада Економічної Взаємодопомоги*. Мета комісії — сприяти розвитку екон. та соціального співробітництва між афр. країнами, а також розширяти їхнє співробітництво з ООН та її спеціалізованими установами. Найвищий орган — сесія ЕКА, між сесіями діють Виконком і Технічний к-т експертів, виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Аддіс-Абеба (Ефіопія).

ЕКОНОМІЧНА КОМІСІЯ ООН ДЛЯ ЄВРОПИ, Європейська економічна комісія (ЕКЄ) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН*. Ство-

рена 1947 відповідно до резолюції І сесії Генеральної Асамблеї ООН від 10.XII 1946. Членами ЕКЄ (на 1.1 1977) були 32 европ. д-ви (в т. ч. СРСР, УРСР, БРСР), а також США і Канада. ЕКЄ має сприяти погодженню дій країн Європи, спрямованих на їхній екон. розвиток, підтримувати та зміцнювати екон. відносини европ. країн між собою та з ін. країнами світу. Найвищий орган ЕКЄ — щорічна пленарна сесія. В системі ЕКЄ створено галузеві к-ти (з питань с. г., вугілля, електроенергії, будівництва та містобудування, чорної металургії, зовн. торгівлі тощо). Постійно діючий виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Женева.

ЕКОНОМІЧНА КОМІСІЯ ООН ДЛЯ ЗАХІДНОЇ АЗІЇ (ЕКЗА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН*. Створена 1973. Спочатку до складу ЕКЗА входили 12 араб. країн Азії: Бахрейн, Ірак, Йеменська Арабська Республіка, Народна Демократична Республіка Йемен, Йорданія, Катар, Кувейт, Ліван, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія та Сирія. В 1977 повноправними членами ЕКЗА стали Організація визволення Палестини і Єгипет. На правах консультативного статусу в роботі ЕКЗА беруть участь Австрія, Бельгія, Великобританія, Угорщина, Нідерланди, НДР, Ірландія, Іспанія, Італія, Пакистан, Польща, СРСР, США, ФРН, Франція та Югославія. Завдання ЕКЗА: проводити дослідження екон. і наук.-тех. проблем розвитку країн-членів, давати рекомендації урядам цих країн, зміцнювати їхні госп. відносини між собою та з ін. д-вами світу. Найвищий орган ЕКЗА — пленарна сесія. Виконавчий орган — Секретаріат. Тимчасова (1978) штаб-квартира — у Бейруті (Ліван).

ЕКОНОМІЧНА КОМІСІЯ ООН ДЛЯ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ (ЕКЛА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН*. Створена 1948. Постійними членами ЕКЛА є країни Лат. Америки, а також США, Великобританія, Франція, Нідерланди й Канада; асоційовані члени — Антігуа, Домініка, Сент-Кітс-Невіс-Ангілья, Сент-Люсія, Сент-Вінсент (усі разом — один член) та Беліз; ФРН і Швейцарія беруть участь в ЕКЛА як консультанти. ЕКЛА ставить своїми завданнями вивчати екон. проблеми регіону і надавати урядам рекомендації в галузі екон. політики, сприяти розширенню госп. співробітництва між ними, а також ділових контактів з д-вами ін. континентів. У рамках ЕКЛА функціонують Латиноамериканський ін-т екон. і соціального планування та Латиноамериканський демографічний центр. Найвищий орган ЕКЛА — пленарна сесія. Виконавчий орган — Секретаріат, що має такі відділи: екон. розвитку й дослідження, торг. політики, пром. і соціального розвитку, с. г., статистики, природних ресурсів і навколиш-

нього середовища, транспорту та екон. планування. Місцеперебування Секретаріату — Сантьяго (Чілі), є відділення в Мехіко, Ріо-де-Жанейро, Вашингтоні та ін.

А. М. Тищенко.

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА КАДРІВ — процес засвоєння економічних знань, умінь і навичок; підготовка фахівців з вищою й середньою екон. освітою; підвищення рівня екон. знань керівних госп. та інженерно-тех. працівників; навчання з питань економіки широкого кола працівників. В СРСР Е. о. к. забезпечується через мережу вищих і серед. спец. навч. закладів, в ін-тах, на ф-тах і курсах підвищення кваліфікації, в аспірантурі вузів і н.-д. установ, у єдиній системі марксистсько-ленінської освіти, а також шляхом самоосвіти. Збільшення масштабів виробн., посилення процесу його ускорення, розгортання науково-технічної революції, складніть завдань комуністичного будівництва, перехід до переважно інтенсивних факторів розвитку нар. г-ва, курс на всемірне підвищення ефективності і якості — все це зумовлює неухильне зростання ролі Е. о. к. у розвинутому соціалістич. суспільстві. Необхідною умовою успішного керівництва різними ланками нар. г-ва, вмілого використання резервів підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці стає не тільки високий рівень профес. підготовки кожного працівника, а й водночас глибоке знання економіки та організації виробн. КПРС і Рад. уряд виявляють постійне піклування про розширення та вдосконалення Е. о. к. Збільшується прийом на екон. спеціальності вищих і серед. навч. закладів, зміцнюється їхня навч.-матеріальна база, поліпшується зміст, форми й методи навчання, підвищується рівень теор. знань і практичних навичок. На Україні (1978) діють 9 вищих екон. і торг.-екон. навч. закладів, 34 екон. ф-ти унів. і тех. і с.-г. вузів та 100 серед. спец. навч. закладів екон. профілю. У вузах підготовка фахівців проводиться за 38 екон. спеціальностями, в технікумах — за 46. В результаті проведеної роботи зросла чисельність економістів, зайнятих у різних галузях виробн., науки й культури. В СРСР екон. підготовку проходять усі фахівці з вищою освітою і значна частина фахівців неекон. спеціальностей з серед. освітою. В усіх вузах і більшості технікумів вивчають політекономію, а в тех., технологічних і с.-г. навч. закладах — економіку й організацію відповідних галузей. Система масової екон. освіти шороку охоплює мільйони працівників різних галузей нар. г-ва. Екон. підготовка, як було зазначено в постанові ЦК КПРС від 31.VIII 1971 «Про поліпшення економічної освіти трудящих», є важливою умовою підвищення наук. рівня господарювання, зростання ініціативи, активності трудящих в управлінні виробн. тощо. Дальший розвиток екон. освіти партія і Рад. д-ва спрямовують на те, щоб вона максимально

мірою сприяла повсюдному поширенню передового досвіду організації праці, впровадженню у виробн. досягнень науки і техніки (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86). В цьому один з важливих резервів прискорення темпів соціально-екон. розвитку нашого суспільства, створення матеріально-тех. бази комунізму.

С. І. Дорогунцов

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ЗЕМЛІ — визначення відносної (у балах) продуктивності та загальної (у грошовому виразі) цінності землі як головного засобу виробництва в сільському господарстві; заключний етап складання земельного кадастру. Теорія і практика Е. о. з. базуються насамперед на відмінності різних ґрунтів щодо їхньої родючості. Заг. критерієм оцінки природної родючості землі є продуктивність сукупних затрат живої та уречовленої праці, а практичним вимірником її — співвідношення порівнянних показників вартості валової продукції і витрат на її виробн. При обчисленні оцінних показників вартість продукції з метою порівнянності розраховують за єдиними цінами, близькими до сусп. вартості. Затрати праці обчислюють при однаковому рівні оплати людині-дню. Враховуючи оцінні дані, усі види зем. угідь переводять на умовну (кадастрову) орну землю. Це забезпечує їхню порівнянність за продуктивністю і дає змогу об'єктивно встановити рівень використання землі, здійснити аналіз госп. діяльності, поліпшити планування с.-г. виробн. тощо. Грош. оцінку земель, що проводиться за даними про їхню продуктивність та інтенсивність використання, застосовують у планово-екон. розрахунках, зокрема для визначення заг. суми виробничих ресурсів с. г., втрат с.-г. виробн. при відведенні земель для несільськогосп. потреб тощо. За капіталізму Е. о. з. має вирішальний вплив на ціну землі й орендну плату. В СРСР проведення Е. о. з. передбачено «Основами земельного законодавства СРСР і союзних республік» (1968). Дані Е. о. з. фіксуються в земельному кадастрі.

П. Ф. Веденішев.

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ — визначення відносної (в балах) і абсолютної (в грошовому виразі) цінності природного ресурсу відповідно до довгострокового народногосподарського ефекту від його використання. Суть Е. о. п. р. полягає в кількісному визначенні її диференційованого впливу на продуктивність праці і в цілому на ефективність виробництва. В нар.-госп. практиці прийнятнішою є грош. оцінка, призначена для оптимального розподілу капітальних вкладень, розв'язання питань використання, охорони й відтворення однотипних природних ресурсів (або комплексів їх) у різних районах країни. Загальнодерж. система вартісних оцінок природних ресурсів має створюватися на єдиній методологічній основі; враховувати як досягнутий, так і потенціальний

ефект від використання того чи ін. природного ресурсу. Але загально визначення методологічних основ Е. о. п. р. ще не розроблено. За критерій оцінки найчастіше беруть диференціальну ренту (див. *Земельна рента*). В соціалістичному суспільстві її визначають як різницю між сусп. вартістю продукції і нормативним рівнем індивідуальних зведених витрат на її виробн. при використанні оцінюваного ресурсу. Отже диференціальна рента відображає залежність між якістю, кількістю, умовами використання ресурсу та довгостроковою ефективністю його експлуатації. Залежно від призначення оцінюваних даних, виду ресурсу й стану використання його застосовують різні показники Е. о. п. р. Кадастрова оцінка (див. *Земельний кадастр*) охоплює всі освоєні (або підготовлені до освоєння) природні ресурси, планово-перспективну оцінку здійснюють вибірково — за ще недостатньо вивченими видами природних ресурсів. Е. о. п. р. проводять за окремими видами природних ресурсів і за тер. поєднаннями природних ресурсів. Найдокладніше розроблено методи економічної оцінки землі та оцінки мінеральних і лісових ресурсів.

Лит.: Экономические основы советского земельного кадастра. К., 1969; Кадастр минеральных ресурсов Украинской РСР. К., 1971; Мицк А. А. Экономическая оценка естественных ресурсов. М., 1972; Хачатуров Т. С. Природные ресурсы и планирование народного хозяйства. «Вопросы экономики», 1973, № 8; Гофман К. Г. Экономическая оценка природных ресурсов в условиях социалистической экономики. М., 1977. Г. О. Горленко.

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА СІВОЗМІН — визначення затрат засобів і праці на одиницю продукції, зібраної з 1 га сівозміної площі, та екон. ефективності цих затрат. Визначаючи Е. о. с., беруть до уваги такі осн. показники, як врожайність; збір зерна, сировини тех. культур, кормів з 1 га землі; *соби́вартість*, вартість валової продукції сільського господарства, чистий дохід колгоспу, *рентабельність*. Порівняльна Е. о. с. — один з важливих факторів виявлення ефективного використання землі, екон. доцільності сівозмін, яка забезпечувала б підвищення врожайності культур, передбачених структурою *посівних площ* відповідно до спеціалізації виробництва. Для встановлення структури посівних площ з урахуванням спеціалізації провадять розрахунки екон. ефективності вирощування окремих культур і науково обґрунтоване розміщення їх у сівозмінах.

В. О. Пастушенко.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА — сукупність економічних та організаційних заходів у сфері господарського життя, здійснюваних державою в інтересах пануючих класів; елемент політ. надбудови. Характер і зміст Е. п., її завдання і соціальна спрямованість визначаються панівним сусп.-політ. ладом, характером виробничих відносин, об'єктивними законами розвитку суспільства. В свою чергу, Е. п. має активний зворотний вплив

на екон. базис, нар. г-во, сприяючи його піднесенню, чи, навпаки, стримуючи екон. розвиток. Е. п. буржуазної держави зумовлюється приватнокапіталістичною власністю на засоби виробн., відносинами експлуатації найманої праці капіталом. Вона виражає інтереси класу капіталістів і спрямована за захист і зміцнення капіталістичного способу виробн., забезпечення найвищих прибутків буржуазії за рахунок експлуатації і пограбування трудящих мас. Особливо посилюється реакційний характер Е. п. бурж. д-ви в епоху імперіалізму і загальної кризи капіталізму, коли вкрай загострюються всі суперечності капіталістичної системи, посилюється боротьба між капіталістичними д-вами за ринки збуту, джерела сировини та сфери впливу. Імперіалістична буржуазія намагається знайти вихід з такого становища в розвитку державно-монополістичного капіталізму, у втручаннях д-ви в економіку, у спробах застосувати різні методи регулювання виробн. і розподілу, в мілітаризації нар. г-ва. Але все це не тільки не згладжує, а ще більше поглиблює внутр. і зовн. суперечності капіталізму, посилює класову боротьбу, підтверджуючи, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього, а його Е. п. не відповідає прогресивним тенденціям сусп. розвитку. Від Е. п. бурж. д-в докорінно відрізняється як за характером і цілями, так і за своїми соціальними наслідками Е. п. соціалістичного суспільства. Вона ґрунтується на сусп. власності на засоби виробн., виражає корінні інтереси трудящих, спрямована на досягнення кінцевої мети — побудову комуністичного суспільства. Е. п. КПРС і Рад. д-ви являє собою систему науково обґрунтованих заходів і рішень партії і д-ви в галузі госп. будівництва, спрямованих на задоволення корінних інтересів трудящих, побудову матеріально-технічної бази комунізму і неухильне підвищення життєвого рівня народу, на зміцнення екон. могутності і міжнар. позицій Рад. Союзу. Осн. положення і напрями Е. п. СРСР визначаються парт. з'їздами, конференціями, пленумами ЦК КПРС і втілюються Рад. д-вою в планах екон. і соціального розвитку СРСР, які виступають гол. інструментом реалізації Е. п. партії і д-ви. Поточна Е. п. Рад. д-ви розробляється відповідно до осн. настанов економічної стратегії КПРС, вона встановлює послідовність і ступені розв'язання фундаментальних цілей довгочасної орієнтації екон. розвитку країни, беручи до уваги конкретні умови й можливості кожного періоду. Разом з тим Е. п. включає і тактичні настанови щодо шляхів і методів досягнення поставлених цілей, вибору найефективніших форм управління галузями і сферами нар. г-ва, визначення провідних ланок і вузлів, на яких насамперед мають бути зосереджені зусилля партії і народу. Відповідаючи корінним інтересам трудящих і об'єк-

тивним законам сусп. розвитку, Е. п. виступає як величезна творча сила, гол. знаряддя соціалістичного і комуністичного будівництва. Вона охоплює централізоване управління економікою країни як єдиним госп. організмом; на основі єдиного загальнодерж. плану визначає структуру виробн., темпи й пропорції розвитку галузей і сфер нар. г-ва, рад. республік та екон. районів; регулює розподіл і використання сукупного суспільного продукту і національного доходу; забезпечує прискорення науково-технічного прогресу і підвищення ефективності соціалістичної економіки, розвиток і зміцнення зовнішніх економічних зв'язків СРСР. Найвищою метою Е. п. за соціалізму є найповніше задоволення постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб суспільства і його членів, всебічний і гармонійний розвиток людини. В розробці і здійсненні Е. п. соціалістичної д-ви виділяються три осн. періоди, що відповідають істор. етапам становлення і розвитку соціалізму як першої фази комуністичної формації. Перший — Е. п. перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Ключовими завданнями Е. п. цього періоду були: здійснення соціалістичної індустріалізації, забезпечення екон. незалежності і обороноздатності країни, соціалістична перебудова с. г. на основі кооперативного плану В. І. Леніна, створення екон. передумов проведення культурної революції, розв'язання нац. питання та забезпечення фактичної рівності всіх націй і народностей країни.

З перемогою соціалізму в СРСР країна вступила в новий період розвитку — етап побудови розвиненого соціалістичного суспільства. Е. п. цього періоду спрямована на подальше зміцнення матеріально-тех. бази соціалізму і піднесення сусп. виробн., вдосконалення соціалістичних виробничих відносин. Е. п. зрілого соціалізму (третій період) є в той же час Е. п. побудови комуністичного суспільства, бо «діалектика розвитку тут така, що в міру вдосконалення зрілого соціалістичного суспільства і відбувається його поступове переродження в комуністичне. Відокремити ці два процеси, провести між ними розмежувальну рису неможливо» (Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977, с. 10). Яскравим відображенням Е. п. КПРС на сучас. етапі є десятий п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР. В умовах розвиненого соціалізму з особливою силою проявляються такі риси Е. п. загальнонар. соціалістичної д-ви, як всебічна її наук. обґрунтованість і реалістичність, відповідність вимогам об'єктивних економічних законів, реальним можливостям і потребам суспільства; глибокий і послідовний демократизм Е. п. при єдності її осн. положень для всієї країни; визначальна роль Е. п. у заг. системі політ. відносин, посилення її впливу і взаємодії з соціальною політикою; спадкоємність і послі-

довність Е. п. у здійсненні гол. завдань стратегічного курсу КПРС; інтернаціональний характер Е. п. Рад. д-ви, посилення її впливу на розвиток міжнар. зв'язків і співробітництва, зміцнення могутності світової системи соціалізму, екон. піднесення країн, що визволилися від колоніальної залежності. Досвід Рад. Союзу у визначенні осн. завдань і напрямів Е. п., методів її проведення на різних етапах соціалістичного будівництва широко використовують братні соціалістичні д-ви, беручи до уваги особливості й специфіку кожної країни.

Лит.: Маркс К. Критика Готської програми. К., 1964; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 34. Загрожує катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Чергові завдання Радянської влади. — Про «ліве» хляпство і про дрібнобуржуазність; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 42. Ще раз про профспілки... — Про єдиний господарський план; т. 43. Про продовольчий податок; т. 44. До четвертих роковин Жовтневої революції. — Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; т. 45. Про кооперацию. — Краще менше, та краще: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1978; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Економіческа політика партії на сучасному етапі. К., 1978.

В. О. Хилько.

ЕКОНОМІЧНА РОБОТА НА ПІДПРИЄМСТВІ — складова частина господарювання, що охоплює такі функції управління, як внутрішньозаводське планування, оперативне управління (зокрема облік і контроль), фінансову діяльність та економічний аналіз. У цілому Е. р. на п. підпорядкована ефективному розв'язанню планових завдань підприємства в обумовлені планом і госп. договорами строки при мінім. затратах праці та матеріальних засобів. Центр. ланкою Е. р. на п. є планування (див. *Планування народного господарства*). Воно включає тех.-економічне (перспективне й поточне) та *оперативно-виробниче планування*. Перспективні плани доводяться підприємствам (з 1972) на п'ятирічку з розбивкою по роках. Поряд із завданнями вищестоящих органів управління та госп. договорами вони є основою для розробки проектів щорічних, поточних планів — *техпромфін-планів* підприємств. Техпромфін-план — гол. плановий документ, на основі якого здійснюється виробничо-госп. діяльність підприємства протягом року. Саме через річні плани підприємств реалізується творча ініціатива трудових колективів, що проявляється в *зусвітських планах*. Оперативно-виробниче планування, що має своїм завданням планування організації запуску й випуску продукції, тісно пов'язане з поточним тех.-екоп. плануванням. Особливо важливе значення має раціональний вибір оптимальної системи оперативно-виробничого планування (полетального, групового,

машинно-комплектного, безперервного, сіткового тощо) щодо умов виробн. Саме вибір оптимальної системи — важлива дільниця Е. р. на п.

Складовою частиною Е. р. на п. є організація ефективного функціонування обліку та контролю матеріальних і трудових ресурсів на основі розвинутої системи нормативного г-ва (див. *Техніко-економічні норми*). Розробка прогресивних, технічно обґрунтованих норм і нормативів, забезпечення системи функціонування їх — гол. умова мінімізації витрат на виробн., запровадження внутрігосп. розрахунку, здійснення режиму економії, розвитку творчої ініціативи колективу. Значна частина госп. діяльності підприємства відображається в його *фінансах*. Фін. робота спрямована на планомірне надходження та витрачання коштів, раціональне використання кредитів банку бюджетних та оборотних коштів. Екон. аналіз госп. діяльності (оперативний та підсумковий) як елемент Е. р. на п. — основа наук. обґрунтованості перспективних і поточних планів, госп. рішень, їхньої своєчасності та ефективності. Узагальнюючою ланкою Е. р. на п. є *аналіз господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань*. Він передусім розробці планів, супроводить виконання їх, забезпечує доцільне їх своєчасне коригування, дає підстави для висновків і узагальнень про ефективність господарювання в цілому і окремих виробничих підрозділів і служб підприємства. Е. р. на п. займаються практично всі його підрозділи і служби заводоуправління, але насамперед його екон. відділи: планово-екон., фін., праці й заробітної плати, бухгалтерія, бюро екон. аналізу та ін. Останні здебільшого підпорядковані безпосередньо гол. економістів підприємства, інші працюють з ним у тісному контакті, особливо в додержанні єдності методики розрахунків, порядку розробки проектів планів, звітності тощо. Дедалі зростає роль у поліпшенні Е. р. на п. відіграють громад. орг-ції, зокрема громад. бюро екон. аналізу, нормування, ефективності, екон. і техніко-екон. ради та ін. Систематичне поліпшення та вдосконалення Е. р. на п. є одним з дійових важелів підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

В. І. Сенченко.

ЕКОНОМІЧНА СТАТИСТИКА — галузь статистики, що вивчає кількісну сторону економічних процесів і явищ суспільного *вд-творення* в нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом; досліджує кількісні прояви закономірностей суспільного розвитку в конкретних умовах місця й часу. Для вивчення нар. г-ва в цілому Е. с. як частина статистичної науки розробляє систему зв'язаних (синтетичних) нар.-госп. показників. За допомогою цих показників Е. с. дає всебічну кількісну характеристику продуктивних сил і виробничих відносин суспільства, а також процесів сусп. відтворен-

ня. Е. с. досліджує чисельність, склад, розміщення і рух населення, наявність природних ресурсів і використання їх, висвітлює виробн. сусп. продукту за галузями народного господарства, досліджує витрати виробництва і обігу, проводить облік наявності і використання матеріальних, фінанс. і трудових ресурсів у нар. г-ві. Е. с. вивчає узагальнюючі показники діяльності всього нар. г-ва — *національний дохід*, матеріальний *добробут* населення та багато ін. екон. явищ і процесів. Матеріали Е. с. відображаються в звітному *балансі народного господарства СРСР*. Е. с. розглядає й деякі питання економіки капіталістичних країн, сучас. організації міжнар. статистики та порівняє статистичні показники розвитку виробн. й зростання нар. споживання в різних країнах світу. Теор. основою Е. с. як науки є марксистсько-ленінська політ. економія та заг. теорія статистики. Організаційно й методологічно Е. с. пов'язана з галузевими статистиками і ґрунтується на тих самих принципах, використовує ті самі категорії, поняття й методи дослідження, які в цілому розглядає заг. теорія статистики. Виходячи з особливостей досліджуваних явищ, Е. с. застосовує статистичні методи: масові спостереження, вибіркові спостереження, *групування статистичні*, індексний метод, *кореляційний аналіз*, балансовий і графічні методи, метод міжнар. зіставлень. У ряді випадків використовують методи *математичної статистики* (лінійну алгебру, матричне обчислення).

Дані Е. с. широко використовують для розробки нар.-госп. планів, перевірки виконання їх та аналізу. Роботи з Е. с. в СРСР проводять *Центральне статистичне управління СРСР* (ЦСУ СРСР), на Україні — *Центральне статистичне управління УРСР* (ЦСУ УРСР) за єдиною методологією та принципами, за єдиним планом.

Лит.: Рябушкин Т. В. Теория и методы экономической статистики. М., 1977; Экономическая статистика. М., 1978.

М. І. Нелюбін.

ЕКОНОМІЧНА СТРАТЕГІЯ КНРС — постановка завдань, визначення фундаментальних, довгочасних цілей *економічної політики* партії, засобів і шляхів досягнення їх. Наук. основою Е. с. КНРС є марксистсько-ленінська теорія, всебічне врахування вимог *економічних законів*, насамперед *основного економічного закону соціалізму*, чітке визначення об'єктивних потреб і реальних можливостей соціалістичного суспільства. Осн. напрями і положення екон. стратегії партія розробляє і визначає на з'їздах КНРС і пленумах ЦК КНРС. Економічна стратегія КНРС виражає корінні інтереси робітн. класу і всіх трудящих СРСР. Рад. д-ва втілює її в плані екон. і соціального розвитку, беручи до уваги конкретні умови тої чи ін. періоду в історії країни. Так, у роки громадян. війни та іноз. інтервенції проводилась політика *«воєнного комунізму»*. З переходом на рейки мирного будів-

ництва партія взяла курс на *нову економічну політику*. В результаті здійснення соціалістичної *індустріалізації, колективізації сільського господарства та культурної революції* було подолано багатовікову відсталість країни і створено могутню екон. базу. Це забезпечило перемогу соціалізму в СРСР. З початком Великої Вітчизн. війни Е. с. КНРС була спрямована на перебудову нар. г-ва на воєнний лад і підпорядкування його справі перемоги над фашист. загарбниками. Після війни партія мобілізувала зусилля рад. народу на відбудову нар. г-ва. В історично короткі строки було значно перевищено довоєнний рівень пром-сті і с. г. Високими темпами розвивалася важка пром-сть, що стало основою дальшого зміцнення екон. і оборонної могутності Рад. країни, прискореного розвитку всієї соціалістичної економіки. Поряд з цим Рад. д-ва змогла виділяти все більше коштів на розвиток виробн. предметів споживання, с. г., житл. будівництва. Осн. напрями Е. с. КНРС в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*, визначені XXIV і XXV з'їздами партії: динамічний і пропорційний розвиток сусп. виробн., підвищення його ефективності, прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання *продуктивності праці*, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва, комплекс заходів щодо дальшого поліпшення планування і управління економікою, вдосконалення механізму соціалістичного господарювання й стимулювання виробн. (див. також *Десятий п'ятирічний план*). XXV з'їзд КНРС підкреслив, що стрижнем Е. с. КНРС є дальше нарощування екон. могутності країни, розширення й докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої пром-сті — фундаменту економіки (див. Матеріали XXV з'їзду КНРС. К., 1977, с. 46—47). Стратегічні завдання партії полягають у всебічному розвитку паливно-енерг. комплексу країни, металургії, машинобудування, забезпеченні населення країни продовольством і промисловістю — с.-г. сировиною. На це спрямована, зокрема, *аграрна політика КНРС*, яка знайшла свій дальший розвиток у рішеннях Липневого пленуму ЦК КНРС 1978. В його документах визначено обґрунтовану програму дальшого розвитку с. г. на сучас. етапі (див., зокрема, *Агропромисловий комплекс*), шляхи вдосконалення планування і соціального розвитку села. Заходи партії в галузі пром-сті та с. г. служать досягненню найвищої мети Е. с. КНРС — неухильному піднесенню матеріального і культур. рівня життя рад. народу. Це стосується насамперед дальшого підвищення *добробуту* рад. людей, поліпшення умов їхньої праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури, всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, вдосконаленню соціалістичного способу життя (там

ЕКОНОМІЧНЕ ЗМАГАННЯ ДВОХ СВІТОВИХ СИСТЕМ

Середньорічні темпи
приросту основних
показників розвитку
економіки СРСР і
США за 1951—77
(в процентах)

	СРСР	США
Національний дохід	7,9	3,5
Продукція промисловості	9,3	4,2
Продукція сільського го- сподарства	3,5	1,8
Капітальні вкладення	8,8	2,9
Продуктив- ність суспіль- ної праці	6,7	2,0

же, с. 44—45). XXV з'їзд КПРС визначив стратегічну лінію партії на довгочасній основі (до 1990) на розробку великих комплексних програм, розрахованих на два-три п'ятиріччя, в найважливіших галузях нар. господарства.

Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; XXV съезд КПСС: основные направления экономического развития. К., 1977; Дорогунов С. И. Экономическая стратегия КПРС на современном этапе. К., 1977. Див. також літ. до ст. *Економічна політика. В.К. Врублевський.*

ЕКОНОМІЧНЕ ЗМАГАННЯ ДВОХ СВІТОВИХ СИСТЕМ

— об'єктивний процес протистояння між соціалістичною і капіталістичною системами господарства в головній сфері людської діяльності — матеріальному виробництві; форма класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом на світовій арені в умовах *мирного співіснування*. В ході екон. протистояння з капіталізмом соціалізм доводить свою велику життєву силу. Він забезпечує постійне зростання виробн. і на цій основі створює все ширші умови для піднесення добробуту і всебічного розвитку всіх членів соціалістичного суспільства. Е. з. д. с. с. розгорнулося після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції. На цьому етапі соціалістична система була представлена однією Рад. країною, яка до того ж дістала в спадщину від царської Росії вкрай відстале г-во. Але за короткий строк — за роки довоєнних п'ятирічок СРСР став могутньою індустріально-колг. д-вою. Після 2-ї світової війни з перемогою соціалістичних революцій у ряді ін. країн екон. змагання вступило в новий етап — етап змагання двох протилежних світових сусп. систем. Відбулася глибока зміна співвідношення сил у світі на користь соціалізму, який став вирішальним фактором розвитку людства. Соціалістичні країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) за рівнем пром. виробництва на душу населення вже 1962 випередили осн. капіталістичні країни Європи. Зростає питома вага соціалістичних країн у світовому виробництві. Зокрема, країни РЕВ, на які припадає 18,7% території планети і 10,4% населення, виробили (1977) майже 1/3 світової пром. продукції. За 1971—75 нац. дохід країн РЕВ зріс більше ніж на 36%, а продукція пром-сті — на 46%, тоді як для д-в *Європейського економічного товариства* відповідні показники не перевищують 12—13% і 21%. *Соціалістична співдружність* стала найдинамічнішою екон. силою в світі. Екон. змагання соціалізму з капіталізмом відбувається в різних формах. У числі найважливіших з них — темпи розвитку економіки. Середньорічні темпи приросту пром. продукції 1951—77 у соціалістичних країнах становили 9,7%, у розвинутих капіталістичних країнах — 4,9, а за 1971—77 — відповідно 7,7% і 3,5%. Найбільш наочно переваги соціалістичної системи демонструють успіхи СРСР в екон. змаганні з розвинутими капіталістичними країнами, передусім — з США (табл.).

За виробництвом таких важливих видів продукції, як вугілля, чавун, сталь, залізна руда, мінеральні добрива, тепловози та електровази магістральні, трактори, зернозбиральні комбайни, деревина, пиломатеріали, цемент, вовняні тканини, взуття шкіряне, цукор-пісок, масло тваринне та ін. СРСР вийшов на 1-е місце в світі. Послідовно розв'язується завдання перевершити найрозвинутіші капіталістичні країни за виробн. продукції на душу населення. У братній сім'ї народів СРСР значний внесок у нарощування екон. потенціалу країни, зміцнення позицій соціалізму в екон. змаганні з капіталізмом робить Українська РСР. У 1977 порівняно з дореволюц. періодом валова продукція пром-сті республіки збільшилася в 95 раз, а с. г. — у 3,6 раза. За цей час виробн. електроенергії зросло в 397 раз, вугілля — у 9,5, сталі — у 22, взуття шкіряного — у 22, цукру-піску — в 6,1 раза. У капіталістичних країнах зростання виробн. не означає підвищення нар. добробуту. Це перш за все зростаючі прибутки монополій і прогресуюча *мілітаризація капіталістичної економіки*.

Поглиблюється загальна криза *капіталізму*, делалі загострюються його політична та економічна нестійкість, зростають *безробіття* та *інфляція*, підвищується дорожнеча життя, постійно урізуються витрати на соціальні потреби — охорону здоров'я, освіту тощо. Систематичне підвищення *життєвого рівня* трудящих мас є невід'ємною закономірністю соціалізму (див. *Економічна стратегія КПРС, Соціально-економічна програма КПРС*). В умовах зрілого соціалізму ще ширше і повніше розкриваються можливості і переваги нового сусп. ладу. Серед фундаментальних, довгочасних цілей, що їх висувають КПРС і Рад. д-ва, найвищою «було і лишається неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 44). В сучас. умовах головним, вирішальним джерелом екон. зростання Рад. країни та ін. країн соціалістичної співдружності стало підвищення ефективності сусп. виробн., поліпшення якості всієї роботи, найповніше використання всіх можливостей, що їх відкриває *розвинуте соціалістичне суспільство*. Дальше підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* має вирішальне значення для досягнення остаточної перемоги соціалізму в такій ключовій сфері екон. змагання двох систем, як продуктивність сусп. праці (див. *Продуктивність праці*). В числі гол. факторів у цій галузі — прискорення *науково-технічного прогресу*, який є одним з найважливіших плацдармів змагання двох систем. СРСР та ін. соціалістичні країни займають ряд провідних позицій у впровадженні у виробн. нових технологічних процесів, розвитку ядерної енергетики і техніки, здійсненні широкої програми космічних досліджень, охорони навколишнього середовища, освоєння

Світового океану, боротьби з поширеними хворобами. Важливим фактором дальшого нарощування екон. потенціалу соціалістичної співдружності, неухильного зміцнення її позицій в екон. змаганні з капіталізмом є *міжнародний соціалістичний поділ праці*, всебічний розвиток *економічного співробітництва соціалістичних країн* на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму (див. *Соціалістична економічна інтеграція*). Зміцнення позицій соціалізму в екон. змаганні з капіталізмом має винятково важливе значення для розвитку світового революц. процесу і боротьби за мир на земній кулі. Соціалістичний лад своєю госп. політикою і екон. досягненнями має величезний вплив на трудящих капіталістичних країн, переконуює їх, що соціалізм — єдино можливий і перевірений істор. практикою шлях до визволення людини праці від експлуатації, до її справжньої свободи і всебічного духовного розвитку.

Лит.: Ленин В. І. Повне зібрання творів: т. 34. Загрожує катастрофа і як з нею боротися; т. 39. Великий почин; т. 41. Дитяча хвороба «лізвизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977; Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Брежнев Л. І. О внешней политике КПСС и Советского государства. М., 1978; Щербинский В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Кудров В. М. Экономическое соревнование двух мировых систем и десятая пятилетка. М., 1976. В. І. Загородний.

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ — збільшення суспільного виробництва, що виражається в піднесенні рівня і темпів розвитку *народного господарства*, нарощуванні екон. потенціалу країни, національного багатства; проявляється насамперед у зростанні й поліпшенні структури *основних фондів*. Узагальнюючими показниками Е.з. є темпи приросту *національного доходу* та його обсяг на душу населення, а також величина нац. багатства. Соціально-екон. природа Е. з., джерела й фактори його зумовлюються характером панівних *виробничих відносин*, рівнем розвитку *продуктивних сил*, структурою нар. г-ва. Суть Е. з. визначена марксистсько-ленінською теорією сусп. *відтворення*. За капіталізмом воно здійснюється стихійно, підпорядковане одержанню *додаткової вартості* шляхом експлуатації трудящих, розвивається циклічно, через *економічні кризи* і спади. Сучас. капіталізм не може забезпечити високі й сталі темпи Е. з. Намагаючись ослабити суперечності капіталістичної економіки і стабілізувати Е. з., сучас. імперіалістичні д-ви використовують методи капіталістичного регулювання. Однак приватна капіталістична *власність* на засоби виробн. об'єктивно стає перепорою на цьому шляху. За соціалізмом, що базується на сусп. власності на засоби виробн.

і плановому веденні нар. г-ва, відкриваються неомежені можливості для розвитку продуктивних сил, створюються всі умови для досягнення високих і сталих темпів Е. з. на основі інтенсивних факторів розвитку і неухильного підвищення *продуктивності праці*, зростання розмірів та підвищення ефективності капітальних вкладень. В СРСР, напр., за 1967—77 обсяг пром. продукції подвоївся, тоді як Великобританії для такого подвоєння необхідно було 28 років, для США, ФРН і Франції — 16. Індустрія країн *соціалістичної співдружності* лише за 1971—75 зростала в 4 рази швидше, ніж пром-сть розвинутих капіталістичних країн. Переваги планової соціалістичної економіки наочно демонструють високі темпи зростання середньорічного приросту нац. доходу і пром. продукції, які за 1950—77 у країнах соціалізму становили відповідно 7,5% і 9,7%, у той час як у розвинутих капіталістичних країнах — 4,2% та 4,9%. Це свідчить про те, що соціалістичне сусп. виробн., яке підпорядковане меті найповнішого задоволення зростаючих потреб трудящих, створення умов для формування всебічно розвинутої людини, реально забезпечує динамічний розвиток нар. г-ва, високі й сталі темпи екон. зростання.

Д. П. Богиня.
ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ — науково обґрунтований поділ країни на *економічні райони*, що історично склалися або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного територіального (географічного) *поділу праці*.

Поділ країни на екон. райони, які характеризуються госп. своєрідністю і сталістю внутрірайонних зв'язків, дає змогу за соціалізму диференційовано керувати процесами тер. організації г-ва. Е. р. буває загальне (інтегральне, або комплексне) і галузеве (спеціальне). В загальному Е. р. район охоплює всю сукупність нар.-госп. життя даної місцевості, яка є основою формування в межах району різних за рангом і масштабом *територіально-виробничих комплексів*. Галузеве районування проводять у межах окремих галузей нар. г-ва (пром., с.-г., лісогосподарське та ін.) або в межах більш вузьких галузей г-ва. За капіталізму утворення і розвиток екон. районів відбувається стихійно, в результаті нерівномірного розвитку продуктивних сил, конкурентної боротьби, замісли монополій, що призводить до зростання одних і деградації інших районів. У соціалістичному суспільстві Е. р. стало об'єктивною основою та органічною частиною *планування народного господарства* в тер. розрізі. Воно, враховуючи істор., природно-екон. та ін. умови й перспективи розвитку г-ва, сприяє ефективному *розміщенню продуктивних сил*, правильній спеціалізації та комплексному розвитку економічних районів країни. Перший держ. поділ на великі райони (8 районів) у Рад. країні проведено в плані *ГОЕЛПРО* (1920). Осн.

наук. принципи рад. Е. р. розвинулися далі в працях 20-х рр. комісій по районуванню при Держплані. Осн. наук. принципи, розроблені в цих працях, — економічний, національний та адміністративний — є гол. і для сучас. теорії і практики рад. Е. р. В СРСР у заг. Е. р. використовують тричленну таксономію районів: великі екон. райони і зони (макрорайони); нац. і адм. екон. райони (мезорайони); низові екон. райони (мікрорайони). У 1963 в СРСР було затверджено сітку Е. р. (уточнено 1966). Вона включає 18 великих екон. районів: Центральный, Північно-Західний, Волго-Вятський, Центральнo-Чорноземний, Північно-Кавказький, Поволзький, Уральський, Західно-Сибірський, Східно-Сибірський, Далекосхідний, *Південно-Західний економічний район СРСР*, *Донецько-Придніпровський економічний район СРСР*, *Південний економічний район СРСР*, Білоруський, Прибалтійський, Закавказький, Середньозаказький, Казахстанський, а також Молдавську РСР. В умовах розвинутого соціалізму і *науково-технічного прогресу* Е. р. сприяло формуванню територіально-виробничих комплексів у всіх республіках.

У рішеннях XXIV і XXV з'їздів КПРС накреслено програму створення нових і вдосконалення існуючих тер.-виробничих комплексів, що підвищує ефективність сусп. виробн. і добробут народу, зміцнює співдружність соціалістичних країн.

Лит.: Ленин В. І. Развитие капитализма в России. Полное собрание твор., т. 3; Материалы XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Алампиев П. М. Экономическое районирование СССР, т. 1—2. М., 1959—63; Колосовский Н. Н. Теория экономического районирования. М., 1969; Экономическая география СССР. М., 1976; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Некрасов Н. Н. Региональная экономика. М., 1978. Л. М. Коренький.

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН — особливий напрям міжнар. відносин соціалістичних держав, що являє собою систему планомерно регульованих взаємних зв'язків у господарській сфері. Ґрунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, братерського співробітництва та взаємодопомоги. В ньому виявилися принципи рівноправності партнерів, взаємної вигоди, поважання суверенітету, невтручання у внутр. справи. Е. с. с. к. — новий тип відносин між д-вами, що базується на створенні у кожній країні однотипний екон. основи — сусп. *власності* на засоби виробн., на однотипному держ. ладі — *владі народу* на чолі з *робітничим класом* і його комуністичними партіями, на єдиній ідеології — *марксизмі-ленінізмі*. Початок такому співробітництву поклало виникнення *світової системи соціалізму*. До осн. форм Е. с. с. к. належать координація нар.-госп. планів, міждерж. спеціалізація та кооперування виробн., наук.-тех. співробітництво, *зовнішня торгівля*, між-

нар. валютні та кредитні відносини, спільне будівництво підприємств та споруд, співробітництво в межах міжнар. екон. організацій. Розвиток і вдосконалення Е. с. с. к. відбуваються внаслідок поглиблення процесу *інтернаціоналізації виробництва* в світовій соціалістичній системі г-ва. Безпосередній вплив на нього має *міжнародний соціалістичний поділ праці*, який зумовлює спеціалізацію нар.-госп. комплексів соціалістичних країн, чим посилює їхні взаємні відносини в екон. галузі. Відмітною рисою Е. с. с. к. порівняно з екон. зв'язками капіталістичних д-в, яким властива гонитва за прибутком, безплановість, жорстока конкурентна боротьба між їх угрупованнями, монополіями, є насамперед плановий характер міжнар. екон. відносин. Соціалістичні країни використовують прогнозування, координацію довгострокових та п'ятирічних планів розвитку економіки та взаємного співробітництва, спільне планування в деяких галузях пром-сті та транспорту (зокрема, виробн. верстатів з числовим програмним керуванням, ЕОМ, контейнерні перевезення вантажів); з середини 70-х рр. розділи про планування зовнішньоекон. відносин включені до нац. п'ятирічних та річних планів. Для Е. с. с. к. характерні динамізм, високі темпи екон. зростання без кризових коливань, які властиві економіці капіталістичних д-в. Так, за 1970—77 зовнішньоторг. оборот країн *соціалістичної співдружності* збільшився у 2,7 раза. Е. с. с. к. стало могутнім зовн. фактором вирівнювання рівнів екон. розвитку соціалістичних країн, піднесення нац. економік та зміцнення світової системи соціалізму в цілому. В своєму розвитку Е. с. с. к. пройшло ряд етапів. Перший з них — етап формування охоплює 2-у пол. 40-х рр., коли Е. с. с. к. використовувалося для прискорення відбудови зруйнованої війною економіки. Безпосередній перехід до розв'язання завдань будівництва соціалізму в цих країнах наприкінці 40-х рр. поклав початок наступному етапові, завданням якого стало об'єднання зусиль соціалістичних країн для прискорення *індустриалізації* та кооперування дрібнотоварного виробн. (крім СРСР, де співробітництво використовувалося для дальшого розвитку матеріально-тех. бази соціалізму). Найважливішу роль у поглибленні та вдосконаленні Е. с. с. к. відіграє *Рада Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ), створена у 1949. Характерною рисою етапу розвитку Е. с. с. к., який охоплює період з середини 50-х рр. до кінця 60-х, є значне посилення впливу планоформності на це співробітництво. Після рішень 23-ї спец. сесії (1969) та 25-ї сесії РЕВ (1971), яка прийняла *Комплексну програму* дальшого поглиблення та вдосконалення співробітництва й розвитку *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів РЕВ, почався новий етап Е. с. с. к. Його характерними риса-

ЕКОНОМІЧНЕ СТИМУЛЮВАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

ми є перебудова механізму співробітництва на інтеграційних основах, інтенсифікація взаємного співробітництва та виникнення його нових форм (спільне планування, довготочасні цільові програми, міжнар. госп. орг-ції тощо). Е. с. с. к. найбільш інтенсивно відбувається між країнами, що входять до складу РЕВ. На частку їх взаємної торгівлі припадає майже 60% заг. обсягу товарообороту соціалістичних держав. Виходячи з рішень XXV з'їзду КПРС, у яких розвиток зовнішніх економічних зв'язків РСРП віднесено до вузлових госп. проблем на сучас. етапі, РСРП планує збільшувати зовнішню торгівлю з соціалістичними країнами (за десяту п'ятирічку — в 1,4 раза), значно розширити ін. форми екон. співробітництва. Е. с. с. к. дає змогу кожній з цих країн у процесі будівництва соціалізму і комунізму широко використовувати взаємодопомогу з боку ін. д-в світової соціалістичної співдружності.

Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1972; Ладыгин Б. Н., Рыбаков О. К., Седов В. И. Социалистическое сотрудничество на новом этапе. М., 1976; Социалистическая экономическая интеграция. М., 1977; Социально-экономическое развитие стран социализма в 1971—1975 гг. М., 1978; Будкін В. С., Лукашенко В. І. На основі переваг соціалістичної інтеграції. К., 1978.

ЕКОНОМІЧНЕ СТИМУЛЮВАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА — система організаційно-екон. заходів, спрямованих на неухильний розвиток сусп. виробництва та підвищення його ефективності шляхом забезпечення матеріальної зацікавленості трудових колективів і окремих працівників у кінцевих результатах виробничо-госп. діяльності; один з методів цілеспрямованого впливу на розвиток виробництва в системі управління соціалістичною економікою. Основою застосування Е. с. с. в. є сусп. *власність* на засоби виробн., єдине держ. централізоване планування нар. г-ва, *демократичний централізм* в управлінні економікою. Найважливішими складовими Е. с. с. в. є держ. план екон. та соціального розвитку нар. г-ва, договори та зобов'язання щодо взаємних поставок продукції та надання послуг, *господарський розрахунок*, якісні, асортиментні та кількісні показники діяльності трудових колективів, норми й нормативи, ціни й тарифи, прибуток, кредит, форми й системи оплати колективної та індивідуальної праці, форми й методи заохочування творчої ініціативи трудящих, форми матеріальної та адм. відповідальності за негативні наслідки колективної та індивідуальної виробничої діяльності. Е. с. с. в. полягає у створенні єдиної, внутрішньо узгодженої системи екон. стимулів розвитку виробн., які б найбільше відповідали принципам взаємовигідності для суспільства, трудового колективу і кожного окре-

мого працівника. Умовою ефективного функціонування системи Е. с. с. в. є правильно відрегульований механізм утворення фондів екон. стимулювання (див. *Фонди стимулювання*), прогресивні форми і методи використання цих фондів для досягнення максимально можливої ефективності виробн. і зростання добробуту трудящих. Найважливішими з фондів екон. стимулювання соціалістичного виробн. є *фонд заробітної плати*, *фонд матеріального заохочення*, *фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва*, *фонд розвитку виробництва*, *фонд раціоналізації* та винахідництва, фонд освоєння нової техніки, фонд широкого вжитку, фонд майстра. Джерелом утворення цих фондів є продуктивна праця робітників і службовців. В разі потреби підприємство може використати держ. кошти у вигляді банківського кредиту. На організацію і вдосконалення Е. с. с. в. великий вплив мали рішення Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965, а також ряду наступних пленумів, XXIII—XXV з'їздів КПРС. Це сприяло подальшому розвитку творчої ініціативи трудящих, пошукам нових, ефективних форм екон. стимулювання виробництва. Найкраще себе зарекомендували досвід виробничого об'єднання «Азот» у м. Щокіні Тульської обл. по збільшенню обсягів виробн. за рахунок зростання *продуктивності праці*, Волзького автомобільного заводу в м. Тольятті в галузі широкого застосування погодинно-преміальної оплати праці в потоковому виробн., *бригадний підхід* у будівництві. В нар. г-ві України цей досвід не лише поширився, а й далі удосконалився.

Лит.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. Повне зібрання творів, т. 36; Брежнев Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Косигін О. М. Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва. К., 1965; Коросташ А. І. Економічне стимулювання ефективності соціалістичного виробництва. К., 1970; Механізм економічного стимулювання при соціалізмі. М., 1973; Егизарян Г. А. Матеріальне стимулювання росту ефективності промислового виробництва. М., 1976.

ЕКОНОМІЧНЕ ТОВАРИСТВО КРАЇН ЗАХІДНОЇ АФРИКИ, ЕКОВАС (англ. ECOWAS; Economic Community of West African States) — регіональне економічне угруповання країн Зх. Африки. Засн. 1975 на основі договору, підписаного в Лагосі (Нігерія) 15 країнами Зх. Африки. Члени ЕКОВАС: Бенін, Верхня Вольта, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Берег Слонової Кості, Ліберія, Малі, Мавританія, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того. Мета ЕКОВАС — сприяти співробітництву у розвитку екон. діяльності країн-членів, поетапно здійснюючи заходи щодо лібералізації торгівлі і створення митного союзу, введення спільного митного тарифу в торгівлі з ін. країнами, вільного пересування населення і

капіталу, узгодження політики в галузі с. г., пром-сті, валютних і фін. питань, створення фондів співробітництва. Найвищий орган ЕКОВАС — конференція у складі глав країн і урядів, що скликається щороку. Виконавчий орган — Рада міністрів (по два представники від кожної країни). Постійний адм. орган — Виконавчий секретаріат.

А. М. Тищенко.
ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ — комплексне вивчення госп. діяльності підприємства або ін. економ. об'єкта за певний період. Див., зокрема, *Аналіз господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань*.

ЕКОНОМІЧНИЙ БАЗИС СУСПІЛЬСТВА — категорія історичного матеріалізму, економічний лад суспільства. Див. *Базис і надбудова*.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЛАД СУСПІЛЬСТВА — див. *Базис і надбудова*.

ЕКОНОМІЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ, економічний детермінізм — вульгарно-матеріалістична концепція, прихильники якої розглядають *економіку* як суб'єкт історичного процесу й намагаються схематично вивести всі явища суспільного життя з *продуктивних сил і виробничих відносин*. Виник у кін. 19 ст. як вульгаризація марксизму. Прихильниками Е. м. були ревізійники (Е. Бернштейн та ін.), в Росії — «легальні марксисты» (див. *«Легальний марксизм»*), «економісти» (див. *«Економізм»*). Помилки в дусі Е. м. допускали А. Лабріола, П. Лафарг, Ф. Мерінг та деякі ін. популяризатори марксизму, які однобічно наголошували на провідній ролі економіки в сусп. розвитку. Е. м. ігнорує діяльність людей як дійсного суб'єкта історії, зводить їх до безликої маси, що цілком залежить від екон. факторів (див. *Фаталізм*), недооцінює значення *політики й ідеології* в суспільному житті.

ЕКОНОМІЧНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖ. ПЛАНУ УРСР. Створений 1962. Міститься в Києві. В ін-ті — 23 осн. відділи: зведено-проблемних — 5, проблемно-функціональних — 5 і галузевих — 13. Найважливіша тематика: комплексне екон. прогнозування розвитку нар. г-ва УРСР; удосконалення планування й аналіз ефективності капітальних вкладень і *науково-технічного прогресу*, вдосконалення методології планування й розробка пропозицій до поточних (річних) і п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва. В 1964 при ін-ті організовано аспірантуру з відривом і без відриву від виробн. При ін-ті працює Наук. рада Держ. плану УРСР і Академії наук УРСР з проблеми «Народногосподарське планування й ефективність суспільного виробництва». Ін-т видає міжвідомчий наук. збірник «Організація і планування галузей народного господарства», збірники наук. праць.

О. С. Емельянов.
ЕКОНОМІЧНИЙ ПОДІЛ СВІТУ — одна з п'яти економічних ознак імперіалізму. *Концентра-*

ція капіталу й концентрація виробництва на поч. 20 ст. набули величезних розмірів; вони переросли рамки нац. ринків, що зумовило гостру боротьбу монополій різних країн за оволодіння зовн. ринками, джерелами сировини, сферами застосування капіталу. Див. *Імперіалізм, Світове господарство. ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ* — див. *Потенціал*.

ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН — територіальна частина нар. господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію і через суспільний поділ праці пов'язана з іншими частинами країни. За капіталізму формування і розвиток Е. р. відбувається стихійно. В Рад. Союзі Е. р. розвиваються в єдиному народногосподарському комплексі СРСР. Відповідно до різних видів районування Е. р. бувають галузеві (спеціальні) й загальноекономічні (інтегральні або комплексні). Галузеві Е. р. виділяють на основі однієї або системи ознак, властивих певній галузі нар. г-ва чи сфері діяльності людей (пром. район, с.-г. район тощо), загальноекономічні — на основі ознак, що всебічно характеризують дану тер. частину нар. г-ва, охоплюють г-во певної місцевості як єдине ціле (напр., *Донецько-Північнопродовольчий економічний район СРСР*). В СРСР Е. р. — важлива одиниця й об'єкт прогнозування розвитку продуктивних сил та планування нар. г-ва в тер. розрізі. В основі планового розвитку Е. р. лежить спеціалізація їх на певних галузях г-ва і формування *територіально-виробничих комплексів* різних масштабів. Див. також *Економічне районування*.

ЕКОНОМІЧНІ ЗАКОНИ — об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають суспільні виробничі відносини людей у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ на різних ступенях розвитку людства. Вони виражають найбільш істотні, стійкі причинні зв'язки між явищами екон. життя суспільства. Е. з., як і закони природи, існують незалежно від волі й свідомості людей, мають істор. характер. Вони виникають і діють на основі певних екон. умов і зникають з ліквідацією їх. Люди можуть пізнавати і використовувати Е. з. в інтересах суспільства в процесі своєї виробничої діяльності. На різних ступенях екон. розвитку Е. з. діють неоднаково. Характер дії їх зумовлюється соціально-економ. природою суспільства, *способом виробництва*. В системі Е. з. є загальні, характерні для всіх сусп.-екон. формацій, проте проявляють вони себе в кожній з них своєрідно, своєю основою мають заг. умови всьог. виробн. (напр., *відповідність виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закон*); спеціальні, що діють лише в певній сусп.-екон. формації, виражають об'єктивні взаємозалежності в явищах і процесах екон. життя даної формації або відповідного періоду її розвитку. Так, капіталістичному

суспільству притаманні закони, які виражають експлуатацію (додавкової вартості закон, *загальний закон капіталістичного нагромадження* тощо). В соціалістичному суспільстві діють *плановий закон, пропорційного розвитку народного господарства закон* та ін. закони, характерні кільком формаціям (*вартості закон*), і закони, що мають силу в одній фазі формації (*розподілу по праці закон*, за соціалізму, закон розподілу по потребах, за комунізмом). Кожний закон має свої форми й функції, виражає якусь одну сторону суті екон. відносин. Повною ж мірою суть екон. відносин даного сусп. ладу розкриває вся сукупність Е. з., тобто система Е. з. даної формації. Визначальним серед Е. з. є осн. екон. закон формації, що відображає найбільш істотні, головні сторони і процеси розвитку даного способу виробн., об'єктивну мету виробн. і шляхи її досягнення (див. *Основний економічний закон капіталізму, Основний економічний закон соціалізму*). Е. з. формацій, основаних на приватній власності на засоби виробн., діють стихійно, сліпо. За соціалізму планування та свідомо організація сусп. виробн. неможливі без знання Е. з. У розвинутому соціалістичному суспільстві, що характеризується величезними масштабами виробн., посиленням ролі інтенсивних факторів *економічного зростання*, об'єктивно виникає необхідність більш глибокого пізнання й всебічного використання Е. з. Будівництво соціалізму і комунізму базується на врахуванні й ефективному використанні заг. і специфічних законів. Наук. основою *економічної політики* марксистсько-ленінських партій і соціалістичних д-в є свідоме врахування й використання екон. законів.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Брежнев Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Система економічних законів соціалізму. М., 1978.

М. П. Панченко.
ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ — глибокі порушення в процесі капіталістичного *відтворення*, що проявляються в *надвиробництві* товарів, скороченні виробництва, розладі грошових і кредитних відносин, банкрутстві промислових, торговельних і банківських фірм, зростанні масового *безробіття*, різкому зниженні *життєвого рівня* трудящих тощо.

Е. к., які внаслідок властивих капіталістичному *способові виробництва* антагоністичних суперечностей періодично повторюються, дезорганізують госп. розвиток капіталістичних країн. Неминучість Е. к. зумовлюється *закономірностями* розвитку *капіталізму* як сусп. ладу і перш за все осн. його суперечністю — суперечністю між сусп. характером *вироб-*

ництва і приватнокапіталістичною формою привласнення, що проявляється в *анархії виробництва*, у суперечності між безмежним прагненням капіталу до розширення виробн. в гонитві за прибутком і вузькими межами платоспроможного попиту трудящих. Внаслідок високої концентрації та централізації виробн. і капіталу (див. *Концентрація виробництва, Концентрація капіталу*) і широкого розвитку сусп. *поділу праці* кожне капіталістичне підприємство чи фірма виступають як одна з ланок єдиного механізму сусп. виробн., а праця кожного виробника — як частка праці всього суспільства. Однак, хоч виробн. все більше набуває сусп. характеру, потребуючи централізованого регулювання в масштабі всієї країни, воно внаслідок панування приватної *власності* на засоби виробн. підпорядковується волі й інтересам окремих підприємців або їхніх об'єднань, які керуються не необхідністю задовольняти сусп. потреби, а лише виробн. і привласненням *додавкової вартості*, одержанням найвищого *прибутку*. В зв'язку з цим у масштабі всього суспільства капіталістичному виробн. властиві стихійність, диспропорційність, різкі коливання обсягів виробн. і реалізації. Створювані в цей час надлишки товарів не знаходять збуту. Їх надвиробн. має не абсолютний, а відносний характер. Товарів виробляється більше порівнянно не з потребами людей, а з платоспроможним попитом, який за умов посилення експлуатації трудящих, зростання *безробіття* й *інфляції* суттєво обмежується. Відбувається і перенагромадження основного *капіталу*, що виявляється в значному недовантаженні виробничих потужностей. Е. к. — осн. фаза пром. *капіталістичного циклу*. Вони завершують періоди порівняно швидкого нагромадження капіталу, оновлення певної частини *основного капіталу* і є вихідною основою нового циклу, що складається з фаз *депресії*, поживлення й піднесення, яке завершується новим спадом виробн. В період Е. к. припиняються замовлення на нове буд-во, різко скорочується виробн. на діючих підприємствах, значна частина виробничих потужностей не використовується, відбуваються масові звільнення робітників і службовців, різко зростає армія безробітних, посилюється *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*. Одночасно падає *курс* акцій та інших *цінних паперів*, зазнають *банкрутства* менші пром. фірми та банки. Е. к. охоплюють не тільки пром-сть, а й ін. галузі г-ва (див. *Аграрні кризи, Кризи грошово-кредитні*). Як правило, Е. к. виходять за межі однієї країни, охоплюють ряд або переважну більшість капіталістичних д-в, набувають світового масштабу. В цих умовах кожна капіталістична країна намагається вийти з кризи за рахунок інших, внаслідок чого посилюються міжімперіалістичні суперечності. У фазі депресії скорочення виробн. хоч і припиняється, але в умовах пере-

нагромадження осн. капіталу, недовантаження виробничих потужностей, масового безробіття, а отже й низького рівня інвестиційного процесу (див. *Інвестиція*) виробн. перебуває в стані застою. Фаза поживлення означає поступове наростання процесу оновлення осн. капіталу і розширення числа зайнятих, що веде до зростання попиту на предмети споживання. На цьому етапі випуск продукції поступово досягає рівня, що передував кризі, а у фазі піднесення — перевершує його і розвивається незалежно від величини попиту, що неминує призводить до нової кризи. Таким чином, Е. к., періодично розладнюючи і стримуючи розвиток капіталістичної економіки, разом з тим створюють умови для нової стадії розвитку. Конкретний характер протікання Е. к., їхня інтенсивність і тривалість зумовлюються діянням ряду факторів постійного і кон'юктурного характеру. Перші Е. к. 1825 та 1836 розгорталися в нац. масштабі, більшість інших набувала світового характеру і до 2-ї світової війни періодично повторювалися кожні 7—11 років. Такими були Е. к. 1847—48, 1857—58, 1866, 1873, 1882, 1890, 1900—03, 1907, 1920—21, 1929—33 і 1937—38. Особливо руйнівною була криза 1929—33, під час якої обсяг пром. виробн. (в % до передкризового максимуму) у США скоротився на 46,2, у Німеччині — на 46,7. Після 2-ї світової війни Е. к. відбувалися 1948—49, 1953—54, 1957—58, 1960—61, 1969—71 і 1974—75. Нерідко економ. кризи характеризувалися не абсолютним, а лише різким відношним скороченням обсягу виробн. і торгівлі. В переважній більшості ці Е. к. спостерігалися неодноразово в різних країнах, тобто їм була властива асинхронність. Е. к. 1948—49 і 1953—54 відбувалися в основному в США і не переростали у світові, оскільки в ін. країнах тривав процес відбудови зруйнованого війною г-ва. Дальша *інтернаціоналізація виробництва* привела до того, що Е. к., особливо 1974—75, набувають світового характеру. Під час кризи 1974—75 спад виробн. відбувся в усіх найбільш розвинутих капіталістичних країнах і досяг у цілому 11,7% докризового розвитку. Особливістю цієї найглибшої за післявоєнний період кризи є те, що вона, як і наступний екон. розвиток, ускладнена діянням структурних факторів — диспропорціями в галузі енергетики, сировинних і прод. ресурсів і тим, що розгортається в умовах інфляції й високого рівня безробіття (див. *Криза енергетична*, *Криза фінансова*). Це свідчить про подальше посилення нестійкості капіталістичної економіки і глибокі порушення в процесі капіталістичного відтворення. Держ.-монополістичне регулювання (див. *Державно-монополістичний капіталізм*), що розвинулося в цей період, виявилось недостатнім відвернути розгортання Е. к. Трактуючи бурж. економістами Е. к. спрямоване гол. чин. на те, щоб довести, нібито вони органічно не пов'язані з природою

капіталізму, не випливають з властивості йому осн. суперечності, а є наслідком випадкових обставин чи помилок в екон. політиці. Спочатку бурж. вульгарні економісти взагалі заперечували закономірність Е. к. Так, Ж.-Б. Сей та його послідовники відкидали наявність суперечності в умовах капіталізму між виробн. і збутом, твердячи, що виробн. автоматично створює собі ринок. Представники дрібнобурж. течій, зокрема Ж.-Ш. Сісмонді, намагалися пояснити Е. к. виключно недоспоживанням, ігноруючи наявність корінних суперечностей капіталістичного відтворення. Дж.-М. Кейнс та його послідовники теж пов'язували Е. к. з відставанням попиту і споживання, що, на їхню думку, можна нібито відвернути шляхом держ. регулювання інвестицій, норми проценту та ін. (див. *Кейнсіанство*). Проте спроби реалізувати рекомендації теорії Кейнса не дали позитивних наслідків. Незважаючи на різні форми держ.-монополістичного регулювання, Е. к. залишаються невід'ємною рисою капіталістичного способу виробн. З марксистсько-ленінського вчення випливає, що Е. к. можуть бути ліквідовані лише з переходом до соціалізму.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 4. Це до питання про теорію реалізації. — Відповідь П. П. Нежданову; Ленін В. І. Про відтворення і економічні кризи. К., 1958; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов, т. 1—3. М., 1959—64; Современные циклы и кризисы. М., 1967; Варга Е. С. Начало общего кризиса капитализма. М., 1974.

М. Й. Лозок.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ — система знань про об'єктивні закони й категорії суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання, про методи й форми організації й управління виробництвом у різних галузях нар. господарства. Е. н. почали розвиватися ще за рабовласницького ладу як науки про ведення г-ва. Але як окрема галузь знань вони виділилися лише з виникненням і розвитком капіталізму. На ранніх стадіях його бурж. економісти намагалися об'єктивно вивчати закони екон. розвитку, але пізніше Е. н., зокрема *політична економія*, стають на шлях відкритої апологетики капіталізму. Виникнення *марксизму-ленінізму* визначило якісно новий етап у їхньому розвитку. Е. н. поділяють на загальні — політична економія, економіка країни, економіка світової соціалістичної системи г-ва, економіка капіталістичних країн, історія екон. думки й історія нар. г-ва тощо; спеціальні — планування й управління нар. г-вом, екон. статистика, екон. кібернетика, економіка праці, *фінанси і кредит*, *демографія* та ін.; галузеві — економіка науки, економіка пром-сті, сільсь. г-ва, торгівлі, транспорту та ін. (див. статті про окремі екон. науки). Заг. методоло-

гічною основою Е. н. є марксистсько-ленінська політ. економія.

П. І. Басрій.

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ — законодавчі зміни в системі *господарського механізму*, що їх проводить держава, не зачіпаючи панівних *виробничих відносин* суспільства. Кінцева мета Е. р. — приведення господарського механізму у відповідність з новими вимогами розвитку *продуктивних сил* і виробничих відносин. Зміст Е. р. зумовлюється соціально-економ. ладом; вони завжди мають класову суть. У класово антагоністичному суспільстві Е. р. проводяться в інтересах експлуататорських класів. Окремі Е. р., що проводяться під тиском революційних мас і відображають назрілі об'єктивні потреби розвитку продуктивних сил, можуть мати прогресивний характер [напр., фабричне законодавство 19 ст. у Великобританії, яке К. Маркс назвав першим свідомим і планомірним впливом суспільства на стихійно виниклий лад його процесу виробництва (див. Маркс К.) і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 455)]. Антіімперіалістичний характер мають Е. р., пов'язані з націоналізацією великої власності, й агр. реформи, здійснювані в ході нар.-демократичних революцій. Реформи можуть мати локальний характер, змінюючи лише деякі сторони механізму господарювання (грош., кредитні, податкові, тарифні, реформи структури управління та ін.), або комплексний. Різновидом Е. р. є *аграрні реформи*. Е. р. в СРСР є результатом *економічної політики* КПРС. Можна виділити кілька періодів комплексних Е. р. в пром-сті та держ. фінансово-кредитній системі: перетворення в організації г-ва 1917—19, період *нової економічної політики*; реформи 30-х рр. і госп. реформи 60-х рр. У період розгортаного будівництва соціалізму, коли в галузях нар. г-ва завершувалося створення соціалістичного *способу виробництва*, остаточно зникли капіталістичні та дрібнобурж. відносини, будувалася фундаменти соціалістичної економіки, необхідно було створити відповідний госп. механізм. Він в основному був створений в результаті Е. р. 1929—32. У пром-сті було проведено реорганізацію управління, кредитну, податкову й тарифну реформи. На підприємствах держ. пром-сті було запроваджено *господарський розрахунок*, управління підприємствами і трестами передавалось госпрозрахунковим об'єднанням. Постанова ЦК ВКП(б) від 5.XII 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю» визначила осн. функції й завдання підприємств, трестів, об'єднань та Вищої Ради нар. г-ва (ВРНГ), встановила заг. принципи організації госп. розрахунку підприємств і цехів. Кредитна й податкова реформи створили реальні умови госп. розрахунку підприємств (див. *Кредитні реформи*). Вводилося договірне оформлення зобов'язань по поставках. Податковою реформою було ліквідовано велику кількість подат-

кових вилучень і запроваджено дві осн. форми мобілізації доходів пром-сті — *податок з обороту й платежі від прибутку*. Проведення тарифної реформи (див. *Тарифи*) було спрямоване на ліквідацію зрівнялівки в *заробітній платі*, закріплення кваліфікованих кадрів, скорочення плінності робочої сили, стимулювання підвищення кваліфікації та зростання продуктивності праці.

З 60-х рр. рад. економіка стала економікою *розвинутого соціалістичного суспільства*. Бурхливий розвиток її, зросли масштаби виробн., ускладнення госп. зв'язків в умовах *науково-технічної революції* та ін. зумовили проведення комплексної реформи, яка почалася в СРСР 1965 в пром-сті, а згодом поширилася й на ін. галузі г-ва. Осн. принципи й завдання Е. р. було сформульовано в рішеннях Березневого й Вересневого пленумів ЦК КПРС 1965. Е. р. спрямовано на вдосконалення принципів *управління народним господарством*, посилення ролі централізованого планування послідовним здійсненням принципу *демократичного централізму*, більш широке використання екон. методів управління, розширення оперативного-госп. самостійності підприємств і госп. орг-цій, посилення відповідальності й матеріальної заінтересованості колективів трудящих у підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, зростанні обсягів, техніко-економічних властивостей та якості продукції. Управління пром-стю було організовано за галузевим принципом — через загальносоюзні й союзно-респ. м-ва. Створено міжвідомчу систему матеріально-тех. постачання, яка включила тер. органи. В пром-сті, а згодом і в ін. галузях нар. г-ва запроваджено нову систему планування та екон. стимулювання (див. *Економічне стимулювання соціалістичного виробництва*). Було затверджено Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство. Нова система планування та екон. стимулювання доповнювалася заходами щодо поліпшення кредитування (введено переважне кредитування по обороту матеріальних цінностей і коштів на заробітну плату). Проведено реформу *оптових цін* для наближення їх до суспільно необхідних затрат праці на виробн. продукції, ліквідації збитковості деяких галузей нар. г-ва, забезпечення рентабельності всіх працюючих підприємств. Реформа цін (1967) дала можливість перейти до планування цін з урахуванням фондостікості виробн. Було скасовано тимчасові ціни на нову продукцію, введено доплати і знизити до ціни за *якість продукції* та спец. виготовлення. Зросла роль *прибутку* як оціночного показника діяльності підприємства, посилювалися госпрозрахункова відповідальність підприємств за виконання договірних зобов'язань. Нова система господарювання являє собою процес удосконалення всього госп. механізму і є далішим розвитком лєнінських принципів соціалістичного господарю-

вання. Як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, не всі проблеми Е. р. було відразу розв'язано. Не дістали належного розвитку прямі госп. зв'язки по поставках, не відразу склалася достатньо ефективна система планування і стимулювання *науково-технічного прогресу*, не достатньо було приведено у відповідність з новими умовами методи роботи м-в. Розв'язання цих та ряду ін. проблем вимагало дальшої роботи, яка переросла в організований процес наступного вдосконалення планування й управління нар. г-вом відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС.

У 60-х рр. Е. р. було проведено в усіх европ. країнах *соціалістичної співдружності*. Їхні осн. риси — перебудова управління пром-стю на основі об'єднань, підвищення ролі екон. важелів в управлінні, посилення ролі екон. заінтересованості в тех. прогресі та підвищенні ефективності виробництва. *Літ.:* Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет, т. 2, 5, 8. М., 1967—72; Основы и практика хозяйственной реформы в СССР. М., 1971; История социалистической экономики СССР, т. 3. М., 1977.

ЕКОНОМІЧНІ СЕЛЯНИ — категорія феодально залежних від держави селян у Росії, що виникла внаслідок проведення 1764 *секуляризації* церковних земельних володінь. Ці володіння разом з належними до них селянами (бл. 2 млн., з них 911 тис. осіб чоловічої статі) були передані у відання Колегії економії (звідси назва селян). Для більшості Е. с. *панщину* чи натуральний *оброк* замінили грошовим оброком. На Лівобережній і Пд. Україні секуляризацію церковних земель проведено 1786—88, на Правобережній — після возз'єднання її з Росією (1793). У 1786 з ліквідацією Колегії економії Е. с. перейшли у відання місц. органів адміністрації — т. з. казенних палат і згодом злилися з заг. масою *державних селян*.

«ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТЕОРІЇ» — буржуазні концепції, спрямовані на обґрунтування взаємозв'язку і взаємозалежності основних категорій капіталістичного *відтворення* та темпів його розширення. «Е. з. т.» заперечують існування об'єктивних *економічних законів*. Проблеми *економічного зростання* розглядають з позицій *неокейнсіанства*. Значно поширилися «Е. з. т.» після 2-ї світової війни. Основоположниками їх є Р. Харрод (Великобританія) й Е. Домар (США). У своїх працях представники цього напрямку ставлять завдання відшукати шляхи підвищення темпів екон. зростання капіталістич. країн як засіб досягнення повної зайнятості населення. Серед «Е. з. т.» особливе місце посідає бурж. *макроекономіка*, яка включає теорію екон. зростання, різні макроекономічні моделі тощо. В 60-х рр. 20 ст. серед «Е. з. т.» значно активізувався неокласичний напрям (Дж. Мід — Великобританія, Р. Солоу — США та ін.). В основу цього напрямку

покладено ідею про наявність вільної конкуренції та встановлення цін виробничих факторів на рівні їх граничних продуктів, що нібито забезпечує стійкість екон. рівноваги. Проте зростання *інфляції* й масове *безробіття*, спричинені екон. кризою середини 70-х рр., показали нездатність прихильників «Е. з. т.» виробити дійсно ефективні рекомендації щодо забезпечення неухильного зростання економіки капіталістичних країн, довели всю неспроможність концепцій «Е. з. т.» в цілому.

Д. П. Богиня.
ЕКОСИСТЕМА (від грец. *οίκος* — середовище), екологічна система — взаємозумовлений комплекс організмів, об'єднаних біологічними зв'язками, та елементів їхнього абіотичного середовища (див. *Абіотичні фактори*). Біотичні (див. *Біотичні фактори*) й абіотичні компоненти Е. пов'язані процесами *взаємного обміну речовин* та енергії, що виражаються переважно у складних трофічних, топічних та інформаційних взаємодіях. Е. — широке поняття, що може бути застосоване до будь-яких об'єктів — і однієї *популяції* певного виду з навколишнім середовищем, і *біосфери* в цілому. Прикладами Е. є море, річка, озеро, ліс, пустеля, болото тощо. Термін «екосистема» запровадив англ. еколог А. Тенслі (1935). Рад. вчені вживають переважно конкретніший термін *біогеоценоз*. Одним з методів вивчення Е. є моделювання, тобто створення «штучної екосистеми» з максимальним її наближенням до природної.

ЕКОТИП, екологічний тип — група особин будь-якого виду, що пристосована до існування в певному місці оселення та відрізняється від інших груп особин того самого виду спадково закріпленими особливостями. Е. є початковою стадією *видоутворення*. Від Е. треба відрізнити сукупність особин, у яких виникають нові особливості в певних умовах оселення, але при перенесенні їх в інші умови набути особливості зникають. Розрізняють кліматичні — кліматичні Е., едафотипи — едафічні, або ґрунтові, Е. та біотичні Е., що їх визначають *біотичні фактори*. Поняття «екотип» запропонував (1922) швед. учений Г. Турессон.

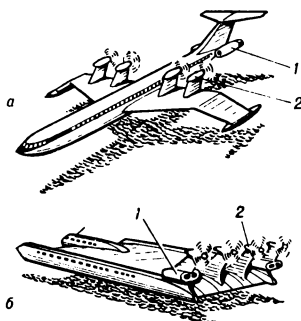
О. П. Кришталь.
ЕКРАН (франц. *écran*) — пристрій, поверхня якого поглинає, перетворює або відбиває випромінювання різних видів енергії. Топковий екран сприймає тепло, випромінюване спалюванням у топці паливом, і захищає стінки камери від руйнування й шлакування. Е. рентгенівських установок перетворює рентгенівське проміння на видиме (флуоресціюючий Е.) або захищає людину від його шкідливої дії (свинцевий Е.). На Е. приймальної *електроннопроменевої трубки* від дії потоку електронів виникає видиме зображення; на світловому Е. (напр., *кінопроеційному екрані*) таке зображення утворюють промені світла. Особливим видом Е. є пристрій на верховому укосі грєб-

лі, який перешкоджає фільтрації води. Див. також *Екранування*. **«ЕКРАН»** — назва рад. супутників-ретрансляторів. Виведено їх (26.X 1976 і 21.II 1979) на орбіти, близькі до геостационарних (див. *Геостационарна орбіта*), для передачі кольорових і чорно-білих програм Центрального телебачення. На «Е.» встановлено гостро-направлені антени й ретрансляційну апаратуру великої потужності, що забезпечує високоякісний прийом програм телебачення на території Сибіру і Крайньої Півночі за допомогою мережі наземних антен колективного користування.

В. Г. Денисов.

ЕКРАНИЗАЦІЯ — створення фільму на основі літературного твору, а також драм. вистави, опери і балету з урахуванням специфіки кіномистецтва.

ЕКРАНОПЛАН (від *екран* і лат. *planum* — площа) — важкий за повітря літальний апарат, рух якого поблизу земної або водної поверхні пов'язаний з екрануючим ефектом — виникненням пружного повітряного прошарку (подушки) між нею і крилом апарата. Аеродинамічна якість Е. (відношення *підйомної сили* крила до сили лобового опору) поза екрануючою поверхнею становить 8—15; в її зоні (на висоті не більшій за *хорду* крила) вона може досягати 25—35. Перші Е. створив 1932—35 фінський інженер Г. Кааріо. Е. (мал.) можуть мати конструктивну



Екраноплани:
а — за схемою літака; б — за схемою літаючого крила; 1 — стартовий двигун; 2 — маршовий двигун

схему літака або літаючого крила з різними стартово-посадочними пристроями. Щоб полегшити зліт важких і амфібійних Е. (див. *«Амфібія»*), під несучою поверхню апарата вдувають повітря. Перспективним є застосування амфібійних Е. для транспорт. операцій у пн. районах, використання невеликих Е. замість суден на підводних крилах і суден на повітряній подушці.

Літ.: Белаєв Н. И. Экранопланы. Л., 1977. Р. Е. Алексеев.

ЕКРАНУВАННЯ (від *екран*) — 1) захист апаратів, пристроїв, машин або їхніх частин від небажаного впливу електромагнітних полів, теплового випромінювання тощо за допомогою екрана. Екраном оточують об'єкт (частину об'єкта), що його захищають, або джерело впливу. Іноді екран є складовою

частиною цього об'єкта. Для нормальної експлуатації складних і громіздких установок часто вдаються до Е. приміщень, де вони розміщені. 2) Властивість деяких гірських порід, в які не проникають рудоносні розчини, затримувати або спрямовувати рух цих розчинів уздовж зони контакту, що спричинює посилене відкладення руд. 3) Обмеження нафтових або газових родовищ непроникними породами вгору по пласту, що перешкоджає дальшому переміщенню нафти або газу.

ЕКСГАУСТЕР (англ. *exhauster*, від лат. *exhaurio* — вичерпувати, виймаю) — повітродувна машина, якою відсмоктують повітря, гази, суміш повітря з газами або тверді частинки, завислі в потоці повітря. За допомогою Е. підсилюють тягу за топками, переміщують сипкі матеріали (напр., відходи дерево- й металообробки, зерно) тощо.

ЕКСГУМАЦІЯ (від лат. *ex* — з і *humus* — земля) — виймання трупа з місця захоронення. Здебільшого Е. проводять слідчі органи й суд, коли виникає підозра, що похований помер не своєю смертю, коли не було проведено *судово-медичної експертизи* або є потреба провести її додатково чи повторно тощо. За рад. процесуальним законом (в УРСР — ст. 192 КПК УРСР), коли виникає необхідність Е., слідчий складає про це постанову, яку затверджує прокурор. Е. проводиться в присутності *слідчого*, *судово-мед. експерта* і 2 *понаятих*, про що складають протокол.

ЕКСЕДРА (грец. *ἐξέδρα*) — напівкругла ніша з сидіннями уздовж стін. У давньогрец. архітектурі Е. — напівкруглий виступ у *портіку* з місцями для сидіння, в римській — приймальна в житл. будинку, в середньовічній — те саме, що й *абсида*.

ЕКСИТОН (від лат. *excito* — збудувати) — елементарне електрично нейтральне збудження в діелектричних і напівпровідникових кристалах, пов'язане з утворенням пари: електрон — дірка (див. *Дірка* у фізиці твердого тіла). Е., переміщуючись по кристалу, переносить енергію. Характеризується ефективною масою, *хвильовим вектором*, цілочисловим *спіном*. Уявлення про Е. широко застосовують при трактуванні *спектрів оптичних кристалів*. Залежно від характеру міжатомного зв'язку в кристалі розрізняють Е. двох моделей: Ванье — Мотта (В—М) і Френкеля (Ф). Е. В—М виникають у напівпровідниках і є парами порівняно слабо зв'язаних електрона й дірки, віддалі між якими (радіус Е.) становить кілька елементарних комірок кристала. За структурою Е. В—М подібний до атома водню, його спектр має характерну серіальну воднеподібну будову. Вперше такі спектри для кристала SiO_2 спостерігав чл.-кор. АН СРСР Е. Ф. Гросс (1897—1972) зі співробітниками. Е. Ф. характеризується малим радіусом, його електрон і дірка сильно зв'язані й зосереджені на одному кристалічному вузлі. Е.

Ф. виникають у мол. кристалах; характерною рисою таких Е. є розщеплення мол. смуг — т. з. *Давидовське розщеплення*. Теорію Е. у мол. кристалах розробив О. С. Давидов, перші експериментальні дослідження провела А. Ф. Прихотко.

Літ.: Давидов А. С. Теория твёрдого тела. М., 1976. М. С. Бродин.

ЕКСКАВАТОР (англ. *excavator*, від лат. *excavo* — видобувати) — самохідна машина для *земляних робіт*, а також виймання і переміщення гірських порід, корисних копалин або різних сипких чи грудкових матеріалів. Осн. частини Е.: виконавчий механізм, ходове й силове устаткування, метало-конструкції, система керування. Робочим органом Е. є *кіш*, ківпове колесо або ківшовий ланцюг. Розрізняють Е. (мал.): однокішшові (періодичної дії) та багатокішшові (безперервної дії); пневмоколісні, гусеничні (див. *Гусеничний хід*), крокуючі (див. *Крокуючий екскаватор*), крокуючо-рейкові і плаваючі (див. *Землечерпальний снаряд*). За типом силового устаткування Е. поділяють на електричні, з двигунами внутр. згоряння й комбіновані. Керування — гідравлічне, електричне, пневматичне або комбіноване. Виконавчим механізмом однокішшових Е. є пряма або зворотна лопата, *грейфер*, *струг* та ін. Такі Е. поділяють на будівельні (місткість ковша 0,15—3 м³), кар'єрні (2—8 м³), розкривні (6—100 м³ і більше), тунельні й шахтні (0,75—1 м³). Багатокішшові Е. бувають ланцюгові — з ковшами (12—40), закріпленими на рухомому безконечному ланцюгу, та роторні — з ковшами (6—12, іноді 24) на обертовому колесі (роторі). Продуктивність ланцюгових Е. до 3000 м³ ґрунту за годину, роторних Е. — до 5000 м³. За допомогою Е. виконують понад половину заг. обсягу земляних і відкритих гірничих робіт. В УРСР Е. виготовляють на *київському заводі «Червоний екскаватор»*, *Новокраматорському машинобудівному заводі* імені В. І. Леніна, *Ждановському заводі важкого машинобудування* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Донецькому машинобудівному заводі* імені Ленінського комсомолу України.

Літ.: Домбровский Н. И. Многоковшовые экскаваторы. М., 1972; Машины для земляных работ. К., 1976. Ю. О. Ветров.

ЕКСКРЕЦІЯ (лат. *excretio*, від *excreo* — виділяю) — те саме, що й *виділення*.

ЕКСКУРСІЯ (лат. *excursio* — поїздка, подорож, похід) — пізнавальний вид діяльності, що сприяє активному сприйняттю людиною нових знань; колективні подорожі, походи до визначних місць, музеїв, пром. підприємств, с.-г. виробництв, на різні геогр., природні, екон., істор. об'єкти з науковою, загальноосв., культурно-освітньою метою. Виникли в кін. 18 — на поч. 19 ст. як метод навчання. Е. набула великого значення як форма і метод навч.-виховної роботи в рад. школі, в позашкільній роботі й у роботі

культур.-осв. закладів СРСР для дорослих. Е. є однією з найважливіших форм зв'язку школи з життям. За змістом Е. бувають тематичними й комплексними. Залежно від мети, об'єктів вивчення й спостереження розрізняють Е. виробничі, краєзнавчі, художні, природничо-наук. та ін. В кін. 20 — на поч. 30-х рр. Е. культур.-осв. характеру стали складовою частиною туризму. Керують організацією й розвитком екскурсійно-туристської справи в 1936 Рад. профспілок. У 1969 вийшла постанова ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦПС «Про заходи по дальшому розвитку туризму і екскурсій в країні». У 1972 відповідно до постанови Президії ВЦПС, Бюро ЦК ВЛКСМ, Колегії М-ва освіти СРСР і Державного к-ту СРСР по профес.-технічній освіті про поліпшення туристсько-екскурсійної роботи серед школярів та учнівської молоді збільшено мережу дитячих екскурсійно-туристських станцій, роботою яких керує Центр екскурсійно-туристська станція М-ва освіти СРСР; при м-вах освіти союзних і авт. республік, крайових та обласних відділах нар. освіти створено комісії по дит. туризму і екскурсіях. Екскурсійна пропаганда — один з дієвих засобів здійснення комплексного підходу до всієї справи комуністичного виховання.

Лит.: Вопросы экскурсионной работы, М., 1973. Т. Д. Пономаренко.

ЕКСЛІБРИС (лат. ex libris — із книг) — невелика художньо виконана етикетка, на якій зазначено, кому належить книга. Див. *Книжковий знак*.

ЕКСПАНСІЯ (лат. expansio — поширення) — одна з форм зовнішньої політики імперіалістичних держав. Спрямована на екон. і політ. поневолення ін. країн, захоплення нових ринків збуту, сфер впливу, джерел сировини. Проводиться як екон. методами (винищ. капіталу, демпінг, валютна політика), так і шляхом відкритої збройної агресії, дипломатичного тиску тощо.

ЕКСПАТІАЦІЯ (від лат. ex — з і patria — батьківщина) — добровільне (напр., у випадку оптації) чи примусове (напр., при вигнанні за рішенням суду або уряду) залишення батьківщини, пов'язане, як правило, зі зміною громадянства.

ЕКСПЕРИМЕНТ (лат. experimentum — спроба, дослід) — форма пізнання об'єктивної дійсності; спосіб чуттєво-предметної діяльності в науці, коли явища вивчають за допомогою доцільно обраних чи штучно створених умов, що забезпечують перебіг у чистому вигляді тих процесів, спостереження за якими необхідні для встановлення закономірних зв'язків між явищами. Е. широко застосовується не тільки в природничих науках, а й у суспільних, де він відіграє значну роль у пізнанні й управлінні сусп. процесами (див. *Експеримент соціальний*). Е. є джерелом дальшого розвитку наук. пізнання. В умовах сучас. науково-технічної революції, ко-

ли наука стає безпосередньою продуктивною силою, роль Е. в науці й сусп. виробництві особливо зростає.

ЕКСПЕРИМЕНТ ЕКОНОМІЧНИЙ — дослідна наукова перевірка на окремих підприємствах або в галузях нар. г-ва ефективності теоретичних положень, екон. заходів або господарського механізму. Метою Е. є доведення правильності певної гіпотези, висунутої на основі вивчення діючої практики екон. розвитку. На відміну від природничих наук, де експериментальні методи застосовують для дослідження природних явищ переважно в чистому вигляді, сусп.-екон. явища пов'язані з матеріальними інтересами людей і не можуть бути створені довільно. Під час наук. проведення Е. е. теоретичне проникнення в екон. процеси має поєднуватися з практичною перевіркою правильності поставленої гіпотези й оцінюватися в усій сукупності соціально-екон. явищ. За капіталізму Е. е. використовується гол. чин. у галузі організації праці в межах окремих підприємств, спрямований на збільшення прибутків капіталістів на основі підвищення ступеня експлуатації трудящих. За соціалізму проведення Е. е. спрямоване на дальше поліпшення організації виробництва, умов праці, життєвого рівня народу. Е. є можливий не лише на підприємствах, а й у межах цілих галузей нар. г-ва, окремих країн і навіть кількох країн соціалістичної економічної інтеграції. Тех. можливості сучас. науки, особливо використання ЕОМ, створюють сприятливі передумови для Е. е. Проведення його дає змогу соціалістич. д-ві розробляти наук. основи економічної політики, практичні заходи щодо вдосконалення управління народним господарством.

Л. П. Богиня.
ЕКСПЕРИМЕНТ СОЦІАЛЬНИЙ — метод вивчення соціальних явищ і процесів. Здійснюється шляхом спостереження за зміною соціального об'єкта під впливом факторів, що їх контролюють і спрямовують відповідно до програми дослідження й практичної мети. Е. с. включає внесення змін у відносини, що вже склалися, спостереження і контроль за впливом цих змін на діяльність і поведінку особи і груп соціальних, аналіз та оцінку результатів цього впливу. Е. с. виконує пізнавальні функції перевірки гіпотези та одержання нового знання, практичної перевірки ефективності форм і методів діяльності з метою вдосконалення їх.

В. І. Ленін вже в перші роки соціалістичного будівництва в Рад. країні акцентував на необхідність використовувати Е. с. під час здійснення важливих соціальних перетворень (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 351, 356—360). За ініціативою В. І. Леніна проводилися Е. с. в галузі наук, організації праці, форм кооперування, сусп. самоврядування, навчання та ін. В період колективізації експериментально вивчалися перші

100 МТС. В 60—70-х рр. широко застосовувались експерименти з питань комплексного планування, матеріального стимулювання та ін. В розвинутому соціалістичному суспільстві, в умовах свідомої, цілеспрямованої, науково обгрунтованої творчої діяльності трудящих Е. с. внаслідок зростаючої ролі управління соціальними процесами набуває дедалі більшого значення. Труднощі Е. с. пов'язані зі складністю, різноманітністю соціальних зв'язків, із соціальними й моральними проблемами експериментальних змін. Лит.: Рывкина Р. В., Винокур А. В. Социальный эксперимент. Новосибирск, 1968; Ядов В. А. Социологическое исследование. М., 1972; Рабочая книга социолога. М., 1977.

О. О. Якуба.
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — одна з течій буржуазної педагогіки кінця 19 — поч. 20 ст. Намагалася всі свої положення обгрунтувати даними емпіричних спостережень і спеціально поставленого експерименту. Головні представники Е. п. — В.-А. Лай, Е. Мейман, Г.-С. Холл, Е.-Л. Торндайк та ін. Осн. методами дослідження Е. п. вважала довготривалі спостереження пед. процесу, експеримент, вивчення дит. робіт. У центрі уваги вона ставила не навчання дитини, а вивчення самої дитини. Поряд з досягненнями (з'ясування закономірності фіз. розвитку дитини, дослідження відчуттів, сприймань, уваги, пам'яті дітей та ін.) Е. п. мала й ряд недоліків. Припускаючи значення пед. теорії, представники Е. п. недооцінювали водночас і значення повсякденної практики навч.-виховної роботи як джерела даних про дітей. Е. п. покладено в основу педології.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — напрям в історії психології, що ґрунтувався на експериментальному вивченні психіки. Вперше психологічний експеримент застосовано ще у 18 ст., але як наук. напрям Е. п. виникла в 2-й пол. 19 ст. Базувалася на теоретичних засадах емпіричної психології і фактичних даних досліджень психологічних органів чуттів (Е. Вебер, 1846; Г. Фехнер, 1860; Г. Гельмгольц, 1856—66, та ін.), психометрії (Ф. Дондерс, 1866). Перші психологічні лабораторії створено в Німеччині (В. Вундт, 1879) і в Росії (В. Бехтерев, Казань, 1886). Першими на Україні були психологічні лабораторії П. Ковалевського в Харкові (кінець 80-х рр.) і М. Ланге в Одесі (1895). У 1912 відкрито ін-ти психології в Москві (Г. Челпанов), Києві (І. Сікорський), Женеві (Е. Кларед). Представникам Е. п. здебільшого були властиві емпіризм і філос. обмеженість. З розвитком психології відпадає потреба виділяти Е. п. в окремий напрям психологічної науки, оскільки експериментальний метод став переважającym у всіх психологічних дослідженнях.

О. Т. Губко.
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО — дослідне будівництво, пов'язане з перевіркою й



Багатокіншований роторний екскаватор.

ЕКСПЕРИМЕН- ТАЛЬНЕ ПРОЕКТУВАННЯ

удосконаленням архітектурних, містобудівних і технічних рішень. У процесі Е. б. і під час наступної експлуатації об'єктів буд-ва вивчають нові методи планування й забудови житл. районів, архітектурно-планувальні, конструктивні рішення й системи *інженерного устаткування* цивільних і пром. будинків і споруд, прогресивні форми організації буд. виробн. Е. б. передую *експериментальне проектування*. Проектні й н.-д. установи, що розробляють проектну документацію, здійснюють *авторський нагляд* за об'єктами буд-ва, досліджують їхні експлуатаційні якості. Держбуди союзних республік щороку складають плани Е. б., найважливіші об'єкти яких Держбуд СРСР вносить у держ. план розвитку нар. г-ва. За результатами Е. б. коректують *типові проекти*, нормативні документи, ГОСТи. В УРСР обсяг капітальних вкладень в Е. б. становить не менш як 1% капітальних вкладень у буд-во. До об'єктів Е. б. республіки належать житл. район «Комсомольський», колд. ринки з вантовими покриттями (в Києві), 16-поверхові житл. будинки з монолітного залізобетону, зведені в ковзній *опалубці* (в мм. Ялті, Одесі, Вінниці), житл. будинки зі ступінчастою регенерацією тепла в системах опалення (в Києві) та ін.

О. І. Заваров, Д. Н. Яблонський.
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ПРОЕКТУВАННЯ — дослідне проектування, спрямоване на вибір, попередню перевірку й виявлення нових, прогресивних рішень у галузі пром., житлово-цивільного та с.-г. будівництва, *інженерного устаткування*, технології виробництва тощо. В процесі Е. п. створюють проекти, впровадження яких має скоротити строки й знизити вартість буд-ва, зменшити трудові витрати, поліпшити архіт. й експлуатаційні якості споруд і будинків, підвищити *довговічність споруд* та ін. Е. п. ґрунтується на вивченні й узагальненні вітчизн. і зарубіжного досвіду буд-ва та експлуатації будинків і споруд, є осн. етапом перевірки і впровадження теоретичних і н.-д. робіт у галузі буд-ва й архітектури, що передую *експериментальному будівництву*. Спираючись у цілому на діючі нормативи, Е. п. на кілька років випереджає типові рішення й масове буд-во, а також передбачає, з метою обґрунтування поетапного вдосконалення *Будівельних норм і правил*, певні відхилення від нормативних вимог. Е. п. включає розробку проектних пропозицій, проектного задання й техно-робочого проекту. Після перевірки в процесі буд-ва і натурних випробувань (іноді без них) експериментальні проекти з необхідними доробками впроваджують у масове буд-во як *типові проекти*. Е. п. координує Держбуд СРСР і держбуди союзних республік. В УРСР Е. п. проводять *Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків зональний науково-дослідний та проектний інститут*. Діпроци-

вільпромбуд, Промислового будівництва проектний інститут та ін.

Е. О. Тацій.
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ШКОЛИ — школи різного типу, на базі яких органи освіти, науководослідні установи або окремі науковці випробовують нові організаційні форми й методи навчання та комуністичного виховання дітей і дорослих. Засн. у 19 ст. у зв'язку з розвитком *експериментальної педагогіки й експериментальної психології*. За Рад. влади були поширені в 20 — на поч. 30-х рр., коли відбувалося становлення нової рад. школи і пед. науки. М-во освіти УРСР на кожну п'ятирічку визначає в різних областях республіки конкретні навч.-виховні заклади, де концентрується експериментально-пошукова робота н.-д. установ з усіх галузей пед. і психологічної наук. М. Д. Ярмаченко.

ЕКСПЕРТ (від лат. expertus — досвідчений) — фахівець з тієї чи ін. галузі знань (у науці, техніці, мистецтві, ремеслі), який здійснює *експертизу*. В рад. *судочинстві* висновок Е. є одним з *джерел доказів*. Відповідно до чинного законодавства Е. дає висновок від свого імені й несе за нього особисту відповідальність. За злісне ухилення чи відмову від виконання своїх обов'язків або за дачу завідомо неправдивого висновку Е. несе кримінальну відповідальність.

ЕКСПЕРТИЗА — спеціальне дослідження *експертом* якихось справ, питань у тій чи ін. галузі знань (у науці, техніці, ремеслі тощо). Е. — одна з форм використання досягнень сучас. науки й техніки для обґрунтованого висновку з приводу поставлених перед нею питань. Найпоширенішими в СРСР є тех. Е., *патентна експертиза*, Е. праездатності (для встановлення повної або часткової, тимчасової або тривалої *інвалідності*), *судова експертиза*, *бухгалтерська експертиза*, *криміналістична експертиза*, *пожежно-тех. Е.*, *судово-медична експертиза*, *судово-сіпатична експертиза* тощо. Наслідки Е. викладаються в письмовій формі — у висновку, до якого в необхідних випадках додаються ілюстративні та ін. матеріали.

ЕКСПЕРТОЛОГІЯ СУДОВА — у рад. юридичній науці загальна теорія *судової експертизи*. Вивчає закономірності використання тих чи інших спец. знань у цивільному або кримінальному *судочинстві*. Е. с. — нова галузь правових знань, що разом з *криміналістикою* й теорією суд. *доказів* сприяє розробці тактики й методики призначення суд. експертиз, дослідженню місця й значення висновку *експерта* тощо. Е. с. вивчає зв'язок базових наук (хімії, біології, медицини тощо) з предметними суд.-експертними науками (*судовою медициною*, суд. хімією тощо) й відповідними видами суд. експертиз. Вона розробляє методологічні та ін. основи експертної діяльності, правові й орг. питання здійснення первісних, повторних і

комплексних експертиз, а також форми й методи суд.-експертної профілактики правопорушень (тобто, коли внаслідок суд. експертизи розробляються заходи по усуненню умов, що сприяють вчиненню правопорушень, злочинів).

М. Я. Сегей.

ЕКСПЛАНТАЦІЯ (від лат. ex — з і plantatio — садження, вирощування) — вирощування видалених з організму шматочків тканини. Те саме, що й *культура тканин*.

«ЕКСПЛОРЕР» (англ. «Explorer», букв. — дослідник) — назва серії амер. *штучних супутників Землі* для дослідження атмосфери, мікрометеорних частинок тощо. Макс. лінійний розмір «Е.» приблизно 2 м. Маса — від 8,3 кг («Е.-1») до 660 кг. В системі енергоживлення на «Е.» використовуються хім. і сонячні батареї. Макс. час активного існування «Е.» майже 3 роки. Запуски «Е.» дають змогу одержати відомості про верхні шари атмосфери, про концентрацію метеорологічного пилу в навколосезонному й навколосезонному («Е.-35») просторі, про гамма-випромінювання *Місяця* тощо. Важливим результатом «Е.-1» (запущено 1.ІІ. 1958) було відкриття внутр. *радіаційного поясу Землі*. Ряд «Е.» запущено на високоеліптичні орбіти («Е.-33», апогей 494230 км) для вивчення процесу взаємодії *сонячного вітру* із зовн. магнітосферою Землі.

В. Г. Денисов.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ (франц. exploitation) — 1) Безоплатне присвоєння власниками *засобів виробництва* результатів *додаткової праці*, а нерідко й частини необхідної праці безпосередніх виробників. Властива класово антагоністичним суспільствам — рабовласницькому, феод. і капіталістичному. Е. виникла з появою приватної *власності* на засоби виробн., *додаткового продукту*, розколом суспільства на класи. Залежно від *виробничих відносин*, що склалися в даному класово антагоністичному суспільстві, вона набуває різних форм (див. *Рабовласницький лад*, *Феодалізм*). На відміну від рабовласницького й феод. ладу, де існував *позаконотичний примус* до праці, особливістю Е. за капіталізму є екон. примус. Ця праця тримається на «дисципліні голоду» (див. *Ленін В. І. Повне збір. тв.*, т. 39, с. 13), і, щоб не вмерти, робітник змушений «добровільно» продавати свою *робочу силу* капіталістам. Капіталістична Е. має прихований характер, і зовні відносини між найманим робітником і капіталістом виступають як відносини вільних, рівноправних товаровиробників, а заробітна плата — нібито повністю оплачена капіталістом праця. В дійсності ж капіталіст сплачує робітникові вартість його робочої сили. Лише після перемоги соціалістичної революції і ліквідації приватної власності на засоби виробн. зникає екон. основа всякої Е. людини людиною. 2) Систематичне використання людської природних ресурсів (напр., Е. ро-

довити корисних копалин), а також з-дів, ф-к, різного устаткування тощо.

П. О. Шербаков.

ЕКСПОЗИЦІЯ (лат. *expositio* — виклад, опис) — 1) В літературі — вступна частина літературно-художнього твору. В Е. подаються істор., сусп. і побутові обставини, в яких розгортатиметься дія й формуватимуться характер персонажів. Вона може бути прямою (передувати зображенням подій), затриманою (після за-в'язки), зворотною (в кінці твору). 2) В м у з и ц і — виклад основних тем (у простій фузі — одна тема, яка проводиться послідовно в усіх голосах). 3) В м у з е я х або на виставках — систематизоване розміщення матеріалу (експонатів), який виставляють для показу, щоб дати глядачеві більш-менш закінчене уявлення про певне коло предметів, явищ чи проблем. 4) У ф о т о г р а ф і ї — кількість освітлення, що його дістає опромінюваний ф о т о г р а ф і ч н и й м а т е р і а л. Дорівнює добутку освітленості фотоматеріалу на час освітлення (нидерж-ку). Залежить від якості об'єкта знімання, світлосили об'єкта, світло-й кольороутворювальної фотоматеріалу тощо. Визначають Е. експонетрами, регулюють — фотографічними затвором і діафрагмою. За Міжнародною системою одиниць (СІ) Е. вимірюють у люксах на секунду (лк·с).

ЕКСПОЗИЦІЯ СХИЛІВ — орієнтування схилів гір, горбів, долин щодо Сонця (ізоляційна Е. с.), а також до напрямку панівних вітрів (циркуляційна Е. с.). На схилах різної експозиції спостерігаються відмінні мікрокліматичні умови, характеру ґрунтового й рослинного покриву, прояву висотної поясності ландшафтів, напрямку тис. використання їх тощо.

ЕКСПОНЕНЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ (від лат. *expono* — виставляю, показую) — те саме, що й показникова функція, тобто функція вигляду $y = a^x$, де $a + 1$ — стає додатне число. Е. ф. наз. також функцію $y = e^x = \exp x$, де e — Непера число.

ЕКСПОНЕТОМЕТР (від лат. *expono* — виставляю, показую і грец. *metron* — вимірюю), експозиметр — пристрій, яким визначають вимір затвора й розмір діафрагми об'єктива, що забезпечує правильну експозицію під час фотознімання або фотокопіювання. Найпоширеніші фотоелектр. Е. (мал.), дія яких ґрунтується на вимірюванні якості об'єкта знімання або його освітленості. Іноді Е. вмонтовують у фото-і кіноапарати.

ЕКСПОРТ (англ. *export*, від лат. *exporto* — виношу, вивожу) — вивіз з країни товарів, капіталу, цінних паперів, послуг тощо для реалізації їх на зовнішньому ринку. Експортують переважно вітчизн. товари, а також деякі іноз. товари що перероблялися в країні-експортері, іноді — іноз. товари без дальшої переробки їх (*реекспорт*). Вивозять також товари для переробки з наступним повер-

ненням продукції, товари та обладнання для виставок. Існує і т. з. невидимий Е., тобто надання послуг — транспортування іноз. товарів на вітчизн. суднах, кредитні, страхові операції, розрахунки, пов'язані з іноз. туризмом тощо. Сума Е. та імпорту становить обсяг зовнішньої торгівлі.

ЕКСПОРТ КАПІТАЛУ — див. Вивіз капіталу.

ЕКСПОРТНІ КРЕДИТИ — в СРСР кредити, що їх надають держава, Держ. банк і зовнішньоторг. орг-ції іноземним державам, фірмам та орг-ціям на придбання ними в Рад. Союзі товарів для розвитку економіки своїх країн та подолання валютних утруднень. Осн. принципами міжнар. кредитних відносин СРСР є ділове співробітництво між країнами на взаємовигідних умовах, взаємна повага держ. суверенітету та незалежності, невтручання у внутр. справи, повна рівноправність і взаємна вигода; недопущення умов, які спричинюють екон. або політ. підпорядкування країни-позичальниці; точне виконання взаємних зобов'язань. За екон. призначенням Е. к. поділяють на товарні (в разі угод кредиту СРСР здійснює поставки різних товарів), інвестиційні (надаються на буд-во пром. підприємств та ін. об'єктів), валютні або грошові (надаються в золоті або валюті, яка вільно конвертується). Е. к. можуть бути короткостроковими (переважно товарні) й довгостроковими (в основному інвестиційні) із строком погашення 10 і більше років. СРСР надає кредити на основі міжурядових угод (міждержавний кредит) та угод між фірмами та орг-ціями (фірмовий або комерційний кредит).

ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНІ БАНКИ — кредитні установи, що виключно або переважно фінансують зовнішню торгівлю. В СРСР цю функцію здійснює Банк для зовнішньої торгівлі СРСР.

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ (від лат. *expressus* — виражений) — підкреслений вираз почуттів, думок.

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ, вираження гена — ступінь вираженості фенотипного (див. Фенотип) вияву гена у різних особин, що визначається за ступенем розвитку ознаки. Е. гена залежить від взаємодії даного гена з умовами зовн. середовища й з генотипним середовищем. Знаючи характер впливу цих факторів на реалізацію даного гена, можна відповідними методами селекції або впливом певних умов посилили вияв корисних ознак чи зменшити або й повністю придушити шкідливі вияви генів. Див. також Пенетрантність.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ (від франц. *expression* — вираження, виразність) — напрям, що розвинувся в європ. мистецтві й літературі в перші десятиліття 20 ст. Виник як відгук на найгострішу соціальну кризу 1-ї чверті століття й відобразив стихійний протест проти потворностей бурж. цивілізації. Головним в Е. проголошувалось

вираження суб'єктивних уявлень митця, що зумовило потяг представників Е. до ірраціональності, загостреної емоційності, нерідко — до фантастичного гротеску. Еволюція Е. мала суверечливий характер, оскільки, з одного боку, сприяла розвитку модерністичних тенденцій (у яких криза капіталістичного ладу ототожнювалася з апокаліптичною катастрофою, що насувалася на природу й людство в цілому), з другого — вплинула на становлення соціально-критичного напрямку в бурж. культурі 20 ст. Принципи Е., що найбільш органічно виявилися в культурі Німеччини й Австрії, порізно утілювалися в літературі (Г. Бені, Ф. Верфель, В. Газенклевер, А. Деллі, Г. Кайзер, частково Ф. Кафка, Е. Толлер; у складному взаємовпливі з Е. розвивалася рання творчість Й.-Р. Бехера і молодого Б. Брехта), образотворчому мистецтві (скульптор, графік і драматург Е. Барлах, живописці й графіки М. Бекман, Ж. Грос, О. Дікс, Е.-Л. Кірхнер, О. Кокошка, Е. Нольде), театрі та кіно (режисери Р. Віне, Ф.-В. Мурнау). Експресіоністичне світосприйняття відобразилось в музиці (представники т. з. нової віденської школи А. Шенберг, А. Берг, А. Веберн) та архітектурі (Х. Пельцлі, Б. Таут). Е. вплинув на л-ру і мистецтво Бельгії, Скандинавії, країн Сх. Європи; окремі його прояви мали місце в рос. та укр. культурі 20-х рр. 20 ст. у творах Л. Андрєєва, М. Куліша, в режисерській практиці В. Мейс-хольда та Л. Курбаса.

Лит.: Експресіонизм. М., 1966; Павлова Н. С. Експресіонизм. В кн.: История немецкой литературы, т. 4. М., 1968; Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973; Куликова И. С. Експресіонизм в искусстве. М., 1978.

ЕКСПРОМТ (від лат. *expromtus* — готовий) — принагідний виступ (прозовий, віршований, музичний) без попередньої підготовки, різновид імпровізації. В основі літературного Е. — раптове спостереження, дотепна думка, безпосереднє почуття. Здебільшого це твори жартиливо-го або компліментарного характеру, але відомі й серйозні ліричні вірші, складені Е. В м у з и ц і — п'єса, створена для фортепіано або для скрипки раптовим, в результаті імпровізації.

ЕКСПРОПІАЦІЯ (від лат. *expropriatio* — позбавляти власності) — 1) У праві — примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами держ. влади, як правило, незалежне від згоди власника. Об'єктом Е. може бути як нерухоме (напр., земля, ф-ки, заводи), так і рухоме (благородні метали тощо) майно. Осн. видами Е. є націоналізація, реквізиція й конфіскація. 2) В соціально-економічному розумінні — позбавлення засобів виробництва одного суспільного класу (або верстви) іншим за допомогою прямого насильства або економічними шляхами. Е. експропріаторів — революц. акт примусового позбавлення експлуататорських класів власності



Фотоелектричний експонетр.



Експресіонизм. Е. Нольде. Пророк. Граюра на дереві. 1912.

на засоби виробн. і передача їх у руки трудящих під час пролет. революції.

ЕКСТЕНСИВНІСТЬ ПРАЦІ (від лат. *extensivus* — розтяжний) — просте кількісне збільшення маси застосовуваної живої праці для виробництва продукції або виконання певної роботи. Е. п. протилежна *інтенсивності праці*.

ЕКСТЕР'ЄР (франц. *extérieur*, від лат. *exterior* — зовнішній) в архітектурі — зовнішній вигляд споруди або міста, що характеризується фізичними параметрами його зовнішньої форми, розмірами, масою, освітленням, співвідношенням елементів та цілого. По Е. можна визначити функціональну й конструктивну суть споруди, епоху будівництва споруди чи міста, а також їхню худож. цінність. Е. змінюється в просторі й часі залежно від різних факторів; він тісно пов'язаний з навколишнім середовищем і суб'єктом, який його сприймає. *Лит.*: Беляева Е. Л. Архитектурно-пространственная среда города как объект зрительного восприятия. М., 1977. В. Е. Ясієвич.

ЕКСТЕР'ЄР тварин — зовнішній вигляд тварини, будова її тіла. Е. є ніби зовн. проявом *конституції тварин*, оскільки зовн. форми тварини та її внутр. якості взаємопов'язані. За Е. визначають породність тварин, типовість, індивідуальні особливості, вікову мінливість, кондицію, стан здоров'я і тип продуктивності. Як розділ *зоотехніки* вчення про Е. сформулювалося ще у 18 ст., але лише завдяки працям вітчизн. учених П. М. Кулешова, Є. А. Богданова, М. І. Приворогіна, М. Ф. Іванова, Ю. Ф. Лискуна та ін. Е. почали правильно тлумачити. Визначено, що для м'ясних тварин характерні форма тіла, що наближається до паралелепіпеда, глибокий і широкий тулуб на коротких широко поставлених ногах, добре розвинуті м'язи; для молочних тварин — довгий, конусоподібний тулуб, добре розвинене черево, велике вим'я та ін. Різна будова тіла у верхових коней і ваговозів. Вивчення Е. провадять окомірною, *вимірюванням тварин*, методом індексів і фотографуванням. *Лит.*: Довідник зоотехніка. К., 1977.

ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ (від франц. *exterritorialité* — позатериторіальність) — у міжнародному праві сукупність привілеїв, що їх взаємно надають держави главам іноземних держав, дипломатичним представникам та іншим іноземним дипломатичним особам. Такими привілеями, зокрема, є виключення дій цих осіб з-під кримінальної, цивільної й адм. юрисдикції країни перебування. Поняття «екстериторіальність» збігається з поняттям *дипломатичних привілеїв та імунітетів*, але правом Е. користується ширше коло осіб, зокрема дружини, неповнолітні сини й неodrжені дочки дипломатичних представників, співробітники міжнар. оргцій (за спеціальними міжнар. угодами), приміщення *дипломатичних представництв*, військ. частини, літаки і судна, що перебувають

на тер. іноземної д-ви за спец. дозволом.

ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. *exterior* — зовнішній) — перехід внутрішніх, психічних актів у конкретні зовнішні дії та вчинки в процесі активної взаємодії особистості з навколишнім середовищем. Е. підтверджує лєнінську тезу про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й творить його. В процесі Е. виникають нові матеріальні й ідеальні об'єкти, формуються нові типи соціальних відносин й форм поведінки. Е. діє в нерозривній єдності з *інтеріоризацією*. Вона генетично зумовлена попередніми фазами інтеріоризації, які починаються вже з перших етапів пізнання світу. С. Д. Максименко.

ЕКСТЕРН (від лат. *externus* — зовнішній, сторонній) — особа, яка складає *екзамени* при навчальному закладі, не навчаючись у ньому. Е., що успішно склав іспити, дістає такі самі права, як і особи, що закінчили повний курс цього навч. закладу. В СРСР Е. складають *екзамени* лише за курс 8-річної та середньої школи. В дореволюц. Росії Е. називалися й учні, які не жили в закритих інтернатах при школах, а лише відвідували заняття, та позаштатні лікарі, які безплатно працювали в лікарнях або ін. закладах, щоб набути практику.

ЕКСТЕРНАТ — система навчання, що ґрунтується на самостійному вивченні курсу навч. закладу (без відвідування занять) з наступним складанням іспитів за цей курс.

ЕКСТЕРОРЕЦЕПЦІЯ (від лат. *exter* — зовнішній і *receptio* — сприймання), екстероцепція — сприймання і аналіз організмом подразнень зовнішнього середовища за допомогою екстероцепторів (див. *Рецептори*). Подразники зовн. середовища внаслідок здатності екстероцепторів трансформувати їхню енергію в процес *збудження*, що передається у вищі відділи центральної нервової системи, викликають відповідні відчуття. Прикладом Е. є відчуття світла, звуку, тепла тощо. Організм за допомогою Е., а також використовуючи механізми безумовно-і умовнорефлекторної діяльності (див. *Безумовні рефлекси*, *Умовні рефлекси*), тонко й точно пристосовується до умов існування.

ЕКСТРАВЕРСІЯ (від лат. *extra* — поза, зовні і *verso* — спрямовую) — характерна властивість особистості, що проявляється в спрямуванні її сприймання, переживань, інтересів на навколишню дійсність (на людей, речі, події тощо). Цей термін запровадив К.-Г. Юнг. Екстраверт — тип людської індивідуальності, орієнтований на природне оточення та ін. людей, не здатний до зосередження і до аналізу своїх внутр. переживань. Поведінку і діяльність такої людини визначають зовн. враження. Зумовлюється Е. почасти вродженими індивідуально-типологічними особливостями (тип нервової системи тощо), однак вирішальна роль у її розвитку

належить соціальному середовищу — характеру навчання і виховання, способу життя, специфіці професії, рівню духовного розвитку. Див. також *Інтроверсія*. С. Д. Максименко.

ЕКСТРАГУВАННЯ, екстракція (від лат. *extra* — витягу, виділяю) — розділення суміші речовин за допомогою розчинника, в якому складові частини суміші розчиняються неоднаково. Застосовують для одержання чистих хім. препаратів, в аналітичній хімії, у виробн. *жирів* та ін. **ЕКСТРАДИЦІЯ** (від лат. *ex* — з і *tradicio* — передавання) — видача іноземній державі особи, що вчинила злочин. Див. *Видача злочинців*.

ЕКСТРАЗОНАЛЬНА РОСЛИННІСТЬ (від лат. *extra* — поза, зовні і грец. *ζώνη* — пояс, зона) — рослинність, що виходить за межі своєї зони, тобто ділянки *зональної рослинності*, які в силу якихось причин опинилися за межами зони її поширення. Прикладом Е. р. є острівне вкращення дібров. типових для підзони широколистяних лісів, у підзону хвойних лісів і в зону степу, тобто за межі зони підзони широколистяних лісів і зони лісостепу. Походження Е. р. різне: одні ділянки її виникли в результаті розселення рослин із суміжних зон, інші являють собою залишки кол. зональної рослинності, що змінилася внаслідок зміни клімату або з ін. причин, зокрема внаслідок діяльності людини.

ЕКСТРАКТ (від лат. *extractum* — видобуте) — згущена витяжка з рослинних або тваринних тканин. Добувають за допомогою розчинників (екстрагентів) — водних, спиртово-водних, спиртових, ефірних тощо.

«ЕКСТРАКТ МАЛОРОСІЙСЬКИХ ПРАВ» — пам'ятка феодально-кріпосницького права України 18 ст. Склад 1767 член Генерального суду О. А. Безбородько. «Е. м. п.» — систематизований збірник норм держ., адм. і суд. права. Збірник складається з вступу, 16 розділів (про гол. правління в Малій Росії; права малоросійські; про міста; про шляхетство, переваги й маєтки його; про духовництво; про простий народ тощо), інструкції про суди 1730 та Відомостей про чини 1765. У 1786 «Е. м. п.» переробили чиновники Сенату. Було вилучено окремі розділи, додано історію кодифікації, збірник доповнено новими правовими актами тощо. «Е. м. п.» є джерелом для вивчення історії феод.-кріпосницького права на Україні. Він дає можливість простежити формування капіталістичних відносин у кін. 18 ст. Оригінал «Е. м. п.» зберігається в Б-ці рукописних книг Центр. держ. істор. архіву СРСР у Ленінграді.

Лит.: Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

ЕКСТРАКТОР (від лат. *extractorius* — витяжний) — те саме, що й *дифузійний апарат*. **ЕКСТРАПОЛЯЦІЙНА ПОВЕДІНКА ТВАРИН** — поведінка тварин, характер якої визнача-

ється попереднім знанням закономірностей змін певної поведінки інших тварин. Найчастіше проявляється в тому, що тварина на підставі досвіду визначає майбутню траєкторію руху будь-якого видимого об'єкта (жертва, яка тікає, переслідуюча тощо) і поводить себе відповідно до цього визначення. Напр., пара вовків при полюванні на якусь дичину роз'єднуються, і один з них розшукує по слідах здобич, а другий кидається наперед, щоб спіймати здобич, яку загнав перший. В умовах лабораторних експериментів найбільш здібними до екстраполяційної поведінки виявились мавпи, дельфіни, собаки і лисиці. Е. п. т. є зачатком розумової діяльності. Вона розвивається в процесі *доброру природного* і дає змогу тваринам з першого разу розв'язувати такі завдання, в яких навчання неможливе, бо перша ж помилка призведе б до загибелі.

Е. к. п. т. (від лат. *extrema* — поза, зовні і *polio* — оброблює) — 1) В математиці — наблизжене знаходження значень функції в точках x , що містяться поза відрізком $[x_0, x_n]$, за її значеннями в точках $x_0 < x_1 < \dots < x_n$. Е. функцій часто здійснюють, використовуючи *інтерполяційні формули*. 2) В статистиці — метод поширення кількісних характеристик і висновків, одержаних у результаті вивчення явища та процесів досліджуваної сукупності, на іншу однорідну сукупність, на інший час. Е. в просторі ґрунтується на вибірковому спостереженні, результати якого поширюються на сукупність у цілому (напр., при бюджетних обстеженнях, визначенні втрат врожаю). Е. в часі полягає в поширенні явищ на певний період тенденцій на ін. період (напр., при визначенні чисельності населення). Е. буває перспективною (при визначенні даних на майбутнє) і ретроспективною (за минуле).

ЕКСТРЕМАЛЬНЕ КЕРУВАННЯ (від лат. *extremus* — крайній) — спосіб *автоматичного керування*, що полягає у встановленні і підтримуванні таких умов роботи керуваного об'єкта, в яких показник якості має екстремальне (максимальне або мінімальне) значення. Цей показник якості — деяка вихідна координата системи, що є функцією її вхідних координат, — наз. іноді цільовою функцією. При Е. к. за цільові функції часто беруть кд, продуктивність, собівартість тощо. Е. к. — окремий випадок оптимального керування, для якого показник якості є безпосередньо вимірюваним. При Е. к. відшукують градієнт цільової функції, що визначає напрям руху до екстремуму в просторі регульованих координат, і організують стійкий рух системи в напрямі точки екстремуму за мінімально можливий час або при мінімізації певних показників (напр., відхилення від точки екстремуму). Задачу Е. к. розв'язують, використовуючи розімкнений або замкнений принцип керування. За способом визначення напрямку руху

до екстремуму замкнені системи Е. к. поділяють на безпошукові й пошукові. За характером розв'язуваної задачі системи Е. к. поділяють на системи, що забезпечують відшукання локального екстремуму, і системи для відшукання глобального екстремуму. Системи Е. к. широко використовують для управління виробничими процесами, керування рухомими об'єктами тощо. Див. також *Кібернетика технічна*.

Е. к. ф. (від лат. *extremus* — крайній) — схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці. Певних світоглядних і орг. форм Е. набув за імперіалізму, зокрема в період загальної кризи капіталізму. Розрізняють правий і лівий Е. Правий Е. представлений *фашизмом, неонацизмом* та ін. ультрареакційними угрупованнями, що діють у ряді капіталістичних країн. Їхня тактика — терористичні акти, спроби держ. переворотів тощо. Імперіалізм активно використовує правоекстремізм для придрушення прогресивних сил, для боротьби за збереження своєї влади. «Лівий» Е. проявляється в діяльності різноманітних псевдореволюц. орг-цій і течій, поширених практично в усіх розвинутих капіталістичних країнах і деяких молодих д-вах Азії, Африки, Лат. Америки (див. *Анархізм, Троцькізм, Маоїзм*). Соціальна база «лівого» Е. — дрібнобурж. верстви, *люмпен-пролетаріат*, радикалістське студентство. Його характеризує суміш революціоналістських теорій і емоційного протесту, політ. *ганстеризм*, що особливо проявився останніми роками в ФРН, Італії, Японії. У лівоекстремістів поєднуються бунтарсько-критичне ставлення до сучас. бурж. суспільства з характерними для правого Е. виступами проти комуністичних партій, антирадянщиною, ігноруванням осн. суперечностей епохи — між соціалізмом і капіталізмом. Ідеологічні засади і практика «лівого» Е. об'єктивно служать імперіалізму в його намірах розкласти революц. рух зсередини, ослабити притягальну силу комуністичних ідей, реального соціалізму. Комуністичні й робітничі партії світу ведуть боротьбу проти Е. в обох його проявах.

Е. к. п. т. (від лат. *extremus* — крайній) — значення функції, що є її максимумом чи мінімумом. Розрізняють Е. локальний (в якомусь достатньо малому околі точки) і глобальний, що є найбільшим або найменшим значенням функції в області визначення. Функція має локальний максимум (мінімум) у якійсь точці, якщо вона визначена в деякому околі цієї точки, і значення функції в усіх точках, достатньо близьких до неї, не більші (не менші) значення функції в цій точці. Так, локальний максимумом функції $y = x^2/3 - x^2 + 1/3$ є $1/3$ в точці $x = 0$, а локальний мінімумом є -1 в точці $x = 2$ (мал.). Глобального Е. ця функція на $(-\infty, \infty)$ не має. Необхідно

ною умовою існування локального Е. диференційовної функції в якійсь точці є рівність нулю похідної (для функції кількох змінних усіх частинних похідних) першого порядку в цій точці. Достатньою умовою існування локального Е. функції однієї змінної в якійсь точці є зміна знаку похідної при переході через цю точку. Відомо, що неперервна на відрізку функція набуває найбільшого і найменшого значення на цьому відрізку. Точки з такими значеннями слід шукати серед точок локального Е., серед точок, в яких похідна не існує, а також серед кінців відрізка. Достатні умови існування Е. функції кількох змінних значно складніші.

Літ. див. до ст. *Диференціальне числення*.

Е. к. т. (від лат. *extrudo* — виштовхую) — 1) Виверження вулкана з виходом в'язкої лави із кратера на поверхню Землі у вигляді купола. Під час виверження такого вулкана лава, застигаючи у вулканічному каналі, утворює тверду пробку, яка перешкоджає вільному виходу вулканічних газів. Внаслідок їхнього високого тиску відбувається сильний вибух. Е. к. т. характерна для пелієського типу вулканів.

2) У техніці — обробка пластичних матеріалів тиском, що полягає у продавлюванні їх через отвори заданого профілю. Розрізняють також гідроекструзію (під високим тиском рідини), яка дає змогу продавлювати у холодному стані важкодеформувні матеріали (напр., швидкокристалічну сталь). Використовуючи Е. к. т., одержують вироби необхідних розмірів з малими допусками, внаслідок чого скорочується наступна мех. обробка їх. Спосіб Е. к. т. використовують труби, шланги, дріт, прутки, плівки, наносять тонкі покриття на папір, тканину, фольгу тощо.

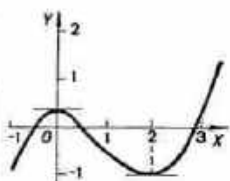
ЕКСУДАТ (від лат. *exsuda* — виділяю) — рідина, що нагромаджується в тканинах або порожнинах тіла при запаленні. Те саме, що й *лімф*.

ЕКСЦЕНТРИКА (від лат. *ex* — з, від *centrum* — осереддя, центр) — в театральному, цирковому, естрадному мистецтві художній прийом заострено-комедійного зображення дійсності. Характеризується навмисним перебільшенням чи то зовн. рис сценічного образу (портрет, міміка, жести), чи його вад, поведінки, а також алогізмом, порушенням послідовності і взаємозв'язку між зображуваними подіями, внаслідок чого явища одержують несподіване переосмислення.

ЕКСЦЕНТРИСІТЕТ (нім. *Exzentrisität*, від лат. *ex* — з, від *centrum* — осереддя, центр) — 1) У геометрії — відношення віддалі між будь-якою точкою кінцевого перерізу і його фокусом до віддалі між тією ж точкою й відповідною директрисою. Е. характеризує форму кінцевого перерізу. Так, Е. еліпса менший за 1 (Е. кола дорівнює 0), параболи — дорівнює 1, гіперболи — більший за 1. 2) В



Екстер'єр тварин:
1 — молочна порода великої рогатої худоби;
2 — м'ясна порода великої рогатої худоби;
3 — верхова порода коней;
4 — наговозна порода коней.



Екстремуми функції
 $u = x^2/3 - x^2 + 1/3$.

астрономії — Е. орбіти небесного світила є елементом орбіти і характеризує її форму.

ЕКТОГЕНЕЗ (від грец. *ektós* — зовні і *gēnēs* — походження) —

1) Механістичні напрями в біології, прихильники яких намагаються довести, що еволюційний розвиток організмів відбувається виключно під впливом факторів навколишнього середовища, ефективність яких підвищується з покоління в покоління й супроводиться певною орієнтацією еволюційного процесу. Прихильники Е. визнають якусь початкову доцільність у природі. Осн. ектогенетичним напрямом є *механоламаркізм*. 2) Розвиток ембріона в культурі *in vitro* (поза материнським організмом). О. П. Кристалів.

ЕКТОДЕРМА (від грец. *ektós* — зовні і *dérma* — шкіра, оболонка) — 1) Зовнішній шар, або зовнішній зародковий листок, зародка багатоклітинних тварин. З Е. утворюються покриви та їхні похідні (волосся, нігті), нервова система, почасті органи чуттів, епітелій переднього й заднього відділів травного каналу, а також ектомерезиміа, що бере участь в утворенні вісцерального скелета, сполучнотканинного шару шкіри тощо. 2) Зовнішня стінка тіла кишечнопорожнинних.

ЕКТОПІЯ (від грец. *ektólos* — віддалений, зміщений) — значне зміщення внутрішнього органа внаслідок вади зародкового розвитку або пошкодження стінок відповідної порожнини тіла людини чи тварини. Так, природжена вада розвитку передньої черевної стінки спричинює Е. сечового міхура, природжена грижа або травматичний розрив діафрагми — Е. селезінки, природжена вада груднини або ребер — Е. серця. До Е. належить і *гетеротопія*.

ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ, екуменізм (від грец. *oikouménē* — *oikoumenē*, заселена земля) — рух за об'єднання християнських церков, досягнення віросповідної єдності і створення єкуменічної (всесвітньої) церкви. Виник у протестантизмі. Офіц. початок Е. р. покладає Единбурзька Всесвітня місіонерська конференція 1910. На 1-й Всесвітній асамблеї церков в Амстердамі 1948 створено керівний орган Е. р. — *Всесвітню раду церков* (ВРЦ). Соціальна неоднорідність і відсутність віросповідної єдності позбавляє Е. р. можливості виробити єдині загальнополіт. і теологічну програми. Особ-

ливо гострі суперечності існують в Е. р. у соціально-політ. питаннях. Християнські апологети капіталізму, яких більшість серед керівництва ВРЦ, наві'язують Е. р. проімперіалістичну орієнтацію. Проте під впливом реліг. діячів соціалістичних країн і країн, що розвиваються, ВРЦ прийняла ряд рішень на захист заг. миру.

Лит.: Гордєнко Н. С. Современный экуменизм. М., 1972. О. С. Овощенко.

ЕКЮ (франц. *écu*, букв. — щит) — французька золота монета з зображенням щита, що її карбували в 13—17 ст. В 17—19 ст. у Франції Е. наз. велику срібну монету. **ЕЛАМ** — ранньоравовласницька держава, що існувала з 3-го тис. до б ст. до н. е. на Сх. від нижньої течії річок Тігру і Евфрату (територія сучасного Ірану). Центром Е. було м. Сузи. В 24—23 ст. до н. е. Е. перебував під владою Аккаду, в 21 ст. до н. е. — д-ви Шумеру й Аккаду. Найбільшою могутністю Е. досяг у 13—12 ст. до н. е. В 6 ст. до н. е. був завойований двома Ахемідів. Історія худож. культури Е. тісно пов'язана з мистецтвом Месопотамії. Збереглися пам'ятки 3-го тисячоліття до н. е., знайдені переважно в Сузах. Серед них — керамічні чаші плескатої форми й високі келихи з чорним геометризмованим розписом із зображеннями птахів і тварин, глиняні статуєти богинь-матері, печатки. До пам'яток 2-го тис. до н. е. належать залишки комплексів культових і світських будівель у Дур-Унташі й Чога-Ліші, наскельні рельєфи на скелі Курган-Гур поблизу Шіраза, керамічні посудини з багатобарвним розписом, циліндричні печатки з вирізьбленими на них сценами виробництва посуду, збирання зерна у зернохосовище та ін., глиняна і бронзова дрібна пластика, напр. статуя царши Напір-Азу (Лувр, Париж).

Лит.: Хинц В. Государство Элам. Пер. с нем. М., 1977.

ЕЛАНД — острів у Балтійському м., біля пд.-сх. берегів Скандинавського п-ова. Належить Швеції. Пл. майже 1340 км². Поверхня рівнинна, вис. бл. 50 м. Клімат морський. Соснові ліси (на Пн.) і зарості вересу (на Пд.). Землеробство, тваринництво; розробки вапняку. Гол. місто — Борнгольм.

ЕЛАС (новогрец. *ΕΛΑΣ*, *Ελευθερίτικος Στρατός* — Грецька народно-визвольна армія) — збройні сили *Руху Опору* в Греції в роки 2-ї світової війни. Засн. в грудні 1941 як військ. орг-ція *ΕΑΜ*. У декларації від 16. II 1942 проголосила своєю метою визволення країни від нім.-фашист. окупації. На осінь 1943 *ΕΛΑΣ* визволила бл. 1/3 тер. Греції, в жовтні 1944 — всю країну. За угодою між антидемократичним грец. урядом, підтриманим англ. імперіалізмом, і представниками *ΕΑΜ* у лютому 1945 *ΕΛΑΣ* було розформовано.

ЕЛАСТИН (від грец. *elástos* — роблю гнучким, пружним) — структурний блок сполучної тканини (сухожилля, зв'язок, стінок артерій тощо). Особливо багаті на Е. шийні зв'язки і стінки

аорти; з віком Е. утворюється в легенях. Нерозчинний у воді, слабких розчинах солей, кислот і лугів навіть при нагріванні. Містить багато *гліцину*, *валіну*, *лейцину*, *ізолейцину* та ін. Розщеплюється від дії деяких ферментів еластази.

ЕЛАСТИЧНІ ВОЛОКНА — один з видів волокон, що входять до складу *сполучної тканини*. Блискучі, однорідні, сильно заломлюють світло; складаються з міцної речовини білкової природи — еластину. Як правило, розгалужуються в тонку сітку; можуть утворювати пластинки з численними отпорами.

ЕЛЕВАТОР (лат. *elevator* — той, що підіймає) — 1) Пристрій для безперервного переміщення сипких і поштучних вантажів у вертикальній або крутопохилій до горизонту площині. Розрізняють Е. (мал.): *ківшові* (найпоширеніші) — стрічкові або ланцюгові; *полічні* й *коліскові*. Рідину або гідростатичні переміщують *гідроелеватором*. 2) Сталевий хомут для підхоплювання труб або штанг під час спускання їх у процесі ремонту в нафтовій свердловині. 3) Споруда, де приймають, зберігають (сушать, очищують), зважують і видають великі маси сипких матеріалів, найчастіше зерна і цементу. В таких Е. є завантажувальні й розвантажувальні пристрої, автоматичні ваги, конвейери, сепаратори тощо. 4) Важелеподібний хірургічний інструмент з нержавіючої сталі, яким виймають з м'яких тканин роздроблені кістки.

ЕЛЕВСІНСЬКІ МІСТЕРІЇ, елевсінії (*Ἐλευσίνα*) — у Стародавній Греції хліборобські свята на честь богині родючості *Деметри* та її дочки *Персефони*. Відзначали малі й великі Е. м. (в м. Елевсін поблизу Афін). До Е. м. допускали тільки посвячених. Пов'язані з таємничими обрядами, в яких відображалися такі явища природи, як проростання зерна, дозрівання й відмирання рослин тощо.

ЕЛЕГІЙНИЙ ДИСТИХ (грец. *Stichos* — двовірш) — антична дворядкова строфа, перший рядок якої *гекзаметр*, а другий — *пентаметр*. Така будова надає творові внутр. закінченості. Е. д. вживався в *елегіях*, *епітафіях*, а в новій європ. літературі — найчастіше в перекладах, стилізаціях і наслідуваннях античних зразків: «Ключ у дверях залзвенів. Самота працьовита й спокійна // Світліть лампаду мою і розкладає папір» (М. Рильський).

ЕЛЕГІЯ (від грец. *eleghos* — журлива пісня) — 1) Один із жанрів ліричної поезії; вірш, проінтятий мішаним почуттям радості й журби або тільки смутком, задумом. З давньогрец. поетів-елегістів відомі Архілох, Каллімах, з латинських — *Овідій*, *Катулл*. Античні Е. написані *елегічним дистихом*. У новій поезії Е. втратила визначеність форми, але зберегла традиційний зміст і настрої (сум, роздуми). В рос. поезії Е. писали К. Батюшков, В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Некрасов, В. Брюсов. В укр. поезії елегії й мотиви трапляються в

Елам. Рельєф із зображенням воїнів. Бронза. 2-е тисячоліття до н. е. Лувр, Париж. Чоловіча голова. З Хамалада. Бронза. 2-е тисячоліття до н. е. Метрополітен-музей Нью-Йорк.



І. Франка (цикл «Зів'яле листя»), Лесі Українки, П. Грабовського, О. Маковця (цикл «Сум і глум»), В. Самійленка, в рад. поетів — М. Рильського («Роздум»), М. Стельмаха («Елегія») та ін. 2) В музиці — п'єса задумливого, сумного характеру, напр., «Елегія» з серенади для струнного оркестру П. Чайковського, «Елегія пам'яті Шевченка» для скрипки і фортепіано М. Лисенка.

ЕЛЕЙСЬКА ШКОЛА, елети — давньогрецька філософська школа 6—5 ст. до н. е., яка виникла в м. Елей (на Пд. Італії) і справила значний вплив на формування ідеалістичного напрямку в давньогрецькій філософії. Засновником Е. ш. вважається Ксенофан, а гол. представниками — Парменід, Зенон Елейський, Мелісс Самоський і Горгій. Елети вели запеклу боротьбу проти матеріалістичних ідей мілетської школи й Геракліта. Е. ш. вперше в історії філософії висунула поняття єдиного буття як безперервного, незмінного, неподільного, однаково наявного в усіх елементах дійсності. Згодом це поняття стало одним із джерел ідеалізму Платона і неоплатонізму. Е. ш. вперше протиставила мислення чуттєвому сприйняттю, відводячи гол. роль у пізнанні мисленню. Е. ш. розробила ряд міркувань (апорій Зенона), які відіграли позитивну роль у подальшому розвитку діалектики: вони поставили питання про те, як логічними поняттями відобразити суперечливий характер руху.

ЕЛЕКТРА (Нікитра) — у грецькій міфології дочка Агамемнона й Клітемнестри. За переказами троянського циклу, Е. врятувала свого брата Ореста й допомогла йому помститися убивцям їхнього батька — Клітемнестрі та її коханцеві Егісту. Міфи про Е. відображено в трагедіях Есхіла, Софокла й Евріпіда.

ЕЛЕКТРЕТИ — тіла з діелектрич. як. які тривалий час зберігають наелектризований стан і створюють електричне поле в навколишньому просторі. Е. виготовляють з органічних (напр., бджоляний віск, парафін, ебоніт, антрацен) і неорганічних (сірка, титанати лужноземельних металів, борне скло тощо) діелектриків. Стабільні Е. одержують, нагріваючи діелектрики до т-ри, меншої за т-ру плавлення чи рівної їй з наступним охолодженням у сильному електр. полі (термоелектрети) або освітленням фотопровідних діелектриків (фотоелектрети). Е. застосовують у техніці зв'язку, електронімірювальних приладах, обчислювальній техніці, електрофотографії.

ЕЛЕКТРИКА — явище природи, пов'язане з існуванням, рухом і взаємодією електричних зарядів. Понад 2500 років тому стало відомо, що янтар, коли його потерти об яке-небудь ін. тіло, набуває здатності притягувати легкі тіла. Грец. назву янтарю *ήλεκτρον* (електрон) було покладено в основу назви усіх електр. явищ. Систематичне вивчення Е. починається з 18 ст. Детальне дослідження атм. Е. провели Б. Франклін, М. В. Ломоносов, Г.-В. Ріхман. Франц.

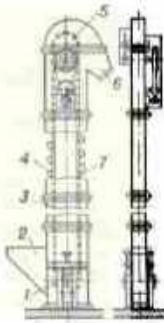
фізик Ш.-Ф. Дюфе (1698—1739) і Б. Франклін встановили існування електр. зарядів двох видів — позитивних і негативних. Було доведено, що між різноманітними зарядами діють сили притягання, а між однойменними — відштовхування. Г. Кавендіш (1773) і Ш.-О. Кулон (1785) встановили закон взаємодії електр. зарядів (див. Кулона закон). Після створення А. Вольтою (1794) хім. джерел електр. струму почалося інтенсивне дослідження дії постійного струму і зроблено перші спроби практичного застосування Е. В 1802 В. В. Петров відкрив електричну дугу і вказав на можливість застосовувати її для плавлення металів та освітлення. Тепловою дію струму дослідили Дж. Джоуль (1841) та Е. Х. Ленц (1842; див. Джоуля—Ленца закон). Новий етап у розвитку науки про Е. почався 1820 після встановлення Г.-К. Ерстедом зв'язку між Е. і магнетизмом. Майже одночасно з ним А.-М. Ампер відкрив закон взаємодії між постійними електр. струмами (див. Ампера закон), а Ж.-Б. Біо і Ф. Савар встановили закон, що визначає величину напруженості магн. поля, створеного електр. струмом (див. Біо—Савара—Лапласа закон). Таким чином, було доведено, що джерелами магн. поля можуть бути і постійні магніти, і електр. струм. За гіпотезою Ампера, намагнічування тіл, зокрема постійних магнітів, пояснюється тим, що в усіх речовинах існують елементарні електр. струми, які замикаються в межах кожного атома (мол. струми). Після класичних праць Ерстеда й Ампера магнетизм став складовою частиною вчення про Е. Велике значення для розвитку теорії Е. і її практичного застосування мало відкриття М. Фарадеем закону електромагнітної індукції. Заг. правило визначення напрямку індукованих електр. струмів встановив 1833 Е. Х. Ленц (див. Ленца правило). У своїх працях Фарадей користувався поняттями електр. і магн. полів, довів вирішальну роль середовища при електромагн. взаємодіях. Погляди Фарадея поглибив і розвинув Дж.-К. Максвелл. За гіпотезою Максвелла, магн. поле створює не тільки електр. струм, пов'язаний з рухом зарядів, а й змінне електр. поле (струм зміщення); між електр. і магн. полем існує тісний зв'язок, що дає змогу говорити про єдине електромагнітне поле. Узагальнюючі експериментальні дані, Максвелл сформулював рівняння, які є основою електродинаміки класичної (див. Максвелла рівняння). Він передбачив існування електромагнітних хвиль і поширення їх у просторі з швидкістю світла, що дало йому підставу вважати світло одним з видів електромагн. випромінювання. У 1886—89 Г.-Р. Герц експериментально довів існування електромагн. хвиль, спостерігав відбиття, заломлення, інтерференцію й поляризацію їх за законами, відповідними законам для світлових хвиль. Дальший розвиток науки не підтвердив уявленн Фарадея й Максвелла про існу-

вання гіпотетичного середовища — ефіру, в якому нібито поширюються електромагн. хвилі. Відмова від моделі ефіру принесла до створення А. Ейнштейном спец. відносності теорії. Важливим кроком у розвитку теорії Е. було встановлення існування елементарного електр. заряду. Досліди Дж.-Дж. Томсона (1897) по визначенню відношення заряду катодних променів до їхньої маси завершилися відкриттям носія елементарного від'ємного заряду — електрона. Всі відкриті до цього часу заряджені елементарні частинки мають заряд, що абс. величиною кратний зарядові електрона. З дослідженнями властивостей елементарних електр. зарядів тісно пов'язаний розвиток вчення про будову речовини. В 1911 Е. Резерфорд запропонував планетарну модель атома, за якою в центрі атома міститься позитивно заряджене ядро, навколо якого рухаються електрони. Уявлення про будову речовини з електр. зарядів, між якими діють електромагн. сили, дало змогу Г.-А. Лоренцу на поч. 20 ст. створити класичну електронну теорію. Проте значну кількість експериментальних фактів (закони теплового випромінювання, теплоємність електронного газу в металах та ін.) класична електронна теорія не могла пояснити, і це дало поштовх до створення нової, квантової теорії. В основу сучас. теорії електромагн. явищ і будови речовини покладено уявлення про елементарні електр. заряди і взаємодії між ними, а також закони квантової механіки. Ця теорія дає можливість пояснити багато явищ природи й передбачити нові закономірності. Вчення про Е. має велике практичне значення. Електр. енергія легко трансформується в ін. форми (теплову, механічну, хімічну, світлову та ін.), легко передається на великі віддалі, що сприяє широкому застосуванню її в нар. г-ві (див. Електрифікація). Вчення про Е. є основою багатьох галузей техніки — електротехніки, радіотехніки, електроніки, автоматики, телебачення тощо.

Літ.: Тамм І. Е. Основы теории электричества. М., 1976; Калашников С. Г. Электричество. М., 1977; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 3, М., 1977... Д. О. Горюцкий.

ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ [від електр(ика) і лат. *fascio* — роблю] — єдиний у часі процес виробництва, розподілу і споживання електроенергії; широке впровадження електр. енергії в народне господарство і побут. Е. є основою швидкого науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці в усіх галузях сусп. виробн., підвищення культури й добробуту людей, найважливішою умовою ефективного розміщення продуктивних сил.

Перші електростанції почали будувати в Європі й Америці в 2-й пол. 19 ст. Електроенергію використовували гол. чин. для освітлення. В Росії першу електростанцію постійного струму було збудовано 1879 в Петербурзі. Пізніше споруджено невеликі електростанції



Елеватор кінтовий стрічковий: 1 — натяжний барабан; 2 — двантажувальний патрубок; 3 — кожух; 4 — кіші; 5 — приводний барабан; 6 — розвантажувальний патрубок; 7 — безконечна стрічка.

ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ

Потужність
електростанцій
в СРСР
(тис. кВт)

Роки	СРСР	у т. ч. УРСР
1913	1141	304
1928	1905	474
1940	11 193	2681
1945	11 124	1141
1950	19 614	3341
1960	66 721	11 729
1965	115 033	18 929
1970	166 150	27 889
1977	237 805	42 898

Виробництво
електроенергії
в СРСР
(млн. кВт·год)

Роки	СРСР	у т. ч. УРСР
1913	2039	543
1928	5007	1261
1940	48 562	12 411
1945	43 257	3150
1950	91 226	14 711
1960	292 274	53 926
1965	506 672	94 614
1970	740 926	137 600
1977	1 150 074	215 667

Виробництво
і споживання
електроенергії
в капіталістичних
країнах (1977;
млрд. кВт·год)

Країна	Виробництво	Споживання в промисло- вості
Велико- британія	289	131
Італія	167	90
США	2300	870
ФРН	326	175
Франція	213	118
Японія	533	305

в Москві, Баку, Лодзі, Києві та ін. містах. Загальна потужність електростанцій країни 1913 становила 1098 тис. кВт, а виробн. електроенергії — 1945 млн. кВт·год (8-е місце в світі). В СРСР на всіх етапах комуністичного будівництва Е. надавалося першорядного значення. В. І. Ленін обгрунтував роль Е. у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*. Він вказував, що «комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни» (Повне збір. тв., т. 42, с. 151). За ініціативою В. І. Леніна 1920 розроблено план електрифікації Росії *ГОЕЛРО*, розрахований на 10—15 років (в основному виконано до 1931). За виробн. електроенергії СРСР уже 1935 посідав 3-є місце в світі (після США і Німеччини) і 2-е в Європі. Під час Великої Вітчизн. війни енерг. господарство західних районів країни зазнало великих втрат. Було зруйновано 61 електростанцію заг. потужністю бл. 5 млн. кВт, 10 тис. км магістральних високовольтних ліній електропередачі, 12 тис. споруд електростанцій і підстанцій. Відбудова енерг. г-ва почалася ще в роки війни і здійснювалася одночасно з його дальшим розвитком. Довоєнного рівня виробн. електроенергії було досягнуто вже 1946. В 1947 СРСР за виробн. електроенергії вийшов на 1-е місце в Європі і на 2-е в світі. Поряд з кількісним зростанням в енергетиці СРСР за післявоєнний час сталися й великі якісні зміни.

Здійснювалися концентрація потужностей і централізація вироблення електроенергії. Збудовано багато потужних теплових і гідроелектростанцій, зокрема *Запорізьку ДРЕС* імені ХХV з'їзду КПРС, *Вуглегірську ДРЕС* імені ХХV з'їзду КПРС, *Криворізьку ДРЕС-2* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Зайнську ДРЕС* імені 50-річчя СРСР, *Зміївську ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського, Молдавську ДРЕС, *Придніпровську ДРЕС* імені 50-річчя Радянської України, *Красноярську ГЕС* імені 50-річчя СРСР, *Усть-Ілімську ГЕС*, *Братську ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтня, *Волзьку ГЕС* імені В. І. Леніна, *Волзьку ГЕС* імені ХХІІ з'їзду КПРС.

У Радянському Союзі вперше в світі практично розв'язано проблему використання в енерг. цілях *атомної енергії*. В 1954 стала до ладу перша пром. атомна електростанція в Обнінську потужністю 5 тис. кВт, що знаменувало початок ери атомної енергетики. На кін. 1977 в СРСР діяло 11 АЕС. Буд-во електр. мереж здійснюється в двох осн. напрямках: спорудження магістральних ліній для об'єднання окремих електростанцій та енергосистем в *енергетичні системи*, енергосистем — в об'єднані енергосистеми, а останні — у *єдину енергетичну систему СРСР* і буд-во розподільних мереж. У країні збудовано високовольтні лінії електропередачі (ЛЕП) напругою 400 кВ, 500 кВ, 800 кВ, міжсистемні ЛЕП — 750 кВ.

На Україні першу електростанцію збудовано в Києві 1890. Е. на Україні на всіх етапах комуністичного будівництва відбувалася за єдиним планом, на єдиних принципах і відповідно до розвитку Е. Рад. Союзу, в тісній співдружності і з братерською допомогою всіх рад. республік. Наявність значних енерг. ресурсів на Україні сприяла розвитку електроенергетики республіки, що відбувався шляхом буд-ва потужних теплових електростанцій, гідроелектростанцій, ліній електропередачі, створення енерг. систем і об'єднання їх в *Об'єднану енергетичну систему УРСР*. Осн. базою виробн. електроенергії на Україні, як і в усьому Рад. Союзі, є теплові електростанції (ТЕС). Щоб забезпечити електроенергією в першу чергу найбільші пром. центри республіки, енерг. буд-во провадилося насамперед у Донбасі, Придніпров'ї, а також у Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі та ін. великих містах. Заг. потужність теплових електростанцій УРСР 1940 досягла 2,1 млн. кВт, тобто збільшилась у 7 раз проти 1913. Швидкими темпами споруджувалися ТЕС у післявоєнні роки. Стали до ладу нові потужні ДРЕС: Миронівська, Сло-в'янська, Ворошиловградська, Старобільська, Придніпровська, Зміївська, *Сімферопольська ДРЕС* імені В. І. Леніна, *Буртинська ДРЕС* імені 50-річчя ГОЕЛРО, *Криворізька ДРЕС-2*, *Трипільська ДРЕС*, *Ладичинська ДРЕС* імені 50-річчя СРСР. У республіці працюють найбільші в Рад. Союзі і Європі Запорізька та Вуглегірська ДРЕС. На сучас. ТЕС встановлено енергоблоки одиничною потужністю 300—800 тис. кВт. У значних розмірах на Україні розвивається *теплофікація*. Для теплопостачання міст і пром. центрів тільки за роки дев'ятої п'ятирічки збудовано теплоелектроцентралі заг. потужністю 1,4 млн. кВт, у т. ч. найбільшу в республіці Київську ТЕП-5 з теплофікаційними агрегатами 100 і 250 тис. кВт. Із заг. кількості виробленої електроенергії на Україні 96% припадає на ТЕС. Велике значення для Е. УРСР мають і гідроелектростанції. Найбільші гідроенергоресурси мають ріки Дніпро, Дністер і Пд. Буг. *Дніпрогес* імені В. І. Леніна — перша ГЕС, збудована на Дніпрі. В післявоєнні роки споруджено нові гідроелектростанції на Дніпрі. Спорудження на Дніпрі 6 ГЕС і однієї ГАЕС дало змогу створити *Дніпровський каскад ГЕС*. Будується (1979) Дністрівська ГЕС, яка матиме комплексне значення для енергетики і меліорації земель. Розширюється Дніпрогес. У 1977 на Україні стала до ладу перша атомна електростанція — *Чорнобильська АЕС*. Будується (1979) Ровенська, Південно-Українська, Кримська, Хмельницька, Запорізька АЕС. В УРСР вироблялось (1977) 18,8% загальносоюз. електроенергії. Середньорічні темпи приросту виробн. електроенергії в СРСР, у т. ч. й на Україні, перевищують темпи зростання виробн. електроенергії в багатьох ка-

піталістичних країнах. Разом з буд-вом електростанцій у найважливіших районах і центрах України ще в довоєнні роки споруджувалися *лінії електропередачі* підстанції високої напруги та розподільні *електричні мережі*. На Україні першу лінію електропередачі напругою 110 кВ Штерівська ДРЕС — Кадіївська підстанція збудовано 1929. У післявоєнні роки електромережі республіки розвиваються швидкими темпами. Споруджено осн. магістральні лінії електропередачі напругою 330 кВ. У 1962 введено в експлуатацію першу в світі лінію електропередачі постійного струму напругою 800 кВ Волгоград — Донбас. Завершено роботи по повному освоєнню на номінальну напругу ліній електропередачі 750 кВ Донбас—Зх. Україна. Збудовано унікальну двоколову лінію електропередачі напругою 330 кВ через Каховське водосховище. На Україні ще в довоєнні роки створено енерг. системи — Донбаську, Дніпровську, Харківську і Київську й енергокомбінати — Одеський, Миколаївський і Львівський. За післявоєнні роки енергосистеми було розширено, енергокомбінати перетворено на енергосистеми і об'єднано їх між собою. Енергосистема УРСР лініями електропередачі з'єднана з Єдиною енерг. системою Європ. частини СРСР, на Зх. — з енергосистемами соціалістичних країн — членів РЕВ (див. «Мир»).

Потужна електроенерг. база, створена в СРСР, стала основою розвитку і тех. прогресу всіх галузей нар. г-ва країни. Гол. споживачем електроенергії є пром-сть. У 1977 в пром-сті і буд-ві було спожито бл. 62% заг. кількості спожитої в країні електроенергії (на Україні — бл. 60%). В 1977 *електроозброєність праці* в пром-сті країни збільшилась проти 1940 в 6,6 раза. В УРСР темпи зростання електроозброєності праці в пром-сті 1977 становили 124% проти 1970. Збільшується споживання електроенергії в с. г., особливо в тваринництві й овочівництві (для обігрівання теплиць, парників). У колгоспах і радгоспах республіки діють 2351 тис. електродвигунів потужністю 12,3 млн. кВт. Використання електроенергії в побуті трудівників села значно підвищило матеріально-культур. рівень і поліщило умови їхнього життя. Широко застосовується електроенергія на залізничному транспорті. В 1977 експлуатаційна довжина електрифікованих з-дч країни становила 40,5 тис. км, у т. ч. на Україні — 6,9 тис. км; 151 місто країни має тролейбусне сполучення (в УРСР — 37), 109 — трамвайне (в УРСР — 25), 7 — метрополітени (в УРСР — 2). Проблеми розвитку електроенергетики на Україні розробляють *Електродинаміки інститут* АН УРСР, *Технічної теплофізики інститут* АН УРСР, *Київський політехнічний інститут* та ін.

Основою енерг. бази соціалістичних країн є теплові електростанції, на яких виробляється від 84

до 100% загального виробництва електроенергії. Розгорнулося будівництво атомних електростанцій. Велику допомогу в розвитку Е. соц. країн надає СРСР. При його тех. сприянні 1971—75 було введено в дію 9,7 млн. кВт енерг. потужностей, у т. ч. 1,9 млн. кВт на атомних електростанціях. До 1960 в країнах—членах РЕВ в основному було завершено створення нац. енергосистем. Концентрація виробн. і централізація енергопостачання привели до об'єднання енергосистем окремих країн в об'єднану енергосистему «Мир». Частка соціалістичних країн у світовому виробн. електроенергії зросла з 7,8% 1937 до 24% 1977. Рівень Е. в капіталістичних країнах характеризується даними таблиці. У багатьох країнах, особливо в США, Великобританії та ФРН, основою Е. є теплові електростанції. Гідроелектростанції будуються гол. чин. у країнах зі значними запасами гідроенергоресурсів (Канаді, Італії, Швеції, Норвегії та ін.). На поч. 1974 в капіталістичних країнах діяло 82 атомні електростанції потужністю 43 млн. кВт. Е. г-ва капіталістич. країн відбувається нерівномірно, гальмується, зокрема, неповним використанням енергосистем, кризою енергетиною. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ленин В. И. Об электрификации. М., 1964; Материали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Электроэнергетика Украинской ССР. К., 1970; Бесичинский А. А., Коган Ю. М. Экономические проблемы электрификации. М., 1976; Электрификация СССР. 1917—1967. М., 1967; Электрификация СССР. 1967—1977. М., 1977; Прузенер С. Л., Златопольский А. Н., Некрасов А. М. Экономика энергетики СССР. М., 1978; Электроэнергетика европейских стран — членов Совета Экономической Взаимопомощи. М., 1978; Ораевский В. Н. Ядерная энергетика. К., 1978; Солдаткина Л. А. Электрические сети и системы. М., 1978.

ЕЛЕКТРИЧНА ЗАЛІЗНИЦЯ — залізниця, де для перевезення пасажирів, багажу і вантажів застосовують електр. тягу. Основні частини Е. з.: *лінії електропередачі, тягові підстанції, контактна мережа і рухомий склад*. В СРСР на Е. з. застосовують змінний струм пром. частоти напругою 25 кВ (на *електровозах* і в моторних вагонах він перетворюється на необхідний для тягових електродвигунів постійний струм) і постійний струм напругою 3 кВ. Використання змінного струму дає змогу збільшувати (до 60 км) допустиму віддаль між тяговими підстанціями, зменшує витрати на спорудження контактної мережі. Система постійного струму при великому обсязі перевезень потребує важкої і дорогої контактної мережі, встановлення через кожні 20—25 км перетворювальних тягових підстанцій. Перевагами Е. з. перед з-цею з тепловою тягою є: централізоване енергопостачання від потужних енергосистем, що забезпечує високу надійність руху поїздів; більша потужність електровозів, внаслідок чого значно зростає провізна і пропускна спроможність залізничних ліній;

вищий ккд електр. тяги. Перші дослідні щодо використання електр. тяги виконав (1876) рос. інженер Ф. А. Піроцький. Вперше електр. тягу було застосовано (1895) на магістральній дільниці Балтімор — Огайо у США. В СРСР електрифікація з-ць почалася як частина плану ГОЕЛРО введеним у дію (1926) електрифікованої дільниці Баку — Сабунчі — Сурахани протяжністю 19 км. В УРСР вперше (1934) електрифіковано дільницю Запоріжжя — Нікополь (84 км). Заг. протяжність колій Е. з. в СРСР становить (1.1 1979) понад 40 тис. км (1-е місце в світі), в т. ч. в УРСР — бл. 7 тис. км. П. К. Кириленко.

ЕЛЕКТРИЧНА МАШИНА — машина, за допомогою якої механічну енергію перетворюють на електричну (електр. генератор) або електричну — на механічну (електродвигун) чи на електр. енергію іншого виду (*перетворювач струму електромашинний*). Дія її ґрунтується на *електромагнітній індукції* і законах, що визначають мех. сили взаємодії електр. струму і магн. полів. Осн. елементами Е. м. є *магнітопровід*, де локалізується магн. поле, і обмотки, що в них протікає електр. струм та індуктується *електрорушійна сила*. Конструктивно Е. м. складається з *ротора і статора*. Розрізняють Е. м. постійного струму, змінного струму (див. *Асинхронна електрична машина*, *Синхронна електрична машина*) й *універсальні* — як постійного, так і змінного струму. Е. м. властиві високі енерг. показники, зручність експлуатації, широкий діапазон потужностей.

Літ.: Постников И. М. Проектирование электрических машин. К., 1960; Вольдек А. И. Электрические машины. Л., 1978. Ю. Г. Бладзевич.

ЕЛЕКТРИЧНА МЕРЕЖА — сукупність пристроїв, якими передають на віддалі і розподіляють між споживачами електр. енергію. Осн. частини Е. м.: *кабельні лінії електропередачі* або *повітряні лінії електропередачі*, розподільні й *трансформаторні підстанції*. В деяких Е. м. є й *перетворювальні підстанції*. Розрізняють Е. м.: постійного і змінного струму; низької (до 1000 В) і високої (понад 1000 В) напруги; розімкнені (радіальні) й замкнені (кільцеві); живильні (ними передають енергію від джерела живлення до вузлових трансформаторних або розподільних підстанцій) і розподільні (для безпосереднього живлення споживачів або споживчих підстанцій). В СРСР найпоширеніші Е. м. трифазного змінного струму. Номінальні напруги Е. м. переважно 380/220 і 600 В; 6, 10, 35, 110, 154, 220, 330, 400, 500 і 750 кВ. Е. м. напругою 220 В живлять різні освітлювальні й побутові прилади; напругою 380 В + 10 кВ — потужні електродвигуни. За допомогою Е. м. напругою понад 6 кВ передають і розподіляють енергію на віддалі з наступним зниженням напруги. Е. м. постійного струму постачають енергію засобом міського транспорту, деяким електрич. підприємствам, передають ве-

ликі потоки енергії на значні віддалі. Див. також *Захист електричної мережі*.

Ф. П. Кравченко.
ЕЛЕКТРИЧНА ПІЧ — нагрівальна або плавильна піч, що в ній електр. енергія перетворюється на теплову. Е. п. поділяють на *дугові печі, індукційні печі, плазмові печі*, печі опору й електроннопроменеві. В Е. п. опору тепло виділяється під час проходження електр. струму через провідники з активним *електричним опором*. Розрізняють Е. п. опору непрямої (електр. струм протікає через нагрівальні елементи) і прямої (електр. струм протікає безпосередньо по матеріалу) дії. Застосовують такі печі при термічній обробці, *електрошлаковому переплаві*, для нагрівання матеріалів перед обробкою тиском, їхнього сушіння і плавлення. В електроннопроменевих високовакуумних печах є електроннопроменеві гармати, що випромінюють електрони, кінетична енергія яких при співударянні з поверхнею металу перетворюється на теплову. В печах такого типу одержують особливо чисті сталі і тугоплавкі матеріали. Універсальну ампульну нагрівальну Е. п. «Сплав» і універсальну Е. п. «Кристалл» встановлено на рад. космічній станції «Салют-6» (див. «Салют»). М. І. Гасик.

ЕЛЕКТРИЧНА СТАЛА, ϵ_0 — скалярна величина $1/36\pi \cdot 10^{-9}$ Ф/м, що входить у рівняння електр. поля при записі їх у т. з. раціоналізованій формі, відповідно до якої утворено електр. і магн. одиниці *Міжнародної системи одиниць* (СІ).

ЕЛЕКТРИЧНА СТАНЦІЯ — промислове підприємство або установка, де виробляють електричну енергію або електричну й теплову. Залежно від джерела використуваної енергії Е. с. поділяють на *теплові електростанції, гідроелектричні станції, вітроелектричні станції й атомні електростанції*.

ЕЛЕКТРИЧНЕ ОПАЛЕННЯ — опалення приміщень, яке ґрунтується на перетворенні електр. енергії на теплову в електроконвекторах, електрокамінах та ін. електр. *опалювальних приладах*. Переваги Е. о. перед ін. видами *опалення*: можливість повної автоматизації; відсутність громіздких металомістких трубопроводів; компактність; нескладний монтаж і високий ккд електр. опалювальних приладів; зручність і нескладність системи енергопостачання, що її використовують і для ін. побутових потреб; висока гігієнічність. Е. о.— основний або додатковий вид опалення переважно житл. і громад. будинків.

О. М. Скляренко.
ЕЛЕКТРИЧНЕ ПОЛЕ — одна з форм прояву *електромагнітного поля*; створюється *електричними зарядами*, а також при зміні в часі *магнітного поля*. Взаємодія між електр. зарядами відбувається через взаємодію зі створеними ними Е. п. Поле, створене нерухомими електр. зарядами, наз. *електростатичним*. Кількісною характеристикою Е. п. є

Динаміка зростання потужностей електроенергії на електростанціях УРСР (тис. кВт)

Роки	Теплові електростанції	Гідроелектростанції
1940	2110	571
1950	2647	694
1960	9925	1804
1965	16 699	2230
1970	25 362	2527
1977	39 120	3778

Динаміка зростання виробництва електроенергії на електростанціях УРСР (млн. кВт·год)

Роки	Теплові електростанції	Гідроелектростанції
1940	10 161	2250
1950	12 251	2460
1960	49 909	4017
1965	88 314	6300
1970	126 016	11 584
1977	205 052	10 615

ЕЛЕКТРИЧНИЙ
ВУГОР

напруженість поля. Силкові лінії Е. п., створеного електр. зарядами, розімкнуті, а Е. п., створеного магн. полем, замкнуті.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ ВУГОР (*Electrophorus electricus*) — риба роду електр. вугрів ряду *коропових*. Довж. тіла 1—1,5 м (іноді до 3 м), маса до 20 кг. Тіло змієподібне, голе. Спинного й черевних плавців немає. Пересувається за допомогою коливних рухів надзвичайно довгого підхвостового плавця. Забарвлення коричневе, нижня частина голови й горла — оранжеві, очі — яскраво-зелені. Вздовж боків тіла є *електричні органи*, що займають бл. 4/5 довжини і становлять бл. чверть маси тіла. Вони служать для нападу, захисту, відпугування корму й орієнтування. Напруга електр. розряду 300—350 В (іноді до 650 В) при силі струму в 0,5—0,75 А. Живиться Е. в. дрібною рибкою. Поширений у неглибоких річках Центр. і Пд. Америки. Об'єкт місцевого промислу (живляється в їжу). Ю. В. Мовчан.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ ЗАРЯД — зв'язане з матеріальним носієм джерело *електромагнітного поля*. Вся сукупність електр. явищ у природі є проявом існування, руху і взаємодії Е. з. Розрізняють Е. з. двох видів: позитивні (+) і негативні (—). Заряди, аналогічні до тих, які виникають на потертому шкірою склі, умовно наз. позитивними; аналогічні до зарядів, що з'являються на потертому вовною ебоніті, — негативними. Однотипні заряди відштовхуються, а різномісні притягуються. Е. з. дискретний: існує елементарний Е. з., рівний абс. величині заряду електрона (1,6021917 10^{-19} Кл), якому кратні заряди всіх тіл і частинок. Повний Е. з. тіла визначається алгебр. сумою зарядів електронів і протонів, що входять до складу його атомів. Сила взаємодії між нерухомими Е. з. визначається за *Кулона законом*, зв'язок Е. з. з електромагн. полем описується *Максвелла рівняннями*.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ НАГРІВ — нагрів матеріалів теплом, джерелом якого є електр. струм. Розрізняють *індукційний нагрів*, *діелектричний нагрів*, нагрів опором (при прямому протіканні електр. струму по матеріалу), *електродуговий (дугою електричною)* й *електроннопроменевий* (пучком прискорених електронів). Є і нагрів в електродіоді (при пропусканні постійного струму через виріб — катод) і плазмовий нагрів (струминою плазми, створюваною за допомогою *плазмотрона*).

ЕЛЕКТРИЧНИЙ ОПІР — 1) у фізиці — величина, яка характеризує протидію провідника або електр. кола проходженню *електричного струму*. Часто під Е. о. розуміють лише т. з. *омічний опір* — опір постійному струмові, що визначається за *Ома законом*. Е. о. змінному струмові наз. *повним опором*. Е. о. залежить від матеріалу, геом. розмірів і т-ри провідника, а для змінного струму — і від його частоти. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Е. о. є ом. 2) У біологічних системах Е. о.

складається з т. з. *активного* (омічного) й *реактивного* (смісного) опорів тканин живих організмів. Загальний Е. о. тканини дорівнює їхній сумі. При підключенні змінного струму Е. о. змінюється (внаслідок зміни смісного опору) залежно від частоти струму: збільшується при проходженні повільних коливань і зменшується при високих частотах.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, Φ — скалярна величина, що є енергетичною характеристикою *електричного поля*. Е. п. у якійнебудь тої поля чисельно дорівнює роботі, яку виконують сили поля по переміщенню одиничного позитивного електр. заряду з цієї точки в іншу. Е. п. якої дорівнює 0. Звичайно вважають, що $\Phi = 0$ у нескінченно віддаленій точці, проте на практиці часто за нульовий Е. п. беруть потенціал Землі. В *Міжнародній системі одиниць* одиницею Е. п. є вольт.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ ПРИБІР — вимірювальний — прилад для вимірювання електричних (струму, напруги, потужності, опору, ємності тощо) та неелектричних (температури, тиску та ін.) величин, дія якого ґрунтується на використанні електричних явищ. Розрізняють Е. п. безпосередньої оцінки (прямого або мішаного перетворення, напр. *вольтметри*, *ватметри*) і порівняння (зрівноваження, напр. *потенціометри*). Е. п. поділяють ще на *електромеханічні*, в яких є рухомі частини, і *статичні* — без таких частин. До електромех. належать вимірювальні *магнітоелектричні прилади*, *індукційні прилади*, *електродинамічні прилади*, *електромагнітні прилади*, *електростатичні прилади*. Статичними є *електрохім.*, *електронні прилади*, *термоелектричні прилади* та ін. За способом одержання інформації у вихідному сигналі розрізняють Е. п. аналогові й цифрові (див. *Цифрові вимірювальні прилади*), за типом відлікового пристрою — показуючі та реєструючі. Е. п. наз. за вимірюваною величиною (*фазометр*, *частотомір* та ін.), за одиницею її вимірювання (*амперметр*, *омметр* тощо) або за структурою приладу (напр., *міст вимірювальний*). Точність вимірювання Е. п. визначається приведеною похибкою (відповідно до *класу точності*). Е. п. застосовують при налагоджуванні й експлуатації електр. апаратури, пристроїв автоматики у дослідних роботах тощо.

Лит.: Электрические измерения. Л., 1973; Орнатский П. П. Теоретические основы информационно-измерительной техники. К., 1976. В. П. Карпенко.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ РАКЕТНИЙ ДВИГУН (ЕРД) — ракетний двигун, в якому робоче тіло (*ракетне паливо*) прискорюється до високих швидкостей витікання (неможливі у звичайних ракетних двигунах) за допомогою бортового джерела електр. енергії. ЕРД (схема) використовують як допоміжні або маршові русійні установки на космічних літальних апаратах. За допомогою ЕРД, в яких електр. енергія переходить у кінетичну

енергію реактивного струменя, питоми імпульс підвищується в десятки й сотні разів. Внаслідок великої швидкості витікання робочого тіла для ЕРД характерне істотне зниження маси цього тіла, запаси якого не поповнюються. Велика відносна вага електросилової установки визначає малу тягооснащеність космічного об'єкта з ЕРД. Тому такі двигуни можна застосовувати лише для об'єктів, що перебувають у космосі.



Принципова схема електричного ракетного двигуна.

сі тривалий час, і в тих випадках, коли допускаються малі прискорення порядку $10^{-3} g$. За способом прискорення робочого тіла розрізняють електротермічні, електромагн. та електростатичні ЕРД (див. *Електромігнітний ракетний двигун*, *Електростатичний ракетний двигун*). В СРСР на космічних апаратах «Зонд» і «Космос», а також у США проводяться випробування ЕРД в умовах польоту.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ СТРУМ — упорядкований рух *електричних зарядів*. За напрям Е. с. умовно вибрано напрям руху позитивних зарядів (або протилежний рухові негативних). Розрізняють Е. с. провідності — рух електр. зарядів під дією електр. поля та *конвекційний струм* — рух макроскопічних заряджених тіл як цілого (напр., заряджених крапель дощу під дією сили тяжіння). Носіями Е. с. провідності в металах є *електрони*, в електролітах — іони, в газах — електрони та іони. Кількісними характеристиками Е. с. є скалярна величина *сила струму* I й векторна — *густина струму* \vec{j} , яка визначає I через одиницю поверхні (напр., поперечного перерізу провідника) і пропорційна концентрації n заряду e й серед. швидкості \vec{v} носіїв струму: $\vec{j} = en\vec{v}$. Густина Е. с. залежить від *напруженості поля* \vec{E} : $\vec{j} = \sigma \vec{E}$, де σ — *питома електропровідність*. Залежно від характеру електр. поля, під дією якого рухаються заряди в провіднику, розрізняють постійний і змінний Е. с. Якщо *напруга електрична* на кінцях провідника з часом змінюється, те чі змінний Е. с., якщо ні — постійний. Усі види Е. с. створюють *магнітне поле*. При проходженні через речовину Е. с. виділяється тепло (за винятком *надпровідників*) і може змінюватись її хім. склад (див. *Електроліз*).

Д. О. Горюховський.
ЕЛЕКТРИЧНІ ОРГАНИ — органи нападу, захисту і сигналізації у деяких риб. Є видозміненими поперечносмугастими м'язами (в



Електричний скат
Torpedo narke.

електричних скатів, електричного вугра) або шкірними залозами (в електр. сома). Е. о. найчастіше містяться по боках голови або у хвостовій частині тіла (у сома вкривають майже все тіло). Незалежно від походження Е. о. мають подібну будову. Вони складаються з окремих електр. пластинок, мембрани яких є електр. генераторами, з'єднаних у розташовані вертикально (у ската) або горизонтально (у вугра) стовпчики і відокремлених одна від одної прошарком драглистої сполучної тканини. Е. о. іннервуються гілками блукаючого, лицьового та язиковоглоткового нервів, що підходять з електропозитивного боку пластинки. Розряд Е. о. являє собою потенціали дії (див. *Біоелектричні потенціали*), які сумуються при послідовному з'єднанні пластинок. Напруга електр. розрядів Е. о. коливається від 30 (у скатів) до 900 В (у вугра). Ці електр. розряди смертельні для дрібних тварин, небезпечні для людини.

ЕЛЕКТРИЧНІ РОЗРЯДИ В ГАЗАХ — проходження електрич. струму в газі під дією електр. поля. Див. *Розряди в газах* електричні.

ЕЛЕКТРИЧНІ СКАТИ, гнусові (Torpedinidae) — родина риб ряду електричних скатів, або гнусоподібних. Довж. тіла до 2 м, маса до 100 кг. Тіло голе, округлої форми. Забарвлення яскраве, строкате, у багатьох видів на світлому фоні є кілька чорних, синіх або фіолетових плям. По боках головної частини тіла розміщені *електричні органи*, які становлять бл. 1/6 загальної маси риби і дають електр. розряд напругою до 70 В (іноді більше). Цим розрядом Е. с. глушать дрібних і відлякують великих тварин. Е. с. — мало рухливі донні риби, живуть у прибережній зоні на глибині 500 м (деякі до 1000 м). Яйцехвородні, виношують ембріонів бл. року. Живляться ракоподібними, молюсками, червами й рибою. Бл. 30 видів. Поширення переважно в тропічних, субтропічних водах усіх океанів. Пром. значення невелике.

ЕЛЕКТРИЧНІ ЯВИЩА в атмосфері — явища, що відбуваються в атмосфері під впливом постійно існуючого електричного поля, зумовленого наявністю електр. зарядів Землі й атмосфери. Напруженість поля коливається під час гроз, злив, хуртовин, сильних вітрів та при наявності хмар. Середні значення напруженості поля над рівниною змінюються від кількох десятків до кількох сотень вольт на метр; у помірних широтах вона більша, ніж біля екватора та полюсів. Пересічно біля земної поверхні напруженість становить бл. 130 В/м, на висоті бл. 10 км наближається до 0. Взимку напруженість поля більша, ніж улітку. Існує зв'язок між напруже-

ністю електр. поля й метеорологічними елементами і явищами. Про окремі Е. я. в атмосфері див. *Блискавка в атмосфері, Гроза, Ельма вогні, Зірниці*.

ЕЛЕКТРО ... (від грец. *ήλεκτρον* — янтар, бурштин) — частини складних слів, що відповідає поняттю «електричний» (*електроліз, електротехніка*).

ЕЛЕКТРОАКУСТИКА (від *електро...* та *акустика*) — галузь акустики, яка вивчає теорію, методи розрахунків і конструювання пристроїв для перетворення електр. сигналів на акустичні (механічні) й навпаки. Осн. завданням Е. є встановлення співвідношення між сигналами на вході й виході перетворювача і знаходження умов, при яких перетворення відбуваються найефективніше і з найменшим спотворенням. Е. тісно пов'язана з ін. розділами акустики; пристрої, які вона вивчає, входять до складу акустичної апаратури (напр., апаратура для запису й відтворення звуку, ультразвукової дефектоскопії) або широко застосовуються в експериментальних дослідженнях (напр., в *архитектурній акустичній, будівельній акустичній, медицині, геології, океанографії* тощо).

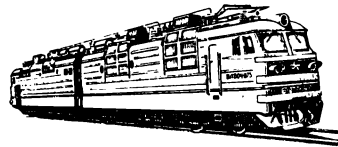
Лит.: Римский-Корсаков А. В. *Электроакустика*. М., 1973; Сапожков М. А. *Электроакустика*. М., 1978; Скучик Е. *Основы акустики*. т. 1—2. Пер. с англ. М., 1976.

ЕЛЕКТРОВАКУУМНІ ПРИЛАДИ — прилади, для яких ґрунтується на електричних явищах, що відбуваються у вакуумі або в середовищі розріджених інертних газів. Являють собою герметичні скляні, металеві або керамічні балони, всередині яких створено вакуум (тиск 10^{-4} — 10^{-3} Па) чи містяться розріджені (тиск 10^{-1} — 10^2 Па) інертні гази (аргон, неон тощо). Електр. вакуумними є *іонні прилади*, електронні й безрозрядні. В електронних Е. п. вільні електрони, що утворюються внаслідок *емісії електронної*, спричиняють проходження електр. струму у вакуумі від катода до анода. До електронних Е. п. належать *лампи електронні, електроннопроменеві трубки*, деякі фотоелектричні й рентгенівські прилади (див. також *Фотоелектричні явища, Рентгенівське проміння*). У безрозрядних Е. п. електр. струм протікає по провідниках, розміщених у вакуумі або інертному газі. Приладами такого типу є *баретери, лампи розжарення, вакуумні термоелементи* та ін. Е. п. застосовують у радіо-й електротехніці, рентенографії тощо.

Лит.: Гурлев Д. С. *Справочник по электронным приборам*. К., 1974; Дулин В. Н. *Электронные приборы*. М., 1969.

ЕЛЕКТРОВІЗ — локомотив, що приводиться в рух тяговими *електродвигунами*, які живляться електр. струмом від *контактної*

мережі. Розрізняють Е. (мал.) магістральні (пасажирські, вантажні), проміслові та рудникові (останні можуть живитися і від акумуляторної батареї або високо-частотної мережі); постійного і змінного струму. З контактної мережею Е. з'єднується *струмо-знімачем*, розміщеним на його даху, а з рейками (зворотним провідом електр. кола) — колісними парами. Рух від електродвигунів до коліс Е. передається за допомогою механічної (переважно зубчастої) *передачі*. Е. — найекономічніший і найпристосованіший до сучас. умов експлуатації локомотив. Він не потребує палива, води і, отже, може робити довгі рейси без зупинок. Однак, на відміну від *тепловоза*, не автономний. Ккд Е. приблизно 0,74—0,87. Швидкість магістральних пасажирських Е. до 220 км/год, їхня потужність до 9000 кВт. Перший



Магістральний вантажний електровоз.

магістральний Е. збудовано 1895 у США. В СРСР вітчизняні Е. почали застосовувати 1932. Е. виготовляють на Новочеркаському і Тбіліському електровозобудівних з-дах. Див. також *Електрична залізниця*.

В. С. Золотарьов.
ЕЛЕКТРОВОЗБУДОВАННЯ — галузь залізничного машинобудування. Див. *Транспортне машинобудування*.

ЕЛЕКТРОГІДРАВЛІЧНА ОБРОБКА — обробка матеріалів ударною хвилею, зумовленою потужним електр. розрядом у рідині. Для Е. о. використовують спеціальні (релаксаційні) *генератори*, що забезпечують виникнення між електродами, зануреними в рідину (переважно воду), електр. розряду. Вдаючись до Е. о., руйнують гірські породи, видаляють *окалин* з поверхні відливки, подрібнюють волокнисті і пластичні матеріали, штампують і пресують вироби тощо.

Р. О. Гурвич.
ЕЛЕКТРОГРАФІЯ (від *електро...* і грец. *γραφω* — пишу) — сукупність електр. і магнітних способів відтворення зображень на *друкарській формі* з подальшим передаванням їх на папір або ін. матеріал. Найпоширенішими способами Е. є *електрофотографія* і *феромагнітографія* (процес, подібний до запису звуку на *магнітофоні*). Електрографічні способи відносно нескладні (щодо виготовлення друкарських форм), відзначаються оперативністю і точністю відтворення зображень, але порівняно з ін. способами друку менш продуктивні.

Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці третього тому УРЕ, буде опубліковано в четвертому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Гімн Державний (4 сторінки), с. 40—41	Греція Стародавня, с. 448—449	(2 сторінки), с. 320—321
Глушенко М. П., с. 64—65	Гриби (2 сторінки), с. 400—401	Дерев'яна архітектура, с. 448—449
Глушенко П. І., с. 64—65	Григор'єв С. О., с. 208—209	Дерегус М. Г., с. 208—209
Гоголь М. В., с. 448—449	Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20 в Росії (2 сторінки), с. 448—449	Дитяча література, с. 272—273
Гойя Ф., с. 80—81	Грузинська РСР (2 сторінки), с. 448—449	Дніпро (2 сторінки), с. 256—257
Головний мозок (2 сторінки), с. 384—385	Грунти України, с. 304—305	Довженко О. П., с. 448—449
Горький М., с. 448—449	Гутне скло, с. 224—225	Дом'є О., с. 272—273
Готика, с. 448—449	Давід Ж.-Л., с. 80—81	Дорогоцінне каміння, с. 304—305
Гравюра (2 сторінки), с. 448—449	Данія, с. 448—449	Друга світова війна 1939—45, с. 448—449
Графіка (2 сторінки), с. 144—145	Декоративно-ужиткове мистецтво	Думи (2 сторінки), с. 160—161
Греція сучасна, с. 448—449		Дюрер А., Гольбейн Г., с. 224—225
		Електрифікація, с. 448—449

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Греція, оглядова, с. 128—129	Грузинська РСР, оглядова, с. 192—193	Донецька область, оглядова, с. 352—353
Греція, економічна, с. 128—129	Грузинська РСР, економічна, с. 192—193	Донецька область, економічна, с. 352—353
Греція Стародавня (5—4 ст. до н. е.), с. 128—129	Територіальні діалекти української мови, с. 192—193	Друга світова війна 1939—45 років. Розгром фашистських агресорів у Європі й Північній Африці, с. 416—417
Громадянська війна та воєнна інтервенція 1918—20 років.	Дніпропетровська область, оглядо- ва, с. 352—353	Воєнні дії в Південно-Східній Азії та на Тихому океані, с. 416—417
Воєнні дії в лютому 1918 року — лютому 1919 року, с. 176—177	Дніпропетровська область, еконо- мічна, с. 352—353	
Воєнні дії в березні 1919 року — листопаді 1920 року, с. 176—177		

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Т. 3

(на українском языке)

У томі вміщено 36 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (330 сюжетів, з них 104 кольорові), 8 сторінок вклейок високого друку (29 сюжетів, з них 24 кольорові), 5 вклейок кольорових карт (14 карт) і 1 кольорову вкладку основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1494 ілюстрації та 90 карт. Кольорові карти складені в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУТК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 9.

Том здано до набору 15.09.1978 р., підписано до друку 18.05.1979 р. БФ 08657. Формат 84 × 108 ¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 34,5 + 3,5 арк вклейок. Умовних друк. арк 63,84. Облік.-вид. арк. 125,23. Тираж 50 000 примірників. Замовлення 257. Ціна одного тому 7 крб 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. Київ, вул. Воровського, 24.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

К. О. Р. Я. С. Н. Т.

К О П Л А Н Н

■	☺	Камінь м'який.
■	☺	Буря м'яка.
■	☺	Горіч слів.
■	☺	Таро
■	☺	Надто
■	☺	Поршня гн
■	☺	Заста дри
■	☺	Застахалити дри
■	☺	Маджонга дри
■	☺	Камінь дри
■	☺	Вешаки дри
■	☺	Тетяни дри
■	☺	Вешаки дри
■	☺	Вешаки дри
■	☺	Вешаки дри

♦	♣	Монтепульciano 2009
♦	♣	Альбарелло 2009
♦	♣	Милл 2009
♦	♣	Сен-дизель 2009
♦	♣	Шевалье 2009
♦	♣	Сорби 2009
♦	♣	Панкеттиско 2009
♦	♣	Виттурно 2009
♦	♣	Сорбени 2009
♦	♣	Сорви 2009
♦	♣	Риззи 2009
♦	♣	Савони
♦	♣	Альбано
♦	♣	Успенко 2009

1		Безопасность жизни
2		Здоровье
3		Гендер
4		Семья
5		Безопасность в интернете
6		Бизнес
7		Мировые СМИ
8		Право
9		Политика
10		Стиль
11		Культура спорта
12		Культура мира
13		Гражданское общество
14		Экономика и бизнес

1.			Mal'vuznyy
2.			Kuzbyskiy
3.			Pier
4.			Kavkaz
5.			Mal'vuznyy
6.			Donets
7.			Tybe
8.			Trasak
9.			Tybe, Dnestrovskiy
10.			Dneprovskiy, obkuznyy
11.			Kavkaz
12.			Trasak
13.			Kavkazskiy, obkuznyy
14.			Kavkazskiy, obkuznyy

О С Н О В Н Ы Е Г А Л У З И П Р О М Ы С Л О В О С Т И

A		Циан металургия
B		Кислотная металлургия
C		Химия
D		Щелочная
E		Нефтепереработка
F		Машиностроение и металлообработка
G		Вакуум, вакуумные печи, машиностроение
H		Специализация в различных областях
I		Вертикализация на структуральной
J		Алгоритмизация
K		Технологии

[illegible][illegible][illegible]

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

7. Период
8. Место
9. Направление
10. Вид
11. Сроки
12. Материал
13. Сила
14. Средства
15. План
16. Конец

- Kationen
- Ba^{2+}
- Calciumionen
- Calcium fluoress
- Calcium sporens
- Calcium
- Calcium kationen
- Tensio
- Kationen
- Calcium

- Алл
- Трансфер
- Невострога
- Матри
- Кван
- Кван
- Авария
- Запасный путь
- Трансформация
- Кван

- Group
- Function
- Keyword token
- Operator token
- Other token
- Token to be printed
- End of file token
- Unknown token

1	Beranda prietaș
2	Brau
3	Agățat/ătoare
4	Kilou
5	Opere
6	Bani
7	Daunul/ăpărie
8	Șurub/ărie
9	Mur/ărie
10	Medicament

Т. В. А. Р. Н. Н. И. У. Т. Н. О.

- ① Температурный
- ② Гидрометрический
- ③ Весовой
- ④ Объемный

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напряги (указ)

Щодо поведінки

Загрозливості

Темпера

Бачення

Сильні ані загрозливості і темпера

Рівне загрозливості і темпера

Зовнішня зовнішня зовнішня

Висхідні

Переміщення і переміщення

Діагностика

Діагностика

14 ТЕР. ФРОНТ 17 ПА 9 ПА А	Ударная группа
72 АРМИЯ ДУКАТ 8 ПА 07 ПА	Войска прикрывающие
0000	Авиационная группа
00	Артиллерийская группа
1	Артилл.
20	Бригада
000	Бригадная артилл.
00	Гвардейский
00	Государственная артилл.
17-00	Группа
00	Дивизия
1	Дивизия
00	Дивизионная артилл.
00	Дивизионная артилл.
00	Кавалерийская артилл.
00	Кавалерийская

[illegible]

Политика. На территории страны в том или ином виде действуют следующие

7400-11000